

HAZÁNK MAGYARORSZÁG

Akadémiai Kiadó

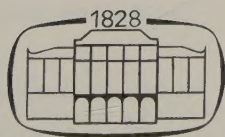
HAZÁNK, MAGYARORSZÁG

HAZÁNK, MAGYARORSZÁG

FŐSZERKESZTŐ

ERDEI FERENC

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FŐTITKÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1970

AZ ANGOL NYELVŰ KIADÁS CÍME
INFORMATION HUNGARY

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST — PERGAMON PRESS, OXFORD 1968

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1970

PRINTED IN HUNGARY

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Elnök

RUSZNYÁK ISTVÁN

a Magyar Tudományos Akadémia 1970. február 5-én nyugalomba vonult elnöke
a Magyar Tudományos Akadémia Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézetének igazgatója

T a g o k

BERNÁTH AURÉL

festőművész

BOGNÁR JÓZSEF

a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja
a Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója

ERDEI FERENC

a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára

FRISS ISTVÁN

a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja
a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója

KISS ÁRPÁD

az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke

KOVÁCS ISTVÁN

a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja
a József Attila Tudományegyetem (Szeged) professzora

KÖPECZI BÉLA

a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettese
az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora

MOLNÁR ERIK

a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

NÁDASDY KÁLMÁN

a Színház- és Filmművészeti Főiskola igazgatója

ÓVÁRI MIKLÓS

a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és
Kulturális Osztályának vezetője

SIMONOVITS ISTVÁN

a Semmelweis Orvostudományi Egyetem professzora

SŐTÉR ISTVÁN

a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora

STRAUB F. BRUNÓ

a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke

a Magyar Tudományos Akadémia Biokémiai Intézetének igazgatója

SZABÓ IMRE

a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke

az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora

SZERZŐK

ANTOS LÁSZLÓ (ipar)

BALOGH SÁNDOR (történelem)

BENCÉDY JÓZSEF (közoktatás)

BÉNI MIKLÓSNÉ (múzeumok)

BÓDI FERENC (közoktatás)

BOGNÁR JÓZSEF (közgazdaságtan)

CSAPODI CSABA (könyvtárak)

CSERÉS MIKLÓS (rádió, televízió)

DÉNES ISTVÁN (mezőgazdaság)

DERCSÉNYI DEZSŐ (művészettörténet)

DEZSÉNYI BÉLA (sajtótörténet)

ERDEI SÁNDOR (demográfia)

FÉL EDIT (népművészet)

GÖNYEY ANTAL (népművelés)

GYAPAY GÁBOR (történelem)

HAJDÚ ELEMÉRNÉ (statisztika)

HOFER TAMÁS (népművészet)

IMRE SAMU (nyelvészet)

JUHÁSZ LÁSZLÓ (mai iparművészet)

KÁDÁR EMŐKE (földrajz)

KAPOSI EDIT (táncművészet)

KERÉNYI GYÖRGY (zene)

KISS ALBERT (mezőgazdaság)

KISS IVOR SÁNDOR (mai népművészet)

KLANICZAY TIBOR (irodalomtörténet)

KOMJÁTHY MIKLÓS (levéltárak)

KÓRÓDI JÓZSEF (ipar)

KOSÁRY DOMOKOS (tudománytörténet)

KOVÁCS ISTVÁN (államjog)

KÖPECZI BÉLA (könyvkiadás)

LINDNER LÁSZLÓ (sajtó)

MAGYAR BÁLINT (színház)

MAJOR JENŐ (földrajz)

MAKKAI LÁSZLÓ (történelem)

MÁRTON JÁNOS (mezőgazdaság)

MÓD ALADÁRNÉ (közgazdaságtan)

MOLNÁR ISTVÁN (film)

NAGY LÁSZLÓ (népművelés)

NAMÉNYI GÉZA (sajtó)

NÉMETH LAJOS (művészettörténet)

PALOTÁS ZOLTÁN (közlekedés)

PÉCSI MÁRTON (földrajz)

PULAY GÁBOR (nemzetközi jog)

SÁRFALVI BÉLA (földrajz)

SIMONOVITS ISTVÁN (egészségügy)

SIVÓ TIBOR (idegenforgalom)

SOLTÉSZ MÁRTA (kronológia)

SOMFAI LÁSZLÓ (zene)

SZABOLCSI MIKLÓS (irodalomtörténet)

SZÁNTÓ LAJOS (tudománytörténet)

SZAUDER JÓZSEF (irodalomtörténet)

SZTANKÓCZY GYÖRGY (statisztika)

TILDY ZOLTÁN (természetvédelem)

TÖKÉS OTTÓ (tudománytörténet)

VÁRADY JENŐ (mezőgazdaság)

VÉGH JÁNOS (múzeumok)

VITÁNYI IVÁN (táncművészet)

VITÉZ ANDRÁS (idegenforgalom)

VOIT PÁL (iparművészet)

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	XI
AZ ANGOL NYELVŰ KIADÁS SZERKESZTŐI ELŐSZAVÁBÓL	XIII
A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG	1
MAGYARORSZÁG FÖLDJE ÉS NÉPE	7
Természeti földrajz	9
Települési viszonyok	26
Magyarország népessége és a magyar nyelv	48
Magyarország országrészei, megyei és városai	59
Természetvédelem — Műemlékvédelem	153
TÖRTÉNELEM	169
Magyarország története 1849-ig	171
Magyarország története 1849—1945-ig	246
A népi Magyarország fejlődése	285
ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM	307
Állami és társadalmi rend	309
Az államszervezet	315
Társadalmi szervezetek	328
A Magyar Szocialista Munkáspárt	337
GAZDASÁGI ÉLET	341
Gazdasági fejlődés	343
Ipar	356
Mezőgazdaság	395
Közlekedés és hírközlés	436
Belkereskedelem	448
Külkereskedelem	457
Társadalmi rétegződés	465
EGÉSZSÉGÜGY — SPORT	473
Egészségügy	475
Sport	499

MŰVELŐDÉSÜGY	523
Közükatás	525
Népművelés, ismeretterjesztés	545
Könyvtárak, levéltárak	553
Múzeumok	567
A könyvkiadás	582
Az időszakí sajtó	594
Rádió és televízió	609
TUDOMÁNYOS ÉLET	615
A tudományok története	617
A tudományok fejlődése 1945 után	652
Tudományos intézmények	664
IRODALOM	671
A régi magyar irodalom	673
A magyar irodalom a felvilágosodás korától a 19. század végéig	689
A magyar irodalom a 20. században	715
SZÍNHÁZ, FILM, ZENE, TÁNC	753
Színház	755
Film	768
Zene	781
Tánc	798
MŰVÉSZETEK	811
Művészettörténet a barokk kor végéig	813
Művészettörténet a klasszicizmustól napjainkig	849
Iparművészet	902
Népművészet	923
NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK	941
Magyarország nemzetközi kapcsolatai	943
Idegenforgalom és vendéglátóipar	953
KRONOLÓGIA	983
MAGYARORSZÁG SZÁMOKBAN	1005
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	1035
Névmutató	1037
Tárgymutató	1056

FÖLDRAJZI ÉS TÖRTÉNELMI TÉRKÉPEK

Magyarország domborzata és vizei

Magyarország közigazgatási térképe

Kelet-Európa a 9. században és a magyarok régi lakóhelyei

Magyarország a 13. század második felében

Magyarország a 16. század második felében

Az Osztrák—Magyar Monarchia 1914-ben

SZÍNES TÁBLÁK

- I. tábla: Pannoniai Mihály: *Ceres*
- II. tábla: M.S. mester: *Vizitáció*
- III. tábla: Munkácsy Mihály: *Muffos arckép*
- IV. tábla: Székely Bertalan: *Önarckép*
- V. tábla: Benczúr Gyula: *Etelka*
- VI. tábla: Szinyei Merse Pál: *Majális*
- VII. tábla: Ferenczy Károly: *Márciusi est*
- VIII. tábla: Csók István: *Züzü karácsonya*
- IX. tábla: Csontváry Kosztka Tivadar: *Mária kútja Názarethben*
- X. tábla: Szőnyi István: *Esernyők*
- XI. tábla: Rippl-Rónai József: *Cléo de Mérode rokona*
- XII. tábla: Egry József: *Szigonyvető*
- XIII. tábla: Derkovits Gyula: *Három nemzedék*
- XIV. tábla: Karcolt és színezett, szaru sótartó
Cserép butella
Ködmön díszítése, finom bőrrátéttel
Somogyi tükrös, ún. spanyolozással díszítve
- XV. tábla: Matyó kislány anyjával és nagyanyjával, népviseletben
Kapunári fiatalasszonyok ünnepelőben
- XVI. tábla: Kalocsai pingálóasszony

ELŐSZÓ

Könyvünk eredetileg külföldiek, pontosabban angol nyelvű olvasók számára készült. Az angol nyelvű kiadás „A világ országai” című sorozat 2. köteteként „Information Hungary” címen jelent meg 1968 elején az Akadémiai Kiadó és az oxfordi Pergamon Press közös kiadásában.

E könyv magyar változatát adjuk most az olvasók kezébe. A magyar kiadás lényegében hű mása az angol nyelvű kiadásnak, s attól csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékben tér el a szöveg. Az eltérés magától értetődően szükséges eseteinek tekintettük a következőket:

- az óhatatlanul előfordult elírások, sajtóhibák és téves adatok kijavítását;
- a stiláris javításokat, ideértve azokat a kifejezési eltéréseket is, amelyek a két nyelv természetéből erednek;
- egyes magyarázó jellegű részek elhagyását, illetőleg beiktatását aszerint, hogy az angol nyelvű, illetőleg a magyar olvasó számára mit ítéltünk magától értetődőnek;
- a mértékegységek és a tulajdonnevek megfelelő használatát;
- a szöveg abból folyó korszerűsítését, hogy az angol kiadás szerkesztését 1967-ben, a magyar kiadásét pedig 1969-ben zártuk. Ez főként újabb keletű statisztikai adatok, illetőleg újabb eseményekről szóló kisebb kiegészítő részek beiktatását jelenti.

A magyar kiadás mindamellett nem fordítása az angol nyelvűnek. Természetesen eredetileg is magyar nyelven szerkesztettük meg az anyagot és abból készült az angol fordítás. Ezért nem is tekinthető második kiadásnak a mostani: mindkettő első kiadás, csak a két nyelvnek megfelelő változatban, s a két kiadás közötti időkülönbségből folyó korszerűsítéssel.

A Szerkesztő bizottság megfontolt tudatossággal foglalt állást amellett, hogy a magyar olvasónak (hazai és külföldi magyaroknak egyaránt) lényegében ugyanazt a könyvet adjuk a kezébe, amit magunkról írtunk a nagyvilágnak. Ilyen értelemben a nemzeti önismeret tükrének is szánjuk ezt a könyvet; legjobb meggyőződésünk, jól megfontolt ítéletünk szerint ilyenek vagyunk, ez a mi történelmünk, ez gazdaságunk, kultúránk és társadalmunk, s évezredes történetünk során így fejlődöttünk. Mindezt gazdag képanyaggal is igyekeztünk kifejezni, s a képek is lényegében ugyanazok mindkét kiadásban. Változás csupán annyi, hogy néhány ábrát elhagytunk, viszont néhány új képet tettünk be.

Remélhető, hogy könyvünk más nyelveken is megjelenik, s minden nyelven ugyanazt a célt szolgálja: hazánk jobb megismerését itthon és külföldön, s nem utolsósorban tükrözi azt az előrehaladást, amit nemzeti fejlődésünk a szocializmus évtizedeiben elért.

Budapest, 1970. január

ERDEI FERENC

AZ ANGOL NYELVŰ KIADÁS SZERKESZTŐI ELŐSZAVÁBÓL

Az „Information Hungary” lehetőség szerint teljes és hű tájékoztatást kíván adni Magyarországról. Ez a tájékoztatás azonban magyar szerzők tollából született, tehát kötelességünk szándékainkat feltárni az olvasó előtt.

Elsősorban és legfőképpen az volt a törekvésünk, hogy a mai Magyarországról, a Magyar Népköztársaságról adjunk minél teljesebb képet. A szocialista társadalom felépítése és be rendezése, szocialista intézményeink működése napjainkban már előrehaladott fokra jutott Magyarországon, s mi azon igyekeztünk, hogy népünk és társadalmunk mai életét a szocialista és nem szocialista országok olvasói számára egyaránt megérthetően ismertessük.

Úgy éreztük azonban, hogy országunk történetét is részletesebben kell ismertetnünk, több okból is. Azért is, mert egy ország, egy nép élete általában nem érthető meg történelmi sorsának és fejlődésének legalább nagy vonásokban való megismerése nélkül, de különösen azért, mert hazánk legújabb történelme: a szocialista forradalom végrehajtása, szocialista intézményeink felépítése nem érthető meg a történeti előzmények nélkül. A történelmi visszapillantásokból láthatja az olvasó, hogy a mi társadalmi, kulturális, gazdasági életünkben mennyi megoldatlan probléma halmozódott fel az elmúlt időszak során, s azokat hogyan sikerült megoldanunk az új korszak két évtizede alatt.

Határozott szándékunk volt az is, hogy társadalmunk életének főbb területeiről hű és pontos képet adjunk. Azt is igyekeztünk elkerülni, hogy szubjektív elfogultsággal szépítsük a valóságról adott képet, s hogy propaganda szándék befolyásolja a tájékoztatást. Vigyáztunk azonban, hogy a szakszerűsége és pontosságra törekvő előadás ne hogy érthetlenné váljék a nem specialista olvasó számára. Természetesen azt sem akarjuk véka alá rejtetni, hogy szeretjük hazánkat, szívesen és nyíltan beszélünk szocialista építésünk minden kérdéséről, mert örülünk az eredményeknek, s az igaz ügy és a jó munka öntudatával tárjuk azokat a világ elé.

Magyarország életének legutóbbi történeti korszakáról szólunk, de nem adunk összefoglalást e korszakról, hanem kialakulását és az eddig megtett utat jellemezzük. A Magyar Népköztársaság társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai erőteljes fejlődésben vannak, s számos területen még ezután bontakozik ki mindaz, ami a szocialista intézmények keretében most formálódik. Ezért sok esetben megismertetjük az olvasót a problémákkal, feladatokkal és a fejlődés várható eredményeivel is.

Az „Information Hungary” szerzőiről és szerkesztéséről a következőket kell elmondanunk. A szerkesztést a Magyar Tudományos Akadémia keretében végeztük oly módon, hogy az Akadémia Elnöksége Szerkesztő bizottságot alakított, és megbízta a főszerkesztőt. A Szerkesztő bizottság minden cikk szerzőjéül az illető szakterület legismertebb szakértőinek egyikét kérte fel, más elismert két szakértőjét pedig lektorálással bízta meg, s az elkészült szöveget valamilyen formában megvitatta. A szerzők névsorát a könyv VI.

oldalán közöljük, azonban cikkenként nem tüntetjük fel annak íróját, mert sok esetben többen írták, s azért is, mert minden esetben a szerző, a lektorok és a szerkesztő, valamint a Szerkesztő bizottság kollektív felelőssége érvényesült, s ezt kívánjuk kifejezésre juttatni ily módon is.

Mindez a kötetben közölt anyag tartalmára és magyar nyelven való megszövegezésére vonatkozik: ezért a teljes szerzői felelősséget a magyar szerzők és szerkesztők viselik.

Őszintén reméljük, hogy e kötettel hozzájárulunk Magyarország pontosabb megismeréséhez minden országban, ahol ez a kiadás forgalomba kerül.

A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG

Magyarország államformája: népköztársaság, szocializmust építő népi demokratikus állam. A magyar államnak ezt a jellegét a Magyar Népköztársaság 1949. augusztus 20-án hatályba lépett alkotmánya rögzítette.

A Magyar Népköztársaság legfőbb államhatalmi szerve az *Országgyűlés*, amely a népszuverénitásból folyó összes jogokat gyakorolja. Hatásköre elvileg kiterjed minden állami ügyre, és döntésének érvényességét semmilyen állami szerv felül nem bírálhatja. Az Országgyűlés nemcsak törvényeket alkot, hanem határozatokat is hoz; meghatározza a távlati népgazdasági tervet és az évi költségvetést.

Az Országgyűlés *tagjait* az állampolgárok általános választójog és titkos szavazás alapján választják négy évi időtartamra. Az 1966. évi III. törvény egységes rendszerbe foglalja az országgyűlési képviselőknek és a tanácsok tagjainak a választását. E törvény értelmében 1967-től kezdve az országgyűlési képviselőket — a korábbi lajstromos rendszertől eltérően — egyéni választókerületekben választják.

Az 1967. március 19-én megválasztott Országgyűlés *tisztségviselői*:

elnök: Kállai Gyula
alelnökök: Vass Istvánné
Beresztóczy Miklós
jegyzők: Galló Ernő
Papp Lajos
Pála Károlyné
Pesta László
Polyák János
Prieszol Olga

Az Országgyűlésnek *tíz állandó bizottsága* van. E bizottságok és azok elnökei:

Honvédelmi Bizottság, Pap János
Ipari Bizottság, Molnár Ernő
Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottság, Gonda György
Kereskedelmi Bizottság, Varga Jenő
Kulturális Bizottság, betöltetlen (1969. december 31.)
Külgügyi Bizottság, Komócsin Zoltán
Mentelmi és Összeférhetetlenségi Bizottság, Sándor József

Mezőgazdasági Bizottság, Bencsik István
Szociális és Egészségügyi Bizottság, Pesta László
Terv- és Költségvetési Bizottság, Bognár József

Az államhatalom folyamatosságát a *Népköztársaság Elnöki Tanácsa* képviseli. Az Elnöki Tanács az Országgyűlésnek közvetlenül alárendelt legfelsőbb államhatalmi testület, amely az államfői funkciókat is ellátja; két országgyűlési időszak között pedig helyettesíti az Országgyűlést.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnöke, helyettes elnökei, titkára és tagjai a következők (1969. december 31.):

elnök: Losonczy Pál
helyettes elnökök: Gáspár Sándor
Kisházi Ödön

titkár: Cseterki Lajos
tagok: Barcs Sándor, Bartha Tibor, Benke Valéria, Erdei Ferenc, Horváth Richárd, Kádár János, Kállai Gyula, Mihályfy Ernő, Nagy Dániel, Nánási László, Németh Károly, Ortutay Gyula, Petri Gábor, Pongrácz Kálmán, Sályi István, Szabó István, Uszta Gyula.

Az államigazgatás legfelső irányítószerve a kormányzás funkcióit betöltő testület, a *Minisztertanács*; 1956. november 4. óta: *Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány*.

A Minisztertanács elnökét és tagjait az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács választja meg és menti fel.

A Minisztertanács összetétele (1969. december 31.):

a Kormány elnöke: Fock Jenő
a Kormány elnökhelyettesei: Ajtai Miklós
Apró Antal
Fehér Lajos
Tímár Mátyás

A Minisztertanács tagjai és az általuk vezetett államigazgatási szervek:

Belkereskedelmi Minisztérium, miniszter: Szurdi István
Belügyminisztérium, miniszter: Benkei András

Egészségügyi Minisztérium, miniszter: Szabó Zoltán
Építészeti és Városfejlesztési Minisztérium, miniszter: Bondor József

Honvédelmi Minisztérium, miniszter: Czinege Lajos
Igazságügyminisztérium, miniszter: Korom Mihály
Kohó- és Gépipari Minisztérium, miniszter: Horgos Gyula

Közeledés- és Postaügyi Minisztérium, miniszter: Csanádi György

Könnyűipari Minisztérium, miniszter: Nagy Józsefné
Külkereskedelmi Minisztérium, miniszter: Bíró József
Külügyminisztérium, miniszter: Péter János
Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium, miniszter: Dimény Imre

Munkaügyi Minisztérium, miniszter: Veres József
Művelődésügyi Minisztérium, miniszter: Ilku Pál
Nehézipari Minisztérium, miniszter: Lévárdi Ferenc
Pénzügyminisztérium, miniszter: Vályi Péter
Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, elnök: Kiss Árpád

Országos Tervhivatal, elnök: Párdi Imre.

A Kormánynak négy állandó bizottsága van; ezek a Kormány illetékes elnökhelyetteseinek vezetésével a rájuk ruházott jogkörben határozatokat hoznak, amelyeket az érintett miniszterek és hatóságok kötelesek végrehajtani. Egyébként ezek a bizottságok előkészítő fórumok a Minisztertanács számára.

A Minisztertanács rendeletei és határozatai minden állampolgárra nézve kötelezőek; ezek azonban nem ellenkezhetnek az alkotmánnyal, a törvényekkel és a törvényerejű rendeletekkel. A Minisztertanács tagjai működésük körében rendeleteket és az alájuk tartozó állami szervek irányítására utasításokat adnak ki.

A Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt országos szervek:

Állami Egyházügyi Hivatal, elnök: Prantner József
Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, elnök: Dabronaki Gyula

Központi Statisztikai Hivatal, elnök: Huszár István
Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, vezető: Várkonyi Péter

Magyar Rádió és Televízió, elnök: Tömpe István
Magyar Távirati Iroda, vezérigazgató: Barcs Sándor
Országos Anyag- és Árhivatal, elnök: Csikós-Nagy Béla

Országos Bányaműszaki Főfelügyelőség, elnök: Havrán István

Országos Természetvédelmi Hivatal, elnök: Tildy Zoltán

Országos Vízügyi Hivatal, elnök: Dégen Imre.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1968. évi 5. számú törvényerejű rendeletével *államtitkári tisztséget* létesített. Az államtitkárokat a Kormány javaslatára a Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevezi ki, illetve menti fel. Az államtitkár lehet minisztériumi államtitkár, és lehet országos hatáskörű szerv vezetésével megbízott államtitkár; az előbbi működéséért a miniszternek,

a Kormánynak és az Országgyűlésnek felelős, és a miniszter távollétében az Országgyűlésen miniszteri jogokkal és köteleességekkel vesz részt. Az utóbbi hatáskörét és feladatait a Kormány állapítja meg; tevékenységéért a Kormánynak és az Országgyűlésnek felelős.

A Kormány javaslatára a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1969. december 31-ig a következő államtitkárokat nevezte ki:

Csikós-Nagy Bélát, az Országos Anyag- és Árhivatal elnökét

Dabronaki Gyulát, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökét

Dégen Imrét, az Országos Vízügyi Hivatal elnökét
Huszár Istvánt, a Központi Statisztikai Hivatal elnökét

László Andort, a Magyar Nemzeti Bank elnökét
Prantner Józsefet, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökét.

A Magyar Tudományos Akadémia nem állami szerv, hanem a Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos testülete, amely azonban feladataival összefüggésben államigazgatási funkciókat is teljesít. A működéséhez szükséges anyagi eszközöket az állami költségvetés biztosítja, felette a felügyeletet a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány gyakorolja. A Magyar Tudományos Akadémia elnökét és az alelnököket a rendes tagok közül a Közgyűlés választja, és az Elnöki Tanács erősíti meg tisztségükben. A főtítkárt és a főtítkárhelyetteseket a Közgyűlés ajánlására a Kormány nevezi ki.

A Magyar Népköztársaságban a következő *bíróságok* vannak:

Legfelsőbb Bíróság,
megyei (fővárosi) bíróságok,
járásbíróságok (városi, budapesti kerületi bíróságok).

Az alkotmány szerint a *Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága* elnökét és bírait az Országgyűlés, a többieket a megfelelő szintű tanácsok választják. Átmenetileg a bírakat — a Legfelsőbb Bíróság elnökének kivételével — kinevezik. A hivatásos bírák mellett népi ülnökök működnek, akiket választanak.

A törvényesség megtartása felett őrködő állami szerv: a *Népköztársaság legfőbb ügyésze* és az általa vezetett ügyészi szervezet. A legfőbb ügyész az Országgyűlés választja hat évi időtartamra. Működéséről köteles az Országgyűlésnek beszámolni. Az ügyészi szervezet tagjait a legfőbb ügyész nevezi ki.

Az ellenőrzés speciális szervei a népi ellenőrzési bizottságok. A népi ellenőrzés legfelső szerve a *Központi Népi Ellenőrzési Bizottság*, amelynek elnökét, elnökhelyettesét a Népköztársaság Elnöki Tanácsa határozatlan időre választja és bármikor visszahívhatja. A Minisztertanács (Kormány) irányítása alatt áll, tevékenységéért az Elnöki Tanácsnak is felelős. Elnöke a Minisztertanács ülésein tanácskozási joggal részt vesz.

Az államigazgatás területi szervezete a Magyar Népköztársaságban a helyi tanácsokra épül. A következő területi igazgatási egységeknek van tanácsuk:

főváros
megyék
megyei jogú városok
járások
járási jogú városok
városi kerületek
községek

Budapest főváros mellett négy ugyancsak megyei jogú város van: Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged. Ez az öt város kerületekre tagolódik.

A megyék száma 19, ezek a következők: Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Hajdú-Bihar, Heves, Komárom, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Tolna, Vas, Veszprém, Zala.

A megyéken belül összesen 108 járás, 68 járási jogú város és 3151 község van, utóbbiak közül önálló tanácsú 1711, közös tanácsú 1440 (1969. december 31.).

A helyi tanácsok szervei a következők:

a tanács,
a tanács végrehajtó bizottsága (VB),
a VB osztályai.

A tanácsok tagjait egyéni választókerületekben választják az országgyűlési választásokra is kiterjedő egységes törvény szerint. A tanácsok végzik működési területükön az államigazgatást és irányítják a gazdasági, szociális és kulturális ügyek intézését.

A tanácsok végrehajtó és intézkedő szervei a tanácsok által tagjaik sorából megválasztott *végrehajtó bizottságok*. Ezek megválasztásához és összehívásához a közvetlen felettes tanács jóváhagyása szükséges. A végrehajtó bizottság saját tagjai közül választja meg elnökét, elnökhelyetteseit és titkárát. A végrehajtó bizottságok irányítják az alsóbb tanácsok végrehajtó bizottságainak a munkáját, s mint általános államigazgatási szerveknek legfelső irányító- és felügyeleti szervük a Minisztertanács.

A végrehajtó bizottság közvetlen irányítása alatt működnek a tanácsi szervezet szakigazgatási egységei, osztályai: ipari, mezőgazdasági és élelmiszer-ügyi, kereskedelmi, oktatási stb. osztályok, amelyek egyben az illetékes minisztérium helyi szakigazgatási szervei is.

*

A Magyar Népköztársaság 1969. december 31-én 82 országgal tartott fenn *diplomáciai kapcsolatot*. Ezek az országok — a magyar ábécé betűrendjében — a következők (feltüntetve a kapcsolatok szintjét és a magyar külképviselet székhelyét is):

Afgán Királyság	nagyköveti	nincs külképviselet (teheráni nagykövetünk akkreditálva)
Albán Népköztársaság	nagyköveti	Tirana
Algériai Demokratikus és Népi Köztársaság	nagyköveti	Algír
Amerikai Egyesült Államok	nagyköveti	Washington
Argentín Köztársaság	nagyköveti	Buenos Aires
Belga Királyság	nagyköveti	Brüsszel
Bolgár Népköztársaság	nagyköveti	Szófia
Bolíviai Köztársaság	követi	La Paz
Brazíliai Egyesült Államok	követi	Rio de Janeiro
Burmai Unió	nagyköveti	Rangoon
Burundi Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (Dar-es-Salaam-i nagykövetünk akkreditálva)
Ceylon	nagyköveti	nincs külképviselet (New Delhi-i nagykövetünk akkreditálva)
Chilei Köztársaság	nagyköveti	Santiago
Ciprusi Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (athéni nagykövetünk akkreditálva)
Csehszlovák Szocialista Köztársaság	nagyköveti	Prága
Dahomey Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (accrai nagykövetünk akkreditálva)

Dán Királyság	nagyköveti	Koppenhága
Dél-jemeni Népi Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (kairói nagykövetünk akkreditálva)
Dél-Vietnami Köztársaság (Ideiglenes Forradalmi Kormánya)	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Ecuador	követi	még nincs követ akkreditálva
Egyesült Arab Köztársaság	nagyköveti	Kairó
Elefántcsontpart Köztársaság	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Etióp Császárság	nagyköveti	Addis Abeba
Felső Volta Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (accrai nagykövetünk akkreditálva)
Finn Köztársaság	nagyköveti	Helsinki
Francia Köztársaság	nagyköveti	Párizs
Ghanai Köztársaság	nagyköveti	Accra
Görög Királyság	nagyköveti	Athén
Guineai Köztársaság	nagyköveti	Conakry
Holland Királyság	nagyköveti	Hága
Indiai Köztársaság	nagyköveti	New Delhi
Indonéz Köztársaság	nagyköveti	Djakarta
Iraki Köztársaság	nagyköveti	Bagdad
Iráni Császárság (Perzsia)	nagyköveti	Teherán
Izland Szabad Állam	nagyköveti	nincs külképviselet (stockholmi nagykövetünk akkreditálva)
Japán	nagyköveti	Tokió
Jemeni Arab Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (kairói nagykövetünk akkreditálva)
Jordán Hasimita Királyság	nagyköveti	nincs külképviselet (damaszkuszi nagykövetünk akkreditálva)
Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság	nagyköveti	Belgrád
Kambodzsai Királyság	nagyköveti	nincs külképviselet (New Delhi-i nagykövetünk akkreditálva)
Kanada	nagyköveti	Ottawa
Kenyai Köztársaság	nagyköveti	Nairobi
Kínai Népköztársaság	nagyköveti	Peking
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	nagyköveti	Phenjan
Kubai Köztársaság	nagyköveti	Havanna
Kuwait Állam	nagyköveti	nincs külképviselet (bagdadi nagykövetünk akkreditálva)
Laoszi Királyság	nagyköveti	nincs külképviselet (Hanoi-i nagykövetünk akkreditálva)
Lengyel Népköztársaság	nagyköveti	Varsó
Libanoni Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (damaszkuszi nagykövetünk akkreditálva)
Líbiai Arab Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (kairói nagykövetünk akkreditálva)
Luxemburgi Nagyhercegség	nagyköveti	nincs külképviselet (brüsszeli nagykövetünk akkreditálva)

Malaysiai Államszövetség	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Mali Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (Conakry-i nagykövetünk akkreditálva)
Marokkói Királyság	nagyköveti	Rabat
Mauritániai Iszlám Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (Conakry-i nagykövetünk akkreditálva)
Mongol Népköztársaság	nagyköveti	Ulan Bator
Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság	nagyköveti	London
Német Demokratikus Köztársaság	nagyköveti	Berlin
Nepáli Királyság	nagyköveti	nincs külképviselet (New Delhi-i nagykövetünk akkreditálva)
Nigériai Szövetségi Köztársaság	nagyköveti	Lagos
Norvég Királyság	nagyköveti	Oslo
Olasz Köztársaság	nagyköveti	Róma
Osztrák Köztársaság	nagyköveti	Bécs
Pakisztáni Iszlám Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (moszkvai nagykövetünk akkreditálva)
Perui Köztársaság	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Román Szocialista Köztársaság	nagyköveti	Bukarest
Sierra Leone	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Svájci Államszövetség	nagyköveti	Bern
Svéd Királyság	nagyköveti	Stockholm
Szenegál Köztársaság	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Szíriai Arab Köztársaság	nagyköveti	Damaszkusz
Szomáli Demokratikus Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (Dar-es-Salaam-i nagykövetünk akkreditálva)
Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége	nagyköveti	Moszkva
Szudáni Demokratikus Köztársaság	követi	Khartoum
Tanzania Egyesült köztársaság	nagyköveti	Dar-es-Salaam
Török Köztársaság	nagyköveti	Ankara
Tunéziai Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (algíri nagykövetünk akkreditálva)
Uganda	nagyköveti	nincs külképviselet (Nairobi-i nagykövetünk akkreditálva)
Uruguay Keleti Köztársaság	nagyköveti	Montevideo
Venezuelai Köztársaság	nagyköveti	még nincs nagykövet akkreditálva
Vietnami Demokratikus Köztársaság	nagyköveti	Hanoi
Zambia Köztársaság	nagyköveti	nincs külképviselet (Dar-es-Salaam-i nagykövetünk akkreditálva)

MAGYARORSZÁG FÖLDJE ÉS NÉPE

TERMÉSZETI FÖLDRAJZ

Magyarország területe 93 030 km², Közép-Európában, az Alpok, a Kárpátok és a Dinári-hegység által közrefogott Kárpát-medencében fekszik, nagyrészt annak legmélyebb részein. Az ország egész területe alacsony tengerszint feletti magasságon helyezkedik el, 400 m felett mindössze 2%-a van. Az ország legmélyebb pontja Szeged közelében 78 m tengerszint feletti magasságú; legmagasabbra emelkedik Észak-Magyarországon — a Mátrában — a Kékes (1015 m).

Az ország felszíni arculatának fővonása a medencejelleg. A környező hegységek felől a vízfolyások (néhány kivétellel) mind a medence közepe felé tartanak, így a Kárpát-medence egész területe, túl hazánk határain, hegy- és vízrajzi egységet képez. Éghajlatában pedig három klímaterület hatása is érvényesül: az óceáni, a kontinentális és délen a mediterrán, de mindhárom szélsőséges megnyilvánulását ugyancsak a környező hegységkeret mérsékli.

A medencét körülvevő hegykoszorú azonban nemcsak körülzárja a medencét, hanem hágói és szorosai a legrégebb időktől kezdve közvetítették is a közlekedést kelet és nyugat, észak és dél között. Magyarország földrajzi helyzetére tehát Európa nagy tájainak találkozása a jellemző, ez azonban nem egyszerűen átmeneti földrajzi helyzetet jelent, hanem sajátos földrajzi egység kereteit is kialakította.

Földtörténet és domborzati viszonyok. Az ország legnagyobb részét elfoglaló medence, amely a Kárpát-medence szerves része, földtörténetileg egészen fiatal. A harmadidőszak közepén, a környező hegységkeret gyűrődése után süllyedéssel keletkezett.

A medence helyén a geológiai ó- és középkorban, a peremhegységek meggyűrődése folyamán kemény, nagy ellenállóképességű kéregdarab, úgynevezett masszívum feküdt, a földtörténeti ókori Eurázsia hegységrendszerének a maradványa, s neve a mai medence jellegzetes síksági folyója, a Tisza után Tiszia-masszívum.

Nem valószínű, hogy ez tagolatlan, teljesen egységes, tömör masszívum lett volna; a legújabb felfogás elveti az egységes Tiszia létének és szerkezetének eddigi feltételezését. A földrészt délről szegélyező varisztda hegységrendszer gyűrt kristályos palákból és gránitból felépített láncolata az ókor

végére erősen lekopott, egyes darabokon a mélybe süllyedt, de el nem süllyedt részein is lealacsonyodott. Magyarország területén is csak egy alacsony hegységgé lekopott, elszigetelt darabja maradt meg az ókor végére. Ezt bizonyítja a medence belsejében néhány gránitbukkanás is, a mélyfúrásokon kívül például a Velencei-hegység és Pécs környékén a Fazekasboda-Mórággyi-rög, (Geresdi dombság), a medenceperemeken pedig az ókori kristályos palás hegységek és gránit-masszívumok.

A Tisziának és a hozzá hasonló, egymástól elszigetelten álló dél-európai masszívumoknak jelentős szerepük volt az alpi—kárpáti—dinári hegységkeret kialakításában. A masszívumok között, a Kárpátok, az Alpok és a Dinaridák helyén a geológiai középkor elejétől mély tengervályú, az akkori Földközi-tenger, az úgynevezett Thetys egyes ágai húzódtak. Ebben a tengerben a másodkor folyamán a masszívumokról lehordódott laza üledékek halmozódtak fel nagy vastagságban. Időnként a Tiszia-masszívum kisebb-nagyobb darabjait is elöntötte a tenger. Ilyenkor e terület a mai görög szigetvilághoz hasonló képet mutatott. Ekkor képződött a Tiszia alapzatán az a geológiai középkor eleji mészkő- és dolomittakaró, amely később többnyire szárazra került, és azóta kisebb rögökre töredezett mai középhegységeinkben.

Magyarország földrajzi helyzete Európában
(Bulla B. nyomán)

„Ingókövek” a Velencei-hegységben

A földtörténeti középkor és újkor folyamán az észak-európai ősi szárazföld és az afrikai tömb — hol lassabban, hol gyorsabban — egymás felé közeledett. A délről észak felé ható változó erősségű oldalnyomás hatására a földkéregben igen nagy feszültség keletkezett. A Tisza és a többi masszívum a nyomásnak szilárdan ellenállt, bár valamennyi hasadozott, töredezett. Közben a környezetükben elhelyezkedő tengervályúk laza üledékes anyaga a nagy oldalnyomás eredményeként meggyűrődött. Így gyűrődtek meg a masszívumok előterében az Alpok, a Kárpátok és a Dináridák, amelyeket jelenlegi magasságukra a harmad-

kor folyamán, de a mai napig is folyamatosan működő hegységképző mozgások emeltek ki.

Az újharmadkortól kezdett kialakulni a Kárpátokon belül a medence-jelleg, az alpi—kárpáti—dinári hegységkeret erőteljesebb kiemelkedésével párhuzamosan a Tisza-masszívum részekre töredezett, és kisebb-nagyobb foltokat kivéve fokozatosan mélybe süllyedt. Az így kialakuló medencét a süllyedés következtében tenger öntötte el.

A Tisza-masszívum elsüllyedése és az azzal együtt járó kéregszerkezeti változások, törések hatására nagyrészt karélyos beszakadások mentén heves vulkáni tevékenység kezdődött. A tenger borította medencét a peremi törésvonalak mentén Európa legnagyobb fiatal vulkanikus övezete kísérte (Börzsöny, Cserhát, Mátra, Zempléni-hegység stb.). A harmadidőszak végén a medencét utoljára elborító úgynevezett pannóniai tenger neve onnan származik, hogy Magyarország egyik nagy tájának, a Dunántúlnak a latin neve Pannonia volt.

A korábban megindult egyetemleges kiemelkedés mellett a medence közepe, az Alföld ekkor érte el a legnagyobb mértékű süllyedést (helyenként, a medence közepén közvetlenül a kristályos alaphegységre települve 2000—3000 m vastag pannonkori üledéket fűrtak át).

Az általános kiemelkedés előrehaladtával és a folyóvizek feltöltő munkája eredményeként a pannóniai beltenger végül is a nyílt vizektől erősen elzáródott, majd kiédesedett és fokozatosan beltavakra szakadozott szét.

Az alföldek közepének viszonylagos süllyedése azonban még akkor sem ért véget, sőt napjainkban is folyamatban van. A pannóniai üledékekre pl. a középalföldi süllyedék területeken még több száz méter

Vulkanikus csúcsok a Börzsönyben (Nagygalla) — Vulkanikus csúcsok a Mátrában (Ágasvár)

vastagságú folyóvízi üledékréteg rakódott le: Szeged környékén e pannonkor utáni folyóvízi-tavi üledékek vastagsága meghaladja az ezer métert; a pannon üledékek ugyanakkor a Dunántúl dombvidékein (Dunántúli-dombságon) és középhegységeink előterében 200—400 m tengerszint feletti magasságú dombvidéket alkotnak. A pannóniai tenger elvonulása óta a Dunántúl és e középhegységek 200—400 m-t emelkedtek.

Magyarország mai domborzati képének a váza nagy vonalaiban a harmadidőszak legvégén már kialakult, de mai sajátos arculatát a negyedidőszak folyamán kapta. Ekkor alakultak ki a mai földrajzi egységek: a földtörténeti középkori táblás rögökre boruló Dunántúli-középhegység, a főként vulkanikus hegyekből álló Északi-középhegység, a Dunántúli-dombvidék ma is emelkedő pannóniai homok- és agyagfelszíne, az Alföld és Kisalföld süllyedő medenceterülete.

Magyarország felszínének több mint háromnegyed részét negyedidőszaki üledékek borítják; a felszíni formák, a talaj- és növénytakaró is túlnyomó részben ekkor alakult ki. A jégkorszakok idején a periglaciális fekvés erőteljes hatása érvényesült, bár mérséklőleg hatott hazánk viszonylag délebbi helyzete. (Lengyelországban pl. a periglaciális jelenségek sokkal típusosabban mutatkoznak.)

Ugyancsak a jégkorszakok folyamán a szél kifúvó és felhalmozó tevékenysége következtében nagy területeken lősz és futóhomok halmozódott fel. Az interglaciálisokban (az eljegesedések közötti időszakokban) főleg a folyóvízi erózió alakította a felszínt. A negyedkor során a folyók mély, teraszos völgyeket, hatalmas hordalékkúpokat alakítottak ki; az alföldeken szélesen kiterjedt árterek húzódtak mellettük.

Magyarország földtörténeti múltját nagyszámú kutatás tárta és tárja fel, igen gazdag leletanyaggal. Nem-

Dunántúli dombos táj

csak mélyfúrások szolgáltatnak anyagot, hanem olyan speciális képződmények is, mint pl. a Balaton menti úgynevezett tanúhegyek, így pl. a Tapolcai-medence bazalttakarós tanúhegyei, melyek a lepusztult területből kiemelkedve, a felszín eredeti magasságáról „tanúskodnak”. A vulkáni működés idején foltokban a felszínre kerülő láva megkeményedett takaróként a puha, laza felső-pliocén és felső-pannóniai üledékeket helyenként befedve, az alatta levő részt megvédelmezte a lepusztu-

Vulkanikus csúcsok a Sátor-hegységben

lástól. Ott, ahol bazalttakaró nélkül maradt a laza felszín, szabadon érvényesült a víz és a szél letaroló ereje. Végül is 160–200 m-es denudációs üledékhézagok jöttek létre, azaz ilyen magasságban vannak ma az egykor a felszínre ömlött bazaltfoltok, koronázva a Badacsony, a Szent György-hegy stb. tetejét.

Éghajlat. Magyarország az északi félgömbön, az egyenlítő és az Északi-sark között megközelítőleg félúton, az Atlanti-óceántól több mint ezer kilométerre fekszik; ennek következménye, hogy éghajlata mérsékelt, határozott kontinentális jelleggel.

Uralkodó éghajlati vonása az országnak, hogy területén található a kiegyenlített jellegű óceáni, a szélsőséges vonásokat mutató kontinentális és az enyhe mediterrán klímaterület. Mindhárom klímaterület jellemzői jelentkeznek az időjárásban, ennek következménye, hogy az mindig változatos, de soha nem elviselhetetlen. Jelenlegi éghajlatunk — mint az egész természeti földrajzi egység — a hosszú fejlődésnek a holocén mostani szakaszában jellegzetes állapota.

Az ország éghajlatát kialakító tényezők között a legfőbb tényező a napsugárzás. Az a sugármennyiség, amely az ország területét éri, a napsugár beesési szögétől függően változik; ennek a változásnak évi és napi ritmusa van (az évszakok, illetve a nappalok és éjszakák váltakozása). Mivel Magyarország területének legészakibb és legdélibb pontja között 3° a szélességkülönbség, a ritmikus változás ennek a 3° -nak megfelelően módosulhat. Az évi összes besugárzás $80\text{--}110\text{ kcal/cm}^2$.

Másik tényező, mely az ország éghajlatának alakulására hat: a földfelszín anyaga. Ez az ország makroklímája esetében elhanyagolható, pusztán sajátos mezo- és mikroklímák kialakításában nyilvánul meg (a Balaton és környéke, pusztá homokfelületek, dolo-mit lejtők stb.).

A mezo- és mikroklímák alakításában hat a növénytakaró is, erősebb hatása azonban nincs.

Mezo- és mikroklíma formáló hatása antropogén léte-sítményeknek is lehet. Legnagyobb szerepe ezen a területen a nagyvárosnak van, Magyarországon főleg a fővárosnak, melynek bel- és külterülete között több fok-

nyi hőmérséklet-eltérés is mutatkozhat. Télen a belterület védettebb, enyhébb, mint a külterület, de levegője sokkal szennyezettebb; még ha napfény lenne is, sugarait nagyrészt enyeli a füst és por. Hőségnapokon pedig a lazább beépítettségű külterületek nagy előnyben vannak a friss légáramlást alig kapó, gyér növényzetű, túlmelegedett belterülettel szemben, ahol a levegő páratartalma is kisebb a csapadék gyors lefolyása miatt. Minél nagyobb fokú a horizontális és vertikális beépítettség, ezek a kellemetlen vonások annál erősebbek.

Igen jelentős tényező az Atlanti-óceántól való több mint ezer kilométeres távolság. Ennek eredménye a kontinentális jelleg, ami azonban — közép-európai ország lévén — korántsem olyan szélsőséges, mint Kelet-Európában. (Ha az Atlanti-óceán partja 0, és Verhojansk mutatója 100, akkor Soproné 27,3, Putnoké 30,4, Tótkomlóse 34.)

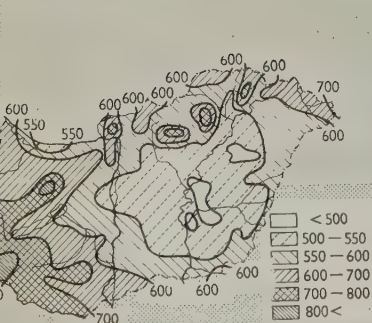
Igen jelentős klímaalakító tényező a terület abszolút magassága és a viszonylagos szintkülönbségek, vagyis a domborzat. Az ország relíefenergiája nem nagy, de az Alföld és a középhegységek közötti $400\text{--}900$ méteres szintkülönbség már éghajlati különbségeket is eredményez.

Az ország a természeti tájegységet alkotó Kárpát-medence belsejében fekszik, ami környezeti hatást idéző elő klímájában. A környező hegységkeret ugyanis az ország felé tartó időjárási hatásokat részint elhárítja, részint késlelteti, mindenesetre módosítja (légáramlatok lefékezése, hidegfront-betörések megakadályozása, a medencébe leszálló egyes szelek főjellegűvé alakítása stb.).

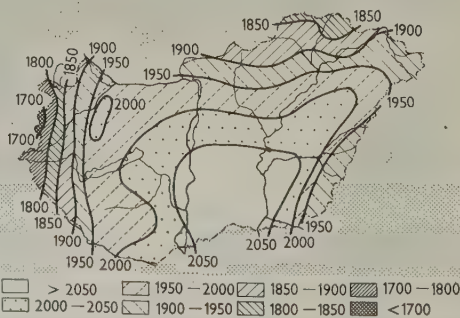
Az ország éghajlatát kialakító meteorológiai tényezők közül legfontosabb az, hogy Magyarország az északi mérsékelt övi nyugati légáramlások zónájában fekszik. A nyugat felől jövő, különböző eredetű légtömegek áthaladtukban megszabják az időjárást, sőt az éghajlatot is, mert átlagban egy év alatt sokkal nagyobb légtömegek haladnak el felettünk nyugatról keletre, mint fordítva. A nyugati szelek iránya egyben a mérsékelt övi ciklonok haladásának iránya is; ezek eredményeznek bőséges esőket hazánkban.

A légkörzés üteme és mértéke úgynevezett akciócentrumoktól függ. Magyarország éghajlatát két állan-

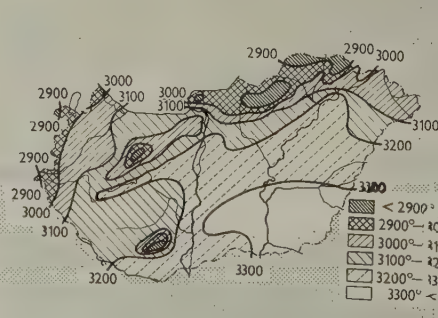
① Az évi csapadék területi eloszlása milliméterben, 50 évi átlag (Hajós F. nyomán)

② A napfénytartam évi összege órákban, 50 évi átlag (Takács L. nyomán)

③ A tenyészidőszak (április–szeptember) hőösszegei, $^\circ\text{C}$ -ban, 50 évi átlag (Bacsó N. nyomán)

dó mérsékelt övi akcióközpont befolyásolja: az izlandi minimum és az azori maximum. Az első hatása alatt hűvös, csapadékos az időjárás, az izlandi minimumból kiinduló mérsékelt övi ciklonok érkeznek hozzánk. Az azori maximum felülkerekedése idején derült, száraz az idő mind nyáron, mind télen. Két időszakos akciócentrum is hat hazánkra: az eurázsiai nagynyomású téli léghalmaz vagy szibériai maximum, mely a Kárpátok, Alpok, Pireneusok vonulatát követve tör az azori maximum irányába; ennek hatására a Szibériát, Kelet-Európát elárasztó hideg légtömegek gyakran átlépik a Kárpátok gerincét és huzamosabb ideig megülik az egész Kárpát-medencét. A másik, kevésbé lényeges időszakos akciócentrum az úgynevezett pontusi nyári kisnyomású centrum. Ennek hatására, különösen ha az izlandi minimummal együttműködik, csapadékos és hűvös lesz nyári időjárásunk; vele egyidőben, ha az azori maximum működése erőteljes, a nyár nagyon meleg, de fülledt.

Ilyen alakító tényezők hatására az *egyes éghajlati elemek* Magyarország területén az alábbiakban jellemezhetők.

A napsugárzás (közvetlen napsütés) maximális értéke Magyarországon optimális körülmények között $1,5 \text{ cal/cm}^2$ min lehet. Minimuma éjjel van, 0. A tenyészeti időszak (nyári félév) összege 70, a télié 20 kcal/cm^2 . Az összszugárzás becslött értéke nyugaton 60—70, délkeleten $100\text{—}110 \text{ kcal/cm}^2$.

A napfényes órák száma több évtizedes átlagban 1700—2100 óra évenként; számuk északnyugatról délkelet felé haladva növekedik (Soproni-hegység 1700 óra, Szeged 2068 óra). Évi menetükben erős júliusi maximum mutatkozik. A teljesen borult napok száma évi átlagban 70—190; nyugat felől délkeleti irányban csökken.

Éghajlatunk kedvező tulajdonsága — aminek mezőgazdaságunk, főleg szőlő- és gyümölcsstermesztésünk látja hasznát —, hogy a tényleges napsütéses órák száma évi átlagban megközelíti a lehetséges napsütéses órák számának a felét (46%) (Londonban mindössze kb. 33%, Berlinben 36%).

A levegő hőmérsékletében Magyarországon még kimutatható a Golf-áram hatására jelentkező pozitív hőmérsékleti anomália, vagyis a szokásosnál magasabb hőmérséklet. Ez $2,5^\circ\text{C}$, ami azt jelenti, hogy ennyivel kevesebb hőmérsékleti átlag illetné meg Magyarországot földrajzi szélességi fekvése szerint. Ez a hatás kelet felé fokozatosan elenyészik.

Magyarország évi középhőmérséklete $8\text{—}11^\circ\text{C}$, s mivel viszonylag kis területről van szó, amelynek reliefenergiája sem nagy, mindössze 3°C a különbség észak és dél között. Dél-Algériának, Közép-Franciaországnak, Svájcnak ugyanennyi a középhőmérséklete, de nálunk más a hőmérséklet járása, erőteljesebb a hőmérséklet ingása.

A hőmérséklet évi közepes ingásának értéke Magyarországon $21\text{—}25^\circ\text{C}$, s ez nyugatról kelet felé növekedik. A hőmérséklet abszolút ingása (az eddig észlelt legmagasabb és legalacsonyabb érték) meglehetősen nagy: 75°C .

A szélsőséges hónapok közül a januári középhőmérséklet 50 éves átlaga $-0,5$ és -4°C között ingadozik. Leghidegebb az ország északi része (kontinentális hatás). A július havi középhőmérséklet az Alföldön a legmagasabb, $22\text{—}23^\circ\text{C}$, nyugaton viszont $19\text{—}20^\circ\text{C}$. Az Alföldön mértek már $41,5^\circ\text{C}$ meleget és $-34,1^\circ\text{C}$ hideget is.

A tenyészidőszak hőösszege országszerte 3000°C felett alakul, ami a mezőgazdasági termelés szempontjából igen kedvező. Veszélyt jelentenek viszont a májusi fagyok, különösképpen, ha az nem kisugárzás következményeként lép fel, hanem a beáramló levegő hőmérséklete fagypont alatti.

A talajfelszín hőmérséklete sokkal szélsőséesebb határok között ingadozik, mint a léghőmérséklet: az évi ingás abszolút értéke 100°C -nál is nagyobb lehet. A felszíntől számított 20 méter mélyen azonban már megszűnik az ingás, ott az évi középhőmérséklettel megegyező, állandó 11°C van. A talajfagy átlagos mélysége Magyarországon $25\text{—}35 \text{ cm}$.

A szél fontos éghajlati elem, mert erejével, irányával, a mozgatótt légtömegekkel a többi éghajlati elemre is jelentős a hatása, Magyarországon a domborzat hatásától független magasságban (kb. 4000 m) a nyugati légáramlás uralkodik. A felszín közelében az irány módosul. Az ország területének nagyobb részén az északnyugati, a Tiszától keletre az északi szelek az uralkodók; ezek egyben a legerősebbek is. Az ország medence-jellege miatt a szél erőssége tekintetében európai viszonylatban előnyös helyzetben vagyunk: a szél-erő évi középértéke $1,5\text{—}2,5$ Beaufort-fok ($\approx 2\text{—}3,5 \text{ m/sec}$).

A légnyomás változásai jelentéktelenek.

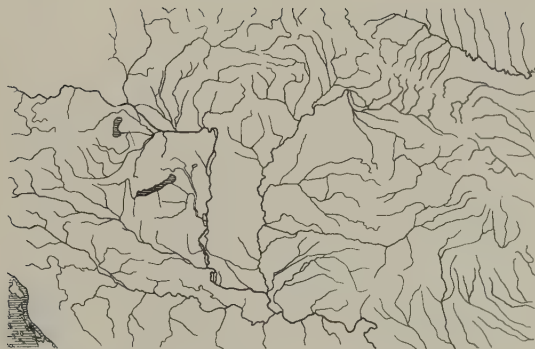
Magyarország évi csapadékatlaga 600 mm. A legszárazabb területek Kelet-Magyarországon egyes tiszántúli részek (pl. a Hortobágy), itt a csapadék évi mennyisége (50 év átlagában) még az 500 mm-t sem éri el. Ilyen a Tisza és Körös folyók zuga is. A Tisza melléki csapadékminimum területétől távolodva minden irányban növekedik a csapadékmennyiség. Legtöbb a nyugati határvidékünkön: közel 1000 mm.

A kontinentális zónának megfelelően csapadékmaximum késő tavasszal — kora nyáron van, viszont az ország délnyugati vidékein — mediterrán hatásként — októberi második maximum is jelentkezik. Mindkét esőmaximumnak igen nagy a mezőgazdasági jelentősége.

Legtöbb csapadékos nap (100 fölött) a délnyugati határvidékeken, valamint a Mátra és a Bükk területén van; legkevesebb a középső Tisza vidékén (80 alatt). A kevés csapadék, a hőség, az erős párolgás miatt nyáron az Alföld igen poros.

Különösen a nyári hónapokban gyakoriak a zivatrok, sokszor vihar kíséretében. A zivatáros napok száma évi átlagban az ország keleti felében 20, nyugati felében 40.

Télen általában november vége — március eleje között, nagyrészt hó alakjában hull le a csapadék. A hótakaró azonban nagyon változékony, tartama főleg a domborzattól függ: a síkságon és dombvidékeken a hóval

A Duna vízgyűjtő területe

való borítás 25—50, a középhegységekben viszont 50—100 nap. Legkevesebb a hótakaró (évi átlagban 4 cm alatti) az Alföld keleti részén, itt sokszor előfordul, hogy az őszi vetések a kemény faggal szemben védtelenek maradnak.

Magyarországon a levegő tényleges páratartalma (abszolút légnedvesség) a nyári hónapokban jóval nagyobb, mint télen. A páratartalom évi átlaga 7,4 g/m³, a párányomásé 7,3 mm. A viszonylagos légnedvesség legmagasabb (több mint 75%) a nyugati határvidéken, az Alföldön kb. 60%.

Vízrajz. Magyarország medence-jellegét legjobban vízrajza mutatja: minden felszíni vízfolyás a medence közepe felé halad. Lefolyástalan terület Magyarországon nincs, és az ország vízháztartásának évi mérlege nyereséges. Mintegy 100 milliárd m³ víz hagyja el évente az ország területét felszíni lefolyásban. Ennek a mennyiségnek mindössze egytizede csapadékvíz, a többi a Duna és a Tisza hozza be. Az ország területe teljes egészében a Duna vízgyűjtőjéhez tartozik; ezen belül az országot vízföldrajzi vonatkozásban két, nagyjából egyenlő részre oszthatjuk: a Duna és a Tisza vízgyűjtőjére.

A mai vízhálózat kialakulása hosszú és változatos fejlődés eredménye. A medence vízhálózata a geológiai

harmadkor végén és a negyedkor elején kezdett kialakulni, amikor a Pannon-tenger véglegesen visszahúzódott az ország területéről. Az Ősduna először a Pannon-tengernek azt a medencéjét töltötte fel, mely ma a Kisalföld, illetve bal partján a Csallóközzel a Szlovák-alföld. A Kisalföldön délnek fordult, és a Dunántúlon kb. a mai Dráva folyó mentén a Dél-Alföld belső töredszerébe ömlött. Később, amikor a Dunántúl megemelkedett, a Duna a Kisalföldön keletnek fordult a Visegrádi-szoros felé. Mivel az Alföld a negyedkorban is süllyedt, a Visegrádi-hegység és a Börzsöny pedig emelkedett, a Duna Esztergom és Vác között (a mai Dunakanyarban) átréselte a hegyet, 200—300 m mély teraszos völgyet alakított ki, és a süllyedő Alföldön ágakra bomolva előbb a mai Cegléd, Kecskemét és Szeged irányába folyt (ezt igazolják a fúrások, melyek dunahordalékot adnak). Mai folyás-irányát a teraszok tanúsága szerint az újpleisztocénben alakította ki.

A Tisza jelenlegi folyása is a jelenkorban formálódott ki. A pleisztocén végéig nem került meg nagy könyökkel északkeleten a Nyírséget, hanem annak déli peremvidékén folyt le az Alföld közepe felé. Az Alföld peremein összefüggő, nagy, de lapos hordalékúpok képződtek, részint a Tisza, részint mellékfolyóinak működése eredményeképpen.

A Duna Magyarország és Közép-Európa legnagyobb, a Volga után Európa második folyója. Vízgyűjtő területe 817 000 km². Teljes hossza 2860 km, magyarországi szakasza 410 km. Felső folyása nem esik hazánk területére. A Közép-Duna a nyugati országhatárnál kezdődik, és a Dunántúli-középhegység és az Északi-középhegység közé ékelődött Dunakanyar szűkebb völgyszakaszának közbeiktatásával az Alföldön keresztül, túl Magyarország határán, a Vaskapuig tart (Jugoszlávia és Románia között). A Román-alföldön áthaladva hatalmas deltatorkolattal ömlik a Fekete-tengerbe (Al-Duna). Magyarországi szakaszából 140 km — Oroszvár és az Ipoly folyó torkolata között — Csehszlovákia felé határfolyó.

Évente két szabályos árvize van: a kora tavaszi (jegesár) és a kora nyári (zöldár). A kora tavaszi árvizek főképpen az Alpok elővidékén és alacsonyabb szintjein megindult olvadásból keletkeznek, olyankor, amikor a Kárpát-medence folyóin még rendszerint áll a jég, és nálunk a Dunát is jégpáncél borítja. Az Alpok előterében a mellékfolyók árvize feltöri a Duna jegét, és az árvíz által sodort jégtáblák a Kárpát-medencében rendszerint a Duna szigeteinek előterében erősen feltorlaszolódnak, nagy árvizeket keltve. Különösen a múlt században a szabályozások előtt pusztítottak mértéktelenül ezek a jeges árvizek, de még napjainkban is állandó veszélyt jelentenek, különösen akkor, ha azzal egyidőben a Felső-Duna vidékén már melegebb az időjárás és a kora tavaszi esőzések is megkezdőd-

Az ország időszerűsége és állandóan vízzel borított területei az ármentesítések előtt (Bulla B. nyomán)

A Duna a Lupa szigettel, Budapesttől északra — A Duna
Dunaújvárosnál

nek, majd újabb hideghullám ismét összefagyasztja a Budapest alatt még meglevő, bomladozó jégtorlaszokat.

A második, a kora nyáreleji „zöldár” sokkal több vizet szállít, mert az nemcsak az Alpok magasabb szintjein végbemenő olvadás vizét viszi, hanem a bőséges júniusi esők vízmennyiségét is. A zöldár, különböző tényezők összhatására nyár végéig eltarthat, igen magas vízzal. A Duna legalacsonyabb vízálása a nyár végén, ősz elején, ritkábban télen jelentkezik.

Budapestnél a Duna legalacsonyabb vízálásakor másodpercenként 600 m^3 , legmagasabb vízálásakor $10\,000 \text{ m}^3$ vizet szállít. A szélsőséges vízáláskülönbség a $6\text{--}8 \text{ m}$ -t is eléri. Az árvízvédelem az alacsony vízhez képest kb. 10 m -es árhullámmal számol.

A Duna egész magyarországi szakaszán szabályozott, és teljes hosszában hajózható. A hajózásban kívánatos legalább 2 m -es vízmélység mindenütt megvan, tehát a folyónak sekély gázlói nincsenek. Általában folyam-tengerjáró hajók is feljárnak egészen a csepeli Szabadkikötőig (Budapest).

A Duna szabályozását legnagyobbbrészt a múlt században végezték, Széchenyi István tervei alapján, erősen megváltoztatva a folyó eredeti, természetes állapotát.

Az ármentesítő munkálatokkal Magyarországon a Duna mentén $2,2$ millió km^2 (1 265 000 ha) ármentesítettek. A töltések, párhuzamos művek hossza a folyam két partján nálunk 1123 km . A Duna mentén Magyarországon ármentesítetlen terület nincs. A Duna vizét több város ivó- és iparivíz ellátására is felhasználják, valamint a mezőgazdaságban öntözésre is.

A Tisza vízgyűjtő területe a Kárpát-medence keleti felét foglalja magában, $157\,000 \text{ km}^2$, ebből mintegy $45\,000 \text{ km}^2$ (túlnyomórészt síkság) jut hazánk területére.

Teljes hossza a szabályozások előtt 1419 km volt (ebből a mai Magyarország területén folyt 955 km). A múlt századi szabályozások után 966 km -re (a mai magyarországi szakaszán 600 km -re) rövidítették. A 19. század második felében Széchenyi István tervei szerint szabályozták.

A Tisza azonban még mindig tágas kanyarulatokkal folyik; széles ártéri erdők, mesterségesen vagy természetesen átvágott kanyarulatok (morotvák), parti dűnék kísérik. A szabályozások az eredeti, természetes állapothoz képest némileg megemelték ugyan esését, de ez végtére is mit sem változtatott a folyó mechanizmusán, következésképpen szakasz-jellegén sem. Hazánk területén nagyon kis esésű, lomha folyású;

A Tisza Szegednél

Öreg fűzfák a Duna árterében — A tiszafüredi nagy morotva fehérfüzei

a szabályozások előtt rendszeresen kétmillió hektárnyi területet öntött el. A Tisza még ingadozóbb vízjárású, mint a Duna, mert vízgyűjtő területe a Kárpátokban zömmel már csak középhegységi; örök-hó olvadékvizek nem táplálják. (Vásárosnaménynál pl. a kisvíz 87-szer kisebb az árvíznél). Három árve van: a kora tavaszi (hóolvadáskor), a kora nyári (zöldár, a nyári esőzések következtében) és a legkisebb: az őszi. Kisvíze télen van. Szolnoknál kisvízkor $72 \text{ m}^3/\text{sec}$, árvízkor $3800 \text{ m}^3/\text{sec}$ a vízhozama. Ha a Duna és a Tisza kora tavaszi árve egybeesik, a Duna nem tudja felvenni a Tisza vizét, ezért okozott az igen gyenge lejtésű Alföldön a szabályozások előtt óriási károkat. A Tisza árvízgátjainak hossza meghaladja a 4000 km -t.

A Tisza folyami hajókkal Szolnok fölött Tiszaburáig, kisebb hajókkal Dombrádig hajózható. A Tisza vizével a Tiszántúlon jelentős nagyságú területeket öntöznek.

A Duna jobb parti mellékfolyói Magyarország területén nem jelentős vízmennyiségűek. Ezek között a nagyobbak a Kisalföld folyói, a Lajta, a Rába, a Rábca és a Marcal. Győr alatt a Dunántúli-középhegységből már csak kisebb patakok érkeznek a Dunába. Ezek közül egyedül a Sárvíz említésre méltó, amely a Balaton fölőlsleges vizét levezető csatornázott Sióval egyesülten torkollik a Dunába. A Sió vize a Sárvízzel való egyesülés előtt a Koppányt felvevő Kapossal gyarapodik.

Az egyetlen számottevő vízmennyiségű jobb parti mellékfolyó a Dráva. A magyar–jugoszláv határon halad, torkolata azonban már Jugoszláviába esik. A Drávnak három árve van: kora tavaszi, kora nyári és kora őszi (mediterrán jelleg). A Dráva kora tavaszi árve gyakran összeesik a Dunáéval, azt erősíti, máskor megelőzi azt. Ez kedvezőbb, mert így a Drávatorkolat alatti Duna-szakasz megszabadul a jégtől.

Bal parti legjelentősebb mellékfolyója a Tisza, amely már országunk határán kívül torkollik a Dunába.

A Tisza mellékfolyói közül a legjelentősebb jobb oldalon az öt ágából egyesülő Bodrog, amely Tokajnál ömlik a Tiszába. A Tiszához hasonlóan kanyargós, középszakasz jellegű folyó. A Bodrog torkolati helye gyakran változott: szépen mutatja ezt a sok morotva és övzátöny Tokaj környékén.

A miskolci kapunál a Sajó a Bódvával, délebbre az Alföld peremén a Hernáddal egyesül, és csak azután ömlik a Tiszába. Tiszafüred alatt a Tisza felveszi az Egert, Szolnoknál pedig a Tarna, Galga és Tápió vizeit összegyűjtő Zagyvát. Ettől kezdve a

Az Ipoly — A Rába Ikervárnál (Kisalföld)

Tisza egyetlen patakot sem kap a Duna—Tisza közötti hátság területéről. A hátság keleti peremét csak aszóvölgyek darabolják fel.

Jelentősebbek a Tisza bal oldali mellékfolyói. A Szamos a Krasznával egyesülve is viszonylag kis vízmennyiséget szállít a Tiszába. A Körös öt kisebb folyó vizét viszi a Tiszába. A Fehér-Körös, Fekete-Körös, Sebes-Körös, Berettyó és Hortobágy összefolyásából létrejött folyót Hármaskörösnek vagy egyszerűen Körösnek szokták nevezni. A Tiszához hasonlóan középszakasz jellegű, sokat kanyarog és gyakran változtatta medrét. A Körös mentén is nagy területen folyik öntözéses földművelés. A Körösök, a Berettyó és a Hortobágy között hajdan beláthatatlan mocsárvilág terült el Kis- és Nagy-Sárrét néven. Ma ezen a tájon is öntözőcsatornák futnak.

A Tisza legnagyobb dél-alföldi mellékfolyójának, a Marosnak csak rövid torkolati szakasza tartozik Magyarország területéhez.

A Duna, a Tisza és síksági mellékfolyóik az alföldeken völgy nélküli mederben folynak, árvizek idején hajdan óriási területeket öntöttek el. Az árterületeken ilyenkor hosszú időre megbénult a közlekedés és a mezőgazdasági termelés, az árterületek alacsonyabban fekvő részei pedig az év nagy részében víz alá kerültek, s mocsaras, nádas, gazdaságilag alig kihasználható területekké váltak.

A múlt század derekáig a Duna mentén több mint egymillió hektár, a Tisza mentén pedig kétmillió hektárnál jóval nagyobb terület volt mezőgazdaságilag szinte teljesen használatlan mocsaras világ az árvizek következtében.

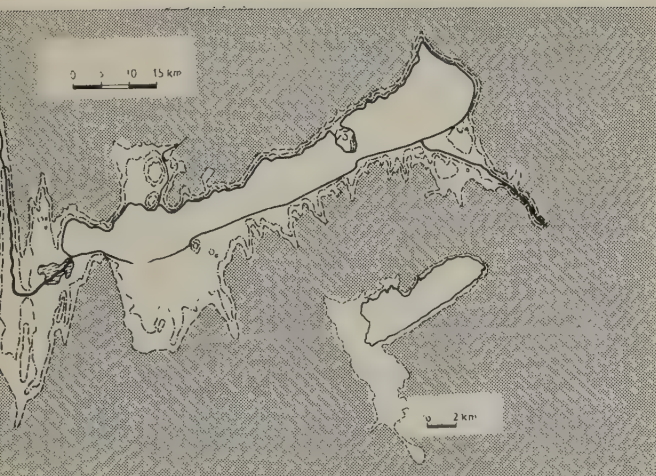
A múlt század második felében ezért nagyarányú ármentesítés és folyamszabályozás indult meg hazánk-

ban, s ezek eredményeként a mocsaras-vízjárta területek csaknem teljesen eltűntek.

Részint mesterséges víziutak megteremtésére, részint száraz területek mezőgazdasági hasznosításának előmozdítására vagy a felesleges belvizek elvezetésére több csatornahálózat épült és épül ma is. Az egyik legnagyobb létesítmény 1945 után a tiszalöki komplex rendeltetésű vízlépcső, valamint a Tiszát és a Berettyót összekötő 97 km hosszú Keleti-főcsatorna, amely első sorban a Hortobágy és környéke vízellátását hivatott

A Keleti-főcsatorna Balmazújvárosnál

A Balaton és a Velencei-tó kezdeti legnagyobb kiterjedése és legmagasabb vízállása idején — és ma (Bulla B. és Ádám L. nyomán)

javitani. Ugyanezt a célt szolgálja a Keleti-főcsatornából kiágazó Nyugati-főcsatorna. Mindkettőhöz öntözőfűrtők és tárolók tartoznak. 1967-ben kezdődött meg a Tiszán a kiskörei vízlépcső és az ehhez tartozó csatornák és víztárolók építése. A Dunántúl legfontosabb csatornája a 100 km hosszú Sió, mely a Balatont köti össze a Dunával. A Hanság-csatorna (melyet folyamatosan igen sok mellékággal bővítenek) vízenyős területet vág át a Fertő-tó és a Mosoni-Duna között. Az összes öntöző és belvízvezető csatornák, létesítmények hossza jelenleg 26 000—30 000 km-re tehető. Ez a mennyiség azonban évről évre növekedik.

Magyarország állóvizekben szegény. A múlt századi nagy lecsapolási munkálatok előtt jóval nagyobb terület borított állandó jelleggel víz; igaz, hogy ezek inkább mocsarak és lápok voltak, mint pl. az Ecsedi-láp, a Nagy-Sárrét és a Kis-Sárrét.

Az ország állóvizeinek fejlődéstörténete a folyóvizekéltől lényegesen különbözik; sokkal rövidebb múltjuk is kevésbé feldolgozott. Nagyobb állóvizeink medencéi az üjpleisztocénban nem idősebbek.

Jellemző tavainkra a sekély vízmélység (igazi mély tavak itt soha nem is voltak). E tulajdonságuk következtében melegednek át nyáron teljes egészükben, igen gyakran 25—28 °C-ig is, és válnak kiválóan alkalmassá a fürdőzésre.

Valamennyi között legjelentősebb és legnagyobb a *Balaton*, mely Magyarországnak egyedülállóan szép tájrészlete. Közép-Európa legnagyobb állóvize, területe kerekén 600 km², hossza 78, legnagyobb szélessége 15 km. Átlagos mélysége 3 m, legmélyebb Tihanyi-nál (10,8 m); partvonalainak hossza 197 km, vízmennyisége 1800 millió köbméter. A tengerszint felett

104 m-re fekszik. A beléömlő kis folyók és patakok vize kevés a tó felületének párolgásához képest, tehát főtömegében csapadékvíz és talajvíz eredetű. Az üjpleisztocénban még jóval nagyobb területű és kb. 20—30 m mélységű lehetett.

Déli partja igen sekély, itt az átlagmélységet 500—1000 m után érhetjük el. Az északnyugati szél által keltett hullámok ezen a parton építették ki azt a 70 km hosszú turzásrendszert, mely szinte páratlanul finom homokstrand, kitűnő mezoklimával. Északi partjának futása változatosabb, itt ugrik be a Tihanyi-félsziget. A part meredekebb (30—100 m után már 2 m-nél mélyebb a tó), több a nádas. Fürdőzésre kevésbé alkalmas.

A Balaton nyara hosszú, májustól szeptember végéig kitart. Nyáron a levegő a 30—35 °C-ot, a víz a 24—29 °C-ot is elérheti. A nyári Balaton vizének hőmérséklete még erősebb lehűlések, hűvös szelek jelentkezése esetén is csak 17—18 °C-ig száll le.

Szélhatásra hullámozás, illetve áramlás vagy lengés keletkezhet a tó vizében. A hullámok általában rövidek és meredekek, maximálisan 1 m magasak, hosszuk 7 m, ezért erősen tarajoznak. Tartós szél a Tihanyi-félszigettől nyugatra fekvő részt egész tömegében megmozgatva, átnyomja a vizet a keleti medencébe; a víz kiegyenlítő áramlással folyik vissza a tihanyi szoroson át (ezek az áramlások mélyítették ki itt a tőfeneket 10,8 m-re). A szélduzzasztás a tó vizében egycsomós álló hullámokat kelt, (seiche-jelenség), ennek tartama 10—12 óra.

A tó télen csaknem mindig befagy, tartós hidegekben a jég hosszú ideig kitart; a jégvastagság szigorú télen több mint 40 cm.

A Balaton délnyugati sarkához kapcsolódik a Kis-Balaton, melynek nyílt vize alig van már, főleg láp és mocsár. Mintegy 40 km²-nyi területéből kb. 24 km² a láprét, a többi nyílt víz vagy nádas mocsár. Rendkívül jellegzetes és érdekes madár- és növényvilága miatt védett terület.

A Balaton után legnagyobb állóvíz a *Fertő*. Határozatlan partvonalú, s nagyon sekély, átlagosan csak 1,5 m mély, így a talajvíz szintingadozásainak, a párolgásnak, általában az éghajlati hatásoknak erősen kitett. Felszínének legnagyobb részét nádasok borítják, melyeket az ipar számára nagy mennyiségben hasznosítanak.

Területe 322 km², de mindössze negyedrésze (kb. 82 km²) tartozik Magyarországhoz, a többi Ausztriáé. Délkeleten a Hanság lápmenedencéje csatlakozik hozzá, melynek fő levezetője a Hanság-csatorna.

A *Velencei-tó* a Fertőhöz hasonlóan a feltöltődés előrehaladott állapotában van. Területe 26 km², nyílt vize mindössze 16 km², a többi nádas és vizesrét. Mozgalmas életét Budapest közelségének köszönheti. Az utóbbi években egyre inkább előtérbe kerül mint üdülőterület.

Az egykori nagy mocsarak és lápok, mint a dunántúli Sárrét vagy az Alföldön, keleti határunk közelében

az Ecsedi-láp és a Kis- és Nagy-Sárrét ma már lecsapolt, szabályozott, mezőgazdasági termeléssel hasznosított területek.

A természetes tavak külön osztályát képviselik Magyarországon a forrástavak. Ezeket források táplálják, leginkább termális vízzel, de karsztvíz is akad (a budapesti Malomtó, a Hévízi-tó stb.).

Több apró tó van még Magyarországon, amelyeknek a kialakításában a legkülönbözőbb tényezők játszottak közre; talaj- és csapadékvíz táplálja például a lefolyástalan, szikes szegedi Fehér-tavat, mely híres madárrezervátum és haltenyésztő telep.

Számos síkvidéki tó vagy annak maradványa ma már természetvédelmi terület különleges flórája és faunája miatt.

Az ország vízellátásában, különösen az Alföldön, igen fontos szerepet töltenek be a talajvizek. Emiatt részletes kutatások folytak ezek származásának, mélységben való elhelyezkedésének, ingadozásuk törvényszerűségeinek a megállapítására. Az utóbbi években igen nagy számmal fúrtak általában 20–50 m-es mélységbe úgynevezett csökutakat, amelyek főleg gyümölcsösök, kertek, takarmánytermő területek öntözésére szolgálnak.

Magyarország érclelőhelyei (Schmidt E. R. nyomán). 1. rög-hegység, 2. vulkanikus hegység, 3. alumínium, 4. mangán, 5. vas, 6. réz, 7. cink, 8. ólom, 9. kén, 10. ezüst, 11. arany, 12. urán

Magyarország főbb ásvány- és gyógyvíz-forrásai. Budapesti termálfürdők és gyógyforrások. A négyzetek mesterséges, a körök természetes forrásokat jelölnek

Magyarország mezősgési és erdőtalajainak elterjedési határai (Stefanovits P. szerint). 1. erdőtalajok, 2. mezősgési talajok

A rétegvizek jelentős szerepet játszanak Magyarországon, mert területünk — medence-jellege következtében — rétegvizekben gazdag (rétegvíznek nevezik a talajvíz alatti első vízzáró réteg alatt következő, valamint impermeabilis rétegek között elhelyezkedő vizet). Ezek túlnyomórészt csapadékvíz eredetűek, de a nagy mélységből felszínre kerülő rétegvíz különféle oldatokban gazdag, esetleg hőmérséklete is magas, tehát sok közte az ásványvíz, hévíz, sokszor gyógyvíz. A rétegvizeket az alföldnek peremhegységei mentén beszívargó vizek folyamatosan pótolják, a nagy mélységben levő rétegvizek pótlásánál azonban már valamennyi vízféleség számba jöhet.

Leginkább az Alföldön végeztek rétegvízfelhozó mélyfúrásokat (ezek nagymértékben hozzájárultak az Alföld mélyszerkezetének a megismeréséhez is). Az úgynevezett artézi kutak száma az Alföldön kb. 28 000, az egész országban kb. 35 000. Az artézi kutak mélysége 100—2500 m között változik, ami igen tág skála. Az ország vízellátásában, zömmel mezozoós mészköves felépítésű domb- és hegyvidékeken fontosabb szerepet játszik a karsztvíz is, azonban bányaművelési szempontból ez a Dunántúli-középhegységben komoly veszélyt is jelent.

Ásványi kincseink. Magyarországon a magmás hidrotermális hatásra képződött ércelefordulások közül csak az arany-tartalmú mátrai rézérccek, ólom-cinkérccek és a rudabányai vasérc említésre méltó. Az üledékes eredetű ércek közül világviszonylatban is igen tekintélyes a kréta időszak bauxit a Dunántúli-középhegységben.

Jura időszaki feketekőszén csak Dél-Dunántúlon, a Mecsek környékén, fiatalabb eocénkori barnakőszén a közép-dunántúli medencékben (Tatabánya, Dorog, Tokod stb.), miocénkori barnakőszén a nógrádi és borsodi medencében fordul elő. Lignit telepeket tártak fel Várpalotán, valamint a Mecsek, a Mátra és a Bükk lábánál.

A kőolaj- és földgázkészlet a zalai kőolajmezőkön jelentős, bár csökkenő tendenciájú; az újabb fúrások

az Alföldön is jelentékeny földgáz- és kőolajtelepeket tártak fel (Nagykörös, Hajdúszoboszló, Kaba, Tótkomlós, Szolnok, Szeged és környéke, Eger, Mezőkeresztes stb.). Különösen jelentős alföldi földgázmező a hortobágyi és a Szeged környéki. Ez utóbbi terület, szorosan véve Algyő környéke, mennyiségben és minőségben évről évre nagyobb szerepet játszik az ország kőolaj- és földgáz-termelésében. Ennek következtében a tisztán mezőgazdasági jellegű táj homogén arculata átalakulóban van.

Egyéb hasznos ásványok: mangán, igen jelentős mennyiségben a Bakonyban. Középhegységeinkben lelnek még dolomitot, gipszet, talkumot, baritot és fluoritot, festékföldet, tűzálló agyagot, horzsakövet, perlitet, traszt, bentonitot, kaolint, kovaföldet, kvarcitot stb. Igen jelentős széndioxid-előfordulás van a Kisalföldön, Mihályiban és környékén.

Ásvány- és gyógyvizekben Magyarország Európa egyik leggazdagabb országa. Jelenleg kb. 500 ásvány- és gyógyforrást tartanak számon, ezek egy része mélyfúrások nyomán az Alföldön és a Kisalföldön, 2000—3000 m mélységből, valamint a középhegységek előtti törésvonalak mentén fakadnak fel. Különösen jelentősek Budapest gazdag gyógyforrásai, legváltozatosabb hatóanyagukkal fürdő- és ivókúrákra a legnagyobb mértékben alkalmasak.

Talajviszonyok. Az éghajlat és a felszín változásai a talajtakaró fejlődését befolyásolták, és idéznek elő ma is változásokat (erózió stb.). A művelés alá vett egykori füves puszták, erdők nagy része szántóföldi területekké alakult át, ami a talajerózió megnövekedésével járt.

Magyarország talajainak osztályozásánál a földrajzi övezetes eloszlást tekintjük alapnak. Elkülönül egymástól a két legjelentősebb talajnem: a mezősgési és az erdőtalajok területe. Különböző természeti földrajzi együtthatók eredményeként e két ún. zonális talajféleségnek több fajtája van. Az erdőtalajok közül a fakó erdőtalaj vagy podzol a legcsapadékosabb, erdőkkel borított hegy- és dombvidékeinken található; tápanyagokban szegény. Kevésbé zord, alacsonyabban fekvő területeken, különböző átmenetekkel felváltva a barna erdei talaj; ez igen elterjedt. Mezőgazdasági művelés alá vonható; átmeneti fajtája az erdőtalaj jellegű mezősgési talaj. Homokos területeken, dombvidékeken fordul elő a rozsdabarna erdei talaj. Dolomit- és mészkő felszínek erdőtalaja a rendzina. Jellegzetes még a Mátra- és Bükkalja szürke erdőtalaja. A mezősgési talajok különböző változatai fedik az ország nagyobbik részét, szerkezetük morzsálékos, humuszban gazdagok; általában igen alkalmasak a mezőgazdasági művelés alá, ezek a legjobb termőföldek (pl. a feketeföld vagy csernozjom). Sok helyen a csernozjomot erősen pusztítja a talajerózió. Az ország délkeleti részén, a csernozjomos lösz-táblán már szikes nyomok vannak. Itt található az ún. szikes altalajú mezősgési talajok, ezek már kevésbé jó termőföldek.

Földrajzi övezetekbe nem sorolhatók az ún. azonális talajok, mint pl. a váztalajok (futóhomok, sziklás fel-

színek, a talajképződés kezdeti fokán levő öntéstalajok a folyók medrének közelében). Az ugyancsak azonális réti talajokat a vizenyős, mélyebb fekvésű területeken találjuk. A folyók mentét követve elég tekintélyes kiterjedésűek, legtöbbször öntésföldeken alakulnak ki. Nagyobb növényeknek nem kedvez itt a túlságos víz-közel, de a fűfélék dúsan nőnek rajta. A Duna és Tisza völgsíkján helyenként már szikes altalajú réti talajok vannak. Azonálisak a láptalajok is, ezek közé tartozik a kotus láptalaj és a tőzeges láptalaj. Megfelelő művelés mellett mezőgazdaságilag jól hasznosítható. A szikes talajoknak három fajtáját említjük: a mésztelen szikes talaj (szolonyec), a meszes szikes talaj (szoloncáskos szolonyec) és a meszes—sós szikes talaj (szoloncás). Feljavításuk, bizonyos mértékig termékennyé tételük igen fejlett agrotechnikát követel meg.

Növényvilág. Magyarországon 2165 növényfaj él a harasztokkal együtt. A mai növénytakaró a pleisztocén végével, a jelenkorral beköszöntő felmelegedés folyamán jött létre. Jellemző rá, hogy a hegységek déli lejtőin erdős sztyeppfoltok alakultak ki, a hegységeken, dombágokon uralkodóvá váltak a tölgyerdők, míg a régebben mindenütt elterjedt bükkösök a magasabb helyekre, a hűvös északi oldalakra húzódtak vissza, vagy a Dunántúl csapadékosabb tájain jelennek meg. Fenyvesek csak az ország nyugati határszélén (a hegytetőkön és a hűvösebb lejtőkön) honosak, a másutt előforduló telepítettek. A síkságokon erdős puszták alakult ki.

A jelenkorban az alföldi erdős puszták túlnyomó részét szántóföldek váltották fel, valamint kertek, szőlők és gyümölcsösök. A réteken, legelőken a rendszeres kaszálás és legeltetés nyomán az eredeti növénytakaró úgynevezett félkultúrtársulásait találjuk. Hasonló a helyzet az erdők esetében is.

Növényföldrajzilag Magyarország területe a magyar (pannóniai) flóratartományhoz tartozik, amely három flóraidékre különül.

A legérdekesebb közülük a Magyar-középhegység flóraidéke, az Ősmátra, amely magában foglalja az egész Dunántúli- és az Északi-középhegységet. A változatos domborzat (lejtőviszonyok), kőzetminőség és égtáji fekvés miatt itt sok sajátos növény-társulás található, amely az ország más részein nem fordul elő. Ezeket zömmel közép-európai elemek alkotják, de vannak közöttük földközi-tengeri, Fekete-tenger vidéki, balkáni, kelet-európai, nyugat-európai elemek is. Az Ősmátra flóraidékéhez tartozó völgyekben és az északi lejtőkön gyertyános-tölgyesek, a magasabb szinteken, továbbá a hűvösebb északi lejtőkön alacsonyabban is a bükkösök uralkodnak. A sziklás tetőkön hársas-körises erdők, a mély völgyekben szurdok-erdők, a déli-keleti lejtőkön erdős sztyepp, pusztafüves lejtők, karszt-bokorerdők és mészkedvelő tölgyesek mutatkoznak.

A Dunántúl flóraidékén (Dunántúli-dombság és a Mecsek) a zárt tölgyesek mellett helyenként a bükkösök voltak a legelterjedtebbek. Az erdőállomány azonban a hosszú évszázadok alatt visszaszorult. A nyugati határszéleken több magashegységi faj társaságában erdei fenyvesek és nyíres fenyérek is jelentkeznek. A Mecsek déli lejtőin őshonos mediterrán fajokat találunk.

Az Alföld flóraidékét (ide számítva a Kisalföldet és a Mezőföldet is) egykor az erdős sztyepp jellemezte, erdőfoltok váltakoztak sztyepprétekekkel, lápokkal és ártéri ligetekkel. Ma már mesterséges mezőség; a természetes növénytakaró maradványait csak a feltöltődött morotvák, buckák közötti mélyedések keskeny sávjain találhatjuk meg.

Állatvilág. Magyarország állatvilága a Kárpátok, Alpok, Dinári-hegység és a Balkán-hegység által körülzárt közép-dunai faunakerület középső részét foglalja el. Hozzávetőlegesen 32 000 állatfaj népesíti be az országot, melyből kb. 450 a gerinces, a többi gerinctelen állatfaj.

Az alapfauna (kb. 60—80%) általánosan elterjedt és közismert fajokból áll, melyek a holarktikus területet (Észak-Amerika, Észak-Afrika, Európa, Ázsia) lakják. A többi 20—40% alkotja a színező faunaelemeket, melyek megadják a terület sajátos jellegét. Ez utóbbiak a következő csoportokba tartoznak.

Maradványfajok: a földtörténeti harmadidőszakból származó állatok, pl. az aporligeti Bátorligeti-ösláp állatfajai, melyek a jégkorszakban az egész Alföldön éltek; ilyenek a hegyvidéki ászkák, bogarak, legyek, csigák, valamint az elevenszülő gyík (*Lacerta vivipara*).

A futóhomok és a lösz előfordulása az ország területén (Bulla B. nyomán). 1. futóhomok, 2. lösz

Lőszmélyút Dunakömlődnél (Mezőföld)

Szikes talaj (Farmos, Duna—Tisza köze)

Endemikus (bennszülött) fajok: kizárólag a közép-dunai faunakerületben előforduló állatok, pl. a magyar csíkos egér, magyar földipocok, nádifarkas, magyar vaddisznó, kb. 15 halfaj, pl. a dunai galóca, a magyar pisztráng, a Petényi-márna stb. Bennszülött kb. 104 puhatestű faj, pl. a fialó csiga (*Viviparus hungaricus*), a magyar csiga stb. A madarak között bennszülött faj nincs.

A környező faunaterületről (alpesi, szarmata, pontusi, mediterrán) származó fajok, melyek elsősorban dunai és pusztai állatvilágunkat jellemzik: kormos varjú, kis kárókatona, gólyatöcs, gulipán, kék vércse, saskeselyű, rákosréti vipera, görög teknős, viza, kecsge, zebracsiga, avarcsiga, óriás futrinka, európai termeszt. stb.

Távolabbi faunaterületről származó fajok is vannak, amelyek bevándoroltak, vagy az ember behurcolta, betelepítette őket. Balti eredetű pl. a lazac, az angolna; északi: a havasi lile, a fenyőszajkó; keleti: az erdei pele, a güzüegér stb.

A történelmi időkben behurcolt, bevándorolt vagy betelepített fajok pl.: vándorpatkány, pézsmapocok, dāmivad, üregi nyúl, fécán, balkáni kacagógerle, szivárványos pisztráng, törpeharcsa, kőszüllő, kaliforniai pajzstetű, amerikai fehér szövőlepke stb.

Végül említésre méltó még néhány, a történelmi időkben kipusztult emlősfaj: európai bölény, őstulok, kőszáli kecske, jávorszarvas, európai hód. E fajok némelyikének az emléke helyneveinkben, tájneveinkben is fennmaradt.

Magyarország természeti tájai. A természeti táj természetstörténeti kategória, a földkéreg és felszín fejlődésének jelenlegi állapotát jelzi, de jelzi azokat a tulajdonságokat is, amelyeket a tájképző természeti földrajzi tényezők a társadalmi tevékenység hatására alakítottak ki.

Sokoldalú kutatási eredmények összegezése alapján a geográfusok Magyarországot 6 nagy természetföldrajzi tájra tagolják. Ezek a következők: a tektonikus-akkumulációs eredetű Alföld; az ugyancsak tektonikus-akkumulációs eredetű Kisalföld; a tektonikus-eróziós és vulkáni eredetű Dunántúli-középhegység; a szintén tektonikus-eróziós és vulkáni eredetű Északi-középhegység; a Dunántúli-dombvidék, a nyugati országhatártól a Dunáig és a Kisalföldtől meg a Dunántúli-középhegységtől a Dráváig terjedő terület, a Baranyai-szigethegységekkel; az Alp. nyúlványai a hozzájuk csatlakozó alacsonyabb hegyekkel és előterükkel: az úgynevezett Alpokalja. Mindegyik nagy egységet rész-tájakra oszthatjuk.

Az *Alföld* kisebb egységei, rész-tájai a következők.

A Mezőföld a Duna észak-déli futásától nyugatra fekszik, de szerkezetileg az Alföld tartozéka. Csernozjom-takaróval fedett löszös táblavidék; eredetileg erdős sztyepp volt, ma kultúrmezőség.

Feketefenyővel és akáccal megkötött futóhomok — Homokkötő nyár-as-borókás (Duna—Tisza köze)

A Bácskai-löszábró nagy területen lösszel fedett, északnyugati peremén jellegzetes futóhomok-terület a Duna és a Tisza között. Eredetileg tölgyes pusztarét volt, ma kultúrmezőség.

A Duna—Tisza közti homokos hátság igen változatos terület: a Duna pleisztocén eredetű hordalék-talaja, a folyótól távolabb futóhomok szikes mélyedéssel, löszfoltokkal.

A Nyírség is pleisztocén hordalékkúp a Tisza északi nagy könyökében. Altalajában kavicsos, a felszínen löszös, futóhomokos. Eredetileg erdős terület volt; ma kultúrmezőség.

A Hajdúság nyugatról csatlakozik a Nyírséghez; csernozjom-takaróval fedett löszábró.

A Maros—Körös köze a Maros hordalékkúpjának magyarországi szárnya; nagyrészt lösszel takart termékeny síkság.

A Dráva-mellék az Ormánsággal öntéstalajú ártér, az itt érvényesülő mediterrán éghajlati hatásokkal.

A Duna-melléki síkság Budapeستől délre az országhatárig terjed, öntéstalajú kultúrmezőség, ártéri ligeterdőkkel.

Az Alsó-Tisza-mellék az Alföld legalacsonyabb területe.

A Közép-Tisza-vidék teljesen sík terület, az ország legszárazabb, legaszályosabb vidéke (Nagykunság, Hortobágy stb.). Eredetileg vizes rétság, ma nagy területeken elszikesedett kultúrmezőség, antropogén kunhalmokkal.

A Zagyva-medence vagy Jászság alföldi peremsüllyedék, rossz talajokkal, gyakran aszályal.

A Bodrogi-köz a Rétközzel szintén alföldi peremsüllyedék, de ártéri táj.

A Bereg-szalmári síkság az előbbihez nagyon hasonló, a volt Ecsedi-láp területével.

A Körös-vidék vastagon feltöltött süllyedésterület. Itt terült el a Nagy- és Kis-Sárrét lápvidéke, ma közepes talajokkal fedett, sokszor aszályos kultúrmezőség.

Az Észak-alföldi hordalékjuttató lösszel és szoliflukciós üledékekkel fedett kitűnő bor- és gyümölcs-termelő táj.

A Kisalföld kevesebb részére tagolódik.

A Szigetköz, Rábaköz, Fertő-Hanság medence, Mosoni síkság helyenként hordalékkúp, löszös, tőzeges. Kultúrmezőség, fejlett mezőgazdasággal, kivéve a Hanság mocsaras területét.

A Győr-tatai teraszvidéken mezőségi talajok fedik a Duna idősebb teraszait, délkeleti részén homok-takaró.

A Marcal-medence a Kemenesaljjal peremsüllyedék, glaciális szoliflukció és interglaciális erózióval kialakított vidék néhány bazalttakarós tanúhegygel. Kultúrmezőség.

Az *Alpokalja* részterületei az ország területén a következők.

A Soproni- és a Kőszegi-hegység lankáit fenyvesek és lomboserdők fedik, hűvös, csapadékos táj, talaja főleg podzolos.

A Rábán túli kavicstakaró három kis folyó hordalékkúpján helyezkedik el, eredetileg tölgyesek borították. Síkjellegű, termékeny löszös vályogterületein belterjes mezőgazdaság.

A Vasi-hegyhát és Alsó-Őrség völgyekkel sűrűn szabdalta dombvidék, erdei fenyvesekkel, bükkösökkel, cseres-tölgyesekkel, kevésbé termékeny vidék.

A Nyugat-zalai-dombság (Hetés, Kerkavidék) dombos táj, hordalékkúpmaradványokkal. Csapadékos vidék, sok bükkössel.

Lápi nyíres a Bátorligeti-öslápon (Nyírség)

Aljnővényzet nélküli bükkös (Jávorkút, Bükk)

Göcsej aprólékosan tagozott dombság; a kőolajbányászat egyik területe.

A Kemeneshát folyami kavicsstakarós vidék, gyenge termőképességű talajokkal.

A *Dunántúli-dombság* részét a következők.

A Kelet-zalai-dombság barna erdei talajain tölgyesek, bükkösök vannak és a völgyekben rétségek.

Belső-Somogy a megye területének déli fele a Drávaig; ösfolyók kavicsos-homokos hordalékkúpjaiból alakult.

Külső-Somogy a Balaton és a Kapos folyócska közötti változatos domborzatú vidék, termékeny barna erdei és mezősi talajok fedik.

A Zselic, Völgyes, Tolnai-hegyhát élénk domborzatú, viszonylag termékeny dombvidék.

A Mecsek és környezete élesen elhatárolódó, önálló jellegű táj; értékes bányakincse a feketeköszén és az uránérc. A Baranyai-lőszábla termékeny, löszös, enyhéghajlatú vidék a Villányi-hegységgel.

A *Dunántúli-középhegység* részét a következők.

A Bakony középhegységi táj, a Dunántúli-középhegység legnagyobb területű részét a Balaton északnyugati mentén a Keszthelyi-hegységgel és a Tapolcai-medence bazaltstakarós tanúhegyeivel. Rendzinás, karsztos. Barnaköszén, bauxit és mangánérc a legfőbb ásványi kincsei.

A Vértes karsztos tönkhegység, erdők fedik, bauxit és barnaköszén ásványi kincsekkel. A Velencei-hegység alacsony gránittönkjét lösz fedi. A Vértes és Velencei-hegység között fekszik a Zámolyi-medence árkos súlylédéke.

A Gerece a Zsámbéki-medencével és a Tatabányai-medencével aprólékosan feldarabolt középhegység mészkörögekkel, a medencékben lösszel. A tetőket tölgyesek, helyenként bükkösök fedik. Bányakincse a tatabányai barnaköszén.

A Budai-hegység a Pilissel rögökre tördelt, apró medencékkal tagolt. Sok erdős felület. Keleti letörése a „budai termális vonal” felszálló hévizekkel.

A vulkanikus Visegrádi-hegység völgyekkel árkolt; podzolos és barna erdei talaján tölgyesek és bükkösök.

Az *Északi-középhegység* részét az alábbiak.

A Börzsöny vulkáni eredetű; erdőborította, hűvös éghajlatú, csaknem 1000 m magas.

A Nógrádi-medence erdőfoltokkal fedett, hűvös éghajlatú kultúr-mező.

A Mátra az ország legmagasabb fekvésű (1015 m) tája. Tölgyesek, bükkösök borítják, déli részén szőlő- és gyümölcsös övezet.

A Cserhátot üledékes és vulkáni kőzetek építik fel; erdői erősen irtottak. Délen a Gödöllői-dombság csatlakozik hozzá.

A Karancs és Medves vulkáni eredetű középhegységi táj bazaltos tanúhegyekkel.

A Borsodi- vagy Sajó-medence gyenge minőségű talajain kevés az erdő. Hűvös éghajlat. Bányakincse a barnaköszén.

Magyarország tájai (a) nagytájak határa, (b) középtájak határa
 I. *Alföld*: 1. Mezőföld, 2. Bácskai lösztábla, 3. Duna—Tisza közti homokos hátság, 4. Nyírség, 5. Hajdúság, 6. Maros—Körös köze, 7. Dráva-mellék az Ormánsággal, 8. Duna-mellék, 9. Alsó-Tisza mente, 10. Közép-Tiszavidék, 11. Jászság (Zagyva-medence), 12. Bodrogtörzs a Rétközzel, 13. Szatmár-beregi síkság, 14. Körös-vidék, 15. Észak-alföldi hordaléklejtő; II. *Kisalföld*: 1. Győri-medence, 2. Győr-tatai teraszvidék, 3. Marcal-medence; III. *Alpokalja*: 1. Soproni- és Kőszegi-hegység, 2. Rábántúli kavicstakaró, 3. Vasi-Hegyhát és Alsó-Órség, 4. Nyugat-zalai dombság (Hetés és Kerka-vidék), 5. Göcsej, 6. Kemeneshát; IV. *Dunántúli-dombság*: 1. Kelet-zalai dombság, 2. Belső-Somogy, 3. Külső-Somogy, 4. Somogytoina-baranyai dombság, 5. Baranyai szigethegységek; V. *Dunántúli-középhegység*: 1. Bakony, 2. Vértességsíkság, 3. Gerecse, 4. Budai-hegység a Pilissel, 5. Visegrádi-hegység; VI. *Észak-középhegység*: 1. Börzsöny, 2. Nógrádi-medence, 3. Mátra, 4. Cserhát, 5. Karancs és Medves, 6. Sajó-medence, 7. Bükk, 8. Aggteleki-karszt, 9. Cserehát, 10. Zempléni-hegység (Bulla B. nyomán)

A Bükk az Upponyi-hegységgel az ország legmagasabb (900 m) karsztfennsíkja; karsztjelenségekben gazdag. Éghajlata hűvös; tölgyesek és bükkösök borítják.

Az Aggteleki-karszt az országhatáron túl is folytatódik; karsztos mészkőhegy. Hatalmas, jól feltárt barlangjai vannak. Hűvös éghajlatú, erdős táj, bővizű karsztforrásokkal.

A Cserehát háromszög alakú, beékelte halomvidék a Bódva és a Hernád között.

A Zempléni-hegység vulkáni eredetű, völgyekkel tagolt, szép tölgyesekkel és bükkösökkel. Számos bányatermék van, délkeleti lejtője a híres bortermő Hegyalja; délre magányosan emelkedik a Tokaji-hegy, kiváló bort adó szőlővel.

Dunántúli kopár lejtő árvalányhajjal (*Stipa pennata*)

TELEPÜLÉSI VISZONYOK

Magyarország területe és népessége az 1960-ban tartott népszámlálás adatai szerint 3273 községre és városra tagozódik, s ezek közül a legkisebb település 40 ha, a legnagyobb közel 50 000 ha területű volt. A népességet nézve még nagyobbak a szélsőségek: a legkisebbnek mindössze 59 lakosa van, a legnagyobb pedig kerekén 2 millió lakosú. Az időközben történt népességszám módosulásokat előidéző területi változások figyelembevételével 3151 község és város van az ország területén (1969. dec. 31-ig).

Az igazgatási tagozódás azonban nem tükrözi híven a tényleges települési viszonyokat. Az igazgatási egységek között nemcsak óriási méretbeli különbségek vannak, hanem a történeti fejlődés, továbbá az eltérő gazdasági és földrajzi feltételek folytán települési szerkezetük is különböző.

A magyar népszámlálások megkülönböztetik a zárt településekben lakó úgynevezett belterületi népességet az igazgatási terület többi részén lakó úgynevezett külterületi népességtől. A belterületi népesség települései nagyrészt azonosíthatók a falvakkal és városokkal, a külterületi népesség azonban a legkülönbözőbb településformák között oszlik meg. Ennek következtében arra a látszólag egyszerű kérdésre, hogy Magyarországon hány ember él a falvakban és a városokban, csak megközelítően lehet válaszolni.

1960-ban csak 509 olyan közigazgatási egység volt, amelynek népessége kivétel nélkül a belterületen élt. Ezek méreteiknél fogva valamennyien falvak, mert 494-nek a népessége kevesebb 2000 főnél. Viszont 16 olyan igazgatási egység van az országban, amelynek úgyszólván nincs faluszerű, zárt magja, a népesség vagy szórvány településekben, vagy kisebb házcsoportokban él. A többi község és város népessége megoszlik a belterület és a külterületi települések között. Az 1960. évi népszámlálás szerint külterületeken élt az ország népességének 12,1 %-a, mintegy 1,2 millió ember. Ezek közül 257 288 a városok külterületéhez tartozott, 904 618 pedig kisebb-nagyobb faluszerű központokhoz.

A települési hálózat fejlődése. A honfoglaló magyarság a Kárpátok hegykoszorúja által körülfogott medence belső részein és az Alföld peremvidékein helyezkedett el, mégpedig kisebb településekben. A korábban itt

élt népeknek azonban már voltak megerősített központi települései, s ezek közül vált néhány később a magyar állami és egyházi élet központjává és egyben gazdasági központtá is. A feudális államszervezet a 11. században a vármegyék rendszerére épült fel, ami nem volt más, mint a várak és várszerű helyek s a hozzájuk tartozó vidék települési hálózatára épülő királyi-állami igazgatási szervezet.

Ez a települési hálózat sok tekintetben fejlődött, változott a következő századok folyamán, különösen azáltal, hogy a vármegyei székhelyek mellett további városok is épültek. A települési rendszernek azonban a legutóbbi időig megmaradt az az alapvonása, hogy a városok, a vidéki kastélyok és udvarházak voltak az uralkodó osztályok politikai és gazdasági hatalmának a bázisai. A falvak és egyéb mezőgazdasági települések pedig alárendelt, elmaradott vidékként vették körül a települési központokat. Ez eredményezte azt is, hogy egységes települési hálózat sokáig nem alakult ki.

A kapitalizmus korában az első, korlátozott lépéseket az állam tette meg az általános település-hálózati fejlesztés irányában. A polgári igazgatási szervezet kiépítése, a kötelező alapfokú iskolai oktatás megszervezése oly módon, hogy abban lehetőleg a külterületi lakott helyek és a szórványok is bevonhatók legyenek, a különböző, állami kezekben levő olyan intézmények, mint a vasút, posta stb. fenntartása, fejlesztése mind a települések közötti kapcsolatok rendszerezését és egyúttal egy többlépcsősen tagolt hierarchikus rend kiépülését vonta maga után. Fokozta ezt az állam egyre növekvő szerepe a szociális és gazdasági életben, bár ezeknek az életszféráknak csak egyes részei kerültek hatáskörébe, s a gazdasági élet fejlődésének legfőbb kérdéseiben a spontaneitás érvényesült, tehát legfőképpen a helyi adottságok, körülmények fejlesztettek vagy hátráltattak, különösebb központi irányítás vagy tervezés nélkül.

A településhálózat fejlődését Magyarországon döntően az határozta meg, hogy a félgymati elnyomással párosuló feudális korszakot csak későn váltotta fel a kapitalizmus, s az ország nagyon gyengén iparosodott. Az egységes nemzeti piac, a vasúthálózat kialakulása révén fokozódott a területi munkamegosztás, növekedett az árutermelés, a kapitalizmus azonban nem formálta át gyökeresen a magyar társadalmat. Emiatt a

kialakuló osztályszerkezetet sokáig erősen meghatározták a rendi-feudális hagyományok. A gyenge városiasodás (a városképző erőket főleg Budapest szívta el) megnövelte ugyan a városok számát, néhány falu viharos gyorsasággal nőtt várossá, de általában a városiasodás a kis- és középvárosi színvonalon megrekedt. Így a falvak népességfeleslegét, munkaalkalom híján a magyar városok csak részben tudták magukba foglalni, ezért sokan kivándorolni kényszerültek a tengeren túlra, nagy részük pedig a falusi agrárproletariátust szaporította.

Ezeknek a tényezőknek tulajdonítható, hogy bár a kapitalizmus Magyarországon is szélesítette és mélységben tagolta a városhálózatot, az fejletlen és hézagos maradt, s nagy területek rekedtek ki az urbanizálódásból. Legélesebben ez abban fejeződött ki, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés folytán a parasztság túlnyomó többsége számára a jobbágyfelszabadítás után száz évvel sem vált lehetővé a polgári társadalomba való beilleszkedés. Ez azt is jelentette, hogy települési viszonyaink fejlődése is lassú volt, s a legutóbbi időkig megrekedt a falusiasság elmaradott szintjén.

1945 után az új társadalmi rend kialakítása szükségserűen együtt járt a településhálózat további fejlesztésével is. A népesség egészére kiterjedő kulturális és egészségügyi intézmények megszervezése, a szocialista tervgazdálkodás bevezetése ezt egyaránt szükség-

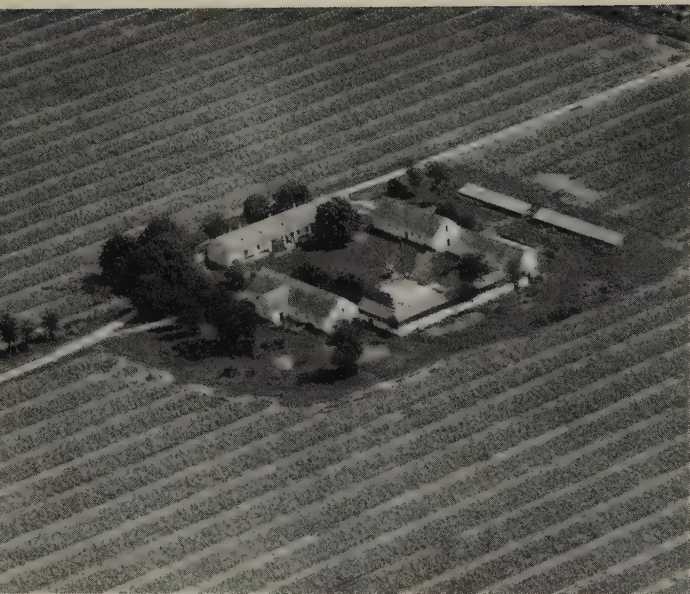
essé és lehetővé tette. A fejlődés nemcsak a városhálózat bővülésében, a városi népesség számának a növekedésében nyilvánult meg, hanem a városok és vidékük kapcsolatának intézményes megszervezésében is, közigazgatási, egészségügyi, közlekedési és még sok más szempontból.

A szocialista fejlődés viszonyai között a városiasodás, vagyis a városhálózat terjeszkedése gyorsabb ütemű lett, mint maguknak a városoknak a fejlődése. Ennek legfőképpen az ipar gyorsütemű fejlődése az oka. Ennek révén Magyarországon is olyan munkaerőszükséglet koncentrálódik egyes településekben vagy települések területileg összefüggő csoportjában, hogy a helybeli lakosság növekedése ezzel nem tud lépést tartani. Az ipari telephelyek számára nem elegendők a rendelkezésre álló városok, új városokat kell felépíteni, vagy jelentős ipari üzemeket falvakra kell telepíteni. Így egyes vidékeken olyan település-csoportok jönnek létre, amelyek — bár még fejletlen állapotban — de kétségtelenül a konurbációk jellegzetes vonásait mutatják. A városok túlnőnek igazgatási határaikon, s a munkahelyek tömörülése folytán a környező falvak egyre szélesebb gyűrűje alakul át munkáslakótelepekké. Budapest ilyen természetű hatósugara eléri a 60–65 km-t is.

Ez a településtípus a kapitalizmus korában sem volt egészen ismeretlen Magyarországon, az ilyen „szerencsés” helyzetben levő falvak azonban akkor

A magyarországi városhálózat regionális szerkezete. 1. szerkezeti vonalak, 2. hegyes-dombos vidékek, 3. 100 m körüli tengerszint feletti magasságú tájak, 4. a Tisza menti mélyebb részek, 5. a Sárrét és a Tisza árka

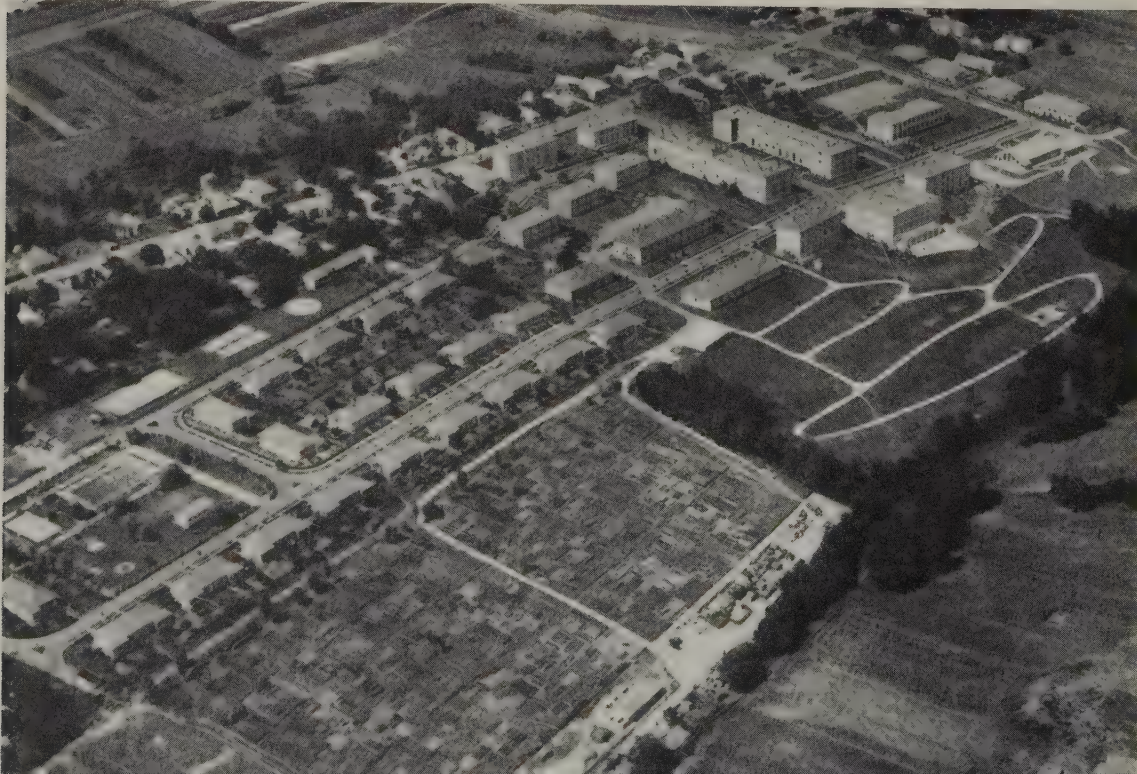

Tanya az Alföldön

nem sokat nyertek, félig agrár-, félig ipari proletariátus alakult ki bennük. Ma e falvak lakossága a gazdasági élet fejlődésének arányában megváltozott életformájának megfelelően igyekszik urbanizálni a környezetét. Az agrárfoglalkozás a falvakban is elveszti korábbi uralkodó szerepét, és a vegyes életforma polarizálódik:

Iparosodó falu Zalában: Nagylengyel

Székkutas, Hódmezővásárhely környéki tanyaközpontból fejlődött új község

vagy csupán egyes családtagok foglalkozásával válik a mezőgazdaság, vagy a településen belül helyileg is különválik az agrárnépesség az ipari népességtől. Ez a település külső képen is meglátszik, a régi falumag mellett kertes, villaszerű új településrészek képződnek, de maga a falumag is modernizálódik, részben bontások és új házak építése által.

A falvak és külterületi lakott helyek. A városokon kívül eső települések jellegét és szerkezetét elsősorban a mezőgazdaság határozza meg, ennek következménye a különféle típusú falvak és majorok kialakulása. A városokon kívül eső települési szerkezet kialakításában azonban nemcsak a mezőgazdaság vesz részt, hanem egyéb termelési ágak is, mint a bányászat, az ipar, sőt olyan termelésen kívüli tényező is, mint pl. a városi népesség üdülési igénye. Mindez a különféle méretű és felszereltségű, csoportos és szórványos jellegű üzemi és lakótelepek kialakulásához vezetett.

A külterületi települések. Ezek — a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulása szerint — lehetnek az anyatelepüléstől függő, azzal szerves egységet alkotó, gazdaságilag azt kiegészítő településrészek, ilyenek a tanyák. De lehetnek a belterületi településtől gazdaságilag, társadalmilag szinte független települési egységek. Ilyenek az egykori feudális eredetű nagybirtokok idején kialakult majorok vagy a jelenlegi nagygazdaságok gazdasági telepei, ipari munkások kisebb lakótelepei vagy csupán nyáron lakott kisebb-nagyobb üdülőtelepek stb.

A második világháború előtt társadalmilag is rendkívül ellentétes elemek éltek a külterületeken. A feudá-

lis arisztokrácia pompás kastélyai álltak gyönyörű parkokban, közülük nem egy ma is híres botanikus kert. Az óriási latifundiumok üzemi telephelyein viszont a majorbeli cselédek nyomorúságos épületei csoportosultak. A középbirtokosok kúriái kerttel, cselédlakásokkal, gazdasági épületekkel körülvéve enyhébb kontrasztot mutattak, de mégis óriási volt a különbség pl. egy tanyával szemben. A nagyvárosok mellett a falvakból városokba menekülő kisemberek számára parcellázott, kertvárosnak nevezett, rosszul közművesített kispolgári lakótelepek épültek. Vasúttól, úttól, falutól, várostól távol sivár homokterületeket adtak el a nagybirtokok a falusi szegénység számára, s így keletkeztek a világtól elzárt szóróványtelepek. Máshol az elpusztult szőlőhegyeken jöttek létre agrárproletárok szóróvány települései. A cigányság nehezen civilizálódó kóbor csoportjai számára jelöltek ki a falvak határában helyeket, ahol azok kunyhói kőkorszaki színvonalon álló primitív telepet alkottak. Bányák és ipari üzemek munkástörzsgárdájuk számára különböző méretű és felszereltségű lakótelepeket létesítettek, a későbbi ipari városok szerény előfutárait. Az Alföldön a nagyhatárú, nagynépességű agrárvárosok parasztsága távoli föld-

jein a városi ház külső üzemi tartozékaként szóróványosan vagy csoportosan álló, egyes vidékeken a dűlőutak mellett egyenesen sorakozó tanyákat épített. A városi — elsősorban budapesti — jobb módú polgárság nyaralói lepték el a Balaton menti községek határának vízparti részeit. Ha a falu távol feküdt a vasúttól, az állomás közelében sokfelé épültek faluszerű telepek, melyeknek lakói a jó közlekedési lehetőségek révén távoli városok ipari üzemébe jártak dolgozni.

A második világháború után a külső telepeknek ez a társadalmi sokfélesége lényegesen leegyszerűsödött. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszervezése a külső üzemi telephelyeket gazdaságilag szorosan hozzákapcsolta a belterülethez. A távol fekvő népesebb határrészek közül pedig egyesek elszakadtak az anyatelepüléstől, s az egyéni tanyák is fokozatosan veszítettek jelentőségükből, illetőleg számuk állandóan csökken. Viszont az állami gazdaságok újabb üzemi telephelyeket és lakótelepeket építettek, illetve felújították, korszerűsítették és kibővítették egy-egy volt nagybirtok gazdasági központját. Különösen nagymértékben fejlődtek az ipari munkáslakótelepek, valamint az üdülőhelyek is.

Hegyi falu a Mecsekben: Mánfa (közigazgatásilag Komló része)

A külterületeken élő 1,2 millió (1960) ember egy része azonban ma is igen nehéz körülmények között él. Nemcsak a civilizáció eszközeivel való ellátásuk nehéz, hanem a korszerűen szervezett termelőmunkába is nehezebben kapcsolhatók be. Más részük viszont vagy az átlagos falusi, vagy egyenesen a városi civilizáció részese, sajátos települési viszonyaiknak a hátrányát tehát kevésbé érzik, előnyeit viszont annál inkább.

E különböző célú, felszereltségű és formájú külterületi lakott helyek viszonylag új képződményei a magyar települési viszonyoknak — bár egyeseknek voltak történelmi előzményei. A bányász-, ipari munkáslakótelepek kialakulása, tekintettel az ország késői iparosodására, a múlt század második felében kezdődött. Úgynevezett kolóniákat budapesti nagyüzemek vagy vidéki bányatelepülések mellett egyaránt építettek. Az üdülők, kertvárosok kialakulása szintén a múlt század második felében következett be, a gyáripar és a városi polgári életforma kialakulása nyomán. A szőlőhegyi szóránytelepek történeti előzménye a munkák idején való ideiglenes kinttartózkodás volt, aminek következtében a bortároló pinceépítményekhez egyszerűbb lakásrész is kapcsolódott. A majorok mint a feudális nagybirtok üzemi helyei és lakótelepei, mai formájukban szintén a 18. század után alakultak ki. A jobbágyfelszabadításkor megszűnt a robot. Felváltotta a szegény zsellér-munkavállalók munkája. Ezek számára lakóházakkal kellett kiegészíteni az üzemi telepeket. A földesúri allodiumok középkori elődei azonban egyidősek a falvakkal. A tanya kialakulása a szántóföldi termelés megnövekedésével kapcsolatos. Ilyen értelemben a 18. század elejére tehető fejlődésük kezdete, előzményeik azonban itt is messzebb, a középkorra vezethetők vissza.

A falvak. A falusi településeknek igen sokféle típusa alakult ki Magyarországon. A Dunántúl délnyugati részén (a Göcsejnek, illetőleg Őrségnek nevezett vidéken) sajátos, kisebb házcsoportokból, úgynevezett szerekből, szegekből álló szóránytelepülések maradtak fenn. Ősiségüket mutatja, hogy egyik-másiknak korabeli román stílusú temploma van. A szerek eredetileg egy-egy nagycsalád telepei voltak, hajlékaik a nagycsalád különálló, egy tagban fekvő földjein csoportosultak. Mivel a magyar állam megszervezésekor, a 11. században az itt élő lakosság ősei határőri szolgálatot teljesítettek, kiváltságos társadalmi helyzetbe kerültek. Valószínű, hogy ezek a széttagoltan települt házcsoportok a falvaknál ősibb települési rendszer maradványai.

A magyar falvak nagy része a földművelő jobbágyság kialakulásával egyidőben ilyen kisebb cso-

portok összetelepődése által jött létre. Az összetelepődés annál könnyebben bekövetkezhetett, mivel a termelésnek megfelelően a kisebb csoportok nem helyhez kötött telepek voltak, hanem aszerint változtatták helyüket, ahogy a művelés alá fogott földdarabok kimerültek. Az összetelepüléssel létrejött falvak helye viszont már állandósult, s a közös faluhatárt a faluközösség tagjai az újraosztásos földközösség szokása szerint időszakonként kiosztották egymás között a részjogosultság mértéke szerint. Ez a földművelési rendszer lehetővé tette, hogy az összetelepülők állandó helyen építhessék fel lakóépületeiket, így módon a lakóterület elkülönült a határ többi részétől.

Az összetelepüléssel Magyarországon is együttjárt a pusztásodás, azaz a korábban lakott és művelt területek elhagyása. Az elnéptelenedett területek — ha a földesúrnak nem sikerült újra betelepítenie ezeket — vagy a kialakuló falvak határát növelték, vagy a falusi parasztság vette bérbe őket. E gazdasági-társadalmi folyamat alakulását befolyásolták a járványok és a háborúk (elsősorban a tatárjárás a 13. század közepén) pusztításai, valamint a jobbágyok szabad költözködéséből eredő belső vándormozgalmak. A pusztásodás különösen az Alföldön volt erős. E folyamat végeredményeként egyes kedvező helyzetben levő települések — a későbbi agrárvárosok — már a 15–16. században nagyhatárú településekké fejlődtek (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen stb.).

A pusztásodás azonban a középkorban még nem jelentett egyértelműen pusztulást. Egyes falvak elnéptelenedése más falvak, települések területét, népességét, gazdasági erejét növelte, legfeljebb a települések hálózata ritkult. Ez a folyamat azonban egyértelműen pusztulássá vált a török háborúk idején, a 16–17. században a török megszállás alá került területeken és a harcoktól leginkább sújtott határvidékeken. A török hódoltsági terület határát nagyjában Nagykanizsa, Keszthely, Veszprém, Vác, Eger, Debrecen, Gyula városok jelzik. A meghódított terület népességének legnagyobb része vagy elpusztult, rabságba került, vagy elmenekült, vagy pedig néhány megmaradt szigetszerű településbe tömörült. A török háborúk másfél évszázada így az ország nagy részében megsemmisítette, illetőleg átalakította az addig kialakult települési hálózatot. A mindenkori hadjáratok az egykori Magyarország területén elsősorban mindig a síkvidéki és a völgyekben fekvő, tehát könnyen elérhető településeket sújtották.

A béke helyreálltával az óriási, elvadult, néptelen területek benépesítésére került sor, miután a visszafoglalt országrész birtokjogi viszonyait meghatározták. A Habsburg uralkodók a visszafoglalt pusztá területeket részben az érdekeiket szolgáló új arisztokráciának adták, részben adósságaik törlesztésére eladták, részben pedig kincstári kezelésbe vették.

A betelepítést az új birtokosok és az államhatárolom végezte, több-kevesebb tervszerűséggel. Délnémet, Rajna-vidéki, francia területekről és a szomszédos déli, délkeleti országokból került ki a bevándorlók zöme, egyes birtokosok az akkor Magyarországhoz

tartozó, a török háborúktól megkímélt népes szlovák falvaikból hoztak új alföldi birtokaikra telepéseket. Politikai és vallási okokból a telepések között nagyon kevés volt a magyar. A telepítések kb. egy évszázadig tartottak, s végül az akkori Magyarország területén olyan etnikai tarkaság jött létre, ami csak Amerikához hasonlítható. Legtöbbször még az egyes falvak is zürzavaros etnográfiai képet mutattak, németek, szerbek, szlovákok, magyarok, franciák, spanyolok keveredtek, s még a német népesség sem volt nyelvileg egységes. E telepés vidékeken az új települések, a telepés falvak formája is amerikaias lett: geometrikus jellegű alaprajzukat saktáblás vagy körös-radiális utcahálózat jellemezte. A nagy különbség abban volt, hogy e telepések többsége nem szabad paraszt, hanem legfeljebb némi kedvezményekkel rendelkező jobbágy volt. Az évszázadokon át elvadult állapotban levő terület így lassan újra kultúrtájja nemesült, de a 19. század végéig még nagy mocsarak, futóhomokterületek maradtak néptelenek. Ezek intenzívebb használatba vétele a kialakult települési kereteken belül történt az Alföld szeszélyes folyóvízeinek szabályozása és a futóhomok megkötése után.

Az új településhálózat egészen másként alakult a Dunántúl elpusztult keleti felében, mint az Alföldön. A Dunántúlon — és az Alföld egyes részein — a középkorhoz hasonlóan aprófalvak, illetőleg a földesúri birtokok majorjainak sűrű hálózata jött létre. Az Alföld nagy részén viszont — valószínűleg a török háborúkat átvészelt nagyhatárú, nagy népességű mezővárosok példájára — nagy kiterjedésű települések ritka hálózata alakult ki. Így tehát az ország nagy területein a településhálózat továbbra is ugyanúgy a jobbágyfalvak és majorok egységein alapult — az újjáéledt feudalizmusnak megfelelően — mint a középkorban.

Így érthető meg, hogy a polgári fejlődésnek megfelelő új vonásokat nem az új telepésfalvak hozták magukkal, hanem a megmaradt magyar parasztvárosok képviselték, amelyeknek sikerült megőrizniük szabad állapotukat, és a fejlődés mintaképeivé váltak. Ezek fejlesztették ki a településhálózat újszerű elemeit, a tanyákat is. A kapitalizmus korában a településhálózat fejlődését nem a falvak számának szaporítása jellemzi, hanem a külterületek már ismert települési rendjének kialakulása és települések közötti kapcsolatok átalakulása, lassú kiszélesedése.

E hosszú időszak alatt így módon társadalmi-gazdasági jellegük szerint a falvak sokféle típusa jött létre. Egyes falvakban a kisnemesség lakott (természetesen nem kizárólagos jelleggel), de ezek sem sokban különböztek a tiszta jobbágyfalvaktól, lakosaik hasonló életszínvonala miatt. Máshol a jobbágyházak között a középbirtokos nemesség kúriái, kastélyai emelkedtek. A feudális arisztokrácia a középkorban várakban lakott, a török háborúk után azonban többnyire otthagyták omladozó váraikat, és egy részük a birtokukat képező falu mellett építette fel kastélyát, gyakran úgy, hogy a falu és a kastély viszonyát a kettő építészeti kapcsolatának kompozíciója is kifejezte. Igen

gyakori megoldás, hogy a kastély és templom képezett kompozíciós axist. Rendszerint a jobbágytelkektől elkülönülve épültek fel a zsellérek viskói is, zsúfoltan egymás mellett.

Alaprajzilag is nagyon sokféle falutípus alakult ki Magyarországon (halmazos, szalagtelkes, orsós-piacut-cás, sakktábla alaprajzú stb.). Elegendő azonban, ha ezek közül csak két alapvetően különböző típust említünk meg. Az egyiket azok képviselik, amelyeknél a gazdaságokhoz tartozó összes építményeket a lakóházzal együtt egy udvar fogja össze. A másikat pedig azok a falvak képviselik, amelyeknél a tulajdonképpeni faluban csak lakóházak találhatók, a gazdasági épületek pedig vagy a falu szélén fekvő külön udvarokban, úgynevezett „kertekben” csoportosultak (ólaskertes település), vagy a falun kívül állottak egy csoportban, vagy az egyes gazdák rétjein szóródtak szét különállóan. Ez az elrendezés szorosan összefüggött a falusi parasztság gazdálkodási módjával, egész életrendjével. Ez a sajátos osztott települési rend azonban az utóbbi évszázad folyamán majdnem mindenütt megszűnt, ma már csak néhány helyen találhatjuk meg nyomait.

A városok. Az ország társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődésének sajátosságai tükröződnek a városok fejlődésében, a kialakult városok elhelyezkedésében, városi funkcióiban és városképi megjelenésükben is.

A magyar városok fejlődésének öt hulláma különböztethető meg.

Az első városszerű települések a magyar államalapítás idején keletkeztek (Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém stb.). Valószínűleg ebből a korból való a magyar „város” szó is, amelynek eredeti jelentése várral bíró település. Ilyen települések ekkor a királyi székhelyeken és a királyi birtokok — a vármegyék — központjain kívül nem is lehettek. Noha e települések közül csak néhány közelítette meg ekkor a középkori városjellegét, s egyesekből később sem lett város, jórésük ma is jelentős tagja a magyar városhálózatnak (Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár, Szolnok stb.).

A középkori városiasodás társadalmi-gazdasági feltételei a 13. század második felében jöttek létre Magyarországon, amikor a királyok számos települést ruháztak fel városi privilégiumokkal. Ez a *második*

Debrecen központja a Nagytemplommal, a Református Kollégiummal és a Déri Múzeummal

hullám egyre mélyebb rétegeket mozgatott meg, s a királyi városok (civitas) mellett kialakultak a magánföldesurak kiváltságolt városai is, az úgynevezett oppidumok (mezővárosok). E fejlődés összefügg a társadalmi munkamegosztás fokozódásával, s az ezzel együtt járó területi specializálódással, a kézműves, a kereskedő polgárság megerősödésével. A városokban egyre jobban háttérbe szorult a mezőgazdaság, a falvakból pedig kiszorult az ipar, s ez összefügg a rendi társadalom kifejlődésével.

Ez a városiasodási hullám azonban a 15. században megtört, illetőleg változott formában gyűrűzött tovább: a magyar városok agrárjellege újból megnövekedett. Az Alföld egyes nagyhatárú települései pedig éppen speciális termékeiknek — az élőállatoknak, főképpen a szarvasmarhának — Nyugatra való exportálása révén, sajátos agrárvárosi fejlődésnek indultak.

Korábban a magyar városhálózat a domb- és hegyvidékek és síkterületek érintkezési vonalain épült ki, ezekben az úgynevezett vásárvonalon fekvő városokban került sor természeti adottságaiknál fogva eltérő vidé-

kek árucseréjére. Ez a vásárvonal gyakran egybeesett a nemzetközi kereskedelmi útvonalak egyes szakaszaival is. (Éppen itt, a dombok déli lejtőin termett egy másik magyar exporttermék, a bor, s a borkereskedelem igen nagy szerepet játszott e városok fejlődésében.)

A 16. században azonban az Alföldön is kezdett kiépülni a városhálózat. Természetes, hogy első sorban azok a települések városiasodtak, amelyek a kereskedelmi útvonalak alföldi szakaszai mellett feküdtek, mint pl. Debrecen, Kecskemét, Szeged.

A 16. és 17. században (török háborúk, az ország három részre szakadása és a gazdasági pusztulások folytán) a városfejlődés lehetőségei nagyon korlátozottakká váltak. Számos város megsemmisült, egyesek helyzetüknél fogva igen fontos katonai szerepet játszottak, ami nemcsak ostromokkal, pusztulással járt, hanem a városi önkormányzat erős korlátozásával is (Győr, Eger stb.). Ugyanakkor az alföldi agrárvárosok egy része — a török szultán birtokaként — ténylegesen teljes önkormányzathoz ju-

Esztergom a középkori várral és a 19. században emelt Bazilikával

tott (Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös stb.). A városok számának és tényleges jelentőségének csökkenését nem tudta ellensúlyozni az erdélyi fejedelmek városalapító tevékenysége, akik Debrecen környéki birtokaikon és Erdély nyugati peremén sajátos katonavárosokat, úgynevezett hajdúvárosokat hoztak létre.

A harmadik városfejlődési hullám a török háborúk után, a 18. században kezdődött. Ez a korszak a rendi kiváltságok és az abszolút uralkodói hatalom közötti harc ideje volt. Az uralkodóház az országon kívül székelt, így Magyarországon a központi hatalom városépítő szerepe hiányzott. Az iparnak a gyarmatosító politikából következő fejletlensége miatt a rendelkezéssel küzdelemben a Habsburg uralkodók nem támaszkodhattak erős városi polgárságra.

Az új világi arisztokrácia is csak annyiban vett részt a városépítésben, hogy a Bécshez közeli városokban, mint pl. Pozsony (Bratislava), Sopron, palotákat építtetett, építőtevékenységük azonban inkább vidéki birtokaikon, kastélyok építésére szorítkozott (Gödöllő, Eszterháza — ma Fertőd, Kismarton — Eisenstadt stb.).

E kastélyokban tudatos gyűjtéssel hatalmas kulturális értékek halmozódtak fel, s egyes főurak az irodalmi, színházi, zenei kultúra központjává akarták tenni kastélyukat, mivel ezt a szerepet akkor még a magyar városok nem tudták betölteni.

A katolikus egyház — az egyházigazgatási székhelyek révén — nagyobb mértékben közreműködött a városfejlesztésben, s a barokk városépítészet külföldi példái elsősorban az egyházi székhelyeken, a püspöki és érseki városokban hatottak. (Jellegzetes barokk részei vannak Veszprémnek, Székesfehérvárnak, Egernek — távolabb Nagyváradnak — Oradeának stb.) A székesegyházak, püspöki paloták, kanonoki lakóházak, papképző szemináriumok, jól felszerelt egyházi közép- és főiskolák — az ellenreformáció intézményei — olyan nagyszámú építési objektumot képviseltek, amelyekkel már jelentős városépítészeti együtteseket, kisebb városrészeket lehetett kialakítani. A kor számos egyházi vezetője kellő érzékkel rendelkezett ahhoz, hogy e lehetőség művészi megvalósulását elősegítse.

Győr, „a vizek városa”, a Kisalföld központja, a római kori Arrabona helyén épült

Tokaj, a Tisza és Bodrog összefolyásánál

A királyi hatalom korlátozására törő magyar nemesség alkotmányos szerveinek, a nemesi vármegyéknek a központjai is ekkor épülnek fel a városokban. Ezeken az intézményeken keresztül a városok gazdasági funkciója a vidék felé igazgatási és kulturális elemekkel is bővül.

A fejlődésben megrekedt polgárság helyett tehát az egyház és a nemesség képezte a városfejlesztő erőt, bár amazt természetesen nem pótolhatta. Ezért ez a városfejlődési hullám sem eredményezett széleskörű urbanizációt Magyarországon: ezt csak általános polgári fejlődés valósíthatta volna meg. Egyes városok azonban előretörtek. Szombathely, a korábban jelentéktelen kis mezőváros, a püspöki és megyei székhely betelepítése révén indult gyors fejlődésnek, Kaposvár is a megyeszékhely idetelepítésével emelkedett uradalmi központból várossá. A városi polgárság számára viszont csak ott volt lehetőség a fejlődésre, ahol kezébe tudta venni a gabonakereskedelem irányítását. Az árukivitel legfontosabb útvonala a Duna volt. Így a Duna mellett fekvő városok (Pozsony, Komárom, Buda, Pest, Baja) sorozata a gabonakereskedelem révén viszonylag erőteljesen fejlődött. A gabonakonjunktúra következtében az alföldi agrár- városok az állattenyésztés mellett a búzatermelést is fokozták. Mindennek következtében népességük ekkor meglepő gyorsasággal növekedett, s lakosaik száma je-

lentősen felülmúlta az ipari-kereskedő jellegű városokat.

A *negyedik hullámot* a kapitalizmus indította el a 19. század közepén. A fejlődés tényezői: a városok egyre növekvő igazgatási, kulturális és kereskedelmi szerepköre, a tőkés gyárilpar kifejlődése és a vasúthálózat kiépítése. A városok új rangsora alakul ki attól függően, hogy e tényezők hol, milyen mértékben működtek közre. Az eredmény az, hogy az alföldi agrár- városokat népességileg is utolérték, majd el is hagyták a többi városok.

A leginkább feltűnő Budapest viharos gyorsaságú és világviszonylatban is jelentős fejlődése. Budapest nemcsak annak köszönheti gyors fejlődését, hogy a magyar városfejlődés legfőbb tényezői itt koncentráltan érvényesülnek (az ország politikai, kulturális, gazdasági központja), hanem ebben nemzetközi tényezők is közrehatnak. Budapest és a vidéki városok közti nagy különbség azonban később jött létre azért, hogy a kapitalizmus korában az ország akkori területén kialakult jelentékeny középvárosok — Pozsony (Bratislava), Kassa (Košice), Kolozsvár (Cluj), Szabadka (Subotica) — az első világháború utáni területváltozások következtében a mai Magyarország határain kívül kerültek.

Az *ötödik városfejlődési hullám* a második világháború után alakult ki. Ennek a városiasodásnak

a főtenyezője a város és vidék kapcsolatának kiszélesítése, intenzívebbé tétele és főleg az iparosítás. Jellemzője a városfejlesztő erőkkkel való tervszerű gazdálkodás és a városhálózat bővítése az ipari termelés fokozását szolgáló új városok létesítésével. Ez a fejlődési periódus most bontakozik ki. Ezáltal az ország olyan területeire is kiterjed az iparosodás pozitív hatása, amelyek korábban a városiasodás minden lehetőségétől el voltak zárva, és fejlődésük megrekedni látszott. Az új, már meglevő szocialista városok (Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika stb.) a nehézipar mellett könnyűipari ágazatokat is fejlesztenek, hogy lakosságuk minden rétegének minél több munkaalkalmat biztosíthassanak.

E városfejlesztési korszakok az adott lehetőségek és szükségletek szerint formálták a városokat. A legtöbb magyar város fejlődése a középkorban kezdődött, de nem minden középkori város fejlődött tovább a későbbi korszakokban. Viszonylag kevés város keletkezett a barokk városfejlesztési periódusban (Kaposvár, Szombathely) és a kapitalizmus korában (Salgótar-

ján), ekkor inkább a meglevő városok fejlődtek tovább. Ilyen történeti távlatban tekintve valóban nagy teljesítmény, hogy az utolsó két évtizedben 5 új nagyobb város létesült, s több, a kapitalizmus korszakában fejlődésnek indult ipartelep várossá alakult át.

A szocializmus korának városfejlesztési hulláma hozta létre a városi lakótelepeket is. Ezek különféle típusú és nagyságú városok keretébe illeszkednek, de egyaránt jellegzetes modern elemei a városiasodásnak.

Az ország városhálózata. Az öt városfejlesztési periódus folyamán kialakult magyar városhálózat területileg a következőképpen helyezkedik el.

A városok egyik sorozata a középhegységek peremén, azok lábánál helyezkedik el. A Dunántúli-középhegység peremén alakult ki a Pápa, Keszthely, Veszprém, Várpalota, Székesfehérvár, Budapest, Szentendre, Esztergom, Tata, Tatabánya, Oroszlányból álló város-sorozat, az ország közepétől a Nyugat felé kitért szárnyhoz hasonlóan. A szárny másik, keleti fele az Északi-középhegység peremét fogja körül. A sorozat tagjai: Vác, Hatvan, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Sátoraljaúj-

Hódmezővásárhely

Szeged, a Dóm és az egyetemi épületek — A szegedi Tisza-híd

hely, Kazincbarcika, Ózd, Salgótarján, Balassagyarmat meglepően egyenletesen helyezkednek el. A két szárnyat a főváros köti össze.

A Dunántúl déli részén a Mecsek lábánál helyezkedik el egy kisebb városgyűrű, melyet Pécs, Kaposvár, Komló, Mohács, Szekszárd alkot. A következő várossorozat az ország nyugati részén levő hegy- és dombvidék lábainál alakult ki, tagjai: Sopron, Kőszeg, Szombathely, Zalaegerszeg, Nagykanizsa.

A Kisalföldön helyezkedik el a Kisalföld központja, Győr, valamint Mosonmagyaróvár és Komárom. Ettől eltérő az Alföld 26 városa: Nyíregyháza, Debrecen, Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Karcag, Mezőtúr, Túrkeve, Törökszentmiklós, Kisújszállás, Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Hódmezővásárhely, Makó, Szeged, Szentes, Csongrád, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Szolnok, Jászberény, Kalocsa, Baja.

E város csoportok egyes tagjai — fejlődésüknek, és szerepkörüknek megfelelően — erősen különböznek egymástól. Lakosságuk — Budapest figyelmen kívül hagyásával — 9000 és 180 000 fő között változik. Foglalkozási összetételük is nagyon eltérő, vannak köztük túlnyomóan agrárjellegűek, másokban viszont szinte kizárólag nagyipari munkások élnek, s e két végtel között az átmenet szinte minden árnyalata megtalálható. Városképileg egyesekben visszatükröződnek a magyar városfejlődés különböző korszakai, az új városok építése azonban többnyire még nem is fejeződött be.

A magyar városok típusai. A tipizálás legésszerűbb alapja a városok társadalmi-gazdasági jellege. Ezen az alapon agrár-, ipari és vegyes jellegű városokat

lehet megkülönböztetni, habár az elhatárolás ezen az alapon nem elég éles. Az agrárvárosok legfejlettebb tagjait nehéz elválasztani a fejletlenebb vegyes jellegűektől, viszont a legfejlettebb vegyes jellegűek nehezen határolhatók el az ipari városoktól.

A vegyes funkciójú városokat az jellemzi, hogy a termelő funkciók mellett a lakosság nagy része igazgatási, kulturális, egészségügyi és kereskedelmi intézményekben dolgozik. A fejletlenebbeknél viszonylag nagy a mezőgazdaságból élő népesség számaránya, a fejletlenebbeknél az agrárnépesség aránya egészen csekély, ellenben nagy az ipari dolgozók szerepe. Az egyik végléte képviseli Szentes, ahol a népesség 36%-a agrárfoglalkozású, a másikat Miskolc 2,0% agrárnépességgel, általában azonban az agrárnépesség aránya 15%-nál kevesebb, a többi foglalkozási ágak aránya pedig meglehetősen kiegyensúlyozott.

Ennek a várostípusnak a törzsét azok a városok alkotják, amelyeket kisebb-nagyobb mértékben az összes városfejlődési hullámok érintettek. Sorsuk a legutóbbi időkig a magyar polgárság fejlődésével függött össze, ezek az európai mintájú városfejlődés képviselői. Elhelyezkedésükre jellemző, hogy a hegy- és dombvidékek peremén kialakult várossorozatok gerincét alkotják, s közéjük tartoznak az alföldi városok legrégibb, legfejlettebb tagjai. Dunántúli csoportjuk nagy része a római birodalom Pannonia tartományának fontos katonai és polgári központjai helyén, azok romjain áll (Óbuda—Aquincum, Pécs—Sopianae, Szombathely—Savaria, Sopron—Scarbantia, Győr—Arrabona, Esztergom—Solva, Szentendre—Ulcisia, Fenékpusztá—Valcum, Magyaróvár—Ad Flexum). E városok közül egyesek a népvándorlás idején

is lakottak voltak, és a magyar feudális állam gazdasági és politikai megszervezésekor is jelentős szerepet játszottak, a királyi comitatusok és püspökségek székhelyeivé lettek.

A vegyes jellegű városok másik csoportja még szorosabban kapcsolódik a magyar állam megalakulásához. Az ország máig is egyik legvárosiasodottabb területe a Balaton északkeleti sarka és a Dunakanyar közti rész. Az itteni 10 város közül 7 középkori eredetű, sőt a középkorban már jelentős városok is léteztek itt, bár Visegrád később elvesztette jelentőségét, Óbuda pedig Budapest része lett. Ez a terület a honfoglaló nomád magyarság fejedelmi törzsének, a Megyer törzsnek volt a szállásterülete (a magyar nép neve is ennek a törzsnek a nevéből származik). A Megyer törzs vezetőitől származnak az első magyar királyok is. E legkorábban várossá fejlődött települések közül Székesfehérvár volt a középkorban a magyar királyok koronázó és temetkező helye, s egyidejűleg az országgyűlések színtere. Veszprémben, Esz-

tergomban, Óbudán — majd Budán — a királyi, királynői udvar számára szolgáló paloták és egyéb építmények létesültek. Mindegyik jelentős szerepet játszott az egyház megszervezésében, mint püspöki, érseki székhelyek. Nem véletlen, hogy a legrégebb magyar városjog, amely később a királyi városprivilegiumok mintájául szolgált, Székesfehérvárott alakult ki. Ennek a területnek szinte valamennyi városa a királyi, királynői udvar tartózkodási helye volt. Ezen a területen épült fel és ebből a várostípusból fejlődött az ország fővárosa is.

A vegyes városok északkeleti szárnyának kifejlődése már később, a második városfejlődési hullámmal indul meg. Közülük egyik sem volt eredetileg a királyi vármegyék székhelye, s csak Eger volt püspöki székhely. Itt tehát — a Dunántúltól eltérően — az állam- és egyház-szervezés nem volt döntő hatással a városfejlődésre, a városiasodás egyes jelentős magyar nemzetségek szállásközpontjaihoz kapcsolódik (Miskolc, Gyöngyös). Ennek megfelelően sokáig csak földes-

Budapesti részlet

úri fennhatóság alatt álló mezővárosi rangot értek el, élénk kereskedelmi, ipari tevékenységük azonban a második városfejlődési hullám idején már kialakult. A vegyes városok alföldi csoportja szintén a második városfejlődési hullámmal emelkedett fel. Közülük Szeged fontos királyi vár mellett alakult ki, Debrecen magánföldesúri várkastély körül, de mindkettő fontos kereskedelmi útvonal mellett.

Ezekben a városokban maradt fenn a középkori magyar építészet legtöbb emléke: román, gót templomok, lakótornyok és polgári lakóházak részletei. Utcahálózatauk, telekrendjük a középkori állapotokat tükrözi ma is. Ma azonban történeti magjukban a barokk városfejlődés hatása dominál. Az egyházi székelyek a barokk korban nemcsak átépültek, hanem ekkor épültek fel a középkori várfalakon kívül a meglevő polgári városközponttól független monumentális egyházi központok (Vác, Szombathely, Eger). A kapitalizmus korában e vegyes jellegű városok fejlődése nem volt egyforma. Egyesek a vasúthálózat kiépítésével jelentős közlekedési központokká váltak, s ezen keresztül iparuk, kereskedelmük gyorsan fellendült (Győr, Miskolc), másokat viszont a fő vasútvonalak elkerültek (Esztergom, Veszprém, Eger, Gyöngyös), s így ezek fejlődése megrekedt. Azonban majdnem mind jelentős igazgatási, kulturális funkciók központjává vált.

A kapitalizmus a barokk városközpontokon nem sokat változtatott. Inkább a városszéleken épültek fel a jövedelmező parcellázások révén munkás-kispolgári jellegű, terjedős, rosszul felszerelt városnegyedek, kisebb-nagyobb iparterületek közé ékelődve. Ahol azonban megelőzően a városközpont építészetileg fejletlen maradt, ott az egész város sivár, kaotikus jelleget kapott. Annál nagyobbra kell értékelni az 1879-es árvíz által teljesen elpusztított Szeged tervszerű újjáépítését. A város újjáépítéséhez szinte egész Európa segítséget nyújtott.

E vegyes jellegű városok általános jellemzője, hogy aprófalvas környezetben fekszenek. Környezetükkel nemcsak igazgatási, egészségügyi, kereskedelmi, kulturális kapcsolat fűzi őket össze. Az erősebben iparosodott városokba jelentős munkástömegek utaznak be vonaton, autóbuszon a szomszédos falvakból. E sokrétű kapcsolatokból kifolyóan nagy kiterjedésű, differenciált üzlethálózattal, jelentős közintézményekkel és általában fejlett kommunális berendezésekkel rendelkeznek.

A magyar városok másik rendkívül sajátos csoportját az *agrár* városok alkotják. Ha a vegyes városok a történeti értelemben vett polgárság települései, ezeket a feudalizmus korában viszonylagos szabadsághoz jutott parasztság létesítette. Ezek az agrár-
városok szintén jellegzetes területi csoportot alkotnak. Egyik nagyobb sorozatuk a Tiszántúlon, a Tiszával nagyjából párhuzamosan alakult ki, a másik sorozat a Duna—Tisza közén, a harmadik pedig a Tisza mellett épült fel. Elhelyezkedésükkel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy ez a terület a 16—17. században török megszállás alatt állott. Lakosságuk

Pécs. A négytornyos Székesegyház

száma 10 000—70 000 fő, tehát a legkisebb és legnagyobb város között fele akkora az eltérés, mint a vegyes városoknál. Bár a városhatárhoz viszonyított nép-sűrűségük jóval magasabb, mint a szintén agrár-jellegű aprófalvakban, ekkora agrárnépesség megél-
hetéséhez természetesen hatalmas terület szükséges. A terület akkora, hogy egyetlen központból megmű-
velni nem lehet, ennek következtében a népesség jelen-
tős része nem a szoros értelemben vett városban lakik, hanem a városhatáron épített szóróványjellegű telepü-
léseken, a tanyákon, a jogi és gazdasági értelemben vett város külső területén.

Történetileg az agrár-
városok több csoportba sorol-
hatók. Legrégibbek, amelyek szinte az egész csoport mintaképeivé váltak, azok, amelyek a török hódolt-
ság idején török szultáni birtokként a teljes pusztu-
lást kikerülték (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd stb.). Egy másik csoportjukat az úgynevezett hajdúváro-
sok alkotják. Ezeket a településeket az erdélyi fejedel-
mek a földönfutóvá vált zsoldosjellegű parasztkatona-
ság földhöz juttatásával létesítették a 17. század ele-
jén. (A hajdúk katonai szolgálatuk fejében a nemeseké-
hez hasonló kiváltságokban részesültek.) A legjelen-
tősebb hajdútelepeknek sikerült elérniük, hogy a
polgári államigazgatás megszervezésekor városi ran-
got nyerjenek. Hasonló a várossá minősítés háttere az
alföldi agrár-
városok harmadik csoportjánál is, a jász-
kun városoknál. Városként való elismerésüket annak

köszönhetik, hogy a török uralom után nagy pénzösszeg ellenében visszaszerezték középkori kiváltságait. Végül a mezővárosok negyedik csoportját azok a települések képezik, amelyek a török időkben elpusztult területek benépesítésekor keletkeztek, és a többi alföldi város mintájára — évtizedekkel a jobbágyszabadság előtt — jobbági szolgáltatásait földesuraiktól nagy összeg lefizetésével megváltották. E városok társadalma tehát előbb-utóbb, de mindenképpen már a jobbágyszabadság előtt, szabad paraszti állapotba került. Ez a kedvező társadalmi helyzet sajátos mezőgazdasági kultúrával párosulva olyan

helyzeti előnyhöz juttatta e településeket, hogy népességük rohamosan gyarapodott. A 18—19. században nagyobb számú népesség koncentrálódott bennük, mint a történeti polgárság városaiban.

Az agrárvárosi fejlődés úttörői azok az alföldi városok voltak, amelyek fenn tudtak maradni a török uralom alatt is, anélkül, hogy török katonavárosokká váltak volna. A nagy határ kialakulása már a középkori pusztasodás idején kezdődött. Bérletek révén később elnyerték a török időkben elpusztult más falvak puszta határainak hasznosítási jogát is. Sem a viszonylag kevés munkaerő, sem a koncentrált,

Pécs. Új lakótelep

zárt települési mag, de az állandó háborús állapot sem tette lehetővé, hogy ez óriási területeket a kishatárú falvakban kialakult módszerekkel hasznosítsák. A terület hasznosításának egyetlen módja az adott körülmények között a legeltetési állattenyésztés volt. Az alföldi puszták nagy legelői olyan szerepet tölthettek be akkor Európában, mint ma a dél-amerikai, ausztráliai füves területek: húst termeltek az ipari jellegű Nyugat-Európa számára, s a termelt húst az élőállatok lábán való kiszállításával juttatták el a fogyasztókhoz.

E kereskedelem lebonyolítását és az akkori exportcikk megtermelését egy sajátos gazdasági-társadalmi struktúra tette lehetővé, mely már a 16–17. században tőkés-polgári jellegű volt. Az exportra árut termelő városokban az áru közvetlen megtermelői a pásztorok voltak, akik szerződésileg megállapított bért kaptak munkájukért az állatok tulajdonosaitól. E városok vezető rétegét pedig a civisgazdák alkották, akik nagy vagyonnal rendelkeztek, és állatokkal kereskedtek. A középréteget kisebb számú állattal gazdálkodó, földművelést, szőlőművelést folytató kisgazdák képezték. A legsó réteget az alkalmi munkából élő agrárproletárság alkotta. Ez a társadalom és munkaszervezet lehetővé tette, hogy a középkori magyar városok népesszámát meghaladó embertömeg találjon megélhetést e településeken. A nagy népesség ipari szükségleteinek kielégítésére a város társadalmi-gazdasági szerkezetében helyet találtak a kézműves céhek is. Ezek munkájára annál nagyobb szükség volt, mivel a legközelebbi településektől több napi járóföld választotta el őket, és a portyázó katonaság miatt a közlekedés teljesen bizonytalan volt.

A gazdasági-társadalmi viszonyokat — a földesurak távollétében — e városok saját lehetőségei alakították. A város védelmére a vezetőségnek nem állottak rendelkezésre hatalmi eszközök, még csak kőfalak sem védtek őket a zsákmányoló, fosztogató katonáktól. Rendkívül

ügyes diplomáciával és nem egyszer halálraszánt bátorsággal kellett a várost megoltalmazniok a pusztulástól. A város vezetése, a kereskedelmi ügyletek lebonyolítása olyan körütekintést kívánt, amelyhez művelt, iskolázott emberek kellettek. E városok ezért jelentős iskolákat is tartottak fenn. Mindez azt mutatja, hogy nem egyszerűen a hagyományos módon dolgozó falusi jobbagyok összetömrölése útján létrejött szokatlanul nagy határú és nagy népességű agrárfalvak ezek, hanem igazi városok, olyan agrárvárosok, amelyek exportpiacra termelő, sajátos munkaszervezetben élő, lényegében polgári szerkezetű társadalom keretében valóban városi jellegű települést alakítottak ki. Ezt a fejlődést a különleges történeti körülmények tették lehetővé. A városok sikerrel oldották meg a legeltető állattenyésztésről a gabonatermelésre való átállás problémáját, sőt, a legfeljettebbek nagy termelői szakértelmet kívánó gyümölcs- és zöldségtermelésre tértek át, mégis kétségtelen, hogy fejlődésükön ekkor már egyre jobban érezhetővé vált az ipar hiánya.

Az intenzívebb mezőgazdasági ágakra való áttérés a városok felbomlásához vezethetett volna, ha nem sikerül a problémákat a tanyarendszer kifejlesztésével áthidalni. A tanyák éppen ezért nem önálló szórványtelepek, hanem a városban lakó parasztok külső üzemi telephelyei. Éppen ez a várossal való kapcsolat magyarázza meg, hogy e távoli határrészek — egészen a legutolsó időkig — miért nem váltak külön a városoktól, miért nem alakultak át önálló községekké.

Később azonban a várossal való közvetlen kapcsolat a legtöbb esetben megszakadt, a tanyák nagy része valódi szórványtelepüléssé alakult át, iskolák, üzletek és igazgatási, egészségügyi intézmények nélkül. Éppen ez vezetett oda, hogy a várostól távol eső határrészek az utóbbi időben önálló szórványközségekké alakultak, nem nélkülözhetvén tovább a legelembb kommunális létesítményeket. E városok fejlődésében a legdöntőbb

Kecskemét. Az új lakótelep és a régi városközpont

Tatabánya. Előterben az új városközpont

jelenkori tényező, hogy a tanyai kisgazdaságokból szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezetek lettek. A tanyai épületek a szövetkezeti gazdasági épületek felépítése óta egyrészt feleslegessé váltak, másrészt akadályaiá váltak a földek megművelésének. A tanya-kérdés megoldása ezért napjaink egyik legérdekesebb feladata.

Az agrárvárosok tehát a tőkés polgári fejlődés során alakultak ki, külső formájuk azonban európai szemmel nézve a legutóbbi időkig egyáltalán nem városias. Különös jelenség mindenesetre, hogy ezek az agrárvárosok társadalomszerkezetük városiassága ellenére inkább nagy falvakhoz hasonlítanak. Ezt történeti fejlődésük sajátossága magyarázza, de nem utolsó sorban az a körülmény is, hogy az Alföldön építők egyáltalán nincs, téglaegetéshez pedig korábban hiányzott a fűtőanyag. Ezek az okok részben a török háborúk után, részben azonban csak a kapitalizmus idején, a vasút kiépülésével szüntek meg. Ezzel magyarázható, hogy

az alföldi agrárvárosokat nagyon kevés műemlék díszíti, azok közül is legtöbb a klasszicizmus és romantika idejéből származik.

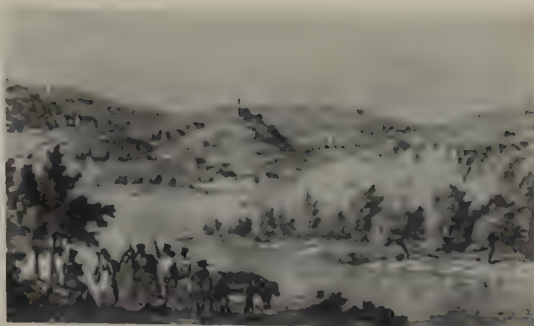
A legutóbbi években azonban a szocialista fejlődés feltételei között e helységek városképe is fejlődik, településszerkezetük szerint pedig a szocialista agrárvárosok mintáinak tekinthetők.

A harmadik, legfiatalabb várostípust az *ipari jellegű városok* alkotják. Ezek kisebb számban a kapitalizmus idején, túlnyomóan a szocializmus korszakában keletkeztek. A polgárság, parasztság városai mellett ezek az ipari munkások városai.

Kifejezetten ipari jellegű városaink földrajzilag nagyrészt a középhegységekhez kapcsolódnak, ahol az ország geológiai szerkezetéből folyóan az ásványi nyersanyagok és energiaforrások találhatók. A Dunántúli-középhegység szélén helyezkedik el Ajka, Várpalota, Tatabánya, Oroszlány, az Északi-középhegység külső peremén Ózd, Salgótarján, Kazincbarcika, s a Mecsek

Veszprém. A Vegyipari Egyetem új negyede (fent) — Várpalota, új ipari város, középkori várral (lent)

Dunapentele. Metszet 1850-ből

Dunaújváros, új nehézipari központ, a régi Dunapentele helyén

Komló családiház-negyede

belsejében Komló, Termelés szempontjából két csoportra lehet osztani őket. Egy részük a szénbányászatra épül (Komló, Oroszlány), más részük a szénbányászat mellett különböző feldolgozó iparokkal is rendelkezik, esetleg a bányászat teljesen hiányzik (Dunaújváros).

Történetileg ezek a legifjabb tagjai a magyar városoknak, bár egyesek már a kapitalizmus idején — a múlt század második felében — fejlődésnek indultak, várossá csak napjainkban minősültek, mint pl. Tata-bánya, Ózd, Várpalota, Salgótarján. Más részük viszont napjainkban, korszerű elvek szerint épült tervszerűen várossá. Abban azonban mindegyik megegyezik, hogy agrárjellegű falvak alkották a város történeti magját.

A kapitalizmus korában keletkezett iparvárosok rendkívül kaotikus képet nyújtanak. A régi falu mellett a törzsmunkásság számára primitív, barakkokból épített munkáslakótelepek keletkeztek, a tisztviselők számára külön jól felszerelt telep, s e településrészek között a bánya- és ipari üzemek, közlekedési létesítmények, salaktárolók, meddőhányók helyezkedtek el. A szocialista iparfejlesztéssel kapcsolatban a fokozott munkaerőszükséglet a települések továbbfejlesztését tette szükségessé, s a továbbfejlődés újabb színtarokkal tarkította a településeket. Részben többemeletes típus-épületekből modern városrészek épültek, részben a kereset családi házak nagy kiterjedésű övezete. Előfordul, hogy e különböző településrészek több kilométer távolságra esnek egymástól.

Egészen más képet nyújtanak azok az ipari városok, amelyek a szocializmus korában épültek. Ezek szintén

korábbi agrárfalvak mellett létesültek, azonban az új város meghatározott ütemben, korszerű, a városi élet gazdag lehetőségeit biztosító tervek szerint épült. A modern gyártelepet a lakóteleptől külön védősáv választja el, s jó közlekedés kapcsolja vele össze. Az építészet gyors fejlődése következtében a különböző ütemekben létesült városrészek jól megkülönböztethetők egymástól. Különös véletlen, hogy a legnagyobb szocialista ipari város, Dunaújváros éppen az Intercisa nevű római kori város helyén létesült.

Az ipari városok a vegyes jellegű városok közé illeszkednek be, így a városhálózatot csak sűrítették, de nem bővítették. Ennek megfelelően környékükkel való kapcsolataik is meglehetősen egyoldalúak. Regionális jellegű kulturális, igazgatási intézményeik alig vannak, fejlett bolthálózatuk is elsősorban a helybeli lakosság szükségleteit elégíti ki. Ugyanakkor azonban ipari üzemek munkaerőszükséglete nagyobb, mint a városokban lakó ipari keresők száma. Ennek következtében a környező falvakból naponta több ezer ember jár be dolgozni, a környező falvak itt is ipari munkáslakótelepekké alakultak, s ez a folyamat annál inkább szélesedik, minél nagyobb az ipari fejlődés. Az ipari városok közül a Dunán szállított import vasércet feldolgozó Dunaújváros nincs kötve az ásványi anyagok előfordulásához, ennek következtében a Dunántúli-középhegység lábánál elhelyezkedő városgyűrűből messze délre kinyúlva kiterjesztette a városhálózatot az eddig városatlan vidék felé, s rövid fennállása óta így a többi ipari városnál jóval sokoldalúbb kapcsolatot épített ki környezetével.

Ózd, az ország egyik legrégebbi kohászati központja

Kazincbarcika, a vegyipar egyik központja az Északi Iparvidéken

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE ÉS A MAGYAR NYELV

A népesség száma és megoszlása. Magyarország népességének számszerű alakulásáról a 19. század negyvenes évei óta vannak népszámláláson alapuló, kielégítő pontosságú adataink. Korábban II. József császár rendeletéből 1784—87-ben volt népszámlálás a Habsburg-birodalom területén, s az képet ad Magyarország polgári lakosságának akkori számáról is: az ország jelenlegi területére vonatkoztatva II. József idejében 2 682 000 fő volt Magyarország polgári lakosainak a száma. (A népszámlálások később is — 1890-ig — csak a polgári lakosságot vették számba, a katonaságot nem.)

A népesség számának alakulása. A korábbi évszázadokra vonatkozóan a különböző történeti forrásokban fellelhető adatokból csupán becslés útján lehet következtetni a népesség számának alakulására. A történétírók között ma is vita folyik a különféle becslések eredményeinek helyességéről. A 10. század végén a honfoglaló magyarok száma minden bizonnyal az 500 000 alatt volt. Az ország népessége a 13. század közepén, a tatárok betörése előtt, már valószínűleg elérte — egyesek szerint meg is haladta — a 3 millió főt. A tatárjárás okozta veszteségek pótlásához két évszázadra volt szükség, s a népesség száma feltehetően csak a 15. században emelkedett ismét a korábbi szintre. A 16. század harmadik évtizedétől a török háborúk pusztították a népességet, s a bekövetkező, 150 évig tartó török hódoltság alatt az ország középső területeiről a lakosság egy része elmenekült, más része rabszolgaként a török birodalomba került, s csak harmadrésze vészelté át a másfél évszázadot. A török hódoltság után, a 17. század második felében a lakosság számát 2 milliónál sokkal többre nem lehet becsülni az ország akkori területére vonatkoztatva. Ezután részben a természetes szaporodás, főleg pedig a nagyarányú telepítések útján fokozatosan növekedett a lakosság száma.

Az első, mai értelemben vett népszámlálásnak (1869) az ország jelenlegi területére átszámított adatai szerint a népesség száma 1869-ben valamivel az 5 millió felett volt, a legutolsó, 1960. évi népszámlálás pedig Magyarország lakosainak számát 9 961 044 főben állapította meg. Kilenc évtized alatt tehát az ország mai területén a népesség csaknem megkétszereződött. Ebben a növekedésben a természetes (a születések és a halálozások számának különbözetéből előálló) szapo-

rodás mellett az első világháborúig nagy szerepe volt a belső vándorlásoknak is. Az első világháború előtti országhatárokon belül még a múlt század utolsó évtizedeiben is nagyarányú volt a lakosság áramlása az ország központi fekvésű, alföldi területeire, különösen pedig Budapestre és környékére. Ezt a vándormozgalmat részben az magyarázza, hogy az Alföldön a folyószabályozások következtében mind nagyobb területek váltak művelhetővé, részben pedig indokolta a gyors ütemben iparosodó főváros vonzóereje. Az első világháború befejezése után a mai országhatárok között már nem a vándormozgalom, hanem a természetes szaporodás lett a népesség számbeli fejlődésének fő forrása.

A 20. század elejétől kezdve ismét több súlyos veszteség érte Magyarország népességét. A század első 14 évében — főleg a mezőgazdaságot sújtó válságok miatt — 1,3 millió ember vándorolt ki az országból, túlnyomórészt Észak-Amerikába. A második nagy népesség-veszteség az első világháború folyamán és a háború után következett be. A háborúban elesettek és eltűntek száma kerekén 250 000 volt, azonban igen sokan estek áldozatul a háború utáni influenzajárványoknak is. Mindkét veszteségnél súlyosabban érintette a népesség szaporodását a háború alatt a születések elmaradása. A második világháború és az ország megszállása a hitleri német fegyveres erők által újabb százazrekkel csökkentette az ország lakosságát. A katonai veszteség 136 000 főre becsülhető, az országot ért légitámadások és az ország területén lezajlott harcok során mintegy 50 000 ember vesztette életét, a deportációban elpusztultak száma pedig megközelítette a 240 000 főt. A felszabadulást követő első években még mindig csökkent a népesség száma; 1945 és 1949 között részben a volt uralkodóosztály tagjainak elmenekülése, részben a különböző lakosságcserek következtében több mint 100 000 fővel csökkent az ország népessége. 1949-ben az akkori népszámlálás adatai szerint kerekén 100 000 fővel volt kevesebb Magyarország lakossága, mint 1941-ben. A legutóbbi nagyarányú veszteség 1956. utolsó és 1957. első hónapjaiban érte az ország népességét, amikor a külföldre távozottak száma szintén meghaladta a 100 000-et. Az ország lakossága — ilyen hullámvázások után — 1969. január 1-én 10 275 000 fő volt.

A Magyarországon végrehajtott népszámlálások adatai — az 1949 előtti adatokat is az ország mai területére számítva — a népesség számának alakulásáról a következő képet adják:

	a népesség száma	tényleges szaporodás, illetőleg fogyás	átla- gos éven- kénti szapo- rodás, illetve fogyás, %
1784—87	2 681 595		
1869. december 31.	5 011 310	2 329 715	1,06
1880. december 31.	5 329 191	317 881	0,56
1890. december 31.	6 009 351	680 160	1,21
1900. december 31.	6 854 415	794 392	1,25
1910. december 31.	7 612 114	757 699	1,05
1920. december 31.	7 986 875	374 761	0,48
1930. december 31.	8 685 109	698 234	0,84
1941. január 31.	9 316 074	630 965	0,70
1949. január 1.	9 204 799	—111 275	—0,15
1960. január 1.	9 961 044	756 245	0,72
1967. január 1.	10 196 926	235 882	0,33
1968. január 1.	10 236 282	39 356	0,40

A természetes szaporodás. E tekintetben általános tendenciaként állapítható meg, hogy a századforduló óta mind a születések, mind a halálozások száma csökkent, a születések számának csökkenése azonban nagyobb mértékű volt, mint a halálozásoké. Ennek következtében a természetes szaporodás arányszáma az 1910. évi 1,18%-ról az 1940. évi 0,57%-ra csökkent. Közben a két világháború alatt a természetes szaporodást fogyás váltotta fel, de ennek visszahatása — a születések számának átmenetileg nagyobb arányú növekedése — mindkét esetben igen gyorsan bekövetkezett. Az első világháború után, 1921 és 1930 között a természetes szaporodás aránya elérte a 0,95%-ot, az 1930-as években azonban a társadalom dolgozó rétegeinek alacsony életszínvonala és a parasztság körében is terjedő születéskorlátozás következtében a természetes szaporodás arányszáma 1936—40 között 0,58%-ra csökkent.

1945 után a kialakuló új társadalmi rendben a születések számának átmeneti növekedése mellett főleg a csecsemő- és gyermekhalandóság minden korábrinál nagyobb mértékű csökkenése befolyásolta a természetes szaporodást. Míg 1938-ban pl. 1000 éveszületett csecsemő közül 131 halt meg egyéves kora előtt, addig 1960-ban a közegészségügyi viszonyok és a szociális gondoskodás javulása következtében már csak 48, 1967-ben pedig 37. Közben a születések számának alakulására különböző körülmények hatottak. 1947-ben a korábbi háborús évek természetes visszahatásaként ugrásszerűen megnövekedett az éveszületettek száma, s az akkor elért szintet (1000 lakosra számítva 20,6 újszülött) némi ingadozással 9 éven át, egészen 1956-ig

tartotta. 1953 elején az akkori kormányzat szükségesnek látta, hogy még külön rendelkezésekkel is elősegítse a születések számának növekedését. A magzatelhajtatást megtiltó intézkedések hatására 1954-ben az 1000 lakosra jutó éveszületettek száma 23-ra nőtt, a természetes szaporodás arányszáma pedig elérte a századforduló óta mért legmagasabb szintet, az összes népesség 1,2%-át. A következő években azután ennek bizonyos visszahatása jelentkezett. Mindezen hatások mellett, mint általános tendencia, Magyarországon a természetes szaporodás viszonylagos csökkenése érvényesült. 1956—60 között a természetes szaporulat az ország összes lakosságának 0,62%-át tette ki. Meg kell jelezni, hogy ebben az átlagszámban az 1959. év 0,47%-kal, az 1960. év pedig 0,45%-kal szerepel, ami átmenetileg a csökkenő tendenciát teszi hangsúlyossá. A természetes szaporodás 1956—60 közötti átlagos arányszáma alapján Magyarország e vonatkozásban az európai országok listájának a vége felé foglal helyet; 0,62%-osnál alacsonyabb természetes szaporodási arányt ebben az időszakban csak Svédország, Ausztria és Belgium népesedése mutatott.

Az ország határain belül egyes területek között is különbségek vannak a természetes szaporodás alakulása tekintetében. A felszabadulás előtt az ország északkeleti-keleti részén (Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben) volt a legnagyobb a természetes szaporulat, a délnyugati megyékben (Tolna, Baranya, Somogy) pedig a legkisebb. Ez utóbbi vidéken a parasztság körében elterjedt születéskorlátozás volt a visszaesés fő oka: a földtulajdonos parasztok a birtok további elaprózódásának megakadályozására szorították vissza a születések számát. A felszabadulás után ez a területi különbség módosult. Egyrészt az északkeleti vidék továbbra is megtartotta vezető helyét a természetes szaporodás terén, de kibővült olyan hegy- és dombvidéki területekkel (Nógrád, Komárom, Fejér és Veszprém megye), ahol nagy ipari üzemek, főleg bányatelepek létesültek. Másrészt a délnyugati megyék közül Baranyában és Tolnában a földosztás idején végrehajtott telepítés (erdélyi és bukovinai székelyek és csángók áttelepítése) javította a természetes szaporodás arányát, azonkívül különösen Baranyában az ipari és bányász-népesség számának növekedése is ilyen irányban hatott. Ma már Baranya a magas születési arányszámú megyék között szerepel, és Tolna is alig marad el mögötte.

Jelenleg az ország népességének természetes szaporodását területi megoszlásban úgy lehet jellemezni, hogy általában nagyobb a természetes szaporulat az ipari és iparosodó vidékeken, s általában kisebb a jellegzetesen mezőgazdasági megyékben (Csongrád, Békés, Bács-Kiskun, Somogy stb.). Kivétel e tekintetben Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megye tipikusan mezőgazdasági területe, ahol a népesség természetes szaporodása, a hagyományokhoz híven, ma is a legnagyobb arányú az országban. (Szabolcs-Szatmárban az arányszám 1967-ben 10,1‰ volt, míg Csongrádban, az ország legkisebb természetes szaporulatot felmutató megyéjében, ugyanez a szám csak 0,8‰.) Az említett

kivételtől eltekintve a mezőgazdasági vidékeken általában két ok játszott szerepet a természetes szaporodás akadályozásában: az egyik a földosztás után a parasztság egy részének az a törekvése, hogy a birtok ne aprózódjék el sok örökös között; a másik és nagyobb hatású ok a gyors ütemű iparfejlesztés során állt elő, amikor a mezőgazdasági vidékek népessége — főleg a fiatalság — tömegesen vándorolt át az iparosodó megyékbe. Ez utóbbi folyamat újabban veszített lendületéből, de nem szűnt meg.

Népsűrűség, belső vándormozgalom. Magyarország jelenlegi területén a népsűrűség 120 év alatt két és félszeresére növekedett; 1840-ben 43 fő jutott egy km²-re, 1960-ban 107, 1968. január 1-én pedig 110. A múlt század első felében a dunántúli és az északi megyék voltak az ország legsűrűbben lakott vidékei, míg az Alföld mocsaras vagy futóhomokkal borított területein gyérebb számú lakosság telepedhetett meg. Az 1840 körüli években pl. a dunántúli Tolna megye népsűrűsége 50 fő/km² volt, az Alföld keleti részén Bihar megyében viszont csak 36 lakos jutott 1 km²-re. Az 1840-es évektől kezdve a folyók szabályozása, a mocsarak lecsapolása és a futóhomok megkötése fokozatosan művelhetővé tette az Alföld nagy területeit, s ezzel egy időben a lakosság tömegesen vándorolt az ország akkori határvidékeiről a termékenyebb vált síkságra. A népsűrűség területi arányai hét évtized leforgása alatt teljesen megváltoztak. Míg a dunántúli megyék népességének tényleges szaporodása 1840 és 1910 között 50—70%-os volt, addig az alföldi megyékben a lakosság száma megkétszereződött vagy még ennél is nagyobb mértékben növekedett. 1910-ben az Alföld népsűrűsége már meghaladta a Dunántúlt; az alföldi megyékben 70—80 lakos jutott 1 km²-re, a dunántúliakban pedig 60—70. Ugyanebben az időszakban rendkívül nagymértékű volt a népesség áramlása a fővárosba és környékére. A lakosság száma Budapest jelenlegi területén már 1910-ben meghaladta az 1 milliót, népsűrűsége pedig 2113 fő/km² volt.

A két világháború között ismét változás következett be a népsűrűség területi alakulásában. Az Alföldre irányuló vándorlás megszűnt, fokozódott ellenben a népesség áramlása az iparosodó körzetekbe, elsősorban Borsod és Komárom megyébe, valamint a főváros környékére. Az iparosodó megyék népsűrűsége a 80 fő/km² fölé emelkedett, sőt Pest megyében — főleg a főváros környékének sűrű benépesülése miatt — több mint 100 lakos jutott 1 km²-re. Nem a vándormozgalom, hanem a természetes szaporodás volt a viszonylag nagyobb népsűrűség forrása Szabolcs-Szatmár megyében, ahol 1 km²-re 92 lakos jutott.

1945 után a szocialista iparosítás tette a legnagyobb hatást a népesség területi eloszlására. Az ország népességi térképén legszembetűnőbb a fővárosnak és környékének nagy népsűrűsége. 1949-ben az ország lakosságának 17,2%-a, 1960-ban 18,1%-a, 1968. január 1-én pedig 19,4%-a élt Budapesten. A főváros távolabbi környékét is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az országnak ezen a párezer km²-nyi központi területén lakik a kereken 10 millió főnyi összes népesség negyed-

része. (Az ország egész területe 93 030 km².) Az 1 985 000 lakosú főváros népsűrűsége 1968. január 1-én 3782 fő/km² volt, a főváros környékén pedig 150—185 lakos jutott 1 km²-re.

Az iparfejlesztés — amely a központi terület népsűrűségének növelésében is elsőrendű szerepet játszik — az északi hegyvidéken, főleg Borsod, Nógrád és Heves megyében, a Dunántúlon Komárom, Fejér és Baranya, a Kisalföldön pedig Győr megyében idézett elő jelentős népességnövekedést. A gyors ütemű iparosítás hatására növekedett a különbség az ország egyes vidékeinek, de az iparosodó megyék határain belül is egyes területek népsűrűsége között. Az összes népesség számának növekedése mellett különösen felduzzadt az ipari gócpontok lakossága, míg a mezőgazdasági területek népsűrűsége változatlan maradt, sőt egyes esetekben csökkent. Megyék szerint 1960-ban úgy alakult a népsűrűség, hogy a legsűrűbb lakosságú Pest megyében 123, a legritkábban lakott Somogyban pedig 61 fő jutott 1 km²-re. 1968-ban ugyancsak Pest megye a legsűrűbb lakosságú (137 fő/km²), de nem sokkal marad el mögötte Komárom megye (134 fő/km²). Somogy megye maradt a legritkábban lakott megyének (60 lakos/km²).

A mezőgazdasági jellegű területek közül sűrűbben lakottak a kert- és szőlőgazdálkodás, valamint az intenzívebb szántóföldi termelés körzetei (Kisalföld, a Tiszántúl déli része, a Duna—Tisza közének északi fele). A Duna—Tisza köze északi részén erősen érvényesül a főváros közelségének hatása is. A legsűrűbben lakott vidékek közé tartozik Szabolcs-Szatmár megye (92 fő/km²), ahol az utóbbi években erőteljesen fejlődő intenzív gazdálkodás (alma- és dohánytermelés) mind nagyobb mértékben visszatartja a lakosságot a más vidékre vándorlástól.

A népsűrűség alakulásában nagy fontosságú belső vándormozgalom indítékai között az említett gazdasági tényezők mellett természetesen fontos szerepük van a lakosság életszínvonalbeli és kulturális igényeinek is. Ezek az igények nyilvánulnak meg a közművekkel, kulturális intézményekkel jobban ellátott városokba irányuló vándorlásokban. A városba költözés tendenciája a korábbi évtizedekben is érvényesült, de különösen erős ez a törekvés 1949 óta. A városokban lakó népesség (a főváros lakosságát is beleszámítva) a századforduló idején az összes lakosság 31,9%-át tette ki, ez az arány 49 év alatt 36,6%-ra emelkedett. Az 1949-től 1960-ig eltelt 11 év alatt pedig a városi lakosság aránya elérte a 39,8%-ot, miközben az összes népesség száma több mint 750 000-rel növekedett. Ennek megfelelően a községekben, falvakban élő lakosság aránya az összes népességen felül az 1949. évi 63,4%-ról 11 év alatt 60,2%-ra csökkent. A városokba irányuló vándorlás folyamatában — amelynek üteme a legutóbbi években sem lassult — külön jelentősége van a külterületi (tanyai) lakosság belterületre költözésének. 1949-ben még az ország lakosságának több mint 17%-a lakott külterületen, 1960-ban már csak 12%-a. Mivel a külterületi lakóhelyek, tanyák az alföldi mezővárosok határában vannak nagyobb számmal, a tanyai lakosság

többsége ezekbe a városokba költözött, illetve költözik. A városi lakosság száma természetesen egyes községek várossá fejlődése, új városok keletkezése révén is növekszik.

A népesség megoszlása foglalkozás szerint. A kereső népesség aránya az összlakosság számához viszonyítva az 1945 előtti évtizedekben csak lassan módosult, s általában megközelítette, de nem érte el a lakosság számának 50%-át. A felszabadulás után 1949-ben kezdődött e tekintetben a gyorsabb változás, amikor az iparosítás során a nők minden addiginál nagyobb mértékben kapcsolódtak be a munkába. 1960-ban az ország lakosságának már 53%-a (5 313 000 fő) volt kereső. A kereső népességen belül a mezőgazdaságban és az iparban dolgozók aránya szintén 1949-től kezdve változott nagyobb mértékben az ipari keresők számának növekedése irányában. 1949-ben még az összes keresők 49,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1960-ban pedig már csak 35,2%-a. Az ipari és építőipari keresők arányszáma viszont ez idő alatt 21,9%-ról 31,7%-ra növekedett. 1967-ben a mezőgazdasági keresők arányszáma 30,9%, az ipari keresőké 32,3%, az építőipari keresőké 6,5% volt.

A mezőgazdasági keresők arányának csökkenése Magyarországon a századforduló óta tapasztalható jelenség, bár ez az aránybeli csökkenés egészen 1949-ig úgy ment végbe, hogy közben a mezőgazdasági foglalkozásúak abszolút száma növekedett. Az 1949. évi népszámlálás a mezőgazdasági keresők arányszámában is némi növekedést mutatott ki az 1941. évi adatokhoz képest. Az átmeneti arányváltozást az okozta, hogy az 1945–46-ban végrehajtott földreform során számos korábban más foglalkozási ágba vándorolt dolgozó igényelt földet, és tért vissza a mezőgazdaságba, míg a

háborús romokból újjáépülő ipar azokban az években még nem vonzott új, nagy munkástömegeket. Később azonban újra megindult és fokozódott a mezőgazdasági népesség elvándorlása, s 1960-ig már nemcsak a mezőgazdasági keresők arányszáma csökkent le, de abszolút számuk is az 1949. évi 2 196 000-ről 1 873 000-re fogyatkozott, 1967-ben pedig mindössze 1 493 900-at tett ki. Az európai országok közül a magyarországinál jóval kisebb a mezőgazdasági népesség aránya pl. Angliában 4,9%, Dániában 23,6%, Franciaországban 27,7%; hasonló Olaszországban 35,2%, s jóval nagyobb Portugáliában 48,3% és Spanyolországban 48,8%.

Az ipari és építőipari foglalkozásúak aránya a kereső népességen belül a század első évtizedétől 1949-ig 21% körül ingadozott, míg 1949-től 1960-ig a szocialista iparfejlesztés hatására 11 év alatt 31,7%-ra növekedett. Abszolút számokban kifejezve, 1949-ben 963 000, 1960-ban 1 682 000, 1967-ben pedig 1 874 500 ipari és építőipari kereső volt az országban.

A közlekedésben a keresők arányának növekedése hasonló ütemet mutat; az 1949. évi 165 000-ről 11 év alatt 296 000-re növekedett a közlekedési keresők száma, 1967-ben pedig 312 100-ra. A fejlesztési tervek mindkét népgazdasági ágban a keresők számának további, de az előzőnél lassúbb ütemű növekedésével számolnak.

Az iparilag és mezőgazdaságilag legfejlettebb országokban a munka termelékenységének nagyarányú emelkedése következtében már nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is csökkenő a termelőmunkát végző keresők száma, s gyorsuló növekedést mutat a nem termelő foglalkozásúak (tisztviselők, államigazgatási alkalmazottak, pedagógusok, orvosok, művészek, tudósok) aránya és száma. Magyarországon ez a jelenség egyelőre abban mutatkozik, hogy az ipari termelés

A kereső népesség foglalkozási átrétegződése (aktív kereső, eltartott és inaktív kereső népesség)

	1950		1960		1965		1967	
	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%
aktív keresők összesen	4106,8	44,2	4709,9	47,3	4738,5	46,8	4830,4	47,4
ebből								
ipar	797,0	8,6	1290,6	13,0	1527,3	15,0	1559,2	15,3
építőipar	125,4	1,3	256,2	2,6	270,5	2,7	315,3	3,1
közlekedés	165,1	1,8	280,8	2,8	309,4	3,1	312,1	3,1
kereskedelem	218,0	2,3	303,1	3,0	330,6	3,3	336,5	3,3
egyéb	666,6	7,2	654,1	6,6	790,0	7,8	813,4	7,9
nem mezőgazdasági ágazatok								
együtt	1972,1	21,2	2784,8	28,0	3227,8	31,9	3336,5	32,7
mezőgazdaság	2134,7	23,0	1925,1	19,3	1510,7	14,9	1493,9	14,7
eltartottak és inaktív keresők	5185,7	55,8	5251,1	52,7	5397,0	53,2	5366,4	52,6
ebből								
nyugdíjas és egyéb inaktív kereső	901,0	9,7	1098,1	11,0	1528,2	15,1	1654,0	16,2
népesség összesen	9292,5	100,0	9961,0	100,0	10135,5	100,0	10196,8	100,0

már aránylag gyorsabban növekszik, mint az ipari termelők száma, a mezőgazdaságban pedig a termelés viszonylag lassú növekedése a mezőgazdasági termelők számának fokozatos csökkenése mellett megy végbe, s közben növekszik a nem termelő foglalkozásúak száma.

Ez utóbbi kategóriák közül a kereskedelemben dolgozó keresők száma az 1949 előtti helyzethez képest stagnálást mutat. 1941-ben pl. a 283 000 kereskedelmi foglalkozású az akkori összes keresők 6,3%-át tette ki, míg 1960-ban valamivel nagyobb volt ugyan a kereskedelemben dolgozó keresők száma (308 000), de arányban a kereső népességnek csak 5,8%-át érte el. 1967-re számuk 336 500-ra növekedett. Nagymértékű növekedést mutat ellenben, arányában is, a közszolgálati alkalmazottak száma. Ez a kategória nemcsak az államigazgatás dolgozóit foglalja magában, hanem a pedagógusokat, orvosokat, tudományos kutatókat és egyéb szellemi foglalkozásúakat is. A közszolgálat keretébe tartozó keresők száma 1949-ben 308 000 volt (az összes keresők 7,0%-a), 1960-ban pedig 393 000 (az összes keresők 7,4%-a). Társadalmi összetétel szempontjából ez a kategória mutatja a legszembetűnőbb változást a felszabadulás előtti helyzethez képest, amennyiben a közszolgálatban állók között a régi értelmiségiek mellett egyre nagyobb számban dolgoznak a munkásság és a parasztság sorából kikerült mérnökök, pedagógusok, tisztviselők stb.

A nyugdíjasok számának nagyarányú növekedése (az 1941. évi 180 000 főről 1968-ra 1 269 200-ra) a népi demokrácia szociálpolitikájának, az öregekről való gondoskodás kiterjesztésének a következménye.

A népesség megoszlása kor és nem szerint. Azok a tényezők, amelyek a századforduló óta az ország népességének tényleges szaporodását befolyásolták, szembetűnően éreztetik hatásukat a lakosság mai, életkor szerinti összetételén. Az első világháború alatt a születések számának erős csökkenését elsősorban maga a háború okozta, de jelentkezett ebben annak a körülménynek a hatása is, hogy a háborút megelőző 14 év alatt 1,3 millió ember vándorolt ki az országból, s a kivándorlók zöme fiatal, munkaképes korú volt. 1916 és 1920 között 1000 lakosra mindössze 21,8 élveszületés jutott, szemben a korábbi évek 30-on felüli születési számával. Ebből a népesség kor szerinti megoszlására az következett, hogy 1960-ban a többi korosztályhoz viszonyítva feltűnően kevés volt a 40—45 évesek száma, mind a férfiak, mind a nők között. Különösen kevesen voltak és vannak az említett korcsoportból a férfiak, mert ők a második világháború idejére katonaköteles korba kerültek, s számuk az újabb háborús veszteség miatt is csökkent. De az első világháború alatt nemcsak a születések száma volt kevesebb, hanem az akkori katonaköteles korú férfiak közül igen sok halt meg. Ennek következménye ma úgy mutatkozik, hogy a 60 évesnél idősebbek között feltűnően kevesebb a férfi, mint a nő. A második világháború alatti kisebb arányú születésnek és nagyobb arányú halálzásnak hasonló hatása van a megfelelő korcsoportokhoz tartozó férfiak és nők számának alakulására.

A két háború hatása mellett azonban az 1000 lakosra jutó halálozások számának általánosságban csökkenő tendenciája is alakítja a lakosság kor szerinti megoszlását. Az átlagos életkor a századforduló óta is, de különösen 1949 óta jelentősen hosszabbodott Magyarországon, amit az elhalálozottak átlagos életkora szemléltet világosan. 1900-ban még az elhalt férfiak átlagos életkora 25, a nőké 27 év volt, s 1949-ig az átlagkor 48, illetve 52 évre emelkedett. A következő 11 év alatt, 1960-ig, a férfiak elhalálozási átlagkora elérte a 60 évet, a nőké pedig a 64,5-et. Az átlagos életkor gyors ütemű meghosszabbodásában elsőrendű szerepe van a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének, ami — a felnőttkori egészségvédelemmel együtt — a lakosság széles rétegeire kiterjedő társadalom biztosításnak, a fertőző betegségek elleni szervezett védekezésnek, általában a közegészségügy fejlődésének az eredménye.

Az ország egyes vidékei a népesség kor szerinti összetételét a belső vándormozgalom is befolyásolja. Ilyen szempontból az ipari és iparosodó területekre irányuló vándorlásoknak van legfeltűnőbb hatásuk, amennyiben a mezőgazdasági vidékekről túlnyomórészt a lakosság fiatalabb korosztályai vándorolnak át az ipari körzetekbe. Ennek következtében a mezőgazdasági népességen belül erősen megnövekedett az idősebb korúak aránya; 1960-ban pl. a mezőgazdasági keresőknek csaknem a fele 50 évesnél idősebb volt, míg az iparban dolgozók között az 50 évesnél öregebbek arányszáma a 30%-ot sem érte el. A legutóbbi években kezdenek kialakulni a mezőgazdasági népesség előregedését gátló tényezők: részben a növekvő mezőgazdasági szakmunkás-szükséglet formájában, ami a termelés gépesítésével és belterjes irányú fejlesztésével kapcsolatos, részben pedig abban a formában, hogy az ipari keresők száma a korábbi évekhez viszonyítva lassúbb ütemben növekszik.

Az összes népességen belül a férfiak és a nők számarányának alakulását Magyarországon is a világszerte általános jelenség, a nőtöbbslet jellemzi. A nemek közötti számarány a századforduló idején volt a legkiegyensúlyozottabb, amikor 1000 férfira 1012 nő jutott. Az első világháborút követő években 1062-re növekedett az 1000 férfira jutó nők száma, majd átmeneti csökkenés után a második világháború következtében elérte az 1081-et. Az 1950-es évek elején ismét csökkent a számbeli aránytalanság a két nem között, de a folyamatot megszakította a férfiak 1956—57. évi aránylag nagyobb számú disszidálása. Ezután lassan újból a kiegyenlítődés irányában változott a nemek számaránya, s 1960-ban a népszámlálás adatai szerint 1000 férfira 1073 nő jutott, 1968-ban 1068. A nemek aránya az ország egyes vidékein különböző. Az átlagosnál nagyobb a nőtöbbslet Budapesten és a nagyobb városokban. A nehézipari telepek körzeteiben és a bányavidékeken viszont fokozottan érvényesül a kiegyenlítődés tendenciája, mivel az odavándorlók zöme férfi. Ezzel szemben növekszik a nőtöbbslet az olyan mezőgazdasági vidékeken, ahol az elvándorlók többsége a férfiak közül kerül ki.

A magyar nép eredete és összetétele. Nemzetiségek. A jelenlegi időszakban a magyar nép nyelvileg és egyéb néprajzi vonás tekintetében is szinte teljesen egységes. A mai etnikai egység azonban tíz évszázados történeti fejlődés eredménye, mert a honfoglaló magyarság sem volt egységes, s a honfoglalás idején és utána is különféle népcsoportok olvadtak be a magyarságba. Ezenkívül a mai Magyarország területén más nemzetiségű népek is éltek és élnek történeti korszakoként változó arányban.

A magyar nép eredete. A finnugor népcsalád ugor ágából mintegy 3000 évvel ezelőtt kivált magyarság a honfoglalást megelőző vándorlások hosszú korszakában sokféle más néppel — iráni, török, bulgár, kazár törzsekkel — került kapcsolatba. A mai hazáját elfoglaló magyar nép etnikai összetételében az ősi finnugor alap mellett, a különböző török népekkel való sűrű és tartós érintkezés következtében, valószínűleg a török elem volt uralkodó. A honfoglalást (895—96) követő első évszázadokban egyrészt az elfoglalt területen élő szlávok és a még keletről idevándorló néptöredékek (kunok, besenyők, alánok) beolvadása, másrészt a keresztény vallásra való áttéréssel és a központi királyi hatalom megszilárdításával kapcsolatban nyugatról betelepült német, olasz, francia elemek honosodása ment végbe. Később az évszázadokra kiterjedő hatású történeti események — a 13. században a tatárjárás, a 16—17. században a török hódoltság — befolyásolták erőteljesen nemcsak a népesség számának alakulását, hanem a lakosság népi összetételét is. A tatárjárás után is, de különösen a török hódoltság megszüntével nagyarányú telepítések révén szaporodott az elnéptelenedett ország lakossága. E telepítések során északi és déli szlávok, románok, valamint németek, olaszok, franciák újabb csoportjai kerültek az országba és meghonosodásukkal még változatosabbá tették az ország néprajzi képét.

A régi Magyarország területén még sokféle, saját nyelvét beszélő nemzetiség is élt, de a mai ország magyar nyelvet beszélő népessége is sokféle néplemből tevődött össze, hiszen az említett néptöredékek mindegyikéből beolvadt egy-egy rész a magyarságba.

A magyar nép etnikai csoportjai. Az ország magyar nyelvű népességén belül ma már mindössze néhány olyan csoportot lehet megkülönböztetni, amelyek létejtében a másfajta népi eredet is kimutatható. A megkülönböztetés emellett csupán bizonyos szokás- és foglalkozásbeli jellegzetességekre, illetve ezek hagyományaira vonatkozik, s egyáltalán nem érinti e csoportoknak a magyar néphez való tartozását.

Legtovább őrizték társadalmi és nyelvi hagyományait, szokásaikat a kunok. Ez a török nyelvű nép először a 11. században került érintkezésbe a magyarsággal, amikor a Volgától a Kárpátokig terjedő nomád birodalmából a már feudális királysággá szervezett Magyarországra is többször betört. A 11. század második felében I. László király harcolt győzelmesen a kunok ellen, akik abban az időben a kijeji orosz fejedelemséggel is harcban állottak (erről a há-

borúról szól az orosz „Igor ének”). A 13. században a tatárok dúlták fel a kun birodalmat, s a kunok egy része a Krim félszigetre szorult, más része pedig Moldvába vonult, majd az előrenyomuló tatárok elől Magyarországon kért menedéket. Mintegy 40 000 kun család költözött akkor Magyarországra. A tatárjárás után végleg az Alföldön, a mai Nagykunság és Kiskunság területén telepedtek le, szálláshelyeikkel a magyar falvak közé ékelődve.

A magyarokkal való állandó érintkezés közben a kunok a magyar nyelvet hamar elsajátították, de másfél évszázadon át őrizték sztyeppi nomád gazdálkodási rendszerüket, s a keresztény vallás felvételétől is sokáig húzódoztak. Különállásukban bizonyos kiváltságokra, belső önkormányzatra tettek szert. A magyarországi török uralom idején, a hódoltsági területek többi lakosságához hasonlóan szétszóródtak, majd a 17. század végén nagyobb részüket visszaköltöztetett előbbi szálláshelyére. Mária Terézia uralkodása alatt pénzbeli adóval és bizonyos katonai kötelezettség vállalásával kiváltották magukat jobbágyi helyzetükből. A 18. és 19. században az alföldi mezővárosokéhoz hasonló fejlődés jellemezte a nagyhatáru kun városok és községek lakosságának gazdálkodását, amelynek a legfontosabb ága a külterjes állattenyésztés volt. A kunok társadalmi életében, kultúrájában, népszokásaiban egyes sajátos vonások egészen a legújabb időkig fennmaradtak. Mondák őrizték a népcsoport történetét, a kun városok iskoláiban tananyagként szerepelt a kunság múltjának ismertetése. Szokásaik közül a pogány műltra visszamutató szilveszteri zajos ördögűzés maradt fenn sokáig, táncaik közül pedig különösen a jellegzetes kun férfitáncok ismereteseek ma is. Egyes gyermekmondókák, pohárköszöntők ma már érthetetlen szavai, szövegrészei a régi kun nyelv emlékét őrzik.

A kunokkal együtt került Magyarországra egy másik néptöredék: a jászok. Eredetükre nézve irániak voltak, közelebbről az alán, más néven oszét népből származtak, amint erről mai nevük, az oszét szó orosz formájából alakult jász is tanúskodik. A jászság későbbi sorsa, története teljesen a kunokéval fonódott egybe, a Duna—Tisza köze északi részén szállásterületük is a kunokéval szomszédos. Jellegzetes jász foglalkozás volt a szűcsmesterség. A 18. század elején kürtös vitézt ábrázoló kép lett a jász vidék címere, a tülökből készült kürt pedig jelképszerű tárggyá alakult a jászok között. Szokásaikban, hagyományaikban a kunokétól eltérő vonások főként abból származnak, hogy zömükben katolikus vallásúak a református többségű kunokkal szemben. Nyelvjárásukra a tőlük északra lakó palócokkal való érintkezésük volt erős hatással.

A palócok — az újabb kutatások megállapítása szerint — szintén olyan csoportot képeznek a magyar népességen belül, amelynek eredete más néphez vezet vissza. A palóc név nyilvánvalóan az orosz „polovec” (sápadt) szóból ered. Minthogy az oroszok a 11. században a kunokat nevezték polovecnek, helytállónak látszik a feltevés, hogy a palócok is a hajdani ku-

nek leszármazottai. A palócok ősei valószínűleg még a 12. században költöztek az országba, s a tatárjárás ideje körül már beolvadtak a magyarságba, a szlávoktól kapott nevüket azonban megtartották. A Mátra vidékén elzártabb fekvésű lakóhelyeiken életmódjuk, gazdálkodásuk, kultúrájuk sok régies vonást őrzött meg. Ezek a vonások azonban általában az északi hegyvidék egész lakosságát jellemezték, s ez okozta, hogy a múlt században a palóc név a szűkebb Mátra-vidékről áttért csaknem az egész felvidéki magyarságra. Ma a palóc-vidék néprajzi jellegzetessége a sok községben még élő, színes népviselet és a sajátos nyelvjárás.

Nem külön népi eredet folytán, hanem sajátos történeti körülmények eredményeként alakult ki az Alföldön (a mai Hajdú-Bihar megye területén) a hajdúk etnikai csoportja. A hajdúság zöme az ország különböző vidékeiről összeverődött magyarokból állt. Őseik az eladásra szánt marhacsordákat hazai és külföldi vásárokra hajtó fegyveres hajcsárok voltak. A török hódoltság idején foglalkozás nélkül maradván, kóborló fegyveres csapatokká álltak össze, majd a 17. század elején a Bocskai István vezette felkelés és szabadságharc fő hadereje alakult belőlük. Bocskai később letelepítette a hajdú-katonákat, és városaiknak különböző szabadságjogokat adományozott. A hajdúvárosok történetét hosszú időn át a hajdúk szerezte, majd ismét elvesztett jogaikért való küzdelme jellemezte. A katonai múlt emlékét sokáig őrizték körükben az egykor híres fegyveres hajdútancok, amelyeknek elemei a későbbi pászortancokban is fellelhetők.

Az ország különböző részein, főleg a hegy- és dombvidékeken kisebb etnikai csoportok alakultak ki, amelyeken belül a sajátos vonások eredetét részben a helyi földrajzi adottságoktól meghatározott foglalkozási ágakban, részben bizonyos történeti körülményekben kell keresni. Ilyen csoportot képeztek a Bükk déli lábánál, Mezőkövesd környékén a matyók, akiknek díszes népviselete részben ma is élő hagyomány. A Dunántúl délnyugati sarkában Őrség, valamint Göcsej, s Hetés népének ősei még a honfoglalás korában mint határőrök telepedtek meg ezen a vidéken; a mai lakosság is sokat őriz még az évszázadokon át helyileg kialakult hagyományokból. A Duna melléki egykori lápvidék, a Sárköz ma is híres sajátos szépségű népviseletéről. A Dunántúl déli szélén, a Dráva menti Ormánságban különösen a népi építőművészet emlékei tűnnek fel. Ezenkívül az Alföld és a Kisalföld egyes vidéken is kialakult néhány hasonló etnikai csoport.

Ma már a gyors gazdasági, kulturális fejlődés és a társadalmi átalakulás során természetesen elmosódtak ezeknek a népi csoportoknak a határai, s a régi életmód, kultúra emlékeinek javarésze múzeális kincsé vált.

Nemzetiségek Magyarországon. A történeti Magyarország soknemzetiségű állam volt, az Osztrák–Magyar Monarchia keretébe tartozó Magyarország lakosságának az első világháború idején közel a fele (45%-a) nem magyar nemzetiségű volt. Az első világháborút követő békeszerződések által meghatározott államha-

tárok azonban gyökeresen megváltoztatták ezt a helyzetet. A létrejött új államhatárok között a korábbi Magyarország nemzetiségi lakosságának a zöme saját nemzeti államának a keretébe került (Csehszlovákiához, Jugoszláviához, Romániához és kis részben Ausztriához), viszont velük együtt jelentékeny számú magyar népesség vált ezeknek az országoknak a nemzetiségévé. (Az 1910. évi népszámlálás adatai alapján, becslés szerint Ausztriához 26 000, Jugoszláviához 459 000 főnyi magyar anyanyelvű lakosság került, Csehszlovákiához pedig kereken 1 millió, Romániához 1,66 millió.) Magyarország nemzetiségi jellege csaknem teljesen megszűnt, mert a megmaradt népességnek csupán 11%-a tartozott különféle nemzetiségekhez (szintén az 1910. évi népszámlálás szerint). E 880 000 főt kitevő nemzetiségi lakosságból valamivel több mint 500 000 volt a német anyanyelvű, 160 000 a szlovák, míg a többi az egyéb nemzetiségűek között oszlott meg.

Ez a nemzetiségi összetétel a két világháború között azáltal változott, hogy a Horthy-rendszer sovinszta nemzetiségi politikája a más anyanyelvűek beolvasztására törekedett, és bizonyos mérvű nemzetiségi kivándorlás is történt. Ezek eredményeként 1941-ben Magyarország lakosságának már csak 7,2%-a vallotta magát nem magyar anyanyelvűnek (ebből 457 000 német). 1945 után, a második világháborút követő nemzetközi megállapodások, illetőleg lakosságcsere-egyezmények következtében tovább csökkent a nem magyar nemzetiségű lakosság aránya. 1960-ban már az összes népességnek a 2%-át sem érte el (175 000 fő) a nem magyar nemzetiségűek aránya. A nemzetiségi lakosság megoszlása az 1960-as népszámlálás szerint, az 1941. évi adatokkal egybevetve, a következő:

	1941		1960	
	1000 fő	az összes népesség százalékában	1000 fő	az összes népesség százalékában
német	475	5,1	51	0,5
szlovák	76	0,8	31	0,3
román	14	0,2	16	0,2
horvát	21	0,2	25	0,3
egyéb délszláv	27	0,3	8	0,1
egyéb	47	0,6	44	0,4
összesen	660	7,2	175	1,8

Ma a legnépesebb nemzetiség a német; nagyobb részük a nyugati határszélén, a Dunántúli-középhegység, valamint a Mecsek falvaiban él. A Csehszlovákia és Magyarország között lebonyolított lakosságcsere nyomán nagymértékben csökkent a szlovákok száma. Ma elsősorban élnek az Alföld délkeleti, nyugati részein, valamint az Északi-középhegység területén. Az Alföld keleti peremén kisszámú román, déli szegélyén pe-

dig — hasonlóképpen a Dunántúlon is — délszláv (szerb, horvát, szlovén) népesség lakik.

A magyarországi nemzetiségek részére az anyanyelvükön való művelődés, iskoláztatás jogát az alkotmány biztosítja. Az 1960. évi népszámlálás időpontjában Magyarországon 69 nemzetiségi óvoda működött 2600 óvodással, 351 általános iskola 29 000 tanulóval, és 8 középiskola. Az oktatók felsőfokú képzése is anyanyelvükön történik.

A magyar nyelv. Több mint 4000 évvel ezelőtt a Volga és a Káma folyó összefolyása, valamint az Ural hegység közötti vidéken élt egy nép, amely akkor még viszonylag egységes nyelvet beszélt, az úgynevezett finnugor alapnyelvet. Ennek a halászzattal, vadászattal foglalkozó népnek a lélekszámát még hozzávetőlegesen sem ismerjük, de nagyon valószínű, hogy néhány tízezernél aligha voltak többen. Az a terület viszont, amelyen szétszórva éltek, sok százezer négyzetkilométer nagyságú lehetett. E nagy terület egymástól távol eső részein lakó csoportok között a kapcsolat meglehetősen laza volt, nyelvükben egyre több eltérő sajátosság fejlődött ki, s ezek a különbségek az idők folyamán olyan méreteket öltöttek, hogy az egymástól távolabb lakók már nem is igen értették meg egymást. Így az ősi finnugor alapnyelv előbb két nagyobb egységre, a finn-permi alapnyelvre és az ugor alapnyelvre bomlott, majd mindkettő tovább osztódott, s az utóbbiból vált ki a magyar nyelv, önálló életét mintegy 3000 évvel ezelőtt kezdve meg.

A magyar nyelv tehát a finnugor nyelvek ugor ágához tartozik. Legközelebbi rokonai a nyugat-szibériai élő manysi (vogul) és chanti (osztják). Finnugor nyelv az ismertebb európai nyelvek közül a finn és az észt is. A ma számon tartott 19 finnugor nyelvet mintegy 20 millió ember beszéli, s ezek közül 14 milliónak magyar az anyanyelve. A magyar tehát a legnagyobb finnugor nyelv. A mai 14 millió magyarból 10 millió él az ország határain belül. A többiek egy része a szomszédos államokban (elsősorban Romániában és Csehszlovákiában, kisebb részben Jugoszláviában és a Szovjetunió területén, illetőleg Ausztriában) lakik; jelentős számú magyar található más, távolabbi országokban is, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban.

A magyar nem tartozik a világ nagy nyelvei közé. A legújabb számítások szerint ma a Földön mintegy 2800 nyelv él, s a magyar a közé a 29 nyelv közé sorolható, amelyet 10 milliónál többen beszélnek.

A finnugor eredetű és a jövevényszavak. A magyar nyelv rokonsága a többi finnugor nyelvvel nem jelenti azt, hogy egy magyar és egy manysi vagy egy magyar és egy finn egymás beszédét csak nagyjából is megérti. Nem értenek egymás beszédéből annyit, mint egy angolból egy német, vagy egy franciából egy olasz. Miben nyilvánul meg akkor e nyelveknek egymással való rokonsága, a magyar nyelv finnugor eredete? Elsősorban a szabályos hangmegfelelésekben, a nyelvtani szerkesztés sok közös eredetű eszközében és a közös eredetre visszamenő szókincsben.

Finnugor eredetű szavaink zömében a szókezdő magyar *f* hangnak más finnugor nyelvekben *p* felel meg (pl.: magyar *fa*, manysi *-po*, finn *puu*; magyar *fon-*, manysi *pun-*, finn *puno-* stb.). Vagy más finnugor nyelvek szókezdő *k* hangja helyén a magyarban magas magánhangzó előtt *k*, mély magánhangzó előtt *h* jelentkezik (pl.: manysi *kü*, finn *kivi*, magyar *kő* ~ *köve*; manysi *kul*, finn *kalä*, magyar *hal* stb.). És még folytathatnánk a hasonló jelenségek sorát.

A magyar nyelv nagyszámú mai ragjai és képzői (névszói ragok, igei személyragok, képzők) szinte kivétel nélkül finnugor eredetűek, illetőleg finnugor eredetű elemeknek a felhasználásával keletkeztek már a magyar nyelv önálló életében.

Szókincsünk legősibb rétege szintén finnugor eredetű. Így elsősorban névmásrendszerünk, az egyszerű számnevek zöme, a testrészek nevei, a rokonságelnevezések, a természet legáltalánosabb tárgyainak és jelenségeinek megnevezései, számos növény- és állatnév, a lakás részeinek, az egyszerűbb eszközök, fegyverek, a ruházat elnevezése, valamint az elemi cselekvések kifejezésére használatos igék.

A magyar nyelv kétségtelenül finnugor eredetű szavainak száma az első pillanatra nem látszik túlságosan nagy: valamivel kevesebb 1000-nél. Ezek azonban egyrészt nyelvünk leggyakrabban használt szavai, másrészt szintén finnugor eredetű gazdag képzőrendszerünk segítségével igen sok származékszó alakult belőlük. Így nyelvünk nemcsak szerkezeti felépítésében, hanem szókészletében is mind a mai napig megőrizte finnugor jellegét. A Bárczi Géza „Szófejtő Szótár”-ában található szavak 46,3%-a magyar (azaz finnugor, ugor eredetű, vagy már a magyar nyelv önálló életében keletkezett), s 18,1%-a ismeretlen eredetű, amelyeknek tekintélyes része szintén finnugor eredetre megy vissza, csak a megfelelő szó a rokon nyelvekből kihalt, illetőleg ez ideig még nem került elő. Az etimológiai szótárban alkalmazott vizsgálat azonban lényegében csak a szótövekre vonatkozik. Sokkal nagyobb arányokat mutatnak a szavak használatát figyelembe vevő gyakorisági statisztikák. Tolnai Vilmos nyelvtudós változatos irodalmi és köznyelvi szövegeken végzett ilyen jellegű számításokat. Szerinte az általa megvizsgált 100 000 szóból finnugor eredetű és belső keletkezésű 88,4%; Petőfi Sándor szókincsében ez az arány 90,7%; mai magánlevélben, tehát a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegben 94,3%. Benkő Loránd professzor vizsgálatai szerint mai újságnyelvi szövegben az ősi és belső keletkezésű szavak aránya 80,9%, az ismeretlen és bizonytalan eredetűeké 10,5%, a jövevényszavaké 8,6%.

A magyar nép mai hazájában való letelepüléséig számos idegen — török, iráni és egyéb — néppel érintkezett. Ezek a kapcsolatok természetesen nemcsak a nép életmódjára voltak hatással, hanem nyomot hagytak a nyelvben is, elsősorban a szókincsben. Különösen jelentősek voltak a magyarság korai török kapcsolatai; az 5—6. században a magyar törzsek részeseivé váltak különböző török (türk, szabir) törzsszövetségeknek, ami számos török jövevényszó megho-

nosodásával járt együtt. Abból az időből származó bizánci kútfők magukat a magyarokat is török névvel, *türknek* nevezték, s valószínű, hogy a nyugati nyelvekben elterjedt *hongrois*, *hungarus*, *Hungarian*, *Ungar* nevek is egy török népnél, az *onogurnak* a nevét őrzik. A *magyar* szó azonos eredetű a Megyer törzs nevével.

A Kárpát-medencében való letelepülés előtt még más török nyelvek, később a szláv nyelvek, majd a német, a latin, kisebb mértékben a francia, az olasz gazdagították a magyar nyelv szókincsét. A már említett Bárczi-féle szótárban a különböző eredetű jövevényszavak aránya a következő: szláv 12,4, német 7,3, török 6,5, latin-görög 5,8, román (francia, olasz stb.) 2,1, egyéb 1,5%.

Nyelvemlékek. A magyar nyelv életének ősi szakaszából írásos emlékeink nincsenek. Nyelvünknek ezt a korát csak a történeti nyelvtudomány eszközeivel lehet rekonstruálni. Az első írásos adatok a 9. századtól kezdve jelentkeznek arab, bizánci és nyugati kútfők idegen szövegeiben elszórva. Ezek nagyrészt tulajdonnevek, de található közöttük néhány közszo is. Legkorábbi hazai emléküink (a veszprémvölgyi apácák adománylevele) 1002-ben kelt, de csak 1109-ből származó átírata maradt ránk. Az adománylevél maga görög nyelvű, de számos magyar szót is tartalmaz. Ennél jóval jelentősebb a tihanyi apátságnak 1055-ben kelt alapítólevele. Maga az irat latin nyelvű ugyan, de benne már nemcsak egyes magyar szavak, hanem hosszabb szószerkezetek is maradtak ránk. Első összefüggő szövegemléküink, a „Halotti Beszéd és Könyörgés,” amely 32 soros és 274 szóból (190 különböző szóból) áll, a 12. század végéről származik. Ez az emlék — amely nemcsak a magyaroknak, hanem a finnugor nyelveknek is az első terjedelmesebb szövegemléke — már alkalmas arra is, hogy bizonyos tájékozódást szerezzünk belőle régi nyelvünk hang-, alak- és mondat-tanára vonatkozóan. Szemléltetésül bemutatjuk az emlék első két mondatát eredeti helyesírásban: „Latiatuc feyleym ʒumtuchel mic vogmuc. Yfa pur el chomuv uogmuc.” Ugyanez a szöveg mai magyar nyelvre áttéve: „Látjátok, feleim szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk.”

Első verses emléküink, az „Ómagyar Mária-siralom” mintegy száz évvel későbbi. A legkorábbi magyar nyelvű kéziratos könyv, a „Jókai-kódex” pedig 1400 körül íródott. Az egyházi jellegű szövegeket, bibliafordításokat tartalmazó kódexek mellett ettől az időtől kezdve egyre inkább növekszik az oktatási célokat szolgáló szójegyzékek, szótárak száma; a 15. század utolsó negyedétől már szaporodnak a nem egyházi vonatkozású emlékek is (magánlevelek, világi verses emlékek), és a 16. század közepétől jelentkeznek a magyar nyelvet tárgyaló grammatikák.

A magyar nyelv már a honfoglalás korában sem volt teljesen egységes, hanem bizonyos nyelvjárásokra tagozódott, ami minden valószínűség szerint összefüggött a törzsi rendszerrel. A nyelvjárási különbségek többé-kevésbé kirajzolódnak már a 15. század előtti, viszonylag szerény mennyiségű emlékből is, de még inkább

a 15—16. századi terjedelmesebb szövegekből. A 16. századtól kezdve már megfigyelhetők az egységes, a nyelvjárások feletti irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvések is. Ez a folyamat azonban a sajátos politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok következtében (az ország nagy részének a törökök által való megszállása 1526-tól a 1600-as évek végéig; a Habsburg-uralom; a latin nyelvnek hivatalos nyelvként való használata stb.) meglehetősen lassú volt. A mai egységes irodalmi és köznyelv kialakulásának legfontosabb korszaka a 18. század vége s a 19. század eleje. Jelentős szerepe volt ebben a nyelvújítás néven ismert mozgalomnak, melyben e korszaknak szinte minden számottevőbb írója, tudósa részt vett. A nyelvújítók elsősorban a szókincset gazdagították, de egyúttal színessé, változatosabbá fejlesztették a magyar irodalmi stílust is.

A magyar nyelv hangtani jellegzetességei. Jellemző nyelvünkre a tiszta, világos artikuláció, bizonyos fokú zeneiség, dallamosság. Ez összefügg a hangrendszerrel, illetőleg az egyes hangzóknak a beszédben való eloszlásával. A magyar köznyelv 39 hangot használ, ebből 14 a magánhangzó (7 rövid, 7 hosszú), 25 a mássalhangzó. A magánhangzók és a mássalhangzók aránya azonban a beszélt nyelvben meglehetősen kiegyenlített (41,2% : 58,8%). A magánhangzókban belülről szinte azonos arányú a magas és a mély magánhangzók használata. (Igaz viszont, hogy az *e* és az *a* többihez viszonyítva meglehetősen gyakori, az összes magánhangzókban 26, illetőleg 23%-a.) A mássalhangzók között kb. 12%-kal több a zöngés, mint a zöngétlen. Mindezek következtében a magyar beszéd nem hat keménynek, inkább lágy színezetű.

A dallamosságot elősegíti az is, hogy a magyar nyelv szó elején nem kedveli a mássalhangzók torlódását. Egynél több mássalhangzót szó elején az eredeti magyar szavakban csak a hangutánzó és hangulatfestő jellegűekben találunk (pl. brekeg, krákgog, fröcsköl stb.). A régebbi jövevényszavakban nyelvünk ezt a torlódást valamilyen formában gyakran feloldotta (latin schola, magyar iskola; szláv kralj, magyar király; német Sturm, magyar ostrom). Az újabb átvételekben azonban ez a torlódás a köznyelvben kivétel nélkül megmarad (pl.: sport, strand, szputnyik, sztratoszféra stb.). Vagyis e tekintetben nyelvünk közeledett a környező nyelvekhez.

Jellemző sajátága a magyar nyelvnek a hangrendi harmónia és a hangrendi illeszkedés. A hangrendi harmónia azt jelenti, hogy nem összetett szavaink zömében a magánhangzók vagy mind magasak, vagy mind mélyek. Ritkábban az *e*, *é*, *i*, *í* mély magánhangzóval együtt is előfordulnak egy szóban, de az *ő*, *ű*, *ü*, *ű*, csak az egészen új átvételekben (pl.: sofőr, zsonglőr, gründol stb.). A hangrendi illeszkedés pedig abban nyilvánul meg, hogy a ragok és képzők jelentős részének két, sőt három alakja van (egy, esetleg két magas- és egy mélyhangú, olykor középhangú is), és az alapszóhoz mindig a megfelelő hangú rag vagy képző járul (pl.: hó-ból, kő-ből, fiú-val, nő-vel; jó-ság, szép-ség; ház-hoz, kéz-hez, föld-höz stb.).

Nyelvünk gondos különbséget tesz a magánhangzók és a mássalhangzók rövid, illetőleg hosszú volta között. A magánhangzók hosszúságát a magyar helyesírás a betű teste fölé tett egy vagy két vesszővel jelöli (o — ó, ö — ő stb.). A mássalhangzók hosszúságának jelölése betűkettőzéssel történik (b — bb, t — tt, gy — ggy stb.).

Szóalkotás, szókincs. A szóalkotás területén a gazdag névszó- és igeképzők gazdag rendszere, valamint a szóalkotás sokféle módja és gyakori alkalmazása jellemzi nyelvünket. Különösen az ősi, sokszor használt szavak mellett igen terjedelmes szócsaládok alakultak ki. Képzők segítségével pl. az *ad* igéből több mint 50 új szó képezhető. Még több szó áll elő szóösszetétel útján. „A magyar nyelv értelmező szótára”-ban pl. 120 körül mozog azoknak az összetételeknek a száma, amelyeknek az *adó* szó (főnévi és melléknévi jelentésben) az előtagja, jöllehet e tekintetben a szótár egyáltalán nem törekedett teljességre. A szóösszetétel a mai magyar nyelvben a leggyakoribb és a legtermékenyebb szóalkotási mód. Az újabb fogalmak elnevezése többnyire szóösszetétel útján történik.

A szókincssel kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy hány szó van a magyar nyelvben? Egy nyelv szavait pontosan megszámlolni természetesen lehetetlen. A szókincs nagyságáról csak számítások, becslések útján lehet hozzávetőleges képet adni. Ilyen jellegű vizsgálatok az utóbbi időben történtek a magyar nyelvre vonatkozóan is. Így meglehetősen pontos adatok alapján megállapították, hogy Arany János 20 000-nél jóval több szót használt. Kortársa, a regényíró Jókai Mór még nála is többet. (Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy Shakespeare szókincsét 24 000, Victor Hugót 28 000 szóra becsülik.) A nyelvközösség egy-egy tagjának szókincse természetesen minden nyelvben jóval kisebb, mint az illető nyelvben meglévő szavak összessége. A magyar nyelvnek 1959—62 között megjelent hét kötetes értelmező szótárában 190 000 körül mozog az értelmezett címszavak és az értelmezés nélkül felsorolt származékok száma, jöllehet ez a mű csak a ma beszélt és írott nyelv leggyakoribb szavait szótározta, s nem dolgozta fel a szaknyelvi szóanyagot és a tájszavakat. Mindezek alapján a szakemberek számításai szerint a magyar nyelv szavainak mennyisége 800 000—1 000 000 lehet. A mai finn nyelv szótára számára gyűjtött anyagban 840 000 szóra van adat; a mai angol nyelv szavainak számát pedig 1 000 000—1 250 000-re becsülték.

Mondattani sajátosságok. Legtöbb eltérés van a magyar és a nyugat-európai nyelvek között a mondat szerkesztés tekintetében.

A mondatbeli viszonyítást a magyar nyelv nem a főnév elé tett prepozícióval, hanem a szótövekhez járuló nyelvi elemekkel, a viszonyragokkal fejezi ki. Pl.: a ház-ban, a fiú-val, a lány-nak stb. Ebből következik, hogy a magyar nyelv esetrendszere igen gazdag. Attól függően, hogy mely suffixumokat tekintik viszonyragoknak és melyeket képzőnek, 16—28 esettel szokás számolni. Az újabb kutatások szerint egységesen tel-

jes értékűnek elismert esetek a következők: 1. Nominativus: hajó, bölcső; 2. Accusativus: hajó-t, bölcső-t; 3. Dativus: hajó-nak, bölcső-nek; 4. Instrumentalis: hajó-val, bölcső-vel; 5. Causalis: hajó-ért, bölcső-ért; 6. Factivus: hajó-vá, bölcső-vé; 7. Superessivus: hajó-n, bölcső-n; 8. Sublativus: hajó-ra, bölcső-re; 9. Delativus: hajó-ról, bölcső-ről; 10. Inessivus: hajó-ban, bölcső-ben; 11. Elativus: hajó-ból, bölcső-ből; 12. Illativus: hajó-ba, bölcső-be; 13. Adessivus: hajó-nál, bölcső-nél; 14. Allativus: hajó-hoz, bölcső-höz; 15. Ablativus: hajó-tól, bölcső-től; 16. Terminativus: hajó-ig, bölcső-ig.

A mondat szerkesztés szempontjából a ragokkal azonos funkciójú, de önálló szónak tekintett viszonyító elem ma is több él nyelvünkben (pl.: mellett, felett, alatt stb.), sőt számuk egyre szaporodik. Ezeket névutóknak nevezzük. Ezek éppúgy a szó után állnak, mint a viszonyragok, de nem írjuk egybe őket a szóval. A névutók abban is rokonságot mutatnak a viszonyragokkal, hogy szintén felvehetik az úgynevezett birtokos személyragokat, s így fejezik ki a személyes névmás viszonyragos alakjait (pl.: velem, noked, benne, rólunk, értetek, tőlük; illetőleg: mellettem, miattad, alatta stb.). Viszonyrag és névutó között tehát a legszembetűnőbb különbség a helyesírásban mutatkozik. Ezenkívül a névutók általában testesebbek, mint a ragok.

A birtokviszonyt az európai nyelvek zömében általában külön szóval, úgynevezett birtokos névmással fejezik ki, s a birtokszón erre a viszonyra semmiféle nyelvi elem nem utal (pl.: angol *my house*; német *mein Haus* stb.). A magyar nyelv ezt a viszonyt is a birtokszóhoz járuló suffixummal fejezi ki: ház-am, ház-ad, ház-a, ház-unk, ház-atok, ház-uk stb. Ugyanígy a több birtokra vonatkoztatás esetében is: ház-aim, ház-aid, ház-ai stb.

Az így előálló 12 alak szintén nominativusi értékű, tehát az előbb említett esetragok ezek közül is mindegyikhez hozzájárulhatnak: ház-am-ból, ház-ad-tól, ház-aink-hoz stb. Sőt, nominativusi értékűek, tehát az esetragokat szintén felvehetik az úgynevezett birtokjellel ellátott alakok is (egyszám: fiú-é, többesszám: fiú-éi). A birtokjelek valamennyi birtokos személyragos alakhoz is kapcsolódhatnak (lányom-é, lányod-é, lányaink-é, lányaitok-éi stb.). Így a magyar főnévnek összesen 42 nominativusi értékű alakja lehet. Minthogy mindegyik nominativusi alakhoz hozzájárulhatnak a már említett esetragok, a magyar főnév paradigmásorában elméletileg legkevesebb $42 \times 16 = 672$ alakkal kell számolnunk. Ezek természetesen a gyakorlatban nem mindig egyenlő mértékben használatosak. Egyik-másik bonyolultabb alak a mindennapi nyelvhasználatban nem vagy csak kivételesen fordul elő.

Értekes sajátossága a magyar nyelvnek a tárgyas igeragozás, ami azt jelenti, hogy az igehez kapcsolódó tárgy határozott voltát külön igei személyragok fejezik ki. Pl.: „Én megír-ok egy levelet” — ez a határozatlan tárgyú mondat határozott tárgy esetén így hangzik: „Én megír-om a levelet”. Külön személy-

rag (-lak, -lek) szolgál a 2. személyű tárgy (téged, titeket) feltüntetésére. Pl. ez a magyar kifejezés: szeretlek — az angolban vagy a németben csak három szóval fejezhető ki: I love you, ich liebe dich.

Amint a felsorolt sajátosságok mutatják, a magyar nyelv szóragozását jellemző szintetikus tömörségét elsősorban azzal éri el, hogy a suffixumok egymás után való kapcsolásával egy szótestben több funkciót épít egybe.

A jelzett szó előtt álló jelző a magyar nyelvben — kivéve az *az*, *ez* mutatónévmási jelzőt — semmiféle suffixumot nem kap: jó ember, jó emberek, jó embert stb. Ha azonban a jelző értelmezőként a jelzett szó után áll, felveszi a jelzett szó suffixumait: piros almát — almát, pirosat.

Ősi finnugor szemléletet tükröz a magyar nyelvnek az a tulajdonsága, hogy számot, mennyiséget kifejező jelző után a jelzett szó egyes számú (száz forint, sok könyv, nem pedig száz forintok, sok könyvek). Részben ezzel a szemlélettel függ össze az is, hogy a páros testrészeket, ruhadarabokat egy egységnek tekintik a magyar ember, s ha közülük csak az egyiket akarja megnevezni, ezt a fél szóval fejezi ki: fél keze, fél szeme, fél kesztyűje — a két kéz, szem, kesztyű közül az egyik. Ez az ősi kifejezésmód azonban újabban kezd háttérbe szorulni.

A magyar nyelv a szavak nemét nem különbözteti meg. Azaz nem ismer hím-, nő- és semlegesnemű főneveket, melléknveket, névmásokat. Így az *ő* személyes névmás (angol *he*, *she*, *it*) jelölhet férfit és nőt egyaránt, sőt vonatkoztatható tárgyakra is.

Isméri nyelvünk a névelőt — igaz, alig 600—700 éve. A határozott névelő két alakú (*a*, *az*). A rövidebb alak a mássalhangzóval kezdődő, a hosszabb a magánhangzóval kezdődő szavak előtt használatos: *a* magyar nyelv; *az* angol nyelv. A határozatlan névelő (egy) azonban a magyarban sokkal ritkább, mint pl. az angolban vagy a németben. Hasonlóképpen a létezés kifejező ige 3. személyű alakjai is. Pl.: *He is a boy.* *Sie ist eine Frau.* *It is an English book.* Magyarul helyesen: *Ő fiú.* *Ő asszony.* *Az angol könyv.* (Ez hasonló a magyarhoz az orosz nyelvben: *он* sztuigent — *ő* diák.)

A magyar nyelvben a hangsúly kötött: mindig a szó első szótagjára esik. A névelő azonban általában hangsúlytalan. Az összefüggő beszédben nem minden egyes szó kap külön hangsúlyt, hanem gyakran több szóból álló egységek, úgynevezett szakaszok esnek egy hangsúly alá.

A szórendben szófaji szempontból vannak bizonyos határozott kötöttségek: a névelő mindig a szó vagy a szószereket előtt áll, a névutó mindig utána. Egyébként azonban a magyar szórend látszólag eléggé kötetlen. Ez a rugalmas szórend igen finom értelmi és érzelmi árnyalatok kifejezését teszi lehetővé. Az állítmány előtt álló szó a mondatban értelmi hangsúlyt kap, ezért a szórend általában úgy alakul, hogy a közlő

szándéka szerint kiemelendő mondatrész kerül az állítmány előtti helyre.

Nyelvjárások. A magyar nyelvterület viszonylag kicsi. Ezért náfunk a nyelvjárások kialakulásának kedvező feudális széttagoltság idején sem fejlődtek ki túlságosan nagy nyelvjárási különbségek. Az egymástól leginkább eltérő nyelvjárásokat beszélők is minden különösebb nehézség nélkül megértik egymás beszédét. Legfeljebb a szóhasználat területén, egyes tájszavakban mutatkoznak a kölcsönös megértést némileg gátló tényezők, de a folyó beszédben esetenként ezeknek a tájszavaknak a száma sem túlságosan nagy.

A szóhasználaton kívül különbségek vannak még nyelvjárásaink között a hangok, elsősorban a magánhangzók színében, egyes hangok (elsősorban az *ő* és az *í*) előfordulásának arányaiban, s kisebb mértékben a hangállományban is. Így a nyelvterület nagyobb része kétféle, egy alsó és egy középső nyelvválással ejtett *e* hangot különböztet meg (pl.: *embër*, *gyerëkei-të* stb.), más részeken ez a különbségtétel hiányzik. Egyes nyelvjárásokban megmaradt a régi magyar *ly* hang is, amely a köznyelvben és a nyelvjárások egy részében *j*-nek, más részében *l*-nek hangzik (pl.: *kiráj*, *királ*), a helyesírásban azonban ma is *ly* (*király*).

Még kisebbek a különbségek a nyelvtani szerkezetben, az alaktan és a mondatszerkesztés területén. A mai köznyelvtől való jelentősebb eltéréseket elsősorban a magyar nyelvterület peremén elhelyezkedő nyelvjárásokban találunk, illetőleg azokban a kisebb-nagyobb nyelvjárási szigetekben, amelyek idegen nyelvterületbe ékelődtek, s így közvetlen kapcsolatuk a magyarsággal már évszázadokkal ezelőtt megszűnt. (Pl. a bukovinai és a moldvai magyarok Románia területén vagy a Felsőőr-vidéki magyarság Ausztriában.)

Mai nyelvjárásaink semmiképpen sem élesen elhatárolható egységek. Sajátságaiik gyakran kereszteződnek, összefonódnak, így az egyes nyelvjárásterületeket földrajzilag meglehetősen nehéz elhatárolni egymástól. Gyakorlati célokból általában hagyományosan 8 nagyobb nyelvjárásterületet szoktunk megkülönböztetni.

A nyelvjárási különbségek ma már rohamos kiegyenlítődést mutatnak a köznyelv irányában. A nyelvjárási sajátságokat legjobban megőrző parasztság nagy része is ma már kétnyelvű abban az értelemben, hogy ismeri a köznyelvet vagy legalább is a köznyelvnek egy helyi színezetű változatát, és hivatalos helyeken, idegenekkel való érintkezéskor elsősorban ezt használja, saját környezetében pedig ma még inkább a helyi nyelvjárást beszéli. A nyelvjárási sajátságok eltűnését jelentős mértékben meggyorsították az elmúlt két évtized alatt országunkban lefolyt igen jelentős társadalmi, gazdasági és kulturális változások, pl. a nagymérvű iparosodás, az általános műveltség, az iskolázottság emelkedése, a rádió és a televízió nagyfokú elterjedése falun.

MAGYARORSZÁG ORSZÁGRÉSZEI, MEGYÉI ÉS VÁROSAI

Magyarország viszonylag kis területe ellenére erősen tagozott, és egyes vidékei mind földrajzi, mind települési és társadalmi-gazdasági szempontból eltérnek egymástól. E különféle területi egységek részben egybeesnek egymással és az igazgatási területekkel, részben eltérnek egymástól. Ezért az ország területi tagozódását, az egyes vidékek társadalmi-gazdasági viszonyait leghelyesebben igazgatási területek szerint ismertethetjük. Így történnek a statisztikai felvételek is, és a különféle statisztikai feldolgozások, társadalmi-gazdasági leírások is általában ezeket a kereteket veszik alapul.

Az igazgatási egységeket, a megyéket és városokat azonban nagyobb területi egységbe is össze szoktuk foglalni. A természeti viszonyok és a történeti fejlődés alapján három országrészt különböztetünk meg Magyarországon: Dunántúl, Alföld és Észak-Magyarország. Ezek mellett külön szoktunk beszélni Budapestről, az ország fővárosáról, amely a lakosság száma, gazdasági, továbbá társadalmi és igazgatási jelentősége folytán lényegében külön országrésznek tekinthető.

A három országrész megkülönböztetése régi hagyomány, bár egészen pontosan nem felel meg sem a természeti-földrajzi, sem a települési, illetőleg társadalmi-gazdasági tagozódásnak. A három országrész fő jellemvonásai azonban mégis önálló és jellegzetes karaktert adnak az ország e három részének. A Dunántúl az ország nyugati fele, dombos vidék, régi falusi településekkel és nyugati típusú városokkal, a viszonylag fejlett mezőgazdaság mellett erős iparral. Az Alföld az ország keleti fele, nagyrészt síkság, nagyobb falutelepülésekkel, jellegzetes alföldi városokkal és szétszórt tanyatelepülésekkel, az uralkodó termelési ág a mezőgazdaság, mellette az ipar lényegesen kisebb jelentőségű. Észak-Magyarország: az ország hegyvidékeinek a nagyobb része itt van, a városok és a falvak a dunántúliakhoz hasonlóak, a termelésben azonban sokkal nagyobb az ipar túlsúlya, mint a Dunántúlon. Budapest főváros a három országrész találkozásánál fekszik, s földrajzilag is az ország középpontja. Az egész közlekedési hálózat pontosan ide fut össze, s itt van Magyarország iparának kerekén a fele, továbbá a magasabb szintű kulturális intézmények zöme. Ezenkívül, mint az ország

fővárosa, székhelye az összes központi állami és társadalmi intézményeknek.

Budapest. Több mint kétmillió lakosával (1969. január 1.: 2 006 000) Közép-Európa egyik legnagyobb városa. A város összterülete 525,2 km². Ebből 172,4 km² a Duna jobb partján, 352,8 km² a bal partján terül el. Mivel az ország népességének egyötöde él az igen szép természeti környezetben fekvő fővárosban, indokoltnak tűnik Budapestet és környékét külön tárgyalni. A Magyar Népköztársaság fővárosa, a kormány, az összes főhivatalok, országos jellegű gazdasági, po-

Budapest. A Felszabadulási emlékmű a Gellérthegy (Kisfaludi Stróbl Zsigmond alkotása)

Julianus barát szobra a budai Várhegyen

litikai és kulturális intézmények, továbbá Pest megye és a budai járás székhelye. Mai nevét 1872-ben Pest és Buda szabad királyi városok és Óbuda mezőváros egyesítésekor kapta. (Elsőnek, nem hivatalosan, Széchenyi István nevezte így.) 1950-ben 7 peremvárost és 16 nagyközséget csatoltak Budapest régebbi területéhez. Azóta a főváros területe 22 kerületre oszlik. Ezek közül hat a jobb parti (budai), 15 a bal parti (pesti) területeken, egy pedig a Csepel-szigeten van.

Budapest természeti környezete folytán a világ legszebb fekvésű nagyvárosai közé tartozik. A Kárpát-medence közepén, az Alföld és a középhegységek érintkezési vonalánál, a kelet-nyugat közötti útnak a Duna két nagy szigete között összeszűkülő, átkelésre alkalmas helyén fekszik. Szerkezeti és domborzati tekintetben a Duna két partján a város felszíne egymástól élesen különbözik. A jobb parti (nyugati) rész az igen aprólékosan feldarabolódott Budai-hegység egy részére, a nagyobb lakónegyedek (a III. és XI. kerület) főleg a Duna alacsonyabb teraszaira épültek. A Dunára meredeken lejt a Várhegy (a Duna 150 m magasságú sziklaterasza — régebben a magyar királyok birtoka — az I. kerület egy részével) és a dolomitból álló Gellérthegy (235 m).

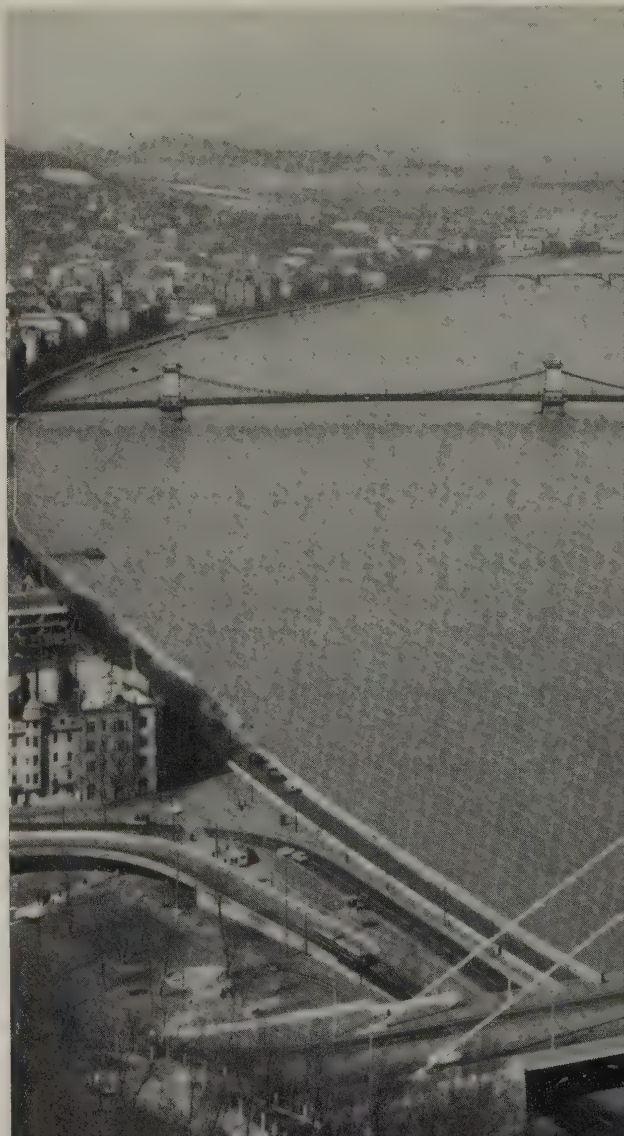
A Budai-hegységet a Dunára kifutó árkos süllyedék (Hűvösvölgy a II. kerület villanegyedének egy részével) északi és déli részre tagolja. Az északi rész főként erősen tagolt rögök sorozata (dolomit, mészkő, márga); a Hűvösvölgy vonalától délre jellemző az előbbi kőzetek mellett a homokkő is. Ebben a csoportban emelkedik ki Buda legmagasabb, kupola alakú hegyröge, a János-hegy (529 m); a tetején 1911-ben épült 28 m magas kilátótoronyról az egész város és

környéke áttekinthető. A Szabadság-hegyen (464 m) az 1957-ben készült televíziós adótorony emelkedik. A hegytetőket és az északi lejtőket bükkal kevert tölgyesek és ültetett fenyvesek foglalják el.

A Duna bal (keleti) partján elterülő pesti síkság felszínét a Duna alakította ki, a Duna teraszos völgyének egy szakasza. Észak-déli irányban, kelet felé a folyótól távolodva hat nagy terasz helyezkedik el egymás után. A négy alacsonyabb teraszon (105—135 m) épültek Pest lakó- és gyárnegyedei. A peremvárosok a két külső, magasabb teraszra kapaszkodnak fel, kb. a Várhegy magasságába (150—180 m, Rákoskert 245 m, Rákosliget 178 m, Sashalom 156 m).

A Dunát Budapestnél több sziget tagolja; leg szebb a gondosan parkosított, 2,5 km hosszú Margitsziget (97 ha), Délen a Csepel-sziget nyúlik be a város területébe.

Budapest éghajlata viszonylag mérsékelt, kiegyenlített, mintegy átmeneti jellegű az Alföld szélsősége-

sebb, szárazabb és a Dunántúl mérsékeltőbb, csapadékosabb éghajlata között. A város bel- és külterületei között természetszerűleg $4-5^{\circ}\text{C}$ különbség mindig van; e külterületeken hidegebb van télen, viszont a nyári meleg napokat a város belseje sínlyi meg. Az évi közepes hőmérséklet 50 év átlagában 11°C . A júliusi közepes hőmérséklet 22°C , a januári $-0,8^{\circ}\text{C}$. A közepes évi csapadék 600 mm. A napsütés évi átlaga 2023 óra.

A Duna jelenlegi medre Budapest környékén egy közel észak-déli irányú törésvonal mentén alakult ki (pl. a Gellérthegy folytatása a Városliget területén már csak mélyfúrással érhető el). A törésvonal mentén számos hévforrás (mintegy 25) szökik fel; a magas hőfokú ($35-76^{\circ}\text{C}$) rádiumos hévforrások nagy része a Duna-partot kíséri, és alapját adja Budapest még eléggé ki nem használt fürdőváros jellegének. De van gyógyforrás a pesti oldalon (Városliget) és a Margitszigeten is. A Budai-

hegység lábánál vannak még sós- és keserűvízes források is.

A budai rész vízben szegény, egy-két forrás akad csak a hegyekben, ezek környéke kedvelt kirándulóhely. Az Ördögárok csak nagyobb esőzések idején telik meg vízzel (lakott területen haladó torkolati szakaszát lefedték). A bal parton torkollik a Dunába a kis Rákospatak.

Budapest növényzete igen gazdag, területén az alföldi flóratartomány érintkezik a pannóniaival. Az első síksági, az utóbbi hegyvidéki jellegű, és nagyban hozzájárul a város belső részeinek „szellőztetéséhez”.

A jobb parti rész a Vár körül, a bal parti a régi Pest, illetve a mai Belváros helyén falakkal körülvett településekből fejlődött ki. A bástyapuktól az ország különböző részeibe sugár irányban futottak az utak.

Az 1950. évi rendezéskor bekebelezett peremvárosok és községek önálló települések voltak, de a múlt

Budapesti látkép, előtérben az Erzsébet-híd

Római katonai amfiteátrum Óbudán — A Belvárosi Plébániatemplom Pesten

század második felétől kezdve forgalmilag is szorosan összeforrtak a fővárossal. Egyesek, mint Budafok, Újpest, Kispest, Pestlőrinc, Csepel, Pesterzsébet, jelentős ipari települések munkáslakossággal; mások, mint Békásmegyér, Rákospalota, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Sashalom, Mátyásföld inkább kertés lakótelepek, néhány nagyüzemmel. Így Budapest jelenlegi keretei között nagyvárosi, kisvárosi, kertvárosi és helyenként falusi jellegű elemek egyesülnek.

A jobb parti városrész, Buda középpontja a Várhegy (I. kerület); déli részén emelkedik a második világháború végén kiégett és romossá vált, jelenleg újjáépítés alatt álló volt királyi palota. A várnegyed földszintes és emeletes, volt patrícius és főúri lakóházai és palotái nagy részükben a háború pusztításai után helyreállított műemlékek. Helyenként a várnegyedet középkori és török eredetű bástyafalak övezik.

A Várhegy és a Duna-part között, valamint attól nyugatra terül el az úgynevezett Víziváros (I. kerület).

A Vártól nyugatra fekszik a Vérmező hatalmas parkterülete (régén katonai gyakorlóter), ezen túl a régi Krisztinaváros (I. kerület). A Vártól délre eső, inkább rozoga, mint régi házakból álló városnegyedet, a Tabánt (I. kerület) néhány műemlék-épület kivételével még a második világháború előtt lebontották, helyén park létesült és az Erzsébet-hídra felvezető korszerű úthálózat.

A sűrűn beépített lakónegyedek a hegyvidék felé minden irányban villanegyedekben folytatódnak: Rózsadomb, Pasarét, Hűvösvölgy, Széchenyi-hegy, Orbánhegy, Zugliget.

A Vártól délre a Gellérthegyen (XI. kerület) emelkedik az 1848—49-es szabadságharc leverése után épült Citadella és a felszabadulás után emelt Szabadság-szobor. A Budát környező, illetve alkotó erdős, kertés hegyvidék pormentes levegője kórházak, szanatóriumok, üdülők létesítésére adott lehetőséget.

A budai part déli részén, Lágymányoson és távolabb Kelenföldön (XI. kerület) a modern lakónegyedek kialakulása a két világháború között megkezdődött, az utóbbi években emelték a hatalmas háztömbökből álló ún. lágymányosi és kelenföldi lakótelepeket.

Tovább délre fekszik Budafok (XXII. kerület) az ország legnagyobb borpincészetével és a falusias jellegű Nagytétény (XXII. kerület) az ország legnagyobb sertéshizlaldájával. A közbeeső Albertfalván számos vegyipari üzem működik.

Buda északi részén Óbuda (III. kerület) lakónegyede erősen kisvárosi jellegű, számos nagyüzemmel. A legutóbbi években itt is modern lakótelep épült fel, amely folyamatosan tovább fejlődik.

A Margitsziget fontos idegenforgalmi és sportközpont (Nagyszálló, Sportuszoda, Palatinus-strand, sportpályák, szabadtéri színpad stb.).

A pesti parton, részben a Belvárost (V. kerület) körülvevő régi városfalak helyén, létesült a belső körút

Török kori emlék Budán: a Rudas-fürdő

Kis barokk ház a budai Fő utcán — A József Attila lakótelep részlete

vagy Kiskörút (részei: Tolbuhin, Múzeum és Tanács körút).

A Dunától Dunáig ívelve, félkör alakban a régi holt Duna-ág feltöltésével alakult ki a Nagykörút (Ferenc, József, Lenin, Szent István körút), majd később a nagyrészt már kiépült ún. külső körút (Hungária, Róbert Károly, Könyves Kálmán körút).

A körutakon, különösen a Nagykörúton belül a lakóházak mellett sok hivatali és vállalati intézmény, egyetem és más tudományos, kulturális létesítmény működik. A Kiskörúton belül van a budapesti kis-kereskedelem magas színvonalú központja (Váci utca, Kossuth Lajos utca, Petőfi Sándor utca stb.).

A város fejlődése folyamán a gazdasági, közigazgatási, politikai és kulturális élet központja a Szent István város (V. kerület) Nagykörúton belül eső része lett. Itt van a legtöbb minisztérium, főhatóság és sok kulturális intézmény (Országház, Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Nemzeti Bank, Magyar Nemzeti Galéria — volt Curia — stb.).

A pesti városközponttól északra, a Nagykörúton kívül a XIII. kerület részint modern lakónegyedeket, de főként Angyalföldet foglalja magában, amely Budapest legjelentősebb nagyipari központja.

A VI. és VII. kerület, a régi Terézváros és Erzsébetváros sűrűn beépült kereskedelmi, színház-, mozi-, és művésznegyed. A két kerület határán fut Budapest egyik legfontosabb és legszebb sugárútja: a Népköztársaság útja az Operaházzal és különböző társadalmi szervezetek székhelyeivel. Külső végpontja a Hősök tere a Millenniumi emlékművel, melyet Magyarország ezeréves fennállásakor alkottak, a Múcsarnok és a Szépművészeti Múzeum palotájával.

Ezeket túl a Széchenyi-gyógyfürdő, az Állatkert és a Városliget — Budapest egyik legnagyobb és legszebb parkja — terül el.

A VII. kerület határvonala a körútra ugyancsak merőlegesen futó Rákóczi út, a város egyik legforgalmasabb útvonala, nagy áruházakkal. Folytatása a Baross téren, illetve a Keleti pályaudvaron túl a Thököly út. Ennek közelében épült a százezer néző befogadására alkalmas Népstadion.

A VIII. és IX. kerület (a régi József- és Ferencváros) sűrűn beépített lakóterület, nagy malmokkal és több jelentős nagy- és kisipari üzemmel. A Ferencváros egyik fontos útvonala az Üllői út, amely mellett a belső és külső klinikatelep fekszik.

A külső körúton túl a házak egyre alacsonyabbak, a beépítettség csökken, kertes lakótelepek, kertek és munkásnegyedek váltakoznak egymással. Kőbányán (X. kerület) helyezkedik el az ország egyik legnagyobb gépgyára, több gyógyszervegyipari üzem, sörgyár.

Északon Újpest (IV. kerület) az ország egyik legjelentősebb ipari települése, villamossági iparral, faiparral, bőr- és cipőiparral, jelentős vegyiparral.

Zugló (XIV. kerület) részben magas bérházakkal, részben családi házzal beépült lakónegyed.

Budapest keleti peremén Mátyásföld (XVI. kerület) nagy része szép kertes villanegyed. Hozzá csatlakozik Sashalom (XVI. kerület).

Délkeleten Pestlőrinc (régén Pestszentlőrinc, ma XVIII. kerület) lakótelepekből fejlődött iparnegyeddé, számos nagyüzemmel. Hasonlóképpen Kispesten (XIX. kerület) is számos ipartelep van.

Délen, a Csepel-sziget északi csúcsán, a kis peremközségben, Csepelen (XXI. kerület) a század elején települt első konzervgyárból fejlődött ki az ország legnagyobb nehézipari kombinátja.

Budapest ipara vezető helyet foglal el az ország egész gazdasági életében. Itt összpontosul Magyarország iparának több mint a fele; így a főváros egész életében is az iparnak van vezető helye. Ezen belül első helyen áll a gépipar, főleg annak munkaigényes ágazatai. A munkavállalók létszáma szerint, Budapestben összpontosul az ország gépgyártásának, vegyiparának, textil- és faiparának döntő többsége.

Budapest mezőgazdasága sem az ország, sem a főváros életében nem játszik vezető szerepet, bár igen belterjesen gazdálkodó területek szolgálják a város szükségletei bizonyos részének kielégítését. A mezőgazdaságilag megművelt terület (1968. május 31.) 83 556 kh (48 084 ha). Különösen jelentős a Budai-hegység déli-délnyugati lejtőin a csonthéjasok, főleg az őszi-barack termelése.

Közlekedés szempontjából Budapestnek döntő szerepe van az ország életében. Itt összpontosul 11 fő vasútvonal és 8 elsőosztályú műút-fővonal, a dunai hajózás, a távolsági autóbushálózat és a repülőgépforgalom.

A vasúti távolsági személyforgalmat három személypályaudvar (Keleti, Nyugati és Déli) bonyolítja le; a fő teherpályaudvarok a Ferencvárosi, Józsefvárosi, Rákosrendező, Kelenföldi és Déli pályaudvar.

A helyi érdekű vasutak a Margit-hídtól Szentendrénig (tehát a Dunakanyar felé), a Vágóhídtól Ráckeveig, a Keleti pályaudvartól Gödöllőig, illetve Rákosszentmihályig közlekednek. Gyorsvasút visz a Boráros-térről Csepelre. A csepeli Szabadkikötő és az újpesti kikötő bonyolítja le a Dunán a belföldi és nemzetközi teherforgalmat; a személyforgalmat a Belgrád rakparti és a Vigadó téri, valamint Budán a Bem téri személyhajó-kikötő. A Gellért tér és Újpest között vezet a leghosszabb vízibusz vonal. A nemzetközi repülővonalak központja a Ferihegyi repülőtér.

A közúti forgalom szempontjából döntő jelentőségűek a Dunán átívelő nagy hidak: az Északi összekötő vasúti híd, az Árpád-híd, a Margit-híd, a Széchenyi-Lánchíd, az Erzsébet-híd, a Szabadság-híd, a Petőfi-híd, a Déli összekötő vasúti híd. A hidakat a második világháború végén a körülzárt Budapestet védekező németek mind felrobbantották, de azóta valamennyi újjáépült.

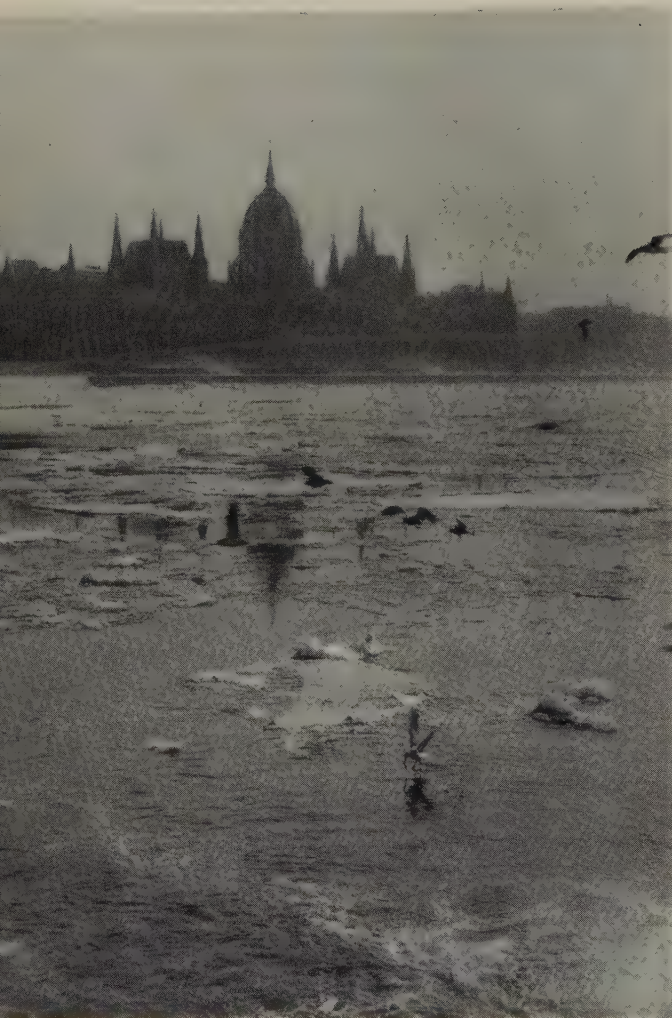
A városi tömegforgalmat a villamos- és autóbushálózat, kisebb részben a trolibusz-vonalak bonyolítják le. A Várhegy alatt, a forgalom megkönnyítésére 1857-ben épült az Alagút. A Széchenyi-hegyre az 1874-ben épült fogaskerekű vasút visz fel. Egy földalatti (burkolat alatti) villamosvonalunk van, 3,7 km útvonalon, mely elsőként épült az európai kontinensen,

A téli Duna képe a Gellérthegyről, a Szabadság-híddal

1896-ban. Épül az új, korszerű metró, amelynek első vonalszakaszát 1970-ben adják át a forgalomnak. A Széchenyi-hegy és a Hűvösvölgy között közlekedik a fogaskerekűhöz csatlakozva a Diesel-motor vontatású Üttörő-vasút.

Budapest kereskedelme is központi jelentőségű. Itt bonyolódik le az ország kiskereskedelmi áruforgalmának 30,4%-a és csaknem teljes külkereskedelme. A fővárosban rendezik az ipari és mezőgazdasági kiállításokat, vásárokat és árumintavá-

A zajló Duna, háttérben az Országház

sárokat. Itt van az összes külkereskedelmi vállalat és a belkereskedelmi hálózat vezető szerveinek székhelye.

Budapest az egész ország kulturális életének központja. Itt működik a Magyar Tudományos Akadémia és csaknem valamennyi kutatóintézete, továbbá számos más fõhatósághoz tartozó tudományos kutatóintézet. Az egyetemek: az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem, a gödöllői Agrártudományi Egyetem egy része, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem, az Állatorvostudományi Egyetem, a Kertészeti Egyetem, a Képzõmûvészeti, Iparmûvészeti, Színház- és Filmmûvészeti, Zenemûvészeti és Testnevelési Fõiskola. Az öt legnagyobb könyvtár: az Országos Széchényi Könyvtár, az ELTE Egyetemi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyv-

tára, a Fõvárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Országos Mûszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Budapesten van a Magyar Országos Levéltár is. A múzeumok, illetve mûvészeti jellegû közgyûjtemények közül nevezetesebbek: a Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum, a Szépmûvészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria, az Iparmûvészeti Múzeum, a Budapesti Történeti Múzeum stb. Legjelentõsebb dalszínházai és színházai: a Magyar Állami Operaház, az Állami Operaház Erkel Színháza, a Nemzeti Színház, a Vigszínház, a Madách Színház stb. A jelentõsebb napilapok és folyóiratok a fõvárosban jelennek meg.

Budapest mûemlékekben viszonylag szegény. Oly sok és súlyos ostrom dúlta, hogy jórészt csak alapozások, faltõredékek maradtak meg a több évezredes településbõl.

Budapest területén a legkorábbi idõktõl kezdve volt emberi település. Idõszámításunk elõtt a mai Óbuda északi részén eraviscusok éltek, akik településüket Ak-Ink-nek („bõ víz”) nevezték. Az i. sz. 1. század végén római katonai tábor és város létesült itt Aquincum néven. A pesti oldalon, a mai Belváros magjában is állott római castrum, Contra Aquincum.

Aquincum ma a III. kerület része; a római birodalomban Kelet-Pannónia provincia helytartói székhelye (i. e. 10-tõl i. sz. 409-ig). Aquincum helyi mûvészetére erõsen hatott az a tény, hogy katonai központ lévén, lakói sűrûbben cserélõdtek, mint másutt. Ezek különbözõ tájak eltérõ igényeit és stílusát hozták magukkal. A helyi igényekhez alakították a fórum, a közfürdõk, piacok és a két amfiteátrum stb. méreteit.

A pesti rév a népvándorlás századaiban is igen jelentõs volt. A magyarok már 896-ban megjelentek itt; ettõl kezdve már állandó az amúgy is töretlen kontinuitással fennálló település jellege. A tatárjárás (13. század) utánig igen kevés adatunk van, az építészeti emlékek pedig csaknem teljesen eltûntek. A román kort kevés épületmaradvány képviseli. A mai Belvárosi Plébániatemplom a 11. században épült, a már említett római castrum, Contra Aquincum területén, részben annak falaira. Körülötte Árpád-kori temetõ volt. Eredetileg román stílusban emelték, ebbõl csak részletek maradtak: a déli toronyban egy fal, ívsoros részekkel, az egyik kriptá falában a szentély íves román lábazati kövei, a román stílusú szentély íves alapfalai. A 15. században gótikus stílusban újjáépítették. Gótikus körüljárós szentélye támpilléres, a nyolcszög három oldalával zárul; a pillérkötegek késõgót stílusúak, a boltozat kõbordás. A 15. századból származik 19 ülfülke is, ezek a mermûves szentélyablakok alatt helyezkednek el. Az oldalkápolnában a magyar reneszánsz plasztika fõ mûvei közé tartozó két szép pastoforium található. Még a török idõk is hagytak emléket: egy mihrabot (török imafülkét). A Belvárosi Plébániatemplom 1541 és 1604 között erõsen megrongálódott, csaknem rommá vált. A török alóli felszabadulás után kéttornyos homlokzatát barokk stílusban Paur György építette újjá 1725–39 között. Jelenlegi alakjában belül háromhajós csarnoktemplom öt-öt pillérrel

és három-három oldalkápolnával. A diadalív élesen elválasztja a gótikus és a barokk részt egymástól.

A középkorból származó számos építészeti emléket tártak fel az ásatások, különösen a budai oldalon. A középkori Óbudát a volt római város köveiből építették, és virágkora a 14. században volt. Itt állott a királynői vár (ez csak romjaiban maradt meg), de tudjuk, hogy külseje milyen lehetett, mert egy arany pecsétnyomón (a Magyar Nemzeti Múzeumban) megmaradt a rajza. Óbuda a török időkben elpusztult.

Buda legjelentősebb középkori építészeti emléke a budai Vár, amely ma a második világháború pusztításai utáni feltárás és újjáépítés állapotában van; nagyrészt már restaurálták. A szabálytalan alaprajzú, belsőtoronyos várak csoportjába tartozik, melyhez észak felé rondellákkal, bástyákkal erősített falak, védőművek csatlakoznak. A falakat helyenként többsoros ívben építették, ezeken a részeken ún. Zwingert, falszorosokat alkotnak. Az erősítéseken belül délen a királyi palota, északra (az előbbtől régebben élesen elhatárolva) a főnemesi település, illetve a polgárváros fekszik. Szép példája a 14–15. századi várépítésnek. A tatárjárás után alapította IV. Béla, 1247 táján. 1255-ben, már mint kész erődöt említik az oklevelek. A bekerítő falakon belül tehát, a Várhegy déli részén felépült az erősítés és a királyi szálláshely, a középső részen a Boldogasszony temploma, északon pedig a Mária Magdolna-templom. Az első világi rendeltetésű épületek, feltehetően, a király kíséretéhez tartozóké, ezenkívül a kézműveseké voltak; ezek lakóházak és műhelyek voltak.

Állnak az eredeti várfalak, sok évszázad tatározásával, alakításával. A déli csúcsán állt Kelenföldi-

kaputornyot először 1302-ben említi ismert oklevél. Ide ék alakban futottak össze a feltehetően Zsigmond korában erősen kiépített védőfal-rendszerek. Az egykori Kelenföldi-kaput veszi körül ma a 40 méter átmérőjű Mátyás-korabeli Déli nagy rondella, hét kívül-belül tölcserbélletes ágyúlőrőssel, védőfolyosóval.

A rondellához a helyreállított Zsigmond kori kaputorny (a török írásokban a „Lihegő kapu tornya”) vezetett. Egyes kutatók szerint ezt, valamint a keleti és nyugati várudvarokat, továbbá a Dunáig vezető két párhuzamos, erőteljes falat (kortinát) már Mátyás király építtette.

Legkésőbb Zsigmond korából származik, ugyancsak a déli falrendszerben, a tömör falú, helyreállított Buzogány-torony; hengeres testének átmérője több mint hat méter.

A várfalon minden irányban még számos bástyát, tornyot találunk, melyek nagy részét már a törökök építették, így pl. a tabáni oldalon Karakas pasa tornyát 1618–21 között emelték.

A Várban maga a palota kezdetben, a 13. században, kis alapterületen feküdt. Legrégibb tagja az ún. István-torony volt, melynek a terméskösziklákra alapozott, csaknem három méter falvastagságú teste megmaradt az első lőrések magasságáig.

A 15. század előtti palotáról keveset tudunk. Nagy-szabású bővítése Zsigmond király nevéhez fűződik. Az új, ún. Friss-palota 1419-ben már állt, a régi részek is átépültek. Mátyás király ezt a hatalmas épületkomplexumot kb. a negyedével toldotta meg, tovább díszítve a már meglévő késő gótikus, majd reneszánsz stílusban. Bonfini a Mátyás által építtetett könyvtár-

Kirándulójúk a Dunán — Városligeti tópart

szobákat és a legdíszesebb termeket magában foglaló épületet „Új palotá”-nak nevezi.

Az Európa-szerzte híres szép palota a török uralom alatt, 1541–1686 között állandóan pusztult. A pusztulást csak betetőzte az 1686-os ostrom, amikor a törököktől visszavették a várat. A középkori falcsonkokat a 18. század elején lebontották; 1715–38 között a Habsburg-uralkodó egyszerű barokk épületet emeltetett. Mária Terézia korában, 1749–70 között, J. N. Jadot, I. Oratschek, F. A. Hillebrandt tervei szerint dolgoztak, észak felé terjeszkedve. A palota azután

A Mátyás-templom a budai Várban
→

ismét ostrom alatt állott az 1848–49-es szabadságharcban, de az ekkor keletkezett károkat pár év múlva rendbehozták. További bővítésére Ybl Miklós kapott megbízást 1881-ben; halála után, 1891-ben Hauszmann Alajos vette át a munkálatok vezetését, és az 1896–1902 között végzett építkezésekkel észak felé megismételte a Mária Terézia-féle barokk épülettömeget.

A Váci utca

Az újjáépített volt királyi palota a Várhegyen

Az 1945-ös ostrom pusztítása csaknem megközelítette az 1686. évit, lehetőséget adva viszont arra, hogy a befalazott középkori részeket kibontsák a helyreállítási munkálatok során, amelyek tervszerűen folynak.

A budai Vár első palotai részével kb. egyidőben épített templom a Várhegy középső részén a Boldogasszony templom (vagy Mátyás-templom). Korábbi, talán ideiglenes templom helyén emeltette IV. Béla

1255—69 között. Mátyás 1470-ben újjáépíttette. Ebből az időből való az oratórium és a déli nagy torony. Első nagy pusztulása 1526-ban, a mohácsi csatavesztés után következett be, amikor a törökök felgyújtották. Később főmecsetként használták. A budai Vár töröktől való visszavétele után újjáépítették, majd 1873—96 között Schulek Frigyes renoválta. A második világháborúban erősen megrongálódott. 1950—60 között külsejét helyreállították, belső renoválása folyamatban

A November 7. tér — A Népköztársaság útja az Operaházzal

van. Főhomlokzatán délen négyemeletes, kősisakos gótikus torony, északon a kétemeletes, négy fiatornyos ún. Béla-torony emelkedik; közöttük a földszinten csúcsíves bélletes főkapu, fölötté hatalmas, mérműves rózsablak. Támpilléres főszentélye a tizennégyszög hét oldalával zárul, két mellékszentélye egyenes záródású. A nagy torony alatt az ún. Lorettói kápolna van.

A Mátyás-templom belül háromhajós csarnok-templom keskeny átkereszthajóval és a bal oldalhajóra épített kápolnasorral. Egyikben III. Béla és felesége síremléke.

A Mátyás-templom közelében észak felé találjuk a domonkosok Szent Miklós templomának és kolostorának 13. századi megmaradt részeit. Nyugati falában beillesztve a bautzeni Mátyás-emlékmű másolata.

A Várhegy északi részén emelkedik a Mária Magdolna-templom megmaradt tornya. IV. Béla építtette mint plébániatemplomot.

A középkori világi építészetnek számos emléke maradt a Várban. Igen jellegzetesek a gótikus ülőfülkék (sedilia), melyeknek sokasága európai viszonylatban is egyedülálló.

Budán a török uralom alatt (1541—1686) csak török templomok és fürdők épültek, az utóbbiak jó része eredeti stílusában ma is megvan (Király-, Rác-, Rudas- és Császárfürdő).

Buda és Pest visszafoglalása után barokk stílusban indult meg nagy lendülettel az újjáépítés. Díszes templomokat emeltek (Egyetemi-templom, budai Szent

A Hősök tere a Mücsarnokkal és a Millenniumi Emlékművel a Szépművészeti Múzeum oszlopai mögül

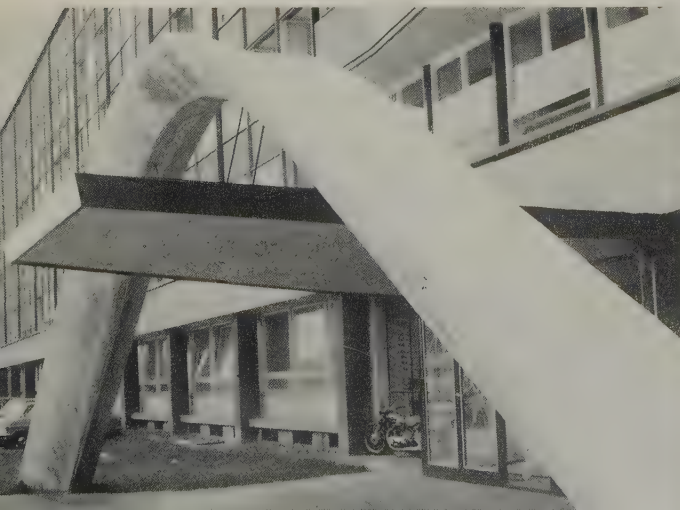
A Lenin körút

Anna-templom). A paloták közül kiemelkedő alkotások az egykori Invalidusház (ma a Fővárosi Tanács épülete), az óbudai Zichy-palota és a pesti Péterffy- vagy Krist-ház.

A 19. század első felében a klasszicista építészeti egységes városkép kialakítására vállalkozott. Ekkor épült ki a pesti Duna-part házsora. A klasszicista

építészet alkotásai közül kiemelkednek: a Magyar Nemzeti Múzeum, a Deák téri evangélikus templom és a Megyei Tanács épülete (régii Vármegyeháza). Az eklektikus építészet kiváló alkotása a Széchenyi-Lánchíd. A romantikus építészet kiemelkedő példája a Vigadó. Budapest egyik legszebb épülete a Magyar Tudományos Akadémia székháza, amely a 19.

Pestlőrinc új lakónegyede — A gellérthegyi Jubileumi Park (fent) — Új lakóházak az Üllői úton (lent) →

század második felében épült. A historizáló építészet főleg neoreneszánsz és neobarokk formákat alkalmazott a mai Népköztársaság útja (volt Sugár, illetve Andrássy út) kiépítésében (pl. az Operaház), valamint a királyi palota és a Magyar Nemzeti Galéria épületén. Ugyancsak a századfordulón épült neogótikus formában az Országház s neoromán stílusban a Halászbástya. Impozáns az 1883-tól kezdve épült Nagykörút, de a historizáló stílusok teljes zűrzavarát mutatja.

A két világháború között a hivatalos építkezések eklektikus szellemben, többnyire neobarokk stílusban folytak. A negyvenes évek felé kezdett csak teret hódítani az akkor haladóbbnak tűnő úgynevezett modernista építészeti irányzat, amely azután egészen 1951-ig a legtöbb építkezésre rányomta bélyegét.

A felszabadulás után a modernista és a történelmi formákat sematikusán alkalmazó irányzatok végletei között szerencsés kísérletek történtek az új társadalmat tükröző építészeti stílus kialakítására. Ipari üzemek, romos lakóépületek, történelmi műemlékek, hidak helyreállítása, korszerűsítése mellett új ipari üzemek, irodaházak, kultúrházak (pl. a Magyar Optikai Művek kultúrháza), lakóházak, lakónegyedek egész sora épült. Az építkezések közül kiemelkedik a Népstadion, az Építőipari Dolgozók Szakszervezeti Székháza stb. Megindult Budapest általános városépítészeti rendezése egy-egy terv szerint.

Budapest egyike a legrégebb emberi településeknek. A barlangok és a hőforrások melegvize már a neolitikus emberét letelepedésre készítette. Időszámításunk előtt a Gellérthegy lábánál, de nagyobb számban a mai Óbuda északi részén kelta eredetű, de illír kultúrájú eraviscusok éltek. Óbudai településeiket Aklnak-nevezték. Az 1. század végén a rómaiak Aquincum elnevezéssel erősítéseket, valamint katonai és polgári várost emeltek itt. A római limes e fontos stratégiai városának nagyságáról a megmaradt és feltárt romok tanúskodnak.

A honfoglaló magyarok is megszállták a jelenlegi Budapest magját, a Duna mindkét partján. A magyarországi kereskedelem fejlődése során emelkedett a dunai átkelőhely jelentősége. Már II. Géza 1148-ban rév- és vásárjogot adott a budai káptalannak. Buda várát 1247-ben kezdte építtetni IV. Béla. A vár mellett a hegyen jelentős város jött létre. Az Anjou-házbeli királyok óta (14. század) királyi székhely volt. Az árutermelés fokozódásával és a Magyarországon áthaladó közvetítő kereskedelem növekedésével Buda is áru-megállító jogot kapott (1347). Mátyás király alatt (15. század) már jelentős kézműipari és kereskedelmi központ volt. A humanista műveltségű, reneszánsz

Üzemi csarnoképület az 1. számú Házgyárban — A Hotel Ifjúság a Rózsadombon — A zuglói új telefonközpont

A Nagy Lajos király úti új lakótelep részlete (fent) — Új házak a Mártírok útján a második világháborúban elpusztultak helyén (lent)

←

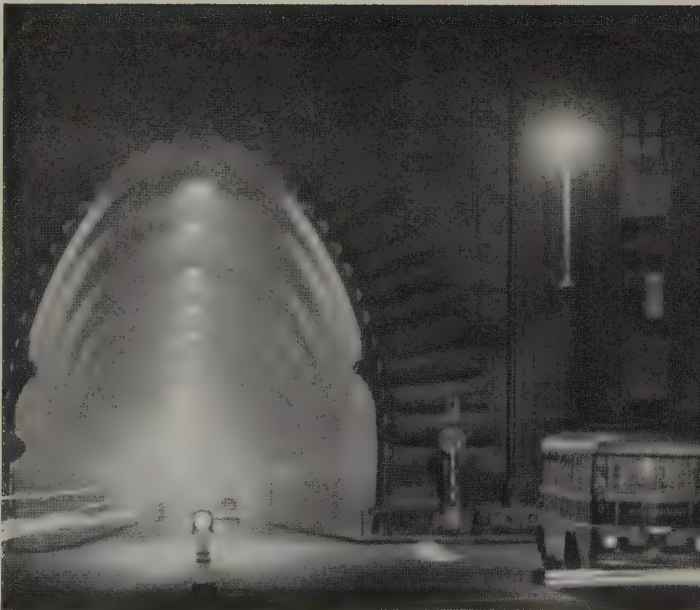
kultúrát pártoló királyi udvartartás az ország művelődési központjává tette. Mátyás segítségével itt állította fel 1472-ben Hess András az első magyarországi nyomdát.

Az 1541-től 1686-ig tartó török uralom alatt mindkét város (Buda és Pest) visszafejlődött. A visszafoglaló hadműveletek során Buda a hosszú ostrom alatt jelentős károkat szenvedett.

A két, illetve Óbudával együtt három város története a 17. század végétől, bár mindhárom önálló városi életet élt, egyre jobban összenőtt. 1686 után az első feladat az elnéptelenedett városok benépesítése volt. A bécsi udvar az első évtizedekben — különösen a Rákóczi-szabadságharc alatt — csak németeknek és katolikusoknak engedte meg a letelepülést. 1703-ban a város fellendítése érdekében Buda és Pest megkapta a szabad királyi városi jogot. Buda lakosai részben kézművesek, részben földművelők (szőlőtermelők) voltak. A 18. század második felében Mária Terézia Nagyszombatból (Trnava) Budára helyezte az egyetemet, II. József pedig Pozsonyból (Bratislava) a magyar kormányzéseket (helytartótanács, kamara). Ennek ellenére Buda elmaradt az ország gazdasági központjává fejlődő Pest mögött; ezt Pest fejlődésének — bármily gyengén is jelentkező — kapitalista tendenciái segítették elő. Kereskedelme (a dunai vonlató-kereskedelemmel) jelentőssé vált. A 18. század végén alakultak Pesten az első manufaktúrák (pl. 1776-ban a Valero-testvérek selyemszövő gyára). A két várost 1767-től állandó hajóhíd kötötte össze, persze az évenkénti jégzajlás kivételével. A 18. század végén már mindkét város közvilágítást is kapott.

A 19. század elején, különösen a napóleoni háborúk alatti konjunktúra idején Pest rohamosan tovább növekedett, kereskedő-családjai komoly tőkét halmoztak fel. A fellendülés hatása alatt Pest kiépült egészen a mai Nagykörút helyén folyt Duna-ágig. Azon túl a pesti polgárok kertjei, nyaralói terültek el, de sok budai szőlő is a kereskedőtökések tulajdonába került. Pest kereskedelmét tovább fejlesztette a gőzhajózás megindulása (1830) és az 1846-tól kezdődő vasútépítkezés. Ez egyszersmind megkönnyítette a pesti ipar nyersanyaggal való ellátását is. 1842-ben Pesten alakult meg az Országos Iparegylet, amely ugyanakkor megrendezte az első országos iparmű-kiállítást is.

Az ipar ugyan még erősen kézműipari jellegű volt, de ebben az időszakban létesültek a Ganz vállalatok, a Goldberger textilgyárak, a gőzmalmok és más egyéb nagyobb vállalatok. A fejlődést nem akadályozta meg az 1838. évi jeles árvíz pusztítása sem. Bár Pest 4245 házából 2281 összedőlt, azok már bérházszerűen épültek újjá, városiasabb képet nyújtva.

Budapest éjjel: A Moszkva tér — Alagút a Várhegy alatt — A Déli pályaudvar

A kivilágított Halászbástya — A Parlament kivilágított kupolája (fent) — A főváros éjszakai fényei (lent)

A 19. század első felében egyre inkább Pest vált az ország központjává, amihez a reformpolitikusok kezdeményezései is hozzájárultak. Az ipari és kereskedelmi vállalatok mellett létrejött a Magyar Nemzeti Múzeum, megvetették az alapját a Magyar Tudományos Akadémiának. Számos középületet emeltek.

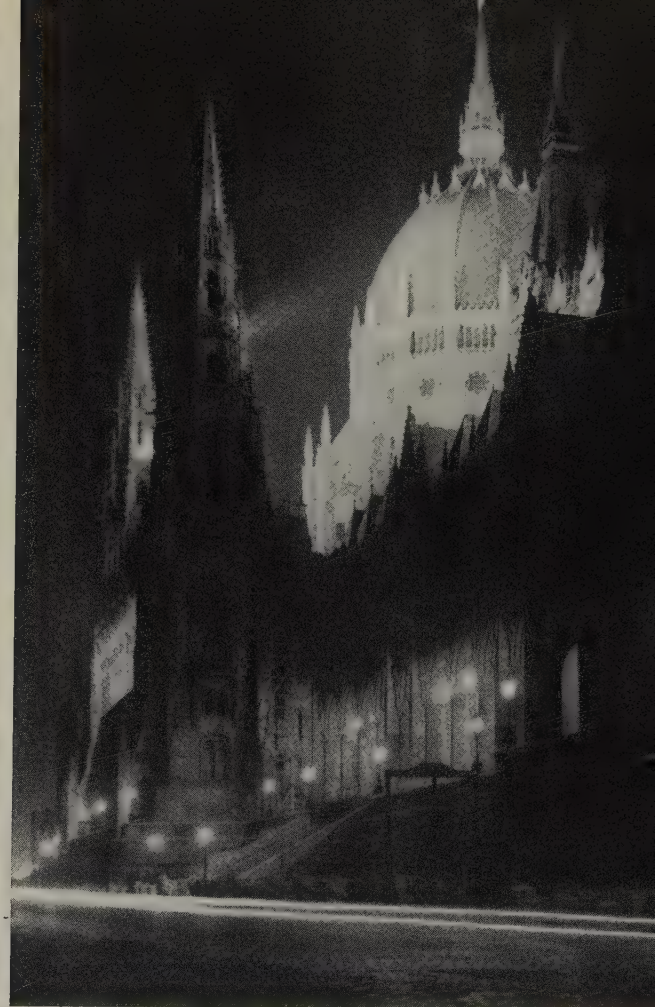
Az 1848-as polgári forradalomban és szabadságharcban már jelentős szerepet játszott a pesti polgárság és a munkásság. 1848-ban Pest lett az ország hivatalos fővárosa, az országgyűlés és a kormány székhelye. 1849-ben a császári csapatok mindkét várost elfoglalták, Pestet hamarosan fel kellett adniok, de Buda várát csak később sikerült a honvédseregnek bevennie. Ez az ostrom is súlyos károkat okozott.

A kiegyezés (1867) után a koronázás is első ízben részben Pesten zajlott le. Az elválaszthatatlanul egygyéforrott Budát, Pestet és Óbudát 1872-ben egyesítették. A fővárost akkor tíz kerületre osztották. A későbbi Budapestet alkotó három város népessége 1720-ban még mindössze 12 200 fő volt, 1850-ben már 178 000.

A tőkés nagyipar gépesítése a gőzgépek egyre nagyobb arányú bevezetésével a szabadságharc leverése utáni időszakban indult meg. A kiegyezés és az első világháború közötti kb. fél évszázad Budapest nagymértékű fellendülését hozta magával. Az ország politikai, gazdasági, tudományos és kulturális élete ebben a korszakban már itt összpontosult. A vasútvonalak a fővárosban futottak össze; ide települt a fejlődő ipar jelentős része, ezzel együtt növekedett a munkásság létszáma is.

Az első világháború idején a főváros antimilitarista mozgalmak, tüntetések, sztrájkok színhelye volt. Budapestről indult ki az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom; a Tanácsköztársaság döntő erejét a budapesti proletariátus adta. A Tanácsköztársaság bukása után 1919. augusztus 3-án román csapatok szállták meg. Horthy Miklós november 16-án vonult be, a fehér csapatok élén. A két világháború között a város ipara tovább fejlődött, további területeket építettek be. A második világháborúban sokat szenvedett a légitámadásoktól, majd 1945-ben a fasiszta csapatok ellenállása miatt súlyos harcok színhelyévé vált és nagy károkat szenvedett. Valamennyi hídját felrobbantották, a lakóházak 27%-a, a központi budai részekben, főleg a Várban 79%-a elpusztult vagy erősen megsérült. A felszabadulás után a lakosság hozzálátott a romok eltakarításához és az újjáépítéshez. Az 1946. február 1-én megnyitott ideiglenes jellegű és azóta lebontott Kossuth-híd volt az első állandó Duna-híd Regensburgtól a Fekete-tengerig. 1956-ban,

A kivilágított Magyar Nemzeti Múzeum — A Mátyás-templom

Az Úttörő-vasút Széchenyi-hegyi végállomása — Az Úttörő-vasút motorkocsija nyílt pályán

az ellenforradalom idején az utcai harcok során Budapest újból nagy károkat szenvedett, de ezeket két év alatt jórészt helyrehozták. Azóta a város fejlődése és élete tervszerűen folyik.

A Dunántúl. A Duna észak-déli irányú völgyétől nyugatra fekvő országrészt összefoglaló néven Dunántúlnak nevezzük. Földrajzilag elkülönül tőle a Kisalföld, azonban tágabb értelemben ezt a vidéket is a Dunántúlhoz számítjuk.

A Dunántúl változatos felépítésű és aprólékosan tagolt országrész, amelyen sokféle domborzati forma található egymás mellett. Hegységei nem függenek össze egymással: a nyugati határ mentén fekszik az Alpokalja a Keleti-Alpok nyúlványaival, ezt a Kisalföld és peremtájai különítik el a Dunántúli-középhegységtől. A táj délkeleti sarkában áll szigetszerűen a Mecsek és a Villányi-hegység.

A dombvidéki jellegű tájakat összefoglaló néven Dunántúli-dombságnak nevezzük.

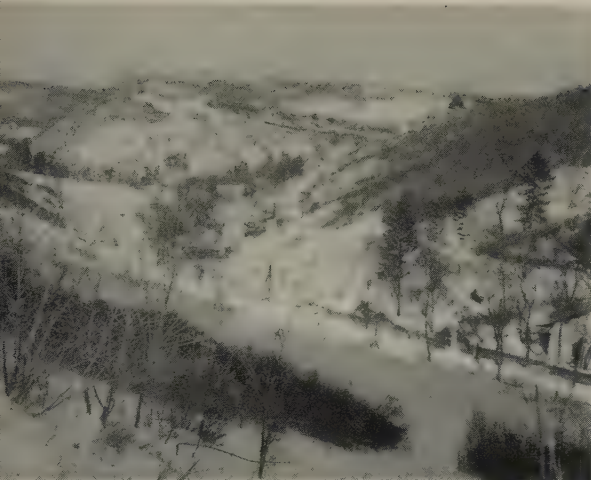
Síksági jellegű részei is vannak a Dunántúlnak; a Mezőföld a Duna mellett (mely szerkezetanilag a Duna mentén délre fekvő Sárközszel együtt az Alföld tartozéka) és a Dráva-mellék.

A Dunántúl igen változatos földtörténeti múltat tekint vissza; ezt tükrözi mai, Észak-Magyarországnál jóval változatosabb arculata is. A Dunántúl mai felszíni képe a földtörténeti újkor utolsó időszakában alakult ki.

A Dunántúl éghajlata kiegyenlített, az Alföldénél kevésbé szélsőséges, nyáron annál valamivel hűvösebb, télen kevésbé hideg. Középhőmérséklete júliusban $20-22^{\circ}\text{C}$, januárban -1°C . A csapadék mennyisége délnyugaton 860 mm, északkelet felé 600 mm, néhol még ennél is kevesebb. Ugyanígy csökken a csapadékos napok száma. Az Alfölddel szemben a csapadék több és egyenletesebb eloszlású. Napfénytartamban valamivel szegényebb az Alföldnél (1900—2000 óra). Uralkodó az északnyugati szél. Télen gyakoriak a közlekedést is gátló hóviharak, hófúvások.

Sűrű vízhálózatának a vizeit a Duna gyűjti össze, részint közvetve, részint közvetlen úton. A Dunántúl középső részén tájképileg uralkodó hazánk legnagyobb állóvize, a hajózható Balaton; ebbe a Zala folyó viszi a legtöbb vizet. Lefolyása a Kapos és Sárvíz vizeit összegyűjtő, már a rómaiak idejében is csatornázott Sió. A Balaton árkának folytatásában helyet foglaló, de sokkal kisebb, sekély Velencei-tó lefolyástalan. A Dunántúl déli határát képező Dráva, felvéve a Zalai-dombság és a Balaton vízgyűjtőjétől délre folyó patakokat, az ország határán kívül éri el a Dunát.

A Vörös Csillag Szálló a Széchenyi-hegyen

A Csillagvölgy — Sietők a Szabadsághegyen

Őshonos *növénytakarója* az úgynevezett pannon flóra-tartományhoz (Pannonicum) tartozik. Jellemzőek a mészkerülő bükkösök és tölgyesek, gesztenyések, erdei fenyvesek, nyíres fenyérek, mediterrán nyugat-balkáni, sőt atlanti növényfajok. 400—500 m-ig tölgyesek, fölöttük bükkösök; ezek délnyugaton már 250 m-nél kezdődnek. Őshonos fenyves van a Bakonyban Fenyőfőnél és tiszafás (*Taxus baccata*) Szentgálon. A medencékben és dombvidéken a tölgyesek nagy részét kiirtották.

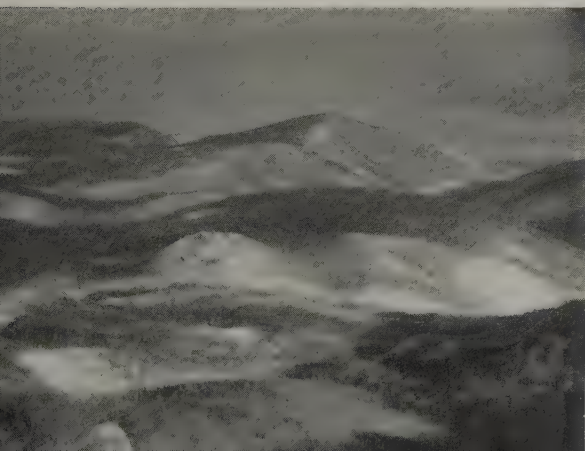
Talajai főleg erdőtalajok. A Mezőföldön mészben gazdag mezőszéki talajok vannak, a völgyekben és süllyedékekben réti-, láp- és öntéstalajok, Belső-Somogyban homoktalajok. A változatos domborzat következtében a talajerózió erős, és jelentős károkat okoz.

Gazdaságilag hazánk legfejlettebb része. A kőkorszakig visszanyúló kultúráját nagyszámú régészeti lelet bizonyítja. A honfoglalás idején Magyarország területének legsűrűbben lakott, legjobban művelt része. Napjainkban, Budapestet nem számítva, az ország legiparosítottabb területe.

A Dunántúli-középhegység nagy részén (Gerecse, Vértes, Bakony, Velencei-hegység) és a Mezőföld északi és középső táján alakult ki a *Közép-dunántúli Iparvidék*, közigazgatásilag nagyjából Veszprém, Komárom és Fejér megye területe. Legnagyobb városa Székesfehérvár. Fontos ipari központok: Veszprém a Vegyipari Egyetemmel, Dunaújváros, Tatabánya, Dorog, Ajka, Várpalota, Almásfüzitő. Jelentős mennyiségű ásványi nyersanyaggal rendelkezik. Energiatermelésének alapja az ajkai, tatabányai, dorogi szénmedencék barnakőszene, továbbá Várpalotán és környékén a lignit. Az ország villamosenergia-termelésének jelentős hányadát a Közép-dunántúli Iparvidék erőművei képviselik.

Itt összpontosul teljes egészében az ország bauxit- és mangánérc-bányászata. A világtermelésben is számottevő bauxittelépeink és mangánércbányáink a Dunántúli-középhegységben vannak. A bauxit főbb lelőhelyei: Iszkaszentgyörgy, Nyírad, Halimba, Szóc, a mangáné Úrkút és Eplény. A Dunántúlon van csaknem egészében a timföldgyártás (Almásfüzitő, Ajka, Mosonmagyaróvár) és az egész alumíniumkohászat

Kilátás a havas hegyekre a Dobogókőről — Öreg nyírfa a Dobogókőn

(a Várpalotához tartozó Inota, valamint Tatabánya, Ajka). Alumínium-hengermű van Székesfehérvárott.

Az ország kőolajfinomító kapacitásának több mint a fele a Közép-dunántúli Iparvidéken összpontosul. Kőolajfinomítók vannak a Duna mellett Almásfüzitőn, Szőnyben, valamint Várpalota—Péten, ahol nagy nitrogén-műtrágyagyár is működik. A szénvegyészet termékeit (kátrány, karbid) Tatabányán, Dorogon, Dunaújvárosban állítják elő.

Vaskohászata a felszabadulás után Dunaújvárosban alapított Dunai Vasmű teljes kiépítésével az ország nehéziparában egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. Balatonfüreden hajógyár, Esztergomban szerszámgépgyár, Pápán háztartási gépek gyára van. Építőanyagipara az ország mészs- és cementgyártásának több mint felét adja (Lábatlan, Tatabánya), üvegyártása (Tokod, Ajka) pedig hozzávetőlegesen az egynegyedét. Kiemelkedő minőségű a porcelángyártás Herenden, kerámia-gyár van Városlődön, kőedény-gyártás Esztergomban. A Tapolcai-medencében van az ország bazaltbányászatának 98%-a, a Lábatlanhoz tartozó Piskén gecsői vörös márványt fejtenek. Kővágóörsön üvegyártásra alkalmas kvarchomokot, Bicskén, Solymáron és Sósikuton öntődei homokot és építési mészkövet, a Velencei-hegységben földpát pótlására aplitot, valamint kevés fluoritot, a Balatoni-felvidéken Cserszegtomajon okkert bányásznak.

A Dunántúlon a Közép-dunántúli Iparvidék területén kívül is értékes ásványi kincsek, üzemek vannak.

Az egész Dunántúl energiaforrásokban viszonylag gazdag. Hazánk szénvagyonának nagy része jut a Dunántúlra. Tőzegtermelés a dunántúli kis tájon, a Sárréten folyik, Nádasdladány környékén. Egyetlen feketeköszén-medencénk a Mecsek-hegységi. Itt a kőszén három sávban fordul elő: Pécssett és környékén (Mecsekszabolcs, Somogy, Vasas), Komlón, harmadikként Komlótól északra. A kőszén kokszolható; döntő szerepe van a dunaújvárosi Dunai Vasmű ellátásában.

Kőolaj és földgáz kitermelésünk a legutóbbi évekig csaknem egészében a Dunántúl délnyugati részéről, a délzalai olajmezőkről származott; a feltárás 1937-ben kezdődött. Olajkutak Lisperzentadorján, Lovászi, Hahót, Budafapuszta környékén vannak. A nagylenyeli olajmezőt 1951-ben nyitották meg. Jelentős a nehéziparból a gépgyártás: Nagykanizsán kőolajipari gépeket gyártanak; gépgyárak vannak még Pécssett és Szombathelyen.

Az élelmezési iparnak sok ágával találkozunk a Dunántúlon. Konzervgyár van Pakson, Nagyatádon és Szigetváron. Cukorgyár Kaposvárott, Ercsiben. A textilipar jelentős üzei működnek Sopronban, Szombathelyen, Kaposvárott, Tatán, Mohácson, Pápán. A hernyóselymet Tolnán dolgozzák fel. A ruházati ipar üzei Zalaegerszege, Kaposvárott és Sopronban új iparágakat honosítottak meg. Cipőgyár Szombathelyen és Szigetváron van, bútorgyár Pécssett, papírgyár Fűzfőn és Szentendrén. Bőrgyárak az állattenyésztés vidékein: Pécs, Mohács, és főként az

Balatoni tájkép a badacsonyi kikötővel

Badacsonytomaj, háttérben a Gulács

Kilátás a szigligeti várromból a Szent György-hegyre

utolsó évek folyamán lényegesen bővített Simontornya gyára.

A *mezőgazdaság* nagyobb fejlettsége kifejeződik részben a termelés tarkaságában, részben a magasabb termésátlagokban és az állatállomány nagyobb számában, vagyis a nagyobb állatsűrűségben. A Dunántúlon a legtöbb a mezőgazdasági területre számított szarvasmarha és sertés. A szántó részaránya kisebb, mint az Alföldé, erdősültsége viszont jóval nagyobb. A szántóföldön termesztett növények között újabban a kukorica vetésterülete a búza előtt áll. A kukorica vetésterülete és termésátlaga is legnagyobb a Mezőföldön (a termésátlag itt az országos átlag fölött van). Kelet-Dunántúlon vetik a legtöbb búzát, de a holdankénti átlagtermés a Kisalföldé alatt van. Kiemelkedő a Dunántúlon az árpa vetésterülete, országos viszonylatban is. Somogy homokvidékén uralkodó burgonyatermesztés, termésátlaga országosan itt a legmagasabb. Vas megyében sok a cukorrépa. A dohánytermesztés Délkelet-Dunántúlon a legnagyobb. A nap-sütéses déli lejtőkön mindenütt megjelennek a gyümölcsösök, szőlők, szelídgesztenyések. A kertekben a csapadékosabb nyugati tájakon téli alma, szilva, dió

terem. A Balatoni-felvidéken, a Budai-hegységben és a Mecsekben az előbbiekhöz kajszli- és őszibarack, mandula társul. Hagyományos bortermő vidékek: a badacsonyi, csopaki, somlói, soproni, neszmélyi, móri, paksi, szekszárdi és villányi borvidék.

A Dunántúl *közlekedési hálózata* elég sűrű. A nyugati külföld felé irányuló forgalom útvonalai a Dunántúlon haladnak keresztül. A Budapestről kiinduló fő vasútvonalak közül a Győr—Hegyeshalom—Bécs vonal villamosított. Székesfehérváron és Veszprémen keresztül, Szentgotthárdon át vezet a Graz felé irányuló forgalom. A Jugoszláviába vezető vasútvonalak egyike a Balaton déli partját követi, Nagykanizsán keresztül Murakeresztúr határállomással Ljubljánán át Rijeka illetve Trieszt felé; a második Kaposváron át Gyékényes határállomással Zágráb—Rijeka felé; a harmadik Pécsről Osijek irányába vezet.

A Dunántúl *települései* változatosságukkal híven tükrözik a tájképi tarkaságot. Fejér megyében, Veszprém megyében, Somogyban nagyhatárú (38 000 kh: 21 900 ha-ig) községek is vannak, a Vas megyei, Rába melléki, zalai és részben a baranyai községek túlnyomórészt rendkívül apró határúak (74—142 kh: 43—85

Vitorlásverseny a tihanyi öbölben

ha). Ezeknek a kialakulása nem pusztán a természeti viszonyoktól függött, de elválaszthatatlan azoktól. Igen szövevényes történelmi helyzetről is szó van, amely az ősi megszállással, a birtokviszonyok alakulásával (nagybirtok, hitbizomány) is kapcsolatos.

A községek alakja is rendkívül változatos. Ebbe, az előbbi körülményeken kívül, beleszól a lakosság nemzetiségi összetétele, valamint a vidékek általánosan használt építőanyaga is, ami lehetett fa, kő és sár.

Az alföldi településtípusokkal (nagyhatárú óriásfalvak) megközelítőleg a Mezőföldön találkozunk. Az ellenkező véglet a Délnyugat-Dunántúl sok apró, egymás mellett szorongó falva.

A falusias és városias településekre egyaránt nagy hatással volt a vasútépítés korszaka. Sokat felemelt korábbi elhanyagolt helyzetéből, és általában mindegyik frissítően hatott.

A Dunántúlon fekszik legtöbb ősi és épen is maradt, sok műemléket őrző városunk.

A legnagyobb dunántúli város Pécs. A Kisalföld kapujában fekszik Sopron (műemlékekben leggazdagabb városunk). A középkorban különös súly volt

Székesfehérvárnak, Esztergomnak és Veszprémnek mint közigazgatási és egyházi központoknak. Ezek csak napjainkban indultak újabb fejlődésnek. Szombathely is a legelső közt alapított városok közé tartozik, de újabb fejlődése a vasútépítés után kezdődött, mint a faluból várossá nőtt Nagykanizsáé vagy Kaposváré is. A legújabb városok részben újonnan tervezett szocialista városok, korábban ipar és város nélküli vidéken, mint amilyen a régi Dunapentele falu mellett és helyén felépült Dunaújváros a Mezőföld szélén, a Duna víziútja mellett létesített új nehézipari központ. Komló bányaváros is kis bányásztelepülésből fejlődött ki a Mecsekben. A Dunántúli-középhegységben ezeknek példái Tatabánya, Várpalota és Oroszlány.

A dunántúli országrészen belül külön földrajzi táj a *Kisalföld*, ami a Győri-medencére és az azt környező dombos peremvidékre terjed ki. Bár síksági táj ez is, mint az Alföld, de nyugatibb fekvésénél fogva lényegesen kiegyensúlyozottabb az éghajlata (a nyár hűvösebb, a tél enyhébb). A napsütéses órák száma 1700—1900 között van, évi középhőmérséklete $9,5^{\circ}\text{C}$, a januári -1°C , a júliusi 20°C . Az évi csapadék (600—700

Turolás (jégtorlódás) a Balaton-parton

mm) aránylag egyenletesen oszlik meg, az aszály itt ritka jelenség. Légmozgás mindig van (a Kisalföld hazánk legszelesebb vidéke).

Vízhalózata sűrű, a nagyobb folyók, mint a Rába, Rábca, Répce, Marcal és ezek mellékfolyói a környező középhegységek vagy az Alpok vidékéről a Kisalföldön át szállítják vizeiket a Dunába.

Természetes növénytakarója az erdős sztyepp volt, zárt erdők a Kisalföld peremén voltak, az ártereket, főleg a Duna mentét egykor hatalmas ártéri erdők kísérték. Ezekből napjainkra csupán a kisebb ligeterdők és partmenti erdőségek (galériaerdők) maradtak meg. Ugyancsak egyre szűkebb területre szorulnak a hajdan kiterjedt lápi és mocsári növénytársulások is. Emléküket gazdag tőzegtelvek őrzik (Hanság, Fertő vidéke).

Talajai a lapályos részeken barna mezősegi, lápi és réti talajok, öntésföldek, helyenként kavicsfoltokkal; a peremi dombvidékeken barna erdőtalajok és fekete-föld.

Ásványi nyersanyagokban szegény. Felsőcsatárnál talkum fordul elő. Mihályiban 1603 m-es mélyfúrással széndioxidot nyernek. Balfon kénes-szénsavas gyógyvíz tör fel.

Sajátos gazdasági jellegének kialakulásához földrajzi helyzete (a nyugati határ közelsége, a Duna víziútja) és történelmi múltja járultak hozzá (a török megszállás csak kis részén pusztított; a nagybirtokokon korán rátértek az árutermelésre stb.).

A mezőgazdasági termelés sokoldalú, magas színvonalú, intenzív. Egyensúlyban van a növénytermesztés és az állattenyésztés. A művelési ágak közül az erdő és a rét aránya nagyobb, mint az Alföldön, hasonlóan a Dunántúl többi részéhez, viszont a szántó, kert, szőlő aránya kisebb.

Fejlett a Kisalföld ipara is. A vasutak kiépítése után jelentékeny nehézipar települt elsősorban a Kisalföld legjobb forgalmi fekvésű gazdasági központjában, Győrött (acélgyártás, -hengerlés, mozdony-, vagon- és gépgyártás). A két világháború között, illetve a második világháború idején települt kőolajfinomítás (Mosonmagyaróvár, Szőny, Almásfüzitő) ugrás-szerű fejlődésnek indult a szocializmus építése során. Iparának régi ágai a mezőgazdasági termékeket dolgozzák fel (számos cukorgyár, növényolaj-, keményítő-, malom- és szeszipar, húsipar, textilgyártás).

A Kisalföld közlekedési hálózata az országban a legsűrűbb. Mind a vasút-, mind a közútvonalak elsőrendű csomópontja Győr, ez a város tehát a legforgalmasabb település a Kisalföldön, pontosan felelőn Budapest és Bécs között.

A Dunántúl másik érdekes és jelentős földrajzi egysége a *Balaton és környéke*. A Balaton, Közép-Európa és Magyarország legnagyobb tava, mintegy 600 km²

kiterjedésű. A Balaton mellett alakult ki és fejlődik tovább nemzetközi viszonylatban is az egyik legszebb magyarországi üdülővidék. A tó speciális tulajdonságai, vizének lágsága, sekély volta miatt nyáron magas vízhőfoka, déli partjának finom fővénye, északi partjának tájképi szépségei kiválóan alkalmassá teszik környezetét az üdülésre.

A Dunántúl közepén fekszik, minden irányból jól megközelíthető helyen. Északról a Balaton-felvidék hegyei övezik Fűzfőtől Ábrahámhegyig, majd a Tapolcai-medence különlegesen szép tája, a kiemelkedő bazaltsapkás csúcsokkal (Gulács, Badacsony, Tóti-hegy, Haláp, Szent György-hegy, Szigliget). Lezárja délnyugaton a Keszthelyi-hegység. Délre a Kis-Balaton lassan teljesen elmocsarasodó medencéje csatlakozik hozzá (különlegesen gazdag madárvilága miatt természetvédelmi terület). A tó déli partján a Somogyi-dombság néhol 300 m-t is elérő lankás oldalai húzódnak. Ezek közé nyúlnak be az úgynevezett bercek, amelyeknek területe valamikor ugyancsak vízfelület volt; azóta száradtak ki, hogy a hullámverés által felépített homokturzások legátolták őket a nyílt víztől. Tözegecs talajuk ma már nagyrészt mezőgazdasági művelés alatt áll. Legnagyobb közülük a Fonyód mögötti Nagyberek, ennek szélén szigetként emelkedik ki a tó felé meredek fallal leszakadó fonyódi Várhegy. A lellei berek szélén emelkedik a boglári hegy. Balatonszárszó és Balatonföldvár között a dombok a vízpartig érnek. Balatonaligától Fűzfőig a Mezőföld lösztáblájának leszakadt, hullámmosta, magas partfalai szegélyezik a Balatont.

A tó medencéjét a Tihanyi-félsziget két részre osztja (Szántód és Tihany között mindössze 1 km széles a tó vize). Az északi part hirtelen mélyül, itt a tófenék iszapos, köves, sok helyen a víz hínáros, partját széles nádasok kísérik. A déli part egészen más jellegű, csak több száz méter után mélyül a tó embermagaságig, és a finom homokos part sokkal kedvezőbb a fürdőzésre az északonál; itt a fürdőtelepek csaknem teljesen összefüggő láncolata épült ki.

Az északi part vonzóerejét tájképi szépsége adja. A déli kitettségű lejtőkön a napsugárzás hatását még fokozza a nagy vízfelület visszaverő-képessége; így csaknem mediterrán jellegű ez a táj. Az erdőkkel koronázott hegyek lejtőin mindenütt szőlőt találunk

A tihanyi apátsági templom

Parasztbarokk ház Szigligeten — Halászkok a Balatonon

Csopaktól Szigligetig, ezek alkotják a csopaki, füredi és badacsonyi borvidéket, amelyek jellegzetes zamatú, magas szesztartalmú, kristálytisztá fehérborokat adnak. Műemlékekben is gazdag ez az oldal.

A Balaton partjának közlekedése és megközelíthetősége jó. Végig a partokon és Ausztria felől vasúti fővonal és műút fut. A tavon a hajózást már 1847-ben megindították, és a legtöbb fürdőhelynek jó kikötője van vitorlások számára is.

A déli part fürdőhelyei kelet-nyugati irányban: Balatonaliga, Balatonvilágos, Balatonszabadi, Siófok, Zamárdi, Szántód, Balatonföldvár, Balatonszárszó, Öszöd, Balatonszemes, Balatonlelle, Balatonboglár, Fonyódliget, Fonyód, Fonyód-Bélatelep, Balatonfenyves, Balatonmária, Balatonkeresztúr, Balatonberény, Balaton-szentgyörgy.

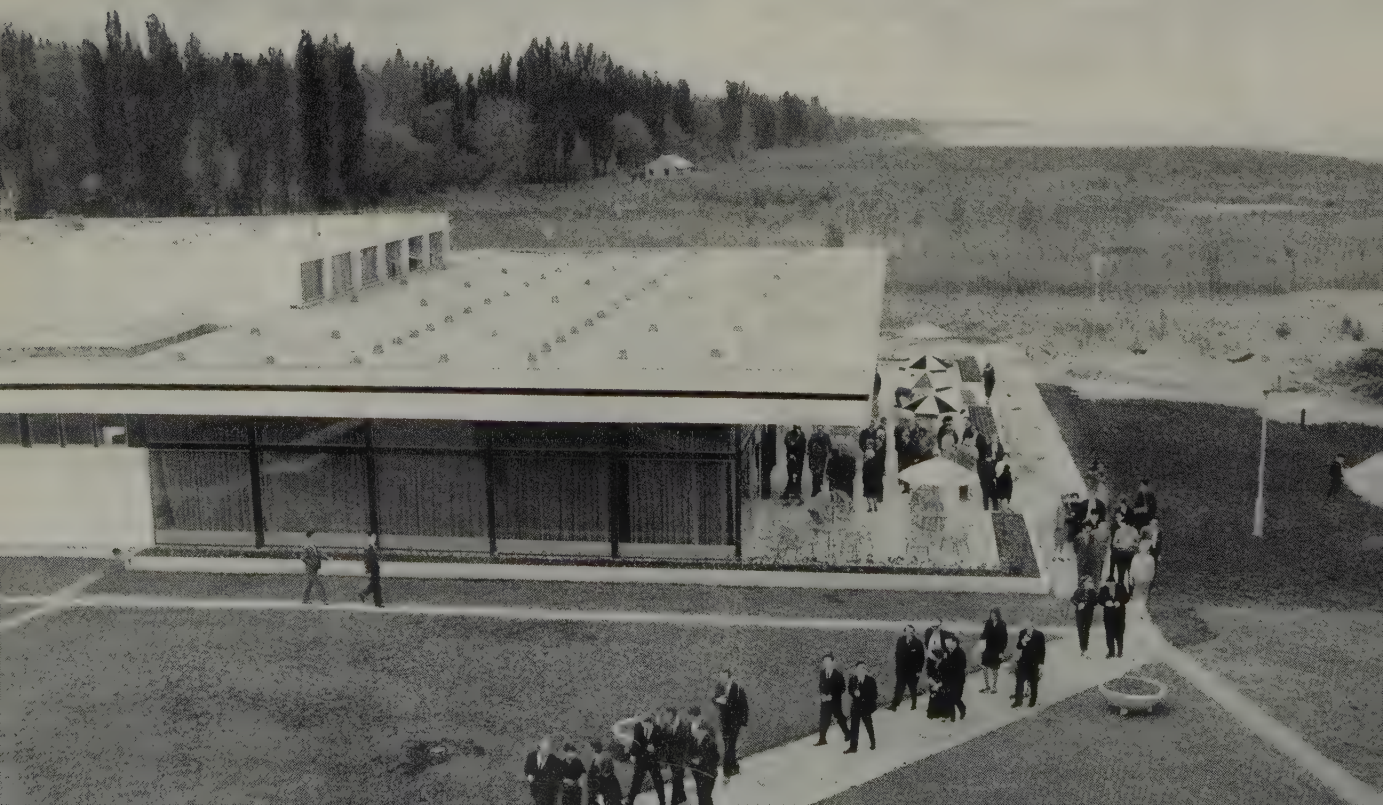
Innen észak felé kanyarodva Fenékpusztá következik, majd Keszthely és a tőle 6 km-re levő Hévíz. Az északi parton tovább nyugat-keleti irányban: Gyenesdiás, Vonyarcvashegy, Balatonyörök, Balatonederics, Szigliget, Badacsonytördemic, Badacsonylábdíhegy, Badacsony, Badacsonytomaj, Ábrahámhegy, Balatonrendes, Révfülöp, Szepezd, Zánka, Balatonudvari, Örvényes, Tihany, Balatonfüred Aráccsal, Csopak, Alsóörs, Balatonalmádi, Füzfő, Balatonkenese, Akarattya.

A tó déli partjának nagyobb fürdői: Siófok, a Sió csatorna torkolata mellett, 15 000 lakosú város vasúti elágazással, hajóállomással, rádióállomással. A Bala-

ton egyik halászati központja. Kenyérgyára az üdülőhelyek ellátására épült. Számos új szállója, motelle, nagy szakszervezeti és vállalati üdülői, hosszú partvonalú strandja a Balaton egyik leglátogatottabb fürdőhelyévé teszik. Szántód mint fürdőhely jelentéktelen ugyan, de közlekedési szempontból fontos: innen visz át az autókat, autóbuszokat is szállító motoros kompjárat a Tihanyi félszigetre. Balatonföldvár a déli part egyik legszebb és legjobban berendezett fürdőhelye, a vitorlázósport egyik központja, jó kikötővel. Balatonlelle is a leglátogatottabb fürdőhelyek egyike. Parti villasora, illetve üdülősora egybefüggően épült ki, és Balatonboglár villáival és üdülőivel folytatódik. Fonyód, ahonnan vasút vezet Kaposvár felé, az utóbbi években épült ki nagyobb szabású, modern fürdőhellyé. Mólójáról igen szép kilátás nyílik a szemben fekvő Badacsonyra és környékére, ugyanígy a fonyódi Várhegyről is. Jelentős halászati központ, és a sporthorgászkok is igen kedvelik. Hozzá tartozik az igen kulturált, szép és csendes Bélatelep, valamint Balatonfenyves is. Balatonszentgyörgynél a vasútvonal és a műút elágazik Nagykanizsa és Keszthely felé. Határában a 16. század második felében épült Csillagvár romjai.

A Balaton mentének egyik legjelentősebb városa a tó nyugati sarkában telepedett *Keszthely*, régi üdülő- és fürdőváros, a keszthelyi járás székhelye. Mind történelmi és kultúrtörténeti, mind műemléki szempontból gazdag. Nemcsak mint fürdőhely jelentős, hanem kirándulóvidék központja is: a Keszthelyi-hegység,

A balatonszéplaki nemzetközi újságíró-üdülő

a Tapolcai-medence, Hévíz, Fenékpusztá stb. innen könnyen elérhető.

Már igen régóta lakott hely, területén bőven fordultak elő hun és avar leletek. A 13. században már két temploma volt; a 14. században tovább erősödött. Budáról a kereskedelmi út Keszthelyen át vezetett Itália felé. Várát a törökök nem tudták bevenni — csak a kuruc szabadságharc bukása után rombolta le a Habsburg-uralkodó. 1739-ben a Festetics családnak juttatták a várost és környékét. Mint uradalmi központ kezdett el újra fejlődni. Nagy, barokk stílusú kastélyát 1750 körül kezdték építeni és a 19. század végére készült el. A régi szárnyban van az értékes Helikon Könyvtár. A kastély udvarán nyaranként szabadtéri hangversenyeket tartanak. A városban alapította Festetics György 1797-ben Európa első mezőgazdasági iskoláját, a Georgikont, hallgatói minden évben az ún. Helikoni Ünnepek keretében vizsgáltak. Ebből a mezőgazdasági iskolából fejlődött ki a mai Agrártudományi Főiskola.

Mint üdülő és nyaralóhely a múlt században indult fejlődésnek. Parti villanegyedének bizonyos patinás jellege ma is van. Strandját teljesen újjáépítették, szállói, motelle és I. osztályú campingje van. A part mentén délebbre fekszik a hangulatos Halászcserda. Keszthelyhez tartozik Fenékpusztá, ahol római castum (Valcum) maradványait tárták fel.

Keszthely és Badacsony között a vasútvonal nem a parton halad, hanem a Tapolcai-medencét, Tapolca

város érintésével megkerüli, így ez a legcsendesebb, üdülésre, pihenésre kiválóan alkalmas része a tópartnak. Fürdőzésre ugyan nem nagyon alkalmas a köves-iszapos, szinte mindenütt náddal borított partvidék, de tájképi szépségben csaknem egyedülállóan gazdag. A víz felől messze belátunk a Tapolcai-medence dús fűvű rétekkel borított lapályából egymás mellett és mögött kulisszaszerűen emelkedő bazaltsapkás hegyekre. Lejtőjükön mindenütt szőlőkultúrákat találunk, a tetőkön a bazalt sajátos lepusztulásformáit, az úgynevezett bazaltorgonákat (legszebb a Szent György-hegyen). Szigliget Várhegyét és Csobáncot várrom koronázza. Mindenütt régi préházak bújnak meg a szőlőkben, hatalmas diófák alatt. A Szent György-hegyen turistaház van.

A balatoni borvidék egyik központja a Badacsony, a tetejét borító erdős, meredek peremű bazalttakaró alól lankás lejtői egészen a tópartig húzódnak, gondosan művelt szőlőkultúrákkal, melyek a híres kékenyelűt, szürkebarátot, olaszrizlinget adják. A számos préház, villa, az MTA Szőlészeti Kutatóintézet épületein kívül két turistaház is néz a tó felé. Egyike a leglátogatottabb kirándulóhelyeknek, vasútállomással, forgalmas hajó kikötővel, műúttal.

A Badacsony után Tihanyig még kevésbé épült ki a partvidék, csak kisebb fürdőhelyek sorakoznak egymás után, valamint egy nagy nemzetközi ifjúsági camping: a Kilián-telep. A szőlők összefüggő egysége is megszakad, a köves, meszes lejtőkön inkább mandulát,

A balatonfüredi SZOT-szanatórium, az Állami Szívkórház része

A keszthelyi Sziget-strand

őszibarackot, helyenként még fügét is találunk, valamint levendulatablákat.

A Tihanyi-félsziget, mely csaknem kettévágja a Balaton vizét, a tó felé meredeken végződő peremével, tetején a kéttornyú volt bencés apátsági templommal, jellegzetes tájrésze a Balatonnak. Ma teljes egészében védett terület; modern fejlődése csak a legutolsó években indult meg, hiszen félsziget volta miatt a forgalmas műutakkal sokáig csak egy keskeny átjárón kapcsolódott össze; a túlsó parttal a kompjárat teremtett összeköttetést. Ma motelje, annak strandja, a mellette épült szállók és a camping egyike a legkorszerűbbeknek az

országban. Régóta központja a Balaton élővilágára, vizére és környékére vonatkozó kutatásoknak is. Forgalmass kikötőjéből meredéken vezet fel a műút Tihany községbe, amely egykor a bencés apátság szolgálatára rendelt jobbágyfalu volt. Tihany története 1055-ben kezdődik, írásban is, mert ebben az évben alapított I. Andrásh királyunk a Tihanyi-félszigeten bencés apátságot. Az alapítólevél eredetiben fönmaradt (jelenleg Pannonhalmán őrzik, a bencés rend levéltárában); egyike a magyar történelem és nyelvtudomány legrégibb és legértékesebb emlékeinek. A 11. századi építkezésekből épen megmaradt az altemplom, itt van el-

Szállodasor a siófoki parton

temetve az alapító király. Mivel a törökök a félszigetet soha nem tudták bevenni, ezért nem esett ez a dúlás áldozatául. A mai felső templom későbarokk; belsejének lenyűgöző hatását az adja, hogy berendezése, díszítése csupa rokokóval párosult barokk fafaragvány, részben nyers színben, részben aranyozva. Egyetlen művész egész életének teljes alkotása. (1964 nyaratól orgonahangversenyeket tartanak a templomban.) Ma Tihany egyike az ország legszebb pihenő- és üdülőhelyeinek; szállodáit és moteljét pedig főleg külföldiek látogatják.

Balatonfüred a legrégebb balatoni fürdő- és üdülőhely; nem a tó melletti fekvése, hanem a 17. század óta ismert szénsavas gyógyvize tette még a strandkultúra kifejlődése előtt azzá. Egyike a vitorlázósport központjainak, forgalmas kikötőjéből minden irányban indulnak hajók. Számos üdülője és villája mellett itt van az ország legnagyobb szívbeteg-szanatóriuma. Környékén a közeli Csupakkal együtt, kiváló minőségű borokat adó szőlők terülnek el.

Balatonkenese Fűzfőfürdővel és Akarattával együtt az északkeleti magasparról tekint le a tó sok színben változó, legtöbbször almazöld vizére.

A Balaton mentének állandó fejlesztésével a Balatoni Intézőbizottság foglalkozik, Veszprém és Somogy megye Idegenforgalmi Hivatalával karöltve. A tó gazdasági jelentősége hazánkban igen nagy, nemcsak a halászat, nádvágás stb., hanem elsősorban az idegenforgalom szempontjából.

A dunántúli országrész megyéi: Baranya, Fejér, Győr-Sopron, Komárom, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém és Zala, s Baranya megyében fekszik a Dunántúl egyetlen megyei jogú városa: Pécs.

Baranya megye Magyarország legdélibb részén fekszik, a Duna és a Dráva szögletében. Területe 4533 km², lakossága (székhelye nélkül) 277 000 fő (1968). Székhelye Pécs megyei jogú város. A megye kereső népességének 34,5%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 29,0%-a az iparban. A városi népesség aránya (Pécs nélkül) 20%.

A megye északnyugati részén a Baranyai-domb-ságból szigetszerűen emelkedik ki a Mecsek (legmagasabb csúcsa a Zengő, 682 m). A megye déli részén fekszik a keskeny Villányi-hegység mészköröge; síksági részek a Dráva-mellék és keleti részén a Duna mente a Mohácsi-szigettel. A Mecseket különböző korú, főként üledékes, helyenként vulkanikus eredetű kőzetek képezik, sokféle ásványi kincset tartalmazva. Vannak urántartalmú rétegei, de igen értékesek kók-szolható, 6000 kalóriás kőszéntelepei is, Magyarországon egyedül itt fordul elő feketekőszén. A Mecsek peremén bővízü, karsztos források fakadnak, amelyeknek nagy szerepük van a hegység déli lábánál fekvő Pécs vízellátásában. A Mecsek éghajlata igen jellegzetes, a déli lejtők és előtte a dombok határozott mediterrán jelleget mutatnak. Ezeken a szélről védett, jó kitettségű lejtőkön tavaszodik leghamarabb az országban és itt a leghosszabb az őszi; kiválóan alkalmas mészkedvelő növényfélék, csonthéjasok, szőlő termelésére. Az évi 700 mm csapadék és az évi 2000 óra napfénytartam igen kedvez a növénytermelésnek. A hegység természetes növényzetében is számos mediterrán egyed van, mint pl. a vad peonia; a karszt-bokorerdőkben csaknem egyharmadnyi a mediterrán elem. Egyes helyeken őshonos szelídgesztenye erdőfoltok is vannak. A Mecsek az ország egyik leglátogatottabb kirándulós helye, számos turistaházzal (Dömörkapu, Fehérkút, Istvánkút) és üdülővel. A hegységet mindenfelé behálózják az autóbuszvonalak, tehát közlekedése még belsejében is jó.

A Villányi-hegység a Mecsektől délre emelkedik. Utóbbi időben bauxitot tártak fel benne, ezt és mészkövet bányásznak. Déli oldala, akárcsak a Mecseké, kiválóan alkalmas szőlőtermelésre, itt alakult ki az úgynevezett villányi borvidék.

A sebes folyású Dráva mentén húzódó síkság egy része, az Ormánság is Baranyában van. Lakossága sajátos nyelvjárásával, népviseletével és népszokásaival, jellegzetes népi építészettel és népköltészettel külön néprajzi egységet alkot. Egyike volt a legszigeteltebben élő — ennél fogva elmaradott — területeknek; társadalmi viszonyai megrögzött szokásokat tükröztek. Bizonyos változást hozott a tájba, megszüntetve annak elszigeteltségét, a Dráva szabályozása, majd 1945-ben a földosztás, amely a táj földtulajdon viszonyait változtatta meg.

Az egész megye éghajlatát enyhesség és csapadékbő-ség jellemzi (mediterrán hatás). Az évi középhőmérséklet és a csapadékmennyiség is meghaladja az országos átlagot. A dombvidéken a tenyészidő középhőmérséklete 18 °C körüli, az évi csapadék 600—700 mm.

Talajai löszös, mezősi és meszes öntéstalajok, a Mecsekben barna erdőtalaj.

A megye gazdasági életében kiemelkedő helye és országos jelentősége van a mecseki feketekőszén-bányászatnak. A beruházások túlnyomó részét a bányászat fejlesztésére és ehhez kapcsolódó kommunális és szociális létesítményekre fordították.

A kók-szolható (liáskori) 6000 kcal fűtőértékű feketekőszén-bányászat egyik központja Pécs (vele

Mecsekszabolcs, Vasas), a másik Komló, melynek lakossága az 1949. évi 5900-ról 24 900-ra emelkedett.

Jelentékeny a kőbányászat, mészkövet a Mecsekben számos helyen és a Villányi-hegységben fejtenek, gránitot Fazekasbodán, andezitet Komlón, fonalitot Hosszúhetényben. Tűzálló agyagot, kovaföldet, valamint öntődei homokot is bányásznak. Az ipar főként helyi nyersanyagokat dolgoz fel, és csaknem teljesen Pécssett tömörült. A bányászatban és iparban foglalkoztatottak száma az utolsó évtizedben rohamosan nőtt.

A megye mezőgazdasága belterjes és sokoldalú. Virágzó gyümölcstermesztés folyik főként a Mecsek déli lejtőin (őszibarack, dió, gesztenye), a Villányi-hegység szőlői pedig jó burgundi borokat adnak. Az ország mezőgazdasági területéből Baranya 4,61%-kal részesedik, az ország szántóterületéből pedig 4,71%-kal. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 552 469 kh: 317 926 ha, ebből szántó 414 043 kh: 238 267 ha, kert és gyümölcsös 20 216 kh: 11 633 ha, szőlő 16 070 kh: 9248 ha, rét 39 664 kh: 22 825 ha, legelő 62 476 kh: 35 953 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 151 314 kh: 87 076 ha, nádas 1329 kh: 765 ha, földadó alá nem eső terület 66 004 kh: 37 983 ha, összes földterület 771 116 kh: 443 750 ha (1968. május 31.). Növénytermelésben a búza vezet, az árpa, zab, szalastakarmányok és kukorica (a Dráva mellékén) vetésterületi aránya az országos átlaghoz képest kiemelkedő. Ipari növényeket (napraforgó, cukorrépa, rostkender) is termelnek. Fejlett az állattenyésztés, főleg a sertésenyésztés. Állatállománya: szarvasmarha 97 531, sertés 367 165, ló 11 440, juh 115 644. (1968. március 31.). Szarvasmarhát főleg Szigetvár, Pécs, Pécsvárad környékén tartanak, erre jelentős tejipar települt.

Idegenforgalmi szempontból jelentős a Mecsek, gondozott turistaházaival, a történelmi emlékekben gazdag Pécs városa, Siklós középkori várával, melyben szálló van, Harkány gyógyfürdő kénesei hévízével és Sikonda gyógyfürdő szénsavas melegvízzel.

A megye települései jellegzetesen apró falvak. A lakosság száma a községeknek több mint 40%-ában 500 főnél kevesebb, 80%-ában nem éri el az 1000 főt.

Baranya megye székhelye az ugyancsak megyei jogokkal rendelkező Pécs, az egész Dunántúl legnagyobb kiterjedésű, legnépesebb, egyben egyik legrégebb városa. 145 km² kiterjedésű területén él 140 000 főnyi lakossága (1969). 1947 után csatlótták hozzá a szomszédos Mecsekszabolcs, Málom, Mecsekalja, Vasas, Nagyárpád, Pécsújhegy községeket, egyben tovább fejlődött a Gyárváros és a Kertváros. Nyugat-keleti irányban 15 km hosszan húzódik a Mecsek déli lábánál. Északi részén a Tettye fennsíkallal végződik a városmag lakott területe. Három kerülete van: közöttük a II. kerület a régi Pécs, az ősi Belváros, melyet a középkorban városfal övezett, központja a mai Széchenyi tér. A mecseki oldal felé fokozatosan emelkedő részen a török-kori Gházi Khaszim dzsámija áll (ma ismét katolikus templom), 22 méteres félgömb-kupolával. Pécs számos

törökkori emléke közül nevezetes még az eredeti formában, minaretjével együtt megmaradt Jakováli Hasszán dzsámija és egy nyolcszögű mohamedán sírkápolna: Idrisz baba türbéje. A Dóm téren áll a Pécs jelképévé vált jellegzetes négytornyú Székesegyház a 11. századból, ez az ország egyetlen románkori bazilikája. A székesegyház mellett római kori ókeresztény temető földalatti maradványát tárták fel, meglepő épségben. A régi várfal egy része, az úgynevezett barbakan (körbástya) a 15. század első feléből, ma is épen áll.

A város ipari fejlődése régi keletű. A Tettye karsztforrás patakjainak nagy esését felhasználva már a 14. században ipari központ települt, malomsorral, egyéb kis üzemekkel. A 19. század második felében jöttek létre korszerű iparvállalatai, jellegzetes módon valamennyien a luxúsiipart képviselve: az Angster-féle orgonaépítő műhely, a Littke-pezsőgyár (melynek öt emelet mélységű pincéiben ma az Állami Pincegazdaság tárolja Pécs környékének borait, és újra berendezkedik pezsőgyártásra is), a Hamerli-kesztyűgyár és a Zsolnay-porcelángyár. A két utóbbi

gyár ma is működik. A Pécsi Porcelángyár ma főleg ipari porcelánt gyárt. Jelentős ma Pécsen a gépgyártás (Sopiana Gépgyár). Itt van Magyarország egyik legnagyobb bőrgyára. Jelentős az olaj-, szeszáru-, dohány- és a sörgyártás (Pannónia Sörgyár), kekszgyártás, élelmiszeripar. Pécs ipari súlyát azonban főként a környékén folyó szén- és uránérc-bányászat adja. Az ország egyik legrégebbi szénbányavidéke a város keleti határában húzódik. A bányaművelés kezdetleges módon már a 18. század végén megindult. Később a Dunagőzhajózási Társaság használta hajófűtésre a szénét. Gázgyár működik 1869-től, villanytelep 1894-től. A pécsújhegyi szénelőkészítő mellett hatalmas áramfejlesztő telep épült, amely a meddők széntartalmát használja fel, ez az új pécsi hőerőmű 1960-tól működik. Az ipari munkásságnak mintegy a fele dolgozik bányákban. A rohamosan iparosodó város vízellátására a Dunából vizet hozó, 1960 óta üzemben levő csővezeték épült.

Pécs régi, sajátos kultúrával rendelkező művelődési központ. Már 1367-ben egyetemet alapított itt I. Lajos.

Komló, bányaváros a Mecsekben

Közúti viadukt Pécs környékén — Siklós vára

A török hódoltság éveiben hatást gyakorolt a város a megszállókra is: a török irodalomban külön pécsi irodalmi kört különböztetnek meg. Az 1774-ben alapított mai, hozzávetőlegesen 300 000 kötetes Egyetemi Könyvtár elődje, a Klimó-gyűjtemény Magyarország első nyilvános közkönyvtára volt. Számos ősnymtatványt, kódexet, török időkből való eredeti anyagot őriz. 1922-ben indult meg az oktatás a Pozsonyból (Bratislava) Pécsre telepített Tudományegyetemen, melynek jogi és orvosi kara 1950-ben különvált, és ma mint Pécsi Tudományegyetem (állam- és jogtudományi karral) és Pécsi Orvostudományi Egyetem működik. 1948-ban alakult a Pedagógiai (ma Tanárképző) Főiskola. Csaknem 20 közép- és szakiskola működik, nemzetiségi tanítóképző, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete, ezenkívül még számos irodalmi, művészeti és tudományos egyesület. Janus Pannoniusról elnevezett, 1904-ben alapított múzeumának gazdag anyagát öt épületben tárolják. A Pécsi Nemzeti Színház és Kamaraszínház mellett nyáron szabadtéri színpada is van.

Pécs üdülőközpont, a mecseki túrák kiindulópontja, környékén számos turistaházzal, üdülővel.

A város története még időszámításunk előtt kezdődött. A kelta település 292 körül Sopianae néven a római Pannonia Valeria provincia polgári kormányzójának székhelye lett. A népvándorlás után a 9. században a frank birodalomhoz, majd a morva fejedelemséghez tartozott. Ekkor már öt keresztény temploma volt, innen származik középkori neve: Quinque Ecclesiae, illetve a német Fünfkirchen. A Pécs elnevezés egy 1093-ban kelt oklevélben fordul elő először. A honfoglalás idején a magyarok telepedtek meg Pécsett, ahol I. István már 1000-ben püspökséget alapított. 1543-tól 1686-ig török uralom alatt állt a város, 1780-ban kapott szabad királyi városi jogokat. A 19. század második felében a környékén folyó bányászat lendítette fel a várost. A második világháborúban nem érte súlyosabb károsodás. Azóta ismét rohamosan fejlődik.

Pécs környékén számos kiránduló, üdülő és gyógyhelyet találunk.

Abaliget és Orfű Péctől mintegy 20 km-re együttesen adja az ország egyik szép fekvésű, egyre fejlődő üdülő- és turistaterületét. Kellemes itt a klíma, szépek a mesterséges tavak és az Abaligeti-barlang. Ez utóbbi kagylómészköben keletkezett, igen szerteágazó cseppkőbarlang, melynek egy részét járhatóvá tették. Egyenletes hőmérséklete, magas páratartalma és az állandóan csepegő, porlott víz részecskéinek sóartalma miatt a barlangbelső gyógyító hatású, különösen a légutak gyulladási esetében.

Baranya megye két híres gyógyfürdője Harkány és Sikonda, az első Siklóshoz, a második Komlóhoz tartozik.

Pécs román stílusú Székesegyháza (restaurálva 1888–91-ben)

Harkány régóta ismert fürdőhely. Északi szelektől védve fekszik a Villányi-hegység déli lábánál. Mielőtt 1866-ban artézi kutat mélyítették volna, már felfedezték a feltörő meleg víz és iszap gyógyító hatását. Ma három 62–63 °C hőmérsékletű kénes gyógyvizet adó kút táplálja a medencéket. A víz különösen a reumás jellegű mozgásszervi betegségeket gyógyítja. A fürdőtelep szép parkban fekszik.

Siklós, amelyhez Harkányfürdő tartozik, már a római korban is település volt, Serea néven. A tatárjárás (1241–42) után épült vára igen jelentős volt a középkorban. Ma hazánkban az egyetlen, amely építése óta megszakítás nélkül lakható. Szép függönyíves kápolnája 15. századi. 1958 óta mint turisztaszállás, szálloda és étterem, valamint néhány szobája mint múzeum az idegenforgalomba kapcsolódott be.

Villány a hasonló nevű borvidék központja.

Sikonda fürdő Komlóhoz tartozik, Pécsről északra. Hévíze a környező bányaművelés miatt apadóban van, jelenleg a fürdőterület a komlói bányászok pihenő, üdülő és gyógyhelye.

Maga *Komló* hazánk első szocialista bányavárosa, csak részben épült a régi település helyén, nagyobbik fele teljesen új. 1896-tól 1950-ig nem volt itt nagyüzemi termelés. Jelenleg kb. 11 000 munkást foglalkoztat.

Pécsről északkeletre fekszik *Pécsvár*, melyen átvetett az Aquincumot Sopianaevall összekötő hadiút. Később az avarok is lakták. I. István 1015 körül alapította bencés apátságát, mely többé-kevésbé megmaradt. 1541-ig mint hiteleshely működött. A vár falai is megmaradtak, ún. ágyútornyában most turista-szállás van.

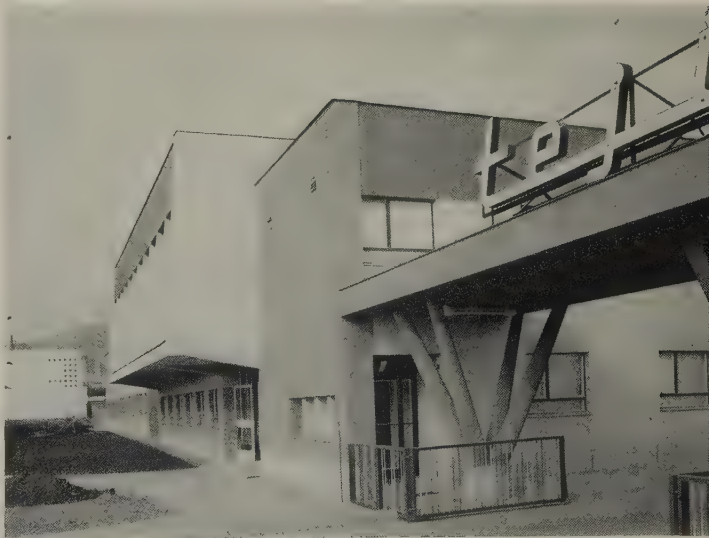
Szigetvár, a római korban Limosa castrum volt. Várát 1420–40 között építették, mocsárvár volt. Mint végvárat az 1566-os török ostrom idején Zrínyi Miklós védte egy hónapig. A védők, egy-két kivétellel, valamennyien ott estek el. A várból — melyet nemrég restauráltak — a megerősített külső falak állnak a bástyákkal. A vár belsejében dzsámi, csonka minarettel. A kazamatákat turisztaszállónak használják.

Mohács említésre méltó, mert a magyarországi török uralom kerek 150 évét az 1526. augusztus 29-én itt lezajlott csatától számítjuk. A kb. 120 000 főnyi török sereg tönkrement az elenyésző hányadát kitevő, roszszul szervezett magyar sereget. Néhány éve folyik a tömegsírok feltárása.

Féjér megye. A Dunántúl keleti részén terül el, területe 4374 km², lakossága 390 000 fő (1968). Székhelye Székesfehérvár járási jogú város. Kereső népességének 33,5%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 32,1%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 31,5%.

Területének nagyobb részét a Mezőföld lösztablájának kevésbé tagolt, alföldies vidéke foglalja el, ehhez

Új iskola Pécssett

Dunaujváros 560 ágyas kórháza

csatlakozik a Vértes hegység nagy része, a Vértes és a Bakony között a Móri árok és a Bakony keleti vége.

A Mezőföld háromszög alakú terület a Duna, a Sió, a Balaton és a Velencei-tó között. A Duna mentén éles és meredek tereplépcső választja el az Alföldtől. A felszín kialakulása és arculata alapján átmeneti terület az Alföld és a Dunántúl között. Alföldi jelleg, hogy csapadékuk kevés (évi 500—550 mm). Eredetileg füves puszták voltak, innen ered neve is. Felszínén kitűnően termő feketeföld talajok képződtek, szántóföldi művelésre igen alkalmas, a kukorica termésátlaga itt meghaladja az országos átlagot. A Mezőföld lösztakarta felszínéből emelkedik ki 351 m-re a Velencei-hegység enyhe lejtőjű, hullámos gránittöng-felülete, a gránit sajátosságok lepusztulási formáival, az úgynevezett ingókövekkel. A Velencei-hegység déli előterében fekszik a Velencei-tó sekély vízzel kitöltött, nádasodó medencéje. Vízfelülete mindössze 27 km², átlagos mélysége 1—2 m. Patakok ugyan táplálják, de erősen feltöltődik, mocsarasodik, nádasai már 12,4 km²-nyi területűek. Délnyugati részén 420 hektáron természetvédelmi terület, gazdag madárvilággal. Üdülőhely jellegét Budapest és Székesfehérvár közelségének köszönheti. Déli partján üdülők, hétvégi pihenőházak sorakoznak.

A Vértes átlag 400—450 m magas hegység, felszíne összefüggő, egységes dolomit fennsík, csekély karsztosodással. A Bakony csak kis része tartozik Fejér megyéhez. A hegységekben barnaköszén és bauxittelepek (Pusztavám, Balinka, Iszkaszentgyörgy).

A vízfolyások északnyugat-délkeleti völgyeket követnek. Szénsavas forrás fakad Mohán és Székesfehérvárott.

A tenyészdíó középhőmérséklete valamivel 17 °C felett van, a csapadék évi mennyisége nem éri el a 600 mm-t. Napfényben gazdag terület, a párolgás nagy.

A talajok nagyobb része mezősi, mészben gazdag, a Duna és Sárvíz mellékén öntés- és réti talajok vannak, a mészköhegységeken rendzina.

Gazdasági arculata változatos. Az ipar a múltban csaknem kizárólag a helyi mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozására korlátozódott (cukorgyár, malom, szeszfőzdék). Az 1950-es években a beruházások nagy részét a nehézipar telepítésére, a bányászat és az alumíniumipar fejlesztésére és az ezekkel kapcsolatos kommunális-szociális létesítményekre fordították. Ezt mutatja Dunaujváros és Székesfehérvár újonnan telepített, illetve fellendülő nehézipara. A bányászatban és iparban foglalkoztatottak száma az utolsó évtized folyamán jelentősen emelkedett.

A megye mezőgazdasága fejlett. Az ország mezőgazdasági területéből Fejér megye 4,88%-kal részesedik, az ország szántóterületéből pedig 5,35%-kal. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 585 071 kh: 336 668 ha, ebből szántó 470 393 kh: 270 694 ha, kert és gyümölcsös 21 454 kh: 12 346 ha, szőlő 12 621 kh: 7263 ha, rét 22 814 kh: 13 129 ha, legelő 57 789 kh: 33 256 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 43 315 kh: 24 926 ha, nádas 6112 kh: 3517 ha, földadók alá nem eső terület 71 575 kh: 41 189 ha, összes földterület 706 073 kh: 406 320 ha (1968. május 31.). A szántó aránya magasabb, a többi művelési ágé, különösen az erdő alacsonyabb az országos átlagnál. 1960 elején termelőszoetkezeti megyévé vált. A Mezőföldön a kukorica termelése áll első helyen, utána következik a búza. Ipari növények közül főleg cukorrépát és maglenti termesztnek. A Vértes és Bakony közötti Móri-árokban jól terem a szőlő, itt alakult ki az úgynevezett móri borvidék. A mezőgazdaság fejlesztését szolgálja Martonvásáron az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete és annak kísérleti gazdasága. Az állattenyésztésben a sertés- és juh- és hizlalás vezet. Állatállomány: szarvasmarha 83 550, sertés 410 599, ló 11 475, juh 147 357 (1968. március 31.).

A megye településeinek legnagyobb része többbezzres lakosú rendezett falu, a Velencei-tó partján üdülőtelepek. A Dunántúl két fontos vasút- és útvonala Fejér

megyén halad át; a fővárosból délnyugat felé irányuló forgalom fő elosztója Székesfehérvár, amely a megye székhelye.

Székesfehérvár, középkori latin nevén Alba Regia, nagyhatarú (161 km²) város 71 000 (1967) főnyi lakossággal. Egyike Magyarország legrégebb településeinek. Fontos forgalmi és stratégiai ponton fekszik. A környező alacsony — régen mocsaras — térszínből kiemelkedő helyen alakult ki mint jellegzetes mocsárvár. Nagyobb arányú terjeszkedése a 19. század folyamán a mocsarak lecsapolásával, a Sárvíz-csatorna létrehozása után indulhatott meg. A számos műemléket ör-

ző belváros az eredeti település helyén épült szabálytalan utcahálózattal. Itt vannak a közigazgatási, gazdasági és kulturális intézmények központjai. Lakosságának kb. 40%-a ipari foglalkozású, de jelentős a közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatottak száma is. Budapest után Székesfehérvár az ország legfontosabb közlekedési csomópontja. Nyolc vasútvonal (1. Budapest, 2. Pusztaszabolcs—Dunaújváros, 3. Sárbogárd—Simontornya—Dombóvár—Pécs, illetve Kaposvár, 4. Lepsény—Balaton déli partja—Nagykanizsa, 5. Balaton északi partja—Tapolca, 6. Veszprém—Ajka—Szombathely, 7. Mór—Komárom, 8. Bicske—Tatabánya

Nyaralók a Velencei-tó partján és Agárd strandja

irányában) találkozik itt. Már a kelták által is lakott területén a római birodalom idején Herculia nevű település állt. A honfoglalás után a fejedelmi törzs birtoka lett. I. István a 11. században körülvétette fallal, kiváltságokkal, jogokkal látta el, és királyi, valamint püspöki székhellyé tette (a királyi palota a török hódoltság alatt pusztult el). I. István építtette székesegyházát is; benne koronázták 1038 és 1527 között a magyar királyokat. Az uralkodók és családtagjaik többségét is itt temették el. Számos esetben Székesfehérváron ült össze a királyi tanács; itt tartották az évente kötelező törvényt napokat. 1543-ban a törökök kezére került, akik feldúlták a

királýsírokat, 1601-ben pedig, mikor rövid időre feladták a várost, felrobbantották a koronázótemplomot. A törökök kiűzésére egyesült seregek 1688-ban foglalták vissza az elnéptelenedett, nagyrészt elpusztult várost. A barokk-korban új fejlődésnek indult. A második világháborúban sokat szenvedett a harcok folyamán, mint közvetlen hadszíntér.

A Duna mellett épült *Dunaújváros* 45 000 (1967) lakosú új szocialista város, amelyet 1950-ben kezdtek építeni, mint az ország egyik legfontosabb nehézipari bázisának telephelyét, Dunapentele község határában. Tulajdonképpen két településből áll: a régi falu Duna-

A Dunai Kőolajipari Vállalat telepe Százhalombattán

pentele és tőle délre a korszerű lakónegyedek és a Dunai Vasmű üzei erőművel, szénelőkészítővel, koksoló-művel, vegyiüzemmel, hengerművekkel stb. Nyersvas-, acél-, koks- és gázgyártása jelentős helyet foglal el az ország gazdasági életében. A termelt gázt csővezeték szállítja Budapestre.

A várost széles ültetett erdősáv választja el az üzemektől. A lakónegyedek egységes terv szerint, sorozatban épített házakból állanak. Főútvonalán vannak a középületek, üzletházak, szállodák stb. Az állami ipar mintegy 32 telephelyén több mint 10 000 dolgozót foglalkoztat. A kereső népesség túlnyomó része a Dunai

Vasmű üzeiben dolgozik. A város közelében római település (Intercisa) és 11—12. századi magyar település emlékeit tárták fel.

Budapest és a Velencei-tó között, a balatoni főútvonalon fekszik *Martonvásár* a Magyar Tudományos Akadémia kísérleti gazdaságával és Mezőgazdasági Kutató Intézetével, agrometeorológiai obszervatóriummal. A kutatóintézet központja az egykori Brunswick-család 18. századi kastélya. Itt vendégeskedett több ízben, 1803—1805-ben Beethoven; feltehetőleg itt írta a „Mondschein-szonátá”-t. A parkban 1960-óta nyaranta szabadtéri Beethoven-hangversenyeket ren-

A pannonthalmi bencés apátság

Győr. Xantus János Múzeum

deznek a tó festői szigetén, Beethoven mellszobra előtt. A kastélyban két szoba Beethoven-élműzeum.

Szabadbattyán érdekes középkori épülete a késő-gótikus, 15. században épült ún. kula-torony, amely erődítmény lakótornya volt.

Tác határában, Fövenypusztán a 2–4. században épült római Gorsium falait tárták fel; mintegy másfél km²-en folyik az egykor 7000–8000 lakosú város további feltárása.

Alesútdobozon nevezetes az arborétum a hatalmas libanoni cédrussal. Énekesmadár-rezervátum.

A Velencei-tó partján *Velence* helyén római település volt az Aquincum—Savaria hadiút mellett. Temetőjében érdekesség Molla Szadik török szerzetes (Vámbéry Ármin útítársa) sírköve. A község fürdőtelepe egyre jobban kiépül.

A közeli *Nadap* nevezetessége a kis foltban előbukkanó grániton elhelyezett szintezési ősjegy, azaz a magyarországi 0 magassági pont.

Pákozd régi halásztelepülés, a Velencei-tavi rezervátum központja. Határában a messziről látható fehér kőobeliszket az 1848. szeptember 29-i pákozdai csata emlékére emelték.

Győr-Sopron megye. Az ország északnyugati részét foglalja el, igen változatos felszínnel. Területe 4012 km², lakossága 400 000 fő (1968). Székhelye Győr járási jogú város. A megye kereső népességének 29,6%-a

dolgozik a mezőgazdaságban, 36,1%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 39,2%.

Területéhez tartozik a Kisalföld alacsony, nagyobb része (Győri-medence, Rábaköz, Hanság, Szigetköz) és keleti magasabb peremvidéke, nyugaton az erdővel borított Soproni-hegység és a Fertő tó melléke.

A kisalföldi részek mezőgazdaságilag igen értékesek, itt szinte minden természeti körülmény kedvez a gazdálkodásnak; kiegyensúlyozott éghajlat, elegendő nap-sugárzás, a kielégítő mennyiségű csapadék egyenletes eloszlása, jó talajok stb.

A megye nyugati szélén, az Alpok nyúlványaként jelentkező, 558 m-re emelkedő Soproni-hegységben a természetes növénytakaró, a zárt erdő tervszerű erdőgazdálkodás alatt áll. Sopron város lábáig nyúló lejtője jelentős üdülőhely.

Győr-Sopron megye területe igen gazdag vízfolyásokban. Északi határa a Duna, hatalmas szigete a Szigetköz, melyet a Duna és a Mosoni-Duna zár körül; ez utóbbi veszi fel a számos mellékvízzel gyarapodott Rábát. A Fertő tó nagyobb része Ausztriában van, mocsaras, nádas déli része nyúlik a megye területére. Kénes és szénsavas gyógyforrások is vannak (pl. Balf). Ásványi kincsekben szegény, de a kevés előfordulás értékes (szénsav stb.).

Az egész megye területén jellegzetes az éghajlat ki-egyenlítetttsége, bár különbség mutatkozik a hegyes rész hűvösebb és a sík rész melegebb, szárazabb ég-

hajlata között. Acsapadékmennyiség átlag 550—600 mm, aszály itt nincs. Erősen szeles vidék.

A talaj, főleg a Győri medencében mezősi, meszes; a mélyebb részekben (Fertőmellék) tőzeg- és láptalajok, nyugati részén és a Hanságban réti talajok.

Az egész megye gazdaságára jellemző az ipar és a mezőgazdaság fejlettsége, a mezőgazdaságban a szocialista szektor aránya pl. már 1959-ben jóval túlhaladt a 90%-on. A mezőgazdaság belterjes, egyaránt sokoldalú és fejlett a növénytermelés és állattenyésztés. Az ipar legelterjedtebb ágai a mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó élelmiszeripar és a helyben termelt mellett importált nyersanyagot is feldolgozó textilipar. Nehézipar főként Győrött, timföldgyártás Mosonmagyaróvárott van, mezőgazdasági gépgyártással együtt. Győr a textilipar második központja Magyarországon. Kítűnő termékeket ad a tejfeldolgozás (Csorna, Kapuvár, Mosonmagyaróvár) és a kapuvári húsipar. Az iparban foglalkoztatottaknak csaknem a fele a nehéziparban dolgozik.

A mezőgazdasági termelés magas színvonalát mutatja, hogy a termésátlagok általában meghaladják az országos átlagot. Az ország mezőgazdasági területéből Győr-Sopron megye 4,27%-kal, az ország szántóterületéből 4,65%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 512 714 kh: 295 048 ha, ebből szántó 408 953 kh: 235 338 ha, kert és gyümölcsös 18 459 kh: 10 622 ha, szőlő 6081 kh: 3499 ha, rét 33 173 kh: 19 090 ha, legelő 46 048 kh: 26 499 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 104 685 kh: 60 243 ha, nádas 10 089 kh: 5806 ha, földadó alá nem eső terület 69 088 kh: 39 758 ha, összes földterület 696 576 kh: 400 855 ha (1968. május 31.). Kimagasló az ipari növények (cukorrépa, rostlen), a szálastakarmányok, takarmánygabona és az öntözéses zöldségfélék termelésének aránya. Az állatállomány sűrűsége az országban a legmagasabbak között van. Az állatállomány mennyisége: szarvasmarha 126 591, sertés 283 895, ló 10 387, juh

54 367 (1968. március 31.). Legmagasabb szintű az állattenyésztés a Rábaközben.

A megyében a települések sűrűn helyezkednek el. Kis határú, kis lélekszámú falvak uralkodnak a Szigetközben, Rábaközben. A Hanságban a falvak nagyhatárúak. Sok a szórvány település, ezek legnagyobb-részt uradalmi majorok voltak. A nagyobb települések városiasak, a városokban jellemző az emeletes építkezés, sok a régi ház, a műemlék.

Idegenforgalmi szempontból igen jelentős a megye, részben tájképi szépségei, részben régészeti, művészet-történeti látnivalói miatt. Sopron és Győr elsőrendűen fontos ebből a szempontból is, de mellettük figyelemre méltóak: Pannonhalma, a bencés rend magyarországi főapátsága, melyet a 10. században alapított Géza fejedelem, a 11. században épült temploma teljesen ép; a monostor igen gazdag könyvtára és levéltára értékes történeti anyagot őriz. Lébény 13. századi román temploma az ország egyik legértékesebb műemléke. Fertőd kastélya a magyarországi barokk egyik legszebb alkotása.

A megye székhelye Győr, a Mosoni-Duna mellett, a Rába és Rábca torkolatánál, területe 82 km², 81 000 lakossal (1967). A város központja a Belváros, a Káptalándomb és az azt körülvevő, 16—18. században kialakult, zegzugos utcákkal tagolt történelmi városmag. Itt vannak a közigazgatási szervek épületei és a legtöbb műemlék. Az Újváros a Rába és Rábca között fekszik, a Nádorváros pedig a várost átszelő műúttól délre. Egyik kerületét a Duna kettéválasztja. A Belvárostól keletre települt a Gyárváros, itt van a legtöbb üzem.

Ipari fejlettség szempontjából Budapest és Miskolc után Győr Magyarország harmadik városa. Dolgozó lakosságának csaknem háromnegyed részét az ipar, ezen belül is a nagyüzemek foglalkoztatják. Nehéz- és könnyűipara egyaránt fejlett. Gép- és fémfeldolgozóipara Budapest után országos méretekben a legfejlettebb. Legnagyobb nehézipari üzeme a Magyar Vagon- és Gépgyár, ahol vasúti személykocsikat, helyiérdekű

A Városi Tanácsháza Győrben — Dunántúli bányaváros: Oroszlány

és közúti villamos motor- és pótkocsikat, Diesel-tolató-mozdonyokat és motorokat stb. állítanak elő. Budapest után az ország második legnagyobb textilipari központja is (fonodák, pamutszövő és műbörgyár, gyapjúfonó és szövőde, lenszövő, kesztyűgyár). Itt van az ország legnagyobb növényolaj-feldolgozója, valamint keksz- és ostyagyár és egyik legnagyobb szeszgyára is, ezenkívül még számos más ipari üzem. Hajóállomás a Dunán, belföldi és nemzetközi teherkikötővel. Repülőtér is van. Kulturális központ számos közép- és felsőfokú iskolával, múzeummal, színházzal, kamarszínházzal, rádió-adóállomással. 1968-ban Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskolát létesítettek.

Az országnak műemlékekben az egyik leggazdagabb városa; mintegy 170 műemléket, illetve műemlék jellegű alkotást tartanak számon. Püspökségét és székesegyházát a 11. században alapította első királyunk. A székesegyházhoz csatlakozó szép gótikus kápolnában őrzik I. László király aranyozott ezüst, sodronymáncos hermáját, mely a magyar ötvösművészet egyik legszebb — és megmaradt — alkotása. Nagyváradról (Oradea), I. László városából került ide. A székesegyház mellett levő Püspökvár volt a középkori Győr fellegvára. Sok szép barokk műemlék-épületet találunk a Káptalándomb alatti lakónegyedben.

Évezredek óta lakott hely volt, ahogy azt a kő-, bronz- és vaskorbéli leletek bizonyítják. 50-ben Arrabona néven római uralom alá került. I. István Győr székhellyel szervezte meg a hasonló nevű vármegyét, és püspökséget is alapított itt. 1271-ben szabad királyi

városi kiváltságokat és — ami még fontosabb — áru-megállító jogot kapott. A mohácsi csata (1526) után fontos végvár lett, főleg Bécs védelmében.

Ipara és kereskedelme a 17. században újból fejlődésnek indult. A kapitalizmus kibontakozásával a Dunántúl legfontosabb városává és a gabonakereskedelemnek Pest után második legnagyobb központjává lett. A 19. század végén számos új nagyüzem létesült, amelyek közül legfontosabb a Magyar Vagon- és Gépgyár volt. Az első világháború előtt hozták létre Győrött a Magyar Ágyugyárat is. A második világháború ideje alatt a légítámadások során a város súlyos károkat szenvedett.

Győr-Sopron megye második legjelentősebb városa (a korábban önálló Sopron megye volt székhelye) az ország legnyugatibb városa az Alpok nyúlványainak lábánál: *Sopron*, kelta és latin nevén Scarbantia, németül Ödenburg. A 45 000 lakosú város egyedülálló jellegű a mai Magyarországon. Az ország egyetlen, csaknem teljes épségben megmaradt középkori városa alkotja a mandula alakú, városfallal övezett történeti városmagot, a mai Belvárost, Sopron központját. Itt egymás mellett sorakoznak a 13—18. századi műemlék-épületek, amelyek Sopron sokrétű, gazdag múltját mutatják. A város jelképévé vált a 61 m magas Várostorony (Tűztorony); alsó, hengeres része az Árpád korból való, erre reneszánsz stílusban emeltek loggiás koszorút, végül a 18. században került rá a barokk toronysisak. A bástyákkal megerősített középkori városfalon kívül húzódik a Várkerület, ma Lenin körút. A Belvárost a

A tatái vár

legkülönbözőbb jellegű újabb keletű városrészek övezik. A város villa- és kertnegyede, üdülőtérülete a Lővérek lankás oldala, amely fölött már a ciklámenes erdők kezdődnek. Sopronhoz tartozik még Sopronbátfalva, szép Árpád kori román templomával, Brennbérgbánya és Sopronkőhida. A nagyhatarú városban mindig jelentős volt — és ma is az — a szőlőművelés. Fejlett a textil- és élelmiszeripar.

Ósi, Selmecbányáról (Banská Stiavnica) áttelepített felsőoktatási intézménye az Erdészeti és Faipari Egyetem, gyönyörű botanikus kertben. Számos múzeuma, volt magángyűjteménye van a városnak.

Sopron területét az i. e. 6. századtól illírek, majd kelták lakták. A kelta Scarbantia a borostyánút egyik jelentős állomása volt. I. e. az 1. században római uralom alá került; a 4. század végéig Pannonia egyik legjelentősebb városa volt. A honfoglaló magyarok a 11. században telepítették a határ védelmére a besenyő ijászokat, a lövéreket. A 13. században a jellegzetes kapuváros megerősítésére építették fel a városfalakat és bástyákat. 1277-ben kapta városi jogait. A 15. században árumegállító jogot kapott; a kézművesipar is fellendült. Mint úgynevezett „hiteles hely” 1374-ig működött, azontúl a város jegyzői foglalták írásba a jogügyi és egyéb kérdéseket. Sopron az egyetlen magyarországi város, amelynek középkori levéltára megmaradt.

Határszéli fekvése megállította a 19—20. század fordulóján nekilendült fejlődését.

A második világháborúban szenvedett bombakárokat mind helyrehozták, és Sopron múltjának teljes szépségében fogadja az üdülést, pihenést, szanatóriumai-ban gyógyulást keresőket.

Sopronhorpácson az MTA növény-nemesítési kutatóintézete működik. Teljesen helyreállított műemléke a 12—13. századból való román stílusú templom; hét oszloppáros kapuja a jáki kapubéllettel mutat hasonlóságot.

Hidegség templomának apszisát 12. századi figurális falfestés díszíti; az ország legkorábbi ilyen emléke.

A Széchenyiek szép hársfasora vezet *Nagyecnkre*, ahol romosan áll a 18. századi Széchenyi-kastély. Széchenyi Istvánt is Nagyecnk sírkápolnájában temették el.

Mosonmagyaróváron Óvár helyén a római Ad Flexum feküdt. Erődítménye már a 11. században jelentős volt. A történelem folyamán a település mindig mozgalmas életet élt mind hadászati, mind kulturális téren.

Komárom megye. Az ország legkisebb megyéje, a Dunántúl északkeleti részén. Területe 2250 km², lakossága 300 000 fő (1968). Székhelye Tatabánya járási jogú város. Kereső népességének 19,1%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 46,4%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 47,2%.

Területére jut a Kisalföld keleti, enyhén dombos peremvidéke, a Bakony és a Vértes északi vége, ez utóbbit a megye közepén a Tatai-árok választja el a Duna felé meredeken lejtő Gerecsétől, mely 634 m-ig emelkedik. Északkeleti részén, túl a Vörösvári-árkon a Pilis (757 m) rögei következnek. E hegységek mészkő-

Sopron a Tűztoronnyal

és dolomittrögeit löszös medencék választják el egymástól. A harmadkori rétegekben barnaköszén-telepek vannak (Tata, Dorog, Tokod, Csolnok, Sárísáp).

A nagyrészt középhegységi fekvésnek megfelelően az évi közepes hőmérséklet valamivel az országos átlag alatt van. A csapadék 600—700 mm. Vizei a megyét északon határoló Dunába folynak. Több helyen fakad ásványvíz vagy hévíz (Tata, Igmánd, Esztergom). A hegylábaknál bővízű karsztos források törnek fel. Tálajai legnagyobbbrészt különböző erdőtalajok.

Soproni látkép

Gazdasági életében legelső helyen a barnaköszén-bányászat áll. A megye beruházásainak túlnyomó részét a bányászat fejlesztésére és az ehhez kapcsolódó kommunális és szociális intézményekre fordították. Az országos barnaszén-termelésnek kb. 30%-át adja. A szénbányászatra erőművek (Tatabánya, Dorog, Oroszlány), vegyipar, kátrány- és karbidgyár (Tatabánya, Dorog) és alumíniumkohászat (Tatabánya) települtek. Süttön és Piskén „vörös márvány”-nak nevezett jó mészkövet bányásznak. Jelentős cement- és mészmű működik Tatabányán, Lábatlanban, Dorogon, eternitpala-gyár Nyergesújfalun, épületelem-gyár Tatabányán, Lábatlanban, üvegyár Tokodon, kőolaj-finomító Almásfüzitőn, Szönyben. Az 1950-ben épült almásfüzitői timföldgyár a legnagyobbak közé tartozik Közép-Európában. Esztergomban szerszámgépeket gyártanak. Könnyűipara is jelentős: főleg a viszkóza- és műanyaggyártás Nyergesújfalun.

Sopron. A középkori erődített városfalak bástyái

A mezőgazdaság termelése nem elegendő a lakosság ellátására. Az ország mezőgazdasági területéből Komárom megye 2,09%-kal részesedik, az ország szántóterületéből pedig 2,16%-kal. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 251 261 kh: 144 592 ha, ebből szántó 189 575 kh: 109 094 ha, kert és gyümölcsös 10 790 kh: 6209 ha, szőlő 8378 kh: 4821 ha, rét 10 528 kh: 6059 ha, legelő 31 990 kh: 18 409 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 133 279 kh: 76 697 ha, nádas 907 kh: 522 ha, földadó alá nem eső terület 46 498 kh: 26 758 ha, összes földterület 431 945 kh: 248 569 ha (1968. május 31.). Az erdőterület aránya kb. kétszerese az országos átlagnak (főleg tölgy, cser). Igen jelentős a szőlőtermelés, a Gerece Dunára néző lejtőin alakult ki a neszemélyi borvidék. A szántóföldi termelésben legnagyobb arányú a kukorica, búza, de jelentős a cukorrépa és a takarmánynövények is. Állatállománya: szarvasmarha 42 865, sertés 133 464, ló 5702 (itt van a hagyományos magyar lótenyésztés két centruma: Bábolna és Kisbér), juh 57 057 (1968. március 31.).

Idegenforgalmi szempontból jelentős a történeti emlékekben gazdag Esztergom és Tata, középkori várával. A Gerece nem alkalmas turisztikodásra a szálláslehetőségek, turistaházak hiánya miatt. Komárom megyén halad át a Budapest—Győr—Bécs fő vasútvonal, valamint a transzkontinentális műút. Az ipartelepek miatt jelentős a Duna mint víziút.

Komáromtól Esztergomig a Duna menti települések lassanként egységes ipari sávává épülnek össze.

A megye székhelye *Tatabánya*, jellegzetes ipari centrum. Lakossága 1949-ben még 40 200 volt, 1967-ben már 64 000 fő. A jó minőségű barnaköszén bányászata és az erre telepített ipar fejlesztette várossá, a Középdunántúli Iparvidék központjává. A bányászat 1896-ban indult meg Felsőgalla, Alsógalla és Bánhida határában, melyeket az 1902-ben önálló községgé alakult Tatabánya 1947-ben magába olvasztott. A városnak mész- és márgabánya, mészégetője, cementgyára, alumíniumkohója, kátrány- és karbidgyára, épütelelem- és bányagépgyára van, valamint Bánhidán nagy hőerőműve. A város zöldség- és gyümölcszsükségele egy részének ellátásáról célgazdaság gondoskodik.

Tata és Tatabánya között, *Vértesszőllő*sön feltárták az 500 000 éves, legrégebb hazai ősemberi lakóhelyet.

Oroszlány jellegzetes modern szocialista város, bányásztelepülés a tatái szénmedencében. Az 1950-es években 3700 lakosú községből 1967-re húszszáz lélekszámú várossá épült ki.

Majk (Oroszlány mellett) a 18. század közepén alapított kamalduli remetességéről nevezetes. Az épület-együttes (17 remetelak barokk kastély körül, templomtorony) hazánkban a maga nemében páratlan.

Esztergom szép fekvésű, nagy történelmi múltú város a Duna mentén. Lakossága 1967-ben 26 000 fő. Mai arculatán meglátszik, hogy a forgalomból bizonyos mértékben kiesett. Már a kelták lakták, majd a római birodalom határvárosa volt, Solva néven. A magyar honfoglalás után a 10. század közepétől Géza fejedelem, majd a királyok egyik székhelye volt. Középkori latin

neve Strigonium. Itt született I. István királyunk, a feltárás alatt álló román stílusban épült várban, ő alapította a 11. században az érsekségét is, amely a magyarországi katolikus egyházigazgatás központja lett. Fénykorát a 12. században élte, ekkor épült ugyancsak feltárás alatt levő királyi palotája. Mint annyi magyarországi város, ez is a török idők alatti harcoknak esett áldozatul; várából, palotájából, freskókkal díszített királyi kápolnájából azonban az évszázadok alatt rárakódott földrétegek alatt sok megmaradt. Hatalmas, a tájban messze látszó bazilikáját a várhegyen a múlt században emelték. Múzeumi, könyvtára, a bazilika kincstára igen értékes középkori és reneszánsz anyagot őriz.

Somogy megye. Egyike az ország legnagyobb területű megyéinek. A Balatontól délre fekszik, területe 6083 km², lakossága 360 000 (1968). A leggyéribben lakott megye, az elvándorlás folyamatos a Dunántúl bányá- és iparvidékeire. Székhelye Kaposvár járási jogú város. Kereső népességének 52,1%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 15,7%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 19,6%.

Felszíne túlnyomórészt dombvidék, az úgynevezett Somogyi-dombság, csak délen, a Dráva mentén és északon, a Balaton déli partjának egy részén húzódik síkság. A nyugat-keleti irányú Kapos-völgy és a Baranya patak közötti löszös dombság, a Zselic szőlő- és gyümölcstermő, erdős vidéke.

A megye évi középhőmérséklete magasabb, mint az országos átlag: 10,5 C°, a tenyészidő középhőmérséklete 16—17 C°. Csapadéká évi 700—800 mm, délnyugatról északkelet felé csökken.

Talajai legnagyobb részt erdőtalajok. A laza talajokat könnyen pusztítja a szél és víz. Belső-Somogy homokos talaja, hasonlóan az alföldi Nyírség homokjához, a szél pusztításainak kitett, de itt a homokszemcsék finomabbak, az agyagrészecskék mennyisége több. A talajjavításhoz szervesanyag-pótlásra, zöldtrágyázásra van szükség. A Balatonhoz csatlakozó Kis-Balaton és a fonyódi Nagy-Berek talaja tőzezes. A Dráva mentén öntéstalajok vannak, a megye északi részén pedig jó mezőszégi talaj.

Számos kisebb vízfolyás szabdalja a felszínt (Sió, Koppány, Kapos stb.).

A Kőszegi-hegység

Nyergesújfalu. A Magyar Viscosa Gyár telepe

Gazdaságában a mezőgazdaság áll előtérben. Területének közel 90%-a művelhető. A felszabadulás előtt jellegzetesen nagybirtokos megye volt, elmaradott mezőgazdasággal (a 100 kh-on felüli birtokokhoz tartozott a terület 58,6%-a). A megye területén a beruházásokból az ipar fejlesztése mellett jelentős részt fordítottak a talajjavítás és vízgazdálkodás korszerűsítésére és a kommunális létesítményekre. Az ország mezőgazdasági területéből Somogy 5,78%-kal részesedik, az ország szántóterületéből pedig 5,73%-kal. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 693 490 kh: 399 079 ha, ebből szántó 503 212 kh: 289 581 ha, kert és gyümölcsös 25 910 kh: 14 910 ha, szőlő 14 633 kh: 8421 ha, rét 70 870 kh: 40 783 ha, legelő 78 865 kh: 45 384 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 209 784 kh: 120 723 ha, nádas 2400 kh: 1381 ha, földadó alá nem eső terület 121 852 kh: 70 121 ha, összes földterület 1 027 526 kh: 591 304 ha (1968. május 31.). A kenyérgabona vetésterülete csökken, a takarmánycukoré nő. Emelkedik a cukorrépa és a kukorica vetésterülete. A termelés jövedelmezőségének előmozdítására jelentős talajjavítás folyik mintegy 300 000 kh-on: 173 000 ha-on, ennek jórésze homoktalaj. A Nagy-Berek és más, korábban mocsaras területek fokozatosan művelés alá kerülnek. Szőlőt és gyümölcsöt főleg a Balaton mentén és a Zselicben termelnek, szőlőoltványt, kertimagot Öreglakon, Daránypusztán levendulatermesztés folyik. Állatállománya: szarvasmarha 129 945, sertés 419 827, ló 16 921, juh 114 589 (1968. március 31.).

Az iparnak másodrendű szerepe van a megyében. Az élelmiszeripar mellett 1945 után fellendült a textil- és ruházati ipar. A Kaposvárott működő vállalatok

mellett jelentősebb még a barcsi fűrészfűrész, a csurgói tejüzem és modern kenyérgyár Siófokon (főleg a Balaton-part üdülőhelyeinek ellátása érdekében), valamint Marcaliban. Jelentős a háziipar, főleg Külső-Somogyban (szövés-fonás, fafaragás, hímzés).

Somogy megye idegenforgalma országos jelentőségű. A Balaton partján több száz üdülő működik, egyre újabb szállodákat építenek, azonban a növekvő igényeknek az idegenforgalmi szervezettség csak nehezen felel meg.

A ritkán lakott, kevésbé iparosodott megye falvai kis és közepes nagyságúak, a közlekedési hálózat elég ritka, és 1968-ig csak egyetlen járási jogú városa volt, *Kaposvár*, amelynek területe 44 km², lakossága 1967-ben 52 000. A gyorsan fejlődő megyeszékhely a megyei vasúthálózat vonalainak (fonyódi, siófoki, balaton-szentgyörgyi, szigetvári, barcsi) végállomása. Lakosságának több mint egyharmada él iparból. A régebbi cukorgyár és malmok mellett textilmű, transzformátorgyár, kábelgyár, finommechanikai vállalat létesült, valamint újabb élelmiszeripari telepek, hűtőház. Kaposvár a megye kulturális központja, színházzal, számos középiskolával. Műemléke kevés van, de említésre méltó a Rippl-Rónai Múzeum és a klasszicista stílusú Megyei Tanács-háza. A megye korábbi székhelye, Somogyvár a török időkben teljesen elpusztult, Kaposvár a 18. században uradalmi központból, tervszerűen, szabályos alaprajzzal nőtt várossá és megyeszékhellyé. A 19. század második felében fejlődésének nagy lökést adott a Budapest—Zágráb közötti vasút megnyitása; így fontos forgalmi központtá vált a későbbi szárnyvonalak kiépítésével.

Szenta községhez tartozik a *Baláta-tó*, természetvédelmi terület. Kb. 300 k. h-on fekszik, ebből kevés a nyílt víztükör, lassan elborítja a növényzet, mely a jégkorszakok utáni idők emlékét őrzi. Számtalan vízinövénye és állatfaja van. Különlegessége az Aldrovanda rovarévó növény, és sok a vipera. Szakembereknek való terület, megközelítése is nehézkes.

A határmenti *Bares* jelentőségét a helyreállított közúti híd adja. A 6-os főút vonal vezet át rajta Jugoszláviába, Verőce (Virovitica) felé.

Fonyód a Balaton partján főleg Pécs és Kaposvár, illetve Dél-Dunántúl számára jelentős, szépen fejlődő, jó fekvésű fürdő- és üdülőhely. Már a legrégibb idők-től lakott hely volt (Bézsénypusztán kő- és bronzkori urnasírok, a Várhegyen ékszer-lelet a bronzkorból; római kori épületmaradványok), mivel a környező járhatatlan lápból kettős dombja szigetszerűen kiemelkedett. Középkori vára mint végvár volt fontos, kicsinysege ellenére is. A mai település egyik része a régi falu, messze a parttól; a fürdőtelep részei: Sándor-telep a móló, strand, vasútállomás környékén; itt fejlődik a centrum. A Várhegyen van a csendes, erdős, parkos Bélatelep, a hegy lábánál Alsó-Bélatelep. Fonyód közelében, *Buzsákon* ma is régi hagyományokat követő népművészeti tárgyakat, főleg hímzéseket készítenek.

Tolna megye. A Dunántúl keleti, középső részén fekszik, a Dunával határos. Területe 3609 km², lakos-

sága 260 000 fő (1968). Székhelye Szekszárd járási jogú város. Kereső népességének 46,8 %-a dolgozik a mezőgazdaságban, 20,6 %-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 9,8 %.

A megye keleti része (a Sió és a Duna közötti terület) a Mezőföld déli nyúlványa. A lösztakaró eléri a 40—60 m vastagságot is pl. Dunaföldvárnál, Paksnál; másutt homokos a felszín. A Kapostól keletre, a Sió hajtűkanyara öleli körül a 250—280 m-re emelkedő Hegyhátat. Völgyekkel, szakadékokkal, az állandó kerékvágás-nyomon kialakult úgynevezett lösz-mélyutakkal tagolt táj. Ettől délre terül el a Mecsek előterében az apró völgyekkel sűrűn szabdalts Völgyesség, melyet keleten a szekszárdi dombvidék zár le. A felszín jellegét a lösz és a rajta kialakult löszformák adják meg.

A Duna mentén, Szekszárd és Bátaszék között húzódik a Sárköz vizenyős-mocsaras süllyedéktérülete.

Éghajlati különbségek adódnak a megye területén, bár a felszín nem nagymértékben tagolt. A mezőföldi részekben a tenyészidő átlagos hőmérséklete 17,5 °C, az évi csapadékmennyiség 500—600 mm. A Mezőföld felől nyugat és délnyugat felé haladva a hőmérséklet

csökken, a csapadékmennyiség növekszik. Leghűvösebb és legcsapadékosabb a Völgyesség.

A Duna a megye keleti határán folyik. Nagyobb vize még a Sárvíz, mely a Balaton vízfeleslegét levezető Sióval egyesülve ömlik a Dunába, és a Kapos, amely a Sió vizét gyarapítja.

Tolna megye talajai igen változatosak: erdőtalajok, mezősegi, valamint homoktalajok, öntéstalajok egyaránt találhatók.

Gazdasági életében egyenlő súllyal szerepel az ipar és a mezőgazdaság. Bonyhádon zománcgyár van. Jelenlős a könnyű- és élelmiszeripar: Tolnán (a selyemhernyó-tenyésztés központjában) selyemgyár, Simon-tornyán bőrgyár, Dunaföldváron kender- és pozdorja-üzem Dombóváron, Szekszárdon faipar, ugyancsak Szekszárdon tej- és húsipar, Paksen konzervgyártás. A beruházások nagyobbik részét a mezőgazdaságra fordították az utóbbi évtizedben.

A megye mezőgazdasága elég sokoldalú. Több kísérleti gazdaság mozdítja elő a fejlődést. Az ország mezőgazdasági területéből 4,04 %-kal, az ország szántóterületéből 4,43 %-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 484 553 kh: 278 844 ha, ebből

Dunántúli ligetes táj

A kőszegi Jurisich-vár

Szombathely régi városközpontja

szántó 389 224 kh: 223 985 ha, kert és gyümölcsös 13 543 kh: 7794 ha, szőlő 17 771 kh: 10 227 ha, rét 23 539 kh: 13 546 ha, legelő 40 476 kh: 23 292 ha, Egyéb területeinek megoszlása: erdő 62 409 kh: 35 914 ha, nádas 1299 kh: 747 ha, földadó alá nem eső terület 52 992 kh: 30 495 ha, összes földterület 601 253 kh: 346 000 ha (1968. május 31.). Az erdő aránya alacsonyabb az országosnál, a dombvidékek mezősségi talajairól ugyanis a szántóföldi gazdálkodás kiszorította az erdőt. Sokrétű és változatos szántóföldi termelése mellett jelentős a szőlő, különösen a jó minőségű borokat adó szekszárdi borvidéken, mintegy 2900 kh-nyi területen. A szekszárdi szőlők meredek lőszlejtőit erősen pusztítja az erózió, támfalakkal, a modern szőlőművelés minden eszközével védekeznek ellene. Állatállománya: szarvasmarha 81 022, sertés 343 041, ló 10 652, juh 126 040 (1968. március 31.).

A megye közlekedési hálózata, különösen észak-déli irányban jó, két fő vasútvonal és egy fő közlekedési útvonal halad át rajta. A Dunántúl és az Alföld közötti összeköttetést Dunaföldvárnál és Bajánál két dunai híd biztosítja.

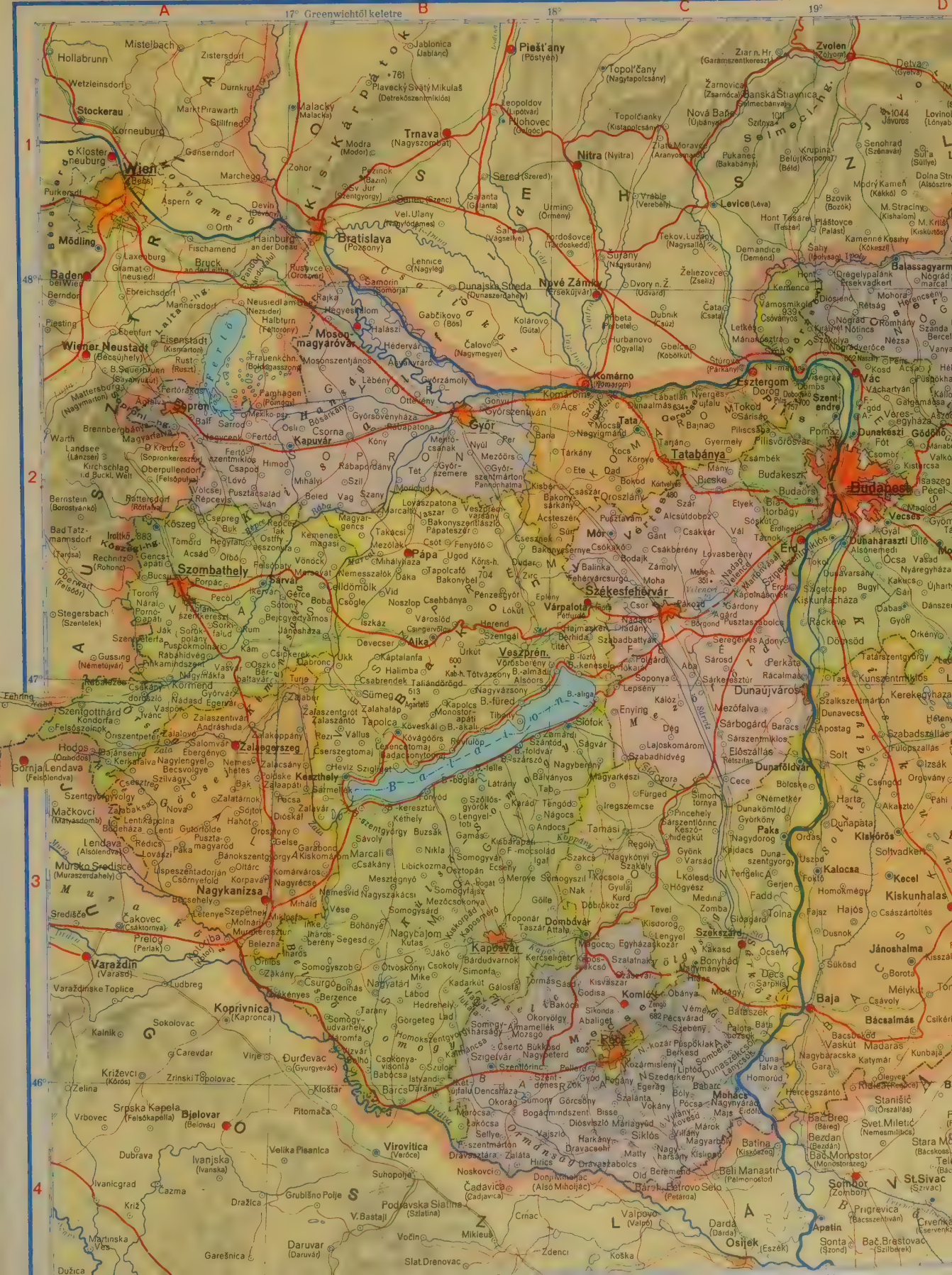
Települései általában közepes lélekszámúak, csak a Völgyesség és Hegyhát területén találunk apróbb falvakat.

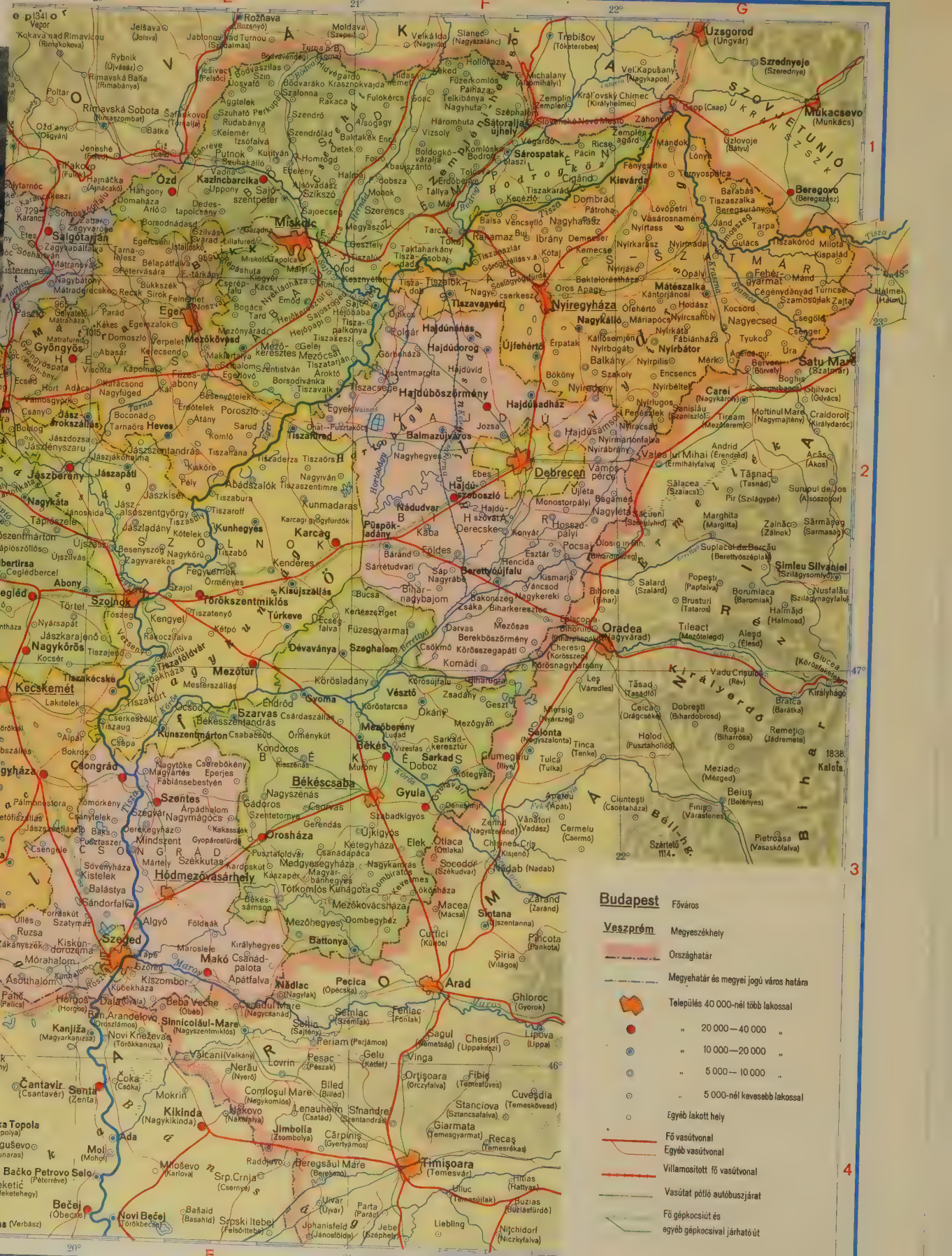
Szekszárd a megye székhelye, területe 96 km², 23 000 lakossal (1967), járási jogú város, a Dunától 15 km-re épült. A selyemhernyó-tenyésztés és a tejipar központja. Mezőgazdasági termékeket feldolgozó egyéb üzemei mellett mérőműszergyára van. Szekszárd 1526-ig, a mohácsi vészig királyi birtok központja volt. Elnéptelenedett, majd a török hódoltság megszűnte után indult újra fejlődésnek, és lett megyeszékhely. Legszébb műemlék-épülete a klasszicizáló Megyei Tanácsháza. A város helyén állt a rómaiak Alisca nevű települése, és már abban az időben is termeltek dombjain szőlőt.

Szekszárdtól a Duna irányában húzódik a néprajzi egységet alkotó *Sárköz*, központja *Decs*. Erről a vidékről még ma is sok szép népművészeti tárgy, hímzés, szőttés kerül ki. *Őcsény* határában van a mintegy 20 000 ha kiterjedésű, a Duna mentét 6–10 km szélesen követő *Gemenci-erdő*. Ártéri erdőiség ősi, természetes állapotában, ahol zavartalanul élnek a gímszarvasok, őzek és vaddisznók, víziállatok, madarak és ártéri növény-társulások. Nevezetes a megyében a *Gyulaji erdő* is, ahol viszont zavartalanul él és szaporodik az érdekes, „lapátos” dāmvas; messzi földről járnak ide vadászni. A tolnai és somogyi dombvidék találkozásánál fekszik *Simontornya*; várát Simon országbíró emeltette a 13. században, gótikus stílusban. *Ozora* többemeletes, négyzetes alaprajzú várát Philippo Scolari (Ozorai Pipó) építtette az 1400-as évek elején.

Vas megye, az egyik nyugati határmegye, Ausztriával és Jugoszláviával szomszédos. Területe 3340 km², lakossága 280 000 (1968). Székhelye Szombathely járási jogú város. Kereső népességének 38,7%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 25,8%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 31,8%.

A megye területére a Rába széles völgyében lenyúlik a Kisalföld, azonban egészében hegyvidéki, szubalpin

jellegű táj. Magyarország és Ausztria határán az Alpokhoz tartozó, kristályos kőzetekből álló hegyvidék húzódik, itt, a Kőszegi-hegységben van a Dunántúl legmagasabb pontja, az Írott-kő (883 m). A hegyvidéket mélyre vágódott völgyek tagolják, s ez csaknem magas-hegység jellegű szép tájat mutat. A megye északkeleti szélén, a dombvidékből szigetszerűen kiemelkedve áll két vulkanikus eredetű úgynevezett tanúhegy, a Ság (291 m) és az alig alacsonyabb Kis-Somlyó.

Éghajlatában érezhető az Alpok közelsége. Ez Magyarország legkiegyensúlyozottabb éghajlatú, legcsapadékosabb tája. A nyár mérsékelt, a tél havas, de nem zord. Évi napfénytartama kb. 1800 óra. Rendkívül szeles táj, uralkodó az észak-északnyugat-nyugati szélirány. A csapadék évi mennyisége 650—850 mm, a hegyekben 1000 mm.

A bő csapadék nyomán kialakult sűrű vízfolyásokat főleg a Rába gyűjti össze, a megye közepén délnyugatról északkelet felé folyva.

Talajai a hegy- és dombvidéken erdőtalajok, a folyómenti részeken öntéstalaj; sok helyen kavicsos.

Természetes növénytakarója, a zárt erdő a hegyvidéken ma is háborítatlan, az alacsonyabb részekben már mindenütt szántók, rétek, legelők váltogatják egymást.

Gazdasági életében elsőrendű fontosságú a mezőgazdaság, azonban az ipar jelentősége is növekedőben van. Ásványi kincse kevés. Szombathely környékén feltárt lignittelek várnak kiaknázásra. Iparának vezető ágazata a ruházati és textilipar, amely egyéb ágazatokkal együtt főleg Szombathelyen összpontosul. A mezőgazdasági termékeket feldolgozó cukor- és tejipar (sajtgyártás Répcelakon) is jelentős. A Rábán kisebb vízierőművek működnek.

A mezőgazdaság fejlett, sokoldalú. A völgyek gyepterületei igen alkalmasak az állattartásra. Országosan jelentős a szarvasmarhatenyésztés. Az ország mezőgazdasági területéből Vas megye 3,29%-kal részesedik, az ország szántóterületéből pedig 3,43%-kal. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 394 688 kh: 227 128 ha, ebből szántó 301 233 kh: 173 349 ha, kert és gyümölcsös 17 242 kh: 9922 ha, szőlő 3507 kh: 2018 ha, rét 43 718 kh: 25 158 ha, legelő 28 988 kh: 16 681 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 138 559 kh: 79 736 ha, nádas 8 kh: 5 ha, földadó alá nem eső terület 44 627 kh: 25 681 ha, összes földterület 577 882 kh: 332 550 ha (1968. május 31.). A szántóföld aránya az országos átlagot nem éri el, az erdőé jóval magasabb. Általában magas a terméshozam. Főként rozsot, zabot, árpat és cukorrépat termesztnek, a búza- és kukorica-termelés nem éri el az országos átlagot. Jelentős a takarmány és az ipari növények (rostlen) termelése. Állatállománya: szarvasmarha 119 887, sertés 177 195, 6 7948, juh 17 075 (1968. március 31.).

Idegenforgalmi szempontból mind tájképi szépségei, mind kulturált települései, műemlékei miatt nagy lehetőségeket rejt magában, ma azonban még kevésbé kihasználta.

Közlekedési hálózata az országos átlaghoz viszonyítva elég sűrű, Szombathely vasúti gócpont, ahol a Cell-

dömölk—Szentgotthárd és Sopron—Nagykanizsa közötti vasúti fővonal is kereszteződik. Budapest és a Balaton felől Gráz felé tartó autótút is áthalad rajta.

Sűrűn települt községei általában kis lélekszámúak. Déli részén, az úgynevezett Őrségben törpefalvakat találunk, az ország legkevesebb lakosú (59 fő) községe is itt van. Népesebb községei viszont városias jellegűek, mint pl. Celldömölk, Körmend, Szentgotthárd. Községei közül Sárvár 1968-ban városi rangra emelkedett.

Szombathely járási jogú város, Vas megye székhelye, az ország délnyugati határa mentén, a Gyöngyös és Perint patak mellett fekszik. Jelentős ipari, közigazgatási és kulturális centrum. Területe 92 km², 62 000 főnyi lakosságának (1967) 30—35%-a ipari foglalkozású. Elsősorban a könnyűipar (főleg textilipar) jelentős, de nehéziparának is számos üzeme dolgozik. Jelentős az erdőgazdaság is. Az ókori úgynevezett borostyánút mentén alakult ki a település, a római uralom idején Savaria néven Felső-Pannonia közigazgatási székhelye volt. Számos feltárt római kori lelet utal erre (pl. a római kővel burkolt útszakasz, az Isis-szentély stb.). A 4. században már ókeresztény püspöki székhely volt, az ekkor létesített bazilika a jelentős római kori emlé-

Szombathely (a római Savaria). Római kori út részlete

Modern irodaház és az új autóbusz-pályaudvar Veszprémben

Veszprémi látkép a Várhegyen

kek közé tartozik Szombathelyen. A honfoglaló magyarok korán megtelepedtek itt, vára már a 13. századból ismert. A török uralom nem rombolta. 1578-ban lett megyeszékhely, ide költözött a vasvári káptalan mint hiteleshely is. Mai püspökségét 1777-ben alapították; a barokk korra számos szép műemlék épülete emlékeztet. Szombathely határában van a Kámoni arborétum, mintegy 20 hektárnyi természetvédelmi terület, mely nagy fajtagazdagságával tűnik ki.

Szombathely közelében van *Ják* község, 13. században épült temploma és kápolnája a magyarországi román stílusú építészet legkiemelkedőbb, épen maradt alkotása.

Szombathelytől északnyugatra, a Kőszegi-hegység lábánál, csaknem az országhatáron fekszik Nyugat-Magyarország egyik legszebb, műemlékekben gazdag, kulturált városkája, az alig tízezres lélekszámú *Kőszeg*. Ma lakosságának fele iparból él, számos művelődésügyi intézménye, iskolája teszi még élénkebbé életét. Várát már a 13. században említik. Főúri, sőt uralkodói gazdái sűrűn váltogatták egymást. A törökkori végvárak egyike volt; szabálytalan négyszög alakú épülettömb, zömök tornyokkal. Ma múzeum, művelődési ház, vendéglátóhelyek és turisztaszállás van benne, szép, parkosított környezetben. A városka szíve a hangulatos Jurisich tér; középkori képéből sok megmaradt, barokkos vonásokkal bővült. Korábban falak és tornyok kerítették (utóbbiakból kettő megmaradt). A mai Hősök kapuja a kőszegi vár ostromának 400 éves évfordulójára épült. A téren a Városi Tanács gótikus stílusú, 14–15. századi háza; a 18. században a barokk jegyében részben átalakították. A Szent Imre-templomot eredetileg gótikus, majd reneszánsz stílusban emelték, ennek részletei megvannak, de a 17. század

elejéről származó kora barokk átépítés nyomait viseli. Szomszédságában áll a Garai Miklós nádor által 1400 körül építtetett gótikus Szent Jakab-templom (a 13. századi minorita templom helyén emelték). A hangulatos, szép templombelsőben a diadalívhez délről csatlakozó falon gótikus, figurális freskósorozat. A Szent Jakab-templomtól a szokásos középkori városvédelmi érdekből fűrészfogasan épített utca vezet tovább (ilyen pl. Sopronban is az Előkapu); egymást követik a középkori és barokk műemlék-épületek.

Kőszeg egész belvárosa, utcáinak elrendezése az egykori városfal ívelését követi. Ebből a városfalból ma már csak a 14. századi saroktorony, az ún. Nagybátya, valamint a délkeleti hengeres saroktorony áll. A műemlékekkel teli, hangulatos kisváros közeli és távolabbi környékére számos kirándulási lehetőség nyílik. Jelentősebbek: a Szabó-hegy, ahol turista-szállás és szálloda fogadja az érkezőt. A Hétforrás 434 m-en vagy az 500 m felett levő Stájer-házak környéke már nagyobb túra. Autóbusszal is megközelíthető.

Kőszeg környékén, főleg *Velem* és *Cák* határában sok a szelídgesztenyés. *Bozsok* festői környezetben álló, középkori eredetű, épen maradt kastélya ma megyei üdülő.

Vasvár volt 1578-ig a megye székhelye (egyben névadója). Vas megye területén — Szombathely után — itt találták a legtöbb római kori anyagot. Akkor jeles erődítmény volt, *Castrum Ferreum* néven (a sáncmaradványok megvannak). Vaskohót és fűtőberendezéses fürdőt is feltártak a római korból, amikor itt haladt az út Aquincum felé. A honfoglalás után már I. István korából is ismert várát IV. Béla uralkodása alatt emelték. Számos történelmi esemény színhelye volt.

Kám határában, a Jeli-arborétum vagy Ambrózy-kert különösen május végén felejthetetlen, amikor a hatvan fajta rhododendron óriási területen virágzása teljében van. *Sárvár* erődítése 13. századi eredetű, főleg a Nádasdyak birtoka volt. Nyomdáját 1536-ban alapították.

Veszprém megye. A Dunántúl középső részén fekszik, északnyugaton a Rába, nyugaton a Marcal és a Zala,

Zirc látképe az apátsági templommal

Két dunántúli vár: Sümeg és Várpalota

délen a Balaton határolja. Területe 5187 km², lakossága 420 000 fő (1968). Székhelye Veszprém járási jogú város. Kereső népességének 31,8%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 31,1%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 33,3%.

Felszíne igen változatos. Legnagyobb részét a Dunántúli-középhegység részei: a Bakony és folytatásában a Keszthelyi-hegység foglalja el, a kettőt egymástól a Tapolcai-medence választja el. A Bakony legmagasabb csúcsa a 704 m-es Kőrishegy, a hegység északi részén ásványi kincsekben igen gazdag, a Közép-dunántúli Iparvidék nyersanyagainak nagy része származik dús erdővel borított területéről. Észak felé a Bakonyalja peremvidéke fokozatosan megy át a kisalföldi síkságba és nyugat felé a Marcal-medencébe. A Balaton felé fokozatosan lealacsonyodik, és az úgynevezett Balaton-felvidék kíséri a tó partját. A Tapolcai-medence egykor a tó öble volt, majd feltöltődött. Szigetszerűen emelkednek ki belőle a balatonkörnyéki egykori vulkánosság emlékét őrző bazaltsapkás úgynevezett tanúhegyek, igen szép tájképet adva (Badacsony, Szent György-hegy, Gulács, Csobánc, távolabb északra a Somló). Bazalttufa alkotja a Tihanyi-félszigetet és a szigligeti Várhegyet.

A megye éghajlata mérsékelt, csekély hőingadozással. A csapadék évi átlagos mennyisége 600–800 mm. A legnagyobbbrészt észak-északnyugat-nyugat irányból fújó szél gyakran erősödik viharossá a Balaton felett. A bőséges csapadék ellenére — mivel a Keszthelyi-hegység és a Bakony hatalmas tömege mészkő és dolomit — kevés a felszíni vízfolyás. A Balatont délnyugatról tápláló Zala folyócskán kívül csak kisebb patakok futnak a tó felé. A Balatontól ellentétes irányba folyó néhány patak szép szurdokvölgyet alakított ki a Bakonyban (pl. a Cuha völgye). A Balaton 78 km hosszúságban határolja.

Talaja nagyrészt gyengén kilúgozott, meszes erdő- és humuszos rendszinalaj.

A hegyvidék természetes növénytakarója, a zárt erdő jórészt ma is megvan, gondos erdőgazdálkodással hasznosítják. A lomboserdők mellett őshonos helyenként a fenyő és a tiszafa.

Gazdaságában régebben a mezőgazdaság volt jelentősebb, 1945 óta azonban, sok ásványi kincsét hasz-

nosítva az ország egyik fontos ipari területe lett. Barnaköszet bányásznak Ajkán, Padragkúton, Dudaron, Szentgálon, lignitet Várpalotán, mangánércet Űrkúton és Eplényben, bauxitot Halimbán, Nyirádon, bentonitot Bándon, Szentgálon, kvarcitot több helyen, bazaltot Uzsán, Kisapátiban. Legnagyobb bazaltbányáját, mely a Badacsonyt pusztította, röviddel ezelőtt szüntették meg, megvédve így egyik legszebb természeti kincsünket a további elformátlanodástól. Keszthely környékén tőzegtelepeket termelnek ki. Veszprém megyéből származik az ország egész barnaköszén- és elektromosáram-termelésének mintegy 20%-a, a hutaalumínium mintegy 80%-a és a timföldnek kb. 30%-a.

Iparának vezető ágazata a nehézipar és a vegyipar. A Várpalotához tartozó Péten műtrágyát gyártanak. A nehézipar legjelentősebb góca Várpalota, kőolaj-finomítóval, hőerőművel, alumíniumkohóval. Ajkán hőerőmű, timföldgyár, alumíniumkohó, üveg- és téglagyár is működik. Balatonfűzfőn papírgyár, Balatonfüreden hajógyár, Herenden világhírű porcelángyár működik.

Mezőgazdasága igen sokrétű, bár a szántóföld aránya jóval az országos átlag alatt, az erdőé viszont magas az országos átlag felett van. Az ország mezőgazdasági területéből 4,41%-kal, az ország szántóterületéből 3,85%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 528 922 kh: 304 376 ha, ebből szántó 338 459 kh: 194 771 ha, kert és gyümölcsös 21 488 kh: 12 366 ha, szőlő 17 689 kh: 10 179 ha, rét 60 687 kh: 34 923 ha, legelő 90 599 kh: 52 137 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 249 246 kh: 143 432 ha, nádas 2753 kh: 1584 ha, földadó alá nem eső terület 130 637 kh: 75 177 ha, összes földterület 911 558 kh: 524 569 ha (1968. május 31.). Nagyon jelentős a Balatoni-felvidék jó kitettségű lejtőin, — amelyhez a tó fényvisszaverő hatása is hozzájárul — a gyümölcs- és szőlőtermesztés, ugyanígy a Tapolcai-medence hegyoldalain is. Kiválóak a balatonfüredi, csopaki, somlói és badacsonyi borvidék fehér borai. Állatállománya: szarvasmarha 115 012, sertés 209 031, ló 8556, juh 129 180 (1968. március 31.). A Bakonyban Porván és Kerteskönn lótenyésztőtelep van. Igen jelentős a balatoni halászat; a megfelelő utánpótlást mesterséges haltenyésztéssel is elősegítik.

Idegenforgalmi szempontból Veszprém megye elsőrendű fontosságú. Hazai és külföldi vendégek keresik fel elsősorban a Balaton partját, amely rohamosan épül ki, de sokakat vonz Balatonfüred szénsavas gyógyvize és Hévíz radioaktív melegvizű gyógytava, a hegyvidék tájképi szépsége, jó megközelíthetősége és turistaházai (Gézháza, Bakonybél, Kabhegy, Badacsony, Szent György-hegy stb.), festői várromjai, mint Csesznek, Szigliget, a helyreállított Várpalota, Nagyvázsony és Sümeg vára, a keszthelyi nyári szabadtéri hangversenyek, a nagyvázsonyi lovasiskola és lovasjátékok, a veszprémi Balatoni Nyári Egyetem stb. Műemlékekben egyik leggazdagabb megyénk.

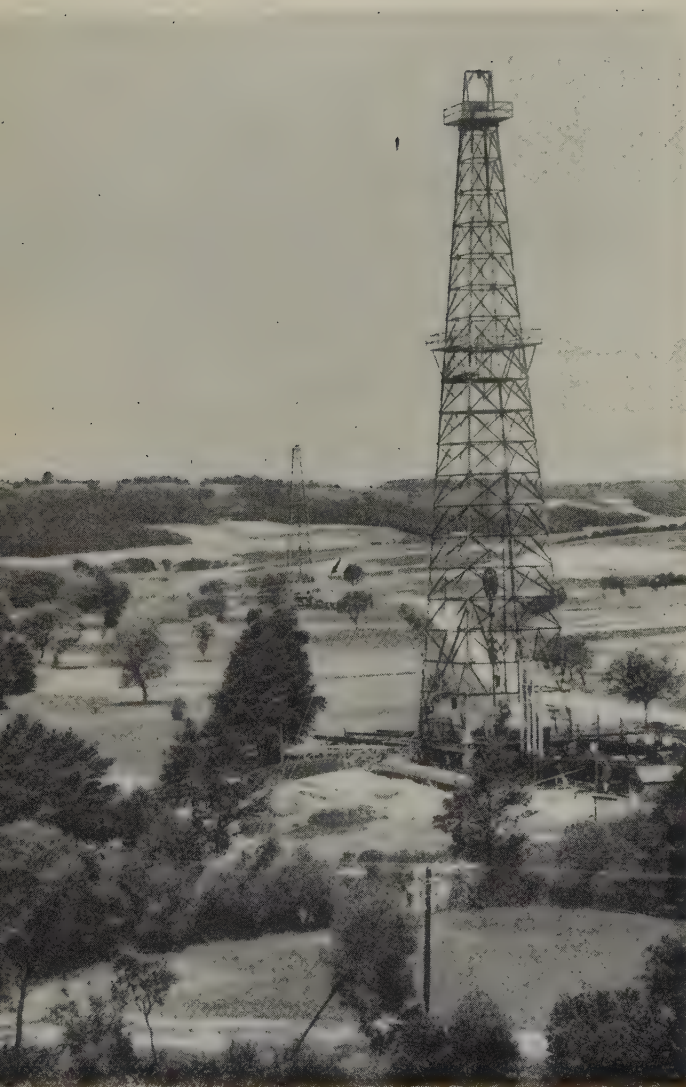
A megye közlekedési viszonyai jók. A két fő vasúti csomópont: a Budapest—Győr—Szombathely főútvonalon Pápa, a Budapest—Székesfehérvár—Celldömölk—Szombathely fővonalon Veszprém külső pályaudvara. A Balaton északi partjának vasútvonala Csajágtól Tapolcán és Keszthelyen át Fenékpusztán túlig fut a megye területén. Közúti hálózatának fő vonalai a Balatont és a bakonyi iparvidéket kapcsolják be jól a forgalomba. A balatoni hajózásnak számos kikötője van, Tihany és a somogyi oldalon levő Szántód között

gépkocsikat és autóbuszokat is szállító motoros komp-jarat van.

A megye székhelye, a 33 000 (1967) lakosú *Veszprém* járási jogú város a Balaton északkeleti peremén, öt dombra és a Séd patak völgyébe települt. Területe 58 km². A város története jellegzetes példája a spontán városfejlesztő elemek híjával telepített városoknak, stratégiaiilag is rossz helyen fekszik, az általános fejlődési hullámokból mindig kimaradt. I. István alapította mint püspöki székhelyet még 1009-ben, és a püspök földesúri jogai alól szabadulni nem tudó, a török időkben tízszer gazdát cserélő város még 1848—49 után, a kezdődő kapitalizmus viszonyai között is jelentős mértékben konzerválta a feudális társadalmi formákat. A 19. századi vasútépítkezések sem lendítettek rajta, sőt a Balaton déli partján futó vasútvonal megépítése Veszprém számára egyenesen hátrányos volt: már nem ide hordták a mezőgazdasági termékeket eladni. Később megépült a Budapest—Székesfehérvár—Veszprém—Celldömölk—Szombathely fővasútvonal, de öt kilométerre halad el a város mellett. Belterületén áthaladó vasútvonalat csak a Balatonalmádi felé vezető szárnyvonal megépítésekor kapott, de mindig ér-

Dunántúli ligetes táj nyírfákkal

Fúrótornyok a zalai olajvidéken

Áruház Lentiben (Zala megye)

zett annak a hatása, hogy az ipari fővonalaktól félreesik. Jellemző, hogy 1900-ban még egyetlen nagyüzeme sem volt, szerzetesi iskolái viszont kiépültek. Nagyobb mértékben csak a két világháború között növekedett lakossága, és fejlődött némileg ipara (ma fémfeldolgozója, posztó- és téglagyára, faipara van). Igazi jelentőséget 1945 után kapott, főleg a Vegyipari Egyetem alapításával. Ásványolaj- és földgázkísérleti, nehézegegyipari intézet is működik, új egyetemi negyed épült. Számos középfokú szakiskolája és egyéb tanintézete van. Régi papi városból fejlődött iskolavárossá. Megyeszékhely jellege, közigazgatási jelentősége azóta erősödik, amióta a Balaton északi partjának üdülősávja is Veszprém megyéhez tartozik. E rész idegenforgalmának lebonyolításában, szervezésében élénken részt vesz. Nyaranként itt tartják az úgynevezett Balatoni Nyári Egyetemet sok külföldi résztvevővel.

Veszprémtől 8 km-re délnyugatra, Nemesvámos mellett fekszik *Bálica-pusztá*, ahol Pannonia, illetve a mai Dunántúl legnagyobb római kori épületegyüttesét tárták fel. Központja egy 32 szobás ún. villa urbana, az 1. században épült. Szépen és nagy számban maradtak meg falfestményének töredékei. Épségben került elő két nagy, 60, illetve 33 m²-es fekete-fehér, illetve színes mozaikpadló. *Várpalota* a Dunántúl egyik legjelentősebb ipari központjává fejlődött, a hozzá tartozó Péttel és Inotával; emellett szép műemlékei is vannak, így pl. a későgótikus négy saroktoronyos vár (ma múzeum és művelődési ház). Várpalota környékén érdekes római kori emlék egy kb. 1800 éves, hatalmas kváderkövekből épített kb. 300 m hosszú, helyenként házmagasságú duzzasztógát.

Várpalota és Veszprém között *Öskü* kerek hajós kápolnája a 12. században épült, félköríves szentélyvel; egyike a legkorábbi falusi műemlékeinknek. *Szentgál* környékén van a Bakonyban a mintegy 312 ha kiterjedésű őshonos tiszafás; közelében *Essegvár* romjai.

Zirc a Magas-Bakony központja. Győr felől a Cuha-patak híresen szép völgye vezet ideig. Apátságát 1182-ben alapították (épületében ma könyvtár működik). A régi apátsági kert ma arborétum, hársfasora római út vonalát követi.

Zirc közelében igen hatásos környezetben állnak *Csesznek* középkori várának romjai.

A Bakony és a Balaton-felvidék között van *Nagyvázsony* középkori várával, barokk kastélyával és nyaranként tartott lovasjátékaival. A vár teljesen ép része a lakótorony. Nagyvázsony környékén számos 13–14–15. századi kolostor- és templomrom található.

A Bakony és a Keszthelyi-hegység között fekszik *Sümeg*, igen szép természeti környezetben. A sík környezetből messze láthatóan emelkedik ki a magános Várhegy, meglehetősen épségben ránkmaradt, 1282-ben már ismert várával. Hangulatos, igazi dunántúli kisváros, amelynek kívül egyszerű, egyhajós plébánia-temploma A. Maulbertsch legszebb freskóit őrzi; ezek Európa-szerte ismertek. A vár alján sorakoznak a műemlék-épületek: a Kisfaludy-kúria, a 17. századi

volt ferences kolostor és templom, a püspöki palota, ahol a veszprémi püspökök éltek a török idők alatt. Építése szépen alkalmazkodott a terepviszonyokhoz; egyike az ország legszebb barokk palotáinak.

A Balatontól nyugatra *Zalavár* az ország egyik legrégibb történelmi helye. Avar, majd frank terület volt; a 9. század elején Pribina szláv fejedelem templomokat, erődítményt építtetett (Mosaburg = Mocsárvár). I. István bencés kolostort telepített ide.

Zala megye. A Dunántúl délnyugati megyéje, Jugoszláviával határos. Területe 3284 km², lakossága 260 000 (1968). Székhelye Zalaegerszeg járási jogú város. Kereső népességének 46,9%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 22,8%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 28,5%.

Felszíne alacsony dombvidék, az úgynevezett Zalaidomság, mely legmagasabb részén is alig emelkedik a 300 m fölé. Agyagos, homokos rétegeit helyenként kavicstakaró fedi, helyenként lösz. Néprajzilag önálló, sűrű lakosságú kis tájai Göcsej és Hetés. Kis vízfolyások észak-déli irányú völgyei szabdalják. Vizei a Murán keresztül a Drávába, vagy a Zala folyócskán át a Balatonba ömlenek. Éghajlatát az Alpok és a Földközi-tenger közelsége mérsékli, ezért nem szélsőséges. A legtöbb csapadék, főként ősszel, a megye déli részén hull (950 mm).

Gazdasági életében állandóan fokozódik az ipar jelentősége. Ebben a megyében, főként déli részén vannak Magyarország legjelentősebb kőolaj- és földgázmezői: Lisperzentadorján és Budafapuszta; Hahót és Lovászi környékén az 1930-as években kezdték a feltárást. 1951-ben Zalaegerszeg közelében, Nagylengyel mellett is megindult a nagyarányú termelés. A kőolaj- és földgázfeltárási központja Nagykanizsa. A zalai olajat csővezetékkel szállítják Budapestre, Várpalotára, Szönybe és Almásfüzitőre. Nagylengyel olaját Zalaegerszegen finomítják. Iparának fontosabb ágai: gépgyártás Nagykanizsán, Zalaegerszegen, üvegipar Nagykanizsán, gázolin- és koromgyártás Lovásziban és Bázakerettyén. Mezőgazdasági termékeket számos üzemben dolgoznak fel. Ennek az olajvidéknek más olajvidékektől eltérő vonása, hogy itt nyoma sincs a fűtőtornyok, olajutak körül szokásos kopárságnak, növényhiánynak. Dús fűvű, ligetes a táj mindenfelé.

Mezőgazdaságának kiemelkedően sajátos jellege nincs. Az ország mezőgazdasági területéből 3,16%-kal, az ország szántóterületéből 2,63%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 379 301 kh: 218 275 ha, ebből szántó 231 425 kh: 133 177 ha, kert és gyümölcsös 29 535 kh: 16 997 ha, szőlő 17 670 kh: 10 169 ha, rét 66 323 kh: 38 167 ha, legelő 34 348 kh: 19 765 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 154 922 kh: 89 151 ha, nádas 97 kh: 56 ha, földadó alá nem eső terület 41 012 kh: 23 601 ha, összes földterület 575 332 kh: 331 083 ha (1968. május 31.). Az erdőgazdálkodás jelentős, a főként bükkös, gyertyános és tölgyes erdők aránya mintegy kétszerese az országos átlagnak. Állatállomány: szarvasmarha 111 679, sertés 180 361, ló 8533, juh 21 319 (1968. március 31.).

Zala megye idegenforgalmi szempontból nem jelentős. Közlekedési viszonyai ipari súlyának növekedésével egyre javulnak. Két vasúti fővonal halad át rajta: Budapest—Nagykanizsa—Murakeresztúr (határállomás), tovább Jugoszlávián át Olaszországba, és a Szombathely—Nagykanizsa—Barcs—Pécs vonal. A megyeszékhelyről a zalai olajmezők felé is vezet vasútvonal. A Budapestről jövő országos közúti fővonal Letenye mellett, az 1962-ben újjáépített Mura-hídon keresztül ér jugoszláv területre, és tart Zágráb felé. A megyében mindenütt élénk az autóbuszforgalom, melynek központja Zalaegerszeg.

A megye települései általában kis lélekszámúak, Göcsej és Hetés jellegzetességei az átlag 500 lélekszámúak törpefalvak, melyek a lankás domboldalakon ülnek sűrűn egymás mellett. Sokszor utca nélküliek, alig néhány házból állanak. Sűrűségük következtében némelyiknek a határa a 20 kh-at sem éri el.

A megye székhelye *Zalaegerszeg* járási jogú város, a Zala folyócska mellett, dombok között épült, tágas völgyben. Területe 57 km², lakossága 33 000 fő (1967), az ipari foglalkozású népesség aránya egyre növekedik. Ipartelepeinek jó része az utóbbi évtizedben létesült: kőolajfinomító, tégl-, cserépkályha-, ruha-, szesz- és kenyérgyár, szeszipari, gép-, asztalos-, hús- és tejipari vállalatok. Közlekedési csomópont jellege igen jelentős.

Nagykanizsa a Dunántúl délnyugati részének közlekedési és ipari központja. A 38 000 főnyi lakosságú gyorsan fejlődő, iparosodó város modern lakónegyedekkel a környék termékeinek gyűjtő-, feldolgozó- és szállítóhelye. Élelmiszeripara mellett földgázbontó üzeje van és fémárugyára. Középkori település. 1600—90 között török vilajet székhelye volt. Vára az ártér mocsarai közötti átkelőhelyet védte. A török időket át is vészelte; a császár bontatta le 1702-ben. Várossá fejlődésének fontos tényezője volt a Budapest—Trieszt közötti vasútvonal kiépítése a 19. század második felében. A délzalai olajmezők feltárása adott újabb fejlődési indítékot a városnak.

Zala megye területén nagyon sok 12—13. századból származó templom vagy annak romja van, ugyancsak sok a műzeális értékű népi építészeti emlék.

Az Alföld. Magyarország legnagyobb és legjellegzetesebb országrésze az Alföld. A Kárpát-medence síksága ez, a Kárpátok, a Bihar-hegység, a Déli-Kárpátok, a balkáni hegységek és a Duna észak-déli irányú futása között (újabbban bizonyos geológiai és felszínalaktani azonosságok alapján a Duna nyugati partján fekvő Mezőföldet is hozzászámítják). Mintegy 100 000 km² kiterjedésű, és ebből Magyarország területére esik megközelítőleg a fele.

Az Alföld határai nem rajzolódnak ki éles vonallal szomszédsága felé; a síkság és környezete között átmeneti jellegű peremterületeket találunk, nagy területeken pedig folytatódik északkelet-kelet-délkelet-dél felé az országhatáron túl is.

Az Alföld folyóvízi és szárazföldi feltöltéssel keletkezett úgynevezett tökéletes síkság. Az ősi Duna, Tisza,

Körös, Maros, Szamos, a kárpátalji és mátraalji folyók valamennyien törmelékeket halmoztak peremére, fenekét pedig a folyók hordaléka töltögette. A szél feltöltő munkájának eredménye a lösz, termékeny felszíne az Alföld területének jelentős hányadát foglalja el. A honfoglalás előtt, de még jóval később is, terjedelmes füves puszták terültek el rajta, melyek kiválóan alkalmasak voltak a pásztorkodásra. Ma már az egykori mezők helyén legnagyobb részben megmunkált földek fekszenek.

Az Alföld sehol nem emelkedik 200 m magasságig a tenger szintje fölé. Alacsony fenékszintjét a Tisza, Körös, Berettyó folyók mente (Tokajtól Szegedig és Jászberénytől Sarkadig) és a kelet-magyarországi Nagy- és Kis-Sárrét medencéje jelzi. Valamivel magasabb, de még mindig 100 m-nél alacsonyabb a Duna ártéri síksága (a Csepel-sziget és a Solti-lapály), a Mohácsi sziget, a Sárköz a Duna nyugati partján, déli országhatárunk közelében, valamint az ország északkeleti részén a Bodroghöz és Rétköz is.

Ezek a mocsaras árterek a múlt századi folyószabályozás előtt nyílt vizeikkel, nádasaikkal, lápjakkal, mocsári rengeteg-erdeikkel a halászok, pákászok, vadászok birodalma volt, de hányatott történelmünk

folyamán sokszor menedéket is adtak a tatárok, törökök elől bújdosó lakosságnak. A lecsapolással jórésztük termő terület lett, de sokhelyütt el is szikesedett; ezek a területek kiesnek az intenzív mezőgazdasági termelésből.

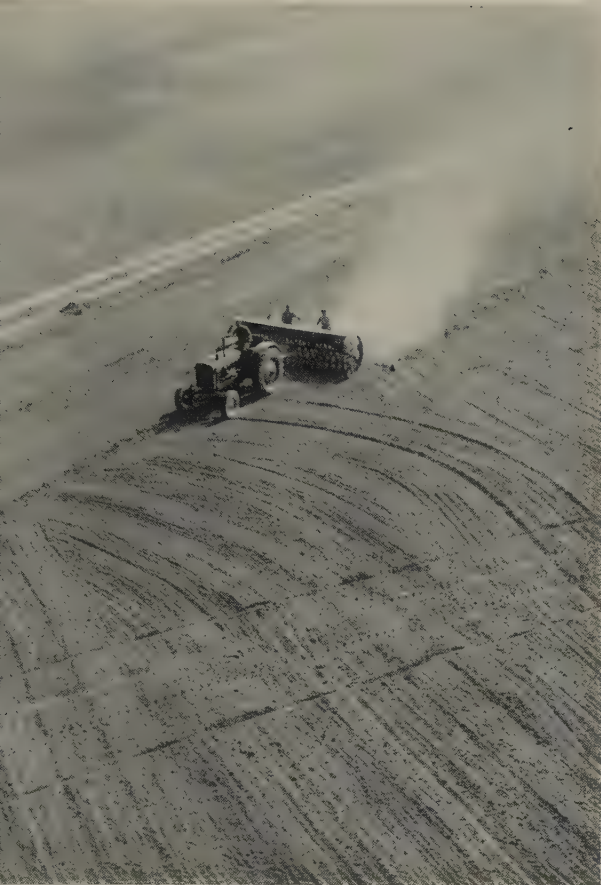
100 m tengerszint feletti magasságon felül fekszik Budapesttől délre, a Duna nyugati partján a szerkezettileg az Alföldhöz, tájképileg azonban, sík volta ellenére is a Dunántúlhoz tartozó Mezőföld; a Duna—Tisza közének hátsága, a Nyírség és a Szatmári-síkság, a Maros hordalékkúpjának hazánk területére eső része (Kétegyháza, Mezőhegyes vidéke), valamint peremterületeken a Mátraalja és Bükkalja. A Nyírség délekeleti részén van az Alföld legmagasabb pontja, 182 m.

A Duna—Tisza közti és nyírségi futóhomok-területen régebben legfeljebb sovány legelők húzódtak a sívó homok mellett. Ma — részben öntözéssel gazdálkodás segítségével — gyümölcsfélék és kapásnövények termelése folyik egyre intenzívebben.

Bár jelentéktelenek az Alföld magasságkülönbségei, mégis változatosságot visznek a táj első látásra egyhangúnak tűnő arculatába. A löszfelszínek gazdag gabonaföldjei, a Hortobágy fátlan pusztája, szikes

Zsombékos legelő a Tiszántúlon

Gabonaföld és gabonarakár az Alföldön

legelői, halastavai, a Kecskemét környéki homok évtizedek óta meglevő és szépen továbbfejlődő gyümölcs-kultúrája azok a szélsőségek, amelyek között minden fajta átmenetet megtalálunk. Ezért vannak az Alföld különböző elnevezésű résztájai között tájképi különbségek is.

Az Alföld elsősorban a mezőgazdasági termelés színhelye, ha megszűnt is korábbi, kizárólagos éléskamra-jellege. A lehetőségekhez mérten iparosodik, főleg a mezőgazdasági termékek feldolgozásával, mert ásványi kincsekben viszonylag szegény. A kutatások azonban azt bizonyítják, hogy kőolaj- és földgázkincse jóval több, mint amennyit ma kiaknáznak. Bőven tartalmaz az Alföld nagy katlana hévizet, amelyet a mélyfúrások hoznak felszínre; ezeknek a legnagyobb része gyógyvíz is.

Az Alföld vidékei szerint nemcsak a felszín formáiban, a tájképben, hanem a települések képében is eltéréseket lelünk, főleg történelmi hatások emlékeként. Legnagyobb részén, amely török hódoltsági terület volt, nagyhatárú óriásfalvakat, mezővárosokat találunk, annyi lakossal, mint öt-hat dunántúli falu lélek-

száma. Szétszórt tanyavilág tartozik hozzájuk. Az újabb fejlődés eredményeként egy-egy tanyaközpont, tanyasi iskola, állami gazdasági központ körül új község magva alakul ki.

A tanyavilág és az óriásfalvak már nem jellemzőek az Alföld peremi részein, itt kevesebb lakosú, sűrűbben települt falvakat találunk, a Nyírségben ún. bokortanyákat. A déli részeken, ahová a törökdúlás után nem magyarokat telepítettek, néhány szabályos, mérnöki tervek alapján épült, sakktábla alaprajzú község fekszik.

A települések építkezéseinél különös nehézséget okozott az alföldi kő- és fahiány. A házak túlnyomó részét régebben vályogból építették, és náddal vagy zsúppal fedték.

Fordulat következett be ezen a téren is, amikor a múlt századi nagy mocsár-lecsapolások után az Alföld közlekedési viszonyai megjavultak, a vasútvonalak kiépítésével szemet is tudtak már szállítani a téglaegetéshez. Ma már ritkaságszámba megy az olyan ház, amely nem téglából, cseréptetővel épült.

Puli

Az Alföld fő közlekedési útvonalainak a szabályozásukig meg kellett kerülniök a hatalmas mocsárlágokat. Az Erdélyből nyugat felé szállított só szárazföldi útja pl. az Alföld északi peremén vezetett, amely ma is az ország egyik legjelentősebb vasút- és útvonala.

Ma, Budapestről kiindulva, a tiszai átkelőkön át négy ország felé vezetnek sugarasan az Alföld fő útvonalai. A közúti hálózat, az ország többi részéhez, különösen a Dunántúlhoz viszonyítva kevésbé sűrű, ami összefügg a települések egymástól való nagy távolságával.

Az Alföld megyéi: Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Pest, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyék, s az Alföldön van két megyei jogú város: Csongrád megyében Szeged és Hajdú-Bihar megyében Debrecen.

Bács-Kiskun megye a Duna—Tisza köze déli, nagyrészt homokvidékét és a Bácska északi részét foglalja magában. Területe 8362 km². Ez az ország legnagyobb megyéje. Lakossága 560 000 fő (1968). Székhelye Kecskemét járási jogú város. Kereső népességének 57,3%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 17,8%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 34,0%.

Felszínének legnagyobb részét a Kiskunság homokbuckás hátsága foglalja el. Átlagos magassága 120—170 m a tenger színe fölött. A felszín ma — a Duna egykori törmelékűpjait befedve — félig kötött futóhomok, melynek buckasorait keskeny barázdák és széles, szikes tavakkal tarkázott laposok választják el egymástól. A Kiskunság nevét egyébként nem a földrajz, hanem a történelem adta: a 13. században betelepült és a magyar-

ságba beolvadt kunok egyik szállásterülete volt. A hajdani nomád pásztorkodó, külterjes állattenyésztés életformáját legtovább a bugaci puszta őrízte. A futóhomokot nagyobb mértékben a 19. századtól kötötték meg. A szőlő- és gyümölcskultúrák mind kisebb területre szorítják a futóhomokot és a rossz legelőket. A Duna—Tisza köze mélyebb része a Duna mentén a Solti-lapály, nagy jelentőségű fűszerpaprika-termesztéssel.

A megyének a két nagy határfolyón, a Dunán és Tiszán kívül jelentősebb vízfolyása nincs. Éghajlata erősen szélsőséges. Napfényben gazdag, de párszerű. Gyakori a fagyveszély, és sokszor van aszály. A tenyésztő középhőmérséklete 18 C° körül van. A csapadék délen 600 mm felett van, észak felé csökken.

Talajai főként meszes homoktalajok, helyenként réti és szikes talajok; van olyan rész (Kunszentmiklós környékén), ahol 50%-nál több a szikes. A futóhomok néhol még mozgásban van. Megkötésére már nemcsak a gyümölcsösöket, szőlőt használják, hanem akácosokat, telepített fekete fenyőt.

Gazdaságának uralkodó ága a mezőgazdaság. Az országban itt a legmagasabb a szőlő (néha a termőhatár 30%-a felett), gyümölcsös- és veteményeskert aránya. Erre befolyást gyakoroltak a mezőgazdasági fejlődés fellendülésekor kialakult birtokviszonyok, a sok kisbirtok és bérlet, valamint a fővárosi piac közelsége és az exportlehetőség. Itt van Európa egyik jellegzetes gyümölcstermelő tája, az ország legtöbb gyümölcsfája (kb. 2,5 millió fa). A megyében az öntözött terület nagysága országos viszonylatban jelentős, és így mind a gyümölcsből (főleg almából), mind a szálaktakarmányból ezeken a területeken igen magas termésátlagok biztosíthatók. A néhány éve telepített almások mellett hagyományos a kajszi barack-, meggy-, körte- és birs-termelés. Az ország mezőgazdasági területéből 9,59%-kal, az ország szántóterületéből 8,51%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe 1 150 757 kh: 662 219 ha, ebből szántó 747 835 kh: 430 352 ha, kert és gyümölcsös 44 158 kh: 25 411 ha, szőlő 113 028 kh: 65 044 ha, rét 74 346 kh: 42 783 ha, legelő 171 390 kh: 98 629 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 189 780 kh: 109 212 ha, nádas 10 190 kh: 5865 ha, földadó alá nem eső terület 128 637 kh: 74 025 ha, összes földterület 1 479 364 kh: 851 321 ha (1968. május 31.). A szőlő részarányát tekintve országos viszonylatban vezető helyen van. Kecskeméten és környékén ez az arány a 20%-ot is meghaladja. A szántóföldi gabona- és zöldségtermelés mellett a napraforgó és kender termelése is jelentős. A terméshozamok általában, országos viszonylatban — eltekintve az öntözött területektől — alacsonyak. A takarmányhiány miatt nem elég magas nivójú az állattenyésztés sem. Állatállománya: szarvasmarha 142 168, sertés 562 178, ló 31 838, juh 365 287 (1968. március 31.).

Iparában a mezőgazdasági termékek feldolgozása jelentős (pl. szeszipar Kecskeméten).

Jellegzetes képet mutat települési hálózata. Nagyhatarú falvai és városai vannak, kiterjedt tanyavilág-

halasi csipke által. *Kiskőrös* nevezetessége Petőfi szülőháza, emlékmúzeummal. A Tisza mellett *Alpár* Anonymus krónikájából ismeretes; szerinte ezen a helyen állott Zalán földvára, ahol is a honfoglaló magyarok legyőzték őt.

Békés megye. Az Alföld délkeleti részén fekszik, területe 5669 km², lakossága 440 000 fő (1968). Székhelye Békéscsaba járási jogú város. Kereső népességének 46,8%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 19,5%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 30,5%.

Egész területe síkság, jellegzetes alföldi táj. Dél-nyugati része a Békési-löszhátság, kiváló minőségű és termőképességű mezősi talajjal. A megye északi felében, a Kis-Sárréten, a Körösök mentén réti- és öntéstalajok vannak, sok szikes folttal.

Éghajlata szélsőséges. Az ország egyik legmelegebb, napsütésben leggazdagabb része. A tenyészidő középhőmérséklete 18°C feletti. Kevés a csapadék, évi 550 mm, az is csökken észak felé. Mivel a párolgás nagy, nyáron állandóan fenyeget az aszály. A Körösök délkeletről nyugati irányban folynak át a megye területén. Számos csatorna is épült, részint a belvizek levezetésére, részint öntözésre.

Gazdasági életében uralkodó a mezőgazdaság, ipara nem jelentős. A mezőgazdaságnak viszont mindkét ága magas színvonalú és a növénytermelésben további emelkedés felé mutat, minthogy a gépesítés lehetőségei a sík területen kedvezőek. Az ország mezőgazdasági területéből 7,12%-kal, az ország szántóterületéből 8,50%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe 853 602 kh: 491 217 ha, ebből szántó 747 374 kh: 430 087 ha, kert és gyümölcsös 21 023 kh: 12 098 ha, szőlő 1946 kh: 1120 ha, rét 5980 kh: 3441 ha, legelő 77 279 kh: 44 471 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 29 862 kh: 17 185 ha, nádas 878 kh: 505 ha, földadó alá nem eső terület 85 187 kh: 49 022 ha, összes földterület 969 529 kh: 557 929 ha (1968. május 31.). A szántó aránya jóval magasabb, mint az országos átlag, az erdő aránya jóval kevesebb, ezt a gyorsan növekvő kanadai nyárfa ültetésével igyekeznek pótolni. Kevés a rét is. Fő terményei a búza, kukorica, cukorrépa, kender, olajosmagvak. A kukorica terméshozama magas. Állattenyésztésre jellemző a nemes fajok tenyésztése. Mezőhegyesen alapították 1785-ben az ország első állami ménésbirtokát, ma itt van hazánk egyik legnagyobb állami törzshallattenyésztő mintagazdasága. Állatállománya: szarvasmarha 141 296, sertés 597 640, ló 22 867, juh 234 674 (1968. március 31.).

A megye iparában jelentős az élelmiszeripar, azon belül is jellegzetes a magyaránú sertésenyésztésen alapuló húsipar, amelynek külföldön is ismert, a tájizás szerint készített termékei a gyulai és a csabai kolbász. Orosházán baromfifeldolgozás és hűtőház, Sarkadon és Mezőhegyesen cukorgyár van. A házipar termékei a háziszőttek, szőnyegfélék, fonott veszőárúk. Textilipar van Békéscsabán.

Békés megyében jellegzetesek a nagyhatárú, nagy lélekszámú óriásfalvak, nagy tanyavilággal a határban. A tanyasi lakosság a megye lakosságának mint-

egy 33%-a. A városok is falusias jellegűek, kicsiny városmaggal.

Közlekedési hálózata az országos átlaghoz viszonyítva ritka, ami a települések elhelyezkedésével is összefügg. Nemzetközi fővonal halad át rajta Románia felé.

A megye székhelye *Békéscsaba* járási jogú város, 53 000 főnyi lakossal (1967). Területe 178 km². A Dél-Tiszántúl legnagyobb forgalmi központja, vasúti csomópont és a keskenyvágányú vasútvonalak kiindulópontja. Hasonlóan sok más alföldi városhoz, ez a 13. századi település is elpusztult a török hódoltság alatt, majd a 18. század elején újra települt tanyás óriásfalva a vasútépítés nyomán fejlődött ötvenezret meghaladó lélekszámú várossá. Környékén ugyancsak dominál a mezőgazdasági termelés (gabonafélék, öntözéses zöldségtermelés, főleg zöldpaprika). Fejlett állattenyésztése, modern hűtőháza van. Ipara elsősorban a mezőgazdasági termékeket dolgozza fel: jelentős a textil-, malom-, de különösen húsipar, melynek specialitása a tájizás szerint készült csabai kolbász. Múzeuma országos jelentőségű Munkácsy-ereklyegyűjteményt őriz, számos értékes Munkácsy kép mellett.

Alig 4 km-re a román határtól fekszik *Gyula*, a Fehér-Körös ága mellett. Lakossága 25 000 fő (1967). Az Alföld egyik legszebb, élénk kulturális életű régi városa, szépen parkosított, fásított; Alföldi viszonylatban sok a műemléke. Későgót, téglából épült, 14. századi öregtoronyos várat az elmúlt években állították teljesen helyre. 1964 óta szabadtéri színpadi játékokat tartanak a várudvaron. A vár közelében épült barokk kastély parkjában több, 2000 m körüli mélyfúrással meleg vasas-alkalikus gyógyvizet tártak fel, amely a szépen kiépült gyógyfürdő és strand számos medencéjét, valamint a fedett, télen is rendelkezésre álló gyógyfürdőt táplálja. Gyulán van az ország egyik legnagyobb vidéki kórháza és szanatóriuma. A város jelenlegi fejlődését még az sem hátráltatja, hogy forgalmi jelentőségét a vasutak kiépítése után elvesztette, és már nem megyeszékhely. A belterjes gazdálkodás igen sok ágát művelik környékén (öntözéses zöldségtermelés, erdőgazdaság, fejlett állattenyésztés stb.). A kötszövőipar, tejporgyár mellett jellegzetes iparága a húsipar, ennek terméke a gyulai kolbász.

Orosháza a török idők után keletkezett, és az ún. Viharsarok agrárszocialista mozgalmának egyik központja volt. Ma jellegzetes agrárváros. Közeliében van a 170 kh kiterjedésű *Gyopáros-fürdő*, mely sziksós vizű tó körül alakult ki; a többmedencés strandfürdőt meleg, alkalikus ásványvizes mélyfúrású kút táplálja. Szállodája, sportpályája és versenyszodája is van. Ugyancsak Orosháza közelében fekszik *Kakasszék-fürdő* sziksós tavával. *Mezőhegyes* nemzetközi hírű méntelepét még 1785-ben alapították; ma is itt működik az ország egyik legnagyobb állami gazdasága. *Gyoma* nevezetessége — rövid megszoktatással — az 1882-ben alapított Kner Nyomda, amelyből tipográfiai mesterművek kerültek ki. Ma ismét a bibliofil könyvkiadást szolgálja. *Szarvason* találjuk az ország egyik legszebb

arborétumát, az ún. Pepi-kertet. Természetvédelmi terület, számos védett növényritkasággal, mintegy 150 holdnyi területen. Szarvason alapította meg Tessedik Sámuel Európa első gazdasági iskoláját. Az ő nevét viseli az öntözéses gazdálkodás szakembereit képző mezőgazdasági technikum.

A korábbi Bihar megyéhez tartozott Kis- és Nagy-Sárréten nincs város, de néhány nevezetessége mégis akad; így pl. *Biharugra* csaknem 2000 holdas halastavainak környéke — vízimadarai miatt — természetvédelmi terület.

Csongrád megye. Az Alföld déli részén kiterjed a Tisza mindkét partjára, a Tiszántúl és a Duna—Tisza

Szeged belvárosa. A Tisza túlsó partján új városnegyed épül

Gyula látképe, az Alföld egyetlen épen maradt várával

köze egy részére. Területe 4262 km², lakossága 320 000 fő (1968, székhelye nélkül). Székhelye Szeged megyei jogú város. A megye kereső népességének 40,8%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 26,3%-a az iparban. A városi népesség aránya (Szeged nélkül) a megyén belül 42,2%.

Felszíne síkság. Keleti felén a Békési-löszhátság igen jó mezőszégi talajú, ármentes területéhez a marosi és tiszai árterek csatlakoznak, itt öntéstalajok szikesekkel váltakoznak. Nyugati fele homokos vidék, a mélyedésekben szikes tavakkal. Legnagyobb állóvíze a Szeged környéki Fehér-tó, ez egyben Magyarország legnagyobb szikes tava, melynek mintegy 14 km²-nyi,

erősen ingadozó nagyságú területe hazánk egyik legnépesebb madárvonulási állomása, különleges madárvilága miatt természetvédelmi terület. Fő folyói a Maros és a Körös, amelyek a megye területén érik el a Tiszát.

Éghajlata igen szélsőséges, az Alföldön a legmelegebb, de nem a legszárazabb. Az évi 550 mm csapadék mennyisége észak felé még csökken. A tenyészidő hőmérséklete 18 C° fölött van, gyakori az aszályos nyár. Nagy értéket jelentenek a megye területén sűrűn fellelhető termálvizek.

Gazdasági életében uralkodó a mezőgazdaság, amelynek belterjesebbé tételére sok lehetőség van. Az ország

mezőgazdasági területéből 5,23%-kal, szántóterületéből 5,50%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 627 695 kh: 361 216 ha, ebből szántó 483 148 kh: 278 034 ha, kert és gyümölcsös 23 286 kh: 13 400 ha, szőlő 20 620 kh: 11 866 ha, rét 27 304 kh: 15 713 ha, legelő 73 337 kh: 42 203 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 37 901 kh: 21 811 ha, nádas 3166 kh: 1822 ha, földadó alá nem eső terület 72 281 kh: 41 595 ha, összes földterület 741 043 kh: 426 444 ha (1968. május 31.). A szántó aránya az országos átlag felett van, az erdő viszont mélyen alatta. Legfontosabb termesztett növénye a búza és a kukorica, növekedőben van a takarmányfélék, az ipari növények, az olajosmagvak termesztése. A rizstermelés meghonosítására Hódmezővásárhely körül öntözőcsatorna-rendszer épült ki. Mindezeket messze felülmúlja országos, sőt nemzetközi jelentőségében Makó körzetében a hagyma, Szeged környékén pedig a fűszerpaprika termesztése. Makó a hagymatermesztésnek nemcsak központja, hanem jelentős piaca is. Határában specializált hagyma-

kísérleti gazdaság és konzerváló üzem működik. A szegedi paprikakörzet területe mintegy 6000 kh: 3450 ha. Mindkét termény jelentős tétel exportunkban.

A megye állatállománya közepes, az ország többi részéhez viszonyítva igen magas a baromfiak száma; szarvasmarha 94 347, sertés 397 503, ló 19 832, juh 212 511 (1968. március 31.).

Iparában első helyen áll a textil- és az élelmiszeripar. A húsipar speciális terméke a Szegeden gyártott szalámi, ami külföldön is jól ismert. Mint művészi háziipar, ma is virágzik a fazekasság, különösen Hódmezővásárhelyen.

A legutóbbi évek kutatásai során olyan mennyiségű olajat és földgázt letek, hogy a megye gazdasági élete átforgalmazódik ezek kitermelésével.

A megye települései főként nagyhatárú, kiterjedt tanyavilággal körülvett óriásfalvak és mezővárosok; a déli részeken néhány kisebb, telepített, a 18. században szabályos sakktábla-alaprajzzal épített falu. Egyetanyaközponok körül új községek alakulnak.

Csongrádi tanyák

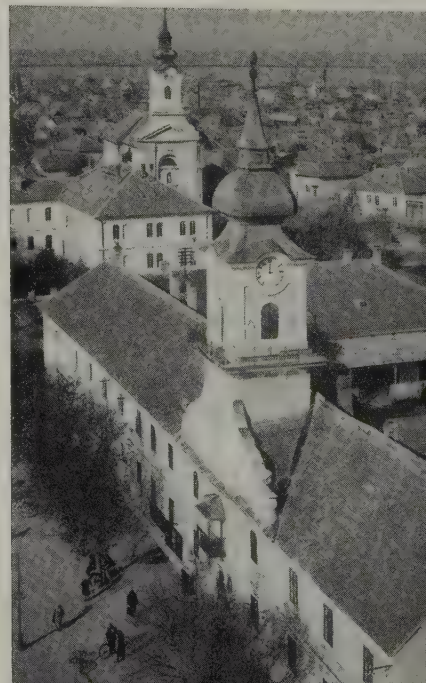
Petőfi Sándor szülőháza Kiskőrösön

A megye székhelye *Szeged* megyei jogú város. Lakossága 120 000 fő (1969). A Tisza partján települt, és hidváros jellege összekötő kapocs a Duna—Tisza köze és a Dél-Tiszántúl között. Kettős arculatú város. 112 km²-nyi területén és határában több mint százezer lakos él, tehát egyike az Alföld legnagyobb mezővárosainak, ugyanakkor az ország egyik jelentős kultúrközpontja is, Orvostudományi és Tudományegyetemmel, Tanárképző Főiskolával, hatalmas könyvtárral, sok középiskolával, Operával, kiemelkedően szép és

tartalmas múzeummal. A Dóm téren nyaranta néhány héten át szabadtéri színpadi játékokat tartanak, mely több más tényezővel, pl. a hévizes gyógyfürdővel együtt Szeged idegenforgalmának is egyik alapja. A város helyén már jóval a honfoglalás előtt település volt. Püspökségét még első királyunk alapította a 11. században. Hamar jelentős hely lett mint a Maroson az erdélyi sóbányákból szállított só kirakodóhelye. Már a 12. században említik első írásos emlékeink. Mai képe a 19. század második felében alakult ki. Belső körút zárja le a város központi részét, amelyben összes fontosabb középületei emelkednek (a Tanácsok épületei, az egyetemi épületek, a Fogadalmi templom, azaz Dóm, mellette a 13. századi Demeter-torony, múzeum, főiskola stb.). A lakosság megoszlására jellemző a rendkívül magas nőtöbbség (1000 férfira 1123 nő jut). A kereső népességnek 38,2%-a ipari, 5,5%-a mezőgazdasági foglalkozású (1960). Igen nagy az értelmiségiek aránya, mivel Szeged iskolaváros és kulturális központ.

A város belső területéhez csatlakozik délen, a külső körúton túl az úgynevezett Alsóváros. Az Alsóváros külső képe is már jellegzetes parasztvárosra mutat, és dokumentálja, hogy Szeged mezőgazdasági termelésének legfontosabb, országos, sőt nemzetközi jelentőségű ágazata a fűszerpaprika-termelés. A szegedi paprikakörzet területe mintegy 6000 kh: 3500 ha, s ennek művelői lakják nagyrészt az Alsóvárost, melynek katolikus temploma a 15—16. század fordulóján épült, és Szeged egyik legrégebbi műemléke. A városkép itt már teljesen falusias jellegű. Paprikaérés idején a házak oldalára felaggatott piros paprikafüzérek messze virítanak. Az aránylag jelentékeny magánkisiparnak (pl. sásfonás, papucskészítés) is főleg ez a városrész az otthona. A nagyipar kiemelkedő ágazata Szegeden a textilipar

Kecskemét. Az Aranyhomok Szálló — Nagykőrös látképe

(pl. a környéken termelt kender feldolgozása), az élelmiszeripar két legfontosabb üze a Paprikafeldolgozó és a Szalámigyár, mindkettő termékei külföldön is jól ismertek. A Maroson leúsztatott fa adja az alapanyagot jelentős faiparának. A város mind a szárazföldi, mind a vízi közlekedés szempontjából jelentős.

Hódmezővásárhely egyike az Alföld legjellegzetesebb tanyás településeinek. Nagy kiterjedésű (473 km²) határában a tanyákon él 53 000 főnyi lakosságának mintegy egyötöde (1967). Határában gabonaféléket termelnek, de nagy területen vannak öntözött rizs- és takarmányvetések is, valamint számottevő zöldségtermelés. Jelentős öntözőcsatorna-rendszerét 1945 után építették ki. Állatállományában a ló, szarvasmarha, sertés mellett igen sok a baromfi. Hódmezővásárhely mindig mezőgazdasági jellegű város volt, jelentős mértékű iparosodása újkeletű (textilipar, új mérleggyár), azonban régi hagyományokra tekint vissza fazekasipara. Ezekre a hagyományokra épült kerámiai nagyüzeme, a Majolikagyár, amelynek termékeit exportálják is. A városban sok a gyógyvizet adó artézi kút. A város kiemelkedő képzőművészeti műhelyeknek vált otthonává. Az „alföldi iskola” központja Hódmezővásárhely; műalkotásai az egész magyar képzőművészetben megkülönböztetett helyet foglalnak el, s nemzetközileg is mind ismertebbé válnak.

Pusztaszer a honfoglalás idején volt történelmi nevezetességű esemény színhelye: Anonymus szerint a hét honfoglaló vezér itt kötött vérszerződést 896-ban, és itt zajlott le az első törvénykező gyűlés. Az ország ezeréves fennállása ünnepének évében emlékművet emeltek itt; majd 1945-ben itt kezdték meg a földreform gyakorlati megvalósítását.

Hajdú-Bihar megye. A Tiszántúl keleti, középső részét foglalja el. Területe 6211 km², lakossága 360 000 fő (székhelye nélkül, 1968). Székhelye Debrecen megyei jogú város. A megye kereső népességének 43,4%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 18,4%-a az iparban. A városi népesség aránya (székhelye nélkül) a megyén belül 19,3%.

Felszíne teljes egészében síkság. Elkülönülő tájai: a Hajdúság lapos löszhátsága, termékeny mezősi talajjal; a Tisza és a Hajdúság között a Hortobágy fátlan, rossz talajú, vízszegény pusztája az ország legnagyobb összefüggő szikes területével; déli részén a két Sárrét, amely a Körösök és a Berettyó ártérvidéke volt mocsarakkal, lápokkal, ma már szabályozott vizekkel. A megye keleti része a Nyírség homokbuckás vidékére esik. Éghajlata szélsőséges, az évi csapadékatlag ugyan 550—600 mm, de nyári szárazsággal.

A Tisza a megyét csak kis szakaszon érinti, délen a Sebes-Körös folyik át rajta. Észak-déli irányban szeli

Debrecen központja. Háttérben a református Nagytemplom

át a Keleti-főcsatorna, mely a tiszalöki vízierőmű által felduzzasztott Tiszából kapja vizét, és 108 km hosszan halad a Hortobágy és a Hajdúság határán. A Berettyóba torkollik Bakonszegnél. Az aszályos területek öntözővízzel való ellátására, valamint esetenként olcsó tömegszállítási útvonalul szolgál. A csatornaszelvény méretei két 700 tonnás uszály egymás mellett haladását engedik meg.

Gazdasági életében — kivéve magát Debrecen városát — a mezőgazdaság az uralkodó. Az ország mezőgazdasági területéből 7,48%-kal, az ország szántóterületéből 7,11%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 896 672 kh: 516 002 ha, ebből szántó 624 507 kh: 359 381 ha, kert és gyümölcsös 20 653 kh: 11 885 ha, szőlő 13 077 kh: 7523 ha, rét 34 123 kh: 19 637 ha, legelő 204 312 kh: 117 574 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 84 543 kh: 48 652 ha, nádas 4616 kh: 2656 ha, földadó alá nem eső terület 103 499 kh: 59 560 ha, összes földterület 1 089 330 kh: 626 870 ha (1968. május 31.). Nagy a legelők aránya, de sok közöttük a sovány, szikes terület (pl. a Hortobágy). Minden művelési ág — a szántó kivételével — jóval az országos átlag alatt marad. A szikesek javításával, öntözéssel igyekeznek valamivel belterjesebbé tenni a termelést. A Hortobágy mesterséges tavai halban gazdagok. Az állattenyésztésben a sertés és a sovány legelőt is jól bíró juh tenyésztése jelentős. Állatállomány: szarvasmarha 130 468, sertés 481 874, ló 17 199, juh 513 763 (1968. március 31.).

Iparában hagyományosan az élelmiszeripar vezet, emellett azonban új iparágak is fejlődésnek indultak az utóbbi években: Debrecenben műszeripar, gépgyártás, gyógyszeripar, textilipar van. Püspökladányban növényolaj-gyártás. Országosan jelentősek azok a mélyfúrások, amelyek több helyen, főleg Hajdúszoboszló és Körösszegapáti környékén nagy földgáztelepeket tártak fel. Számos helyen tör fel termálvíz.

Települései jellegzetes nagyhatárú, tanyavilággal övezett óriásfalvak vagy mezővárosok. A Hajdúság speciális településformája az úgynevezett ólaskertes város, a nomád téli szállás emlékét őrző, sajátosan magyar település; legjellegzetesebb példája Hajdúböszörmény.

Közlekedési hálózatának sűrűsége jóval elmarad a Dunántúl mögött. Két vasúti fővonal halad át rajta: a Budapest—Szolnok—Püspökladány—Nagyvárad (Oradea) vonal, valamint a Püspökladánynál Debrecen felé elágazó, Nyíregyháza felé tartó vonal.

Székhelye Debrecen megyei jogú város, 160 000 lakossal (1969), a felső Tiszántúl gazdasági és kulturális központja. Budapest után az ország legnagyobb területű települése: 446 km². Három táj (Hortobágy, Hajdúság, Nyírség) találkozásánál fekszik. A város lakosságának 9,5%-a mezőgazdasági, 33,7%-a ipari foglalkozású. A népességnek kb. egyharmada tanyán él. Igazi alföldi város, kevés emeletes házzal, nagy területen települt. Beépített lakóterülete több mint 4000 kh: 2300 ha. A település az Árpád korban kelet-

Hortobágyi ménés

A hortobágyi „kilenclyukú” híd

Vendég a lovasiskolában — Csikós a Hortobágyon

kezett, 1211-ből említik először források, városjogát 1360-ban kapta. Jelentősége a 16. század közepétől egyre növekedett: a három részre szakadt Magyarországon Erdély, a királyi Magyarország és a török hódoltsági terület határán nagyforgalmú vásárvárossá lett. 41 céhe tömörítette a kézműiparosokat. A vagyonos kereskedő és iparos polgárok, a civisek nagy földbirtokokat szereztek, de maga a város is kiterjesztette határát. Gazdasági jelentősége megmaradt a 18. század folyamán is. Abban az időben az ország legnagyobb városa volt, 30 000 főnyi népességével, egyben jelentős művelődési központ is. Kulturális fejlődése a 16. században indult meg. A reformáció elterjedésével 1540-re a lakosság teljes egészében felvette először az evangélikus, majd a református vallást. Első református püspöke, Méliusz Juhász Péter megszervezte a református egyházat hazánkban, amelynek magyarországi központja azóta is Debrecen. 1554-ben kénytelen volt meghódolni a töröknek, és bár nehéz időköt élt át, kulturális életének színvonala nem süllyedt, hanem tovább emelkedett. 1561-ben Debrecenben is megalakult az ottani első nyomda. Az 1549-ben már virágzó felső iskolájából 1660-ban alakult híressé vált Református Kollégiuma (amely a mai egyetemnek is tulajdonképpen alapja volt). 1739-ben Debrecenben nyitották meg az ország első községi népiskoláját. A 18. század végén a Kollégiumban már magyar (és nem latin) nyelven tanítottak, és 1798-ban már magyar színház is működött a városban. Az 1848–49-es szabadságharc alatt Debrecen volt a nemzeti kormány székhelye. Az országgyűlés 1849-ben a református Nagytemplomban szavazta meg a „Függetlenségi Nyilat-

kozat”-ot, amely — a Rákóczi-szabadságharc után másodszor — detronizálta Magyarországon a Habsburg-házat. A második világháborúban 1944. októberében szabadult fel Debrecen, és 1944. december 21-én itt ült össze az Ideiglenes Nemzetgyűlés a már felszabadult magyar területek képviselőiből, és Budapest felszabadulásáig itt volt az ideiglenes kormány székhelye is. A nagymúltú város kulturális élete ma is igen jelentős. 1912-ben alapított, Kossuth Lajos nevét viselő egyetemén több fakultáson folyik a felsőfokú oktatás. A beépített területhez csatlakozó Nagyerdőben vannak az egyetemi épületek, a klinikák (melyeket földalatti folyosók kötnek össze), az egyetem két és félmillió kötetes könyvtára; Agrártudományi Főiskola, tanítóképző stb. A városban évtizedek óta jelentős a Nyári Egyetem, melynek hallgatói nagyrészt külföldiek. A város déli részén épült újjá korszerűen a több főútvonalat egyesítő pályaudvar, a Nagyállomás. Innen egyenes útvonal vezet végig a Nagyerdőig, a város szívéen át. A főutca helyenként 50 m széles. Itt van a Megyei és Városi Tanácsháza, több jelentős történeti múltú épület, valamint az Alföld legnagyobb szállodája, az Arany Bika. A mindinkább kiszélesedő sugárutat a református Nagytemplom zárja le, ez kb. 600 éves, mai alakját a múlt században kapta. Közéleiben van a Református Kollégium és Debrecen kiemelkedően sokrétű és szép anyaggal rendelkező múzeuma.

A város mezőgazdasága sokoldalú. Mintegy 25 000 kh: 14 000 ha-nyi erdőterület (nagygyrészt őshonos tölgyes) tartozik hozzá, így jelentős erdőgazdálkodást folytat. Homokos területein, amelyek a Nyírség felé terjednek, rozs-, szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelést

találunk, a hajdúsági löszháton búzát, kukoricát, takarmányféléket termesztenek, a Hortobágy fátlan pusztája az állattenyésztés, rizstermelés, halgazdaságok területe. Több állami gazdasága, kísérleti gazdasága, kertészeti és szőlészeti kutatóintézete van. A korábbi, nagy múltú kézművesség és kisipar mellett, melynek jellegzetes helyi művelői voltak a szűcsmesterek, szűrszabók, csizmadiaák, mézeskalácsosok, pipakészítők stb., 1945 után rohamosan fejlődésnek indult Debrecen ipara. Nehézipar települt ide, így gördülőcsapágygyár, orvosi műszergyár, mezőgazdasági gépgyár, finommechanikai gyár stb. A gyógyszervegyészetet Magyarország egyik legnagyobb gyógyszergyára képviseli, itt állítják elő pl. Magyarországon a penicillint. A könnyűiparból legjelentősebb a textil-, a ruházati ipar, a hajlított bútorgyár és műanyagfeldolgozó üzem. Mint mezőgazdasági termelésű terület centrumának, igen jelentős az élelmiszeripara is, nevezetesen a tej-, malom-, dohány-, húsipar, baromfifeldolgozás. Debrecen mindig jelentős közlekedési útvonalak találkozásánál feküdt, ma is a Tiszántúl északi részének közlekedési csomópontja rajta áthaladó nemzetközi útvonallal.

A Hortobágy területe 1966 óta önálló közigazgatási egységet alkot, amelynek központja ott fekszik és ott fejlődik, ahol a pusztát átszelő út a Hortobágy-folyócskát keresztezi. Itt már a 15. században is állt vendégfogadó; a mai Nagycsárdát a szekérállással együtt a 18. század végén építették. Kőhíd is került a régi fahidak helyett az átkelőhelyre 1827–33 között; ez a sokat emlegetett „kilenclyukú” híd. Végig a folyócska mentén rengeteg a vízimadár, nagy a madárvonulás is ősszel és tavasszal, ilyenkor érkeznek és indulnak — bár megfogyatkozott számban — a darvak. A pusztá jellegzetes madarai is megtalálhatók, néha még a tűzok is. Egyekhez tartozik a természetvédelmi területté nyilvánított 60 holdas, ritka növényekkel teli *Ohati-erdő*.

Debrecentől nyugatra fekszik *Hajdúszoboszló* gyógyfürdő. A középkori elpusztult település helyére Bocskai István 1606-ban mintegy 700, főleg kun származású lovas hajdút költöztetett. Ezek katonai egységek szerint telepedtek le és éltek, majd harcoltak. A hajdútelepülés sajátos jellege akkor szűnt meg, amikor a Districtus Haidonialis (Hajdúkerület) önállósága, tehát 1876-ban. Mezőgazdasági jelleggel fejlődött tovább a város, míg nem az 1920-as években feltört

Gulya a pusztán

a gyógyvíz. Ma már Hajdúszoboszló nemzetközi jelentőségű gyógyfürdő, a betegségek széles skáláját gyógyítja, ivókúra formájában is. A fürdőtelep mintegy 34 kh nagyságú, a 36–38 °C-os vizet tartalmazó medencék felülete összesen kb. 6000 m². Hajdúszoboszló lehetőségei még korántsem teljesen kihasználtak, a fürdőtelep fejlődése folyamatos.

Berettyóújfalu a két világháború között Bihar megye székhelye volt; a Budapest—Biharkeresztes—Nagyvárad (Oradea) vasút- és útvonal mellett. Ezen a tájon ritkaság a műemlék, így pl. a községben a 13. században épült román stílusú Herpályi-torony. Berettyóújfaluban van az Arany János Gyermekváros, sokszáz gyermek otthona. A Keleti-főcsatorna *Bakonszeg*-nél éri el a Berettyót. Az utóbbi években a védetség következtében elszaporodtak a bihari szikeseken a tűzokok. *Csökmő*, *Nagyráb*, *Bakonszeg* és *Komádi* határában a zsombékos részekben ütöttek tanyát, és ott költenek. Komádi mellett, *Magyarhomorogon* 9. századi magyar temetőt tártak fel; a leletek arról vallanak, hogy az akkor itt élt magyarok már nem nomád pásztorok voltak, hanem megtelepedett életmódot folytattak.

Pest megye az ország közepén fekszik, s területének nagy része az Alföldre esik, a megye északi része azonban a dunántúli és az északi országrész hegyvidékeit összekötő hegyes-dombos vidéket foglalja magában. Területe (a főváros nélkül) 6393 km². Székhelye, egyben az ország fővárosa Budapest, amelyet külön tárgyalunk. Lakossága (a főváros nélkül) 873 968 fő (1968). Kereső népességének 27,0%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 41,1%-a az iparban. A városi népesség aránya (a főváros nélkül) a megyén belül 14,6%.

Felszíne igen változatos. Kiterjed a Duna mindkét partjára, a visegrádi nagy kanyarulattól délre a Budai-hegység és a Pilis egy része mészkő- és dolomitrögeire a Dobogókővel és a Dunakanyar vulkanikus eredetű szép hegyvidékeire, a Visegrádi-hegységre. A Dunától északra a Börzsöny nagy része ugyancsak Pest megyéhez tartozik, a Vác melletti Naszályal együtt. Keleti nagyobb fele az Alföldön van, a Duna—Tisza köze homokvidékén, melyet északkeleti részén a löszös-homokos Gödöllői-dombság zár le.

A felszín változatos képének megfelelően az éghajlati viszonyok sem egyformák a megye területén. A hegységi részek csapadékosak (a Börzsönyben az évi csapadék 800 mm körüli), az alföldi rész viszont szél-sóséges, itt a tenyészidő hőmérséklete átlagosan 17 °C körül van. Délkeleti részén már csak 500 mm az évi csapadék.

Legfontosabb folyója a Duna, mely Szobtól a Csepel-sziget végéig a megyén folyik keresztül. Igen gazdag hő- és ásványvizforrásokban, különösen a Budai-hegységben.

A megye talajai a legkülönbözőbbek, a hegyvidéken erdőtalajok, másutt főként mezősi talajok, a Duna árterén öntéstalaj, a Duna—Tisza közti homokvidék talaja meszes, a Gödöllői-dombságé mészből szegény. A homokbuckák között sok a szikes.

Gazdasági életében, Budapesthez viszonyítva, nem túl jelentős az ipar. A nagyobb gyárak főleg a főváros

körzetében helyezkednek el. Bányászatában jelentős a Dunakanyar kőbányászata és a Pilisben a barnaszén-bányászat; Nagykőrös és Törtel határában nemrég feltárt kőolajat termelnek ki.

Mezőgazdasága a délkeleti, Duna—Tisza közti részen jelentős, itt a Bács-Kiskun megyéhez hasonló belterjes gyümölcs- és szőlőtermelés folyik, főleg Nagykőrös és Cegléd környékén. Nagykőrös konzervgyára ennek termékeit dolgozza fel. Az ország mezőgazdasági területéből 6,42%-kal, az országszántóterületéből ugyan-csak 6,09%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe 770 128 kh: 443 181 ha, ebből szántó 535 700 kh: 308 276 ha, kert és gyümölcsös 56 979 kh: 32 789 ha, szőlő 55 085 kh: 31 700 ha, rét 42 929 kh: 24 704 ha, legelő 79 435 kh: 45 712 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 230 409 kh: 132 592 ha, nádas 3082 kh: 1774 ha, földadó alá nem eső terület 116 428 kh: 67 000 ha, összes földterület 1 120 047 kh: 644 547 ha (1968. május 31.). Az erdőszűrség magasabb, mint az országos átlag, nemcsak a hegyek miatt, mert alföldi részein is sok az erdő. A mezőgazdaság fejlesztésében nagy jelentőségű a gödöllői kísérleti gazdaság. A fővárost különösen belterjesen gazdálkodó gyűri veszi körül, zöldség- és gyümölcstermesztéssel. Országos, sőt exportjelentőségű Diósd és Nagytétény őszi-barackja, Szentendre és környékének cseresznye- és egrestermése, a Szentendrei-sziget szamócája, a Börzsöny déli és keleti peremének málnája.

Állatállománya szarvasmarha 103 260, sertés 340 547, ló 18 624, juh 169 012 (1968. március 31.).

A megye szép hegységi tájainak nagy jelentősége van turisztikai szempontból, közel vannak a főváros-hoz, könnyen megközelíthetők. Legjelentősebb ebből a szempontból a lassanként egybefüggő üdülősávra kiépülő Dunakanyar.

A megye települései merőben eltérő képet mutatnak aszerint, hogy hegyvidéki vagy alföldi részen járunk-e. A Duna—Tisza közén a nagyhatárú, nagy lélekszámú tanyás falvak vagy mezővárosok (mint pl. Cegléd, Nagykőrös), a hegyvidékeken sűrűbben, kisebb falvak települtek.

Pest megye és az ország egyik legszebb tája a Dunakanyar. Földrajzilag úgy formálódott ki ez a táj, hogy a Duna folyása leválasztotta a Börzsönyről a Visegrádi-hegységet, és így jött létre itt hegyekkel szegett szép völgye. Kiérve a hegyek közül, a meglassadott sodrású folyó lerakta hordalékának nagy részét, felépítve a Szentendrei-szigetet. Ezt az Esztergomtól csaknem Budapestig tartó folyóvízgyert nevezzük tulajdonképpen Dunakanyarnak, ez fejlődött újabban különböző természeti, gazdasági és településföldrajzi hatások alatt egységes üdülő jellegű tájjá. Kapujának a Gerecse északi oldalán, a Duna partján települt Esztergom városát tekinthetjük, amely nyugat felé viszont a Kisalföld kapuvárosa.

Esztergomtól keletre haladva a folyó beér a hegyek közé, a táj egyre szépül. Az Ipoly torkolata után Zebegény, a régóta látogatott fürdő- és üdülőhely következik a bal parton, majd a Szent Mihály-hegy, a Börzsöny része erős déli hajtókanyarra kényszeríti

a Dunát. Szemben vele fekszik Dömös, amely kiindulópontja a Visegrádi-hegységbe és a Pilisbe vezető, legtöbb úton nagy gyakorlatot kívánó gyalogtúráknak. Az evezés innen lefelé nagy jártasságot kíván a víz erős sodra és a kiszámíthatatlan zátonyok miatt. A jobb parton tovább Visegrád, szemben vele Nagymaros következik, mindkettő régi üdülőhely. Visegrád jelentős műemlékekkel rendelkezik. A falu fölött meredeken emelkedő Várhegyen a 13. században épült a fellegrvár, a partig lefutó várfallal, a parton hatalmas restaurált lakótoronnyal. A 14. században egy ideig királyi székhely volt. A 15. században Mátyás király a Dunaparton az akkori Európa egyik legnagyobb és legszebb, 350 szobás reneszánsz kastélyát építette, ennek egy feltárt részét helyreállították. Visegrádra a pusztulást a török hódoltság, majd a bécsi kormány rendelkezései hozták; 1702-ben robbantották fel fellegrvárát. A várromtól igen szép kilátás nyílik a Dunavölgyre és a környező hegyekre. A Várheggyel szomszédos csúcson, a Nagyvilámon korszerű turistaház van, idáig vezet Visegrádtól a modern autópálya. Visegrád számos üdülője, szanatóriuma mellett egyre nagyobb idegenforgalmat bonyolít le (bár vasútállomása Nagymaroson van); ennek kielégítésére nagyarányú útépitkezés, településrendezés folyik.

Visegrád után két ágra, a váci és a szentendrei ágra szakad a Duna és közrefogva a Szentendrei-szigetet, lassan délre fordul. Ezeket a részeket már sűrűn látogatják a budapesti csónakházakból induló evezősök. A váci Duna-ágban, a bal parton szép üdülőhely Nógrádverőce, sok börsönyi túra kiindulópontja. A Dunakanyar legnagyobb városa Vác, a 11. században alapított püspökségek egyikének a székhelye. Számos műemléke és hangulatos, főleg barokk stílusú belvárosa emlékeztet múltjára, jelenét pedig sok jelentős ipartelepe (a hajógyár, fotokémiai ipar, híradástechnikai gyár, cementgyár) mutatja.

Vác oldalán egészen Dunakesziig, ahol már megjelennek a Pest közelségét jelző ipartelepek, egymást követik, láncolatosan egybeépülve az üdülőtelepek (Alsó- és Felsőgöd stb.).

A szentendrei Duna-ágban Dunabogdány után Tahitófalu (híddal a Szentendrei-szigetre), majd a hegyoldalra felkapaszkodó Leányfalu következik, gyönyörűen művelt kertjeivel, szép villáival és hétvégi pihenőházakkal. Fejlesztése, kiépítése ugyancsak folyamatban van.

A jobb parton, dombokra is felhúzódva fekszik Szentendre, számtalan tornyával. A római korban épült Ulcisia Trajana (Ulcisia Castra) helyén kelet-

A Dunakanyar, nyugatról

A Dunakanyar hegyei: a Szentmihályhegy és a Hegyestető a Börzsönyben — Dunakanyar. Előtérben a visegrádi felfalvár

kezett középkori városka a török időkben elnéptelenedett, majd — dunai fekvésének gazdasági előnyeit felismerve — a török elől menekült rácok népesítették be. A közülük kikerült gazdag hajósgazdák egykori lakóházai, a szerb püspöki palota, sok görögkeleti templom — ezek Szentendre műemlékei, a római őrtorony maradványa mellett. A várost gyümölcsösök övezik, főleg cseresznye, egres, alma. Mind maga a város, mind környéke festői témákban gazdag lévén, művésztel is működik itt. A várost a Dunakanyar központjává kívánják fejleszteni.

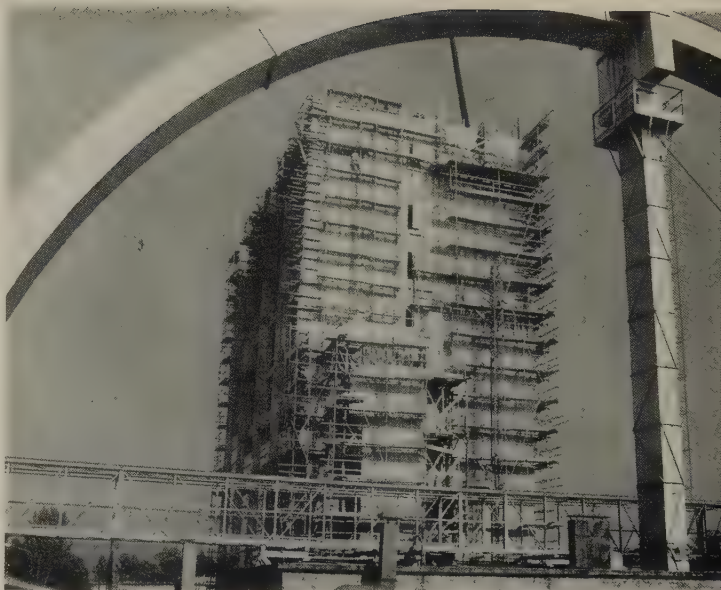
Szentendre alatt, Békásmegyertől a folyóparton csaknem Óbudáig összefüggően sorakoznak egymás mellé a csónakházak, ez a fővárosi evezős sport legjelentősebb kiindulópontja, az úgynevezett Római-part. A vízi sportokon kívül, távolabb a folyóparttól három nagy strandfürdő is szolgálja az üdülést: Pünkösdfürdő, Csillaghegy és Rómaifürdő.

A szentendrei Duna-ágban, valamivel a Római-part fölött van a Lupa-sziget, mindkét oldalán szép kertekben épült, Dunára néző nyaralóházakkal.

A Szentendrei-sziget a Visegrádi-szoros kijáratától Újpest magasságáig húzódik, mintegy 80 km² területtel. Négy község épült rá; Kisoroszi, Tótfalu (Tahitótfalu egy része), Pócsmegyer és Szigetmonostor. Állandó rév- és kompjáratok, valamint Tahitótfalunál hid köti össze a túlsó parttal. Vegyes faállományú, főleg nyárfaerdők, néhol árvalányhajas, félig kötött futóhomok borítja. A falvak, különösen Pócsmegyer és Szigetmonostor körül zöldségfélék, gyümölcsöt (szamóca) és gyenge homoki bort adó szőlőt termelnek. Az evezősök kedvelt kirándulóhelye a sziget, a váci oldalon Horány és Surány hétvégi pihenő és kirándulótelepek; Szentendrével szemben ivóvízfelvevő csónak kikötőt létesítettek. A szigeten a főváros vízműveinek számos kútjából biztosítják Budapest ivóvízellátását.

A Dunakanyar közlekedési viszonyai jók; a váci oldalon Budapest és Szob között vasút, műút és autóbuszjárat halad, a szentendrei oldalon Szentendrétől helyi érdekű vasút, Budapest—Esztergom között pedig autóbuszjárat biztosítja a közlekedést.

Pest megye nagyon eltérő jellegű tájakat foglal magában, csaknem zord hegyvidékeket éppúgy, mint a legjellegzetesebb alföldet. Nagy-Börzsöny a Börzsöny-hegység nyugati peremén, szép természeti környezetben fekszik. Valamikor jelentős volt itt a bányászat, aminek ma már nyoma sincs. Egyik legszebb Árpád-kori műemlékünk a 13. századból származó, fallal kerített famennyezetes templom, szép ikerablakos toronnyal. Gótikus stílusú a 15. századi ún. bányásztemplom. Vácrátót 42 holdas arborétuma a maga rendezettségében nemcsak szép, hanem a következetes gyűjtőmunka nyomát is magán viseli. Üvegárai is különösen gazdagok. Főtt nevezetessége a Gyermekváros, csaknem ezer lakójával. Gödöllő, már csak Budapest

Vác. A FORTE Fotokémiai Ipar épülete

közelsége miatt is, egyre jelentékenyebbé váló városka. Régebben csak a jellegzetes magyar barokk stílusban (18. század vége) emelt főúri, később uralkodói kastélya tette híressé. Ma már egyetemi város az Agrártudományi

Szentendre. Barokk terecske a Tanácsházzal

Egyetemen és több mezőgazdasági jellegű kutató-intézettel.

Budapest távolabbi környékének legjobban látogatott üdülőterülete a Pilisben a *Dobogókő*, amelyen kényelmes turistaházakat, vikendtelepeket találhatunk, sőt állandó lakosai is vannak. A kilátóteraszról nagyon szép panorama tárul elénk; kellő megvilágítás esetén a Vadállóköveket, a Duna áttörését, távolabb, a határon túl szép időben a selmecbányai Szitnyát, általában a környező hegyeket láthatjuk 700 m magasból. Ha Pomáz felől igyekszünk a tető felé, az út *Pilisszentkereszten* át halad, ahol az erdő egy középkori ciszterci kolostor romjait rejt. Itt ölték meg Meráni Gertrudot, II. András feleségét az idegen királyné ellen összeesküvők.

Budapestről autóbusszal ugyancsak könnyen megközelíthető *Zsámbék*, és messzire látszik a dombon álló impozáns méretű késő román és gótikus átmeneti stílusban épített templom, két homlokzati toronnyal, három hajóval. A franciás, könnyed, arányosan szép épület az 1763. évi földrengés óta romos, befedetlen, egyik toronysisakja is hiányzik. A mellette állott kolostor kis része megmaradt. Budapesttől délre fekszik, határközségként *Érd*, ez a terjedelmes, a Dunától a Tétényi-fennsíkig elnyúló település, a legkülönbözőbb korszakokban épült részeivel. Mátyás-korabeli műemléke volt a Diósd felé eső részen az ún. Kutyavár (néhány falmaradványa áll), állítólag a király vadász-kutyáinak telepe. Az ófaluban a Duna mellett áll a három magyarországi minaret egyike; ez csak 15 m magas, csonka.

Pest megye alföldi tájainak két jellegzetes városa Nagykőrös és Cegléd. *Nagykőrös* már 500 évvel ezelőtt oppidum (mezőváros) volt, a török időkben mint kőházváros vésztele át. Az 1848–49-es szabadságharc után kilenc évig az itteni liceumban tanított Arany János. Zöldség- és gyümölcsstermelő város, mezőgazdasági nyersanyagot feldolgozó iparral. Határában kőolaj-előfordulás és hévizek vannak.

Szabolcs-Szatmár megye. Magyarország északkeleti határán terül el. Területe 5936 km², lakossága 543 000 fő (1968). Székhelye Nyíregyháza járási jogú város. Kereső népességének 57,4%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 10,9%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 12,8%.

Felszíne csak részben síkság (Szamoshát, Rétköz), a Nyírség homokbuckás vidék, itt van az Alföld legmagasabb pontja (182 m). A nyírségi futóhomok ma már csaknem teljesen megkötött. A homokbucka-sorok észak-déli irányúak, közöttük sok a szikes tó (pl. a nyíregyházi Sóstó). Helyenként lápok vannak, mint pl. az aporligeti Bátorliget, rendkívül gazdag növény- és állatvilággal, számos jégkor utáni maradvány-fajjal.

Éghajlata szélsőséges, de a csapadék a megye túlnyomó részén magasabb az alföldi átlagnál, 600–700 mm. Uralkodó szélirány az északi.

A Tisza Szabolcs-Szatmár északi részén éles könyökkel kerüli meg a Nyírséget. Dombrádtól hajózható. A keleti részen igen sok a vízfolyás (Túr, Szamos, Kraszna). Tiszalóktól indul ki a Keleti-főcsatorna.

Természetes növénytakarója — keleten a mocsári, a Nyírségben a homoki, a Tisza mentén az ártéri növénytakarások — ma már csak foltokban van meg.

Az alacsony- és közepes öntés- és réti talajok vannak, a nyírségi homokon savanyú erdőtalajok, melyek lassan mezősségbe mennek át. A megye nyugati részén löszön kialakult mezősségi talaj van, foltokban szikesekkel. A Tiszát öntéstalajok kísérik.

Gazdaságában az ipar másodrendű, főleg élelmiszeripar, vegyipar, dohányfermentáló, burgonyakéményítőgyár, Tiszavasváriban vegyészeti gyár, mely pl. nyersmorfint gyárt mákgubóból stb. Az ország iparban foglalkoztatottainak még 1%-a sem dolgozik Szabolcs-Szatmárban az iparban.

A mezőgazdasági termelés a változatos talajviszonyok következtében sokféle, erősen specializált. Az ország mezőgazdasági területéből 7,04%-kal, az ország szántóterületéből 7,10%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe 843 881 kh: 485 623 ha, ebből szántó 623 989 kh: 359 083 ha, kert és gyümölcsös 83 981 kh: 48 328 ha, szőlő 16 661 kh: 9588 ha, rét 37 555 kh: 21 611 ha, legelő 81 695 kh: 47 013 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 83 352 kh: 47 966 ha, nádas 1048 kh: 603 ha, földadó alá nem eső terület 98 279 kh: 56 556 ha, összes földterület 1 026 560 kh: 590 748 ha (1968. május 31.). Az ország rozstermelésének kb. 15%-a, a burgonyának kb. 20–25%-a, a napraforgónak kb. 30%-a, a dohánynak mintegy 40–44%-a származik Szabolcs-Szatmárból. A terméshozamok meghaladják az országos átlagot. A túlnyomórészt szakszerűen kezelt, elsőrendű minőségű állami nagyüzemi gyümölcsösök gyümölcsfa-állománya jelentős; pl. almafa 2,5 millió, az ország almafa-állományának 20%-a (1961). Az állatállomány száma nagy; szarvasmarha 158 341, sertés 391 785, ló 22 943, juh 260 189 (1968. március 31.). Az állami gazdaságok az összterületnek több mint 24%-án gazdálkodnak (jóval az országos átlag fölött).

Szabolcs-Szatmárban közepes nagyságú falvak vannak, sok közülük városias jellegű, mint pl. Kisvárd, Nagykálló, Mátészalka. Tanyavilág van ugyan a Nyírségben, azonban a tanyák nem elszórtan, hanem egy-egy csoportban települtek, ezek az úgynevezett bokortanyák.

Közlekedéshálózata meglehetősen ritka; egy nemzetközi fővonal vezet át rajta a Szovjetunió felé, Záhony határállomással, amely egyben az áruk átrakódóhelye.

Szabolcs-Szatmár megye székhelye *Nyíregyháza* járási jogú város 65 000 lakossal (1967), nagy határral (164 km²), ahol a mezőgazdasági népesség egy része a bokortanyákon él. Határának homokos talaján rozsot, burgonyát, napraforgót termelnek, a jelentős területet elfoglaló alma és szilva mellett, öntözéses nagy kertészete van, valamint homokjavító kísérleti telepe. Árpád kori település. Gyors fejlődése a vasút kiépülésével a 19. század második felében indult meg. Városmagja a Nyírség összefutó útvonalainak találkozásánál alakult ki. Ipára országos viszonylatban nem jelentős; főként élelmiszeripar (növényolaj, szesz-, ma-

lomipar), 1950-ben létesült dohányfermentáló üze me dolgozza fel a Nyírség tekintélyes dohánytermelésének nagy részét. Országosan jelentős közoktatási intézménye a Tanárképző Főiskola. Határában Sóstó-gyógyfürdő üdülőhely, gyógyhatású, szikós vizű tóval, 24 kh: 14 ha-nyi tölgyerdős, szépen ápolt parkban. Nagykállóban működik az ország egyik legmodernebb dohány-száritó és feldolgozó üze me. Nyírbátor értékes műemlékei jelentősek. Két későgótikus temploma közül a hálóbcltozatos református templom fából faragott korareneszánsz stallumai, az úgynevezett „nyírbátori stallumok” a műfaj ritka szép termékei.

Aporliget mellett fekszik a kb. 100 kh kiterjedésű *Bátorligeti-ösláp*, jégkorszaki maradvány-fajokkal, az ország egyik legérdekesebb természetvédelmi területe. *Tiszaölktől*, a nagy duzzasztóműtől indul a Keleti-főcsatorna a Körösök felé, a legaszályosabb területeket szelve át. *Nagykálló* 1875-ig Szabolcs megye székhelye volt. Egykori végvárát a császári csapatok lerombolták.

Szolnok megye. Az Alföld központi részén, a Tisza középső folyásánál fekszik. Területe 5571 km², lakossága 448 000 (1968). Székhelye Szolnok járási jogú város. Kereső népességének 43,9%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 22,2%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 42,8%.

Felszíne tökéletes síkság. Északnyugati része a Jász-ság, többi a Nagykunság területe.

A múlt századi folyószabályozások, ármentesítési munkálatok előtt a megye legjobb területe a Tisza szabad ártere volt. A folyók löszös iszapot raktak le itt, amelyen jó termőtalaj képződött, de a folyószabályozások után nagy területek el is szikesedtek.

Magas hőmérsékleti átlagokat mutató, csapadékban szegény (évi 500 mm alatt) aszályos vidék. Az ország egyik legextenzívebb művelésű területe (a Jász-ság helyzete ennél valamivel jobb).

Gazdasági életére jellemző, hogy a kenyérgabona fő termelési körzete volt (1945 előtt pl. Kisújszállás határában közel kétharmad részben búzát vetettek, egyharmad részben kukoricát) és az ma is. Öntözhető részein rizstermelés folyik. A Tisza menti gyepterületek jó legelői jelentősebb szarvasmarhatartás alapját adják.

Az ország mezőgazdasági területéből 6,93%-kal, az ország szántóterületéből 7,82%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe 861 755 kh: 478 645 ha, ebből szántó 687 621 kh: 395 301 ha, kert és gyümölcsös 18 195 kh: 10 471 ha, szőlő 12 192 kh: 7016 ha, rét 15 292 kh: 8800 ha, legelő 98 455 kh: 56 657 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 36 371 kh: 20 930 ha, nádas 1812 kh: 1043 ha, földadó alá nem eső terület 107 448 kh: 61 833 ha, összes földterület 977 386 kh: 562 451 ha (1968. május 31.). A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése során a Nagykunság sok mezővárosa az elsők között szerveződött termelőszövetkezeti várossá. Állatállománya: szarvasmarha 134 991, sertés 483 201, ló 14 503, juh 262 429 (1968. március 31.).

A megye 1950 óta bizonyos mértékben iparosodik. Legfontosabb ipari üze me i a már korábban működő

Szolnoki Cukorgyár és a martfői Tisza Cipőgyár, a Tiszamenti Vegyiművek kénsavgyára Szolnokon (ez tovább bővült szuperfoszfát műtrágya-gyárral), a Jászberényi Aprítógépgyár, a törökszentmiklósi Mezőgazdasági Gépgyár, a szolnoki MÁV Járműjavító, a szolnoki papírgyár (szalmacellulóz-üzemmel), a törökszentmiklósi Baromfifeldolgozó Vállalat, Jászberényben hűtőszekrény-gyár stb. Mindezek mellett néhány háziipari ág évszázados múltra tekint vissza, így pl. a fazekasság, különösen Mezőtúron.

Települései legnagyobb részét egymástól igen távol fekvő, nagyhatárú óriásfalvak vagy mezővárosok.

A folyószabályozások előtt a főbb útvonalaktól távol esett, csak a Tisza volt jelentős mint víziút. A vasútak kiépülése óta közlekedése igen megjavult, két fontos nemzetközi vasút és útvonal is vezet át rajta a helyi közlekedés-hálózaton kívül, mely az ország többi területéhez viszonyítva meglehetősen ritka.

A megye székhelye a Tisza partján *Szolnok* járási jogú város, az Alföld szívében, a Zagyva torkolatánál. Mint a legfontosabb tiszai átkelőhely, két közúti és vasúti híddal, forgalmi helyzete igen előnyös. Az Alföld mezőgazdasági termelésének is egyik gyűjtőhelye. Területe 177 km², jelenlegi (1967) 61 000 főnyi népessége 1949-hez képest több mint 50%-kal növekedett. Viszonylag magas a közlekedési és kereskedelmi dolgozók százalékos aránya. Már a rómaiak idejében kereskedelmi település volt a helyén, a középkorban élénk forgalmú sólerakóhely volt. A város a honfoglalást követően az itt talált földvár mellett alakult ki. Mind a török időkben, mind az ország területén folyó későbbi szabadságharcok és háborúk idején sok károsodás érte. Utoljára 1944-ben, bombatámadások rombolták erősen főként nagyfotosságú pályaudvarát, amelyet azóta teljesen újjáépítettek. A régi vár helyén van a város központja, ahol a századforduló stílusában épült középületek mellett új lakó- és gazdasági negyedek épültek. Sokmedencés gyógyfürdőjét és strandját hévíz táplálja. A város határában kőolajat és földgázt tártak fel. Szolnok az elmúlt évtizedekben gyorsan iparosodott. Legjelentősebb ipari üze me i (főként a központi városrésztől délre) a cukor- és papírgyár, fehérjefeldolgozó takarmánygyár, valamint kénsav- és műtrágyagyár, az úgynevezett Tiszamenti Vegyiművek, amely kibontakozó vegyiparunk egyik jelentős telepe. A Zagyva torkolatához közel fekszik a két világháború közötti időkig a magyar képzőművészetben jelentős szerepet játszó Művésztelep.

Észak-Magyarország. A Duna nagy magyarországi kanyarulatától Sátoraljaúj helyig, az Alföld és a magyar—csehszlovák határ között terül el. Legnagyobb része hegyvidék, az ország legmagasabb csúcsával, a mátrai Kékestetővel (1015 m), de a völgyekben az alföldi jellegű felszín, különösen a Sajó mentén mélyen benyomul a hegyvidék területére.

Hegységi részei: a Börzsöny, a Cserhát, a Kancs és Medves, a Mátra, a Bükk, az Aggteleki-karszt és a Zempléni-hegység, egységes néven az Északi-középhegység. Legnagyobb dombvidéke a Cserhát,

három medencéje a Nógrádi-, a Borsodi- és az Abaúji-medence.

Földtörténeti kialakulása hosszú időn át több fázisban zajlott, többször elöntötte a tenger is (ennek eredménye pl. az ország egyedülálló felszínalakítási nevezetessége, a Bükk 900 m magasra emelkedő, nagy területű karsztos mészkőfennsíkja és az Aggteleki-karszt, hatalmas cseppkőves barlangjaival). Később több fázisban erős vulkáni tevékenység jelentkezett, amely nagy mennyiségű andezit- és riolitlávát és tufát rakott az üledékes rétegekre (Börzsöny, Cserhát, Mátra, Zempléni-hegység, Karancs). Későbbi földmozgások mind a hegységeket, mind a medencéket feldarabolták.

Ásványi *nyersanyagkincsei* sokfélék és értékesek számunkra, bár mennyiségük abszolút értelemben nem sok. Kevés nemesfém-, színesfém- és vasérc, közepes minőségű barnakőszén, lignit, kevés kőolaj, üveghomok, kvarcit, kovaföld, kaolin, bentonit, perlit, trasz, tűzálló agyag, gipsz, építő- és útburkoló-kő. Itt van az ország egyetlen vasércbányája. Sok a gyógyforrás, gyógyvíz is.

Észak-Magyarország a legzordabb *éghajlatú* ország-részünk. Az évi középhőmérséklet a medencékben 7,5–8 °C, a Mátra és Bükk tetőin 5–6 °C. A júliusi középhőmérséklet 20 °C körüli, a januári –2 °C alatti. A napsütés közepes tartamú, évi 1800–1900 óra, a magasba emelkedő Mátra csúcsain azonban jóval több. A tenyészidő hőösszege az egész országban itt a legalacsonyabb, 2900 °C alatt van. Az országban itt van a legtöbb téli nap (40 felett) és a legkevesebb hőségnap (10 alatt). Itt jelentkezik legkorábban és múlik el legkésőbb a fagy. A nyár az egész országban itt a leghűvösebb, de tele enyhébb az Alföldénél. A hegységekben bőséges a csapadék (évi 700–800 mm), a medencékben valamivel kevesebb (600–650 mm).

A karsztos fennsíkok belseje vízben szegény, peremeiken viszont bővízű források fakadnak. A hegyvidék peremén a mélyből felszálló, melegvízű források vannak, ezeknek hőfokát sokszor a beléjük keveredő karsztvíz hűti. Legnagyobb folyói: a Dunába ömlő Ipoly, amely egy szakaszon országhatár is, valamint a Hernáddal egyesült Sajó, amely a Tiszába

Mátra. A Saskő a Kékestetőről

Szanatórium a Mátrában

torkollik a többi, az Alföld felé siető kisebb vízfolyással együtt. Jelentős állóvíze Észak-Magyarországnak nincs, csak néhány kisebb tőzegmoha-láp, a Rakacavíztároló és a Bükkben a mesterséges Hámori tó, valamint az Aggteleki-karsztban az ugyancsak mesterséges Jószaíi tengerszem.

Talajai főleg erdőtalajok. A Hernád völgyében az ország legészakibb elhelyezkedésű feketeföld-talajait találjuk. A folyóvölgyekben kevés öntés- és réti talaj van.

Növénytakaró. Ez az országrész Magyarország legerdősebb tája, az erdőszűtség 20—25 %-os. A hegységeket, sőt a dombvidékek nagy részét is összefüggő, zárt erdőtakaró, főleg tölgyes és bükkös, helyenként ültetett fenyves borítja. Az északi oldalakon, de főleg a Zempléni-hegységben a természetes növénytakaróban már kárpáti flóraelemek is feltűnnek. A gyepterületek dús fűvűek, csak az északi medencék növényzete csenevész, itt a legelők is soványak.

Észak-Magyarország gazdasági életében a mezőgazdaság háttérbe kerül, annál nagyobb a jelentősége az iparnak. Egyik legnagyobb ipari körzetünk, az úgynevezett *Északi Iparvidék* fekszik főleg a hegység-vonulat északi részén levő medencék és dombvidékek területén (közigazgatásilag nagyjából megegyezik a három észak-magyarországi megye területével, leszámítva azok déli, az Alföldhöz tartozó részeit). Fő iparvárosai: Miskolc és a vele egyesült Diósgyőr és még néhány település, továbbá Ózd és Salgótarján. Nehézipara, elsősorban vaskohászata és bányászata, továbbá energiatermelése országos jelentőségű. Jelentős ásványi kincsekkel rendelkezik. A szén nagy mennyiségben, közepes minőségben fordul elő a borsodi és nógrádi szénmedencében. A Mátrája nagy lignittelepeit jórészt külszíni fejtéssel bányásszák. Kis mennyiségű kőolajat hoznak fel Eger mellett, Demjénél. Elektromos energia termelésére

Bányhorváti Árpád kori temploma

szolgálnak kisebb vízierőművek a Hernádon Gibárt és Felsődobbsza, a Sajón Kesznyéten mellett; a fontosabb hőerőművek a szénbányászatra és lignitre települtek: a Borsodi Hőerőmű Kazincbarcikán, a Mátravideki Erőmű Lőrinciben. Az ország egyetlen vasércbányája (limonit, sziderit, ankerit) Rudabánya. Az érc átlagos vastartalma (bányanedves súlyra számítva) 26,4%; kohászatunk szükségletének csak kb. 20%-át fedezi. A gyengébb ércek gazdaságos felhasználásának elősegítésére Rudabányán ércpörkölő és dúsító üzem létesült. Cink- és ólomérc-bányászat és annak dúsítása folyik a Mátraalján, Gyöngyösorosoziban. Csekély mennyiségű arany-, ezüst- és széntermelés Recskén, a Mátrában. Építő- és útburkoló követ fejtenek a Bükkben (mészkö), bazaltbánya van Salgótarján mellett Somoskőn, andezitbánya a Mátrában és a Zempléni-hegységben (Tokaj, Tállya, Tarcal). Riolitot fejtenek a Mátrában, Gyöngyössolymoson és a Zempléni-hegységben. Gabbró és diabáz van Szarvaskőn, kvarcitot Mádon bányásznak, bentonitot Istenmezején, Komlós-

kán. Jelentős az ország egyetlen kaolin-előfordulása a Zempléni-hegységben: Szegilongon, Mádon, Füzéradványban bányásszák.

A vas- és acélkohászat központja Miskolc Diósgyőrrel (itt van a hatalmas Lenin Kohászati Művek), valamint Ózd. A Lenin Kohászati Művek — mely az ország legnagyobb vas- és acélgyártó üzeme, az első magyarországi kohászati üzem, amely földgáztüzeléssel dolgozik (Romániából importált földgázt használ fel). Hengereltáru-termelés folyik Miskolc—Diósgyőrött, Ózdon, Borsodnádason, drótygyártás Miskolcon és Salgótarjánban. Ugyancsak Miskolcon gyártanak munka- és erőgépeket, kazánokat, vasszerkezetet. A Salgótarjánhoz csatolt Zagyvapálfalván bányagépgyártás folyik. Nitrogén műtrágyát gyártanak Kazincbarcikán, ugyanitt PVC-üzem is létesül. Fejlett az építőanyagipar is: cementgyárak vannak Nagybátonyban, Bélapátfalván, Lőrinciben, Miskolc—Hejőcsabán, Kazincbarcikán. Egyik jelentős cementgyárunk a DCM (Dunai Cement- és Mészművek) a Vác fölötti Naszály oldalában. Tűzálló téglát gyártanak Miskolc—Diósgyőrött és Ózdon. A nagy hőigényes üveggyárak a szén-előfordulások közelébe települtek: Salgótarján—Zagyvapálfalva, Sajószentpéter, Parádsasvár, Miskolc. Kerámiát Hollóházán gyártanak. Cellulózgyártás (textilhulladékból) és papírgyár van Miskolc—Diósgyőrött.

A mezőgazdaság Észak-Magyarországon a hegyvidék északi és déli oldalán igen eltérő jellegű. Az északi területek határozottan extenzív művelésűek, itt az extenzivitás a rossz talajviszonyokat követi. Jellemző extenzív vonás a kenyérgabona viszonylag nagy vetésterülete a rossz körülmények ellenére is. Az Északi-középhegység déli lábánál viszont igen intenzív, fejlett gyümölcs- és szőlőművelés terülnek el az Alfölddel érintkező peremen. Itt alakult ki a gyöngyösi, az egri és a világviszonylatban is jelentős tokaj-hegyaljai borvidék. Az Alföld felé nyúló völgyekben sok helyen messzire felnyúlik a gyümölcsstermesztés. Mindenütt előfordul a gabona mellett a burgonya és a zöldség, és sokoldalú, de nem intenzív az állattartás.

Közlekedési szempontból Észak-Magyarország nincs előnyös helyzetben, mert a Budapest—Miskolc—Hidasnémeti—Kassa (Košice) fővonal jórészt a peremen fut, és a hegyek közötti és mögötti völgyeket és medencéket szárnyvonalak csatolják a fővonalakhoz. Közúti hálózata sem kielégítő, legfeljebb a Mátráé, amelyet számos autóbúsjárat köt össze a fővárossal, lábánál pedig az ország egyik legnagyobb autóbúsjá-közlekedési csomópontja, Gyöngyös fekszik.

Észak-Magyarország területén kis- és közepes nagyságú településeket találunk. A sűrűn települt, egészen apró falvak Nógrád egy részére jellemzőek. A települések a felszín adottságait követve a hegyek lábánál vagy a völgyekben, medencékben helyezkednek el. A Mátrában, 800 m felett van az ország legmagasabban fekvő állandó települése. Nagyobb városokká a medenceközpontok (Salgótarján, Ózd, Miskolc) fejlőd-

tek, főleg gazdasági jelentőségük révén. A telepített ipar növelte szocialista várossá az utóbbi években Kazincbarcikát.

Észak-Magyarország megyéi: Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék, s Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolc megyei jogú város.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Magyarország legészakibb megyéje, az országrész keleti felén. Területe 7247 km². Egyike legnagyobb megyéinknek. Lakossága (Miskolc nélkül) 594 000 fő (1968), székhelye Miskolc megyei jogú város. A megye kereső népességének 30,3%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 35,3%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül (Miskolc nélkül) 19,6%.

Felszínének legnagyobb része változatos hegyvidék. Itt van a Bükk zöme (legmagasabb pontjai azonban a megyén kívül esnek). A Bükk barlangjai igen gazdagok értékes ősrégészeti leletekben, az úgynevezett bükki kultúra emlékeiben. A barnakőszén-telepekben gazdag Sajó-medence vagy Borsodi-medence választja el az Aggteleki-karszttól, mely 600 m-ig

emelkedik. Itt van Európa egyik legnagyobb és legszebb cseppkőes barlangja, a Baradla vagy Aggteleki-cseppkőbarlang. Hossza a mellékágakkal együtt mintegy 24 km, legnagyobb terme, az Óriás-terem 120×30×40 m. A barlang felső járatait nagy méretű és változatos alakú cseppkőek töltik ki. A 25 m magas úgynevezett Csillagvizsgáló a Föld eddig ismert legmagasabb álló cseppkőve. A barlangot az ősember lakta, régészeti leletekben gazdag. Ma már nagy részét kiépítették az idegenforgalom számára. Közeliében van az ugyancsak cseppkőes Béke-barlang. A megye termékeny, alacsony dombvidéke a Hernád völgyével határolt Cserehát, ezen halad keresztül a kis, 22 km-es Rakaca patak. Ennek vizét felhasználva épült Magyarország legnagyobb víztárolója; a völgyelzárógát mögötti, 11 m legnagyobb mélységű, mesterségesen duzzasztott, 450 kh: 259 ha vízfelületű tó 5—5,2 millió m³ vízmennyiséggel rendelkezik. A megye keleti részét a vulkanikus eredetű Zempléni-hegység foglalja el. Legmagasabb pontja a Nagy-Milic, 896 m. Értékes bányakincsekben, gyógyvizekben gazdag. A legjobban megmaradt

Miskolc—Diósgyőr, „a vas városa” az Északi-középhegységben

A Tiszapalkonyai Hőerőmű

vulkáni forma a hegység területén a déli, magános Tokaji-hegy, déli lejtőin a lösszel kevert vulkáni málladékon világhírű bort adó szőlő terem; a Hegyalja borvidékének egyik legértékesebb része. A megye déli peremén a Matyóföld, a Taktaköz és a Bodroghöz termékeny alföldi tájai csatlakoznak a hegyvidékekhez.

A megye éghajlata egészében jóval hűvösebb és csapadékosabb az országos átlagnál, ennek következtében nagy összefüggő erdőségei vannak. A Hernád és Bódva folyók völgyében és a Csereháton pl. a tenyész-

időszak középhőmérséklete $16-17^{\circ}\text{C}$ körül van, a Sajó-medencében még hűvösebb, csak a déli részek melegebbek. A csapadék megyei átlaga évi $550-600\text{ mm}$.

Folyóvízei — a kisebb patakokon kívül — a Sajó, a Bódva, a Hernád, a Bodrog és a hosszú szakaszon megye határként futó Tisza. Természetes állóvíze nincs, mesterségesen duzzasztott tava Miskolcnál a Hámori-tó, Jósvalónél a tengerszem és a Rakaca patak víztárolója.

A talajok főleg erdőtalajok (északon rendzina), a völgyekben réti és öntéstalajok.

Ködös reggel a Bükkben

Gazdasági életére jellemző, hogy Budapest után az ország legiparosodottabb területe és az Északi Iparvidék legjelentősebb része. Ásványi nyersanyagkészletére települt nehézipara, mely 1945 után rohamosan fejlődött. Barnaköszén-bányászat folyik a sajóvölgyi és az ózdi medencében. A Bükkalján lignit fordul elő és kőolaj. Itt van egyetlen vasércbányánk, Rudabánya. A Zempléni-hegységben kaolint, bentonitot, perlitet bányásznak. Kőbányászata is nagyarányú a Bükkben és a Zempléni-hegységben. Ásványos gyógyvíz van Erdőbényén, ásványos hévíz Alsókékeden, Bükkszéken, hévíz Kácson, Miskolc—Tapolcán. Vaskohászata, főleg Diósgyőrött és Ózdon, a hazai nehézipar legrégebb bázisa. Lemezgyár Borsodnádason működik. A szénbányászatra telepítették Kazincbarcika erőművét és egyre fejlődő vegyiparát (műtrágyagyártás). Hőerőművek vannak Ózdon és Miskolcon, valamint Tiszapalkonyán. Az ipar újabb energiaforrása a Romániából Tiszapalkonyára, illetve Diósgyőrbe vezetett földgáz. A nehézipar további fejlesztésére Miskolcon műszaki egyetem létesült. Az építőanyag-iparban jelentős Miskolc—Hejőcsaba cementgyára, Mályi téglagyára és a miskolci és sajószentpéteri üveggyár. Hollőházán régi, szerény méretű kőedénygyár van. Fűrésztelepek sokfelé működnek.

Könnyűiparának jelentős telepe a diósgyőri papírgyár. Cukor- és csokoládégyár van Szerencsen, dohány-

gyár Sátoraljaújhelyen. Legjelentősebb háziipari szövetkezete Mezőkövesden a régi matyó hímzéseket eleveníti fel.

Mezőgazdaságának termékei a megye lakosságának ellátására nem elegendők. Az ország mezőgazdasági területéből 7,02%-kal, az ország szántóterületéből 6,29%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt terület összesen 842 227 kh: 484 671 ha, ebből szántó 552 935 kh: 318 194 ha, kert és gyümölcsös 46 775 kh: 26 917 ha, szőlő 25 161 kh: 14 479 ha, rét 58 433 kh: 33 626 ha, legelő 158 923 kh: 91 455 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 275 558 kh: 158 574 ha, nádas 1497 kh: 861 ha, földadó alá nem eső terület 104 004 kh: 59 851 ha, összes földterület 1 223 286 kh: 703 957 ha (1968. május 31.). A szántó aránya alacsonyabb, az összefüggő erdőterületek jóval magasabb az országos átlagnál. Bár a búza áll első helyen a szántóföldi termelésben, az országos átlagnál az árpa és a cukorrépa vetésterülete és terméshozama magasabb. A szalastakarmányok termelése is jelentékeny. A Bodrogközben különösen fejlett a zöldség-, gyümölcs- és takarmánytermelés. Ezek a kultúrák messze felhatolnak a Hernád völgyébe is, mindkét helyen nagy területen felszíni vizekből öntözik. Mezőgazdaságában országos és nemzetközi jelentőségű a bortermelés a Hegyalja verőfényes déli lejtőin, a vulkáni kőzetek málladékán. Az itteni mintegy 8500 kh: 4900 ha szőlő-

terület (4/5-e furmint, 1/5-e hárslevelű fajta) évente 40 000—60 000 hl kitűnő minőségű bort ad. A hosszú, derült, verőfényes őszt lehetővé teszi, hogy nagy területeken az érés után is a tőkén hagyják a fürtöket. Így érik be a mazsolaszerű aszúszőlő, a maximális lehetőség szerint feldúsult cukortartalommal. Ennek hozzáadásával készül a világhírű tokaji aszú.

A hegyaljai borvidék nagy részén azonban erősen pusztít a talajerózió. Épp e legkitűnőbb minőségű borokat adó részen a tőkék jelentős része elöregedett. Ezért, kormányhatározatok alapján nagyarányú re-

konstrukciós munka indult meg a Szőlészeti Kutatóintézet körműködésével. Ahol erre mód van, bevezetik a gépi művelést is.

Állattenyésztése, a sertést kivéve, az országos szinten vagy a felett van. Állatállomány: szarvasmarha 159 958, sertés 328 081, ló 16 619, juh 294 776 (1968. március 31.).

Borsod-Abaúj-Zemplén megye idegenforgalmi szempontból igen jelentős, bár nem mindenütt felel meg a követelményeknek, így pl. az igen szép Zempléni-hegység megközelíthetősége nehézkes, szálláslehetőségei alig

Sajóbábony. Az Észak-magyarországi Vegyiművek telepe

A Lenin Kohászati Művek szakorvosi rendelőintézete — Miskolc—Hejőcsaba. Földgázzal fűtött mészégető kemencék

vannak. Annál látogatottabb a Bükk sok szép kirándulóhelye és üdülője (Lillafüred, Miskolc—Tapolca), valamint Aggtelek barlangjai.

Közlekedésében legjelentősebb a Budapest—Sátoraljaújhely és a Budapest—Miskolc—Hidasnémeti nemzetközi vasúti fővonalak. Több jó műútja is van, ezek közül a legszebb a Bükkön keresztül Egerbe vezet. Az Aggtelek-környéki turistaforgalom megkönnyítésére közvetlen gyorsvonat közlekedik Budapestről.

A megye települései a Bükkben, a Hernád mentén, a Cserhátan apró falvak, a Sajó-völgyben és a Hegyalján közepes nagyságú községek. Fontos városai az ipari góccok (Miskolc, Ózd, Kazincbarcika). Jelentős a nagy történelmi múltú kultúrközpont: Sárospatak, amely 1968-ban vált várossá.

A megye székhelye *Miskolc* megyi jogú város, mely a főváros után az ország legnépesebb városa, Észak-Magyarország gazdasági és művelődési centruma. Területe 223 km², lakossága 180 000 (1969), nem számítva a kb. 40 000 fő ott dolgozó, de nem állandó lakost. Népessége 1949—60 között 31,4%-kal gyarapodott, 1945—56 között magába olvasztotta Diósgyőrt és Hejőcsabát, majd Görömbölyt, Hámort (Lillafüreddel és Ómassával) és Szirmát. A Szinva patak szűk völgyében nyugat-keleti irányban hosszan elnyúlt és csak néhány kilométernyi széles város a Sajó alföldi völgykijáratában, az Avas lábánál fekszik, nyugati vége a Bükk mészkőrögei közé nyomul, ahol festői kiránduló- és üdülőhelyek vannak. A város képe igen vegyes, mert régi kereteit rohamosan kinőtte, de annak nyomai még sok helyen megtalálhatók. Hosszú főutcája nagyrészt a századforduló képét mutatja, néhány —

legfeljebb barokk — műemlék-épülettel. Teljesen modern stílusban épültek új városrészei és lakónegyedei: a Nehézipari Műszaki Egyetem, a Selyemréti- és a Kilián-lakótelep, Újdiósgyőr stb.

Legfontosabb a nehézipara, amely a város területén bányászott szénen kívül a Sajó völgyének szénbányászatára támaszkodik. Legnagyobb vállalatai: a Lenin Kohászati Művek (Diósgyőr), a DIMÁVAG, a Nehézszerzőgépgyár, a Hejőcsabai Cement- és Mészmű. Legrégibb üzeme az 1782-ben alapított Diósgyőri Papírgyár.

A város forgalmi helyzete elsőrangú; vasúti csomópont nemzetközi fővonalon. Irányító szerepe van a kulturális életben: a Nehézipari Műszaki Egyetemet 1949-ben alapították, ide telepítve Sopronból a bánya- és kohómérnöki kart is a gépészeti és földmérő kar mellé. A művelődésügy szolgálatában áll számos szakiskolája, technikuma, egyéb középiskolája, rádióleadója és nyomdája, értékes anyaggal rendelkező múzeuma, két színháza. Műemlékei közül legjellegzetesebb az 1400—10-ben épült gótikus templom az Avason. Diósgyőr szabályos alaprajzú, négy belsőtoronyos vára Árpád-kori eredetű. Csak a 18. század elején, a Rákóczi-szabadságharc után robbantották föl a császár parancsára. Részben újjáépítették. A város fürdőhelye a tapolcai tó, meleg gyógyvízzel, amelyet a Bükk lábánál feltörő radioaktív termálvíz és karsztvíz táplál.

Ősi település. Az Avason 1360 körül terjedt el a szőlőtermesztés; a tufába vájt több száz kitűnő borpince révén a város hamarosan a borkereskedelem központjává, majd — fekvése következtében — vásárvárossá fejlődött. A 14. században már mezőváros

Miskolc. Új házak az Ady utcában és a SZOT központi székháza

volt, 1405 óta mint királyi város Borsod vármegye székhelye. A 18. században indult virágzásnak a kézműipar. 1760 körül üveghuták épültek (Répáshuta) fátüzelésre. 1770-ben Fazola Henrik Ómassán részvénytársasági alapon vashámort épített, amelyet azután a kincstár átvett. 1810-ben fia, Fazola Frigyes, völgyzárógáttal felduzzasztotta a Hámori-tavat és Újmassán létesített nagyobb kohót. A kapitalista iparosodással újabb fellendülés kezdődött. A vasút 1859-ben érte el a várost. Az országos vasútépítés vasáru-szükségleteinek ellátása érdekében 1868-ban új vasgyár épült Diósgyőrött.

A sok települést egyesítő Miskolc mellett jelentős ipari település *Ózd*, a Hangony-patak völgyében, a magyar kohászat egyik legrégebbi telephelye. Az Ózdi Kohászati Üzemek a magyarországi nyersvas, nyersacél és hengereltáru-termelés lényeges részét állítják elő.

Sárospatak 14 000 főnyi lakosú, szép fekvésű város a Bodrog mellett. Gazdasági élete a hegyaljai jellegű tükrözi, erdőgazdasággal, szőlő- és gyümölcsstermeléssel, pincegazdasággal. Kiemelkedően értékes műemlékei közül legjelentősebb a vár és a volt Református Kollégium, most könyvtár, múzeum és iskola. A vár már a 11. század közepén várispánság központja volt. Ma is épségben álló hatalmas lakótornya a tatárjárás (1241–42) után épült, ugyancsak ép a 16. században reneszánsz stílusban hozzáépített szárny. A Rákóczi-szabadságharc alatt sok jelentős politikai esemény színhelye volt. Református főiskoláját 1531-ben alapították. A 18. században újjáépített kollégium hatalmas könyv- és kéziratgyűjteményt őriz. Sárospatak idegenforgalmi újdonsága a trinitárius kolostorból alakított Borostyán-szálló.

Tokaj 6000 lakosú község a Tisza partján, ahol a Bodrog ömlik belé, a Kopasz-hegy lábánál. A városka a híres Hegyalja, illetőleg Tokaj borvidékének centruma. A Kopasz-hegy déli oldalán fekvő borvidék egyre jobban kiterjed és a borpincék is követik a terjeszkedést (a Rákóczi-pince pl. másfél km hosszú). Egykori várát a Bodrog és a Tisza összefolyásánál már a 14. században említik.

Az Aggteleki-karszt vidékén a Baradla-barlang két végén telepedett *Aggtelek* és *Jósvafő*. A barlangvidéknek mintegy központjai; Aggteleken van a Barlang Szálló (az új turistaszálláson kívül), Jósvafőn a Tengerszem Szálló. A mészkőhegység egyébként barlangrendszerekkel át- meg átjárt, felkutatásuk még korántsem fejeződött be. A már régóta ismert Baradla főága mintegy 7 km hosszú, számtalan mellékággal. A cseppkőképződés folyamatos, tehát megszakítás nélküli a barlangkitöltő folyamat. A hőmérséklet állandóan 10–11 °C°; erre jellemző flóra és fauna alakult ki. A Béke-barlang 5 km-es szakaszon feltárt. Belsejében a sajátos klíma gyógyhatású; ezt hasznosítják is légzőszervi megbetegedések gyógyításában. A két község környéke egyébként felszíni túrákra, sétákra is igen alkalmas. *Kazincbarcika* egyike a felszabadulás óta épült szocialista városainknak, nagy vegyészeti ipari központ. A kis *Bánhorváti* gótikus temploma deszkamennyezetes, tornya fa-galériás. *Putnok* vára mindig jelentős volt, különösen mint végvár; a 17. század végén pusztult el. *Szentsimon* temploma a 13. században épült, gótikus falképei a 15. század elejéről valók. *Szalonna* 12–13. századi román stílusú templomát belül 12–13–14. századi festmények díszítik. Közelében van a Rakacavíztároló.

Hollókő

A Zempléni-hegység már korábban említett nagyobb települései mellett a szép, de kissé zord tájon sok érdekes község van mind a hegyek között, mind pedig a peremrészeken. *Boldogkővár* a határában levő és a Hernád völgyében messzire látszó Boldogkő váráról kapta nevét. A 14. században épült; ma már rom. A reformáció idején és később is nemcsak katonai, hanem élénk szellemi élet is zajlott falai között. Hadászati jelentősége már az első kuruc háborúk idején háttérbe szorult. *Vízoly* kultúrtörténeti jelentőségű falu; a 16. század végén az itt működött református könyvnyomdából került ki Károlyi Gáspár gönci református lelkész első magyar nyelvű bibliafordítása.

Temploma a 13–14. században épült, a falképek is ebből a korból származnak. *Gönc* a középkori, Lengyelországba menő nagy borszállítások idején lett nevezetessé, itt készítették a 136 literes hordókat, melyek a „gönci hordó” néven vonultak be a mértékegységek közé. 1647-ig Gönc volt Abaúj megye székhelye. Szép műemléke a gótikus, támpilléres, mérműves ablakos templom a 15. századból. *Regéc* mellett 624 m magas hegyen a Rákóczi-várak egyikének romjai állnak. A Zempléni-hegység egyik legszebb vidékén van *Füzér*, közelében a környezetből kiemelkednek Füzér-vár romjai. A 13. század végén építtette V. István; a Rákóczi-szabadságharc bukása után a

Az Aggteleki-cseppkőbarlang bejárata — A boldogkői vár romjai

császári seregek felrobbantották. Az egykori Bányácskán, *Széphalmon* élt és halt meg Kazinczy Ferenc, itt van az ő sírja is, és fia, Kazinczy Lajos honvédtábornok sírja is, akit 1849-ben Aradon kivégeztek a császáriak. *Telkibánya* a középkorban nemesfém-bányászatáról volt nevezetes, ma a Zempléni-hegység azon ritka települései közé tartozik, ahol szép turistaházat találunk. Számos nagyobb turista-útvonal kiindulópontja. Magyarország legészakabbra fekvő települése az egyre javuló és szépülő köedény- és porcelángyártásáról nevezetes *Hollóháza*. A Zempléni-hegység déli részén van *Erdőbénye*. A községtől távol fekvő, sűrű erdők mélyén meghúzódó fürdőtelepe igen jellegzetes hangulatú. Alig pár szép, jórészt századvégi épületből áll, ezek vállalati vagy városi tanácsi üdülők a strand, a kádfürdő és a szép park körül. A gyógyvíz timsós-vasas összetételű. A nagyon csendes, forgalomtól távol eső telepnek századvégi hangulata van.

Délről mintegy kapuja a Zempléni-hegységnek és a Hegyaljának *Szerencs*, amelynek várkastélya kivételesen épségben vészelte át a hadjáratokat. Az épület vaskos, tömör, négyszög alaprajzú. Az utóbbi években helyreállították teljesen elhanyagolt állapotából, könyvtárat, színháztermet, múzeumot, gimnáziumot és kollégiumot helyeztek el benne. Környezetét is parkosították.

A Bodrogeközben *Karcsa* református temploma jelentős műemlékünk, 12–13. századi, román stílusú kapuzattal, szentélye még korábbi eredetű körkapolna. *Pácín* restaurált 16. századi kastélya az ún. felvidéki reneszánsz egyik legrégebb példája.

A Bükkalján van *Mezőkövesd*, a hírneves matyó népművészet központja. Határában a Zsóri-fürdő egyre kedveltebbé válik; szénsavas, kénes, jódos termálvize gyógyító hatású.

Heves megye. Az Északi-középhegység közepét és a délről hozzá csatlakozó alföldi peremet foglalja el a Tiszáig. Területe 3638 km². Lakossága 342 000 fő (1968). Székhelye Eger járási jogú város. Kereső népességének 38,8%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 26,5%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 29,8%.

Az Alföld síkságából hirtelen emelkedik ki területén a vulkanikus kőzetekből álló Mátra. A mészkővekből felépített Bükk nyugati része tartozik a megyéhez. Az Alföld felé képeznek átmenetet a Mátraalja és a Bükkalja. A Mátra az Északi-középhegység legismertebb üdülő- és téli sportközponttá fejlődött tagja, az ország legmagasabbra emelkedő hegysége. Legmagasabb csúcsa a Kékes (1015 m) és a Galyatető (965 m). A Kékes teteje kis területű fennsík, ültetett fenyvesekkel. Üdülő- és kirándulóhely. Viszonylag szélcsendes, és sok a napsütéses órák száma, ezért kiváló kli-

Tokaji szőlők a Hegyalján

A Sátor-hegyek

matikus gyógyhely szanatóriummal, egyben a magyar sisport központja is, sűrű autóbuszjáratokkal közelíthető meg. A Bükk központi része Magyarország legmagasabb karsztos, összefüggő fennsíkja. Legmagasabb csúcsa az Istállóskő (959 m). Számos barlangja van, amelyekből igen értékes ősrégészeti leletek kerültek elő. Szép patak völgyek tagolják peremét (pl. a Szalajka-völgy). Szébbnél szebb kiránduló- és üdülőhelyei vannak.

A Mátraalja hegylábi törmeléklejtője a gyöngyösvisontai borvidék volt, a Bükkalja pedig az egri borvidék területe.

A megye éghajlata, alföldi részét leszámítva, az országos átlagnál hűvösebb, csapadékosabb.

Vizeit (Eger, Tarna folyócskák, kis darabon a Zagyva) a Tisza gyűjti össze. Forrásvizei között kénes és szén-savas ásvány- és gyógyvizek is vannak (Parád, Eger, Bükkszék).

Talajai a hegyvidéken erdőtalajok, déli részén réti, homok- és szikes talajok.

Gazdasági életében egyforma súlya van a bányászatnak, fejlődő iparának és a mezőgazdaságnak. Része az Északi Iparvidéknek. A Mátra alján sok helyen külszíni fejtéssel bányászott lignitre települt

Eger városközpontja

Lőrinciben a Mátravidéki Erőmű. Jó minőségű barnaköszzenet bányásznak Egercsehiben, Demjénben pedig kőolajat termelnek ki. Kis mennyiségű aranyat, ezüstöt és rezet bányásznak Recskén, ólmot és cinket Gyöngyösoroszában, ahol ércdúsító van. Sok a kőbánya. Az építőanyag-ipar telepei: Selyp és Bélápátfalva cementgyára, Parádsasvár üveggyára. Élelmiszeripara sokrétű: cukorgyár van Hatvanban és Selypen, konzervgyártás és malomipar a megye déli részén.

Heves megye mezőgazdaságának jelentőségét főleg a gyümölcs- és szőlőtermelés adja. Az ország mezőgazdasági területéből 3,67%-kal részesedik, az ország szántóterületéből 3,51%-kal. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 439 725 kh: 253 045 ha, ebből szántó 308 212 kh: 177 365 ha, kert és gyümölcsös 23 485 kh: 13 515 ha, szőlő 26 180 kh: 15 065 ha, rét 21 415 kh: 12 323 ha, legelő 60 433 kh: 34 777 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 182 454 kh: 104 996 ha, nádas 323 kh: 186 ha, földadó alá nem eső terület 49 551 kh: 28 515 ha, összes földterület 672 053 kh: 386 742 ha (1968. május 31.). A szántó és a rét aránya az országos átlagnál kisebb, az erdő és a szőlőé jóval nagyobb. Különösen sokoldalú a mezőgazdaság a déli részeken. A szántóföldi termelésben a kenyérgabona és kukorica mellett a szalastakarmányok, tavaszi árpa, zöldségfélék, paradicsom, dinnye és dohány termelése kiemelkedő. A Mátra-alja és Bükkalja jó talaján alakultak ki a híres borvidékek (gyógyös-visontai, egri, debrői). Kompoltón növénynemesítő gazdaság segíti elő a mezőgazdaság fejlődését.

Állattenyésztése általában nem éri el az országos színvonalat. Állatállomány: szarvasmarha 67 157, sertés 170 761, ló 8228, juh 109 465 (1968. március 31.).

Heves megye idegenforgalma jelentős, mert a Mátra fekszik területén. Mátrafüred, Mátraháza, a Galyatető és a Kékes üdülői és turistaházai mellett szana-

A török kori minaret
Az egri gyermekváros főbejárata

Gyöngyös. A Szent Bertalan-templom

tóriumokat is találunk. A Bükk ideeső részén legkedveltebb Bánkút és Szilvásvár. Legnevezetesebb gyógyfürdők Parádán és Egerben vannak.

A megye közlekedési viszonyai közepesek, mert bár a Mátrának kitűnő az autóbusz-összeköttetése a fővárossal, a vasúti fővonal (Budapest—Miskolc) a peremén halad, és Gyöngyöst és Egert csak szárnyvonalak kapcsolják a fővonalhoz.

Települései kis és közepes nagyságú községek, az alföldi részeken már nagyhatárúak. A Mátrában vannak az ország legmagasabban fekvő állandó települései.

Heves megye székhelye Eger járási jogú város, az Eger patak völgykijáratánál, a Bükk és a Bükkalja találkozásánál. A 45 000 lakosú (1967), műemlékekkel teli város híres borvidék központja, vulkáni tufába

vájt hatalmas borpincékkel, szőlészeti kísérleti gazdasággal. Iparát főleg a dohánygyár, tejüzem, bútorgyár, autóalkatrész-gyár (Berva) képviseli. Az őskor óta lakott hely volt, a magyar honfoglalás után püspökségét első királyunk alapította a 11. században. Mindig jelentős vásárváros volt, útjait vár védte, amelyet a 16. században a török hódoltság terjeszkedésekor megerősítettek; az ötszögű, fülesbástyás, olasz rendszerű erőd legszebb példáinak egyike volt. 1552-ben a két török főserég több mint 120 000 főnyi katonával Eger vára alatt egyesülve készült azt elfoglalni. A vár védelme a magyar történelem legdicsőségesebb tettei közé tartozik: Dobó István várkapitány vezetésével kétezer főnyi védőserég maradt az erődítésben, és kitartó védekezésükön megtört az óriási túlerő. Ezzel fél évszázadra megállt a török előrenyomulás. A később mégis bekövetkezett török uralomra a város 40 m magas, teljesen ép minaretje emlékeztet. Eger fürdőváros is, mivel területén mintegy ötven, különböző gyógyhatású hévíz forrás tör fel.

Eger környékén *Bélapátfalva* cisztercita temploma jelentős műemlékünk. 1232-ben alapították. A finom faragványokkal díszített, belsejében két pillérsorral tagolt bazilika a korai ciszterci építészet hazánkban egyedülálló emléke. *Szilvásvár*ad a Bükk nyugati részén országszerte ismert, szép üdülőhely. Közeliében a *Szalajka-völgy* természetvédelmi terület, benne folyik a pisztrángos Szalajka-patak, számos mésztufa-gáton felduzzadt vize egymást követő zuhatagokat alkot.

A Mátraalja gazdasági, kulturális és forgalmi központja *Gyöngyös*, 32 000 lakossal (1967). A környéken termelt gyümölcsnek és szőlőnek, valamint a gyöngyös-visontai borvidék fehér borainak fő piaca. Az utóbbi évek során erőteljesen iparosodott, közelében kevés ércelőfordulás van, valamint lignittelepek. Élelmiszeripara mellett gépgyárak vannak. Forgalmi jelentősége nagy: a Mátrába vezető autóbusz-vonalak kiindulási pontja. Modern autóbusz-pályaudvara egyike a legnagyobbaknak az országban. A város határa felnyúlik egészen a Mátra csúcsáig. Közigazgatásilag három jelentős üdülőhely tartozik hozzá: Mátrafüred, Mátraháza és Kékestető. Gyöngyös múzeumában a Mátra állat- és növényvilágát, ásványi kincseit és néprajzát, népművészetét szemléltető anyagot gyűjtöttek össze.

A Mátraalja községei közül *Feldebrő* nevezetes; a templom 11. századi altéplomában találjuk a legrégebbi magyar falfestészeti emlékeket.

A Tisza mentén *Kisköre* mellett építik a Tisza II vízelépcsőt, az ország gazdasági életének igen jelentős létesítményét.

Nógrád megye. Észak-Magyarország nyugati megyéje. Területe 2544 km², lakossága 237 000 fő (1968). Székhelye Salgótarján járási jogú város. Kereső népességének 33,1%-a dolgozik a mezőgazdaságban, 33,6%-a az iparban. A városi népesség aránya a megyén belül 21,5%.

Felszíne meglehetősen változatos. A Börzsöny egy része a legmagasabb csúccsal (Csóványos 936 m), a Cserhát erdős, 500–600 m-es hegy- és dombvidéke

Az újjáépülő Salgótarján

és a Zagyva völgyén túl a Mátra északnyugati nyúlványai foglalják el területének nagyobb részét. Hozzá tartozik a dombvidékké feldarabolódott, helyenként lösszel borított Nógrádi-medence is. Északi határán emelkedik a Karancs vulkanikus hegyvidéke 700 m fölé. A Börzsönynek a megye területére eső része zárt, lakatlan. A Cserhát alacsony, vulkáni eredetű hegység a Börzsöny és a Mátra között. Tulajdonképpen dombvidék, csak helyenként emelkednek ki belőle kisebb hegycsoportok. Legmagasabb csúcsai is alig haladják meg az 500 m-t. A Cserhátban sajátos felszíni formákkal, a dyke-okkal találkozunk. Ezek a

volt vulkáni kürtőkben és hasadékokban megkeményedett lávatelepek hosszú, keskeny gerincei. A Cserhát sok kicsiny medencéjébe a jellegzetes népi építkezést és népviseletet ma is őrző községek települtek, a tetőket festői várromok (Szandavár, Buják, Hollókő, Ecseg) koronázzák.

A megye éghajlata, a déli peremtől eltekintve hegyvidéki jellegű, valamivel hűvösebb és csapadékosabb az országos átlagnál. Az évi csapadék 600–700 mm. Forrásokban, vízfolyásokban igen gazdag. Vizeit részben a Dunába torkolló Ipoly, részben a Tisza mellékveze, a Zagyva gyűjti össze.

Talaja főként erdőtalaj, az Ipoly völgyében termékeny öntéstalajok vannak.

Gazdasági életében igen jelentős az átlag 3400 kcal fűtőértékű, miocénkori barnaköszén bányászata és az erre települt nehézipar. Szénbányászat van a Zagyva völgyében és a Karancs és Mátra közén. Kőbányászata is jelentős (bazalt, andezit). Szénbányászatára acél- és fémáru-, kályha- és üveggyár települt. Az Északi Iparvidék része. Salgótarján az ország nehéziparának egyik központja. Zagyvarónán vasötvözetgyár és nagy erőmű működik. Üveggyár van a Salgótarjánhoz tartozó Zagyvapálfalván, cserépgyár Nagybátonyban. Könnyű- és élelmiszeripara csak helyi jelentőségű.

A mezőgazdaság szerepe alárendelt. Az ország mezőgazdasági területéből 2,27%-kal, az ország szántóterületéből 2,13%-kal részesedik. Mezőgazdaságilag megművelt területe összesen 272 325 kh: 156 714 ha, ebből szántó 187 598 kh: 107 956 ha, kert és gyümölcsös 16 972 kh: 9767 ha, szőlő 5116 kh: 2944 ha, rét 23 186 kh: 13 343 ha, legelő 39 453 kh: 22 704 ha. Egyéb területeinek megoszlása: erdő 97 317 kh: 56 002 ha, nádas 233 kh: 134 ha, földadó alá nem eső terület 27 340 kh: 15 733 ha, összes földterület 397 215 kh: 228 583 ha (1968. május 31.). Az erdő (túlnyomóan bükk és ültetett fenyő) aránya kb. másfélszerese az országos átlagnak, a szántóé pedig jóval alacsonyabb annál. Fő termények: a zab, árpa, rozs és burgonya. Állatállománya: szarvasmarha 47 551, sertés 106 492, ló 5725, juh 90 682 (1968. március 31.). Egyedül a szarvasmarha-állomány érte el és haladta meg az 1935-ös szintet.

Idegenforgalmi szempontból, tájképi szépségei, váromjai, számos falujának ma is hordott színpompás népviselete (pl. Buják, Hollókő) miatt jelentős lehetne,

de a megközelítés nehézkessége miatt inkább csak hazai turisták látogatják.

Székhelye *Salgótarján* járási jogú város. 37 000 főnyi lakosságának (1967) legnagyobb része a helyi bányákban és ipari üzemekben dolgozik (acéláru-, kályha-, üveg- és téglagyár). A város 1950-től megyeszékhely, később hozzácsatolták Zagyvapálfalvát és Benczúrfalvát (a volt Dolhát) is. A kőkorszak óta lakott hely volt. Nevét Salgó váráról és a honfoglalás után a környéken letelepült Tarján törzsről kapta. A zagyva-völgyi közséntelegek feltárással a múlt század második felétől fejlődött ki több faluból. Az 1867-ben megnyitott vasútvonal felfűtötte forgalmát. Az utóbbi években újjáépítették a várost, lebontva korszerűtlen részeit.

Balassagyarmat 13 000 lakossal (1967), volt megyeszékhely, értékes anyagot őrző múzeummal. Jelentőségét elvesztette, amióta a Nógrád-medence keleti, dombosabb részének gazdasági értéke emelkedett, azonban egyik legkedvesebb hegyvidéki városunk.

Ipolytarnóc közelében 30 millió évesre becsült ősnövényi nyomokat és ősszállati lábnyomokat találtak; természetvédelmi terület, mivel ilyen kitűnő állapotban megmaradt ősi nyomok alig akadnak máshol a Földön.

A Cserhát magaslatai között bújik meg *Buják* és *Hollókő*, mindkettő igen jelentős néprajzi, népművészeti vonatkozásban. A népviselet hasonló mindkettőben, Hollókő faluképe pedig a jellegzetes helyi népi építkezés emlékeivel nagyon szép. A falut építészeti szempontból védetté nyilvánították. Nógrád megye legépebb váromja is itt emelkedik. Ezt is a Habsburg császári seregek robbantották fel a Rákóczi-szabadságharc után.

A Karancs vidékén van *Sóshartyán*, gyógyvize jódban igen gazdag. Jodaqua néven ismerik itthon és külföldön.

TERMÉSZETVÉDELEM — MŰEMLÉKVÉDELEM

A természetvédelem. Magyarországon is — a legtöbb európai országhoz hasonlóan — a múlt század első felében kezdeményezték, hogy a ritka vagy különös érdekességű természeti jelenségeket, tárgyakat, tájakat meg kell óvni a pusztulástól. Széchenyi István egyike volt a legelsőeknek, akinek írásaiban a természetvédelem gondolata már határozottan jelentkezett: „Számítalan egyebek között az is kötelessége a magyarnak, felruházni hazáját a növényvilág ékes-ségeivel: ott pedig, hol százados lombok zöldelnek, meggondolni s most, most míg nem késő . . . ledöntvén a százados csert, csak századok adhatják azt ismét tökéletes épségben vissza” — írja egyik művében, és ez a néhány sor hűen fejezi ki a természetvédelem ma is alapvető eszméjét: a felelőtlenül elpusztított természeti értéket csak századok múlva, esetleg soha többé nem hozhatjuk vissza.

A következő idők történelmi eseményei azonban nem kedveztek a természetvédelem békés munkájának. Az 1848—49-es szabadságharc leverése utáni elnyomatás korszaka sok más nemes törekvéssel együtt hosszú időre elhallgattatta a természetvédelem hangját is.

Amint azonban konszolidálódtak a viszonyok, egyre többen jelentkeztek ismét a természetvédelem eszméjével. Az ilyen irányú törekvésekről és ezek megvalósulásáról akkor kaphatjuk a legtisztább képet, ha az időről időre megjelent törvényes rendelkezések alapján követjük nyomon a természetvédelem fejlődését, bár — a megfelelő ellenőrzés és szervezett természet-

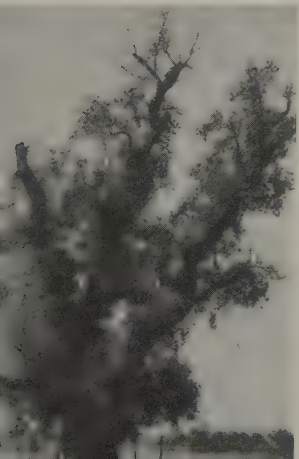
védelmi munka hiányában — sok esetben csak papíron maradtak a törvényes előírások.

Az 1879. évi erdőtörvény — bár közvetlen természetvédelmi rendelkezéseket nem tartalmazott — a véderdőkről szóló intézkedésével közvetett szolgálatot tett a természetvédelemnek, és bizonyos mértékig a természeti értékekre is ráterelte a figyelmet. További lépés volt az 1883. évi vadászati törvény. Ez a törvény teljes védelem alá helyezte az összes énekes madarakat, egyéb védett madarak lövését pedig a fészkelés idején tiltotta meg. Jellemző viszont az akkori szemléletre, hogy az összes ragadozó madarak, tehát a már akkor is elég ritka sas- és sólyomfajok, vércsék stb. lelövését és pusztítását minden időben engedélyezte.

A következő években elsősorban a madárvédelem fejlődött. Nagy segítséget nyújtott ehhez az 1891-ben Magyarországon tartott II. nemzetközi madártani kongresszus. Herman Ottó, a magyar tudomány egyik legsokoldalúbb egyénisége, nemcsak a kongresszus megrendezésén dolgozott fáradhatatlan kitartással, de annak nemzetközi sikere után, 1893-ban megalapította a Magyar Ornithológiai Központot. Herman Ottó és az intézet munkássága révén európai szinten is ki-váló madártani munkák jelentek meg, így: Chernel István „Magyarország madarai” 1899, Herman Ottó „A madarak káráról és hasznáról” 1904.

1906-tól kezdve indult meg Magyarországon a mesterséges fészekodvak kihelyezésével végzett madártelepítés, és az 1901-ben, 1906-ban, majd 1912-ben megjelent földművelésügyi miniszteri rendeletek már valódi

A Rákóczi-szilfa Akarattyán — A Bátorligeti-ösláp részlete — Tarka nőszirm

Batla (fekete ibisz) és kiskócsag a Kis-Balatonon, gólyatölcs a Fehér-tón

természetvédelmi intézkedéseket is tartalmaztak. Az 1906. évi rendelet védelmébe vette többek között a vörös-, kék-, és kiskócsagot (utóbbit sárgakörmű vércsének is nevezik), a fehér és fekete gólyákat, a gyöngybaglyot. Az 1912. évi rendelet pedig kimondta, hogy mint „pusztulófélben levő ritkaságokat”, védeni kell a nagy- és kiskócsagot, üstökösgepet, batlát és kanalasgepet.

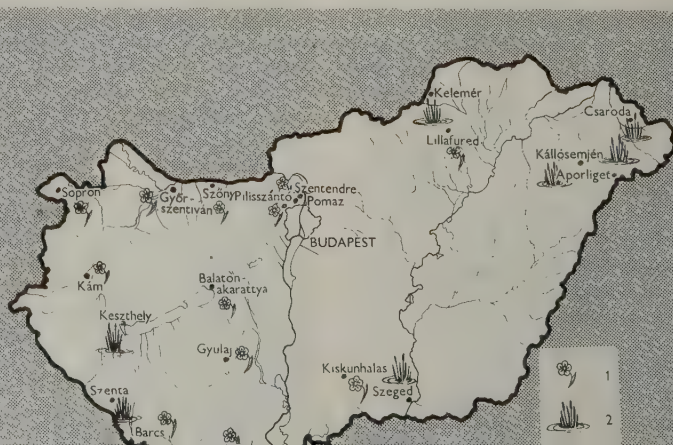
A madárellet és madárvédelem iránti érdeklődés előnyösen segítette a természetvédelem többi ágát is. 1909-ben elrendelték a természetvédelemre érdemes objektumok országos összeírását. A már akkor megnyilvánult általános érdeklődést jellemzi, hogy több mint ezer megvédendő területet és tájat jelentettek be.

A Bernben 1913-ban összehívott nemzetközi természetvédelmi kongresszuson Magyarország is részt vett. A kongresszus ösztönző hatása eredményeképpen

1914-ben miniszteri biztost neveztek ki a magyar természetvédelem irányítására. Már a helyiségek is készen álltak, hogy az első magyar természetvédelmi szervezet megkezdhesse munkáját, amikor kitört az első világháború. A háború vihara azonban elsöpörte a reményteljes kezdeményezést; több mint 20 esztendőnek kellett eltelnie, mire az első magyar természetvédelmi szervezet létrejött.

Az első világháború utáni időszakban mutatkozott meg, hogy milyen kárt okozott a természetvédelmi intézmény hiánya. Ijesztő módon megfogytak az egykor bőségéről és változatos fajairól híres magyarországi madárvilág. A vízszabályozások nyomán eltűntek a lápos területek, és megritkultak az öreg erdők, s a kőbányászat a Balaton északi partján elterülő bazalttakarós hegyek csúcsait megrongálta vagy csaknem teljesen megsemmisítette.

Természetvédelmi területek Magyarországon: (bal) 1. arborétumok, 2. fészkelőhelyek, 3. tájvédelmi körzet; (jobb) 1. növényritkaságok, 2. mocsár, láp, tó

A közvélemény, a tudósok, természetbarátok intő szavára felfigyelve, egyre erőteljesebben sürgette hatékony természetvédelmi törvény létrehozását. Különösen élessé vált a harc a Balaton-vidék egyik legszebb és legnagyobb hegyén, a Badacsonyon folytatott kőbányászat megszüntetése érdekében. 1935-ben megszületett az első magyar természetvédelmi törvény.

Ez a törvény részletesen meghatározta a természetvédelem tevékenységét, pontosan körülírta a védelemre érdemes természeti tárgyak körét, megvédésének a módját. A természetvédelem feladatainak a megvalósítására pedig Országos Természetvédelmi Tanácsot létesített. Ez a részletekbe menő alapossággal kidolgozott törvény valóban nagyot lendíthetett volna a természetvédelem fejlődésén, ha az életre hívott Tanács hatáskört is kapott volna. Feladata azonban csupán annyiból állott, hogy a védetté nyilvánításra javaslatot tehetett a földművelésügyi miniszternek. A kiváló szakemberekből és természetbarátokból összeállított Tanács javaslatai közül azonban nagyon kevés valósult meg a területtulajdonosok ellenkezése, megfelelő anyagi fedezet hiánya vagy valamilyen gazdasági érdeklélővel való összeütközés következtében. Így a két világháború közötti időszakban mindössze néhány természetvédelmi terület létesült.

A második világháború után, 1949-ben kormányrendelet intézkedett a régi Tanács átalakításáról. Ez a rendelet a Tanács hatáskörébe utalta a védetté nyilvánítást, rábízta a védett területek őrzését és kezelését, és a gyakorlati feladatok megvalósításához megfelelő költségfedezetről is gondoskodott. Ez az intézkedés teremtette meg az eredményes természetvédelmi munka alapját. További fejlődést jelentett az 1961-

ben megjelent természetvédelmi törvény, mely az Országos Természetvédelmi Tanács utódját, az Országos Természetvédelmi Hivatalt olyan főhatósággá emelte, mely közvetlenül a kormány felügyelete alatt önállóan és a múlthoz képest szélesebb hatáskörrel működik.

A kellő hatáskörrel felruházott Természetvédelmi Hivatal munkája nyomán több mint 250 védett terület és tárgy van Magyarországon.

A magyar természetvédelmi szabályok többféle jellegű védettséget különböztetnek meg. Leglazább védettségű kötelék a tájvédelmi körzet. Ez esetben a védelem rendszerint nagyobb tájegység eredeti jellegének megőrzésére irányul, s a tilalom mindössze a tájat zavaró építkezésekre, az egyes művelési ágak megváltoztatására (pl. szőlőterületnek szántófölddé váló alakítása) terjed ki. Jelenleg két tájvédelmi körzet van Magyarországon, mindkettő a Balaton északi partján.

Szorosabb védettséget jelent a természetvédelmi területté nyilvánítás. Célja, hogy a védett területen élő növény- és állatfajok zavartalanul tenyészhessenek, vagy hogy a területen levő geológiai alakulatok (hegy, szikla, barlang stb.) mentesüljenek minden pusztítástól (kőbányászás stb.). A természetvédelmi területek többsége szabadon látogatható, mindössze néhány olyan terület van, ahová az állat- vagy növényvilág fokozott védelme érdekében csak az Országos Természetvédelmi Hivatal esetenkénti engedélyezésével lehet belépni.

Tárgyukat tekintve három csoportba oszthatók a magyarországi természetvédelmi területek: geológiai, botanikai és zoológiai jelentőségű területekre. A legtöbb esetben a védettség többirányú, mert pl. a madártani értékű területeken védett a növényvilág is, mert ez adja meg a madarak életéhez szükséges környe-

Szürkület a Kis-Balatont átszelő Zala fölött

Dankasirályok

zetet, s a botanikai szempontból értékes területen az állatvilág is szigorú védelem alatt áll. Vagy a nagy nádas, mocsaras madárvédelmi területeken tilos a nád-, sásaratás, az arborétumok, parkok legtöbbjében pedig mesterséges fészekodvak, madáretetők kihelyezésével egyúttal madárvédelmi telepeket is létesítünk.

Geológiai természetvédelmi területek. A földtani értékű védett területek között vannak olyanok, melyek csak a kutató tudós számára jelentenek érdekességet. Ilyen pl. a Veszprém megyei várpalotai, ősmaradványokat tartalmazó védett terület, ahol egy elhagyott homokbányában Magyarország egyik leggazdagabb tengeri ősmaradvány-lelőhelyét találták meg. Épen maradtak itt mind a mai napig a középső miocén időszaká-

ban élt tengeri csiga- és kagylóhéjak. Találtak köztük olyanokat is, melyek ma forró égővi tájakon élnek.

Hasonlóan elsősorban a szakember érdeklődésére tarthat számot az ország északi részén, Nógrád megyében, Ipolytarnóc község határában fekvő mintegy 60 hektárnyi kiterjedésű geológiai védett terület. A községtől keletre, vízmosásokkal szabdalts dombokon terül el. A tengeri eredetű, homokos anyagban korallak, kagylók, csigák, a völgy bejáratánál cápa fogak találhatóak. A magasabb térszínen vulkánokból kiszórt riolit-tufában különböző levél-, virág- és terméslenyomatok találhatóak. A riolit-tufa alatt homokkőréteg fekszik, melynek felszínén gazellafélék, ősmárványosok, gázlómadarak lábnyomai maradtak meg Ennek a lábnyomos

Gulipán, csér és széki lile fióka

homokkönek a közelében hatalmas fenyőfa megkövődött törzse fekszik. Már az 1900-as években feltárták ezt a területet, de a kutató- és állagmegőrző munka még ma is folyik.

Az avatatlan látogató számára is megkapó képet nyújt a Velencei-tótól északra emelkedő Meleghegyen levő gránit-alakulatos védett terület. A 72 hektáron a gránit kisebb-nagyobb sziklacsoportokat alkot. A számára csiszolt gránittömbök úgy helyezkednek el, mintha egy óriás kéz hatalmas kavicsokból halmokat készített volna. Ezeket a sziklacsoportokat az esővíz és a szél együttes munkája hozta létre. A durva szemű gránit elmorzsolódott tömegét a szél kifújta a kőtömbök közül, s a megmaradt gránittömbök sokszor egyetlen vékony élen állanak. Ezért a helyi lakosság „ingőkövek”-nek hívja őket.

A leglátványosabb geológiai védett területeink a barlangok. Ezek közt is az ország északi részén, Borsod megyében, Aggtelek és Jósvalfó közelében húzódó két nagy barlangrendszer: a Baradla és a Béke cseppkőbarlangok a legérdekesebbek.

A Baradla-barlangot 1825-ben tárták fel. Hatalmas termei, csodás cseppkő alakulatai páratlan élményt nyújtanak a látogatóknak. Járatai több mint 20 km hosszúságúak. A legszebb részek korszerű villanyvilágítással ellátottak, és a turistákat szakképzett vezetők kalauzolják.

A Baradla közelében húzódó Béke-barlangot 1952-ben fedezték fel. A feltárt járatok hossza több mint 12 km. Ez a barlang a Baradlához hasonló patakos cseppkőbarlang, de annál lényegesen aktívabb barlangrendszer, mert benne állandó a vízfolyás. Cseppkő képződményei igen gazdagok, uralkodók a fiatal cseppkővek. Legsajátosabb képződményei a kifejlett mésztufa gátak és az azok által felduzzasztott természetes tavak.

A két barlangrendszernek nemcsak a földalatti járatai, de a felettük elterülő felszíni karszterület és az ott levő két karszt-tó is védett. A védett felszíni terület nagysága mintegy 1400 hektár.

Botanikai védett területek. Magyarország botanikai jellegű védett területei két nagy, egymással ellenté-

tes jellegű csoportot alkotnak. Egyik csoportba tartoznak az emberi kéz munkája által létrehozott, mesterséges parkok, arborétumok. Ezekben a világ minden tájáról összegyűjtött, idegen fa- és növényfajok találhatók meg. A másik nagy csoportba azok a botanikai területek tartoznak, ahol őshonos, jellegzetes hazai növények természetes települései élnek.

A védett parkok, arborétumok közül a legértékesebbek egyike a Fejér megyei Alcsut község szélén elterülő 40 hektár kiterjedésű arborétum, melyet 1820 körül József nádor létesített. Pest megyében fekszik a vácrátóti arborétum. Ezt a 27 hektár kiterjedésű védett parkot a Magyar Tudományos Akadémia Botanikai Kutató Intézete kezeli és fejleszti. A parkot a múlt század 70-es éveiben Vigyázó Sándor telepítette. Az Alföld legértékesebb parkja a 42 hektár kiterjedésű szarvasi arborétum. A holt Körös partján elterülő parkot Bolza József telepítette, jelenleg az Öntözési Kutató Intézet kezelésében van.

Bármilyen nagy tudományos és esztétikai értéket jelentenek is a különböző telepített arborétumok, a természetvédelem számára mégis értékesebbek az eredeti, őshonos növénytelepülések. Egyik legérdekesebb ilyen terület az ország északkeleti sarkában fekvő Bátorliget. Szabolcs-Szatmár megyében, Aporliget községhez tartozik. Kiterjedése 52 hektár. Ezen a hűvös, párás lápvidéken a jégkorszak utáni növény- és állatvilág maradványai élnek. A havasi virágok, mint a zergeboglár és a hamuvirág, annak a kornak az emlékeit őrzik, mikor az Alföldön még a mai alhavasihoz hasonló éghajlat és ennek megfelelő növényzet uralkodott. A bátorligeti védett területet kerítés veszi körül, és a ritka növényvilág érdekében a terület csak engedéllyel látogatható.

Különleges tájképi értéke miatt került védetség alá a Bükk-hegység egyik legszebb, magashegység jellegű része, a Szalajka-völgy. Heves megyében, Szilvásvárad község közelében fekszik. A védett terület kiterjedése kb. 550 hektár. A több helyen kiszélesedő völgy mélyét üde zöld rétek borítják. Patak folyik rajta végig, melynek természetes mésztufa gátjain látványos

A Szent György-hegy bazaltorgonái

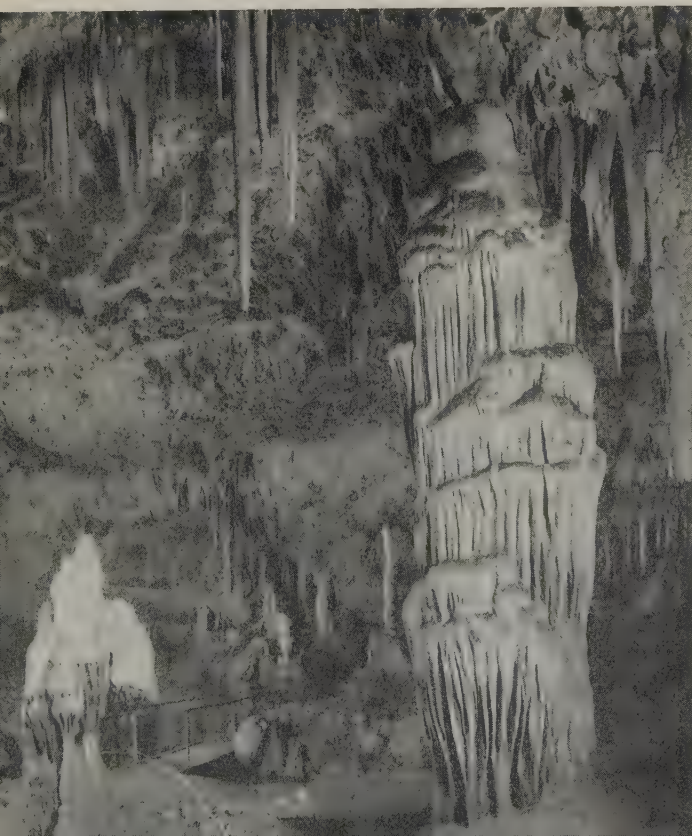
vízeséssorozat hull alá. A völgy bejáratánál elterülő tóban az őshonos pisztrángot tenyésztik. A Szalajkavölgy szabadon látogatható. Mindössze a gépjárművel való behajtás tilos.

Az őshonos fafajok védelmének egyik érdekes példája a szentgáli tiszafás erdő. Magyarországon a tiszafa mint telepített növény a különböző parkokban elég gyakori. Hazai őshonos előfordulási helye azonban egyedül a Bakony hegység. A Veszprém megyei Szentgál közelében fekvő védett terület kiterjedése mintegy 500 hektár. A mindössze 400—500 m tengerszint feletti magasságú hegyen főleg bükk védőállomány alatt állnak a tiszafák. Egyedszámot tekintve ez Közép-Európa leggazdagabb tiszafás területe. A védett területen általában tilos a fakitermelés, csak egyes kijelölt fák távolíthatók el a tiszafák beárnyékolásának csökkentése érdekében.

Zoológiai védett területek. A zoológiai irányú természetvédelem legjelentősebb tevékenysége a madárvédelem. Magyarországon ma a törvényes rendelkezések értelmében csaknem valamennyi madárfaj védett. Kivételek a vadászható fajok (fogoly, fácán, vadrécék), melyek csak a fészkelési idő alatt védettek és néhány káros faj (szarka, dolmányos, varjú, szajkó), melyek szabadon gyéríthetők. A fajok nagy többségének lövése, fogása, fészkeik kiszedése tilos. Még tudományos intézmények is csak a Természetvédelmi Hivatal engedélyével gyűjthetnek korlátozott számban védett madarat vagy azok fészekeljét. Ritka, pusztulófélben levő fajokra még kivételes esetben sem ad gyűjtési engedélyt a Hivatal.

Természetesen a felsorolt tiltó rendelkezések egyedül nem elegendők a hathatós madárvédelem megvalósításához. Nálunk is — hasonlóan Európa valamennyi országához — a madárvilág megfogyatkozását elsősorban a megfelelő fészkelőhelyek hiánya okozza. Az öreg erdők, s bennük az odvas fák egyre ritkábbak nálunk is. Így az odúban költő fajok, mint a harkály, cinege, búbosbanka, seregély, szalakóta (*Coracias garrulus*) stb. alig találhatnak megfelelő fészkelőhelyet. Ezen igyekeznek segíteni a már említett madárvédelmi parkok, ahol a különböző nagyságú mesterséges faodvak nyújtanak az egyes fajok igényeinek megfelelő fészkelőhelyet.

Talán sehol sem olyan nagymérvű a fogyatkozás, mint a vízimadarak világában. Szintén európai jelenség, hogy a nagy, nádas tavak, lápok száma a lecsapolási munkák miatt egyre csökken. Magyarországon van még néhány nagy kiterjedésű mocsaras, nádas terület. Ezeken, ha nem is az egykori bőségben, de még ma is nagyszámú, ritka fajokban gazdag madárvilág él. Legfőltettebb természetvédelmi területeink közé soroljuk ezeket a helyeket, és legtöbb ilyen területre külön örök vigyáznak.

Részlet az Aggteleki-cseppkőbarlangból

Egyik legértékesebb vízimadaras védett terület Magyarország a Balaton délnyugati sarkánál elterülő Kis-Balaton. Valaha összefüggő területet alkotott a Balatonnal, ma csak a Zala folyó köti össze azzal. E hatalmas nádréngetegben a védett terület mintegy 1400 hektár. A nádsűrűt csak néhol szakítják meg nyílt vízi részek, melyeken fehér és sárga tavirózsa nyílik. Néhol keskeny erek, csapások vezetnek a nádasban, ezeknek magasabb partrészein rekettyefűzek (*Salix cinerea*) állnak.

Ez az összefüggő nagy nádas rejti magában Európa egyik utolsó nemes- vagy nagykócsag-telepét. Évente átlag 20–30 párban költ itt ez a hófehér madárritkaság. Fészket a letördelt, avas nádra rakja, rendszerint a terület legdugottabb, leghozzáférhetlenebb helyén.

Bár a terület legnagyobb értékét a nagykócsag-telep jelenti, sok egyéb ritka faj fészkel még a Kis-Balatonon. Kiskócsag, üstökősgém, bakcsó, vörösgém, bölömbika, kanalasgém fészkel nagyobb számban évente a nádasban vagy a fűzbokrok ágai között. A nagyobb fákön népes kormoránteleg van. A fűzfák egyik legkedvesebb lakója a kis függőcinege (*Remiz pendulinus*), a legügyesebb fészkeképítő valamennyi európai madár között.

Nem hiányoznak természetesen a jellegzetes apró nádi madarak, barkós cinege (*Panurus biarmicus*), nádi poszták stb. sem. Többféle vöcsökfaj, vadréce és egyetlen vadlúd faj, a nyárilúd fészkel még a védett területen. Ritka értéke miatt a Kis-Balaton úgynevezett zárt terület, látogatni csak a Természetvédelmi Hivatal engedélyével lehet. Általában csak kutatók számára szokott engedélyt adni a Hivatal, akiknek szállást is nyújt a terület közepén, a Diás-sziget nevű magasabb részen épült kényelmes kutatóház.

Bizonyos mértékig hasonló a Kis-Balatonhoz a Velencei-tó nyugati részén fekvő 420 hektár kiterjedésű velencei védett terület. Mintegy 20 pár nagykócsag, sok vörös- és szürkegém fészkel itt. A kócsagtelep közelében nagyobb kanalasgém-csoport telepszik meg minden évben. Hiányzik itt a Kis-Balatonon megtalálható kiskócsag és üstökősgém, valamint a kormoránteleg, ezzel szemben az apró nádi énekesmadárfajok (barkós cinege, kékbegy, fülemülesítke — *Luscinola melanopogon*) itt talán nagyobb számban fészkelnek. A velencei védett terület látogatása szintén engedélyhez kötött. A tó nyugati partján 1963-ban kutatóház épült, mely a hosszabb időre érkező látogatóknak kényelmes szállást biztosít.

Az előbbiekkal azonos értékű, de teljesen más jellegű a Szeged közelében fekvő Fehér-tó. Jellegzetes szikes, tocsogós terület ez, ahol főleg a szárazföld belsejében egyébként ritka tengerparti fajok (gulipán, széki lile — *Charadrius a. alexandrinus*, kiscsér stb.) fészkelnek. Egyik legérdekesebb és sajnos legritkább madara a gólyatöcs (*Himantopus h. himantopus*); évente mindössze néhány pár költ a Fehér-tón. Itt

1. barlangok, 2. geológiai védett területek, 3. különleges sziklák

található Magyarország legnagyobb dankasirály-telepe. Mintegy 2000–3000 dankasirály költ itt évente, s az utóbbi években rendszerint megtelepszik közöttük néhány pár szarcsensirály is. Jellegzetes fészkelőfajtája a Fehér-tónak a nagy goda, a piros lábú cankó és a fűzbokrokon a függőcinege.

A Fehér-tó nemcsak fészkelőfajokban igen gazdag, hanem átvonuló fajokban is. Magyarországon a madárvonulás egyik fő útvonala a Tisza folyását követi. Így a Fehér-tón a tavaszi és őszi vonulási időszakban partfutók, cankók, pólingok, vadrécefajok és vadludak nagy tömegei telepsznek meg hosszabb vagy rövidebb időre. A Fehér-tón szintén kutatóház nyújt szállást a látogatóknak. Belépési engedély ide is szükséges.

A felsorolt védett területeken kívül még számos kisebb jelentőségű, de igen érdekes védett terület van Magyarországon. Mindezek nyilvántartásáról és védelméről az Országos Természetvédelmi Hivatal (Budapest, V., Egyetem tér 5.) gondoskodik, s ez a Hivatal ad tájékoztatást mind a külföldi, mind a belföldi érdeklődők részére.

A magyar természetvédelem munkája nem zökkenőmentes, ahogy egyetlen országban sem az. Sokféle

Stalagmit az aggteleki barlangban

A budai vár a helyreállítási munkálatok idején

ellentétes érdeket kell összeegyeztetni, olykor legyőzni, hogy a meglevő magyarországi természeti értékek megmaradjanak a későbbi korok számára. Ha ez nem mindig sikerül is egészen, az eredmények azt mutatják, hogy a magyar természetvédelem, másfél évszázad sok sikertelen kísérlete után, jó úton halad. Az elődök munkája, ha sok esetben közvetlen eredményt nem hozott is, mégis előkészítette ezt az utat, s az ő erőfeszítéseik nélkül ma nem beszélhetnénk a magyar természetvédelem számottevő eredményeiről.

Műemlékvédelem. A műemlékek védelmének igénye Magyarországon szintén a reformkorban merült fel, s Kossuth Lajos volt az első, aki 1848-ban, a szabadságharc idején rendeleti úton intézkedett a „sáncásás közben talált régiségek” védelméről. A szabadságharc bukása után 1850-től a bécsi Zentral-Kommission für Baudenkmäler hatáskörébe tartozott a magyarországi műemlékek védelme. 1881-ben született meg az első magyar műemléki törvény, s ekkor alakult a Műemlékek Országos Bizottsága, mely 1949-ig működött, 1934-től mint szakhivatal.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának egyik első intézkedése volt a múzeumok és a műemlékek védelméről szóló 13/1949. sz. törvényerejű rendelet megalkotása, melyben először jutott kifejezésre, hogy

a műemlék az egész nép kultúrkincse. A műemlékvédelmet jelenleg az építésügyi és városfejlesztési miniszter — kultúrpolitikai vonatkozásban a művelődésügyi miniszterrel egyetértésben — irányítja a Budapesti és az Országos Műemléki Felügyelőség útján. E szervek részben saját tervező és kivitelező apparátussal is rendelkeznek a különleges felkészültséget igénylő munkák elvégzésére.

1949-ig — a korábbi törvény hiányosságai miatt — alig 50 épületet nyilvánítottak műemlékké, 1968-ban viszont a feltétlenül fenntartandó műemlékek száma 1867, s emellett van mintegy 5000 műemlék jellegű építmény, 1000 városképi jelentőségű épület és 13 védett műemléki városrész (rezervátum). Védelemben részesül a műemlék környezete is. A fenntartás, helyreállítás a tulajdonos kötelessége, és törvényes biztosítéka van a megtekintés lehetőségének is. A török hódoltság vége előtt keletkezett emlékhagyomány — beleértve a római romokat is — úgyszólván teljes egészében védelem alatt áll, de a műemlékek nagyobb része még így is 18—19. századi. A védelem azonban kiterjed néhány kiemelkedő 20. század eleji épületre is. Jelenleg évente mintegy 100 millió forintot tesz ki a műemlékek helyreállítására fordított összeg.

Ásatások, helyreállítás. A magyar történelmi fejlődés többszöri katasztrófáinak (tatárdúlás, török

A visegrádi palota (15. század) diszudvarának helyreállított része

hódoltság) és a Habsburg elnyomatásnak a következménye, hogy az ország középkori, reneszánsz emlékei viszonylag kis számban maradtak ránk, műemlékeink nagyobb része a 18. század óta emelt templomok, középületek, lakóházak. Éppen ezért — az esztergomi feltárások eredményeire támaszkodva — a történeti valóság megismerése, a feltárt anyag védelme és bemutatása érdekében 1945 után nagyarányú ásatások indultak, melyek nem korlátozódtak a szokványos prehisztórikus vagy provinciális római anyagra (szombathegyi Iseum, fenékpusztai castrum, ókeresztény emlékek Pécsen, Pribina zalavári építkezései), hanem a középkori és reneszánsz magyar kulturális központok megismerését, anyagának bemutatását tűzték ki célul. Ennek során feltárássra került a budai és a visegrádi királyi palota. Zsigmond és Mátyás budai gótikus és reneszánsz palotájának erőrendszerét, kápolnáját és egy termét sikerült helyreállítani, a többi romkertszerűen mutatják be a 19. század végén épült és most kulturális célra újra épülő volt királyi palotával együtt. Hasonló szándék irányította váraink romjainak feltárását és konzerválását.

A magyar várak, a középkori és a reneszánsz építészeti emlékanagán túl, a török hódoltság alatti anyagi és szellemi kultúra, a honvédő háborúk és a szabadságmozgalmak központjai is voltak. Feltárásuk-

ra és konzerválásukra korábban nem törekedtek. 1945 óta viszont befejeződött vagy folyik a siklói, diósgyőri, egri, sárospataki, győri, sümegi, kőszegi, gyulai várak állagvédelme és konzerválása. Ezek közül a diósgyőri, siklói, sümegi, gyulai várak a gótikus építészet jelentős alkotásai. Sárospatakon, Kőszegen, Egervárott (Zala megye) a 15–16. századi gótikus és reneszánsz építészet magas nivójú alkotásai kerültek elő. Eger viszont, amely a kétszázezres török haderőnek ellentállt, a 16. században a korszerű olasz haditechnika szabályai szerint kiépített vár kitűnő példája.

A számra és építészeti, képzőművészeti értékre nézve kiemelkedő jelentőségű egyházi műemlékek helyreállítása elsősorban állami támogatással folyik. Ennek kapcsán számos középkori falkép, dombormű került elő a későbbi átépítések alól. Így a soproni egykori ferences kolostor 14. századi káptalanterme rendkívül gazdag plasztikai anyaggal, a középkori soproni zsinagóga, ugyanott a Szent György-templom domborművei. Helyreállításra kerültek a háborútól súlyosan sérült budapesti Mátyás, Szent Anna, Egyetemi, Belvárosi stb. templomok. A sopronhorpácsi templom román stílusú kapuzata, Vizsoly, Nyírbéltek, Hidegség román és gótikus falképeinek feltárása azt igazolja, hogy a a képzőművészeti anyagból kiemelkedő jelentőségű alkotások feltárása várható.

A lébényi (Dunántúl)
román stílusú templom
a helyreállítás előtt és után

Hidegség (Dunántúl) templomának restaurált freskói
a 12–15. századból

Zalavár. A 9. századi templom romjai — Csákvár. A kórházzá alakított kastély

Hasonló eredményeket hozott a lakóházak tudományos vizsgálata, melyre a háborús pusztítások adtak alkalmat. Budán, Sopronban, de olyan barokk jellegű városokban is, mint Székesfehérvár, Vác, Kőszeg, a 18—19. századi lakóházak homlokzatai alól, kapualjaiból, szobáiból jelentős gótikus emlékműanyag került elő, s vált bemutathatóvá. Kitént, hogy városaink szerkezete nagyrészt megőrizte a középkori utca- és térrendszert, a házak egy részét nem bontották le egy-egy tűzvész vagy háborús katasztrófa után, hanem átépítették, s így a barokk, a klasszicista homlokzatok mögött feltalálható a középkori.

A magyar népi és ipari építészet emlékműanyagának feltárása és védelme szintén megindult, de a falvakban folyó nagyművű átalakulás és építkezés miatt ez sok nehézségbe ütközik. Ezért felmerült, de még nem valósult meg teljesen az ilyen emlékek szabadtéri néprajzi múzeumba való összegyűjtése és védelme (Szentendrén országos gyűjtemény, ezenkívül Tihanyban, Zalaegerszegen, Szombathelyen regionális skanzenek).

Különleges, inkább felhasználási problémát jelentenek a falusi kastélyok és kúriák: a letűnt földesúri életforma emlékei, amelyeket a 19. század legjobb építészei emeltek. Ezeket ma, a korábbtól eltérően közösségi célra kell felhasználni. A háborús károk, a tatározás elmulasztása és a szerkezetek elhasználódása miatt legtöbbje helyreállításra szorul. Ennek kapcsán oldják meg az új funkció (üdülő, szanatórium, múzeum, iskola) céljaira való átalakítást, természetesen a műemléki értékek megtartásával.

A helyreállítás módszere. A műemléki helyreállítások módszere Magyarországon is az általános európai gyakorlat szerint fejlődött. Az első helyreállításokat osztrák és német építészek irányították. A. Essenwein 1858—65, majd 1872—79 között vezette a lébenyi román stílusú templom, F. Schmidt pedig 1882—91 között a pécsi román stílusú székesegyház helyreállítását. Hamarosan azonban hazai szakemberek vették át ezt a feladatot is. Schulze, Schmidt tanítványa 1868-ban a vajdahunyadi vár, Schulek Frigyes 1871-ben a visegrádi vár, Storno Ferenc 1868—76 között a pannonhalmi bencés főapátság helyreállítását végezte. Steindl Imre 1878—92 között a történelmi Magyarország legjelentősebb gótikus emléke, a kassai dóm helyreállítását irányította. Mindhárman a purista, illetve a stílszerű helyreállítás hívei és a legtöbb 19. századi munka irányítói voltak. Steindl és Storno restaurált több felvidéki gótikus templomot. Schulek főműve azonban a budai Mátyás-templom neogótikus újjáépítése 1874—96 között. Storno főként Sopronban és a Felvidéken működött.

Sümeg. A vár az újjáépítés idején — Jellegzetes alföldi parasztház

Helyreállított középkori lakóház Budán — Török kori mecset helyreállított belseje Pécsen

Helyreállított ipari műemlékek: régi kohó Ómassán (Bükk) — Szélmalom Dorozsmán

A budai Mátyás-templom az 1874–96-os helyreállítás előtt (metszet) -- és napjainkban

Igen korán jelentkezik a történeti hitelesség, a védelem és a konzerválás vezető szempontja Möller István zsámbéki (1889) és erdélyi (1904—14) munkáinál. Ezt fejlesztették tovább az esztergomi román-kori királyi palota feltárása és helyreállítása (1934—38) során Gerevich Tibor és Lux Kálmán, akiknek a korszerű magyar műemlékvédelem elveinek lefektetése köszönhető.

A purista, stílszerű helyreállítási módszerek után a magyar műemlékvédelem hamarosan áttért a korszerű, tudományos módszerekre. A műemlékekben a mai szakember elmúlt korok történeti, építészeti, művészeti valóságát látja, és azt igyekszik feltárni és

megőrizve bemutatni. Tartózkodik tehát a valóságot meghamisító kiépítésektől, s elsődlegesnek tartja, hogy az eredeti részek (beleértve a szép falszövetet, eredeti vakolatot) megmaradjanak, illetve a helyreállításban domináns szerepet kapjanak. A műemléki környezetben, rezervátumokban létesítendő új épületek a környezetbe illően, de mai formai megoldásokkal épülnek.

A műemléki anyag tudományos feldolgozása az úgynevezett topográfiákban 1948-ban indult meg, és eddig 7 kötete jelent meg. A 20 évre tervezett sorozat befejezéséig minden műemlékileg jelentős várossal és egy-egy kiemelkedő fontosságú műemlékről monografikus feldolgozások jelennek meg.

TÖRTÉNELEM

Östörténet. A magyar nép eredetének kutatásában mindmáig legmegbízhatóbb kiindulópontnak az a nyelvészeti megállapítás tekinthető, hogy a magyar nyelv finnugor nyelv. Szókincsének nagy többsége és egész nyelvtani szerkezete a finnugor nyelvekkel, közelebbről azoknak keleti, ugor ágával közös. I. e. 1000 körül a finnugor népek zömmel Észak-Európában éltek. Az ugorok (a magyarok és az obi ugorok elődei) laktak közülük a legkeletebbre, minden valószínűség szerint a Volga-könyöktől keletre, a Bjelaja és a Káma folyók partján, még a lomboserdők övezetében, de a ligetes sztyepp szélén, esetleg az Ural felé vagy azon is túl terjedve.

A nomád pásztortársadalom kialakulása. Ebben az időben a finnugor népek már túljutottak a társadalmi fejlődés kezdetleges vadász-halász szakaszán. Ismerték az agyagedény-készítést, a szövés-fonást, viszonylag fejlett állattenyésztésük, s kialakulóban levő (nyilván kapás) földművelésük volt. A sztyepp nomád pásztortársadalomával érintkező ugorok már lovat is tenyésztettek, amint azt a nyelvészek és régészek minden kétséget kizáróan bizonyították. A finnugorok által lakott erdővidék tele volt nemes prémet szolgáltató vadakkal. A prémkereskedelem révén nyílt meg az első lehetőség a finnugorok ősközösségi társadalmában a magánvagyon felhalmozására, a vagyoni rétegződés megindulására. Az i. e. első évezred folyamán a finnugorok által lakott erdőövezettől délre a sztyeppet iráni eredetű nomád pásztornépek (szkíták, szarmaták) lepték el, s rajtuk túl, a Feketetenger mellékén görög, a Kaukázusban örmény, az Aral-tótól délre az iráni khorezmi városi civilizáció virágzott. A sztyeppi nomádok közvetítésével a finnugorok és a civilizált népek, főleg a leginkább megközelíthető Khorezm közt élénk kereskedelmi forgalom bonyolódott le. Az erdővidék prémieiről cserében — mint azt Káma vidéki régészeti leletek mellett a finnugor nyelvek iráni kölcsönszavai tanúsítják — a khorezmi fejlett textil-, fém- és üvegipar termékei gazdagították a szerencsés vadászokat, főleg pedig a vadászszákmányból maguknak nagyobb részt biztosító nemzetségfőket. Az így létrejövő társadalmi rétegződés azután megszilárdult és továbbfejlődött a fokozatosan főfoglalkozássá váló állattenyésztés és földművelés, valamint az i. e. első évezred derekán elterjedő bronz-, majd vasművesség alapján.

Ezt a fejlődést meggyorsította a nomád pásztor bolgár-török törzsek benyomulása a finnugor települési területre. Legkésőbb az i. e. első évezred folyamán az ugor nép magyar ága, végleg elszakadva obi ugor testvéreitől, bolgár-törökökkel került igen szoros kapcsolatba, s vált a velük való érintkezés során túlnyomóan nomád pásztornéppé. A nomád pásztorkodásra való tömeges áttérés együtt járt a magyar szállásterület fokozatos kiterjedésével a Közép-Volga ligetes sztyeppjeire. A túlnyomóan török eredetű törzsnevekből ítélve itt ment végbe az addig nemzetségi szervezetben élő magyarság törzsekbe szervezkedése, valószínűleg török hegemonia alatt és török törzsek csatlakozásával.

A magyar törzsszövetség a nomád birodalmak kőtelékében. A magyar társadalom belső tagozódását nagymértékben előmozdították azok a politikai kapcsolatok, amelyek a magyarságot a pontusi sztyeppvidék nomád birodalmihoz fűzték. Ezeknek a birodalmaknak kristályosodási pontja a gazdag törzs- és nemzetségfők katonai kísérete volt. Egyes nemzetségfők elszegényedett nemzetségi tagokból, idegen jövevényekből toborozott harcosaikkal urrá lettek előbb saját nemzetségük, majd más nemzetségek, az ezekből alakított törzs, végül egész törzsszövetségek föltt. Alattvalói felett elérhetetlen magasságban trónolt a birodalom ura, a kagán („királyok királya”), aki uralmát isteni származásának mítoszával is igyekezett alátámasztani. A törzsszövetségeket, a „népeket” családtagjainak osztotta ki alkirályságul. De amilyen gyorsan nőttek fel, olyan gyorsan estek is szét ezek a nomád birodalmak. Az alkirályok elszakadása, a leigázottak lázadása, új hódítók megjelenése részeikre bontotta, s új, ugyancsak átmeneti egységekbe kovácsolta őket.

A magyarok az i. sz. első évezred derekától kezdve a pontusi sztyeppvidéken egymást követő hun, avar, kök-türk, onogur-bolgár, majd kazár nomád birodalmak alattvalói voltak. Az 5. századtól az onogur-bolgár törzsszövetségbe tartoztak, mely a 7. század folyamán átmenetileg önálló birodalmat alkotott. Amikor a kök-türkök nyugati ágát alkotó kazárok birodalmukat az egész területre kiterjesztették, az onogurok egy része elmenekült a kazár hódítók elől az Al-Dunához, ahol később önálló feudális államot

alapított (a mai Bulgáriát), a többi helyben maradt, s belőlük alakult ki egyrészt a volgai bolgár állam, másrészt kazár fennhatóság alatt az immár „magyar”-nak nevezett, hét törzsből (Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) álló törzsszövetség.

A magyaroknak az onogur törzsszövetségen belül elfoglalt helyzetét, politikai szervezetét nem ismerjük, a kazár uralom alatti életükről azonban az arab-perzsa és bizánci forrásokból sok mindent tudunk. A kazár hódítók a magyar törzsek élére kazár parancsnokokat neveztek ki, akik közül az első, a főfejedelmi rangot viselő „kende” egyúttal a kazár birodalmi hierarchiának rangban harmadik főtisztviselőjét töltötte be. A többi törzsfő, szigorú hierarchikus sorrendben, szintén az egész törzsszövetségre kiterjedő hatáskörrel járó tisztséget viselt. A „kende” után következett „gyulát” és „horkát” arab-perzsa és bizánci források említik, további három tisztségviselő nevét törzsnevek (Kürt, Tarján, Jenő) őrizték meg. A törzsfőeknek a nemzetségektől független katonai kíséretük volt. Minden bizonnyal a nemzetségeknek is voltak saját fegyvereik.

A magyar törzsszövetség önállósulása. A törzsek és nemzetségek élén álló vezető réteg örökletes jogot formált a katonai és bírói tisztségekhez, tehát már adva voltak az örökletes arisztokrácia kezdetei is. Ez a katonaiállítvány szabályozására, a bírói hatalom gyakorlására és az adófizetés ellenőrzésére megszerzett politikai rendszer természetesen hozzájárult a gazdasági függési viszonyok megszilárdulásához. Az öközfőnöki formák közé szorított társadalmi rétegződésnek nyílt osztálytagozódássá alakulása azonban a magyarságnál is a földművelés térhódításától függött.

A magyar nyelv hangtanilag legfiatalabbnak mutató bolgár-török kölcsönszavai csupa földművelési műszó. Az ekés szántógazdálkodásra való fokozatos áttérésüket Džajhani megjegyzése is bizonyítja: „Sok vetésük van”. Vezető rétegük az erdőövezetben lakó népektől adóként beszedett prémeket és a hadjáratokon szerzett rabszolgákat adta el mohamedán és bizánci kereskedőknek, beszerezve cserébe azokat a seelyemzöveteket, kardokat, vérteteket, díszedényeket, öv- és lószerszám-vereteket, tarsolylemezeket, melyekkel pompázni látta őket Džajhani informátora, s amelyeknek pusztulást álló darabjai a mai Magyarország 10. századi sírleleteiből ismeretesek.

A 9. század elején a magyarok lerázták a kazár fennhatóságot, a kende a kazár kagán tisztviselőjéből magyar fejedelem lett, s a kazároknál és avaroknál egyaránt kialakult kettős királyság mintájára megszorgozta a kormányzást a rangban utána következő gyulával.

A magyar történetírásban az ellentmondó források alapján sokféle elmélet született a magyarok vándorlásáról. A krónikás hagyományban szereplő Levédiát és Etelkőzt a Volga és a Duna között különböző vidékekre próbálták lokalizálni, sőt egyes nézetek szerint a magyarok egy ideig a Kubán vidékén is laktak. Nincs azonban olyan kétségtelenül hitelt érdemlő

forrás, melynek alapján feltételezhetnők, hogy a Volga-könyökben levő ősi szállásterület elhagyása a 9. századnál hamarabb következett volna be. Itt találta meg hátramaradt töredékeiket Juliánus magyar dominikánus a 13. században, s itt laktak ma a „mescserek”, akikben minden jel szerint a magyarok részben eloroszosodott, részben eltartósodott utódait láthatjuk.

A keletről támadó besenyők nyomására továbbköltözött magyarok a Dnyeper vidékén érintkezésbe kerültek a keleti szlávokkal, és közvetlenül érdekeltté váltak a dunai táj politikai küzdelmeiben is. 892-ben Arnulf német király szövetségében harcoltak Szvatopluk morva fejedelem ellen, 895-ben pedig bizánci felszólításra Simeon bolgár cárt támadták meg. Ezt az alkalmat használták fel a besenyők a magyarok Dnyeper-vidéki szállásterületének elfoglalására. A magyarok, engedve az ellenséges nyomásnak, új, védettebb hazát kerestek, ezért Árpád fejedelem — az újabb ismeretek szerint Kurszán kende és Árpád gyula — vezetésével még ugyanebben az évben áttelepedtek a portyázó hadjárataikból már jól ismert Kárpát-medencébe.

A honfoglalás és a feudális társadalom kialakulása.

A magyarok nem találtak a Kárpát-medencében szilárd államalakulatot, mely tartós ellenállást fejtethetett volna ki velük szemben. Nagy Károly császár a 9. század elején megtörte az itt élő avarok politikai hatalmát, s a harcokban elvérzett avar népnek már csak töredékei érték meg a magyar honfoglalást. Az avar uralom alól felszabadult szláv törzsek feudális államokba szervezése megkezdődött ugyan, de a fiatal államalakulatoknak a keleti frank birodalom terjeszkedése ellen kellett küzdeniük. A dunántúli frank őrgrófság területén keletkezett szlovén fejedelemség nem tudta önállóságát kivívni, a morva birodalom pedig, amelynek fennhatósága a Kárpátokon belül, Nyitra (Nitra) vidékére is kiterjedt, a 9. század végén részeire szakadt, s a magyarok támadása siettetette felbomlását. A Dunától keletre eső terület az avar hatalom összeomlása után bolgár befolyás alá került, de a Bizánccal harcban álló dunai bolgárok nem tudták szorosan magukhoz kapcsolni, még kevésbé hathatósan megsegíteni az itteni elszórt szláv törzsi fejedelemségeket. Mivel a keleti frank birodalomban dúló feudális anarchia az utolsó német Karolingokat is megbénította, a magyarok viszonylag könnyen és rövid idő alatt foglalták el a Kárpát-medencét.

A honfoglalás (895–96). A magyar honfoglalás részleteiről pontos forrásaink nincsenek. A későbbi hazai krónikák szerzőinek a 10. századi háborúk hősei köré fonódó mondákból és bizonyos helynév-etimológiákból konstruált elbeszélése morva és bolgár „vezéreket” emleget nagyjából azokon a területeken, ahol a helynevek tanúsága szerint a 10. század elején valóban szlávok éltek. Ezeknek a „vezéreknél” egy része önként meghódolt, más részüket a magyarok megsemmisítették. A magyar uralom alá került szlávok korábbi gazdasági-társadalmi rendjéről és politikai szervezetéről sem tájékoztatnak írott források. A magyar nyelv szláv kölcsönszavaiból azonban arra lehet következtet-

FINNUGOR NÉPEK
TÖRÖK NÉPEK
SZLAV NÉPEK
GERMAN NÉPEK
EGYÉB NÉPEK

- Magyar törzsi központok
- A magyarok költözésének iránya
- A 889. évi besenyő támadás iránya
- Az ananyinói kultúra (i.e. 800-200) régészeti lelőhelyei
- Az ananyinóiak benyomulása és az ugorok kettéválása

0 100 200 300 400 500 km

K.V.
1968-603-209.

Kelet-Európa a 9. században és a magyarok régi lakóhelyei

ni, hogy a Kárpát-medencében élő szlávok, legalábbis azoknak egyes csoportjai, viszonylag fejlett állattenyésztést, ekés földművelést és sokágú háziipart folytattak. Nemzetségszervezetből (zsupánok) és törzsi fejedelmekből (vojevodák) már olyan uralkodóréteg alakult ki, amely a nép egy részét feudális kizsákmányolás alá vetette, és hatalmának biztosítására várakat épített.

A honfoglaló magyar nemzetségszervezet katonai kíséretükkel és szolgálkikkal együtt a szláv zsupánok várait is elfoglalták, vagy maguk építettek maguknak várakat. A meghódolt szláv földesurak valószínűleg megtarthatták „udvaraikat”, az ellenállók gazdaságai azonban, szolganépükkel, az „udvornikokkal” együtt a magyar előkelők kezére kerültek. Mindez nagy lépést jelentett a magyar feudalizmus kialakulása felé. Az alávetett szláv népelemek révén a vezető réteg gazdálkodásában a földművelés súlya tovább növekedett. A pásztorkodás azonban még korántsem szorult háttérbe, a szabad magyarok tömegeinek főfoglalkozása maradt.

A honfoglalást követő fél évszázad a törzsfők és nemzetségszervezet számára a hírnév szerzés és a megdagodás páratlan alkalmait kínálta. A felbomló Karoling-birodalom feudális anarchiája szinte kihívta a magyarok zsákmányszerző hadjáratait. A magyar har-

cosok gyors lovaikon meglepetésszerűen ütötték rajta a falvakon és a városokon, melyeket már ki is fosztottak és felgyújtottak, mire a nehézkes mozgású és kisszámú feudális lovagseregek ellenük indulhattak. Ha csatát kellett állaniok, hirtelen rohammal támadtak, majd színleg megfutamodtak, s mikor a lovagok zárt csatasora az üldözés közben felbomlott, visszafordultak, nyílzápporral árasztották el és kézitusában semmisítették meg szétszóródott, megzavarodott ellenfeleiket. Az itáliai és német fejedelmek egymás ellen is igénybe vették a magyar csapatokat.

A német és itáliai fejedelmektől kapott zsold és rendszeres évi ajándék, valamint a hadjáratokon szerzett zsákmány (kincsek, állatok s nem utolsósorban rabszolgák) oroszlánrésze a törzsszervezet vezetőinek a vagyont gyarapította. Jutott belőle fegyveres kíséretük tagjainak, a „jobbágyoknak” is, akik a külföldet járó seregek zömét alkották. A szabad pásztorkodás között azonban csak azok engedhették meg maguknak a hadi vállalkozásokhoz való csatlakozást, s szerezhettek zsákmányt, akiknek munkaerejét a család nélkülözni tudta, s akik megfelelő hadi felszereléssel rendelkeztek, tehát a módosabbak. Az ösközösségi rend bomlási szakaszában — mint azt más népek történetéből is tudjuk — a katonáskodástól való elszakadás a szabadságvesztés felé vezető út első állomása volt. Ezt az utat egyre több elszegényedő magyar járta. Az alávetett szláv parasztok és a behurcolt rabszolgák mellett belőlük került ki azoknak a szolgálknak a serege, akik a gazdagok szaporodó nyájait őrizték és a köztulajdon rovására terjeszkedő szántóföldjeit művelték.

A vagyoni különbségeket ugrásszerűen fokozó külföldi zsákmány azonban hamarosan apadni kezdett. Németország feudális anarchiáját, mely lehetővé tette a magyarok sikereit, éppen az ellenük való védekezés szüksége segítette felszámolni. Madarász Henriknek a német királyi hatalom megerősítésére irányuló politikája a merseburgi csatán hozta meg első győzelemét. 933-ban az újjászervezett német lovagsereg megsemmisítő győzelmet aratott az adó felmondása miatt támadó magyarokon. A Madarász Henrik halála után bekövetkező anarchia azonban újra megnyitotta a magyarok útját nyugat felé. Ekkor került a hadi vállalkozások élére *Bulcsu* horka, aki közel két évtizedre újból rettegetté tette a magyar nevet Európában. Vezetésével a magyar csapatok átkeltek az Alpokon és a Pireneusokon, eljutottak az Atlanti-óceán, a Földközi-tenger és a Boszporusz partjaira. Német és itáliai fejedelmek mellett a bizánci császár is fizette a magyar csapatot távollattól évi ajándékot, mely ha elmaradt, jött a büntető hadjárat. 948-ban a béke megújítása végett Bizáncban járó *Bulcsu* megkeresztelkedett, és patriciusi rangot kapott a császártól. De a „vér embere” — ahogy kortársai nevezték — utolsó hadjáratán, 955-ben Augsburg mellett vereséget szenvedett az I. Ottó körül tömörült német hercegek seregétől, fogságba esett, és vezértársaival együtt kivégezték.

Az augsburgi katasztrófa véget vetett a nyugatra irányuló zsákmányoló hadjáratoknak. Még több mint egy évtizedig ellátogattak magyar portyázó csapatok

Arany korsó lovas figurával. Honfoglalás kori lelet a nagyszentmiklósi kincsek közül

a Balkánra, s ott harcoltak Szvjatoszláv kijevi fejedelem oldalán is a bizánciak ellen, de a bizánci hódítás előretörése a Dunáig 970 után dél felé is elzárta az utat előttük. A világ átalakult a Kárpát-medencébe települt magyarok körül.

A magyar társadalom belső fejlődése is politikai fordulatot követelt. A vagyoni differenciálódás olyan méreteket öltött, hogy a nemzeti szervezeti hagyományos formái többé nem fedhették el a gazdasági függés realitását. A nemzetségek a valóságban az egész nemzeti terület urává nőtte ki magát, aki a közvetlen szolgálatában álló harcosok, szegény szabadok és rab-szolgák mellett a nemzetség önállóan gazdálkodó tagjait is, bírói és katonai fennhatósága címén, különböző szolgáltatásokra kényszerítette.

A keresztény királyság. A nemzetségek megszállt területi hatalma a magyar törzsszövetség politikai szerkezetét tovább lazította, ugyanakkor azonban alapjává lett a társadalmi fejlődésből szükségszerűen következő új politikai szervezeti formának, a feudális államnak. A nemzetségek között meginduló hatalmi küzdelmekből az Árpád családjából származó főfejedelemből ki győztesen. A kudarcot vallott hadvezérek várait Árpád-utódok vették át, s a törzsfők hatalma a Duna középső folyása mentén és attól nyugatra elenyészett.

Az Árpádok hatalmának terjeszkedésével párhuzamosan a keleti nemzetségek közt is hasonló folyamat indult meg. A törzsszövetségnek rangban a főfejedelemtől következő méltóságát viselő, Erdélyben élő

Honfoglalás. Miniatúra a „Képes Króniká”-ból (14. század)

gyula 950-ben, Bulcsu példáját követve, Bizáncban megkeresztelkedett. Görög szerzetesek keresztény térítést kezdtek a gyula fennhatósága alatt álló területen, mely a szükszavú és egymásnak is ellentmondó forrásokból következtetve, a 10. század közepén a Tiszáig terjedt. A magyar törzsszövetség tehát két hatalmi góc köré tömörülve, kettészakadóban volt.

Ebben a politikai fejlődésben döntő fordulatot jelentett Géza fejedelemnek (971—97) az a törekvése, hogy a nomád hagyományokban gyökerező törzsi-nemzeti szervezet felszámolásával egységes fejedelmi hatalmat építsen ki. Ezt írta elő sürgetően a külpolitikai helyzet, belső feltételeit pedig megteremtette a törzsi-nemzeti kötelekeket üres formákká sorvasztó társadalmi fejlődés. Géza kemény kézzel törte meg a részben rokonaiból álló nyugati nemzetségek, a fennhatóságuk alatt álló terület kétharmadát — ha ellenálltak, még nagyobb részét — a maga számára lefoglalta, váraikba saját tisztviselőjét, az ispánt helyezte, és a várak környékét a helynevek tanúsága szerint különböző törzsekből odatelepített harcosokkal, „jobbágysokkal” szállatta meg.

Géza szoros kapcsolatot keresett a feudális szomszédsággal. 973-ben követeket küldött I. Ottó császárhoz, szövetséget ajánlva neki és térítő szerzeteseket kérve tőle. A kereszténységhez való csatlakozás — amellet, hogy az új társadalmi és politikai rendnek megfelelő, azt hasznosan alátámasztó ideológiát kínált — a korábbi agresszív külpolitikával való szakítást, a békés együttélés szándékát dokumentálta, leszerelve a várható német támadást. Géza számára természetes volt, hogy

a német-római császárral keressen kapcsolatot, hiszen vetélytársa, a gyula, Bizánc felé tájékozódott. A térítő szerzetesek meg is érkeztek, de munkájuk lassan haladt, mert a fejedelem, noha családjával együtt megkeresztelkedett, még megtűrte a pogányságot is. E tekintetben is csak előkészítette a teljes átalakulást, ami azután fiának, a kereszttségben István nevet nyert Vajknak a vezetésével valósult meg (uralkodott 997—1038 között — 1000-ig mint fejedelem —, és röviddel halála után szentté avatták).

Istvánt a rövid ideig Magyarországon tartózkodó Adalbert prágai püspök, majd annak itt meglepetésszerű és a hazai egyházi szervezetet kialakító tanítványai nevelték a korabeli keresztény feudális uralkodói ideálok szellemében. A Géza politikájával elégedetlen, s a régi rendet jelképező pogánysághoz ragaszkodó magyar urak azonban a nomád örökösödés alapján a fejedelmi nemzetség legidősebb férfitagjának, a Balatontól délre eső családi birtokok fejének, Koppánynak a trónutódlása mellett foglaltak állást. István német lovagjait küldte ellenük. Koppány a csatában elesett, s felnagyelt testének darabjait a győztes ifjú fejedelem elrettentő példának három dunántúli vár kapujára szögeztette ki, a negyediket — figyelmeztetésül — elküldte nagybátyjának, a gyulának Erdélybe. Megszilárdult uralmát István korszerű jelképpel, királyi koronával akarta törvényesíteni. A hagyomány szerint 1000 karácsonyan III. Ottó német császár beleegyezésével a pápa által küldött koronával királlyá koronázták.

A királyi cím egyben a magyar törzsszövetség egésze fölötti uralom igényét is jelentette. Ennek érvényesítését megkönnyítette az, hogy az erdélyi gyula ekkor már nem volt a keleti részek egyedüli ura. A Tiszántúl déli részén, a Maros mellett (a későbbi Csanád helyén) épített várából egy hatalmas törzsfő, Ajtony szervezett magának fejedelemséget. István fegyverrel hódította meg Ajtony tartományát, amely — miként később a gyula erdélyi fejedelemsége is — a magyar királyságba olvadt.

A feudális állam megszervezése. I. István király folytatta és befejezte apja szervező munkáját: a nemzeti területek a királyi hatalom szervezeti alapegységeivé, „megyékké” lettek, melyeknek szabad, félszabad és rabszolga népessége a földdel együtt legalább kétharmad részben a király közvetlen rendelkezése alá került. (A megye szó szláv eredetű, „hátár”-t jelent; a magyar nyelvhasználatban a királyi vár határát, azaz kerületét jelölték meg vele.) A tizedekbe és századokba, a „jobbágys” (várjobbágys) parancsnoksága alá beosztott magyar és szláv népesség egy részét a volt nemzetségszervező várakba helyezték, „ispánok” a vár szolgálatára vették igénybe, más része külön „udvarispánok” irányítása alatt a királyi háztartás ellátására rendelt gazdaságok, „udvarok” körül tevékenykedett. A királyi birtokból adományokban részesültek a sorra alapított püspökségek és kolostorok, valamint a királyi fegyveres kíséretének előkelő tagjai. A már régen magántulajdonba vett és az adományba kapott birtokokból létrejött a feudális nagybirtok, a

I. Géza. Egykorú bizánci zománc kép a magyar koronán

birtokosokból pedig a feudális uralkodóosztály, melyet a királyhoz a katonai szolgálat kötelezettsége fűzött. A világi feudális urak birtoka kezdetben eltörpült a királyé és az egyházi mellett, busásan részesedtek viszont a királyi jövedelmekből ispáni tisztségük révén.

I. István király törvényeiben a püspökök, apátok, eseperek mellett az ispánok és egyéb nagybirtokos „seniorok” képviselik az uralkodóosztály kiváltságos felső rétegeit. Utánuk a „harcosok” szabad, de a király vagy az előkelők szolgálatában álló katonáskodó rétege következett. Rajtuk kívül a törvények közszabadokról is tudnak; ezeknek helyzete azonban nem volt egyértelmű. Mivel a központi hatalom igényt tartott a szabadok katonai szolgálatára vagy annak anyagi megváltására, általában védelmezte szabadságukat a feudális uralkodóosztály alávetési kísérleteivel szemben. Ez a védelem azonban csak a szabadok jogi állapotának (szabad költözés, a nemzeti vérbosszút felváltó vérdíjra való jogosultság stb.) szólt, s nem mentesítette őket attól, hogy önként vagy kényszerítve feudális függésbe kerüljenek, másnak szolgálatot teljesítsenek. Aki nem katonáskodott, annak anyagi terheket kellett vállalnia.

A szabadok társadalmán kívül állt a forrásokban „servus” néven emlegetett széles magyar és részben szláv népréteg, amely a földesúr földjén, s annak igerejével termelt, vagy egyéb szolgálatot teljesített. Ezeknek egy része rabszolga eredetű volt, és I. István király törvényei pusztá vagyontárgyként rendelkeznek róluk, ugyanakkor viszont helyeslik felszabadításukat. Így alakult ki a 11–12. századi oklevelekben gyakran emlegetett „libertusok” rétege, akik a szabadoktól abban különböztek, hogy urukat nem hagyhatták el, viszont önállóan gazdálkodtak, és személyi tulajdont szerezhettek. De még a 14. század elejéig hallunk házi cselédként alkalmazott rabszolgákról is. A „servusok”, a szolgarendűek jelentős részében azonban olyan szegény elemeket kell látnunk, akik a földesurak szolgálatában állva, azoknak földjén a termés bizonyos részének leadása fejében gazdálkodtak.

I. István a feudális hatalmasságok iránti engedelmességet hirdető, a nomád pásztorkodással szemben a letelepült, földművelő életmódot pártfogoló kereszténység terjesztése érdekében a legkeményebb eszközöktől sem riadt vissza. Bár a hazai szláv kereszténység hatása, s a bizánci, majd a bajor térítés előkészítette a kereszténység útját, a pogány ellenállás mégis erős volt, mert mindazok, akiket hatalmuktól vagy szabadságuktól fosztott meg a feudális átalakulás, a régi valláshoz való ragaszkodással nyilvánították tiltakozásukat. Az ellenállás vezetői azonban elrettentő büntetésben részesültek. Szigorúan végrehajtott királyi rendeletek kötelezték a népet templomok építésére, a papok eltartására, az istentiszteletek rendszeres látogatására, az egyházi tized fizetésére. A sorra alapított püspökségeknek és bencés kolostoroknak a királyi birtokokat adományozott, templomaikat felépíttette és felszereltette. A hamarosan hazai elemekkel megszaporodó papság és szerzetesség elterjesztette a feudális Európa kultúráját Magyarországon.

I. István korabeli portréja a koronázási paláston (gobelin)

A feudalizmus korai szakasza. A magyarországi feudalizmus történetének első két évszázadát (11–12. század) ugyanazok a vonások jellemzik, mint amelyek Európa többi országainak korai feudális fejlődésében is dominálnak.

Naturális gazdálkodás. A nomád pásztorkodás örökségeként az állattenyésztés ebben a korszakban még mindig a magyarság főfoglalkozása volt, bár a földművelés egyre nagyobb teret hódított. A legeltetés a kialakult faluhatárokon belül folyt, s a természetes trágyázást kapott földet szántották-vetették. Ha a föld kimerült, a legelő másik darabját törték fel. A népesség együtt vándorolt a szántófölddel, ezért tiltották a 11. századi törvények, hogy a falu túlságosan messze költözzék templomától. A földművelésnek ez a rendszere viszonylagos földbőséget és nagy állatállományt tételez fel, s a források mindkettőt igazolják. A naturális gazdálkodással együtt járó autarkia szükségessé tette azt, hogy a feudális birtok minden szükségletét maga termelje meg, s ezért egyes (egyébként földművelő) szolgák ipari készítményekkel adóztak. Ez azonban fejlett árucseré hiányában nem válhatott sem az ipar önállósulásának, sem az ipari szolgálatással tartozó szolgák felemelkedésének forrásává,

A kezdetleges mezőgazdaság nem termelt elegendő felesleget hivatásos iparosok fenntartásához, a mezőgazdaság és az ipar közötti társadalmi munkamegosztás kialakulásához, ami a városok létrejöttének feltétele. Az uralkodó osztály tagjai még legközvetlenebb szolgálatukra rendelt embereiket sem tarthatták állandóan maguk mellett, ahol kis helyen összezsúfolódva, mezőgazdasági főfoglalkozásukból megélni nem tudtak volna, hanem időről-időre rendelték be őket távoli lakhelyeikről. A kezdetleges közlekedési viszonyok még azt is nehezítették, hogy a feudális úr és legszűkebb környezete számára szükséges anyagi javakat a termelőhelyekről egészükben odaszállítsák. Különösen nagy nehézségeket okozott a népes királyi háztartás ellátása. Ezért a 11–12. századi királyok csak az év egy részét töltötték kedvenc tartózkodási helyeiken, Esztergomban és Székesfehérvárra, egyébként udvartartásukkal együtt birtokaik központjaiban épült udvarházaikban, esetleg magukkal vitt sátrakban szálltak meg, s a helyszínen élték fel a környékbeli falvakból begyűjtött fogyasztási javakat.

A népesség nagy többsége alig fogyasztott olyan terméket, amit ne maga állított volna elő. Külföldi árukat, elsősorban fűszereket és finom szöveteket csak az uralkodóosztály tudott beszerezni. Ezeket idegen kereskedők hozták az országba. A javak cseréje a vásárokon folyt. Bár I. István király kezdeményezése óta a pénzverés folyamatos volt, fő fizetési eszköznek a 11. században még a szarvasmarha számított. A külföldi kereskedők közül sokan megtelepedtek az országban: már a 9. század végén volgai bolgár „szerecsenek” Pesten, később vallón és itáliai „latinok” Esztergomban és Székesfehérvár mellett. Tevékenységük azonban csak az uralkodóosztály luxusigényeinek külföldi árukkal való kielégítésére szorítkozott, ami önmagában, helyi iparúzó lakosság nélkül, nem indíthatta meg a városi fejlődést.

A német és bizánci hódítási törekvések elhárítása. A feudalizmus korai szakaszában az új társadalmi és politikai rend megszilárdítása mellett az állami függetlenség megvédése volt a magyar uralkodóosztály történelmi feladata. A természetes gazdálkodás és az extenzív mezőgazdaság kezdetleges viszonyai között azonban csak viszonylag erős központi hatalom biztosíthatta a fejlettebb szomszédokkal szembeni ellenállás anyagi és katonai feltételeit. A magyar király hatalmának bázisa a korai feudalizmus idején az ország területének nagyobb részére kiterjedő várszervezet és királyi birtok volt. Ugyanakkor viszont a feudális uralkodóosztály a királytól mint osztályérdekei fő képviselőjétől, hatalmának és birtokainak gyarapítását várta, s igényeit csak a királyi birtokból történő adományokkal vagy külső hódításokkal lehetett csillapítani. A hatalom centralizálásának és feldarabolásának a feudalizmus lényegéből következő ellentétes tendenciái közti feszültség határozta meg a magyarországi korai feudalizmus politikai történetét, a feudális anarchia kiteljesedése felé haladó fejlődését.

A fiatal magyar feudális állam megszilárdulását biztosító hosszú békekorszak után István király ural-

kodásának a vége felé már megmutatkoztak annak a jelei, hogy a német-római császárság Cseh- és Lengyelország hűbéri függésbe vonása után Magyarországra is ki akarja terjeszteni fennhatóságát. II. Konrád támadása azonban 1030-ban súlyos kudarccal végződött, s az Ostmark egy részét is át kellett engednie a magyar királynak. István király utolsó éveit a trónutódlás gondjai nehezítették meg. Egyetlen fia, *Imre* korai halála (1031) után unokatestvére, *Vászoly* formálhatott jogot a trónra, ő azonban az István király keménykezű uralmával elégedetlen magyar előkelők élére állva összeesküvést szervezett, amiért szörnyű büntetést szenvedett: megvakították és fülébe ölmot öntöttek. Kiskorú fiai, András, Béla és Levente lengyel és orosz földön kerestek menedéket.

István király *Orseolo Pétert*, nővérének a velencei dogéval kötött házasságából származó fiát jelölte ki utódjául, aki 1038-ban zavartalanul át is vette az uralmat. Trónrajutásának előzményei és *Vászoly* összeesküvése azonban bizalmatlanná tették őt a magyar urak iránt, s ezért németekkel és olaszokkal vette körül magát, növelve a feszültséget az uralkodó osztály hazai és jövevény tagjai között. István király sógora, *Aba Sámuel* állt az elégedetlenek élére, s 1041-ben elűzte Pétert és királlyá koronáztatta magát. Péter III. Henrik német-római császárhoz menekült, aki a magyarországi pártharcokat kiváló alkalomnak tekintette a beavatkozásra. A fenyegető német támadás megfontolásra készítette a magyar urak egy részét, *Aba Sámuel* azonban véres megtorlást alkalmazott az ingadozókkal szemben, s uralmát megkísérelte a feudális alávetés ellen küzdő közszabadokra alapozni, akiknek szabadságot ígért. Ezzel a lépésével viszont csak bátorította az addig nyíltan fellépni nem merő pogány reakciót, mely a feudális átalakulás minden rangú és rendű veszteseit a keresztény egyház és az idegen uralom elleni gyűlöletben tömörítette. A feudális rend haszonélvezőit megrémítette a hatalmukat veszélyeztető tömegmozgalom érlelődése. Cserbenhagyták *Aba Sámuel*t, aki 1044-ben csatát veszített a Pétert visszahozó császárral szemben, s menekülés közben gyilkosságnak esett áldozatul. A trónját visszafoglaló Péter hűbéri esküt tett III. Henriknek. A pártharcokban meg hasonlott és megtizedelt feudális uralkodóosztály azonban már nem tudta útját állani a „pogánylázadás” kitörésének.

A feudális államszervezéssel együtt járó sérelmeket legelevenebben érző keleti Magyarország egyik hatalmát veszített nemzetségfője, *Vata* szervezte meg és vezette a fegyveres felkelést, mely a keresztény templomok feldúlása és a papok (köztük a később szentté avatott *Gellért* püspök) lémészárlása után a keresztény feudális urak ellen fordult. A léteben fenyegetett feudális uralkodóosztály a pogány felkelők gyűlöletének célpontjába került Pétert sorsára hagyva, a külföldön élő *Vászoly*-fiakhoz fordult segítségért. Ezek közül *András* Kijevben élt és Bölcs Jaroszláv leányát vette feleségül, *Béla* pedig egy lengyel hercegnővel lépett házasságra. Az orosz segédcsapatokkal hazatérő Árpád-házi hercegekben reménykedtek *Vata* és

I. László hermája (14. század)

társai is, s felajánlották Andrásnak támogatásukat Péter ellen, ha megengedi nekik a papok és az idegenek kiirtását, eltörli a tizedet és az adókat, s helyreállítja a pogány vallást. A hercegek a Péter fölött kivívott végső győzelemig óvakodtak állást foglalni. Miután azonban Péter uralma összeomlott, őt magát pedig halálra kinozták, a királlyá kikiáltott *I. András* (1046—60) a feudális urak kívánságát teljesítve, leverte Vata felkelését, és megszilárdította a feudális rendet, ugyanakkor lerázta a német hűbéri függőséget is. III. Henrik kétszer is megpróbálta fegyverrel érvényesíteni hűbéri fennhatóságát, de Béla herceg hadvezéri tehetsége és a jól működő várszervezet katonai ereje visszaverte támadásait.

A bátyja halála után trónra lépő *I. Béla* (1060—63) beiktatásán újra felhangzottak a másfél évtized előtti pogány követelések. A Vata kényszerből megkeresztelkedett fia, János által vezetett felkelés azonban az uralkodó osztályban semmiféle visszhangot nem keltett. A krónika szerint „parasztkok és szolgák” csatlakoztak az osztályán belül elszigetelődő pogány vezérhez. A pogány ideológia már csak az elnyomottak ösztönös tiltakozásának, kódós reménysegeinek szolgált köntösül, s a királyi katonaság könnyen szétverte a rosszul felfegyverzett tömeget. A pogány ellenállás utolsó fellobbanásában azonban ott pislákol már a későbbi antifeudális parasztfelkelések tüze, s az uralkodó osztály, mely ekkor állt először szemtől-szembe az uralmát alulról fenyegető tömegmozgalommal,

a kóborlást, lopást, szökést kegyetlenül büntető törvényekkel igyekezett — hosszú időre sikeresen — megfékezni a kizsákmányoltakat.

A feudális állam konszolidációja és a területi terjeszkedés. I. Béla hirtelen halála után kiújultak a dinasztikus harcok I. András fia, *Salamon*, és Béla fiai, *Géza* és *László* között. Az új külpolitikai helyzetben az investitúra-harc küszöbén részben IV. Henrik német király, főleg pedig VII. Gergely pápa formált hűbéri jogot Magyarországra.

A trónkövetelők küzdelmében győztes *I. László* (1077—95) trónralépése idején Magyarországra nézve elmúlt a német beavatkozás közvetlen veszélye, mint-hogy IV. Henrik Canossa-járása után Németországot polgárháború szaggatta. I. László már nem kényszerhelyzetben, hanem távolabbi politikai perspektívák figyelembevételével dönthetett arról, hogy melyik pártra áll az európai küzdelemben. A pápát választotta, mert érdeke volt a Magyarországra hűbéri jogot formáló német királyság gyengítése. László király buzgó híve volt az egyháznak. Röviddel halála után már szentté avatták, s ő avattatta szentté a királyi hatalom

I. László megszabadít egy magyar leányt kun elrablójától (15. századi fametszet)

és az egyház tekintélye emelésének céljából I. István királyt, de külpolitikájában nem vallásos érzelmei, hanem az ország érdekei vezették. Mihelyt ezek az érdekek összeütközésbe kerültek a pápai törekvésekkel, habozás nélkül változtatott politikáján. A fordulat a horvát kérdés felmerülésével kapcsolatban következett be.

A 11. század eleje óta Velence támadóan lépett fel a horvát uralom alatt álló dalmát tengerparton. Horvátország önjerejéből nem tudott ellenállni a velencei nyomásnak, s ezért Zvoimir király 1088-ban bekövetkezett halála után az özvegy királyné testvérét, I. László magyar királyt hívta meg, hogy örökség címén vegye uralma alá Horvátországot. László elfogadta a meghívást, és előbb Szlavóniát, Horvátországnak a Kapela-hegységig terjedő északi felét foglalta el, majd 1091-ben a tulajdonképpeni Horvátország és Dalmácia hódoltatására indult.

Horvátország és Dalmácia meghódítása nemcsak Bizánc és Velence ellenséges fellépését hívta ki, hanem egy időre a pápa és a magyar király szövetségi kapcsolatait is megrontotta. Végül azonban II. Orbán pápa békülést kezdeményezett I. László utódjával, az egyházas gondolkodású „Könyves” Kálmánnal (1095—1116), mert belátta, hogy nem érdemes erőszakolni a hűbéri esküt a horvát királyságtól a pápa számára, többet ér szövetségesnek megnyerni és Dalmácia meghódításához hozzásegíteni a magyar királyt.

Kálmán szabad kezet nyert Horvátországban. 1102-ben a tengerparti részeket, 1105-ben pedig a dalmát városokat hódoltatta. A három tartomány: Szlavónia, Horvátország és Dalmácia élére királyi tisztviselőket, bánokat nevezett ki, s Horvátországban bevezette a megyeservezetet. Horvát-dalmát királyi címét a pápa is elismerte. A dalmát városok maguk hívták be Kálmánt, s ettől kezdve három évszázadon keresztül kitartottak a magyar királyok mellett. A belső autonómiájukat megőrző dalmát városok a magyar védelemnek köszönhették, hogy Velence nem fojthatta meg virágzó kereskedelmüket, a magyar király viszont számított támogatásukra Horvátország megtartásában és a további balkáni terjeszkedésben.

A 12. század közepén Magyarországot a Mánuel császár alatt átmenetileg erőre kapó Bizánc felől fenyegette veszély. II. Géza (1141—62) magyar király Mánuellel szemben Barbarossa Frigyes német király szövetségére próbált támaszkodni, de 1159-ben Frigyes és III. Sándor pápa összeütközése nehéz helyzet elé állította. Pártállását végül is a magyar klérus feje, Lukács esztergomi érsek befolyása döntötte el. Az ő rábeszélésére döntött II. Géza mellett, hogy III. Sándort ismeri el törvényes pápának, s ha kell, fegyverrel is megsegíti Frigyesel szemben. A pápai pártnak kedvezett a magyar segítség, de azt nem viszonzotta, s így Magyarország a maga erejére volt utalva a Mánuellel folyó küzdelemben, amelynek során egy időre a dalmát városok is elvesztek.

A Bizáncban túszként felnövekedett III. Béla (1172—96) sikeresen szállt szembe a bizánci politikai törekvésekkel. Megnyerte magának a pápa és a klérus támogatását, felszámolta a belső pártharcokat és

sikerült a feudális uralkodóosztályt maga körül tömörítenie. Mánuel halála után, 1180-ban visszafoglalta a dalmát városokat, majd 1188-ban az orosz fejedelem-ségek belviszályaiba avatkozva egy időre Halicsot is elfoglalta.

A várszervezet és a királyi birtok bomlása. A korai királyi hatalom alapját képező várszervezet és királyi birtok még a 12. század végén is sokszorosan meghaladta kiterjedésében az egyházi és világi magánbirtokok területét. De már korántsem jelentette azt az erőforrást a király számára, mint egy évszázaddal előbb, mert a 12. század gazdasági-társadalmi fejlődése felbomlasztotta. Ennek a fejleménynek az alapvető oka a termelőerők növekedése volt.

A földművelés eleinte lassú térhódítása a 12. század derekán észrevehetően gyorsabb üteművé vált, amiben a nehéz-éke bevezetése nagy szerepet játszott. Terjedt a földművelés a pásztorkodás rovására, s a Dunántúlon és a Szerémségben feltehetőleg még római kori kezdetekre visszatekintő szőlőművelés a Dunától északra és keletre is teret hódított.

A paraszti háziiparból önálló kézművesség kezdett kifejlődni, s kialakulásának a gócai a királyi, püspöki és megyei székhelyek voltak. Ha szabad polgárság által lakott európai típusú városok még nem voltak a Magyarországon, a 12. század folyamán már jelentkeztek a mezőgazdaság és az ipar közti munkamegosztás kezdetei, s megérlelődtek a városiasodás előfeltételei. Erre mutat a pénz fokozódó szerepe is.

A királyi udvartartás szervezete egyre differenciáltabbá vált. Kálmán óta állandósult a korábban csak alkalmilag működő királyi tanács, tagjainak feladatköre fokozatosan megszilárdult, új tisztségek keletkeztek. A királyi birtokok élén álló nádorispán (comes palatinus) a királyi háztartás fejéből a király bírói és katonai helyettesévé lett; utódja, az udvarbíró (comes curiae) rövidesen szintén országos bírói feladatokat, majd később országbíró nevet is kapott. Az udvari főméltóságokból, az ispánokból, a Szlavóniát, Horvátországot, Dalmáciát és a bosnyák-szerb tartományokat kormányzó bánokból, az erdélyi vajdából, valamint az esztergomi és kalocsai érsekből s a püspökökből alakult ki az ország kormányzótestülete. 1181-ben III. Béla kötelezővé tette a királyi udvarban az írásos ügyintézkést, s 1185-ben felállította ennek hivatali szervét, a kancelláriát is.

A hódító hadjáratokban a félszabad parasztokból álló várkatonaság nem sokat ért, helyettük páncélos vitézekre volt szükség. Ilyenek kiállítására már Kálmán kötelezte a nagybirtokosokat, de utódai nem hagyatkozhattak a feudális magánhadseregekre, mert már a 12. század elején megesett, hogy ezek megtagadták az engedelmességet. A királyi hadsereg magvát hovatovább közvetlenül a király „famíliá”-jába tartozó „serviensek” alkották, akik minden termelőmunka alól felmentést nyertek, és az eltartásukra rendelt várnépek földesuraivá, szabad kisbirtokosokká lettek. A várkatonaság tisztjei, a „jobbágyok” is, a feudalizmus általános fejlődését követve, hallgatólagosan magánbirtokukká változtatták szolgálati birtokukat,

alávetve vagy elűzve a velük földközösségben gazdálkodó várnépet. A feudális kisbirtokosok tömeges felnövekedése nagy területeket és tömegeket vont ki a király közvetlen földesúri hatalma alól.

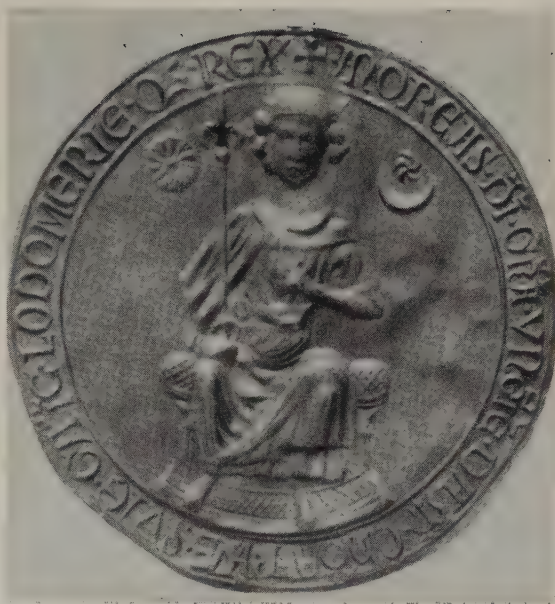
Ugyanakkor az egyházi és világi magán-nagybirtokokon gátlástalanul folyt a „servus” és szabad elemeknek az egységes termékszolgáltató paraszti osztályba olvasztása. Ez történt a várszervezet és a királyi birtok keretein belül létrejövő kisebb feudális birtokokon is. Ezzel szemben a hagyományos szolgáltatásokat fenntartó vári és királyi birtok az egyházi és világi magánbirtokhoz képest elavult, improduktív termelőszerkezetté vált. A paraszti ipar kezdetleges termékeivel már ki nem elégíthető, a külföldi luxuscikkek vásárlásához pénzt igénylő központi hatalom számára a feudális földbirtok közvetlen kézben tartása már nem jelentette az egyedüli, s még csak nem is a legfőbb bázist, ezért annál könnyebben engedte át azt a földéhes kisebb és nagyobb feudális uraknak, míhelyt ezek eléggé erősnék érezték magukat, hogy ne érjék be apró birtokadományokkal, hanem koncentrikus támadást indítsanak a várszervezet és a királyi birtok szétmarcangolására.

A feudális anarchia kibontakozása. A feudális birtokososztály vagyoni és hatalmi gyarapodása a 13. század elején felszabadította a feudális anarchia addig lappangó, lassan érlelődő erőit, s a század végére a magyar állam önálló feudális tartományokra tagozódott szét. Ez a feudalizmus egyetemes történetéből jól ismert törvényszerű folyamat egy olyan külpolitikai konstelláció közepette ment végbe, melynek legfőbb jellegzetessége a pápai hatalom kiteljesedése volt.

Az **Aranybulla**. A pápa magyarországi beavatkozására III. Béla fiainak, *Imrének* és *Andrásnak* a trónharca adott alkalmat. A pápa szolgálatában viselt kereszteshadjárat és balkáni háborúk végül oda vezettek, hogy Magyarország elvesztette a dalmáciai Zára városát, amelyről *II. András* (1205—35) Velence javára lemondott.

Mindez elhatározó lökést adott a belülről már aláásott várszervezet és királyi birtok összeomlásához. Nagy birtoktestek, majd egész vármegyék kerültek adományként a tisztségviselő arisztokraták és rokonságuk kezére. Ezek természetesen igyekeztek az adománybirtokokon is bevezetni a kizsákmányolásnak a magánbirtokon már kialakult súlyosabb formáit, ami a hagyományos szolgáltatásokhoz ragaszkodó királyi parasztokból heves ellenállást váltott ki. A forrongás átragadt az egyházi és világi magán-nagybirtokok népességére is, s a felbomló királyi birtokon marakodó arisztokrata pártok is késhegyig menő harcot folytattak egymással.

II. András kormányja rendkívüli adókat vetett ki, s úgy próbált gyorsan készpénzhez jutni, hogy a pénzverést, az adókat, vámokat és bányákat mohamedán és zsidó kereskedő-tőkéseknek adta bérbe, akik az előre lefizetett bérösszeget kamatostul vették meg a lakosságon. A pénzgazdálkodásra való áttérésnek ez a

II. András Aranybullájának függő pecsétje

magyarországi előjátéka tömérdek visszaéléssel járt, és az éppen csak bontakozó, fejletlen árugazdálkodás viszonyai között elviselhetetlen megpróbáltatást zúdított azokra, akiknek fizetniük kellett.

A nyílt ellenállást a serviensek és a várjobbágyok indították meg, akik maguk is igyekeztek a szétbomló királyi birtokból részesülni, és a hatalmuk alá jutó várnépet és udvarnokokat elnyomni. Mégis ez utóbbiakkal közös érdekük volt a régi rend rohamos felbomlását lassítani, s a nagyurak birtokszerző mohóságát fékezni. Ezért, tömegeket érezve maguk mögött, s felhasználva az ország forrongó hangulatát, mozgalmat indítottak érdekeik védelmére. Mozgalmukat egy mellőzött főúri csoport a maga kormánya jutása érdekében használta fel. Fellépésük következtében András király kénytelen volt 1222-ben kiadni a rajta függő aranypecsétről „Aranybulla”-nak nevezett oklevelét, amely a servienseknek és várjobbágyoknak az adóktól és a nagyurak zaklatásaitól való mentesítése mellett az egyházi kizsákmányolás korlátozását szolgáló intézkedéseket tartalmazott. Záradéka megengedte a törvényszegő királlyal szemben a fegyveres ellenállást.

Utóbb azonban a főpapok a pápa nyomását is felhasználva, 1231-ben kiadtatták **II. Andrással** az Aranybulla módosított szövegét, melyből kihagyatták az egyházra sérelmes pontokat.

IV. Béla (1235—70) egész élete makacs küzdelem volt a királyi tekintély helyreállításáért és fenntartásáért egy olyan korszakban, amikor a gazdasági és társadalmi fejlődés aláásta a központi hatalom addigi bázisát, de még nem tette lehetővé új bázis kialakítását. **IV. Béla** a várszervezet helyreállítása céljából bizottságokat küldött ki a birtokadományok felül-

vizsgálatára, s az indokolatlanul elidegenített várföldek és királyi birtokok visszaszerzésére. Intézkedései azonban nem hozták meg a kívánt eredményt, csak elmergesítették a király és az uralkodó osztály többsége közötti viszonyt, aminek hamarosan súlyos következményei lettek.

A tatárjárás. A magyar történelemben ezen a néven vált emlékezetessé az 1241. évi mongol támadás és annak súlyos következményei.

A tatárok (mongolok) 1241 tavaszán három oldalról törtek be az országba. Észak felől a Sziléziát elpusztító hadaik nyomultak be, egy másik sereg Erdélyen át tört előre, a főerő pedig Batu kán vezetésével a Vereckei szoroson vonult be. IV. Béla a Sajó mellett, Muhinál próbálta a tatárokat feltartóztatni seregével, amelyből a legtöbb feudális nagyúr távol maradt, de csatát veszített, és a Dunántúlra, majd onnan Babenbergi Frigyes osztrák herceghez menekült. Ez azonban elfogatta, és csak nagy váltságdíjért bocsátotta szabadon. Az üldöző tatárok elől a király végül is a dalmát tengerparton, Traù (Trogir) szigetén talált menedéket.

Sikeres ellenállást csak néhány vár tudott kifejtetni, egyébként a Dunától keletre eső országrész egészen tatár uralom alá került. A támadók nem csak az ellenállókat, hanem a védtelen lakosságot is halomra gyilkolták.

1242 elején a befagyott Dunán átkelve, megrohanták a Dunántúlt. Itt azonban már szervezettebb ellenállásra találtak, s ennek megtörésére nem fordítottak erőt, mert fő céljuk az volt, hogy a királyt elfogják. Ez nem sikerült, s 1242 nyarán kitakarodtak az országból. Hirtelen távozásuk okát elsősorban abban kell keresni, hogy először csak meg akarták félemlíteni a lakosságot, és a végleges hódítást későbbre halasztották. Erre azonban a mongol birodalom szétarabolódása miatt nem került sor.

Újjáépítés és társadalmi átalakulás. A tatárjárás következményeiből a tanulságot IV. Béla — érthetően — a honvédelem szempontjából vonta le. Felismerte, hogy a várkatonaság elavult fegyverzetű és meg-

lazult fegyelmű tömege olyan veszéllyel, mint a továbbra is fenyegető tatár hódítás, nem képes szembeszállni. Az akkori európai viszonyokhoz képest korszerű páncélos lovagseréget pedig csak a feudális nagybirtokosok állíthattak ki. Ez a felismerés arra indította IV. Bélát, hogy szabad utat engedjen a nagybirtokos osztály érvényesülésének. A pusztítások utáni újjáépítés során maga adományozott birtokokat a feudális uraknak, azzal a kötelezettséggel, hogy katonaságot tartsanak és várakat építsenek. A régi megyei várak többnyire palánkkal erősített földvárak voltak, s kivétel számba mentek a kőfalakkal körülvett települések. IV. Béla nagyarányú kővár-építést kezdeményezett, s néhány évtized alatt az országban mindenfelé lakótornyok egész sora épült fel.

Megkezdődött a városi polgárságnak a parasztságtól való jogi elkülönítése is városi kiváltságok adományozásával. A magyarországi városi jog a külföldi hospesek jogából alakult. Ezek azt a kiváltságot élvezték, hogy a maguk választotta bíró alatt saját jogszokásaik szerint élhettek, s hogy nem személyük, hanem az általuk megművelt földdarab után adóztak, többnyire pénzben. A 13. században már nemcsak idegeneket neveztek hospeseknek, hanem azokat a hazai parasztokat is, akik szökve földesurat cseréltek, s mint szívesen fogadott új települők elnyerték a hospesek kedvezményeit.

A hospesek nagy része szántóvető volt, de akadtak köztük szép számban iparosok és szőlőművelők is. A magyarországi városiasodásban a szőlőművelésnek nagy jelentősége volt. Elsősorban a királyi várak és püspöki székhelyek mellett keletkező hospesetelek lakói kapcsolták össze szőlőművelésüket kézműves mesterséggel.

IV. Béla úgy akarta a megyei várakat korszerű erődítményekké kiépíteni, hogy azok menedékei legyenek az eddig védtelen váralji hospesetelek újabb jövevényekkel megszorodott lakosainak, s ezek a megfogyatkozott várnép pótlására vegyenek részt a vár fenntartásában és védelmében. Ezért a hospeseket

Tatárok üldözik IV. Bélát. Miniatura a „Képes Króniká”-ból — Batu Kán. Kínai rajz után

beköltöztette az újjáépített, kőfallal körülkerített várakba, s egyetlen közösségbe, „communitas”-ba olvasztotta őket a hospesjogot elnyerő várnéppel. Így született meg a városi polgárság. Városokká fejlődtek olyan (főleg német) hospesletelek is, amelyek mellett nem volt megyei vár; ilyen mesterséges alapítással keletkeztek a német lakosságú bányavárosok.

A falvakban szétszórta élő servienseknek és várjobbágyoknak, e kis feudális uraknak a birtokát elnyelésével, őket magukat pedig feudális függőségbe jutással fenyegette a nagyurak mohó birtokszerzése. Új szervezeti formát kerestek maguknak, melyben együttes erővel védelmezhetik érdekeiket. Ilyennek a várszervezetből fennmaradt megyei bírói fórum kínálkozott, melyből saját területi autonómiát igyekeztek kiépíteni azáltal, hogy maguk közül úgynevezett szolgabírókat (azaz serviensi bírókat) választottak, akik az ispánnal együtt ítéleztek a megye egész lakossága felett. Ehhez természetesen el kellett érniük, hogy a nagybirtokos „nemességgel” jogilag egyenrangú szabad birtokosoknak tekintsék őket.

IV. Béla a nagybirtokos oligarchia ellensúlyozására felkarolta ezeket a törekvéseket. Egyrészt egyénenként erősítette meg a serviensek és várjobbágyok egész sorának birtokjogait és nemességét, amit utódai is folytattak, másrészt szentesítette a nemesi megye szervezetét, amikor 1267-ben elrendelte, hogy minden megye két-három nemeset delegáljon a székesfehérvári királyi törvénykezési napokra, amelyekből a század végére kialakult az országgyűlés. A nagybirtokos urakat ekkor már „bárok”-nak nevezték, s a „nemes” elnevezés a zömében serviens és várjobbágy eredetű kis- és középbirtokosokra szállt át. A 13. század végéig a nemesi megyék formálisan is megalakultak, élükön a király által a bárók közül kinevezett ispánnal, s a nemesek közül kikerülő szolgabírókkal és esküdtekkel. A serviensek és várjobbágyok tekintélyes része ezzel megőrizte szabad földbirtokát és a feudális uralkodóosztály politikai hatalmában való részesedését, azt azonban nem kerülhette el, hogy a felnövekvő feudális oligarchia befolyása alá kerüljön. A nagybirtokosok a nemesség soraiból toborozták magánhadsegítségük tagjait és tisztviselőiket, úgynevezett „familiáris”-aikat.

A *feudális anarchia kiteljesedése*. Az ország újjáépítése, a széthulló királyi birtokon való osztozkodás és a külföldi hódítás két évtizedre lekötötte a feudális anarchia erőit, melyek azonban annál hevesebben törtek elő, mielőtt erre IV. Béla és fia, István „ifjabb király” családi vizsgálata alkalmat adott. Az uralkodó osztály két pártra szakadva sorakozott fel kettőjük mögött, s a harcok során egyre világosabbá vált, hogy az ország igazi urai a birtokaikra és ispáni tisztségekre támaszkodó bárók.

V. István (1270—72) rövid ideig tartó uralkodása alatt a bárói pártok már nem is rejtették dinasztikus harcok mögé ambícióikat, nyíltan csaptak össze, s a királyi hatalom hol egyikük, hol másikuk pusztá függvényévé, eszközévé vált. Sőt már arra is sor került, hogy egyes oligarchák egész tartományokat

szakítottak le a királyságról, s idegen hatalmakkal szövetkeztek a király és egymás ellen.

IV. (Kun) László (1272—90) úgy akarta az oligarchák gyámkodását lerázni és királyi hatalmát megszilárdítani, hogy a tatárok elől hazánkba települt kunokra támaszkodott. A magyar feudális urak arra törekedtek, hogy a szabad kunokat jobbágyaikká tegyék, ezért a kunok velük szemben szívesen támogatták a királyi hatalmat. A bárók felfüggesztették pártharcaikat, és együttesen fordultak a király és a kunok ellen. Mielőtt azonban döntő összeütközésre került volna sor, a bárók kun orgyilkosokkal eltették láb alól a hatalmáért végsőkig küzdő fiatal királyt.

Utódjául a bárók II. Andrásnak Velencében élő unokáját, III. Andrást (1290—1301) választották meg. A kiteljesedő feudális anarchiával szemben ő is tehetetlen volt. Az ország a királytól úgyszólván független tartományokra szakadt, melyeknek uralmát egy-egy nagybirtokos csoport tartotta kezében. A belső rend megbomlása és a külső veszély III. Andrást arra a merész lépésre indította, hogy megpróbálja az államszervezetet a nemesi megyére és a nemesi többségű országgyűlésre felépíteni. Az 1298. évi országgyűlés, kizárva kebeléből a bárókat, a megyék kormányzatát a bárók közül kikerülő ispán mellőzésével a nemesség által választott szolgabírókra ruházta. A rendi monarchiának ez a korai kísérlete megbukott a bárók nagyra nőtt hatalmán. A feudális anarchia III. András, az utolsó Árpád-házi király halála után bekezdő trónharcokban tetőfokára hágott.

Az oligarchák ekkor már önálló tartományokra szaggatták szét az országot, saját udvart tartottak, pénzt verettek, külföldi hatalmakkal szövetkeztek és harcoltak. Gentile bíboros pápai követnek hosszas alkudozás után is csak formálisan sikerült elismertetnie a bárókkal a nápolyi Anjou-dinasztiából való és leányágon a magyar királyi családdal rokon I. Károly (Róbert) (1308—42) királyságát, miután kiközösítette a legfékezelhetlenebb oligarchát, *Csák Mátét*. Ez válaszul független fejedelemnek deklarálta magát, s hadjáratot indított a király mellett álló esztergomi érsek birtokainak elfoglalására. Károly az ország déli részébe szorult vissza.

A feudális anarchia kiteljesedésének során meggyorsult és lezáródott a servus és szabad állapotú parasztság összeolvadásának hosszú folyamata is. Az eladományozott várföldek és királyi birtokok népességének küzdelme terheik emelése ellen a parasztság egészét megmozgatta. Egymást érték a szolgálat-megtadások, helyi felkelések, tömeges szökések, melyek a 13. század második felében a földesurakat elhagyó parasztok országos méretű vándormozgalmává dagadtak. A szökevények könnyen találtak olyan földesurat, aki hajlandó volt korábbi terheiknél kedvezőbb feltételek mellett befogadni őket.

A 13. század végén a parasztok szabad költözésének, munkaeszközeik tulajdonának, valamint az általuk megművelt föld örökletes birtoklásának és saját hatáskörükben szabályozott földközösségben való használatának jogát már az uralkodó osztály is elis-

merte. A servus állapot örökségeként robotot is kellett ugyan végezniök, ez azonban háttérbe szorult a pénz- és termékjáradék mögött. Az így megváltozott helyzetű parasztságra egyre általánosabban alkalmazták a várszervezet tisztviselőinek, az időközben a nemességbe és a városi polgárságba olvadó „jobbágyok”-nak, azaz a korai feudalizmus legelőkelőbb „szabadon szolgáló” rétegének a nevét. A servus és szabad állapotú parasztság közötti különbségtétel végleg elenyészett, s kialakult az egységes jobbágy-osztály.

A királyi hatalom megszilárdulása és a társadalom rendi tagozódásának kialakulása. A paraszti osztály-harc eredményessége a kis és nagy feudális urakat közös érdekeik védelmére tömörítette a központi hatalom körül.

I. Károly első hívei a bárói családoknak azokból a szegényebb ágaiból kerültek ki, amelyeket az oligarchakonok háttérbe szorítottak, kifosztottak és elűztek családi birtokaikról. Belőlük és familiárisaikból, valamint az oligarchák hatalmaskodásai alól a király szárnyai alá húzódo nemesekből alakult ki az a fegyveres erő, melyre támaszkodva Károly megkezdhette harcát a tartományurak ellen. Egy évtized elkeseredett küzdelmei után a király hatalma megszilárdult, s székhelyét 1323-ban Temesvárról (Timișoara) Visegrádra helyezte át.

Az oligarchák bukása után Károly visszaszerezte a várföldekekből és a királyi birtokokból mindazt, amit elődei nem adományoztak szét. Maga a várszervezet ekkorra már teljesen felbomlott, s Károly nem is gondolt az elavult intézmény helyreállítására. A királyi birtokokat váruradalmakba szervezte, s élükre várnagyokat (castellanosokat) állított, akiknek inkább gazdasági, mint katonai feladataik voltak, mert a katonáskodás ettől kezdve kizárólag a feudális uralkodó osztály (s részben a városi polgárság) joga és kötelessége volt. Az ország hadereje a király néhány ezer főnyi zsoldoskatonaságán kívül az egyházi és világi nagybirtokosok magánhaderejeiből és a megyei nemesség csapataiból állott, melyeket a saját zászló („bandiera”) alatti hadba vonulás jogáról bandériumoknak neveztek. Az új hadszervezet a feudális nagybirtok megerősödésének volt logikus következménye.

A királyi jövedelmek újjászervezése. Az oligarchák megtörése elvágtá ugyan a feudális részállamok kialakulásának az útját, de nem gátolhatta meg a feudális széttagolódás szükségyszerű érvényesülését a nagybirtok „immunitása” formájában. A nagybirtokosok váraik köré szervezett uradalmaikban nemcsak a jobbagyszolgáltatások élvezői, hanem már régtől fogva jobbagyaik és familiárisaik legfelsőbb bírói is voltak. Birtokaikon maguk gyűjtötték be az állami adókat is, és maguk vezették katonáikat a király hadseregébe. Mint vajdák, bánok, ispánok ők igazgatták nemesi familiárisaik segítségével az országnak közvetlen földesúri fennhatóságuk alá nem eső területeit is. Ilyen körülmények között a kis- és középbirtokos nemességnek önálló politikai szerepe nem lehetett. A 14. században országgyűléseket csak elvettve hívott össze a király.

I. Károly igyekezett hatalmát a báróktól függetleníteni. Elődei kísérletezéseinek betetőzésekként ő vonta le a természetes gazdálkodás fellazulásának és az árucseré fejlődésének végső következtetéseit; anyagi hatalmát a földbirtok helyett az áruforgalom közvetlen és közvetett megadóztatásából eredő, úgynevezett regale-jövedelmekre (adók, vámok, bánya- és pénzverési monopólium) próbálta alapozni. Kormányzatának vezetői kihasználták azt a páratlan lehetőséget, melyet az európai kereskedelem nemesfém-szükséglete nyújtott abban a korban, amikor az afrikai arany behozatala elapadt.

Magyarország ezüsttermelése a 13. század második felében megsokszorozódott, de még nagyobb jelentősége volt a 14. század elején az új aranyelőhelyek felfedezésének és azt követőleg Körmöcbánya (Kremnica), Szomolnok (Smolnik), Nagybánya (Baia Mare), Felsőbánya (Baia Sprie) és az erdélyi Aranyosbánya (Baia-de-Arieș) bányavárosok megalapításának. A nemesfémek szabad forgalma tömegesen csábította Magyarországra Itália és Németország kereskedőit, akik arany-ezüst fejében iparcikkkel árasztották el a hazai piacot. Az 1325-ben bevezetett magyar nemesfém-monopólium kötelezővé tette a kibányászott arany- és ezüstnek a királyi pénzverőkamaráknál való beváltását, ami az alacsony beváltási kulcs mellett nagy jövedelmet hozott, s egyúttal a pénz évenkénti újraparancs helyett az állandó pénz verésére való áttéréshez biztos alapot teremtett. A külföldi kereskedők ezután veretlen nemesfém helyett magyar aranyforintot és ezüstdénárt vihettek csak ki az országból, de ezzel sem jártak rosszul, mert a magyar aranyforint az akkori Európa egyik legjobb és legszilárdabb valutája volt. A nemesfém-monopólium és a külkereskedelmi vámok jövedelméhez járultak a jobbágyokra sűrűn kivetett rendkívüli pénzadók. A városoknak a rendkívüli adó állandó terhe lett, viszont hosszú időre meghatározott átalányösszegben fizették, ami jelentős kedvezmény volt. Károly minden elődjénél merészebben adóztatta az egyházat is. Az „avignoni fogság” idején a pápaság nem tudott erélyesen fellépni az egyházi jogok védelmében, s inkább kompromisszumot keresett a magyar királlyal, hogy mentse a menthetőt.

Károly külpolitikája is szoros kapcsolatban volt Magyarországa gazdasági újjáépítésével. Hódító hadjáratokat nem viselt. Az a kísérlete, hogy a korábban Magyarországhoz tartozó al-dunai síkságot, a volt Kunországot újra magyar fennhatóság alá vonja, megtört a feudális anarchia idején önállósult román vajda, Bazarab ellenállásán, s Károly belenyugodott a havaselyi román vajdaság függetlenségébe. Annál élelkebb figyelemmel kísérte viszont az osztrák tartományokat megszerző Habsburgok és a cseh trónra kerülő Luxemburgok törekvéseit a német birodalmi hegemonia megalapozására.

Károly érdekei azt diktálták, hogy mindkét német dinasztia hatalmi gyarapodását akadályozza. Ebben a törekvésében egyetértett vele Lokietek Ulászló lengyel király, akit Luxemburgi János cseh király támadása fenyegetett. A magyar–lengyel baráti kapcsolat, melyet Károlynak Ulászló lányával, Erzsébet-

tel kötött házassága pecsételt meg, 1335-ben a visegrádi királytalálkozón a cseh—lengyel viszály rendezéséhez vezetett. Károly számára a legfőbb eredmény a Habsburgok ellen irányuló magyar—cseh—lengyel—bajor szövetség megkötése volt, mert erre támaszkodva visszafoglalhatta a Habsburgok kezébe került magyar határterületeket, s végleg leszámolhatott az osztrák segítséggel újra meg újra felkeléseket szervező nyugati oligarchákkal. Ezenkívül gazdaságpolitikai célokat is szolgált a szövetség, amennyiben a Németországgal és Itáliával folytatott magyar, cseh és lengyel kereskedelmet súlyosan terhelő bécsi árumegállítás kikapcsolását tette lehetővé a Morvaországon át egyrészt Budára, másrészt Krakkóba vezető kereskedelmi útvonalak egyezményes szabályozásával. Ennek eredményei hamarosan megmutatkoztak. A Habsburgok rákényszerültek a bécsi árumegállítás enyhébb kezelésére, ami újra lehetővé tette a külföldi kereskedők számára a dunai út használatát Magyarország felé. Ugyanakkor a nyugati kereskedelem most már akadálytalanul folyhatott Krakkón át is Magyarországgal.

Károly király az ellene szövetkező Dusán István szerb király és Velence törekvéseinek ellensúlyozására nápolyi rokonaival igyekezett szorosabb kapcsolatokat kiépíteni. Kisebbik fiát, Andrást összeházasította nagybátyjának, Róbert királynak unokájával, Johannával, a trón várományosával, míg nagyobbik fiának, Lajosnak a magyar koronát hagyta örökül, a két testvér együttműködésétől remélve Magyarország balkáni érdekeinek megvédését.

Örökösödési hadjárat és belső társadalmi harcok. I. Lajos (1342—82), a „Nagy”-nak nevezett király kedvező körülmények között kezdte hozzá apja külpolitikai terveinek valóra váltásához. Tele kincstár mellett rendezett belviszonyokat s nyugat és észak felé biztosított határokat örökölt. Őt magát messze néző hódító ambíciók fűtötték, eszményképének Nagy Sándort és I. Lászlót tartotta. A zsákmányt és újabb birtokokat remélő magyar arisztokrácia lelkesen helyeselte a hódító politikát.

Nápolyban Róbert király 1343-ban bekövetkezett halálával felmerült a trónöröklés kérdése. A Károlylyal kötött szerződés értelmében András herceget feleségével együtt kellett volna királlyá koronázni, ezt azonban a hatalmára féltékeny és férjét gyűlölő Johanna mindenáron meg akarta akadályozni. András herceget 1345-ben felesége tudtával meggyilkolták. Lajos, miután hiába követelte a pápától a „férjgyilkos” Johanna trónfosztását és az Anjou-ház családi törvénye értelmében reászállott Nápoly átengedését, 1347-ben magyar híveinek magánhadai és olasz meg német zsoldosok élén bevonult Itáliába. Nápolyt elfoglalta, de a pápa vonakodott a hűbért reáruházni, sőt ellene fordította a francia királyt és IV. Károly német-római császárt is. A diplomáciai tárgyalások évekig húzódtak, s ezalatt Lajos Nápolyban hagyott serege felmorzsolódott, amit 1350-ben történt újabb személyes megjelenése sem tartóztathatott fel. Végre maga is belátta az Adria két partját összekapcsoló birodalom megteremtésére irányuló tervének irreális voltát, s 1352-

ben — anélkül, hogy Johanna uralmának törvényességét valaha is elismerte volna — lemondott nápolyi trónigényéről.

A nápolyi hadjáratok kudarca összekapcsolódott az egész Európát pusztító s 1349-ben Magyarországra is áttérjedő pestisjárvánnyal. Az általános nyugtalanságot használta fel a nemesség, hogy a maga mellőzöttnek vélt külön érdekeinek hangot adjon. Lajos király elköltötte apja egész felhalmozott kincsét, s kénytelen volt az adóprés megszorításához folyamodni, ami természetesen a parasztságot sújtotta, de közvetve a feudális birtokosokat, elsősorban a kisjövedelmű nemességet is érintette, mert túlterhelt jobbágyaiktól nem kapták meg a szolgáltatásokat. A nemesség szervezett tömegmozgalommal próbálta kivívni, hogy a bárókkal egyenlő esélyekkel zsákmányolhassa ki jobbágyait, s rákényszerítette a királyt a régóta össze nem hívott országgyűlés meghirdetésére.

Az 1351. évi országgyűlésen a nemesség egész sor engedményt csikart ki a királytól, aki az adott helyzetben nem tartotta tanácsosnak a követelések megtagadását. Kimondották, hogy a nemeseket a bárókkal azonos kiváltságok (una eademque libertas) illetik meg, azaz birtokaik az egyenes ág kihalásával nem a királyra, hanem a közös őstől leszármazó rokonságra szállnak (az úgynevezett ősiség elve), és hogy jobbágaik felett — közbüntettek kivételével — maguk, súlyos esetekben az őket képviselő megyei hatóságok ítélkezhetnek. A nemesi szabadság fogalmába hallgatólagosan beleértették a nemesség gyakorlatilag fennálló személyes adómentességét, sőt (a királynak az adóemelésről való lemondása révén) adómegszavazási jogát is. A jogilag egységes nemesi rend kialakulása ezzel törvényes megfogalmazást nyert, mely később jogcímül szolgált a nemességnek, hogy részt kérjen az ország kormányzásából.

Mindez persze nem küszöbölte ki a nemesség és a bárók szembefordulásának igazi okát, a jobbágyság kiszákmányolásának a nemességre nézve kedvezőtlenebb feltételeit. A szabad költözés eltiltására ezúttal még nem kerülhetett sor. A nemesség csak annyit ért el, hogy törvénnyel kötelezte a királyt és a bárókat a kilencednek birtokaikon való beszédésére, nehogy ennek a tehernek az elengedésével lehessen jobbágaikat elcsábítani.

A kilenced új terhe volt a jobbágságnak. Tulajdonképpen a gabona- és bortermésnek az egyházi tized mintájára szedett második tizedrészét jelentette, s bevezetésével a földesurak a parasztság 13. századi osztályharcának egyik legnagyobb vívmányát, a hospesadózás jogát ásták alá. A hospesek ugyanis nem termésük bizonyos hányadát, hanem előre kialakult, a tényleges termés nagyságától független terménymennyiséget vagy annak megfelelő értékű pénzt adtak a földesúrnak. A kilenceddel, ha enyhébb formában is, a földesurak visszatértek a servusok terményszolgáltatási rendszeréhez, s így biztosították a földesúr számára, hogy a szolgáltatás lépést tartson a termelés növekedésével. Ahhoz azonban, hogy a kilenced megadására a parasztságot rá lehessen kényszeríteni, meg kellett szüntetni

az elköltözésre csábító kedvezőbb szolgáltatási feltételeket. A nemesek, hogy ebben a királyt magát is érdekeltté tegyék, kimondatták, hogy ahol a földesurak nem szedik be maguk a kilencedet, ott a király hajtsa be a maga számára. Ennek ellenére a kilenced csak lassan terjedt és váltotta fel a korábbi szolgáltatási rendszert, bár a beszedési kötelezettséget még a 15. században is többször megújították.

A városok. Az 1351. évi törvény a kilenced alól egyedül a fallal erősített városokat mentesítette. Ez látszatra a városiasodásnak adott kedvezmény volt, valójában azonban éppen a nemesség városellenessége nyilvánult meg benne. Ez időben ugyanis csak kevés város volt még köfallyal körülvéve, a legtöbb városi kiváltságokat élvező helységnek ehhez nem volt meg az anyagi ereje. A 14. század első felében a királyok folytatták a városprivilegiumok adományozását, a nagybirtokosok pedig azzal próbálták a királyi városok népesség-elszívó hatását ellensúlyozni, hogy saját falvaikat ruházták fel városi szabadságokkal, fenntartva természetesen földesúri jogait. Egyre több ilyen földesúri város keletkezett, de ha nem egyszer a városiasodásnak viszonylag magas fokát érték is el, jogi és gazdasági önállóságuk tekintetében lényegesen mögötte maradtak a királyi váraknak. Bármennyire is korlátozott volt azonban a földesúri város önkormányzata, mégis sokkal nagyobb szabadságot biztosított a földesúri tisztek önkényeskedéseinek kiszolgáltatott falusi jobbágy állapothoz képest. Emellett a földesúr rendszerint megszerezte városa számára a vásártartás jogát is, ami előmozdította a mezőgazdasági árutermelést, sőt az iparosodást is. Ilyen városkák azonban csak a nagybirtokos arisztokraták uradalmaiban alakultak ki. Ezért a nemesek a kilencedtörvénnyel azt is meg akarták akadályozni, hogy a király vagy a nagybirtokosok fallal körül nem kerített városaik számára kilencedmentességet engedélyezzenek, és ezzel is előmozdítsák a parasztság vándormozgalmát. A kilencedtörvény így a városiasodás akadályává vált, s egyúttal először vonta meg a határt a magyarországi városok két kategóriája, a polgári és a jobbágyi jogállapotú városok között. Mivel a kortársak szemében a városfal jelképezte a városi jogállást, ez a szemlélet érvényesült a szabad és jobbágyi városok elnevezésben. Az előbbieket „kerített városoknak” (civitas), az utóbbiakat „mezővárosoknak” (oppidum) nevezték.

Az 1351. évi törvények a nemesség győzelmét hirdették, a valóságban azonban a győzelem írott betűi maradt. A bárókkal való egyenrangúság továbbra is csak vágyálom volt, az ország kormányzása ezután is az egyházi és világi nagybirtokosokból álló királyi tanács kezében maradt. 1351 után I. Lajos életében többé nem került sor országgyűlés összehívására, melyen a nemesség tömegerejét érvényesíthette volna. De a parasztság gúzsbakötésére irányuló törekvései

I. Lajos a „Képes Krónika” első oldalán

sem jártak a kívánt sikerrel. A mezőgazdasági termelés technikájának állandó javulása és mennyiségének hatalmas növekedése a földesúri kizsákmányolás fokozódásának ellenére is biztosított annyi felesleget a parasztság jómódú rétegei számára, hogy bekapcsolódhassanak az árucserébe. A pénzterhek növekedése a szegényebbeket is arra kényszerítette, hogy terményeikből valamit — szájuktól megvonva — piacra vigyenek. A szabad költözködési jog pedig minden törvénytelen, erőszakos korlátozási kísérlet ellenére nyitva tartotta a parasztszok számára a városokba való költözés útját. Élve a lehetőséggel, tömegesen húzódtak a királyi és földesúri városokba, a falvakon pedig szaporodott az elhagyott, „puszta” telkek száma. A nemesség városellenessége nehezítette ugyan, de nem tudta megakadályozni a városok fejlődését, mely éppen a 14. század derekán bontakozott ki a viszonylag elmaradott, erősen állattenyésztő jellegű Alföldön is.

Az alföldi városok kialakulása főként a nagyarányú mezőgazdasági áruterelés kifejlődésének köszönhető. A bor mellett a vágómarha volt a magyar mezőgazdaság legexportképesebb terméke. Marhakivitelről már a 11. század végén megemlékeznek a források. A szarvasmarha-tenyésztés és az export fellendülése azonban a németországi városok 14. századi felvirágzásával áll kapcsolatban, ami egyre nagyobb felvevőképességű piacot biztosított a magyarországi szarvasmarhának. Az Alföld — földrajzi adottságai s a földművelés viszonylagos elmaradottsága következtében — a vágómarha iránti kereslet növekedése idején olyan hatalmas gazdasági lehetőséghez jutott, amelynek kiaknázása megindíthatta a városiasodást. Legelőiben gazdag, nagyhatárú községekben keletkeztek a 14. században az alföldi mezővárosok (Debrecen, Kecske-mét, Cegléd, Nagykőrös, Hódmezővásárhely és a többiek), s határuk állandóan növekedett a városokba vándorló jobbágyság által elhagyott falvak területével is.

A lakosság etnikai csoportjai. A servus és szabad állapotú parasztságnak az egységes jobbágysztályba való összeolvadása, s ebből a mezővárosi civis-rétegnek a kiemelkedése a 14. századi paraszti fejlődés fővonala, melyet a magyar, s részben elmagyarosodó, részben nyelvét megőrző régi szláv népesség zöme követett. Voltak azonban olyan népelemek az országban, melyeknek társadalmi fejlődése eltérően alakult.

Az Erdély keleti határán megtelepült székelység (valószínűleg a magyarokhoz még a honfoglalás előtt csatlakozott pásztorkodó török törzs) a 15. század végéig őrizte azt a katonai beosztást, melyet a nemzeti területek birtokbavételkor Géza fejedelem alkalmazott a katonáskodó családokra. A vagyoni tagozódás csak a 15. században kezdte ezt a lényegileg még ősközösségi társadalmi rendet megbontani, mikor a katonáskodni nem képes szegények kénytelenek voltak a gazdagok jobbágyaivá lenni, a közszekelyek zöme azonban ezután is katonáskodó szabad paraszt maradt. Hasonló, de gyorsabb fejlődésen mentek át a feudális nagybirtoktól közrefogott területen meg-

települt kunok s a velük együtt beköltözött kaukázusi eredetű jászok. Mint nemzeti szervezetben élő nomád pásztorkodók érkeztek Magyarországra, s a 13. században még pogány vallásukkal együtt megőrizték ősközösségi társadalmi rendjüket. A magyar feudális urak már korán jobbágyaikká akarták őket tenni. Ennek a jász-kunok katonai szolgálataira rászorult királyok egy ideig sikerrel álltak ellen; végül a jász-kun vezetők alávétési törekvései a 14. század folyamán megbontották egységüket. A kereszténységre való áttéréssel és a fokozatos elmagyarosodással párhuzamosan a kunok és a jászok részben a király, részben saját nemzetségfőik, részben pedig magyar nagybirtokosok jobbágysággá lettek, s zömükben földművelő-állattenyésztő parasztszokká váltak.

Az északi és keleti vidékeken pásztorkodó ruszinok és románok nemzeti szervezete nélkülözött a székelyekéhez és a jász-kunokéhoz hasonló átfogó törzsi kereteket, s így még kevésbé tudott ellenállani a feudalizálódás külső és belső erőinek.

A területi autonómia legfejlettebb formáit a német telepések alakították ki. Az erdélyi és szepességi német városok a környező német lakosságú falvakkal együtt nem a megyei igazgatás, hanem közvetlenül a király joghatósága alá tartoztak. A politikai vezetés a városi patriciusok kezében volt, akik a parasztszokot nem súlyosztették ugyan jobbágyssorba, de jogi és gazdasági előnyök birtokában mégis megtalálták kizsákmányolásuk módját.

A király külpolitikája. I. Lajos külpolitikájának középpontjában a nápolyi kudarc után is a balkáni és az adriai hegemoniára irányuló törekvés állott. Az 1356-ban Velencével kitört háború során nemcsak a valaha magyar uralom alatt állt dalmáciai városok szabadultak fel a velencei elnyomás alól, hanem az addig külön úton járó Ragusa (Dubrovnik) is Lajos fennhatósága alá húzódtott. Ezzel Lajos tulajdonképpen befejezte apjának művét, a feudális anarchia idején széthullott Árpád-kori Magyarország területi restaurációját. A magyar—horvát—dalmát unió évszázadok alatt politikai realitássá szilárdult, fenntartásához és megvédelmezéséhez mind a magyar, mind a horvát—dalmát uralkodó osztály részéről közös érdekek fűződtek.

Nem ez volt azonban a helyzet a Száván túli és az al-dunai tartományokban, ahol a magyar uralmi igények a szerb, bolgár és román uralkodó osztályok politikai önállóságra irányuló törekvéseivel ütköztek össze. Egy évtizedes hiábavaló háborúskodás után Lajos kénytelen volt beérni a szerb, bolgár és román uralkodók formális hűbéri esküjével. A hetvenes években a török sorra hódolásra kényszerítette Lajos balkáni hűbéreseit.

Uralkodásának utolsó évtizedét a lengyel és itáliai problémák töltötték ki. 1370-ben megszerezte a lengyel koronát, 1381-ben pedig Velencével megkötötte a torinói békét, amely újból megerősítette Dalmácia magyar birtoklását.

I. Lajos háborúi a feudális széttagolódás erőit növelték; a zsákmányból és a birtokadományokból gazda-

godó bárók a királyi hatalom töretlenségének leple alatt újból oligarchákká nőttek ki magukat, s családi szövetségekbe tömörülve már Lajos uralkodása idején megkezdték a hatalomért folyó vetélkedést. Ambíciójuk azonban már nem önálló feudális tartományok kiszakítására irányult, mint a száz év előtti oligarcháké, hanem vetélytársaik kizárásával az egész ország fölötti hatalom megszerzésére. A feudális anarchia erői a rendi fejlődés medrébe szorultak, s csak ezen belül érvényesülhettek.

A rendi-képviselési monarchia kialakulása. I. Lajosnak nem maradt fia, s így halála előtt úgy rendelkezett, hogy idősebbik leánya, *Mária* örökölje a magyar és a lengyel koronát. (Az utóbbiról Mária lemondott húga, Hedvig javára.) Lajos király *Luxemburgi Zsigmond*ot, IV. Károly cseh király és német-római császár kisebbik fiát szemelte ki Mária férjéül. Zsigmond (1387—1437) feleségül is vette Máriát, de csak a magyar bárókkal vívott véres harcai során, kompromisszumok árán sikerült elérnie, hogy mint felesége társuralkodóját királlyá koronázzák. Formális szövetséget (ligát) kellett kötnie a leghatalmasabb bárókkal, megfogadva, hogy velük egyetértésben fog kormányozni, ellenkező esetben a liga tagjai fegyverrel is kényszeríthetik ígéretének megtartására.

Míg Zsigmond a belső harcokkal volt elfoglalva, a török terjeszkedés elérte — sőt portyázó török csapatok át is lépték — Magyarország határait. Zsigmond király tudatában volt erői elégtelenségének, s nemzetközi összefogást hirdetett a török ellen. A keresztesháborúk sokszor lejáratozott, ez időben már teljesen divatjammúlt propagandája 1396-ban néhányszor kalandvágyó francia, angol, olasz és német lovagot mozgató meg, akik addig sohasem harcoltak a könnyű török lovasság és a janicsár gyalogosok ellen. A Nikápolynál (Nikopol) megívott csata a törökök megsemmisítő győzelmével végződött. A török csapatok Magyarország déli határvidékét kegyetlenül feldúlták.

A nikápoli katasztrófa újra kiélezte a belső ellentéteket. A bárói összeesküvések elfojtása során a Garai-párt jutott mind nagyobb hatalomhoz. Az egyik összeesküvést a pápa is támogatta; Zsigmond a pápa beavatkozását azzal torolta meg, hogy 1404-ben kiadott rendeletében a pápai rendeletek magyarországi kihirdetését királyi beleegyezéstől (*placetum regium*) tette függővé, ami gyakorlatilag megfosztotta a pápát a magyarországi főpapok kinevezési jogától. A magyar király főkegyúri jogát 1417-ben a pápa formálisan is elismerte.

Zsigmond várospolitikája. Zsigmond uralmát nem fenyegették többé pártúttó bárók és trónkövetelők, de ki volt szolgáltatva a Garai-ligának, annál inkább, mivel a pártküzdelmek során a királyi birtokok nagy részét eladományozta, és emiatt súlyos pénziánnyal küzdött. Gazdasági tanácsadója, Nürnbergi Márk délnémet kereskedő-tőkés tervszerű városfejlesztő politikát javasolt neki, a királyi jövedelmek gyors gyarapodását helyezve kilátásba. Zsigmond 1405-ben tanácskozássra hívta össze a közvetlen királyi fennhatóság

alatt álló összes városok, a mezővárosok és a kiváltáságos falvak küldötteit, mintegy 250 helyről. A tárgyalások eredményeként létrejött királyi rendelet szabad királyi városi rangra emelte mindazokat a helységeket, melyek városfalat képesek felépíteni. Szabályozta a külföldi kereskedők nagybani eladási tevékenységét, elrendelte a budai mértékek országos használatát, s nyomtatékosan biztosította a jobbágyság városba költözésének szabadságát. Egyidejűleg királyi parancs központosította a barchentszövést Kassára (Košice), a vászonfehérítést Kassára és Bártfára (Bardejov), ami első lépés lett volna a hazai textilipar tőkés megszerzése felé.

Bár ezek az intézkedések nyilván a fejlettebb itáliai és délnémetországi viszonyokat másolták, nem nélkülözték teljesen a hazai alapokat. A 14. század második felében a mezőgazdasági termelés talaján országszerte fellendült az iparosodás. Megkezdődött a céhek alakulása; a 15. század elején ezek már minden nagyobb városban feltűntek. Egyes városok agrárjellege gyors ütemben csökkent, az iparosok számaránya emelkedett. A mintegy két tucatnyi legnépesebb, 3000—5000 lakost számláló városnak a 15. század első felében az összlakosság 25—30%-át kitevő kézműves rétege volt, s ennek kétharmada-háromnegyede főfoglalkozásként űzött 50—60 iparágat. Az ipar kiválása a mezőgazdaságból tehát gyors ütemben haladt előre.

Zsigmond király várospolitikáját a feltörekvő kereskedő-tőkés rétegre alapozta, támogatta ennek törekvéseit, és mindenütt szentesítette uralomra jutását. Reformjai azonban nagyrészt papíron maradtak. Még a szabad városi privilégium elnyerésének feltételéül kikötött városfalat is csak kevés helyen tudták felépíteni, s ez a városfejlődés buzdítására hivatott intézkedés rövidesen városellenes fegyverré vált a nemesség kezében, mert elmélyítette és véglegessé tette a kilencedtörvényben megvont határt a „kerített városok” és a „mezővárosok” között. Zsigmond rendkívüli eredményeket várt reformtörvényétől, s amikor a városok adózása nem emelkedett a várt gyors ütemben, türelmetlenül szakított városfejlesztő politikájával. 1410 után újra tömegesen ajándékozta és zálogosította el a báróknak a királyi mezővárosokat. Ezt a fordulatot több száz privilegizált helység közül csak mintegy 30 élte át mint „szabad királyi város”, a többinek meg kellett elégednie a mezővárosok korlátozott autonómiájával. Ilyen körülmények között a városi polgárságnak politikai renddé szerveződése is éppúgy elhúzódt, mint a nemességé.

A huszita mozgalom és az erdélyi parasztfelkelés. Bármennyire is királyi hatalma korlátozását jelentette, a bárói kormányzat megszilárdulása Zsigmondnak is előnyös volt, mert belső problémáktól mentesen foghatott hozzá külpolitikai terveinek megvalósításához. Minden energiáját a német-római birodalom és az egyház összekapcsolódó válságának megoldására fordította. 1410-ben német királlyá választották, s ettől kezdve a német-római császári cím megszerzése érdekében magyarországi gondjait még áldozatok árán is igyekezett lezárni. Fontosabbnak tartotta cseh királyságának biz-

Magyar parasztok ajándékot hoznak Zsigmond királynak
(korabeli rajz)

tosítását és a huszita felkelés elleni harcot, mint Dalmácia védelmét. Dalmácia 1420-ban végleg Velence birtokába jutott, s ezzel a magyar külpolitika több mint három évszázados adriai orientációja lezárult. A politikai és a gazdasági fejlemények egyaránt abban az irányban hatottak, hogy Magyarország az adriai és a közép-európai politikai fejlődés kapcsolódó pontján elfoglalt, viszonylag önálló helyzetét feladva, egy kibontakozóban levő közép-európai államrendszer tagja legyen. Ezt a folyamatot siettetette Zsigmond király külpolitikája, mely Magyarországot is a német-római birodalom válságába bonyolította.

A husziták ellen vívott háborúkra Zsigmond tömérdek magyar vért és pénzt is pazarolt, s ráadásul kihívta Magyarországot ellen a huszita támadásokat. De

a huszita mozgalom is terjedt Magyarországon az elnyomottak körében, példát mutatva a fegyveres anti-feudális harcra. 1432-ben a Csehországgal szomszédos területeken több helyen parasztfelkelések lángoltak fel. A parasztság sorsa ebben az időben annyira romlott, hogy a radikális huszita eszmék gyors befogadásra találtak a tömegekben. Az árutermelés fejlődésével erősen fokozódott a paraszti differenciálódás, növekedett a kis földű vagy éppen teljesen nincstelen zsellerek száma, akik közül sokan alkalmi bémunkára szereződtek el gazdag parasztokhoz vagy a városokban. A földesúri terheket a kilenced egyre következetesebb behajtása, különösen pedig újabb és újabb pénzadók kirovása tette elviselhetetlenné. A falvakban szaporodtak az elhagyott, pusztá telkek, s a földesurak a sűrűn ismételt királyi tilalmak ellenére a szabad elköltözés erőszakos akadályozásával próbálták gátat vetni a vándormozgalomnak.

A déli tartományokban, melyeket már a ligaharcok feldúltak, a török támadások 1416-ban kezdődő kiújulása is súlyosbította a helyzetet. A török rablócsapatok évről évre pusztították a Délvidéket és Erdélyt. A földesúri elnyomás és az állandósuló török veszély előkészítették a talajt a huszitizmus számára. A prágai egyetemen tanult falusi és mezővárosi papok kezdték hirdetni a forradalmi tanokat. Az uralkodó osztály elnyomása, sőt támadása elől a husziták egy része papjai vezetésével Moldvába menekült, ahol az első huszita szellemű magyar bibliafordítás is készült. Erdélyben azonban a földesúri elnyomás és az inkvizíció hatalmas parasztfelkelést robbantott ki.

Erdély gazdasági-társadalmi tekintetben az országnak legfejletlenebb része volt, s ezért a földesúri terhek növelése itt sújtotta leginkább a parasztságot. Ehhez járult az is, hogy a klérus az egyházi tizedet pénzben, mégpedig jó pénzben követelte, ami a viszonylag fejletlen kereskedelmi viszonyok és a pénzromlás miatt súlyos terhet jelentett. A görögkeleti román parasztságot elkésérlítette, hogy a tizedet rajta is megpróbálták behajtani, holott azzal csak a római egyház hívei tartoztak. A mérték betelt, amikor az erdélyi püspök a tizedhátralékokat olyan új pénzben kezdte követelni, amely a réginél többet ért, s a nem fizetőket egyházi átokkal sújtotta. 1437-ben egyszerre több helyen felkeltek az erdélyi magyar és román parasztok. Élükre *Budai Nagy Antal* szegény magyar kisnemes állott. Megverték a készületlen földesurak seregét, és kikényszerítették a kolozsmonostori egyezményt, amely elismerte a szabad költözést, orvosolta az egyházi tizeddel kapcsolatos sérelmeket, eltörölte a kilencedet, és csökkentette a pénzadót. Emellett jogot adott a parasztságnak, hogy évente összegyűlhessenek Dés (Dej) mellett ellenőrizni, vajon az urak megtartják-e ígéreteiket. Az erdélyi parasztság ezzel olyan rendi képviselői szervet próbált magának létesíteni, amilyen pl. a tiroli parasztságnak volt.

A feudális uralkodó osztály azonban nem nyugodott bele kiváltságai megnyirbálásába. Az erdélyi nemések, a székelyek és a „szászok”-nak nevezett német telepések vezetői megkötötték a „három nemzet unióját”, a

kiváltságos rendek szövetségét a parasztok ellen. A püspök megpróbálta a parasztok mellé állott kismeseket leszerelni azzal, hogy elismerte eddig vitatott tizedmentességüket. Sok kismes valóban cserbenhagyta a parasztokat. Így tett a városi polgárság is, melynek egyes rétegei eleinte együtt éreztek a felkelőkkel. A felkelők mellett végig kitartó Kolozsvár (Cluj) városa mellett vívott ütközetben Budai Nagy Antal elesett, a felkelés vezereit kivégezték, a mozgalmat kegyetlenül elfojtották.

A rendi államszervezet megszilárdulása. Az erdélyi parasztfelkelés helyi megnyilvánulása volt a parasztságot és a városi polgárság középső és szegény rétegeit megmozgató országos nyugtalanságnak, amely kisebb méretekben máshol is mutatkozott. Az anti-feudális mozgalmak arra bírták a bárókat, hogy uralmuk bázisát a nemességnek és a városi patríciusoknak a politikai életbe való bevonásával bővítsék ki. A király polgári és nemesi hivatalnokai fogalmazták meg Zsigmond 1435. évi dekrétumában az államnak azt az új koncepcióját, melyben már a nemesség is, az ettől kezdve rendszeresen összehívott rendi országgyűléseken keresztül, részt kér magának a hatalomból: „a főpapok, a bárók s a nemesek képviselik a magyar királyság egész testét”. Ennek a koncepciónak a legtehetségesebb és legöntudatosabb előharcosa Zsigmond titkos kancelláriájának egyik fiatal tisztviselője, a magyarországi humanista kultúra úttörőjeként ismert *Vitéz János* volt. Az ő éleslátása és mesteri diplomáciája segítette gyors győzelemre a Zsigmond halálát követő mozgalmas években a nemesség politikai törekvéseit. A nemesség érdekeit képviselte, de ezeket összekapcsolta a királyi hatalom megszilárdításával, abban a tudatban, hogy a magyar állam létét veszélyeztető török hódítás visszavetése csak az uralkodó osztály egészére támaszkodó, az ország anyagi és katonai erőforrásait mozgósítani tudó, a feudális uraktól független tisztviselők által kormányzott, centralizált monarchia képes.

Zsigmond utódjának, *Habsburg Albert*nek rövid uralkodása (1437–39) után a Garai-párt elérkezettnek látta az időt, hogy visszaszerezze a vezetés szerepét. A párt új vezerei, *Garai László* és *Cillei Ulrik*, Albert özvegyének és utószülött fiának, Habsburg Lászlónak a trónigényét támogatták abban a reményben, hogy a rokonai kapcsolatokon keresztül érvényesíthetik befolyásukat. Velük szemben a Zsigmond alatt katonai érdemek révén felemelkedett új arisztokrácia III. Ulászló lengyel királyt hívta meg a trónra. A magyar–lengyel–litván unió a Száva, a Duna és a Fekete-tenger partjain összefüggő arcvonalon vehette volna fel a védekezést a török hódítás ellen. A két bárói párt között fegyveres összecsapásra került sor, s bár (magyar királyként) *I. Ulászló* (1440–44) hívei győztek, Habsburg László pártja nem ismerte el az új királyt, hanem egész országrészeket elszakítva, III. Frigyes német-római császár védelme alá helyezte magát. Szlavóniát és Horvátországot Cillei Ulrik, az északi megyéket Jiskra, Erzsébet cseh zsoldosvezére tartotta uralma alatt.

Ulászló helyzetét az ellenpárt egyik legtekintélyesebb tagjának, *Ujlaki Miklós*nak a csatlakozása szilárdította meg. Erre a lépésre Ujlakit gyermekkori barátja, Hunyadi János szörényi bán bírta rá, aki katonai érdemeivel küzdött fel magát nemesi sorból a bárók közé. Hunyadi az oklevelek Havaselvéről bevándorolt, magyar nemességet szerzett család tagjának írják, de már a kortársak is Zsigmond király természetes fiának tartották. Fiatalon került Zsigmond udvarába, elkísérte őt külföldi útjaira is. A korszerű hadviselés ismeretében sikeresen háritott el török támadásokat, amivel felhívta magára Albert, majd I. Ulászló figyelmét. Az utóbbi Ujlakival együtt kinevezte őt erdélyi vajdának és temesi ispánnak. Ezzel az egész déli határvidék — a Cillei kezén maradt Szlavóniát kivéve — Hunyadi és Ujlaki parancsnoksága alá került.

A török hódítás feltartóztatásának politikai feltételeit a rendi államszervezet megszilárdulása adta meg. Vitéz János, mint a királyi kancellária főjegyzője és tényleges vezetője, Ulászlót is megnyerte a nemességgel való összefogás gondolatának. Az 1440. évi országgyűlésen a király ünnepélyesen megerősítette a nemesség politikai jogainak több mint két évszázadra visszanyúló dokumentumait, az Aranybullát, valamint III. András, I. Lajos és Zsigmond országgyűlési dekrétumait, lefektetve a rendi képviseleti állam alkotmányjogi alapjait. A királyok többé nem csupán a főpapok és a bárók, hanem a nemesség hozzájárulására is hivatkoznak dekrétumaikban, a nemesség beleegyezése nélkül a törvények érvénytelenek. Az országgyűléseken a szabad királyi városok is képviseltették magukat, de súlyuk messze elmaradt a két feudális rendé mögött.

Mindez azonban még nem azt jelentette, hogy a nemesi rend egyenrangúvá vált a főpapi és bárói renddel. A familiaritás kapcsolatai továbbra is a bárók befolyása alatt tartották a nemesek tekintélyes részét, akik csak a királlyal szövetkezve próbálhattak a bárók ellen fellépni. Vitéz Jánosnak és körének valóban ez a szövetség volt a programja, de a megtépázott, anyagi erőforrásaitól megfosztott, trónkövetelő által fenyegetett királyi hatalom nem volt elég erős, hogy kellőképpen támogassa s egyúttal befolyása alá vonja a nemességet. Ezért meg kellett alkudni abban az adott viszonyok között egyedül lehetséges megoldásban, hogy a király megegyezik azzal a bárói párttal, amely a nemesség nagy részét is meg tudja nyerni magának. Nem lehetett kétséges, hogy ebben a társulásban a vezető szerep a báróké, illetőleg a leghatalmasabb báróé lesz.

Magyarország szerencséjére ez a báró *Hunyadi János* volt. Ulászló óriási birtokadományokkal halmozta el vitéz hadvezérét, akinek vagyona rövid idő alatt minden báróét meghaladta. Tekintélye, népszerűsége köréje tömörítette a Habsburg-ellenes bárók mellett a nemességet is. Vitéz Jánossal kötött barátsága erős szállal fűzte a királyi udvarhoz, s miután Ulászlónak sikerült a területi státuszok alapján fegyverszünetet kötnie a Habsburg-párttal, megnyílt a lehetőség a török elleni háborúra.

Hunyadi János Thuróczi „Chronica Hungarorum”-ában

Hunyadi harcai a török ellen. Hunyadi János saját birtokai jövedelméből, az igazgatása alatt álló területek adóiból szervezett olyan sereget, amely a következő években fényes győzelmeket aratott. Hunyadi elsősorban személyes híveire, rokonaira, nemesi familiárisaira számított, de már kezdetől fogva megpróbált nehéz helyzetekben felkelő paraszti tömegeket is harcra vezetni a török ellen. Így aratta első nagy győzelmét 1442-ben egy Erdélybe nyomuló török sereg felett. A szultán még ebben az évben közel százezer főnyi hadsereget indított Erdély ellen, hogy bosszút álljon a vereségéért. Hunyadi megelőzte az ellenséget. Átkelt a Kárpátokon, és 15 000 zsoldosból és székely katonából álló seregével győzelmet aratott a törökön.

Most először fordult elő, hogy nagyobb török hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett Európában. Hunyadi diadalának híre bejárta egész Európát, és a szabadság reményét csillantotta fel a török iga alatt nyögő balkáni népekben is. Hunyadi nem is elégedett meg a védekezéssel, otthonában akart lecsapni az ellenségre, hogy a török veszélyt gyökeréig felszámolja. Rábírt a királyt, hogy maga álljon a hadjárat élére. 1443 őszén sorozatos diadaloikat aratott, s Ništ, Szófiát visszafoglalva nyomult Drinápoly felé. A hegyekben szembe találkozott a szultán haderejével, aki a hágókat eltorlaszolja védelemre rendezkedhetett be. A terep nehézségei és a kemény tél visszatérésre kényszerítették Hunyadi. Ulászló Szegeden békét kötött a szultán követivel. A pápa unszolására azonban megszegte a békét és újabb támadásra indult, de a megígért külföldi támogatás elmaradása miatt 1444-ben

Várnánál a török győzött. Ulászló elesett a csatában, Hunyadi is nehezen tudott megmenekülni.

A magyar országgyűlés 1445-ben elismerte *Habsburg László* trónutódlási jogát a feltétellel, hogy III. Frigyes kiadja őt és a magyar koronát a kezéből. Erre azonban Frigyes nem volt hajlandó, s ezért a következő évben az országgyűlés az időközben váradi püspökké kinevezett Vitéz János hatására Hunyadi kormányzóvá választotta. Hunyadi pártjának fölényét, s vele a kormányzói tekintélyt a nemesség állásfoglalása biztosította. Ennek a kapcsolatnak a megszilárdítására Hunyadi mindent meg is tett, s ebben Vitéz János határozottan támogatta. Ez azonban nem jelentette a központi hatalom megerősödését, mert Hunyadi nem rendelkezett a királyt megillető összes felségjogokkal, s ezeket még az országgyűlések nemesi küldöttei sem voltak hajlandók megadni neki. Az ország területi egysége sem állt helyre. Cillei fegyverrel kellett kényszeríteni, hogy felhagyjon erőszakos foglalásaival, III. Frigyes és Jiskrát pedig nem lehetett az általuk megszállt várakból kiszorítani.

Ilyen körülmények között a török elleni háborúra sem lehetett elég erőt összefogni. Hunyadi mégis kísérletet tett a támadásra, de 1448-ban a szerbiai Rigómezőn Brankovics György szerb despota (Cillei apósa) árulása és az albán Szkander bég segédcapatainak késése miatt vereséget szenvedett. Menekülése közben Brankovics elfogta, s csak azon az áron engedte szabadon, hogy ligát kötött vele és Cillei Ulrikkal, melyhez 1450-ben Garai László és Ujlaki Miklós is csatlakoztak. A szövetséget a két Hunyadi fiúnak: Lászlónak és Mátyásnak Garai és Cillei leányaival tartott eljegyzése pecsételte meg. A kényszerű szövetekezés egyetlen haszna a III. Frigyesse szemben való közös fellépés volt, mely az osztrák és cseh rendek egyidejű akciójától támogatva 1453-ban elérte az ifjú Habsburg László kiadatását. Az *V. László* (1453–58) néven trónralépő király Hunyadi főkapitánnyá és a királyi jövedelmek kezelőjévé nevezte ki, elhalmozta kitüntetésekkel és birtokadományokkal, de valójában rokonára, Cilleire hallgatott. Cillei pedig Hunyadi megbuktatására szervezett pártot. A király mégis megerősítette Hunyadi régi hatáskörében, s erre elsősorban az készítette, hogy 1453-ban elesett Konstantinápoly, és II. Mohamed szultán Magyarország ellen készülődött.

1456-ban soha nem látott óriási török sereg indult Nándorfehérvár (a mai Belgrád) ostromára. A király külföldre menekült, a bárók nem mozdultak. Hunyadi saját csapataival sietett a tízszeres túlerőben levő török ellen. A pápa kereszteshadjáratát hirdetését engedélyezte és *Kapisztrán János* ferences barátot küldte Magyarországra. Magyar ferencesek által tolmácsolt prédikációjára megmozdult a déli területek népe. Mintegy 50 000 keresztes csatlakozott Hunyadi maroknyi seregéhez. A törökök, miután ágyúkkal rommá lőtték a falakat, július 21-én döntő rohamra indultak. A védők halálraaszántan küzdöttek. A rohant visszaverték, s másnap kitörték az ellenségre. A véres küzdelem az éjszakába nyúlt, s mire megvirradt, a török sereg táborát hátrahagyva elmenekült.

A világraszóló diadal, melynek emlékeztetése a pápa elrendelte a déli harangszót, hetven évre vetette vissza Magyarország határaitól a török hódítást. Hunyadi arra készült, hogy megvalósítsa nagy tervét, és újra megkísérli a török európai uralmának megsemmisítését, de röviddel győzelme után a táborban kitört járvány elragadta.

Hunyadi János halála (1456) után a Cillei körül tömörült bárók elérkezettnek látták az időt a Hunyadi-párt megtörésére. Mindenekelőtt Hunyadi fiait: Lászlót és Mátyást akarták félretenni az útból. 1457 tavaszán a Hunyadi-testvéreket Budára csalták, és *Lászlót*, apja után Nándorfehérvár kapitányát, összeesküvés koholt vádjá alapján kivégeztették. A nándorfehérvári hős fiának méltatlan halála országszerte felháborodást keltett. V. László, aki a forrongó Magyarországról Prágába menekült, s túszként magával vitte Hunyadi Mátyást, még az évben váratlanul meghalt. Halálával mind a magyarok, mind a csehek szabad kezét nyertek új király választására.

A Hunyadi-párt és a nemesség *Hunyadi Mátyást* akarta királynak. Mátyás eljegyezte Podjebrád Györgynek, Csehország kormányzójának (nemsokára királyának) a leányát, s így szabadult meg prágai fogságából. A királyválasztó országgyűlést 1458 januárjában tartották meg. *Szilágyi Mihály*, Hunyadi János sógora nagy hadsereggel vonult fel, s a Duna jegén a nemesség tömegei is fenyegetően nyomultak a budai vár felé, ahol a bárók tanácskoztak. A város népe Mátyást élte. A bárók nem mertek szembeszállni az egységesen megnyilvánuló közhangulattal, és Mátyásra adták szavazatukat.

A centralizáció kísérlete és bukása. Mátyás király (1458—90), megfogadva nevelője, Vitéz János tanácsait, csakhamar felszámolta a bárói ligák összeesküvéseit. Az uralkodó osztály egyesített erőit ezután Jiskra ellen fordíthatta. A tartományúrrá nőtt cseh zsoldosvezér, akit Hunyadi János sorozatos hadjárataiban sikertelenül próbált megtörni, most egyik vereséget a másik után szenvedte, s kénytelen volt meghódolni. Mátyás hűséges szolgálatában találta meg aztán katonai ambíciói kielégítését.

A török 1463 elején elfoglalta Boszniát, mely hosszú idő óta csak névlegesen függött a magyar királytól. Mátyás az ország védelmére fegyverbe szólította a nemesi megyés és a bárók bandériumait, s azoknak 12 000 fegyvereséhez a maga 7000 főnyi zsoldoserejét adva, bevette Jajca várát. Bosznia északi felében helyreállította a magyar fennhatóságot. A következő évben II. Mohamed személyesen vezette hadait Jajca ostromára, de Mátyás újabb hadjárata visszavonulásra kényszerítette. Egyidejűleg II. Pius pápa keresztshadjáratot hirdetett a török ellen, s maga állt annak élére. Mátyás ebben bizakodva előrenyomult Boszniában, de a pápa hirtelen halála miatt a keresztshad elszeledt, s a magára maradt magyar sereget a török túlerő feltartóztatta. Mátyás azzal a tanulsággal tért vissza tartóellenes vállalkozásáról, hogy Magyarország ereje legfeljebb a védekezésre elegendő; Hunyadi

János nagy tervét, a töröknek Európából való kiűzését csak széles körű európai összefogás valósíthatja meg.

A központosított monarchia létrehozása. Azok a sikerek, amelyeket Mátyás uralkodásának első éveiben elért, azzal magyarázhatók, hogy a királyi birtok és a legnagyobb bárói vagyon egy kézben egyesült. Ez azonban még nem volt elegendő alap a központi hatalom megszilárdítására, mert a király és a Hunyadi-család birtokai együttvéve is alig egyharmadát tették a bárók kezén levő birtokoknak. A nemesség ugyan Mátyás mögött állt a bárókkal szemben, de cserében a maga kiváltságait kívánta megerősíttetni, többek között olyan kiváltságokat, mint a rendkívüli adó eltörlése, s a nemesi hadkötelezettségnek az ország határain belülre való korlátozása, amivel bénította a király cselekvőképességét. A nemesi jogok megszorításának kísérlete viszont oda vezethetett, hogy a nemesség valamelyik bárói párt mögött sorakozik fel a király ellen, mint Mátyás maga is láthatta a Hunyadi-párt és V. László viszályában. Hogy az ilyen veszélyt megelőzze, igyekezett a nemességet a báróktól elszakítani érdeellentéteiket élezni.

A familiárisokat kivette gazdájuk bíraskodása alól, és a megyei, illetve királyi bíróságok alá rendelte őket. A királyi bíraskodást is ebben a szellemben reformálta meg. A továbbra is bárókból álló hagyományos bíróságok fölé emelte a király személyes bíróságát, melynek vezetését nemesi származású, képzett jogász-hivatalnokra bízta. Ezzel megtörtént az első lépés a bíraskodás és igazgatás középkori összefonódásának megszüntetése felé.

Ugyancsak a bárók és a nemesség kapcsolatainak lazítását eredményezte a báróknak adott zsoldosfogadási megbízások beszüntetése, ami megakadályozta, hogy a bárók a királyi adókból magánhadsegereiket s ezen belül familiárisaik számát növeljék. Ehelyett Mátyás maga szervezett kitűnő zsoldosereget. A zsoldoshadsereg fenntartásának feltétele azonban a királyi adományok vagy az egyszerű elbitorlás révén a bárók kezére jutott királyi jövedelmek visszaszerzése és gyarapítása volt. Mátyás ezen a téren is nagy eredményeket ért el. Míg V. László magyarországi jövedelme alig haladta meg a 200 000 aranyforintot, Mátyásé a hatvanas évek végén megközelítette a milliót. Kezelésére a kincstartóságot szakszerű hivatali szervezetté fejlesztette; a bárók adóbegyűjtő s azt saját céljaikra fordító szerepe véget ért.

A magyarországi centralizáció különbözött a nyugat-európaiktól, mégpedig társadalmi bázisában. Nyugaton a központosító uralkodók azért tudtak a rendektől független hadsereget és bürokráciát teremteni, mert ehhez megkapták a szükséges pénzt az állami jövedelmekre adott kölcsönök formájában vagy monopolisztikus jogok biztosítása fejében a kereskedő-tőkésektől. Mátyás ezzel szemben csak zsoldosait fizette pénzzel, jövedelmeiből már nem futotta hivatalnokainak fizetésére, akiket egyházi stallumokkal és birtokadományokkal jutalmazott, s így akaratlanul is a centralizáció ellenségeinek, a feudális nagyuraknak a soraiba

Mátyás király. Részlet az egykorú bautzeni emlékműről

segítette őket bejutni. Az események hamarosan megmutatták, hogy ezek a királyi szolgálatban felemelkedett új bárók a centralizációval szembeni ellenállást illetően semmiben sem különböztek a régiektől.

A városok és a kereskedelem fejlődése. Mátyás tudatában volt a városok gazdasági és politikai jelentőségének. Felvette Zsigmond tervszerű városfejlesztő politikájának elejtett fonalát, s nemcsak gazdasági kiváltságokkal halmozta el a városokat, hanem előmozdította politikai súlyuk gyarapodását is. Az ő uralkodása alatt fejeződött be a magyarországi városi polgárság renddé alakulása. A legjelentősebb hét szabad királyi város: Buda, Pozsony (Bratislava), Sopron, Nagyszombat (Trnava), Kassa (Košice), Eperjes

(Prešov), Bártfa (Bardejov), melyekhez később Pest is csatlakozott, már korábban külön bíróság, a tárnokmester ítélőszéke elé tartozott, de ezen nemesi ülnökök is részt vettek. Mátyás rendeletére a nemesek elmaradtak, s a tárnokmesteri ítélőszék zárt polgári bírósággá alakult. Más szabad királyi városok, mint Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse (Levoča), majd Szeged és Kolozsvár (Cluj) a bárók beavatkozásától függetlenül királyi személyes bíróság jogász-hivatalnokainak bírói fennhatósága alá kerültek. Ugyancsak Mátyás idején szilárdult meg a hét garamvölgyi és a hét szepesi bányaváros, valamint az erdélyi „szász” városok testületi autonómiája is. Bár az országgyűléseken a városi küldöttek továbbra is másodrangú szerepet vittek, a városok belső életébe a feudális urak nem avatkozhattak bele, főként pedig nem szakíthatták ki őket a király közvetlen fennhatósága alól. A magyarországi városfejlődésnek azonban ekkor már olyan súlyos akadályai voltak, melyek az országnak a nemzetközi kereskedelemben elfoglalt helyzetéből következtek.

A külföldi áruk behozatala a belső piaci forgalom meglevenedésével párhuzamosan a 15. század közepén rohamosan emelkedett; 1450 után három évtized alatt a külkereskedelmi vámokból származó királyi jövedelem ötszörösére nőtt. A nyugati behozatal 75%-a textiliából, 20%-a fémárukból, míg a kivitel 98%-a agrártermékekből (főleg vágómarhából és borból), azonkívül rézből állt. A legnagyobb vonzóerőt a külföldiekre továbbra is a magyarországi arany gyakorolta. A 15. századi magyar külkereskedelem passzívuma átlagban évi 200 000—300 000 arany forint volt, mely készpénzben ment ki az országból, és cserében külföldi iparcikk jött be érte.

A magyarországi szabad városok iparosai általában szegények voltak, városuk vezetésében is csak szerény ellenőrző szerepet tudtak maguknak kivívni. A vezetőréteg a mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelemről meggazdagodó és posztókereskedelembé fogó, emellett ház- és szőlőbirtokkal rendelkező patriciusokból állt, akik szívesebben fektették pénzüket a gyors és biztos jövedelmet hozó külkereskedelembé vagy földbirtokba, mint a hazai ipar távoli és bizonytalan reményekkel kecsegtető szervezésébe. A hazai kereskedő-patriciusok tőkéje azonban a középkori viszonyok közt óriási volument forgató külkereskedelem viteléhez kevésnek bizonyult. Tőke híján a magyarországi kereskedők jobbára hitelüzleteket kötöttek a piacon uralkodó délnémet kereskedőkkel. Ezeknek a pénz forgott a magyarországi külkereskedelemben, s a hazai kereskedő valójában az ő ügynökük volt.

Megkezdődött a céhek bezárkózása, a késhegyig menő harc a kontárok ellen; elhalóban voltak a tőkés ipari vállalkozások kísérletei, sőt a megvalósultak is válságba kerültek. A hazai rézbánya-vállalkozók sorra megbuktak. 1475-ben a délnémet és krakkói kereskedőkkel kapcsolatban álló magyar származású *Thurzó János* vette kézbe a rézbányák víztelenítését, s ennek fejében sorra megszerezte az eladósodó kistulajdonosok bányáit. De ő sem bírta pénzzel, s csak a *Fuggerek-*

kel társulva tudta kiépíteni azt a hatalmas vállalkozást, mely a magyarországi rézzel milliós üzleteket kötött a világpiacra. Ezzel a német tőke, miután kezébe kerítette a magyarországi külkereskedelem nagy részét, benyomult a hazai bányászatba is.

A parasztság. A parasztgazdaságokban termelt gabona, bor, vágóállat, valamint ipari nyersanyagok (gyapjú, bőr, viasz, fa stb.) piaca nem korlátozódott a városokra, hanem az ország változatos földrajzi alkataiból következőleg a különböző gazdasági jellegű tájak közt is élénk árucserre indult meg. A mezőgazdasági árutermelésnek s jelentős részben az árucserének a központjai továbbra is a mezővárosok voltak. Számuk a 15. század folyamán 800 fölé emelkedett, s a század végén a jobbágynépességre mintegy ötödrésze (kb. félmillió) élt ezekben az 500—1000 lelket számláló településeken.

A mezővárosok kiválása a falvak sorából egyik formája volt a parasztság előrehaladó differenciálódásának. A földesurak elsősorban a mezővárosok pénzadóján keresztül fölötték le a paraszti árutermelés hasznát. Ugyanakkor azonban a falusi jobbágyság kizsákmányolását is fokozták. A paraszti árutermelés, a földesúri kizsákmányolás és a Mátyás államapparátusából folyó állami adószedés párhuzamos növekedése rétegekre bontotta a parasztságot. A 14. század derekáiig a parasztság túlnyomó része még feltehetően annyi föld birtokában volt, melyet a család munkaerejével megművelhetett. A 15. században azonban már a jobbágyság zöme féltelken vagy annál is kisebb telekre szorult, s ennyi föld a növekvő terhek mellett nem biztosította a család megélhetését. Azonkívül legalább 20 %-ra tehető a földnélküli vagy csak házakkal és kerttel bíró, legfeljebb kis szőlőt művelő zselérek számaránya. Egy aránylag vékony, abszolút számban azonban elég jelentős felső rétegnek viszont egész jobbágytelke, s ezenkívül több-kevesebb telken kívüli szántója, szőlője és legelője volt.

A jobbágyság kizsákmányolása egyre súlyosbodott, s már Mátyás kénytelen volt egy-egy évre ideiglenesen felfüggeszteni a jobbágyok szabad költöztési jogát (melyet egyébként erőteljesen védelmezett a bárók és a nemesek földhözköltési törekvéseivel szemben), hogy adószedői elől a falvak lakossága el ne menekülhessen.

Mátyás hódító politikája. Bécs és Boroszló (Wroclaw) voltak ebben az időben a közép- és kelet-európai kereskedelem gócpontjai. Ennek a két városnak együttes birtoklása egyet jelentett egész Közép- és Kelet-Európa kereskedelmi forgalmának ellenőrzésével, gyakorlatilag a kereskedői haszon megcsapolásának lehetőségével, már tudniillik akkor, ha az uralkodó úrrá tud lenni Ausztria és Szilézia feudális anarchiáján. Mátyás elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy meghódítsa, Magyarországgal egyesítse és centralista elvei szerint megszervezze Ausztriát és Csehországot. Csehországi hadjáratához a jogcímet a pápa felszólításából merítette, aki megbízta őt, hogy a mérsékelt huszitákkal való egyezmény felmondását elismerni nem akaró s ezért eretnekké nyilvánított Podjebrad Györgyöt fossa meg trónjától.

Mátyás különben nem az egyedüli közép-európai uralkodó volt, aki birodalomalapítási ambíciókat táplált. Jagelló Kázmér lengyel király, Habsburg Albert veje, szintén igényt támasztott a magyar és a cseh trónra, akárcsak III. Frigyes császár a Habsburgok jogán. A közép-európai államokat ebben az időben a gazdasági és dinasztikus kapcsolatok már egységes államrendszerre fűzték össze, s politikai egyesítésük úgyszólván a küszöbön állt.

A háborúval a magyar uralkodó osztály nagy többsége nem értett egyet. Már az előkészületek az adóprés kegyetlen megszorításával jártak. A jobbágyokra többszörös rendkívüli adót, a városokra soha vissza nem fizetett kényszerkölcsönöket vetett ki Mátyás. A földesurak nem kapták meg a végsőkig kimerített

A Mátyás korabeli Buda, Schedel „Weltchronik”-jából

jobbágyoktól a szolgáltatásokat. Erdélyben ütötte fel először fejét az elégedetlenség. 1467-ben itt esküdött össze egy bárói csoport Mátyás letételére. Mozgalmukat a király gyorsan elfojtotta. Majd felszámolta azt az 1471-ben létrejött, sokkal veszélyesebb szövetséget is, melynek egyik feje maga Vitéz János volt. Mátyás 1465-ben nevelőjét a feudális Magyarország legmagasabb rangjára emelte, esztergomi érsekké nevezte ki. Az öreg diplomata azonban hovatovább eltávolodott önálló utakon járó tanítványától. Mint főpap, rossz néven vette tőle az egyházi jövedelmek önkényes igénybevételét, adóztatását; mint a törökellenes háborúk ideológusa, céltalan kalandnak minősítette a király északi hódító vállalkozásait. Mátyás az államérdekre hallgatott, mikor elfogatta, a szívére, amikor szabadon engedte, de a megtört öregember hamarosan meghalt.

Miután Mátyás 1469-ben cseh királlyá koronáztatta magát, a huszita párt, látva Podjebrad György helyzetének tarthatatlanságát, a vallási türelmet ígérő Jagelló Ulászlónak ajánlotta fel a trónöröklést. 1471-ben meghalt Podjebrad, és a cseh rendek Ulászlót ismerték el királynak, aki szövetséget kötött III. Frigyessele. 1474-ben az egyesült lengyel és cseh sereg betört Sziléziába, és ostrom alá vette a Boroszló falai közé zárkózott Mátyást. Ekkor tűnt ki a zsoldoshadsereg fölénye a feudális haderő fölött. A túlerőben levő ostromlók valósággal önmagukat emésztették fel tehetetlenségükben, s végül fegyverszünetet kellett kérniök, hogy bántatlanul elvonulhassanak. Ulászló 1478 végén megkötötte Mátyással az olmtüzi békét. Mindketten megtartották a cseh királyi címet, s Mátyásé maradt Morvaország és Szilézia.

A III. Frigyes elleni hadjáratban Mátyás híres fekete-serege, a 20 000 lovasból, 8000 gyalogosból, 5000 szekérből és korszerű tüzérségből álló zsoldos haderő, a magyar bárók bandériumainak segítségével közel egy évtizedig tartó szívós várharokban morzsolta fel az ellenállást. Közben Mátyás mesteri diplomáciájára elszigetelte Frigyeset lehető szövetségeseitől. 1485 nyarán, félévi ostrom után, elesett Bécs, s ezzel a Habsburgok osztrák tartományai Mátyás kezébe kerültek. Székelyét Budáról Bécsbe tette át.

Kísérlet az abszolút monarchiára. A hódítással párhuzamosan építette ki Mátyás a meghódított országok centralizált igazgatását, elsősorban Sziléziában, ahol a szuverén hercegségeket is sikerrel rendelte alá a királyi hatalomnak. A területi terjeszkedés anyagi eredményei következtében lehetővé vált a magyarországi centralizációs politika további nagy lépése: a királyi hatalmat most már nem csupán a bárók, hanem az egész feudális uralkodó osztály közvetlen rendi ellenőrzése alól kivonni. 1471 után Mátyás ritkán hívott össze országgyűlést, és rendeleti úton kormányzott. A királyi tanácsban egyre kevesebb ügyet bízott a tisztségviselő bárókra, hanem titkáraival referáltatta azokat. Közvetlen munkatársait, a kancelláriai és pénzügyigazgatási tisztviselőket már nem is nemesi, hanem előszeretettel polgári és paraszti eredetű értelmiségiekből válogatta. Rajtuk kívül a hazai befolyásolástól leginkább független külföldieket is alkalmazott.

Mátyás és humanista környezete a centralizáció legmagasabb fokát, az abszolutizmust tűzte ki célul. „A király nem szolgálja vagy eszköze a törvényeknek, hanem a törvény élén áll és uralkodik felette” — ezt a mondást Brandolinus olasz humanista adja egyik művében Mátyás szájába, de nincs okunk kételkedni hitelességében, annál kevésbé, mert az 1486. évi törvény is nyíltan beszél a királyt megillető „absoluta potestas”-ról. Brandolinus szerint Mátyás a maga monarchiájának azt a hivatást tulajdonította, hogy nem engedi meg senkinek sem, hogy „másokkal igazságtalanságot kövessen el, vagy pedig az államban pártot toborozhasson”. Az igazságosság alapelveit Mátyás a magyar történelemben addig merőben szokatlan módon érvényesítette. Kedvelt hívét, az egyik legkiválóbb magyar humanistát: *Báthory Miklós* püspököt azzal fenyegette meg, hogy a Dunába dobhatja, ha jobbágyait kínozza; s egyik báróra ráíratott, hogy tízszeresen veszi meg rajta a kárt, amit hatalmaskodásával a pozsonyi polgároknak okozott. Ilyen és hasonló esetek ihlethették a „jó király” legendáját ápoló népi fantáziát azokra a hagyományokra, melyek Mátyást mint álruhában a nép között járó és a hatalmasok visszaéléseit megtorló uralkodót örökítették meg, s nevéhez „az igazságosság” jelzőt fűzték.

Az abszolutizmus „igazságossága” magától értetődően abból a koncepcióból eredt, hogy mindenki — még a legmagasabb méltóság is — alárendeltje a királynak, és előmenetele a királynak tett szolgálataitól függ. Az igazságosság érvényesítése nem ismert megkülönböztetést a király alattvalóival szemben. Az abszolutizmus „egyenlőség” fogalmának lényege az, hogy a központi hatalom számára biztosítsa az alattvalók adónétását.

Mátyás centralizációs politikájának sikere sem képes leplezni azt a tényt, hogy Magyarországon az abszolutizmus inkább igény és program volt, mint valóság. A centralizációval szemben kifejtett rendi ellenállás jó ideig föld alá szorult, de nem szűnt meg, sőt újra erőre kapott a nemesség és a bárók szövetségével, akiket Mátyás maga juttatott méltósághoz és hatalomhoz.

Ami Mátyást hatalma ingatagságára figyelmeztette, az a Zápolyai-család politikai szerepének alakulása volt. *Zápolyai Imre* és testvére, *István*, katonai és igazgatási téren egyaránt Mátyás legtehetségesebb tisztviselői közé tartoztak, s szerény birtokú nemesekből rendkívül gyorsan emelkedtek az ország leggazdagabb báróinak sorába. Mátyásnak hovatovább látnia kellett, hogy személyük körül kezd tömörülni a rendeleti kormányzattal elégedetlen, országgyűlési szereplését viszszaakíváló nemesség. 1486-ban országgyűlést hívott össze, s jelentős engedményeket tett a nemességnek. Megerősítette a nemesi megye autonómiáját azzal a rendelkezéssel, hogy a bárók közül kinevezett ispán ezután ne familiárisai, hanem a megyebeli tehetős nemesek közül jelölje ki az alispánt. Ez volt az első lépés afelé, hogy az alispán ne a bárók, hanem a nemesség képviselője legyen. Az elkövetkező évtizedekben egyre több megye választotta meg alispánját az ispán közbejöttével nélkül. A nemesek azonban nem érték be

ezzel, hanem elismerve Mátyás „abszolút hatalmát”, kérték, hogy azt ne gyakorolja, hanem amennyiben közte és az országgyűlés között nézeteltérés támadna, bízva annak kiegyenlítését a nádor közbenjárására. A kívánság határozattá lett, s a nádor a királyhelyettesből a rendi jogok őrzőjévé lépett elő. Nádornak Zápolyai Imrét választotta meg az országgyűlés.

Mátyás ezzel egyelőre leszerelte a nemesség ellenzéki-ségét anélkül, hogy tényleges hatalmából bármit is fel kellett volna áldoznia. A nádori törvény azonban mégis az abszolutizmus elvi veresége volt, amit csak úgy lehetett kiköszörölni, ha megszilárdul Magyarország Mátyás által kivívott vezető szerepe a közép-európai államrendszerben. Ezen fáradozott Mátyás utolsó éveiben. A német-római császárság elnyerésére irányuló kísérlete azonban megghiúsult; a Bécs elfoglalását követő évben Habsburg Miksát választották meg, aki ekkor már Németalföld és a burgundi grófság ura volt. A Habsburgok új erőhöz jutottak a Német Birodalomban, s Miksa személyében okos, energikus ember vette kezébe a család ügyeit. A Jagellók terjeszkedési lendülete sem tört meg. Mindkét dinasztia jogot tartott Magyarországot trónjára is. A dinasztiák versengésében Mátyásnak óriási hátránya volt, hogy *Aragóniai Beatrix* nápolyi királylánnyal kötött házasságából nem született gyermeke. Törvényes örökös híján természetes hára, *Corvin Jánosra* akarta hagyni a magyar és a cseh koronát, s ehhez úgy próbálta Habsburg Miksa beleegyezését megszerezni, hogy felajánlotta neki Ausztria visszaadását. Miksa hajlandónak mutatkozott tárgyalni, de mielőtt erre sor került volna, Mátyás nem egészen ötvenéves korában, 1490 tavaszán, Bécsben váratlanul elhunyt.

A humanizmus kora. Mátyás király uralkodása alatt a humanista műveltség egyre jobban terjedt Magyarországon. A központi hatalom kialakulása és az az állandó szoros összeköttetés, amely a 14. század óta sok szállal fűzte Magyarországot Itáliához, volt a magyarázata annak, hogy a humanizmus az Alpoktól északra először magyar földön terjedt el nagyobb mértékben.

A magyarországi humanizmus megalapozásában a legnagyobb érdemeket Vitéz János szerezte. Mint Hunyadi János egyik legfőbb híve, ő irányította az ifjú Mátyás új szellemben való neveltetését. Ennek köszönhető, hogy Mátyás már gyermekkorában jól tudott latinul (atyjának tolmácsa volt a tárgyalásokon), és érdeklődéssel fordult a klasszikus latin irodalom felé. Vitéz János volt később Mátyás király pozsonyi egyetemének, az *Academia Istropolitana*nak szervezője is (1467), és az ő gazdag könyvgyűjteménye adta az ösztönzést a Corvina-könyvtár létrehozásához.

Vitéz mellett a korai magyar humanizmus másik vezéregyénisége Vitéz János unokaöccse, *Janus Pannonius* volt, akit nagybátyja Ferrarában taníttatott. Itáliából hazatérve, mint pécsi püspök, nemcsak székvárosát fejlesztette, hanem Mátyás királynak is egyik tanácsadójává lett.

Átmeneti zökkenőt okozott a humanizmus magyarországi kibontakozásában, hogy 1470 táján Mátyás király külpolitikai kérdések miatt ellentétbe került

Vitéz Jánossal és Janus Pannoniusszal. Ők ugyanis helytelenítették a király nyugati háborúit és a török elleni támadó föllépés elhanyagolását. Az ellentét egészen az összeesküvésig fajult. Mátyás politikai ügyességével, bölcsességével győzött ugyan, de átmenetileg kiábrándult a humanistákból. Új lendületet adott azonban a magyar—italiai kapcsolatok fejlődésének s ezzel az új műveltség beáramlásának a király házassága a nápolyi királylánnyal, *Aragóniai Beatrix-szal* (1476). Ettől kezdve a legszorosabb kulturális kapcsolatok épültek ki a királyi udvar és főleg az itáliai humanizmus legfontosabb központja, Firenze között.

Mátyás király nagyszabású építkezésein (Buda, Visegrád), az épületek pazar berendezésein itáliai művészek dolgoztak; az ő munkásságuk eredménye, hogy Itálián kívül először Magyarországon honosult meg a reneszánsz művészet. Itáliában működő magyar művészekről is van tudomásunk e korból; *Pannoniai Mihály*, aki élete legnagyobb részét Ferrarában töltötte, jeles reneszánsz művész volt.

Mátyás király a Corvinát, világhírű könyvtárát jelentős pénzáldozattal és országokat átfogó szervezéssel gyűjtötte össze. „Corvina” — a Hunyadi-család címerében levő hollóra (corvus) céloz; ezt a nevet Mátyás király a maga korának a személyneveket latinosító szokása szerint használta is, s így kapta ezt a nevet budai könyvtára is. A király vásároltatott régi latin és görög kéziratokat is, de könyvtárának túlnyomó nagy részét a 15. században másolták, részint Firenzében, itáliai könyvfestők, részint ezek mintájára a budai királyi könyvfestőműhely művészei. A *Bibliotheca Corvina* állománya — mai tudomásunk szerint — 2000 kötetből állt. Tartalom szerint ókori görög és latin klasszikusok, középkori teológusok és egyházatyák, valamint korabeli humanisták művei; néhány ősnymtatvány kivételével valamennyi kézirat.

Az első könyvnyomdát Budán, a király gondolatának megvalósításaképpen *Hess András* állította fel 1472-ben. Az ő műhelyéből került ki 1473-ban az első magyarországi nyomtatott könyv, a latin nyelvű „*Budai Krónika*”.

Buda, a humanista magyar király udvara ily módon az államigazgatáson kívül az ország műveltségének is központjává vált. Itt írta meg az első magyar világi történetíró, *Thuróczi János* Magyarország történetét latin nyelven. Munkájának nagyobb része Mátyás uralkodásáról szól. Itt kezdte meg Mátyás a rövid életű pozsonyi egyetem felbomlása után a budai domonkos főiskola egyetemmé való átszervezését. A Németországból való *Regiomontanus* (Johannes Müller), az akkori idők legnagyobb csillagásza egy ideig Mátyás udvarában, illetve a pozsonyi egyetemen működött. Magyarországról az első térképet egy Mátyás udvarában élő itáliai kartográfus készítette.

A magyar humanizmus, a magyar reneszánsz tehát Mátyás király korában, az ő udvarában kapta meg szilárd alapjait, azokat az alapokat, amelyekre a 16. század elejének magyar műveltsége töretlenül tudott kibontakozni, akkor is, amikor a politikai élet hanyatlása az állami lét alapjait ingatta meg.

A királyi hatalom bomlása. Mátyás nem tudta megakadályozni, hogy centralizációs politikájának eszközeiből új bárók erősödjenek, akiknek legfőbb óhaja volt — mint azt Zápolyai István, az új nádor nyíltan ki is mondotta —, hogy „szabadulni kell a szorongattatástól és elnyomatástól”, mely Mátyás alatt minden előny mellett is osztályrészük volt. Mátyás halálakor Corvin Jánossal szemben a trónkövetelők egész sora jelentkezett: Beatrix királyné mellett Habsburg Miksa német-római császár, Ulászló cseh király, sőt egy másik Jagelló is, János Albert lengyel herceg. A döntés a nemességet maga mögött tudó Zápolyai nádor kezében volt, aki az önjelöltek közül a leggyőnyegbébet, Ulászlót pártolta. Corvin János elszigetelődött, s 1504-ben fiatalon meghalt. Az országgyűlés II. Ulászlót (1490—1516) választotta meg, a szokott kemény feltételeket szabva számára: rendkívüli adót ne szedjen, a királyi tanács hozzájárulása nélkül semmit se cselekedjék.

Albert és Miksa fegyverrel próbálták trónigényüket érvényesíteni, de Mátyás feketeserege utolsó nagy haditettével kiverte őket az országból. A bárók szorongva látták, hogy a király kezében még mindig megvan az a félelmetes haderő, mely őket feleslegessé teszi és engedelmességre szorítja. Ezért a Miksával vívott háború gyors befejezése érdekében szegyenletes békét kötöttek, melyben Ulászló lemondott Ausztriáról, sőt elismerte Miksa magyar királyi címét és — gyermektelen halála esetére — trónörökösödési jogát is. Ezután a feketesereget feloszlatták. Az ország egyetlen korszerű haderejének megsemmisítését a bárók azzal tetézték, hogy az országgyűléssel kimondatták a bárói bandériumoknak a királyi zsoldfizetésben való részesítését. Ezzel a hadszervezet visszacsúszott a Zsigmond-kori állapotba, a bárók közpénzen tarthatták fenn magánhadseregeiket.

A centralizáció másik eszköze, a hivatalszervezet nem jutott a zsoldoshaderő sorsára. De a kancellárrá, majd hamarosan esztergomi érsekké kinevezett *Bakócz Tamás* a rendelkezése alá került hivatali apparátust nem a királyi hatalom megszilárdítására, hanem arra használta fel, hogy minél nagyobb súllyal vehessen részt a bárók hatalmi osztzkodásában. A királyi jövedelmek hamarosan a bárók kezére jutottak, azok hajtották be az adókat, vámokat, úgyhogy a kincstár bevétele a Mátyás trónralépte előtti mélypont alá zuhant, az évi 200 000 forintot sem érte el, ugyanakkor pl. Bakócz szemérmetlen zsarolásaival, vesztegetési pénzek elfogadásával és más hasonló módszerekkel közel 100 000 forint évi jövedelemre tett szert. A többi főpap és báró is a királyi birtokok és bevételek rovására igyekezett gyarapodni, egymással is késhegyig menő harcot folytatva a prédáért. Ulászló tehetetlenül szemlélte ezt a rablógazdálkodást. Tunya, tehetségtelen ember lévén, kísérletet sem tett, hogy szabaduljon a főpapok és bárók gyámsága alól.

A királyi hatalomnak ezt a megaláztatását végső soron a kialakult kétpárt-rendszerre kell visszavezetni. A főpapi hivatalnokok és a hozzájuk csatlakozó bárók a központi hatalom maradványaiba kapaszkodó, de

azokat egyéni érdekeik javára kamatoztató „udvari” pártba, míg a Zápolyaiak és néhány velük tartó báró a nemesség élére állva, a „nemesi” pártba szervezkedtek. A nyílt színen az udvar és a nemesség zajos csatája folyt, a háttérben a két párthoz tartozó főpapok és bárók intrikáltak egymás ellen, vagy kötöttek átmeneti egyezségeket egymással. Bár ez a rendszer a magyar társadalom adottságaiból fakadt, tartós fennmaradása külső tényezők beavatkozásának eredménye volt. Ahhoz, hogy Ulászló kormánya ellenállhasson a nemesség által támogatott Zápolyaiak egyre nyíltabb trónigényének, belső erőforrások hiányában kénytelen volt a Habsburgok segítségét keresni.

Zápolyai István halála után fia, *János*, erdélyi vajda lett a nemesi párt vezére. Ügyét egy tehetséges, de gatlástalan jogász, Mátyás kancelláriájának volt iktatójából a nemesség országgyűlési szóvivőjévé emelkedett *Werbőczy István* népszerűsítette a nemesek között, demagógiájában felhasználva a hagyományos németgyűlöletet is. Az 1505. évi első országgyűlésen a fegyveres nemesi tömeg Ulászló lemondását és Zápolyai királlyá választását követelte. Az udvari párt Habsburg Miksához fordult, aki háborúval fenyegetőzött, mire Zápolyai visszakozott, és megelégedett azzal, hogy ugyanazon évben a második országgyűlés kimondja Ulászló gyermektelen halála esetére a „nemzeti” király választását. Miután azonban 1506-ban Ulászlónak fia született, Zápolyai reményégei egyelőre megghiúsultak. A pártharcok tovább folytak egyre kicsinyesebb célokért, nemegyszer nyíltan egyéni anyagi érdekekért.

A királyi hatalom megbénulása s a vele járó belső anarchia kiszolgáltatta Magyarországot a Habsburgoknak, akik Németalföldön kívül a spanyol királyságot és annak amerikai gyarmatait is megszerezték. Ulászló és az udvari párt valójában a Habsburgok függvénye volt, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a Fuggerek benyomulása a cseh- és magyarországi bányászatba. Ulászló országainak bányakincsei a Fuggereket gazdagították, közvetve pedig a Habsburgokat juttatták terjeszkedő politikájukhoz szükséges szinte korlátlan hitelhez. A korszak legnagyobb politikai és pénzügyi hatalmasságainak szövetekezése megpecsételte Magyarország és Csehország sorsát, s csak idő kérdése volt, hogy a két korona mikor kerül a Jagellók fejéről a Habsburgokéra.

Az 1514. évi parasztháború. A földesurak egyre fokozták pénzköveteléseiket. Napirenden volt az elviselhetetlen terhek elől a szökésben menekvést kereső jobbágyok erőszakos visszahurcolása, sőt az uralkodó osztály már a szabad költözés intézményes felszámolására törekedett. Ezt célozták azok az intézkedések (halászati, vadászati, faizási tilalmak) is, melyek a parasztoktól a közföldet ingyen használatát igyekeztek megvonni. A mezővárosok viszonylag kedvező átalányadóztatását a kilencedtörvény felújításával és végrehajtásával próbálták súlyosbítni. A paraszti sors általános megromlásának következménye volt 1514-ben a magyar történelem legnagyobb arányú, úgyszólván az egész országra kiterjedő parasztháborúja.

Bakócz érsek a belső forrongást és az egyre sűrűbb török támadásokban jelentkező külső veszélyt úgy próbálta egyszerre levezetni, hogy 1514-ben keresztesháborút hirdetett a török ellen. A paraszti tömegek lelkesen tódultak a Pest melletti táborba, melynek vezetését egy vitéz kapitányra, *Dózsa (Székely) Györgyre* bízta az érsek. Városi szegények, kézművesek, diákok, falusi papok, kismesek csatlakoztak a parasztokhoz. A bárók, akik kezdetől fogva bizalmatlanul fogadták a kereszties háború tervét, megrémültek a fegyveres parasztok ezreitől, és rávették az érseket, hogy tiltsa be a további toborzást. A földesurak erőszakkal tartották vissza jobbágyaikat a fegyverfogástól, sőt a már hadba vonultak családtagjait is sanyargatni kezdték.

A kereszties hadjárat felfüggesztésének híre és a földesurak ellenséges magatartása lángra lobbantotta a parasztok elkeseredését, melyet a táborban már amúgy is szítottak a népnek azon vezetői — elsősorban *Mészáros Lőrinc* pap —, akik a török elleni háborút össze akarták kapcsolni a parasztság sorsának megjavításával, a földesúri elnyomás korlátozásával. Dózsa magává tette a parasztok ügyét, és elhatározta, hogy a kereszties háborút akadályozó urak ellen vezetni seregét. Pestről az alföldi mezővárosokba vonult, és meghirdette a népnyzúzó uralkodó osztállyal való kérlelhetetlen leszámolást. Ugyanakkor alvezérei az ország különböző helyein gyülekező parasztokhoz siettek, hogy megszervezzék és a főszerephez vezessék őket.

A parasztsereg átkelt a Tiszán, és sorra foglalta el a déltiszántúli várakat. A nemesi védekezést *Báthory István* temesi ispán, az udvari párt tagja szervezte, aki a győzelmesen előnyomuló parasztok elől Temesvár (Timișoara) várába zárkózott be. Dózsa ostrom alá vette Temesvárt, de megérkezett felmentő seregével Zápolyai, aki az egész uralkodó osztályt fenyegető veszéllyel szemben félretette Báthoryval fennálló ellentétét, és segítségére sietett. Dózsa szembekerült Zápolyaival, és a sokkal jobban felfegyverzett, gyakorlottabb nemesi lovasság véres küzdelemben legyőzte a parasztokat.

A kisebb parasztseregeket ezután a nemesség sorra leverte, és kegyetlen bosszút állt a felkelőkön. Dózsát tüzes trónusra ültették, fejére izzó vaskoronát tettek és elevenen megégették. A parasztokat ezrével gyilkolták, akasztották. Az országgyűlés utólag szentesítette a felkelés vezetőire kirótt halálbüntetést, és a parasztságot egyetemlegesen az örökös földhöz kötöttség büntetésével (szabad költözködési jog megvonásával) sújtotta. Ebben az évben állította össze Werbőczy az ország törvénykönyvét („Tripartitum”), melybe sietett felvenni a parasztság szabad költözését megtiltó törvényeket.

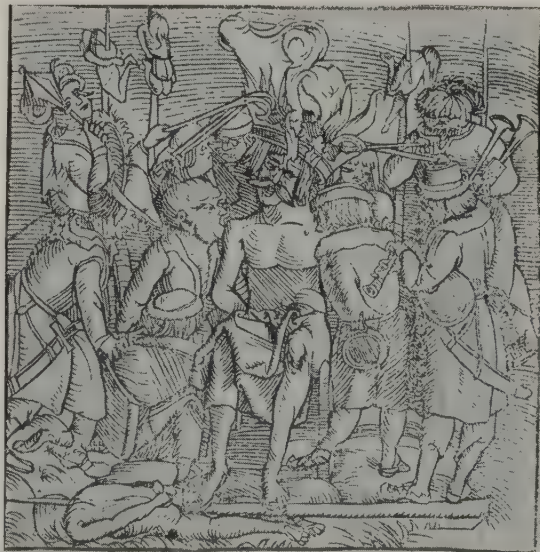
A mohácsi csata (1526). Az 1516-ban trónra lépő *II. Lajos* (1516—26) alatt az ország belső és külső helyzete tovább romlott. Az 1515-ben kötött kettős házassági szerződés, melynek értelmében Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg Ulászló leányát, Lajos pedig Ferdinánd nővérét, Máriát vette feleségül, véglegessé tette Magyarországnak a Habsburg-hatalommal való összekap-

Dózsa György vitéze (korabeli ábrázolás)

csolódását. Annak a küzdelemnek az előestéjén történt ez, melyet a Habsburgok és a törökök a Földközi-tenger medencéje és Közép-Európa feletti hegemoniáért vívtak egymással. 1519-ben Habsburg Károly német császár lett, de nyugati lekötöttségei és a német birodalom belső anarchiája miatt óriási hatalmát nem vethette be Magyarország megsegítésére a törökök ellen. 1521-ben elesett Nándorfehérvár, s a pártharcokba sülyedt uralkodó osztály semmit sem tett a honvédelem megszervezésére.

Dózsa György kivégzése (korabeli ábrázolás)

II. Lajos tehetetlenségében Habsburg Ferdinánd kezére adta a horvátországi végváratokat, aki saját zsoldosait szállásolta beléjük. Az udvari párt, melynek élére Bakócz halála után Báthory István nádor került, egyik követéséget a másik után küldte a német birodalmi gyűlésekre segítséget kérni, de hiába. Közben Báthoryt a török háborúra összegyűjtött pénz elsikkasztásával vádolva, Zápolyai letétette a nádorságról, a nemesség pedig kikényszerítette Werbőczy nádori kinevezését. Werbőczy a rézbányák kincstári kezelésbe vételével akart pénzt előteremteni, de ezzel csak a bányákat addig bérlő Fuggerek hiteleitől fosztotta meg a kincstárt, s a bányászatot juttatta válságba, aminek következménye a beszercebányai bányászok fegyveres felkelése lett. A parasztgyilkos Zápolyai méltó társaként Werbőczy 1526 tavaszán vérbe fojtotta a bányászmozgalmat, azokban a napokban, amikor II. Szulejmán szultán elhátározta nagy hadjáratát Magyarország ellen. A kis létszámú, rosszul vezetett magyar hadsereg 1526. augusztus 29-én Mohácsnál elvérzett a hatalmas túlerővel szemben, a török ágyúk tüzeiben és a janicsárok rohamában. A mohácsi csatavesztés — amelyben a király is elesett — hosszú századokra kihatott Magyarország történelmére.

Magyarország három részre szakadása. A 16. század Európa történetének a feudalizmus kialakulása óta legjelentősebb fordulója volt. Addig az európai feudális országok társadalmi fejlődése kisebb-nagyobb ütembeli eltérésekkel lényegileg együtt haladt. A 16. század folyamán azonban az egyes országok közti fokozati különbségek elmélyültek, s megkezdődött Európának egy erőteljesen iparosodó és egy túlnyomóan mezőgazdasági jellegű régióra való szétválása. A két régió határa átmeneti ingadozás után az Elbánál és az Alpok keleti lábainál állapodott meg. Ettől nyugatra teret nyert a tőkés gazdálkodás, létrejött a feudális állam centralizációjának végső formája, az abszolutizmus, majd az azt megdöntő polgári forradalom tüzeiben a polgári nemzeti állam. Kelet-Európában viszont az ipar megrekedett az egyszerű árutermelés keretei között,

a mezőgazdasági árutermelés feudális robotgazdálkodás formájában a „második jobbágyság” viszonyai közt fejlődött, s a feudális társadalmi-politikai rendszer felbomlása csak a 19. században következhetett be.

Két király. II. Lajos király holtan maradt a mohácsi csatamezőn. Vele kihalt a Jagelló-dinasztia magyar—cseh ága, s érvénybe lépett egyrészt az idegen király választását kizáró országgyűlési határozat, másrészt a Habsburg—Jagelló kölcsönös örökösödési szerződés. Megnyílt a trónra vezető út a nemességet maga mögött tudó leghatalmasabb báró, *Zápolyai János* (1526—40) előtt, s vele szemben az európai, s ezen belül a közép-európai államrendszer feletti politikai hegemoniára törő Habsburgok előtt. Alighogy a szultán kivonult a feldúlt országból, Zápolyait (aki seregének keślekedésével legalábbis hozzájárult a mohácsi csata elvesztéséhez) hívei királlyá koronázták. Az udvari párt és az özvegy királyné, Habsburg Mária által összehívott, kis létszámú ellen-országgyűlés *Habsburg Ferdinándot* (1526—64) választotta meg. Zápolyai a Habsburgokkal élethalálharcot vívó francia királlyal lépett szövetségre, ez azonban kézzelfogható segítséget nem nyújthatott. Ferdinánd zsoldosserege kiszorította Zápolyait az országból, aki híveitől cserbenhagyatva Lengyelországba menekült. Sógora, a lengyel király óvakodott ugyan a Habsburgok ellen fellépni, de ügye buzgó pártfogóra talált egy lengyel arisztokrata, Laski Jeromos személyében, aki a francia követel egyetértésben azt javasolta neki, hogy ajánlja magát a szultán védelmébe. II. Szulejmán elfogadta a Laski által közvetített ajánlatot, s 1529-ben személyesen vonult Bécs ellen. A Habsburgok székhelyének elfoglalása nem sikerült, de Zápolyai a török seregek fedezete alatt Ferdinánd uralmát a nyugati megyékre szorította vissza.

Két nagyhatalom széles összecsapási arcvonalán Magyarország az egyik fontos s ezért mindenáron kézben tartandó hadszíntérre vált. Mivel azonban a Habsburg-ház katonai erőinek nagy részét az európai hegemoniára irányuló törekvéseik más frontokon kötötték le, a dunai szakasz minden fontossága ellenére másodrangú maradt. A Habsburg-hatalom nem vonhatta itt össze dön-

A mohácsi csata — Török harcos (korabeli ábrázolások)

Neuzeitung Wie die Schlacht in
Ungarn mit dem Türckischen Keyser
erangen: Hat einer yonn 2 Dien
so dabey gewest: berauft jen
Ungarn Gefchriben.
AD. D. XXVj.

II. Lajos

tő csapásra erőit a török ellen, hanem védekezésre szorult. A védelem alapfeltétele Bécs katonai előterének: az egész vagy legalább a nyugati Magyarországnak a birtoklása volt.

A Magyarország birtoklásáért küzdő két külső hatalom erejének tartós kiegyenlítődése következtében Magyarországon állandósult a háború. Területén török seregek és Habsburg-zsoldosok vonultak fel egymás ellen, dűlva, fosztogatva a lakosságot. De ha az idegen csapatok kitétek a lábukat, a harc akkor sem szünetelt. A két király nagybirtokos hívei szünet nélkül folytatták magánháborúikat. Kirabolták az ellenpártiak birtokait, az ott élő jobbágyoktól erőszakkal beszédtek az állami adót, az egyházi tizedet, amit hadikiadásaiuk címén maguknak tartottak meg. Pártállásukat sűrűn változtatták, aszerint, hogy melyik féltől reméltek több hasznot. Amikor végül is a magyar uralkodó osztály vezetői tagjainak egy része arra a belátásra jutott, hogy a polgárháborúnak olyan megegyezéssel kell végét szakítani, melyben az egyik ellenkirály visszavonul a küzdelemtől, rá kellett döbbsenniük, hogy nem rendelkeznek többé a maguk és országuk sorsával. Sem a török, sem a Habsburgok nem mehettek bele olyan megegyezésbe, amely az egész Magyarországot szembefordítja velük.

A török birodalom és berendezkedése Magyarországon. Szulejmán szultán birodalmának határait még a békekötések idején sem lehetett rögzíteni: az országban egyre

szélesedő ék gyanánt terjesztette ki hatalmát, mert a három világrészt átfogó birodalom társadalmi és katonai szervezetének alapja, az iszlám fanatizmusával hirdetett célja az állandó hódítás volt.

A hatalmas birodalom alapját, más feudális rendszerekhez hasonlóan a földtulajdon alkotta. A meghódított terület egyrészt szultáni, kincstári birtok, úgynevezett khász-birtok lett, amelynek jövedelme közvetlenül a kincstárba folyt be. Az elfoglalt terület a földművelő lakosság maradt, de e területek jövedelme részben állami adók formájában a kincstárba folyt, részben pedig a török hadsereg derékhadát képező szpáhiakat illette meg, akik katonai és közigazgatási szolgálatuk zsoldjának biztosítására kaptak ideiglenesen birtokokat. A török állam erejét a hatalmas hadsereg alkotta.

A birodalom uralkodó osztályának és a katonaságnak sokféle nemzetiségű emberanyagát a mohamedán hit tartotta össze. Vallásuk olyan társadalmi és erkölcsi értékrendszert alakított ki, amelyben a nem mohamedán bolgár, szerb, magyar paraszt („rája”, hitetlen) köteles eltartani Allah híveit. A meghódított országok földjének egyötödén a szpáhi lett az úr, akit a kegyvesztés vagy hadi balszerencse máról holnapra megfoszthatott birtokától, s éppen ezért pillanatnyi szükségletei szerint adóztatta a lakosságot. „Kiemésztik, letarolják mindazt, amire szükségük van, sőt annál sokkal többet is.”

II. Szulejmán szultán

Magyarország meghódított részén, mint minden más leigázott országban — de sok tekintetben a helyi szokások figyelembevételével — a török közigazgatási, adózási, igazságszolgáltatási rend érvényesült. Az uralma alá került területek először egyetlen, a budai vilajet-kormányzóságba tartoztak, majd Temesvár (Timișoara) elfoglalása után felállították a temesvári vilajetet. A vilajet, melynek élén a begler-bég állt, szandzsákokra oszlott, vezetői a bégek (bejek) voltak. A magyar hatalmat ezeken a területeken megszüntnek tekintették, és az adót a török törvények szerint vetették ki, amely alapvető különbséget tesz a mohamedán és a „hitetlen” közt. A rendszer, amelynek alapján a török a magyar falvak és városok népét adóztatta, feltűnő egyezéseket mutat a korábbi magyar adórendszerrel. A török földesúr tizedet szedett a gabona, a gyümölcs, a méhkas, a bárányok után. Kapu-(ház)-adót követelt és fizetséget a legelő, erdő használatáért, a szőlő, a malmok, mészárszékek, sertések után. Az állam részére a lakosságnak a szultán adóját, a haradzst (harács) kellett fizetnie. A kincstár rendkívüli követelményei, a várerősítési munkák, gerendák, deszkák, mész-szolgáltatás, robot és fuvar külön súlyos terhet jelentettek a jobbágyságnak, hiszen a szekerek sokszor hónapokig, sőt fél esztendeig is odamaradtak.

Az oszmán törvények a jobbágy szabad költözését nem engedték, és ha a szpáhi bebizonyította, hogy egy jobbágy az ő birtokán élt, akár tíz esztendővel azelőtt költözött is el onnan, visszavihette. A lakosság ennek ellenére a falvakból a városokba igyekezett, ahol nemcsak védelmet talált a kóborló török portyázóktól, hanem a török birtokos kielégíthetetlen igényeinek sem volt kiszolgáltatva, mert a nagyobb helységek közösen fizették az adót. Az állami, úgynevezett khászibirtokokon könnyebb volt az élet, mert nem voltak kitéve a szpáhi önkényének, hanem a rendezett központi igazgatás alá tartoztak.

Közigazgatás a török területeken. A török jogrendszer alapja az egyházjog volt, a helyi adottságokhoz alkalmazkodó közigazgatás viszont sokat átvett a helyi jogszabályokból. A törvényeket a kádi magyarázta, az ügyek felett pedig a mufti ítélkezett.

A meghódított területek lakosságának vallásába, egyházi szervezetébe a török nem avatkozott bele, és a helységek közigazgatási gyakorlatát is érintetlenül hagyta. A török igazságszolgáltatás csak azokban a helységeken valósult meg, ahol a török maga is bent lakott. A mezővárosok saját autonóm szervezete a török uralom alatt megmaradt, sőt a nemesi, rendi hatalomtól megszabadulva, saját belső törvényeinek és hagyományainak alapján fejlődhetett tovább. Nem törődött a lakosság „bolond szokásaival”, életmódjával, nyelvét nem avatkozott bele a török, sőt a budai basák egyes nagyobb helységekkel magyarul is leveleztek. Csakhogy ezek a szokások jórészt csupán a békés mindennapi életben érvényesülhettek, a török megszállás azonban a háború, a nagy hadjáratok és vég nélküli helyi harcok színterévé tette az ország középső területét. Ilyen körülmények között pedig a török a nép élete, vagyona, gyermekei, asszonyai fölött háborítatlanul rendelkezett:

Magyarország a hadjáratok ideje alatt a világ legnagyobb rabszolgapiacává vált, ázsiai rabszolgakereskedők Budáig jöttek, és a gyermekeket és lányokat széken vitték, a férfiakat pedig összeláncolva, gyalogszerrel hajtották Konstantinápoly felé.

Különösen az Alföld egy részén, a Duna—Tisza között állandósult a teljes létbizonytalanság és pusztulás. Felégetett, kirabolt falvak megmaradt lakói a közeli nagyobb helységekbe menekültek, s amikor harmadszor, negyedszer is végigszántott felettük a török, már meg sem próbálták újra megvetni a lábukat régi portájuk üszkös falai között, hanem véglegesen a menedéket nyújtó városban telepedtek meg. Pest vármegyében főleg három helység, Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét vészelte át a pusztulás évtizedeit, károkat szenvedett ugyan, de a teljes romlástól mindig megmenekült. Nagykőrös lakossága kb. tíz környékbeli semmivé lett falu népességével duzzadt fel ebben az időben. A lakosság ösztönös védekezésének ilyen formája nyomokat hagyott a táj települési arculatán. Az Alföldön még inkább megrikultak a falvak, és a rendkívül népes mezővárosok uralkodtak a hatalmas, pusztá határokon.

A nagyhatárú, kertekkel, istállókkal, ólakkal övezett alföldi mezővárosok mellett, ahol a lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés, merőben más képet mutatnak azok a helységek, amelyek a török katonai és polgári közigazgatás központjai lettek. A török ezeket nagyszámú helyőrséggel látta el, dzsámikat, minareteket, kolostorokat, fürdőket épített bennük. A katonaság és a hivatalnokréteg körül török kézművesek, kereskedők hada telepedett meg, ezek apró faházakban laktak, életmódjuk, bazárjaik sajátos keleti jelleget kölcsönöztek a városnak. A keresztény lakosság ezekben a helységeken az erődökön kívül, a külvárosokban húzta meg magát, vagy elmenekült. Pécs, amely 1543-ban került török kézre, sajátos mohamedán katonai és kulturális központtá alakult. Lakossága vallási és nemzeti-ségi szempontból csaknem teljesen kicserélődött, a magyarok mellé az elmenekültek helyébe törökök és részben szerbek települtek be, s számuk a 16. század végére 4000—5000 körül mozgott. A karcsú minaretek, a kupolás, színes dzsámik festői képet mutattak, de még e városokban is a romlás, pusztulás látványa volt az uralkodó.

A török hódítás pusztításai legszembetűnőbbek voltak a budai várban. Harminc évvel Buda elfoglalása után az utazó így ír a magyar királyok egykori székhelyéről: „A pompás épületeknek már csak külső falai állnak: belül csúfak, disztelenek; a gyönyörű erkélyeket lerontják, az ablakokat agyaggal tapasztják. Dicső város lehetett. A török itt is, mint Esztergomban, semmit sem épít, sőt helyre sem hozza, ami romlásnak indul.”

Kísérletek az ország egyesítésére. Mikor Zápolyai 1540-ben meghalt, hívei által királlyá választott csecsemő fiát, *János Zsigmondot* (1540—71) Budán Habsburg Ferdinánd ostrom alá fogta. Szulejmán 1541-ben személyesen sietett védené örökösének segítségére. Elűzte az ostromlókat, de Budát csellel elfoglalta, és az ország középső részével együtt magának

tartotta meg, s János Zsigmond számára csak a Tiszától keletre eső részeket engedte át, a „védelemért” járó évi adó fejében. Buda eleste még a leghiszékenyebbek előtt is világossá tette, hogy Szulejmán ígérete ellenére nemcsak segíteni nem fogja, hanem egyenesen megakadályozni igyekszik az országnak János Zsigmond uralma alatt való újraegyesítését. A Zápolyai-párt ezzel elveszítette erkölcsi és politikai létalapját, s vezetőinek nem maradt más hátra, mint múltjuk felszámolásával a Habsburg-uralom útját egyengetni. A közvélemény által helyeselt és követelt országgyűlés művének gyakorlati végrehajtását János Zsigmond gyámja, a kor legkiemelkedőbb magyar politikusa, a horvát eredetű *Martinuzzi* (Fráter) *György* váradi püspök — vagy ahogy szerzetesi mivolta miatt nevezték, a „barát” — vette kezébe.

Az ország egyesítésére egyelőre nem kerülhetett sor, mert 1542-ben a Buda visszafoglalására küldött Habsburg-hadsereg súlyos kudarca után Ferdinándnak sem pénze, sem kedve nem volt újabb vállalkozáshoz, sőt a következő évben személyesen megjelenő Szulejmán a magyar várak egész sorát foglalta el, kiszélesítve a magyarországi török tartomány határait. Csak 1551 tavaszán érkezett meg Ferdinánd várva-várt hadseregének előcsapata Erdélybe. A gyermek János Zsigmond anyja, Izabella királyné kénytelen volt fia nevében a királyi koronáról Ferdinánd javára lemondani, s cserében sziléziai birtokokat elfogadni. De *Martinuzzi* célja, az ország politikai egységének helyreállítása, csak látszólag teljesült. Az ország átvételére beküldött Castaldo tábornok 7000 zsoldosa — mint egy kortárs gúnyosan megjegyezte — követségnek sok volt, hadviselésre kevés. *Martinuzzi* alkudozni kezdett a törökkel, hogy időt nyerjen. Segítség nem jött, Castaldo pedig hitelt adva a *Martinuzzi* török cimboraságáról szállongó pletykáknak, rettegni kezdett, hogy csapdába esik, és meggyilkoltatta Fráter Györgyöt.

Ez csak siettetta a török bosszúhadjáratát. 1552-ben két hatalmas török hadsereg indult a sebtében megerősített magyarországi várak elfoglalására. A Habsburgok zsoldosai és a magyar bandériumok egyetlen nyílt csatát vállaltak; vereségük után kísérlet sem történt az ostrom alá vett várak felszabadítására, amelyek Eger kivételével sorra estek a súlyos túlerő előtt. Eger 2000 főnyi önkéntes helyőrsége *Dobó István* vezetésével kb. 100 000 főnyi török sereget vert vissza 38 napi elkeseredett ostrom után. *Szondy György* maroknyi várvédő élén szállt szembe a Drégelyt ostromló török sereggel, és mindannyian a szétlőtt romokon haltak meg.

A keleti országrész. Az erdélyi országgyűlés 1556-ban török parancsra visszahívta Izabella királynét és János Zsigmondot, akik udvartartásukat az erdélyi katólikus püspökök székhelyén, Gyulafehérváron (Alba Iulia) rendezték be. A Zápolyai-dinasztia keleti királysága helyreállt, de határai erősen összeszűkültek. A Tisza bal partját Szolnokig a török már 1552-ben megszállta, s János Zsigmond nem kapta vissza ezt a hatalmas területet. Uralma Erdélyen kívül csak a Váradtól (Oradea) északra eső tiszai részekre terjedt

ki. A volt vajdai és a szekularizált püspöki birtokok az államkincstár kezelésébe mentek át, jövedelmükkel, valamint az egyházi tizeddel a király rendelkezett. A király lett az ország legnagyobb birtokosa, ami biztosította a központi hatalom szilárdságát. A három „nemzet” (magyarok, székelyek és szászok) képviselőiből és a Tisza-vidék nemeseiből összehívott országgyűlések általában engedelmesen tudomásul vették az uralkodó akaratát.

Izabella királyné halála (1559) után az önállótlan János Zsigmond helyett az erdélyi udvar politikáját Báthory István váradi kapitány, a király után az ország legnagyobb földbirtokosa irányította, aki levonva három évtized tapasztalatait, arra a meggyőződésre jutott, hogy a Habsburg—Zápolyai versengésnek kompromisszummal kell véget vetni. A magyar politikai önállóság roncsainak megmentését a török protektorátus alá kényszerült keleti magyar állam megszilárdulásától remélte, amit csak a Habsburg és török terjeszkedésnek egyaránt véget vető tartós béke biztosíthatott. Ezért beszélt rá János Zsigmondot a Habsburgokkal való megbékélésre, aminek az ára természetesen Magyarország szétszakíttóságába való átmeneti belenyugvás volt. A megegyezésre irányuló tárgyalásokat előbb 1564-ben Ferdinánd halála, majd 1566-ban II. Szulejmán újabb, s egyben utolsó magyarországi hadjárata szakította félbe.

A szultánnak az az ígérete, hogy védencének országát háromszorosára fogja növelni, vermes reményeket keltett János Zsigmondban. Sohasem derülhetett azonban ki, hogy Szulejmán őszintén beszélt-e, mert mielőtt Bécsig juthatott volna, Szigetvár ostroma közben váratlanul meghalt. A rommá lőtt, lángokban álló vár kapitánya, *Zrínyi Miklós* magyar és horvát katonáinak élén kitört az ostromlókra, s mind elesetek a harcban. Ferdinánd utódja, Habsburg Miksa ezalatt nagy zsoldossereg élén néhány napi járóföldre várokozott, s *Zrínyi* kétségbeesett sürgetései ellenére sem akarta Bécs védelmére szánt csapatait Szigetvár felmentése érdekében kockáztatni. *Zrínyi* és társai hősiessége azonban egymagában is elég volt a török előnyomulás feltartóztatására. Az ostrom által okozott idővesztés és a szultán halála miatt a török sereg Szigetvár alól hazatakarodott. 1568-ban II. Szelim szultán megkötötte Habsburg Miksával a drinápolyi békét, mely hosszú időre szentesítette Magyarország szétszakíttóságát, s megfosztotta János Zsigmondot a Habsburgok elleni török katonai támogatástól.

1571-ben létrejött a speyeri szerződés, melyben János Zsigmond lemondott a magyar királyi címről, és beírte az „Erdély fejedelme és Magyarország Részeinek (Partium) ura” címmel, s a felső Tisza-vidék elvesztése után kezén maradt területeket csak mint a Habsburg király hűbérese bírhatta. A hűbéri viszonynak az Erdély felett gyakorolt török fennhatóság miatt természetesen semmiféle realitása nem volt. Az új politikai alakulat, az erdélyi fejedelemség valóban teljesíthette azt a hivatást, amit Báthory István szánt neki, s amit János Zsigmond 1571-ben bekövetkezett

halála után ő maga mint Erdély első fejedelme igyekezett megalapozni.

A *Habsburg-uralkodás*. Az országnak immár tartósan Habsburg-uralom alá került nyugati és északnyugati része „magyar királyság” néven a Habsburg-államkomplexum függvényévé, V. Károly és öccse, Ferdinánd tervbe vett egyetemes monarchiájának egyik építőkővé vált. Habsburg Ferdinánd úgy igyekezett a dinasztia világméretű hatalmi küzdelmeinek reábizott frontján helytállani, hogy különböző történelmi múlttal bíró, különböző etnikai összetételű országait, az osztrák és cseh tartományokat és a magyar területeket a centralizáció burgundi típusú hivatalszervezetével kapcsolta egységbe. Már 1527-ben megszervezte központi hivatalait, melyeknek elvben alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit. A rendi ellenállás azonban megakadályozta az egységes központi kormányzat kialakulását.

Egyedül a pénzügyi és katonai igazgatás terén sikerült *I. Ferdinándnak* az egyes országok hivatalait központi szerveknek alárendelnie. Az udvari kamara (Camera Aulica) az osztrák, a magyar és a cseh kamarák irányító és ellenőrző főhatóságává épült ki. Hasonló jelentőségű volt a hadügyek központi irányításának megvalósítása az 1556-ban alakult haditanács (Consilium Bellicum) által. Olyan központi szervet, amelyben a politikai élet minden szála összefutott, Habsburg Ferdinánd csak egyet tudott kialakítani, a titkos tanácsot, az uralkodó személyes tanácsadó testületét. Ennek személyi összetételébe és működésébe a rendeknek semmiféle beleszólásuk nem volt. Tagjai német birodalmi, osztrák, ritkábban cseh arisztokraták, főpapok, valamint német birodalmi polgári jogászok voltak. A titkos tanács működését nemcsak a teljesen mellőzött magyar, hanem az osztrák és cseh rendek is idegen uralomnak tekintették.

A centralizációnak ez a felemás formája, mely a külpolitika és a hadügy terén szabad kezét biztosított az uralkodónak, ugyanakkor azonban a helyi igazgatást teljesen a rendi önkormányzati szerveknek engedte át, a 16. századi Habsburg-rendszer legfőbb jellegzetessége.

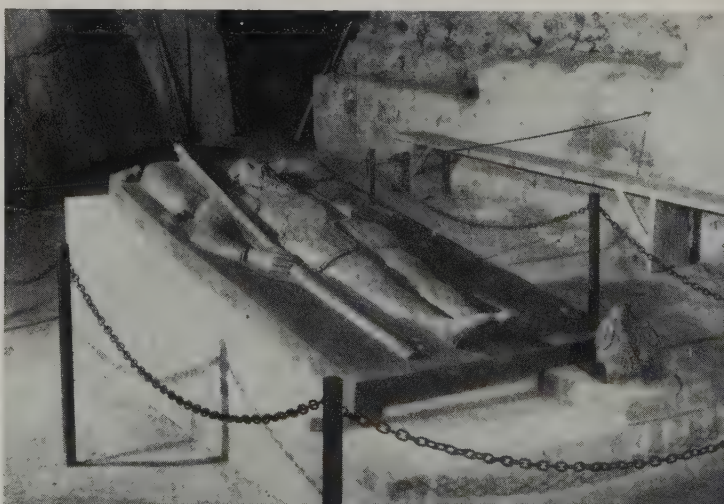
Ilyen körülmények között, ha nem becsülhető is le *I. Ferdinánd* centralizációs politikájának kézzel-

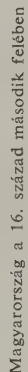
fogható eredménye, mégsem beszélhetünk a központi hatalom tartós megszilárdulásáról. A rendek kezén maradt helyi igazgatáson kívül Magyarország katonai védelmében is nagy szerep jutott a feudális önkormányzatnak. A nagybirtokosok, a Jagello-korszakban kialakult rendszert fenntartva, zsoldostartás címén nagy összegeket csikartak ki maguknak. A központi kezelésbe vett végvárok mögött így létrejött a nagybirtokosok magánvárainak láncolata, melyeknek őrségét részben állami pénzből, részben birtokaik jövedelméből tartották el. A megnövekedett feudális magánhadseregek jelentős részt vettek az ország védelmében. Az arisztokrácia soraiba a régiek mellé újak léptek: hivatali és katonai szolgálatban felemelkedett, nagyrészt nemesi elődöktől vagy éppen polgári típusú, 16. századi vagyonszerzőktől származó főurak. A nemesség, mely a török hódítás során tömegesen vesztette el birtokait, katonai szolgálatban keresett új életlehetőséget, de ebben a minőségben is közvetve vagy közvetlenül a nagybirtokosok befolyása alá került. A familiaritás intézménye a 16. században második virágkorát élte, s a nemesség országgyűlési szerepe átmenetileg elvesztette jelentőségét, a megyék az arisztokrata ispánok parancsainak végrehajtóivá lettek.

A centralizáció és a feudális széttagolódás átmeneti kompromisszuma egy ideig lehetővé tette a központi hatalom és a feudális uralkodó osztály együttműködését a török veszély ellen. Az Adriától Horvátországon keresztül a Balaton északi partján, onnan a Dunakanyarig és a Kárpátok lábainál a Tiszáig húzódó végvár-vonal a század közepén megszilárdult. A végvári katonaság aktív védekezési taktikájával, állandó támadásaival a törököt is határmenti erődítési rendszer kiépítésére kényszerítette. A török terjeszkedés megtorpant, s többé nem is tudott jelentős területet nyerni.

A három részre szakadt ország. Magyarországon az állami függetlenség hiánya és a háborús pusztítások a tőkés fejlődés eleve kedvezőtlen perspektíváit tovább rontották. A jelentősebb városok közül Buda, Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Szeged, Pécs török uralom alá került, s részben vagy egészben katonai településekké vált.

Az egri vár kazamatái — Dobó István tumbája

A Habsburg-oroszág rész és az erdélyi fejedelemség városai az előző évszázadban elért színvonalon rekedtek meg. Lakosságuk abszolút számban alig gyarapodott, gazdasági-társadalmi struktúrájuk változatlan maradt. Kivétel Debrecen; ez a marhakereskedést űző patriciusok vezetése alatt álló, jelentős céhes ipart is kifejlesztő mezőváros feltört a szabad városok mellé, s mind lélekszámával, mind pedig iparosainak számarányával meghaladta azokat.

A magyarországi mezőgazdasági árutertermelés kül- és belföldi piacán a városok kikapcsolásával a földesurak és a parasztság eleve nem egyenlő esélyekkel induló versengése bontakozott ki. A paraszti árutertermelés lendülete a 16. században sem tört meg, ámbar a mezőgazdaság termelőerői a háborútól sújtott területeken kétségtelenül visszafejlődtek. Az Alföld százával elpusztult falvainak határaitban a korábban sem túlnyomó szántógazdálkodást felváltotta az extenzív állattenyésztés, de ez is nagyrészt piacra termelt. A pusztákat bérlő mezővárosi parasztpolgárok tízezrével tenyészítették a vágómarhát a nyugatra irányuló kivitel számára.

Az ország más vidékein viszont erőteljes gazdasági fejlődés mutatkozott: a 16. század közepére teszik a kutatók a tokaj-hegyaljai borászati technika átalakulását, a híres aszúbor készítésének feltalálását, ami hirtelen lendületet adott a Lengyelországba irányuló borkivitelnek. A mezőgazdasági áruk piaci értékesítésébe azonban most már a földesurak is bekapcsolódtak. A felvásárolt és a feudális jövedék címén befolyt termékekkel mint árukkal folytatott kereskedelem mellett a földesurak részben régi, részben újonnan bevezetett borkimérési, erdőhasználati, halászati, malom- és mészárszék-tartási monopolisztikus jogaik megszeméno kihasználására is törekedtek. Különösen nagy jelentősége volt a borkimérésnek, mert ezzel a hazai piac legkeresettebb mezőgazdasági árujának a forgalma került tekintélyes részben földesúri kézre, érzékenyen korlátozva a szőlőtermelő jobbágyság leg-

főbb kereseti forrását, a kicsinyben történő bor-árusítást.

Az így felhalmozott készpénz tette lehetővé, hogy a földesurak — nagybirtokosok és nemesek egyaránt — pusztá jobbágytelkek igénybevételével, telekcsonkítással és a jobbágyoknak rosszabb minőségű földekre való áttelepítésével kibővítsék majorságaikat. A földesúri művelés alá vont földek hirtelen kiterjedése önmagában is arról tanúskodik, hogy az agrárviszonyok fejlődésében nagy fordulat történt. A fordulat jelentőségét növeli az is, hogy — bár a majorsági termelésben eleinte fontos szerepe volt a bér munkának — egyre inkább fokozódott a jobbágyság munkajelének az ingyen robot formájában való igénybevétele.

A paraszti föld megcsonkítása, a robotkötelezettségek megszigorítása mellett a majorsági termelvényekkel, elsősorban a gabonával folytatott kereskedelem a magyarországi agrárfejlődés irányváltozásának első megnyilvánulása. Eddig a feudális uralkodó osztály fő törekvése a paraszti árutertermelés hasznának lefőlözése volt, ezután a mezőgazdasági árutertermelés kisajátítása lett.

A 16. század elején ez még nem jelentette szükségszerűen a kapitalista fejlődés perspektíváinak megromlását. A majorságokban a bér munkaerő alkalmazása észrevehetően előretört, s ha távolról sem tekinthető a nagybirtok tőkés termelő üzemnek, gazdálkodásának bizonyos tőkés vonásait sem lehet figyelmen kívül hagyni. A 16. század derekától kezdve azonban a majorságokban a bér munkaerő foglalkoztatása csökkent, s ezzel párhuzamosan a robot emelkedett. Kialakult a heti két, majd három nap, illetőleg minden harmadik, majd második hét robotmunkára való igénybevételének a rendszere, de ezt a szabályozást is hamarosan áttörte a földesúr és tisztjeinek kénye-kedve szerinti robotoltatás bevezetése. A robot gyors ütemű fokozását a hetvenes években országszerte parasztforrongások kísérték.

Szigetvár és hős védője, Zrínyi Miklós (korabeli ábrázolás)

A feudális kizsákmányolás új rendszere és a földesúri kereskedelem előretörése megszilárdította a magyar uralkodó osztály anyagi helyzetét, ami politikai téren a centralizációval szemben megnyilatkozó rendi ellenállás erősödésében mutatkozott meg, s annak fegyverévé vált végső soron a korszak uralkodó ideológiája, a reformáció is.

A magyarországi reformáció már II. Lajos udvarában, Mária királynő erasmista körében gyökeret vert, Mohács után pedig — bár mind I. Ferdinánd, mind Zápolyai a római egyház hívei voltak — a központi hatalom bénultsága miatt szinte akadály nélkül terjedt. Előbb a lutheri, majd a hatvanas évektől kezdve a svájci irányzat hódított, de behatolt a Genfben megérett Servet antitrinitárius tanítása is, mely Magyarországon anabaptista eszmékkel átítatva jelentkezett. A kolozsvári *Dávid Ferenc* állt az antitrinitárius mozgalom élére, s nemcsak a szentháromság dogmáját támadta, hanem misztikus jóslatokat is terjesztett az „ezeréves birodalom” közeli eljövételéről, a „hitetlenek” pusztulásáról. Az általa megjövendölt 1570. évben a Tiszavidék földesúri elnyomás és török pusztítás által sokszorosán megpróbált parasztnépe felkelt *Karácsony György* vezetése alatt, hogy előbb kiűzze a török rablókat, majd a földesurak ellen forduljon. Első törökellenes próbálkozásuk azonban sikertelenül végződött, s ezt a magyar feudális hatóságok arra használták fel, hogy leverjék a felkelést. Ettől kezdve a reformáció antifeudális irányzatai csak kis, üldözött szektákban éltek tovább, mint amilyen pl. az erdélyi székelyek közt a múlt század végéig fennmaradt „szombatos” vallás volt.

A nemesség is — kevés kivételtől eltekintve — befogadta a reformációt. Így megszerezhetette az egyházi birtokokat, leszerelhette a reformáció forradalmi lendületét, s a reformátorok demokratikus eszméiből a királyi hatalom korlátozására kovácsolhatott magának ideológiai fegyvert. A többnyire városi és mezővárosi származású prédikátorok a parasztság és a polgárság követeléseinek adtak hangot, élesen bírálták a jobbagynyúzó, országvesztő nagyurakat. Később már türelemre, megadásra intették az elnyomottakat. A földesurak a kegyes patrónusok álcájában hatalmukba kerítették nemcsak a lutheránus és kálvinista, hanem az antitrinitárius (később unitáriusnak nevezett) egyház vezetését is. A német városokban és az északnyugati magyar- és szlováklakta vidékeken a lutheránus vallás vert gyökeret, a török uralom alatt álló területen és az erdélyi fejedelemségben pedig főleg a kálvini és — kis részben — az antitrinitárius reformáció terjedt el. A római egyház hívei szórványokba szorultak vissza. Az erdélyi fejedelemségben a felekezeti erőviszonyok kiegyenlítődése már a 16. század derekán létrehozta a négy „bevett vallás” (katolikus, lutheránus, kálvinista, unitárius) rendszerét — mely az akkori Európában páratlanul álló toleranciát jelentett —, s még a görög-keleti egyház is viszonylagos szabadságot élvezett. Bár a 17. század elejétől a fejedelemségben a kálvinizmus uralkodó vallássá lett, a többi vallás erőszakos háttérbe szorítására

— szórványos kivételektől eltekintve — nem került sor, már azért sem, mert a Habsburg-országrészben előretörő ellenreformációval szemben az erdélyi fejedelmek a vallásszabadság védőiként léptek fel.

A reformáció nem váltotta ugyan be mindenben az elnyomottak reményeit, de így is nagy jelentőségű esemény volt a magyar történelemben. Új eszmékkel fegyverezte fel a parasztság antifeudális harcát. Fejlesztette az anyanyelvű kultúrát, mert a protestáns prédikátorok a nép nyelvén terjesztették tanaikat, és iskolákat, könyvnyomdákat létesítettek. Debrecen, Sárospatak, Erdély híres kálvinista iskolái már a 16. században főiskolai színvonalra emelkedtek. Jelentős szerepet játszott a reformáció az ország nem magyar népeinek kulturális fejlődésében is. A reformátorok fordítói és hitvitázói tevékenységéből született meg a szlovák, a román, a horvát irodalmi nyelv.

A Habsburg-hatalom válsága és az erdélyi fejedelmek országegyesítő kísérletei. A 16. század utolsó harmadában az osztrák Habsburgok hatalma súlyos válságba került, mely a későbbi fejlemények során a közép-európai Habsburg-államkomplexum fennmaradását is veszélyeztette. E válság belső oka a feudális uralkodó osztálynak az árugazdálkodásba való bekapcsolódása és ennek folytán bekövetkezett megerősödése volt. Az uralkodó és a rendek közötti hatalmi kompromisszum azonban csak akkor borult fel, amikor a dinasztia külső erőforrásait a délnémet kereskedő-töke-sorozatos bukásai és a spanyol hatalmi gépezetet Németalföldön, majd Anglia partjain ért csapások leapasztották. A hetvenes évektől kezdve a centralizált kormányzati apparátus hatalmának szűkítését célzó rendi követelések mindenütt, de különösen a magyar országgyűléseken egyre hangosabbakká váltak. A királyság keleti felében a birtokos mánásokról és nemesi híveikről Bécsben tudni vélték, hogy az erdélyi fejedelemhez húznak, akitől Magyarország újraegyesítését és a Habsburg-uralom felszámolását várják.

Lengyel-erdélyi unió. *Báthory István* fejedelem (1571—86) valóban olyan állapotokat teremtett Erdélyben, hogy joggal fordult feléje a Habsburgokkal elégedetlen magyar uralkodó osztály reményeége. A török elkötelezettje volt, és adót fizetett a szultánnak, de el tudta hárítani azt, hogy a török beavatkozzék országa belső életébe, sőt önálló külpolitikát folytatott. Sikeresen avatkozott be a lengyel királyválasztási harcba, és a Habsburgok törekvéseit visszaverve, ő szerezte meg a kihalt Jagellók koronáját 1575-ben. Bátyját, *Kristóf*ot nevezte ki erdélyi vajdának, de Erdély kormányzását krakkói magyar kancelláriáján keresztül maga irányította. Azzal, hogy az erdélyi fejedelem egyúttal lengyel király is volt, Erdély sorsa egy időre összekapcsolódott a balti hegemoniáért vívott lengyel—oros—svéd küzdelemmel. Báthory és lengyel hívei a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedő kelet-európai birodalom tervét melengették, s ezt a balti kereskedelem kulcspozícióinak kézbevételeére akarták alapozni. A megerősödött lengyel állam a Habsburgok és a török terjeszkedését ellensúlyozó, sőt azokkal szemben

ellentámadásba átmenő kelet-európai államrendszer központjává lehetett volna. Ez a terv illúzióknak bizonyult, mivel Lengyelország belső anarchiája lehetetlenné tette az ehhez szükséges anyagi és katonai erők tartós koncentrációját. Az átmeneti sikerek, amelyeket Báthory hadvezéri tehetsége kivívott, a következő évszázadban veszendőbe mentek a megerősödő svéd és orosz ellenállás következtében.

Báthorynak e cél szolgálatában folytatott erdélyi centralizációs törekvései azonban gyümölcsözőek voltak. Okosan játszotta ki a három rendi „nemzet”, a magyar, a székely és a szász ellentétes érdekeit egymás ellen, és közben hatalmának új társadalmi bázist teremtett egy katonáskodó szabad paraszti rétegben. Egyénileg és csoportosan, százával emelt nemességre magyar, román és székely parasztokat, akiket ennek fejében katonai szolgálatra kötelezett. Ezzel a rendi országgyűléstől független, bármikor mozgósítható haderőt hozott létre, melyet zsoldos-katonaságként alkalmazott hadjárataiban. Tisztviselői, akikkel Erdélyt igazgatta, többségükben nem feudális nagyurak, nem is katonafamiliárisok, hanem humanista műveltségű értelmiségiek voltak, akik engedelmesen hajtották végre parancsait, csikarták ki a zúgolódó erdélyi rendektől a lengyel érdekekért vívott háborúkhöz a pénzsegélyeket. Azok a távoli remények, amelyekért mindez történt, Báthory korai halálával meghiúsultak, Erdély azonban jelentőségében megnövekedve, mint katonailag is számottevő állam került a lengyel–magyar unió felbomlása után István király unokaöccse: *Báthory Zsigmond* uralma alá.

A „hosszú háború” Magyarországon. A Habsburg-királyság belső válsága ezalatt tovább éleződött. *Habsburg Rudolf* (1576–1608) kormánya a rendi partikularizmus megtörésére a spanyol abszolutizmus ellenreformációs módszereit próbálta alkalmazni, s a zömükben protestáns osztrák, cseh és magyar rendeknek a katolikus dinasztiaival vívott hatalmi küzdelme vallási konfliktus színezetét öltötte magára. Egyidejűleg azonban a Habsburg-országok uralkodó osztályán belül is változások mentek végbe. A Habsburg-dinasztia pénzkölcsönzői között a délnémet kereskedőtőke meggyengülése és fokozatos visszavonulása során egyre nagyobb számmal tűntek fel az árugazdálkodásból meggazdagodott nagybirtokos arisztokraták, akik a 16. század utolsó harmadában a dinasztianak nyújtott hitelek fejében zálogba vették a még megmaradt kincstári birtokokat. A 16. század végén ez a centralizációt támogató réteg még csak kialakulóban volt, arisztokratáinak vezetői maguk is ingadoztak a rendi ellenállás és a központi hatalomhoz való csatlakozás lehetőségei között, de a fejlődést meggyorsította a tizenöt éves török háború konjunktúrája, mely tág teret nyitott a kereskedőtőke vállalkozásainak.

A belpolitikai feszültség és a megújuló török támadások 1591-ben belekényszerítették a Habsburg-udvart a magyar rendek által régóta sürgetett háború vállalásába, bár ennek anyagi és katonai feltételeit a kifizethetetlen adósságokba keveredett dinasztia eleve képtelen volt biztosítani. A magyar arisztokraták magánhadseregein és a várőrségeken kívül nem állt rendelkezésre a török ellen bevethető saját haderő. Pápai

Kolozsvár (Cluj) Bethlen Gábor idejében

és német birodalmi segélyekből toborzott, folyamatos anyagi fedezet híján évről-évre feloszlott és újrászervezett zsoldosseregekkel, átmenetileg alkalmazott külföldi zsoldosvezérekkel kellett a háborút megvívni. De a török ereje sem volt a régi, s így a Habsburg-seregek kezdetben sikereket értek el.

Nagy segítséget jelentett Erdély, valamint a két román fejedelemség csatlakozása. Báthory Zsigmond fejedelem tanácsadója: Bocskai István a lengyel háttértől megfosztott Erdély számára más kiutat nem látott, mint a Habsburgokkal való szövetséget, mely a közös győzelem esetére az erdélyi fejedelemségnek is beleszólást biztosítana a felszabadított Magyarországi sorsába. A török elnyomástól való megszabadulás kilátásba helyezésével a két román fejedelemmel elfogadtatta az erdélyi hűbéri fennhatóságot. 1595-ben Bocskai és *Vitéz Mihály* havaselsi vajda, 1593-tól Havasalföld fejedelme, Gyurgyevó (Giurgiu) mellett (Călu-găreninél) megsemmisítő győzelmet arattak, a menekülő török sereg nagy része a Dunába veszett, s az erdélyi haderő sorra hódoltatta a Maros menti, török kézen levő várakat. A személyesen Magyarországra érkező szultánnal szemben azonban a szövetségesek egyesített hadereje Mezőkeresztesnél 1596-ban kiengedte kezéből a már-már megszerzett döntő győzelmet. A háború még egy évtizedig elhúzódott, a határvárak időnként gazdát cseréltek, de egyik fél sem tudott felülkerekedni. A Habsburgok fizetetlen zsoldosai, valamint a török portyázó csapatok pusztasággá tették Magyarországot nagy területét. Az Alföldön és a Dunántúlon falvak százai pusztultak el, amelyeknek emlékét sok helyen ma is csak templomok fűvel benőtt romjai őrzik. A Báthory lemondásával Habsburg uralom alá került Erdélyben Basta császári generális gyakorolt rémuralmat.

A magyar uralkodó osztályt az ország pusztulása, a reménytelenné vált török háború egyre céltalanabb elhúzódása annál inkább elkésztette, mivel a hadvezetésben is háttérbe szorult a külföldi zsoldosvezérek mögött, s a háborús konjunktúra kihasználásából sem vehette ki úgy a részét, mint ohajtotta volna. Az árugazdálkodással foglalkozó magyar nagybirtokosok igyekeztek minél több hadiszállítást megszerezni, kincstári jövedelmekre hitelt nyújtani, de ebben versenyezniük kellett az osztrák nagybirtokos és hivatali arisztokráciával s a bécsi kereskedő-tőkésekkel. A bécsi udvar a magyar arisztokraták egész sora ellen felségárulási pereket indított, amelyeknek a célja az üres kincstár megtöltése volt. Egyidejűleg Belgiojoso generális, kassai főkapitány protestáns templomokat foglalt le a városokban, s az ellenálló polgárság javait elkobozta.

Bocskai István felkelése. Az ellenállás *Bocskai István* személyében találta meg vezérét, aki Habsburg-párti múltjában csalódva, Várad környéki birtokaira vonult vissza, de a törökpárti erdélyi emigráció fiatal vezetője, *Bethlen Gábor* rábírta, hogy török támogatással indítson felkelést a Habsburg-uralom ellen. Belgiojosónak tudomására jutott a szervezkedés, és 1604 őszén sereggel indult Bocskai ellen, aki szoron-

Báthory István, erdélyi fejedelem (és lengyel király)

gatott helyzetében a Tisza-vidéki hajdúkhöz fordult segítségért. A hajdúk zöme a lábon nyugati piacokra kerülő marhák hajtója volt, akikből később ugyancsak a török pusztítás és a földesúri önkény elől menekülő, csapatokba verődő, hazátlan bujdosók lettek, s alkalmi zsoldosszolgálatból, ennek híján rablásból tartották fenn magukat. A török elleni háborúban vakmerő bátorságukkal tűntek ki. Bocskai a hozzá csatlakozó hajdúk élén visszaverte Belgiojoso támadását, elfoglalta Debrecent, Kassát (Košice), majd átmeneti vere-ségek után az ellene küldött Basta seregét is kiszorította az országból. A magyar uralkodó osztály zöme — nem kis részben a fegyvert fogó parasztság által

kényszerítve — Bocskai mellé állt, Erdély fejedelmévé választotta (1605), s a szultán koronát küldött neki.

A győzelem tetőfokán azonban a szabadságharc táborában kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Az erdélyi nemesség török védnökség alatt álló magyar királyságot kívánt, a Habsburg-királyság nagybirtokos arisztokráciája viszont a protestáns vallásszabadság és a rendi önkormányzat biztosítása árán a Habsburgokkal való kibékülést óhajtotta. De mindkét fél egyetértett abban, hogy minél hamarabb le kell szerelni a hajdúkat és a hozzájuk csatlakozott felkelő parasztokat, nehogy a felkelés kicsússzon a feudális vezetés alól és antifeudális parasztháborúba csapjon át. Ebben a helyzetben Bocskai kénytelen volt maga kezdeményezni a Habsburgokkal a béketárgyalásokat. Hosszas alkudozás után, 1606-ban létrejött a kompromisszumos bécsi béke, amely biztosította az erdélyi fejedelemség önállóságát, a Habsburg-uralom alá visszatérő királyság számára pedig a protestáns vallásszabadságot és a kormányzatnak választott rendi hatóságokra való ruházását.

A hajdú-kérdést Bocskai úgy oldotta meg, hogy tízezer hajdúnak földet adott, közös nemességet adományozott és katonai szolgálatuk fejében felmentette őket a jobbágyi terhek alól. Ezt a rendelkezést a bécsi békeokmánya is felvette. Egyidejűleg Bocskai közvetítésével létrejött a Habsburgok és a török között a zsitvatoroki béke (1606), mely kisebb területi változtatásoktól eltekintve a háború előtti állapotot szentesítette, de legalább időszakos nyugalmat biztosított az elpusztult országnak.

A Bocskai-szabadságharc vívmányai alapjáná véve a feudális uralkodó osztály helyzetét erősítették meg. A magyar országgyűlés végleg kiküszöbölte a királyi hatalomnak a jobbágy és a földesúr viszonyába való beavatkozását, a jobbágy legfelső bírói fórumának a földesúri bíróságot, illetve a földesurak hatalmi szervezetét, a nemesi megyét mondta ki. A megye ekkor nyerte el a jogot, hogy saját hatáskörében szabályozza a jobbágyok költözését, kikapcsolva e fontos kérdésben a központi hatalom beavatkozási lehetőségét.

Az *örökös jobbágyság rendszere*. A jobbágy fölötti korlátlan uralom megszerzése a földesúri árutermelés alapjának, a robot-munkaerőnek a biztosítását szolgálta. Ennek érdekében a magyar uralkodó osztály a 17. század folyamán kiépítette a feudális elnyomásnak egy olyan rendszerét, amelynek legfőbb lényege a parasztságnak nyers erőszakkal és jogi furfanggal való gúzbakötése, a kelet-európai „második jobbágyság”-nak megfelelő „örökös jobbágyság” elve és gyakorlata volt. A nemesi jog a földesúr akaratával való szembevágulást lázadásnak minősítette, s az engedetlen jobbágyot a földesúr kezébe adta tetszés szerinti, akár halállal való megbüntetésre. Ilyenkor a földesúr azzal a feltétellel kegyelmezett meg, hogy az elítélt magát és utódait örökös jobbágyságra kötelezze, azaz lemondjon a szabad költözködés, valamint a szokásjogilag nem szentesített terhek elleni tiltakozás jogáról. Idővel formai elkötelezés nélkül is örökös jobbágyként tekintettek minden jobbágyot.

A földhöz kötött robot-munkaerőre alapozott majorsági gazdálkodás, mely a 16. század végére kialakult, és a 17. században megszilárdult, Magyarországon némileg más vonásokat mutat, mint a szomszédos kelet-európai országokban. A külkereskedelemben a magyarországi gabona úgyszólván semmiféle szerepet nem játszott, az egész termést felvette a belső piac, elsősorban az ország területén harcoló hadseregek és a békeidőben is nagyszámú végvári katonaság élelmiszer-szükséglete. Annál nagyobb jelentősége volt továbbra is a mezőgazdasági kivitelben az osztrák—cseh—morva—sziléziai és délnémet városok, továbbá Velence élelmiszerellátásában nélkülözhetetlenné vált magyarországi szarvasmarhának és a Lengyelországban és Sziléziában igen kedvelt magyarországi bornak. A marhatermesztésben és a borkereskedelemben pedig technikai okokból sohasem tudott úgy tért hódítani a robotmunka, mint a gabonatermesztésben. A majorságok túlnyomóan gabonatermelő üzemek voltak, állattenyésztésük és borkeresztésük minimális maradt. Ez persze nem jelenti azt, hogy a birtokos nemesség távol maradt a marha- és borkereskedelemtől, csak azt, hogy az áru nagy részét nem majorságaiban termelte, hanem a parasztoktól — nemegyszer kényszerfoglalás formájában — vásárolta fel. Ebből az következett, hogy Magyarországon a paraszti árutermelés, ha súlyos korlátozásokat szenvedett is a második jobbágyság korszakában, nem zsugorodott annyira össze, mint azokban a hasonló fejlődésen átment országokban, melyeknek mezőgazdasági áruterelésében a gabona dominált.

Az örökös jobbágyság rendszere még jobban elmélyítette a városi fejlődés nehézségeit. Közvetve elvágta a városok megerősödésének útját azzal, hogy a költözési szabadság megszorításával akadályozta a parasztok városba áramlását, a jobbágyság elnyomó hatásával visszavetette a piac fejlődését, a földesúri kereskedelem kiterjesztésével bénította a városi polgárság kereskedelmi tevékenységét. Mindezeket túl azonban a nemesség közvetlen támadást is intézett a városok ellen. A városokba költöző nemesek jórészt mentesültek a városi joghatóság, a polgári adók és minden kereskedelmi korlátozás alól. A polgárság elvesztette monopolisztikus helyzetét saját városi piacán is, melynek árszabályozó szerepét a megyei hatóságok által gyakorolt limitáció már korábban megszüntette. A 17. század derekán a magyarországi városok nemesi gyámkodás alá kerültek, magisztrátusukba nemeseket kellett beválasztaniuk, s ezeké lett a döntő szó. A városi gazdálkodás hovatovább agrár jelleget öltött, a polgárok fő- vagy mellékfoglalkozásként mezőgazdasági termelést folytattak, s a városi jövedelmek nagy része a városok földesúri hatósága alatt élő jobbágyszám robotjából és a borkimérésből származott. A 17. században már csak azt a várost ismerték el szabad városnak, amelyik jobbágyszámúakkal rendelkezett, azaz „kollektív” földesúr volt.

Bármilyen súlyos volt azonban a parasztságra és a városokra nehezedő feudális nyomás, az uralkodó osztálynak mégsem sikerült az örökös jobbágyság rendszerét általánossá tenni. A paraszti ellenállás nem-

csak szökésekben, felkelésekben nyilvánult meg, hanem megkereste és megtalálta a szabadabb gazdasági-társadalmi fejlődés egyéb útját is. Újabb lendületet vett a vándorlás a mezővárosokba, melyeknek kiváltságait a földesurak erősen megnyírbálták ugyan, de még mindig kedvezőbb feltételek között éltek, mint a falvak. Sok jobbágy szerzett magának a Habsburg- királytól vagy az erdélyi fejedelemtől katonai vagy egyéb szolgálattal nemeslevelet. A jobbágytelken élő, feudális szolgáltatásokkal tartozó, de személyileg szabad kismanesek száma a 17. században ezrekre ment. Ország- szerte elszaporodtak a feudális szolgáltatásoktól való mentesség fejében ingyen katonáskodó magánföldes- úri hajdúk telepei. Az uralkodó osztálynak szüksége volt birtokigazgatási személyzetre és rendfenntartó apparátusra, melyet a kismanesekből és hajdúkból tobor- zott. A kismanesek és a hajdúk azonban nemcsak a feudalizmus erőtartálékai, hanem a szabadabb pa- raszti fejlődés példaképei is voltak. A mezővárosi parasztpolgársággal együtt ők képviselték a paraszti árutermelésnek az örökös jobbágyság kötöttségeitől többé-kevésbé szabad vonalát. Kiváltságos helyzetük a robotszolgátságba igázott paraszti tömegek felsza- badulási programjává vált.

A magyar királyság uralkodó osztályát alapvető érde- kei az örökös jobbágyság rendszerét védelmező Habs- burg-hatalomhoz fűzték, rendi önkormányzatának fél- tése azonban az erdélyi fejedelemséghez vonzotta.

Minél több katolizáló arisztokrata-család szakadt ki a rendi ellenállás táborából, annál élesebbé vált a protestánsnak maradó nemesség küzdelme a vallás- szabadsággal egybekötött rendi önkormányzat védel- mében. Néhány protestáns nagybirtokos arisztokrata szervezte ezt a küzdelmet, melyhez a kálvinista erdélyi fejedelmektől reméltek támogatást.

Bethlen Gábor (1613—29). Erdély a tizenöt éves háború okozta nyomorúságokból Bethlen Gábor uralkodása alatt emelkedett ki. Bethlen társadalompoli- tikájának irányvonalát már Báthory István és Bocskai megszabták azzal, hogy a katonáskodó szabad paraszti rétegekből igyekeztek a rendektől független haderőt szer- vezni. Bethlen tudatosan folytatta ezt a politikát. Parasztokat emelt nemességre, védelmezte a katoná- skodó székelyek szabadságát, újabb hajdú telepeket létesített Erdélyben. Ugyanakkor erőiesen elvágta a nagybirtok gyarapodásának útját, amikor visszavette a megelőző évtizedek zúrzavaraiban magánkézre került fejedelmi birtokokat. De nem elégedett meg azokkal az erőforrásokkal, melyeket a feudális földtulajdon biztosított számára. Az elmaradott erdélyi viszonyo- kon messze túlmutató, egyes vonásaiban merkantilista jellegű gazdaságpolitikát kezdeményezett. Külföldi ipa- rosokat és bányászokat telepített az országba, mono- póliumok létesítésével megszervezte az állami keres- kedelmet, és erőteljesen támogatta a városokat is. Gyulafehérvári udvarát kulturális központtá igyeke-

Bocskai István, erdélyi fejedelem hajdúi között

Magyar várak a 17. században: Eger, Esztergom, Pápa és Palánka

zett fejleszteni, és megalapította az első erdélyi főiskolát (1622). Nemcsak a szabadparaszti elemeket szaporította és támogatta, hanem a jobbágyokat is kemény kézzel védelmezte a földesurak túlkapásaitól. Törvényben tiltotta el a tanulni vágyó jobbágyfiúk iskoláztatásának akadályozását. Jobbágyvédő intézkedései elsősorban alattvalóinak adózókéességét óvták, de megnyerték számára a magyarországi földesurak elnyomása alatt szenvedő paraszti tömegek rokonszenvét is.

A Habsburg-udvar aggodalommal figyelte az Erdélyben végbemenő gazdasági és politikai konszolidációt. Nyílt támadással nem mert próbálkozni, de egymás után bérelt fel Bethlen ellen trónkövetelő kalandorokat. Bethlen azonban a provokációkat visszaverte. A harmincéves háború kitörése alkalmat adott neki, hogy ő lépjen fel támadólag a Habsburgok ellen. A sokszorosán összetett európai ellentét-komplexumban eleinte a legélesebben jelentkező konfliktust, az osztrák Habsburgoknak a német birodalom protestáns fejedelmeivel és saját országaik elégedetlen rendiségével való szembenállását akarta kihasználni merész célkitűzésének, a független magyar királyság helyreállításának az érdekében. A cseh felkelők megsegítésére 1619-ben megindította első hadjáratát. Ezzel felbátorította a magyar és osztrák rendeket is, hogy a már Bocskai által létrehozott konföderációt felújítva, kiálljanak a csehek mellett. Az erdélyi, cseh—morva, magyar és osztrák seregek 1619 őszén már Bécs alatt álltak. A Habsburgok közép-európai uralma végszélybe került. II. Ferdinánd magyar hívei azonban lengyel zsoldoscsapatokkal háttámadták Bethlent. Bécs ostromát fel kellett adni.

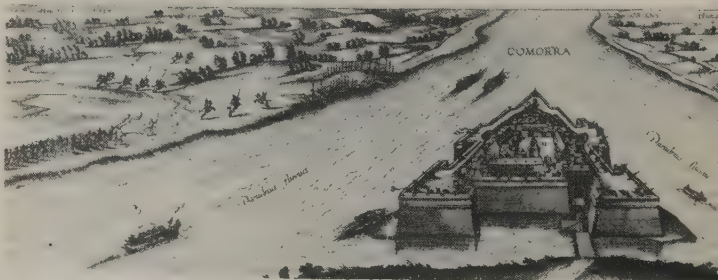
A Habsburg-centralizáció, bármilyen nehezen bontakozott is ki elhúzódó válságából, mégis eredményesebbnek bizonyult a belső erőforrások és a külső segítség mozgósításában, mint a fejletlen, belső ellentétektől bénított rendi konföderáció. Ennek ügyén nem segített Bethlennek az a kísérlete sem, hogy bevonja a törököt a konfliktusba. A konföderáció vezetői ugyan — nagy idegenkedéssel — megtették a nehéz lépést, hogy segélykérő követséget küldtek a szultánhoz, de a török a Lengyelország elleni háborúban volt lekötve, és nem tudott gyors segítséget adni. Az európai protestáns tábor nem mozdult meg a rendi konföderáció megsegítésére. Annál tevékenyebb volt azonban a német katolikus fejedelmek „ligája”, amelynek serege a Habsburg-haderővel egyesülve 1620-ban döntő csapást mért a cseh felkelésre a fehérhegyi csatában, mielőtt Bethlen segélycsapatai odaérkeztek volna. II. Ferdinánd kivégzésekkel, birtokelkobzásokkal törte meg a cseh uralkodó osztályt, és abszolutista kormányzati rendszert vezetett be. Az osztrák rendek is engedelmesen hajtották fejüket az abszolutizmus igájába. Félévszázad gazdasági-társadalmi fejlődése beérett: az osztrák és cseh rendi ellenállás végleg összeomlott, a vezetés az abszolút monarchia kulcs-

pozícióit kezében tartó katolikus udvari arisztokrácia kezébe került.

A magyar királyság megmenekült Csehország sorától, s ezzel attól is, hogy uralkodó osztályának felső rétege beleolvadjon a Habsburg-udvar körül tömörülő új arisztokráciába. Ez nem a magyar rendi ellenállás erejének, hanem Bethlen katonai és politikai erélyének, végső fokon az önálló erdélyi fejedelemség létének következménye volt. II. Ferdinánd hadvezéreinek nem sikerült Magyarországot visszafoglalniuk, sőt 1621-ben Bethlent az országgyűlés királlyá választotta. A választási feltételek azonban Bethlent a Jagelló-királyok tehetetlenségére kárhoztatták volna; a rendek tőle akarták visszavenni a Habsburg-centralizáció minden vívmányát. Magyarországnak Erdélyből kiinduló újraegyesítéséről kiderült, hogy illúzió volt. A centralizált erdélyi fejedelemség ereje arra elegendő volt, hogy a magyar királyságban a rendi ellenállást életben tartsa, arra azonban már nem, hogy a Habsburg- és a török hatalom között a rendi ellenállás megtörésével feltámassza Hunyadi Mátyás centralizált magyar királyságát. Miután a szultán sem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy a magyar királyság és Erdély egy fő alatt egyesüljön, Bethlen maga is belátta a koncepció kilátástalanságát, s a koronázást visszautasította. Ehelyett 1622-ben megkötötte II. Ferdinánddal a nikolsburgi békét, mely nemcsak a bécsi béke vívmányait biztosította, hanem ezenfelül még hét vármegyét a Habsburg-területből élethossziglan Bethlennek engedett át, aki így Magyarország felére kiterjeszthette uralmát.

Miután saját erejéből többre nem futotta, Bethlen a nyugat-európai Habsburg-ellenes hatalmakban reménykedett. Messzeágazó diplomáciai tevékenységet fejtett ki egy nagy Habsburg-ellenes koalíció érdekében. Amikor ennek körvonalai bontakozni kezdtek, 1623-ban újra támadott, elfoglalta Habsburg-Magyarországot, és morva földön körülzárta a császári sereget. De hiába várt a nyugati támogatásra, s ezért okosabbnak tartotta a békét a régi feltételekkel megújítani. Már arra is hajlandó lett volna, hogy feladja a Habsburg-ellenes harcot, ha II. Ferdinánd átengedi neki Magyarország kormányzását. Erről azonban Bécsben hallani sem akartak, s Bethlen újból a protestáns hatalmak felé tájékozódott. Csatlakozott az angol–holland–dán szövetséghez. A közös haditerv szerint nyugaton a dánoknak, keleten Bethlennek kellett támadnia. 1626-ban — most már harmadízben — Habsburg-Magyarország ismét Bethlen kezére került, de a fejedelem kénytelen volt megint békét kötni, mert a nyugati hadszíntéren a Habsburgoknak kedvezett a szerencse.

Élete utolsó éveiben sógorával, Gusztáv Adolffal és az orosz cári udvarral együtt szövögette a terveket a Habsburgok bekerítésére. De amikor a svéd seregek megindultak a Habsburgok ellen, Bethlen már halott volt.

Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem

Özvegye és utódja, *Brandenburgi Katalin* egy Habsburg-párti főúri csoport befolyására készen mutatkozott Erdélyt átjátszani a Habsburgoknak. A fejedelemség önállóságát újra a hajdúk mentették meg. Városaik a Bethlen által megszerzett hét vármegye területén voltak, ez pedig Bethlen halálával visszazárt a Habsburgokra. A hajdúk azonban féltették szabadságjogaikat a Habsburgoktól és a magyar arisztokráciától, s megtagadták az eskütételt II. Ferdinándnak. *Esterházy Miklós* nádor, az ellenreformációs Habsburg-párti magyar arisztokrácia vezére, megbüntetésükre indult, és egyúttal Erdélyt is meg akarta hódítani. Az erdélyi hadsereg és a hajdúk 1630-ban visszazsorították Esterházyt, majd meghívták Erdély trónjára a leggazdagabb magyarországi protestáns főnembest: *Rákóczi Györgyöt*.

I. Rákóczi György (1630–48). Rákóczi a hajdúk élén bevonult Erdélybe, s az országgyűlés fejedelemmé választotta. Esterházy második támadása 1631-ben súlyos vereséggel végződött, és kénytelen volt békét kötni. A hajdúk ugyan Habsburg-uralom alatt maradtak, de szabadságukat megőrizték.

Esterháznak a Tisza-vidéken pusztító zsoldosai ellen 1631 nyarán parasztfelkelés tört ki. A parasztok vezére, *Császár Péter* felkereste Rákóczit és beavatkozását kérte. Mivel a svéd követ ugyanakkor katonai szövetséget kínált a fejedelemnek, kedvező alkalom nyílt a Habsburgok megtámadására. Rákócziban azonban felülkerekedett a jobbágytartó földesúr, s nem-hogy igénybevette volna a parasztok segítségét, hanem ő maga vette le a felkelést.

Rákóczi Györgyben megvolt a szándék, hogy folytassa Bethlen országegyesítő politikáját, de nagy elődjének koncepcióját új elemekkel nem gazdagította, sőt inkább szűkítette. Szívós és eredményes birtok-

szerző volt; nemcsak a fejedelmi birtokokat növelte, hanem családja számára kiépítette a korszak leghatalmasabb birtok-komplexumát. De éppen ebben mutatkozott meg a visszaesés, mert míg Bethlen főtörökvése az ipar és a kereskedelem fejlesztése volt, addig Rákóczi fejedelmi hatalmát elsősorban a földbirtokra alapozta. A Bethlen által kezdeményezett állami kereskedelem rendszerét nem építette tovább, de annál nagyobb energiával vetette rá magát birtokainak kiaknázására, majorgazdaságok létesítésére, ami a jobbágyok robotterheinek fokozásával járt együtt. A gazdaságpolitikai megtorpanás a társadalompolitikában is fordulatot okozott. Rákóczinak elsősorban robotoló jobbágyokra volt szüksége, ezért inkább fékezte, mint előmozdította a katonáskodó szabad paraszti rétegek gyarapodását, s jobbágyvédő intézkedések helyett a paraszti munkaerő minél teljesebb kihasználását előíró rendelkezéseket adott ki.

A harmincéves háborúba való beavatkozásra is inkább a magyar királyság területén fekvő családi birtokainak biztosítása és gyarapítása érdekében, mint Magyarország egyesítésének távoli kilátásaitól indítva szánta rá magát. 1644-ben szövetséget kötött a franciákkal és a svédekkel, s a Bécset fenyegető Torsenson megsegítésére indult: a császári tábornokok azonban visszazsorították. Hadjáratainak csak egy újabb népi megmozdulás adott kedvező fordulatot. A Kassát ostromló, s a falvakat fosztogató császáriakat a parasztok hátbatámadták és elvonulásra kényszerítették. 1645-ben az erdélyi hadseregnek sikerült Brünn (Brno) alatt a svédekkel egyesülnie, de ekkor a szultán közbelépett, és a számára aggasztóan nagy hatalomhoz jutott elkötelezettjét visszarendelte. Rákóczi a Habsburgokkal békét kötött. A linzi béke biztosította számára a hét vármegyét, emellett pedig a protestáns vallásszabadságot a parasztokra is kiterjesztette, elsőnek törve át a „*cuius regio, eius religio*” feudális elvét. A magyarországi protestantizmusnak ez volt utolsó diadala az ellenreformációval szemben.

II. Rákóczi György (1648–60) Habsburg-ellenes politikáját a lengyel trón megszerzésére akarta alapozni. A svédekkel szövetkezve fegyverrel próbálta meghódítani Lengyelországot. Rosszul előkészített vállalkozása 1657-ben súlyos vereséggel végződött. A török már régóta féltékenyen figyelte az erdélyi fejedelmek önálló politikai tevékenységét, s kihasználta az alkalmat, hogy hatalmát éreztesse. Erdélyt török csapatok lepték el, a fejedelem 1660-ban az ellenük vívott csatában elesett, és a valaha virágzó országot a háború elpusztította. A területileg is megnyirbált, elszegényedett erdélyi fejedelemség nem lehetett többé a Habsburgok komoly ellenfele.

Kuruc szabadságharcok a Habsburg-abszolutizmus ellen. Az erdélyi fejedelmi hatalom összeomlása megfosztotta a magyar rendiséget külső támaszától, s a 17. század második felében a Habsburg-abszolutizmus támadásra indulhatott a magyar rendi önkormányzat ellen. A magyar uralkodó osztály rendi kiváltságait önjelétől nem védelmezhetette meg, s az elé a választás

elé került, hogy most már erdélyi közvetítés nélkül, nyíltan a töröknél, esetleg más Habsburg-ellenes hatalmaknál keresen támogatást, vagy meghódolva a Habsburg-abszolutizmus előtt, annak udvari arisztokráciájába próbáljon beleilleszkedni. A bécsi udvar azonban nem óhajtotta a rendi ellenállást képviselő magyar nagyurakat a centralizált államapparátuson belül is hatalomhoz juttatni, s az osztrák arisztokraták, császári hivatalnokok és kereskedő-tőkések a magyar arisztokraták kikapcsolásával maguk akarták Magyarország külkereskedelmét kézbe venni. A legfontosabb magyarországi exportcikk, a vágómarha monopóliálására 1651-ben osztrák arisztokraták és kereskedők „Kayserliche Ochsenhandlung” néven társaságot alakítottak.

A Habsburg-abszolutizmus gazdaságpolitikájának elméletét csak a 17. század vége felé kezdték megfogalmazni az osztrák kameralisták, gyakorlati eredményei pedig a 18. század közepéig elég szerények voltak, de a magyar uralkodó osztályt így is fájdalmasan érintették. A monopolista kísérletek éles ellenkezést váltottak ki a magyarországi társadalomnak a marhakereskedelemben közvetlenül érdekelt széles rétegeiből. A rendi és vallási sérelmek mellett a magyar országgyűléseken most már gazdasági problémák is előkerültek. Az ellenzéki szónokok az ország kifosztásával, jövedelmeinek idegen célokra való felhasználásával vádolták a bécsi udvart. Az ellentétet elmélyítette a török kérdés kiéleződése.

A török területen birtokos, de a magyar királyságban élő földesurak, jobbára szerény vagyónú nemesek, a 17. század közepén mind hangosabban kezdték kö-

vetelni az ország felszabadítását vagy legalább a török határsértések, rablótámadások kemény megtorlását. A harmincéves háború alatt a Habsburgok más irányú lekötöttségeikre hivatkozva tértek ki a török elleni háborút sürgető követelések elől, de a vesztfáliai béke után sem voltak hajlandók török politikájukon változtatni. Figyelmük továbbra is nyugat felé irányult, és fő gondjuk a francia terjeszkedés ellensúlyozása volt. Ezért ragaszkodtak a törökkel kötött béke fenntartásához. A magyar uralkodó osztály fokozódó elkeseredéssel látta, hogy a Habsburgok nem lépnek fel a török ellen, sőt a magyar végvári vitézeknek és az arisztokraták magánhadseregeinek öntevékeny katonai akcióit is tilalmazzák, s a magyarországi várakba a bécsi békében kimondott tilalom kijátszásával idegen zsoldoskatonaságot szállítanak. Az abszolutizmus hadseregének befészkelődése az országba méltán keltett nagy riadalmat a magyar arisztokrácia és nemesség körében. A bécsi udvarból számos változatban kelt szárnyra az a vélemény, mely szerint Magyarországot csak akkor lehet a török alól felszabadítani, ha minden biztosíték megvan arra, hogy a magyar rendek a török veszély megszűnését nem használják fel a Habsburg-háztól való elszakadásra.

A magyar arisztokrácia egy része és a nemesség a 17. század ötvenes éveiben már úgy látta, hogy semmiféle előnye nem származik a Habsburg-uralomból, sőt a gazdasági kifosztással párosuló abszolutista rendszer bevezetésének veszélye a már régóta bénultnak látszó török hódításnál is súlyosabban fenyegeti létérdekeit.

Zrínyi Miklós küzdelme az önálló magyar államért.
A nemesi nacionalizmus katonai és politikai elméletét

Kassa (Košice) 1617-ben

II. Rákóczi György, erdélyi fejedelem

Zrínyi Miklós horvát bán próbálta megfogalmazni verseiben és röpirataiban. A magyar honvédelem újjászervezését, támadó hadsereg létrehozását sürgette, s a korabeli tudomány színvonalán fejtegette ennek lehetőségeit és módszereit.

1663-ban Köprülü Ahmed nagyvezír hadjáratot indított a Habsburgok ellen. Az arisztokraták csapataiból és felkelő nemesekből álló magyar sereg vereséget szenvedett, a császári zsoldos haderő pedig Ausztria határán várakozott, s beavatkozás nélkül tűrte, hogy a török Érsekújvárt (Nové Zámky) elfoglalja, és újabb magyar területeket hódítson meg. A Bécsset fenyegető ellenség elé az udvar a déli határról felrendelt Zrínyit dobta oda, aki sebtében összeszedett seregével visszavonulásra kényszerítette és Budáig üldözte a nagyvezírt. A közvélemény nyomására a császár kénytelen volt szabad kezét adni Zrínyinek. 1664 elején villámgyors hadjáratban sorra elfoglalta a Dráva menti török várakat, és felégette a török seregek legfőbb átkelőhelyül szolgáló észéki hidat. Amikor azonban a nagyvezír újabb támadást indított, az udvar Montecuccoli tábornoknak, Zrínyi halálos ellenségének adta át a főparancsnokságot, aki Magyarország nyugati határáig visszavonult a nagyvezír elől. Mikor pedig Szentgotthárdnál nagy győzelmet aratott az utánanőmlő török sereg felett, a bécsi udvar ezt kihasználatlanul hagyta, és nyugati érdekeit tartva szem előtt, sietve megkötötte a vasvári békét, melyben lemondott a török által újonnan meghódított területekről.

A vasvári béke nagy felháborodást keltett a magyar uralkodó osztályban és a helyreállt béke címén a végvári szolgálatból tömegesen elbocsátott magyar katonák körében. Az osztrák kereskedő-tőkéseknek viszont kedvező lehetőségeket nyújtott az a körülmény, hogy a bécsi udvar kereskedelmi kedvezményeket eszközölt ki a szultántól a már évszázados múltra visszatekintő

francia Levante-i kereskedelem rovására. E kedvezmények kihasználására alakult 1667-ben osztrák arisztokraták és kereskedők tőkéjével az „Orientalische Compagnia”, mely amellel, hogy manufaktúrákat alapított a török birodalomba exportálandó posztó gyártására és az onnan behozandó nyerselyem feldolgozására, újra ellenőrzése alá vonta a magyarországi marhakereskedelmet.

A területveszteségek és az újabb gazdasági sérelmek hatására a Habsburg-politikát eddig készségesen kiszolgáló magyar főpapok és arisztokraták Zrínyi Miklós mögött sorakoztak fel, s kapcsolatba léptek XIV. Lajossal, hogy francia támogatással ellensúlyozzák a bécsi abszolutista törekvéseket. Eleinte azonban a francia udvarral folytatott tárgyalások nem vezettek gyakorlati eredményekre, s Zrínyi váratlan halálával a mozgalom hivatott vezérét is elvesztette.

A mozgalom irányítása *Wesselényi Ferenc* nádor, majd halála után *Zrínyi Péter* (Zrínyi Miklós öccse) kezébe került. Összeesküvésüket az udvar 1670-ben leleplezte, mielőtt még tömegeket állíthattak volna maguk mögé. A vezetők egy részét kivégezték, más részük Erdélybe szökött. Véres terror kezdődött. Az összeesküvők birtokait elkobozták, a Habsburg-ellenes izgatással vádolt protestáns pédikátorokat bebörtönözték vagy gályarabnak adták el, a rendi önkormányzatot és a protestáns vallásszabadságot felfüggesztették. Az országot előzőlő császári zsoldosok büntetlenül gyötörték, rabolták a városokat és a falvakat, s ezzel maguk teremtették meg annak a feltételeit, hogy a magyar uralkodó osztály megnyerje a néptömegeket a szabadságharc számára.

Az első kuruc felkelés. Már Zrínyi Péter a jobbágyszerhektől való felmentést ígért a Habsburgok ellen fegyvert fogó jobbágynak, s ezt az ígéretet a Habsburg ellenes felkelések vezetői sorra megújították. A jobbágyság természetesen nem a földesurak hatalmának megvédéséért, hanem saját céljaikért, a külső és belső feudális elnyomás lazításáért harcoltak.

Az Erdélybe menekült arisztokrata és nemesi bujdosók körül a kenyértelenné vált végvári katonákból, s az ezekhez csatlakozó szőkevény parasztokból szerveződött meg a kuruc hadsereg.

A végvári katonák és a hozzájuk csatlakozó jobbágyság fegyvere nem ellensúlyozta az uralkodó osztály zömének tartózkodó, sőt ellenséges magatartását. A bujdosók első támadásai a megszálló császári csapatok ellen összeomlottak. A vérevesztett, elszegényedett Erdély árnyékfejedelme, *Apafi Mihály* a menedékjogon kívül nem sok támogatást adhatott nekik. Sikerre csak akkor számíthattak, ha a Habsburg-ellenes külső hatalmakhoz fordulnak. Erdélyi közvetítéssel valóban sikerült is török segítséget kapniok, majd XIV. Lajos (akinek elsőrendű érdeke volt a Habsburg-hatalom gyengítése) 1677-ben anyagi segítséget és kiképző tiszteket ígért a kurucoknak. A török segédcsatatok és a francia pénz tette lehetővé a fiatal kuruc vezér, *Thököly Imre* sorozatos győzelmeit. Rövid idő alatt elfoglalta az ország északkeleti részét, s hívei fejedelemmé választották. A francia háborúknak lekötött Habsburg-

kormány belátta, hogy fegyverrel nem boldogul a kurucokkal szemben, s elszánta magát az önkényuralom felszámolására. 1681-ben összeült az országgyűlés, helyreállították a rendi önkormányzatot, s a protestánsoknak korlátozott vallásgyakorlatot engedtek. Az amnesztia és birtokaik visszaadásának ígérete a kuruc arisztokraták és nemesek többségét visszatértette a Habsburgok hűségére. Annál hevesebben tiltakozott azonban a fegyverletétel ellen a kuruc katonaság, mely kenyerét féltette, s rájuk támaszkodva Thököly és néhány híve folytatta az ellenállást.

1683-ban Kara Musztafa nagyvezír Bécs ellen indult. Thököly kivonta ugyan magát a hadjáratból, de a török sereg megsemmisítő veresége után hiába ajánlotta fel közreműködését a Habsburgoknak az ország felszabadítására, Lipót császár nem volt hajlandó alkuba bocsátkozni vele. A háborúnak, melyet a Habsburgok most már közvetlenül saját érdekeik védelmében széles körű nemzetközi támogatással szerveztek a török kiűzésére, az volt a célja, hogy a Habsburg-hatalom számára megszerezzék az egész Magyarországot.

A Habsburgok nemzetközi hadserege Lotharingiai Károly, majd Savoyai Jenő vezetésével egyik csapást a másik után mérte a törökökre. 1686-ban bevették Budát, a következő évben megszállták Erdélyt, s ha időnként a török ellenállás erőre kapott is, a háború 1699-ben azzal végződött, hogy a szultán a karlócai békében lemondott Magyarország nagy részéről. Thököly hiába próbálta bomló táborát összetartani, egész falvakat adományozva csapatainak letelepedésre, katonái nagyrészt császári zsoldba álltak, és a török ellen harcoltak. Ő maga még akkor sem adta fel a küzdelmet, amikor már valójában török zsoldosvezérré lett. A békekötés után néhány hívével és feleségével, *Zrínyi Ilonával* haláláig tartó száműzetésbe ment Törökországba.

A *Habsburg-abszolutizmus berendezkedése Magyarországon*. A több mint másfél évtizedes háborút a Habsburg-kormány arra is felhasználta, hogy gyakor-

„Zrínyi, a költő”
 Zrínyi Miklós, a költő

Zrínyi Miklós, a költő

latilag bevezesse Magyarországon az abszolutista kormányzást. Utoljára 1687-ben hívták össze az országgyűlést, azt is csak azért, hogy a fegyveres erő nyomása alatt kimondassák vele a Habsburgok választás nélküli örökösödési jogát és a király esetleges törvénytelen intézkedéseivel szemben az Aranybulla által biztosított

Zrínyi Miklós halála

„Abbildung der traurigen Begebenheit: Des Edelen und Dapferen Helden Graf Nicolaus, von Zrinyi, welcher erbärmlicher Weise, auf der Jagd, v...

Raymund Montecuccoli osztrák generális

A szentgotthárdi csata

ellenállási jog eltörlését. Magyarország ezzel tulajdonképpen beolvadt a Habsburgok örökös tartományai közé, s ha rendi önkormányzata papíron megmaradt is, a császári katonaság által megszállt országban nem érvényesülhetett. A Habsburg államháztartást a háború súlyos próbára tette, s a rendes jövedelmekből fedezhetetlen hadikiadások terhét igyekeztek minél nagyobb mértékben a kiszolgáltatott Magyarországra hárítani. A hadsereg fenntartásának több mint felét a magyar parasztság természetbeni szolgáltatásaiból fedezték. Új, a hazai gyakorlatban eddig ismeretlen fogyasztási adók hosszú sorát vezették be. Nagy elkeseredést keltett az uralkodó osztály körében a nemesi adómentesség feltételessé vált kiváltságának megtámadása. Az 1687. évi országgyűlés úgy próbálta ezt a veszélyt elhárítani, hogy áldozatul dobta a jobbágytalan kisnemeseket, megengedve adóztatásukat, később azonban a birtokos nemesség megadóztatására is sor került egyszeri (de megismételt) vagyonválság címén.

Az uralkodó osztálynak azt a reménységét is, hogy a török kiűzésével visszakapja ősi birtokait, sokaknál keserű csalódás váltotta fel. A Habsburg-kormány a visszafoglalt területek birtokviszonyainak rendezésére felállította a „neoaquistica commissio”-t, mely hosszas és bonyolult eljárásokhoz, írásbeli bizonyítékokhoz, súlyos illetékekhez kötötte a birtokjogok elismerését. Ilyen körülmények között igen sok gazdátlanra nyilvánított föld maradt a kincstár kezén, s ezeket részben udvarhű magyar arisztokraták szerezték meg, nagyobb részben az osztrák udvari arisztokrácia vezető tagjai (Savoyai Jenő, Heissler, Stahremberg és mások), a kamarai főtisztviselők és főleg a hadiszállítók (Haruckern, Krapf és mások) kapták.

A Habsburg-abszolutizmus bevezetése a városi polgárságot és a jobbágyt is még érzékenyebben érintette, mint a feudális birtokosokat. Az adóteher és a katonabeszállásolás túlnyomóan rájuk nehezedett, s védtelenül ki voltak szolgáltatva a katonaság garázdálkodásainak is. A császári hadsereg, tábornoktól a köz-katonáig, a gyors meggazdagodás forrásának tekintette a magyarországi hadviselést. Caraffa tábornok 1687-ben Eperjesen (Prešov) véstörvényt székelt állított fel, s Thököly-párti összeesküvés címén koholt vádak alapján gazdag polgárokat és nemeseket végeztetett ki, hogy vagyonukat elkobozhassa. Debrecen városát pedig 1685–86-ban 1 800 000 forint, erőszakkal behajtott hadisarcral sújtotta. Caraffa csak a leghírhedtebb, de korántsem az egyedüli volt a nagy rablók között, s a kicsinyek csak lehetőségeikben, de nem buzgóságukban maradtak mögöttük. A katonaság garázdálkodásai végül a kincstár bevételeinek teljes elapadásával fenyegettek, s ez eldöntötte a katonai és a polgári hatóságok között az ország kormányzásáért folyó küzdelmet. 1695 után polgári és rendi közigazgatás lépett életbe, ami ha nem küszöbölte is ki, de mérsékelte a katonai parancsnokok túlkapásait.

A nyomorúság és a létbizonytalanság állandósulása végül elkeseredésbe kergette a kifosztott parasztságot. Itt is, ott is zavargások törtek ki, a parasztok megtámadták a só- és vámhivatalokat, sőt néhol a katoná-

ságot is. Az adóbehajtás elől egész falvak menekültek az erdőkbe, hegyekbe, ahol a rablásból, csempészből élő szegénylegények csapatai már állandó tanyát ütöttek. A Thököly-emigráció időnként hazlátogató küldöttei újabb kuruc szabadságharc magvait hintették el közöttük. Vezetésükkel 1697-ben Tokaj vidékén ki is tört egy parasztfelkelés, melyet a császári hadsereg vérbe fojtott. A forrongás azonban nem ült el, s a császári hatóságok és a magyar uralkodó osztály császárhű tagjai általános parasztháború kitörésétől rettegtek.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca (1703–11). Már a hegyaljai felkelés vezetői a fiatal *II. Rákóczi Ferenc*et, az ország leggazdagabb nagybirtokosát szemelték ki a Habsburg-ellenes szabadságharc vezéréül. Apja, *I. Rákóczi Ferenc*, Erdély választott fejedelme volt, de a török nem engedte trónját elfoglalni. Mostohaapja Thököly Imre volt, anyja Zrínyi Ilona, Zrínyi Péter leánya. A Habsburg-kormányzatról szerzett tapasztalatai és magyar környezete, elsősorban barátja, *Bercsényi Miklós* idővel meggyőzték arról, hogy a Habsburg-abszolutizmus egyre nehezedő nyomása alatt nem térhet ki a családi hagyományok és az óriási vagyon által reáharuló kötelesség elől: vállalnia kell a rendi szabadságharc vezetését.

A bécsi udvar a küszöbön álló spanyol örökösödési háborúhoz kivonta Magyarországról csapatai nagy ré-

Apafi Mihály, erdélyi fejedelem

szét. Ez jó alkalomnak látszott a Habsburg-ellenes felkelés kirobbantásához, melynek bázisául Rákóczi a helyreállítandó önálló erdélyi fejedelemséget tekintette.

Zrínyi Péter kivégzése

Mint a francia királysággal régi szövetségi kapcsolatban álló erdélyi fejedelmek törvényes utódja fordult Rákóczi XIV. Lajoshoz, aki örömmel fogadta a Habsburgokat bénító újabb magyar mozgalom híret. A szervezkedést azonban a Habsburg-hatóságok még csírájában leplezték, Rákóczit elfogták és a bécsűjhelyi börtönbe hurcolták, ahonnan sikerült Lengyelországba szöknie; ott már várta Bercsényi. Hiába próbálták azonban a határokon túlról a magyar uralkodó osztályt felkelésre bírni, felhívásaikra sem az arisztokrácia, sem a birtokos nemesség nem mozdult meg.

A fordulatot paraszti kezdeményezés hozta meg. Rákóczi egyik jobbágya, *Esze Tamás*, Thököly paraszti származású tisztjével, *Kis Albert*tel együtt kuruc mozgalmat indított. A két parasztvezér 1703 tavaszán felkereste Rákóczit, hogy vállalja el a felkelés vezetését. Rákóczi számára ez volt az egyetlen kínáló kiút elszigeteltségéből, ezért elfogadta az ajánlatot, s a lengyelországi Brezánban kelt kiáltványában, mely az „egyházi és világi, nemes és nemtelen igaz magyaroknak” szólt, felhívta Magyarország minden rendű lakosát a nemzet szabadságának megvédelmezésére.

Thököly Imre

A magyar uralkodó osztály a brezáni kiáltványt s még inkább a hazatérő Rákóczi vezetése alá gyűlekező parasztcsoportokat kezdetben bizalmatlansággal fogadta, a felkelést a parasztháború meg gondolatlan felidézésének tekintette. A paraszti tömegeket nem a nemzeti jelszavak mozgatták meg, hanem inkább Rákóczinak az az ígérete, hogy aki fegyvert fog a „német” ellen felszabadul a jobbágyorsból. A parasztság úgy értelmezte az ígéretet, hogy Rákóczi „a szegénység szabadtására” jött, s ezért „Cum Deo pro patria et libertate” felírású zászlói alá ezrével tödultak a magyar, ruszin és szlovák parasztok. A néhány száz főnyi kis csapat hetek alatt hadsereggé növekedett, előzőnlötte a Tiszavidéket, majd a Duna—Tisza közét. Közben Rákóczi a főurak és vármegyék tömeges csatlakozásának hatása alatt kiadta a „Recrudescunt diutina inclytae gentis Hungariae vulnera...” kezdetű manifestumát. A hadsereg 1703 augusztusában már a morvaországi határszélig hatolt, s 1704 elején a Dunántúlt is elfoglalta. Egyidejűleg Erdélyben is sikereket ért el a kuruc csapatok. A császári katonaságnak az országban maradt része néhány várba és erődített városba szorult vissza. A nemesség között idővel egyre nőtt azoknak a száma, akik belátták, hogy csak aktív részvételükkel tudják a mozgalmat osztályuk érdekeihez hangolni, sőt lassanként — nem utolsósorban Rákóczi lebilincselő egyéniségének hatása alatt — kialakult egy kuruc nemesi csoport, mely a szabadságharc ügyét a magáénak tekintette, s győzelmétől várta problémáinak a megoldását. Közülük kerültek ki Rákóczi legelőbb tanácsadói, a szabadságharc katonái, gazdasági és diplomáciai szervezői, élükön a titkos kancellária vezetőjével, *Ráday Pállal*. Az arisztokrácia és a főpapság zöme mindvégig távol tartotta magát a szabadságharcától, melyet eleve reménytelennek s érdekeivel ellentétesnek tartott. A kevés számú csatlakozó arisztokratát, Bercsényi mellett például *Károlyi Sándort* Rákóczi annál jobban megbecsülte, s még ingadozásukat is elnézte, hiszen a felkelés célját a rendi alkotmány helyreállításában, egy arisztokrata vezetés alatt álló Magyarországnak látta. A függetlenség mikéntjét eleinte a bécsi békében leszögezett koncepcióhoz szabta: a rendi önkormányzatot tiszteletben tartó, abszolutista törekvéseikről lemondó Habsburgok uralma alatt álló Magyarország, melynek létét az önálló erdélyi fejedelemség garantálja. Ezért is választotta magát már 1704-ben erdélyi fejedelemmé.

A szabadságharc katonai bázisát a felszabadulásukért fegyvert fogó paraszti és kisnemesi tömegek alkották. Rákóczi rendelete, mely a fegyvert fogott parasztokat s szűkebb családjukat a jobbágyterhek alól a háború idejére mentesítette, sem a birtokos osztályt, sem a parasztságot nem elégítette ki. A földesurak igyekeztek a kedvezményeket minél szűkebbre szorítani, a parasztság viszont végleges felszabadulást kívánt s nemcsak a harcolók szűkebb, hanem tágabb családja, sőt lehetőleg egész faluközösségek számára. Esze Tamás és Kis Albert vezetésével egyes mezővárosokban mozgalom indult meg a földesúri jogok teljes felszámolására, a majorsági földek elfoglalására. Rákóczi meghíúsította

ezeket a kísérleteket, Kis Albertet kivégeztette, Esze Tamást megalkuvásra kényszerítette, de a földesúri túlkapasoknak is gátat vetett. Ezzel sikerült az osztályharc kiéleződését elodáztatni, a szabadságharc társadalmi bázisát egy időre megszilárdítani.

Külpolitikai várakozásai azonban, melyekhez a szabadságharc gyors győzelmét fűzte, nem váltak be. XIV. Lajos nem vonta ugyan meg tőle azt az anyagi támogatást, amit már annak idején Thökölynek is megadott, de nyílt szövetségre nem lépett vele. Anglia és Hollandia a magyarországi protestánsok védelmének címén osztrák szövetségük tehermentesítése érdekében vállalták a közvetítést Rákóczi és a Habsburgok között. A tárgyalások nem vezethettek eredményre, mert Rákóczi ragaszkodott a szabad királyválasztás helyreállításához, erdélyi fejedelemségének s a bécsi és linzi békékben kikötött rendi és vallási szabadságjogoknak elismertetéséhez, amiről Bécsben hallani sem akartak. Csapást jelentett a szabadságharcra a császárnak és szövetségeseinek 1704 augusztusában aratott höchstädti győzelme, mely megíúsította a Bécs elleni közös francia—bajor—magyar felvonulás tervét.

Súlyos gazdasági viszonyok között kellett Rákóczi-nak és munkatársainak a szabadságharc folytatását biztosítaniuk. Mivel a Habsburg-kormányzat elleni elkeseredés fő oka az adóztatás volt, a nép bizalmának megnyerése érdekében a kuruc állam nem vetett ki pénzben fizetendő adót (bár a hadsereg fenntartására kezdettől fogva élelmiszerral adóztak a jobbágyok), hanem a Habsburg-pártiak elkobzott birtokainak, a

vámoknak és a bányáknak a jövedelmeiből próbálta a 60 000 főre duzzadt hadsereg és az Európa-szerte tevékenykedő diplomácia kiadásait fedezni. A pénzhiányon rézpénz verésével segítettek, s létrehozták a hazai viszonylatban jelentős hadiipart, mely részben állami üzemekben, részben kis tőkés vállalkozóknak adott megbízásokkal a hadsereg fegyverzetének és ruházatának nagy részét elő tudta állítani. A hiányt behozatallal pótolták.

Ezek az erőfeszítések tették lehetővé, hogy a kezdeti mezítlábas, fejszével, kaszával harcoló parasztsapatokból viszonylag fegyelmezett, rendszeresen ruházott, élmezézt hadsereg alakult, melynek egyes ezredei korszerűen kiképzett, reguláris csapatok voltak. A katonaság zöme persze a hagyományos könnyű lovasság volt, mely igen eredményes volt a portyázó, rajtaütő hadviselésben, de a reguláris császári seregekkel szemben nagy ütközetekben nem tudta megállani a helyét. Hiányoztak ehhez a jól képzett tisztek is; a sok képzetlen, többé vagy kevésbé tehetséges arisztokrata tábornok és nemesi tiszt közül *Bottyán János*, volt végvári vitéz és császári ezredes magaslott ki hadvezéri képességeivel. Mindaddig, amíg a nyugati háború lekötötte a Habsburg-ház főerőit, a császári hadsereg a megnyert nagy ütközetek ellenére sem tudta a vereségek után is megújuló kuruc ellenállást leküzdeni.

1705-ben, amikor Rákóczi Szécsénybe országgyűlést hívott össze a kuruc államszervezet megszilárdítására, az ország nagy része még a kurucok kezén volt. A nemesség Rákóczit királlyá akarta választani, de a Habs-

Buda visszafoglalása 1686-ban

II. Rákóczi Ferenc, Mátyóki Ádám festménye

Rákóczi kiáltványa Európa népeihez

UNIVERSIS ORBIS CHRISTIANI PRINCIPIBUS & REBUS PUBLICIS.
Nec non aliis quibusvis cujuscunque Conditionis, Gradus, Honoris, Dignitatis, Officii ac præeminentiæ STATIBUS & ORDINIBUS.

NOS FRANCISCUS DEI GRATIA, PRINCEPS RAKOCZY, DE FEL-SÓ VADASZ, COMES de Saáros, DUX Munkacsienfis & Makoviczenfis, DOMINUS Perpetuus de Saáros-Parak-Tokay-Regecz, Ecsed, Somlyó-Lednicze, Szerencs, Ónod, &c. Ad perpetuam Rei Memoriam.

Recrudescunt diutino Inclyta: Gentis Hungaræ vulnèra, totiusque curâ norvercante, faucia Regni Libertatis leniti cicatrix, posteaquam tacite labantibus membris, ad extremi lethalem sub fatali Dominus Austriacæ Dominio inclinetur, sincera pariter spero interitum, Ensi reficendi postulat. Stupent multarum animi, iteratâ tumultuantis Regni novitate attoniti, Gentemq; hanc inconcussa gloriæ ac leni tranquillitate per tot sæcula florentem stetit, jamque continuatâ temporum serie, luctuoso vicissitudinum sædè involvitur, dum Orbis miratur, plurimi perfidia in Regem, inuicemque excandens motuum arditatæ, erroneâ opinione, rerum hæc gnari iudicant. Date iusto dolori, ac querimoniæ veniam, lanatiq; tantis

burgokkal megbékülni akaró néhány kuruc arisztokrata ezt megakadályozta. Az országgyűlés így csak Magyarország vezérlő fejedelmének ismerte el Rákóczit, és nemesi tanácsadó testületet: szenátust állított melléje. Ez a megoldás azonban csak ideiglenes lehetett, mert Rákóczi maga sem bízott abban, hogy a szabadságharcot belső erőkből győzelemre viheti. Mivel a megengedés kilátástalannak bizonyult, a Habsburgokkal ellenséges viszonyban álló európai dinasztiák valamelyikéből akart királyt választani. A kuruc hadsereg újabb sikerei, Bottyán 1705. évi győzelmes dunántúli hadjárata, majd 1706-ban Erdély átmeneti felszabadítása és a Dunántúl megvédése megalapozták az 1707. évi ónodi országgyűlés határozatát, amely kimondotta a Habsburgok trónfosztását és Magyarország függetlenségét.

Az ónodi országgyűlésen megmutatkoztak már a bomlás jelei is. Nyíltan szervezkedett a Habsburgokkal megalkudni akaró békepárt, melynek elhallgattatása sem segített a gazdasági és társadalmi bajokon. Az ország anyagi ereje kimerült, a fedezet nélküli rézpénz elértéktelenedett. A katonák rongyosan, rossz fegyverekkel, fizetetlenül harcoltak. Az arisztokrata és nemesi vezetők egy része pedig egyre erőszakosabban lépett fel, és a csapatokból kezdte birtokaira visszaparancsolni katonáskodó jobbágyságot, a fegyvert fogottak otthonmaradt hozzátartozóit pedig szolgáltatásokkal terhelték, ami elégedetlenséget keltett a jobbágyságon belül. A szabadságharc társadalmi bázisa megingott.

Rákóczi azonban még reménykedett, elsősorban az I. Péter cárral 1707-ben kötött szövetségben, majd a porosz udvarral lépett kapcsolatba, s a porosz trónörökösnek felajánlotta a magyar koronát. Utolsó nagy erőfeszítéssel 1708-ban összeszedte és újra felszerelte hadseregének zömét, a reguláris ezredeket, s kísérletet tett, hogy betörjön Sziléziába, és ott egyesüljön a poroszokkal. A császáriak azonban elállták az útját, és Trencsén (Trenčín) mellett csatát vesztett. Ez a vereség megpecsételte a szabadságharc sorsát. A sárospataki országgyűlés határozata, mely 1708 végén törvénybe iktatta a harcoló jobbágyság felszabadulását, már elkésett. Az arisztokraták és nemesek közül az ingadozók nyílt árulókká lettek, a jobbágyság zöme pedig hitét veszítette. A kuruc seregek ettől kezdve állandó visszavonulásban voltak, s 1710 végén Rákóczi már nem látott más kiutat, mint személyesen felkeresni Péter cárt, hogy sürgős beavatkozását kérje. Távollétét kihasználva Károlyi Sándor, a kuruc seregek főparancsnoka, hatáskörét túllépve 1711-ben Szatmáron (Satu Mare) áruló módon békét kötött a Habsburgokkal. Rákóczi nem ismerte el a tudta nélkül és akarata ellenére létrejött szatmári békét, s inkább a haláláig tartó önkéntes száműzetést választotta. Bercsényi Miklós és sok más híve követte őt Franciaországba, majd a törökországi Rodostóba (Tekirdag), az emigrációba.

A szatmári béke amnesztiát biztosított a szabadságharc résztvevőinek, ha hűséget esküsznek a Habsburguralkodónak, azonkívül elismerte a rendi önkormányzatot, de az ország függetlensége nem állott helyre, az érte harcoló jobbágyság megígért szabadsága pedig elveszett.

Rákóczi rézpénze

Bercsényi Miklós

A Habsburg-abszolutizmus és a magyar rendek kompromisszuma. A szatmári békében a magyar urakodó osztály megalkudott a Habsburg dinasztiával. Cserében azért, hogy megőrizhette birtokait, személyes adómentességét, a jobbágy munkaerejével való korlátlan rendelkezését, a megyei önkormányzatot és az országgyűlés törvényhozási jogát, újra elismerte a Habsburgoknak a már 1687-ben törvénybe iktatott választás nélküli örökösödését, melyet a „Pragmatica Sanctio”-nak, a Habsburg-házi örökösödési törvényének elfogadásával 1723-ban a dinasztia nőágára is kiterjesztett.

Az ország újjáépítése. Az 1711-ben trónra lépő *III. Károly* ünnepélyes ígéretet tett, hogy Magyarországot saját törvényei szerint, az országgyűléssel egyetértésben fogja kormányozni. A valóságban azonban a Habsburgok fenntartották Magyarország politikai megosztottságát, amennyiben az erdélyi fejedelemséget önálló tartományként, a magyar helytartótanácstól független guberniummal kormányozták, a töröktől visszafoglalt területek tekintélyes részét pedig közvetlenül a bécsi haditanács igazgatása alá tartozó katonai határőrvidékké szervezték.

Mivel a császári hadsereg biztosította a jobbágyság fékentartását, a katonáskodó szabad parasztok fölslegessékké váltak, s a földesúri érdek azt kívánta, hogy robotoló jobbágyokká süllyedjenek vissza. A bécsi kormánnyal egyetértve a földesurak sorra szüntették meg hajdútelepeik kiváltságait. Egyedül a Bocskai által telepített hajdúvárosok törvénybe iktatott szabadsága maradhatott fenn. A székely szabadságot is súlyos csapás érte: a székelyeket a Habsburg-hatalom a 18. század közepén véres erőszakkal terhes határőri szolgálatra kényszerítette. A földesurak a török korból átmentett mezővárosi kiváltságokat is igyekeztek meg-

nyirbálni, azzal a végső céllal, hogy a mezővárosi parasztpolgárságot az örökös jobbágy kiszolgáltatott állapotába taszítsák.

A százötven éves török megszállás és a folytonos háborúk következtében az ország lakossága alig haladta meg a Mátyás-kori négymilliót, s ennek fele sem volt már magyar, mert éppen a magyar nép települési területének a szíve, az Alföld, a Dunántúl és Erdély közepe pusztult el leginkább. De még el sem csitult a fegyverzaj, s északról a magyar és szlovák parasztok tömegei

Ráday Pál

Harci jelenet a kuruc időkből — Röplap a kurucok ausztriai betöréséről

Die Coruzz en machē Shaden in Oesterreich.

özönlötték el az elnéptelenedett vidékeket. A Dunántúlon a főurak, a déli határ mentén pedig a kincstár főleg katolikus német parasztokat (úgynevezett svábokat) telepített. Ugyancsak a kincstár telepített szerbeket a déli határ mentén (Bácska és Bánság). Jöttek vallon, francia és spanyol telepesek is. A külföldi telepesek a hazaiaknál jóval nagyobb kedvezményeket, sok éves adómentességet, szabad költözködési jogot, a robot pénzben való megváltásának a lehetőségét, sőt nemegyszer gazdasági felszerelést is kaptak.

A mezőgazdaság és az ipar helyzete. A szabadabb paraszti fejlődés megakadályozása útját állta a paraszti árutermelés megerősödésének, ami viszont teret enge-

dett a földesúri majorgazdálkodás kapitalista árutermeléssé való fejlődésének. Erre a 18. században még nem került sor, egyik alapfeltétele azonban, a föld jelentős részének közvetlen földesúri kezelésbe vétele, allodiummá alakítása már ez időben megtörtént. A majorsági gazdálkodás csak a 18. század második felében, a megváltozott külkereskedelmi viszonyok hatására kezdett gyorsabb lendületet venni.

Az osztrák ipar a 18. század közepétől olyan fejlődésnek indult, hogy az osztrák tartományok agrárjellege érezhetően csökkent, és a városok élelmiszerellátását időnként már csak gabonaimporttal lehetett biztosítani. A szükséges gabonát és gyapjút Magyarország olcsón szállította, cserébe viszont drágán

Fegyveres összecsapás kurucok és labancok között

vette át az osztrák iparcikkeket. Ameddig a magyar agrárkivitel fő cikke a bor és a vágómarha volt, a földesúri majorok szükségszerűen hátramaradtak az árutermelésben, mert robottal csak gabonát lehetett termelni, de bort és vágómarhát nem. A gabona- és gyapjúkereslet megnövekedése viszont kedvezett a majorsági árutermelésnek. A 18. század végére a magyar mezőgazdasági export súlya a gabonára és a gyapjúra tolódott át, ami a földesurakat majorságaik fejlesztésére és az allodium területének növelésére serkentette.

A jobbágytelkek allodiummá változtatása ellen azonban a Habsburg-kormányzat fellépett, mert ezzel egyre több földet vontak ki a földesurak az állami adó alól. A 18. század közepén a magyarországi jobbágy-ság már elviselhetetlenül túl volt terhelve. Az északi és nyugati területeken, ahol a török hódítás idején a népesség összezsúfolódott, a földesúri majorságok terjeszkedése egyre szélesebb paraszti rétegeket tett földtelenné, úgyhogy a zsellérek száma meghaladta a telkes jobbágyokét. A volt török terület jobbágy-sága viszont telepési kedvezményeinek elvesztése, főleg a robot növelése ellen lázongott. A paraszti elégedetlenség 1765-ben a Dunántúlon nyílt felkelésben tört ki, s ezt használta fel *Mária Terézia* (1740–80), hogy a szorult helyzetbe került magyar uralkodó osztályra rendeleti úton rákényszerítse a jobbágyviszonyok egy-séges szabályozását. Az 1767-ben kiadott rendelet elő-írta a jobbágnak juttatandó telek nagyságát, megtil-totta a jobbágytelkek allodiummá alakítását és megsza-bta, hogy a földesúr mennyi pénzt, terményt és robotot követelhet jobbágytól. Ez az úgynevezett úrbéri ren-delet (urbárium), amelyet a magyar uralkodó osztály csak vonakodva és lassan hajtott végre, a jobbágság nagy részének pillanatnyi könnyebbedést jelentett. A feudális birtokosok azonban arra használták fel a sza-bályozást, hogy a rendeletben előírtnál kedvezőbb hely-zetben levő községekre, főként a mezővárosokra újabb terheket rakjanak.

A magyarországi mezőgazdaság még e súlyos feu-dális korlátok között is nagyot fejlődött a 18. szá-zad folyamán, nemcsak egyre nagyobb területeknek a termelésbe való bevonásával, hanem a belterjesség nö-velésével és új növények (dohány, kukorica, burgonya, majd takarmánynövények) meghonosításával is. Ehhez a Habsburg-kormányzat is támogatást nyújtott, hiszen a magyarországi termeléstől függött az osztrák és a cseh tartományok élelmiszerellátása.

A mezőgazdaság fejlődését azonban nem követte ugyanolyan ütemben az ipar fejlődése. A 18. század elején még a legnagyobb városokban is a polgárság fő jövedelme a szőlőművelésből származott. A kereske-delem külföldi iparcikkek és hazai mezőgazdasági áruk cseréjének a közvetítésére szorítkozott, a céhes kézművesek maguk árulták a vásárokon termékeiket. De még ez a félig mezőgazdasági, félig iparos-kereskedő réteg is csak csekély töredéke, 10–20%-a volt a vá-roso lakosságának. A nagy többség kizárólag mező-gazdasággal, legfeljebb alkalmi üzleti közvetítéssel fog-lalkozott.

A mezőgazdaság termelőerőinek növekedése a 18. század folyamán az ipart is kimozdította ebből a kez-detleges állapotából. Városokban, mezővárosokban, sőt falvakban is a céhek egész sora alakult, a helyi pia-cot ellátó ipari termelés számottevően gyarapodott. A céhes keretből azonban a kézművesipar nem tudott kilépni, s csak a nagyobb városokban jutott el odáig a 18. század derekéra, hogy elszakadjon a mezőgazdaságtól. Az ipari főfoglalkozásúak arányszáma legfeljebb 20–30 városban érte el a 20–25%-ot s az iparágak száma az 50–60-at, ami a 15. századi állapotoknak fe-lelt meg. A kereskedőtöke behatolása a céhes iparba csak a 18. század második felében indult meg szerény felvásárló tevékenységgel, s még nehezebben haladt előre a céhes mesterek tőkés vállalkozókká alaku-lása.

Mindez Magyarországnak a Habsburg-birodalom-ban elfoglalt helyzetéből következett. Az osztrák és cseh tartományok fejlődő ipara Magyarországon talált ma-gának nyersanyagot és piacot. A gazdasági nyomást tartósította a dinasztia és a magyar uralkodó osztály kompromisszuma, és ezáltal az ország éppen azt veszítette el, ami máshol a tőkés fejlődést előmozdi-totta: az önálló merkantilista politikát lehetővé tevő állami függetlenséget. Ilyen körülmények között a 18. század második felében a magyarországi városiaso-dást egyre inkább az Ausztriával folytatott kereske-delem, mindenekelőtt a Duna vízi útján szállított ga-bonával és gyapjúval való kereskedelem határozta meg. A városok főleg a Duna mentén és az Alföldön fejlődtek, és elsősorban gabonakereskedelmi közpon-tok voltak.

Az abszolutizmus és a rendiség félévszázados küz-delme alatt felmerült problémákat rendezni kellett, s mind az uralkodó, mind az országgyűlés szükségét érezte új politikai berendezkedés kidolgozásának. Az 1715. évi országgyűlés ennek az előkészítésére bizott-ságot küldött ki, mely többéves munkával az állam-élet minden területére kiterjedő tervezetet szerkesztett. A javaslat alapelveinek sugalmazói önálló magyar gaz-daság- és kultúrpolitikai programmá akarták bővíteni az új szisztémát. A gazdasági reformtervezet, mely egészében Károlyi Sándor műve volt, egy magyar merkantilizmus elveit és gyakorlatát fejegeti.

A terv készítői azonban csak a szükségletekkel és nem a lehetőségekkel számoltak. A bécsi kormány ért-hető idegenkedéssel fogadta az önálló magyar gazdasá-gpolitika meghirdetését, az országgyűlés nagy többsége pedig visszariadt az anyagi áldozattól, főleg pedig attól a veszélytől, ami a bizottság által javasolt köz-pénztár felállítása révén a nemesi adómentességet fenyegette. A helytartótanács 1724-ben a „szisztéma” elvei alapján került megszervezésre, de valóságos hatásköre a bécsi udvar és a rendek kölcsönös biza-latlansága miatt jóval szűkebb lett a javasoltnál, s a messze néző reformokból nagyon keveset válo-sított meg.

Állami támogatás híján a magánkezdeményezésnek kellett utat törnie a gazdasági és kulturális hala-dás irányában. Károlyi Sándor 1722-ben létesítette az

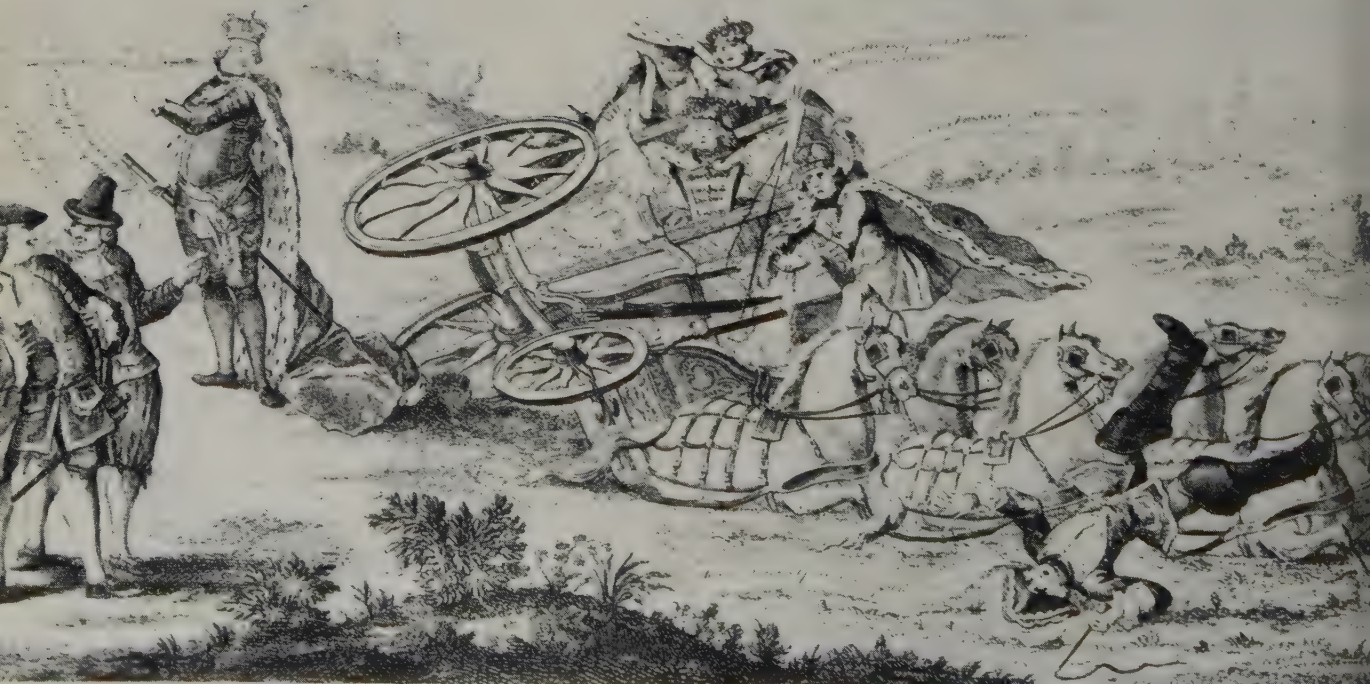
ország első posztó-manufaktúráját. Példáját több arisztokrata család (Esterházy, Pálffy, Forgách, Grassalkovich) követte. A Habsburg-kormány, ha nem is segítette, eleinte nem is gátolta a magyarországi manufaktúrák kialakulását, sőt maga is létesített néhány posztó- és majolikaüzemet, valamint vashámort a kincstári birtokokon. A nemesfém- és rézbányászat már előbb a kincstár kezébe került; saját érdekében jól gazdálkodott, mert számos, nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő technikai újítás (a robbantás első alkalmazása, a gőzgépnek Angliát kivéve minden más országot megelőző felhasználása a szivattyúzásban, a sűrített levegővel működő szivattyúk tökéletesítése stb.) bevezetésével a magyarországi bányászat a 18. század folyamán külföldön is elismert színvonalra emelkedett. Részben a központi kormányzat, részben arisztokraták kezdeményezésére, ha lassan is, de megindult a vízszabályozás, nagyrészt már hazai mérnökök vezetésével.

Végeredményben az arisztokrácia manufaktúra-alapító tevékenysége sem tudta a gazdasági életet átalakítani. A manufaktúrák első rövid virágkora a negyvenes évekig tartott. 1740 körül már az osztrák tőkés körök egyre türelmetlenebbül követelték egy olyan

vámpolitika bevezetését, amely monopóliumot biztosít áruiknak Magyarországon. Törekvéseiket egy politikai fordulat, nevezetesen a legiparosodottabb Habsburg-tartománynak, Sziléziának az osztrák örökösödési háborúban történt elvesztése segítette győzelemre.

Mária Terézia háborúi és vámpolitikája. III. Károlylyal 1740-ben kihalt a Habsburg-dinasztia férfiága. Mária Terézia trónra lépését a „Pragmatica Sanctio” belpolitikai szempontból biztosította ugyan, de a francia—bajor—porosz koalíció fegyverrel támadta meg örökösödési jogát. Az ellenség már a Habsburg-tartományokban nyomult előre, amikor Mária Terézia az 1741-es pozsonyi országgyűlésen színpadias jelenetben a „lovagias és vitéz magyar nemzet” oltalmára bízta magát és karján tartott kisgyermekét, a későbbi II. Józsefet. A meghatott rendek „életüket és vérüket” ajánlották fel. Érzelmi kitörésüket az a meggondolás alapozta meg, hogy a nehéz helyzetbe került dinasztiát kiváltságaik bővítésére kényszeríthetik. Mária Terézia trónját és a Habsburg-birodalmat a sebtében toborzott magyar ezredek mentették meg. A kuruc szabadságharcok óta először harcoltak magyar csapatok magyar tábornokok vezénylete alatt. A császári hadseregben

Angol rajz a Hétéves háború idejéből: Mária Terézia szövetségesei

The HUNGARIAN DISASTER, being a Sequel to the SLOUGH.

Explanation

Representing the scene of the Hungarian disaster, the Emperor of Germany, the King of Prussia, and the King of France, advancing to Vienna. The Emperor of Germany, the King of Prussia, and the King of France, advancing to Vienna.

eddig háttérbe szorított, kiváló magyar hadvezérek nevét ismerte meg Európa. A kolíni csatát fergeteges lovasrohamával eldöntő *Nádasdy Ferenc* vagy a Berlint villámgyors rajtaütéssel megsarcoló *Hadik András* nemcsak huszárbravúrokra voltak képesek, hanem a kor hadművészetének színvonalán álló, elméletileg is jól képzett katonák voltak.

Szilézia elvesztése Mária Teréziát a korábinál tudatosabb iparfejlesztési politikára kényszerítette. Az osztrák tőkés körök továbbra is háttérbe akarták szorítani a magyarországi ipart, s ez a törekvés jutott kifejezésre az 1754-ben meghirdetett új vámpolitikában.

A Habsburg-kormány elsődleges célja a Magyarországot Sziléziával évszázadok óta összekötő eleven kereskedelmi kapcsolatok elvágása, illetve a megmaradt osztrák—cseh tartományok felé terelése volt. Ezért súlyos vámokat vetettek ki a Habsburg-birodalmon kívülről Magyarországra behozott árukra, az osztrák iparnak szükséges magyarországi nyersanyagokon kívül ugyancsak magasan vámosták el az Ausztriába kivitt magyarországi árukat, míg az Ausztriából Magyarországra irányuló behozatalt jelentős vámkedvezmények mozdították elő. Ez a vámpolitika, mely részleteiben változott ugyan a század folyamán, de lényegében nem, a magyarországi iparosodást igen megnehezítette. 1770 körül már Magyarország kivitelének 87%-a Ausztriába ment, behozatalának 80%-a pedig Ausztriából származott. 1767-ben a magyarországi kivitel 52%-a élőállatból, 26%-a növényi élelmiszerből, főleg gabonából, 16%-a bőrből, gyapjúból, 5%-a pedig dohányból állott, ami tükrözi ugyan a magyar mezőgazdaság belterjesebbé válását, ugyanakkor azonban elárulja a Sziléziával és Lengyelországgal korábban folytatott virágzó borkereskedelem hanyatlását s általában Magyarország ipari elmaradottságát. A behozatal 80%-a ipari áru (55%-ban textil) volt, a további 20% nagy részét gyarmatárúk, az uralkodó osztály és a városi polgárság fogyasztásában egyre jobban teret hódító tea, kávé, cukor, kakaó, déligyümölcs és a hagyományos fűszerfélék tették ki.

A felvilágosodott abszolutizmus. Ebben a helyzetben a felvilágosodott abszolutizmus 1760 után beköszöntő politikája is csak egyoldalúan, a mezőgazdaság bizonyos fokú fellendítésében érvényesült Magyarországon. A királynőt a francia felvilágosodás hatása alatt álló tanácsosai meggyőzték, hogy a birodalom gazdasági és kulturális elmaradottságán csak olyan reformokkal lehet segíteni, amelyek fokozzák a széles néptömegek anyagi jólétét s ezzel adózási képességét, egyúttal pedig leszerelik a feudális elnyomás elleni forradalmi mozgalmakat. Ez a törekvés Mária Terézia alatt a már említett úrbéri rendeletben, az egészségügy megjavításában, árvaházak, szegényházak létesítésében, az oktatásügy központi szabályozásában és állami felügyelet alá vonásában („Ratio Educationis” — 1777) nyilvánult meg.

II. József (1780—90) a Habsburg-birodalom politikai egységesítésének alapelvevé a felvilágosodott abszolutizmust tette. Reformterveinek legfőbb akadályá a

Mária Terézia-tallér

magyar rendi önkormányzat volt, ezért nem koronázta meg magát magyar királlyá, és nem hívott össze országgyűlést. Rendeletei egyik csapást a másik után mérték a rendi kiváltságokra. A katolikus egyházat állami felügyelet alá vonta, kivette kezéből a cenzúrát, a szerzetesrendek nagy részét feloszlatta, s vagyonukból közoktatási alapot létesített. Türelmi rendeletével vallásszabadságot és közhivatalviselési jogot biztosított a protestánsoknak és a görögkeletieknek. A nép rokonszenvének növelését szolgálta az 1785. évi jobbágyrendelet, mely a paraszt számára szabad költözést és pályaválasztást tett lehetővé, s egyben tilalmazta, hogy földjéről elűzzék. Az örökös jobbágyország intézménye ezzel gyakorlatilag megszűnt, de a földesúr tulajdona és a feudális szolgáltatások fennmaradtak. A nemesség ellenkezett, de a Horia által vezetett erdélyi román parasztfelkelés okozta rémületében nem merte a jobbágyrendelet végrehajtását megakadályozni.

II. József gazdaságpolitikája bizonyos mértékig szabadabb utat engedett a magyarországi manufaktúrák működésének, ami újabb üzemek egész sorának keletkezését tette lehetővé, most már igen gyakran városi polgárok tőkéjével is. A fellendülés nemcsak az új alapítások nagy számában, hanem technikai újításokban is megmutatkozott. Az angol ipari forradalom textilgépeit feltalálásuk után néhány évvel már Magyarország textil-manufaktúráiban is alkalmazták, sőt kísérlet történt textilgép-gyártó üzem létesítésére is. A további fejlődés legfőbb akadályá, a gyarmatosító vámpolitika azonban lényegileg nem változott. Mint már Mária Terézia, II. József is arra hivatkozott a vámszabályzat megváltoztatását kívánó magyar politikussal szemben, hogy a magyar feudális uralkodó osztály személyi adómentessége miatt Magyarország

túlságosan keveset vállalt a birodalom anyagi terheiből, ezért az így előálló egyenlőtlenséget a vámpolitika fenntartásával kell ellensúlyozni.

A megyei önkormányzat megszüntetése és centralizált igazgatási apparátussal való felcserélése, a nemesi adózás bevezetését megelőző birtokösszeírás elrendelése, végül a latin helyett a német hivatalos nyelv bevezetése a magyar arisztokráciát és nemességet is szembefordították II. Józseffel, még a zömükben protestáns művelt nemesek nagy részét is, akik eleinte lelkesen szolgálták reformpolitikáját. Mivel egyidejűleg Belgiumban is zavargások törtek ki, s a törökök ellen indított háborúban is kudarcok érték a császári hadsereget, II. József kénytelen volt engedni. 1790-ben, néhány héttel halála előtt, a vallási türelmi rendelet és a jobbagyrendelet kivételével visszavonta reformjait.

A magyar felvilágosodás mozgalma. II. József és a magyar rendiség összeütközésében, a dinasztia és a magyar uralkodó osztály kompromisszumának felbomlásában nem egyszerűen a felvilágosodott reformer került szembe a feudális maradisággal. A császár reformpolitikája végeredményben nem segített Magyarország gazdasági kiszolgáltatottságán, s az adott viszonyok között a rendi ellenállás nemcsak a feudális kiváltságokat, hanem az önálló magyar gazdaságpolitika lehetőségeit is védelmezte. S ekkor már sokan voltak az országban, akiknek az utóbbi volt a fontosabb.

Hadik András

A felvilágosodás eszméi behatoltak a magyar társadalomba, s az arisztokrácia és a jobb módú nemesség körén túl különösen az új világi értelmiségben vertek gyökeret. A zömmel paraszti, polgári vagy kisbirtokos nemesi származású papok, tanárok, orvosok, mérnökök, ügyvédek, gazdatisztek, megyei és állami hivatalnokok továbbfejlesztették a magyar tudományt, megvetették az alapjait a tudományos gyűjteményeknek, létrehozták a hazai időszaki sajtót, kidolgozták az ország műszaki fejlesztésének programját. A latin hivatalos és tudományos nyelv által addig háttérbe szorított magyar nyelv ápolását tűzték ki célul a felvilágosult írók: *Bessenyei György* testőrtiszt és társai. A II. József reformjaival szembeforduló rendi ellenállás hatalmas segítőtársat talált a nyelvművelő mozgalomban, a független polgári nemzetért megkezdődő küzdelem pedig az anyanyelvű irodalom által közvetített felvilágosodott eszmékben.

A nyelvi hovatartozás jelentősége Magyarországon az új társadalmi törekvések kibontakozásával párhuzamosan kezdett növekedni, mégpedig annál inkább, minél nagyobb része volt ezekben a polgári rétegeknek és a paraszti tömegeknek. A felvilágosodás a magyaroknál éppúgy, mint a nem magyar népeknél továbbfejlesztette a reformáció korában megszületett anyanyelvű kultúrát, mely a világi értelmiség kezében ébresztője, majd fegyvere lett a nemzeti mozgalmaknak. A nem magyar népek világi értelmiségi rétege, akárcsak a magyar, a 18. század folyamán növekedett meg számban és műveltségben. II. József türelmi rendelete a nem katolikusok előtt is megnyitotta a közhivatalokat, ami a magyar protestánsokon kívül különösen a görögkeleti román és szerb s a protestáns szlovák értelmiség fejlődését mozdította elő. Ez az új értelmiség fogalmazta meg a feudális viszonyok között lassan csírázó polgári törekvések ideológiájaként a nem magyar népek politikai követeléseit is, amire először a II. József halálával bekövetkezett bonyolult, ellentmondásos politikai állapotok adtak indítást és lehetőséget.

A feudalizmus válsága és a reformmozgalom. A Habsburg-abszolútizmus és a magyar rendiség ellentéte a 18. század végén már a feudalizmus válságának jegyében újult ki. A feudalizmus társadalmi-politikai rendje ugyan még érintetlen volt, II. József reformjai is csak korszerűsítették, s nem felszámolását célozták, de a gazdasági fejlődés már feszegette kereteit.

A társadalmi és gazdasági viszonyok. II. József korában Magyarország nyolcmillió lakosságának mintegy 5%-a nemes, pap és értelmiségi foglalkozású, 10%-a városi polgár, 85%-a pedig nagyrészt jobbágysorban élő paraszt volt. Ennek a paraszti népességnek azonban csak mintegy fele rendelkezett jobbágYTELEKKEL, a másik fele szellérekéből állt, akik vagy teljesen föld nélküliek voltak, vagy az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének nagyobb részét elfoglaló földesúri alodiumból rendszerint a jobbágyokénál súlyosabb robot- és terményszolgáltatás fejében kaptak földet.

A mezőgazdasági termelésből kiszoruló vagy abban a nyomorhoz közelálló feltételekkel részt vevő paraszti tömegek potenciálisan hatalmas bér munkás hadsereget jelentettek, de az ország gazdasági helyzete akadályozta a tőkés vállalkozás kibontakozását. A gabona és a gyapjú ausztriai piacának bővülése és a korszerű agrotechnikai ismeretek terjedése megannyi buzdítást jelentettek a majorsági gazdálkodás tőkés átalakítására, s a földesurak tisztában is voltak a termelés színvonalának emelése és a bér munka alkalmazása közötti szoros kapcsolattal. A század végére a nagy uradalmaiban megsaporodott a bér munkások száma. Erre azonban csak a leggazdagabb nagybirtokosoknak volt pénzük, akik a racionalizálással járó befektetések kezdeti nehézségei mellett az osztrák vámpolitika ingadozásaiból, időnkénti gabonakiviteli tilalmaiból származó veszteségeiket is át tudták vészelní. A földesúri gazdálkodás túlnyomó részben a robotra épült, s ennek megfelelően a termelés mennyiségi és minőségi színvonalja egyaránt alacsony maradt.

Ilyen körülmények között a feudális uralkodó osztályra hárult a feladat, hogy a válság megoldását keresse, s magától értendő, hogy megoldási kísérleteiben a feudalizmus konzerválására irányuló tendenciák keveredtek haladó törekvésekkel.

Nemesi ellenállás és a jakobinusok. Az uralkodó osztály változást kívánó rétegeivel és a velük szoros kapcsolatban álló haladó értelmiséggel szemben nagy többségben voltak azok, akik a feudalizmus lehető teljes konzerválását óhajtották.

A jobbágy pártoló és nemesadóztató császár ellen a nemesség elkeseredése a fegyveres felkelés küszöbéig növekedett, s halála után öccsét és utódját, *II. Lipótot* (1790—92) a magyar uralkodó osztály csak úgy volt hajlandó királyának elfogadni, ha megkoronáztatja magát, és biztosítékokat ad a rendi kiváltságok sértetlenségére. Az 1790—91. évi országgyűlést megelőző és végigkísérő politikai röpirat-irodalomban azonban olyan törekvések is jelentkeztek, melyek a lényegében konzervatív nemesi függetlenségi mozgalmat haladó tartalommal igyekeztek megtölteni. *II. József* volt főtisztviselői közül többen a gyarmati vámrendszer eltörlésének kivívására és a hazai ipar fejlesztésére buzdították az országgyűlést. Néhány felvilágosult arisztokrata — köztük *Széchenyi Ferenc*, a magyar nemzeti könyvtár későbbi alapítója — a nemesi adózás bevezetését és a jobbágyi függés szerződéses viszonyra változtatását javasolta. A nemesi és plebejus értelmiség pedig ennél is tovább ment: egyrészt a magyar állam teljes függetlenségét, másrészt a feudális földbirtokviszonyok felszámolását és a tőkés iparosodás előmozdítását követelte. A polgári nemzeti állam programját akkor legvilágosabban *Hajnóczy József* jogtudós, *II. József* egyik közigazgatási főhivatalnok fejtette ki. A vele rokon gondolkozású *Berzeviczy Gergely* a függetlenség biztosítására a Habsburg-ház trónfosztásáért agitált. Ha a belső reformok ügye nem is, az Ausztriától való elszakadás gondolata nagy visszhangot keltett a nemesség körében, és szervezkedés indult meg, hogy porosz se-

II. József trónörökös korában

gítséggel a weimari herceget hívják meg a magyar trónra.

II. Lipót ügyes politikával leggyengébb pontjain támadta meg a nemesi függetlenségi mozgalmat. Meg egyezett a porosz udvarral, ügynökeivel a nemesség ellen izgatta a parasztokat és a városi polgárokat, sőt a szerb és román egyházi és világi vezető réteget is bátorította, hogy területiális rendi jogokat követeljenek maguknak a magyar hatóságok rovására. Az elnyomottak belső mozgalmaitól s a francia forradalom radikalizálódásától megriadt magyar uralkodó osztály mérsékelte kívánságait, és 1791-ben létrejött a dinasztia és az országgyűlés újabb kompromisszuma, ezáltal formailag a korábbiaknál több engedménnyel a rendiség számára. *II. Lipót* elismerte, hogy Magyarország szabad állam, melyet saját törvényei szerint kell igazgatni. *II. József* reformjai közül az országgyűlés a vallási türelmet és a jobbágyok szabad költözését törvénybe iktatta, de ennél tovább nem ment a feudális rendszer változtatása terén. *II. Lipót* hirtelen halála után trónra lépő fia, *I. Ferenc* (1792—1835) még következetesebben folytatta azt a céljaiban régi, de eszközeiben új politikát, mely a magyar rendiséget most már nem megtörni, hanem az aulikus

egyházi és világi nagybirtokos rétegre támaszkodva tehetetlenségében konzerválni akarta, hogy ezáltal a feudális Magyarországot az osztrák gyarmatosítás igájában megtartsa.

A fiatal értelmiségiek kis csoportja, élén Hajnóczyval, a francia felvilágosodás és a francia forradalmi események hatása alatt mozgalmat indított, amelyet 1794-ben *Martinovics Ignác*, hányatott sorsú szerzetesből felvilágosodott reformpolitikussá, abból császári politikai ügynökké, majd újabb fordulattal jakobinus forradalmárrá lett egyetemi tanár szervezett meg. Két titkos Társaságot alapított, az egyiket, a Reformátorok Társaságát, az állami függetlenség kivívására és a nemesi köztársaság kikiáltására; a másikat, a Szabadság és Egyenlőség Társaságát pedig azzal a céllal, hogy az elsőnek a győzelme után a nemességet félretelva és a parasztságra támaszkodva polgári demokratikus forradalmat hajtson végre. Szervezkedésük azonban még a kezdeténél tartott, amikor a császári rendőrség rajtuk ütött. Martinovicsot, Hajnóczyt és öt társukat a törvényes eljárás mellőzésével 1795-ben kivégezték, a többi résztvevőt, köztük a magyar irodalom kiváló tehetségeit: *Kazinczy Ferencet*, *Batsányi Jánost*, *Verseyhy Ferencet* hosszú évekig tartó várfogságra ítélték.

A nemességet a bécsi kormány propagandája, főleg azonban a francia forradalom fejleményei rádobhentették, hogy akaratlanul is a saját kiváltságai ellen irányuló mozgalomhoz nyújtott segédkezet, s most már minden reformtól elzárkózott. A városi polgárságot és a paraszti tömegeket a magyar jakobinusok nem tudták megmozgatni, s a polgári átalakulás ügye hosszú időre ismét csak a haladó nemesi és értelmiségi körök ügye maradt, de a bécsi reakció nyomása alatt nem jelentkezhetett másként, mint a magyar nyelv és a nemzeti kultúra ápolásában.

Konjunktúra és válság. A magyar jakobinusok bukását követő három évtized viszonylagos politikai mozdulatlanságát csak a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé tételéért s a vámpolitika megváltoztatásáért folyó országgyűlési harcok törték meg időnként. A magyar uralkodó osztály nagy többségét nem foglalkoztatták a függetlenség és a társadalmi reform eszméi. A francia forradalom ellen készségesen szavazta meg a jobbágyságot és a jobbágyságot Ferenc királynak és császárnak, mert jól keresett a hadiszállításokon. Mikor Napóleon magyar földre lépett, és felhívta a magyar nemzetet, hogy szakadjon el a Habsburgoktól, a magyar nemesség nem élt az alkalommal az állami függetlenség kivívására, hanem maga is fegyvert fogott a franciák ellen. Ez az utolsó nemesi fegyverbeszállás az 1809. évi győri csatában vereséggel végződött. A nagy dinasztiahűség igazi oka az volt, hogy a háborús konjunktúra óriási keresletet biztosított a magyarországi agrártermékeknek.

Ezután azonban beköszöntött a gazdasági visszaesés. Ennek a következményeit leginkább a kis- és középbirtokos nemesség érezte meg, amelynek néhány jobb módú tagja próbálkozott ugyan gazdaságának racionalizálásával, sőt nemesi bányatulajdonosok pol-

gárokkal szövetkezve megalapították a magyarországi vasipar később nagy jelentőségre jutó két részvénytársasági vállalkozását (Műranyvölgyi Unió — 1805, Rimai Coalitio — 1811), egészében véve azonban a dekonjunktúra leginkább a nemességet sújtotta, mégpedig hitelhiány formájában. A belső tőkeképződés gyengesége miatt számottevő hitelet csak a külföldi, elsősorban osztrák banktőke nyújthatott. Ez azonban tartózkodott a mezőgazdasági hitelnyújtástól, mert a feudális birtokrendszer alapelve, az ösiség, nem engedte meg a nemesi birtok elidegenítését, legfeljebb bármikor visszaváltható zálogba bocsátását, s így a hitelező nem nyúlhatott a nemizető nemesi adós birtokához. A magyar nemesség kénytelen volt uzorakölcsönkhöz folyamodni, s úgy eladósodott, hogy adósságának csupán az évi kamatai megközelítették az ország állami bevételeinek összegét.

A nemesség eladhatatlan árujával és növekvő adósságaival megterhelve most már újra és inkább mint valaha, érezte a Habsburg gazdaságpolitika következményeit. Az 1812. évi országgyűlést, mivel az nem ismerete el a kormány pénzügyi intézkedéseit, az uralkodó feloszlatta és több mint egy évtizedig nem hívta össze. Az abszolutizmus egész súlyával ráfeküdt az országra, s uralmát megszilárdította a Bécsi Kongresszuson (1815) létrejött Szent Szövetség rendszere, mely a magyar nemesség számára a háborús konjunktúra végleges elmúlásával együtt politikai tevékenységének gúzsba kötését is jelentette. De a húszas évek elején az európai forradalmi mozgalmak kiújulásának hatására Ferenc császárnak — mint Európa egyik „zsandárának” — pénzre és katonára volt szüksége. A magyarországi megyék megtagadták, hogy az országgyűlés hozzájárulása nélkül adót és újoncot adjanak. 1825-ben össze kellett hívni az országgyűlést.

Széchenyi István reformmozgalm. Az 1825. évi országgyűlésen lépett fel a polgári reformmozgalom első vezére és programadója: egy nagy műveltségű, sokat utazott nagybirtokos arisztokrata, *Széchenyi István*. Széchenyi, aki mint birtokát korszerűen berendezni akaró gazda került szembe a hitelproblémával, felismerte, hogy a maga és osztálya nehézségei a feudális termelési mód válságában gyökereznek. 1830-ban megjelent „Hitel” című munkájában a nemesi birtok költötségének eltörlését, a szabad birtokforgalom bevezetését sürgette, ami egyet jelentett a nem nemesek birtokszerzésének megengedésével. Az így megnyíló hitel lehetővé teszi majd a feudális birtok kapitalista mezőgazdasági üzemmé szervezését a modern termelési technika, elsősorban pedig a robotot felváltó bér-munka alkalmazásával. Mindez a birtokos osztály jól felfogott érdekének felelt meg, de egyúttal az ország gazdasági-társadalmi fejlődésének akkor egyedül járható útját is jelentette. Széchenyi európai látóköre és izzó hazafisága az osztályérdeket nemzeti programmá szélesítette. A jobbágytömegek nyomora az ő szemében nemcsak a belső forgalom növekedését, a kapitalista fejlődést gátló gazdasági tényező, hanem felháborító embertelenség is volt, melyet nem szűnt meg ostromozni. A parasztot a nemzet tagjának, sőt „remé-

nyének és fenntartójának” tekintette, s ezért szállt síkra a törvény előtti egyenlőség, a szabad birtokszerzés és a jobbágyterhek — de nem a földtulajdon — pénzbeli megváltása, tehát a szabad bérleti rendszer mellett.

Az arisztokratától a jobbágyig minden magyart magában foglaló s — ha nem is egyenlő mértékű — polgári jogokban részesítő nemzet koncepcióját Széchenyi fogalmazta meg először olyan átfogóan, hogy abban a gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulás minden kérdése több-kevesebb következetességgel benne foglaltatott.

Egy kérdésben azonban mindvégig tartózkodó álláspontot foglalt el: óvakodott felvetni a dinasztia és a nemzet kapcsolatainak revízióját, a nemzeti függetlenség követelését. Az ország tőkeszegénysége miatt gazdasági reformjait az osztrák tőke támogatásával akarta végrehajtani, s reménykedett abban, hogy a közjogi viták kikapcsolásával a bécsi udvart legalábbis jóindulatú semlegességre tudja bírni a belső átalakulás ügyében.

Sokoldalú, fáradhatatlan gyakorlati reform-tevékenysége elsősorban gazdasági és kulturális téren érvénye-

sült, s ezen belül is főleg a nagybirtok tőkés termelőüzemmé való átalakítására irányult. A reformeszmék terjedésének előmozdítására létrehozta az angol klubok mintájára a kaszinókat; a mezőgazdaság fejlesztésére a Magyar Gazdasági Egyesületet és a lóversenyeket. A mezőgazdasági termékek értékesítését akadályozó rossz közlekedést akarta javítani azzal, hogy kezdeményező szerepet vállalt a dunai és balatoni gőzhajózás, a köszénbányászat és a vasútépítés megindításában, a Tisza és az Al-Duna szabályozásában. A mezőgazdaságot korszerű eszközökkel ellátó, termékeit feldolgozó, szállításukat megkönnyítő ipar fejlődésére is kiterjedt érdeklődése: gőzmalom, vasöntő, mezőgazdasági gépgyár és hajógyár létesítésén fáradozott.

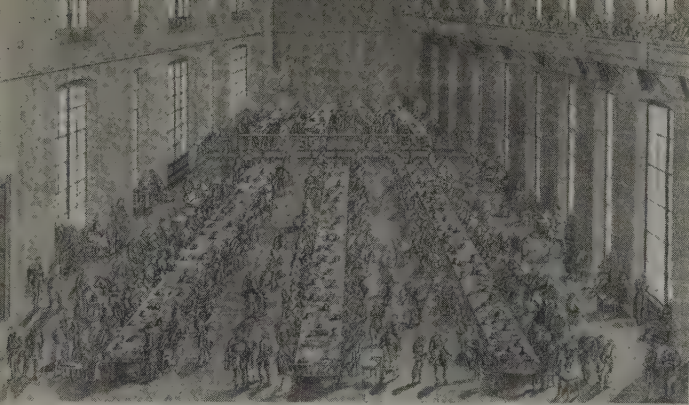
Első közéleti szereplése 1825-ben az volt, hogy egy évi jövedelmét felajánlotta a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására, s később is buzgón pártfogolt minden kulturális vállalkozást, elsősorban a nemzeti színjátszást. Ha elítélte is a nemesség által hangosan követelt erőszakos magyarosítást, a polgárosuló Magyarországon magyar nemzeti szupremáciát kívánt mint a politikai egység biztosítékát. „Magyarosítani és

Martinovics Ignác és társai kivégzése Budán a Vérmezőn (1795)

Vermuthung über die Landesverbrechen bei
der Hinrichtung. Dann wird die Leiche auf einen
Sarg gelegt.

Am 20. März 1795 geschah eine
Hinrichtung in der Stadt Buda. Die Leiche wurde
auf einen Sarg gelegt.

Alsóházi ülés a pozsonyi országgyűlés

egyesíteni”, kifejezteni a nyelvi és nemzeti sajátosságokat, s ehhez minden erőt központosítani: ezt tekintette programja lényegének, s ezt akarta mintegy megtestesíteni a hiányzó főváros kifejlesztésével. Széchenyi felépésekor Pest már az ország legforgalmasabb városa volt, de lakossága mindössze 50 000 fő; a „főváros” történelmi címét viselő, de a helytartótanácson és az egyetemen kívül úgyszólván semmiféle országos jellegű intézménnyel nem rendelkező Budáé pedig csak félszázi. A két városból egyet, igazi fővárost teremteni, s az ország gazdasági és kulturális központjává tenni — kedves terve volt Széchenynek. Az ő kezdeményezésére indult meg a két partot összekapcsoló első állandó híd, a Lánchíd építése, mint ahogyan ő használta elsőnek a Budapest nevet is.

Széchenynek halhatatlan érdeme a bátor kiállítás, a reformok egységes koncepcióba foglalása és megvalósításuk tevékeny munkálása. A nemesi reformmozgalom azonban, amelyet ő ébresztgetett, úgyszólván már megindulása pillanatában túl is haladt rajta, s az átalakulás két döntő kérdésében, a jobbágyszabadság és az állami függetlenség vonatkozásában az övének messze több követelésekkel lépett fel. Ez érthető is, mert a nemeseket a feudalizmus válsága és a gyarmati helyzet erősebben szorongatta, mint a nagybirtokos arisztok-

Felsőházi ülés a pozsonyi országgyűlésen

ráciát, s ezért a reformmozgalom igazi hajtóerejévé a birtokos nemesség vált.

A jobbágyság és az örökváltság. Az ekkor már mintegy 12 millió lakosú Magyarország 700 000 nemese és 600 000 városi polgára mellett az óriási többséget kitevő, részben nem magyar anyanyelvű parasztság a teljes jogtalanság és a növekvő nyomor állapotában nem léphetett fel a politikai küzdőtéren a maga érdekeinek védelmében, sőt nem is igen tudott a sorsa körül folyó vitáról. De pusztán a létével és ösztönösen kirobbanó megmozdulásaival állandóan figyelmeztette a nemességet, hogy forrongó vulkán tetején él, melynek kitörése bármely pillanatban elsodorhatja.

Ha bárkinek kétsége lett volna még afelől, hogy a paraszti tömegek sorsa elviselhetetlen lett, kinyithatta szemét az 1831. évi úgynevezett koleralázadás. A járvány megfékezésére irányuló, de nemegyszer ügyetlenül végrehajtott hatósági intézkedések (vesztésgár, fertőtlenítés) több bajt hoztak, mint hasznot, s végső elkeseredésbe sodorták az amúgy is legnyomorultabb északkeleti megyék szlovák és magyar jobbágyalakosságát. Több száz falu népe kelt fel, és töltötte ki bosszúját a földesurakon és tisztviselőikön, s követelte a feudális terhek megszüntetését. A császári katonaság vérbe fojtotta a felkelést, de hatása így is óriási volt; még makacsabbá tette a feudális rendszerhez görcsösen ragaszkodókat, s még sürgetőbbé tette a reformokat annak hívei számára, akiket az Európa-szerte fellángoló forradalmak, különösen pedig a közvetlen szomszédságban kitörő lengyel szabadságharc is bátorítottak.

Az 1832—36. évi hosszú országgyűlésen a nemesi reformpárt — élén *Kölcsey Ferenc*cel, Zala vármegye követével — nem kisebb horderejű javaslatot terjesztett elő, mint hogy a jobbágy szolgáltatásait és földjét, melyen gazdálkodik, a földesurától pénzen válthassa meg. Az örökváltság egyrészt a kínzó hitelproblémát enyhítette volna, mert a földesurak a jobbágyoktól kapott pénzt gazdaságuk korszerűsítésére fordíthatták volna, másrészt első lépés lett volna a sokat hangoztatott „nemzeti érdekegyesítés” felé. Így fogta fel a kérdést Széchenyi barátja, *Wesselényi Miklós* erdélyi arisztokrata is, aki az országgyűlés főrendiházában szinte egyedül állt ki az örökváltság mellett. Az országgyűlés nemesi alsóháza, nem kis küzdelemben az erős konzervatív táborral megszavazta az örökváltságot, s a főrendiház sem merte nyíltan elvetni. A király azonban visszaküldte a törvénytervezetet, s a bécsi kormány erőszakkal, intrikával elérte, hogy az ügy végül az országgyűlésen is elbukott.

Az úgynevezett hosszú országgyűlésen került előtérbe a fiatal ügyvéd, újságíró, *Kossuth Lajos* neve, aki a reformokat népszerűsítő „Országgyűlési Tudósítók”-at szerkesztette. Ennek kópiái a cenzúra megkerülésével jutottak el a megyékbe, és jártak kézről-kézre.

A nemzetiségek. Magyarországon 1844-ig a hivatalos nyelv nem a magyar volt, hanem a latin. A magyar nemesség a magyar nyelv terjesztésében a megyei igazgatás kényszerítő eszközeit is igénybe vette. A magyarosítási akciók csak a városokban vezettek eredményre, ahol a

német anyanyelvű polgárság tekintélyes része önként csatlakozott a magyar reformmozgalomhoz, mert ennek győzelmétől a maga gazdasági felemelkedését is várta. A hazai németek közül egyedül az erdélyi szászok fordultak élesen szembe nemcsak a magyarosítással, hanem a magyar reformmozgalommal is. A szász patriciusréteg ugyanis a polgári átalakulás előnyeivel együtt meg akarta őrizni középkori kiváltságait is. A magyar nemesi reformpolitikások abban reménykedtek, hogy a nem magyar jobbágság ellenállás nélkül elmagyarosodik cserében a feudális terhektől való megszabadulásért. Hangjuk azonban el sem hatott a nem magyar tömegekhez, nemcsak azért, mert a nem magyar jobbágság a magyar nemességben elnyomóját látta, s nem érzett iránta bizalmat, hanem azért sem, mert a magyar reformmozgalom kibontakozása idején már harcra készen állt egy nem magyar értelmiségi réteg is, mely ugyanúgy a polgári átalakulásért lelkesedett, de szembe fordult a magyarosítási törekvésekkel.

A nemzetiségi mozgalmak vezetői támaszt kerestek maguknak a magyarok ellen. A bécsi udvar hallgatólagos beleegyezése mellett ilyen támasznak elsősorban az országhatárokon túl élő néptestvéreik kínálkoztak. A magyarországi horvátok és szerbek a török elnyomás alól nemrég felszabadult szerb állam, a románok a dunai fejedelemségek, a szlovákok a csehek, a ruszinok a cári Oroszország felé kezdtek tájékozódni. Ezek a kapcsolatok eleinte kulturális jellegűek voltak, de hamarosan politikai élt kaptak. A magyar reformmozgalom vezetői a szláv nemzetiségeknek a szomszédos testvérnépek iránt megnyilvánuló szolidaritásában a magyar állam szétbomlására s ezzel a reformtörekvések bázisának szétbomlásztására törő reakciós pánszlávizmust látták.

A nemzeti mozgalmak összeütközésének végzetes fordulatot adott az, hogy Ferenc császár 1835-ben bekövetkezett halála után utódjának, a gyengeelméjű, erélytelen *V. Ferdinánd*nak a kormányzatában az egyre nagyobb befolyáshoz jutó Kolowrat államtanácsos a nem magyar népek nemzeti mozgalmait igyekezett kiharcolni a magyar reformerek ellen. A magyar reformmozgalom ezzel két tűz közé került. Megindult a „nyelvharc”, amelybe a negyvenes években az ország minden nem magyar népének értelmisége bekapcsolódott. A folyóiratok és röpiratok százai hintették mindkét oldalról a magyarok és a többi nép között a gyűlölködés magvait.

Kossuth Lajos a reformmozgalom élén. A bécsi kormány megpróbálta erőszakkal is eltiporni a reformtörekvéseket. Alighogy véget ért 1836-ban az országgyűlés, Wesselényit, az ellenzék egyik vezetőjét, felségértés vádjával perbe fogták, bebörtönözték, majd az országgyűlési jogászfűjság vezéreit ítelték el, végül Kossuth Lajost, az alsó tábla tagját, a bécsi kormány szemében a „fő felbujtót” is fogságba vetették. A bécsi terrorintézkedésekre országos felháborodás volt a válasza, s az 1839–40. évi országgyűlés nem volt hajlandó tárgyalni addig, amíg az udvar amnesztiát nem adott az elítélteknek. Háromévi fogság után Kossuth is kiszabadult a börtönből, ahol megfeszített munkával tanult

Széchenyi István

és tervezgetett, hogy élére álljon a reformmozgalomnak. 1840-ben elvállalta az újonnan meginduló „Pesti Hírlap” című napilap szerkesztését, és ebben a kormány sem akadályozta meg, abban a hiszemben, hogy nyilvános tevékenységét jobban ellenőrizheti, s cenzúrával fékezheti. De Kossuth zsenialitásával szemben a cenzúra tehetetlennek bizonyult; az újság minden sora, a vezércikktől a legapróbb hírig a feudális rendszer hanyatlását leplezte le, és a változás szükségét hirdette.

Kossuth a „Pesti Hírlap”-ot arra használta fel, hogy részleteiben kifejtse, minden oldalról megvilágítsa a független polgári nemzeti államnak a kor liberális eszmevilágához igazodó magyar koncepcióját. Ennek középpontjában, akárcsak Széchenyinél és köznemesi követőinél a nemzeti egység, az „érdekegyesítés” állt, de jóval következetesebb megfogalmazásban. A politikai egység az ő számára nem kevesebbet jelentett, mint az ország kormányzati egységének megteremtését s annak érdekében Magyarország és Erdély unióját, továbbá az egységes magyar politikai nemzet megteremtését, a nem magyar népek területi és politikai különállásának kizárásával. A politikai egységet elsősorban az abszolutista reakció elleni harc nélkülözhetetlen bázisának, távolabbi perspektívában pedig a polgári állam létfeltételének tekintette.

De mint a magyar nemesi reformerek általában, Magyarország jövőjét csak a magyar nemzeti hegemonia

biztosításával tudta elképzelni, kibékíthetetlen ellentétbe jutva ezzel a nem magyar népek nemzeti mozgalmainak haladó szárnyával is, amellyel pedig osztozott abban a nézetben, hogy a feudalizmus elleni politikai egységet csak a jobbágyfelszabadítással lehet megteremteni.

Világosan felismerte Kossuth azt is, hogy nem elég a mezőgazdaság kapitalista fejlődése előtt megnyitni az utat. Saját ipar nélkül a nemzet „félkarú óriás”. Iparfejlesztési propagandájának hatására 1842-ben megrendezte az első magyar kiállítást az 1841-ben megalakult Iparegyesület. Minden rendelkezésére álló eszközzel segítette, bátorította ipari üzemek alapítását. Bátisan felvetette Kossuth a központi kérdést: az Auszriától való politikai és gazdasági függés felszámolásának szükségét. Ebben is a lényegret ragadta meg, amikor a magyar fejlődést elősegítő védővámrendszer bevezetését követelte. „Politikai függetlenség ipari függetlenség nélkül nem egyéb, mint ábránd” — hirdette, de a bécsi udvar gazdaságpolitikája is éppen ezen a felismerésen alapult. A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemzeti mozgalom között az élethalálharc egyre elkerülhetetlenebbé vált.

A parasztság hatalmas erőtartálékával, melyet azonban a nemesi reformerek még nem mertek mozgósítani, a polgárság és a közép- és kismemesség aktív támogatásával a reformmozgalom valóban nemzeti méreteket kezdett ölteni, és vezetőinek akarata ellenére is forradalmi feszültséggel telítődött.

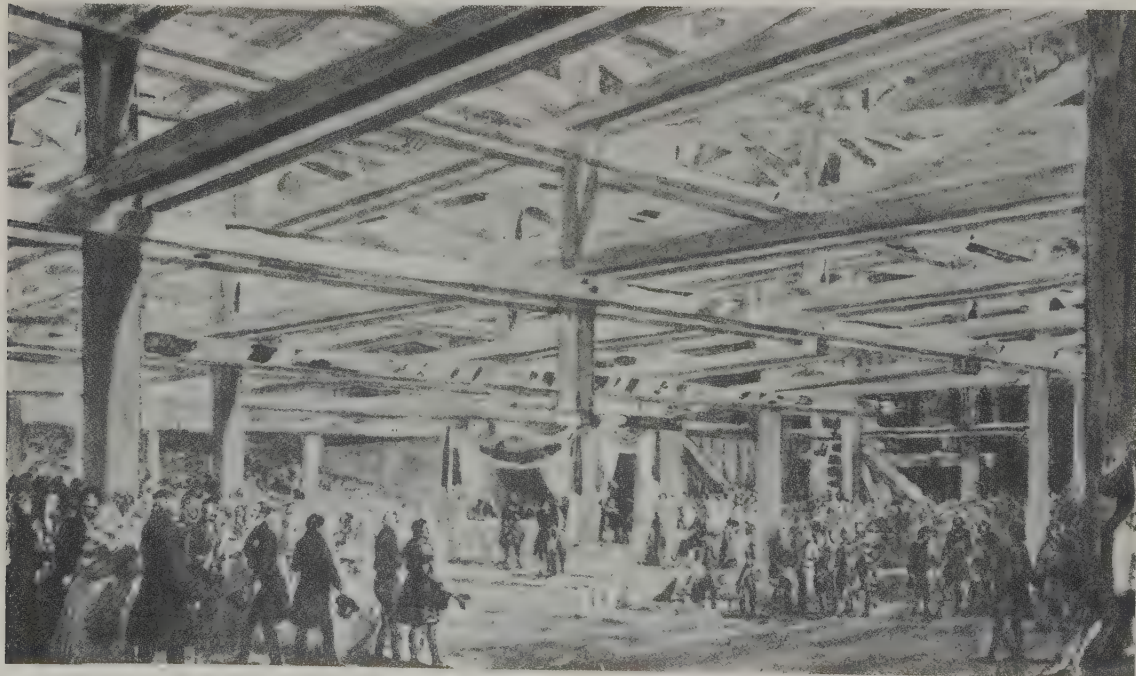
Széchenyit aggodalommal töltötte el a reformpolitika radikalizálódása. Attól félt, hogy Kossuth a Habs-

burgok elleni harcba viszi a nemzetet; ennek vége szerint csak bukás lehetett. Hírlapi cikkekben, röpiratokban éles vita folyt le közöttük, amelyből Kossuth, a maga igazát bizonyítva, megnövekedett népszerűséggel került ki. Melléje állottak Széchenyi barátai és követői közül olyanok is, mint Wesselényi vagy a jó módú középbirtokos nemesség vezére, Deák Ferenc.

A reakció támadása és a liberális ellenzék szervezkedése. A reakció erői megszerveződtek. Az udvar ellentámadásba ment át. Magyar konzervatív arisztokraták vállalták a liberális ellenzék visszaszorítását. Mezőgazdasági hitelszervezet és közlekedés-fejlesztés ígéretével, az akkor már az osztrák ipar számára feleslegessé vált vámhatár eltörlésének propagandájával, s mivel ez nem volt elég, megfélemlítéssel, a megyék élére kinevezett királyi biztosok által sikerült is átmenetileg megfogyasztani a reform táborát. Kossuthtól elvették a „Pesti Hírlap”-ot, sőt maga Metternich próbálta őt lekenyerezni. Kossuth azonban megalapította a Védegyletet, mely hamarosan országos mozgalommá szélesedett. Tagjai kötelezték magukat, hogy csak magyar árut vásárolnak. A Gyáralapító Társaság volt hivatva a nemzeti iparvédelmet iparfejlesztéssel alátámasztani. Az akció nem ért el — a politikai hatalom birtokán kívül nem is érhetett el — számottevő gazdasági eredményeket, annál nagyobb volt azonban politikai hatása.

A liberális ellenzéken belül ellentétek merültek fel a reformpolitika követendő lépéseit illetően. A nemzeti mozgalom derékhadát jelentő középbirtokos nemesek, Deák Ferencel az élükön, enyhíteni akarták a feszült-

A Lánchíd alapkövetétele. Korabeli akvarell

Batthyány Lajos, Magyarország első felelős kormányának miniszterelnöke — Eötvös József — Deák Ferenc

séget, s az udvar ellenállását kevésbé kihívó, mérsékelt előrehaladás mellett foglaltak állást. Náluk tovább akart lépni az *Eötvös József* körül kialakult úgynevezett centralista értelmiségi csoport, mely 1844-től kezdve átvette a „Pesti Hírlap”-ot és annak hasábjain fejtette ki nézeteit. A centralisták széles európai látókörrrel rendelkeztek, és következetesen liberális felfogást képviseltek. A polgári átalakulást valóban a polgári érdekeknek megfelelően, a feudális rendszer teljes felszámolásával akarták végrehajtani. Ezért nemcsak a feudális abszolutizmussal, hanem a rendi ellenállás fellegvárával, a megyeszervezettel is élesen szembefordultak. Ugyanakkor ragaszkodtak a Habsburg-birodalomhoz fűződő kapcsolatok fenntartásához, még a nemzeti függetlenség korlátozásával is.

Kossuth politikáját mind a nemesi jobboldal, mind a centralisták szemében is hovatovább igazolta a bécsi udvar hajthatatlansága. A liberális ellenzéknek egységes szervezetre és programra volt szüksége, hogy fel tudja venni a harcot a katonai terrort, vesztegetést, bomlasztó aknamunkát alkalmazó reakcióval. Kossuth fáradhatatlan agitációja és Deák Ferenc ellentéteket ki-egyenlítő hajlékonysága létrehozta az Ellenzéki Pártot, melynek elnöke a Kossuth programjához közelálló *Batthyány Lajos* liberális arisztokrata lett. A párt 1847 tavaszán kiadta az „Ellenzéki Nyilatkozat”-ot. Ez visszaütöztette a reakciónak azt az állítását, hogy a magyar reformmozgalom a Habsburg-birodalmat fel akarja bomlasztani, de a birodalmi egységen belül az egyenlő elbánást, a politikai és gazdasági függés felszámolását

és a teljes belső önrendelkezést követelte. A társadalmi reform terén sürgősen megvalósítandónak tűzte ki a közteherviselést, a népképviselést, a törvény előtti egyenlőséget, a jobbágyságnak a földesurak kárpótlásával történő felszabadítását és földhöz juttatását, s a szabad földbirtokforgalmat gátló nemesi örökösödési törvényt, az ősiség eltörlését.

Az ellenzék vezetérei még remélték, hogy az udvar legális eszközökkel, országgyűlési határozatokkal engedékenységre bírható. Voltak azonban, akik már látták, hogy a feudális rend és az idegen uralom csak forradalommal dönthető meg. A „Fiatal Magyarország” plebejus-demokratikus forradalmi mozgalma a lángelkű költő, *Petőfi Sándor* körül kezdett szerveződni, s 1845 után egyre élesebb harcot folytatott nemcsak a reakcióval szemben, hanem a reformpolitika megalkuvásai ellen is. Hangadói jobbágy- vagy szegény kisnemes-származású fiatal írók, *Petőfi* mellett elsősorban *Jókai Mór*, *Arany János*, *Vajda János* voltak. Szoros kapcsolatot építettek ki a pesti egyetemi ifjúsággal, melynek vezére a jakobinus, utópista szocialista meggyőződésű *Vasvári Pál* elsőként kezdeményezte a munkások közötti forradalmi propagandát. A „Fiatal Magyarország” szívvél-lélekkel támogatta Kossuthot, de nála jóval radikálisabb célt tűzött maga elé: a népforradalmat, melytől elsősorban a jobbágyrendszer következetes, nemesi érdekektől nem korlátozott felszámolását várta. Ezzel lényegileg azonos koncepciót fogalmazott meg a hányatott sorsú parasztivadék, *Táncsics Mihály* is, amikor felülről való jobbágyszabadítás

Kossuth Lajos

helyett agrárforradalmat hirdetett röpirataiban, ki-
mondva az elvet, hogy a föld azé, aki megműveli.

A nemesi reformmozgalmat végül is a Párizsból ki-
induló és egész Európát elöntő forradalmi hullám moz-
dította el a holtpontról.

**Az 1848—49-es polgári forradalom és a nemzeti sza-
badság harc.** Az 1848-as februári párizsi forradalom
félelemmel vegyes reménységgel töltötte el a pozsonyi
országgyűlés ellenzéki tagjait. Kívívni az óhajtott re-
formokat, s megakadályozni a nemesség vezető szere-
pét elsőprő népföradalmat: ez a két egybefonódó tö-
rekvés vezette őket, amikor kiharcolták Kossuth már-
cius 3-i felirati javaslatának elfogadását, melyben füg-
getlen, felelős magyar minisztérium kinevezése, vala-
mint közteherviselés és az örökváltság törvénybeikta-
tása mellett az abszolút módon kormányzott osztrák
tartományok számára is liberális alkotmányt kértek a
királytól. Az abszolutizmus rendszerének teljes felszá-
molását a magyar alkotmány garanciájának szánták
Kossuthék, de kiállításukkal elősegítették az osztrák
nép forradalmi mozgalmait is.

1848. március 15. Bécsben kitört a forradalom, és
egyidejűleg megmozdult a nép Milánóban, Prágában és
Pesten is. Március 15-én Petőfi, Vasvári és társaik az
egyetemi hallgatók, mesterlegények és vásáros parasz-
tok élén „a nép nevében” elfoglalták a legnagyobb

nyomdát, és kinyomtatták a sajtószabadság első hírnö-
keit, Petőfi forradalmi harcra hívó „Nemzeti Dal”-át
és a Kossuth javaslatán túlmenő, feltétel nélküli job-
bágyszabadságot követelő, 12 pontba foglalt kiáltványukat.
Délután a Nemzeti Múzeum előtt sokezeres népgyűlés
tette magáévá ezeket a követeléseket, amelyekhez a
megrettent városi tanács is csatlakozott, s a forradalmi
ifjúság vezetőinek részvételével megalakította a Köz-
csendi Bizottmányt, az első forradalmi irányító szervet.
A húszezer főre duzzadó tömeg ezután átözlönlött Bu-
dára, és a helytartótanácsot kikényszerítette a politikai
foglyok, köztük Táncsics szabadon bocsátását. Tán-
csicsot diadalmenetben kísérték át Pestre.

Még mielőtt a pesti események híre Pozsonyba érke-
zett volna, az országgyűlésen egyesek már azt terjesz-
tették, hogy Petőfi vezetése alatt parasztnak tízezrei gyüle-
keznek Pest mellett. Március 15-én Kossuth országgyű-
lési küldöttséget vezetett Bécsbe az országgyűlés
kívánságainak elfogadtatására. A küldöttségben Szé-
chenyi is részt vett, aki úgy érezte, hogy kötelessége
Kossuth mellé állni a békés kibontakozás érdekében.
A császárváros forrongó hangulatában, majd a pesti
forradalom hatására az államtanács kénytelen volt bele-
egyezni, hogy Batthyány Lajos önálló magyar kormány
alakítására kapjon megbízást. Az országgyűlés az
arisztokrácia és a főpapság huzavonája ellenére sorra
megszavazta a népképviselői országgyűlésről, a felelős
kormányról, a földesurak állami kárpótlásával történő
jobbágyszabadságról, a közteherviselésről, az egy-
házi tized és az ösiség eltörléséről, a sajtószabadságról,
a vallások egyenjogúságáról, a nemzetőrség felállítá-
sáról, Magyarország és Erdély uniójáról szóló és más,
a nemesi mozgalom által annak idején többnyire mér-
sékeltetebb formában felvetett reformtörvényeket. Ezek
megerősítését az udvar megpróbálta elodáztatni, de a pesti
nép újabb megmozdulása, melynek során már a köz-
társaságot éltető hangok is hangzottak, megtörte az
ellenkezést. A király április 11-én ünnepélyesen szen-
tesítette a forradalmi törvényeket.

A feudalizmus közel ezeréves rendjének alapintéz-
ményei egyik napról a másikra megszűntek, a reform-
mozgalom negyedszázados küzdelme győzelmet aratott.
De a múlt romjait nem lehetett teljesen eltakarítani,
mivel a változást maga a volt feudális uralkodó osztály,
a nemesség hajtotta végre, amely feudális előjogaiból
minél többet igyekezett átmenteni. A forradalmi tör-
vényhozásban így mind a nemzeti függetlenség, mind a
társadalmi reform, főként pedig a nemzetiségi kérdés
tekintetében maradtak következetlenségek és hiányok.

A polgári átalakulás kulcskérdését, a jobbágyszabadsá-
gaditást is felemás módon, a feudális érdekek lehető
megóvásával oldották meg, bár a kelet-európai „felül-
ről” történt jobbágyszabadságoknál a magyar re-
form — éppen mert forradalmi nyomás hatására jött
létre — jóval radikálisabb volt. A jobbágyoktól ugyan
közvetlenül semmiféle kártérítést nem követelt és min-
den kötöttség és csorbitás nélkül bocsátotta tulajdo-
nukba telki (úrbéri) földjüket, a földesurak kártalaní-
tását az államra bízva, a zselléreknek azonban nem

Jókai Mór — Arany János — Vajda János

adott földet. Az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének az idők folyamán majorsági földdé lett kétharmada a volt földesurak polgári magántulajdonába ment át, és alapjául szolgált a félféudális jellegű kapitalista nagybirtok-rendszernek. A liberális eszmék jegyében megalakult magyar kormány legelső és egyben leggyűlöletesebb feladata a csalódott parasztság országszerte fellobbanó mozgalmainak elfojtása volt. A reformpolitikuskok által hirdetett „érdekegyesítés” így súlyos törést szenvedett, s különösen károsan hatott a nem magyar paraszti tömegekre, melyeket a zsellérek kisemmizése és a felszabadítás körül a reakció által kezdeményezett huzavona a nemességgel azonosított magyar nép ellen hangolt.

A nemzetiségi mozgalmak vezetőiben visszatetszést keltett, hogy a forradalmi törvényekben nem esett szó külön nemzetiségi politikai jogokról, a nyelvhasználat biztosításáról és a területi autonómiáról. Először a horvát és a szerb nemesi, nagykereskedői és értelmiségi rétegek mozdultak meg, és hivatkoztak paraszti tömegeikre. A bécsi udvar buzgón szította elégedetlenségüket, és titokban a magyar kormány ellen uszította őket. A nacionalista szenvedélyek elemi kitörése elhallgatatta azt a kevés számú nemzetiségi politikust is, aki a reakció elleni harcban a magyar liberális nemesség mellé akart állni.

A szerblakta déli vidékeken már 1848 tavaszán vérengzésekre, fegyveres összeütközésekre került sor. A karlócai szerb kongresszus, melyen a reakciós Rajačić patriárka elnökölt, kimondta a Magyarországtól független, közvetlen Habsburg-uralom alatt álló szerb vajdaság megalakulását, kiterjesztve jogigényeit magyar-, német- és románlakta területekre is. Horvátországban Jellačić bán, mint a tartomány főtisztviselője,

az udvar titkos rendeletére nyílt fegyveres támadást szervezett a magyar forradalom ellen. Erdélyből is nyugtalanító hírek érkeztek. A fejedelemség háromszáz éves különállás után ismét egyesült Magyarországgal, de a kifejlődött román nemzeti mozgalom kisnemesi, papi és értelmiségi vezetői, valamint a szász nagypolgárság tiltakoztak az ellen, hogy beleegyezésük nélkül döntsenek sorsukról. A román értelmiségiekben, főleg Avram Iancu fiatal ügyvéd radikális körében volt hajlandóság, hogy megegyezésre jussanak az általuk is kívánt reformokat biztosító magyar kormánnyal, ha a májusi balázsfalvi kongresszusukon elhangzott nemzeti követeléseiket teljesítik. Erről azonban a magyar kormány hallani sem akart. A szászok kezdettől fogva az udvarba és az onnan szított ellenforradalomba helyezték reményeiket, mert középkori kiváltságaikat és területi különállásukat csak a feudális reakció győzelme menthette

1848. március 15. a Magyar Nemzeti Múzeum előtt

Nemzeti lobogó az 1848–49-es szabadságharc idejéből

meg. A szlovák nép nevében Ludovit Stúr vezetésével a líptószentmiklósi gyűlés külön szlovák nemzetgyűlést és nemzetőrséget, valamint a szlovák területeken anyanyelvű közigazgatást kívánt.

A magyar kormány, melynek tagjai között a reformmozgalom legnagyobbjai: Kossuth, Széchenyi, Deák, Eötvös szerepeltek, helytelenítette a parasztság és a nem magyar népek szabadságtörökvéseit. A felkelő horvátok, szerbek és románok a soraikból kikerülő határőrezredekre, s azoknak Bécsből irányított osztrák parancsnokaira, sőt a császári hadseregnek a déli és keleti vidékein állomásozó egységeire is támaszkodhattak a csekély számú magyar nemzetiség és néhány magyar ezred ellenében. Ezt a nehéz helyzetet még súlyosabbá tette a magyar kormány számára az, hogy tagjai között sem volt meg az egyetértés. Maga a miniszterelnök és a kabinet többsége nemcsak a nemzetiségi mozgalmakat, hanem általában a paraszti elégedetlenséget is el akarta csendesíteni, s mindent megtett a radikális irányzatok háttérbe szorítására, amihez a cenzusos választási törvény és a hírlapalapítást magas anyagi biztosítékhoz kötő sajtótörvény szolgáltatta az eszközöket. Kossuth, aki a fenyegető ellenforradalommal szemben a forradalom társadalmi bázisát akarta szélesíteni, elszigetelődött minisztértársai között. A liberális nemesség körében pedig egyesek már az ellenforradalommal való kiegyezés útját kezdték keresni.

A nemzeti szabadságharc. A kormány ingadozásaival, a megalkuvás hangulatával Kossuth szállt szembe. Az első népképviselői országgyűlésen, amely tulajdonképpen a nemesség képviselte volt, gyűjtő hatású beszédben tárt fel az ellenforradalmi veszélyt, és kétszáz-ezer újonc megszavazását kérte. De alighogy megvetették az önálló magyar hadsereg alapjait, a bécsi kormány a „Pragmatica Sanctio”-ra hivatkozva magyar katonákat követelt az olasz forradalmi mozgalmak elfojtására. Az országgyűlés többsége visszariadt a Habsburgoknak való ellentmondástól, s csak a *Madarász József* és *Perczel Mór* vezetése alatt álló, de kisebbségben levő radikális baloldali képviselők tiltakozásától támogatva sikerült Kossuthnak olyan határozatot elfogadtatnia, mely formailag igenlő, gyakorlatilag azonban tagadó választ adott Bécsnek. Ezek után hiába próbálkozott Batthyány és Deák személyesen meggyőzni az udvari köröket a magyar kormány meggyezési szándékairól. Bécsben már kezdettől fogva

Táncsics Mihály és kiszabadítása a börtönből

elhatározták a forradalmi vívmányok visszavonását és Magyarország fegyveres leigázását, s csak a kedvező alkalomra vártak, amit a párizsi forradalmi mozgalom gyengülése, az európai reakciós erők összefogása és az olaszországi forradalom augusztusi veresége meg is hozott. Jellačić szeptember 11-én 45 000 főnyi hadsereg élén átlépte a Drávát.

Batthyány, aki az utolsó pillanatig közvetíteni próbált a magyar országgyűlés és Bécs között, kilátástalannak ítélve a helyzetet, lemondott. Minisztertársai közül Széchenyit elborult elmével Döblingbe vitték, és Eötvös külföldre távozott. A végveszély óráiban megint Kossuth ragadta magához a kezdeményezést. Bátorsága, mellyel a válságos pillanatokban a széles néptömegekre mert támaszkodni, megmentette a forradalom ügyét akkor, amikor az Európában mindenütt hanyatlásnak indult. Kossuth toborzó körútra indult az Alföldön, s gyűjtő szavára a parasztság tízezrével kelt fel és özönlött a táborokba, hogy megvédelmezze nehezen elnyert és szűkmarkúan mért szabadságát. A lelkesedés átragadt a maroknyi harcoló seregre is, mely szeptember 29-én Pákozd mellett első győzelmét aratta Jellačić felett. A bán fegyverszünetet kért, és futva menekült az országból, visszamaradt seregrészeit a nemzetőrök és a kaszára-kapára kapó parasztság semmisítette meg.

A császári hadsereg nagy koncentrált támadását a bécsi nép október 6-i forradalma tartóztatta fel. A magyarok ellen induló csapatok egy része megtagadta az engedelmességet, s a polgári lakossággal együtt lesze-

Kossuth toborzó beszéde Cegléden, 1848. júniusában

relte a többit. Az udvar elmenekült, s a forradalmi Bécs lelkesen várta a Jellačićot üldöző magyar hadsereget. A magyar politikai és katonai vezetés újra megtorpant a Habsburgokkal való nyílt szakítás előtt. A té-

Petőfi Sándor — Vasvári Pál

A pákozdai győzelem, 1848. szeptember 29.

továzásban értékes napok, hetek teltek el, s amikor mégis megindult a támadás, már késő volt. Közben Windischgrätz herceg nagy hadsereget vont össze Bécs körül, és a magyar csapatok október 30-án Schwechatnál vereséget szenvedtek a túlerőtől; ez a bécsi forradalom sorsát is megpecsételte.

A magyar országgyűlés még a szeptemberi fordulat, az ellenforradalom nyílt támadása után sem határozta el magát a Habsburgokkal való szakításra, mivel az alkotmányosságot a végletekig meg kívánta őrizni. A politikai vezetésben döntő súllyal rendelkező közép-birtokos nemesi réteg biztosítani akarta ugyan a számára kedvező forradalmi vívmányokat, de félt a parasztság és a nemzetiségek mozgalmaitól. Ezért a legális álláspontjára helyezkedett, s azután is ragaszkodott a király és a nemzet törvényekben leszögezett kapcsolatához, amikor azt már Bécsben nyilvánvalóan semmibe vették. Azt az illúziót, hogy az udvarral a király által szentesített törvények alapján tartós kompromisszumot lehet kötni, leleplezte nemcsak Jellačić támadása, hanem ezzel egyidejűleg az országban állomásozó császári hadtestek parancsnokainak ellenforradalmi fellépése is. Október folyamán a délvidéki császári haderők a szerb felkelőkhez csatlakoztak, Erdélyben pedig Puchner főhadparancsnok nemcsak maga lépett fel ellenségesen, hanem megszervezte a román és a szász ellenállást is. A román és a szász népfelkeléssel megerősített császári seregek november folyamán kiszorították Erdélyből a csekély számú magyar haderőt, csak a székelyek ellenállását nem tudták megtörni.

December 2-án a reakciós udvari körök lemondatták V. Ferdinándot, s helyébe az ifjú *Ferenc Józsefet* tették császárrá, akit nem kötöttek elődjének ígéretei. Parancsára a horvát, osztrák, morva és galíciai határon a Windischgrätz herceg főparancsnoksága

alá helyezett császári csapatok egyidejűleg támadásra indultak.

Kossuth kezdettől fogva látta, hogy Béccsel egyezkedni nem lehet. Ebben a meggyőződésében osztozott az országgyűlés radikális, baloldali kisebbsége is, mely teljes erővel támogatta őt a honvédelem megszervezésében. Kossuth, mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke, fáradhatatlan agitációval és szervező munkával meggyőzte az országgyűlés többségét a fegyveres ellenállás szükségességéről és lehetőségéről, újabb néptömegeket gyűjtött a szabadságharc zászlói alá, és munkatársaival megszervezte az önálló magyar hadiipart. Úgyszólván hetek alatt talpraállt a forradalmi magyar hadsereg, készen arra, hogy felvegye a harcot a minden oldalról betörő ellenséggel.

Ugyanakkor a Honvédelmi Bizottmány mindent megtett, hogy nemzetközi támogatást szerezzen a szabadságharcnak. Már a Batthyány-kormány elküldte *Szalay Lászlót* a német birodalom frankfurti gyűlésére és *Teleki Lászlót* a köztársasági francia kormányhoz, de a német és a francia forradalmi erők visszaszorítása, a reakció felülkerekedése miatt semmit sem értek el. Sikertelenül járt Szalay novemberben Londonban is. Lord Palmerston fogadni sem akarta, s 1849 elején az újabb megbízott, *Pulsky Ferenc* is csak magánemberként beszélhetett vele. Az angol külpolitika érdekei a Habsburg-monarchia fennmaradását kívánták, s ezen nem változtatott az, hogy a magyar polgári forradalom képviselői Angliához mint polgári államhoz folyamodtak a feudális abszolutizmus ellen. Több reménnyel kecsegtetett a Habsburgok ellen harcoló olasz forradalmi mozgalmakkal s az azokat támogató szárd királlyal való összefogás. Bár 1848 augusztusában Észak-Itáliában győzött a Habsburg-reakció, Velence ellenállt, és novemberben Rómában is kitört a forrada-

lom. A magyar és olasz szabadságmozgalmak együttműködéséről tárgyalt decemberben *Splényi Lajos* Torinóban, s a szárd kormány is küldött Magyarországra követet, Alessandro Montit. Ennek a kapcsolatnak egyetlen konkrét eredménye a Monti által szervezett olasz légió volt.

Olaszokon kívül német, angol, francia és osztrák forradalmárok is siettek a magyarok segítségére, de a legjelentősebb támogatást a lengyelek nyújtották. *Jozef Wysocki* vezetése alatt 3000 főnyi lengyel légió alakult, két kiváló lengyel hadvezér, *Dembinszky Henrik* és *Bem József* pedig a magyar hadsereg szervezésében és vezetésében vállalt fontos szerepet. Heine, Victor Hugo, Ibsen, Browning, Swinburne felemelték szavukat a magyarok mellett, Marx és Engels pedig, bár mélyreható elemzéseikben világosan kimutatták gyöngéit, a magyar szabadságharcotól remélték az európai forradalmak újabb fellendülését. De Európa szellemi nagyságainak és néptömegeinek rokonszenve sem volt elegendő, hogy megmozgassa a nagyhatalmak kormányait a magyar ügy érdekében, mert ekkorra már elült az 1848 elején magasra csapó forradalmi hullám, s az uralkodó osztályok mindenütt megingott hatalmuk helyreállítására törekedtek.

Ebben az elszigetelt helyzetben Európa egyik leghatalmasabb monarchiájának jól szervezett haderejével szemben kellett helytállania a fiatal magyar hadseregnek, melynek legénysége zömében frissen kiképzett parasztokból, tisztikara pedig jórészt a dinasztia iránti hűségre nevelt, múltjukkal nehezen szakító császári tisztekből állt. Ez utóbbiaknak volt tipikus képviselője *Görgey Artúr*, aki a schwechati vereség után a magyar főszerep vezetését átvette. Kezdeti forradalmi erélyével megnyerte katonái bizalmát. Neki kellett volna Windischgrätz főerejét feltartóztatnia, de részben mert nem akarta hiányosan kiképzett seregét kockáztatni, részben mert nyitva akarta tartani a megegyezés lehetőségét, ütközet nélkül hátrált Pestig, majd 1849. január 4-én kiűrtette a fővárost, és észak felé vonult vissza. Így a Dunántúlon ellenállni akaró Perczelnek sem maradt más hátra, mint szintén visszavonulni, és fedezni a Debrecenbe menekülő Honvédelmi Bizottmánynak és országgyűlésnek az útját, majd berendezkedni a Tisza vonalának védelmére.

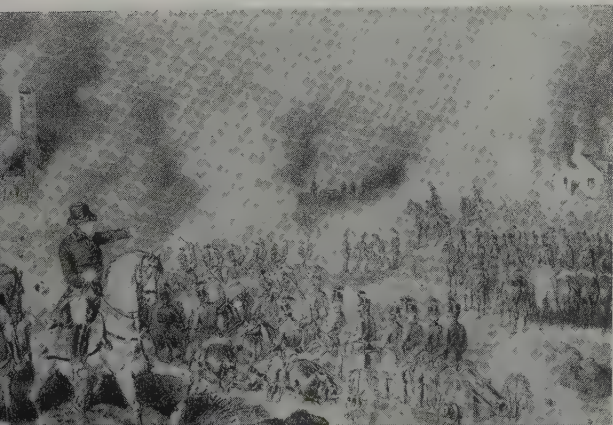
Kossuth azzal, hogy az ingadozókkal és meghódolni készülőkkal szemben kierőszakolta az országgyűlés

Debrecenbe költözését, újra megmentette a forradalmat a korai bukástól. A Pesten maradt néhány vezető politikus, köztük Batthyány és Deák, küldöttséget indított a közeledő Windischgrätzhez, valamiféle kompromisszumban reménykedve. Meg kellett azonban hallaniuk, hogy Bécs csak a feltétel nélküli megadásról akar tudni. Batthyányt békeközlítő kísérlete sem mentette meg a reakció bosszújától. Windischgrätz elfogatta, és a szabadságharc leverése után kivégezték. Deák elkerülte ezt a sorsot, de a szabadságharc további idejére ő is kikapcsolódott a politikai aktivitásból, birtokára vonult vissza. Miután Széchenyi és Eötvös után a nagybeteget, félvak Wesselényi is külföldre távozott, a reformkori liberális ellenzék pártvezérei közül egyedül Kossuth állt szilárdan a forradalom mellett. Forradalmi elszántsága, tömegeket mozgósító szuggesztivitása és szervezőképessége éppen ekkor bontakozott ki teljes nagyságában.

A hadi helyzet igen válságos volt. Puchner Erdély elfoglalása után Nagyvárad (Oradea) felé készült támadást indítani, a Galíciából betört császári csapatok *Klapka* tábornok seregét Tokajig szorították vissza, Perczel a Tiszánál próbálta Windischgrätzet feltartóztatni, s a déli arcvonalon a szerb felkelőket sem sikerült végleg leverni. A forradalom menedéke, Debrecen körül egyre szűkebbre szorult az ellenség gyűrűje. Az országgyűlés tagjainak nagy része ingadozott, a Habsburgokkal megegyezni akaró „békepárt” szervezkedni kezdett. Kossuth azonban nem csüggedt. Forradalmi kormánybiztosok kiküldésével erélyes harcot indított a belső bomlasztás ellen, és a nép tízezreit mozgatta meg nemcsak a hadseregbe való belépésre, hanem szabadságcsapatok alakítására, gerillaharcok kezdeményezésére is.

A nemzeti erőfeszítés első sikerei Erdélyben mutatkoztak. Itt a bécsi forradalmi barikádharcok szervezője, Bem lengyel tábornok vette át a magyar csapatok parancsnokságát. Rövid idő alatt újjászervezte őket, fényes győzelmek sorozatát aratva egyesült az addig elszigetelten védekező székelyekkel, s Puchnert a segítségére érkező cári segédcsapatokkal együtt a Havaseltérre szorította ki. Ezalatt Görgey kemény harcokban átvágta magát a hegyeken, és menet közben kiegészített, összekovácsolt seregével elérte a Tiszát, ahol Klapka Debrecen fedező csapataival egyesült. Február folyamán a Tisza mentén sikerült nagyobb magyar hadsere-

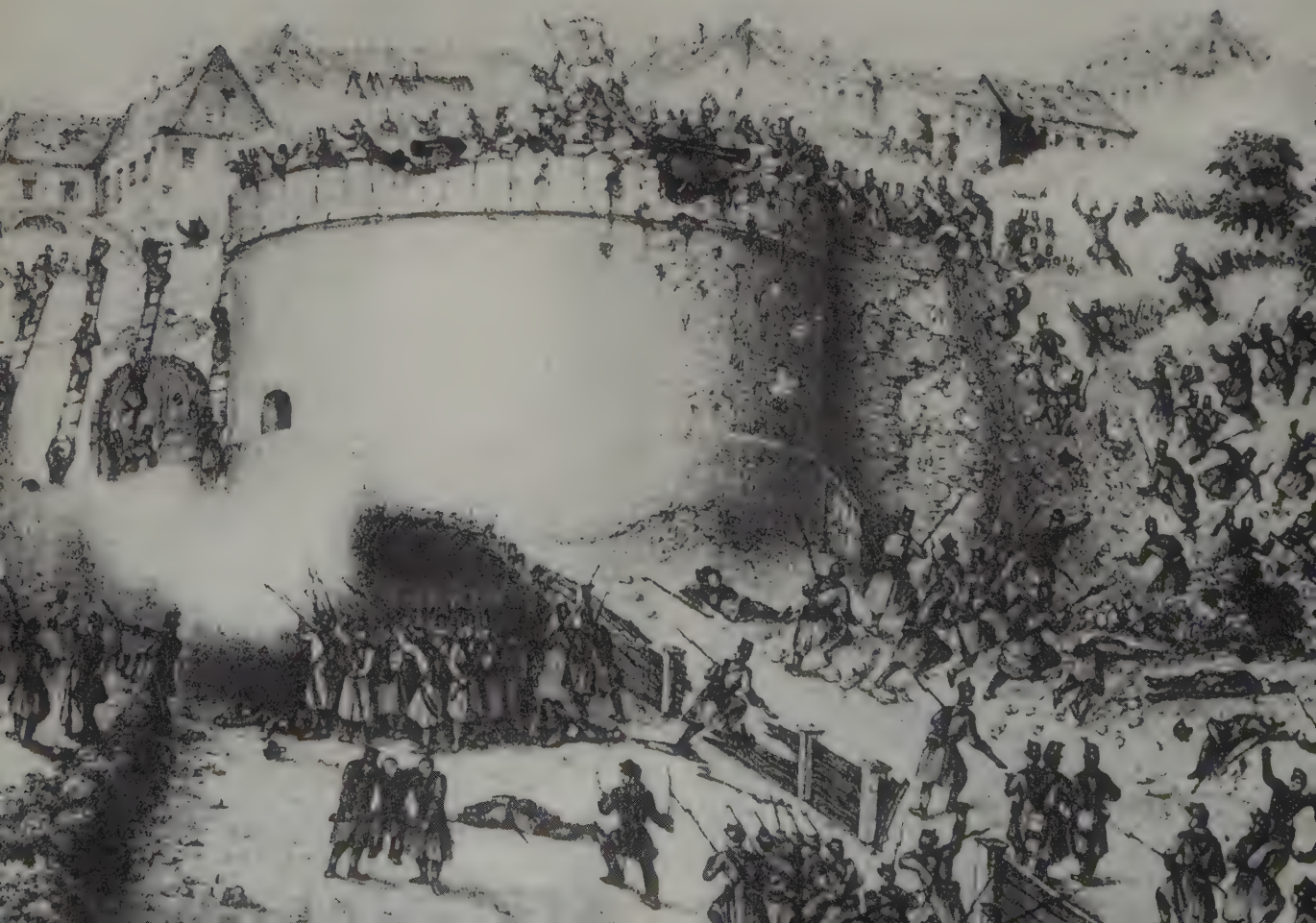
Bem csapatai harc közben az 1849-es téli hadjárat idején Nagyszombatnál — A váci csata, 1849. április 10.

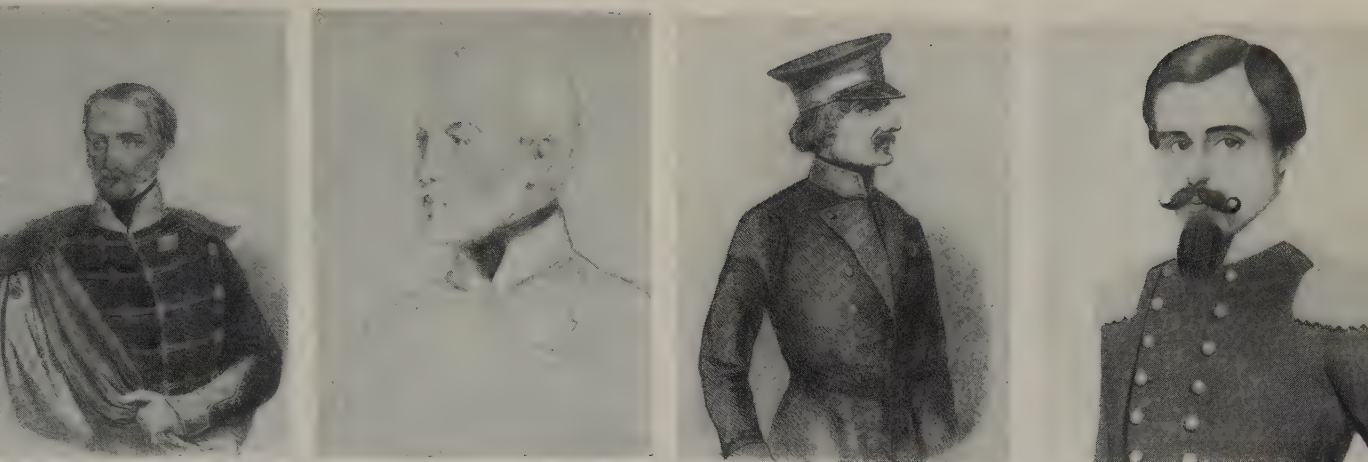

Perczel Mór — Görgey Artúr — Klapka György — Damjanich János

Buda elfoglalása, 1849. május 21.

Dembinszky Henrik — Bem József — Jozef Wysocki tábornok — Alessandro Monti ezredes

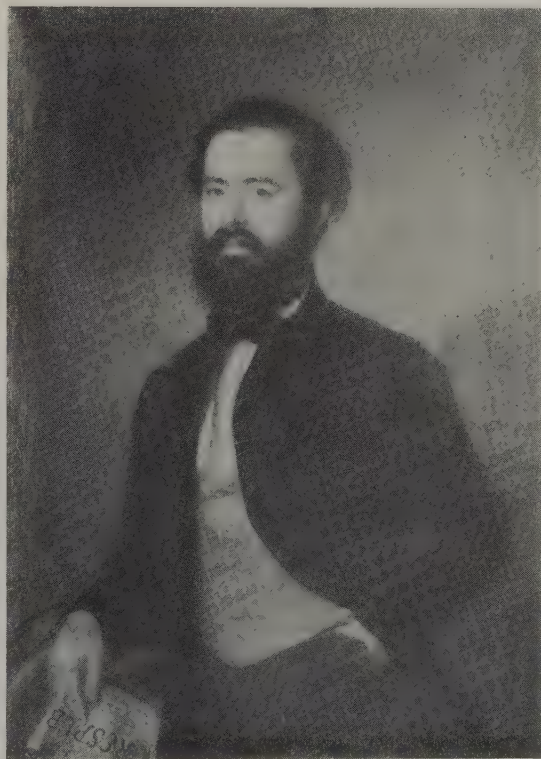
get összpontosítani, amely már megkísérelhette, hogy támadásba menjen át Windischgrätz ellen. A Bessel szerzett jó tapasztalatok alapján Kossuth a forradalmi kormánnyal szemben álló, s a „békepárt” felé hajló Görgey helyett a másik lengyel tábornokra, Dembinskire bízta a főparancsnokságot, aki azonban sem az országot, sem a gondjaira bízott katonaságot nem ismerte még eléggé, s ezért első próbálkozása a kápolnai csatában összeomlott. Windischgrätz azt jelentette az Olmützben tartózkodó udvarnak, hogy a magyar ellenállást megtörte, s rövidesen elfoglalja Debrecen is. A végső győzelem tudatában Ferenc József császár március 4-én kiadta az „olmützi alkotmány”-t, mely az „egy és oszthatatlan ausztriai császárságba” olvasztotta a Horvátország, Erdély és az újonnan létrehozott szerb vajdaság elszakításával megcsonkított, önkormányzatától megfosztott Magyarországot.

A magyar nemzet azonban nem késett a válasszal. Március 5-én a déli harcterről felhozott hadtest, a később legendás hírt szerzett „veressipkások” élén Damjanich tábornok nagy diadalt aratott Szolnoknál, majd Perczel kezdte meg sikeres délvidéki hadműveleteit. Március végére a főszerep is támadásra készen állott. A katonák bizalma Görgey felé hajlott, ezért Kossuth — bár kételkedett forradalmi megbízhatóságában — kénytelen volt újra őt állítani a hadsereg élére. A magyar honvédek a hatvani, tápióbicskei, isaszegi, váci és nagysallói győztes csatákban egyik csapást a másik után mérték a császári haderőre. Április végén felmentették a december óta elszántan védekező Komáromot is az ostromzár alól. A császári udvart pánik fogta el, s bár a magyar hadsereg ezúttal sem vonult Bécs ellen, a veszélyt még így is olyan nagyra ítélték, hogy az elbocsátott Windischgrätz utódja, Welden tábornok maga is a cári beavatkozásban látta az egyedüli megoldást.

A győzelmek sem térítették el a magyar országgyűlés „békepárti” tagjait, hogy a Habsburgokkal való meg egyezést szorgalmazzák, melynek szerintük éppen a

katonai helyzet alakulásával megjavultak a kilátásai. Kossuth és a baloldali képviselők csak úgy tudták elválni az alkudozások útját, hogy a tömegekre támaszkodva április 14-én Debrecenben kimondatták az országgyűléssel a Habsburg-ház trónfosztását és Magyarország teljes függetlenségét. Kossuthot kormányzó-

Szemere Bertalan miniszterelnök 1849-ben

elnökké választották, és megalakult *Szemere Bertalan* elnökletével az új kormány, amelynek az lett volna a feladata, hogy a további hadműveletek szervezése mellett megszilárdítsa a szabadságharc belső társadalmi bázisát, és újabb kísérleteket tegyen a nemzetközi elszigeteltség feloldására. A Szemere-kormány azonban ingadozott a kisebbségbe szoruló radikális baloldal és az állandóan teret nyerő békepárt között, s ezért nem volt képes kellő forradalmi eréllyel fellépni.

A szabadságharc bukása. Az ellenségtől megtisztított ország közepén Buda várát még a császári csapatok tartották megszállva. A magyar főserég megkezdte a budai vár ostromát. De az ostrom elhúzódott, s csak május 21-én sikerült a várat bevenni, ami ismét csak a Bécs elleni támadást odázta el, immár véglegesen. S az ellenség az elvesztegetett idő alatt összeszedhette erőit, főleg pedig előkészíthette a cári beavatkozást. A Pestre költözött kormány és az országgyűlés ez újabb veszély ellen a parasztság ellenálló erejét akarta növelni azáltal, hogy az áprilisi törvényeken túlmenő kedvezményeket biztosít a föld nélküli zselléreknek. Az országgyűlés többsége azonban sokáig ellenállt ennek, úgyhogy az intézkedésekre már nem is került sor. Hasonlóképpen végződött a kormánynak az a kísérlete is, hogy megbéküljön a nemzetiségekkel. A tárgyalások először a románokkal indultak meg, egyszerre két vonalon. Párizsban Teleki László, felhasználva a lengyel emigráció közvetítését, egy magyar–délsláv–román dunai konföderáció tervét dolgozta ki, melynek keretében az egyes népek nemzeti követelése is kielégítést nyertek volna. A magyar kormány előkészítette a nem magyar népeknek nyelvi jogokat biztosító első nemzetiségi törvényt, de az országgyűlés ezt akkor szavazta meg, amikor az események már túlhaladták.

A huszárok rohama a tápióbecskei csatában, 1849. április 4.

Június végén a császári udvar kérésére a Szent Szövetségben vállalt elkötelezettsége alapján „Európa zsandára”, a cár, a haladó orosz közvélemény ellenére megindította csapatait a magyar szabadságharc leverésére, Paszkevics tábornok vezérletével, s ugyanakkor az újjászervezett osztrák császári hadsereg is megkezdte hadműveleteit Haynau vezetése alatt. A magyar kormány kiáltvánnyal fordult Európa népeihez: „Magyarország terén Európa szabadsága döntetik el!” De segítség sehonnan sem érkezett. „Végezzenek a lehető leggyorsabban” — mondta Palmerston az intervenciót bejelentő cári követnek. A nagyhatalmak számára a

A világosi fegyverletétel, 1849. augusztus 13.

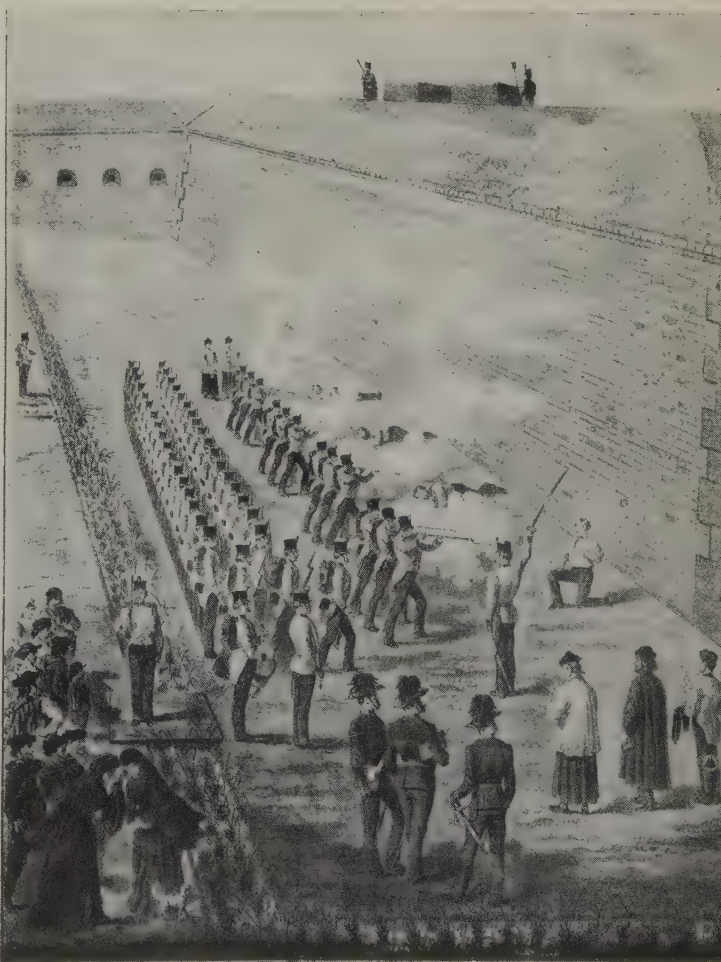

Komárom ostroma 1849-ben a világosi fegyverletétel után — A komáromi huszárok kirohanása

magyar nemzet élethalálharca ekkor már csak kellemetlen incidens volt, amelyen mihamarabb túl akartak esni.

Hiába hívta fel Kossuth a nemzetet a végső erőfeszítésre, hiába akarta a magyar hadsereget Bem vezetése alatt egy összpontosított védelemre megszervezni, a vezetés kicsúszott a kezéből. A szabadságharc vezetői úgyszólván az utolsó pillanatig sem tudtak következetesen demokratikus politikát folytatni, amely a haladó társadalmi erőket szilárd egységbe fogva, a paraszti tömegek és a nemzetiségek érdekeit kielégítette volna. Maga Kossuth sem volt mentes ezektől a hibáktól, a nacionalizmus pedig még a radikális baloldali körökön is úrrá lett, ami megkönnyítette a békepárt terveinek keresztülvitelét. Görgey gyakorlatilag már a nyár folyamán függetlenítette magát a kormánytól, húzva-halaszta a maga seregének a Bemével való egyesítését. A kormány Pestről Szegedre, majd Aradra költözött, és az egymással való kapcsolatot elvesztő magyar seregeket az óriási túlerőben levő ellenség sorra szétverte.

Görgeynek sikerült hadseregét a nyugati határról nagyobb veszteség nélkül Aradig vezetnie, s így ő lett a helyzet urává. Augusztus 11-én Kossuth, röviddel emigrálása előtt, ráruházta a hatalmat, s ő két nap múlva Világosnál (Sírja) a cári seregek óriási túlereje előtt letette a fegyvert. A szabadságharc elbukott. Bukásában a nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása mellett szerepet játszott a magyar liberális nemességnek az osztálykorlátaiból fakadó forradalmi következetlensége, a nemzeti kérdésnek egy soknemzetiségű államban való megoldásához szükséges politikai éleslátás hiánya.

Magyar honvéd tábornokok kivégzése Aradon, 1849. október 6-án

Az abszolutizmus kora (1849—67). Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc bukását a bécsi udvar kegyetlen megtorlása követte. *Batthyány Lajost* — az első magyar miniszterelnököt —, valamint a honvédseregek tizenhárom tábornokát kivégezték. Több mint 300 halálos ítéletet hajtottak végre, és a Habsburg-monarchia börtöneit (Kufstein, Olmütz, Olomouc, Josephstadt, Theresienstadt — Terežin stb.) magyar hazafiakkal töltötték meg. Haynau osztrák tábornok gyűlöletes neve féktelen ellenforradalmi terror szimbóluma lett.

Az ország nem tudta kivívni függetlenségét, megfosztották alkotmányos intézményeitől és megkísérelték a Habsburg-bírodalomba való beolvastását. A bécsi udvar belekényszerítette Magyarországot az összbirodalom vámterületébe is, ezzel utat nyitott a fejlettebb osztrák tőke behatolásának. Az önkényuralmi rendszer idegen tisztviselőkkel próbálta az ügyek vitelét biztosítani. Az általános ellenszenv és a passzív ellenállás miatt azonban csak a városi rendőrség, vidéken pedig a zsandárság fegyveres erejére támaszkodva tudott döntéseinek érvényt szerezni. Új, polgári adórendszert is vezettek be, amely hamarosan megkétszerezte az ország adóterheit.

Az 1848-as jobbágyszabadságharcot — mivel Ausztriában is a polgári rend volt megszilárdulóban — a bécsi udvar sem hagyhatta figyelmen kívül. Ezért az 1853-ban kiadott császári nyílt parancs — a földesurak állami kárpótlása mellett — az úrbéres telkeket a jobbágyok szabad tulajdonának ismerte el. Mivel azonban a földbirtoknak közel fele a volt nemesek tulajdona maradt, a kapitalista fejlődést jelentős feudális maradványok korlátozták. Az ötvenes—hatvanas évek agrárkonjunktúráját is leginkább a nagybirtok tudta kihasználni. Ezzel szemben a középbirtokosok zöme — az elvesztett robotmunkaerő és a korszerű felszerelés hiányában, valamint a súlyos adóterhek miatt — válságba került. A válságba jutott középbirtokosok általában a Habsburg-önkényuralommal szembeni passzív ellenállás útját választották. Néhányan közülük megkísérelték az aktív ellenállást is, de nem jutottak túl az elszigetelt nemesi összeesküvéseken. Akadtak azonban olyanok is, akik a Habsburg önkény kiszolgálójává váltak: hivatalt vállaltak, és együttműködtek az elnyomókkal. Átmenetileg még a nagybirtokos arisztokrácia többsége

is visszahúzódott a politikai szerepléstől, s csak *Ferenc József* császár magyarországi látogatása (1852) alkalmával kérte — rendkívül lojális hangú memorandumban — az 1848 előtti intézmények visszaállítását. De memorandumuk akkor még nem talált meghallgatásra a császárnál.

A forradalom és szabadságharc leverését követő évtizedben a meglévő számos akadály ellenére, lassú fejlődésnek indult a *polgárság*. A polgárság élére a terménynagykereskedők azon csoportja került, amely a kereskedelemben felhalmozott tőkéjének egy részét átvitte a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparba. Az osztrák tőke behatolása révén fokozódott a vas- és szénkészletek feltárása is, de a nyersanyag már az ausztriai üzemekbe került. A korábban fejlődésnek indult textilipart pedig a bécsi udvar protekcionista vámrendszere sorvadásra ítélte.

A kapitalizmus fejlődése az *ipari munkásság* létszámának gyarapodásával járt. A munkások száma az 1860-as évek derekán már meghaladta a háromszáz-ezret, többségük kisipari munkás. A szakmunkások zöme azonban külföldről került Magyarországra.

Meggyorsult a *parasztság* differenciálódása is. Az 1853 utáni birtokrendezések során a felszabadult parasztok mintegy 30—35%-át kitevő telkesparasztok gazdaságilag megerősödtek. Ezzel szemben az úrbéres telek nélküli szellértömegek sorsa igen megnehezedett. Helyi megmozdulások egész sora jelezte növekvő elégedetlenségüket. Az elégedetlenkedő parasztokat a zsandárok és nemegyszer az osztrák katonaság igyekezett „lecsendesíteni”.

A magyarországi belső helyzetet és a nemzetközi viszonyok alakulását állandóan figyelemmel kísérő Kossuth-emigráció fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy adódó alkalommal kiragadjon Magyarországot a Habsburg-önkényuralom karmaiból. A III. Napóleon francia császár által is támogatott olasz egységmozgalmak 1859-es előretörése nyomán bekövetkezett osztrák vereségek megrendítették a Habsburgok önkényuralmi rendszerét. A válság kihasználására Magyarországon tömegmozgalmak indultak: a „protestáns pátens” elleni tiltakozások, a nemzeti érzést felszító Kazinczy-, Zrínyi-, Kisfaludy-, Berzsenyi- és más emlékünnepek; az egyetemisták és az iparoslegények 1860. március 15-i tüntetése, amelyet katonaság vert szét. Ekkor

tartóztatták le ismét és ítélték el tizenöt évre *Táncsics Mihályt*. Majd *Széchenyi* tragikus halála (1860) rázta meg és ösztönözte ellenállásában a nemzetet. Közben Garibaldi 1860 tavaszi szicíliai partraszállása és a Habsburg-szövetséges dél-itáliai Bourbon-uralomra mért csapása még jobban elmélyítette az államszédőtől is nem ok nélkül félő Habsburg-birodalom válságát.

A bécsi udvar szorult helyzetében kapcsolatba lépett a magyar nagybirtokos arisztokráciával. Ennek eredményeként született meg 1860-ban az Októberi Diploma, amely visszaállította az 1848-as forradalom és szabadságharc előtti magyar kormányzerveket: az udvari kancelláriát és a helytartótanácsot. Az Ausztria részéről nagy engedménynek szánt Októberi Diplomát azonban a magyar nemzeti mozgalom további fokozódása követte. Deák Ferenc lépett a magyar politikai élet előterébe, követelve az uralkodóháztól az 1848-ban hozott törvények szentesítését. Deáknak ez az álláspontja valójában középutas volt, mert egyaránt elítélte mind a Habsburgok önkényuralmi kísérleteit, mind az 1849-es magyar „túlások”-at (elsősorban a trónfosztást).

E jelenségektől megriadva a bécsi kormánykörökben újra az egységes és központosított Habsburg-monarchia hívei kerekedtek felül. Magyarországon viszont a kiegyezés 48-as alapon álló képviselői arattak az országgyűlési választásokon elsőprő győzelmet. De a kiegyezés magyarországi híveinek táborra nem volt egységes. Két irányzat küzdött egymással: a *Felirati Párt* — *Deák Ferenc* az élen — és a *Határozati Párt*, amelynek *Teleki László* volt a vezetője. Teleki öngyilkossága után *Tisza Kálmán* került a Határozati Párt élére.

Nem sokkal később Tisza — feladva pártjának radikálisabb célkitűzéseit — közeledett Deák Ferenc politikájához. Ferenc József császár azonban akkor még Deák álláspontját is elutasította. Erre az országgyűlés feloszlott, és a császár *ideiglenes kormányzati rendszert* (provizorium) léptetett életbe Magyarországon. Az ország élére szinte teljhatalommal rendelkező helytartó került. A néptömegek adómegtagadási mozgalmát letörték. A volt nemességet pedig — egy-két elszigetelt összeesküvés kísérlettől eltekintve — általános alkuvágy kerítette hatalmába. Ebben a népmozgalmaktól és a nemzeti kisebbségek önálló törekvéseitől való félelem mellett nagy szerepet játszottak megoldatlan hitelproblémái s a nemzetközi viszonyok alakulása is (Garibaldi 1862-es félreállítása, az 1863–64-es lengyel felkelés bukása). E kiegyezési készségnek adott hangot Deák Ferenc 1865-ben a „Pesti Napló”-ban megjelent híres „húsvéti cikké”-ben, amelyben már a 48-as közjogi alapról is hajlandónak mutatkozott letérni.

Az 1865–67. évi új országgyűlésen a „jobbközép”-nek nevezett Deák-párt (volt Felirati Párt) nagy többséggel rendelkezett. Tisza Kálmán „balközép-párt”-ja (volt Határozati Párt) pedig a lényegesebb kérdésekben a Deák-párthoz hasonló politikát követett. Csupán a Böszörményi László vezette kis „szélsőbal” párt tartott ki 1848 közjogi követeléseit mellett. Az országgyűlés megvitatta a kiegyezés lehetőségeit, módzatait, a felmerülő közös ügyeket. Jóllehet közben kitört a porosz—

Magyar politikai foglyok szabadon bocsátása 1854-ben

osztrák háború, amelyben Königsgrätznél (Hradec Králové) az osztrák seregek döntő vereséget szenvedtek, Deák tartózkodott ennek politikai kihasználásától. 1867. február 9-én valóban sor került az uralkodóházzal való kiegyezésre. A császár — Deák javaslatára — *Andrássy Gyulát* nevezte ki Magyarország miniszterelnökének. Június 8-án pedig Ferenc József császárt nagy pompával magyar királlyá koronázták.

A kiegyezéssel létrejött a dualista *Osztrák–Magyar Monarchia*. E monarchiában mind az osztrák császár—

Kossuth Lajos 1852-ben. Amerikai látogatása során készült dagerrotípiája

Országgyűlés a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében
1867-ben

ság, mind a magyar királyság önálló, saját törvényhozó testülettel és azoknak felelős kormányokkal rendelkezett. A két államot a közös uralkodó személye kapcsolta össze. Közös külügyminisztériumot, hadügyminisztériumot és pénzügyminisztériumot szerveztek. A közös miniszterek a két állam törvényhozó testületei által kiküldött hatvan-hatvan tagú bizottságnak tartoztak felelősséggel. A kiegyezési törvény szerint az osztrák államadósságok Magyarországot jogilag nem terhelték, de Magyarország „méltányosságból” részt vállalt viselésükből. Emellett továbbra is fennmaradt a közös vámterület.

A korlátlan abszolutizmus felszámolása és a viszonylagos politikai konszolidációnak a gazdasági-társadalmi fejlődésre gyakorolt időleges serkentő hatása ellenére a kiegyezés a polgári forradalom által napirendre tűzött kérdések antidemokratikus, haladásellenes lezárását jelentette Magyarországon. Az osztrák nagytőke és a magyar nagybirtok 1867-es kiegyezése alapján létrejött dualista rendszernek döntő szerepe volt abban, hogy fennmaradjon az országban — a kapitalista viszonyok között is — a feudális birtokmegosztás, a nagybirtokos arisztokrácia politikai és társadalmi vezető szerepe és nem utolsósorban a nemzetiségek elnyomása. A nemzeti függetlenség alapvető követelményeit sértő kiegyezés előrelátható súlyos következményeire az emigrációban élő Kossuth hívta fel emlékeztetve „Kassandra-leveleiben” a nemzet figyelmét.

Az Osztrák—Magyar Monarchia korszaka. A kiegyezés ellentmondásai, a polgári forradalom megoldatlan kérdései előre sejtették, hogy a dualista rendszer nem lehet tartós. Mégis több mint egy félszázadon keresztül ebben a politikai keretben élt Magyarország.

A politikai viszonyok. A kiegyezés után a földbirtokos osztály és a szárnyait bontogató burzsoázia lényegében három párt köré tömörült Magyarországon. Az egyik vagy a másik párthoz való tartozását döntően az határozta meg, hogy milyen álláspontot foglalt el a kiegyezés kérdésében. A *Deák-párt* körül tömörülők a kiegyezés feltétlen hívei, akik egyben hasznélvezői is voltak. (Maga Deák azonban visszavonult, nem vállalt semmilyen hivatalos megbízatást.) A „*balközép*” a parlamenti elhelyezkedése után kapta nevét. Tagjai jórészt a korábbi Határozati Pártból, a tiszántúli földbirtokosok közül kerültek ki. Ez a párt, élén Tisza Kálmánnal, programját a „bihari pontok”-ban fogalmazta meg. A program a kiegyezés revízióját, önálló magyar hadsereget és nagyobb gazdasági függetlenséget követelt.

Kevés parlamenti képviselője, de nagy tömegei voltak az úgynevezett *szélsőbal* pártnak, amely célkitűzéseiben elutasította a kiegyezést, és megmaradt 48-as álláspontjánál (a pártot később „48-as pártnak” is nevezték, majd Függetlenségi Párt néven 1918-ig vett részt a politikai életben). A „48-as párt” legnagyobb erőssége az emigrációban élő Kossuth volt, akinek hatása — főleg az Alföld nagy részén — különlegesen nagy méreteket öltött. Kossuth neve a tömegek szemében a politikai függetlenség és a társadalmi haladás jelképe lett.

A kiegyezés nyomán hivatalba lépő *Andrássy-kormány* tevékenységét a kiegyezési törvény végrehajtásából adódó teendők szabták meg. A kormány végrehajtotta Erdély és Magyarország unióját, majd a bécsi udvar segítségével megegyezett a horvátokkal. Erre annál is inkább szüksége volt Andrássynak, mert az 1867-es kiegyezést a Magyarországon élő nemzetiségek általában ellenszenvvel fogadták. A magyar kormány a horvát birtokos osztállyal és az ottani egyházi körökkel történt megegyezés értelmében Horvátországnak és Szlavóniának korlátozott körű autonómiát adott. Engedélyezte külön horvát országgyűlés működését és a horvát nyelv szabad használatát a belső közigazgatásban. A horvát országgyűlés kezdetben 29, később 40 képviselőt küldött a magyar országgyűlésbe. Majd a nemzetiségekkel (szlovák, román stb.) való megegyezés céljából az országgyűlés — hosszas vita után — tető alá hozta az 1868. évi nemzetiségi törvényt.

A *nemzetiségi törvény* kimondta a nemzetiségek teljes polgári egyenjogúságát, de a magyaron kívül nem ismert el más politikai értelemben vett nemzetet. Az állam hivatalos nyelve a magyar lett, de a községek, valamint a megyei és városi törvényhatóságok keretén belül biztosították a nemzetiségi nyelvek szabad használatát. A felekezeti iskolák oktatási nyelvét az illető egyházak maguk szabályozták. Az állam által fenntartott iskolákban használható nyelvet viszont a kormány határozta meg. A különböző nemzetiségek társadalmi egye-

sületeket, szervezeteket is létrehozhattak, ha azok működési szabályait az állam jóváhagyta. A magyar országgyűlés által elfogadott nemzetiségi törvény tehát sok tekintetben hiányos volt. Az országban élő népek szabad nemzeti fejlődéséhez távolról sem nyújtott elegendő biztosítékot. Az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény így sajátos helyzetet teremtett. A magyar nagybirtokos osztály kényszerből engedett a Habsburgoknak, viszont Bécsre támaszkodva maga is elnyomta a nemzetiségeket. Ez volt a kiegyezés egyik legfontosabb következménye.

A kormány 1868. évi *népiskolai törvényjavaslata* — korlátaival együtt is — nagy jelentőségű volt. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nagy harcok árán elfogadtatta a 6—12 éves gyermekek általános tankötelezettségét. Állami iskolákat építtetett és kiterjesztette az állami ellenőrzést az egyházi iskolákra is. A népoktatást ingyenessé tenni és az egyházak befolyása alól kivonni azonban — a főpapság ellenállása miatt — neki sem sikerült.

A kiegyezést követő évek magyar miniszterelnökeit, Andrássy Gyulát, 1871-ben az Osztrák—Magyar Monarchia külügyminiszterévé nevezték ki. Utódja 1871 novemberében *Lónyay Menyhért* lett. A kormánypárt és ezzel együtt az új kormány helyzetét bizonytalanná tette azonban az államháztartás tartós deficitje. A helyzet konszolidálása irányában hatott viszont az a körülmény, hogy a „balközép” párt, ellenzékiiségét feladva, 1875-ben egyesült a kormánypárttal. Az új párt aztán *Szabadelvű Párt* néven harminc éven át — megszakítás nélkül — kormányozta az országot. A magát liberálisnak valló Szabadelvű Párt — a sajátos magyarországi viszonyok következtében — elsősorban földbirtokosokból állt, a nagybirtokos osztály és az erősödő burzsoázia közös érdekeit képviselte. Ugyanakkor a dolgozó tömegekkel (a parasztsággal, munkássággal) és a nemzetiségekkel szemben az elnyomás módszerét alkalmazta. A párt vezére és 1875—90 között a kormány elnöke Tisza Kálmán lett.

A *Tisza-kormány* legfőbb támasza a nagybirtok és a banktőke volt. A volt középbirtokos nemességre — amelyet a múlt század hetvenes éveitől kezdtek dzsentrinek nevezni — az abszolutizmus kora óta tartó válság mind súlyosabban nehezedett; jelentékeny részük nem tudott megküzdeni a gazdasági nehézségekkel, és elvesztette birtokát. Kialakult az „úri Magyarország”, az a hivatalnok értelmiség, amely a számára nyitva álló állami hivatalokba tódult, és a Tisza-kormányzat idején kezdte ellepni a minisztériumokat, a központi intézeteket, a megyei hivatalokat és a hadsereg tisztikarát.

Külpolitikájában a kormány fenntartás nélkül támogatta a Monarchia külügyminiszterét, Andrássy Gyulát, akinek döntő szerepe volt az első világháború előtt létrejött úgynevezett Hármasszövetség (Németország, Ausztria—Magyarország és Olaszország) kialakításában.

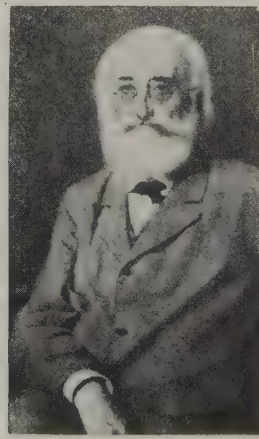
A *kapitalizmus fejlődése*. A bécsi udvarral történt kiegyezés — súlyos ellentmondásai ellenére — az abszolutizmus viszonyaihoz képest kedvezőbbé tette a

kapitalizmus fejlődését Magyarországon. 1867 után jelentős *külföldi tőke* áramlott be az országba. A hazai és a külföldi (főleg osztrák) tőkések szinte egymással versenyezve hozták létre a bankokat, takarékpénztárakat, vasútépítő társaságokat és iparvállalatokat. A korábbi egyéni tőkés vállalkozások a részvénytársaságoknak kezdték átadni a helyüket. Csak 1867 és 1873 között több mint százhetven ipari részvénytársaság jött létre. A nagy lendülettel meginduló *vasútépítés* forradalmasította a közlekedést. Amíg a kiegyezés idején az ország mindössze 2285 kilométeres vasúthálózzal rendelkezett, addig 1890-re a vasútvonalak hossza már meghaladta a 11 000 kilométert. A vasútépítő külföldi tőkecsoportok vállalataiba nagy számmal kapcsolódtak be a nagybirtokosok és középbirtokosok is, egyrészt a jövedelmező üzlet reményében, másrészt birtokaik terményeinek előnyösebb értékesítése érdekében. Az állam törvényben biztosította a befektetett tőke utáni hasznót. Később azonban a „kamatbiztosítási” törvényt eltörölték és a magántársaságoktól az állam igyekezett saját kezelésébe venni a vasutakat.

A közlekedés fejlődése, valamint az Osztrák—Magyar Monarchia viszonylag kedvező piaci viszonyai serkentőleg hatottak a *mezőgazdaságra* is. Megnőtt a vetésterület, fejlődött a művelési kultúra, s nagyobb lendületet vett a mezőgazdaság gépesítése. Az állattenyésztésben meggyorsult az áttérés a rideg állattartásról a tenyészállatok, nemesebb fajták meghonosítására. Azonban a mezőgazdasági termelés előrehaladása sem szüntette meg azt a súlyos hátrányt, ami a rendkívül egészségtelen birtokmegosztásból következett. Így a magyar mezőgazdaság — összevetve a gazdaságilag fejlettebb nyugati országok mezőgazdaságával — még mindig jelentős lemaradással küszködött.

Az 1873-as nagy — egész Európára kiterjedő — *gazdasági válság* néhány évre megakasztotta a nem mindenben megalapozott hirtelen fejlődést Magyarországon. A tőzsdekrach nyomán több frissen alapí-

Andrássy Gyula miniszterelnök — Tisza Kálmán miniszterelnök

Nyílt szavazás az 1860-as években — Bál Pesten

tott bankház, iparvállalat csődbe került. Az államháztartás növekvő pénzzavarai, rossz termékek és az országos méretű pusztító kolerajárvány súlyosbította a helyzetet.

A nyolcvanas években azonban már újabb *fellen-dülés* következett. A vasútépítés és a mezőgazdaság bizonyos méretű gépesítése magával hozta a bányászat és a gépgyártás fejlődését. A kőszén termelése két év-tized alatt megkétszereződött, a barnaszén bányászata pedig több mint ötszörösére ugrott (1890-ben egymillió tonna kőszént és 2,2 millió tonna barnaszént hoztak felszínre az esztergomi, pécsi, salgótarjáni, zsilvölgyi szénmedencékben). A gépgyárak közül a GANZ, a Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyár (MÁVAG), a Rimamurányi Vasmű, Diósgyőri Állami Vasgyár, a Schlick és a Láng gyár voltak a legjelentősebbek.

A többi iparág tekintetében azonban igen nagy volt a lemaradás. A textiliparban legfeljebb csak a Goldberger gyár jöhetett komolyabban számba, a bőrgyárak közül pedig a Wolfner-cég. Egyébként sem a könnyűiparban, sem a vegyiparban nem volt számottevő termelés, illetőleg fejlődés. Nem változtatott érdemlegesen a helyzeten az sem, hogy a nyolcvanas évektől kezdve egy ideig — a közös vámterület negatív hatásának ellensúlyozására — tudatos iparpártolásra is sor került. A századfordulón, amikor egész Európában ugrásszerűen növekedett az ipari termelés, nálunk Ausztria szorító gazdasági fölénye, a politikai élet kibontakozó válsága miatt a megkésett fejlődés is erősen lelassult.

A gazdasági fejlődés és a közegészségügy kezdeti megszervezése elősegítették a népesség gyors növekedését. Mivel a gyárak, ipari üzemek többsége a fővárosban létesült, különösen Budapest fejlődése gyorsult meg. 1872-ben Pest, Buda, valamint Óbuda egyesítésével létrejött az *egységes Budapest*, az ország politikai, gazdasági és kulturális központja. Lakosainak száma 1872-ben mintegy 300 000, s 1900-ra már 700 000 lakosú világváros. Ebben az időben a fővárosban nagy építkezések folytak. Ekkor építették többek között a pesti Vigadót, az Operaházát, a mai Nemzeti Galériát és nem utolsósorban a hatalmas méretű Országházát. A nagy városrendezési tervek során kialakultak a sugárutak, a közúti forgalmat omnibu-

szok, majd a század végén villamosok bonyolították le. Egymás után épültek a Duna-hidak. Ügyes vállalkozók — a nagy lakáskeresletet kihasználva — díszes, de belül vígasztalan, sötét bérházakat építettek. Tőkések egész hada gazdagodott meg a különböző telek-spekulációk során. Az ipar számottevő fejlődése és a főváros eme látványos gyors növekedése ellenére Magyarország agrárország maradt.

Társadalmi átalakulás. A földből élők társadalmi helyzete óriási változásokon ment keresztül. Az arisztokrácia egy része nagybirtokát modern kapitalista mezőgazdasági nagyüzemmé fejlesztette, s igazgatósági tagságot vállalva, az iparvállalatok és a nagybankok hasznából is részesedett. A volt középbirtokos nemes-ség, tőkeerő híján nem volt képes gazdaságát modernizálni, s jórésük tönkrement. A nagybirtokrendszer változatlanul fennmaradt, sőt a hitbizományok száma és terjedelme nőtt. A falu népe nem terjeszkedhetett, útját állta az egyházi és világi nagybirtok. A parasztság szétesése meggyorsult. Kialakult egy vékony gazdag-paraszti, és az adóterhekkel, időjárási viszonyokkal küszködő közép- és kisparaszti, illetve törpebirtokosokból álló réteg.

A 19. század végén az összes földtulajdonos 54%-át kitevő 1 280 000 törpebirtokos a művelhető földterület 6%-át bírta. Ugyanakkor a négy és félezeret kitevő 1000 holdon felüli nagygazdaságok tulajdonosai a földtulajdon közel egyharmadát mondhatták a magukénak. A legnagyobb tömeget azonban az agrárproletariátus tette ki. A század végén a mezőgazdasági napszámból élő vagy cselédorsban szolgáló munkavállalók száma 3,8 millió körül mozgott. Ennek a hatalmas tömegnek nem nyújtott elég munkaalkalmat a mezőgazdaság, s felszívására nem volt elég erős a magyarországi ipar. Így nagy tömegek állandó létbizonytalanságban éltek, időszaki munkából tengődtek, vagy tömegesen kivándorolni kényszerültek.

Magyarország társadalmi életében a legdöntőbb változást a *munkásosztály kialakulása* és önálló osztály-lá való szerveződése jelentette. A 19. század végén az összlakosság 13,7%-a élt már az iparból. 1898-ban az ipari munkások száma elérte a félmilliót. Legnagyobb részük az agrárproletárok soraiból került ki.

A munkásosztály sorsa még a gyors fejlődés éveiben sem volt könnyű. A szakmunkások egy része ugyan kispolgári jólétet biztosíthatott magának, a nagy többség azonban igen mostoha körülmények között élt. Nem volt szabályozva a munkaidő (átlagosan 10—14 órát dolgoztak, helyenként még többet); a munkahelyeken a biztonsággal, az egészségügyi berendezéssel mit sem törődtek. A lakáshelyzetet pedig még a jobb érzésű pogárok is tarthatatlannak látták. Tömegnyomor és pusztító tüdővész tizedelte a külvárosi munkásnegyedek lakóit.

A munkásmozgalomban kezdtek tért hódítani a szocialista eszmék. 1868-ban megalakult a Magyarországi Általános Munkásegylet, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy a munkásságot kivonja a burzsoázia befolyása alól, és önálló proletár politikát folytasson. Az Általános Munkásegylet Budapesten hamarosan népszerűvé vált, és vidéken is tevékenykedett. A magyarországi munkásmozgalom kezdeti időszakának kiemelkedő alakja *Frankel Leó* volt, aki a munkásság marxista nevelését tartotta feladatának, és elősegítette egy szocialista munkáspárt létrehozását. A *Magyarországi Általános Munkáspárt* 1880-ban alakult meg. Programja magáévá tette a nemzetközi munkásmozgalom akkori legdöntőbb célkitűzéseit. Frankel Leó lapot adott ki „Munkás Heti Krónika” címmel. Később az 1877-ben alapított „Népszava” lett a párt hivatalos lapja. A kormány 1881-ben perbe fogta és elítélte Frankelt, akinek aztán emigrálnia kellett. Ezután a munkásmozgalom visszaesett.

A dualista rendszer válsága és a monarchia felbomlása. A dualizmus válságjelenségei Magyarországon az 1890-es években törtek felszínre. Ez kifejezésre jutott a szocialista munkásmozgalom fellendülésében, az agrárszocialista mozgalmakban, az uralkodó osztályok egymást követő kormányválságaiban és a nemzetiségek mozgalmainak megélénkülésében.

Társadalmi mozgalmak. A szocialista munkásmozgalom megélénkülését nagymértékben elősegítette Magyarországon is a II. Internacionálé létrehozása. A szociáldemokrata pártoknak Európa számos országában sikerült kivívniuk legális működésük engedélyezését. Ez nem maradhatott hatás nélkül a magyar kormányokra, de még kevésbé a munkásosztályra. A kormányok részéről addig alkalmazott brutális, nyílt terrort, legalábbis átmenetileg, a szociális reformok taktikája váltotta fel. Így került sor 1891-ben a vasárnapi munkaszünetről és a betegbiztosításról szóló törvények meghozatalára is.

A *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* 1890-ben alakult meg. A párt megszervezése *Engelmann Pál* nevéhez fűződik. Az MSZDP első kongresszusaa szocialista tömegmozgalom kialakítását tekintette fő feladatának. Ezt szolgálták az „Elvi Nyilatkozat” fő prog-

Korabeli kép a Sugárútról (ma Népköztársaság útja) Pesten

rampontjai: a termelőeszközök köztulajdonba vétele, a munkásosztály szocialista nevelése, a nyolcórás munkaidő, a sajtószabadság stb. Homályban maradt azonban a munkásosztály végső céljához vezető út, mert az „Elvi Nyilatkozat” a politikai hatalom megszerzésének szükségességéről hallgatott. A párt szervező tevékenysége nyomán megalakultak a *szakszervezetek* is. Általánossá váltak, s jelentős tömegeket vonzottak a május elseji tüntetések. Az alakuló kongresszus azonban nem tisztázta azokat a feladatokat, amelyeknek megoldása előfeltételét képezte a magyarországi munkásmozgalom széles kibontakozásának. Így mindenekelőtt figyelmen kívül hagyta a polgári demokratikus forradalom még megoldatlan kérdéseit (feudális birtokviszonyok, nemzetiségek elnyomása stb.), és fel sem vetette Magyarország függetlenségének kérdését. Mindez komolyan gátolta a munkásmozgalom további fellendülését. Az imperializmus kialakulásának időszakában, különösen a századforduló utáni években, a munkásmozgalom erősödése főleg bérmozgalmakban és az általános választójogért vívott harcokban mutatkozott meg. Egyre gyakoribbá váltak az általános sztrájkok, majd különösen az 1905–06-os forradalmi válság éveitől kezdve meghonosodott az általános politikai tömegsztrájk gyakorlata is.

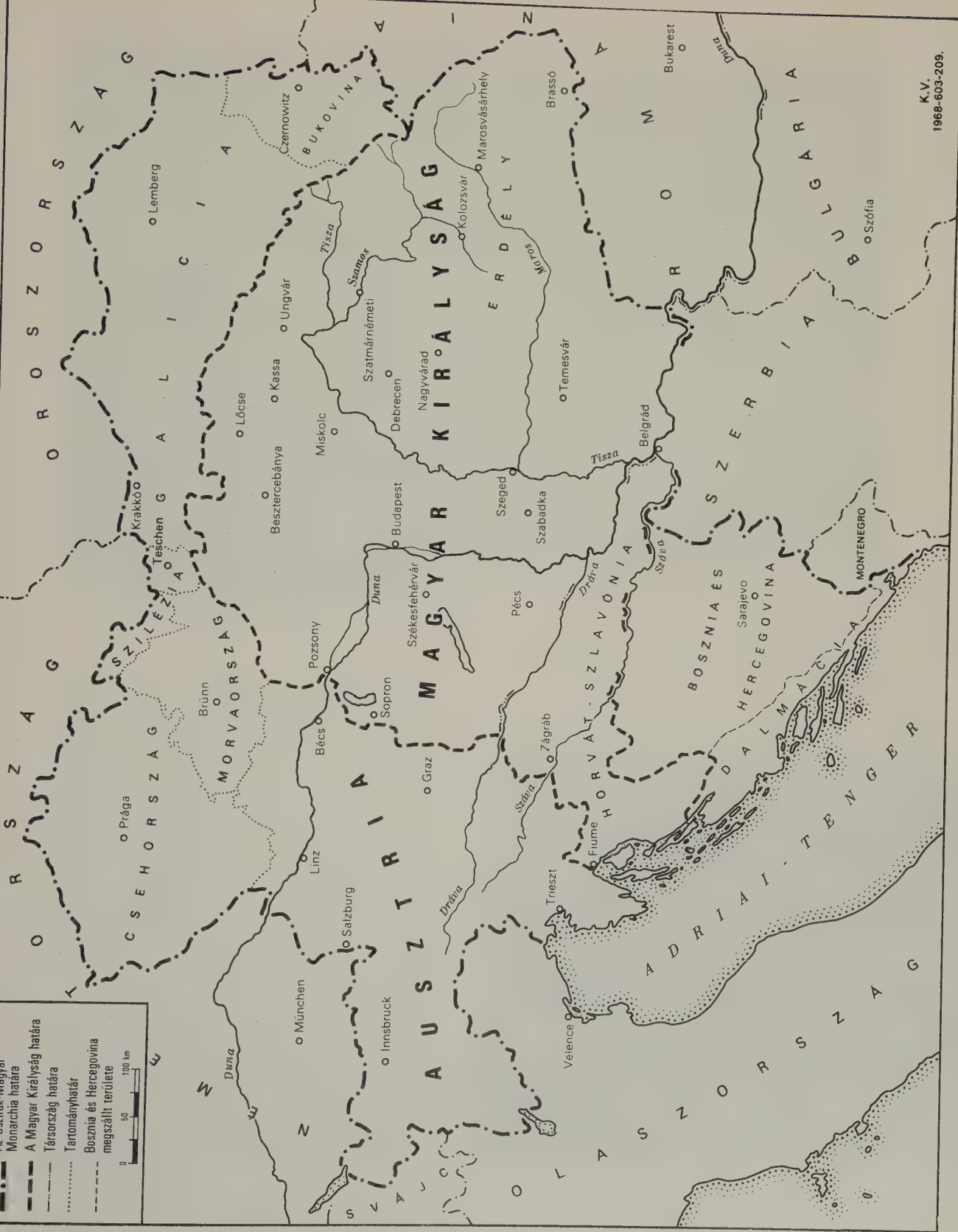
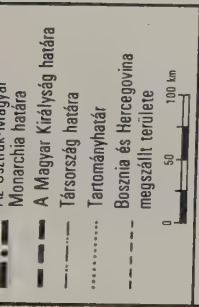
A munkásmozgalom mellett a *parasztmozgalmak* megélénkülése is jelzi a dualizmus politikai, társadalmi rendszerének kezdődő válságát. Az 1890-es évek első felében a szocialista tanok a mezőgazdasági népességen belül elsősorban az agrárproletárok tömegeire hatottak. Az agrárproletariátus a „Viharsarok”-ban (Békés, Csanád, Csongrád megyék, a Tisza és a Maros szeglete) átvette a munkásmozgalom harci formáit, de harcolt a feudális maradványok ellen is. Az orosházi, battonyai, békéscsabai, hódmezővásárhelyi nagy tömegmegmozdulások a paraszti osztályharc gazdagodását, új vonásait mutatták. Az 1890-es évek második felében a parasztság osztályharca területileg is szélesedett, és a benne résztvevők összetételét tekintve is bővült. 1905–06-ban a parasztság forradalmi harca kiterjedt az ország egész gabonatermelő területére.

A monarchián belül a kilencvenes években fokozódtak az osztrák finánciókések és a cseh nemzeti burzsoázia közötti ellentétek. A nemzeti önállóság útját kereső *nemzeti mozgalmak* — a kiegyezés után meggyorsult kapitalista fejlődéssel összhangban — növelték a magyarországi nemzetiségek dualizmus-ellenességét is. Az imperializmus kialakulása után tovább fejlődtek a nemzetiségek önállósági, illetve elszakadási törekvései.

A *kiegyezés válsága*. A dualizmus politikai, társadalmi, gazdasági rendszerének ellentmondásai a jelentkező kormányválságokban is megmutatkoztak. Ausztriában a közép- és kisburzsoázia követelte gazdasági és politikai hatalmának kiszélesítését, s támadta a nagytőke érdekeit túlzottan védő dualizmus rendszerét. Magyarországon az imperializmusba való átmenet idején a politikai vezető szerepet a nagytőkéseknek és a velük szoros kapcsolatban álló „merkantilista” nagybirtokosoknak a Szabadelvű Párton belül kialakult blokkja játszotta. E blokkon kívül álló vagy vele csak lazább kapcsolatot tartó „agrárius” nagy- és középbirtokosok — ugyancsak a kiegyezés alapján — saját gazdasági és politikai befolyásuk növelése érdekében néhány közjogi reformot állítottak programjuk középpontjába. Taktikájuk a nemzeti demagógia felkeltése volt, a „nemzeti sérelmek” ürügyén. De a nagytőkés és nagybirtokos blokk, valamint az azon kívül álló nagy- és középbirtokos „úri ellenzék” ellentéteinek központi kérdése valójában gazdasági jellegű volt. Az agráriusok többek között azt követelték, hogy az állami gazdaságpolitika elsősorban őket segítse. Ez egyet jelentett az agrárvámok bevezetésével és a földadó leszállításával. Követelték továbbá a tőzsdeügyletek megadóztatását, valamint az olcsó mezőgazdasági hitelek biztosítását. E célkitűzéseik elérésében a nagytőke-ellenesség és a nacionalizmus jelszavával igyekeztek maguk mellé felsorakoztatni a birtokos parasztságot, s a városi közép- és kispolgárságot is.

1890-ben Tisza Kálmán bukása után *Szapáry Gyula* került kormányra, majd öt rövid idő múlva — 1892-ben — *Wekerle Sándor* követte. Wekerlénék — bár nagy nehézségek árán — de sikerült keresztülvinnie az évtizedek óta húzóódó egyházpolitikai reformokat: az állami anyakönyvezésről, a polgári házasságról, a szabad vallásgyakorlatról és a zsidó vallásnak bevett hitfelekezetként való elismeréséről. Az egyházpolitikai kérdések előtérbe állításának az volt az oka, hogy a kormány mérsékelt belpolitikai reformokkal igyekezett a közjogi kérdéseket a politikai élet homlokteréből elterelni. A kormány számítása azonban nem vált be.

A kiegyezés „revíziója”, a polgári szabadságjogok követelése és a nemzetiségi probléma továbbra is napirenden maradt. Erre Ferenc József 1895-ben az erőszakosságáról ismert Bánffy Dezsőt állította a kormány élére. A *Bánffy-kormány* féktelen, erőszakos nép- és nemzetiségellenes politikája azonban csak siettetett a nemzetiségi mozgalmak vezetői közötti együttműködés kialakítását és közös fellépésüket. (1895-ben ki is dolgozták programjukat.) A Bánffy-ellenes parlamenti ellenzék obstrukciója végül is 1899-ben megbuktatta a kormányt. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy az erőszakos

Az Osztrák–Magyar Monarchia (1914-ben)

kormányzati módszerek alkalmazásával nem lehet többé a mind erősebbé váló nemzeti függetlenségi törekvéseket, az elnyomott osztályok mozgalmait, valamint a nemzetiségek megmozdulásait visszaszorítani.

Bánffy politikája a fokozott terror alkalmazása mellett új vonások előtérbe kerülését is jelezte. A nacionalista, sovíniszta demagógia igénybevételével igyekezett a középrétegeket a nagybirtok és a nagytőke mögé felsorakoztatni. Ezt a célt szolgálta az 1896-os millenniumi év is, amelyet Magyarország ezeréves fennállása alkalmából rendeztek. Az ünnepségek sorozatát nagy pompával nyitották meg Budapesten, s azon maga Ferenc József is megjelent. Számos középületet avattak, megnyitották a Nagykörutát, megindult a kontinens első földalattija stb. A nagy pompa után azonban ismét előjöttek a régi bajok. Bánffy bukása után *Széll Kálmán* miniszterelnök egyezkedésekkel kísérelte meg kivédeni a parlamenti ellenzék támadásait.

A századforduló után azonban a birtokos osztály és a burzsoázia különböző csoportjai közötti politikai, gazdasági ellentétek tovább mélyültek. Széll Kálmán 1903-ban megbukott, és újra az erőszakos módszerek kerültek előtérbe. A politikai válság mélyülése miatt bomlásnak indult a Szabadelvű Párt. 1904-ben megalkult a „merkantilista” nagytőkés-nagybirtokos blokkal szemben álló ellenzéki koalíciós pártszövetség. Az ellenzék kíméletlen letörésére Tisza István vállalkozott, az 1905. januári parlamenti választásokon azonban a három évtizede kormányzó Szabadelvű Párt és vele Tisza is megbukott. Ferenc József a többséghez jutott ellenzéki pártok koalíciójával szemben parlamenten kívüli „hivatalnok” kormányt nevezett ki. A koalíció viszont „nemzeti ellenállást” hirdetett, s olyan nemzeti jelszavakkal lépett fel, amelyeket jelentős dolgozó tömegek támogattak. A koalíció azonban

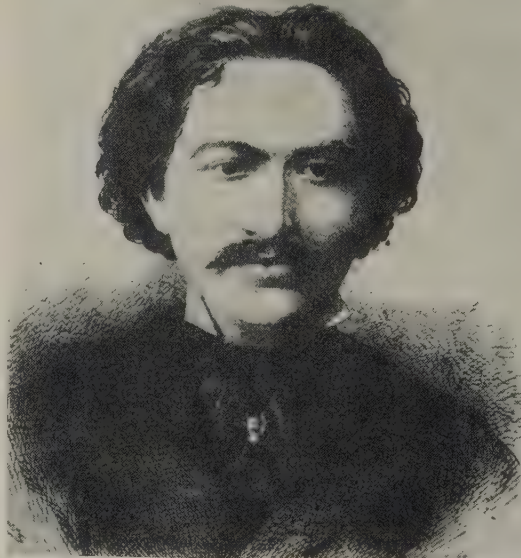
Az első május elsejei felvonulás Budapesten, 1890-ben

Neues Politisches Volksblatt.

Arbeiterführer Leo Frankl — vernunftlich.

Der Zeit schenkt sich auf den 3. d. nach 7. Uhr.

Frankel Leó képe egy korabeli újságból

nem gondolt, s nem is volt képes az alapvető társadalmi bajok megoldására. Ellenkezőleg, a munkás-paraszt és nemzetiségi mozgalmaktól megriadva, még a kisebb jelentőségű reformjavaslatait is feladta. A nagybirtok és a nagytőke valamennyi csoportja számára most már a forradalmi válság felszámolása, a munkás-paraszt mozgalmak letörése vált a legfontosabb célkitűzéssé.

Társadalmi harcok. Az 1905. évi nagy politikai és bérharcok, a parasztság demokratikus mozgalmi forradalmi átalakulás lehetőségét jelezték. Ám a Szociáldemokrata Párt — ahelyett, hogy egységesen harcba vezette volna a tömegeket a nemzeti függetlenségért és a demokratikus átalakulásért — célkitűzéseinek középpontjába a választójogi küzdelmet állította, s bízza a parlamenten kívüli kormány választójogi ígéreteiben, támogatta azt.

1906-ban a tömegmozgalmaktól megriadt koalíció és az uralkodó között titkos megállapodás jött létre. A koalíció korábbi ellenzéki programját teljesen feladta, és kormányra kerülése után rögtön a munkás- és parasztmozgalmak, valamint a nemzetiségek ellen fordult. Megbüntette a sztrájkolókat, szakszervezeteket oszlatott fel. Ezrelével juttatta börtönbe a parasztokat, és meghozta a mezőgazdasági cselédek ellen irányuló úgynevezett „deresztörvényt”. A cselédek tizenhatalom

„Sztrájk”. Munkácsy Mihály festménye

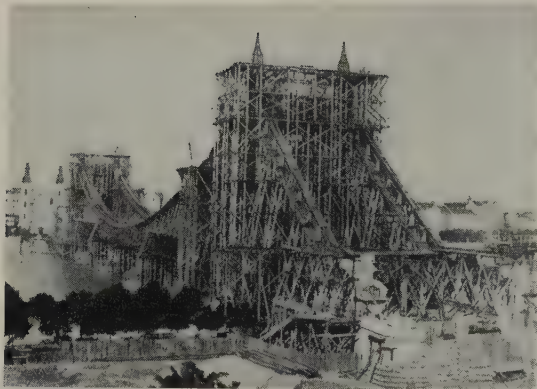
éves korig a gazda házi felügyelete alatt álltak, ami annyit jelentett, hogy szabadon verhették őket. Emellett az 1907. évi „derestörvény” korlátozta a cselédek személyes szabadságát, távozási lehetőségét is. A koalíciós kormány fokozta a nemzetiségek elnyomását is.

A koalícióból kiábrándult paraszti tömegek, a városi közép- és kispolgárság, valamint az értelmiség egy része a kormány elleni harc és saját érdekeik védelme szempontjából megpróbáltak önálló szervezetekbe tömörülni. Ilyen körülmények között alakultak ki és bizonyos fokig erősödtek meg az *önálló parasztpártok*. Demokratikus programját és tömegbázisát tekintve közülük a legjelentősebb az *Áchim András* vezette radikális és szocialista parasztpárt volt. A másik jelentősebb paraszti szervezetet *Nagyatádi Szabó István* alapította 1909-ben Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt néven. A kormányüldözés dacára a munkásosztály is tovább folytatta sztrájkharcait, s szakszervezetei nem gyengültek, hanem megerősödtek. Nagymértékben gyengítette azonban a munkásosztály harcának határfokát az a körülmény, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetőit szinte kizárólag csak a választójogi küzdelem érdekelte. A Szociáldemokrata Párt vezetőinek ilyen magatartása miatt növekedett az elégedetlenség a párt soraiban. Erősödtek azok a csoportok, amelyek határozottabb fellépést követeltek. A párton belüli *baloldali ellenzék* egyik csoportját *Szabó Ervin* vezette. Nála is tovább jutott azonban *Alpári Gyula*, aki „igazi

szociáldemokrata párt” alapítását is megkísérelte. A munkásosztály és a parasztság mellett szervezkedtek a polgári radikális ellenzék képviselői is.

„Az agitátor”. Kernstok Károly festménye

Az Erzsébet-híd építése a századfordulón

A koalíciós kormány képtelen volt a reá nehezedeő kérdéseket megoldani. A koalíció és vezető pártja, a Függetlenségi Párt bomlásnak indult, majd kettészakadt. Végül 1909. április 25-én a kormány kénytelen volt lemondani. Ezzel újabb parlamenti válság kezdődött el.

A tőkés gazdasági fejlődés. A 20. század elején tovább folytatódott az *ipari termelés* növekedése és a tőke koncentrációja. Sőt 1906-ban újabb gazdasági fellendülés indult meg, amely a hazai kapitalizmus történetének legnagyobb, már a háborús szelektől is dagasztott konjunktúrájába ívelt. Az ipar, bányászat és közlekedés energetikai bázisa 1898 és 1913 között megháromszorozódott. A villamosenergia-termelés hatszorosára, jóval kétszázmillió kilowattóra fölé emelkedett. A gyáripari termelés összértéke 1913-ban közel kétszeresen haladta meg az 1898. évit. Az ipari fejlődés évi 8,5%-os üteme messze meghaladta a gazdaságilag fejlettebb nyugat-európai országok 4–5%-os növekedését. A gépgyártás egyes ágai hatalmas léptekkel haladtak előre. A MÁVAG új típusú mozdonyai, a Ganz gyár motor-kocsijai, Kandó Kálmán világhírű konstrukciója: a villanymozdony és a vasútvillamosítás világviszonylatban is az élen állottak. Lépést tartott a korrallal a mezőgazdasági gépgyártás is. 1905-ben készült el Csonka István konstrukciójaként az első magyar autó, majd Csonka—Bánki porlasztóval tökéletesítve 1908-ban megindult a rendszeres autógyártás. 1912-ben a győri Vagongyár kibocsátotta híres „Rába” teherautóinak első sorozatát. 1905-ben a Láng gyár nagy technikai teljesítményeként megalkották az első magyarországi gőzturbinát. E korszakban nőtt naggyá a fiatal elektro-

mosipar. A termelési értékben való részesedést tekintve a nehézipar (41%) már valamivel megelőzte az élelmiszeripart (39%), és a könnyűipar részesedése is számottevően fejlődött, a korábbi 10%-ról 20%-ra. A hagyományos kézműipar hozzáidomult a gyáripar szabta feltételekhez. 1910-ben az üzemek 3%-át kitevő nagyvállalatokban összpontosult már a gépi löerő 40%-a. Az ipari munkásság 51%-a a gyáriparban dolgozott, ezen belül is a 38%-a 500 munkásnál többet foglalkoztató nagyüzemekben. Az iparfejlődés tetszetős képe azonban nagy egyenlőtlenségeket, helyenként súlyos elmaradottságot takart. Az alapanyaggyártás fejlődési üteme lelassult, ezen belül pedig a szénbányászat alig haladt előre. Különösen lassan ment előre a gépgyártás, amely a hazai szükségletnek mindössze a 25%-át fedezte, de még a mezőgazdasági gépgyártás is csak mindössze a felét. Így a külföldi, de ezen belül az osztrák iparral sem állta a versenyt.

Az ipari részvénytársaságok tőkeereje 1900 és 1913 között 0,7 milliárdról másfélmilliárd koronára, a hitelintézeteké pedig 2,8 milliárdról 7,2 milliárd koronára emelkedett. Ezen belül a nagybankok tőkeállománya a korábbiak három és félszeresére növekedett. A kereskedelmi, ipari és banktőke szorosan összefonódott. A részvényes nagyipar túlnyomó része, 91%-a a magyar, illetőleg a külföldi finánciók tulajdonában volt, vagy rendelkezése alatt állott. Ebben az időben számos osztrák—magyar kartell jött létre. A magyar finánciók, amely ezer szállal kötődött idősebb osztrák partneréhez, elfogadta a közös társulást, egyelőre olyan esetekben is, amikor az nem volt kifejezetten előnyös számára. Osztozott azonban a monarchián belül a profiton, s így többé-kevésbé társtulajdonosává vált az osztrák imperializmusnak.

A századforduló után a *mezőgazdaságra* is kedvezőbb napok virradtak. A világpiaci árak ismét emelkedtek. Ezeket az 1906 végére élelbe léptetett agrárvámok még 30–50%-kal megtették. A mezőgazdaság a tőkés gazdálkodás hatására a belterjesség felé haladt. A századvégi gabonaválságtól kezdve az intenzívebb tőkés állattenyésztés lendült fel. Ennek következtében a mezőgazdaság hozadékában, a belső fogyasztásban és az agrárkivitelen egyaránt jelentősen megnőtt az állattenyésztés termékeinek aránya. A belterjesség tekintetében a nagybirtokok állottak továbbra is az élen. A mezőgazdaság egészében véve változatosabbá, differenciáltabbá vált, speciális gazdasági övezetek kezdtek kialakulni.

A belterjesebbé válás részleteredményei ellenére, az egész mezőgazdaságban — a háború előtt is — a szem-

„Kubikosok”. Herman Ottó rajza a 19. század végéről — Tisza István miniszterelnök — Sétány a Millenniumi kiállításon 1896-ban

Áchim András — Szabó Ervin — Alpári Gyula

termelés uralkodott (60%). A nemzeti jövedelem közel kétharmadát (62,4%) a mezőgazdaság adta, csak negyedét (23,3%) az ipar s tizedét a kereskedelem. Igaz, a századfordulóhoz képest a 20. század első évtizedének a végére a gazdaság fő ágai között az iparosítás javára néhány százalékos eltolódás következett be.

A mezőgazdaság legrégibb és változatlanul legsúlyosabb teherterele a feudális maradványok, mindennek előtt a nagybirtokrendszer továbbélése volt. A nagybirtok, bármennyire beleilleszkedett is a monopolkapitalizmusba, mindvégig elmaradt a modern tőkés mezőgazdaság szintjétől és az egész gazdaság gyorsabb ütemű tőkés fejlődésének, ezen túlmenően az ország felemelkedésének is legnagyobb akadályát képezte.

Az 1910-es választásokon a *Nemzeti Munkapárt* győzött, amelyet a Szabadelvű Pártból szerveztek újjá. Ez a párt alkalmasnak látszott arra, hogy megszilárdítsa a nagybirtok és nagytőke helyzetét, elodázza a dualizmus válságát, és felkészítse az országot a várható nemzetközi konfliktusokra, életbe léptesse a véderő törvényt és egyéb, a háborút előkészítő intézkedéseket tegyen. A tízes években már szinte egymást érték a háborús konfliktusok. A két nagyhatalmi csoportosuláshoz tartozó országok gyors fegyverkezési programot dolgoztak ki. A nagy többséggel hatalomra került Nemzeti Munkapárt azonban nem tudott békésen megbirkózni a parlamentben az obstrukcióval operáló ellenzékkel szemben. Erősebb kézre volt szükség. Ezért választották a parlament elnökévé 1912-ben Tisza Istvánt.

Erre a lépésre a munkásosztály addig soha nem látott tüntetéssel válaszolt, amely 1912. május 23-án a „vérvörös csütörtök”-ön érte el tetőpontját. A tüntetők barikádokat emeltek, forradalmi jelszavakat hangoztattak. A kormány közel ötezer rendőrt, csendőrt, több század katonaságot vezényelt ki a tömegek ellen.

A Szociáldemokrata Párt vezetői azonban ismét visszaléptek a végső összecsapástól, és elrendelték a visszavonulást. Tisza erőszakos eszközökkel letörte az obstrukciót, és a parlament rendre megszavazta a háborút előkészítő rendszabályokat.

Mindemellett az ország nyugalma még nem állt helyre. 1912-ben a háborús jelenségek, a küszöbön álló balkáni háborúk elleni tiltakozás újabb tömegeket mozgatót meg. Mind élesebb formákat öltött a nemzetiségek ellenállása is. A kormány a hangulat lecsillapítására újra napirendre tűzte a választójogi reform ügyét. A reformjavaslat azonban továbbra is szűkkeblűen kezelte a kérdést. Műveltségi és vagyoni cenzushoz kötötte a választói jogosultságot. Így a választók száma 6%-ról mindössze 10%-ra emelkedett volna. A javaslattal szemben élesen léptek fel az általános választójog hívei, de a Szociáldemokrata Párt most is, mint annyszor újra takarodót fűjt. 1913-ban Tisza István lett a miniszterelnök. Ebben tükröződött a nagybirtok és a nagytőke imperialista egységfrontjának létrejötte. Megerősödött a dualista reakció, és nagy léptekkel vitte az országot a német imperializmus oldalán a világháború felé.

A parlamenti ellenzék erői megkésve kezdték el tömörülésüket. Végül is azonban — a belpolitikában polgári radikális nézeteket is magáévá tevő, a külpolitikában pedig az antant orientációt követő — két függetlenségi frakció egyesült *Károlyi Mihály* vezetése alatt.

Az első világháború és a monarchia felbomlása. Az 1914. június 28-i saraievi merénylet volt az a szikra, amely az első világháborút kiobbantotta. Ausztria—Magyarország kormánya a Szerbia elleni megtorló intézkedések mellett foglalt állást.

A háború kitörésekor mesterségesen felszított nacionalista, sovinszta propaganda Magyarországon át-

Munkástüntetés Budapesten, 1905. szeptember 15-én

menetileg a dolgozó tömegeket, sőt a Szociáldemokrata Pártot is magával ragadta. Ezzel a kormánynak sikerült elérnie, hogy háborús politikáját meglehetősen széles közvélemény támogassa. A háború kezdeti katonai sikereit azonban sorozatos vereségek váltották fel, és a központi hatalmak a háború fő frontjain (Oroszország, Franciaország) nem tudták a döntést kierőszakolni. Hosszú évekig elhúzódó „álló háború” kezdődött, ami végső fokon a nagyobb katonai és gazdasági erővel rendelkező antanthatalmak számára volt előnyösebb. Gyengítette a központi hatalmak helyzetét az a körülmény is, hogy Törökországot és Bulgáriát kivéve, más állam nem csatlakozott hozzájuk, sőt a hajdani szövetséges Olaszország és Románia is az antant mellett lépett be a háborúba.

Az ország sok tekintetben amúgyis fejletlen gazdaságát a kormány teljesen a háború szolgálatába állította. A háború igényeit azonban ez a gazdaság egyre kevésbé tudta kielégíteni. Ennek következtében a polgári lakosság szükségleteinek a kielégítése még inkább háttérbe szorult. A katonai szolgálatra történő nagyarányú behívások miatt az iparban is, de főleg a mezőgazdaságban munkaerőhiány lépett fel. A kieső munkaerőt

Vérvörös Csütörtök, 1912. Tüntetőt kísérnek be a rendőrök

a női- és gyermekmunka nagyobb igénybevételével sem lehetett pótolni. Jellemző, hogy a kenyérgabona termelése 1916-ban az 1913. évének a kétharmadára csökkent, 1918-ra pedig már a felére esett vissza. A kormány csakhamar a kényszerbeszolgáltatás legszigorúbb rendszerére, a rekvirálásokra tért át. Amíg a *hadigazdálkodás* rendszere a munkás és dolgozó paraszti tömegeket rendkívül érzékenyen sújtotta, addig egyes monopóliumok, a spekuláns tőke, különböző visszaélésekkel, selejtes termékek hadiszállításaival igen nagy haszonra tett szert, óriási vagyont halmozott fel. A háborús veszteségek és az ellátásban jelentkező súlyos zavarok, valamint bizonyos tőkés-csoportok hihetetlenül gyors meggazdagodása a lakosság tömegeinek a terhére, hamar kiábrándították a magyar közvéleményt a háborúból.

A *politikai közéletben* kezdeti megerősödni az ellenzéki hangulat. Károlyi Mihály, az ellenzék vezetője, már 1915-ben felvetette a németekkel való szakítás gondolatát, s ezzel egyidejűleg belpolitikai reformokat is követelt. 1916-ra a háború elején létrejött „nemzeti egységfront” felbomlott. Ugyanezen évben meghalt I. Ferenc József, és utódja IV. Károly lett. Az új uralkodó valamivel rugalmasabb politikát alkalmazott elődjénél, de a német szövetséget ő sem volt hajlandó felmondani. Kísérletet tett a különbékére is, sőt 1916. december 12-én a német kormánnyal közös békejavaslatot terjesztett elő. Ennek azonban nem lett eredménye, többek között azért sem, mert Bécs korábbi hatalmáról semmilyen tekintetben nem volt hajlandó lemondani.

1916-ban a *munkásosztály mozgalma* is megélénkült. Az egyre romló belső viszonyok, de különösen az oroszországi forradalmi események hatására 1917 telén a háború elleni munkástiltakozás már nagy sztrájkhullámban tört ki. 1918. május 1-én százezeres tömegek tüntettek, és követelték a háború befejezését és a türhetetlen életviszonyok megjavítását. Ugrásszerűen emelkedett a szakszervezetek taglétszáma is. 1918 közepére a szervezett munkások létszáma meghaladta a kétszázezer főt. A kormány elleni tiltakozás hulláma átterjedt az értelmiségre is. A forrongó tömegmozgalmak 1917-ben elsöpörték a Tisza-kormányt. A további fejlemények útját Magyarországon az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének hatása szabta meg. A forradalom győzelmének eredményeként létrejött új hatalom híres dekrétumai, különösen a békéről szóló, nagy hatást váltottak ki Magyarországon. A Szociáldemokrata Párton belül nagyon megerősödött a baloldal. A baloldal élesen bírálta a párt vezetésének opportunizmusát, és az érlelődő *forradalmi válság* talaján már önálló tömegakciókat kezdeményezett és szervezett. Újabb nagy tömegtüntetések zajlottak le ország-szerte. 1918 januárjában és júniusában már általános sztrájk tört ki. A munkásosztály egyes rétegei eljutottak a szocialista forradalom követeléséig, és több helyen az orosz példa nyomán munkástanácsokat alakítottak. A frontokon szintén válságosra fordult a helyzet, a katonák ezrei hagyták ott a lövészárkokat. Több helyütt lázadások történtek ki. Az elsők közé tartozott a

cattarói felkelés, ahoi a matrózok katonatanácsokat alakítottak. A cattarói felkelést Horthy Miklós sorhajókapitány — Magyarország későbbi kormányzója — vezetésével még sikerült elfojtani, de a forradalmi fejlődést és ezzel együtt az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlását már semmi sem tudta megakadályozni.

1918 nyarán és őszén az Osztrák—Magyar Monarchia a katonai vereség és a területén kitört forradalmi és nemzeti mozgalmak eredményeként a teljes felbomlás állapotába került. A Monarchia november 3-án letette a fegyvert, és megkötötte a fegyverszüneti egyezményt. November 11-én Németország képviselői is aláírták a fegyverszüneti egyezményt. Az első világháború végét ért.

Az 1918—19. évi forradalmak és a Magyar Tanácsköztársaság. Az 1918 őszén kialakult forradalmi helyzetet a bécsi udvar és a magyar nagybirtok, valamint a nagytőke a király megbízásából József főherceg által kinevezett Hadik-kormány életre hívásával próbált úrrá lenni. A régi rend hívei e körül a kormány körül tömörültek, de megfelelő fegyveres hatalom híján — a hadsereg és a fegyveres erők felbomlásban voltak — már nem sokat tudtak tenni a helyzet megszilárdítására. A kormánnyal szemben álló ellenzék a Károlyi Mihály vezetése alatt álló *Nemzeti Tanács* mögött gyülekezett. A Nemzeti Tanács mellett alakult Katona Tanács (főként Oroszországot megjárta tartalékos tisztekből állt) már szoros kapcsolatot épített ki a szociáldemokrata baloldallal.

A polgári demokratikus forradalom. 1918. október 30-án a polgári lakosság és a különböző frontokról visszaáramlott katonák ezrei újabb tüntetést rendeztek Budapesten a Nemzeti Tanács székháza előtt a független, demokratikus Magyarország kivívásának jelszava alatt. Ezzel egyidejűleg tüntető tömegek megakadályozták azoknak a katonai egységeknek a fővárosból való eltávolítását, akiket a kormány megbízhatatlanságuk miatt máshová akart vezényelni. Erre a katonaság csatlakozott a tüntetőkhöz, és elfoglalták a pályaudvarokat, a városparancsnokságot, a rendőrfőkapitányságot, a telefonközpontot és a főpostát. A kormány és csapatai teljesen tehetetleneknek bizonyultak. Az új helyzetben József főherceg a kormányt lemondatta és *Károlyi Mihályt* bízta meg az új kormány megalakításával. 1918. október 31-én. Károlyi Mihály koalíciós kormányt alakított, amelyben részt vett a Szociáldemokrata Párt, a Polgári Radikális Párt és természetesen a Károlyi-párt.

Október végén és november első napjaiban a forradalmi mozgalom vidéken is elsöpörte a régi önkényt. Ezzel Magyarországon győzött az *Őszirozsás Forradalom*, mely jellegét tekintve polgári demokratikus forradalom volt. A forradalom megdöntötte a földesúri osztály és a nagytőkések kizárólagos politikai hatalmát. A hatalom a liberális burzsoázia és a Szociáldemokrata Párt koalícióját megtestesítő Nemzeti Tanács kezébe került. A forradalom a magyar nép számára lényegében kivívta az ország függetlenségét. Emellett biztosította a demokratikus szabadságjogokat, az általános válasz-

Bevonulók, 1914

tőjogot, és kormány-nyilatkozat jelent meg a földreform-terv kidolgozásáról.

A dolgozó nép a munkásosztály vezetésével kivívott hatalmát — mivel nem volt még forradalmi pártja — átengedte tehát a burzsoáziának. De ugyanakkor létrehozta saját hatalmi szerveit, a *munkás-, katona-, és paraszttanácsokat*. A tanácsok gyors kiépülésében a népi hatalom megteremtésének igénye fejeződött ki. A dolgozó osztályok egyetlen pártja, a Szociáldemokrata Párt nem akarta a tanácsokat, és még inkább ellene volt annak, hogy a tanácsok vegyék át a hatalmat.

A Nemzeti Tanács és az új kormány elképzelései azonban nem egyeztek a tömegek ösztönös forradalmi szándékaival. Sőt, a kormány rendcsinálás ürügyén vérfürdőket rendezett, és elfojtotta a parasztmegmozdulásokat. A tömegek forradalmi törekvései és a kormány alkotmányos liberális elképzelései az új államforma — a köztársaság — kérdésében is eltértek egymástól. A Károlyi-kormányt IV. Károly király megbízásából József főherceg nevezte ki. A kormány első ülésén a királyság fenntartása mellett foglalt állást. Amikor ez köztudomásúvá lett, a felháborodás vihara söpört végig az országon. A hatalmas tömegtüntetések nyomán november 16-án Magyarországon végül is *kikiáltották a köztársaságot*. Az Osztrák—Magyar Monarchia elemeire bomlott.

A háború idején leromlott *gazdasági élet* elsősorban a blokád miatt rendkívül súlyos nyersanyag- és munkaerőhiánnyal küszködött. A gazdaságok tőkéjüket igyekeztek külföldre menteni. Ugyanakkor a kormány lényegében semmilyen gazdasági programmal nem rendelkezett. De nem mert radikális rendszabályokat sem életbe léptetni (bankok, üzemek stb. ellenőrzése, illetőleg államosítása). Bár tett bizonyos kísérleteket a földkérdés megoldására, de az a paraszti tömegeket nem elégítette ki. A földreform-törvénytervezet körüli huzavona pedig csak fokozta a dolgozó parasztság elégedetlenségét. Nem tudott a kormány az ország nemzetközi helyzetének konszolidálása és a nemzetiségekkel való megegyezés terén sem számottevő eredményeket felmutatni. Az ország belső és nemzetközi helyzetének

Békétüntetés Budapesten, 1918

alakulása és a tömegek forradalmasodása mindinkább nyilvánvalóvá tette egy forradalmi párt létrehozásának a szükségességét.

Amikor az októberi polgári demokratikus forradalom sikerének híre eljutott Szovjet-Oroszországba, az ottani magyar kommunista hadifogoly-csoport november 4-én Moszkvában konferenciára ült össze. A konferencia megszavazta a kommunista párt azonnali megalakítását, és határozatba foglalta, hogy a hadifoglyok térjenek vissza hazájukba. A határozat eredményeként *Kun Béla*, a hadifogoly csoport vezetője és két társa november 17-én Budapestre érkezett — majd sokan követték őket — azzal a céllal, hogy a pártot megszervezzék.

Kun Béla ifjúkorától fogva aktívan dolgozott a szocialista munkásmozgalomban. Az első világháborúban orosz hadifogságba esett, ahol a tomszki hadifogoly-táborban megismerkedett a leninizmussal és a bolsevik párt tevékenységével. Az orosz forradalom eszméit magáévá téve, síkra szállt a munkásság ügyéért. Propagandát folytatott a hadifoglyok között, közreműködött számos magyar és orosz nyelvű bolsevik lap szerkesztésében. 1918 februárjában, amikor a breszt-litovszki béketárgyalások megszakadtak, Kun Béla egy fel-

fegyverzett hadifogoly-különítmény vezetőjeként csatlakozott az orosz forradalmárokhoz, és a Petrográdba vonuló németek ellen harcolt. 1918 tavaszán fontos szerepet játszott a magyar hadifoglyok kommunista csoportjának megalakításában, ahol őt választották vezetőnek. Nagy tekintélyének és népszerűségének tudható be, hogy amikor 1918 áprilisában megalakult a különböző nemzetekhez tartozó hadifoglyok csoportjainak szövetsége, őt választották elnöké. Amikor az ellenforradalmárok Moszkvában 1918 nyarán fegyveres felkelést szerveztek, Kun Béla a Vörös Gárda magyar tagjait mozgósította a lázadás leverésére.

Magyarországra való visszatérése után erőfeszítéseit hamarosan siker koronázta. Az ellentéteket legyőzte, és 1918 novemberében, a különféle baloldali csoportokkal való tárgyalások eredményeként megalakult a *Kommunisták Magyarországi Pártja*. A párt létrejötte döntő jelentőségű volt a forradalom továbbfejlődése és végső kimenetele szempontjából.

A párt politikájának fővonalát a marxizmus—leninizmus, valamint az orosz forradalom tapasztalatai alapján dolgozták ki. A párt azonnal fellépett a parlamenti illúziókkal szemben, és a burzsoá hatalom megerősítésére szánt nemzetgyűlés helyett a budapesti

Béketüntetés az Országház épülete előtt 1918. október 27-én —
Frontról hazatérő katonák 1918 októberében

Munkástanács újjászervezéséért, a Tanács-kongresszus összehívásáért szállt síkra. Az üzemekben követelte a munkásellenőrzés bevezetését, az agrárkérdés megoldásaként pedig a földek azonnali, a földműves szegények tanácsai útján történő elfoglalását.

A burzsoázia lefegyverzése mellett valódi néphadsereg létrehozását, a proletariátus felfegyverzését tűzte ki célul. Ez a program a forradalom gyors fejlődésével számolt, fő célja a szocialista forradalomra való haladéktalan áttérés volt.

A fiatal kommunista párt alapvető célkitűzései helyesek voltak, és a dolgozó tömegek körében nagy sikert arattak. Ennek megfelelően a budapesti és pestkörnyéki nagyüzemekben igen gyorsan kiépültek a kommunista szervezetek.

A Szociáldemokrata Párt a kommunisták fellépését és sikereit eleinte lekicsinyelte és jelentéktelennek tüntette fel. Később azonban heves harcot indított az új párt elszigetelése, majd felszámolása érdekében. A kommunisták népszerűsége a megindított támadások ellenére is növekedett. A szociáldemokraták a kommunisták eszmei és szervezeti előretörésével mind tehetetlenebbül álltak szemben.

A nagybirtokos osztály és a nagytőkések régi pártjai nagyrészt felbomlottak. A jobboldali pártok közül csak a klérus által támogatott nem túl jelentős Keresztényszocialista Néppárt maradt meg. Ezért az ellenforradalmi erők új pártalakítási kísérletekbe fogtak. Konzervatív politikusok, újságírók vezetésével agresszív, nacionalista szervezetek egész sora jött létre (Székely Nemzeti Tanács, Magyarország Területi Egységének Ligája, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége stb.). Katonatisztek hozták létre 1919. január elején az Ébredő Magyarok Egyesületét. Ezek az ellenforradalmi szervezetek a fegyverszünet által Magyarországtól elcsatolt területek visszaszerzésére hivatkozva a „honvédelem” jelszavával léptek fel, és nacionalista, sovinszta, antiszemita szölamokat hangoztattak. A jobboldal 1919 elejére annyira megerősödött, hogy Budapesten a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) és az Ébredő Magyarok Egyesülete nacionalista, antiszemita tüntetést robbantott ki. A szervezett munkásság és a kivonuló népörség azonban szétverte őket.

Károlyi Mihály köztársasági elnökké történt megválasztása után 1919. január 18-án alakult meg a *Berinkei-kormány*. Az új kormány helyzetének megszilárdítása és a forradalom továbbfejlődésének megakadályozása eszközeül az antantbarát külpolitika változtatlan fenntartását és a kommunista szervezkedéssel való leszámolást tekintette. A kormányt a magyarországi helyzet mellett a külpolitikai megfontolások is a kommunisták elleni fellépésre ösztönözték. Ennek alapján kezdték meg szociáldemokrata kezdeményezés-

Károlyi Mihály — Politikai plakát 1918 őszén

re a kommunisták kizárását a Munkástanácsból és a szakszervezetekből, s letartóztatták a kommunista párt vezetőit.

A forradalmi mozgalom leszerelése céljából a kormány a kommunisták elleni terror fokozásával, a párt vezetőinek letartóztatásával egyidejűleg kísérletet tett egyes régóta ígért szociális reformok megvalósítására. Ilyen volt a *földreform* is. „A földművelő nép földhöz juttatásáról” szóló XVIII. törvény háromhónapi huzavona után 1919. február 16-án jelent meg. A törvény szerint a nagybirtok 500 holdon felüli része, az egyházi birtoknak pedig a 200 holdon felüli része volt kisajátítható, kártérítéssel az 1913. évi földjáradék alapján. Ez a tömegeket nem elégítette ki. A forrongó hangulatra való tekintettel Károlyi Mihály február 23-án Kálkapolnán ünnepélyes külsőségek között hozzáfogott saját földbirtokainak felosztásához. Ez az elszigetelt példa azonban nem talált követőkre.

A kommunista vezetők letartóztatását követő első napokban, a földreform törvény kibocsátása után úgy látszott, hogy a kormány erőszakos fellépése célt ért. A Szociáldemokrata Párt február 21-re általános sztrájkot hirdetett, nagy munkástömegeket hívtak az utcára kommunistaellenes jelszavakkal. A hangulat azonban gyorsan megváltozott. A rendőri atrocitások, a kommunista üldözés gondolkodóba ejtették a munkásokat, és a kegyetlenkedések elleni fellépésre ösztö-

nították őket. A leszerelt katonák és altisztek szervezetének gyűlése már a letartóztatást követő napokon állást foglalt a kommunisták mellett. Március elején az újságok részletesen beszámoltak a német munkásmozgalom új fellendüléséről s az ennek nyomán kibontakozó fegyveres harcokról. Értesültek továbbá arról, hogy március 2-án Moszkvában összeül a Kommunista Internacionálé III. Kongresszusa. E nagy jelentőségű eseményekről a „Vörös Újság”-nak — a Kommunisták Magyarországi Pártja lapjának — a tudósításai nyomán a munkások azt is megtudták, hogy az Ukrajnát felszabadító Vörös Hadsereg csapatai gyors ütemben közelednek az egykori Osztrák—Magyar Monarchia határai felé. A forradalmi hullám felfelé ívelésével együtt járt a munkástanácsok balra tolódása és forradalmasodása is. A földfoglaló mozgalmak, amelyek az Alföldön és a Tiszántúlon kezdődtek, hamarosan áterjedtek az egész Dunántúlra. A kormánynak nemcsak a kommunista párt elhallgattatására irányuló tervei vallottak kudarcot, hanem a forradalmi mozgalom leszerelésére szánt reformjai is eredményteleneknek bizonyultak. De kevés siker koronázta az új „megbízható” hadsereg felállítására irányuló törekvéseket is.

A *forradalmi hullám* erősödése, a kommunista párt befolyásának gyors növekedése, a földfoglalások és a hadsereg körüli zűrzavar aláásta a kormány és a kormányzó pártok helyzetét. Az ellentétek a koalíciós pár-

tokon belül a végsőig kiéleződtek. Károlyi az ellentétek áthidalására március elején pártközi értekezletet hívott össze, eredmény nélkül. A március 17-i minisztertanácsban a polgári miniszterek felajánlották lemondásukat, a szociáldemokraták azonban nem voltak hajlandók egyedül vállalni a kormányzást. Március 18-án, a Párizsi Kommün kikiáltásának évfordulóján Csepelen nagygyűlés volt, amelyen több ezer ember vett részt. A gyűlés állást foglalt a letartóztatott kommunista vezetők haladéktalan kibocsátása és a proletárdiktatúra azonnali kikiáltása mellett. Március 19-én 15 000—20 000 munkanélküli vonult fel kommunisták vezetésével a Népjóléti Minisztérium elé. Március 20-án általános nyomdász sztrájk kezdődött. A kommunista párt március 23-ára az Országház térre nagygyűlést hirdetett, melynek feladata lett volna a letartóztatott vezetők erőszakos kiszabadítása. Ebben a robbanásig feszült politikai helyzetben Vyx francia alezredes, az antant budapesti katonai missziójának vezetője — aki az antanttal kötött fegyverszüneti egyezmény alapján tartózkodott Magyarországon — újabb jegyzéket nyújtott át a kormánynak, melyben követelte a román—magyar demarkációs vonal nyugatra tolását és egy, a szövetséges csapatok által megszállandó semleges övezet felállítását. Az antant ezen újabb követelése ultimátum volt, mert a választ másnap délután hat óráig kellett megadni. Az antant-jegyzékkel a március 20-i minisztertanács foglalkozott. Károlyi megállapította, hogy a kormány antantbarát politikája csődbe jutott. A koalíció helyzete tarthatatlan. Egyedüli kiút egy tiszta szociáldemokrata kormány. A minisztertanács egyhangúlag a kormány lemondását határozta el. Ezzel a lemondással be is fejeződött a megoldhatatlan nehézségek között reménytelenül hanyóródó polgári demokratikus kormányzat politikai pályafutása.

A munkásosztály többsége a kommunisták oldalára állt, és a névlegesen még szociáldemokrata párti munkások jórésze is a kommunista párt követeléseit és céljait tette magáévá. A Szociáldemokrata Párt kibővített vezetőségének március 21-i ülésén egyes felszólalók a hatalomnak a kommunisták kezébe való adását javasolták. Az ülés után a Szociáldemokrata Párt öttagú küldöttséget küldött a fogságban levő kommunista vezetőkhez a kommunistákkal való megegyezés céljából. A bizottság a kommunista párt valamennyi követelését elfogadta. A szociáldemokraták és kommunisták közötti megegyezést a Katonatanács és a budapesti Munkástanács rendkívül lelkes hangulatban hagyta jóvá. Március 21-én éjjel megalakult a kizárólag kommunistákból és szociáldemokratákból álló új kormány, melyet *Forradalmi Kormányzótanácsnak* neveztek el.

A Magyar Tanácsköztársaság. A Forradalmi Kormányzótanács megalakulásával Magyarországon a hatalom a munkásosztály kezébe került. A polgári demokratikus forradalom átnőtt a *szocialista forradalomba*. A hatalomátvétel vér nélkül, békés úton ment végbe, ami annak volt köszönhető, hogy március 21-én a szocialista forradalom oldalára állt a szervezett munkásság, a dolgozók és a hadsereg többsége. A békés

átmenetet megkönnyítette Károlyi Mihály magatartása, aki látta a fejlődés irányát, számot vetett a tényleges helyzettel, és nem gördített akadályt a munkáshatalom megvalósulása elé.

A budapesti események hatása a vidék mozgalmát is magával ragadta. A vidéki városokban és falvakban is a tanácsok vették kezükbe a hatalmat. Ezzel Magyarországon igazi néphatalom jött létre. Minden községben falusi, minden városban városi, a járásban járási, a megyeszékhelyeken megyei tanácsok alakultak. A legfőbb hatalmat a megyei és városi tanácsok által választott munkás-, katonai- és földműves tanácsok országos gyűlése gyakorolta. A *tanácsrendszer* a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom egységén épült fel. A tanácsok mellett fontos szerepet töltöttek be a megyei és járási székhelyeken működő forradalmi törvényszékek, továbbá a régi rendőri karhatalom helyébe létrehozott Vörörség.

A tanácsok államosították a húsz munkásnál többet foglalkoztató ipari és közlekedési üzemeket, s ezek élére termelési biztosokat neveztek ki, továbbá a termelési biztosok mellé 2—7 tagból álló ellenőrző munkástanácsokat választottak az üzemek dolgozói. Az ipari üzemek államosításán túl a nagy lakóházakat, a pénzintézeteket és a biztosító intézeteket is köztulajdonba vették. Majd április 3-án a nagy- és középbirtokok kerültek állami tulajdonba.

A gazdasági intézkedéseken kívül egy sor rendelkezés látott napvilágot, mely a munkásvédelmet és a dolgozók jobb életét volt hivatva előmozdítani. Ilyenek voltak: a lakbérek leszállítása, a beteg- és balesetbiztosítás kiterjesztése, a szülő anyák terheségi és szoptatási segélyezése, a gyermek- és tanoncvédelmi intézkedések, ingyen üdültetések stb.

A tanácskormány kisajátította a nagy- és középbirtokokat. Kisajátításra került minden 100 holdon felüli birtok, minden tartozékával (élő és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági és ipari üzemekkel) együtt. Ez az intézkedés mintegy hétmillió hold földet érintett. A Tanácsköztársaság eltávolította tehát a társadalmi, gazdasági és politikai életből a feudális maradványokat. Megszabadította a parasztságot a személyi kötöttségek, a robot maradványaitól

A köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án. Károlyi Mihály az Országház lépcsőjéről beszél

és a ledolgozási rendszertől. Megszűnt a falun a parasztság tőkés kizsákmányolása és a bankok uralma. Mindezzel véget ért a magyar faluban a földbirtokos, a jegyző, a csendőr korlátlan uralma.

A fenti intézkedések bár kedvezően hatottak a parasztság magatartására, de annak követeléseit mégsem elégítették ki. A parasztság ugyanis nem a föld kisajátításáért és köztulajdonba vételéért szállt síkra, hanem a közép- és nagybirtokok felosztásáért. A földosztás elmaradása végső fokon gyengítette a munkás-paraszt szövetséget, és csökkentette a parasztság részvételét a belső ellenforradalom és a külső intervenció elleni fegyveres harcban.

Kulturális téren a legkiemelkedőbb intézkedések közé tartozott az egyházi és magániskolák államosítása, az egységes nyolcosztályos népiskola bevezetése és a közép- és felsőoktatás kiszélesítése, valamint a fizikai dolgozók részére az esti munkásegyletek létesítése.

A *nyugati hatalmak* a Magyar Tanácsköztársaság létét az első perctől kezdve ellenségesen szemlélték. A francia militarista körök azonnali hadműveletek megindítását javasolták. Az angol és amerikai álláspont ennél mérsékeltebb volt, és a tárgyalások mellett döntöttek. Ennek alapján jött Magyarországra

Károlyi Mihály földet oszt birtokán Kálkapolnán 1919-ben

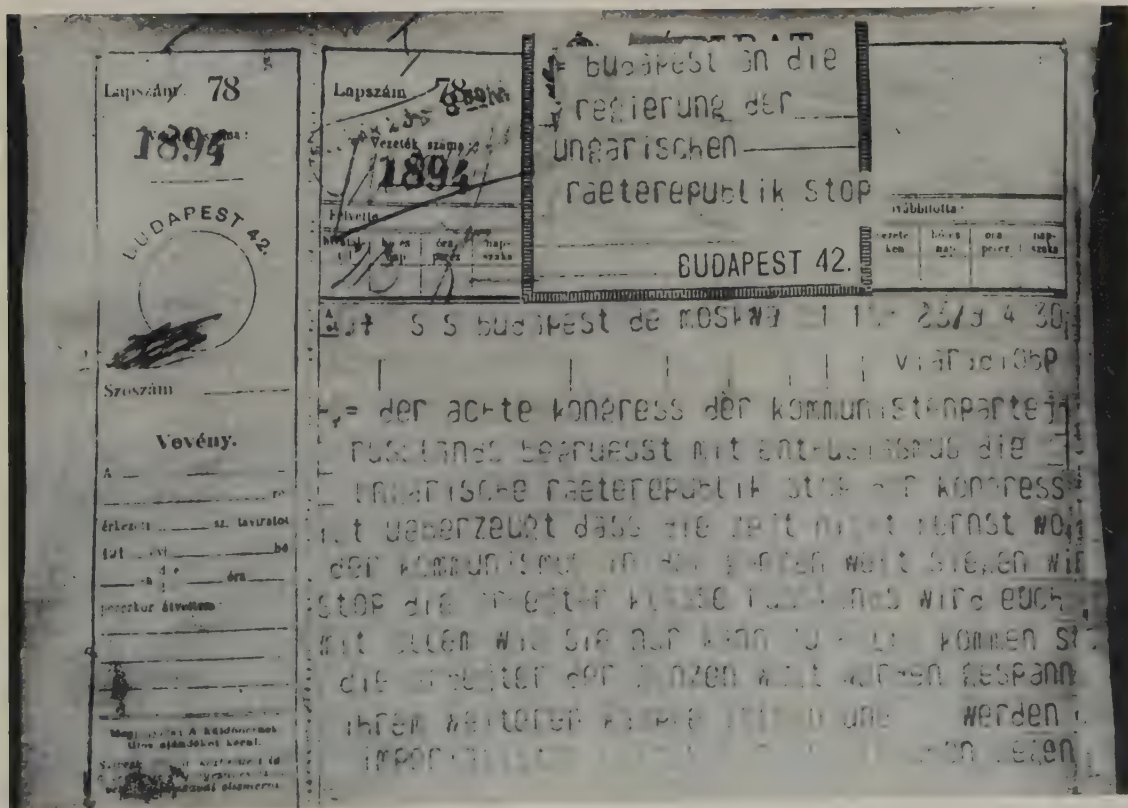
Smuts tábornok vezetésével az antant misszió. Smuts tábornok látogatásával egyidőben azonban Franchet d'Esperey, a keleti antant haderők főparancsnoka megindította a francia, román, szerb és cseh csapatok közös támadásának előkészítését a magyar tanács-hatalom ellen. A román haderő április 16-án kezdte meg a támadást, ehhez francia engedéllyel Csehszlovákia is csatlakozott. A támadás kezdetekor az intervenció haderő háromszoros túlerőben volt. De az is súlyosbította a helyzetet, hogy a Vörös Hadsereg szervezése éppen hogy csak megkezdődött. A Forradalmi Kormányzótanács és a Budapesti Munkástanács az intervenció hírére határozatot hozott a munkások felfegyverzésére és a frontra küldésére. Május 1-ére az intervenciók elérték a Tisza vonalát. A franciák, olaszok Makót és Hódmezővásárhelyt foglalták el, a csehek megszállták Kárpát-Ukrajnát, majd május 2-án elfoglalták Miskolcot és Salgótarjánt is. E válságos nehéz helyzetben az ingadozó szociáldemokrata Böhm Vilmos hadseregpáncsnok lemondott a Tanácsköztársaság védelméről, és utasítást adott a fegyverszünet megkötésére. A Forradalmi Kormányzótanács mozgósítási parancsa, a munkások és parasztsók lelkesedése és ragaszkodása a tanács-hatalomhoz azonban megsemmisítette a fegyverszüneti tervet.

A Tanácsköztársaság védelmében megszületett az igazi *forradalmi néphadsereg* Magyarországon. Május 2-át követően a magyar nép legjobb fiai ragadtak fegyvert a szocialista haza védelmében. A Vörös Hadsereg páncsnoksága *Stromfeld Aurél* vezetésével a déli irányból várható intervenció támadás elhárítására vonatkozó tervekkel egyidőben javaslatot dolgozott ki az északi irányba megindítandó támadásra is. Megfelelő előkészületek után a hadseregpáncsnokság május 15-én parancsot adott Miskolc visszafoglalására, melynek feladatát a *Landler Jenő* vezetése alatt álló 3. hadtest 1. hadosztálya végezte el. A miskolci csata, amely az újjáéledt Vörös Hadsereg első jelentős győzelme volt, lelkesítőleg hatott az egész hadseregére. A rögtönözve felállított munkásezredek itt estek át az első tűzkeresztségen, és nagyszerűen megállták helyüket. Az északi hadműveletekben a felfegyverzett magyar munkások, parasztsók a csehszlovák hadsereget szétverték és visszavonulásra kényszerítették. A csehszlovák intervenció hadsereg felbomlásával egy időben a felszabadított területeken a szlovák munkások és szegényparasztsók kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. A sikeres északi hadjárat dacára a Magyar Tanácsköztársaság helyzete továbbra is válságos maradt. Szovjet-Oroszország maga is élethalálharcát vívta a külső intervenció csapatok ellen és a belső ellenforradalmi erőkkel. Így nem jöhetett a Magyar Tanácsköztársaság segítségére. De kedvezőtlenül alakult a további helyzet Nyugat-Európában is a magyar néphatalom szempontjából. A Bajor Tanácsköztársaságot vérbe fojtották. Olaszországban, Franciaországban és Angliában egymást érték a sztrájkok, de azok nem nöttek át fegyveres felkelésbe.

A nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása mellett az országon belül is komoly nehézségek mutatkoztak.

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása 1919. március 21-én — Lenin üdvözlő távirata a Forradalmi Kormányzótanácsnak

1919. május 1. Budapest

tak. Az idegen megszállás és a háború következtében a termelés visszaesett. A blokád miatt az ipar nyersanyaghiánnyal küzdött, ugyanakkor a legöntudatosabb és legképzettebb munkások közül sokan katonai szolgálatra vonultak be. Az ipari és mezőgazdasági termelés visszaesése és a hadsereg növekvő szükségletei kedvezőtlenül hatottak a közelítésre is.

A Tanácsköztársaság nehéz helyzetét nagymértékben súlyosbította az a körülmény, hogy a Tanácsköztársaság hatalmi szerveiben éles ellentétek voltak a különböző csoportok között. A kommunista vezetők

egy része nem látta teljes nagyságában az opportunistaikkal, az ingadozókkal való együttműködés veszélyét, és ezért nem tett elég határozott intézkedéseket, hogy a proletárdiktatúra vezető szerveit a nem oda való elemektől megtisztítsa. Így az ingadozó jobboldali szociáldemokraták a Tanácsköztársaság vezető szerveiben igen jelentős befolyáshoz jutottak.

Az egyesülés elvileg a két párt likvidálását és egy új párt létrehozását jelentette, amelyet ideiglenesen *Magyarországi Szocialista Pártnak* neveztek el. A gyakorlatban azonban a kommunisták egyszerűen beléptek a Szociáldemokrata Pártba, amelynek tag-

Nyaralni induló proletár gyerekek a Keleti pályaudvar előtt — Az államosított műkincsek kiállítása a Múcsarnokban

Bíró Mihály és Pór Bertalan politikai plakátjai, 1919

ságát az Őszirozsás forradalom győzelmét követően a kispolgári elemek mérhetetlenül felduzzasztották.

Az ellentétek állandó éleződése közepette ült össze 1919. június 12-én az egyesült párt kongresszusa. A kongresszuson kialakult viták tovább mélyítették az ellentéteket, s azt még inkább fokozta a Clemenceau-féle ultimátum, amely követelte az északon előrevonuló csapatok visszavonását.

A Tanácsköztársaság tömegbefolyásának csökkenéséhez hozzájárultak a tanácshatalom által elkövetett politikai hibák is. Ezek közül legsúlyosabb kétségkívül az agrárkérdés hibás megoldása volt. A földosztás elmulasztása és a földbirtokok államosítása azért is káros volt, mert az előbbi megvalósítása a

magyar parasztságon túl, kedvező hatást gyakorolt volna a szomszédos országok parasztságára is. Hiba volt az ipar és a kereskedelem túlzott arányú államosítása is. Ezek a túlzások két irányban is károsan éreztették hatásukat: a kisiparosokat és kiskereskedőket, vagyis a kispolgári rétegeket a Tanácsköztársaság ellen hangolták, ugyanakkor a sok ezer államosított üzem irányítása szinte megoldhatatlan problémát jelentett.

A Tanácsköztársaság nehézségeit, az elkövetett hibákat a hatalmát veszített földbirtokos osztály és a burzsoázia a gazdasági és politikai restauráció céljaira igyekezett kihasználni. Az *ellenforradalmi erők* egyik csoportja Bécsben szervezkedett, majd összeköttetést teremtett az antant képviselőivel. Egy másik csoport a francia

Berény Róbert és Uitz Béla toborzó plakátjai

Népbiztosok látogatása egy munkásezrednél 1919 áprilisában. Középen Kun Béla

megszállás alatt levő Aradon tömörült, és Károlyi Gyula elnökletével, a francia szuronyok védelme alatt 1919. május 5-én kormányt alakított; később az ugyancsak francia megszállás alatt levő Szegedre tette át székhelyét. E szegedi kormánynak a hadügyminisztere Horthy Miklós ellentengernagy lett. Ezek az ellenforradalmi csoportok, hogy tömegbefolyásukat bizonyítsák, és tekintélyüket megszerezzék az antant előtt, az intervenciók ellen harcoló Vörös Hadsereg hátában ellenforradalmi felkeléseket próbáltak kirobbantani.

A Tanácsköztársaságot azonban semmiféle belső ellenforradalmi szervezkedés nem tudta megdönteni. Amit az ellenforradalom nem tudott megtenni, elvégezte helyette a külső imperialista *katonai intervenció*. Az előrenyomuló Vörös Hadsereget az antant állította meg. Clemenceau jegyzékben követelte a menekülő cseh hadsereg üldözésének beszüntetését. De ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy a románok az általuk megszállva tartott területek egy részét kiűrik. A tanácskormány hitt Clemenceau ígéretében, megállította a Vörös Hadsereg támadását, és elrendelte a visszavonulást. A biztosítékok nélküli visszavonulás azonban súlyos kárt okozott, demoralizálta a hadsereget, amit egyébként még csak fokozott *Böhm Vilmos* tevékenysége, aki félrevezette Kun Bélát, sőt Stromfeld Aurélt is a hadihelyzetről adott hamis tájékoztatásával. Július 11-én, miután már világos volt, hogy az antant-

hatalmak nem tartják be ígéretüket, és a románok nem hajlandók a megszállt területeket kiűriteni, a Forradalmi Kormányzótanács határozatot hozott egy újabb, a Tiszántúl felszabadítását szolgáló támadás megindítására. A támadás tervét azonban a Vörös Hadsereg vezérkarában megbúvó árulók eljuttatták a bécsi és szegedi ellenforradalmárokhöz, akik azt az angol és francia katonai körök közvetítésével még a hadműveletek megindítása előtt a román intervenció csapatai parancsnokságához továbbították. A Vörös Hadsereg támadása annak ellenére, hogy a románok a terveket előre ismerték, kezdetben eredményes volt. Az árulás áldozatául esett Vörös Hadsereg azonban a túlerőben levő és jobban felszerelt ellenség nyomására kénytelen volt visszavonulni. A románok ez alkalommal nem álltak meg a Tiszánál, hanem kisebb erőkkel már július 28-án, a főerőkkel pedig július 30-án Szolnoktól északra átkeltek a Tiszán, és megkezdtek az előnyomulást Budapest irányába. Ugyanakkor a Budapesten levő, még viszonylag jelentős fegyveres erők a szociáldemokraták és az ellenforradalmi tisztek befolyása alá kerültek. A munkások mozgósítása ilyen körülmények között már teljesen kilátástalannak látszott. Emiatt a Kormányzótanács augusztus 1-i ülése a tanácskormány lemondása mellett foglalt állást. Ezzel a Magyar Tanácsköztársaság a túlerőben levő külső és belső ellenséggel szemben vívott hősi küzdelemben elbukott.

Az ellenforradalmi restauráció. (A Horthy-korszak.)

A nyugati (antant) hatalmak támogatását élvező cseh és román intervenció a Tanácsköztársaságot megdöntötte, és ezzel utat nyitott a régi rend visszaállítására Magyarországon.

Az ellenforradalmi rendszer megszervezése. A kelet- és délkelet-európai francia befolyás túlzott megnövekedésétől tartó amerikai—angol kormánykörök a demokratikus látszatot is mellőző, nyíltan ellenforradalmi csoportokkal szemben a szociáldemokrata Peidl Gyula kormányra kerülését támogatták. A *Peidl-kormány* a Tanácsköztársaság vívmányainak felszámolásával egyidejűleg lényegében polgári demokratikus rendszer kiépítésére törekedett. Hivatalba lépése után szabadon bocsátotta a Tanácsköztársaság idején le tartóztatott ellenforradalmárokat. Visszaállította a régi polgári bíróságokat és a rendőrséget. Elrendelte a köztulajdonba vett ipari és kereskedelmi vállalatok, valamint a bérházak visszaadását a régi tulajdonosoknak. Végül előkészítette a nagybirtok köztulajdonba vételéről szóló rendelet hatálytalansítását.

A Peidl-kormány intézkedései azonban nem elégítették ki a bosszúra éhes ellenforradalmár csoportokat, akik a tőkés rend visszaállítása mellett kizárólag a nyílt erőszak és terror alkalmazásával látták biztosított-nak a munkásosztály, valamint a dolgozó parasztság elnyomását. Budapest román megszállását és a hivatalos antantmisszió megérkezését követően Friedrich István gyáros 1919. augusztus 7-én fegyveresekkel kergette el a Peidl-kormányt. Majd utána megalakította a *nyílt ellenforradalmi kormányt*, amelyet a magát kormányzóknak kikiáltó Habsburg József főherceg hagyott jóvá. Ez a kormány sem rendelkezett azonban a hatalom eszközeivel, sőt még az antant hivatalos elismerését sem sikerült megszereznie. Így néhány hónapos fennmaradását leginkább annak köszönhette, hogy a magyar uralkodó osztályok különböző csoportjai nem tudtak megegyezni saját jelöltjeikben, a győztes hatalmak pedig belső ellentéteik folytán még nem jutottak közös nevezőre a megalakítandó új kormányt illetően,

A tényleges hatalom 1919 őszétől a *Horthy Miklós* vezette fővezérség (feudális-reakciós szellemű katonatisztekkel álló csoport) kezében volt. A fővezérség rendelkezett az ellenforradalom fegyveres erejével, és élvezte a megyék élén álló, zömmel nagybirtokos kormánybiztosok támogatását is. A reguláris csapatok mellett az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásában jelentős szerepet játszottak az új életre kelő különböző militarista szervezetek (Magyar Országos Véderő Egyesület, Ébredő Magyarok Egyesülete), valamint más fegyveres katonatiszti és egyéb ellenforradalmi bandák. Az ellenforradalom ezen rohamcsapatai — jórészt antant fegyverekkel, felszereléssel ellátva — 1919 őszén, valamint 1920 folyamán ezrével gyilkolták le a kommunistákat, egyszerű munkásokat, parasztokat, és rendeztek véres zsidó-pogromokat. A Prónay, Héjjas, Ostenburg és más különítmények siófoki, orgoványi, izsáki, kecskeméti vérengzéseinek a híre bejárta az egész világot. A fegyveres bandák féktelen terrorja a hi-

vatalos kormánysszervek hasonló vérengzéseivel párosult. A Tanácsköztársaság minden tisztségviselőjével, fegyveres erőinek tagjaival, sőt támogatójával szemben rendeletileg gyorsított bírósági eljárást alkalmazhattak. Néhány hónap alatt mintegy ötezer ember esett áldozatul az ellenforradalom vérengzésének, közel hetven-ezer embert zártak börtönbe, internálótáborba. Mintegy százezer kommunista, szocialista és demokratikus gondolkodású magyar állampolgár pedig emigrációba kényszerült.

A francia és román kormány minden módon igyekezett meghosszabbítani a román csapatok magyarországi tartózkodását és elodázní a magyar állam fegyveres erőinek a kiépülését. Az angol—amerikai—olasz kormánykörök ezzel szemben arra törekedtek, hogy az osztályrendet mielőbb Horthy katonai diktatúrája biztosítsa. Az ellenforradalmi rendszer szalonképesebbé tétele érdekében azonban a Horthy kiépült fegyveres erejére támaszkodó terrorisztikus végrehajtó hatalom mellé „demokratikus” törvényhozó hatalom létrehozását tartották szükségesnek. Végül is, ez utóbbi álláspont felülkerekedésével a román csapatok — az antant utasítására — elhagyták Budapestet és november 16-án Horthy a „nemzeti hadsereg” élén bevonult a fővárosba. Erre a *Friedrich-kormány* lemondott, és *Huszár Károly* keresztényszocialista tanító-újságíró alakított kormányt. A kormányban a burzsoázia és a földbirtokos osztály különböző politikai csoportosulásai (a fajvédőktől a liberálisokig) mellett Peyer Károly személyében a Szociáldemokrata Párt is helyet kapott. Huszár Károly — az antant képviselőivel kötött megegyezés alapján — a parlamenti választások megtartását tekintette a legfontosabb feladatának. A Horthy Miklós körül tömörülő katonatiszti csoportok és az országban működő ellenforradalmár fegyveres bandák azonban keresztülhúzták mind a kormány, mind pedig az antant számításait. Már a választási kampány során olyan féktelen terrort valósítottak meg, hogy a Szociáldemokrata Párt képtelen volt a választásokon részt venni. Így az 1920. januári nemzetgyűlési választások megrendezése mit sem változtatott a fehérterror uralmi rendszerén és a Horthy vezette katonai körök döntő befolyásán. Sőt, lényegében csak arra volt jó, hogy megszilárdítsa Horthy hatalmát, ami kifejeződött abban is, hogy ez a nemzetgyűlés választotta őt 1920. március 1-én Magyarország kormányzójává, miközben fegyveres tisztek szállták meg a parlament épületét.

Vörös katonák harcban az ellenforradalmi csapatokkal, 1919

Az ellenforradalmi diktatúra a kapitalista osztályrend helyreállításával elsősorban a nagybirtokosok és a nagytőkék érdekeit védte. Ezek a körök azonban ennek ellenére nem tartották végleges állapotnak az 1919–20-as helyzetet. Hiszen a hatalom — a kormány, a fegyveres erők — még nem volt közvetlenül az ő kezükben. A politikai élet porondján, a felszínen, egyelőre még a burzsoázia és a földbirtokos osztály alsóbb rétegének képviselői, valamint a fegyveres tiszti különítmények vezetői mozogtak. A nagybirtokosok és nagytőkék valamennyi csoportja lényegében fenn kívánta tartani a terror-rendszert, de a Horthy körül tömörülő fegyveres csoportok brutalitásaival és kilengéseivel szemben igyekeztek annak „törvényes” látszatot adni.

Ebben a szellemben alakította meg kormányát 1920. július 19-én *Teleki Pál*. Az új kormány azonnal lépéseket tett az ellenforradalmi diktatúra konszolidálására, a külföld előtt különösen kellemetlenné vált „kilengések” törvényes elleplezésére. Felfüggesztette az Ébredő Magyarok Egyesületének működését, néhány véres kezű különítményes tisztet letartóztatott. Horthy azonban a letartóztatottnak még ugyanabban az évben amnesztiát adott.

Az ellenforradalmi rendszer „törvényesítése” számos fontos bel- és külpolitikai problémát vetett fel.

Külpolitikai téren az egyik legfontosabb mozzanatot a békeszerződés aláírása volt. A Magyarországgal kötendő békeszerződésre 1920 nyarán került sor a Párizs melletti Kis Trianon palotában. A győztes nagyhatalmak békefeltételei rendkívül súlyosak voltak. A katonai, pénzügyi korlátozások és a jóvátétel mellett a békeszerződés törvényesítette a részben nemzetiségek által lakott területek elcsatolását is Magyarországtól. A *trianoni békeszerződés* nem hozta meg a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását, mert a határrendezésekkel tisztán magyarlakta területek is kerültek a szomszédos országokhoz. A magyar kormány rendkívül sérelmesnek találta ugyan a békefeltételeket, de a szerződés aláírásától rendszerének elismerését és külpolitikai támogatását várta.

Ugyanakkor szinte a békeszerződés aláírásának pillanatától az ellenforradalmi rendszer külpolitikájának középpontjába az irredentizmust, a trianoni bé-

keszerződés felülvizsgálását, Magyarország első világháború előtti határainak visszaállítását helyezte. Az úgynevezett „szentistváni” Magyarország vagy „Nagy”-Magyarország visszaállításában a burzsoázia és a földbirtokos osztály minden pártja és politikai irányzata közös álláspontot képviselt. A magyar uralkodó körök céljaik megvalósítására azonban egyedül képtelenek voltak. Ezért igyekeztek szövetségre lépni minden olyan hatalommal, amelynél legfontosabb külpolitikai törekvésük támogatását várhatták. Ez a politika kergette őket Mussolini, majd később a hitleri Németország karjaiba. Területi követeléseik hangoztatásával igyekeztek az országon belül a dolgozó tömegek figyelmét a belső kérdésekről elterelni, és azt elhitetni, hogy Magyarország régi határainak visszaállítása a gazdasági és szociális problémákat megoldja.

A nagybirtok és a nagytőke egyes körei 1921 tavaszán elérkezettnek látták az időt, hogy a hatalom közvetlen kézbe vételét a Habsburg-ház restaurálásával is szentesítsék. A Teleki-kormány tudtával IV. Károly ex-király váratlanul Magyarországra érkezett, s tárgyalásokat kezdett Horthyval a hatalom átvételéről. A legitimista kísérlet azonban meghiúsult, mert azt az antant hatalmak nem támogatták, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia pedig katonai beavatkozással fenyegetőzött, de korábbi hűségnyilatkozatai ellenére a hatalmat Horthy sem akarta már másnak átengedni. Így IV. Károly kénytelen volt elhagyni az országot, és az ügyben kompromittálódott Teleki-kormány lemondott.

Az ellenforradalmi rendszer számára az *országon belül* a legnagyobb veszélyt továbbra is a Tanácsköztársaság eszméihez hű munkás- és szegényparaszti tömegek magatartása jelentette. Ezért a gyilkosságok, politikai pogromok és brutális terrorintézkedések mellett a gazdasági, politikai és ideológiai elnyomás, valamint a kényszer minden eszközét felhasználták a dolgozó tömegek megtörésére. Különösen rettegetek azonban a Szovjetuniótól, és a bolsevizmus veszélyének állandó hangoztatásával, a Szovjetunióra szórt legfantasztikusabb rágalmakkal igyekeztek a kispolgári tömegeket megfélemlíteni és a rendszer mellé állítani. Eltörölték a Tanácsköztársaság szociális intézkedéseit. A munkanélküli segélyek folyósítását beszüntették (ez utóbbi intézkedés mintegy százötvenezer munkanélkülit érintett közvetlenül). A nyolcórás munkaidő helyett ismét 9–12 órás munkaidőt vezettek be, a béreket pedig leszállították.

Általános támadást intéztek a munkásosztály szervezetei ellen is. A kommunista pártot illegálisbá szorították, a szakszervezetek működését sorozatosan felfüggesztették, vagyonukat elkobozták, tagjaikat üldözték. Ezzel egyidejűleg megkísérelte a rendszer a keresztényszocialista szakszervezetek kiépítését és az ellenforradalom céljait szolgáló különböző ál-munkáspártok létrehozását. A munkásság alapvető tömegei azonban elutasították az ellenforradalmi rendszer ilyen kísérleteit. Jellemző, hogy a szakszervezetek taglétszáma a leg súlyosabb terror ellenére is másfélszere-

A szekszárdi direktórium tagjai kivégzésük előtt

sen meghaladta a világháború előtti színvonalat, s jelentős tömegek sorakoztak fel továbbra is a Szociáldemokrata Párt mögé. Sőt a fehérterror legvéresebb heteiben, már 1919 szeptemberében tömeges bányász-sztrájkokra került sor. 1920. május elsejét széles körű munkabeszüntetéssel ünnepelte a magyar munkásosztály. 1922 folyamán pedig már százezres munkástömegek vettek részt a fellángoló sztrájkmozgalomban. A munkásosztály harcaiból erőt merítve, a fehérterror tombolása közepette újra talpraállt a kommunista párt is. Az újjáéledő kommunista párt hamar megtalálta az utat a magyar munkástömegekhez. 1920 nyarán a „Proletár”, később a „Kommiun” című újságok megjelenítésével a munkásmozgalom politikai irányítása új lendületet nyert. 1920–21 folyamán létrejöttek az első illegális szervezetek Budapesten és több vidéki városban (Tatabánya, Salgótarján, Diósgyőr stb.).

A Bethlen-kormány konszolidációja. Ilyen körülmények között került a kormányelnöki székbe Bethlen István, a nagybirtokos-nagytőkés körök egyik legtehetségesebb és politikailag legképzettebb képviselője.

Bethlen felismerte, hogy az ellenforradalmi rendszert a fegyveres csoportok legféltetlenebb terrorja sem képes megszilárdítani, és ezért más módszerekre kell alkalmazni a helyzet konszolidálása érdekében. A nagybirtokosok és nagytőkészek többsége a Bethlen által meghirdetett konszolidációs politika feltétlen támasza volt. De ugyanakkor a katonai körök bizalmát és támogatását is élvezte. Sőt, még a szélső jobboldali, úgynevezett „fajvédők” is úgy képzeltek, hogy a Bethlen vezetésével megvalósuló konszolidáció esetén nekik is lehetőségük lesz pozícióik megtartására, megszilárdítására. A különböző, egymással sok tekintetben szembenálló csoportok támogatása igen kedvező körülményeket teremtett Bethlen számára politikai céljainak megvalósításához.

Bethlen konszolidációs politikájának döntő lépése a munkásosztállyal szemben folytatott politika rendezése volt. Tovább folytatta a Teleki-kormány által megkezdett „törvényesítési” akciót. Kiepítette a szilárdan kezében tartott erőszakszervezeteket: a rendőrséget, csendőrséget, és ezekbe olvasztotta be a különféle fehérterrorista egységeket is. Megalkotta az 1921. III. törvénycikket, amely „a társadalom és államrend hatásosabb biztosítása” címén törvényen kívül helyezte a kommunista pártot. Bethlen azonban nem tette magáévá a szélsőjobboldali körök álláspontját, amely az egész munkásosztály „törvényen kívül helyezés”-ére irányult, hanem elismerte a szakszervezeteknek, a Szociáldemokrata Pártnak a létét. Ezen szervezeteknek korlátozott működést biztosítva igyekezett azokat politikája „lojális ellenzékévé” tenni. Ez utóbbi lehetőséget nagyban növelte az a körülmény is, hogy a Tanácsköztársaság megdöntése után a Szociáldemokrata Pártnak nemcsak baloldali, de centrista vezetői is emigráltak, s így a vezetés teljesen a jobboldal kezébe került. 1921 decemberében a kormány és a Szociáldemokrata Párt vezetői közötti tárgyalások a megállapodásig jutottak. 1921. december 22-én ennek keretében megkötötték a hírhedt *Bethlen–Peyer pak-*

A pilisvörösvári bányász-sztrájk

tumot. A megegyezés értelmében a szociáldemokrata vezetők kötelezték magukat a konszolidáció támogatására, a politikai sztrájkok megakadályozására, a köztársasági propaganda folytatásától való tartózkodásra — Magyarország Horthy kormányzósága alatt hivatalosan királyság maradt —, továbbá a mezőgazdasági munkások, vasutasok és közalkalmazottak körében végzett agitációs és szervező munka beszüntetésére. Végül vállalták, hogy nemzetközi kapcsolataikat is az ellenforradalmi rendszer szolgálatába állítják. Ezek ellenében a kormány viszont a pártnak korlátozott működési lehetőséget és ebből következően néhány mandátum megszerzésének módját ígérte a parlamentben. Ez a megegyezés kifejezetten a kormány számára volt előnyös. Jellemző, hogy még a II. Internacionálé pártjai is elítélték.

Bethlen a Szociáldemokrata Párt vezetőivel történt megállapodással párhuzamosan igyekezett a paraszti tömegeket is megnyerni a konszolidációs politika támogatására. Ennek megfelelően megígérte az 1920-ban elfogadott földreform végrehajtását. Valójában azonban a földreformot úgy hajtották végre, hogy az a magyarországi birtokviszonyokon alig változtatott. Amíg a földreform előtt a mezőgazdasági művelés alatt álló területek 53,5%-a volt a nagybirtokosok kezén, addig utána 48%. A földreform során igénybe vett föld jelentős részét azonban nem a szegényparasztság, hanem Horthy „nemzeti” hadseregének tagjai, csendőrök és tisztviselők kapták. A szegényparasztnak juttatott földek általában a nagybirtoknak a gazdaságtól távolabb eső, rossz minőségű, szí-

kes és belvizes, szántóföldi művelésre alig alkalmas területéből kerültek ki, és még ezekért is magas megváltási árat kellett fizetniük a parasztnak.

Az ellenforradalmi rendszer *politikai konszolidációjának* érdekében szükség volt a nagybirtok és a nagytőke egységes politikai pártjának létrehozására is. Bethlen kormányra lépése előtt az ellenforradalmi rendszer két legnagyobb pártja: a katolikus pártok egyesüléséből keletkezett Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, és a középbirtokosokra, a kulákságra támaszkodó, de a parasztság egy részének is a támogatását élvező Kisgazdapárt volt. A nagybirtok és a nagytőke érdekeit közvetlenebbül kifejező Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját gyengítette az a magatartás, hogy a királyválasztás kérdésében nem foglalt el egységes álláspontot. Az egyik csoportja a Habsburg restaurációt sürgette, a másik pedig — a Horthy Miklóst támogató körök — a szabad királyválasztás híve volt. Az előbbieket támogatásával 1921 őszén második alkalommal érkezett IV. Károly Nyugat-Magyarországra, ahonnan katonai erők gyűjtve vonult Budapest felé. IV. Károlyt és csapatait azonban Budaörsnél a horthysta katonai alakulatok, valamint más jobboldali fegyveres csoportok leverték, és az ex-királyt visszavonulásra kényszerítették. A kormány helyzetét szilárdította, hogy a Kisgazdapárt is a Habsburg restauráció ellen lépett fel. Döntő tényező volt a kis-antant államok állásfoglalása is. A második királypuccs kudarca a Habsburg restauráció híveinek, a szélső legitimistáknak teljes és végleges vereségét eredményezte. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártján belül tehát Horthy és Bethlen hívei kerültek felül.

Az *egységes kormánypárt* megteremtésének legnagyobb akadályát azonban a Kisgazdapárt képezte, amelynek akkor a parlamentben is többsége volt. Ezt az akadályt végül is Bethlen úgy küzdötte le, hogy 1922 januárjában követőivel együtt belépett a Kisgazdapártba. A Kisgazdapárt egy ideig „polgári” kiegészítéssel, megtartotta régi nevét, később azonban az Egységes Párt nevet vette fel. Ezzel a Kisgazdapárt lényegében megszűnt — a kis- és középbirtokosság politikai és gazdasági érdekei háttérbe szorultak —, új, a nagybirtok és nagytőke közvetlen hatalmát képviselő párt született, amelynek elnöke ugyan *Nagyatádi Szabó István* lett, tényleges vezetője azonban *Bethlen István* volt, ügyvezető alelnöke pedig a szélsőjobboldali „fajvédők” Gömbös Gyula.

A konszolidáció terén elért sikereit a Bethlen-kormány választásokkal akarta betetőzni. Budapest és néhány nagyváros kivételével nyílt szavazási rendszert léptetett életbe. Ily módon az erőszakszervezetek és a közigazgatási apparátus hathatós „közreműködésével” kormánypárti győzelmet biztosított. A 245 megválasztott képviselő között 140 kormánypárti képviselő foglalt helyet a parlamentben. Jellemző azonban, hogy a Szociáldemokrata Párt az összes szavazatoknak a 15,3%-át kapta, ezen belül a budapesti szavazatoknak a 40%-át. A magyar munkásosztály tehát, hogy kifejezze a rendszer iránt táplált érzelmeit, arra a pártra adta szavazatait, amely a körülményekhez

képest a legbaloldaliabb, ellenzéki pártként vett részt a választásokon.

A belpolitikai konszolidáció ezzel még nem fejeződött be. Bethlen 1923 tavaszán, mindenekelőtt a konszolidáció külföldi tőkével történő megalapozása érdekében célszerűnek tartotta a szélsőjobboldali elleni fellépést, a rendszerét jobbról támadó totális fasiszta „fajvédők” csoportok háttérbe szorítását. Ezért betiltotta a „Fajvédők Magyarországi Tábora” nevű puccsista szervezetet, és a szélsőjobboldali tüntetőket a rendőrséggel szétkergette. A „fajvédők” által tervezett ellenzéki tömb kialakítását viszont lényegében a volt kisgazdapárti csoport támogatásával védte ki. A kisgazdatábor bekapcsolásával a „fajvédők” az Egységes Párton belül kisebbségbe jutottak és elszigetelődtek. Néhányan kiléptek az Egységes Pártból, és megalakították az ellenzéki Fajvédő Pártot.

A bethleni konszolidációs politika révén kiépült uralmi rendszer tehát a *nagybirtokkal összefonódott nagytőke* érdekeit képviselte. A kommunista párt kegyetlen üldözése, a demokratikus mozgalmak elnyomása és a köztársasági propaganda betiltása szempontjából alig különbözött az olasz és a később létrejövő német fasisztától. Az utóbbiaktól eltérően azonban nagyrészt felújította az állami élet első világháború előtti formáit. Megmaradt a parlamenti rendszer, a túlnyomó nagy részben nyílt szavazás útján választott képviselőházzal, valamint a felsőházzal, amelynek tagjait jórészt az államfő nevezte ki. A hatalom szerveiben, a közigazgatás legmagasabb állásaiban a nagybirtokot és nagytőkét jelentős részben a kormányzásban nagyobb tapasztalattal rendelkező földbirtokos arisztokrácia képviselte. Az uralkodó osztályok kormányzó köreinek pártján kívül működési szabadságot élveztek a totális fasiszmus megvalósítására törő pártok is.

A konszolidáció igen fontos elemét képezte a *tőkés termelés helyreállítása* is. A gyáripár termelése — változatlan áron számítva — 1913-hoz viszonyítva még 1922-ben is csak 52–54% körül mozgott, a munkásoknak pedig mintegy 30%-a munka nélkül volt. Ugyanezen években a mezőgazdasági termelés is mélypontra zuhant. A szavasmarchaállomány még 1923-ban is mintegy egyötöddel, a sertés- és juhállomány egyharmaddal maradt el a háború előtti szint mögött. Az országban mindenben hiány volt. A hatalmas áruhiánnyal szemben a pénzforgalom ugrásszerűen emelkedett. A háború folyamán meginduló *infláció* katasztrofális méreteket öltött. A súlyos infláció részben az uralkodó osztályok pénzügyi politikájának az eredménye volt. A békegazdálkodásra való áttérés költségeit igyekeztek ezzel a dolgozó tömegekre hárítani. A nagybirtokos osztály megszabadult jelzálog-adósságától. A nagytőke számára is rendkívül kedvező volt egy ideig az infláció. Az áruhiány és a nagymennyiségű pénzkibocsátás következtében az árak felfelé szöktek, amivel szemben a termelési költségek viszont, az inflációs munkabérek mellett, igen alacsonyak maradtak.

A Bethlen-kormány 1921 őszen és 1922-ben széles körű és szigorú behozatali tilalmat vezetett be, kiszorítva ezzel a külföldi tőkét a magyar piacról. Az infláció elhúzódása azonban szétbomlasztotta a termelés és áruforgalom kereteit, a feltétlenül szükséges nemzetközi kapcsolatok kiépítésének súlyos akadályává vált, és a tömegek életszínvonalának rendkívül nagy arányú leszorításával politikai veszélyeket is rejtett magában. A béketermelésre való berendezkedés után a kormány tehát napirendre tűzte a *stabilizációt*, a nagyvagyonok megadóztatása helyett azonban a külföldi kölcsönök felvétele mellett döntött. Angol tőke közreműködésével 1924 tavaszán 375,5 millió pengős (250 millió aranykorona) népszövetségi kölcsönhöz jutott a Bethlen-kormány, és ennek felhasználásával végett vetett az inflációnak, a régi tartozások átvállalásával és az új kölcsön magas kamataival természetesen súlyos terheket rakott az ország vállára.

A húszas évek közepe táján az Amerikai Egyesült Államokból kiinduló *gazdasági fellendülés* csakhamar egész Európára áterjedt, és nem maradhatott hatás nélkül Magyarországon sem. Az ipari termelés fejlődése meggyorsult, s a termelés értéke 1929-ben 12%-kal magasabb volt, mint 1913-ban. A fejlődés tehát egyáltalán nem volt nagyarányú, s nem is terjedt ki az ipar minden ágára. Különösen az élelmiszeripar volt válságos helyzetben, de a nehézipar termelése is stagnált. A gyáripár össztermelésének az emelkedése a szorosabb értelemben vett könnyűipar (textil, papír, bőr stb.) gyors fejlődésének a következménye volt. A textilipar termelése 1929-re már háromszorosa volt a háború előttinek. Míg az iparban az Ausztriától való függés megszűntével a fejlődés lényeges akadályai háruáltak el, addig a mezőgazdaság számára a monarchia felbomlása a piacok elvesztését jelentette.

A mezőgazdaság fejlődésének legnagyobb gátja azonban mégis a nagybirtokrendszer fennmaradása volt. Míg a világháború előtt az ország szántóterületének 32%-a volt a száz holdon felüli birtokosoké, most ez az arány 44%-ot tett ki. A mezőgazdasági népesség 95,6%-át kitevő dolgozó parasztság és agrárproletariátus a földterületnek csak 37%-ával rendelkezett. Bár ezer holdon felüli birtokkal csak 1070 birtokos rendelkezett, ezek birtokolták a földterület mintegy 30%-át (közel 4 900 000 kh). Az Esterházy hercegek 222 ezer, a Festeticsek 96 ezer, az egri káptalan 90 ezer holdas birtokai mellett életképtelen „éhségparcellák” jutottak a magyar parasztságnak, de a nagyobb rész még azt sem érthette el a „hárommillió koldus” országában. A terméseredmények, a termés-átlagok a háború előtti szinthez képest nem mutattak emelkedést. Európai viszonylatban — a mezőgazdaság gépesítéséhez hasonlóan — a legalacsonyabbak közé tartoztak. A gazdasági fejlődés korlátozottsága megmutatkozott pénzügyi téren is. 1924 és 1931 között a felvett hitelek összege 3,1 milliárd pengőre rúgott, amelynek több mint háromnegyed része rövid lejáratú hitel volt. E nagymértékű eladósodás ellenére produktív állami beruházásokra alig került sor, a felvett kölcsönök jó része a kamatok és törlesztések

Búcsú a kivándorlóktól az 1920-as évek elején

fizetésére ment. Így az ország korábbi osztrák függőségét a nyugati hatalmaktól való pénzügyi függés váltotta fel.

A húszas évek második felében a magyar *politikai élet* középpontjába egyre inkább a külpolitikai problémák kerültek. A húszas évek elején a győztes nyugati nagyhatalmak a versailles-i békerendszert még minden eszközzel fenn kívánták tartani. Támaszuk volt az úgynevezett kis-antanthoz tartozó államok szövetsége, melyben Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia a magyar revíziós tervekkel szemben is közös frontot

Munkát kereső kubikosok

alkotott. Anglia nyújtott ugyan bizonyos külpolitikai támogatást a Horthy-rendszernek, elsősorban a francia befolyás alatt álló kis-antanttal szemben, s ez a Népszövetségbe való felvétel és a népszövetségi kölcsön elnyerésében kifejezésre is jutott. De nem volt hajlandó Anglia sem támogatni a versailles-i béke-rendszer ellen irányuló magyar terveket. Egyedül Olaszország volt az, amely hangot adott a versailles-i béke-rendszerrel való elégedetlenségének. 1927 áprilisában, Bethlen római tárgyalásai eredményeként létre is jött az olasz—magyar „örök barátsági” szerződés, amelynek titkos pontjai Magyarország felfegyverzésére, agresszív tervek kölcsönös támogatására vonatkoztak, s amelynek jegyében titkos fegyverszállítások indultak meg Magyarországra. Mussolini szövetségének elnyerésével egy időben Bethlen nagy energiával kísérletezett a Németországgal való kapcsolatok megteremtésén is. Sőt ezen túlmenően az olasz—német közlekedésben, az olasz—német szövetség megvalósításában látta megérni a magyar revíziós tervek végrehajtásának feltételét is. A kormány külpolitikai célkitűzései veli összhangban a különböző revizionista társadalmi szervezetek fellendülő tevékenységétől kísérve hatalmas méretű állami revíziós propaganda indult meg, amely áthatotta az ország kulturális életét, az egész oktatási rendszert, a sajtót, és a sovinizmus fertőzőségevel igyekezett beolajozni a felnövekvő generációkat, a magyar nép széles tömegeit.

Az országban meginduló részleges gazdasági fellendülés ellenére a *dolgozó tömegek helyzete* még mindig igen súlyos volt. A munkások reálbére mintegy 25 %-kal volt alacsonyabb a világháború előttinél. De az egészségügyi és szociális ellátás is hihetetlenül elmaradt volt. E mellett a munkanélküliek száma még mindig 100 000 fő körül mozgott. Így állandóan napirenden voltak a megélhetés és az életkörülmények megjavításáért folytatott sztrájkharcok. 1927-ben például 125 000, a következő évben pedig közel 200 000 munkás sztrájkolt. A nyomorúságos helyzettel párosuló politikai elnyomás és jogfosztottság csak tovább növelte a munkásosztály elégedetlenségét a rendszerrel szemben, és közülük egyre többen keresték a kapcsolatot érdekeik legkövetkezetesebb képviselőjéhez, az illegálisba kényszerített kommunista párt-hoz. Ezt a folyamatot csak erősítette az a körülmény, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetősége számos kérdésben lojalitást tanúsított a Bethlen-kormánnyal szemben. A Szociáldemokrata Párt vezetőinek ilyen magatartása a párt soraiban is növelte az elégedetlenkedők számát, s ez a húszas évek derekán a párton belüli baloldali ellenzék létrejöttéhez vezetett.

A kommunisták és a baloldali ellenzék növekvő tekintélyét és befolyását mutatta az is, hogy több szakszervezetben (fások, bányászok, textilesek stb.) kommunisták, illetőleg velük együttműködő szociáldemokraták kezébe került a vezetés, továbbá számos szociáldemokrata szervezet kommunistákkal együttműködni kész vezetőséget választott. A kommunista tömegbefolyás fokozódása szempontjából az előbbieknél is nagyobb jelentősége volt annak, hogy sikerült áttörni

az illegális korszakait, és 1925 áprilisában megalakítani a kommunisták vezetésével a *Magyarországi Szocialista Munkáspártot*. Ezzel a baloldali munkástömegek egy részét sikerült kivonni a jobboldali szociáldemokrata vezetés befolyása alól. Az ellenforradalmi rendszer azonban kíméletlen rendőri és csendőri hajsztát folytatott a kommunisták és a Magyarországi Szocialista Munkáspárt ellen. Tömeges letartóztatások, bírósági eljárások, embertelen kínzások és egyéb terrorintézkedések következtében 1927-től a Magyarországi Szocialista Munkáspárt tevékenysége lehetetlenné vált, s 1928-ban a párt megszűnt. Az illegális kommunista pártot azonban a Bethlen-kormány nem tudta megsemmisíteni. A kommunisták minden áldozatot vállaltak, a legnehezebb körülmények között is, a dolgozó tömegek érdekeiért vívott harcukban.

A húszas évek közepén — a nyugat-európai országokban felülkerekedő demokratikus irányzatok hatására — a magyarországi *polgári liberális* csoport tevékenysége is megélénkült. A kormány elleni támadáshoz csatlakozott néhány legitimista nagybirtokos is, de a tömegbázisukat kizárólag a Szociáldemokrata Pártnak e blokkhoz való csatlakozása biztosíthatta. A kormány megbuktatására irányuló kísérlet azonban meghiúsult, mert Bethlen külföldön egyes nyugati nagyhatalmak támogatására talált, az országon belül pedig a nagybirtokosok, nagytőkések és a Horthy körül tömörülő katonai körök túlnyomó többsége mögéje állt.

A gazdasági válság és következményei. A Bethlen-kormány sorsának további alakulására a legnagyobb hatással az 1929-ben meginduló világgazdasági válság volt. A gazdasági fellendülésnek az 1929 októberében kirobbant New York-i tőzsdekrach vetett véget, melylyel kezdetét vette az egész kapitalista világot sújtó válság. Magyarországon az ipari termelés 1932-ben érte el mélypontját, amikor már 24 %-kal maradt el az 1929-es színvonal mögött. Az ipari termelésen belül azonban a vasérctermelés 80 %-kal, a gépipar termelése pedig 55 %-kal csökkent. Közel 700 vállalat teljesen beszüntette működését. A mezőgazdasági helyzete egyenesen katasztrofálissá vált. Az exportlehetőségek megszűntek. Itthon a búzaárak hihetetlenül estek (egy mázsa búza 33 pengőről 9 pengőre zuhant). A parasztság pénzbevételei, az alacsony árak, a nagy adók folytán még a létfenntartásra is alig voltak elegendők. De a nagybirtok gazdasági helyzete is megrendült. Az ipari és a mezőgazdasági válságot a pénz- és hitelválság kirobbanása mélyítette el. Az ország külföldi adóssága 4,3 milliárd pengőre rúgott, jelentős része rövid lejáratú hitel formájában. A visszafizetések megkezdése kimerítette az ország valutakészleteit. A legnagyobb bankok a csőd szélére kerültek. Az állam kötött devizagazdálkodással, a külkereskedelem ellenőrzésével, a tartozások visszafizetésének beszüntetésével igyekezett a tőkés vállalatokat megmenteni.

A válság terhei azonban mindenekelőtt a dolgozókat sújtották. A reálbérek az iparban 25—30 %-kal csökkentek, több mint 200 000 munkás, hivatalnok stb. vált munkanélkülivé, a munkanélküli segélyről

azonban a kormány még hallani sem akart. A munkás-tömegek nyomora minden képzeletet felülmúlt. A parasztság, mely — a nagybirtokosokkal ellentétben — nem kapott állami támogatást, tízezrével vesztette el birtokát, és süllyedt az agrárproletariátus sorába. Ugyanakkor a mezőgazdasági munkabérek is csökkentek, mintegy 50—60%-kal. A magyar falu addig is igen alacsony színvonalon élő 600 000 földteljeszti állati sorba süllyedt. Nagyon megnehezült az értelmiségi és más középrétegek megélhetése is. A válság végül is nemcsak gazdasági, de politikai vonatkozásban is aláásta a bethleni konszolidációt, s lehetetlenné tette a magyar uralkodó osztályok kormányzati módszerének változatlan fenntartását.

A gazdasági válság éveiben a munkások, parasztok és a többi dolgozó réteg érdekeinek védelmében újra a kommunista párt emelte fel a legerőteljesebben a szavát. A gazdasági romlás azonban olyan méreteket öltött, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetői sem zárkózhattak el többé a tiltakozás elől. 1930. szeptember 1-én került sor a legnagyobb tüntetésre a Tanácsköztársaság megdöntése óta. Budapesten a „munkát, kenyeret” követelő és a proletárdiktatúrát, valamint a Szovjetuniót éltető százezres tömeget csak nagy nehezen és fegyveres erőszak alkalmazásával tudta a kormány szétkergetni. Hasonlóan fegyverrel verték le a parasztok tüntetését vidéken is. A munkásmozgalom üldözésére, a kommunista párt fizikai megsemmisítésére 1931-ben statáriumot hirdettek ki. Ennek alkalmazásával gyilkolták meg 1932 nyarán, a hazai és a nemzetközi haladó közvélemény tiltakozása ellenére, Sallai Imrét és Fürst Sándort, a kommunista párt két vezetőjét.

A dolgozó tömegek elégedetlensége mellett ellentétek mutatkoztak a kormánypárton belül is. A kormány politikájával elégedetlenkedő közép- és kisbirtokosok vezetői közül néhányan kiléptek az Egységes Pártból és 1930 végén megalakították a *Független Kisgazda Pártot*. Bethlen képtelen volt már helyzetét megszilárdítani, és ezért 1931 augusztusában lemondott, helyét pedig Károlyi Gyula foglalta el a kormányelnöki székhelyen.

A Károlyi-kormány a statáriális bíróság további fenntartása mellett, az amúgy is szűk gyülekezési jog korlátozásával és a rendőrség fegyverhasználati jogának kiszélesítésével igyekezett a dolgozó tömegek elégedetlenségét megfékezni, és a maga ingatag helyzetét megszilárdítani. A súlyos pénzügyi helyzet további romlásának megakadályozására 15—25%-kal csökkentette az állami tisztviselők fizetését, de ezzel az intézkedéssel kormányának és a Horthy-rendszernek egyik leghűségesebb támaszát sújtotta. Az is gyengítette a kormány helyzetét, hogy a nagybirtok rossz szemmel nézte a fináncnöke szanálását előtérbe állító kísérleteket. Amikor a francia kölcsön lehetősége megszűnt, a mindjobban elszigetelődő kormány kénytelen volt lemondani.

A Károlyi-kormány bukása után a nagybirtok és a nagytőke képviselői közül sokan a *totális fasizmus*ra való áttérésben látták a Horthy-rendszer megőrzésé-

Hetven fiatal kommunista pere 1930-ban

nek egyetlen biztosítékát. Ezért támogatták a „fajvédők” és a hajdani különítményes tiszti csoportok egyik vezéralakjának — Gömbös Gyulának — a miniszterelnöki székbe való kerülését. Gömbös Gyula 1932. október 1-én lett Magyarország miniszterelnöke. Az új miniszterelnök a bethleni politikától eltérően, nyíltan hirdette a demokratikus szabadságjogok elvetését, a munkásosztály legális szervezeteinek, a Szociáldemokrata Pártnak és a szakszervezeteknek a felszámolását, valamint a polgári liberális ellenzékkel való együttműködés kártékonyosságát. Ugyanakkor lépéseket tett a fasizmus összes erőit tömörítő egypártrendszer megteremtésére a „Nemzeti Egység Pártja” létrehozásával és vidéki szervezeteinek gyors kiépítésével. A demokratikus szabadságjogok maradványainak eltörlésével és a haladó, demokratikus szervezetek betiltásával, azok tagjainak kegyetlen üldözésével egyidejűleg a kormány kilencvenöt pontból álló „Nemzeti Munkaterv”-vel igyekezett a dolgozó tömegek sorából híveket szerezni magának. A „Nemzeti Munkaterv”, vagy ahogy a közvélemény később nevezte, „ígérgetési program” a szegényparasztságnak földet, a munkásoknak és tisztviselőknek a munkanélküliség megszüntetését, a városi és falusi kispolgárságnak az adósságok elengedését, kedvezőbb adórendszert stb. ígért. Ezenkívül

Sallai Imre és Fürst Sándor a rögtönítélő bíróság előtt

a tömegek előtt hangoztatott tőke- és nagybirtokellenes megnyilatkozásaival és a szomszéd államok elleni nacionalista, sovíniszta kirohanásaival próbálta rendkívül szűk tömegbázisát gyarapítani.

A kormány *külpolitikájában* is az erősödő nemzetközi fasiszmissal való legszorosabb kapcsolatok megteremtésére törekedett. Egy héttel Hitler hatalomra jutása után Gömbös titkos üzenetben kérte fel Hitlert az együttműködésre. Majd 1933 júniusában — elsőként a külföldi államférfiak közül — személyesen is felkereste Hitlert. Az olasz szövetség mellett a hitleri Németországgal való együttműködés került a kormány politikájának homlokterébe. Az 1936-ban megkötött egyezmény, a *Berlin—Róma tengely* létrejötte már — a fasiszta táboron belül is — a hitleri Németország felülkerekedését jelezte. Ennek megfelelően Gömbös politikájában is a német orientáció került előtérbe.

A Gömbös-kormány ígéretei nem maradtak hatástalanok. Átmenetileg elég széles kispolgári, értelmiségi és hivatalnoki körökben hittek abban, hogy a kormány végrehajtja a „Nemzeti Munkaterv”-et. Végül is kiderült azonban, hogy a megvalósításnak semminemű reális alapja nincs. A magyar munkásosztály tömegei kezdettől fogva élesen szembenálltak a gömbösi politikával. Távol tartották magukat a fasiszta korporációs szervezetektől és a kommunisták vezetésével megvédték a szakszervezeteket. A nagy hangon beígért földreformból sem lett semmi. A birtokpolitikai reformjavaslat kizárólag a középbirtok erősítését szolgálta. A telepítési törvény pedig mindössze négyszázezer hold földet érintett. De annak végrehajtását is huszonöt évre tervezték, és a vételár 30%-át előre ki kellett fizetni. A parasztság is kiábrándult tehát Gömbösből. Hitler uralomra jutása után a gazdasági válság elmúltaival főleg a zsidó származású nagytőkések köreire, valamint a Habsburg-restaurációról álmodozó nagybirtokosokra riasztólag hatottak totális módszerei, a kizárólagos német orientáció. Ilyen helyzetben a Bethlen-féle függetlenek, a Független Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt parlamenti szövetségre lépve támadták a totális fasiszmus bevezetésére törő Gömböst. A Gömbös-kormányt a bukástól lényegében Gömbös Gyulának 1936 őszén bekövetkezett halála mentette meg. Gömbös halála után Darányi lépett a kormányelnöki székbe.

Darányi Kálmán miniszterelnök a Bethlenhez tartozó nagybirtokos csoporthoz állt közel, s kezdetben annak bizalmát is élvezte. Darányi Gömbös volt híveit igyekezett háttérbe szorítani, és közeledést keresett a polgári ellenzékkel is. Törvényt fogadtatott el a titkos választójog bevezetéséről, de azzal egyidejűleg felemelte a választói censzt (ezzel több mint háromszázezerrel szűkítette a választók számát). A kormányzó jogkörét kiterjesztette, és a felsőháznak a képviselőházzal közel egyenlő jogokat biztosított. A hitleri Németország ellenségesen fogadta Darányi miniszterelnökségét. Attól tartott, hogy lazítani fogja a német—magyar kapcsolatokat, és lemond a totális fasiszta diktatúra bevezetéséről. A náci sajtó magyarellenes sajtókampányba kezdett az itt élő német kisebbség

védelmének jelszava alatt. Elég széles körben terjeszteni kezdtek olyan térképeket, amelyen a német határok a Balatonig húzódtak volna. A magyar kormány a náci tervek ellensúlyozására még inkább támogatta Olaszország „horizontális-tengely” létrehozását célzó elképzeléseit, amely Jugoszláviát és Lengyelországot is magában foglalta volna. A Horthy-rendszer határrevíziós törekvései azonban az egyes nagybirtokos és nagytőkés csoportok felemás távolodási kísérletei ellenére a kormányt végül is Hitler karjaiba sodorták.

1937-ben Hitler megkezdte Ausztria és Csehszlovákia elleni agressziós terveinek a végrehajtását. Németország igyekezett Magyarországot is bevonni a Csehszlovákia feldarabolására irányuló tervekbe. Darányi németországi látogatása során meg is állapodott ebben Hitlerrel. Ezzel a külpolitikában ismét a német orientáció került előtérbe, a belpolitikában pedig törvényszerűen erős jobbratolódás vette kezdetét. Ez mindenekelőtt a *szélsőjobboldali körök megerősödésében* és az őket tömörítő nyilaskeresztes mozgalom kialakulásában jutott kifejezésre. A nemzeti szocialista mozgalmak kibontakozásának elősegítése mellett Darányi a kormány politikáját is kész volt erőteljesen jobbra lendíteni. A hitleri Németországgal való együttműködés hatására és a Csehszlovákia elleni agresszió közvetlen katonai előkészítésére a kormány 1938. március 5-én egymilliárd pengős ötéves beruházási programot hirdetett meg. Ugyanezen a napon a miniszterelnök bejelentette az úgynevezett első zsidótörvény kidolgozását is. S ez előre vetítette árnyékát a fasiszmus leggyalázatosabb fajüldöző gattetteinek. Alig pár nappal ezen intézkedések bejelentése után, Hitler elfoglalta Ausztriát. A náci hadsereg megjelenése Magyarországot határára nagymértékben növelte Németország befolyását Délkelet-Európában és Magyarországon, sőt az ország politikai és gazdasági függetlenségét megszűnésének közvetlen veszélyével fenyegetett.

A német előretörés a társadalom felső rétegében mindenekelőtt a magyar nagytőke jelentős részének érdekeit sértette. Ez a csoport kiegészülve néhány nagybirtokossal és a polgári liberális ellenzék nyugati orientációjú köreivel, igyekezett a kormány további jobbratolódását megakadályozni. A német—magyar kapcsolatok lazításán túl, a németellenes fellépés tömegbázisát azonban kizárólag a munkásosztály és a dolgozó parasztság adhatta volna. De népellenességében a Darányi-kormány politikáját bíráló csoport sem különbözött a németbarát köröktől. Az egyoldalú német orientációt ezért csupán kormányváltással akarta leküzdeni, és az új kormány külpolitikáját a német külpolitikától kissé távolabb, a nyugati hatalmak külpolitikájához pedig valamivel közelebb próbálta vinni.

1938 májusában *Imrédy Béla*, a Magyar Nemzeti Bank elnöke lett a miniszterelnök. Imrédy azzal a céllal állt a kormány élére, hogy a kizárólagos német orientációt és az ezzel járó további jobbratolódást megakadályozza. Fellépett a féktelen nyilaskeresztes demagógiával szemben, és megtiltotta az állami hivatalnokoknak a Nyilaskeresztes-pártba való belépését. Ezzel egyidőben azonban az Imrédy-kormány ismét

napirendre tűzte a szakszervezetek államosítását és a szakszervezeti munkaközvetítés megszüntetését. Végül, de nem utolsó sorban teljes erővel folytatta a háborús készülődést és bekapcsolódott Németország Csehszlovákia elleni támadó kampányába.

1938. szeptember 29-én megszületett a *müncheni egyezmény*, amely Csehszlovákia egy részét — a Szudéta-vidéket — Németországnak ítélte. A müncheni egyezményből Imrédy azt a következtetést vonta le, hogy a Csehszlovákia elleni fellépés Németország oldalán nem veszélyezteti a nyugati országokkal való kapcsolatokat. Ezen felbátorodva, még határozottabban lépett fel Csehszlovákiával szemben a magyar *területi követelések* ügyében. Miután a magyar és a csehszlovák kormány nem tudott megegyezésre jutni, követelte a müncheni egyezmény záradékának végrehajtását, tudniillik Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország kormányának döntését a vitás kérdésekben. A nyugati hatalmak azonban a döntés jogát Németországra és Olaszországra ruházták. Ez utóbbiak 1938. november 2-án meg is hozták az úgynevezett *első bécsi döntést*. A bécsi döntés értelmében a tengelyhatalmak Csehszlovákiából Szlovákia déli, túlnyomórészt magyarlakta vidékeit ítélték vissza Magyarországnak. Átmenetileg megnövekedett a kormány tömegbázisa és erősödött a Horthy-rendszer helyzete. Ez viszont kedvező talajt teremtett a további sovínizta demagógia és háborús készülődés számára.

Imrédy csatlakozott a szélsőjobboldali totális fasiszta, németbarát csoportokhoz és ennek megfelelően alakította át kormányát is 1938 végén. Imrédy átalakított kormánya azután — mintegy leróva adóját — sietve bejelentette az Antikomintern paktumhoz való csatlakozását. Továbbá új honvédelmi törvényt fogadtatott el és bevezette az általános hadkötelezettséget. E törvény felhatalmazta a kormányt, hogy nemre való tekintet nélkül tizennégy és hetven év közötti honvédelmi munkára bárkit igénybe vegyen és bevezesse a rögtönbíráskodást, valamint az internálás intézményét. A kormány 1939 elején elhatározta Darányi ötéves katonai programjának két év alatti végrehajtását, sőt ezen túlmenően, a sikereken felbátorodva beterjesztette a parlamentben az úgynevezett második zsidótörvényt, mely most már lényegében a náci fajelmélet átvételét jelentette. Ezek, kiegészülve a magyar nagytőke érdekeit sértő német követelésekkel, a magyar uralkodó körök nyugatra is tekintő részét végül is arra késztették, nem utolsó sorban a Kárpát-alja megszállására irányuló akciójának a kudarca után, hogy Imrédy helyett mást állítsanak a kormány élére. Így került a kormányelnöki székbe 1939-ben Teleki Pál, a húszas évek elejének ex-miniszterelnöke.

Teleki Pál a két világháború közötti időszak egyik legbefolyásosabb politikai személyisége, Horthy személyes barátja és a titkos szövetségek egyik vezető figurája volt. Kormányra lépésekor — az újabb területi követelések szem előtt tartásával összhangban — lényegében az előző politikai vonal mellett foglalt állást, de az olasz barátsággal és a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok fokozottabb ápolásával igyekezett

ellensúlyozni. A „két vas tűzben tartására” irányuló elképzelései nem akadályozhatták meg azonban a további német befolyás növekedését Magyarországon. Hiszen 1939 tavaszán a magyar hadsereg megint német beleegyezéssel foglalta el Kárpátalját, a mai Kárpát-Ukrajnát.

Teleki a belpolitikában sem hajtott végre fordulatot. A második zsidótörvényt már ő szavaztatta meg a parlamenttel. Igaz, egyidejűleg betiltotta a Nyilaskeresztes-pártot is, de eltűrte, hogy az három hét múlva új név alatt ismét szervezkedjék.

A második világháború előestéjére a kibontakozó gazdasági konjunktúra révén a magyar *gazdasági élet* is kezdett kilábolni a válságból. Az egész ipari termelés — változatlan árakon számítva — 1938-ban már 15%-kal meghaladta a válság előtti színvonalat. Ezzel az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből elérte a 37,8%-ot. Valamelyest javult a mezőgazdaság helyzete is. A bekövetkezett fejlődés ellenére Magyarország a második világháború előtti években gazdasági színvonalát tekintve messze elmaradt a gazdaságilag fejlett nyugati országok mögött.

A félféudális maradványokkal átszőtt és alacsony színvonalon álló mezőgazdaság hátrányosan befolyásolta az ipar fejlődését is. 1938-ban 3990 gyár és üzem volt az országban, ezek mintegy 300 000 munkást foglalkoztattak. Az ipari termelés színvonalát jellemzi az is, hogy 1938-ban az acéltermelés 647 ezer tonnát tett ki. Ezzel Európa lakosságának 2,2%-át kitevő Magyarország az *ipari termelésnek* csupán 0,9%-át adta. Az ország ipari termelése a két világháború között mindössze 28%-kal fejlődött, ennél lassabb ipari fejlődés csak Ausztriában, Lengyelországban és Spanyolországban volt. Az egy főre eső nemzeti

Az Imrédy-kormány 1938-ban

jövedelem a fejlett tőkés országokban a 300—350 dollárt is elérte, az európai átlag pedig meghaladta a 200 dollárt, nálunk annál is messze alacsonyabb volt, mindössze 112 dollár körül mozgott.

Az ipar különböző ágai elég egyenetlenül fejlődtek. Szembetűnő a nehéz- és a gépipar lemaradása a könnyűiparral szemben. Egyedül a textilipar több munkást foglalkoztatott és nagyobb termelési értéket tudott felmutatni, mint a vas- és fémipar vagy a gépgyártás.

A tőke koncentrációja és centralizációja az iparban már az első világháború előtt megkezdődött és az azt követő évtizedekben is tovább folytatódott. A tőke koncentrációja a nehéziparban volt a legmagasabb. A vállalatok 2,5%-át kitevő néhány nagyüzemben dolgozott a munkások 61,6%-a és állította elő a termékek 70,5%-át. Ezzel szemben a könnyűipar számos ága a termelés koncentrációja tekintetében meglehetősen alacsony színvonalon állt. A gyáripár mellett jelentős helyet foglalt el az ipari termelésben a kisipar. 1941-ben 188 ezer kisipari üzemben, műhelyben mintegy háromszázezen dolgoztak.

A két világháború között a magyar iparban jelentős szerepet játszott a külföldi tőke. 1938-ban a külföldi tőke közvetlen érdekeltsége a gyáripárban a részvénytőke 24,6%-ára terjedt ki. Ennek mintegy a fele német tulajdon volt (a megszerzett osztrák és cseh tőkeérdekeltséggel együtt), a többi pedig megoszlott a különböző nyugat-európai tőkeérdekeltségek között. A külföldi tőkeérdekeltségek mellett a magyar ipar lényegében negyven pénztőkés — iparmágnás illetve nagybirtokos — család kezében volt. Az említett családok 123 tagja 745 helyet tudhatott a magáénak a különböző részvénytársaságok igazgatóságában és felügyelő bizottságában. A fentebbi negyven családon belül is a hét leggazdagabbnak volt különlegesen nagy befolyása az egész magyar iparban. Ilyen módon a felszabadulás előtt Magyarországon a finánciókával összefonódott félféudális nagybirtok, néhány gazdag család — a külföldi tőkével együttműködve — tartotta kezében az egész nemzetgazdaságot, a politikai életet és az ország sorsát.

1941. június 27. Bárdossy László miniszterelnök bejelent az Országgyűlésnek: Magyarország hadat üzent a Szovjet-uniónak

Magyarország a második világháborúban. A Teleki-kormány még 1939. július végén levélben jelezte Hitlernek, hogy bár a tengely oldalán áll, de különböző okok miatt Lengyelország megtámadásában nem vesz részt és a német csapatok felvonulása számára sem kívánja az ország területét rendelkezésre bocsátani. Hitler egyébként erre nem is tartott igényt, csupán azt kívánta, hogy a magyar kormány ne nyilvánítsa magát semlegesnek. Ennek viszont Telekiék eleget is tettek. A kormány felemás politikájával szemben a magyar nép tömegei végig baráti érzelmeket tápláltak a hős lengyel nép iránt és nem rajtuk múltott, hogy azt csak a hazánkba menekült lengyelek tizezreiről történő gondoskodásban juttathatták kifejezésre.

A második világháború kirobbanásakor Magyarország tehát nem lépett a hadviselők sorába. A Teleki-kormány arra törekedett, hogy a német szövetség melletti hűségében ne veszítse el a nyugati hatalmakkal való kapcsolatot. Ezt a politikát támogatták a nagybirtok és nagytőke azon köréi is, amelyeknek korábban is fenntartásaik voltak a német térnyeréssel szemben.

1940 tavaszán az ország politikai élete a fasiszta Németország nagy nyugat-európai győzelmeinek hatása alatt állt. A Nyilaskeresztes-párt mellett a kormánypárt jobboldalán és a vezérkar körében is szaporodtak a háborúba való bekapcsolódás hívei. Teleki elárkeltnek látta az időt arra, hogy élesebben vesse fel a területi igényeket Romániával szemben. A nyár folyamán a kormány részleges mozgósítást hajtott végre és a magyar csapatok felvonulása a román határon a háborús konfliktusig élezte a helyzetet. Német nyomásra — miután Románia felmondta az angol garanciát, mely határait biztosította — a Teleki-kormány elárkelt a fegyveres támadás tervétől. A közvetlen magyar — román tárgyalások kudarca után a tengelyhatalmak 1940 augusztusában az úgynevezett *második bécsi döntés* alapján Erdély északi részét — a többségében magyar népeességű részeket — Magyarországhoz visszacsatolták.

A második bécsi döntésnek is igen nagy ára volt. Teleki e döntés fejében a Volksbundot a magyarországi német kisebbség egyedüli pártjaként ismerte el, amagyar mező gazdaság termelését a német igényeknek rendelte alá, a bebörtönzött nyilas vezetőknek amnesztiát adott és megengedte, hogy az állami tisztviselők beléphessenek a Nyilaskeresztes-pártba. A fentiek hatására a szélsőjobb oldali csoportok befolyása a kormánypárton belül is megerősödött. Sőt a képviselők egy csoportja 1940 októberében kilépett a kormánypártból és Imrédy vezetésével megalapította a szinte teljesen nyílt fasiszta programot hirdető Magyar Megújulás Pártját.

A jobbrtolódás betetőződött azzal, hogy Magyarország csatlakozott a *háromhatalmi egyezmény*hez (Németország, Olaszország és Japán szövetsége). Teleki a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása ellenére sem akarta a nyugati hatalmakhoz fűződő kapcsolatait felszámolni. Ez jutott kifejezésre Jugoszláviához való közeledésében. 1940 decemberében ma-

Horthy Hitler főhadiszállásán

gyar—jugoszláv tárgyalások kezdődtek, s azok eredményeként írták alá Belgrádban a tartós békéről és örök barátságról szóló egyezményt. Eleinte nem is zavarta semmi ennek a megállapodásnak magyar részről történő betartását, sőt 1941 márciusában Jugoszlávia is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. Az egyezményt aláíró kormányt azonban másnap a jugoszláv nép megbuktatta. Erre Hitler elhatározta, hogy Görögország ellen tervezett támadását Jugoszláviára le kiterjeszti, sőt a támadásban Magyarország részvételét is igényli. A Jugoszlávia elleni támadás azonban még a kormánykörökben sem talált teljes egyetértésre. Teleki úgy látta, hogy az örök barátsági szerződés felrúgásán kívül Jugoszlávia megtámadása véget vet a nyugati hatalmakkal való kapcsolatoknak is. Végül is Teleki hajlandó lett volna döntően a „területgyarapítás” érdekében a Jugoszlávia elleni háborúban való részvétellel, ha sikerül biztosítani a nyugati hatalmak jóváhagyását és a megfelelő formalitásokat. Teleki a beavatkozás egyik döntő feltételül a jugoszláv állam széthullását jelölte meg és erről értesítette Londont, valamint Washington-t is. London válaszában elutasította Teleki érvelését, sőt kijelentette, hogy ha Magyarország a Jugoszlávia ellen felvonuló német csapatokat területén átengedi, megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat, ha pedig a támadásban katonailag is részt

vesz, akkor hadat üzen Magyarországnak. Teleki politikája tehát csődbe jutott. Rádöbbenve a fenyegető katasztrófára, 1941. április 2-án öngyilkos lett.

Másnap Horthy *Bárdossy László*t, a nyílt németbarát politikust nevezte ki miniszterelnöknek. Hitler április 6-án adta ki a parancsot Jugoszlávia előzőnlésére. Április 10-én Ante Pavelics, a tengelyhatalmak ügynöke Zágrábban kikiáltotta az önálló Horvátországot. Ezt követően Horthyék — a jugoszláv állam felbomlására hivatkozva — beléptek a háborúba és a magyar csapatok megszállták Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt. A Jugoszlávia elleni támadás során megszállt Zomborban, Újvidéken és más helyeken kegyetlen vérengzést hajtottak végre Horthy pribékjei.

Németország 1941. június 22-én, híven addigi gyakorlatához, a két állam között érvényben levő meg nem támadási szerződést önkényesen felrúgva, hadüzenet nélkül orvul betört a Szovjetunió területére. Magyarország másnap a háromhatalmi egyezményre hivatkozva megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, majd néhány nappal később *Bárdossy László* a parlament megkérdése nélkül hadat üzent a Szovjetuniónak.

Magyarország hadba lépését a *hadigazdálkodás* teljes kiépítése követte. Ez azonban a német hadigazdaság függvénye volt. A német hadseregnek mindenekelőtt a magyar mezőgazdaság termékeire volt szüksége.

Antifasiszta plakátok, 1943

Magyar katonák a keleti fronton — Tüntetés a Petőfi szobornál 1942. március 15-én

A magyar kormány, hogy németországi kötelezettségeinek eleget tegyen, a már érvényben levő beszo-
gálatási rendszert szigorította. Így állt elő az a fonák
helyzet, hogy a háborús élelmiszer-fejadagok Magyar-
országon alacsonyabbak lettek, mint a hitleri Német-
országban. A német hadvezetőség a magyar hadiüze-
meket is bekapcsolta saját hadserege ellátásába. A néme-
tek fokozott igényekkel léptek fel, különösen a stra-
tégiai jelentőségű magyar nyersanyagok (olaj, bauxit)
kiszállítása terén. Emellett a háborúban való részvétel
is fokozódó mértékben vette igénybe az állam

anyagi eszközeit. A kiadásokat a kormány egyre több
fedezetlen bankjegy kibocsátásával igyekezett fedezni.
A németek ugyanis 1941-től kezdve a magyar áru-
szállítmányokért már nem voltak hajlandók fizetni.
Tekintettel arra, hogy a magyar állam a kiszállított
értéket a tőkéseknek és nagybirtokosoknak megfizette,
ez is a fedezetlen papírpénz kibocsátását növelte. Jel-
lemző, hogy míg 1938-ban 800 millió pengő volt for-
galomban, addig 1944-ben már 12 milliárd. A hábo-
rús konjunktúra következtében a munkanélküliség meg-
szűnt és az életszínvonal is emelkedett egy rövid ideig,
de 1943-ra már mintegy 20%-kal alatta maradt az
1938-as színvonalnak is.

A háború alatt az előző évek során hozott szociális
intézkedéseket megszüntették, a munkaidő 10–12 óra
lett. A munkások nem hagyhatták el munkahelyü-
ket. Ha tiltakozni próbáltak az alacsony bérek és a
rossz munkafeltételek miatt, akkor börtön, internáló-
tábor és frontra küldés várt rájuk. Nagyon kedvezőt-
lenül alakult a mezőgazdasági munkásság és a dol-
gozó parasztság helyzete is a háború alatt. A nagybir-
tokosok érdekében a honvédelmi törvény hatályát
kiterjesztették a falura. Ennek alapján a tizennégy
és hetven év közötti férfiakat és nőket igénybe lehetett
venni mezőgazdasági munkára. Ugyanakkor a mun-
kabéreket meglehetősen alacsony színvonalon rögzít-
tették.

Német csapatok Budapesten 1944. március 19-én

A háborúba való belépés után a *katonai bíráskodás* jogkörét kiterjesztették a polgári lakosságra. Felállították a Vezérkari Főnökség külön bíróságát, melynek halálos ítéletét a fellebbezés kizárásával két órán belül végrehajtották. Internálási utasítást adtak ki, mely szerint minden régebben elítélt, de büntetését kitöltött kommunistát, vagy akit nem ítélték el, de gyanúsítható volt, internálni kell. A kormány elfogadtatta a parlamenttel az úgynevezett harmadik zsidótörvényt, mely megtiltotta a zsidó és keresztény közötti házasságot. 1942 végéig mintegy 80–90 ezer zsidó vallású tisztviselőt bocsátottak el állásából. Felállították az úgynevezett munkaszolgálatos századokat, ahol a legbrutálisabb bánásmódban részesítették, sőt gyakran tömegesen gyilkolták le a beosztottakat.

1941 decemberében Anglia hadat üzent Magyarországnak. Japán Pearl Harbor elleni támadása után Németország a háromhatalmi egyezményre hivatkozva követelte, hogy Magyarország is üzenjen hadat az Egyesült Államoknak. A Bárdossy-kormány eleget tett a német követelésnek. Mindezzel egyidőben érkezett a német hadsereg első vereségének híre. A Moszkva környéki vereség véget vetett a villámháború illúziójának. Ennek a következményeit a magyar kormány is kénytelen volt tudomásul venni. 1942 januárjában Hitler már nemcsak fokozott gazdasági igényeket támasztott, hanem követelte Magyarország nagyobb katonai részvételét a szovjetellenes háborúban.

A moszkvai csata felvetette a magyar uralkodó körök előtt, hogy politikájukban német verességgel is számolni kell. Ez ismét növelte a nyugati orientációs csoportok súlyát, ezek követelésére Horthy kénytelen volt a Bárdossy-kormányt menesztetni. Emellett a népfront mozgalom erősödő akciói is sietteték Bárdossy bukását.

A *függetlenségi népfrontmozgalom* gondolata már a szovjetellenes háborúhoz való csatlakozás előtt talajra talált a magyar társadalomban. S ez elsősorban a szervezetiileg megerősödött illegális kommunista párt tevékenységének volt köszönhető. Magyarország hadba lépése után a kommunista párt és a Szociáldemokrata Párt baloldali frakciója között sikerült közeledést elérni. Létrejött az egységszövetség az 1939-ben alakult radikális Nemzeti Parasztpárt vezetésével is. 1941. október 6-án, az 1848-as forradalom és szabadságharc vértanúinak napján több száz fiatal tüntetett Budapesten a magyar függetlenség mellett. Pár hét múlva a Kerepesi temetőben, kommunisták, szociáldemokraták, kisgazda- és nemzeti parasztpárti politikusok és írók megkoszorúzták a magyar szabadság két nagy harcosának, Kossuth Lajosnak és Táncsics Mihálynak a sírját. A koszorúzáson több ezer főnyi tömeg, munkások, egyetemisták tüntettek a háborúból való kilépés mellett. A tömegmozgalmak új, a háború előtti évtizedekben nem tapasztalt méretű fellendülése vette kezdetét.

A függetlenségi népfrontmozgalom fejlődésének újabb megnyilvánulása volt a Szociáldemokrata Párt lapjának, a „Népszavá”-nak 1941-es karácsonyi száma is, amelyben kommunisták, szociáldemokraták mellett a magyar társadalom különböző rétegeit képviselő

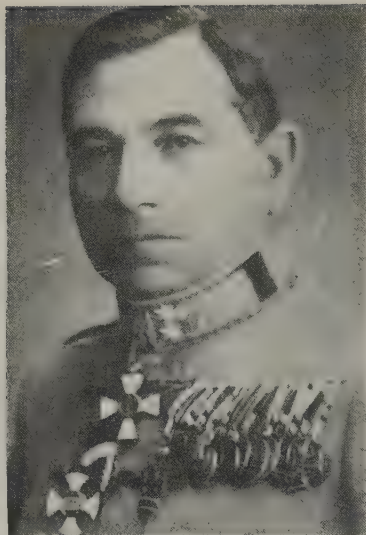

Zsidók deportálása Kőszegről 1944 végén

antifasiszták tettek hitet a függetlenségi mozgalom mellett. 1942. március 15-én pedig mintegy 8000–10 000 ember tüntetett Petőfi Sándor szobránál a háború

Magyar partizánok a Szovjet Hadseregben

Bajcsy Zsilinszky Endre és Kiss János altábornagy, az ellenállási mozgalom vezetői — A budai Vár az ostrom után

ellen és követelte a független, szabad, demokratikus Magyarországot. Hasonló tüntetésekre került sor a vidéki városokban is.

1942. február végén Horthy *Kállay Miklóst* bízta meg az új kormány megalakításával. Kállay bemutató beszédében a Szovjetunió elleni háborút folytató mellett foglalt állást. Ő küldte ki a frontra a 2. magyar hadsereget (ezzel a Szovjetunió területén harcoló és megszálló magyar egységek létszáma meg-

sokszorozódott és elérte a kétszázezer főt) és mintegy negyvenezer zsidó munkaszolgálatost. Továbbá több ezer kommunistát, szociáldemokratát, szakszervezeti vezetőt és más antifasisztát osztottak be különleges „munkaszázadok”-ba és vittek ki a frontra, ahonnan legnagyobb részük sohasem tért vissza. A kommunista pártra és a fasisztaellenes erőkre mért súlyos csapások a függetlenségi mozgalmat is átmenetileg derékba törték.

Szovjet katonák Budapesten

Budapest romokban

A sztálingrádi szovjet győzelem döntő csapást mért a német haderőre és fordulatot idézett elő a második világháború menetében. Kezdetét vette a nagy *szovjet offenzíva*, mely a fasiszta hatalmak teljes vereségével yégződött. A volgai csata fordulata előrevetítette a Donnál állomásozó magyar hadsereg katonai katasztrófáját is, ami 1943 januárjában be is következett. Mintegy negyvenezer magyar katona esett el és hetvenezer került sebesülten vagy félig megfagyva szovjet fogságba. A voronyezsi katasztrófát a közvélemény előtt igyekeztek eltítkolni, de a volgai csata és Voronyezs mementóként lebegett a magyar uralkodó körök szeme előtt.

1943 elején a magyar kormány sietve új követeket nevezett ki a semleges országokba, hogy kapcsolatokat teremtsen a nyugati hatalmakkal. A németek nyári veresége Kurszknál, továbbá az olasz fasizmus összeomlása és a nyugati szövetséges csapatok olaszországi partraszállása még nagyobb aktivitásra készítette az angolbarát csoportokat. Végül 1943 őszén a Kállay-kormány olyan előzetes megállapodást kötött a nyugati hatalmakkal, hogy mihelyt az angol–amerikai csapatok elérik Magyarország határát, leteszi a fegyvert és szembefordul a németekkel. A magyar uralkodó körök azonban ezeket a terveket nem támogatták egyértelműen. Sőt még a kormányon belül is a jobbszárny a végső kintartás mellett foglalt állást. Kállay németellenes politikájának alátámasztására igyekezett a Kisgazda Pártot és a Szociáldemokrata Pártot megnyerni, oly módon, hogy azok eltávolodjanak a Függetlenségi Népfrontmozgalmtól és a kommunisztákat elszigeteljék. Erre az időre azonban a kommuniszták, mint a fasizmus elleni harc legkövetkezetesebb képviselői, már elég nagy befolyással rendelkeztek. Nemcsak a demokrácia hívei, de a nemzeti érdekeket

félő más antifasiszta csoportok is keresték a kommunisztákkal való kapcsolatot.

1944 elején a szovjet hadsereg a Németország csapataira mért csapások révén a magyar határhoz közeledett. A háború ilyen menete a hitleri Németországot arra készítette, hogy ha kell, szlovák és román szövetségesei bevonásával, fegyverrel is megakadályozza Magyarországnak a háborúból való kiugrását. Az elhatározást nem sokkal később tett is követte, mert 1944. március 19-én a *német csapatok megszállták az országot*. Hatékony ellenállásra nem kerülhetett azonban sor, mert Horthy behódolt a németek követelésének. A Kállay-kormányt menesztette és *Sztójay Döme* berlini követet nevezte ki miniszterelnöknek. Kállay miniszterelnök — mivel nem mert a néptömegekhez fordulni — önként lemondott a harc vállalásáról. A „hinta-politika” és képviselői csődöt mondtak, kiszolgáltatva az országot Hitlernek. A német csapatokkal bevonuló Gestapo irtóhadjáratot folytatott a magyarországi zsidóság és a fasizmus elleni harc képviselői ellen.

A hitleristák vérengzéseinek és brutalitásának Sztójay Döme bábkormányja adta meg a hátteret. A kormány legfontosabb feladatának a hitleri Németország teljes gazdasági és katonai kiszolgáltatását, a „zsidókérdés” végleges megoldását, s az antifasiszta erők teljes likvidálását tartotta. Ennek megfelelően az összes rendelkezésre álló katonai egységet a frontra vezényelték a németek parancsnoksága alatt és megkezdték a magyar javak kiszállítását Németországba.

A hallatlanul megnehezült körülmények ellenére — a legnagyobb áldozatoktól sem riadva vissza — a magyar kommuniszták szervezték az *ellenállást*. Sztrájkra, szabotázsra és fegyveres felkelésre szólították fel a lakosságot. A fegyveres felkelést azonban a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt vezetői nem támogatták.

A fasiszta Németország sorsa a szovjet fronton elszenvetett kiheverhetetlen csapások és a szövetségesek franciaországi partraszállásával megpecsételődött. Megkezdődött a leigázott európai népek felszabadítása. Különösen a román átállás után, Horthyban is felébredt a háborúból való kilépés gondolata. Elbocsátotta a Sztójay-kormányt és *Lakatos Géza* vezéreztetést bízta meg a miniszterelnökséggel. Horthy még mindig nem számolt azonban a valóságos helyzettel. A nyugati hatalmaktól kért fegyverszünetet, de azok az egyezmények értelmében a Szovjetunióhoz utasították őt. Végül, hosszú bizonytalankodás és ingadozás után, képviselői 1944. október 11-én aláírták a *fegyverszünetet* a Szovjetunióval. A fegyverszüneti egyezményen túl azonban Horthyék semmit sem tettek a megállapodások betartásának biztosítására. Sem politikailag, sem katonailag nem készítették elő a háborúból való kiugrást. Szovjetellenessége miatt Horthy és köre még az utolsó pillanatban sem mert azokhoz az erőkhöz fordulni, amelyek ténylegesen biztosítani tudták volna a fegyverszüneti megállapodások betartását.

Így a háborúból való kilépést bejelentő Horthy-nyilatkozat után a németek és magyarországi híveik az elszórt és szervezetlen ellenállási kísérletet rövid idő alatt leverték. Horthy Miklós pedig mintegy betetőzve a magyar nép ellen elkövetett súlyos bűneit, *Szálasi Ferencet*, a németek nyílt ügynökét nevezte ki miniszterelnöknek. Ő maga pedig Hitlertől kérve védelmet, Németországba távozott. Ezzel kezdetét vette a *nyilas rémuralom*, a legvéresebb fasiszta terror. Ekkor már teljes gazdasági és politikai zűrzavar uralkodott az országban. A hadsereg felbomlott. A nyilasok tízezerrel gyilkolták le az egyszerű magyar állampolgárokat. Egyedül Budapestről közel százezer zsidó vallású magyar állampolgárt hajtottak el gyalog a németországi koncentrációs táborokba, a 300 000 vidéki zsidón kívül, akiket már előzőleg deportáltak.

A nyilasok hatalomra kerülése után az ellenzéki pártokban is megérlelődött a kommunistákhoz való közeledésnek és a fegyveres harc megszervezésének szükségessége. November elején a függetlenségi mozgalom pártjai (Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazda Párt, Nemzeti Parasztpárt) *Bajcsy Zsilinszky Endre* elnökletével megalakították a *Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát*. A felkelés vezérkarát, köztük Bajcsy Zsilinszky Endrét, Kiss János altábornagyot és másokat azonban a nyilaskeresztesek nemsokára elfogták és kivégezték. A központi irányítás és az egységes vezetés elvesztése után az ellenállási mozgalom igen nehéz helyzetbe került. De még így is Budapesten és az ország több helyén partizáncsoportok alakultak. Emellett a magyar nép legjobb képviselői közül sokan a szovjet, jugoszláv, lengyel, szlovák, francia, belga és más nemzetiségű partizánokkal egy sorban a hazától távol küzdöttek és áldozták életüket a szabadságért. A fegyveres harc mellett a magyar nép a gyárak és felszerelések, az állatállomány, az ország javai jelentős részének Németországba való kiszállításának megakadályozásával, a hadseregbe való bevonulás megtagadásával stb. juttatta kifejezésre a hitleri Németországgal és a fasizmussal szemben táplált gyűlöletét. Az uralkodó körök hazaárulása azonban megakadályozta az egész országra kiterjedő fegyveres nemzeti ellenállás kibontakozását. Nehéz és súlyos véráldozatokat követelő harcokban 1945. április 4-ére a *szovjet hadsereg felszabadította Magyarországot*.

A világ népeinek a fasizmus felett aratott történelmi jelentőségű győzelme, hazánknak a Szovjetunió által történt felszabadítása azonban nemcsak a hitleri Németország igáját zúttá szét, hanem a Horthy-fasizmus erőszakszervezeteit, államgépezetét is. Ezzel megnyílt annak lehetősége, hogy hosszú harcok és szenvedés után végre a magyar nép saját maga alakíthassa jövőjét.

A NÉPI MAGYARORSZÁG FEJLŐDÉSE

Két évtized általában rövidke idő a népek történetében, de nagy idő, ha egy nép e húsz év alatt megoldja az elmaradt demokratikus fejlődés évszázados feladatait, felszámolja a feudalizmus maradványait, megteremti a demokratikus köztársaságot és végrehajtja a történelem legnagyobb forradalmi átalakulását: a szocialista forradalmat.

A népi demokratikus hatalom megszületése. A felszabadult Magyarország fejlődésében a nagy fordulat a demokratikus forradalom kibontakozásával kezdődött. Olyan demokratikus forradalom volt ez, amely a munkásosztály vezetésével ment végbe. Ez a hatalom végrehajtotta a demokratikus átalakulás feladatait, megvédte a demokratikus vívmányokat a reakciós támadásokkal szemben és biztosította a forradalom viszonylag békés továbbfejlődését, a szocialista átalakítás megvalósítását.

A hatalom jellegének fő ismérve az, hogy kinek a kezében van a hatalom, milyen alapvető társadalmi feladatokat old meg és hogyan. Ezért mindenekelőtt utalni kell a magyar népi hatalom létrejövetelének körülményeire és bizonyos sajátosságaira, s egyben arra, hogy milyen fő feladatokat kellett megoldani, és hogyan valósította meg azokat.

A népi demokratikus hatalom feladatai és feltételei. Az új hatalom a Tiszántúlon született meg 1944 november—decemberében, amikor az ország még hadszíntér volt, területének felén és a fővárosban még a fasiszták uralkodott. Az új magyar állam megteremtése a tiszántúli városokban és községekben kezdődött. A felszabadult lakosság tettekre kész emberei a tömegekre támaszkodva, a szovjet hadsereg támogatásával megteremtették a demokratikus forradalom helyi szerveit, amelyeknek a legsürgősebb teendője a társadalmi élet újjászervezése, a legégetőbb helyi feladatok megoldása volt. A városokban és községekben létrehozott *nemzeti bizottságok* és más népi szervek mint helyi hatalmi szervek közreműködésével, a felszabadult lakosság képviselőiben, a Horthy-rendszer idején illegális kommunista párt és a többi baloldali pártok képviselőiből jött létre 1944 decemberében Debrecenben az *Ideiglenes Nemzetgyűlés*. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés december 23-án megalakította az *Ideiglenes Nemzeti Kormányt*, s ezzel megszületett az új de-

мократikus központi hatalom, megteremtődött az új magyar állam.

A demokratikus átalakulás alapvető nemzeti feladata volt akkor, hogy a szovjet hadsereg oldalán, az új román és bolgár hadsereg mellett az újjászerveződő magyar hadsereg is részt vegyen a még hitlerista uralom alatt levő országrész felszabadításában és a fasiszták haderők teljes szétverésében.

A hitleristák vert hadai visszavonulásuk során az általuk kiürítésre ítélt területeket, amennyire csak tudták, kifosztották és lerombolták. A fasiszták rémuralom alól felszabadult nép és az új hatalom előtt az ország újjáépítésének rendkívül nagy feladatának a gazdasági élet talpraállítása, a termelő munka megindítása állt.

A nemzeti újjászülés programját a *Magyar Kommunista Párt* dolgozta ki és tárta 1944 novemberében a nagy nyilvánosság elé. A kommunista párt fogott hozzá elsőként az élet megszervezésének és a népi hatalom megteremtésének munkájához: az egyetlen párt volt, amely a demokratikus nemzeti újjászülés programját képes volt megalkotni és a közreműködésre felhívott lassan újjászerveződő többi pártnak elfogadásra ajánlani. Ezt a programot fogadta el a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front*, amely 1944. december elején Szegeden alakult meg a több mint fél évvel korábban Budapesten létrejött Magyar Front örököseként. Ezt a programot támogatta a debreceni

Földosztás 1945 tavaszán

Ideiglenes Nemzetgyűlés, és az Ideiglenes Kormány programnyilatkozatának is alapjául szolgált.

A társadalmi átalakulás halaszthatatlan feladata volt a földesúri nagybirtok felosztása, a *földreform* végrehajtása. Ezt követelte a demokratikus rend közvetlen politikai érdeke, mert a magyar reakció egyik oszlopának ledöntéséről, az egyik fő kizsákmányoló osztály megsemmisítéséről, s ugyanakkor a szegény-paraszttság évszázados vágyának a teljesítéséről volt szó. A földreform alapvetően politikai kérdés volt: a demokratikus fejlődés feltétele. Emellett kritikus gazdasági kérdés is volt. A földbirtokosok nagy része elmenekült, s fennállt a veszély, hogy a földek egy részét nem művelik meg. A földreform halasztása tehát jelentékeny gazdasági kárral is járt volna. Mindezek miatt a földreform az újjáépítési program követelése volt, amellyel nem mert nyíltan szembefordulni egyetlen politikai párt sem.

Az ipari termelőeszközök általános köztulajdonba vétele, vagyis a szocialista forradalom eme alapvető feladata ekkor még közvetlenül nem került napirendre. A Kommunista Párt azonban követelte, hogy vessenek véget a kartellek és trösztök uralmának Magyarországon, s a bankokat és nagytőkés szervezeteket helyezzék a demokratikus állam ellenőrzése alá. Követelte továbbá a tőkés kizsákmányolás korlátozását,

a nyolcórás munkaidő bevezetését és a munkásmozgalom számos régi szociális követelése teljesítését.

Egyik legsürgősebb feladat volt a *demokratikus közrend* biztosítása, az új, demokratikus rendőrség megszervezése, amit a kommunista párt eredményesen végrehajtott. További feladat volt a *közigazgatás demokratizálása* és a reakciós elemektől való megtisztítása. A kommunisták kezdeményezésére a nemzeti bizottságok közreműködésével már a kezdeti eredmények is jelentősek voltak, bár a feladat kielégítő megoldása még váratott magára. Mindezekhez járultak az új rend megszilárdítását célzó egyéb feladatok, így a háborús és népeellenes bűnösök felelősségre vonása, a fasiszta szervezetek újjáéledésének megállítás.

Az antifasiszta felszabadító háborúba való bekapcsolódás és a lerombolt ország újjáépítése olyan nemzeti feladat volt, amelynek mielőbbi megoldása érdekében össze kellett fogni — osztálykülönbségre való tekintet nélkül — a becsületes közreműködést vállaló minden erőt. A munkásság és parasztság demokratikus szövetsége előtt az a feladat állt, hogy megnyerje a demokratikus összefogás számára az értelmiséget és a városi kispolgárságot, s bekapcsolja a nemzeti talpraállás nagy munkájába a polgárságnak a hitleristákkaoszakító erőit is. A széles társadalmi alapokon nyugvó *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* létrehozása való-

Az első szabad május elseje

Helyeállítási munkálatok egy bányában — Romeltakarítás Budapesten

sította ezt meg. A belső helyzet mellett a nemzetközi helyzet is kedvezett egy ilyen széles alapokon nyugvó demokratikus koalíció létrehozásának: akkor volt a legszilárdabb a Szovjetunió és a nyugati hatalmak antifasiszta szövetsége, mely célul tűzte, hogy kikényszerítse a hitleri Németország feltétel nélküli kapitulációját.

A széles alapokon nyugvó demokratikus nemzeti front morális-politikai feltétele az volt, hogy egyfelől a munkásság és pártjai, így a kommunista párt is, vállalták a politikai és gazdasági együttműködést nemcsak a parasztsággal, hanem a polgársággal is, annak pártonkívüli vagy kisgazdapárti és egyéb pártbeli képviselőivel, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja alapján; másfelől pedig, hogy a polgári pártok képviselői elismerjék, illetve tudomásul vegyék a munkásosztály és a parasztság fő követeléseit, jogát a hatalomhoz, és vállalják az együttműködést a dolgozó nép pártjaival, s különösen a Magyar Kommunista Párttal.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Ilyen körülmények között jött létre a demokratikus nemzeti front ideiglenes kormánya, melynek Dálnoki Miklós Béla egykori horthysta tábornok lett az elnöke. Ő volt a horthysta hadsereg egyetlen tábornoka, aki 1944. október 15-e után átment a szovjet csapatokhoz. A debreceni kormányban a Magyar Kommunista Pártnak 3, a Független Kisgazda Pártnak és a Szociáldemokrata Pártnak 2—2, és a Nemzeti Parasztpártnak 1 képviselője foglalt helyet miniszterként. A kormánynak tagja lett néhány reakciós felfogású tábornok és polgári politikus is, akik a demokratikus programot ugyan tudomásul vették, de azt szükséges rossznak tekintették és távol álltak a népi demokráciától.

A debreceni kormány létrejöttének politikai és morális hatása lendületet adott a népi ellenállásnak a még fel nem szabadított országrészen. A hazafias ellenállás megmutatkozott a hitlerista kiűritési parancsok megtagadásában, a hitleristák által elrendelt erődítménymunkák és behívó parancsok szabotálásában, és fokozta az antifasiszta ellenállás más formáit, beleértve a helyenként megkezdődött fegyveres ellenállást is.

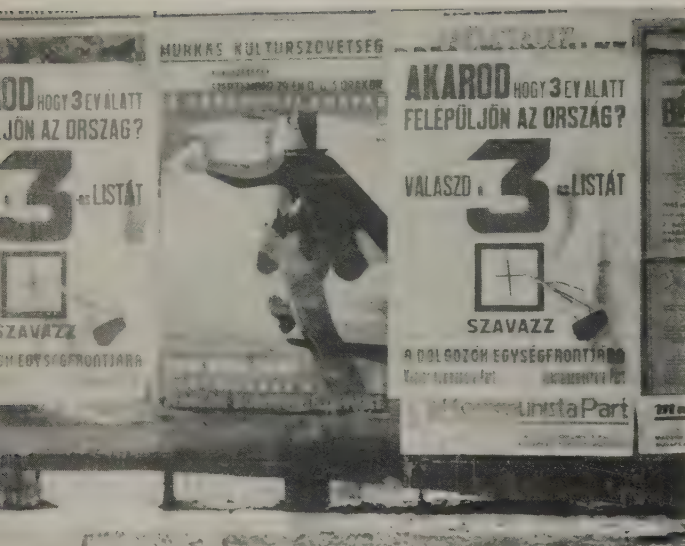
A nép nagy tömegei felocsúdván a háború okozta kábultságból, a négy párt mögött álltak, s a tömegek legaktívabb, legtetteresebb, legforradalmibb része a Magyar Kommunista Pártot követte. A munkásosztály erejét és hatalmi súlyát 1945. január—február havában Budapest felszabadítása növelte meg nagymértékben, s ez gyorsította meg a demokratikus átalakulás előrehaladását, hiszen Budapesten és külvárosaiban volt a magyar gyáripár kétharmad része, itt tömörültek a munkásosztály fő erői.

Az új, demokratikus magyar hadsereg megszervezését és az antifasiszta háborúban való tényleges részvételét a honvédelmi tárcát kézben tartó volt horthysta vezérkari főnök és a köré gyülekezett volt horthysta tisztek egyáltalán nem tekintették szívügyüknek. A fegyverszüneti egyezményben megállapított nyolc hadosztály helyett a Vörös János-féle vezérkar csak kettőt állított fel. A késve felállított két hadosztály is csak akkor indult a frontra, amikor már nem tudott bekapcsolódni a hitlerizmus elleni fegyveres harcba.

A demokratikus átalakulás másik nagy és halaszthatatlan feladatát, a földreformot a kormány a szegényparasztságnak és a munkásosztálynak segítségével, a kommunisták vezetésével forradalmi módon hajtotta

Hadifoglyok hazatérése 1945-ben

Kommunista választási plakátok 1945 szeptemberében

végre. Ebben szerepet játszott az is, hogy a parasztbirtok a kiadott rendelet szerint kétszáz holdig mentesült az igénybevétel alól. Ezáltal a vagyonos parasztság — bár nem értett egyet a földreform forradalmi módjával — alapjában véve semleges maradt, illetőleg nem kívánta megvédeni az úri földbirtokot. A földbirtokos osztály viszont elszigetelődött és gazdaságilag mint osztály, megsemmisült. A földhöz juttatott parasztság bizalma pedig a munkásosztály és annak forradalmi pártja felé fordult, amelynek elsősorban köszönhette, hogy évszázados vágya valóra vált.

1945 nyarán a reakciós erők a Kisgazda Pártban tömörültek és ezt a pártot arra használták fel, hogy az 1945 novemberében megtartott parlamenti választásokon nagy számmal képviselői mandátumhoz jussanak, s a választások után megkíséreljék a kiosztott földek tömeges visszaperlését. Erejükből tellett arra, hogy heves támadást indítsanak elvesztett földjeikért, de arra nem, hogy akciójukat meg is valósítsák. A kommunisták vezette ellentámadás teljes sikert ért el, és a koalíciós kormány reakciós elemeinek is tudomásul kellett vennie a szegényparasztság követelését, amelyet a munkásosztály támogatott és a Magyar Kommunista Párt így fogalmazott meg: „földet vissza nem adunk”.

Az ország gazdasági talpraállítása és újjáépítése. A nép, a munkások és a parasztok egyaránt részt vettek az újjáépítés nagy munkájában, ami a nemzeti újjászületés legáltalánosabb kérdése volt. A mezőgazdaságban a földreform gyors végrehajtása adott ehhez ösztönző erőt. Az iparban azonban a tulajdonviszonyok megváltozása nélkül, a tőkés tulajdon fennmaradása mellett kellett ezt véghezvinniük. A munkások — kommunisták, szociáldemokraták és pártunkívüliek — együttes erővel, sok gyárban úgy fogtak hozzá, hogy a

tulajdonos nem is volt jelen, mert vagy nyugatra menekült, vagy elrejtőzött, s csak később tért vissza, hogy helyét elfoglalja. A munkások létrehozták az *üzemi bizottságokat*, amelyeknek jelentős szerepük volt a romeltakarítás, a helyreállítás megszervezésében és a termelő munka újraindításában, együttműködve az üzemek műszaki vezetőivel.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front szegedi újjáépítési programjában az üzemi bizottságok még nem szerepeltek, s törvényes rendelkezést is, amely ezek létét elismerte és jogkörét szabályozta, az Ideiglenes Kormány csak Budapest felszabadítása után bocsátott ki. Ezek a szervek azonban mint a nemzeti újjászületés munkásszervei, nyomban létrejöttek, amint a front nyugatra haladásával egy-egy újabb város, vagy község felszabadult.

A szegedi programban nem szerepelt az ipari termelés és az iparvállalatok kereskedelmi tevékenysége feletti *munkásellenőrzés* általános megvalósítása sem, de ez is létrejött, mégpedig mint a nemzeti újjászületés egyik nélkülözhetetlen tényezője, a munkásság forradalmi öntevékenységének eredményeként. A munkásellenőrzés a forradalmi átalakulásnak olyan vívmány volt, amely túlment a polgári demokratikus kereteken, a szocialista forradalom egyik eleme volt a népi demokratikus fejlődés első, demokratikus szakaszában.

A munkások és parasztok demokratikus szövetsége volt a döntő erő az ország életében. A hatalomban részt vevő polgári erők mindenekelőtt az államhatalmi szervekben próbálták visszaszorítani a munkásság és a szegényparasztság képviselőit, a kommunistákat, a munkásegység ügyét védő szocialistákat, a velük együttműködő parasztpártiakat és kiszagdákat is. A polgári erők a különféle akciók egész sorát indították el, hogy a demokratikus rendőrség testületében „behozzák hátrányukat” a kommunistákkal szemben, de rohamaik sikertelenek maradtak. Nyíltabb volt a küzdelem a közigazgatási pozíciókért, a horthysta és fasiszta tisztviselők eltávolításáért, a munkásság és a parasztság képviselőinek a közigazgatásba való nagyobb arányú bevitelért. Ezen a területen a régi rendszer képviselői hosszabb ideig tudták pozícióik jelentős részét megtartani.

A polgárságot is felölőlelő nemzeti front szükségességét a hazai és nemzetközi politikai viszonyok mellett az is indokolta, hogy a polgári rétegeket is be kellett vonni a rendkívül súlyos helyzetben levő ország gazdasági talpraállításába. A közlekedés újjáépítéséről, mindezenekelőtt a vasút és a hidak helyreállításáról az államnak kellett gondoskodnia, amihez a szovjet katonaság nyújtott gyors és hatékony segítséget. Emellett azonban a gazdasági vérkeringés gyorsításához a tőkés vállalatok bekapcsolása is kívánatos volt. Újjászerveződött a Gyáriparosok Országos Szövetsége, működésbe léptek a bankok, a tőkés cégek helyreállították külkereskedelmi kapcsolataikat, megindult a kisipar regenerálódása, valamint a nagy- és kiskereskedelmi tevékenység.

Az újjászerveződő polgárság erői mind határozottabban arra törekedtek, hogy kiragadják az ország talpraállításának a vezetését a munkásosztály és ennek forra-

dalmi pártja, a Magyar Kommunista Párt kezéből. A vezető tőkés körök éppen ezért nem tartották sürgősnek a nemzet gazdasági talpraállítását, szembefordultak a nemzeti újjászülés kommunista párti politikájával. A Független Kisgazda Párt egyik vezetője 1945. június végén egy gyűlésen kijelentette, hogy az országot saját erőnkéből negyven évig se tudnánk felépíteni olyanra, amilyen volt.

E nyilatkozat idején a korábban ellenzéki és főleg paraszti érdekekért küzdő Kisgazda Pártot már elárasztották a volt földbirtokosok és tőkés osztályok képviselői, és a vagyonos parasztsággal szövetségbe reakciós blokkot hoztak létre. Miután a Kisgazda Párt a nemzeti koalíció része volt, e párt útján lehetőséget nyertek arra is, hogy embereiket a közigazgatási és más hatalmi szervekbe bejuttassák, vagy ott levő embereiknek menlevelet szerezzenek. Politikai taktikájuk egyik alapvonása az volt, hogy a parasztságot szembefordítsák a munkásokkal, a munkás-paraszt szövetséggel.

Mindenekelőtt a polgári demokrácia jelszavait hangoztatták a népi demokratikus fejlődés meggátlása céljából, s e jelszavak mögött felsorakoztak az ellenforradalmi erők. Ugyanakkor a polgári demokrácia jelszavait egybekapcsolták a klerikális reakció támogatásával. Politikai fegyvertárukhoz tartozott a nacionalista hangulatkeltés, a szovjetellenes uszítás propagandája.

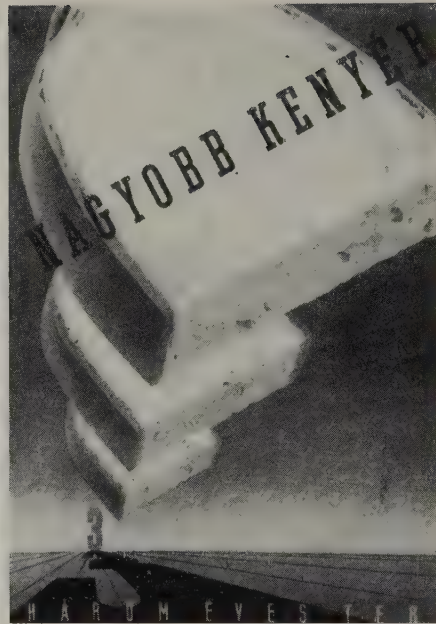
Mindezek a politikai harcok folytak a kormányban és a kormányon kívül is, s különösen kiéleződtek az 1945. évi őszi választások idejére.

Az 1945. évi választások. A Kisgazda Párt 57%-os parlamenti többséget szerzett az egyesült reakciós blokk segítségével. Az ellenforradalmi erők azt remélték, hogy a Kisgazda Párt közreműködésével a parasztság nagy többségét szembeállíthatják a munkásosztállyal és a munkáspártokkal, mindenekelőtt a Magyar Kommunista Párttal. Választási sikerük politikai értékét túlbecsülve, támadást indítottak a munkásosztály hatalmi pozícióinak felszámolására, és a földreformnak legalább részleges megsemmisítésére.

A volt földesurak egyre nagyobb szerephez jutottak a Kisgazda Pártban. E reakciós erők a Kisgazda Párt parlamenti többségére támaszkodva szerették volna felbomlasztani a demokratikus nemzeti frontot és „parlamentáris úton” véget vetni a munkás-paraszt hatalomnak, helyreállítani a burzsoázia politikai uralmát, a tőkés és földbirtokos osztályok uralmát. Azonban a Kisgazda Pártban és parlamenti képviselőik sorában is nagy számban voltak a népi demokrácia hívei. A kétoldali nyomás — egyfelől az ellenforradalmi blokk agresszív támadása, másfelől a forradalmi erők ellennyomása — is kényszerítette a Kisgazda Párt demokratikus szárnyát a reakciós erőkkel szemben való fellépésre saját pártján belül. A párt demokratikus em-

A Szabadság-híd újjáépítése

1945–46-os plakátok

berei aktívan szembeszegültek a jobboldali kísérletekkel.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front ellen irányuló rohamok összeomlottak. A munkásegység erői a demokratikus paraszti erőkkel összefogva meghiúsították e kísérletet. Alig másfél hónappal azután, hogy a Kiszgazda Párt elnyerte a parlamenti többséget, 1946. január elején az új parlament a munkásosztály követelésére törvényerőre emelte az első jelentős kommunista államosítási javaslatot: kimondta a *bányák államosítását*. E törvény megszavazását a Kiszgazda Párt demokratikus szárnya is követelte, s keresztül is vitte, hogy pártjának többsége kénytelen volt engedni.

A választás figyelemre méltó volt a munkásosztály és demokratikus szövetségesei számára, mert megmutatta azt, hogy a polgárság és szövetségesei a Nemzeti Függetlenségi Fronton kívül is és azon belül is ellentámadásra szervezkednek, s ha erőiket szét nem verik, új támadást fognak indítani a népi hatalom ellen. Kitént az is, hogy a gazdaságilag legerősebb nagytőkés rétegek mindinkább akadályozzák az újjáépítést. Ez volt a fő oka annak, hogy a munkásosztálynak a tőkés vállalatokkal való országépítő együttműködése nem fejlődött ki elég hatékonyan.

A magyar burzsoázia gazdaságilag legerősebb rétegeinek ez a magatartása élesebbé tette az értelmiség megnyeréséért folytatott harcot. A reakció fegyvere a nacionalista hangulatkeltés, a hagyományos kommunistaellenes és szovjetellenes uszítás volt. Ez a propaganda egyrészt a bukott rendszer háborús felelősségét és népellenes bűneit próbálta vitatni, másrészt a munkásosztály vezetésével megindult újjáépítést akarta

megbénítani, remélve, hogy az értelmiséget megnyeri céljainak.

A Horthy-rendszer háborús felelősségét és népellenes voltát azonban nem lehetett elhomályosítani a tömegek előtt. Ugyanekkor a munkásosztály politikai tekintélyét megnövelte hőies szerepe, amelyet az ország újjáépítésében betöltött. A magyar értelmiség zöme az ország mielőbbi újjáépítését akarta és részt vállalt belőle, együtt a munkásokkal. Ennek a következménye pedig az lett, hogy egy részük hamarabb, más részük később, politikailag is az építők oldalára állt és az újjáépítés szabotálói ellen fordult. Az Egyesült Államok akkori atombomba-monopóliuma és a nyugati hatalmak beavatkozási kísérletei biztatást adtak ugyan a magyar reakció számára, de nem tudták felbomlasztani a magyarság demokratikus összefogását, s képtelenek voltak elszigetelni a Magyar Kommunista Pártot.

A munkásegység fejlődése és a szocialista erők előretörése. A két munkáspárt együttműködése alapvető feltétele volt annak, hogy a munkásosztály a hatalom részesévé és a nemzet vezető osztályává váljék, s képes legyen megvédeni a népi demokratikus hatalmat a reakció támadásaival szemben. A két munkáspárt hivatalos együttműködése már a Magyar Frontban megkezdődött, amely 1944 májusában, a hitlerista megszállás idején alakult. Az együttműködést megerősítette az 1944. október 10-i megállapodás, amely a két párt későbbi egyesülését is célul tűzte ki. Továbbfejlődött a két párt politikai együttműködése a Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásával 1944 decemberé-

ben, a már felszabadult területen. A Szociáldemokrata Párt segítette a Függetlenségi Front szegedi zászlóbontását, elfogadta a Magyar Kommunista Párt által kidolgozott nemzeti újjáépítési programot.

Budapest felszabadulása után a két párt képviselői az ország fővárosában erősítették meg az egységmegállapodást és hozzáfogtak a két párt közötti összekötő bizottságok kiépítéséhez. E közös szervek voltak hivatva arra, hogy a két munkáspárt egységfrontját a közös politikai állásfoglalások és fellépések útján érvényesítsék a gyakorlati küzdelemben.

A munkásegység fejlődése. A munkásegység igen bonyolult folyamat során haladt előre. Az ország teljes felszabadulása idején a Szociáldemokrata Pártban már ismét aktivizálódott az a csoport, amely a kommunistákkal való egységfrontot átmeneti taktikának tekintette és az együttműködést mihamarabb felszámolni igyekezett. A kommunisták körében is voltak, akik csupán átmeneti manővernek tekintették a Szociáldemokrata Párttal való fegyverbarátságot. Amikor a Szociáldemokrata Párt kommunistaelenes csoportja a Kiszgazda Párt reakciós elemeivel is szövetkezni kezdett, a kommunisták között felébredt a régi harag azokkal szemben, akik a Horthy-rendszer idején együttműködtek a népelnyomó kormánnyal.

Az együttműködést veszélyeztető jelenségeket látva és a munkásosztály előtt álló nagy nemzeti feladatokat

által vezérelve, a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt 1945. április 27-én nyílt levéllel fordult valamennyi szervezetéhez és tagjaihoz. A két párt közösen fordult tagjaihoz, hogy — mondja a felhívás — ezzel is nyomatékot adjon a munkásosztály és ezen túl az egész magyar demokrácia legfontosabb kérdésének, a két párt szoros együttműködésének. A nyílt levél felhívta a figyelmet, hogy „az egyre merészebben jelentkező reakció és a lappangó fasizmus legnagyobb reménye az, hogy sikerült éket verni a két munkáspárt közé”. Hangsúlyozta, hogy „minden közös célkitűzésünket valóra tudjuk váltani, ha az eddiginél szorosabban dolgozunk együtt”. A nyílt levél hangsúlyozta a közös szakszervezeti munka nagy fontosságát is. Határozottan szembeszállt a kommunisták és a szociáldemokraták közti régi ellenségeskedés felújításával, amit úgy ítélte meg, hogy az „súlyos kárt okoz nemcsak a munkásosztálynak, hanem az egész nemzetnek”. A két párt együttműködését viszont úgy értékelte, hogy az „hosszú esztendőkre, az egész felépítési korszakra szükséges, és ebben az összefogásban van az egyetlen kivezető út” az ország súlyos helyzetéből. A felhívást a két párt főtájkára, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád írták alá. A felszabadulást követő első szabad május elseje közös megünneplése a magyar munkásság országos méretű politikai demonstrációja volt.

A köztársaság kikiáltása 1946. február 1-én

A békeszerződés aláírása 1947-ben

A munkásegység ellenzőinek a tevékenysége azonban nem lankadt, hanem fokozódott. A polgárság bizonyos gazdasági konszolidálódása és politikai újjászerveződése magával hozta a kommunistákkal szembenálló, jobboldali szociáldemokraták frakciós szervezkedését is. Törekvéseikhez tartozott a megegyezés a polgári pártokkal és nyugati támogatóikkal, ezért szabadulni akartak a kommunistákkal való együttműködés „terhétől”. Ilyen körülmények között különösen nehéz feladat volt megőrizni és továbbfejleszteni a két munkáspárt együttműködését. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt balszárnya azonban sikerrel megoldotta ezt a feladatot, mert mindkét párt munkásmegyei a nemzeti újjászületés kommunista programját tették magukévá, annak megvalósításán munkálkodtak.

A népi erők ellentámadása, a Baloldali Blokk. A kommunista párt — a két munkáspárt szoros együttműködésére, valamint a Nemzeti Parasztpárttal és a Kiszgazda Párt demokratikus szárnyával való szövetségre támaszkodva — 1946 elején nemcsak megindította a népi erők ellentámadását a választás utáni reakciós rohammal szemben, hanem azt sikeresen tovább is fejlesztette.

A fejlődés irányát jelezte, hogy 1946 februárjában megtörtént a *köztársaság kikiáltása*. Az első köztársasági elnök Tildy Zoltán, a Független Kiszgazda Párt elnöke lett. Miniszterelnökké pedig Nagy Ferencet választották meg, aki a Kiszgazda Párt jobboldalához tartozott.

A koalíciós pártok ilyen megegyezésével egyidejűleg 1946 elején országszerte népi mozgalmak indultak, hogy megtisztítsák a helyi közigazgatási szerveket a még mindig ott lapuló vagy visszatért, többnyire kiszgazda köntösbe bújt reakciós elemektől, és visszaverjék a

földreform ellen indított támadást. E népmozgalmakra támaszkodva jött létre a nemzeti fronton belül a *Baloldali Blokk*: a két munkáspárt, a Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács politikai szövetsége, amely 1946. március 7-én megrendezte nagygyűlését a budapesti Hősök terén. Itt hangzott el az ultimátum a Kiszgazda Pártnak; ez a további együttműködés feltételül szabta az ellenforradalmárok kizárását a Kiszgazda Pártból az emlékeztető jelszóval: „Ki a reakcióval a koalícióból!” A további együttműködés legfontosabb feltétele volt még a földosztás védelme, a „földet vissza nem adunk” követelés elfogadása, továbbá a bankok állami ellenőrzése, a négy legfontosabb nehézipari üzem állami kezelésbe vétele, a malmok állami vagy községi tulajdonba vétele.

A Kiszgazda Párt szegény- és középparaszti tömegeit képviselő balszárnya, melynek élén Dobi István állt, a Baloldali Blokk követeléseivel egyetértett, s ezt nyilatkozatban közölte az ország népével. A Kiszgazda Párt vegyes összetételű vezetősége pedig kénytelen volt a Baloldali Blokk követeléseit elfogadni, hogy a fenyegető pártszakadást elkerülje. 21 közismerten reakciós parlamenti képviselőt kizárt soraiból; így hátrították el a kettészakadás veszélyét.

Az infláció és a stabilizáció. A döntő harc a gazdasági élet területére tolódott. A nagy munkás-erőfeszítések és ugyanakkor a növekvő tőkés spekuláció és a veszedelmesen mélyülő infláció hónapjai voltak ezek. Különös gazdasági csata bontakozott ki az újjáépítő munka és az infláción gazdagodó tőkés üzérkedés között. A burzsoáziának az a része is, amely nem politikai számításokból igyekezett a népi államot gazdasági csődbe kergetni és a nyugati tőke előtt behódolásra kényszeríteni, hanem csak üzleti érdekeit követte, a gyors gazdagodás reményében hosszú inflációs időszakra építette számításait.

A stabilizációért való harcnak súlyos politikai nehézségei voltak. Olyan helyzet állt elő, hogy az infláció mérséklése és leküzdése céljából a kommunisták és a baloldali szocialisták álltak ki a béremelések korlátozásáért, a tőkések léptek fel a bérek emeléséért. Sztrájkok törtek ki, amelyeket a reakció a népi hatalom tömegbázisának megrendítésére remélt kihasználni. Igen nehéz helyzet volt ez, amikor a hetibérek a kifizetés pillanatában sem fedezték a legszükségesebb élelem költségeit, s a következő napokon a kézben levő pénz értéke mind gyorsabban olvadt. Be kellett vetetni a részleges természetbeni béreket, amelyek bár csekélyek voltak, mégis a bérek legfontosabb részévé váltak.

A nagy gazdasági és egyben politikai nehézségek legyőzéséhez elengedhetetlenül szükséges volt a *pénzügyi stabilizáció*. A Baloldali Blokk 1946. márciusi politikai offenzívájának sikerei nyomán a Magyar Kommunista Párt hamarosan napirendre is tűzte ezt a nagyfontosságú feladatot; 1946. augusztus 1-ét jelölte meg a szilárd pénz bevezetésének napjaként. A stabilizáció valóra váltását az is segítette, hogy megtörtént a *szénbányák államosítása*, továbbá a *nehézipar legnagyobbat üzemei*, a csepeli Weiss Manfréd-művek, az Ózdi, a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű, a Ganz-

gyárak és a győri vagongyár állami kezelésbe kerültek. A szénbányák államosítása és a legfontosabb nehézipari vállalatok állami kezelésbe vétele a *tervgazdálkodás* elemeit lényegesen növelte, és fokozta az állami gazdasági szervek beavatkozásának hatékonyságát, megnövelte a munkásság politikai tudatát és elősegítette a bánya- és gyáripari termelés gyorsabb rendb hozását és emelését.

A stabilizáció időpontját az új termés betakarításához kellett kötni. Addig az ipari termelést és az ipari árukészleteket arra a minimális színvonalra kellett emelni, amely nélkül az inflációt megállítani nem lehetett. 1946. augusztus 1-én, a hónapokkal előre jelzett napon bekövetkezett a gazdasági élet nagy fordulata: megszületett az értékálló forint. A népi Magyarország munkásosztálya és parasztsága a tervszerű újjáépítés útjára lépve a súlyos gazdasági helyzet nehézségeit és a szédületes mértékű inflációt minden külföldi kölcsön és beavatkozás nélkül harmadannyi idő alatt győzte le, mint a kisebb mértékű inflációt az első világháború után a Bethlen-kormány külföldi segítséggel.

A gazdasági helyzet azonban még így is igen nehéz volt. Az egész ipar színvonala 1946-ban még nem érte el az 1938-as színvonal 60%-át. Ebből az is következett, hogy a stabilizáció időpontjában a városi dolgozók átlagos keresetének színvonala nem sokkal haladta meg az 1938. évi színvonal 50–55%-át.

A helyzetre jellemző volt, hogy a kisipar 1946-ban már elérte a háború előtti színvonalnak kb. háromnegyed részét, míg a gyáripar 1946-os évi termelése csupán az 1938-as termelési érték 37%-át érte el. Ebben szerepet játszott mindenekelőtt az, hogy a kisipart nem érte olyan mérvű pusztulás, mint a gyáripar és hamarabb regenerálódott.

Az infláció hónapjaiban a gyárosok mindenekelőtt a munkásellátás nehéz kérdéseit igyekeztek az üzemi bizottságokra hárítani. A termelés irányításába való beleszólásukat valamivel könnyebben viselték el, viszont árukészleteik értékesítésében igyekeztek az üzemi bizottságokat kijátszani, hogy tőkéjük egy részét a termelésből kivonják, spekulációs célokra használják fel, részben pedig külföldre menekítsék. Helyreállított külföldi kapcsolataikat növekvő mértékben ilyen célokra igyekeztek felhasználni. A stabilizáció mind e nehézségek ellenére mégis sikerült. Ez a gazdasági győzelem a nemzeti újjáépítés kommunista politikájának a győzelme volt, s ez erősítette a munkássegység alapjait is.

A nagytőkés rétegeket rendkívül meglepte a stabilizáció váratlan sikere. Új veszélyt érezve és új üzleti lehetőségek után is kutatva hamarosan különböző áru-rejtegetési és árdrágítási akciókba kezdtek, hogy a stabilizációt megrendítsék. Azonban a népi erők ezeket a kísérleteket is visszaverték. A stabilizáció védelmének új tapasztalatai még inkább mutatták, hogy az ország újjáépítésének az ügye további tökeellenes rendszabályokat követel. Ezek között akkor már az első helyre került a *nagybankok államosítása*, ami egyben a magyar gyáripar igen jelentős részének nemzeti tulajdonba vételét jelentette.

Ceglédi parasztküldöttség Budapesten

A *hároméves terv*. 1946 decemberében a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége bejelentette, hogy átfogó országos tervet készít a népgazdaság fejlesztésére, és ismertette az újjáépítés hároméves tervének irányelveit.

1947 elején nyilvánosságra is került a kommunista párt által részletesen kidolgozott hároméves államgazdasági terv az ország újjáépítésének befejezésére és a nemzetgazdaság továbbfejlesztésére. A Szociáldemokrata Párt csatlakozott a tervhez, és részt vett annak további munkálataiban. A Nemzeti Parasztpárt is a terv mellé állt, a Kisgazda Párt demokratikus szárnya is támogatta, és ezek után még Nagy Ferenc és társai, a Kisgazda Párt jobbszárnyának vezető képviselői sem mertek nyíltan szembefordulni vele.

A reakciós erők egy része már számolt azzal, hogy parlamentáris eszközökkel nem tudja elérni az általuk remélt fordulatot a tőkés rendszer megszilárdítása irányában, ezért az ellenforradalmi puccs, az összeesküvés útjára tértek. A demokratikus rendőrség azonban leplezte és felszámolta az összeesküvést és az ország nyilvánossága elé tárta néppellenes terveiket. Nagy Ferenc miniszterelnök, aki maga is kapcsolatban állt az összeesküvőkkel, 1947. május közepén Svájcba utazott és nem tért vissza, hanem levélben bejelentette lemondását.

1947 júniusában a kormány rendelkezést tett a *bankok állami ellenőrzésének* bevezetéséről. 1947. augusztus 1-én megkezdődött a törvényerőre emelt hároméves terv végrehajtása. Ez azt is jelentette, hogy szigorúbbá vált a hitelélet, az egész gyáripari termelés állami ellenőrzése és sor került a *külkereskedelem állami ellenőrzésére* is. Ezzel az ország rálépett az állami tervgazdálkodás útjára. A tervgazdálkodás bevezetése a szocialista átalakulás rendkívül hatékony fegyverévé vált.

A szocialista forradalom győzelme. 1948 a fordulat éve volt az ország történetében. Az 1947. évi választások és a két munkáspárt 1948. évi egyesülése alapján a demokratikus forradalom szocialista forradalomná fejlődött és megkezdődött az ország szocialista átalakítása.

Az 1947. évi választás. 1947. augusztus végén lezajlottak az új országgyűlési választások. E választáson a Magyar Kommunista Párt az országgyűlésben is első párt lett, megkapta a szavazatoknak közel 23 %-át. A választás eredményeként a Kisgazda Párt szavazatainak aránya 57 %-ról 15,4 %-ra esett; azonban ekkor már a Kisgazda Párt szakított a reakcióval, megszűnt annak fedezéke lenni, szilárdan a Baloldali Blokk pártjai mellé állt, elismerte a Magyar Kommunista Párt vezető szerepét. A Nemzeti Parasztpárt szavazataránya növekedett (8,3 %-ot ért el). A Szociáldemokrata Párt szavazatainak száma csökkent, mégis a szavazatok 14,9 %-ával (a korábbi 17,4 %-kal szemben) a harmadik legerősebb parlamenti párt maradt. A demokratikus nemzeti koalíció pártjai tehát együttesen a szavazatok több mint 60 %-át szereztek meg.

A reakciós erők zöme, a Kisgazda Pártot otthagynva, a nagy sietve alakult két új pártban tömörült. Velük egy frontot alkotott egy kisebb, de már korábban is létező klerikális párt. Együtt e három párt megszerezte a szavazatok 32 %-át, de mindhárom a végrehajtó hatalom szerveiből kirekesztett párt volt. Indult még a választáson három polgári párt, a Kisgazda Pártból kivált mérsékelt polgári elemek pártja, valamint a korábban is működő Polgári Demokrata Párt és a Radikális Párt. Ez utóbbi három politikai csoport a további események során megértette és tudomásul vette, hogy Magyarország a szocialista fejlődés útjára lép, s a kormányon kívül állva lojálissá vált a Magyar Kommunista Párt által vezetett koalíció iránt.

A választási eredmény a Szociáldemokrata Pártban bizonyos válságot idézett elő, amit a jobbszárny politikai vezetőinek utolsó támadása váltott ki. A Szociáldemokrata Párt vezető köreiből a választások előtt általánossá vált az a hiedelem, hogy a Kisgazda Párttól elfordult szavazók zöme szociáldemokrata listára fog szavazni, s pártjuk, mint a szocialista forradalom erői és a reakció erői közti középpárt, az országgyűlés első pártja lesz, esetleg az abszolút többséget is megszerzi. E reményektől eltelve a párt jobbszárnyának a vezetői nyílt kommunistaellenes agitációt folytattak és igyekeztek új fedezéket nyújtani a Kisgazda Pártból menekülő reakciós elemeknek. E tevékenységük következtében fokozódott a Szociáldemokrata Pártban a kettősség, a kétértelműség, és csökkent a tömegbefolyása. A jobboldaltól kapott új szavazatok száma csak töredéke volt annak a veszteségnek, amelyet a Magyar Kommunista Párt hódított el tőle. A Szociáldemokrata Párt válsága a vezetés válsága is volt, a párt balszárnya azonban felülkerekedett.

1947 szeptemberében megalakult az új kormány. A Magyar Kommunista Pártnak 5, a Kisgazda és a Szociáldemokrata Pártnak 4—4 és a Parasztpártnak 2 képviselője foglalt helyet benne. A Nemzeti Függel-

lenségi Front olyan kormánya volt ez, amely Magyarország szocialista fejlődésének kommunista programját fogadta el és hozzá is fogott annak végrehajtásához. 1948 márciusában megkezdődött a száz, illetve ennél több munkavállalót foglalkoztató *gyárak nemzeti tulajdonba vétele*, ami döntő lépés volt a szocialista tulajdonviszonyok megteremtéséhez.

Közben a koalíción kívül álló ellenzéki pártok egyikét (a Pfeiffer-pártot) törvényellenes cselekedeteiért — az igen súlyos választási csalásokat is beleértve — feloszlatták és mandátumait az országgyűlés megsemmisítette. Egy másik ellenzéki párt (a Barankovics-párt) pedig maga oszlott fel. A politikai hatalomból kiszorulva, a bankok és a gyárak államosítása után ilyen pártok Magyarországon már nem is maradhattak fenn.

Végbement tehát a demokratikus forradalom átalakulása szocialista forradalomná, győzedelmeskedett Magyarországon a *második szocialista forradalom*. Ismét polgárháború nélkül, vértelenül, de már sokkal kedvezőbb világ helyzetben, mint 1919-ben. Akkor az antant-hatalmak hamarosan megszervezték a katonai intervenciót a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Mosi a nyugati hatalmak az amerikai atombomba-monopólium ellenére sem voltak erre képesek. A Szovjetunió hatékony segítséget és védelmet nyújtott az ilyen kísérletekkel szemben. A szocialista forradalom parlamentáris kormányzati formák között ment végbe, elkerülve a fegyveres felkelést, tömörítve a munkásosztály körül a nép döntő többségét.

A két munkáspárt egyesülése. A tőkés reakció veresége és a szocialista építés kommunista programjának győzelme nyitotta meg az utat a két párt egyesüléséhez. A kommunistaellenes agitáció elvesztette lába alól a talajt, és a Szociáldemokrata Párt balszárnya mind határozottabb támadásba ment át. Ennek a célja már az volt, hogy keresztülvigyék a reformistákkal való szakítást, a szociáldemokrata ideológia feladását és a kommunistákkal való egyesülést. Döntő tényezője volt ennek, hogy a párt munkás tagjai, a szocializmus tényleges hívei mind nagyobb tömegekben mentek át a Magyar Kommunista Pártba. 1948 elején szinte földindulás történt ebben a tekintetben, amit csak a párt 6 hétre szóló tagfelvételi zárata állított meg 1948. február havában. Ilyen körülmények között a Szociáldemokrata Párt vezetői — megszabadulva a jobboldali vezetők egy csoportjától — felismerték az egyesülés sürgetését. 1948. március elején összehívták a párt rendkívüli kongresszusát, amely döntött a Magyar Kommunista Párttal való egyesülés mellett, kizárta soraiból a jobboldali vezetőket (Kéthly Anna, Bán Antal és mások), akiknek — nézeteik és magatartásuk következtében — nem volt helyük az egyesült pártban. Ezután a két munkáspárt egyesülésével 1948 júniusában megalakult a *Magyar Dolgozók Pártja*. Az egyesülés létrejöttével a munkásmozgalom nagy kérdése oldódott meg: a munkásság politikai egységének megteremtése a forradalmi marxizmus eszméi alapján.

A szocialista építés kezdete. A szocialista forradalom győzelmével a munkásosztály és pártja előtt az egész

társadalom szocialista átszervezésének nagy feladata állott.

Még mindig nehéz volt azonban az ország gazdasági helyzete. 1947-ben az újjáépítés munkája meggyorsult, az ipari termelés színvonala jelentősen nőtt az előző évhez képest, és az 1938-as szintnek a 87%-át érte el. A városi dolgozók átlagos életszínvonala nem érte el az 1938. évit, a falu régi szegényparasztsága azonban a földreform után már lényegesen jobban élt. Még szegénység volt a városban is és a falun is. Ennek leküzdése további erőfeszítést követelt, mert nemcsak az 1938-as kereseti színvonal elérése volt a cél, hanem biztosítani kellett annak mielőbbi túlszárnyalását és állandó emelkedését. Gyorsítani kellett az egyre növekvő kulturális igények kielégítését, és lehetővé tenni a kulturális forradalom kibontakozását: kiszélesíteni a közoktatást, fejleszteni a főiskolákat és egyetemeket, segíteni a tudomány, az irodalom, a művészet fejlődését, és a nép közkincsévé tenni azoknak igazi értékeit. Gyorsítani kellett az egészségügyi ellátást, a társadalombiztosítási rendszert, az anya- és csecsemővédelem fejlesztését.

A szocialista átalakulás, a munkásosztály hatalmának teljessé válása nagy lendületet adott a további országépítő munkának. A hároméves tervet a dolgozók két hónappal a határidő előtt, 1949 végére nemcsak teljesítették, hanem jelentékenyen túl is teljesítették. Ennek eredményeként az újjáépítés már 1948-ban alapjában véve befejeződött. 1949-ben az ipari termelés színvonala 28%-kal felülmúlta az 1938-as szintet, ezen belül az állami ipar 37%-kal múlta felül a gyáripár 1938. évi termelését. Ez már a szocialista tervgazdálkodás sikere volt. A munkásosztály reálbére 1949-ben mintegy 10%-kal haladta meg az 1938-as szintet.

A mezőgazdaság rekonstrukciója a paraszti kisártermelés alapján ment végbe, s már az is igen nagy eredmény volt, hogy a kisparsellás mezőgazdaság a háború előtti termelési színvonalat 1949-ben lényegében elérte. Az életszínvonal emelkedésének alapját — nyugodtan mondhatjuk — az ipari és mezőgazdasági termelés fejlődése együttesen teremtetten meg.

A mezőgazdaság fejlesztése érdekében 1948 után kezdetét vette az *állami gazdaságok* megszervezése, főleg a maradék úri birtokok igénybevételével. Már 1948-ban megindult a *termelőszövetkezeti mozgalom* is. Létrejött az *állami gépállomások* országos hálózata a mezőgazdaság gépesítésének gyorsítása, s mindenekelőtt a termelőszövetkezeti mozgalom támogatása érdekében.

1948 a kulturális fejlődésnek is jelentős esztendeje. Legfontosabb kulturális és egyben politikai eseménye az *egyházi iskolák államosítása*, amely az elemi és középiskolák közel kétharmad részét érintette. Ez lehetővé tette a nyolcosztályos általános iskola rendszerének országos kiterjesztését.

A társadalom politikai fejlődésének fontos eseménye volt a korábbi Nemzeti Függetlenségi Front átalakulása *Nemzeti Függetlenségi Népfronttá* 1949 tavaszán. Az egykori Baloldali Blokk pártjai és a Kisgazda Párt közös politikai szövetségbe tömörülését jelentette ez, a Magyar Dolgozók Pártja Programnyilatkozata, a szo-

Tüntetés az államosítás mellett 1948-ban

cialista építés programja és a Magyar Dolgozók Pártja vezető szerepének elismerése alapján. A népfront létrehozásában részt vettek a társadalmi tömegszervezetek is. A népfronthoz csatlakozott a kormánykoalíció kívül álló három kis pártalakulat is. A koalíciós pártok a népfrontban sem tartották fenn külön programjukat, s a kidolgozás alatt álló *első öt éves terv* céljait tették magukévá, vállalták a részvételt annak megvalósításában.

Az 1949. évi választás. 1949 májusában volt a harmadik országgyűlési választás a felszabadulás után. Ez a választás volt az első, amely már nem a pártok versengése alapján ment végbe, hanem a népfront egységes programjával és egységes jelöltlistával. Ez volt az első olyan választás, amelyen a pártok képviseleti aránya is kifejezte a szocialista építés érdekeit, a munkásosztály vezető szerepét, valamint a munkásság, a parasztság és az értelmiség politikai összefogását is.

Az 1949-es választás eredményeként összeült országgyűlés a népfront országgyűlése volt, amely megalkotta a *Magyar Népköztársaság Alkotmányát*. Az Alkotmány kimondja: „A Magyar Népköztársaságban minden hatalom a dolgozó népé”, és a hatalmat „választott és a népnek felelős küldöttei útján gyakorolja”.

A társadalmi átalakulás további fontos lépése volt a tíz munkavállalónál többet foglalkoztató üzemek

Államosított gyár bejárata, 1948

államosítása 1949 végén. Ezt nemsokára követte a *bérházak államosítása* is. Az egész gyáripár szocialista iparrá alakult át és a romjaiból újjáépített országban olyan iramú fejlődésnek indult, amelyet a tőkés rendszer nem ismert. A kisárutermelés fennmaradt, de az idegen munkaerő alkalmazásának a korlátozásával. A mezőgazdaság alapjában véve még kisárutermelő gazdaság volt, s a kisárutermelő szektorhoz tartozott a kisipar is, amely a magyar népgazdaságban jelentős helyet foglalt el.

A szocialista építés további útja. A hároméves terv határidő előtti teljesítése, a szocialista építés politikai feltételeinek a megteremtése és ennek alapján a szocializmus ipari alapjainak a lerakása, lehetővé tette a szocialista építés továbbfejlesztését az első ötéves terv alapján. Ezen az úton azonban igen komoly nehézségek is jelentkeztek.

Az első ötéves terv. 1950. január 1-én vette kezdetét az első ötéves terv. Ez a terv az ország szocialista fejlődését, a nép életszínvonalának további és igen lényeges javítását tűzte ki célul. A nép széles rétegei bizakodással fogadták, s a munkások és értelmiségiek lendületes munkával fogtak hozzá megvalósításához.

Az ipar nettó termelése 1950-ben — 1949-hez viszonyítva — 20%-kal növekedett, ezen belül az állami iparé 28%-kal. A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusa az első évi igen szép eredményekre támaszkodva az ötéves terv előirányzatait 1951-ben felemelte. A felemelt terv 1949-hez viszonyítva az egész ipari termelés mintegy háromszorosára, ezen belül a nehézipar közel négyszeresére, a mezőgazdasági termelés másfélszeresére emelését, az életszínvonalnak szintén másfélszeresére emelését tűzte ki. A terv felemelése után hamarosan kitűnt azonban, hogy súlyos tervezési hibák nehezítik az előrehaladást, és a terv sok vonatkozásban teljesíthetetlen, irreálisra vált.

Az első évi terv nagymérvű túlszárnyalásában ugyan is lényeges szerepet játszott a tervezés bizonyos lazasága, ami abból is eredt, hogy a tíz munkavállalónál több, de száz munkavállalónál kevesebb embert foglalkoztató üzemek államosítására csak 1949 végén, az ötéves terv kidolgozása és elfogadása után került sor. A Magyar Dolgozók Pártja vezetősége azonban még az 1950. évi 20%-os növekedést is lényegesen túlhaladó mértékben emelte fel az ötéves terv előirányzatait és terjesztette azt a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusa elé.

Ezek az évek a világhelyzet gyors változásának — a kínai forradalom győzelme —, s ugyanakkor a nemzetközi helyzet feszültté válásának — a koreai háború — éveit voltak. Ezért a szocialista országoknak fokozniuk kellett erőfeszítéseiket védelmük megerősítésére. Bármenynyire sürgette is azonban a nemzetközi helyzet élesedése az iparosítás gyorsítását — ami a tervek nagymérvű emelésének egyik indoka volt —, a tervek irreális felemelése valójában ártott az ország gazdasági és politikai fejlődésének, tehát honvédelmi érdekeinek is.

Emellett az első ötéves tervnek az irreális túlfeszítésén kívül más súlyos hibái is voltak. Ezekhez tartozott az alapanyag-gyártás és energiatermelés elmaradása a

gyorsan fejlődő feldolgozó ipar rendkívül megnövekedett szükségleteitől. Ez igen komoly feszültséget teremtett az ország külkereskedelmi helyzetében: megnövelte a nyersanyag és félkészáru behozatali szükségletét, amit nem tudtunk kellő mennyiségű és gazdaságosan exportálható termékek kivételével ellensúlyozni. Ugyanakkor az iparfejlesztés nem számolt eléggé az ország adottságaival, teret adott túlzott önellátási törekvéseknek, és egyben leszűkítette annak lehetőségét, hogy kevesebb fajta, de nagy tömegben, nagy szériában gyártható és ezért olcsóbb, könnyebben értékesíthető termékek gyártásával váljék gazdaságosabbá egész népgazdaságunk és egyben külkereskedelmünk. Az iparfejlesztés nem épült eléggé a szocialista országokkal való gazdasági együttműködésre, nem igyekezett azt hatékonyabbá tenni, az ország számára jobban hasznosítani.

A gazdaságpolitikában elkövetett hibákat nem lehet csupán a szocialista építés gyermekbetegségeinek tekinteni. A tapasztalatlanságból származó hibákat mindenekelőtt az a dogmatikus szemlélet telte súlyossá, mely a Magyar Dolgozók Pártja vezetésében a szocialista forradalom győzelme után jelentkezett és más hibáknak is forrásává vált.

Az ipar fejlődésében a tervezési hibák ellenére nagy eredmények születtek. Ugyanakkor az életszínvonal emeléséhez szükséges alapok jórészt átkerültek a beruházási alapokba, másrészt felemésztette azokat a gazdaságosság követelményeinek háttérbe szorítása, különösen a külkereskedelemben. Az életszínvonal 1951—52-ben az 1949. évi szint alá esett. Ezt csupán enyhíti, hogy a kulturális és egészségügyi ellátottság ebben az időben is évről évre javult.

Az életszínvonal lemaradásának egyik oka volt, hogy a mezőgazdaság terén még az eredeti, tehát a mérsékelt terv fejlődési előirányzatát — amely mintegy 40—42%-os fejlődést írt elő — sem lehetett teljesíteni. A mezőgazdaság lényegében a már 1949-ben elért háború előtti színvonalon stagnált. S ugyanakkor az ötéves terv során a városok lakossága és ellátási igénye gyorsan növekedett, a könnyűipar mezőgazdasági nyersanyag-szükséglete is mind nagyobb lett, s a feszült külkereskedelmi helyzet is több mezőgazdasági terméket követelt.

A mezőgazdasági termelés 40—42%-os emelése olyan időszakban, amikor a szocialista átszervezés nagy feladata még csak megoldásra várt, érthetően irreális terv volt. Ennek az amúgy is túlzottan magas növekedési előirányzatnak 50—55%-ra való felemelése még tovább növelte a hibákat, amelyek az agrárpolitikában jelentkeztek.

A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésnek indult, és 1951 végén — ebben az évben igen jó termés volt — a mezőgazdaságilag megművelt területek 10,1%-át ölelte fel. A parasztgazdaságok túlnyomó része még egyéni volt, melyeknek fejlődési lehetőségeit a kisparcellás művelés korlátozta olyan körülmények között, amikor a Magyar Dolgozók Pártja vezetősége gyakorlatilag feladta az egyéni gazdaságok termelési tevékenységének támogatását, mert a kisparaszti gazda-

ságnak még korlátozott fejlődésében is a termelőszövetkezeti mozgalom akadályát látta. Ez a szektás fel fogás tápot adott a termelőszövetkezeti mozgalomban az önkéntesség elvét megsértő törekvéseknek és mód szereknek, növelte az ötéves terv mezőgazdasági termelési előirányzatának irreális voltát.

A proletárdiktatúra fejlődésének meghatározott szakaszában a munkás-paraszt szövetség erősítésének fontos feltétele az a lenini gazdaságpolitika, amely ösztönzi a kisárutermelő gazdaságok termelő tevékenységét, és meghatározott kereten belül biztosítja piaci tevékenységét. Ez a gazdaságpolitika természetesen osztálypolitika, amely alá van rendelve a szocialista fejlődés érdekeinek, s a kisárutermelés ösztönzését egybekapcsolja a kapitalista tendenciák korlátozásával, gátolja a vagyonos parasztgazdákat a szegényparasztok kizsákmányolásában.

A Magyar Dolgozók Pártja vezetőségét és a kormányt 1951—52-ben megzavarta az, hogy a szocialista ipar gyors fejlődésével és a termelőszövetkezeti mozgalom lassú fejlődésével egyidőben a kisárutermelés is tovább fejlődött. Az ettől való félelem a város és a falu közötti piaci áruforgalom gyors visszaszorítására vezetett. Ennek során a kötelező beszolgáltatás rendszere 1951—52-ben olyan méretűvé vált és olyan jelleget öltött, hogy az már egymagában a termelés visszaesését idézte elő. A beszolgáltatási feltételek megsabásánál elhanyagolták a parasztság termelési érdekeltiségének meg-

óvását, ezáltal a begyűjtési rendszer súlyosan eltorzult.

A szabadpiaci áruforgalom gyors felszámolására való törekvés nagyobb „sikereket” ért el a kisiparral és kiskereskedelemmel szemben. A magánkisipar és kiskereskedelem visszaszorítását könnyen lehetett gyorsítani adminisztratív eszközökkel: csak az iparengedélyt kellett visszavonni. Ilyen módon következett be az a nem kívánatos helyzet, hogy a magánkisipar 1950—52-ben túlságosan összezsugorodott. Ezt eléggé illusztrálja az a tény, hogy amíg 1948 végén a kisiparban foglalkoztatottak száma — önállóak és alkalmazottak együtt — 339 000 fő volt, ez a szám 1953 februárjára 53 000-re csökkent.

E csökkenéssel szemben állt az állami könnyűipar jelentős fejlődése, továbbá a szövetkezeti kisipar és a kommunális helyi ipar fejlődése is. De a könnyűipar fejlődése lényegesen elmaradt a nehézipartól, a városok és az egész ország szükségletétől, s a szövetkezeti kisipar és a kommunális helyi ipar sem fejlődött annyira, hogy kellően ellensúlyozhatta volna a korábban igen jelentős magánkisipar tevékenységének ilyen mérvű összezsugorodását. 1952-ben a kisipari szövetkezetekben 63 000-en, s a tanácsi helyi iparban 49 000-en dolgoztak; ez együttesen 112 000 fő. A magánkisiparban bekövetkezett 286 000 főnyi csökkenést a kisipari termelőszövetkezetek és a tanácsi helyi ipar e fejlődése még nem pótolhatta.

Dunaújváros, Magyarország egyik új ipari létesítménye, az építkezés idején

A személyi kultusz és ellenhatásai. A gazdaságpolitikai tévedések egybefonódtak a politikai és kulturális életben elkövetett hibákkal, amelyek a személyi kultusz légkörében elmélyülve, súlyos károkat okoztak a szocializmus ügyének és az ország fejlődésének.

A párt- és államvezetés részéről elkövetett hibák nem elszigetelt magyarországi jelenségek voltak; ebben az időben kisebb-nagyobb mértékben érvényesültek az egész nemzetközi kommunista mozgalomban, a Szovjetunióban és a szocialista tábor többi országában is, de nálunk Magyarországon különösen súlyosan jelentkeztek.

A hibák gyökere az egyre erősödő, Rákosi Mátyás körül kialakult személyi kultusz, a klikkszerű vezetés elhatalmasodása, a vezetés kollektivitásának a háttérbe szorulása s az ebből fakadó szubjektívizmus és voluntarizmus volt. Rákosi és csoportjának politikai koncepciójában a legnagyobb kihatású ilyen tétel volt a nemzetközi téren és az országon belül folyó osztályharc szükségsszerű, szakadatlan éleződésének az elmélete.

A szocialista építőmunka megkezdése idején a nemzetközi helyzet valóban erősen kiéleződött. A Szovjetunió megerősödése, a kínai népforradalom győzelme, a népi demokráciák fejlődése azt eredményezte, hogy kialakult és növekvő erőtenyezővé vált a szocialista világrendszer. A másik oldalon tovább folytatódott az imperialista világ belső ellentmondásainak növekedése és gyarmati rendszerének bomlása. A bonni német különállam megalakítása, a fegyverkezési hajszá, a szocialista országok gazdasági és politikai elszigetelésére irányuló lépések a „hidegháború” fenyegető légkörét teremtettk meg; 1950-ben a hidegháború a koreai agresszió következtében „melegháborúvá” kezdett alakulni. Mindezekből a jelenségekből a pártvezetés — a Szovjetunió Kommunista Pártja vezetőségéhez hasonlóan — azt a következtetést vonta le, hogy az imperialista hatalmak és a szocialista tábor közötti háború előbb-utóbb elkerülhetetlen; a rendelkezésre álló, esetleg rövid időt maximálisan ki kell használni a szocialista ipar (főleg a honvédelem alapját képező nehézipar) fejlesztésére, korszerű honvédség megteremtésére, az alapvető — mindenekelőtt a mezőgazdaságot érintő — szocialista átalakulások végrehajtására, a népi demokráciával ténylegesen — vagy feltehetően — ellenséges belső erők gyors visszaszorítására.

Ehhez az elmélethez járult még az a dogmatikus nézet is, amely — a Tájékoztató Iroda 1948-as, a Jugoszláv Kommunista Pártot bíráló határozatára hivatkozva — figyelmen kívül hagyta az ország múltjából, történelmi fejlődéséből, s a békés és fokozatos népi demokratikus átalakulásból fakadó sajátosságokat, a forradalmi következetesség mércéjével a Szovjetunió tapasztalatainak követését és másolását állította.

Ez a politikai koncepció 1949—53 között súlyos hibákhoz és torzulásokhoz vezetett. Gazdasági téren az ország anyagi lehetőségeit messze felülmúló és ugyanakkor gazdaságilag igen alacsony határfokú beruházási politika a nemzeti jövedelem nagy részét igénybe vette. Emiatt a tervezett életszínvonal-emelés teljesen irreálisra vált: a dolgozók reálbére ezekben az években nem nö-

vekedett, sőt 1951—52-ben jelentősen csökkent. A nehézipar (ezen belül a hadiipar) egyoldalú és túlzott fejlesztése nemcsak az ország anyagi erőinek nagy részét szívta fel, hanem súlyos aránytalanságokra is vezetett a népgazdaságban. A könnyűipar és a lakosság ellátását biztosító szolgáltató ipar fejlődése elmaradt, amit még tetézt a magánkisipar gyors ütemű megszüntetése. A legsúlyosabb aránytalanság az ipar és a mezőgazdaság között keletkezett; a mezőgazdaság fejlesztését szolgáló beruházások fokozódó csökkenése, az egyénileg dolgozó parasztnak túlzott megterhelése, a szocialista átszervezés hajszolása ott és akkor is, amikor annak kellő gazdasági és politikai feltételei hiányoztak, a mezőgazdasági termelés stagnálásához, egyes területeken visszaeséséhez vezettek. Mindez károsan hatott a lakosság ellátására is.

A gazdasági és politikai hibák kihatottak az ország egész társadalmi életére. A párt és a munkásosztály kapcsolatai lazultak. A munkás-paraszt szövetség meggyengült, visszaesett a dolgozó parasztság termelési kedve és politikai aktivitása. Ilyen körülmények között leszűkült a párt és a munkásosztály szövetségi táborá; a népfőnt-politika, amelynek vitelét még súlyosbította a koalíciós pártok gyors felszámolása, formálissá vált; csökkent az állami és társadalmi élet demokratizmusa. A gyakran súlyos formában jelentkező, s a tömegekre is kiható törvénytársítások a visszahúzódnás, a bizalmatlanság és bizonytalanság elemeit szűlték. A párt és a tömegek közötti kapcsolat lazultával a pártdemokrácia háttérbe szorulása megbontotta a vezetők és a párttagok közötti helyes kölcsönhatást, a volt szociáldemokrata párttagokat és baloldali vezetőket bizalmatlanság kísérte, számos kommunista és régi szocialistát érték súlyos törvénytársítások. Ezek között a legsúlyosabb Rajk László és sok más elvű kommunista koholt vádak alapján történő perbe fogása, törvénytelen elítélése és kivégzése volt.

Mindezekért a hibákért és torzulásokért a felelősség Magyarországon elsősorban az akkori pártvezetést, mindenekelőtt Rákosi Mátyást terheli. Rákosi Mátyás a magyar és a nemzetközi kommunista mozgalom jelentős — s élete egy részében pozitív — alakja volt. Sokat tett a kommunista párt Horthy-rendszer alatti újjászervezéséért; a felszabadulás utáni években mint a párt legtekintélyesebb vezetője, hibái ellenére is nagy szerepet töltött be a munkáshatalom győzelméért folyó küzdelemben. Később, a személyi kultusz légkörében jobban kiütöközték politikai és emberi magatartásának régóta meglevő hibái: olyan csálhatatlan vezetőnek tekintette magát, mint akiben Magyarországon egyedül testesül meg a nemzetközi és a hazai forradalmi munkásmozgalom összes hagyománya és tapasztalata.

A szocialista elmélet dogmatikus sztálini felfogásának bűvkörében képtelenné vált a hazai és nemzetközi viszonyok elemzésére, a marxizmus hazai viszonyokra való alkalmazására. Mindezek a tényezők abban is közrejáróztak, hogy az elkövetett hibák jelentőségét hallatlanul nehezen és csak részlegesen ismerte fel, s mindvégig — 1956 nyarán történt leváltásáig — makacsul ellenállt azok következetes kijavításának.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953 júniusában feltárta az alapvető hibák tényeit. Elmaradt azonban a hibák forrásainak alapos elemzése és ez lehetőséget adott arra, hogy a hibák okait különféleképpen magyarázzák. Ekkor lépett akcióba Nagy Imre, aki már ismert, korábban azonban egyszer visszavont nézeteit igyekezett feleleveníteni, a párt és a kormányzat politikájában érvényre juttatni, részben sikerrel. A párt első titkára továbbra is Rákosi Mátyás maradt, a miniszterelnöki székhelyen azonban felváltotta Nagy Imre, s ezzel elkezdődött a pártvezetésben és a kormányzatban az elvtelen kompromisszumok politikája.

Az elkövetett hibák kijavítása részben megtörtént ugyan, de ez is igen vontatottan, ami a dolgozók bizalmát megtörte. Ezzel magyarázható, hogy bár 1953 második felében és 1954-ben a béreket emelték, a munkatermelékenység ugyanakkor csökkent. A béremelés nem hozta helyre azt a politikai kárt, amit a vezetésben mutatkozó zavar és huzakodás előidézett.

Az iparosítás ütemét szükségszerűen csökkenteni kellett, és az iparon belüli aránytalanságok megszüntetése is igen fontos feladat volt. Az ütem csökkentése azonban túlságosan is „sikerült”. 1954-ben az állami ipar össztermelése semmit sem növekedett, sőt 3 %-kal

csökkent. A beruházások egy részét félbe kellett szakítani. Ám leállt több olyan beruházás is — mint pl. a dunapentelei vasmű, vagy a váci cementgyár építése —, amelyet éppen gyorsítani kellett volna, hogy az alapanyag-gyártás elmaradása mielőbb megszűnjék. Gyorsítani kellett a könnyűipar fejlesztését, de ez is az alapanyag-gyártás és az energiatermelés elmaradásának leküzdését követelte. Viszont a nehézipar-ellenes irányzat ezt megakadályozta. A gazdaságpolitikai huzavona hátráltatta a vegyipar gyorsabb fejlesztését is, holott ennek a jelentősége a mezőgazdaság, a könnyűipar és az egész népgazdaság számára igen nagy volt.

1953 nyarán Nagy Imre miniszterelnök a termelőszövetkezeti politika revízióját jelentette be, ami a szövetkezetek egy részében válságot idézett elő. A válság elmélyülését a párt fellépése és bizonyos kormányzati intézkedések megállították. Azonban az a politika, amely a szövetkezetellenes rohamnak lökést adott, nem részesült időben megfelelő nyilvános bírálatban, mint ahogyan az iparosítással szembeni jobboldali törekvések sem, egészen 1954 végéig.

1955 márciusában a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége végre fellépett a jobboldali opportunistá politika ellen, eltávolították Nagy Imrét a Központi Vezetőségből, majd elmozdították a miniszterel-

Munkásgyűlés a Népköztársaság téren, Budapesten, az ellenforradalom után

A Munkásőrség felvonulása 1957. május elsején

női tisztségből. Lépéseket tettek a fejlődést gátló jobboldali demagógia káros gazdaságpolitikai hatásának a kiküszöbölésére.

Az ipar ezután ismét fejlődött, nettó termelése 1955-ben 8%-kal emelkedett és elérte az 1938-as színvonal három és félszeresét, az 1949-es színvonal háromszorosát. 1956 első felében a termelés tovább emelkedett. A munkások és alkalmazottak reálbére is növekedett néhány százalékkal. Ugyanakkor az ipar perspektivikus terv nélkül dolgozott. Ezt főleg az okozta, hogy a gazdaságpolitikai vezetés a dogmatikus hibáktól és a jobboldali befolyás okozta bizonytalanságtól is nehezen tudott szabadulni; ennek következtében nem tudta biztosítani, hogy időben elkészítsék a szolid tervgazdálkodáshoz szükséges, több évre szóló népgazdasági terveket.

A mezőgazdaságban ismét megindult a termelőszövetkezetek lassú fejlődése, ami azonban az 1953 előtti agrárpolitika alapvető hibáinak felszámolása nélkül történt. Emiatt újból előtérbe lépett az egyénileg gazdálkodó parasztok termelő tevékenységének ösztönzésétől való dogmatikus félelem, és ez ismét csak bizal-

matlanságot keltett az egyénileg gazdálkodó parasztokban, de nehezítette a termelőszövetkezetek erősödését is, következésképpen az egész mezőgazdaság fejlődését.

A politikai életben növekedtek a zavarok, mert a „baloldali” dogmatikus hibákkal való következetes leszámolás tovább húzódott, és ennek következtében

Ünnepség a debreceni Református Kollégium Oratoriumában az Ideciglenes Nemzeti Kormány megalakulásának huszadik évfordulóján

erőtlené vált a jobboldali jelenségekkel szembeni eszmei-politikai harc.

Az SZKP XX. Kongresszusa. 1956 februárjában zajlott le a Szovjetunió Kommunista Pártjának történelmi jelentőségű XX. Kongresszusa. A Szovjetunió és az egész szocialista tábor gyors fejlődése, valamint a nemzetközi békeövezet létrejötte — amely a szocialista országokat és az imperialistaellenes volt gyarmati országokat öleli fel elsősorban — olyan helyzetet teremtett, amelyben reális lehetőséggé vált az új világháború megakadályozása. A XX. Kongresszus sok más kérdésben is rendkívül jelentős döntést hozott a nemzetközi helyzet alakulásáról, a Szovjetunió további fejlődéséről, amelyek igen tanulságosak az egész nemzetközi kommunista mozgalom és a nemzetközi helyzet alakulása szempontjából.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa Magyarországon is mély hatást váltott ki. Erősítette a párt tagjainak és a párton kívüli dolgozóknak azt a követelését, hogy végre szűnjék meg a huzavona és javítsák ki a hibákat. Azért is volt ez igen sürgős követelmény, mert ebben az időben Sztálin hibái-

nak feltárását az egész nemzetközi reakció támadásra használta fel a szocialista országok és a kommunista pártok ellen. Ebbe a hadjáratba teljes erejükkel bekapcsolódtak — az „antidogmatizmus” és „antisztálinizmus” jelszavával — a revizionisták, felhasználva a Rákosi-féle vezetés súlyos hibáit és mulasztásait a revizionista demagógia számára.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956 júliusában a hibák tényleges kijávitását célzó néhány jelentős határozatot hozott, így a termelőszövetkezeti mozgalom helyesebb irányú, türelmesebb fejlesztése érdekében is. Ugyanekkor a Központi Vezetőség Rákosi Mátyást elmozdította a Magyar Dolgozók Pártja első titkári tisztségéből, utóda Gerő Ernő lett, aki akkor még takargatni tudta, hogy nemcsak a gazdaságpolitikában elkövetett hibákért, de a törvénysértésekért is rendkívül súlyos felelősség terheli. Ebből a súlyos felelősségből is következett, hogy nem volt képes megfelelni annak a feladatnak, amit a helyzet követelt. Mind ezt a tényt, mind egyéb következtetéseket felhasználva, az összes ellenforradalmi erők támogatására támaszkodva, a revizionisták megindí-

Budapest Főváros Tanácsának ünnepi ülése 1965-ben, a főváros felszabadulásának huszadik évfordulóján

tották a rohamot a Népköztársaság törvényes rendje ellen és megnyitották az utat az ellenforradalom számára.

Az ellenforradalmi lázadás kudarca és a szocialista építés új fellendülése. A vezetés tekintélyének csökkenése, a párton belüli harcok és az ellenséges elemek nyomása 1956 októberében ellenforradalmi felkelésre vezettek. Ennek elfojtása után azonban gyorsan bekövetkezett a konszolidáció és a szocialista építés új fellendülése bontakozott ki.

Az ellenforradalmi lázadás és leverése. Az ellenforradalom kirobbanását — ahogyan azt a párt későbbi, decemberi határozata értékelte — négy ok idézte elő: a Rákosi-csoport szektás-dogmatikus hibái, a revizionizmus szerepe, valamint a belső, továbbá a külső ellenforradalmi erők tevékenysége. Az ellenforradalmi csoportok fegyveres akciói, a nacionalista és a kispolgári hullám, mely a dolgozó tömegek egy részére is áttért, valamint a szocializmushoz hű erők tájékozatlansága és növekvő dezorganizáltsága a munkáshatalom és a szocialista vívmányok elvesztésének a fenyegető

veszélyét idézte fel. Amíg fent, a kormányban „demokratikus” jelszavak között folyt a jobbratolódás, az utcán már a fehérterror pusztított. Újra a keserű tények bizonyították be, hogy Magyarországon a forradalmi munkásság veresége nemcsak a néphatalom vereségét jelenti, de nem vezethet — akár kispolgári „szocialistának” képzelt — demokráciához sem: a következetes forradalmi erők kiszorulásával egyre inkább a sovniszta és klerikális reakció maradt a porondon.

Az ellenforradalmi akciók mind féktelenebb tombolása közepette jött létre Kádár János vezetésével az új forradalmi centrum, a *Magyar Szocialista Munkáspárt* új ideiglenes Központi Bizottsága; megalakult a *Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány*, amely november 4-én hajnalban kiáltvánnyal fordult a magyar néphez. Az új forradalmi központ megindította a küzdelmet a Népköztársaság törvényes rendjének helyreállításáért. Ennek sikerét meggyorsította a Szovjetunió segítsége, amelyet a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kérésére ismételtén nyújtott a magyar népnek. A szovjet csapatok katonai segítsége egyrészt gyorsította az ellenforradalom katonai erőinek szétverését, s ezáltal meg-

Kádár János az Országgyűlésen

kímélte az országot egy hosszabb polgárháborútól, másrészt megakadályozta azt, hogy a nyugati imperialista csapatok — az Egyesült Nemzetek Szervezete lobogójával vagy anélkül — behatoljanak az országba és háborús tüzfészekké változtassák hazánkat.

A Népköztársaság törvényes rendjének gyors helyreállítása azért volt lehetséges, mert az új forradalmi központ: a Magyar Szocialista Munkáspárt új Központi Bizottsága kidolgozta az ellenforradalom eszmei és politikai leleplezésének és elszigetelésének következetes politikáját, és e politika megnyerte a munkások és parasztok döntő többségének helyeslését és támogatását. Az ellenforradalom okozta súlyos károk kiheverését — a szocialista országok azonnali és igen jelentős baráti segítsége mellett — a helyesebb szocialista politika kidolgozásával, elfogadtatásával és gyakorlati érvényesítésével sikerült várakozáson felüli gyorsasággal elérni. Ebben a küzdelemben szerveződött újjá a magyar munkásság forradalmi pártja, amely eltávolí-

totta a vezetésből a szektás irányvonal képviselőit, és kíméletlenül leszámolt a revizionista árulókkal. Viszont az eszmei-politikai felvilágosítás és az elvi bírálat fegyverével segítette mindazokat, akik a keletkezett zűrzavarban nem tudtak eligazodni.

A gazdasági konszolidáció. A Népköztársaság törvényes rendjének helyreállítását gyorsan követte a gazdasági konszolidáció, majd az eszmei-politikai zavar leküzdése a kulturális élet területén is.

A gazdasági konszolidáció alapvető feladata a szocialista ipar termelésének helyreállítása volt. 1957 harmadik negyedében az állami ipar nettó termelése már elérte az ellenforradalom előtti legmagasabb szintet, és évi nettó termelése már meghaladta az 1955-ös színvonalat. Ugyanebben az időben a munkások, alkalmazottak reálbére az 1956. évihez képest 18,6%-kal, s 1955-höz képest 32%-kal emelkedett. Ilyen mérvű béremelést az infláció veszélye nélkül csak a testvéri országok gazdasági segítsége tett lehetővé.

Országgyűlés 1965-ben

1958-ban már az *új hároméves terv* szerint fejlődött a magyar népgazdaság. Ennek során az állami ipar nettó termelése a terveket túlszárnyalva közel 14%-kal haladta meg az előző évit. Ezáltal alapjában véve sikerült saját erőforrásaink fejlesztésével megszilárdítani az életszínvonal-emelést, sőt azt még növelni is, a dolgozók egyes kisebb kategóriái részére nyújtott bérkorrekciók útján.

A terv ilyen mérvű túlszárnyalása bizonyos fokig abból is következett, hogy az állami tervező szervek — félve a korábbi évek túlfeszített terveinek negatív tapasztalataitól — óvatosabban terveztek. A tervek túlszárnyalásában azonban a döntő tényező az ipar dolgozóinak megszilárdult bizalma volt a párt és a kormányzat politikája iránt. Az állami iparnak ez a fejlődése folytatódott tovább 1959-ben is, mégpedig olyan körülmények között, amikor megkezdődött a nagy fordulat a falu szocialista átszervezésében. A szocializmus erőinek ez az előretörése tovább növelte a munkáosztály bizalmát a párt és a kormány politikája iránt és egyben a munkásság felelősségérzetét is, nemcsak az ipar továbbfejlesztésében, hanem a falu részére nyújtandó fokozottabb támogatás tekintetében is.

A gazdasági konszolidáció gyorsulásához hozzájárult az is, hogy az állami ipar fejlesztése mellett nagyobb teret kapott a magánkisipar. Ezt követelte a lakosság érdeke és a szocialista építés érdeke is. E politika eredményeként a magánkisiparosok száma az 1955. december 31-i 97 000-ről 1957. december 31-ig 121 000-re, és alkalmazottaik száma (az ipari tanulókkal együtt) 16 000-ről 36 000-re emelkedett.

A magánkisipar működési területe azonban azóta fokozatosan szűkül. Csökkenti egyrészt a minisztériumi könnyűipar fejlődése, mindenekelőtt a készárutermekek mennyiségi és minőségi fejlesztésével, a termékek költségeinek és árának csökkentésével. Leszűkíti továbbá a kommunális helyi ipar fejlődése és a kisipari termelőszövetkezetek fejlődése. A falusi termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése azt is eredményezi, hogy a falusi iparosok nagy részét bevonták a termelőszövetkezetekbe, így a falusi kisiparosok szintén a szocialista tervgazdálkodási rendszerbe kapcsolódnak be. A magánkisipar szűkülése ilyen módon nem adminisztratív eszközök hatására történt, hanem a szocialista termelési formák fejlődésének hatására. (1968: 75 503 magánkisiparos 30 678 alkalmazottal.)

A *mezőgazdaság szocialista átszervezése*. Az új gazdaságpolitika következetes alkalmazása a munkás-paraszt szövetség megerősítése szempontjából vált különös jelentőségűvé. Azt eredményezte, hogy az egyéni parasztság termelési érdekeltsége és bizalma a kormány iránt megerősödött. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány hatékony segítséget nyújtott az ellenforradalmi viharban is helytállt, vagy az ellenforradalom után újjászerveződött termelőszövetkezeteknek, s nem titkolta a parasztság előtt, hogy a falu szocialista átalakulása egyik alapvető célja és nélkülözhetetlen feltétele a szocializmus felépítésének. Ugyanakkor azt is hirdette, és gyakorlati politikájával be is bizonyította, hogy tá-

mogatja az egyéni parasztság termelési tevékenységét is a kisüzemi gazdálkodás lehetőségeinek a jobb kihasználásában. A Munkás-Paraszt Kormány megszüntette a régi begyűjtési rendszert, vagyis a kötelező beszállításon alapuló terménybegyűjtési rendszert, és sikerült azt a *szerződéses termelés* és *szabad felvásárlás* rendszerével helyettesíteni. Az új gazdaságpolitika jelentős sikere volt ez, s igen fontos szerepet játszott a parasztság bizalmának megszilárdításában, termelési kedvnek fejlesztésében is. A termelőszövetkezetek és az egyéni gazdaságok között verseny bontakozott ki, s ebben a versenyben a nagyüzemek fölényével kellett győzni.

Az állami gazdaságok is fokozatosan erősödtek és a mezőgazdaság szocialista átszervezésének erős bázisává váltak. Mindezek együttes eredményeként érelődött meg annak a lehetősége, hogy a termelőszövetkezeti mozgalomban a lassúbb fejlődést gyorsabb ütemű előrehaladás váltsa fel. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. decemberi ülésén mérlegelte a helyzetet és levonta a megfelelő következtetéseket. Az ekkor elfogadott határozata megállapította, hogy a gyorsabb előrehaladás feltételei megérelmélődtek, és világosan megszabta az előrelépés fő irányát. 1959. elején a fordulat a mezőgazdaság szocialista átszervezésében megkezdődött és 1961-ben befejeződött.

Ezzel azonban még nem zárult le a szocialista mezőgazdaság kifejlődésének a történeti folyamata. Az átszervezés befejezése után erőteljesen és sikeresen haladt előre a kollektív gazdálkodás társadalmi és gazdasági konszolidációja.

A termelőszövetkezetek gazdasági fejlődésének főbb jellemzői: a szövetkezeti közös gazdaságok felszerelése korszerű termelőeszközökkel, termelésük gyorsuló ütemű emelkedése, gazdálkodásuk önállóságának a növekedése, a mérnök, technikus és szakmunkás szintű szakemberek számának a növekedése.

Társadalmi fejlődésükre pedig a következők jellemzők: a jövedelemelosztás és a munkadíjazás ösztönzőbb formáinak a kialakulása, a szövetkezeti demokrácia erősödése és a szövetkezeti önkormányzat kibontakozása a termelőszövetkezetek belső és külső viszonyaiban egyaránt. Az 1961 óta eltelt időszakban a folyamatos fejlődés és néhány kiemelkedő esemény jelzi a termelőszövetkezetek fejlődésének útját. 1961-től kezdve évről évre csökkent a termelőszövetkezetek száma, ami az egyes szövetkezetek közötti megegyezés alapján létrejött egyesülések következménye. 1961-ben 4507 termelőszövetkezet volt Magyarországon, 1967-ben már csak 3033. 1967. tavaszán tartotta ülését a termelőszövetkezetek országos kongresszusa, amely állandó országos képviselői szerveként megválasztotta a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát. Azt követően alakultak meg a termelőszövetkezetek területi szövetségei.

A további fejlődés szempontjából különösen kiemelkedő jelentőségű két törvény megalkotása: egyik a termelőszövetkezetekről, másik a földtulajdonról és földhasználatról, amelyeket az Országgyűlés 1967. szeptember végén szavazott meg. E törvények elvi jelentősége, hogy részletesen szabályozták a termelőszövetkezetek

mint szövetkezeti vállalatok működését és igazgatását, továbbá törvénybe iktatták a szövetkezeti földtulajdon intézményét. (Korábban ugyanis a termelőszövetkezetek által használt föld vagy tagjai egyéni tulajdona, vagy állami tulajdon volt.) A törvény ugyanakkor a személyi földtulajdon kereteit is rendezte.

A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusa. Ez a Kongresszus 1966-ban a Magyar Népköztársaság történetének legújabb problémáit és törekvéseit öszszegezte. Ezek között több olyan van, amely a további fejlődés szempontjából kiemelkedő jelentőségű.

Elsősorban ilyen a *gazdaságirányítás reformja*. A Kongresszus a következőkben határozta meg a reform célját:

- a népgazdaság dinamikusabb, kiegyensúlyozottabb fejlődése;

- a termelés és a fogyasztás szerkezetének olyan változása, amely megegyezik a népgazdaság szükségleteivel és kielégíti azokat;

- a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódás, külkereskedelmünk gazdaságosságának a javulása;

- a dolgozók tevékeny és hatékony részvétele vállalatuknál a gazdasági folyamatok irányításában és ellenőrzésében;

- összességében: eredményesebb gazdálkodás az élet-színvonal-emelés további bázisainak megteremtéséhez.

E reform lényegében a tervgazdálkodás további fejlesztése oly módon, hogy a tervszerű központi irányítás nem az ún. tervlebontás módszerével, hanem közgazdasági eszközök révén érvényesül, és a *szocialista piac* aktív szerepére építve a tervgazdálkodás keretében nagyobb szerepet kapnak az ár- és pénzvisszonyok. A reform előkészítése és egyes elemeinek a bevezetése már 1967-re megtörtént, egészében pedig 1968-ban indult meg.

Nem kisebb jelentőségűek a *szocialista demokrácia* fejlesztésére vonatkozó elhatározások. A Kongresszus úgy ítélte, hogy a legutóbbi években tovább erősödött a szocialista demokrácia, megélné a közélet. A korábbi időszakhoz mérve fokozódott a dolgozók aktivitása a közügyek tárgyalásában, s jelentős rétegek vitatták meg a gazdasági építés kérdéseit, a nemzetközi, társadalmi, kulturális problémákat. A fejlődést azonban nem tartotta kielégítőnek, ezért olyan további célokat tűzött ki, mint a helyi szervek jogkörének kiszélesítése, az üzemi demokrácia fejlesztése, a különféle társadalmi szervezetek és mozgalmak nagyobb aktivitása és önállósága, s nem utolsósorban az országgyűlési és tanácsi választások, valamint e testületek működésének további demokratizálása.

Az ország külpolitikája tekintetében a Kongresszus megerősítette a korábbi elvi álláspontokat: a szocialista országok közötti egység erősítéséért, illetőleg helyreállításáért folytatott erőfeszítéseket; a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének a politikáját, az élesedő agressziók ellenére és azok ellen harcolva, továbbá a háború elkerülhetetlenségének tételével szembeállva a békéért folytatott fáradhatatlan erőfeszítések kifejtését.

E Kongresszust más társadalmi szervezetek kongresszusai követték, amelyek a maguk területén ugyanazokkal a főbb kérdésekkel foglalkoztak, mint a pártkongresszus. Így 1967 elején tartották kongresszusukat a szakszervezetek, az általános és fogyasztási szövetkezetek, továbbá a Kommunista Ifjúsági Szövetség, és ugyanebben az időben zajlott le a termelőszövetkezetek első kongresszusa is.

Az 1967. évi választások. 1967 januárjában az országgyűlés új választójogi törvényt alkotott, amely több tekintetben módosította a régi választási rendszert a Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusán elfogadott elveknek megfelelően, a szocialista demokrácia fejlesztése szellemében.

A legfőbb változás az, hogy a megyei lajstromos választókerületeket (több képviselői helyre egységes listán történő választás) felváltották az egyéni választókerületek az országgyűlési képviselők esetében is, amint az a helyi tanácsok választásánál már korábban is érvényesült. Az országgyűlési választókerületek száma 349. Ebben a rendszerben megerősödött a több jelölt fellépésének elvi és gyakorlati lehetősége. További változás volt, hogy az országgyűlési és tanácsi választásokat egységes törvény szabályozta, elvileg is egységes rendszerben.

Az új törvény alapján zajlottak le 1967. március 19-én a választások. A választásokon a Hazafias Népfront jelöltjei felett szavaztak az állampolgárok, s ezek között egyaránt voltak kommunista párttagok és pártönkívüliek. A választáson a választásra jogosultak száma 7 215 408 volt, s ebből szavazott 7 131 151, tehát az összes választásra jogosultak 98,8%-a. A választások során számos országgyűlési, illetőleg tanácsi választókerületben több jelölt állott egymással szemben, de mindegyikük a Hazafias Népfront jelöltje volt. A megválasztott 349 országgyűlési képviselő közül 74%, a megválasztott tanácstagok közül 46,4% párttag.

A választás után *újjaalakult a kormány*, amelyben több szervezeti változás is történt: egyesült a Földművelésügyi és az Élelmiszerügyi Minisztérium, s minisztériumi rangra emelve része lett a kormánynak az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.

Az új kormány az Országgyűlés 1967. április 14-én tartott ülésén mutatkozott be és adott programot. E program középpontjában a gazdaságirányítás reformjának az előkészítése és végrehajtása áll. Az új országgyűlés elé a kormány már 1967-ben több nagy jelentőségű törvényjavaslatot terjesztett, amelyek a gazdasági mechanizmus reformjával állanak kapcsolatban. Ezek közül kiemelkedik az új munkatörvénykönyv, továbbá a termelőszövetkezetekről és a földtulajdonról, illetőleg földhasználatról szóló törvény.

Az MSZMP 1966. és 1970. évi Kongresszusa, illetőleg az 1967. és 1971. évi választások közötti időszak a szocialista építés egyenes vonalú fejlődésének az időszaka hazánkban. Legfőbb jellemzői és eredményei: a konszolidált gazdasági fejlődés, a közélet demokratizálódásának előrehaladása és Magyarország nemzetközi tekintélyének a növekedése, továbbá a magyar társadalom és kultúra korszerű fejlődésének a kibontakozása.

ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM

ÁLLAMI ÉS TÁRSADALMI REND

A politikai hatalom jellege. Az állami és társadalmi rend fő vonásait, így a politikai hatalom jellegét is, Magyarországon az a tény határozza meg, hogy az országban megszűnt a termelési eszközök tőkés magántulajdona, s ezzel együtt a társadalmi élet minden területén kialakultak a szocializmus alapintézményei. Ez a forradalmi átalakulás csaknem két évtizedes, a társadalmi viszonyok egészére kiterjedő politikai küzdelmek eredménye.

A második világháború utolsó hónapjaiban, a szovjet hadsereg győzelmeinek eredményeként összeomlott a hitleri fasizmust kiszolgáló régi államgépezet és a fasiszta hadseregektől fokozatosan megtisztított országban az antifasiszta társadalmi erők lettek a hatalom birtokosai. Ezzel forradalmi jellegű demokratikus átalakulás vette kezdetét. Ennek során szerephez jutott minden olyan társadalmi erő, amely vállalta a fasizmus maradványainak felszámolásából, a demokratikus intézmények megszervezéséből ráháruló feladatokat. E széles társadalmi összefogás talaján, a munkásosztály és marxista—leninista alapon álló kommunista pártja egyre élesedő politikai harcok közepette maga mögé tudta állítani a társadalom dolgozó rétegeit, ideértve a kisárutermelő parasztságot, az értelmiségieket, a saját munkájukból élő kisiparosokat és kiskereskedőket, tehát általában az úgynevezett középrétegeket nagy többségét is.

E fejlődés eredményeként a munkásosztály fokozatosan kiszorította a politikai hatalomból a tőkésosztályt és az 1947—48-as években a társadalom egyetlen elismert vezetőerejévé vált. A politikai hatalom pozícióit kizárólagos jelleggel a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó osztályok, illetve rétegek képviselői foglalták el. Ezzel együtt új tartalmat kapott a politikai hatalmat kézben tartó, népfront jellegű társadalmi összefogás is: programja a polgári demokratikus politikai reformokon túlmenően a népi demokrácia forradalmi programjává alakult át. Ez azt jelenti, hogy általános céllá vált a szocializmus felépítése és az ennek megfelelő társadalmi (politikai-gazdasági-kulturális) változások keresztülvitele a proletárdiktatúra államhatalmi eszközeivel. Ezzel Magyarország a népi demokratikus átalakulás viszonylag békés útján, tehát polgárháború nélkül, bár éles társadalmi harcokon keresztül, indult el a szocializmus felé.

A proletárdiktatúra ebben az értelemben azt jelentette és jelenti, hogy a munkásosztály mint a legszervezettebb osztály vezeti a szocialista célkitűzések valóra váltásáért folyó állami és társadalmi harcot és építőmunkát az állami és társadalmi szervek összes típusában. Az a tény pedig, hogy a munkásosztály az összes dolgozó réteggel és osztállyal szövetségben valósította meg a népi demokrácia politikai programját, azt is kifejezi, hogy ez a diktatúra demokratikus formák között valósul meg, olyan állami és társadalmi szervezetben, amely — szervezeti kereteiben és működési elveiben egyaránt — a lakosság legszélesebb rétegei számára alkotmányos garanciákkal is biztosítja a demokrácia érvényesülését, miközben kirekeszti a hatalomból a kizsákmányoló osztályokat. A politikai hatalomnak ezt a jellegét rögzítette az 1949 augusztusában elfogadott alaptörvény, a *Magyar Népköztársaság Alkotmánya*.

Mindamellett nem állíthatjuk, hogy az 1947—48. évi fordulat óta a politikai és gazdasági fejlődés mindig töretlenül e program célja alapján haladt. Ma már azonban az is kétségtelen, hogy a számos nehézséggel, belső ellentmondással, nemegyszer politikai hibákkal terhes fejlődés eredményeként végbement a szocializmus alapjainak lerakása és érvényre jutottak a népi demokrácia mindazon elvei, amelyeket az alkotmány kifejezett.

A szocializmus alapjainak lerakásával egyidejűleg megindult az a folyamat, mely az államhatalom demokratikus elemeinek fejlesztésén keresztül a proletárdiktatúra túlhaladása és az egyetemes népi állam megvalósulása felé vezet. A magyar államhatalom fő vonásait ma ennek az átmeneti szakasznak a jellegzetességei határozzák meg. Már ma is megvan minden belpolitikai feltétele annak, hogy a szó szoros értelmében a társadalom minden tagja tevékenyen részt vegyen a hatalom gyakorlásában. Ez úgy vált lehetővé, hogy az *állami és társadalmi szervek* igen differenciált rendszere alakult ki, amelynek keretében a politikai hatalom gyakorlásának és a társadalmi tevékenységnek szoros összefonódása valósul meg.

A Magyar Népköztársaságban nem lehet a hagyományos polgári államelmélet ismertetőjegyei alapján határvonalat húzni az állami tevékenység és a társadalmi tevékenység között. Ez a kettősség ugyanis egyáltalán nem azonos a tőkés társadalomban elismert „ álla-

mi” és „magán”-tevékenység határvonalával. Mind az állami, mind a társadalmi szervek közügyeket intéznek, gyakran állami és társadalmi szervek együttesen vesznek részt (természetesen a maguk sajátos módszereivel) ugyanannak, a közösség szempontjából jelentős feladatnak a megoldásában. Nehéz lenne éles határvonalat húzni az állami szankciók és a közhatalom alkalmazásának a lehetősége alapján is. Számos esetben ugyanis törvényi vagy általában jogszabályi felhatalmazás alapján társadalmi szervezetek is intézkednek közhatalmi jogosultsággal. Más oldalról közvetlenül az állami szervek mellett kialakuló társadalmi jellegű szervezetek mindinkább lehetőséget teremtenek arra is, hogy az állam szervei ne a közhatalmi szankciókra támaszkodva, hanem az úgynevezett „társadalmi módszerek” alkalmazásával érjenek el eredményt. Sok esetben már maga a jogszabály is ilyen eljárásra utasítja az állami szerveket; egyes esetekben pedig kifejezetten kizárja az állami kényszer alkalmazásának lehetőségét.

A politikai irányítás jellegét tekintve is sok az azonoság az állami és a társadalmi tevékenység között, mert a munkássztyál és pártja mind az állami, mind a társadalmi tevékenység területén érvényesíti a maga vezető, irányító szerepét. De a tevékenység jogi szabályozottsága vagy a jogi szabályozástól való mentessége sem lehet a megkülönböztetés alapja.

Természetesen a szocialista társadalomban is elismert a személyi autonómia, az állampolgár állami és társadalmi beavatkozástól mentes cselekvési szférája. A társadalmi tevékenység azonban nem a magántevékenységi szféra területéről összegeződik, ennél fogva a társadalmi tevékenység jogi megítélése sem azonos a magántevékenységgel. Azt mondhatjuk, hogy az állami és a magántevékenység korábbi dualizmusát a szocializmus viszonyai között az állami tevékenység, a társadalmi tevékenység és a személyi autonómia trializmusa, hármas egymás mellé helyezése váltja fel.

E tevékenységi területek egymáshoz való viszonyának megítélésében nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a társadalmi tulajdonná vált termelőeszközök, az egész nép tulajdonává vált kulturális, tudományos, művészeti, szociális stb. intézmények világában az államhatalom a rendelkezésére álló eszközökkel támogatja mind a társadalmi tevékenység, mind a közösség ügyeivel nem ellentétes személyi autonómia erősödését. Ezért a szocializmus viszonyai között a társadalmi tevékenység nagyon sok esetben állami támogatással, államilag szervezett tevékenységgel kapcsolódik össze. Az első szocialista alkotmány (az 1918. évi szovjet alkotmány) is abból a koncepcióból indult ki, hogy a dolgozók részére egészében az állam bocsátja rendelkezésre a társadalmi tevékenységhez szükséges erőforrásokat. Ez a helyzet azóta ugyan bizonyos fokig változott, amennyiben, fokozatosan kialakult a társadalmi szervezeteknek az állami tulajdonságtól elkülönült önálló vagyona. Azonban ma is eléggé általános, hogy társadalmi mozgalmakban az állampolgárok önkéntesen vállalt munkáján és anyagi hozzájárulásán túl az állami javakból juttatott anyagok és pénzeszközök is előmozdítják a társadalmi mozgalom céljainak eredményesebb

megvalósítását. Más oldalról az állami intézmények mellett is létrejöttek olyan társadalmi jellegű szervezetek, amelyeknek tagjai önkéntes munkával, pénzbeli és egyéb hozzájárulással növelik az intézmény működésének anyagi alapjait, s ezáltal segítik annak eredményesebb működését (így pl. az iskolák mellett működő úgynevezett szülői munkaközösségek). Ilyen és ehhez hasonló okok miatt nehéz lenne az az egyébként kézenfekvőnek látszó elhatárolás is, amely a tevékenység alapjául szolgáló anyagi eszközök állami (azaz állami költségvetésben előirányzott) vagy társadalmi jellege szerint tenne különbséget az állami és társadalmi tevékenység szférái között.

Az ilyen természetű összefonódásból ered az állami és társadalmi szervezet számos közös vonása, alapvető működési elveik azonossága. Ilyen mindenekelőtt a *szocialista demokrácia elve*, ami az állami szervezetben elsősorban a választott képviselői szervek primátusában jut kifejezésre. A társadalmi szervezeteken belül pedig ennek az alapelvnek folyamánaként kötelező jelleggel a tagság összességének demokráciája a szervezet felépítésének alapja. Így pl. eleve érvénytelen lenne a társadalmi szervezet alapszabályának minden olyan előírása, mely arra irányulna, hogy a szervezet fontos ügyeit kivonja a tagság ellenőrzése vagy döntése alól. Ilyen közös alapelv továbbá a *demokratikus centralizmus elve*. Ez azt jelenti, hogy mind az állami, mind a társadalmi szervezetben úgy kell kialakítani a helyi és központi szervek viszonyát, hogy az országos jelentőségű, lényeges kérdésekben megvalósuljanak a központi célkitűzések, viszont ez a centralizmus olyan demokratikus szervezeti formákon keresztül valósuljon meg, amelyek széles lehetőséget adnak a helyi kezdeményezésre, a végrehajtás változatos formáinak kialakítására. Mind az állami, mind a társadalmi tevékenység során elvi követelményként érvényesül a *párt vezető szerepe*, s nem lehet hatályos olyan állami vagy társadalmi előírás, amely a párt vezető szerepét kizárná. Hasonló értelemben véve általános alapelv a teljes *társadalmi, nemzetiségi vagy faji egyenjogúság elve*, továbbá a *nők egyenjogúsága*. Ez azt jelenti, hogy az állami és társadalmi szervezetek egész felépítésében és működésében nem érvényesíthető olyan általános jellegű előírás vagy egyedi intézkedés, amely ezekkel az elvekkel nem egyeztethető össze. Ugyancsak általános alapelv a *szocialista törvényesség elve*.

E közös alapelvek azonban nem jelentik azt, hogy egyáltalán nincs lehetőség valamiféle határvonal meghúzására az állami és társadalmi szervezetek között. A társadalmi szervezetekre ugyanis az egyéni és az össz-társadalmi érdekek egybekapcsolódása jellemző a szervezetekre háruló feladatok megoldásában. Ezen az alapon társadalminak kell minősítenünk azt a tevékenységet, amely gazdasági, szociális, kulturális stb. feladatok megoldására irányul, s amelyek esetében a szervezet feladatai teljes egészében egybeesnek a szervezet tagjainak egyéni politikai nézeteivel, igényeivel és törekvéseivel. Ez magyarázza meg azt, hogy a közügyek társadalmi úton való ellátására olyan mechanizmusra van szükség, mely a hagyományos állami szer-

vezetkezési viszonyítva összehasonlíthatatlanul nagyobb számú és sokkal differenciáltabb szervezeti formákat tételez fel.

Ebben az értelemben természetesen társadalmi szervezeteknek kell minősítenünk az állampolgároknak azokat az önkéntes társulásait is, amelyek közvetlenül az egyes állami szervek mellett működnek, s lényegében azok irányítása alatt tevékenykednek. Más oldalról viszont ezektől élesen el kell választanunk az önálló, az állami szervezetek egészétől jogilag független, autonóm társadalmi szervezeteket. Ezek általában önálló jogi személyek, s szervezetük és működésük elválik az állami szervekétől.

A tulajdonviszonyok és a gazdasági rend. A magyar népgazdaságban a főbb termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. A jogrendszer a társadalmi tulajdon két fő formáját különbözteti meg: az állami és a szövetkezeti tulajdont. Mindkét tulajdoni forma új típusú szocialista tulajdon, amelyek számos sajátos vonásban különböznek a tőkés államokban is ismeretes hasonló nevű tulajdoni formáktól. A két társadalmi tulajdonforma mellett bizonyos szerepe van a termelésben a kisáru-termelő magántulajdonnak is. (Az egyes tulajdoni formáknak a népgazdaság egészében elfoglalt helyét az jellemzi, hogy a kisáru-termelő magántulajdon 1967-ben 2,5%-kal részesedett a nemzeti jövedelemből, s a kereső lakosság 1,6%-át foglalkoztatta, a szövetkezeti szektor pedig 19,2%-kal részesedett a nemzeti jövedelemből, s a munkás-alkalmazott keresők 8,6%-át foglalkoztatta.) A népgazdaság egyes ágaiban azonban eltérő az egyes tulajdoni formák szerepe. Az iparban és a közlekedésben, valamint a külkereskedelemben az állami tulajdon uralkodó helyzetet foglal el. Ezzel szemben a népgazdaság egyéb területein igen jelentős bázisai vannak a szövetkezeti tulajdonnak, sőt a mezőgazdaságban ennek van vezető szerepe.

Az állami tulajdon. Az állami tulajdon a termelőeszközök társadalmisításának az a formája, amikor a tulajdon az egész népé, s a tulajdonosi jogokat az állam gyakorolja. Ez azt jelenti, hogy az állami tulajdon felhasználása tekintetében az állam kettős minőségben rendelkezik. Mint a tulajdonosok képviselője, korlátlanul rendelkezik az ország összes állami tulajdonban levő tárgyaival, másrészt mint a politikai hatalom gyakorlója, a közhatalom eszközeit is felhasználja a termelés szervezésében. Az állami tulajdon társadalmi jellege viszont igen sok lehetőséget nyújt arra, hogy mind a közhatalmi, mind a tulajdonosi jogosítványok gyakorlásába bevonják magukat a dolgozókat.

A termelési eszközök állami tulajdonba vétele és az egységes szocialista állami tulajdon kialakulása fokozatosan ment végbe. Az állami tulajdon terjedelmét nagybirtokokhoz kapcsolódó jelentős mezőgazdasági üzemek, valamint erdők államosításával már a nagybirtokok felosztásáról rendelkező törvény is jelentősen növelte (1945. évi VI. törvény). A szénbányászat, a villamosművek, a nehézipar, a bankok és a tulajdonukban levő üzemek, vállalatok, a bauxitbányá-

zat államosítása jelzik a további fejlődés útját (1946. évi XIII., XX., 1947. évi XXX.; 1948. évi XIII. törvények). Ezt követően a munkásosztály hatalmának megszilárdítása után már nem egyes iparágak, hanem egész üzemi típusok kerültek államosítás alá. Így pl. 1948-ban általában a száznál több munkást foglalkoztató üzemek (1948. évi XXV. törvény), majd az alkotmány elfogadása után (1949. évi 20.) minden 10 munkásnál és alkalmazottnál nagyobb létszámú vállalat, illetve üzem. Ezzel lényegében bezárult az államosítások korszaka, bár egyes területeken ezt követően is fordultak elő államosítási intézkedések. (Ilyen volt pl. később a nagyobb lakóházak, illetőleg bérházak, a győgszertárak stb. államosítása.)

Az állami tulajdon gazdasági jelentősége kifejeződik abban is, hogy egyes dolgok csak állami tulajdonban lehetnek. Ilyenek többek között a bányakincsek, folyók, csatornák, természetes tavak, közutak, közterek. Az erdők és a jelentősebb munkaeszközök csak külön jogi előírások alapján lehetnek más tulajdoni forma, pl. szövetkezeti tulajdon tárgyai. Vannak továbbá olyan gazdasági tevékenységi területek is, amelyeken kizárólagos joggal csak állami szervek működhetnek, ilyen pl. a postai szolgálat, közcélokra szolgáló rádió és televízió adóállomások fenntartása stb. Egyes gazdasági tevékenységi területeken pedig csak kivételesen, külön jogszabály alapján működhetnek nem állami szervek. Azokon a területeken, ahol kizárólagos az állami tevékenység, kizárólagos az állami tulajdon is.

Az állami tulajdon hasznosítását *vállalatok*, továbbá az állami költségvetés rendszerében működő úgynevezett *költségvetési szervek* végzik. Az állami tulajdon kezelését végző szervezetek — ideértve az állami vállalatokat is — nem tulajdonosai a gondjukra bízott állami vagyonnak, hanem csupán igazgatják, szervezik a tulajdon felhasználását. Az állami vállalat abban különbözik a költségvetési szervektől, hogy az úgynevezett önálló elszámolás rendszerében gazdálkodik, azaz a népgazdasági terv és az állami irányítás keretei között mint jogilag önálló gazdasági egység szervezi termelési, beszerzési és értékesítési tevékenységét. Bevételeiből maga fedezi költségeit, mint jogi személy a rábízott állami vagyonnal felel kötelezettségeiért (tehát az állam nem felel a vállalat tartozásaiért). A vállalatok vezetői, de a jogilag szabályozott prémiumrendszeren és nyereségrészesedésen keresztül a vállalat összes dolgozói is, egyénileg érdekeltek a vállalat tevékenységének eredményességében. A vállalat abban is különbözik a költségvetési rendszerben gazdálkodó szervektől, hogy a vállalat belső viszonyaiban az állam csak tulajdonosi jogait érvényesíti. Ez kihat a vállalat belüli munkaviszonyokra is, amennyiben a vállalati dolgozókat nem közhatalmi (közigazgatási) viszony, hanem szerződéses jellegű munkaviszony, a munkaszerződés köti a vállalathoz. A vállalatok tevékenységét államigazgatási szervek irányítják. Gyakoriak azonban a vállalati jellegű irányító, illetőleg összefogó szervek is. Ilyenek a több vállalatot összefogó úgynevezett trösztök.

A szövetkezeti tulajdon. A társadalmi tulajdonnak ez a formája csoporttulajdon, azaz a szövetkezeti va-

gyon a szövetkezetekbe tömörült szövetkezeti tagok kollektív tulajdona. A szövetkezet szervein kívül sem az állam, sem más szervezet nem rendelkezhet tulajdonosként a szövetkezeti vagyon tárgyaival. A szövetkezetek maguk szervezik tulajdonuk felhasználását, az állami szerveknek a szövetkezetek tevékenysége tekintetében közvetlen utasítási joguk nincs. Az állami felügyelet arra terjed ki, hogy a szövetkezet szervei megtartják-e az alapszabályban foglalt és az általánosan kötelező jogi előírásokat. A szövetkezeti szervezetek tehát jogi helyzetüket tekintve társadalmi szervezetek, mégpedig elsősorban gazdasági célú társulások, emellett azonban igen fontos egyéb feladatokat is teljesítenek. Így pl. a szövetkezetek jelentős társadalmi-politikai funkciója tagjaik nevelése, kulturális, szociális és egyéb igényeik társadalmi úton való kielégítése is.

1945 óta a gazdasági viszonyokban és az államhatalom jellegében beállott változásokkal egyidejűleg új típusú, szocialista szövetkezeti rendszer alakult ki. E szövetkezeti rendszer legáltalánosabb alapelveit, az *önkéntesség elvét*, az *állami támogatást*, valamint a szövetkezeteknek a *tagok munkájára épülő jellegét* az alkotmány is rögzíti. Az alkotmány alapján jogi garanciák támasztják alá a szövetkezeti demokrácia biztosítékait és a szövetkezetek állami felügyeletének a kerekeit is. A szövetkezeti demokrácia jogilag biztosított intézményei között legjelentősebb a közgyűlés, a szövetkezet legfelsőbb szerve, ez dönt minden fontos ügyben; kizárólag a közgyűlés dönthet az alapszabály megállapítása és módosítása, a szövetkezet szerveinek választása és visszahívása, az éves tervek, költségvetés, zárszámadás, jövedelemfelosztás, a szövetkezet más szövetkezettel való egyesítése vagy feloszlata tárgyaiban stb.

A szövetkezeti mozgalom általános állami felügyelete a Minisztertanácshoz, míg az egyes szövetkezeti típusok felügyelete a szövetkezetek tárgya szerinti minisztériumhoz tartozik. A szövetkezeteknek saját szövetségeik vannak, amelyek a gazdasági és mozgalmi központ szerepét töltik be. E tekintetben azonban különbség van a különféle szövetkezeti típusok között.

A szövetkezetek között gazdasági és politikai jelentőségét tekintve legfontosabbak a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek*. 1968-ban 2840 mezőgazdasági termelőszövetkezet működött 1 030 675 taggal, összes területük 8 433 778 kh. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek önállóan gazdálkodnak, s az állami szervek közvetlenül csak azt ellenőrzik, hogy tevékenységük megfelel-e a jogi előírásoknak. Az egyes szövetkezetek közös vállalkozásokat is létrehozhatnak. Állandó képviselői és társadalmi szervezetük az 1967-ben alakult Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. Közvetlenül az egyes termelőszövetkezetek társadalmi szervezeteként jöttek létre a termelőszövetkezetek területi szövetségei (összesen 49).

A korábban földművesszövetkezeteknek nevezett *fogyasztási és értékesítő szövetkezetek* alkotják a szövetkezetek másik főbb típusát. E szövetkezetek a falusi lakosság fogyasztási, értékesítési és beszerző szövetkezetei, de keretükben különféle termelési tár-

sulások is működhetnek. Országos jelentőségüket jelzi, hogy 1967-ben a kiskereskedelmi áruforgalomnak 31,6 %-át bonyolították le. A helyi szövetkezetek megyei szövetségeikbe, ezek pedig a Szövetkezetek Országos Szövetségébe (SZÖVOSZ) tömörülnek. A megyei szövetségekhez szövetkezeti vállalatok, az országos szövetséghez országos szakmai központok tartoznak.

A *kisipari szövetkezetek* hálózata 1967-ben 1038 kisipari termelőszövetkezetet, illetőleg háziipari szövetkezetet foglalt magában. A kisipari szövetkezetek megyei szövetségeikbe, Budapesten iparági szövetségekbe, a háziipari termelőszövetkezetek pedig országosan a Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetségébe mint iparági szövetségekbe tömörülnek. A kisipari szövetkezeti mozgalom országos központi mozgalmi és érdekképviselői szerve a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége (OKISZ). A kisipari szövetkezeteknek külön társadalombiztosító intézete is van.

A kisipari szövetkezetek 1968-ban 224 000 főt foglalkoztattak. A háziiparra ebből mintegy 75 000 fő esik.

A három nagy szövetkezeti hálózat közös szerveként jött létre 1968-ban az *Országos Szövetkezeti Tanács*.

A *kisárutertermelő tulajdon*. Az idegen munkát ki nem zsákmányoló, egyénileg gazdálkodó parasztok, kisiparosok, kiskereskedők és szabad foglalkozásúak munkaeszközeinek a tulajdonát — mint munkával szerzett tulajdont — az államhatalom védi és támogatja. Ezt nevezzük kisárutertermelő tulajdonnak, s ezt, mint a szocialista államok általában, a Magyar Népköztársaság sem államosította. Ez nem jelenti azt, hogy a szocialista rendszer örök időkre konzerválja a kisárutertermelést, mint egyéni gazdálkodási formát. Jelenti azonban azt, hogy e tulajdonformát elismeri az államhatalom, viszont támogatja azt a törekvést, hogy a kisárutertermelők az önkéntes szövetkezés útján válósítsák meg a kollektív termelési formát. Az a gazdasági célszerűség is indokolja ezt az elvi álláspontot, hogy a termelés számos területén az egyéni kisárutertermelők eredményesen segíthetik a lakosság szükségleteinek differenciáltabb kielégítését. A szocializmus alapjainak a lerakása után is maradnak olyan gazdasági területek, ahol az elsősorban tömegtermelésre berendezkedő szocialista termelési formák csak aránytalanul nagy ráfordítással tudnának megfelelni az igényeknek.

A kisárutertermelő tulajdon lényegében korlátozott magántulajdon. Ezt a korlátozást az alkotmánynak az a rendelkezése fejezi ki, hogy a magánkezdeményezés nem sértheti a köz érdekeit. A népgazdaság egyes ágaiiban különböző jogi előírások állják útját annak, hogy a kisárutertermelő tulajdon a kizsákmányolás eszközévé válhasson. Így pl. a mezőgazdaságban magánszemély tulajdonában a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonával együtt — a föld minőségétől függően — legfeljebb 20—25 katasztrális hold (11,5—14,4 hektár) mező- és erdőgazdasági földterület lehet (az erdő, szőlő vagy gyümölcsös földterület 1 holdja 5 kataszt-

rális hold szántóval egyenértékű) (1957. 9. tvr.). Magánkisipar gyakorlásához a helyi iparigazgatási hatóságok engedélye szükséges. Általános elv, hogy a kisiparos csak a saját által gyártott termékeket hozhatja forgalomba. Maximálisan 3 alkalmazottat foglalkoztathat. Ezen kívül joga van meghatározott számú ipari tanuló alkalmazásához is. Bizonyos fokig hasonló szabályok vannak érvényben a magánkiskereskedelem vonatkozásában is, azzal a további megkorlátozással, hogy az alkalmazottak száma nem haladhatja meg a kettőt a foglalkoztatott tanulóval együtt, emellett engedély csak külön rendeletben meghatározott kereskedelmi szakmákban és meghatározott cikkekre adható ki (1957. 17. tvr.).

Személyi tulajdon. Az állampolgárok tulajdonában levő, a személyes szükséglet kielégítését célzó vagyontárgyak és javak, — ideértve a családi házat, telket, nyaralót, szőlőt, illetve gyümölcsöskertet (amennyiben nem haladja meg a földtörvényben előírt nagyságot), megtakarított pénzösszegeket is, — személyi tulajdont képeznek.

A személyi tulajdonhoz soroljuk a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságának vagyontárgyait, ideértve a személyi használati javakon kívül a háztáji gazdaság munkaeszközeit is. A háztáji gazdaság keretébe tartozhatnak a termelőszövetkezet alapszabályától és a közgyűlés határozatától függően meghatározott területű föld használatára, a parasztcsalád számára szükséges lakóház és beépített telek, annak udvara, a háztáji állatállomány elhelyezéséhez szükséges épületek, egyszerű mezőgazdasági munkaeszközök és jogszabályban meghatározott mértékű állatállomány.

A személyi tulajdon tárgyaival a tulajdonos szabadon rendelkezik. Felhasználásának csupán annyi korláta van, hogy üzletszerűen nem használható fel munka nélküli jövedelem szerzésére, mások kizsákmányolására.

A termelt javak elosztásának rendszere. A Magyar Népköztársaságban a szocialista fejlődés eredményeként megvalósult a jövedelemelosztás általános szocialista elve: „mindenki képessége szerint, mindenkinek munkája szerint”.

Ez az alapelv azt az igényt fejezi ki, hogy a népgazdaság szocialista rendszerében elvileg mindenki számára biztosítani kell a képzettségének és képességének megfelelő munkakört. Az államhatalomnak rendelkezésére is állanak az ennek megvalósításához szükséges eszközök. A népgazdasági tervezés realitásán, a tervek végrehajtásán, valamint a szakképzés tervszerűségén múlik, hogy egy-egy adott időpontban milyen fokon valósul meg ez a cél. Magyarországon már évek óta sem általában, sem az egyes szakmákban nincs munkanélküliség, ami azt mutatja, hogy a szocializmus alapelveinek ez az eleme gyakorlatilag megvalósultnak tekinthető.

Az állami tulajdon területén, valamint a szövetkezetek és a szövetkezeti alkalmazottak között szerződéses jellegű munkaviszony van. E szerződésnek azonban éppen a szocialista termelési viszonyokból folyóan számos sajátossága van. A legfőbb, hogy elvi-

leg minden munkásnak és alkalmazottnak alanyi joga van arra a munkahelyre, amelyet betölt. Azaz nem a munkáltató tetszésétől, hanem meghatározott jogi előírásoktól függ a munkaviszony megszüntetése. Természetesen megfelelő módosulással érvényesülnek a munkaviszony megszüntetésére vonatkozó szabályok abban az esetben, ha a munkáltató magánszemély, pl. kisárutermelő. A szövetkezeti tagok munkaviszonya tekintetében a szövetkezeti alapszabály irányadó.

A munka szerinti jövedelemelosztás elvéből folyik az a követelmény, hogy a különböző bérrendszerek minden megkülönböztetés nélkül biztosítsák az egyenlő munkáért az egyenlő bért. Ennek érvényesítése szükségképpen maga után vonja az *anyagi érdekelttség* érvényesülését. Az anyagi érdekelttséget nemcsak a végzett munka minőségéhez igazodó különböző fizetési fokozatok, hanem számos más eszköz is biztosítja mind az állami tulajdon, mind a szövetkezeti tulajdon területén.

A fejlődés jelenlegi szakaszán általános az az igény, hogy a végzett munka határozza meg a termelt javakból való részesedés mértékét. Más oldalról viszont a termelt javakból való részesedésnek csak egy részét teszi ki a munkabér jellegű jövedelem. A dolgozók anyagi javakból való részesedésének jelentős hányadát ölelik fel azok a *társadalmi juttatások*, amelyek a munkaviszonyban álló dolgozókat és családtagjaikat megilletik.

A társadalom osztálytagozódása. A tulajdoni viszonyok és a termelt javak elosztásának erre felépülő rendszere lényegében meghatározzák a társadalom osztálytagozódását és a különböző társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyát.

A legjelentősebb társadalmi réteget a munkások és alkalmazottak alkotják. Az iparosítás előrehaladásával, az állami gazdaságok kialakulásával, valamint a szellemi foglalkozásuk arányának megnövekedése folytán a munkások és alkalmazottak számaránya az összes aktív keresők 76 %-a volt 1968-ban. Jelenleg a *munkásosztály* képviseli (ideértve a mezőgazdaságban és iparban foglalkoztatott munkásokat egyaránt) családtagjaikkal együtt a lakosság nagyobbik felét. A munkásosztály műveltsége együtt nőtt az ország kulturális színvonalával. A munkásság úgyszólván egészében az állami tulajdonban levő üzemekben dolgozik. A jelentős termelőeszközök állami tulajdonba vételével egyidejűleg szervezetein keresztül és közvetlenül is részesévé lett a termelés igazgatásának és vezetésének. Számos politikai és egyéb szervezet keretében szabadon bontakozhatott ki politikai aktivitása.

A munkásosztálynak a politikai és gazdasági hatalomban való vezető szerepe megnövelte a munkásosztály felelősségét és öntudatát. Nagy számmal nőttek fel soraiból azok az egyéniségek, akik sikeresen oldják meg a gazdasági és politikai vezetés feladatait. Közülük számosan ma már, az általuk végzett munkát és képzettségüket tekintve az új, szocialista értelmiség soraiba tartoznak. Ugyanakkor változatlanul igen

sok szállal kapcsolódnak a munkáosztályhoz. A munkáosztályon belül is jelentősen megnövekedett a szakmunkások, valamint a legfejlettebb termelési formákhoz kapcsolódó nagyüzemi munkások számaránya.

Az 1945 óta végbement politikai és gazdasági változások jelentősen meggyorsították azt a folyamatot, ami a *paraszttság* átrétegződésében már a századforduló körül megindult. E változásokat a mezőgazdaságban foglalkoztatott keresők és eltartottjaik számarányának csökkenése és a paraszttság tulajdonviszonyainak átalakulása és életszínvonalának emelkedése jellemzi. A paraszttság rétegződését pedig az világítja meg, hogy 1967-ben kereken egymillió a termelőségvetkezetekbe tömörült parasztcsaládok száma, mintegy 80 000 az egyéni gazdálkodó parasztcsaládoké.

Az *értelmiség* nem önálló osztály, túlnyomó nagy többsége a munkások és alkalmazottak csoportján belül helyezkedik el. Az értelmiség jelentős része a munkásság és paraszttság soraiból származik. Az egye-

temi hallgatók közel 40%-a munkások és parasztok gyermeke.

A *kisárutermelők* körében külön társadalmi réteget alkot az önálló kisiparosok és kiskereskedők csoportja. 1968-ban 75 503 önálló kisiparos és 9025 kiskereskedő tartozott ehhez a társadalmi réteghez. A kiskereskedők alkalmazottat általában nem foglalkoztatnak. A kisiparban a tanulókkal (17 016 fő) együtt 30 678 alkalmazottat tartanak nyilván.

A kizsákmányolás felszámolásával az országban megszűnt a tőkés osztály. Míg 1945 előtt az ipar, mezőgazdaság és kereskedelem tőkéseihez az ország lakosságának 10%-át sorolták (családtagokkal együtt), ez a szám 1949-re már 3%-ra csökkent. Azóta a volt tőkések és családtagjaik a népgazdaság különböző területein helyezkedtek el, az állami, szövetkezeti és magánszektorban egyaránt dolgozhatnak. Sem velük, sem családtagjaikkal szemben semmiféle hátrányos megkülönböztetés ma már nem érvényesül.

AZ ÁLLAMSZERVEZET

A Magyar Népköztársaság államszervezetének legfőbb vonása, hogy minden szinten és összes ágazataiban következetesen érvényre juttatja a lakosság egésze által választott képviselői szervek teljhatalmát, egyben a modern állam igényei által megszabott keretek között széles és állandóan fejlődő lehetőséget teremt a demokratikus intézmények működésére, az állampolgároknak a hatalom gyakorlásában való közvetlen és folyamatos részvételére.

Az állami szervek típusai. A közhatalom gyakorlása a Magyar Népköztársaságban négy, egymástól szervezetiileg és hatáskörileg egyaránt elhatárolt szervezetrendszerre, állami szervtípusra épül. E négy szervtípus a következő: államhatalmi-képviselői, államigazgatási, bírói, ügyészi szervek. A magyar államszervezetben — és hasonlóan a többi szocialista országban is — az állami szervek e négy ágazatának az elvi megkülönböztetése azt is jelenti, hogy az államszervezet felépítése és működése a *törvényhozó és végrehajtó hatalom egységének* az elvére épül. E négy szervtípus hatáskörének a körülhatárolása és részletes jogi szabályozása egyfelől az állami ügyek intézésének az eljárási rendjét, másfelől a törvényesség érvényesülését szolgálja.

A négy szervtípuson belül alapvetőek és elsődlegesek az *államhatalmi-képviselői szervek*, mégpedig az államhatalom legfelső (központi) szervei (az Országgyűlés, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa) és a helyi tanácsok. Az állam összes többi szervei közvetlenül vagy közvetve a választott államhatalmi-képviselői szervektől nyerik megbízatásukat és egész tevékenységükben alá vannak rendelve a képviselői szerveknek.

Az *államigazgatási szervek* szervezeti felépítésüket és hatáskörüket tekintve jogilag egyaránt körülhatárolt két csoportba sorolhatók. Az egész államigazgatási szervezetben központi helyet foglalnak el az államhatalmi-képviselői szervek közvetlen végrehajtó-rendelkező szerveiként működő választott testületek, mint általános hatáskörű igazgatási szervek: a kormány és a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai. Ezek munkájában általában nem a konkrét, egyedi igazgatási ügyek el látása, hanem az általános irányító, koordináló tevékenység a főfunkció. Az igazgatási szervek másik csoportját a szakigazgatási szervek alkotják, amelyek az

általános hatáskörű végrehajtó-rendelkező szerveknek alárendelten, közvetlenül végzik az egyes ágazatokban az igazgatási feladatok ellátását.

Az általános hatáskörű államigazgatási szervek minden esetben választott testületi szervek. Ezzel szemben a szakigazgatás szervei általában egyedi szervek és vezetőik, valamint alkalmazottaik kinevezés útján kapják megbízatásukat. A szakigazgatási szervezet csúcsai az egyes minisztériumokat vezető miniszterek, akiket az Országgyűlés, illetve az Elnöki Tanács választ. Vannak azonban olyan, közvetlenül a kormánynak alárendelt szakigazgatási szervek is, amelyeket nem miniszter, tehát nem választott szerv vezet.

Az igazgatási szervezet hatásköri viszonyait illetően általános elvként érvényesül, hogy az államigazgatási szervek hatáskörét jogszabály állapítja meg, s csak olyan ügyekben és olyan fokon járhatnak el, amit jogszabály kifejezetten hatáskörükbe utal. Az államigazgatási szervezeten belül is érvényesül a hatáskör elhatárolásának és önállóságának, valamint a hierarchia korlátozásának elve abban az értelemben, hogy kifejezett szabály híján a felettes szerv nem vonhatja el az alsóbb szerv hatáskörét, és csak jogszabálysértés esetén semmisítheti, illetőleg változtathatja meg az alsóbb szerv határozatait. Ez nem vonatkozik a Minisztertanácsra, mely jogszabálysértés híján is megsemmisítheti, megváltoztathatja bármely államigazgatási szerv határozatát. Emellett közvetlenül is intézkedhet testületileg vagy bármely tagja útján az államigazgatás hatáskörébe tartozó bármely ügyben.

Speciális helyzetük van a *bírói szerveknek*. A magyar államszervezet — a többi szocialista országhoz hasonlóan — a bírói szervezet felépítésének területén fenntartja, megőrzi, sőt további jogi biztosítékokkal támasztja alá a bírói szervezet ítélező munkájában való függetlenségének és csak törvény alá rendeltségének elvét. A bíróságnak a hatalmi szervek irányában fennálló felelőssége a bírák hatalmi-képviselői szervek által való választásában, tevékenységükre vonatkozó általános jellegű beszámolási kötelezettségében realizálódik, ez azonban nem érintheti konkrét ítélező tevékenységük függetlenségét.

Az *ügyészi szervezet* külön szervtípusnak minősül és sem az igazgatási szervekhez nem számítható, sem a bírói szervezettel nem sorolható egy szervezeti rend-

szerbe. Az ügyésszégnek két alapvető tevékenységi köre van: a törvényesség feletti általános felügyelet, és a büntető ügyekben való speciális ügyészi teendők ellátása. Külön szervtípus jellege abban is kifejezésre jut, hogy az ügyészi szervezet semmilyen államigazgatási vagy helyi hatalmi szervnek alárendelve nincs, hanem az Országgyűlés által választott legfőbb ügyészen keresztül közvetlenül a legfelsőbb államhatalmi szervek alá tartozik.

Állami szervek ugyan, de nem tartoznak a közhatalmat gyakorló állami szervek rendszeréhez a szakigazgatási szervek irányítása alatt működő állami termelő, illetőleg szolgáltató gazdasági egységek, állami vállalatok, közvetlen termelő, szolgáltató, egészségügyi, kulturális, kereskedelmi stb. feladatokat ellátó szervek. Belső viszonyaikat — speciális esetektől eltekintve — a polgári jog és a munkajog szabályai rendezik.

Az államhatalmi-képviselési szervek választása. A legkisebb község helyi képviselési szervétől (a községi tanácstól) felfelé a területi egységek összes fokozataiban, valamint a központi állami szervek szintjén azonos elvek alapján alakítják meg a képviselési szerveket, a bennük helyet foglaló küldötteket (az országgyűlési képviselőket, illetve a helyi tanácsok tagjait) azonos választójog és azonos választási eljárás alapján választják. Mind a központi, mind a helyi szervek választásánál, általános és egyenlő választójog alapján *aktív és passzív választójoga* van nemre való tekintet nélkül minden 18 évet betöltött állampolgárnak. Nincs választójoguk az elmebetegeknek, a rendőri őrizet vagy felügyelet alatt állóknak; akik letartóztatásban vannak vagy szabadságvesztés büntetésüket töltik; továbbá azoknak, akik olyan büntetőítélet hatálya alatt állanak, amely mellékbüntetésként közügyektől való eltiltást mond ki. A választók számának és a lakossághoz viszonyított arányának a növekedését mutatják az alábbi számok:

év	a választásra jogosultak	
	összesen	a népesség %-ában
1848	800 000	7,1
1881	821 241	6,0
1901	1 025 259	6,1
1910	1 162 241	6,4
1919	kb. 4 300 000	kb. 50,0
1920	3 133 094	39,7
1926	2 229 806	26,6
1939	2 759 759	30,4
1945	5 164 661	59,7
1947	5 407 893	59,6
1949	6 053 972	65,5
1953	6 501 869	68,0
1958	6 600 686	66,8
1963	7 114 855	71,2
1967	7 215 408	71,3
1968	7 517 000	73,2

A választási eljárás a jelöléstől kezdve a szavazás lebonyolításáig igen kiterjedt társadalmi jellegű szervezetre épül, s maga a *szavazás titkos*. Az üzemek, társadalmi tömegszervezetek, a választópolgárok területi gyűlései egyaránt jogosultak előzetes jelölésre. Az előzetes jelölések alapján a választók egészét megnevezítő Hazafias Népfront területi szervei jogosultak a végleges jelölésre. A választási szervezet méreteire jellemző, hogy egy-egy választás alkalmával több mint 400 000 állampolgár vesz részt a különböző területi, országos és helyi választási, illetve szavazatszedő bizottságokban.

A választási eljáráshoz hasonlóan egységes alapelvekre épül a megválasztott *küldöttek jogállása* is. Az országgyűlési képviselőket és a tanácstagokat egyéni választókerületekben választják. Kötelesek teljesíteni választóik általános jellegű olyan megbízatásait, amelyek közérdekűek. Kötelesek választóiknak beszámolni. A választási ciklus lejártá előtt is visszahívhatók, s a képviselői és a tanácstagi megbízatás egyaránt megszüntethető összeférhetetlenség címén is. Az összeférhetetlenséget az alkotmány így határozza meg: „Összeférhetetlen a képviselői, illetve tanácstagi megbízatással minden olyan politikai, gazdasági vagy egyéb tevékenység, illetve magatartás, mely ellentétben áll a dolgozók érdekeivel.” Külön garanciák biztosítják, hogy összeférhetetlenség címén valóban csak kivételesen súlyos esetekben kerüljön sor a mandátumtól való megfosztásra. (A képviselési szervek ügyrendje és más szabályok különleges eljárást írnak elő, és minden esetben a plénum elé utalják az e kérdésben való végleges döntést.)

A képviselési rendszer általános vonásai között kell említenünk, hogy megbízatásuk időtartama alatt mind az országgyűlési képviselők, mind a tanácstagok továbbra is korábbi munkaterületükön dolgoznak. A magyar közéletben nem ismeretes a hivatásos képviselő. Ugyanakkor érvényesül az a törekvés, hogy a különféle szakmák, illetve szakmai szervezetek képviselése lehetőség szerint arányos legyen. Erre az üzemek és más munkahelyek, valamint a társadalmi szervezetek számára biztosított jelölés joga ad lehetőséget.

Az 1967. évi választáson megválasztott tanács-tagok foglalkozás szerinti megoszlása a következő:

	fő	%
ipari munkás és kisiparos	12 115	14,4
mezőgazdasági munkás	1 849	2,2
termelőszövetkezeti tag,	26 574	31,4
értelmiségi	11 681	13,8
tisztviselő	23 064	27,3
egyéb	9 250	10,9
összesen	84 533	100,0

Az 1967. évi választáson megválasztott országgyűlési képviselők foglalkozás szerinti megoszlását a következő összeállítás mutatja be.

ipari munkás	23
termelőszövetkezeti tag és mezőgazdasági munkás	7
művezető, technikus	21
mérnök (ide értve az agrármérnököket is)	18
termelőszövetkezeti elnök	40
vállalatvezető	36
tanár, egyetemi tanár	30
orvos, állatorvos	16
író, újságíró, művész	13
állami és tanácsi dolgozó	34
pártfunkcionárius	51
szakszervezeti funkcionárius	9
más társadalmi szervek dolgozói	22
egyházi funkcionárius	6
fegyveres testület tagja	5
nyugdíjas	15
egyéb	3
összesen	349

Az országgyűlési képviselők eredeti foglalkozása szerinti megoszlás az alábbi:

	fő	%
munkás	136	39,0
paraszt	76	21,7
értelmiségi	129	37,0
egyéb	8	2,3
összesen	349	100,0

A képviseleti szervek *működésének alapelve*, hogy csak a küldöttekből álló plénumuk (teljes ülésük) jogosult közhatalmi jogosítványok gyakorlására, ugyanakkor a plénumok eredményes működését a küldöttekből álló széles körű bizottsági rendszer támasztja alá mind a központi, mind a helyi szervezetben. Egyben a bizottságok igen fontos eszközei annak is, hogy a választott küldöttek az ülések közötti időben is bekapcsolódhassanak a képviseleti szervek határozatainak végrehajtásába, általában az alárendelt szervezet munkájának közvetlen ellenőrzésébe.

A képviseleti rendszer egységének igen fontos biztosítékeként csak a magasabb fokú választott képviseleti szerveket illeti meg az a jog, hogy az alsóbb képviseleti szerveket utasítsák, azok határozatait megsemmisíthessék, illetve megváltoztathassák. Az igazgatási szervek közül csak a felettes végrehajtóbizottságot és a kormányt (tehát a választott testületi igazgatási szerveket) illeti meg a határozatok felfüggesztésének a joga. Ezek is kötelesek a felfüggesztett határozatot végleges döntésre a megfelelő felettes képviseleti szerv elé terjeszteni.

Mind a központi, mind a helyi képviseleti-hatalmi szervek maguk hozzák létre az összes, közvetlenül alájuk rendelt szerveket. Ezenkívül a helyi képviseleti szervek részt vesznek számos más, alájuk nem rendelt, fontos állami szerv megalakításában is. Mind az országgyűlés, mind a helyi képviseleti szervek maguk választják működési területük legfontosabb *végrehajtó-*

rendelkező szerveit. (Az Országgyűlés a kormányt, a helyi tanácsok a végrehajtóbizottságot). A választott képviseleti szervek tevékenysége az alájuk rendelt szervezet irányában nem merül ki határozathozatalban. Egészen ellenőrzés alatt tarthatják az alájuk rendelt szervezet folyamatos működését, konkrét igazgatási munkájukban is utasíthatják azokat, jogosultak határozataik megsemmisítésére, illetőleg megváltoztatására. Általában az általuk választott szerveken keresztül irányítják a szakigazgatás egyes ágazatait. Ebben jut kifejezésre a képviseleti szervek teljhatalma saját működési területükön.

A választott képviseleti szervek mai formájukban alig két évtizedes múltra tekinthetnek vissza. Ezenkívül az átmenet politikai viszonyai sem mindig kedveztek annak, hogy a hivatásos államapparátus egészében, minden vonatkozásban alárendelje magát ennek a szervezetnek. Más oldalról sok esetben maguk a választott szervek és azok tagjai sem rendelkeznek még kellő tapasztalattal ahhoz, hogy teljes mértékben élni tudjanak a részükre biztosított széles körű jogosultságukkal.

Mindezek miatt a leírt szervezet működése még nem valósíthatja meg teljesen a jogilag megteremtett lehetőségeket. Az azonban tény, hogy az alkotmány szabályaira épülő hatályos jogi előírások sok oldalról biztosítják a választott képviseleti szervek teljhatalmát az alájuk rendelt egész államszervezet felett. Ugyancsak számos jogintézmény biztosítja, hogy a választók két választás között eredményesen ellenőrizhessék mind saját küldötteik, mind az egész választott szervezet tevékenységét. Törvény által rögzített szervezeti formák egész sora alakult ki annak érdekében is, hogy a választók az ellenőrzésen túl közvetlenül is részt vehessenek az állami ügyek intézésében. Ezek az intézmények együttesen sokoldalú lehetőséget biztosítanak az állami tevékenység demokratizmusának elmiélyítésére, szélesítésére. A kormány és a pártszervezetek programszerűen törekszenek is arra, hogy a demokratikus intézmények valóban funkcionáljanak és fejlődjenek.

Az államhatalom és államigazgatás központi szervei.

Az államhatalom és államigazgatás központi szerveinek a rendszerében uralkodó helyet foglal el a népképviselet legfelsőbb szerve: az *Országgyűlés*. Ennek ülései között a hatalom gyakorlásának folyamatosságát, ezen belül az államfői teendőket is az Országgyűlés által, saját tagjai sorából választott, egész tevékenységében az Országgyűlésnek felelős 21 tagú *elnöki tanács* (a Népköztársaság Elnöki Tanácsa) látja el. Ugyancsak az Országgyűlés választja a Magyar Népköztársaság *Minisztertanácsát*, a *Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt*. A Minisztertanács irányítása alatt az Országgyűlés által választott miniszterek vezetése alatt álló *minisztériumok* és más országos hatáskörű *szakigazgatási szervek* valósítják meg az ágazatokra bomló országos igazgatási szervezet irányítását és vezetését.

Az *Országgyűlés*. A magyar államszervezetben a második világháborút követő reorganizálástól kezdve

a népszuverenitás osztatlan legfelsőbb birtokosa az Országgyűlés. (1944. december 21-től Ideiglenes Nemzetgyűlés, 1945 végétől Nemzetgyűlés, 1947-től Országgyűlés elnevezéssel.) 1946—49 között a legfelsőbb hatalom gyakorlásában jelentős funkciókat teljesített a köztársaság elnöke is, 1949-től az alkotmány elfogadása óta vált az Országgyűlés a legfelsőbb hatalom gyakorlásának kizárólagos és teljhatalmi szervévé. Az *Országgyűlés teljhatalmát* jogilag jelzi, hogy hatásköre elvileg kiterjed minden állami ügyre, bármely állami szerv hatáskörét magához vonhatja, azaz az alkotmányos és ügyrendi előírások megtartásával bármely ügyben érdemi döntést hozhat. Döntésének érvényességét semmilyen állami szerv felül nem bírálhatja. Emellett tevékenységét legjobban azzal jellemezhetjük, hogy nem csupán törvényhozó szerv (bár kizárólagos joggal csak az Országgyűlés alkothat törvényeket), hanem határozataival megszabja a kül- és belpolitika irányát, a megvalósítandó feladatokat, ellenőrzi az általa hozott törvények és határozatok végrehajtását, és közvetlenül is mozgósítja a lakosságot az állami feladatokban való tevékeny részvételre.

A Magyar Népköztársaság Országgyűlésének ez a jellege szemben áll a felszabadulás előtti Magyarországon is honos polgári parlamentarizmus számos elemével, de nincs ellentétben a magyar történelem nemzeti hagyományaival. Az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc idején az állampolgári jogegyenlőség alapján első ízben választott képviselőház szintén a hatalom legfelsőbb szerveként működött. Ugyancsak egykamarás szervként működött az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság legfelsőbb hatalmi szerve, a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése.

Az Országgyűlés *tagjainak választására* korábban külön jogszabály volt érvényben. Az 1966. évi III. törvény azonban egységes rendszerbe foglalta össze az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választását. Eszerint az 1967. évi választásoktól kezdve a képviselőket is egyéni választókerületekben választják, s a törvény lehetőséget biztosít több jelölt állítására; a választások lebonyolítására létrehozott választási bizottságok folyamatosan működnek a választások közötti időszakban is. Jelenleg 349 országgyűlési választókerület, illetőleg képviselő van.

Az Országgyűlés tagjainak *mandátuma* négy évre szól. Csak az Országgyűlés plénumát illeti meg az a jog, hogy megbízatásának lejártá előtt feloszlását kimondja. Ugyanígy a plénum kizárólagos joga, hogy az Országgyűlés megbízatását háború vagy más rendkívüli körülmények esetén meghatározott időre meghosszabbíthassa. (Eddig erre egy esetben került sor, 1956 és 1958 között, az 1957. évi II. törvénnyel.)

Az Országgyűlés mandátumának lejártá esetén az új választásokat az Elnöki Tanács írja ki, amely az Országgyűlés összeültéig helyén marad. Az Országgyűlés megbízatásának megszűnésétől számított három hónapon belül új Országgyűlést kell választani. A megválasztott Országgyűlést a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a választást követő egy hónapon belül alakuló ülésre összehívni köteles. Az Országgyűlés alakuló ülé-

sén választja meg tisztségviselőit, az Elnöki Tanácsot és a bizottságokat.

Az Országgyűlés *tisztségviselői*: az Országgyűlés elnöke, két alelnöke és hat jegyzője. Az Országgyűlés elnöke önállóan vezeti és szervezi az Országgyűlés idején és annak ülésszakai között a bizottságok munkáját.

Az Országgyűlésnek többféle bizottsága van. *Állandó bizottságai* az Országgyűlés legfontosabb munkaszervei, az üléseken és az ülések közötti időben egyaránt folyamatosan segítik az Országgyűlés munkájának eredményességét. Működési területük a maga összességében átfogja az állami munka egészét, függetlenül attól, hogy azt hatalmi, igazgatási, ügyész vagy bírói szervek, illetve termelő, szolgáltató egységek teljesítik. Ennek megfelelően ágazati jellegű és funkcionális feladatkörben mozgó állandó bizottságok működnek. A bizottságok számos országos jelentőségű gazdasági, politikai, egészségügyi, szociális stb. kérdést vitatnak meg, és az üléseken a képviselők általában rendkívül nagy aktivitást tanúsítanak. Fokozza a bizottságok munkájának jelentőségét és munkaképességét az, hogy joguk van szakértőket bevonni, általában országgyűlésen kívüli erőket is mozgósítani egy-egy kérdés feloldozására.

Jelenleg az Országgyűlésnek 10 állandó bizottsága működik (honvédelmi, terv és költségvetési, ipari, jogi-igazgatási és igazságügyi, kereskedelmi, kulturális, külügyi, mezőgazdasági, szociális és egészségügyi, valamint a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottságok).

Az állandó bizottságokon túl az Országgyűlés speciális kérdések kidolgozására és megoldására külön alkalmi bizottságokat is választhat. Csak az alakuló ülésen funkcionáló szerv a mandátumvizsgáló bizottság. (Tevékenysége azért említésre méltó, mert a mandátumvizsgálat alkalmával az Országgyűlés közvetlenül jogosult dönteni a benyújtott választási panaszok elbírálása tárgyában.)

Az országgyűlési bizottságok munkájának eredményességét az az alkotmányos előírás is alátámasztja, hogy a hatóságok, hivatalok és intézmények, valamint az állam minden polgára köteles az országgyűlési bizottság által kívánt adatokat rendelkezésre bocsátani, illetve a bizottság előtt vallomást tenni.

Az *Országgyűlés üléseit* a Népköztársaság Elnöki Tanácsa hívja össze (évenként legalább kétszer), továbbá össze kell hívnia az országgyűlési képviselők egyharmadának írásban előterjesztett kérelme alapján.

Az Országgyűlés tevékenységének fontos eleme a választókerületekben működő *képviselői csoportok* működése. A képviselői csoportok munkáját az Országgyűlés elnöksége, a Hazafias Népfront szervei és a megyei pártszervezetek szervezik és támogatják. E csoportok ülésein rendszerint részt vesznek a helyi politikai élet vezetői is (a pártbizottság, a tanács, a népfront képviselői). Egy-egy ülésen egy vagy több, a választókerület fejlesztése szempontjából jelentős és az országos szervek segítségét is igénylő politikai, gazdasági, kulturális vagy szociális kérdést vitatnak meg. Határozataik javaslat jellegűek, azonban erőteljesen befolyásolják mind a képviselők munkáját a maguk

választókerületében, mind a helyi szervezetek tevékenységét.

Az országgyűlési képviselőket *mentelmi jog* illeti meg.

Az állami szervek számára külön rendelkezések írják elő, hogy a képviselők munkáját választóik megbízásainak teljesítésében is támogassák.

Az *Országgyűlés aktusai* között központi helyet foglalnak el a törvények, s emellett igen jelentősek a határozatok is. Ez utóbbiak általában a bel- és külpolitika egy-egy fontosabb kérdésére vagy egész irányvonalának a meghatározására vonatkoznak. Az Országgyűlés e tevékenységének részletes szabályait az 1956. évi 2. sz. határozattal elfogadott országgyűlési ügyrend szabályozza. Külön határozat írja elő az Országgyűlés tevékenységének és aktivitásának fokozatos fejlesztését (1956. évi 1. sz. határozat).

A *Népköztársaság Elnöki Tanácsa*. Az Országgyűlésnek közvetlenül alárendelt legfelsőbb államhatalmi szervként működik. Mint kisebb létszámú, viszonylag mozgékonyabb testület, alkalmas arra, hogy biztosítsa a legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatoságát. Egyben a *kollektív államfő funkcióit* is betölti. Egész tevékenységében az Országgyűlés plenumának ellenőrzése alatt áll. Az ellenőrzés hatékonyságát, valamint azt, hogy az Elnöki Tanács tevékenysége az Országgyűlés ülései közötti időben összhangban legyen az Országgyűlés plénuma által meghatározott politikával, számos jogi biztosíték támasztja alá. Ezek legfontosabbjai: az Elnöki Tanács tagjait az Országgyűlés saját tagjai sorából választja, azokat egyenként vagy összesen visszahívhatja; az Elnöki Tanács tagja egyidejűleg nem lehet a kormánynak is tagja; az Elnöki Tanács egész tevékenységéről köteles az Országgyűlés plénuma előtt részletesen beszámolni, legjelentősebb aktusait (törvényerejű rendelet) külön is be kell mutatni.

Az Elnöki Tanács elnökből, két helyettes elnökből, titkárból és tizenhét tagból áll. Csak a plénum jogosult határozathozatalra. A hatáskörébe tartozó ügyeknek két nagy csoportját különböztetjük meg, éspedig: az Országgyűlés helyettesítése során ellátott ügyeket és a saját hatáskörébe tartozó ügyeket.

Az Elnöki Tanács az *Országgyűlés általános helyettese*. Ez azt jelenti, hogy annak ülésszakai között kevés kivétellel minden, az Országgyűlés hatáskörébe tartozó ügyben dönthet. Az általa alkotott törvényerejű rendeletek törvénnyel egyenlő értékű jogforrások, az Országgyűlés által elfogadott törvényt is módosíthatják. A helyettesítő jogkör főbb korlátai: nem módosíthatja az alkotmányt, nem oszthatja fel az Országgyűlést, nem hosszabbíthatja meg annak megbízását, nem változtathatja meg saját összetételét, nem intézkedhet az Országgyűlés belső ügyeiben, ennek megfelelően nem alakíthatja át az országgyűlési bizottságokat, nem járhat el az Országgyűlés elnöke elé utalt ügyekben az Országgyűlés ülései között sem (így pl. nem határozhat a pótképviselők behívása tárgyában). Többéves gyakorlat azt mutatja, hogy az Elnöki Tanács más vonatkozásban sem használja fel széles helyettesítési jogkörét. Így pl. eddig minden esetben az

Országgyűlés fogadta el az éves költségvetést és határozta meg a távlati többéves népgazdasági tervet.

Az Elnöki Tanács *saját hatásköre* szintén széles. Ilyenek: az országgyűlési választások kitzúzése, a megválasztott Országgyűlés összehívása, törvények kezdeményezése, törvények kihirdetése, népszavazás elrendelése, az állam nemzetközi képviselete, rendjelek és címek adományozása. Széles kinevezési jogköre is van, azon az elvi alapon, hogy az államapparátus és a fegyveres erők legmagasabb vezetői az államhatalom legfelsőbb szerveitől közvetlenül kapják megbízatásukat. Az Elnöki Tanács látja el a helyi hatalmi-képviselői szervek mint választott testületek felügyeletét. Felügyeletet gyakorol továbbá az egész államigazgatási apparátus felett. Megilleti az egyéni kegyelmezés joga. Számos törvény külön hatásköröket is megállapít részére. Így pl. az 1957. évi V. törvény szerint az Elnöki Tanács dönt a honosítás, visszahonosítás, az állampolgárságból való elbocsátás és az állampolgárságtól való megfosztás kérdéseiben; az 1957. évi 22. sz. tvr. egyes egyházi állások betöltésénél biztosít számára jelentős befolyást.

A *kormány*. Mint az állami szuverenitás képviselője, az Országgyűlés határozza meg a kormányzás fő irányvonalát, az állami politika legáltalánosabb alapelveit, de a *kormányzás konkrét és közvetlen vitele*, az egész államigazgatási szervezet gyakorlati irányítása a Minisztertanács, a kormány (az 1957. évi II. törvénnyel végrehajtott alkotmánymódosítás alapján): a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány feladata. A kormány tehát az Országgyűlés közvetlen *végrehajtó-rendekező szerve*. Ez azzal a következménnyel is jár, hogy tevékenységének hatóköre jóval túlterjed a tulajdonképpeni értelemben vett államigazgatási tevékenységen. Általában a Minisztertanácsnak az államszervezetben betöltött szerepe azzal jellemezhető, hogy a legfelsőbb államhatalmi szervek (Országgyűlés, Népköztársaság Elnöki Tanácsa) aktusainak keretei között köteles és jogosult minden intézkedés megtételére a legfelsőbb államhatalmi szervek határozataiban rögzített állami politika minél eredményesebb megvalósítása érdekében, szükség esetén ideértve a legfelsőbb hatalmi szervek új aktusainak (törvények, országgyűlési határozatok, törvényerejű rendeletek stb.) kezdeményezését is.

A kormánynak ez a fontos szerepe magyarázza meg a Magyar Szocialista Munkáspárt központi szervei és a Minisztertanács között kialakult szoros személyi kapcsolatokat. Magyarországon is érvényesül az a szocialista államokban többnyire általánosnak mondható gyakorlat, hogy bizonyos személyi összekapcsolódás áll fenn a párt központi szervei és az államigazgatás legfelsőbb szerveit alkotó testület között. Meghatározott jelentős párt- és állami funkciókat ugyanazok a személyek látnak el, bár a párt- és állami funkciók betöltése során végzett tevékenységük mindig élesen különválasztható. Így pl. a kormánynak több tagja egyben tagja a párt központi irányító szervének, a Politikai Bizottságnak is.

A kormány sokirányú tevékenységi körében két fő területet szoktunk megkülönböztetni, éspedig: az állam-

gazgatási szervezet legfelsőbb vezetésében és az úgynevezett kormányzati funkció ellátásában megnyilvánuló tevékenységet.

A Minisztertanács az egész államigazgatási szervezet politikai, gazdasági és kulturális feladatok megvalósítására irányuló szervező munkájának legfelsőbb szintű irányító testülete, az *államigazgatási szervezet vezető szerve*. A legjelentősebb szakigazgatási kérdések minden igazgatási ágazat területéről a Minisztertanács hatáskörébe tartoznak. Emellett a tervtörvények és a költségvetési törvények számos területen különleges felhatalmazást is biztosítanak számára. Hatáskörének számos olyan általános vonása van, mely azt célozza, hogy a Minisztertanács a törvényesség megtartásával minden intézkedést megteheszen a szervező munka eredményességének fokozására. Így megsemmisítheti bármely államigazgatási szerv határozatát célszerűségi okokból is. Magához vonhatja bármely államigazgatási szerv egyébként jogszabályban rögzített hatáskörét. Maga vagy erre kijelölt tagja útján közvetlenül eljárhat az igazgatási hatáskörébe tartozó minden ügyben. Új igazgatási szerveket hozhat létre, meglévőket közvetlen felügyelete alá vonhat.

Kormányzati funkció gyűjtőnévvel a Minisztertanácsnak azt a jogkörét jelöljük, amely meghaladja az államigazgatási szervezet irányítását és a legfelsőbb állami szervek tevékenységéhez kapcsolódik. Ide sorolhatjuk törvénykezdeményezési jog gyakorlását, a külpolitika és a honvédelmi politika irányvonalának meghatározásában ellátott kezdeményező szerepét, valamint azt a jogát, hogy az alkotmány és a törvények, általában az Országgyűlés és az Elnöki Tanács aktuális keretei között olyan rendeleteket bocsáthat ki, amelyekkel addig törvényi szinten nem szabályozott társadalmi viszonyokat is szabályozás alá vonhat. Kormányzati tevékenységhez kell sorolnunk továbbá azokat a határozatait, amelyekkel viszonylag hosszabb időre meghatározza egy-egy állami feladat teljesítésével kapcsolatban az állami szervek és az állami feladatok ellátásában közreműködő társadalmi szervek munkájának irányvonalát is. A Minisztertanács kormányzati hatáskörében általános jelleggel tájékozódhat a bírói és az ügyészi szervezet munkájáról is. E szervek működését illetően a legfelsőbb hatalmi szervek aktusainak kiadását kezdeményezheti.

A *kormány tagjai* az Országgyűlés meghatározott funkciók betöltésére választja. A kormányon belül a következő funkciók ismeretesei: a Minisztertanács elnöke, elnökhelyettesek, államminiszterek (tárca nélküli miniszterek), az államigazgatás egyes ágazatait vezető miniszterek és az Országos Tervhivatal, továbbá az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke.

A kormány egész tevékenységében felelős az Országgyűlésnek, illetve annak ülései között az Elnöki Tanácsnak. Tevékenységéről köteles beszámolni, az egyes tagjai pedig kötelesek a hozzájuk intézett és a feladatkörükbe utalt területet illető konkrét kérdésekre az Országgyűlés tagjainak válaszolni (interpelláció). A kormány rendeletei és határozatai nem ellenkezhetnek az Országgyűlés és az Elnöki Tanács aktusaival. Mind az

Országgyűlés, mind az Elnöki Tanács korlátozás nélkül megsemmisítheti, illetőleg megváltoztathatja a kormány bármely rendeletét vagy határozatát. A *kormány megbízatása* határozatlan időre szól. Az Országgyűlés azonban a kormány egészét és egyes tagjait bármikor visszahívhatja. Egy országgyűlési ciklus lejártával az újonnan megválasztott Országgyűlés újraválasztja, illetve megerősíti a kormányt.

A kormány működésében a *kollektivitás*, a *testületi elv* érvényesül. Az összes jogok a kormányt mint testületet illetik. A Minisztertanács elnökének nincsenek a testülettől független jogai vagy privilégiumai. A testület határozatainak ugyanúgy alá van vetve, mint a kormány bármely más tagja.

A kormány kollektivitását *plenáris ülése* testesíti meg. Ezen az ülésen a kormány tagjain kívül tanácskozási joggal állandó vagy eseti jelleggel jogszabály vagy eseti meghívás alapján részt vesznek az állami, illetve társadalmi élet más jelentős képviselői is. Jogszabály alapján vesznek részt a kormány tanácskozáisain többek között a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtítkára, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke, a legfőbb ügyész.

A kormány elé tartozó ügyek nagy száma és azok fontossága indokolja olyan szervek létrehozását, amelyek a Minisztertanács testületi munkájának eredményességét vagy folyamatosságát hivatottak szolgálni. Ezek között a legfontosabbak a *kormánybizottságok*. Általános jellegzetességük, hogy a kormány egyes érdekelt tagjain kívül részt vesznek benne az adott szakterületen működő társadalmi szervezetek, tudományos intézmények vagy jelentősebb igazgatási szervek képviselői is. Egy részük előkészítő, konzultatív, szaktanácsadói jelleggel működik (ilyenek lehet tekinteni például a Műszaki Fejlesztési Bizottságot vagy az Atomenergia Bizottságot). Más kormánybizottságok tanácsadó tevékenységük mellett bizonyos, csak az állami szervezetet érintő részletkérdésekben — a kormánynak való teljes felelősség és beszámolási kötelezettség mellett — önállóan is dönthetnek. Ilyen kormánybizottság pl. a Gazdasági Bizottság, továbbá a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága. Egyes bizottságok állandó jelleggel működnek, mások esetenként egy-egy feladat ellátására alakulnak (pl. valamelyik fontos jogszabály előkészítésére vagy általában valamely jelentős kormányintézkedés végrehajtási terének kidolgozására stb.).

Részen a kormánybizottsághoz hasonló feladatot látnak el, de szervezeti felépítésüket tekintve közbülső helyet foglalnak el a kormánynak alárendelt *országos hatáskörű szervek* és a kormánybizottságok között azok a nagyobb létszámú *testületi szervek* (tanácsok), amelyek a felelős szakigazgatási szervek önálló felelősségének érintetlenül hagyásával töltönek be bizonyos koordináló, egyben javaslattevő, kezdeményező szerepet, olyan szakfeladatok területén, amelyek több tárca, több minisztérium területét is érintik.

A bizottságokon túlmenően éppen széles szubdelegációs jogkörénél fogva a Minisztertanácsnak módja van egyes tagjait vagy más hivatalos személyeket is

felruházni kormánybiztosi jogkörrel, hogy egyes ügyekben esetileg vagy az ügyek meghatározott csoportja tekintetében állandó jelleggel a Minisztertanács jogkörében eljárjanak.

A minisztériumok. Minisztériumok azok a legfelsőbb szakigazgatási szervek, amelyeket az Országgyűlés által választott miniszter, a kormány tagja vezet. 1968-ban 16 minisztérium működött. Ezek: Belügy-, Külügy-, Honvédelmi, Pénzügy-, Igazságügy-, Kohó- és Gépipari, Nehézipari, Könnyűipari, Külkereskedelmi, Belkereskedelmi, Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi, Építés- és Városfejlesztési, Közlekedés- és Postaügyi, Művelődésügyi, Munkügyi, Egészségügyi Minisztérium. Minisztériumi jogállású szerv az Országos Tervhivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság is.

A minisztériumok Magyarországon is egyedi szervek abban az értelemben, hogy a miniszter egyedi hatóságként dönt a minisztérium hatáskörébe tartozó minden kérdésben. Azonban maga a minisztérium sem egyszerűen a miniszter segédszerve, az alkotmány a minisztériumot külön államjogi intézményként említi.

A minisztert feladatának ellátásában közvetlen munkatársai, a Minisztertanács által kinevezett *miniszterhelyettesek* támogatják. Az első helyettesek kinevezése kifejezetten erre az állásra történik, ügykörüket egyébként a miniszter állapítja meg.

A minisztérium belső szervezetében funkcionális és szakmai, *ágazati főosztályok*, illetve *igazgatóságok* látják el a szakigazgatási feladatokat. Az alárendelt szervek az ágazati szervekhez kapcsolódnak. Egyes jelentős intézmények, vállalatok azonban közvetlenül a miniszterhelyettesek felügyelete, irányítása alatt állanak.

A minisztérium és a szakmai főosztályok, igazgatóságok munkáját a kollégiumon kívül számos más tanácsadó, véleményező testület támogatja. Ezek kapcsolják össze az ágazat vezetését a terület társadalmi szerveivel, legjobb elméleti és gyakorlati szakembereivel. A minisztériumokhoz kapcsolódó társadalmi jellegű szervezeti formák között kell említenünk az úgynevezett országos termelési tanácskozásokat. Ezt többnyire együttesen rendezik a minisztérium és a vele párhuzamos társadalmi szervezetek.

Egyes minisztériumokhoz társadalmi szervezetek is kapcsolódnak. Így pl. a Művelődésügyi Minisztérium alá rendelt alsófokú iskolahálózat mellett a szülői munkaközösségek egész rendszere fejlődött ki. Egészen speciális szerepet töltenek be pl. a Belügyminisztérium szerveit segítő úgynevezett önkéntes rendőri csoportok. Ezeknek tagja lehet minden 18 évet betöltött dolgozó. Társadalmi munkájuk az egyes hivatásos rendőri szervezeteket segíti. Azok irányítják munkájukat.

A miniszterek aktusai jogszabálytartalmú rendeletek, normatív utasítások vagy egyedi döntések, amelyek nem ellenkezhetnek a felettes állami szervek (a kormány, illetve Minisztertanács, az Országgyűlés) rendelkezéseivel.

A Minisztertanácsnak alárendelt országos hatáskörű igazgatási szervek. A Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelten számos nem minisztériumi formában

szervezett, de sok vonatkozásban a minisztériumokhoz hasonló jogállású országos hatáskörű államigazgatási szerv működik. Egy részüknél a minisztériumi szervezetről való kiemelésüket elsősorban az indokolja, hogy nem egyik vagy másik ágazat feladatait, hanem a Minisztertanácsnak az *összes ágazatok* felé irányuló vezető tevékenységét szolgálják. Ilyenek pl. az Országos Anyag- és Árhivatal, a Központi Statisztikai Hivatal. Más szervek *ágazati feladatokat* oldanak ugyan meg, de a feladat volumene nem indokolja önálló minisztériummá fejlesztésüket, bár gazdasági jelentősége kormány alá rendelt szervet kíván.

A Minisztertanács alá rendelt szervezetben igen jelentősek azok az országos hatáskörű állami szervek, amelyek főleg azért nem működnek minisztériumi formában, mivel szervezeti felépítésükben sajátos módon kapcsolódnak egybe az állami és társadalmi elemek. Ezek között első helyen kell említeni a *Központi Népi Ellenőrzési Bizottságot*, az általános állami ellenőrzés legfelsőbb szervét. Ennek gerincét a Népköztársaság Elnöki Tanácsa által választott 15 tagú Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, valamint a megfelelő helyi hatalmi szervek által választott megyei, fővárosi, kerületi, járási és városi népi ellenőrzési bizottságok alkotják. E bizottságok mellett egészen minimális létszámú, elsősorban szervezési munkákra rendelt hivatásos apparátus dolgozik. Az ellenőrzési munka zömét a lakosság soraiból bevont népi ellenőrök oldják meg. (A népi ellenőrök száma jelenleg mintegy 40 000. Tevékenységük méreteire jellemző, hogy a különböző típusú vizsgálatok mintegy 140 000 munkanapnak megfelelő időt vettek igénybe egy év alatt.)

Állami szervként működik, de számos vonatkozásban társadalmi módszerekkel oldja meg feladatait az *Állami Egyházügyi Hivatal*, mely az egyházak irányában jelentkező államigazgatási feladatokat látja el, az állam és az egyház viszonyát rendező jogszabály alapján.

Más jellegű, lényegében nem állami szervek azok a nagy *társadalmi szervezetek*, amelyek állami felhatalmazás alapján bizonyos államigazgatási feladatokat is ellátnak és tevékenységük, valamint szervezetük ezzel kapcsolatos elemei tekintetében a Minisztertanács felügyelete alatt állanak. E szervek közé soroljuk a Magyar Tudományos Akadémiát, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát, a Szövetkezetek Országos Szövetségét, a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetségét és a Szakszervezetek Országos Tanácsához kapcsolódó és a társadalombiztosítás legfelsőbb szakigazgatási szerveként működő Szakszervezetek Országos Tanácsa Társadalombiztosítási Főigazgatóságát.

Az államhatalom és államigazgatás helyi szervei. A Magyar Népköztársaságban az államhatalom és államigazgatás helyi szervei a tanácsok, illetőleg az azoknak alárendelt végrehajtó bizottságok és szakigazgatási szervek, de bizonyos igazgatási funkciókat a tanácsí szerveknek alá nem rendelt, egyben a központi szerveknek közvetlenül alárendelt szervek is elláthatnak.

Az állami szervezet területi egységei. Általános területi egységek, amelyeknek tanácsuk van, a következők: a főváros, a megye, a megyei jogú város, a járás, a járási jogú város, fővárosi és megyei jogú városi kerület, a község. Az általános területi egységekre épül az állami szervek többségének működési területe, ideértve az államhatalmi, általános hatáskörű államigazgatási, szakigazgatási, bírói és ügyészi szervezetet. Speciális területi egységekre épülnek a szakigazgatás egyes, különleges adottságokkal rendelkező területei. (Így pl. a vasutak, a vízügyek, az erdészet, részben az útügyek stb. igazgatása.)

E területi egységek történetileg alakultak ki. Többször és jelentősen változtak az évszázadok során a járási és megyei területi egységek, az utóbbi időben pedig a községek és városok területe is.

Az országban az 1969. december 31-i adatok szerint 3151 *község* van. Ezek közül önálló államhatalmi és közigazgatási szervezettel rendelkezik 1711 község. A legkisebb községeknek közös államhatalmi és közigazgatási szervük van. 1969-ben 1440 községben működött összevont államhatalmi és államigazgatási szervezet. Az ország lakosságának többsége ez idő szerint is községekben él, bár az utóbbi években fokozottan növekedett a városi lakosság. (1949-ben még az ország lakosságának 63,4 %-a lakott községekben.) Az ország területének szintén túlnyomó része a községek területéhez tartozik.

A községek nagysága, népessége, gazdasági és szociális helyzete igen nagy eltéréseket mutat. Az 1960-as népszámlálás szerint a legkisebb község lakosainak száma 59 fő, a legkisebb területű község 70 kh: 40 ha területű. Ezzel szemben van 23 000 lakosú község is és ismeretes olyan község, melynek területe 85 000 kh: 48 000 ha. Viszonylag nagy számot tesznek ki a kis-népességű községek. 1406 község lakossága nem éri el az 1000 főt. A községek zömének lélekszáma 1000—10 000 között van. 10 000-en felüli lakossága van 50 községnek.

A községi szervezet alakulásában nagy változást jelentett az, hogy 1950-ben a tanácsi szervek megalakulásakor a községek túlnyomó többsége önálló államhatalmi-képviselői szervet és közigazgatást kapott. Megelőzően csupán mintegy 1200 nagyobb község rendelkezett önálló közigazgatással és több mint 2000 kisebb lélekszámú község összesen 606 körjegyzőségbe sorolt közigazgatási egységként működött. Az önálló községi közigazgatás kiépítésének ez a folyamata az azal a törekvéssel függött össze, hogy a lakosság minél szélesebb körben önállóan intézhesse a helyi ügyeket még abban az esetben is, ha az önálló községi igazgatás megteremtése a központi hatalom részéről külön anyagi áldozatokkal jár. A további fejlődés iránya a nagyobb lélekszámú, önálló gazdasági, kulturális feladatok ellátására képes községek kialakítása. Ilyen irányban rendelkeznek a jogszabályok az önálló községek alakításának feltételeiről.

A községeket összefogó területi egységek a *járások*. Az ország területe 1969-ben 108 járásra oszlik (a legkisebb lélekszáma 23 000, a legnagyobb 110 000

körül mozog). A járások zöme 30 000—70 000 lakos közötti népességgel (50 000—150 000 kh: 28 000—86 000 ha közötti területtel) rendelkezik. A közlekedési adottságok fejlődésével egyébként a járások száma állandóan csökkenő tendenciát mutat. (1945-ben még több mint 150 volt a járások száma.)

A járás elsősorban a mezőgazdasági igazgatás központja. Emellett azonban jelentősek egészségügyi és kulturális intézményei is. A nagyobb lélekszámú járások számának csökkenésével egyenes arányban fejlődik a járási központok súlya a kereskedelem és az ipar igazgatásában is.

A *megye* a járásokat és a járási jogú városokat összefogó területi egység. Ma az ország területe 19 megyére oszlik, lélekszámuk 240 000 lakostól 800 000-ig, területük 400 000—1 450 000 kh: 230 000—834 000 ha nagyságig terjed. Átlagos lélekszámuk 426 000—570 000 lakos, átlagos területük 600 000—800 000 kh: 350 000—460 000 ha között mozog. A megyék száma is csökkenő tendenciát mutat (1945-ben még 25 volt az ország megyéinek száma). A megye a helyi igazgatás igen fontos területe. Közvetlenül igazgatja a helyi ipar és kereskedelem nagy részét, a jelentősebb kulturális és szociális intézményeket. Ezen kívül igen kiterjedt igazgatási apparátussal és intézményi hálózattal rendelkezik szinte az igazgatás minden területén. A társadalmi mechanizmus szervezeteinek többsége is megyei szinten rendelkezik a legerősebb apparátussal.

A *városok*nak több típusa van. Kiemelt szerepe van a *főváros*nak. Az ország több mint 10 millió lakosából 2 006 000 él a fővárosban. Az ország iparának, kulturális, kereskedelmi, szociális intézményeinek a zöme is a fővárosban helyezkedik el. A főváros szervei közvetlenül a központi szerveknek vannak alárendelve. A főváros területe 22 városi *kerületre* oszlik.

A főváros mellett még négy nagyobb város (Miskolc, Szeged, Debrecen, Pécs) úgynevezett *megyei jogú városok*ként szintén elkülönül a megyék területétől, ezek jogállása olyan, mint a megyéé. Mind a négynek a lakossága meghaladja a 120 000 főt. E városok igen jelentős tájközpontok. Számos olyan intézménnyel rendelkeznek, amelyek hatóköre túlterjed az őket környező megye területén. A megyei jogú városok jogi helyzete annyiban tér el a fővárosétól, hogy szakigazgatási szervezetük különválasztása nem minden esetben olyan következetes, mint a fővárosnál. Több állami szervük közös. A megyei jogú városok is városi kerületekre oszlanak.

A városok legnagyobb része (szám szerint 68) úgynevezett *járási jogú város*, azaz nincs a járásnak alárendelve, tehát olyan a jogállásuk, mint a járásoké. E városok zömének lakossága 30 000—40 000 fő. (1968-ban csak egy város lakossága nem haladta meg a 10 000-et és csupán három városé haladta meg a 70 000-et.)

A *helyi tanácsok*. A helyi tanácsok állami funkcióinak gyakorlásában a vezető szerv a tanács *plenáris ülése*. A tanácsi ülések általában nyilvánosak. A nyilvános üléseken a lakosság megjelenhet és tanácskozási joggal szót kérhet.

A végrehajtó bizottságok a tanácsok által választott, folyamatosan működő testületi igazgatási szervek. Feladatuk elsősorban a szakigazgatási szervek munkájának elvi irányítása, koordinálása. A konkrét igazgatási teendőket elsősorban a végrehajtó bizottságok *szakigazgatási szervei* (osztályok, igazgatóságok, előadók) végzik. A legkisebb községekben részben a végrehajtó bizottság, részben a végrehajtó bizottságok elnökei és titkárai végzik a szakigazgatási teendőket is.

A végrehajtó bizottságokban és a szakigazgatási szervekben megvalósul a *helyi és a központi igazgatás egysége*, abban az értelemben, hogy ezek a szervek, mint a helyi tanácsok szervei, egyben az igazgatás országos rendszerének a láncszemei is. Tevékenységükben sem válik külön az országos jelentőségű és a helyi jellegű ügyek ellátása.

A *helyi tanácsok és a lakosság*. Közvetlenül a tanácshoz mint államhatalmi-képviselői szervekhez kapcsolódnak azok a *társadalmi* tevékenységi körök, amelyek a tanácstagok választókerületeiben jönnek létre. A tanácstagi beszámolók, a tanácstag és a választók élő kapcsolata számos lehetőséget biztosít az önkéntes jellegű társadalmi munkák szervezésére. Ugyancsak közvetlenül a tanácshoz kapcsolódó tömegszervező tevékenységhez kell sorolnunk a *népgyűlés* intézményét (különösen a községpolitikai — községfejlesztési — tervek előkészítése során van jelentőségük). Igaz, hogy e népgyűlések csupán konzultatív jellegűek, azonban az itt elfogadott határozatok erkölcsi tekintélye igen nagy és erőteljesen befolyásolja az állami szervek munkáját. Egyébként a tanácsnak más kérdésekben is jogában áll népgyűlést összehívni és azon a lakosságot megkérdezni. A tanács által összehívott népgyűlések nem esnek semmilyen más szerv ellenőrzése vagy engedélyezése alá.

A tanácshoz tartozó társadalmi jellegű szervek között kell említenünk a *tanácsbi bizottságokat* is. A bizottságok ugyan elvileg és elsősorban a tanácstagok ülések közötti tevékenységének gyűjtőhelyei, gyakorlatilag azonban a bizottságokhoz az önkéntes társadalmi munkások igen széles hálózata csatlakozik. (1968-ban 6638 állandó bizottság működött 37 395 taggal és 70 000 önkéntes társadalmi munkással.)

A tanácsbi bizottságok közvetlenül a tanács plenumának felelősek. Jelentősen segítik azonban az igazgatási szervek munkáját is. Nemcsak a tervek és munkatervek kialakításánál, valamint a tanácsbi határozatok előkészítésénél van szerepük, hanem fontos ellenőrzési tevékenységet látnak el; emellett az igazgatási szervek sok más esetben is kikérlik az állandó bizottságok véleményét.

A tanácsbi bizottságok lehetnek esetiek (ad hoc bizottságok egy adott feladat végrehajtására) és lehetnek állandó bizottságok. Az állandó bizottságok tevékenysége egy vagy több igazgatási ágazat munkaterületéhez igazodik. Ennek megfelelően mezőgazdasági, egészségügyi, szociális, ipari, kereskedelmi stb. állandó bizottságok működnek.

Az utóbbi években nagyrészt helyi kezdeményezés eredményeként, igen széles körben alakultak ki olyan

társadalmi jellegű *szakmai bizottságok*, amelyek közvetlenül a végrehajtó bizottsághoz vagy egyes szakigazgatási szervekhez kapcsolódnak, és a legkülönbözőbb feladatok eredményesebb ellátására tömörítik az ügyben érdekelt helyi állami és társadalmi szervek képviselőit. Egy részük konzultatív jelleggel működik, más részük folyamatos koordinálást végez, egyesek pedig hatósági jogkört is gyakorolnak, bár tagjaik többségét a társadalmi szervezetek delegálják. Ilyen pl. a megyei iskolaügyi bizottság, mely a közép- és felsőiskolai felvételek, illetve javaslatok ügyében a fellebbezéseket vizsgálja meg. A bizottság tagjai a Pedagógus Szakszervezet megyei bizottsága, a Magyar Szocialista Munkáspárt megyei bizottsága, a Hazafias Népfront megyei bizottsága, a művelődési osztály stb. képviselője.

A nagyobb városokban a lakosság gyűlésein választott ügynevezett *lakóbizottságok* működnek. Ezek közvetlenül segítik a tanácstagok munkáját, de bizonyos összeíró, adatszolgáltató, igazoló tevékenységgel az igazgatási szervezet munkájának meggyorsításához is hozzájárulnak. Egyes esetekben az állami szervekkel együttműködve az állami költségvetés terhére maguk szervezik a lakóházak karbantartási munkálatait. Budapesten jelenleg mintegy 15 000 lakóbizottság működik, több mint 50 000 taggal.

A *tanácsbi igazgatás ágazatai*. A tanácsok szakigazgatási szervei — az illetékes minisztériumnak is alárendelve — lényegében az összes igazgatási ágazatra kiterjesztik működésüket, s kivételnek tekinthetők azok, amelyeket közvetlenül minisztériumi szervek látnak el.

A tanácsbi igazgatás főbb ágazatai a következők. A mezőgazdasági szakigazgatás zöme a tanácsok hatáskörébe tartozik, de jelentős iparigazgatási tevékenységük is. Jelenleg az ügynevezett helyi ipar adja az ipari termelés mintegy 13%-át. Ezen belül közvetlenül a tanácsbi szervek irányítása alá tartozó állami ipari üzemek a helyi ipari termelés felét szolgáltatják. Emellett a tanácsbi szervek fontos igazgatási feladatokat látnak el a magánkisipari és szövetkezeti jellegű helyi ipari tevékenység tekintetében is. Tanácsbi irányítás alá tartozik az állami kiskereskedelem túlnyomó része, a vendéglátóipari üzemek nagy része, lényegében a teljes lakásgazdálkodás és általában a kommunális ellátás egésze. Ugyancsak tanácsbi irányítás alatt áll a közép- és alsófokú oktatás, az egész népművelési igazgatás, a gyermek- és ifjúságvédelem, a sportegyesületek, valamint szinte az egész egészségügyi igazgatás.

Jelentős feladatokat lát el továbbá a tanácsbi szervezet a pénzügyi, munkaügyi igazgatás és tervezés területén is. Saját szervei és a hozzájuk tartozó gazdaságok tekintetében pl. a megyei tanácsok lényegében a minisztériuméhoz hasonló jogkörben járnak el.

A tanácsok pénzügyileg igen jelentős önállósággal rendelkeznek. Számos területen önállóan használhatják fel gazdasági tevékenységük eredményeként előálló bevételeket, emellett igen jelentős mértékben segíti a helyi beruházásokat a teljes egészében tanácsbi rendelkezés alatt álló ügynevezett községfejlesztési alap.

Az államigazgatás körében nem tartoznak a tanácsai szervezethez az úgynevezett központi irányítás alatt álló szervek. Az egyes igazgatási szerveknek a tanács alól való kiemelését különféle okok indokolják. Egy részük a központilag szervezett országos nyilvántartási rendszer vagy speciális ellenőrzési hálózat részeként működik és ez indokolja központi irányítását (pl. a statisztikai igazgatás, a földnyilvántartás, pénzügyi ellenőrzés stb. helyi szervei). Egyes esetekben olyan speciális szervekről van szó, melyeknek működési területe alig vagy egyáltalán nem hangolható össze a tanácsai szervek működési területével. Ilyenek pl. a vízügyi igazgatás, a vasúti és postai hálózat szervei. Nincsenek alárendelve a tanácsnak a centrálisan szervezett honvédelem egységei, valamint a rendészet szervei — a rendőrségen kívül a pénzügyőrség, vámőrség és a tűzrendészet szervei sem.

A tanács alá nem rendelt szervek is kapcsolatban állanak azonban a tanács szerveivel. Így pl. a tanácsnak, a végrehajtó bizottságnak és a szakigazgatási szerveknek hatósági jogkörükben hozott rendelkezései a tanács alá nem rendelt szervekre is kötelezőek. Ezenkívül a tanács ellenőrzi és beszámoltatja a tanácsnak a szerveket, amelyek a tanács működési területén közreműködnek a lakosság gazdasági, szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésében. A rendőrségi szervek kötelesek a tanács és a végrehajtó bizottság ülésén a közbiztonság helyzetéről beszámolni.

A bíróságok. A Magyar Népköztársaságban bírói teendőket csak a törvény által bíróságnak nyilvánított, ennek megfelelően egész ítélkező munkájukban független és csak a törvénynek alárendelt szervek végezhetnek. Ez az alapelv mind a rendes, mind a különbíróságok tekintetében érvényesül. Jelenleg a bírói tevékenységet szinte teljes egészében a rendes bíróságok látják el. Az alkotmány megengedi ugyan, hogy a törvény alapján különbíróságok is működjenek, jelenleg azonban csak a hadbíróság működik különbírósággént. (Ennek ítélkezése felett a Legfelsőbb Bíróság, tehát rendes bírósági szerv ügyel fel a keretébe tartozó katonai kollégium útján.)

A rendes bírósági szervezetben általános területi beosztásnak megfelelően járásbíróságokat, ezzel azonos fokú városi, illetve Budapesten városkerületi bíróságokat, megyei, valamint ezzel azonos fokú fővárosi bíróságokat különböztethetünk meg.

Általános hatáskörü elv, hogy amennyiben a törvény valamely ügyet más bírósághoz nem utal, úgy az a *járásbíróság*, illetve ennek megfelelő fokú bíróság elé tartozik.

Egyes járásbíróságoknak különös illetékességük van. Így pl. csak meghatározott, erre kijelölt járásbíróságok járhatnak el fiatalkorúak járásbíróság elé tartozó ügyeiben. A megyei bíróság székhelyén működő járásbíróság jár el a közlekedési büntető ügyekben, az állampolgárok státuszpereiben, valamint az úgynevezett államigazgatási perekben (az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata esetén).

A *megyei bíróság* részint elsőfokú, részint fellebbezési általános bíróság. Első fokon jár el több súlyos bűncselekmény elbírálásában. Így pl. a béke elleni és a népköztársaság elleni bűntettek, gyilkosság, szándékos emberölés, államtitok, hivatali titok megsértése, különösen súlyos társadalmi tulajdon elleni bűntettek stb. esetében. A polgári ügyek közül főleg a 20 000 forintot felüli állam elleni, a hatósági személyek elleni kártérítési, szerzői jogi, iparjogvédelmi stb. perek tartoznak a megyei bíróság jogkörébe.

A *Legfelsőbb Bíróság* többirányú funkciót is teljesít. Első fokon ítélkezik a törvény által kifejezetten hozzá utalt, illetve a legfőbb ügyész által hozzá bonyolított kiemelkedő fontosságú ügyekben. Emellett bármely ügyet magához vonhat az eljárás bármely szakaszán. Fellebbezési bírósággént jár el a megyei bíróságnál megindult ügyekben. Felügyeleti eljárás során dönt a jogerős bírói ítéletek ellen beadott törvényességi óváások tárgyában. Emellett elvi irányítást gyakorol a bírói szervezet ítélkező munkája tekintetében. (E tevékenységi körében elvi döntéseket hoz, melyek a bíróságokra nézve kötelezőek.)

Az összes bíróságra érvényes szervezeti és működési alapelvek egységesen határozzák meg a bírói munka szervezeti és eljárási alapjait. Ezek közül első helyen kell említeni a *népi ülnökök* részvételének, valamint a *társas bíráskodásnak* az elvét. Ez azt jelenti, hogy a bíróság csak tanácsban ítélkezhet; a tanácsok első fokon egy hivatásos bíróból, két népi ülnökből, fellebbezési fokon három hivatásos bíróból állanak; a törvény első fokon is előírhatja hivatásos bírákból való tanácsok alakítását. A bírák és népi ülnökök ítélkező munkájukban egyenjogúak. A *választás elve* azt jelenti, hogy a megfelelő fokozatú hatalmi szervek választják meghatározott időre mind a bírákat, mind a népi ülnököket. (Meg kell jegyeznünk, hogy a választásra vonatkozó alkotmányi előírások fokozatosan valósulnak meg. Így pl. már ma is választják a népi ülnököket és a Legfelsőbb Bíróság elnökét. A többi bíró ki nevezés útján kapja megbízatását.) A választás elvéből folyik a beszámolási kötelezettség és a visszahívás lehetősége. A hatalmi szervek plenumai előtti beszámoló minden esetben csak a bírói tevékenység általános adataira terjednek ki, és nem érinthetik az egyes ügyekben végzett ítélkező munkát. A bírósági tárgyalások nyilvánossága és a védelem jogának az egész büntetőeljárás során való biztosítása teszik teljessé a bírói szervezet felépítésének és működésének alkotmányi garanciáit. Ezek érvényesítését a bírói szervezet büntető és polgári eljárási törvényei számos részletrendelkezéssel támasztják alá. Így pl. a bírói függetlenség fontos biztosítója, hogy hivatásos bírót, továbbá a népi ülnököt is az igazságszolgáltatásban való részvételével összefüggő cselekményéért csak a legfőbb ügyész — az Elnöki Tanács indítványa alapján — vonhatja büntetőjogi úton felelősségre.

Az ügyészség. Az ügyészi szervezet funkciója a *törvényesség feletti felügyelet*. E funkció teljesítése érdekében az ügyészség többirányú feladatot is telje-

sít. Így mindenekelőtt ellátja a bűncselekmények felderítésével, a vádemeléssel, a bíróságok előtti vádképviselettel kapcsolatos, bizonyos fokig hagyományosnak tekinthető ügyészi teendőket (büntetőjogi funkció). Másrészt általános jellegű törvényességi felügyeletet gyakorol az egyes társadalmi és állami szervek tevékenysége felett. Ez a felügyeleti jogköre igen széles: az Országgyűlés, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a kormány kivételével kiterjed az egész állami szervezetre. Míg a büntetőjogi funkció területén csak a büntett észlelése, illetve kiderítése kíván ügyészi beavatkozást, addig az általános felügyelet körében minden jogellenes magatartás vagy tevékenység. Az ügyészi szervezet ennek megfelelően mind a jogellenes eljárás időbeli észlelése, mind a jogellenes intézkedések orvoslása érdekében igen széles körű jogokkal rendelkezik. Az általános törvényességi felügyelet körében az ügyész által igénybe vehető eszközök: az óvás, a felszólalás és az ügyészi figyelmeztetés.

Óvást köteles az ügyész beadni minden olyan esetben, ha már bekövetkezett törvénysértést állapít meg. Óvással támadhatja meg az ügyész a Minisztertanács irányítása alá tartozó államigazgatási szervek és az államhatalom helyi szerveinek minden aktusát. Az óvásban — a miniszteri rendelet, a miniszteri utasítás és tanácsi rendelet ellen benyújtott óvást kivéve — indítványozhatja a végrehajtás felfüggesztését és ezen indítványa alapján az óvás eldöntéséig az eljárást fel kell függeszteni. Amennyiben az ügyész az óvást egyedi ügyben hozott jogerős rendelkezés ellen egy éven túl nyújtja be, az óvás alapján tett intézkedés nem sértheti az állampolgárok által jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogokat.

Felszólalást nyújt be az ügyész akkor, ha törvénysértő gyakorlatot észlel, vagy arról szerez tudomást, hogy valamely, a felügyelet körébe tartozó szerv mulasztással követ el törvénysértést, pl. olyan módon, hogy nem intézi el a jogszabályban megállapított időben az állampolgárok által benyújtott kérelmeket, jogorvoslatokat.

Figyelmeztetést nyújt be az ügyész, ha olyan helyzetet vagy körülményeket tapasztal, amelyek jövőbeni törvénysértés alapos veszélyét hordozzák.

Az ügyészi szervezet felépítése annak a követelménynek van alárendelve, hogy az ügyészek minden más állami szervtől függetlenek legyenek. Az ügyészi szervezet egésze centrális felépítésű, a legfőbb ügyész egyszemélyi vezetése alatt áll, nincs alárendelve az államigazgatási szervezetnek, továbbá az államhatalom helyi szerveinek sem. A legfőbb ügyészt az Országgyűlés választja, 6 évi időtartamra. A legfőbb ügyész az Országgyűlésnek felelős, működéséről köteles annak rendszeresen beszámolni.

A Népköztársaság legfőbb ügyésze különleges helyet foglal el az egységes állami szervezeten belül és az ügyészi szervezeten belül is. Így többek között: tanácskozási joggal részt vesz az Országgyűlés, az Elnöki Tanács, a Minisztertanács és a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság ülésein, valamint a Legfelsőbb Bíróság teljes ülésein; a Legfelsőbb Bíróságon

elvi döntéseket kezdeményezhet, törvényességi óvást nyújthat be és az így megtámadott határozatok végrehajtását felfüggesztheti; a nyomozással kapcsolatosan utasításokat, általános irányelveket és tájékoztatókat adhat ki, amelyek valamennyi nyomozó szervre kötelezőek; az illetékes miniszterrel egyetértésben megjelölheti azokat a bűncselekmény-kategóriákat, amelyekben kizárólag az ügyészség nyomoz stb.

Egyes jogszabályok további speciális feladatokat hárítanak a legfőbb ügyészre. Így a képviselők mentelmi jogának felfüggesztése tárgyában ő tesz előterjesztést, csak ő indítványozhatja bíró ellen a bünvádi eljárás megindítását stb.

A legfőbb ügyész helyetteseit a Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevezi ki, a többi ügyészt, az ügyészségi fogalmazókat és ügyészségi nyomozókat a legfőbb ügyész.

A Magyar Népköztársaság ügyészi szervei: a Legfőbb Ügyészség, amelyet a legfőbb ügyész vezet; a megyei főügyészségek, illetve a fővárosi főügyészség, amelyet a megyei főügyészek, illetve a fővárosi főügyész vezetnek; a járási, városi, fővárosi városkerületi, összevont városi-járási ügyészségek, a vezető ügyészek irányítása alatt.

A legfőbb ügyészhez kapcsolódnak a katonai ügyészi szervek is, amelyeknek élén a Népköztársaság Elnöki Tanácsa által kinevezett katonai főügyész áll, aki egyben a legfőbb ügyész egyik helyettese és működését illetően neki alárendelt.

A Magyar Népköztársaság jogrendszere. A második világháborút követően forradalmi változások mentek végbe a magyar társadalomban, s bár a fejlődés üteme is nehezítette a viszonyok állandósulását, az életviszonyok döntő többségét már új törvények szabályozták. Különösen differenciált az állami tevékenység szabályozása. A hatáskörök megosztásának szigorú keresztülvitele, a demokratikus centralizmus elve és ebből folyóan az államszervezet egyes fokozataiban a helyi önállóság garanciáinak kiépítése sok esetben az államszervezet olyan belső viszonyainak is magas szintű jogszabállyal (törvényben, esetleg az alkotmányban) való rendezését kívánta meg, amit korábban csak belső szervezeti utasítások vagy legjobban esetben szokásjogi tételek szabályoztak. Azt lehet mondani, hogy ma már az államszervezet egészének alapvető hatásköreit és eljárási rendjét törvények, törvényi szintű jogforrások szabályozzák.

A magyar jogforrási rendszer főbb vonásait az alkotmány rögzíti. Az alkotmány előírásai alapján külön törvényerejű rendelet (1954. évi 26. sz. tvr.) és ennek végrehajtási szabályai rendezik a jogalkotó hatáskörök és a jogalkotási eljárás számos részletkérdését. Az egész jogforrási rendszeren keresztülvonul az az alapelv, hogy állampolgári jogokat és kötelességeket érintő általános magatartási szabályokat csak alkotmányosan kihirdetett jogforrások állapíthatnak meg.

A magyar jogforrási rendszer élén a törvény áll. A törvényt a határozatképes Országgyűlés egyszerű szó-

többséggel hozza. A törvényeken belül is meg kell különböztetnünk az alkotmánytörvényeket, azaz az 1949. évi XX. törvényt: a Magyar Népköztársaság Alkotmányát és az ezt módosító törvényeket. Alkotmánytörvényt (az összes megválasztott képviselők kétharmadának igenlő szavazatával) csak az Országgyűlés minősített többsége fogadhat el.

Törvényjavaslat előterjesztése az Elnöki Tanács, a kormány és bármely országgyűlési képviselő jogosult. (Az Országgyűlés az Elnöki Tanács és a kormány által előterjesztett javaslatokat minden esetben köteles vita alá venni.) A törvényhozás méreteire jellemző, hogy az alkotmány hatályba lépése óta az Országgyűlés több mint 100 törvényt alkotott, ezek között igen nagy számmal vannak egész jogágazatok jogszabályanyagát összefoglaló kódexek. Speciális értelemben vett jogforrások az *Országgyűlés normatív határozatai*. Ezek esetenként az állami politika vezető elveit fejezik ki, másrészt az Országgyűlés munkájára, belső rendjére vonatkozó szabályokat tartalmaznak.

A törvénnyel egyenlő értékű jogforrás a Népköztársaság Elnöki Tanácsa által alkotott *törvényerejű rendelet*. A törvényerejű rendelet kihirdetésétől kezdve hatályos, azonban az Országgyűlés két ülése között alkotott törvényerejű rendeleteket be kell mutatni az Országgyűlésnek. A törvényalkotás előrehaladásával szükség a törvényerejű rendelettel szabályozott terület, illetőleg jellege úgy alakul át, hogy egyre inkább a törvényekhez kapcsolódó, azok végrehajtásával összefüggő jelentősebb részletszabályokat foglalja magában. Az Elnöki Tanács aktusai között általánosan kötelező magatartási szabályokat tartalmazhatnak még a Népköztársaság Elnöki Tanácsa kihirdetett normatív határozatai is.

Az egész magyar jogrendszer szempontjából alapvető jelentőségűek azok a nagy kódexek, amelyek nagyrészt törvényekben, részben törvényerejű rendeletek formájában jelentek meg. A magyar jogrendszer jogágazatai szerint e kódexek a következők:

Az *államjog* anyagát az alkotmány és az alkotmányhoz kapcsolódó kódexek foglalják magukban. A *Magyar Népköztársaság Alkotmánya* a jogforrási rendszer és egyben az egész magyar jogrendszer alapja. Az alkotmány rendezi az állami és társadalmi rend alapvető kérdéseit. Tehát nem csupán az államhatalom gyakorlásának rendjét szabályozza, hanem kifejezi a társadalom gazdasági és politikai viszonyainak összes lényeges vonásait. Az alkotmány bevezetői sorai (preambulum) a szocialista államhatalom kialakulásának történeti útját vázolják. Az első két fejezet a politikai hatalom jellegét és gyakorlásának módszereit, valamint a gazdasági viszonyokat, ezen belül az alkotmány által elismert tulajdoni formákat, a gazdasági politika fő céljait írja le. Ezzel együtt kap jogi rögzítést a termelt javak elosztásának szocialista alapelve is: „Mindenki képessége szerint, mindenkinek munkája szerint.” Az alkotmány további fejezetei a következő kérdéseket szabályozzák: III. fejezet: Az államhatalom legfelsőbb szervei. IV. fejezet: Az államigazgatás legfelsőbb szerve.

V. fejezet: Az államhatalom helyi szervei. VI. fejezet: A bírói szervezet. VII. fejezet: Az ügyészség. VIII. fejezet: Az állampolgárok jogai és kötelességei. IX. fejezet: A választási alapelvek. X. fejezet: A Magyar Népköztársaság címere, zászlaja és fővárosa. A XI. fejezet az alkotmány alaptörvényi jellegéről és az alkotmányosság, valamint a törvényesség biztosítékairól intézkedik.

Az államjog szabályai között kiemelkedő jelentőségük van azoknak a kódexeknek, amelyek az államszervezet alapintézményeinek részletes szabályozásával mintegy közvetlenül realizálják az alkotmány rendelkezéseinek a gyakorlatba való átültetését. E kódexek létrehozását általában maga az alkotmány írja elő. Az alkotmány egyes fejezeteinek sorrendjében haladva ezek a következők: az Országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról, valamint az Országgyűlés ügyrendjéről rendelkező 1956. évi I. és 2. sz. országgyűlési határozatok, az államhatalom és államigazgatás helyi szerveinek felépítését és működését meghatározó 1954. évi X. tv. (tanácstörvény), továbbá a bírói szervezeti törvény (1954. II. tv.), és az ügyészi szervezet kérdéseit szabályozó 1959. évi 13. tvr.

Az alkotmányba iktatott alapvető állampolgári jogokról és kötelességekről szintén több, kódex-jellegű jogszabály jelent meg. Így pl. a gazdasági, szociális jogok egésze szempontjából alapvető jelentőségű — egyben az egész munkajog alapvető szabályait is egybefoglalja — a Munka Törvénykönyve (1967. II. tv.). A kulturális jogok gyakorlatának igen fontos feltételeit szabályozza (egyben az oktatásügyi igazgatás alapintézményeit is rögzíti) a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről intézkedő 1961. évi III. tv.; a politikai jogok számos területét érinti, egyben részletesen szabályozza a választójogot, valamint a központi és helyi képviselői szervek választásának rendjét az 1966. évi III. tv. A Polgári Törvénykönyv (1959) és az egyesületekről szóló kódex (1955. 18. sz. tvr.) foglalja össze az egyesületi szabadság és az egyesületi jog szabályait. A honvédelmi kötelezettség kérdéseit (egyben a honvédelmi igazgatás szabályait) a honvédelmi törvény rendezi (1960. évi IV. tv.). Az állampolgárságról az 1957. évi V. tv. intézkedik.

Az *államigazgatási jog* anyagát az alkotmányon túl az államszervezet kérdéseiről rendelkező és már felsorolt jogszabályok is érintik. Emellett az egész államigazgatási szervezet szempontjából nagy jelentőségűek az államigazgatási eljárás általános szabályait megállapító eljárási kódex (1957. évi IV. tv.), a népi ellenőrzésről szóló 1957. évi VII. tv., az állami statisztikáról rendelkező 1952. évi VI. tv.

Külön megemlíthetők az államigazgatási jog egyes szakágazataival kapcsolatos kódex-jellegű jogszabályok, valamint az államtitkári tisztség létesítéséről szóló 1968. évi 5. sz. tvr.

Az egész *gazdasági igazgatás* szempontjából jelentősek a többéves népgazdasági tervek szabályozó tervtörvények.

Az *iparigazgatás* körében a bányászatról (1960. évi III. tv.) és a villamosenergia fejlesztéséről, átviteléről

és elosztásáról szóló 1962. évi IV. törvényt említjük meg. Az igazgatás e területén jelentős még a magánkisipar gyakorlását szabályozó 1958. évi 9. sz. tvr. és annak módosításai. Az 1969. év fontosabb törvényerejű rendeletei: a 2. sz. a találmányok szabadalmi oltalmazását, az 5. sz. a szakmunkásképzésről, a 9. sz. a védjegyről.

Az *építőipar és építésügy igazgatása* területéről az építésügyről rendelkező 1964. évi III. tv-t, a közlekedésügy vonatkozásában az utakról rendelkező 1962. évi 21. sz. tvr-et kell megemlíteni.

A *mező- és erdőgazdasági igazgatással* kapcsolatos jelentősebb jogszabályok: az 1967. évi III. tv. a mezőgazdasági termelőségvetkezetekről, az 1967. évi IV. tv. a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről, az 1961. évi VII. tv. az erdőkről és vadgazdaságról, továbbá az 1961. évi 15. sz. tvr. a halászatról, az 1964. évi IV. tv. a vízügyekről, valamint az 1961. évi VI. tv. a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről.

A *belkereskedelem* körében a magánkereskedelem gyakorlásáról az 1957. évi 49. sz. tvr-rel módosított 1957. évi 17. sz. tvr. rendelkezik.

A *pénzügyi igazgatás* tekintetében a Magyar Nemzeti Bankról rendelkező 1967. évi 36. sz. tvr-nek, valamint a gazdasági és pénzügyi ellenőrzés rendjéről szóló 1967. évi 27. sz. tvr-nek van nagy fontossága.

A postaügyekről és a *postaügyi igazgatásról* az 1964. évi II. tv. rendelkezik.

A *kulturális igazgatás* területén kiemelkedik az egész oktatási rendszert átfogó, már említett 1961. évi III. tv. Ennek végrehajtásaként számos törvényerejű rendelet intézkedik a közoktatásügy egyes jelentősebb intézményeiről és a különböző fokozatú iskolákról, illetőleg a felsőoktatásról. Így az 1962. évi 13. sz. tvr. a tankötelezettségről, az 1962. évi 22. sz. tvr. a felsőoktatási intézményekről rendelkezik. Kiterjedt a tudományos ügyek magas szintű szabályozása, ezt többek között a Magyar Tudományos Akadémiáról intézkedő 1969. évi 41. sz., a tudományos minősítésről rendelkező 1963. évi 19. sz. és 1967. évi ugyancsak 19. sz. tvr-ek is jelzik. Az 1968. évi 15. sz. tvr. Politikai Főiskola, az 1968. évi 16. sz. tvr. pedig Győrött Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola létesítéséről rendelkezik, az 1969. évi 3. sz. tvr. pedig a szerző jogról.

A *szociális igazgatás* igen jelentős kérdéseit szabályozza a dolgozók betegségi biztosításáról rendelkező 1955. évi 39. sz. tvr. és annak egyes rendelkezéseit módosító 1958. évi 19. sz. tvr., a dolgozók társadalombiztosítási nyugdíját rendező 1958. évi 40. sz. tvr., továbbá a társadalombiztosítás szervezetének egységesítéséről intézkedő 1964. évi 6. sz. tvr., és az azt módosító 1968. évi 20. sz. tvr., a tartási és életjáradéki, valamint az öröklésre vonatkozó Ptk. rendelkezéseket kiegészítő 1967. évi 2. sz. tvr., és az orvosi rendtartásról szóló 1963. évi 8. sz. tvr. fontosabb még.

A *testnevelési és sportmozgalom* társadalmi szerepéről az 1968. évi 4. sz. tvr. rendelkezik.

Az *ország védelmének és belső rendjének* biztosítása körében a honvédelemről rendelkező, már említett

1960. évi IV. tv-t, a rendőrségről intézkedő 1955. évi 22. sz. tvr-et, valamint a szabálysértésekről alkotott 1968. évi I. sz. tv-t emeljük ki.

Az *anyagilag büntetőjogi* szabályokat az 1961-ben elfogadott büntetőtörvénykönyv (1961. évi V. tv.), míg a *polgári jog* szabályait az 1959. évi Polgári Törvénykönyv (1954. évi IV. tv.) rendezi. Az 1962. évi 8. sz. tvr. rendelkezik a *büntető eljárásról*, míg a *polgári eljárásjogi* kódex anyagát az 1952. évi III. tv. és ennek módosításai foglalják magukban.

A *családi jog* kérdéseit a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. tv., a *munkajog* szabályait a már említett 1967. évi II. tv., a *mezőgazdasági termelőségvetkezeti jogot* az 1967. évi III. tv., a *földjog* szabályait az 1967. évi IV. tv. kodifikálta.

A jogforrási rendszerben a törvényi szintű jogforrások alatt helyezkednek el a *kormányrendeletek* és *határozatok*. Ezek között elsősorban a kormányrendeletek azok, amelyek az állampolgárookra kötelező általános magatartásszabályokat tartalmaznak. Általános elvként érvényesül, hogy a kormányrendeletek törvényre, illetőleg törvényerejű rendeletre épülnek, annak végrehajtását szolgálják. A kormány jogalkotó hatáskörét egyébként több előírás korlátozza. Így büntetett csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg. Nem intézkedhet a kormány bírói és ügyészi szervezet kérdéseiben, vagy az államhatalmikiépiseleti szervek belső viszonyait illető ügyekben sem.

A Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt szervek vezetői közül általános magatartási szabályok alkotására való jog illeti meg a minisztereket. Az általuk alkotott jogforrások *miniszteri rendeletek*. A miniszterek normatív utasításai csak az államszervezetben belül kötelezők. Hasonló jogköre van a Tervhivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének is. A nem minisztériumi formában működő és a Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt országos államigazgatási szervek vezetői is kiadhatnak általános kötelező rendelkezéseket. *Helyi rendeletalkotási jog* illeti meg működési területükön a tanácsokat. Az országos jogszabályokat a „Magyar Közlöny”-ben, míg a helyi rendeleteket a helyileg szokásos formában teszik közzé.

A magyar jogrendszerben a jogalkotás törvényességének számos biztosítéka alakult ki. Szigorúan érvényesül a jogforrások hierarchiája. Ez a hierarchia a jogalkotó szervek államszervezetben elfoglalt helyéhez igazodik. A hierarchiában felettes szervek megemlíthetik, illetőleg megváltoztathatják a jogszabálysértő, alsóbb jogalkotó aktust. Végül ugyancsak jelentős szerepük van e területen az ügyészség feladatainál tárgyalt törvényességi garanciáknak.

Az állami tevékenység jogi rendjének lényeges eleme az egész államszervezetben érvényesülő differenciált *jogorvoslati rendszer*. Ezen belül is ki kell emelni az államigazgatási tevékenység törvényességének különleges biztosítékait. Az államigazgatási eljárás törvény által meghatározott esetekben rendes bíróságok vizsgálhatják felül az állampolgárok egyedi ügyeiben hozott államigazgatási aktusok törvényességét.

TÁRSADALMI SZERVEZETEK

Magyarországon a társadalmi szervezetek igen kiterjedt rendszere alakult ki, amelyben — többé-kevésbé változott funkcióval — számos hagyományos szervezet is megtalálta a helyét, s mellettük új, szocialista típusú szervezetek is létrejöttek. A sokféle társadalmi szervezet több szempontból is csoportosítható. Így pl. az egyes szervezetek által megoldott feladatok alapján megkülönböztethetünk politikai, gazdasági, kulturális, tudományos, sport, egészségügyi stb. szervezeteket. Ez a megkülönböztetés jelzi, hogy a szervezet milyen társadalmi területen működik, milyen állami szervekkel van szorosabb kapcsolatban, azonban magának a szervezetnek a felépítéséről, a szervezet tagjairól alig ad felvilágosítást. Megkülönböztethetők a területi alapon felépülő, és a szakmai jellegű szervezetek is. Indokolt olyan csoportosítás is, hogy az illető társadalmi szervezet milyen társadalmi rétegekre terjed ki, s eszerint szakmai és területi alapon szervezett rétegszervezetekről beszélhetünk. Kiemelkedő helyet foglalnak el a társadalmi szervezetek között a szakszervezetek, továbbá az úgynevezett szakmai rétegszervezetek. Legátfogóbb azonban az a felosztás, mely jogi helyzetük alapján különbözteti meg a társadalmi szervezetek különböző típusait. A magyar alkotmány és az erre felépülő magyar jogrendszer — részben történelmi hagyományok alapján — differenciáltabban szabályozza az egyesületi jogok területét, mint a többi szocialista ország jogalkotása.

Az alkotmányi rendelkezések alapján is ki kell emelnünk, s a magyar társadalmi szervezetek között első helyen kell emlitenünk a Magyar Szocialista Munkáspártot, mint az egész állami és társadalmi tevékenység vezető erejét. A párt azonban nem sorolható a társadalmi szervezetek alább ismertetendő egyik típusához sem, ezért önálló tanulmányban külön mutatjuk be a pártnak az állami és társadalmi mechanizmusban betöltött szerepét.

A népfrontmozgalom. Hazánkban a népfrontmozgalom a második világháború idején bontakozott ki. 1942 elején alakult meg Budapesten az illegális kommunista párt kezdeményezésére — haladó politikusokból, írókból, újságírókból, köztük az illegális kommunista párt tagjaiból is — az úgynevezett *Magyar Történelmi Emlékbizottság*. Legális célja az volt, hogy meg-

szervezze az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc évfordulójának méltó megünneplését, de azzal a határozott szándékkal, hogy széles körű tüntetést szervezve állítsa szembe 1848 élő forradalmi hagyományait a fasiszta háborúval. Ezenkívül — félig legális keretek között, különböző fedőszervek felhasználásával — az ország több más városában is szerveződött ellenállás a háború ellen és az ország függetlenségéért folytatott harcra. A kezdeményezők ezeken a helyeken is általában a kommunisták voltak. A népfrontmozgalom fejlődésében további lépést jelentett a Magyar Front megalakítása az 1944. évi március 19-i német megszállást követően.

A *Magyar Front* az illegalitásban működő kommunista párt Békepárt néven szervezkedő, szintén illegális akciószervezetének és a német megszállás után illegalitásba szorított más pártoknak, így a Szociáldemokrata Pártnak, a Független Kisgazda Pártnak, később a Parasztpártnak az összefogása révén jött létre. Programja: az ország függetlenségének kivívása, a német megszállás elleni akciók szervezése. A Magyar Front pozitív szerepet töltött be a német megszállók elleni harc szervezésében, de fekezte kibontakozását az a körülmény, hogy mint a pártok laza szövetsége, nem tudott elég szervezeten fellépni.

A felszabadító harcok során a Magyar Kommunista Párt újjászervezése nyomán és annak ösztönzésére is igen gyorsan újjáalakultak a német megszállás és a német fasizmus által illegalitásba kényszerült polgári demokratikus pártok, s most már a demokratikus pártok és szervezetek koalíciójaként újjáalakult a Magyar Front is *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* néven. E koalíció tagjai voltak a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazda Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Radikális Párt, továbbá a szakszervezetek. A koalíció ezen túlmenően megnyitotta kapuit más demokratikus szervezetek előtt is. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front a fasizmus, illetve a fasizmus maradványai elleni harcra, a nemzeti függetlenség megvédésére, a demokratikus szabadságjogok biztosítására, a háborúban lerombolt ország újjáépítésére, a még meglévő feudális maradványok felszámolására (ide értve a nagybirtokok felosztását is), tehát olyan feladatok megoldására fogta össze a társadalom erőit, amelyek még nem céloz-

ták közvetlenül a szocialista átalakulást. A Front ebben az időben mint legszélesebb nemzeti összefogás, magában foglalta a korábbi uralkodó osztályok olyan csoportjait is, amelyek a nemzeti függetlenség kivívása, a fasiszta rendszer megdöntése és a feudális maradványok felszámolása érdekében folytatott harcban készek voltak részt venni.

Igen nagy jelentősége volt ebben az időszakban a helyi népfrontszerveknek, a *nemzeti bizottságoknak*. E nemzeti bizottságok töltötték be a felszabadító harcok után a helyi államhatalmi szervek szerepét is, és ennyiben a mai helyi tanácsok őseinek tekinthetők.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak nagy szerepe volt az új, demokratikus állami szervek létrehozásában, a tömegeknek az állami feladatok teljesítésére való mozgósításában. Az 1944 decemberében Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés kormánya mint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kormánya jött létre. Ezt követően a népfrontmozgalom és a nemzeti bizottságok alkották az ország újjáépítése érdekében kibontakozó széles népi mozgalom legjelentősebb bázisát. Részt vettek számos aktuális feladat megoldására szervezett népi bizottság létrehozásában, mint a termelési, élelmezési bizottságok, a régi köztisztviselők működésének felülvizsgálatára alakult igazoló bizottságok stb. Az államszervezet reorganizálása után pedig e bizottságok egy része tanácsadó, konzultatív jellegű szervként működött az államigazgatási szervezet egyes egységei mellett.

A Függetlenségi Front országos és helyi szerveinek a keretében széles körű politikai küzdelem folyt, amely a tőkés elemeknek a gazdasági és politikai hatalomból való kiszorítását tűzte ki célul. Ezt a harcot az is elősegítette, hogy a népfrontmozgalmon belül külön szorosabb szövetségre léptek egymással a munkásosztály és a szegényparasztság érdekeit képviselő pártok és társadalmi szervezetek. Így jött létre a népfronton belül 1946-ban a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezetek Szövetsége részvételével a *Baloldali Blokk*.

1947–48. után az államhatalom jellegében beállott változásokkal egyidejűleg átalakult a népfrontmozgalom is. Ezekben az években a népfrontmozgalom is új fejlődési szakaszába lépett, ettől kezdve nem egyszerűen a pártok laza koalíciója volt, hanem a munkásosztály és pártja vezető szerepét elismerő pártok és a dolgozók különböző szervezeteinek szövetsége. Ez a változást a népfrontmozgalom 1949 tavaszán *Magyar Függetlenségi Népfront* néven történő újjászervezése fejezte ki. Ezt követően a népfront több éven át erősen háttérbe szorult, szerepe többnyire csak a választásokban való részvételre korlátozódott. Ez összefüggött azzal is, hogy elméletileg sem volt tisztázott a népfront szerepe a proletárdiktatúra viszonyai között, de hozzájárult ehhez számos hibás politikai elképzelés is. 1954-ben került sor újból a népfrontmozgalom újjászervezésére, azóta Hazafias Népfront néven működik.

A *Hazafias Népfront* egyik jellemvonása, hogy nem önálló és elkülönült tagsággal bíró társadalmi szerve-

zetként, hanem tömegmozgalomként működik. Ez azt jelenti, hogy választott helyi szervei vannak, s az ezek köré tömörülő különböző állandó és ideiglenes jellegű bizottságok, népgyűlések útján, a többi társadalmi szervezetekre támaszkodva szervezi a lakosságot. A népfront vezető szerveiben és tevékenységében társadalmi állásra, foglalkozásra, világnézeti különbségekre való tekintet nélkül részt vehet mindenki, aki hajlandó a népfrontmozgalom céljainak megvalósítását támogatni. E célokat ma a népfrontmozgalom működési szabályzata a dolgozó nép hatalmának erősítésében, az ország függetlenségének megőrzésében, a szocializmus teljes felépítésében és a béke védelmében jelöli meg. A mozgalom szervezetének alapegységei a községi, városi, városkerületi *népfrontbizottságok*. Ezeknek tagjait a lakosság gyűléseken választja meg. Középfokú szervei a járási, megyei, megyei jogú városi, fővárosi népfrontbizottságok és elnökségeik. Országos szervei a négyévenként összeülő *kongresszus*, ennek ülései közötti időben az általa választott *Hazafias Népfront Országos Tanácsa* és ennek elnöksége.

A Hazafias Népfrontnak jelentős szerepe van szinte az összes állami és társadalmi feladatok megoldásában, amennyiben azok nem az üzemekben, munkahelyeken, hanem a lakóterületen, tehát területileg jelentkeznek. Az üzemekben, munkahelyeken elsősorban a szakszervezetek fogják össze a dolgozókat. Ez a magyarázata annak, hogy a népfrontmozgalomnak üzem, illetőleg munkahelyeken működő szervezetei nincsenek. A Hazafias Népfrontnak az alkotmányban meghatározott szerepe van az államhatalmi szervek létrehozásában, a választásokban. Így a választási jogszabályokban előírt fontos feladatokat teljesít mind a képviselők, mind a tanácstagok jelölésénél, továbbá általában a választások előkészítésénél, lebonyolításánál, majd a választásokat követően a képviselők és tanácstagok, valamint a választók közötti kapcsolatok gondozásában, fejlesztésében. A népfront szervei közreműködnek a megyei képviselő-csoportok munkájának szervezésében, hasonló szerepük van a tanácstagi beszámolók előkészítésében. A népfront illetékes szervének módja van visszahívási indítványt előterjeszteni. Jogszabályok biztosítják ezenkívül a népfrontszervek részvételét a város- és községfejlesztési szervek terveinek kidolgozásában. A népfront megfelelő fokozatú szerveinek javaslattevési joga van a legfelsőbb és helyi hatalmi szervek ülésein.

A *szakszervezetek*. A társadalmi szervezetek közül a szakszervezetek a legrégibbek. Kialakulásuk kezdetei a múlt század utolsó évtizedeire nyúlnak vissza. A feudális maradványokat konzerváló államhatalom kezdetől fogva különféle rendőri eszközöket vett igénybe a szakszervezeti mozgalom elfojtására. Az 1919. évi Tanácsköztársaság leverését követően szinte egész tevékenységüket rendőri ellenőrzés alá vonták, emellett lehetlenné tették az ország számos területén a szakszervezetek megszervezését; egyes foglalkozási ágak (pl. a mezőgazdasági munkásság) szakszervezetekbe való tömörülését országosan eltiltották. Mindez nem akadályoz-

hatta meg, hogy egyes szakszervezetek ne váljanak a fasizmus elleni harc, majd a német megszállás elleni küzdelem színhelyeivé.

Ilyen történeti előzmények teszik érthetővé, hogy a második világháború utolsó hónapjaiban a német fasizmus megszállása alól fokozatosan felszabaduló országban a szakszervezetek önálló politikai erővé fejlődtek, majd a további politikai küzdelmek során jelentős szerepet vállaltak a munkásosztály egységének megteremtésében, valamint abban, hogy a munkásosztály és a kommunisták pártja megnyerje a szocialista építés programjának a dolgozók többségét. Így érthető az is, hogy a rendőri önkény alól felszabaduló és egyre inkább erősödő szakszervezetek egész tevékenysége szabaddá vált abban az értelemben is, hogy szervezeti életük minden eleme kikerült az állami szervek ellenőrzése alól. A jogalkotás elismerte az így kialakult tényleges helyzetet és az egyesületi jog alapjául szolgáló egyesülési szabadság rögzítésétől különválasztotta a szakszervezetekre utaló szabályokat, majd részben ennek analógiájára kiemelt helyzetet teremtett több más tömegszervezet, illetve mozgalom, így pl. a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a nőmozgalom és a békemozgalom szervezetei számára is.

A szakszervezetek ma is a dolgozók legszélesebb tömegszervezetei, amelyek az önkéntesség alapján, világnézetre, nemzetiségre, nemre való tekintet nélkül tömörítik a munkásokat és alkalmazottakat, ideértve a nyugdíjasokat, valamint az ipari tanulókat is.

Az ipar területén működő szakszervezetek általában az úgynevezett *iparági szervezési elv* alapján épülnek

fel. Azaz az egy iparágához tartozó szellemi és fizikai dolgozók egy szakszervezetbe tartoznak, munkaviszonyukra, beosztásukra és szakmai képzettségükre való tekintet nélkül. Az így kialakuló ágazati szakszervezetek azonban nem feltétlenül esnek egybe az igazgatási szervezet felépítésével. Egy szakszervezet gyakran több szakigazgatási ágazathoz tartozó dolgozókat is összefog (pl. a Helyiipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezete), más esetben egy-egy minisztériumhoz tartozó gazdasági területen több szakszervezet is működik (pl. a Könnyűipari Minisztériumhoz tartozó üzemek területén a dolgozók 6 ágazati szakszervezethez tartoznak).

Az iparági szervezési elv tehát lényegében azt jelenti, hogy egy-egy intézmény, vállalat vagy üzem dolgozói nem tartozhatnak több szakszervezethez, hanem egységes üzemi szervezetet alkotnak. Lényegében hasonló módon érvényesül az ágazati szervezés elve a nem ipari területeken tevékenykedő szakszervezeteknél is. Az így kialakuló ágazati szakszervezeteken belül különböző konzultatív jellegű *szakmai bizottságok* gondoskodnak az egyes szakmák speciális érdekeinek gondozásáról. Az üzem, vállalat, intézmény tevékenységének fő profilja dönti el, hogy dolgozóinak melyik ágazati szervezethez kell tartozniuk. Vitás esetekben a szakszervezetek közös szerve, a Szakszervezetek Országos Tanácsa dönt.

Jelenleg 19 szakszervezet működik. Az egyes szakszervezetek működési területét, taglétszámát, az egyes területeken szervezett és szervezeten dolgozók számárányát mutatja az alábbi táblázat:

szakszervezet	szakszervezeti taglétszám 1967. dec. 31.	szervezettség %-ban	
		1957	1967
Bányaipari Dolgozók Szakszervezete	166 950	76,9	96,4
Bőripari Dolgozók Szakszervezete	38 750	91,1	96,7
Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete	157 730	76,6	88,6
Építő-, Fa- és Építőanyagipari Dolgozók Szakszervezete	310 410	74,2	86,3
Helyiipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezete	203 020	81,1	91,1
Kereskedelmi, Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezete	335 890	89,6	96,7
Közalkalmazottak Szakszervezete	137 300	95,8	96,9
Közlekedési és Szállítási Dolgozók Szakszervezete	129 360	87,5	94,0
Mezőgazdasági, Erdészeti és Vízügyi Dolgozók Szakszervezete	273 860	71,2	91,4
Művészeti Szakszervezetek Szövetsége	29 190	87,1	94,2
Nyomda-, Papíripar és Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete	39 460	87,8	91,2
Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete	148 050	89,6	93,2
Pedagógusok Szakszervezete	146 240	95,1	94,1
Postások Szakszervezete	58 590	92,6	97,3
Ruházatiipari Dolgozók Szakszervezete	31 540	89,2	96,0
Textilipari Dolgozók Szakszervezete	150 930	83,3	93,0
Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezete	481 030	79,2	91,2
Vasutasok Szakszervezete	190 670	84,3	96,3
Vegyipari Dolgozók Szakszervezete	103 450	80,8	89,9
összesen	3 132 420	82,1	92,5

A 19 szakszervezet közös legfelsőbb szerve a *Szakszervezetek Országos Kongresszusa*, mely négyévenként ülésezik. Tagjai az egyes ágazati szakszervezetek kongresszusai által választott küldöttek. A kongresszusok közötti időben a szakszervezeti mozgalom központi szerve a kongresszus által választott *Szakszervezetek Országos Tanácsa* (SZOT). A Szakszervezetek Országos Kongresszusa és a SZOT határozatait az egyes iparági szervezetekre kötelezőek. A SZOT maga választja 29 tagú elnökségét és 10 tagú titkárságát mint folyamatosan működő szerveit.

Az egyes szakszervezetek *belső szervezete* egységes alapelvekre épül. Alapvető szervezeti egységük az üzemekben, illetve munkahelyeken működő alapszervezeti taggyűlések és az ezek által választott szakszervezeti bizottságok, mint alapszervezeti vezető szervek. A taggyűlések által választott küldöttek gyűléseiből indul ki a területileg szervezett megyei, fővárosi szakszervezeti bizottságok, tanácsok, illetve választmányok megalakítása, valamint az ezekre épülő országos vezető szervek (kongresszus és központi vezetőség) megalakítása.

A szakszervezetek igen jelentős gazdasági erőforrásokkal rendelkeznek és igen széles körű tevékenységet fejtenek ki a gazdasági, politikai és kulturális élet minden területén. Funkciójuk több irányú. Közvetlenül védik a dolgozók jogait és érdekeit (tehát érdekvédelmi szervezetként működnek), másrészlől szervezik a szakszervezeti tagok tevékenységét az üzemek, intézmények előtt álló feladatok végrehajtására. A szakszervezetek ilyen kettős, *érdekvédelmi és szervező funkciója* a fejlődés folyamán szorosan összekapcsolódott és ma már általában ugyanazok a szakszervezeti szervek látják el mind a két feladatot.

Külön szakszervezeti szervek végzik a dolgozók kulturális, egészségügyi, szociális, a szakmai képzés igényeivel kapcsolatos szakszervezeti tevékenységet. Az e célt szolgáló intézmények, szervezetek létrehozása és fenntartása fontos és kiterjedt tevékenysége a szakszervezeteknek.

A szakszervezetek országos napilapja, a „Népszava”, napi 283 000 példányban jelent meg 1968-ban. Ezenkívül a különböző szaklapok is igen jelentős példányszámban látnak napvilágot. A szakszervezetek kiadásában évente megjelenő kézikönyvek, tankönyvek és hasonló kiadványok példányszáma meghaladja a 2 milliót. Igen jelentős a szakszervezetek könyvtári hálózata. Mintegy 4000 szakszervezeti könyvtár működik közel 6 millió kötettel. A szakszervezetek kulturális tevékenységéhez kell sorolnunk még a szakszervezeti műkedvelő művészeti csoportok tevékenységét. Mintegy 2100 színjátszó, tánc-, képzőművészeti, zenekari stb. műkedvelő csoport működik közel 42 000 taggal. Számos intézmény segíti a szakszervezetben belül a dolgozók pihenőidejének eredményes felhasználását. 1967 végével 1688 szakszervezeti sportkörben több mint 439 000 sportkörü tag sportolt. 1963–67. években csatládtak jaival együtt több mint 1 millió 300 ezer fő vette igénybe a kedvezményes szakszervezeti üdülést.

A szakszervezetek társadalmi jelentőségét mégis az jellemzi leginkább, hogy több, a munkások és alkalmá-

zottak szempontjából különösen fontos, korábban az állam által ellátott *igazgatási* feladatot ma önállóan oldanak meg. E területen a jogszabályok a szakszervezeteknek egészen különleges jogokat biztosítanak. Ilyen, egészében a szakszervezetekre bízott feladatok a társadalombiztosítás, a munkavédelem és az üdülés szervezése és irányítása. Ilyen vonatkozásban a szakszervezetek számos ügyben mintegy közigazgatási hatáskört gyakorolnak, ide értve a bírságolás (pénzbüntetés) kiszabásának jogát is. Emellett a Szakszervezetek Országos Tanácsa e kérdések rendezésére a kapott felhatalmazás alapján jogszabályokat is kiadhat.

A Szakszervezetek Országos Tanácsának igen fontos jogai vannak a jogalkotás egyéb területein is. Igen széles pl. a szakszervezetek számára biztosított *ügynevezett együttes jogalkotási hatáskör*. Az állami szervek ugyanis a dolgozók életkörülményeit, így különösen a munkafeltételeket, a munkabéreket, a munkasellátást, a munkaversenyt, a társadalombiztosítást, a kultúrát, a sportot stb. érintő kérdéseket csak a SZOT és a szakszervezetek közreműködésével szabályozhatják. E körben az együttes jogalkotásnak különböző változatai figyelhetők meg. Egyes esetekben a szabályozás csak a szakszervezetek egyetértésével vihető keresztül. Gyakori, hogy ilyen esetekben közös jogszabályokat adnak ki. Más esetekben kötelező ugyan, de csupán konzultatív jellegű a szakszervezetek előzetes meghallgatása.

A szakszervezetek vezető szerveinek tagjai ebben a minőségükben egyes államigazgatási szervekben tanácskozási joggal vesznek részt. Így a SZOT főtítkára a Minisztertanácsban, az egyes szakszervezetek főtítkárai a megfelelő minisztériumok kollégiumában, a Szakszervezetek Budapesti Tanácsának vezető titkára a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságában, a szakszervezeti megyei tanácsok vezető titkárai a megyei tanácsok végrehajtó bizottságaiban.

A dolgozók érdekvédelmét célzó tevékenység hatékonyságát jelentősen segíti a szakszervezeteknek az a speciális jogosítványa, hogy tagjaikat megbízásuk alapján bíróságok vagy hatóságok előtt folyó eljárásban képviselhetik, számukra jogvédelmet biztosíthatnak. Egy-egy munkahely dolgozóinak kollektíváját külön megbízás nélkül is képviselhetik, amennyiben kollektív érdekek érvényesítéséről vagy a kollektívát ért jogsérelem elhárításáról van szó. Teljes ellenőrzés joga illeti a szakszervezeteket a dolgozók érdekeit és jogait érintő minden jogszabály végrehajtása tekintetében. E vonatkozásban minden állami és társadalmi szerv köteles részükre a szükséges felvilágosítást megadni. Végül széles körű javaslattevési joguk van a jogalkotás összes fokozatain.

A szakszervezeteknek jelentékeny szerepe van a vállalatok és dolgozók között felmerülő munkaügyi jogviták elintézésében. A munkaügyi viták elsőfokú eldöntésére hivatott ügynevezett vállalati munkaügyi döntőbizottságok tagjait fele-fele arányban a vállalat és a vállalat szakszervezeti bizottsága delegálja. (Ezek a szervek járnak el az igazgató munkaügyi határozatait ellen beadott panaszok ügyében is.) A megyei szinten

működő területi munkaügyi döntőbizottságok tanácsvezető döntőbíróinak kinevezéséhez a Szakszervezetek Országos Tanácsa egyetértése szükséges. A területi egyeztető bizottságok számos jelentős ügyben döntenek a fegyelmi ügyeken túlmenően is (így pl. a kártérítési kötelezettség megállapítása, illetmény-ügyekben felmerülő viták, védőruha-juttatás stb. kérdéseiben).

Az egyes munkahelyek szakszervezeti bizottságai széles körű részvételi jogosítványokkal rendelkeznek a vállalatok, intézmények belső igazgatásában. Számos kérdésben való döntéshez a szakszervezeti bizottságok egyetértése szükséges. A szakszervezeti bizottság dönt a vállalati szociális, kulturális alapok felhasználásáról, ellenőrzi a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályok megtartását. A szakszervezeti bizottságnak mint a munkahelyi kollektíva képviselői szervének további fontos jogosítványa a kifogás-emelési (vétó) jog, melyet a munkaviszonyra vonatkozó jogszabályoknak, illetve a szocialista erkölcsnek ellentmondó intézkedésekkel szemben érvényesíthet.

Ugyancsak a szakszervezetek tevékenységéhez kapcsolódnak a *társadalmi bíróságok*, amelyek munkahelyenként szervezett öngazgatási szervek, tevékenységük azonban — bár a gazdasági vezetést is segítik (amennyiben fegyelmi ügyekben is eljárnak) — meghaladja a gazdasági vezetés körét. Nyilvános tárgyalásaik elsődleges célja a dolgozók olyan irányú nevelése, hogy önkéntesen, állami szankciók alkalmazása nélkül kövessék a szocialista társadalmi együttélés és erkölcs szabályait. Szervezeti felépítésük, eljárásuk rendje, valamint az általuk alkalmazott szankciók rendszere is ezt az általánosabb célt szolgálja.

Az érvényes szabályok szerint társadalmi bíróságot kell alakítani minden több mint 100 dolgozót foglalkoztató gazdálkodó szervnél, továbbá más munkahelyeken is, amennyiben ezt a Szakszervezetek Országos Tanácsa a munkahely szerint megfelelő legfelsőbb szakigazgatási szervvel együttműködve elrendeli (ide értve a szövetségeket is). A szakszervezeti bizottságok gondoskodnak a társadalmi bíróságok megszervezéséről és ellenőrzéséről. A társadalmi bíróság tagjait a dolgozók 2 évre választják. Megválasztásukra és esetleges visszahívásukra a szakszervezeti bizottságok tesznek javaslatot.

A társadalmi bíróságokról szóló törvény igen széles hatáskört biztosít e bíróságoknak, s egyes ügyekben hatáskörük párhuzamos a járásbíróságokéval. Ezekben az ügyekben csak akkor járhat el, ha az indítvány tételére vagy kereset indítására jogosítottak az eljárást előtte kezdik el. Egyébként más ügyekben is csak megfelelő indítványra járhatnak el. Így a munkahelyek vezetőinek, illetve szakszervezeti bizottságának indítványára eljárhatnak a munkahelyen elkövetett egyes szabálysértések és fegyelmi vétségek ügyében, továbbá minden más esetben, amikor a dolgozó magatartása sérti a szocialista együttélés, illetve erkölcs szabályait. A bíróság vagy az ügyészség felkérésére ítélezhetnek kisebb jelentőségű bűncselekmények ügyében. A sértett indítványára eljárhatnak a vállalati dolgozók között felmerülő becsület-sértési, rágalmazási és könnyű testi sértési ügyekben,

végül dönthetnek az azonos munkahely dolgozói között felmerülő 1000 forint értékhatáron aluli vagyoni jogi ügyekben.

A társadalmi bíróság ítéletei a következők lehetnek: az eljárás alatt álló dolgozókat 1 évre kizárhatja bizonyos vállalati jutalmakból (ide értve a nyereségrészesedést is), fegyelmi vétség megállapítása esetén az enyhébb súlyú fegyelmi büntetéseket önállóan kiszabhatja, súlyosabb fegyelmi büntetések kiszabására javaslatot tehet az igazgatóságnak. Bűncselekmények esetén a társadalmi bíróság (500 forintig terjedő) bírságot is megállapíthat. Ezenkívül számos olyan intézkedést tehet, amelyeket különösen alkalmasnak ítél a dolgozó nevelésére. A határozat ellen az érdekeltek panasszal élhetnek a szakszervezeti bizottságnál, illetve azokban az esetekben, ahol a bíróságnak párhuzamos hatásköre van, járásbírósághoz fordulhatnak. Ilyen esetekben a járásbíróság érdemben és véglegesen határoz.

Egyéb tömegszervezetek. A legnépesebb és legtöbb funkciót ellátó szakszervezetek mellett további olyan társadalmi szervezetek vannak Magyarországon, amelyek működése szintén széles rétegekre terjed ki és tevékenységük szintén fontos eleme a szocialista társadalomnak.

A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ). Ez a társadalmi szervezet az ifjúság politikai szervezete, amely a Magyar Szocialista Munkáspárt közvetlen irányítása alatt működik. Feladata az ifjúság kommunista nevelése, így a párttagság egyik legjelentősebb utánpótlási bázisa. A párt általános politikai célkitűzéseinek minél eredményesebb megvalósítását szolgálja. Szervezete a párt központi és helyi szerveivel párhuzamosan épül fel. Irányítása alá tartozik a *Magyar Úttörők Szövetsége*, az általános iskolák (7—14 éves) tanulóinak ifjúsági szervezete.

A KISZ az ifjúság egyetlen társadalmi-politikai szervezete. Munkáját társadalmi módszerekkel szervezi, azonban az ifjúságot érintő kérdésekben mind az állami, mind a társadalmi szervek csak a KISZ-szel együttműködve, illetve a KISZ meghallgatásával intézkedhetnek. Külön kormányhatározat írja elő, hogy az állami és társadalmi tevékenységnek melyek azok a területei, ahol az ifjúsági szövetséget be kell vonni a feladatok ellátásába. Eszerint az állami szervek a döntésük alá tartozó és az ifjúságot érintő ügyekben kötelesek a KISZ-szervezetek véleményét kikérni. Ezenkívül az állami szervek kötelesek az ifjúsági szervezetet feladataik megoldásában támogatni. A kormányhatározat számos olyan területet jelöl ki az oktatás, a művelődés-ügy, a termelés és a sportmozgalom körében, valamint a szakszervezetek tevékenységében, ahol különösen ajánlja az ifjúsági szövetség szervezeteivel való együttműködést.

A nőmozgalom célja a nők közéleti és társadalmi tevékenységének fejlesztése, az általános kulturális színvonal emelése, a női egyenjogúság érvényre juttatása, a nők mozgósítása a béke védelmében, az ifjúság és a család védelme. A mozgalom központi szerve a *Magyar Nők Országos Tanácsa*. A Magyar Nők

Országos Tanácsa és végrehajtó bizottsága mellett a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből szervezett 9 társadalmi bizottság segíti a differenciáltabb mozgalmi munkát (közgazdasági, családvédelmi, jogi, pedagógiai, háztartási, külügyi, mezőgazdasági, kulturális és esztétikai bizottságok). A Magyar Nők Országos Tanácsa a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség tagszervezete. A mozgalom helyi szervezetei az ország területi beosztása szerint területileg alakulnak meg. Ezek szorosan együttműködnek az állami intézményekkel, tanácsokkal, más társadalmi szervezetekkel.

A *békemozgalom*. Minden társadalmi rétegre és az egész ország területére kiterjedő társadalmi tevékenységet folytat a magyar békemozgalom, mely a nemzetközi békemozgalomból is tevékenyen kiveszi a részét. Központi szerve az *Országos Béketanács*. Nagy számban működnek helyi békebizottságok. A békemozgalom feladataival az Országos Béketanács iránymutatása, illetve felhívásai alapján a Hazafias Népfront helyi szervei és a szakszervezetek is foglalkoznak. A helyi és területi békebizottságok a népfrontmozgalom keretén belül működnek.

A *sportmozgalom szervezetei*. A magyar sportmozgalom egésze olyan társadalmi szervezetekre épül, amelyek nem tartoznak sem az egyesületi jog hatálya, sem az állami szervek felügyelete alá. Az 1963. évi 29. számú törvényerejű rendelet alapján az egész testnevelési és sportmozgalom irányítását a *Magyar Testnevelési és Sportszövetség* végzi. A sportmozgalom alapvető szervezeti egységei a sportegyesületek, sportkörök, sportklubok. Sportegyesület csak a szövetség keretei között működhet. Sportegyesület alakulhat iskolában, üzemben, hivatalban, termelőszövetkezetben, állami gazdaságban, fegyveres testületekben, valamint a szövetség illetékes helyi szervének engedélyével minden olyan helyen, ahol legalább 10 ember sportolni kíván. E szervezet méreteit jelzi, hogy 1968-ban a sportmozgalom szervezeteinek taglétszáma meghaladta a 470 000-et. A sportegyesületek maguk választják meg vezető szerveiket, nevüket, színeiket. Küldötteik útján választással hozzák létre a Magyar Testnevelési és Sportszövetség helyi és országos vezető szerveit. A szövetség kongresszusa a sportmozgalom legfelsőbb vezető szerve, ez állapítja meg a sportmozgalom szervezeti felépítését részleteiben meghatározó alapszabályt és hozza létre a mozgalom más országos vezető szerveit. Az egyes szakszövetségek (mint pl. a Labdarúgó Szövetség, Atlétikai Szövetség stb.) lényegében a Magyar Testnevelési és Sportszövetség szakbizottságaiként segítik az egész sportmozgalom irányítását. Jelenleg 33 szakszövetség működik.

A magyar sportélet ez alapon létrejött szervezeti keretei nem változtak, lényegesen módosult azonban a szervezeti felépítés 1968-ban. Az 1968. évi 4. számú törvényerejű rendelet úgy módosította a Magyar Testnevelési és Sportszövetség jellegét, hogy az a sportegyesületek szövetségeként működő társadalmi szervezet, nem pedig olyan tömegszervezet, amelynek alapvető szervezeti egységei a sportegyesületek. Ezáltal a sportegyesületek önálló szervezetekké váltak, amelyek a társadalmi ön-

tevékenységnek megfelelően választják meg a szövetségi szervezetet. Ugyanakkor azonban a sportegyesületekre nem az egyesületi jog általános szabályai érvényesek, hanem a Magyar Testnevelési és Sportszövetség kongresszusa által meghatározott elvek, illetőleg mintaalapszabály.

Az *egyesületek*. A társadalmi szervezetek nagy többsége jogi helyzetét tekintve egyesületnek minősül. Magyarországon, éppen a többsirányú jogi szabályozással is biztosított egyesülési szabadság folytán, igen nagy számban működnek országos és helyi egyesületek a legkülönbözőbb célok szolgálatában. Ennek megfelelően erősen megoszlik az egyesületek felügyeletével megbízott állami szervek száma is.

Magyarországon az egyesületek feletti állami felügyeletet nem rendészeti szervek, hanem az egyesületek célja szerinti és működési területe szerinti országos vagy helyi szakigazgatási szervek (számos esetben szakigazgatási feladatokat is ellátó társadalmi szervek) látják el. Részint ebből ered, hogy nincs olyan egységes országos nyilvántartás sem, amely akár csak megközelítően is képet adhatna az összes egyesületről. Taglétszámukat tekintve is igen nagyok a különbségek az egyesületek között. Vannak közöttük alig néhány tagot számláló helyi bridzs-egyesületek ugyanúgy, mint több tízezres taglétszámú országos szervezetek vagy esetleg százezres taglétszámú országos szövetségek.

A nagy egyesületek, illetőleg szövetségek tevékenységük jellegét tekintve már igen közel esnek az előbbieken tárgyalt társadalmi tömegszervezetekhez. Jogi helyzetüket tekintve azonban azoktól mégis jelentősen különböznek.

Az egyesületek megalakulására, belső felépítésére és működésére az általános jogi előírásokon túl az egyesületi jog részletes előírásai is kötelezőek és ennek megtartása tekintetében az állami felügyeletet ellátó szervek ellenőrzése alatt állnak. Ezzel szemben az úgynevezett társadalmi tömegszervezetek e tekintetben egészen önállóan járnak el, nem tartoznak az egyesületi jog hatálya, így egyetlen állami szerv felügyelete alá sem. Természetesen az általános és alkotmányos jelentőségű alapelvek az úgynevezett tömegszervezetekre is kötelezőek. Alapszabályaikat erre figyelemmel határozzák meg.

Az egyesületi jog szabályait részben a polgári törvénykönyv vonatkozó fejezete (főleg a vagyonjogi szabályok), részben külön törvényerejű rendelet foglalja össze. Emellett számos jelentősebb egyesületre nézve részben vagy egész tevékenységét tekintve különleges szabályokat állapított meg a törvényhozás. (Ilyen többek között a Magyar Vöröskereszt.) Az egyesületi jog általános alapelve az egyesületek alapításának szabadsága. Az alakuló egyesület alapszabályait maga állapítja meg, állami szerv részéről megerősítésre nem szorul, ezzel szemben az egyesület alapításának feltétele a nyilvántartásba vétel.

Egyesület akkor jön létre, ha legalább 10 alapító tag alakuló közgyűlésen az egyesület megalakítását elhatározza, alapszabályát megállapítja, ügyintéző és

képviselő szerveit megválasztja, és az egyesületet a tevékenységi köre szerint illetékes állami felügyeleti szerv nyilvántartásba veszi. A nyilvántartásba vétel csak abban az esetben tagadható meg, ha az egyesület nem szolgálja a népi demokratikus államrend érdekeit.

Az egyesület jogi személy. A jogszabályok az egyesületi demokrácia biztosítékaként, valamint az egyesület külső képviseletének rendezése érdekében kötelező jelleggel meghatározzák az egyesületi alapszabály egyes elemeit. Így pl. kimondják, hogy az egyesület legfőbb szerve minden esetben az egyesület közgyűlése. A közgyűlés mindig a tagok összessége. A közgyűlésnek jogában áll dönteni minden egyesületi ügyben, emellett kizárólagosan a közgyűlés hatáskörébe tartozik az egyesület ügyintéző és képviselő szerveinek megválasztása, az egyesület évi költségvetésének megállapítása, az ügyintéző szervek beszámolóinak megtárgyalása, más egyesülettel való egyesülés vagy a feloszlás kimondása. Az alapszabály megtartásának igen fontos jogi biztosítéka, hogy ha az egyesület valamely határozata jogszabályba vagy az alapszabályba ütközik, az ügyész vagy bármely egyesületi tag az állami felügyeleti szervnél indítványozhatja a határozat megsemmisítését.

Az országos jellegű egyesületek helyi csoportokat is alakíthatnak. Mind az országos, mind a helyi egyesületek szövetségbe tömörülhetnek. Ha nem tudjuk is felvázolni az egyesületek egész rendszerét, talán nem lesz felesleges, ha az egyesületek legjellemzőbb típusaira való utalással jelezzük a változatok gazdagságát.

Igen nagy a számuk és taglétszámuk a különböző kulturális célokkal működő egyesületeknek. Körülbelül 90 különböző tudományos társaság, társulat vagy egyesület működik. Ezek közül 26 egyesület, illetve társaság a *Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének* (MTESZ) keretei között külön egységet is alkot. Ezeknek össz taglétszáma 1967-ben 80 000 volt. Számos *művészeti* szövetség, illetve egyesület működik. A Magyar Írók Szövetsége mellett megemlíthetjük a Zeneművészek, a Képzőművészek, az Építőművészek, a Fotóművészek stb. Szövetségét. Önálló egyesületként működik a „PEN Club” magyarországi szekciója, valamint a Magyar Újságírók Országos Szövetsége. A kulturális célú egyesületek között különleges szerepe van a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak* (TIT), mely a tudományok népszerűsítése céljából főleg az értelmiségiek tízezreit fogja össze. Számos kiadványon, tanfolyamon, nagyszámú előadássorozaton keresztül milliókhoz juttatja el a tudományos ismereteket. Tevékenységének méreteire jellemző, hogy évente mintegy 5 millió hallgató vesz részt az általa rendezett előadásokon. Az egyes népek kultúrájának kölcsönös megismerését segítik a különböző *baráti társaságok*. Ezek közül legnépesebb a Magyar—Szovjet Baráti Társaság. A jogászság érdekvédelmi szerveként működik, de jelentős munkát végez a jogpropaganda és a jogi kultúra fejlesztésének területén is a *Magyar Jogász Szövetség*, melynek mintegy 7000 tagja van.

A kulturális célú szervezetek között külön kell megemlítenünk a Magyarországon élő különböző *nemzetiségek szövetségeit*. Ilyenek pl. a magyarországi délszlávok, németek, románok, szlovákok demokratikus szövetségei. E szövetségek alapvető rendeltetése, hogy a különböző társadalmi szervezetekkel együttműködve elősegítsék a nemzetiségek politikai nevelését, anyanyelvük művelését, kultúrájuk gazdagodását. E szövetségek nyilvántartott tagsággal nem rendelkeznek, anyagi ellátásukról az állam gondoskodik.

Az *egészségügyi és szociális* feladatok megoldása területén legnagyobb társadalmi szervezet a Magyar Vöröskereszt. Ennek jogi helyzetét, feladatait külön jogszabály (1955. évi 25. sz. törvényerejű rendelet) határozza meg. Területileg tagolt szervezeteinek kb. 640 000 tagja van (1967). Az ifjúsági Vöröskereszt, amely az Úttörő mozgalmon belül működik, kb. 200 000 tagot számlál. A Vöröskereszt szokásos feladatai mellett jelentős mozgalmakat szervez az általános egészségügyi célok megoldására. Így pl. a véradó-mozgalom szervezése is hozzá tartozik. E mozgalom kb. 200 000 önkéntes véradót tart nyilván. A szociális jóléti feladatok megoldásában működik közre a Vakok és Csökkent látók Szövetsége, 8300 taggal. Ez a szervezet számos üzemmel, műhellyel, külön tanintézetekkel rendelkezik az ország különböző helyein. Hasonló feladatokat old meg a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége. Számos jótékonyági, kölcsönös segítési, így pl. temetkezési egyesület működik még a szociális feladatokhoz kapcsolódó területeken.

Igen nagy számú egyesület fogja össze az azonos szórakozások vagy hobbyk híveit. Így pl. a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége kb. 230 000 tagot számlál. 22 000-es a taglétszáma a Magyar Vadászok Országos Szövetségébe tömörülő vadászegyesületek hálózatának. 90 000 tagja van a Horgász Szövetségnek (felnőtt és ifjúsági együtt) és 90 000 tagot számlálnak a természetbarátok különböző szövetségei és egyesületei. Ezenkívül számos hasonló kedvteléssel foglalkozó egyesület és szövetség működik.

Szakmai önkormányzati testületek. Az ilyen típusú szervezetek azzal a céllal jöttek létre, hogy az érdekelt szakma, illetve foglalkozás képviselői által demokratikusan választott szervek lássák el az érdekelt hivatásának gyakorlásával kapcsolatos és lényegében közigazgatási jellegű ügyeket.

Az *ügyvédi kamarák* képviselik az ügyvédek testületi érdekeit, döntenek az ügyvédi, ügyvédjelölti bejegyzés kérdésében, gondoskodnak az ügyvédi hivatás gyakorlásával járó jogok védelméről és kötelességek ellenőrzéséről, fegyelmi jogkört gyakorolnak az ügyvédek, ügyvédjelöltek felett és állást foglalnak jogalkotási kérdésekben. Ügyvédi kamarák működnek minden megyében és a fővárosban. Fő szerveik az összes tagjaikból álló közgyűlések. Összefogó szervük az *Országos Ügyvédi Tanács*, mely az ügyvédi kamarák elnökeiből és az ügyvédi kamarák közgyűlései által választott jelöltek közül az igazságügyminiszter által kinevezett tagokból áll.

Az ügyvédi kamarák felett a főfelügyeletet az igazságügyminiszter gyakorolja, akinek egyben joga van arra, hogy az ügyvédi szervezeteknek jogszabálysértő vagy a dolgozó nép érdekeivel ellentétes határozatait megsemmisítse és azokat új határozathozatalra utasítsa. Felügyeleti jogkörében jogosult arra is, hogy amennyiben az ügyvédi szervek működése sérti az állam érdekeit vagy tartósan működésre alkalmatlanok, úgy működésüket felfüggeszse és jogkörük gyakorlását miniszteri kiküldöttre bízza (1958. évi 12. sz. törvényerejű rendelet).

A szakmai önkormányzatok közé tartozik a *Kisiparosok Országos Szervezete*, a magánkisiparosok érdekvéköpieteli szervezete, amely speciális jogszabályok hatálya alatt álló társadalmi egyesület, s egyben ellát számos, a kisiparosok adóügyeivel, nyersanyag-ellátásával vagy a kisipar szakmai felügyeletével kapcsolatos hatósági jellegű feladatot is. Ezeket korábban a kisiparosok speciális szakmai önkormányzati testületei, az úgynevezett ipartestületek intézték. Hasonló szerepet tölt be a magánkereskedők irányában a *Kiskereskedők Országos Szabadszervezete*.

A Magyar Tudományos Akadémia. Az Akadémia jellegét tekintve sok rokonvonást mutat a szakmai önkormányzati testületekkel, más oldalról viszont szerepe ennél szélesebb. A Magyar Tudományos Akadémia ugyanis nemcsak tagjai és intézményei irányában lát el igazgatási teendőket, hanem mint a Magyar Népköztársaság legfelsőbb szintű tudományos testülete, vezető szerepet tölt be a tudományos élet országos irányításában.

Az Akadémia jogi helyzetét, az állami és társadalmi mechanizmusban betöltött szerepét törvényi szintű jogszabály (1969. évi 41. sz. törvényerejű rendelet) határozza meg, míg belső szervezetét és működését a Közgylűlés által elfogadott és a kormány által jóváhagyott alapszabály állapítja meg.

Az Akadémia tevékenysége az ország legkiválóbb elméleti és gyakorlati szakembereit felölelő igen széles társadalmi jellegű szervezet-rendszerre épül. Az egyes tudományterületek szerint szervezett osztályai maguk is testületi szervek, amelyek munkájában az osztályhoz tartozó akadémikusokon kívül más, az adott tudományágak területén dolgozó szakemberek is részt vesznek.

Ezen túlmenően mind az Akadémia Elnökségét, mind az egyes osztályokat részben ágazatilag, részben egyes feladatokra szervezett széles bizottsági rendszer támogatja. A bizottságok elvileg konzultatív jellegű szervek, sok esetben azonban mint egy-egy tudományterület legmagasabb szintű szakmai testületei érdemben döntenek a hozzájuk tartozó kérdésekben. A Magyar Tudományos Akadémia fölött a főfelügyeletet a kormány gyakorolja.

A *Tudományos Minősítő Bizottság* útján az Akadémia irányítja és ellenőrzi a tudományos fokozatok odaítélését. Ezenkívül az Akadémia a legfelsőbb felügyeleti szerve a tudományos társaságok és egyesületek nagy többségének.

Az egyházak. A társadalmi szervezetek között egészen sajátos helyet foglalnak el az egyházak. Magyarországon teljes mértékben megvalósul az állam és az egyház elválasztása, s ezen az alapon törvények, illetőleg erre épülő egyezmények szabályozzák az állam és az egyház viszonyát. A lelkiismereti és vallásszabadság elve az alkotmányban is kifejezést kapott, s ez a magyarázata annak, hogy az Alkotmány elfogadása óta (1949) semmiféle állami nyilvántartás nem tartja számon a lakosságnak a különböző vallásfelekezetekhez való tartozását. A második világháború utolsó népszámlálás adatai szerint 1941-ben (az ország jelenlegi területére vonatkoztatva) a lakosság vallási megoszlása a következő volt:

vallás	fő	%
római katolikus	6 119 582	65,6
görög katolikus	233 672	2,5
református	1 934 862	20,8
evangélikus	557 305	6,0
görögkeleti	38 318	0,4
unitárius	8 465	0,1
baptista	17 917	0,2
izraelita	400 977	4,3
egyéb és ismeretlen	5 515	0,1

Ma az országban az összes vallások egyenjogúak. Ezt az egyenjogúságot nem érinti az, hogy az állam a nagyobb egyházakat az 1949-ben velük kötött megállapodás alapján erőteljesebben támogatja. Így az állam évente jelentős összeget fizet ki elsősorban a katolikus, református, evangélikus, unitárius egyházak és az izraelita hitközség személyi és dologi kiadásainak fedezésére. Ezek az egyházak és a hitközség jogosultak meghatározott iskolák fenntartására is. Ugyancsak az eltérések között kell kiemelnünk a legjelentősebb egyházak irányában megnyilvánuló állami felügyelet kiterjedtebb voltát. Az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet és az erre épülő végrehajtási rendelkezések a római katolikus, a református, az evangélikus egyház, valamint az izraelita hitközség meghatározott egyházi funkcióinak betöltéséhez az Elnöki Tanács, illetve a művelődésügyi miniszter előzetes hozzájárulását írja elő, emellett biztosítja az illetékes állami szervek számára azt a jogot is, hogy ha valamely egyházi állás megüresedett és betöltésére nézve a meghatározott időn belül (10 nap, más állásoknál 60 nap) az illetékes egyházi szerv nem intézkedik, úgy az arra illetékes állami szerv a lelkeszi szolgálat, az egyházigazgatás, illetve a lelkészképzés rendes menetének biztosítása érdekében a szükséges intézkedéseket teheti.

Tekintettel arra, hogy a vallásalapítás Magyarországon teljesen szabad, az említett nagy egyházak mellett változatlanul működnek különböző kisebb taglétszámú egyházak is. 10 kisebb egyház az úgynevezett Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa körül tömörül. Ezek: baptisták, adventisták, metodisták, evangéliumi keresztények, öskeresztyéni gyülekezet, Isten egyháza,

keresztyén testvérgyülekezet, szabad keresztyén gyülekezet, Élőisten gyülekezet, Ó-katolikus egyház. A szövetség önkéntes, a szövetségbe tömörülést elősegíti az, hogy az állam anyagi támogatására csak a szövetségbe tömörült egyházak tarthatnak számot.

Az egyházak olyan jogi személyek, amelyek saját jövedelemmel és saját vagyonnal rendelkezhetnek, jövedelmük a hívek önkéntes hozzájárulására és az egyházi szolgáltatások díjaira épül. Az egyházaknak saját gazdasági vállalataik, köztük kiadóvállalataik vannak. Az egyházak önálló kiadványaként az országban 12 heti, illetőleg havi folyóirat jelenik meg, ezek havi példányszáma meghaladja a 100 000-et. A felszabadulás előtt az egyházaknak sok iskolája volt. Az iskolák államosítása óta (1948) egyházi alsófokú iskola nincs. A katolikus egyház keretében megmaradt 8 gimnázium a református egyház és az izraelita hitközség kezelésében pedig egy-egy gimnázium. Ezenkívül a lelkészképzés igényének kielégítésére a római katolikus egyháznál 6 szeminárium (főiskolai szinten), 1 hittudományi akadémia (egyetemi szinten), a református egyházaknál 2 teológiai akadémia, az evangélikus egyháznál 1 teológiai akadémia, az izraelita hitközségnél 1 rabbiképző intézet és a baptistáknál 1 teológiai szeminárium működik.

Az egyházak hitéletüket, belső szervezetüket maguk határozzák meg. Az egyházi helyiségekben teljesen

szabadon, minden bejelentéstől és állami ellenőrzéstől mentesen tarthatják összejöveteleiket. A nyilvános közterületen összehívott gyűléseik, felvonulásaik csupán közlekedésrendészeti szempontok miatt esnek bejelentési kötelezettség alá.

Az egyházak szervezete különbözőképpen épül fel. A római katolikus egyháznak 10 egyházmegyéje, illetve püspöksége (ezek közül 3 érsekség) van; ezenkívül több, főleg tanítással foglalkozó szerzetesrend is működik, így pl. a ferencesek, a bencések és a piaristák. A görög szertartású katolikus egyháznak egy püspöksége van. A református és evangélikus egyházak 4, illetve 2 egyházkerületre oszlanak, ezek élén a püspök és a főgondnok, illetve az evangélikus egyháznál a felügyelő áll. 4 görögkeleti egyház működik: szerb, román, magyar, valamint a bolgár. A szerb egyház a belgrádi, a román a bukaresti, a magyar a moszkvai, a bolgár pedig a szófiai patriarchátushoz tartozik.

Az egyházak képviselői igen aktívan vesznek részt a különböző társadalmi szervezetek és a képviseleti szervek munkájában. Jelenleg pl. 6 lelkész országgyűlési képviselő. Közülük egyik az Országgyűlés alelnöke, ketten tagjai a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának is. Számos egyházi személy vesz részt a népfrontmozgalomban és különösen nagy számmal vannak a békemozgalomban.

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT

A Magyar Népköztársaságban a marxista—leninista elvek alapján álló kommunista párt kiemelkedő helyet foglal el a társadalmi szervezetek között. A párt olyan társadalmi-politikai erő, mely társadalmi módszerekkel és eszközökkel irányítja, vezeti, egyben koordinálja az egész társadalmi és állami tevékenységet. A pártnak ez a szerepe nem hatalmi helyzetén és jogi előírásokon nyugszik és nem is jogi előírásokon keresztül valósul meg. Magyarországon a párt vezető szerepe történeti-társadalmi tény, a párt politikai tekintélyén és azon alapul, hogy a társadalom forradalmi erőit fogja egybe; e szerepe az egy évszázados történelmi fejlődés forradalmi harcainak eredményeként jött létre.

A Magyar Szocialista Munkáspárt örököse és folytatója azoknak a forradalmi harcoknak, amelyeket a magyar munkásosztály kialakulása óta vívott. Vezető szerepét az ország társadalmi és politikai életében öt évtizedes tevékenységével és önfeláldozó harcával vívta ki és szilárdította meg.

A kialakuló munkásosztály első megmozdulásai már az 1848—49. évi polgári forradalom és szabadságharc idején jelentkeztek, azonban csak a forradalom vereségét követően, a Habsburg elnyomás évei alatt jött létre a szervezett munkásmozgalom. A magyar munkásmozgalom vezetői igen hamar szoros kapcsolatba kerültek a munkásosztály nemzetközi szervezeteivel. Így *Farkas Károly* és *Frankel Leó* kapcsolatban voltak Karl Marxszal, s tagjai voltak a Marx által vezetett első Internacionálénak, Frankel Leó pedig a párizsi kommun kormányának, végrehajtó bizottságának tagjaként harcolt a kommun idején. A magyarországi munkásság első szocialista szervezete az *Általános Munkásegylet* volt (1868). 1878-ban alakult meg a Nemválasztók Pártja, az első magyarországi munkáspárt, majd ugyanebben az évben a Magyarországi Munkáspárt. A két párt 1880-ban egyesült Magyarországi Általános Munkáspárt néven, mert a szocialdemokrata elnevezést a hatóságok nem engedélyezték. A párt 1890-ben vette fel a *Magyarországi Szocialdemokrata Párt* nevet.

A magyar munkáspárt később mint a második Internacionálé tagja végigment mindazokon a fejlődési szakaszokon, amelyek a második Internacionálé nyugat- és közép-európai pártjait jellemezték. Az első világháború éveiben a Magyarországi Szocialdemok-

rata Párt keretei között fejlődtek ki azok a pártellenzéki csoportok, amelyek 1918 végén (az oroszországi proletárforradalomban részt vett és onnan hazatért hadifoglyok tapasztalataira is támaszkodva) megalapították a *Kommunisták Magyarországi Pártját*.

Ez a párt rövid idő alatt maga köré tömörítette a munkásosztály és a szegényparasztság többségét és az értelmiség legjobbjait. 1919. március 21-én a Kommunisták Magyarországi Pártja, egyesülve a Magyarországi Szocialdemokrata Párttal Magyarországi Szocialista Párt néven, elsőnek követte az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom példáját és polgárháború nélkül létrehozta a magyar történelem első munkás-paraszt államát, a Magyar Tanácsköztársaságot. A párt 1919 júniusában felvette a Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja nevet.

A túlerő legyőzte a Tanácsköztársaságot, de nem tudta megsemmisíteni a magyar kommunista mozgalmat. A munkásmozgalom egysége megbomlott, a kommunista párt illegálisba kényszerült. A győztes ellenforradalmi rendszer véres terrorral állt bosszút a magyar dolgozókon és megsemmisítette a Tanácsköztársaság minden szocialista vívmányát.

A Magyar Tanácsköztársaság leverése után újból külön alakult meg a kommunisták és külön a szocialdemokraták pártja. Míg a szocialdemokrata vezetők az ellenforradalmi kormánnyal megállapodva, rendőri ellenőrzés mellett legális szervezeteket tartottak fenn (e megállapodás értelmében tevékenységüket csak az ipari központokra és a nagyobb városokra korlátozták), addig a kommunisták csak illegálisan folytathatták tevékenységüket. Csak rövid ideig (1925—28) működhetett egy legális munkáspárt, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MSZMP), amely az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja kezdeményezésére alakult meg. Az illegális kommunista mozgalom minden veszéllyel és üldöztetéssel szembeállva szervezte a munkásság és a szegényparasztság harcát a dolgozók kenyeréért és jogaiért, a társadalmi haladásért, a nemzet függetlenségéért. A második világháború idején a kommunisták szervezték és vezették az antifasiszta erők harcát is az országot katasztrófába döntő háború ellen, a békéért, a függetlenségért, a demokratikus nemzeti újjászületésért.

A szovjet hadsereg felszabadító harcai és a fasiszta Németország felett aratott győzelem nyomán megnyílt a demokratikus néphatalom megszervezésének az útja. Ebben a helyzetben az 1944 szeptemberében megalakult *Magyar Kommunista Párt* volt az egyetlen szervezett politikai erő Magyarországon, amelynek határozott programja volt a demokratikus fejlődés feltételeinek a megteremtésére, a néphatalom kivívására. Határozott kezdeményezésére a többi demokratikus pártok is csatlakoztak programjához és a régi uralkodó rendszer maradványainak a megszüntetését, s a demokratikus állami rend megalapozását a Magyar Kommunista Párt vezetését követő demokratikus pártkoalíció (Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt, Független Kisgazda Párt és Polgári Radikális Párt) végezte el.

A kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése, amely a fasiszmus elleni harc időszakára nyúlt vissza, s amely a felszabadulás utáni közös harcokban még jobban megszilárdult, 1948-ban a két párt egyesüléséhez vezetett, s a marxizmus—leninizmus elvei alapján létrejött az egységes munkaspárt: a *Magyar Dolgozók Pártja*. Az egységes munkaspárt megteremtése azt is eredményezte, hogy a munkás-paraszt szövetség alapján a munkásosztálynak és pártjának vezető szerepe kizárólagossá vált az ország politikai életében.

Az egyesült párt fejlődése azonban, miként az állami fejlődés is, nem volt töretlen. A személyi kultusz időszaka meggyöngítette a párton belüli demokratizmust és eltorzította azoknak az elveknek gyakorlati érvényesülését is, amelyeket a párt, valamint az állami és a társadalmi szervezetek viszonyainak meghatározására már Lenin kidolgozott. A párt vezető csoportja a törvényesség megsértésével eltorzította a párt politikáját és olyan helyzetet teremtett, amely súlyos társadalmi és politikai károkat okozott. Ezt a helyzetet a Magyar Dolgozók Pártja elvileg már 1953 júniusában feltárta, gyökeres politikai változásra azonban csak 1956. november után kerülhetett sor.

1956 nyarára az ellenforradalmi erőknek sikerült széles politikai blokkot összekovácsolni, amely a párton belüli revizionista elemektől a szélsőjobboldalig terjedt. Ez vezetett az 1956. október 23-i ellenforradalmi lázadásra. A felszított ellenforradalmi erőkkel a Magyar Dolgozók Pártja vezetőinek a korábbi időszakban nem kompromittált — sőt részben üldözöttségét szenvedett — csoportja szállt szembe és új forradalmi központot hozott létre: megalakult a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és az ellenforradalom elleni harcban újjászerveződött a magyar kommunista pártja, a *Magyar Szocialista Munkáspárt*.

A Magyar Szocialista Munkáspárt politikai vezető szerepét az ellenforradalmi erők leverése utáni konszolidáció során a széles tömegekben kivívott bízalom alapozta meg.

A Magyar Szocialista Munkáspárt célját szervezeti szabályzata így fogalmazza meg: „A Magyar Szocialista Munkáspárt . . . végső célja a kommunista tár-

sadalom felépítése. Önkéntes harci szövetség, amely tömöríti soraiban a magyar nép leghaladóbb erőit, mindazokat, akik a munkásosztály szocialista eszméit és céljait magukévá teszik, megvalósításukért hatékonyan küzdenek. A Magyar Szocialista Munkáspárt szervezi és vezeti a nép harcát a szocialista társadalom felépítéséért, a Magyar Népköztársaság felvirágoztatásáért, a nemzet felemelkedéséért.” E végcél elérése érdekében a jelen időszakban a párt politikája arra irányul, hogy létrehozza a szocialista népgazdaságot, győzelemre vigye a szocializmust az emberek gondolkodásában és érzésvilágában, erősítse a nép szocialista nemzeti egységét, teljessé tegye a szocializmus győzelmét.

A Magyar Népköztársaságban egyértelműen érvényesül a párt politikai vezető szerepe, ez azonban nem jelent valamiféle pártidiktatúrát. A párt nem épül be az állami szervezet hierarchiájába, s határozatainak nincs államilag kötelező jellege. Magának a pártnak a határozatai hangsúlyozzák az állami és társadalmi szervek önálló felelősségét.

A párt vezető szerepe a szocialista, majd a kommunista társadalom megteremtéséért folyó harcban azt jelenti, hogy a párt a marxizmus—leninizmus elméletéből kiindulva, a dolgozó nép érdekeit széles körűen tanulmányozza, meghatározza az országban követett politikai irányt, határozataival kijelöli a szocializmus építésének soron levő feladatait és a kommunisták példamutatásával, a tömegek között végzett meggyőző tevékenységével szervezi az egész népet e feladatok megoldására.

A párt határozatai csak a párt tagjaira kötelezőek, az állami és társadalmi szervek, a pártonkívüli állampolgárok felé ajánlásokkal, javaslatokkal fordul. A párt erkölcsi súlya és tekintélye, az állami és társadalmi szervezetekben dolgozó kommunisták tevékenysége és meggyőző munkája azonban alapot teremt ahhoz, hogy a párt határozatai és törekvései általában megvalósuljanak. Ezt az elvi álláspontot a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusának határozatai így fogalmazták meg: „A párt irányítja az állami, a gazdasági és a kulturális munkát, de nem az állami és társadalmi szervekre hozott kötelező határozatok útján. A párt határozatai az e szervezetekben dolgozó kommunistákat kötelezik.”

Az állami, gazdasági, kulturális és társadalmi szervezetekben a tisztségviselés nincs párttagsághoz kötve. Már a Magyar Szocialista Munkáspárt 1957. júniusi konferenciája leszögezte azt az elvet, hogy a párt-tisztség kivételével bármely tisztséget pártonkívüli is betölthet. Ezt az elvet erősítette meg a VIII. Kongresszus határozata, amely szerint „az emberek megítélésében ma minden tisztség és funkció betöltésénél, a szocialista rendszerhez való hűség mellett a hozzáértés és a rátermettség a döntő”.

A Magyar Szocialista Munkáspárt tagjainak száma az 1962-ben tartott VIII. Kongresszuson nyilvánosságra hozott adatok szerint 511 965 fő volt, s ebből 22,1% nő. A párttagok megoszlása pedig akkori foglalkozásuk szerint a következő volt: munkás 34,6%,

termelőszövetkezeti paraszt 8,7%, értelmiségi 10,3%, alkalmazott 28,7%, nyugdíjas 6,2%, egyéb 11,5%.

A Magyar Szocialista Munkáspárt taglétszáma a VIII. és IX. Kongresszus közötti időszakban 73 000 fővel növekedett és 1966. évi taglétszáma 584 849 fő volt. A tagok közül 42,5% fizikai dolgozó, 37,3% szellemi dolgozó, 7,9% a fegyveres erőknél teljesít szolgálatot, 3,0% egyéb foglalkozású és tanuló, 9,3% nyugdíjas. A párttagok 22,9%-a nő.

A párt szervezeti felépítésében együttesen alkalmazák a területi és az üzemi elvet. Az alapszervezetek a munkahelyeken és a lakóhelyeken működnek. Egyes speciális szervezetektől eltekintve a magasabb párt-szervek a területi elv szerint szerveződnek. A fontosabb választott és testületi jellegű állami és társadalmi szervezetekben kommunista csoportokat alakítanak.

A párt legfelsőbb szerve a budapesti és a megyei párttervezetkeken választott küldöttekből álló *Kongresszus*, amelyet általában 4 évenként hívnak össze. A Kongresszus választja meg a *Központi Bizottságot*, amely két kongresszus között dönt valamennyi lényeges elvi és politikai kérdésben. Ugyancsak a Kongresszus választja meg a párton belüli fegyelmi ügyeket vizsgáló *Központi Ellenőrző Bizottságot*, amely a párttagság politikai magatartása, párhűsége, erkölcsi tisztasága felett őrködik, s ellenőrzi a Központi Bizottság pénzgazdálkodását. A Központi Bizottság saját tagjai közül választja meg a *Politikai Bizottságot* és a *Titkárságot*.

A Politikai Bizottság a Központi Bizottság két ülése között vezeti a pártot. A Titkárság végrehajtó szervként működik. A párt különböző szintű szerveinek belső élete a demokratikus centralizmus elvei alapján épül fel. Ez azt jelenti, hogy a párt vezető szerveit minden szinten taggyűlésen, párttervezetkeken és pártkongresszuson választják. A demokratikusan választott vezető szervek határozatait az alsóbb párt-szervekre és a párttagságra kötelezőek.

A Magyar Szocialista Munkáspárt, attól a meggyőződéstől vezettetve, hogy elengedhetetlenül fontos a testvérpártok közötti eleven kapcsolatok ápolása a termékeny tapasztalatcsere és az imperializmus elleni harcuk egyeztetése érdekében, aktív és széles körű nemzetközi tevékenységet fejt ki.

A párt meggyőződéses híve a kommunista és munkáspártok közötti, a marxizmus—leninizmus elvein alapuló szoros együttműködésnek és azt tartja, hogy egy kommunista párt nemcsak saját munkásosztálya és népe előtt, hanem a nemzetközi munkásosztály és az emberi-

ség előtt is felelősséggel tartozik tevékenységéért. A IX. kongresszuson, a Központi Bizottság beszámolójában Kádár János első titkár ezt így fogalmazta meg: „Pártunk a marxizmus—leninizmus elvei alapján, az internacionalizmus szellemétől áthatva tudja csak híven és eredményesen szolgálni a magyar munkásosztályt, a népet, a nemzetet, amelynek szülötte. Ezért mindenkor nagy figyelmet szentelünk a nemzetközi munkásmozgalomnak, amelynek pártunk cselekvő része, így bizonyos mértékig felelős tényezője is.”

E tevékenységében a párt különösen szoros, testvéri kapcsolatok fenntartására és ápolására törekszik a szocialista országok kommunista pártjaival, mindenekelőtt a Szovjetunió Kommunista Pártjával. A Magyar Szocialista Munkáspárt meggyőződése, hogy a proletár internacionalizmus egyik legdöntőbb ismérve ma is a Szovjetunióhoz, a Szovjetunió Kommunista Pártjához való viszony és a leghatározottabban elutasítja a szovjetellenességet, bármilyen köntösben is jelentkezék az.

A Magyar Szocialista Munkáspárt erejéhez, lehetőségeihez mérten aktívan részt vett és részt vesz a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egységének helyreállításáért, a mozgalom imperialistaellenes akcióegységének megteremtéséért és megszilárdításáért folytatott harcban. Ennek során a párt részt vett és kezdeményezett két- és többoldalú pártközi megbeszéléseket, egyike volt a kommunista és munkáspártok moszkvai nemzetközi tanácskozását kezdeményezőknél és e történelmi jelentőségű tanácskozás előkészítésében aktívan részt vett.

A párt fontos nemzetközi feladatának tekinti, hogy továbbra is hozzájáruljon a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egységének erősödéséhez, a közös antiimperialista harc fokozásához.

A párt jellegét, társadalmi szerepét legjobban a szervezeti szabályzat bevezető sorainak ideiktatásával jellemezhetjük: „A Magyar Szocialista Munkáspárt kommunista párt, a munkásosztály forradalmi élcsapata, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom része, amelyet tevékenységében a marxizmus—leninizmus világnézete, a proletár internacionalizmus vezérel.”

Összefoglalva: a Magyar Szocialista Munkáspárt kommunista párt, a magyar munkásosztály forradalmi élcsapata, amely több évtizedes harcával megnyerte a dolgozó nép többségének támogatását. A szocializmus építésének folyamatában, a kialakuló szocialista nemzeti egység következtében a munkásosztály pártjából egyre inkább az egész nép pártjává válik.

GAZDASÁGI ÉLET

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Magyarország gazdasági fejlődése. A gazdaság — amelynek fejlesztésén és tökéletesítésén emberi nemzedékek végtelennek tűnő sora munkálkodik — a természet, a történelem és az élő társadalom közös alkotása. A status quo — vagyis a gazdaság konkrét számokban és összefüggésekben kifejezhető színvonalának — jellemzése tehát nem elegendő, hiszen a jelen csak összekötő kapocs a múlt és a jövő között. Az induló színvonalat az előző nemzedékek hagyták örökölni, a mai erőfeszítések, kezdeményezések és tévedések következményei pedig csak a közelebbi vagy távolabbi jövőben válnak érzékelhetővé. Indokolt tehát a magyar nemzetgazdaság jellemzését a múlt rövid ismertetésével kezdeni.

A kapitalizmus évszázada. Magyarország újkori történetében a 19. század harmincas éveiben történtek először kísérletek a gazdasági fejlődést meggyorsító korszerű társadalmi viszonyok megteremtésére, a feudális gazdasági viszonyok átalakítására és a kapitalizmus kialakulására, mind technikai, mind társadalmi vonatkozásban. Kossuth Lajos és Széchenyi István, a magyar nemzeti megújulás vezéregyéniségei felismerték, hogy a fejlődés meggyorsításának a nemzeti függetlenség az első feltétele, s gazdasági, valamint politikai kezdeményezésükkel s tevékenységükkel a magyar nép haladó erőit e cél szolgálatába állították. Az 1848—49-es forradalmat és szabadságharcot azonban az európai reakcióval szövetkező Habsburgok útközbe fojtották. A társadalmi viszonyok és a gazdaság korszerűsítése tehát — hosszabb időre — nem kerülhetett a történelem napirendjére.

1867 után a Habsburg uralkodóházzal kiegyező magyar uralkodó osztály a Habsburg-monarchia keretei között támogatta az ipari fejlődést, és igyekezett részt venni a kibontakozó kapitalista fejlődésben. Az Osztrák—Magyar Monarchiában uralkodó viszonyok között az iparilag fejlettebb Ausztria és Csehország mellett Magyarország félgymarmati helyzetben volt. Az ország társadalmi-gazdasági viszonyai elmaradtak voltak, ezért nemcsak a lassú ütemű iparosítás ütközött bele a feudális maradványokba, hanem a feudális nagybirtok a mezőgazdasági fejlődés előrehaladását is gátolta. Az ország tökeszegény volt, de a lakosság csekély vásárlóereje miatt a külföldi tőke beruházásai számára sem voltak meg a kellő feltételek. A nagybir-

tokosok exportlehetőségeik biztosítása érdekében szívesen importálták a fogyasztási cikkeket Ausztriából. A lassú ütemű gazdasági fejlődést többször súlyos krízisek szakították meg. A földbirtok-megoszlás erős egyenlőtlensége és a súlyos mezőgazdasági munkanélküliség következtében az első világháború előtti évtizedek folyamán mintegy 2,1 millió magyar állampolgár vándorolt ki tengeren túlra.

Az első világháború végén kitört forradalom — amely előbb polgári, később szocialista jellegű volt — a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális átalakítására törekedett. A forradalom külső segítséggel történt leverése után azonban a régi feudálkapitalista állami és gazdasági rend újból helyreállt.

A két világháború közötti időszakban, az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után Magyarország bizonyos mértékben függetlenné vált. A megkisebbedett ország keretei között a gazdasági struktúra lényegesen megváltozott, azonban egyrészt megmaradtak a fejlődést gátló korábbi tényezők, másrészt ehhez újabban is csatlakoztak (nyersanyaghiány, ipari bázisok elvesztése stt.). A mezőgazdaságban továbbra is megmaradt a feudális nagybirtok-rendszer, amit az is bizonyít, hogy az összes mezőgazdasági bérek túlnyomó része természetbeni járandóság volt. A megművelhető földterület egyharmada volt az 500 holdon (287,5 ha) felüli birtokosok tulajdonában, akik az összes földtulajdonosnak 3,5%-át alkották. A nagybirtok gazdálkodása extenzív jellegű volt; az ország egész szántóterületének 52,4%-án termeltek gabonát. Ennek következtében a magyar mezőgazdasági export 70%-át extenzív termelésből származó áruk alkották.

A nyersanyag és a kereslet hiánya miatt az első világháború előtt létesített nehézipari üzemek a megkisebbedett országban túlméretezetté váltak, ezért egy részüket bezárták, felszerelésüket pedig ócskavasként exportálták. Ezzel szemben erőteljes fejlődésnek indult a textilipar, amelynek termékei hamarosan a világpiacra is megjelentek. Gépparkját eleinte az Angliában és Csehszlovákiában kislejteztetett felszerelések alkották.

Az 1929-ben kezdődő gazdasági válság hatalmas károkat okozott. Az 1929-es termelési színvonalat csak a háború küszöbén, 1938-ban érték el újra. Ebben az időszakban nagy nyílt és lappangó munkanélküli-

ség volt, amely olyan értelmiségi kategóriákra is kiterjedt, mint orvos, pedagógus, mérnök stb.

A második világháború következtében az ország emberéletben és anyagi javakban egyaránt súlyos károkat szenvedett. Csak a háborús cselekmények során több mint 400 000 ember pusztult el és az anyagi veszteségek — 1938-as árakon számítva — nagyobbak voltak, mint 7 esztendő összesített nemzeti jövedelme.

Ilyen körülmények között fogott hozzá a magyar népi demokrácia — híven követve a magyar történelem progresszív hagyományait és a társadalmi fejlődés új irányait — az elpusztult ország újjáépítéséhez. 1945-ben tehát az ország demokratikus erői előtt az a feladat állott, hogy a gazdasági fejlődés erőteljes megindításával Magyarországot — amely nemzetközi mértékkel mérve alig érte el gazdaságilag a közepes fejlettség fokát — az egyenlőség és bőség társadalmába vezessék.

A gazdasági fejlődés első feltétele olyan politikai-társadalmi körülmények megteremtése volt, amelyek a gazdasági növekedés útját megnyitják. Ezért olyan társadalmi-gazdasági (termelési) viszonyokat kellett kialakítani, amelyek megengedték a feudális tulajdonviszonyok felszámolását, majd lehetővé tették a termelési tényezők olyan egységes terv szerinti elosztását, amely biztosítja a társadalom erőinek közös célok érdekében megvalósuló összefogását és kiküszöböli a közérdeket keresztező egyéni érdekek által okozható hátrányokat.

E követelmények megvalósítása először a polgári forradalom gazdaságpolitikájának érvényesítését, elsősorban a földreform végrehajtását tette szükségessé; majd a népgazdaság szocialista átszervezését, a szocialista tulajdonviszonyok megteremtését és a szocialista tervgazdaság létrehozását jelentette.

A gazdasági fejlődés új forrásait megnyitó szocialista termelési viszonyok teljes megteremtéséhez az iparban 5, a mezőgazdaságban pedig 16 esztendőre volt szükség. E folyamat éles politikai harcok és állandó felvilágosító munka közepette ment végbe azért, hogy meggyőzzék a lakosságot a választott, később valóban eredményesnek bizonyult út helyes voltáról. Ennek során az 1956 előtti kormányzat számos tévedése szükségtelen, a gazdasági növekedést hátráltató társadalmi feszültséget okozott.

A tervszerű fejlesztés megindításával azonban nem lehetett a szocialista tulajdonviszonyok teljes megteremtéséig várni. Az adott körülmények között a kormányzat 1947-től fogva képessé vált arra, hogy a fennálló növekedési potenciál egyre nagyobb kiaknázását egységes terv szerint biztosítsa.

Az 1945-től 1967-ig eltelt időszak három periódusra osztható. Az első időszak 1949-ig tartott, s ezt főleg a háborús károk helyreállítása, a rekonstrukció végrehajtása jellemezte; a második periódus 1950-től 1956-ig számítható és a szocialista átszervezés első szakaszának tekinthető. A harmadik periódus 1957-től kezdve számítható, s ez a szocialista gazdasági fejlődés második szakasza.

A rekonstrukció időszaka (1945—49). A második világháború megsemmisítette a nemzeti vagyon igen jelentős részét és súlyos károkat okozott a termelőerőkben. A kormány a földreform végrehajtása és a legelemibb helyreállítási munkák elvégzése (utak, hidak, vasút), majd az infláció megfékezése után egységes koncepciót, hároméves tervet dolgozott ki a népgazdaság rekonstrukciójára. A tervben szereplő célokat viszonylag rövid idő (2 év és 5 hónap) alatt sikerült elérni, sőt egyes vonatkozásokban túlteljesíteni. 1949-ben a magyar ipar 28%-kal termelt többet, mint 1938-ban. A terv túlteljesítése különösen az elsőrendű energiahordozókban (villamosenergia és olaj), valamint egyes fogyasztási cikkekben (cukor) volt jelentős.

A rekonstrukciós terv viszonylag rövid idő alatt történt megvalósítása a magyar népi demokrácia nagy sikere, a magyar nép vitalitásának és alkotóerejének impozáns megnyilvánulása volt. E gazdaságpolitika sikerét döntően a politikai-társadalmi feltételek biztosították. Az első helyen említendő ezek között a munkásosztály szervezett erejét képviselő kommunista párt céltudatos és tervszerű politikája, amely a földreform végrehajtásában közvetlenül érdekelt paraszti rétegekkel létrehozott munkás-paraszt szövetség alapján csaknem az összes társadalmi osztályok összefogását meg tudta valósítani az újjáépítés érdekében. Ebben az időszakban még nem került napirendre a népgazdaság szocialista átalakításának teljes programja, azonban az újjáépítés mégsem a tőkés tulajdon rekonstrukciója volt, hanem a demokratikus állam által irányított és ellenőrzött helyreállítás, amelyben a bankok és a nagyobb vállalatok államosításával már a szocialista átszervezés egyes bázisai is létrejöttek.

A rekonstrukció gazdasági értékelése során több körülményt kell mérlegelni, amelyek érthetővé teszik a gyors sikert, azonban mit sem vonnak le a gazdaságpolitika érdeméből. Ilyen mindenekelőtt az a történelmi tapasztalat, hogy könnyebb a régi termelési színvonalat rekonstruálni, mint magasabb szintet elérni. (Ezért a rekonstrukciós időszak alatt elért növekedési ráta sohasem alkalmazható ettől eltérő gazdasági tevékenységre.) További tényező, hogy gyakran hatalmas termelőkapacitások viszonylag kisebb zavarok, illetve egyes összefüggések megszakadása miatt bénultak meg. Ilyenkor a viszonylag kisebb akadályok elhárítása, illetve az összefüggések helyreállítása nagy termelőkapacitásokat aktivizált. A nagyipar államosítása különösen nagy erőforrásokat nyitott meg a népgazdaság számára. Miután a tőkések — ismert okokból — kapacitásuk és készleteik egy részét eltitkolták, az egyszeri erőforrások nagyobbak voltak a vártnál. Végül az infláció idején a lakosság fogyasztási színvonalra rendkívül alacsony volt; ezért a rekonstrukció idején a magas felhalmozási hányad (1949-ben 21,3%) és az életszínvonal emelése egyidejűleg volt megvalósítható. Végeredményben azonban a rekonstrukciós terv megvalósítása megnyitotta az utat a gazdasági fejlődés meggyorsításához.

A szocialista fejlődés első szakasza (1950—56). 1949 végére megtörtént Magyarországon az ipar, a

kereskedelem és a banktevékenység szocialista átszervezése és megkezdődött a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése is. E forradalmi változást a munkásosztály politikai hatalmának a kivívása tette lehetővé, a két munkáspárt egysülése és a tőkés osztályok politikai bázisainak megsemmisítése alapján. Ez viszont a proletárdiktatúra társadalmi-politikai viszonyainak a megteremtését eredményezte.

Ennek a periódusnak a gazdaságpolitikáját az első öt éves terv fejezte ki, amely rendkívüli arányú beruházásokat és a termelés igen nagy mértékű fejlesztését irányozta elő. Ez a terv jelentős részben teljesült is.

Ebben az időszakban a nettó nemzeti jövedelem (változatlan áron) 1949-cel összevetve 64%-kal emelkedett. (E periódus 1956-ban ért véget, de az összehasonlítás során mindig 1955-öt adjuk meg, mivel 1956-ban a termelés folyamatossága az év utolsó negyedében megszakadt.) Az ipari nettó termelés indexe — 1949-et 100-nak véve — 204 volt és a láncindexek tanúsága szerint egyik évről a másikra az ipari termelés még 22%-kal nőtt is. Az állami ipar ennél is nagyobb mértékben fokozta termelését; a nettó termelés indexe 1955-ben 226 volt. A beruházások végig magas színvonalon mozogtak és egyik-másik évben elérték a nemzeti jövedelem 25—27%-át. Az állami iparban foglalkoztatottak száma 548 000 főről 936 000-re, vagyis 71%-kal nőtt, a termelékenység pedig 32%-kal emelkedett. A termelés növekedésének a görbéje a nehéziparban és azon belül az egyes energiahordozók (kőolaj és villamosenergia) termelésében volt a legmerevebb.

E különösen gyors ütemű gazdasági fejlődés — gazdasági forrásait tekintve — elsősorban a munkaerő-tartalékok felhasználására épült, és a gyors növekedés számos problémát és aránytalanságot okozott. Ezek közül a legfőbbek a következők:

— A mezőgazdasági termelés alig emelkedett. Ennek következtében mind a fogyasztásban, mind a fizetési mérlegben nehézségek keletkeztek.

— Az egy keresőre jutó reálbér-index az 1949. évvel összevetve 1951 és 1953 között számottevő mértékben csökkent. Érthető és aligha kerülhető el, hogy a fogyasztás növekedési rátája a gyorsulási folyamat megindítása utáni 1—2 évben alacsonyabb ne legyen, mint a gyorsulási folyamat megindítása nélkül lett volna, káros azonban, ha a fogyasztás alacsonyabb, mint a gyorsulási folyamatot megelőző időszakban volt.

— A fogyasztási alap növekvő foglalkoztatottság mellett történő csökkenése — a reálbér-index esése ellenére — inflációs veszélyt idézett elő. Az infláció megelőzése végett bér- és árreformot kellett végrehajtani.

— A tervező szervek nem számoltak azon limitáló tényezőkkel, amelyek a magyar gazdaság adottságai mellett a növekedési rátát és a növekedés irányát befolyásolják: a külkereskedelemmel és a nyersanyag-helyezettel. 1949 és 1955 között 1% nemzeti jövedelem növekedésre, 1,4% importnövekedés jutott. A rohamosan emelkedő import ellensúlyozására egyre növekvő mértékben kellett gazdaságtalan exportot megvalósí-

tani. (Nyugat-Európában pl. 1950 és 1959 között — a kereskedelem liberalizálása idején — a nettó nemzeti termék 1%-os növekedésére „csak” 1,2% importnövekedés jutott. Alacsonyabb az együttható a legtöbb fejlődő országban is.)

A foglalkoztatottság emelésével megindított gazdasági növekedés tehát számos objektív nehézséggel párosult. E nehézségeket és feszültségeket azonban végső-kig kiélezte az a körülmény, hogy az ország akkori politikai vezetői (Rákosi és munkatársai) a növekedési folyamatot irreálisan rövid időre akarták korlátozni. Az életszínvonal jelentős csökkenése, a krónikus gazdasági egyensúly-hiányok, a nyersanyag-ellátás akadozása, valamint a befejezetlen beruházások állománjának katasztrofális mérete széles körű elégedetlenség forrásává vált. Megrendült a tömegeknek a politikai és gazdasági vezetésbe vetett bizalma.

Ebben a helyzetben a politikai vezetés kénytelen volt „engedményeket” tenni; azaz addig követett gazdaságpolitikáját 1953 második felében revízió alá venni. A nemzeti jövedelem elosztásának bizonyos átcsoportosításával igyekeztek korrigálni a fogyasztást, csökkentették a beruházásokat, némileg enyhítették a mezőgazdaság legsúlyosabb terheit és az ipari termelés átállításával javították a fogyasztói javakkal való ellátást. E korrekciók eredménye abban foglalható össze, hogy az időszak elején kialakult magas növekedési ráta csökkent, s olyan szintre szállt le, ami a hasonló objektív feltételek közötti gazdaság általános növekedési mértékének felel meg.

E korrekciók azonban inkább az addig követett tempó megtörését és a súlyosabb hibák következményeinek mérséklését jelentették, mintsem új gazdaságpolitikai koncepció megjelenségét. Másrészt még az említett korrekciók sem voltak őszinték és következetesek, hiszen a régi gazdaságpolitikai koncepció fenntartásában érdekelt politikai csoportosulások még túlerőben voltak.

Most már történeti távlatból ítélve, a szocialista fejlődés első szakaszában megvalósult gazdasági növekedés eredményeit és gyengeségeit az alábbiak foglalhatják össze:

1. Minden gazdasági növekedés induló periódusában nagy *anyag*i és *szellemi áldozatokat* követel a lakosság széles tömegeitől. Kapitalista körülmények között ilyen program megvalósítása esetén a gazdagok még gazdagabbakká, a szegények még szegényebbekké válnak. A tőkéseknek ugyanis magas profitot kell biztosítani (mégpedig a piac szűk volta miatt a profit-ráta emelésével), hogy a „beruházási határhajlandóság” magas legyen. Szocialista viszonyok között azonban a takarékosági programnak nincsenek haszonélvezői és az áldozatok igazságosan oszthatók meg a lakosság különböző rétegei között.

2. Amíg *munkaerő-tartalékok* rendelkezésre állnak, addig a gyorsulási folyamatot elsősorban e tartalékoknak a termelésbe való bevonásával kell megkezdeni. Ez a növekedési-fejlődési típus számos nehézséget és feszültséget idéz elő, amelyek azonban — előrelátó gazdaságpolitika esetén — csökkenthetők és szelídít-

hetők, de teljesen nem kerülhetők el. Különösen bonyolulttá válhat a helyzet a fogyasztás és a külkereskedelem vonatkozásában. Más megközelítéssel ez annyit jelent, hogy a növekedés gyakran az egyensúly rovására történik. Általában minél rövidebb a gyorsulási folyamat időtartama, annál nagyobbak a fogyasztási és külkereskedelmi téren várható nehézségek.

3. A termelés növelése az iparban részben új munkahelyek létesítésével, *beruházásokkal*, részben a kapitalista körülmények között kihasználatlan termelési kapacitások megindításával történt.

A beruházások nagyságrendje azonban egyik-másik esztendőben felülmúlta az ország gazdasági-technikai szervezethez, vagy más kifejezéssel élve: meghaladta az optimális színvonalat. Ennek következtében a szétforgácsoltág miatt a befejezetlen beruházások állománya évről évre nőtt, a létesítmények megvalósítása elhúzódt és a költségek emelkedtek.

Az is jellemző erre az időszakra, hogy többnyire csak a termelési kapacitást közvetlenül bővítő beruházásokat valósították meg, míg a kiegészítő és járulékos beruházások többnyire elmaradtak. Ezzel magyarázható, hogy a nemzeti jövedelem növekedése és a felhalmozási hányad között — a beruházások elhúzódnak és a befejezetlen beruházások állományának növekedése ellenére — rövid időszakra, átmeneti jelenséggé, kedvező arány alakult ki. 1%-os nemzeti jövedelem emelkedést 1,7% felhalmozás növekedéssel (1:1,7) valósítottak meg. Elősegítették a termelés növelését bizonyos beruházásokon kívüli tényezők is. Így a *termelési kapacitások* maximális kihasználása, a több műszaki váltórendszer bevezetése és a felújítási alapok beruházásra való felhasználása. A termelés növelésének ezek a forrásai azonban nem kedveznek a termelékenységnek, hiszen a géppark nem változik. Másrészt e források csak az iparban — elsősorban a nehéziparban — állnak rendelkezésre, mert a mezőgazdaság nem képes megelőző beruházások nélkül emelni a termelését. Ez a körülmény növelte a fogyasztási alapok vonatkozásában keletkezett feszültséget, hiszen a nehéziparban a munkabérek magasabbak voltak, mint a könnyűiparban vagy a mezőgazdaságban.

4. A fejlődés meggyorsítása megköveteli a beruházások (a felhalmozás) növelését, ami viszont a *fogyasztási alap* terhére történik. Általában nem lehet elkerülni, hogy a fogyasztási alap a gyorsulási periódus elején kisebb legyen, mint a fejlődés megindítása nélkül ugyanazon időpontban lett volna.

A fogyasztás korlátozása különböző módszerekkel érhető el. Magyarországon ezt előbb a tervkölsönnel (tartalmában a kényszerintézkedés egyik formája) és a kötelező termékbeadással igyekeztek elérni. (A szükséges változtatásokkal mindkét forma széles alkalmazásba kerül ma is a fejlődő országokban.)

Amikor 1951-ben a vásárlóerő és az árualap egyensúlya — a fentiekben említett intézkedések ellenére — felbomlott, ár- és bérreformot valósítottak meg. Ennek során azonban a mezőgazdasági termékek kötelező beadását is emelték, ami nemcsak a parasztság termelési érdekét veszélyeztette, hanem a mezőgazdaság

fejlődési lehetőségeit is. Kétségtelen az is, hogy a bér-alap és a fogyasztási alap közötti konfliktusnak a fogyasztás terhére történő megoldása csökkentette a munkások anyagi érdekelttségét a termelésben és alá-ásta a munkafegyelmet.

Érthető tehát, hogy 1954-től igyekeztek a fogyasztás terén kialakult feszültséget csillapítani, bár ez — a dolog természeténél fogva — csökkentette a felhalmozási alapot. Ezen intézkedés következtében a reálbér indexe (1950 = 100) 1954-ben 101, 1955-ben 105, majd 1956-ban — a termelés folyamatosságának megszakadása ellenére is — 117 volt.

5. Minden gazdasági növekedés — kezdetben — *importnövekedéssel* jár. Importra érzékeny gazdaság esetén különösen ez a helyzet. A magyar gazdaságot elsősorban nyersanyag-szegénysége teszi importérzékenyvé. Jellemző, hogy a nyersanyagok részesedése a behozatalban 1938-ban is 73,1% volt, az ország ipari fejletlensége ellenére is. A gazdasági növekedés gyorsulási folyamata kezdetén növelni kell a termelőeszközök behozatalát, hiszen ezzel magasabb termelési színvonal elérése válik lehetségessé. Az importtöbbletet kétféle módon lehet ellensúlyozni: az export növelésével vagy egyéb cikkek (pl. fogyasztási áruk) behozatalának csökkentésével.

A felszabadulás előtti magyar export közel 67%-a mezőgazdasági termékekből került ki. Az export növeléséhez tehát elsősorban mezőgazdasági árukra lett volna szükség. A mezőgazdaság elhanyagolása és az erőltetett ütemű felhalmozási politika következtében azonban a mezőgazdasági termékek exportja radikálisan csökkent. (Nem hagyható figyelmen kívül természetesen az egy főre jutó fogyasztás növekedése sem.) A fogyasztási cikkek behozatalának csökkentése viszont nem jelentett olyan többletet, amelynek segítségével a termelőberendezések szükségessége importja kiegyenlíthető lett volna. Ráadásul az 1949-re kialakult ipari szerkezet nyersanyag-igényesebb volt, mint az 1938-as. A nyersanyagok részesedése a teljes behozatalból 76,8%-ra emelkedett. Miután tehát az ipar folyamatos termelésre nagy nyersanyag-importot igényelt, a régebbi „export-vezető” szektor exportképessége lényegesen visszaesett, a fogyasztási cikkek behozatalával való takarékoság pedig nem hozott elegendő eredményt (noha a fogyasztási javak piacán komoly zavarokat okozott), s nem maradt elegendő importkapacitás a termelőeszközök behozatalának fedezésére. Ennek következtében ebben az időszakban sok olyan termelőberendezést állítottak elő itthon drágán és nem mindig korszerűen, amelyeket hasznosabb lett volna importálni.

6. A növekvő import ellensúlyozására a stagnáló mezőgazdaság helyett új export-vezető szektornak kellett kialakulnia. A szocialista országok között létrejött gazdasági együttműködés, valamint a hazai iparosítás iránya következtében a *nehézipar* látszott a legalkalmasabbnak e szerep betöltésére. Ennek következtében az ipar korszerűsége és struktúrája döntő problémává vált. A magyar adottságok mellett ugyanis a nehézipar mindig importigényes marad és így a be-

hozott nyersanyagok és a kivitt késztermékek értékének egymáshoz való viszonya a magyar gazdasági fejlődés döntő problémája. Ugyanakkor a termékek minősége és műszaki korszerűsége a legfontosabb áralakító tényezők a világgiacon.

Sajnos, a magyar nehéziparnak olyan időpontban kellett export-vezető szektorrá válnia, amikor e két követelménynek még nem felelhetett meg maradéktalanul. A kialakuló ipari struktúra több vonatkozásban nem volt elég korszerű. A növekvő import ellensúlyozására irányuló lázas erőfeszítések során sok, nagyon nyersanyag-igényes ágazatot kellett fejleszteni, mert azok hamarabb érték el az exportképesség színvonalát.

Általában ezen időszakban a termelés társadalmi céljait az iparban többnyire nem a legkorszerűbb módszerekkel érték el, ami gyakran indokolatlanul nagy nyersanyag-felhasználást, és ennek következtében importnövekedést, valamint a felhasználói (fogyasztói) igények elhanyagolását eredményezte. Az alacsonyabb energetikai hatások pl. növelte az elsődrendű energia-hordozók iránti keresletet, a műanyagipar elhanyagolása pedig nagyobb színesfém-importot eredményezett.

A szocialista gazdasági fejlődésnek ez az első szakasza végeredményében megváltoztatta Magyarország gazdasági arculatát. Az ipart tette a népgazdaság vezető ágazatává és az ipari termelést több mint kétszeresére emelte. Ugyanakkor minden új ipari üzem — ha kezdetben gazdaságtalanul termelt is — új ipari vezetőket nevelt, mélyítette a mérnökök, technikusok és munkások szaktudását és termelési tapasztalatát. Új gazdasági rendező elveket és gondolkodásmódot honosított meg egy-egy vidék életében. Az ipar mágnesként vonzotta magához nemcsak a munkanélkülieket, hanem a mezőgazdaság munkaerő-feleslegének jelentős részét is. Az egyetemek, főiskolák, szak- és középiskolák a képzett fiatal káderek tizezreit biztosították a gazdasági élet számára. Az ország életében — annyi évszázadnyi szenvedés és tehetetlenség után — mégis megjelent a tervszerű ipari fejlődés dinamikája és ez milliókat lelkesített.

A szocialista fejlődés második szakasza. Az a felismerés, hogy a magyar gazdaság új fejlődési szakaszba érkezett, már 1954-ben megszületett. A növekvő egyensúlyzavarok ugyanis világossá tették, hogy a rekonstrukciós időszak növekedési rátája nem extrapolálható későbbi időszakokra. Kétségtelen, hogy a politikai szempontból legveszélyesebbnek tűnő zavarok a fogyasztásban jelentkeztek. Az akkori vezetés azonban nem értette meg a kialakulóban levő új fejlődési szakasz átfogó gazdaságpolitikai követelményeit, hanem egyszerűen korrekciókat végzett a fogyasztás javára.

E változások igen éles politikai harcok közepette mentek végbe, amelyek nem mindig a valódi problémák körül alakultak ki. Az egyik oldalon azok állottak, akik az első időszak növekedési jelenségeit és az ebből fakadó gazdaságirányítási módszereket a szocialista gazdaság egyszer és mindenkorra érvényes jelenségeinek és módszereinek tartották, s ezért konokul védelmezték. A másik oldalon állók jelentős része pedig „az új fogyasztási politikát” védelmezte és nem értette

meg, hogy a fogyasztást — hosszabb időszakokra vonatkoztatva — új gazdaságpolitikával kell megalapozni.

Az elkeseredett viták és egyre élesebbé váló ellentétek súlyos következményekkel jártak. Mégis e viták során egyre növekedett azok tábora, akik a helyzetet megértve, új gazdaságpolitikát követeltek. E követelés 1956 végén — a népi demokratikus rendszer megdöntésére irányuló ellenforradalom leverése után — vált kormányzati programmá.

Az 1957 óta eltelt időszak legfőbb eredményei az alábbiakban foglalhatók össze.

1. 1966-ban a *nemzeti jövedelem* indexe (1949 = 100) 302 volt. Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem indexe (1949 = 100) 248-ra emelkedett. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből (1949 = 49,9%, 1955 = 53,5%) 64%-ra emelkedett.

2. A *mezőgazdaság* — különösen szocialista átszervezése óta — elmozdult a holtpontonról. Termelékenysége számottevő mértékben emelkedett és az intenzív kultúrák aránya a termelési struktúrán belül tovább fejlődött. A mezőgazdasági termelés növelését jelentős beruházásokkal érték el, amit az is bizonyít, hogy egyidejűleg a mezőgazdasági népesség hányada az összes népességen belül lényegesen csökkent (1949 = 49,1%, 1960 = 33,6%, 1967 = 28,8%).

3. Az egy keresőre jutó *reálbér* indexe 1968-ban 181 volt (1950 = 100, 1955 = 105, 1960 = 154), ami annyit jelent, hogy a fogyasztási struktúra átalakulásának előfeltételei megteremtődtek. Amíg ugyanis a vásárlóerő növekedésének a fő forrása a keresők számának emelkedése volt, addig a kereslet struktúrája korszerűtlen volt és a termelés nem kapott megfelelő impulzusokat a fogyasztás oldaláról.

Másrészt a reálbér növekedése a korszerű termelési technika bevezetésének az egyik előfeltétele. Alacsony reálbérek esetén a vállalatok abban érdekeltek, hogy azonos termelési célokat több élőmunkával valósítsanak meg. A korszerű technika bevezetése ugyanis sok beruházással jár, hiszen az egy munkahelyre jutó beruházások radikálisan emelkednek. A munkatermelékenység emelésének előfeltételei tehát akkor kedvezőek a vállalatok szempontjából, ha számottevő munkaerő-tartalékok már nem állnak rendelkezésre és a reálberek viszonylag magasak.

4. Az *ipari teljes termelés* indexe 1967-ben 709-re emelkedett (1938 = 100) és az ipari struktúra korszerűbé vált. 1960-hoz képest az állami ipar termelése 70%-kal nőtt 1967-ben, mégpedig elsősorban a növekvő termelékenység révén. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés 42%-kal, a foglalkoztatottak száma 19%-kal emelkedett.

5. Magyarország egyre növekvő mértékben kapcsolódott be a *nemzetközi munkamegosztásba*. Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom 1967-ben 340 \$-ra emelkedett (1938 = 20 \$, 1955 = 118 \$). (Az 1938-as adat értékelésénél figyelembe kell venni a dollár időközben bekövetkezett értékcsökkenését. Ilyen alapokon kb. 55 \$ a kiindulási adat.) Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom nemzetközi mértékkel mérve is magas (USA = 200 \$, Olaszország = 186 \$ stb.).

Figyelembe kell venni természetesen, hogy kis területű, sűrű lakosságú országokban az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom rendszerint magasabb. A kivitel hányada az import nélküli nemzeti jövedelemben 1966-ban 41,5%-ra emelkedett (1950 = 15,2%, 1955 = 22,6%).

A gazdaság növekedésének és fejlődésének ez az 1957-ben kezdődött periódusa még nem zárult le, hiszen a fejlett tőkésországok utoléréséhez hosszabb időre van szükség. Ennek következtében a növekedési faktorok stabil egyensúlya még nem alakult ki. Egyes tendenciák még csak csírájukban vannak meg, tehát számokkal még alig érzékeltehető. Mégis e periódus néhány jellemző sajátossága világosan felismerhető.

Ha a növekedés extenzívból intenzív válik, úgy a nemzeti jövedelem 1%-os növekedése ennél több felhalmozást igényel. Ennek két döntő oka van: egyrészt megépítik azokat a kiegészítő és járulékos beruházásokat, amelyek nem a termelést, hanem a termelékenységet növelik. Másrészt megindul — a hatékonyság és a termelékenység növelése érdekében — a korszerűtlen termelőberendezések cseréje. A berendezések élettartama ugyanis nem a fizikai értelemben vett használatosságtól, hanem különböző gazdasági tényezők komplexumától függ. A csere révén csökken azon szóródás mértéke, amely azonos célú termelőberendezések hatékonyságában ugyanazon gazdaságon belül megtalálható. A magyar népgazdaságban a nemzeti jövedelem 1%-os növekedése 1958 és 1965 között 3,5%-os felhalmozással járt együtt (1 : 3,5).]

Az intenzív növekedési periódus ennek következtében a beruházások, illetve a felhalmozási hányad lényeges növelését követeli meg. A magyar népgazdaságban a felhalmozási hányad 1959 és 1966 között 20,1%-ról 23,8%-ra emelkedett (1959 = 100).

Az ipari struktúra és az ipar műszaki színvonala sokat fejlődött. Az ipari termelésen belül emelkedett — bár még nem kielégítő mértékben — olyan iparágak hányada, mint a vegyipar, műszer- és híradástechnika, vákuumtechnika stb. A jelenleg folyamatban levő beruházások még erősítik e tendenciát. Másrészt a különböző iparágakon belül emelkedett a műszaki kultúra és az adott termelési célokat jobb technikával és kevesebb anyag felhasználásával oldják meg. Az ipari struktúra fejlődése és a műszaki színvonal emelkedése növelte az ipar exportképességét. 1967-ben a magyar export 54,2%-át alkották a késztermékek: az ipari berendezések, illetve az ipari eredetű fogyasztási cikkek.

Az ipari exportkapacitás fejlődése és a napi nyersanyag-gondok csökkenése révén a külkereskedelemben nem az import csökkentése, hanem a gazdaságos export növelése vált a legfőbb feladattá. A nyersanyag-import hányada csökkent (1967 = 52,8%), ugyanakkor a termelőberendezések részesedése az importban igen jelentősen nőtt: 1967-ben 32,3% volt (1950 = 22,0%). A termelőberendezések importjának növekedése elősegítette a műszaki-technikai fejlődés meggyorsítását. A mezőgazdaságban előbb a talaj termőerejének feljavítása, majd a gépesítés növekedett. Ennek követ-

keztében 1 ha szántóterületre 1967-ben 388 kg műtrágya (foszfor, nitrogén és kálium együtt) jutott, ami hatóanyagban 10,1 kg-ot jelentett. A műtrágya-felhasználás mértéke még erősen a fejlett ipari országok átlaga alatt marad, de hazai dinamikáját tekintve mégis imponáló.

Emelkedett a mezőgazdaság traktorsűrűsége is és 1967-ben 1 traktorra 131 kh (75 ha) szántóterület jutott (1938 = 1560 kh/899 ha, 1949 = 736 kh/423 ha). Bár a traktorsűrűség is lényegesen alatta marad a fejlett országok átlagának, a fejlődés üteme itt is biztató.

A mezőgazdaság fejlődése leginkább azzal jellemezhető, hogy a mezőgazdasági népesség száma — a megnövekedett népességen belül — több mint 1 millió fővel csökkent. Ez — más megközelítéssel élve — annyit jelent, hogy egy mezőgazdasági dolgozó (kereső) több mint 6 lakos számára állít elő elegendő élelmiszert. Ez az arány szintén alatta marad a fejlett országok átlagának, de megközelítőleg azonos az Olaszországban kialakult helyzettel.

Az ipari és mezőgazdasági termelékenység emelésében egyre nagyobb szerepet játszik „az emberi beruházás”, más szavakkal: a munkaerő képzettségének és szaktudásának növelése. E fejlődési periódus jellemző sajátosságai az oktatási reformok, a közép- és szakiskolák számának és hányadának meredek emelkedése, az egyetemi hallgatók számának növekedése, valamint a termelés és az oktatás közötti távolság csökkenése. Miután a bonyolult termelési feladatok megoldása nagy szellemi koncentrációt igényel, a tudományos kutatás fejlesztésére nagy anyagi erőfeszítések történnek.

Megkezdődött a fogyasztási struktúra fokozatos átalakulása is.

A munkások és alkalmazottak egy főre jutó személyes rendeltetésű reáljövedelmének indexe 219-re (1950 = 100, 1952 = 85,0, 1955 = 118), a parasztságé 181-re (1950 = 100, 1955 = 116) emelkedett. Az élelmiszer-fogyasztásban az értékes élelmiszerek (hús, tojás, zöldség-gyümölcs, gyarmatárúk stb.), az iparcikkforgalomban a tartós fogyasztási javak forgalma növekszik. Ezt mutatja az 1960 és 1967 között az 1000 lakosra jutó tartós fogyasztási cikkek számának emelkedése.

	1960	1967
háztartási villamos mosógép	45,2	142,8
háztartási villamos hűtőszek-		
rény	3,8	47,8
háztartási villamos porszívó		
gép	10,7	63,0
háztartási villamos padlókefé-		
lő gép	4,9	12,2
személygépkocsi	3,1	14,2
motorkerékpár	23,6	46,2
rádió (előfizetők száma)	222	243
televízió	10,4	114,4

A kereslet növekedése megköveteli a fogyasztási iparágak gyors fejlesztését. Azonban a termelési költségek viszonylag magas volta miatt a társadalom nem képes eleget fordítani az elosztási költségekre. A személyes szolgáltatások is viszonylag lassú ütemben fejlődnek, mert élmunkával történő megoldásukra nincs elegendő munkaerő, a műszaki fejlettség pedig még nem érte el azt a színvonalat, amely mellett a szolgáltatások legnagyobb része gépesíthető.

Összegezve: amíg a szocialista gazdasági fejlődés első időszakában a mennyiségi növekedés volt az uralkodó, addig a fejlődés második szakaszát az egyensúlyra, azaz a harmonikus növekedésre való törekvés jellemzi. A törekvés továbbra is az, hogy a növekedési faktorok túlgátlási lehetőségeit kiaknázzák. Fokozott gondot fordít azonban a gazdaságpolitika a növekedés rátáját és irányát befolyásoló limitáló tényezőkre, valamint a használati értékek választékának a kereslethez való igazítására. E törekvésnek nemcsak a fogyasztási, hanem a termelési szektorban is nagy jelentősége van, hiszen minden termelő egyúttal felhasználó is.

Ebben a periódusban már nem célszerű, hogy a tervezőszervek a lehetséges növekedési ráták közül feltétlenül a legmagasabbat válasszák. Ha pl. a nagyobb növekedési ráta a gazdaság importérzékeny volta miatt gazdaságtalan exporthoz vezet, úgy racionálisabb a kisebb növekedési ráta mellett dönteni. Általában a tervező szervezeteknek a növekedés és fejlődés e szakaszában igazi alternatívák között kell választaniuk.

A két periódus azonban nemcsak eltérő gazdaságpolitikát, hanem eltérő társadalmi-politikai helyzetet, valamint irányítási és végrehajtási metodikát is követelt a szocialista tervgazdaság általános keretein belül.

Jogosan lehet hivatkozni arra, hogy a tervgazdaság együtt jár a gazdasági és nem gazdasági tényezők összehangolásának előnyével. Ez a lehetőség azonban nem jelenti azt, hogy a növekedéssel és fejlődéssel járó objektív nehézségek teljesen elkerülhetők. A munkaerő-tartalékok felhasználásán alapuló gazdasági fejlődés pl. — még kellő előrelátás esetén is — komoly politikai feszültséget okozhat. A fogyasztás esetleges korlátozása ugyanis — enyhén szólva — nem népszerű cselekedet. Az áldozatokat azonnal meg kell hozni, az eredmények csak jóval később jelentkeznek. A politikai hangulat gyakran a végletekben mozog, a fejlődés hívei rendkívül lelkesek és gyanakvással néznek az elégedetlenkedőkre, a közömbösek gyakran elégedetlenekké válnak, a fejlődés ellenségei pedig aktív ellenpropagandát fejtenek ki. A feszült és bizalmatlan légkör megnehezíti a társadalmi erők közös célok érdekében történő összefogását és veszélyezteti az igazi nemzeti egység kialakulását.

A munkatermelékenység emelésén alapuló gazdasági fejlődés viszont megköveteli, de elő is segíti az igazi nemzeti egység kialakítását. Ily módon olyan rétegek kerülnek be tömegesen a társadalmi és gazdasági építési munkájába, amelyek korábban passzívák voltak, vagy passzivitásra voltak kényszerítve. Ez más kifeje-

zéssel élve annyit jelent, hogy a nem gazdasági tényezők (a gazdaság társadalmi-politikai környezete) elősegítik a gazdasági fejlődés meggyorsulását.

A népgazdaság szocialista irányítási rendszere. Magyarország gazdasági életének szocialista átszervezése 1949-ben kezdődött, s az ismertetett két fejlődési szakaszon keresztül jutott el jelenlegi állapotáig. Ez idő alatt a szocialista gazdasági rendszer alapjai megszilárdultak, s a gazdasági irányítás módszerei sokoldalúan fejlődtek, mégpedig — a két szakasz jellegének megfelelően — bizonyos lényeges eltérésekkel.

A népgazdaság társadalmi szektorai. A tulajdonviszonyok tekintetében — ami döntően meghatározza a gazdasági irányítás jellegét — Magyarországon három társadalmi szektort különböztetünk meg: állami, szövetkezeti és magánszektort.

Az ipar százalékos megoszlása társadalmi szektorok szerint a következő:

	a foglalkoztatottak		a teljes termelési érték
	1949	1967	1967
állami ipar	69,9	83,6	93,1
szövetkezeti ipar	1,4	12,6	5,6
magánkisipar	28,7	3,8	1,3
összesen	100,0	100,0	100,0

A mezőgazdaságban az összes művelés alatt álló földterület az alábbi százalékos arányban oszlott meg társadalmi szektorok szerint 1967-ben:

állami szektor	30,7
termelőszövetkezeti szektor	63,8
kisegítő gazdaságok	3,2
egyéni gazdaságok	2,3
összesen	100,0

Az összes mezőgazdasági termelés ezeztől az arányoktól annyiban tér el, hogy a kisegítő és egyéni gazdaságokban az állatállománynak nagyobb hányada van, mint a földterületnek, és ennek megfelelően az összes termelésben való részesedésük meghaladja a földterületi hányadukat.

A kiskereskedelmi forgalom százalékos megoszlása a következő:

	1952	1967
állami	76,5	67,6
szövetkezeti	19,6	31,6
magán	3,9	0,8
összesen	100,0	100,0

A közlekedés és hírközlés, valamint a külkereskedelem és a banktevékenység egészében az állami szektorhoz tartozik, kivéve természetesen a magántulajdonban és használatban levő személyi közlekedési eszközöket (gépkocsi, motorkerékpár stb.), amelyeknek a száma az utóbbi években erősen növekedik.

Társadalmi szektorok szerint eltérőek a vállalatok szervezeti formái.

Az állami szektor gazdasági egységei az állami vállalatok. Ezek irányító szervei az egyes ágazatok minisztériumai, mégpedig vagy közvetlenül a miniszterhelyettesek, illetőleg igazgatóságok által, vagy trösztökön és egyesületeken keresztül. Állami vállalatot a minisztériumok szervezhetnek, bizonyos esetekben pedig csak a Minisztertanács. Az állami vállalatoknak kisebb része a helyi állami szervekhez tartozik, melyek főleg könnyűipari, szolgáltató és kereskedelmi vállalatok (kommunális ipar és kereskedelem). Ezeket az illetékes megyei, járási vagy városi tanács végrehajtó bizottsága irányítja.

Az állami, illetve kommunális vállalatok mérete igen különböző. A kommunális vállalatok általában kisebbek, de az úgynevezett minisztériumi vállalatok között is vannak kisebbek, amelyek rendszerint egy-egy tröszt keretébe tartoznak. Vannak viszont nagyvállalatok — igen nagy önállósággal felruházott vállalati egységekkel —, amelyek minden esetben a minisztériumhoz tartoznak.

Az állami vállalatok egyszemélyben felelős vezetője az igazgató, akit az illetékes irányító szerv nevez ki. Az igazgató és helyettesei jogait és kötelességeit általában a Munka Törvénykönyve szabályozza, részletesebben pedig a vállalati szervezeti szabályzatok.

A szövetkezeti szektorban is lényegében a vállalatok az alapegységek, ezek azonban az állami vállalatoktól is egymás között is lényegesen különböznek.

Az állami vállalatokhoz legközelebb állanak, de mégis valódi szövetkezetek a kisipari termelőszövetkezetek. Ezeknek országos központja van, amely gazdasági irányító szerve is a helyi szövetkezeteknek, jóváhagyja termelési és beruházási tervüket és operatív felügyeletet gyakorol tevékenységük felett.

Az egyes kisipari szövetkezeteket a szövetkezeti igazgatóság irányítja, azonban egyszemélyben felelős vezetők vezetik az egyes üzemeket. A szövetkezeti üzemekben a tagok fix munkadíjazás mellett dolgoznak, de az évvégi mérlegtől függően nyereségrészesedést kapnak.

A földművelőszövetkezetek részben fogyasztási, kiskereskedelmi és vendéglátóipari, részben mezőgazdasági termékeket felvásárló és értékesítő szövetkezetek, amelyek egy országos központ keretébe tartoznak. (1967-ben a nevük is megváltozott: általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek.) E szövetkezeti hálózatban többféle vállalati típus van:

— a szövetkezeti boltok és vendéglátó egységek (étterem, büfé, cukrászda stb.);

— nagykereskedelmi és ipari szövetkezeti vállalatok;

— szövetkezeti kereskedelmi központok (a trösztökhöz hasonló egyesülések).

Mindegyik szövetkezeti vállalati típusban a vállalat irányítója az igazgatóság, közvetlen vezetője pedig a választott vezető, illetve igazgató, aki az állami vállalatok igazgatóihoz hasonló jogokkal és felelősséggel vezeti egységét. Rá és a beosztottakra szintén vonatkozik a Munka Törvénykönyve, egyes részletes szabályokat pedig a szövetkezeti központ ír elő.

Elégé eltérő ezektől a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati szervezete. E kollektív szövetkezeti gazdaságoknak nincs olyan állami irányító szervük, mint az állami vállalatoknak. A szövetkezeti mozgalmi és szövetkezetpolitikai központi funkciót velük kapcsolatban 1967 óta területi szövetségek és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa tölti be; az állami felügyeleti funkciókat pedig a mezőgazdasági szakigazgatási szervek, országosan a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium látja el. A termelőszövetkezetek nem tervekötözött vállalatok, azonban állami szabályok kötelezik őket terv készítésére, tervüket és mérlegüket pedig a szövetkezeti közgyűlés dönti és fogadja el. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek beruházásait is maguk határozzák el, de ehhez nagyarányú állami támogatást kapnak (kedvezményes hitel, dotációk stb.).

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben nincs igazgató, hanem kollektív vezetés érvényesül, amelynek a közgyűlés és az elnök irányításával működő vezetőség (igazgatóság) a legfőbb szervei. E testületekre támaszkodva a szövetkezet vezetését egyszemélyben — kifelé és befelé — az elnök képviseli, akit a közgyűlés választ. Az elnök vezető funkciója azonban nem ugyanaz, mint az állami vállalatok igazgatóié. Ezenkívül a szövetkezeti nagyüzemben a dolgozó tagokra nem a Munka Törvénykönyve szabályai érvényesek, mivel munkaviszonyuk speciális szövetkezeti munkaviszony, amit a szövetkezeti alapszabály szabályoz, a szövetkezeti törvény alapján.

A kiskereskedőket, kisiparosokat és egyéni parasztgazdálkodókat magában foglaló magánszektornak a termelésben való részesedése csak néhány százalékot ér el, mégis fontosnak tekintendő.

A háromféle társadalmi szektor és a többféle vállalati forma gazdasági tevékenységét fogja egybe a népgazdasági terv, amely egységes nemzeti gazdasági programot fejez ki.

A *népgazdasági terv*. A terv elsősorban gazdaságpolitikai koncepciót fejez ki. Ez a gazdaságpolitikai koncepció összefüggő számokban, feladatokban és célokban jut kifejezésre. A tervezés módszertanába pedig azok az eljárások és számítási eljárások tartoznak, amelyek segítségével a gazdaságpolitikai célok helyes megválasztásának és e célok legkisebb társadalmi munkaráfordítással történő megvalósításának az előirányzata válik lehetővé.

A tervezés módszertana az elmúlt évek során — a tapasztalatok gondos általánosítása révén — rendkívül gyorsan fejlődött; s külön hangsúlyozni kell, hogy a Magyarországon kialakult tervezési módszerek a közgazdaságtudomány legújabb eredményein nyugszanak (pl. népgazdasági növekedési modellek konstru-

álása, input-output rendszer, négyzetes termékmérleg, optimalizálási eljárások stb.). A tervezés jellege és módszerei egészükben változtak a gazdaságirányítási reform során. A változás lényege, hogy a tervbontás és előírás módszerét a *gazdasági eszközökkel* való befolyásolás váltotta fel.

A szocialista tervezés módszertani problémái közül ki kell emelni a tervezés időtartamával kapcsolatos kérdéseket.

Korábban csak rövid (általában 1 éves), illetve közepes időtartamra (3—7 év) készítették terveket. Ilyen tervekre természetesen a jövőben is szükség lesz. Kétségtelen azonban, hogy a gazdasági növekedést befolyásoló tényezők dinamikája rövid vagy közepes időtartamon belül nem képes kibontakozni. Másrészt a gazdasági élet úgynevezett „szűk keresztmetszetei” szintén nem küszöbölhetők ki rövid vagy közepes időszak alatt; végül a gazdasági élet bizonyos területei, pl. az energiatermelés vagy a nemzetközi együttműködés kifejezetten megkívánják a hosszabb időtartamra történő tervezést.

A hosszúlejárati tervezés megkönnyíti a gazdasági vezetés számára, hogy a fejlődés fő tendenciáit (trendjét) világosan felismerje és ennek következtében kedvező lehetőséget teremtsen a strukturális változások keresztülvételére. A hosszúlejárati tervezés egyébként igen lényeges változásokat érlel meg a tervező-apparátus gondolkodásmódjában. A tervező-apparátus szempontjából döntőnek tekinthető probléma: a gazdasági növekedést és fejlődést befolyásoló interdependens faktorok mozgástörvényei ugyanis a távlati terv „időrendszerében” válnak — a szó igazi értelmében — érzékelhetővé. A tervező-apparátus szemléletmódjában kifomálódott változások elősegítik a gazdasági irányítás és végrehajtás decentralizációját.

A népgazdasági terv irányítási-végrehajtási problémái körül nagy és hosszban tartó viták alakultak ki a többi szocialista országhoz hasonlóan Magyarországon is, s ezek eredményei összegeződtek a gazdaságirányítás reformjában.

A helyzet ilyen alakulása több körülménnyel magyarázható. Kétségtelen, hogy az irányítás-végrehajtás kérdései rendkívül bonyolultak és a gazdaság egyes területein (szektoraiban) kialakult rész-szabályozások összefüggő rendszert képeznek. Ha valamilyen előírást (szabályozást) megváltoztatnak, úgy az elsődleges, a járulékos és a származékos összefüggések egész rendszerét kell e változtatáshoz igazítani. Másrészt az irányítás-végrehajtás változásai a közgazdasági elmélet alapvető kérdéseit érintik (árak, bérek, nyereség, felhalmozási módszerek, amortizáció stb.).

E téren a szocialista közgazdaságtudomány és gazdasági vezetés nehezebb problémákkal találja magát szembe, mint a kapitalista, mert lényegesen nagyobb feladatokat kell megoldania. Az érett kapitalizmusban amellet, hogy spontán kialakult, statisztikailag hosszú idősorokban megfigyelt folyamatok szabályszerűségeit kell megállapítani, majd ezek ismeretében kell beiktatni bizonyos befolyásoló-módosító (korri-

gáló) faktorokat, a vállalati tervezés-szervezés feladatai kisebb súllyal jelentkeznek.

A szocialista közgazdászoknak ezzel szemben egyrészt nem állnak rendelkezésére hosszú idősorok, másrészt — történelmi szempontból — csak az első fejlődési időszak zárult le. Tapasztalata tehát csak arról van, hogy az említett faktorok adott helyzetükben miként befolyásolták a kialakult gazdasági növekedési típust. Ebből kell megállapítania, hogy a növekedési faktorok milyen elhelyezkedése befolyásolja legelőnyösebben a fejlettebb növekedési típus megvalósítását.

Számolni kell végül a gazdasági bürokrácia által kifejtett „vis inertiae”-vel. Az irányítás-végrehajtás kérdései az ügyek intézésének kialakult gyakorlatát érintik. Ebben a szférában emberek tízezrei dolgoznak, akiknek társadalmi helyzetét, munkahelyét e változások befolyásolják. Sokan „féltek az íróasztalukat”, ahogy mondani szokták. Ezenkívül minden bürokrata úgy érzi, hogy az ügyek az ő hatékony közreműködése nélkül veszélybe kerülnének, anarchiába sülyednének. Ezt a „láthatatlan, szürke, halogató” ellenállást sokkal nehezebb leküzdeni, mint a nyíltat.

Az irányítás és végrehajtás új módszerei azonban — a vázolt nehézségek ellenére — utat törtek maguknak. Ez szükségszerű, hiszen a fejlettebb gazdaságpolitika megvalósítása másféle irányítási és végrehajtási módszereket kíván, mint a kezdetlegesebbé. A gazdasági fejlődés két periódusa mindenesetre lényeges különbségeket mutat.

Az első fejlődési időszak irányítási-végrehajtási módszerei az alábbiakban foglalhatók össze:

— A közvetlen irányítási módszerek, úgynevezett tervutasítások túlsúlya érvényesült a gazdasági vezetésben. A közvetlen utasítások gyakoriságát növelte az a körülmény, hogy a terv teljesítését befolyásoló faktorok nem a megjelölt tervcél irányában hatottak. Az így keletkezett helyzetet utasítással (és pedig az összefüggésektől és a háttértől függetlenül kiadott utasításokkal) igyekeztek áthidalni.

— A gazdasági élet tényezőinek objektív mozgásával szemben kiadott utasítások végrehajtását — értethetően — erőteljesen kellett ellenőrizni. Ezért a gazdasági vezetés az ellenőrzés — mégpedig a bürokratikus ellenőrzés — biztosítására nagy erőket koncentrált.

— A gyakori nyersanyag-hiány következtében nagy anyaggazdálkodási bürokráciát építettek fel és úgy vélték, hogy ez a tervgazdaság követelménye.

— Ilyen körülmények között a vállalatok vezetése nem rendelkezett a szükséges önállósággal; a gazdasági célok megvalósításába nem vonták be, a célok megvalósításához szükséges eszközök között nem választhatott, gazdasági — különösen beszerzési és értékesítési — kapcsolatait nem alakíthatta szabadon (teljesen centralizált vezetés).

— A vállalati ösztönző rendszer egyetlen irányban hatott: a termelés gyors mennyiségi növekedését szolgálta. Ilyen körülmények között elhanyagolták a felhasználók igényeinek kielégítését.

— A mezőgazdasági termelés befolyásolása lényegében a beadási kötelezettségen keresztül történt (bizonyos keretben az ipari vállalatok kötöttek a termelőkkel szerződést). A beadási kötelezettség lényegében azt is megszabta, hogy az egyes gazdasági egységek mit termeljenek.

Az irányítás-végrehajtás ilyen módszerei sok konfliktust okoztak az első fejlődési időszakban. E konfliktusok jelentős része elkerülhető vagy csökkenthető lett volna tudományosan megalapozott vezetés esetén.

A jelenlegi időszak módszerei lényegesen eltérnek az előző időszak irányítási-végrehajtási módszereitől. Alkalmazásukat az új gazdaságpolitika szükségszerűvé, a nemzeti egység politikája pedig lehetségessé teszi. Kialakult ugyanis az ország életében az a politikai légkör, amely a vezetők és vezetettek közötti kölcsönös bizalomra, megbecsülésre és felelősségre épül. A kölcsönös bizalom és felelősség légköre ellentétben áll a túlzott centralizációval, a kicsinyes gyámkodással, az emberek alkotó tevékenységének elfojtásával.

Az irányítási-végrehajtási módszerek változásának, a gazdasági reformnak legfőbb irányai a következőkben foglalhatók össze.

— A tudomány szerepe és felelőssége erőteljesen megnövekedett a gazdasági célok megjelölésében és a megvalósításukra alkalmas eszközök megkeresésében. A közgazdaságtudomány új vívmányai révén a feladatokat tökéletesebben lehet megközelíteni, mint korábban.

— A gazdasági élet irányítása — a tervcélok megvalósítása érdekében — elsősorban közvetett módszerekkel történik. A közvetett módszer a tervcélok megvalósítását elősegítő gazdasági környezet (árak, bérek, nyereség, fejlesztési alapok stb.) megteremtésében áll. Az elmúlt években Magyarországon a termelői (nyeresekedelmi) árak teljes reformjára került sor. Korábban ugyanis a nyersanyagok és félkész-gyártmányok árai mind az önköltségnél, mind az értéknél alacsonyabbak voltak. Ez a vállalatokat arra ösztönözte, hogy termelési problémáikat az anyagfelhasználás fokozásával oldják meg. Ez a vállalati reakció (magatartás) egyrészt növelte az ország nyersanyag-gondjait, másrészt akadályozta a fejlettebb színvonalú műszaki kultúra kialakulását. A termelési árak reformja a nyersanyagok takarékos felhasználására és fejlettebb termelési eljárások alkalmazására ösztönöz.

— A mezőgazdasági termelés befolyásolása elsősorban anyagi eszközökkel: árak és hitelek segítségével történik.

— A korábbi árváltozások folyamán a fogyasztói árakat — elsősorban politikai megfontolások alapján — csaknem teljesen érintetlenül hagyták. E téren is kialakultak azonban olyan mértékadó nézetek, hogy az áruk műszaki korszerűségét a fogyasztói árak megállapításánál erősebben vegyék figyelembe. Ezért a gazdaságirányítás reformja teljes árreformmal is együtt

— A hatvanas évek elején a kormányzat — minden szakmára kiterjedő — béremelést határozott el. Ezen elhatározás elősegíti, hogy a vállalatok termelési felada-

taikat elsősorban korszerű technikával oldják meg és takarékoskodjanak az élők munkával.

Az anyagi érdekelttség és a vállalati önállóság. A gazdaságpolitika növekvő mértékben támaszkodik az anyagi ösztönzés módszereire. Ezzel függ össze, hogy nagy viták folynak a nyereség szerepéről. Gyakran hallani, hogy a nyereség alkalmas arra, hogy a vállalati munka elbírálásának legfőbb ismérve legyen. Miután azonban új termelési eljárások bevezetése jelentős anyagi eszközöket igényel, sőt átmenetileg az önköltség emelkedését okozhatja, a kormányzat vállalati műszaki fejlesztési alap létesítését határozta el a költségtöbblet kiegyenlítése érdekében. Az iparban megvalósult nyereségrészesedési rendszer bevezetése mindenestre komoly változást jelent a költségtöbblet kiegyenlítése érdekében.

A vállalatok és termelészövetkezetek önállósága növekvő. Az önállóság a következő tényekben nyilvánul meg:

— az általános gazdaságpolitikán belül termelési céljaikat — a felsőbb szervekkel folytatott megbeszélés után — elsősorban maguk határozzák meg;

— a jóváhagyott tervek megvalósításához szükséges eszközök megválasztásában növekvő szabadsággal rendelkeznek;

— értékesítési és beszerzési kapcsolataikat közvetlenül alakítják;

— termelőberendezéseik korszerűsítéséhez bizonyos saját alapokkal, valamint közvetlen hitelfelvételi lehetőséggel rendelkeznek.

A gazdaságirányítás reformja. A fentiekben vázolt fejlődési tendenciák és problémák a népgazdaság irányítási rendszerének átfogó felülvizsgálásához, következképpen a gazdasági mechanizmus reformjához vezettek.

1966. május 27-én az Országgyűlés és a kormány elfogadta a következő határozatot: „Gazdasági életünk elemzése alapján, jövődni fejlődésünk érdekében, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága gazdasági mechanizmusunk reformjának megvalósítását kezdeményezi, javasolja a dolgozó népnek, az országnak.” Az előkészítő munka után, az új gazdasági mechanizmus 1968. január 1-től fokozatosan működésbe lépett. A reform indokait, céljait és jellegét a határozat pontosan és szabatosan kifejezte.

A reformot közgazdasági és politikai okok indokolják. Közgazdasági szükségessége végső fokon abban gyökerezik, hogy a gazdasági növekedés korábbi fontos forrásai, tartalékai erősen kimerülőben vannak, s a jövőbeni gyors növekedés csakis a gazdaság belső tartalékainak intenzívebb feltárása, a műszaki fejlődés meggyorsítása által lehetséges. A reform politikai fontossága mindenekelőtt abban rejlik, hogy a tömegek életszínvonalának jövőbeni gyorsabb emelését hivatott biztosítani, s arra törekszik, hogy az egyes dolgozók életszínvonala a jelenleginél jobban függjön munkájuk társadalmi hasznosságától, az egyéni teljesítménytől és a kollektív munka eredményességétől. Politikai cél továbbá, hogy megszüntessük az egyéni kezdemé-

nyezést és felelősséget gátló, túlzott kötöttségeket, visszaszorítsuk a bürokratikus tendenciákat. A szocializmus fejlődéséhez, a közérdeket szolgáló alkotómunka szabadabb kibontakozására van szükség. Végül politikai cél, hogy a reformmal kedvezőbb feltételeket teremtsünk a szocialista demokrácia további fejlődéséhez. A gazdasági ügyek intézését a vezetők hozzáértésére, széles hatáskörére és személyes felelősségére kell alapozni.

A gazdasági mechanizmus reformjának alapvető vonása a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az áruviszonyok, a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján. Más szavakkal: a népgazdasági tervek továbbra is a gazdaságpolitika központi irányításának alapjai maradnak; mindazonáltal a „tervlebotás” eddig alkalmazott adminisztratív módszerei helyébe a gazdaságnak főként gazdasági eszközökkel való befolyásolása lép, és ez döntően a piacon keresztül jut kifejezésre.

A reform természetesen nem változtatja meg a fennálló szocialista tulajdonviszonyokat, ellenkezőleg, azokat erősíteni hivatott. Az állami tulajdont nem aprózák fel, és az állam továbbra is az általa kinevezett igazgatók útján irányítja az állami vállalatokat. Nem változik a szövetkezeti tulajdon jellege sem; habár bizonyos elméleti és gazdaságpolitikai jelentősége van annak, hogy a szövetkezeti tulajdon egyértelműen szocialista tulajdonnak tekintendő. Azt az elvet, mely szerint a termelőszövetkezeteknek ezentúl jogukban áll saját szövetkezeti szövetségeket létrehozni, általánosan elfogadták. Ennek különös jelentősége van a termelőszövetkezetek számára, mert 1967 előtt nem rendelkeztek saját szövetkezeti szervvel.

Bevezetése előtt a gazdasági reformot sokan úgy fogták fel, mint egyszeri nagy műtétet, amelyen át kell esni. Az átmeneti nehézségek jelentkezését tehát mindenki elkerülhetetlennek tartotta, de bíztak abban, hogy a gazdálkodás később könnyebb és egyszerűbb lesz. A fejlődés ilyen módon való értelmezése azonban ellentétben van a dialektika törvényeivel és a gazdaság természetével. Lehet, hogy az új irányítási rendszer segítségével ésszerűen és hatékonyan oldjuk meg a múltból átvett gazdasági kérdéseket, ám magasabb színvonalon ismét új problémavilág jelentkezik. Dinamikusan fejlődik a társadalom, és ez a fejlődés önmagában is (azaz az irányítási rendszertől függetlenül) rengeteg kérdést vet fel; ezer új összefüggés, bonyodalom, valamint kölcsönös függőség és feltételezetttség keletkezik. Számolni kell azzal is, hogy a bonyolult és kölcsönös függőségek rendszerével átszőtt gazdasági gépezet rendkívül érzékeny. Végül az új rendszer nem szünteti meg az anyagi eszközök szűkösségét, csak kedvezőbb feltételeket teremt a viszonylagos bőség megteremtéséhez. E megállapításokból logikusan következik, hogy az irányítási rendszer korrigálása és tökéletesítése nem egyszeri feladat, hanem hosszú időszakra szóló követelmény, amelynek megvalósítása során az irányítási módszerek és a gazdaságpolitikai célok összhangját is folyamatosan biztosítani kell.

Az 1968-as és 1969-es esztendő legfontosabb gazdaságpolitikai fejleményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

1. A gazdasági növekedés üteme megfelelt az elmúlt évek átlagának (a nemzeti jövedelem 5–6%-kal növekedett), de ezt — a korábbi időszaktól eltérően —, kedvezőbb egyensúlyviszonyok mellett érték el. A kiegyenlítődési folyamat különösen a külkereskedelemben javult, de a belső piac ellátottságában is pozitív változások észlelhetők. Az ipari termelés növekedése lassult, mert bár a nagyipar csökkentette a felesleges készletek halmozását, de még nem volt képes a termelést a kereslethez igazítani.

2. Az új mechanizmus hatására 1968-ban már csökkent az import emelkedésének üteme, 1969-ben pedig már jelentős exportnövekedés is jelentkezett (mintegy 18%). Ennek következtében a fizetési mérleg 1945 óta ebben a két esztendőben volt a legkedvezőbb.

Ez a változás a magyar népgazdaság életében különösen fontos, mert a régi mechanizmus idején a gazdasági növekedés elsősorban a külkereskedelemben területtől torpant meg. Nyilvánvaló tehát, hogy az import-export tevékenységben elért eredmények az új gazdálkodási, ösztönzési és szervezési módszereket igazolják.

3. Az ipari termelésen belül emelkedett a korszerűbb termékek aránya. Ez a folyamat azonban eddig inkább választék bővítő jelleggel valósult meg, semmint termékcsere formájában.

4. Igen jók az eredmények az új gazdaságirányítási rendszer korábbi kísérleti terepén: a mezőgazdaságban, különösen a növénytermelésben. Nemcsak a termelési struktúra vált intenzívebbé, hanem a legfontosabb növényfélések egy területegységre számított hozamai is lényegesen emelkedtek.

5. Emelkedett az életszínvonal és javult a belső piac ellátottsága is, de az előrehaladás az utóbbiban nem volt elég egyenletes. A fejlődés lendületét fékezte az a körülmény is, hogy a kereskedelmi szervek még nem használják ki elég mozgékonyan az új lehetőségeket.

6. Az árindex emelkedése (évi 1,5–2%) a tervezett keretek között maradt.

7. Kiszorult az exportból azon cikkek egy része, amelyek a dollárt vagy a rubelt túlságosan drágán termelik, de a szubvenció és a deficit-finanszírozás továbbra is jelentős tényező maradt, és a gyenge vállalatok még mindig a jó vállalatok eredményeiből élnek.

Az eredmények azt bizonyítják, hogy a reform első két esztendejében megvalósult gazdasági fejlődést általánosságban kielégítőnek, számos vonatkozásban biztatónak tekinthetjük. Negatív jelenségekkel, feszültségekkel, bizonytalanságokkal és a feltételezett aktivitás lassú kialakulásával, vagy éppen elmaradásával is találkozunk. E negatív tünetek jelentőségük és az eredeti elgondolásokhoz való viszonyuk szempontjából lényeges eltéréseket mutatnak.

1. A társadalmi-politikai egyensúly megóvása végett meg kellett akadályozni a számos iparágban feleslegessé vált munkaerő azonnali felszabadítását. Az volt a véleményünk, hogy a gazdasági reformot szocialista társadalomban nem lehet oly módon kezdeni, hogy át-

meneti munkanélküliség keletkezzék, hiszen egyrészt a munkához való jog a szocialista gazdasági elvek egyik alappillére, másrészt a társadalmi stabilitás egyik döntő összetevője. E társadalmi-politikai szempontból helyes intézkedés azonban objektíve a gyenge vállalatok társadalmi védelmét szolgálta, és megakadályozta a vállalatok szükséges szelektálódását. Emellett továbbra is feszült maradt a munkaerőpiac, hiszen a munkaerőhiány (a területi munkaerő-közvetítő irodák 50–60 ezer olyan munkahelyet tartanak nyilván, amelyeket nem tudnak munkaerővel ellátni) és az ipari „túlfoglalkoztatottság” egyszerre jelentkeznek. Ilyen körülmények között még nem indult meg a munkaerő átáramlása a kevésbé hatékony népgazdasági ágakból a hatékonyabbak felé, és nem oldódott meg a szolgáltatóipar krónikus ellátatlansága sem.

2. A vállalati nyereség elérését a központi szervek túlságosan megkönnyítették. A megreformált gazdaságban olyan helyzetet kívántak teremteni, hogy az üzemek csak megfelelő kezdeményezés és kockázatvállalás esetén érhesék el a kívánt nyereséget. Ezzel szemben a nyereség „biztonsági politikával” is elérhetővé vált. Nem érvényesült megfelelő nyomás a piac oldaláról sem, az üzemek közötti verseny csak szerény keretek között indult meg, és egyes piacokon a monopolhelyzet fennmaradt.

3. Az új helyzetben egyes gazdasági irányító szervek sem tanúsítottak megfelelő aktivitást. A gazdasági tevékenység irányításában a gazdasági szabályozó eszközök játszották a leghatékonyabb szerepet. Kevesebb kezdeményezés történt a reálfolyamatokat befolyásoló gazdaságpolitikai és szervezeti intézkedések kidolgozására és megvalósítására. A gazdaságpolitikai és szervezeti aktivitással alá nem támasztott pénzügyi intézkedések eltorzulhatnak, egyoldalúakká válhatnak, sőt átmenetileg zavarokat is okozhatnak. Jellemző tünet, hogy egyes ágazati minisztériumok, műszaki és kereskedelmi szakemberek gyakran kifogásolják a csupán nyereségre törekvő szemléletmód túlzott érvényesülését, de a reálfolyamatok más eszközökkel történő irányításáért (szervezési, tervezési, műszaki, tudománypolitikai, képzési stb. módszerek útján) keveset tesznek.

4. Számtalán ellenállást és a megszokás tehetetlenségét kell leküzdeni a differenciáltabb jövedelemelosztásért folytatott küzdelemben is. Ebben a vonatkozásban is két követelményt kell összeegyeztetni: az ösztönzés és az egyenlőség (a társadalmi igazságosság) posztulátumait. Az elgondolás az volt, hogy az elérhető jövedelmek progresszív emelése útján is ösztönözni kell a vállalatok vezető kollektíváját a kockázatok vállalására. Komplex gazdaságban ugyanis a kockázattal járó döntésektől való tartózkodás rossz körforgást eredményez: kevesebb kockázat — kisebb nyereség — kevesebb beruházás és ösztönzési lehetőség — lassabb fejlődés — elmaradás a korszerű követelményektől — az értékesítési lehetőségek (a piac) csökkenése. E felfogás alapján született meg az a döntés, hogy a vezetői kollektíva nyereségrészesedését lényegesen nagyobb mértékben emelték, mint a középfokú vezetőket és az alacsonyabb munkakörben dolgozókat. Másfelől azon-

ban az utóbbi kategória bérét arra az esetre is garantálták, ha a vállalat veszteséges, míg a vezető kollektíváét nem. A dolgozók egy része úgy érezte, hogy igazságtalan a költségtérletnek az a módja, (ti. a kategorizálás) amely a vezetőket, középvezetőket és beosztottakat részesedése között kialakult.

A kormányzat az előállott társadalmi feszültség csökkentésére korrigálta a jövedelem-differenciálásnak ezt a módját, és az 1969-es nyereségből képzett részesedés elosztását már ezen új szabályok alapján kell végrehajtani. Az eddigi részesedési kategóriák megszűntek. A vállalat eredményes működését döntően befolyásoló vezetők most már nem magasabb részesedés formájában jutnak több jövedelemhez. Ilyen irányú ösztönzéseket az ún. nyereségprémium szolgálja.

Az elmúlt két esztendő fejleményei igazolják azon előzetes feltételezést, hogy az irányítási rendszer korrigálása és tökéletesítése állandó feladat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fejlődési célok és feladatok, az egyensúlyviszonyok, a gazdasági alaphelyzetek változása, a költségviszonyok eltolódásai, a műszaki-tudományos forradalom hatásai, valamint az ezekkel kapcsolatos világ-gazdasági viszonyok következtében az irányítási rendszernek is át kell alakulnia. Figyelembe kell venni azt is, hogy a különböző irányítási módszerek egymáshoz viszonyított súlya is megváltozik. Az új irányítási rendszerben eddig a monetáris és költségvetési módszerek bizonyultak a leghatékonyabbaknak. A monetáris és költségvetési politika helyességét (előjelét) az a viszony határozza meg, amelyet a fejlesztés-ösztönzés és a dinamikus egyensúly követelményei között kialakít. Ebből a szempontból a nálunk alkalmazott politika helyesnek bizonyult, hiszen egyaránt történt ösztönzés és fékezés. A monetáris és költségvetési politika segítségével azonban igen bonyolult és gyakran egymásnak ellentmondó követelményeket kell megoldani. Teljes foglalkoztatottságot és deficit-finanszírozást infláció nélkül, a szabad árszféra kiterjesztését jelentős áremelkedések nélkül, a bérek és fizetések javítását a fogyasztói piac egyensúlya mellett stb.

A gazdasági szabályozóknak ösztönözniük kell a helyes cselekvésre általában, így pl. közvetíteniük kell a különböző feltételrendszereket (eredmény és eszközlekedés közötti viszony), elő kell segíteniük az új fejlesztések kezdeményezését (hitelek, beruházások), elő kell mozdítaniuk a kialakult termelési struktúra és a hatékonyság közötti időleges ellentmondás feloldását és hasonló feladatok megvalósítását.

Óvakodni kell azonban az egyoldalú monetáris szemlélettől, hiszen a reálfolyamatoknak a gazdaságban rendkívüli jelentősége van.

A nem monetáris irányítási eszközök súlyát a közeljövőben megnöveli az a tény, hogy 1971-től életbe lép a magyar népgazdaság új ötéves terve. Ez a terv már nem a régi gazdasági mechanizmus légkörében és körülményei között jött létre, azaz cél- és eszközrendszer összhangban lesz a gazdasági reformmal. Természetesen az új ötéves terv is sok mindent hoz még a múltból, az új és a régi közötti arányok azonban alapvetően megváltoznak az előbbi javára, és így az új ötéves terv koncepcióit határozottan lehet megvalósítani.

A magyar gazdaságban a következő évtizedben még a szűk keresztmetszetek felszámolása jelenti a döntő problémát; ez határozza meg az eszközök alkalmazási irányát.

E prognózis helyességét a következőkkel támaszthatjuk alá:

— Jelenleg a kínálat még nincs összhangban a kereslettel. Egyrészt — elenyésző mértékben — vannak olyan aruk, amelyekre a lehetséges termelésnél kisebb kereslet irányul (ennek azonban általában nem a vásárlóerő hiánya az oka), másrészt — és ez a jellemző — van olyan kereslet, amit nem tudunk kielégíteni.

— Potenciálisan a jelenlegi fizetőképes kereslet magasabb, mint a vásárlások, amit a megtakarítások magas színvonala is bizonyít.

— Megfelelő műszaki fejlődés esetén külföldi piacokon is több termék volna értékesíthető.

— A kínálati oldal fejlesztését követeli meg a beruházási kapacitások növelése, ami az eszközhatékony-ságot is emelné.

A gazdasági reform hatása a gazdaságon kívüli területekre is kezd kiterjedni. Fejlődött a társadalmi élet demokratizmusa, és erősödött a szakemberek és a tömegek részvétele a gazdasági döntések kialakításában. A tömegek részvétele nem formális (a társadalmi szervezetek növekvő aktivitása, a tv politikai fóruma, az olvasók levelei és hozzászólások nagy társadalmi méretekben folyó vitákban).

A gazdaságon kívüli területen megvalósuló változások — természetesen — nem egyszerűen a reform tükröződései, hanem szocialista rendszerünk következményei a kulturális, tudományos, vagy a közélet területén.

A gazdasági reform tehát a magyar népgazdaságot elindította egy kiegyensúlyozottabb és egyben korszerűbb struktúra felé, amely a nemzeti jövedelem gyorsabb növekedését eredményezi. Az első két év tapasztalatai igazolták a reform bevezetésének helyességét, és egyben megtanítottak arra, hogy ez az új mechanizmus, természetéből folyóan, igényli önmaga állandó korrekcióját és tökéletesítését.

Magyarország iparának kezdetei és fejlődése a második világháborúig. Az Osztrák—Magyar Monarchia keretében az osztrák örökös tartományok mellett a magyar ipar nem jutott fejlődési lehetőséghez, ezért viszonylag későn és vontatottan lépett a fejlődés útjára. A 19. század közepéig néhány száz apró, 8—10 munkás kooperációján alapuló műhelyen kívül csak egynéhány, gépi erőt is alkalmazó gyár képviselte az ipart (Óbudai Hajógyár, Pesti Hengermalom); a mezőgazdasági termelés vezető szerepe adta meg az ország jellegét.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc után, a jobbágysírendszer megszüntetésével és a belső piac lehetőségeinek a kiszélesedésével megnyílt Magyarországon a tőkés ipari fejlődés útja. 1867-ig az ipari fejlődés üteme az osztrák önkényuralom és a vele szövetkezett magyar nagybirtokos osztály maradi-sága miatt igen lassú volt, s csak az 1867. évi kiegyezést követő években lendült fel. Elsősorban az osztrák ipar érdekeit nem veszélyeztető, a mezőgazdasághoz kapcsolódó élelmiszeripari ágazatok kerültek előtérbe, mint a malomipar, a cukoripar és a szeszgyártás. Majd az osztrák tőke érdekeinek megfelelően jelentős szerephez jutott a vasérc-bányászat és a nyersvas-gyártás. Később megjelentek az első gépgyártó és gépjavító üzemek is. Átmenetileg fékezte a továbbhaladást az 1873. évi és az 1880-as évek közepén ismételt jelentkező gazdasági válság, ezt követően azonban viszonylag gyors lett az ipari fejlődés. Jellemző, hogy 1880 és 1913 között az ipari munkások száma 110 000 főről 550 000 főre növekedett (Magyarország akkori területére vonatkoztatva). A fejlődés üteme a leggyorsabb volt a gépiparban, különösen a közlekedési eszközök, mezőgazdasági és malomipari gépek gyártása tekintetében. A nagyarányú vasútépítés a kohászat és a szénbányászat fejlődését is előmozdította.

A századfordulón a fokozódó fegyverkezési verseny újabb lökést adott az ország ipari növekedésének. Ebben az időszakban lelassult a bányászat, a gépipar, a malomipar fejlődésének üteme, viszont a vegyiparral együtt a textil-, a ruházati és a cipőipar indult nagyobb arányú fejlődésnek. Az új iparágak többsége külföldi tőkére támaszkodott. Az első világháború küszöbén, 1913-ban már mintegy 5 000 gyár működött az országban. Ugyanakkor azonban a la-

kosság 60%-a a mezőgazdaságban dolgozott és így Magyarország korábbi agrárjellegén az ipar kialakulása még nem sokat változtatott.

Az első világháború, az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után a korábbi ipari kapacitás fele maradt meg az ország megkisebbedett területén. Az ipari termelés relatív jelentősége lényegesen megnövekedett az ország területének csökkenése után, s a pénzügyi stabilizációt követően 1925-től további emelkedés következett be. 1929-ben a gyáripari termelés már 12%-kal meghaladta az 1913. évi szintet, miközben szerkezete jelentősen átalakult. Még mindig az élelmiszeripar volt túlsúlyban, de tovább fejlődött a szénbányászat és mindenekelőtt a textilipar. A gépipar viszont anyag- és rendelkezésihiánnyal küzdött.

A harmincas évek elején általánossá vált világ-gazdasági válság súlyosan érintette a kifejlődőben levő magyar ipart is. Az ipari termelés az 1929. évi színvonal háromnegyedére esett vissza. A gazdasági válság viszont fokozta a koncentrálódás mértékét. Jellemző, hogy 1933-ban a gyáripar (bányászat nélkül) legnagyobb ipartelepei — az összes ipartelepek kb. 2%-a — a munkásoknak mintegy 30%-át foglalkoztatták és a gyáripari termelés 34%-át szolgáltatták. A legnagyobb koncentráció a vas- és fémiparban, valamint a gépiparban ment végbe.

Az 1938-ban elért termelési színvonal is csak mintegy 60%-kal múlta felül az 1913. évi színvonalat. 1938-ig további jelentős változások következtek be az ipar szerkezetében.

A gazdasági válság a magyar ipart is erős racionalizálásokra készítette. A válságból lassan kilábalva az ipari termelés némi emelkedésnek indult; fellendülés kezdődött a vas- és fémiparban és a gépgyártásban.

1938-ban a nehézipari ágak (bányászat nélkül számítva) együttes részaránya az ország teljes ipari termelésének 41,6%-át, a könnyű- és élelmiszeripari ágaké pedig 58,4%-át tette ki (l. a kis táblázatot, 357. old.).

A két világháború között eltelt két évtized alatt az ország korábbi agrárjellege az ipar fejlődése során némiképpen módosult. 1938-ban azonban még mindig a lakosság fele élt mezőgazdaságból és csak kb. 10%-a a gyáriparból. Az Osztrák—Magyar Monarchiából való kiszakadás után sem szűnt meg az ország függősége a külföldi tőkétől, s továbbra is uralkodó sze-

repe maradt a könnyűiparnak és az élelmiszeriparnak. A termelési eszközöket szolgáltató ipari ágazatok csak a háborús konjunktúra hatására indultak gyorsabb fejlődésnek. Az ipar — elsősorban a könnyűipar — többnyire importált nyersanyagoktól függött. A hazai ipari nyersanyag-forrásokat még nem tárták fel és nem hasznosították eléggé.

Az ipari termelés %-os megoszlása a két világháború közötti időszakban

	1913	1921	1929	1933	1938
vas- és fémipar	15,4	16,2	11,3	10,5	14,1
gépipar	13,8	9,6	10,2	5,9	9,8
villamosenergia-ipar	1,5	2,0	4,2	6,2	4,5
építőanyag-ipar	4,3	3,1	4,8	3,0	3,6
vegyipar	7,5	6,3	7,4	10,0	9,6
bőr-sőrteipar	2,7	3,6	3,2	3,8	3,9
textilipar	5,1	5,6	14,2	18,8	15,3
egyéb könnyűipari ágak	7,3	6,1	9,0	8,2	8,7
élelmiszeripar	42,4	47,5	35,7	33,6	30,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bár az ipari termelés emelkedését ebben az időszakban erős visszaesések is fékezték és emiatt az emel-

kedés átlagos évi üteme igen lassú maradt, az ipar részesedése a nemzeti jövedelem termelésében 1938-ra elérte a 36%-ot. Magyarország tehát már a második világháború előtt kezdett jellegzetes agrárországból agrár-ipari országgá válni.

Magyarországnak a második világháborúra való előkészülete és abban való részvétele folyamán a hadiipar abszolút fölényre tett szert. A hadigazdaságra való áttérés főleg a gépiparban és a bányászatban gyorsította a fejlődést. A magyar ipar ebben az időben a német haditermelés érdekeinek megfelelő szerkezet-változtatásokra kényszerült.

A második világháború során az ország ipari üzemait súlyos károk érték és a hitleri megszállást (1944) követte a légitámadások után sértetlenül maradt berendezések, ipari nyersanyagok és késztermékek elszállítása Németországba. A háború befejeztével a magyar ipar gyakorlatilag megbénult. Elpusztult vagy külföldre került a gyáripár állóalapjainak mintegy 50%-a, a munkagépek 75%-a, az erőgépek 30%-a. Az ipar helyreállítása és újjáépítése ilyen súlyos viszonyok között indulhatott meg.

Magyarország ipara a második világháború után. A második világháborút követő mélyreható politikai-gazdasági változások alapján, a tervgazdálkodás viszonyai között az ország ipara gyorsan kiheverte a rendkívül nagy háborús károkat. A termelés gyors ütemben emelkedett, a termelési eszközök termelésé-

Az ipar néhány fontosabb jellemzője

	1938	1949	1955	1960	1965	1968
az iparban foglalkoztatottak száma (1000 fő)	723	784	1189	1384	1559	1756**
az iparban foglalkoztatottak száma az összes keresők %-ában	.	.	25,1	29,4	32,9	32,9
az ipar villamosenergia-felhasználása az ország egész villamosenergia-felhasználásának %-ában	.	.	77,0	76,5	72,4*	69,3
az ipar részesedése a nemzeti jövedelem termelésében (%)	38,2	.	52,9	57,7	67,0	67,7
az ipar részesedése az ország teljes exportjában (%)	43,0	.	88,8	94,3	95,7	80,0***
az ipar részesedése a szocialista szektor beruházásaiban (%)	.	.	43,4	40,0	41,1	44,0
az egy főre jutó termelés:						
villamosenergia (kWó)	153	274	556	765	1110	1283
szén (t)	1,0	1,3	2,3	2,7	3,0	2,7
acél (kg)	71	93	167	189	252	283
cement (kg)	35	60	120	157	238	273
textiláru (pamut, gyapjú, selyem, m ²)	19,4	21,9	28,6	30,0	38,3	40,6
bőrcipő (pár)	0,26	0,48	1,43	2,14	2,57	3,19
papír (kg)	6,0	7,7	10,7	13,8	17,4	25,2
cukor (kg)	11,0	15,6	25,3	38,2	42,8	37,9

* 1964. évi adat

** az 1968. január 1-vel iparba sorolt mezőgazdasági gépjavítók adataival együtt (37,6 ezer fő)

*** élelmiszeripar nélkül

nek elsősorban történő növekedése mellett. Az újjáépítést jelentékeny ipari beruházások alapozták meg; csaknem minden korábbi iparvállalatot helyreállítottak és számos új üzem létesült. Megkezdődött az egész ipar struktúrájának az átalakítása, mindinkább figyelmet fordítva az ország meglevő adottságaira, a források hatékony kihasználására, a technikai fejlődés követelményeire, az egyre sokrétűbb igényeket támasztó belföldi piacra és a külföldi vásárlókra.

1968-ban az iparban termelték a nemzeti jövedelem 67,7%-át (1959. évi áron számítva) az 1938-ban termelt 38,7%-kal szemben; 1968-ban az iparban foglalkoztatták az aktív keresők 32,9%-át, ipari üzemekbe fektették be az eszközölt összeruházások 44,0%-át. Ezek a számok azt mutatják, hogy a tervgazdálkodás, a szocialista iparosítás eredményeképpen Magyarország a korábbi fejletlen iparral rendelkező agrárországból ipari országgá kezdett válni. Ipari termelése 1968-ban a második világháború előtti szintnek mintegy hétszerese. (Megjegyzendő, hogy e számok és a fejezet többi számai nem foglalják magukban az építőipart.)

Az ipar jelentőségét az ország gazdasági életében a 357. oldalon levő táblázat adatai szemléltetik.

A szocialista ipar kialakulása, szervezete és koncentrációja. Az ipari termelés üteme 1951—60 között évente átlagosan 10,3%-kal emelkedett és 1961—63. években átlagosan 8%-kal. Az ipari fejlődés gyors üteme az ipar 1946—49. években fokozatosan végrehajtott államosításának és a szocialista ipar következetes, tervszerű szervezésének volt a következménye.

Az ipari vállalatok *állami tulajdonba vételének* folyamatát szemlélteti az állami üzemekben foglalkoztatott munkások részaránya az összes gyáripari munkások számának százalékában az államosítás egyes fázisaiban:

1945 előtt	10,5
1946. január a szénbányák államosítása után	22,2
1946. november a legnagyobb nehézipari üzemek államosítása után	43,2
1947. november a bankok és iparvállalataik államosításával	58,0
1948. március a több mint 100 munkást foglalkoztató üzemek államosítása után	83,5
1949. december a több mint 10 munkást foglalkoztató üzemek államosítása után	100,0

De nemcsak a nagy- és középüzemek államosítása történt meg, hanem az több ezer kisüzemre is kiterjedt. Utóbbiak nagy részét akkor megszüntették, dolgozóik az állami szektor üzemében helyezkedtek el, vagy a különböző kisipari termelőszövetkezetekben tömörültek. Ezen a módon a szocialista ipar két fő ágra oszlott: *állami iparra*, amely az állam tulajdonában levő iparvállalatokat foglalja magában, és *szövet-*

kezeti iparra, amely a szövetkezeti formában együttműködő dolgozók önkéntes, az állam által elismert és különböző módon segített vállalkozása. Ezek mellett — jelentékenyen csökkent mértékben — megmaradt a *magánkisipar* is, melynek az állami gazdaságpolitika bizonyos lehetőséget biztosított.

Az ipari termelés döntő részét az állami ipar üzemei szolgáltatják. Az állami ipar üzemeiben dolgozik az összes ipari foglalkoztatottak 83,7%-a (1968. évi adat) és az ipari bruttó termelés 93,2%-a származik innen (1968. január 1-i áron). Az állami ipar vállalatainak túlnyomó részét az állam minisztériumok útján irányítja, az állami iparvállalatok kisebb, főként közvetlenül a lakosság helyi szükségleteire termelő részét pedig az államhatalom helyi (területi) szervei (a megyei, járási, városi, községi tanácsok) irányítják. Előbbi vállalatok összessége: a *minisztériumi ipar*, utóbbiak képezik az úgynevezett *tanácsi ipart*. (Az irányítás jellege azonban 1968-tól változott.)

A minisztériumi iparhoz tartozik pl. az állami nehézipari vállalatok kb. 94%-a, gyakorlatilag ide tartoznak az összes bányák, a vas- és acélművek, a fémkohászati üzemek, a villamosenergia-ipar, a gépgyártás. Hasonló a helyzet a könnyűipar egyes ágai-ban is (fűrész- és lemezipar, gyufaipar, fatelítő ipar, cellulóz- és papírgyártás, textilipar), míg más ágakban, amelyeknek a lakosság helyi ellátásában közvetlen szerepük van (pl. ruházati ipar, bútoripar, élelmiszeripar), a helyi tanácsok felügyelete mellett működő kisebb állami iparvállalatoknak is számottevő a szerepe.

Az ipari szövetkezetek létesítése nagyobb arányokban 1949-től kezdve indult meg. 1968 végén az országban 792 kisipari termelőszövetkezet 223 873 főt foglalkoztatott (nyugdíjasokkal együtt). A szövetkezeti tagság korábbi kisiparosokból, ezek volt munkásaiból és a megszervezésük óta belépett új ipari dolgozókból tevődik össze. A szövetkezetekben eléggé jelentékeny az ott-hon dolgozók száma is. Az ipari szövetkezetek jellege jórészt kisipari, amelyek a nagyüzemi állami vállalatokhoz viszonyítva kiegészítő, kisegítő szerepet játszanak.

A tervgazdálkodás az államosítás utáni időszakban az iparvállalatok nagymértékű központi irányítását jelentette. Minden vállalatra vonatkozóan tervet írt elő irányítószerve, amelyet a vállalat mindenkori teljesítőképessége, fejlesztési lehetőségei, anyag- és munkaerő-ellátása szerint állapítottak meg. Az eredményesség függött a saját vezetés munkájától, a vállalatra bízott termelőberendezések és a nyersanyagok ésszerű felhasználásától, a vállalati munka helyes megszervezésétől. A vállalat vezetői és többi dolgozói tervük alapján voltak érdekeltek saját vállalatuk munkájának eredményességében, s a vállalati dolgozók tervükhöz viszonyított jobb vagy több munkája — az erkölcsi megbecsülésen kívül — rendszeres anyagi elismerésben részesült. A gazdaságirányítás reformja nyomán a terv kötelező előírása megszűnt, s a vállalatok önállósága növekedett.

Az államosítás után az ország állami iparában jelentős koncentráció ment végbe. A kis (20 vagy

Az épülő Lábatlani Vékonypapírgyár nagycsarnoka

ennél kevesebb munkást foglalkoztató) ipartelepek munkáslétszámának részaránya az összes ipari munkáslétszámának részarányához viszonyítva az 1938. évi 7,0 %-ról 1968-ra 1,8 %-ra csökkent. Másrészt a nagy (500-nál több munkást foglalkoztató) üzemeknél ez a részarány 43,7 %-ról 68,2 %-ra emelkedett.

Az ipar továbbfejlesztésében következetesen érvényesül a korszerűsítés elve is. A törekvés az, hogy a létesítendő új üzemek olyan technológiával rendelkezzenek, mint a világ bármely részén telepítésre kerülő korszerű üzemek. Magyarország részvétele a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) által szervezett nemzetközi munkamegosztásban ehhez tág lehetőségeket nyújt.

Az ipari dolgozók száma és összetétele. Az iparban foglalkoztatottak száma, az ipar népgazdasági jelentőségének a növekedésével együtt, a szocialista iparosítás során állandóan emelkedett.

Az iparban foglalkoztatottak létszáma 1960-ban 1 386 700 fő, 1968-ban pedig 1 756 000 fő volt (az 1968. január 1-vel az iparba sorolt mezőgazdasági gépjávitók adataival együtt). Ezek túlnyomó része (1 470 000 fő) az állami iparban dolgozik. A társa-

dalmi szektorok közötti százalékos megoszlás az idők során az alábbiak szerint változott:

	nagyipar*	szövetkezeti ipar	magánkisipar**	összesen
1930	53,0	—	47,0	100,0
1938	55,4	—	44,6	100,0
1949	69,9	1,4	28,7	100,0
1960	82,0	11,9	6,1	100,0
1962	83,6	11,7	4,7	100,0
1963	84,3	11,5	4,2	100,0
1965	84,8	11,3	3,9	100,0
1968***	83,4	13,0	3,6	100,0

* 1949-től kezdve: állami ipar

** építő- és szolgáltató magánkisipar nélkül

*** nyugdíjasokkal együtt, 1968. január 1-vel az iparba sorolt mezőgazdasági gépjávitók adatai nélkül

Az ipari termelés volumenének növekedése és a fokozódó centralizáció a munkáslétszám erős emelkedését vonta maga után, de növekedett a termelésben közvetlenül dolgozókon kívüliek, különösképpen a mű-

szaki alkalmazottak száma és részaránya is. A centralizált ipar magasabb fokú szervezethez, s ugyanakkor az adminisztrációs munka viszonylag alacsony fokú gépesítettsége az adminisztratív dolgozók részarányának növelését eredményezte. A második világháborút megelőző években 170 fő körül mozgott az iparban (kisipar nélkül) az 1000 munkásra jutó alkalmazottak száma. A háborús túlszervezés következtében 1943-ban ez a szám már több mint 200 főre emelkedett. Még inkább növekvő adminisztráció jellemezte a háború utáni 1949—54. éveket is. Ettől kezdve azonban fokozatos sikerhez vezettek a túlzott adminisztráció korlátozására irányuló tervszerű intézkedések: 1960-ban már csak 173, 1968-ban pedig 165 alkalmazott jutott az állami iparban 1000 munkásra; növekvő figyelmet fordítottunk a vállalati és a központi ügyvitel egyszerűsítésére és modern ügyviteli gépek és eszközök alkalmazására.

Magyarország állami iparában 1968-ban 466 282 *szakmunkás* (éves vagy többéves előírt szakmai tanulmányokat végzett és szakmailag képesített munkás) dolgozott, az összes munkások 42,3%-a. Ez az arány kedvezőnek mondható, mivel nemzetközi viszonylatban a szakmunkások aránya fejlett ipari országokban általában nem haladja meg a 25%-ot. Magyarország és téren fennálló viszonylag kedvező helyzete fontos és előnyös tényezője az ipari továbbfejlesztésnek.

Lényeges előrehaladás történt az ipar számos ágában a *női munkaerő* kiképzése és foglalkoztatása terén. Az állami iparban dolgozó munkások között 1968-ban 39,0% volt a nő, de viszonylag magas a nők részaránya a textiliparban (67,8%), a textilruházati iparban (79,8%), továbbá 40% és e feletti a nyomdaiparban, a papíriparban, a híradás- és vákuumtechnikai iparban, a bőr-, szőrme- és cipőiparban, a fém-tömegcikk-iparban, az élelmiszeriparban és a kézmű- és háziiparban. Az ipar továbbfejlesztésében a nők még fokozottabb bevonására nyílik lehetőség.

Nyersanyagok és energiaforrások. Magyarország rendelkezik iparának fejlesztéséhez több fontos ipari nyersanyaggal, de ipari nyersanyagokkal való ellátottsága európai viszonylatban általában véve nem mondható kedvezőnek. Egyes fontos ipari nyersanyagok belföldi forrásaival az ország egyáltalán nem vagy csak elégtelen mértékben, illetve sok más országnál jelentősebben minőségben rendelkezik. Ezért importunk legfőbb tételei a különböző ipari nyersanyagok. A *nyersanyag-import* a magyar ipar fejlesztése szempontjából alapvető szükségesség marad amellett is, hogy az utóbbi években jelentős lépéseket tettünk a hazai nyersanyag-források feltárására és kitermelésére, újonnan felfedezett nyersanyagok hasznosítására, az ésszerű anyaghelyettesítésre és a fajlagos anyagfelhasználást javító technikai eljárások általános alkalmazására. Magyarországnak e sajátos helyzetében jelentékeny *export-ellentételt* kell biztosítania a nyersanyagok importjához, amely export főként feldolgozott késztermékekből (évek óta növekvő mértékben a gépgyártás termékeiből), híradástechnikai és finommechanikai eszközökből, könnyűipari cikkekből és nem utolsó

sorban feldolgozott és feldolgozatlan mezőgazdasági termékekből tevődik össze.

A fontosabb ipari nyersanyagokban fennálló szükségletünk jelentős hányadát tehát importból fedezzük. Ez a hányad az alább felsorolt nyersanyagoknál százalékosan a következők szerint alakult:

	1960	1968
feketeköszén	33	29
kőolaj	54	64
földgáz	35	7
villamosenergia	7	18
vasérc	78	90
kohókoksza	66	68
pirit	100	100
nyersfoszfát	100	100
cellulóz (szulfít és nátron együtt)	67	56
fenyő-fűrészáru	70	84
nyers marhabőr	60	68
gyapot	100	100
mosott gyapjú	77	86
gumi	100	100
műgumi	100	94

Kedvezőbbnek mondható viszont az élelmiszeripari nyersanyag-ellátottsága. Csaknem hasonló a helyzet az építőanyagok terén is.

Nagyon hátrányos — az előfordulások mennyiségét és minőségét más európai országokéval összehasonlítva — az ország helyzete egyes fontos *energia-hordozókban*, elsősorban szénben. A magyar szénvagyon minőségi összetétele sem kedvező: fűtőértékben számítva a szénvagyonnak csak 26—28%-a a feketeköszén és 32—34%-a a viszonylag jó minőségű barnaszén; 28—30% a kisebb fűtőértékű barnaszén és 14—16% az alacsony kalóriájú lignit. Emellett a termelt szén önköltsége is viszonylag magas, a kedvezőtlen geológiai elhelyezkedés következtében.

Az energiahordozók között világszerte fontos szerephez jutott napjainkban a *kőolaj* és a *földgáz*. Az országban először 1937-ben találtak kitermelésre érdemes *kőolajmezőt*. Az ötvenes évek folyamán végzett rendszeres kutatások az ország területén több fontos *kőolaj- és földgázmezőt* tártak fel; a feltárt földgáz-készletek különösen a legutóbbi néhány évben jelentősen gyarapodtak. A *kőolaj- és földgáz-termelés* perspektivikus fokozása érdekében további átfogó kutatások folynak, sikeresen. Az ország szűkös vízienergia-forrásokkal rendelkezik, ezek kiaknázása is folyik. Megépült a Tisza első vízlépcsője és a hozzá kapcsolódó vízierőmű, de már folyamatban van a második építése is. Emellett a kisebb folyók vízienergia hasznosítása is fokozatosan megvalósul.

A fő energiahordozók készleteinek szűkössége komoly, de nem leküzdhetetlen akadályokat állít az

ország ipari fejlesztésének útjába. Energiagazdálkodásunk több irányban fejlődik. Intenzív geológiai kutatások folynak az ország eddig kevésbé kutatott területein. Az energiafelhasználás hatáskörének növelését szolgálja a vasúti közlekedésben ma még túlsúlyban levő gőzvontatás fokozatos felváltása Diesel-üzemű és villamosvontatással. Az ipari üzemekben számos rossz hatásfokú kazán és egyéb tüzelőberendezés van még üzemben, ezek korszerűsítése is folyik. Az iparfejlesztés egyik fő elve jelenleg a fajlagosan sok hő- és villamosenergiát igénylő termékek részarányának csökkentése az ipari struktúrában. Az ipari struktúra továbbfejlesztése tehát az ország energiahelyzetére figyelemmel történik, de így is behozatalra van szükség. Magyarország már most is csővezetéken szállított kőolajat és nagyfeszültségű távvezetéken érkező áramot vesz igénybe a KGST-ben kialakult együttműködés keretében. Mindez ésszerű lehetőségeket teremt az ország távlati energiakérdéseinek megoldásához, energiagazdálkodása hatékonyságának fokozásához. Egyidejűleg a széntermelés csökkentése indokolt a szénhidrogének — a kőolaj és a földgáz — javára.

A vaskohászat egyik fő nyersanyaga, a *vasérc*, az ország egyetlen területén, Rudabánya környékén található. A készletek csekélyek, az érc vastartalma kevés. A belföldi vasérctermelés a kohászat szükségletének mindössze 10—12%-át fedezi, ezért a kohászat ércellátása főként importérc (ezeknek vastartalma 50—55%) feldolgozásán alapul. A vaskohászat másik fontos nyersanyaga, a *kohókoks*, kisebb részben ma már belföldi kokszolható feketeszen feldolgozásával fedezhető, nagyobb részben azonban importálni kell,

illetőleg kokszolható szénből is szükségünk van importra.

A húszas években megindult kutatások során jelentékeny készleteket sikerült feltárni az alumínium ércéből, a *bauxit*ből. Kezdetben túlzott becslések voltak a magyar bauxitkészletekről, de realisabb értékelések alapján is a bauxit olyan ásványi nyersanyag (a szén-sav-előfordulások mellett), amelyből Magyarország világviszonylatban is jelentékeny mennyiséggel rendelkezik. Említésre méltó, hogy a magyarországi bauxitok általában 20—30% vasoxidot is tartalmaznak, s így a vas „ércének” is tekinthetők a vasércben egyébként szegény országban. Az ilyen eredetű vas azonban gazdaságosan csak más ércekhez adagolva mint keverőanyag hasznosítható.

A korszerű szerves vegyipari ágak kifejlesztéséhez Magyarország három fontos alapanyaggal rendelkezik: *kőolajjal*, *földgázzal* és vegyipari nyersanyagként jól hasznosítható *szén*nel. A szén lepárlásával kátrányt, gázt és más fontos vegyi nyersanyagokat nyerünk; többek között számottevő mennyiségű elemi kén is. A kőolaj és a földgáz vegyi feldolgozása, a petrokémiai ipar állítja elő a nitrogén műtrágya és a növényvédőszer, a gyógyszeralapanyagok, festőszerek, valamint a szintetikus anyagok és műszálak gyártásához szükséges alap- és segédanyagokat. Ezért a petrokémiai üzemek egész sora szerepel az ország távlati terveiben.

A kénsvágyártáshoz szükséges anyagok túlnyomó részét (darabos kén, pirit), a foszforműtrágya gyártásához a nyersfoszfátot, a klór és marónátron termeléséhez szükséges kősót, a káliműtrágya anyagát import útján szerezzük be.

Az Elektromos Művek egyik budapesti transzformátor-állomása

Hazai nyersanyagok állnak rendelkezésre számos fontos *gyógyszerkészítmény* számára, pl. olyan alkaloidák, mint nyersmorfin, papaverin. A gyógyszerkészítmények az ország ipari termékeinek, sőt exportcikkeinek jelentős tételei.

Mivel nyersgumi nem terem és szintetikus kaucsukot nem gyártunk, a nyersgumi-szükségletet egészében importból fedezzük. Az utóbbi években nagy erőfeszítéseket teszünk a rohamosan növekvő papírszükséglet jobb kielégítésére. Ehhez a legfontosabb papíripari nyersanyag, a *cellulóz* egy részét importból szerezzük be és különböző papírféleségeket is importálunk. A cellulózgártás hagyományos nyersanyagával, a fenyőfával az ország számottevő mennyiségben nem rendelkezik. Az utóbbi években viszont sikeres lépéseket tettünk az országban előforduló más faanyagok és egy-egy többnyári, nagy cellulóztartalmú növények termelésének kiterjesztésére és feldolgozásának elősegítésére.

Az *építőanyagok* gyártásához elegendő mennyiségben és megfelelő minőségben rendelkezünk kavicssal, homokkal, zúzott kővel, mészkővel, márgával, agyaggal, tufakővel. Az építőkövek közül homokkővek és a nem nagy keménységű mészkövek bányászhatók, a márványszükségletet azonban importból fedezzük. Magyarországon olyan különleges ásványi anyagok is fellelhetők, mint a vegyi anyagok derítésénél, az öntődékben, a textiliparban és sok más célra használatos bentonit (ilyen ásványi anyagot termelnek az USA-ban, Benton mellett), vagy a könnyűbeton készítéséhez használt vulkanikus anyag, a perlit. Újabban gipsz-előfordulást is feltártak és bányászata megindult.

A *könnyűipar* jelentékeny hányadban nyersanyag-behozatalra támaszkodik. Importból származik a textilipar teljes gyapotfelhasználása, valamint a nyers gyapjú nem csekély hányada. A felhasznált kender mintegy egyötödét, a len háromötödét, a juta egészét import útján szerezzük be. Jelentős a selyem és a műrost importja is.

A bőripar, amely eredetileg a hazai állattenyésztésen alapult, ma jelentékeny hányadban importált bőroket dolgoz fel. Emellett bőriparunk nagymértékben használ fel bőrhelyettesítő anyagokat (gumi, műanyag), amelyek zömükben szintén külföldi eredetűek.

Az élelmiszeripar termelése teljesen belföldi eredetű nyersanyagok feldolgozásán alapul.

Magyarország iparának adott anyagellátási helyzetében az ipari termelés zavartalanságához feltétlenül szükséges az anyagimport és ennek fedezetül megfelelő színvonalú mezőgazdasági, valamint feldolgozó-ipari export.

A *magyar ipar struktúrája*. Az ipar ágazati szerkezetében az 1929—68 között végbement fejlődésre jellemző, hogy az összes nagyipari (állami) dolgozók létszámából évente hány százalék dolgozott egy-egy iparágban, illetőleg iparcsoportban. E százalékos hányadot mutatja a következő táblázat.

(Nagyipar elnevezésen az 1929. és 1938. évi adatoknál a bányászati, kohászati és gyáripari ágazatok összességét, az 1949—1968. évi adatoknál pedig a jelenlegi állami ipart kell érteni.)

<i>nehézipar összesen</i>	1929	56,7
	1938	58,3
	1949	62,2
	1959	64,1
	1968	64,4
ebből: bányászat	1929	12,0
	1938	11,0
	1949	12,5
	1959	13,2
	1968	10,2
vas-, acél- és fémgyártás	1929	6,7
	1938	6,6
	1949	8,2
	1959	7,5
	1968	6,6
gépipar	1929	18,9
	1938	24,2
	1949	27,6
	1959	29,0
	1968	33,5
villamosenergia ipar	1929	3,0
	1938	2,5
	1949	3,2
	1959	3,2
	1968	2,3
építőanyag-ipar	1929	11,2
	1938	8,1
	1949	5,9
	1959	6,1
	1968	5,4
vegyipar, gumi-, műanyagipar	1929	4,9
	1938	5,9
	1949	4,8
	1959	5,1
	1968	6,3
<i>könnyűipar összesen</i>	1929	28,7
	1938	31,2
	1949	23,3
	1959	24,2
	1968	24,6
ebből: textilipar	1929	15,3
	1938	15,8
	1949	14,9
	1959	11,0
	1968	10,0
ruházati ipar	1929	2,7
	1938	5,8
	1949	1,0
	1959	2,9
	1968	2,9
<i>élelmiszeripar összesen</i>	1929	14,6
	1938	10,5
	1949	14,5
	1959	11,7
	1968	11,0
<i>nagyipar, ill. állami ipar összesen</i>	1929	100,0
	1938	100,0
	1949	100,0
	1959	100,0
	1968	100,0

Az 1929. és 1959. évek között végbement szerkezeti változás fő jellegzetessége a nehézipar részarányának jelentős emelkedése. Ez a tendencia mind a termelési értékben, mind a dolgozók létszámában megmutatkozik. A nehézipar részarányának erőteljes emelkedése különösen jellemző a szocialista iparosítás megkezdése óta (1949 után).

A *nehézipar túlsúlya* és ennek állandóan növekvő tendenciája arról tanúskodik, hogy Magyarországon korszerű, a termelőeszközök termelésén alapuló, struktúrájában fejlett ipar van kibontakozóban. Az ország ipari struktúrájában különösen jelentékeny és gyorsan növekvő szerepe van a gépiparnak. Ezzel szemben a textilipar görbéje lefelé irányul ahhoz viszonyítva, hogy a második világháború előtt még jelentékeny hányadot képviselt az ország iparában (1938-ban a textiliparban dolgozók aránya 15,8%, a gépiparban dolgozóké pedig 24,2% volt). Csökkenő részarányt képvisel az ország iparában az élelmiszeripar is, annak ellenére, hogy nagy hagyományokra tekint vissza. Az élelmiszeripar termelése azonban — iparunkban képviselt arányának a csökkenése mellett is — erőteljesen növekvő és népgazdasági szerepe is jelentős.

Magyarország szocialista iparosítása során az ipari termelés ágazati arányainak ésszerű kialakítása nem volt probléma mentes. Az első ötéves tervben (1950—54),

de különösen a terv 1951-ben történt felemelésénél, általános gazdaságpolitikai elgondolások alapján, túlzott volt a törekvés a nehézipar gyors ütemű és szélesen értelmezett fejlesztésére. Olyan iparágak kifejlesztése mellett, amelyek az ország szükségleteivel, gazdasági adottságaival és lehetőségeivel összhangban előnyösen és ésszerűen voltak fejleszthetők, sor került olyan nehézipari termelés fejlesztésére is, amellyel kapcsolatban súlyos gondokat okozott a megfelelő nyersanyag előteremtése, a késztermékek elhelyezése, a fejlesztéshez szükséges beruházási eszközök biztosítása. A nehézipar ilyen módon történt fejlesztése aránytalanságokra vezetett magában a nehéziparban is (annak nyersanyag-termelő ágazatai elmaradtak a nyersanyagokat feldolgozó ágazataihoz képest), de aránytalanság keletkezett az egész ipari termelésben is. A nehézipar túlzott előtérbe helyezése miatt háttérbe szorultak a könnyűipar és az élelmiszeripar fejlesztési, korszerűsítési feladatai. Emellett a nehézipar általános kifejlesztésére irányuló törekvések korlátozták egyéb népgazdasági ágak, különösen a mezőgazdaság fejlesztésére fordítható anyagi eszközöket és még szélesebb körre terjesztették ki az aránytalanságokat.

Az utóbbi évek gazdaságpolitikája jelentős erőfeszítéseket tesz a korábbi ipari aránytalanságok kiküszöbölésére, továbbá az ipari termelés műszaki színvonalának emelésével a fejlett igényeknek megfelelő *árumínő*

Az ásványi kincsek földrajzi megoszlása. 1. feketeszen, 2. barnaszén, 3. lignit, 4. tőzeg, 5. nyersolaj, 6. földgáz, 7. széndioxid, 8. uránium, 9. mangán, 10. vas, 11. réz, 12. cink, 13. ólom, 14. bauxit, 15. arany, 16. ezüst, 17. pirit, 18. földpát, 19. kalcium-szulfát, 20. kaolin, 21. bentonit, 22. perlit, 23. talkum, 24. szénmezők. A jelek nagysága hozzávetőlegesen jelzi a lelőhelyek fontosságát az ország gazdaságában

Modern munkásszálló Látatlanon

ség és áruválaszték biztosítására. Újabb iparfejlesztési politikánk a rendelkezésre álló erőforrásokat az ország nyersanyag-helyzetének, ipari hagyományainak figyelembe vételével a magas képesítésű szakembert igénylő, modern technikai eljárásokkal termelt, az ország belső és külső piacain egyaránt keresletnek örvendő ipari termékek gyártására igyekszik összpontosítani.

Az iparfejlesztés alapelve azonban továbbra is a *termelőeszközök* elsődleges termelése, a nehézipar fejlesztésének az ipar átlagos fejlődésénél gyorsabb üteme maradt, mert ez az alapja a termelés további arányos bővítésének. A nehézipar elsődleges fejlesztése azonban ma már nem jelenti nagyobb számú nehézipari ág mindenáron történő továbbfejlesztését. Az ország ipari és nehézipari struktúrájának további alakulásában egyre inkább érvényesülnek az olyan tényezők, mint az ország előnyösen kihasználható gazdasági és természeti adottságai, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helye, a technikai fejlődés lehetőségei és a társadalmi előrehaladás igénye.

Az utóbbi évek ipari fejlesztésében a technikai haladás, a korszerűség alapvető követelmény. A technikai haladás előtérbe kerülése megmutatkozik a gépipar arányos növekedésében és a vegyipar gyors fejlődésében. Másrészt viszonylag kismértékű a villamosenergia-ipar

termelésének emelkedése. Ez azonban nem jelenti ennek a rendkívül fontos iparágnak az elhanyagolását, hanem annak a következménye ez, hogy az ország adott körülményei között fokozódó mértékben vesz igénybe importált villamosenergiát.

Az ipar ágazatai. Az ipari termelés szerkezetének átalakulása során az utóbbi években számos olyan iparág alakult ki, amely korábban Magyarország iparára egyáltalán nem volt jellemző. Ilyenek pl. a golyóscsapágy-gyártás, a műszeripar, az antibiotikumok és a vitaminok gyártása. Egyes korszerűtlenné vált ipari gyártmányok (mint pl. a vasúti gőzmozdony) termelése viszont fokozatosan megszűnik. Az építőanyag-iparban a téglatermelés mérsékelt ütemű emelése mellett megjelent a könnyűbeton falazóelemek, panelek, feszített acélbetétű vasbeton épületelemek nagyüzemi termelése. A vegyipar legkorszerűbb ágainak fejlesztésével gyors ütemben növekszik a műtrágyák, a műanyagok és a műszálak gyártása. Mindez sokszor következetes és mélyreható strukturális változások megkezdését és tervszerű előrehaladását jelenti a magyar iparban, amely természetesen a termékekre is kihat.

Szénbányászat. Magyarország iparában a szénbányászat jelentős szerepet tölt be és régi hagyomá-

Külszíni fejtés Ecséden (Matraalja)

nyokra tekinthet vissza. A szénbányászat 108 618 főt foglalkoztat (1968); ez jelentékeny szám mind az ország egész lakosságához (1,06%), mind az állami iparban foglalkoztatottak számához (7,4%) viszonyítva.

A két világháború közötti időben Magyarország széntermelése — az ország jelenlegi területére számítva — az 1921. és 1938. évek között 6,2 millió tonnáról 9,4 millió tonnára emelkedett. A termelés közvetlenül a második világháború után — a bányákat ért súlyos háborús károk következtében — a háború előtti termelés 50%-ára esett vissza. De már 1948-ban elérte a háború előtti szintet és a további években minden korábbinál gyorsabb ütemben emelkedett termelése.

A széntermelésben a legutóbbi mintegy két évtized alatt a legnagyobb részarányt a gyenge és közepes fűtőértékű barnaszén képviseli; ez a hányad némileg csökkenőben van (1938-ban 82,8%, 1960-ban 73,3%, 1963-ban 72,0%, 1968-ban 73,0%). A feketeszen-termelés

A szénbányászat főbb adatai

	1938	1943	1947	1950	1955	1960	1965	1968
széntermelés összesen (millió tonna)	9,36	12,16	8,81	13,27	22,32	26,53	31,44	27,21
ebből: feketekőszén	1,04	1,37	1,06	1,40	2,69	2,85	4,36	4,24
barnakőszén	7,75	9,90	7,18	10,84	16,25	19,45	22,19	19,88
lignit	0,57	0,89	0,57	1,03	3,38	4,23	4,89	3,09
széntermelés összesen (1938=100)	100	130	94	142	238	283	337	291
széntermelés átlagos fűtő- értéke (cal/kg)	4450	4350	.	3850	3425	3335	3180	3352
szénbányászatban foglal- koztatottak létszáma (1000 fő)	40,1	51,3	59,0	65,2	104,0	118,1	122,8	108,6

színtere Dél-Dunántúl (Pécs és Komló környéke), ahol — nehéz geológiai viszonyok között — kohókokszt gyártására alkalmas, elsősorban erre a célra hasznosított szén bányásznak és készítenek elő. A teljes széntermelésben a feketeszen részaránya (15,6%) azonban eléggé alacsony. A lignit részaránya az 1938. évi 6,1%-ról 1968-ra 11,4%-ra emelkedett; ez alacsony fűtőértékű és az erőművek fűtőanyagául szolgál. Egyes lignit-előfordulások kedvező geológiai fekvés folytán magas hozamú külszíni fejtéssel termelhetők ki. Miután a lignit részaránya az ország teljes szénvagyonában jelentős, részaránya a termelésben is egyre fokozódik.

1950—60 között a széntermelés évente átlagban kb. 8%-kal emelkedett. A szénvagyon erős korlátozottságára, a termelés költséges voltára, továbbá a szénfelhasználás arányának csökkentésére tervezett változásokra és a bevezetett energia-racionalizálási rendszabályok eredményeire figyelemmel a széntermelés háború utáni gyorsan emelkedő üteme az utóbbi években már kissé mérséklődött. A perspektíva az, hogy a KGST-ben kialakuló nemzetközi munkamegosztás a következő időszakban, a magyar szénbányászat adottságaival és az energiagazdálkodás változásával összhangban, a szénbányászat ésszerű csökkentését tegye lehetővé.

1950—54 között több mint 4,6 milliárd forintot, a következő évek folyamán (1955 és 1960 között) további 4,4 milliárd forintot ruháztak be a szénbányászatba. A beruházások nagyjából új bányák feltárására, a vágatok korszerű biztosítására, az új üzemi építményekre, kisebb részben a termelékenység fokozására irányultak. A gépesítés fokozását nehezítik a széntelepek fekvésének erős egyenetlenségei, a rétegek viszonylagos vékonysága. A fejtésben ezért sokféle fejtőgéppel kísérleteztek, de legelterjedtebb még ma is a sűrített levegővel vagy árammal meghajtott fejtőkalapács. Ezzel szemben a föld alatti szállítások gépesítése rázócsúszdákkal, kaparószalagokkal és végtelenített gumiszalagokkal már jelentősen meghaladja az 50%-ot.

A gépesítés korlátozott lehetőségei és a széntelepek kedvezőtlen geológiai adottságai folytán viszonylag drágán termeljük ezt az egyelőre legfontosabb energiahordozót. Az egy föld alatti műszakra jutó teljesítmény 1968-ban 1,998 tonna volt. Fűtőértékben kifejezve egy föld alatti bányamunkás egy műszak alatt 3,5 millió kalóriát termel, míg néhány országban (pl. a Szovjetunióban, Lengyelországban, Angliában, Franciaországban) 10—14 milliót. Ezt a teljesítményt egyik-másik magyar bányában is megközelítik, általában azonban az elérhető teljesítmény világviszonylatban alacsony és ez megfontolásokra késztetett a szénbányászat további fejlesztési ütemét és irányát illetően. A következő évekre kialakult elgondolások mérsékeltebb fejlesztési üteme mellett a nagy teljesítőképességű, kiválóan gépesíthető, sőt automatizálható külszíni fejtések fokozása került előtérbe, lényegében változatlan szinten tartva a nagyobb mélységekben elhelyezkedő feketekőszén termelését.

A termelt szén átlagos fűtőértéke (cal/kg) az elmúlt két évtizedben kb. 25%-kal csökkent (4450-ről 3335-re). 1968-ban 3352 cal/kg volt. Ez szükségszerű következménye lett annak, hogy a termelés gyors ütemű emelése miatt sor került a gyengébb minőségű, de az ország szénvagyonában jelentékeny hányadot képviselő szénnek (pl. a lignit) fokozott kitermelésére.

Kőolaj- és földgáztermelés. A hazai termelésű és az importált kőolaj minősége eltér egymástól. A Dunántúlon az 1937 körül elsőnek feltárt mezők kőolaja pl. 30% körül tartalmazott benzint; a jelenlegi termelés viszont döntő mértékben olyan kőolajat szolgáltat, amelynek benzintartalma csupán 4%. A feidolgozásra kerülő kőolajfésések viszonylag nagy kéntartalmúak, ami finomításukat körülményesebbé teszi. A kőolaj többnyire földgázzal is párosul (ennek egy részét az olajtartalmú rétegekbe a nyomás fenntartása érdekében visszajuttatják). A legutóbbi években igen jelentékeny önálló földgáz-előfordulásokat is feltártak.

Az 1937-ben megindult kőolajtermelés első csúcsát 1,6 millió tonnával 1955-ben érték el. Az erőltetett termelés azonban a legfontosabb olajmező átmeneti el-

A bázaerettyei olajmező

vizedéséhez vezetett, úgy, hogy felére kellett csökkenteni a termelés ütemét. A termelés most újból kellő fokozatossággal és előkészítettséggel emelkedik; 1962-ben elérte, sőt túlhaladta az 1,6 millió tonnát, 1968-ban túlhaladta az 1,8 milliót.

A kőolaj és a földgáz termelése és a kőolajimport a következőképpen alakult:

	kőolaj (1000 t)			földgáz (millió m ³)
	termelés	import*	feldolgozás	termelés
1938	43	+ 174	217	8
1949	506	— 16	490	372
1954	1217	+ 159	1370	558
1955	1601	+ 76	1622	545
1958	830	+1144	1972	379
1959	1036	+1256	2292	334
1960	1217	+1456	2608	342
1962	1641	+1540	3181	340
1963	1756	+1828	3584	612
1965	1803	+2251	3898	1108
1968	1807	+3220	5033	2691

* illetve export (—) és import (+) egyenlege

Az olajmezőkön kitermelt kőolajat nagyrészt csővezetéken szállítják a finomítókbá. A KGST országai között létesült nagy teljesítőképességű csővezetéken nemrég megkezdődött a behozatalra kerülő nagymennyiségű kőolaj szállítása a Szovjetunióból Magyarországra.

Saját földgáztermelésünkön felül — Romániával fennálló egyezmény alapján — a közös országhatárhoz

közeli romániai gázmezőkről is rendszeresen kapunk földgázt. A rendelkezésre álló földgáz részben vegyi feldolgozás alapanyagául szolgál, de kénmentes fűtőanyagként felhasználásra kerül pl. a vaskohászat egyes alapvető folyamataiban is. A földgázt felhasználják a lakosság gázellátásában is. A szétszórt gázmezőkről csőhálózat viszi a gázt a fogyasztókhoz.

Az ásványolaj feldolgozását (lepárlását, elsősorban az úgynevezett fehérárú — benzin, petróleum, gázolaj — kinyerését, a sűrű lepárlási maradékból pedig fűtőolaj és bitumen kitermelését) több üzem végzi. A magyar kőolajfeldolgozás az atmoszférikus és a vákuumdesztillációs alaptervezéseken kívül rendelkezik mindazon kiegészítő üzemekkel, amelyek a sokféle eredetű és tulajdonságú kőolaj racionális feldolgozását teszik lehetővé.

Villamosenergia-ipar. Tekintettel arra, hogy a megfelelő villamosenergia-ellátás az iparosítás, a műszaki fejlesztés és az ezzel kapcsolatos életszínvonal-emelkedés egyik fő pillére, a háború utáni Magyarország komoly erőfeszítést tett a villamosenergia termelésének fejlesztésére. Állandó beruházásokkal tökéletesítették a villamosenergia-termelés fejlesztésére és elosztására szolgáló gépi berendezéseket. A második világháború előtt a villamosenergia évi termelése mintegy 1,4 milliárd kWó volt. Az egy főre jutó villamosenergiafogyasztás messze elmaradt a korabeli európai átlagtól.

A villamosenergia termelése 1952-ben már a háromszorosra volt a háború előttinek (1938), 1968-ban pedig 13,2 milliárd kWó volt, egy főre számítva 1271 kWó. A kellő áramellátást egynéhány szomszédos ország energia-rendszerével való együttműködés támasztotta

A tiszalöki vízierőmű

A kőolajtermékek termelésének, behozatalának és kivitelének alakulása (1000 tonnában)

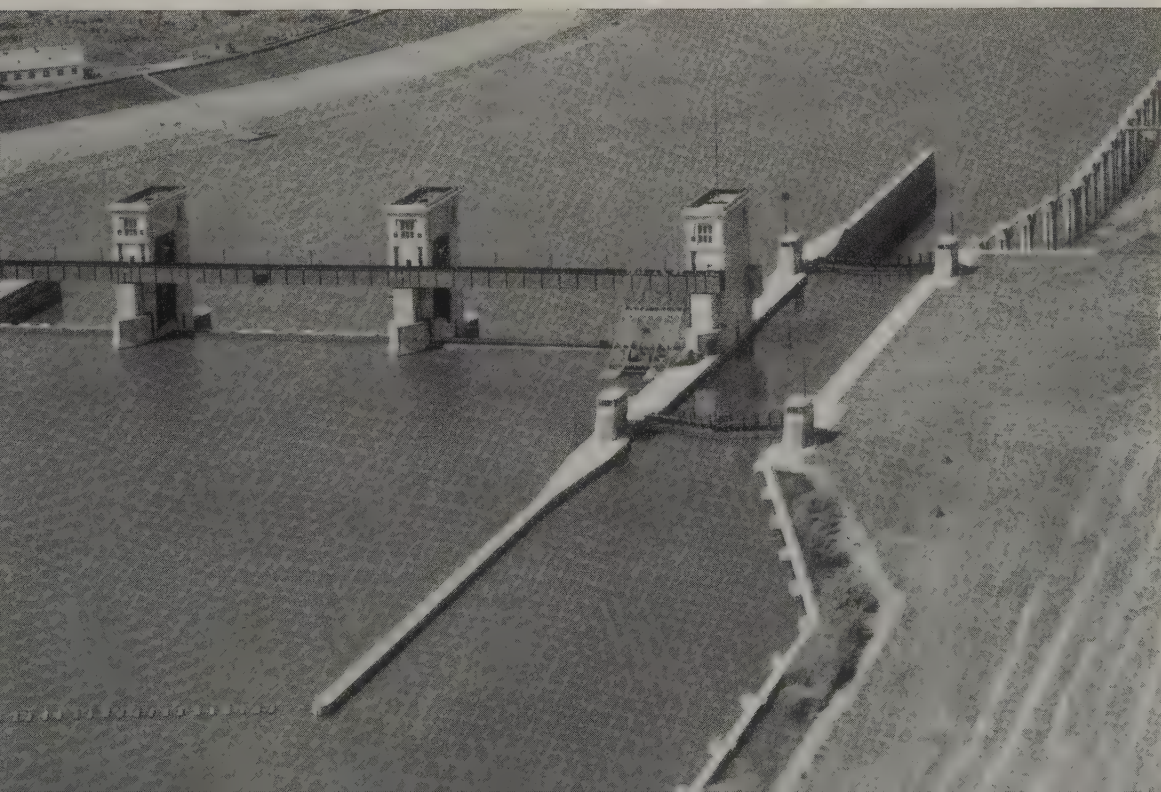
	1938	1949	1955	1960	1965	1968
benzin						
termelés	126	179	187	312	427	726
behozatal	1	25	11	11	108	73
kivitel	—	109	15	101	150	244
petróleum						
termelés	96	84	65	50	21	0,4
kivitel	—	29	30	0,1	4,6	—
gázolaj						
termelés	30	105	351	697	963	1391
behozatal	—	—	21	20	160	147
kivitel	—	29	62	162	155	240
fűtőolaj						
termelés	13	32	653	988	1725	1969
behozatal	27	1	59	70	102	333
kivitel	—	—	77	223	188	560
bitumen						
termelés	—	16	147	314	486	569
kivitel	—	—	54	134	173	150

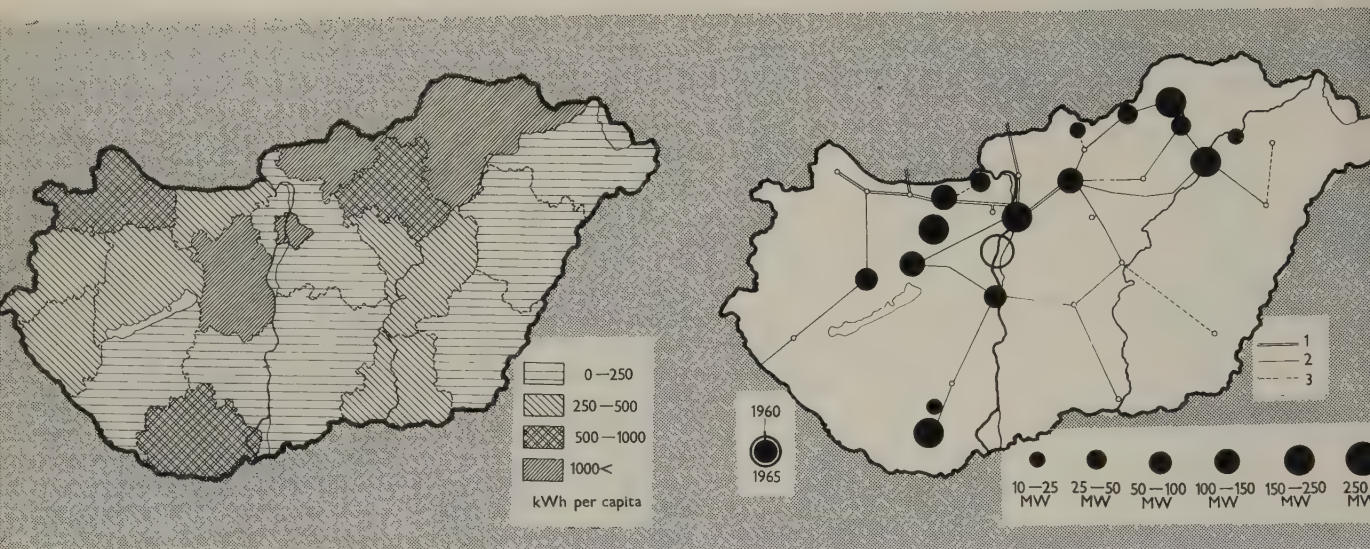
alá és később importenergia is biztosította (az import 1960-ban és 1961-ben valamivel több mint 500 millió kWó, 1968-ban 2733,7 millió kWó volt).

A vízierőnek egyelőre nincs számottevő szerepe Magyarország energiaellátásában. Arra törekedtünk, hogy a gőzfogyasztó üzemeket az új erőművek szomszédságába telepítsük. Így pl. a Tisza középső szakasza mentén felépült erőmű nagy gőzigényű vegyikombináttal, a Budapest környéki pedig nagy olajfeldolgozó kombi-

náttal kapcsolatos. Távfűtés céljára is fokozott mértékben hasznosítjuk a villamoserőművek fűtőgőzét. Mindezen korszerűsítések ellenére a magas szénköltség a villamosenergia termelési költségeit az európai átlag felett tartják.

Az erőművek fajlagos kalóriafelhasználása még nem kielégítő. Az 1950. évi 5142 kilokalória/kWó-ról 1968-ra már 3352-re csökkent, azonban a korszerű erőművek felhasználásához viszonyítva még mindig magasnak

Az egy főre eső elektromosenergia fogyasztás — A nagyobb villamoserőművek és távvezetékek. 1. kettős távvezeték (100—120 kW), 2. egyes távvezeték (100—120 kW), 3. 60 kW-os távvezeték

mondható. Az új erőművek ebből a szempontból gazdaságosabbak.

A villamosenergia-ipar államosításával és tervszerű irányítás alá helyezésével nagy haladást értünk el: kialakult Magyarországon a tervszerűen együttműködő erőművek egységes rendszere. Ezzel és a fogyasztókat egybekapcsoló távvezeték-hálózat teljes körű kiépítésével az erőművek kedvező kapacitás-kihasználása, az áramszükségletek fokozott biztonsággal történő kielégítése valósult meg.

A legnagyobb áramfogyasztók, azaz a nagyipari üzemek, központilag egybehangolt napi és havi „menetrendje” jelentős előnyöket nyújt az ország rendelkezésére álló teljes erőműkapacitás ésszerű hasznosításában anélkül, hogy korlátozná a tervszerű termelést.

Az országos kooperációban valamennyi régebbi és újabb erőmű részt vesz. Az erőművek és a fő fogyasztók egybekapcsolása egy 220 000 és egy 120 000 volt feszültségű távvezeték-rendszer és megfelelő elosztó hálózat segítségével történt. A villamosenergia eljut az ország minden részébe; az utolsó kisközségnek az áramszolgáltatásba való bekapcsolására 1963-ban került sor. (A második világháború előtt a községek 30%-a volt csak villanyszolgáltatással ellátva.) Távlati terv gondoskodik az egységes, 220 000 voltos országos távvezeték-hálózat további kiépítéséről és a 400 000 voltos hálózat építéséről, amely majd együttműködik néhány szomszédos ország energiarendszerével.

A mezőgazdasági jellegű területeken egyelőre még sokkal kisebb a villamosenergia-fogyasztás, mint az iparilag fejlettebb országrészekben. Számolni lehet azonban azzal, hogy a mezőgazdaság villamosenergia-szükséglete — az 1961—62-ben befejeződött szocialista

nagyüzemi átszervezés alapján — a közeli években rohamosan növekedni fog, mivel az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek egyre több munkafolyamatot gépesítenek, villamosítanak.

A villamosenergia legjelentősebb felhasználója az ipar: 1968-ban a rendelkezésre álló villamosenergia csaknem 70%-át fogyasztotta. Döntő az ipari áramfelhasználásban a nehézipar fogyasztása: ez kb. 80%-a az egész ipar felhasználásának, azaz több mint 55%-a az egész rendelkezésre álló villamosenergiának.

1968-ban az országban termelt villamosenergia kb. 26%-át a főváros fogyasztotta. Ennél nagyobb hányadot, több mint 30%-ot vett igénybe a Közép-dunántúli Iparvidék. Ez az a terület, amelyen a legnagyobb áramfogyasztók, az alumíniumkohók települtek. Az úgynevezett Északi Iparvidékre — ahol jelentékeny vaskohászati és vegyipari termelés folyik — az áramfogyasztásnak már csak kb. 20%-a jut, az összes többi országrészre együttvéve pedig csak 12%.

Vas- és acélgártás (vaskohászat). A nehéziparnak ez a fontos ága Magyarországon a 19. század derekán indult fejlődésnek. Már a második világháború előtt is 4 vas- és acélmű dolgozott: Ózdon, Diósgyőrött, Salgótarjánban és Budapest déli területén, az akkor önálló Csepelen. 1938-ban az országban 335 000 tonna nyersvasat és 647 000 tonna acélt termeltek, a fejlettebb európai ipari országokhoz képest azonban ez jelentéktelen volt.

Ózdon nagyolvasztó, martin-acélmű és hengermű működött. Szomszédságában, Borsodnádason lemez-hengermű és elektro-acélmű volt üzemben. Diósgyőr — a háború előtt is már állami kézben — a nagyolvasz-

A vas- és acéltermelés alakulása (1000 tonnában)

	1938	1949	1954	1960	1963	1965	1968
nyersvas	335,0	411,0	842,9	1244,0	1388,1	1577,0	1638,0
acél	647,0	859,8	1491,3	1886,9	2374,1	2520,0	2902,0
hengereltacél		471,8		1187,0		1696,0	1983,0

tók mellett martin- és elektro-acélművel, durva- és finomhengerművel, továbbá feldolgozó üzemekkel — öntöde, váltógyár, gépgyár — is rendelkezett. Csepelen nagyolvasztó nem volt, martin-acélműve és elektro-acélműve mellett csögyár, finomhengermű, finomlemez-mű és gépgyár működött. Salgótarján fő üzemrészei a dróthúzó és kovácsoló üzem, továbbá az öntöde voltak. Az összehangolás hiányában ezek a fokozatosan kialakuló és versenyző üzemek a legkülönbébb igények kielégítését kísérelték meg. Sok tekintetben technológiai-lag elmaradtak voltak és sokszor elavult és közép-szerű berendezéseket használtak. Termelésük elaprózódott és korszerűtlen volt, s az üzemek a fejlődés során túlsúlyfoltakká is váltak.

A második világháború kezdetén újabb kohászati üzemként ferroszilícium-gyár létesült. A háborús igények kielégítésére a rendelkezésre álló kapacitások teljes kihasználásával, bővítésével és némi korszerűsítésével jelentősen növelték a nyersvas és az acél termelését.

A háború után az ország újjáépítése és továbbfejlődése szempontjából létfontosságú kérdés volt a szénbányászat mellett a vaskohászati üzemek helyreállítása és fejlesztése. 1946-ban a nagyobb kohászati üzemeket állami kezelésbe vettük, 1948-ban pedig az összes kohászati üzem állami tulajdonba került. A tervgazdálkodás keretében [átszerveztük az üzemeket, széles körűen specializáltuk azok termelését és ésszerű kooperációt alakítottunk ki közöttük. Ennek eredményeképpen a vas- és acéltermelés 1949-ben már több mint 37%-kal meghaladta az 1938. évit.

1950-ben igen nagy beruházásokat eszközöltünk a vaskohászatban, részben a meglévő üzemek rekonstrukciójával, részben új üzem (Dunai Vasmű) létesítésével. A vaskohászatban 1938-ban 28 000, 1949-ben pedig 39 000 fő dolgozott. 1953-ra a munkások és alkalmazottak száma gyorsuló ütemben emelkedett, ezt követően a növekedés újból lelassult. 1949 és 1963 között a foglalkoztatottak száma 89%-kal, a termelékenység (egy foglalkoztatottra jutó nettó termelés alapján számítva) 55%-kal emelkedett. Ennek az aránytalanságnak a kiküszöbölése a magyar vaskohászat fontos problémája a további fejlődésben.

Az acéltermelés szintje egy lakosra számítva 1938 és 1968 között 71 kg-ról 283 kg-ra emelkedett. Ez azt jelenti, hogy vaskohászat tekintetében viszonylag rövid időn belül a közepesen fejlett ipari országok vaskohászati színvonalát érték el. A további fejlődés irányát nem annyira a termelés mennyiségi, mint minőségi fejlesztése határozza meg, ezért új nagyolvasztó létesí-

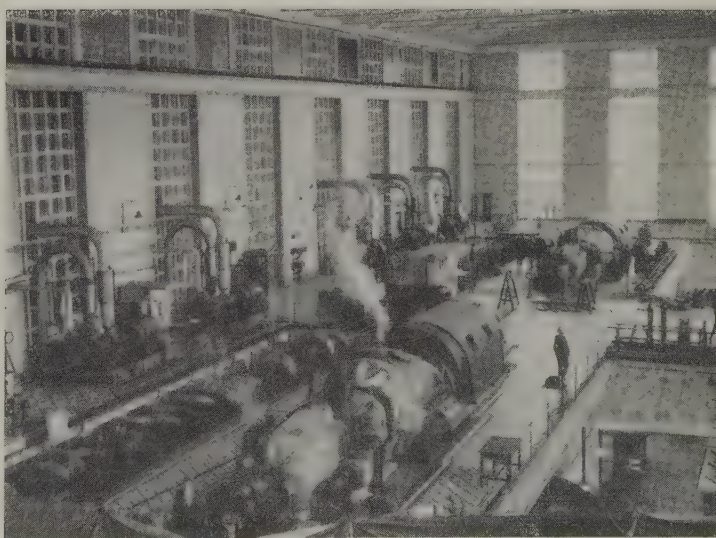
tésére 10—15 éven belül előreláthatóan nem kerül sor. A minőségi acélok gyártása, a korszerű eljárások bevezetése, a meglévő üzemek további korszerűsítése, egy-szóval a termelékenység és hatékonyság jelentékeny növelése távlati tervünk lényege.

A felmerülő további szükségletek kielégítésében — a KGST országok közötti munkamegosztás lehetőségeire támaszkodva — a kohászati nyersanyagok importjáról a súlypont előreláthatóan át fog tolnódni a féglyártmányok — nyersvas, hengereltacél — importjára, miközben a magyar vaskohászat termelése továbbra is döntő mértékben kohókoks és vasérc importján fog alapulni.

Bauxit- és alumíniumtermelés. Európai viszonylatban kiemelkedő bauxitelfordulásai alapján Magyarországon a bauxittermelésnek és a bauxit timföldd (Al₂O₃), majd a timföld alumíniumfémme való feldolgozásának széles bázisa van.

A magyar bauxitkincs kiaknázását kezdetben külföldi (főként német) érdekltségű vállalkozók vették kézbe. A húszas évek végétől a második világháborúig a bauxit-termelés gyors ütemben emelkedett. A termelt érc nagy részét Németországba szállították. A háború alatt létesült üzemek kapacitása sem volt elegendő a bauxittermelés belföldi feldolgozására. A háború után a német tőkerész a Potsdami Egyezmény értelmében a Szovjetunió tulajdonába ment át. A Szovjetunió igen jelentős

A pécsi hőerőmű gépterme

Bauxit, timföld és nyersalumínium termelésének és exportjának alakulása (1000 tonnában)

	termelés						export					
	1938	1949	1955	1960	1965	1968	1938	1949	1955	1960	1965	1968
bauxit	540	561	1241	1190	1477	1959	362	326	554	499	564	665
timföld	7	31	154	218	267	381	3	2	79	121	86	361
nyersalumínium	1	14	37	50	58	63	—	3	9	11	19	48

műszaki és gazdasági segítséget nyújtott a magyarországi bauxitkincs további feltárásához, a feldolgozó üzemek rekonstrukciójához és fejlesztéséhez. 1953-ban lemondott a magyar bauxit-érdekeltségben való részesedéséről a magyar állam javára. Ez alumíniumiparunk jelentős fejlesztéséhez adott alapot.

A kitermelő és a bauxitot feldolgozó üzemek a Dunántúlon helyezkednek el. Mosonmagyaróváron 1935-ben kisebb timföldgyár létesült. A bányákhoz közelebb,

Ajkán, korszerű alumíniumkohó működik. A Duna mentén, Almásfüzitőnél, a háború után Közép-Európa egyik legnagyobb, legkorszerűbb timföldgyára lépett üzembe. Ugyancsak a háború utáni nagy létesítmény a Várpalotához tartozó Inotán épült erőmű és alumíniumkohó. A termelés egy része exportra kerül.

Az alumíniumipar továbbfejlesztésének legfőbb problémája az, hogy az alumínium gazdaságos kohósításához szükséges nagy mennyiségű, olcsó víziergiával

Külszíni bauxitbánya a Bakonyban

Az állami gépipar ágazati szerkezetének átalakulása a foglalkoztatottak számának százalékos megoszlása szerint

	1938	1949	1955	1960	1962	1963	1968
gépgyártás	60,0	63,9	57,2	54,5	53,1	52,3	53,5
villamosgépipar	16,4	18,5	18,1	23,6	25,3	25,6	24,7
műszeripar	3,5	3,5	7,3	7,8	8,0	8,6	8,8
vas- és fémtömegcikk-ipar	20,1	14,1	17,4	14,1	13,6	13,5	13,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

nem rendelkezünk, s ezt a szomszédos országokból csak részben tudjuk beszerezni. A kohókapacitások további bővítése ilyen körülmények között nem észszerű. A kérdés gyökeres megoldására a KGST keretében a Szovjetunió és Magyarország olyan egyezményt kötött, amelynek értelmében Magyarország erőfeszítéseit a timföldgyártás fokozására összpontosítja; a termelt timföld nagy részét kohósításra a Szovjetunió nagy vízierőműveihez szállítja ki (ez kedvezőbb költségek mellett oldható meg, mint a másik lehetőség: a Szovjetunió nagy vízierőműveiből áram átszállítása Magyarországon létesülő alumíniumkohókba). Az alumíniumfémeket a Szovjetunió teljes mennyiségben visszashallítja az országba, s itt annak további feldolgozásával félgyártmányokat és késztermékeket termelünk. Magyarország a szolgáltatott áram ellenértékét a két állam közötti mindenkori külkereskedelmi forgalmat képező árukban fizeti. Ez az egyezmény megóvjva Magyarországot attól, hogy ésszerűtlen beruházásokra kényszerüljön és lehetővé teszi, hogy az ország erőforrásait kedvezőbb hatékonyságú beruházásokra összpontosítsa.

A gépipar. A gépipar egyes ágai hazánkban már a második világháború előtt fejlettek voltak, így pl. a mezőgazdasági gépek, gőz- és villamosmozdonyok, erős- és gyengeáramú villamosgépek, villamos szerelvényanyagok, világítástechnikai és vákuumtechnikai berendezések, vas- és hídstruktúrák, egyes műszaki és közszükségleti tömegcikkék, vasúti személykocsik, motorvonatok, folyami hajók, gőz- és vízturbinák, szivattyúk és kompresszorok gyártása terén. A gépipar részaránya azonban az ország teljes iparában jelentéktelen volt: 1938-ban 17%-ot tett ki, kevesebbet, mint akár a könnyűipar (26%), akár az élelmiszeripar (29%) részaránya. A gépiparban ekkor 70 000 fő, az összes gyáripari foglalkoztatott 20%-a dolgozott.

A szocialista iparosítás megkezdésével a gépipar gyors ütemű fejlesztése került előtérbe. A termelés növekedése 1949 és 1960 között évi átlagban kb. 15%-ot tett ki. 1968-ban 493 401 főt foglalkoztatott az állami gépipar, az állami iparban foglalkoztatottak mintegy 34%-át. A gépipar üzemegységeinek száma meghaladta az ezret.

A gépipar fejlesztésének előfeltétele volt — a háborúban erősen károsodott gépipari üzemek helyreállításának befejezte után — a termelés nagyüzemi centralizálása, az egyes üzemek termékválasztékának szűkítésével azok korábbi „vegyeskereskedés” jellegének megszün-

tetése, a gépipari üzemek között a gépgyártás jellegéből folyó ésszerű és tervszerű kooperációs kapcsolatok kiépítése.

Az inotai alumíniumkohó elektrokemencéi

A főbb gépipari termékek termelése és külkereskedelme

			1938	1949	1955	1960	1965	1968
csúcseszterga	termelés (db)		.	764	1645	2577	2492	2946
	export	"	.	.	734	1453	1757	1565
fűrőgép	termelés	"	.	983	2523	3054	5128	6399
	export	"	.	.	848	1086	433	1384
marógép	termelés	"	.	374	775	1176	1083	1085
	export	"	.	—	526	990	685	650
traktor	termelés	"	618	2742	4659	2649	2961	2797
	export	"	—	—	—	1497	846	1232
járvaszecskázógép	termelés	"	—	—	—	1858	1381	600
	export	"	—	.	.	1386	—	—
gőzerőgép	termelés	"	.	.	.	220	25	14
turbogenerátor*	termelés	"	.	12	14	18	12	2
háztartási mosógép	termelés (1000 db)		—	—	13	144	182	167
háztartási hűtőgép	termelés	"	—	—	—	9	103	154
háztartási porszívógép	termelés	"	.	.	.	23	51	64
rádióvevő készülék	termelés	"	.	68	377	212	228	253
	export	"	.	.	121	64	79	73
tv készülék	termelés	"	—	—	—	139	267	339
	export	"	—	—	—	64	105	138
magnetofon	termelés	"	—	—	—	18	27	34
	export	"	—	—	—	3	17	20
izzólámpa	termelés (mill. db)		25	22	42	65	90	117
	export	"	.	.	20	39	52	75
fénycső	termelés (1000 db)		.	28	968	2756	6268	4865
tv képcső	termelés	"	—	—	—	72	281	265

* 1251 kVA felett

A gépipari vállalatok ésszerű reorganizációjának és a gyorsan növekvő gépipari termelés helyes irányú megszervezésének kezdetben akadályozója volt az a körülmény, hogy a magyar gépipar fejlesztésének irányaira és a termelés kívánatos struktúrájára nem alakultak még ki megfelelő tervek. A szocialista iparosítás kezdeti időszakában a gyártól azt kívánták, hogy igen sokféle gépet gyártsanak. Később világossá vált az a felismerés, hogy a korszerű gépipari tömegtermelés olyan kis országban, mint Magyarország, csak messzemenő nemzetközi munkamegosztás és specializáció alapján valósítható meg, amihez a KGST tevékenysége megfelelő keretet teremtett.

A gépipari struktúrában bekövetkezett fontosabb változásokat a termelésben döntő szerepet játszó állami gépipar foglalkoztatottjainak megoszlásával lehet jellemezni.

Az alapvető ipari nyersanyagokkal kapcsolatos helyzetet figyelembe véve, elsősorban azoknak a gépipari ágazatoknak a fejlesztésére kell törekedni, amelyek nem különösebben nyersanyag-igényesek. Ilyenek a híradástechnika, a vákuumtechnika, a korszerű elektro-

nika, egyes különleges szerszámgépek, a műszeripar. A magyar ipar ezekben az iparágakban már gyártási tapasztalatokkal, megfelelő kutató-, szerkesztő- és szakmunkás-gárdával is rendelkezik és itt az utánpótlás is biztosítva van. A villamosgépipar ugyan erősen színesfém-igényes, minthogy azonban Magyarország nagymértékben helyettesítheti a vörösrezet alumíniummal és emellett a villamosgépek gyártásában hosszú tapasztalatokra tett szert, ezért ennek a továbbfejlesztése is megalapozott.

A szocialista iparosítás során a gépipar újabb gyártási ágai fejlődtek ki, pl. a golyóscsapágy-gyártás, a kombájn- és dömpergyártás, az igen korszerű elektromos mérőműszerek, orvosi műszerek és eszközök, laboratóriumi felszerelések, a mozgatható és úszódaruk, a televízió-vevőkészülékek, a magnetofon, a lemezjátszó, a Diesel- és villamosmozdonyok, s az egyes villamos háztartási készülékek gyártása.

A gépipar (állami gépipari vállalatok) termelése 1938 és 1968 között megtízszereződött és jelentős szerkezeti átalakuláson ment át, s ugyanakkor a munka termelékenysége is közel 200%-kal növekedett. Mindazonáltal

a termelékenység színvonalára bizonyos területeken még mindig alacsony az iparilag legfejlettebb országokhoz viszonyítva. A fejlesztési tervek a gépípar technológiai szintjének jelentékeny emelését irányozzák elő.

Megállapítható, hogy a gépek fontos tételei a magyar exportnak is. Az exportban való részesedés állandóan növekszik: 1938-ban az összes kivitel 9,3%-át tette ki. 1968-ban az export 27,4%-át gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak, és 5,3%-át alkatrészek tették ki. Legújabbán rátértünk teljes gyárüzemek exportjára is (közepes nagyságú hőerőművek, kisebb vízierőművek, élelmiszerfeldolgozó üzemek stb.).

A szerszámgépgyártás aránylag fiatal ága a magyar gépíparnak. Mintegy két évtizedes múltat tekinthet vissza; ezalatt sokat fejlődött és minőségi színvonalára is emelkedő. Jelenleg főleg az elektronikus vezérelt speciális szerszámgépek előállítására a főirány.

A közlekedési járműgyártásnak régi hagyományai vannak az országban és jelentős részarányt is képvisel a gépíparban. A belföldi piac ellátásán felül elsőrendű minőségben exportál olyan termékeket, mint motorvonatok, vasúti személykocsik, háló- és étkezőkocsik vagy autóbuszok. Ez utóbbiakat az Ikarus Karosszéria-és Járműgyár gyártja.

A gőzmozdonyok gyártása nemrég teljesen megszűnt, az ipar ma csak nagy vasúti villamosmozdonyokat és közepesnél nem nagyobb teljesítőképességű Dieselmozdonyokat gyárt. A tehergépkocsikból a speciális szállítóeszközöket (cement-, tejszállító stb.) gyártjuk elsősorban. Számottevő a kerékpár- és a motorkerékpár-gyártás is. Kifejlődött a folyami személy- és teherhajók, a folyam- és tengerjáró áruszállító hajók gyártása, s említésre méltó a sporthajó-gyártás is. Jelentékeny beruházások szolgálják a közlekedési eszközök javító tevékenységét is.

A mezőgazdasági gépek gyártása ugyancsak régi hagyományokra tekinthet vissza, bár a második világháború előtt a hazai piac csak a nagybirtokokra korlátozódott. A jelenlegi nagyüzemi gazdálkodás a gépek olyan mennyiségét igényli, hogy a saját gyártás mellett külföldön is nagy számban vásárolunk mezőgazdasági gépeket, felhasználva a nemzetközi munkamegosztás nyújtotta előnyöket.

Igen fejlett hazánk malomipari gépgyártása és ebből jelentős exportot is lebonyolítunk.

A villamosgépípar erősen a fővárosi üzemekbe központosított. Ezek jelentékeny és régi, nagy gyártási tradíciókra támaszkodó nagyüzemek. Erőssáramú, valamint gyengeáramú villamosipari gépek és készülékek (híradástechnika, vákuumtechnika) gyártásával és javításával foglalkoznak. A gépípar 1064 üzemi egységéből 1968 végén 242 villamosgépípari termelést folytatott. A villamosgépíparra jutott a gépípar egész termelésének, valamint az egész gépíparban foglalkoztatottnak közel negyedrésze. A főbb villamosgépípari gyárak korábban jórészt külföldi tőkeérdekeltségekhez tartoztak (Siemens, Brown-Boveri, AEG, Tungsram, Standard). Az államosítás után az új tech-

nológia bevezetése érdekében ezekbe a gyárakba a magyar népgazdaság jelentős összegeket ruházott be. Az utóbbi években megindult a híradástechnikai berendezések gyártása is. Minthogy a híradástechnika és a vákuumtechnika nem fogyaszt sem sok fémeket, sem sok villamosenergiát, ezeknek az iparágaknak nagy jövője van Magyarországon és további fejlesztésük halad.

Néhány fontosabb termék termelésének alakulása a híradástechnikai iparban

	1950	1960	1965	1968
távbeszélő készülék, 1000 db	76	37	126	134
gépi kapcsolású távbeszélő központ, 1000 vonal	·	50	127	120
vívőfrekvenciás, átviteltechnikai berendezés, db	·	620	817	2395
félvezető, dióda és tranzistor, 1000 db	—	1795	7735	21 536
ebből: tranzistor, 1000 db	—	453	1512	5944

Magyarország nemzetközileg is elismert vákuumtechnikai cikkei az izzólámpák, elektroncsövek, fénycsővek, hőtárolók, hőpalackok, vákuumtechnikai gépek. A gyengeáramú villamosgépíparéhoz hasonló szerepe van a finommechanikai iparnak (műszeripar) is. A műszeripar ugyancsak túlnyomórészt budapesti nagyüzemekbe települt. Ez a gépíparnak olyan egyre

A rudabányai ércdúsító

jelentősegteljesebb ágazata, amely a második világháború előtt létesült egy-két nagyüzemre (Magyar Optikai Művek, Gamma Optikai Művek), de főképpen a korábbi kisüzemekre támaszkodva, lényegében a szocialista iparosítás éveiben fejlődött ki. Jellemző erre, hogy 1966. évi termelési színvonala több mint huszonnyolcszorosa az 1949. évinek és a műszeriparban foglalkoztatottak száma 1968-ban meghaladta a 43 000 főt, szemben az 1949. évi 5600 fővel.

A gépipar második világháború előtti struktúrájának következményeképpen ma is még jelentős részarányt képvisel az ország gépiparában a vas- és fémtömegcikk gyártása. A gépipari teljes termelésben ez a részarány 1968-ban 14,5%, az összes gépipari foglalkoztatottak számában pedig 15,2%.

A vendéglátóipar és vegyipar részére szükséges gépek gyártása is a gépipar új és növekvő fontosságú területéhez tartozik.

Az egész magyar gépipar összetételét és a teljes termelés százalékos megoszlását a következő számok jellemzik:

	1960	1965	1968
gépek és gépi berendezések	25,0	22,2	22,3
közeledési eszközök	33,0	31,8	31,7
villamosipari gépek és készülékek	12,8	13,0	13,3
híradástechnikai és vákuumtechnikai termékek	8,4	12,3	12,4
műszeripar	5,7	6,7	5,8
vas- és fémtömegcikk ipar	15,1	14,0	14,5
összesen	100,0	100,0	100,0

A vegyipar. Nyersanyagokban szegény országunkban a vegyi anyagok termelése az anyagihiányt bizonyos mértékig pótolni képes, és mivel a meglévő nyersanyagok vegyi feldolgozása igen gazdaságos, ez az iparág nálunk elsőrendű fontosságú. A második világháború előtt azonban a magyar vegyipar viszonylag kevésbé volt fejlett. A legmagasabb színvonalat a gyógyszergyártás képviselte, amely elsősorban alapanyagokat feldolgozó ipar volt. Részarányában jelentéktelen volt a nitrogénműtrágya-gyártás, a szintetikus műanyagok, a szerves vegyipari alapanyagok termelése. A második világháború utáni fejlesztés e strukturális aránytalanságok megszüntetésének megkezdését célozta a vegyiparban.

1938-ban kb. 300-ra volt tehető a vegyipar üzemének, és 20 000 főre az üzemekben dolgozó munkásoknak a száma. Az ország gyáripari termelésében a vegyipar kb. 9–10%-ot képviselt.

A második világháborúban a vegyi üzemek, melyek túlnyomó részben az ország fővárosában összpontosultak, súlyos károkat szenvedtek. Az üzemek államosítása után a kormányzat nagy erőfeszítéseket tett a vegyi üzemek újjászervezésére és fejlesztésére, intézkedéseket hozott termelésük fokozására, új vegyipari ágazatok meghonosítására. Az újjászervezés célja a

termelés legsúlyosabb hiányainak megszüntetése, az alkalmazott technológiai eljárások egységesítése, korszerűsítése volt. Már akkor megindult — többek között — az ecetsav és az acetaldehid, egyes textilszínezékek, az antibiotikumok és más korszerű gyógyszerek, továbbá a DDT növényvédőszer gyártása. A legutóbbi években pedig a műtrágyák, a növényvédőszer, a műanyagok és a műszálak nagyüzemi termelése került előtérbe.

A vegyipari termelés — a jobb szervezés és a jelentékeny beruházások hatására — 1949 és 1965 között megkilenszereződött (a gumiipart, a cellulóz- és papír- ipart nem értve ide) és 1965-ben már kb. a tizenöt-szörösét termelte a háború előttinek (1938).

1968-ban 240 vegyipari, gumi- és műanyagfeldolgozó-ipari, cellulóz- és papír- ipari üzem működött 62 állami vállalat keretében. A korábbi kisebb üzemek megszűntek, illetőleg beolvadtak a nagyobbakba. A foglalkoztatottak száma az állami vegyiparban 1968-ban 92 799 fő; ezekből több mint 19 000 főt foglalkoztatott csak a gyógyszeripar.

A szénfeldolgozó vegyipar nagyarányú fejlesztéséhez az ötvenes évek elején nagy remények fűződtek, mivel vegyi feldolgozásra a magyar szénnek igen alkalmasak. Az akkori fejlesztési elképzeléseket azonban a kőolaj és a földgáz vegyi feldolgozása, a petrokémia kibontakozása túlhaladottá tette. Ez előnyösebb a szén vegyi feldolgozásán alapuló eljárásoknál és ezt iparfejlesztésünk kellő időben felismerte.

A petrokémia jelenleg a magyar vegyipar legfontosabb ága. Fejlesztését az utóbbi években feltárt kőolaj- és földgáz-készletek, továbbá a Szovjetunióból nemzetközi csővezetékben érkező kőolaj és Románia erdélyi földgázmezőiről a Tisza mentén fekvő magyar feldolgozó üzembe átvezetett földgáz kellően megalapozza.

A második világháború előtt több kisebb, nem korszerű szuperfoszfát- és egy nitrogénműtrágya-gyárral rendelkezett az ország. Mezőgazdaságunk akkori extenzív iránya mellett a műtrágya felhasználás igen alacsony volt, ezért a gyárak exportáltak is műtrágyát. A háborúban e gyárak súlyos károkat szenvedtek. A háború után nemcsak helyreállították őket, hanem kapacitásukat jelentősen növelték. Az ötvenes években pedig új nagy szuperfoszfát üzem és új nagy nitrogénműtrágya-gyár felépítésével a műtrágyatermelés jelentékeny mértékben a háború előtti szint fölé emelkedett.

A gyógyszeripar több nagy gyárüzemmel, jelentékeny kutatólaboratóriummal, magas szakképzettségű kutatókkal és gyógyszergyártási szakember-gárdával rendelkezik. A gyógyszerkészítmények előállítására nem igényel nagymennyiségű nyersanyagot, ezért ez a vegyipari ágazat az ország iparának igen fejlődőképes, nagy teljesítőképességű és az exportban is fontos tért jelentő ága.

Az államosítások után egységesítették a gyógyszeripari termelést, profilozták az üzemeket, felújították és bővítették a berendezéseket. Ily módon kialakult a hazai gyógyszervegyészet három legnagyobb üze-

A műtrágya és egyes szervetlen vegyipari termékek termelésének és importjának fejlődése (1000 tonnában)

	1938	1949	1955	1960	1965	1968
nitrogénműtrágya						
termelés	26,9	53,1	62,7	278,1	722,0	1196,0
behozatal	0,1	0,1	28,3	152,7	314,0	503,0
foszforműtrágya						
termelés	54,8	90,9	162,7	270,0	619,0	846,0
behozatal	0,3	—	—	120,2	109,0	146,0
káliműtrágya						
termelés	—	—	—	—	—	—
behozatal	1,7	11,7	32,2	74,9	199,0	387,0
kénsav*						
termelés	40,0	49,1	123,7	164,3	378,0	445,8
behozatal	0,0	0,2	—	5,3	35,8	44,8
kivitel	0,1	0,8	19,9	10,3	5,9	—
sósav (technikai)						
termelés	7,4	9,6	19,0	19,8	39,5	53,3
behozatal	—	0,0	—	3,3	—	—
marónátron						
termelés	3,7	8,2	11,7	16,8	50,0	52,3
behozatal	5,9	6,8	30,3	104,0	128,0	119,4

* 100 %-os regenerált mennyiséggel együtt

Budapest: a Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára, az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár (azelőtt dr. Wander), továbbá a Kőbányai Gyógyszerárugyár (azelőtt Richter Gedeon). Emellett fontos üzemek működnek Debrecenben és Tiszavasváriban.

A magyar gyógyszeripar termelési programja felöleli az összes ma ismert és hatásos gyógyszerkészítmények kb. 95 %-át. Nagyüzemileg termel olyan készítményeket, mint a papaverin, a sulfonamidok. Újabb termékei között említésre méltók a különféle antibiotikumok, hormonkészítmények, vitaminok.

A magyar gumiipar — kizárólag külföldről importált nyersanyag feldolgozásával — már a második világháború előtt jelentős volt. A gumiáruk fontos tételek jelentenek Magyarország exportlistáján. A háború alatt és után a szintetikus gumi bevezetése — bár ugyancsak import alapján — tovább növelte az ország gumiiparát. Az ötvenes években átprofilozott és gyökeresen rekonstruált üzemek fő terméke jelenleg a gumibroncs (személy- és teherautók, autóbuszok számára), de emellett sokféle műszaki gumiárut és közszükségleti cikket is termelnek.

A háború előtt a bakelitgyártás és feldolgozás képviselte az ország műanyagiparát, de ez túlságosan jelentéktelen volt ahhoz, hogy korszerű műanyagipar kiépítésének váljék alapjává. A felszabadulás utáni iparpolitika a műanyagtermelés szélesebb körű kifej-

lesztésére törekedett, bár a nyersanyagot csaknem teljes egészében importálni kellett. De ezen az alapon is korszerű, szintetikus anyagokat gyártó üzemek létesültek (pl. polivinilklorid előállítás a földgázból stb.).

A vegyipar egyéb ágai között említésre méltó még a háztartási és kozmetikai vegyipar, a festékipar és a fotokémiai ipar. Utóbbit képviseli a FORTE Fotokémiai gyár, amely a hazai szükségletek kielégítése mellett filmből és fotopapírból számottevő mennyiséget exportál is.

Cellulóz- és papírgyártás. Mivel Magyarország a cellulózgyártásnak korábban szinte egyedüli alapanyagával, a fenyőfával nem rendelkezett, a második világháborúig nem rendezkedett be cellulózgyártásra. Az első cellulózüzem Csepelen, Budapest mai peremkerületében a háború alatt létesült. Az ország 8 papírgyára 1938-ban — importált cellulózzal — kb. 55 000 tonna papírt termelt. Ezen felül 1938-ban több mint 30 000 tonna papírt importáltunk.

Bár a papírszükséglet a második világháború után gyors ütemben növekedett, és kielégítése egyre több gondot okozott, a papírgyártás fejlesztése igen vonzatottan haladt előre, s a nyersanyag behozatal nemcsak megmaradt, hanem évről évre növekedett.

Szakértők már a háború előtt is kísérleteztek olyan növények termesztésével, amelyeknek cellulóztartalma a cellulózgyártás alapjául szolgálhat. A figyelem egyes

A cellulóz- és papíripari termelés és behozatal alakulása (1000 tonnában)

	termelés					behozatal				
	1938	1949	1955	1960	1968	1938	1949	1955	1960	1968
papírfa*	.	27,7	12,4	22,5	—	.	179,3	246,7	273,1	556,9
szulfitcellulóz	.	11,6	16,5	23,9	62,7	.	19,8	18,1	15,8	.
nátroncellulóz	.	17,5	.	19,1	—	.	6,1	12,2	27,9	91,9
papír**	55,2	70,9	105,8	137,8	258,3	37,8	10,4	18,7	68,9	139,1

* 1000 úrméter

** kartonpapírral együtt

gyorsan növekvő nyárfák, a nád, a mezőgazdaságban részben hulladékként jelentkező gabona- és rizsszalma felé fordult. Az ötvenes évek elején Szolnokon kísérleti üzem épült a szalmacellulóz előállítására. Majd a Dunai Vasmű közelében létesült újabb cellulózzgyár, mely hazai nyárfát dolgoz fel fehéritett cellulózzá. Ugyanitt modern papírgyár is létesült. Hazai lombosfák felhasználására alkalmas a jelentősen bővített Csepeli Papírgyár cellulózüzeme is.

Az importált cellulóz egy részét, a viszkóza-cellulózt műselyem fonallá dolgozzák fel az északi Dunaszakaszon mentén fekvő Magyar Viscosagyárban. Ugyanott cellofán csomagoló-fóliát is gyártanak.

A textil-, bőr- és ruházati ipar. A magyar textilipar erős külföldi tőkeérdekeltséggel — a viszonylag olcsó munkaerő vonzóerejének hatására — már a két világháború között szélesre kiépült, különösen ami a termelés végső feldolgozó fázisait, a szövést és a textilkészítést illeti. A termelés már akkor is — számos kis- és középüzem mellett — túlnyomórészt nagyvállalatok keretében összpontosult. Utóbbiak nyersanyag-beszerzés és a készárú-elhelyezés (textilexport) terén élénk világpiacon kapcsolatot építettek ki (Goldberger, Kistext, Hazai Pamutszövőgyár). A gyárak sokszor ugyan már idejét múlt, használt gépi berendezéssel működtek, emiatt termelékenységük alacsony volt, a vállalatok közötti verseny és pozíciójuk megtartásáért a külföldi piacokon is folyó harc mégis fejlesztően hatott a termékek minőségi színvonalára és választékára.

A második világháborúban sok kárt szenvedett berendezéseket helyreállítva, a textilipar a szocialista iparosítás folyamán nagy fejlődésnek indult. A kezdeti feladat nem a meglevő ipari egységek bővítése volt, hanem a termelés különböző fázisainak összehangolása, a hiányzó termelő fázisok létrehozása és a kapacitás jobb kihasználása. Ezek az intézkedések új gyárak létesítése nélkül növelték a termelés volumenét. Évekig folyt a vállalatok, üzemek ésszerű átszervezése, a gépi berendezések átcsoportosítása, fokozatosan három műszak bevezetése, egységes és tiszta gyártási profilok kialakítása. A profilrendezés átmenetileg nem egy esetben a választék nem kívánatos szűkítésére, az üzemek közötti szállítások bonyolultabbá válására is vezetett. Sok előnnyel járt viszont, hogy az üzemi

átszervezések során kiselejtezték a legelavultabb gépeket.

Ezenfelül azonban az ötvenes években néhány új létesítmény is felépült (pl. a Szegedi Textilművek fonodája). Ma már a választék is bővülőben van; a termelékenység színvonala is emelkedett a fejlődő gépesítés és a munkaszervezés megjavítása révén, bárha ma még alatta van is a fejlett textiliparral rendelkező országok színvonalának. Míg pl. az iparilag fejlett országokban a pamutiparban 50% felett alkalmaznak automata szövőgépeket, addig nálunk ez még csak kb. 28,2%-nál tart (1968).

Az 1950. évi állapotokkal összevetve, a textilipar termelése 1968-ig közel háromszorosára nőtt, a munka termelékenysége pedig 83%-kal magasabb lett. Bár ez a fejlődés az ipar átlagos fejlődésénél kisebb volt, a textilipar továbbra is a magyar könnyűipar fő ága maradt.

A textiliparban 1938-ban 63 400 fő, 1968-ban 147 459 (ebből kb. 68% nő) talált foglalkoztatást. Mivel a háború utáni években az iparpolitika a nehézipar gyors fejlesztésére koncentrált, ennek megfelelően a textilipar részesedése 1938 és 1959 között az egész gyáripar termelésében a foglalkoztatottak száma alapján 19%-ról 10%-ra, a termelési érték tekintetében pedig 15%-ról kb. 7,5%-ra csökkent.

A pamutipar az egész textiliparnak 50%-át képviseli. Az ötvenes években három új fonoda létesült. A pamutfonó végorsók száma 670 105-re emelkedett (1965) az 1962. évi 606 900-zal és az 1950. évi 390 143-mal szemben. A pamutszövő gépek száma ugyanakkor alig változott (kihasználásuk a három műszak bevezetésével azonban jelentékenyen megnőtt). 1965-ben 17 nagy fonóüzem (átlag 904 munkással), 22 szövőde (átlag 1113 munkással) és 12 kikészítő üzem (egy üzemben átlagban 679 munkással) tartozott a pamutiparhoz.

A második világháború után jelentékenyen növekedett a pamutszövet exportja, ugyanakkor a pamutszövet belföldi kereslete gyakorlatilag a háború előtti szinten maradt. Ezzel szemben jelentősen nőtt a belföldi szükséglet más, értékesebb és divatosabb textiltípusokban (műselyem, kötöttárú).

A gyapjúipar — a legelavultabb gépek kiselejtésétől eltekintve — alig fejlődött, s a termelést nagy-

részt a munkaráfördítés emelése növelte. Az előállított szövetmennyiség világviszonylatban nem számottevő, de minőség, kikészítés és minták tekintetében külföldön is versenyképes. A gyapjúszoövetnek kb. 12%-a került exportra 1968-ban.

A len-, kender- és jutaiparban a második világháború után erős összpontosítást hajtottunk végre, egységes profilok szerint rendeztük át az üzemeket, és a műhelyegységek egy részét korszerűsítettük. A szükséges lenrost kb. 50–60%-át, a kenderrost nagy részét hazai termelés fedezi, míg a feldolgozott juta teljes mennyiségben importból származik. Az iparág fő termékei: háztartási len- és kenderárúk, sziták, tömlők, kárpitos- és szabókellékek, zsákok, ponyvák, műszaki és ruházati szövetárúk, szőnyegek, fonalak, zsinegek. Jelentékeny a len- és kenderszoövet, valamint a zsák export.

A selyem- és műselyemipar gyors fejlődését elsősorban nyersanyag problémák fékezik. A selyemgubótermelés jelentéktelen, a viszkózacellulóz, a műselyem alapanyaga importból származik. Ilyen körülmények között is az 1938. évi 12 millió m²-es selyemszoövet termelés 1968-ra 46,5 millió m²-re emelkedett, a fonaltermelés azonban csökkent, és ma az iparág kevesebb munkást foglalkoztat, mint a második világháború előtt. A termelés egyre növekvő hányada exportra kerül.

1938-ban 75 bőrkikészítő, szőrmekikészítő és bőrkonfekcionáló üzem működött az országban. Ezek száma 1961-ben az összevonás és profilozás követ-

keztében 20-ra csökkent. A végrehajtott korszerűsítések hatására és azzal összefüggésben, hogy a cipőipar növekvő igényei mellett egyéb bőripari termékekben (pl. hajtósíj) a szükséglet már jó ideje csökkenő irányzatú volt, az iparág 1963-ban is alig foglalkoztatott több munkást és alkalmazottat, mint 1938-ban. A feldolgozott nyers marhabőr mennyisége 1968-ban 36 867 tonna volt, aminek a nagyobb része (25 235 tonna) behozatalból eredt. A nagyüzemi szőrmefeldolgozás legfontosabb üze me a Pannónia Szőrmekikészítő és Szőrmekonfekció Vállalat, amely sajátos magyar eljárással hazai és külföldi nyersprémeket dolgoz fel. A gyár Panofix márkájú szőrmebundái nemcsak a hazai, hanem a külföldi piacokon is igen kereettek.

A kötszövő- és ruházati ipar gyors növekedése a második világháború után a magyar könnyűipar fejlődésének jellegzetes vonása. Bár a szabászat már a háború előtt is különlegesen magas színvonalat ért el, nagyüzemi ruhakonfekció ipar nem volt, ilyen csak a szocialista iparosítás folyamán létesült.

A ruházati ipar (textilruházat, bőr- és szőrmeházát és cipőipar) 1968-ban 412 közép- és nagy állami üzemet foglalt magában 86 562 foglalkoztatottal, akiknek kb. 66%-a nő volt. A termelés értéke 1949–60 között több mint hétszeresére emelkedett. Ebben a szakmában jelentős a szerepük a kisipari termelőszövetkezeteknek: 1968-ban 216 szövetkezet működött 38 961 taggal és alkalmazottal, az összes foglalkoztatottak száma 51 384 volt. Ezen felül még számos

A textiltermelés és külkereskedelem főbb adatai

		1938	1949	1955	1960	1965	1968
pamutipar							
pamutfonal termelés	1000 t	20,5	28,6	47,2	52,8	71,7	71,1
pamutszoövet termelés*	mill. m ²	146,0	166,1	240,0	246,5	322,9	330,3
ebből export	mill. m ²	8,8	50,7	106,5	103,4	138,0	138,5
nyersgyapot import	1000 t	25,1	40,0	47,7	62,3	72,1	74,8
gyapjúipar							
gyapjűfonal termelés**	1000 t	12,2	8,3	13,4	14,9	18,6	20,5
gyapjűfonal import	1000 t	0,2	0,0	0,4	0,0	.	.
gyapjűszövet termelés***	mill. m ²	19,6	22,7	25,7	32,0	35,6	39,5
ebből expor	mill. m ²	0,4	1,8	2,6	6,1	9,0	4,6
nyersgyapjú termelés	1000 t	8,1	3,5	.	8,3	10,1	.
mosottgyapjú import	1000 t	0,4	1,9	3,6	4,2	2,8	6,7
len-, kender- és jutaipar							
len- és kenderfonal termelés	1000 t	3,5	5,9	11,3	13,5	16,6	18,5
zsákszövőfonal termelés	1000 t	.	3,9	10,0	11,0	12,4	11,6
len- és kenderszoövet termelés	mill. m ²	9,6	11,1	22,3	22,2	29,5	31,1
zsák- és zsákszövet termelés	1000 t	2,2	3,6	9,2	10,6	12,2	.
lentermelés (tilolt és kóc)	1000 t	1,5	2,8	2,1	2,9	6,1	7,5
lenimport (tilolt)	1000 t	0,6	1,4	2,0	2,1	2,1	2,3
kendertermelés (tilolt és kóc)	1000 t	12,4	3,5	13,5	17,9	22,4	21,5

* 1960-tól a pamut-típusú szövet termelésével együtt

** 1960-tól a gyapjú-típusú fonal termelésével együtt

*** 1960-tól a gyapjú-típusú szövet termelésével együtt

A ruházati ipari árucikkek termelésének és exportjának főbb adatai

		1938	1949	1955	1960	1965	1968
harisnya*	mill. pár	10,1	3,7	6,8	12,5	23,8	27,4
ebből export	„	—	—	1,5	3,3	11,8	10,8
kötöttáru	1000 t	4,4	1,3	5,1	7,7	10,8	11,8
férfifelöltő**	1000 db		37	670	1084	1263	1499
ebből export	„			38	546	578	588
férfiöltöny	„		248	891	1231	1094	1383
ebből export	„			20	147	317	528
férfinadrág	„			727	1366	1751	2664
női kabát**	„		93	619	1377	1336	1382
ebből export	„			19	161	578	419
női kosztüm, ruha és komplé	„				2009	4884	5540
ebből export	„			95	756	3014	3302
gyermekkabát**	„		11	620	1037	1188	1625
gyermekruha	„		14	3892	9414	10710	13426
ebből export	„			293	378	1639	2876
bőrcipő	mill. pár	2,4	4,4	14,0	21,3	25,8	32,8
ebből export	„	0,7	0,3	1,1	4,8	8,5	12,2

* szintetikus fonalból készült

** 1960-tól bundával együtt

önálló kisiparos is dolgozik a ruházati iparban. Ez a változatos termelés lehetővé teszi a divat és az egyéni ízlés igényeinek a kielégítését. A divatos és változatos ruházati cikkek az exportban is jelentékeny szerepet játszanak.

A cipőipar termékeit az ország háború előtti exportpiacain magasra értékelték. Ezeket főként kisiparosok készítették és csak kisebb részük készült gyárban. Az állami irányítás alá került cipőipar erőteljesen továbbfejlődött: nagy és korszerű üzemek létesültek a háború óta és termékeiket a hagyományosan magas színvonalon tartják. Az államosított lábbeli ipar a cipőmodellek számát az utolsó néhány évben több mint 1300-ra emelte és a termékek közel 90%-a I. o. minősítést nyert. A cipők csaknem 90%-a futószalaggal kombinált, fejlett technológia terméke.

Élelmiszeripar. Ennek az iparágnak a nyersanyag tekintetében kedvezőek a feltételei, ezért az élelmiszeripar — a mezőgazdaságra támaszkodva — az ország iparának mindig különlegesen jelentős része volt és marad. Az élelmiszeripar a következő szakmákat foglalja magában: malomipar, sütő- és tésztaipar, húsipar, baromfi- és tojásfeldolgozó ipar, tejipar, cukoripar, édesipar, növényolajipar, tartósító ipar, szesz- és keményítőipar, boripar, söripar, ásványvíz-, szikvíz és üdítőital gyártása és dohányipar. Mivel az élelmiszer-előkészítés és gyártás a mezőgazdasághoz szorosan kapcsolódik, az élelmiszeripar korábban sok kisüzemre aprózódott el, és az államosítással is csak részben lehetett az összpontosítás magasabb fokát elérni. A termelőüzemek száma 1968-ban 2173 volt.

Malomiparunkra jellemző, hogy 1935-ben az országban 3470 malom üzemelt, s ezek közül alig 500 volt

nagyobb erőgéppel ellátva. Emellett a malomipar teljes kapacitása meghaladta az akkori igényeket. A második világháború után sok, nem gazdaságosan működő kis malmot leállítottak. 1968-ban a malomipari telepek száma 293 volt.

Hasonló volt a helyzet a szesziparban is. A háború előtt több mint 2300 szeszfőző üzem rendelkezett engedéllyel, ezekből azonban csak 57 volt gyárnak minősíthető az 1938. évi „Statistikai Évkönyv” szerint. 1968-ban a szeszipari üzemek száma 190 volt.

A kisüzemek túltengése jellemezte a sütőipart is, s a régi kisüzemek egy része még ma is működik.

Élelmiszeriparunk jelentős strukturális változáson ment keresztül az utolsó két évtizedben. Nagyüzemivé vált a húsipar; kiszélesedett a baromfi- és tojásfeldolgozó ipar, a tejipar és a konzervipar megsokszorozta háború előtti termelését. Ugyanakkor a malomipar, amely korábban az első helyet foglalta el, elvesztette fölényét. Megelőzték olyan iparágak, amelyek jobban előkészített vagy már fogyasztásra kész cikkekkel kínálnak, mint pl. a konzervek, a mélyhűtött élelmiszerek.

Az állami ipar 1470 241 foglalkoztatottjából (1968) 160 229 fő jut az élelmiszeriparra, ebből is 22 555 fő a sütő- és tésztaiparra, 32 481 fő a konzerviparra. Az élelmiszeriparban foglalkoztatott munkások között 48,4% a nők számaránya.

A második világháború utáni nagy ipari fejlődésből az élelmiszeripar is kivette a részét. Már 1950-ben 30%-kal több termelési értéket termelt, mint 1938-ban és ezt a magasabb szintet 1968-ra három és félszeresére emelte. Délgyümölcs, gyarmatárúk, speciális dohányfajták, tengeri hal és hasonló cikkektől eltekintve, a magyar élelmiszeripar belföldi mezőgaz-

Az élelmiszeripari termelés főbb adatai

		1938	1949	1955	1960	1965	1968
liszt	1000 t	989	1134	1377	1337	1389	1358
cukor	„	101	144	248	380	428	398
cukorka, csokoládé							
és csokoládés készítmény	„	•	5,3	23,4	29,0	42,0	43,2
nyershús (csontos)	„	•	50,0	128	215	272	331
vágott baromfi	„	•	9,0	22,1	19,6	43,1	60,6
húskonzerv	„	0,6	2,1	3,0	9,2	20,0	21,5
szalámi	„	•	1,0	3,3	5,1	7,9	7,9
tej	mill. hl	•	1,6	2,2	2,8	3,9	4,4
vaj	1000 t	10,1	10,1	11,4	16,4	17,0	21,4
sajt	„	3,4	3,7	8,0	12,2	16,0	20,2
gyümölcskonzerv	„	•	18,1	31,8	41,7	79,7	84,7
főzelék- és paradicsomkonzerv	„	•	9,7	37,5	71,2	154,6	243,9
sör	mill. hl	0,34	0,47	2,35	3,56	4,44	4,81
cigaretta	milliárd db	2,6	7,3	13,5	15,8	18,5	21,8

dasági termékeket dolgoz fel. Teljesen kielégíti a hazai szükségletet és tekintélyes mennyiséggel járul hozzá a kivitelhez.

Az élelmiszeripar számos, elsőrendű minőségű, jól elkészített és ízletes terméke keresett a külföldi piacon; az export fő tételei: cukor, vaj, különféle sajtok, szalámi, kolbász, tisztított baromfi, gyümölcskonzerv, zöldség, hús, pálinkák, egyéb alkoholtartalmú italok.

A termelés alakulásában bizonyos mértékben a fogyasztási szokások változása is tükröződik, valamint az is, hogy egyre több élelmiszert, amelyet korábban többnyire házilag vagy kisipari üzemekben állítottak elő, ma az állami élelmiszeripar termékei között tartunk nyilván.

Építőipar és építőanyag-ipar. Az építőipar a második világháború végéig kisipari vállalkozók kezében volt. Gépesítése néhány útépitő gépből, betonkeverőből és anyagfelvonóból állott. Az 1941. évi népszámlálás szerint az építőiparban 21 000 önálló kisiparos és vállalkozó közül 9000 mindössze 57 000 munkást és alkalmazottat foglalkoztatott, illetőleg 12 000 egyáltalán nem foglalkoztatott munkást és alkalmazottat. Csak 500 vállalkozó dolgozott több mint 10 munkással. Néhány többé-kevésbé korszerű berendezést a mélyépítő-iparban lehetett találni.

A második világháború rendkívül súlyos károkat okozott az ország épületeiben, útjaiban, hídjaiban, vasúti pályáiban. A károk viszonylag rövid időn belüli helyreállítása, majd a népgazdaság tervszerű fejlesztéséhez kapcsolódó új építkezések és felújítások a korábnál összehasonlíthatatlanul nagyobb feladatot jelentettek az ország építőipara számára. Ahhoz, hogy ezzel a feladattal megbirkózzanak, a hagyományos kisipari jellegű termelést korszerű, a szocialista építés sokrétű igényeit kielégítő építőipari szervezettel kellett felváltani. Ezért rövid időn belül létrehozták a nagy állami építővállalatok egész sorát. A volt kis-

iparosok és vállalkozók egy része kisipari termelőszövetkezetekbe tömörült, más része — különösen a falvakban — mint építőipari kisiparos tovább folytatta hasznos tevékenységét. Mindezek a vállalkozók az építőiparban dolgozók számának és a termelés ütemének gyors növekedését eredményezték.

Az építőipari termelés indexe 1950 és 1960 között több mint kétszeresére, az építőiparban foglalkoztatottak száma közel másfélszeresére nőtt ugyanezen időben. A foglalkoztatottak száma, különösen az ötvenes évek első két évében — a szocialista iparosítás túlhajtott ütemű éveiben — emelkedett, egészen 1952-ig; az építőiparba bevonható munkaerő forrásai egyre inkább szűkülnek ettől az időtől kezdve, ezért a növekvő gépesítés, a műszaki fejlesztés ma életbevágó jelentőségű a magyar építőipar számára.

Meg kell jegyeznünk, hogy az állami építőipari vállalatok által kivitelezett építkezéseken kívül egyes beruházások „házilagosan” is kivitelezhetők. 1968-ban például kb. az összes építőipari termelés 55,9%-át végezték az építőipari vállalatok, a termelésnek 24,6%-át képviselték a „házilagos” építkezések, 6,4% jutott a szövetkezetekre, s a fennmaradó 13,1%-ot végezték a magánkisiparosok.

Az állami építőipar az 1949—58 közötti tíz évben 76 milliárd forint értékű építkezést végzett, ennek kerekén egyhatoda lakásépítés volt. Míg a második világháború előtt évente átlagosan 23 000 lakás épült, az 1949—54. évek között az átlag 30 000-re nőtt, majd 1968-ban 67 088-ra emelkedett.

1968 végén az építőipari vállalatok és a gépkölcsönző vállalatok 668 300 különböző típusú géppel rendelkeztek. Egy munkásra az építőiparban több mint 2 kW hajtóerő jutott. (Összehasonlítás kedvéért: ugyanez az állami iparban megközelítőleg 6 kW). 1968-ban a földmunkák 70,6%-át, a vakolás 17,6%-át, a festés-meszelés 23,6%-át, a parkettcsiszolás 95,4%-át gépekkel végezték.

Jelentősen elterjedtek a korszerű építésmódok: az előregyártás, a nagy építőelemek, új építőanyagok használata. Több ipari vasbeton-építkezést európai viszonylatban is példaszerű helyszíni előregyártással, a legminimálisabb zsaluzó anyag (ez utóbbi nagyrészt importáru) felhasználásával oldottak meg. A tömeges lakásépítkezéseken kiterjedten készítik a falakat könnyűbeton blokkokból, a födémeket teljesen üzemileg előregyártott elemekből és fokozottan alkalmazzák az üzemben előregyártott nagy fal- és födémeket (paneleket).

Az ötéves és az éves tervekben előirányzott építkezések műszaki terveit szakosított nagy állami tervezőintézetek készítik. Ezek száma 1968-ban 87 volt és kb. 27 000 főt foglalkoztattak.

Az építkezések egyre nagyobb terjedelme és technikai fejlődése az építőanyag-iparban is jelentékeny fejlesztést követelt meg, annál is inkább, mert hazánkban ez az iparág már a második világháború előtt is elmaradt volt.

Minthogy az építőanyagok termelése jóformán az egész ország területére eloszlik, az államosítás után e téren nem volt olyan mélyreható szervezeti-profilozási változásokra szükség, mint jó néhány más iparágban.

A háború előtti (1938) 559 gyári jellegű építőanyag-ipari telepet 1949-ig 211 vállalati egységbe vonták össze, ezek számát 1962-re 114-re csökkentették, míg 1968-ban a működő ipartelepek száma 408 volt.

A munkáslétszám az 1949. és 1960. évek közötti fejlődés során kerekén megkétszereződött, azóta lényegesen nem változott. A bruttó termelési érték 1960-ban több mint négyszerese volt az 1938. évinek, azóta tovább emelkedett.

1950 után a cementgyártás ütemének gyors növekedése következett be. A meglevő öt régebbi cementgyár mellé felépült Miskolc mellett az ötvenes évek derekán az új cement- és mészmu, majd Budapesttől északra a Duna mellett egy új, 1 millió tonna kapacitású cementgyárat létesítettek. Ezt 1963-ban fejezték be, ami lehetővé tette az ország cementtermelésének ugrásszerű növelését. A cementtermelés az 1938. évi 323 000 tonnáról 1949-ig 552 000 tonnára, 1954-ben

1 millió tonnára emelkedett. 1968-ban túlhaladta a 2,8 millió tonnát.

A cementgyárak egy része mellett mészmu is működik, de az országban számos helyen folyik még kisebb üzemekben mészégetés.

A cementet — egyebek között — a Duna északi szakasza mentén elhelyezkedő „Eternit” azbesztcement-gyár használja fel, amely tetőfedő anyagokon kívül csöveket is készít építőipari felhasználásra. Cementet használ fel továbbá a vasbeton-vezetékcsőgyár és a vasúti aljgyár is, amely a sínek alatti talpfát helyettesítő vasbeton aljakat gyártja.

A legnagyobb tömegben használt építőanyag-ipari nyersanyag az ország legtöbb területén megtalálható agyag, ami a téglá- és cserépiparban kerül feldolgozásra.

A téglagyártás — bár a tervgazdálkodás bevezetése óta új üzemekkel is bővült — még mindig bizonyos mértékig idényszerű, erősen munkaigényes iparág, melynek termékeit egyre inkább felváltják a korszerűbb falazó és tetőfedő anyagok.

A téglagyártás az 1938. évi 647 millió darab égetett téglával szemben 1953-ban már 1,3 milliárd volt. Lényeges további emelése azonban már nem látszik szükségesnek.

A mészhomok-téglagyárak együttvéve mintegy kétmilliárd darab téglát termeltek 1968-ban. Kohósálat is felhasználnak a téglagyártáshoz. Az égetett agyagtégla gyártásánál újabban a nagyobb méretű, üreges áru termelését helyezték előtérbe.

Teljesen új ága az építőanyag-iparnak az előregyártott vasbeton elemek gyártása, amelyet 1950-ben kezdtek meg. Jelenleg több nagy épületelem-gyár, építőblokk-gyár és házgyár szolgálja ki az építkezéseket e korszerű szerkezeti elemekkel.

Az ország északi iparvidékén elhelyezkedő üvegyárakban építőüveget és üvegpalackot, Budapestben elsősorban műszaki üvegárut, üvegszigetelőt, hőpalackot, ampullát, más vidékeken építőüveget, televíziós képcsövet, háztartási és finom üvegárut gyártanak. A gyártott üvegipari termékek egy része az exportban is szerepet játszik.

Régi gyártási hagyományokra tekinthet vissza a finomkerámiák gyártása. A porcelán- és majolikagyá-

Az építőipar főbb adatai

	1950	1960	1965	1968
az építőipari termelés indexe	100	218	273	363
ebből: építőipari vállalatok	100	157	207	266
építőipari szövetkezetek	100*	344	641	872
az építési-szerelési munkákon foglalkoztatottak száma (1000 fő)	198	296	296	364
ebből: építőipari vállalatok	73	190	199	225
építőipari szövetkezetek	—	25	38	50
építőipari magánkisipar	40	22	21	24

* 1952 = 100

rak az ország szükségleteit meghaladó mennyiségen felül minőségi termékeikből jelentékeny exportot bonyolítanak le. Kulföldön is elismertek a Herendi és a Pécsi (volt Zsolnay) Porcelángyár, valamint a hollóházi gyár művészi termékei. Háztartási porcelánt elsősorban a budapesti Gránit Csiszolókorong- és Kőedénygyárban, műszaki porcelánt — főleg elektromos szigetelőket — Budapest másik két porcelángyárában termelnek. Észak-Magyarországon (Romhányban) cserépkályha-csempegyár működik.

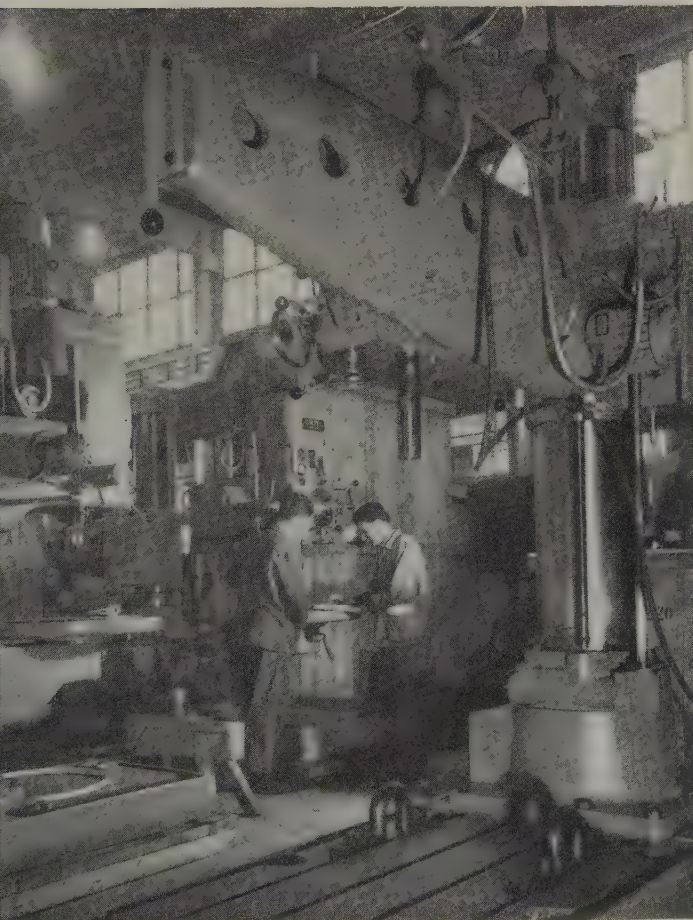
Magyarország főbb iparvidékei és iparvállalatai. Az ipar korábban a fővárosra és az ország szűkebb körzeteire koncentrálódott, míg az ország jelentékeny része megmaradt alig iparosodott, csaknem teljesen mezőgazdasági jellegű területnek. Az ipar telepítését döntően befolyásolta az ásványi nyersanyagkinccsek földrajzi elhelyezkedése. Kezdetleges szállítási viszonyok között ugyanis gazdasági előnyt jelentett az üzemek számára az energiaforrások és nyersanyag-ellőhelyek közelsége. Ennek a megfontolásnak tulaj-

donítható, hogy az ipar elsősorban az északkelet-délnyugati irányban húzódó Északi-középhegység és Dunántúli-középhegység, valamint a Mecsek körzetében alakult ki.

A feldolgozóipar nagyobb arányú kifejlődése azonban már nem az energiaforrások és nyersanyag-bázisok közelében ment végbe, hanem a kedvező földrajzi, közlekedési, piaci, munkaerő- és vízellátási adottságok és más előnyök következtében főként Budapesten és környékén. A feldolgozóipar egyre fokozódó budapesti összpontosulását nagymértékben idézte elő az előbbi tényezőkön kívül a vasúti tarifatapolitika és a telekspekuláció is. Az Alföldön és a Dunántúl nagy részén csak szórványosan és igen kis mértékben fejlődött ki az ipar.

Az ipar területi eloszlásának ez az egyenlőtlensége még tovább növekedett a két világháború között. Az első világháború után gyorsan fejlődő könnyű- és gépipar több ága úgyszólván teljesen Budapestre települt. Ennek következtében 1938-ban az ország gyáripari dolgozóinak 53%-a dolgozott a fővárosban, sőt

Képek a Csepel Vas- és Fémművekből

a gépipar és a könnyűipar egyes ágazataiban dolgozók 75—88%-a összpontosult Budapesten, amelynek lakossága ugyanakkor az ország összlakosságának csak kb. 12%-át képviselte.

Budapesten kívül még Észak-Magyarországon a Sajó és a Zagyva völgyében (Miskolc, Ózd, Salgótarján), továbbá Észak-Dunántúlon (Győrött, Tatabánya és Dorog vidékén) és Dél-Dunántúlon (Pécssett) fejlődött ki az ipar.

A második világháború után a szocialista iparpolitika egyik célja volt, hogy csökkentse az ipari létesítmények földrajzi eloszlásának az aránytalanságát.

A helyreállítás éveiben néhány, súlyos háborús kárt szenvedett vagy teljesen elpusztult budapesti üzem nem épült újjá; befejeződött viszont a háború alatt megkezdett több vidéki üzem építése, illetve bővítése. Ennek eredményeképpen 1949-re már a főváros részaránya az állami iparban dolgozók összes számából 51%-ra, 1968-ban 37,6%-ra csökkent.

Az elmúlt évek alatt további erőteljes intézkedések történtek az ipar túlzott fővárosi centralizációjának csökkentése, illetőleg az iparilag elmaradott, mezőgazdasági jellegű tájegységek fejlesztése érdekében.

A Csepel Vas- és Fémművek Csőgyára

A Kispesti Textilgyár szövődéje

E politika következtében a főváros ipari túlsúlya tovább csökkent, míg az ipari tevékenység vidéken gyorsan növekedett és néhány addig fejletlen terület is élénk iparvidékké változott. Természetesen az aránytalanságok teljes kiküszöbölése még korántsem következett be.

Az ország fővárosában és többi megyei jogú városában az állami iparban foglalkoztatottak százalékos megoszlását, valamint a felhasznált villamosenergia mennyiségét 1968-ban a következő táblázat mutatja.

	a népesség száma az ország városi népességének %-ában	az állami iparban foglalkozta- tottak az országos %-ában	a szocialista iparban felhasz- nált villamos- energia, millió kWó-ban
Budapest	43,3	37,6	1934
Debrecen	3,3	1,9	79
Miskolc	3,9	3,2	464
Pécs	3,5	2,3	182
Szeged	2,6	2,0	110

A Központi Iparvidék. Az ország legiparosodottabb területe a Központi Iparvidék: Budapest és Pest megye. Ipari létesítményei az összes ipari dolgozók több mint 40%-át foglalkoztatják. A terület ipari szerkezete jelentős mértékben eltér az országos átlagtól.

Szembetűnő a feldolgozó iparágak — különösen a gépipar — magas fokú részaránya. A foglalkoztatottaknak ugyanis több mint 88%-a a feldolgozó iparban dolgozik. A Központi Iparvidéken belül területileg is nagy a koncentráció, amit az a tény mutat, hogy munkahelyeinek mintegy 90%-a a fővárosba és közvetlen környékére összpontosul. Elsősorban ide irányul a népesség nagyarányú vándorlása és ingázó-forgalma. Budapest és környéke ipari üzemibe naponta több mint százezren járnak be a közelebbi és a távolabbi környékről dolgozni.

Budapest nemcsak az ország legnagyobb városa, hanem kiemelkedően legnagyobb ipari centruma is.

Ma már több mint 640 000 fő dolgozik a főváros iparvállalataiban. (1949 és 1968 között több mint 370 000 fővel növekedett a főváros ipari foglalkoztatottjainak a száma.) Bár a főváros ipari részaránya az 1949. évi 51%-ról 1968-ra 36,8%-ra csökkent, szerepe az ország iparában még mindig döntő.

Az ipar összpontosítása a fővárosba — eltekintve bizonyos előnyöktől — számos vonatkozásban hátrányos. Gátolja az iparilag elmaradott területek fejlesztését, emellett a munkaerő állandó áramlása a fővárosba olyan mértékben megnövelte Budapest lakosságát, hogy azzal a lakásépítés, a közlekedési eszközök és a közüzemi szolgáltatások fejlesztése nem tudott lépést tartani. Emiatt a túlszűfolttság sok problémája merül fel.

Az utóbbi években számos kormányintézkedés született a főváros további túlzott mértékű ipari növekedésének a korlátozására és az aránytalanságok megszüntetésére. Az intézkedések hatása, ha ma még csak

A Dunai Cement- és Mészművek Vácott

kisebb mértékben is, máris érezhető. A probléma teljes megoldása a becslések szerint mintegy 10—15 évet vesz igénybe.

A Központi Iparvidék iparában a feldolgozó ipar ágazatai kiemelkedő szerepet játszanak. Ez még fokozottabb, ha Budapest iparát elkülönítve nézzük. Az 1968. évi statisztikai adatok szerint a főváros részese-dése az ország ipari foglalkoztatottjainak számában a következő adatokat mutatja:

	foglalkoztatot- tak száma, 1000 fő	az országos %-ában
szocialista ipar	626	37,0
magánkisipar*	20	32,0
összesen	646	36,8

* alkalmazottakkal és ipari tanulókkal együtt

Budapest ipari struktúráját a magas műszaki és tudományos színvonalat és viszonylag kevés nyersanyagot igénylő iparágak jellemzik. 1968-ban országos átlagban a szocialista szektorban az ipari dolgozók 40%-a, a fővárosban 46%-a volt nő.

Budapest körül mintegy 30 km-es gyűrűt alkot az az övezet, amely (összefüggésben a főváros belterületeinek ipari fejlődésével) számos nagy, közepes nagyságú és kisebb gyárat foglal magában. E terület ipari fejlődése az ország legnagyobb piaca közvetlen közelségének, a kedvező kooperációs és szállítási lehetőségeknek, az olcsó munkaerőnek és az eredetileg alacsony telekáraknak tulajdonítható.

Gyors volt az ipari fejlődés ütemének növekedése az elmúlt tíz év során is. A nagymértékű fejlődés egyik tényezője az, hogy a fővárosnak mint ipari centrumnak a vonzása még erősebb lett, mint a háború előtt. Ezt a hatóságok intézkedései Budapest ipari és lakónépessége számának korlátozására csak kisebb mértékben ellensúlyozhatják. A főváros környékén számos olyan iparvállalat létesült, amely a város területére nem tudott bejutni, de a lehető legközelebb akart lenni a központhoz. Ennek eredményeképpen a Budapest környékén foglalkoztatott ipari dolgozók száma 1950 óta nyolcszorosára emelkedett. Számos fővárosi vállalat létesített leányvállalatot a Budapest környéki településeken.

Korábban csupán a feldolgozó ipari gyárakat létesítették ebben az ipari övezetben. Az utóbbi években azonban — Budapest fokozódó szükségleteinek kielégítése és a főváros állandó vonzása következtében — az alapanyagipar is gyors ütemű fejlődésnek indult a főváros körül (hőerőmű és kőolajfinomító Százhalombattán, cement- és műszaki Vácot).

Dunaújváros ipara. Dunaújvárosban és környékén 1950 előtt az ipari tevékenységnek még nyoma sem volt, ma pedig több mint 15 000 munkást foglalkoztat a város ipara. Ennek eredményeképpen a korábbi 3000 lakosú jelentéktelen kisközség (Dunapentele) 45 000 lakosú, modern várossá fejlődött. A város és egyben az ország legnagyobb új ipari létesítménye a Dunai Vasmű.

Az új létesítmény telephelyének kijelölésénél döntő szerepet játszott a Duna, mint szállítási útvonal, mint iparvíz-forrás és mint szennyvíz-befogadó. Másik előny Budapest és a hazai kokszolható szénbázis viszonylagos közelsége. Végül, de nem utolsósorban figyelembe vették azt is, hogy a Vasmű létesítése nagy lendületet ad ennek az elmaradott területnek az iparosítására.

A Dunai Szalmacellulózgyár a város újabb létesítménye. 1959-ben kezdődött az építése és 1963-ban fejeződött be.

A dunaújvárosi ruhagyár és a textilgyár a női munkaerő nagyobb arányú foglalkoztatását szolgálja, míg a korszerű épületelemgyár az új iparvidék nagyszabású ipari és lakásépítkezéseit látja el építőanyagokkal.

Az Északi Iparvidék (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megyék része). Magyarország északi terü-

A különböző iparcsoportokban foglalkoztatottak százalékos eloszlása az állami iparban 1968-ban

iparcsoport	a országban összesen	Központi Iparvidék	ebből Budapest
az állami iparban foglalkoztatottak száma			
1000 főben	1470	633	553
%-ban	100,0	43,0	37,6
ezen belül %-ban			
bányászat	100,0	4,0	2,7
kohászat	100,0	27,8	27,7
gépipar	100,0	59,7	51,3
vegyipar	100,0	52,2	45,5
textilipar	100,0	49,1	44,3
élelmiszeripar	100,0	30,3	24,1

A dunaújvárosi hideghengermű

Közép-hengersiz a Lenin Kohászati Művekben Miskolc—Diósgyőrött

lete iparilag fejlett országrész: itt dolgozik az állami iparban foglalkoztatottaknak 10,3%-a. A múlt század második felében nagyarányú bányászat indult meg elsősorban Miskolc, Ózd és Salgótarján környékén. A második világháború után meggyorsult a szénbányászat fejlődése. A szénbányászatban dolgozók száma 1968-ban 41 883 fő volt.

Ezen az iparvidéken található az ország egyetlen vasérclelőhelye, Rudabányán. Színesérc (Gyöngyös-orsziban és Recskén), kőolaj- és vegyes ásványfeltárás is folyik e területen.

A bányászat mellett az Északi Iparvidéken az ipari munkások legnagyobb számát a vaskohászat foglalkoztatja. Jelentőségét tekintve ez a vezető iparága a területnek. Fejlettnek mondhatók itt a nehézipar olyan ágazatai is, mint a villamosenergia-termelés, a vegyipar és az építőanyagipar. Hasonlóképpen fejlett ágazat a nehézgépipar is.

1968-ban a szocialista iparon belül a nehéziparban és a bányászatban együttvéve 168 936 fő dolgozott, a könnyűiparban viszont mindössze 29 626, az élelmiszeriparban pedig 19 523 fő. A túlnyomóan nehézipari jelleg miatt e területen az iparban a női munkaerő száma 67 012. Elsőrendű követelményként vetődik fel ezért az ipar szerkezeti átalakítása, a nők fokozottabb foglalkoztatása érdekében.

A legfejlettebb az ipar Miskolc és Kazincbarcika környékén. A legnagyobb erőmű e területen a Borsodi Hőerőmű (Kazincbarcikán). Az erőmű mellett szénosztályozó és pernyebeton-gyártó üzem működik.

Miskolcon (Diósgyőrött) működik az ország legnagyobb vaskohászati üzeme, a Lenin Kohászati Művek. Az üzem 1868-ban létesült. Az utóbbi években nagymértékben fejlődött, több új üzemrészlet bővült. Az üzemben jelenleg több mint 19 000 ember dolgozik.

Miskolc az ország egyik fontos gépipari centruma is. Gépiparának legnagyobb vállalata a Diósgyőri Gépgyár. Dolgozóinak száma meghaladja a 10 000 főt.

Ezen az iparvidéken egy nagyjelentőségű új vegyipari gyár is működik, a Borsodi Vegyikombinát (BVK) Kazincbarcikán, amely nitrogénműtrágyát gyárt. A kombinát szomszédságában épült fel a hozzá tartozó új műanyaggyár (PVC-t termel), amely 1963-ban kezdte meg működését.

Iparilag hasonlóképpen igen fejlett Ózd és Borsodnádasd vidéke is. A munkabérből élők 90%-a ezen a vidéken a szénbányászatban és a vaskohászatban

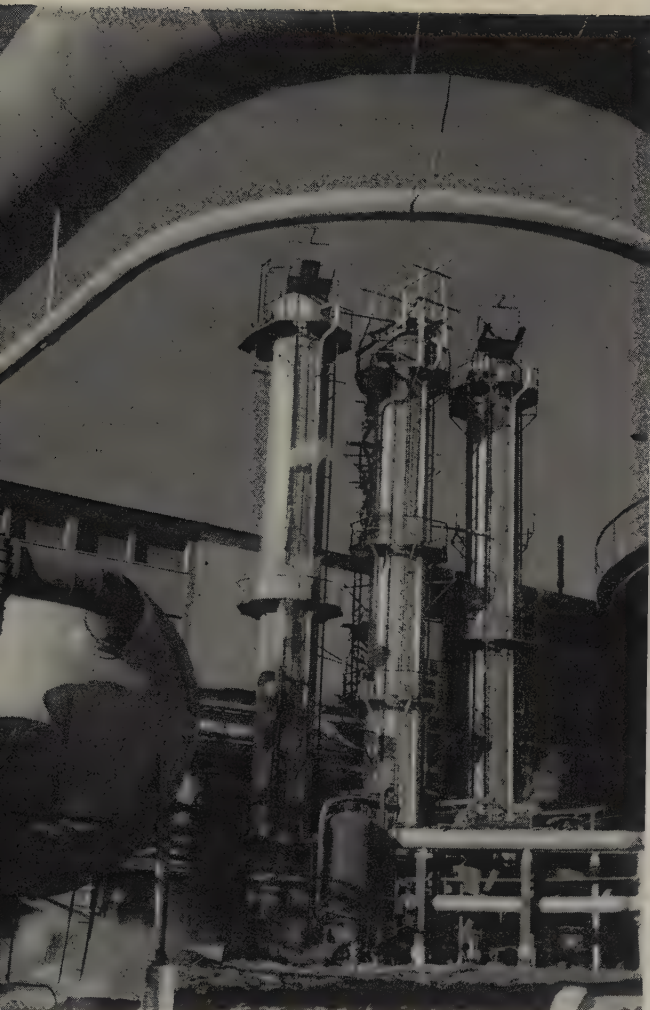
dolgozik. A vaskohászatot két nagyvállalat képviseli: az Ózdi Kohászati Üzemek, amelyben kb. 14 000 fő dolgozik, és a Borsodnádasdi Lemezgyár. A két üzem gazdaságilag egy kombinátnak fogható fel, ugyanis igen szoros termelési kooperáció áll fenn közöttük.

Az ózdi körzethez hasonló Salgótarján vidékének ipari szerkezete is. A két fő iparág itt is a szénbányászat és a kohászat.

A szénbányászat a múlt század derekán indult meg intenzívebben. A nógrádi bányákban több mint 12 000 fő dolgozik.

A Borsodi Vegyikombinát műtrágya-raktára

Részlet a Borsodi Vegyikombinátból — Részlet a Dunai Vasműből

A salgótarjáni terület másik legnagyobb üzeme a Salgótarjáni Acélárugyár. Dolgozóinak száma meghaladja a 4500 főt.

Viszonylag kisebb ipari jelentőségű a Hatvan—Gyöngyösi terület. Itt a vezető ágazat a szén- és a lignitbányászat. A kitermelt lignit túlnyomó részét a Mátravidéki Hőerőmű helyben használja fel. Több új lignitbánya is létesült az utóbbi években. A külszíni lignittermelés az új nagy kapacitású Gyöngyösi Hőerőmű fűtőanyag bázisát képezi a következő években. Két kisebb szénfém-bánya is működik itt.

Az élelmiszeripar fő vállalata a Hatvani Konzervgyár. A gyárnak 2000 dolgozója van; cukrot, paradicsomsűrítményt, savanyúságot és egyéb fontos élelmiszeripari termékeket állít elő.

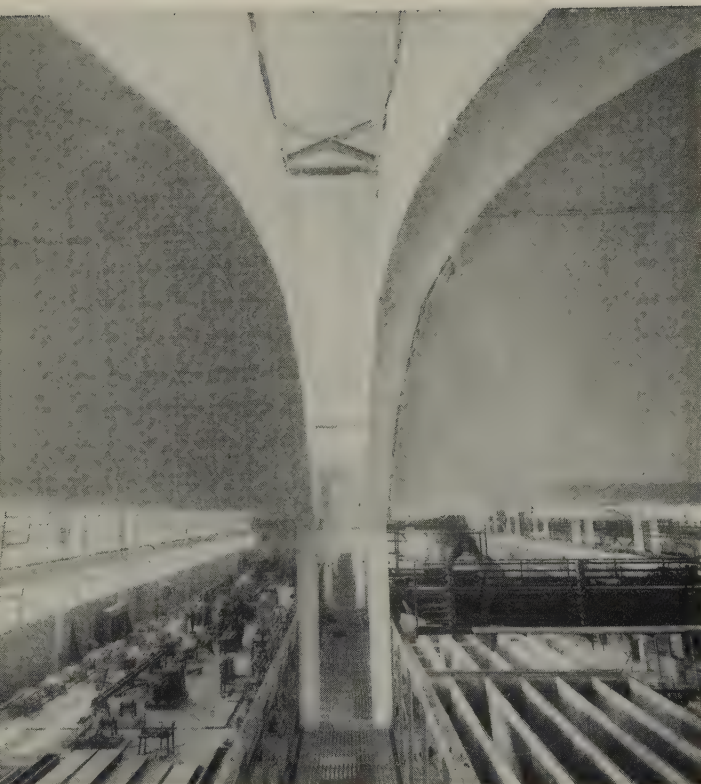
A Tisza partján, Tiszapalkonyán és Tiszaszederkényen nagyszabású új vegyipari központ építkezése indult

meg 1958-ban. Nagy kapacitású hőerőmű, nitrogénműtrágya- és festékgár működik már és kibontakozóban van egy új szocialista város építkezése is.

Észak- és Nyugat-Dunántúl iparvidéke (Fejér, Győr-Sopron, Vas, Veszprém megyék része). Az ország területének 20,6%-át, 1968-ban népességének 17,6%-át, az állami iparban foglalkoztatottaknak pedig 19,4%-át képviseli ez az országrész. A terület iparosodottsága meghaladja az országos átlagot, annak ellenére, hogy egyes területrészei iparilag fejletlenek. E területen az ipar fejlesztésére az alábbi két tényező gyakorolt döntő hatást:

- a viszonylag gazdag és változatos ásványi nyersanyag kincs,
- a Dunántúl földrajzi helyzetéből adódó kedvező közlekedési viszonyok.

Szénen és ligniten kívül itt található az ország bauxit-, mangánérc- és kőolaj-készletének csaknem teljes egé-

Az alsószolcai épütelemgvár részlete

sze. Ezenkívül gazdag kavics, kő, mészkő és egyéb bányakincsekben is.

Az ipar területileg főleg négy helyre koncentrálódik: Tatabánya—Dorog—Oroszlány—Szöny—Almásfüzitő; Székesfehérvár—Várpalota—Veszprém—Ajka; Győr; Nagykanizsa—Zalaegerszeg.

Tatabánya—Dorog—Oroszlány—Szöny—Almásfüzitő területének az ipari szerkezete lényegesen eltér az Észak-Dunántúl többi körzetétől. Ugyanis az alapanyagtermelés részaránya itt meghaladja a 60%-ot. Az ipar vezető ágazata a szénbányászat. A dolgozók száma 1968-ban meghaladta a 46 600 főt. A bányászok kulturált lakóhellyel való ellátása érdekében Tatabányát tervszerűen nagy bányaváros-sá fejlesztették, s Oroszlány is jelentős bányavárossá alakult.

A szénbányászatra támaszkodva a körzetben hőerőművek létesültek. Az energiaforrások szomszédságára alapozva épült ki a timföld- és alumíniumgyártás Tatabányán és Almásfüzitőn.

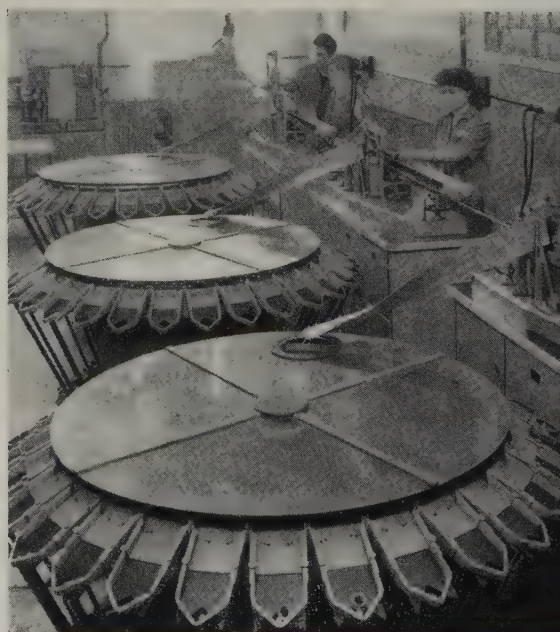
A vegyipar is fejlett ezen a területen. A kőolajfeldolgozás fontos üzeme a Duna mellé telepített Komáromi Kőolajipari Vállalat Szőnyben.

Ugyancsak a Duna mellett, Nyergesújfaiun található a Magyar Viscosagyár. Itt készül a hazai szintetikus fonál: a danulon.

A kedvező természeti adottságok és a fűtőanyagellátás az építőanyag-ipar fejlődését segítette elő Tatabányán és Lábátlanban.

Székesfehérvár—Várpalota—Veszprém—Ajka körzetében több mint 52 000 fő dolgozik az iparban, amely az ország szén- és lignittermelésének jelenté-

Két kép a debreceni Gördülőcsapágygyárról

keny részét szolgáltatja. Jelentős a terület bauxit-bányászata is.

A körzetben rendelkezésre álló villamos- és hőenergia, továbbá bauxittermelés alapján fejlett timföld-gyártás, alumíniumkohászat és félgyártmány-termelés alakult ki Ajkán, a Várpalotához tartozó Inótán és Székesfehérvárott.

A vegyipari üzemek közül a legnagyobb a Várpalotához tartozó Péti Nitrogénművek. Ugyanitt kőolajfinomító is működik. A vegyipar fejlődését szolgálja a Veszprémi Vegyipari Egyetem és a Nehézvegyipari Kutató Intézet.

Említésre méltó ipari üzemek még az Ajkai Üveggyár és a Herendi Porcelángyár. Bár a herendi üzem dolgozóinak száma 1965-ben alig 1000 fő volt, magas művészi színvonalú készítményei világszerte ismertek.

Székesfehérvár a vidék gépiparának központja. 1968-ban 24 363 ipari dolgozója volt a városnak. Különösen említésre méltó a rádió- és televíziókészülékek gyártása.

Győr a gépipar és a könnyűipar centruma. Az ipari keresők száma 1968-ban 41 737 fő volt. A város legnagyobb üze me a Magyar Vagon- és Gépgyár. Ezen felül a város jelentős textilipari központ is; a gyárak pamut-, gyapjú- és lenszöveteket, férfi és női ruhaanyagokat, műselyem szöveteket, textilalapú műbőröket és számos egyéb terméket állítanak elő. Textilipari üzemek működnek még Sopronban, Szombathelyen és Kőszegen is.

Nagykánizsa—Zalaegerszeg körzetében az ország kőolajkészletének jelentékeny része található. Ugyanitt földgáz-termelés is folyik. A Zalában termelt kőolaj egy részét feldolgozás céljából csővezetéken Pétre és Almásfüzitőre szállítják, másik részét a Zalaegerszegi Kőolajipari Vállalat dolgozza fel.

Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna, Zala megyék része). Itt él az ország lakosságának 12,6%-a, ugyanakkor az állami iparban dolgozóknak csak 6,5%-a. A terület ipari szerkezete jellegzetesen eltér az ország minden más területétől. A két fő iparág itt ugyanis a bányászat és az élelmiszeripar. Az előbbi részaránya 12,0%, az utóbbié 10,0%. Jelentős még a textilipar, míg a többi iparág egyike sem éri el a 10%-ot, sőt a vegyipar csak 2,0%-ot tesz ki (1968).

Az ipari üzemek többsége néhány területre koncentrálódik, minthogy Dél-Dunántúl nagy része iparilag fejletlen. Iparilag fejlett terület Pécs és Komló környéke, ahol a szocialista iparban 1968-ban 48 940 fő dolgozott. Jelentős a széntermelés.

A pécsvidéki szén átlagosan 5000 kalóriájú fekete-szén, melynek jelentős része kokszolható. A fejtést és a szállítást nagyrészt gépesítették.

A magyar feketekőszén termelés másik központja Komló. A szénvagyonnak kb. 50%-a kokszolható; 5500 kalóriájú. Igen magas fokú az aknák gépesített-sége. A komlói bányavidék gyors fejlődésére jellemző, hogy az 1947-ben még csak 4500 lakost számláló Komló község 1967-re 28 000 lakosú várossá fejlődött.

A Szegedi Textilművek részlete

Pécssett nagyobb hőerőmű is épült: a Pécsi Hőerőmű Vállalat; fűtőanyagául a gyengébb minőségű pécsi szenek szolgálnak. A szükséges vizet a Dunából csővezetéken kapja.

A Pécsi Porcelángyár (volt Zsolnay gyár) számos terméke rendkívül népszerű a világpiacon. Az úgynevezett eozinos iparművészeti tárgyak mellett háztartási porcelánt, nagyfeszültségű elektromos porcelánzigetelőket is gyárt.

Viszonylag fejlett ágazat Pécs környékén a könnyűipar és az élelmiszeripar.

Somogy és Tolna megyék iparilag kevésbé fejlettek. A 10 000 lakosra jutó ipari dolgozók száma 1968-ban a szocialista iparban kb. 900 fő. Jelentős iparvállalat egyik megyében sincs. Néhány év óta komoly erőfeszítések történnek e terület ipari fejlesztése érdekében. A két megye ipari dolgozóinak száma korábban alig 7000 főt tett ki, ma már több mint 56 000 fő. Kaposvárott a régi cukorgyár mellett textilgyár létesült, amely több mint 2200 főt foglalkoztat, s pamutfonalat gyárt, Szekszárdon pedig mérőműszergyár, amely közel 3000 fő foglalkoztatására alkalmas.

Az Alföld ipara. Magyarország iparilag legkevésbé fejlett, jellegzetesen mezőgazdasági területe az Alföld. Iparosításának sürgető szükségességét már az első ötéves terv készítése során felismerték és az eredeti terv több ipari üzem létesítését ide irányozta elő. A terv azonban később módosult. Az elmúlt évtizedben az alföldi megyékből több százezen vándoroltak el az ország gyorsan iparosodó körzeteibe. 1956 után kezdődött meg intenzívebben az Alföld iparosítása. Azóta Budapestről több üzem települt át alföldi városokba (Szentes, Nyíregyháza, Kecskemét). A tapasztalatok és a számítások azonban azt mutatják, hogy az Alföld iparosításához viszonylag hosszabb időre van szük-

ség, mert az országnak ez a területe ipari nyersanyag-készletek tekintetében kedvezőtlen. Ezen a helyzeten az újabb földgáz- és olajlelőhelyek fokozatosan változtatnak.

Az Alföld mai, nem jelentékeny iparában túlnyomó részt képvisel a könnyűipar, amely után a gépipar és az élelmiszeripar következik. Az ilyen ipari szerkezet kedvező a női munkaerő foglalkoztatása szempontjából. Ennek megfelelően néhány alföldi vidéken az ipari foglalkoztatottak közel 50%-a nő.

Az Alföld legnagyobb ipari városa Szeged. A város ipari dolgozóinak létszáma 1968-ban több mint 35 000 fő (1949-ben csak 7000 fő volt). Szegeden több textilipari üzem található. A legrégebb a nyolcvanéves múltra visszatekintő Szegedi Kenderfonógyár. Kenderfonalat, kötözőcérnát, zsineget és más hasonló termékeket gyárt hazai szükségletre és exportra. Az Újszegedi Kender- és Lenszövő Vállalat több mint 1600 főt foglalkoztat. E két üzem mellett nagy rostkikészítő üzem is működik itt, közel 1700 fővel, s tilolt kender és kenderkócot gyárt. A magyar textilipar egyik legkorszerűbb üzeme a Szegedi Textilművek. Dolgozóinak száma 4100 fő, a gyár szövődei részlegének kiépítése folyamatban van. Új könnyűipari létesítmény a Szegedi Ruhagyár is, amely 1950-től működik és férfiöltönyt, gyermekruhát, kesztyűt, munkaruhát és más ruházati cikkeket gyárt. A termékek nagy részét a Német Demokratikus Köztársaságba, Szovjetunióba, Angliába és Franciaországba exportálják.

A szegedi élelmiszeripari üzemek közül kiemelkedik a Szalámigyár és a Paprikafeldolgozó Vállalat. Egyes termékeik, mint pl. a szalámi, a kolbászaruk és a különböző zamató, erősségű pirospaprikák Európa-szerte ismertek.

Most van kialakulóban Szegeden, illetve térségében a földgáz- és kőolajbányászat, továbbá a vegyipar. Az első jelentősebb ilyen üzem a Gumi-gyár.

Az Alföld másik nagy ipari központja Debrecen. A könnyűipar, a vegyipar és a gépipar említésre méltó tényezői a város iparának. A könnyűipari üzemek közül jelentősek: a Debreceni Ruhagyár, a Tiszántúli Rostkikészítő Vállalat (kendergyár) és a Debreceni Hajlitott Bútorgyár. A gépipar legjelentősebb képviselője a Gördülőcsapágygyár. A vegyipart a Biogal

Gyógyszergyár képviseli, amely főleg antibiotikumokat termel.

Debrecen ipara különösen az utóbbi 10—12 évben fejlődött jelentékenyen. Az ipari dolgozók száma az 1949. évi 9000 főről 1968-ra közel 32 000 főre növekedett. Debrecen további gyors ütemű fejlesztését tervezzük a következő évtizedben. Ugyanis 5—6 éven belül több új nagyvállalat felépítését irányoztuk itt elő (gépgyár, gyógyszeradagoló és csomagoló, üveggyár és más üzemek).

Szolnok is az Alföld egyik ipari központja. Régebbi üzemei közül legnagyobb a Szolnoki Papírgyár. 1953-ban a papírgyár mellé kísérleti szalmacellulóz-gyár épült. Itt világviszonylatban is elsők között kísérletezték ki a rizsszalma cellulózipari feldolgozásának nagyüzemi módszereit. Ezenfelül az első ötéves terv éveiben létesítették Szolnokon a már működő Tisza-menti Vegyiműveket.

Az Alföld keleti szélén, Nyíregyházán az ipari dolgozók száma eléri a 12 500 főt. Nagyobb vállalatok közül megemlíthető az új Dohánybevaltó és Fermentáló Vállalat, amely a dohánygyártás legnagyobb üzeme. Az utóbbi években nagy kapacitású konzervgyár is létesült.

Kecskemét jelentősebb ipari üzeme a konzervgyár. Dolgozóinak száma 8400 fő, és főzelékkonzervet, befőttet, gyümölcslevet, húskonzervet, készételeket és savanyított zöldségféléseket termel.

Az Alföld ipari dolgozóinak kisebb része szétszórtnak, kisebb-nagyobb településeken él. Így pl. az Alkaloida Vegyészeti Gyár Tiszavasváriba települt. A gyár az ország morfin-alkaloida előállítására specializált egyetlen üzeme, termékei felvevő piacot találnak a Szovjetunióban, a Német Demokratikus Köztársaságban, a skandináv országokban és számos más országban.

A Tisza Cipőgyár Martfűn a két világháború között létesült. Dolgozóinak száma jelenleg meghaladja a 4300 főt. Férfi, női és gyermekcipőket, gumicsizmákat és tornacipőt gyárt. A gyár további bővítését tervezik.

Az Alföld különböző részein létesített számos új ipari üzem közül említésre méltó a Hódmezővásárhelyi Mérleggyár, a Jászberényi Aprítógépgyár, a Jászberényi Hűtőgépgyár, Békéscsabai Konzervgyár, az Orosházai Üveggyár, a Berettyóújfalui Tejporgyár és a Kiskunfélegyházi Gépgyár.

MEZŐGAZDASÁG

A magyar mezőgazdaság fejlődése és főbb vonásai. Magyarország a legutóbbi évtizedekig agrár-, illetőleg agrár-ipari ország volt, s a mezőgazdasági termelés alakulásának döntő hatása volt a társadalmi és politikai viszonyokra. A szocialista iparosítás előrehaladása óta előtérbe nyomult az ipar, azonban a mezőgazdaság jelentősége mind a belső gazdasági életben, mind a külkereskedelem szempontjából továbbra is kiemelkedő.

A mezőgazdaság fejlődése. A magyar mezőgazdaság a 10. századtól a 16. századig az európai színvonalat általánosságban elérte; a termelés nemcsak a hazai igényeket fedezte, hanem egyre növekvő mennyiségű árut adott kivitelre is. Az ország legfontosabb mezőgazdasági termékeiből — főként szarvasmarhából, búzából és borból — jelentős mennyiség került Nyugat- és Észak-Európa fogyasztópiacaira. 1526 után a másfél évszázados török hódoltság, s az ezt követő Habsburg uralom miatt a magyar mezőgazdaság nem tudott lépést tartani az európai fejlődéssel, s elmaradottsága még nyilvánvalóbbá vált a 19. században.

A 19. század közepén megvalósult jobbágy-felszabadítás ellenére a mezőgazdaság kapitalista fejlődése csupán az ország egyes elszigetelt területein indult meg. Mezőgazdaságunkat alapvetően a nagybirtokos extenzív gazdálkodás jellemezte egészen 1945-ig. Az elmaradott technikai színvonal, az alacsony állatsűrűség, a trágyázás és műtrágyázás csekély mértéke miatt romló talajerő az igen alacsony termésátlagokban és állati hozamokban tükröződött. Mindez összefüggött a nagy agrár-népsűrűséggel, mert az olcsó és állandóan nagy feleslegeket mutató emberi munkaerő miatt a nagybirtokok beruházásai nem voltak jövedelmezőek. A fejlődés intenzív vonalát a kisbirtokokon a kézi munkára alapozott termelési ágak, főként a szőlő-, gyümölcs és zöldségtermelés képviselték, a nagybirtokokon pedig az állattenyésztés és az ipari növények.

A második világháború a magyar mezőgazdaságban igen nagy károkat okozott. Elpusztult az állatállomány-nak több mint fele, mezőgazdasági gép- és eszköz-felszerelésünk több mint egyharmada.

Közvetlenül a felszabadulás után az 1945-ben végrehajtott *földreform* megszüntette a nagybirtok-rendszert.

A mezőgazdaságilag megművelhető földterület több mint egyharmadát érintő földreform eredményeként a föld a parasztság birtokába került és mezőgazdaságunkban a kis- és középparaszti gazdaságok váltak uralkodóvá. Az 1945 utáni 4 év a magyar mezőgazdaságban soha nem látott ütemű fejlődést hozott. 1949-re az állatállomány általában elérte a háború előtti létszámot, a növénytermelés pedig megközelítette a békeévek szintjét.

Bár a háború előtti szint megközelítése jelentős sikernek ítéltető, a magyar mezőgazdaság általános elmaradottsága ezzel még nem szűnt meg. A további fejlődés egyik alapvető akadálya éppen a *termelés szétaprózottsága* volt.

Az új, szocialista *nagyüzemek szervezése* 1948-ban kezdődött meg. Ettől az időtől számíthatjuk az állami gazdaságok kialakítását, amelyek szervezése 1952-re be is fejeződött, s területük lényegesen már nem bővült tovább. Ugyancsak 1948-ban jöttek létre az addig egyénileg gazdálkodó parasztok társulásai alapján az első termelőszövetkezeti gazdaságok. Egyidejűleg a nagyüzemi termelés technikai bázisaként létrejött az állami gépállomások hálózata.

A *termelőszövetkezeti mozgalom* ettől kezdve egyre szélesedett, bár fejlődése nem volt egyenletes. A termelőszövetkezeti parasztság száma 1948-tól 1953-ig fokozatosan emelkedett, ekkor azonban a szövetkezetek egy része feloszlott, majd 1955-ben újra növekedés következett be.

Ugyanezen években (1948—56) erős nagyüzemekké váltak az *állami gazdaságok*. Termelésük színvonala a legtöbb ágazatban felülmúlta az országos átlagot. Nagymértékben kibővült a *gépállomások* tevékenysége is.

Minthogy az említett időszak folyamán az ország gazdasági erőforrásainak döntő része az iparfejlesztést szolgálta, a mezőgazdaság anyagi alapjainak gyarapítására viszonylag kevés eszköz jutott. Az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben eszközölt befektetések nem voltak elegendők ahhoz, hogy a nagyüzemek termelési színvonalát lényegesen a kisüzemek színvonala fölé emeljék. A szövetkezeti és az egyénileg gazdálkodó parasztság termelési kedvét pedig nagymértékben csökkentette a kötelező beszolgáltatás rendszere, valamint a szövetkezetek szervezésében

akkor alkalmazott adminisztratív módszerek zavaró hatása. Mindezek következtében a magyar mezőgazdaság termelése viszonylag keveset emelkedett.

1956-ban a termelőszövetkezetek egy része feloszlott, illetőleg a szövetkezetekből sokan kiléptek. 1957-től azonban megkezdődött a szövetkezeti gazdaságok konszolidálódása és egyben növekedése is, bár még ekkor igen mérsékelt ütemben; a mezőgazdasági termelésben ugyanekkor a begyűjtési rendszer eltörlése, valamint a kormány egyéb agrárpolitikai intézkedései jelentős fellendülést eredményeztek. 1959-ben a még egyénileg gazdálkodó parasztság széles tömegeire kiterjedően indult meg a termelőszövetkezetek szervezése. Ez a folyamat 1960-ban és 1961-ben tovább folytatódott, s már 1961-ben a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista nagyüzemek.

Az üzemi viszonyok gyökeres átalakulásával egyidejűleg erősen csökkent a mezőgazdaságban dolgozók száma, s ez a körülmény, valamint 1961-ben és 1962-ben rendkívül kedvezőtlenül alakuló időjárás nehezítette a mezőgazdasági termelés mennyiségi növekedését. Mindezek ellenére a magyar mezőgazdaság összhozamának értéke nem csökkent. Ez a fokozott mérvű termelési befektetések mellett elsősorban annak eredménye, hogy a szocialista átszervezés a korábbi módszerek mellőzésével, szolid és ésszerű keretek között ment végbe, figyelembe véve a termelők anyagi érdekeltségét, mind a szövetkezeti közös, mind a háztáji gazdálkodásban.

A mezőgazdasági termelés értékének 1950 utáni fejlődését a következő adatok mutatják (index: 1950 = 100, összehasonlítható áron számítva).

év	mezőgazdaság összesen	növény- termelés	állat- tenyésztés
1950	100	100	100
1951	117	134	94
1952	86	80	95
1953	105	123	80
1954	105	107	103
1955	118	124	109
1956	102	101	104
1957	117	124	106
1958	123	121	125
1959	129	131	125
1960	120	121	119
1961	121	117	126
1962	123	121	126
1963	130	131	128
1964	137	134	141
1965	130	126	135
1966	141	140	141
1967	146	145	147
1968	148	144	154

A mezőgazdaság szerepe a magyar népgazdaságban.
A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 1968-ben 14,6%-ot tett ki, az ipar és építőipar 79,2%-os részesedésével szemben. (Az egyéb népgaz-

dasági ágaké 6,2%, összehasonlítható árak alapján számítva.) Ez a szám azonban a mezőgazdaság népgazdasági jelentőségére csak közvetve utal a számításoknál alkalmazott árrendszer sajátosságai folytán. Pontosabban ítélnünk meg a mezőgazdaság tényleges súlyát, ha figyelembe vesszük az alapanyagok termelésében, az ipar nyersanyagellátásában, az exportban, valamint a lakosság foglalkoztatottságában betöltött szerepét.

A hazai eredetű ipari nyersanyagoknak mintegy felét a mezőgazdaság szolgáltatja, így: az élelmiszeripar teljes nyersanyag-szükségletét, a bőripar nyersbőr-szükségletének mintegy 50%-át, a textiliparban feldolgozott gyapjúmennyiségnek kb. 50%-át, a feldolgozott kendernek 80%-át, a felhasznált lennek 40%-át. Ezenkívül a mezőgazdaság közvetve is hozzájárul az ipar nyersanyag-igényének kielégítéséhez, mégpedig a mezőgazdasági termékek exportjával. Hazánk ugyanis ipari nyersanyagokban szegény, ezért ezek importját mezőgazdasági termékek kivitelével kell fedezni.

A mezőgazdaság nyers- és feldolgozott termékei az összes exportból az utóbbi években 22—25%-ban részesednek. A második világháború előtt még az ország teljes kivitelének mintegy kétharmada, 1949-ben is még a nagyobbik fele jutott a mezőgazdaságra, az ország akkori agrárjellegének megfelelően. A mezőgazdasági export viszonylagos csökkenése azonban az agrárkivitel abszolút összegének a növekedésével párosul, s jelentősége sem csökkenő az ország külkereskedelmében. Azt is ki kell emelni, hogy a magyar mezőgazdaság a hazai és az exportigényeket gyakorlatilag — a rendkívül rossz időjárású éveket kivéve — teljesen hazai termelésből elégíti ki. Ennek jelentőségét közelebbről megvilágítja az a tény, hogy a mezőgazdaságnak az ország növekedő számú lakosságát egyre kisebb művelhető területről kell élelmiszerekkel ellátnia. Az iparosodás és az általános fejlődés nyomán ugyanis a művelhető területek évről évre fogynak, újonnan művelésbe vonható területek pedig hazánkban gyakorlatilag nincsenek.

Mezőgazdaságunk azonban nemcsak mint élelmiszerellátó és ipari nyersanyag-termelő ágazat jelentős, hanem mint az ipari eredetű termelőeszközök felvevőpiaca is mindinkább számottevő. Az iparba távozó mezőgazdasági munkaerő helyett ugyanis egyre nagyobb mértékben gépekre és kémiai anyagokra van szüksége a mezőgazdaságnak; s jórészt még ezután kell az új mezőgazdasági nagyüzemeket korszerűen berendezett épületekkel és felszereléssel ellátni.

A gépek és az iparból származó más termelőeszközök növekvő alkalmazása fokozza a mezőgazdaságban a munka termelékenységét, ami hazánkban — az utóbbi években tapasztalt gyors emelkedés ellenére — még mindig igen alacsony. A munkatermelékenység emelésének azonban egyik gátja a még mindig nagy agrár-népsűrűség: egy mezőgazdasági kérésre 1968-ban 8,5 kh, azaz 4,9 ha mezőgazdasági terület jutott.

1968-ban a mezőgazdaságban dolgozott a kereső népességnek nem egészen egyharmada (28,8%). Ha a mezőgazdasághoz hozzászámítjuk a mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó és forgalmazó gazdasági ágak keresőinek a számát, vagyis szélesebb értelemben véve az élelmiszer-gazdálkodásban dolgozók számát nézzük, akkor ez együttvéve az összes keresőknek mintegy 38%-át képviseli.

A mezőgazdasági termelés természeti és társadalmi feltételei rendkívül változatosak és a történeti változások is mélyrehatóak.

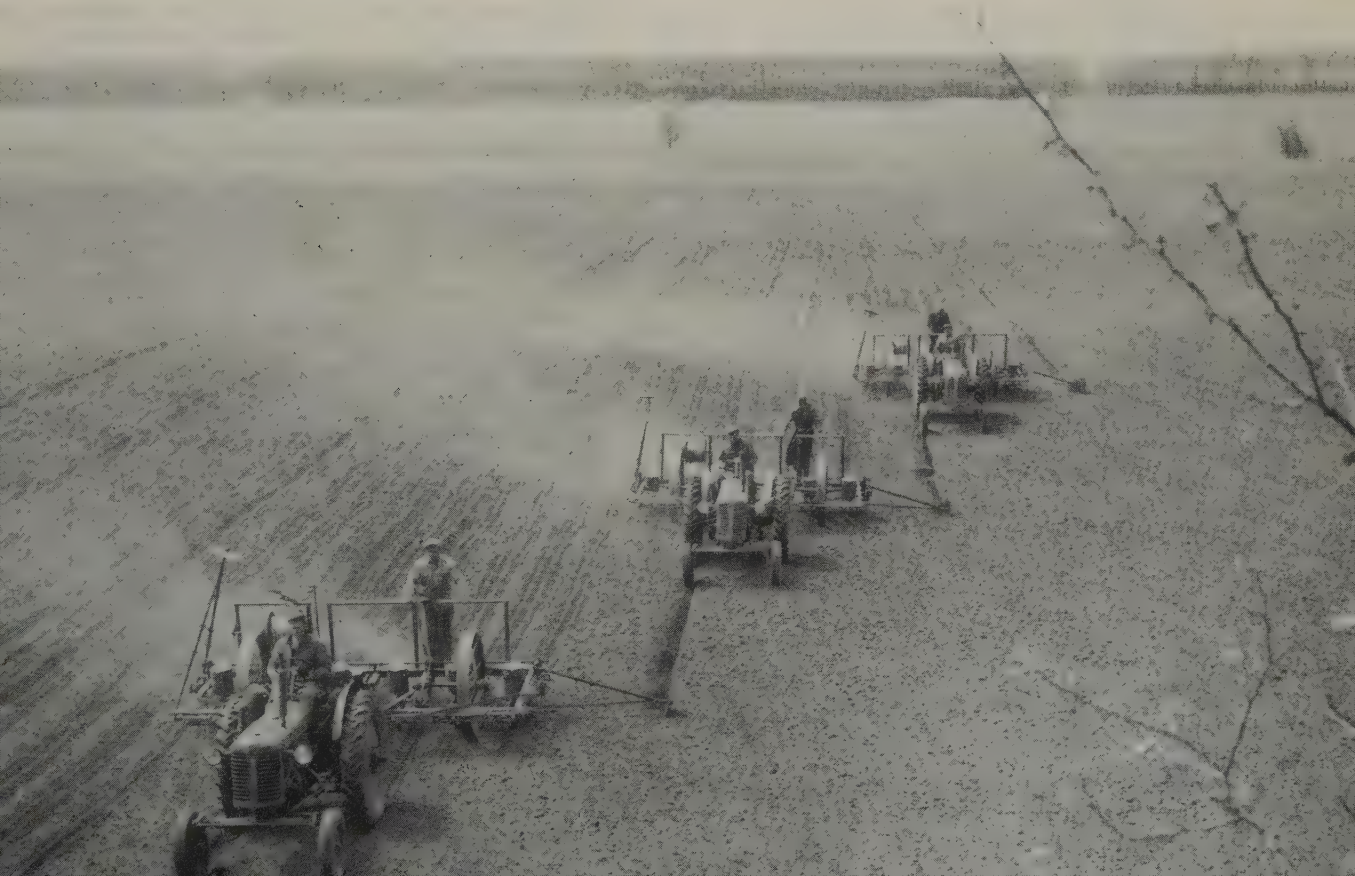
Éghajlat, talaj és domborzat. Magyarországon viszonylag kedvezőek a feltételek a mezőgazdasági termeléshez. Az ország területén a gazdag napsugárzás, az előnyös domborzati viszonyok, a nagyjából jó termőképességű talajok a legtöbb kultúrnövény termelésében jó eredmények elérését teszik lehetővé. Az általában kedvezőnek mondható természeti adottságok között az ország kis méreteihez képest azonban számottevő eltérések, sőt szélsőségek is mutatkoznak.

Hazánk *éghajlata* kontinentális jellegű, ami főleg az amúgy is kevés csapadék (évi átlag 5–600 mm) eloszlásában, a hőmérséklet egy éven belüli erős ingadozásában és a levegő csekély páratartalmában nyilvánul meg. Az ország egyes részei között természetesen az éghajlatban jelentősek a különbségek. Az atlanti klíma befolyása a nyugati, a kontinentális klímáé a keleti, a

mediterrán klímáé a dél-dunántúli országrészekén érezhető leginkább.

A hőmérséklet sajátossága, hogy az atlanti hatás következtében nálunk az évi átlagos középhőmérséklet (10–11 °C) mintegy 2,5 °C-kal magasabb, mint amennyi földrajzi szélességi fekvésünk szerint megfelelne. Ennek a pozitív hőmérsékleti anomáliának a mezőgazdasági termelésben az a jelentősége, hogy a viszonylag meleg nyár folytán jól diszlenek az olyan hő- és fényigényes kultúrák (kukorica, dohány, rizs, ricinus, fűszerpaprika, paradicsom, szőlő és más melegigényes gyümölcsök) is, amelyek szempontjából Magyarország már szinte a legészakabbra eső termelő övezetet jelenti. A fagymentes időszak általában április közepétől október elejéig tart, de a kései májusi fagyok elég gyakran okoznak kárt. A tenyészidő tehát hosszabb, mint Közép-Európa egyéb részein, ami változatos termelést tesz lehetővé és a sok napsütés jobb termékminőség elérését eredményezi. A nyári nagyobb meleg miatt viszont a levegő száraz, így az elpárolgás foka aránylag erős. A gyakori nyári szárazság egyáltalán nem kedvez a növények dús vegetatív fejlődésének, főképpen a szántóföldi szalastakarmányok, valamint egyes káposznafélék (cukorrépa, burgonya) termelésének, különösen az Alföldön, amely a legaszályosabb területek egyike. A szárazságra hajló klíma, amely viszonylag kedvező hőösszeg és napfénytartam értékeket von maga után, előnyös viszont a magtermesztés szempont-

Kukoricavetés a Bábolnai Állami Gazdaságban

jából és lehetővé teszi jó minőségű, szilárd szövetű, jól beérett és kedvező csírázóképeségű magvak előállítását, a gabonafélék mellett takarmánymagvak, zöldségmagvak, hüvelyes- és virágmagvak termesztését.

A napsütés Európa hasonló szélességű fekvésű vidékeihez viszonyítva igen bőséges, mintegy 2000 óra évente. Az Alföldön ez az érték 1900 és 2100, a Dunántúlon 1800—2000 között ingadozik. Ez a már említett magtermesztési előnyökön kívül lehetővé teszi a jó minőségű gyümölcs és szőlő termesztését.

A csapadék eloszlása szorosan összefügg a domborzattal. Csapadékból legszegényebb az Alföld közepe, ahol a sokévi átlag az 500 mm-en alul marad. Itt a leggyakoribbak az aszályok. A Dunántúlon és a közép-hegységekben az átlag 680 mm, de a csapadékmennyiség évi eloszlása igen szeszélyes. Bár általában minden hónapban esik valami csapadék, ennek havonkénti eloszlása kiszámíthatatlan. Országsszerte általában legszárazabb a január és a február, a legcsapadékosabb viszont a május, június és a július.

A mezőgazdasági termelés eredményeit hazánkban többnyire az úgynevezett vegetációs, vagyis tenyészidőszak (április—szeptember) csapadékviszonyai döntik el, s különösen nagy befolyása van a május—június—júliusi csapadékviszonyoknak. Ha a nyár eleji csapadékmennyiség nem éri el az átlagos 120—160 mm-t, talajaink a nagy meleg következtében beálló erős párolgás miatt elvesztik víztartalmukat és különösen a rosszabb vízgazdálkodású talajokon (homok, tőzeg, sekély termőrétegű talajok, szikesek) a növények aszálykárt szenvednek.

Magyarország a mezőszégi talajok övezetébe esik. *Talajai* a domborzati, vízrajzi és egyéb természeti tényezők hatása folytán nagy változatosságot mutatnak. Emellett azonban bizonyos összefüggéseket, nagyobb egységekre kiterjedő általános vonásokat is találunk. Az ország területe két nagy részre osztható a talajviszonyok szempontjából: egyrészt az erdőtalajok által elfoglalt, másrészt a mezőszégi talajtípusokkal borított területekre. Az erdőtalajokat túlnyomórészt a tagolt domborzatú, magasabb fekvésű, csapadékosabb és kevésbé szélsőséges éghajlatú Dunántúlon és az Északi-

középhegységben találjuk, a többi talajtípust főleg az Alföldön. A két fő régió között, de azokon belül is számos átmeneti típus fordul elő, amelyek kialakulásához a természeti viszonyok mellett nagyban hozzájárult az emberi tevékenység. A legelők füves növényzete és a mezőszégi növényformációhoz tartozó mezőgazdasági kultúrnövények termesztése az erdőtalajokat a mezőgazdasági talajokhoz hasonlóvá alakította át.

A talajtípusok legtöbbje bármely fizikai talajféleséghez (homok, vályog, agyag) tartozhat és a mésztartalom, illetve a vegyhatás (savanyú, illetve lúgos jelleg) szempontjából is igen nagy a változatosság. Elég nagyarányú az országban a savanyú talajok előfordulása.

A talajok művelhetősége szempontjából a mezőgazdasági termelésben lényeges a fizikai tulajdonság szerinti megoszlás is, elsősorban a talajellenállás nagysága miatt.

Hazánk mezőgazdaságilag művelt területének mintegy 42%-át a középkötött vályogtalajok foglalják el, amelyek leginkább megfelelnek a sokoldalú mezőgazdálkodás követelményeinek és a legtöbb növény számára a legkedvezőbb termelési feltételeket biztosítják.

A könnyű talajok (homok és homokos vályogtalajok) az ország mezőgazdasági területének közel egyharmadát teszik ki. Többségükben egészen laza, humuszban szegény, helyenként futóhomok talajok a Duna—Tisza közén és a Nyírségben vannak nagyobb kiterjedésben.

A kötött talajok (kötött vályog- és agyagtalajok) a mezőgazdasági területnek mintegy 15%-át alkotják, ezek közül 10% a kötött vályogtalaj, 5% az agyag. Ezek elsősorban az öntésterületek mélyebb fekvésű részeinek jellegzetes típusai, tápanyagban gazdagok, de nagyon nehéz művelésűek és gyakran savanyúak.

A felsorolt talajok területén felüli mintegy 10% területet a tőzeg- és a láptalajok, valamint a szikes talajok, részben pedig a vízjárta területek foglalják el.

Az országon belül a földrajzi tényezők szempontjából jól elkülönülő három nagy tájat különböztethetünk meg. Ezek: a Dunántúl, az Alföld és Észak-Magyarország.

Hibridkukorica-üzem Iregszemcén — Ültetés kísérleti sávokban

Az Alföld területének túlnyomó része 100 m tszf magasság alatt fekszik. Sík jellegének megfelelően itt a legnagyobb a mezőgazdasági terület aránya, elsősorban a szántóföld és legelő. Ez a táj legszegényebb erdőben. A Duna—Tisza közti és a nyírségi homokterületeken jelentős homoki szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelés fejlődött ki.

A Dunántúl felszíne sokkal változatosabb. Szelíd lejtésű hegyek, dombok, kisebb medencék és sok vízfolyás tagolja. A 100 m-nél alacsonyabb fekvésű területek aránya itt igen kevés, jóval nagyobb részt foglal el a 100—200 m-ig terjedő szint, és jelentős rész jut a 200—400 m magas területekre. E felszíni tagozódás folytán itt kisebb a szántóföldi művelésre alkalmas területek aránya, mint az Alföldön és a változatos domborzatnak megfelelően változatosabb a művelési ágak képe is. Míg az Alföldön az erdő csak néhány százalékot foglal el, a Dunántúl területéből több mint 18 %-ot tesz ki, emellett jelentős a domb- és hegyvidéki szőlőtermelés a déli lejtőkön. Az erősebb tagoltság ugyanakkor a szántóföldi művelés számára nem kedvező, jelentős a talajlepusztulás, az erősebb erózió és defláció miatt.

A harmadik országrész Észak-Magyarország, magában foglalva az Északi-középhegységet, a részei között fekvő medencéket és az Alföld északi, hegylábi peremét. Részben aprólékosan tagolt, völgyekkel szabdaltnak hegyekből (Börzsöny), részben nagy hegytömbökből (Mátra, Bükk) áll. Ezek a vonulatok hazánk legmagasabb pontjai. Nagyrészt erdővel borított, hűvösebb éghajlatú táj, ahol sok a hegyi legelő és a rét. Ennek megfelelően itt a legalacsonyabb a szántó részesedése, ugyanakkor az összes területnek 23 %-a erdő, amellel jelentős a szőlőtermelés. A vulkanikus eredetű hegyek déli lejtőin világhírű borok teremnek (a Hegyalja Tokajjal, Eger, Gyöngyös). Jelentékeny területet foglalnak el a gyümölcsösök is. A szántóföldi művelésben ezen a tájon is nagy veszteséget okoz a talajlepusztulás.

Rizsvetés repülőgépről

Birtokviszonyok. Amíg a termelés volumene és összetétele viszonylag keveset változott az elmúlt évtizedekben, addig az 1945-ben végrehajtott földreform, majd az 1961-ben befejeződött szocialista átszervezés gyökeresen átalakította az ország agrárstruktúráját.

A földreform megszüntette a földesúri nagybirtokokat, s a magyar mezőgazdaság egészében paraszti kisgazdaságokra tagozódott. 1935-ben az ország területének 10,1 %-a jutott a 0—5 kh közötti (azaz 2,8 ha alatti) kisbirtokokra, amelyek az összes földbirtok 72,4 %-át tették ki. A kis- és középparaszti birtokok az ország területének 21,8 %-át és a földbirtokok 21,4 %-át képviselték. A 20—100 kh-ig terjedő (azaz 21,5 és 57 ha

A birtoknagyság megoszlása és változása

birtoknagyság kh-ban és ha-ban	a gazdaságok			
	számának		szántóterületének	
	megoszlása százalékban			
	1935	1949	1935	1949
0—1 kh (0,57 ha alatt)	17,6	13,2	1,2	1,4
1—5 kh (0,57—2,87 ha)	45,6	40,1	11,1	17,9
5—10 kh (2,87—5,75 ha)	16,7	27,6	12,0	30,2
10—20 kh (5,75—11,50 ha)	11,8	14,5	16,6	29,3
20—100 kh (11,5—57,5 ha)	7,3	4,4	24,4	16,7
100—1000 kh (57,5—575 ha)	0,9	0,2	14,5	4,5
1000-nél több kh (575 ha felett)	0,1	—	20,2	—
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

közötti) középbirtokok, illetőleg nagygazda-birtokok a földbirtokok 5,4%-át tették ki, s elfoglalták az ország területének kerekén 20%-át. A 100 kh-on (57 ha) felüli nagybirtok pedig az ország területének 48,1%-át foglalta el, viszont a birtokosok számának csak 0,8%-át képviselte.

Ez a birtokmegoszlás a tovább élő feudális nagybirtok-rendszer következménye volt, annak ellenére, hogy országunkban már egy évszázaddal korábban bekövetkezett a jobbágyság eltörlése. A jobbágyfelszabadítás azonban akkor csak azt eredményezte, hogy az ország területéből mintegy 30% került a dolgozó parasztság kezére, míg 70%-a megmaradt földes-

úri nagybirtoknak. Ezen az aránytalan birtokmegoszláson nem változtatott lényegesen a következő évek agrárpolitikája sem, és az egy évszázad alatt végbement parcellázások, birtokeladások, telepítések és „földreformok” mindössze azt eredményezték, hogy a földbirtokos osztály birtoka a teljes földterület 48,1%-ára csökkent.

A földreform céljára igénybe vett földterület Magyarország művelhető területének több mint 30%-a volt, s ebből a területből földhöz jutott közel 650 000 földnélküli vagy törpebirtokos parasztcsalád. Kiterjedt a földreform a szántóterület közel 30%-ára, a kertek 20%-ára, a rétek 30 és a legelők 33%-ára, s az erdők

Aratás kombájnnal

nagy részére. Kevés olyan község volt az országban, amelynek határában ne lett volna földreform, de olyan egy sem, amelynek lakói közül ne részesültek volna földjuttatásban.

A szocialista átszervezés a földek egyéni tulajdonának a megtartásával és a termelőszövetkezetekbe való önkéntes belépés elve alapján ment végbe. Egy-egy falu parasztsága több termelőszövetkezetet szervezhetett, s különböző típusú termelőszövetkezetekben egyesíthette korábbi kisgazdaságát. Az akkor I. és a II. típusúnak nevezett termelőszövetkezetnek, illetőleg termelőszövetkezeti csoportoknak a lényege az, hogy csak a növénytermesztést vonták közös művelésbe, míg a III. típusúnak nevezett szövetkezetekben, a „mezőgazdasági termelőszövetkezetekben”, az állatállomány-nak a háztáji gazdaságban tartható részen felüli hányadát is egyesítették. Az uralkodó típus ez utóbbi volt, de még ma, az átszervezés befejezése után is vannak úgynevezett alacsonyabb típusú termelőszövetkezetek.

Az átszervezés lényeges vonása, hogy a belépő tagok háztáji gazdaságukban megtarthattak maximálisan 1 kh (0,57 ha) földet, 1 tehenet és szaporulatát, valamint korlátozás nélkül sertést és baromfit. Ily módon a nagyüzemi közös gazdaságok mellett a termelés egy része — bár fokozatosan csökkenő része — továbbra is a háztáji gazdálkodás körében maradt. A tagok háztáji-egyéni gazdálkodása azonban különféle módon szervesen kapcsolódik a közös nagyüzemi gazdasághoz.

A földterület megoszlása társadalmi szektorok, illetve üzemtípusok szerint (1968)

	összes terület		szántóterület	
	1000 ha	%	1000 ha	%
állami szektor	2841	30,5	713	14,1
(ebből állami gazdaságok)	1008	10,8	659	13,0
termelőszövetkezeti szektor	5945	64,0	4070	80,5
kisegítő gazdaságok	301	3,2	127	2,5
szocialista szektor	9087	97,7	4910	97,1
egyéni gazdaságok stb.	216	2,3	148	2,9
összesen	9303	100,0	5058	100,0

Megjegyzés: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak háztáji gazdasága 1968. május 31-én 1 337 000 kh (770 000 ha) összterületet foglalt magában.

A szövetkezeti átszervezés befejezése után az ország teljes földterületének 64,0%-án, a szántóterületnek pedig 80,5%-án a termelőszövetkezetek gazdálkodnak. Az állami szektor az összes területnek 30,5%-át, a szántóterületnek pedig 14,1%-át foglalja el. Az állami és szövetkezeti szektor — a szocialista szektor-

hoz számítva az állami gazdaságok dolgozóinak illetményföldjét és a szocialista iparban, bányászatban, közlekedésben stb. dolgozók 1 kh-nál (0,57 ha) kisebb földbirtokait magában foglaló úgynevezett kisegítő gazdaságok csoportját —, tehát együttesen a szocialista szektor részesedése az összes területből 97,7%, a szántóterületből 97,1% az 1968. május 31-i állapot szerint. Az egyéni paraszti gazdaságok területe az összterületből 2,3%, a szántóterületből pedig 2,9%, tehát jelenleg már elenyésző.

Az állami szektornak az összterületből való nagyobb részesedését a szántóterülethez képest az magyarázza, hogy az ország erdőterületének 77%-a állami tulajdonban van. A termelőszövetkezeti szektor területében benne szerepel a szövetkezeti tagok közös gazdaságai mellett a tagok háztáji gazdaságainak területe is, amely 1968-ban az egész mezőgazdaságilag művelt területből 9,8%-ot tett ki. Az egyszerűbb típusú szövetkezeti társulások területe az egész mezőgazdasági területnek 4,2%-a.

Az állami gazdaságok általában jóval nagyobbak, mint a termelőszövetkezeti gazdaságok. A fejlődés azonban mindkét csoportban az egyre nagyobb területű egységek kialakulása felé tart.

A gazdaságok területnagyság szerinti megoszlása (1968)

	a gazdaságok százalékos részesedése az összes gazdaság	
	számból	területből
állami gazdaságok		
2000 kh alatt	6,3	1,0
2001—4000 kh között	17,8	6,4
4001—6000 kh között	19,2	11,7
6001—8000 kh között	16,8	13,9
8001—10000 kh között	13,0	13,6
10001—12000 kh között	8,2	10,4
12001—14000 kh között	4,8	7,5
14000 kh felett	13,9	35,5
	100,0	100,0
mezőgazdasági termelőszövetkezetek		
500 kh alatt	0,7	0,1
501—1000 kh között	7,5	2,0
1001—2000 kh között	27,7	14,4
2001—3000 kh között	24,6	20,6
3001—4000 kh között	16,6	19,4
4001—5000 kh között	9,9	14,9
5001—6000 kh között	6,1	11,3
6000 kh felett	6,9	17,3
	100,0	100,0

Az agrárstruktúrában Magyarországon végbement változásokat szemléltetően tükrözi a mezőgazdasági üzemek számának a következő oldalon levő táblázatban bemutatott változása.

A mezőgazdasági üzemek számának változása

	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1968
állami gazdaságok	417	351	333	271	217	217	208
állami erdőgazdaságok	32	32	32	31	30	29	29
gép- és gépjavító állomások	250	248	243	235	231	231	—
mezőgazdasági termelőszövetkezetek	2 755	4 158	4 507	4 204	3 721	3 611	2 840
termelőszövetkezeti csoportok	752	331	69	319	298	283	210
halászati termelőszövetkezetek	15	27	21	24	22	22	22
egyszerűbb szövetkezetek	1 280	387	203	134	207	249	215
egyéni gazdaságok	1 366 389	1 107 600	470 900	150 000	140 000	140 000	100 000

A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyai. Mezőgazdaságunk üzemi viszonyai a következőképpen jellemezhetők az 1968. évi állapotnak megfelelően:

— az állami gazdaságok száma 208, összes területük 1 752 500 kh (1 008 500 ha), 1 gazdaság átlagos területe 8425 kh (4849 ha);

— a termelőszövetkezetek száma 2840, összes területük 8 433 700 kh (4 853 300 ha), 1 gazdaság átlagos területe 2970 kh (1709 ha);

— a termelőszövetkezeti csoportok száma 210, összes területük 559 800 kh (322 200 ha), az 1 szövetkezetre jutó átlagterület 2666 kh (1534 ha);

— a háztáji gazdaságok területe 1 337 400 kh (769 600 ha), ami 1 023 142 termelőszövetkezeti tag használatában van;

— 1 kh-on (0,57 ha) aluli területű úgynevezett kisegítő gazdasága van 1 millión felüli különféle foglalkozású népességnek, összesen 523 100 kh (301 000 ha) területtel;

— 1 kh-on (0,57 ha) felüli egyéni gazdaság 100 000 van, összesen 376 000 kh (216 400 ha) területtel.

Mint a számokból látható, a szocialista átszervezés eredményeképpen mezőgazdaságunkban uralkodóvá vált a nagyüzemi termelés. De emellett kiegészítő-kisegítő jellegű kisüzemi termelés is van, s ez bár fokozatosan csökken, fennmaradásával még a jövőben is számolni kell. Egyébként hasonlóan van ez a Szovjetunióban és a többi szocialista országban is.

A termelőszövetkezetek. A termelőszövetkezeti mozgalom kezdete óta eltelt időszakban a termelőszövetkezetek mind számuk és területük, mind nagyüzemi szervezetük tekintetében folyamatosan fejlődtek. E fejlődés során volt két kritikus időszak is: 1953-ban és az 1956. évi ellenforradalom időszakában, amikor fejlődésük visszaesett. Egészében azonban a szocialista átszervezés időszakát a nagyarányú és viszonylag gyors ütemű fejlődés jellemzi. A termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok száma és gazdálkodásuk mérete a következő számokkal jellemezhető:

	a gazdaságok száma*	a tagok száma*	összes területük** (1000 kh)	szántóterületük az ország szántóterületének százalékában
1950	2185	119 527	482,4	4,1
1951	4625	310 536	1469,6	12,7
1952	5110	369 203	2061,6	17,8
1953	4536	250 009	2814,9	24,7
1954	4381	229 952	2047,3	17,2
1955	4816	305 501	1993,3	16,5
1956	2089	119 315	2481,3	20,5
1957	3394	155 794	1403,0	11,4
1958	3507	168 920	1562,3	12,6
1959	4489	564 568	3267,5	26,1
1960	4576	960 311	6391,8	52,4
1961	4523	1 182 894	8505,0	68,9
1962	4019	1 164 340	8645,3	69,7
1963	3894	1 147 725	8681,3	69,8
1964	3667	1 122 822	8692,7	70,4
1965	3527	1 098 301	8816,1	70,6
1966	3420	1 081 010	8969,5	70,8
1967	3245	1 078 986	9002,6	70,7
1968	3050	1 081 451	8993,5	70,5

* az év végén

** május 31-én

1968-ban az 1 mezőgazdasági termelőszövetkezetre jutó összes közösen művelt terület 2970 kh (1709 ha), a közös szántóterület átlaga 2070 kh (1191 ha) volt, a tagok átlagos száma pedig 360. A termelőszövetkezetek nagysága azonban igen eltérő. 1968 májusában a területnagyság szerinti megoszlás az alábbi volt:

	a termelőszövetkezetek száma
500 kh-on alul	21
501—1000 kh között	212
1001—3000 kh között	1486
3001—5000 kh között	752
5000 kh felett	369
összesen	2840

Magyar gyártmányú cukorrépaszedő

A termelőszövetkezeti közös gazdaságok nagyüzemi szervezete fokozatosan alakult ki, s jelenleg már nagyrészt megszilárdultnak mondható. Az egy évtizedes fejlődés során kialakult üzemi szervezet az alábbiakkal jellemezhető.

A termelőszövetkezetek *alapszabálya* határozza meg a tagok jogait és kötelességeit, a vezetőszerkezet, a munkaszervezés módját és formáit, továbbá a jövedelemelosztást. Az alapszabály mintáját és kötelező szabályait törvény írja elő. Ezekben a — meglehetősen tágas — kereteken belül minden termelőszövetkezet maga határozza meg a saját alapszabályát. A közgyűlésen elfogadott alapszabály azonban az illetékes területi állami szerv (városi, járási tanács) jóváhagyására szorul, s ez egyben a törvényes szabályok betartásának ellenőrzését is jelenti. Az alapszabály jóváhagyásával minden termelőszövetkezetet felvesznek a termelőszövetkezetek hiteles jegyzékébe, s ez olyasféle jelentőségű, mint a cégbejegyzés a tőkés országokban.

A tagok jogait és kötelességeit a törvény is (legutóbb az 1967. évi III. számú törvény) részletesen szabályozza és a törvény alapján az alapszabály írja pontosan körül; ezek megtartását az állami szervek ellenőrzik.

A *tagsági jogok* közül a fontosabbak a következők:

- a közgyűlésen való részvétel és egyenlő szavazati jog;

- a szövetkezeti tisztségre való megválaszthatóság;
- a bevitt saját tulajdonú föld után földjáradékra való igény;
- a munkabeosztás tekintetében a választás joga;
- a termelőszövetkezeti jövedelemben való részesedés az elvégzett munka után;
- a törvényben, illetőleg az alapszabályban előírt keretek és feltételek között a háztáji gazdaság fenntartásának a joga.

A *tagok kötelességei* közül a legfőbbek:

- a föld és egyéb termelőeszközök bevétele a közös gazdaságba;

- a közös munkában való részvétel;
- a munkabeosztásnak megfelelő munka rendjének a megtartása;
- a szövetkezeti vagyon védelme.

A termelőszövetkezet *vezető szervei* a következők: a legfőbb határozó szerv a közgyűlés, nagyobb termelőszövetkezetekben a küldöttközgyűlés. A közgyűlésnek fenntartott főbb jogok: a vezető szervek megválasztása, az éves üzemi terv és a zárszámadás jóváhagyása, nagyobb hitelek felvétele, tagok felvétele és kizárása.

A vezetőség a termelőszövetkezeteknek mint mezőgazdasági vállalatoknak az igazgatósági feladatait látja el. A vezetőséget a közgyűlés választja, általában 4 évre, s a tagok száma minimálisan 3, általában 5—15.

A közgyűlés ellenőrző bizottságot és fegyelmi bizottságot is választ.

A termelőszövetkezet elnöke a szövetkezet felelős vezetője és törvényes képviselője, aki a termelőszövetkezet gazdálkodását és ügyvitelét a vezetőség nevében és arra támaszkodva irányítja. Az elnököt a közgyűlés választja szintén 4 évi időtartamra.

A termelőszövetkezeti gazdaság üzemi vezetői: a főagronómus, főállattenyésztő, brigádvezetők, illetőleg üzemegység-vezetők, főkönyvelő stb. E funkciókra a vezetőség választ vagy biz meg alkalmas személyeket, akár a tagok közül, akár a kívülrőlők közül.

A termelőszövetkezeti közös gazdaságok *üzemi és munkaszervezete* az alábbiak szerint épül fel.

Az üzemvezetés központi egyéni képviselője az elnök, akihez közvetlenül kapcsolódnak az egyes ágakat

A burgonyavetőgép munkában

felelős irányítói: a főagronómus, főállattenyésztő, főkönyvelő. Általában van elnökhelyettes is, aki vagy külön választott személy (rendszerint a mellékküzemek irányítója), de gyakran a főagronómust választják elnökhelyettesnek, ha a szövetkezet tagja.

A szövetkezeti gazdaságok termelőegységei általában a brigádok, amelyek egyben munkaszervezeti egységet is képeznek, s felelős vezetőjük a brigádvezető, akit a vezetőség bíz meg.

A brigádokon (és egyéb termelőegységeken) belül rendszerint munkacsapatokat szerveznek (10—30 fővel).

A gépi eszközökkel általában központi szervezet keretében dolgoznak, a fogatokat azonban nagyrészt a brigádokhoz osztják be. A kézi munka szervezési formája pedig a munkaigényes (kapás-) növényeknél a termelőszövetkezetek nagyobb részében az úgynevezett egyéni-családi területfelosztás. Ennek a rendszernek az a lényege, hogy a központi szervezetben végzett gépi és ígásmunka mellett a kézi munkák elvégzésére egyenként kijelölnek az egyes tagoknak azt a területet, aminek a megművelését — családtagjaival együtt — vállalja. A nagyobb mértékben gépesített munkáknál természetesen ilyen munkaszervezésre már nincs szükség.

A *jövedelemelosztás* részben a bevitt föld után (földjáradék), zömében azonban a végzett munka után történik, s részben pénzbeni, részben természetbeni.

A jövedelemben való részesedés korábban teljesen, de jelenleg is nagyrészt úgynevezett munkaegységek után történik. A munkaegység egy átlagos munkanap alatt végzett átlagos munkát jelent, s a különféle elvégzett munkákat erre az egyenértékre számítják át. Az egy munkaegység után járó jövedelemhányad a felosztható üzemi jövedelemtől függ. Néhány éve ez országos átlagban 30—35 Ft körül alakul.

Vannak termelőszövetkezetek, ahol garantált pénzbeni munkadíjazást alkalmaznak, s olyanok is, ahol a munkadíj, illetőleg a jövedelemrészesedés egy részét a termés százalékában szabják meg. Egy szövetkezetben rendszerint többféle munkadíjazást alkalmaznak, természetesen ágak szerint.

A termelőszövetkezetek jelentős *állami támogatásban* részesülnek. Az állami támogatás formái hitelnyújtás, térítés nélküli dotáció, gépek, anyagok kedvezményes juttatása, szaktanácsadás, illetőleg szakemberek állami dotálása stb.

A termelőszövetkezetek 1968 óta *szövetségekbe* tömörültek. 48 területi szövetségük van, és országos szervük a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. E szövetségek társadalmi-érdekképviseleti szervek, amelyek fontos önkormányzati szövetkezet-politikai funkciókat teljesítenek. Egyébként ez állami szervek hatósági felügyeletet gyakorolnak a szövetkezetek felett. Ez azonban nem gazdasági irányítás, hanem működésük törvényessége feletti őrökösés.

A gazdálkodás és a jövedelemelosztás alapja minden termelőszövetkezetben az évi *üzemterv* és *zárszámadás*, amelyet a termelőszövetkezet vezetősége készít el; elfogadásukról a termelőszövetkezet közgyűlése dönt. A termelőszövetkezeteknek a szocialista tervgazdaság

egészébe való beilleszkedése tekintetében is az üzemterv és a zárszámadás a két legfőbb eszköz. Egyben azonban a tagok számára a tervszerű gazdálkodás és az igazságos jövedelemelosztás alapja is.

Az ilyen módon gazdálkodó termelőszövetkezetek erőteljesen fejlődnek, s jelentős részük már megszilárdult gazdaságnak mondható, amelyek évről évre realizálják a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit. Egy részük pedig sikerrel veszi fel a versenyt az általában fejlettebb állami gazdaságokkal is, és ezek már a korszerű nagyüzem magas színvonalú képviselőinek tekinthetők.

Az *állami gazdaságok*. Az állami gazdaságok össznépi tulajdonban levő, mezőgazdasági termékeket előállító szocialista nagyüzemek. Típusukat tekintve ugyanolyan állami termelővállalatok, mint az állami ipari vállalatok; igazgatásuk, szervezetük és vezetésük is megegyezik azokéval. Élükön igazgató áll, aki egyszemélyi felelősséggel irányítja a gazdálkodást, képzett vezető szakemberek segítségével. Az állami gazdaságok dolgozói ugyanolyan állami alkalmazottak, mint az állami iparban foglalkoztatottak, munkájukért előre meghatározott összegű munkabérben, illetőleg fizetésben részesülnek.

A mezőgazdaságban az állami szektor bár igen fontos feladatokat tölt be, nem olyan súlyú, mint az iparban, ahol az üzemek túlnyomó része az állami szektorba tartozik. A mezőgazdaságban az állami szektor gazdaságai a szántóterületnek 14,1, az erdő nélkül számított mezőgazdasági művelés alatt álló egész területnek pedig 15,5%-át foglalják el. Valóságos szerepük azonban területi arányuknál lényegesen nagyobb. Nemcsak egyszerűen nagyüzemi árutermelést folytató üzemek, hanem arra hivatottak, hogy nemesített vetőmagvakkal, kiváló minőségű tenyészállatokkal lássák el a termelőszövetkezeteket, emellett követendő példát mutassanak a korszerű tudományos termelési és üzemszervezési módszerek alkalmazásában.

Az állami gazdaságok közvetlenül 1945 után, részben a már korábban is fennállott állami birtokokból vagy magánbirtokokból, jórészt azonban különböző széttagolt termelőegységekből alakultak meg. A kezdetben elaprózott területen, gyenge felszereléssel, megfelelő munkaerő nélkül, jórészt korszerűtlen módszerekkel induló gazdaságok mind területileg, mind szervezetenként fokozatosan megszilárdultak, jól képzett vezetőkkel és nagyjából állandó munkaskollektívával rendelkező nagyüzemekké váltak. Sokat fejlődött a termelési technika, és különösen az utóbbi esztendőknél nagymértékben javultak a termelési eredmények.

1968-ban 208 állami gazdaság volt Magyarországon, amelyek az ország egész területét behálózják, a megyék többségében számuk 10—20 között mozog. Országosan a szántóterületből 13,0%-ot foglalnak el. Az állami gazdaságok 75,9%-a 4000 kh-nál (2302 ha-nál) nagyobb területű, ami a korszerű technika és üzemszervezés alkalmazását lehetővé teszi.

Technikai színvonaluk, épületekkel, gépekkel, berendezésekkel való ellátottságuk jóval magasabb fokú, mint a termelőszövetkezeteké. Lényegesen jobban

ellátottak szakemberekkel is. Szántóföldi vetésterületük szerkezetére jellemző, hogy a takarmányterület, főképpen a szálaskáké, nagyobb arányú. Ennek megfelelően állatsűrűségük is nagyobb, mint a termelőszövetkezeti közös gazdaságoké. Hozzájuk tartozik az összes áru-gyümölcsösöknek mintegy fele, az öntözött területnek pedig 27,5%-a. A műtrágya-felhasználásnak 1968-ban 29,5%-a jutott rájuk, s az ország traktorállományának 18%-a van birtokukban.

Fejlettebb színvonalú technikai felszereltségük, a technika és tudomány vívmányainak fokozottabb alkalmazása a gazdálkodási eredményekben is megmutatkozik. A legfőbb szántóföldi növényekből a hektáronkénti termésátlagok lényegesen meghaladják a termelőszövetkezeti közös gazdaságokét: 1968-ban búzából 22, rozsából 37, árpából 24, zabból 33, kukoricából 17, burgonyából 12, lucernából 7%-kal magasabb terméshozadékot értek el, mint a termelőszövetkezetek közös gazdaságai. Hasonlóak a különbségek az állati termékek termelésében: a tehenenkénti tejhozam 34, a tyúkonkénti tojáshozam 11, a juhonkénti gyapjúhozam 4,3%-kal múlta felül 1968-ban a szövetkezetek színvonalát.

Még jobban kidomborodik az állami gazdaságok népgazdasági jelentősége az *árutermelés*ben betöltött szerepükből. A legfontosabb árutermékek felvásárolt mennyiségéből jóval területi arányukat meghaladó mértékben részesednek: így 1968-ban a felvásárolt kenyérgabonafélék, takarmánygabonafélék, rizs, vágómarha, baromfi mennyiségének 20—30%-át adták, vágósertésből, gyapjúból és tejből pedig 30—36% között részesedtek. A főbb termékek közül csak burgonyából nyúj-

tottak valamivel kisebb arányú árumennyiséget, mint 13%-os területi arányuk.

A mezőgazdasági termelés összetétele és ágazatai. Magyarország területének igen nagy hányadát, 60,3%-át, szántóföldi és kertészeti művelésben hasznosítják. Ebből következően a növénytermelés nagyobb súllyal szerepel a mezőgazdaságban, mint az állattenyésztés. Viszont az állattenyésztés takarmánybázisával együtt az összes termelés nagyobbik részét képviseli.

A mezőgazdasági termelés összetétele és területi megoszlása. Az egész mezőgazdasági termelés szerkezetét alapvetően határozza meg az, hogy milyen az ország földterületének összetétele a fő hasznosítási módok, úgynevezett művelési ágak szerint. Az ország összes földterületének több mint fele, 54,4%-a, szántóföld. Ez az arány egyike a legmagasabbaknak Európában; ennél magasabb szántóterületi arány csak Dániában van. Ugyanakkor az ország természetes füves területekben, rétben és legelőben szegény. Ezek együttevén a területnek csak 13,9%-át teszik ki, ami az állattenyésztés olcsóbb takarmányellátására kedvezőtlenül hat. A szárazságra hajló éghajlat és az igen egyenlőtlen csapadékeloszlás egyáltalán nem kedvez a rét- és legelőgazdálkodásnak. Emiatt a viszonylag kevés fűterület is gyenge terméseket ad. Így aránylag jelentős területen kell szántóföldi szalastakarmányt termelni. Szegény az ország fában. E tekintetben a legkedvezőtlenebb helyzetben levő európai országok közé tartozunk, s nagy fabehozatalra szorulunk. Sokkal kedvezőbb viszont más országokhoz képest a területegységre nagyobb értéket adó, munkaintenzív művelési ágak, mint

4—4,5 m magasra nőtt nemesített kender

a kert, gyümölcsösök és szőlők területi aránya, melyek együttvéve az összes terület 6%-át alkotják.

Az ország egész földterületének 90,2%-a művelés alatt áll, s kereken egytized részt tesz ki a nem művelt terület (beépített területek, utak, vasutak, kopár, sziklás területek stb.). Ezt és az erdőterületeket, valamint a viszonylag csekély kiterjedésű nádasokat leszámítva az egész területnek kereken háromnegyed része (74,2%) a szorosabb értelemben vett mezőgazdasági terület, vagyis a szántó-, kert, gyümölcsös, szőlő, rét- és legelőterület együttvéve.

A második világháború előtti helyzethez képest, bár a földterület művelési ágak szerinti szerkezetében alapvető változás nem következett be, az egyes ágazatok arányai számottevően eltolódtak. Tovább folytatódott a rét- és legelőterületeknek immár hosszú évtizedek óta tartó csökkenése, főként a szántóterület javára. Végeredményben azonban a szántóterület a felszabadulást követően csökkent; részben a nagyarányú iparosítással összefüggő létesítmények (ipartelepek, utak, lakótelepek stb.), részben az erdőesítés, továbbá a szőlő- és gyümölcs telepítés miatt. A korszerű nagyüzemi gyümölcs-telepítés révén több mint kétszeresére nőtt a „kert” elnevezésű ágazat, amely a gyümölcsfával beültetett területeken kívül a vegyes hasznosítású házikerteket is magában foglalja. A szőlőterület nagysága alig tér el a felszabadulás előttihez, az új telepítések ugyanis a terméshesztés kiiregyedések folytán felmerülő rekonstrukciós igényeket is alig fedezték. Öröndetes jelenség viszont a tervszerű erdőtelepítés és fásítás hatásaként az erdőterület nagyságának és részarányának fokozatos és állandó növekedése.

Az egyes művelési ágak aránya azonban nem ad teljes képet az egész mezőgazdasági termelés összetételéről. Az ország mezőgazdaságának ágazati szerkezete ténylegesen sokkal inkább a mezőgazdaság bruttó termelési értékének főbb termelési ágak szerinti megoszlásából ítélhető meg.

1968-ban az egész mezőgazdasági termelés értékéből a két főágazat a következőképpen részesedett: növénytermesztés 57,0, állattenyésztés 43,0. E tekintetben a felszabadulás előtti helyzethez képest alapvető változás nem történt, a két világháború közötti időszakban ugyanis a növénytermesztés és állattenyésztés aránya ugyancsak 60—40% körül ingadozott. A szántóföld uralkodó szerepe mindenesetre a bruttó termelési érték összetételében is kidomborodik, az egész mezőgazdasági termelés 40%-át a szántóföldi termékek teszik ki. A szántóföld mellett területarányukat jóval meghaladó mértékben részesednek a termelési értékéből a kertészeti ágazatok. Az állattenyésztésben belül kiemelkedik a sertéstartásból eredő termelés elsőbbsége, ehhez megközelítő súlyt képviselnek a szarvasmarha-tenyésztés termékei és igen jelentős a baromfityénység. Ezekhez képest alárendelt szerepet játszik a juhtenyésztés.

A termelési szerkezet ilyen alakulása szorosan összefügg a természeti adottságokkal és a művelési ágak arányaival. A sertésenyésztés kiemelkedő helye az állattenyésztésben belül szorosan összefügg a szemes abraktermények, elsősorban a kukorica nagyarányú

termesztésével, amely jelenleg az ország legjelentősebb növénye és a szántóterület 24,9%-át foglalja el (1968). Ugyanez magyarázza meg a baromfityénység nagy súlyát is, amely ágazatban Magyarország európai viszonylatban is jelentős szerepet játszik. A viszonylag kevés természetes füves terület és a szárazságra hajló klíma miatt a szántóföldi szálas takarmány-termesztés viszonylag kisebb volta nálunk a szarvasmarha-tenyésztésnek nem juttat olyan vezető szerepet az állattenyésztésben belül, mint Európa többi országában. Jelentősége azonban a termelési értékben mutatkozó számarányát felülmúlja, mivel a tej- és hústermelésben, valamint a trágyatermelés révén a talajerő visszapótlásban fontos szerepet tölt be.

A növénytermesztésben belül a szántóföldi termelés mint vezető ágazat mellett igen jelentősek a kertészeti ágazatok. A zöldségfélék, a gyümölcsfélék, valamint a szőlő- és bortermelésre fordított terület az egész megművelt területből (a szántóföldi zöldségféléket is ide számítva) 9,9%-ot tesz ki, ugyanakkor a termelési értékben való együttes részesedésük a növénytermesztés egész értékéből az 1968. évben 27,4% volt. E munkaintenzív növénytermesztési ágazatok tehát területi arányukhoz képest mintegy háromszoros mértékben vesznek részt a mezőgazdasági termékek összértékében. Ezzel ellentétben a rét- és legelő-, valamint az erdőterületek a termelési értékhez jóval kisebb részben járulnak hozzá, mint amekkora súlyt a területben képviselnek.

Mivel hazánkban a művelt terület számottevően nem növelhető, a termelés fejlesztésének fő iránya a *belterjesítés*. Ez azt jelenti, hogy a fő cél egységnyi területről, minden hektár földről, minél nagyobb termelési érték előállítását. Ez szükségszerűen azt követeli, hogy a fejlesztés során különösen azokra a termelési ágakra helyezzünk nagy súlyt, amelyek a területegységről nagyobb értéket nyújtanak és egyúttal jelentős munkai igényüknek fogva a mezőgazdasági munkaerő megfelelő foglalkoztatását is előnyösen szolgálják. Ezek közé tartoznak a növénytermelési ágak közül a kertészeti ágazatok, a szántóföldi termelésben belül pedig az ipari növények, valamint a takarmány termesztése, amely kellő alapot nyújt a szarvasmarha-, sertés- és baromfityénységnek.

A mezőgazdasági termelés országban belüli *területi elhelyezkedése* viszonylag erősen differenciálódott. Ez azonban nem egyformán vonatkozik minden termékre, illetőleg termelési ágazatra. A hazánkban termelt mezőgazdasági termékek egy része olyan általános termék, amit az ország minden területén, lényegében minden községben termelnek, míg mások teljesen vagy túlnyomó részben egy-egy szűkebb termelési körzetre szorítkoznak, így ezek speciális termékeknek tekinthetők.

Az *általános termékeket* az ország egész területén termelik, azonban egymáshoz való arányukat tekintve eléggé határozottan nagyobb körzetek vagy övezetek körvonalai rajzolódhatnak ki. Az ország megyéi 5 nagyobb termelési körzetet képeznek:

— a Nyugat-Dunántúli megyéi (Győr-Sopron, Vas, Veszprém és Zala);

— az északi megyék (Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád);

— a tiszántúli megyék (Békés, Hajdú-Bihar és Szolnok);

— a Duna—Tisza köze megyéi (Bács-Kiskun és Pest);

— a Kelet-Dunántúl megyéi (Baranya, Fejér, Komárom, Somogy és Tolna).

Egy megye (Szabolcs-Szatmár) átmeneti jellegű Észak-Magyarország és a Tiszántúl között, kettő pedig (Heves és Csongrád) megoszlik a Duna—Tisza köze és Észak-Magyarország, illetőleg a Duna—Tisza köze és a Tiszántúl között.

Ezeket a több megyéből álló nagyobb körzeteket, mintegy országos zónákat, termelésszerkezetük alapján a következőképpen lehet jellemezni.

A *Nyugat-Dunántúlon* főleg a szarvasmarhát tartó állattenyésztés jellemző, erős szálás takarmány- és közepes szemes takarmány-termesztéssel. A növénytermelésben pedig a burgonya, illetőleg a cukorrépa a vezető termék, s eléggé alárendelt a kenyérgabona termelési aránya. Ebben az övezetben szőlő- és gyümölcs-termelő speciális körzetek helyezkednek el.

Az *északi megyék* kevés eltéréssel ugyanilyen jellegűek.

A *tiszántúli* körzetben az állattenyésztés főiránya a sertés- és baromfitenyésztés, erős szemes takarmány arány és gyenge szálás takarmány-termesztés mellett. A növénytermelésben pedig a kenyérgabona és egyes ipari növények (napraforgó, cukorrépa stb.) a legfontosabbak, viszont a burgonya részaránya alárendelt. Ebben az övezetben speciális körzetekként zöldség- és dohánytermelő vidékek helyezkednek el.

A *Duna—Tisza közének* a főleg kertészeti jellegű növénytermelés a jellemzője, közepes kenyérgabona-termeléssel és alárendelt ipari növény-, valamint burgonya-termeléssel. Az állattenyésztésben a sertés és a baromfi a legtöbb, gyenge takarmánytermeléssel.

A *Kelet-Dunántúlon* nincs egyetlen vezető termelési ágazat, hanem erre a területre a 3 fő állattenyésztési ág együttesen kiemelkedő aránya a jellemző, amihez a szemes takarmányok és a tömegtakarmányok szintén együttesen kiemelkedő arányú termelése járul. A növénytermelésben hasonlóképpen nincs vezető termelési ág, hanem a kenyérgabona és több ipari és élelmezési növény egymás melletti termelése jellemző erre az övezetre.

Amint az áttekintés mutatja, a legfontosabb élelmezési termékek termelése zömében nem koncentrálódik egy-egy területre. Éppen ezért a körzetek közötti különbséget nem az idézi elő, hogy egyik körzetben termelik az ilyen termékek egyikét vagy másikat, a másik körzetben pedig nem, hanem az, hogy eltérőek az általánosan termelt termékek közötti arányok. A szóban forgó termékek lényegében mezőgazdaságunk fő termékei (a

Modern kukoricagórék egy állami gazdaságban

marha- és sertéshús, tej, baromfi-hús és tojás, kenyérgabona, burgonya és cukorrépa), és mindegyiküket minden körzetben termelik. Az arányok között azonban lényeges különbség van, s ennyiben beszélhetünk az egyes körzetek termelésének bizonyos specializáltságáról.

Más a helyzet a *speciális termékekkel*. Ezek termelése az előbbiekkal ellentétben nagymértékben koncentrált és vagy csak egy-egy kisebb körzetben folyik, vagy termelésük zöme egy-egy szűkebb körzetre esik, noha valamelyes mértékben más helyeken is termelik. Szembetűnő, de egyben érthető is, hogy e speciális termékek kizárólag növényi kultúrák. Az állattenyésztésben csupán a viziszárnyasok és a pulyka tenyésztése mutat némileg hasonló területi koncentráltságot, azonban ez sem hasonlítható a speciális növényi kultúrák elhelyezkedéséhez.

Speciális növényi termékeink szűkebb termelési körzetei is eltérnek egymástól. Néhány termék csupán egyetlen termőhelyre koncentrálódott, mások néhány körzetben helyezkednek el, ismét mások elég nagy számú termőhelyen oszlanak meg, azonban ezek a termőhelyek többé-kevésbé zárt, kisebb körzetek.

A fentiek szerint csoportosítva, az alábbi speciális növényi termékeket kell megemlítenünk. Egyetlen szűkebb termelési körzetre koncentrált: a hagyma (Makó vidéke) és a cirok (Kelet-Csongrád). Két termőhelyre koncentrált: a fűszerpaprika (Szeged és Kalocsa vidéke). Három vagy több termőhelyre koncentrált: a rizs (Szolnok, Hajdú-Bihar és Békés), a télialma (Szabolcs-Szatmár, Zala, Bács-Kiskun), az őszi barack (Buda vidék, Kecskemét vidéke és Tolna megye), a korai burgonya (Pest vidék, Somogy, Baranya, Szeged és Makó vidéke), a sárgarépa és petrezselyem (Győr vidéke, Pest vidék és Makó környéke). Több körzetben koncentrálódott: a dohány (Szabolcs-Szatmár, Heves, Tolna, Somogy és Szeged vidéke, Szolnok, Békés, Komárom), továbbá a szőlő és a bor.

Szántóföldi növénytermelés. A szántóföld az ország területének 54,4%-át foglalja el, s az egész mezőgazda-

sági termelés értékének több év átlagában mintegy 70%-át adja. A növényeket rendeltetésük alapján csoportosítva, a szántóföldi növénytermelés összetétele a következő: az élelmezési növények foglalják el a szántóterület 37,9%-át, a takarmánynövények az 54,7%-át, tehát e két növénycsoport az egész szántóterületnek 92,6%-át teszi ki. A harmadik főcsoport, az ipari és egyéb kereskedelmi növények, aprómagvak stb. termelése az egész szántóterületnek csak 7,4%-án folyik.

Az *élelmezési növények* csoportján belül legnagyobb súllyal a kenyérgabonafélék szerepelnek; jóval kisebb területen a burgonya, zöldségfélék és hüvelyesek termelése folyik, még kisebb a rizsterület aránya.

A *szántóföldi takarmányterület* döntő részét a szemes abraktakarmányok teszik ki, az egész szántóterületnek több mint egyharmadát foglalják el. A szemes abrakfélék csoportján belül is a kukorica a fő növény, ez foglalja el az abrakterületnek több mint kétharmadát, a többi árpa és zab. A szántóföldi szálas takarmányok között az évelő pillangósok és az egynyári szálas, valamint nedvdús takarmányok aránya nagyjából azonos. A pillangósok közül legfontosabb a lucerna és a vöröshere, jóval kisebb jelentőségű a baltacim. A nem évelő takarmánynövények közül a silókukorica és csalamádé, valamint a zabosbükkeny az uralkodó. Csökkentő jelentőségű nedvdús takarmány a takarmányrépa.

Az *ipari és egyéb növények* főcsoportjában legfontosabb a cukorrépa, valamint az olajnövények; ezek közül is kiemelkedő a napraforgó szerepe. Jóval kisebb területen folyik a dohány és rostonövények (kender, len) termesztése. Jelentős e csoporton belül a takarmánymagvak, a konyhakerti és egyéb aprómagvak termesztése.

A szántóföldi termelés struktúrája jelentős változásokon ment át a második világháború előtti helyzethez képest. Lényegesen csökkent a kenyérgabonák területe (40%-ról 30%-ra). A kukorica és részben a szálas takarmánynövények mellett többszörösére terjedt ki az ipari növények közül a cukorrépa és az olajnövények területe. Mintegy két és félszeresére emelkedett a zöld-

Napraforgó-tábla az Alföldön

Levendulaszedés Tihanyban

sejtnövényfélék és hüvelyesek területi aránya is. A szántóföldi termelés szerkezete tehát lényegesen belteresebb irányban fejlődött, az intenzív ágazatok súlya számottevően megnőtt.

A szántóföldi termelés színvonalára legjellemzőbb a területegységre eső hozam mutatója. A legfontosabb 19 növény 1 hektárra jutó átlaghozamának alakulását a második világháború előtti évtizeddel összehasonlítva a következő táblázat mutatja:

	1931—40	1950— 1957	1958— 1963	1968
	évek termésátlaga, q/ha			
búza	13,7	14,6	16,4	25,2
rozsa	11,2	12,0	11,0	12,5
árpa	13,5	16,2	18,5	23,4
zab	12,4	12,6	13,2	12,6
rizs	—	19,5	19,6	19,3
kukorica				
(száraz szem)	18,7	20,1	24,3	29,9
burgonya	68,6	85,6	93,8	89,2
cukorrépa	203,4	182,8	224,7	334,2
takarmányrépa	222,4	267,6	297,2	378,5
rostkender	46,6*	36,9	46,6	61,3
napraforgó	9,4	10,3	10,3	12,0
olajlen	6,9*	4,5	7,2	7,7
dohány	13,6	11,1	12,7	12,9
silókukorica	244,1	207,6	176,3	168,3
lucernaszéna	40,6	39,8	30,1	33,6
vörösherezéna	32,5	39,9	30,3	24,9
fűszerpaprika				
(nyersúly)	57,1	39,1	47,7	62,0
vöröshagyma	92,2	104,4	99,9	140,5
paradicsom	107,0	124,4	138,6	201,3

* 1934—40. évek átlaga

Legfontosabb növényeink termésátlagának növekedésében határozottan megmutatkozik a nagyüzemi agrotechnikának, a jobb talajművelésnek, a több műtrágyának és a nagyobb termőképességű fajták vetőmagjának az alkalmazása. A kukorica hozamszintjének jelentős emelkedése annak az eredménye, hogy a nagyobb terméseredményt adó hibrid vetőmag használata általánossá vált. Jelentős szerepe van emellett a modern vetéstechnika, a géppel végzett kapálás és a vegyszeres gyomirtás növelésének, valamint legfőképpen a nagyobb műtrágya-használatnak. A búzatermelésben is az utóbbi években az igényesebb, de bőtermő hazai és külföldi (szovjet és olasz) búzafajták jelentős elterjedésének a hatása mutatkozik meg, természetesen a növekvő műtrágya-használat és egyéb agrotechnikai tényezők kedvezőbb alkalmazása mellett. Az árpatermés átlagának komoly emelkedése jórészt annak tudható be, hogy a tavaszi árpával szemben a sokkal nagyobb termőképességű őszi árpa jutott túlsúlyba.

Bár az utóbbi évtizedben a legfőbb szántóföldi növényeinknél a területegységre jutó hozamok emelkedése figyelemreméltó, a fejlett országok színvonalához képest még mindig eléggé alacsony. Emellett az egyes évjáratok terméseredményei között igen nagyok a különbségek, az időjárás szeszélyéből kifolyóan jelentősek az évenkénti ingadozások. A szántóföldi szálaskukorica 1958—63. évi kedvezőtlen hozamszintjének alakulásában pl. jelentős szerepe van annak, hogy az 1961. és 1962. év két igen aszályos esztendő volt, ami leg súlyosabban éppen a zöldtakarmány-termelést érintette. Ezért fontos az öntözés alkalmazása a takarmánytermelésben.

Kenyérgabona. A kenyérgabona termelésének egészen a legutóbbi évtizedekig a magyar mezőgazdaságban vezető szerepe volt. 1945 előtt a hazai szükségletek fedezése mellett a búzaexport a kivitelnek is jelentős tétel képezte. Az 1930-as évek átlagában közel félmillió tonna kenyérgabonát szállítottak az országból kül-

földre. Ugyanakkor azonban a kenyérgabona igen nagy területen alacsony termésátlagot adott.

1945 után a kenyérgabona-termelés fokozatosan csökkent és termőterülete az 1961—65. évek átlagában 1 600 000 kh-dal (921 000 ha-ral) volt kisebb, mint az 1931—40-es években. Ez a nagymértékű csökkenés — a szántóterület szűkülésén túl — a mezőgazdaság belterjes irányú fejlődésével, a munkaigényes kultúrák és a takarmánynövények térhódításával, közvetve pedig az igen magas agrár-népsűrűséggel függ össze. A kenyérgabonák vetésterületének fogyatkozását nem ellensúlyozta az átlagtermések megfelelő növekedése, így a rossz időjárású években a hazai szükségleteket nem tudtuk belső termelésből fedezni. Az utóbbi évek magasabb termésének köszönhető, hogy a hazai fogyasztást teljesen ki lehetett elégíteni.

Hazánkban a kenyérgabona-fogyasztás — bár némileg csökkenő irányzatú — egy főre vetítve jelenleg meglehetősen magas. A kenyérgabonából készült élelmiszerekből az egy lakosra jutó évi szükséglet kenyérgabonára átszámítva 135 kg. Ez azt jelenti, hogy az összes kalória több mint 40%-át a kenyérgabona feldolgozott termékei szolgáltatják. A kenyér- és a tésztafélek iránti viszonylag nagy igény folytán a belföldi szükséglet megköveteli a termelés növelését, illetőleg a vetésterület csökkenésének a termésátlagok javulásával megvalósítható kiegyenlítését. Ennek a célnak megfelelően az utóbbi években erőteljesen terjed az intenzívebb jellegű külföldi búzafajták meghonosítása. A Szovjetunióból és az Olaszországból hozott nagy termőképességű búzafajták — magasabb színvonalú agrotechnika mellett — a hazai fajtáknál általában jobb eredményeket mutatnak.

Az őszi búza mint uralkodó kenyérgabona-növény mellett egyre kisebb területre és általában a gyenge termőképességű talajokra szorul a rozs. Míg az 1930-as években több mint 1 millió kh-t (580 000 ha-t) foglalt el, vetésterülete az utóbbi évben 330 000 kh-ra (189 900 ha-ra) csökkent. A jobb termőképességű egykori rozsterületeket ma már a búza vagy más szántóföldi növények, a gyengébb homoktalajokon pedig a szőlő- és gyümölcskultúrák foglalják el mind nagyobb mértékben.

Hazánkban a második világháború után átmenetileg fellendült a rozstermelés, a legutóbbi években azonban csökkent a jelentősége.

A kenyérgabona-termelés fejlődésének alapvető gátja az elégtelen műtrágya-ellátottság, amely főként az új, nagy termőképességű fajták eredményes termelését nehezíti. A termelés gépesítése viszont messze kiemelkedik más növényekéhez képest. A kenyérgabona-termelés talajmunkáit, vetését, betakarítását csaknem teljesen gépesítették.

A kukorica és más szemes takarmányok. Szántóterületünknek több mint egyharmadát a szemes takarmányok foglalják el. Ezek közül a kukorica áll vezető helyen, amelynek vetésterülete minden más növényét meghaladja és közel annyi, mint a búza és rozs együttes vetésterülete. Szemtermésének a mennyisége is felülmúlta a legutóbbi években a búza- és a rozstermés együttes hozamát.

Magyarországon a kukorica igen eredményesen termeszthető. Egységnyi területről általában minden más takarmánynövényénél nagyobb takarmányértéket ad, fehérjeszegénysége miatt viszont fehérjedúsabb takarmányokkal kell kiegészíteni. Termelésének nagyarányú elterjedése és kiváló termeszhetősége magyarázza meg azt, hogy Magyarországon az állattenyésztési ágak között a túlnyomóan abraktakarmányt fogyasztó sertés és baromfi tenyésztése játszik kiemelkedő szerepet. A kukoricát az ország egész területén termelik, de a Dunántúli-középhegység vonalától északra eső területeken, továbbá Észak-Magyarországon lényegesen kevesebb, mint ezekről délre. Különösen kiemelkedő a kukorica-termelés aránya az Alföldön és a Duna menti megyékben.

Gyorsan terjednek a hibridkukorica fajták. A hibridkukorica nemesítése hazánkban szembetűnő eredményeket hozott. Nemesített hibrid vetőmagvaink általában versenyképesek a külföldi hibridmagvakkal szemben is.

A kukoricatermelés technikája az utóbbi években gyorsan fejlődik. Vetése és gyomtalanítása a nagyüzemekben túlnyomórészt géppel és vegyszerek segítségével történik. A kukorica betakarításának gépesítése azonban viszonylag lassan halad előre. Az országos átlagban nagyobb terméshozamok elérését pedig csak a nagyobb adagú műtrágyázás elterjedése esetén várhatjuk.

A kalászos takarmánygabonák közül legfontosabb az őszi árpa, amelynek termelése, mivel a téli csapadékokat is jól hasznosítja, biztonságosabb, mint a tavaszi árpáé, ezért általában terméshozama is magasabb. A harmincas évek átlagában az árpa egész vetésterületének még 20%-a sem jutott az őszi árpára,

Paprikafűzés Kalocsán

a többit a tavaszi árpa foglalta el. 1968-ban viszont a szántóföldnek 7,8%-át elfoglaló árpaterület 6,1%-a őszi árpa volt. A tavaszi árpa termelése tehát visszaszorult és elsősorban az ország hűvösebb, nyugat-dunántúli és északi vidékén mint sörárpának van jelentősége.

A területegységről viszonylag legkevesebb tápanyagot nyújtó zab termelése jelentősen visszaesett. A harmincas évek átlagában a szántóterület 4,1%-át tette ki, 1968-ban aránya csak 1,1%. Termesztésének jelentősége leginkább a csapadékosabb Dunántúlon és az északi hegyvidéki területeken maradt meg.

A lucerna és más szálas takarmányok. A szántóföldön termelt szálas takarmányok közül legfontosabb élő pillangósunk a lucerna. A lucerna magyar tájfajtái jól bírják a zord telet és a szárazságot, hosszú életűek, kitűnően sarjadanak, gyorsan fejlődnek, bő-

Paradicsomszedés — Zöldpaprikaszedés

Őszibarackfák tavaszi metszése Diósdon

termőek, szár- és levélarányuk kedvező. A termesztett lucernamag csírázóképesége és csírázási erélye kitűnő.

A lucernáról magot nyerni csak hosszú és meleg nyarú vidéken, az úgynevezett „borklíma” alatt lehet. Hazánktól északabbra fekvő országokban a magtermesztés bizonytalan és a termelt mag csírázóképesége és csírázási erélye rossz, ezért a magyar lucernamag az északi államokban igen keresett cikk.

Kisebbségi jelentőségű szálas takarmány a vöröshere, a baltacim és a somkóró. Ez utóbbi a meszes, sovány homoktalajok takarmánya és zöldtrágya-növénye (elsősorban a Duna—Tisza közén). A pillangósok együttes vetésterülete a háború előttihez képest jelentősen kiterjedt: a harmincas évek átlagában mutatózó 6,5% helyett az utóbbi évek átlagában vetésterületük a szántóterület 8—9%-át tette ki. Az országos arányokat tekintve a lucernáé a vezető szerep. 1968-ban 6,9% a lucernára jutott.

Az egyényi szálas takarmányok és nedvdús takarmányok együttes területe 1968-ban az egész szántóföldről 12,2%-ot tett ki, s ebből a fele részt a csalamádé

és a silókukorica foglalta el (5,6%). Ez a harmincas évek 1,3%-os arányához képest igen nagy mértékű fejlődés. A nedvdús takarmányok régebbi fő képviselője, a takarmányrépa viszont a szántóföld 2,4%-áról 0,7%-ra esett vissza; helyére a silókukorica került. Az összes szálas és nedvdús takarmányok együttes területe elsősorban a csapadékosabb Nyugat-Dunántúlon és az északi országrészben jelentős arányú. A szárazabb klímájú sík területeken elsősorban a szemes takarmányok, főleg a kukorica dominál.

A szálas takarmányok termelése túlnyomórészt gépeseztett. A természetes szárítás mellett újabban terjed mesterséges — hideg vagy meleg levegővel történő — szárításuk.

Ipari és kereskedelmi növények. Az ipari és kereskedelmi növények közül legfontosabb a cukorrépa. Termelése a felszabadulás után ugrásszerűen megnövekedett; az 1930-as évek átlagához képest vetésterülete több mint két és félszeresére emelkedett. Termelése — területének e nagyarányú kiterjedése következtében — az országban ma jóval szétszórtabban folyik, mint a háború előtt. Abban az időben a sokkal kisebb termőterület főleg a cukorgyárak környékére koncentráldott, ma viszont mindazonk a területeken termelnek cukorrépát, ahol ez a növény kielégítő eredménnyel termeszthető.

A cukorrépa-termelés fejlesztését nemcsak az tette szükségessé, hogy a felszabadulás előtti belföldi cukorfogyasztás több mint két és félszeresére növekedett, hanem az is, hogy cukorkivitelünk számottevően megnövekedett. A harmincas években az egy főre jutó cukorfogyasztás Magyarországon évi 10—12 kg körül mozgott, 1968-ban pedig 32 kg-ra emelkedett. Cukor-exportunk a második világháború előtt, 1938-ban 5000 tonna volt, az 1960—63. évek átlagában pedig 166 000 tonnára nőtt. A rohamosan emelkedő igények kielégítését egészen a legutolsó időkig a cukorrépa-terület növelése alapozta meg. Az átlagtermések viszont az 1951—60. évek átlagában nem érték el az 1931—40. évi szintet (1 kh-ra vetítve az 1931—40. évi 118 q-val szemben 1951—60-ban csak 115 q). Azóta viszont a területegységre jutó terméshozam már meghaladta a régi szintet.

A cukorrépához hasonló területet kötnek le a szántóföldről a különféle olajnövények. Ezek közül igen

Cseresznyefák egy állami gazdaság gyümölcsösében — Őszibarackfák permetezése a Balatonaligai Állami Gazdaságban

fontos a napraforgó. Termelése a második világháború alatt terjedt el, majd a háború után visszaesett. Országunk sovány homoktalajain silónövényként is termesztik. Mint zöldtrágya növényt nagy szár- és levéltömege miatt szintén sikerrel alkalmazzák. A hazai fajták termésének olajtartalma 34—36%. A napraforgó-olaj fogyasztása hazánkban lassan terjed: 1968-ban személyenként 1,4 kg.

Legfontosabb textilipari növényünk a kender. Az európai államok közül hazánk az ötödik helyen áll a kender termelésében, s szántóterületünknek mintegy 0,3%-át foglalja el. Az első világháborúig a vetésterület nagyságát és a rost minőségét tekintve, hazánk volt a vezető szerep az európai kendertermesztésben. Jelenleg legjobb kendertermő területeinken nem ritkák a 60—70 q-ás holdankénti termések. A Magyarországon termelt jelentősebb fajták kórója 2—2,4 m magas, 24—25% rosttartalommal.

Dohánytermelésünk nagyrészt a hazai dohányárak előállításának nyersanyagát szolgáltatja, de jelentős a kivitel is. Egyike a legbelterjesebb szántóföldi növényeinknek, különös gondozást igénylő volta és nagy munkaigényessége miatt. Vetésterületi aránya némileg meghaladja a háború előttit. Termelése eléggé körülhatárolt körzetekre koncentrálódik; legfőbb termőterülete az ország északkeleti szöglete, Szabolcs-Szatmár megye és a hozzá csatlakozó Debrecen környéke.

Az előzőekben ismertetett ipari növényeken kívül viszonylag kis vetésterületen számos egyéb növény termelése is folyik hazánkban. E területileg szinte jelentéktelen növények közül sok jelentős szerepet játszik a mezőgazdasági termelésben, nemcsak a belföldi szükségletek, hanem különösképpen az export szempontjából.

Ide tartoznak mindenekelőtt a különböző magvak. Az ország sajátos éghajlata, különösen a napsütéses órák száma és a tenyészidő magas hőösszege lehetővé teszi a különféle napfény- és hőigényes takarmány-, kerti- és virágmagvak, valamint a gyógy- és drognövények termesztését. A magyar vetőmagvak kiváló minőségüket jó beértségüknek, szilárd szövetüknek és kedvező csírázóképeségüknek köszönhetik. A klíma kedvező mindennemű mérsékelt égövi növény magvainak termelésére. A magyar lucernamag mellett a tölünk

északabbra és nyugatabbra fekvő országokban nagy keresletnek örvendenek a hüvelyesek és a zöldségfélék magvai, valamint a virágmagvak is.

A magtermesztés központja földrajzilag az ország melegebb és napsütésben gazdagabb déli és középső része.

A magtermesztéshez hasonlóan területben nem jelentős, de említésre méltó Magyarországon az ugyancsak nagy napfény- és hőigényű gyógy- és drognövények termelése is (levendula, menta stb.). Számos gyógynövény az országban vadon is bőségesen terem, s ezt a falusi lakosság begyűjti. Ilyen pl. a kiváló és sokoldalú gyógyhatású orvosi székfű (kamilla), amely főképpen az alföldi szikésken terem nagy tömegben. Gyógy- és illóolaj-növényeink a hazai ipar fokozódó igényeinek ellátása mellett egyre jelentősebb tételei agrárkivitelünknek is.

A burgonya és a zöldségfélék. A kenyérgabonafélék mellett a népelelmezésben legdöntőbb szerepet játszó élelmezési növényünk a burgonya. Az emberi táplálkozásban betöltött szerepe mellett hazánkban a szeszgyártás legfontosabb nyersanyaga, számottevő részét pedig feltakarmányozzák. Területaránya 1968-ban 3,0%, valamivel kevesebb a harmincas évek arányához képest. Az országban már a korábbi időszakban három fő termelési körzete alakult ki az éghajlati és talajigények alapján. A fő burgonya- és rozstermelési körzetek egybeesnek, s ezek az ország jellegzetes homoktalajos területei. A legnagyobb arányú és minőségileg is első helyen álló burgonyatermelés a Nyírségben folyik, ahol az ország burgonyájának mintegy egyötöd részét termelik. A vetésterület itt egyes járásokban a szántóterület 15—20%-át foglalja el. Az említett fő termelési körzeteken kívül az országban helyi szükségletre mindenütt termelnek burgonyát, a Dunántúlon és az északi vidék csapadékosabb, hűvösebb részein nagyobb mértékben, legkevésbé az Alföld délkeleti részén.

A nagy burgonyatermelő országokhoz képest hazánkban a termelés szintje viszonylag alacsony. A termésátlag 1968-ban holdanként 51,3 q (89,2 q/ha) volt. Az alacsony hozamok oka a szűkös trágyázás és műtrágyázás és a fajták gyors romlása. A legutóbbi években tért hódít a korai burgonya termelése, amelyből egyre növekvő mennyiség kerül exportra.

Almaszüret egy állami gazdaságban — Ősziarack osztályozás a Balatonboglári Állami Gazdaságban — Kajsziarack válogatás és csomagolás egy termelőszövetkezetben

A zöldségtermelés a harmincas években mintegy 100 000 kh (57 000 ha) területen folyt. Ez a terület a második világháború alatt 110 000 kh-ra (63 250 ha-ra) emelkedett, napjainkra pedig a 200 000 kh (115 000 ha) fölé nőtt. Jelenleg a szántóföldön és a házi kertekben a zöldségfélék termelése mintegy 300 000 kh-ra (170 000 ha-ra) terjed ki.

Magyarországon az egy főre jutó zöldségfogyasztás kb. 75–85 kg, ez a mennyiség a többi európai országhoz viszonyítva átlagosnak mondható. A tőlünk délebbre levő országokban a zöldségfogyasztás nagyobb, a velünk azonos szélességi fokon levő országokban kb. azonos (Ausztria 62 kg, Dánia 66 kg, Csehszlovákia 80 kg), a tőlünk északabbra levő országokban pedig kisebb. Legtöbbet (10 kg-on felül) fogyasztunk káposztafélékből és paradicsomból, 8–10 kg-ot zöldpaprikából, 7–8 kg-ot hagymából, 3–6 kg-ot uborkából, zöldborsóból, sárgarépából, és lényegesen kevesebbet más zöldségfélékből.

A zöldségféléknek kb. 70%-át használja fel a lakosság, mintegy 20%-át dolgozza fel a konzervipar és kb. 10%-át nyersen exportáljuk. A konzervipari feldolgozásban legfontosabb a paradicsom, amely a feldolgozott zöldségféléknek több mint 50%-a. A paradicsom után a legnagyobb mennyiséget a fűszerpaprika adja, de jelentős a zöldborsó, a zöldpaprika és az uborka feldolgozása is. Konzervipari termékeink nagyobb részét, kb. 55–66 %-át exportáljuk.

Az elmúlt évek során csaknem valamennyi zöldségnövényünk exportja fejlődött, de különösen sokat nőtt a vöröshagyma- és paprikakivitelünk. Jelenleg a friss zöldség exportja meghaladja az évi 11 000 vagont, amelyből 40%-ot a hagyma és 20%-ot a zöldpaprika, 10–15%-ot a paradicsom és a káposzta, karfiol, karalábé foglal el.

Zöldségtermelő területeink fejlődésével párhuzamosan az elmúlt években gyorsan nőtt a kertészeti berendezések mennyisége, elsősorban a melegágyak és a szaporítóházak üvegfelülete, valamint az öntözött zöldségnövények területe.

A zöldségtermelő nagyüzemek kialakulásával a növények palántázását és a növényápolási, valamint a betakarítási munkákat az elmúlt évek során jelentősen gépesítették. A gype- és tápkockás, valamint a tüzdelt és tüzdeletlen palánták kiültetése a hazai előállítású Akkord-típusú palántaültető géppel igen jó eredménnyel végezhető. Ezzel a palántázás munkacsúcsa a zöldségtermelő üzemekben lényegében megoldódott.

A növényápolási munkák nagyobb része a mezőgazdasági növénytermelésben használható eszközökkel, illetőleg új speciális gépsorokkal jórészt már gépesített, illetve gépesíthető. További fejlődést hoz ezen a téren, különösen a sűrűsoros növényeknél (borsó, hagyma, sárgarépa, petrezselyem, spenót stb.) a szelektív gyomirtószerek alkalmazása. A különböző félautomata szedőgépekkel a paradicsom, a paprika és a káposzta esetében biztató kísérletek folynak a szedési munkaerő-szükséglet csökkentésére. Ez a zöldborsónál a zöldborsó-cséplőgéppel már lényegében

megoldódott, de a legtöbb növénynél még a jövő feladata.

A hazánkban termelt zöldségfélék közül legfontosabban a vöröshagyma, a paradicsom és a paprika.

A vöröshagyma legfontosabb termelési körzete Makó környéke, amely termelésünknek 60–65%-át adja. A makói fajta egyik legnagyobb értéke, hogy jószállítható. Húsának színe sárgásfehér, minden lilás beütéstől mentes, jól eltartható, konzervipari feldolgozásra az egyik legjobb minőséget adja. Magyarországon a hagymát csaknem kizárólag dughagymáról termesztik, s a terméshozamok elég alacsonyak. Az elmúlt években is ritkán érte el a hozam holdanként a 70 q-át (110 q/ha). A hagyma vetésterülete 1968-ban 17 200 kh (9900 ha) körül mozog.

A paradicsom termelése az első világháború után a konzervipari feldolgozás kiszélesedésével lendült fel. Termelési körzetei Pest környékén, valamint a hatvani, illetőleg a kecskeméti és a nagykovácsi konzervgyárak körül alakultak ki. A paradicsomot az ország többi részén a városellátó övezetekben, valamint kisebb konzervgyáraink mellett is mindenütt megtaláljuk.

Az 1931–40. évek átlagában 17 800 kh (10 000 ha) volt a termőterülete, amely az utóbbi években meghaladja a 30 000 kh-at (18 000 ha-t), így a zöldborsó után a legnagyobb területen termelt zöldségnövényünké vált. A paradicsomot általában öntözés nélkül termeljük, holdankénti termésmennyisége országos átlagban 70–80 q (112–140 q/ha), azonban kedvező körülmények között nem ritka a kh-anként 200 q-át (350 q/ha-t) meghaladó terméseredmény sem. A paradicsom a legjelentősebb feldolgozott állapotban exportált zöldségnövényünk.

A paprika hazánkba a török hódoltság idején került, fűszernövényként a 19. század elején Szeged környékén terjedt el nagyobb mértékben. Innen került át Kalocsa környékére és a Duna mentére, ahol később már az édes és csemege fajtákat is termelték. Jelenleg a régi termelési körzetekben, Szeged és Kalocsa környékén zárt körzetben a fűszerpaprikát termelik. A zöld csemegepaprika termelési körzetei pedig lényegében egybeesnek öntözéses zöldségtermő területeinkkel. A fűszerpaprika vetésterülete 17 300 kh (10 000 ha), a zöldpaprika vetésterülete 17 900 kh (10 300 ha) volt 1968-ban.

A zöldpaprika értékét elsősorban nagy vitamin-tartalommal, főként C-vitamin-tartalma adja. A fűszerpaprikát tüzespiros színe, étvágygerjesztő illata, csípős-édes íze, különleges zamata teszik kedvelté. E tulajdonságok egyetlen más fűszerben sem találhatók együtt. Ezért a magyar fűszerpaprikát joggal tekintik „eszeményi fűszernek”. Táplálkozásélettani szempontból a fűszerpaprika mint gazdag A-vitamin-forrás jelentős. Mind a fűszer-, mind a csemegepaprikából származó exportunk van.

Az egyéb zöldségfélék közül ki kell emelni a fejeskáposztát, mint viszonylag jelentős területet elfoglaló zöldséget. A dinnyefélék termelése lényegében a paradicsom területi elterjedését követi. A zöldborsó és a zöldborsó mint fontos népelelmezési cikkek termelése az egész országban elterjedt. Az utóbbi

időben a kiviteli szempontból is fontos konzervipari feldolgozásuk növekvő. Ugyanez vonatkozik az uborkára is.

A gyümölcstermelés. A gyümölcstermelés erősen fejlődő ágazata mezőgazdaságunknak. A termelés növelését a belföldi fogyasztás és az export szükséglete egyaránt indokolja.

Az egy főre jutó hazai fogyasztás 1968-ban 68,9 kg volt. Annak ellenére, hogy gyümölcsseink minősége íz- és zamatanyaguk tekintetében többnyire jobb a külföldiekénél, gyümölcsfogyasztásunk szintje számos európai országot nem éri el. Az egy főre jutó gyümölcsfogyasztásban a következő államokkal vagyunk kb. egy szinten: Norvégia, Hollandia, Franciaország, Anglia, Csehszlovákia; de elmaradunk az NSZK, Svédország, Olaszország, Belgium, valamint Svájc fogyasztása mögött.

Gyümölcsfogyasztásunk zömét, több mint 30%-át, a téli alma, 10–10%-át a kajszibarack és a szilva adja, majd sorrendben a körte, a cseresznye és a meggy következik. Jelentős és növekvő a gyümölcskiviteliünk. 1968-ban mezőgazdasági exportunk kereken 14%-át a gyümölcs adta.

A kedvező hő- és napsütés-viszonyok folytán hazánkban kitűnő minőségű gyümölcsök termelhetők, amelyeknek cukor-, vitamin-, zamat- és illóanyag-tartalma igen magas. A gyümölcstermelés egyike a legmunkaigényesebb és a területegységről viszonylag legnagyobb értéket termelő ágazatnak. Népsűrűségünket figyelembe véve, igen fontos az a körülmény, hogy a gyümölcstermeléssel olyan homoki és egyéb gyenge minőségű területek is hasznosíthatók, amelyek hozama szántóföldi termelés mellett igen alacsony. Így a gyümölcstermő körzetek nemcsak ott alakultak ki, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok a gyümölcstermelés számára a legmegfelelőbbek, hanem ott is, ahol az adott természeti viszonyok között gyümölcstermeléssel holdanként nagyobb termelési érték érhető el, mint más növényi kultúrákkal.

Régebben a termelés fő bázisai a házi kertek és a szórvány gyümölcsösök, valamint a szőlőskertekben levő köztes gyümölcsfák voltak. A harmincas években kialakuló kisebb üzemi méretű gyümölcsösök az összes árugyümölcsösnek — az alma kivételével — csak töredékét adták, gyümölcsstermesztésünk ezért nagyrészt külterjes volt. A növényvédelem elhanyagolása következtében elsősorban a gyümölcs minősége hagyott kívánnivalót maga után.

A felszabadulás előtt üzemi gyümölcsöseink területe csak 20 000 kh-nyi (11 500 ha-nyi) volt, és ez az összes gyümölcsfák számának csak 3,8%-át tette ki. Üzemi gyümölcsösnek tekintették a 800 négyszögölnél (0,29 ha-nál) nagyobb gyümölcsösöket. 1960-ig több mint 100 000 kh-ra (58 000 ha-ra) fejlődött üzemi gyümölcsöseink területe, 1968-ban pedig 295 000 kh-ra (170 000 ha-ra) növekedett. A gyümölcsösök telepítése főleg az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek megalkodását követően fejlődött gyors ütemben. Amíg korábban a szőlő közötti gyümölcsstelepítés és a nyílt gyümölcsösök létesítése volt általános, addig most

Teraszos szőlőművelés Badacsonyban

nagyobb kiterjedésű zárt gyümölcsösöket telepítettek, nagyrészt alacsony törzsű, törpe alanyra oltott, gyorsan termőre forduló gyümölcsfákkal.

Bár sok még a kívánnivaló, mégis a nagyüzemi gyümölcsösök kialakításával, a gépesítés lehetőségeinek a megteremtésével nagyot léptünk előre a növényvédelem területén is. Ez nemcsak a termés mennyiségét, hanem minőségét is kedvezően befolyásolta és lehetővé tette gyümölcsexportunk lényeges fej-

Szüret az egri borvidéken

lődését. Különös jelentőséget ad gyümölcsstermelésünk fejlődésének, hogy jelenlegi exportkapcsolataink bővítése mellett a KGST országokba is egyre nagyobb méretű a gyümölcskivitel.

A minőségi áruterméket adó, zárt telepítésű áru-gyümölcsösök részesedése az 1959. évi összeírás szerint a gyümölcsfa-állománynak csak 9,3%-a volt. Ez az arány az azóta történt új telepítésekkel 1968-ban 23,5%-ra emelkedett. Ebből azonban sok még a fiatal, termőre nem fordult telepítés. A kivitel szempontjából a jövőben főleg a nagyüzemi áru-gyümölcsösök jönnék számításba, amelyek egységes fajtákkal, nagyobb összefüggő területen, gépi művelésre alkalmas módon vannak telepítve és jó minőségű, exportképes árut nagy tömegben tudnak előállítani. Az áru-gyümölcsösök közel fele az állami gazdaságokban van. A belföldi fogyasztás igényeinek kielégítése szempontjából jelentős azonban a házikertek és a köztes gyümölcsfák szerepe is. 1967-ben például a szilva, a meggy, a cseresznye, a szamóca, a málna, az őszibarack nagyobb részt (55—73%-át) a házikertekből vásárolták fel.

Az ország gyümölcsfa-állománya az 1935. évi mezőgazdasági összeírás óta csaknem háromszorosára növekedett. A háború előtti helyzethez képest az egyes fajták közötti arányok is bizonyos mértékig módosultak. A fák számát tekintve a szilva áll az első helyen, amely az egész gyümölcsfa-állománynak több mint egyharmad részét teszi ki. A termelési érték szempontjából azonban szerepe lényegesen kisebb, mert nagyrészt házikertekben, szőlővárosokban és szőlőkben található és igen kevés az értékeesebb üzemi gyümölcsös. Az érték alapján legfontosabb az alma, amely a fák számát tekintve csak második helyen áll. A harmadik helyen az őszibarack van, majd a meggy és a dió követi a sorban. A kajszli, a körte és a cseresznye részesedése a fák számából lényegesen kisebb az előbbieknél.

A termelési érték és a kivitel tekintetében legnagyobb jelentőségű az alma, a csonthéjasok közül a kajszli és az őszibarack. Az alma fő termőfajai között első helyen áll az ország északkeleti része, Szabolcs-Szatmár megye, ahol elsősorban a téli alma termelőkörzete alakult ki. Kítűnő minőségű export-almánknak, a Jonathánnak közel felét itt termelik. Jelentős téli alma körzet alakult ki az ország nyugati részén, Zala megyében és a hozzá csatlakozó Balaton-felvidéken. A kajszibarack termelésének fő körzete a Duna—Tisza közli homokhát, Kecskemét központtal. Az őszibarack legnagyobb jelentőségű Buda környékén.

A gyümölcsfák termése mellett nagy értéket képviselnek a gyümölcsstermelésben a bogyós gyümölcsösök is, amelyekből szintén jelentős exportunk van. Ide tartozik a málna, a szamóca, a köszméte, a ribizke és a szeder. Számos termelő körzetük alakult ki az országban, ezek közül legjelentősebb Pest megyében a budai járás északi része, a szentendrei járás, a Duna-kanyar (Nagymaros vidéke), Győr-Sopron megyében a Rába- és a Szigetköz stb.

A szőlő és a bor. A magyar mezőgazdaságnak igen fontos és hagyományosan fejlett ágazata a szőlő- és a

Borpincesor Gyöngyösön — A Móri Bormúzeum (fent)
Tokaji borpince. A falakat nemespenész borítja — Részletek
a Budafoki Állami Pincegazdaság régi részéből (középen)
Modern borpince (lent)

bortermelés. 1968-ban az egész mezőgazdasági termelés 7,0%-át, a növénytermelés értékének pedig 12,2%-át a szőlő és a bor adta, ugyanakkor az egész termőterületből csak 3,4%-ot foglal el a szőlő.

A magyar bortermelés világhíre hosszú századokra nyúlik vissza. A múlt század végéig nagyjából egyenlő arányú volt a hegyvidéki és a síkvidéki szőlők területe. A nálunk akkor először pusztító floxera miatt azonban előtérbe kerültek az alföldi immunis homoktalajokon telepített szőlők. A minőségi borok tekintetében a hegyvidéki szőlők állnak az első helyen, azonban a homoki borok is mind elismertebbekké válnak.

Az ötvenes évek derekán megindult a nagyüzemi szőlőtelepítés, amely már gépi művelésre alkalmas sortávolsággal és egységes fajtákkal történik. Mintegy 70 000 kh (40 000 ha) nagyüzemi szőlőtelepítés valósult meg a második ötéves terv időszakában. E telepítéseken belül jelentős súlyt kap a csemegeszőlő, amely az eddigi szőlőterületeken viszonylag kis arányú.

1968-ban 4,8 millió hl volt az ország bortermelése. A musttermelésnek mintegy 85—90%-a az alföldi síkvidéki, főleg homoki szőlőterületekre jut, a hegyvidéki nemesborok aránya a termés mennyiségében csak 10—15% körül mozog, értékben azonban ennél jóval nagyobb arányú. A bortermelésben mintegy kétharmad részt képvisel a fehérbor, 12—15%-nyi a vörösbor hányada, a többi siller.

Mai borvidégeink — nagyrészt régi, történelmi borvidékek — igen eltérő bormennyiségeket adnak, de mindegyiknek van egyéni karakterű, színben, ízben és illatban gazdag minőségi bora.

A móri ezerjő férfias jellegű, gazdag zamatú fehérbor. A balatonfüredi és csopaki bort Galerius római császár — a 4. században — éppen úgy dicsérte, mint a múlt században itt tanyázó, s a gazdag utasokat megsarcoló betyárvezérek. A Badacsony borait elegánsnak, diszkrétnek nevezik, melynek első ízleléskor simogató édessége mögé rejtőzik a vulkáni hegytől eredő tüze. Somló — legkisebb borvidékünk — hírneve a tokajival vetekszik. A soproniak mélyvörös, harmonikus borukkal alapozták meg városuk gazdagságát. A hazánk legdélibb részében termő villányi és mecseki borok e napsütötte vidék virágainak sokféle illatát őrzik. Szekszárd kadarka borát országszerte régóta kedvelik, különösen Liszt Ferenc emelte jó hírét. Az Alföld homokján fehér- és vörösborok sokasága üdíti több mint ezer év óta a borkedvelőket. Legmagasabb hegyeink déli tövén, a Mátra alján az egészséges, száraz pecsenyeborok mellett fűszeres ízekben gazdag borkülönlegességek teremnek. Nem messze innen, Egerben termelik a tüzes, vörös egri bikavért.

Utolsónak említjük a borok királyát, a tokaji aszút, melynek hegemoniája évszázadok óta töretlen,

Melegházak egy váci zöldségkertészből — Jácintágyások — Salátahajtás télen műanyag fóliával fedett melegágóban

sőt, évjáratról-évjáratra megújul. Ma már nemcsak fejedelmi asztaloknál, százak vagy ezrek előtt aratják sikereit, hanem a világ majdnem minden részén száz-ezrek élvezik csodálatos zamatát. Ez a bor sok évszázad óta dacol az ízlések változásával, a divat szeszélyeivel. Petőfi Sándor „palackba zárt aranyszínű láng”-nak nevezi a vulkánok tüzeit felelevenítő tokaji aszút.

Disznővény-termelés, kertkultúra. Magyarországon évszázadok óta nemcsak a főúri kastélyok és a nemesi udvarházak pompázó parkjai vonzották az utazót, hanem a legszegényebb parasztok is virágos udvarral enyhítették lakóházuk egyszerű külsejét. Máig is minden vidéknek megvan a jellegzetes virágkultúrája és minden évszaknak, minden jeles napnak a hagyományos virágdíszé.

Napjainkban a kerti virágok egyre több változata jelenik meg hazánkban is, és a kertészetnek ez az ágazata gazdaságilag is növekvő jelentőségű. Kertészeti Egyetemünkön önálló tanszék, Kertészeti Kutatóintézetünkben külön osztály foglalkozik a disznővény-kultúra fejlesztésével. Az egyéni virágtermelők hatalmas táborával mellett mind nagyobb jelentőségű a virágtermelő szövetkezetek működése is. A természettől elzárt városi ember ma már döntő részben termelőszövetkezetek és állami vállalatok kertjéből származó virágot vásárol. Virágot exportálunk is, főként az északi államokba.

A virág- és disznővény-kultúra fokozódó szerepehez jut a városi lakosság gyarapodásával, egyrészt a városi lakóházakban és középületekben, másrészt a közterületeken és a parkokban. Budapesten jelenleg 6,5 millió m² kertészetiileg gondozott terület van. Ebből maga a Margitsziget 620 000 m², közel 4,5 millió forintnyi fenntartási költséggel. Budapesten csupán a fővárosi kertészeti vállalata pl. 1963-ban 4300 díszfát, 24 000 díszcserjét, közel 60 000 évelő virágtövet, 900 fenyőt, s több mint 100 000 egynyári palántát ültetett ki. Hasonló méretű a fővárosi lakosság és a közületek díszkert-építő tevékenysége. 1963-ban külön karon

indult meg a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán (ma Kertészeti Egyetem) a kertépítő mérnökök képzése.

Rét- és legelőgazdálkodás. A természetes füves területek aránya hazánkban viszonylag kevés, az összes területnek csupán 13,9%-a rét és legelő. Ezek is általában a leggyengébb minőségű földeket foglalják el, mivel a jobb minőségű talajokon fekvő füves területeket a múlt század második felétől kezdődően feltörték és szántóvá alakították. Réteink nagyrészt mélyfekvésűek, vízjárások, legelőink többsége pedig erodált domb- és hegyvidéki vagy sivatár, szikes síkvidéken és gyenge homokterületeken található. A Dunántúlon a rét aránya meghaladja az országos átlagot, az Alföldön viszont a nagy kiterjedésű szikes területek és a homok a legelő területi arányát emelik az országos átlag fölé.

Az egyébként is kedvezőtlen talajokon fekvő rét- és legelőterületek fűhozamát a szeszélyes és gyakran aszályos időjárás még rontja, így a fűtermelés általában gyenge. A rétek átlagos szénáhozama hektáronként normális években 22—25 q körül ingadozik, de az aszályos években, pl. 1961—63-ban csak átlag 18 q volt. A legelők fűtermését szénára átszámítva a statisztikai becslések 1967—68-ban hektáronként 13 q-ra teszik. Rét- és legelőgazdálkodásunk még nem eléggé korszerű. A vízjárások, mocsaras területeken fekvő rétek, amelyek az összes rétnék mintegy 50%-át teszik ki, rossz minőségű, sok savanyú fűvet tartalmazó szénát adnak. Az utóbbi időben azonban jelentős fejlődés indult meg az ésszerű rét- és legelőgazdálkodás módszereinek általánosítására és fokozatosan terjed a műtrágyázás és az öntözés is.

Erdőgazdálkodás. Magyarországnak igen kevés erdeje van. Hazánk a fában legszegényebb európai országok közé tartozik. A belföldi termelés a szükségletnek mintegy csak a felét fedezi, ipari fából még ennél is kisebb hányadát. Emellett az erdők földrajzi eloszlása is igen egyenlőtlen. Az ország legjobban erdőszült részei a hegyvidékek és a csapadéokban dúsabb terü-

letek: a Dunántúli-középhegység, a Dunántúl dombvidékei és az Északi-középhegység területei, viszont az Alföld erdősültsége igen alacsony.

Az 1945. évi földreform során az addig túlnyomórészt nagybirtokosok tulajdonában volt erdőterületeket nem osztották fel, hanem zömmel állami tulajdonba vették. Az 1455 200 hektár erdőterületnek 71,4%-a az állami erdőgazdaságok kezelésében van; a többi szőrványerdő az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek és községek tulajdona, de az állami erdőgazdaságok szakfelügyelete ezekre is kiterjed. Így az egész erdőgazdálkodásban általánosan érvényesíthető a tervszerűség.

A háború előtt az ország erdőgazdálkodását a túlzott mértékű fakitermelés és a viszonylag csekély mértékű erdősítés jellemezte. Az erdősítés és fásítás üteme az állami erdőgazdaságok létrehozásával 1945 óta lényegesen meggyorsult. Ennek eredményeképpen az 1968. évi erdőterület az 1938. évinél 32%-kal nagyobb. Az erdősítés, az ország-fásítás során a mezőgazdaságilag nem hasznosítható kopárokon, az alföldi futóhomok-területeken, folyók árterületein telepítettek számottevő mértékben új erdőket. Emellett a mezőgazdaságilag hasznosított területek jelentős részén a szélpusztító munkája ellen mezővédő erdősávok létesültek.

Az erdők faállományának fajta-összetételét tekintve legjelentősebb a tölgy (27%), a másik, szintén értékes keményfa, a bükk aránya már jóval kisebb (9%). A kevésbé értékes cser és gyertyán 18, illetve 10%-kal részesedik az állományban. Ezek aránya a fejlesztési tervek szerint tovább csökken. Lényegesen növekszik az elkövetkezendő időszakban a gyorsan növényes és igen értékes papírfát nyújtó nyárfa aránya, amely jelenleg csak 4%-ot, valamint a fenyő területe, amely eddig csak 8%-ot foglal el az erdőterületből. A homok megkötésében elsőrendű jelentősége van az akácnak, amely ugyan mint faanyag nem különösen értékes, de azonnali feltüzelésre, valamint szerszámfának kiválóan alkalmas. Az erdőterületnek mintegy 19%-át foglalja el és jelentős akácméz-termelésünknek és kivitelünknek is fontos alapja.

Az évi mintegy 4,5 millió m³ fakitermelésből az utóbbi években már 50% az ipari fa, ami a háború előtti helyzethez képest figyelemreméltó fejlődést jelent, az ipari fa aránya akkor ugyanis csak 15% körül volt.

Az állattenyésztés jellege. A mezőgazdaság bruttó termelési értékének mintegy 43%-át az állattenyésztés adja. Az egész mezőgazdasági területnek 37%-án folyik takarmánytermelés, ezen belül a szántóföldnek 54,7%-án. Ezek az adatok az állattenyésztésnek a mezőgazdaságban betöltött jelentős szerepére mutatnak.

Magyarország állattenyésztésének sajátos az *összetétele*. A szarvasmarhához képest kiemelkedő szerepe van a sertésnek, amely a hústermelés legnagyobb hányadát adja, s a legkeresettebb húsféleség. Hazánkban 1 szarvasmarhára az utóbbi évek átlagában mintegy 3 sertés jut, ami Európában egyedülállóan magas arányszám. A sertésállomány az utóbbi időszakban is erőteljesen növekedett, s lényegesen a háború előtti szint fölélt van, ugyanakkor a szarvasmarha-állomány nagyjából az 1930-as évek színvonalán mozog. Jelentős a szerepe a sertés mellett az ugyancsak abrakfogasztó baromfiállománynak, amely szintén állandóan növekvőben van, különösen a legjelentősebb tyúkfélék.

A magyar állattenyésztés sajátos ágazati arányai a *takarmánybázis* összetételével függnek szorosan össze. Természetes füves területünk, rétünk és legelőnk kevés van, az egész takarmánytermő területnek csak egyharmadát teszik ki. Viszont az abraktakarmányok területe az egész takarmányterület 15%-át foglalja el, s 22%-ot tesznek ki a szántóföldi szálas és nedvdús takarmányok. Tápértékben számítva a szemes takarmányok súlya az egész takarmánytermésen belül lényegesen meghaladja a 44%-os területi arányt, mert a rétek és legelők terméshozama rendkívül alacsony és a szántóföldi szálas takarmányok terméseredményei is jóval alacsonyabb szinten mozognak, mint a szemes takarmányoké. Mivel a takarmányösszetételben az abrakfélék túlsúlyban vannak, érthető a sertés és a baromfi jelentősége az állattenyésztésen belül.

A második világháború az állatállományban nagy pusztulást okozott. A felszabadulás után az állomány

Szegfű és ősziróza mezők

Feketefenyő csemete nevelés az egykor terméketlen bugaci pusztán

gyors számszerű növekedése folytán 1959-re — a ló- és juhállomány kivételével — minden állatfajnál túlhaladtuk az 1935. évi szintet. Azóta a sertés- és a juhállomány fejlődött legerőteljesebben.

A takarmánytermelésre felhasznált terület nagyságához képest az állatsűrűség eléggé mérsékelt. Ez szintén azzal függ össze, hogy a rétek és legelők, valamint a

Favágók a Dél-Somogyi Állami Erdőgazdaságban

szálas takarmányok terméshozamai igen alacsonyak, s így állattartó-képességük gyenge: egy számosállatra átlagosan 2,5 kh (1,6 ha) takarmányterület jut. A szélsőséges időjárás következtében, a gyakori aszályok miatt a takarmánytermés eredménye bizonytalan, ezért a fejlesztés legfontosabb feladata a takarmánybázis mennyiségi és minőségi szilárdítása.

Az állategészségügy terén a felszabadulás óta figyelemreméltó a fejlődés. Az állam jelentős anyagi eszközöket juttat e célra és az állatgyógyászatban az a szemlélet vált uralkodóvá, hogy az állatorvosok főfeladata a beteg állatok gyógykezelése mellett a fertőző és parazita állatbetegségek elterjedésének szervezett megelőzése és leküzdése. A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés megteremtette annak a lehetőségét, hogy fokozatosan megszűnjék néhány olyan állatbetegség, mint pl. a tuberkulózis, brucellózis, baromfipestis stb., amelyek még ma is nagyon kedvezőtlenül befolyásolják az állattenyésztés eredményeit. Az állatorvosokkal való ellátottság kedvező; általános állatorvosi gyakorlatot folytató egy állatorvosra 1968-ban 993 számosállat jutott.

Lótenyésztés. A magyar állattenyésztésnek világszerte legismertebb ágazata a lótenyésztés. A ló gazdasági jelentőségét hazánkban is erősen csökkentette a technikai fejlődés. 1968-ban 1000 kh mezőgazdasági lag megművelt területre 11,0 traktoregység gépi és 3,0 traktoregység állati vonóerő jutott. Az összes vonóerőből 20,9% volt az állati vonóerő.

A mai lótenyésztés iránya: erős, gyors mozgású, könnyen tanítható, nyugodt temperamentumú, a hajtó iránt különleges igényt nem támasztó lovak kitenyésztése. Melegvérű fajták esetében ezek a kívánalmak a testalkat, temperamentum és idomíthatóság tekintetében nagyrészt egybeesnek a korszerű sportlók iránt támasztható igényekkel.

A magyar loállomány ezért sportszempontból is igen értékes tulajdonságokat képvisel. A magyar lótenyésztés — világmércével mérve is — a 19. század végén és a századforduló után különösen magas szintre emelkedett. Lovaink az akkori követelményeket — melyek jobbára távolsági versenyekből álltak — kitűnően kielégítették. A magyar ló temperamentuma kedvezően jelentkezett a kitartást, rendkívüli munkabírást igénylő teljesítményeknél; intelligenciája, okossága, tanulékony-sága és megbízhatósága a lovat nyugodttá és magabiztossá tette, koncentráló képességét felszabadította a verseny fordulatainak megítélésére és a taktikai elgondolások keresztülvitelére. 1908-ban a Budapest—Bécs távlovaglás első 5 helyét magyar tenyésztésű lóval szerezték meg. A győztes a 229,5 km-es távolságot — az 1 óra 50 perces pihenőt is beleszámítva — 16 óra 38 perc alatt tette meg. A Bécs—Berlin távlovaglás győztese szintén magyar; 217 induló közül lett az első, 580 km-es távon, 71 óra 26 perc és 59 másodperc alatt.

A második világháború után az átmentett anyaggal, amely a régieknek csak elenyészően kis százaléka volt, valamint régi lófajta tenyésztése újra indult, így a kisbéri, a mezőhegyesi, a gidrán, a bábolnai arab, a lipicai és a nóniusz fajtáé. Mindegyik fajtának állami ménesekben elhelyezett törzstenyésztete van; ez adja a fedezőmén-

Kincsem, a magyar lótenyésztés büszkesége — Kincsem csontváza a Mezőgazdasági Múzeumban

ket a tenyészkörzeteknek. A tenyészcél azonban az arab és a lipicai kivételével — lényegesen módosult. A húzóképeség helyett, a hagyományosan értékes tulajdonságok fejlesztése mellett, a sportkövetelményekre való fokozottabb testalkati, teljesítményi és idegi alkalmasság lép előtérbe.

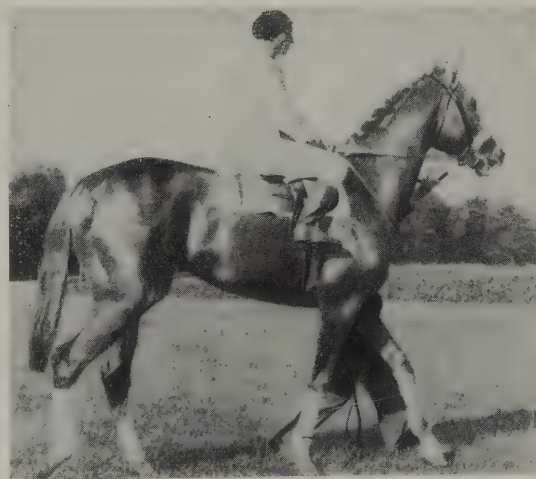
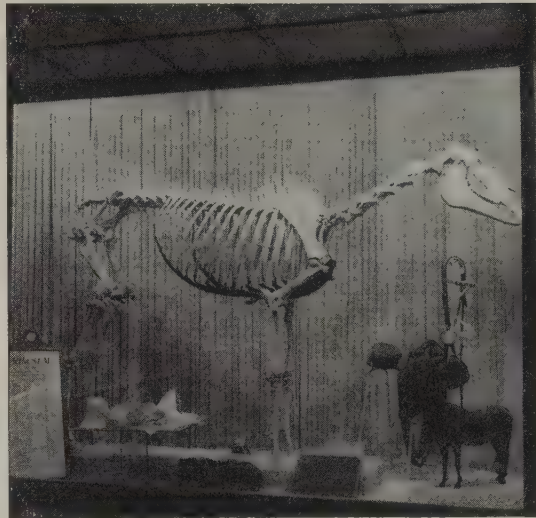
A kishéri fajtához tartozó, Széplány nevű sárga kanca, amely a római Olimpián tizedik helyezést ért el, szépségével a telivérekkal is felveszi a versenyt. A mezőhegyesi fajtájú Pálca, az egyesített német csapat tagjaként a tokiói Olimpián a militaryben harmadik helyezést ért el.

Bábolna arab lótenyésztése mindenkor híres volt. A ménés, amelynek ma is közel 100 anyakancája van, ápolja a régi tradíciókat. Import arab telivérben Kohailan, Mersuch, Siglavy Bagdady, Kuhaylan Zaid törzseket és családokat, bábolnai arabban pedig — amely testformában erősebb, de jellegében, küllemében hű maradt a telivér karakterhez — Obajan, Kuhaylan Haifi, Siglavy, Kemir vonalakat tenyésztí mén- és kancaágon egyaránt. Ezeknél a törzseknél az arab telivér valamennyi sajátosságát, a tetszetős mozgást, az acélos szervezetet és a kitenyésztettség minden értékes jelét megtaláljuk. Virágzásban van Bábolna két meghonosodott, világhírnévre szert tevő törzse, a Gazal és a Shagya, amelyek az arab ló valamennyi kívánalmát egyesítik magukban: a testformákon kívül a szelídséget, a tanulékonytságot és a kedvességet. Bábolna napjainkban is folytatja arab telivér importját. Minden évben rendszeresen vásárol tenyészanyagot vérfrissítésre és az eredeti tulajdonságok megőrzésére El Zahrából, a legjobb keleti arab ménesből.

A lipicai ménés a Bükk-hegységben, Csipkésúton van. A lipicai fajtát eredeti karakterében, fajtajellegében tenyésztik, megőrizve négy évszázad tenyészmunkájának eredményeit. A magyar lipicaiak a nemzetközi fogatversenyeken páratlan akciós járásukkal, tetszetős mozgásukkal tűnnek ki.

A magyar telivértenyésztés — angol importból — a múlt század első harmadában indult meg és pár évtized alatt az 54 versenyben veretlen Kincsemet, valamint az 1876. évi epsomi Derbyt és a párizsi Grand Prix-t nyerő Kisbért vallhatja magáénak.

A telivértenyésztés töretlenül haladt az első világháborúig, ekkor igen érzékeny veszteséget szenvedett. Ezt alig heverte ki a második világháborúig, amely végén a magyar telivérállomány csaknem teljes egészében szétszóródott, elveszett. A felszabadulás után az ország egykori telivérállományának kb. 3–4%-át tudták csak számbavenni. A tenyésztés néhány kancával és egyetlen telivér ménnel indult meg újra, mégis két évtized múlva az eredmény hét telivérménés és kb. 300 anyakanca. A tenyésztés célja ma már a mennyiségi növelés helyett a minőség javítása. Ebben a tekintetben

Imperial, a híres magyar telivér versenyló — A bábolnai lótenyésztő gazdaság központi épülete

Verseny a budapesti ügetőpályán

jelentős eredmény a világszínvonalat megközelítő Imi és ennek fia, Imperial kitenyésztése. Imperial 17-szer futott, ebből 14-szer első, egyszer harmadik helyet ért el; 10 esetben futott nemzetközi versenyen. Győztese volt a Grosser Hansa Preisnek, az 1963. évi Osztrák és Magyar Derbynek, az NDK Államtanácsa Nagydíjának, a Szocialista Országok Nagydíjának, a Magyar St. Legernek, az 1962. évi Austria Preisnek, a Szocialista Országok Nemzetközi Meetingjén Prágában és Szófiában a Béke Díjnak. Ugyancsak 1963-ban a Grosser

A bábolnai ötösfogat

Preis der Stadt Baden-Badenben harmadik, a Washington Laurel Park D. C. International-ben pedig hetedik helyezett.

Magyar lovak ezenkívül még háromszor nyerték a Szocialista Országok Nagydíját, négyszer az Osztrák Derbyt és az Austria Preist, kétszer a Bayerische Tuchtrennent Münchenben, kétszer a Schwarzwald Rennent és egyszer a Preis der Stadt Baden-Badent.

Az angol telivérhez hasonlóan a másik versenyfajta, az ügetőt is tenyésztik hazánkban. Tenyészmunkája kb. 70 éves múltra tekinthet vissza, amikor a gyors, de főleg kitartó magyar félvéreket, a „jukker”-eket amerikai ügetőménekkel fedeztették, s már az első generációban meglepően gyors pályalovakat kaptak. Baka 1921-ben Baden bei Wienben futott; ideje Európa-rekord volt.

Nem lenne teljes a kép a magyar lótenyésztésről, ha nem szólnánk a speciális magyar fogatokról, amelyek eltérnek valamennyi európai és tengerentúli országban kialakult szerszámozási és hajtási módtól. A hazai méneseknek megvan a lóanyagukhoz illő négyes- és ötösfogatuk, s ezeket a tájjellegnek megfelelően kialakult stílusú kocsikba fogatolva hajtják ünnepeken, kiállításokon, bemutatókon. Minden évben egyszer országos jellegű verseny keretében tartják meg a Magyar Fogat Derbyt, ahol jó ízléssel kiválasztott, színpompás, hagyományos öltözetekben hajtó kocsisok, az egyes magyar lófajták festőien szép reprezentánsait előhajtva, mind a kiállítás igényességével, mind pedig a teljesítményekkel magukkal ragadják a nézőket.

A hamburgi Német Hajtó Derbyt két ízben nyerték már magyar fogatok: 1967-ben a Gyöngyösi Állami Gazdaság félvérei Kádár László és 1968-ban a Szilvássárádi Állami Gazdaság lipicai kanca négyesfogata Abonyi Imre hajtásában.

A négyes- és ötösfogatok a lovak tetszetős egyöntetűségével, mozgásuk megejtő harmóniájával, egymással való tökéletes összhangjával, az előírt feladatok elvégzésének precizitásával, az ember és az állat kiegyensúlyozott összedolgozásával olyan szép látványt nyújtanak, amely mai mechanizált világunkban sokáig emlékezetes marad a néző számára.

A szarvasmarha-tenyésztés. Hazánkban az egy főre jutó marhahús-fogyasztás évente 8,5 kg, a tej és tejtermék-fogyasztás pedig 110,6 liter. A lakosság napi fehérjeszükségletének nem egészen 15%-a, zsíradék-szükségletének pedig kb. 15%-a származik a szarvasmarha termékeiből készült élelmiszerekből. Az egy lakosra jutó összes tápanyagnak — kalóriában számítva — kereken 10%-át, az állati eredetű élelmiszereknek viszont közel 30%-át a szarvasmarha-tenyésztés szolgáltatja. Emellett a szarvasmarha-tenyésztésnek mint elsőrendű istállótrágya-bázisnak és mint az egyébként nem hasznosítható melléktakarmányok és tömegtakarmányok értékesítőjének van jelentősége. A szarvasmarha-tenyésztés 1968-ban az állattenyésztés termelési értékének 30,2%-át adta.

Az ország szarvasmarha-állománya a második világháborúban minőségileg leromlott és az előző állománynak kevesebb mint felére csökkent. 1949-ben viszont elérte már a háború előtti szintet, majd foko-

zatosan emelkedett és 1968-ban meghaladta a 2 milliót. A szarvasmarha-tartás üzemi feltételei az egyes szektorokban erősen különböznek. Legkedvezőbb az állami gazdaságok szarvasmarha-állományának a helyzete; a termelőszövetkezetekben a korszerű nagyüzemi szarvasmarha-tenyésztés most van kialakulóban.

Az ország szarvasmarha-állományának közel a fele a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságaiban és egyéni gazdaságokban van kisüzemi tartásban.

*A szarvasmarha-állomány szektorok közötti megoszlása
1969 tavaszán*

	1000 db	%
állami szektor	241	12,0
termelőszövetkezeti		
közös és háztáji	1557	77,1
(ebből háztáji)	562	28,0)
egyéb szövetkezetek és a lakosság kisegítő gazdaságai	208	10,4
összesen	2006	100,0

Egy tehén évi átlagos tejhozama, ha nem is gyors ütemben, de évről évre emelkedik.

Egy tehén évi átlagos tejhozama (literben)

	országos átlag	állami gazdaságok
1938	1586	—
1958	2105	3306
1959	2160	3309
1960	2190	3386
1961	2170	3291
1962	2115	3160
1963	2240	3087
1964	2290	3039
1965	2150	2704
1966	2340	2980
1967	2480	3135
1968	2440	3148

A szarvasmarha-hizlalás hazánkban a felszabadulás utáni években bizonyos mértékig háttérbe szorult. Ennek egyik oka, hogy a lakosság gyorsan növekvő igényeit a hústermelés terén jobban követhette a gyors

A gyöngyösi lipicai négyesfogat

szabban szaporodó sertés hústermelése. Az árpolitika is a sertéshús-termelésre ösztönzött inkább, mert 1957-ig a vágómarha termelői ára a sertéséhez képest aránytalanul alacsony volt. Ezért nem volt jövedelmező a marhahizlalás. A másik ok az állattenyésztés kisüzemi módszereinek a túlsúlya. A paraszti gazdaságok főleg abrak termelésére rendezkedtek be, amelyet érdemesebb volt sertéshizlalásra fordítani. Ezenkívül, mivel a sertés újratermeléséhez szükséges periódus rövidebb, ez az állattenyésztési termelőig jobban alkalmazkodhatott a meglehetősen szélsőségesen ingadozó takarmánytermeléshez és a gyakran igen magas takarmányárakhoz is. A hizlalás kisüzemi technikája is jobban kialakult a sertéstartásban.

1968-ban az összes hústermelésből (a baromfit is beleszámítva) 24,7%-kal részesedett a marha- és a borjúhús. Jellemző a marhahús-termelés egyenletes növekedése. Az 1956-tól 1960-ig bekövetkezett mintegy 40%-os termelésnövekedés olyan szerkezeti változások közepette ment végbe, hogy csökkentek a borjúvágások, s növekedett a növendék- és kislejtezett felnőtt állatok hizlalása.

Növendékmarihák Szolnok megyében

Szarvasmarha-állományunk zöme (kb. 95%-a) a kisüzemi és külterjes viszonyokhoz kitenyésztett magyar-tarka fajta. A fajtán belül világviszonylatban kimagasló vérvonalak találhatók. A világrekorder Dáma évi 19 664 kg tejjel, vagy az ugyancsak világrekorder Augusztia évi 767 kg tejzsírral a fajta termelőképességének felső határait mutatják. Előnyös tulajdonságai — a viszonylagos igénytelenség, a jó hústermelő-képesség, a hús jó minősége, az alkalmazkodóképesség — gépesített nagyüzemi viszonyok között már elégtelennek bizonyultak. A magyartarka állomány fogyatékosságai — a viszonylag lassú fejlődés, illetve késői tenyésztésbevitel, kevésbé koncentrált (alacsony zsír- és fehérjetartalmú) tej, a gépi fejéshez való alkalmasság hiánya (tőgyállás) és az ezekből eredő magas tej-önköltség — a fajta korszerűsítését, továbbfejlesztését, azaz a magyartarka új típusainak a kitenyésztését követeli.

A magyar szürke szarvasmarha a honfoglaláskor került a Kárpát-medencébe. Ez a podóliai fajta hazánkban a 19. század elejéig a szarvasmarha-állomány zömét képviselte. A fej arányos, megnyúlt, a szarvak felűnően hosszúak. A tehén színe legtöbbször ezüstszürke vagy sötétzürke. A bikák kormos- vagy darusínűek. A tehén átlagos súlya 480 kg, igen szilárd szervezetű, szívós, kitűnő igásállatok. Bár lassú fejlődű, de jól hizlalható, húsa zamatos, ízletes. Hosszú időn keresztül (1400—1700-ig) Közép-Európa piacain a legkeresettebb áru volt. A tőgy gyengén fejlett, tejtermelése alacsony, átlagosan évi 800—1000 kg; a tej zsírtartalma azonban magas, 4,2—4,8%. Egyes egyedei 4000 kg-nál is több tejet adnak 5% feletti tejzsírral. Ma már — mint védett fajta — csak alig néhány ezer darab található hazánkban a Hortobágyon és az Alföld 19 községében. Meg kell jegyezni, hogy egyetlen kulturfajta sem tudna megélni olyan mostoha körülmények között, ahogyan a magyar szürke marhát tartották; éppen ezért értékes tulajdonságainak megőrzése céljából már régóta folytak keresztezési kísérletek különböző fajtákkal és külön zárt gazdaságokat hoztak létre ennek az ősi fajtának a megőrzésére.

Minőségjavító haszonállat előállító keresztezési kísérletek több külföldi fajtával folynak (Jersey, kosztromai, dánvörös stb.); ezeket a hazai magyartarka és magyar szürke fajtákkal keresztezik. Az egységes fajtajelleg kialakítását szolgálja viszont a mesterséges megtermékenyítés, amely az utóbbi időben széles körűvé vált. 1968-ban a mesterséges megtermékenyítések száma 694 000 volt, ami a tehénállomány 89,1%-át jelenti.

A korszerű tartási módok — főként a költséges gépesített fejés és etetés — viszonylag lassan terjednek. A takarmányozás, a fejés és az istálló tisztán tartása egyaránt túlnyomórészt kézi erővel történik.

Mintegy két évtizede folynak kísérletek a szabad istállókban való kötetlen tartás bevezetésére. Az eddigi tapasztalatok ugyan még sokszor ellentmondóak, de sok példa már az új módszer mellett szól.

A sertésitenyésztés. A termelési érték alapján állattenyésztésünk legjelentősebb ágazata a sertésitenyésztés, amely 1968-ban az ország állattenyésztési termelési érték-

kének 36,1%-át adta. A hústermelés nagyobb részét — több mint a felét —, a zsírfogyasztásnak pedig túlnyomó részét a sertés szolgáltatja. Kiemelkedő szerepe összefügg takarmánybázisunk összetételével, amelyben a kukorica, általában az abraktakarmányok túlsúlyban vannak a száraz és nedvdús takarmányokhoz képest.

A háború óta a sertésállomány bizonyos hullámzásoktól eltekintve állandóan növekvő tendenciát mutat. 1954 óta lényegesen a háború előtti szint felett mozog. Az utóbbi években 5,5—6,6 millió között volt a sertések száma, ez a szarvasmarha-állománynak mintegy háromszorosa.

A sertésállományból az állami szektorban van 17,6%, a termelőszövetkezeti szektorban pedig 63,5% (a közös és háztáji gazdaságokban együtt), 18,9% pedig az egyéb szövetkezetekben és a lakosság kisegítő gazdaságaiban.

Magyarország sertésállományában korábban a zsírháshozosítású magyar mangalica sertésfajta volt az uralkodó, azonban az ötvenes évek eleje óta a szaporább húsháshozosítású fajták kerültek túlsúlyba. Jelenleg az állománynak több mint felét a fehér hússertés teszi ki, mely az egyéb angol hússertés-fajtákkal (Cornwall, Berkshire) együtt az állománynak mintegy 60%-a. A tiszta vérű mangalica aránya ma már csak néhány százalék. Az állománynak kb. egyharmada mangalicának és más fajtáknak a keresztezéséből áll; a háztáji gazdaságok és az egyéni gazdaságok hízóanyaga jelentős részben ilyen keresztezett jellegű. De a nagygazdaságokban tervszerűen is alkalmaznak különféle keresztezéseket.

A mangalica a szélsőséges klímát jól tűri, hústartó, az értéktelen takarmányokat is jól hasznosítja, kitűnő legelő sertés. Hízalásakor, miután a fehérjetakarmányok mennyiségével és minőségével szemben kevésbé igényes, csak kukoricán tartva is magas súlyra hízalható és a magyar szalámi legjobb nyersanyagát adja. 180—200 kg-ra hízalva 90%-os vágási súly mellett 65—70% fehérarut ad. Viszonylag lassú fejlődésű, de 3—6 hónapos korban hízóba állítva 12 hónapos korára eléri a 150 kg-ot. A napi súlygyarapodás 550—600 g. Szaporasága mérsékelt, évi 5—8 malac.

A magyar fehér hússertés a fő hússertés-fajtánk. Ezt a fajtát a 19. század elején külföldről behozott fehér szőrű hússertésekből (large white, middle white, német nemesített sertés stb.) tenyésztették ki a magyar tenyésztők. Bőre halvány rózsaszín, szőre fehér, finom hosszú szálú, fényes, sűrű, sima lefutású. Tenyészerettségét 9 hónapos korában éri el és évente általában kétszer malacoztatják. Szaporasága elég jó, átlagban 9—12 malacot ellik. Malacnevelő képessége igen jó. Éghajlati viszonyainkkal szemben ellenálló, sikeres tenyésztése és hízalása belterjesebb tartást és takarmányozást kíván. Nagy növekedési erélye miatt (napi súlygyarapodása 570—640 g) a fehérjedús takarmányt igényli. Két típusa van: a bacon- és a sonkatípus. Malackorától kezdve vágásra mindig értékesíthető. Sonkasüldőként 70 kg-os súly körül, baconsüldőként 90—100 kg-os súlyban, tökesertésként 110—150 kg-os súlyban, vagy teljesen kihízalva 180—220 kg-os súlyban értékesítik.

Hosszú szarvú szürke magyar marha az itatóvályúnál

A magyar fehér hússertés a húsipar legkényesebb igényeinek is megfelelő árut szolgáltat.

Ez a fajta külterjes tartási és takarmányozási viszonyok közt nem alkalmas. Képességeit ilyen körülmények között nem tudja kifejtetni és előnytelenül fejlődik. A fehérje-takarmánybázis javulásával együtt tenyésztési területének további kiterjedése várható. Értékes tulajdonságainak továbbfejlesztése érdekében a nemesítő munkát több törzstenyésztben nyugati fajtákkal történő keresztezésekkel folytatják.

A hússertés-fajta előtérbe kerülésével a szaporulati arányok emelkedő tendenciát mutatnak. Országos átlagban 1968-ban a 100 koca után felnevelt malacszaporulat 1101 volt, az állami gazdaságokban pedig 1197. A szocialista nagyüzemekben az évenként kétszeri malacoztatás, valamint a hízalási idő megrövidítése révén jelentős előrehaladás történt. A mintegy 2000

Viaskodó magyar bikák a Hortobágyon

Mangalica koca és yorkshire-i koca 17 malacával

nagyüzemi telep közül több mint 500 önetető berendezéssel rendelkezik.

A juhtenyésztés. A második világháború alatt a juhállományunk több mint 80%-ban elpusztult, így a juhtenyésztést úgyszólván előről kellett kezdeni. A felszabadulás óta az állomány állandóan növekszik, s 1952-ben már elérte a háború előtti szintet, az 1,45 milliót. Az emelkedés azóta is tart és az 1954—57 közötti átmeneti stagnálás után az utóbbi években ismét új lendületet vett. Az állomány 1968-ban 3,28 millió darab, tehát meghaladja az 1935. évi kétszeresét.

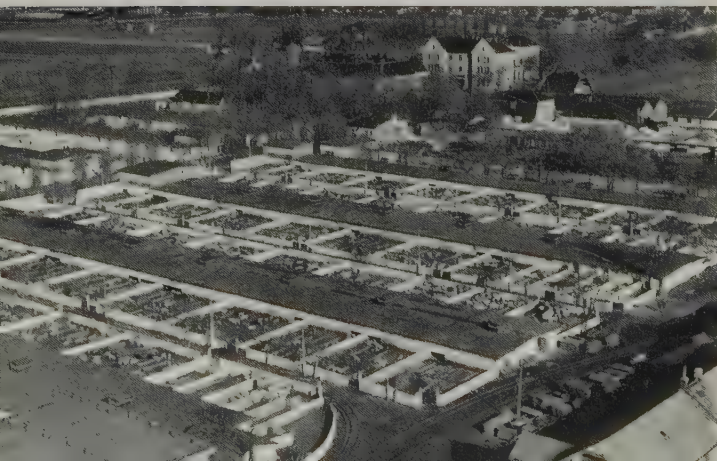
Bár az állattenyésztés termelési értékének viszonylag szerény hányadát (3,1%) adja, népgazdaságunkban figyelemreméltó szerepet tölt be gyapjúszükségletünk részbeni kielégítésével. A tenyésztési irány nálunk hármas: fő termék a gyapjú, de számottevő termék a hús és a tej is. Az uralkodó fajta a hazai fésűsmerinó, ez adja az állomány 95%-át. Az egyéb fajták (cigája, racka stb.) jelentősége ma már elenyésző. Az állomány túlnyomó része a nagyüzemekben van; így 1969 tavaszán az állami szektorhoz tartozott az állomány 21,7%-a, a termelészövetkezeti közös gazdaságokhoz 61,7%-a, együttevén tehát 83,4%. A háztáji gazdaságokhoz tartozott az állomány 8,7%-a; az egyéni gazdaságok juhtartása nem jelentős.

Az egy juhra jutó átlagos gyapjúhozam 1968-ban 5,0 kg volt. Ez világviszonylatban is jó eredménynek tekinthető, a világátlagot (2,6 kg) és az európai átlagot (3,0—3,4 kg) is felülmúlja.

A gyapjúhozam növelésének lehetőségét a külföldi összehasonlításnál jobban mutatja az állomány termelőképesége. A magyar fésűsmerinó — gyakorlati szakemberek szerint — évi 6—7 kg gyapjútermelésre képes nagyobb arányú költségnövekedés nélkül. A magyar fésűsmerinó gyapjának minősége — normális tartás és takarmányozás mellett — eléri a nemzetközi forgalomban ismert elsőrendű gyapjúk minőségi színvonalát.

A baromfi. A háború előtti létszámhoz képest a baromfiállomány döntő többségét kitevő tyúkfélék törzsellománya 148%-kal magasabb (46,2 millió); viszont a víziszárnyasok, a liba és a kacska, valamint a pulyka messze elmarad a háború előtti szinttől. Különösen visszaesett a libatenyésztés, ez a háború előttinek csak mintegy egyharmada. Ennek oka egyrészt a tanyai gazdálkodás kereteinek szűkebb köre és a lúdlegelők csökkenése, másrészt az, hogy a nagyüzemi lúdtenyésztés módszerei még nem alakultak ki. Mind belföldön, mind külföldön az igények is csökkentek a hízott, zsíros baromfi iránt.

A nagytéényi sertéshizlalda — Termelőszövetkezeti sertéshizlalda Mencshelyen (Bakony)

Juhnyáj a Mosoni-Duna partján — Merino juhok egy termelőszövetkezetben

A baromfifélék gépi úton való keltetése az utóbbi években gyors ütemben fejlődött. A géppel keltetett csibék száma 1968-ban 100 767 000 volt, ez az összes keltetéseknek a túlnyomó része.

A nagyüzemi gazdaságokban egyre erőteljesebben kezdenek rátérni az iparszerű baromfitartásra. Koncentrált, többbezes, sőt több tízezres befogadóképességű telephelyeken korszerű technológiával a tojás- és baromfihús-termelés egész évben folyik. Ennek igen nagy jelentősége van mind a hazai ellátás, mind az exportgazdaságosság szempontjából. E gyárszerű nagyüzemek termelése a baromfihibridek, valamint a korszerű tápkeverékek alkalmazására épül.

A tojástermelés országos színvonala jelenleg még eléggé alacsony. Az egy tyúkra jutó tojáshozam országos átlagban 1968-ban 105 darab volt, de az állami gazdaságokban 220 darab, a termelőszövetkezetekben 199 darab.

A baromfitenyésztés fejlesztése, amelyhez az ország a megfelelő takarmányalappal rendelkezik, a mezőgazdasági fejlesztési tervek egyik legfontosabb tétele. A feladat egyrészt a nagyüzemi formák jelentős kiszélesítése, másrészt az intenzív fajták és tartásmód köztenyésztésben való elterjesztése.

Halászat, tógazdaság. Az Alföldön egészen a múlt század közepéig nagy területeket foglaltak el a tavak, nádasok és mocsarak. A Tiszántúl mai területének közel ötödrészét és a Duna balpartján húzódó síkság mélyebb lapályait vizek borították. A Kárpátok hegykoszorújáról tavasszal lefutó, tápanyagban gazdag vizek a Dunától és Tiszától keletre fekvő lefolyástalan földeken szétterülve, dús halállományt neveltek. Ennek nyomán itt élénk halászcset virágzott, éppen úgy, mint a halban bővelkedő Balaton mellett.

A Duna és főképpen a Tisza vízfolyásainak a 19. század derekán végrehajtott hatalmas méretű szabályozása után a sokszínű halászvilág az Alföld legnagyobb részéről gyorsan eltűnt. A megmaradt természetes vizekben azonban számíthat zsákmányra a halász, bár folyóink és tavaink vize eléggé szennyezett. A halállományt egyre inkább mesterséges úton gyarapítják. A Duna, a Tisza vagy a Balaton vizében nőtt

Juhnyáj télen — Juhnyírás a Pankotai Állami Gazdaságban

Pulykák a Lajta-Hansági Állami Gazdaságban — Baromfiház a Bábolnai Állami Gazdaságban

ízletes hal a kényes ízlésű fogyasztóknak is kedvelt eledele.

Hazánkban éppen úgy, mint a környező országokban rohamosan nő a halhús iránti kereslet és ezt az eddig elért tekintélyes fejlesztés ellenére sem tudjuk ki-elégíteni. 1968-ban az egy főre jutó évi halfogyasztás kb. 2,5 kg, melyet gyakorlatilag teljesen édesvízi haltermelésünkől fedezünk.

A múlt század végétől a halhús-termelést a természetes vizektől egyre inkább a mesterséges halastavak vették át. Különösen gyors fellendülés tapasztalható az 1953-ban megkezdett nagyütemű tóépítés óta, amely lehetővé tette, hogy az 1954. évi 4566 tonnával szemben 1968-ban már 23 884 tonna áruhalat adjanak a tógazdaságok.

Az 1920-as évek előtt nem volt jelentős halkivitelünk, kis mennyiségben került exportra — a döntő részben tógazdasági élőponty mellett — a balatoni fogás, ami az európai piacon igen jó hírnevet szerzett. Általában Ausztriába, Németországba és Csehszlovákiába szállítottunk halat, esetenként Angliába, Svájcba és Olaszországba is. 1968-ban 18 020 q halat exportáltunk.

Új tógazdaságaink olyan területeken létesültek és létesülnek, amelyek egyéb mezőgazdasági művelésre szinte egyáltalán nem alkalmasak.

A tógazdasági halhús-termelés növelésére kiválóak a klimatikus és területi adottságaink. Hazánk éghajlata különösen kedvező a ponty tenyésztésére. Az első modern 130 kh (75 ha) területű pontyos tógazdaság 1894-ben létesült. 1938-ban halastavaink területe 18 700 kh (10 800 ha) volt, 1968-ban pedig már meghaladta a 42 000 kh-at (24 000 ha-t). A korszerű módszerekkel folytatott tógazdasági haltenyésztés azt eredményezi, hogy nagyüzemeinkben nem ritka a katasztrális holdankénti 400—500 kg-os átlagtermés sem, ami 900 kg-os hektáronkénti hozamnak felel meg.

A tógazdasági haltenyésztés mellett igen jelentős hazánkban a Balaton, a Velencei-tó, folyóink mellékvizeinek és elsősorban az ármentesített holtágak természetes halhús-termelése is és Európa-szerte híresek a sporthorgász célokra szolgáló úgynevezett horgászvizeink.

A méhészet. Éghajlatunk kedvező sajátosságai, jelentős kiterjedésű akácerdőink és ligeteink igen jó alapot nyújtanak a méhészetnek. A méhcsaládok száma 1967-ben meghaladta a 460 000-et, a háború előtti számot, az 1968. márciusi összeírás szerint pedig 483 288 volt a méhcsaládok száma. A termelt méz mennyisége a felszabadulás előtt évente 30 000 q volt, ez 1968-ra 54 000 q-ra emelkedett. (Az előző évben a kedvezőbb időjárás miatt 75 000 q volt.)

A méz mint exportcikk is jelentős. A második világháború előtti évi 4000—4500 q-val szemben 1968-ban már 57 750 q-t exportáltunk.

Kacsák a Helveciai Állami Gazdaságban

Vizhez vonuló kiskacsák

A méhészek túlnyomó többsége a méhészkedést mellékfoglalkozásként vagy szórakozásból űzi. Termelőszövetkezeteinkben és állami gazdaságainkban újabban szaporodnak a korszerűen berendezett nagyüzemi méhészetek. Jelenleg az összes méhcsaládoknak mintegy 10—12%-a van a nagyüzemekben.

A méhészet üzemeltetésének háromféle módja terjedt el. A méheket vagy állandó telephelyen tartják, vagy évente egyszer erdő, esetleg nagyüzemi gyümölcsös mellé időleges telepítésre viszik ki; de a legelterjedtebb hazai üzemeltetési mód a vándorméhészkedés. Ebben az esetben a méhlegelők nagyságának, virágzási idejének megfelelően, illetve az időjárástól függően a méhcsaládokat át- meg áttelepítik. A méhészet különösen vetőmag- és gyümölcstermelő gazdaságainkban terjed.

Vadgazdaság, - vadászat. Magyarország vadászati lehetőségei igen régóta nagyrabecsültek nemzetközi szinten is. Apróvad-állományunk gazdagsága a legmagasabb igényeket is kielégítette, s nemcsak a nyúl-, fácán- és fogolyterítékek vonzották a vadászokat területeinkre, hanem páratlan vízivad-állományunk is. A hortobágyi, biharugrai, Velencei-tavi vadliba- és vadkacsa-vadászatok a résztvevők számára emlékeztet-

sek maradnak s a nemzetközi vadászati irodalomban is napvilágot láttak.

Az apróvadat úgyszólván az egész ország területén csaknem egyenletes eloszlásban megtalálhatjuk, kivéve összefüggő, nagyobb erdősegeinket. Ott viszont megjelenik a nagyvad, mégpedig a gímszarvas, a dámvad, az őz, a muflon és a vaddisznó. Ide számíthatjuk még a nagy, szabad pusztaságokon élő védett tűzokot is, valamint főleg a fenyvesekben a fajdot, amelynek díszes kakasára a dürgés alatt, március-április hónapokban vadásznak. E vadfajok trófeái tekintetében Magyarország a világranglista élvonalában foglal helyet. Ez a megtisztelő hely területeink vadeltartó-képességének és a magyar vadgazdaság színvonalának köszönhető. Azok az ökológiai viszonyok, amelyeket a vad számára az erős aljnövényzetű, több korona szintű, kevert állományú erdőtípus nyújt, Magyarországon uralkodó jellegűek. Aljnövényzet nélküli erdő- és túlevelű állomány hazánkban csak szóróványosan fordul elő. A döntő tényező azonban a vadgazdálkodás szervezettsége és tervszerűsége.

A második világháború után a vadgazdaság és a vadászat egységes, központi irányítás alá került, s jelenleg az 1962. év elején megjelent új Vadgazdálkodási és

Vadászati Törvénynek megfelelően mind az apró-, mind a nagyvad-gazdálkodás irányítását az Országos Erdészeti Főigazgatóság látja el (a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium keretében). Az erdőterületeknek közel egyharmada (több mint félmillió hektár) a bérli vadásztársaságok használatában van, a másik felén pedig az állami rezervátumok keretei között folyik a vadgazdálkodás.

A vadásztársaságok bérleményeikért mérsékelt évi díjat fizetnek, de egyéb kötelezettségeiket is tekintetbe véve a vadászat Magyarországon sem tartozik az olcsó szórakozások közé. A vadásztársaságnak ugyanis meg kell térítenie a vadászat okozta mezőgazdasági károkat és minden területen, annak nagyságától függetlenül — egy vagy több vadórt kell alkalmaznia. Gondoskodnia kell az állományoknak nemcsak téli, de nyári takarmányozásáról is, saját költségére kell berendeznie a területét (úthálózattal, lesekkel, etetőkkal, szózókkal stb.). A vadásztársaság kötelessége továbbá a dűvad-irtás és a helyes ivararány fenntartása is. E tevékenységében a területileg illetékes erdőgazdaság ellenőrzi, amely tulajdonképpen a társasággal szemben mint bérbeadó is szerepel. Az erdőgazdaság bocsátja bérlije rendelkezésére a szükséges vadföldet, vadleget is. Hasonló vadgazdasági munka folyik az állami rezervátumokban, de természetesen magasabb szinten.

A külföldi vadászok érdeklődése Magyarország iránt az utóbbi években szinte ugrásszerűen emelkedett. A második világháború után először 1956. szeptemberében jártak nálunk ilyen vendég vadászok, azóta is egyre többen és többen jönnek és kevés olyan van közöttük, aki évente csak egyszer keresné fel területeinket, mert az országban szinte az év minden szakában van lehetőség a vadászatra.

A tavaszi vadászidény a márciusban és április elején vonuló szalonkával kezdődik, s szinte ugyanakkor jelentkeznek a délről észak felé tartó vadliba-csapatok is. Május elejétől szabad az őzbak-vadászat, s ez a nagyvadunk — ugyanúgy, mint a vaddisznó — az apróvadász területek bérliinek is rendelkezésére áll (őzbakra

május 1-től október 15-ig lehet vadászni). Augusztus 1-én kezdődik a vadkacsa vadászata és ez egészen az év végéig tart.

Szeptemberben, a szarvasbögés idején, kezdődik a vadászat főidénye, s ez az alkalom a bel- és külföldi vadászok százait vonzza erdeinkbe. A gímszarvas a legreprezentatívabb vadunk; megjelenése, hangja, egész életmódja különleges rangot biztosít számára, trófeája pedig — az agancs — minden vadász gyűjteményének legbecsültebb darabja. Vadászata igen nagy szakértelmet igényel, mert egy-egy hibás kilövésnek az egész állomány kárát vallhatja, ugyanúgy annak is, ha nem kíváncsi, úgynevezett selejtpéldányok a tenyésztésben maradnak és agancsuk rossz tulajdonságait utódaira is átörökítik.

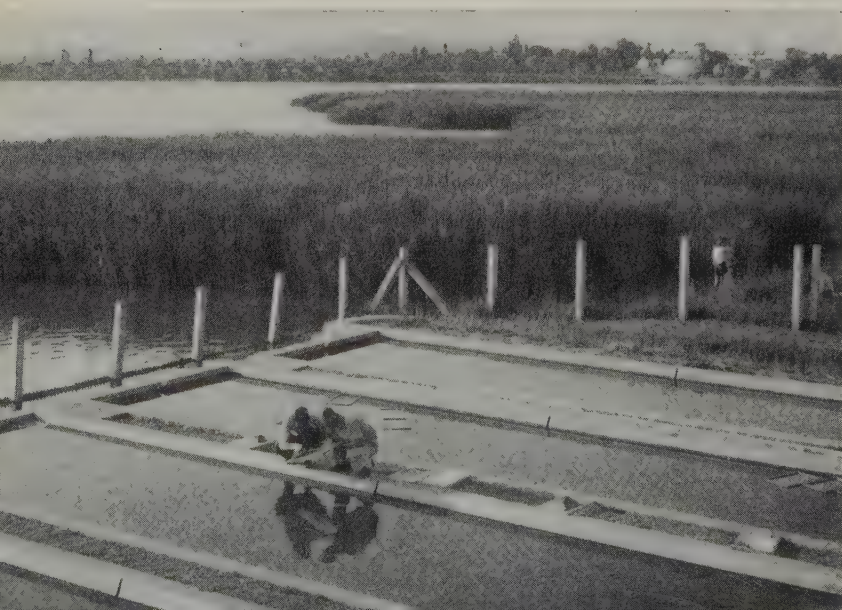
Miután a sportvadászok elsősorban trófeás vadra, tehát bikára vadásznak, a hivatásos vadászra hárul annak a feladata, hogy a szükséges ivararányt beállítsa, vagyis gondoskodik az elesett bikák számának megfelelő tehén kilövéséről is. A hivatásos vadász feladatához tartozik a vadászkutyák tartása, idomítása és vezetése is.

Az őszi vadászati főidény idejére esik az apróvad vadászata is. A nyúl-, fácán- és fogolyvadászat mind a belföldi, mind a külföldi vadászok számára kedvelt sport és ennek bizonyos gazdasági jelentősége is van, mert mind a lőtt apróvadból, mind a befogott élővadból Magyarország jelentős mennyiséget exportál.

A vaddisznó egész évben lehető vadfaj, bár kímélet illeti a malacait váró vagy éppen már azokat vezető kocákat, ezért a téli vaddisznó-hajtásokat általában január közepéig be kell fejezni. Mégis a vaddisznó „egész éves” vad, mert ott, ahol könnyen megítélhető a felbukkanó állat, a kíméletre nem szoruló mindig megölhető.

Az országban mintegy 22 000 amatőr- és sportvadász van, s többségük apróvadász területeket bérel. Ennek megfelelően az ország apróvad-területének 80%-a a vadásztársaságok kezén van, s csak 20%-án folyik állami gazdálkodás. A nem hivatásos vadászok érdekeit a

Ponty- és sügérivadék nevelés a Velencei-tavon — Téli halászat a Balatonon

Magyar Vadászok Országos Szövetsége képviseli. Ennek a szervnek minden vadász tagja, s onnan kapja vadász-jegyét is, ami nélkül senki sem vadászhat. A Szövetség havonta megjelenő szaklapot ad ki, s azt minden vadász tagsági díja ellenében megkapja. A lap állandó munkatársai a legismertebb magyar és külföldi szakírók, s e folyóirat nagy gondot fordít a vadászok természetudományos ismereteinek elmélyítésére, általában a vadászat kultúrájának emelésére. A Szövetség a külföldi társaságokkal ápolja a kapcsolatokat, részt vesz a nemzetközi vadásztalálkozókon és maga is rendez hasonlókat.

A magyar vadgazdaság és vadászat képe nem lenne teljes az országban elejtett, világviszonylatban is kiemelkedő trófeák megemlítése nélkül. Ezért a második világháború után elejtett rekord-szarvasbikák súly- és Nádler-pontszámát adjuk meg (megjegyzendő, hogy a Nádler-féle értékelés sokkal szigorúbb, mint a nemzetközi madridi pontozás), valamint az 1962 és 1967 évek között terítékre került díjas bikák számát. Ezek:

az elejtés éve és helye	agancssúly (kg)	Nádler- pontszám
1955 Bakócsa (Baranya megye)	13,60	228,48
1957 Tamási (Tolna megye)	13,20	222,80
1963 Szentegát (Baranya megye)	15,00	232,79
1967 Lábod (Somogy megye)	13,85	228,38

A díjas szarvasagancsok megoszlása pedig a következő:

év	arany	ezüst	bronz
1962	13	26	65
1963	8	22	59
1964	25	48	73
1965	28	57	96
1966	58	75	142
1967 (októberig)	84	74	144

Felreppenő vadkacsák

A mezőgazdaság anyagi-műszaki alapjai. A magyar mezőgazdaság gépesítettsége a felszabadulás előtt meglehetősen alacsony fokon állt még a nagybirtokokon is. 1935-ben a traktorok száma csak 7000 volt. Mivel olcsó mezőgazdasági munkaerő bőséggel állt rendelkezésre, a gépek alkalmazása a nagybirtokoknak nem állott érdekében, a vonóenergia 90%-át ekkor még az igaerő szolgáltatta. Hasonló volt az egyéb technikai berendezések és a műtrágya-használat színvonala is.

A gépesítés. A háború után a traktorállomány el nem pusztult része is nagyrészt elavult. Az első három-éves terv idején az állami gazdaságok gépesítésének beindítása mellett megtörtént a mezőgazdasági gépállomások hálózatának kiépítése. A gépállomások mint technikai bázisok a gépi munkák elvégzése mellett

Őszi lehalászás a Szeged melletti Fehér-tón

Vadászsákmány

a mezőgazdaság általános technikai kultúráját is terjesztették. A gépi felszerelés nagy része a gépállomásokon összpontosult, s 1957-ig a termelőszövetkezetek gépi munkáit teljes mértékben ezek végezték. A gépállomások száma 1967-ben 151 volt és 4398 traktorral rendelkeztek.

1968. január 1-vel a gépállomások megszűntek, és mint mezőgazdasági gépjavító ipari vállalatok működnek tovább. A gépállomány nagy részét a mezőgazdasági termelőszövetkezetek átvették.

Az ötvenes évek első felében a mezőgazdaság gépesítése eléggé vontatottan haladt előre. Csak 1954-ben kezdődött erőteljesebb fejlődés, majd 1959-től kezdve ugrásszerűen növekedett.

*A mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás
traktorállománya* (év végén)*

év	traktorok száma	traktoregység	1 traktorra jutó szántóterület	
			kh	ha
1960	40 578	47 287	195	112
1965	63 506	90 128	98	56
1966	66 795	95 495	92	53
1967	66 856	96 631	91	52
1968	64 330	93 791	89	51

* 1967. végéig a mezőgazdasági gép- és gépjavító állomások adataival együtt

A traktorpark összetételében is fejlődés mutatkozott. 1954-től fokozatosan növekedett a sokféle munka elvégzésére alkalmas univerzális traktorok aránya. Ezek 1968-ban a teljes traktorállomálynak több mint 65%-át tették ki.

1957-ben a nagyobb és jól működő termelőszövetkezetek lehetőséget kaptak mezőgazdasági nagygépek vásárlására. Ez időtől kezdve a termelőszövetkezetek saját traktorainak aránya erőteljesen megnőtt. Míg 1958 végén az összes traktoroknak nem egészen 6%-a volt a termelőszövetkezetek tulajdonában, 1968 végén már 77,6%-a. Ez a folyamat a gépállomások korábbi szerepét lényegesen módosította és azok fokozatosan körzeti gépjavító állomásokká, illetőleg speciális termelési technikai feladatokat ellátó szolgáltató üzemekké váltak.

A legutóbbi években bekövetkezett erőteljesebb fejlődés folytán a mezőgazdaság vonóerejének már háromnegyed részét a traktorvonóerő adja. Az egész vonóerő-kapacitásból 1935-ben csak 10%, 1958-ban 38% volt a traktorok részesedése, a többit az állati igaerő tette ki, 1968 végén a gépi vonóerő aránya 79,1%.

A traktorellátottságban a szektorok között jelentős a különbség. Az egy traktoregységre jutó szántóterület az állami gazdaságokban 38 hektár, a termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban viszont 45 hektár volt 1968 végén:

A traktorok számának megkétszereződésével párhuzamosan hasonló arányú volt a fontos *munkagépek* számszerű növekedésének üteme is. Így a traktorekék, sorművelő függesztett kultivátorok, a traktorvontatású vető-, arató- és egyéb, betakarító-gépek, valamint az arató-cséplőgépek száma jelentősen megnőtt. Mindezek következtében 1962 és 1967 között 54%-kal növekedett a traktormunka mennyisége, normál holdat* véve alapul. A szántás és a vetés csaknem teljes mértékben traktorral történő elvégzése mellett az egyéb főbb munkák gépesítési foka is jelentősen emelkedett. A gabonaratás gépesítési foka 1958—68 között 19,3%-ról 91,7%-ra, a cukorrépa betakarításáé 16,4%-ról 65,7%-ra, a burgonya kiszedése 3,9%-ról 22,7%-ra növekedett. Hasonló arányú a fejlődés a gépi kapálás és a gépi kaszálás alkalmazásában is.

A gépesítés további fejlesztésének a legfőbb feladatai: a növényápolási és betakarítási munkák gépesítésének erőteljes fokozása. Különösen fontos ez az őszi betakarítású növények vonatkozásában; itt a munkák ősszel torlódnak és a késlekedés akadályozza az őszi gabonafélék időben való elvetését.

Az *állattenyésztés gépesítése* terén a fejlődés csak a kezdetén tart. A takarmányelőkészítés, továbbá a fejés, csibekeltetés gépesítésében az utóbbi időszakban lényeges előrehaladás történt, de a korszerű takarmányoztatást lehetővé tevő istállógépesítést csak néhány, korszerű nagyüzemi épülettel is rendelkező gazdaságban oldották meg. Alacsony még általában a mezőgazdaság villamosítása, bár az utóbbi időben a fejlődés e téren is megindult.

Talajergőgazdálkodás, talajjavítás. A szervesanyagokkal történő talajergő-visszapótlás túlnyomórészt istállótrágyával történik, s ennek a forrásai a múlthoz képest lényegesen nem változtak. Számos állat-sűrűségünk ugyanis 100 kh (57,5 ha) mezőgazdasági területre számítva 1969-ben 22,1 volt, valamivel több, mint 1935-ben. Az istállótrágyázás nagyjából régi keretei mellett a trágyázás hatása jelenleg jobban érvényesül,

* Normál hold = középkötött talajon közepes mélységben (16—20 cm) szántva 1 kh-on.

Gépállomás

mert egyrészt a nagyüzemekben szakszerűbb istállótrágya-kezelés folyik, mint a korábbi szétaprózott kisparaszti parcella-gazdaságokban, másrészt a trágyázás jobb és korszerűbb gépi talajműveléssel párosul. Az egyéb szerves trágyázási módok (zöldtrágyázás stb.) csak helyenként jelentősek.

A *műtrágyázás* jelentősége a korszerű mezőgazdálkodásban világszerte rohamosan növekszik és Magyarországon is bekövetkezett ez a fejlődési fok. Műtrágyáink háború alatti súlyos megrongálódása miatt az 1945 utáni fejlődés lassan bontakozott ki. A műtrágyagyárak kapacitásának bővülésével és új gyárak létesítésével fokozatosan szerény hazai bázist teremtettünk a műtrágyák fokozott használatához. A műtrágya-felhasználásban 1958 óta indult meg az

Műtrágyázás repülőgéppel

Cukorrépa öntözés egy termelőszövetkezetben

ugrásszerű fejlődés. 1962 és 1968 között a felhasználás 1 hektárra hatóanyagban számítva 53,4 kg-ról 124 kg-ra nőtt. Az 1968. évi felhasználás az 1938. évének mintegy ötvennégyeszerese, akkor ugyanis 1 hektárra csupán 2,3 kg jutott (hatóanyagban számítva).

A jelenlegi műtrágya-felhasználás azonban még igen messze van a nyugati országokétól, jelentősek a különbségek szektoronként is. Műtrágya-felhasználásunk fokozása mind a belföldi gyártás kiszélesítése, mind a műtrágya-import útján igen fontos tényezője mezőgazdaságunk fejlesztésének.

Magyarországnak sok, javításra szoruló, gyenge termőképességű talaja van, így a talajjavítás és a talajvédelem egyike a mezőgazdaságfejlesztés legfontosabb feladatainak. A szikesek területe kb. 900 000 kh (500 000 ha), a homokterületek mintegy 3 millió kh-at (1,7 millió ha-t) tesznek ki, a mészszegény savanyú talajok nagysága pedig mintegy 4–4,5 millió kh-ra (2,3–2,9 millió ha-ra) becsülhető.

A felszabadulás előtt a *talajjavítás* terén nem sok történt. 1928–37 között mindössze 13 000 hektár területet javítottak meg. A felszabadulás után az ütem meggyorsult, különösen 1956 óta fokozódó. A munka túlnyomó része a savanyú talajok megjavítására jut, de igen jelentős a szikesek, s főképpen az utóbbi években a homoktalajok javítása is. Míg 1957-ben összesen 37 000 hektáron, addig 1968-ban már 73 592 hektáron történt talajjavítás. A fejlesztési tervekben a talajjavítás jelentős ütemű fokozása szerepel. Ugyanez

vonatkozik a *talajvédelemre*, amelynek jelentősége ugyancsak igen nagy. A defláció és erózió évről évre nagy mennyiségű talajt pusztít le. Ennek megelőzésére a talajvédő agrotechnikai módszerek, így a lejtő irányára merőleges talajművelés (terasozás) egyre növekvő arányban szerepelnek a talajállag megóvásában.

Kontinentális éghajlatunknál fogva a csapadék eloszlása igen kedvezőtlen és mennyisége sem elegendő az eredményes gazdálkodáshoz. Ezért Magyarország terméskörülményei a fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező országokéhoz képest nemcsak alacsonyak, hanem évről évre nagyon ingadoznak is. A termésátlagok növelésének és a termésingadozás csökkentésének igen fontos eszköze az *öntözéses termelés* kiterjesztése.

Hazánk öntözésre szoruló területének túlnyomó része a szárazság által leginkább sújtott Alföldön, ezen belül is a Tiszántúlon fekszik, de az öntözéses gazdálkodás kiterjesztése nemcsak az ország szárazabb, keleti részén szükséges és fontos, hanem az ország egész területén.

A második világháború előtt, 1939-ben hazánk öntözött területe csak 24 000 kh (13 800 ha) volt. A felszabadulás után az öntözött terület kiterjesztése igen nagy lendületet vett és 1950-re elérte az 57 000 kh-t (33 000 ha-t). Az újonnan létesített öntöző berendezések azonban nem voltak teljes mértékben kihasználva, különösen 1955 után, amikor a monokultúrák rizstermesztés megszüntetésével a berendezett terület egy része kihasználatlanul maradt. 1960 óta újra fokozott ütemű lett az öntözés fejlesztése. Az öntözött terület az 1960.

évi 164 601 kh-ról (94 722 ha-ról) 1968-ra 634 251 kh-ra (364 989 ha-ra) növekedett.

Az öntözött területnek közel harmada az állami gazdaságokban van. Legnagyobb súllyal az öntözött területen belül a szántó szerepel. Ennek nagyobb része korábban rizs volt, kisebb része zöldség- és takarmány-terület. Az utóbbi években azonban a rizs szerepe csökkent, viszont előtérbe került a zöldség-félék öntözése, amely 1960 és 1968 között négyszeresére emelkedett. Erőteljesen kiszélesedett az egyéb szántó-földi növények, főképpen a takarmányok öntözése. A rét- és legelőöntözés 1960-hoz képest 1968-ra több mint háromszorosára nőtt, s kisebb mértékben folyik egyéb területek (gyümölcsösök, szőlők) öntözése is.

Az Alföldön nagyobb, összefüggő vízrendszerek útján történik az öntözés, míg az ország más részein, elsősorban a Dunántúlon az öntözött területek vízellátása részben helyi víznyelési lehetőségeken alapszik, részben pedig felszín alatti vízkészletek felhasználásán. Az elmúlt években különösen gyorsan fejlődött nálunk a permetező öntözés. A jelenlegi tervek szerint az öntözött terület erőteljesen fog növekedni. Az 1967-ben megkezdődött újabb tiszai vízlépcső építése is ezt segíti elő.

Üzemi épületek. A magyar mezőgazdaság el-látottsága korszerű nagyüzemi gazdasági épületekkel, nagyüzemi állatférőhelyekkel és tárolóépületekkel (magtárak, raktárak stb.) még korántsem kielégítő. Az állami gazdaságok és a régebben alakult termelőszövetkezetek már általában korszerűbb nagyüzemi istállókkal rendelkeznek, de az 1959—61. évek idején létesült termelőszövetkezetek többségében a nagyüzemi állatállomány elhelyezése még átmeneti jellegű, sokszor szükségmegoldásokon alapul.

A szocialista átszervezés befejezése után közel fél-millió szarvasmarha, 1,5 millió sertés és 6 millió baromfi nagyüzemi férőhelye készült el. E gyors ütemű építés lehetővé tette a közös gazdálkodásba bevitt állatállomány jelentős részének nagyüzemi épületekben való elhelyezését. A termelőszövetkezetek megalakulásuk után sok egyszerű kivitelű, olcsó istállót és ólt építettek és a meglevő nagyobb gazdasági épületeket is felhasználták.

A további években még igen jelentős összegek beruházására kerül sor a mezőgazdaság, s ezen belül a termelőszövetkezetek épület-szükségletének a kielégítésére.

KÖZLEKEDÉS ÉS HÍRKÖZLÉS

A közlekedés fejlődése Magyarországon. A közlekedés története országunk területén közel kétezer évre nyúlik vissza. A mai Magyarországnak a Dunától délre és nyugatra eső része mintegy három évszázadig római provincia volt: Pannonia. A rómaiak itt is táborhelyeket, erődítményeket, majd városokat építettek és ezeket jól megépített úthálózattal kötötték össze. A római utakat még a birodalom bukása után is sokáig használták, ezek fontos részei voltak a Nyugatot a Kelttel összekötő nagy kereskedelmi és hadi útvonalaknak. A római utak egyes maradványai máig fennmaradtak.

A középkorban több fontos kontinentális útvonal haladt keresztül Magyarországon. Ezek egyikének volt a része az úgynevezett „mészárosok útja”, amely az ország fővárosától Bécsbe vezetett, mint forgalmas kereskedelmi út. (Ezen az útvonalon van a Kocs nevű község, ahol először készítették azt a könnyű, gyors fogatos járművet, a kocsit, amely a falu nevét nemcsak a magyar nyelvben, hanem számos idegen nyelvben is megőrizte.) Európa jelentős középkori kereskedelmi útjai közül Magyarország nyugati szegélyén haladt át a régebbi, úgynevezett borostyán út, amely a Balti-tengertől Itáliába vezetett.

A török háborúk (16—17. század) az ország jelentős részének pusztulását, elnéptelenedését, földjének, vizeinek elvadulását eredményezték, ami a közlekedés fejlődését is visszavetette. Ezért a török uralom megszűnése után a helyreállítás egyik fontos feladata volt az ország földjének, illetőleg vizeinek a rendezése. E hatalmas munka a 18. század közepén kezdődött és egészen a 19. század végéig tartott, s akkoriban egyike volt Európa legnagyobb területrendezési (egyben telepítési) munkáinak. Eredménye 3,8 millió hektárnyi terület ármentesítése volt, s e rendkívül nagy méretet érzékelteti, ha összehasonlítjuk azzal, hogy Hollandia 19. századbeli vízrendezése, illetőleg ármentesítése 1,4 millió hektárra terjedt ki.

A vízszabályozásokkal együtt haladt előre az utak és hidak építése, s a 19. század közepétől kezdve a vasútépítés is. Az ország területén a vasúti hálózat az első világháborúig csaknem teljesen kiépült, míg a műutak építése lassabb ütemű volt, s a közúti közlekedés fejlesztése csak a második világháború után vált nagyarányúvá.

A második világháború ismét erősen visszavetette a fejlődést, mert a visszavonuló fasiszta csapatok az ország csaknem valamennyi közúti és vasúti hídját felrobbantották, s óriási károkat okoztak a járműállományban is. A vasúti pályák és tartozékaik kára 37%-os volt, míg a gördülőállomány összes értékéből 70%-nyi pusztult el. Ez a rendkívüli méretű háborús pusztulás magyarázza, hogy a felszabadulás után a népgazdaság beruházásainak igen nagy részét igényelte a közlekedés. 1945-től 1949-ig az összes beruházásoknak kerekén 20%-a jutott a közlekedésre, de az 1950 és 1954 közötti években is elérte a 13%-ot. Ettől kezdve évi 10—12% volt az állandósult arány. A közlekedési beruházások volumenindexe 1960-ban — az 1955. évi 100-hoz viszonyítva — 248 volt, s ez 1966-ra 337-re emelkedett. 1968-ban az összes beruházások 14,0%-a jutott a közlekedésre és a hírközlésre.

A közlekedésben hazánkban a múlt század második felétől kezdve mindmáig vezető szerepe van a vasútnak, bár az utóbbi évtizedben a közúti közlekedés aránya erőteljesen növekszik.

A teherszállítás mennyiségei az egyes közlekedési ágazatok között a következőképpen oszlottak meg:

Teherszállítás (szállított áruk, millió tonna)

	1950	1960	1965	1968
vasút	40,9	92,9	112,3	113,5
tehergépkocsi				
közl. váll.	6,7	70,6	117,7	130,4
hajó	1,1	2,4	2,6	3,2
csővezeték	0,5	1,2	4,6	6,4
egyéb	2,3	27,4	20,5	8,3
összesen	51,5	194,5	257,7	261,8

(árutonnakilométer-teljesítmény, millió)

vasút	5414,0	13 312,3	17 276,1	18 325,2
tehergépkocsi				
közl. váll.	93,5	897,4	1 698,2	2 233,4
hajó	537,8	1 308,2	1 682,1	2 555,0
csővezeték	32,2	68,6	436,6	695,2
egyéb	14,3	65,3	42,8	20,5
összesen	6091,8	15 651,8	21 135,8	23 829,3

A teherszállításban az alábbiak szerint változnak az arányok:

	a szállított áru az össztonnasúly %-ában			az áruszállító teljesítmények az össztonnakilométer %-ában		
	1950	1960	1968	1950	1960	1968
vasút	79,4	47,8	43,4	88,9	85,0	76,9
tehergépkocsi	13,0	36,3	49,8	1,5	5,7	9,4
hajó	2,1	1,2	1,2	8,8	8,3	10,7
csővezeték	1,0	0,6	2,4	0,5	0,4	2,9

Az utasforgalom fejlődését a következő számok szemléltetik:

Távolsági személyszállítás (szállított utasok, millió)

	1950	1960	1965	1968
vasút	255,2	478,9	530,4	557,8
autóbusz	28,2	236,2	373,2	422,1
hajó	3,3	4,0	3,3	3,9
egyéb	0,9	6,6	5,8	4,1
összesen	287,6	725,7	912,7	987,9

(utaskilométer-teljesítmény, millió)

vasút	7126,0	14 273,6	16 301,4	16 479,9
autóbusz	396,4	3 604,9	5 298,8	5 926,7
hajó	59,6	82,6	61,5	71,0
egyéb	18,6	171,1	283,2	340,3
összesen	7600,6	18 132,2	21 944,9	22 817,9

A személyszállításban pedig a következő számok mutatják a változások arányait:

	a szállított utasok az összes utas %-ában			a személyszállítási teljesítmények az összes utaskilométer %-ában		
	1950	1960	1968	1950	1960	1968
vasút	88,7	66,0	56,5	93,8	78,7	72,2
távolsági						
autóbusz	9,8	32,5	42,4	5,2	19,9	26,0
hajó	1,1	0,6	0,4	0,8	0,5	0,7

A szállítás és hírközlés összes nettó árbevétele 1968-ban az egész népgazdasági ágra 40 milliárd 74 millió

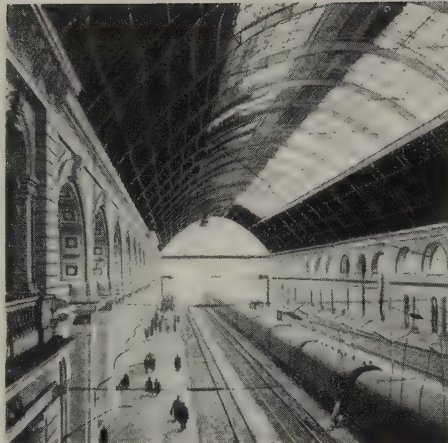
forint volt, amelyből a szállítás 34 milliárd 695 millió forint, a hírközlés pedig 5 milliárd 379 millió forint volt.

A közlekedésben foglalkoztatottak száma (keresők) 1949-től 1968-ig a következőképpen alakult:

az állami közlekedési munkások és alkalmazottak száma (1000 fő)					közlekedésben foglalkoztatottak összesen (1000 fő)
összesen	ebből				
	vasúti	közúti	posta		
1949	159,6	105,5	21,6	30,8	170,7
1954	228,0	118,2	66,6	39,3	229,7
1958	251,9	127,4	77,8	41,3	256,4
1959	265,5	130,6	87,0	42,0	269,6
1960	283,4	132,8	101,2	43,0	287,2
1961	288,4	133,3	104,3	44,1	292,2
1962	293,0	135,3	105,8	44,9	296,8
1963	300,5	138,6	108,7	45,8	304,2
1964	306,0	139,0	112,0	47,0	312,0
1965	303,0	136,0	110,0	47,0	310,0
1966	301,0	134,0	109,0	47,0	308,0
1967	301,0	134,0	111,0	48,0	308,0
1968	306,0	126,0	117,0	52,0	313,0

2000 lóerős magyar gyártmányú villanymozdony

A Déli Pályaudvar — A Keleti Pályaudvar, az ország legrégebbi pályaudvara

A közlekedés dolgozóinak a szakképzése több szinten folyik: az üzemi szaktanfolyamok mellett szakosított középiskolákban (technikumok, újabban felsőfokú technikumok is), valamint az 1955-ben szervezett Közlekedési Egyetemen, amely később beolvadt a Budapesti Műszaki Egyetembe. 1968-ban Győrött Közlekedési Főiskolát alapítottak.

A vasúti közlekedés. Magyarországon az első kísérleti vasút oszlopokra függesztett úgynevezett lebegő vasút volt, lóvontatással, amely 1827-ben épült Pest és Kőbánya között 7,5 km-es szakaszon. Ez azonban nem vált be és hamarosan lebontották. Az első gőzüzemű vasutat a főváros és Vác között építették 34 km hosszúságban, s ezen a forgalom 1846-ban indult meg. Ezt követte a főváros és Szolnok közötti vonal, amelyen 100 km-es távon 1847-ben indult meg a közlekedés.

Ezeket a vasutakat és számos további vonalat magánvállalatok, illetőleg társaságok építették és tartották üzemben. A Magyar Államvasutak (MÁV) 1868-ban alakult meg, s bár ettől kezdve Magyarországon az államvasúti rendszer vált elfogadottá, az államnak sokáig nem volt elég politikai és anyagi ereje ahhoz, hogy az állami vasúti hálózatot kellően bővítse. Emiatt 1877-ben a kiépített 6688 km hosszúságú vasúthálózathoz csak 1098 km volt a MÁV tulajdona, a többi magánvállalatok kezében volt. 1876-ban azonban a kormány elhatározta, hogy a magánvasutakat, elsősorban is azokat, amelyek a külkereskedelem szempontjából fontosak, államosítja. Az államosítás 1883 és 1892 között ment végbe, s végrehajtása Baross Gábor közlekedési miniszter nevéhez fűződik.

Ettől az időtől kezdve országos jelentőségű vasútvonalat már csak az államvasút épített; a magánvállalatok csak úgynevezett helyi jelentőségű mellékvonalakat építhettek. Ez az időszak volt egyben a nagy vasútépítések kora Magyarországon, s 1914-ig,

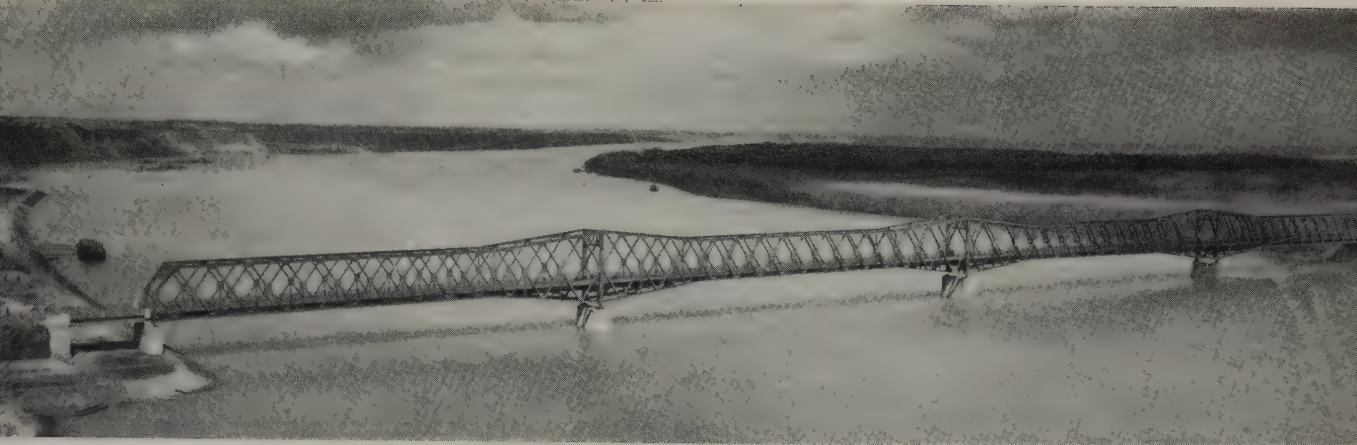
az első világháborúig tartott. Ekkorra az átlagos vasútsűrűség, mind területre, mind lakosságra számítva, az európai átlaghoz képest magas volt és a vasúthálózat a kor viszonyai között gazdasági funkcióját jól töltötte be.

A következő időszakban — 1944-ig — mindössze egyetlen normál nyomközű vonal épült, valamint néhány keskeny nyomközű gazdasági vasút. A vasúti hálózat összes hossza (a vágányhossz) mégis nőtt, számos iparvágány stb. épült. A magyar vasúti hálózat ebben a korszakban főleg nem mennyiségileg, hanem minőségileg fejlődött. Számos vonalat korszerűsítettek, növelték a kettős vágányú pályák hosszát, bővítették az állomásokat, korszerűsítették a berendezéseket és a gördülőállományt, megkezdték a vasúti üzem villamosítását és motorosítását.

A második világháború pusztításai után az Államvasutaknak olyan mélypontról kellett elindulnia, amire alig van példa a vasutak történetében. Ilyen körülmények között a felszabadulás utáni magyar gazdasági rekonstrukció alapja a közlekedés helyreállítása volt.

1945 után több új vasútvonal épült, folytatódott a vasút villamosítása és előrehaladt a dieselesítés is. Egyidejűleg nagy erőfeszítések történtek a betonalkjak alkalmazásának kiterjesztésére a hézagnélküli sín-pályák készítésére és számos egyéb új módszer bevezetésére. Az erősen elavult és elégtelen gördülőállományt felújították és kiegészítették. A MÁV számos, a háborús cselekmények következtében tönkrement nagy pályaudvart és vasúti üzemét újjáépített, kibővített. Figyelemreméltó erőfeszítések történnek a vasúti üzem racionalizálására, szem előtt tartva a többi közlekedési ágazattal való kapcsolatokat, illetőleg a hatékony közlekedési munkamegosztás követelményeit.

A vasúti üzem racionalizálását elsősorban a vonórés korszerűsítése jelenti. 1968-ban a gőzvontatás részaránya már csak 39 % volt, a Diesel-vontatásé 39 %-ot,

A dunaföldvári vasúti híd

a villamos-vontatásé 22%-ot tett ki. Elkészült a Budapest—Miskolc—Nyíregyháza—Záhony vonal villamosítása és megkezdték a Budapest—Cegléd—Debrecen—Nyíregyháza (a második keleti vonal) villamosítását is.

Magyarország normál nyomtávolságú közforgalmú vasútvonalainak építési hossza 1968-ban 8214 km (a keskeny nyomtávolságúaké 1104 km). Ez a sűrűség 100 km²-re átlagosan 10,1 km.

A magyar vasúthálózat feltűnően centralizált (Budapest központtal) és sokhelyütt hiányoznak a középpontot elkerülő transzverzális vonalak. Ezt az európai viszonylatban szinte egyedülálló hálózat-szerkezetet több tényező alakította ki. Az egyik ok történeti: Széchenyi István központosító közlekedésfejlesztési koncepciója. Széchenyi az osztrák politikai és gazdasági elnyomás elleni küzdelem eszközeként fogta fel a Budapestre koncentrált közlekedési hálózatot. További történeti ok az, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia idején a magyar vasúti hálózat transzverzális fővonalai Magyarország mai területén kívül estek. Van azonban gazdaságföldrajzi oka is a mai helyzetnek: Budapest különleges helyi és helyzeti energiája.

Az ország vasúti áruforgalma 1937 és 1968 között kb. ötszörösére növekedett, de még nagyobb mértékben növekedett a közúti szállítás (gépjárműközlekedés), emiatt a vasútnak az összes áruforgalomból való részesedése csökkent. A forgalmi terhelés földrajzi megoszlása azonban rendkívül egyenetlen. A vasúti hálózatnak mintegy fele hosszán bonyolódik le az áruforgalom 90%-a, másik felén pedig csak 10%-a, illetőleg a hálózat kb. egyharmadán (2400 km) az áruforgalomnak csupán a 2%-a. E kis forgalmú vonalak a magánvállalatok által létesített egykori vicinális vasutak, amelyek a törzshálózatnál gyengébb műszaki szinten épültek és ma már általában elavultak. Korszerűsítésük oly jelentős beruházásokat kívánna, hogy az nem lenne arányban forgalmuk várható növekedésével és az elérhető gazdasági elő-

nyökkel, ezért a jövőben e vasúti vonalak fokozatos megszűnésével lehet számolni.

A vasutak áru fuvarozási teljesítményeinek 72,6%-a belföldi szállítás volt 1968-ban, a tranzit-szállítás részesedése 9,1%-os volt, az export-import szállítások pedig 18,3%-ot tettek ki, amiből lényegesen nagyobb az importszállítások (nyersanyagok) részesedése (14,0%). A vasút által szállított áruk 19%-a szén, brikett és koks, 6,0%-a kőolaj, 4,6%-a tűzifa — tehát csaknem egyharmada tüzelőanyag. Az egykori mezőgazdasági ország vasúti szállításának ma már csak 4—5%-a mezőgazdasági termék, tehát körülbelül annyi, mint a vas- és fémipari szállítmányok együttesen (vas és mangánérc, bauxit, hengerelt acél, vas és alumínium készárak stb.). Jelentős hányadot képviselnek viszont az építőanyagok. Az áruszállítás átlagos távolsága 1968-ban 159,4 km, ennél jóval nagyobb az ásványolajé, burgonyáé, cementé, a hengerelt acélé, a műtrágyáé, a tűzifáé és a szérfaé.

A külkereskedelmi forgalom tonnasúlyának közel a fele a Szovjetunióval bonyolódik le, de jelentős volumenű a forgalom Csehszlovákiával, a Német Demokratikus Köztársasággal, Romániával, Jugoszláviával és Lengyelországgal. Kissé eltérőek az arányok, ha a forgalom értékét vesszük alapul.

A vasúti személyszállítás a háború előttinek több mint ötszörösére nőtt. E növekedés egyik fő oka az ország iparosításával együttjáró inga-vándorforgalom kiterjedése a főváros és a nagyobb ipari centrumok körül. Másik oka — a növekvő foglalkoztatottság és emelkedő életszínvonal mellett — a rendkívül alacsony tarifaszint is. A személydijszabás több mint 10 éve változatlan és többféle kedvezmény van érvényben, amelyek közül a dolgozó és tanuló kedvezmények (bérletek) közel 90%-os mérséklést tartalmaznak a rendes árú menetjegy, illetve az utaskilométer-önköltséghez képest. 1968-ban az utazók többsége menetdíj-kedvezménnyel utazott, csupán 16,8%-a váltott teljes árú menetjegyet (csak a MÁV-ra vonatkozik). Az olcsó

utazást természetesen a szocialista állam dotációja teszi lehetővé.

Az utasszállítás sűrűségének földrajzi megoszlása szintén nem egyenletes, azonban nincsenek olyan szélsőségek, mint az áruforgalomban.

A közúti közlekedés. Magyarország közúti közlekedésének korszerűsítése — mind az utak, mind a járművek tekintetében — az utóbbi évtizedekben kezdődött. Évszázados elmaradást kell pótolni, ami nagy népgazdasági erőfeszítést követel.

Az úthálózat. Az ország közúti hálózata is jellegzetesen sugaras szerkezetű, de korántsem annyira, mint a vasúti hálózat és nem hiányoznak a gyűrűs vonalak sem. Magyarország közúti hálózata közel 30 000 km, amelyből 25 800 km a pormentes út. A közúti hálózat csak körülbelül háromszorosa a vasúthálózatnak, ami más európai országokéhoz viszonyítva kevés.

Az ország úthálózatának tervszerű építése a 19. század közepén kezdődött. A reformkor törekvései után a Monarchia keretében a Bach-korszak alatt szervezték meg az ügyi igazgatást. A megszervezett ügyi igazgatás a birodalmi és országos, illetőleg megyei és községi utak csoportját különböztette meg. Az utak építését és fenntartását később nagyobb részt a megyék, mint önkormányzati testületek (municipiumok) végezték éspedig jórészt közmunkával vagy ennek pénzbeli megváltásával.

1890-ben jött létre az első magyar ügyi törvény, amely megvetette a korszerű útgazdálkodás és ügyi igazgatás alapjait, s az útkategóriák számát hatra emelte. E törvény alapján, egységes, országos úthálózat-fejlesztési koncepció keretében épültek az utak éspedig nagymértékben figyelembe vették az egyes vidékek sajátos szükségleteit. Ott is épültek utak, ahol a kő (a nagy szállítási költség miatt) azelőtt

úgy szólnak ismeretlen volt, így például az Alföldön. Itt a vasút megépítése nyitotta meg az úthálózat kiépítésének a lehetőségét és a vasút és az út együtt vetette meg a gazdasági és a kulturális felemelkedés útját ebben a rendkívül elhanyagolt országrészben.

Az 1919–44 közötti időszakban — a vasúthálózat mennyiségi stagnálásával ellentétben — a közúti hálózatot, mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt, jelentős mértékben növelték. A korábbi, lényegében a szerkezforgalomra épült úthálózatot fokozatosan a gépjármű-közlekedés igényeinek megfelelően kezdték átépíteni. A harmincas évek elején teljes magyar szakaszon kiépült a London—Istanbul transzkontinentális műút (Hegyeshalom—Győr—Budapest—Szeged), megépült a balatoni műút (a tó mindkét partján), a grazi műút és számos egyéb, pormentes burkolatú út, közöttük transzverzálisak is, például a Dunaföldvár—Solt—Kecskemét—Kunszentmárton—Szarvas—Békéscsaba betonút stb. A kisebb forgalmú gyűrűs utak akkor még makadámpályaként épültek meg, például Baja—Szeged, Szeged—Békéscsaba—Debrecen stb.

A felszabadulás után a háborúban elpusztított utak és főleg a hidak újjáépítését kellett végrehajtani, mint-hogy vasúti és közúti hidaink is csaknem kivétel nélkül áldozatul estek a rombolásnak. A következő feladat az úthálózat korszerűsítése és új utak építése volt. Az ötvenes évek elején több autót útjellegű útszakaszunk készült, mégpedig a 6-os jelzésű út jelentős része Pécsig és a 7-es út Balatonkeresztúr—Nagykanizsa szakasza, a 37-es út Miskolc és Sátoraljaújhely között, a 41-es út Nyíregyháza és a szovjet határ között stb.

1961-ben készült el az új bécsi autót — az új E 5-ös európai út — Budapest—Tatabánya szakasza, amelyet a túlterhelt, keskeny és sok községen átvetető régi

Híd a Pilisben

Az Erzsébet-híd budai feljárója

bécsi út (10. sz. főközlekedési út) tehermentesítésére építettek. Folytatása is folyamatosan készül. Elkészültek az első magyar autópálya tervei és ennek a Budapest—Székesfehérvár szakasza már (egyelőre fele szélességben, két nyomon) meg is épült; 1970-ben Siófokig elkészül.

Közüti hálózatunk gépjárműekkel minden évszakban járható része, a pormentes úthálózat részaránya egyre nő. Amíg 1949-ben a pormentes burkolatú utak aránya csak 10,7% volt, addig 1955-ben 14,6% és 1968 végén 88%. Ugyanúgy növekszik a kiépített köves úttal bekötött községek száma.

A közúti teherszállítás. Magyarország kis területű állam, ahol a szállítások jelentős része rövid távolságú. Régebben az ilyen szállítás általában vasúton történt, még akkor is, ha ez az esetek nagy részében átrakással, illetve közúti továbbfuvarozással járt.

A teherautó elterjedésével járó természetes következmény, hogy elsősorban az úgynevezett összetett rövidtávú szállítások terelődtek át a tehergépkocsira és a fogatos szállítás is mind nagyobb részben adta át a helyét a motoros közúti forgalomnak. Ma már a tehergépkocsik több árut szállítanak, mint a vasút, bár sokkal rövidebb távolságra (a vasút belföldi szállításának átlagos távolsága 159,4 km, a tehergépkocsié körülbelül 17 km). A vasúti és közúti szállítások részaránya mindinkább a közúti javára tolódik el, anélkül, hogy ez a vasúti szállítás volumeneit csökkentené.

Az állami tehergépkocsi-fuvarozó vállalat (az ún. TEFU, hozzá tartozik különböző számozással és telephelyekkel az AKÖV) 1949-ben alakult és magába olvasztotta valamennyi államosított tehergépkocsi-fuvarozó üzemet. Eme úgynevezett közhasználatú teherszállítás mellett még kétféle közúti teherszállítás van Magyarországon: az úgynevezett célfuvarozás, amely egy-egy minisztérium hatáskörén belül végez fuvarozást és a közületek gépjárműszállítása (gyárak, termelő-

szövetkezetek, intézmények stb.); ez utóbbiak általában inkább saját szükségletükre szállítanak.

A mezőgazdaság gépesítése magával hozta a motoros szállítás fejlesztését a mezőgazdaságban is. A traktorok jelentős szerepet játszanak a megnövekedett mezőgazdasági szállítások lebonyolításában. Amíg 1935-ben egy traktoregységre 1389 kh (799 ha) szántóterület jutott, addig 1968-ban már csak 89 kh (51 ha). Ez európai szinten még nem kielégítő, ezért a mezőgazdaság gépesítését egyre fokozzuk.

A tehergépkocsi mind nagyobb szerepet tölt be a hosszabb távú belföldi, sőt a nemzetközi szállításokban is. Az úgynevezett camion-forgalom főleg Budapest és

A pécsi országút viaduktja Mecseknádasnál

az Adria partja, illetve az Északi-tenger kikötői, valamint Lengyelország kikötői között bonyolítja le az értékes, sürgősen rendeltetési helyükre juttatandó darabárúk forgalmának egy részét, másrészt az ország egész területéről gyümölcsöt, zöldséget és húsféléket szállít hűtőkocsikban német, csehszlovák és osztrák nagyvárosokba. E devizanyerő szállítási mód forgalma 1960 és 1968 között tizenötszörösére nőtt. Hasonlóképpen nőtt az országon áthaladó külföldi camion-forgalom is.

A távolsági autóbúszközlekedés. Magyarországon 1919 után kezdődött a távolsági autóbúsz-járatok szervezése. 1935-ben 201 vállalatot tartottak nyilván; legtöbbjüknek azonban csak egy-két kocsija volt. 1935-ben alakult meg a MÁVAUT Autóközlekedési Vállalat, eredetileg mint az Államvasutak (MÁV) érdekeltségében levő autóbúszközlekedési vállalat, ebből alakult ki 1945 után — ugyanezen a néven — a mai állami autóbúsz-üzem, amely már a vasúttal egyenjogú és egyenlő fontosságú közlekedési nagyvállalat.

A távolsági autóbúszközlekedés utasainak száma minden más közlekedési ágazaténál gyorsabban növekedett, 1968-ban megközelíti a vasutakét, az elővárosi vasutak nélkül számítva. A távolsági autóbúszjáratok helyközi hálózatának hossza kereken 21 000 kilométer, tehát a vasutakénak több mint a kétszerese. Állomásai, megállói sűrűbbek, mint a vasúté, így a távolsági autóbúszközlekedés sokkal sűrűbb közlekedési ellátottságot biztosít.

A távolsági autóbúszközlekedésnek jelentős szerepe van a vasútállomás nélküli települések utazási igényeinek kielégítésében. Ennek különösen az új szocialista nagyüzemeink körzetében van nagy jelentősége, ahol a munkaerőellátás fontos tartaléka a közeli és a távoli falvak munkaerőfeleslege, amit üzemi autóbúszok serege szállít a bányákba, gyárakba, illetőleg műszak után haza. (Az üzemi autóbúszokat a MÁVAUT bocsátja — szerződés keretében — az iparvállalatok rendelkezésére). Az inga-vándorforgalom több mint egyharmad része távolsági autóbúszon bonyolódik le.

A távolsági autóbúszközlekedés díjszabása, a leginkább igénybevett távolsági övezetekben, 15 km alatt, mintegy a kétszerese, a munkás- és tanuló-bérleteké pedig mintegy négyszerese a vasútnak (személyvonat 2. osztály). Ennek ellenére, az inga-vándorforgalom egyre nagyobb arányban terelődik át az autóbúsz-forgalomra.

Az autóbúszközlekedés — rugalmassága folytán — igen alkalmas új forgalmi vonalak képzésére, akár rendszeres járatok, akár alkalmi különjáratok lebonyolítására, főleg ott, ahol a vasút a maga kötött pályás, merev hálózatával az egyre dinamizálódóbb igényeket nem képes megfelelően kielégíteni (gyűrűs útvonalak, rövidítő viszonylatok, hegyi pályák stb.). Az autóbúsz ezért jelentős szerepet vívott ki magának az idegenforgalomban, nemcsak belföldön, hanem egyre inkább a külföldre irányuló forgalomban is; ebben a tekintetben nemcsak a maximális időbeli és térbeli kötetlenség, a kis forgalmi egység az előnye, hanem devizamegtakarító (sőt devizatermelő) jellege is. Váro-

sainkban, forgalmas közseégeinkben egymás után épülnek a modern autóbúsz-pályaudvarok.

Személygépjármű-közlekedés. A személygépkocsik elterjedésének főbb előfeltételei: saját személygépkocsi-gyártás, illetve az importból származó személygépkocsik viszonylag alacsony ára; olcsó üzemanyag; jó utak; megfelelő életszínvonal. Ezek az előfeltételek 1957-ig Magyarországon kevésbé voltak adva, illetőleg nem voltak egymással összhangban. Azóta azonban a helyzet e tekintetben is változott.

Jelenleg a személygépkocsi import erősen növekszik Magyarországon. Az üzemanyag részben ugyancsak importból származik — viszonylag nem drága. A korszerű utak építése is állandóan folyik.

Ilyen körülmények között a legutóbbi években erősen emelkedett a személygépkocsi száma. A személygépkocsi import az országba legfőképpen a Német Demokratikus Köztársaságból (Trabant, Wartburg típusok), valamint Csehszlovákiából (Škoda) és a Szovjetunióból (Moszkvics, Volga) történik, de sok nyugati márkájú személygépkocsi is fut Magyarországon.

A személygépkocsik számának növekedését az alábbi számok mutatják:

év	darab	1957 = 100
1957. december 31.	12 728	100
1958. „ 31.	17 908	141
1959. „ 31.	24 799	195
1960. „ 31.	31 268	246
1961. „ 31.	39 872	313
1962. „ 31.	53 118	417
1963. „ 31.	71 297	560
1964. „ 31.	86 247	678
1965. „ 31.	99 395	781
1966. „ 31.	116 677	917
1967. „ 31.	144 601	1136
1968. „ 31.	163 636	1286

1968-ban a 163 636 személygépkocsiból 140 974 volt személyi tulajdon.

A motorkerékpár állomány 1968-ban 214 570 db volt (125 cm³-en felüli).

A személygépkocsi állomány növelésével párhuzamosan folyik a garázsoz, a parkolóhelyek, a benzinkút- és szervízhalózat stb. kiépítése is.

A közúti közlekedési balesetek száma Magyarországon is igen nagy és többszörösen felülmúlja a többi közlekedési ágazatét. Jóllehet mind a halálos végű, mind a sebesüléses balesetek mennyisége viszonylag, azaz a járműállományhoz, illetve a megtett távolsághoz képest csökken, abszolút számban azonban emelkedik. E helyzet megjavítása érdekében a balesetelhárítás valamennyi ismert módját alkalmazzuk hazánkban is, mint a veszélyes útszakaszok, kereszteződések átépítése stb. Különösen szigorú rendelkezések büntetik Magyarországon az ittasan vezetőt. A közúti közlekedés rendjét (KRESZ) legutóbb 1963-ban szabályozták. Szabályainak pontos megismerésére széles körű felvilágosító munka folyik újabban már az iskolákban is.

Hajózás, légi közlekedés és vezetékes szállítás. A fő közlekedési ágazatok mellett Magyarországon viszonylag csökken (de nem elhanyagolható) a hajózás fontossága, és egyidejűleg nagy arányokban növekszik a légi közlekedés és a vezetékes szállítás jelentősége.

A hajózás. Az ország legfontosabb hajózási útvonala a Duna, amely 410 km hosszúságban érint magyar területet, s mellékágaival együtt 521 kilométeres viziutat alkot. Valamivel rövidebb a Tisza állandóan hajózható szakasza, 443 kilométer. A két világháború között épült vízlépcsőkkel hajózhatóvá tették a Körösöket (124 km). 1945 után időszakosan hajózhatóvá épült ki a Sió-csatorna (100 km), amely a Balatont, Közép-Európa legnagyobb tavát kapcsolja be a Duna vízrendszerébe. Időszakosan hajózható még a Tisza felső szakasza és néhány mellékfolyójának alsó szakasza. Az ország teljes víziút-hálózata 1688 km.

Magyarország víziútjai sajnos nem a legkedvezőbb gazdaságföldrajzi fekvésűek. A nagy forgalmi áramlások jórészt hegymenetiek, tehát az olcsó völgymeneti szállítás kevésbé használható ki. Hátrány továbbá, hogy a Tisza a magyarországi forgalom fő irányaival keresztben folyik és csak nagy kerülővel, Jugoszlávián keresztül függ össze a dunai víziúttal.

A folyami hajózásnak a középkorba visszanyúló története van Magyarországon.

1794-ben alakult az első hajózási társaság, amely már csatornákat is létesített és közúti kapcsolatot teremtett az Adriai-tengerhez (Lujza-út, Karolina-út). Az 1800-as évek elején már 600 tonnás fahajók közlekedtek a Dunán, s a vizi szállítás fő cikkei ez időben a só, gabona, dohány, gyapjú és a bor voltak. A forgalom főképpen már akkor is a Duna folyása ellenében (hegymenetben) alakult ki; a hajókat a partról lovakkal vontatták, ami nehéz, de jól jövedelmező ipar volt, viszont a szállítást drágává tette.

Az első gőzhajó 1817-ben jelent meg a Dunán, azonban a rendszeres gőzhajózás csak mintegy 10 évvel később indult meg. 1829-ben megalakult az Első Dunagőzhajózási Társaság (Erste Donaudampfschiffahrts-Gesellschaft, DDSG), amely azóta is a legnagyobb (nem magyar) dunai hajózási vállalat.

A MÁVÁUT Kosztolányi Dezső téri végállomása

A Duna abban az időben csak a Vaskapuig, a Kárpátok délkeleti áttöréséig volt hajózható, ezért a víziút további kiépítése fontos gazdasági kérdéssé vált. A Vaskapu első szabályozása — amely Széchenyi István és Vásárhelyi Pál nevéhez fűződik — 1846-ban készült el és a kisebb hajók részére megnyitotta az utat a folyam torkolatáig. Ez a munka folytatódott a 19. század végén, amikor a magyar állam hatalmas költséggel, a nagyhajózás részére is használható 9 km hosszú csatornát vágatott a Vaskapu legveszélyesebb, sziklás medrű szakaszába. 1896-ban készült el ez a nagy műszaki alkotás, amely az egész közép-európai belvizi közlekedés vonatkozásában kiemelkedő jelentőségű.

A Tisza szabályozása még nagyobb feladatot jelentett. 1867-ig a folyó 105 kanyarulatát vágták át, ezzel

Magyar hajók: 1300 tonnás folyam-tengerjáró hajó — 800 lóerős Diesel-motoros vontató hajó

A Ferihegyi Közforgalmi Repülőtér

hosszát 461 kilométerrel rövidítették meg és az év minden szakaszában biztos mélységű hajózási útvonalat létesítettek Szolnokig. A későbbi munkálatokkal együtt összesen 2,5 millió hektár ármentesítését végezték el a Tisza völgyében. Ennek ellenére a Tisza viziútja sokkal kisebb jelentőségre tudott csak szert tenni, forgalma azóta is csökken; növekvő viszont a Duna hajózási forgalma.

Az 1948-ban megtartott belgrádi nemzetközi Duna-konferencia újból szabályozta a dunai hajózás szabadságát. A magyar hajók mellett a szomszédos államok lobogói alatt közlekedő hajók forgalma jelentősen növekszik és már rég meghaladta az 1943. évi csúcsot; 1966-ban a forgalom mintegy kilencszerese volt az 1937. évinek. Az összeforgalomból Magyarország belső és nemzetközi forgalma együtt — tonnasúlyban — 1968-ban eléri a Duna magyar szakasza forgalmának 60%-át.

A tengerhajózás Magyarországon lényegében folyami-tengeri hajózást jelent. Az 1920-as években merült fel az a gondolat, hogy a Duna nyújtotta természetes viziút felhasználásával, közvetlen magyar Duna — tengeri hajózást létesítsenek, amely átrakás nélküli és „devizamentes” forgalmat bonyolít le Budapest és a többi

dunai kikötő, valamint a Közel-Kelet között. 1928-ban készült el a csepeli szabadkikötő, amely nemcsak a külkereskedelem céljait szolgálta, hanem később átrakódóhelye lett a Duna — tengeri forgalomnak is. 1934-ben indult útjára az első Duna — tengerjáró hajó, 1935-ben megalakult a DETERT, a Duna — tengerhajózási Részvénytársaság. A Társaság 1968-ban huszonegy, egyenként 1000 — 1650 tonnás, különleges hajóval bonyolította le a külkereskedelmi forgalmat Magyarországon és a Földközi-tenger keleti medencéjének kikötői között, sőt újabban már azon túl is. 1967-ben Várnában elkészült az első óceánjáró teherhajónk, a „Budapest”, amelyet 1968-ban a „Hungária” követett.

A hajózás *áru fuvarozási* teljesítményeinek (árutonnakilométerek) csak 4%-a a belföldi forgalom, míg 59%-a külföldi forgalom (export és import) és 37%-a tranzit. A folyami hajózással szállított főbb árucikkek megoszlása a következő: szén, brikett és koks 6,9%, kőolaj 11,4%, a tüzelőszerek együttes aránya kb. megfelelő tehát a vasúton szállított volumen részesedésének (1963).

A hajózás *személyszállítása* egykori jelentőségét nagymértékben elvesztette és néhány viszonylattól eltekintve, ma már inkább a kiránduló- és üdülőforgalmat szol-

A Ferihegyi repülőtér előcsarnoka

gálja. A szállított utasok körülbelül 48,6%-a a folyami, 51,4%-a a tavi hajózást (Balaton) veszi igénybe. Az átlagos utazási távolság 20 km. A magyar folyamhajózás 1962-ben új személyszállító hajótípust rendszerezített: a szovjet konstrukciójú „Sirály” szárnyashajót, amely a vonali forgalomban 60 km-es átlagsebességgel közlekedik. Ha sikerül nagyobb befogadóképességű szárnyashajókat beállítani a forgalomba, ez a típus a vonalhajózás egykori jelentőségét könnyen visszaszerezheti, mert a gyorsvonatokéval, illetve a személygépkocsiéval egyenértékű teljesítményt nyújt.

A légi közlekedés. A légiforgalom Magyarországon 1920-ban indult meg (légipostai járatok azonban már 1918-ban is voltak). 1928-ban alakult meg a Magyar Légiforgalmi Részvénytársaság (MALERT), amely 6 Fokker géppel indította meg az utasszállítást. A külföldi vállalatok közül elsőként az Air France kapcsolta be hálózatába Budapestet, majd a KLM és a többi külföldi vállalatok is.

Már a két világháború között Budapesten volt Közép-Európa egyik legfontosabb és legforgalmasabb repülőtere. Kiépült a Budaörsi, majd a Ferihegyi repülőtér; ez utóbbi hosszú kifutópályával és minden szük-

séges, korszerű berendezéssel ellátva. A második világháború azonban a magyar légiforgalmat és berendezéseit teljesen megsemmisítette. Újból fel kellett építeni a Ferihegyi repülőtér. Az újjáépítés után a repülőtér még nagyobb és jobban felszerelt lett, s mellette tranzit-szálló is épült.

Magyarország belföldi légiforgalma — tekintettel a kicsiny államterületre, illetőleg a rövid távolságokra és a gyorsvonatok menetidejének csökkenésére — viszonylag nem volt jelentős, ezért megszüntették. A Ferihegyi Közforgalmi Repülőtér 1968. évi forgalmáról táblázatunk ad pontosabb képet (l. 446. old.).

Vezetékes szállítás. Még a harmincas évek második felében indult meg az olajtermelés az ország délnyugati részén. Nyomban ezután csővezeték épült Lispe és Budapest között. A felszabadulás után újabb olajmezőkön indult meg a termelés és újabb olajvezetékek is épültek. Legújabb lelőhelyünk Szeged—Algyő környéke, amely a teljes magyarországi termelésnek már egyharmadát adja.

Magyarország legnagyobb jelentőségű csővezetéke a Barátság-csővezeték, amelyen keresztül a Szovjetunióból érkezik olaj (Csehszlovákián át). Ez a vezeték Balassagyarmat mellett ágazik le Magyarországra, s

A Ferihegyi Közforgalmi Repülőtér forgalma 1968-ban légiforgalmi társaságok szerint

	a repülőtereket igénybe- vevő repülőgépek száma (db)	az érkezett utassok "száma (fő)	az indult utassok "száma (fő)	az érkezett, illetve indult utassok közül átutazó (fő)
MALÉV (magyar)	3 015	113 431	118 746	3 706
AEROFLOT (szovjet)	426	20 710	22 403	7 315
AIR FRANCE (francia)	118	3 242	3 180	47
BEA (angol)	216	2 816	2 396	—
CSA (csehszlovák)	351	22 760	21 615	13 803
DLH (NSZK)	182	10 770	10 988	6 074
IF (NDK)	1 161	49 314	48 180	9 126
JU (jugoszláv)	108	940	901	—
KLM (holland)	161	3 620	4 044	19
LOT (lengyel)	332	12 552	13 453	4 077
OS (osztrák)	181	5 473	4 766	—
SABENA (belga)	133	2 457	2 504	982
SR (svájci)	124	6 620	7 153	2 791
TABSO (bolgár)	226	10 984	10 579	7 192
TAROM (román)	99	6 442	6 164	3 386
egyéb	163	4 083	4 256	3 386
összesen	6 996	276 214	281 328	61 904

Budapestet kelet felől megkerülve ér Százhalombattára, a nemrég megépült finomítóhoz és erőműhöz.

A magyar—román hosszúléjáratú gazdasági megállapodás eredményeként a miskolc-diósgyőri vasgyár erdélyi földgázt kap a Sármás—Nyíregyháza—Miskolc nemzetközi csővezetéken keresztül, amelyet Ózdig meghosszabbítottak.

Az országban többhelyütt találtak és termelnek földgázt. Ennek felhasználására több kisebb-nagyobb gázvezeték létesült, így a Hajdúszoboszló—Miskolc, a Szeged-környéki, az Orosháza-környéki, a Szolnok-környéki, és a Nagykanizsa-környéki vezetékek. A kőolaj és földgáz szállítására szolgáló összes csővezeték hossza 1968-ban 2097 km.

A városi közlekedés. Az első városi tömegközlekedési eszköz Magyarországon is a lófogató omnibusz volt, amely a fővárosban 1846-ban indult meg. Majd lófogató közúti vasutak épültek a múlt század második felében.

A budapesti közúti villamos hálózatának építése 1887-ben kezdődött és 1896-ban épült egy 3 km hosszú földalatti vonal is (az európai kontinensen elsőként). A városi villamosvonalak hossza Budapesten 1968-ban 245 km, s ezen kívül közel 77 km villamosvonal van a vidéki városokban.

A budapesti közúti villamos forgalma rendkívül megnövekedett. A villamosnak egy lakosra számított fajlagos igénybevétele egyike a legmagasabbaknak a világon: 1968-ban egy budapesti lakosra számítva évi 446 utazás esett.

A városi autóbusz Budapesten először 1915-ben jelent meg, de nagyobb mértékű elterjedése csak 1928-ban

indult meg, s a nagyobb városok hamarosan követték a főváros példáját. A felszabadulás után azonban a kisebb városokban és nagyobb falvakban is gyorsan fejlődött a helyi autóbusz közlekedés. A MÁVAUT mind több városban és községben tart fenn helyi járatokat. Budapesten és Miskolcon tanácsi (önálló helyi) vállalatok látják el az autóbuszforgalmat.

Az első trolibusz-vonal még a két világháború között létesült Budapesten. A következő vonalak 1950 körül létesültek; néhány viszonylag szűk budapesti utcában a villamosforgalom nem volt tovább fenntartható, a villamosvágányokat felszedték és a forgalmat trolibuszüzemre terelték át (a hálózat hossza 1968-ban 34 km).

A főváros helyi közlekedése rendkívül túlterhelt. Ezért régóta felmerült a felszíni közlekedés tehermentesítésének a szükségessége mégpedig földalatti, mélyvezetésű gyorsvasút, a metró építésével. Az ötvenes évek elején a földalatti gyorsvasút első vonalának építéséhez hozzá is kezdtek, majd az építést műszaki és pénzügyi okok miatt 1953-ban ideiglenesen abba kellett hagyni. Jelenleg a vonal építését folytatják és első szakaszát 1970-ben kell átadni a forgalomnak.

1951-ben megépült egy föld feletti gyorsvasút, amely a főváros egyik legnagyobb nehézipari negyedét (Csepel) hozza közelebb a városközpontoz.

A budapesti hegyvidék fogaskerekű vasútja a múlt század végén létesült. Előbb gőzüzemű volt, majd az első világháború után villamos üzeműre építették át. A felszabadulás után épített (keskeny nyomközű) úttörő vasút a fogaskerekűnek mintegy meghosszabbításaképpen, a budai hegyvidék legszebb részein halad, gyermekszemélyzettel, felnőtt vasutasok irányításával.

A főváros helyi közlekedését *kishajó*-járatok (vizi-busz) egészítik ki (átkelő járatok a két part között, illetőleg a két part hosszában).

A városokban és a nagyobb községekben élénk a *taxi*-közlekedés. 1968-ban több mint 11 millió fuvar teljesítettek a taxik és 22 546 000 utast szállítottak, átlag 6,9 km távolságon.

A hírközlés és postaszolgálat. A posta a vasúti közlekedés kifejlődése előtt együttesen látta el a személyszállítás és a levéltovábbítás, illetőleg a hírközlés feladatait. Az első postaszolgálatot Magyarországon a 18. században II. Rákóczi Ferenc szervezte meg. A posta

fejlődésének magyarországi emlékeit a budapesti Posta-múzeum és Bélyegmúzeum érdekes gyűjteményei őrzik.

A magyar posta jelenlegi szervezete 1945-ben jött létre. Magyarországon a posta szervezetébe tartozik a rádió és televízió műszaki szolgálata is. Ezen kívül a posta látja el a legtöbb hírlap és folyóirat terjesztését, valamint nagy szerepe van a pénzforgalomban is, különféle kifizetések és befizetések lebonyolítása révén. A postahivatalok száma 1968-ban 2419, a fiókok száma 753.

A postai küldemények száma Magyarországon is állandóan növekszik. Az egy lakosra jutó küldemények száma az alábbi arányban növekedett (1000 db):

	1937	1949	1962	1964	1965	1968
közönséges levélküldemény	39,2	33,4	47,5	43,3	51,4	56,6
ajánlott küldemények	0,9	1,4	3,5	4,0	4,1	5,0
csomagok	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2
táviratok	0,3	0,4	0,8	0,9	0,9	1,0

A távbeszélőhálózat is nagy arányokban fejlődik. A növekedést jellemző főbb számok a következők:

	1937	1949	1962	1964	1965	1968
a távíró és távbeszélő vonalak						
hossza (km)	36 536	35 190	51 467	51 651	52 851	55 022
távbeszélő főközpontok száma	1 588	2 231	2 837	2 839	2 827	2 792
távbeszélő főállomások száma	111 780	91 052	265 654	291 401	303 752	359 962
1000 lakosra jutó főállomás	12,2	9,9	26,4	28,7	30,3	35,0
a beszélgetések száma (millió)	178,6	187,1	572,1	606,2	552,9	617,9

A rádió-előfizetők száma 1968-ban 2 514 182, s a növekedés ütemét mutatja az 1000 főre jutó előfizetők számának növekedése: 1938-ban 46, 1949-ben 58, 1968-

ban pedig 245. A televízió előfizetők száma 1968 végén 1 397 481. A műsor jobb vétele érdekében több vidéki reléállomás épül.

BELKERESKEDELEM

A fogyasztás és a kereskedelem összefüggései. A fel szabadult Magyarország gazdasági fejlődésének első szakaszában (1953-ig) a fogyasztás színvonala viszonylag alacsony volt. A fogyasztási javak piacán fellépő zavarok hátráltatták a kereskedelem fejlődését is. A fogyasztási javak piacát ebben az időszakban az alábbi tényezők determinálták:

— A felhalmozás hirtelen növelése, amely mindenekelőtt a fogyasztás rovására valósult meg.

— A fizetési mérleg krónikus feszültsége elkerülhetlenné tette a fogyasztási cikkek importjának csökkentését (gyarmatárukat is beleértve).

— A beruházási alapok növelése részben a felújítás terhére történt, ami egyes fogyasztási cikkeket gyártó iparágakban visszaesést okozott.

— A gyorsított felhalmozási tempó és az új iparágak magas termelési költségei miatt a javak elosztására (értékesítésére) keveset lehetett fordítani.

— Az ipar felszívta a kereskedelemben (kiskereskedelemben) rejlő munkaerő-tartalékokat, de ezek pótlására még nem állt rendelkezésre a korszerű kereskedelmi technika.

Az ilyen körülmények között kialakult kereskedelmi forgalom struktúrájában is kezdetleges volt; a tartós fogyasztási javak még alig játszottak szerepet az eladásban és a vásárlásban. A tartós fogyasztási javak hiánya ebben az időszakban nem okozott nagyobb piaci feszültséget, hiszen az egy keresőre jutó reálbér indexe (1949=100) 1951-ben 90, 1952-ben 82 volt, tehát a vásárlóerő csak a foglalkoztatottak számának emelkedésével nőtt. Az ilyen struktúrájú vásárlóerő viszont első sorban élelmiszert és textilt keres.

A gazdasági fejlődés második szakaszában (1953 után) viszont a fogyasztás és az életszínvonal gyorsan emelkedett. A növekedés mai fázisában a fogyasztás dinamikájának a fejlődése a termelés egyik hajtóerejévé válik. E fejlődés következtében a fogyasztói piacon az alábbi jelenségek voltak megfigyelhetők:

— Lényegesen emelkedett a korszerű fogyasztás és áruforgalom legdinamikusabb elemét jelentő tartós fogyasztási javak forgalma. E cikkek részesedése a fogyasztási szerkezetben 1950-ben mindössze 2,3%, míg 1967-ben 5,5% volt. (A legfejlettebb tőkés országokban e cikkek hányada 10% körül mozog.)

— Csökken az élelmiszer-alapanyagok részesedése a fogyasztásban. E részesedés 1950-ben 37,7%-ot, 1967-ben viszont 30,3%-ot jelentett.

— A ruházati cikkek hányada — a fogyasztás volumenének megkétszereződése mellett — lényegében változatlan maradt (1950 = 13,6%, 1966 = 11,6%).

Utalni kell azonban arra, hogy a fogyasztás értékbeli szerkezetét minden országban lényegesen befolyásolják a kialakult *árarányok*. Ha a magyar fogyasztási szerkezetet tőkés árarányok szerint korrigáljuk, úgy egyfelől csökken az élelmiszerek, a ruházati és a tartós fogyasztási javak hányada, másfelől emelkedik a lakbér és a szolgáltatások részesedése.

— A fogyasztási javakat gyártó iparágak fejlődése — a növekvő piac hatására — meggyorsult. Ily módon lehetővé vált egyes tartós fogyasztási javak emelkedő mértékben történő exportálása.

— A kínálat bővülését meggyorsította a fogyasztási javak emelkedő importja.

— A járulékos és származékos beruházások jelentőségének növekedése, a munkaerővel való takarékoság, valamint a lakosság differenciálódó igényei szükségessé tették a kereskedelmi hálózat korszerűsítését.

— Az ilyen fajta szolgáltatások iránti igények nőttek, de kielégítésük még nem megfelelő. Munkaerő-tartalékok ugyanis már nem állnak rendelkezésre, az ipar pedig még nem elég fejlett ahhoz, hogy tárgyasíthassa e szolgáltatások nagy részét.

— Időről időre a mezőgazdasági termelés — különösen az állattenyésztés — viszonylag lassú fejlődése zökkenőket okoz a lakosság ellátásában.

Mindezen jelenségek összefüggésben vannak azzal is, hogy Magyarországon mélyreható átrétegződés ment végbe, s a falusi családok olyan élelmiszerek is vásárolnak, amikből korábban önellátók voltak.

A fogyasztás emelkedése. E röviden vázolt eredmények és nehézségek közepette az egy főre jutó fogyasztás lényegesen emelkedett. Tényszámaink e tekintetben a közepes ipari fejlettségű nyugati országok mutatóit közelítik meg azzal, hogy nálunk a jövedelmek és a fogyasztás szóródása lényegesen kisebb, mint a tőkés országokban.

Így az egy főre jutó húsfogyasztás 1967-ben 51,6 kg volt (baromfiyal együtt), ami nemzetközi vonatkozásban jó közepes helyzetnek számít. Az egy főre jutó cu-

korfogyasztás ugyanezen évben 32,0 kg volt (1934—38 átlaga 10,5 kg). Általában Magyarország igen előkelő helyet foglal el az egy főre jutó kalória-fogyasztásban (1967-ben 3143 kalória, ami nagyobb, mint Franciaországban, Olaszországban vagy Ausztriában). Az egy főre jutó napi átlagos fehérjefogyasztás 1967-ben 96,4 g volt. (Ez valamivel magasabb, mint Olaszországban vagy Görögországban, de alacsonyabb, mint Ausztriában, Nagy-Britanniában vagy Franciaországban.)

1967-ben ezer lakosra 242 rádióelőfizető jutott, ami megközelíti a fejlett országok átlagát (Ausztria — 298, Franciaország — 321) és felülmúlja a kevésbé fejlett országok ténszámait (Olaszország — 215, Spanyolország — 189 stb.). Az ezer lakosra jutó televízió-készülék száma 1961-ben 21 és 1967-ben 114, ami megközelíti számos nyugat-európai ország ténszámait (Ausztria — 117, Franciaország — 151), de messze elmarad még pl. Svédországtól (277). Magyarországon 1968-ban 1000 lakosra 245 rádió- és 136 tv-előfizető jutott.

Nagyobb gondokkal küzd az ország a lakásellátottság kérdésében. Lakás gondok ma minden országban és minden típusú társadalomban vannak, hiszen egyrészt milliók költöznek a falvakból városokba, másrészt megváltozott a családnagysága mai népességben. Ma sok, viszonylag kevés tagból álló család alkotja — különösen Európában — a népességet, régen kevesebb, sok tagból álló család alkotta azt. Magyarország esetében figyelembe kell venni a súlyos háborús károkat is, amelyek a lakásállományt érték. De amíg a fejlődés első periódusában járulékos és származékos beruházások alig létesültek, 1957-ben jól átgondolt lakásépítési program került kidolgozásra, amelynek következtében 1961 és 1965 között évi átlagban ezer lakosra számítva 6 lakás, 1967-ben 6,1 lakás épült. Ez az arány — nemzetközi mértékkel nézve is — magas, ami azt bizonyítja, hogy komoly erőfeszítések történnek a helyzet javítására. 1960-ban még 229 személy jutott 100 lakószobára, ami kedvezőtlen helyzet. 1967-ben országos átlagban 100 lakószobára 140 személy jutott.

A lakosság pénzbevételeinek növekedése a takarékbetét-állomány gyors fejlődését is eredményezte. Ez a tendencia összefüggésben áll a tartós fogyasztási javak és a drágább szolgáltatások iránti kereslet emelkedésével. A fogyasztói megtakarítás Magyarországon tömegjelenséggé vált: az összes háztartások 50 %-a betétkönyvtulajdonos. A fogyasztói takarékoság jelentőségét növeli az a körülmény, hogy a jövedelmek egyenletesebben oszlanak meg, mint a kapitalista társadalomban. A takarékoság szabályszerűségeit elemző közgazdasági tanulmányok azt bizonyítják, hogy a jövedelem-nagyság és a megtakarítás közötti összefüggés exponenciális függvénnyel írható le, vagyis a megtakarítások összege gyorsulva követi a jövedelmek növekedését, mind mikroökonómiai (háztartási), mind makroökonómiai szinten.

A lakosság életszínvonalára vonatkozó összes adatok egybehangzóan bizonyítják, hogy a fogyasztási struktúra átalakulása viszonylag gyorsan megy végbe és a fogyasztás dinamikája egyre nagyobb mértékben hajtja előre a termelés növelését és fejlődését.

A fogyasztó helyzete a szocialista rendszerben. A szocialista gazdasági rendszerben megmaradnak az elosztási módszerei és a fogyasztói vásárlások egyéni (háztartási) jellegűek. A fogyasztó a szocialista társadalomban munkájának megfelelő jövedelmet élvez és azt tettszése szerint költi el. Az állam — ebben a tekintetben — semmit nem ír elő polgárai számára, tehát a fogyasztó döntéseiben teljesen szuverén. A gazdasági életben azonban minden szabad elhatározás — szuverén döntés — objektív szabályszerűségeknél és összefüggéseknek van alávetve.

A tervező szervezetnek és a kereskedelmi organizációknak tehát elsősorban azon tényezőket kell megismerniük, amelyek a *fogyasztói keresletet* általában, illetve valamely cikk iránt megnyilvánuló keresletet konkrétan befolyásolják. E tényezők között találunk olyanokat, amelyek csak előre láthatók, és alakulásuk megközelítő pontossággal meghatározható (demográfiai tényezők), valamint olyanokat, amelyek — bizonyos határok között — *alakíthatók*, tehát a szó normatív értelmében *tervezhetők* (ár- és jövedelmi tényezők).

Ezért az értékesítési szervek három kérdésre igyekeznek választ adni:

— Milyen fő tényezők befolyásolják az adott cikk iránti keresletet?

— Hogyan alakul e tényezők relatív nagyságrendje, melyik tényező tekinthető dominánsnak és melyik csupán módosító jellegűnek?

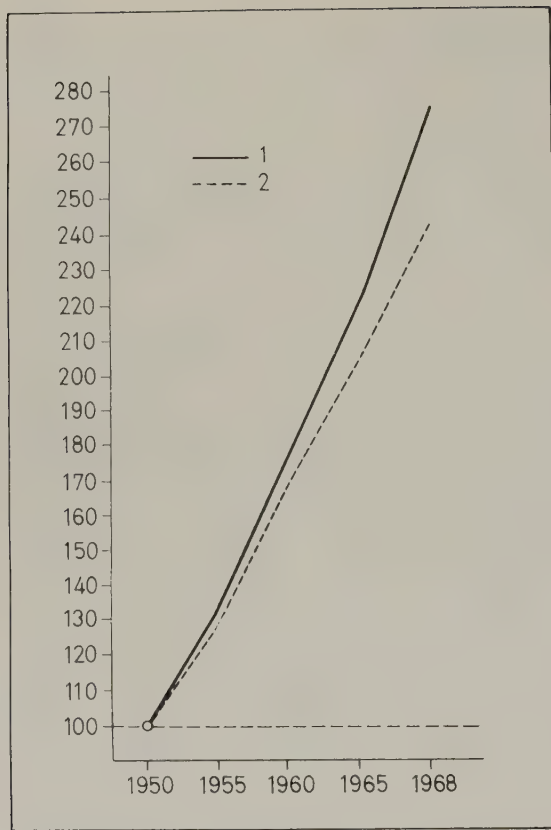
— Milyen számszerű összefüggést lehet megállapítani a befolyásoló tényezők változásai és a kereslet változása között?

Az ilyen közgazdasági elemzés legfőbb célja a várható kereslet megállapítása, illetve a forgalom és a termelés ennek megfelelő tervezése. Világos tehát, hogy nincs áthidalhatatlan ellentét a termelés tervezett volta és a fogyasztói szabadság között. A tervező szervezetnek ugyanis az a törekvése, hogy a várható fogyasztói keresletet kielégítsék. Egyszerűen arról van szó, hogy a fogyasztói keresletet — tudományos módszerekkel — minél nagyobb mértékben legyenek képesek előre látni és ne utólag (a piaci események hatása alatt) kényszerüljenek ahhoz alkalmazkodni. A termelés tervezett volta és a fogyasztói szabadság között fennálló ellentmondást a szocialista gazdaságban a kereslet- és piackutatás segítségével lehet áthidalni.

A *kereslet- és piackutatás* Magyarországon 1957 óta rohamosan fejlődik, s három aspektusban folyik:

- távlati tervezésben;
- közepes időtartamra szóló tervezésben;
- vállalati szinten, aktuális értékesítési problémák tisztázása érdekében.

A *távlati tervezésben* elsősorban az a cél, hogy hosszabb időszakra várható *fogyasztási trendek* kerüljenek megállapításra. Távlati prognózisok készítése különösen a tartós fogyasztási javak esetében bonyolult, hiszen e cikkek forgalma sok általános közgazdasági és termelési problémával függ össze. Másrészt nehéz előre látni, hogy a műszaki fejlődés milyen új cikkeket produkál, amelyek közvetlenül vagy közvetve erőteljesen befolyásolják a kialakuló fogyasztási trendet.

Nemzeti jövedelem és fogyasztás (1950 = 100, összehasonlítható árak alapján). 1. nemzeti jövedelem, 2. a lakosság fogyasztása

Figyelembe kell még venni e cikkek fogyasztási görbéjének sajátos jellegét, hiszen a görbe meredek emelkedése után többnyire mérsékelt ütemű növekedés, majd a szaturációs pont elérése után csökkenés következik.

Közepes időtartamra szóló tervezésnél többnyire valamely áru vagy árucsoport várható felfutását kell megállapítani. E keresleti analízis eredményei a közepes időszakra szóló (3–7 éves) gazdasági döntések egész rendszerét befolyásolják; így — többek között — a termelés volumenét és struktúráját, az ipari beruházásokat, a kereskedelmi hálózat fejlesztését, az árakat és a bevezetésre kerülő szolgáltatásokra vonatkozó elhatárolásokat. E gazdasági döntések azonban nemcsak a termelés bővítését, hanem csökkentését is eredményezhetik, ha egymást felváltó cikkekről (mosószappan—mosópor) vagy olyan árufélékről van szó, amelyeknek a fogyasztása az életszínvonal emelkedése esetén visszaesik (pl. kenyér).

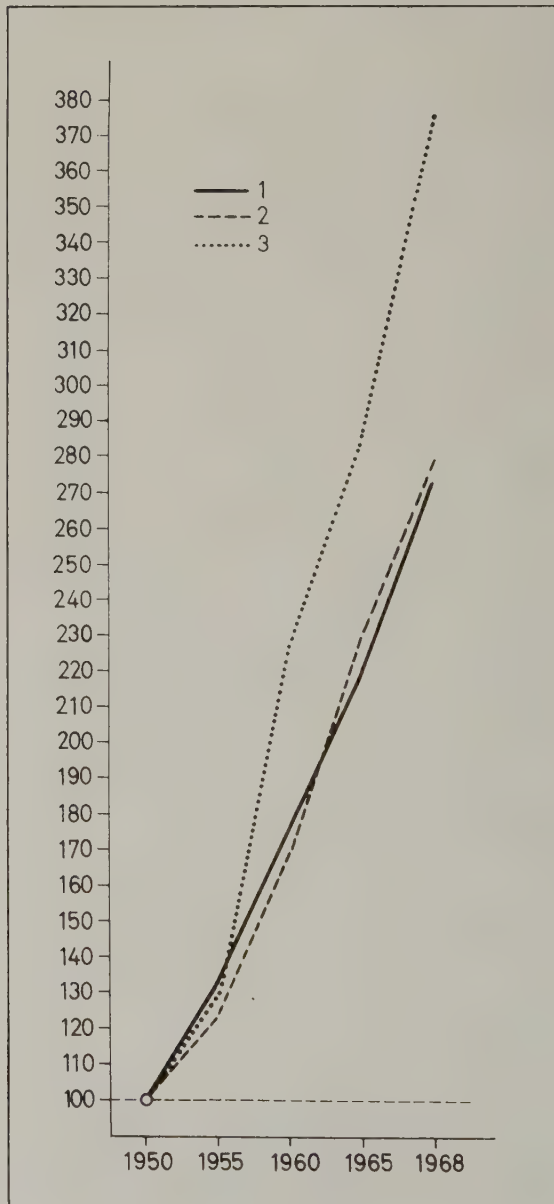
A közepes időtartamra szóló tervezésnél vizsgálni kell a kialakult, illetve várható *fogyasztási struktúrát* is, hogy a termelési diszpozíciók a várható eltolódás figyelembe vételével legyenek megadhatók.

A *vállalati piackutatás* aktuális értékesítési problémák körül csoportosul. Várható-e pl. a jövő szezonban

valamely mosószer, a széles orrú cipő vagy az ingruha iránti kereslet fokozódása? Kiterjed a vizsgálat — adott esetben — arra is, hogy milyen szolgáltatások vagy árintézkedések bevezetésével volna növelhető valamely cikk forgalma.

Figyelembe kell azonban venni, hogy a fogyasztói keresletet nem kizárólag objektív tényezők befolyásolják. Kétségtelen, hogy a szocialista gazdaságban is az egyéni jövedelem a legdöntőbb kereslet-befolyásoló

Nemzeti jövedelem és fogyasztás (élelmiszer és iparcikkek; 1950 = 100, összehasonlítható árak alapján). 1. nemzeti jövedelem, 2. élelmiszer fogyasztás, 3. iparcikkek fogyasztása

tényező. A jövedelem és az egyes árucsoportokra irányuló kereslet között mindig határozott összefüggés állapítható meg (a kereslet jövedelem-rugalmassága). Nagy befolyással vannak a kereslet alakulására az egyéb befolyásoló tényezők (szükséglet, ár, kínálat stb.) is. Egyes cikkek esetében a befolyásoló tényezők között nem a jövedelem játsza a legnagyobb szerepet (pl. a kenyér esetében a szükséglet).

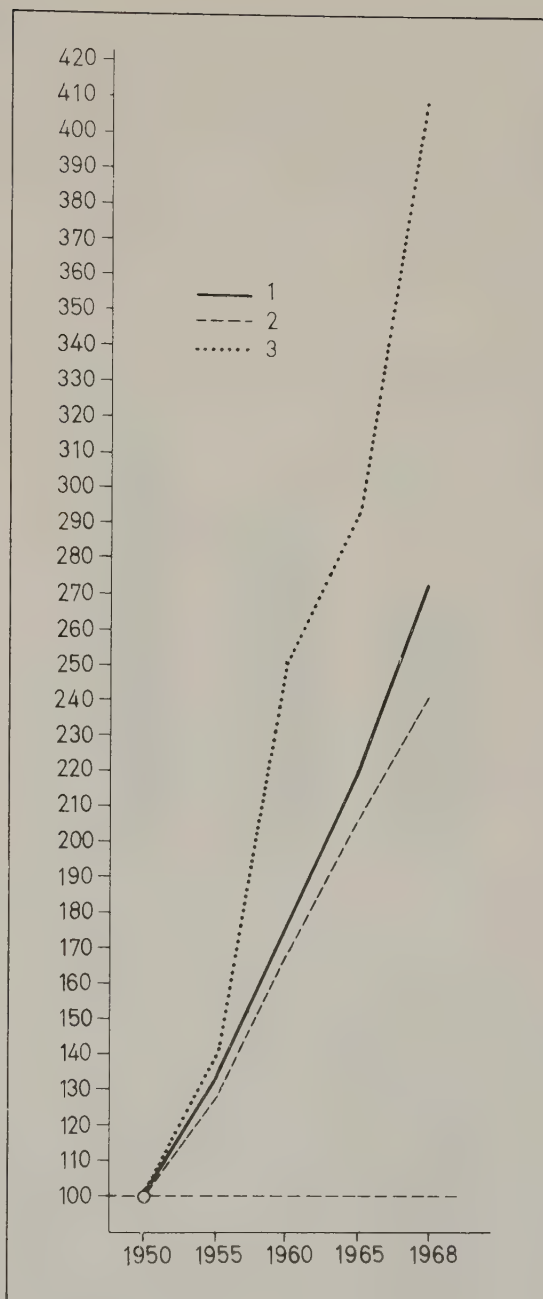
A gazdasági élet *objektív tényei* azonban eltérő magatartást válthatnak ki azonos jövedelmű és környezetű fogyasztókból. A fogyasztói döntéseknek tehát — a szocialista gazdaságban is — vannak szubjektív elemei. Tapasztalat szerint ugyanazon tényekről (valóságról) különböző emberek eltérő módon vélekednek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a fogyasztó nem az objektív gazdasági valóság egészével találkozik, csak egyes jelenségekkel, amelyekből a valóságra következtethet.

A tervező és értékesítő szervezetek nagy jelentőséget tulajdonítanak e *szubjektív tényező*knek, hiszen azok számottevő hatással vannak a fogyasztók várható magatartására, tehát keresletére is. A szocialista társadalom fogyasztójának is vannak anticipációi, azaz várakozásai. Ha pl. valamilyen okból (gyengébb mezőgazdasági termés) az áruellátás nem egyenletes, a fogyasztó általános hiánytól tart és szükségletén felül vásárol.

Új cikkek iránt a fogyasztók egy része gyakran bizalmatlan és ezért nehezen vásárolja azokat (előítélet). Számos előítélettel találkozott pl. az élelmiszer-kereskedelemben a konyhakész termékek bevezetése. A fogyasztónak tehát jó és rossz tulajdonságokból kialakuló magatartása van, amit az értékesítési szerveknek mindig figyelembe kell venni.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a fogyasztók többsége optimista beállítottságú. A fogyasztói optimizmus a fogyasztó helyzetének javulásával függ össze. Legtöbb ember úgy érzi, hogy sorsa jobb, mint korábban volt és bízik a további emelkedésben. Munkanélküliségtől vagy nagyobb gazdasági nehézségektől nem tart. Ha jövedelme és igényei között ellentmondás van, úgy mindig van lehetősége arra, hogy több munkával többet keressen. Megtakarításainak nagyobb értékű fogyasztási cikkek vagy szolgáltatások vásárlása a fő célja. Az úgynevezett előre nem látott esetekre (betegség, munkaképtelenség stb.) való takarékoskodás nálunk minimális mértékű, mert a társadalombiztosítás általános.

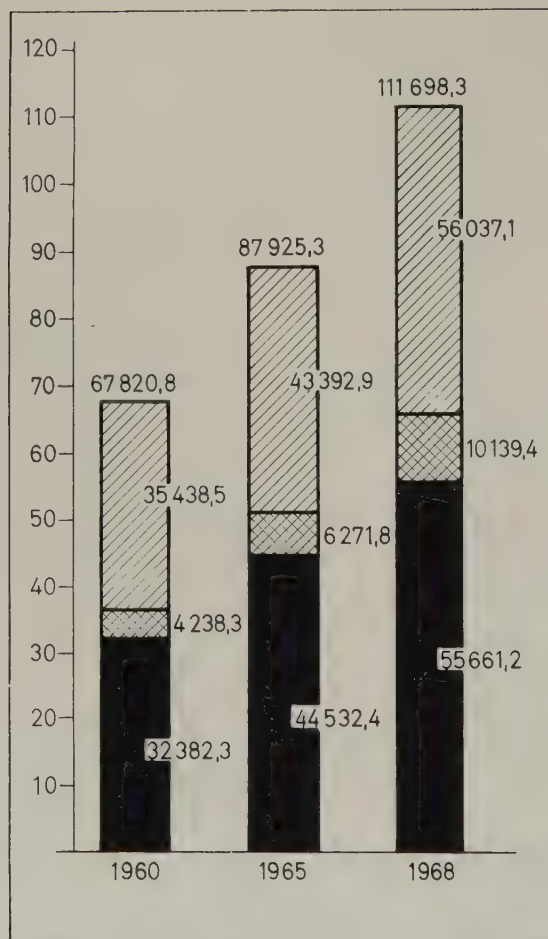
Az idősebb generációhoz tartozó fogyasztók többsége — egyelőre — konzervatív ízlésű. Ennek jelei és bizonyítékai az élelmiszerfogyasztásban és lakberendezésben egyaránt megtalálhatók. Ennek oka elsősorban az, hogy 1945 előtt a fogyasztók nagy részének nem volt módja arra, hogy az akkor divatos, drága élelmiszereket fogyassza vagy bútorokat vásárolja. Szociális és pénzügyi helyzetének javulását azon méri, hogy ma megveheti magának azt, amit régen a sors tőle megtagadott. Ezért először nem a mai korszerű fogyasztási szokások elsajátítására törekszik, hanem a 20—25 évvel ezelőtti ízlést követi. Így az új szokások — helyenként — csak lassan hódítanak teret. Kétségtelen, hogy az új generációk viszont gyorsan követik

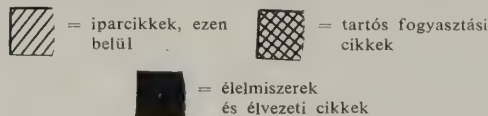
1. nemzeti jövedelem, 2. fogyasztás, 3. felhalmozás (1950 = 100, összehasonlítható árak alapján)

az új fogyasztási trendeket és divatokat, s lényeges befolyással vannak az egész család vásárlásaira is.

A magyar fogyasztó nem szereti az uniformizálást. Lehetőleg olyan áruhoz akar hozzájutni, ami másnak nincs és e téren leleményessége nem ismer határt.

A kiskereskedelem forgalmának alakulása (millió forint)

A fogyasztó tehát a szocialista társadalomban is igazi alternatívák között választhat. Az állam nem akar dirigálni neki, de adminisztratív eszközökkel nem is lehet. Ez a fogyasztó tehát nem védtelen; ellenkezőleg, igen sok fejtörést okoz a tervező és értékesítő szerveknek, ha azok — gazdasági eszközökkel — döntéseit befolyásolni kívánják. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az árak vagy fizetési feltételek megváltoztatásával, a kínálat megjavításával, az értékesítési módszer fejlesztésével a fogyasztói döntéseket mindig befolyásolni lehet. A fogyasztó befolyásolása azonban közvetlen módszerekkel is történhet. Ezek közül a *kereskedelmi reklám* a legfontosabb.

Ennek a szocialista gazdaságban több fajtája van, amelyek közül az árreklám különböző fajtái a leggyakoribbak, de a cégreklám sem ritka. A kereskedelmi reklám eszközeinek gazdaságos felhasználása végett a

nagyobb értékesítő szervezetek — tudományos munkások bevonásával — reklámanalízist végeznek.

A fogyasztói döntések okainak és megoszlásának jobb megismerése végett a fogyasztókat rendszeresen megkérdezik. A *fogyasztói kérdés* szigorúan tudományos módszerek szerint történik; előbb kiválasztják a mintasokaságot, amelynek magatartása az egész sokaságot reprezentálja, majd a kérdéseket oly módon állítják össze, hogy a vizsgálat szempontjából lényeges kérdésekre feleletet kapjanak.

Egyes esetekben folyamatosan ugyanazon háztartásokat kérdezik meg ugyanazon problémákról (pl. a háztartási statisztikában a jövedelem felhasználásáról), más esetekben egy alkalommal történik a kérdés meghatározott szempontból összeállított mintasokaság körében. Az elmúlt években számos olyan vizsgálat történt, amelynek során egy év múlva ellenőrző kérdést végeztek és a fogyasztói elgondolások (tervek) megvalósulásának hatásfokát vizsgálták.

A fogyasztói kérdésnek mind az írásbeli, mind a szóbeli formája alkalmazásra kerül. Minden fogyasztói kérdés befejezése után a háztartási (mikroökonómiai) eredmények összevetésre kerülnek a népgazdasági (makroökonómiai) szinten nyert észlelésekkel és következtetésekkel.

A *fogyasztó döntési alternatívái*. Hogy a szocialista társadalom fogyasztói döntési alternatívákkal rendelkeznek, az az előbbiekből érthető. A fogyasztók által hozott konkrét döntések viszont az ipari és a kereskedelmi vállalatok tevékenységét, sőt a gazdasági preferenciákról hozott kormányzati elhatározásokat is befolyásolják. Milyen jellegű és természetű alternatívák között választhat a fogyasztó?

Mindenekelőtt vannak *jövedelmi alternatívák*. Egyes kivételektől eltekintve (pl. sok apró gyermekkel rendelkező anya) a háztartás — a szocialista gazdaságban — mindig növelheti bevételeit, ha olyan családtag vállal munkát, aki eddig még nem dolgozott. A családanya munkavállalása révén a család — az anya szakképzett-ségétől függő nagyságrendben — többletbevételhez jut. Ugyanakkor a háztartás költségesebbé válik. A többletbevétel és többletkiadás egymáshoz való viszonya dönti el, hogy a családanya vállal-e állást, illetve milyen elfoglaltsággal járót (pl. a kereskedelemben sok napi négyórás munkaidőt vállaló alkalmazott dolgozik). Növelhetők azonban a család bevételei különmunkák vállalásával is (pl. gépirási munkák, otthoni kötés, varrás stb.).

Hasonlóak a *jövedelem-elköltési alternatívák*. Azonos jövedelmű és nagyságú családok jövedelmüket eltérő módon költik el. Egyes családok élelmezésre és ruházatkódásra fordítanak többlet, más háztartások viszont tartós fogyasztási javakra, lakásra vagy külföldi utazásokra koncentrálnak keresetüket. Ez is igazi alternatíva, mert a tartós fogyasztási javak széles választékban állnak rendelkezésre — hiszen még hitelakcióban is vásárolhatók —, lakást — bank útján kapott állami kölcsönrel — sokan építtethetnek vagy vásárolhatnak, külföldi utazásra pedig időről időre mindenki befizethet. (Kétségtelen, hogy a kereslet növekedése mindhárom

esetben megelőzi a kínálat növekedését; hiszen egyrészt az építőipar kapacitása elmarad a népgazdaság igényei mögött, másrészt a konvertibilis devizákban fennálló szűkösségünk gátat szab a külföldi utazásoknak.)

Nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy az idősebb nemzedék fogyasztási szokásaiban inkább a javak „klasszikus” rangsorolását követi (első- és másodrendű javak), míg a fiatal generáció a tartós fogyasztási javakat igyekszik elsősorban beszerezni (televízió, magnetofon, motorkerékpár, személygépkocsi stb.). Nem ritka, hogy egyszobás lakásban, sőt a szülőikkel társbérletben élő fiatal családok televízióval és személygépkocsival rendelkeznek. Valamilyen formában azonban minden háztartás eldönti ezt az alternatívát.

Igen szélesek az *áruvásárlási alternatívák*. A fogyasztó nem árucsoportokat, hanem konkrét árukat vásárol. E téren is igazi alternatívákkal áll szemben, pl. azzal, hogy készruháat vagy méterárut vásároljon-e. Magyarországon a kézműipar nagy tradíciókkal rendelkezik, ezért a nem mindennapi hordásra szolgáló ruhaféléket igen sokan csináltatják. (Erre a célra állami és szövetkezeti szabóságok állnak rendelkezésre, de jelentős számban vannak önálló szabóiparosok is.)

Választhat a fogyasztó külföldi és belföldi szövetek között. Angol, francia, olasz, osztrák stb. importanyagok általában kaphatók, de áruk magasabb, mint a magyar szöveteké. Széles választékban és árskálában kerülnek értékesítésre az összes belföldön előállított textilfélések is. Az úgynevezett „exkluzív” mintákat kizárólag egy megrendelő számára (kereskedelmi vállalat) korlátozott mennyiségben gyártják (pl. 5000 méter). Hasonló alternatívákkal rendelkezik a fogyasztó egyéb áruféleségek vásárlásával kapcsolatban is.

Mi történik azonban, ha valamely áruból átmenetileg hiány keletkezik? Ha a hiány rövid időn belül nem szüntethető meg, úgy a fogyasztó „szubsztitúciós alternatíva” előtt áll. Pl. a sertéshús hiánya esetén a fogyasztó vásárolhat többnyire egyéb húst (marha, hal, baromfi) az állami boltban is, de vásárolhat termelői piacon (ha az állami boltokban hiány van, úgy az árak magasabbak), vehet feldolgozott húsféleket mindenütt. Helyettesítik a húst, illetve bizonyos húsféleket még a tojás és sajtfélések is.

A hiány súlyos következményekkel jár az értékesítő szervek számára is, hiszen a helyettesítési törekvések miatt az áruhiány széles körre kiterjedhet. Ezért az a törekvés — különösen az alapvető élelmiszerek tekintetében —, hogy a hiányt megelőzzék. Figyelembe kell venni ti. azt is, hogy a magas termelői piaci árak következtében a következő évre a parasztság csak magasabb áron hajlandó termelési szerződést kötni. Ilyen módon az államnak a hiány többé kerül, mint az a „megtakarítás”, ami a hiány révén elérhető.

A fogyasztói döntések „igazi” voltát bizonyítja, hogy Magyarországon mindazon fogyasztási trendek megtalálhatók, amelyek Nyugat-Európában, kivéve a vezető tőkés körök luxusfogyasztását, a munkanélküliek és elesettek nyomorfogyasztását.

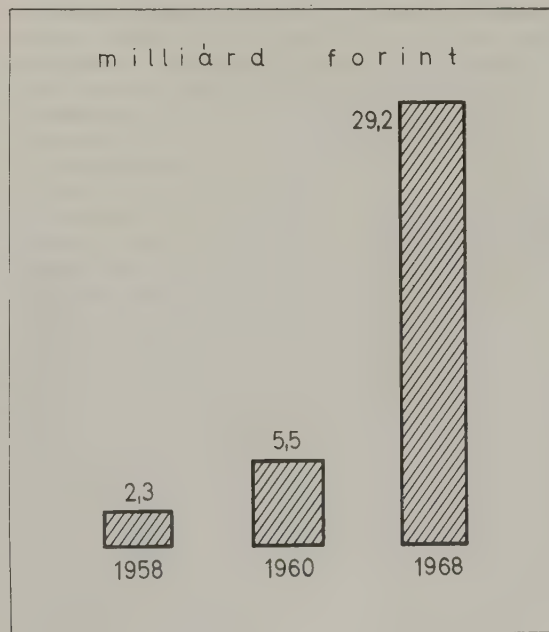
A *bevásárlási alternatívák* is „igaziak”. A fogyasztó az árut ott szerzi be, ahol ez számára a legelőnyösebb.

A gyakorlatban különböző árufélekkel kereskedő, különböző nagyságú és felszereltségű, eltérő választékkal rendelkező boltokat találunk, amelyek kiszolgálási formáik szerint is különböznek. A vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a fogyasztók nagyon reálisan mérlegelik a különböző kiskereskedelmi üzletek előnyeit és hátrányait. A háziasszonyok vásárlásaik során két-három bolttypust is felkeresnek, sőt zöldség-, gyümölcs-beszerzéseik során a termelői piacot is bejárják.

Az értékesítés színvonalát, a rendelkezésre álló választék nagyságát erőteljesen befolyásolja a kereskedelmi vállalat tevékenysége. A jól működő vállalatok üzleteit többen látogatják és így azok nagyobb forgalmat és nyereséget érnek el. A nagyobb nyereség pedig nagyobb nyereségrészesedést jelent a vállalati dolgozók számára. A fogyasztó ebben a vonatkozásban is tág döntési lehetőséggel rendelkezik.

A fogyasztói alternatívák az új gazdasági mechanizmus keretében lényegesen kibővültek, hiszen a fogyasztási cikkek termelésében és értékesítésében fokozatosan megszűnik mindenféle monopólium és a kormányzat erőteljes eszközökkel segíti elő a verseny kibontakozását. A kiskereskedelem beszerzési forrásai kiszélesednek (pl. közvetlen ipari kapcsolatokat létesíthet, kiegészítő termelési tevékenységet folytathat stb.), a termelői érdekeltség növelésére lehetősége nyílik (bizományi rendszer, illetve améta szerződések útján) és társulásokat hozhat létre az iparvállalatok esetleges monopóliumhelyzetének gyengítésére, illetve felszámolására. Másfelől viszont a nagykereskedelem és az ipar intenzívben kapcsolódhatnak be — nyereségük növelése érdekében — az értékesítési tevékenységbe.

A lakosság takarékbetét-állományának növekedése (1946-ban, a forint bevezetésének évében 64 473 forint volt)

Az illetékes szervek gondot fordítanak arra is, hogy megakadályozzák a *piac felosztására* törekvő társulások létrehozását.

Így a szocialista társadalom fogyasztója valóban szuverén a maga döntéseiben, hiszen elhatározását sokféle alternatíva alapján hozza meg.

A kereskedelem jellege és szervezete. A szocialista kereskedelmen belül különböző tulajdonviszonyokat találunk. Az *állami* (részben tanácsi) kereskedelem bonyolította le 1968-ban a kiskereskedelmi forgalom 67,1%-át, a *szövetkezeti* kiskereskedelem pedig 32,2%-át. Van még az országban *magánkereskedelem* is (0,8%), illetve a magánkiszármazás ágazatai szintén végeznek bizonyos értékesítő-szolgáltató tevékenységet. A magán-kiskereskedelemben többnyire idősebb emberek tevékenykednek, akik koruknál fogva is ragaszkodnak önállóságukhoz. E törekvésük elé az állam nem gördít akadályt. A magánkereskedők önálló érdekvédelmi szervezettel rendelkeznek és módjuk nyílik a közeleti tevékenységre is. Gyermekeik általában olyan pályákra igyekeznek, amelyek nálunk nagyobb társadalmi megbecsülésben részesülnek.

Kétségtelen viszont, hogy számos szolgáltatási ágazatban a magánszektor tevékenységére igen nagy szükség van. Ezért az utóbbi időben a kormányzat lényegesen megkönnyítette az iparengedélyek kiadását.

A vállalati szervezet. A nagykereskedelmi vállalatok államiak, a szövetkezetek a legtöbb szakmában csak nagyobb lerakatokkal rendelkeznek. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta — amint ezt a későbbiek során még részletesen kifejtjük — lehetőség nyílik arra, hogy a kiskereskedelem (a szövetkezeteket is beleértve) önálló kapcsolatot létesítsen az ipari üzemekkel, és ennek érdekében önkéntes alapon beszerzési társulásokat hozzon létre. Az állami kiskereskedelmen belül vannak vállalatok, amelyek országos jellegűek és fiókjaik az ország egész területén megtalálhatók.

A vállalatok zöme azonban megyei, illetőleg városi jellegű (és ennek megfelelően az illetékes helyi tanács alá van rendelve). Ily módon a vállalatok felépítésében a *szakmai* és *területi* szempontok kombinálódnak, figyelembe véve a racionális vezetés és az optimális vállalati nagyság követelményeit. Az országos vállalatok felépítésükben elsősorban szakmai szempontokat érvényesítenek. A helyi vállalatok profilja lényegében a boltok számától függ. Indokolt esetben területi (helyi) szakmai vállalatok létesülnek, de a legtöbb vállalat profilja csak lazán szakosított, illetve vegyes.

A vállalatok vezetőit a felügyeleti hatóság nevezi ki. A kereskedelmi dolgozók bérükön, illetve fizetésükön kívül forgalmi prémiumot, egyes esetekben célprémiumot kapnak. 1957-ben a kereskedelemben is bevezették a nyereségrészesedési rendszert. (A kereskedelemben ezt jutalmazási alapnak nevezik.)

Az állami vendéglátóipar szervezeti formái hasonló elveken nyugszanak.

A szövetkezeti kereskedelem elsősorban mezőgazdasági területeken működik. A szövetkezet álló- és forgóalapjai — részjegyeik számától függő mértékben — a

szövetkezeti tagok tulajdonát képezik. A helyi szövetkezeti élet legfőbb szerve a közgyűlés. A közgyűlés választja meg a szövetkezet vezetőségét, valamint a különböző üzemágak — így többek között — a bolt vezetőjét. A községi szövetkezetek járási, a járásiak megyei, a megyeiek országos központba tömörülnek. A választás elve minden tisztviselőre kiterjed. A szövetkezetek nyereségének egy részét — a közgyűlés döntésétől függően — beruházzák, kisebb részét a tagok között — részjegyeik arányában — elosztják. A szövetkezetek többféle üzemággal rendelkeznek, de ezek közül a kereskedelem a legfontosabb.

A kiskereskedelmi *értékesítési formák* világszerte általánosan vannak. A személyes kapcsolatokon alapuló „patriarchális” kereskedelmet fokozatosan váltja fel a tárgyasult értékesítés (önkiszolgálás), amelynek megszervezése sok közgazdasági tanulmányt és magas fokú, komplex szervezethez vezet. Az elmúlt években nálunk is utat törtek maguknak az új értékesítési formák. Tömeges méretekben történő meghonosodásuknak azonban több előfeltétele van.

Az egyik, hogy olyan közgazdasági viszonyoknak kell kialakulniuk, amelyek között az *élő munkával való takarékoság* jelentős. Más kifejezéssel élve, teljes foglalkoztatottságra és az egy keresőre jutó reálbér rendszeres növekedésére van szükség. Magyarországon ez a feltétel már megvan.

Most kezdjük fokozatosan megközelíteni a második feltételt is, nevezetesen azt, hogy olyan műszaki fejlettséggel rendelkezzen az ipar, amely a fogyasztónak nyújtott szolgáltatások nagy részét *tárgyasítani* képes. Ez ugyanis igen nagy fokú termelési diszciplinát és fejlett kooperációt követel. A szóban forgó árut termelő üzem magas műszaki kultúrája és automatizáltsága önmagában nem elegendő, a kapcsolódó iparágaknak (papírgyártás, csomagolóanyag-termelés, lemezgyártás stb.) hasonló színvonalat kell elérniük.

A harmadik előfeltétel olyan *kereskedelmi szervezetség*, amely képes a sok gépi berendezéssel rendelkező boltok üzleti tevékenységének és elszámoltatási rendszerének átfogására. Hazánkban a harmadik előfeltétel is kialakulóban van.

A felsorolt faktorok helyzetéből és jelenlegi állapotából következik, hogy hazánkban az élő munkával történő takarékoság szükségessége az a mozgó rugó, amely a gazdaságot a további előfeltételek teljesebb megteremtésére ösztönzi. Az előfeltételek fokozatos megteremtése után válik az önkiszolgálás tömeges méretű értékesítési formává.

1968-ban 5888 *önkiszolgáló üzlet* működött Magyarországon. Az összes önkiszolgáló üzletek mintegy 37,2%-a található 1968-ban szövetkezeti tulajdonban. A fogyasztók általában kedvelik az új kiszolgálási formákat. Nemcsak az úgynevezett vásárlási impulzust értékelik, amely az új értékesítési formákban lényegesen nagyobb, mint a tradicionális kereskedelemben, hanem az idővel való takarékoságot is.

Az elmúlt években mind az állami, mind a szövetkezeti kereskedelem jelentős koncentráció valósult meg. A koncentráció következtében csökkent az önálló vállalatok

latok száma, emelkedett viszont az egy vállalatra jutó forgalom nagyságrendje, az alkalmazottak és a hálózati egységek száma. Számottevő növekedés mutatkozik az egy vállalatra jutó állóeszközök nettó értékében is.

Kétségtelen viszont, hogy az iparilag fejlettebb szocialista országok (NDK, Csehszlovákia) sűrűbb kereskedelmi hálózattal rendelkeznek, mint a magyar belkereskedelem.

Kereskedelem vagy elosztás? A lakosság életszínvonalának rendszeres emelkedése és az értékesítési módszerek állandó fejlődése ellenére sokan a szocialista értékesítési szervezetet inkább adminisztratív-bürokratikus elosztó apparátusnak minősítik, mint kereskedelmi tevékenységnek. E felfogás elméleti képviselői a nyugati országokban élő konzervatív kutatók, illetve üzletemberek, gyakorlati képviselői viszont azon dogmatikus gazdasági és államigazgatási szakemberek a szocialista országokban, akik a kereskedelemben a vezető szervek döntéseinek pusztá végrehajtó közegét látják.

Nem könnyű természetesen megvonni az elosztó apparátus és a kereskedelem közötti határokat. Két szempontból vizsgálhatjuk e kérdést: a fogyasztó szemszögéből, valamint a népgazdaság és ezen belül a kereskedelem szempontjából.

A *fogyasztó* szemszögéből már megvizsgáltuk e kérdést és megállapítottuk, hogy az igazi alternatívák előtt áll és valódi döntéseket hoz. Az adminisztratív-bürokratikus apparátusok azonban nem nyújtanak igazi alternatívákat azok számára, akik szolgáltatásait igénybe veszik. Nagyon hatékony apparátusok esetleg jó rendszabályokat alkotnak és így elfogadásuk könnyebb az érdekelték számára. Az alternatívák azon széles skáláját azonban, amelyek a fogyasztó előtt állnak, a legjobb adminisztratív-bürokratikus apparátus sem képes nyújtani.

A *népgazdaság* és az értékesítési apparátus szempontjából kereskedelemnek általában a termelést a fogyasztással összekötő szolgáltatások rendszerét szokták nevezni. E definíció azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy hol húzódik az elosztás és a kereskedelem közötti demarkációs vonal. Kereskedelemről — véleményünk szerint — abban az esetben beszélhetünk:

- ha az értékesítési apparátus előtt valódi alternatívák vannak, amelyekkel kapcsolatban vezetőinek felelős döntéseket kell hoznia;

- ha az értékesítési tevékenységet munkájukban anyagilag érdekelt szervezetek és személyek végzik, akiknek jövedelme szoros összefüggésben van az eladás alakulásával (a forgalom nagyságával);

- ha az értékesítési apparátus szabadon választhatja meg beszerzési forrásait (partnereit);

- ha az értékesítési apparátus vezetői rendelkeznek olyan akciószabadsággal, hogy az előre nem látott körülményekből támadt nehézségeket önállóan áthidalhatják. (Például indokolt esetben tevékenységi körüket is bővíthetik.)

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta az értékesítési szervek egyre több alternatíva között választhatnak. Ismeretes az is, hogy az országos áruforgalmi

terveket nem bontják le vállalatokra. Bolti értékesítési tervek viszont már 1959 óta nem készülnek.

Az új helyzetben a vállalatok szabadon alakíthatják ki üzletpolitikájukat és az árak alakításában is nagy akciószabadsággal rendelkeznek. A kiskereskedelem helyzete megerősödött azáltal, hogy különböző beszerzési források között választhat; közvetlen kapcsolatokat létesíthet az iparral, vásárolhat a nagykereskedelemtől, sőt kiegészítő ipari termelést is megszervezhet. Természetesen e lehetőséget különböző gazdaságpolitikai körülmények között eltérő módon lehet és kell kiaknázni.

Áruhiány, illetve új, korszerű cikkek bevezetése esetén a kereskedelemnek arra kell törekednie, hogy növelje a termelők érdekelttségét. Ilyen esetben nagyon hasznos az értékesítési nyereség megosztása az ipari vállalattal bizományi szerződés (ebben az esetben a kereskedelem csak százalékot kap), améta szerződés, vagy közös vállalkozás (boltok közös fenntartása) útján. Figyelembe kell venni, hogy az árak kialakításában is nagyobb lesz a kereskedelem szabadsága, hiszen a szabad árak mellett megjelennek a maximált árak is, amelyeket — indokolt esetben — célszerű leszállítani. Az előrelátó kereskedelempolitikának arra kell törekednie, hogy az ipart érdekeltté tegye a hiányok megszüntetésében és a korszerű áruk termelésében.

Ha viszont az ipar már áttért valamely áru tömegtermelésére, a darabszám emelkedik, azaz a fajlagos költségek csökkennek, úgy a kereskedelemnek kedvezőbb árubeszerzési feltételek elérésére (tömeges vásárlás esetén árengedményekre), és a fogyasztói ár csökkentésére kell törekednie.

Az ilyen jellegű üzletpolitikának több előnye van: egyrészt az ipar nem a termelés változatlan fenntartásában érdekelt, hanem az állandó újításban, másrészt az árak csökkenése esetén a piac jelentősen bővíthető.

A monopóliumhelyzetek felszámolásában és a versenyfeltételek megteremtésében nagy szerepet játszik a fogyasztási cikkek importja, illetve a választékcseré.

Az állami kereskedelem számára a Konsumex, a szövetkezetek számára a Hungarocoop végzi a fogyasztási cikkek exportját és importját.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a kereskedelem nemcsak elosztó vagy értékesítő, hanem fontos közgazdasági funkciót lát el az ipari termelés befolyásolásában és számos olyan eszközzel és jogkörrel rendelkezik, amelyek segítségével a piaci egyensúlyt megteremtheti.

A kereskedelmi vállalatok munkájának legfőbb mutatója a nyereség.

A modern kereskedelmi elveknek megfelelően a nyereség tömege (amelyet a forgalom nagysága határoz meg) fontosabb, mint a nyereség rátája. A „kisebb haszon, nagyobb forgalom” elve a kereskedelemben különösen fontos, hiszen abban mindenkor a rendelkezésre álló kapacitások egyenlőtlen kihasználásával kell számolni. A forgalom növekedése révén mindenkor javul a kapacitások kihasználása, ami a nyereség emelkedésére vezet. Növekvő nyereség esetén a forgalmi költségek abszolút emelkedése sem okoz gondot.

A vállalatvezetők és a dolgozók anyagi érdekelttsége a nyereségrészesedési rendszer révén korábban is a nye-

reséghez kapcsolódott. Az új gazdasági mechanizmusban ez a tendencia még tovább erősödött, hiszen egyrészt a vezetők jövedelme szorosan összekapcsolódik a vállalati eredményekkel, másrészt a vezetők a nyereség egy részét a vállalati munka szempontjából kulcshelyzetben levő dolgozók jövedelmének emelésére fordíthatják.

A szocialista kereskedelem tehát a múltban sem egyszerű elosztó szervezet volt, hanem kereskedelem a szó igazi értelmében. Az új gazdasági mechanizmus megerősíti a kereskedelmi tevékenység olyan elemeit, amelyek a piaccal, az árrakkal, az anyagi érdekeltséggel, az önálló vállalkozói döntésekkel és a hosszútávú üzletpolitikával függnek össze. A beruházási javak (a termelőeszközök) is a kereskedelem útján kerülnek értékesítésre a jövőben. Erre nemcsak azért van szükség, mert a beruházási javak is áruk, hanem azért is, mert a termelőerők jelenlegi fejlettsége mellett a kereskedelem jelenti a legrugalmasabb, legracionálisabb és legolcsóbb elosztási rendszert.

Ennek következtében a kereskedelmi (értékesítési) tevékenység súlya és szerepe a népgazdaságon belül lényegesen megnő. Ma már nem a szükségletek pusztá kielégítését kell célnak tekintenünk, hanem differenciált és dinamikusan változó igények racionális — azaz a rendelkezésünkre álló eszközök hatékony felhasználásával megvalósuló — kielégítését.

Csak a korszerű, racionálisan szervezett és a piacot jól ismerő kereskedelem képes azt biztosítani, hogy a fogyasztás a gazdasági és technikai fejlődés egyik hajtóerejét jelentse a jövőben.

A felvásárló kereskedelem. Ismeretes, hogy Magyarországon a mezőgazdasági termelés befolyásolása és irányítása elsősorban közgazdasági ösztönző módszerekkel (árak, hitelek és beruházások, illetve termelési szerződések) történik.

A szó szűkebb értelmében vett mezőgazdasági termelés közvetlen érintkezése a fogyasztói piaccal — a műszaki-technikai fejlődés következtében — világszerte csökkenőben van. Az élelmiszerek egyre nagyobb hányada kerül ugyanis feldolgozott, csomagolt és gyakran adagolt formában értékesítésre. Ilyen körülmények között a felvásárló-kereskedelem és az ipar (nálunk elsősorban az élelmiszeripar) feladata, hogy a fogyasztói kereslet, illetve a felhasználók (feldolgozók) oldaláról érkező impulzusokat közgazdaságilag célravezető formában továbbítsa a mezőgazdaság számára.

A *termelés befolyásolása* az árak, hitelek és beruházások segítségével a szó legszigorúbb értelmében is közvetett (termelőszövetkezetek), hiszen a szükségesnek látszó intézkedések kidolgozása és közzététele abban a feltételezésben történik, hogy azok a termelési egységek meghatározott (kívánt) reakcióját váltják ki. A *termelési szerződés*, a befolyásolás kombináltabb formája, egyrészt feltételezi a termelési egységek megfelelő reakcióját, másrészt elősegíti azok képességét arra, hogy a makroökonómiai kívánatos és a mikroökonómiai rentábilis (hasznosítható) célokat megvalósíthassák (vetőmag- vagy műtrágya-juttatás, termelési hitel, gépi munka biztosítása stb.). A termelési szerző-

dések tehát nemcsak befolyásolják, hanem — bizonyos értelemben — szervezik is a termelést. Gyakori pl., hogy a korszerű agrotechnikai eljárások meghonosítása a termelők körében a termelési szerződés segítségével történik.

A termékek szerint szakosított és területi egységek szerint decentralizált felvásárló vállalatok feladata a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kezelése és tárolása, majd a felhasználóhoz (ipar, belkereskedelem, külkereskedelem) való eljuttatása. Olyan mezőgazdasági termékek esetében, mint a gabonafélék, általában több évre, de legalább egy mezőgazdasági termelési időszakra érvényes árakat állapítanak meg. Az *árak megállapításánál* mind a termelési egységek abszolút és relatív (azaz más növényfélésekhez viszonyított) munkaráfordításait, mind a kereslet-kínálat viszonyokat mérlegelik. A helyzettől függően az ár lehet semleges (azaz az értékviszonyokat és a piaci helyzetet tükröző), vagy kifejezetten ösztönző. Az ösztönző árak arra készítetik a termelési egységet, hogy többféle, egyébként egyenlő lehetőség közül a meghatározott (makroökonómiai kívánatos) variánst válassza.

Közbevetőleg kívánjuk megjegyezni, hogy az elmúlt időszakban a kormányzat két ütemben lényegesen felemelte a mezőgazdasági termékek felvásárlási árát és ezáltal nagyobb érdekeltséget biztosított az egész mezőgazdasági termelésnek. Ezen árrendezések után megszűnt az erőteljes iparosítás első periódusára jellemző állapot, hogy a felhalmozás jelentős részben a mezőgazdaság terhére valósul meg.

A húsellátás és export biztosítása végett az állatorvosi vállalatok hízalási szerződéseket kötnek. A szerződéses ár mindig magasabb, mint a szokásos felvásárlási ár és az áru minőségétől és átadási időpontjától függően prémium-lehetőségeket is tartalmaz.

Olyan cikkek felvásárlása, mint a gyümölcs-zöldségfélék, az áru minőségétől és a piaci helyzettől függő *napi árakon* történik. Termelési szerződés esetén (ez különösen export esetén kívánatos, hiszen a külföldi igények és szokványok eltérnek a hazaitól) százalékos felárat fizetnek a terményekért. A termelési szerződésekkel biztosított árumennyiség igen nagy szerepet játszik a piaci helyzet befolyásolásában, különösen a primőr-időszakban.

A termelőszövetkezeteknek és a földművelőszövetkezeteknek joguk van arra, hogy termékeiket a piacon *közvetlenül értékecsék*. A termelői felhozatal különösen olyan cikkek — nem nagy távolságról történő — felhozatalában játszik igen nagy szerepet, mint a gyümölcs- és zöldségfélék, tojás, valamint egyes tájéklésnek (fogyasztási szokásnak) megfelelően készülő húsfélések. A szövetkezeti értékesítés jelentősége a lakosság ellátása szempontjából is számottevő, de közgazdasági szempontból egyenesen fontos. A szövetkezeti piac gazdaságilag arra kényszeríti a felvásárló vállalatokat, hogy a szezonális és napi árak megállapítása során a kereslet-kínálati viszonyokat és a lakosság fogyasztási szokásait messzemenően vegyék figyelembe. Ellenkező esetben ugyanis a termelőegységek a saját értékesítés mellett döntenek.

KÜLKERESKEDELEM

A magyar külkereskedelem jellemzői. A külkereskedelem a magyar népgazdaságnak az a tényezője, amely a gazdasági fejlődés lehetőségeit leginkább meghatározza, illetve a növekedési-fejlődési variánsok kiválasztását döntő módon befolyásolja.

Magyarország kevés természeti kincssel rendelkezik (európai viszonylatban a bauxit a legszármotévóbb), ezért a széles skálájú ipari termeléshez nélkülözhetetlen alap- és segédanyagok nagy részét importálnia kell. Néhány fontos alapanyag behozatalának részaránya az egész hazai fogyasztásban a következő (1968-as adatok):

kohókoksza	68,1 %
vasérc	89,6 %
pirít	100,0 %
nyersolaj	64,0 %
krómérc	100,0 %
réz	-
horgany	100,0 %
ammóniákszóda	100,0 %
cellulóz	55,9 %
fenyőfűrészáru	82,1 %

A hazai piac korlátozott volta miatt pedig gazdaságos sorozatgyártás és korszerű termelési technika megvalósítása export nélkül elképzelhetetlen. 1968-ban a gépgyártás, a híradás- és vákuumtechnikai ipar, a műszeripar, a gyógyszeripar és a pamutipar termékeinek magas hányada került exportra.

Néhány termék kivitelének aránya a termelésből (1968)

csúszeszterga	50,2 %
marógép	59,9 %
fűrógép	21,7 %
Diesel-motor	83,0 %
Diesel-mozdony	62,2 %
Diesel-motorvonat	100,0 %
traktor	44,4 %
vasuti személykocsi	62,3 %
tehergépkocsi	45,4 %
autóbusz	78,4 %
motorkerékpár	63,3 %
kerékpár	42,5 %

rádió-műsorvevő	28,9 %
televízió-műsorvevő	40,7 %
távbeszélő-készülék	54,5 %
magnetofon	58,9 %
izzólámpa	63,6 %
fénycső	57,6 %
árammérő	64,8 %

klorocid	92,2 %
nyers morfin	46,7 %
papaverin	99,1 %

pamut és pamuttipusú szövet	42,0 %
szintetikus fonalból készült harisnya és zokni	37,8 %
kötöttáru	36,6 %

A külkereskedelem szerepe a gazdasági fejlődésben. A külkereskedelem limitáló szerepe a magyar népgazdaság szocialista átszervezésének első időszakában abban jelentkezett, hogy a gazdasági élet nagyon érzékennyé vált az import iránt. Kezdetben ugyanis minden gazdasági növekedés importnövekedéssel jár, hiszen az iparosítás meggyorsítása érdekében sokkal több termelőeszközt kell importálni, mint a növekedés megindulása előtt. Ugyanakkor — az ország nyersanyag-szegénysége miatt — az alap- és nyersanyagok behozatala is gyorsan emelkedik. Az így keletkezett importnövekedés nem egyensúlyozható ki az export emelésével, hiszen az új iparnak időre van szüksége ahhoz, hogy a világpiaci követelményeknek megfeleljen.

A fizetési mérleg egyensúlya tehát csak a fogyasztási cikkek importjának radikális csökkentésével közelíthető meg. Ez viszont megköveteli belföldön a vásárlóerő átmeneti korlátozását. Nem lehet azonban a fogyasztási cikkek importjában annyi megtakarítást elérni, hogy az kiegyensúlyozza a termelőeszközök és nyersanyagok importjában bekövetkezett növekedést. Ennek következtében a kereskedelmi és fizetési mérlegben egyensúlyzavarok keletkeznek, a termelőeszközök importja gyakran nem valósítható meg, a nyersanyagellátás pedig egyenetlenné válik. Minél későbbi idő-

pontban válik az új ipar exportképessé, annál nagyobb jelentősége van az import-megtakarító iparágak fejlesztésének. Az importban bekövetkezett zavarok és nehézségek azonban az autarchiára való törekvés melegágyát jelentik.

A gazdasági élet vezetőinek gondolkodásmódját az importtal kapcsolatos nehézségek befolyásolják és az a felfogás terjed el, hogy az importszükségletek meghaladják a gazdaság tényleges erőforrásait. Ezért gyakran olyan iparágakat is fejlesztenek, amelyek — az ország adottságait figyelembe véve — hosszú ideig nem lehetnek rentábilisak. A dogmatizmusra hajlamos gazdaságpolitikusok gazdasági teóriát is alapoznak erre a helyzetre, mondván, hogy minden szocialista országnak ki kell fejlesztenie az ipar minden ágát, lehetőleg saját erőire támaszkodva. Ez az elmélet azonban nem számol a modern gazdaság dinamikájával, valamint a műszaki-technikai fejlődésnek a piacra gyakorolt hatásával. Magyar viszonyok között e teória különösen torz volt, hiszen nálunk — többnyire — az import-megtakarító iparágak is import nyersanyagra épülnek.

A gazdasági fejlődés következő időszakában azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. A nagy áldozatokkal és sok nehézség árán létrehozott ipari kapacitások exportképessé váltak. Ebben a helyzetben nem az import csökkentése, hanem a *gazdaságos export* növelése a gazdaság és a külkereskedelem legfőbb feladata. Növelni kell a nemzetközi szakosítást és kooperációt, s új piacokat kell biztosítani az új ipar termékei számára. Mindenütt vásárolni kell, ahová exportálni lehet, hiszen a külkereskedelem kétoldalú tevékenység. Lassan módot kell találni arra is, hogy a kényszerhelyzetben kialakult gazdaságtalan exportot csökkentsék, majd fokozatosan felszámolják.

Ebben a fejlődési szakaszban átalakult a magyar import szerkezete, mert az export növekedése és a hazai ipar nagyobb műszaki színvonala révén több termelőeszközt lehet importálni, ami újabb lökést ad az ipar fejlődésének. Megváltozott az export szerkezete is és ezen belül az új ipar termékei egyre növekvő szerepet játszanak. A piacok kibővülése egyre több követelményt támaszt az új iparral szemben. Fokozatosan felnő az a műszaki gárda, amely kielégítően ismeri a különböző piacok adottságait és követelményeit, képes rugalmasan alkalmazkodni a változó igényekhez.

Viharos gyorsasággal nő a külkereskedelmi forgalom és a külkereskedelem hányada a nemzeti jövedelmen belül. A magyar külkereskedelem elindult a növekedés útján, s tapasztalatai bővülésével egyre magabiztosabban halad előre.

Magyarország egyre növekvő részvételét a *nemzetközi munkamegosztásban* az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom adatai jellemzik. 1968-ban az egy főre jutó külkereskedelmiforgalom elérte a 350 \$-t. A két világháború között ez a mutató kb. 42 \$ volt. (1948-ban érte el a háború előtti szintet.)

Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom adatai alapján a szocialista országok közül Magyarországot

csak Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság és Bulgária előzi meg, de a különbség csökkenőben van. Az említett közgazdasági mutató Spanyolországban vagy Görögországban pl. lényegesen kisebb, mint nálunk. (Világviszonylatban — ismert okokból — Svájc áll e téren az első helyen.)

Ezek az adatok azt is bizonyítják, hogy külkereskedelmünk népgazdasági súlya és jelentősége az elmúlt években tovább emelkedett, s azt is, hogy a szocialista országok között megvalósuló gazdasági együttműködés eredményesebbé és intenzívebbé vált. (Természetesen ugyanezen idő alatt Magyarország gazdasági kapcsolatai a nem szocialista világgal is bővültek.)

A külkereskedelem minden tervországban erőteljesen befolyásolja a gazdasági fejlődés alakulását. Ebből következik, hogy szállításainknak és vásárlásainknak egyre nagyobb súlya van a többi szocialista ország gazdasági életében. Ez a körülmény érleli meg fokozatosan a nemzeti tervezés mellett a *nemzetközi szintű és méretű tervezést* a fejlődés irányának, optimális arányainak és a feladatok lehetséges racionális megosztásának figyelembevételével. Erre a kérdésre a továbbiak során még visszatérünk.

A külkereskedelem áruszerkezete. A magyar exportban a gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak jelentik a legnagyobb tételt. E cikkek részesedése 1938-ban az akkori magyar exporton belül 9,3% volt, ezzel szemben 1968-ban az export 27,4%-át tették ki. Anyagok, félkésztermékek, alkatrészek jelentik a következő tételt: 1968-ban 25,7%-kal, az energiahordozók és villamosenergia 1,3%-kal részesedik az exportból. (A kettő együttesen 1938-ban = 23,5%.) A fogyasztási iparcikkek 24,4%-kal részesednek az egész kivitelből 1968-ban (1938 = 10,2%). Radikálisan csökken (21,2%-ra) 1968-ban a kivitelben az élelmiszerek, az élelmiszeripari anyagok és élőállatok részesedése (1938 = 57,0%).

Ezeknek az adatoknak az értékelésénél azonban az alábbi tényezőket kell figyelembe venni:

— A kivitelben a felszabadulás előtt a mezőgazdaság volt túlsúlyban. 1950–68 között e gazdasági ág termékeinek kivitele megháromszorozódott, miközben arányuk nagymértékben csökkent.

— A mezőgazdasági termelés — amint erre már utalás történt — elmozdult ugyan a holtpontról, de még lassan emelkedik. Pedig a mezőgazdasági export növeléséhez — ami közgazdasági szempontból kívánatos lenne — lényeges termelésnövekedésre van szükség. Figyelembe kell venni ugyanis az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás gyors emelkedését.

— A háború előtti mezőgazdasági export jellegzetesen extenzív jellegű volt (a legnagyobb tételt a búza jelentette). A mai — ezzel szemben — intenzív jellegű (feldolgozott termékek adják a mezőgazdasági export 76%-át). S a következő években további céltudatos erőfeszítések irányulnak a mezőgazdasági termelés — és különösen az élelmiszer-export — növelésére.

Az említett fő árucsoportok azonban nem mondanak el mindent a kivitel szerkezeti arányairól. Jelentős és

hasznos *strukturális változások* történtek az egyes iparágakon belül is.

A gépipari exportban pl. növekvő szerepet játszanak a komplett gyárak és nagyberendezések (ezek alkotják a gépipari export közel 20 %-át), valamint a hűtő-, vákuumtechnikai és a műszeripari cikkek. A komplett berendezéseken belül legnagyobb súllyal az élelmiszeripari üzemek, erőművek, hűtőipari felszerelések és hűtőástechnikai berendezések szerepelnek.

Hasonló szerkezeti változásokat észlelhetünk a textilipari exportban is. 1968-ban a konfekcionált termékek alkotják az egész textilipari export mintegy 50 %-át.

Az eredmények értékelése mellett is utalni kell arra, hogy a külkereskedelem népgazdasági hatékonysága még nem kielégítő. Így pl. a magyar export — a kivitelre kerülő áruk szempontjából — nem elég koncentrált. Más kifejezéssel élve ez annyit jelent, hogy az adott export mennyiségét szokatlanul sokféle áruval teljesítjük. A hasonló nagyságú és — külkereskedelmi szempontból — hasonló érzékenyséű országok exportja általában koncentráltabb. Gazdaságtörténeti szempontból e folyamatot úgy érzékeltethetjük, hogy a magyar gazdaság messze maga mögött hagyta ugyan azt a korszakot, amikor csak néhány áruféleség exportjára volt képes (a legkoncentráltabb exporttal ugyanis a primitív, monokultúrás gazdaságok rendelkeznek), de még nem volt képes olyan iparágakat alkotni, amelyek termékei műszaki szempontból a világfejlődés élvonalában járnak és ezért kivitelük az egész kivitel lényeges hányadát, esetleg többségét alkothatják.

Kedvezően fejlődött az elmúlt években az *import áruszerkezete* is. Mindenekelőtt utalni kell arra, hogy csökkent az anyagok, félkésztermékek, alkatrészek, energiahordozók és villamosenergia hányada az importon belül. 1968-ban az egész behozatal 61,7 %-át alkották a fentiek (1938 = 73,1 %, 1950 = 72,7 %, 1960 = 62,9 %). Ennek következtében lehetővé vált a gépek, szállítóeszközök és egyéb beruházási javak importjának emelkedése. 1968-ban e cikkek részesedése az egész importon belül 19,9 % volt (1938 = 10,6 %, 1950 = 22,0 %, 1960 = 21,7 %). Ily módon — az importált magasabb műszaki színvonal segítségével — meggyorsult a hazai ipar fejlődése. Az importstruktúra javulása elősegíti, a lakosság életszínvonalának növekedése pedig megköveteli a fogyasztási cikkek importjának emelését. 1968-ban a fogyasztási iparcikkek alkották az összes import 7,6 %-át (1950-ben e cikkek hányada az összes importon belül mindössze 1,5 %-ot tett ki). Az élelmiszeripari anyagok, élőállatok és élelmiszerek aránya az importban 1968-ban 10,8 % volt (1938 = 7,5 %, 1950 = 3,8 %, 1960 = 9,7 %).

Az elmúlt években a magyar import a termelés puszta fenntartása (közvetlen ellátás) helyett a *termelés fejlesztésére* (gépi felszerelések) és ösztönzésére (fogyasztási cikkek) koncentrált.

A *magyar külkereskedelem területi megoszlása*. A külkereskedelem exportrádiusa ma sokkal nagyobb, mint 1938-ban. Magyarország azonban kontinentális ország, melynek nincs közvetlen összeköttetése a világ-

tengerekkel. Másrészt késői iparosodásunk következtében régebben Európán kívül értékesíthető termékekkel minimális mértékben rendelkezünk. A harmincas években a külkereskedelmi forgalom több mint 80 %-a öt szomszédos országgal bonyolódott. Érthető tehát, hogy külkereskedelmünk ma is elsősorban Európára koncentrálik. 1958-ban behozatalunk 89,3 %-a, 1968-ban 90,8 %-a származott Európából. Kivitelünkben Európa részesedése az említett két esztendőben 84,4, illetve 91,4 % volt.

Megállapítható azonban, hogy a magyar ipar fejlődése, szellemi kapacitásunk növekedése, valamint a gyarmati rendszer szétesése növekvő mértékben szabaddítja ki a magyar külkereskedelmet kontinentális megkötöttségeiből. Magyarország ma nagy erőfeszítéseket tesz, hogy növelje kapcsolatait a fejlődő országokkal, de e tervszerű és céltudatos munka gyümölcsei csak a jövőben válnak élvezhetővé.

A *szocialista országokkal* bonyolódik a magyar külkereskedelmi forgalom legnagyobb része (1968-ban a behozatal 68,5 %-a, a kivitel 71,9 %-a). Ez a körülmény a szocialista munkamegosztás jelentős fejlődését tanúsítja. A szocialista országok között kialakuló külkereskedelmi forgalom a tervszerűség, együttműködés és kölcsönös segítség elveire épül. Az országok között megvalósuló tervszerű szakosítás, profilírozás és kooperáció nagy léptekkel haladt előre. Magyar szempontból a szocialista piac jelentőségét nemcsak a forgalom nagysága, hanem struktúrája adja meg.

Gépkivitelünk 94,5 %-a irányult 1968-ban a szocialista országokba. A szocialista országok között megvalósuló együttműködés teszi lehetővé a gépipar számos ágának fejlesztését és kiépítését. Másrészt fűtőanyagok, ásványi nyersanyagok és fémek behozatalában elsősorban a szocialista országokra támaszkodunk. Nehézipari alapanyag-importunk jelentős része is szocialista országokból származott.

Külkereskedelmi partnereink rangsorában a Szovjetunió áll az első helyen. A Szovjetunió mind behozatalunkban, mind kivitelünkben 30 % fölött részesedik, bár e részesedés egyes években változott (behozáltalban 1959 = 32,1 %, 1960 = 31 %, 1968 = 36,0 %; kivitelben 1959 = 27,1 %, 1960 = 29,3 %, 1968 = 38,2 %). A Szovjetunió számos esetben biztosított hitelt kohó- és gépipari beruházásokra, műszaki fejlesztésre, a vegyipar felépítésére és más célokra.

Nagyon kedvező — magyar szempontból — a szovjet—magyar külkereskedelem struktúrája. 1968-ban a Szovjetunióba irányuló magyar export egészéből: gépek 46 %, ipari fogyasztási cikkek 29 %, nyersanyagok 11 %, mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek 14 %. A Szovjetunióból importált cikkek egészéből: gépek 24 %, ipari fogyasztási cikkek 2 %, nyersanyagok 68 %, mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek 6 % volt.

A többi szocialista ország közül különösen Csehszlovákiaival és a Német Demokratikus Köztársasággal bonyolítunk le jelentős forgalmat. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság mintegy 10—10 %-kal részesedik a magyar külkereskedelemben. A csehszlovák forgalomban magas

szinten folyik a gépcsere. Mindkét oldalon szerepet játszanak a nagyberendezések is, de az utóbbi években az egyedi gépek kerültek előtérbe. Az NDK-val kialakult forgalmunkban az ipari készáru-forgalom majdnem kiegyensúlyozott és ma már nemcsak a német vegyipari vagy gépipari termékek népszerűek Magyarországon, hanem a magyar autóbusz, televízió stb. is a Német Demokratikus Köztársaságban.

Lengyelországgal kialakult forgalmunk 1968-ban a külkereskedelem kb. 6%-át jelentette. Az utóbbi években jelentősen előrehaladtunk az ipari kooperációban, közös vállalatot létesítettünk és szakosítást valósítottunk meg.

Románia kb. 2%-kal és Bulgária kb. 1,6%-kal részesedik a magyar külkereskedelemben (1968).

Korábban számottevő forgalmat bonyolítottunk le a Kínai Népköztársasággal, de ez 1962-től jelentősen csökkent.

Külkereskedelmi forgalmunk kb. 25–33%-a bonyolódik az iparilag fejlett *tőkésországokkal* (értékben számítva), elsősorban Nyugat-Európa országaival. Nyugat-európai partnereink részesedése a magyar külkereskedelmi forgalomban az alábbi módon alakult:

	behozatal		kivitel	
	1958	1968	1958	1968
	százalékban			
Német Szövetségi Köztársaság	4,3	4,4	4,9	4,4
Ausztria	3,2	3,4	3,2	2,6
Nagy-Britannia	3,6	2,9	2,0	2,3
Svájc*	1,2	1,6	1,7	2,2
Franciaország	2,7	1,9	1,2	1,1
Olaszország	2,3	3,9	2,5	3,5

* Liechtenstein adataival együtt

A szocialista országok és a fejlett tőkésországok között kialakult forgalom problémái számos nemzetközi fórumon kerültek megvitatásra. Mindenki egyetért abban, hogy a kelet-nyugati kereskedelem színvonala lényegesen magasabb lehetne. Egyes nyugati körök azt hangoztatják, hogy a szocialista országok autarchiára törekszenek. Szocialista szakértők viszont arra utalnak, hogy számos tőkésország letért a legnagyobb kedvezmény elvéről és diszkriminációt alkalmaz a szocialista országokból származó árukkal szemben.

E helyen is szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szocialista országok részéről nem érvényesül semmiféle elzárkózási törekvés. A többi szocialista országhoz hasonlóan Magyarország is tisztában van azzal, hogy a javak és tapasztalatok cseréje minden országnak hasznára válik. Kétségtelen, hogy a magyar ipar műszaki fejlődése szempontjából — a szocialista országokkal kialakult együttműködés mellett — a fejlett nyugati országokkal való kapcsolatok is hasznosak és előrevivők lehetnek.

Kétségtelen azonban az is, hogy a nyugati-keleti kereskedelemben számos objektív nehézség és akadályozó politikai tendencia található. Ezeket most kizárólag Magyarország szempontjából megvilágítva a következőket kell hangsúlyozni:

— Magyarország jelentős ipari fejlődést valósított meg. Ennek következtében gépeket, termelő-berendezéseket és egyéb iparcikkeket széles választékban képes szállítani. Az európai tőkés országokba irányuló kivitelünkben azonban a gépek és termelőberendezések csak kb. 3%-ot (1968) tesznek ki. Ez a forgalmi struktúra nem felel meg a jelenlegi viszonyoknak és a forgalom növelésének akadályát képezi.

— Az Európai Közös Piac megalakulása — különösen a közös külső vámtarifák bevezetése — óta mezőgazdasági exportunk helyzete súlyosbodott. A megnövekedett vámterhek mellett a szűk beviteli kontingensek is nehézségeket okoznak.

— Iparcikkeinkkel kapcsolatban gyakran nem érvényesítik a liberalizációt és igyekeznek cikkeinket a piacról kizárni.

Kétségtelen továbbá, hogy a magyar ipar és külkereskedelem munkájában fennálló hibák is akadályozzák a külkereskedelem egészséges növekedését.

Magyarország azonban — a többi szocialista országgal együtt — arra törekszik, hogy a békés koegzisztencia szellemében tovább szélesítse gazdasági kapcsolatait a fejlett tőkésországokkal. Ennek megvalósítása érdekében nagy erőfeszítéseket tesz, s e törekvéseinek hangot is ad minden nemzetközi fórumon és bilaterális tárgyaláson.

A *fejlődő országok* 5,4%-kal részesednek a magyar külkereskedelmi forgalomban (1969). E számok azonban nem szemléltetik eléggé a kapcsolatok dinamikáját. Kialakult forgalmi volumenünk az Egyesült Arab Köztársasággal és Indiával a legnagyobb. Feljűk irányuló kivitelünk gépekből, finommechanikai cikkekből, teljes üzemekből áll. Ez az EAK esetében mintegy 50%-ot, India esetében kb. 30%-ot jelent. A fejlődő országok könnyűipari termékeink kiviteléből mintegy 33%-kal részesednek.

Magyarország és a fejlődő országok között kialakult gazdasági kapcsolatok igen sokfélék. Nemcsak az árucserére és ezzel szorosan összefüggő kérdésekre terjednek ki, hanem a technikai segély, a műszaki és tudományos együttműködés, a hitelek, az oktatás és képzés területére is. Az ilyen jellegű kapcsolatok felelnek meg leginkább a fejlődő országok érdekeinek, mert előmozdítják gazdasági növekedésük meggyorsítását. E kapcsolatok újszerű volta éppen abból adódik, hogy a gazdasági növekedés komplex probléma, így annak meggyorsításához a szó szűkebb értelmében vett kereskedelmi módszerek nem jelentenek elég hatékony segítséget. Ezért Magyarország — korlátozott gazdasági erőforrásai ellenére — számos fejlődő országnak nyújt hitelt teljes üzemek vásárlásához. A továbbiakban technikai segélyt nyújt (a „know how” átadása), valamint közreműködik magasan kvalifikált szakemberek, technikusok és szakmunkások képzésében.

A magyar ipar teljesítőképességénél és fejlődési törekvéseinél fogva sokféle berendezést képes a fejlődő országokba szállítani. Példaképpen emlitenénk meg az élelmiszer- és vegyipari gépeket (különös tekintettel a hidegtartósításra), Diesel-vontatókat és autóbuszokat, híradástechnikai felszereléseket stb. Ennek következtében azzal számolunk, hogy Magyarország és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok a következő években megsokszorozódnak.

A szocialista külkereskedelem. A magyar külkereskedelem, illetve a magyar népgazdaság eredményei elválaszthatatlanok a szocialista országok között megvalósuló gazdasági együttműködéstől, s az országon belül is a szocializmus elvei szerint épül fel a külkereskedelem szervezete.

A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés. E kapcsolatok kialakításában, szervezésében, sokoldalúvá tételében és a korszerű követelményekhez való alkalmazásában kiemelkedő szerepet játszik a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST). A KGST 1949. január 22-én alakult a Szovjetunió és az európai népi demokratikus országok részvételével. 1962-ben a tagállamok hozzájárultak a Mongol Népköztársaság csatlakozásához.

A gazdasági együttműködés feladatai, fejlődési és szervezeti formái — a szocialista országok általános gazdasági problémáitól függően — időről időre változtak.

A KGST megalakulása a rekonstrukciós időszak befejezésével és a szocialista iparosítás megindításával egyidőben történt. Ebben a periódusban *bilaterális* alapon több éves kereskedelmi szerződések jöttek létre, amelyek kötelező erővel írták elő az egyes országok szállítási kötelezettségeit.

A gazdasági fejlődés meggyorsulása minden érintett országban importnövekedéssel járt. Ezért a gazdaságpolitika az import csökkentésére törekedett, ami megnehezítette a kapcsolatok sokoldalú fejlődését. Másrészt a szocialista iparosítás első stádiumában kialakított ipari struktúra igen sok hasonlóságot mutatott. Ennek következtében a legtöbb országnak ugyanazon nyersanyagra volt szüksége és cserébe — gyakran — ugyanazon iparcikkkel volt képes csak fizetni. Ily módon a szocialista piacon hiány keletkezett számos alapvető jelentőségű nyersanyagban, és túlkínálat jelentkezett egyes termelési rendeltetésű árukban. Tetézte a nehézségeket az a helytelen szemléletmód, hogy minden szocialista országnak ki kell fejlesztenie a nehézipar minden ágát, ami autarchiás tendenciákra vezetett. Figyelembe kell természetesen venni, hogy e tendenciák sok tekintetben a nyugati országok által gyakorolt diszkriminációs politika és embargo következményei voltak.

A növekvő nyersanyag-gondok közepette nem volt lehetőség fogyasztási cikkek behozatalára. A nehézipar gyors növekedése pedig hatalmas élelmiszer-többlet keresletet támasztott, amelyet az uralkodó irányzat által elhanyagolt mezőgazdaság nem volt képes kielégíteni.

A vázolt gazdaságpolitikai nehézségek ellenére és közepette a tagállamok közötti kereskedelem mégis fejlődött és az együttműködés — amely különösen a nyersanyag-ellátás terén volt intenzív — elősegítette az érdekelt államok iparosodását. Megindult ugyanakkor a műszaki és termelési tapasztalatok rendszeres cseréje is, amely különösen az iparilag kevésbé fejlett országok számára volt hasznos.

1953—54-ben megkezdődött a súlyosabb gazdaságpolitikai tévedések korrigálása. E folyamat a nemzetközi gazdasági együttműködést is érintette. A felesleges párhuzamosságok elkerülése és a termelés olcsóbbítása végett a KGST az országok közötti *szakosítás*, *profilozás* és *kooperáció* megvalósítását határozta el. Ennek a célnak a megvalósítása érdekében a hasonló iparágak közvetlen kapcsolatát kellett megteremteni. Ezért ipari jellegű ágazati állandó bizottságok létesültek, amelyek az egyes országokban ágazati kormánybizottságokra támaszkodtak.

Az ágazati állandó bizottságok tevékenysége elősegítette a munkamegosztás elmélyülését. Kétségtelen azonban, hogy a bizottságok elgondolásai közgazdaságilag gyakran nem voltak megalapozottak és különböző ajánlásai egyes országok fizetési mérlegében torzulásokra vezettek. Egyes bizottságok kizárólag termelési kérdéseket tartottak szem előtt és nem vették kellően figyelembe a piac jelentőségét.

Ebben az időszakban a tagállamok belső gazdasági fejlődése és a nemzetközi helyzet változásai új együttműködési formák bevezetését érelték meg. A gazdasági együttműködés (a szocialista nemzetközi munkamegosztás) új alapelveit 1958 és 1962 között folyamatosan fektették le. Ezen időszakban a tagállamok kormánydelegációi — az érdekelt kommunista pártok első titkárainak vezetésével — három ízben tanácskoztak e kérdésekről.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági együttműködésben helyet kell kapnia a növekvő gazdaság legdinamikusabb tényezőjének: a *beruházásoknak*. Bebizonyosodott az is, hogy a munkamegosztást nem lehet kizárólag rövid- vagy középtávú koncepciókra, illetve tervekre alapozni. A munkatermelékenység emelésével meggyorsított növekedésben különösen fontos a népgazdaság „szűk keresztmetszeteinek” a megszüntetése. A növekedést befolyásoló faktorer változásának az üteme ugyanis különböző, de az egész (makro-ökonómiai) folyamat időszükségletét az alacsony változási sebességgel rendelkező koefficiensek határozzák meg. Ezért a „szűk keresztmetszetek” megszüntetése a termelékenység gyors növekedéséhez vezet. Ez viszont távlati gondolkodásmódot kíván meg.

Az együttműködés fő eszközét a hosszúléjáratú kereskedelmi szerződések és a termelés szakosítására létrejött megállapodások mellett — egyre növekvő mértékben — a *távlati* (20 éves) *népgazdasági tervek* jelentik. A távlati tervek egyeztetése módot ad a tagállamok gazdasági tevékenységének és feladatainak egyeztetésére. Másrészt tudományosan megalapozott vizsgálati és döntési módszereket honosít meg a gazdasági együttműködés szférájában. Az országok

közötti tapasztalatcsere így szélesebbé válik és megnyílik az út olyan ágazatok koordinálására is, amelyek eddig kisebb szerepet játszottak a gazdasági együttműködésben (mezőgazdaság).

Lépések történtek az eddigi bilaterális kapcsolatoknak *multilaterális kapcsolatokkal* történő kiegészítésére. Az együttműködést továbbra is a kétoldalú kapcsolatokra kell alapozni — hiszen ilyen módon két ország között a munkamegosztás széles skálája válik megvalósíthatóvá —, másrészt kétségtelen, hogy differenciált és sokoldalú gazdaságok — egyes bonyolult kérdések megoldásában — nem nélkülözhetik a multilaterális kapcsolatokat.

Létrejött a tagállamok közös bankja, amelynek az elszámolási forgalmat a gazdasági feladatok megvalósítását elősegítő és ösztönző formában kell kialakítania. Gyakoribbá váltak a két vagy több tagállam által közösen végrehajtott beruházások. Többoldalú együttműködés alakult ki néhány döntő jelentőségű műszaki-gazdasági területen, pl. a kőolaj szállítására több ország részvételével távvezeték létesült, megegyezés jött létre a villamosenergia cseréjére stb.

A tervszerű gazdasági együttműködés új időszakában új, az előzőnél stabilabb és sokoldalúbb szervezeti formák alakultak ki. A tagországok illetékes miniszterelnök-helyetteseiből végrehajtott bizottság alakult, amely közvetlenül irányítja az együttműködést és döntéseket hoz egyes fontos kérdésekben. A KGST új szerveként alakult meg a népgazdasági terveket egyeztető iroda is, amelyben a tagállamok tervhivatalaik elnökhelyettesei képviseltetik magukat. Mindkét szerv természetesen megfelelő apparátussal is rendelkezik.

Külön bizottság alakult a tudományos és kutató tevékenység koordinálására, amely — indokolt esetben — javaslatot tehet nemzetközi tudományos kutatóintézetek létesítésére.

Ilyen módon vált és válik a szocialista gazdasági együttműködés a tagállamok gazdasági fejlődésének egyik legfontosabb emelőjévé. A tagállamok az egymás közötti gazdasági együttműködést jól akarják megszervezni saját előnyükre, de sohasem más országok kárára. A kölcsönös gazdasági együttműködés elmélyítésével egyidőben növelni kívánják forgalmukat minden állammal — tekintet nélkül annak társadalmi berendezkedésére — az egyenjogúság és kölcsönös előnyök elve alapján, a nemzetközi kereskedelemben kialakult elveknek és szokásoknak megfelelően.

A szocialista külkereskedelem elvei és szerkezete. A hatvanas évek második felében olyan változások történtek az európai szocialista országok gazdaságában, amelyek a nemzetközi munkamegosztás és együttműködés eddig kialakult gyakorlatának korszerűsítését követelik meg.

E változások részben a KGST-országok belső gazdasági fejlődéséből, részben a világ gazdaság átalakulásából deriválhatók.

A gazdasági növekedés extenzív módszerei kimerülőben vannak, a gazdaságok összetettebbé és bonyolultabbá váltak, a vezetés alternatívái kibővültek és a rendelkezésre álló eszközök produktív felhasználása döntő

kérdéssé vált. Ennek következtében olyan gazdasági reformok kerülnek megvalósításra, amelyek a közvetlen irányításról a hangsúlyt fokozatosan a *közvetett*, azaz *gazdasági módszerekkel* megvalósuló irányításra helyezik át.

A tudományos és technikai forradalom viszont átalakítja a tudomány és a termelés viszonyát és az ipar nyersanyagbázisát, az automatizálást teszi számos esetben az üzemracionalizálás céljává, gyökeresen megváltoztatja az energiaellátás rendszerét és forradalmasítja a szállítást és a hírközlést. Érthető, ha ilyen körülmények között a nemzetközi kereskedelem is a dinamikus változások korát éli. Számolni kell azzal is, hogy a nemzeti gazdaságok száma az elmúlt évtizedben megkétszereződött és a népesség és a termelőerők eloszlásában fennálló ellentmondás elmélyült.

Indokolt, hogy e változások együttes hatására a szocialista országok együttműködésében olyan új elgondolások kerüljenek sokoldalú megvitatásra, mint — többek között — a kereskedelmi megállapodások rugalmasabbá tétele, a vállalatok közötti közvetlen megállapodások és hosszulejáratú szerződések rendszere, az ármechanizmus reformja, a hatékony bank és hitelrendszer megteremtése, valamint a rubel belső konvertibilitása stb.

A szocialista külkereskedelem szervezeti formái és módszerei. A gazdasági reform bevezetése óta a külkereskedelem szervezeti formái és módszerei lényegesen átalakultak.

A külkereskedelem állami monopóliuma továbbra is megmarad és napjainkban kettős tartalmat testesít meg. Az állam alkotmányban biztosított jogánál fogva egyrészt irányítja és ellenőrzi a külkereskedelmi tevékenységet, másrészt kijelöli azon vállalatokat, illetve gazdasági szervezeteket, amelyek külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosultak. Az állami monopólium elvéből logikusan következik, hogy a kormány külkereskedelmi szerződéseket is köt és felelős azok végrehajtásáért. A külkereskedelmi mechanizmus gyakorlásának módját (külkereskedelmi tevékenység körének meghatározása, külkereskedelmi szerződés fogalmának körülírása stb.) a külkereskedelmi miniszter határozza meg.

A miniszter e jogkörének gyakorlása során:

- önálló export-import tevékenység folytatására hatalmazhat fel különböző termelővállalatokat;
- külföldi cégek magyarországi képviselőinek ellátására jogosíthat fel egyes magyarországi telephellyel rendelkező természetes vagy jogi személyeket.

Önálló exportjogot adhat — a kereskedelempolitikai szempontok mérlegelése alapján:

- olyan vállalatoknak, amelyeknek közvetlen kapcsolata a külföldi vevővel műszaki szempontból indokolt, vagy gazdasági eredményük jelentős mértékben az exporttól függ;
- olyan vállalatoknak, amelyek kereskedelmi tevékenysége kooperációból adódik;
- olyan vállalatoknak, amelyek szakosítási és egyéb együttműködési megállapodás alapján végzik eladási tevékenységüket.

Importjogot abban az esetben kaphatnak a vállalatok, ha:

- valamely importált nyersanyag vagy alkatrész egyedüli vagy fő felhasználói;
- importjukat szakosítási vagy kooperációs megállapodás része gyanánt realizálják;
- valamely termelőeszköz vásárlóinak köre szűk, stabil vagy homogén;
- fogyasztási cikkeket demigross formában forgalmaznak.

1968. január 1. után a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok száma 90 körül van és ezek közül csak 40 működik a külkereskedelmi miniszter közvetlen felügyelete alatt. A *szakfelügyelet* joga a minisztert természetesen abban az esetben is megilleti, ha valamely export-import tevékenységet folytató vállalat az ágazati miniszter alá tartozik.

1968-ban — előzetes kalkulációk szerint — a szakosított külkereskedelmi vállalatok bonyolítják le az export mintegy 77 és az import 88 %-át.

Az ismertetett jogkörrel és szervezeti formák között működő külkereskedelmi vállalatokon kívül vannak olyan irodák és vállalatok is, amelyek a külkereskedelmi forgalom előmozdítására hivatottak. Ilyenek — többek között — a MASPED (Magyar Általános Szállítmányozási Vállalat), a Hungexpo (Magyar Külkereskedelmi Vásár és Propaganda Iroda), a MERT (Minőségellenőrző RT), a Tesco (Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda), a Licencia (Találmányokat Értékesítő Vállalat) stb. Ezenkívül számos ügynöki vállalat alakult, mint például — a Hungagent RT, Interag RT, Industria RT, Intercooperation RT, Importtrade KFT stb.

Meg kell említeni végül az export fővállalkozói irodákat, amelyek egyes minisztériumok mellett alakultak és mint fővállalkozók állnak szemben a külkereskedelmi vállalatokkal. Szolgáltatásaikra abban az esetben van szükség, ha az exportra kerülő komplexumot (többnyire komplett üzem) sok ipari vállalat állítja elő és a belső kooperációt — a határidők és időpontok egyeztetése, a külföldi vevő kívánságaihoz történő alkalmazkodás érdekében — különlegesen kell megszervezni.

Az új gazdasági mechanizmus lehetővé teszi, hogy a belföldi termelő vagy felhasználó vállalat gyártmányainak exportálása vagy importszükségleteinek kielégítése végett más külkereskedelmi vállalat kijelölését kérheti abban az esetben, ha:

- igazolni tudja, hogy az illetékes külkereskedelmi vállalat indokolatlanul elzárkózik valamely termék értékesítésével vagy beszerzésével kapcsolatban;
- valószínűsíti, hogy az illetékes vállalat a szerződések létrehozása vagy teljesítése során nem jár el a kötelező gondossággal (pl. nincs megfelelő piackutatás, nem képes a limitárakat biztosítani, jogvitában nem megfelelően jár el stb.);
- valószínűsíti, hogy a javasolt külkereskedelmi vállalat az export-, illetve import-tevékenység gazdaságosabb folytatására képes.

Az ipari vállalat kérelmét a külkereskedelmi miniszter bizottsággal véleményeztetni. A bizottság vezetője a külkereskedelmi miniszter illetékes helyettese, tagjai a Kereskedelmi Kamara egyik vezető tisztviselője és az érdekelt termelő vállalat felügyeleti szerve.

A külkereskedelmi miniszter a beadott kérelmekről a bizottság javaslatának figyelembe vételével 30 napon belül dönt.

A reform bevezetése előtt a külkereskedelmi vállalatok ügyleteiket saját számlájukra bonyolították. A reform azon célkitűzéséből, hogy a piaci értéktételnek a termelésre közvetlenül kell hatnia, következnek, hogy az értékesítés szervezeti és elszámolási formáit módosítani kellett. A termelők és felhasználók a külkereskedelemmel nem belföldi áron, hanem a piacon ténylegesen elért árak alapján, azokat a megfelelő árszorzóval átszámítva, számolnak el.

A külkereskedelmi tevékenység fő szervezeti formái tehát 1968. január 1. óta az alábbiak:

- bizományi szerződés alapján végzett export-import-tevékenység;
- közös érdekeltségen alapuló, társasági szerződésben szabályozott elszámolás;
- ügynöki tevékenység;
- saját számlára végzett export-import.

A *bizományi forma* esetén a megbízó vállalat határozza meg azt a limitárt, amely a külkereskedelmi vállalatot maximális, illetve minimális árként kötelezi. Külkereskedelmi vállalat bármely szocialista szervezettel köthet bizományi szerződést. A Döntőbizottság akkor is létrehozhatja a szerződést, ha a felek egyike azt kéri, vagy a szerződés létrehozását népgazdasági érdek indokolja. A bizományi szerződésben meg kell határozni a szerződés tárgyát és a bizományost megillető díjat. Meg szokták azonban határozni az ügylet egyéb feltételeit is.

Ún. „sima” bizományi ügylet esetén a limitár felett elért bevételi többlet (import esetén megtakarítás) a megbízót illeti.

Más esetekben a limitárnál kedvezőbb árból a bizományos meghatározott kulcs szerint részesedik (pl. 10 %).

Egyes esetekben a bizományost érdekeltté teszik a termelővállalat belföldi eredményeiben is, hiszen a megfelelő összetételű importtal elősegítheti a termelővállalat nyereségének növekedését.

A *közös érdekeltség* eddig kialakult fő formái: az értékesítés egészére kiterjedő közös kockázatvállalás (améta), a termelés és értékesítés egészére kiterjedő közös kockázatvállalás (pool).

Az améta módszer a külkereskedelmi vállalatot arra ösztönzi, hogy az egy időben, több piacon értékesíthető áruk esetében, — ha az eladás helye és időpontja az elérhető árat döntően befolyásolja, — legkedvezőbb időpontot és piacot keresse meg még jelentős kockázatvállalás esetén is.

Pool esetén a termelő- és külkereskedelmi vállalatok az exporttermeléssel kapcsolatos összes ráfordításokat közös számlán számolják el és e számlán jelentkezik bevétel gyanánt az értékesítés eredménye is.

Az összes ráfordítások és a bruttó bevétel közötti különbséget a poolban részt vevő felek előzetesen megállapított kulcs szerint osztják fel egymás között.

A pool a termelővállalat egész tevékenységére is kiterjedhet abban az esetben, ha a szóban forgó vállalat termelésének nagy többsége exportra kerül.

Az *ügynöki megbízás* köre lényegesen szűkebb a bizománysónál. Külföldi ügyfelek esetében e forma jól bevált. (A felek összehozása és külön díjazás esetében egyes feladatok bonyolítása.) Feltehető, hogy a jövőben egyes ipari vállalatok a külkereskedelmi megbízásnak ezt a szűkebb formáját választják.

Saját számlára a külkereskedelmi vállalatok akkor tevékenykednek, ha

- a vállalat sok termelővel áll szemben (Artex, Hungarofruct, Mavad stb.);

- a különböző termelőktől átvett áruk keverését a külkereskedelmi vállalat végzi;

- a termelő vállalat termelésében az export aránya jelentéktelen, így a közös érdekeltségben a termelő számára nem lényeges.

Előzetes kalkulációk és feltételezések szerint a saját-számlás bonyolítás a jövőben a külkereskedelmi forgalom 15—17%-át jelentheti.

Az 1968. január óta eltelt idő tapasztalatai szerint a forgalomban — egyelőre — a bizománysói forma került túlsúlyra.

A külkereskedelmi irányító szervek és a vállalatok munkáját segítő intézmények közül említsük meg a következőket:

A Magyar Kereskedelmi Kamara. A Kamara tagjai lehetnek a külkereskedelemben érdekelt termelővállalatok és intézmények is.

A Kamara tájékoztatja tagjait a különböző kereskedelempolitikai törekvésekről és elgondolásokról, majd

feldolgozza tagjai észrevételeit és azokat az érdekeltekhez eljuttatja.

Külföldi piaci lehetőségekről a belföldi vállalatokat, a hazai igényekről a külföldi érdeklődőket tájékoztatja.

Külföldi delegációk magyarországi látogatásait és tárgyalásait szervezi. Együttműködik más országok hasonló szervezeteivel a kölcsönös forgalom növelése érdekében.

Koordinálja a külkereskedelmi propagandát és tájékoztatást ad a magyar export lehetőségeiről.

Választott bíróságok és szakértő bizottságok útján közreműködik a vitás ügyek rendezésében.

A *Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Iroda* a Kamarán belül működik. Az Iroda feladata a bel- és külföldi jogszabályok gyűjtése és arról információk nyújtása az érdekelteknek.

Vállalatok felkérése alapján esetenként díjazás ellenében bel- és külföldön jogi képviseletet lát el.

A *Konjunktúra és Piackutató Intézet* a belföldi vállalatokat és a központi irányító szerveket látja el a világpiacon vonatkozó információkkal és analízissel. Emellett az Intézet biztosítja a külkereskedelem népgazdasági és viszonylati irányításához szükséges tudományos elemzéseket.

A *devizafőhatóság* funkcióját továbbra is a Pénzügyminisztérium látja el. Az árfolyampolitika alapelveit a külkereskedelmi miniszter és a Magyar Nemzeti Bank bevonásával dolgozza ki.

A *Magyar Nemzeti Bank* az operatív devizagazdálkodás és devizamonopólium központi szerve. A Bank általános hatáskörű devizahatóság.

A Bank elnöke — államtitkári hatáskörében — devizagazdálkodási kérdésekben a gazdálkodó szervekre kötelező rendelkezéseket bocsáthat ki.

TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

A magyar társadalom képe* elsősorban azokat a változásokat tükrözi, amelyek a felszabadulás óta Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi életében lezajlottak. E változások közvetve vagy közvetlenül az ország népességének valamennyi rétegét érintették, s hatásukra a magyar társadalom szerkezete gyökeresen átalakult. Az átalakulás történelmi folyamata azonban e társadalom különböző rétegeiben eltérő súllyal és erősséggel nyilvánult meg.

A társadalmi struktúra szocialista átalakulása. A legdöntőbb változás a munkáosztály helyzetében következett be; a munkáosztály, 1948-ig folytatott politikai és gazdasági küzdelmei eredményeként, a társadalom vezető osztálya lett. A felszabadulás évét követően a *munkások és alkalmazottak*, vagyis a munkabérből és fizetésből élők társadalmi és gazdasági helyzetét mélyrehatóan átformálta a nagytőkés vállalkozások megszüntetése, azaz a bányák, bankok és később a gyárak, majd a nagykereskedelem 1945-től 1948-ig végrehajtott államosítása. Ennek nyomán, s valamivel később az erőteljes iparosítás hatására a munkás- és alkalmazotti rétegek jelentős számszerű gyarapodása mellett foglalkozásuk minőségében, szakmai színvonalában is fokozatos átrendeződés következett be.

Nagy változások következtek be falun, illetőleg a *parasztság* társadalmi rétegződésében is: először az 1945. évi földreform nyomán, majd az 1959–61. években a paraszti kisüzemeknek termelőszövetkezetbe történő tömörülése következtében. Mindez az ország iparosodásával és a mezőgazdasági népesség számának jelentős csökkenésével egyidejűleg ment végbe.

A *nagybirtokosok és nagytőkések* társadalmi osztálya viszont az 1940-es évek végéig mint osztály gyakorlatilag megszűnt.

A *kisiparosok, kiskereskedők*, a néhány alkalmazottat tartó városi kistőkések száma 1949 óta jelentősen csökkent, részben azért, mert közülük sokan kisipari szövetkezetekbe léptek, részben pedig azért, mert az állami iparban és kereskedelemben helyezkedtek el munkás-

ként, illetve alkalmazottként. Harmadik és legkisebb részük pedig megmaradt a magánkisiparosok és kiskereskedők szektorában.

A magyar társadalom a második világháború előtt az elmaradott polgári fejlődés jellegzetességeit mutatta. Nagyarányú paraszti népesség mellett a többi rétegek az össznépeségnek mintegy a felét alkották: 1930-ban 50,8%, 1941-ben 48,1% volt az össznépeségből a mezőgazdasági lakosság. Az össznépeség foglalkozási viszony szerinti százalékos megoszlása az alábbi volt:

	1930	1941
fizikai dolgozó	49,2	49,4
szellemi dolgozó	6,3	6,6
önálló és segítő családtag	41,1	40,0
nyugdíjas	3,4	4,0
összesen	100,0	100,0

E tízéves időszak alatt láthatóan nem következett be szerkezeti eltolódás a keresők főbb csoportjai között. Nagyobb időszakra visszatekintve azonban Magyarországon is érvényesült az egész világon észlelhető általános átrétegződési irányzat, azaz a fizikai dolgozók csökkenő, a szellemi dolgozók növekvő aránya. A mai Magyarország területén, a századforduló idején 54,5%-os volt a fizikai dolgozók részesedése az összes keresők számából, 1941-ben pedig már csak 49,4%. A változás folyamata azonban lassú volt, s a gazdasági életben mutatkozó pangás, az iparosodás rendkívül vontatott előrehaladása a mezőgazdasági népesség arányát is stabilizálta. Ennek következtében a mezőgazdaságból élők abszolút száma egészen 1941-ig növekedett.

Az ipari keresők száma a népesség gyarapodásának arányában szintén emelkedett, de az iparvállalatokban foglalkoztatott munkások és családtagjaik részesedése az összes népességből 1930-ban csak 5,7% volt. Az összes munkások és alkalmazottak (a mezőgazdaságon kívüli) ugyanebben az időben az egész népességnek 31,5%-át képviselték. A polgári fejlődés lassú folyamatáról tanúskodnak az önállók társadalmi csoportjának adatai; 1900-ban az önállók 41,1%-át, 1930-ban is

* Ez a cikk az 1960. évi népszámlálás és az 1963-as statisztikai felmérés adatai alapján készült. Az 1970. évi népszámlálás előreláthatólag lényegesen változott képet fog mutatni.

41,1%-át, 1941-ben pedig 40,0%-át tették ki az összes keresőknek. Az önálló egzisztenciák aránya tehát az évszázadunk első negyven esztendejében Magyarországon nem változott. Ez abból következett, hogy nagybirtokos-rendszer uralkodott a mezőgazdaságban, és így a parasztság csupán a saját földterületén belül terjeszkedhetett egymás rovására. Más oldalról a lassú gazdasági fejlődés a kisiparosok, kiskereskedők számát is állandósította.

E megmerevedett társadalmi struktúra felbomlása a második világháborút követően a földreformmal és a nem mezőgazdasági nagyvállalatok államosításával kezdődött; majd az összes nagyobb vállalatok államosításával, illetőleg a hatvanas évek elején a paraszti kisüzemek szövetkezetbe tömörülésével fejeződött be, s így alapjaiban létrejött a magyar társadalom mai szerkezete.

A második világháború előtt a népesség a termelési eszközökhöz való viszony alapján a következő osztályrétegződést mutatta:

bérből és fizetésből élők	54,8 %
kisárutermelők (döntően családi munkakerővel dolgozó parasztok és kisiparosok)	28,9 %
tíznel kevesebb alkalmazottat tartó mezőgazdasági termelők, kereskedők és iparosok	8,4 %
tíznel több alkalmazottat tartó földtulajdonosok, ipari és kereskedelmi vállalkozók, s általában a vagyonukból élő kereskedők	2,3 %
nyugdíjasok, egyéb foglalkozásúak	5,6 %
összesen	100,0 %

Magyarországon tehát már 1945 előtt is a bérből és fizetésből élők alkották a társadalom többségét, azonban ezen belül különösen nagy számot képviselt az *agrárproletariátus*, amely az össznépeségnek közel egynegyed részét, a bérből és fizetésből élőknek pedig mintegy harmadrészét alkotta. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a magyar társadalomnak ez a rétege mind anyagi helyzetét, mind kulturális viszonyait, mind emberi jogait és megbecsülését illetően lényegében a jobbágyosság színvonalán élt.

Az 1949—60. évi időszakban lezajlott átrétegződési folyamat során a következő főbb változások következtek be:

— a parasztság egy része átkerült a többi társadalmi rétegbe (elsősorban a munkásságba);

— a kisiparos és kiskereskedő réteg jelentős része átkerült a munkásságba (főleg mint kisipari termelőszövetkezeti tag);

— az alkalmazott és értelmiségi réteg nagymértékben növekedett.

Ezt az átalakulási folyamatot a jobb oldali táblázat adatai mutatják.

Ebben a nagyarányú átrétegződésben különösen fontos mozzanat a mezőgazdaságtól való elszakadás, azaz a parasztság számának a csökkenése. E fejlődési ten-

	a népesség megoszlása		növekedés (+) csökkenés (—)	váltó- zások %- ban
	1949- ben	1960- ban		
	ezer főben			
parasztság	4510	3455	—1055	—28
munkásság	2862	4653	+1791	+47
alkalmazottak, értelmiség	971	1576	+605	+48
egyéb (kisiparosok, kiskereskedők stb.)	862	292	—570	—66
összesen	9205	9976	+ 771	—

denciának hazánkban is gyakori fázisa az ún. kétlakiság, tehát az a fokozatosság, ahogyan az egykori parasztcsalád nem egyszerre hagyja ott a mezőgazdasági foglalkozását, hanem eleinte csak a család egy vagy több tagja dolgozik az iparban és a család egésze még hosszú ideig kapcsolatban marad a mezőgazdasággal, s azok, akik már nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak, egy ideig még dolgoznak a családi gazdaságban. Ennek következtében a csak munkabérből élő, illetve a csak paraszti jövedelemmel rendelkező népesség száma és aránya nem ugyanakkora, mint a főleg egyik vagy másik forrásból élőké. Az egyes rétegek nagysága 1961-ben részben közelítő számítások, részben becslések szerint a következő volt:

csak munkabérből élő népesség	5 500 000
csak mezőgazdasági eredetű jövedelemmel rendelkező népesség	2 200 000
kettős jövedelemmel rendelkező népesség	2 000 000
egyéb népesség	300 000
összesen	10 000 000

A magyar társadalom jelenlegi szerkezete. 1963-ban a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság együttesen a népességnek közel 70%-a volt. A többi társadalmi rétegek az össznépeségből a következő arányban részesednek: kisipari szövetkezetek tagjai 2,3%, szellemi dolgozók 14,5%, nyugdíjasok 6,9%, egyénileg gazdálkodó parasztok 4,5%, kisiparosok és kiskereskedők 2,8%, egyéb 0,2% (az 1960. évi népszámláláskor még lényegesen több volt az egyénileg gazdálkodó parasztok száma, mivel addig nem fejeződött be a mezőgazdaság szocialista átalakulása).

A társadalmi átrétegződés alapját képező termelési és foglalkozási viszonyok szerint *három társadalmi szektort* különböztetünk meg a mai Magyarországon: állami, szövetkezeti és magánszektor. A népszámlálási összeírás során a besorolás kritériumai a következők voltak.

Az *állami szektorba* tartoznak: az állami vállalatok, állami szervek, üzemek, hivatalok, intézmények stb.

alkalmazottai; a társadalmi szervezetek, az érdekképviseletek és egyéb társadalmi szervek és szervezetek alkalmazottai; az országos szervezetek központi szervek alkalmazottai; az állami intézetek, intézmények, otthonok és tanácsok által eltartottak; a nyugdíjasok (amennyiben nem a szervezetek, illetve magánszektor nyugdíjasai).

A *szövetkezeti szektorba* tartoznak: a mezőgazdasági, kisipari és háziipari termelőszövetkezeti tagok; a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok segítő családtagjai; a mezőgazdasági, kisipari és háziipari termelőszövetkezetek, a földművelőszövetkezetek, szövetkezeti vállalatok alkalmazottai; a szövetkezetek és szövetkezeti vállalatok körzeti, járási, megyei központjainak és szerveinek alkalmazottai; a szövetkezeti szektorból nyugdíjazott személyek.

A *magánszektorba* tartoznak: az önálló gazdálkodók, önálló kisiparosok és kiskereskedők, fuvarosok; az önálló és kétlakiak segítő családtagjai; az önálló alkalmazottai, napszámosok, alkalmi munkások, háztartási alkalmazottak, bejárónők, mosónők, magántulajdonú házak házfelügyelői és a magánszemélyek egyéb alkalmazottai; a vagyonukból élők; az egyházak alkalmazottai; írók, művészek.

Ilyen besorolás alapján az 1960. évi népszámlálás idején az ország kereső lakossága az alábbiak szerint oszlott meg a három társadalmi szektor között:

állami	61,0 %
szövetkezeti	15,6 %
magán	23,4 %

Azóta azonban nagyot változott a helyzet, mert időközben lényegében befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy míg 1960-ban a mezőgazdasági keresőknek még csak 31,4%-a tartozott a szövetkezeti szektorba, addig 1962-re ez az arány 70 % fölé emelkedett. Ennek következtében az ország összes keresőinek a megoszlása is lényegesen megváltozott oly módon, hogy a szövetkezeti szektorhoz tartozók aránya 15,6%-ról kerekén 30%-ra emelkedett, a magánszektorhoz tartozók aránya viszont 23,4%-ról 9%-ra csökkent.

A magyar társadalom arculatát tehát alapvetően az határozza meg, hogy a népesség túlnyomó többsége a szocialista szektorba tartozik. Ezen belül azonban igen változatos további rétegződés áll fenn, ezért külön-külön kell ismertetnünk a munkásság, a parasztság és az alkalmazotti-értelmiségi osztályok, illetőleg rétegek társadalmi viszonyait.

A *munkásosztály*. A munkások száma 1930-ban, ide számítva az ipari, közlekedési, kereskedelmi és egyéb munkásokat és a napszámosokat, 994 000 volt. Maguknak az ipari munkásoknak a száma ugyancsak 1930-ban 653 000, a gyáripari munkásoké pedig 256 000 volt. A gyáripari munkásság tehát alig több mint negyedét adta akkor az egész munkásosztálynak.

A magyar ipar azonban az államosítás után egyre inkább nagyipari jellegűvé vált, ennek következtében a nagyipari munkásság számaránya 1930-tól 1949-ig az

összes ipari munkások 35%-áról kerekén 50%-ra, 1960-ra pedig 60 % fölé emelkedett.

A fizikai dolgozók száma 1960-ban közel három millió volt, azaz az összes keresők 55,8%-a. Ebből a gyáriparban dolgozott 1 016 514 fő, közel negyedmillió (238 374) az építőiparban, több mint negyedmillió (275 867) a közlekedésben és a hírközlésben, s 700 000 főnyi segédmunkás, alkalmi munkás, valamint portás, őr, hivatalsegéd stb. dolgozott az összes népgazdasági ágazatokban; a kereskedelmi, szolgáltatási fizikai dolgozók száma pedig közel 200 000 fő volt.

Az iparban dolgozó több mint egymillió fizikai dolgozó közül a *szakmunkások* többsége az alábbi tizen-nyolc szakma között oszlott meg:

	összesen	ebből	
		férfi	nő
lakatos	123 597	121 563	2 034
szabó, varrónő stb.	69 616	22 074	47 542
vájár	48 365	47 930	435
asztalos	45 946	45 479	467
cipész	39 339	30 607	8 732
szövő, szövőelő-			
készítő	37 188	3 004	34 184
fémestergályos	36 777	34 393	2 384
csillós	29 826	28 947	879
műszerész	29 068	25 301	3 767
kovács, kazánkovács	27 053	26 823	230
gépjármű- és motor-			
szerelő	24 286	23 978	308
villamosgép-, kábel-,			
rádió- és televízió-			
szerelő	19 302	10 998	8 304
marós, fűrés és más			
forgácsoló foglalko-			
zások	18 953	14 640	4 313
fónó	17 402	1 459	15 943
hegesztő	13 598	11 946	1 652
kádár, bognár, fa-			
estergályos	13 075	12 952	123
kötszövő	12 675	1 770	10 905
szerszámkészítő,			
idomszerész	11 024	10 695	329

Az építőipari szakmunkások közül pedig 64 700 kőműves, 39 900 villanyszerelő, 19 100 ács, állványozó, 17 900 épületfestő, mázó és 15 200 víz-, gáz- és központifűtés-szerelő szakmunkás volt.

A nehézipar, főleg a gépipar fejlesztése — különösen 1949 óta — a nehézipari szakmákban dolgozók számának jelentős emelkedésében is kifejezésre jut. Az olvasztárak száma 1960-ra hétszeresére, a vasbetonszerelőké hatszorosára, a marósoké, fűrésoké és hegesztőké mintegy ötszörösére, a gépjárműszerelőké több mint négyszeresére, a hengerészeké közel négyszeresére nőtt, háromszor annyi fémestergályos és szerszámkészítő volt, mint

1949-ben. A műszerészek, öntők és vágárok száma ez alatt az idő alatt megkétszereződött.

Egyes foglalkozásokra a nők túlsúlya a jellemző. A fonók, szövők több mint 90%-a, a szakácsok több mint 80%-a nő. Ugyancsak sok nő található a vegytisztítók, a szabók, az elárúsítók, a fényképészek között (az azonos foglalkozású keresőknek több mint fele). Ezekben a közismerten női foglalkozásokon kívül ma már olyan szakmákban is dolgoznak nők, amelyekben korábban főleg férfiakat foglalkoztattak. Az ékszerészek 24%-a, a marósok 23%-a, a cipőipari foglalkozásúak 22%-a, a műszerészek 13%-a nő.

Az ipari szakmákban 78 800 ipari tanulóból 11 300 nő, közülük 4700 szabó, csaknem 1000 cipőipari foglalkozású és 900 szövő tanuló. Az összes ipari szakmát tanulók közel 60%-a (46 300 fő) a lakatos, az asztalos, a fémestergályos, a szabó, a műszerész, továbbá a gépjármű- és motorszerező szakmát tanulta. A felsoroltakon kívül sok a kőműves (7900), a villanyszerelő (5700), a kereskedelmi elárúsító (7700) tanuló.

A fizikai dolgozókat az alkalmazás minősége, illetőleg a foglalkozási viszony szerint az alábbi csoportokba szokás sorolni hazánkban: szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás, napszámos, hivatalsegéd, bedolgozó, ipari, kereskedelmi stb. tanuló.

Az egyes csoportokba a következő ismérvek szerint történik a besorolás. Szakmunkások azok a fizikai dolgozók, akik foglalkozásuknak megfelelő szakképzettséggel rendelkeznek, vagy ténylegesen szakmunkásként dolgoznak. Betanított munkások a szakképzettséggel nem rendelkező fizikai dolgozók, akik meghatározott munkakörre kiképzést nyertek, és foglalkozásuk szakképesítés nélkül folytatható. Segédmunkások a rakodók, szállítók, takarítómunkások vagy külön megjelölés nélküli segédmunkások. Napszámosok, akiknek állandó munkahelyük nincs, hanem alkalmi munkahelyen napi bérért vállalnak munkát. A hivatalsegédek közé tartoznak a küldöncök, portások, örök. Bedolgozók azok a keresők, akik szövetkezet, állami vállalat vagy önálló által kiadott munkát otthon végeznek el. Ipari, kereskedelmi stb. tanulók a szerződéses alapon ipari, kereskedelmi stb. tanulóképzésben részt vevő dolgozók.

A foglalkozási viszony fenti szempontjai szerint az iparban és építőiparban dolgozó munkások százalékos megoszlása 1960-ban a következő:

	ipar	építőipar
szakmunkás	43,0	34,0
betanított munkás	33,0	27,0
segédmunkás és egyéb	24,0	39,0

A parasztság. Három időpont számai jellemzik élesen a történeti átalakulás irányát és méreteit: a felszabadulás előtt 1930, a felszabadulás és a földreform után 1949, és a szocialista átszervezés befejezése után 1961.

Ezekben az években a mezőgazdasági keresők megoszlása önállók (birtokosok, bérlők és segítő családtagjaik) és mezőgazdasági munkások között a következő volt:

összesen			önállók*		mezőgazdasági munkások**	
ezer fő	%		ezer fő	%	ezer fő	%
1930	2016	100,0	1236	61,2	780	38,8
1949	2190	100,0	1907	86,8	283	13,2
1961	1864	100,0	1507	80,8	357	19,2

* ideszámítva 1961-ben a termelőszövetkezeti tagokat is

** alkalmazottakkal együtt

Ez a statisztikai csoportosítás azonban nagyon eltérő osztályhelyzetű rétegeket foglal magában.

A felszabadulás előtti önállók csoportja az alábbi rétegeket foglalta magában:

	keresők (1000 fő)	keresők és eltartottak együtt (1000 fő)
100 kh (57 ha) fölötti földbirtokosok és bérlők	10,8	35,0
20—100 kh (11,5—57 ha) közötti földbirtokosok és bérlők	144,0	276,3
5—20 kh (2,8—11,5 ha) közötti földbirtokosok és bérlők	545,2	1258,3
5 kh (2,8 ha) alatti földbirtokosok és bérlők	517,0	1145,8
önálló részesek, kertészek, juhászok stb.	21,3	112,5
összesen	1238,3	2827,9

E birtokcsoportokat és a földnélkülieket összesítve a mezőgazdasági népesség alapvető osztályrétegződése a felszabadulás előtt az alábbi volt:

	keresők		eltartottakkal együtt	
	1000 fő	%	1000 fő	%
tőkés földbirtokosok	10,8	0,5	35,0	0,8
nagygazda parasztság	144,0	7,0	276,3	6,0
középparasztság	545,2	27,0	1258,3	27,0
szegényparasztság	1298,0	65,5	2970,6	66,2

E rétegződés arányai megközelítőleg úgy fejezhetők ki, hogy a teljes mezőgazdasági népesség egynegyede tartozott a középparasztsághoz, kétharmada a szegényparasztsághoz; a nagygazda parasztság nem tett ki egy tized részt sem, a földbirtokos osztály pedig nem

érte el az 1 %-ot sem. Továbbá a szegényparasztság 1,3 milliónyi tömegének negyed része gazdasági cseléd volt, a zömük közel egyenlő arányban oszlott meg a földtelen munkások-napszamosok és a törpebirtokosok-bérlők között.

1949-re a társadalmi szerkezet lényegesen megváltozott a földreform következtében: megszűnt a földbirtokos osztály, több mint a felével csökkent az agrárproletariátus és lényegesen megnövekedett a törpebirtokos szegényparasztság és a középparasztság száma és aránya.

1961-re pedig teljesen új társadalmi szerkezet jött létre, amely az alábbi rétegződést mutatja keresők szerint kifejezve:

	1000 fő	%
mezőgazdasági munkások	321,0	17,0
mezőgazdasági alkalmazottak	36,0	1,8
termelőszövetkezeti tagok	1182,9	64,5
termelőszövetkezeti tagok segítő családtagjai	100,0*	5,2
egyéni gazdálkodók (segítőikkel)	224,1*	11,5
összesen	1864,0	100,0

* becslések az 1960. évi népszámlálás alapján

A mezőgazdasági munkások megoszlása:

	1000 fő	%
állami gazdaságokban	144,9	45,2
állami erdőgazdaságokban	43,4	13,4
gépállomásokon	36,0	11,4
mezőgazdasági vállalatoknál	11,2	3,4
egyéb munkahelyeken foglalkoztatottak	85,5	26,6
összesen	321,0	100,0

E számok alapján a mezőgazdasági lakosság rétegződése úgy jellemezhető, hogy kereken kétharmada termelőszövetkezeti tag, közel egyötöde munkás, s a csaknem 2%-ot kitevő vezető szakember és adminisztratív dolgozó mellett a többi kisegítő családtag, egyéni gazdálkodó stb.

E megoszlást családok szerint ma már nem lehet egyértelműen kifejezni, mert a parasztcsaládokban a kereső családtagok jelentékeny része már nem a mezőgazdaságban dolgozik. Tájékoztató számként mégis abból indulhatunk ki, hogy az 1960. évi népszámlálás 1 314 800 olyan családot mutatott ki, ahol a családfő mezőgazdasági foglalkozású. A kereken 1,3 millió parasztcsaládon belül kereken 1 millió termelőszövetkezeti család, 120 000 mezőgazdaságban dolgozó munkáscsalád van, s közel 200 000 család egyéni gazdálkodást folytat vagy alkalmi munkát végez, tehát még sem alkalmazottként, sem termelőszövetkezeti tagként nem illeszkedett a nagyüzemi gazdálkodás keretei közé.

A kereken 1 millió termelőszövetkezeti család, illetőleg közel 1,2 millió termelőszövetkezeti tag továbbrétegződése szintén figyelemreméltó alakulást mutat.

Az 1961. évi évvégi összeírás 1 115 308 termelőszövetkezeti tagot mutat ki (ezenkívül 92 057 rendszeresen dolgozó segítő családtagot). Ebből 690 909 férfi, 424 399 nő.

A tagok munkakör szerinti megoszlása arra világít rá, hogy 1961 elején a termelőszövetkezeti tagoknak közel egyharmada vagy egyáltalán nem dolgozott a közös nagyüzemben, vagy — koránál fogva — csak időszakai kisegítő munkát végzett. A tagok egynegyede viszont az iparihoz hasonló (vagy ipari) munkakörben rendszeresen és egész éven át folyamatosan dolgozott egy-egy állandó munkahelyen. Közel a fele viszont csak a szántóföldi növénytermelésben dolgozott, ami azt jelenti, hogy időszakosan a szántóföldi termelés időnyomunkáiban vett részt (kb. 6—8 hónapon keresztül).

A termelőszövetkezeti tagok foglalkozási viszonyaira jellemző, hogy 275 000 olyan termelőszövetkezeti tag volt 1961 végén (az összes tagoknak kereken 25%-a), akiknek állandó és meghatározott munkahelye volt a termelőszövetkezetekben. Ez az összes mezőgazdasági keresőknek kb. 15%-a. Ha ehhez hozzávesszük az alkalmazásban álló többi mezőgazdasági keresőt (357 000), az összes mezőgazdasági keresők további 20%-át, úgy megállapítható, hogy összesen 632 000 olyan mezőgazdasági kereső volt 1961-ben, akik az iparhoz hasonló állandó nagyüzemi munkahelyen dolgoztak. Ez az összes mezőgazdasági keresőknek kereken 35%-a, tehát több mint egyharmada. A fennmaradó 65%-nyi mezőgazdasági kereső még nem ilyen fix nagyüzemi munkahelyen dolgozott, hanem munkájuk megoszlott a szövetkezeti nagyüzemben végzett munka és a háztartásban, illetőleg a háztáji gazdaságban való foglalkozás között.

Az *értelmiségi és alkalmazotti rétegek*. Ez a társadalmi csoport rendkívül vegyes összetételű volt már a második világháborút megelőző korszakban is; anyagi és társadalmi helyzetüket tekintve azonban az átlag munkás-életszínvonalat meghaladták. Ennek a rétegnek nagyjából a fele értelmiségi munkaterületen dolgozott, a másik fele pedig adminisztrációs irodai munkahelyeken, illetőleg a közlekedésben, az áruforgalomban és a hírközlésben (vasutasok, postások, kereskedelmi, pénzügyi alkalmazottak). E társadalmi csoportoknak nemcsak a jövedelmi viszonyai különböztek a munkásokétól, hanem a foglalkoztatottságuk biztonsága, s különösképpen államilag grantált, viszonylag előnyös nyugdíjaztatási lehetőségeik is. Ezért érthetően erős törekvés nyilvánult meg a munkások és parasztok körében az alkalmazotti munkahelyek iránt. 1945 előtt azonban a munkások és parasztok sorából jelentéktelen számban kerültek be az értelmiség közé. A középiskolákban, egyetemeken és főiskolákon ekkor a hallgatóknak mindössze 3,5%-a volt munkás- és parasztszármazású. Az értelmiség uralkodó eleme részben a régi földbirtokos-hivatalnok dzsentri volt, részben a Habsburg-monarchia tisztviselői.

Az értelmiségi pálya Magyarországon éppen emiatt sajátos jellegű volt. Az első világháborút követően a szomszédos államokból jelentős számú értelmiségi dolgozó települt át az anyaország megmaradt részére. E folyamat következtében a megkisebbedett országban amúgy is túlméretezett központi apparátusok mellett értelmiségi „felesleg” is keletkezett. Ezért szinte általánossá vált az értelmiségiek munkanélkülisége. Az értelmiségi rétegek anyagi színvonala valamivel meghaladta ugyan a fizikai dolgozókéét, ez azonban egyáltalán nem jelentette számukra — egy szűk réteg leszámításával — az anyagi jólétet.

Ennek a helyzetnek az volt az eredménye, hogy az értelmiségi rétegek körében voltak a legnagyobb szélsőségek. A munka nélkül, vagy alkalmi munkából élő „szellemi proletariátustól” a társadalom legfelsőbb tőkés—földbirtokos rétegeinek életszintjét elérő értelmiségiekig minden változat előfordult. A felszabadulás után, különösen pedig a szocialista átalakulás nyomán az értelmiségi rétegek életszínvonala és társadalmi helyzete sokkal kiegyenlítettebbé vált.

1960-ban az alkalmazotti és értelmiségi rétegek együttes száma közel 800 000 volt, vagyis az összes keresők 15%-át képviselték.

A 100 fizikai dolgozóra jutó szellemi dolgozók száma az egyes gazdasági ágakban 1900—60 között lassan növekedő volt. 1949 után ez a növekedés valamivel gyorsabb — főképpen a termelő ágazatokban — a mezőgazdaságban 2-ről 6-ra, az iparban 13-ról 19-re, az építőiparban 6-ról 17%-ra emelkedett.

Az alkalmazott, illetőleg szellemi foglalkozásúak 45%-a irodai dolgozó, 27%-a kulturális, egészségügyi irányító és szakalkalmazott, 23%-a pedig műszaki irányító és szakalkalmazott. Az államigazgatási, gazdasági vezetők aránya 5%.

Az értelmiségi és adminisztratív alkalmazottak 45%-a nő. Legmagasabb a nők aránya az irodai dolgozók és államigazgatási szakalkalmazottak, valamint a kulturális, egészségügyi irányítók és alkalmazottak között (58, ill. 55%). A műszaki irányítóknak és szakalkalmazottaknak 16%-a, az államigazgatási, gazdasági vezetőknek azonban csupán 13%-a nő.

Az 1869-ben megtartott első hivatalos magyar népszámlálás óta az orvosok száma több mint nyolcszorosára, a gyógyszerészeké hatszorosára, a tanítóké több mint háromszorosára nőtt, az írók és művészek száma megkétszereződött. Az értelmiség szakmai összetételében különösen nagyarányú az a változás, hogy míg 1930-ban a diplomások 30%-át a jogászok képviselték, jelenleg az értelmiségiek többségét a pedagógusok alkotják. Emellett erősen növekvő a mérnökök, közgazdászok, agrármérnökök száma és ma már több mérnök van mint jogász.

Az értelmiségi pályákon viszont leszűkülte az önálló értelmiségi foglalkozások köre. Az értelmiségi rétegek gyakorlatilag teljes egészükben a bérből, fizetésből élők közé sorolhatók. Az értelmiségi keresők túlnyomó tömegei állami, helyi tanácsi alkalmazottak, igen kis részük alkotói közösségekben tömörülve dolgozik (Ügyvédi Munkaközösség, Művészek Alkotói Közössége).

A szellemi és adminisztratív munkakörben dolgozók főbb szakmai-foglalkozási csoportjai a következők:

	fő
műszaki vezető, tervező	52 844
műszaki szakalkalmazott	52 681
ápoló, szülésznő és egyéb egészségügyi szakalkalmazott	50 181
államigazgatási, gazdasági vezető	40 625
tanító	33 343
művezető	28 603
általános iskolai tanár	25 400
agronómus, erdőmérnök	14 925
orvos	14 748
művész, író	12 774
középiskolai tanár	10 123
egyetemi tanárok, lektorok és egyéb főiskolai oktatók	4 572
gyógyszerész	3 766

Amennyiben a szorosan értelmezett értelmiségi pályákat vesszük figyelembe, az értelmiségi munkaköröket betöltők számát kb. félmillióra becsülhetjük. Ebből 1960-ban a felsőfokú végzettségűek száma 166 000 fő, míg érettségi bizonyítvánnyal 347 000 fő rendelkezett. Ez a szám 1930-hoz viszonyítva több mint kétszeres növekedést mutat. Az egyetemet végzettek alkotják a szellemi dolgozók 18%-át, míg további 35,4%-át az érettségi bizonyítványt szerzettek, illetve az egyetemre járt, de oklevelet nem szerzett keresők teszik ki. A szellemi dolgozók többi részét az ilyen végzettséggel nem rendelkezők alkotják, akiknek mintegy kétharmada közép-, illetőleg felsőfokú iskolákban esti vagy levelező oktatásban vesz részt.

Az értelmiség 1945 után legnagyobb részét a munkásosztályból és a parasztságból töltődött fel, ami annak az eredménye, hogy a felszabadulás után e rétegek gyermekei előtt is megnyíltak az iskolák kapui.

Magyarországon jelenleg gyakorlatilag mindenki előtt nyitva állnak az értelmiségi pályák, illetve az ezekhez szükséges iskolai végzettség megszerzésének a lehetőségei.

Egyéb társadalmi rétegek. Családtagjaikkal együtt mintegy 200 000-re tehető annak a népességnek a száma, mely az ún. magánszektorban dolgozó önálló kisiparosok és kiskereskedők rétegéhez sorolható. (Magyarországon mintegy 76 000 önálló kisiparos és 12 000 kiskereskedő működött.) E társadalmi szektor azokon a területeken működött, ahol az állami és szövetkezeti kereskedelem, illetve ipar a viszonylag kis volumenben jelentkező és erősen differenciált igényeket csak aránytalan ráfordítással tudná kielégíteni. A kiskereskedők nem foglalkoztatnak alkalmazottat, a kisiparosok zöme szintén alkalmazottak nélkül dolgozik (az ipari tanulókkal együtt kb. 26 000-re tehető a magánkisiparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma).

Az összes aktív kereső (4 800 000) közül 1967. január 1-én mindössze 10 700 fő a háztartási alkalmazottak száma (1949-ben 75 000 volt). Ezek magán-személyek alkalmazottaiként dolgoznak. Ezenkívül

rendszeres munkaviszony magánszemélyek között gyakorlatilag nincs. Alkalmi-, eseti munkavégzés azonban előfordul a munkáltató és a munkavégző között történt egyéni megállapodás alapján. Legáltalánosabb formája ennek a kisiparosok által közvetlenül a lakosság számára végzett szolgáltatások, javítások.

A társadalom szocialista átalakulása következtében az országban megszűnt a tőkés osztály. Ennek számáránya 1945 óta fokozatosan csökkent. Míg 1945 előtt az ipar, mezőgazdaság és kereskedelem tőkéseihez az ország lakosságának 10 %-át sorolták (családtagokkal együtt), ez a szám 1949-re már 3 %-ra csökkent, ma pedig már megszűntnek tekinthető. Azóta a volt tőkések és családtagjaik a népgazdaság különböző területein

helyezkedtek el. Az állami, szövetkezeti és magánszektorokban egyaránt dolgozhatnak, s ma már sem velük, sem családtagjaikkal szemben hátrányos megkülönböztetés nem érvényesül. Olyan ütemben, ahogy a tőkés gazdasági szektor felszámolása végbement, fokozatosan megszűntek a társadalmi, politikai és gazdasági életben velük szemben alkalmazott különleges rendszabályok is.

Hazánkban a szocialista társadalom még mindig magán visel ugyan bizonyos átmeneti jelleget, azonban lényegében már megvalósult a társadalmi osztályok és rétegek szocialista szövetsége, annak alapján, hogy az osztályellentétek gazdasági alapjai megszűntek. Magyarországon már nincs többé társadalmi megkülönböztetés.

EGÉSZSÉGÜGY — SPORT

A magyar egészségügy jellege és fejlődése. Az egészségügyi ellátás és a közegészségügyi viszonyok fejlődése szocialista társadalmunk építésének egyik legnagyobb eredménye.

A szocialista egészségpolitika. Magyarországon az egészségügy fejlesztésének irányát a szocialista egészségügy alapelvei szabják meg. Ezek közül a legfontosabbak a következők: 1. Az egészségügyi munka egészét a megelőzés gondolatának kell áthatnia. 2. A magas színvonalú egészségügyi ellátást díjtalanra és az egész lakosság számára hozzáférhetővé kell tenni. 3. A lakosság egészségügyéről való gondoskodás állami feladat. 4. Az egészségügy irányításának egységesnek kell lennie. 5. Az egészségügyi munka irányítása csak a legfőbb feladatok kitűzésében centralizált. Magának a munkának a végrehajtása decentralizáltan történik; ezért az egészségügyi munkában nagy szerepük van a megyei, járási, városi, községi tanácsoknak és a különféle társadalmi szervezeteknek (a szakszervezeteknek, a Magyar Vöröskeresztnek stb.). 6. Az egészségügy színvonalát tervszerűen, az éves és távlati népgazdasági tervek alapján kell emelni.

A szocialista egészségügy alapelvei szorosan összefüggnek egymással, kiegészítik egymást, megvalósításuk csak fokozatosan lehetséges. Így pl. ahhoz, hogy a megelőzés gondolata érvényesüljön a kórházakban, klinikákban és a kutatóintézetekben, az orvosi szemlélet állandó fejlődésére van szükség. Vagy annak az elvnek a megvalósításához, hogy a magas színvonalú egészségügyi ellátás az egész lakosság számára hozzáférhető legyen, állandóan fejleszteni kell az egészségügyi hálózatot.

Az egészségügy és a társadalombiztosítási szolgáltatások. Ma Magyarországon az egészségügyi ellátás állami feladat, a lakosság társadalombiztosítási igényeinek kielégítése pedig (pl. betegség esetén a táppénz, szülés esetén a gyermekágyi segély stb. fizetése) a szakszervezetek társadalombiztosítási szervének (Szakszervezetek Társadalombiztosítási Főigazgatóságának) a feladata.

A betegség esetére való biztosításnak hazánkban régi múltja van. A bányászok első ilyen irányú szervezete 1505-ben létesült. A betegség esetére szóló biztosítóintézetek közül a legjelentősebb az 1870-ben létesült Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkant Pénztár. Ebből alakult az Országos Társadalombiztosító Inté-

zet 1928-tól. 1945 előtt emellett még 33 különböző, betegség, baleset és rokkantság esetére szóló biztosítóintézet működött Magyarországon. Mindezeknek az intézeteknek a jellemzője az volt, hogy működésük anyagi alapját a munkavállalók és munkaadók által fele-fele részben befizetett összegek szolgáltatták. A biztosítóintézetek a befizetett összegekből fedezték a dolgozók és családtagjaik egészségügyi ellátását betegség, baleset, szülés esetén. Maguk a dolgozók keresőképtelenség esetén táppénzben, öregség, rokkantság esetén nyugdíjban, szülés, halálozás esetén segélyben részesültek.

A második világháború befejezése után új irányban fejlődött a társadalombiztosítás azáltal, hogy a lakosság egészségügyi ellátásának a feladatait és ezzel az egész egészségügyi hálózatot (kórházakat, szakorvosi rendelőintézeteket stb.) az állam vette át. A szocialista Magyarországon az *egészségügyi ellátás* az állami intézmények és vállalatok alkalmazottai, valamint egyéb alkalmazottak és családtagjaik részére teljesen *díjtalanra* lett. A termelősövetkezeti (mezőgazdasági és ipari) tagok is állami egészségügyi (kórházi és kórházon kívüli) ellátásban részesülnek a társadalombiztosítás keretében.

Az állami betegellátás keretében a kórházakban a *gyógyszerellátás* is díjtalan, de a kórházon kívüli ellátásban a gyógyszerekért 15 %-os térítést kell fizetni. A gyógyszerek jelentős része a kórházon kívül is díjtalan, így életfontosságú gyógyszerek, oltóanyagok, gyermekgyógyszerek, tuberkulózis elleni gyógyszerek stb.

A társadalombiztosítás egyéb feladatait, mint amilyen a *táppénzfizetés*, a szülés és halál esetén való *segélyezés*, a szakszervezetek vették át. E juttatások pénzügyi alapját a munkaadók teremtik meg azzal, hogy az üzemek, a vállalatok minden dolgozó után, a dolgozók fizetése arányában járulékot fizetnek. Maguk a munkavállalók a társadalombiztosítási juttatásért nem fizetnek. Jelenleg az állami intézmények és vállalatok dolgozói csak a *nyugdíjjárulék* bizonyos töredékét térítik külön a fizetésükből. 1968. január 1-ig a termelősövetkezeti parasztság táppénzben nem részesült. Betegség esetén való anyagi támogatása a termelősövetkezeti feladata volt. 1968. január 1-től a termelősövetkezeti tagok társadalombiztosítási járulékot fizetnek. Ez magában foglalja a baleseti és a betegellátási biztosítás

díját. A járulék a közös gazdaságban végzett munka után a zárszámadás szerint kiosztott részesedés 7,5%-a. A nyugdíjjárulékot havi jövedelme után a termelőszövetkezeti tag fizeti.

A szakszervezetek társadalombiztosítási tevékenysége felett az állam gyakorol felügyeletet a Minisztertanács útján. Magának a Szakszervezetek Országos Tanácsának e feladat ellátására külön szerve van: a Szakszervezetek Országos Tanácsa Társadalombiztosítási Főigazgatóság. A Főigazgatóság munkájának operatív részét decentralizáltan végzi, egyrészt a megyei, városi igazgatóságok, másrészt az úgynevezett üzemi kifizetőhelyek útján. Minden üzemben, ahol a dolgozók száma meghaladja a 100 főt, üzemi kifizetőhely működik. Azokról a jogokról, kedvezményekről, amelyben a terhes nők, szülőanyák részesülnek, az anya-, csecsemőés gyermekvédelem keretén belül lesz szó.

Az egészségügyi helyzet. Az ország egészségügyi helyzetét egyrészt azzal jellemezhetjük, hogy milyen hálózat áll a lakosság ellátásának rendelkezésére, másrészt azzal, hogy milyen a lakosság egészségi állapota.

Az egészségügyi ellátás szintjét jellemzi, hogy 1968. december 31-i adatok szerint az orvosok száma összesen 21 866 volt Magyarországon. Ez azt jelenti, hogy minden 10 000 lakosra 21,3 orvos jut; ezzel Magyarország az orvossal való ellátottság tekintetében a világ első 10 országá közé tartozik. A szakképzett egészségügyi segédszemélyzet száma (ápolónők, szülésznők, védőnők, asszisztensek, gyermekgondozók stb.) 1968 végén 67 800 volt.

Ugyanebben az évben a szakorvosi rendelőintézetekben 28 675 órában folyt rendelés naponta. Ez a szám nem tartalmazza az anya- és csecsemővédelmi tanácsadást, a tüdőgondozói, bőr- és nemibeteg gondozói, valamint egyéb gondozóintézeti rendeléseket. Nem tartalmazza továbbá a körzeti orvosok és az üzemi orvosok rendeléseit. 1968 végén a kórházi férőhelyek száma 82 465 volt.

Ha a lakosság egészségügyi helyzetét a mortalitási adatok oldaláról kíséreljük megközelíteni, jellemzésül szolgálhatnak a következő számok:

	1938	1950	1968
összes halálozás (1000 főre)	14,3	11,4	11,2
csecsemőhalálozás (1000 élveszülöttre)	131,4	85,7	35,4
tbc-halálozás (10 000 főre)	14,0	7,9	2,2

A születéskor várható *élettartam* pedig az alábbiak szerint alakul:

	1930— 31	1941	1948— 49	1959— 60	1968
férfiak	48,7	54,9	58,8	65,2	66,6
nők	51,8	58,2	63,2	69,6	71,9

A halálokat tekintve 1968-ban a szív- és érbetegségek álltak az első helyen: évi halálozási arány 30,19 eset 10 000 lakosra. Második helyen a rosszindulatú daganatos megbetegedések álltak: 10 000 lakosra 20,4, míg a harmadik helyen az agyvérzés: 10 000 lakosra 11,1 halálessel.

A fejlődés iránya. A magyar egészségügy 1945 óta mind az egészségügyi hálózat kiterjedésében és szervezettségében, mind az orvosi munka színvonalában, mind pedig a lakosság egészségügyi viszonyaiban történelmünk során soha nem tapasztalt ütemben fejlődött. Különösen meggyorsult a fejlődés az utóbbi években. Ennek ellenére még igen sok a tennivalónk ahhoz, hogy a lakosság igényei a szükségletnek megfelelően kielégíthetők legyenek.

Az Angol Királyi Orvosegyesület Eastborne-i Kongresszusán 1958-ban a W. H. O. (World Health Organization) képviselője felszólalásában korunk egészségügyét jellemezve azt mondta, hogy olyan időben élünk, amikor a világon az emberek jelentős része nem azért szenved, nem azért hal meg, mert a tudomány nem eléggé fejlett, hanem azért, mert a tudomány eredményei nem hozzáférhetők.

Az egészségügyi ellátás hozzáférhetősége társadalmi, gazdasági kérdés. Az a körülmény, hogy Magyarországon a lakosság 97%-a gyakorlatilag díjtalan állami egészségügyi ellátásra jogosult, azt jelenti, hogy a lakosság előtt megnyílt az út, hogy betegségeire minden kezelést megkaphasson, amiben egészségügyi hálózatunk részesíteni tudja. A hozzáférhetőség akadályá viszont az, hogy az egészségügyi hálózat elsősorban mennyiségi, másodsorban szervezettségében még nem elegendő az összes igények kielégítésére. Így a kórházak általában a könnyebb betegek ellátását ma még nem tudják biztosítani, s a szakorvosi rendelő kapacitása sem engedi meg, hogy a szakorvosi rendelőintézetekben a gondozási módszert kiterjedten alkalmazhassuk. Egyelőre a gondozás a következő területeket öleli fel: tuberkulózis, bőr- és nemibetegségek, anya-, csecsemő- és gyermekvédelem, rosszindulatú daganatos megbetegedések. A legfőbb egészségpolitikai cél ezért hazánkban az, hogy az egészségügyi ellátás színvonala állandóan emelkedjék és az egészségügyi intézmények hozzáférhetősége növekedjék.

Az a cél, hogy az állami egészségügyi hálózat az igények mind teljesebb kielégítésére alkalmas legyen. Ennek a célnak az elérését az egészségügyi távlati fejlesztési terve hivatott biztosítani. A távlati terv tartalmazza a fejlesztés mennyiségi és minőségi mutatóit, így különösen azt, hogy mennyire kell emelni az orvosok, a gyógyintézeti ágyak számát stb.

A hálózat fejlesztésével párhuzamosan változik az egészségügyi ellátás minősége is. Ma általában elsősorban csak súlyosabb betegek ápolása történhet kórházainkban. A klinikai, kórházi ágyszám emelkedése módot ad arra, hogy a könnyebb betegségben szenvedők is kórházi ellátásban részesüljenek, ha ez valamilyen okból szükségessé válik (pl. pontosabb kivizsgálás céljából).

A betegek összetételének változásával változik az intézetek feladata is. Meg kell változnia a gyógyintéze-

tek egész felszerelésének, berendezkedésének is. A könnyebb betegek ellátása felveti a betegek foglalkoztatásának, szórakoztatásának a szükségességét is. Világos, hogy pl. a kórházi kultúra nem maradhat el a lakás-kultúra fejlődése mögött.

Hasonlóan megváltozik a kórházon kívüli ellátás jellege is. A szakorvosi rendelőintézetekben egyre inkább előtérbe kerül a betegek gondozása: a rendelőintézeteknek nemcsak akkor kell a betegeket kezelésben részesíteniük, amikor azt a beteg látja szükségesnek. A lakosság tervszerű, rendszeres ellenőrzésének, szűrővizsgálatra történő berendelésének kell előtérbe kerülnie. Az egészségügyi ellátás egészében egyre fontosabbá válik a megelőzés gondolata.

A lakosság egészségügyi ellátásának határait a hálózat fejlettségén, az ott dolgozó orvosok, egészségügyi kisegítő személyzet képzettségén, magatartásán felül megszabja az orvostudomány fejlettsége. Így az egészségügyi ellátás javítása szükségessé teszi az orvostudomány állandó fejlesztését is. Ezért a Magyar Népköztársaság mind nagyobb arányokban fejleszti az orvostudományi kutatómunkát. A kutatások tervszerű irányítását az egészségügy területén a Magyar Tudományos Akadémia és az Egészségügyi Minisztérium elsősorban közös bizottságai útján végzi. Az orvostudományi és biológiai kutatások tervszerű fejlesztése érdekében a magyar orvostudomány növekvő mértékben törekszik arra, hogy beilleszkedjék a nemzetközi munkamegosztásba. Az örök nemzetközi összefogására jó példa az, hogy korunk egyik legfontosabb egészségügyi problémájának, a ráknak a megelőzése és gyógyítása céljából az Egyesült Nemzetek Szervezete is külön bizottságot létesített, hogy a világ tudósainak erőfeszítéseit egybefogja. Ebben az együttműködésben a magyar orvostudomány is hatékonyan részt vesz. Hasonló nemzetközi együttműködésre törekszenek az egészségügy egyéb területein is a magyar egészségügy képviselői. Az egészségügyi ellátás javításának nemzetközi síkon legnagyobb szervezete az Egészségügyi Világszervezet.

A gyógyító-megelőző egészségügyi ellátás. A világon nem alakult még ki egységes álláspont a gyógyítás és megelőzés viszonyát illetően. Régebben Magyarorszá-

gon is a gyógyító hálózathoz sorolták általában mindazokat az intézményeket, amelyek a már beteg ember gyógyításával foglalkoztak; a megelőző hálózathoz pedig azokat az intézményeket, amelyek az egészséges ember egészségének a védelmét tartották feladatuknak. Így a *gyógyító hálózathoz* sorolták a kórházakat, szanatóriumokat, szakorvosi rendelőintézeteket; a *megelőző hálózathoz* azokat az intézményeket, amelyeknek elsősorban a közegészségügyi viszonyok javítása, a járványellenes munka, az anya- és csecsemővédelem stb. volt a feladata. A két hálózat egymástól függetlenül működött.

Az orvostudomány fejlődése a szakosodással együtt magával hozta a szintézisre való törekvést. Ez az egység a lakosságnak is elsőrendű érdeke. Sem a gyermeknek, sem az anyának nem jó az, ha pl. más orvoshoz kell vinnie a gyermekét, ha az egészséges, és máshoz, amikor beteg. Ami érvényes a gyermekekre, érvényes a felnőttekre is. Az egészségügyi szervezők körében ezért növekszik azoknak a száma, akiknek a véleménye szerint a gyógyítás és megelőzés szétválasztása nem helyes. Egyre szaporodnak a tények is, amelyek azt bizonyítják, hogy a megelőzés nem egyik ága az egészségügyi tevékenységnek, hanem a megelőzés gondolata az egészségügy egész területének a vezető gondolata, legfontosabb alapelve. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a megelőzés nem állhat meg az egészségesek védelménél, és a betegségek korai diagnózisa megkönnyíti a beteg teljes gyógyulását, megelőzi a súlyosabb állapot kifejlődését. Egyaránt lehet ezt a tételt a tuberkulózisra, a hypertóniára, de a rosszindulatú daganatok számos esetére is alkalmazni; a rák korai diagnózisa sok esetben a beteg teljes gyógyulását eredményezheti. Ennek az elvnek megfelelően a magyar egészségügyi hálózat egyik fő ágazata, a gyógyító ágazat, fokozatosan gyógyító-megelőző munkával telítődik.

A kórházon kívüli gyógyító-megelőző ellátás. A gyógyító-megelőző ellátás alapegysége a körzet; a körzeti orvos a „területi” elv alapján dolgozik. A *körzeti orvos* körzetének gyógyító-megelőző ellátásáért felelős, tulajdonképpen ő a területén élő lakosság „háziorsosa”. (1968-ban 3548 körzeti orvos működött.)

Országunkban a körzeti orvosi munka feltételei állandóan javulnak. Így pl. míg 1953-ban egy körzeti

A MÁV mozgó laboratóriuma — Mozgó rendelőintézet

Mozgó fogászati szakrendelő — Mozgó röntgenállomás

orvosnak országos átlagban számítva 3279 lakost kellett ellátnia, a körzetek szaporításával ez a szám 1968-ban 2896-ra csökkent, beszámítva azt, hogy a csecsemők és gyermekek egy részét a körzeti gyermekorvosok látják el.

Különösen sokat fejlődött a körzeti ellátás azzal, hogy 1960-ban megkezdődött a *körzeti gyermekorvosi hálózat* kiépítése. Így Budapesten 1968-ban három felnőttet ellátó körzeti orvosra jutott egy körzeti gyermekszakorvos, akinek a 14 éven aluli gyermekek egészségügyi ellátása a feladata. A körzeti gyermekorvosi hálózat kiépítése az egész országra kiterjed, de vidéken, kevesebb gyermekszakorvos lévén, a fejlődés is lassúbb. Ezt mutatja, hogy 1968 végén Budapesten 259, vidéki városainkban pedig összesen 255 körzeti gyermekorvos működött.

A körzeti orvos munkájának fontos tényezője az *egészségügyi segédszemélyzet*. 1968-ban vidéken a 100 körzetre jutó egészségügyi segédszemélyzet száma a következő volt:

orvosírnok	99
körzeti ápolónő	99

A terv az, hogy néhány éven belül minden körzeti orvos mellett legyen orvosírnok, aki elsősorban az egészségügyi statisztika és a nyilvántartások vezetésében segíti a körzeti orvost; legyen körzeti ápolónő, akinek a felnőtt lakosság gyógyító-megelőző ellátásában van fontos szerepe; hasonlóképpen legyen egy védőnő, akinek az a feladata, hogy az anya- és gyermekvédelem területén segítse a körzeti orvost.

A körzeti orvosi munkában lényeges különbség van a városi és a falusi körzeti orvos között. A különbséget az határozza meg, hogy a körzeti orvos tud-e munkájában szakorvosi rendelőre támaszkodni vagy sem. Azokon a helyeken, ahol szakorvosi rendelőintézet működik (városokban, a járási központok nagyobb részében),

a kórházon kívüli orvosi szolgálat a „szakosított ellátás” felé fejlődik. Ez azt jelenti, hogy ezeken a helyeken a betegek jelentős része a kórházon kívül is szakorvost vehet igénybe. Ilyen helyeken a cél az, hogy maga a körzeti orvos is mint belgyógyász szakorvos lássa el a rábízott terület lakosságát.

A *falvakban* és azokban a helységekből, ahol nem működik szakorvosi rendelőintézet, más a helyzet. Itt a körzeti orvosnak az *általános orvos* szerepét kell betöltenie, s a rábízott terület lakóinak a legkülönbözőbb betegségek esetén kell rendelkezésre állnia. Falusi viszonyok között is érvényesül azonban az a törekvés, hogy a falu egészségügyi dolgozóinak munkája minél összehangoltabb legyen. Ezért pl. Fejér megyében kísérletek folynak oly módon, hogy a megye úgynevezett „főközségeiben”, ahol két-három körzeti orvos és fogorvos is működik, ezek az orvosok és a mellőlük beosztott egészségügyi segédszemélyzet a falu ugyanazon épületében mint egészségügyi központban dolgozzanak.

Üzemi egészségügyi ellátás. Magyarországon az egészségügyi ellátás elsősorban a lakosság lakóhelye szerint szervezett. Az iparban dolgozók számára ezen felül munkahely szerinti ellátás: az üzemi orvosi hálózat is rendelkezésre áll. A kormány 1951-ben mondta ki, hogy a dolgozók egészségügyi ellátása a munkahelyen is az állam feladata. 1945 előtt is dolgoztak néhány üzemben üzemi orvosok, ezek azonban a vállalatok alkalmazottai voltak, feladatuk elsősorban a beteg dolgozók gyógyítása volt.

A jelenleg érvényes szabályok szerint főfoglalkozású (8 órás munkaidejű) üzemorvost kell alkalmazni minden 1800—2000 dolgozó után. Azokban az üzemekben, ahol egy telephelyen 500, veszélyes üzemekben 300 dolgozót foglalkoztatnak, részfoglalkozású üzemi orvost alkalmaznak. 4000 munkásnál nagyobb üzemben az üzem egészségügyének vezetésére ezen felül üzemi főorvost is kell alkalmazni. A fentiek alapján 1965-ben

Magyarországon az iparban, a bányászatban és az építkezéseken foglalkoztatott dolgozók 72%-a dolgozott olyan üzemben, ahol üzemorvosi szolgálat volt. Az üzemorvosi szolgálat fejlődését a következő adatok mutatják:

	üzemi orvosok száma	rendelési órák száma (naponta)
1955	627	2637,0
1960	868	3227,0
1965	991	4057,0
1968	1167*	4736,5

* teljes elfoglaltságú üzemorvos 369.

Az üzemorvosok az üzemi orvosi rendelőben végzik munkájukat. Ezeket általában decentralizáltan, üzemegekben szervezik. Nagyobb üzemekben szakorvosi rendelők is létesülnek. A szakorvosi rendelők ugyanolyan elvek szerint működnek az üzemben, mint az üzem kívüli. Az üzemi szakorvosi rendelő lehet „zárt” jellegű, ami azt jelenti, hogy csak az üzem dolgozóit látja el, és lehet „nyílt” jellegű, ami azt jelenti, hogy az üzem dolgozóin kívül ellátja az üzem közelében élő lakosság egy részét is.

Az üzemi egészségügyi szolgálatnak még a következő fontosabb egységei vannak: üzemi elsősegélynyújtó állomások, üzemi fektetők, üzemi mentőszolgálat, gázmentő és bányamentő állomások; ezenkívül számos üzemnek van éjjeli szanatóriuma, bölcsődéje is.

Az üzemi egészségügyi szolgálat feladatait két fő csoportba lehet sorolni. Az egyik a *közegészségügyi* jellegű munka. Ennek lényege: az üzemi dolgozók munkakörülményeinek a javítása, a munkahelyek egészségügyi viszonyainak és az üzem egészségügyi berendezéseinek az ellenőrzése, javaslattétel a balesetek, a munkabalesetek kiküszöbölésére, az egészséges munkakörülmények megteremtése. A másik az üzemi dolgozók *gyógyító-megelőző* egészségügyi ellátása. Az üzemorvosok ebben az utóbbi feladatkörben végzik az üzem dolgozóinak felvétel előtti és időszakos orvosi ellenőrzését, a dolgozók gyógykezelését, az üzemi elsősegélyhelyek munkájának irányítását. Közreműködnek a beteg dolgozók keresőképtelenségének megállapításában és a betegség folytán csökkent munkaképességű dolgozók munkába állításában, rehabilitációjában.

Az üzemi egészségügyi ellátás ismertetett szervezeti formáitól bizonyos fokig eltérő a helyzet a nagy építkezések esetében. Ennek az az oka, hogy a nagyobb építkezések nagy kiterjedésűek, ideiglenes jellegűek, s a

Dunaújváros kórháza — A dunaújvárosi kórház műtője

dolgozók létszáma is erősen ingadozik. Emiatt csak abban az esetben célszerű az építkezéseken főoglalkozású üzemorvost alkalmazni, ha ott legalább 2000 munkás dolgozik és az építkezés területének átmérője nem haladja meg a 2 km-t. Kisebb építkezésen az üzemi orvosi feladatokat az a körzeti orvos végzi, akinek a körzetében az építkezés folyik.

Ahhoz, hogy az üzemekben a gyógyító-megelőző és a közegészségügyi munka magas színvonalon folyjék, 1952-ben meg kellett szervezni ennek a munkának tudományos kutató, oktató és szervezési-módszertani alapintézményét, az *Országos Munkaegészségügyi Intézetet*. Ezen felül külön intézet létesült az iparban elhelyezkedő ifjúság egészségvédelmének biztosítására: az *Ipari Tanulók Egészségvédelmi Intézete*. Ez az intézet az ipari tanulók munkájával kapcsolatos egészségügyi kérdéseket tanulmányozza, munkaalkalmassági és egyéb orvosi vizsgálatokat végez, illetve ezeket a vizsgálatokat az egész országra kiterjedően szakmailag irányítja és ellenőrzi. A balesetelhárítás alapintézményeként hozta létre a Szakszervezetek Országos Tanácsa a *Munkavédelmi Tudományos Kutatóintézetet*.

Szakorvosi rendelőintézetek. A második világháború előtt viszonylag fejletlen volt Magyarországon a szakorvosi rendelő hálózata. Ezek a rendelőintézetek az akkori egészségügyi viszonyokhoz képest is korszerűtlenek voltak, emellett elsősorban csak Budapesten létesültek. Népi demokráciánknek ezért kezdettől fontos egészségpolitikai feladata volt a szakorvosi hálózat kiépítése.

A hálózat kapacitását a szakorvosi rendelőintézetekben dolgozó orvosok napi munkaoráiban szoktuk ki-

Berettyóújfalusi kórháza — A berettyóújfalusi kórház konyhája

A szombathelyi megyei rendelőintézet

fejezni. Így mérve, 1968-ban az ország összes szakorvosi rendelőiben napi 28 675 órában folyt a rendelés (iskola-fogászati óraszámmal együtt). Ezekben a szakorvosi rendelőintézeteinkben naponta több mint 170 000 beteg részesült vizsgálatban, kezelésben.

1968-ban egy beteg átlagos kezelési ideje 8 perc volt. Eszerint egy orvosra óránként átlagban 8 kezelés esik. Ebben az átlagban benne vannak a rövid ideig tartó vizsgálatok, vagy kezelések: injekciók, az ápolónők által végzett kötőscserék és a hosszabb ideig tartó vizsgálatok is.

A rendelőintézeti hálózat fejlesztésében alapvető cél az, hogy a szakorvosi rendelőintézetek magas színvonalú munkát tudjanak nyújtani és hogy jól megközelíthetők legyenek.

A *színvonal emelésének* feltétele egyrészt, hogy a rendelőintézetben csak jól képzett szakorvos dolgozhat, másrészt, hogy a rendelőintézetben minden szakorvos egyidejűleg álljon a beteg rendelkezésére. Ennek megfelelően elsősorban olyan rendelőintézetek létesülnek, amelyekben legalább 17 rendelőhelyiség van. Ahol a lakosság települése sűrűbb, nagyobbak a rendelőintézetek. A nagyobb rendelőintézetekben az úgynevezett alapszakmák mellett (mint amilyenek a belgyógyászat, gyermekgyógyászat, szülészet-nőgyógyászat, sebészet, fogászat, kislaboratórium) helyet kapnak még az ideggyógyászat, szemészet, fül-orr-gégészet, ortopédia, továbbá jól felszerelt röntgen- és egyéb klinikai laboratóriumok is. Egy-egy ilyen nagyobb rendelőintézetnek 36–40 rendelőhelyisége van. Így ezek átlagban 40 000 lakos ellátására alkalmasak.

A szakorvosi hálózat fejlődését a következő számok mutatják:

	napi rendelési óra
1949	5 658
1953	13 186
1960	18 995
1965	25 618
1968	28 675*

* ebből iskola-fogászati óra átlagosan 1700

A szakorvosi ellátás *megközelíthetősége* érdekében az a cél, hogy minden járási központban legyen szakorvosi rendelőintézet. Vannak járási központjaink, ahol a rendelőintézetek kisebbek. De a legkisebb rendelőintézetben is van belgyógyászati, sebészeti, nőgyógyászati, gyermekgyógyászati, fogászati, laboratóriumi és röntgen szakrendelés.

1968-ban a szakorvosi rendelőintézetek óraszámának 35%-át tették ki a fogászati és szájsebészeti órák. A fogászati ellátás fejlődését a következő számok mutatják a teljesített napi fogszakorvosi óraszámban kifejezve:

	1949	1968	növekedés
Budapest	865	3431	296 %
vidék	583	7580	1190 %

1966-ig az állami fogászati hálózat csak az ipari munkásság és alkalmazottak számára nyújtott konzer-

A szombathelyi megyei rendelőintézet tornaterme — A szombathelyi megyei rendelőintézet fogászata

vatív kezelést és protetikai ellátást. A lakosság egyharmadát kitevő szövetkezeti parasztság és családtagjaik 1966 előtt csak konzervatív kezelést kaptak. A fogorvosi hálózat fejlődése 1966 óta lehetővé teszi, hogy ma már a szövetkezeti parasztság és családtagjaik is ugyanúgy megkapják a protetikai ellátást is, mint az ipari munkások. 1966 óta az ország egész lakossága egyforma szintű kezelést kap.

Gondozóintézetek. A távlati tervek szerint minden szakorvosnak gondoznia is kell betegeit. A rendelőintézeti hálózat jelenlegi fejlettsége azonban ezt még nem teszi lehetővé. Ezért ma még külön gondozóintézeti hálózat is működik: így minden járásban van járási tüdőgondozó, bőr- és nemibeteg gondozó-intézet, továbbá országosan kiépült az onkológiai, az ideg-elmegondozás hálózata stb.

Magyarországon is vannak olyan törekvések (főleg egyes szakorvosok részéről), hogy különállóan épüljön ki a szív-, hematológiai stb. betegségek gondozóintézeti rendszere. A vezető szakemberek többségének az álláspontja szerint is amennyire fontos, hogy a legelterjedtebb betegségeknek szakosított központi gyógyító, oktató és kutatóintézete legyen (pl. a kardiológia, a hematológia stb. területén), annyira helytelen lenne, ha a gyógyító-megelőző munka mindennapi gyakorlatában a hypertóniások, fekélyesek, cukorbeteg stb. kezelése kikerülne a lakosság gondozására hivatott körzeti orvosok, a körzeti belgyógyász, a körzeti gyermekorvos kezéből. Számos megyei központban találunk kardiológiai, hematológiai stb. gondozóintézeteket. Helyesnek az látszik, ha e gondozók feladata arra korlátozódna, hogy mint konzultatív testület segítse a kezelőorvosokat a helyes diagnózis és kezelés megállapításában.

A mentőszolgálat a felszabadulás előtt nem volt egységes. Voltak helyek, ahol a városi önkormányzat, másutt társadalmi szervek tartották fenn, s volt olyan hely is, ahol a tűzoltókhoz volt kapcsolva. Ma egységes és központosított állami mentőszolgálat működik az országban. A mentőállomások száma 1938-ban 57 volt. 1968 végére ez a szám 150-re emelkedett. A mentőállomások általában kórházakban vagy kórházak mellé telepítve működnek. A nagyobb városokban, súlyosabb vagy tömeges balesetek ellátására úgynevezett rohamkocsikat állítottak be, amelyeknek a felszerelése lehetővé teszi, hogy a kivonuló mentőorvos a baleset helyén kisebb műtéteket végezzen, vérátömlesztést adjon stb. A mentő-repülőgépek beállítása pedig lehetővé teszi a súlyos betegek kórházba szállítását nagyobb távolságról is.

A kórházi ellátás. Az egészségügyi ellátás szempontjából igen nagy jelentőségű a kórházi hálózat fejlődése. A szocialista egészségügy céljainak megfelelően megszűnőben van a kórházak régi „zárt” jellege, s feladataik a kórház falain túlra is kiterjednek. A kórházak feladata tehát nemcsak az osztályaikon fekvő betegek kivizsgálása, gyógyítása, s az ott dolgozó orvosok, egészségügyi segéd személyzet képzése, hanem az is, hogy a kórház körzetébe tartozó város, járás vagy megye lakosságának gyógyító-megelőző szolgálatát szakmailag segítse, irányítsa, ellenőrizze.

A kórházak ezen feladatuknak csak akkor tudnak megfelelni, ha szoros kapcsolatban vannak körzetük gyógyító-megelőző intézményeivel, így a szakorvosi rendelőintézetekkel, körzeti orvosokkal, üzemi orvosokkal stb.

A szocialista egészségügy szervezetében a kórházak bizonyos hierarchikus rendszert alkotnak. Ez azt je-

lenti, hogy pl. a járási kórháznak szakmai szempontból felettese a megyei kórház, az országos feladatokat ellátó intézmények pedig szakmai szempontból felettesei a megyei kórházak egy-egy szakágazatának.

Hogy a *megyei kórház* feladatának — a megye területén levő járási, városi kórházak, szakorvosi rendelőintézetek stb. szakmai irányításának — meg tudjon felelni, a megyei kórháznak kellő nagyságúnak és kellő felszerelésűnek, általában 800—1000 ágyasnak kell lennie. Egy ilyen nagyságú kórháznak már minden fontos klinikai osztálya megvan, s már fel lehet szerelni a legjobb diagnosztikai, terápiás eszközökkel, sőt bizonyos kutatóműszerekkel is. A hazai megyei kórházakban általában 15—18 orvosi szakág kap helyet.

Az osztályok közötti arány általában a következő: az ágyaknak átlag 17—17%-a gümőkóros és belgyógyászati ágy, 13—13% esik a sebészeti, szülészeti-nőgyógyászati és gyermekgyógyászati ágyakra. Kb. 5%-ot tesznek ki a fertőző betegek ágyai. A fül-orr-gége, szemészeti és bőrgyógyászati osztályok általában 30—40 ágyasak. A megyei kórházak egy részében urológiai, ortopédiai osztály is működik. Minden megyei kórháznak önálló röntgenosztálya van diagnosztikai és terápiás gépekkel. Ezen felül van klinikai laboratóriuma, vérellátó alközpontja és prosecturája. Több megyei kórház mellett ápolónőképző iskola is működik. Jelenleg az ország 19 megyéjében már csak 2 megyei kórház nincs megfelelően kiépítve, de ezek fejlesztése is folyamatban van.

Magyarországon általában 30 000—50 000 lakos él egy-egy járásban. 1968 végén 71 járásban működött *városi (járási) kórház*. A járási székhelyeken működő városi (járási) kórházak általában 100—600 ágyasak, a cél azonban az, hogy minden járási kórházat legalább 500 ágyasra kell fejleszteni. A magyarországi települési viszonyok mellett ugyanis kisebb kórház létesítése nem helyes. A 400—500 ágyas járási kórházban általában 8—10 szakág kap helyet a következő osztályokkal: belgyógyászat, sebészet, szülészeti-nőgyógyászat, gyermekgyógyászat, szemészet, fül-orr-gégeosztály, fertőző betegek osztálya, ezen felül röntgendiagnosztika, központi laboratórium, vérellátó állomás és prosectura.

A kórházi hálózat országos fejlődését a *kórházi ágyak* számának alakulása mutatja:

év	ágyak száma
1944	49 000
1949	49 924
1950	52 326
1960	71 173
1968	82 465

A kórházi hálózat tehát 1949 óta eltelt idő alatt 65%-kal növekedett. Egyes szakágazatok fejlődése

Magyarország kórházai

Semmelweis Ignác szobra (Budapest)

Jóval nagyobb az átlagosnál. A tuberkulotikus betegek elhelyezésére szolgáló ágyak száma pl. 6051-ről 14 171-re, a csecsemők és gyermekek ellátására szolgáló ágyak száma 1968 végéig 2499-ről 7927-re emelkedett.

A kórházak fejlesztése 1945 óta elsősorban Budapesten kívül történt. A felszabadulás óta 67 új kórház létesült, ebből Budapesten 13, vidéken 54. Az „általános” kórházi ágyak számának növekedése területi megoszlásban 10 000 lakosra számítva a következő:

Semmelweis Ignác szülőháza (Budapest)

	1950	1968
Budapesten	99,0	84,5
vidéken	25,5	37,7
országosan	38,4	46,9

A növekedés az iparosodó vidéki területeken a legnagyobb méretű.

A kórházakat kiegészíti a *szanatóriumi hálózat*. A tüdőbetegek kezelésére szolgáló szanatóriumok mellett Magyarországon a következő szanatórium-típusok működnek: szívbeteg (Balatonfüred), gyomor-bélbeteg (Parád), a krónikus mozgásszervi megbetegedésekben szenvedő betegek (Hévíz, Harkány, Hajdúszoboszló) szanatóriumai. Ezen felül hyperthyreosis és asthma bronchiale megbetegedésekben szenvedő betegek, valamint reconvalescensek részére magaslati szanatóriumok (Kékestető) állanak rendelkezésre. A szanatóriumok közül azok, amelyekben a betegek orvosi ellátása áll előtérben, az Egészségügyi Minisztérium, azok viszont, amelyek elsősorban az üdülést szolgálják, a Szakszervezetek Országos Tanácsa kezelésében, illetve irányítása alatt állanak.

Anyá-, csecsemő- és gyermekvédelem. Az anyá- és gyermekvédelemnek régi tradíciói vannak Magyarországon. Pest-Budán dolgozott és innen vívta harcát az „anyák megmentője”, minden idők egyik legnagyobb orvosa, Semmelweis Ignác Fülöp, a gyermekágyi láz kontakt fertőző jellegének felfedezője.

Az első gyermekkórházat Budapesten Schöpf-Merei Ágost létesítette 1839-ben. Párizs, Bécs és Szentpétervár után ez volt a negyedik gyermekkórház a világon. Az 1848–49-es szabadságharc leverése után Schöpf-Mereinnek is el kellett hagynia hazáját és Manchesterben telepedett le. A gyermekkórház vezetését Budapesten id. Bókay János vette át.

Annak ellenére, hogy hazánkban a gyermekgyógyászat viszonylag korán indult fejlődésnek, Magyarország azok közé az országok közé tartozott, amelyek kiemelkedtek magas csecsemőhalandóságukkal. 1938-ban a csecsemőhalandóság 13,1% volt. Ennek az ország elmaradott gazdasági-politikai helyzete volt az oka. A nagy csecsemőhalandóság ellenére az állam ezzel a nagyjelentőségű kérdéssel alig foglalkozott. A gyermekvédelem mint társadalmi kezdeményezés indult meg. Ebből a hálózathoz épült ki később az anyá- és gyermekvédelem állami hálózata: terhesek és csecsemők gondozását szolgáló tanácsadóival, anyatejgyűjtő állomásai, védőnői hálózatával stb.

A második világháború után az anyá-, csecsemő- és gyermekvédelem az állami és társadalmi intézkedések széles rendszerére épült. Törvények és intézményhálózat biztosítják az anyák és gyermekek védelmét. Alkotmányunk kimondja, hogy a nők a férfakkal egyenlő jogokat élveznek, egyenlő munkáért egyenlő fizetést kapnak. A Munka Törvénykönyve kimondja, hogy női olyan munkára, mely a női alkat sajátosságait tekintve, hátrányos következményekkel járhat, nem szabad alkal-

mazni. A Munka Törvénykönyve intézkedik továbbá arról, hogy terhes anyát a terhesség negyedik hónapjától, szoptatós anyát pedig a gyermek hathónapos koráig nehéz testi munkára, éjszakai munkára, túlóráztatásra beosztani nem szabad, ugyanakkor az anya átlagkeresete nem csökkenhet. A fennálló rendelkezések szerint a *szülési szabadság* 20 hét. Ebből a terhes nő terhessége végén 4 hetet a szülés előtt is kivehet. A dolgozó nőt a szoptatás első hat hónapjában naponta egyszer háromnegyedórás szoptatási idő illeti meg. Ha az anya kéri, szülés után — a szülési szabadságon túl — a gyermek hároméves koráig két és félévi fizetés nélküli szabadságot és havi 600 Ft gyermekgondozási segélyt kap. Természetesen ezen idő alatt is biztosítva van részére a díjtalan állami egészségügyi ellátás. A dolgozó nőt egy évesnél fiatalabb gyermeke ápolására — amennyiben az ápolás másképpen nem biztosítható — táppénzes szabadság illeti meg. A dolgozó nő — vagy a dolgozó férfi házastársa részére — terheségi, gyermekágyi segélyt, anyasági segélyt és díjtalan csecsemőkelengye-utalványt kap.

Az anyavédelmet szolgálja a terhesgondozás fejlesztése és a szülészeti-nőgyógyászati kórházi osztályok számának növelése.

Az egészségügyi felvilágosítás eredményeképpen a *terhes-tanácsadás*okon 1968-ban a szülőnők több mint 99%-a jelent meg. A tanácsadások feladatkörébe tartozik a terhesek egészségügyi és szociális gondozása. A terhes-tanácsadás igen fontos feladata, hogy kioktassa a nőket a terhesek helyes életrendjére és arra, hogyan kell az újszülöttet táplálni, gondozni. Ezeknek az ismereteknek a részletesebb oktatását a tanácsadók körében szervezett *Anyák Iskolája* végzi. Külön figyelemmel történik azok gondozása, kiknél egészségi állapotuk miatt a terhesség spontán megszakadásának veszélye áll fenn, vagy akiknél az előző terhesség alkalmával rendellenesség volt.

A terhes-tanácsadást városban szülésznőgyógyász szakorvosok, falvakban a körzeti orvosok végzik. A falusi körzeti orvos munkájának támogatására első sorban az anya- és csecsemővédelmi feladatok ellátására *Mozgó Szakorvosi Szolgálat* működik. A Mozgó Szakorvosi Szolgálat a járási kórházhoz vagy szakorvosi rendelőhöz van kapcsolva. A kórház vagy rendelőintézet szakorvosa rendszeres időközökben, havonta legalább egyszer, meghatározott időpontban részt vesz a terhes-tanácsadáson és azokban az esetekben, amelyekben a körzeti orvosoknak segítségre van szüksége, tanácsot ad. A terhes-tanácsadást országosan 60%-ban szakorvosok végzik.

A terhesgondozást szervesen egészíti ki a *szülészeti osztályok hálózatának* munkája. Mindenki számára biztosítva van, hogy korszerű intézetben szüljön. Ezt az teszi lehetővé, hogy országszerte szülészeti osztályok létesültek a kórházakban és megszűntek a kevés ágygal rendelkező, idejétmúlt szülőotthonok. Jelenleg a legkisebb szülőotthon is 20 ágygal rendelkezik és szakorvos vezetése alatt áll. A járási kórházak szülészeti osztályai folyamatosan átveszik ezen szülőotthonok feladatkörét.

Az ingyenes állami egészségügyi ellátás, a szülészeti osztályok hálózatának létrehozása, valamint a széles körű, állandó jellegű egészségügyi felvilágosítás eredményeképpen a nők nagy része kórházakban vagy szülőotthonokban szüli meg gyermekét.

Míg 1938-ban az egész országban a szüléseknek csupán 21,3%-a történt intézetekben, 1960-ban már 85,0%-a (Budapesten 99,3 %, vidéken 83,1 %), 1968-ban pedig országos viszonylatban a nők 99,0%-a (Budapesten 100 %, vidéken 98,7%) szült intézetekben.

A szülészeti ellátás magas színvonalát mutatja az igen alacsony anyai halálozás. Az anyai halálozás 1938-ban 10 000 szülésre számítva 35,8 volt, 1968-ban pedig már csak 3,0. A halva születések aránya is erősen csökkent: 1938-ban 2,7%; 1968-ban 1,0% volt.

Magyarország egészségpolitikájában különös figyelmet fordít az anya- és csecsemővédelemre. Ugyanakkor az anyának joga van ahhoz, hogy maga döntse el, ki akarja-e hordani gyermekét vagy sem. Amennyiben a terhesség megszakítását kívánja, a terhesség 12. hetéig orvosi bizottságnál jelentkezhet. Ha a bizottság nem látja indokoltnak a terhesség megszakítását, megkísérli az anyát erről lebeszélni. A döntés azonban végeredményben az anya joga. Nem mondhatjuk, hogy mindenki helyesen él ezzel a jogával. Hazánkban éveken át igen alacsony volt a szülések száma és sok volt a művi vetélés. Az utóbbi néhány év a szülések területén kedvező fordulatot hozott. Változatlanul emelkedett azonban a művi vetélések száma, noha ezeknek egészségi ártalmai, veszélyei igen komolyak. A születések és vetélések számának alakulását az alábbi táblázat mutatja.

év	születések száma	bejelentett spontán és művi vetélések
1938	187 263	26 034*
1950	199 729	35 973
1953	210 431	42 721
1954	227 023	58 310
1956	195 850	123 591
1958	160 665	183 012
1960	148 418	195 959
1962	131 650	197 571
1964	133 690	218 725
1966	138 489	220 405
1968	154 419	234 759

* az 1938-ban végzett illegális művi vetélések száma becslés szerint meghaladta a 100 000-et

Ez azonban a kérdésnek csak egyik oldala; a másik oldala társadalmi kérdés. Éppen ezért további erőfeszítések szükségesek, hogy a jelenlegi kedvezőtlen helyzet megváltozzék, s a nem kívánt terhességet a rendelkezésre álló anticoncipientek alkalmazásával előzzék meg.

Az újszülötteket a gyógyintézetben külön osztályon gondozzák. Az *újszülött-osztály* a szülészeti osztály szerves része, de az újszülöttek ellátását gyermekorvos

Územi bölcsőde

irányítja. A nagyobb kórházakban kondicionáló berendezéssel ellátott koraszülött részlegek is működnek.

Az egészséges csecsemők és a hat évnél fiatalabb gyermekek orvosi ellenőrzése a *gyermek-tanácsadáson* történik. A tanácsadásokat városokban és azokon a helyeken, ahol szakorvosok működnek, gyermekgyógyász szakorvosok, falvakban viszont a község körzeti orvosa végzi. A tanácsadásokon a *védőnő* is részt vesz. A csecsemő-tanácsadásokon 1968-ban az élve születések 90,0%-át mutatták meg tanácsadáson. A bemutatásokon rendszeresen ellenőrzik a csecsemő fejlődését és tanácsot adnak az anyának a csecsemő gondozására.

A védőnők még a szülőintézetből való távozás előtt, otthoni szülés esetén a szülés bejelentése után 24 órán belül felkeresik a szülőnőt otthonában és számbaveszik, hogy minden előkészület megtörtént-e az anya és csecsemő számára.

A rászoruló csecsemők részére *anyatej-gyűjtő állomások* nyújtanak térítésmentes anyatejet. A begyűjtött anyatej mennyisége meghaladja az évi 227 000 litert. A nyári hónapokban a veszélyeztetett csecsemők számára a tanácsadók tejport és tápszert juttatnak, s ősztől tavaszig minden csecsemő ingyenes D-vitamin ellátásban részesül.

A dolgozó anyák gyermekeinek elhelyezésére szolgál a *bölcsődei hálózat*. 1968 végén a bölcsődei férőhelyek száma 39 140 volt. A bölcsődékben csaknem teljes létszámban szakképzett gondozónők működnek. A gyermekek orvosi ellenőrzés alatt vannak. Mezőgazdasági vidékeken a nyári munkák idején idénybölcsődét létesítenek. Ezekben országosan 4000 körüli férőhely van.

A beteg gyermekek orvosi ellátását vidéken és kisebb városokban a körzeti orvos végzi, aki szük-

ség esetén szakrendelésre vagy kórházba utalhatja a gyermeket.

1960-ban megindult a külön *körzeti gyermekorvosi hálózat* kiépítése. Az országban 1968 végén 514 körzeti gyermekorvos működött, 259 Budapesten, 255 vidéken. Feladata: körzetében a 0–14 éves korú gyermekek gyógyító-megelőző ellátása.

Az óvodások, az általános, közép- és szakiskolába járó tanulók, továbbá az ipari, kereskedelmi tanulók egészségvédelme szintén az állami egészségügyi szolgálat feladata. Nagyobb városokban ezt a tevékenységet a körzeti gyermekorvosok és az iskolaorvosok, kisebb városokban, községekben a körzeti orvosok látják el. Az iskolaorvosi hálózat az iskolaorvosokból és az iskolaorvosi szakrendelésekből áll. 1968 végén 223 teljes iskolaorvosi állás volt.

Az óvodai felvétel előtt a gyermekeket az óvoda orvosa (körzeti orvos, körzeti gyermekorvos, vagy az iskolaorvos) megvizsgálja. Az óvodásokat és iskolásokat az orvos évente kétszer vizsgálja meg. A kivizsgálásba szükség esetén bevonja a szakorvosi rendelőintézetek és a gondozóintézetek szakorvosait is.

A kórházi kezelést igénylő gyermekek a klinikák, kórházak gyermekosztályain, vagy *gyermekkórházak*-ban részesülnek kezelésben. A heveny fertőző megbetegedésben szenvedő gyermekek külön e célra létesített osztályokra vagy kórházakba utalhatók be. A beteg csecsemők és gyermekek gyógykezelésére szolgáló kórházi, klinikai ágyak száma 1938-ban 2185 volt, 1968 végén — a fertőző és gümőkóros ágyak leszámításával — a beteg gyermekek számára összesen 7927 ágy állt rendelkezésre. A gümőkóros gyermekek gyógyítására tbc-sanatórium és tbc-gyógyiskola szolgál. A gyermek-tuberkulózis visszaszorulásával a gyermekek részére épült sanatóriumok fokozatosan más gyógykezelési célokra lesznek átalakítva. A szívbeteg gyermekek részére Sopronban külön sanatórium működik.

Az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem állami hálózata hathatós segítséget kap a társadalmi szervezetektől. A szakszervezetek részt vesznek a dolgozó nők munka- és egészségvédelmének ellenőrzésében, ingyenes vagy kedvezményes üdültetést biztosítanak a gyermekek részére. A Magyar Vöröskereszt elsősorban az egészségügyi felvilágosításban, az „Anyák iskolája” és egyéb akciók szervezésében nyújt segítséget.

A *népbetegségek elleni küzdelem*. Népbetegségnek a betegségek azon meghatározott csoportját nevezzük, amely a lakosság nagyobb tömegét érinti, s amelyek kifejlődését és elterjedését a gazdasági-politikai helyzet erősen befolyásolja. Hazánkban a felszabadulás előtt a tuberkulózis, a csecsemőhalálozás, a bőr- és nemi megbetegedések száma volt kiemelkedően nagy. A második világháború előtt Magyarország Európában a legnagyobb gümőkóros halálozást mutató országok közé tartozott, s a tuberkulózist ezért sokan magyar betegségeknek, „morbus hungaricus”-nak nevezték. A felszabadulás után az egészségügy területén egyik legfontosabb feladat volt a háború által szétdőlt egészségügyi hálózat újjáépítése és ezen belül a tbc elleni küzdelem új alapokra való fektetése.

Magyarországon 1968-ban 190 *tbc gondozóintézet* működött; tehát minden járási központban jól felszerelt tüdőgondozó van. A lakosság átvizsgálásához a tüdőgondozó-intézetek mellett 1968-ban 70 stabil és 67 mobil ernyőfénykép-állomás működött. Ez a hálózat lehetővé teszi az ország 14 éven felüli lakosságának évenkénti átszűrését. 1968-ban az összes tüdőszűrések 97,2%-a ernyőfényképpel történt. A tuberkulózis finomabb diagnózisára emellett az országban 36 bakteriológiai állomás működik; ezekben 1968-ban 1 198 788 tenyésztési bakteriológiai vizsgálatot végeztek. A megyei tüdőgondozók tomovizsgálatokra (rétegfelvétel) és bronchoszkópos vizsgálatokra alkalmas felszereléssel vannak ellátva.

A tüdőgondozó állomások profilaktikus munkájának fontos része a BCG oltások szervezése. Magyarországon a 20 éven aluliak háromévenként részesülnek tuberkulózis-szűrésben és BCG oltásban.

A *gyógyintézeti ágyak* száma a felszabadulás után erősen növekedett. 1968 végén 14 260 volt a tbc-s betegek rendelkezésére álló ágy. Az intézetek felszereltsége korszerű, minden fekvőosztályon tudnak rétegfelvételt készíteni és mód van bronchoszkópos kivizsgálásra is. A felszabadulás után 18 mellkasbészeti osztály létesült, összesen 783 ágygal. Az utóbbi 5 év folyamán évente átlagosan 1500 tüdőműtét végeztek, ezeknek 75 %-a rezekciós beavatkozás.

A *gyermek tbc-s* betegek gyógykezelésére szolgáló ágyak száma 1944-ben 1550 volt, ami 1954-re 1800-ra emelkedett. Azóta a gyermekmegbetegedések jelentős csökkenésével 1965-re 800 gyermek tbc-ágyat más gyógykezelési célokra szerveztek át. 1968-ban 958 ágy állt rendelkezésre.

Extrapulmonális tbc-s betegek ápolására 754 ágy áll rendelkezésre. Többsége csont-, illetve ízületi megbetegedések gyógyítására szolgál, de van nőgyógyászati, urológiai tbc osztály is.

A tbc visszaszorítására kormányunk 1960-ban törvényt hozott, mely minden állami szerv kötelességévé tette a tbc elleni küzdelem támogatását. Időbeli korlátozás nélkül díjtalanná lett a tbc-s betegek kórházi kezelése. A törvény a tbc-s betegek táppénzes idejét 2 évre emelte. Ezen felül indokolt esetben minden tbc-s beteg folyamatos anyagi támogatásban részesülhet.

A tbc-s betegek *rehabilitációjának* elősegítése érdekében speciális intézmények létesültek. Az ipar, a mezőgazdaság és az egészségügy területén a gyógyult betegek részére különféle átképzési lehetőségek vannak.

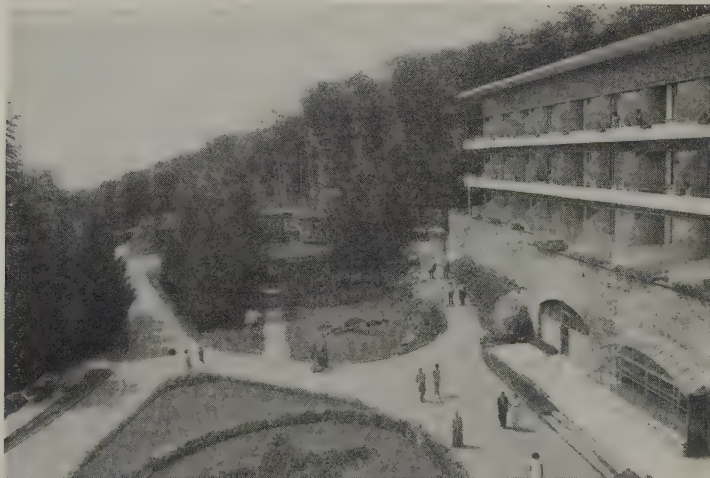
A tuberkulózis elleni küzdelem központi állami intézete az *Országos Korányi TBC Intézet*, amelynek feladata, hogy országosan előmozdítsa a tbc-s betegek korszerű gyógyítását, szervezze a tbc-intézmények orvosainak továbbképzését, kutatómunkáját és azt, hogy a legkorszerűbb szervezeti formák között folyják országosan a tbc elleni küzdelem.

A fejlesztés eredményeképpen a tbc halálozás 1938-hoz viszonyítva egyötödére csökkent. Az eredményeket még kifejezettebben szemléltetik a morbiditási adatok. Az újonnan felismert betegek száma 10 000 lakosra számítva 1950-ben 49, 1968-ban 12,3 volt. A gyermekek megbetegedésének csökkenése még kifejezettebb: 10 000 0—14-éves gyermekből 1953-ban 22,9%-nál, 1968-ban pedig 1%-nál ismertek fel friss tuberkulózist. A harmadik ötéves terv egyik fő célját, hogy Magyarországon megteremtse a feltételeket a tbc-nek mint népbetegségnek a végleges felszámolásához, sikeresen teljesítette.

A gazdaságilag fejlett országokban, így hazánkban is, egyre inkább előtérbe kerül a *szív- és érbetegségek* ellen folytatott küzdelem, hiszen a vérkeringési szervek betegségei által okozott halálozás nálunk is messze megelőz minden más betegséget. Míg 1938-ban a szív és erek megbetegedései okozta halálozások száma 22 509 volt, ez a szám 1968-ban 30 958-ra emelkedett. Hogy e számok nem csupán az átlagos életkor meghosszabbodásának szükségszerű következményeit fejezik ki, igazolják a keresőképes lakosság megbetegedési viszonyaira vonatkozó adatok. 1960-ban 105 525 beteg kerekén ötmillió napot töltött táppénzes állományban szív-, illetve érbetegsége miatt. Ez az összes keresőképtelenséggel járó napok 11,6%-a volt. Ez az arány 1968-ban 10,2%-ra csökkent.

Az Egészségügyi Minisztérium a szív- és érbetegségek elleni küzdelemben mint országos hatáskörű alapintézményre, az *Országos Kardiológiai Intézetre* támaszkodik. Ez az intézet 1957-ben jött létre. Feladata az, hogy az egész országban bevezesse a szív- és erek megbetegedéseiben szenvedők magas színvonalú gyógyítását, s

Gyógytorna a sanatóriumban. — A kékesterői sanatórium

Daganatos beteg kezelése kobaltágyúval az Országos Onkológiai Intézetben

mint e terület továbbképző bázisa, oktassa a legkorszerűbb diagnosztikai és terápiás eljárásokat. Feladata továbbá, hogy mint a szív- és érbetegségek elleni küzdelem központja, összefogja és országszerte szervezze a szívbetegségek megelőzését szolgáló kutatómunkát.

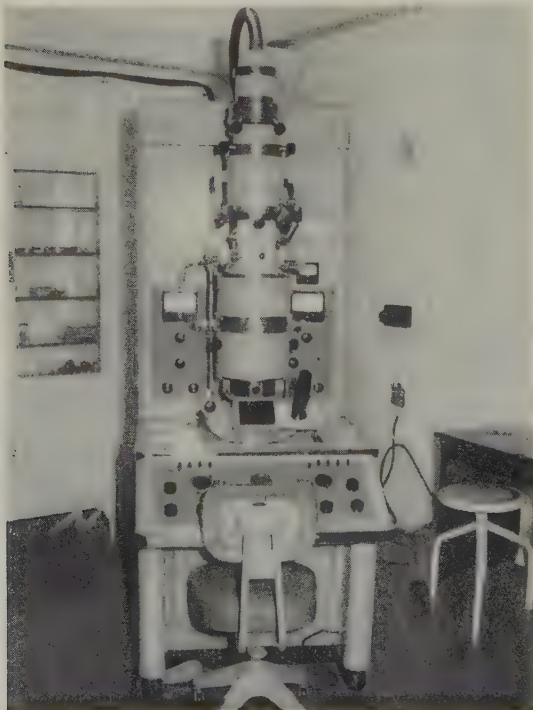
Az Országos Kardiológiai Intézetnek három klinikai osztálya van: felnőtteket ellátó belosztálya, gyermek-kardiológiai osztálya és szívsebészeti osztálya. Ehhez csatlakoznak a diagnosztikai és kutatórészek.

A szívbetegség ellátása és gondozása elsősorban a körzeti orvosi és gyermekorvosi hálózatra hárul. A körzeti orvosok, a gyermekorvosok, a szakorvosok konziliáriusi támogatására megyei gondozók működnek. A *szívbeteggondozó-intézetek* — számuk országosan mintegy 30 — jelentős részt vállalnak a reumás láz profilaxisának ellátásában is.

Különleges helyzete van a szívsebészetnek, amelynek művelése speciális felszerelést és gyakorlatot igényel. Ez idő szerint három szívsebészeti centrum működik Budapesten és egy a szegedi egyetemen, amelyek valamennyien be vannak rendezve zárt és nyitott szíven — hypothermia, valamint extracorporalis keringés segítségével — végzett műtétekre.

A vele született szívhibák megelőzése terén tudásunk mai állása szerint nem mehetünk túl az általános terhesgondozáson. A szerzett szívhibák ellen való védekezésben viszont jelentős lépést tettünk a reumás láz recidívának penicillin-profilaxisával.

Elektronmikroszkóp az Országos Onkológiai Intézetben — Radioaktív anyag mérése az Országos Onkológiai Intézetben

A reumás láz szervezett profilaxisa 1958-ban kezdődött. Először csak Budapesten, valamint az ország más három orvosi egyetemének székhelyén: Debrecenben, Pécsen és Szegeden. Az így szerzett tapasztalatok alapján 1963 óta már az ország valamennyi egészségügyi intézménye és orvosa, amennyiben reumás lázt — első megbetegedést vagy recidívát — diagnosztizál, illetve arra gyanús esetet észlel, tartozik a körülményt az e célra rendszeresített nyomtatványon az Országos Kardiológiai Intézetnél bejelenteni.

A megbetegedések számbavétele a kötelező bejelentés alapján nemcsak a gondozást tette lehetővé, de általános jellegű epidemiológiai tanulságokkal is szolgált. Az Országos Kardiológiai Intézet vizsgálatai azt mutatták, hogy a reumás láz őszi, szezonális emelkedése nem a hideg és nedves időjárással, hanem a szeptemberi iskolakezdéssel áll összefüggésben. A rendszeres prevenció eredményeképpen a betegségek újabb fellobbbanása 1,8%-ra csökkent, ami azt bizonyítja, hogy a rendszeres penicillin kezelés bevezetésével a szívbetegségek kezelésében oly döntő szerepet játszó recidívák túlnyomó többsége kivédhető.

Magyarországon a *rákellenes küzdelem* a századforduló idején indult meg. A század elején Dollinger Gyula professzor által életre hívott rákbizottság foglalkozott először ezzel a kérdéssel. 1936-ban jött létre az Eötvös Loránd rádium és röntgenintézet (mint Budapest egyik közkórháza) a rák és más rosszindulatú megbetegedések sugárkezeléssel való gyógyítására.

A második világháború után a *rákellenes küzdelem* fejlődése új formát öltött: az addigi társadalmi küzdelmet az állam vette át, s kiépült a rosszindulatú daganatos megbetegedések elleni küzdelem országos hálózata.

Az Egészségügyi Minisztérium ennek a hálózatnak az irányításában országos hatáskörű alapintézményre, az *Országos Onkológiai Intézetre* támaszkodik. Ez az intézet 1952-ben jött létre. Az Intézet, a területi onkológiai intézetek és az onkoradiológiai osztályok keretében 607 ágy van. Az intézettel egybekapcsolva működik az Onkopatológiai Kutatóintézet.

A központi Országos Onkológiai Intézetten kívül a rosszindulatú daganatos betegségek gyógyítására, megelőzésére több területi *onkológiai intézet* és több megyei kórházi onko-radioterápiás osztály működik.

Az onkológiai gondozók a *rákellenes küzdelem* területi szervezésének és irányításának operatív szervei. 1962 óta minden megyeszékhelyen és Budapest legtöbb kerületében szakképzett onkológus vezetése alatt álló gondozóintézet működik (1968 végén 60 gondozóintézet volt). Az ország legtöbb rendelőintézetében és több kórházban onkológiai szakrendelés működik. Az onkológiai hálózat szervezésében 1968-ban Magyarországon félmilliónál több szűrővizsgálat történt; a nyilvántartásba vett újonnan felismert megbetegedések száma 21 060 volt. A munka eredményességét biztosítja, hogy a gondozók szorosan együttműködnek területük kórházaival és egyéb egészségügyi szerveivel.

Magyarországon 1968-ban 123 *bőr- és nemibeteg-gondozó intézet* működött. Ezeknek a gondozóknak a gyógyításban, a tudományos, oktató és szervező munká-

Közegészségügyi és járványügyi központ (Szolnok)

ban az *Országos Bőr- és Nemikórtani Intézet* a bázisa, amely a Budapesti Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinikájára támaszkodik. Ennek a hálózatnak a munkája eredményezte, hogy a szifilisz megbetegedés hazánkban átmenetileg megszűnt: 1963-ban mindössze 4 friss ilyen megbetegedés fordult elő. A gonorrhoeás megbetegedések száma is erősen lecsökkent. A friss szifilisz megbetegedések száma az utóbbi években jelentősen növekedett: 1965-ben 131, 1968-ban pedig 490 friss megbetegedés fordult elő. Ennek következtében napjainkban a nemibetegségek ellen folytatott harcot nem lehet csökkenteni.

A bőr- és nemibeteg-gondozóknak fontos feladatuk még egyéb bőrmegbetegedések — így elsősorban a gombásodások és a foglalkozási bőrbetegségek — gyógyítása és megelőzése.

Közegészségügy, járványügy. A közegészségügyi-járványügyi feladatok ellátása a felszabadulás előtt elsősorban a hatósági orvosi karra: a községi és városi orvosokra hárult. A munka irányítását a tisztiorvosi kar végezte. Mind e feladatok bázisintézménye az Országos Közegészségügyi Intézet volt (alapítási ideje: 1927).

A felszabadulás után e területen is alapvető változás következett be. Az egészség megvédéséért folytatott harcban alapvető jelentősége van annak, hogy kiépült a *Közegészségügyi-Járványügyi Állomások (KÖJÁL)* hálózata, amely a 3 országos intézetre támaszkodva hatósági jogkör birtokában küzd a lakosság lakás- és munkakörülményeinek megjavításáért.

Az *Országos Közegészségügyi Intézet* a települések egészségügyi normáinak kidolgozása, s azok gyakorlatba való átvitele mellett az ország járványellenes küzdelmének tudományos központja. E feladatok ellátására számos osztálya van.

A munkaegészségügyi feladatok tudományos kutatásaira, s a terület szakmai ellenőrzésére, irányítására 1952-ben új intézet létesült, az *Országos Munkaegész-*

A Kőbányai Gyógyszerárugyár egyik részlege

ségügyi Intézet. Az élelmezés-egészségügy tudományos kutatására és irányítására jött létre az *Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet*.

A központi tudományos intézetek mellett Budapesten és az ország 19 megyéjében Közegészségügyi-Járványügyi Állomások létesültek. Az állomások feladata az országos intézetek: az Országos Közegészségügyi, a Munkaegészségügyi, az Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet által kidolgozott irányelveknek, normáknak a gyakorlatba való átvitele. Feladata továbbá új üzemek, lakótelepek, iskolák stb. terveinek előzetes ellenőrzése abból a szempontból, hogy azok megfelelnek-e a közegészségügyi követelményeknek. Vizsgálja ezenkívül a lakosság egészségét veszélyeztető és károsító környezeti ártalmakat, s intézkedik azok megszüntetéséről.

Az állomások másik fontos feladatköre a fertőző betegségek terjedésének megakadályozása. Ennek érdekében, a lakosság fertőző betegségek elleni védettségének biztosítására szervezi és irányítja a védőoltások végrehajtását, a fertőtlenítést, a rovar- és rágcsálóirtást. Szervezi a lakosság egészségügyi felvilágosítását. Összehangolja a népművelési szervek, a társadalmi és tömegszervezetek ezirányú tevékenységét.

A közegészségügyi-járványügyi állomásokon dolgozó állami közegészségügyi felügyelőknek határozataik végrehajtásához hatósági jogkörük van. Ez azt jelenti, hogy az állami közegészségügyi felügyelő az egészség-

ügyi szempontból ártalmas, veszélyes üzemek, üzemrészek működését megszüntetheti, üzleteket bezáráthat, vezetőiket a hibákért anyagiilag büntetheti stb. Büntetést szabhat ki azokra, akik a közegészségügyi-járványügyi rendelkezések megszegésével a lakosság egészségét veszélyeztetik. Munkájuk fő módszere természetesen nem a büntetés, hanem a figyelmeztetés, nevelés, felvilágosítás.

A megyei közegészségügyi-járványügyi állomások szovjet tapasztalatok felhasználásával létesültek, s Magyarországon is két fő részből állanak. Van orvoscsoporthuk, amely az ellenőrzéseket végzi, s van egy laboratóriumi részlegük, amely a szükséges közegészségügyi-járványügyi vizsgálatokat végzi.

A Közegészségügyi-Járványügyi Állomások megyei szinten működnek: a magyarországi települési viszonyok mellett járási közegészségügyi-járványügyi állomás létesítésére nincs szükség: járásaink 30 000—50 000 főnyi lakosúak. Járásainkban a közegészségügyi-járványügyi feladatok ellátása az állami közegészségügyi felügyelők, az epidemiológusok, a higiénikusok és a közegészségügyi ellenőrök feladata.

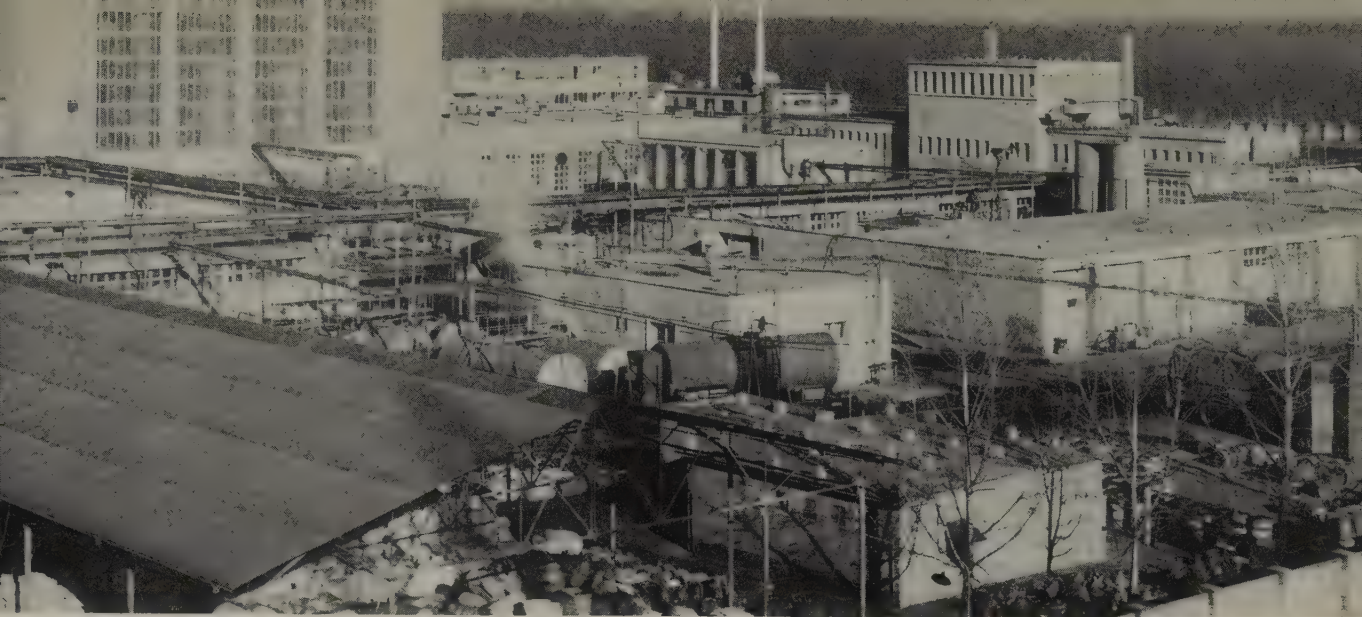
A sugárzási ártalmak elleni védekezés irányítója Magyarországon az Egészségügyi Minisztérium. E szervezet feladata minden ionizáló sugárforrás elleni egészségügyi védelem irányítása, ellenőrzése, beleértve az orvosi röntgensugárzást is. A minisztérium munkájában mint alapintézményre az *Országos Frédéric Joliot-Curie Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutatóintézet*re támaszkodik. A sugárvédelem középszervei a budapesti, debreceni és pécsi közegészségügyi járványügyi állomásokon működő sugáregészségügyi csoportok, amelyek a hozzájuk csatolt területen a sugárveszélyes munkahelyeket rendszeresen ellenőrzik.

A járványok elleni védekezés. A lakosság életszínvonal, általános műveltsége emelkedésének, valamint a közegészségügyi-járványügyi munkának eredményeképpen kedvezően alakul a járványügyi helyzet is, elsősorban azon betegségek esetében, amelyek ellen az orvostudomány hatásos fegyverrel rendelkezik. Az eredményeket mutatja, hogy míg 1938-ban a bejelentésre kötelezett fertőző betegségek halálos áldozatainak száma — tbc-seket leszámítva — 10 000 lakosra számítva 4,7 volt, ez a szám 1950-ben 2,4-re, 1968-ban pedig 0,01-re csökkent. A malária, a poliomyelitis gyakorlatilag megszűnt az országban. 1968-ban összesen 7 poliomyelitiszes megbetegedés történt.

A gyermekbénulás (poliomyelitis) leküzdése 1957-ben Salk-oltással indult, 1959 óta pedig a hatékonyabb Sabin—Csumakov módszer szerinti immunizálással folytatódott. Ez a módszer igen eredményesnek bizonyult, azóta a járvány teljesen megszűnt.

Jelentősek az eredmények a *hastífusz* (typhus abdominalis) elleni küzdelemben: 1938-ban 6336 megbetegedés, 587 haláleset fordult elő, 1968-ra a megbetegedések száma 242, a haláleseteké 2-re csökkent.

Hasonló a helyzet a *diftéria* elleni küzdelem területén: 1938-ban 5641 megbetegedés, 308 haláleset, 1968-ban pedig 16 megbetegedés fordult elő. Nem kielégítőek viszont az eredmények a *dysentheria* és a *hepatitis* terü-

A debreceni Biogal Gyógyszerárugár látképe

letén. 1968-ban 15 704 dysentheria megbetegedés és 13 598 hepatitiszes megbetegedés fordult elő.

A gyermekkori fertőző betegségek további csökkenése érdekében 1962. május óta a csecsemőket és kisgyermeket folyamatos *védőoltás*ban részesítik Ma-

gyarországon. Ez azt jelenti, hogy a különböző oltások idejét nem a naptári időszak, hanem a gyermek életkora szabja meg. Így minden csecsemő születése után BCG-oltásban részesül. A következő oltást 3. és 4. hónapjuk betöltése után kapják meg a csecsemők: a dif-

A Főti úti Orvosi Segédeszközök Gyára

téria, pertussis és tetanus ellen. E betegségek ellen a második védőoltás a kisgyermek 12 hónapos korában történik. Az első himlőoltást 15 hónapos korukban kapják a gyermekek. A poliomyelitis elleni immunizálásban 3 hónapos kortól 3 éves korig ismételt részesülnek.

Gyógyszerellátás, gyógyfürdők és egészségügyi felvilágosítás. A második világháború előtt a lakosságot a magánkézben levő gyógyszertárak látták el gyógyszerekkel. A felszabadulás után a gyógyszerellátás fokozatosan az állam feladata lett. A gyógyszeripar, illetve a gyógyáru-nagykereskedelem államosítása után 1950-ben valamennyi gyógyszertár állami kezelésbe került. A lakosság gyógyszerellátása az Egészségügyi Minisztérium főfelügyelete alá tartozik.

A lakosság túlnyomó többségének gyógyszerrel való ellátása *gyógyszertárak* útján történik. 1968-ban 1413 gyógyszertár működött, tehát mintegy 7300 lakosra jutott egy gyógyszertár. Olyan kisebb falvakban, ahol gyógyszertár nincs, az ellátás a körzeti orvos kezelésében levő úgynevezett kézigyógyszertárak útján történik. Klinikák, kórházak és más nagyobb fekvőbeteg-ellátó intézmények gyógyszerellátása saját gyógyszertáraik útján történik.

Magyarországon a gyógyszerellátás is decentralizáltan, a fővárosban és a megyénként szervezett Gyógyszertári Központ útján történik. Ezek a központok saját kezelésükben álló raktáraik útján biztosítják területük gyógyszertárainak, s egyéb egészségügyi intézményeinek gyógyszerellátását.

A megyei gyógyszertári központok keretében gyógyszerellenőrző laboratórium működik. Az itt dolgozó gyógyszerész-szakfelügyelők folyamatosan ellenőrzik és irányítják a megye területén működő gyógyszertárakat. Az ellenőrzés kiterjed a gyógyszertárak útján előállított gyógyszerekre is.

A gyógyszerellátó intézmények ugyanúgy, mint az egészségügy egyéb intézményei, az illetékes megyei tanács egészségügyi osztályának felügyelete alatt működnek. A szakszerű irányítás és felügyelet ellátása céljából a megyék egészségügyi osztályain főgyógyszerészek működnek. A főgyógyszerészek hatáskörébe tartozik a terület gyógyszerellátásának hatósági ellenőrzése is.

Az elmúlt évek során a gyógyszerfogyasztás igen nagy mértékben emelkedett. 1950-től napjainkig az ország gyógyszertári gyógyszerfogyasztása többszörösére növekedett. A társadalombiztosítási szervek által kifizetett összeg 1965-ben meghaladta az 1,5 milliárd forintot, 1968-ban pedig 2 milliárd 031 millió forintot tett ki. Ez elsősorban annak a következménye, hogy az állami egészségügyi ellátást az ország egész lakosságára kiterjesztették. De az igények növekedéséhez nem kis mértékben járul hozzá a lakosság indokolatlan igénye a gyógyszeres kezelés iránt.

Az új gyógyszerek ellenőrzése az egész világon egyre jobban az érdeklődés előterébe kerül. Különösen fontos ez országunkban, amelynek a felszabadulás előtt is fejlett *gyógyszeripara* volt, s jelenleg több mint 70

országba exportál gyógyszert. Hazánkban a gyógyszerellenőrzés előírásait a „Magyar Gyógyszerkönyv” („Pharmacopaea Hungarica”) tartalmazza. Előírásai nemcsak a gyógyszertárakra, hanem a gyógyszer-gyárakra is kötelezőek. Új gyógyszerkészítmények forgalomba hozatalát csak gondos kémiai, biológiai, bakteriológiai, farmakológiai vizsgálatok és eredményes klinikai kipróbálás után engedélyezi az Egészségügyi Minisztérium.

Az engedélyezés menete a következő. Új vegyületeket vagy a gyógyszer-gyárak kutató-laboratóriumaiban vagy kutatóintézetekben, illetőleg egyetemi intézetekben állítanak elő. Az előállító gyár vagy intézet — mielőtt az új vegyület klinikai vizsgálatára sor kerülne — megadja az új vegyület kémiai leírását és a gyárban, illetőleg az egyetemi intézetben végzett farmakológiai vizsgálatokról szóló jelentést. A toxicitási vizsgálatokat több állatfajon (egér, tengerimalac, kutya stb.) kell elvégezni.

Az így kiállított vizsgálati anyagokat az Egészségügyi Minisztérium Tudományos Tanácsának Gyógyszertörzskönyvezési Bizottsága vizsgálja felül. Ha az anyag megfelelő, a Bizottság kijelöli azokat a klinikai, kórházi osztályokat, amelyek az új gyógyszer klinikai ellenőrzését végzik. A kémiai vizsgálatok befejezése után a Gyógyszertörzskönyvezési Bizottság dönti el, hogy a gyógyszer törzskönyvezhető-e. Ha a vegyület törzskönyvezésre alkalmasnak bizonyul, akkor az új készítmény forgalomba hozatala előtt az Országos Gyógyszerészeti Intézetben újabb kémiai, biológiai stb. kontroll alá kerül az anyag. Csak ha a törzskönyvezést megelőző vizsgálati adatok megfelelőek, kerülhet az új készítmény forgalomba.

Magyarország gyógyfürdői. Az ország igen gazdag gyógyvizekben, kereken 100 helyen közel 500 gyógyforrás tör elő; ez a szám évről évre növekszik. Ezek között vannak olyanok, amelyek kémiai összetételük és hatásuk alapján elsősközött állanak a világon, pl. a bükk-széki gyógyvíz magas bikarbonát-tartalmával az első, a sóshartyáni gyógyvíz magas jódtartalmával a negyedik helyen áll a világon és első helyen európai viszonylatban. A 40—80 °C-ú hőforrások nagy része igen bővízü, így pl. a Keszthely melletti hévízi forrás naponta 700—1000 hl radioaktív, kénes termálvízzel táplálja a hévízi tavat.

Budapestnek 7 gyógyfürdője és 27 gyógyforrása van, amelyeknek a gyógyhatása igen változatos. Ezért Budapestet méltán lehet a fürdők városának nevezni.

Az üdülők és gyógyhelyek sora veszi körül az ország egyik legszebb természeti kincsét, a Balatont is. Ezek közül a legnevezetesebb Balatonfüred, amely szénsavas gyógyvízéről ismeretes, s szanatóriumaiban évente a szívbetegек ezreit gyógyítják.

Magyarország gyógyforrásainak, gyógyhelyeinek legfőbb szakigazgatási szerve az Egészségügyi Minisztérium. A minisztérium e feladata ellátásában a Gyógyfürdő Igazgatóságra, s tudományos bázisintézményére, az *Országos Reuma- és Fürdőügyi Intézetre* támaszkodik. Ennek az intézetnek a gyógyhelyeken folyó gyógyító munka szakmai ellenőrzése és irányítása, az orvosok

balneológiai továbbképzése, valamint a gyógyhelyek gyógyhatásának kutatása a feladata.

Az egészségügyi felvilágosítás. Az egészségügyi felvilágosításnak országunkban nagy hagyományai vannak. Legkiválóbb orvosaink, mint pl. Pápai Páriz Ferenc, már a 17—18. században arra törekedtek, hogy a népet tanulttá, felvilágosodottabbá tegyék. A lakosság egészségügyi műveltségének emelése, egészséges életmódra, a megbetegedések megelőzésére való nevelése ma is elsőrendű feladat. E feladatokat jelenleg állami és társadalmi szervek valósítják meg. A különféle társadalmi szervek (Magyar Vöröskereszt, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a szakszervezetek) felvilágosító munkájának koordinálása az *Egészségügyi Felvilágosító Központ* feladata, amely közvetlenül az Egészségügyi Minisztérium irányítása alatt működik.

Orvosképzés és orvostudományi kutatások. Magyarországon nagy múltja van az orvostudományoknak és az orvosképzésnek, s e kettő hagyományai világszerte ismert nagy magyar orvosok személyében össze is kapcsolódik.

A hévízi szanatórium új téli fürdőjének makettje

Orvosképzés és gyógyszerészképzés. Az orvosképzés a budapesti, szegedi, debreceni és pécsi Orvostudományi Egyetemen folyik. Az orvosegyetemek korábban a tudományegyetemek fakultásaként működtek. Az ország legrégebb ilyen egyeteme a mai Eötvös Loránd

A radioaktív hőforrás által táplált hévízi tó és a szanatórium

A debreceni Orvostudományi Egyetem diákotthona

Tudományegyetem, amelyet 1635-ben Nagyszombatban (Trnava) alapítottak és 1769-ben orvostudományi karral bővítették ki; 1777-ben Budára, majd Pestre helyezték. Az 1872-ben Kolozsvárott (Cluj) létesült egyetem az első világháború után Szegedre települt. A debreceni

A debreceni Orvostudományi Egyetem diáktanulmányi társaságja

egyetemet 1912-ben alapították, orvostudományi karral együtt. A pécsi egyetemet is 1912-ben alapították. Az első világháború után Pozsonyból (Bratislava) helyezték Pécsre.

Az ország politikai-gazdasági életében bekövetkezett fejlődés eredményeképpen igen nagy feladatok hárultak az orvostudományokra, mert az ország orvostudományi szükséglete az ingyenes állami egészségügyi ellátás bevezetése következtében többszörösére nőtt. Ennek megfelelően az egyetemi hallgatók száma is jelentősen nőtt:

	orvos	gyógy-szerész	fogorvos	összesen
1938—39	1448	152	—	1600
1960—61	5176	568	865	6609
1965—66	5834	942	909	7685
1968—69	5891	846	889	7626

Az orvosképzés, így az orvosi fakultások is, korábban a Művelődésügyi Minisztériumhoz, illetőleg annak elődjéhez tartoztak és a tudományegyetemek keretében működtek. Hogy az oktatás és a gyakorlat közelebb kerüljön egymáshoz, az orvosi fakultások 1951-ben az Egészségügyi Minisztériumhoz kerültek át, s az Orvostudományi Egyetem nevet vették fel.

Az egyetemeken az orvosképzés célja az általános alapképzés megadása. A szakosodás az orvostovábbképzés feladata. A nagy fogorvos-szükséglet kielégítésére 1955 óta külön fogorvostudományi fakultás létesült a Budapesti Orvostudományi Egyetemen (ma Szent Sándor Orvostudományi Egyetem) belül. Ugyancsak az orvostudományi egyetemek keretén belül működnek 1955 óta Budapesten és 1957 óta Szegeden a gyógyszer-tudományi fakultások.

Orvosképzésünk kialakulására igen nagy hatással volt a német rendszer: az oktatás gerince a professzori előadás volt, s az oktatás széles elméleti alapképzésre épült. Ennek hatása orvosképzésünkben ma is megtalálható, annak ellenére, hogy a szovjet orvosképzés tanulmányozása előtérbe hozta a gyakorlati oktatás nagy jelentőségét, az elmélet és a gyakorlat szorosabb összekapcsolásának fontosságát.

Az egyetemi felvétel érettségi vizsga után történik. Az egyetemi felvételhez írásbeli és szóbeli felvételi vizsga szükséges, tárgya a biológia és a fizika. A felvétel részint a középiskolai tanulmányok, részint a felvételi vizsga eredményei alapján történik.

Az általános orvosképzés tartama hat év; fogorvosi karon öt, gyógyszerészi karon négy és fél év. Az általános orvosi karon az első két évet a praeklinikai tárgyak (orvosi fizika, orvosi kémia, biokémia, élettan, anatómia) töltik ki, a harmadik—negyedik—ötödik évet zömmel a klinikai tárgyak. A hatodik év tizenkét hónapjában kizárólag klinikai gyakorlatok és záróvizsgák vannak: belgyógyászatból, gyermekgyógyászatból, sebészetből három-három hónap, szülészet-nőgyógyászatból két hónap, ideggyógyászat-pszichiátriából egy hónap. Minden tárgyi klinikai gyakorlata szigorlattal zárul.

Az egyetem elvégzése után a fiatal orvosok pályázat útján helyezkednek el. Az országban levő azon üres

állásokat, melyek betöltésére a végzős orvosok alkalmazását, az egyetemeken meghirdetik. A kinevezés annak az intézetnek (klinikának, kórháznak stb.) feladata és joga, ahol az üres orvosi állás van.

Az orvosképzés javítása időről-időre szükségessé tette az *orvosképzés reformját*. Magyarországon a jelenlegi időszak reformmunkái 1960-ban kezdődtek meg, s 1965-ben fejeződtek be. Ezt megelőzően 1950-ben volt nagyobb arányú módosítás, melynek célja az volt, hogy az orvosképzésben is kövessük a szocialista egészségügyi szolgálat igényeit (megelőzés, fokozottabb gyakorlati jártasság, szocialista erkölcs oktatása stb.). Az újabb reformot az orvostudomány rohamos fejlődése tette szükségessé; a túlterhelés csökkentése és a tudomány fejlődésével szükségképpen együttjáró szakosodás ellensúlyozásaként bizonyos szintézis megteremtése volt a cél.

A szakosodásra, s a túlterhelésre jellemző, hogy míg az 1922-es reform idején 18, 1954-ben 36 volt a kötelező tantárgyak száma.

A legutóbbi reform óta az orvosképzés Magyarországon a következőképpen folyik.

a) Az orvosképzés ideje továbbra is hat év.

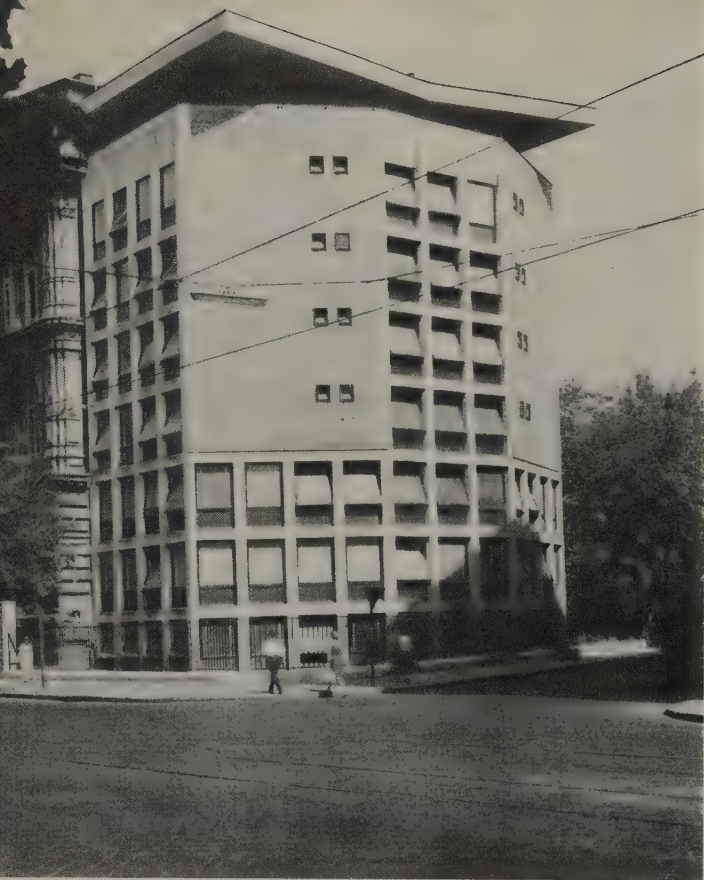
b) Az elméleti és gyakorlati órák aránya lényegében változatlan maradt: elméleti órák a reform előtt az összes órák 54%-át, a reform után 53%-át tették ki.

c) A gyakorlati képzés előmozdítása érdekében fontos cél egyrészt az elméleti tanszékek laboratóriumi hálózatának kiszélesítése, másrészt a kórházaknak a klinikai oktatásba történő nagyobb arányú bevonása.

d) Az oktatásban csökken a lexikális anyag, s növekszik a funkcionális ismeretanyag. A biokémia óraszámja jelentősebben, a belgyógyászati és radiológiai óraszám kisebb mértékben emelkedik, a bőrgyógyászat viszont

A pécsi Orvostudományi Egyetem egyik klinikája

A budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinikája

kétféléves tárgyból egyféléves tárggyá vált. A sebészeti anatómia és műtéttan tantárgyi önállósága megszűnt, s a sebészet keretén belül kerül oktatásra.

A túlterhelés csökkentését szolgálja, hogy az egyes tankönyvek nagyságának és a tantárgy óraszámának arányban kell lennie egymással. A cél az, hogy egy előadási órára a tankönyvben legfeljebb 8 oldal jusson.

Előadóterem a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinikáján

A gyógyszerészek képzése az orvostudományi egyetemek gyógyszerésztudományi karán történik. Gyógyszertár vezetését csak megfelelő szakmai gyakorlattal rendelkező, egyetemi végzettségű gyógyszerész láthatja el. A gyógyszerértékesítők beosztott gyógyszerészi munkakörében is csak egyetemi végzettségű gyógyszerész alkalmazható. Az orvosi vényhez nem kötött gyógyszerek kiadásában, a gyógyszerértékesítők adminisztrációjának ellátásában, valamint a gyógyszerkészítés munkájában gyógyszerértékesítők segítik a gyógyszerészt. Ezeket a gyógyszerértékesítők középkádereket az érettségi után 2 éves, államilag szervezett, munka melletti tanfolyamon képzik ki.

Az egyetemekről évente átlagban 200 fiatal gyógyszerész kerül ki. Az éves utánpótlás jelenlegi szükségleteinek nem biztosítja teljes mértékben. Ezért egyrészt a gyógyszerészeti fakultás fejlesztése, másrészt a gyógyszerészek tehermentesítése érdekében az eddiginél magasabb szakképzéssel rendelkező gyógyszerértékesítők munkába állítása szükséges.

Az orvostovábbképzés. Az orvostovábbképzés az orvostudományi szerves kiegészítője. Magyarországon 1910-ben létesült az Orvosi Továbbképzés Központi Bizottsága. Ez a Bizottság szaktanfolyamokat szervezett és bevezette a 4 hetes továbbképzést klinikákon és kórházakban. 1911-ben indult az orvostovábbképzés központi lapja, az „Orvostudomány”.

Az orvostovábbképzés szerves része a *szakorvostovábbképzés*. Szervezett szakorvostovábbképzés 1924 óta van Magyarországon, 1936 óta a szakorvostovábbképzés teljes munkaidőben eltöltött kórházi, intézeti gyakorlathoz (hivatalos alkalmazásban vagy externista minőségben) és bizottság előtti vizsgához volt kötve. A belgyógyászati szakorvostovábbképzéshez 4 éves gyakorlat, a többi orvosi szakmából való szakképesítéshez 3 éves gyakorlat volt szükséges az erre feljogosított intézetekben. 1958 óta csak az az orvos jelentkezhet szakorvosi vizsgára, aki kötelező gyakorlati idejét főfoglalkozású kinevezett minőségben töltötte le. Externista tevékenység (kórházba, klinikára való bejárás) az előírt gyakorlati tevékenységbe nem számítható be. Az 1936. évi rendelet 18 szakképesítést, az 1958. évi már 30féle szakképesítést ismert el. Ez a szám az orvostudományok fejlődésével azóta is növekszik.

Az orvostovábbképzésnek 1956 óta van intézeti bázisa. Ekkor létesült az *Orvostovábbképző Intézet*, amelynek 1967-ben 21 tanszéke volt. Az intézet tanszékei részben a budapesti központi telepen, részben az országban decentralizáltan vannak. Így pl. a közegészségügyi tanszék az Országos Közegészségügyi Intézetben, a munkaegészségügyi tanszék az Országos Munkaegészségügyi Intézetben, a tuberkulózis tanszék az Országos Korányi Tbc-intézetben van.

Az orvostovábbképzésnek több fokozata van. A szakorvosi képesítést a jelenleg érvényben levő jogszabályok értelmében meghatározott időtartamú intézeti gyakorlat és az Országos Szakorvostovábbképző Vizsgabizottság előtt letett vizsga alapján lehet megszerezni. Az egyes szakorvosi képesítésekhez különböző időtartamú, kinevezett állásban eltöltött idő szükséges. Ennek a rend-

Ápolónő-képző iskola és társalgója (Szolnok)

szernek jellemzésére néhány példa. Belgyógyász: 4 év kórházi belgyógyászati osztályon és $\frac{1}{2}$ év fertőző osztályon. Sebész: 4 év kórházi, klinikai sebészeti osztályon. Csecsemő-gyermekgyógyász: 3 év kórházi csecsemő-gyermekosztályon, 1 év kórházi fertőző osztályon. Szemész: 4 év kórházi, klinikai szemészeti osztályon. Urológus: 3 év urológia, 1 év sebészeti osztályon. Anaesthesiológus: 1 év belosztályon, 1 év sebészeten, 2 év kizárólag anaesthesiológiai munkakörben. Tüdőgyógyász: 3 év kórházi, klinikai tüdőosztályon. Egyes szakmákban eltöltött gyakorlati időbe beszámítható a rokonszakmák területén eltöltött idő. Így pl. a belgyógyászatnál a belosztályon eltöltött időből $\frac{1}{2}$ év lehet idegosztály, röntgenológia vagy kórházi tüdőosztály stb.

A szakorvosok számarányáról a következő számok adnak tájékoztatást. Magyarországon az 1965. év végén az összes orvosok száma 19 521 volt, 1968 végén pedig 21 866, tehát 10 000 lakosra 21,3 orvos jutott.

Az orvostovábbképzés a szakorvosi szakvizsga megszerzése után is tovább folyik. Ez általában 3—5 évenként legfeljebb 5 hónapig tartó intézeti továbbképzésből, szaktanfolyamokból, valamint munka melletti konferenciákkal egybekötött tanfolyamokból, előadásokból áll.

A szakorvosi képesítés után következő szakmai fokozat a kandidátúra. Az *orvostudományok kandidátusa* fokozatot csak jelentős tudományos munkát képviselő tanulmány megvédése után lehet megszerezni. Előzetesen kötelező vizsgákat kell letenni. A disszertációkat a Tudományos Minősítő Bizottság által kiküldött bizottság előtt kell megvédeni. Általában a szakorvosképesítés megszerzésén felül legalább 10 éves klinikai, kórházi gyakorlat és jelentősebb tudományos munkásság szükséges a disszertáció benyújtásához. Orvosegyetemeken

ken egyetemi tanár csak az lehet, akinek tudományos minősítése van. 1967 végéig 559 orvos szerezte meg az orvostudományok kandidátusa fokozatot.

Magasabb tudományos fokozat az *orvostudományok doktora* fokozat. Ennek elnyeréséhez további, jelentősebb tudományos munkásság és újabb disszertáció megvédése szükséges, de már vizsgák nélkül. Magyarországon 1967 végén 69 orvosnak volt meg az orvostudományok doktora fokozata. Kivételes tudományos munkásság elismeréseképpen disszertáció benyújtása nélkül is adományozható a kandidátusi, illetve doktori fokozat.

A tudományok területén a legmagasabb fokozat: *akadémiai levelező tag, akadémiai rendes tag*. Magyarországon az orvostudományok területén 1969 végén az akadémiai levelező és rendes tagok száma 21 volt.

Az orvosok továbbképzését széles körű könyvtárhálózat, az Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ és 45 magyar nyelven megjelenő orvostudományi és egészségügyi szakfolyóirat segíti elő.

Az *egészségügyi segédszemélyzet képzése*. Ez az oktatás 1945-ig különböző társadalmi szervek, szerzetesrendek, kórházak, egyesületek szervezésében folyt. 1945 után a szakképzés folyamatosan egységes irányítás és ellenőrzés alá került. 1952 óta az Egészségügyi Minisztérium irányítja és ellenőrzi az országban folyó különböző szakképzéseket.

1945 után mennyiségileg és minőségileg is nagyot fejlődött a középfokú egészségügyi szakszemélyzet képzése. Az egészségügyi szakiskolák száma 1952-ben 26, 1968-ban 40. 1954—65 közötti időben 57 367 fő kapott középfokú képzést. 1968-ban az esti és nappali tagozaton 820, illetve 1799, összesen 2619 fő fejezte be tanulmányait.

Az egészségügyi szakiskolákon különböző szakirányú képzés folyik. A képzési formák a következők: kollégiumi bentlakással együttjáró iskolai képzés, gyógyintézetben munka melletti képzés.

Iskolai képzés 12 szakon folyik: védőnő, általános betegápoló, gyermekápoló, gyógytornász, diétás nővér, laboratóriumi asszisztens, szülésznő, csecsemőgondozónő, közegészségügyi-járványügyi ellenőr, röntgenasszisztens, gyógyszerügyi asszisztens és elmeorvosápoló szakokon. A képzési idő jelenleg 2 év. Az említett szakok közül a szakemberhiány miatt néhány szakon munka melletti oktatás is folyik. A munka melletti képzés ideje 3 év.

A szakiskolai felvételnél általában az a törekvés érvényesül, hogy a hallgatók érettségi után kerüljenek iskolába. A szakiskolai oktatás teljesen ingyenes. Az oklevelet nyert növendékeknek a képzés befejezése után 2 évig kötelező szakmai gyakorlatot kell eltölteni a kijelölt egészségügyi intézményben.

A szakiskolák élén egészségügyi szakképesítéssel rendelkező igazgató áll; az igazgató mellett az iskola profiljának megfelelő szakképesítésű orvos-szaktanácsadó működik. Az egészségügyi szakiskolákban az elméleti tárgyakat orvos-előadó, a gyakorlati tárgyakat (pl. ápolónőképző iskolában ápoló, diétásnővérképző iskolában a konyhatechnikát) egészségügyi szakképesítéssel rendelkező oktatók tanítják.

Az orvostudományi kutatómunka. A magyar orvostudomány számos területe a felszabadulás előtt is magas színvonalon állott. Így régi hagyományai vannak a morfológiai kutatásoknak, ahol Apáthy István, Lenhossék Mihály, Krompecher Ödön és Kiss Ferenc kutatásai emelkednek ki. A biokémiai kutatások területén Hári Pál, Mansfeld Géza, Szent-Györgyi Albert és Verzár Frigyes munkássága a legismertebb. A klinikai orvostudományi kutatások területén a fiziko-kémiai vizsgáló módszereknek a klinikai diagnosztikába való bevezetésével Korányi Sándor és iskolája (Rusznay István, Hetényi Géza) érték el kiemelkedő eredményeket. De jelentős kutatások folytak a gyermekgyógyászat (Bókay János), a neurológia (Schaffer Károly), s a klinikai orvostudományok egyéb területein is. Ezek a kutatások azonban egy-egy kiemelkedő kutató személyéhez kapcsolódtak. A kutatások irányítása nem volt tervszerű.

A felszabadulás után jelentősen továbbfejlődtek hazánkban az orvostudományi kutatások. A kutatások támogatása tervszerűen folyik. Alapelv az, hogy egyrészt folytatni kell a nagy hagyományokkal rendelkező iskolák munkájának támogatását, másrészt serkenteni kell olyan témák kutatását, amelyek a lakosság legsebbebb rétegeit érintik, mint pl. a szív- és érbetegségek, az onkológiai, mozgásszervi, hematológiai megbetegedések stb. kutatása és megelőzése.

Az orvostudományi kutatómunka szervezésére Magyarországon az a jellemző, hogy az orvostudományi

kutatások elsősorban az orvostudományi egyetemeken, az Egészségügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeteiben folynak. Meggyőződésünk, hogy az egyetemeken az oktató és gyógyító munka csak akkor lehet élvonalbeli, ha az oktatás és a kutatás egysége megvalósul, s az oktatók mindkét területen kitűnnek.

Az Akadémia orvostudománnyal kapcsolatos kutatóintézetei: a Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet, a Biokémiai Intézet és a Biológiai Kutatóintézet. Az Akadémiának emellett az orvosi egyetem számos tanszékén önálló kutatócsoportja van az általa kiemelt témák kutatására. Az orvostudományi egyetemeken 114 tanszéke közül 1968-ban 14 tanszéken volt akadémiai kutatócsoport. A tanszékeken kívül az Egészségügyi Minisztériumnak számos országos kutatóintézete van azoknak a feladatoknak a megoldására, amelyeknek az egyetemeken nincs bázisuk. A második világháború előtt mindössze egy ilyen intézet működött, az Országos Közegészségügyi Intézet, 1968-ban pedig 14 kutatóintézet. Ilyenek pl.: az Országos Kardiológiai Intézet, az Országos Onkológiai Intézet, Országos Korányi TBC Intézet, az Országos Vértanszfúziós Szolgálat Központi Kutató Intézete, az Országos Élelmezéstudományi Intézet, Országos Munkaegészségügyi Intézet, az Országos Frédéric Joliot-Curie Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutató Intézet stb. Jelentős kutatómunka folyik emellett a nagy kórházakban is.

Az orvostudományi kutatások irányítása egyrészt a Magyar Tudományos Akadémiának, másrészt az Egészségügyi Minisztériumnak a feladata. A Tudományos Akadémia ezt a feladatát Orvostudományi Osztálya és Biológiai Osztálya útján, az Egészségügyi Minisztérium Tudományos Kutatási Osztálya, illetve az Egészségügyi Tudományos Tanács útján gyakorolja. A tudományos munka irányítására és ellenőrzésére az Egészségügyi Minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának 16 közös Orvostudományi Szakbizottsága működik.

A kutatások tervszerűsége azonban nem jelenti azt, hogy a tervben kitűzött kutatási feladatokon kívül folyó nagyszámú kutatás nem kap állami támogatást. A főfeladatok kijelölésének célja az erők koncentrálása a legfontosabb feladatok megoldására, nem pedig egyéb kutatások kizárása.

Az orvostudományi kutatások és ezzel az egész egészségügyi ellátás előmozdításának társadalmi szerve a *Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége* (MOTESZ). A MOTESZ megalakulásával valamennyi hazai orvostudományi és gyógyszerész tudományi társaság, egyesület egységes szervezetbe tömörült.

Az egészségügy állami és társadalmi szervei munkájukat egybehangolva segítik a szocialista egészségügy építését.

SPORT

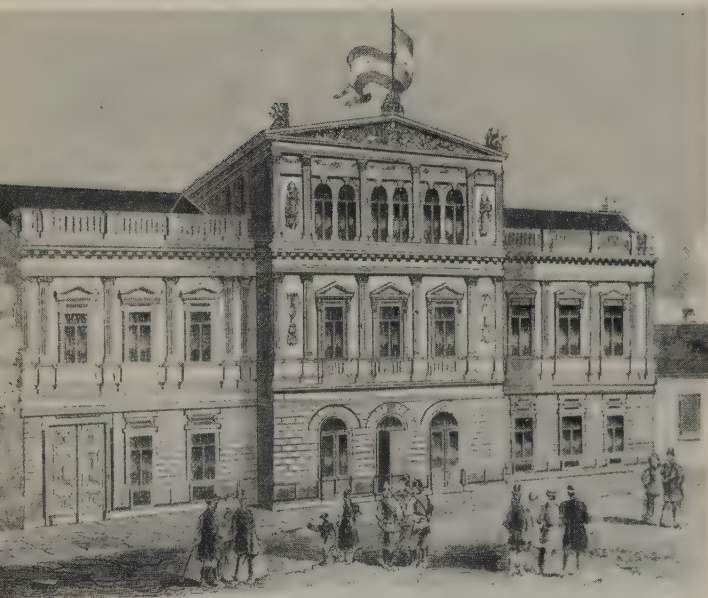
A magyar sport kezdetei. Magyarországon a katonailovagi torna igen magas szintű volt mind a középkorban, mind a török hódoltság idején. A 18. században a felvilágosodás eszméinek hatására pedig lassú fejlődésnek indult az általánosabb testkultúra is. A felvilágosult abszolútizmus oktatási szabályzata, az 1777-ben megjelent „Ratio Educationis” — az általános oktatási szabályok mellett — már a rendszeres testnevelésnek az iskolákban való bevezetéséről is rendelkezett.

A sportfejlesztés a reformkor vezető alakjai — elsősorban Széchenyi István és Wesselényi Miklós — eleinte ösztönszerű, majd később tudatos, tervszerű erőfeszítéseinek eredményeképpen indult meg. Széche-

Lovagi torna a 13. században (iniciálé a „Képes Króniká”-ból)

Török és magyar harcos viadala a 17. század elején (korabeli metszet)

A Pesti Testgyakorló Intézet a múlt század első felében

nyi és Wesselényi — angliai látogatásaik során szerzett tapasztalataikon fellelkésülve — nemcsak buzgó szószólóivá váltak a testnevelés ügyének, hanem áldozatkész szervezőivé is lettek a magyarországi sportéletnek.

Mindketten — mai kifejezéssel élve — aktív sportolók is voltak. Széchenyi kitűnő lovas, céllövő, vívó, úszó és evezős volt, jól korcsolyázott és teniszezett, lelkesen turistáskodott. Wesselényi Miklóst korának egyik legjobb vívójaként tartották számon; azonkívül nagyszerűen lovagolt, kitűnően lőtt célba és szenvedélyes úszó volt, sőt Angliában még ökölvívóleckéket is vett. De a reformkor és a függetlenségi mozgalom többi nagy alakja is belépett az aktív sportolók táborába. Kossuth Lajos pl. rendszeresen vívott, jól kezelte a pisztolyt és élete végéig egyetlen napon sem feledkezett meg a reggeli tornáról. Petőfi Sándor lelkes vívó volt, szívesen lőtt célba és evezett is. Jókai Mór súlyzóval tornászott, jól vívott és nagyon kedvelte a tekézt is.

Széchenyi és Wesselényi buzdítása nyomán az 1820-as években Magyarországon is kezdett fellendülni a testnevelés és a sport. Évről évre népszerűbbé vált az úzás, az evezés, a torna, a vívás stb. Vívóiskolák létesültek és megnyílt a Pesti Testgyakorló Intézet is, amelynek alapító tagjai között Széchenyi mellett Kossuth is szerepelt. A nagyarányú fejlődés főként a felsőbb társadalmi osztályokat és a városi polgárságot érintette, de igen sok adat van arra, hogy ezzel párhuzamosan a népi testkultúra is kibontakozásnak indult. Az 1840-es években megtörténtek az első lépések az iskolai testnevelés gyakorlati megvalósítására is.

A szabadságharc bukását követő önkényuralom azonban megsemmisítette az addig elért eredményeket és hosszú esztendőkre szinte teljesen megbénította az egész sportéletet is. A Habsburg-hatóságok jó ideig még tornász-egyesületek alapításához sem adtak engedélyt, attól tartva, hogy azok a nemzeti ellenállás központjaivá válhatnak. Csupán az exkluzív sportokkal tettek kivételt; ebben az időszakban született meg az első magyar sportlap: 1857-ben indult meg „Lapok a lovászat és vadászat köréből” címmel, majd 1858-ban a „Vadász- és Versenylap” címet vette fel.

Az 1867. évi kiegyezés után az 1868-ban kiadott népoktatási törvény már elrendelte a kötelező iskolai testgyakorlás bevezetését és ily módon az egész tanulóifjúság bekapcsolódhatott a sportolásba. Még ugyanabban az évben megindult a szervezett tornatanár-képzés is a Nemzeti Torna Egylet keretében.

A hetvenes évektől kezdve sorra alakultak a sportegyesületek, előbb a torna, az atlétika, a vívás, a céllövés és az evezés sportjának, majd a kerékpározásnak, a korcsolyának, az úzásnak, birkózásnak, tenisznek és — végül, de nem utolsó sorban — a labdarúgásnak évről évre nagyobb számban hódoltak a magyar fiatalok. A sportolók egyre nagyobb szabású versenyeken mérhették össze erejüket nemcsak hazai ellenfelekkel, hanem külföldi versenyzőkkel is. Amikor 1896-ban megrendezték a sportban új korszakot megnyitó első modern olimpiai játékokat, Magyarország több sportágban már a nemzetközi élvonalba tartozott.

A magyar sport 1896—1945 között. Az athéni olimpiai játékokon — minthogy az állam csak minimális támogatást nyújtott a versenyzők kiküldetéséhez — mindössze 7 sportoló képviselte a magyar színeket, de még ez a kis csapat is 2 olimpiai bajnoksággal és több értékes helyezéssel tért haza. Az athéni jó szereplés hatalmas lendületet adott a versenysport fejlődésének: rohamosan kezdett emelkedni a sportolók száma, sorra alakultak az új egyesületek, szaporodtak a sportpályák és az egyes sportágak irányítására egymás után születtek meg a szakszövetségek. A magyar sportolók évről évre több sikert arattak a nemzetközi versenyeken és az olimpiai játékokon is egyre jobban állták meg a helyüket.

A sportélet valóban széles körű és egészséges fejlődésének azonban gátat vetett az a tény, hogy hiányzott a sportszövetségek és egyesületek munkáját összefogó és tervszerűen irányító központi szerv. Több esztendő előkészítő munka után 1913 őszén végre megalakult az *Országos Testnevelési Tanács*, a magyar sport legelső csúciszervezete. Célkitűzései között több sürgető feladat megoldása szerepelt, így pl. az iskolai testnevelés átszervezése és korszerűsítése is. A tömegsport megteremtésére, a dolgozó tömegek rendszeres sportéletének lehetővé tételére azonban nagyon kevés gondot fordítottak. Már a század elején alakult ugyan néhány munkás-sportegyesület is, a hivatalos szervek azonban elejét vették annak, hogy nagyobb tömegek vegyenek részt ezekben az egyesületekben.

A Tanácsköztársaság idején 5 tagú testület: a *Testnevelési Ügyek Direktóriuma* tartotta kezében a magyar sport irányítását. A forradalom elbukása miatt azonban lehetetlenné vált a tömegsport megteremtésére és a sport általános színvonalának emelésére kidolgozott nagyszabású program megvalósítása.

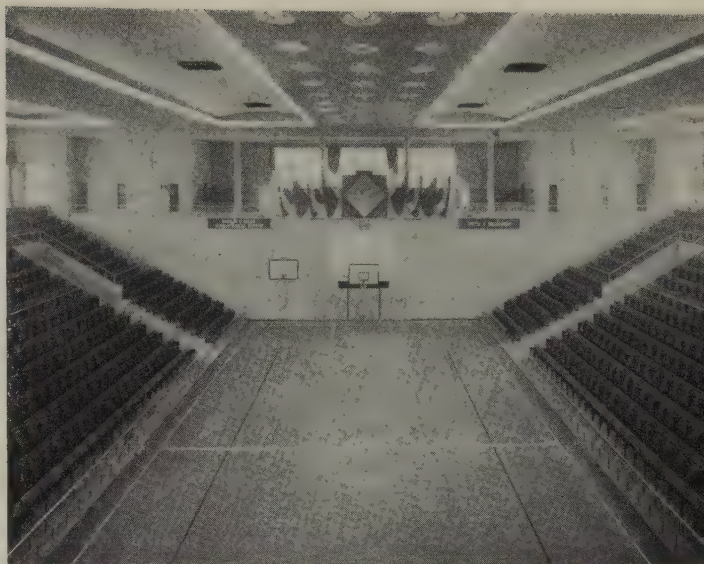
Az ellenforradalmi rendszer a sovinizmus és a katonai előkészületek jegyében szervezte át a magyar testnevelést és sportéletet. Ezt a célt szolgálta az 1921. évi testnevelési törvény is, amely létrehozta Európa első paramilitáris, fasiszta jellegű ifjúsági szervezetét, a Levente Egyesületet. Átszervezték az Országos Testnevelési Tanácsot és az iskolai testnevelést is a katonai előnevelés szolgálatába állították. A tömegsport fejlesztése továbbra is másodrangú kérdés maradt, a munkás-sportegyesületekkel szemben pedig a korábban is szigorúbb elnyomó politikát alkalmazott a rendszer. Ennek ellenére a munkásság körében is tért hódítottak a különböző sportágak, amelyek közül különösen a természetjárásnak volt nagy jelentősége a munkások egészségvédelme és művelődése szempontjából. A Turista Szövetségnek több ezer munkás tagja volt, a Természetbarátok Turista Egyesülete és a Munkás Testedző Egyesület pedig több vikend-telepet tartott fenn a Dunaparton, ahol a munkásság tömegei hódoltak az evezés sportjának.

Hivatalos részről alig néhány intézkedés született a sportegészségügy annyira sürgető fontosságú megszervezésére és — megfelelő mértékű állami támogatás híján — a sportlétesítmények száma sem növekedett olyan ütemben, ahogyan a sport általános fejlődése megkövetelte volna. A két világháború közötti időszak sport-vonatkozású létesítményei közül csak az 1925-ben alapított Testnevelési Főiskola, a fedett sportuszoda és az 1940-ben megnyitott Nemzeti Sportcsarnok érdemel említést.

A tömegsport megteremtésének elhanyagolása, a hivatalos szerveknek a sport iránt tanúsított közönye és az állami támogatás minimális volta ellenére a magyar sport már a két világháború között is nagy nemzetközi tekintélyt vívott ki magának. A magyar versenysport színvonalának állandó emelkedésére — sok egyéb nemzetközi siker mellett — mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy a magyar sportolók az 1924. évi párizsi olimpián elért 2 győzelem után Amsterdamban (1928) 4, Los Angelesben (1932) 6, Berlinben (1936) pedig már 10 olimpiai bajnokságot harcoltak ki.

A második világháború kitörése után a magyar sport irányítása — az úgynevezett Országos Sportközpont révén — fokozatosan szinte teljesen a katonai vezetés kezébe ment át, a sportélet egyre inkább militarizálódott, majd pedig a háború utolsó hónapjaiban, amikor Magyarország is hadszíntérre vált, egészen megbénult.

A szocialista sportélet kialakulása. A második világháború magyar földön lejátsszódott eseményei súlyos károkat okoztak a sport területén is. A háború utolsó hónapjainak nyomait rommá tett sportpályák,

A budapesti Sportcsarnok

uszodák, tornacsarnokok, kiégett vagy kifosztott sportszertárak jeleztek. Szerte az országban szinte alig akadt olyan sportlétesítmény, amely sértetlenül, károsodás nélkül vészelt volna át a hadműveleteket. Az atlétikai pályáknak pl. kereken 90%-a ment teljesen tönkre, a teniszpályák közül alig egynéhány maradt használható állapotban. Minden anyagi kárnál fájdalmasabb volt több százezer magyar fiatal halála, illetőleg megrokkánása. Ezer meg ezer olyan fiatal halt meg, aki komoly értéke volt a magyar sportnak és további tízezrek pusztultak el, akik aktívan részt vehettek volna az ország új szellemű sportéletének megteremtésében.

Az újjáépítés munkája a sport terén is bámulatos gyorsasággal indult meg. Alig néhány nappal Budapest felszabadulása után megalakult a magyar sport új életre keltésének irányítására hivatott *Nemzeti Sportbizottság* és — főleg társadalmi munkával — megkezdődött a sportpályák használhatóvá tétele, újjáépítése. Napról napra rohamosan növekedett az aktív sportolók tábora és szinte ugrásszerűen kezdett emelkedni a teljesítmények — eleinte bizony siralmas — színvonala is. Mindennek eredményeképpen Magyarország sportja alig egy esztendő leforgása alatt ismét felzárkózott a nemzetközi élvonalhoz.

A világ- és Európa-bajnokságokkal és a legkülönbözőbb sportágakban aratott nemzetközi győzelmekkel is felmérhető gyors fejlődés azonban felette egyoldalú volt: a minőségi sikerek csillogó kirakata mögül még mindig hiányoztak a „tartálekok”: a sportoló tömegek, a virágzó tömegsport. Ennek az áldatlan állapotnak a megváltoztatására az első döntő lépést a Magyar Kommunista Párt 1947 novemberében kiadott sportprogramja tette meg, amely a követ-

kező 6 pontban foglalta össze a legfontosabb tennivalókat:

1. meg kell szervezni a tömegek sportját,
2. támogatni kell a minőségi sportot,
3. szélesebb körű sportoktatási rendszert kell teremteni,
4. meg kell szervezni a sportolók egészségvédelmét,
5. meg kell erősíteni a magyar sport népi szerveit,
6. ki kell bővíteni a magyar sport nemzetközi kapcsolatait.

Ezzel a programmal a koalíció másik három pártja is egyetértett, így közös tervezet alapján indult meg a sportélet újjászervezése.

1948 márciusában megkezdte működését az *Országos Sport- és Testnevelési Tanács*. Egyidejűleg megindult a Népstadion terveinek és költségvetésének elkészítése. Az új alapokra helyezett magyar sport kitűnően állta első világméretű erőpróbáját: a londoni olimpiai játékokon 10 olimpiai bajnokságot, 5 második, 11 harmadik és sok további értékes helyezést szereztek sportolóink, s a nem hivatalos pontversenyben — 59 résztvevő nemzet között — Magyarország a harmadik helyet foglalta el. Hasonló méretű sikerek születtek 1948-ban a tömegsport megteremtése terén is. Hogy csak egyetlen adatot idézzünk: egy év alatt az igazolt versenyzők száma 68 000-ről 120 000-re növekedett.

Sikeres erőfeszítések történtek az ország sportlétesítmény-hálózatának helyreállítására és nagyarányú kibővítésére is. 1947 augusztusa és 1949. december vége között — a hároméves terv keretében — 1064 sportpályát, uszodát, tornacsarnokot, csónakházat stb. állítottak helyre és 1956 új sportlétesítményt építettek. Igen jó eredmények születtek a sportegyesületek és szakosztályok, valamint a versenyzők számának növelése terén is: 1949 végén már 180 000-re emelkedett az igazolt versenyzők száma. Ez kerekén 300 %-kal több versenyzőt jelent, mint amennyit a második világháború előtti utolsó évben számon tartottak.

Az 1950. január elsején megindult öt éves terv már évi 240 millió forintot irányzott elő a sport fejlesztésére. A nagyszabású állami támogatás következtében töretlen lendülettel folytatódott a tömegsport kiépítése, a sportpálya-hálózat szélesítése és a versenysport színvonalának az emelése. A magyar sportolók ebben az évben 4 világ- és 5 Európa-csúcsot, valamint 292 országos csúcsot állítottak fel és 3 világbajnoki, valamint 2 Európa-bajnoki címet harcoltak ki.

1951 elején újabb nagyjelentőségű lépés történt a magyar sport irányításának a korszerűsítésére: megalakult a Minisztertanács közvetlen felügyelete alá helyezett *Országos Testnevelési és Sport Bizottság* (OTSB), amely a helyi testnevelési és sportbizottságok (Budapesti, 22 fővárosi kerületi, 19 megyei és 140 járási TSB) révén a legszélesebb tömegeket vonhatta be immár nemcsak az aktív sportolásba, hanem a testnevelési és sportmozgalom irányításába is. Az OTSB mellett — természetesen — a társadalmi sportszervezetek is tovább folytatták működésüket.

Az OTSB haladéktalanul hozzákezdett a magyar sport gyökeres átszervezéséhez, egységes sportfejlesztési terv, egységes minősítési rendszer stb. kidolgozásával. Mint az 1951 végén megvont mérleg tanúsította: az új irányítás, az új sportfejlesztési terv nagy sikerrel egyetlen év alatt több mint 2500 új sportkörrel és szakosztállyal, több mint 400 000 sportkörtaggal, 50 000 minősített sportolóval és 4000 — társadalmi munkával épített — sportlétesítménnyel lett gazdagabb, erősebb a magyar sport.

Az 1952. esztendő hozta meg a magyar sportolók eddigi legnagyobb diadalát: a *helsinkai olimpián* a magyar versenyzők 10 sportágban (atlétika, birkózás, céllövés, labdarúgás, ökölvívás, öttusa, torna, úszás, vívás, vízilabda) 16 olimpiai bajnokságot, 10 második és 16 harmadik helyezést szereztek, és összesen 42 arany, 15 ezüst és 32 bronzéremmel tértek haza.

A helsinkai nagyszerű szereplés után az 1956 októberéig eltelt esztendőket is töretlen fejlődés, igen jó eredmények jellemezték mind a tömegsport, mind a minőségi sport területén. Ebből az időszakból itt csak egyetlen eseményt emelünk ki: 1953. augusztus 20-án megnyílt Európa egyik legkorszerűbb stadionja, a 95 000 nézőt befogadó budapesti *Népstadion*, amely a megnyitása óta eltelt évek alatt igen sok nagy jelentőségű mérkőzésnek, versenynek és rengeteg atlétikai világ-, Európa- és magyar rekord születésének volt a színtere.

Az 1956 őszen megrendezett Melbourne-i olimpián a magyar versenyzők — az itthoni események hatása alatt — rendkívül rossz fizikai és idegállapotban álltak rajthoz, de még így is jól megállták helyüket, amit a 9 első, 10 második és 7 harmadik helyezés is bizonyít.

Az 1956-os események a továbbiakban érzékeny veszteségeket okoztak sportvonalon is — nem utolsósorban azáltal is, hogy igen sok élvonalbeli sportoló hagyta el az országot. Rövid néhány hónap alatt azonban a sport területén is végbement a konszolidáció és — hála a kitűnő utánpótlásnak — néhány év alatt nagyjából a „vérvesztéseket” is sikerült kivevni.

1958-ban a Minisztertanács által — az ország legkiválóbb sportolói és sportvezetői közül — kinevezett tagokból összetevődő *Magyar Testnevelési és Sport Tanács* vette át a sportélet irányítását és ez újabb lendületet adott a magyar sport fejlődésének. 1968-ban a Magyar Testnevelési és Sportszövetség keretében működő 4759 sportegyesületnek és sportkörnek már 1 132 151 igazolt tagja volt, a magyar sportolók — a világ- és Európa-bajnokságon kívül — 30 ország versenyzőivel mérték össze erejüket és sok egyéb nemzetközi siker mellett a római olimpián 6 olimpiai bajnoksággal, 8 második és 6 harmadik helyezéssel a nem hivatalos pontversenyben ismét előkelő helyet vívtak ki Magyarországnak.

A magyar sport napjainkban. Sportéletünk fejlődése 1960 óta is töretlenül folytatódik, a minőségi és a tömegsport terén egyaránt. A magyar élsportolók

Nemzetközi labdarúgó-mérkőzés a Népstadionban

1961—69-ben a világbajnokságokon 34 első, 49 második és 56 harmadik helyezést, az Európa-bajnokságokon pedig 57 első, 56 második és 82 harmadik helyet szereztek. A tokiói olimpián a magyar sportolók 10 első, 7 második és 5 harmadik helyezéssel erősítették meg Magyarország sportnagyhatalmi helyzetét.

A nemzetközi találkozókön a vízilabda csapat mellett a vívók és az öttusázók szerepeltek a legjobban. A magyar sportolók 1968-ban 38 sportágban, 47 ország legjobb képviselőivel találkoztak külföldön.

A tömegsport jelenlegi helyzetében a *Kilián György Testnevelési Mozgalom*nak van kiemelkedő jelentősége. A Kilián-mozgalom 1961. május 1-én indult meg.

A mozgalomban 6 éves kortól kezdve vehet részt a mindkét nembeli fiatalság, de az idősebb korosztályok is bekapcsolódhatnak, és szép számmal élnek is ezzel a lehetőséggel még az 50—60 évesek is. Az önként jelentkező résztvevők kötelezettséget vállalnak rendszeres sporttevékenységre és nemenként és korcsoportonként különböző szintű próbák letételével szerezhetik meg a Kilián-jelvény egyes fokozatait. A 6—10 éves próbázók az előkészítő jelvény alap-, illetve felső fokozatát nyerhetik el, 10 éves kortól vas, bronz, ezüst és arany jelvény szerezhető. A résztvevők

az egyes próbaágak (állóképesség, ügyességtechnika, gyorsaság, erő) gyakorlatai közül választanak és az előírt teljesítmény elérésével teszik le a próbát. A gyakorlatok között úszás, futás, magas- és távolugrás, súlylökés, húzódzkodás, súlyemelés szerepel.

A Kilián-sportmozgalom gyorsan bebizonyította életképességét. 1968-ban 551 031 fő jelentkezett próbára és 774 036-ra emelkedett a kiadott Kilián-jelvények száma. A Kilián-mozgalom máris igen kedvező hatást gyakorolt az egész magyar sportéletre, az aktív sportolók táborának nagyrányú növelése mellett meggyorsította a sportegyesületek hálózatának bővülését és sok tehetséget felszínre hozott a minőségi sport számára is.

A tömeg- és a minőségi sport másik fontos bázisa, illetve forrása a *Falusi Dolgozók Spartakiádja* 1968-ban is betöltötte hivatását: 238 605 fiatal mozgósított a különböző sportágakban megrendezett versenysorozatban való részvételre, és az országos döntőig eljutott parasztfiatalok között számtalan sokat ígérő sporttehetség is akadt.

Az üzemeken belül is tovább fejlődött a sportélet, az üzemi tömegsport-versenyeken évente átlagosan 44 500 ipari dolgozó vesz részt. Hasonlóan egészséges fejlődés tapasztalható az iskolai sport terén

A Kisstadion főépülete és sportpályája a lelátóval

is: a szakmunkás-tanuló sportegyesületekben 144 000-en, a középiskolákban mintegy 218 000-en indulnak évente a legkülönbözőbb sportágakban megrendezett házi-versenyeken, az egyetemi és főiskolai sportegyesületekben pedig 24 000 sportolót tartanak nyilván. Ha mindehhez a kerekén félmilliónyi általános iskolás „sportolót” is hozzávesszük, bátran állíthatjuk, hogy a magyar sport jövője biztos alapokra épül.

A sportélet szervezete. 1968-ban Magyarországon 4759 sportegyesületben, sportkörben, 3421 általános iskolai úttörő-csapatban és a Magyar Honvédelmi Szövetség 3304 klubjában, szakosztályában folyt rendszeres sportélet. (Az MHSZ-t a honvédelmi jellegű sportágak — sportlövészet, repülés, ejtőernyős sport, motorsportok, rádiózás stb. — szervezeti kerete.) Az összes sportegyesületben 1968-ban 1 132 151 tagot tartottak nyilván.

A szakember- és a sportvezető-képzés központja változatlanul az 1925-ben alapított európai hírű *Magyar Testnevelési Főiskola*, amelyen jelenleg 3 tagozat működik: testnevelési tanárképző, felsőfokú sportvezető-képző és edzőképző szak. A tanári szakon a nappali tagozat tanulmányi ideje 8 félév, a már működő testnevelő tantervek, az élsportolók és a sportvezetők továbbképzésére létrehozott úgynevezett levelező tagozatát 10 félév. A felsőfokú sportvezetők képzése (levelező rendszerben) 6 félévig tart, az edzőképző szakon mind a nappali, mind a levelező tagozaton szintén 6 félév a tanulmányi idő. Az elmúlt kb. 2 évtizedben a Testnevelési Főiskoláról kerekén 1800 testnevelő tanár, több mint 350 edző és 250 hivatásos sportvezető került ki. A Testnevelési Főiskola intézményei közé tartozik a Sportvezető- és Edzőképző Intézet is, amely az edző-

és oktatóképzés mellett játékvezetők és versenybírák kiképzésével is foglalkozik.

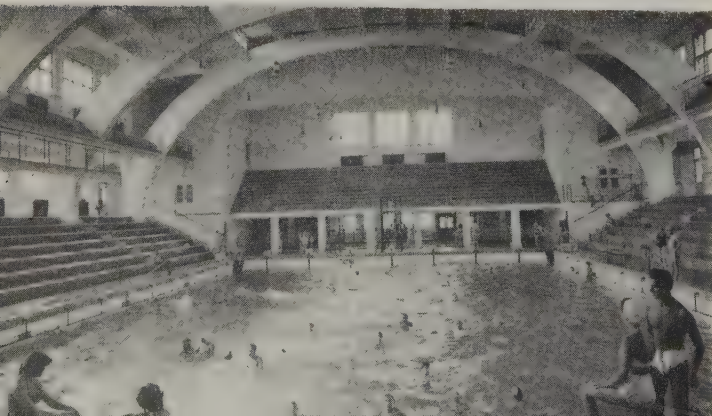
Fontosságának megfelelő figyelemben részesül a magyar sportéletben a *sportegészségügy* kérdése is. A minden versenyző, játékos számára kötelező sportorvosi vizsgálatok 1968-ban 7 intézetben és 161 rendelőben folytak, több mint 330 sportorvos közreműködésével. 1968-ban közel 600 000 sportoló jelent meg sportorvosi vizsgálaton.

A sportegészségügy fejlesztésének a központi szerve az 1952-ben létesített Országos Testnevelési és Sportegészségügyi Intézet. Az intézet elsősorban az erőnlét meghatározásával és fejlesztésével, mozgás-élettani vizsgálatokkal, a sport sebészeti vonatkozásaival, valamint az iskolai testnevelés élettani kérdéseivel és a gyógytestnevelés problémáival foglalkozik. Már eddig is több — nemzetközi visszhangot keltő — kutatási és vizsgálati eredményt ért el.

A *sporttudományi kutatómunka* központja az 1959 óta működő Testnevelési Tudományos Kutatóintézet, de jelentős tudományos munkásságot fejt ki a Testnevelési Főiskola oktatói kara is. A kutatóintézet főként testnevelés- és sportmódszertani, pedagógiai és szervezési témák feldolgozásával segíti elő a sportfejlesztést. Nagyarányú kutatómunkába kezdett az iskolai testnevelési tantervek tudományos alapokra való felfutása érdekében is, és széles körű statisztikai adatgyűjtést végzett a tömegsport módszereinek és szervezeti formáinak a tanulmányozására.

A Magyarországon kiadott mintegy 30 *sportlap*, folyóirat és híradó évente összesen 30 millió példányban jelenik meg. Az élen a rendkívül népszerű sport-napilap, a „Népsport” áll, átlagosan napi 159 361 példánnyal. A sportlapokon és folyóiratokon kívül még 77 magyar

A Nemzeti Sportuszoda fedett és nyitott medencéje

Ifjúsági mezői futóverseny

sajtóorgánum foglalkozik rendszeresen a sporttal. Igen jelentős a sporttárgyú könyvek száma és példányszáma is: évente nem kevesebb, mint félszáz ilyen mű jelenik meg, több mint 250 000 példányban.

A sport iránt megnyilvánuló hatalmas érdeklődést nemcsak a lap- és könyvkiadás igyekszik kielégíteni, hanem a rádió és a televízió is. A magyar rádió évente sokszáz alkalommal sugároz *sportműsort*, és a tv több száz alkalommal közvetít sporteseményeket, híradókat stb. Igen szépen fejlődik a *sportfilmek* gyártása is. A magyar sportfilmek magas színvonalát számos nemzetközi kitüntetés és díj bizonyítja.

Egyre bővül a *sportlétesítmények hálózata* is. Magyarországon 1968 végén az egyesületi és tanácsi sportpályák száma 10 881, az általános iskolás úttörő-csapatoknak 7538 sportklubjuk volt. Számszerűleg első helyen a labdarúgópályák állnak: az országban 3306 bekerített és bekerítetlen pályán rúgják a labdát. A második helyet a kézilabda (1839 pálya) foglalja el, a harmadikat pedig a röplabda, összesen 1408 pályával. A legnagyobb magyarországi sportlétesítmény a budapesti Népstadion és Intézményei, amely ma már valóságos „sport-nagyüzem”: 95 hektárnyi összterületén, a nagy stadion mellett magában foglalja az 1962-ben elkészült Kisstadiont, a Millenáris-pályát (amelyen az év egy részében műjégpálya is működik), a Sportsarnokot és a volt Jégszínházat is.

Az 1963—64-es időszak nagy jelentőségű változásokhoz hozott az egész magyar sportmozgalomban. Ennek

a folyamatnak két fő mozzanatát emeljük ki: az új bajnoki és versenyrendszer bevezetését és az új sport-szervezet megalakulását.

Az 1963—64-ben folyamatosan bevezetett *új bajnoki és versenyrendszert* úgy dolgozták ki, hogy minden sportágban egységes és korszerű elvek alapján mérhessék össze erejüket a versenyzők.

Az új rendszer már messzemenően figyelembe veszi a magyarországi időjárási viszonyokat, a sportlétesítmények használhatóságát, az edzési és versenyzési lehetőséget stb. is. (A labdajátékokban például 1964. január 1. óta a naptári éven belüli bajnoki rendszer keretében mérkőznek egymással a csapatok.)

Hasonlóképpen a sportmozgalom egységesítése jegyében folyik az *egységes edzésrendszer* megvalósítása, továbbá az új minősítési, valamint átigazolási rendszer bevezetése is. Az új edzésrendszer magában foglalja azokat az alapelveket, amelyeket valamennyi sportágban alkalmaznak, természetesen a sajátos feltételeknek megfelelően.

Az elmúlt évek gyakorlata azt bizonyította, hogy a magyar testnevelés és sport szervezete túlzottan decentralizált, emiatt szétforgácsolódtak az anyagi erők, nem sikerült egységet teremteni az elvi és szakmai kérdésekben. Ennek, a testnevelési és sportmozgalom egészséges fejlődését gátló helyzetnek a megszüntetése érdekében az Elnöki Tanács rendeletet adott ki egységes — immár társadalmi jellegű — sportszervezet létrehozására.

Az új szervezet: a *Magyar Testnevelési és Sportszövetség* (MTS) alakuló kongresszusát 1963 decemberében tartották meg. A kongresszusi küldöttek megválasztásában mintegy 800 000 sportkörü tag vett részt, és ez a szám mindennél meggyőzőbben bizonyítja, milyen széles alapokra épül az MTS. A társadalmi erők széles körű összefogását megvalósító új szervezet összefogja és irányítja az összes sportegyesület és sportszervezet tevékenységét, gondoskodik a sportmozgalom rendelkezésre álló (továbbra is túlnyomórészt állami támogatásból eredő) anyagi erők célszerű felhasználásáról és elősegíti a szakemberek eredményes működését. Az MTS legfőbb törekvése a legszélesebb néptömegek bevonása a testnevelésbe és a sportolásba, továbbá a sportolók nevelése, az egyes sportágak színvonalának állandó emelése és színvonalas sportprogramok biztosítása a sportkedvelő közönség számára. Tevékenységét a szakszervezetek és a KISZ aktív közreműködésével, az állam legteljesebb támogatásával, az illetékes állami és társadalmi szervekkel egyetértésben végzi.

A testnevelési és sportmozgalom alapja továbbra is a sportegyesületi munka, ennek megfelelően az új szervezet alapvető, öntevékeny egységei a sportegyesületek, amelyek önállóan választják meg vezetőségüket, nevüket, színeiket stb. és küldötteik útján választással hozzák létre az MTS területi és országos vezető szerveit. Területi szervek működnek valamennyi budapesti kerületben, a járásokban, a kijelölt városokban, Budapesten és a megyékben. A területi szervek négyévenként megtartott konferenciái olyan társadalmi fórumok, amelyek megszabják területük sportmozgalmának a tevékenységi irányait. Az MTS legfőbb vezető szerve a kongresszus, amely a budapesti és a megyei konferenciákon megválasztott küldöttekből áll és legalább négyévenként összeül, hogy meghatározza a sportmozgalom céljait és feladatait és megválassza a kongresszusok közötti időszakban az MTS tevékenységét irányító Ország-

gos Tanácsot, valamint az Országos Ellenőrző Bizottságot.

Ez a szervezeti felépítés továbbra is fennmaradt, azonban 1968-ban törvényerejű rendelet módosította az MTS jellegét. Azóta az MTS nem tömegszervezet, amelynek helyi egységei a sportegyesületek, hanem a sportegyesületeknek mint önálló szervezeteknek a társadalmi szövetsége.

A testnevelési és sportmozgalom szervezeti felépítésében nagy szerepe van a *sportági szakszövetségeknek*, amelyek szakterületükön — az egyes sportágak legjobb szakembereinek közreműködésével — sokoldalú tevékenységet fejtenek ki: elkészítik a sportágak fejlesztési terveit, bajnoki és versenyrendszerét, hazai és nemzetközi versenynaptárát; irányítják a válogatott csapatok felkészülését, lebonyolítják a hazai és nemzetközi versenyeket, nyilvántartják a versenyzőket és az eredményeket; döntenek az átigazolások, óvások kérdésében, a fegyelmi ügyekben; segítik a szakosztályok munkáját, szakmai támogatást nyújtanak az edzők, játékvezetők, versenybírák és sportvezetők képzéséhez; javaslatokat tesznek új sportlétesítmények tervezésére, sportfelszerelések és sportszerek gyártására, illetve behozatalára stb.

A legnépszerűbb sportágak kislexikona. Magyarországon a sport iránti érdeklődés nem csupán az aktív sportolók és a sportrajongók hatalmas számában nyilvánul meg, hanem abban is, hogy — az egyes népek legsajátosabb sportjait kivéve — szinte alig van olyan sportág, amelynek ne lenne hazánkban több-kevesebb művelője és híve. „A Magyar Sport Évkönyvé”-nek 1967. évi kiadása 33 olyan sportágot ismertet, amely tekintélyes számú versenyzővel rendelkezik Magyarországon.

Az itt következő kislexikon ezek közül csak huszonötöt (asztalitenisz, atlétika, birkózás, evezés, kajak-

Vívóedzés a tatai ifjúsági edzőtáborban

kenu, kézilabda, korcsolyázás, kosárlabda, labdarúgás, lovaslás, lövészet, modellezés, ökölvívás, öttusa, röplabda, sakk, súlyemelés, teke, tenisz, természetjárás, torna, úszás, vitorlázás, vívás, vízilabda) foglalkozik, röviden ismertetve magyarországi fejlődésüket, a velük kapcsolatos magyar sikereket, eredményeket és jelenlegi helyzetüket. Kiválasztásukban a hazánkban elért színvonal és a sportolók számában is megnyilvánuló népszerűség volt a két legfőbb szempont.

A magyar sport általános fejlesztése keretében, természetesen a többi sportág (íjászat, cselgáncs, gyeplabdázás, jégkorongozás, szíes, sporthorgászat, kerékpározás, motorkerékpározás, autóversenyzés, motorcsónakázás, sport- és vitorlázórepülés, ejtőernyős ugrás) is egészségesen fejlődik, sőt közülük nem egyben magyar világbajnokságok is születtek már. Rajtuk kívül további sportágak (legújabbban pl. a go-kart és a vízisí) is meghonosodóban vannak.

Asztalitenisz. Magyarországon az asztaliteniszt egy angol sportember, E. Shires honosította meg a 20. század legelső éveiben és ugyanő második lett az első nem hivatalos magyar bajnokságon (1904) a bécsi Kaufmann mögött. Már az első világháború előtt is minden évben megrendezték a magyar bajnokságot és egyéb versenyekre is sor került, a „pingpong” azonban csak a húszas évek elején lett igazán népszerűvé. Akkor valóságos asztalitenisz-láz tört ki és egy-két év alatt megsokszorozódott a játékosok száma.

1925-ben megalakult a Magyar Országos Asztali Tennisz Szövetség és lezajlott az első nemzetközi mérkőzés (Magyarország—Ausztria 11 : 5) is. A következő évben megrendezett legelső világbajnokságon hatalmas magyar siker született: Magyarország versenyzői valamennyi számot megnyerve, magukhoz ragadták a világhegemóniát. Hosszú esztendőkön keresztül a magyar asztaliteniszezők legyőzhetetleneknek bizonyultak, de még a második világháborút követő néhány évben is a világ legjobbjai közé számítottak, mindaddig, amíg az ötvenes években a japánok és a kínaiak kezébe nem ment át a világhegemónia.

A magyar versenyzők mind ez ideig nem kevesebb, mint 69 világbajnoki címet szereztek. Ebből 11-et a férfi csapatversenyben, 9-et férfi és 10-et női egyéniben, 11—11-et a férfi, illetőleg női párosban, 17-et pedig a vegyes párosban. Magyarok az asztalitenisz-sport eddig legeredményesebb játékosai is: Barna Viktor összesen 22, Mednyánszky Mária 18, Szabados Miklós pedig 15 világbajnoki aranyérmet szerzett, de nem sokkal marad el tőlük a második világháború utáni időszak két kiválóságának, Farkas Gizinek (10 aranyérem) és Sidó Ferencnek (9 aranyérem) a teljesítménye sem.

Bár a közelmúlt évek világbajnokságain a magyar asztaliteniszezők meglehetősen gyengén szerepeltek, ma is van még egy-két világklasszisú versenyzőnk. Az 1958 óta megrendezésre kerülő Európa-bajnokságok és egyéb nemzetközi találkozók azt bizonyítják, hogy ma is az európai élvonalhoz tartozunk.

1968-ban 24 495 asztaliteniszezőt tartottak nyilván Magyarországon, akik közül 8909 volt igazolt versenyző.

Farkas Gizi női párosban — Sidó Ferenc edzés közben

A legtehetségesebbek kiválogatása és nevelése „asztalitenisz-óvodák”-ban kezdődik, a legjobbak pedig a sokszoros világbajnok Sidó és más nagy tudású szakvezetők irányításával készülnek e sport legmagasabb szintű ismeretének elsajátítására.

Atlétika. Magyarországon a szervezett és rendszeres atlétizálás a 19. század második felében indult meg. A század közepétől kezdve a tornaversenyek műsorába már néhány futó-, ugró- és dobószám is bekerült, az atlétika mint versenyág azonban csak később önnállósult. Az első magyar atlétikai egyesület, a Magyar Atlétikai Club (MAC) 1875-ben alakult meg és példája nyomán hamarosan megindult az atlétika térhódítása nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is.

1896-ban néhány számban már országos bajnokságot is kiírtak és ugyanabban az évben a magyar atléták több értékes helyezést szereztek az athéni olimpián is. A következő évben megalakult a Magyar Atlétikai Szövetség, azután fokozatosan kiszélesítették a bajnoki rendszert és a magyar atlétika gyors fejlődésének biznyságaképpen az 1900. évi párizsi olimpián diszkoszvetésben magyar versenyző szerezte meg az aranyérmet.

Berczik Zoltán Európa-bajnok

Túra a Pilisben

Az első világháborút megelőző években a magyar atlétika az európai élvonalba tartozott, a háború azonban erősen visszavetette ezt a sportágat is.

Csak a húszas években indult újra fejlődésnek, meglehetősen lassú ütemben. Megfelelő támogatás híján az atlétika sem tudott tömegsporttá válni, a kis létszámú élgárda pedig — főként a nem megfelelő felkészülés következtében — nem volt képes sikeresen szerepelni a világversenyeken, elsősorban az olimpiákon. 1945-ig a magyar atléták mindössze 2 olimpiai és 3 Európa-bajnokságot tudtak kiharcolni.

A felszabadulás után végre az atlétika is megkapta a megfelelő erkölcsi és anyagi támogatást és ennek eredményeképpen gyors mennyiségi és minőségi fejlődésnek indult. Az 1938. évi 1600 igazolt versenyzővel szemben 1968-ban már 31 691 atlétát tartottak nyilván, akik közül 15 393 igazolt versenyző volt. A minőségi fejlődést már 1948-ban 2, majd 1952-ben további 1 olimpiai bajnokság fémjelezte, de a magyar atlétika csak ezután, az ötvenes évek derekán jutott el eddigi legmagasabb színvonalára. Az 1954. évi 1. berni Európa-bajnokságon Magyarország atlétái 4 bajnoksággal és számos jó helyezéssel a nemzetek nem hivatalos pontversenyében a második helyre kerültek. A következő két évre esik a magyar közép- és hosszútáv-futás aranykora: Iharos, Rózsavölgyi, Rozsnyói és társaik az 1000 és 10 000 méter közötti távokon nem kevesebb, mint 14 világrekordot állítottak fel.

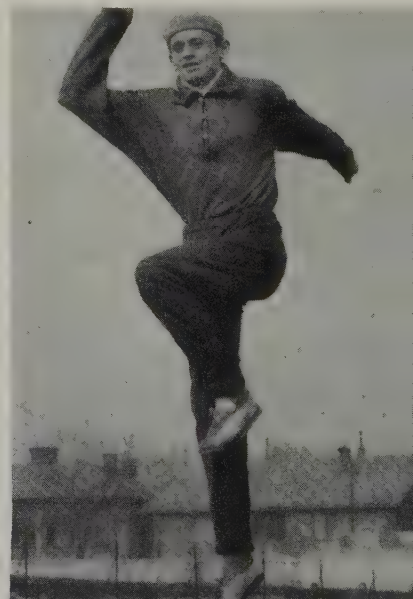
A XIX. Nyári Olimpiai Játékokon Mexikóban Németh Angéla gerelyhajításban 60 m 36 cm-es dobással szerezte meg az első magyar aranyérmet.

Aranyérmessé lépett elő Mexikóban a római és tokiói ezüstérem után Zsivótzky Gyula is. Egy évtizedes harcot folytatott a szovjet kalapácsvetővel az elsőségért, s noha több ízben megjavította a világrekordot, olimpián eddig nem sikerült a győzelem. Mexikóban sikerült, Klimet, a szovjet versenyzőt 8 cm-el túlszárnyalta. Eredménye: 73,36 m, olimpiai rekord.

A futószámokban 24 ország szerzett helyezést Magyarország azonban nem szerepelt közöttük. A gyalogló Kiss Antal 50 km-es távon elért ezüstérme magyar szempontból az olimpia legváratlanabb sikere.

A magyar atlétika Mexikóban lényegesen jobban szerepelt, mint Tokióban, s ebben vezető szerepet játszottak a dobó atléták. A gerelyhajításban 87,06 m-t dobott Kulcsár Gergely, tokiói ezüstérme után Mexikóban is fényes eredményt ért el. Bronzérmeseink között szerepelt a kalapácsvetésben Lovász Lázár, s így ennek az atlétikai számnak átütő magyar sikere volt, mert az arany- és bronzérem mellett Eckschmidt Sándor révén az ötödik hely is Magyarországnak jutott.

Bauer Rezső diszkoszvető, olimpiai bajnok — Iharos Sándor és Rózsavölgyi István a közép-, illetve a hosszútáv-futás rekordere

A magyar atlétanők közül a diszkoszvetésben dr. Kleiberné, Kontsek Jolán bronzérmet szerzett nagyszerű teljesítménnyel, s Tóthné, Kovács Annamária az ötpróbában alig valamivel maradt el az első és a második helyezettől.

A magyar atlétika országos rekordjai (1969. július 1-ig) az alábbiak:

férfiak

100 m-es futás	10,3
200 m-es futás	20,7
400 m-es futás	46,7
800 m-es futás	1 : 47,1
1 500 m-es futás	3 : 38,8
2 000 m-es futás	5 : 02,2
3 000 m-es futás	7 : 51,2
5 000 m-es futás	13 : 29,2
10 000 m-es futás	28 : 27,0
maratoni	2 : 16 : 36,2
4 × 100 m-es váltó	39,8
4 × 400 m-es váltó	3 : 07,8
4 × 1500 m-es váltó	15 : 14,8
110 m-es gát	14,1
200 m-es gát	23,6
400 m-es gát	52,1
3000 m-es akadály	8 : 32,6
10 km-es gyaloglás	42 : 24,2
20 km-es gyaloglás	1 : 29 : 08,2
30 km-es gyaloglás	2 : 23 : 14,0
50 km-es gyaloglás	4 : 14 : 24,0
távolugrás	7,81 m
magasugrás	2,14 m
rúdugrás	4,91 m
hármassugrás	16,73 m
súlylökés	19,62 m
gerelyhajítás	87,20 m
diszkoszvetés	61,70 m
kalapácsvetés	73,76 m
tízpróba	7537 pont

nők

100 m-es futás	11,4
200 m-es futás	23,4
400 m-es futás	53,7
800 m-es futás	2 : 03,1
4 × 100 m-es váltó	44,6
3 × 800 m-es váltó	6 : 03,1
80 m-es gát	10,8
távolugrás	6,28 m
magasugrás	1,75 m
súlylökés	17,89 m
gerelyhajítás	61,58 m
diszkoszvetés	58,14 m
ötpróba	4953 pont

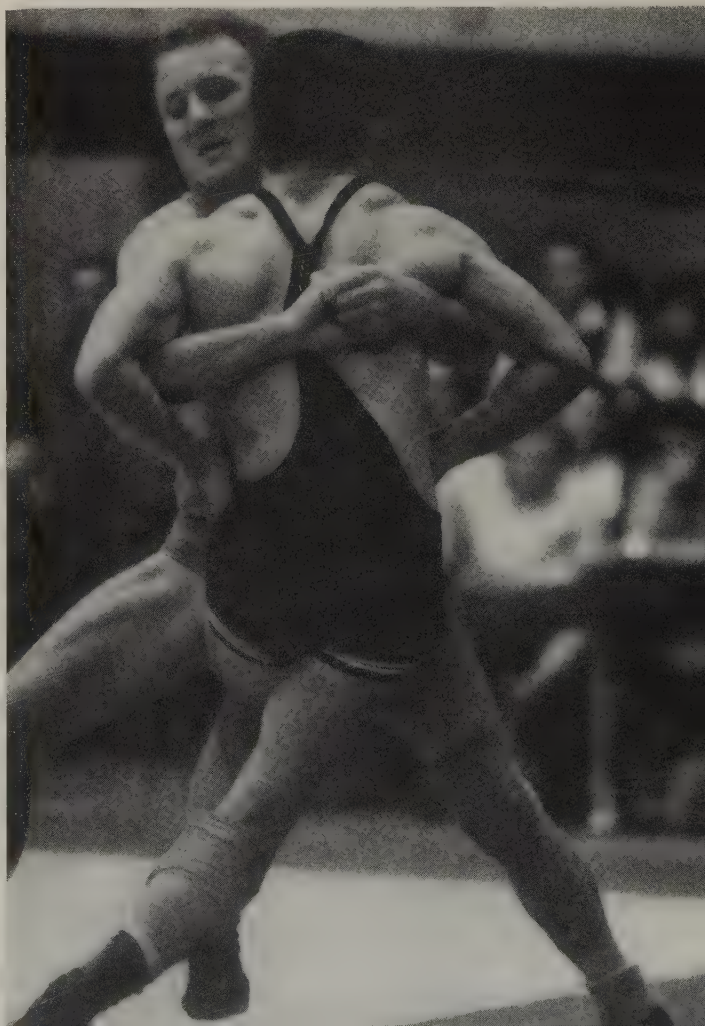
Birkózás. A mai értelemben vett birkózás csak a múlt század utolsó negyedében honosodott meg Magyarországon. A legelső nyilvános mérkőzéseket az 1880-as években rendezték meg.

Az első magyar birkózóbajnokságot 1903-ban tartották meg, s a század első éveiben élénk birkózóélet alakult ki nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is. A magyar birkózók már az első világháború előtt a nemzetközi élvonalba kerültek. 1908-ban magyar versenyző nyerte a nehézsúlyú birkózás olimpiai bajnokságát, 1910-ben és 1911-ben pedig 1—1 birkózó világbajnoki cím jutott Magyarországnak.

Az 1921-ben megalakult Magyar Birkózó Szövetség irányításával a magyar birkózósport a két világháború között is előkelő szerepet játszott a birkózó világban. 1924-től a második világháború kitöréséig a magyar birkózók előbb csak kötöttfogásban, majd 1929-től szabadfogásban is sok értékes sikert értek el; a két világháború között 4 olimpiai bajnokságot, 4 olimpiai második és 3 harmadik helyezést szereztek, az Európa-bajnokságokon pedig 19 arany-, 16 ezüst- és 20 bronzérmet gyűjtöttek össze.

A háborús veszteségek kiheverése után a magyar birkózósport ismét egészséges fejlődésnek indult. Az 1945 utáni két évtizedben csaknem megháromszorozódott versenyzőgárda (az 1939. évi 1609 versenyzővel szemben 1968-ban már 5295-öt tartottak nyilván), kitűnő szakvezetők, köztük több olimpiai és Európa-

Polyák Imre, olimpiai és világbajnok mérkőzés közben

bajnok (Keresztes, Kárpáti, Papp és mások) irányításával folyamatosan termel ki magából nemzetközi klasszikus birkózókat mind a kötött, mind a szabad fogásnemben. Meggyőzően bizonyítja ezt az 1945 óta megszerzett 5 olimpiai és 7 világbajnoki aranyérem, továbbá 3 második és 4 harmadik helyezése az olimpiákon, 15 második és 7 harmadik hely a világbajnokságokon. A magyar birkózógárda egyik legeredményesebb tagja Polyák Imre, aki a világbajnokságokon 3 arany- és 1 ezüstérmet szerzett, az olimpiai játékokon azonban három alkalommal is a második hellyel kellett megelégednie, és végül 1964-ben Tokióban olimpiai bajnok lett.

A magyar birkózás számára eddig a legsikeresebb olimpia a mexikói volt: 4 érmet, közte — a tokiói bravurt megismételve — 2 aranyérmet ért el. A kötöttfogásban a nehézsúlyú Kozma István ismételte meg tokiói sikerét, légsúlyban pedig Varga János szerzett olimpiai bajnokságot. A váltósúlyban Bajkó Károly is dobogóra állhatott, a harmadik helyet foglalta el. A szabadfogású birkózásban a félnehézsúlyban Csáthi József nyert bronzérmet.

Evezés. Az evezés mint sportág a 19. század első negyedében kezdett népszerűvé válni Magyarországon. Az 1840-es évek elején Széchenyi István hozta létre az első pesti csónakházat, amely hamarosan az evezősport központjává vált. Az evezőssport meghonosításá-

ban nagy segítségére voltak Széchenyinek a Lánchíd építésében részt vevő angol szakemberek is.

Az 1848–49-es szabadságharc bukása után csak 1861-ben kezdhette meg működését az első magyar evezősegyesület, túlnyomórészt az arisztokráciából toborzott tagsággal. A következő évben azonban az első polgári egyesület is megalakult és 1863-ban megrendezték a legelső nyilvános evezősversenyt. A következő években sorra alakultak az evezősklubok, 1877-től kezdve vidéken is. 1892-ben megalapították a Magyar Evezős Szövetséget.

A magyar evezőssport eddig legsikeresebb korszaka az 1930-as esztendőkre esett: 1932 és 1934 között Magyarország egymás után három ízben nyerte el az Európa-bajnokságon legeredményesebben szereplő nemzetet megillető vándordíjat, összesen 7 bajnokságot, 2 második, 2 harmadik helyet harcolva ki. A versenyevezés azonban annyira költséges volt, hogy állami támogatás nélkül nem válhatott tömegsporttá. Az egyesületeken és ezzel a versenyzésen is kívül rekedt, úgynevezett „vadevezősök” azonban már a harmincas években is valósággal előzölögték a Dunát az összeadott pénzeiből vásárolt, gyakran saját gyártmányú csónakjaikon.

A felszabadulás után a versenyevezés is széles tömegek számára elérhető sportág lett. Míg 1939-ben 28 szakosztályban 807-en eveztek versenyszerűen, 1968-ban 112 szakosztályban már 4961 evezőst tartottak nyilván.

A magyaránnyú mennyiségi fejlődés ellenére a magyar evezőssportnak mind ez ideig nem sikerült a nemzetközi élvonalba felküzdenie magát. A harmincas években kiharcolt 10 Európa-bajnoksággal szemben 1950 és 1965 között mindössze 6 Európa-bajnoki cím jutott magyar kézre és ebből is 4 egyetlen versenyző nevéhez fűződik: Papp Jenőné, Európa eddig legeredményesebb egy-párevezős versenyzője — miután 1955 és 1957 között háromszor ért el harmadik helyezést — 1958 és 1961 között egymás után négy ízben lett Európa-bajnok.

Hosszú egy helyben topogás után végül Mexikóban a magyar evezőssport újabb lendületet kapott, a kormányos nélküli négyesben (Melis Antal—Melis Zoltán—Csermely József—Sarlós György) ezüstérmes legénység tört be a világ legjobbjai közé.

Kajak, kenu. Magyarországra a század első éveiben jutottak el a legelső kajakok, a sportág azonban csak a harmincas években kezdett népszerűsége szert tenni. Elterjedésének még ezután is hosszú ideig gátat vetett a versenykajakok drága volta.

Az első magyar kajakbajnokságot csak 1938-ban rendezték meg, de már ugyanabban az évben, a sportág legelső világbajnokságán Balatoni Kamill (akit a náci háború utolsó hónapjaiban ellenállási tevékenysége miatt kivégeztek) 10 000 méteres távon a második helyet harcolta ki magának. A kenuzás a kajakozásnál is később terjedt el Magyarországon. Az első bajnokságra csak 1942-ben került sor.

A felszabadulás után erősen meggyorsult a sportág fejlődése, 1968-ban már 3064 szakosztályi tagot tartot-

Papp Jenőné, egypárevezős négyszeres Európa-bajnok

tak számon és 2368 volt igazolt versenyző, de ezeken kívül még mintegy 6000 „vadevezős” űzi ezt a szép sportot.

A magyar kajak- és kenuversenyzők már a helsinki olimpián is több jó helyezéssel hívták fel magukra a figyelmet, első és eddig legnagyobb sikereiket pedig a máconai világ bajnokságon érték el. Magyarország 6 világ bajnokságával, 5 második és 5 harmadik helyezéssel egycsapásra a világ legjobb kajakozó-kenuzó nemzeteinek sorába jutott, s előkelő pozícióját az azóta megrendezett világversenyeken is megőrizte. 1956 és 1967 között a magyar kajakozók és kenusok 2 olimpiai bajnokságot, 9 olimpiai második és 6 harmadik helyezést, 12 világ bajnokságot, 14 második és 9 harmadik helyezést, 19 Európa-bajnokságot, 13 Európa-bajnoki második és 21 harmadik helyezést gyűjtöttek össze.

A mexikói Xochimiccóban, a gyönyörű vízparadicsomban ellenállhatatlanul szerepeltek a magyar kajak-kenu sportolók. A kajak egyesben Hesz Mihály legyőzte a svéd Petersont és a szovjet Saporenkót. Kenu egyesben Tatai Tibor állt a győzelmi emelvény legmagasabb fokára, mert hajója több mint 5 m-el előzte meg a nyugatnémet Lewe kenuját a célvonalon. A többi versenyszámban is kimagasló teljesítményt nyújtottak a magyarok, a döntő 3 órájának leforgása alatt a 2 arany mellett 3 ezüstérem (női kajak kettes, férfi kajak kettes, kenu kettes) fémjelezte a sportág magyarországi magas színvonalát. Ehhez járult még a kajak négyesben elért bronzérem.

Kézilabda. A kézilabdát munkás-sportolók honosították meg Magyarországon. A legelső mérkőzéseket 1921-ben játszották, az első szabályos bajnokságot azonban csak 1928-ban rendezték meg. 1933-ban alakult meg az önálló kézilabda-szövetség és a rohamosan fejlődő magyar kézilabda-sport hamarosan a nemzetközi élvonalba került: a magyar válogatott az 1936. évi berlini olimpián negyedik lett, a két év múlva megrendezett első világ bajnokságon pedig harmadik helyezést ért el.

A második világháború után teljesen átszervezték a magyar kézilabda-sportot is, amely már a felszabadulás utáni első években is jelentős nemzetközi sikereket ért el. A legelső kiemelkedő eredményt az 1949-ben megrendezett első női nagypályás világ bajnokság megnyerése jelentette. Azóta a magyar férfi kézilabdázók meglehetősen gyengén szerepeltek a nemzetközi találkozókon, a nők azonban továbbra is jól megállták a helyüket: az 1956. évi nagypályás világ bajnokságon harmadikok lettek, a kispályás világ bajnokságokon pedig 1957-ben a második, 1962-ben az ötödik helyre kerültek, majd 1965-ben kiharcolták a világ bajnoki címet. Az 1939. évi 1500 játékosal szemben 1952-ben már 10 000, 1968-ban pedig — 1870 szakosztályban — 50 933 kézilabdázót tartottak számon. Az ötvenes években a sokkal gyorsabb és szórakoztatóbb kispályás kézilabda csaknem teljesen kiszorította a nagypályás játékot, úgy hogy 1960 óta már csak kispályára írnak ki magyar bajnokságot.

Korcsolyázás. A versenyszerű korcsolyázás Magyarországon a 19. század második felében honosodott

meg. Az első korcsolya-egyesület (a Budapesti Korcsolyázó Egyesület) 1869-ben alakult meg, a legelső nyilvános versenyt pedig 1871-ben rendezték. A gyors fejlődés eredményeképpen már a nyolcvanas évek végén egyedül a fővárosban 16 korcsolyapályán gyakorolhattak a sportolók.

Az első magyar gyorskorcsolyázó bajnokságot 1900-ban írták ki (a női bajnokságot csak 52 évvel később rendszerezítették), de a magyar korcsolyázók csak az első műjégpálya megnyitása (1926) után tudtak nemzetközi viszonylatban is számottevőbb eredményeket felmutatni. A világversenyeken elért sikerek mérlegén mindössze 1 világ bajnoki aranyérem és 1 Európa-bajnoki bronzérem szerepel, mindkettőt Pajor Kornél szerezte 1949-ben. A jelenlegi magyar versenyzőgárda meglehetősen elmarad a nemzetközi élvonaltól.

A műkorcsolyázásban, amely ugyancsak a múlt század második felében hódított teret magyar földön, már sokkal jobb a magyar versenyzők mérlege. Már az

A Rotter—Szollás pár, a páros műkorcsolyázás világ bajnokai

1890-es években világklasszisú műkorcsolyázóval rendelkezett Magyarország Földváry Tibor személyében, aki 1895-ben Európa-bajnoki címet is szerzett. Az első világháborút megelőző években két magyar versenyző uralta a nemzetközi női mezőnyt: Kronberger Lili 4, Méray-Horváth Zsófia pedig 3 ízben lett világbajnok.

Az 1930-as években a Rotter—Szollás pár ért el kiemelkedő sikersorozatot: 1931 és 1935 között négy alkalommal nyerte meg a világbajnokságot. Az 1949. évi világbajnoki cím a Kékessy—Király pár nevéhez fűződik. Az összesen 12 világbajnokság mellé a magyar műkorcsolyázók több olimpiai második és harmadik helyezést, valamint 9 Európa-bajnoki címet is szereztek. A fiatal Almássy Zsuzsa az 1969. évi világbajnokságon harmadik lett. Magyarország eddig 4 ízben (1909, 1929, 1935, 1939) volt rendezője a világbajnoki küzdelmeknek, háromszor (1895, 1909, 1955) pedig az Európa-bajnokságnak.

Kosárlabda. A kosárlabda-játék csak 1912-ben jutott el Magyarországra és meghonosodása — az első világháború miatt — még egy évtizedet váratott magára. Először az iskolákban indult meg a rendszeres kosárlabdázás, azután — 1921-től kezdve — a sportegyesületek is egymás után alakították meg kosárlabda-csapatukat.

1932-ben rendezték meg az első országos bajnokságot, majd 1933-tól kezdve a palánkos kosárlabda fokozatosan kiszorította a palánk nélküli elődjét, s hazánk ettől kezdve kapcsolódott be a nemzetközi kosárlabda-sportba. 1939-ben még csak 1302 igazolt játékost tartottak számon, 1949-ben a kosárlabdázók száma 4611-re növekedett, 1968-ban pedig 22 866 volt a számuk, ebből igazolt versenyző 16 139.

Magyarország női kosárlabda-csapata az 1957. évi Rio de Janeiro-i világbajnokságon ötödik lett, két Európa-bajnokságon (1950, 1956) második, 1952-ben harmadik, 1954-ben pedig negyedik helyezést ért el. A férfi válogatott és egyben az egész magyar kosárlabda-sport eddigi legnagyobb fegyverténye az 1955. évi Európa-bajnokság megnyerése volt. A férfi csapat ezen felül 1 második (1953), 1 harmadik (1946) és 2 negyedik (1957, 1959) helyezést ért el az Európa-bajnokságokon.

Labdarúgás. A labdarúgásról az 1880-as években olvashattak először a magyar sportrajongók újságokban, könyvekben és 1896-ban „Angol rugósdí, Futball” címmel megjelent a labdarúgás első magyar nyelvű szabálykönyve is. A legelső szabályos labdarúgó-mérkőzést 1897. május 9-én rendezték meg, 100 főnyi „nézősereg” előtt.

Magyar gól az 1954-es magyar—angol mérkőzésen (végeredmény 7 : 1)

Néhány hónappal később az első nemzetközi mérkőzés is lezajlott Budapesten (a bécsi Cricketter 2 : 0 arányban győzte le a legelső magyar csapatot, a BTC-t) és ezzel a találkozóval nyert végleg csatát a futball. A következő években egymás után alakultak a labdarúgó csapatok, előbb a fővárosban, majd vidéken is, 1901-ben megalakult a Magyar Labdarúgók Szövetsége és hamarosan megindultak a bajnoki küzdelmek.

A labdarúgó csapatok számának rohamos növekedésével párhuzamosan gyors ütemben emelkedett a játék színvonala is, és a magyar labdarúgók már az első világháborút megelőző években is sok szép nemzetközi sikert értek el. A világháború alaposan visszavetette a labdarúgást is, a háború befejezését követő években pedig az amatőr és professzionalista játékosok kérdésében folytatott viták gátolták a fejlődést. 1926-ban azután véget vetettek az álmotörizmusnak és professzionalista ligát is létesítettek. A hivatásos labdarúgás csak 1949—50-ben szűnt meg.

Minthogy a legkiválóbb játékosokat magukhoz csalogató professzionalista egyesületek a klub-érdekeket többször a nemzeti érdekek fölé helyezték, a két világháború között nem mindig sikerült a magyar labdarúgás színvonalát hűen tükröző válogatottat összekovácsolni. Magyarország csapata még így is sok kiemelkedő eredményt ért el, amelyek élén az 1938. évi világbajnokságon kiharcolt második helyezés áll.

A felszabadulást követő években új alapokra helyezett magyar labdarúgás 1950-re a világranglista élére került és 4 esztendőn át szilárdan tartani tudta ezt a pozíciót. A magyar válogatott 1950 májusától 1954. július 4-ig veretlen maradt, 34 mérkőzéséből 31-et nyert meg és mindössze 3-at végzett döntetlenre. Ebbe az időszakba esik az Anglia felett aratott két nagyszerű győzelem (Wembley 6 : 3, Budapest 7 : 1), Brazília, Uruguay, Ausztria, Olaszország, Skócia stb. legyőzése és annak az NSZK-válogatottnak 8 : 3 arányú „lehengetése”, amely alig néhány nappal később, éppen a világbajnokság döntőjében 3 : 2 arányú meglepetésszerű győzelemmel vetett véget a magyar csapat 4 esztendeig tartó veretlenségének.

Ezután újabb győzelemsorozat következett: 1955-ben szinte valamennyi labdarúgó-szakértő ismét Magyarországot tette a világranglista élére. 1956-ban azonban már mutatkozni kezdtek az „aranycsapat” kiegészének első jelei és minthogy egész sor játékosnak valósággal bérelt helye volt a válogatottban, amikor néhányan közülük külföldre távoztak, mások pedig kiöregedtek a labdarúgásból, jó ideig nem állt rendelkezésre megfelelően harcedzett utánpótlás.

Ilyen körülmények között Magyarország az 1958. évi világbajnokságon teljesen másodrendű szerepet játszott. 1959-ben a magyar válogatott ismét felküzdötte magát az európai élvonalba, azóta váltakozó eredménnyel szerepel. A Chilében megrendezett (1962. évi) világbajnokságon pl. a magyar válogatott Angliát is legyőzve, az első nyolc csapat közé került és csak a később második helyre került Csehszlovákiától elszenvetett minimális (0 : 1) vereség ütötte el az elődöntőbe.

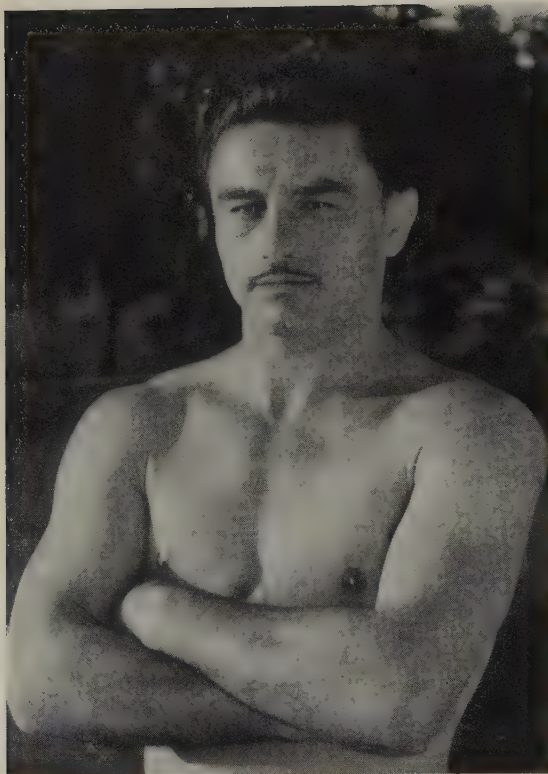
Takács Károly, kétszeres olimpiai céllövőbajnok

való jutástól. A tokiói olimpián ismét a magyar csapat lett a bajnok és Magyarország válogatottja bejutott az 1966. évi világbajnokság 16-os döntőjébe. 1968-ban 127 172 szakosztályi tagot és 113 994 igazolt labdarúgó-játékost tartottak számon.

A magyar csapat megvédte tokiói aranyérmét Mexikóban is, ahol olimpiai válogatottunk a döntőben Bulgária ellen aratott 4 : 1 arányú győzelmet.

Lovaglás. A magyarokat több mint egy évezred óta — honfoglaló őseik és azok huszár-utódai lovaglóművészeite alapján — lovas nemzetként könyveli el a világ. A magyarság azonban nemcsak a harcszerű lovaglásban tartozott a legjobbak közé, hanem a sport-szerű lovaglásban is. Kégl József, a keszthelyi Gazdasági Akadémia lovaglasi oktatója „Újitások a lovasok magatartására az ugratásnál” című, 1844-ben megjelent művében a mai, korszerű ugróstílussal teljesen megegyező elgondolásokat fejtett ki. Sajnos, javaslatait a konzervatív körök elutasították és így fél évszázaddal később az olasz Caprillinak jutott a korszerű ugratási stílus bevezetésének dicsősége.

Magyarországon az első nagyobb szabású idomítóversenyt és ugratást 1873-ban rendezték meg Pozsonyban (Bratislava). A fővárosban csak 1894-ben került sor jelentősebb díjlovaglasi és ugratási versenyre. A századfordulón aztán még jobban meggyorsult a fejlődés és a magyar sportlovasok nemcsak az Osztrák—Magyar Monarchián belül, hanem európai viszonylatban is az élvonalba jutottak.

Papp László, háromszoros olimpiai ökölvívó-bajnok

A két világháború között a Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetsége irányította a lovassportot és ez alatt a negyedszázad alatt is szép sikereket értek el a magyar versenylovások. A második világháború után — nem kis részben a lóállomány elpusztulása, illetőleg nyugatra hurcolása miatt — rendkívül nehezen indult meg újra a sportszerű lovaglás. Igazi lendületet csak a Magyar Lovas Szövetség 1957-ben történt megalakulása után kapott, de már az azóta eltelt idő alatt is több nemzetközi siker tanúskodott arról, hogy a magyar lovassport ismét jó úton halad.

Magyarországon jelenleg 1012 versenylovast (363 igazolt versenyzőt) tartanak számon és minden remény megvan arra, hogy ez a gárda, kitűnő szakemberek irányításával, hazai tenyésztésű és külföldön is igen nagyra értékelt lovak nyergében, újra megszilárdítja a magyar lovassport nemzetközi rangját.

Lövészet. A sporttörténeti kutatások legújabb eredményei szerint magyar földön az első lövészegyesületek Felső-Magyarországon jöttek létre: Lőcsén (Levoča) 1516-ban, Késmárkon (Kežmarok) 1583-ban stb. A fővárosban, 10 évvel Budának a 150 éves török uralom alól történt felszabadulása után, 1696-ban alakult meg a legelső lövészegylet. Példáját követve a felszabadult országban sorra születtek meg a céllövészetben egymással versengő egyesületek.

A 19. század harmincas éveiben a céllövészet is újabb virágzásnak indult, s a század második felében a mai értelemben vett sportlövészet is kezdett tér hódítani. A 20. század elején a magyar sportlövészek a nemzetközi vetélkedésekbe is bekapcsolódtak és a stockholmi olimpiával kezdődően fél évszázadon keresztül szép sikereket értek el az olimpiákon, világ-bajnokságokon és Európa-bajnokságokon egyaránt. A magyar céllövők mindmáig 5 olimpiai bajnoki, 16 világbajnoki és 19 Európa-bajnoki címet szereztek.

Az újabb évtizedekben erőteljes fejlődés tapasztalható a sportlövészetben is. A versenyzők száma 1968-ra 3867-re emelkedett.

A mexikói olimpián a magyar lövészek közül Hamerl László hajsza hűján megismételte tokiói sikerét. 598 körrel világcsúcs-beállításal és olimpiai csúccsal a győzteskel azonos eredménnyel, ezüstérmet szerzett.

Modellezés. A repülőmodellezés Magyarországon több mint 60 esztendő múltra tekinthet vissza. 1908-ban már verseny rendezésével is megpróbálkoztak a magyar modellezők. A két világháború között került sor az első nemzetközi találkozókra és megjelentek a modell-benzinmotorok is. 1940-ben már 30 modellezőklubot tartottak nyilván.

A felszabadulás után nemcsak a repülőmodellezés, hanem az autó- és hajómodellezés is fellendült. Megszaporozódott a modellezők és a szakkörök száma egyaránt. Az ötvenes évek második felétől kezdve a magyar modellezők rövid néhány év alatt világviszonylatban is az élvonalba kerültek.

A világversenyeken 1957 és 1969 között elért eredmények mérlege a következő:

Autómodellezés: 5 világbajnoki cím és 20 Európa-bajnokság, valamint a világbajnokságokon 3 második, 1 harmadik, az Európa-bajnokságokon 13 második és 6 harmadik helyezést.

Repülőmodellezés: 6 világbajnoki és 12 Európa-bajnoki cím, továbbá a világbajnokságokon 7 második és 8 harmadik helyezést.

Ökölvívás. Az ökölvívó sportra — mint annyi más sportágra is — a reformkor két vezető egyénisége: Széchenyi István és Wesselényi Miklós figyelt fel először. Az első magyarországi ökölvívó-bemutatóra azonban csak 1875-ben került sor a Magyar Athletikai Club (MAC) egyik atlétikai viadala keretében. Mint-hogy azonban a MAC-ban teljesen zárt körben folyt az edzések, ez a sportág nem vált népszerűvé és csak 1910 táján kezdődött meg más egyesületekben is a versenyszerű ökölvívás. Akkor azonban igen gyorsan nagy népszerűségegre tett szert ez a kemény sport és 1912—13-ban már nemzetközi találkozókra is vállalkozhattak a magyar ökölvívók.

Az első világháború okozta kényszerű szünet után a húszas évek elején nagy lendülettel indult meg az ökölvívó-sport fejlesztése és néhány év alatt Magyarország Európa legjobb ökölvívó-nemzetei közé küzdötte fel magát. A magyar ökölvívás eddigi legsikeresebb korszaka 1928 és 1934 közé esett. 1928 óta minden olimpiának megvolt a magyar ökölvívó bajnoka és 1930-ban, majd 1934-ben is Magyarország szerezte

meg az Európa-bajnokságon legjobb eredményt elért országot megillető Nemzetek díját. 1930-ban 3 Európa-bajnokságot és 2—2 második és harmadik helyet szereztek a magyar versenyzők, 1934-ben pedig 2 bajnokságot és 4 második helyet harcoltak ki.

A második világháború után néhány évig hírnevéhez méltóan szerepelt a magyar ökölvívó-sport nemzetközi viszonylatban is, a sportág hatalmas íramú fejlődésével azonban nem tudott lépést tartani és az ötvenes években meglehetősen elmaradt az élvonaltól. De még ebben az időszakban is minden olimpián született magyar ökölvívóbajnokság és ezekre az esztendőkre esik minden idők egyik legnagyobb amatőr ökölvívójának, a háromszoros olimpiai és kétszeres Európa-bajnok Papp Lászlónak a karrierje.

Az elmúlt esztendőkkben a magyar ökölvívó-sport ismét megkezdte a felzárkózást a nemzetközi élvonalhoz. Noha Mexikó a magyar ökölvívó sport mélypontja volt, 1969 tavaszán a bukaresti Európa-bajnokságon Magyarország már 2 aranyérmet szerzett. Ez annak az eredménye, hogy a mexikói kudarc után Papp László vette át az ökölvívó sport irányítását. E sportág évről évre nagyobb versenyző-gárdával rendelkezik: az 1939. évi 735 és az 1949. évi 2250 versenyzővel szemben 1968-ban 3514 volt a szakosztályi tag, akik közül 2978 volt az igazolt ökölvívó.

Öttusa. Magyarországon viszonylag későn honosodott meg az öttusa-sport: csak 1927-ben kezdtek foglalkozni vele a tisztképző akadémián, de már az 1928. évi olimpián is volt magyar öttusázó résztvevője, sőt 1932-ben Los Angelesben a magyar öttusa-csapat is elindult. Mindamellet a magyar öttusázók két évtizeden át nem játszottak komolyabb szerepet a nemzetközi versenyeken. Elsősorban azért nem, mert ez a sportág 1945-ig a katonatisztek privilégiuma volt és a szűk rétegből nem termelődhetett ki megfelelő versenyzőgárda.

A felszabadulás után néhány év alatt megsokszorozódott az öttusázók száma és a mennyiségi fejlődés, valamint a legkorszerűbb edzési módszerek alkalmazása nyomán a színvonal is rohamosan emelkedni kezdett.

A magyar öttusázók az 1952. évi helsinki olimpián törtek be a nemzetközi élvonalba: az egyéni versenyben a második és a harmadik helyet szereztek meg, csapatversenyben pedig — az eddig egyeduralkodó svéd csapatot detronizálva — olimpiai bajnokságot nyertek.

A magyar öttusázók Helsinki óta mind a világbajnokságokon, mind az olimpiákon mindenkor a legelsőők között voltak. Az 1953. évi világbajnokságon az egyéni verseny első két helyére magyar öttusázó került, 1954-ben és 1955-ben pedig a magyar csapat szerzett világbajnokságot.

Az 1963. évi világbajnokságon az egyéni verseny első 2 helyét és a csapatversenyt is Magyarország nyerte. 1965-ben is Magyarország szerezte meg mind az egyéni, mind a csapat-világbajnoki címet.

A magyar öttusázók eddigi legnagyobb diadala Rómában született meg: egyéniben és csapatban egyaránt Magyarországnak jutott az olimpiai bajnoki

cím, sőt egyéniben a második helyet is magyar versenyző foglalta el. Tokióban is magyar versenyző nyerte az egyéni bajnokságot, a magyar csapat pedig a harmadik helyre került.

Mexikóban fordított helyzet alakult ki, mint 1964-ben: ezúttal a magyar csapat szerezte meg az aranyérmet, míg az egyéniben a nagy esélyes Balczó András, ötszörös világbajnok, a kétszeres olimpiai bajnok-csapat tagja, a második helyen végzett.

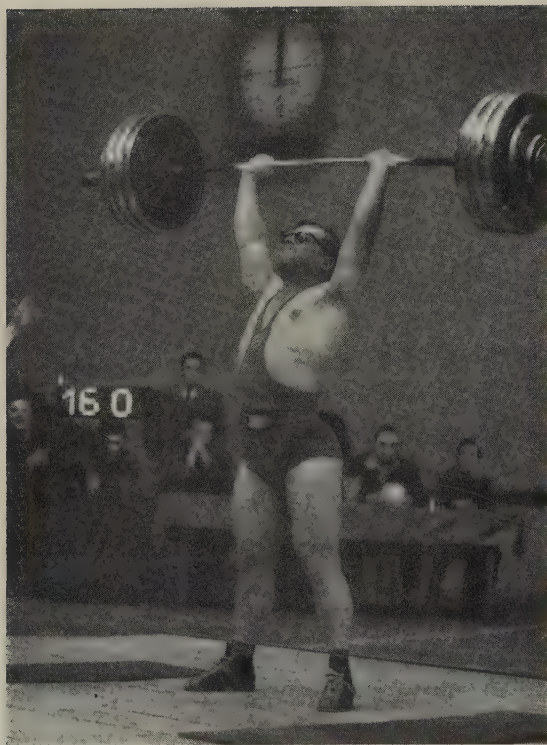
1950. óta az öttusához kitűnő előiskolának bizonyult háromtusából (pisztolylövés, úszás, terepfutás) is megrendezik a bajnokságot. A mai, rendkívül fiatal versenyzőkből összetevődő élgárda szinte minden egyes tagja háromtusázóként hívta fel magára a figyelmet. 1968 végén 442 öt-, illetve háromtusázót (296 igazolt versenyzőt) tartottak nyilván. Ez a tekintélyes számú, sok tehetséges fiatalat magában foglaló gárda és a kiváló szakvezetés biztos garanciát nyújt arra, hogy a magyar öttusa-sport az elkövetkező években is eddigi sikereihez méltóan fog szerepelni a világversenyeken.

Röplabda. A röplabdázás Magyarországon a legfiatalabb sportágak közé tartozik: szórványosan ugyan már a második világháború előtt is játszották, de széles körben csak 1945-ben vált ismertté és egy csapásra népszerűvé is. Már a negyvenes évek második felében is gomba módra szaporodtak a röplabda-csapatok, és 1949-ben már 18 000 játékost tartottak nyilván.

Az első bajnokságot 1946-ban rendezték meg és a következő évben a nemzetközi kapcsolatok kiépítése is megkezdődött. Az azóta eltelt idő alatt a magyar röplabda-válogatott és a klubcsapatok váltakozó sikerrel szerepeltek a világ- és Európa-bajnokságokon, valamint az egyéb nemzetközi találkozók: több jó helyezés, értékes győzelem mellett azonban váratlan kudarcok is születtek. A közel 17 000 játékosal rendelkező magyar röplabda-sport nemzetközi viszonylatban csak most kezdi megvetni a lábát az élmezőnyben.

Sakk. A sakkjáték Magyarországon is sok évszázados múltra tekint vissza. Egykorú feljegyzések tanúsága szerint Károly Róbert magyar király (14. század) díszes sakk-készletet ajándékozott János cseh királynak, Mátyás király feleségét, Beatrixot (15. század) pedig korának egyik legjobb sakkozójaként tartották számon. A későbbi évszázadokban is több kitűnő magyar sakkjátékos nevét jegyezték fel. Az első nemzetközi sakkverseny (1851-ben rendezték meg Londonban) résztvevői között is találunk magyar versenyzőt: Szén József az ötödik helyen végzett. Az ugyancsak Londonban megtartott legelső sakkcsapat-világbajnokságon (1927) nagy magyar siker született: Magyarország biztosan szerezte meg a világbajnoki címet és azt sikeresen védte meg a következő évi hágai sakk-olimpián is. A következő világbajnokságokon a magyar csapatnak csak jó helyezésekre futotta erejéből, de 1936-ban Münchenben újra kiharcolta a világbajnoki címet.

A második világháború befejezése óta a Szovjetunió biztosan tartja kezében a világhegemoniát, de Magyarország is változatlanul az élmezőnyben foglal helyet.

Veres Győző, súlyemelő világbajnok

Az 1958 és 1961 között lebonyolított levelezési sakk-olimpián a második helyet szerezte meg. Magyarországon 1968-ban 1872 sakk-szakosztályt és 23 644 sakkozót tartottak nyilván.

Súlyemelés. A súlyemelő-sport már a múlt század utolsó éveiben meghonosodott Magyarországon, a két világháború között több százra növekedett a versenyzők száma, sőt 1942-ben könnyűsúlyban világcúcs is született. Az általános színvonal azonban rendkívül alacsony volt.

A fordulat 1950-ben következett be: a szovjet súlyemelők bemutatók tartásával, tapasztalataik átadásával új vágányokon indították fejlődésnek a magyar súlyemelő-sportot. A nagyarányú fejlődés bizonyítékai 1957-től kezdtek mutatkozni: a világ- és Európa-bajnokságok helyezetteinek listáján egyre több magyar súlyemelő neve volt olvasható. A római olimpiáról még csak egy bronzéremmel, a Bécsben megrendezett világbajnokságról azonban már három ezüstéremmel tértek haza a magyar súlyemelők, a világ- és Európa-bajnokság nem hivatalos pontversenyében a harmadik, illetőleg a második helyet szerezve meg. Az 1962-ben Budapesten megtartott világ- és Európa-bajnokságon még előbbre törtek a magyar versenyzők: a világbajnokságon 1 arany-, 2 ezüst- és 1 bronzérmet, az Európa-bajnokságon pedig 2 arany- és 3 ezüstérmet szereztek és mindkét bajnokság pontversenyében a második helyre kerültek. 1963 és 1966 között további 3 világ-

bajnoki és 5 Európa-bajnoki aranyérem, 2 olimpiai, 2 világbajnoki, valamint 8 Európa-bajnoki ezüstérem, 4 világbajnoki, 1 olimpiai és 4 Európa-bajnoki bronzérem jutott a magyar súlyemelőeknek.

A mexikói olimpián a magyar versenyzők közül Földi Imre ezüst-, Bakos Károly bronzérmet nyert, s a pontversenyben Magyarország a negyedik helyet foglalta el.

Az egyre nagyobb nemzetközi sikerek nyomán tovább fokozódott az érdeklődés a súlyemelés iránt és tovább gyarapodott a versenyzők tábora. 1968-ban már 1983 súlyemelőt tartottak nyilván, szemben az 1961. évi 1737-tel és az 1939. évi 368-cal. 1960-ban megkezdődött az utánpótlás rendszeres nevelése is és alig 1–2 év alatt a magyar ifjúsági súlyemelők is betörték a nemzetközi élvonalba. Az általuk felállított ifjúsági világcúcsok egész sora reményt nyújt arra, hogy Magyarország a jövőben is tartani tudja majd előkelő helyét a nemzetközi súlyemelő-sportban.

Teke. A tekejáték Magyarországon is több száz éves múltra tekinthet vissza, de igazi népi szórakozássá csak a 19. században vált. A főleg a vendéglők udvarán űzött „kuglizás” a két világháború között lépett elő versenysporttá. 1934-ben megalakult a Magyar Tekézők Szövetsége, de a sok-sok ezer kuglirajongó közül még 1943-ban is csak mintegy ezren hódoltak versenyszerűen ennek a sportágnak.

A felszabadulást követően az aszfaltpályás tekézés mellé a fapályás, kiscigolyós tekejáték bevezetése révén nagy tömegeket sikerült megnyerni a versenyszerű tekézésnek. Az 1943. évi 1000 versenyzővel szemben 1968-ban már 11 603 szakosztályi tagot (6519 versenyzőt) tartottak nyilván, és a magyar tekecsapat világviszonylatban is az élvonalba került. A fokozatos színvonal-emelkedést mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy míg az 1957-es világbajnokságon még csak 1 második és 1 harmadik helyet szereztek a magyar tekézők, 1959-ben pedig 3 második és 1 harmadik helyezést harcoltak ki, addig az 1962. évi világbajnokságon már férfi egyéniben megszerezték a világbajnokságot, férfi csapatban másodikak, női egyéniben harmadikak, női csapatban pedig negyedikék lettek. Az 1964. évi Európa-bajnokságon 1—1 első, második és harmadik helyezést értek el a magyar versenyzők. Az 1966. évi világbajnokságon a női csapat harmadik helyezést ért el.

Tenisz. A tenisz őst Magyarországon a 16. században kezdték el játszani, a következő században pedig már általános népszerűségnek örvendett a főrangú férfiak és nők körében, a paloták udvarain. A mai értelemben vett teniszjáték magyar földön csak a múlt század utolsó negyedében kezdett tért hódítani. A legelső pályák az 1880-as években épültek meg, az első versenyt 1893-ban tartották, sőt a következő évben már a bajnokságot is megrendezték. Az első női bajnokságot 1907-ben tartották meg.

A Magyar Országos Lawn Tennis Szövetség (mai utódja a Magyar Tenisz Szövetség) 1907-ben alakult meg. Irányításával sikerült ugyan a „fehér sportot” valamivel szélesebb alapokra fektetni, de az még év-

tizedek múlva is egy meglehetősen szűk réteg, zömmel a felsőbb társadalmi osztályok sportja maradt, egészen a felszabadulásig.

A szocialista sportfejlesztési program megvalósítása során eredményes lépések történtek a tenisz tömegsporttá tételére is. Napjainkban már 7000-en teniszeznek az országban és kb. 4000-en versenyszerűen üzik ezt a sportot. A magyar teniszsport sohasem dicsekedhetett világraszóló eredményekkel, de minden időben rendelkezett egy-két nemzetközi klasszisú játékosal. Ilyen volt pl. Kehrling Béla, aki 20 éven át megszakítás nélkül védte a magyar bajnoki címet és aki szép sikereket ért el korának világklasszisaival szemben is, azután Asbóth József, a labdaszedőből lett sokszoros magyar bajnok, aki 1947-ben megnyerte a salakpálya-világ-bajnoksággal felérő francia bajnokságot, majd 1948-ban Wimbledonban az elődöntőbe került. A ma már szakfelügyelőként működő Körmöczy Zsuzsa az ötvenes évek második felében első helyen állt az európai ranglistán, és egy wimbledoni harmadik helyezés mellett egy ízben a francia bajnokságot is megnyerte. Ma már egyébként 553 salakpálya és több fedett pálya áll a magyar teniszezők rendelkezésére és a jó utánpótlást ígérő legfiatalabb korosztályok „tenisz-óvodák” és iskolák tucatjaiban kitűnő edzőktől tanulhatják a teniszjátékot.

Természetjárás. A természetjárás, a turisztika magyar földön is sok évszázados múlttal, gazdag hagyományokkal rendelkezik. A legelső írásos adat 1595-ből származik: abban az esztendőben a felső-magyarországi Késmárk (Kežmarok) kollégiumának igazgatója megmászta a Táttra akkor még legmagasabbnak hitt csúcsát, a 2634 méteres Lomnici csúcsot. A következő századokban egyre szaporodtak a feljegyzések a magyar turisták teljesítményeiről, amelyek között sok veszélyes külföldi hegycsúcs megmászása is szerepelt.

A 19. század második felében olyan rohamos gyarapodásnak indult a turisták táborá, hogy 1873-ban

megalakulhatott első szervezetük, a Magyar Kárpát Egyesület és ennek irányításával megkezdődött a hegyi utak kiépítése, menedékházak létesítése, útikalauzok kiadása stb. is. Az első világháború kitörésekor már mintegy 30 turistaegyesület működött Magyarországon, köztük több munkásegyesület is.

A Tanácsköztársaság bukása után egészen 1945-ig egyre súlyosabb nyomás nehezedett a munkásság természetjáró-szervezeteire, de a természetjárás ennek ellenére is jelentős tényezőjévé vált a munkásosztály politikai mozgalmainak.

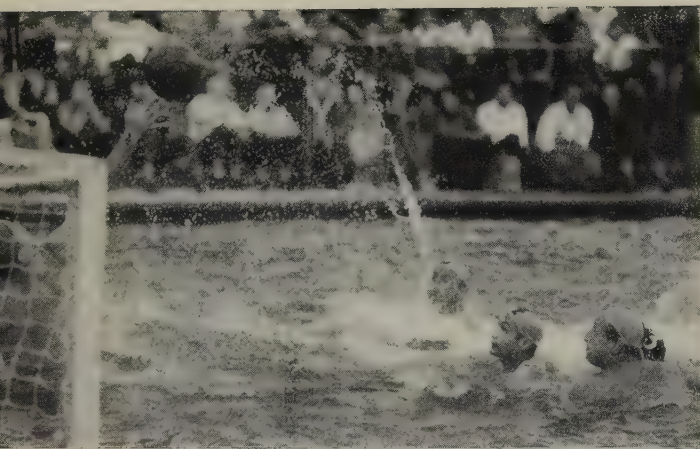
A munkásegyesületekkel szemben a polgári természetjáró-egyesületek tekintélyes állami támogatást élveztek és a két világháború között tovább gyarapodott taglétszámuk. Valóban széles körű természetjáró mozgalom azonban csak a felszabadulás után alakulhatott ki.

Azóta az új menedékházak egész sorát építették, a régiek nagy részét korszerűsítették, rendbehozták a turistautakat stb. Ma már igen nagy számú turistaház és átmeneti szállást nyújtó ház áll a szervezett természetbarátok rendelkezésére, akiknek száma — az 1942. évi 5000-el szemben — 1968-ban már elérte a 95 862-öt. (A Turistaházakat Kezelő Vállalat kezelésében a szálláshellyel rendelkező turistaházak száma 44, ezek férőhelyeinek száma — a csak nyári férőhelyekkel együtt — 2200. A turistaházak férőhelyeit 1968-ban 289 936 fő vette igénybe.) A magyar természetjárók már a nemzetközi versenyeknek is állandó résztvevőivé váltak, de egyelőre még nem dicsekedhetünk számottevő eredményekkel.

Torna. Magyarországon a 18. század legutolsó éveiben terelődött a közfigyelem a torna-sportra, a Guts—Muths-rendszert ismertető írások nyomán. A kezdeti időkben csak egy-két főúri család alkalmazott a tornához is értő nevelőt, de már 1817-ben Pestalozzi egyik Pestre került tanítványa megalapította az első nyilvános testgyakorló iskolát. 1833-ban a francia származású

Hajós Alfréd — Halmay Zoltán — Csík Ferenc, olimpiai úszóbajnokok

Gól egy magyar vízilabda-mérkőzésen — Magyar vízilabdázók

Clair Ignác, Napóleon egykori gárdakapitánya megnyitotta a Pesti Gymnastikai Iskolát, 6 év múlva pedig Testgyakorló Egyletet hozott létre. 1852-ig kb. 2000 fiú és leány növendéke, valamint 53 tornatanára volt Clair intézetének, mely tornatanári képesítéseket is adott ki. Az 1848–49-es szabadságharc bukása után csak 1866-ban engedélyezték az első egyesület, a Pesti (később Nemzeti) Torna Egylet megalakítását, a következő esztendőkből azután már sorra jöttek létre az újabb meg újabb egyesületek, nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is.

Az első bajnokságot 1907-ben rendezték meg, a magyar tornasport azonban csak a húszas években érte el a nemzetközi színvonalat. Ezt követően már a két világháború között is több olimpiai és világ bajnokságon elért siker fűződött a magyar tornászok nevéhez, a torna tömegsporttá való tételére irányuló próbálkozások azonban nem jártak túl sok sikerrel.

A felszabadulás után másfél évtized alatt megsokszorozódott a tornász versenyzők száma és a Kilián Testnevelési Mozgalom révén százezrek kapcsolódtak be a rendszeres tornászásba. (340 szakosztályban 12 519 tag, ebből 6334 igazolt versenyző.) A magyar tornászok Helsinkiben és Melbourne-ben összesen 6 olimpiai bajnokságot szereztek. Ezekkel a győzelmekkel együtt a magyar tornászok mindmáig az olimpiákon 9 első, 10 második és 10 harmadik, a világ bajnokságokon pedig 3 első, 2 második és 2 harmadik helyet szereztek.

Úszás. A legelső — írásban is fennmaradt — magyar úszóteljesítményt több mint 900 évvel ezelőtt jegyezték fel: 1052-ben egy Zotmund nevű magyar bűvár ének idején a víz alá bukva meglékelte III. Henrik német császár Pozsonyig előrenyomult dunai hajóját és ezzel elejét vette, hogy a németek megrohanják Magyarországot. A későbbi évszázadok írásos emlékeiben is sokszor esik szó a magyarok úszótudásáról, amelyről a 17. században magyar földön járt angol, holland és más utazók is elismeréssel emlékeztek meg.

A felvilágosodás korában a közfigyelem fokozatosan ráterelődött az úszás egészségügyi és testedzési

fontosságára, s a sportszerű úszás a 19. század elejére népszerű, elismert sportággá vált. Az első Balaton-átúszás (14 km) 1880-ban zajlott le, a legelső dunai távúszó versenyt 1881-ben rendezték meg. A mai értelemben vett versenysport azonban csak a Magyar Úszó Egyesület megalakulása után indult fejlődésnek. Az 1896. évi athéni olimpián Hajós Alfréd révén két magyar úszógyőzelem született. Hajós örököséként az 1904. évi olimpián Halmay Zoltán ugyancsak két számban győzedelmeskedett.

1907-ben megalakult a Magyar Úszó Szövetség, de annak nagyszabású célja az első világháború kitörése miatt nem valósulhatott meg. A háború után hosszú évekbe tellett, amíg a magyar úszósport ismét fel tudott fejlődni a nemzetközi élvonalba, de már 1926-ban, a magyar kezdeményezésre létrejött első Európa-bajnokságon, Magyarország (2 bajnoksággal és több jó helyezéssel) a nem hivatalos pontversenyben a harmadik helyre került.

A két világháború között megrendezett Európa-bajnokságok közül magyar szempontból az 1931. évi párizsi EB volt a legemlékezetesebb: Magyarország úszói és vízilabdázói (5 bajnoki címmel és sok jó helyezéssel) első helyre kerültek a nemzetek rangsorában. 1936-ban született meg a magyar úszósport felszabadulás előtti legnagyobb sikere: a berlini olimpián a legklasszikusabb úszószámban, a 100 méteres gyorsúszásban magyar úszó: Csík Ferenc szerezte meg az aranyérmet, megelőzve a biztos favoritoknak kikiáltott japánokat.

A második világháború befejezése után az úszósport terén is megindult a „tömegesítés” folyamata — nem csupán új versenyzők ezreinek toborzásával, hanem új uszodák építésével is. Az új alapokra helyezett edzésrendszer segítségével és a legteljesebb állami támogatás eredményeképpen a színvonal is gyors ütemben emelkedett: a helsinki olimpián a magyar úszónők magukhoz ragadták a világhegemóniát, a férfiak pedig vitathatatlanul Európa rangelsői lettek. Helsinkiben a magyar úszónők 4 olimpiai bajnokságot,

2 második és 1 harmadik helyet harcoltak ki, majd az 1954. évi torinói Európa-bajnokságon a magyar úszók a 18 számból 9-et megnyerve, nagy fölényrel szereztek meg az első helyet mind a férfiak, mind a nők pontversenyében.

Az elmúlt néhány esztendőben a magyar úszósport hullámvölgybe került és — 3—4 kivételes képességű úszót nem számítva — kissé lemaradt Európa legjobbjaiktól. Az edzési módszerek további korszerűsítésével és a legfiatalabb korosztályokkal való rendszeres foglalkozás révén azonban máris megtörténtek az első lépések a lemaradás behozására. (Az úszók, műugrók és vízilabdázók száma több mint 8000 fő.)

A magyar úszócsúcsok az Európa-bajnokságokon szereplő számokban (1969. augusztus 10-ig) az alábbiak:

férfiak

100 m gyors	0 : 54,5
200 m gyors	2 : 00,6
400 m gyors	4 : 19,5
1500 m gyors	17 : 27,0
100 m hát	1 : 01,2
200 m hát	2 : 15,3
100 m mell	1 : 09,0
200 m mell	2 : 33,1
100 m pillangó	0 : 59,9
200 m pillangó	2 : 16,7
200 m vegyes	2 : 16,2
400 m vegyes	4 : 52,0
4×100 m gyors	3 : 41,5
4×200 m gyors	8 : 21,8
4×100 m vegyes	4 : 05,9

nők

100 m gyors	1 : 00,0
200 m gyors	2 : 14,2
400 m gyors	4 : 57,1
800 m gyors	10 : 18,3
100 m hát	1 : 08,6
100 m mell	1 : 19,0
200 m mell	2 : 52,5
100 m pillangó	1 : 06,1
200 m pillangó	2 : 34,6
200 m vegyes	2 : 29,6
400 m vegyes	5 : 31,1
4×100 m gyors	4 : 12,1
4×100 m vegyes	4 : 45,7

Vitorlázás. A sportszerű vitorlázás csak a 19. század harmincas—negyvenes éveiben honosodott meg. Néhány évtizeddel később már nemzetközi sikerekkel is dicsekedhetett a magyar vitorlás-sport: Batthyány Ödön 1870 táján több nagyszerű győzelmet aratott Angliában, a Temze torkolata előtt megrendezett versenyeken és kitüntetésképpen a Royal Albert Yacht Club kapitányává is megválasztották.

Az első magyar vitorlázó-egyesület: a Balatoni Yacht Club 1867-ben alakult meg, a legelső balatoni versenyt 1882-ben bonyolították le. A Balatonon folyó vitorlás-

élet akkor vett igazán nagy lendületet, amikor egy Young nevű angol hajókészítő Balatonfüreden hajóépítő üzemet létesített.

A kezdeti időkben, a nagy vitorlások korszakában, a vitorlázás szinte kizárólag a vagyonos osztályok szórakozása volt, de már a múlt század végén a kisebb hajók is megjelentek a Balatonon és ily módon a kisebb pénzü emberek is bekapcsolódhattak a vitorlázó-sportba.

A két világháború között élénk vitorlás-élet alakult ki a Balatonon, sok nemzetközi verseny is volt itt, a magyar vitorlázók azonban még így sem tudták felküzdeni magukat az európai élvonalba.

A második világháború utolsó hónapjainak hadműveletei során a balatoni vitorlášhajók nagy része

Három magyar kardvívó az olimpiai játékok győzelmi dobogóján: Kovács Pál, Gerevich Aladár, Berczelly Tibor

Elek Ilona, a törvívás kétszeres olimpiai bajnoka

is elpusztult. Azóta azonban új életre kelt a vitorlás-sport, százával építették az új hajókat és évről évre gyarapodott a vitorlás-versenyzők száma is. 1968-ban — az 1939. évi 243-mal szemben — már 3088 vitorlázó, köztük 1785 versenyző hódol ennek a gyönyörű sportnak.

A magyarányú fejlődés ellenére a magyar vitorlázók a mai napig sem tudták az európai élgárda színvonalát elérni. Egyes nemzetközi találkozók már az elsők között végeznek, de a nagy világversenyeken még mindig meglehetősen alárendelt szerepet játszanak.

Vívás. Magyar földön a 14—15. században váltak ismertté a Nyugaton szokásos vívómódok, elsősorban a külföldi egyetemeken tanult diákok közvetítése révén. A másfél évszázados török hódoltság idején természetesen háttérbe szorult a „sportszerű” vívás, bár a magyar és a török vitézek gyakran mérték össze kardjukat békés, játékos viadatok keretében is. A szó szoros értelmében vett vívósport kibontakozása csak a 19. század húszas éveiben kezdődött meg. 1825-ben alakult meg a magyar fővárosban a Pesti Nemzeti Vívó Intézet. Majdnem egyidejűleg kezdte meg működését a Kolozsvári Viadal Intézet és néhány évvel később Pozsonyban (Bratislava) is létesítettek vívótermet.

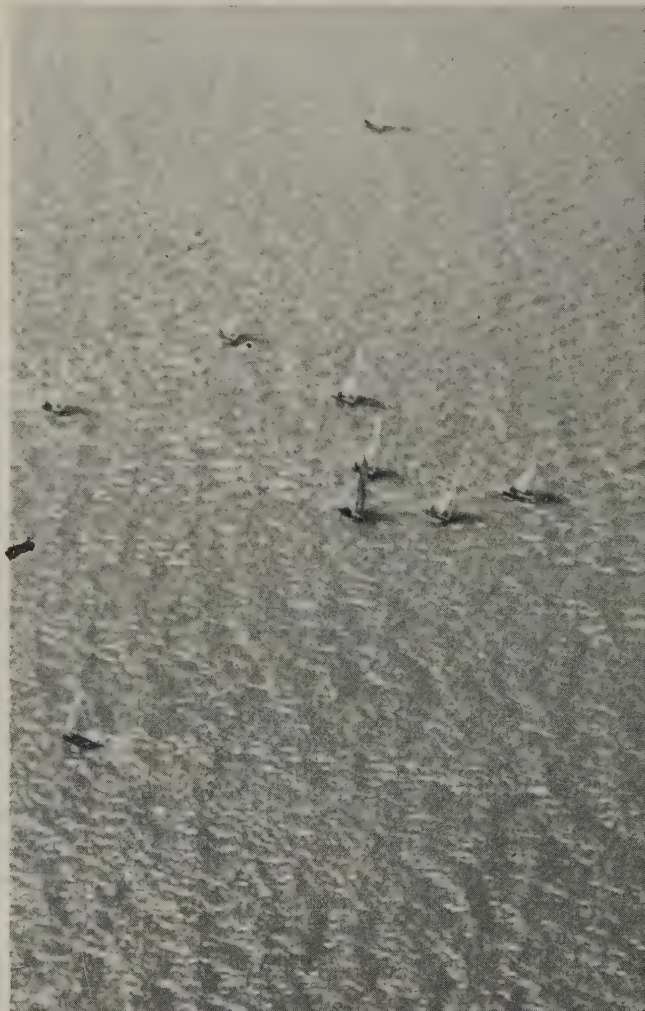
A legelső mesterek külföldiek voltak: franciák, németek és olaszok, de már a negyvenes évek derekán

a magyar Keresztessy József lett az első vívómester. Ő teremtette meg az első sajátos magyar kardvívó stílust — magyar elemekkel ötvözve össze a franciáktól átvett úgynevezett csuklívívást.

Ezt a stílust csak a század legutolsó éveiben tudta kiszorítani az akkor már nagy sikereket elért olasz „könyökívás”, amelyet a világhírű Italo Santelli és sok más. ugyancsak Olaszországból jött mester honosított meg Magyarországon. A magyar vívók és mesterek az olasz stílusba a magyar vívásmód legértékesebb elemeit is beledolgozták, és így alakult ki az a sajátos stílus, amely olyan sok sikert hozott a magyar kardvívásnak.

Az első magyar kard- és törbajnokságot 1900-ban rendezték meg. Az első női törbajnokságra csak 1928-ban, párbajtörbajnokságra pedig 1930-ban került sor. A magyar kardvívók az 1908. évi londoni olimpián kezdték el egyedülálló sikorsorozatukat a kard egyéni és csapatbajnokság megnyerésével. A következő olimpián, Stockholmban mindkét bajnoki címüket megvédték, sőt az egyéni verseny nyolcas döntőjébe nem kevesebb mint 7 magyar versenyző jutott be és az egyetlen idegennek, az olasz Nedinak az ötödik helyezéssel kellett megelégednie.

Vitorlásverseny a Balatonon

A stockholmi olimpiai játékokat követő évtizedekben a magyar kardvívók szilárdan megőrizték világhegemóniájukat, az ötvenes évek végén azonban a lengyel és a szovjet vívók ismételt nehéz ellenfélnek bizonyultak, nem utolsósorban azért, mert a magyar kardvívó-sportban a közelmúltban zajlott le az őrségváltás és a „nagy öregek” helyébe lépett fiatalok — főként taktika és versenyrutin terén — még nem érték el teljesen elődeik színvonalát. Ez volt a helyzet az 1964-es tokiói olimpián is, ahol az egyéni elsőséget megtartva, a magyar kardvívó csapat csak az ötödik helyet szerezte meg.

Ami a szűrőfegyvereket illeti, hosszú ideig csak a női törözők vétették észre magukat több olimpiai és világbajnokság megnyerésével. 1953-ban azonban megszületett az első magyar párbajtőr-világbajnokság és azóta jó néhány világversenyen a magyar törözők és párbajtőrözők kerültek a győzelmi emelvény legmagasabb fokára. Magyarország már három ízben nyerte el a világbajnokságon legeredményesebben szereplő országot megillető Nemzetek Díját.

Összesítve a magyar vívók világversenyeken elért eddigi eredményeit, 1967-tel bezárólag a következő képet kapjuk:

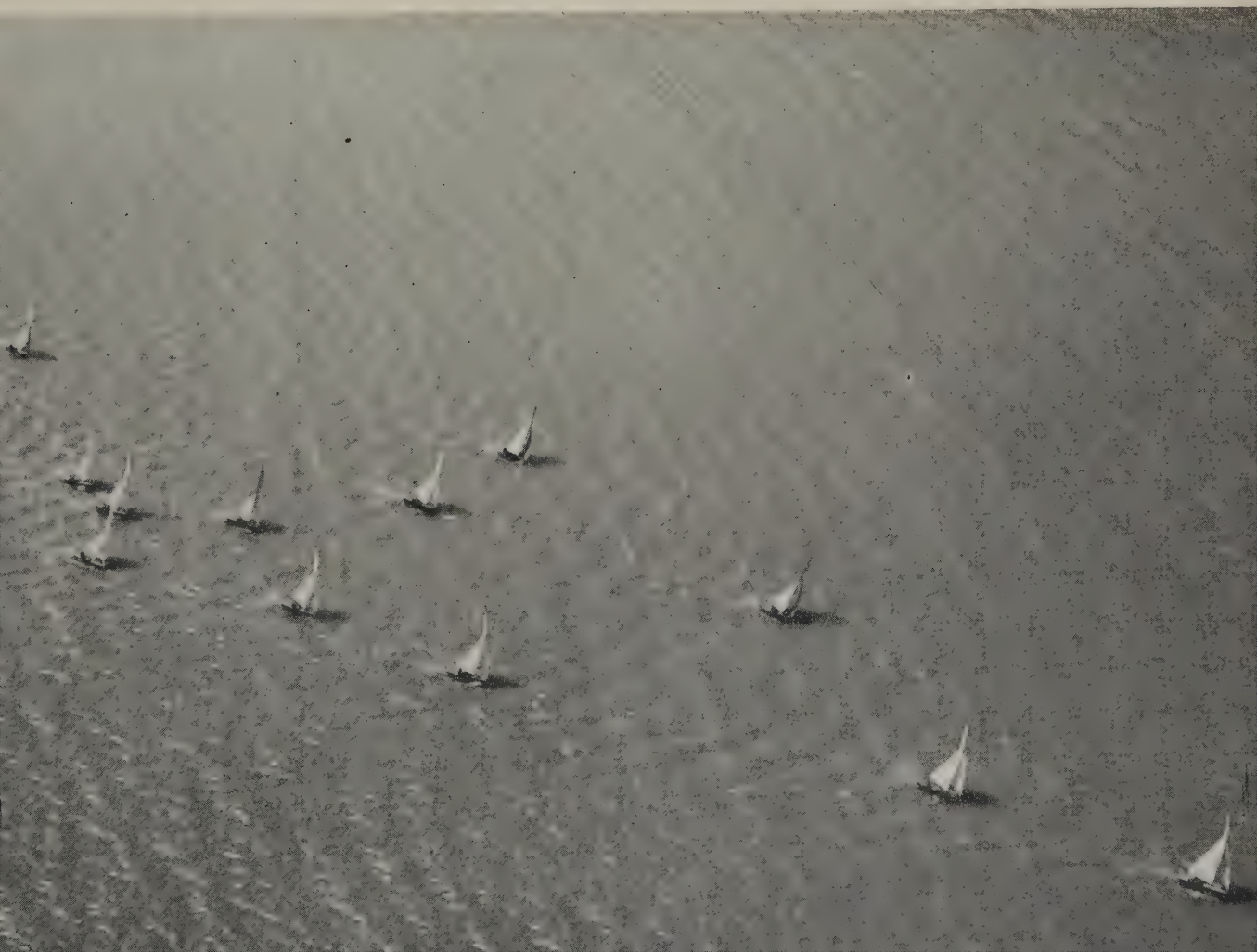
	első hely	második hely	harmadik hely
olimpiák	25	9	11
Európa-bajnokságok	20	13	10
világbajnokságok	34	33	26

Nem érdektelen a világversenyeken (olimpia, világ- és Európa-bajnokság) aranyérmet szerzett magyar vívók rangsora sem:

Gerevich Aladár	4 egyéni	16 csapat
Kovács Pál	3 „	12 „
Kárpáti Rudolf	4 „	9 „
Elek Ilona	5 „	8 „
Kabos Endre	3 „	6 „
Jekelfalussy-Piller György	3 „	5 „

A rangsor első négy helyezettje ma is tevékeny szerepet játszik a 3404 főnyi magyar vívógárda (köztük 2623 igazolt versenyző) nevelésében, irányításában.

Mexikóban a magyar vívók 2 arany-, 2 ezüst- és 3 bronzérmet szereztek. A párbajtőrözők szerepeltek a

legjobban: az egyéniben Kulcsár Győző, a csapatban pedig Magyarország hódította el az elsőséget. Ugyanakkor a hagyományos magyar kardvívás elvesztette hegemoniáját, mert mind csapatban, mind egyéniben csak bronzéremre tellett.

Vízilabda. Az angol eredetű vízilabdajáték európai hódító útja során 1897-ben jutott el Magyarországra. Az első nyilvános mérkőzést 1899-ben játszották Siófokon a Balatonban és 1902-ben a bajnoki küzdelmek is megkezdődtek. A század első két évtizedében a magyar vízilabdázók nemzetközi mérkőzései váltakozó sikerrel jártak, amikor azonban a vízilabda történetének egyik legkitűnőbb szakembere, Komjádi Béla lett a magyar vízilabda-sport fő irányítója, Magyarország hamarosan bekerült a világ legjobbjai közé.

Az első nagy sikert az addig verhetetlen Anglia legyőzése jelentette az 1924. évi párizsi olimpián. Az első magyar vízilabda Európa-bajnokság 1926-ban, az első olimpiai bajnokság 1932-ben született meg. A magyar vízilabdázók csaknem 40 esztendeje — a második világháború utáni átmeneti letörést nem számítva — mindenkor a világ 2—3 legjobb együttese közé tartoztak. Ezt a 8 Európa- és 5 olimpiai bajnokság mellett nagyszámú egyéb siker is bizonyítja. Mexikóban a magyar válogatott bronzérmes lett Jugoszlávia és a Szov-

jetunió csapata mögött. Ez az eredmény megfelelt az erőviszonyoknak. 1968-ban 1523 vízilabda szakosztályi tagot (köztük 1329 versenyzőt) tartottak nyilván.

Az 1968-as mexikói olimpia nem hivatalos pontversenyének eredménye

	helyezés						pont-szám
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Egyesült Államok	45	27	34	26	15	17	711
2. Szovjetunió	29	32	30	23	15	17	599
3. Német Demokrati-							
kus Köztársaság	9	9	7	16	19	17	239
4. Magyarország	10	10	12	4	6	2	194
5. Japán	11	7	7	8	11	5	191
6. Német Szövetségi							
Köztársaság	5	10	10	7	10	14	180
7. Ausztrália	5	7	5	11	4	8	139
8. Lengyelország	5	2	11	5	8	7	127
9. Franciaország	7	3	5	6	7	6	122
10. Nagy-Britannia	5	5	3	5	8	4	107
11. Olaszország	3	4	9	4	5	4	103
12. Csehszlovákia	7	2	4	4	4	6	101

Magyar versenyzők által nyert nemzetközi bajnokságok 1968-ig

	nyári olimpiai helyezések			helyezések a világ-bajnokságon			helyezések az Európa-bajnokságon		
	első	második	harmadik	első	második	harmadik	első	második	harmadik
asztalitenisz	/	/	/	69	56	72	13	7	14
atlétika	7	11	17	/	/	/	10	9	15
birkózás	12	8	10	11	21	8	22	18	21
evezés	—	1	1	—	—	—	17	15	24
kajak-kenu	4	12	7	12	14	14	19	14	23
kézilabda	—	—	—	3	1	2	/	/	/
korsolyázás	—	1	4	12	6	13	9	10	7
kosárlabda	—	—	—	—	—	—	1	3	3
labdarugás	3	—	1	—	2	—	/	/	/
lövészet	5	3	3	16	11	13	19	10	20
modellezés	/	/	/	9	5	6	10	8	3
műkorsolyázás	—	—	—	—	—	—	—	—	1
ökölvívás	8	—	—	/	/	/	13	16	16
öttusa	5	3	2	13	5	7	/	/	/
sakk	/	/	/	3	3	1	/	/	/
súlyemelés	—	3	3	5	7	8	8	12	9
teke	/	/	/	1	5	3	2	4	3
torna	9	10	11	3	2	2	—	—	1
úszás	9	10	10	/	/	/	18	21	19
vívás	27	11	14	34	33	26	20	13	10
vízilabda	5	2	2	/	/	/	8	—	—

MŰVELŐDÉSÜGY

KÖZOKTATÁS

Az oktatásügy fejlődése Magyarországon. Az oktatásügy Magyarországon is ugyanazokon a fejlődési fázisokon haladt keresztül, mint Európa más országaiban. A magyar fejlődésnek azonban korábban is voltak és ma is vannak olyan sajátosságai, amelyek minden más országtól eltérnek. Így van ez a jelenlegi időszakban is, amikor megvalósult Magyarországon a szocialista oktatási rendszer. Ennek elvi alapjai köztük a többi szocialista országaival, felépítésében és működésében azonban tükröződnek a sajátos magyar viszonyok.

Fejlődés a 19. század elejéig. A középkorban Magyarországon is egyházi iskolák működtek, mégpedig kolostori, káptalani, városi latin és falusi plébániai iskolák, amelyekben a latin nyelvű írást-olvasást és a hét szabad művészetet tanították. Az oktatás tananyaga a „trivium” és „quadrivium” elnevezésű keretekbe illeszkedő „humán” és „reál” ismereteket foglalta magában.

A céhes ipar és kereskedelem kibontakozásával együtt járó városiasodás, s az ennek következtében felépülő új társadalmi erő, a polgárság kialakulása nálunk vontatottabban ment ugyan végbe, mint a tengerparti országokban, de már a 14. századtól kezdve megindult. Ezzel együtt új művelődési igények jelentkeztek a kereskedelem és ipar érdekeinek megfelelően, s létrejöttek az úgynevezett „német iskolák”. Ezek a nemesség és papság trivialis-quadrivialis „latin” iskoláitól főleg abban különböztek, hogy a céhekben folyó mesterképzés kiegészítéseképpen hasznos ismereteket, tehát számtant, földrajzot és üzleti levelezést is tanítottak. A polgárság egyházellenes „eretnek”-mozgalmai jelentkeztek Magyarországon is és első egyetemünk, a pécsi egyetem, amely 1367-től valószínűleg 1400 tájáig működött, az eretnesség elleni küzdelmet is célolta.

A polgárság világias eszményeit teljesebben kifejező humanista műveltség hazánkban a Hunyadiak korában kezdődött. Kiemelkedő alkotása az 1467-ben Mátyás király által alapított és Vitéz János által vezetett pozsonyi egyetem, ahol az előkészítő jellegű quadrivialis (bölcészeti) előadásokon kívül orvosi oktatás is folyt, s ahol olyan kiválóság tanított, mint a német Johannes Müller (Regiomontanus), a kor egyik legnagyobb csillagásza.

A 16. és 17. században a három részre szakadt ország minden részén, tehát a királyi területeken, a hódoltsági részen és Erdélyben is a Habsburg-ellenes protestantizmus mindegyik ágazata iskolákat hozott létre a apképzés és a katolicizmussal szembeni ideológiai harc céljaira. Ilyen, kollégium elnevezésű nagyobb iskolák voltak a 16. században a marosvásárhelyi és debreceni református, valamint a brassói és a bártfai evangélikus iskolák. Ezeknek a kollégiumoknak a humanizmus szellemi arisztokratizmusával szemben határozottan demokratikus jellegük volt, mert a nép szélesebb rétegeire támaszkodtak, viszont ismét visszavetették a művelődés ügyét a apképzés és a hitelvek terjesztésének a vonalára. Mivel azonban egyúttal az antifeudális törekvések szószólói is voltak, ilyen értelemben mégis a haladást szolgálták.

A 17. századtól kezdődően a protestantizmus nem annyira a társadalmi haladás, mint inkább a Habsburg abszolutizmus elleni küzdelem képviselője lett. Az iskolák azonban tovább sokasodtak és fejlődtek az új helyzetben is, elsősorban az erdélyi protestáns fejedelmek patronátusa alatt. Bethlen Gábor fejedelem külföldi, főleg német professzorok meghívásával a gyulafehérvári iskolát fejlesztette főiskolai rangra, I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna ugyanezen a módon a sárospataki kollégiumot lendítette fel. Valamennyi protestáns iskola közül kiemelkedik és hazánk határain is messze túlterjed jelentőségében a sárospataki református kollégium, ahol a cseh Comenius (Jan Amos Komenský) elméleti és gyakorlati működése érvényesült a 17. század végén.

Comenius 1650-ben került Sárospatakra Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony meghívására. Comenius azt a forradalmi elvet képviselte, hogy mindenkinek egyforma nevelést kell biztosítani egyforma iskolában, hiszen minden egyén alkalmas lehet arra, hogy műveljék, s így arra is, hogy kiművelt állapotba jutva, bármilyen magasabb állást betölthessen.

E nevelésméleti demokratizmus a természetes-ségen alapuló oktatási módszerben is kifejezésre jutott, amelyet Sárospatakon fejtett ki Comenius a panszofikus iskola tervezetében. E terv megvalósítását előmozdította az a tény, hogy Sárospatakon az angliai eredetű puritán mozgalomnak már olyan hívei és úttörői működtek ő előtte, mint pl. Tolnai Dali

János, aki éveken át terjesztette ezt a szellemet a vezetésben. Maga a kissé utópisztikus panszofikus eszme ezt jelenti: a tudás összességének átnyújtása, olyan egységes tudomány közvetítése, amely mind tárgy, mind pedig módszer szempontjából egységes egészet alkotna, s bizonyos bölcsességekhez vezetne el éppen a lényeges tudnivalók kiemelése, kapcsolatba tétele és rendszerezése révén, és sok részletet tenne feleslegessé.

Az általa osztályokra bontott, szervezett oktatásban az elemi iskolában anyanyelvi oktatást adott, a latin iskolában az anyanyelvi oktatás mellett a latint, görögöt és — a protestáns papképzés érdekében — a hébert szorgalmazta a hét szabad művészetel, a földrajzzal, a történelemmel, fizikával, etikával és teológiával együtt. Mindezen túl meg akarta szervezni hét osztállyal a panszofikus iskolát, de ebből csak a háromosztályos latin iskolát valósította meg. Ugyancsak működése idején valósult meg a „coetus” keretében a diákönkormányzat, mint tanárokat és diákokat egybefogó iskolaközösségi szervezet.

A 17. század másik pedagógus nagysága Apáczai Csere János. Szegény paraszti család tehetséges gyermekeként került a kolozsvári és gyulafehérvári iskolák elvégzése után Hollandiába, ahol 1648-tól 1653-ig tartózkodott, s megismerkedett a fejlett polgárság magas kultúrájával és a descartes-i racionalista filozófiával. Neki is a puritanizmus volt az életfelfogása s ettől eltelten ajánlotta fel életét és munkásságát a gyulafehérvári kollégiumnak, ahova II. Rákóczi György erdélyi fejedelem hívta meg.

Még Hollandiában fejezte be az Utrechttben 1653—55-ben megjelent „Magyar Encyclopaedia”-t, melyben hasonlóképpen univerzális-panszofikus jellegű felfogás jut kifejezésre. Az „Encyclopaedia” segítségével látott hozzá a latin iskola hagyományos anyagának átalakításához. Az első osztályban magyar nyelven óhajtott tanítani az „Encyclopaedia”-t, amelynek kétharmad része természettudományokkal foglalkozik, ha nem is mindig az egzakt tudományosság stílusában. A tanítás sorrendjét didaktikai megfontolásokból és nem a tudományos rendszertan szempontjából határozta meg, s ezért először a leíró jellegű részleteket és tárgyakat tanította, tehát a földrajzi, ásványtani, növénytani és állattani fejezeteket, s csak azután következett az erkölcsstan, a politika, a számtan és a mértan, ami elvontabb gondolkodást kíván. A mostoha kor azonban terveinek nem kedvezett, s kritikái szelleme miatt bekövetkezett kegyvesztése is hozzájárult életművének derékbatöréséhez, melyet korai halála pecsételt meg.

A protestánsok iskoláinak ellensúlyozására a katolikus egyház is számos iskolát hozott létre a 16. és 17. század folyamán. Az ellenreformáció mozgalmában a jezsuiták jártak az élen, akik 1587-ben Magyarországon letelepedvén, Nagyszombatban (Trnava), Kassán (Košice), Pozsonyban (Bratislava), Nagyváradon (Oradea), Gyulafehérváron (Alba Iulia), Kolozsváron (Cluj) és Marosvásárhelyen (Tîrgu Mureş) hoztak létre kollégiumokat, tehát többnyire olyan helyeken, ahol már a protestánsoknak is voltak iskoláik, amelyekkel

versenyre lehetett kelni. A 18. század elejéig mintegy húsz ilyen kollégium létesült az országban, köztük hat bentlakásos. Valamennyi ingyenes oktatást biztosított, hogy minél több ifjút vonzzon magához. A benépesítés másik tényezője az 1599-ben megjelent egységes tantervük, a „Ratio Studiorum” volt. Ez egyoldalúan a klasszikus tanulmányokat és természetesen a katolikus vallást szolgálta három-három éves két grammatikai fokozatával, poétikai, retorikai és filozófiai osztályaival. A „Ratio Studiorum” a haladó pedagógiai törekvésekkel szemben a reakciót jelentette. Az uralkodó módszer továbbra is a tanár előadása és a tollbamondás volt. Osztályfoglalkoztatást nem alkalmaztak, a latin nyelv tanulásánál nem a szövegből, hanem a nyelvtani szabályokból indultak ki s azt alkalmazták a szövegre. A begyakorlásra, az emlékeztető vésésre, az ismétlésre és a tanultak alkalmazására azonban nagy súlyt helyeztek. A magyarországi ellenreformáció legnagyobb alakja, Pázmány Péter esztergomi érsek 1623-ban Bécsben papnevelő főiskolát, 1635-ben pedig Nagyszombatban jezsuita egyetemet állított fel, ahol teológiát és jogot tanítottak, az utóbbit később már világi tanárok is.

A 18. századtól a jezsuita iskolákkal szemben előtérbe kerültek a piarista szerzetesrend iskolái; az országban létesült tízennégy gimnáziumuk mellett mindenütt szerveztek elemi osztályokat is három évfolyammal, mégpedig az olvasók, az írók és a számolók osztályával. Fokozódó népszerűségüket annak is köszönhették, hogy a gimnáziumi fokon a latin mellett tanítottak számtant és földrajzot is, sőt kísérlet történt a filozófia magyar nyelvű tanítására is.

A Rákóczi-szabadságharc leverése után (1711) a protestáns iskolák helyzete megnehezedett, helyenként mégis fejlődés következett be. Bél Mátyás a pozsonyi evangélikus liceum élén, a fejlődő polgárság igényei szerint korszerűsítette az iskola tantervét s Magyarország földrajza, a magyar és a világtörténelem mellett még francia nyelvet is tanítottak iskolájában. A reformátusok debreceni kollégiumában Maróthi György fejtett ki újító tevékenységet a 18. század elején. Ennek során a bölcsészeti tanfolyamon a mértan, a felsőbb mennyiségtan és a csillagászat tanítását is előirányozta. Általában megkívánta a modern idegen nyelvek tanítását és a földrajzot. Nevéhez fűződik a debreceni kollégium Comenius szervezeti elvei szerint való átalakítása, azaz a fokozatok és osztályok elkülönítése az életkori lehetőségek szerint. Művét a francia felvilágosodás hatása alatt a század második felében Hatvani István folytatta, aki Magyarországon először tanított növénytant és élettant úgy, hogy az egy minden felekezet által elfogadható természetes vallás alapja lehessen.

Korszakjelző esemény a magyar köznevelés történetében az állami tanügyi kódex, a „Ratio Educationis” megjelenése 1777-ben, tehát ugyanakkor, amikor a megreformált és világivá lett nagyszombati egyetem az újra fővárossá tett Budára, majd Pestre települt.

A „Ratio Educationis” magyar szerzői, Ürményi József, Tersztyánszky Dániel és Kollár Ádám iparkod-

RATIO
EDUCATIONIS
TOTIUSQUE
REI LITERARIÆ
PER
REGNUM HUNGARIÆ
ET
PROVINCIAS
EIDEM ADNEXAS.

TOMUS I.

VINDOBONÆ.
TYPIS JOAN. THOM. NORDETRATTNER.
SAC. CES. REG. MAJ. TYPOGR. ET BIBL.
MDCCLXXVII.

Az 1777. Ratio Educationis címlapja

ÜRMÉNYI ÜRMÉNYI JÓZSEF,
STATUS MINISTER

A „Ratio Educationis” címlapja és két szerzője, Tersztyánszky Dániel és Ürményi József

tak a magyar tanügy minden vonatkozására nézve kielégítő útmutatást adni e művel, amely egészében tükrözte a felvilágosult abszolutizmusra jellemző ellentmondásokat; a feudális rendszer védelmét és erősítését szolgálta, bár a felvilágosodás eszközeivel. E kódex által lett Magyarországon először államüggyé a nevelés, bár egyelőre csak abban a formában, hogy az állam felügyeletet gyakorolt az egyházak által fenntartott iskolák fölött, de iskolákat nem létesített és nem tartott fenn. Az így bevezetett rendszer szerint az alsó fokú oktatást az anyanyelvű iskola szolgálta három változatával: a falusi iskolában egy, a mezővárosiban kettő, a városiban három tanító tanított. A hároméves anyanyelvű iskola után következő latin iskola három grammatikai, két gimnáziumi osztállyal rendelkezett, majd a királyi akadémiák következtek a bölcsészeti és az arra ráépülő jogi karral, illetve az újjászervezett egyetemmel.

Az anyanyelvű iskola „a hasznos állampolgár” eszményét követve az olvasáson kívül számtant, erkölcstant és állampolgári ismereteket is tanított. A gimnázium ugyanezen művelődési eszmény hatása alatt számtant, természetrajzot, földrajzot és az uralkodóház tiszteletére nevelő hazai történelmet is tanított a főtantárgy, a latin mellett, mégpedig mindent latin nyelven. Ez a tanterv ugyanazokat a célokat tűzte ki, mint az elemi iskola. De minden fokon szerepelt a német nyelv azzal a bevallott céllal, hogy rövid időn belül az egész ország területén elterjedjen és közkeletűvé váljék.

Az általános iskolakötelezettséget később II. József császár valósította meg. Ez a rendelkezés a 6–12 éves korig terjedő iskolakötelezettség megszögőire büntetést szabott ki, közép- és főiskolai fokon pedig bevezette a tandíjat, hogy az állam számára már nem

szükséges látogatottságot csökkentse, viszont a szegénysorsú tehetségeseknek ugyanakkor ösztöndíjat biztosított. Az egyetem fejlesztése is a hasznosság irányában történt, amennyiben az orvosi kart állatorvosi intézettel, a bölcsészeti pedig mérnöki intézettel bővítette ki.

E császári-királyi törekvésekkel szemben politikai ellenállás nyilvánult meg, azonban voltak kiemelkedő pedagógusok, akik támogatták ezeket a központi törekvéseket. Ilyen volt Tessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkész is, aki a gyakorlati irányú népnevelés és a hazai mezőgazdasági kultúra kiemelkedő úttörője lett. Az ő nevéhez fűződik a szakoktatás megindulása hazánkban — egyelőre az ország akkori jellegének legjobban megfelelő mezőgazdasági irányban. Legnagyobb pedagógiai alkotása a szarvasi gyakorlati-gazdasági szakiskola, mely 1780-tól — hároméves szünettel — 1806-ig állott fenn, de még így is jelentékeny úttörő szerepet vitt köznevelésünk történetében. Alapelve volt a munkára oktatás a munka által. További érdekessége s egyben jelentősége az iskolának, hogy mindkét nembeli ifjúságot befogadta: a falusi lányokat elsősorban a ház körüli gazdaság és a háziipar tennivalóira tanította. Így a nőnevelés kezdeményezésével megelőzte korát. Tessedik emellett közreműködött a keszthelyi Georgikon, az első magyar mezőgazdasági akadémia létrehozásában.

Az újító törekvések nem kevésbé figyelemreméltó eredménye Cházár András Vácott 1802-ben létrehozott süketnéma intézete is, amely a vakok nem sokkal később létesült intézetével együtt európai viszonylatban is egyedülálló kezdeményezésnek számított.

Az oktatásügy a reformkorban (1825–49). A pedagógiai mozgalom területén a nagy fellendülés a reformkorban következett be. Ez a korszak a nemzeti öntudat és a polgári fejlődés jegyében felszínre hozta

Tessedik Sámuel

a nemzeti nyelvű iskolázás gondolatát s azt a törekvést, hogy megvalósuljon Széchenyi István elképzelése: a „kiművelt emberfők sokasága”.

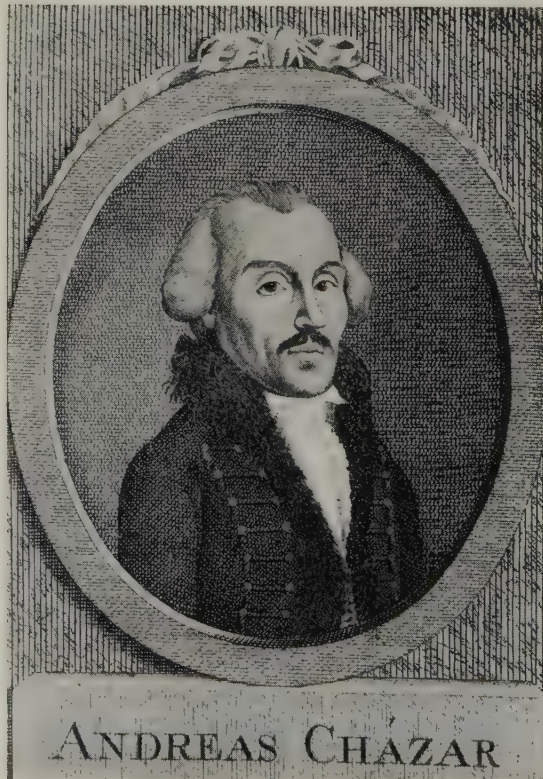
Olyan reformterv körvonalai voltak alakulóban, amely a kisdedővástól kezdve az egész köznevelési szervezetet átfogta, s a szakoktatás kérdései éppen úgy helyet találtak benne, mint az egyetemi reform. További érdekessége e terveknek az, hogy ezek a társadalom részéről jelentkeztek és társadalmi megoldásokért küzdöttek, s ezzel kényszerítették az egyházakat és az államot hasonló tevékenység kifejtésére. Az Egerben felállított kétéves tanítóképző, a reformátusok debreceni, nagykőrösi és nagyenyedi tanítóképzője, s az állam által 1840-ben felállított öt „királyi katolikus” tanítóképző már ennek az eredménye. A kisdedővők azonban egyelőre kizárólag társadalmi kezdeményezések maradtak. Az első magyarországi óvodát Brunswick Terézia alapította 1828-ban Budán, de kezdeményezésére 1836-ban országszerte már tizennégy működött, mint a Kisdedővőintézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület alapításai. A megindult mozgalom sikerének betetőzése volt, amikor 1837-ben Tólnán létrejött az első kisdedővő-képző intézet. A Brunswick-féle intézetek gépies módszereit ekkor kezdték felváltani a gyermeki értelemre és aktivitásra alapozott eljárások.

Ugyancsak társadalmi alapon közeledett a megoldás felé a nőnevelés kérdése is. Ez egyrészt a főnemesi

családokon belül folyt nevelőnők révén, másrészt magániskolákban, ahol német nyelven, méregdrágán jutottak a lányok igénytelen műveltséghez és a háztartásban s a társaságban szükséges ügyességekhez. A magyar nőnevelés apostola, Fáy András állami vagy legalább államilag ellenőrzött intézetek szervezésében látta a megoldást. Mivel azonban a gyakorlati eredmény ilyen vonatkozásban az 1825. évi országgyűlési reformbizottsági munkálatok után is elmaradt, egyelőre itt is meg kellett elégedni a társadalmi megoldással. Így Teleki Blanka 1846-ban Pesten nyitott meg egy leánynevelő intézetet, amely két évig működött. Kiváló tanárai voltak, mint például az 1848-as forradalomból oly jól ismert Vasvári Pál, vagy Leővey Klára; Karacs Teréz ugyanebben az időben, — már az ötvenes években — Miskolcon tevékenykedett a református egyház által létesített nőnevelő intézetben, melyből később az ország első tanítónőképzője alakult.

A fiúgimnáziumok frontján e reformtörekvések még szélesebben bontakoztak ki, de sokkal inkább a fenntartó egyházak részvételével. Az evangélikus tanárok 1842-ben kimondták a szakrendszerű tanítás szükségességét, továbbá az egyoldalú latin-kultusszal szemben a magyar nyelvű oktatást, és a történelmi-irodalmi és természettudományi ismeretek megfelelő arányú tanítása mellett foglaltak állást.

Cházár András

A polgári reformtörekvéseknek megfelelően napirendre kerültek a szakoktatás kérdései is. A reformpárt már az 1832—36. évi országgyűlésen követelte, hogy ipariskolát vagy reáliskolát minden nagyobb városban létesítsenek, Pesten pedig műegyetemet is. Ennek hatására a kormány 1846-ban, ha a műegyetemet nem hozta is létre, de legalább megteremtette a József nádorról elnevezett Ipartanodát.

A magyar nemzeti reformmozgalom kultúrpolitikai és pedagógiai követeléseinek a betetőzését jelenti a pesti evangélikus gimnázium tanárának, Tavasi Lajosnak forradalmi fellépése a nevelésügy területén. Ösztönzést adott egy Magyar Nevelési Társaság létrehozására, s megszervezte minden felekezet tanítóinak „egyetemes és közös gyűlését” 1848-ban.

Az első felelős nemzeti kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Eötvös József a világi közoktatás megteremtésére törekedett, ehhez kapcsolva a tankötelezettséget és az állami felügyeletet az egyházi iskolák fölött.

Az 1848. évi első népképviselői országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat a népoktatásról — minden haladó szándéka ellenére — magán viselte az uralkodó osztály világnézeti-politikai érdekelttségét. A fiúknál hatéves kortól tizenkét éves korig terjedő iskolakötelezettséget állapított meg, a leányoknál csak hatévestől tízéves korig terjedőt. Az állam köteles iskoláról gondoskodni „minden helységben”, sőt a „népes pusztákban” is, de olyan formában, hogy arra az egyházakat és a községeket kötelezi saját felügyeleti jogának biztosítása mellett. Ahol az egy felekezethez tartozó gyermekek száma az övenet meghaladja, ott az illető egyházak kötelesek iskolát állítani, ahol a felekezetek ötvennél kevesebb iskolaköteles gyermekkel rendelkeznek csupán, ott a község állít fel közös iskolákat. Miután azonban ezt a túlzott kormányzati óvatosságot még az országgyűlés radikálisnak éppen nem mondható többsége is sokallta, megszületett az a módosítás, hogy az állam mindenütt köteles iskolákat állítani, ahol a felekezetek a saját erejükből erre nem képesek. Az egyház iskolafenntartó jogának primátusa azonban így is elismerést nyert.

Az oktatásügy a szabadságharc leverése és az első világháború vége között (1849—1918). A szabadságharc leverését követő Habsburg abszolutizmus és osztrák elnyomás a korábbi reformtörekvések eredményeit megsemmisítette és olyan oktatásügyi intézkedéseket hozott, amelyek Magyarországnak a Habsburg monarchiába való beolvadását célozták. A középiskolai oktatás korszerűsítése céljából birodalomszerte — s így Magyarországon is — létrehozták az egységes nyolcosztályos gimnáziumot és a hatosztályos reáliskolát. Ez utóbbinak az alsó négy osztálya ipari és kereskedelmi szakképzésre, felső tagozata pedig magasabb fokú műszaki tanulmányok előkészítésére szolgált. A tanároktól egyetemi bölcsészeti karon szerzett szakképesítést és államvizsgákat követelt, amelyeket Magyarországon nem, hanem csak osztrák birodalmi egyetemen lehetett megszerezni, természetesen német nyelven.

Brunswick Teréz

A népoktatást is olyan irányban fejlesztették, hogy az anyanyelv átmeneti használata után a német tanítási nyelv fokozatos bevezetésével a magyarokat is és a nemzetiségeket is elnémetesítsék. Lényegében ezt szolgálta a tanítóképzés további fejlesztése is.

A magyar köznevelés rendszerének újabb és korszerűbb fejlesztésére csak az 1867. évi kiegyezés után kerülhetett sor. A legégetőbb a népoktatás kérdése volt. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk az 1848-ban félbemaradt rendezést igyekezett befejezni. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter az első országgyűlés szellemében kereste most is a megoldást, de azon túlteve most elsősorban a községeket kötelezték iskolák felállítására, másodsorban az államot. A tankötelezettséget kimondták a hatosztályos mindennapi és a hároméves ismétlő iskolákra, nemre való megkülönböztetés nélkül, így ez is előrelépést jelentett a múlthoz képest. Visszaesést jelentett viszont az 1848-as színvonalhoz képest, hogy nem mondták ki az oktatás ingyenességét és intézményesen nem rendezték a nemzetiségek jogait sem.

A későbbi időszakban az uralkodó körök szembe fordultak az Eötvös-féle liberalizmussal is és az állam mindenhatóságának eszméje hatalmasodott el az oktatásban. Az állam szövetségest keresett az egyházakban, az egyházak viszont a társadalmi haladás legelszántabb eliensei voltak. E szövetség eredményeként még a század végén is nyolcszor több egyházi iskolája volt az országnak, mint állami, holott az egyházak többnyire nem tudták a fejlesztést szorgalmazni, de nem

voltak képesek a tankötelezettséget sem érvényre juttatni.

Nem volt sokkal jobb a helyzet a középiskolák területén sem. Az előző korok szélesebb nevelési szemléletéhez képest most didaktikai és módszertani reformtörekvésekre szűkültek az oktatási intézkedések. Az is igaz azonban, hogy ebben az időszakban a középiskolák módszertanilag fejlődtek.

A népiskola és a gimnázium közé két új iskolatípust iktattak: a felső népiskolát és a polgári iskolát. A felső népiskola a hat elemi végzetek számára adott a polgári iskola anyagát összezsúfoló ismeretanyagot, a fiúk számára három, a lányok számára két éven át. Idegen nyelvet nem tanítottak benne, minősítő ereje nem volt, így lassan teljesen el is sorvadt, de a törvény is polgári iskolák állítására kötelezte elsősorban a nagyobb községeket. Ennek az iskolafajnak eredetileg „az általános műveltség emelése” lett volna a célja a szónak a társadalom szélesebb rétegeire vonatkoztatott értelmében, s ezért tervezték eredetileg hat osztályosra. Mivel azonban a felső két osztály látogatása túlterjedt az iskolaköteles koron és semmi minősítést nem adott, elég gyorsan el is néptelenedett és az oktatás az alsó négy osztályra szorított.

A felső népiskolák és a polgári iskolák a szakoktatás szempontjából is megfelelő előképzést jelentettek, mert tanműhelyekkel rendelkeztek, főleg a faipari szakmákban. Sajnos, éppen ezek a modern oktatási elvet is kifejező felszerelések — az általános pedagógiai jelentőség fel nem ismerése következtében és költségkímélés miatt — nem voltak hosszú életűek, úgyhogy a Millennium idején ezekből az iskolákból már csak kettő működött, azok is az ipari tanítóképzés érdekében, tanítóképzővel kapcsolatban.

A felsőoktatás azonban fejlődött. A nyolcvanas években létesült a fővárosban az Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző, s az Iparművészeti Iskola. Az ország második egyetemét, a kolozsvárit 1872-ben alapították.

Ugyancsak a nyolcvanas évek hozták meg az iparostanoncok iskoláinak létrehozását és tantervét is. Ezek az iskolák háromévesek voltak, egy előkészítő osztállyal és olyan tanmenettel, amelyben szabadkézi rajzot, mértani rajzot, olvasást, fogalmazást, számtant és mértant tanítottak az ismétlőiskola jellegének és az illető községben levő iparok érdekeinek megfelelően.

A nevelés gondolatának előtérbe lépése hazánk haladó pedagógusait is szembefordította a hivatalos pedagógia egyre sivárabb gyakorlatával, és többféle reformirányzatban keresték a jobb nevelés lehetőségeit. Imre Sándor elsőnek fordult szembe kora pedagógiai intellektualizmusával és az ember alakításának az eddigieknél jobb lehetőségeit kereste a korszerű pedagógiai reformáramlatokhoz, elsősorban a német reformpedagógiához való tudatos csatlakozása útján. 1917-ben egy széles körű reformjavaslatot készített, amely az oktatás és nevelés szociális feltételeinek a megjavítását célozta, amennyiben javasolta az arra rászoruló iskolai étkeztetését, fürdetését, gyógykezelését, s azt,

hogy minden iskolának legyen kertje, műhelye, internátusa, történjék gondoskodás az ifjúság nagyszűnidei üdüléséről, szórakoztatásáról, de a termelőmunkában való részvételéről is. A javaslatok azonban soha nem váltak a régi rendszer gyakorlatává, mert erre annak sem képessége, sem ideje nem volt már.

A legelterjedtebb irányzat volt a gyermektanulmány irányzata, melyet Nagy László tanítóképzői igazgató honosított meg hazánkban. Komplex módszere a gyermeklélektanon kívül a gyermek testi fejlődésének megfigyelésére és környezetének, életfeltételeinek a tanulmányozására volt alapozva. Nagy László ilyen téren mutatkozó eredményeit Domokos Lászlóné érvényesítette Új Iskolájának gyakorlatában. A Nagy László által hirdetett didaktikai alapelvek alkalmazása mellett a tanulók csoportos foglalkoztatását is bevezette változatos témákkal, s ezzel már a különböző munkaiskolai irányzatokhoz való kapcsolódását fejezte ki ez a nagyon érdekes hazai pedagógiai vállalkozás. Az Új Iskola 1948-ig állt fenn.

A Tanácsköztársaság iskolapolitikája (1919). Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlását követő polgári demokratikus forradalomban már történtek kísérletek köznevelési rendszerünk korszerűsítésére, azonban az adott körülmények között még az olyan akuttá vált problémákat sem sikerült megoldani, mint a válás- és közoktatásiügyek különválasztása és a nyolcosztályos népoktatás kötelező formáinak megteremtése, vagy a nemzetiségek tanítási nyelvre vonatkozó igényeinek kielégítő rendezése. Átfogó, a polgári demokratikus átalakulást befejező és továbbvivő reformok elhatározására csak az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság mert vállalkozni.

Amint a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 21-én átvette a hatalmat, megjelentek a magyar közoktatás demokratizálására vonatkozó korszakalkotó rendeletek és a középfokú iskolák korszerűsítésének rendeletei. A legnevezetesebbek voltak az oktatási és nevelési intézmények államosításáról, az egyház és állam különválasztásáról, az óvodák játékkiskolákká való átszervezéséről és fejlesztéséről, az osztatlan iskolák egyesítéséről, a technikai oktatás bevezetéséről, az elemi iskolai napközi otthonok nyári programjáról, a pedagógusok továbbképzéséről, a középiskolák területén pedig a kereskedelmi iskolák üzemszervezeti iskolákká való átalakításáról, tanító-diák közös bizottságok szervezéséről szóló rendeletek. Alapvető társadalmi és politikai jelentősége volt a munkásegyletekről és azok előkészítő tanfolyamairól, szakmunkásképző iskolákról és az analfabéta oktatásról szóló rendelkezéseknek.

A Tanácsköztársaság legnagyobb jelentőségű rendelkezése mégis az volt, hogy 1919 szeptemberétől meg akarta kezdeni a nyolcosztályos népiskola kiépítését, amennyiben ott, ahol eddig hat osztály működött, meg kellett volna nyitni a hetedik osztályt is. A népiskolára épülő középiskolát ötosztályosnak szánták. Az első három osztálynak a feladata a tárgyi megalapozás lett volna, a felső kettőnek a világnézeti összegezés a humán vagy a reál műveltség irányában.

A népiskola színvonal-emelését célozta a tanítóképzés főiskolai színvonalra emelése is, a két- vagy hároméves akadémián. A mezőgazdasági akadémiáknak főiskola jellegű adományoztak, s elkészült egy mezőgazdasági egyetem terve is. A három kereskedelmi főiskolát Közgazdasági Főiskolává egyesítették. (Ez volt az alapja a Közgazdaságtudományi Egyetemenek.) Mindezt széles körű gyermek- és diákszociális tevékenység kísérte. Megszervezték az iskolaorvosi intézményt, rendszeresítették az iskolásgyermekek fogorvosi kezelését, fürdetését, szórakoztatását, nyaralását.

Ezeknek az elhatározásoknak az elvi jelentősége az, hogy korszerűsítették a művelődés eszményét és a nevelésről vallott felfogást, s az erre irányuló eddigi bátorítatlan kísérleteket győzelemre vitték azzal, hogy megvalósították a munkaiskola elvét, mint a gyermeki aktivitást állandóan fejlesztő eljárást. A magyar irodalom tanítása kilépett a provincializmus légköréből és a világirodalom legszélesebb kereketei között kereste a magyar irodalom méltó helyét. A történettanítás az ifjúságot most már nem háborúkról és úgynevezett nagy személyiségekről tájékoztatta, hanem a társadalom gazdasági alapjairól, osztálytagozódásáról, az elnyomott tömegek forradalmi megmozdulásairól és a társadalom átforgalmazásának lehetőségeiről. A természet-tudományos oktatás a tudományellenes nézetek leküzdésén és egy tudományos materialista világkép alapjainak a lerakásán fáradozott. Célul tűzték ki az alapvető technikai eljárások gyakorlati elsajátítását, azaz a politechnikai oktatást. Egyensúlyt kívántak teremteni az ifjúságnak a hazafiasság és a proletár nemzetköziség szellemében történő nevelése között.

1919. augusztus elején azonban a környező imperialista államok túlereje és a belső ellenforradalom kettős nyomása alatt elbukott a Tanácsköztársaság és ismét uralomra jutott a régi rendszer.

A két háború közötti időszak közoktatása (1920–44). Az ellenforradalmi rendszer mindenekelőtt egyik napról a másikra érvénytelenítette a Tanácsköztársaság minden kulturális és pedagógiai intézkedését, köztük azokat is, amelyek egyszerűen csak a polgári átalakulás eszméiből fakadtak és több emberöltős mulasztást pótoltak. Máról-holnapra tért hódított a Kárpát-medence földrajzi és gazdasági egységére alapozott irredenta nevelés, amely a fasiszta uszítást készítette elő. Az emberi egyenlőség gondolatára épített nevelés kezdeti lépései és eredményei helyébe a föltétlen tekintélytisztelt és engedelmesség elve lépett. A vallás-keresztény nevelés programja nem elégedett meg a hittantanítás újra kötelezővé tételével, hanem még a templomba járást is kötelező erővel írta elő. Mindezt a militarizmus behatolása tetőzte be a levante mozgalom mint népnevelési intézmény kiépítése útján, mely a trianoni békeszerződés katonai határozmányainak megkerülését is jelentette.

A népoktatást az 1921. évi 30. törvénycikk szabályozta a forradalmakat megelőző korszak reakciós szellemében. Mindenekelőtt visszaállították a hatéves mindennapi és a hároméves ismétlő-továbbképző iskolát, majd ismét osztatlan vagy részben osztott elemi

iskolákra bontották fel az előbb egyesített kisiskolákat, s visszaadták az egyházaknak a maguk származásuk felszerelésével. Ezeken az állapotokon lényegében az 1940. évi 20. törvénycikk sem változtatott, amely a népiskolákat ismét nyolcosztályosakká akarta fölfeljeszteni, de engedményeket tett szervezésében a gimnázium és a polgári iskola négy osztályának, tehát távolról sem vált általánossá. A tanítóképzés ötévessé lett ugyan a harmincas évek elején, majd 1938-tól a négyéves líceumra épített kétéves tanítóképző akadémia terve is törvénnyé vált, de a távolabbi várható jó kihatások a második világháború közbejötté miatt teljesen elmaradtak.

A középfokú oktatásban a polgári iskola felső két osztálya és a felső népiskola az ismert okoknál fogva teljesen megszűnt. A polgári iskola csak néhány szakiskola felé biztosította a továbbjutást, s ezért a magasabb képzés szempontjából zsákutcát jelentett.

Az 1924. évi 11. törvénycikk a középiskolák területén két szempontból hozott lényeges újítást: a középiskola-típusok tovább differenciálódtak és valamennyi középiskola-típus egyenlően jogosított valamennyi egyetemre és főiskolára. A középiskolának egyébként három fajtája volt: gimnázium, reáliskola és reáliskola. A legáltalánosabb és legelterjedtebb közülük éppen a gimnázium és a reáliskola közé ékelődött reáliskola lett.

A leányközépiskolák ügyét két emberöltős késés és kísérletezés után az 1926. évi 26. törvénycikk rendezte oly módon, hogy két leányközépiskola-típust állapított meg: a leánygimnáziumot és a leánylíceumot.

Ez a Klebersberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nevével jelezhető iskolapolitika „egységes világnézet kialakítását” tűzte célul, s a régi és tiszteletreméltó pedagógiai reformtörvények torzképeként a rendszer számára megfelelő, vezetésre alkalmas egyén eszményét állította fel. Ehhez a pedagógiai elvhez tartozott „a magyar életszemlélet és tettekésség” fejlesztése is, amiből következett, hogy a tanítás központi elemévé nem a humanisztikus vagy természet-tudományi tárgyak, hanem a legtágabb értelemben vett „nemzeti tantárgyak” (magyar, történelem, földrajz) lettek. Ez az iskolapolitika az egyetemeket a „magyar kultúrfölény” és az uralkodóosztály, az „elit” képzésének intézményeként fogta fel, és ennek az iskolapolitikának volt a következménye a „numerus clausus” is, amely kirekesztette az egyetemekről a zsidó származású ifjúság nagy részét.

A magyar történelem megoldatlan kérdéseit a megoldás felé vinni csak egy megújodott és forradalmi átalakuláson átment magyar társadalom volt képes a legjobb magyar haladó hagyományok szellemében és azok természetes folytatásaként. Ezért maradt kérdéseink megoldása a felszabadulás utáni évekre, de még inkább a szocializmus építésének 1948-ban megkezdett korszakára.

A felszabadulás utáni fejlődés. A kormány 1945. augusztus 16-án a Magyar Kommunista Párt javaslatára elrendelte a nyolcéves tankötelezettséget, a nyolcosztályos általános iskola felállítását, s ezzel mintegy

folytatta a Magyar Tanácsköztársaság munkáját. Három évvel később, 1948-ban pedig a szétaprózott iskolák egyesítése és az egységes irányítás érdekében megtörtént az iskolák államosítása. Ez nagyszámú felekezeti, társulati, községi és magániskolát érintett, viszont ezzel a hat-tizennégy éves gyermekek számára egységes nevelési és oktatási feltételeket teremtett az új állam.

Az általános iskola megvalósításával egyidőben következett be a középfokú oktatás reformja. A nyolcosztályos gimnáziumok négyosztályosakká alakultak. Mellettük létrejöttek a négyéves ipari, mezőgazdasági és közgazdasági technikumok, valamint a tanító- és övönképzők. Valamennyi középiskolai típus az általános iskola nyolc osztályára épült, s egyaránt jogosított felsőbb fokú továbbtanulásra.

Nem kisebb változáson ment keresztül az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakmunkásképzés sem. Önálló, két-hároméves elméleti és gyakorlati képzést nyújtó intézetek létesültek, melyek már a szocialista nagyüzemek, kereskedelem és termelőszövetkezetek számára képeznek szakembereket.

Több új egyetem létesült, s a meglevők is bővültek. A fejlődő ipar szükségleteinek kielégítése mindenekelőtt a műszaki egyetemek fejlesztését követelte meg: Miskolcon nehézipari, Veszprémben vegyipari egyetem létesült, a Budapesti Műszaki Egyetem csaknem kétszeresére fejlődött, s új karokkal, tanszékekkel bővült. A tudományegyetemeken különváltak a természet-tudományi karok; az orvosi karok önálló egyetemmé alakultak. Az újjászervezett Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem a társadalomtudományok, a pedagógiai főiskolák pedig az általános iskolai tanárképzés szempontjából jelentettek nagy fejlődést. Az önálló Agrártudományi Egyetem mellett a mezőgazdaság különféle szakágazatait oktató intézmények létesültek.

Az új alkotmány értelmében, amely nemcsak jogot, hanem lehetőséget is biztosít a tanulásra, a rászorulóknak sokféle szociális támogatást kaptak: diáktothoni, tanulólétszabai elhelyezést, menzai étkezést, ösztöndíjakat, segélyeket. Mindezek révén alapvetően megváltozott a tanulók és hallgatók szociális összetétele. Míg a felszabadulás előtt 3—4% volt a munkások és parasztok középiskolába és egyetemre járó gyermekeinek aránya, ez a szám a felszabadulás után tizenkét év alatt elérte az 55,3%-ot.

Mindazon felültek részére, akik különböző okokból nem tanulhattak nappali iskolákban, esti és levelező iskolák nyíltak. Bizonyítványuk egyenlő értékű a nappali tagozatokéval. Esti, valamint levelező tagozatok valamennyi iskolai fokon és típusban működnek.

A felszabadulás utáni első évtized alatt tehát gyökeresen átalakult az iskolarendszer. Új iskolatípusok jöttek létre (nyolcosztályos általános iskola, technikumok, esti és levelező tanfolyamok), az oktatás lényegében ingyenessé vált és az államosítás következtében egységes pedagógiai törekvések jutottak érvényre a szocialista oktatás szellemében. Az így kialakult iskolarendszer általában és nagyjából meg is felelt a vele szemben támasztott követelményeknek. A további

fejlődés követelményei azonban további fejlesztést követeltek, ezért a kormány 1959-ben napirendre tűzte az oktatásügy átfogó reformját.

Az 1961. évi oktatási törvény. A szükséges korszerűsítés érdekében hozta az országgyűlés az 1961. évi III. törvényt a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. E törvény kidolgozásával a Minisztertanács 1959-ben egy harmincnegye tagú kormánybizottságot bízott meg, amely három albizottságban, öt-hatszáz szakértő bevonásával végezte munkáját. Javaslatait 1960 őszén országos vitára bocsátotta, amelyben hozzávetőlegesen egymillió lakos vett részt, s mintegy százezer véleményt is nyilvánított. Elmondhatjuk, hogy ez a törvény a szülők, a nevelők, az oktatási apparátus dolgozóinak együttes javaslatait fogalmazta meg.

E törvény alapvető célja a marxista-leninista szellemen történő oktatás és nevelés további javítása.

A törvény másik fő törekvése, hogy az iskolát az élethez közelítse, az iskolai oktatást az étellel, a termeléssel összekapcsolja. Ezért a törvény úgy rendelkezik, hogy minden iskolatípusban fel kell készíteni a tanulókat az életre, a termelőmunkában való részvételre. Az általános iskolában és a gimnáziumban teljes jogú tantárgyként be kell vezetni a gyakorlati-műszaki oktatást. Továbbá olyan szakiskolai hálózatot kell kiépíteni, amely biztosítja az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem stb. szakmunkás-szükségletének kielégítését, s az eddiginél magasabb általános műveltséget nyújt.

A törvény harmadik alapelve, hogy korszerű műveltség nyújtásával emelni kell a tanulók általános és szakmai műveltségét, az új tantervek kidolgozásával párhuzamosan meg kell szüntetni túlterhelésüket. Ezért az eddigi nyolcéves tankötelezettséget tíz évre emeli a törvény, s kimondja, hogy annak az általános iskolában, elvégzése után pedig vagy középiskolában, vagy szakmunkásképző, vagy továbbképző iskolában kell eleget tenni. A tízéves tankötelezettség, az oktatás ingyenességének kiterjesztése a középiskola mind a négy osztályára jelentős lépés az általános középfokú iskolázatás felé. Jelenleg az általános iskolát végző tanulóknak mintegy 80—82%-a tanul tovább középiskolában vagy szakmunkásképző iskolákban, a fennmaradó 18—20% részére szervezte a Művelődésügyi Minisztérium 1959-ben a kétéves továbbképző iskolákat, heti hatórás tanulmányi idővel és gyakorlati oktatással.

Az egész törvényen végighúzódik a szakmai képzés színvonalának emelésére irányuló törekvés. Ezt szolgálják a magasan kvalifikált szakmunkások képzésére hivatott szakmunkásképző iskolák és a technikusok képzésére szervezett felsőfokú technikumok. Ez a törekvés érvényesül iskolarendszerünk teljesen új típusú iskolájában, a szakközépiskolában is, amelynek lényege, hogy együttesen általános és szakmai irányú képzést ad. Ennek érdekében együttműködik a képzés szakirányának megfelelő üzemmel. Kiépítésükkel megváltozik a középiskolai típusok aránya: a gimnáziumok korábbi túlsúlya — 70% — megszűnik, s központi helyre a szakközépiskola kerül.

Az 1968—69-es tanévig működő technikumok négyéves középiskolák voltak, s bár sok jó szakembert képeztek, nehezen birkóztak meg hármas feladatukkal: az általános, a szakmai elméleti és a szakmai gyakorlati képzéssel. A végző technikuskok sokszor nem alkalmasak vezetői, technikus munkakör betöltésére, emellett feszültség támadhat a jövőben köztük és a szakközépiskolában végzettek között. Ezért a technikuskok képzését érettségire épülő 2—3 éves felsőfokú intézményekre bízta a törvény. Az 1961—62. tanévben kezdte meg működését 17 felsőfokú technikum, szakiskola. Számuk az 1968—69. tanévben 45-re emelkedett.

A dolgozók esti és levelező iskoláit az új törvény nemcsak megerősítette, hanem intézkedett minden iskolatípusra történő kiterjesztésükről és lehetőséget teremtett önálló tantestülettel, illetve az üzemekben való megszervezésükre.

Az oktatásügy további demokratizálását jelenti a törvény azon rendelkezése, hogy „a továbbképző iskolát végzett tanulók szakmunkástanuló iskolában és intézetben, a szakmunkásképző iskolát végzettek középfokú iskolában, a felsőfokú technikumot és felsőfokú intézetet végzett hallgatók pedig az egyetemeken és főiskolákon különbözeti vagy felvételi vizsga letétele mellett megfelelő tanulmányi idő beszámítással tovább tanulhatnak”.

Mai iskolarendszerünk. Az ismertetett törvény új alapokra helyezte a magyar iskolarendszert, s egyben továbbfejlesztette a korábban kialakult iskolatípusokat. Ennek eredményeként mai iskolarendszerünket a következőkben jellemezhetjük.

Az óvoda és az általános iskola. Magyarországon 3331 óvodában 194 438 férőhely a három-hatéves korú gyermekek 51,5%-a részére nyújt egész-, illetve félnapos foglalkoztatást. A nagyobbakban három vagy két csoportban, a kisebbekben összevontan játékt, munka s oktatás váltakozik. A munkára nevelésben alapelve, hogy a gyermek a maga és a csoportja életében szükségessé váló minden munkát — ez lehet önkiszolgálás, állatok, növények gondozása, a közösséget végzett munka —, amelynek elvégzésére testi és lelki egészségének károsodása nélkül képes, maga végezzen el. A három-négyévesek csoportjában év elején naponta nyolc, év végén tizenöt percig folyik oktatás. Ez az időtartam a négy-ötéveseknél napjában kétszer húsz, az öt-hatéveseknél kétszer harminc-harmincöt percre emelkedik. Így fokozatosan előkészítik a gyermekeket, hogy az iskolában huzamosan figyelni tudjanak. Az oktatás anyanyelvi foglalkozásokból (mesék, versek, környezetismeret), ének-zene gyakorlatokból, ábrázolásból, kézimunkából, számolásból áll. Az egy óvónőre jutó gyermekek száma tizennyolc.

A tankötelezettség hatéves korban kezdődik. Minden gyermeknek, akit a megelőző orvosi vizsgálat szellemileg és fizikailag alkalmasnak talál, be kell iratkoznia a nyolcosztályos általános iskola első osztályába. A hatéves korban kezdődő iskolába járását a hazai hagyományok is indokolják, de a szülők túlnyomó többsége igényli is. A gyermekek egy részénél mutat-

kozó nehézségeket — a túlterhelés általános jelenségéről most nem beszélve — nem a hétéves korban kezdődő tanítással, hanem az első osztály anyagának átrendezésével, az első és a második osztály közelebbi vitelével kívánja megoldani iskolarendszerünk.

Az első-negyedik osztályban egytanítós rendszerben, az ötödik-nyolcadik osztályban szaktárgyanként, szakosított nevelőkkel folyik az oktatás. A nagyobb iskolákban nem ritka, hogy a testnevelést, az éneket és a rajzot már az alsóbb osztályokban is szakosított tanárok tanítják.

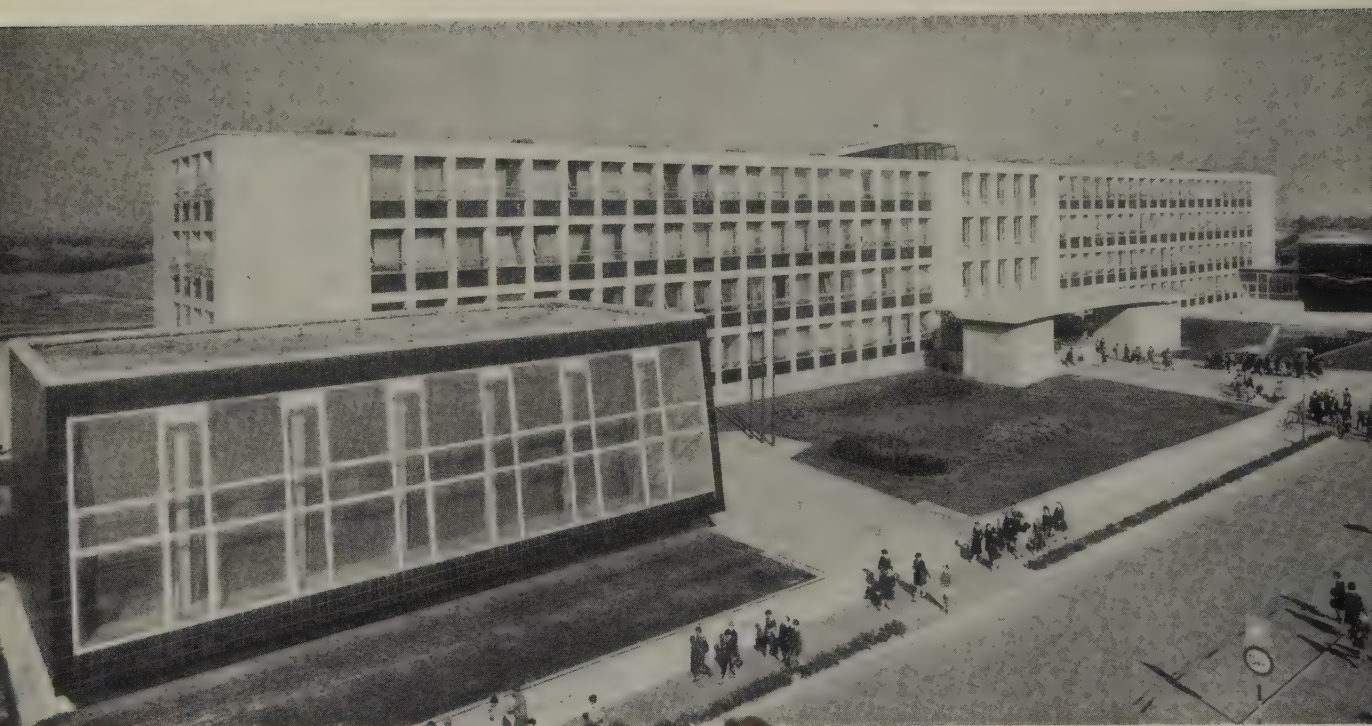
Az egytanerős, illetve az osztályok számánál kevesebb nevelővel dolgozó (összevont tanulócsoporthos) iskolák megszüntetésére körzeti iskolák létesülnek. A szomszédos kisebb településekről ezekbe járnak az ötödik-nyolcadik osztályos tanulók, a kisebbek falujuk, tanyájuk iskolájában maradnak. 1968—69-ben 1050 körzeti iskola működött.

Az általános iskola célja, hogy minden tanulónak egységes, korszerű alapműveltséget nyújtson, egész oktató-nevelő munkájával céltudatosan fejlessze bennük a kommunista emberre jellemző erkölcsi tulajdonságokat, úgy neveljen, hogy a tanulók szeressék szocialista hazájukat és más országok népeit, becsljék a munkát és a dolgozó embert, vegyenek részt társadalmunk célkitűzéseinek megvalósításában. Ennek megfelelően tizennégy éves koráig minden gyermek lényegében azonos képzésben részesül.

A megfelelő irányban különösebb hajlamot mutató tanulók részére nyelvi, illetve ének-zene tagozatú általános iskolák is működnek. Ezekben a nyelvet az ötödik osztálytól, illetve az ének-zenét az elsőől felemelt óraszámban, heti négy-hat órában tanítják. Nemrég kezdődött meg a munka egy újabb speciális tagozaton: a tanulók a harmadik osztálytól kezdve részesülnek orosz, angol, francia vagy német nyelvvű képzésben, kezdetben csak orálishan, a negyedik osztálytól írás-olvasás segítségével is. Velük az a tervünk, hogy a középiskolában bizonyos elbeszélő tantárgyakat, illetve azok egyes fejezeteit is a választott nyelven tanulják.

A tanköteles korú gyermekek 98,8%-a jár iskolába. 1938-ban 3010 egytanerős iskola volt Magyarországon, s ezekbe járt a tanulók 14,1%-a. 1966—67-ben 165 ilyen iskola működött, ahol a tanulóknak kb. 2%-a tanult. Az 1967—68-as tanévben a tanulók 77,3%-a fejezte be nyolc év alatt a nyolcadik általánost, de a tízéves kötelező oktatás idejét figyelembe véve ez a szám 89,5%. Az 1937—38-as iskolaévben a régi elemi iskolákban nem volt szakosított oktatás, és a régi középiskolákban a tanulóknak csak 36,5%-a részesült olyan oktatásban, amely kielégítőnek mondható. Az 1968—69-es iskolaévben az általános iskola felső tagozatában a tanulók 92,3%-át szaktanárok oktatták. A tanárok száma több mint kétszerese a háború előttinek. Akkor az egy tanárra jutó tanulók száma 50 volt; 1968—69-ben az általános iskolákban ez a szám átlagosan 20,1.

Az eredmények mellett azonban még hiányok és problémák is vannak. Van még tanító- és tanárhiány,

Dunaújvárosi általános iskola

100 tanteremben 134 csoport tanul, azaz számos iskolában két műszakban folyik az oktatás. A kollégiumokban a középiskolásoknak csak 16,5 %-a helyezhető el, de ennél jóval több helyre volna igény.

Az általános iskola elvégzése után a tanulók bármely magasabb iskolatípusban folytathatják tanulmányaikat. Férőhely-hiány esetén a tanulmányi eredmények sorrendjében döntenek. A pályaválasztási tanácsadás az osztályfőnökök feladata, akik e célra szervezett órákon, szülői értekezleteken, családlátogatásaik alkalmával tesznek eleget e kívánalmaknak, évről évre kiadott hivatalos tájékoztatókban, módszertani segédletekben kapott útbaigazítások alapján.

A fogyatékos gyermekek és ifjak nevelése, oktatása gyógypedagógiai intézményekben történik. Ezekben tanulnak mindazok, akik valamilyen idegrendszeri, érzékszervi vagy testi fejlődési zavar, sérülés következtében az általános iskolában nem oktathatók (így a kisebb vagy nagyobb fokban értelmileg fogyatékos, a süketnéma, nagyothalló, vak, csökkent látású és mozgásukban sérült gyermekek). Gyógypedagógusok látják el az általános iskolába járó beszédhibás gyermekek kezelését is.

A gyógypedagógiai intézményhálózat a felszabadulás óta sokat fejlődött. Míg az 1937—38-as tanévben 48 iskolában és intézetben 4304 tanulót neveltek, a tanerők száma pedig 355 volt, addig az 1968—69-es tanévben 117 iskolában és intézetben és 276 általános iskola mellett működő osztályban 27 531 fogyatékos tanuló iskoláztatásáról gondoskodunk.

A különféle fogyatékoságúak iskoláiban a tanítási idő kilenc és tíz év: egy vagy két éves előkészítő tanfolyam és — az alapul vett általános iskolának megfelelően — nyolc osztály. Több iskolafajtát kisegítő szakiskolai tagozatok egészítenek ki, ezekben a tanulókat betanított munkásokká képezik.

A szakmunkásképzés. A szakmunkásképző iskolákban 255 szakmára folyik a túlnyomórészt három-, néhány esetben két éves képzés. Az elméleti és gyakorlati oktatásban a tanulók az első-második évfolyamban hetenként két napot tanteremben, négy napot az iskolai vagy üzemi tanműhelyben töltenek, a harmadik évben pedig egy napon át tanulnak, öt napon dolgoznak. Elméleti tantárgyaik: szakmai ismeretek, anyagismeret, szakrajz, mennyiségtan, magyar nyelv-tan, történelem. A harmadik év végén állami bizottság előtt szakmunkás vizsgát tesznek. Az 1968—69-es tanévben 212 264 tanuló tanult ilyen oktatási formában.

Ezen iskolatípus jó gyakorlati szakembereket nevel, de hibája az elméleti, különösen az általános képzés alacsony szintje. A reformtörvény utasításának megfelelően új tantervek készülnek. Bizonyos szakmákat csoportosítanak, emelik a matematikai és a természettudományos képzés színvonalát, az osztályok egy hányadában kibővíti a közismereti tantárgyak körét, s így lehetővé válik, hogy a végzettek valamelyik középiskola magasabb osztályában folytathassák tanulmányaikat.

A továbbképző iskola átmeneti jellegű, azaz a középfokú oktatás általánossá válásával fokozatosan meg-

Általános iskola Budapesten — Ismerkedés az első olvasókönyvvel

szűnik. Heti hat órai oktatási idejében ismétli és szélesíti az általános iskolában szerzett ismereteket, és bizonyos szakmai előképzést nyújt. Minthogy túlnyomó többségük mezőgazdasági vidéken nyílt, fennállásuk idejére az a törekvésünk, hogy tartalmukban és célkitűzésükben az alsófokú mezőgazdasági szakiskolák felé közelítsük őket.

A *gimnázium*. Legrégibb hagyományokkal rendelkező középiskolánk a gimnázium. Ez előnye is: az oktatás szervezettségében, módszerei fejlettségében, az iskolák felszereltségében, szakemberekkel való ellátottságában, és hátránya is: korábban csak egyetemi, főiskolai tanulmányokra készített elő, az úri középosztály elit iskolája volt, tananyagában rengeteg balasztot hurcolt. A jelenleg érvényben levő törvény szerint a gimnázium feladata: elmélyíteni és bővíteni az általános iskolában szerzett ismereteket; továbbfejleszteni a tanulók műveltségét, szocialista világnézeti, erkölcsi, esztétikai és testi nevelését; heti 2–4 órában gyakorlati oktatást is nyújt.

1963-ig két (humán és reál) tagozatban folyt az oktatás a gimnáziumokban. Az új tantervek vitáiban azonban a szülők és nevelők egyöntetűen az egységes, tagozatok nélküli gimnázium mellett foglaltak állást. Az érvek közt szerepelt az egységes általános műveltség minél szélesebb kiterjesztése és az iskolák szervezési gondjainak csökkentése. Így az 1963–64-es tanévtől kezdve már ez a rendszer lépett érvénybe. Ugyanekkor a bizonyos irányban hajlamot, rátermettséget mutató fiatalok érdeklődésének kielégítésére bővül a speciális osztályok, tagozatok köre. Nagyobb számban működnek már orosz, angol, francia, német, olasz, spanyol nyelvű osztályok, van múltjuk a zenei, képző- és iparművészeti, balett gimnáziumoknak, s létesültek már matematikai, fizikai,

fizika-kémiai, biológiai tagozatú osztályok is. Ezekben a szakiránynak megfelelő tantárgyakat magasabb heti óraszámokban tanítják, s kiegészítő gyakorlatok is vannak.

A negyedik osztály sikeres elvégzése után a tanulók érettségi vizsgára jelentkezhetnek. Letétele nem kötelező, korábban sem volt az, mégis eddig minden tanuló élt e jogával. Az érettségi vizsgának lényegében két funkciója van: ellenőrzi a jelöltek tudását, és ösztönzést jelent tanárra, tanulóra egyaránt. Megszerzése az egyetemi, főiskolai felvételi vizsgára való jelentkezés feltétele. Tantárgyai — az 1963–64-es tanévben életbe lépő új szabályzat szerint — kötelezők, fakultatívan kötelezők és szabadon választhatók. Kötelező a magyar nyelv és irodalom, a történelem, a matematika. Kötelezően választani kell egy tantárgyat a két tanított idegen nyelv, a biológia, a fizika vagy a kémia közül. Szabadon választható legfeljebb két tantárgy a gimnáziumban tanított bármely tárgyból, az előző csoportban felsoroltak is. Az érvényes vizsgához tehát négy tantárgy szükséges, s ezek száma a tanulók kívánsága szerint hatra emelhető. A magyar nyelvből és irodalomból, a matematikából és az idegen nyelvből írásban és szóban kell vizsgázni, a rajzból írásban és gyakorlatban, a testnevelésből szóban és gyakorlatban, a többi tantárgyból csak szóban. A vizsgák szervezése az egyes iskolák joga és feladata, a felettes tanácsi szervek elnököket küldenek.

A *szakközépiskolai* kísérletek 1959-ben indultak, s eredményeik nyomán született az új iskolatípus. Az 1968–69-es tanév elején 77 561 tanuló járt szakközépiskolába. A szakközépiskola általános képzést és több rokon szakma közös alapjait átfogó elméleti és gyakorlati szakmai képzést nyújt. A tanulók négy évi tanulmányaik végén érettségi vizsgát tesznek, s

Kémiai kísérlet az egyik szakközépiskolában

ennek sikere esetén felvételre jelentkezhetnek bármely felsőoktatási intézménybe, vagy elhelyezkedhetnek szakterületükön a termelőmunkától a részfolyamatok irányításáig terjedő munkakörökben. Hogy ezen a skálán hol fognak elhelyezkedni, az felkészültségüktől, rátermettségüktől függ. Ami pedig az egyetemi, főiskolai felvételi esélyeket illeti, azok természetesen nagyobbak az iskola szakjának megfelelő intézmények, s kisebbek a többi intézmény, illetve szak irányában.

Gyakorlati foglalkozás egy technikumban

A rokon szakmák alapjait nyújtó szakközépiskolai szakok száma 37, s olyanok vannak köztük, mint gépgyártás-technológia, híradástechnika és műszeripar, vegyipar, út- és vízipítés, vízügy, geológia, közlekedés, mezőgazdasági gépészet, kertészet, kereskedelem, közgazdaság, egészségügy stb. Az általános és a szakmai képzés aránya 50—50%, a szakmain belül kétharmad részben elméleti, egyharmad részben gyakorlati oktatás folyik. A műhelygyakorlatok és a laboratóriumi foglalkozások tartalma és célszerű megszervezése érdekében minden iskola egy úgynevezett bázisüzemmel köt szerződést.

A szakközépiskolák nagyobb részben az eddig működő középfokú technikumokból, kisebb részben gimnáziumokból szerveződnek.

A szakközépiskolák esti és levelező tagozatának egyik speciális formája azok számára nyújt — két év alatt — teljes szakközépiskolai végzettséget, akik a tartalmában megerősített szakmunkásképző iskola három évfolyamát sikerrel elvégezték. Ezzel a megoldással a szakmunkásképző iskolák is — amelyek eddig zsákutcát jelentettek a továbbtanulás szempontjából — beilleszkedtek a középfokú oktatás rendszerébe.

A technikusképzés magasabb szintre emeléséből következően a középfokú technikumok fokozatosan megszűnnek. Várható azonban, hogy egy-két szakmában — melyben a középiskolai szintű képzés is elegendő — még hosszabb ideig fennmaradnak.

Tanulmányi idejük ugyancsak négy év, az általános és a szakmai elméleti képzésen kívül heti hat-tizennégy óra műhelygyakorlattal és tanév végi kötelező üzemi gyakorlattal. A kötelező képesítő vizsga általános (úgynevezett közismereti) és szakmai elméleti tárgyakból, továbbá gyakorlati részből áll. Birtokában a végzetek technikusként helyezkedhetnek el, vagy felvételi vizsgára bocsátásukat kérhetik valamely — elsősorban műszaki irányú — felsőoktatási intézményben.

Az 1968—69-es tanévben a középiskolai tanulók száma összesen 335 338 volt, közülük első osztályos 103 510. Ebből az összes gimnáziumban (állami és felekezeti együtt) 167 082, művészeti középiskolában 1685, szakközépiskolában 77 561, ipari technikumban 57 910, mezőgazdasági technikumban 13 812 és közgazdasági technikumban 17 288 fő tanult. Érettségi (képesítő) vizsgát tett 1968 júniusában 81 289 tanuló, közülük felsőoktatási intézménybe felvettek 14 119-et, vagyis 17,5%-ot.

Egyetemek, főiskolák. Az egyetemi, főiskolai felvételek rendjét külön miniszteri rendelet és utasítás szabályozza. Harmincötödik évének betöltéséig minden magyar állampolgár kérheti felvételét, ha középiskolai végzettségét érettségi vagy képesítő oklevéllel tanúsítja. A jelentkezőknek választott szakjuknak megfelelően két vagy három tárgyból írásbeli és szóbeli felvételi vizsgát kell tenniük, és annak eredményét pontozzák; az elérhető legmagasabb pontszám tíz. Ugyancsak legfeljebb tíz pontot kaphatnak a középiskolában szerzett osztályzataikért, figyelembe véve az érettségi (képesítő) eredményét is.

Mivel a jelentkezők száma meghaladja a rendelkezésre álló helyek számát, a felvételi bizottság a megfelelő jelentkezőket — a megadott keretszámok figyelembevételével — a megállapított végső pontszám sorrendjében veszi fel. Nem kell felvételi vizsgát tennie az országos tanulmányi versenyek első tíz-tíz helyezettjének, abból a tárgyból, amelyben eredményesen szerepelt.

Ezzel az 1963-ban életbe léptetett rendelettel megszűnt az a mintegy tízéves gyakorlat, melyben a tanulmányi eredményen kívül figyelembe vették a tanulók származását is. Erre mindaddig szükség volt, míg a munkások és parasztok gyermekei a felsőfokú oktatásban hozzávetőlegesen el nem érték a fizikai dolgozóknak az ország népességében is mutatkozó arányát.

Felsőoktatási intézményeink sorában vannak nagy múltú egyetemek és főiskolák, s vannak egészen fiatal létesítmények, mint a tanárképző főiskolák, tanító- és óvónőképző intézetek, felsőfokú technikumok, szakiskolák és műszaki főiskolák. Együttes számuk 89, az 1938. évi tizenhatal szemből. Az 1968—69-es tanévben nappali tagozatokon 52 061 hallgató tanult.

A jelenleg működő magyar egyetemek (főiskolák és más oktatási intézmények kivételével) a következők:

— *Eötvös Loránd Tudományegyetem*, Budapest (előzőleg Pázmány Péter Tudományegyetem, alapítva 1635-ben Nagyszombatban, Trnava).

— *József Attila Tudományegyetem*, Szeged (alapítva 1872-ben Kolozsvárott, Cluj).

— *Kossuth Lajos Tudományegyetem*, Debrecen (alapítva 1912-ben).

— *Pécsi Tudományegyetem*, Pécs (alapítva 1914-ben Pozsonyban, Bratislava).

— *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem*, Budapest (alapítva 1920-ban, önálló egyetem 1948 óta).

— *Semmelweis Orvostudományi Egyetem*, Budapest (1951-ig a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvostudományi fakultása volt).

— *Debreceni Orvostudományi Egyetem*, Debrecen (1951-ig a debreceni Tudományegyetem orvostudományi fakultása volt).

— *Pécsi Orvostudományi Egyetem*, Pécs (1951-ig a pécsi Tudományegyetem orvostudományi fakultása volt).

— *Szegedi Orvostudományi Egyetem*, Szeged (1951-ig a szegedi Tudományegyetem orvostudományi fakultása volt).

— *Budapesti Műszaki Egyetem*, Budapest (alapítva 1782-ben).

— *Nehézipari Műszaki Egyetem*, Miskolc (alapítva 1721-ben Selmecbányán, Banská Stiavnica, mint Bányaászati Akadémia).

— *Veszprémi Vegyipari Egyetem*, Veszprém (1951-ig a Budapesti Műszaki Egyetem Vegyipari Fakultása volt).

— *Agrártudományi Egyetem*, Gödöllő (1945-ig a Budapesti Műszaki Egyetem mezőgazdasági fakultása volt).

— *Kertészeti Egyetem*, Budapest (korábban Kertészeti és Szőlészeti Főiskola, alapítva 1894-ben).

— *Állatorvostudományi Egyetem*, Budapest (alapítva 1782-ben mint főiskola).

— *Erdészeti és Faipari Egyetem*, Sopron (alapítva 1808-ban Selmecbányán, mint Erdészeti Tanintézet).

1968-ban az alábbi egyetemek és főiskolák működtek (feltüntetve a karokat és a képzési időt):

egyetemek	karok	év
Tudományegyetemek (4)	Állam és Jogtudományi Kar	5
	Bölcsészettudományi Kar	5
	Természettudományi Kar	5
Közgazdaságtudományi Egyetem (1)	Ipari Kar	5
	Kereskedelmi Kar	5
	Általános közgazd. Kar	5
Orvostudományi Egyetemek (4)	Általános orvostud. Kar	6
	Fogorvostudományi Kar	5
	Gyógyszertudományi Kar	4—5
Műszaki Egyetemek (3)	Gépészmérnöki Kar	5
	Villamosmérnöki Kar	5
	Vegyésmérnöki Kar	5
	Bányamérnöki Kar	5
	Kohómérnöki Kar	5
	Építészmérnöki Kar	5
	Mérnöki Kar	5
	Közlekedési Üzem-mérnöki Kar	5
Mezőgazdasági Egyetem (1)	Mezőgazdaságtudományi Kar	4
	Mezőgazd. Gépészmérnöki Kar	5
Állatorvostudományi Egyetem (1)		5
Kertészeti Egyetem		4—5
Erdészeti és Faipari Egyetem (1)	Erdőmérnöki Kar	5
	Faipari Mérnöki Kar	5
Egyéb felsőfokú oktatási intézmények:		
agrártudományi főiskolák (3)		4
tanárképző főiskolák (4)		4
gyógypedagógiai tanárképző főiskolák (2)		4
testnevelési főiskola (1)		4
képzőművészeti főiskola (1)		6
iparművészeti főiskola (1)		5
színház- és filmművészeti főiskola (1)		4—5
zeneművészeti főiskola (1)		5
tanítóképző intézetek (10)		3
óvónőképző intézetek (3)		2
felsőfokú technikumok és szakiskolák (45)		2—2,5—3
közlekedési és távközlési műszaki főiskola (1)		4

A püspökladányi és a nyíregyházi gimnázium

A felsorolt intézmények elsődleges feladata a szakemberképzés.

Specialistákat a diplomások részére szervezett szakorvosi, szakmérnöki tanfolyamok képeznek, s erre szolgál a tudományos káderek utánpótlását biztosító aspirantúra is.

Az egyetemi tanulmányi előírásokban előadások hallgatása, gyakorlatok, szakszemináriumok, félévénként átlagban hat kollokvium, az egész képzési időszakban 2—4 szigorlat, a végén államvizsga szerepel. A hallgatók szakdolgozatban, diplomamunkában tartoznak tanúsítani, hogy valamely téma tanulmányozásában elmélyültek, a tudományos kutatás módszereit elsajátították, s önálló munkára képesek. A végzett hallgatók pályázat útján nyerik el állásukat.

Esti és levelező tagozatok. Nemzetiségi iskolák. Minden iskolai fokon és minden típusban kiépültek a dolgozók oktatására szolgáló esti és levelező tagozatok; ezek a rendes korúak iskoláival azonos értékű végzettséget nyújtanak. A tanulók, illetve hallgatók tekintélyes létszámának magyarázata, hogy a dolgozók életkörülményei sokat javultak, munkaterületükön nőnek a szakmai és általános műveltségbeli igények, a társá-

Tanterem a kaposvári gimnáziumban

dalmi szervezetek (elsősorban a szakszervezetek) eredményes felvilágosító, agitációs munkát végeztek.

Az esti és levelező tagozatok hallgatóinak létszáma az 1968—69-es tanévben:

általános iskolában	27 983
középiskolában	107 109
egyetemen és főiskolán	26 666
összesen	161 758

Külön ki kell emelni a középiskolába járók magas számát, s azt, hogy ezen belül a szakiskolai hallgatók létszáma magasabb, mint a rendes korúaké. A heti tanítási napok száma 2—4, az iskolatípustól függően. Figyelembe véve az esti és levelező tagozaton tanulók számát is, a Magyar Népköztársaságban minden ötödik ember szervezett iskolai oktatásban vesz részt.

Jelentős eredményként értékeljük azt a tényt, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a középiskolákban meghaladja, a felsőoktatásban pedig megközelíti az 50 %-ot.

Az országban élő német, szlovák, délszláv és román nemzetiségűek számára külön iskolákban biztosítjuk az anyanyelven való tanulás lehetőségét. 23 nemzetiségi általános iskolában a gyermekek anyanyelvén folyik a tanítás minden tárgyból, további 242 iskolában pedig oktatják a nemzetiségi nyelvet. Működik öt nemzetiségi gimnázium is (német, két szlovák, szerb-horvát és román).

Az iskolarendszer általános jellemzői. A tanév minden oktatási intézményben két félévből, illetve szemeszterből áll, időtartama az általános és a középiskolákban 33 hét, a felsőoktatásban kétszer 14 hét. A tanítás szeptember 1-től őszi, téli és tavaszi szünetekkel megszakítva június 6-ig tart.

Demonstráció a Budapesti Műszaki Egyetem Vízgépek tan-székén

A magatartást példás (5), jó (4), tűrhető (3), rossz (2), a tanulmányi előmenetelt jeles (5), jó (4), közepes (3), elégséges (2), elégtelen (1) érdemjeggyel osztályozzák.

Laboratóriumi gyakorlat a Budapesti Műszaki Egyetemen és a Veszprémi Vegyipari Egyetemen

A Veszprémi Vegyipari Egyetem

Az általános tanulmányi eredményt a tantárgyak átlagával fejezik ki, két tizedesjegy pontossággal (például 3,71).

Az általános és a középiskola mind a rendes korúak, mind a dolgozók számára ingyenes, a tanulók sem beíratási díjat, sem tandíjat nem fizetnek. A tankönyveket, eszközöket a tanulók vásárolják. A felsőoktatásban a kitűnő, jeles, jó általános tanulmányi eredményt elért hallgatók tandíjmentesek. A többiek szülei jövedelmétől s tanulmányi munkájuktól függően félévenként 150—500 forintot fizetnek.

Az arra rászoruló tanulók szükségleteiknek megfelelően s a lehetőségek arányában diákkotthoni elhelyezésben, menzai étkezésben, tanulószobai korrepetálásban, ösztöndíjban, illetve szociális támogatásban részesülnek. Az általános iskolai tanulók közül internátusi, illetve gyermekotthoni elhelyezésben ma még csak iskolától távol lakó, illetve árva vagy környezetükben veszélyeztetett gyermekek részesülnek. Az ilyen intézmények száma 75. Az összes nevelőotthonok (beleértve az óvodásokat is) száma 125. Az egyetemi, főiskolai hallgatók továbbtanulását 142, a középiskolásokét 294 kollégium segíti, ezekben lakik a hallgatók 48,5, illetve a tanulók 16,2%-a (1968—69). Ezen lehetőségek távolról sem elégit ki az igényeket; egyik fontos feladat éppen a diákkotthoni férőhelyek fejlesztése. Az iskolai étkeztetés és a tanulószobai elhelyezés mértéke arányban áll a szükségletekkel, de évről évre jelentős fejlesztésre szorul.

Havi 200—1000 Ft összegű ösztöndíjban és (ettől függetlenül is) 100—300 Ft szociális támogatásban középiskolai, egyetemi, főiskolai hallgatók részesíthetők. Az ösztöndíj nagyságát a tanulmányi eredmény, a szociális támogatás mértékét ez és a szülők jövedelme határozza meg. A társadalmi, szociális segítség valamilyen formáját élvező a felsőfokon tanulók 91,3%-a.

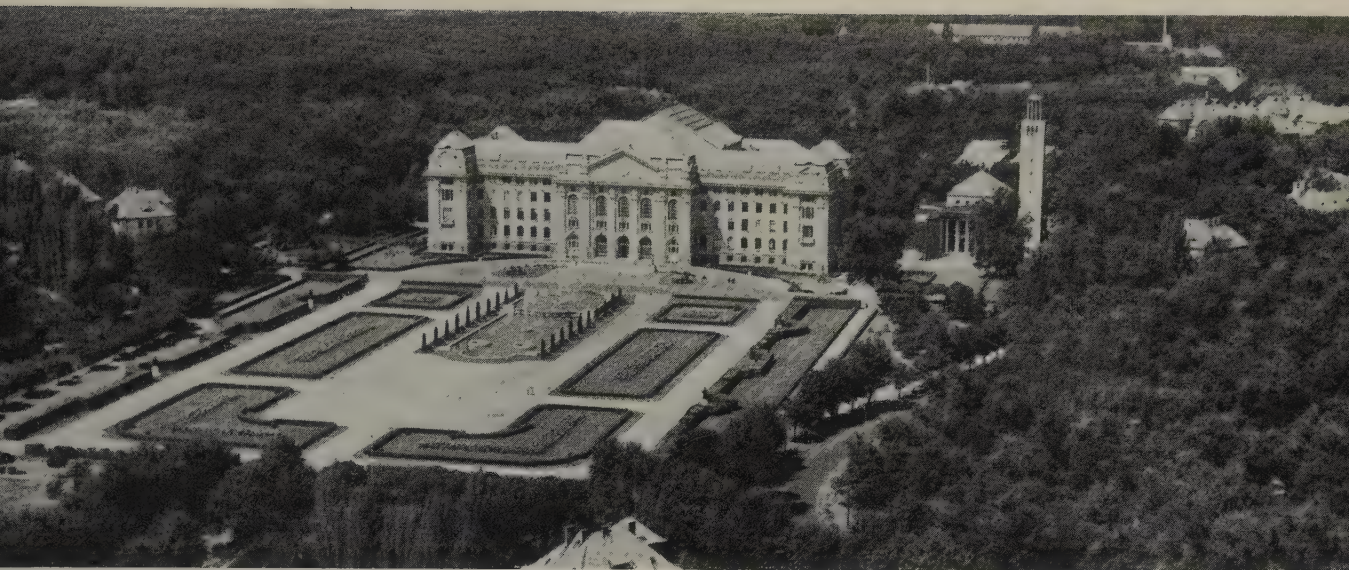
Az általános és középiskolában tanuló dolgozók 3—18, az egyetemi, főiskolai tanulmányokat végzők 30—36 napi pótszabadságot kapnak.

A Magyar Népköztársaság 1968-ban 8,5 milliárd forintot, vagyis a nemzeti jövedelem 5,1%-át fordította iskolai beruházásokra és üzemeltetésre. Ebből diákszociális célokra 2,7 milliárd forint jutott.

Bármely oktatási intézmény létesítése és fenntartása az állam feladata. Gimnáziumot az állam és az egyes egyházak között létrejött egyezmények alapján egyházak is fenntarthatnak. Az egyházi gimnáziumok száma tíz. Általános és középiskolát létesíthet és megszüntethet a Művelődésügyi Minisztérium, felsőfokú technikumot, intézetet a Minisztertanács, főiskolát és egyetemet pedig az Elnöki Tanács.

Az oktatás-nevelés általános alapelveit és kereteit (az óratervet és a közismereti tárgyak tantervét, a vizsgákat, a felvételi rendet stb.) a művelődésügyi miniszter szabályozza. Az intézményekben folyó oktató-nevelő munkát általános és szakfelügyelők segítik és ellenőrzik, az egyetemeken és főiskolákon ezt a rektori, dékáni, igazgatói tanács irányítja. Az általános felügyelők a tanácsai művelődésügyi osztályok dolgozói, a szakfelügyelők egy-egy iskola tanárai, s felügyeleti munkájuk mellett heti 8—10 órában tanítanak is. A Művelődésügyi Minisztérium az iskoláit a tanácsai osztályokon keresztül, a szakértőket a magukéit közvetlenül irányítja.

Az oktató-nevelő munka tartalma. Az 1961. évi III. törvény rendelkezéseinek megfelelően minden iskola-típus számára új óra- és tantervek készültek. Kidolgozásukra a művelődésügyi miniszter 1960-ban tantárgyi bizottságokat nevezett ki gyakorló pedagógusokból, egyetemi oktatókból, tudományos és minisztériumi szakemberekből.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem főépülete

Az általános iskolai új tanterv és utasítás 1963 júniusában nyomtatásban megjelent, bevezetése 1963 szeptemberében megkezdődött, s 1966-ban befejeződött. 1963 októberében elkészült a gimnázium új tanterve, s 1965—68 között lépett életbe. Lényegében befejeződtek a szakközépiskolai és a felsőoktatási tantervek munkálatai is. Valamennyi tantervet jóváhagyásuk előtt széles körben vitatták meg pedagógusok, tudományos intézetek munkatársai, tudósok, termelési szakemberek és szülők. Indokolt megjegyzéseiket, javaslataikat a bizottságok a végső átdolgozásban figyelembe vették.

A tantervi munkálatok során kiderült, hogy csupán a tananyag rostálgatásával a tanulók túlterhelését radikálisan nem lehet megszüntetni, új tantervi alapok kidolgozása szükséges. Első feladat volt tehát a korszerű általános műveltség fogalmának tisztázása, mert a régi felfogás elavultnak bizonyult.

A társadalom szükségleteinek az egyén érdekeivel való összekapcsolását keresve a nevelési célt a törvény a következő értelemben határozza meg: olyan marxista világnézetű ifjúság nevelése, amely szilárd tárgyi ismeretek birtokában egyéni hajlamait és a nép-gazdaság igényeit összeegyeztetve, képességeinek és készségeinek megfelelően részt kíván venni a szocialista társadalom építésében, a társadalmi, politikai és kulturális életben, mert tudja, hogy képességei gazdag kibontakoztatására csakis ebben a társadalomban van lehetősége.

E nevelési célnak megfelelően a tantervi anyag kiválogatásában a következő alapelvek érvényesültek:

— a tanulók ismerkedjenek meg a tanulmányok végzésének, az emberek közti érintkezésnek az eszközeivel, szerezzenek szilárd alapismereteket, fejlesszék erejüket, ügyességüket;

— az iskolai tantervi anyag nyújtsa a marxista-leninista világnézet tudományos alapjait;

— ismeresse meg a tanulókkal a termelés tudományos alapjait, alakítsa ki bennük az alapvető termelési készségeket és képességeket.

Az első alapelv szerint a tanulóknak el kell sajátítaniuk anyanyelvük teljes gazdagságát és szépségét, meg kell ismerniük a mennyiségtani alpműveleteket, legalább egy idegen nyelvet, a természet és társadalom legfőbb jelenségeit, azok összefüggéseit, megismerésük és elemzésük módszereit, testgyakorlatok és sport segítségével erőssé és ügyessé kell válniuk. Ami az alapvető ismereteket és készségeket illeti, ezek elsajátítása érdekében megmaradt minden hasznos és jó a régi tantervekből, sőt ma is az a törekvés, hogy a jelenlegi-nél több idő biztosításával a tanulók szilárdabb ismereteket és készségeket szerezzenek.

Fontos törekvésünk a marxista-leninista világnézet megalapozása. A marxista világnézet alapjai a szaktudományok tudományos ismeretei, a belőlük folyó tudományos általánosítások. A világnézeti elemeket nem lehet kívülről bevinni az iskolai tantervi anyagba, hanem éppen az iskolai tantervi anyagból kell kibontani őket.

A termelés tudományos alapjaira való utalások, a tanulóknak a fizikai munkával történő megismertetése és foglalkoztatása együttesen a nevelés kiterjesztését és gazdagítását jelenti az eddigi egyoldalúan értelmi képzéssel szemben, tehát a sokoldalú képzés megvalósítását, amely eddig az osztálytársadalmak iskoláiban nem történhetett meg. Arra az Európában és másutt is vitatott kérdésre, hogy egységbe vonható-e az általános és a szakmai képzés, az a válasz, hogy az általános iskola és a gimnázium hagyományos művelődési anyagát politechnikai, műszaki-technikai művelődési anyaggal kell kiegészíteni, a szakmai iskolák hagyományos

anyagát pedig a gimnáziumokéhoz kell közelíteni. A hagyományos általános képzés és a hozzákapcsolt műszaki-technikai képzés egységére és tartalmára utalva beszélünk ma korszerű általános műveltségről. Az iskoláinkban megvalósuló polittechnikai képzés azonban nem egyenlő a tanműhelyben és az üzemben megvalósuló gyakorlati foglalkozásokkal, hanem annál jóval szélesebb. Jelenti a termelés tudományos alapjainak, az ezekhez nélkülözhetetlenül szükséges természettudományi (matematikai, fizikai, kémiai, biológiai) alapismereteknek az elsajátítását, továbbá általában az üzemplátogatások rendszerét, társadalmilag hasznos munka végzését, szakköri tevékenységet stb.

Az iskola és az élet szoros kapcsolatának kialakításában természetesen nem csak a polittechnikai oktatásnak jut szerep, hanem minden tanítási óra, az osztályfőnök tevékenysége, az iskolai ünnepek, ifjúsági szervezetek stb. ezt szolgálják. Az elmélet és gyakorlat egységének megvalósítása a leglényegesebb.

A művelődési anyag ilyen kialakítása nem jelenti a humán műveltség háttérbe szorítását. Szocialista iskolarendszerben azonban a humán műveltség tartalma és köre eltér a hagyományostól: az emberre vonatkoztatott ismeretek a maguk egészében kapnak helyet a tantervben, tehát a művészeti, a filozófiai és a már helyet kapott természettudományi elemek mellett a műszaki-technikai elemek is beletartoznak. Az iskolai művelődési anyag így együtt humán és korszerű.

A tantervek szemléltetésére bemutatjuk az új általános iskolai óratervet:

tantárgy	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
	osztály							
magyar nyelv és irodalom	—	—	—	—	6	5	5	5
olvasás	10	5	4	4	—	—	—	—
írás	—	2	2	2	—	—	—	—
foglalmazás	—	—	2	2	—	—	—	—
nyelvtan-helyesírás	—	3	3	3	—	—	—	—
környezetismeret	1	2	2	2	—	—	—	—
orosz nyelv	—	—	—	—	3	3	3	3
történelem	—	—	—	—	2	2	2	2
földrajz	—	—	—	—	2	2	2	2
számtan-mértan	5	6	6	6	5	5	4	4
fizika	—	—	—	—	—	2	2	2
kémia	—	—	—	—	—	—	2	2
élővilág	—	—	—	—	2	2	2	2
gyakorlati foglalkozás	1	1	2	2	2	2	2	2
rajz	—	1	1	2	2	2	2	2
ének-zene	1	2	2	2	2	2	2	2
testnevelés*	2	2	2	2	2	2	2	2
osztályfőnöki óra	—	—	—	—	1	1	1	1
heti óraszám	20	24	26	27	29	30	31	31

*az 1. osztályban játék

A gimnáziumok óraterve pedig a következőképpen alakul:

tantárgy	1.	2.	3.	4.	össze- sen
	osztály				
magyar nyelv	2	1	1	1	5
magyar irodalom	3	3	3	3	12
történelem	2	3	3	3	11
világnézetünk alapjai	—	—	—	3	3
orosz nyelv	3	3	3	3	12
második idegen nyelv	3	3	2	2	10
matematika	5	4	5	5	19
fizika	—	3	4	5	12
kémia	2	3	3	—	8
pszichológia	—	—	0/2	—	1
biológia	2	2	2/0	2	7
földrajz	2	2	2	—	6
rajz, műalkotások elem- zése	2	—	—	1	3
ének-zene	2	1	—	—	3
testnevelés	2	2	2	2	8
gyakorlati foglalkozás	2	2	2	2	8
osztályfőnöki óra	1	1	1	1	4
heti óraszám	33	33	33	33	132

A szakközépiskola oktatási anyagát a híradástechnikai szakközépiskola óratervével lehet szemléltetni. Ez az alábbi:

tantárgy	1.	2.	3.	4.	össze- sen
	osztály				
magyar nyelv és irodalom	3	3	3	3	12
orosz nyelv	2	2	2	2	8
történelem	2	2	2	2	8
világnézetünk alapjai	—	—	—	3	3
gazdasági földrajz	2	—	—	—	2
matematika	5	4	3	3	15
fizika	3	3	—	—	6
kémia	4	—	—	—	4
biológia	—	2	—	—	2
testnevelés — hon- védelmi ismeretek	2	2	2	2	8
osztályfőnöki óra	1	1	1	1	4
munkavédelem	—	1	—	—	1
mechanika	—	4/2	—	—	3
műszaki rajz	3	—	—	—	3
elektrotechnika	2	3	—	—	5
technológia	2	2	2	3	9
szakrajz	—	2	2	—	4
finommechanikai elemek	—	2	2	—	4
vezeték nélküli híradás- technika	—	—	5	4	9
vezetékes híradástechnika	—	—	2	2	4
automatika és telemecha- nika elemei	—	—	2	2	4
üzemgazdaság	—	—	—	1	1
szakmai gyakorlat	6	9	10	10	35
heti óraszám	37	41	38	38	154

Oktatás a budapesti Testnevelési Főiskolán

A tanterv, illetve program szerinti oktatásban szerzett ismeretek elmélyítésére, kiszélesítésére, az egyéni érdeklődés kielégítésére az iskolákban szakkörök és önképzőkörök, az egyetemeken és főiskolákon tudományos diákkörök működnek. Ezek rendszeres ülésein kívül tudományos vetélkedőket is szerveznek, az iskolai hatóságokkal karöltve pályázatokat hirdetnek. Legjelentősebb köztük az országos középiskolai tanulmányi verseny, melynek keretében a legjobbak évről évre s ma már csaknem minden tárgyból (irodalomból, anyanyelvől, történelemből, idegen nyelvekből, matematikából, fizikából, kémiából, biológiából, földrajzból, a szakiskolák több szakmai tárgyából) összemérik tudásukat. Ezenkívül az illetékes szervezetek gyermekrajz-kiállítást, énekkari hangversenyeket, sportágankénti bajnokságokat rendeznek. A középiskolai ifjúság s az egyetemi, főiskolai hallgatók évenként kulturális napokon színes, gazdag műsort adnak, melyben versmondás, színjátszás, irodalmi színpad, népi- és társastánc, tudományos vetélkedők, ének- és zenekari hangversenyek, szóló ének és hangszeres bemutatók szerepelnek.

Az új tartalomnak megfelelően új vonások kerülnek előtérbe a nevelőmunkában is. E téren fontos törekvés a tanulói aktivitás és önkormányzó képesség fejlesztése. Olyanfajta tanulói aktivitás kifejlesztése a cél, amely a tanulókat oktatásuk és nevelésük részesévé teszi. Érdekeltségük és önnevelésre törekvésük hatékony emelő erőt jelent a tanárok munkájának kiegészítésére. A pedagógusoknak e munkában jó segítőtársa a Kommunista Ifjúsági Szövetség, illetve annak iskolai szervezetei. Fontos feladatuk az iskolában, hogy az ifjúsági közösségek szer vezetői legyenek; a tanítási órán,

az önkéntesen vállalt szakköri, kulturális, sportköri, társadalmi munkában sajátos mozgalmi eszközökkel előmozdítsák a helyes tanulói közvélemény, az iskolák szocialista légkörének kialakulását.

Egy egyetemi diákszállóban

A gödöllői Agrártudományi Egyetem olvasóterme

A nevelőmunka sokféle ágazó feladatainak koordinálására, tervszerűbbé tételére több évi kísérletező munka tapasztalatai alapján nevelési program készült. Bevezetését 1963 júniusában rendelte el a művelődésügyi miniszter. A tantervekben rögzített oktatási feladatokat kiegészítő nevelési terv korcsoportonként alapos jellemzést ad a tanulók értelmi, világnézeti, erkölcsi, esztétikai, testi fejlettségéről, tevékenységi formákat ajánl ezen területek fejlesztésére, s módszertani segítséget nyújt a program felhasználásához.

Az iskola és a szülői ház nélkülözhetetlen összhangjának megteremtésére iskolánként és osztályonként szülői munkaközösségek működnek. Ezekben tájékoztatják a szülőket az iskola oktató-nevelő munkájáról, megbeszélik az előforduló problémákat, tagjaik családlátogatásokat végeznek, segítenek műsoros délutánok, kirándulások és más iskolai rendezvények szervezésében.

Nevelőképzés és továbbképzés. A nevelőképzés rendszere — többszöri átalakítás, változtatás után — 1959-re a következőképpen alakult ki: középiskolára épülő kétéves intézetben képezzük az óvónőket, hároméves intézményben az általános iskola első-negyedik osztályának tanítóit. Az ötödik-nyolcadik osztály szakos tanárai négyéves tanárképző főiskolákon, a középiskolák tanárai ötéves egyetemi karokon készülnek fel hivatásukra.

A szaktárgyi képzésen kívül (az általános és középiskolai tanárjelöltek két szakot tanulnak) a nevelői hivatásra való felkészítés érdekében a tanulmányoknak lényeges és szerves része az elméleti és gyakorlati pedagógia. A jelöltek lélektani, neveléseméleti, didaktikai, neveléstörténeti, módszertani előadásokat hallgatnak, az egyetem, főiskola mellett működő gyakorló általános és középiskolában órákat látogatnak, bekapcsolódnak a szakkörök, ifjúsági szervezetek vezetésébe, néhány hétre a tantestületek, a nyári táborok életébe, s bizonyos számú órában önállóan tanítanak. Az átlagos iskolai élettel való megismerkedés érdekében néhány hetet területi, falusi iskolában töltenek. E gyakorlati munkájukban úgynevezett vezető tanárok segítik őket.

A végzett nevelők továbbképzését az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, az Országos Pedagógiai Intézet valamint a Művelődésügyi Minisztérium pedagógiai és módszertani lapjai („Pedagógiai Szemle”, „Köznevelés”, „Felsőoktatási Szemle”, „Szakoktatás”, „A Tanító”) segítik elő.

Az Országos Pedagógiai Intézet keretében egy helyre összpontosítva folyik a pedagógiai kutatómunka, s e kutatómunka eredményeinek gyakorlati felhasználásra való feldolgozása. A nevelők tájékoztatására kiadványokat jelentetnek meg, országos vagy megyei tanácskozásokat szerveznek. A továbbképzés helyi, területi irányítására a megyei művelődésügyi osztályok mellett most van folyamatban kabinetek, szemináriumok létesítése. Az intézet alapvető pedagógiai tudományos kutatásokat is folytat, azonban főfeladata a gyakorlati oktatómunka támogatása tudományosan kidolgozott módszerekkel.

NÉPMŰVELÉS, ISMERETTERJESZTÉS

A népművelés és ismeretterjesztés történeti fejlődése. A népművelés első kísérletei Magyarországon a haladó művelődési és politikai mozgalmakhoz kapcsolódnak. A felvilágosodás korának a polgári átalakulást sürgető, haladó szellemű képviselői a nép műveltségi színvonalának emelésében látták az ország függetlensége kivívásának egyik legfontosabb eszközét, egyben felismerték az összefüggést társadalmi haladás és műveltségi szint között.

Népművelés és ismeretterjesztés a 19. században és a 20. század elején. Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot megelőző reformkor egyik legfőbb kulturális célja volt, hogy — a nagy magyar reformer, Széchenyi István szavait idézve — „kiművelt emberfők sokasága alkossa a nemzetet”. A leghaladóbb forradalmi irányzat képviselői, mint pl. Táncsics Mihály, Irányi Dániel, Vajda Péter, Petőfi Sándor, a legszélesebb néprétegek művelését sürgették, a politikai jogok mellé követelve a művelődéshez való jogot is.

1841. május 28-án Bugát Pál orvos kezdeményezésére 134 orvos, egyetemi tanár, pedagógus és ügyvéd megalakította a Magyar Természettudományi Társulatot, a mai Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) őseit. Nem sokkal később a Társulat tagjai között találunk már olyan kiválóságokat is, mint pl. Kossuth Lajos és Széchenyi István, vagy Jedlik Ányos, Lenhossék József és Semmelweis Ignác és Irinyi János.

Az 1848. márciusi forradalom győzelme után a magyar kormányzatot kulturális vonalon elsősorban az iskolaügy fejlesztése foglalkoztatta. A szabadságharc nehéz körülményei közepette azonban nem volt lehetőség a közművelődési mozgalom kibontakozására.

A forradalom és szabadságharc bukása után a Habsburg elnyomás nemzetünk művelődési ügyét is visszavetette. Újabb lendület csak az 1867-es kiegyezés után következett be. Ekkor, Eötvös József vallás- és közoktatásiügyi minisztersége idején alakult meg a Budapesti Népművelési Egyesület, amelynek elsődleges feladata volt az iskolák támogatása, de foglalkozott az analfabétizmus elleni küzdelemmel, közkönyvtárak, gyűjtemények létrehozásával is. Ez az egyesület 1875-ig állami támogatásban részesült.

Tovább folytatta működését a Magyar Természettudományi Társulat is. 1869-ben folyóiratot indított „Természettudományi Közlöny” címmel. 1872-ben

megkezdte működését a Társulat könyvkiadó vállalata is. Az első kiadványok között találjuk pl. Darwin: „A fajok eredete” című munkáját. A Társulat feladatának tartotta természettudományos és egyéb tárgyú műzeális darabok gyűjtését is; ezeket később a Magyar Nemzeti Múzeumnak adta át. A Társulat tagjai a Múzeumot anyagilag is támogatták. A budapesti Állat- és Növénykert felállításának gondolata a Magyar Természettudományi Társulat köréből származik. A Társulat tekintélye belföldön és külföldön egyaránt nőtt. Tagja volt pl. Eötvös Loránd is, a külföld kiválóságai közül pedig pl. Ch. Darwin, H. Helmholz, Th. Huxley, J. Tyndall, R. Virchow.

A kiegyezés utáni időszakban indult komoly fejlődésnek Magyarországon a munkásmozgalom, amelynek tevékenységében kezdettől fogva jelentős szerepe volt a kulturális munkának. A munkásszervezetekben politikai oktatást szerveztek, tudományos ismeretterjesztő felolvasásokat tartottak, munkás önképzőkörök alakultak. 1873-ban szervezték meg a Budapesti Munkásdalárdát, melynek példáján számos üzemi énekkar alakult. 1890-ben kezdte meg működését a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1889-ben létrehozták a Szakszervezeti Tanácsot, melynek egyik célja a munkásság szellemi és szakmai képzése és oktatása volt.

A művelődés iránti tudatos igény a parasztság egyes forradalmi érzésű rétegeiben is felébredt, s elsősorban az agrárproletárok, kubikos földmunkások kezdeményezésére az ország több részén paraszti „olvasóköri” alakultak.

A századfordulón már több baloldali egyesület foglalkozott ismeretterjesztéssel, munkástanfolyamok szervezésével. Egyesek kapcsolatot teremtettek falusi olvasóköriekkel is. Jelentős szerepe volt a 20. század eleji társadalomtudományi szabadiskoláknak is, amelyeket a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Magyar Társadalomtudományi Társaság közösen szervezett. 1906 októberében indult az első tanfolyam. Jelentős eredményeket ért el a munkásosztály szellemi színvonalának emelésében.

A hivatalos népművelés mindezek mellett és ellenére az uralkodó osztályok, a kapitalista fejlődés érdekei szerint alakult. A múlt század nyolcvanas éveitől kezdődően számos egyházi és nacionalista jellegű közművelődési egyesületet hívtak életre, főként a falvakban.

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején nagy lendületet vett a nép művelésének ügye. A Tanácsköztársaság négy hónapja alatt analfabéta-tanfolyamok, ismeretterjesztő előadások szavait szervezték, szaktanfolyamok, szabadiskolák indultak. Alig tíz nappal a Tanácsköztársaság megalakulása után, 1919. március 30-án rendelet jelent meg az új korszak szellemi alapjait ismerető előadássorozat megindítására. Április 30-án átfogó intézkedés született a felnőttek iskolán kívüli szabad oktatásáról. A különféle irodalmi és zenei ismeretterjesztő rendezvényeken a magyar szellemi élet kiválóságai működtek közre. Babits Mihály, Gábor Andor, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Kárpáti Aurél és sokan mások irodalmi estéken tartottak előadásokat, s a zenei direktórium, melynek vezetői között volt Bartók Béla és Kodály Zoltán, munkáshangversenyeket, zenetanfolyamokat rendezett. Tervbe vették és megkezdtek a közművelődési könyvtárak hálózatának megszervezését.

A Tanácsköztársaság megdöntése után a hatalomra került ellenforradalmi rendszer ugyancsak nagy figyelmet szentelt a népművelésnek, természetesen saját politikai céljai érdekében.

A két világháború között a népművelésen vallásos, nacionalista szellemű népművelést értettek. A cél elérésének érdekében többféle bizottságot, főként egyházi irányítás alatt álló egyesületeket létesítettek. A fasiszta Olaszország és Németország mintájára úgynevezett „szabadidő mozgalmat” szerveztek. Ugyanakkor az országban sok volt még az analfabéta, s a lakosság egy része nem végezte el az elemi iskola első négy osztályát sem.

A munkások kulturális mozgalma e politikai elnyomás következtében nagy nehézségekkel küzdött. A Szociáldemokrata Párt keretében szemináriumok működtek, előadássorozatokot rendeztek. Az illegális kommunista párt tevékenységét legális kulturális fedőszervek segítették. A munkásosztály művelődési szervezeteit, rendezvényeit, kórushangversenyeit, színjátszó estjeit azonban a rendőrség erősen ellenőrizte, üldözte és nem egyszer be is tiltotta.

A haladó szellemű falusi népművelésben a tanítóság nagy részének volt jelentős szerepe. A parasztság gazdasági elnyomottsága, műveltségbeli elmaradottsága ellen felemelte szavát az írók egy része, s különösen nagy hatást keltett a népi írók tevékenysége. Bár már korábban is voltak népfőiskolák, tevékenységük nagyobb mértékben a népi írók működésével bontakozott ki. A népi írók egy része, nem ismerve fel világosan a társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatásának szükségességét, a paraszti felemelkedés egyetlen járható útját a parasztság művelődési szintjének emelésében látta. A népfőiskolák körül kialakuló vitában a kommunisták és a népi írók közül a legszélesebb látókörűek bebizonyították, hogy a dolgozó nép felemelkedése csak a tőkés társadalmi rendszer megdöntésével valósulhat meg.

A második világháború kirobbanása után minden haladó jellegű népművelésnek és ismeretterjesztésnek gátat vetett az, hogy a kormányzat „nemzetnevelés”

címén a hivatalos népművelést a háborús agitáció szolgálatába állította, egyre jobban a fasiszálódás felé tartva.

A népművelés és ismeretterjesztés fejlődése a felszabadulás után. A magyar népek a művelődés igazi lehetőségeit az 1945-ben bekövetkezett felszabadulás hozta meg. A széles körű népművelés kibontakozását nehezítette, hogy jelentősek voltak még a visszahúzó erők, az egységes irányítás eleinte nehézségekbe ütközött. Aktivizálódott a művelődés területén a nagybirtoktól megfosztott klérus. A népi írók nagy hatással voltak az értelmiségiekre, az egyetemi ifjúságra. Mozgósító szerepük volt, de egy részük a felszabadulás előtt jelentkezett helytelen nézetekkel nem tudott gyökeresen szakítani. A különféle irányzatok harcában alakult ki a „szabadművelődés” irányzata, amely mint „félhivatalos” népművelés, a pártoktól függetlennek vallotta magát. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban népművelési ügyosztály alakult, melynek megyei és járási hálózatát a szabadművelődési felügyelők és ügyvezetők alkották. Az 1946-ban megalakult Országos Szabadművelődési Tanács kötötte össze az állami szerveket, a pártokat, valamint a demokratikus tömegszervezetek kulturális vezetőit, az egyházak képviselőit. Az Országos Szabadművelődési Tanács a népművelés területén — helyzeténél fogva — az ideológiai és szervezeti harcok egyik centruma lett.

A szabadművelődési irányzat ideológusai a kultúra egyetlen igaz forrásának a népi paraszti kultúrát tekintették. Tagadták az osztályharcot; az újszocialista életforma megvalósítását távoli célnak tüntették fel. A nevelésnek — szerintük — a „speciális magyar lélek”-hez kell alkalmazkodni, amelyet csak a parasztság őrzött meg tisztán. Nézeteiket a parasztság szerepének misztifikálása hatotta át. E nézetek számos irányzat kritikáját váltották ki, de csak a kommunisták bírálták következetesen. A Magyar Kommunista Párt tudatosan törekedett a tömegek nagyobb műveltségén alapuló világnézeti nevelésre, s ezen keresztül is mozgósított a szocialista társadalmi rend kivívására és felépítésére.

A szabadművelődési irányzat ideje alatt számos eredmény született, részben az állami szervek, részben a demokratikus szervezetek munkájának gyümölcseként. A művelődés elemei — a múlthoz képest — nagy tömegekhez jutottak el. Tanfolyamokat indítottak az analfabétizmus felszámolására, szabadiskolákat és szabadegyetemet szerveztek a falvakban és városokban. Több helyen színvonalas népfőiskolák működtek. A Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére a népművelés eredményes formáivá váltak a falusi „Szabad Föld téli esték” és a „Szabad Föld vasárnapok”, valamint a községeket szinte teljes egészükben megmozgató „falunapok”.

Az ismeretterjesztés területén is döntő változást hozott a felszabadulás. Több kísérletezés után a régi Magyar Természettudományi Társulat utódjaként megalakult a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat.

1948 után az ország belső életében bekövetkezett változás új feladatokat állított a népművelés és ismeretterjesztés elé. A népművelés az állam által tudatosan

irányított tevékenységgé lett, amelynek alapvető feladata volt, hogy a szocialista társadalom felépítése érdekében emelje a munkásság és parasztság műveltségi színvonalát, elősegítse a szocialista tudat kialakítását. Az Országos Szabdművelődési Tanácsot feloszlatták. Az 1949. évi XV. törvény alapján megalakult a Népművelési Minisztérium, amelynek hatásköre az iskolán kívüli népművelés szervezésére is kiterjedt. 1949-től a helyi tanácsok irányították területük népművelési munkáját. Ez időtől kezdve igen gyors és jelentős a fejlődés. Társadalmi összefogással gyors növekedésnek indult a népművelési intézményhálózat. Művelődési otthonok és könyvtárak százait építették. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT, korábban Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat) megalakulásával nagy lendületet kapott az ismeretterjesztés. Ma már 25 000 értelmiségi dolgozó, közöttük a magyar tudomány sok büszkesége vesz részt a tudományos ismeretterjesztésben.

Az iskolai felnőtt oktatás megszervezése mellett a népművelési szervek szaktanfolyamok, mezőgazdasági tanfolyamok százait szervezték. Több ezer műkedvelő énekkar, színjátszó együttes, népi tánccsoport tevékenykedett, amelynek nevelő hatása, művészi ízlést fejlesztő szerepe jelentős volt. A munkát az ötvenes évek első felében némileg hátráltatta az a téves irányzat, amely a pedagógusok részvételét átmenetileg csökkentette a népművelésben. Sokhelyütt egyoldalúan csupán a műkedvelő művészeti mozgalom fejlődött. A nevelőmunkát olykor felszínessé tette az a szemlélet, amely a munka eredményességét kizárólag a rendezvények számával mérte.

Az 1956-os ellenforradalom megzavarta, de alapjában nem érintette a népművelés egészséges fejlődését. 1958-ban jelentek meg „A Magyar Szocialista Munkárpárt művelődési politikájának irányelvei”, amelyek az emberek gondolkodásának szocialista szellemben való átforgatását tették fő feladattá. A szocialista társadalom, az ipar nagyfokú fejlődése, a mezőgazdaság szocialista átalakulása új módon vetette fel a népművelés feladatait, s megkövetelte a társadalom haladó erőinek szoros együttműködését.

A tudományos ismeretterjesztés egyik feladata lett, hogy a magasabb iskolázottsággal nem rendelkezőket megismertesse a tudomány eredményeivel, hogy a szervezett oktatási források (középiskola, egyetem, főiskola) iránt az érdeklődést önművelés útján felkeltse, valamint hogy a magasabb iskolai végzettségűek számára az egyetem elvégzése után is tájékoztatást nyújtson a tudományos élet új vívmányairól.

A népművelés irányítását 1957-től az újonnan alakult Művelődésügyi Minisztérium vette át. A Minisztérium mellett társadalmi szervként Országos Népművelési Tanács alakult. 1961-ben a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Hazafias Népfront, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Szövetkezetek Országos Szövetsége, a Magyar—Szovjet Baráti Társaság és a Művelődésügyi Minisztérium közös irányelvekben első ízben rögzítette a népművelés

feladatait, az együttműködő szervek egészségesen fejlődő munkamegosztását. Ma ez az együttműködés az alapja az egységes népművelési szemléleten nyugvó gyakorlati munkának.

A szocialista népművelés és ismeretterjesztés. A szocialista társadalmi fejlődés nyomán Magyarországon az utóbbi években rendkívüli mértékben megnőtt a tanulási kedv. A régi rendszer iskolapolitikája következtében a felnőtt lakosság jelentős részének az iskolázottsága alacsony fokon állt. A népművelési politika legfontosabb feladatának tekinti, hogy segítse a dolgozókat a korszerű műveltség megszerzésében, lehetővé tegye a népi alkotókedv kibontakozását, s alapelve, hogy korszerű népművelés csak a társadalom aktív közreműködésével alakulhat ki. Az utóbbi években különösen a következő feladatok megoldásán fáradoznak a népműveléssel foglalkozó állami szervek és társadalmi szervezetek:

- a korszerű általános műveltség tömeges fejlesztése a felnőttek körében;

- a termelőmunka segítése érdekében a szakmai ismeretek mélyítése az iparban és mezőgazdaságban dolgozók körében;

- az irodalmi, művészeti nevelés, a művészi ízlés fejlesztése;

- a kulturált szórakozás elősegítése, a szabadidő tartalmas eltöltése;

- mindezek segítségével a szocialista társadalomra jellemző szocialista tudat és társadalmi magatartás kialakulásának előmozdítása.

Mindezen célok elérésének érdekében igen sokrétű és számos szervezet közreműködésével történő népművelési és ismeretterjesztő tevékenység folyik hazánkban.

A következőkben a népművelés irányítását és szervezetét ismertetjük, majd az ismeretterjesztés főbb formáiról adunk áttekintést.

A népművelés irányítása és szervezése. A népművelés állami irányítását a Művelődésügyi Minisztérium végzi. A népművelés fogalomkörébe széles körű tevékenység tartozik, így az egységes művelődéspolitikai irányelvek szellemében az egyes szervek saját maguk alakítják ki részletes munka-elképzeléseiket. A társadalmi és állami szervezetek tevékenységét koordinálja az Országos Népművelési Tanács.

A népművelés megyei irányító szerve a megyei tanács művelődésügyi osztálya, amelynek keretében népművelési csoport működik. A járási tanácsok művelődésügyi osztályán a népművelési irányítás feladatait a népművelési felügyelő látja el.

A Népművelési Intézet a Művelődésügyi Minisztérium központi módszertani intézménye. Munkája többirányú: a művelődési otthonok hálózatának fejlesztési kérdéseitől kezdve műsorpolitikai, nevelési kérdésekig sok mindennel foglalkoznak osztályai. Előkészítésében jelennek meg a népművelés módszertani anyagai. Gyakorló népművelők részére rendszeresen tart elméleti és módszertani konferenciákat, tanfolyamokat. Folyamatosan segíti a felsőoktatási intézményekben folyó

népművelési képzést. [A népművelési, könyvtári és múzeumi szakterület kiadói tevékenységét a Népművelési Propaganda Iroda végzi.

A munka színvonala emelésének nélkülözhetetlen feltétele, hogy a népművelés — mint minden nevelési tevékenység — a tudományos világnézeti megalapozottság mellett, módszereiben is tudományos megalapozottságot nyerjen. Ezeket a célokat szolgálják a népművelési folyóiratok is.

Az Országos Népművelési Tanács havi folyóirata a „Népművelés”. Feladata részletes tájékoztatást nyújtani a gyakorló népművelők számára az aktuális szakmai kérdésekről, előmozdítani a tapasztalatok kicserélését. A Népművelési Intézet szerkesztésében jelenik meg évente négyszer a „Népművelési Értesítő”, amely a népművelés területén folyó elméleti kutatások eredményeit publikálja. Ugyancsak a Népművelési Intézet bocsátja ki a „Népművelés Külföldön” című kiadványt. A megyékben ezenkívül számos helyi kiadvánnyal lehet találkozni.

1963 óta a főhivatású közművelődési könyvtárosi, illetve a népművelői munkakörök betöltése meghatározott szakképesítés megszerzéséhez van kötve. A vezetői képzése intézményesen történik. Középfokú népművelő-könyvtárosi képzés szerezhető az ország két tanítóképző intézetének népművelő-könyvtáros szakán. A tanulmányi idő a középiskola befejezése után 3 év. Felsőfokú népművelő és könyvtáros képzés folyik — egy tanárszakkal párosítva — a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen és népművelő képzés a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A hallgatók a tanulmányi idő alatt több alkalommal gyakorlati munkán vesznek részt. Néhány év óta több egyetemen és főiskolán — figyelembe véve a társadalmi szükségleteket — fakultatív tárgyként bevezetésre került a népművelési ismeretek oktatása. Ennek keretében általános alapismeretek mellett az egyetemi szak ismeretterjesztésével kapcsolatos tennivalókkal ismerkednek meg a hallgatók. A tanítóképző intézetekben és a budapesti egyetemen e szakágban levelező és esti oktatás is folyik.

A népművelési munka szervezésében fontos szerepük van a társadalmi szervezeteknek is. Különösen a szakszervezetek és a Kommunista Ifjúsági Szövetség töltenek be kiemelkedő szerepet a népművelésben.

A szakszervezetek e téren elsősorban kulturális szervező munkát végeznek és jelentős szerepet vállalnak a termelés színvonalának emelése érdekében a szakmai képzés szervezésében, figyelemmel kísérik a dolgozók tanulását, irányítói az üzemek kulturális életének. Intézményeikben széles körű népművelő munkát folytatnak, fejlesztik a szakszervezeti művelődési otthonok és könyvtárak hálózatát. A dolgozók igényeinek figyelemmel kíséréseivel és közvetítésével pedig segítséget nyújtanak az állami szervek munkájához és ezzel is befolyást gyakorolnak az ország kulturális életére.

A Kommunista Ifjúsági Szövetség népművelési tevékenységének keretében ifjúsági ismeretterjesztő programot dolgozott ki, foglalkoztat a fiatalok továbbtanu-

lásával, szervezi az ifjúságot a művelődési intézmények látogatására. Gondoskodik az ifjúság kulturált szórakozásáról és a szórakozási lehetőségek bővítéséről, közreműködik a műkedvelő művészeti mozgalom irányításában, a bemutatók szervezésében.

Mindkét szervezet szorosan összehangolja tevékenységét az állami-tanácsi népművelési szervekkel, intézményekkel. A társadalmi szervezetek művelődési intézményei felett az állami szervek szakmai felügyeletet gyakorolnak.

Az egészségügyi felvilágosításból jelentős részt vállal az Egészségügyi Felvilágosítási Központ és a Magyar Vöröskereszt. A műszaki ismeretek terjesztésében szerepe van a Magyar Honvédelmi Sportszövetségnek is, amelynek szakosztályaiban rádiótechnikával, autó- és motorszereléssel, modellezéssel ismerkednek a résztvevők.

A népművelés — különösen falun — hatalmas segítséget kap a rohamosan terjedő televíziótól, amely programja egy részét a népművelés feladatainak megfelelően alakítja ki. A televízió aktívan közreműködik népművelési akciók lebonyolításában, így hónapokon át tartó ifjúsági vetélkedő-sorozatokat szervez a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel együtt, könyvismertetőivel olvasókat toboroz a könyvtárak számára stb. Emellett sokoldalúan támogatja a szervezett népművelési munkát, segítséget nyújtva a művelődési otthonokban folyó általános és szakmai ismeretterjesztő munkához.

A népművelésben dolgozók ösztönzését és munkájuk elismerését szolgálja, hogy a legkiválóbb népművelőknek minden évben augusztus 20-án a művelődésügyi miniszter „Kiváló népművelő” kitüntetést adományoz. A művelődésügyi miniszter a legkiválóbb népművelők, aktívák és együttesek számára a „Szocialista Kultúráért” kitüntető jelvényt adományozza. A művészeti együttesek pedig a „Kiváló együttes” megkülönböztető minősítésért pályázhatnak. E cím az együttes színvonalának sülyedése esetén visszavonható.

A művelődési otthonok hálózata. A mai értelemben vett művelődési otthon hálózat Magyarországon a felszabadulás előtt nem volt. Statisztikai adatok szerint 1938-ban mintegy 1580 kulturális előadóterem volt az országban. Ezeknek zöme gazdakörök, katolikus legényegyletek, polgári körök, a katonai irányítás alatt működő Levente Egyesület stb. kezelésében működött. Feladataikban is különböztek a mai művelődési otthonoktól. 1949-től kezdődően a művelődési otthonok létesítése gyors fejlődésnek indult. Ebben — az állami támogatáson kívül — nagy szerepe volt a lakosság anyagi áldozatkészségének, a társadalmi munkának. A művelődési otthon hálózat kiépítésében a társadalmi szervezetek, különösképpen a szakszervezetek működtek közre. Művelődési otthont létesíthet és fenntarthat minden helyi tanács, üzem, szövetkezet, szakszervezet, illetve együttesen, közös kezelésben is működtethet. A művelődési otthon építés-létesítés ütemét jelzi a művelődési otthonok számának emelkedése:

1950	433
1960	2770
1968	3688

1968-ban az országos művelődési otthon hálózat a következőképpen alakult:

fenntartó szerv	művelődési otthonok száma
tanácsok	2976
szakszervezetek	569
egyéb szervezetek	143
összesen	3 688

Ezeknek mintegy harmada nagyobb létesítmény: művelődési ház; kétharmada művelődési terem, kör vagy klub. A nagyobb művelődési otthonok munkáját függetlenített igazgató irányítja, a kisebbek élén tiszteletdíjas igazgató — pedagógus — áll. Az igazgató munkáját a legjobb aktivistákból társadalmi vezetőség segíti.

1968. január 1-től a művelődési otthonokat folyamatosan három kategóriába sorolják be:

1. Nagyobb településeken (8000—10 000 lakos) *kulturális központok* kialakítása a feladat, amelyek a művelődés különböző területein képesek a lakosság igényeinek a szolgáltatására.

2. Az ennél kisebb településeken *művelődési házak* más intézményekkel kooperálva végzik kulturális nevelő feladatukat.

3. Az 1500 léleknél kisebb településeken, városi lakóközrterekben ún. *klubkönyvtárak* kialakítása a feladat, amelyekben szabadpolcos könyvtár, folyóiratok környezetében kisebb közösségek, klubok találhatják meg közös művelődési lehetőségeiket.

A munka rendszeressége érdekében ösztől-ösztig terjedő időszakra népművelési munkatervet készítenek. A szakszervezeti művelődési intézmények — amelyek korábban főként saját üzemük, intézményük művelődési feladatait szolgálták, — az utóbbi években megnyitották kapuit a lakosság előtt is. A művelődési otthon jellegű intézmények adnak helyet az ismeretterjesztő előadásoknak, tanfolyamoknak; ezek keretében működik a szakkörök túlnyomó többsége; a műkedvelő művészeti együttesek tevékenysége is itt bonyolódik; a gyermekek számára különféle foglalkozásokat szerveznek; klubokat működtetnek. 1968-ban 2290 mozi működött művelődési otthonokban. A községek egy részében itt nyert elhelyezést a könyvtár is (2571 helyen).

A legnagyobb művelődési házak mindegyike, főként városokban, évente több tízezer dolgozó művelődéséről, hasznos időtöltéséről gondoskodik. Ilyenek pl. Budapesten a pesterzsébeti Vasas Művelődési Ház, a Magyar Optikai Művek Művelődési Háza, a Pataki István, a József Attila Művelődési Ház, Kaposvárott a Latinka Sándor Művelődési Ház, Miskolcon a szakszervezeti Művelődési Palota, Szombathelyen az 1963-ban avatott modern Művelődési és Sport Palota.

A járási székhelyeken működő művelődési otthonok feladata a helyi népművelési igények kielégítésén túl,

a községi művelődési intézményekben folyó módszertani munka segítése is. 1963-tól kezdődően a megyei székhelyeken a megyében folyó módszertani munka irányítására, a népművelők továbbképzésének biztosítására fokozatosan Megyei Művelődési Házakat hoznak létre. Ezek veszik át a módszertani munkát irányító Megyei Népművelési Tanácsadók feladatkörét. Ma már a megyéknek több mint a felében működik Megyei Művelődési Ház.

A megyeszékhelyeken a Megyei Művelődési Házak, illetve a népművelési tanácsadók mellett Film- és Szemléltetőeszköz Táruk működnek. Ezekből többszáz fajta műszaki, mezőgazdasági, természettudományi, történelmi, művészeti ismeretterjesztő film kölcsönözhető, nagy választékban biztosítanak diafilmeket, vetítógépeket, hanglemez- és magnószalag tárral rendelkeznek. Állományukat folyamatosan bővítik.

Jelenleg kb. 500 településen nincs önálló művelődési otthon. Ezek közül a harmadik ötéves tervben sokban építenek új létesítményt. Az 500 lakosnál alacsonyabb lélekszámú településeket bekapcsolják a művelődési autók tevékenységi körébe. Az állam anyagilag is támogatja a művelődési otthonok építését, gondoskodik korszerű títustervek kialakításáról és azokat ingyenesen bocsátja a községek rendelkezésére. Gondoskodik a művelődési intézmények alapvető fenntartási költségeiről. A művelődési otthonok jelentős támogatást kapnak a helyi tanácsoktól is, de a rendezvényekből és a tanfolyamokból szerzett saját bevétellel is rendelkeznek. A művelődési otthonok egy részét az elkövetkező években korszerűsíteni kell, mivel a megnövekedett igényeket már nehezen tudják kielégíteni.

Az állam a művelődési intézménnyel ellátatlan községek, tanyatelepülések bekapcsolására a megyékben művelődési autókat üzemeltet. 1968-ban 73 művelődési autó járta a tanyavilágot. A művelődési autók feladata a meglátogatott kis településeken a rendszeres könyvkölcsönzés, filmvetítés és a tudományos ismeretterjesztő propaganda. Ezen túlmenően közreműködnek kisebb kiállítások vándoroltatásában, művészeti csoportok szállításában. Számuk az elkövetkező években a tervek szerint megkétszereződik.

A művelődési házakkal legszorosabb együttműködésben — egymás munkáját kiegészítve — működik a tanácsi és szakszervezeti közművelődési könyvtárak hálózata. Munkatervük a helyi népművelési munkatervben együttesen szerepel.

1960 óta a művelődési otthonokban, az üzemekben, a termelőszövetkezetekben több mint 1000 klub alakult; számuk gyors ütemben növekszik, s a művelődési vágyó, azonos érdeklődésű dolgozók kisebb csoportjait tömörítik. Így sok helyen működnek „gyűjtő” klubok, ifjúsági klubok, nyugdíjasok klubjai, jazz-klubok, olvasóklubok stb.

Az ismeretterjesztés főbb formái. Az ismeretterjesztésnek Magyarországon rendkívül változatos hálózata alakult ki. Főbb formái: szabadegyetemek, nyelviskolák, ismeretterjesztő akadémiák, szakkörök, filmbárát körök, klubok, országjárás stb.

E különféle ismeretterjesztő formák méreteiről és arányáról megközelítő képet adnak a TIT által szervezett ismeretterjesztési tevékenység számadatai (1967):

összes előadások száma	94 445
résztevők száma	4 843 390
az ismeretterjesztő akadémiák száma	3 065
résztevők száma	152 974
az ankétok, klubesték száma	2 675
a szabadegyetemek száma	85
beiratkozottak száma	23 094
az országjárások száma	2 428
résztevők száma	130 108

Ezeket az adatokat jelentősen növeli a különböző intézményekben, társadalmi szervezetekben megtartott ismeretterjesztő rendezvények száma. Az összehasonlítás kedvéért megjegyezzük, hogy 1958-ban az összes előadások száma 22 415, az összes résztvevők száma pedig 1 557 825 volt.

Szabadegyetemek. A legmagasabb színvonalú tudományos ismeretterjesztés szervezett formájaként 1954-ben kezdte el a Népművelési Minisztérium és a TIT az úgynevezett szabadegyetemek szervezését. Budapesten és néhány vidéki városban már a felszabadulás előtt is működtek hasonló intézmények, melyeknek egy-egy lelkes tudós volt a kezdeményezője. Tevékenységük, látogatottságuk igen szűk körű volt és bár haladó szellemben működtek, az ellentétes nézetek behatolásának nem tudtak ellenállni. Mivel kevés eredményt tudtak felmutatni, fokozatosan elnéptelenedtek, végül is megszűntek.

A szabadegyetemek igen nagy eredményeket értek el. A legkiemelkedőbb teljesítmények a TIT budapesti József Attila Szabadegyetemén születtek.

A szabadegyetemek többféle ismeretanyagot nyújtanak. Vannak olyan sorozatok, amelyek egy-egy tudományág alapvető kérdéseit ismertetik egy vagy több évfolyamon keresztül (pl. világirodalom, művészettörténet). Vannak olyanok is, amelyek egy-egy tudományág valamelyik részletét tárgyalják behatóan.

A szabadegyetemek sajátos formája a nyári szabadegyetemek, amelyeket a felsőoktatási szervek és a TIT együttesen szervez évről évre. A nyári egyetemeket, melyeknek száma 1968-ban 10 volt, nagyon sok külföldi is látogatja. Különbféle programjuk van: a Dunakanyar Művészeti Nyári Egyetemen a magyar zenéről tartanak előadásokat, Sopronban az erdő és faiparról, a Borsod megyei Nyári Egyetem Észak-Magyarország iparával ismerteti meg, míg a Balatoni Nyári Egyetem a tó környékének történetével, irodalmi és művészeti nevezetességeivel ismerteti meg a hallgatót. Szegeden a pedagógiai tudományok, Debrecenben az ország oktatási és kulturális kérdései kerültek előtérbe, míg a pécsi Népek Barátsága Nyári Egyetem a város és a megye történetéről és etnográfájáról, a keszthelyi Georgikon Nyári Egyetem pedig mezőgazdasági témakörben tájékoztatja az érdeklődőket.

A nyelviskolák. Az iskolán kívüli oktatásban világvizonylatban probléma az idegen nyelvek tanítása. Nyelviskolák széles hálózatát működteti a TIT, ezenkívül művelődési otthonok és egyéb intézmények is kezdeményezik tanfolyamok szervezését. A nyelviskolák tanfolyamai a 18 nyelv oktatásával lehetőséget nyújtanak az európai élő és holt nyelvek mellett a keleti nyelvek (így pl. a japán, török, arab stb.) tanulására is.

A TIT nyelviskolák keretében alap-, közép- és felsőfokon, 9 szemeszteres rendszerben folyik az oktatás. Az általános nyelvoktatás 9 szemeszteres időszakára épülnek a magasfokú, szakosított nyelvtanfolyamok, ilyenek pl. a műszaki, elektrotechnikai, szakfordítói tanfolyamok, tolmácskurzusok stb.

A TIT nyelvtanfolyamainak a hallgató létszáma állandóan emelkedik:

tanév	hallgatók száma	csoporthoz tartozók száma
1957 tavaszán (induláskor)	3 200	123
1959—60.	6 331	220
1962—63.	8 037	307
1966—67.	24 132	1 172
1967—68.	23 375	1 106

Az ismeretterjesztő akadémiák. Az ismeretterjesztő akadémiák hálózatát az 1959-ben létrehozott munkásakadémiákkal kezdték kiépíteni. A munkásakadémiákat azzal a céllal létesítették, hogy az egyes üzemekben összefüggő sorozatokban ismertessenek egy-egy tudományos problémakört. 1959-ben még csak 66 akadémia működött, és azok is csak az ipari üzemekben, 1968-ban viszont már 2125 ismeretterjesztő akadémiát tartottak számon a városokban és falvakban.

A szabadegyetem és az ismeretterjesztő akadémia között lényeges különbségek vannak. Míg a szabadegyetem általában feltételezi a hallgatók középiskolai végzettségét vagy legalábbis annak a színvonalán álló tudását, és tagozódása általában tudományágak vagy tudományterületek szerint történik, az akadémiai tematikája mindenkor a helyi adottságokhoz, a szóban forgó üzemben vagy szervezetben jelentkező hallgatók iskolai végzettségéhez igazodik. Célkitűzéseiben is rugalmasabb, mert tematikája éppúgy felöllelheti egy-egy tudományág valamely részletét, mint a termelés egy-egy fontos kérdését vagy az üzem stb. előtt álló feladatok fontosabb kérdés-komplexumait. Sokrétű munkáját illusztrálják a következő előadássorozatok: A fémek alakításának művészete, A villamosság gyakorlati kérdései, A híradástechnika világa, Az alkimiától a modern vegyiparig, Dieselesítés, Az élet lényege, A napfény és az élet, Az ösztön, Az értelem és gondolkodás, Korunk erkölcsi problémái, Korszerű technika — korszerű életforma, A technika és az ember, A mai ember filozófiai problémái, Jog és erkölcs, Képzőművészeti műfajok és technikák, Építészet és társadalom stb.

A *termelőszövetkezeti akadémiák* legfőbb feladata az, hogy szélesítsék a szövetkezetekben tömörült parasztság ismeretkörét, általános műveltségét. Emellett azonban a termelőszövetkezeti akadémiák behatóan foglalkoznak a mezőgazdasági termelés technikai, üzemszervezési stb. kérdéseivel is és nagy szerepet játszanak a szövetkezeti gondolat terjesztésében és erősítésében.

A *nők akadémiaja* azt a célt szolgálja, hogy segítsen a nőknek sajátos problémáik tudományos megismeréséhez, a *szülők akadémiaja* pedig a gyermekek neveléséhez segítséget nyújtó pedagógiai előadássorozatokból áll.

A szocialista demokrácia fejlődésének fontos követelménye, hogy a lakosság minél szélesebb rétegei kapcsolódjanak be közvetlenül is a közügyek intézésébe. Ennek a fontos céljának a megvalósítása érdekében a közügyek intézésébe bekapcsolódó személyek továbbképzésére speciális akadémiai tanfolyamokat rendeztek. Így pl. az 1962—63. évben 108 úgynevezett ülnökakadémia működött, azzal a rendeltetéssel, hogy az igazságszolgáltatás munkájában részt vevő laikusok, az ülnökök számára az alapvető jogi kérdésekből tájékoztatást nyújtsanak, s az igazságügyi politika alapvető kérdéseivel is megismertesse őket.

A *szakkörök*. Olyan szervezeti forma ez, melyben a résztvevők az érdeklődési körüknek megfelelő témakörben sajátítanak el tudományos, illetve műszaki vagy művészeti ismereteket, jórészt öntevékeny kísérletezés, gyakorlat útján. A szakkörök elősegítik a korszerű műszaki szemlélet kialakítását, a természet-tudományok népszerűsítését és a politechnikai képzést, s fejlesztik a szakköri tagok esztétikai érzékét is. Vannak növénytermesztési, állattenyésztési, méhészeti, gyümölcsstermesztési, növénykedvelő, gombász, honismereti, régészeti, amatőr fotós, filmes vagy rádiós, barkácsoló, ezermester stb. szakkörök.

A szakszervezetek, tanácsok és más szervek által szervezett — többnyire művelődési otthonokban működő — szakkörök száma 5877, taglétszámuk 159 114.

A *filmbarát körök*. Hálózatként 1961-ben kezdett kiépülni. Céljuk, hogy a közönség ízlését fejlesztve, minél szélesebb körben tegyék lehetővé a filmművészet jobb megismerését és értékelni tudását. A filmbarát körökben 3 vagy 4 hónapos, kötött tematikájú előadássorozatokot rendeznek. Egy-egy sorozat 6 vagy 8 előadásból áll, amelyek egy-egy kérdés-komplexumot vagy filmművészeti korszakot ismertetnek meg a hallgatósággal. 1967-ben a TIT keretében működő filmbarát-körök foglalkozásainak 140 000 hallgatója volt.

Klubélet. Az utolsó néhány évben szélesen kibontakozott Magyarországon a klubok tevékenysége. Az általában 20—40 résztvevőből álló klubok elsődleges feladata a dolgozók művelődésének és szórakozásának összekapcsolása. Néhány év alatt termelőszövetkezetekben, üzemekben, művelődési intézményekben klubok százai jöttek létre. A klubok főként az azonos érdeklődésűeket tömörítik; így találkozhatunk műszaki klubokkal, ahol aktuális műszaki problé-

mákról tartanak vitákat, s a műszaki újítók kollektív segítséget kaphatnak munkájukhoz. Vannak olvasóklubok, amelyek könyvtárak mellett működnek, író—olvasó találkozók rendeznek, versmondó estétet, irodalmi vitákat szerveznek. Vannak zenebarát klubok, dzsesszklubok, a különféle gyűjtési ágak klubjai, külön említésre méltók a speciális ifjúsági klubok, amelyek elsősorban az ifjúságot érintő programot dolgoznak ki, valamint a nyugdíjasok klubjai. A klubok amellett, hogy kulturált szórakozási alkalmakat biztosítanak, közösen elhatározott program szerint a tagságot érintő kérdésekről rendszeresen szerveznek ankétokat, vitákat, közös kirándulásokat, film- és színházlátogatásokon vesznek részt. A klubok élén választott társadalmi vezetőség áll.

A klubokban, művelődési otthonokban, üzemekben és termelőszövetkezetekben igen sok esetben igénylik és rendeznek külön előadásokat is egy-egy érdekesebb időszzerű témáról. Így pl. az utóbbi években számtalan előadás hangzott el az ürrepülésről, a világűrkutatóról, korunk legfontosabb problémájáról: a békéről stb. Itt említjük meg, hogy a csillagos ég iránti nagy érdeklődés is kielégítésre talál: az állami obszervatóriumokon kívül 10 TIT „Uránia” csillagvizsgáló áll a tudományos ismeretterjesztés szolgálatában.

Honismeret és világismeret. A tudományos ismeretterjesztésen belül az a cél, hogy a dolgozók megismerjék hazájukat, hogy a Föld más országairól is rendszeres és színvonalas tájékoztatást kapjanak.

Az előbbi célt a népművelési és ismeretterjesztési szervek más eszközök mellett az országjárás keretében valósítják meg. Az országjáró túrák résztvevői szakképzett vezetők — rendszerint középiskolai tanárok — irányításával ismerhetik meg az ország különböző tájait, történelmi nevezetességek helyeit, művészeti és gazdasági értékeit, beleértve az új ipari és mezőgazdasági létesítményeket is. Nagyon népszerűek az országjárás keretében szervezett úgynevezett céltúrák is, amelyeken egy-egy város alaposabb megismerését tűzik ki célul, vagy egy-egy nagy költő, tudós életútját követik nyomon.

Az országjáró túrák résztvevői rendszerint autóbusszal utaznak, de kedveltek a hajóval, vonattal, sőt repülőgéppel rendezett túrák is. 1968-ban a művelődési otthonok, a TIT és az IBUSZ-szal karöltve 3497 országjáró túrát bonyolított le, 164 500 résztvevővel.

Magyarországon is évről évre növekszik a külföldi turistaforgalomban résztvevők száma. A külföldre utazó turisták rendszeres tájékoztatására, valamint a belföldi országjáráson résztvevők összefogására alakította meg a TIT és az IBUSZ (Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Részvénytársaság) az Ország-Világjárók Baráti Körét, amely előadások és élménybeszámolók tartásával rendszeresen tájékoztatja az érdeklődőket az egyes országok földrajzáról, történelméről, gazdasági életéről, kultúrájáról és így az utazni kívánók megfelelő helyi ismeretekkel indulhatnak útnak.

Az ismeretterjesztő irodalom. A szóbeli ismeretterjesztést szervesen egészíti ki az írásos ismeretterjesztés. 1968-ban magyar kiadónál 838 ismeretterjesztő könyv

és füzet jelent meg több mint 7 millió példányban. Az ismeretterjesztő művek megírásában neves tudósok vesznek részt. Az ismeretterjesztő irodalom kiadására specializálódott kiadványt kiadó a „Gondolat”.

Magyarország legnépszerűbb ismeretterjesztő lapja az „Élet és Tudomány”, amely heti 146 370 példányban jelenik meg, s címének megfelelően állandó népszerű közvetítő a tudományos élet és a lakosság között. A TIT folyóirataként jelenik meg a „Valóság” című társadalomtudományi folyóirat, a „Természet Világa”, a „Világosság” (materialista világnézeti folyóirat), „Ég és Föld”, „Műemlékvédelem” stb. Új szint képvisel az ismeretterjesztő folyóiratok között a „Delta”, a műszaki és technikai ismeretterjesztés folyóirata, amely a TV-vel összehangolta szerkesztési programját.

A művészi ízlés fejlesztése. A társadalmi fejlődés eredményeképpen az irodalom és művészet alkotásai a lakosság nagy többsége számára hozzáférhetővé váltak. A népművelés intenzíven foglalkozik a tömegek irodalmi és művészeti ízlésének fejlesztésével. Olyan művészeteket értő közönséget kíván nevelni, amely hatást gyakorol az alkotókra is. A népművelés, az olvasómozgalom, a műkedvelő művészeti mozgalom, a művészetbarát körök, a közönség-szervezők nevelése stb. keretei között foglalkozik az irodalmi és művészeti neveléssel.

A művelődési otthonokban igen fontos szerepet tölt be a műkedvelő művészeti mozgalom, melyben kb. félmillió ember vesz részt. Az országban mintegy 1800 színjátszó együttes, 1200 énekkar, 1100 zenekar (zömében amatőr tánczenekar), 1240 táncsoport, 250 képzőművészeti és díszítőművészeti kör, 1800 fotóklub, 1106 irodalmi színpad, 390 bábjátszó-csoport működik.

A műkedvelő művészeti mozgalom, amelynek évszázados hagyományai vannak, a felszabadulás után rendkívül gyors fejlődésnek indult. Bár egyes területei eleinte megfelelő színvonalú irányítás és szakemberek hiányában helytelen irányba orientálódtak (a színjátszásban kispolgári áramlatok, operettkultusz, ál-népiesség), az ötvenes évek vége óta a műsorpolitika helyes irányban fejlődött, tért hódítottak a klasszikusok, a mai magyar témák, emelkedett a művészi színvonal. Az irodalmi színpadoknak — ez a hatvanas évek elején alakult új műkedvelő forma — szerepük van a vers-kultúra és a modern irodalom terjesztésében.

Bartók Béla és Kodály Zoltán életművének és munkásságának hatására — sokoldalú állami támogatás biztosításával — magas színvonalú kórusmozgalom alakult ki, amely különösen a népdalfeldolgozások kiváló tolmácsolásával emelkedett jelentőségre.

A műkedvelő szimfonikus zenekaroknak jelentős szerepe van a komoly zene terjesztésében, így pl. 3 év alatt 10 műkedvelő zenekar budapesti peremkerületekben rendezett hangverseny-sorozatát félmillió ember hallgatta.

A népi tánc színpadra állított folklórt mutat be. Így jelentősége van a folklór hagyományok ápolásában, de szerepe a műkedvelő művészeti mozgalom új ágai mellett más arányban jelentkezik.

Új műfajként jelentkeznek — az irodalmi színpadok mellett — a helyi irodalmi kabaré és esztrád együttesek, a társasági táncklubok, pantomim csoportok.

Növekszik a zenei kamaraegyüttesek, szólísták száma. Az igényes könnyűzene ápolására a Kommunista Ifjúsági Szövetség kezdeményezésére nagy számban jönnek létre dzsesszklubok. A műkedvelő művészeti együttesek műsoros rendezvényeinek közönsége meghaladja az évi 10 milliót.

A műkedvelő művészeti együttesek bemutatók, művészi versenyek keretében időről-időre szakértő zsűri előtt mutatják be fejlődésüket. Így amellyel, hogy több százezer fiatal mozgósítanak, lehetőséget nyújtanak időközönként az eredmények felmérésére és irányt mutatnak az együttesek számára. E szemlék keretében kerül megrendezésre a középiskolás diákok hagyományos seregszemléje is.

Sokat tesz az állam a képzőművészeti ízlés terén tapasztalható lemaradás felszámolásáért. Intenzívebbé vált a képzőművészeti ismeretterjesztés, előtérbe kerültek a kulturált környezet kialakításával kapcsolatos nevelési feladatok. Évről évre számos amatőr képzőművészeti kiállítás nyílik. Megrendezésre került a Képzőművészeti Körök Országos Kiállítása is.

Az országban mintegy egymillió fotóamatőr dolgozik, közülük 60 000 szakkörben tevékenykedik. Rohamosan emelkedik az amatőr filmesek száma, s ezzel párhuzamosan szaporodnak az amatőr filmklubok. Évente több verseny keretében bemutatkoznak az amatőr filmesek is.

A magyar műkedvelő művészeti mozgalom számos nemzetközi sikert ért el. Minden jelentősebb európai kórus- és népi tánc-fesztiválon részt vesznek csoportjaink és számos első díjat, helyezést értek el. Magyarországon (Debrecenben) két évenként megrendezésre kerül a Bartók Béláról elnevezett nemzetközi kórusverseny, Békéscsabán Nemzetközi Bábjátékos Fesztivál.

A műkedvelő művészeti csoportok aktív szerepet játszanak az ismeretterjesztésben, a társadalmi rendezvényeken. A csoportok nagyobb része szilárdan összetartó közösséget alkot, s közösségi magatartást formáló hatásuk értékes része nevelő tevékenységüknek. A művészetet kedvelőkből egyre több művészetbarát kör alakul, akik támogatják a művészeti körök munkáját, vitákat rendeznek, s ezzel is fejlesztik saját ízlésüket.

A csoportok színvonalának emelését kívánja biztosítani a csoportvezetők rendszeres képzése. A csoportok nagy részét erre felkészített szakemberek vezetik, számuk azonban ma még nem elegendő. A műkedvelő együttesek műsorellátása egyre javul. A vezetők részére számos módszertani segédeszköz kerül kibocsátásra.

KÖNYVTÁRAK, LEVÉLTÁRAK

A könyvtárak fejlődése a 18. század végéig. A középkori magyar könyvtártörténet emlékei sokkal töredékesebbek, mint a legtöbb európai országé, mert az 1526-tól kezdve Magyarországot pusztító török hadjáratok és az 1541-ben bekövetkezett másfél százados török hódoltság az ország középső területein a városokat, a királyi és egyházi székhelyeket romba döntötte. Elpusztult a levéltárak okleveleinek, a könyvtárak kódexeinek túlnyomó része. Az ezekből megmentett csekély töredékeken kívül írásos emlékek főleg az akkori Magyarország peremvidégein maradtak meg.

Az első könyvtárak nálunk is kolostorokban, káptalanoknál és székesegyházakban alakultak ki. Legrégibb a ma is meglevő pannonhalmi bencés kolostor könyvtára, s a legrégebb könyvtári katalógus is e kolostor 1090 táján készült vagyonleltárában maradt ránk. Megtalálható benne a kor szokásos irodalma: szertartáskönyvek, biblia, egyházatyák írásai, a szerzetesi élet és lelkipásztorkodás könyvei, az iskolai tanításhoz szükséges klasszikus auktorok. A könyvek nyelve ekkor még latin (az első hosszabb magyar szöveg 1200 tájáról maradt fenn), a könyvek olvasói papok. A világi embereket még nem érdekelte a könyv. Mégis érdemes megjegyezni, hogy a 11–12. század fordulóján uralkodó Kálmán magyar király a „Könyves” jelzôt kapta kortársaitól, mert amint a krónika feljegyezte: „libros habuit”.

A 14. századból már a magyarországi könyvkultúra erőteljes fejlődéséről vannak adatok. A magyar könyvfestő-művészet elérte a legmagasabb európai színvonalat. Ennek emlékei a század első feléből a vatikáni „Képes Magyar Legendárium”, a New York-i Pierpont Morgan Könyvtárban őrzött „Neksei-biblia” és a század második feléből a Budapesten őrzött ún. „Képes Krónika”. Feltételezhetően kb. I. Lajos király kora (1342–82) óta állt fenn nagyjából folyamatosan magyar királyi könyvtár. Ennek egyik darabja a ma az oxfordi Bodleianában található „Secretum secretorum” kódex.

A magyar könyvtárak nagyobb arányú kibontakozása a 15. századra esik. A többszáz kolostor létezéséről — ami ugyanannyi kolostori könyvtárt is jelentett — legtöbbször csak okleveles adatok, épületromok és a világ minden tájára szétszóródott kódexek tanúskodnak. Egyes káptalani könyvtárakról már bővebb

tájékoztató maradt meg. A veszprémi káptalan könyvtárának 1390 tájáról fennmaradt egy töredékes, 1429–37-ből egy teljes katalógusa. Ez utóbbi már 171 kötetet sorol fel, köztük egyházatyák és római klasszikusok műveit. Sajnos, e könyvtárnak ma már helyét sem ismerjük. Kevés kivétellel elpusztult az esztergomi főszékesegyház könyvtárának anyaga is, amelyről még a 16. század elején úgy emlékezett meg Oláh Miklós érsek, hogy minden tárgyra vonatkozólag sokfélét tartalmaz és képekkel díszített boltozatos helyiségben van elhelyezve a székesegyház északi kápolnája felett. Ebből a régi székesegyházból nincs meg ma már semmi. A pozsonyi káptalan könyvtárának maradványai viszont a 13. század óta ma is megvannak a dóm tornyában; katalógusa 1425-ből maradt fenn.

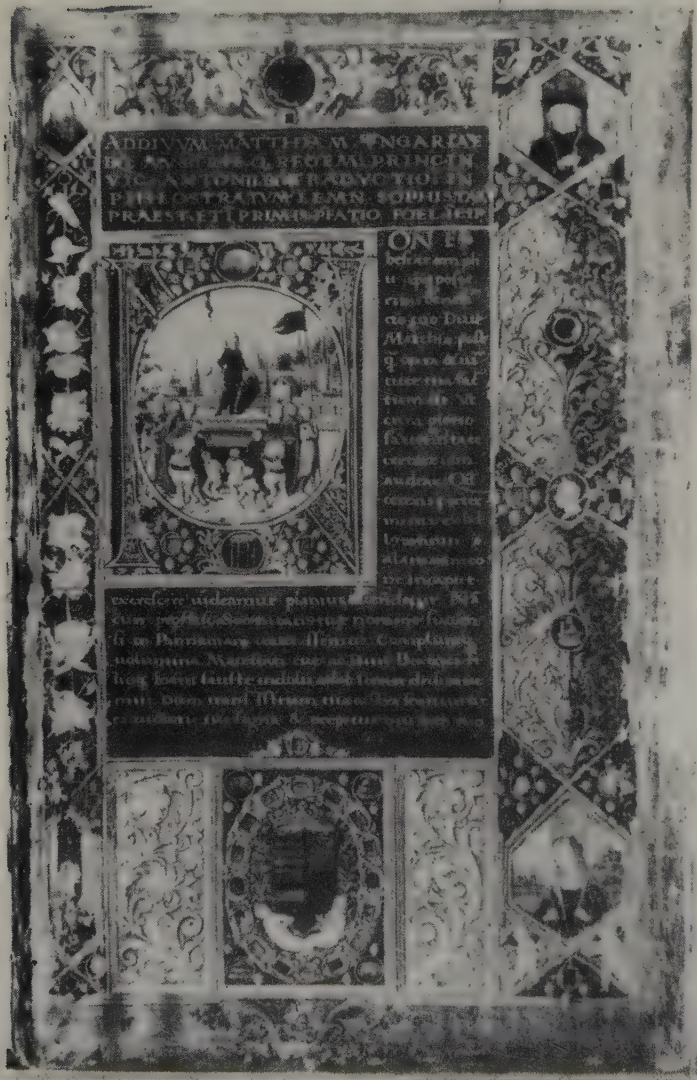
A 15. században jutott nagyobb jelentőséghez a kolostori és káptalani könyvtárak mellett az egyházi könyvtáraknak egy másik típusa, a városi plébániai könyvtár. Adataink vannak arról, hogy ezek bizonyos értelemben nyilvános könyvtárak voltak, a papságon kívül korlátozott mértékben hozzáférhettek világi emberek is. Különleges kollektív plébániai könyvtárt tartott fenn az úgynevezett 24 szepesi város plébánosainak fraternitása Lőcsén (Levoča); erről az 1405-ből származó adatok már mint régóta fennállóról beszélnek.

Hunyadi Mátyás Bibliotheca Corvinája. A középkor könyvtári világának, amely eddig szinte teljesen egyházi jellegű volt, a 15. század közepétől kezdve új jelleget adott az itáliai humanizmus meghonosodása Magyarországon. Ismeretes, hogy az Alpokon innen Magyarország volt az a terület, ahol először gyökerezett meg mélyen a reneszánsz és a humanizmus. Ennek jellegzetes könyvműveltségéből és bibliofil hajlamaiból következett, hogy ez a korszak vált a magyar könyvtártörténet egyik legkiemelkedőbb szakaszává. A magyarországi humanizmus első nagy kezdeményezője Vitéz János váradi püspök, majd esztergomi érsek volt. Kortársai csodálattal irtak könyvtáráról. Ma mindössze 26 hiteles kódexét ismerjük, szétszórva különböző hazai és külföldi könyvtárakban. Az ő pártfogoltja volt a világhírű humanista költő, Janus Pannonius pécsi püspök, aki püspöksége számára Itáliában vásárolt könyvekből kitűnő görög és latin könyvtárat rendezett be a tudományok minden ágában. Ebből

a könyvtárból ma egyetlen hiteles darabot sem ismerünk.

Vitéz Jánosnak és Janus Pannoniusnak igen nagy szerepe volt Mátyás király (1458–90) könyvtárának, a világhírű „Corviná”-nak (Bibliotheca Corvina) a kezdeményezésében. Mátyás már uralkodása elején megkezdte a könyvek gyűjtését, majd könyvtára fejlődésének is új lendületet adott a nápolyi királlyal, Aragoniai Beatrixszel kötött házassága. Ekkor kezdődött meg a budai királyi udvar teljes átalakulása az itáliai életformának megfelelően, ezóta jöttek Budára nagy számban olasz humanisták, és erősödtek meg Mátyás politikai kapcsolatai Itáliával. Egykorú

Lap egy korvinából

tudósítások és későbbi visszaemlékezések nem győzik magasztalni a „Corvina” szépségét, anyagának gazdagságát, s a mai tudományos kutatás sem mondhat mást. A könyvtár a budai vár egyik legszebb részében, a palota Dunára néző oldalán volt elhelyezve, két egymásba nyíló teremben: külön a latin és a görög irodalom. A díszes kódexek ezüst láncokkal odaerősítve feküdtek a művészien faragott polcokon és szekrényekben, aranyos szövésű leplek védték őket a por ellen. A termekben a király kerevete és antik stílusú, háromlábú olvasószékek voltak, mert a könyvtár nem pusztán fejedelmi dísz, hanem tudományos műhely is volt. Nem egy görög szerző munkájának latin fordítása itt készült Budán, a „Bibliotheca Corvina” anyagából. A mai kutatások szerint a könyvtár állománya kb. 2000 kötet lehetett; ez természetesen sokkal több művet jelent. Ennél nagyobb abban az időben csak a vatikáni könyvtár volt. Tartalma megfelelt a humanista fejedelmi könyvtárak céljainak: összegyűjteni az értékes irodalmat a maga teljességében. Amiben felülmulta a legtöbb hasonló típusú könyvtárt, az a görög szerzőkben való gazdagsága. A pompás kivitelezésű korvin kódexeket elsősorban Firenzében a legjobb itáliai illuminátorok (Attavante, Cherico, Boccardino Vecchio) és a budai királyi műhely kitűnő festői készítették. Nyomatott könyv, ugyanúgy mint a többi humanista fejedelmi könyvtárban, viszonylag kevés volt, bár az első magyarországi nyomda Mátyás király uralkodása alatt létesült Budán, 1472-ben.

Mátyás halála után a könyvtár néhány év alatt teljesen elhanyagolt állapotba került. Nem gyarapították tovább, könyvtáros nem volt, sőt megkezdődött a kódexek szétszóródása. Osztrák és cseh humanisták mindent megtettek, hogy minél többet megszerezhesenek az értékes állományból; a korvinák egy része ennek köszönhetette fennmaradását. Nem egy, főleg görög szerző eddig ismeretlen munkáját adták ki ezekből a kódexekből, s így a „Corvina” éppen felbomlásában lett jelentős megtermékenyítőjévé a közép-európai humanizmusnak. Ami a „Bibliotheca Corviná”-ban maradt, azt 1526-ban Buda rövid megszállásakor Szulejmán szultán Konstantinápolyba hurcolta, ahol a kódexek később, néhány darab kivételével elpusztultak. Ma 179 hiteles korvinát ismerünk (közéjük számítva azt a 6 kötetet, amely Beatrix királyné könyvtárából maradt fenn, és azt a 7 kötetet, amelyet Mátyás a királyi kápolna vagy egyes személyek számára készíttetett). Ezek közül sok Budapesten található (Országos Széchényi Könyvtár 32, Egyetemi Könyvtár 12, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1), Magyarországon egy-egy példány van még Esztergomban és Győrött, a többi külföldön van.

Könyvtárak a 16. században. A 16. század első évtizedeiben a kézzel írt kódexet felváltotta a tömegesebbé váló, egyszerűbb külsejű, nyomtatott könyv. A városok gazdasági súlyának növekedése, a polgárság megerősödése, a reformáció és ennek révén az iskolai oktatás kiterjedése együttesen hatalmas könyvigényt támasztott, s ezt most már könnyen kielégíthette az egyszerűbb, olcsóbb könyvek készítésére rátérő könyvnyomtatás.

Az új fejlődést azonban az ország területének egy-harmad részén másfél évszázadra megakadályozta a már említett török hódoltság. A könyvtárak a meghódított területen megsemmisültek, csak kettő élte túl ezt az időt, a szegedi és gyöngyösi ferences kolostoré.

A török uralomtól mentes országrészekben néhány évtized alatt a 15. századi, könyvet még alig ismerő világi főurak helyére iskolázott, gyakran külföldi egyetemet végzett, iskolát és nyomdát alapító, könyvkiadást támogató új generáció lépett. Gazdag humanista bibliofil főpapok helyett világi főurak és könyvvel rendelkező nemesek, lelkészek, iskolamesterek vásárolták a külföldi és hazai könyveket.

De akadt még a humanista tudóskönyvtárnak egy kései képviselője is: Zsámboki (Sambucus) János (1531—84) európai hírnő könyvgyűjteménye. Zsámboki — orvos és polihisztor — a 15. századi humanistákra emlékeztető szenvedéllyel gyűjtötte a kódexeket (igen sok görögöt is), könyvtárának a legnagyobb része azonban már saját korának nyomtatott könyveiből állt, s a tudományok minden ágára kiterjedt. Anyagi okok miatt kénytelen volt 530 kódexét még életében eladni a bécsi udvari könyvtárnak, de halálakor még mindig újabb 206 kódex, 128 zenemű és 3327 nyomtatott könyv került a bécsi könyvtárba, amelynek egyik legfontosabb alapja éppen Zsámboki könyvtára lett.

Szerény méretű, de a magyar fejlődés szempontjából jelentős gyűjtemények voltak a 16. században alapított iskolai könyvtárak: Sárospatak (1531), Nagybánya (Baia Mare, 1547), Debrecen (1551), Nagyszében (Sibiu, 1555), Sopron (1557), Nagyszombat (Trnava, 1561), Brassó (Braşov, 1575).

A 16. század utolsó évtizedeiben és főleg a 17. században új lendületet adott a magyar könyvtárak fejlődésének a nagy erővel meginduló ellenreformáció s a vele együtt járó szellemi küzdelmek. Elsősorban a jezsuiták nagyszámú és könyvtárakkal jól felszerelt rendházai és iskolái nevezetesen, de mindegyiket felülmuta jelentőségében a Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635-ben alapított nagyszombati (mai budapesti) egyetem és könyvtára.

Az erdélyi fejedelmek könyvtáralapításai. Külön kell szólni a 17. századi Erdély könyvtáiról. Az akkori Magyarországnak ez a keleti része az adott helyzetben kénytelen volt önálló életre berendezkedni. Itt megvolt a magyar uralkodói udvar, csak hogy aránylag szerény anyagi eszközökkel, s a kulturális alkotásokat az időnként rázúduló idegen hadseregek újra meg újra megsemmisítették. A legnagyobb erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor alapította a gyulafehérvári főiskolát, amely könyvtárával együtt az 1658-as török dúlásban égett le. Utódja, I. Rákóczi György viszont nem itt, a fejedelmi székhelyen, hanem saját családi várában, Sárospatakon rendezte be könyvtárát, melynek használatát megengedte az ottani főiskola tanárainak. Többször tett eredménytelen kísérletet arra, hogy a „Bibliotheca Corvina” Budán található állítólagos maradványait megszerezze a törököktől. Jóval kisebb volt az a könyvtár, amelyet az utolsó erdélyi fejedelem, Apafi Mihály gyűjtött. Az erdélyi könyvtárak 17. századi történetét

egy szomorú könyvtárpusztulás zárja le: 1689-ben leégett a kódexekben gazdag brassói könyvtár, amikor a császári seregek ostromolták a várost.

Egyházi és világi könyvtárak a 18. században. Az egyéni kezdeményezésre létrejött 18. századi nagy könyvtárak keletkezésében három tényező játszott lényeges szerepet. Az egyik: törekvés új egyetemek létrehozására; a másik: a magyar tudósok, főleg történetírók könyvigénye, akik súlyosan érezték a nyilvános tudományos könyvtárak hiányát; a harmadik: az a törekvés, hogy összegyűjtsék a nemzeti múlt kéziratos és nyomtatott forrásanyagát, létrehozzák a hungaricumokat gyűjtő nemzeti könyvtárt.

Egyetemalapítás volt a szándéka Klimó György pécsi püspöknek, aki székvárosában 15 000 kötet könyvvel 1774-ben létrehozta az első magyarországi nyilvános könyvtárt. Ugyanílyan szándék vezette Esterházy Károly egri püspököt, aki fel is építtette a 4 fakultásra tervezett egyetem épületét, de nem kapott királyi engedélyt a megnyitáshoz. A 16 000 kötetes könyvtár 1793-ban mégis megnyílt közhasználatra, két monumentálisan kiképzett, hatalmas teremben. Ez az egri úgynevezett líceumi könyvtár ma is könyvkultúránk egyik legszebb látványossága. Tudományos társaság szervezése lebegett a szeme előtt Batthyány Ignác erdélyi püspöknek, aki 1789-ben alapította meg Gyulafehérvárott a Batthyáneumot, melyet főleg régi magyarországi könyvtárakból megszerzett kódexei, ősnomtatványai s más könyvritkaságai tettek értékessé.

A világi főúri kastélyoknak szintén a 18. században lett nélkülözhetetlen részévé a könyvtár. Igaz ugyan, hogy a magyar arisztokrácia többsége fokozatosan annyira Bécs, a császárváros vonzókörébe került, hogy hazájától távol, nyelvét is felejtve élte fényűző életét, de akadtak köztük olyanok is, akik hivatásuknak érezték a nemzeti kultúra ápolását, s a magyar könyvtárugyre nézve is nagy értékű alkotásokat hoztak létre. Teleki József koronaőr külföldi utazásain szerzett értékes könyvgyűjteményt, amelyet utódjai tovább gyarapítottak, s amely később a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának az alapjául szolgált. Teleki Sámuel erdélyi kancellár 1796-ban Marosvásárhelyt (Tîrgu Mureş) alapította meg a család hitbizományi könyvtárát, az ott ma is meglevő Teleki-tékát, azzal a kikötéssel, hogy a nyilvánosság számára meg kell nyitni. Könyvtárának nyomtatott katalógusát is kiadta 4 kötetben. Festetics György, az első magyarországi mezőgazdasági akadémia megalapítója, jelentékeny könyvtárt gyűjtött össze Keszthelyen. Ráday Gedeon a tudósok munkáját is támogatta 10 000 kötetes péceli könyvtárával.

A nagy könyvtárak mellett egyes tudósoknak is jelentékeny könyvgyűjteményeik voltak, amelyek a főúri és főpapi könyvtárakkal ellentétben már egy új polgári világ előfutárai a magyar könyvtárak történetében. Ilyenek pl. Bod Péter, Pray György, Bél Mátyás könyvtárai.

A polgárság szélesebb rétegei egyelőre kevésbé vettek részt a magyarországi könyvkultúra kialakításában. A század vége felé azonban már többfelé elterjedtek

Tudományos Akadémia Könyvtára. A többiek közt az állomány nagyság sorrendjében a következőket kell említenünk: a pannonhalmi bencés, az esztergomi főegyházmegyei könyvtár, a debreceni református kollégium, a kolozsvári Erdélyi Múzeum, a szegedi városi Somogyi Könyvtár, a Múgyetem Könyvtára, a marosvásárhelyi Teleki-téka, a pozsonyi evangélikus liceum és az Országgyűlés Könyvtára. A további gyors fejlődésre jellemző, hogy míg 1885-ben mindössze 3 könyvtár állománya haladta meg a 100 000 kötetet, a közvetlenül az első világháború előtt, 1912-ben már 10 ilyen könyvtár volt az országban.

A közművelődési könyvtárak. A tudományos, egyházi és oktatási célú könyvtárak mellett sokáig még elég jelentéktelen szerepet játszottak a közművelődési könyvtárak. Igaz ugyan, hogy az országban a múlt század második harmada óta egyre jobban szaporodtak a kaszinói és olvasóköri könyvtárak, de a városi és falusi könyvtárak erősebb fejlődése a század végéig nem következett be. Kísérletekben nem volt hiány: 1875-ben létrejött a Népkönyvtárak Fejlesztésére Alakult Központi Bizottság, 1877-ben a közoktatási miniszter elrendelte, hogy az iskolai könyvtárakat lehetőleg úgy rendezzék be, hogy a tanulók szülei is használhassák. Nagyobb gyakorlati eredmény azonban még jó ideig nem követte ezeket az intézkedéseket.

A századfordulón azután több nagy társadalmi egyesület és állami szerv fogott hozzá a népkönyvtárak szervezéséhez. Így az 1902-ben létrehozott Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1914-ig 748 könyvtárt létesített, a Földművelésügyi Minisztérium pedig 3800 falusi népkönyvtárt, amelyeket előbb tisztán népszerű gazdasági munkákkal láttak el, később szépirodalmi munkákkal is. A városi könyvtárak közt a első világháború előtt kevés volt a jelentősebb gyűjtemény. Annál nagyobb fontossága volt az 1904-ben alapított Fővárosi Könyvtárnak. Ez a könyvtár a tízes években a legmodernebb módszerek alkalmazásával — amiben az első igazgatónak, Szabó Ervinnek volt nagy érdeme — egy elsősorban társadalomtudományi központi könyvtár köré szervezte meg a nagyközönség igényeit szolgáló hálózati könyvtárakat. A Fővárosi Könyvtár (amely ma Szabó Ervin nevét viseli) rövidesen a nagy könyvtárak sorába emelkedett.

A könyvtári munka és a könyvtártudomány. Az első világháborúig a nagyobb magyar könyvtárak anyagiilag elég jól el voltak látva, s az egész korszak folyamán belső munkájukban is együtt haladtak az európai fejlődéssel: hivatásos könyvtárosok léptek a korábbi, könyvtári munkájukat csak mellékfoglalkozásnak tekintő tudósok helyére. A könyvtárak fejlesztése állandó és rendszeres volt, a munka technikai lebonyolítása szakszerű: gondos katalógizálás, szakcsoportok szerinti felállítás és ennek megfelelő szakkatalógusok is szolgálták a folyton növekvő olvasótermi és kölcsönzési forgalmat. Új könyvtári épületek általában a szükségnek megfelelően épültek, elsők közt kell említeni a budapesti Egyetemi Könyvtár 1876-ban emelt épületét, a budapesti Múgyetem és a kolozsvári egyetem 1909-ben elkészült épületeit. Csak a Nemzeti

Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára küzdöttek már a századforduló táján egyre nyomtasztóbb helyhiánnyal a növekvő állomány raktározására és használatára már korszerűtlenné vált épületekben.

A könyvtári technikai és adminisztratív munka jó színvonala mellett a könyvtártudományi (főleg könyvtörténeti, nyomdásztörténeti) kutatás intenzív művelése is megindult, a magyar könyvtárosok eleven kapcsolatot tartottak fenn a külföldiekkel. 1876-ban indult meg a magyar könyvtudomány ma is élő folyóirata, jelenleg a világ második legrégibb könyvtártudományi folyóirata, a „Magyar Könyvszemle”. Mellette számos hosszabb-rövidebb életű könyvtári folyóirat és évkönyv szolgálta az elméleti és gyakorlati könyvtári célokat. A „Magyar Nemzeti Bibliográfia” Szabó Károly és Petrik Géza összeállításában a könyvnyomtatás kezdetétől 1900-ig terjedő időre vonatkozólag teljesen elkészült.

A magán-könyvgyűjtésnek az országos könyvtárügy szempontjából távolról sem volt már olyan jelentősége, mint a 18. században. A számtalan főúri, gazdag polgári gyűjtemény ritkán szolgált egy-egy család érdekein túlmenő célt. Könnyen fel is bomlottak, s értékes anya-

Az Országos Széchényi Könyvtár egyik terme

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának részlete

guk gyakran külföldre vándorolt. Csak azok a nagy értékű bibliofil gyűjtemények maradtak meg, amelyeket a tulajdonos egy-egy magyar könyvtárnak adományozott. Apponyi Sándor és Todorescu Gyula régi magyar vonatkozású könyvekből álló gyűjteménye pl. az Országos Széchényi Könyvtárban, Ráth György hasonló könyvtára, Vigyázó Ferenc bibliofil könyvtára, az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény az Akadémia Könyvtárában, Szűry magyar elsőkiadás-gyűjteménye a Szabó Ervin Könyvtárban található.

Az első világháború végén, 1918–19-ben a polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság kultúrpolitikusi, főleg Szabó Ervin munkatársai (Madzsar József, Dienes László, Köhalmi Béla, Pikler Blanka), a rövid néhány hónapig tartó idő alatt is sok értékes kezdeménnyel törekedtek a magyar könyvtárügy átszervezésére. Következetes állami könyvtárpolitika, az összes

könyvtárak irányítása az Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet megszervezésével, könyvtárosképző tanfolyamok indítása, törekvés a nagy tudományos könyvtárak beszerzéseinek egybehangolására, központi katalógus létesítése, gyári könyvtárak szervezése, a Fővárosi Könyvtár keretén belül szervezett nagybudapesti közművelődési könyvtárhálózat kiépítésének terve jellemezték az új intézkedéseket. Az anyagi lehetőségek nagyon korlátozottak voltak és a rendelkezésre álló rövid idő miatt ezek az alapozó jellegű munkák természetesen nem vezethettek maradandó eredményekre.

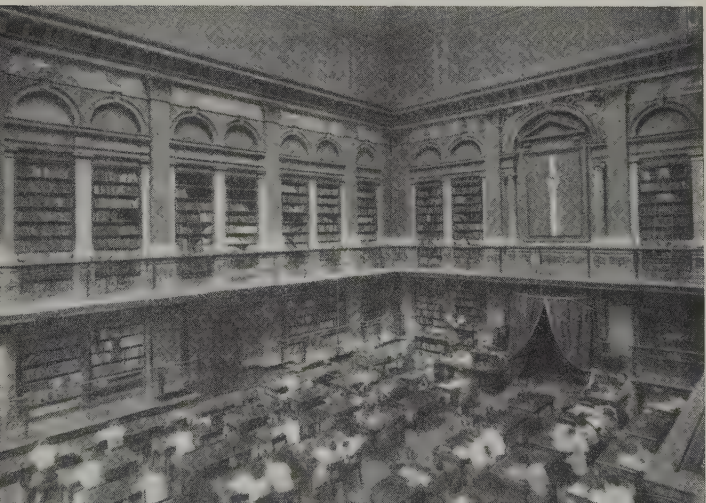
Könyvtárak a két világháború között. A két világháború közötti időben az anyagi értékeknek a háború okozta pusztulása, a gazdasági élet megrendülése és az ellenforradalmi rendszer kulturális politikája következtében lehetetlenné vált a könyvtári fejlődés korábbi üteme. A Tanácsköztársaság helyes kezdeményezéseit az ellenforradalmi rendszer eltörölte. A nagy könyvtárak nem kaphatták meg a már régóta esedékes új épületeket; új technikai berendezésekre, külföldi könyvek beszerzésére alig volt pénz.

Megakadt a városi könyvtáraknak és népkönyvtáraknak a század elején biztatóan megindult terjeszkedése is. Számottevőbb fejlődés csak néhány könyvtárnál volt tapasztalható: a Fővárosi Könyvtár aránylag jól tudta fejleszteni központját és fiókhálózatát, s egy volt főúri palotában megfelelő helyet és felszerelést kapott. Modernizálta belső üzemét a budapesti Egyetemi Könyvtár. Az egyetlen ebben a korban épült könyvtárépület a debreceni Egyetemi Könyvtáré. Többé-kevésbé sikerült újjászervezni a népkönyvtárakat (1938-ban 1910 népkönyvtár és 3112 egyéb közkönyvtár volt), de ezeknek sem állománya, sem látogatottsága nem volt jelentős.

Leginkább elhanyagolt maradt a korszak művelődéspolitikájában az ipari munkásság könyvtárügye, pedig a munkásság körében az olvasási igény megnövekedett. A szakszervezeteknek és a Szociáldemokrata Pártnak összesen mintegy 250–300 kisebb könyvtára volt.

A későbbi fejlődés szempontjából komoly értéket jelentett ebben az időszakban a könyvtári szakemberek munkássága. A könyvtári munka színvonalának emelkedését a tudományos könyvtárakban olyan modern módszerek elterjedése jelzi, mint a numerus currens szerinti felállítás a régi szakok helyett, a sokszorosított katalógus cédulák, a decimális szakrendszer. Ezenkívül tovább folytak a kodikológiai, nyomdászat-történeti, könyv- és sajtótörténeti kutatások, létrejött a kurrens nemzeti bibliográfia, a központi címjegyzék, megszervezték az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központot.

A második világháború alatt az ország német megszállása után a könyvtári szakmunkára, a könyvtárakban való kutatásra sem maradt lehetőség. Az 1944 tavaszán meginduló légitbombázások miatt biztonságba kellett helyezni a könyvtárak legértékesebb anyagát, a többi állományt pedig a raktárak alsóbb szintjein tömöríteni. Ezzel a könyvtárak élete lényegében megszűnt.

A budapesti Egyetemi Könyvtár olvasóterme

A debreceni Egyetemi Könyvtár olvasóterme

A könyvtárügy a mai Magyarországon. A háborús események következtében a nagy könyvtárak anyaga csak kisebb arányú veszteséget szenvedett. A vidéki gazdagabb családi könyvtárak a megfelelő óvóhelyek hiányában, valamint a közvetlen harci cselekmények és az ezeket követő átmeneti szervezetlenség következtében részint elhanyagódtak, részint elpusztultak. A háborút követő első években a nagyobb könyvtárak épületkárainak helyreállítása, a könyvállomány újrendezése és raktárakba visszahelyezése történt meg. 1948-ig megvalósult a megmaradt könyvtárak üzemképes állapotba helyezése.

Az állami és társadalmi rendnek lényegében már 1945-ben bekövetkezett forradalmi jellegű megváltozása után, 1949 óta a könyvtárak életében is érvényesül a szocialista művelődési politikának megfelelő irányítás. Az új könyvtárpolitika alapvető vonásai: az ország teljes könyvtárügyének tervszerű állami irányítása, törekvés a könyvtárak számának és állományának gyors növelésére, az olvasási kedv felébresztésére, a megfelelően válogatott irodalom eljuttatása minden ember kezébe, s így a könyv segítségével is a szocialista eszmék és műveltség terjesztése a társadalom legszélesebb köreiben. Ennek megfelelően először a két világháború közti korszakban elhanyagolt közművelődési könyvtárak nagyarányú fejlesztése indult meg. A közművelődési könyvtárak fejlesztésének ütemét mutatja,

hogy 1951-ben már a 2000-ik, a következő évben a 3000-ik falusi könyvtár felavatására került sor. 1953 végéig csaknem minden község kapott könyvtárat, a további időszakban a meglévő könyvtárak fejlesztése volt a fő feladat. A fővárosi és 19 megyei hálózatba szervezve igen nagy mértékben növekedett a közművelődési könyvtárak állománya és forgalma. Az egész országra kiterjedően kiépült a szakszervezeti könyvtárak rendszere is. A közművelődési könyvtárak (tanácsi és szakszervezeti könyvtárak) száma 1968-ban összesen 6757 volt, könyvállományuk pedig közel 22 millió, és 2 220 000 olvasó több mint 54 millió kötetet kölcsönzött.

Ezzel párhuzamosan erős fejlődés kezdődött a tudományos és szakkönyvtárakban is, mint olyan intézményekben, amelyek a tudományos kutatás, a felsőbbfokú oktatás és szakmai továbbképzés igényeinek a kielégítését szolgálják. Így a közművelődési könyvtárak mellett a tudományos és szakkönyvtárak száma, beszerzési kerete, alkalmazottainak létszáma, olvasóforgalma ugrásszerűen emelkedett évről évre már közvetlenül a felszabadulás utáni időekben.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

A keszthelyi Helikon Könyvtár

Az iskolai könyvtárak fejlődése azonban elmaradt a többiétől.

A *könyvtári szervezet és a könyvtáros-képzés*. A könyvtárak központi irányítása és munkájuk támogatása céljából 1949-ben megszervezték az Országos Könyvtári Központot, majd később a Népkönyvtári Központot. Ezek a központok csak rövid ideig működtek, azután átvette feladatukat a Magyar Nemzeti Múzeum keretéből kivált Országos Széchényi Könyvtár.

A könyvtárügy fejlesztéséről szóló 1952. évi minisztertanácsi határozat volt az első átfogó, törvényjellegű intézkedés ezen a területen. Meghatározta a könyvtárpolitika általános célkitűzéseit, létrehozta a megyei és járási könyvtárakat és megindította ezek hálózatainak kiépítését; elrendelte az Állami Könyvterjesztő Vállalaton belül a Könyvtárellátó felállítását. 1956-ban azután az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete szabályozta az egész könyvtárügyet. Ez a ma is érvényben levő jogszabály kiépítette a könyvtárak egységes rendszerét és szabályozta a felügyelet kérdését.

A jogszabály értelmében az ország egész könyvtárhálózata a következő 5 fő csoportra oszlik: Országos Széchényi Könyvtár, mint nemzeti könyvtár; hozzá tartozik 3 műemléki könyvtár: a gyöngyösi egykori ferences, a zirci egykori cisztercita és a keszthelyi egykori Festetics-könyvtár. Ezt követi a tudományos és szakkönyvtárak hálózata, melynek alcsoportjai: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és intézeti könyvtárainak a hálózata, az öt tudományegyetemi könyvtár hálózataikkal együtt, a műszaki felsőoktatási, műszaki termelési, mezőgazdasági, orvostudományi könyvtáraknak, múzeumok, művészeti intézmények könyvtárainak hálózatai, végül kisebb hálózatok és szakkönyvtárak. A harmadik a közművelődési könyvtárak hálózata, ez feloszlik városi és kerületi tanácsai, szakszervezeti és szövetkezeti könyvtárakra. A negyedik az iskolai könyvtárak hálózata, élén az Országos Pedagógiai Könyvtárral. Végül a fentiekhez nem tartozó, egyéb (egyházi stb.) könyvtárak. Az egyes könyvtárak, illetve hálózatok felügyeleti hatósága a fenntartó szerv, a szakmai felügyeletet azonban valamennyi fölött a Művelődésügyi Minisztérium könyvtári osztálya gyakorolja, amelyet munkájában az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács és ennek szakbizottságai támogatnak. 1968-ban az országban összesen 10 993 könyvtár működött, több mint 36 milliós könyvvállománnyal.

A sok új könyvtár, a sokasodó feladatok szükségessé tették az intenzív könyvtárosképzést is. A felsőfokú képzés a budapesti egyetem bölcsészeti karának könyvtártudományi tanszékén folyik (ahol a hallgatók kétszagos oklevelet nyernek). A középfokú képzés különböző kísérletek után részben az Országos Széchényi Könyvtár módszertani osztályának, az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ és az Or-

A debreceni Református Kollégium Könyvtára

Az egri Tanárképző Főiskola Könyvtára — A zirci Reguly Antal Könyvtár

szágos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ szaktanfolyamain folyik, főként pedig két tanítóképző intézetben (Szombathely és Debrecen) indult népművelési és könyvtárszakos középfokú oktatás. A jól képzett könyvtárosok az extenzív terjeszkedéssel egyidőben a könyvtárak munkáját is jelentősen megjavították. Főleg a tudományos könyvtárakban tudták sikeresen egyesíteni az előző korszak magyar könyvtárosainak értékes hagyományait, az alapos, szakszerű, tudományos felkészültségű munkát az új, megnövekedett követelményekkel és lehetőségekkel.

Ki kell emelni ezen a téren a nemzetközi decimális szakrendszer következetes bevezetését az ország egész könyvtárhálózatában, az országos központi katalógusok kiépítését, a könyvtári munka minden fajtájában az egységes szabályozás és szabványosítás bevezetését, a dokumentáció feladatainak a könyvtári munkához kapcsolását, azonkívül a nemzeti kurrens bibliográfia és folyóiratcikk-repertórium rendszeres közreadását. Könyvtárainkban terjed a mikrofilm és a

mikrokártya, valamint az egyéb fotóeljárások alkalmazása, amihez jól felszerelt laboratóriumok állnak rendelkezésre. Szakszerűen folyik a kéziratok és régi könyvek konzerválása, restaurálása. A könyvtártudományi kiadványokban helyet kapnak a történeti kutatásokról szóló beszámolók éppúgy, mint a könyvtárelméleti és a technikai kérdésekkel foglalkozó tanulmányok. A szép számú hazai könyvtári szaklapokon és évkönyveken kívül sok külföldi folyóirat is gyakran közli magyar könyvtárosok cikkeit.

A kisebb megyei és városi könyvtárakon kívül több nagy könyvtár is jelentősen tudta fejleszteni épületeit és berendezését: a budapesti, a debreceni, a szegedi Egyetemi Könyvtár, az Országgyűlési Könyvtár. Egy volt főúri palota átalakításával új otthonra lelt az Országos Műszaki Könyvtár. Több közművelődési könyvtár (Kaposvár, Zalaegerszeg) és több tudományos könyvtár (Miskolc, Veszprém) új korszerű épületet kapott. Jelenleg folyik az egykori budai királyi palota egy részének átépítése nagyszabású nemzeti könyvtárrá.

A kaposvári megyei könyvtár épülete és kölesöznője

A legjelentősebb magyar könyvtárak. Az *Országos Széchényi Könyvtár* az ország nemzeti és egyben legnagyobb könyvtára (mintegy 2 millió könyv, hírlap- és folyóiratkötet, 2 millió egyéb egység: kézirat, térkép, aprónyomtatvány stb.). Főfeladata a magyarországi és magyar vonatkozású nyomtatványok gyűjtése; kéziratára őrzi a legfontosabb magyar kódexkincseket. Számos országos jellegű könyvtári feladatot lát el: központi címjegyzék, nemzetközi könyvtári kölcsönzés és kiadványcsere, a nemzeti bibliográfia közreadása stb. Keretei között működik a Könyvtártudományi és Módszertani Központ, amelynek főfeladata a könyvtártudományi kutatások támogatása és a közművelődési könyvtárak munkájának segítése.

A *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára* általános tudományos könyvtár, feladata a tudományos (főleg akadémiai) kutatás támogatása. A világ majdnem minden országának tudományos intézeteivel kiadványcsere viszonyban van. Állománya több mint 700 000 kötet könyv és folyóirat, 300 000 egyéb könyvtári egység, 45 akadémiai intézet félmillió kötettel rendelkező könyvtárainak hálózati központja.

Egyetemi könyvtárak. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára általános tudományos könyvtár, fő feladata az egyetemi oktatás és kutatás támogatása. Állománya 1,2 millió könyvtári egység, 80 egyetemi intézet mintegy 700 000 kötettel rendelkező könyvtárának hálózati központja.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára általános tudományos könyvtár, de teljességre törekvően gyűjti a magyarországi nyomtatványokat. 28 tanszéki könyvtár hálózati központja.

A Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtára állománya több mint 900 000 egység. 160 egyetemi intézet hálózati központja.

Egyéb egyetemi és főiskolai könyvtárak: a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtára, a Pécsi Egyetemi Könyvtár, a Nehézipari Műszaki Egyetem Könyvtára (Miskolc), a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Könyvtára (Budapest), a Veszprémi Vegyipari Egyetem Könyvtára, az Egri Tanárképző Főiskola

Könyvtára, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára (Budapest), az Agrártudományi Egyetem Könyvtára (Gödöllő), az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtára (Budapest), a Kertészeti Egyetem Könyvtára (Budapest), az Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtára (Sopron) stb.

Nyilvános tudományos szakkönyvtárak a (fővárosban): Országgyűlési Könyvtár és Múzeum (gyűjtőköre főleg jogtudomány és politika; ENSZ letéti könyvtár), Országos Pedagógiai Könyvtár (az iskolai könyvtár-hálózat központja), Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központja, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ (gyűjteményében különösen jelentős a több mint 6 millió szabadalmi leírás, a műszaki termelési könyvtárhálózat 905 üzemi, kutató- és tervezőintézeti könyvtár hálózati központja; a hálózati könyvtárak állománya több mint 3 millió egység), Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ, Országos Orvostörténeti Könyvtár stb.

A közművelődési könyvtárak közt külön kell megemlékezni a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárról, amely nemcsak magas szintű közművelődési könyvtár, hanem egyes szaktudományoknak — szociológia, urbanisztika, újkori történelem — tudományos szakkönyvtára is. Hálózatahoz tartozik 58 kerületi könyvtár, 13 kerületi gyermekkönyvtár, 52 fiók és állomás. Állománya a hálózati könyvtárakkal együtt 1 550 000 egység.

Az **egyházi könyvtárak** közül nevezeteseek: a bencés főapátság könyvtára Pannonhalmán, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a kalocsai Főegyház-megyei Könyvtár, a győri, szombathelyi, székesfehérvári, veszprémi püspöki könyvtár, a Római Katolikus Központi Hittudományi Akadémia Könyvtára Budapesten; Debrecenben a Református Kollégium Könyvtára; Sárospatakon a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a budapesti Ráday Könyvtár, az evangélikus egyház könyvtára (Budapesten); a Budai Görögkeleti Szerb Egyház-megyei Főhatóság Könyvtára Szentendrén. Az egyházi könyvtáraknak főleg régi könyvanyaga, kódexei értékesek.

A békéscsabai megyei könyvtár ifjúsági részlege — A kalocsai járási könyvtár egyik terme

Levéltárak. A magyarországi írásbeliségnek az európaiéval közös vonása volt, hogy mind egyházi és világi főhatóságok, mind magánosok csupán jogaik biztosítása végett őriztek meg iratokat, s többnyire csak addig, amíg a szükség kívánta. Az első adatok, amelyek arról szólnak, hogy a magyar királyi kancellária iratait megőrizték, IV. Béla (1235—70) korából maradtak ránk. Az Anjou-korban (1308—87) a királyi kancellária okleveleit, a királyi levéltárat eleinte Visegrádon a királyi várban, a 14. század közepétől pedig Budán helyezték el. Az általános európai gyakorlatnak megfelelően a királyi kancelláriai levéltár a folyó ügyvitel iratanyaga mellett az uralkodó családi iratait is őrizte. Ezek közül azokat, amelyeket fontosnak tartottak, II. Lajos király (1516—26) közvetlenül a mohácsi csata előtt kiadott utasításainak megfelelően, özvegye, Mária királyné Pozsonyba akarta menekíteni a királyi kincstár ingóságaival együtt. A nagy értéket szállító hajók közül az, amelyen valószínűleg a levéltár is volt, a Dunába süllyedt. Nyilván csak a királyi család szempontjából legértékesebb iratok voltak a hajón, mert nem egy adatunk van arról, hogy még a török uralom alatt is nagy számban őriztek a Mohács előtti magyar királyi kancellária levéltárából származó okleveleket Budán a basák. A királyi levéltárnak ez a maradványa minden valószínűség szerint Buda visszafoglalásakor, az 1686. évi ostrom tüzeiben égett el. Így a középkori magyar iratanyag nagy része elveszett. A Habsburg-királyok udvari levéltára Bécsben volt, s a központi igazgatás iratanyagának legnagyobb része ott halmozódott fel.

Az Országos Levéltár kialakulása. A magyar társadalmi fejlődés sajátos következményeképp a rendek egyre fokozódó eréllyel álltak szemben az idegen uralkodóházzal, amely egyben az uralkodói abszolutizmust is képviselte. Az ellenállás egyik kísérő jelensége volt a rendeknek az a törekvése, hogy a jogaikat biztosító iratokat nyilvántartsák és összegyűjtsék. Már 1526 előtt is a nádor, a legmagasabb rangú világi főúr gondjaira bízta a fontosabb iratokat, mint az 1222-es szabadságlevelet s más, belpolitikai szempontból jelentős okmányt, a fegyverszünettel, békekötéssel, nemzetközi tárgyalásokkal kapcsolatos dokumentumokat, szerződéseket stb. A nádor az országos jelentőségű iratokat, az ország levéltárát a maga családi levéltárával együtt őrizte. 1613-ban törvénycikk szabályozta, miképp történjék a nádori levéltár átadása nádorváltás esetén. Az iratok őrzésének ez a — mondhatjuk — magánjogi jellege évtizedeken át nem változott. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának leverése után (1711) azonban a rendek immár elodáztatlan feladatuknak látták, hogy törvényben gondoskodjanak a jogaikat biztosító iratok szervezett őrzéséről. Végül is 1723-ban törvénybe iktatták, hogy az ország közállapotaira vo-

Járási könyvtár Gyulán

natkozó, vagyis az országgyűlési, közigazgatási és bírósági iratokat az ország levéltárába, az universale archivum regnibe kell helyezni.

Egy emberöltőbe telt, míg e törvény céljai megvalósultak, s az ország levéltára eszmei fogalomból szervezett intézménnyé vált. Batthyány Lajos nádor 3 évtizeddel a törvény kibocsátása után nagy akcióba kezdett az egyházi és világi hatóságok s a magánosok tulajdonában levő, országos jelentőségű iratok egybegyűjtésére. A királyi kormányhatóságok nem tettek ugyan eleget a nádor felszólításának, a törvényhatóságok és az egyházi hatóságok, valamint a magánosok azonban nagy mennyiségű iratot szolgáltatottak be. Maga a nádor is átadta az őrizetében levő iratokat. 1756-ban a nádori levéltár és az országos jelentőségű iratok gyűjteményének egyesítéséből megszületett Pozsonyban (Bratislava) az ország levéltára. 1765-ben bővítették a levéltár szervezetét, s szabályozták működésének részleteit. A levéltár felett a nádor gyakorolta a főfelügyeletet, illetve ha a nádori tisztség nem volt betöltve, az uralkodó által kinevezett helytartó.

Az így kialakult keretek között, lényegében változatlanul működött egészen 1874-ig a rendi jellegű országos levéltár, amelyet időközben Pozsonyból Budára helyeztek át. Az országos levéltár 3 részre tagolódott: az archivum regni az országgyűléssel kapcsolatos iratok gyűjteménye volt; az archivum palatinale a 16. század közepétől 1848-ig, az utolsó nádor lemondásáig terjedő idő nádori iratanyagát őrizte; az archivum iudicis curiae az országbíró iratanyaga, mely jelentőségében és terjedelmében messze elmarad a másik két gyűjtemény mögött.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után a Habsburg abszolutista uralom hátráltatta a polgári társadalmi és politikai rend kibontakozását. Így útjában állott annak is, hogy az ország levéltára a rendek jogait biztosító iratok őrző helyéből a történelmi kutatásokat szolgáló, tudományos intézetté váljék, mint amilyené akkoriban már Európaszerte alakultak a levéltárak. A Magyar Tudományos Akadémiának még 1848-ban az „álladalmi közlevéltár” felállítására tett javaslata csak 1874-ben vált valóra. Ebben az évben nevezte ki a király Pauler Gyula történetírót az ország levéltárnokává, aki 1875-ben, külföldi mintákat is figyelembe véve, megszervezte az új Országos Levéltarat.

Az új Országos Levéltár a régi anyagon kívül a későbbi magyar kamara, az erdélyi kincstartóság, a magyar kúria, az erdélyi tábla, az 1848–49-es forradalmi minisztériumok, s a forradalom leverését követő önkényuralom (1849–67 között) országos kormányservelei iratanyagát foglalta magában. Az Országos Levéltár 1875-ben a belügyminisztérium főfelügyelete alá került. Ez a körülmény kifejezésre juttatta, hogy a levéltár funkciójában még mindig a jogbiztosító elemek voltak a döntőek. Magyarországon ugyanis számtalan feudális eredetű és jellegű jog, kiváltság és szokás élt tovább. Ezek közül az Országos Levéltár szempontjából legnevezetesebb a nemesi cím és

előnév használata volt, amelyhez sokféle hivatali, társadalmi, anyagi előny megszerzése és biztosítása függött. A nemességet az Országos Levéltár szakvéleménye alapján a belügyminisztérium igazolta. A szakvéleményezés lényegesen erősebben igénybe vette a levéltárosokat, mint a sajátképpen levéltári, tehát tudományos feladatok megoldása. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, 1919-ben a Tanácsköztársaság kormánya az oktatásiügyi népbiztosság főhatósága alá rendelte az Országos Levéltarat, ezzel is kifejezésre akarván juttatni az intézmény tudományos jellegét. A Tanácsköztársaság bukása után a Levéltár újra visszakerült a belügyminisztérium főfelügyelete alá.

Egyéb levéltárak. Az ország levéltárához hasonlóan az egyházi méltóságok és hatóságok, valamint a nem országos jellegű hatóságok (megyék, városok) és magánosok (elsősorban a nagybirtokosok) levéltárai is jogbiztosító céllal jöttek létre.

E levéltárak közül a legnevezetesebbek a régi magyar társadalmi, jogi fejlődés sajátos képződményei: az úgynevezett hiteleshelyek levéltárai voltak. A káptalanok és konventek által kibocsátott oklevelek a királytól nyert autentikus pecsétjog révén a közhitelű okmányok erejével bírtak. Jogbiztosító funkciójuk magyarázza, hogy a hiteleshelyek oklevéladó működését egészen a 19. század második feléig sorozatosan szabályozták a törvények. A működésük eredményeképpen nagy mennyiségben felszaporodó okleveleket már korán igyekeztek megfelelő rendben tartani, azaz levéltárszerűen kezelni. A hiteleshelyi levéltárakban a rendek méltán látták a maguk levéltárát, ahol jogaikra mindig találtak biztosítékot.

Minthogy a birtokjogok védelme egyre több iratot produkált, kivált a nagyobb birtokkal rendelkező családok kezén gyorsan felszaporodtak az ügyiratok, amelyeknek tervszerű és rendezett őrzése, mondhatjuk, levéltárként való kezelése a 17. században kezdett általánossá válni. A feudalizmus hosszú korszakának legnevezetesebb családi levéltárai voltak az Esterházy, Batthyány, Festetics, Zichy és más főúri családok levéltárai.

A városi levéltárak első darabjait szabadságlevelek, vagyis a városoknak különböző jogokat biztosító iratok alkották. Anyaguk azonban igen gyorsan vált sokszínűvé, összetetté, mert az ügyek írásos intézése aránylag korán vert gyökeret a városok falai között. A városi levéltárak regisztratúrája eleinte éppoly kezdetleges volt, mint a családoké. A levéltári rend azonban a városokban sokkal korábban kristályosodott ki, nyilván az anyag összetettebb volta következtében. A városi levéltárak székhelye századokon át nem változott, az iratanyag biztonságos és rendszeres őrzéséről a tanács állandóan gondoskodott.

A megyei levéltárak. Magyarország legnagyobb közigazgatási egységeinek, a megyéknek a levéltárai a városokénál lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között alakultak ki. A megyék székhelye századokon át nem volt állandó. Ott volt, ahol a megyei közigazgatás feje, a főispán éppen tartózkodott, aki a megyét saját, sokszor idegenből hozott familiárisaival igaz-

gatta. Ezek vele együtt távoztak. Az iratok rendszeres átadásáról a megyében senki sem gondoskodott. Az ügyeket különben is sokáig csak szóban intézték. A megyéhez befutó iratok között eleinte csak törvényeket találunk. Rendszeres megőrzésükről azonban a megyék nem gondoskodtak. Az iratok megőrzése már csak azért sem volt elsőrendű gondjuk, mert nem voltak olyan, az egész megye rendiségét érintő szabadságleveleik, mint voltak a városoknak. A megyei levéltárak szervezete a 18. században alakult ki. 1723-ban és 1729-ben törvény intézkedett arról, hogy a megye iratainak őrzéséről megfelelő épület emelésével is gondoskodjanak, s hogy a megyei bíraskodásban és igazgatásban keletkezett iratokat évenként beszolgáltassák. Ekkoriban még a főjegyző volt a levéltár őre, aki hivatalba lépésekor hatalma jelképeként a levéltár kulcsát kapta meg. Az ország társadalmi-politikai életének 1848-ban polgári irányban megindult átalakulása lényegében érintetlenül hagyta a megyei levéltárak életét. 1867 után pedig a megyei levéltárak főfelügyeletét is a belügyminisztérium látta el. Ettől kezdve a levéltárak élén külön tisztviselő, a megye főlevéltárosa állott.

A levéltárak helyzete a két világháború között. Az első világháború után Magyarországon a levéltárak az előző évtizedekben kialakult módon folytatták működésüket. Így működött az Országos Levéltár is a belügyminiszter főfelügyelete alatt. 1922-ben ugyan egy törvénykissal az Országos Levéltárat az országos jellegű könyvtárakat és múzeumokat magában egyesítő Országos Magyar Gyűjteményegyetem keretébe sorolták, de ez a levéltárügy helyzetén csak látszatra változtatott. Megváltozott a főfelügyeleti hatóság, amennyiben az Országos Levéltár az akkori Vallás- és Központügyi Minisztérium főfelügyelete alá került. Képzett szakemberekkel bővült az intézmény tisztviselői kara, de magának a levéltárnak a fő funkciója továbbra is a nemességigazolás maradt.

Az Országos Levéltár egyes munkatársai mint történetkutatók forráspublikációkkal és történeti feldolgozásokkal tudományos tevékenységet is kifejtettek, de ez egyéni vállalkozásuk volt. A levéltári anyag rendezése, leltározása és rendszeres ismertetése terén kevés előrehaladás történt. Az 1922. évi törvény cikk az Országos Levéltár illetékességét úgy határozta meg, hogy az állami főbb hatóságok és hivatalok iratait, amelyek 32 évesek és ennél régebbi keletűek, további megőrzés végett át kell adni az Országos Levéltárnak. De a törvény nem mondta meg pontosan, melyek a főbb állami hatóságok. A gyakorlat az volt, hogy az Országos Levéltár a minisztériumok és a Curia iratanyagát vette át.

A két háború közötti időszakban külön szervezeti egységet alkotott a Honvéd Levéltár, amely, bár anyaga az Országos Levéltár épületében kapott helyet, mint a honvédelmi miniszter főfelügyelete alá tartozó intézmény teljesen külön életet élt.

A megyei és városi levéltárak az előző évtizedek folyamán kitaposott úton folytatták munkájukat. Közvetlenül a megye, illetve a város első tisztviselőjének, az alispánnak, illetve a polgármesternek irányítása

alatt állottak, főfelügyeleti hatóságuk pedig a Belügyminisztérium volt. Ez az irányítás azonban a főlevéltárosok törvényhatóságokként változó elképzeléseinek anyagi támogatásában merült ki. Szakmai irányítást sehonnan sem kaptak. A megyei levéltárak gyűjtőkörét még az 1902-ben megjelent Vármegyei Ügyviteli Szabályzat vonta meg, de ennek végrehajtását senki sem ellenőrizte. Így történt, hogy mennyiségben és tartalomban igen nagy az eltérés az egyes megyék által begyűjtött iratanyag között. Az ország legképzettebb levéltárosainak, az Országos Levéltár dolgozóinak a kezdeményezésére kísérletek történtek a törvényhatósági levéltárak megfelelő szakmai irányításának kimunkálására. E törekvések eredményeképpen 1929-ben törvénybe iktatták, hogy a megyei és a városi levéltárak történeti szempontból jelentős iratanyaguk tekintetében a vallás- és közoktatásügyi miniszter szakmai irányítása alatt állanak. A törvényt csak 1935-ben léptették életbe, de a törvényhatósági levéltárak szakszerű irányítása azután is vontatottan haladt, s a helyzet felmérésének kezdeti stádiumán nem is jutott túl.

Amikor a második világháború végén Magyarország hadszínterré vált, egységes irányítás, megfelelő szakmai övintézkedések hiányában helyrehozhatatlan károkat szenvedett a megyék és a városok levéltárának anyaga. Még nagyobb volt a pusztulás az államapparátusnak a törvényhatóságokon kívül eső szervei és a magánosok kezében levő irat- és levéltárak anyagában.

A mai levéltári rendszer kialakulása. A levéltárak a felszabadulás utáni években is az előző korszakból örökölt keretek között működtek. A törvényhatósági levéltárak aktív iratvédelemmel nem foglalkoztak, részben saját színhányt, megcsonkult vagy veszélyben forgó iratanyaguk mentésével voltak elfoglalva. Az Országos Levéltár élete is súlyosan sérült épületének helyreállításával és szétzilált és megrongált anyagának rendbeszedésével telt az első esztendőben.

Közben megérett a helyzet a magyar levéltárügy országos rendezésére. A rendezés első lépése 1947-ben a levéltárak országos főfelügyelője feladatkörének meghatározása volt. A levéltári főfelügyelő feladata lett azután az új levéltári törvény előkészítése és a főfelügyelőség helyébe lépő Levéltárak Országos Központjának megszervezése.

1950-ben jelent meg az új levéltári törvény, amely megteremtette a magyar levéltárügy egységes szervezetét. Az új levéltári törvény leglényegesebb intézkedése a Levéltárak Országos Központjának létrehívása volt. A Központ feladatát a törvény a következőképpen szabta meg: „ellátja a közlevéltárak és a nemzeti érdekű magánlevéltárak felügyeletét, valamint irányítja azok működését; előmozdítja az ország levéltárainak korszerű fejlesztését, együttműködését és közös feladataik tervszerű megoldását; közreműködik a levéltári és irattári vonatkozású jogszabályok elkészítésében; javaslatot tesz a levéltárak személyi vonatkozású kérdéseiben; javaslatot tesz a vallás- és közoktatásügyi miniszternek és a Magyar Tudományos

Akadémiának levéltári vonatkozású ügyekkel kapcsolatban; gyűjti a külföldi levéltárak szervezetére, valamint azok magyar vonatkozású anyagára vonatkozó adatokat; külföldi levéltári szervezetekkel szemben kizárólagosan képviseli a magyar levéltárak egyetemét; eljár mindazokban az ügyekben, amelyeket a vallás- és közoktatásügyi miniszter, vagy az Akadémia feladatkörébe utal”.

1957-től kezdve a Levéltárak Országos Központja nem önálló szervként, hanem mint a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1968 óta pedig mint Levéltári Igazgatósága működik. A magyar levéltárügy központosítása meghozta gyümölcseit. Évek alatt évtizedek mulasztásait pótolták: megszervezték a még levéltárakon kívül levő anyag begyűjtését, tudományos elvek szerinti rendezését és nyilvántartását. Források és levéltári segédletek kiadásával megkönnyítették az anyag használatát. Az időközben felmerült új feladatok azonban új szabályozást igényeltek. A 2045/1968 (VIII. 8.) sz. kormányhatározat az állami területi levéltárakat 1968. január 1-vel a tanácsok irányítása alá helyezte. Az új megyei levéltárak illetékessége kiterjed — s ebben különböznek a régi megyei levéltáraktól — a területükön működő nem tanácsai szervek ellenőrzésére és iratainak begyűjtésére is. A magyar levéltári hálózat ma a következő.

Budapesten működik a Magyar Országos Levéltár 5 osztállyal (a feudális, a polgári kor iratanyagát, a külön gyűjteményeket — benne a páratlan értékű, majd 106 000 oklevelet tartalmazó Mohács előtti gyűjteményt — a kapitalizmus korának gazdasági vonatkozású iratait őrző, és a technikai osztály). Az Országos Levél-

tárból kiválófélben van a népi demokratikus korszak iratait őrző, országosnak tervezett levéltár. A fővárosban van az Országos Levéltáron kívül a Fővárosi és a Pest megyei Levéltár. Ezen kívül minden megyében egy-egy (Győr-Sopron, Csongrád, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében két-két) megyei levéltár működik.

Az állami, illetve a tanácsai levéltárakon kívül számottevő méretű és nagy értékű anyagot őrző levéltárakkal csupán az egyházak — elsősorban a katolikus egyház — rendelkeznek a mai Magyarországon. Az egykori földesúri (fő- és köznemesi) levéltárak maradványai az Országos Levéltár vagy a területileg illetékes megyei levéltár őrzetében vannak. A levéltári törvény külön nem foglalkozik az egyházi levéltárakkal, ezeket a magánlevéltárak kategóriájába sorolja. Gondoskodás történt azonban a magánlevéltárak védelméről, illetve állami felügyeletéről. A Levéltárak Országos Központjának javaslata alapján a kiemelkedő értékű magánlevéltárakat nemzeti érdekű levéltáraknak nyilvánították. A nemzeti érdekűvé nyilvánított magánlevéltárak állami felügyelet alá kerültek. A felügyeletet ma a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatósága gyakorolja. A felügyelet a levéltár megfelelő elhelyezésének, szakszerű kezelésének, kutathatóságának és állaga sértetlenségének biztosítására terjed ki. Nem érinti a levéltár tulajdonjogát. A kutatást, ha az érdekeiben sérti, a levéltár tulajdonosa bárkinek megtagadhatja. Vita esetén a Magyar Tudományos Akadémia és a Levéltári Igazgatóság meghallgatása után a Minisztertanács dönt. A törvényerejű rendelet előírja a levéltáron kívüli történeti iratok, akár egyes darabok bejelentési kötelezettségét is.

A múzeumok története. A szó mai értelmében vett műgyűjtés, mint szerte Európában, Magyarországon is a reneszánsz első felében veszi kezdetét. Mátyás királyról tudjuk, hogy fő szenvedélyén, könyvtárán kívül, nagy örömmel vásárolgatta az antik művészet alkotásait, amelyek hirtelen az érdeklődés homlokterébe kerültek. Mitológiai témájú szobrok díszítik palotáit, kertjeit, gemmáiról, éremgyűjteményéről is sokat olvassunk; itáliai fejedelmek is gyakran kedveskedtek neki efféle ajándékokkal. Sajnos, e kincseknek csak jelentéktelen töredéke gazdagítja jelenleg a magyar múzeumokat. Sok elpusztult az utána következő háborús idők során, még többet elhurcolt, megsemmisített a hódító török, és azoknak a tárgyaknak a száma sem kevés, melyet a méltatlan utódok erélytelen kormányzása alatt „ajándék”-ként külföldre (főleg a Habsburg-gyűjteményekbe) vittek.

A 16. század elején egyes kiemelkedő humanista főpapok (Bakócz Tamás és Oláh Miklós esztergomi érsekek, Bornemisza Pál nyitrai püspök) és a Fugerekkel rokon Thurzó grófi család főként ötvöstárgyakból álló gyűjteményei voltak a legjelentősebbek. Ezek is, részben még alapítóik életében, az uralkodóház kincsei közé kerültek, egyrészt „ajándék”-ként, másrészt vétel és örökség címén. Ez volt a sorsa az 1584-ben elhunyt Zsámboki János történész inkább humanista jellegű, a könyveken kívül főként kispasztikát és antik pénzeket tartalmazó gyűjtésének is. Jó néhány kimagasló gyűjtemény (így a Nádasdy-, Zrínyi-, Thököly—Rákóczi-család kincsei) jut a császárok tulajdonába a 17. század folyamán azoknak a főuraknak a birtokából, akik a Habsburg-ellenes mozgalmak élére álltak s ezért életükkel vagy legalábbis minden vagyonukkal kellett fizetniük. A század második felében Esterházy Pál megalapozta híres családi képtárát, mely több mint két évszázaddal később a Szépművészeti Múzeum egyik alapgyűjteménye lett.

A 18. században már a nagy múltú református iskolák (Debrecen, Sárospatak stb.) is rendszeresen gyűjtenek muzeális ritkaságokat. Az első magyar múzeumok azonban nem ezekből, hanem a főúri gyűjteményekből nőttek ki. A század második felében emelkedett a magyar műgyűjtés európai szintre és néhány olyan gyűjtemény jött létre, melyek ma is megtalálhatók múzeumainkban.

A 18. század végén és a 19. század elején új erőre kapott a műgyűjtés, de történeti-társadalmi háttere már merőben különbözik az előző századokétól. A Habsburg-ház gyarmati elnyomását érző magyar nemesség egy része hazafias érzelmeitől indítva, valamint a felvilágosodás eszméinek hatására nemzeti kincseink, értékeink megmentésére törekedett. A nemzeti megújulás korszaka teremtette meg az ország első múzeumát. 1802-ben Széchényi Ferenc felajánlotta nagy értékű gyűjteményét a magyar nemzetnek, ebből jött létre a Magyar Nemzeti Múzeum. Ezután széles körű társadalmi összefogás segítette az új intézmény fejlődését. Megalapításával olyan szervezeti egységbe fogott közművelődési intézmény jött létre, mely a nemzet történetével kapcsolatos könyvtári, levéltári és muzeális anyagot magában foglalta.

E hatalmassá fejlődött anyaintézetből váltak ki a későbbiek során a levéltári és könyvtári központi intézmények, illetőleg egyes önálló múzeumok, így a Néprajzi, a Természettudományi és a Szépművészeti Múzeum. Ma a Magyar Nemzeti Múzeum már nem univerzális gyűjtőtevékenységű intézmény, mint alapításának idejében volt, hanem a magyar vonatkozású régészeti-történeti anyag gyűjtőhelye.

A század második felében sorra alakultak történeti, régészeti és egyéb tudományos társulatok; ezeknek a legtöbbje céljai közé egy-egy megyei vagy városi múzeum alapítását vagy fenntartását is felvette. Komoly lendületet adott ennek mindenfelé az ország ezeréves fennállásának megünneplésére való készülődés. Nagy millenniumi történeti és művészeti kiállítást rendeztek (1896), mely minden eddigi hasonló bemutatás túlszárnyalására volt hivatott; többek között ekkor mutattak be egy 24 házból, udvarból álló szabadtéri néprajzi múzeumot is. A millenniumi ünnepségek idején számos új magyar múzeum nyitotta meg kapuit Budapesten és vidéken egyaránt. Így többek között ekkor mutatták be az Iparművészeti Múzeum új épületét, ekkor alapították a Szépművészeti és a Mezőgazdasági Múzeumot.

Az első világháború kitöréséig a magyar múzeumok elérték koruk általános európai színvonalát. Élénk kapcsolatot tartottak és jelentős kiadványcserét bonyolítottak le a külföldi múzeumokkal. Ezt a fejlődést a háború megszakította.

A Magyar Nemzeti Múzeum az 1840-es években

A Magyar Tanácsköztársaság rövid virágzása alatt számos olyan intézmény született, mely a kultúra közkinccsé tételét szolgálta. Létrehozták a Proletár Múzeumot, mely a magyar munkásosztály harcaira vonatkozó anyagot gyűjtötte volna. Ekkor bukkant fel először a műszaki múzeum megalapításának a gondolata is.

A két világháború közötti korszakban a magyar múzeumügy fejlődése elmaradt a külföldi múzeumokétól. A könyv- és folyóiratcserek jórészt megszűntek, a legjelentősebb szakmunkák korábbi sorozatai nagyrészt megakadtak, mert a nehéz gazdasági helyzetben nem tudtak anyagi fedezetet teremteni megjelentetésükre. Megszűntek a külföldi vásárlások, nem fordítottak kellő gondot az anyag nyilvántartására, raktározására. A korszak kultúrpolitikája nagyrészt öncélú tudományos munkára szorította a múzeológusokat. Természetesen méltánytalanság lenne e korszaknak csak a negatívumairól megemlékezni; a pozitívumok kö-

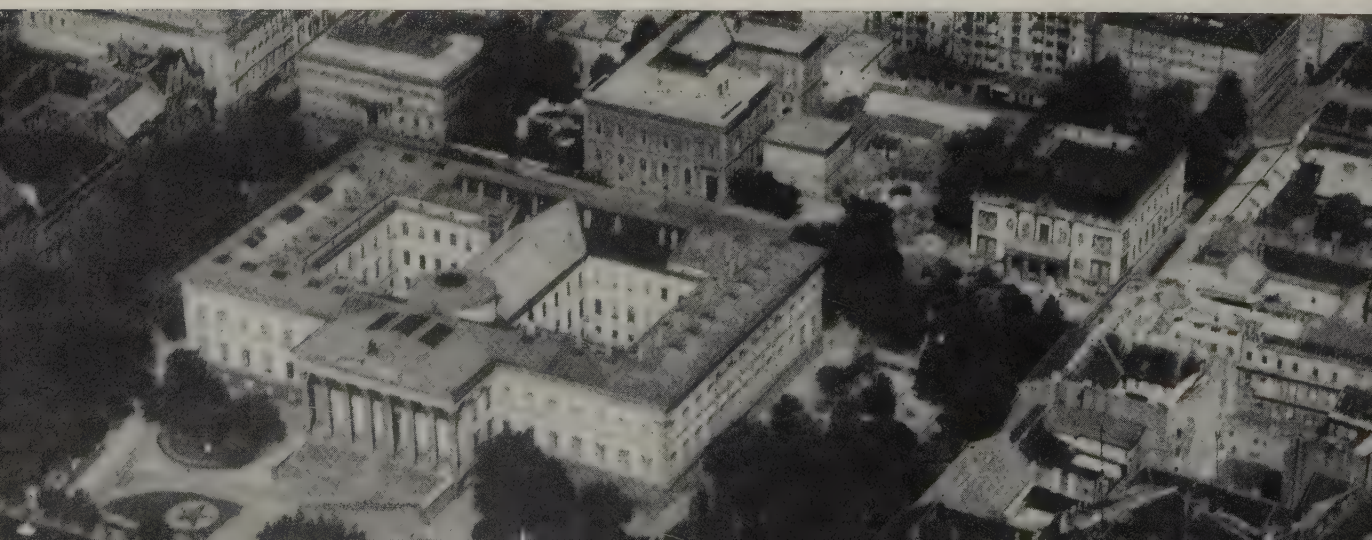
zül legyen itt elég a Hadtörténeti Múzeum megalapítását, vagy két legmodernebb múzeumépületünk, a székesfehérvári és a debreceni felépítését megemlíteni.

A második világháború súlyos károkat okozott a muzeális gyűjteményekben. Egész múzeumok anyaga teljesen vagy jórészt megsemmisült. Műkincseink jelentős része külföldre került és részben elkallódott. A leltárkönyvek elvesztek, s így a megmaradt tárgyak eredetére utaló adatok hiányoznak.

A felszabadulás után kezdődött a magyar múzeumügy második, az elsónél lényegesen nagyobb és jelentősebb fellendülése. Nem is egy múzeumunk van, amelyet ez idő alatt alapítottak, és máris a legfontosabbak sorába került (Legújabbkori Történeti Múzeum, Színháztörténeti Múzeum, Petőfi Irodalmi Múzeum, mindhárom Budapesten). Mindenekelőtt a helyreállítás nehéz munkáját kellett elvégezni. A háborús pusztításoktól kevésbé sújtott múzeumok kísérletet tettek tudományos kiadványok megjelentetésére, sőt jelentkeztek a közművelődési munka első eredményei is: a kiállítások. A múzeumok számára az akkori feladatoknak megfelelő széles körű fejlesztést az 1949-ben kiadott új múzeumi törvény biztosította. Ez létrehozta a magyar múzeumok egységes szervezetét. A vidéki múzeumokat, melyek addig megyei, városi, társulati kezelésben működtek, közvetlen állami szervezethe vonta össze. Az 1963-ban kiadott újabb múzeumi törvény ismét nagyobb szerepet juttat az egyes vidékek speciális helyi igényeinek. A fővároson kívüli múzeumok közvetlen felügyeletét, anyagi fenntartását a megyei tanácsok vették át, a Művelődésügyi Minisztérium kezében a megyéenként önálló múzeumigazgatóságoknak csupán a legfelső szakmai felügyelete maradt.

Az országos múzeumok Budapesten találhatók és minden vonatkozásban közvetlenül a Művelődésügyi Minisztérium tartja fenn őket; a szakmúzeumok a különböző szakminisztériumokhoz tartoznak. Ezen kívül egyházak és magánosok is tartanak fenn államilag ellenőrzött és nyilvántartott muzeális gyűjteményeket.

A Magyar Nemzeti Múzeum és környéke ma

A Szépművészeti Múzeum raktára — A Szépművészeti Múzeum reneszánsz csarnoka — A Magyar Nemzeti Galéria előcsarnoka

A múzeumok tevékenysége és szervezete. A magyar múzeumok fontos tudományos műhelyek, különösen a régészet, a néprajz és a művészettörténet területén. E tudománysszakok művelőinek 80%-a a különböző országos és vidéki múzeumokban dolgozik.

A tudományos feldolgozás eredményeit a múzeumok jórészt saját évkönyveikben, kiadványsorozataikban adják közre. Valamennyi országos múzeum rendszeresen megjelenteti évkönyvét, a megyei múzeumok közül 12 ad ki több-kevesebb rendszerességgel évkönyvet, kisebb kiadványokat pedig valamennyi.

Az országos múzeumok egy-egy szakterület legértékesebb, országos viszonylatban is jelentős tárgyait őrzik és a kiemelkedő kutatókat fogják össze, akik saját tudományos munkájuk mellett az illető muzeológiai szaktárgy területén a megyei múzeumokban folyó tudományos kutató- és feldolgozó munkát is irányítják. Így az illetékes országos múzeum kialakítja a múzeumi terület egységes tervét a régészet, a művészettörténet, a néprajz és más tudományágak területén.

A magyar múzeumokban pl. 1964 végén 3 740 417 egyedileg számbavehető tárgyat, továbbá 5 417 061 természettudományi tárgyat tartottak nyilván.

A múzeumok nemcsak fontos tudományos műhelyek, hanem jelentős népművelési intézmények is. 1968-ban 6 és fél millió látogató tekintette meg a múzeumok kiállításait. Ez a tekintélyes szám a magyar múzeumoknak az egy főre jutó látogatottság tekintetében a világon a második helyet biztosítja. 1000 lakosra 1935-ben 88, 1956-ban 258, 1968-ban pedig 650 múzeumlátogató jutott. Ugyanebben az évben 1344 állandó és időszakos kiállítást rendeztek múzeumainkban.

Magyarországon 1968-ban 154 elismert múzeum volt. Ezek közül 14 a Művelődésügyi Minisztérium közvetlen irányítása alatt dolgozik, a megyei tanácsokhoz tartozik 121, az egyházak kezében van 5 stb. Valamennyi ismertetésére nem térhetünk ki. A következőkben néhány különösen jelentős vagy jellegzetes múzeumot tárgyalunk.

Országos múzeumok. Valamennyi Budapesten található és gyűjtőterületük kiterjed az egész országra. Egy-egy szakterület országos központjai.

A Magyar Nemzeti Múzeum az ország egyik legrégebbi és legnagyobb gyűjteménye. Alapját Széchenyi Ferenc vetette meg 1802. november 25-én nagy magánkönyvtárának és régiséggyűjteményének odaajándékozásával. Ez a dátum jelzi a magyar múzeumok születését, mivel a korábbi gyűjtemények, a királyi udvaré és a nemesuraké, csaknem teljesen elpusztultak a török háborúk és a hódoltság idején a 16. és 17. században. Más értékes gyűjteményeket, melyek főúri gazdái a Habsburg-ház ellen konspiráltak, elkoboztak és a bécsi császári gyűjteménybe kebelezték be. Ugyanebbe a gyűjteménybe kerültek mindazok az archeológiai leletek is, amelyeknek ásatását a török hódoltságot

követő időszakban, a Habsburg-ház uralkodása idején, végezték Magyarországon.

Az 1802. év fordulópontot jelent, ettől kezdve létezik olyan magyar intézmény, amely már biztosítani tudja a gyűjtemények és múzeumi tárgyak megőrzését. Ez az új intézmény — a Magyar Nemzeti Múzeum — volt az a pelikán, amely — a Múzeum egyik első igazgatójának szavai szerint — saját vérével táplálta növekvő ivadékait, azokat a múzeumokat, melyek belőle létesültek. Az Országos Levéltár és a Könyvtár (jelenleg Országos Széchényi Könyvtár) szétválása után egész sor kisebb múzeum alakult a Magyar Nemzeti Múzeum állományából, mint pl. a Néprajzi Múzeum, Szépművészeti Múzeum és a Természettudományi Múzeum.

A Magyar Nemzeti Múzeum neoklasszikus épülete 1837 és 1847 között épült, Pollack Mihály tervei alapján, és jelenleg is egyik legszebb történeti épülete Budapestnek. A Múzeumnak 5 osztálya van.

Régészeti Osztálya mind nagyságában, mind jelentőségében legfontosabb része a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A rendszeres régészeti ásatások a múlt század első felében indultak meg. 1876-ban nagyszabású régészeti kiállítást rendeztek az itt ülésző Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszus tiszteletére. Az Osztály földrészünk őskori kultúráinak rendkívül gazdag, sokoldalú gyűjteményét őrzi. A legújabban feltárt vértesszöllősi leletek a paleolit Európa legrégebb emlékeinek bizonyultak és hasonló fontosságú együttesek szakadatlan sora követi egészen az őskor végéig, a kelták uralmáig. A római lapidárium ezernél több darabot számlál, igen sok kisplasztika, és egy világviszonylatban is szinte páratlan szép, áttört művi üvegcsésze („vas diatretum”) van közöttük. Szépek a népvándorlás korából származó hun áldozati üstök, germán és avar fejedelmi kincsek.

A Középkori Osztály feladata a magyar vonatkozású történeti emlékek gyűjtése 896-tól, a honfoglalástól 1711-ig, a Rákóczi-szabadságharc bukásáig. Gyűjteményében a honfoglalás és az Árpád-házi királyok korából való egyéb anyagok mellett különösen jelentősek az ötvösművészet emlékei, főként kelyhek és ékszerek. Legjelentősebb darabja egy bizánci korona, a rekeszszománc díszítő technika 11. századi remekműve, Konstantinos Monomachos császár egykori tulajdona. Számos igen szép román stílusú aquamanile, valamint gótikus csont dísznyereg tartozik még a gyűjteményhez. Itt található továbbá nemzeti történetünk egy fontos fejezetének, a török elleni harcoknak a legteljesebb tárgyi emlékeanyaga is, eközött pl. számos törököktől zsákmányolt hadijelvény.

Az Újkori Osztály az 1711—1867 közötti muzeális anyagot gyűjti. Az újkori ötvösművészet darabjai mellett nagy fontosságú a céhemlékek csoportja, számos régi kerámia tárgy, bútor. A fegyvergyűjteménynek főleg a későközépkori díspáncélok, 16—17. századi tornapáncélok a büszkeségei. A textilgyűjtemény a régi magyar díszruhák leggazdagabb együttese. Hangszergyűjteményének jelentős darabjai a 18—19. századból valók.

Az Éremtárban másfél század alatt közel negyedmilióra gyarapodott az érmek száma. A régi magyar aranypénzek legteljesebb gyűjteményét itt őrzik, ezenkívül jelentős a római kori barbár pénzek hosszú sora, vagy a nagy-feltűnést keltő, 1964. évi hódmezővásárhelyi kincslelet: 1439 darab 5. századi bizánci arany solidus.

A Magyar Történelmi Képcsarnok 1884-ben létesült és feladata a magyar történeti múlt hiteles ábrázolásának gyűjtése és feldolgozása. Anyaga: történeti személyiségek arcképei, városábrázolások, történelmi eseményeket megörökítő festmények, metszetek és fényképek. Páratlan érdekessége a 16—17. századi török háborúk külföldi ábrázolásainak gyűjteménye.

Meg kell emlékezni a Múzeum Adattáráról, mely a régészeti ásatások legfelső koordinátorának, egy országos ásatási kataszter összeállítójának és vezetőjének a szerepét tölti be.

Évkönyve a „Folia Archaeologica”, idegen nyelvű cikkekkel.

A Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozik néhány vidéki gyűjtemény. Ezek olyan épületekben vannak elhelyezve, melyek a magyar nemzet történetében fontos szerepet játszottak. Ilyenek a következők.

A visegrádi *Mátyás király Múzeum* 1950-ben alakult nagy reneszánsz kori királyunk emlékére, akinek itt épült palotáját a 15. század végén a királyi udvarban megfordult utazók, követek, humanisták leírásai „földi paradicsomként” emlegették; a gótikus és reneszánsz stílus ötvözte volt. A török háborúk idején teljesen feldúlták. Az ásatási munkák jelenleg is folynak, az előkerült leletek alkotják a Múzeum anyagát.

A sárospataki *Rákóczi Múzeumot* 1950-ben alapították a magyar történelemben kiemelkedő szerepet játszó Rákóczi-család részben középkori eredetű várában. A Múzeum 33 kiállítási helyiségében a vár középkori berendezése és a Rákóczi-családra vonatkozó emlékek tekinthetők meg. Ezenkívül iparművészeti, néprajzi és helytörténeti gyűjteményekkel, kiállításokkal is rendelkezik.

A monoki *Kossuth Lajos Emlékmúzeum* Kossuth Lajos szülőházában berendezett emlékkiállítás.

Néprajzi Múzeum. A nemzeti történelem iránti érdeklődés a múlt század második felében már a népművészet, majd a paraszti kultúra különböző tárgyai felé is fordult. A néprajzi gyűjtés ekkor öltött komolyabb méreteket. A múzeum 1872-ben vált ki a Magyar Nemzeti Múzeumból. Alapgyűjteményei közül nevezetes Reguly Antal 1841—42-ben Szibériában gyűjtött tárgyait sorozata, továbbá az alapító Xantus János távolkeleti expedíciójának (1868—71) több ezer tárgyból álló anyaga. A további gyarapodást adományok és magángyűjtemények megszerzése (pl. Herman Ottó, Bíró Lajos, Torday Emil, Teleki Sámuel, Róheim Géza stb.), illetve terepgyűjtés tette lehetővé. Önálló épületet, több ideiglenes hely után, 1925-ben kapott. Az intézményt a közeljövőben a helyreállított budai várban helyezik el.

A Szépművészeti Múzeum, előtérben a Millenniumi Emlékmű

A Néprajzi Múzeumnak jelenleg négy osztálya és egy könyvtára van.

A Magyar Osztály és az Egyetemes Néprajzi Osztály a paraszti kultúrák tárgyi emlékeit foglalja magában. A gyűjtés főként Magyarországra és a szomszédos államokra vonatkozóan intenzív. Értékben és gazdagságban kiemelkedik a földművelés és a pásztorkodás

emlékanyaga, valamint a kerámia, a textília és a népviselet gyűjteménye. A Kárpát-medencén kívül eső területeket nem tudja egyforma teljességgel szemléltetni, de néhány távoli terület anyaga rendkívül gazdag. A magyarok Szibériában élő nyelvrokonainak az emlékeiből a világ egyik legteljesebb gyűjteménye a múzeum birtokában van, továbbá igen értékes az

óceániai (különösen az új-guineai), illetőleg a kelet- és nyugat-afrikai gyűjtemény.

A Népzenei Osztály gondozza Bartók Béla, Kodály Zoltán és mások gyűjtésének eredményeit. A több mint négyezer fonográfhangereken, hanglemezen és szalagon megörökített kb. 25 000 különböző dallam a magyar népzene-kutatásnak ma is legfontosabb forrása. Az osztály anyagához tartozik a magyar népi hangszer-gyűjtemény is.

Az Etnológiai Adattár a magyar néprajztudomány központi archívuma. A kéziratár közel egymillió lapot tartalmaz, az itt tárolt fényképek száma pedig megközelíti a kétszázezret.

A muzeológusok cikkei elsősorban a „Néprajzi Értesítő” című évkönyvben és a „Néprajzi Közlemények”-ben jelennek meg (idegen nyelvű rezümékkel).

A Néprajzi Múzeum jelenlegi épületében kiállítások számára már alig van hely, mert a kiállítási helyiségeket a nagymennyiségű új anyag tárolására kellett átalakítani. Időszaki kiállításait jelenleg más épületekben mutatja be. Jelentősek a külföldön rendezett magyar népművészeti kiállítások (Moszkva, Varsó, München, Brüsszel, Salzburg stb.).

Budapesti Történeti Múzeum. A főváros területén talált régészeti, illetőleg a Budapestre vonatkozó történeti és művészeti emlékeket gyűjti az őskortól napjainkig. 1887-ben alapították. Három osztálya van.

Az Ős- és Ókortörténeti Osztály anyagából kiemelkednek a római régészeti leletek, sírkövek, mozaikok és egy híres víziorgona (hydraulicon). Az óbuda-aquincumi romok között emelt Aquincumi Múzeum épületében vannak kiállítva.

A Középkori Osztály (Vármúzeum) anyagának legjelentősebb része a reneszánsz emlékek, amelyek az eredeti középkori királyi palota Mátyás király uralkodása idején való újjáépítéséből származnak. Fontosak még az egykori királyi majolika-műhely termékeinek töredékei, így a többi között szép kályhasempék. A polgár város emlékei közül nevezetes a

domonkosrendi templom romjai alól előkerült sírkövek sorozata.

Az Újkori Osztály (Kiscelli Múzeum) Budának a török uralom alól való felszabadításától (1686) napjainkig gyűjti a városra vonatkozó tárgyi és írásos emlékeket. Különösen jelentősek az iparművészeti tárgyakat (cégérek, bútorok), építészeti terveket és ipartörténeti emlékeket tartalmazó gyűjteményei.

Kiadványai az ásatási eredményeket ismertető „Budapest Régiségei” és a történelmi tanulmányokat közlő „Tanulmányok Budapest Múltjából”, mindkettőben a cikkek idegen nyelvű kivonataival.

Szépművészeti Múzeum. Feladata a nem magyar eredetű képzőművészeti anyag gyűjtése. A magyar származású emlékek csak 1800-ig találhatók itt. Gyűjteményei alapján magas színvonalon, helyenként csaknem hiánytalanul át tudjuk tekinteni a művészetek fejlődését az ókori Egyiptomtól századunk kezdetéig.

1896-ban egyesítették a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárát a Magyar Tudományos Akadémia épületében elhelyezett Országos Képtárral, mely az Esterházy-családtól 1861-ben megvásárolt gyűjteményből állt. Ezzel alapították meg a Szépművészeti Múzeumot, amely 1906-ban költözött újonnan épített palotájába.

A második világháborúban nemcsak épülete szenvedett súlyos kárt, hanem legértékesebb anyagát is nyugatra hurcolták, s ez nagyrészt csak később került vissza. A Szépművészeti Múzeum műtárgyait a következő nyolc gyűjtemény őrzi.

Az Egyiptomi Gyűjtemény eddig főleg iparművészeti és kisplasztikai anyaga a közelmúltban szerencsésen egészült ki egy késői kopt település ásatásának leleteivel.

A Görög—Római Osztály együtteséből főként a görög anyag emelkedik ki. Igen jelentős sorozatok is vannak (ciprusi archaikus edények, archaikus tanagra szobrocskák). Az Osztály legnagyobb büszkesége a Grimani kancsó néven ismert 5. századi bronz edény. A római kisplasztikák és portrék között vannak figyelemre méltó darabok.

A Nemzeti Múzeum egyik kiállítási terme török kori emlékekkel — A Nemzeti Múzeum Őstörténeti kiállítása

A Régi Képtár, — s ez a világ kevés képgyűjteményéről mondható el — az elmúlt 600—700 év festészetének szinte minden periódusából jellemző műveket tartalmaz. A gótikát a legkorábbi firenzei és sienai házioltárak képviselik, köztük Maso di Branco, Ambrogio Lorenzetti, Jacopo di Cione művei, az olasz trecento tekintélyes sorozata. Az umbro-toscan quattrocentóból Verrocchio és Signorelli műhelyének egy-egy darabja, Domenico Ghirlandajo a legjelesebbek; Velence korabeli műhelyeinek produktumai feltűnően nagy számban szerepelnek a gyűjteményben (köztük egy Gentile Bellini is), de Ferrara és Észak-Itália más vidékei is szerepelnek, különösen Lombardia a Leonardokövetők révén. A cinquecento legmagasabb szintjét Raffaello, Piombo, Tiziano, Giorgione, Veronese, Palma Vecchio, Tintoretto, Correggio reprezentálja. Az érett, majd rokokóba hajló barokkból is szép darabokat láthatunk Strozzi, Solimena, Guardi, Tiepolo ecsetjétől. A régi németalföldi táblaképek közül egyik legfontosabb egy korai Van Eyck-kép másolata, ehhez csatlakoznak még Petrus Christus, Gerard David, Hans Memling. A későbbi flamand képek között a legértékesebb id. Pieter Brueghel munkája, de szép vásznak szemléltetik Rubens, Van Dyck, és Jordaens és körük tevékenységét is. A holland iskola kiváló nevei sem hiányoznak. Rembrandt négy képe van kiállítva, Frans Halstól kettő, egy női portré mesterének Vermeert tartják; jeles helyet foglalnak el továbbá a Ruysdael-család, Van Goyen, Cuyp, Aert de Gelder munkái is a gyűjteményben. A spanyol anyag sokoldalúságát, hiánytalanságát tekintve túlszár Európa legtöbb gyűjteményén; ha csak a legnevezetesebb festőket említjük is, lenyűgöző névsor áll előttünk: El Greco (nem kevesebb, mint hét művel), Velásquez, Zurbarán, Murillo, Goya (öt művel). A 15. századi német és osztrák középkori táblaképek közül az id. Hans Holbein munkája emelkedik ki; a következő generáció tagjainak legkiválóbbika Dürer, de Altdorfer, id. Cranachot sem hagyhatjuk említés nélkül. A barokkból Maulbertsch,

Kremser-Schmidt, a klasszicizmusból Angelica Kauffman a vezető kvalitások. A francia festészettel a többi között Poussin, Claude Lorrain, Chardin, Greuze képei ismertetnek meg; Anglia festészetéről beszélve a 18. századi portrégyűjteményre kell gondolni Hogarth, Reynolds munkáival.

A Múzeum darabszáma legnagyobb, majdnem száz-ezer nyi rajzot és metszetet tartalmazó része a Grafikai Gyűjtemény, melynek a legértékesebb lapjai szintén az Esterházy-család tulajdonából valók. Legnagyobb erőssége az olasz rajzok, amely néhány Raffaello-, Leonardo- és Tiziano-lapot is magában foglal, majd a barokk mesterek vázlatainak nagyszerű gyűjteménye. A német rajzok között a 16. század eleji mesterek munkái a legjelentősebbek, néhány szép Dürer, Altdorfer, Baldung (Grien). Igen gazdag a németalföldi 17. század, nem kevesebb, mint öt Rembrandttal. Franciaországot Poussin, Watteau és kortársaik néhány szép munkája után a múlt század gazdag sorozata képviseli, köztük egy remek Delacroix, több Daumier, Manet, Cézanne. A metszetanyag ritka teljességű sorozatokat őriz, többek között Dürertől és Rembrandttól.

A Régi Szoborgyűjtemény súlypontja a régi olasz iskolán van, amelynek fejlődését nagy anyagon tudja bemutatni. A trecentóból a legnevesebb darab Andrea Pisanótól származik, a quattrocentónak Verrocchio, Luca della Robbia, Michelozzi a reprezentánsai. Az érett reneszánsz csúcsát Leonardo da Vinci neve jelenti a gyűjtemény számára; a neki tulajdonított lovaszobor, bár nem bizonyos, hogy sajátkezű munkája, kétségtelenül a nagy mester közvetlen környezetében, erős hatása alatt jött létre. Külön érdekesség az épületszobrászat gazdag együttese; a velencei kútkávak sorozata a stílusfejlődést jól demonstrálja.

A német szobrászatból főleg a középkori és reneszánsz darabok a fontosak (köztük Riemenschneider műhelye, Leinberger), az osztrákok inkább a barokk korból valók (Donner).

Beethoven-emlékszoba a martonvásári kastélyban

A Régi Magyar Osztályon a románkori művészetet inkább az épületplasztika képviseli. Annál bővebben tanulmányozhatjuk a gótika korát, különösen a szárnyasoltárokat. Több teljes oltár tartozik a gyűjteményhez (legnagyobb és egyszersmind leghatásosabb a kissebeni), sok táblakép és szobor, amelyek együttese ma már nem rekonstruálható (legszebb köztük M. S. mester „Visitáció”-ja). A magyar reneszánsz szobrászat legszebb példája egy sajnálatosan megsérült márvány dombormű, a „Diósgyőri Madonna”. A barokk anyag csúcsait a külföldön élt magyar festők (Bogdány, Mányoki), illetőleg itthon tevékenykedő idegenek (Maulbertsch, Dörflinger, Donner) munkái jelentik.

A Szépművészeti Múzeumnak az 1800 óta eltelt évek művészetét bemutató két gyűjteménye sem mennyiségben, sem minőségben nem versenyezhet a régebbi korokéval. A legtöbb jelentős irányzat azonban itt is megtalálható, s sok vezető mester is szerepel — néha valószínű remekművekkel.

A Modern Szobor Osztály — amely 1957-ig az újabb magyar szobrokat is őrizte — kicsiny, de válogatott gyűjteményében Rodin, Maillol, Despiau, Meunier, Meštrović munkái emelkednek ki.

A Modern Képtár anyagán is meglátszik, hogy a gyűjtés csak későn vált tervszerűvé. Legjobban a francia festészet áll, itt a fejlődés fő fokozatait Delacroix, Daubigny, Courbet, Corot, Manet, Monet, Renoir, Gauguin, Puvis de Chavannes, Bonnard, Utrillo művei révén elsőrangú mesterek képviselik. A német és osztrák festészet emlékeiből egy hangulatos múlt század eleji sorozat áll össze, kimagasló értékű újabb festmény csak egy van, egy nagyszerű Kokoschka.

Az intézményben folyó munkáról az 1947-ben megindult „Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts” tájékoztat.

A Magyar Nemzeti Galéria 1957 tavaszán vált ki a krónikus helyhiánnyal küzdő Szépművészeti Múzeumból, mely már előzőleg magába fogadta a Fővárosi Képtár főleg kortárművészek alkotásait tartalmazó műtárgyait. Ily módon lehetőség nyílt arra, hogy az 1800-tól napjainkig készült magyar anyag, amely a régi korok művészetétől sokban eltérő problémákat vet fel és amely addig a Szépművészeti Múzeum több különböző gyűjteményének csak egy-egy részét alkotta, önálló múzeumban legyen egyesítve; vásárlás és ajándékozás útján azóta is folytonosan gyarapszik. Az intézmény a teljesség igényével gyűjti modern művészetünk minden irányának, csoportosulásának reprezentatív darabjait. Minthogy festészeti, grafikai, érem- és szoborosztálya a saját gyűjtőterületén művésztünknek máris igen gazdag kollekcióját őrzi, felesleges volna akárcsak a birtokában levő főműveket is felsorolni; az olvasó ugyanazokat a neveket látná, akikkel a magyar művészet 1800 utáni fejlődését tárgyaló fejezetünkben találkozunk.

A Magyar Nemzeti Galéria több időszaki kiállítást rendezett különböző vidéki városokban, továbbá külföldön (pl. Prágában, Moszkvában, Belgrádban, Párizsban, Brüsszelben).

Tudományos munkatársai gondozásában jelenik meg a „Bulletin de la Galerie Nationale Hongroise”.

Az *Iparművészeti Múzeum* alapítási éve 1872. Gyorsan gyarapodott, különösen a Magyar Nemzeti Múzeum iparművészeti jellegű anyagával. Jelenlegi épületét Lechner Ödön és Pártos Dezső tervei alapján 1896-ban fejezték be. A Múzeum kezdeti korszakának kiemelkedő eredményei Ráth György nevéhez fűződnek, aki az 1880-as években a nagy jelentőségű iparművészeti kiállításokat rendezte.

Az alábbi osztályokra tagolódik.

A Kerámia- és Üvegosztály kiemelkedő darabjai közel-keleti, olasz, német és korai magyar fajtákból, közte igen sok 17. századi magyarországi „habán” darab, a hazánkba bevándorolt, habánoknak nevezett anabaptista fazekasok készítményei, továbbá magyar és német porcelánok, számos érdekes meissenai és nymphenburgi darab, valamint a bécsi gyár fénykorának alkotásai.

A Textilosztály csaknem húszezer darabból álló anyagából a legszebb a keleti szőnyegek nagyértékű gyűjteménye, közte 16. századi „Holbein”, 17. századi „erdélyi”, továbbá belső-ázsiai, kínai és indiai ritkaságok. Igen szépek a régi magyar hímzések és brokátok, továbbá a francia és olasz brokátok, damaszatok, hímzések, a velencei és németalföldi csipkék.

Az Ötvös- és Fémosztály a 16—17. századi magyar, nürnbergi és augsburgi ötvösművészet értékes darabjait őrzi. Legnagyobb összefüggő anyagcsoportja az „Esterházy-kincs”, a főúri család 15—17. századi, főleg lakomaasztalok díszítésére szolgáló ötvöstárgyainak pazar együttese. Szép számú barokk ékszer, érdekes régi óra és 16. századi olasz kisbronz fokozza még a gyűjtemény érdekességét.

A Bútorosztály által őrzött darabok az európai bútortörténet jeles periódusaival ismertetnek meg. Jelentősek az olasz reneszánsz darabok és világviszonylatban is figyelemre méltóak a francia rokokó és klasszicizmus, valamint az angol klasszicizmus — Chippendale, Sheraton stílusát hordozó — reprezentánsai. A magyarországi gyűjtéshez nemcsak egyes darabok, de egész interieur-együttesek is tartoznak. Ugyanehhez az osztályhoz tartozik egy kis számú, de értékes hangszer-gyűjtemény, egy faragott mézeskalács formájú gyűjtemény, továbbá népművészeti jellegű, 17—18. századi festett templomi famennyezetek.

A Kisgyűjtemények Osztályán jelentős a könyvkötészeti, elefántcsont-, legyező- és bőrművészeti gyűjtemény.

A Múzeum kiadványa az „Iparművészeti Múzeum Évkönyve” („Annuaire du Musée des Arts Décoratifs”), melynek cikkei angol, német és francia nyelven jelennek meg.

Az Iparművészeti Múzeumhoz még három más múzeum is kapcsolódik.

A *Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum* alapítója és névadója, Hopp Ferenc, 1919-ben az államra hagyományozta indiai, kínai és japán útja alkalmával gyűjtött és vásárolt nagy értékű gyűjteményét, amely azután a Szépművészeti és a Néprajzi

Múzeum hasonló jellegű tárgyaival bővült. Az ország leggazdagabb ilyenemű gyűjteménye.

A *Kína Múzeum* 1955-ben létesült az 1907-ben alapított Ráth György Múzeum helyén. Kiállításain a kínai művészet múltjából és jelenéből mutat be műtárgyakat.

A *Kastélymúzeum* Nagytétényben 1949-ben alakult a főváros közvetlen környékének legszebb barokk kastélyában. A régi épület helyreállított termeit korabeli bútortalattal rendezték be.

A *Legújabbkori Történeti Múzeum*. Feladata a magyar munkás- és parasztmozgalmak, valamint a felszabadulás utáni korszak muzeális anyagának gyűjtése. 1957-ben alapították; 1968-ban végleges helyére, a budai Várpalotába került. Két osztálya van.

A Tárgyi Emlékgyűjtemény magában foglalja a Magyar Tanácsköztársaság emlékanyagát és a Horthy-korszak alatti illegális munkásmozgalmat bemutató tárgyakat. A Múzeum gyűjtőmunkássága kiterjed az ipari munkásság életmódját jellemző tárgyi emlékek gyűjtésére is. Jelentős a zászló- és jelvényanyaga, valamint a politikai plakátok és karikatúrák gyűjteménye.

Dokumentációs Gyűjteménye a több mint 150 000 darabot számláló fénykép-gyűjteményen kívül visszaemlékezéseket, röpcédulákat tartalmaz.

Kiadványa a „Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve”, mely cikkeinek kivonatát több idegen nyelven is közzéteszi.

Petőfi Irodalmi Múzeum. Az 1876-ban megalakult Petőfi Társaság kezdeményezte az irodalmi, de különösen a Petőfire vonatkozó muzeális anyag gyűjtését. Ennek eredményeként 1909-ben Budapesten megnyitották a Petőfi-házat, melynek elsőrendű célja a nagy költő hagyatékának összegyűjtése volt. A második világháború alatt sok kárt szenvedett intézmény csak nehezen kezdte meg újra működését. 1954-ben azonban feladatköre kibővült, 1957-ben pedig a főváros egyik műemlék-épületében, a 19. század eleji Károlyi-palotában nyert elhelyezést.

A Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjti, őrzi és feldolgozza a magyar irodalom tárgyi emlékeit, az írók, költők relikviáit, különös tekintettel legnagyobb költőink: Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre és József Attila hagyatékára. Gondoskodik a jelenkori irodalom muzeális becsü anyagának összegyűjtéséről is. Irodalmi adataira rendszeresen feldolgozza az ország különböző helyein előkerülő régi irodalmi adatokat. Kiadványa a „Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve”, melynek köteteit a cikkek orosz és francia nyelvű kivonatai teszik teljessé.

A Petőfi Irodalmi Múzeum látja el a vidéken levő irodalmi emlékmúzeumok, emlékszobák patronálását is. Így többek között berendezték Petőfi szülőházát Kiskőrösön, Szegedi Róza házát Badacsonyan, Gárdonyi Géza házát Egerben, Madách Imre kúriáját Csesztvén, a Mikszáth Múzeumot Horpácson, a Berzsenyi-emlékszobát Niklán.

Természettudományi Múzeum. A Magyar Nemzeti Múzeumon belül 1810-ben megalakult a Természettár,

mely 1870-ben a megnövekedett anyagnak megfelelően három különálló egységre oszlott: Növénytár, Állattár, Ásvány- és Őslénytár. Az utóbbi 1939-ben két részre szakadt és létrejött az Ásvány- és Kőzettár mellett a Föld- és Őslénytár. 1945-ben az Embertani Tár ide került át, mely korábban a Néprajzi Múzeumhoz tartozott.

Az Ásvány- és Kőzettár elméleti és feldolgozó munkásságát a gyakorlattal hozza kapcsolatba. Kiterjedt kutatások során részletesen átvizsgálták a magyar hegységeket és az eddig ismert ásványoknak nemcsak számtalan változatát találták, hanem újat is fedeztek fel. Az elért eredmények gyakorlati felhasználása rendkívül széles körű.

A Földtani- és Őslénytár az anyag rendszeres gyűjtésén kívül a rétegtani vizsgálatok során foglalkozik különböző nyersanyagok, így kőszén, mangán, bauxit stb. felkutatásával is. A gerinctelen őslények maradványainak vizsgálata több olyan új faj felfedezéséhez vezetett, melyeket eddig hazánk területén nem ismertek. Jelentősek az osztályon az őslény-maradványokon végzett anatómiai, rendszertani és statisztikai vizsgálatok.

A Növénytár a gyűjtő és szisztematikai feldolgozó munka nagy részén túljutva már a magyar kultúrfloa teljes összeállításával és a növénytársulások kérdésével foglalkozik. Jelentős eredmény a magyar erdőtipológia kialakítása és a komplex biocönológiai kutatások megszervezése. A Mezőgazdasági Múzeum épületében levő kiállítása jó áttekintést ad Magyarország flórájáról.

Az Állattár rendkívül kiterjedt gyűjtő- és feldolgozó munkájának középpontjában Magyarország állatvilágának egységes rendszerbe foglalt ismertetése áll.

Az Embertani Tár munkájának három fő iránya van: a régészeti feltárások során előkerült embercsontok vizsgálata, az ország különböző vidékein folytatott etnikai embertani felmérések, végül a származástani és ősembertani kutatások.

A Természettudományi Múzeum kiadványa, a „Természettudományi Múzeum Évkönyve” („Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici”), jórészt idegen nyelven közli a tudományos munka eredményeit.

A Múzeum széles körű kiállítási tevékenységet folytat. A felszabadulás után rendezte a nagysikerű „Afrika élővilága” című kiállítást. Állandó kiállításai: „A Föld és élet keletkezése”, „Az ásványok világa”, „Az ember származása”, „Magyarország állatvilága”, „Magyarország növényei”. Mindezeket a Magyar Nemzeti Múzeum és a Mezőgazdasági Múzeum épületében mutatja be.

A Természettudományi Múzeum irányítja a vidéki múzeumok természettudományi jellegű gyűjtőmunkáját, azonkívül vándorkiállításokat küld olyan megyékbe, ahol a múzeumnak nincs természettudományi osztálya.

Szaktúzeumok. Ezek nem a Művelődésügyi Minisztérium, hanem más hatóságok közvetlen felügyelete

alá tartoznak. Éppen úgy az általános múzeumi törvények, rendtartások alapján dolgoznak, mint a többi múzeum. Közülük kettő, a Hadtörténeti Múzeum és a Mezőgazdasági Múzeum az országos múzeumok sorába tartozik, de lényegében annak tekinthető az a mag is, melyből az eljövendő Magyar Műszaki Múzeum fog kibontakozni.

Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. Az 1918-ban alakult múzeum gyűjteményeinek alapját az első világháborúból származó felszerelési és fegyveranyag vetette meg. Mindez a második világháború idején az erősen megrongálódott épületben nagy károkat szenvedett. A lassan meginduló helyreállítás nyomán az első kiállításokat 1949-ben tudták az épületben megrendezni.

Anyagának zöme az 1711 és napjaink közötti időből származik, de egyes esetekben egészen a magyar honfoglalás koráig (896) visszanyúlik. Fegyvergyűjteménye jó áttekintést ad a 9. századtól a második világháború végéig használt fegyverekről. A gyűjtemény különösen gazdag ágyúban, egyéb tüzérségi lövegekben, valamint az ezekhez tartozó lőszer- és robbanóanyag-mintákban. A katonaelet tárgyi emlékei között igen fontos a katonaruha-gyűjtemény is.

A Hadtörténelmi Múzeum gyűjtőköre kiterjed minden hadtörténeti vonatkozású képzőművészeti alkotásra is, így szép számmal találhatók gyűjteményében festmények, metszetek, szobrok, érmek is.

Állandó kiállításai a Magyar Tanácsköztársaság hadműveleteit és a katonai egyenruhák fejlődését mutatják be. Az épület udvarán elhelyezett Hadtörténeti Parkban a nagyobb méretű lövegeket és más hadifelszereléseket láthatjuk.

Mezőgazdasági Múzeum. 1896-ban alapították és 1897-ben nyitotta meg első kiállítását a millenniumi ünnepségekre ideiglenesen felépített történeti épületekben, amelyek a különböző neves magyar műemlékek egyes részeit egyesítve afféle „műemlékek múzeumát” akarták az ezredévi kiállítás látogatóinak szeme elé tárni. Az ideiglenes építményből a Mezőgazdasági Múzeum 1904-ben költözött át a később végleges formában is megvalósított épületcsoportba. A második világháború nemcsak az építményeket rongálta meg, hanem súlyosan tönkretette a gyűjteményanyagot is; ennek pótlása nehéz fela- atot rótt a múzeumra.

A múzeum feladata a magyar mezőgazdaság történetét és fejlődését bemutató anyag gyűjtése, különös tekintettel arra a nagy változásra, mely a paraszti kisparcellák nagyüzemi gazdaságokká való átalakulásával végbement.

Gazdagodó gyűjteményanyaga állatélettani, őselettani, botanikai, valamint a mezőgazdaság különböző ágazatait képviselő csoportokat foglal magában.

„A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei” című évkönyvében jelennek meg a tudományos munkatársak tanulmányai. Bibliografiai csoportja „Bibliographia Litterarum Oeconomiarum Ruralium” címmel eddig hat kötetben adta ki a magyar mezőgazdaság bibliográfiáját. Nemzetközi gazdaságtörténeti bibliográfia is készül, címe: „Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis”.

Műszaki múzeumok. A magyar múzeumok különleges fejlődésére jellemző, hogy a műszaki emlékek rendszeres gyűjtésére egészen a legutóbbi időkig nem került sor. E hiány megszüntetésére az első jelentős lépés 1954-ben történt, amikor létrehozták a *Műszaki Emlékeket Gyűjtő és Nyilvántartó Csoportot*. Ez a legjelentősebb műszaki tárgyakat, emlékeket számbavette, illetve állami védelem alá helyezte. A Csoport összeegyezteti a már meglevő műszaki jellegű múzeumok munkáját. Ezek közé tartozik Budapesten a *Közlekedési Múzeum*, a *Postamúzeum* és a *Tűzoltó Múzeum*, a *Kohászati Múzeum* Miskolc—Diósgyőrben, a *Bányászati Múzeum* pedig Sopronban; mindezek az ország egész területéről gyűjtik szakanyagukat.

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár. Több intézmény egyesülése után 1965-ben jött létre. Az orvos- és gyógyszerésztörténet tárgyi és dokumentációs emlékeit gyűjti, őrzi és dolgozza fel. Időszaki kiadványa az „Orvostörténeti Közlemények”.

Magyar Vendéglátóipari Múzeum. 1966-ban nyílt meg egy Fortuna utcai hajdani fogadó épületében. Muzeális értékű tárgyi emlékeket mutat be a hazai vendéglátás köréből a római kortól máig, az ország egész területéről.

Színháztörténeti Múzeum. 1952-ben alakult meg azzal a céllal, hogy nyilvántartásba vegye, gyűjtse, megőrizze, rendszerezze és feldolgozza a magyar színházi kultúra múltjának emlékeit, továbbá a mai színházművészet fejlődését megőrző tárgyakat, filmeket, hanglemezeket. Végleges elhelyezésére a Várban kerül sor.

Fennállása óta több mint 60 időszaki és vándorkiállítást rendezett Budapesten és vidéki városokban.

A *Bajor Gizi Emlékmúzeum* közvetlenül kapcsolódik a Színháztörténeti Múzeumhoz. Az 1952-ben alapított Emlékmúzeum három nagy magyar színésznő: Bajor Gizi, Jászai Mari és Márkus Emília életét és működésük emlékeit mutatja be, de egyúttal áttekintést ad a 19. század végi és a 20. század eleji magyar dráma útjáról és fejlődéséről.

Vidéki múzeumok. A magyar kulturális élet jellemzője — kulturális intézményeinknek túlzottan a fővárosban való koncentráltsága — múzeumaink elhelyezésében is megmutatkozik. A vidéki múzeumok anyaguk számát és értékét tekintve nem vetekedhetnek a budapestiekkel. Kivétel a nemzetközileg is jelentős Keresztény Múzeum. Ismertetésüket ennek a leírásával kezdjük.

Az esztergomi *Keresztény Múzeum* az ország harmadik legnagyobb művészeti gyűjteménye. Alapítója Simor János hercegrímás volt, aki főpapi rezidenciájának fényét egy impozáns múzeum felállításával is emelni akarta, amikor 1875-ben képgyűjteményét a nagyközönség számára is megnyitotta. A barokk mecénás egyházfejedelmek e késői utóda nagyon tudatosan egy későbbi galéria számára gyűjtötte a képeket, állománya a későbbi gyarapodások ellenére is — legfontosabb Ipolyi Arnold püspök hagyatéka 1916-ból — az ő általa megadott kereteket tölti ki, az ő ízlését érezzük rajta. Noha a gyűjtemény kezdetei már száz évre is

A budapesti Vajdahunyad vára, benne a Mezőgazdasági Múzeum és a Természettudományi Múzeum egyik részlege

visszanyúlnak, komoly, korszerű múzeummá szerveződése mindössze másfél évtizeddel ezelőtt történt meg. Azóta szakkönyvtárral, restaurátor-laboratóriummal, valamint szakemberekkel látták el, újfajta, immár nem raktárszerű kiállításainak a látogatottsága azóta nőtt meg ugrásszerűen.

Alapítójának elképzeléseihez híven, főként a múlt század vége és a régebbi, az érett reneszánszot megelőző korok vallásos jellegű művészetének emlékeit őrizi. Jelentősége különösen a régi magyar művészet szempontjából kiemelkedő, késő középkori festészetünk legértékesebb darabjai itt találhatók, így Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára és az M. S. névjelzésű mester selmecbányai oltártáblái. A múzeum szobrainak legértékesebbjei szintén ehhez a gyűjteménycsoporthoz tartoznak, így az alistáli Madonna és a nagyheti szertartásokra készült garamszentbenedeki Úrkoporsó. Tekintettel ezen tárgyak értékére és jelentőségére, méltán szokták a múzeumot a „második Nemzeti Galéria” névvel illetni. A nemzetközi művészettörténész közvélemény azonban inkább az olasz anyagot tartja számon, mely az Alpoktól északra valóban az egyik leggazdagabb korai olasz gyűjtemény. A 12. századból való a firenzei Magdolna-oltár mesterének egy Kálváriája; különös figyelmet érdemel a sienai festők igen jó kvalitású műveket tartalmazó sorozata, élén egy Duccio di Buoninsegnának tulajdonított kép-

pel. A firenzei trecentót néhány Taddeo Gaddi és Bernardo Daddi követőjétől való kép mutatja be, a quattrocentót pedig Filippo Lippi és Botticelli tanítványai. Az umbriai kora-reneszánsz jó alkotása Boccati Kálváriája. Az elég nagy számban jelen levő felső-italiaiak közül Carlo Crivellit említjük. A cinquecentóból Lorenzo Credi és Gianpietrino a legjelesebb mesterek. A németalföldi és a német festészet kevésbé van képviselve, bár említésre méltó neveket itt is találunk, Flandria „arany évszázadából” Memlinget, a német barokkból Rottenhammert és Maulbertschet. Az elmúlt század vallásos festőinek — főleg magyar és német mestereknek — a munkái mai szemmel elég érdektelennek tűnnek. Bár a Múzeum súlyát a képtár adja, nem mehetünk el említés nélkül az iparművészeti gyűjtemény mellett sem, mely többek között szép késő középkori faliszőnyegeket, kisázsiai szőnyegeket, középkori ötvöstárgyakat és 18—19. századi órákat és porcelán tárgyakat tartalmaz.

Kiemelkedő nevezetessége még Esztergom városának a *Főszékesegyházi Kincstár*, Magyarország leggazdagabb egyházi kincstára. A gyűjtemény eredete az államalapítás és az egyházmegye megszervezésének a korába nyúlik vissza. A történelem viszontagságos eseményei régi kincseit többszörösen megtizedelték (magát a várost pl. hosszú ideig a török tartotta birtokában, ezalatt a meg nem szállt országrészen a kincstárnak várról-

várta kellett bolyongania). Anyagában ennek ellenére rendkívül értékes darabok találhatók, így egy 11. századi sztaurothéka Bizáncból, nagyszerű rekeszománcbetétekkel, több 15. századi, bölényszarvból alakított ivóserleg, egy apostoli kereszt a bolognai Francesco Francia munkája és számos kehely, püspökbot, ereklyetartó, úrmutató. A nagy méretű Mátyás király kálváriájának a felső — valószínűleg párizsi ötvös által készített — gótikus része ronde-bosse zománcsal bevont figurákkal díszített, talprésze gyöngyökkel, zománcsal gazdagon ékített, lombard stílusú késő-quattrocento mű. Még a legkönnyebben pusztuló textiliákból is szép későközépkori miseruha-sorozatot láthatunk.

Megyei múzeumok. Az országban 19 megyei múzeumi szervezet működik. Minden megyében van egy vezetõ múzeum, melynek igazgatója egyben az egész szervezetet irányítja. A nagyobb anyaggal rendelkező, a több tudományzakot művelő nagyobb múzeumokon kívül a megyék területén működnek tájmúzeumok, helytörténeti múzeumok és gyűjtemények, kiemelkedő egyéniségek életét bemutató emlékmúzeumok és házak, melyek mind különböző szintű tagjai a megyei szervezetnek. A következőkben két megye és két nagyobb város múzeumi rendszerét ismertetjük röviden.

A Fejér megyei múzeumok. Ebben a megyében nagyszámú gyűjtemény van, amelyek egységes megyei múzeumi keretbe tartoznak.

Az István Király Múzeum Székesfehérvárott, nevét az első magyar királyról kapta. 1873-ban alapították városi múzeumként, a század elejétől kezdve tervszerű ásatásokkal, gyűjtésekkel gyarapították. Mai épületébe 1929-ben költözött be, itt mutatta be első nagyobb szabású kiállítását. A felszabadulás után fejlődése meggyorsult, különösen a régészet területén.

Régészeti gyűjteményében az átmeneti kőkori leletek, a kora vaskori temető anyaga, a germán és avar sírok tárgyai mellett legfontosabbak a római-kori emlékek.

Néprajzi és helytörténeti gyűjteménye részben a közelebbi környék paraszti kultúrájának anyagát, részben pedig egy múlt századi kisváros életét élénk varázsló emlékeket őriz.

Évkönyve „Alba Regia” címmel jelenik meg, egyes cikkei idegen nyelveken.

A Csók István Galéria a névadó nagy magyar festő (1865—1963) művein kívül magában foglalja a megye festőinek képzőművészeti alkotásait is.

A Táci Romterület és Múzeum a Székesfehérvár közelében levő falu határában feltárt jelentős római település (Gorsium) maradványait mutatja be, részben a helyszínen.

A Dunajvárosi Múzeum szinte az új város építkezésével keletkezett. Első kiállítását 1951-ben nyitotta meg. A nagyarányú építkezések következtében az egykori római város, Intercisa jelentős részét már feltárták. Gyűjtenek minden anyagot, ami az új város keletkezésére, fejlődésére vonatkozik, nem feledkezve meg az egykori falu, a vegyes nemzetiségű Dunapentele néprajzi anyagáról sem.

A Vajda János Emlékmúzeum Vál községben a jeles magyar költő (1827—97) életének emlékeit őrzi egykori házában.

A Vörösmarty Emlékmúzeum Kápolnásnyék községben nagy nemzeti költőnk, Vörösmarty Mihály (1800—1855) egykori lakásából alakult múzeumma.

A Beethoven Múzeum Martonvásáron a nagy zene-költő itt-tartózkodásának (1800, és 1806 között) emlékeit mutatja be.

A Csók István Múzeum Cece községben a festőművész (1865—1963) ifjúkori lakóházában mutatja be a hozzákapcsolódó emlékeket.

A Gárdonyi Géza Múzeum Agárd községben a jeles magyar író (1863—1922) születésének százéves évfordulóján létesült szülőfalujában.

A Baranya megyei múzeumok. Szintén több gyűjtemény tartozik ide, nemcsak Pécssett, hanem a megye több más városában és községében.

A Janus Pannonius Múzeum 1904-ben nyílt meg, mint Pécs város múzeuma. Nevét a jeles humanistától, Janus Pannonius (1434—1472) egykori pécsi püspöktől kapta. Gyors fejlődése során csakhamar régészeti, helytörténeti, néprajzi, természettudományi csoportokra oszlott. 1938-ban Baranya megye is létesített egy múzeumot a Pécsvárad környéki ásatások anyagának és egy megyei néprajzi gyűjteménynek az elhelyezésére. A két múzeum 1951-ben egyesült. Mind anyagát, mind tudományos munkatársait tekintve egyike az ország legjelentősebb vidéki múzeumainak.

A Régészeti Osztály magában foglalja az 1870-től szórványosan meginduló ásatások anyagát a neolitikum végétől a török hódoltság megszűnéséig. Ebből különösen kiemelkedik az őskori és a római anyag. Egyes feltárt ókeresztény sírkamrákat — köztük néhány az Alpoktól északra szinte páratlan festett dísszel — a helyszínen lehet megtekinteni.

A Modern Magyar Képtár a főként 20. századi magyar mesterek alkotásaiból álló anyagát különálló képtárban mutatja be. Az ország második leggazdagabb ilyen nemű gyűjteménye.

Az Iparművészeti Gyűjtemény alapját a korábbi kerámiaüzemből kifejlesztett és 1865-ben megindított Zsolnay-féle Porcelángyár (ma Pécsi Porcelángyár) termékei alkotják. Leghíresebb termékei a színjátszó, úgynevezett eozinmázzal bevont fajansz és porcelán a századforduló magyar iparművészetében sajátos helyet foglalnak el.

A Helytörténeti Gyűjtemény főleg Pécs városára vonatkozó 18—19. századi emlékanyagot őriz. Az utóbbi években jelentősen bővült a város, illetve a megye munkásmozgalmi dokumentumaival.

A Néprajzi Osztály a Baranya megyei magyar, sokák, német és cigány népesség életének rendkívül gazdag tárgyi anyagát foglalja magában.

A Természettudományi Gyűjtemény feloleli Baranya megye és ezen belül a Mecsek ásvány-, növény- és állatvilágát.

Kiadványa a „Janus Pannonius Múzeum Évkönyve”, az egyes cikkek német és orosz nyelvű kivonataival.

A *Kanizsai Dorottya Múzeum* Mohácson 1923-ban alakult. Nevét arról az asszonyról kapta, aki a mohácsi csata (1526) halottait eltemettette. A múzeum anyagának jelentős része a második világháborúban megsemmisült. Jelenleg gyűjteményének nagyobb része a néprajzi anyag, amit a helybeli magyar, sokác, szerb és német lakosság köréből gyűjtöttek. A magyar történelem tragikus eseményének, a város határában vívott mohácsi csatának a tömegsírait, illetve egy részüket az elmúlt években rendszeresen feltárták és ennek leletanyagát is itt fogják bemutatni.

A *Zrínyi Miklós Múzeum* Szigetváron 1917-ben alakult. 1952-ben nyerte el végleges helyét a török elleni harcban hősi halált halt (1566) Zrínyi Miklós egykori várában. Gyűjtésének és kiállításának középpontjában a török elleni küzdelem, Zrínyi Miklós személye és a vár története áll.

A siklói *Vármúzeum* kiállításait 1956-ban nyitotta meg. Ezek a vár és környéke történetére vonatkoznak, s az egykori várkápolnát, börtönöket is bemutatják.

Komló Múzeuma elsősorban a környék bányászéletére vonatkozó tárgyakat gyűjti és mutatja be.

Két jelentős és jellemző megyei múzeumi szervezet áttekintése után ki kell még emelni további két igen fontos alföldi város múzeumait is.

A *Móra Ferenc Múzeum* Szegeden 1896 óta működik önállóan (mint a Könyvtár alosztálya 1883 óta áll fenn). 1897-ben költözött mostani impozáns épületébe. A város történetére, néprajzára vonatkozó tárgyakat, adatokat gyűjti. Jelentős fejlődésnek indult akkor, amikor a magyar irodalmi élet két nagy alakja, előbb Tömörkény István (1866—1917), majd Móra Ferenc (1879—1934) került az élére. Az előbbi a néprajzi gyűjteményt fejlesztette, az utóbbi mint jeles régész is ismert volt országszerte.

A múzeum anyagában a régészeti gyűjteménynek van a legnagyobb jelentősége. Éremtárában megtalálható a görög, római, barbár pénzekén kívül Európa sok államának papír- és fémpénze.

Néprajzi gyűjteményében elsősorban a szegedi népéletére vonatkozó tárgyakat találunk (pl. paprikafeldolgozás, hajómolnárság, víziélet, halászat stb.).

Képzőművészeti gyűjteményében főleg a dél-alföldi mesterek alkotásai szerepelnek.

A múzeum fontos feladata az irodalmi emlékek, relikviák gyűjtése elsősorban azokkal az írókkal, költőkkel kapcsolatban, akik Szegedről indultak el vagy itt éltek (Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula, József Attila, Radnóti Miklós).

Igen jelentős Természettudományi Osztálya elsősorban a Tisza és a közelben levő Fehér-tó növény- és állatvilágának kutatásával foglalkozik.

A tudományos dolgozók munkáikat „A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyvé”-ben adják közre, németül vagy német kivonattal.

A *Déri Múzeum* Debrecenben az 1902-ben alakult városi múzeumból és Déri Frigyes gyáros által a magyar államnak adományozott gyűjteményből jött létre 1923-ban. Legsokoldalúbb vidéki múzeumunk.

A Déri Frigyesről származó gyűjtemény egyiptomi, etruszk, görög—római, közép- és újkori ázsiai, továbbá európai és magyar művészeti alkotásokból használati tárgyakkal áll. A festmények közül több a Szépművészeti Múzeum letétje, mint pl. Munkácsy Mihály „Ecce homo”-ja. A későbbi adományok között legjelentősebb a több ezer darabból álló népművészeti gyűjtemény.

A régészeti gyűjtemény őskori leletekkel kezdődik. Említésre méltó a Múzeum népvándorlás- és honfoglalás kori, valamint a késő középkori temetőkből származó tárgyakból, öltözetmaradványokból álló gyűjteménye.

A 16—17. századi ékszerek, a céhek életére vonatkozó rendkívül gazdag emléktárhely, továbbá a város történetével kapcsolatos tárgyak és a régi polgári élet mindennapi használati eszközei teszik jelentőssé a múzeum történeti anyagát.

A néprajzi gyűjteményben a hortobágyi állattartás tárgyain kívül a debreceni és a nádudvari fazekasság készítményei, s más kisiparosok, pl. a szűcsök, szűrszabók teljes műhelyei emelkednek ki.

Képzőművészeti Osztályán a 19—20. századi jelentős magyar festők alkotásaiból találhatunk kiváló darabokat. E részleg különleges értéke a nagy magyar szobrász, a debreceni születésű Medgyessy Ferenc műveiből összeállított gyűjtemény, akinek a tudományokat szimbolizáló négy életnagyságú szobra — az 1937-es párizsi világkiállítás kitüntetett alkotásai — az épület bejárata mellett található.

A Kiscelli Múzeum (Budapest) részlete

A szegedi Móra Ferenc Múzeum

A magyar irodalom Debrecenben élt vagy innen indult kiválóságai — Csokonai Vitéz Mihály, Ady Endre, Tóth Árpád — emlékét számos kézirat és egyéb relikvia őrzi a múzeumban.

A múzeum kiadványa, „A Déri Múzeum Évkönyve” igen nagy műltra tekint vissza. Cikkeit több nyelvű rezümé kíséri.

Jelentősebb vidéki múzeumok. Az alábbiakban a városok névsora szerint közöljük a nevezetesebb vidéki állami, illetőleg tanácsi múzeumokat. (Ezekon kívül jeles magángyűjtemények is vannak, amelyek egy része nyilvános.)

Baja, Türr István Múzeum: a Duna természetrajza; halászat; 18. századi céhek.

Balassagyarmat, Palóc Múzeum: a megye népviselete; állandó régészeti kiállítás; a táj néprajzi jellegzetességei; palóc ház.

Békés, Békés Múzeum: a vidék történelmi tárgyú emlékei.

Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum: a festő emlékszozája; történelmi és mezőgazdasági kiállítás.

Cegléd, Kossuth Lajos Emlékmúzeum: az 1848—49-es szabadságharc vezérének emlékei; helyi történelmi kiállítás.

Debrecen, Déri Múzeum: történelmi és néprajzi anyag; állandó képműkiállítás Munkácsy híres „Ecce homo”-jával.

Dunaújváros, Múzeum: őstörténeti, római és középkori leletek; modern történelmi anyag; a város története.

Eger, Dobó István Múzeum: Eger történelme és néprajza; az egri vár kazamatáiban történelmi kiállítás;

Gárdonyi Géza emlékkiállítás; Eger Képtárában értékes festmény-gyűjtemény.

Esztergom: magyar középkori táblakép-festészet; holland, francia, német és olasz festmények a Keresztény Múzeumban; a Főszékesegyházi Kincstárban arany- és ezüstműves munkák.

Gyöngyös, Mátra Múzeum: a Mátra faunája és flórája, ásványai; parasztpületek; a vidék börttermelésének múltja és jelene.

Győr, Xantus János Múzeum: a megye archeológiai leletei; a város történelme a felszabadulásig; a Hanság vidékének faunája és flórája; speciális vármúzeum kőfaragvány leletekkel.

Gyula, Erkel Ferenc Múzeum: Erkel Ferenc és Munkácsy Mihály ereklyékkel; Gyula és környéke történelme.

Hajdúböszörmény, Hajdúság Múzeum: a Hajdúság történelme.

Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum: archeológiai emlékek a honfoglalás korából; Hódmezővásárhely történelme; parasztművészeti, ásványi és természettudományi kiállítás; képcsarnok; művészeti kiállítások főleg a helyi Művésztelep produktumaiból.

Jászberény, Jász Múzeum: archeológiai és helyi történelmi kiállítás; Lehel vezér híres kürtje a magyar történelem igen értékes emléke, itt külön teremben van kiállítva.

Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum: a Baláta-tó faunájának és flórájának tudományos kiállítása; Somogy megye parasztmozgalmainak emlékei; híres festmények.

Kecskemét, Katona József Múzeum: helyi történelmi gyűjtemény és mezőgazdasági kiállítás.

Keszthely, Balaton Múzeum: a Balaton és környéke eredete, története, faunája és flórája; archeológiai és történelmi kiállítás; a Georgikon és a Helikon, a magyar kultúrtörténet e két fontos intézményének emlékei.

Kiskőrös, Petőfi Sándor Múzeum: emlékek a költő szülőházában.

Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum: börtönmúzeum és a Kiskunság néprajza.

Kőszeg, Jurisich Miklós Múzeum: történelmi, iparművészeti és fegyverkiállítás a kőszegi várban.

Mezőkövesd, Matyó Múzeum: a matyó népművészet története.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum: Borsod megye néprajza; a Bükk hegység természetrajza; híres képcsarnok.

Mosonmagyaróvár, Hanság Múzeum; archeológiai és tájtörténeti kiállítás.

Nagykanizsa, Thury György Múzeum: paleontológiai leletek; római pénzek és várak története; néprajzi és népművészeti emlékek.

Nyírbátor, Báthory István Múzeum: Bátorliget jégkorszakbeli faunája és flórája; a Báthory-család emlékei; a környék néprajza.

Pécs, Janus Pannonius Múzeum: archeológiai, természettudományi, néprajzi és művészettörténeti osztályok; képcsarnokában a modern magyar szepművészet értékes művei vannak; külön épületben található a híres Zsolnay-féle kerámia (a mai Pécsi Porcelángyár)

legszebb darabjai; a székesegyház közelében kőfaragvány-leletekből értékes kiállítás.

Sárospatak, Rákóczi Múzeum: korabeli élet a híres magyar várban; fegyvertörténeti kiállítás; népművészeti, iparművészeti kiállítások.

Sopron, Liszt Ferenc Múzeum: archeológiai leletek; bűrtörténeti kiállítás; magyar céhek története; gazdag népművészeti anyag a romantikus árkaos házakról. Európahírű középkori zsinagóga; Storno-féle magángyűjtemény; Zettel-féle magángyűjtemény; Központi Bányászati Múzeum.

Szarvas, Tessedik Sámuel Múzeum: a mezőgazdaság reformerének élete és munkássága; a termőtalaj javításának új módszerei.

Szeged, Móra Ferenc Múzeum: a Fehér-tó faunája és flórája; archeológiai kiállítás; szegedi írók emlékei; a Képcsarnokban évente megrendezik az Országos Nyári Kéпкиállítását; a régi szegedi várban látható a város története.

Székesfehérvár, István Király Múzeum: a Velencei tó faunája és flórája; halászat; a város története; római kori és középkori kőfaragvány-leletek; külön épületben (a Csók István Galériában) modern festmények.

Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum: Szentendre római kori emlékei; kéпкиállítás főleg a helyi művésztelep festményeiből.

Szentes, Koszta József Múzeum: az Alföld festőjének emlékkiállítás; archeológiai leletek a környékből; külön épületben helyi népművészeti kiállítás.

Szolnok, Damjanich János Múzeum: a város évszázados története; a szolnoki galériában igen értékes műtárgyak vannak.

Szombathely, Savaria Múzeum: római korból való kőleletek, igen értékes, újabban feltárt részekkel, mint pl. a Minerva és az Isis templom; természettudományos, archeológiai és néprajzi kiállítások; az ásatások helyén külön kiállítás a város római kori történetéből; a római országút-maradványok stb. a Romkertben láthatók.

Tata, Kuny Domokos Múzeum (Zsigmond király egykori várában): archeológiai kiállítás Tata környékéről való prehisztorikus és római leletekből; a város története; középkori faragott kövek; iparművészeti kiállítás; vadászati kiállítás Mátyás király egykori vadászlakásának toronyszobájában.

Tihany, Tihanyi Múzeum: másolatban a magyar nyelv első írott emléke, a tihanyi apátság alapítólevele; a Balaton története; helyi érdekesség a népművészeti ház.

Veszprém, Bakonyi Múzeum: római korból való falak; állandó kiállítás a vidék lakosságának életéről.

Visegrád, Mátyás Király Múzeum: az ásatásokkal felszínre került leletek; a Salamon torony; Mátyás király palotája a díszes kúttal; a hegy tetején a fellegvár romjai.

Zalaegerszeg, Göcsej Múzeum: néprajzi kiállítás; a vidék múltja; népművészeti munkák, fafaragás; archeológiai és helytörténeti kiállítás.

A debreceni Déri Múzeum

Egyházi és magángyűjtemények. Hazánkban a különböző egyházak birtokában is vannak jelentős gyűjtemények és múzeumok, legjelentősebb a már ismertetett esztergomi Keresztény Múzeum. A katolikus egyház ezen kívül több múzeum szervezését kezdte meg, ezek közül kiemelkedik a veszprémi *Egyházmegyei Múzeum*.

A református egyház múzeumaik közül a legjelentősebb a *Tiszaninneni Egyházkerület Múzeuma* Sárospatakon. Alapját a 18. század második felében rakták le. Anyagát a nagy múltú volt kollégiumra vonatkozó tárgyak, továbbá egyházművészeti alkotások képezik. Ezenkívül komoly gyűjteménnyel rendelkezik a református egyház Pápán is. Debrecenben a Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeumot 1967-ben nyitották meg.

Az *Országos Zsidó Múzeum* Budapesten rendszeresen gyűjti mindazokat az emlékeket, amelyek a zsidóság életmódjára, vallására és a hitleri időkben történt meghurcolására, szenvedésére vonatkozik.

Magyarországon számos értékes magángyűjtemény is van. Bárki vásárolhat művészeti alkotásokat, de a múzeumi értékűnek becsült tárgyak eladását és vásárlását a megfelelő múzeumban be kell jegyeztetni. Bizonyos különleges értékkel bíró magángyűjtemények látogathatók (pl. a soproni Storno-gyűjtemény). E gyűjtemények többsége szépművészeti alkotásokból áll.

A magyar könyvkiadás múltja. A könyvkiadás fejlődése Magyarországon viszonylag korán megindult, s szorosan együtt haladt a nyugat-európai országokéval. Később a politikai-társadalmi körülmények miatt elmaradt ettől s csak a 19. századtól kezdve zárkózott ismét fel, megőrizvén a múlt bizonyos sajátosságait.

A kódexek. Már a 11. században feltűntek hazánkban az első liturgikus latin nyelvű kódexek, amelyeket részben külföldről hoztak be, részben magyarországi kolostorokban másoltak az e korban használatos pergamenre. Ugyanebben az időben a királyi hatalom alátámasztására készültek el az első latin nyelvű krónikák a magyarok történetéről, s a legendák a dinasztiaalapító I. István királyról és a magyar szentekről.

A 12. és 13. században a szerzetesrendek útján szoros kapcsolatok alakultak ki a franciaországi és itáliai kulturális központokkal, s ezek nyomán külföldről sok kéziratos könyv került Magyarországra, s több hazai kódex is készült. A 12. század végéről maradt ránk Anonymus, valószínűleg P., azaz Petrus magister „Gesta Ungarorum”-a a magyarok történetéről, I. István király dekrétuma, s ekkor jegyezték le a legrégebbi szövegszerű magyar nyelvméleket, a 32 soros „Halotti Beszéd”-et is. A 13. században a kolostorokban főleg a szentek legendáit másolták, s köztük már magyar nyelvűek is akadtak. E század terméke Kézai Simon latin nyelvű „Gesta”-ja (1285 körül), amely a magyarok őstörténetét mondja el, és az első ismert magyar nyelvű vers, a 37 soros „Ómagyar Mária-siralom”. Ebben az időben a magyarországi könyvtárakban már vannak jogi, orvosi és más tudományos jellegű kódexek is. A kódexek ekkor még elég ritkák, s nagy értéket képviselnek. Jellemző, hogy a 13. század közepén egy bibliának az értékét két közepes birtokéval azonosították.

A következő században a kulturális igények megnövekedtek, s több kódexet másoltak Magyarországon is, aminek következménye lett, hogy egyszerűbb kivitelben készültek, mint az előző időszakokban. Ebben az időben már nem ritka a 200–300 kéziratos könyvet is tartalmazó könyvtár. Készültek szép kiállítású kódexek is, mint amilyen a Kálti Márknak tulajdonított latinul írt úgynevezett „Képes Krónika” a magyarok történetéről (1370 körül), vagy Nekcsei Dömötör esztergomi primás Bibliája.

A 15. században a kódexek másolása mindinkább hivatásos, bér munkaszerű foglalkozás lett; a kolostorokban főleg magyar nyelvű legendákat és példákat készítettek világi megrendelőknek. A huszitizmus terjedésével egy időben megjelentek az első (nem teljes) magyar bibliafordítások. A század vége felé az egyházi és az egyetemi kultúra termékei mellett, a humanista eszmék terjedése nyomán, a királyi udvar, a főpapok és főurak görög és latin szerzők kódexeit másoltatták és gyűjtötték. Mátyás király 1464-től kezdve itáliai tudósok és művészek közreműködésével gyűjtötte híres, több mint 500 kódexet is magában foglaló könyvtárát, a Corvinát (Bibliotheca Corvina).

A könyvnyomtatás első századai. Az első magyarországi nyomdát Hess András alapította Budán 1472-ben, és a következő évben kiadta az első Magyarországon nyomtatott latin nyelvű kiadványt „Chronica Hungarorum” címmel. Ez a nyomda azonban nem sokáig működött, s a 15. század végén, a 16. század elején, a magyarországi könyvkereskedők a szükséges könyveket külföldi nyomdáknaál rendelték meg. Az első ismert magyar könyvkereskedő Paep (Pap) János volt. Az első magyar nyelvű nyomtatvány is külföldön, a lengyelországi Krakkóban látott napvilágot: 1533-ban itt adták ki Komjáti Benedek „Szent Pál apostol levelei”-nek magyar fordítását.

A magyarországi könyvnyomtatás fejlődését a 16. században akadályozta az ország háborús helyzete. A török háborúk következtében a városok egy része elpusztult, kulturális élet csak a nyugati, északi részen és Erdélyben alakulhatott ki, ott jöttek létre az első nyomdák is. A könyvnyomtatás kialakulásával párhuzamosan kezdték el működésüket az első papírmalmok. 1530 előtt már Lőcsén (Levoča) dolgozott egy papírmalom, s a 16. században összesen hatról tudunk, amelyek részben fedezték a hazai papírszükségletet.

A gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően a nyomdákat főúri mecénások, az egyházak és egyes városok támogatták. A nyomdákat kismesterek hozták létre, akik betűöntők, tipográfusok, sőt gyakran polihisztorok is voltak egy személyben. Mecénásaik és ők maguk elsősorban a reformáció eszméit igyekeztek terjeszteni a könyvek útján is. Az első protestáns nyomda az erdélyi Szebenben (Şibiu) kezdett működni 1529-

ben, majd 1535-ben Honterus János, a szászok reformátora létesített nyomdát ugyancsak az erdélyi Brassóban (Braşov). Ezek a nyomdák latin és német nyelvű, főleg vallásos iratokat jelentettek meg. 1536-ban a dunántúli Sárvár-Újszigeten Nádasdy Tamás magyar főúr alapított nyomdát, s itt adták ki 1541-ben az Újszövetség Sylvester János által készített fordítását. 1550-ben Kolozsvárott (Cluj) kezdte meg működését az íróként is ismert Heltai Gáspár nyomdája, amely magyar nyelvű vallásos, történeti és szépirodalmi munkákat (Tinódi „Cronicá”-ja, 1554, Heltai „Száz fabulá”-ja, 1566) jelentetett meg. Heltai igyekezett a magyar helyesírást rendszerezni, s ugyanakkor nagy gondot fordított a könyvek szebb tipografizálására.

A 16. század második felében vándornyomdászok tűntek fel, akik földesurak vagy városok támogatásával fejtették ki működésüket és primitív technikai felszerelésükkel egyik helyről a másikra költöztek, a megbízásuktól függően. Ők is a reformáció szolgálatában álltak, s az egyik vándornyomdász, Mantskovit Bálint nyomta ki 1590-ben Vizsoly faluban Károlyi Gáspár fordításában az első teljes protestáns magyar bibliát.

A 16. század végén és a 17. század elején a protestáns polgárság és az egyházak állandó nyomdákat létesítettek Debrecenben, Kassán (Košice), Lőcsén és Bártfán (Bardejov). A könyvnyomtatás fejlesztése terén nagy érdemeket szereztek az erdélyi protestáns fejedelmek is, akik a gyulafehérvári, kolozsvári, sárospataki, váradi nyomdákat támogatták.

Ebben az időben a vallásos művek mellett megjelennek az első magyar társadalom- és természettudományi ismeretterjesztő munkák és közhasznú könyvek is. Az első magyar botanika 1578-ban Melius Péter műve, az első „gyógyító” könyv 1588-ban Frankovith Gergelytől, az első matematika 1591-ben ifj. Heltai Gáspártól, az első útleírás 1620-ban Szepsi Csombor Mártontól, az első filozófiai munka 1653–55 között Apáczai Csere János alkotása stb. látott napvilágot. A legrégebb nem vallásos tárgyú munkák a kalendáriumok voltak; az első magyar kalendárium 1538-ban jelent meg. A 16. század végén már nagy népszerűségnek örvendtek a magyar nyelvű széphistóriák és egyéb történetek is (pl. „Ponciánus históriája”, 1573, „Salamon és Markalf”, 1577, Ilosvai Selymes Péter „Toldi”-ja, 1574 stb.).

A 17. század leghíresebb magyar protestáns nyomdása és kiadója a Hollandiában tanult Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702), aki mint betűmetsző is ismert volt, s külföldi megrendelőknek, így többek között a távoli Georgia fejedelmének is szállított betűket. 1685-ben Amsterdamban jelentette meg a magyar nyelvű biblia szép, új kiadását. Hazatérte után Kolozsvárott alapított nyomdát, amelynek 84 kiadványát ismerjük. Az itt megjelent tudományos, vallásos, szépirodalmi művek kitűnnek gondos tipográfájukkal, nyomásukkal és címlapjukkal.

A Habsburgok által támogatott ellenreformáció, a protestánsok előretörését igyekezvén ellensúlyozni, a 16. század utolsó éveiben megkezdte a vallásos

könyvek magyar nyelvű kiadását. A katolikus egyház könyvnyomtató központja hosszú ideig Bécs maradt (itt jelent meg Káldy György bibliafordítása 1626-ban, Pázmány Péter több műve, Zrínyi Miklós eposza stb.), de már 1577-ben felállították az első magyarországi katolikus nyomdát Nagyszombatban (Trnava), amely később a Pázmány Péter által alapított egyetem mellett működött. 1584-ben ez a nyomda császári privilégiumot kapott a könyvek nyomtatására, s ezzel egyidőben a Habsburg-területeken betiltották a protestáns nyomdák működését és bevezették a cenzúrát.

A 17. században már összesen 27 nyomda működött az ország területén, s ezek évente átlag mintegy 13 tonna papírt használtak fel, hétszer annyit, mint az előző században. Papírszükségletüket részben a magyarországi papírmalmokból fedezték, amelyek száma 31-re emelkedett. A fejlődés ebben az időszakban is jelentős; a század első felében Magyarországon tízévente mindössze 200–300 könyv jelent meg, 1691 és 1700 között pedig már csaknem 600, aminek több mint a fele latin nyelvű, 200 magyar, a fennmaradó rész német, szláv vagy más nyelvű volt. A könyvek példányszáma rendkívül alacsony volt, hiszen legfeljebb a főurak, a nemesiség egy része és egy szűk értelmiségi réteg olvasott, a nagy tömegek nem ismerték a betűt. A 17. század legelterjedtebb könyvei voltak: a Biblia, a különböző hitvitázó iratok, Werbőczy „Tripartitum”-a (első magyar kiadása már 1565-ben napvilágot látott Debrecenben), egyes jogi és történeti munkák, tankönyvek, széphistóriák és kalendáriumok. A könyvek eladásával a könyvnyomtatók foglalkoztak, de már a könyvkötők és kereskedők is árusítottak a különböző vásárokon.

A 18. századi könyvkiadás. E század elején a könyvnyomtatás és könyvkiadás a nagy Habsburg ellenes függetlenségi harc (1703–11) érdekeit szolgálta. II. Rákóczi Ferenc kiáltványai és a politikai iratok mellett megjelent az első magyarországi újság, a latin nyelvű „Mercurius Veridicus ex Hungaria”.

A függetlenségi harc leverése után a nagyszombati nyomda lett az ország legnagyobb könyvnyomtató műhelye, amely elsősorban a katolikus egyház szükségleteit elégítette ki, vallásos iratokat és tankönyveket jelentetett meg. A protestánsok nyomdái központja Debrecenben maradt, de tevékenységét a Habsburg hatalom erősen korlátozta. A század első felében több új nyomda kezdte el működését, jórészt osztrák és német nyomdászok magánvállalkozásaként. Az 1715-ben alapított pozsonyi nyomda kiadta a „Nova Posoniensia” (1721–22) című, latin nyelvű időszaki lapot. 1724-ben Landerer János Sebestény állított fel nyomdát Budán, amelyből az első nagyobb magánvállalkozás fejlődött ki. A nyomdászat és a könyvkiadás fejlődését azonban akadályozta a cenzúra, amelyet 1715-ben az egész ország területére bevezettek és amelyet 1726-tól a katolikus egyház és a Habsburg érdekeket szolgáló helytartó tanács gyakorolt. Ennek az időszaknak a könyvkiadása főleg a tudományos művek és a tankönyvek kiadása terén hozott újat.

A 18. század második felében fellendült a könyvkiadási tevékenység Magyarországon. A központ egyre inkább Buda és Pest lett. 1756-ban Pesten megalakult az első nyomda, Eitzenberger Ferenc Antal vállalkozásaként. 1773-ban újabb nyomda nyílt, amelyet Royer Ferenc Antal alapított, de amelyet nemsokára a már említett Landerer-család egyik tagja, Landerer János Mihály vett át. 1777-ben Nagyszombatból áthelyezték az Egyetemi Nyomdát Budára. 1783-ban a bécsi nagyvállalkozó, Trattner János alapított nyomdát Pesten. Ekkor indultak meg az első nagy kiadói vállalkozások, történeti, földrajzi, irodalomtörténeti összefoglaló művek és sorozatok. Ebben az időben összesen 38 nyomda működött az országban, s ezek évente átlag 60 tonna papírt használtak fel. A papírt 108 malomban termelték. Kialakult a könyvkereskedelem szervezete is: az első könyvkereskedést Pesten, a század közepén alapították, de 1792-ben már 5 könyvkereskedés működött ugyanitt. 1772-ben a könyvkereskedők működését rendelet szabályozta, amely szigorú hatósági ellenőrzést írt elő.

II. József uralkodása idején a cenzúra némileg engedékenyebb lett, s ezért szabadabbá vált a könyvkiadás és terjesztés. Nagyobb számban jelentek meg politikai, filozófiai, ismeretterjesztő és szépirodalmi könyvek, amelyek a felvilágosodás eszméit hirdették, köztük Martinovics Ignác, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Fazekas Mihály, Batsányi János, Nagyváthy János, Földi János, Diószegi Sámuel, Budai Ézsaiás, Kováts Mihály, Magda Pál, Tessedik Sámuel és más jeles írók és tudósok munkái. Pozsonyban (Bratislava) kiadták az első magyar nyelvű hírlapot, a „Magyar Hírmondó”-t (1780–88). Az első magyar nyelvű folyóirat Kassán jelent meg „Magyar Museum” (1788–92) címen, s Komáromban indították meg az első népszerű tudományos folyóiratot, a „Mindenes Gyűjtemény”-t (1789–92). A kiadók és a kereskedők élénk népszerűsítő tevékenységet fejtettek ki, s olvasószobáik a politikai élet találkozóhelyei lettek.

Az új eszmék terjedésétől megrémült reakciós bécsi udvar 1793-ban és 1795-ben új, szigorúbb cenzúrarendeleket léptetett életbe, amelyek egyaránt kiterjedtek a könyvkiadásra és a könyvkereskedelemre, és jelentősen korlátozták ezek tevékenységét. A 19. század elején a reakció nyomására a felvilágosodás hívei kénytelenek voltak feladni közvetlen politikai tevékenységüket, s a magyar nyelv művelésére, a magyar nyelvű irodalom és tudomány megteremtésére fordították erejüket. A nyelvművelő munka, a fordítások előtérbe kerülése, a régi magyar szövegek sajtó alá rendezése kialakította a tudatosabb szerkesztői tevékenységet, amelynek egyik fő kezdeményezője Kazinczy Ferenc volt. A szépirodalom kiadása nagyobb arányú lett, mint az előző évtizedekben, s megnőtt a történeti és nyelvművelő munkák száma. Ekkor született az első magyar bibliográfia is (Sándor István: „Magyar Könyvesház”, 1803). Az időszaki sajtó gazdagodott; 1814-ben megindult az „Erdélyi Museum”, amely irodalmi és tudományos lapként folytatta tevékenységét 1818-ig. 1817-ben megalapították a „Tudományos Gyűjtemény”-t, amely

1841-ig jelent meg, s ez volt az első, honoráriumot is fizető folyóirat. 1826–27-ben kiadták az első magyar esztétikai folyóiratot, az „Élet és Literaturá”-t. A közönség még ebben az időben is rendkívül szűk körű volt, s a könyvek 100–200 példányban jelentek meg. Az írók mecénásokat kerestek, előfizetéseket gyűjtöttek vagy saját költségen adták ki műveiket. Akadtak azonban már kiadók, akik hajlandók voltak szerződést is kötni az íróval. Vörösmarty Mihály az első magyar író és szerkesztő, aki honoráriumból élt meg, nem nemesi birtokból vagy hivatali tisztségből és fizetésből.

A reformkor könyvkiadása. 1825 után megindult a függetlenségért és a társadalmi haladásért folyó országos politikai és gazdasági harc, ami a könyvkiadás fellendülését is eredményezte.

Pest reformkori legnagyobb kiadója és nyomdája a Landerer–Heckenast-féle nyomda, amely sok könyvet és lapot adott ki; sajtóján nyomtatták ki 1848. március 15-én Petőfi Sándor „Nemzeti dal” című költeményét és a magyar radikális forradalmárok követeléseit tartalmazó „Tizenkét pont”-ot. 1841-ben alapította meg Pesten könyvkereskedését és kiadvállalatát Emich Gusztáv, s kiadta többek között Petőfi Sándor összegyűjtött költeményeit 1847-ben. A korabeli viszonyokra jellemző, hogy ezért a kötetért a szerző 1500 forint honoráriumot kapott és további 2000 forintot a készülő új versekre. Wigand Ottó, aki 1827-től Pesten mint könyvkereskedő működött, megjelentette az első, 12 kötetes magyar lexikont, lényegében a német „Conversations-Lexikon” fordítását, amelyre 1000 előfizető tudott gyűjteni. A reformkorban a magyar könyvkiadás jelentős vállalkozásokba kezdett, ami már szükségessé tette lektorok alkalmazását is. Megjelentek olyan magyar szerzők munkái, mint Széchenyi István, Vörösmarty Mihály, Jósika Miklós, Kölcsy Ferenc, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór és Eötvös József. A külföldi írók közül Dickens, Hugo, Molière, Dumas, Schiller, Goethe és mások munkáinak magyar fordítását adták ki. 1841-ben az első magyar irodalmi társaság, a Kisfaludy Társaság sorozatokat indított el, így a magyar írók műveiből a „Nemzeti Könyvtár”-at, a külföldiekéből a „Külföldi Regénytár”-at, az „Új Külföldi Regénytár”-at és a „Hellén Könyvtár”-at. A Természettudományi Társulat 1841-ben megkezdte az ismeretterjesztő könyvek kiadását. A Magyar Tudományos Akadémia 1831-től adott ki tudományos műveket, különösen a nyelvtudományok és társadalomtudományok köréből. A kiadók megjelentettek időszaki kiadványokat is, s ebben a korban szaporodott a politikai lapok és a folyóiratok száma és nőtt elterjedtségük. Kossuth „Pesti Hírlap”-jának példányszáma meghaladta a 4200-at.

1848-ban az országban összesen több mint félszáz nyomdát tartottak számon, amelyek egy részében már gyorsajtó is működött. A század első felében a kiadók évente átlagosan 350 tonna papírt használtak fel könyvkiadás céljaira. Ebben az időben már nemcsak papírmalmok működtek, hanem 1840 táján megalakították az első papírgyárakat is. A termelésnek ilyen

nagyarányú növekedése összefüggött az olvasóközönség gyarapodásával: a példányszámok ekkor már elértek az ezret, sőt egyes esetekben még ezt is meghaladták. A könyvkiadás és a közönség érdeklődésének fejlődése maga után vonta a könyvkereskedelem bővülését. Az 1840-es években Pesten 9, vidéken 30 könyvkereskedés működött.

Az 1848–49-es szabadságharc idején a könyvkiadók és a nyomdák könyveikkel és lapjaikkal a forradalmi célokat támogatták. Ebben az időszakban elsősorban politikai iratok és lapok láttak napvilágot, de a kormány igyekezett gondoskodni szépirodalmi és ismeretterjesztő munkák kiadásáról is.

A kapitalista könyvkiadó vállalatok megalakulása. A szabadságharc bukása után a bécsi udvar az elnyomás minden eszközével akadályozta a magyar kultúra fejlődését és korlátozta a kiadók tevékenységét is. Mégis a már ismert kiadók mellett újak is működni kezdtek. Így 1857-ben Ráth Mór Pesten könyvkereskedést alapított, amely a korabeli szellemi élet egyik gyújtópontja volt, s könyveket is kiadott, főleg szépirodalmi, irodalomtörténeti és történeti műveket. A könyvtermésben általában a szépirodalmi és a népszerű ismeretterjesztő munkák foglalták el a fő helyet. A legnagyobb sikernek Arany János, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Madách Imre művei, s különböző, Magyarország történetével foglalkozó kiadványok örvendtek.

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után a könyvkiadásban is előretört a kapitalista fejlődés, s a kisebb nyomdák és kiadók összevonásával nagyvállalatok, sok esetben részvénytársaságok jöttek létre, amelyek valamilyen banktól függtek. 1878-ban megalakult a Magyar Könyvkereskedők Egylete (később: Kiadói és Könyvkereskedelmi Egyesület), amelynek az első világháború előtt 327 könyvkereskedő és -kiadó tagja volt, a tudományos társulatokat is beleértve. A nyomdák száma is rohamosan megnőtt, hiszen a század végén 680 nyomdavállalatot tartottak számon, s ezeknek egy része már modern technikával dolgozott.

A könyvkiadás papírszükségletét jelentős részben a hazai gyárak fedezték: az akkori Magyarország területén az 1890-es években 46 nagyobb papírgyár működött. A kiadók a század második felében évente átlagosan 2800–3000 tonna papírt használtak fel könyvkiadási célokra és évente átlag 1500 címet jelentettek meg. A könyvkereskedők általában papír és írószer árusításával is foglalkoztak. A könyvkereskedelem egyik fő formája a részlet-eladás lett; főleg az 5000–10 000 példányban megjelenő sorozatokat terjesztették a kiadók szolgálatában álló ügynökök. Az élénkebb kiadói tevékenység javított valamit az írók helyzetén is. 1884-ben létrehozták az első szerzői jogi törvényt, de ez a szerzők alapvető kiszolgáltatottságán mit sem változtatott. A kiadói ügyleteket továbbra is a kereskedelmi törvény szabályozta, s így az „örökáron” történő szerzői jogok megvásárlása fennmaradt. (Mikszáth Kálmán is így adta el műveit.) Az elismert szerzők nagy összegű honoráriumhoz juthattak (pl. Jókai Mór összes műveinek diszkiadásáért 100 000 forintot kapott), a kezdők vagy a kevésbé ismertek

azonban gyakran kénytelenek voltak saját költségen kiadni műveiket.

A korszak magyar kormánya liberalisnak tartotta magát, s ezért sokféle nézet érvényesülhetett a könyvkiadásban is. A könyvek többsége azonban az uralkodó osztályok nacionalista-klerikális politikáját szolgálta, s viszonylag szűkebb körben terjedtek a haladó eszméket tartalmazó kiadványok. A liberalizmus egyébként nem akadályozta a magyar kormányzatot abban, hogy üldözze a munkásmozgalmat s a nemzetiségek törekvéseit. Egymást érték e két vonatkozásban a könyvelkobzások és a sajtóperek.

1868-ban Emich Gusztáv könyvkiadó vállalatának utódként megalakult az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (előbb a Hazai, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségeként), amely olcsó áron kinyomtatta a magyar klasszikusok írásait, de szép számmal jelentetett meg tankönyveket, ifjúsági szépirodalmat, jogi munkákat és ismeretterjesztő műveket is. Jelentősebb vállalkozása volt a „Műveltség Könyvtára”, a „Természettudományi Könyvtár”, a „Szociológiai Könyvtár”, a tizkötetes „A Magyar Nemzet Története”, Beöthy Zsolt „Képes Magyar Irodalomtörténet”-e, Kossuth Lajos „Iratáim az emigrációból” stb. A Szilágyi-féle „A Magyar Nemzet Története” pl. 20 000 példányban jelent meg, ami ebben az időben rendkívüli példányszámnak számított.

A Landerer és Heckenast-féle vállalkozásból 1873-ban a Franklin Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (előbb a Magyar Általános Hitelbank, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségeként) jött létre, amely magába olvasztott több kisebb kiadót is (Ráth Mór, Lampel, később Lampel és Wodianer stb.). Kiadott olyan sorozatokat, mint a „Magyar Remekírók Könyvtára”, a „Magyar Regényírók Könyvtára”, az „Olcsó Könyvtár” (2150 száma jelent meg), a „Magyar Könyvtár” (1146 száma jelent meg), a „Filozófiai Írók Tára”. A tizkötetes „Nagy Képes Világtörténet” 7000 példányban jelent meg.

1869-ben megalakult a Révai Testvérek Könyvkiadója (később ugyancsak részvénytársaság, a Belvárosi Takarékpénztár, majd a Magyar Általános Hitelbank érdekeltsége), amely többek között kiadta a „Világkönyvtár”-at, a „Mesterművek”-et, a százkötetes Jókai-sorozatot, a „Politika és Társadalom” című gyűjteményt, a 21 kötetes „Révai Nagy Lexikon”-t. A 15 kötetes „Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben” című kiadványa 16 000 példánnyal indult, de utolsó kötete csak 5000-ben jelent meg.

1885-ben kezdte meg működését a Singer és Wolfner Könyvkiadó, amely főleg szépirodalmat és gyermekirodalmat jelentetett meg. Pédányszámai elérték az 5000-et. Még 1842-ben alakult egy katolikus kiadóvállalat, amely 1852-től kezdve Szent István Társulat néven működött, s vallásos munkákat, tankönyveket adott ki. Az 1841-ben alapított Grill-féle könyvkereskedés és a belőle utóbb kivált Grill Károly könyvkiadó vállalat a század vége óta jogi és államtudományi munkákat jelentetett meg. Emellett sok más kiadó is tevékenykedett, köztük a Magyar

Tudományos Akadémia kiadója, amely főleg alapítványok támogatásával adta ki a tudományos műveket.

Az ország demokratikus fejlődését és a szociális reformokat sürgető értelmiség az első világháborút megelőző évtizedekben különböző folyóiratok köré tömörült, amelyek közül egyik-másik könyveket is adott ki. Így 1908-ban megalakulta „Nyugat” című folyóirat és megjelentette többek között Ady Endre, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső és Babits Mihály műveit.

Bár az ország gazdasági és kulturális fejlődésének eredményeként a század vége felé jelentősen emelkedtek a példányszámok, az átlag továbbra is csak 2000 körül mozgott. Az akkori több mint húsz milliós Magyarország lakosságának jelentős része — 1914-ben is még közel 40%-a — analfabéta volt. Az írni-olvasni tudók nagy tömegei is inkább a kalendáriumokat, a különböző értéktelen ponyvafüzeteket olvasták, s csak kevesekhez jutott el az értékes irodalom.

A munkásmozgalom könyvkiadása. Az 1870-es években kialakuló magyar munkásmozgalom igyekezett változtatni azon a helyzeten, hogy széles néprétegekhez csak értéktelen ponyvairodalom jusson el. 1873-ban megjelent a „Munkás Heti Krónika” című lap, majd 1877-ben a „Népszava”, amely 1880-ban a magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja lett. A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek — a „Népszava” könyvesboltja útján — könyveket is adtak ki, főleg politikai és társadalomtudományi írásokat. A századfordulón láttak napvilágot először magyar nyelven a marxizmus egyes alapkönyvei („A Kommunista Kiáltvány” 1896-ban jelent meg és Marx—Engels válogatott művei Szabó Ervin gondozásában 1905—1909-ben). A munkásmozgalom ráirányította a figyelmet nemcsak a politikai, hanem a szépirodalomra és az ismeretterjesztő (műszaki) irodalomra is. Munkások ezrei váltak a haladó írók — J. London, U. Sinclair, E. Zola és mások — olvasóivá a különböző szakszervezeti és más könyvtárakban. Az agrárszocialista mozgalom a parasztek egy részében felébresztette az érdeklődést a kultúra iránt, s falun sok olvasóköri alakult.

1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság feladatának tekintette, hogy minden eszközzel támogassa a nép művelődését, s gondoskodik a könyvek széles körű elterjesztéséről. Ennek érdekében államosította a könyvkiadást és könyvterjesztést, a nehéz gazdasági viszonyok ellenére támogatta az írókat, s biztosította, hogy fontos politikai, szépirodalmi és ismeretterjesztő művek megjelenjenek. A Tanácsköztársaság első három hónapjában 334 könyv és broszúra jelent meg, csaknem 26 millió példányban. Ekkor adták ki magyarul először Lenin írásait. A politikai munkák és a tankönyvek mellett megjelentek a világirodalom klasszikusai olcsó, nagy példányszámú kiadásban. E néhány hónap alatt kiadták Lev Tolsztoj, Balzac, Ibsen, Dosztojevszkij egyes műveit, s előkészítették Goethe, Shakespeare, Gogol műveinek fordítását. Kiterjedt könyvterjesztő hálózatot szerveztek meg, hivatalokban, fürdőkben, sőt még a házfelügyelőknél is lehetett könyvet vásárolni. Vidékre vonatokat indítottak, amelyek elvitték a könyveket a parasztsághoz.

A két világháború közötti könyvkiadás. A Tanácsköztársaság bukása után visszaállították a kapitalista kiadóvállalatokat. A Horthy-rendszer igyekezett reakciós politikája szolgálatába állítani a könyvkiadást is, és nemcsak a szocialista szellemű könyveket üldözte, hanem a világirodalom egyes műveit sem engedte megjelentetni, vagy elkobozta, ha azokban az uralkodó rendszerre nézve veszélyes eszméket vélt felfedezni. Ilyen körülmények között a haladó magyar írók állandóan kiadási nehézségekkel küzdöttek, s megjelent műveik miatt nem ritkán perbe fogták őket és könyveiket elkobozták. Ebben az időszakban a megjelent munkák jelentős része a sovíniszta és klerikális szellemet árasztotta, napvilágot láttak azonban értékes alkotások, magyar és külföldi szerzők kiemelkedő szépirodalmi és tudományos művei is.

Az Athenaeum, a Franklin Társulat, a Révai Testvérek olyan sorozatokat jelentettek meg, mint a „Magyar Klasszikusok”, „Külföldi Klasszikusok”, „Külföldi Regényírók”, „Modern Könyvtár”, „Világkönyvtár”, „Milliók Könyve” stb. Természettudományi ismeretterjesztő munkák jelentek meg az „Ember és Természet”, a „Búvár Könyvek” című sorozatban, „A Földrajzi Társaság Könyvtára”-ban stb. Jelentős tevékenységet fejtett ki különösen az ismeretterjesztés terén az Egyetemi Nyomda. Nagy szolgálatot tettek a haladás ügyének egyes kisebb kiadók és folyóiratok.

Sok értékes munkát adott ki a Dante, a Genius, a Grill, a Hungaria, a Pantheon, a Renaissance és a Rózsavölgyi-cég. Haladó szellemű és baloldali könyveket jelentetett meg a Cserépfalvi, a Faust, a Phönix, a Kosmos, az Európa Könyvtár és a Vektoriz kiadó. A népi írók kiadója a Magyar Élet kiadó volt, többen a „Nyugat” körül tömörültek, s a „Nyugat Könyvtára”-ban jelentették meg műveiket. A Népszava Könyvkiadó főleg a szociáldemokraták politikai írásait jelentette meg, de kiadott szocialista szellemű külföldi és hazai szépirodalmi műveket is. A marxista kiadványok külföldön, Moszkvában, Bécsben, Párizsban láttak napvilágot és illegálisan terjedtek az országban, alig egy-két marxista könyv jelenhetett meg titokban Magyarországon is. A marxisták itthon főleg folyóiratokban, így a „Gondolat”-ban, a „Társadalmi Szemlé”-ben és a „100%”-ban hallatták hangjukat. Ezeket a folyóiratokat azonban a Horthy-rendszer rendőrsége üldözte és csak rövid ideig folytathatták tevékenységüket.

A két világháború közötti időben fejlődött ki főleg a békéscsabai Tevan és a gyomai Kner Nyomda, valamint a budapesti Hungaria és a Bárd Nyomda és Kiadó tevékenysége folytán a magyar bibliofília.

1938-ban Magyarországon 101 könyvkiadó és 528 könyvkereskedő működött. A könyvkiadók között 7 nagy, 9 közepes, 25 kisebb és 60 törpe-vállalkozás akadt. A törpe-vállalkozások közül több mindössze egy-két évig állt fenn. Budapesen 192, vidéken 336 könyvkereskedést tartottak nyilván, ezeknek döntő többsége papír- és írószer-eladással is foglalkozott. A könyvkereskedelem egyik fő formája az ügynöki vállalkozás volt, amelynek segítségével főleg vidéken

adtak el részletre különböző sorozatokat. 1938-ban 731 nyomda működött Magyarországon és évente 2500—3000 tonna papírt dolgoztak fel a könyvkiadás céljára. A papírt főleg külföldről hozták be.

A két világháború közötti könyvtermelés méreteire jellemző, hogy 1938-ban 2438 könyv (tehát 64 oldalon felüli kiadvány) jelent meg, összesen 9 160 500 példányban. Ezek közül azonban 211 könyv 2,5 millió példányban értéktelen ponyvaregény volt. Az átlagpéldányszám élő költők versesköteteinél alig haladta meg az 500-at, a tudományos és szakirodalomban pedig az 1000-et. Regényeknél az átlagos példányszám 3000 körül mozgott, csak a ponyvaregények jelentek meg 10 000 példányon felül. A számok önmagukban is bizonyítják, hogy ha az olvasóközönség gyarapodott is, még mindig elég szűk réteghez jutott el a könyv és különösen a jó könyv.

A könyvkiadás és -kereskedelem állandóan válsággal küzdött, s „üzletet” a külföldi irodalomtól, a ponyvától, s az állami és egyházi rendelésektől, támogatásoktól remélt. Ilyen körülmények között a magyar írók helyzete különösen súlyos volt. 1921-ben létrejött ugyan egy új szerzői jogi törvény, azonban a kiadói ügylet feltételei továbbra is szabad egyezkedés tárgyát képezték, s ily módon állandósult a szerzők kizsákmányolása. Magyarország 1922-ben csatlakozott a Berni Unióhoz, ez azonban elsősorban a külföldi szerzőknek segített. Az egyik kortárs irodalomtörténész, Pintér Jenő, aki semmiképpen sem vádolható haladó gondolatokkal, az 1930-as években a következőképpen jellemezte ezt a helyzetet: „A legtöbb kiadó esztétikája az üzleti érdekekhez igazodott: nem az értékes, hanem a jól menő könyveket bocsájtották közre elsősorban. Az írók nem tudtak eléggé védekezni az üzletemberek kapzsisága ellen... A kezdő írók elszántan küzdöttek az érvényesülésért, de helyzetük nehéz volt. Kiadójuk nem akadt, a híriapok és folyóiratok szerkesztőseibe csak nagy összeköttetésekkel tudták elhelyezni kézírataikat. Az írói pálya voltaképpen nem volt kenyérkereső pálya, vagy legalábbis nem volt állandó megélhetési forrás, még a nevesebb költők és elbeszélők számára sem. Annál kevésbé számíthattak megnyugtatóbb jövőre a pályakezdők. Saját költségükön kinyomattak néhány száz példányt munkájukból, a címlapra rátették egy-egy ismertebb könyvkiadó cégjelzését, a költségeket az ismerőseik körében gyűjtött előfizetési összegekből fizették. A beérkezett írók is kénytelenek voltak szerkesztősegi munkát vagy egyéb foglalkozást vállalni, s inkább csak szabad óráikban dolgozhattak.”

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete — e válság hatására — 1927-től kezdve minden évben megrendezte a könyvnapokat, amelyeknek az volt a feladata, hogy felhívják az olvasók figyelmét a magyar irodalomra.

A fasizmus európai előretörésének idején a Horthy-rendszer fokozta elnyomó politikáját, bevezette az előzetes cenzúrát és minden eszközzel igyekezett megakadályozni a haladó szellemű kiadók működését. Egyes időszakokban — főleg külpolitikai megfontolá-

sokból — tett ugyan bizonyos engedményeket nyugat-európai szerzők műveinek megjelentetésével kapcsolatban, azonban állandóan szűkítette a könyvkiadás lehetőségeit, s 1944 áprilisában rendeletet adott ki, amellyel feketelistára helyezte a világirodalom igen sok remekművét.

A szocialista könyvkiadás és könyvterjesztés. A felszabadulás után néhány évig még működtek a kapitalista könyvkiadók, de tevékenységük tartalma nagyrészt megváltozott. A demokratikus kormány megtiltotta a fasiszta könyvek kiadását és terjesztését, s ezek a kiadók is arra törekedtek, hogy értékes munkákat jelentessenek meg. Már ekkor létrejöttek új típusú kiadóvállalatok is, így a Magyar Kommunista Párt kiadója, a Szikra, és a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság kiadója (később Új Magyar Könyvkiadó), amelyek megjelentették az addig Magyarországon betiltott marxista műveket és az orosz és szovjet irodalom legjobb alkotásait.

A könyvkiadás szervezete. A magyar könyvkiadás átalakulása 1948-ban kezdődött el. Ekkor államosították a nagyvállalatokat, s ezekből alakult 5 nagy állami kiadó, amely a régi szervezetet részben fenntartotta, mert nyomdaüzemmel rendelkezett és könyvterjesztéssel is foglalkozott. A könyvkiadás ügyeinek összehangolására létrehozták az Országos Könyvhivalt. 1949-ben, a közép- és kisüzemek nagy részének államosítása, a Népművelési Minisztérium megalakulása után — amelybe beolvadt a Könyvhivatal is —, a könyvkiadás, a nyomdaipar, a könyvterjesztés szervezeteileg elvált egymástól. A könyvkiadók egy része a Népművelési Minisztérium, a nyomdaipar a Könyvü-ipari, és a könyvterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alá került. 1950-ben alakult újjá a Magyar Tudományos Akadémia kiadója. Ugyanabban az évben a szakminisztériumok mellett létrehoztak kisebb kiadóvállalatokat, amelyek munkáját a Minisztériumi Kiadók Bizottsága koordinálta. Ez a szervezet elősegítette a szakmai és a tudományos könyvkiadás fejlődését, ugyanakkor országos szervezésében nem tette lehetővé az összkiadói tevékenység tervszerű irányítását, az egyes kiadói ágak és tervek összehangolását, s a rendelkezésre álló anyagi eszközök legcélszerűbb felhasználását. Ezért 1953-ban a Minisztertanács mellett létrehozták a Kiadói Tanácsot, amely a különböző minisztériumok és más főhatóságok képviselőiből állott és Titkársága útján látta el a koordinálás feladatait.

1954-ben a Népművelési Minisztérium felügyelete alatt megalakult a Kiadói Főigazgatóság, amely jelenleg a Művelődésügyi Minisztérium keretében működik és feladata a könyvkiadás és terjesztés országos irányítása a művelődés- és gazdaságpolitika elvei alapján, a kiadók és terjesztővállalatok távlati és éves terveinek összehangolása, a könyvkiadás céljaira megállapított országos papírkeret szétosztása, a könyvár-rendszer elveinek és az országos honorárium-rendszernek a kidolgozása és a magyar könyvkiadás nemzetközi kapcsolatainak irányítása.

A Kiadói Főigazgatóság 1955-ben a kiadók egy részét nagyobb vállalatokba vonta össze, mégpedig oly módon, hogy a szükséges szakosítást is biztosítsa. Jelenleg Magyarországon 16 könyvkiadó működik, ezek közül 12 közvetlenül a Kiadói Főigazgatóság, 4 pedig más tudományos vagy társadalmi szerv felügyelete alatt. Az általános irányelvek megállapítása, a tervek összehangolása, a papírkeretek felosztása és minden országos intézkedés szempontjából a Kiadói Főigazgatóság szakfelügyeletet gyakorol ez utóbbi 4 kiadó felett is.

Az új kiadói szervezet lehetővé tette a könyvkiadási, a művelődéspolitikai célkitűzések jobb megvalósítását, az olvasók igényeinek tervszerűbb kielégítését, a könyvkiadás, a könyvterjesztés, a nyomda- és papíripár érdekeinek megfelelő összehangolását, az anyagi eszközök célszerűbb felhasználását, egységes szempontok érvényesülését a kiadói munka módszereiben. A szakosítás túlzásait megszüntette, de ugyanakkor bizonyos feladatokat egy-egy kiadónál összpontosítva elősegítette a kiadási ágak tervszerűbb és arányosabb fejlődését.

A magyar könyvkiadók a következő feladatokat látják el:

Az *Akadémiai Kiadó* a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából tudományos könyveket és folyóiratokat jelentet meg magyar és idegen nyelveken, valamint lexikonokat és szótárakat (a nem tudományos szótárakat *Terra* impresszummal adja ki).

A *Corvina Kiadó* politikai, szépirodalmi, ifjúsági és gyermekirodalmi, művészeti, idegenforgalmi és ismeretterjesztő műveket ad ki idegen nyelveken. Ezenkívül képzőművészeti kiadványokat, műemlékismertetőket, fotoalbumokat magyarul jelentet meg.

Az *Európa Könyvkiadó* a külföldi szépirodalmat jelenteti meg magyar nyelven. Egy részlege a *Helikon* kiadó, amely magyar és külföldi írók műveit bibliofil formában jelenteti meg.

A *Gondolat Könyvkiadó*, amely szorosan együttműködik a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal, társadalom- és természettudományt népszerűsítő könyveket ad ki.

A *Kossuth Könyvkiadó*, a Magyar Szocialista Munkáspárt kiadója, a marxizmus—leninizmus alapvető műveit, a munkásmozgalom történetével és mai kérdéseivel foglalkozó könyveket, politikai és társadalomtudományi munkákat jelentet meg. Kiad kisebb számban szépirodalmi műveket is.

A *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* általános közgazdasági, pénzügyi, kereskedelmi, tervezési, statisztikai, ipar- és agrárgazdaságtani, üzemszervezési, üzembgazdasági, jogi és államigazgatási szak- és tudományos műveket jelentet meg. *Minerva* néven kiad ismeretterjesztő munkákat, kifestő- és képeskönyveket, leporollókat, háztartási és szakácskönyveket is.

A *Magvető Könyvkiadó* a mai magyar irodalom kiadója, de megjelentet kisebb számban modern külföldi szépirodalmi munkákat is, továbbá művészeti és irodalomelméleti, kritikai műveket, népszerű színházi és filmkönyveket.

A *Medicina Könyvkiadó* orvostudományi munkákat, egészségügyi tankönyveket és ismeretterjesztő műveket jelentet meg. Ez a kiadó jelenteti meg *Sport* impresszummal a sportkönyveket, *Panoráma* impresszummal pedig az útikönyveket és az idegenforgalmi kiadványokat.

A *Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat* mezőgazdasági szak- és tankönyvek kiadója.

A *Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó* szépirodalmi, ismeretterjesztő és politikai könyveket ad ki az ifjúságnak és a gyermekeknek, *Kozmosz* impresszummal pedig az érettebb korosztályok számára, tehát 16 éven felülieknek ad ki műveket.

A *Műszaki Könyvkiadónál* látnak napvilágot a műszaki szak- és tankönyvek.

A *Szépirodalmi Könyvkiadó* a klasszikus és a mai magyar szépirodalom kiadója, megjelentet tanulmányköteteket, az „Olcso Könyvtár”-ban külföldi szépirodalmat is.

A *Tankönyvkiadó Vállalat* az általános, közép- és felsőoktatási tankönyveket és segédanyagokat jelenteti meg a szakközépiskolai szaktankönyvek kivételével, ezek az illetékes szakkiadónál jelennek meg.

A *Táncsics Szakszervezeti Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat*, mint a Szakszervezetek Országos Tanácsának kiadója, elsősorban szakszervezeti kérdésekkel foglalkozó munkákat jelentet meg, de kiad népszerű műszaki irodalmat és ismeretterjesztő műveket is.

A *Zeneműkiadó Vállalat* kottákat, zenetudományi, zenei és táncművészeti ismeretterjesztő műveket ad ki.

A *Zrínyi Katonai Kiadónál* látnak napvilágot a katonai szakkönyvek, ismeretterjesztő honvédelmi kiadványok és memoárok.

Kiadói tevékenységet fejtenek ki még az egyházak is, így az *Ecclesia Kiadó*, a *Szent István Társulat*, a *Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa* és az egyes egyházak sajtóosztályai.

Tudományos intézmények, egyetemek, könyvtárak, múzeumok, tanácsai szervek is jelentetnek meg kiadványokat.

A könyvkiadó vállalatok belső szervezete általában hármas tagozódású: szerkesztőség, műszaki és gazdasági osztály. Egyes kiadónál, amelyek könyvterjesztéssel is foglalkoznak (Akadémiai Kiadó, Kossuth Könyvkiadó, Táncsics Kiadó), kisebb terjesztési apparátus is van, könyvesboltot tartanak fenn, bizonyosokkal és ügynökökkel is dolgoznak. A kiadók mellett szerkesztőségi tanácsok működnek, amelyek az adott szakma ismert embereiből állnak, s egyben a különböző minisztériumokat, tudományos intézeteket, társadalmi szervezeteket, könyvtárakat képviselik.

A Kiadói Főigazgatóság az egyes kiadási ágak számára meghatározza az általános irányelveket, s ezek alapján a kiadók éves és több évre szóló távlati terveket állítanak össze, amelyekben megjelölik, hogy milyen tárgykörben, milyen műveket kívánnak megjelentetni. Ezeket a terveket a Kiadói Főigazgatóság koordinálja abból a szempontból, hogy mennyire felelnek meg a

művelődési irányelveknek, az olvasók igényeinek, s hogy nincsenek-e felesleges átfedések a tervekben. Az egyes könyvek tervbe vételét a kiadók döntik el, s tartalmukért is a kiadók felelnek. Magyarországon nincsen cenzúra.

Ha valamely mű megjelentetését a kiadó elhatározta, megkötö a szerzővel vagy a fordítóval a szerződést az érvényben levő szerzői jogi törvényt és a mindenkori szerzői díj-rendeleteket tekintetbe véve. Az első, kötelezőnek tekinthető honorárium-szabályozás 1946-ban lépett életbe. Azóta kialakult a honorárium-rendeletek teljes rendszere, amely megszüntette a szerző korábbi kiszolgáltatottságát, s megfelelő jövedelmet biztosít számára. A jelenlegi honorárium-rendelet függetleníti a tiszteletdíjat a könyv bolti árától (ezt az ív-egységár alakítja), és műfaji, terjedelmi és példányszámbeli kritériumokra épül. Eszerint más és más honoráriumot fizetnek szépirodalmi, ifjúsági és gyermekirodalmi, ismeretterjesztő, szakmai és tudományos művekért, mást eredeti művekért és fordításokért. A műfaji kategórián felül a honorárium megállapítása alapjául a szerzői ív szolgál (1 szerzői ív = 40 000 betűhely), mégpedig oly módon, hogy az 1 ívre megszabott alsó és felső határ között állapítja meg a kiadó a honoráriumot, figyelembe véve a mű jelentőségét, művészi vagy tudományos feldolgozásmódját, illetve értékét. A szépirodalmi, az ifjúsági és gyermekirodalmi, de bizonyos mértékig az ismeretterjesztő műveknél is a honorárium mértéke függ a példányszámtól is: nagyobb példányszám esetén nagyobb a honorárium. A fordítói honoráriumok alacsonyabbak, mint azok, amelyek eredeti műért járnak.

A szerződés feltételeinek megfelelően a szerző benyújtja kéziratát, s azt a kiadó belső vagy külső szerkesztői (lektorai) olvassák el. Bírálatukat közlik a szerzővel és segítséget nyújtanak neki az esetleg szükséges javítások elvégzésében. A kéziratot változtatni a szerző jóváhagyása nélkül nem lehetséges. A kézirat elkészítése után a munkát nyomdába adják annak a szerződésnek az értelmében, amelyet a kiadó a nyomdával köt. A kéziratot nyomdai leadásra a műszaki osztály készíti elő, meghatározva a kiadvány külső kiállítását. A korrektúrát a szerkesztőség és a szerző olvassa el, a könyvet imprimálni csak a szerző engedélyével lehet.

A példányszámot a kiadó határozza meg a terjesztővállalatok meghallgatása után. Ha egyetértés alakul ki közöttük, a terjesztővállalatok a kiadványt az ún. fix átvétel szabályai szerint — tehát saját kockázatukra — veszik át. Ha erre a megegyezésre nem kerül sor, bizományi átadásban állapodnak meg, s ebben az esetben a fennmaradó készleteket meghatározott idő elteltével a terjesztővállalatok visszarúzzák a kiadóknak.

Az árakat a műfaj és a terjedelem alapján egységes irányelvek szerint állapítják meg, és nem a tényleges önköltség határozza meg azokat. Tehát más a könyv ára a szépirodalomban, az ifjúsági és gyermekirodalomban, az ismeretterjesztő, a tudományos és a szakmai irodalomban. Az egyes kategóriákban az árat 1 ívre

határozzák meg, s ahány íves a könyv, annyiival kell beszorozni az 1 ív összegét, hogy a bolti árat megkapjuk. A népszerű sorozatok bolti árát az ívánál is alacsonyabban állapítják meg.

Magyarországon 1968-ban 91 nyomda és 10 papírgyár működött, a választék bővítésére jobb minőségű papírfajtákat importálunk is.

A könyvterjesztés. A könyvterjesztést 3 vállalat végzi. Ezek közül 2 — az Állami Könyvterjesztő Vállalat és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat — a Kiadói Főigazgatóság közvetlen felügyelete alatt működik; a Szövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat felügyeleti szerve pedig a Szövetkezetek Országos Szövetsége, s a szakfelügyeletet a Kiadói Főigazgatóság gyakorolja. Az Állami Könyvterjesztő Vállalat városokban terjeszti a könyvet: 150 bolttal rendelkezik.

Falura a Szövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat juttatja el a könyvet 156 bolton és a falusi bizományosokon keresztül, akiknek nagy része pedagógus vagy más kulturális munkás

A Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalatnak 65 könyvesboltja van, a vállalatoknál bizományosokkal dolgozik.

Az Akadémiai és a Táncsics Kiadó Budapesten 1—1 bolttal rendelkezik.

1969. elején 373 könyvesbolt működött az országban.

Könyvterjesztésünk új jelensége az a széles bizományos hálózat, amely az üzemekben és a falvakban működik. Ilyen módon a könyvet el tudják juttatni a munkahelyekre is, ami nem kis mértékben segíti elő az új olvasók toborzását. Előmozdítja a könyvek terjesztését az egyre inkább fejlődő és főleg a szakmai körök figyelmét felkeltő körlevelezés is. A könyvek propagálásában nagy szerepet játszik a könyvismertetés, amelyet a „Könyvtájékoztató” című lap közöl részletesebben, de a napilapok, a rádió és a televízió is. A közönség érdeklődésének felkeltésére a könyvkiadás és a könyvterjesztés országos akciókat szervez. Ilyen a minden év májusában sorra kerülő Őnnepi Könyvhét, amely elsősorban a mai magyar irodalom ünnepe, s alkalmat ad arra, hogy az írók és olvasók az egész országban találkozzanak. Az írók könyvsátorkban dedikálják műveiket, s részt vesznek az ez alkalommal rendezett irodalmi esteken és találkozókön. Az 1969. évi könyvhéten 1 millió 750 ezer kötet könyvet vásároltak összesen 32 millió 200 ezer forint értékben. Ezenkívül más akciókra is sor kerül, így a műszaki és a mezőgazdasági könyvhónapokra és egyéb alkalmi vásárookra.

A szocialista könyvkiadás és terjesztés fő célkitűzése: eljuttatni a könyvet mindenkihez, kielégíteni és felébresztetni a művelődés és a nemes szórakozás iránti igényt; terjesztetni a könyvek útján a tudomány, az irodalom és a művészetek eredményeit, s elősegíteni minden területen az alkotó munkát. E célkitűzések megvalósításában a magyar könyvkiadás az elmúlt években jelentős eredményeket ért el.

1945-től kezdve az összes kiadványok (könyvek, füzetek, jegyzetek, különlenyomatok, zeneművek, ké-

pek, térképek) száma és példányszáma évente a következőképpen alakult:

év	művek száma	példányszám (1000)
1945	1 609	6 075,7
1946	3 602	16 063,1
1947	6 307	18 999,3
1948	6 674	23 761,8
1949	6 124	48 026,1
1950	6 441	62 323,4
1951	12 229	58 665,9
1952	15 040	48 172,4
1953	18 767	51 078,5
1954	20 693	41 361,2
1955	17 507	44 839,9
1956	13 961	43 361,2
1957	12 286	42 760,8
1958	15 164	49 123,5
1959	19 892	55 771,4
1960	19 231	56 099,3
1961	21 038	65 072,3
1962	22 339	64 104,7
1963	23 774	72 225,9
1964	21 532	70 600,5
1965	22 825	72 227,8
1966	23 141	72 449,1
1967	25 088	79 200,0
1968	26 551	86 611,2
1969	26 732	86 950,0

Ha az összes kiadványokat nézzük, Magyarország minden lakosára több mint 8 példány, ha csak a könyveket vesszük számításba, 4,7 példány jutott 1968-ban. Jelentősen emelkedett az átlagpéldányszám is: a szépirodalomban 1968-ban 16 787, a gyermek- és ifjúsági irodalomban 25 551, az ismeretterjesztő irodalomban pedig 17 522 volt. 1968-ban 17 863 tonna papírt használt fel a könyvkiadás.

Az olvasók körének bővülését bizonyítják a könyvforgalom adatai. 1957-ben a terjesztővállalatok összesen 310 millió forint értékben adtak el könyvet, 1968-ban pedig 892 millió forintért. Ez azt jelenti, hogy ebben az évben az ország minden lakosára majdnem 90 forint értékű könyvvásárlás jutott. (Az összkönyvforgalomban szerepelnek a tankönyveladás adatai is, ez azonban a forgalomnak mindössze csak 10,7%-át tette ki 1968-ban, mert a tankönyvek ára alacsony.) Magyarországon sok olcsó könyv lát napvilágot. Így pl. 1954-ben megindult, s 1969 decemberében már a 658. kötetét jelentette meg az „Olcsó Könyvtár”, amely a magyar és a külföldi szépirodalom legjobb alkotásait juttatja el az olvasókhoz. Vannak más olcsó sorozatok is, mint a „Delfin” könyvek, az „Európa” és a „Minerva” zsebkönyvek és sok más.

A könyvvásárlás szempontjából természetesen nagy különbségek vannak az értelmiség, a munkásság és a parasztság között. A legtöbb könyvet az értelmiség veszi, ezután következnek a munkások, majd a parasztság. A falusi könyvforgalom, a járási központokét is beleértve, 1957-ben értékben az összeforgalomnak csak 17,7%-át érte el, 1968-ban viszont 27%-át. A könyvek többségét egyéni vásárlók veszik meg. 1968-ban a könyvtárak és a hivatalok a teljes könyvforgalom értékének 19,7%-át vásárolták meg.

Az összes kiadványok közül a könyvek száma és példányszáma 1945 óta a következőképpen növekedett:

év	könyvek száma	példányszám (1000)
1945	644	3 162,5
1946	1128	6 792,8
1947	1737	7 705,0
1948	1684	10 676,7
1949	1186	14 355,2
1950	1880	20 148,5
1951	2237	18 187,5
1952	3195	16 152,5
1953	3071	17 092,3
1954	2750	19 832,6
1955	2748	22 874,7
1956	2407	22 121,2
1957	2407	23 437,9
1958	2793	27 695,8
1959	2870	31 716,6
1960	2972	34 692,7
1961	3444	40 150,0
1962	3483	40 439,8
1963	4109	44 821,9
1964	4164	44 729,4
1965	3953	44 824,3
1966	4660	45 263,2
1967	4714	47 804,4
1968	4588	47 970,9
1969	4513	48 013,8

Szépirodalom és ifjúsági irodalom. A szocialista kiadói politika arra törekszik, hogy a legértékesebb könyveket juttassa el az egyre szélesedő olvasótáborhoz. A szépirodalomban nagy számban jelenteti meg a magyar és a világirodalom klasszikus alkotásait. 1945-től 1969-ig több mint 9,51 millió példányban jelentek meg Jókai Mór, 5,28 millióban Móricz Zsigmond, 4,68 millióban Mikszáth Kálmán művei. Nagy az érdeklődés a magyar klasszikus költészet iránt is: így pl. a felszabadulás óta 1,28 millió példányban láttak napvilágot Petőfi Sándor, 1,57 millióban Arany János, 550 000-ban Ady Endre, 577 000-ben József Attila versei. A népszerű kiadások mellett — amelyek maguk is gondos szövegelemzésre épülnek — most jelennek meg Magyarországon először a

klasszikusok tudományos szövegkritikai kiadásai. Nem kisebb az érdeklődés a külföldi klasszikusok iránt sem. Az amerikai irodalomból Mark Twain művei több mint 1 128 000, Jack Londonéi 1 125 000; az angol irodalomból Shakespeare művei 982 000, Dickenséi 689 000, Defoe-éi 743 000, Kiplingéi 512 000; a francia irodalomból Jules Verne művei 3 millió, Balzacéi 1,41 millió, Zoláéi 1,28 millió, Maupassant-éi 1 044 000, Stendhaléi 1 080 000, France-éi több mint 560 000, Hugóéi 964 000; a német irodalomból a Grimm testvérek művei 798 000, Thomas Mannéi 1 019 000; az olasz irodalomból Boccaccio művei csaknem 600 000; az orosz és szovjet irodalomból Gorkij művei 1,4 millió, Lev Tolsztojei 1,11 millió, Puskinéi több mint 690 000 példányban jelentek meg. Emellett kiadóink más, főleg szomszédos népek klasszikus íróinak műveit is szép számban jelentették meg (Mickiewicz, Eminescu, Botev, Hviezdoslav és mások).

Nagy az érdeklődés az utóbbi időben az ókori irodalom és az ázsiai régi irodalmak iránt is. A klasszikusokat egyrészt összefoglaló jellegű, másrészt életmű-sorozatokat adták ki. Sokuk napvilágot látott az „Olcso Könyvtár”-ban, a „Magyar Klasszikusok” sorozatban (90 kötet), a „Világirodalom Klasszikusai”-ban (150 kötet), az „Arany Könyvtár”-ban (50 kötet), a „Milliók Könyve” című sorozatban (50 kötet), a „Világirodalom Remekéi”-ben, az „En Könyvtáram”-ban (50 kötet), az „Orosz Remekírók” sorozatban stb. Jókai, Mikszáth, Móricz és más magyar klasszikusok sorozatai mellett kiadtunk Csehov, Gorkij, Shakespeare, Dickens, Hugo, Balzac, Zola, France, Thomas Mann és más sorozatokat. E kiadásokkal régi adósságot törlesztünk, s lehetővé tesszük, hogy a magyar és a világirodalom remekművei a munkásokhoz és parasztokhoz is eljussanak, s valóságos népkönyvek legyenek.

Az olvasóközönség izlését és ítéletét elsősorban a klasszikus művek formálják, ami azonban nem jelenti azt, hogy könyvkiadásunk csak a múlt felé fordul. Kiadóink támogatják a mai magyar irodalom fejlődését, amely legjobb alkotásaiban igyekszik szocialista szellemű választ keresni korunk nagy kérdéseire. 1945 óta a legnagyobb példányszámban Barabás Tibor, Berkesi András, Darvas József, Doboz Imre, Fehér Klára, Fejes Endre, Fekete István, Gergely Sándor, Goda Gábor, Hegedűs Géza, Illés Béla, Illyés Gyula, Kovai Lőrinc, Mesterházi Lajos, Németh László, Passuth László, Rideg Sándor, Sásdi Sándor, Szabó Magda, Szabó Pál, Széchenyi Zsigmond, Tamási Áron, Tatay Sándor, Tersánszky J. Jenő, Thury Zsuzsa, Urbán Ernő, Veres Péter szépirodalmi, ifjúsági és gyermekkönyvei jelentek meg. Nagy súlyt helyeznek a kiadók a fiatal írók és költők fejlődésének elősegítésére, s írásaikat külön sorozatokban is megjelentetik (pl. „Új termés” című sorozat).

A felszabadulás utáni első években a kiadók arra törekedtek, hogy a Szovjetunió és a szomszéd népek 20. századi irodalmát ismertessék meg a magyar közönséggel, mert itt volt a legnagyobb a lemaradás. Ilyen módon kiadták Fagyejev, Gajdar, Gorkij, Katajev,

Makarenko, Majakovszkij, Marsak, Pausztovszkij, Polevoj, Solohov, Szimonov, Alexej Tolsztoj sok művét. Megjelent a cseh Čapek, Hašek és Olbracht, a lengyel Dąbrowska és Newerly, a román Sadoveanu, Argehezi és C. Petrescu, a jugoszláv Andrić, Krleža, a bulgár Dimov és mások műve. Néhány évig bizonyos egyoldalúság jelentkezett a külföldi irodalom kiválasztásában, bár könyvkiadásunk akkor sem zárkózott el a nyugati irodalom értékes, főleg klasszikus alkotásai előtt. Az utóbbi években a külföldi irodalom kiadásában helyes arányok alakultak ki. 1945-től 1968-ig pl. összesen 1213 angol művet fordítottak le kiadóink és adtak ki 12 650 100 példányban, s ebből 549 szépirodalmi alkotás, amelyek példányszáma 9 136 640 volt. Igaz, hogy a szépirodalmi művek egy része klasszikus, de nagy példányszámban jelentek meg H. G. Wells, Shaw, Maugham, Graham Greene, Golding, C. P. Snow művei is. Az amerikai irodalomból elsősorban Hemingway, Faulkner, Steinbeck népszerűek Magyarországon; a francia irodalomból Aragon, Simone de Beauvoir, Camus, Chabrol, Maurois, Merle, Sartre, Vailland, Vercors; a német nyelvű irodalomból Böll, Brecht, Dürrenmatt, Seghers, Arnold Zweig; az olasz irodalomból Calvino, Moravia, Pratolini, Quasimodo. Kiadóink az utóbbi időkben egyre nagyobb figyelmet fordítanak Ázsia és Afrika, valamint Dél-Amerika népei irodalmának kiadására is. Az újdonságokat a külföldi irodalomból igyekeznek gyorsan megjelentetni, s ezt a célt szolgálja többek között a „Modern Könyvtár” című sorozat. A szocialista kiadási politika alapelve, hogy tájékoztassa az olvasóközönséget a külföldi irodalom minden jelentős eseményéről, elutasítja azonban az olyan művek kiadását, amelyek megcsúfolják a humanista eszményeket és művészileg értéktelenek.

Így a magyar olvasó megismerkedhet nemcsak a század eleji avantgard irodalmi alkotásokkal (Kafka, Joyce, Musil, Proust és mások műveivel), de az „új hullám” irodalmával, a szovjet Jevtusenkovával és Voznyeszenskijjével, a „dühös fiatalok” képviselőivel (Osborne, Amis), az amerikai beat nemzedékkel (Kerouac, Ginsberg), vagy akár a francia „újregény” képviselőivel (Robbe-Grillet, Sarraute).

A gyermek- és ifjúsági irodalom kiadásában a magyar és a világirodalom klasszikusainak művei nagy helyet foglalnak el. Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móra, Móricz, Molnár Ferenc művei mellett széles körű népszerűségnek örvendenek Dickens, Kipling, Cooper, Mark Twain, id. Dumas, Verne, Gajdar, Makarenko és más, ma már klasszikus írók alkotásai. Emellett a kiadók arra is töreksenek, hogy mai életünkkel megismertessék a gyermekeket és az ifjúságot. Fantasztikus, kalandos regények, életrajzi írások, leányregények és más szépirodalmi munkák is jelennek meg a különböző korosztályok számára. Az utóbbi időkben fellendült a gyermek- és ifjúsági ismeretterjesztő irodalom, amelyet olyan sorozatok illusztrálnak, mint a „Búvár Könyvek”, a „Gyermekekenciklopédia”, a Képes Történelem”.

Az ismeretterjesztő és tudományos irodalom. Az 1945 utáni kultúrpolitika új alapokra helyezte az ismeretterjesztő irodalom kiadását is. A kiadók a legkülönbö-

zőbb rétegekhez igyekeznek eljuttatni a korszerű természet- és társadalomtudományi ismereteket. Olyan ismeretterjesztő sorozatok indultak, mint a népszerű „Élet és Tudomány Kiskönyvtára”, a „Siker-könyvek”, a „Gondolattár” (népszerű kismonográfiák egy-egy részlettemáról vagy rövid összefoglalók), a magasabb színvonalú „Studium-sorozat” (a természet- és a társadalomtudományok új és régi, de fontos kérdéseiről szóló monográfiák), a „Nemzeti Könyvtár” (a magyar művelődéstörténet legfontosabb dokumentumai, bevezető tanulmányokkal, jegyzetekkel, gazdag bibliográfiával), az „Auróra” (szépirodalmi és történeti memoárok), az „Európai Antológia”-sorozat (az európai művelődéstörténet legfontosabb dokumentumai). Az ismeretterjesztés két nagy vállalkozása a 6 kötetes „Új Magyar Lexikon” (100 000 példány) és a 10 kötetes „Kultúra Világa” című sorozat (több mint 70 000 példány), amely összefoglaló képet ad az egyes tudományágak jelenlegi helyzetéről. A hatvanas évek közepétől a művészetek és a tudományok legkülönbözőbb ágazataiban jelentek meg enciklopédiák, így a „Magyar Irodalmi Lexikon” (3 kötet), a „Magyar Életrajzi Lexikon” 2 kötet, a „Természettudományi Lexikon” (6 kötet), a „Zenei Lexikon” (3 kötet), a „Művészeti Lexikon” (4 kötet), az „Orvosi Lexikon” első 2 kötet, az „Atommag Lexikon”, kis „Filmlexikon”, a „Nemzetközi Diplomáciai és Jogi Lexikon”, a „Ki kicsoda?” stb.

Széles körű népszerűségnek örvendenek a földrajzi művek és különösen az útleírások. A társadalomtudományi ismeretterjesztő könyvek között jelentős helyet foglalnak el azok a munkák, amelyek korunk politikai, filozófiai, jogi, közgazdasági kérdéseiről tájékoztatják az olvasót. Gyarapodott a művészeti és irodalmi ismeretterjesztő irodalom, amelynek jelentősebb sorozata az „Irodalomtörténeti Kiskönyvtár”, az „Izmusok”-sorozat, „Kis Zenei Könyvtár”, a „Művészettörténeti Kiskönyvtár”, a „Realizmus Mesterei” stb. Az idegen nyelvek terjedésére mutatnak a szótárkiadás adatai: 1951-től 1968-ig 200-nál több két- vagy többnyelvű szótár jelent meg 21 nyelven, kb. 250 kiadásban, kb. 4 millió példányban.

Különösen nagy lendületet vett az elmúlt évtizedekben a tudományos és szakmai irodalom kiadása. Egyedül 1968-ban 2044 tudományos és szakmai könyvet adtak ki 4 400 000 példányban. A Kossuth Könyvkiadó jelenteti meg Marx, Engels, Lenin műveit és a társadalomtudományok körébe vágó más marxista munkákat. Az Akadémiai Kiadó olyan sorozatokat ad ki, mint a „Bibliotheca Hungarica Antiqua”, az „Archaeologica Hungarica”, „Nyelvtudományi értekezések”, „Irodalomtörténeti Könyvtár”, „Irodalomtörténeti Füzetek”, „Studia historica”, „Értekezések a történeti tudományok köréből”, „Filozófiai írók tára”, „Fauna Hungarica”, „Magyarország kultúrflórája”, „A nagyüzemi gazdálkodás kérdései”, a „Magyarország műemléki topográfiája”, „Budapest régiségei” stb. A nyelv- és irodalomtudományi munkák köréből kiemelhetjük a 7 kötetes „A magyar nyelv értelmező szótárát”-t és „A mai magyar nyelv rendszerét”-t, az

irodalomtudományi könyvek közül főleg a magyar klaszszikusok, mint pl. Jókai, Mikszáth stb. és „A magyar irodalom története” (6 kötet) kiadását. A zenetudomány nagy teljesítménye „A Magyar Népzene Tára” („Corpus Musicae Popularis Hungaricae”), Bartók—Kodály népdalgyűjtése. A történettudományokban jelentős okmánpublikációk láttak napvilágot („A magyar jakobinusok iratai”, „Kossuth Lajos összes művei”, „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936—1945” stb.). Emellett jelentős mértékben növekedett az önálló tudományos monográfiák megjelenése is különböző kiadóknál. Ezek közül több mű idegen nyelven is megjelent, részint hazai, részint külföldi kiadók kiadásában.

A szorosabban vett szakkönyvek kiadása a népgazdaság konkrét kérdéseinek megoldásához, a szakemberek képzéséhez és továbbképzéséhez, a munkások szakmai képzettségének emeléséhez nyújt segítséget. A műszaki könyvkiadás számos kézi- és zsebkönyvet jelent meg mérnököknek és technikusoknak („Bányászati kézikönyv”, „Kohászati zsebkönyv”, „Gépipari zsebkönyv”, „Új technika” stb.) és alsófokú szakkönyveket a munkásoknak („Ipari Szakkönyvtár”). A mezőgazdasági könyvkiadás jelentős teljesítménye a „Mezőgazdasági Lexikon” és a „Kertészeti Lexikon”. Emellett számos értékes növénytermesztési és állattenyésztési, valamint állatorvosi szakkönyv látott napvilágot. A közgazdasági és jogi könyvkiadás elméleti és gyakorlati könyvek sorát adja ki („Vállalati Kiskönyvtár”, „Gazdasági Ellenőrzés Könyvtára”, „Pénzügyi Kiskönyvtár”, „Az új gazdasági mechanizmus gyakorlata”, „Vállalati gazdálkodás”, külkereskedelmi útmutatók, statisztikai zsebkönyvek stb.) a tervezés, üzemszervezés, pénzügy, kereskedelem, a jog és az államigazgatás aktuális problémáiról.

Az oktatás fejlődésével párhuzamosan sok tankönyv jelenik meg, így pl. 1969-ben 962 tankönyv látott napvilágot 18 114 707 példányban. Ebből általános iskolai tankönyv 156 (11 307 126 példány), középiskolai 579 (4 796 718 példány), főiskolai 79 (367 054 példány) és tanfolyami 153 (1 643 809 példány). Ezenkívül sokszorosító eljárással nagyszámú közép-, főiskolai és tanfolyami jegyzetet adtak ki. Az oktatási reform alapján az utóbbi években megkezdődött az új tankönyvek kipróbálása és kiadása, amelyek jobban megfelelnek a szocialista pedagógia elveinek.

Könyvkiadásunk nemcsak tartalmában változott meg az elmúlt időkben, hanem formájában is fejlődött. Az olcsó sorozatok mellett magas példányszámban jelennek meg szép kiállítású, gazdagon illusztrált könyvek. Kialakult a bibliofília új formája, amely nemcsak néhány műértő számára teszi hozzáférhetővé a szép könyveket, hanem azokat tízezrekhez juttatja el. A könyvek külső formájának kialakításában kiváló tipográfusok és grafikusok vesznek részt, mint Lengyel Lajos, Haimann György, Szántó Tibor, Hincz Gyula, Würtz Ádám, Reich Károly, Szász Endre, Csernus Tibor, Kass János és sokan mások. Minden esztendőben megrendezzük a „Szép Könyv” versenyt, amelynek zsürije pénzjutalmakkal és dicsérő oklevelekkel tünteti ki a legjobb kiadványokat készítő kiadókat és

nyomdákat. A szép magyar könyvek sok nemzetközi kiállításon nyertek díjakat.

Húsz kiadó- és terjesztővállalat vezetőinek elhatározása alapján létesült 1969. elején a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. Feladatai:

— a tagvállalatok közös gazdasági érdekeinek előmozdítása, tevékenységük egyeztetése, összhangban a kulturális célokkal és a népgazdasági érdekekkel; a közös szakmai érdekek képviselete más szervezetek, illetve az államigazgatási szervek előtt; a külföldi szakmai szervezetekkel való kapcsolatok fenntartása; a kiadói és terjesztői szakma egészének fejlesztésére irányuló javaslatok kidolgozása;

— különböző szolgáltatások nyújtása: propaganda, bel- és külföldi könyvkiállítások rendezése, könyvművészeti verseny szervezése, piackutatás, statisztikai, bibliográfiai és dokumentációs munkák; a Kiadóvállalatok Jogi Irodájának működtetése; szakmai továbbképzés szervezése; a könyszakma lapjainak megjelentetése stb.

Az Egyesülés munkáját a tagvállalatok igazgatóiból álló tanács irányítja. Állandó irodája mellett szakosztályok és munkaközösségek alakultak, amelyek a szakma fejlesztésének kérdéseivel foglalkoznak.

A magyar könyvkiadás nemzetközi kapcsolatai. A magyar könyvkiadás élénk kapcsolatot tart fenn a külföldi kiadókkal. Az a nagyarányú fordítási tevékenység, amely Magyarországon folyik, megkívánja, hogy a magyar kiadók tájékozódjanak a külföldi könyvtermésről, s megfelelő dokumentációt építsenek ki. Ebben a tevékenységben a kiadók segítségére van a Szerzői Jogvédő Hivatal, amely a magyar és külföldi szerzők jogvédelmével foglalkozik, de egyben tájékoztató feladatokat is ellát. Magyarország egyébként ma is tagja a Berni Uniónak, s az egyezmény szellemében jár el a külföldi szerzőkkel való kapcsolatoknál.

A magyar kultúra eredményeinek jobb megismertetése érdekében könyvkiadásunk arra törekszik, hogy itthon is adjon ki magyar műveket idegen nyelveken. A Corvina és az Akadémiai Kiadó több ezer magyar kiadványt jelentetett meg angol, német, orosz, francia és más nyelveken. A Corvina Könyvkiadó megindította angol nyelven a „Hungarian Library” és francia nyelven az „Auteurs Hongrois” szépirodalmi sorozatokat, kiadta a budapesti múzeumok mesterrajzait, a magyar és külföldi festészet remekeit tartalmazó albumokat, megjelentetett régészeti kiadványokat, megkezdett egy magyar ipar- és népművészeti sorozatot, számtalan útikönyvet és ismertetőt jelentetett meg Magyarországról stb. Az Akadémiai Kiadó nemzetközi sikert ért el főleg egyes orvostudományi, matematikai, fizikai, műszaki, archeológiai, zenetudományi és művészet-történeti könyveivel. Folyamatosan kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 32 idegen nyelvű „Actá”-ját és „Studiá”-ját, amelyek az egyes tudományágak magyarországi eredményeit ismertetik.

Idegen nyelvű könyveink többsége úgy jelenik meg, hogy a magyar kiadók közös kiadást készítenek vala-

mely külföldi vállalattal. A fordítás Magyarországon készül, ellenőrzését külföldön végzik, s a külföldi megrendelő igényének megfelelően a könyvet magyar nyomdában nyomtatják. Ilyen módon az utóbbi időkben jó kapcsolatok alakultak ki főleg a Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Nagy-Britannia, Franciaország, Svájc egyes kiadóival.

Közös kiadású nagyszótárak jelentek meg a Magyar és a Lengyel, a Magyar és a Csehszlovák, a Magyar és a Román Tudományos Akadémia szerkesztésében és kiadásában.

Emellett kiadóink megjelentetnek idegen nyelvű könyveket saját kockázatukra is, s ezeket külföldi kereskedelmi szervek terjesztik. A hazai idegen nyelvű könyvkiadás mellett arra is törekszünk, hogy egyes magyar műveket külföldi kiadók lefordítsanak és kiadjanak. A magyar könyv külföldi propagandáját szolgálják az idegen nyelveken negyedévenként kiadott könyvszemlék.

A nemzetközi együttműködés egyik érdekes formája a magyar nyelvű közös könyvkiadás a szomszédos országok (Románia, Csehszlovákia, Szovjetunió és Jugoszlávia) kiadóival. E közös kiadás keretében a magyar kiadók átveszik az ezekben az országokban megjelent magyar nyelvű munkákat, s ugyanakkor Magyarországon kiadott könyveket szállítanak az említett kiadók megrendelésére. A kiadók a kéziratok elolvasása után rendelnek meg bizonyos példányszámot. Gyakori az is, hogy közösen szerkesztenek meg bizonyos kiadványokat.

A magyar könyvkiadásnak szoros kapcsolata alakultak ki a szocialista országok kiadóival és a kiadói vezető szervekkel azoknak a kulturális egyezményeknek az alapján, amelyeket az említett országok egymás között megkötöttek. Ezek az egyezmények biztosítják többek között a kiadványok, az információk, a szakemberek cseréjét és elősegítik az együttműködés más formáit, így a közös könyvkiadást és a könyvimport-export fejlesztését. Az utóbbi időkben fejlődtek kapcsolataink más országok kiadóival is, amit a közös kiadások, s az egyre növekvő könyvcserék bizonyítanak.

A könyvexport-importtal a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat foglalkozik. 1968 óta a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozik. 1968-ban 2,7 millió könyvet exportált magyar és más nyelven és 79 országgal állt kapcsolatban. A szocialista országok mellett intenzív kapcsolatot tart fenn Nagy-Britanniával, az Egyesült Államokkal, Franciaországgal, a Német Szövetségi Köztársasággal, Kanadával és Ausztráliával. Közel 5 millió devizaforint értékben importált könyveket Nagy-Britanniából, az Egyesült Államokból, Franciaországból, a Német Szövetségi Köztársaságból és Svájcból. Jelentős a folyóirat-forgalom is; az export 16,8 millió példány, az import pedig 5,5 millió példány volt 1968-ban.

A magyar könyvkiadás és külkereskedelem képviselői részt vesznek a nemzetközi vásárokon (Frankfurt, Lipcse, Belgrád, Varsó stb.) és a kiadó és terjesztő szervek sok könyvkiállítást rendeznek külföldön.

Az újságok és folyóiratok 1945 előtt. Időszaki sajtótermékek a 18. század eleje óta jelennek meg Magyarországon, mégpedig a történeti-társadalmi fejlődés körülményei folytán eleinte a magyar mellett főleg latin és német nyelven.

Az első újságok és folyóiratok. A feudális társadalom jellegzetes hírszolgálati eszköze, a kéziratossági újság, éppen úgy felbukkant a 16—17. századi Magyarországon, mint az egyleveles, de már nyomtatott újságlevél, a hírlapok közvetlen előfutára. A rendszeres megjelenés szándékával először 1705-ben adták ki latin nyelven a „Mercurius Hungaricus”-t, később „Mercurius Veridicus ex Hungaria”-t, amely a Rákóczi-szabadságharcról adott híreket, főleg külföldiek számára. A „Mercurius Hungaricus”-ból csak hét szám maradt fenn, és valószínű, hogy több nem is jelent meg; az első magyar újság alapítás inkább szándék maradt, mint valóság.

Valóban rendszeresen, hetenként, jelent meg 1721 márciusától 1722 szeptemberéig a „Nova Posoniensia” Pozsonyban (Bratislava), az akkori Magyarország fővárosában. Ezt és a század második felében megjelent néhány latin nyelvű hetilapot az iskolák számára írták, ahol a latin nyelv és a történelem tanításánál használták őket segédeszközü. Néhány tanár és pap, meg a diákaik voltak tehát az első latin nyelvű hetilapok olvasói. Az iskolai újságolvasás gondolatát egyébként a világ-hírű cseh pedagógus, Comenius (Jan Amos Komenský) vetette fel még a 17. században Magyarországon kiadott alapvető neveléstudományi művében.

A városi fejlődés lassan indult Magyarországon, s a korai városi polgárság nyelve német volt; az 1730-as évektől kezdve német nyelvű újságok indultak Budán és Pozsonyban. 1780-ban (ugyancsak Pozsonyban) indult az *első magyar nyelvű hírlap*: a „Magyar Hirmondó”. Olvasóinak többsége abból a köznemességből került ki, amely a század első felében még nem érdeklődött a sajtó iránt. Előfizetőinek nagy része nem városban lakott, hanem szanaszét az ország minden vidékén. A „Hirmondó” 320 példány 103 helységbe járt.

Ennek a középnemesi rétegnek kulturális fejlődésében, a korszerű mozgalmak befogadására alkalmas közönséggé való szervezésében jelentős munkát fejtett ki Rát Mátyás, a „Magyar Hirmondó” első szerkesztője, majd utódai és a többi, az 1780-as években induló magyar újságok szerkesztői. Közülük különösen ketten

tettek sokat a felvilágosodás és nevezetesen a francia forradalom eszméinek hírlapi terjesztése terén: Szacs-vay Sándor, a bécsi „Magyar Kurir” és Görög Demeter, a „Hadi és Más Nevezetes Történetek” szerkesztője. A néhány év leforgása alatt virágzásnak indult magyar sajtó kezdeti lendületét az bénította meg, hogy 1794-ben elfojtották a magyar jakobinusok mozgalmát, akik a nyugatról, Angliából, Franciaországból érkező felvilágosodás eszméit terjesztették.

Az elfojtott politikai mozgalom szerepét a következő évtizedekben az irodalmi mozgalom, a politikai sajtó szerepét az irodalmi folyóiratok vették át. A korai magyar hírlapok már az 1780-as évek végétől kezdve hoztak irodalmi mellékleteket. Az *első igazi folyóirat* az 1788-ban indult „Magyar Museum” volt: Kazinczy Ferenc és Batsányi János szerkesztették; mindketten később börtönbüntetést szenvedtek a köztársasági-jakobinus mozgalomban való részvételük miatt. A folyóirat az angol és a francia felvilágosodás hatása alatt állt, mindkét nyelvből közölt fordításokat.

Inkább folyóiratnak, mint újságnak tekinthető az első tartós pesti lapalapítás is, a „Hazai Tudósítások” (1806). A cenzurahatóság intézkedésére a lap fennállásának első két évében külföldi híreket nem is közölhetett. Alapítója, Kultsár István a nyelvi és irodalmi mozgalmakat segített előrevinni és a magyar nyelvű színjátszást támogatta. Kultsár köré állandó írói gárda csoportosult és ennek köszönhető az addig leghosszabb életű folyóirat, a „Tudományos Gyűjtemény” megalapítása 1817-ben. A „Tudományos Gyűjtemény”, meg egy irodalmi almanach, az 1821-ben indult „Aurora” — Kisfaludy Károly szerkesztésében — vitték végleges diadalra a *nyelvújítás* mozgalmát, majd szóhoz juttatták a fiatal magyar romantikus írókat, akik az irodalmi megújulás teréről már a társadalmi reformok és a politikai függetlenség követelésének útjára léptek. De politikai lap alapítására nem kaptak engedélyt, s így ismét folyóiratot alapítottak „Athenaeum” címmel.

A magyar sajtó kibontakozása a reformkorban és a szabadságharc idején. A politikai újság iránti igény egyre nagyobb erővel jelentkezett a reformkor kibontakozása során. A *politikai lapok* kifejlesztése Kossuth Lajos nevéhez fűződik. Ő, mint az 1832—36. évi országgyűlés egyik résztvevője, kéziratossági formában jelentéseket küldött a rendek tanácskozásairól, előbb néhány barát-

jának, majd hamarosan száznál több rendszeres előfizetőnek. Az „Országgyűlési Tudósítások” Kossuth szerkesztői tehetsége folytán valóságos illegális ellenzéki lappá vált.

Kossuth 1841-ben „Pesti Hírlap” címmel hetenként kétszer, később négyszer megjelenő hírlapot indított. Lapjának példányszáma ötezerig emelkedett. A „Pesti Hírlap” az addigi magyar sajtóval szemben már mind tartalmában, mind formájában új volt. Minden szám élén *vezércikk* állt, amelyet rendszerint Kossuth maga írt. Ezek a vezércikkek — bár mindig alkalomszerű, a nap eseményeivel szoros kapcsolatban álló mondanivalójuk volt — magukban foglalták Magyarország feudális államból polgári állammá való átalakulásának teljes programját. A „Pesti Hírlap” a megélenkülő politikai élet irányító lapja volt, s vele szemben különböző konzervatív lapok vettek részt a politikai vitákban.

A nemzeti függetlenségért és a liberális reformokért megindult hírlapi harcot támogatták az 1840-es évek

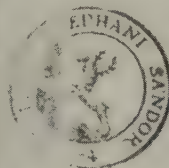
A „Magyar Hirmondó” címlapja, 1780

M A G Y A R M U S E U M.

NEGYEDENKENT

KASSAI MAGYAR TARSASAG

KÜNYV
TÁRA

1601

MÁSODIK KÖTET

KASSAN

ELIINGER JÁNOS BESZÉLVÉL

1792.

A „Magyar Museum” címlapja, 1792

folyóiratai is, köztük elsősorban az úgynevezett divatlapok, amelyek minden számukban néhány könyvmatos divatképet hoztak, de tartalmuk főleg irodalmi volt. A konzervatívok „Honderű”, az ellenzék „Pesti Divatlap” és „Életképek” címmel jelentettek meg divatlapot. Különösen az utóbbinak volt döntő szerepe az 1848-as magyar polgári forradalmat előkészítő években: az „Életképek”-be írtak a fiatal radikális írók, köztük Petőfi Sándor és Jókai Mór.

1848-ban a márciusi forradalom egyszerre szélesre nyitotta a magyar sajtó horizontját. A március végén kihirdetett új törvények egyike kimondta a *sajtó szabadságát* és a cenzúra eltörlését; a polgári demokratikus sajtótörvényekhez hasonlóan a sajtóvétségek elbírálását az esküdtszékek elé utalta. 1848-ban 86 új lap indult, egyedül Pesten 103 volt az időszaki lapok száma a forradalom évében.

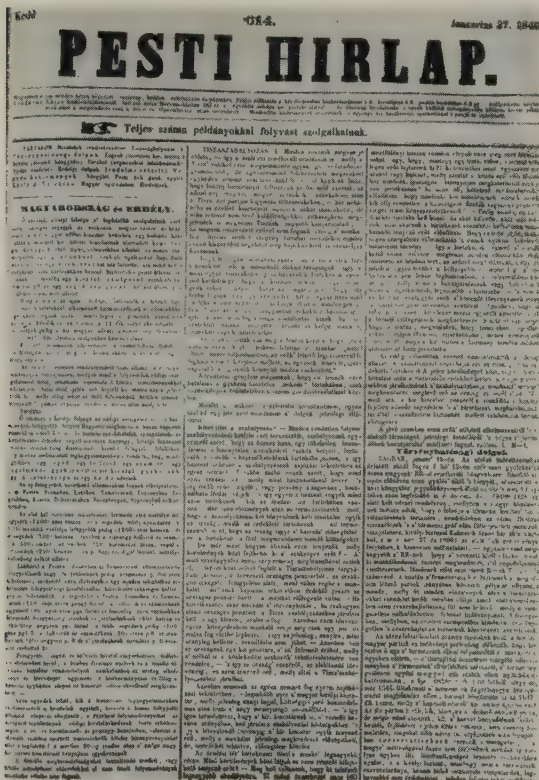
Az első újság, amely már a sajtószabadság jegyében indult, a „Márczius Tizenötödike”, a forradalmat elindító radikális baloldali ifjúság hangját képviselte. Április 2-án indult Táncsics Mihály szerkesztésében a „Munkások Ujsága”, amely a forradalom által ki nem elégített parasztok szószólója volt, s a még gyérszámú városi munkásság mozgalmait is támogatta. A kormány

„Nép Barátja” címmel maga is adott ki néplapot, s ezt német, szlovák, román és horvát nyelven is megjelenítette. Kossuth már előzőleg megvált a „Pesti Hírlap”-tól és saját lapja, a nagyhatású „Kossuth Hírlapja” segítségével szervezte a forradalom és a szabadságharc, erőt.

Az 1867-es kiegyezés után. A szabadságharc leverése utáni évtizedekben a Kemény Zsigmond szerkesztette „Pesti Napló” lett a vezető sajtóorgánium. Kemény Zsigmond kiváló író és kiegyezéspárti politikus volt, színvonalas lapjában a nemzeti erők egységesítésére törekedett, a Habsburgokkal való kiegyezés jegyében. Kemény Zsigmond írta a kor vezető folyóiratának, a „Budapesti Szemlé”-nek politikai rovatát is. A „Budapesti Szemle”, mint a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, 1857-ben indult és egészen a második világháború végéig megjelent. Az angol „Edinburgh Review” és a francia „Revue des Deux Mondes” példájára nemcsak szépirodalmat közölt, hanem a tudomány legújabb eredményeinek népszerűsítésére is törekedett.

A negyvenes évek divatlapjainak tradícióját folytató lapok közül a Vajda János szerkesztésében megjelent „Nővilág” érdemel említést. Egészen a század végéig vezető szerepet töltött be az illusztrált hetilap-

A Kossuth Lajos szerkesztette „Pesti Hírlap” egyik száma, 1846

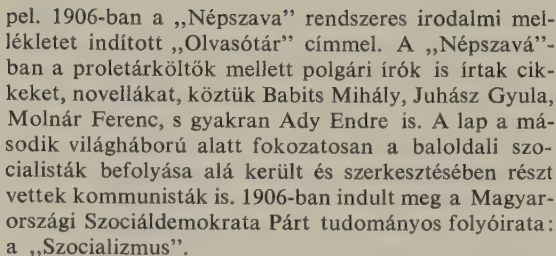
típus magyar úttörője, a „Vasárnapi Ujság”, valamint a „Fővárosi Lapok” című irodalmi napilap. Jókai Mór „Üstökös” címmel az első élcslapot szerkesztette. A legszínvonalasabb irodalmi lap Arany János két folyóirata, a „Szépirodalmi Figyelő” és a „Koszorú” volt.

A századforduló körüli évtizedekben kialakult a napilapjait jellemző laptípusa: a *pártlap* és a *sajtó mint üzleti vállalkozás*. A pártlapok közül a Deák-párti „Pesti Napló”-n kívül a függetlenségi párt szócsöve, a „Magyar Ujság” érdemel említést. Az egyes pártok vezető orgánumai mögött a kisebb jelentőségű vagy rövidebb életű lapok egész sora vonult fel. 1900-tól kezdve a budapesti napilapok száma már elérte a húszat. A pártlapok példányszáma aránylag alacsony maradt, átlagosan ezer-kétezer olvasóra számíthattak. A legnagyobb elterjedtségre közülük „Az Ujság” című napilap tett szert; ez, noha Tisza István reakciós pártjának politikáját támogatta, jól szerkesztett és sok tekintetben haladó lap volt, amelybe több kiváló publicista és nagy magyar író dolgozott.

Az üzleti sajtó egyik legelső képviselője 1878-ban indult egy nagy nyomdával, a Légrady Testvérek kiadásában és Kossuth egykori nagy tekintélyű lapjának a címét vette fel: „Pesti Hírlap”. A már néhány évtizeddel előbb alakult francia, angol és amerikai olcsó, nagytökés lapok mintájára a „Pesti Hírlap” is a nagy példányszámra és a hirdetésekkel szembe fordított bevételekre alapította üzleti számításait. Nagy súlyt fektetett a hírszolgálat kiépítésére. Politikailag voltaképpen a kormányt és a mögötte álló feudális és nagytökés érdekeket szolgálta. Munkatársai között neves írók is voltak — így pl. Mikszáth Kálmán —, akiknek felfogása a lap általános irányával nem teljesen egyezett meg. A Pesti Hírlap példányszáma 35 000-re szökkent fel.

Az üzleti sajtó egy másik csoportját képezték az úgynevezett *néplapok*. Céljuk az volt, hogy a kevésbé művelt tömegeket olcsó, szórakoztató formában szerkesztett újsággal lássák el. A típus első képviselője a Wodianer Fülöp nyomdatulajdonos kiadásában még 1877-ben indult „Budapest”. Az első oldalon, amelyen más lapok a vezércikkeket hozták, Wodianer egész oldalas képet közölt a nap legizgalmasabb eseményéről. Nagy gondot fordított a bűnügyi hírszolgálatra. Párton kívül állt a legelterjedtebb néplap, a „Friss Újság”. Nagy példányszámát olcsóságának, kiszínezett napi híreinek és egyéb szórakoztató olvasmányanyagának köszönhette.

Figyelemre méltó az üzleti sajtó harmadik csoportja, az úgynevezett *bulvárlapok*. Míg a pártlapok és a néplapok reggel, addig az első bulvárlap, az „Esti Újság” már délután megjelent és a legfrissebb híreket tartalmazta. A bulvársajtó legjellegzetesebb magyar képviselője „A Nap” és „Az Est” volt. Az utóbbi különösen népszerűvé vált ügyes szerkesztésével, tömör, radikális demokrata politikát hirdetve vezércikkeivel, gazdag, bár természetesen a napi szenzációkat hajszólori riportanyagával. Pédányszáma az első világháború idején elérte a félmilliót.

There is also a fairly old

[illegible]

Larva 1976a, b; *larva* 1976c, d.

A budapesti orosz

Ergebnis. a
f. d. B. d. d.

Leopold Oestricher grüßte
auch alle Anwesenden in
seiner Person. Mit einem
wunderbaren neuen
Lied, das er selbst
komponiert hat, schloß er
seine Rede ab.

SDE

... hogy a lakosság nagy része az úgynevezett kulturális kummedák. Azok a emberek, akik a szabadidőjüket kulturális tevékenységekkel töltik, és akik a kultúra iránt érdeklődnek. Ezek a emberek a kultúra iránt érdeklődnek, és akik a kultúra iránt érdeklődnek.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

logosk l'ajzenen erenysimint
tanarsag adolcenti stib'ben.

977	978
-----	-----

gondozom és megbízható kifizetőnek ki-
dolom, hogy az a kiskorú tanuló, aki
olyan személyt látogat meg, aki
lehet, hogy az ország másik részén
való valamelyik kulturális és
szellemi intézményében.

"st" egyik száma

a „Szoc
A ma

ban jele

Jokai M

Jókai M.
minden
hasábjai

zett mag

zett mag
Nagy ír
teljesen a

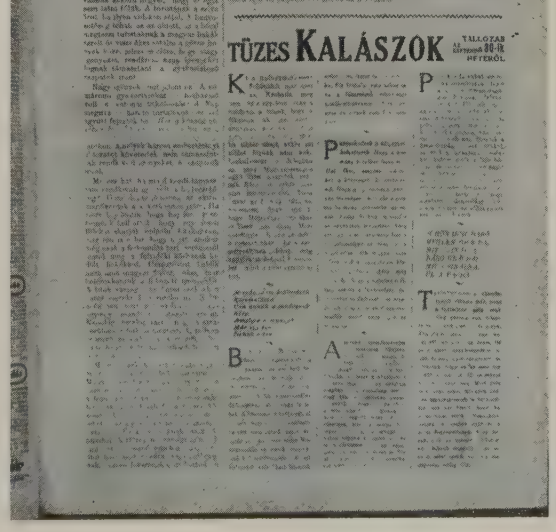
működés

működés
heti- és
Az 18

10

Véres manöver

Véres manöver

A „Világ” egyik száma

[illegible]

A két világháború között. Az 1918. október 31-én kitört polgári forradalom kormánya, Károlyi Mihály vezetésével az úgynevezett II. Néptörvényben mondta ki a sajtószabadságot. 1918. november végén megalakult a Kommunista Magyarországi Pártja és 1918. december 7-én megjelent a „Vörös Újság” első száma. Kezdetben hetenként kétszer, majd háromszor jelent meg 10 000—15 000, végül 25 000 példányban. 1919 elején más kommunista lapokat is kiadtak; így a „Vörös Katona”-t és az „Ifjú Proletár”-t. Március 21-én a proletárdiktatúra kikiáltása után, a „Vörös Újság” napilappá vált és mint a szociáldemokratákkal egyesült

KOMMUNISTA LAP

8. 500,000

2. 已知函数 $y = \sin x$ 的图像，求 $y = \sin(x + \frac{\pi}{2})$ 的图像。

[illegible][illegible]

I. évfolyam, 30. szám **Világ proletárjai egyesüljétek!** Budapest, 1959. március 23.

KOMMUNISTA LAR

Mindenkihez! A fegyverek beszoigaltatása

1. Место жительства _____

[illegible]

Sorrendben első közöttük Az Est-konzern, vezére Miklós Andor, az 1910-ben indult „Az Est” című nagy-sikerű bulvárlap egykori szerkesztője. Miklós Andor „Az Est” mellé még két napilapot csoportosított: a „Pesti Napló”-t és a „Magyarország”-ot. A „Pesti Napló” színvonalas reggeli lap volt, erős irodalmi rovattal, amely a 19. század legjobb tradícióit folytatva szolgáltatta meg a kor nagy elbeszélőit, elsősorban

Forradalmi proletár-kormányunk és a forradalmi proletár-rendszerek:
A küzdelem a proletár-kormány feladata, egyelőre minden másnak pro-
letárkormányra nincs helye!

met nyelvű „Pester Lloyd”, a kormány „állandó” felhivatalos lapja.

Az üzleti vállalkozású szindikátusok lapjai mellett már a húszas évek elején megjelentek a *szélsőjobboldali újságok* is, mint a „Szózat”, a MOVE lapja. Ezt követték más napilapok, a „Magyarság”, „Új Magyarság” Milotay István szerkesztésében, a „Pesti Újság” és Rajniss Ferenc uszító hetilapja, a „Magyar Futár”. Meg kell említeni még az „Angriff” mintájára készült „Harc”-ot, Bosnyák Zoltán lapját, és Oláh György folyóiratát, az „Egyedül vagyunk”-at. Bár ezeket különféle pártok adták ki, egy közös céljuk volt: a fasizmus terjesztése. A nyilaskeresztes párt lapja, az „Összetartás” még Budapest felszabadulása előtt egy nappal is megjelent, s az ország felszabadulása előtt néhány nappal, 1945-ben kiadták a „Zalai Összetartás” című nyilas lapot. Ezek a lapok a náci anyagi támogatását élvezték és a külföldi náci sajtó mintájára szervezték.

Mint *baloldali* radikális lap élt tovább az 1903-ban alapított „Az Ujság”, 1925-től „Újság” címmel, 1926-ig jelent meg a polgári radikalizmus következő és tartalmas újságja, a „Világ”. A polgári demokrácia álláspontjáról bírálta mindvégig az egyre inkább fasiszta irányba tolódó kormányzatot az „Esti Kurir” című délutáni lap is.

A Horthy-rendszer alatt többször ismétlődött a baloldali lapok betiltása, elkobzása, közigazgatási megrendszabályozása. Végül közvetlenül a második világháború előtt egy német mintára készült törvénycikk a sajtót az eddigi védelemtől is megfosztotta és elrendelte a fasiszta mintájú *Sajtókamara* felállítását. Ettől fogva csak a Sajtókamara tagja lehetett szerkesztő és újságíró, a kamarai tagság viszont politikai és faji megkülönböztetéshez volt kötve. 1939-ben egy sor baloldali lapot betiltottak, köztük a majdnem 90 éves „Pesti Napló”-t.

Az 1929-ben kezdődött gazdasági válság a meg nem oldott szociális problémákat is kiélezte, s nemcsak a szocialista, hanem a baloldali polgári publicisták figyelmét is az elnyomott, nyomornak kiszolgáltatott munkás-ság és parasztság helyzetére fordította. Az új gondolatok, a szociálisabb Magyarország mellett álltak ki Bajcsy-Zsilinszky Endre és az általa vezetett Szabadságpárt lapjai: az „Előrs” és a „Szabadság”. Bajcsy-Zsilinszkyt az 1944-ben bekövetkezett német megszállás első napjaiban elfogták, majd december végén a nyilasok megölték. A parasztság jobb sorsáért szállt síkra az először 1899-ben alapított, majd hosszabb ideig szünetelő „Szabad Szó”, amely az 1939-ben alakult Nemzeti Parasztpárt lapja lett.

Még élénkebben fordultak a szociális problémák felé a harmincas évek folyóiratai. Míg a húszas években még úgyszólván korlátlan volt a „Nyugat” tekintélye, addig a harmincas évek fiatal írói már az irodalom és a politika szorosabb kölcsönhatását átérzve újabb folyóiratok köré csoportosultak. A harmincas évek haladó irodalmi-politikai mozgalmai között legsebésebb hatása a népi írók fellépésének volt. A mozgalom az irodalmat új műfajjal gazdagította: az irodalmi mű

igényével fellépő, de statisztikai alapossággal készülő *szociográfiával*. A népi írók főleg a parasztság sorsát tárták fel, s jelentős részük a paraszti világ szemszögéből nézve kereste az egész magyar társadalom problémáinak megoldását is. Legjelentősebb folyóiratuk a „Válasz” volt, de az ő soraikból került ki Móricz Zsigmond kéthetenként megjelenő lapjának, a „Kelet Népe”-nek írógárdája is, valamint az Illyés Gyula szerkesztésében ugyancsak kéthetenként megjelenő „Magyar Csillag” című folyóirat írói is. A népi írók mozgalmának egyik politikai megnyilvánulása az illegális kommunista párt kezdeményezésére indított Márciusi Front. A harmincas évek közepén Németh László kora társadalmi problémáiról írott tanulmányait „Tanú” című folyóiratában publikálta. A kor legnagyobb költője, József Attila volt a szerkesztője a havonta megjelenő baloldali szépirodalmi lapnak, a „Szép Szó”-nak.

Meg kell említeni Pesthy István bátor élclapját, a „Pesti Póstá”-t, mely 1944 derekától jelent meg. A baloldali szociáldemokraták folyóirata ebben az időben a „Munka” volt Kassák Lajos szerkesztésében.

A *kommunista párt lapjai* a két világháború között emigrációban, vagy belföldön, illegálisan jelentek meg. Bécsben „Proletár” és „Vörös Újság”, Berlinben „Vörös Újság”, Kassán (Košice) „Kassai Munkás”, majd „Munkás”, Párizsban „Magyar Munkás” és „Szabad Szó”, New Yorkban „Új Előre” címmel jelentek meg kommunista orgánok. Moszkvában az „Uj Hang” és a „Sarló és Kalapács” volt a magyar kommunisták folyóirata.

A kommunistákon kívül a baloldali szocialisták és haladó polgári értelmiségiek közül is igen sokan kényszerültek elhagyni az országot; ők is több lapot alapítottak külföldön. Fzen kívül a cseh, a román és jugoszláv kommunista pártoknak megvoltak a maguk magyar nyelvű helyi orgánjai, mint pl. a „Híd” Jugoszláviában, a „Magyar Nap” Moravska Ostravában (Csehszlovákia), a „Korunk” Romániában. Az utóbbi fontos szerepet töltött be a magyar sajtóban. Bizonyos mértékig híd volt az emigráció és a hazai olvasóközönség között, publikációs lehetőséget biztosítva a baloldali magyar íróknak.

A belföldön megjelent első illegális kommunista lap címe „A Kommün” volt. Az 1924-ben újjászervezett kommunista párt 1925-től 1933-ig Bécsben adta ki „Új Március” című hivatalos lapját, amelyet illegálisan terjesztettek Magyarországon. 1928 és 1936 között belföldön, illegálisan jelent meg az „Ifjú Proletár” című ifjúsági lap és „A Kommunista” című litografált hírlap, mely kiterjedt levelező hálózattal rendelkezett és egyes számaint Derkovits Gyula illusztrálta.

Új alapokon, a fasizmus elleni széles körű *népfront* gondolatát propagálva jelent meg 1937–38-ban Prágában a „Dolgozók Lapja”. Finom hártypapírra nyomva hozták be az országba 20–80 oldalas számaint. Már a második világháború alatt, 1942-ben jelent meg az illegális úton előállított „Szabad Nép”. Fasiszta-ellenes nemzeti összefogást hirdető munkájának volt eredménye az 1942. március 15-i nagy, háború- és

Hitler-ellenes békétüntetés. Első szerkesztője a mártírhálált halt Rózsa Ferenc volt. Első vezércikkét Schönerherz Zoltán írta, akit a fasiszta csendőrök szintén meggyilkoltak. A kommunista párt másik illegális sajtóterméke a háború alatt a „Béke és Szabadság” volt, ezt Ságvári Endre szerkesztette. Őt ugyancsak agyonlőtték a fasiszták.

A párt és a haladó értelmiség vezetőinek széles kapcsolatát építették ki a fél-legális *marxista folyóiratok*: a „Szocialista Munkás” és a „Forrás”, továbbá a „100 %”, melyet Tamás Aladár szerkesztett, valamint a „Társadalmi Szemle”. A pártönkivüli írók és publicisták legválogatottabb gárdáját vonultatta fel a népfőnt-összefogás jegyében az 1936 végén Vértess György szerkesztésében indult „Gondolat”. A folyóirat munkatársai volt többek között József Attila, Radnóti Miklós, Molnár Erik, Bálint György, Gelléri Andor Endre, Veres Péter. A „Gondolat”-nak fontos szerepe volt a nemzeti összefogást hirdető Márciusi Front megalkotásában is. A szovjet hadseregben harcoló magyarok lapja a „Magyar Újság” volt, mely később nevét „Új Szó”-ra változtatta; szerkesztője Kassai Géza. Illés Béla is tevékenyen részt vett szerkesztésében, különösen 1945–46 között.

A magyar sajtó a felszabadulás után. Amilyen gyökeresen megváltozott a politikai hatalom jellege, s átalakultak a társadalmi viszonyok, annyira megváltozott az időszaki sajtó helyzete és szerepe is.

A *szocialista sajtó kialakulása*. A második világháború alatt legalísan csak néhány baloldali lap jelenhetett meg. Ezek is csak a sorok közé rejtett célszavakkal utalhattak a nép és a nemzet valódi érdekeire. Ilyen szerepe volt a „Magyar Nemzet”-nek, a „Kis Újság”-nak, a Független Kiszagda Párt orgánának, és a „Mai Nap” című napilapnak. 1944 márciusának végén, a német megszállók bevonulásakor a lapok kénytelenek voltak beszüntetni megjelenésüket, és természetesen ez lett a sorsa a szociáldemokrata „Népszavá”-nak és a parasztpárti „Szabad Szó”-nak is.

Az ország fokozatos felszabadítása után már 1944 novemberében és decemberében megjelent két nagy vidéki lap, a szegedi „Délmagyarország” és a debreceni „Néplap”. 1945 januárjában indult Budapest felszabadulás utáni első napilapja, a „Szabadság”. Az ország teljes felszabadulása után fokozatosan megjelentek a legalísan működő politikai pártok lapjai: a kommunista „Szabad Nép”, a szociáldemokrata „Népszava”, a parasztpárti „Szabad Szó”, a kiszagda párti „Kis Újság”, a polgári demokrata párti „Világ” és a független polgári „Magyar Nemzet”.

A felszabadulást követő években látott napvilágot a szociáldemokrata esti újság, a „Világosság”, később az „Esti Budapest”, valamint Boldizsár Iván hetilapja, az „Új Magyarország”, és Debrecenben indult el az első irodalmi lap, a „Magyarok”. Az irodalmi fáklyát a kommunisták által alapított „Csillag” vette át. Ez a lap lett később a Magyar Írószövetség lapja is. A Parasztpárt lapja, a „Válasz” 1946-ban éledt újjá.

VISSZA MOLTÁRIAI KÖVETÉSÉRE?

SZABAD NÉP

Május 6-664
Két-háromszázötven forint
emelés, kifizetés: 6000 pengő

ÁRA 1.000.000 FT/1000

A MAGYAR KÖZÖSSÉGI PÁRT KÖZPONTJA

A győzelem ünnepe
Írta: Káldi Gyula

A magyar béke
a párisi értekezlet előtt
Molotov indítványai

A triestri kérdés határa

Beszélgés Bécsben
a határozó Károlyi Mihállyal

A magyar béke a párisi értekezlet előtt

A győzelem ünnepe

A triestri kérdés határa

Beszélgés Bécsben

A határozó Károlyi Mihállyal

A „Szabad Nép” egyik száma

1948-ra a népi demokráciával szemben ellenséges politikai irányzatok vereséget szenvedtek, a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó osztályok hatalma teljessé vált. A sajtót újjászervezték. Négy országos napilap jelent meg: a „Szabad Nép”, a párt hivatalos lapja, a „Népszava”, a szakszervezetek sajtóorgánuma, a pártönkivüli „Magyar Nemzet” főként az értelmiség számára, és az ifjúság napilapja, a „Szabad Ifjúság”. A Magyar Dolgozók Pártja vezetésében azonban egyre erősebben eluralkodott a személyi kultusz, s ez éreztette hatását a magyar sajtóban is: az újságok elszűrültek, alig jelentkezett önálló gondolat a sajtó hasábjain, megszűnt az egészséges kritika. 1953-tól kezdődően azonban egyre sűrűbben jelentek meg a sajtóban olyan kritikai cikkek, amelyek a nyilvánosság előtt nyomtatásban addig ritkán vagy egyáltalán nem emlegetett hibákat tettek szóvá; ezek a bíráló írók széles néptömegek véleményének a tolmácsolói voltak, azaz a szocialista rendszer erősítése, a szocializmus sikeres építése érdekében sürgették a hibák kijavítását. Ezzel párhuzamosan azonban — eleinte még csak többé-kevésbé burkolt, később nyíltabb formában — jelentkezett egyes sajtóorgánumban az ellenforradalom hangja is. Ezek a megnyilvánulások azután teljesen elburjánzottak az 1956. évi ellenforradalom napjaiban. Egyre-másra jelentek meg nyíltan reakciós lapok, ame-

lyek a külső és belső reakció céljait segítve a népellenes tőkés-földesúri rendszer restaurálását szolgáltatták írásaikkal.

A mai magyar sajtó. Az ellenforradalom leverése után a Magyar Szocialista Munkáspárt felszámolta mind a személyi kultusz politikáját, mind az ellenforradalmi lázadás következményeit a sajtóban is. Ennek eredményeként a szocialista sajtóviszonyok úgy alakultak, hogy a mai magyar sajtó valóban a nép sajtója. Elsőrendű céljának azt tekinti, hogy előmozdítsa a magyar nép gazdagabb, kulturáltabb életének kialakítását, a népek közötti barátságot, a béke fenntartását.

A napilapok terjedelmük nagy részét szentelik külpolitikai, nemzetközi kérdéseknek: ismertetik a legfontosabb nemzetközi eseményeket, rendszeresen közölnek külpolitikai hírmagyarázatokat, kommentárokat, glosszákat. A békéért, a békés egymás mellett élés elveinek széles körű gyakorlati megvalósításáért, a békeellenes tervek megghiúsításáért folyó harc nagy hangsúlyt kap az újságokban. Sokat foglalkoznak a lapok a nemzetközi munkásmozgalom eseményeivel, a fejlődő országokkal és a gyarmati népek függetlenségi harcaival. A mai magyar sajtó élesen szembeszáll mindenféle olyan törekvással, amely az emberek között fajuk, vallásuk, bőrük színe vagy származásuk szerint megkülönböztetést akar gyakorolni. A magyar Büntető Törvénykönyv 127. §-a meghatározza annak a személynek a szabadságvesztési idejét, aki a sajtó vagy más sokszorosítás útján valamely nép, nemzetiség, felekezet vagy faj ellen izgat. Rendszeresen foglalkoznak az újságok közgazdasági, ipari és mezőgazdasági termelési kérdésekkel, mégpedig azzal a törekvással, hogy előmozdítsák a magyar népgazdaság további egészséges fejlődését és ezen az úton az egész nép életszínvonalának emelkedését.

A legjobb írók és költők novelláinak, verseinek, egyéb írásainak ma is, mint a múltban, a napi- és hetilapok a legnagyobb hatósugarú terjesztői. A napilapok vasárnapi számai — amelyek a hétköznapiaknál nagyobb példányszámban és terjedelemben jelennek meg — kulturális mellékletet tartalmaznak. Szépirodalmi alkotásokon kívül rendszeresen közölnek a lapok szindarab-, film- és könyvkritikákat; gyakoriak a társadalmi és kulturális kérdésekkel összefüggő vitacikkek és a tudományos ismeretterjesztő írások. Tudósítanak bűncselekményekről is, foglalkoznak a sporteseményekkel; asszonyoknak, gyermekeknek szóló anyagokat is közölnek.

A napi- és hetilapokban hirdetések is bőségesen vannak. Különösen népszerűek a naponta megjelenő (néhány lapban több oldalt kitevő) apróhirdetések, amelyeknek jelentékeny része a legkülönbözőbb foglalkozásúak számára kínál elhelyezkedési lehetőséget; más részüknek a tárgya ingatlanok vagy használt ingóságok adás-vétele. Megnőtt a magyar lapokban a külföldi (szocialista és nem szocialista országokbeli) cégek hirdetéseinek a száma.

Jellemző új vonása a magyar sajtónak, hogy mind többféle formában és mind szorosabb közvetlen kapcsolatba kerül az újságíró és az olvasó. A szerkesztő-

ségek nagy része — általában egy-két évenként — kérdőíveket helyez el a lapban, kéri az olvasók véleményét a lap munkájáról. Az úgynevezett olvasóankétok keretében személyesen is találkoznak az újságírók és az olvasók, hogy a lap munkáját és az olvasók kívánságait megvitassák. Vannak újságok, amelyek havonta több ezer levelet kapnak olvasóiktól. A levélírók munkájukról, életük eseményeiről tájékoztatják a szerkesztőseket, vagy egyéni panaszuk megvizsgálásához kérnek segítséget. Egyre növekvő számban érkeznek olyan levelek is, amelyek egy-egy visszaélést, a dolgozók igazságérzetét bántó hibát, mulasztást tesznek szóvá. A szerkesztőségek vagy az újságban, vagy külön levélben válaszolnak olvasóiknak. A levélben ismertetett bejelentést, panaszt megvizsgálják és erről cikket jelentetnek meg.

A mai újságok és folyóiratok. Magyarországon 1968-ban több mint 780 nyomtatott időszaki sajtótermék jelent meg. Hivatalos meghatározás szerint „időszaki” minden olyan sajtótermék, amely évente legalább négyszer megjelenik.

1968-ban 27 napilap jelent meg Magyarországon. Közülük 7 a fővárosban (ezeket az egész országban terjesztik). A „Népszabadság”, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi lapja. Pédányszáma és színvonala tekintetében a magyar sajtó vezető orgánuma. A „Népszava” a Szakszervezetek Országos Tanácsának a lapja. Ennek megfelelően sokat foglalkozik a dolgozók érdekeinek védelmével. Jellemző rá eleven, színes hírszolgálat is. A „Magyar Nemzet” a Hazafias Népfőnt lapja. Elsősorban az értelmiségiek igényeit elégíti ki cikkeivel, az olvasók hozzászólásaival, továbbá bő külpolitikai anyagával. Az „Esti Hírlap” délután megjelenő bulvárlap, amely kialakította a szocialista riportlap típusát. A „Népsport” a Magyar Testnevelési és Sportszövetség lapja, a sport barátainak kedvelt orgánuma. A kormány félhivatalos lapja a „Magyar Hírlap”. Két nyelvű napilap a „Daily News—Neueste Nachrichten”.

A többi napilap megyeszékhelyeken jelenik meg. A megyei napilapokat — amelyek különösen a helyi lakosság érdeklődési körébe eső kérdésekkel foglalkoznak — általában csak az adott megye területén terjesztik.

A 7 központi napilap egyszeri megjelenési átlaga 1968-ban 1 633 200 példány, a következő megoszlásban: „Népszabadság” 791 000, „Népszava” 281 000, „Magyar Nemzet” 113 000, „Magyar Hírlap” 64 000, „Esti Hírlap” 219 000, „Népsport” 158 000, a „Daily News” 7000.

A 20 vidéki, illetve megyei napilap egyszeri megjelenési átlaga 686 800. Az összes napilap tehát esetenként együttesen számolva 2 320 000 példányban jelenik meg.

A fejlődést jellemzi, ha a fenti számokat összehasonlítjuk az 1949. vagy az 1956. évi megfelelő adatokkal. 1949-ben az összes napilap egyszeri együttes példányszáma 936 000 volt. 1956 első felében a budapesti és vidéki összes napilap egyszeri megjelenésének átlagszáma 1 246 000 volt. A napilapok példányszáma

NÉPSZABADSÁG

1956. december 9. péntek. A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPART HÍRHOZÁRÓ LAPJA. XXXI. évfolyam, 392. szám

Az országgyűlés alkotmányi ülésén

A mezőgazdasági szocialista átszervezése egész dolgozó parasztságunk számára megnyitja a jobb élet, a felemelkedés útját

Leessenek Pál a Fehér Lapok elnöke beszéde

Ma folytatódik a vita

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Leessenek Pál a Fehér Lapok elnöke beszéde

Mezőgazdasági átszervezés

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Mezőgazdasági átszervezés

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Mezőgazdasági átszervezés

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Mezőgazdasági átszervezés

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Mezőgazdasági átszervezés

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Mezőgazdasági átszervezés

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Mezőgazdasági átszervezés

Az országgyűlés alkotmányi ülésén Leessenek Pál, a Magyar Szocialista Munkáspárt Hírhözáró Lajpja elnöke, a mezőgazdasági szocialista átszervezésről beszélt. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg. A beszédet a Fehér Lapok elnöke, Leessenek Pál ismételte meg.

Az alkotmányos élet

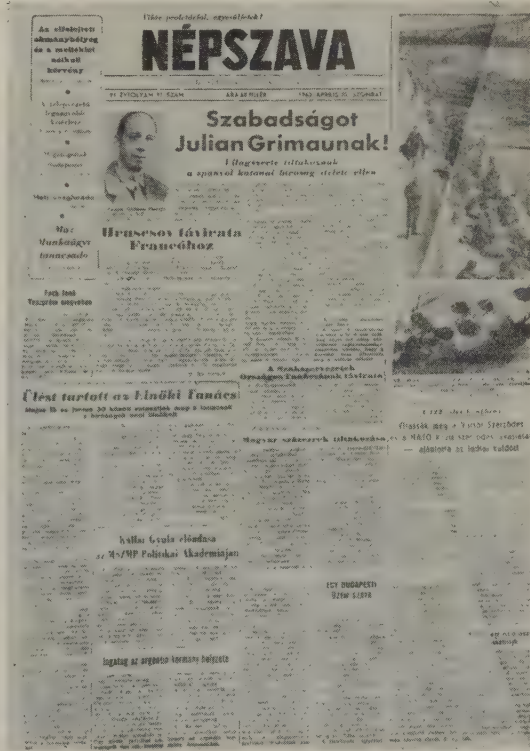
Az alkotmányos élet

Az alkotmányos élet

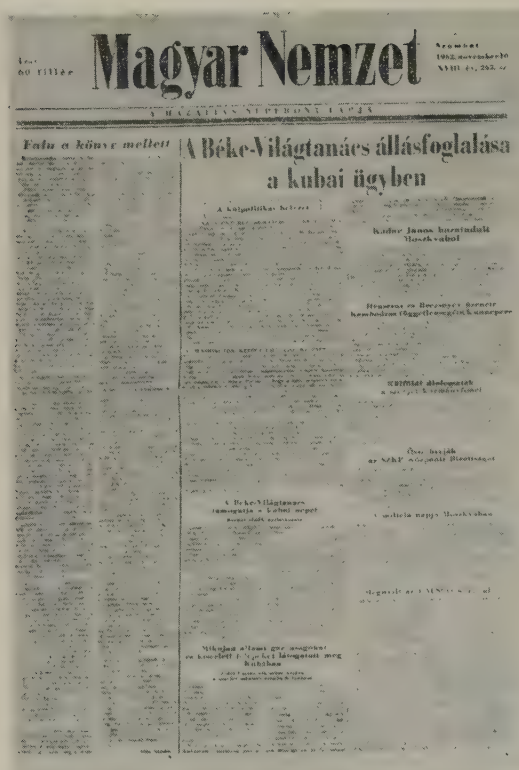
tehát az 1949. évihez képest 148%-kal, az 1956. évihez viszonyítva pedig 86%-kal nőtt.

A nagyobb példányszámban készülő *hetilapok* 1968-ban a következők voltak: a „Nők Lapja”, a Magyar Nők Országos Tanácsának képeslapja, 522 000 példányban. Az „Ország-Világ”, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság képeslapja, 215 000 példányban. A „Ludas Matyi”, rajzos, szatirikus politikai lap, 567 000 példányban. A „Képes Újság”, a Hazafias Népfőnt képeslapja a falusi lakosság számára, 270 000 példányban. A „Film–Színház–Muzsika”, képeslap, 151 000 példányban. „Élet és Tudomány” a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat képeslapja, 146 000 példányban. A „Tükör”, képes politikai és társadalmi hetilap, 82 000 példányban. A „Magyarország”, politikai és társadalmi hetilap 98 000 példányban. A „Szabad Föld”, a Hazafias Népfőnt politikai hetilapja a parasztság számára, 408 000 példányban. A „Magyar Ifjúság”, a Kommunista Ifjúsági Szövetség politikai hetilapja, 203 000 példányban. A „Hétféli Hírek” három változatban, vasárnap délután, este és hétfőn reggel megjelenő politikai hetilap, 218 000 példányban. A „Füles”, képes, rajzos rejtély-újság, 146 000 példányban. A „Rádió- és Televízióújság”, képes, szöveges műsorismertető hetilap, 725 000 példányban. A „Figyelő”, gazdasági hetilap, 28 000 példányban.

A „Népszabadság” egyik száma

A „Népszava” egyik száma

A „Magyar Nemzet” egyik száma — Az „Esti Hírlap” egyik száma

A Magyarországon lakó néhány nemzetiség anyanyelvén szerkesztett lapot olvashat. A *nemzetiségi lapok* közül a német, a szerb és a szlovák nyelvű újságok hetenként, a román nyelvű kéthetenként jelenik meg. A „Magyar Hírek” a Magyarok Világszövetségének illusztrált hetilapja, a „Látóhatár” pedig külföldi magyarok számára készült irodalmi hetilap.

Több idegen nyelvű belföldi lapot külföldön terjesztenek. Angol nyelvű újság a „Hungarian Review”, képes havi lap, melyet nemcsak angolul, hanem több idegen nyelven is kiadnak; kulturális, társadalomtudományi és politikai kérdésekkel foglalkozik a „The New Hungarian Quarterly” és a „Budapester Rundschau”. A „Hungarian Foreign Trade”, a „Hungarian Heavy Industries”, a „Hungarian Exporter” a külkereskedelem területét öleli fel. A felsorolt lapok közül néhány az angolon kívül más világnyelven is megjelenik. A „Daily News—Neueste Nachrichten” külföldi turisták tájékoztatását szolgálja. Az idegen nyelvű lapok egyszeri megjelenése együttesen megközelíti a 286 000 példányt.

Tudományos *szakfolyóiratokat* — különböző idegen nyelveken is — nagy számban jelentet meg elsősorban az Akadémiai Kiadó, valamint az egyetemek.

Műszaki szaklap 66 jelenik meg az országban. Ilyenek: építészeti, elektrotechnikai, közlekedési, bá-

nyászati, cipőipari, textilipari stb. szaklapok. Egyszeri megjelenésük hozzávetőlegesen 300 000 példány.

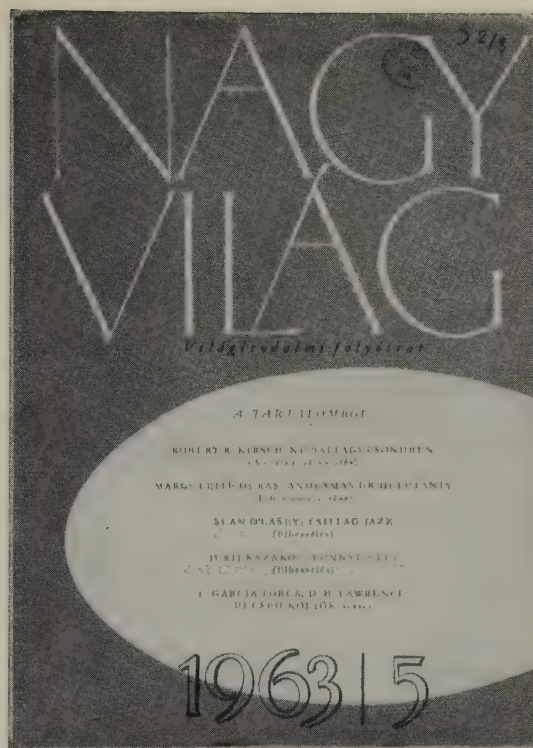
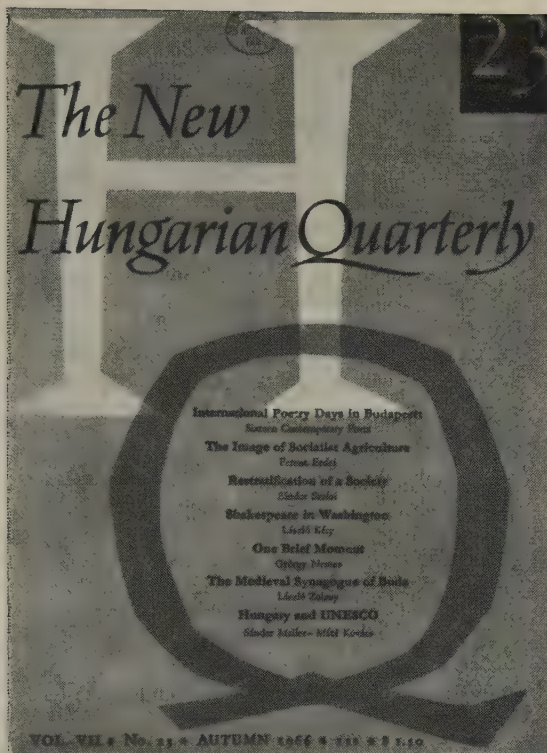
A mezőgazdasági szaklapok száma 17 (a növénytermesztés, az állattenyésztés, a gyümölcstermelés, a baromfitenyésztés, a kertészet, a szőlészet, a méhészet stb. szakfolyóiratai); egyszeri megjelenésük 148 000 példány.

21 különböző kiadvány jelenik meg alsó-, közép-, illetve felsőfokú iskolákban tanító pedagógusok számára, ezek a különböző tantárgyak oktatásában szerzett tapasztalatokat ismertetik. Egyszeri megjelenésük 273 000 példány.

28 különböző orvosi szakfolyóirat jelenik meg. A több mint száz esztendeje megjelenő és az általános orvostudománnyal foglalkozó „Orvosi Hetilap” mellett újszólván minden szakorvosi ágazatnak (pl. onkológia, sebészet, bőrgyógyászat, szemészet stb.) saját lapja van, egyszeri megjelenésük 77 000 példány.

Speciális szaklapok a következők: a fotósok, a könyvtárosok, a zene- és képzőművészek, az autózetterek, a galambtenyésztők, a kézimunkát kedvelők stb. részére készülő lapok. Egyszeri megjelenésük 200 000 példány.

Számos *társadalmi egyesületnek*, szövetségnek, érdekvépviseleti szervnek is van nyomtatott újságja, folyóirata. Így pl. folyóiratot jelentet meg a Magyar Vörös-

A „The New Hungarian Quarterly” címlapja — A „Nagyvilág” címlapja

kereszt, a vadászok, a horgászok, a kisiparosok, a bélyeggyűjtők országos szövetsége stb.

Magyarországon a *lapterjesztés* a Posta feladata: lakásra kézbesíti az előfizetők példányait, a többi utcai pavilonokban árusítja. A magyar sajtót tehát nem a kiadóhivataloknál, hanem a postánál lehet csak előfizetni, illetve a posta kezelésében működő hírlapárusító pavilonokban példányonként megvásárolni. Jellemző adat, hogy a reggel megjelenő politikai napilapok példányszámának mintegy 80%-a előfizetői példány. A posta lapterjesztéssel foglalkozó apparátusa évente összesen egymilliárd példányban juttatja el a különböző újságokat és folyóiratokat az olvasókhoz. Az ország mintegy 3200 lakott helységének mindegyikébe eljutnak a lapok. Országos átlagban egy-egy családhoz évente kerekén 300 újságpéldány jut el.

A lapok és folyóiratok előfizetési és példányonkénti ára általában alacsony. A nagy példányszámú lapok nyereséget hoznak, s ez lehetővé teszi, hogy a lapokat megjelentető szervezetek — állami támogatással — fedezzék a vékonyabb rétegeket érdeklő, s emiatt kis példányszámban megjelenő lapok és folyóiratok kiadásának ráfizetését. Így az állam nagy összegeket fordít a műszaki, pedagógiai, az orvosi és más szaklapok, az egyházi-felekezeti lapok és a Magyarországon élő nemzetiségek anyanyelvén megjelenő lapok kiadására.

A *Magyar Távirati Iroda* (MTI), a magyar hírszolgálati iroda 1880-ban alakult, a világ egyik legrégebb

hírugynöksége. Az MTI több szerkesztőségből, illetve részlegből áll. Belföldi szerkesztőségének négy rovata van: kulturális és belpolitikai, gazdasági, mezőgazdasági és sport. Minden megyeszékhelyen működik egy kisebb szerkesztősége. A külpolitikai szerkesztőség feldolgozza a külföldi távirati irodáktól kapott és a saját külföldi tudósítói által leadott híreket.

Az MTI kétoldalú szerződéseik alapján rendszeresen veszi rádió és kábelösszeköttetés útján 20 hírugynökség, közöttük az AFP, AP, Reuter, TASZSZ, UPI anyagait. Ezenkívül alkalmi hírcserére 15 hírugynökséggel van megállapodása. Az MTI-nek 1969-ben a következő 16 fővárosban volt állandó tudósítója: Moszkva, Varsó, Berlin, Prága, Bukarest, Szófia, Belgrád, Washington, London, Párizs, Bécs, Bonn, Róma, Dar-es-Salaam, New Delhi és Kairó. Minden nagyobb jelentőségű külföldi politikai vagy sporteseményre különtudósítót küld.

A négyoldali sajtószolgálat feldolgozza kb. 40 külföldi hírugynökség, illetve szervezet bulletinjét, valamint a világsajtó kb. 150 legfontosabb lapját, s ezek alapján hetenként kétszer, illetve háromszor különböző kiadványokat jelentet meg.

A külföldi adások szerkesztősége tájékoztatja a külföldet Magyarország politikai, gazdasági, kulturális eseményeiről és informatív cikkeket ad. Rádió-teletypen és vezetékessé kábelösszeköttetésen keresztül naponta háromszor francia nyelvű, egyszer angol nyelvű hír-

A „Film — Színház — Muzsika” egyik száma

anyagot sugároz. Ezen kívül naponta németül továbbít híreket Bécsbe az európai német nyelvterületre szóló bulletin számára. Moszkvába naponta kétszer orosz nyelvű, Dél-Amerika részére pedig naponta egyszer angol nyelvű adás megy. A szerkesztőség hetenként ad ki angol, francia, német és orosz nyelvű bulletineket európai, ázsiai és afrikai országok sajtószervei részére.

Az MTI foto-főosztálya feladatkörébe tartozik, hogy a bel- és külföldi sajtót fotóriportokkal, a különböző politikai, társadalmi és gazdasági szerveket fotóanyaggal lássa el.

Ide tartozik az MTI Külföldi Képszolgálata (Interfotó MTI), amely több mint 50 külföldi szolgálattal, illetve lappal tart rendszeres kapcsolatot a világ minden táján. Havonta mintegy 2500 képet küld külföldre és kb. ugyanennyit kap külföldről részben telefonon és rádiófonon. Nagyobb politikai vagy sporteseményekről ugyancsak telefonál és rádiófonóval ad képet külföldre.

A *Magyar Sajtó Napja*. A sajtó és az újságírók társadalmi elismeréséről tanúskodik a minden évben december 7-én országosan megünnepeelt Magyar Sajtó Napja, annak emlékeztére, hogy 1918-ban ezen a napon jelent meg a „Vörös Ujság”, az első magyarországi legális kommunista lap.

A „Szabad Nép” első szerkesztőjéről, Rózsa Ferencről elnevezett díjat a Magyar Sajtó Napján olyan

újságírók kapják, akiknek a munkássága a leghathatósabbban járul hozzá a béke megvédéséhez és a szocializmus építéséhez.

Sajtótörvények. A Magyar Népköztársaságban törvény mondja ki a sajtószabadságot és az illetékes állami szerveknek a törvényre alapozott tevékenysége biztosítja, hogy a sajtónak az egész nép javát szolgáló szabadsága korlátozás nélkül megvalósuljon a gyakorlatban.

A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 55. cikke, amely az állampolgárok jogaival és kötelességeivel foglalkozik, kimondja: „A Magyar Népköztársaság a dolgozók érdekeinek megfelelően biztosítja a szólás-szabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot.”

A *sajtószabadság* érvényesülését a gyakorlatban lehetővé teszi, hogy a papírgyárak, a nyomdák, a lapkiadó vállalatok nem magánszemélyek vagy érdekcsoportok, hanem a társadalom tulajdonában vannak, továbbá, hogy a sajtótermékek szerzői, előállítói és terjesztői ellen csak a törvények rendelkezéseinek megszegése esetén és csak a törvényben erre feljogosított szervek járhatnak el; a törvényben részletesen szabályozott körülmények fennforgása esetén is csak bírósági határozat alapján kizárható el a sajtótermék.

Nincs cenzúra; egyetlen szervnek sincs joga arra, hogy bármilyen formában — akár közvetlenül, akár közvetve — sajtócenzúrát gyakoroljon. Az újságíró és szerkesztő egyéni meggyőződésének megfelelően dönti el, hogy miről és mit ír.

A magyar nép elfogadja a szocializmus elveit, magának vallja a Magyar Szocialista Munkáspárt és a magyar kormány politikáját, érthető tehát, hogy a nép sajtója ezt a politikát támogatja, s igyekszik megvalósítását előmozdítani. Ez azonban nemcsak hogy nem akadályozza, hanem kifejezetten feltételezi, hogy a lapok — az újságírók cikkeinek és a szerkesztőséghez érkező leveleknek a leközlésével — nyilvánosság elé vigyék azokat a mulasztásokat, hibákat, fogyatékosságokat, amelyek károkat okoznak a közösségnek, fékezik a nép jobb életének gyorsabb ütemben történő megteremtését. Az ország politikai vezetői kifejezetten igénylik, hogy az újságok bírálják az élet bármely területén mutatkozó negatív jelenségeket, ismertessenek a hibák megszüntetésére alkalmasnak vélt javaslatokat, hogy ilyen módon a közvélemény figyelmét a társadalmi, gazdasági, kulturális és más jellegű problémák mielőbbi megoldására irányítsák.

Az újságokban megjelenő *bírálatok* és *javaslatok* megvizsgálását és figyelembe vételét jogszabály írja elő. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1014/1963 számú határozata kimondja, hogy az illetékes állami szerv köteles 30 nap alatt *érdemi* választ küldeni a sajtóban nyilvánosságra hozott minden olyan javaslatra és bírálatra, amelyre a szerkesztőség választ kér. A válaszban az állami szervnek ismertetnie kell a szerkesztőséggel, hogy a javaslat, illetve a bírálat megvizsgálása alapján milyen intézkedéseket tett. A kormányhatározat megfelelő szankciókat ír elő azokkal az

állami tisztviselőkkel szemben, akik a válaszadás kötelezettségének nem tesznek eleget.

A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvének 210. §-a kimondja: „Aki a maga vagy más részére ellenszolgáltatásként előnyt követel, kér vagy fogad el azért, hogy valamit a sajtóban elhallgasson vagy közzétegyen, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntendő.”

A Büntető Törvénykönyv több büntett esetében az általánosan súlyosabb büntetést ír elő arra az esetre, ha a bűncselekményt sajtó útján követték el (pl. izgatás, rémhírterjesztés, rágalmazás, becsületsértés). A rágalmazás büntetése az egyébként előírt 6 hónapi szabadságvesztés helyett 1 évig terjedhet, ha sajtó útján követték el; becsületsértés megállapítása esetén a bíróság pénzbüntetést szab ki, de 6 hónapig terjedő szabadságvesztést ír elő a Törvénykönyv arra az esetre, ha a becsületsértés sajtó útján történt.

A törvények és más jogszabályok nemcsak a sajtószabadságot biztosítják, hanem afölött is öröködnék, hogy e joggal senki ne élhessen vissza más állampolgárok rovására.

A kormány 26/1959. számú rendelete elvileg új módon szabályozta a *helyreigazítási jogot* és eljárást. A korábbi magyar sajtótörvény helyreigazítási joga formális volt. A sajtóban megjelent cikk megállapításait sérelmező személy helyreigazító szöveget juttathatott el a szerkesztőséghez, de ha közleménye megjelent, a szerkesztőség gyakran hozzáfűzte, hogy a kifogásolt cikkében ismertetett állításait fenntartja. Ilyen formán teljesen az olvasó ítéletére volt bízva, hogy az ellentmondó közlemények közül melyiknek higgyen. Ha az ügy a bíróság elé került, az sem kutatta, hogy a cikk írójának vagy pedig a panaszosnak van-e igaza, hanem csupán arra ügyelt, hogy a helyreigazítási kérelem megfeleljen a törvény betűinek.

A kormány hivatkozott rendelete kimondja: „Az állami, gazdasági vagy társadalmi szerv, illetve szervezet, amelyről, vagy az a személy, akiről időszaki lap, rádió vagy televízió valótlan tényt közölt vagy híresztelt, vagy való tényeket hamis színben tüntetett fel, az időszaki laptól, illetőleg a Magyar Rádió és Televíziótól a közlemény megjelenésétől, illetve közvetítésétől számított 30 napon belül írásban helyreigazítás közlését igényelheti. Ha a valótlan tartalmú közlemény a közérdeket sérti, helyreigazítás közlését igényelheti az illetékes miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) is.”

„A határidőben igényelt helyreigazítás közlését csak akkor lehet megtagadni, ha a helyreigazítási kérelemben előadott tények valósága nyomban megcáfolható.”

Ha a szerkesztőség nem közli az igényelt helyreigazítást, a panaszos a bírósághoz fordulhat, amely gyorsított eljárással tisztázza a tényállást, és amennyiben a panaszosnak ad igazat, kötelezi a szerkesztőség vezetőjét, hogy a bíróság által megszövegezett helyreigazítást közölje.

Jogszabály írja elő a szerkesztő megbüntetését abban az esetben, amennyiben „a jogerős ítélettel megállapított helyreigazítási kötelezettségét nem, vagy pedig

nem az ítéletben megszabott módon, illetőleg határidőben teljesíti”. Ugyanez a törvényhely viszont azt a panaszost is büntetni rendeli, aki a szerkesztőségnek küldött helyreigazítási igényében vagy a bírósághoz benyújtott panaszában az ügy valamely lényeges körülményét illetően valótlan tényt állított, feltéve, hogy ez a tényállítása a helyreigazításban megjelent (Büntető Törvénykönyv, 212. §).

E jogszabályokon alapuló bírósági gyakorlat szerint értéktételek helyreigazításáról nem lehet szó, azaz pl. egy megbírált író vagy akár állami szerv vezetője, pl. miniszter, helyreigazítás címén nem igényelheti a kedvezőtlen kritika módosítását és kedvező kritika közzétételét.

A *sajtójogi felelősség* rendszerét a jogszabályok úgy rendezik, hogy a sajtó útján elkövetett bűncselekményekért csakis az viselhesse a felelősséget, aki annak a bűncselekménynek elkövetéséért valóban felelős. Elsősorban tehát a cikk szerzője, társtettesként pedig az a szerkesztőségi vezető, aki a cikk megírására vagy közzétételére utasítást adott. Ezt a magától értetődőnek látszó — a szocialista jogelvekkel összhangban levő rendezést — azért kellett jogszabályba felvenni, mert a régi magyar sajtó-jogszabályok módot adtak arra, hogy a sajtó útján elkövetett bűncselekményekért olyan személyt is felelősségre vonhassanak bíróság előtt, aki annak elkövetéséről nem is tudott (pl. kiadó vagy nyomdatulajdonos).

A sajtó állami és társadalmi szervei. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1956 decemberében *Tájékoztatási Hivatal* megalakítására hozott határozatot. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala a sajtóterületnek minisztériumi jogkörrel rendelkező országos hatáskörű állami szerve. Elsőrendű feladata az, hogy előmozdítsa az ország lakosságának a sajtó, az MTI, a rádió, a televízió útján történő rendszeres és széles körű tájékoztatását. Ebben a feladatkörében az Országgyűlés által alkotott törvényekkel, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa által elfogadott törvényerejű rendeletekkel és határozatokkal, valamint a kormány rendeleteivel és határozataival kapcsolatos hivatalos közleményeket a sajtó rendelkezésére bocsátja; szervezi és koordinálja a különböző állami szervek részéről a sajtó rendszeres tájékoztatását; biztosítja, hogy a sajtó munkatársai jelen lehessenek és zavartalanul dolgozhassanak minden olyan jelentős eseménynél, amely az ország lakosságát érdekli.

A Tájékoztatási Hivatal az időszaki sajtótermékek tekintetében államigazgatási feladatokat lát el: hatáskörébe tartozik a lapkiadási és sajtóterjesztési ügyek intézése, a lapok és folyóiratok papírellátásának biztosítása.

A minisztériumokban és országos hatáskörű szerveknél *sajtóosztály* vagy sajtóelőadó működik. Feladata, hogy az érdeklődő magyar újságírókat tájékoztassa a minisztérium tevékenységéről, a minisztérium irányítása alatt álló üzemek, hivatalok, intézmények stb. munkájáról. A Külügyminisztérium Sajtóosztálya akkreditálja az országban tartózkodó külföldi tudósítókat,

tájékoztatja őket a Magyar Népköztársaság kül- és belpolitikai tevékenységéről, ugyanakkor magyar tudósítókát küld külföldre.

Az újságírók társadalmi szervezete a *Magyar Újságírók Országos Szövetsége*. Vezető szerve a választmány, amelynek tagjait az újságírók küldötteinak közgyűlése választja meg titkos szavazással. Két választmányi ülés között a Szövetség munkáját az elnökség irányítja.

Az Újságírószövetség foglalkozik a kezdő újságírók képzésével és az Újságíró Akadémia keretében az újságírók továbbképzésével. Rendszeresen szervez sajtótájékoztatókat a működésükről. A Szövetség tagjai a hatékonyabb speciális képzés és tájékozódás céljából 18 szakosztályba tömörülnek, ezeknek saját választott vezetőségük van. Egy-egy szakosztályt alkotnak pl. a külpolitikai, a belpolitikai, az ipari, a mezőgazdasági, a kulturális, a sport-újságírók, a fotóriporterek, a szakszervezeti lapok szerkesztőségeiben dolgozó újságírók stb.

A Szövetség havonta megjelenő folyóiratot ad ki „Magyar Sajtó” címmel.

A Szövetség székházában kapott helyet a publicisták klubja, ahol a Budapesten akkreditált külföldi tudósítók és a Magyarországra látogató külföldi újságírók, rádió- és televízió-riporterek találkozhatnak egymással, a magyar kollégákkal és közéleti személyiségekkel. Az elmúlt években nem szocialista orszá-

gokból évente több mint 2000 újságíró látogatott hazánkba.

A Magyar Újságírók Országos Szövetsége tagja a Nemzetközi Újságíró Szervezetnek, valamint néhány más nemzetközi szervezetnek, s azok tevékenységében aktívan részt vesz. A Szövetségnek mintegy 60 külföldi újságíró szervezettel van kapcsolata, közülük mintegy hússzal egyezményt is kötött.

A Nemzetközi Újságíró Szervezet megbízásából a Magyar Újságírók Országos Szövetsége rendezte meg 1962 augusztusában Budapesten a világszervezet V. kongresszusát, ezen Európa, Ázsia, Afrika, Észak-, Közép- és Dél-Amerika 60 országából mintegy 200 küldött vett részt.

1964-ben a Magyar Újságírók Szövetsége Nemzetközi Újságíró Továbbképző Központot szervezett, mely szakmai jellegű továbbképzést nyújt külföldi újságíró-gyakornokok számára, mind a lapok, mind a fotó, mind a rádió viszonylatában. Az évente felajánlott 15—20 ösztöndíjat elsősorban fejlődő országok újságírói kapják.

A Szövetség életének főbb eseményei közül megemlítjük még a Sportújságírók Nemzetközi Szövetségének 1965 áprilisában tartott Kongresszusát, a balatonszéplaki Nemzetközi Újságíró Üdülő megnyitását 1965 májusában, az Európai Kerekasztal Konferenciát 1966 májusában és az Idegenforgalmi Újságírók Nemzetközi Szövetségének Kongresszusát 1967 szeptemberében.

RÁDIO ÉS TELEVÍZIÓ

A Magyar Rádió. Magyarországon korán és sajátos formák között kezdődött a rádiózás. Noha a rádió szó értelemszerűen vezeték nélküli közvetítést jelent, országunkban mégis vezetéssel indult meg a műsorszórás, — már 1893-ban. A broadcastingnak ez a „szabálytalan” és időközben elévült formája a telefonhírmondó.

A *telefonhírmondó* a telefonhoz hasonló hírközlő berendezés volt, lényegében „telefonújság”, amellyel híreket, szórakoztató műsort, színházi előadásokat közvetítettek az előfizetőknek, eredetileg a budapesti telefonközponton át, majd 1894-től a Telefonhírmondó Rézvénytársaság saját vonalhálózatán.

A telefonhírmondó és a telefonközpont első formájának föltalálója Puskás Tivadar (1844—93) magyar mérnök. Mint Edison munkatársának kimagasló szerepe volt az első telefonközpont létrehozásában, s az első európai telefonközpontot is ő építette meg Párizsban 1878-ban. A zseniális magyar felaláló már ezekben az években foglalkozott a telefonhírmondó gondolatával, s az 1881-es párizsi elektromossági kiállításon be is mutatta annak első változatát: az operaházban mikrofonomokat helyezett el a sűgőlyuk két oldalán, a kiállítási csarnokban fölállított telefonfülkékben pedig a kiállítás közönsége néhány percig hallgathatta az előadást. 1893-ban azután megalkotta Budapesten az úgynevezett körtelefont, amellyel híryanagot, előadásokat és zeneszámokat közvetítettek. Mivel a telefon-előfizetőknek esetenként a postától kellett kérniük a telefonhírmondó kapcsolását, Puskás megkezdte a külön hálózat kiépítését. E munkája közben halt meg, fiatalon, 49 éves korában.

A telefonhírmondó műsorán a „napirenden” kívűl hallgathattak az előfizetők esti hangversenyt, színházi közvetítéseket, cigányzenét és katonazenét az éttermekből és kávéházakból.

Puskás Tivadar telefonhírmondójának alapfogadatlata, a műsorszórás eszméje és műsortípusai a rádiózás fejlődésének részévé váltak, megtermékenyítették és gazdagították.

A *Magyar Rádió első korszaka*. A Magyar Rádió 1925. december 1-én indította meg rendszeres adásait. Ekkoriban már világszerte fellendülőben volt a rádiózás, a mi országunk sem maradhatott el. Az első „műsort” (a telefonkönyv díjszabási táblázatának fölolvasását) még ócska bútorszállító kocsiból sugározták,

de 1928-ra megépült a 20 kW-os kisadó, 1933-ra a 120 kW-os nagyadó; 1934-ben pedig megindultak tengerentúlra a rövidhullámú adások. Az előfizetők száma is rohamosan növekedett: az 1925. évi 17 072-ről 1928-ra 168 000-re, 1935-re 353 000-re, 1938-ra 419 000-re emelkedett.

A műsor az első időkben meglehetősen monoton volt (katonazene, cigányzene, majd tánczene, operaközvetítés, éttermi kapcsolat, gramofonlemezek, felolvasás stb.). Később azonban egyre bővült, gazdagodott: híres színészek fellépésével, színielőadásokkal a stúdióból, neves közéleti személyiségek felolvasásaival, helyszíni riportokkal, házi zenekari „élő” koncerttel, vidéki, majd külföldi közvetítésekkel stb.

Jellegzetes színfoltja a Magyar Rádió műsorának az 1928 óta (néhány éves megszakítással) minden nap 12 órakor közvetített déli harangszó (a déli harangozást a magyar seregeknek a törökök felett 1456-ban aratott győzelme emlékére rendelték el még annakidején).

A régi Magyar Rádió műsora már a kezdeti években is hozzájárult a népek kulturális kapcsolatainak erősítéséhez. Néhány szemelvény a régi műsorokból mutatja ezt a tendenciát: Beethoven centenáriumi hangverseny (1927); közvetítés a londoni tengerészeti értekezletről; magyar írók és művészek a francia árvízkárosultakért (1930); az ünnepi játékok közvetítése Salzburgból; Toscanini hangversenyének átvétele Amerikából (1931); a bázeli, majd a párizsi, a berni, a torinói, a bécsi, a koppenhágai, a varsói, a helsinki, az aacheni stb. rádió stúdióhangversenyeinek kapcsolása (1933); 25 nemzet újságírói a mikrofon előtt; közvetítés a londoni világgazdasági konferenciáról; a Magyar Rádió Európa-hangversenye, amelyet huszonegy rádióállomás vett át (1934); közvetítés a jugoszláv rádióállomások műsoraiból; Toscanini-hangverseny Salzburgból; Európa-hangverseny a Liszt-év alkalmából (Bartók Béla közreműködésével, Dohnányi Ernő vezényletével), ezt száz külföldi rádió közvetítette (1936) stb.

A hazai tárgyú közvetítésekben is, már a huszas években, mind formájában, mind tartalmában haladó törekvésnek tekinthetjük, hogy szóhoz juttatták a rendszeres szellemi ellenfeleit is. Ilyen alkalom volt például, amikor Móricz Zsigmond vidéki házába látogatott el a mikrofon; vagy amikor a híres színésznő, Varsányi

Puskás Tivadar

Irén rádiófölképést vállalt; amikor Szent-Györgyi Albert a paprika-vitaminról tartott előadást, Bartók Béla pedig a magyar népzeneről; s amikor gyárakba, aratóünnepélyekre vonult ki a mikrofon.

A harmincas évek közepétől azonban sorvadni kezdtek ezek az amúgy is gyenge törekvések: a Magyar Rádió egyre jobban a fasizmus felé sodródott. A sors tragikus, groteszk ironiája, hogy a nagy adóállomást, Európa addig legnagyobb rádiótornyát, éppen a menekülő „szövszemes” fasiszta német hadsereg döntötte le.

A Magyar Rádió a felszabadulás után. Az 1945-ben újjászületett, demokratikus Magyar Rádió új elvi alapokon kezdte meg a működését; a haladás szolgálata, a magyar művelődés emelése és a világ kultúrájának megismertetése váltak legfőbb alapelveivé.

Országunk felszabadulásakor azonban alig rendelkezett egyébbel az új intézmény, mint ezekkel az elvekkel. A szükséges technikai és előfizetői bázist fokozatosan lehetett csak megteremteni. 1945. május 1-én még hét utcai hangszórón kezdte adásait a rádió, 1968-ra azonban több mint 2,5 millióra nőtt az előfizetők száma, a kezdeti félkilowattos „adóállomás” helyén pedig két 150 és két 135 kW-os nagyadó működik jelenleg. Mindez műszakilag lehetővé teszi azt is, hogy a magyar nyelven kívül a Magyar Rádió németül, angolul, olaszul, spanyolul, törökül, arabul, görögül és más nyelveken is szólhat minden nap a világhoz. Külön műsora van a Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen élő magyarok számára is.

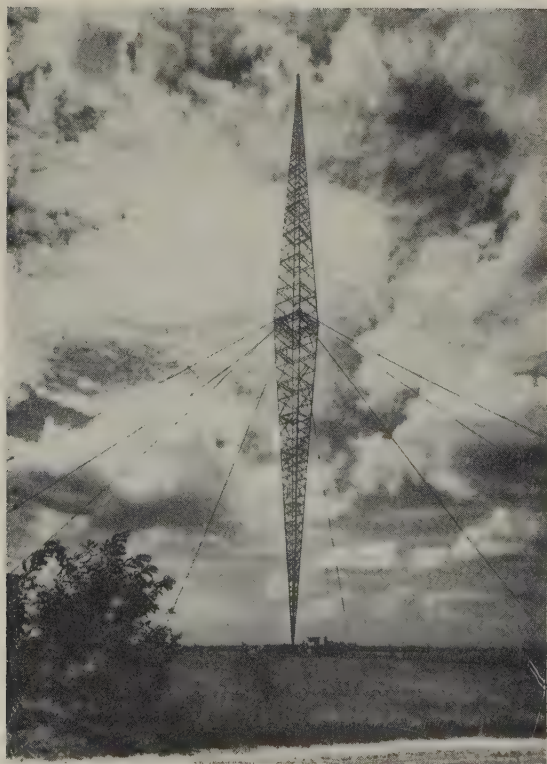
Az előfizetők toborzása is teljesen újra kezdődött 1945-ben. Az első adási napon, május 1-én a fegyverszüneti rendelkezés értelmében még nem üzemelhettek a vevőkészülékek. Amikor azonban feloldották az erre vonatkozó tilalmat, rohamosan kezdett növekedni az előfizetők tábora, és az 1945. évi 178 000-ről 1949-ben 539 000-re 1968-ban pedig mint már említettük, 2,5 millióra gyarapodott.

A gyors növekedés fő tényezője, hogy a felszabadulás után bekövetkezett új politikai és gazdasági helyzet kedvező hatására rendkívüli mértékben megnőtt a művelődés iránti vágy és a politikai tájékozódás igénye.

A Magyar Rádió jelenleg két párhuzamos középhullámú nagy műsorral és egy (főleg zenei és irodalmi jellegű) URH-adással igyekszik a fenti igényeknek megfelelő programot megvalósítani. 1969. március 18-án megkezdődtek a rendszeres kísérleti sztereo-adások.

A két nagyadónak jelenleg még nincs önálló profilú műsora: a Kossuth- és a Petőfi-Rádió egymást kölcsönösen kiegészítő adótípus. A cél az, hogy a műsoridő bármely órájában lehetőleg mindenki megtalálja a programban, amit szívesen hallgat.

Ma a Magyar Rádióban a műsor a hallgatók általános érdeklődését, a valóságnak megfelelő tájékoztatását, mind magasabb és differenciáltabb kulturális igényeinek kielégítését és fejlesztését, s mindezek mellett lehetőleg színvonalas szórakoztatását is szolgálja. A négy műsorrészleg (az Aktuális Főszerkesztőség, az Irodal-

A Magyar Rádió lakihegyi nagyadója

mi-Dramaturgiai, a Zenei Főosztály és a Gyermekek-Ifjúsági Osztály) a rádióhallgatók kívánságai mellett a műsortervek összeállításakor elsősorban politikai-művelődéspolitikai célokból indul ki, illetve pontosabban: a hallgatók szubjektív elképzeléseinek és a szocializmus igényeinek megfelelő műsorpolitika összehangolására törekszik. Egy példa világítja meg legjobban ezt a törekvést. A magyar rádióhallgatók számottevő része kedveli a magyar nótát, továbbá szívesen hallgatja a sokszor giccses táncdalokat. A Magyar Rádió viszont, éppen a közízlés fejlesztése érdekében, igyekszik ellensúlyozni az ilyen zenei adásokat. Az igények és az ízlésfejlesztő törekvések kompromisszumának foghatjuk fel ugyanakkor, hogy a Magyar Rádió is sokat játssza a magyar operettek világhírű zeneszámain, Lehár Ferenc, Kálmán Imre, Huszka Jenő, Szirmai Albert, Jacobi Viktor és mások muzsikáját, s az operettszínházból gyakran közvetíti „A mosoly országá”-n, a „Csárdáskirálynő”-n, a „Luxemburg grófja”-n stb. kívül a műfaj új termékeit is.

A Magyar Rádió társadalmi elkötelezettségű, tájékoztató, a műveltséget terjesztő, művészi-nevelő, szórakoztató intézmény, mely a szocialista műsor- és művészetpolitika elvei alapján működik. Ezzel az irányzattal egyetért a rádióhallgatók túlnyomó többsége. A sokféle hallgatói igénynek megfelelően a mai Magyar Rádió szerteágazó, eleven érthálózaton át szállítja a tájékoztatás, a művelődés és a szórakoztatás egész napon át áramló jelképes eledelét.

Rádióink információs tevékenységét elsősorban az Aktuális Főszerkesztőség végzi, mely gazdag, sokrétű programban tájékoztatja közönségét hazánk és a nagyvilág eseményeiről. Az alapelv itt a gyorsaság és a megbízhatóság. Ez jut kifejezésre a naponként 29 hírszolgálatban, a „Reggeli, Déli, Esti Krónika” kiadásában, valamint az ilyenfajta műsorokban: „A mikrofon előtt”, „Szombat délután”, „Láttuk, hallottuk”, „Gazdasági magazin”, „Rádiólexikon”, „A világ-gazdaság hírei”, „Külpolitikai figyelő”, „Orvosi tanácsok”, „Nőkről—nőknek”, „Lányok, asszonyok”, „Válaszolunk hallgatóinknak”, „Törvénykönyv”, „Külföldi tudósoké a szó”, „Kozmosz”, „Sajtókonferencia” stb. Ez a főszerkesztőség a gazdája a mezőgazdasági lakosságnak szánt műsoroknak is, amilyen a „Gazdaszemmel a világ mezőgazdaságáról”, „Házunk tája”, „Falusi életképek”, „Gazdaszemmel hazánk mezőgazdaságáról”, „Családi kör” stb.

Az Ifjúsági és Gyermekrádió sajátos műsortípusokban informálja ifjú hallgatóit, gyarapítja tudásukat, formálja világnézetüket, magatartásukat és szórakoztatja őket. A jellegzetesebbek közülük: „Harsan a kürtő”, „Húszas stúdió”, „Táskarádió”, „Nyitott stúdió”, „Mikrofórum”, „Különleges tudakozó”, „Kíváncsiak klubja”, „Ezeregy délelőtt”.

A rádiózásban a broadcasting-elv világszerte két csomópont körül sűrűsödik: az érkezett információk,

A Széchenyi-hegyi televíziós adótorony

a meglevő (öröklött) művelődési és szórakoztató anyagok terjesztése, sokszorosítása (a feladatok dandárja itt gyülekezik) és az önálló, művészi alkotómunka (ez a rádióműsorok széles spektrumának legkeskenyebb csíkja). Az Irodalmi-Dramaturgiai Főosztály programja is elsősorban irodalmi műveltséget gyarapít, ízlést, világnézetet formál, és csak másodsorban törekedhetik a rádió önálló művészetének, a hangjátéknak művelésére. A művészi-nevelő műsorok közül hadd emeljük ki itt „A magyar költészet századai”-t, „A magyar novella mesterei”-t, az „Édes anyanyelvünk”-et, az „Írók fóruma”-t, az „Íróink műhelyében”-t, a „Gondolat” c. irodalmi lapot, az „Égtájak” nevű kulturális világszemlélt, regények folytatásokban való felolvasását stb.; „A Rádiószínház bemutatója”-t, a színházi közvetítéseket, a „Rádiószínház múzeumá”-t, az „Éjszakai rádiószínház”-at. A Dramaturgia gondozza „A Szabó-család” c. folytatásos játékot is, amely dramatikus formában, a publicisztika nyelvén beszél-hétről hétre az időszerű kérdésekről. A szórakoztató részleg szerkeszti a szombat esti vidám műsorokat, az irodalmi vetélkedőket („Mesterségünk címere”), a „Színházi magazin”-t, az „Ez is, az is 120 percben”-t, a „Jóreggelt vasárnap!”-ot, a „139—660” nevű automata közönségszolgálatot, a „Mit üzen a Rádió?”-t stb.

A Zenei Főosztály műsora nálunk is meghaladja a teljes program 60%-át, és Alban Bergtől a magyar nótáig, a zene, a zenélés és éneklés igen széles skáláján játszik. Műsortípusai közül megemlítünk itt néhányat: „Beszélgessünk zenéről”, „A dzsessz kedvelőinek”, „Könnyűzenei híradó”, „Tánczenei koktél”, „Csak fiataloknak”, „A rádió lemezealbuma”, „Made in Hungary”, „Új zenei újság”, „A zene hullámhosszá”, „Új felvételeinkből”, „A hét előadóművésze”, „Kórus-pódium”, a hazai és a külföldi hangversenykapcsolások stb. Szólnunk kell itt röviden négy hazai rádiós együttesünkről is, melyeket ismernek határainkon túl is. A Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara az utóbbi időben is sok kiváló hazai és külföldi karmester és előadóművész közreműködésével hangversenyezett: Fischer Annie, Ferencsik János, Lehel

György, Simándi József, Melis György, Kovács Dénes, Otto Klemperer, Ormándy Jenő, Carlo Zecchi, Lamberto Gardelli, Gheorge Georgescu, David Ojsztrah, Szigeti József, Yehudi Menuhin, Szvjatoszlav Richter és mások. Jól sikerült külföldi turnéikon megkedvelték az MRT Gyermekekórusát, Énekkarát és Tánczenekarát is.

A Magyar Rádió nemzetközi kapcsolatainak kiterjedését jellemzi, hogy több mint 120 rádióval folytat zenei műsorcsere: hangversenyeket közvetít és ad át külföldi rádióállomásoknak, zenei fesztiválok anyagát küldi és kapja meg magnetofon-felvételeken.

1966-ban például 31 élő magyar zeneszerző 91 műve hangzott el 164 külföldi rádióállomás műsorában. A Magyar Rádió Bartók-, Kodály-, Weiner-, Dohnányi-felvételeit is beleszámítva 225 adóállomásnak adott magyar zeneműveket ugyanebben az évben. A külföldi rádióadókkal kötött szerződések irodalmi műsorcsere is adnak lehetőséget. Így például „Rádiószínház”-unk rendszeresen szerepel a „Prix Italia” nevű rádió- és tv-fesztiválon. Az 1956. évi Nemzetközi Liszt-verseny, majd a Bartók Fesztivál és más nemzetközi események kiemelkedő műsorai voltak a Magyar Rádióknak is. 1967-ben viszont a berlini, brüsszeli, helsinki, stuttgarti rádió és a BBC vette át a Budapesti Zenei Hetek műsorát. Ugyanebben az évben táncdalfesztiválunk döntőjét 10 rádióadó sugározta Moszkvától Londonig. Az összes műsoridő kb. kétharmadában zenei, egyharmadában prózai műsort sugárzott.

Ugyanakkor a Magyar Rádió is rendszeresen kapcsolja a nevezetesebb külföldi hangversenyek műsorát, így például a Salzburgi Ünnepi Játékok, Bergeni Fesztivál, Bécsi Ünnepi Hetek, Prágai Tavasz, Zágrábi Zenei Biennále, Brüsszeli Modern Zenei Fesztivál, Edinburgh-i Fesztivál, a londoni Albert Hall műsorát, a Lausanne-i Fesztivál és az ENSZ október 24-i hangversenyeit stb. Rendszeresen folyik írott szövegek cseréje is, ami a megállapodásokban rögzített közös programokkal együtt szélesíti a nemzetközi kapcsolatokat.

Gyakran adja és veszi át a Magyar Rádió a nevezetes sporteseményeket is.

A televízió rohamos elterjedése Magyarországon is problémát okoz a rádióknak, noha nálunk e kettő egy intézmény (Magyar Rádió és Televízió). Ez az új eszköz bizonyos szempontból több, mint a rádió, a kép és a hang együtt sokszor hatásosabb. Ezzel is magyarázhatjuk, hogy ez idő tájt a második helyre szorítja a rádió nyújtotta tömegszórakoztatást és részben az ismeretterjesztést, sőt, hogy idővel megszüntetheti a színházakból való rádióközvetítést stb. Mégis, ma már világos, hogy a rádió a televízió korában is egyenrangú társa az utóbbinak, mert egyre jobban kihasználja sajátos lehetőségeit. Ez a feladat állandóan serkenti a Magyar Rádió munkatársait az adások további fejlesztésére.

A Magyar Televízió. Azok között, akik a távolbátást realizálták, találunk egy magyar mérnököt, Mihály Dénest, akinek munkáját az elektronikus

„A Tenkes kapitánya” című tv-film forgatása közben

Jelenet Mark Twain „A lóvátett város” című kisregényéből készült tv-játékból — Jelenet Maupassant „Gömböc” című elbeszéléséből készült tv-játékból

képtávitel terén Knaur „Fernsehbuch”-ja részletesen ismerteti. Kiváló feltalálónak azonban meg kellett küzdenie az első világháború utáni elszegényedett ország gazdasági és pénzügyi nehézségeivel és az illetékesek közönyével is. Ebben a vállalkozásában alulmaradt, s kénytelen volt 1924-től Berlinben folytatni kísérleteit.

A Magyar Televízió negyedszázad múlva megindult technikai kísérleteiben már nem is foglalkozhatnak a magyar feltaláló vívmányával. Amikor 1949-ben, a Mexico City-ben rendezett televízió- és rádiókongresszus után Magyarországon is napirendre került a távolbalátás bevezetése, már minden szakember a legjobb képminőséget biztosító, 625 soros képbontású (csatornaszélesség 8 MHz, kép- és hanghordozó frekvenciátávolság 6,5 MHz) bevált rendszerre szavazott. A Magyar Televízió létrehozását 1952 végén határozták el, és 1953. december 19-én, 100 wattos, saját építésű adóállomásán megkezdődtek a kísérleti adások. Ez azonban még csak a kezdet kezdetét jelzi. Még hosszú utat kellett innen megtenni a műszaki bázis meg-alapozásáig. 1956 nyarán munkába állt az 1 kW-os adó, s megkezdődött a stúdiók építése. Az 1956. októberi ellenforradalom okozta károk következtében azonban a Magyar Televízió visszasüllyedt az ipari és kereskedelmi tv szintjére.

Az újra meginduló fejlődés útján az első lépés a közvetítő kocsii üzembehelyezése volt 1957. február elején, majd 1958-ban felavatták a nagyadót is. A Széchenyi-hegyen épült 30/10 kW-os adó erőssége a legtekintélyesebbek közé tartozik Európában. A tizenegy emeletes létesítmény az antennatoronnyal együtt 94 méter magas, s építészetileg is érdekes színfoltja

Buda látképének. Ugyanebben az évben adták át rendeltetésének az első kis tv-stúdiót, sőt novemberben már a nagy stúdiót is.

Az 1963-as év műszaki eseménye a 440 négyzetméter alapterületű, jelenleg legnagyobb stúdió felavatása volt. Ezt már a legmodernebb technikai eszközökkel szerelték fel. Nálunk is működik az úgynevezett memóriaáramkörökre rögzíthető díszletvilágítás, amelyen a világítást szabályozó mérnök előadás közben nagy biztonsággal játszhat. 1969. március 21-én megkezdődött a színes kísérleti adás is.

A televíziós vevőkészülékek hazai gyártása 1955-ben indult meg az Orion-gyárban, ahol hamarosan exportra is termeltek. Szerepét később a székesfehérvári Videoton-gyár vette át. 1968-ban a televízió-előfizetők száma meghaladta az egy és negyed milliót.

A Magyar Televízió műsorában a legnagyobb népszerűsége a „Tv-Híradó”-nak van, amely esténként felvillantja az otthonokban hazánk és a világ legfrissebb eseményeinek képeit. A magyar „Tv-Híradó” megállja a helyét a világ nagy tv-állomásainak híradói mellett is.

Ugyancsak kedvelt műsor a televízió-színház, amely — a nemzetközi fesztiválokon is elért — legnagyobb sikereit a múlt, főleg pedig a közelmúlt, a második világháború és annak előzményei, illetve utóregyzései drámái megjelenítésével érte el. Sok mai témájú drámai játékot is bemutat. Az önálló tv-színházi stúdióprogramot rendszeresen kiegészítik a színházi közvetítések. Magyarországon is fölmerült a kérdés, hogy árt-e a tv-közvetítés a színházak látogatottságának? Kiderült itt is, hogy a televízió csökkenti a színház- és a mozi-látogatók számát, ezért a színházakkal folytatott meg-

egyezősek alapján, a kijelölt darab utolsó előadásainak valamelyike kerül csak tv-színházi közvetítésre. Ugyanakkor azonban a tv segít a színházlátogatók utánpótlásának nevelésében.

A játékfilmek közvetítését viszont a filmgyárak és mozik kívánják korlátozni. Ennek ellenére jelenleg Magyarországon olykor már néhány hónappal a bemutató után a televízió is műsorára tűzhet egy-egy új magyar filmet. A tv mint új technikai-művelődési vívmány a szocialista kulturális politika viszonyai között aránylag kevés ütközéssel illeszkedik bele a művelődés és a szórakoztatás hagyományos kereteibe és a velük való kölcsönhatásban élesebb konkurrenciá-harc nélkül járul hozzá a közművelődéshez.

Az a tény, hogy a magyar televízió előfizetőinek száma tízmillió lakosú országunkban 1968-ban több mint egy és negyed millióra szaporodott, arról tanús-

kodik, hogy műsorát kedveli a közönség. Emellett kivívott a Magyar Televízió bizonyos nemzetközi elismerést is.

A Magyar Rádió és Televízió kapcsolatai állandóan bővülnek a külföldi televíziós-központokkal, különösen a szocialista országok nemzetközi rádiós és televíziós szervezetével, az OIRT-tal. Így ma már televíziójátékainkkal, filmjeinkkel részt veszünk minden jelentős televízió-fesztiválon Monte Carlótól Alexandriáig. Televízió-riportereink és forgatói gárdánk gyakran látogatnak el a közeli és távoli országokba. Kölcsönös szerződéssel biztosítottuk a sikeres televízió-játékok és televízió-filmek, ifjúsági és gyermekműsorok, dokumentumfilmek, sportműsorok stb. cseréjét. A televízió is átvesz folytatásos játékokat, mint például az angol „Angyal”, a francia „Vidocq” és a lengyel „Kockázat” filmsorozatot.

TUDOMÁNYOS ÉLET

A TUDOMÁNYOK TÖRTÉNETE

Ez a fejezet azzal foglalkozik, hogy mennyivel jártak hozzá a magyar tudósok az emberi tudás fejlődéséhez és terjesztéséhez. 1918-tól kezdve a mai Magyarország területéről beszélünk, 1918 előtt viszont a régi, soknemzetiségű Magyarországról, ahol a magyarok mellett más népek is éltek. Nem tárgyaljuk itt e népek sajátos nemzeti kultúrára való törekvéseit a 19–20. században. A polgári értelemben vett nemzetek kialakulása előtt, legalább a 19. század végéig, a közös latin nyelvű tudományos irodalom gazdagításához a magyarokon kívül más népek is hozzájárultak. Már a 17–18. század folyamán voltak olyan vegyesszármazású magyar szerzők, akiket később a különböző nemzetek maguknak követeltek. Munkájuk mindenestre az érdekelt nemzetek kulturális kapcsolatait és a magyar kultúrával közös hagyományait gazdagítja.

A tudományok középkori kezdetei. A feudális Magyarország első századaiban az írásbeliség és a tudomány az egyház kiváltsága volt. Egyházi emberek végezték a feudális társadalom által szükségelt funkciókat: oklevelek, törvények fogalmazását, az uralkodó vallási ideológia művelését és terjesztését. A tudományok története is azokkal a krónikákkal kezdődik, amelyeket ebben a korban jegyeztek.

A történetírás kezdetei. Magyarországon a legregibb krónika, a „Gesta Ungarorum” a 11. század hatvanas éve körül keletkezett. Elveszett szövegére csak közvetve, későbbi krónikák átvételeiből lehet következtetni. III. Béla király névtelen jegyzője, Anonymus, a valószínűleg Párizsban tanult „P. dictus magister”, 1200 körül írhatta meg gestáját a magyar honfoglalás történetéről, igazi vagy vélt ősök tetteivel támasztva alá saját kora világi nagyurainak jogcímét birtokaikhoz. Kézai Simon mester, az egyházzal konfliktusba jutó IV. László udvari papja, „Gesta Ungarorum”-ában (amely talán egy, Ákos mester által korábban írt munka kivonata és folytatása 1280-ig) fiktív történeti azonosságot konstruált hunok és magyarok között, foglalkozva a szorgalmazó népek és az alsóbb nemesség helyzetével is. A nemesek egyenlőségének gondolata mellett római jogi és eretnek ideológiai mozzanatok is felbukkannak nála.

A 14. század udvari történetírása fejlettebb lovagi műveltséget tükrözött. A „Képes Króniká”-t, az ország régi történetének e ma is igen értékes (és az elveszett, korábbi szövegekből legtöbbet megőrző) forrását 1358-ban kezdte írni a szerző, talán Kálti Márk székesfehérvári örkanonok. A kódexet Medgyesi Miklós 142. miniatúrája díszíti. A „Képes Krónika” 14. század közepéig tartó elbeszélését mintegy folytatónak két egykorú mű I. (Nagy) Lajos uralkodásáról már nem is krónika, hanem életrajz. Az egyik, János minorita szerzetes tollából, csak töredékesen maradt ránk az 1479 körül keletkezett „Dubnici Króniká”-ban. A másikat („Chronicon de Lodovico rege”) Küküllői János írta, aki egyszerű nemesi sorból lett királyi alkancellár.

A középkori magyar egyetemek. Magyarországi főiskoláról először 1276-ban történik említés, amikor a veszprémi főiskola lerombolását írják le. Ez még nem volt egyetem. A következő században azonban az ekkori közép-európai egyetemek (Prága, 1348; Bécs, 1363; Krakkó, 1364) sora kiegészült az I. Lajos által 1367-ben Pécsen alapított főiskolával, bár ennek a teológiai fakultását a pápa nem engedélyezte. Pécsen a szabad művészeteken kívül főleg jogot tanítottak, s azt sem sokáig. A főiskola talán az I. Lajos halálát követő feudális anarchiában szűnt meg. Pár év múlva, 1389-ben, Zsigmond király Óbudán alapított újabb főiskolát, amely azonban már 1403-ban válságba került. 1410-ben Zsigmond király pápai engedéllyel, már Bologna, Párizs és Oxford kiváltságaival felruházott, teljes egyetem szervezését kezdte meg újból Óbudán. Azt tudjuk, hogy a konstanzi zsinaton Óbudát is képviselte 3 teológiai, 2 jogi és 1 orvostanár, de azt már nem, hogy az új szervezet milyen mértékben, meddig működött a gyakorlatban. E kísérletek ugyanis nem bizonyultak tartósaknak a feudális anarchia állandó zavargásai közepette.

A magyarországi tanulók nagyrészt külföldi egyetemekre jártak. Emlegetik őket a párizsi, padovai, bolognai egyetemeken már a 13. századtól kezdve. A 15. század folyamán sok magyar látogatta a szomszédos kelet-közép-európai egyetemeket is. Különösen sok magyar tanult a bécsi egyetemen, ahol az anyakönyvek szerint 1526-ig kereken 4700 magyarországi tanuló fordult meg, külön testületet alkotva. Közülük került

ki az a magyar dominikánus, aki 1420 körül börtönbe, kánpadra került, mert bírálta a hivatalos filozófiát, teológiát. Sokan fordultak meg a krakkói egyetemen is. A prágai egyetemen tanult magyarországi (magyar, szlovák, német stb.) értelmiségiek pedig a 15. századi huszita jellegű mozgalmakban vittek fontos szerepet.

A *humanizmus* (1526-ig). A humanizmus kezdetei Magyarországon Zsigmond király kancelláriájához kapcsolódtak. Itt kezdte pályafutását Vitéz János (1408–72), a humanista államférfi és tudós. Váradon (Oradea) mint püspök, majd Esztergomban mint érsek nemzetközi hírű humanista központot rendezett be, antik és középkori szerzők kézírataiból álló könyvtárral. Ifjú pártfogoltjait Itáliában taníttatta, ezzel is elősegítve egy olyan új, humanista nemzedék megjelenését, amely hazáját a reneszánsz új művelődésével készült felemelni, szembefordulva a középkori egyház és az arisztotelészi skolasztika nyomasztó hagyományával.

Fő központját és támaszát Mátyás udvarában találta meg a magyar humanizmus, mint új politikai, diplomáciai és kulturális szükségletek kielégítője, a feudális anarchiát megfékező, a monarchikus centralizációval kísérletező királyi hatalom pártfogoltja, s egyben támogatója. 1467-ben nyílt meg a pozsonyi egyetem (Academia Istropolitana) bolognai mintára 4 karral, az élen Vitéz János kancellárral.

Létrejött Budán a híres Corvina könyvtár (Bibliotheca Corvina), többek között mintegy félezer kötet kódexével. Budán működött a legelső könyvnyomda is Magyarországon: Hess Andrásé (alapította 1472-ben). Első keltezett terméke a Magyarország történetét hagyomá-

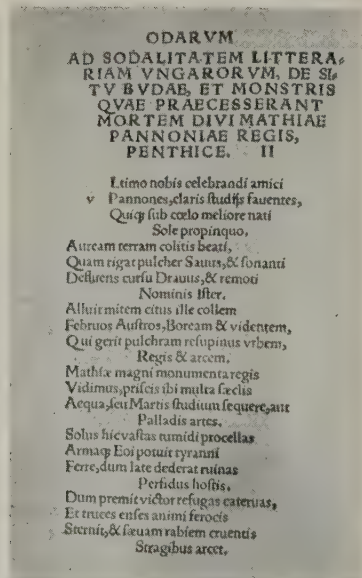
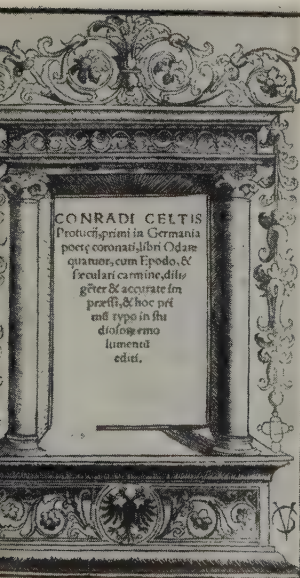
nyos módon tárgyaló, az irodalomban „Budai Krónika”-ként emlegetett „Chronica Hungarorum” volt (1473).

A humanista történetírás felé vezető átmenetet jelzi Thuróczi János kétféle egykorú kiadásban megjelent műve („Chronica Hungarorum”, Brünn, Augsburg, 1488). Ez régi szövegek mellett a 15. századot okleveles és szóbeli források felhasználásával, némi kritikával és határozott politikai tendenciával tárgyalja. A szerző már világi történetíró volt, az udvar hivatalnok, aki saját társadalmi osztályának, a politikai életbe ekkor emelkedő köznemességnek a törekvéseit és felfogását képviselte. Az olasz Antonio Bonfini (1434–1503) felhasználta Thuróczi magyar krónikáját és más krónikákat a Mátyás király megbízásából írott, s a következő két századon át alapvetőnek tekintett magyar történetének („Rerum Ungaricarum Decades”) megírásában.

A humanizmus, miközben a skolasztika ellen küzdött, a természettudományok felszabadulását is elősegítette, bár az újplatonizmus alkimia, asztrológia felé hajló természetfilozófiája maga is helytelen utakra tévedt. Mátyás király udvara is hitt az asztrológusoknak. Támogatta a 15. század leghíresebb csillagászát, a königsbergi Johannes Müllert (Regiomontanust) is, akit Vitéz hívott meg a pozsonyi egyetemre, és aki 1467–71 közt Magyarországon tartózkodva készítette el több, Mátyásnak ajánlott műve között „Ludus Pannoniensis” című csillagászati táblázatait (Nürnberg, 1475), Purbach eredményei alapján kiigazítva (de még nem elvetve) az Arisztotelész- és Ptolemaiosz-féle geocentrikus elméletet.

Mátyás király halálával a centralizációs kísérlet elbukott, az egyetem is megszűnt, a humanizmus azonban nem ért véget. Közép-Európa keleti részén a távolabbi jövőbe is mutató kezdeményezések történtek a tudományok és az irodalom terén. Ezek is jelezték, hogy valamiféle módon egy soknemzetiségű monarchia van kialakulóban. A Jagellók alatti cseh—magyar perszonálunió idején előbb a cseh, majd az osztrák—német humanistáknak jutott bizonyos szerep, Conrad Celtis csehek és magyarok részvételével Budán, de lényegében bécsi vezetéssel alakította meg a Dunai Tudós Társaságot (Sodalitas Litteraria Danubiana, 1497). Halála után Cuspinianus (Spiessheimer) János, Habsburg Miksa császár orvos-diplomatája, majd Collimitius (Tannstetter) György vitt vezető szerepét a humanista találkozókön. Magyarország tudósai évszázadok óta, ha nem is élvonalbeli, de aktív szereplői voltak az európai nemzetközi tudományos életnek. Magyarországi György külföldön adta ki latin „Arithmetica”-ját (1499). Temesvári Pelbárt (kb. 1435–1504) számos külföldi kiadást megért művel avatkozott be a filozófiai vitákba, Duns Scotus ferences skolasztikáját képviselve a dominikánus tomizmussal szemben. A külföldi egyetemekről erasmista szellemű ifjak tértek haza, akik közreműködtek abban, hogy Magyarországon, mielőtt rázúdult volna a török hódítás lavínja, sokoldalú tudományos kezdeményezések bontakozzanak ki.

Conrad Celtis művének címlapja és ódája

Arithmetice summa tripartita Magistri georgii de hungaria Principis feliciter.

uonā rogauerūt uos sepi? a q̄plmū amiri
nri cōpēdioram eis summa Arithmetice p̄c
tice cōpilare in qua q̄d etiā supflua fālēt min? ne
cessaria ēscindere cōgruū m̄ uisum ē ac etiā p̄dignū
p̄ps eorū p̄ib? saluere atq; cōdescedē suauissimosq;
arithmetice p̄fectiois atq; fruct? dulcissimos nō so
lū nris amicis necessarijsq; p̄ponē uerū etiā copio
sissime atq; ultro p̄donare uolū? Dūtenī hī fructul

**Prinū hoc opusculū. Anno dñi 1499 Mense
fe Aprilis**

Quid michi p̄meritis p̄ q̄ uel labore salutem.

Queddet. In ethera q̄ sedet arce deus.

Magyarországi György „Arithmetica”-jának első sorai és
kolofonja

A jogász Werbőczy István nagy hatású, a következő négy évszázadban 51 kiadást megért munkája („Tripartitum”, 1517), — a magyar feudális jogrendszer alapvető forrása — azonban már magán viseli a társadalmi és politikai válságot előidéző, feudális reakció bolyegét. Werbőczy az udvar megbízásából gyűjtötte össze a korabeli szokásjogot, de azt a köznemesség törekvései szempontjából kodifikálta, amely fokozott mértékben igyekezett részt venni a kormányzásban. A főnemességgel szemben minden nemes jogegyenlőségét hirdette, az udvarral szemben a „szent korona taná”-t (a szuverénitást a király a nemességtől kapja a koronázással). Legélesebben azonban a nemesi kiváltságokat fogalmazta meg a parasztsággal szemben, beledolgozva szövegébe az 1514. évi parasztháborút követő, bosszúálló törvényeket is, amelyek már előrevetették a katasztrófa árnyékát.

Reformáció és ellenreformáció. Magyarország történetét 1526 után alapvetően az előrenyomuló török hódítással szemben elszenvedett mohácsi vereség határozta meg. A mohácsi vész után az ország három részre szakadt: a nyugati és északi részeken a Habsburg-királyság, a keleti részeken az Erdélyi Fejedelemség jött létre, míg az ország középső része másfél évszázadig török uralom alatt állott. Még alapvetőbben határozta meg a fejlődést a kelet-európai, késői feudalizmus különösen merev rendszere, az örökös jobbágysággal, amely akadályozta a polgári fejlődést és vele együtt a tudományos és technikai igények kialakulását.

A kor szellemi törekvéseit a humanizmus és a reformáció, s az ellene forduló ellenreformáció irányzatai jellemezték. Ezek az ideológiai törekvések és harcok jutottak érvényre a három részre szakadt ország tudományos életében is, szükségszerűen a kialakult politikai-társadalmi keretek között.

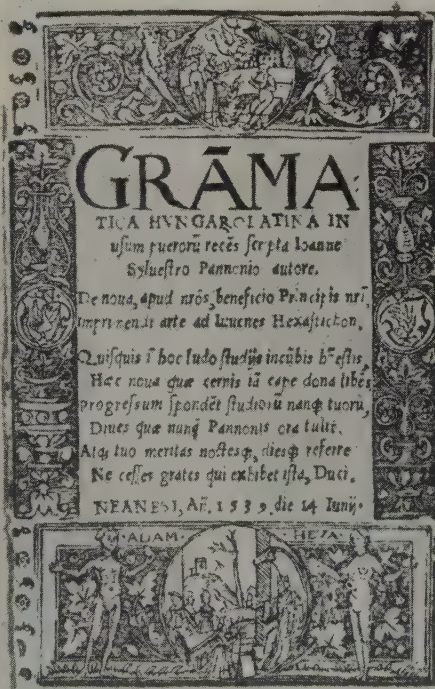
Humanizmus és reformáció (1526—1606). A humanista műveltség a 16. században a török hódítás elől

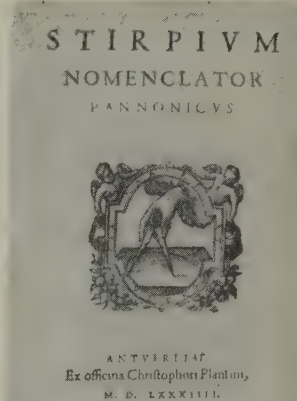
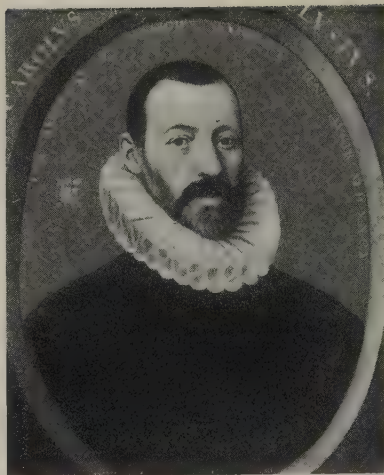
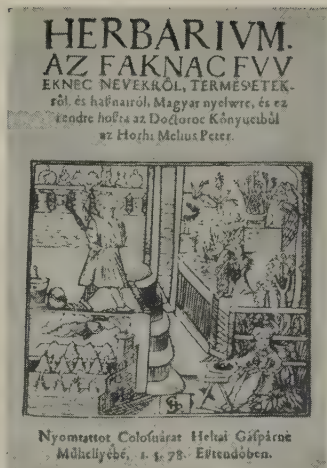
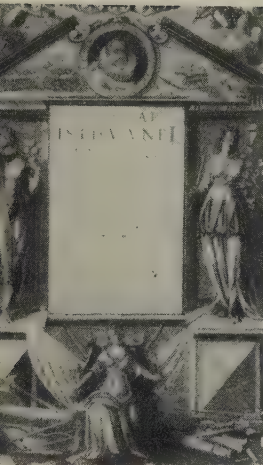
szűkebb területre, a peremvidékekre szorult vissza. Két kulturális központ volt ekkor: nyugaton a Habsburgok, keleten az erdélyi fejedelmek udvara mellett.

A reformáció kezdeti lendületében a magyar nyelvű tudományos irodalom első zsongéit is létrehozta. Protestáns prédikátorok, tanárok, írók elkészítették az első magyar nyelvű műveket és szótárakat: Sylvester János: „Magyar grammatica” („Grammatica hungarolatina”, 1539), Dévai Bíró Mátyás: „Orthographia Ungarica” (1549), Szikszai Fabritius Balázs: „Nomenclatura” (1590); az első magyar nyelvű világtörténet: Benczédi Székely István „Chronica”-ja (1559), sőt Bonfini művének átdolgozásával Magyarország történetének első népszerű, magyar nyelvű feldolgozása: Heltai Gáspár „Chronica”-ja (1575) is. E szerzők maguk is a humanizmus egy változatát képviselték.

A mohácsi katasztrófát követő kulturális dezorganizációt a reformáció új nyomdák és iskolák alapításával igyekezett ellensúlyozni. A 16. század második felének 134 protestáns és 34 katolikus ismertebb iskolája közt azonban még nem akadt igazi főiskola. Újult erővel folytatódott tehát a külföldi egyetemjárás. A protestánsok ez időben főleg Wittenberget látogatták, ahol a 16. század folyamán több mint ezer magyarországi diák fordult meg, 1555-től külön coetust alkotva. Jó néhányan tanultak Bologna,

Sylvester János „Grammatica Hungarolatina”-jának címlapja

Istvánffy Miklós magyar történelme — Melius Juhász Péter magyar fűvészkönyve — Clusius portréja és az ehető gombákról szóló könyvének címlapja

Padova, Bécs és a 16. század közepéig Krakkó egyetemén is.

Humanista történétírók három nemzedéken át foglalkoztak saját koruk elemzésével, mindkét egymással szemben álló udvar szolgálatában támogatva a központosítást, az anarchia elleni küzdelmet, Brodaries István (1490?–1539), diplomata és püspök, a mohácsi csata történetét írta meg. Oláh Miklós (1493–1568), utóbb esztergomi érsek, Németalföldön írta meg 1536 körül „Hungaria” című figyelemreméltó történeti-földrajzi ismertető művét, II. Lajos özvegyének, a később Németalföld kormányzójává kinevezett Mária volt magyar királynénak titkáráként. Verancsics Antal (1504–73), a Habsburgok diplomatája, majd Oláh után esztergomi érsek, nagyszabású munkába kezdett, Bonfini művének folytatásaként, az ország hanyatlásáról („De rebus gestis Hungarorum”), amely azonban csak töredékesen készült el.

A következő nemzedék Habsburg-párti tagjai közül Zsámboky (Sambucus) János (1531–84), I. Miksa udvari historikusa több történeti tanulmányt írt az 1550-es évek török–magyar harcairól, és kiadta Bonfini művét (1568). Istvánffy Miklós (1538–1616) nádori helytartó a katolikus Habsburg-politika szempontjából írta meg a 17. század első felében az 1490-ig visszatekintő nagy hatású „Historiá”-ját, amely rövidesen nyomtatásban is megjelent (Köln, 1622).

A másik oldalon, Erdélyben, a humanisták a nemzeti fejedelmektől várták Mátyás király központosító politikájának folytatását. Heltai Gáspár kiadta Bonfini művének Mátyásról szóló részeit (1561). Forgách Ferenc (1530–35–77) püspök, Báthory István kancellárja, 1571–75 között írt kortörténeti művében („De statu rei publicae”) bíráló hangot ütött meg a korabeli feudális politika visszaéléseivel szemben. Az olasz Johannes Michael Brutus (1517–92), Báthory István udvari historikusa, az 1490–1552 közti időszakot tárgyaló, némileg terjedős művében Erdély és a

Zápolyai-ház politikáját igyekezett a Habsburg-párti történészekkel szemben igazolni.

Az erdélyi udvar körében működő, harmadik humanista történétírói csoport tagjai, akik a század közepe után születtek, már mind vagyonaltalan értelmiségiek, tisztviselők, hivatásos történészek. Ilyen volt a Wittenbergben, Padovában tanult Baranyai Decsi (Decius Barovius) János (1560–1601), aki a századvég történetét írta meg („Commentarii”), továbbá a korszak legjobb magyar történétírója, Szamosközy (Zamosius) István (1570–1608), akinek sokáig kéziratban maradt műveit („Rerum Ungaricarum libri IV”, „Rerum Transylvanicarum Pentades”) jó tájékozottság, forrásérték és kritikai készség jellemzi.

A 16. században azonban már a természet és a felfedezésekkel kísérelt világ iránt is megnőtt az érdeklődés. A földrajzi irodalom kezdetét az az 1530-tól kezdve számos kiadást megért, Európa-szerte népszerű kozmográfia („Rudimenta”) jelezte Magyarországon, amelyet az erdélyi századok reformátora, a széles érdeklődésű humanista Johannes Honterus (1498–1549) írt. A magyar nyelvű matematikai irodalom kezdetét pedig egy, a nagyobb tekintély kedvéért Gemma Frisius művének fordításaként megjelent, a valóságban önálló munka jelentette („Arithmetica”, Debrecen, 1577).

A korabeli fűvészkönyvek egyszerre voltak orvosi, gyógyászati és botanikai művek. Melius Juhász Péter debreceni protestáns lelkész magyar nyelvű „Herbarium”-a (1578) 250 növényt ismertetett. A neves belga humanista természettudós, Clusius (Charles de l'Écluse) részben Beythe István prédikátor-humanista közreműködésével készítette el ismertetőjét Nyugat-Magyarország növényeiről (1583), majd a magyarországi gombákról írt munkáját. Barátai közül neves botanikus volt még Purckircher György (1530–78), Padovában és Párizsban járt pozsonyi orvos. Egyszerűbb színvonalat képviselt Frankovith Gergely orvosi botanikája (1588),

Beythe András (István fia) Melius nyomán készült „Füves Könyv”-e (1595), valamint Pécsi Lukács nagyszombati jezsuitának nagyrészt német forrás nyomán készült moralizáló kertészeti munkája a virágokról (1591).

A külföldi egyetemeken tanult magyarországi orvosok ebben az időben még nemegyszer egy személyben voltak botanikusok, asztronómusok, történetírók, teológusok és tanárok. A Wittenbergben és olasz egyetemeken tanult, egy ideig Rómában is orvosi gyakorlatot folytató Balsarati Vitus János (1529–75) volt az első neves magyarországi orvos-író (a „De remediis pestis prophylactici” és egy kéziratban maradt „Magyar Chirurgia” szerzője), egyúttal tanár és református lelkész volt Sárospatakon. A Báthoryak erdélyi fejedelmi udvarának orvos-humanistái közt működött Gyulai Pál (?–1592), aki Itáliában, és Hunyadi Ferenc (?–1599), aki Angliában tanult. E körben mozoghatott az az ismeretlen szerző is, akinek az egykorú orvostudomány egészét átfogó munkája kéziratban maradt ránk. A kolozsvári Jordán Tamás, később Brünn (Brno) főorvosa, elsőnek tanulmányozta a török hadszíntéren jelentkező hagymáz, a morbus Hungaricus; az európai hírví, kitűnő humanista természettudós, Dudith András (1533–89) pedig az e korban általános asztrológiai babonák ellen is bátran felemelte az értelem szavát („De cometarum significatione”, 1579).

A technikai tudományok történetének talán egyetlen dokumentuma ebből az időből az a munka, amelyet Verancsics Faustus (1551–1617), változatos pályán, élete végén Itáliában adott ki a korabeli gépekről („Machinae novae”) és néhány saját elképzeléséről (vízturbina, ejtőernyő).

Az ortodoxitól a kartézianizmusig (1606–59). A 17. század első évtizedeiben az új államelméleti iro-

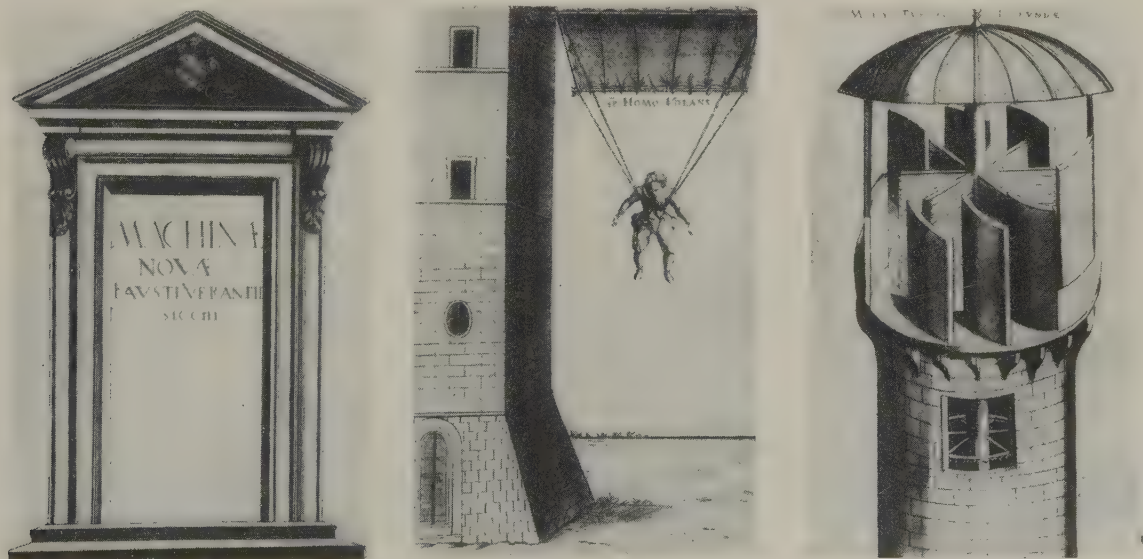
dalom megpróbálta elemezni a viszonylag stabilizálódott helyzetet, és támogatta egyik vagy másik politikai központ törekvéseit a régi, egységes állam folytatására, visszaállítására. Mind az Erdélyi Fejedelemség, mind a Habsburg-királyság hívei vettek át formulákat a külföldi irodalomból, így Justus Lipsius-tól (akinek művét Laskai János utóbb, 1641-ben magyarra is lefordította), de ezeket saját törekvéseiknek megfelelően értelmezték.

A Habsburg-párti szerzők a dinasztia és a nemesség 1608-as kompromisszumából indultak ki. A protestáns Révay Péter a „szent korona taná”-nak elméletét fejlesztte ki („De monarchia et sacra corona”). Frissov Boldizsár a nemesség politikai szerepét igyekezett igazolni („Dissertatio de nobilitate”, 1627). A patrícius-polgárság csatlakozásának Lackner Kristóf (1571–1631) soproni polgármester, nemzetközi hírví humanista adott hangot, valamint a pozsonyi Schödel Márton, Magyarország múltjáról, alkotmányáról, szokásairól („Disquisitio historico-politica de regno Hungariae”, 1629) írt, külföldnek szánt ismertetőjében.

A másik oldalon kálvinista prédikátorok az erdélyi fejedelmek központosítási törekvéseit támogatták, ugyancsak engedményeket téve a nemesség politikai befolyásának, a protestáns ortodoxia szellemében írt, moralizáló jellegű művekben. Szepsi Korotzy György átdolgozta I. Jakab angol király „Basilikon dóron”-ját (1612), Pataki Füsüs János Bethlen Gábor uralmának egész Magyarországra való kiterjesztését igyekezett népszerűsíteni („Királyoknak Tüköre”, 1626), Prágai András hasonló célból dolgozta át a spanyol Antonio Guevara munkáját („Fejedelmeknek serkentő órája”, 1628).

Hasonló tendenciákat mutatott a történetírás. A Habsburgokkal lojális Istvánffy már említett, ekkori-

Verancsics Faustus könyvének címlapja és a benne ismertett két találmányának vázlatrajza

ban (1622) megjelent munkája mellett ismeretes Pethő Gergely (1570—1629) jóval igénytelenebb „Rövid magyar króniká”-ja. Erdélyben Bojthi Veres Gáspár fejedelmi levéltáros Bethlen Gábor életrajzát (1624) írta meg. Az átmeneti biztonságban megerősödött történeti, emlékirat- és krónika-irodalmat Bethlen magyar diplomatai (Borsos Tamás, Mikó Ferenc) és szász hívei (Krauss György) és mások művelték. Nem erdélyi szerzők közül is többen kerültek kapcsolatba Bethlen udvarával, így Szenczi Molnár Albert, a korabeli protestáns irodalom jelentős alakja, aki sokáig külföldön, német humanisták körében élt, nyelvész és szótáríró volt, valamint Szepsi Csombor Márton, aki külföldi benyomásait Európaról írt ismertetőjében foglalta össze („Europica varietas”, 1620). A Bethlen által kötött Habsburg-ellenes cseh—magyar szövetség ügyén fáradozott, egyebek közt, Jeszenszky (Jessenius) János (1566—1621), a kitűnő orvos, az anatómia és sebészet Wittenbergben, majd Prágában működő úttörője, a török elől Boroszlóba menekült magyar család fia, aki a cseh felkelés bukása után vérpadon végezte életét.

Az elméleti vitákat azonban nemcsak a Habsburgok és Erdély, illetve vallásilag az erősödő ellenreformáció és a protestánsok ellentéte határozta meg. Az ellenfelek (főleg a protestánsok) sorain belül is folyt küzdelem a régi, elavult skolasztika és a természet és társadalom új felfogása között. E küzdelemben rendszerint a külföldi egyetemekről új ismeretekkel hazatérők vitték a főszerepet, akik általában teológusok, orvosok, tanárok voltak egy személyben.

E században Wittenbergbe már csak az evangélikusok jártak. A kálvinisták, főleg az 1620-as évektől, Heidelberg, Bazel, a hollandiai Utrecht, Leyden, Groningen, Franeker, olykor Anglia egyetemeit látogatták. Nyomatott disszertációik nagy tömege és előadásaik sora világosan tükrözi az európai tudományos világban lezajló nagy ideológiai vitákat, illetőleg a német neoskolasztika és protestáns vallásos természetfilozófia, a németalföldi kartézianizmus, az angol puritanizmus eszméit. E nagyrészt kisnemesi és polgári származású értelmiségiek ilyen eszmékkel tértek haza a polgári fejlődésben élenjáró országokból egy olyan társadalomba, ahol nem állt mögöttük a polgári osztály, s egy olyan országba, amelynek fővárosát, Budát, csak abban az évben sikerült a töröktől visszafoglalni (1686), amikor Newton „Principiá”-ja megjelent. E feszültség, érthető módon, éppen a leghaladóbbak és legbátrabbak küzdelmeiben, nem egyszer tragikus sorsában fejeződött ki. Mégis, csak igen kevesen kerestek külföldön pozíciót, mint pl. Bánfi-hunyadi János (1576—1646) alkimista, aki a londoni Gresham College tagja lett.

A hazatérők számára a jelentősebb iskolák nyújtottak bizonyos bázist, ezek voltak a tudományos élet központjai. Vitákkal, új kezdeményezésekkel leginkább azon protestáns kollégiumokban találkozunk, ahol (sajnos, csak időszakos virágzásuk hosszabb-rövidebb szakaszaiban) magasabb, főiskolai, ha nem is egyetemi fokon tanították a filozófiát, és benne a

„philosophia naturalis”-t, amelyben még kissé tisztázatlanul és spekulatív formában vegyültek a fizikától a kémiáig egész sor eljövendő tudomány kezdetei. Ilyen volt a Bethlen Gábor által 1622-ben alapított gyulafehérvári Academicum collegium, valamint utóbb a sárospataki, majd a debreceni és bizonyos fókig az eperjesi iskola.

Gyulafehérvárott működött egy ideig a kor legjobbjai erdélyi pedagógusa, a német és angol tapasztalatokkal hazatért Keresztury Pál (1589—1655), majd pedig 1629-től Bethlen meghívására, a herborni egyetem német tanárai közül J. H. Alsted (?—1638), említésre méltó enciklopédia szerzője, és J. H. Bisterfeld (1605—55). Az arisztotelészi skolasztikával már mindkettő szembefordult, de azt a protestáns ortodoxiával és a biblia tekintélyével összeférő, vallásos természetfilozófiával helyettesítette. Kopernikusz tanait Magyarországon elsőnek úgy látszik a jeles késmárki evangélikus természettudós és „császári matematikus”, Fröhlich Dávid tette magáévá („Anatome revolutionis mundanae”, 1632), akinek földrajzi műveiben („Medulla geographiae”, 1639; „Cynosura viatorum”, 1644) már a természet közvetlen megfigyelése kezd a spekuláció helyébe lépni.

A katolikus felsőoktatás szellemében közelebb maradt az arisztotelészi skolasztikához és kissé lassabban indult, de magasabb szervezeti formákat ért el, és hatása erősödött. Nagyszombatban (Trnava) 1635 óta fennállt a mai budapesti tudományegyetem Pázmány Péter érsek által alapított szerény elődje, amely 1667-ben egészült ki jogi karral. Sőt, 1657-től egy másik, egyetemnek nevezett főiskola is működött Kassán (Košice), két fakultással, Kisdi Benedek püspök alapítványaként. Mindkét intézmény jezsuita vezetés alatt, a „Ratio studiorum” (1599) előírta, merev tanulmányi rend alapján végezte munkáját.

Új kezdeményezésekkel az Angliában, Hollandiában nevelkedett fiatal értelmiségiek léptek fel Erdélyben. A londoni magyar diákok 1638-ban az oktatás, a tudomány és az egyházi hierarchia megreformálására szövetkeztek, az angol puritanizmus szellemében. Vezetőjük, Tolnai Dali János (1606—60), hazatérte után mint sárospataki tanár felemelte szavát a formalizmus és ódság ellen. A felülkerekedő kálvinista ortodoxia átmenetileg elhallgattatta őt (1642). Utóbb azonban, a mérsékelt presbiteriánusokhoz csatlakozó Bisterfelddel együtt, neki is része volt abban, hogy a sárospataki iskola újjászervezésére Comeniust (Komenskýt), a nagy cseh pedagógust hívták meg. Comenius magyarországi működése (1650—54) alatt tanrendszert és új, szemléletességre törekvő tankönyveket („Orbis pictus”, „Schola ludus”) dolgozott ki. Tudományrendszerében (pansophia) nagyobb szerepet kaptak már a természettudományok, és megismerésükben a józan ész (mens sana) és az érzékelés (sensus) is. Beszédeiben, írásaiban („De cultura ingeniorum”, „Gentis felicitas”) a művelt, polgárosodó társadalom eszményét állította szembe az elavult feudális viszonyokkal. Távozásával szinte egyidőben lépett fel azután a puritanizmusnak immár radikális, independents hatá-

ANDREAE DVBITII
VIRI CLARISSIMI
DE
COMETARVM SI-
GNIFICATIONE COM-
MENTARIOLVS

Si quis non minus eleganter, quam docte & vere,
Mathematicum quorundam in arte
vanitatem tractatur

Addimus D. THOMAE ERASTI
eodem de re sententiam.

BASILEAE
Ex Officina Petri Perri.
ANNO 1579.

DISPUTATIO PHILOSOPHICA.

COMETIS.

REKAM

Favente Deo T. O. M.

et PRÆSIDIO

et JOH. D. D. P. J. J. J.

JOHANNIS DE RAELLAM

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

et JOH. D. D. P. J. J.

I. N. J.
EXISTENTIA
ATOMORVM,

ab injuriâ,

quatuor & viginti

RGUMENTORVM,

privata opera

M. ISAACI ZABANU

Celebris Lycei EPPERENSIS

CONRECTORIS

vindicata.

1660-1661-1662-1663

BITTBERGAE,

EX OFFICINA FENCILLIANA

scripsit MICHAEL MAYSA.

ANNO 1667.

Dudith András „De cometarum significatione” — Köpeczi János „De cometis” — Czabán (Zabanus) Izsák könyve az atomok létezéséről

rokat is felmutató irányzatával a Hollandiából hazatért Apáczai Csere János (1625—59). E paraszti származású, ragyogó tehetség Hollandiában Descartes filozófiáját tette magáévá. Nagyrészt még Utrechtben írta meg, részint Alsted, részint azonban Descartes, Comenius, Copernicus, Ramus, Regius és mások munkássága alapján „Magyar Encyclopaediá”-ját (1653), hogy „a magyaroknak valamennyi tudományt közvetítse”. A karteziánizmus ilyen határozott felvetése, a világ racionális magyarázatának igényével, a természettudományok területén is akkor is pozitívum volt annyi skolasztika, babona és alkimia után, ha az új fizika végül is nem Descartes elvein, hanem Galilei és Newton felfedezésein alapult. Apáczai ezt tudományos és pedagógiai reform gondolatával, sőt a jobbágyrendszer bírálatával kapcsolta össze. A gyulafehérvári iskolában tartott székfoglalóján („De studio sapientiae”) a kulturális elmaradottságot bírálta, majd új oktatási rendszert és az anyanyelvi tanítás bevezetését követelte. 1654-ben jelent meg „Magyar Logikátska” című műve, amely Ramus logikai munkájának egy részét tartalmazza, valamint egy függelékét „Tanács” címen; ezt a flamand Fortius munkáiból állította össze. Érthető, hogy hamar támadásba lendült ellene az ortodox reakció, Basire Izsákkal, a kivégzett I. Károly angol király volt lelkészével az élén, aki 1655-től Erdélyben talált menedéket. Apáczainak el kellett hagynia kollégiumát, de még utolsó tervezetében is akadémia, vagyis egyetem felállítását javasolta Barcsai fejedelemnek.

Ellenreformáció és függetlenségi harcok. A tudományos törekvések a 17. század második felének az ország mindkét részében egyre küzdelmesebbé váló viszonyai közt sem maradtak abba. A Habsburg-Magyarországon Zrínyi Miklós (1620—64), az államférfi és a magyar nyelvű politikai és hadtudományi irodalom megteremtője, a korszerű hadviselés elméletét fektette le („Tábori kis tracta”, 1646—48), és állandó magyar hadsereg felállítását sürgette „Az török Áfium

ellen való orvosság” (1660—61) című röpiratában. Halála után már mindinkább csak olyan kulturális kezdeményezések számára volt remény, amelyek elnyerték az udvar, illetve a katolikus egyház támogatását. A jezsuita Lippay János (az esztergomi érsek öccse, kertjének inspektora) munkái — a sok kiadást megért „Calendarium oeconomicum perpetuum” (1662), a jó megfigyelésekről, fajtaismeretről tanúskodó „Pozsoni kert” (1664) és „Gyümölcsös kert” (1667) — a magyar mezőgazdasági szakirodalom kezdeteit jelezték. Rayger Károly (1641—1707) Strassburgban, Montpellier-ben tanult pozsonyi orvos, jeles szakmunkák szerzője, az influenza első leírója (1677), Bécsről udvari orvosi címet kapott. Egyike volt azon magyarországi természettudósoknak, akik az 1652-ben Bécsben megalakult német Academia naturae curiosorum (Academia Leopoldina) tagjai, folyóiratának munkatársai lettek. Szentiványi Márton (1633—1705) nagy műveltségű pedagógus, jezsuita polihistor rendelkezésére Nagyszombatban egyetemi katedra, könyvtár, nyomda állott és széles körű irodalmi (filozófiai, természet-tudományi) működést fejthetett ki. Enciklopédikus tartalmú, háromkötetes tanulmánygyűjteménye („Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea”, 1689—91) elméleti síkon megmaradt az arisztotelészi skolasztika korlátai közt, gyakorlati részleteiben, így a 17. századi majorság növény- és állatvilágának megfigyelésében azonban használható elemeket is tartalmazott.

Az ország keleti részén Apáczai halála majdnem egybeesett Erdély bukásával, amelynek elemzésével, az előző „aranykorra” is visszatekintve, számos történeti-politikai mű foglalkozott: Kemény János „Önéletrészlet”-a, Szalárdi János „Siralmas Magyar Króniká”-ja, Bethlen János „Rerum Transylvanicarum libri IV” című műve. A jezsuiták vezette ellenreformáció a régi protestáns iskolák közül 1671-ben felszámolta az eperjesit, ahonnan már előzőleg távozni kényszerült

A protestánsok, — ugyan a kormányzat által egyre jobban megszorított korlátok között —, tovább jártak külföldi, most inkább német egyetemekre, a század elején főleg az 1690 óta működő hallei egyetemre, ahonnan a pietizmus eszméivel tértek haza, később Jénába, a század közepétől fogva pedig Göttingenbe. Ebben az időszakban a felvilágosodás új tudományos törekvéseinek még csak néhány előjelével találkozhatunk.

A történetírásban nagy forrásgyűjtő munka indult meg. Ezt az antwerpeni bollandisták példájára Hevenesi Gábor (1656—1715), a jezsuita történeti iskola megalapítója, az egyháztörténet oldaláról kezdeményezte, s 1695-től fogva hivatalos, egyházi támogatással, kutatógárda segítségével 140 kötetes kéziratgyűjteményt állított össze, amely ma is megvan a budapesti egyetemi könyvtárban.

A jezsuita történészek szorgalmasan másolt adatainak csak egy részét dolgozták fel, rendszerint évkönyvszerűen. A Hevenesi-gyűjteményt kiegészítő Timon Sámuel (1675—1736) egy összefoglaló magyar történet („Synopsis”, 1714—15) szerzője, Péterffy Károly (?—1746) magyar zsinati határozatokat, Szegedy János (1699—1760), a nagyszombati egyetem első jogtörténésze, Árpád-kori jogforrásokat adott ki. Kaprinay István (1714—86) a Hevenesi-féle anyagot újabb 156 kötettel egészítette ki, és Mátyás-kori dokumentumok kiadását is megkezdte („Hungariae diplomatica”, 1767—71). Több jezsuita földrajzi munkát is írt, így Csiba Mihály (az ország hegyeiről, vizeiről), Szerdahelyi Gábor (a városok korográfijáról, 1722), a történész Timon Sámuel („Imago antiquae Hungariae”, 1733).

Az országot, amelynek nagy központi és déli területei nemrég szabadultak fel a hosszú török uralom alól, tudományos szempontból szinte újonnan fel kellett fedezni. Elősegítette ezt az olasz Luigi F. Marsigli (1658—1730), aki a Dunáról írt nagy földrajzi, növény- és állattani munkájában („Danubius Pannonico-Mysicus”, 1726) tette közzé azon adatokat, amelyeket még a visszafoglaló háborúk idején, mint császári hadmérnök-tábornok gyűjtött Magyarországon.

A protestáns iskola is hamar megkezdte az adatgyűjtést és apologetikus egyháztörténeti munkák írását. Bél Mátyás (1684—1749) azonban, akit a magyar és a szlovák tudomány egyaránt magáénak vall, már túllépett a szűkebb, egyházi korlátokon. Evangélikus kézműves család fiaként Hallóban ismerkedett meg A. H. Francke pedagógiájával, Thomasius jogi tanaival és Cellarius és Ludewig államismereti (Staatenkunde) iskolájával. Hazatérve 1714-től a pozsonyi evangélikus líceum rektora lett. Egész Magyarország sokoldalú államismeretét készült összefoglalni egy hatalmas műben, amelynek előbb tervezetét tette közzé („Hungariae antiquae et novae prodromus”, 1723). Fiaiból, tanítványaiból kutatógárdát alakítva gyűjtötte mindenfelé a földrajzi, néprajzi, történeti, nyelvi stb. adatokat. Két évtizedes munka eredményeként látott napvilágot a ma is forrásértékű „Notitia Hungariae novae historico-geographica” első öt kötete (1735—42), tíz megye leírásával, amelyhez Mikoviny Sámuel (1700—50), a magyar

kartográfia úttörője, készített térképeket. A mű többi része kéziratban maradt ránk, Bél egyéb, a mezőgazdaságról és paraszti életéről készült írásaival („Tractatus de re rustica”, „De servitute Hungarica”) együtt. Bél a magyar történelem elbeszélő forrásainak kiadását is elindította („Adparatus ad historiam Hungariae”, 1735—46). Az ő előszavával tette közzé osztrák tanítványa, Johannes Schwandtner, az első valóban nagyszabású ilyen gyűjteményt („Scriptores rerum Hungaricum”, 1766—68). Egy másik tanítványa, Tomka-Szászky János, Magyarország középkori történeti földrajzát próbálta rekonstruálni 1750-ben.

Tudomány- és irodalomtörténetben Czwingger és néhány igénytelen követője után többet ígért a fiatalon külföldön elhunyt Rotarides Mihály irodalomtörténeti vázlata (1745). Már a jövő előhírnöke volt az erdélyi Bod Péter (1712—69) tollából az első magyar nyelvű írói lexikon („Magyar Athenás”, 1766), amely a felvilágosodás szellemében fejtette ki a tudomány és irodalom szükségességét, és azt, hogy Magyarország viszonylagos elmaradottsága nem érzéketlenségből, hanem elnyomásból, háborúkból származott. Bod már a magyar tudós társaság gondolatát is felvetette.

A még kevésbé specializálódott természettudományokkal a töröktől megkímélt régi északi és nyugati városokban, s részben Erdélyben foglalkoztak orvosok, tanárok. Az 1720-as és 1730-as években Rayman János Ádám (1690—1770) eperjesi főorvos és Buchholtz János György (1688—1737) késmárki iskolaigazgató, főleg német orgánumokba, botanikai, ásványtani, meteorológiai megfigyelésekről, a szőlőtermés állásáról, a természet kuriózumairól írt. A mezőgazdasági szakirodalom a 18. század első felében részben még az előző század szerzőihez (Lippay, Szentiványi munkáihoz)

Luigi F. Marsigli és Timon Sámuel Magyarország történelméről és földrajzáról szóló munkáinak címlapjai

DANUBIUS PANNONICO MYSICUS,

Observationibus

GEOGRAPHICIS. ASTRONOMICIS,
HYDROGRAPHICIS. HISTORICIS.
PHYSICIS

PERLUSTRATUS

Et in sex Tomos digestus

AB ALOYSIO FERD. COM. MARSILI

Socio Regium Societatum Parisiensis. Londinensis. Moscoviticæ.

TOMUS PRIMUS

HAGÆ COMITUM. Apud P. GOSSE, R. CHA. ALBERTI, P. DE HONDE.
LONDINI. Apud HARR. UTWATER & FRANK. CHAMBERLAIN.
M. D. CC. XXVI.

IMAGO ANTIQUÆ HUNGARIÆ.

REPRÆSENTANS
TERRAS, ADVENTUS,

RES GESTAS GENTIS
HUNNICÆ.

Historico genere strictim
per scripta

SAMUELE TIMON,
de Soc. JESU Sacerdote.

CASSOVIAE. typis Academiae Soc. JESU.
per JOH. HONDIUM Praeceptorum. A. 1733.

Pápai Páriz Ferenc — Bél Mátyás — Köleséri Sámuel — Segner András

nyúlt vissza, jelül annak, hogy új szükségletek csak később bontakoztak ki. Az újabb szerzők is inkább jezsuiták, így pl. a háromnyomásos gazdálkodás problémáival foglalkozó Fischer Kristóf („Opus oeconomicum”, 1737) és a dohánytermesztésről író Klaus Ignác és Prileszky János (1744). Az erdélyi aranybányászatról emlékezetes munkát („Auraria Romano-Dacica”, 1717) írt Köleséri Sámuel (1663—1732), aki valaha Leydenben, a descartes-i optikából doktorált, utóbb pedig széles körű irodalmi működésének nemzetközi elismeréséül, a Royal Society tagja lett (1729). Selmecbányán (Banská Štiavnica) Hell Máté Kornél és Hell József Károly főgépmesterek tűntek ki találmányaikkal. Az utóbbi elsőként szerkesztett sűrített levegős bányagépet (1749), majd vízoszlopos szivattyút (1753).

Az iskolákban végre szélesebb körben megindult a kísérleti fizika oktatása. Az első kísérleti fizikai tankönyvet, Newton eredményeire hivatkozva, Vásárhelyi Tőke István nagyenyedi tanár adta ki („Institutiones philosophiae naturalis”, 1736). A pozsonyi születésű Segner András (1704—77), a Segner-kerék feltalálója, mint göttingeni, majd 1755-től hallei tanár a század egyik neves fizikusa, önálló matematikai eredményekkel: tőle származik a Descartes-féle előjeltétel első bizonyítása. A korszak legjobb magyarországi matematikai tankönyvét („Arithmetica”, 1743) Maróthi György (1715—44) debreceni tanár írta, egyben a legrégebb ismert magyar zeneelmélet szerzője. Újabb természettudományi nézetek, persze lassan és kellő teológiai kompromisszumokkal, a katolikus felsőoktatásban is tért kezdtek hódítani.

Viszonylag fejlettebb volt az orvostudomány. A pozsonyi Torkos Justus János a bábaügy első szabályozója volt Magyarországon. Az újabb török háború (1737—39) okozta bajokkal foglalkozott egyebek közt Krámer János György tábori sebész („Medicina castrensis”, 1739), és Fischer Dániel késmárki orvos („Consilium pestilentielle”, 1740). Miskolczy Ferenc győri sebész E. Norr munkája alapján embriológiai ismereteket

is nyújtott („Manuale chirurgicum”, 1742). Perliczy János Dániel (1705—78), Nógrád megye német, holland és francia egyetemeken tanult jeles főorvosa, aki latin címekekkel, de magyar nyelven adta ki munkáit („Medicina pauperum”, 1740), részben pedig a berlini tudós társaság évkönyveiben. Mária Teréziához benyújtott memorandumában 1751-ben, az orvoshiányt, az egészségügy bajait felpanaszolvva elsőnek javasolta orvosi kar felállítását Magyarországon.

A felvilágosodás kora. Magyarországon a felvilágosodás eszméi több változatban jelentkeztek. A Habsburg uralkodóház a felvilágosult abszolutizmus ideológiai eszközöként támogatta a felvilágosodás bizonyos eszméit a nemzeti és rendi törekvésekkel szemben. Ugyanakkor magyar (és nemzetiségi) részről a felvilágosodás eszméivel támasztották alá saját nemzeti törekvéseiket.

A felvilágosodás kibontakozása (1769—90). A bécsi udvar, az egyház befolyását visszaszorítva, új állami művelődési politikát alakított ki Magyarországon. A nagyszombati egyetemen bécsi mintára bevezették az abszolutista természetjog oktatását, létrehozták az orvosi kart és a jezsuita rend megszüntetésével (1773) állami vezetés alá került egyetemet Budára (1777), majd Pestre (1784), az ország központjába helyezték át. A technikai oktatás emelésére néhány új intézményt is létrehoztak. 1777-ben új, általános tanulmányi rend lépett életbe („Ratio educationis”). E politika sok hasznos, viszonylag haladó elemet tartalmazott, de egy olyan program keretében, amely a feudális abszolutizmus korszerűsítésére, a monopólium helyzetet élvező osztály-német ipar és a neki alárendelt magyar nyersanyag-termelés fejlesztésére irányult.

A magyar felvilágosodás elsősorban köznemesi és értelmiségiek által képviselt célkitűzéseit viszont az író Bessenyei György (1747—1811) fogalmazta meg az egyetem Budára helyezésekor: tudomány és irodalom mindenütt csak saját, nemzeti nyelven művelhető ered-

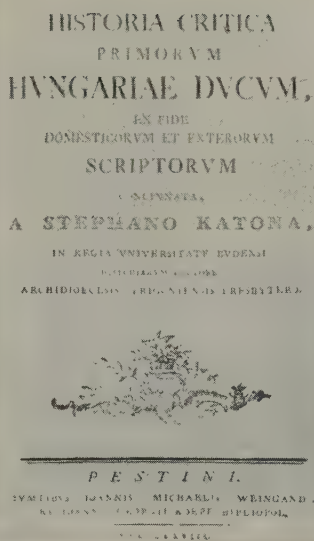
ményesen. E szerepre tehát a magyar nyelvet is alkalmassá kell tenni („Magyarság”, 1778). Utóbb e feladat elvégzésére magyar tudós társaság alakítását javasolta („Jámbor szándék”, 1781).

A történetírásban egyelőre nem sok új ideológiai elem mutatkozott. Igaz, a bécsi udvari könyvtár igazgatója, a főleg osztrák történeti forrásokat gyűjtő és publikáló, volt jezsuita Kollár Ádám (1718–83) körül kialakult egy tudós kör, amelynek tagjai történeti-közjogi munkáikkal a felvilágosult abszolutizmus magyarországi törekvéseit támogatták. A magyar történetírók azonban, sokan ugyancsak volt jezsuiták, ettől függetlenül folytatták munkájukat, általában hagyományos felfogásban és latin nyelven. Annyiban viszont új módszerekkel dolgoztak, hogy most már megkezdték az előző nemzedék által összegyűjtött (és továbbra is kiélemezett) nagy anyag átvizsgálását, forráskritikai elemzését és összefoglaló művekben való felhasználását is. Pray György (1723–1801) volt jezsuita, 1777-től a budai egyetemen könyvtáros és a történeti segédtudományok egyik előadója, 1761-től kezdve közzétett, egymást folytató művekben dolgozta fel Magyarország történetét („Annales veteres”, „Annales regum”, „Historia regum”).

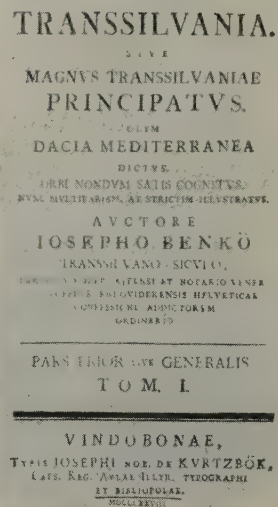
A korszak legbővebb összefoglaló magyar történetét („Historia critica”) az ugyancsak volt jezsuita Katona István (1732–1811) egyetemi tanár írta meg 42 kötetben, amely 1778-tól kezdve több évtizeden át folyamatosan jelent meg. Katona adatanyaga gazdagabb, mint Prayé, felfogása azonban még régimódiabban egyházas. Praynak mindenestre sikerült az Egyetemi Könyvtár körül egész történetírói kört kialakítani, amelynek munkatársai közt ott volt még Wagner Károly (1732–90), az északi megyék oklevéltárainak kiadója, a római kori archeológiát művelő Schönwisner István (1738–1818), valamint a Göttingenben tanult és a Bél-iskola hagyományait folytató jeles protestáns történész, Cornides Dániel (1732–88), aki történeti források kritikai és felvilágosult elemzéseivel tűnt fel. Itt kezdte pályáját Kovachich Márton György is, a felvilágosodás egyik előharcosa a történettudományban.

Kálvinista részről Debrecenben Sinai Miklós (1730–1808) egyháztörténeti adatgyűjtéssel foglalkozott, Erdélyben a polihisztor Benkő József egyebek közt szűkebb hazája ismertetését írta meg („Transsilvania”, 1778). Külön német nyelvű irodalmi-tudományos kör alakult ki Pozsonyban (Bratislava), ahol Karl Gottlieb Windisch (1725–93) polgármester helyi tudománypártoló társulat alakításával, folyóiratok kiadásával próbálkozott, és maga is írt történeti, földrajzi, helyismereti vázlatokat Magyarországról. E kísérleteknek volt betetőzője az ugyancsak pozsonyi lapszerkesztő Korabinszky János Mátyás német nyelvű földrajzi-gazdasági lexikona Magyarországról (1786).

Az irodalomtörténet terén Horányi Elek (1736–1809), Bessenyei társa a tudós társaság tervezésében, nem utolsó sorban a külföld tájékoztatására adta ki latin nyelven immár több mint ezer szerző adatait tartalmazó írói lexikonát („Memoria Hungarorum”, 1775–77;

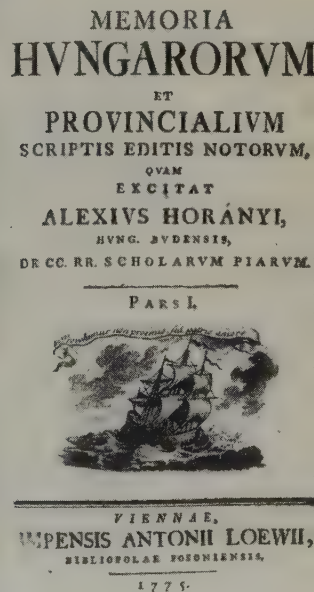

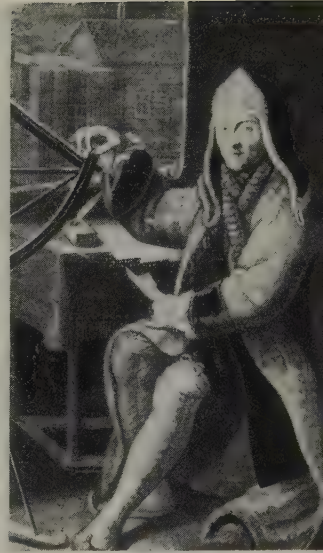
Katona István és Benkő József történeti munkáinak címlapjai

„Nova memoria”, 1792). Wallaszky Pál evangélikus lelkész előbb a Mátyás-kori humanista irodalom történetét írta meg („Tentamen”, 1769), majd általában a magyarországi latin irodalmat („Conspectus”, 1785). A nyelvtudomány területén fontos eredményre jutott

Horányi Elek írói enciklopédiájának címlapja a szerző arcképével

Pray György történetíró — Cornides Dániel történész — Hatvani István orvos, polihisztor — Hell Miksa csillagász

Sajnovics János (1735—85), aki lappföldi csillagászati expedíció szerzett tapasztalatok alapján, összehasonlító módszerrel mutatta ki a magyar nyelv és a finnugor nyelvek rokonságát („Demonstratio”, 1770).

A változás főleg a természettudományok és a gyakorlati felhasználásuk terén volt szembetűnő. Az agrárszakirodalom fellendülése az 1770-es évek elejétől részben azt jelezte, hogy a majorsági gazdálkodásban időszerűvé vált áttérni a háromnyomásos gazdálkodásról a terményváltó gazdálkodásra, részben pedig azt, hogy a bécsi gazdaságpolitikának színvonalasabb magyar mezőgazdaságra, több ipari nyersanyagra volt szüksége. A kormányzat segítségével egymás után láttak napvilágot különböző hazai nyelveken az új termeszti ágakat és módszereket, a selyemgubót, ipari és takarmánynövényeket stb. propagáló kiadványok.

A pest-budai egyetem új mezőgazdasági tanszékének első tanára, Mitterpacher Lajos (1734—1814) nagy munkában foglalta össze az agrártudományok különböző ágait („Elementa rei rusticae”, 1777—94). II. József 1782-ben külön Állatgyógyintézet felállítását rendelte el az orvoskaron. Ennek élén Tolnay Sándor (1747—1818) végzett úttörő munkát az állatorvosi szakoktatásban, valamint az állatbetegségek elleni védekezésről (részben a bécsi J. G. Wolstein nyomán) közzétett munkáival. Tessedik Sámuel (1742—1820), szarvasi evangélikus lelkész 1780 táján saját kezdeményezéséből állított fel gyakorlati gazdasági iskolát, ahol paraszt ifjakat tanított fejlettebb mezőgazdasági módszerekre és eljárást dolgozott ki a szikes talajok javítására. „A parasztember Magyar Országban” című társadalomrajzában (1784) a feudalizmus hazug idilljével szakitva mutatott rá a parasztság súlyos, elmaradt állapotára.

1770-ben főiskolává fejlesztették a selmecbányai bányászati szakiskolát is. Első tanárai közül J. A. Scopoli (1723—88) a geológia, a türingiai származású

Cristoph Traugott Delius (1728—79) a bányaművelés terén fejtett ki jelentős tudományos munkásságot. A selmeci laboratóriumi kémiai gyakorlati oktatást 1794-ben követendő példaként emlegette Fourcroy francia kémikus. 1786-ban Selmecbányán már nemzetközi geológiai kongresszust tartottak, amelynek egyik szervezője, Born Ignác (1742—91) alkalmazta elsőnek az ezüstércek előzetes pörköléssel való amalgalását.

A közlekedés javításának problémájával gazdasági, kameralista szempontból foglalkozott Szapáry János („Das unthaeitige Reichthum Ungarns”, 1784). A szárazföldi és vízi utak és a vízszabályozás körüli, valamint a mezőgazdaság egyre növekvő technikai követelményei miatti teendők népes mérnök-gárdát foglalkoztattak. A legjobbak egyike, Balla Antal (1739—1815) kartográfiai munkái mellett az állandó dunai köhíd (1784), utóbb a Duna—Tisza csatorna lehetőségeit vizsgálta. II. József 1782-ben az egyetem bölcsészeti karán Mérnöki Intézetet (Institutum Geometricum) állított fel, amely 1850-ig 1275 mérnököt képezett ki.

A felvilágosult orvostudomány képviselői közül Debrecenben működött a polihisztor Hatvani István (1718—86), aki egészségügyi kérdésekben valószínűség-számítást alkalmazott, és akinek holland mintára végzett fizikai kísérletei miatt fausti híre kelt a babonás, feudális világban. Ide tért vissza Angliából Weszprémi István (1723—99), aki magyarul adta ki úttörő jelentőségű könyveit a „Kisded gyermek neveléséről” (1760), meg a „Bába mesterségről” (1786), viszont latin nyelven tette közzé nemzetközi közönségnek is szóló magyar orvostörténeti életrajz-gyűjteményét („Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia”, 1774—87). Csapó József (1734—99) gyermekgyógyászati munkáival tűnt ki ugyanott. Új, jelentős központot alkotott a pesti egyetemi orvoskar öt tanszékével, amelynek első

tanárai a bécsi egyetem G. van Swieten orvosi iskolájának neveltei voltak. Közülük Plenck József Jakab elsőnek osztályozta rendszeresen a bőr betegségeit (1776) és törvényszéki orvostant írt (1781), Winterl József Jakab, a kémia és a botanika tanára, különösen a magyarországi gyógyvizek és szikso elemzésével foglalkozott. Rácz Sámuel anatómus tanár (1744–1807), az első magyar nyelvű élettan (1789) szerzője, a magyar orvosi szaknyelvet igyekezett fejleszteni. Az első magyar nyelvű fizikát (1777) és teljes természetrajzot (1783) Molnár János budai igazgató írta.

A légköri elektromossággal, Franklin nyomán, Schaffrath Lipót piarista tanár foglalkozott. Erdélyben Benkő Ferenc „Magyar Mineralogiá”-t (1786), Benkő József (1740–1814), a haarlemi tudós társaság polihisztor tagja, botanikai műveket írt. A bécsi csillagvizsgáló élére került Hell Miksa (1720–92) útmutatásai szerint négy csillagászati megfigyelőt rendeztek be Magyarországon. A kor matematikai szerzői közül Makó Pál (1723–93) egyetemi tanár, egyebek közt az infinitezimális számításról, Martinovics Ignác, utóbb a magyar jakobinusok egyik vezetője, az algebrai egyenletek elméletéről írt (1780). Martinovics volt az első Magyarországon, aki Holbach nyomán már eljutott a materialista, ateista filozófiához („Mémoires philosophiques”, 1787).

Felvilágosodás és reakció (1790–1825). A felvilágosodás tudományos törekvéseinek kedvezett az 1790 után kibontakozó politikai mozgalmak atmoszférája, de azok bukásával visszaszorultak. Hajnóczy József (1750–92), aki mint a magyar jakobinusok egyik vezetője vérpadra került, közjogi és alkotmányelméleti írásaiban (1790–92) elsőnek dolgozta ki az eljövendő polgári-nemzeti állam programvázlatát, és mint a feudális és az egyházi felfogástól elforduló, új, haladó jogtörténet úttörője, elsőnek fogott a magyar jobbágyság történetének megírásához. A történész Kovachich Márton György (1744–1821) történelmi társulat szervezését, mellette könyvtár és okleveleket, forrásokat tartalmazó, központi gyűjtemény felállítását javasolta („Institutum diplomatico-historicum”, 1791; „Institutum grammato-phylacii”, 1792) és forráskiadásához fogott („Vestigia”, 1790). Révai Miklós nyelvész Besenyei akadémiai tervetét tette közzé és propagálta (1790). Az országgyűlés által 1791-ben kiküldött Deputatio literaria a nemzeti nevelés korszerűsítésére dolgozott ki javaslatokat. Többen bírálták az elavult tanrendszert, a maradi történetoktatást, új természettudományi tárgyakat, magyar tannyelvet javasoltak. A Deputatio commercialis tagjai közül Skerlecz Miklós (1731–97), a jeles horvát közgazda több fontos munkában („Descriptio”, 1791; „Status actualis”, „Projectum legum”, 1792) vizsgálta Magyarország gazdasági viszonyait, a mezőgazdasági árutermelés értékesítési problémáit, s javasolta a belső piac, az ipar fejlesztését és az ország kiemelését „formális gyarmati helyzetéből”, mely utóbbiról, a bécsi udvar vámpolitikájának következményeiről Podmaniczky József (1756–1823), a Royal Society tagja nyújtott úttörő elemzést („Principia vectigalis”, 1791).

E lendület hamar megtorpant. A köznemesség, amely az udvarral, a főpapokkal szemben elég sűrűn emlegette a francia enciklopédisták, filozófusok, Voltaire, Rousseau érveit, zömében maga is I. Ferenc reakciós abszolutizmusa mellé hátrált a francia forradalom elől. A 19. század elején kritikus szellemek nem ok nélkül panaszolták a feudális társadalom közönyét, a tudományos munkafeltételek hiányát. Mégis ebben az időben alkotta meg Széchényi Ferenc a tudományos élet eljövendő új centrumát a Magyar Nemzeti Múzeum és vele a későbbi Országos Széchényi Könyvtár alapításával 1802-ben. Az új tudományos aspirációk sem hunytak ki teljesen, sőt részben növekedtek is a gazdasági-társadalmi fejlődés szükségleteivel, míg végül a liberális mozgalom idején újra életre kelhettek.

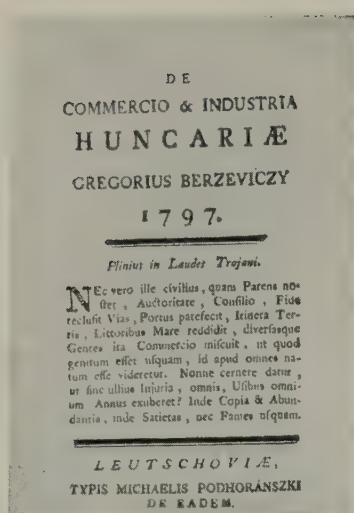
A közgazdaságtudományban Berzeviczy Gergely (1763–1822) már 1797-ben újra felvetette az ipar és a vámrendszer problémáit („De commercio et industria Hungariae”), majd statisztikai módszerrel mutatta ki a jobbágy helyzetének tarthatatlanságát („De conditione rusticorum”, 1809). Mint Adam Smith, Say és a klasszikus liberalizmus odaadó követője, elméleti tanulmányokkal is foglalkozott. A 19. század elején jelentősen megnőtt a helyismereti, etnográfiai és statisztikai irodalom. A legjobb egykorú statisztikai ismertetőket Schwartner Márton (1798; 1809) és Magda Pál (1819) készítette Magyarországról.

Az agrárszakirodalom korszerű „racionális” útjátókat propagáló, új üzemvezetési és termesztési problémákkal (festőnövények, cukorrépa stb.) foglalkozó művekkel bővült, amelyeknek szerzői főleg szakképzett, gyakorlati mezőgazdák voltak. A kapitalista jellegű termelésre áttérő birtokokon már képzettebb uradalmi tisztekre volt szükség. Ilyenek nevelését szolgálta a Festetics György által 1797-ben Keszthelyen alapított mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon, valamint az 1818-ban Magyaróvárról alapított hasonló intézet. Az első rendszeres mezőgazdasági munkát magyar nyelven Nagyváthy János (1755–1819) írta („A szorgalmas mezei gazda”, 1791), utóbb a Georgikon egyik szervezője, majd növénytermesztési (1821) és állattenyésztési (1822) kézikönyvek szerzője. A Georgikon tanára volt egy ideig Pethe Ferenc (1762–1832) is, az első magyar mezőgazdasági szakfolyóiratok („Vizsgálódó Magyar Gazda”, 1796–97; „Nemzeti gazda”, 1814–18) szerkesztője, egy összefoglaló kézikönyv („Pallérozott mezei gazdaság”, 1805–12) és egy „Természethistória” (1815) szerzője.

A biológiai tudományok fejlődését jelzi, hogy Földi János (1755–1801) orvos megírta az első tudományos igényű magyar állatrendszertant („Állatok országa”, 1801), amelyben Linné, illetve a származásnak vitalista elven épülő, epigenetikus magyarozatával a göttingeni J. Blumenbach nyomán haladt. Ugyancsak ő Dioszegi Sámuel közreműködésével Debrecenben „Magyar füvészkönyv”-et (1807) és „Orvosi füvészkönyv”-et (1813) adott ki. Kitaibel Pál (1757–1817) a pesti botanikus kert nemzetközi hírnév igazgatója, gyűjtőútjai eredményeként elkészítette a magyarországi flóra alapvető ikonográfiáját („Descriptiones et icones planta-

Nagyváthy János mezőgazdász — Berzeviczy Gergely művének címlapja

rum", 1799—1812), és ásványvizek elemzésével is foglalkozott („Hydrographia”, 1829).

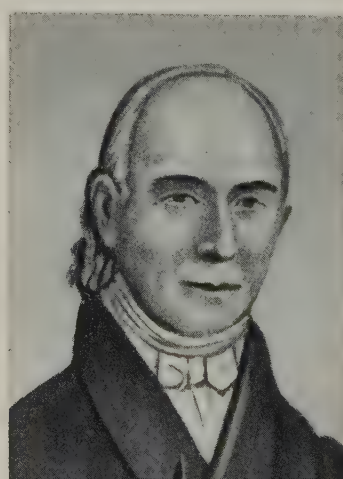
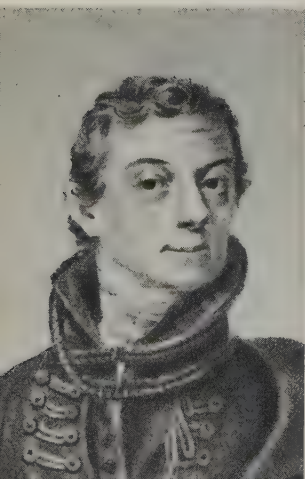
Az orvostudományban Bene Ferenc (1775—1858) 1801-től Magyarországon elsőnek alkalmazta rendszeresen a himlőoltást. 1803-tól mint egyetemi tanár számos latin és magyar tudományos munkát tett közzé. Lenhossék Mihály Ignác (1773—1840) professzor főleg az orvosi biológia kérdéseiről adott ki úttörő jelentőségű latin műveket (1810, 1816, 1822). A szemészetet 1816-tól Fabini Teofil (1791—1847) tanította Pesten. Kovács Mihály (1768—1851) 1798-tól orvosi műveket, kémiai, mineralógiai lexikont (1822), törvényszéki orvostant (1828) írt. Az első magyar nyelvű kémiai, amely a teljes egykorú analitikát tárgyalta, Nyulás Ferenc (1758—1808) orvos írta meg az erdélyi gyógyvizek elemzéséről (1800) kiadott művében.

A matematikai irodalomból Sipos Pál csonkán maradt trigonometriai táblázata (1807) és Csernák László nagy törzsszám-táblázata („Cribrum arithmeticum”, 1811) említhető. A műszaki tudományok területén most is a vízimérnökök tűntek ki elsőnek. A Duna—Tisza

közi Ferenc-csatorna két testvér, Kiss József és Kiss Gábor tervei alapján készült 1792—1801 között. Vedres István (1765—1830) szegedi mérnök újabb Duna—Tisza-csatorna tervét vetette fel (1805). Mintagazdaságon kísérletezett ármentesítési módszerekkel, továbbá a futóhomokos talaj megkötésének problémájáról is írt (1825). A kartográfiában Lipszky János nagy Magyarország-térképe vált nevezetessé (1806). Tomcsányi Ádám pesti egyetemi tanár Kitaibel Pállal a móri föld-rengés geológiai elemzésében (1814) elsőnek alkalmazta az „izoszeiztikus” fogalmát.

A történetírásban Kovachich ezekben az években széles körű dokumentum-gyűjtéssel foglalkozott. Kiadott középkori formuláriumokat („Formulae solennes”, 1799), kisebb elbeszélő forrásokat (1798), időrendi forrásbibliográfiát („Series”, 1797). Schönwisner István fontos pénztörténeti munkákat tett közzé („Notitiae”, 1801; „Catalogus numorum”, 1807). Magyarország történetének egyik nagyobb, egykorú szintézisét a szepességi Johann Christian v. Engel (1770—1814) írta meg Bécsben, Habsburg-monarchikus szemlében, de mégis konfliktusba került az osztrák cenzúrával néhány felvilágosult, protestáns jellegű szempontja miatt („Geschichte des ungrischen Reichs”, 1797—1804; másik változat: 1813—14). A másik jó és jelentős szintézist viszont Lipcsében adta ki tíz kötetben Fessler Ignác Aurél (1756—1839), aki ekkor már sokban a német romantika ellenforradalmi idealizmusának hatása alá került („Die Geschichte der Ungern”, 1815—25). Magyarországon száraz, szintelen latin nyelvű kompendiumok láttak napvilágot, maradi felfogásban. Az első komolyabb magyar nyelvű magyar történelem, Budai Ézsaiás debreceni tanár tollából (1805—12) ugyancsak a szintelenségig óvatosan lojális és konzervatív volt. Budai Ferenc (Ézsaiás bátyja) történeti lexikona (1804—05) adataiban hasznosabb volt. A nemzeti történetírás kezdeteire erősen rányomta bélyegét a nemesség még feudális jellegű nacionalizmusa, amely a lelkes mediaevalista Horvát Istvánt őstörténeti munkájában (1825) a legkritikátlanabb ábrándokra csábította. A jogtudományban Kelemen Imre (1746—1819) pesti jogtanár latin nyelvű magánjoga (1814; 1818) és Szlemenics Pál büntetőjogi (1817) stb. munkái váltak nevezetessé.

Pethe Ferenc, mezőgazdasági folyóiratok szerkesztője — Kitaibel Pál, a pesti Botanikus kert igazgatója — Bene Ferenc orvos-professzor — Lenhossék Mihály Ignác orvosbiológus

A nyelvtudományban, amely ekkor, a nyelvújítás korában, különleges jelentőséggel bírt, Gyarmathi Sámuel (1751—1830) végleg bebizonyította — a feudális nemeselek által nem szívesen látott — magyar—finn nyelvrokonságot („Affinitas”, 1799). Révai Miklós (1750—1807) pesti egyetemi tanár, nevezetes történeti nyelvten („Elaborator grammatica Hungarica”, 1806) szerzője, vitákban is megvédte a történeti módszer alkalmazását a nyelvi jelenségek elemzésében. Az első magyar nyelvű irodalomtörténet (1808) Pápay Sámuel tollából lényegében szintén a nyelv történetével foglalkozott.

A kor filozófiai szerzői (Rozgonyi József, Endrődy János, Köteles Sámuel és mások) is már magyarul vitáztak Kant tanairól, meglehetősen eklektikus és nehézkes művekben. A tudós társasági terveknek is a nyelv művelése állt központjában. 1791 körül Bessenyei is kísérletezett ezzel egy rövid ideig Erdélyben; Teleki Lászlónak „a magyar nyelv előmozdításáról” írt munkája (1806) az eljövendő társaságtól várta a specializált tudományos munka kifejlesztését, a polihisztorizmus felszámolását is. Marczibányi István (1752—1810) a nemzeti nyelv művelését szolgáló munkák évenkénti jutalmazására tett alapítványt. 1817-ben megindult a „Tudományos Gyűjtemény”, az első magyar nyelvű tudományos folyóirat. Ezek voltak az Akadémia meg­alapításának az előzményei.

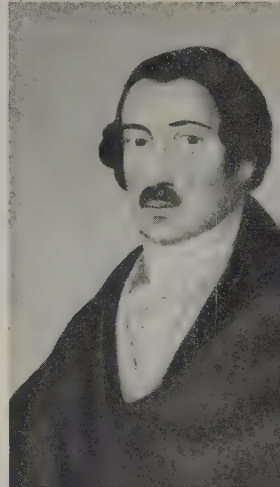
Reformkor és polgári forradalom (1825—48). Hazánkban a 19. század első felének reformmozgalmaiban szorosan egybefonódtak a magyar nemzeti törekvések, a liberális reformok és a polgári forradalom eszméi.

A tudományos élet újabb szakasza a Magyar Tudományos Akadémia (akkor: Magyar Tudós Társaság) megalakulásával kezdődött. Széchenyi István kezdeményezte az Akadémia létrehozását az 1825. évi országgyűlésen, s ez az előkészítő munkálatok után 1830 őszén kezdte meg működését. Ettől kezdve az Akadémia lett — hat osztályával, kiadványaival, periodikáival — a magyar tudományos élet központja, amely az ország legjobb tudósait és íróit fogta össze. Először főleg a magyar nyelvtudomány ügyét támogatta. Megállapította a helyesírás szabályait, rendszeres magyar nyelvtant készített, szótárakat adott ki.

A humán tudományok fejlődése. Az Akadémia első titkára, Döbrentei Gábor (1786—1851) a régi magyar nyelvemlékek felkutatásán fáradozott. Az Akadémia tagja volt Körösi Csoma Sándor (1784—1842), aki még 1819-ben megkezdett ázsiai kutatóútján, — noha a magyar őshazát, amelyet keresett, nem találta meg, — nemzetközi érdemeket szerzett a tibeti nyelv első angol szótárának és nyelvtenának megalkotásával és közzétételével (1834). Reguly Antal (1819—58) a finn-ugor népek életét és valóban rokon nyelveit tanulmányozta finnországi, lappföldi, majd Urál-vidéki és szibériai útjain (1839—46), amelyekhez a magyar Akadémia mellett a szentpétervári orosz akadémia­tól kapott támogatást.

A magyar irodalomtörténet szélesebb körű, rendszeres művelését Toldy Ferenc (1805—75), az Akadémiának sorrendben második titkára indította meg. Erdélyi János (1814—68) Herder szellemében népdalokat, mondákat tett közzé (1847—48). Haladó nézeteket képviselt mind irodalomelméleti, mind esztétikai, filozófiai munkásságában, mivel Hegel több eszméjét elfogadta, beleértve az ellentmondásokon át végbe­menő történeti fejlődésről, a mennyiségi és minőségi változásról stb. szóló tanításokat. Hegel körül már előbb, 1838-ban kitört a harc a magyar filozófiai irodalomban: Vecsei József protestáns teológiai szempontból támadta meg Hegelt és magyar híveit, akik közül a konzervatívabbak az ateizmus vádjá alól igyekeztek tisztázni mesterüket, a baloldali hegelianusok viszont, Tarczy Lajos (1807—85) és társai, Hegel dialektikus módszerét a feudalizmus ellen alkalmazták. Külön „nemzeti” filozófia megalkotásának sajátos igényével lépett fel Hetényi János (1786—1853), aki a világban az ellentétek mozgása helyett a harmónia szerepét, a társadalomban a kiegyenlítés szükségességét hangsúlyozta. Ezen „egyezményes” rendszer folytatója volt, még több szubjektív elemmel, immár a neokantiánizmus felé hajolva Szontágh Gusztáv (1793—1858). Megélénkült a pedagógiai irodalom: Szilasi János neveléstudománya (1827) és Lestyánszky András didaktikája (1832) után akadémiai pályadíjat nyert munkát tett közzé a baloldali hegelianus Wargha János a népoktatásról (1837), és a filozófus Hetényi a lélektan szerepéről a nevelésben (1843).

Reguly Antal — Körösi Csoma Sándor — Petényi János Salamon — Bugát Pál

A történetírásban Péczely József (1789—1849) nem nagyon eredeti középkori magyar története (1837) még csak elvétve tartalmazott liberális elemeket. A konzervatív Fejér György (1766—1851) „Codex diplomaticus” címen 42 kötet középkori oklevelet publikált 1829 és 1844 között, de kellő kritika nélkül, sok hibával. Teleki József (1790—1855), az Akadémia első elnöke és könyvtárának alapítója, már alapos forráskritikával dolgozott 1825 óta a Hunyadiak koráról készülő nagy munkáján, amely azonban csak utóbb (1852-től), részben halála után, befejezetlenül látott napvilágot. Teleki köréhez kapcsolódott Gévy Antal (1796—1845), a bécsi levéltár munkatársa, aki a 16—17. századi osztrák—török diplomáciai kapcsolatokat világította meg, új források alapján, valamint Jászay Pál (1809—52), aki a mohácsi katasztrófát követő hat eseményidő hónap történetét írta meg részletesen, pontosan (1846). A nemzeti-liberális történetírás igazi úttörője és később, az egész polgári korszakban is legnagyobb alakja Horváth Mihály (1809—78) volt, aki vagyontalan seb- orvos fiaként egyházi pályára lépve püspök, majd 1849-ben Kossuth oktatásügyi minisztere lett. Már első, főbb tanulmányaiban is világi jellegű témákat vetett fel: az ipar és a kereskedelem történetét (1840), az 1514-es antifeudális parasztfelkelést (1842), és első rövid szintézisében („Magyarok története”, 1842—46) is a jelen tanulságul emelte ki a múlt haladó törekvéseit, függetlenségi küzdelmeit. A polgári köznemesség liberalizmusát képviselve hajlamos volt a nemesi alkotmány, a nemesi politika bizonyos túlbecsülésére a múltban. Szerinte a magyar történet fő tendenciája „megszakítás nélkül a szabadság kiépítésére és megtartására irányult”.

A liberális reformtörekvések időszakában, érthető módon, a politikai tudományok kerültek előtérbe. Az eljövendő polgári államberendezés alkotmányos, jogi stb. elméleti kérdéseit a legkövetkezetesebben a nyugat-európai irodalom és a kapitalista viszonyok ismeretében a reformellenzék 1839 után kialakult úgynevezett centralista csoportjának tagjai: Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal, Lukács Móric, Trefort Ágoston elemezték. A paraszt-forradalmár Táncsics Mihály (1799—1884), valamint Horárik János (1808—64), materialista, ateista munkák szerzője, az előbbieknél még tovább jutottak: a plebejus radikalizmus, sőt sokban az utópista szocializmus elveit vallották. Ez utóbbinak hatása mutatkozott meg Vasvári Pál (1827—49) irodalmi, történelmi tanulmányaiban is.

A kialakuló polgári közgazdaságtudományi irodalomra, amelyet ekkor még szintén inkább reformpolitikuskok (így a centralista Trefort) és nem hivatásos szakemberek műveltek, eleinte Széchenyi sokban benthamista műveinek volt nagy hatása, később pedig, az 1840-es évek elején, annak, hogy Kossuth a saját nemzeti ipar védelmében, a smithiánus szabadkereskedelem elveitől Friedrich List védvamos irányzatához fordult. A kapitalista irányú fejlődés bizonyos tanulságai jelentkeztek már Karvasy Ágoston compendiumában („A Politikai Tudományok”, 1843). Magyarország gazdasági, földrajzi viszonyait is sokoldalúan ismertette jeles

statisztikai műveiben (1836—40, 1842, 1847) Fényes Elek (1807—76), aki az ellenzéki politikában is szerepet játszott, s az akkori Belügyminisztérium statisztikai részlegének (a mai Központi Statisztikai Hivatal őseinek) vezetője volt.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésével rohamosan bővülő és specializálódó agrárszakirodalomból kiemelkedett Balásházy János (1797—1857) új juhtenyésztési és agrotechnikai módszereket ismertető munkássága, amely a hitel stb. problémájának felvetésével már korán túlmutatott a feudalizmus korlátain („Tanácsolatok”, 1829). 1830 után a Magyar Gazdasági Egyesület tevékenysége, továbbá a „Magyar Gazda” hasábjain megjelent számos cikk is elősegítette az agrár-szakismeretek terjesztését.

A természettudományok fejlődése. A reformkorban alakultak meg az első magyar természettudományi szervezetek. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1840-től kezdve rendezték vándorgyűléseiket, s 1840-ben jött létre a Magyar Természettudományi Társulat. Az ekkor még kissé háttérbe szoruló kémiában Schuster János (1777—1838) pesti egyetemi tanár munkássága mellett a pályáját kezdő Nendtvich Károly (1811—92) és a foszforos gyufa gyártásával kísérletező Irinyi János (1819—95) írásai említhetők. A biológiában Petényi János Salamon (1799—1855) a tudományok ornitológia meghonosításával, Johann Jakob Heckel, a bécsi Ichthyológiai Intézet igazgatója a magyarországi halfajták ismertetésével szerzett érdemeket.

A zoológiában Frivaldszky Imre (1799—1870) mint entomológus vált nemzetközileg ismertté. Reisinger János, a pesti egyetemnek négy évtizeden át tanára, a gerincesekről írta fő művét (1846), Cuvier és Milne-Edwards degresszív gradációs elméletének híve volt. A növénytanban Cuvier, illetve Decandolle rendszerét tette magáévá a Linné-féle helyett a magyarországi botanika és a pesti füvészkert történetét is feloldozó Haberle Károly (1764—1832) pesti professor. Barra István (1805—65), Pest megye főorvosa „Növénytan”-ában (1841) már az evolúciós fejlődéselmélethez, Lamarck nézeteihez közeledett. Endlicher István (1804—49) később bécsi tanár, aki magyar történeti forrásokat is kiadott, a botanikában a Jussieu-testvérek nyomán indult el („Flora Posoniensis”, 1830), utóbb újféle természetes növényrendszertannal próbálkozott („Genera plantarum”, 1836—40).

Az orvostudományban Bugát Pál (1793—1865) pesti professzornak nagy szerepe volt a magyar orvosi szaknyelv tökéletesítésében. 1831—48 között az „Orvosi Tár” szerkesztőjeként az elméleti eredmények népszerűsítésében szerzett érdemeket. Pólya József (1802—73) pesti kórházi orvos a kolera tanulmányozásával (1831) és fiziológiai materializmusával tűnt ki. E korszak jeles magyar orvosai egyébként jórészt a bécsi egyetemen Rokitsky és Skoda professzorok vezetésével kialakult orvosi iskola követői voltak. Semmelweis Ignác (1818—65), a szülészeti világhírű úttörője, 1855-től szülész-nőgyógyász-professzor a pesti egyetemen, 1847-ben fedezte fel a gyermekágyi láz okát és megelőzését, a fertőtlenítő bemosakodás je-

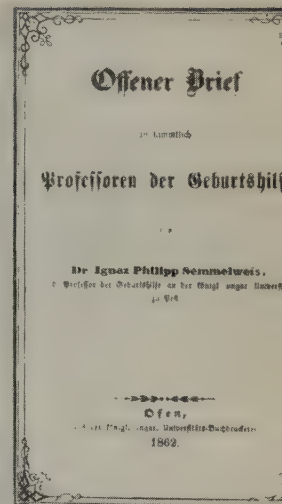
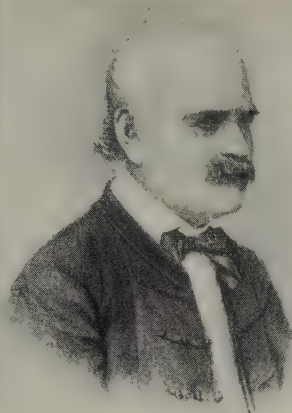
lentségét. A bécsi és a francia orvostudomány követője, Balassa János (1814—68) a pesti egyetem neves professzora, a fizikális körjelzés, a plasztikai sebészet, az étellel való narkotizálás meghonosítója, egy sebészeti kézikönyv (1844) szerzője, teremtette meg a modern magyar sebészetet. Arányi Lajos (1812—87) állította fel az első kórbonctani intézetet és múzeumot, 1864-ben pedig megírta az első magyar nyelvű „Kórbonctan”-t.

Matematikában két rendkívüli tehetség bukkan fel, akiknek valódi jelentőségét csak jóval később, a 19. század végén kezdték felismerni Magyarországon. Az egyik Bolyai Farkas (1775—1856), aki Göttingenben tanult és Gauss-szal állt kapcsolatban, magas színvonalú latin nyelvű matematikai művében („Tentamen”, 1832—33) elsőnek látta meg az axiomatikus módszerek fontosságát, és sok új, modern elgondolást fejtett ki a határozott integrál kérdése, a halmazelméletbe tartozó néhány fogalom meghatározása stb. terén. Hosszú időn át foglalkozott az euklidesi V. posztulátum kérdésével is, anélkül azonban, hogy megoldáshoz jutott volna. A másik az őt is túlszárnyaló fia, Bolyai János (1802—60), aki közétette az abszolút geometria nemzetközi perspektívában is korszakalkotó bizonyítását. „Responsio” (1837) című művének fő érdeme, hogy aritmetikai úton értelmezte a komplex számokat. Mindez kivételes teljesítmény volt az adott társadalmi-technikai feltételek közt, a még feudális Magyarországon, ahol 1841-ben csak 6 gőzgép működött és ahol a gyakorlati, főleg a vízimérnöki teendők a magasabb fokú egyenletek megoldásánál nemigen követeltek még többet a specialistáktól.

Az Akadémia matematikai műszótárt adott ki (1834) és tömörítette a matematikával foglalkozó tudósokat, akik (a Bolyaiak kivételével) inkább polihisztorok voltak még s nem specialisták. A csillagász-matematikus Nagy Károly (1797—1868) és mások mellett a legjobbak egyike volt Vállas Antal (1809—69), aki határozott hangú röpiratban követelte a matematikai tudományok felkarolását és magyar műszaki egyetem alapítását. Hosszú küzdelem után végre 1846-ban nyílt meg Pesten az ország első felsőbb (de még nem egyetemi) műszaki oktatást nyújtó intézménye, a József Nádor Ipartanoda.

A fizika tudományában Jedlik Ányosnak (1800—95) — Oersted és Ampère eredményeit továbbfejlesztve — 1828-ban elsőnek sikerült az elektromos áram energiáját forgó mozgássá átalakítania. Pesti tanszékén, Siemest megelőzve, 1852 körül dolgozta ki az öngerjesztésen alapuló elektromágneses generátor elvét és készítette el az első dinamót, amelyet azonban — mivel ipari jelentőségét nem ismerte fel — csak szemléltető, oktatási eszköznek tekintett. Petzval József (1807—95) előbb pesti, majd (1837) bécsi professzor, az elméleti és gyakorlati optika terén, a fényképezésben felhasznált kettős lencserendszer feltalálásával alkotott maradandót.

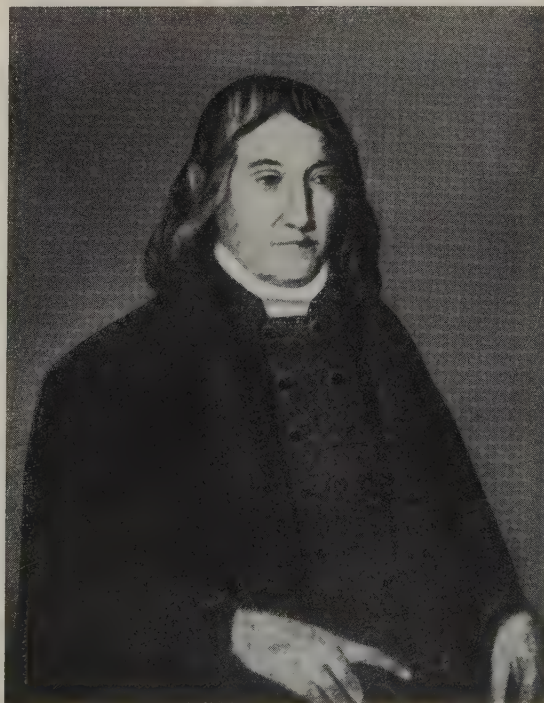
A technikai tudományokban főleg az agrárkapitalista fejlődéssel egyre sürgetőbbé váló vízszabályozási, vízépitési feladatok megoldásában vettek részt jeles mérnökök. Beszédes József (1786—1852) a Sárvíz és a Kapos mocsarainak lecsapolási tervét dolgozta ki

Semmelweis Ignác arcképe és egyik munkájának címlapja

és védőerdők létesítését javasolta. Kiemelkedő szerepe volt Vásárhelyi Pálnak (1795—1846), aki Széchenyi munkatársaként a Vaskapunál az Al-Duna medrét szabályozta és part menti utat épített (1834—37). Részt vett a pesti Lánchíd (1843), majd a Tisza-szabá-

Bolyai Farkas

APPENDIX.

SCIENTIAM SPATII absolute veram exhibens:
a veritate aut falsitate Axiomatis XI Euclidis
(a priori haud unquam decidenda) in-
dependentem; adiecta ad casum fal-
situdinis, quadratura circuli
geometrica.

Auctore JOHANNES BOLYAI de eadem, Geometrarum
in Exercitu Caesareo Regio Austriaco Ca-
strensi Capitano.

Bolyai János korszakalkotó geometriai munkájának címlapja

Jedlik Ányos — Petzval József

lyozás nagyszabású terveinek előkészítő munkálatai-
ban.

Az abszolutizmustól a kiegyezésig (1849–66). A forradalom leverését követő osztrák neo-abszolutizmus terhe főleg a társadalomtudományokra nehezedett, de a természettudományok területén is sok haladó tudós pályáját törte ketté. Egyeseket (Bugát Pált, Vállas Antalt és másokat) eltávolítottak az egyetemről, mások (pl. Balassa János) egy időre börtönbe kerültek vagy külföldre menekültek. A liberalizmus megtorpanása tükröződött Eötvös Józsefnek a 19. század uralkodó eszméiről és az államfejlődésről írt nagyszabású munkájában (1851–54) is, amely különben a Habsburg-birodalomból kialakítani remélt liberális monarchiához készült elvi alapvetésnek.

A filozófiában az 1851-től Sárospatakon tanító Erdélyi János már nem Hegel dialektikáját, hanem idealizmusát állította előtérbe. Inkább visszafelé, a filozófia múltjára fordította figyelmét, bár annak jeleiről írva (1857) még mindig bírálta az immár egyértelműen retrográd „egyezményes” rendszert, amelyet Szontagh Gusztáv foglalt össze (1855). Megjelent a mechaniztikus materializmus, amelynek Moleschott–Büchner-féle nézeteit Mentovich Ferenc képviselte természet-tani majd filozófiai írásaiban (1870). Nézeteire azonban az idealista filozófia képviselői, a hosszú életű erdélyi polihisztor Brassai Sámuelről (1800–97) az esztéta Greguss Ágostig (1825–82) heves támadásokkal reagáltak.

A történetírás a jelenből fokozódó mértékben fordult vissza a 16–17. századba, különösen a függetlenségi harcok időszakába. Két nagy szintézis született meg, mindkettő az emigrációban. Szalay László (1813–64), a volt centralista és 48-as frankfurti követ Lipcsében adta ki (1852–59) befejezetlenül maradt magyar történetét, amelyen azonban a szerző európai horizontú forrás- és irodalomismerete mellett a megtorpanás, a kiábrándult liberalizmus is tükröződött. A másik, lendületesebb, szuggesztívabb összefoglalót az 1849 óta emigrációban, Brüsszelben, Párizsban, Genfben élő Horváth Mihály jelentette meg Svájcban. Előbb Magyarország történetéről 1825-ig (1860–63), azután folytatólag a reformkorról 1848-ig (1865), és végül az 1848–49-es szabadságharcról (1865) jelentek meg könyvei. E könyveket hazacsempészték, majd 1867 után Magyarországon is kiadták, s így ezek hozzájárultak a liberális nacionalizmus ébrentartásához.

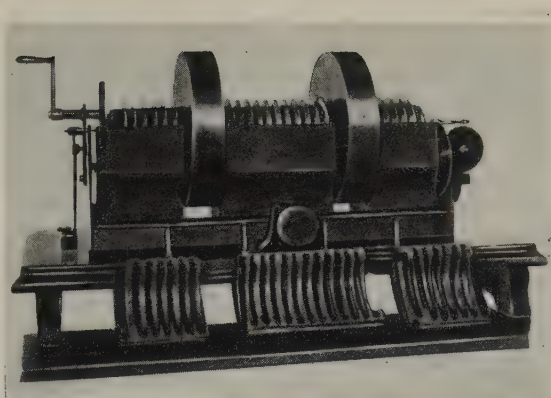
Ezalatt a Magyar Tudományos Akadémia a korábban rendszeresebb kutatómunka és forráskiadás szervezésére fordította figyelmét: megindította a „Magyar Történelmi Tár”-at (1855–77) és a „Monumenta Germaniae” mintájára a „Monumenta Hungariae Historica” nagy sorozatát (1857-től), valamint külön sorozatban török kori dokumentumok közzétételét. A vállalkozásban emigráns történészek is részt vettek. Wenzel Gusztáv (1812–91) jogtörténeti művek szerzője, új Árpád-kori okmánytár kiadását kezdte meg („Codex diplomaticus, Arpadianus continuatus”, 1860–74). Alapos forráskritikával készült a „Hazai okmánytár” („Codex diplomaticus patrius”), amelyet a Ráth Károly

és köre által szervezett Dunántúli Történetkedvelők Társasága kezdeményezett 1865-ben. Mindez már az 1867 utáni úgynevezett pozitívizmusnak volt a bevezetője, ekkor azonban még a pozitívizmus haladó, anti-feudális oldalai is érvényesültek. Pesty Frigyes (1823—89), számos helytörténeti munka szerzője, akit az abszolutizmus egy időre bebörtönzött, Buckle és Lecky felfogását tette magáévá, s aki más fiatalabb kutatókkal együtt ekkor még nemcsak az adatok kisebb-nagyobb pontatlanságát kifogásolta, hanem azt is, hogy magas színvonalú, elbeszélő szintézisek helyett adják őket az olvasó kezébe.

A magyar irodalomtörténetben az elbeszélő kútfők kiadásával is foglalkozó Toldy Ferenc ekkor tette közzé első nagyszabású összefoglalóját (1851). A nyelv-tudományban új szakasz indult Hunfalvy Pál (1810—91) fellépésével és a német Budenz József Magyarországra településével (1858). Ezek (Reguly hagyatékát is feldolgozva) már közelebbről tisztázták a magyar és a finnugor nyelvek kapcsolatának természetét. Ekkoriban (1862—71) látott napvilágot a Czuczor Gergely és Fogarasi János által régóta készített „A Magyar Nyelv Szótára”.

A közgazdaságtudomány terén a többi szerzők sorából kiemelkedik a Lipcsében W. Roscher mellett tanult Kautz Gyula (1829—1909) pesti egyetemi tanár, akinek németül kiadott elméleti műve („Theorie und Geschichte der Nationalökonomie”, 1858—60) szerzett nemzetközi elismerést.

A kapitalizmus korszakába lépett társadalom az abszolutizmus korlátai közt is egyre többet követelt a természettudományoktól. Az agrárkapitalizmus szükségletei ösztönözték a kémia fejlődését, elsősorban éppen a

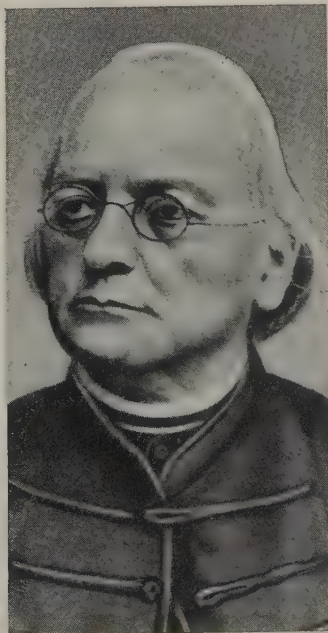

Jedlik dinamójának első modellje

bor- és élelmiszervegyészeti, a talajtani és az agrokémiai kutatásokat. Nendtvich Károly (1811—92) kémiai kutatásain kívül főleg materializmusával, az idealista természetszemlélet elavultságának hirdetésével tűnt fel. Preysz Mór (1829—77) 1861-ben dolgozta ki a tokaji bor utóerjedésének megakadályozására azt az eljárást, amely a pasztörözés előfutárának tekinthető.

A darwinizmus szintén eljutott Magyarországra Rónay Jácint (1814—89) londoni emigráns munkájának („Fajtakeletkezés”, 1864) közvetítésével és a sokott reakciós támadások ellenére határozott hívekre talált. Közülük Margó Tivadar (1816—96) volt a legjelentősebb, 1860-tól a pesti tudományegyetem zoológia tanára, egy rendszeres állattan szerzője, aki utóbb Darwin munkáit magyarra fordította.

Szalay László — Horváth Mihály — Hunfalvy Pál

A szervezeti fejlődés csak lassan követte a feladatok növekedését. Az Akadémiának sok nehézséggel kellett megküzdenie, új tagot csak 1858-tól kezdve vehetett fel, viszont 1865-re országos gyűjtésből felépült mai palotája. Megnőttek a Magyar Természettudományi Társulat teendői, amelyben, mások között, Lenhossék József (1818–88), neves antropológus és tájanatómus játszott nagy szerepet. Schwartz Ferenc (1818–89), a tudományok pszichiátria úttörője és az első magyar elmekórtan szerzője, 1850-ben elmeegógyintézetet alapított. 1857-ben megindult az „Orvosi Hetilap”, 1869-ben a „Természettudományi Közöny”, 1857-ben politechnikummá egyesült a pesti József Nádor Ipartanoda és a tudományegyetem Mérnöki Intézete. Zipser András és társai még 1850-ben létrehozták a Magyar honi Földtani Társulatot, melynek munkálataiban sok értékes tanulmány látott napvilágot.

Magyar tudományos élet az Osztrák–Magyar Monarchiában. A kiegyezés után különösen két tényező befolyásolta a tudományos élet fejlődését. Az egyik a fejlődő kapitalizmus térhódítása Magyarországon, amelyet azonban a feudális maradványok sokban gátoltak, a másik az államjogi kapcsolat Ausztriával, a Habsburg-monarchia keretében. Az előbbi általánosan a tudományok fejlődése irányában hatott, az utóbbi sok vonatkozásban inkább ellentmondások forrása volt.

A kapitalizmus expanziójával tovább fejlődött Magyarországon is a tudományos felsőoktatás szervezete. 1872-ben, külön természettudományi karral, az ország második tudományegyeteme is létrejött Kolozsvárott (Cluj). Ugyanazon évben kapta meg teljes rangját a budapesti Műegyetem. 1895-ben, a francia École Normale Supérieure mintájára megalakult a Báró Eötvös József-Collegium, ahol lakás, ellátás, nagy könyvtár, s emellett külön szakmai és nyelvi oktatás állott a különösen jó előmenetelű tanárjelölt hallgatók rendelkezésére. Az Eötvös Collegium hamar fontos szerephez jutott az új tudósnevezdékek nevelésében.

A 20. század küszöbén minden főbb tudományágnak volt valaminő társadalmi szervezete és folyóirata. A szakosodás is fejlődött. Ugyanakkor azonban az imperializmus korának retrográd tendenciái akadályozni kezdték a haladó tudományos irányzatok érvényesülését és az Akadémián is az elzárkózó, meddőséggel fenygető konzervatívizmus lett uralkodóvá. Mindennek a hatása kisebb-nagyobb mértékben az összes tudományág fejlődésében megmutatkozott.

A természettudományok 1867–1918 között. A kémiában a mezőgazdaság igényei mellett az 1880-as évektől már a modernabb vegyipar igényei is hatni kezdtek. E változás olykor egyes tudósok munkájának fejlődésén belül is észrevehető. A magyarországi tudományos kémia, a modern szakoktatás és az első önálló kémiai iskola megteremtője Than Károly (1834–1908) volt. Bécsben Redtenbacher, majd Heidelbergben Bunsen tanítványa volt, s később (1860-tól) a pesti egyetem tanára lett és megszervezte az első kémiai intézetet (1872). Fon-

tos eredményeket ért el a kémiai mérési módszerek területén (így elsőnek ajánlotta a káliumjodidot mérőoldatok készítésére). Eredményesen tökéletesítette a gázelemző módszereket. Munkái a kísérleti kémia (1899–1906), a kvalitatív analízis (1895) és az elméleti kémia újabb problémáival (1904) foglalkoztak. Szerepe volt a „Magyar Kémiai Folyóirat” (1895) megindításában is. Than mellett kezdte pályafutását Lengyel Béla (1844–1913). Előbb a búzafajták elemzéséről (1866), utóbb, mint az analitikai kémia tanára (1877-től) a kvalitatív analízisről írt munkákat (1897).

Than iskolájától függetlenül 1870-től Selmecbányán (Banská Štiavnica) működött Schenek István (1830–1909) borvegyész, aki új rendszerű gázfejlesztő készüléket, majd nagy hatásfokú akkumulátort szerkesztett. Wartha Vince (1844–1914), szintén Bunsen tanítványa, a Műegyetemen a kémiai technológia tanára, főleg az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazásában tűnt ki, így a borvegyészet, a városi vízellátás, a majolikagyártás stb. terén. Az ún. eozinmáz kielemezője és egyik alkalmazója volt. Ilosvay Lajos (1851–1936) műegyetemi tanár a kémia alapelveiről (1888) és a szénhidrogénekről (1905) írt könyvet és különösen a levegő ózontartalmával foglalkozott. Kosutány Tamás (1848–1915) magyaróvári gazdasági akadémiai tanár a búza, bor, élelmiszerek stb. kémiájának hagyományos feladataival foglalkozott. Liebermann Leó (1852–1926) orvoskémikus, az Állatorvosi Főiskola kémia-tanszéke mellett felállított Vegykísérleti Állomás megszervezője, összefoglaló kémiai művet adott ki (1900) Bugarszky Istvánnal (1868–1941) együtt, aki Buchböck Gusztáv (1869–1935) professzorral a modern fizikai kémia meghonosítója, elektrokémiai és reakciókinetikai vizsgálatok kezdeményezője volt Magyarországon. Than Károly utóda (1909-től) és iskolájának legkiemelkedőbb tagja Winkler Lajos (1863–1939) volt, aki a klasszikus analitikát a legmagasabb szinten művelte. Számos eredményével (vízben oldott oxigén, ammónia felfogása bórsavoldatban stb.) nemzetközi hírnévre tett szert.

A biológiai tudományok terén a materialista növénytant Jurányi Lajos (1839–97) honosította meg a pesti egyetemen (1866-tól). Borbás Vince (1844–1905) növényföldrajzi és rendszertani kutatásokat folytatott. Mágócsy-Dietz Sándor (1855–1945), Jurányi tanítványa, egyetemi tanár és a pesti Botanikuskert igazgatója, következetesen a darwinizmus híve maradt. A század elején kísérletei során arra az eredményre jutott, hogy a növények változatos formáit az öröklés és a környezethatás dialektikája hozza létre. 1902-ben indult meg a „Növénytani (utóbb Botanikai) Közlemények”, és külön az „Állattani Közlemények”, mint a Magyar Természettudományi Társulat megfelelő, külön szakosztályainak orgánuma.

Az állattan körében az egyetemi tanszékeken inkább anatómiai és élettani, a Nemzeti Múzeum állattani osztályán pedig főleg morfológiai és rendszertani kutatásokat végeztek. Entz Géza (1842–1919) a budapesti egyetemen főleg a vízi életmódú szervezetek, protozoák kutatása terén ért el fontosabb

eredményeket, a véglényekről írt munkát, felfedezte az egyséjtű állatok és algák szimbiózisát. Részt vett Darwin műveinek fordításában, később azonban ő sem vonhatta ki magát a 20. század elején a magyarországi biológiai-ban is megerősödő antidarwinizmus hatása alól.

Apáthy István (1863—1922) kolozsvári professzor a mikrotechnika és szövettan területén dolgozva, nagy nemzetközi hírnevet szerzett a neurofibrilláris kontinuitás elméletével, amely szerint az idegrendszer nem egymástól független neuronokból épül fel, hanem egyetlen neurosyncitiumot alkot, amelyben a neurofibrillák a vezető elemek. Ez az elmélet főleg Lenhossék Mihály (1863—1937) pesti anatómus-professzornak, a neuronelmélet úttörőjének személyében talált határozott ellenzőre.

A magyar biológiának egyik kiemelkedő alakja volt Herman Ottó (1835—1914), aki géplakatosból önképzéssel vált világhírű tudóssá. Feldolgozta Magyarország pókfaunáját, de jelentős eredményeket ért el a madártan, az ősemberkutatás és a néprajz területén is. Zoológus és etnográfus volt egy személyben Bíró Lajos (1856—1931) is. Új-guineai kutatóútja (1895—1902) után a Magyar Nemzeti Múzeumban végzett rovarvartani kutatásokat. Horváth Géza entomológus (1847—1937) a filoxéra elleni védekezés módszereit dolgozta ki francia tapasztalatok segítségével. Kertész Kálmán (1867—1922) a kétszárnyúak specialistája volt. Az őslénytan terén Hantken Miksa (1821—93) és Staub Móric (1842—1904) végzett kutatásokat. Török Aurél (1842—1912) antropológus, az antropometria ismert szakembere, a majomember kérdéséről írt darwinista szellemű munkát (1896). Nopcsa Ferenc (1877—1933) paleontológus, az ősgyíkok problémájának és a madarak származástanának (1907) kutatója az ellenforradalmi időkben is fenntartotta haladó, evolucionista nézeteit.

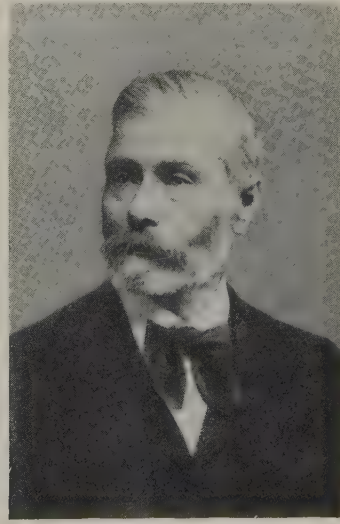
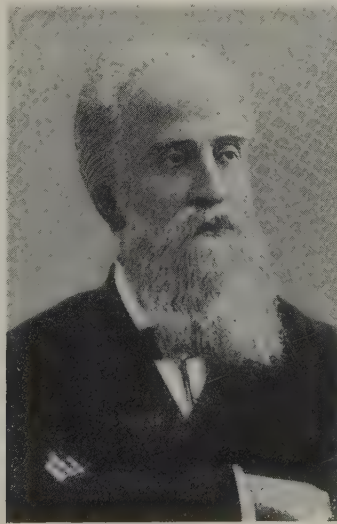
Az orvostudományok, orvosképzés és közegészségügy haladásában fontos szervező munkát végzett az

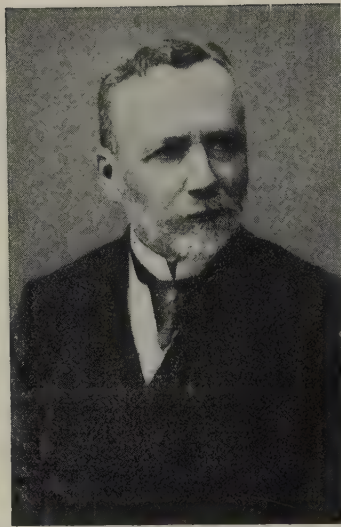
egyetemről egykor 48-as forradalmi szerepe miatt eltávolított Markusovszky Lajos (1815—93), az Országos Közegészségügyi Egyesület (1886) megalapítója. A budapesti egyetem 1874-ben megalakult (világviszonylatban a második) közegészségügyi tanszékének első tanára, Fodor József (1843—1901) elismerésre méltó küzdelmet folytatott az ország közegészségügyének megújításáért.

Közegészségügyi problémák vizsgálatával kezdte pályafutását, ifjú vidéki főorvosként, a 19. század magyar orvostudományának egyik legnagyobb alakja, Korányi Frigyes (1828—1913), a pesti egyetem belgyógyász-professzora (1866-tól). Kítűnő, modern klinikus lett, a tüdőbetegségekről írt összefoglaló munkája (1880) első a maga nemében, s az ország első tüdőszanatóriumának (1901) is ő a megteremtője. Fia, az ugyancsak belgyógyász Korányi Sándor (1866—1944) a régi, morfológiai irányzattal szemben az új, funkcionális szemléletű orvostudománynak volt — főleg vesekórtani kutatásairól nevezetes — úttörője. Az orvosi biológiában a századfordulókig érvényesülő mechanikus materialista szemlélet jegyében működött a pesti egyetemen Balogh Kálmán (1835—88), egy élettani kézikönyv szerzője, a kísérletes gyógyszer-tan megalapítója, valamint Jendrassik Jenő (1824—91), aki főleg izomfiziológiai vizsgálatokkal foglalkozott, s a pozitívista fiziológia fizikai irányának volt képviselője.

A bakteriológia és kísérletes kórtan művelését Högyes Endre (1847—1906) kezdeményezte a budapesti egyetemen, ő volt az asszociált szemmozgások mechanizmusának kitűnő felfedezője (1879), aki új eljárást dolgozott ki a veszettség elleni védőoltásra (1890) és a budapesti Pasteur-intézet megalakítását kezdeményezte. Preisz Hugó (1860—1940) folytatta a bakteriológiai iskola kialakítását és eredményeit tankönyvben foglalta össze (1899). Tangl Ferenc (1866—1917), a pesti egyetemen 1903-tól a kórvegytan, majd 1914-től

Than Károly — Entz Géza — Markusovszky Lajos

Herman Ottó — Korányi Frigyes — Grósz Emil — König Gyula

az élettan tanára, a magyar kísérletes orvostudományt gazdagította különösen széles körű irodalmi munkásságával és már nem mechanikai, hanem energetikai alapon folytatott respirációs kísérleteivel, anyagcserevizsgálataival.

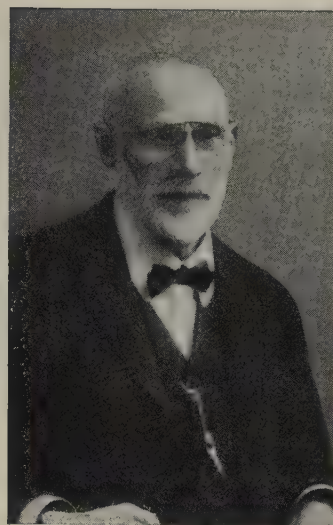
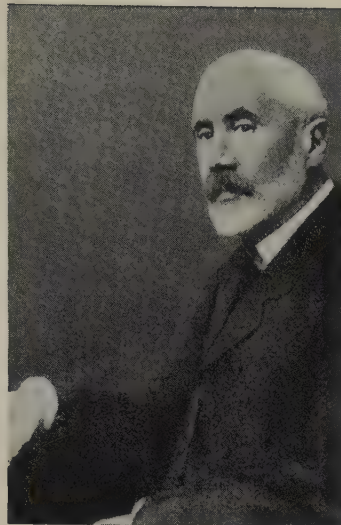
Az elme- és idegkörtan területén a materialista felfogást képviselő Laufenauer Károly (1848—1901) különösen agyszövet-tani vizsgálatokat végzett a budapesti egyetemen. Jendrassik Ernő (1858—1921) egy ideig Charcot mellett, Párizsban dolgozott. Német nyelvű neurológiai munkában foglalta össze eredményeit (1911) a hipnotizmus és az öröklött idegbajok kutatása terén. Schaffer Károly (1864—1939) működése, hasonló területen, részben már a következő periódusra is átnyúlt.

Az orvoskar fejlődéstani tanszékén Mihalkovics Géza (1844—99) írt tankönyvet az ember leíró és táj-anatómiájáról (1888) és az ember és a gerinces állatok fejlődéséről (1899). Stiller Bertalan (1837—1922) az alkati megbetegedéseket tanulmányozta. Dollinger Gyula (1849—1937) modern sebészeti módszerekkel foglalkozott, különösen az ortopédia és a baleseti sebészet terén. A fejlődés során mindinkább szakosodó orvosi tudományok területén Schwimmer Ernő Lajos (1837—98), az első magyar dermatológiai kézikönyv szerzője, az újabb nemzedékből pedig Török Lajos (1863—1945) és különösen Nékám Lajos (1868—1957) a bőrgyógyászat haladását segítette elő. A szemészetben a látáspróbák vizsgálati módszerét tökéletesítő Csapody István (1856—1912) és az orvosi továbbképzés megszervezésében is fontos szerepet játszó Grósz Emil (1855—1941) említendőek. A gyermekgyógyászatnak id. Bókay János (1858—1937) és Heim Pál (1875—1929) volt különösen kiemelkedő képviselője.

A matematika önálló művelése, a Bolyaiak óta először, az 1870-es években indult meg újra Magyarországon, de immár szervezettebb keretek között. Két je-

lentős iskola alakult ki, közülük az egyik a budapesti műegyetem tanárai körében. Ide tartozott Hunyadi Jenő (1838—89), a determinánsok kitűnő átalakítója, a lineáris algebra úttörője, akinek a kúpszeletek és felületek elméletébe vágó eredményei nemzetközi hírt biztosítottak. A sokoldalú König Gyula (1849—1913) előbb a matematika alapjait és az elemi függvénytant dolgozta fel (1887), majd pedig az algebrai mennyiségek általános elméletéről megjelent munkájában (1903) főleg a modulus-rendszerrel kapcsolatos elgondolásokat gazdagította. Nemzetközileg is különös fontossággal bírtak kitűnő bizonyításai a halmazelmélet néhány alaptételéről, így az ekvivalencia tételéről stb. A halmazelmélet kérdéseiről nagy posztumusz munkája jelent meg (1914). Ennek az iskolának volt jeles folytatója Kürschák József (1864—1933), König tanítványa, aki egyebek közt variációs számítási parciális differenciálegyenletekkel foglalkozott, valamint Rados Gusztáv (1862—1942), aki a számelmélet terén, a magasabb fokú kongruenciákra vonatkozólag ért el fontos eredményeket. Beke Manó (1862—1946) budapesti egyetemi tanár a differenciál- és integrálszámításról írt műveket.

A másik matematikai iskola, ugyancsak az 1870-es évektől fogva, a kolozsvári egyetem körül alakult ki. Ide tartozott a főleg mechanikával foglalkozó Farkas Gyula (1847—1930), aki a matematikában a lineáris egyenlőtlenségre vonatkozó vizsgálataival ért el új eredményeket. A budapesti egyetemre 1886-ban átkerült Réthy Mór (1846—1925) főleg a végszerűtlen területek, valamint a hidrodinamika és mechanika elvei körében végzett kutatásokat. Vályi Gyula (1855—1913) számelméleti, geometriai kérdésekkel, többváltozós variációs problémákból adódó parciális differenciálegyenletek integrálhatóságának kritériumaival foglalkozott. Schlesinger Lajos (1864—1934) a lineáris differenciál-

Fejér Lipót — Eötvös Loránd — Fröhlich Izidor — Koch Antal

egyenletek elméletét dolgozta fel egy jelentős műben és számos tanulmányban.

A század végén a matematika már külön szervezettel és publikációkkal rendelkezett. Az Akadémia megindította a „Mathematikai és Természettudományi Értesítő”-t (1882), az 1891-ben alakult Mathematikai és Physikai Társulat pedig a „Mathematikai és Physikai Lapok”-at. A külföld tájékoztatására jelent meg 1894-től a „Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn”. A 20. század elején a fiatalabb matematikusok egész sora jelentkezett: Bauer Mihály (1874—1945), Geöcze Zoárd (1873—1916), Jordán Károly (1871—1959), Riesz Marcel (1886—), Pólya György (1887—), Szegő Gábor (1895—) és Haar Alfréd (1885—1933).

Ekkor tűnt fel az a két fiatal tudós is — Fejér Lipót és Riesz Frigyes — akiknek a fellépése és ez időszak határain túlmutató munkássága az új magyar matematikát világviszonylatban is elismertté tette. Fejér Lipót (1880—1959), a Fourier-sorok elméletének úttörője, 1902-ben adta ki nevezetes doktori értekezését és 1911-ben lett a budapesti egyetem professzora. Riesz Frigyes (1880—1956), hasonló témákon kívül a térfogalom általánosításában, az integrál értelmezésében ért el nagy eredményeket, amelyeket 1913-ban publikált „Les systèmes d'équations linéaires” címen.

A fizika történetének mindeddig legnagyobb és általában a tudományok történetének egyik legkiválóbb magyar alakja, Eötvös Loránd (1848—1919) 1875-ben került a budapesti egyetem kísérleti fizikai tanszéke élére. Először a kapillaritási törvények tanulmányozására dolgozott ki új módszert (1876), majd új összefüggéseket tárt fel a molekuláris felületi feszültség és a hőmérséklet között (Eötvös-törvény, 1886). Hosszú éven át foglalkozott a föld nehézségi erejének problémáival, míg végül megalkotta a róla elnevezett torziós ingát, amely addig el nem ért pontossággal méri a földi

gravitációs erő parányi változásait is, és határozza meg a Föld kérgében levő tömegek eloszlását.

Ugyanezen időszakban Fröhlich Izidor (1853—1931) budapesti egyetemi tanár elméleti fizikával, a fény diffrakciójával, majd polarizációjával, az első világháborúban fiatalon elesett Zemplén Győző (1879—1916) pedig az elektromosságtan gyakorlati alkalmazásával, radioaktivitással foglalkozott. Konkoly-Thege Miklós (1842—1916) Ógyallán (Hurbanovo) 1869-ben asztrofizikai megfigyelőállomást létesített, amely az akkor még korszerű 10 hüvelyk nyílású refraktorral volt felszerelve. Konkoly-Thege később, 1890—1911 között az Országos Meteorológiai és Földmágnassági Intézet igazgatója volt.

Ez időben, főleg a nyolcvanas években folytak az ország különböző részein az Eötvös legfőbb irányítása alatt álló geofizikai, földmágnassági mérések. Kövesligethy Radó (1862—1934) csillagászáttal, elméleti spektrálanalízissel (1890) foglalkozott és úttörő munkát végzett a földrengéskutatás terén. A budapesti szeizmológiai obszervatóriumot 1905-ben rendezték be a Magyar Nemzeti Múzeum pincéjében, ezzel Magyarország is bekapcsolódott a nemzetközi földrengésjelző szolgálatba.

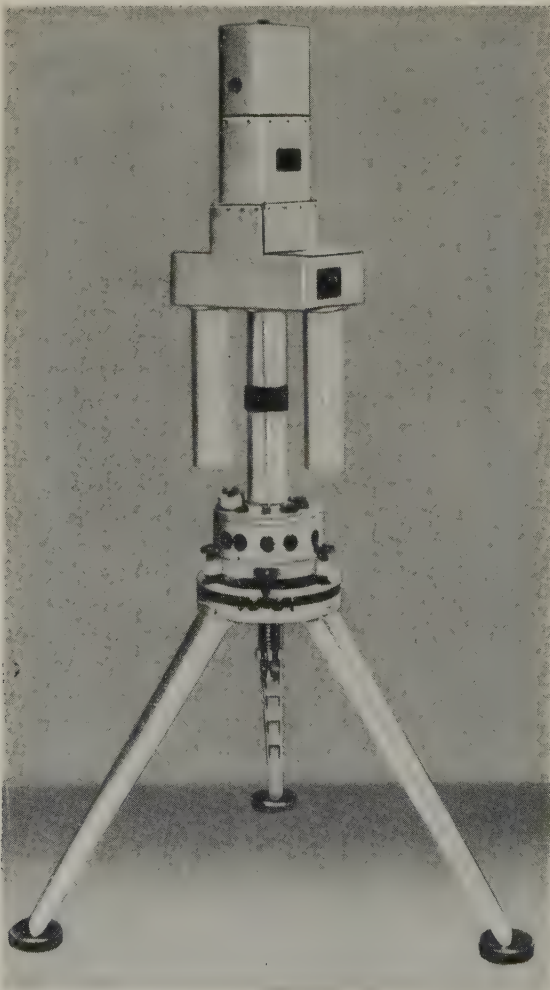
Az ország különböző részeinek geológiai felvételét az 1869-ben létesült Földtani Intézet végezte Hantken Miksa (1821—93), majd 1882-től a petróleumkutatásokat kezdeményező Böckh János (1840—1909) igazgatósága alatt. 1871-ben indult meg a „Földtani Közöny”, a már 1850 óta működő Magyarhoni Földtani Társulat folyóirata.

Az ásványtant Krenner József (1839—1920), előbb a Nemzeti Múzeum ásványtárának vezetője, később (1870) egyetemi tanár képviselte iskolájával. Ez az ún. leíró iskola nemzetközi megbecsülést szerzett magának jó ásványfajok meghatározásával, de genetikai kérdésekkel még nemigen foglalkozott. A közettani iskolát

Gravitációs mérés az eredeti Eötvös-féle torziós ingával. Századeleji fénykép

Egy modern Eötvös—Rybár-féle torziós inga

Szabó József (1822—94) alapította meg, 1860-tól a pesti egyetem tanára, aki a trachit-rendszer kifejtésével tette nevét nemzetközileg is ismertté. Magyarország harmadkori vulkánosságán kívül alföldi talajvizsgálatokkal is foglalkozott. Koch Antal (1843—1927), geológus és paleontológus, egyebek közt az erdélyi medence harmadkori képződményeit dolgozta fel. Schafarzik Ferenc (1854—1927) műegyetemi tanár előbb a kaukázusi olajvidéket tanulmányozta, majd az erdélyi petróleum- és földgázkutatás lehetőségeit. Szádeczky-Kardoss Gyula (1860—1935) a vulkánikus kőzetekkel, Pálffy Móric (1871—1930) a szén- és vasérc-előfordulásokkal és őslénytantal foglalkozott.

A magyar földrajztudomány az 1870-es évek küszöbén kapott új szervezeti kereteket. 1872-ben megalakult a Magyar Földrajzi Társaság, amely a következő évben megindította a „Földrajzi Közlemények”-et. A budapesti egyetem első földrajzi tanszékén (1870-től) Hunfalvy János (1820—88) meglehetősen retrográd, idealista felfogást képviselt. Utóda 1889-től Lóczy Lajos (1849—1920), igyekezett a földrajztudományt természettudományos alapra helyezni. Előzőleg távol-keleti expedíció tagjaként Kína földrajzát tanulmányozta. 1891-ben a Balaton és vidékének sokoldalú, komplex kutatását indította meg egy tudós kollektíva élén. 1908-ban a Földtani Intézet igazgatója lett.

A 19. század végén a már önálló diszciplinává fejlődött agrártudományok területén az agrokémia és agrogeológia megteremtője Treitz Péter (1866—1935) és Sigmund Elek (1873—1939) volt Magyarországon: az előbbi a geológia, az utóbbi a kémia felől érkezett el a talajtan, főleg a szikes talajok vizsgálatának és javításának problémáihoz. A talajtan fejlődése elősegítette, az intenzív mezőgazdaság erősödő követelése pedig — nem kis részben a 19. század végi agrárválság tanulságaként — ösztönözte a növénytermesztés és növénynevelés új módszereinek kialakítását. A tudományos növénytermesztés megalapítója Magyarországon Cserháti Sándor (1852—1909) volt. Nagyrészt az ő kezdeményezésére indultak meg azok a növénynevelési kísérletek is, amelyek során gyakorlati szakemberek (Baross László, Fleischmann Rudolf, Székács Elemér és mások) az új búzafajtákat kitenyészítették. A gyümölcsnevelés terén Budai József (1850—1939), speciálisan a szőlőnevelés, szőlőhibridizáció, új szőlőfajták kitenyészítése terén pedig a Kecskeméti működő Mathiász János (1838—1921) ért el kiváló eredményeket.

Az állatorvostudomány a 19. század végétől indult nagy fejlődésnek. Az Állatorvostudományi Főiskola — mint egyetemi rangra emelt intézmény — megszervezésében nagy szerepe volt Huttya Ferencnek (1860—1934). Nagy jelentőségű tudományos vizsgálata a körbonctani kutatás terén főleg az állati járványos betegségek kórtanára irányultak, és sokban hozzájárultak a takonykór, a sertéspestis, a sertésorbánc stb. problémáinak tisztázásához. Mind az ő, mind kitűnő munkatársa, Marek József (1868—1952) tudományos munkássága a következő időszakban is jelentős mértékben folytatódott és nemzetközi elismerést szerzett a magyar állatorvostudománynak. A szövettan mikroszkópiái,

gyakorlati oktatása terén Thanhoffer Lajos (1843—1909), a parazitológiában Rátz István (1860—1917), az állattenyésztéstan művelésében Tormay Béla (1833—1906) a darwinizmus híve, és utóda: Monostori Károly (1852—1917), a bakteriológiában pedig Aujeszký Aladár (1866—1933) tűnt ki.

A műszaki tudományok körén belül a bányászat terén kiemelkedő, haladó szerepet vitt Péch Antal (1822—95) bányamérnök, aki 1873-tól mint bányakerületi igazgató a bányatérképek szerkesztésének új módszerét dolgozta ki és először alkalmazta Magyarországon a gépi fúrást. Emellett fontos műveket írt az ércek előkészítéséről, a bányászat történetéről stb., és megindította a „Bányászati és Kohászati Lapok”-at (1868). Cséti Ottó (1836—1906) selmeci akadémiai tanár bányaműszerek (aknafüggléző, gyorsszintező stb.) szerkesztésében, tökéletesítésében tűnt ki. Zsigmondy Vilmos (1821—88) bányamérnök és geológus az artézi kutak fúrásánál játszott nagy szerepet; a budapesti városligeti artézi kútban ő határozta meg azt az átlagtól messze eső geotermikus gradienst, amely Budapest alattjának egyik fontos jellemzője.

A vaskohászatban Kerpely Antal (1837—1907) selmeci tanár új találmányokkal (léghevítő), a vas szennyződéstől való megtisztítására szolgáló új eljárásokkal, a vasról és vaskohászati telepek tervezéséről írt fontos szakmunkákkal tűnt ki. Hauch Antal új fémkohászati eljárások, Hermann Emil pedig szilárdságtani vizsgálatok és a hengerművek méretezésének elmélete terén ért el eredményeket.

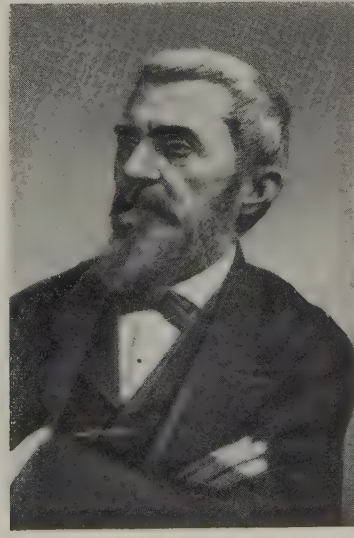
A vízepítési munkákban, amelyek nyomán Magyarország — a 19. század elején még hatalmas árterületek és mocsarak országa — mai képét hozzávetőleg elnyerte, ez az időszak igen fontos fejezetet alkotott. A folyók szabályozását és ármentesítését végző mérnökgárda legjobbjai persze már felvetették — főleg az 1863.

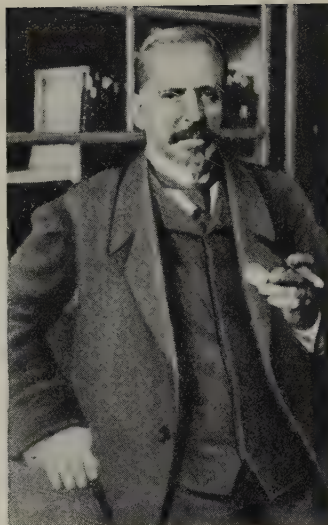
évi nagy szárazság után —, hogy az ilyen lecsapolások mellett olyan összefüggő rendszerre van szükség, amely az öntözés és a csatornázás problémáit is megoldja. Az első új vízgazdálkodási programot Képesy József (1818—76) vízimérnök fogalmazta meg az Alföld hidrogáfijáról írt munkájában (1867). A soron levő vízszabályozási munkák elméleti megalapozása, tervezése és végrehajtása terén fontos szerepet játszott Kvassay Jenő (1850—1919). Mezőgazdasági vízműtana klasszikussá vált. Mint a kultúrmérnöki hivatalok intézményének a megszervezője, szintén sokat foglalkozott az öntözéses gazdálkodás kérdésével.

Az 1867 után kiépülő vasúthálózat fejlesztésében nagy szerepe volt Hollán Ernőnek (1824—1902), aki a szabadságharc egykori mérnökkari ezredeséből lett vasúti mérnök. Utóbb Lipthay Sándor (1847—1905), nagy vasútépítési munka szerzője, műegyetemi tanár, a Magyar Mérnök- és Építészegylet egyik vezető alakja fejtett ki e téren igen jelentős műszaki tudományos munkásságot. Kherndl Antal (1842—1919) műegyetemi tanár a hídszerkezetek elméletét kidolgozva, új módszereket talált a szerkezeti részek mechanikai igénybevételének grafikus úton (grafosztatika) való meghatározására (1893—1903). Nagy szerepe volt a századfordulón Budapesten megépülő új hidak tervezésében.

A mechanikai technológia terén Rejtő Sándor (1853—1928) műegyetemi tanár fejtett ki úttörő munkásságot, fontos mechanikai tételek (belső súrlódás, maradandó alakváltozások) felállításával, rendszerbe foglalásával, az anyagvizsgálatokra alkalmas speciális mikroszkóp és szakítógépek szerkesztésével. A gépészet terén különösen kiemelkedő volt Bánki Donát (1859—1922) mérnök, utóbb műegyetemi tanár tevékenysége: megszerkesztette a róla elnevezett és a gázmotorok elméletéről írt munkájában (1892) körvonalazott benzinmotort,

Lóczy Lajos — Sigmund Elek — Zsigmondy Vilmos

Kvassay Jenő — Bánki Donát — Zipernovszky Károly

Csonka Jánossal (1852—1939) együtt feltalálta a benzinpörlasztót. 1905-ben a gőzturbinák szerkesztési alapelveit foglalta össze, majd különösen jelentős hidraulikai vizsgálatainak eredményeit „Energiaátalakulások folyadékokban” című munkájában (1916) összegezte és megszerkesztette az ugyancsak róla elnevezett új rendszerű vízturbinát.

Az elektrotechnikában Zipernovszky Károly (1853—1942), a Ganz-gyár mérnöke először egyedül szerkesztett dinamót (1878), majd Déri Miksával (1854—1938) és Bláthy Ottó Titusszal (1860—1939) közösen alkotta meg (1884—86) az elektromos áram nagy távolságra vitelét és elosztását lehetővé tevő transzformátort. Bláthy ezenkívül elkészítette az első váltóáramú wattmérőt (1885), az általa elgondolt váltóáramú motort (1891) és az első bevált turbinaszabályozót. Kandó Kálmán (1869—1931) fázisváltós villanymozdonya lehetővé tette az elektromos áram nagyvasúti felhasználását. Az olaszországi Valtelina-vasutat ő alakította át elektromos üzeműre (1898—1902). A híradástechnika terén Puskás Tivadar (1845—93), Edison munkatársa nevéhez fűződik a telefonközpont elvének kidolgozása

és a telefonhírmondó feltalálása. Pollák Antal (1865—1943) és Virág József (1870—1901) mérnök 1899-ben percenként 5000 jelet továbbító gyorstávírórt talált fel.

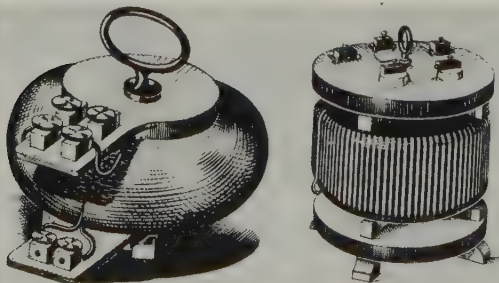
A *társadalomtudományok* (1867—1918). A kapitalizmus fejlődése a társadalomtudományoknak is lendületet adott. Ugyanakkor azonban 1867 után megszilárdult az uralkodó osztályok és ezek retrográd nacionalizmusának uralma, megnehezült a feudális maradványok elleni küzdelem, s ez megnehezítette a társadalomtudományok fejlődését.

A történettudomány most kapta meg új szervezeti formáit: 1867-ben Horváth Mihály elnökletével megalakult a Magyar Történelmi Társulat és megindult annak folyóirata, a „Századok”. Sokfelé alakultak még vidéki, megyei történelmi és régészeti társulatok is. Nemsokára, 1874—75-ben megszervezték. korábbi alapokon, a Magyar Országos Levéltárat. A „Századok” főleg pozitívista adatgyűjtő, részleteket kidolgozó, az erősödő konzervatívizmussal és a katolikus egyházi tendenciákkal is jobban összeférő cikkeket közölt.

A hetvenes évek végén már a valamivel fiatalabb nemzedék jutott vezető szerephez. Az ősi magyar mitológiával nem mindig elég kritikusan foglalkozó Ipolyi Arnold (1823—86) lett a Társulat új elnöke. A törökkori Magyarország viszonyait és Budapest közepkori történetét feldolgozó Salamon Ferenc (1825—92) egyetemi tanszéket kapott. A 16—17. századi Erdélyről sokat író, volt publicista Szilágyi Sándor (1827—99) pedig a kiadványok irányításában jutott nagy szerephez. Hajnik Imre (1840—1902) pontos, részletes adatokon épülő jogtörténeti munkákat írt.

Folytatódott a nagyarányú forrásközlés, részben az Akadémia „Monumenta”-sorozatának újabb kötetében, részben a „Történelmi Tár” (1878—1911) hasábjain, továbbá a „Magyar Országgyűlési Emlékek” sorozatában, amelyet 1874-től Fraknói Vilmos (1843—1921) szerkesztett, és az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek”

Déri, Bláthy és Zipernovszky első transzformátor modelljei

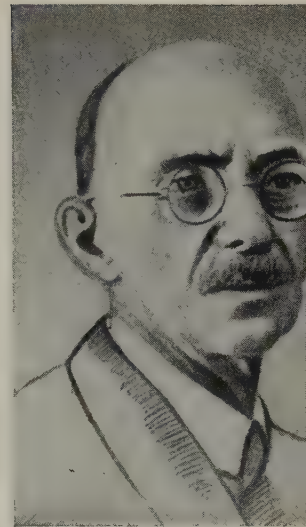
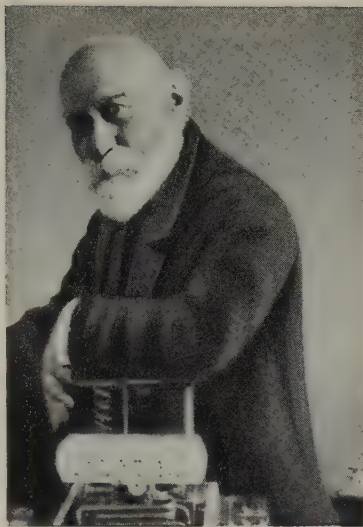
egy évvel később Szilágyi Sándor által kezdett sorozatában. De ezenkívül is sokféle családi, megyei és egyébké okmánytár, regesta-kötet stb. látott — néha kissé rendezetlenül — napvilágot.

Óvári Lipót (1833—1919) Itáliában gyűjtött adatokat, Nagy Gyula (1849—1924) és mások dokumentumgyűjteményeket tettek közzé. Thury József (1864—1906) és Karácson Imre (1863—1911) török elbeszélő forrásokat fordított magyarra. Fontos munkát végzett Szabó Károly (1824—90) az 1711 előtti magyarországi és magyar vonatkozású könyvek bibliográfiájának („Régi Magyar Könyvtár” 1879—98) összeállításával, amelyet az 1860-ig terjedő anyagtól Petrik Géza (1845—1925) folytatott (1888—97). Szinnyi József (1830—1913) folyóirat-repertóriumokat (1875—85), majd egy valóban impozáns, ma is nélkülözhetetlen szerzői lexikont készített („Magyar Írók Élete és Művei”, 1890—1914). Apponyi Sándor külföldi „Hungaricá”-k gyűjteményét és jegyzékét állította össze (1900—02).

E korszakban a magyar történetírás megteremtette a további fejlődéséhez szükséges kiterjedt adatbázist és segédeszközöket. Hajnik Imre (1840—1902) munkái pontos, részletes adatokat tartalmaznak.

Az újabb nemzedék kútfőkritikai módszerekben sokat tanult a bécsi Történeti Intézettől. Károlyi Árpád (1853—1940) elsősorban a 17. század politikai problémáival foglalkozott; Angyal Dávid (1857—1944) részben a 17. századi Erdéllyel, részben a 19. századdal — főleg Széchenyivel —, Marczali Henrik (1859—1940) széles körű tevékenysége során főleg az Árpád korral és a 18. századdal, s e téren szinte úttörő munkát végzett. Fejérfataky László (1857—1933) az oklevéltan és középkori források specialistája lett. Csánki Dezső (1857—1933) a 15. század történeti földrajzát dolgozta fel. Takáts Sándor (1860—1932) jelentős művelődéstörténeti tanulmányokban foglalkozott a 16—17. századdal. Új, specializáltabb folyóiratok is indultak: a „Hadtörténelmi Közlemények” (1888), majd a „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” (1894—1906). Ez utóbbi már felfogásában is újat képviselt: szakszerűbb és ugyanakkor haladóbb polgári irányzatot, a kitűnő Tagányi Károly (1858—1924), a régi földközösségkérdés úttörő feldolgozójának irányításával. Már az 1880-as évektől polgári progresszív irányzatot képviselt Acsády Ignác (1845—1906), a magyar jobbság történetének megírója (1906), valamint Márki Sándor (1853—1925), Dózsa György (1886, 1913) és II. Rákóczi Ferenc életrajzírója. E tendencia azonban nem vált uralkodóvá. Az 1896-ban Szilágyi Sándor szerkesztésében különböző szerzőktől megjelent nagy, tízkötetes összefoglaló mű Magyarország történetéről az újabb eredményeket eklektikusan, egységes szempont nélkül ismertetete.

Az uralkodó osztály részben Ausztriára támaszkodva, részben Ausztriától is szabad kezet nyerve remélte saját uralmát biztosítani a soknemzetiségű Magyarországon. A nacionalizmus két egykorú változatának vitája a történetírásban is tükröződött. A többség a kiegyezés alapján állt, még azok (jórészt protestánsok) is, akik a Habsburgokkal szemben álló 17. századi Erdély történetével

Bláthy Ottó Titusz — Kandó Kálmán

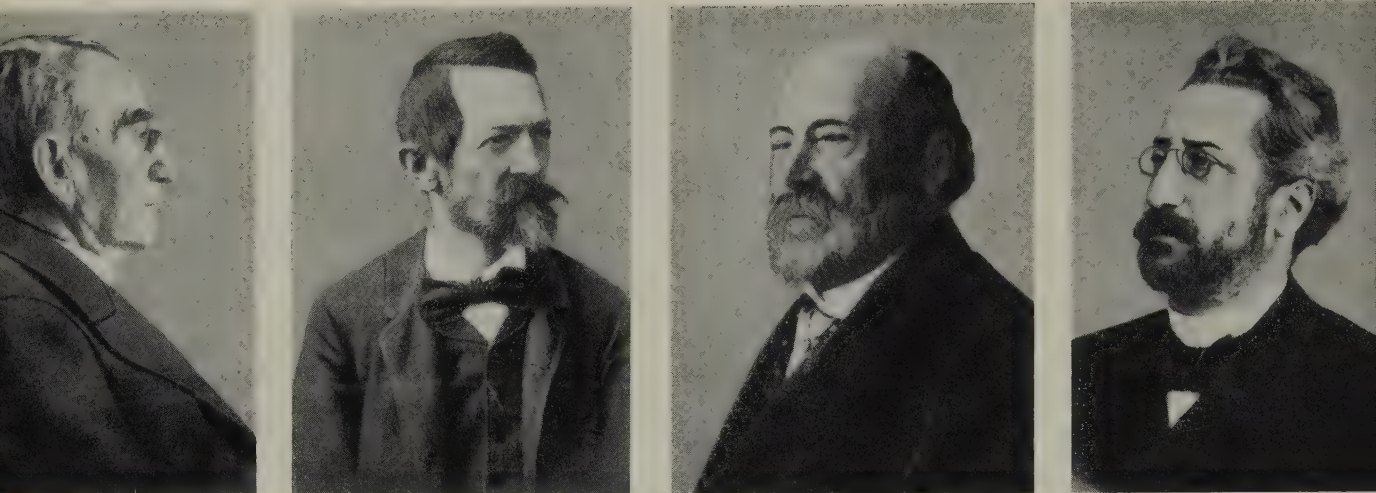
foglalkoztak. Ezek azt az álláspontot képviselték, hogy Ausztriával az alkotmányos jogok és a vallásszabadság feladása nélkül, biztosítékok mellett egyenrangú félként kell Magyarországnak megegyeznie. Egyesek pedig a fenntartás nélküli, klerikális Habsburg-barátságot képviselték.

A függetlenségi iránynak kevesebb híve volt, de nagyobb visszhangja a sajtóban és a jelszavak mögött valódi nemzeti haladást remélő, szélesebb rétegekben. Ezt az irányzatot főleg Thaly Kálmán (1839—1909) képviselte, a Rákóczi-szabadságharcról hamis romantikával, sok feudális elfogultsággal írt, rendkívül pontatlan műveivel.

Érthető, ha az új kritika éppen e hamis Rákóczi- és Kossuth-kultusz ellen lépett fel. Szabó Ervin (1877—1918), aki Magyarországon elsőnek adta az olvasók kezébe Marx és Engels műveit, és elsőnek alkalmazta a marxizmust, szindikalista nézetei mellett is sok eredménnyel, kisebb tanulmányok után az 1848-as forradal-

A Valtelina Vasutak első, 900 lóerős, Kandó-rendszerű elektromos mozdonya

Takáts Sándor — Szinnyi József — Vámbéry Ármin — Goldziher Ignác

lom társadalmi harcairól írt nagyobb lélegzetű művet, amelyet közvetlenül halála előtt fejezett be. Ebben szétosztotta a hamis legendákat, de már odáig ment, hogy 1848 és Kossuth tevékenységének polgári forradalmi jellegét is csak részben, fenntartásokkal volt hajlandó elismerni.

A másik, nagy vihart keltő kritikai fellépés a polgári történetírás konzervatívabb soraiból történt. A fiatal Szekfű Gyula (1883—1955), az Eötvös Kollégium első nemzedékéből, forráskritikai tanulmánnyal kezdte pályáját, majd Werbőczit bírálta (1912); 1913-ban „A száműzött Rákóczi” címmel írt könyvet, kitűnő történetírói kvalitásokkal, de oly éles, irónikus kritikával a Thaly-féle irányzat ellen, hogy az már az igazi Rákóczi-hagyományba is belevágott. A Thaly követői által a könyv ellen rendezett rendkívüli hajsza is hozzájárult ahhoz, hogy a szerző ezután még inkább konzervatív, Habsburg-barát irányba tolódott.

Az archeológiában Pulszky Ferenc (1814—97), a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, valamint Rómer Flóris (1815—89) egyetemi tanár munkássága jelzi a módszeres anyaggyűjtés időszakának kezdetét. Az 1868-tól megjelenő „Archaeológiai Közlemények”-et is az utóbbi, majd Hampel József (1849—1913) irányította, aki az anyag rendszerezése terén is ért el eredményeket. A művészettörténet (különösen építészettörténet) terén főleg középkori vonatkozásban Henszlmann Imre (1813—88) végzett jelentős, pozitivistá kutatómunkát. A magyar származású Sir Marc Aurel Stein (Stein Aurél, 1862—1943), régész, történész és nyelvész, 1888-tól a Lahore Egyetem tanára, a század első éveiben több expedíciót szervezett Közép-Ázsiába, Kínába és Mongóliába.

Az irodalomtörténetírásban hosszú időn át Gyulai Pál (1826—1909) vitt irányító szerepet. Tevékenysége eleinte — Petőfi és Arany műveinek központba helyezésével — sokban előre vitte, utóbb azonban, új törek-

vésekkel szemben álló, konzervatív magatartása már akadályozni kezdte a tudományág fejlődését. A 20. század elején Beöthy Zsolt (1848—1922) képviselte a hivatalos konzervatív nacionalizmus szempontjait az irodalomtudományban. Péterfy Jenő (1850—99) kisebb tanulmányaival, finom, kritikai elemzésével, Riedl Frigyes (1856—1921) egyebek közt a Thaly-féle balladahamisítványok leleplezésével, Szilády Áron (1837—1922) pedig a régi magyar irodalom emlékeinek feltárásával tűnt ki. Az „Irodalomtörténeti Közlemények” (1891-től) mellett 1912-ben „Irodalomtörténet” címen egy másik folyóirat is indult.

A nyelvtudomány területén Hunfalvy Pál és Budenz József folytatta a már az előző időszakban megindult kutatásait a finnugor összehasonlító nyelvészetről. Budenz jelentős magyar-ugor szótárt (1873—81) és ugor összehasonlító alaktant (1884—94) adott ki. A nyomukba lépők (Munkácsi Bernát, Szinnyi József) munkáival a finnugor iskola meg tudta védeni eredményeit a török kapcsolatokat hangsúlyozó, orientalista Vámbéry Árminnal (1832—1903) szemben. Az orientálistikát művelők közül főleg a mohamedán népek kultúráját feltáró Goldziher Ignác (1850—1921) végzett jelentős munkát.

Újabb fejezetet nyitott a Magyar Nyelvőr megindítása (1872), a nyelvhelyesség és a nyelvjárások problémájának művelése pedig főleg Szarvas Gábor (1832—95) munkássága nyomán bontakozott ki, aki az úgynevezett újgrammatikus iskola első magyarországi követőjével, Simonyi Zsigmonddal (1859—1919) fontos „Magyar Nyelvtörténeti Szótár”-t tett közzé. Ez időben látott napvilágot a „Nyelvméltár” (1874—1908), a „Magyar Tájszótár” (1893—1901), valamint az „Oklevélszótár” (1902—06). 1903-ban megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság. A század elején fellépő, új tudósnemzedék sorából kiemelkedett Gombocz Zoltán (1877—1935), a magyar nyelv török jövevényszavainak

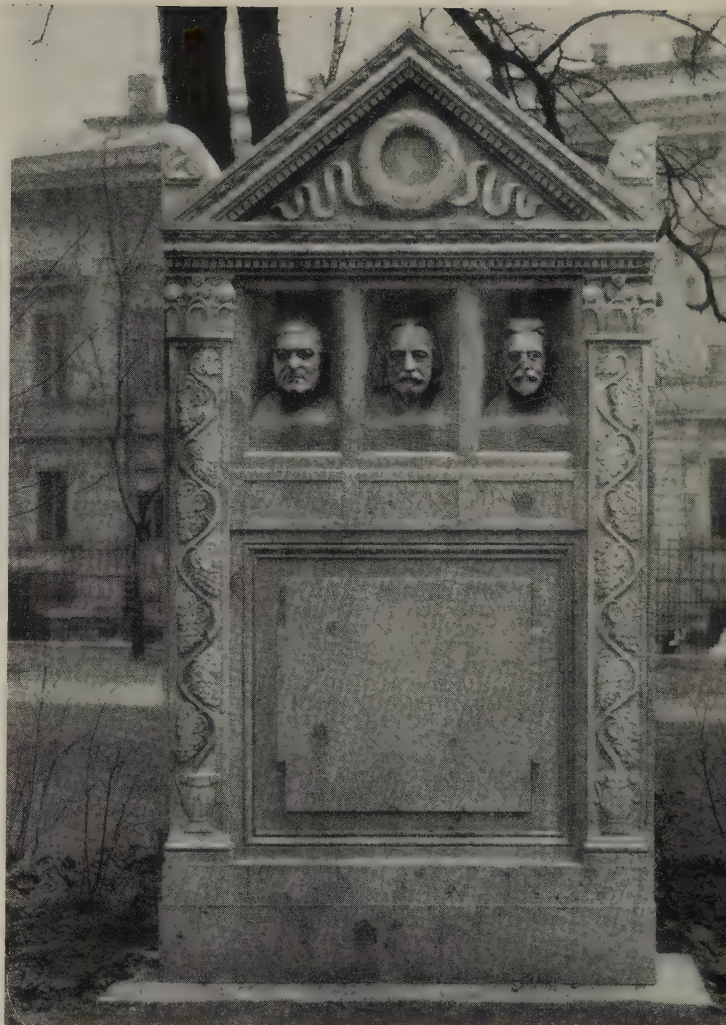
kutatója, aki Melich Jánossal (1872—1936) együtt a „Magyar Etymologiai Szótár” (1914) megindítója volt.

A filológia rendszeres tudományos művelésének időszaka 1874-től számítható. Ekkor alakult meg a Philológiai Társaság és indult folyóirata, az „Egyetemes Philológiai Közlöny”, a germanista Heinrich Gusztáv (1845—1922) kezdeményezésére. A szláv filológiában Asbóth Oszkárnak (1852—1920) volt jelentős szerepe, a klasszika-filológiában Pecz Vilmos (1854—1923), Némethy Géza (1865—1937), Vári Rezső (1867—1940), a magyarországi humanizmus témáiban Ábel Jenő (1858—89) és Hegedűs István (1848—1925) tűnt ki.

A néprajz terén is módszeresebb munka bontakozott ki a Magyar Néprajzi Társaság megalakulása és az „Ethnographia” megindulása (1899) után, bár elég heterogén irányban. Főbb képviselői közül a biológus Herman Ottó a magyar nép ősi foglalkozásai, Jankó János (1868—1902) a tárgyi néprajz, Katona Lajos (1862—1910) és Vikár Béla (1859—1945) irodalmi népköltési problémák körében végzett kutatásokat. Bartók Béla és Kodály Zoltán összehasonlító népzenei kutatásai a 20. század elején jelentőségükben már messze túlnőttek a szaktudomány szűkebb keretein.

A közgazdaságtudományban sok elmaradt, eklektikus nézet tükrözte a feudális maradványokkal, nagybirtok-rendszerrel terhelt kapitalista társadalom viszonyait. A nevesebb szerzők közül Földes Béla (1848—1944), a német történeti iskola képviselője, főleg pénzügytannal foglalkozott, Gaál Jenő (1846—1934) pedig agrárpolitikával, részben gazdaságtörténettel, erősen konzervatív szellemben. A statisztikában a korábbi statisztikai szervezetek jogutódjaként 1871-ben létrejött önálló Országos Statisztikai Hivatal körül bontakozott ki jelentős fejlődés, elsősorban első igazgatója, Keleti Károly (1833—92), a különböző statisztikai kiadványsorozatok kezdeményezőjének fellépése nyomán. Mellette Kőrösi József (1844—1906), majd Thirring Gusztáv (1861—1941) fejtett ki jelentős munkásságot.

A jog- és államtudományokban világosabban megmutatkozott a kapitalista társadalom fejlődésének néhány jellemző tendenciája. Politikai és alkotmányelmélettel Concha Győző (1846—1933) foglalkozott magas szakmai színvonalú, de a hivatalos konzervativizmust képviselő művekben. Az államigazgatás feudális vonásait a polgári liberális centralizmus, de ugyanakkor a sovinizmus oldaláról támadta Grünwald Béla (1839—91). Polner Ödön (1865—1961) a dualizmus közjogi elméleti igazolására törekedett. A kapitalista társadalom jogi kodifikátorai sorában a büntetőkódex (1878) megalkotását Csemegi Károly (1826—99) végezte. A perjogot Plósz Sándor (1846—1925) fejlesztette tovább. A magánjogban Grosschmid Béni (1852—1938) végzett magas színvonalú jogtudományi munkát, modern kapitalista jog kialakítására törekedve, bár ugyanakkor a régi magyar feudális jognak is bizonyos engedményeket téve (jogcímvédelmi elmélet, családi öröklési jog). A jogfilozófiában a jogelméleti pozitivizmus lépett a régi természetjog helyébe Pulszky Ágost (1846—1901) tevékenysége nyomán, aki munkásságát az angol és

Három magyar archeológus — Rómer Flóris, Pulszky Ferenc és Hampel József — emlékműve a Múzeumkertben

francia szociológia eredményeire alapozva további progresszív kísérleteknek vált előfutárává. A 20. század elején az imperializmus korának retrográd, sovinnista tendenciái fejeződtek ki Timon Ákos (1850—1925) alkotmány- és jogtörténetében (1902) és kritikátlan elméletében az ősi és egyedülálló magyar alkotmányról. Vele szemben azonban megjelentek a polgári radikalizmus, a spenceri evolucionizmus képviselői is: a főleg jogfilozófiával foglalkozó Pikler Gyula (1864—1937), aki a burzsoá szociológiában önállót alkotott az úgynevezett belátásos elmélet kialakításával, és tanítványa: Somló Bódog (1873—1920), aki természettudományi alapokon nyugvó jogfilozófia és szociológia programjával indult, utóbb azonban Stammler nyomán az újkantiánus iskolához hajlott.

Csemegi Károly — Jászi Oszkár — Böhm Károly

E korszak filozófiáját általában a pozitivizmus és neokantiánus idealizmus változó sikerrel folyó küzdelme jellemezte. Külön filozófiai folyóiratok keletkeztek. A „Magyar Philosophiai Szemlé”-t 1884-ben Böhm Károly (1846—1911), egy idealisztikus rendszer kialakítója indította meg. 1893-tól jelent meg az Akadémia kiadásában az „Athenaeum”. 1901-ben megalakult a Magyar Filozófiai Társaság. Alexander Bernát (1850—1927), művészet-lélektani, esztétikai munkák szerzője, fontos feladatot végzett a filozófia klasszikusainak magyar nyelvű kiadásával („Filozófiai Írók Tára”). A lélektan területén Révész Géza (1878—1955), később az amsterdami Lélektani Intézet vezetője, a hangérzetekre vonatkozó vizsgálataival, Ranschburg Pál (1870—1945) pszichofizikai kutatásaival tűnt fel. Pikler Gyula a jogfilozófiával felhagyva, fiziológiai lélektani műveket írt. A pedagógia terén Kármán Mór (1843—1915) a herbarti idealizmust képviselte. Később Nagy László (1857—1931) új kezdeményezésként a gyermek érdeklődésének lélektanát vizsgálta.

Egyes tudományágak területén már mutatkoztak azoknak az új tendenciáknak a nyomai, amelyek a 20. század elején, a társadalom ellentmondásainak kiéleződésével, a progresszió irányában léptek fel. A Társadalomtudományi Társaság és folyóirata, a „Huszadik Század” köré csoportosuló polgári radikalizmust a szociológus Jászi Oszkár (1875—1957), Szende Pál (1879—1935), a jogászok közt említett Pikler és Somló, és a szocializmus irányában fejlődő Ágoston Péter (1874—1925) képviselte. A radikalizmus mint irányzat, polgári oldalról küzdött a feudális maradványok ellen, utóbb azonban sokban meghátrált a haladás új feladatai előtt. A marxizmust már figyelembe vette, de nem tette magáévá. A marxizmus elméletének megismerését

részben a szociáldemokrácia folyóirata, az 1906-ban indult „Szocializmus” segítette elő, opportunistá és más hibás nézetei ellenére, főként pedig Szabó Ervinnek már említett tudományos tevékenysége. Mellette már feltűntek az új marxista szerzők: Bolgár Elek (1883—1955) és a marxista politikai gazdaságtan eljövendő nagy ígéretként Varga Jenő (1879—1964).

A két világháború közötti korszak (1919—44). Az első világháború után a polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság bukásával a reakciós-nacionalista ellenforradalom került uralomra. Az ellenforradalmi rendszer az Ausztriától elszakadt és megkisebbedett országban olyan restaurációs politikát folytatott, amely még a haladó polgári irányzatokat is igyekezett kiszorítani a tudományos életből.

A természettudományok. Az ellenforradalom időszaka sokban visszavetette a természettudományok fejlődését. Az egyetemekről eltávolították a Tanácsköztársaság által kinevezett tanárokat, több más, haladó tudóssal együtt. A háború nyomán beálló nagy anyagi veszteségek és a reakciós gazdasági és társadalmi rendszer következtében az 1926. évi természettudományi kongresszuson az egyetemek (a budapestiek, a debreceni, szegedi, pécsi) és más tudományos intézmények az anyagi lehetőségek, a tudományos eszközök, a kellő felszerelés hiányáról panaszkodtak. Később a fasiszmus erősödő nyomása sok tudóst kergetett emigrációba. A német megszállás alatt a fasiszta rémuralom és a háború áldozatainak száma is nagy volt. Ilyen nehézségek közt kellett a század elején indult idősebb és a közben felnövő újabb tudós nemzedéknek eredményeit elérnie.

A kémia kitűnő művelői közül 1919-ben távoztott külföldre a budapesti egyetemről Hevesy György (1885—1966), a hafnium Nobel-díjas felfedezője. Mennestették Pfeiffer Ignácot (1868—1941) is. A szervesetlen kémia terén a műegyetemen Szarvasy Imre (1872—1942) elektrokémiai, a budapesti tudományegyetemen Gróh Gyula (1886—1952) fizikai-kémiai kutatásokkal tűnt ki. Weszelszky Gyula (1872—1940) ugyanott a rádium-intézet vezetője, radioaktív jelenségek vizsgálata, Schulek Elemér (1893—1964) gyógyszerek stb. elemzése terén ért el eredményeket. Buzágh Aladár (1895—1962) az Ostwald-féle kolloidoktat fejlesztette tovább. Az első szerves kémiai iskolát Magyarországon a Műegyetem tanára, Zemplén Géza (1883—1956) alakította ki, aki főleg a szénhidrátok és glükózidok kémiájában ért el nemzetközi elismerést keltő eredményeket. A másik iskola Pécsen alakult ki, az utóbbi kivándorolni kényszerült Zechmeister László (1889—) vezetésével. Szegeden Bruckner Győző (1900—) főleg a propenilfenoléterek problémájával foglalkozott és fiatal kutatógárdát alakított ki. A budapesti egyetemen Széki Tibor (1879—1950) szerves kémiai tanszéke körül szerveződött (1935) figyelemre méltó kutatógárda.

A biológia területén, a még tovább működő idősebb botanikusok mellett Tuzson János (1870—1943) Magyarország fejlődéstörténeti növényföldrajzával foglalkozott, utóda, Szabó Zoltán (1882—1944) általános növénytant írt. Jelentős munkásságot fejtett ki többek között Gombocz Endre (1882—1945), Jávorka Sándor (1883—1961) és Rapaics Rajmund (1885—1953), a talajbiológiában pedig Fehér Dániel (1891—1955). A növényhormon-kutatásban úttörő munkát végzett Paál Árpád (1889—1943). A mykológia terén Hollós László (1859—1940) és Moesz Gusztáv (1873—1946) tette ismertté nevét. Istvánffy Gyula (1860—1930) a gombák fejlődésánál, szőlőbetegségekkel, Schilberszky Károly (1863—1935) növénykórtannal foglalkozott. Az őslénytani eredményeit Lambrecht Kálmán (1889—1936) darwinista szellemű művekben népszerűsítette. Ezen időszak leghaladóbb biológusainak egyike Pongrácz Sándor (1885—1945) volt, az ősróvarok specialistája, aki az állatfajok származásáról írt művet. Gelei József (1885—1952) az egysejtűekre, különösen a kromoszómák hosszanti párosodására vonatkozó vizsgálataival tűnt ki. Dudich Endre (1895—) főleg rovarok, rákfélék vizsgálatával foglalkozott. 1927-től kezdve az ország önálló biológiai intézettel rendelkezett Tihanyban.

Az orvostudományok területén a kiemelkedő belgyógyász, Korányi Sándor (1866—1944), a nehéz időkben is szembeszállt a reakciós irányzatokkal, a vitalizmussal stb. Huzella Tivadar (1866—1950) a sejtközi állományra, a sejtközösség szervezetére vonatkozólag végzett kutatásokat, amelyeket azonban éppen a reakciós irányzatok hatása alá kerülve nem tudott marandó rendszerbe foglalni. Gorka Sándor (1878—1945) a morganizmus és darwinizmus között kiegyenlítő álláspontot próbált keresni. Belák Sándor (1886—1947) a vérképzés bakteriológiájával, a biokémia módszertani alapelveivel, Mansfeld Géza (1882—1949) a pajzsmirigy problémáival foglalkozott. Az 1919 után emigrált

Buzágh Aladár — Gelei József

Péterfi Tibor (1883—1953) a sejt- és szövettan terén végzett kutatásokat. Verzár Frigyes (1886—), utóbb bázeli professzor a vértípusok vizsgálatában, a felszívódás és a vitaminok kémiájában ért el eredményeket.

Szent-Györgyi Albert (1893—) Nobel-díjas orvos-biokémikus, 1949 óta az Egyesült Államokban él, és a sejt-légzés, sejtoxidációs elmélet, valamint az izombiokémia területén ért el alapvető fontosságú eredményeket; elsőnek izolált paprikából C-vitamint. A belgyógyászok közül Herzog Ferenc (1879—1951) az elektrokardiográfiát honosította meg Magyarországon. Rusznyák István (1889—) a nyirokeringésre vonatkozó eredményeivel tűnt ki. A sebészet területén Verebélly Tibor (1875—1941) az erek és idegek sebészetének kidolgozásával, a gyomorfekély sebészeti gyógyításával ért el eredményeket, a fasizmusnak áldozatul esett Pólya Jenő (1876—1945) pedig a hasi szervek betegségeit tanulmányozta. Manninger Vilmos (1876—1945) a rák elleni küzdelem szervezésével, Ádám Lajos (1879—1946) a helyi érzéstelenítés problémáival foglalkozott. Az urológiai sebészetet Illyés Géza (1870—1951) emelte magas fokra. A kórbonctan terén Buday Kálmán (1865—1937) mellett Entz Bélát (1877—1959) és a fertőző betegségek kórsvévétanával foglalkozó Johan Bélát (1889—) kell megemlíteni.

Fejér Lipót és Riesz Frigyes vezetésével ekkor bontakozott ki és vált világviszonylatban is elismertté az új magyar matematikai iskola. Pedig közben jónéhány tudós hagyta el az országot. Dienes Pál (1882—1952) Angliában talált új otthonra és ért el kiváló eredményeket a függvényelméletek és vektoranalízis továbbfejlesztése terén. Fekete Mihály (1886—1957) az Egyesült Államokban elektronikus számológépek specialistája lett. Volt idő, amikor csak az Egyesült Államokban több magyar matematika-professzor működött, mint Magyarországon. Itthon az idősebbek sorából a már

említett Jordán Károly folytatta matematikai statisztikai műveinek kiadását. Haár Alfréd (1885—1933) a geometriai szerkesztések elmélete, Szász Pál (1901—) a hiperbolikus geometria területén végzett figyelemreméltó kutatásokat. Kerékjártó Béla (1898—1946) főleg a topologikus csoportok elmélete és a projektív geometria terén ért el jelentős eredményeket.

A fizika fejlődése, ha voltak is eredményei, általában véve megtorpant ebben az időben hazánkban. A kísérleti fizika új gárdája nem az egyetemen, hanem inkább az Egyesült Izzó laboratóriumaiban nevelődött. A mártírhálát halt Bródy Imre (1891—1944) elméleti kutatásai mellett a kripton-égő feltalálásával tette ismertté nevét.

Az egyetem körén kívül, elszigetelten folytatta akkoriban vizsgálatait Novobátzky Károly (1884—1966) a relativitáselmélet és a kvantum-elektrodinamika terén. Selényi Pál (1884—1954) főleg a fény kettős természetének problémája körül végzett elméleti kutatómunkát. Gyulai Zoltán (1887—1968) fényelektromos jelenségek vizsgálatában ért el eredményeket. Schmid Rezső (1904—43) és Gerő Loránd (1910—45) a molekulaszpektroszkópia terén kezdeményeztek kutatásokat. E fiatalabb tudósnemzedék sorából már ekkor feltűntek Gombás Pál (1909—), Szalay Sándor (1909—) és mások. De a fizikusok közül is jó néhány hagyta el az országot ezen időszak alatt, így Lánosz Kornél (1893—), aki hosszabb ideig Einstein munkatársa volt, Szilárd Leó (1898—1964), aki az Egyesült Államokban atomfizikai eredményeivel vált világhírűvé, továbbá Teller Ede, Tisza László, Wigner Jenő és mások.

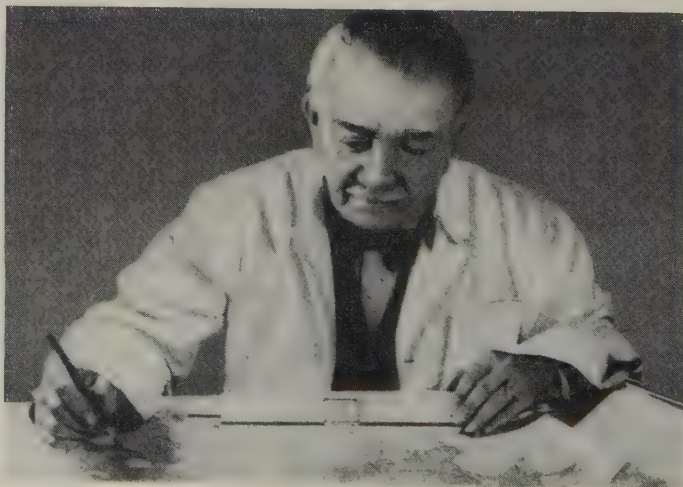
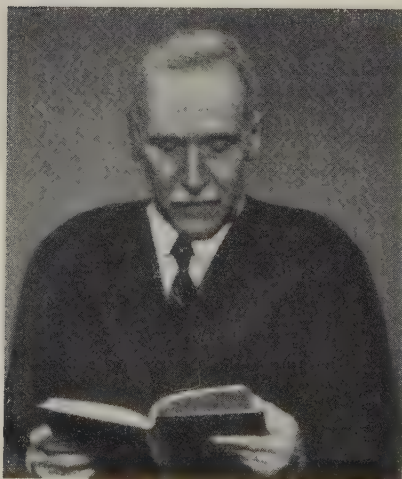
A geológusok közül a bauxitföldtanban és kőszénföldtanban jeles eredményt elért Vadász Elemér (1885—) a Tanácsköztársaság idején egyetemi tanárrá nevezték ki, de az ellenforradalom eltávolította az egyetemről. Mauritz Béla (1881—) és Vendl Aladár (1886—) az ásvány- és kőzettan terén ért el eredményeket. A geográfus-

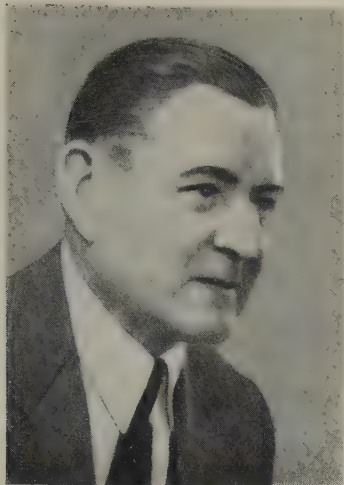
sok közül Cholnoky Jenő (1870—1950) főleg fizikai földrajzi problémákkal, népszerűsítő munkák írásával foglalkozott. Teleki Pál (1879—1941) a japán szigetek kartográfiai problémáinak vizsgálatával tűnt fel, a Duna-medence gazdaságföldrajzával foglalkozó munkásságát nagymértékben az 1919-es határok revíziójának politikája határozta meg. Prinz Gyula (1882—) a természeti földrajz, Kogutowicz Károly (1886—1948) az emberföldrajz terén működött. Az újabb nemzedékből Bulla Béla (1906—62) a magyar medence jégkorszaki jelenségeivel és a klimatikus morfológia kérdéseivel, Mendöl Tibor (1905—66) településföldrajzzal foglalkozott.

Az agrártudományok körében Sigmund Elek és Treitz Péter folytatta a szikes talajok vizsgálatát, Kreybig Lajos (1879—1956) a talajtermékenység biológiai problémáival, Ballenegger Róbert (1882—) agrogeológiai kutatásokkal foglalkozott. A botanikus Degen Árpád (1866—1934) a vetőmagvizsgálat, Grabner Emil (1878—1955), a Növénynevelési Intézet vezetője, a növényhibridizáció terén végzett eredményes munkát. Magyar Gyula (1880—1945), a tudományos kertészeti növénynevelés megalapítója, Mohácsy Mátyás (1881—) pomológus a korszerű gyümölcsstermesztés úttörője volt. A szarvasmarha-tenyésztés elméleti és gyakorlati fejlesztésében Újhelyi Imre (1866—1923) és Csukás Zoltán (1900—1957) végzett fontos munkát. Az állattenyésztés rendszeres tudományos alapelveit Wellman Oszkár (1876—1943) és — főleg a juhtenyésztés vonatkozásában — Schandl József (1885—) vetette meg Magyarországon.

Az állatorvostudományban Hutyrá és Marek munkássága mellett Mócsy János (1895—) a juhruhesség gyógyítása, Kotlán Sándor (1887—1966) a parazitológia terén ért el jelentős eredményeket. Manninger Rezső (1890—) a bakteriológia és járványtan terén szerzett nemzetközi hírnevet.

Verebely Tibor — Kreybig Lajos

Asbóth Oszkár — Cotel Ernő — Verebélly László

A műszaki tudományok egy-egy speciális ágában egyéni tehetségek figyelemreméltó eredményeket értek el, általában véve azonban a fejlődést sokban lefékezte az ellenforradalmi időszak sok hátrányos mozzanata, így az a tény, hogy Magyarország utóbb e téren is mindinkább a német ipar és technika függésébe került.

A közlekedés és vasútépítés terén Zelovich Kornél (1869—1935), a tervszerű vízgazdálkodás úttörőjeként Sajó Elemér (1875—1934) tűnt ki, Mihailich Győző (1877—1966) a hidépítés és a vasbeton-szerkezetek, Rados Kornél (1901—) a vasbeton-szerkezetek terén fejtett ki fontos tevékenységet. A fémek képlékeny alakításának technológiája terén Rejtő Sándor (1853—1928) folytatta úttörő tevékenységét. Az első, gyakorlatilag is használható hengerlési elméletet Herrmann Miksa (1868—1944) és Láng Károly alkotta meg. Ezt fejlesztette tovább Kármán Tódor (1881—1963), aki később az Egyesült Államokban a repülőtechnika terén vívott ki magának elismerést, majd Geleji Sándor (1898—1967) a képlékeny alakító műveletek modern problémáinak vizsgálója. A hengerlési mérések stb. terén Cotel Ernő (1879—1954) és Pattantyus Á. Géza (1891—1956) végzett fontos munkát. Verebélly László (1883—1959), a bányavidai erőmű alkotója, a villamosítás problémáival foglalkozott; műegyetemi tanszékén létesült az első nagyfeszültségű laboratórium Magyarországon. Seidner Mihály (1875—1968) kísérletet tett a hő- és villamosenergia-gazdálkodás problémáinak tudományos rendszerbe foglalására (1930). Asbóth Oszkár (1891—1960) a helikopter magyar feltalálója volt (1928).

A társadalomtudományok. Az ellenforradalom, érzhető módon, a társadalomtudományok terén még közvetlenebbül érezte hatását. Megszüntette a Tanácsköztársaság kezdeményezéseit, a Marx—Engels Munkásegyletet, a Bolgár Elek vezetésével létrejött Történelmi Materializmus Kutató Intézetet és eltávolí-

totta az egyetemről az 1919-ben kinevezett marxista és haladó polgári tudósokat. Ideológiában a forradalomellenesség és a nacionalizmus, sőt (a revízió hirdetésével) a sovinizmus vált uralkodóvá, harc folyt a szocialista, de még a polgári demokratikus eszmék ellen is, német idealista irányzatok ideológiai elemeinek felhasználásával.

A hivatalos filozófiában Pauler Ákos (1876—1933) a logikai idealizmus neoskolasztikus változatát képviselte. Kornis Gyula (1885—1958) különböző konzervatív idealista nézetek eklektikus tolmácsolásával foglalkozott. Weszely Ödön (1867—1935) a reformpedagógia néhány követelményét igyekezett a konzervatív hagyományokkal összeegyeztetni. Prohászka Lajos (1897—1963) a német szellemtörténeti irányzat hatása alatt, de utóbb a hitlerizmustól elfordulva írt filozófiai, pedagógiai munkákat.

Az egykorú magyar történetírás legkiemelkedőbb, legérdekesebb tehetsége Szekfű Gyula (1883—1955) volt. „Három nemzedék” című könyve (1920) az új, ellenforradalmi ideológia legnagyobb hatású műve volt, amelyben a 19. század liberális és forradalmi hagyományainak éles bírálatát fejtette ki és a konzervatív vallásos reformernek ábrázolt Széchenyit tette nemzeti mintaképpé. Később — Hóman Bálinttal közös vállalkozásban — a korszak reprezentatív, összefoglaló magyar történetének 1458 utáni részeit írta meg. Utóbb azonban a hitlerizmussal és hazai képviselőivel szembefordulva, csatlakozott az antifasizmus politikai frontjához. Szekfűnek nagy szerepe volt az úgynevezett szellemtörténeti irányzat kialakulásában, amely eleinte a Thienemann Tivadar (1890—) irodalomtörténész-germanista által indított „Minerva” című folyóirat (1921) köré csoportosulva lépett fel a Diltthey-féle és Troeltsch-féle Geistesgeschichte érveivel a materializmus ellen. Szekfű a történelem fő mozgatóját, szintetizáló tényezőjét egy-egy kor sajátos ideológiájában látta. Ezen az alapon konzervatív és

Horváth János — Györfly István — Zsirai Miklós — Gombocz Zoltán

erősen katolikus, Habsburg-barát szellemű magyar történetet írt, de a korábbi szemponttalan, pozitívista munkáknál mindenestre érdekesebbet. A szellem-történeti irányzat hívének vallotta magát Hóman Bálint (1885—1953), de inkább pozitívista jellegű tanulmányokat írt a középkori pénz- és gazdaságtörténet köréből. Szekfüvel ellentétben, azon politikusok sorába került, akiket a hitlerizmussal való szövetekezés támogatásáért 1945 után bíróság elé állítottak. Mályusz Elemér (1898—) a szellemtörténettől a német Volkstum-kutatás módszereit felhasználó népiségtörténet programjához jutott el. A protestáns pozitivisták útján továbbhaladó Domanovszky Sándor (1877—1955), egy összefoglaló művelődéstörténet szerkesztője, új agrártörténeti iskolát alapított a 16—18. századi majorsági gazdálkodás problémáinak vizsgálatával. Hajnal István (1892—1956) a középkori írásbeliség és a technikai fejlődés újszerű problémáival, valamint a 17—19. század különböző történelmi problémáival foglalkozott, részben Max Weber és Vierkandt szociológiájának hatása alatt. Kováts Ferenc (1873—1956), majd Lederer Emma (1897—) középkori gazdaságtörténeti tanulmányokat végzett. Szabó István (1898—1969) a magyar parasztság történetének alaposabb feltárását indította meg. A jog- és gazdaságtörténet körében figyelemreméltó eredményeket ért el Eckhart Ferenc (1885—1957) a bécsi udvar 18. századi gazdaságpolitikájának elemzésével (1922), majd a magyar—cseh—lengyel középkori alkotmányfejlődés hasonlóságainak kimutatásával.

Ókori (görög) történelemmel Hornyánszky Gyula (1869—1933) foglalkozott. Alföldi András (1895—) a római-kori Pannonia rendszeres felkutatását kezdeményezte. Moravcsik Gyula (1892—) a bizantinológia és a bizánci-magyar kapcsolatok problémái terén ért el figyelemreméltó eredményeket. Huszti József (1887—1954) a magyarországi humanizmus kutatását folytatta. Fekete Lajos (1891—1969) a magyarországi

vonatkozású török források feltárásában kezdett úttörő munkához.

A művészettörténet körében Gerevich Tibor (1882—1954) a középkor, Hekler Antal (1882—1940) a barokk művészet, Rados Jenő (1895—) és Zádor Anna (1904—) a 19. századi klasszicismus építészetének problémáival foglalkozott.

Az irodalomtörténetnek e korszakban Horváth János (1878—1961) volt legkiemelkedőbb, nagy felkészültségű alakja, tanulmányaiban a korai magyar irodalom új megvilágításban jelenik meg. Eckhardt Sándor (1890—1969) a francia forradalom eszméinek hatásával, Balassi költészetével és a magyar—francia kapcsolatok feltárásával foglalkozott. Az uralkodó szellem-történeti iskolával szemben az újabb magyar irodalom megítélésében a polgári liberális és radikális hagyományokat Benedek Marcell (1885—1969), Schöpplin Aladár (1879—1950), Hatvany Lajos (1880—1961) képviselte. A marxista irodalmi elemzés példáit Révai József (1898—1959) nyújtotta az emigrációban Kölcsey, Petőfi és Ady életművéről írt tanulmányaiban.

A nyelvtudományban ekkor bontakozott ki az Eötvös Kollégium élére került Gombocz Zoltán iskolája. Ennek körében indult el Pais Dezső (1886—) a régi magyar személy- és helynevek, Zsirai Miklós (1892—1955) pedig a finnugor összehasonlító nyelvészet kutatásának útján. Németh Gyula (1890—) turkológiával, magyar őstörténettel, Kniezsa István (1898—1965) középkori helynevekkel, szláv jövevényszavakkal, a magyar helyesírás történetével foglalkozott.

A néprajz területén Solymossy Sándor (1864—1945) népmondák, ősi hiedelmek kutatásával, Bátky Zsigmond (1874—1939) magyar tárgyi néprajzzal foglalkozott, Kiss Lajos (1881—1965) az alföldi parasztság kultúrájának feltárásában, Györfly István (1884—1939) a magyar paraszti településformák és hagyomá-

nyos földművelési módszerek vizsgálatában végzett jelentős munkát.

A közgazdaságtudomány terén Navratil Ákos (1875—1950) eklektikus polgári nézeteket vallott; Heller Farkas (1877—1955) az úgynevezett határhaszoniskolának volt képviselője. Varga Jenő a Szovjetunióban folytatta marxista közgazdaságtudományi működését.

A jogtudományban Moór Gyula (1888—1950) újkantiánus jogfilozófiát írt. Szladits Károly (1871—1956) a magyar magánjog problémáival, Marton Géza (1880—1957) a polgári jogi felelősség elméletével foglalkozott.

Mialatt a régi rendszer a háborús válság, majd azon keresztül a vég felé közeledett, új tudományos tendenciák jelei is felbukkantak. Fiatal szociológusok, történészek, etnográfusok, írók az ország, főleg a parasztság gazdasági és társadalmi viszonyait — és helyét Kelet-Közép-Európában — kezdték feltárni. Az újnak, a marxizmusnak az előhírnökei is jelentkeztek már, a „hivatalos” történettudományon kívül, de a jövő ígéretével: Molnár Erik (1894—1966) középkori magyar történetről, Mód Aladár (1908—) a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok hosszú történetéről, Révai József (1898—1959) elemzései az 1848-as forradalomról, Kossuth szerepéről írott tanulmányaival.

A TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE 1945 UTÁN

A felszabadulás után a magyar tudományos életben sokoldalú fejlődés következett be. Az ország háborús romokból történő újjáépítése, majd a szocialista építés politikai, gazdasági és művelődési feladatainak megvalósítása megkövetelte a tudományok sokoldalú fejlesztését és eredményeinek felhasználását. A világméretű tudományos forradalom pedig számos tudományágban egészen új fejlődési lehetőségeket nyitott meg. A társadalmi szükségletek növekedése és a magyar nép államának sokoldalú gondoskodása nyomán a tudomány a szocialista átalakulás részesévé vált és sikeresen járul hozzá az ország gazdasági és kulturális felemelkedéséhez.

A természettudományok. A felszabadulás után nemcsak azokban a tudományágakban haladt tovább a fejlődés, amelyek már korábban is magasabb szintet értek el, hanem néhány további tudományágban is jelentős változás következett be.

A matematika. A magyar matematikusok szép sikerrel folytatják a matematika számos fejezetére kiterjedő nemzetközileg is elismert kutatásaikat. A Fejér Lipót (1880—1959) és Riesz Frigyes (1880—1956) alkotta iskolák (Fourier-féle sorok és az interpoláció, illetve a funkcionálanalízis és a valós függvénytan) eredményeinek továbbfejlesztése mellett új kutatási irányok (modern algebra, valószínűségszámítás és matematikai statisztika) is kialakultak. Megindult ezenkívül a matematika alkalmazásainak különböző területekre való kiterjesztése is. A századeleji magyar matematikai kutatások legkiemelkedőbb eredményei a sorfejtésekre vonatkoznak. Erre az előzményre támaszkodva 1945 után is többen, így különösen Alexits György (1899—), foglalkoztak sorfejtésekkel. Erdős Pál (1913—) és Turán Pál (1911—) munkái az interpoláció elméletét új elgondolások alapján tárgyalják és utat nyitnak további kutatások számára.

Az újabb matematikai kutatások homlokterében a funkcionálanalízisre vonatkozó vizsgálatok állnak. E tekintetben Riesz Frigyes munkáját Szőkefalvi-Nagy Béla (1913—) folytatta, aki a perturbáció-elméletben és a Hilbert-tér transzformációit illetően ért el figyelemreméltó eredményeket. Az analitikus függvények elméletének továbbfejlesztésére Turán Pál dolgozott ki olyan aritmetikai alapon nyugvó módszert, amelynek segít-

ségével a legkülönbözőbb, egymástól látszólag távol eső problémákat egységes szempontból képes tárgyalni.

A geometria területén — amelynek nemes hagyományai Bolyai Jánosig nyúlnak vissza — ma is több magyar tudós: Hajós György (1912—), Varga Ottó (1909—69), Rédei László (1900—), Fejes Tóth László (1915—), Rapcsák András (1914—) és munkatársaik dolgoznak eredményesen. Munkásságuk nyomán a klasszikus geometriának minden ága újabb eredményekkel, érdekes kérdésfeltevésekkel és gondolatokkal gazdagodott.

Korunk matematikai kutatásainak jellemző tünete az algebra előtérbe nyomulása. A klasszikus és absztrakt algebrai kutatások terén Rédei László és munkatársai értek el figyelemreméltó eredményeket, különösen a végtelen Abel-féle csoportok és a gyűrűelmélet vizsgálatával. Az analitikus számelmélet több problémájával, így a Riemann-féle sejtéssel és a Goldbach-féle sejtéssel Rényi Alfréd (1921—) és tanítványai foglalkoznak. Néhány matematikusunk a matematikai logika elismert kutatója: Kalmár László (1905—) vizsgálatai felölelik a matematikai logika szinte összes alapvető problémáit és azok alkalmazását a matematikai számológépek elméletére; Péter Rózsa (1905—) kutatásai pedig a rekurzív függvényekre vonatkoznak.

A valószínűségszámítás és a matematikai statisztika különösen az utóbbi évtizedben indult gyors fejlődésnek. A kutatások középpontjában a valószínűségszámítás gyorsan fejlődő és az alkalmazások szempontjából is jelentős fejezete a sztochasztikus folyamatok elmélete áll. E területen folyó vizsgálatokban a matematikusok közül Rényi Alfréd és munkatársai értek el figyelemreméltó sikereket, s a valószínűségszámítás és a matematikai statisztika módszereit eredményesen alkalmazták gyakorlati problémák megoldására is.

Néhány évre visszatekintő múltja van az elektronikus számológépeken alapuló számítástechnika művelésének. A jórészt fiatal kutatók tevékenysége a programozás-elméleti és matematikai logikai kérdésekre irányul. Figyelemreméltó munka folyik a közgazdasági problémák gépi matematikai úton való megoldására.

A fizika. A fizikai kutatásokban a felszabadulás óta eltelt időszakot az elméleti fizikai kutatások fejlesztéséről és kiszélesítéséről történő gondoskodás mellett elsősorban a modern kísérleti fizikai kutatások megterem-

tésére és eredményes művelésére való törekvés jellemzi. Erre az időszakra esik a kísérleti atomfizikai kutatások megindítása is.

A mai elméleti fizikai kutatások jelentős mértékben a relativitáselmélet és általában a klasszikus térfizika területére irányulnak. E területen a kutatási eredmények elsősorban Novobátzky Károly (1884—1966) és munkatársai nevéhez fűződnek.

A fizika másik klasszikusnak számító ágában, a termodinamikában, irreverzibilis állapotváltozások elméleti tárgyalásával foglalkozik Fényes Imre (1917—).

A fizikai alapkutatások egy másik csoportja az elemi részek természetének, kölcsönhatásainak és mozgástörvényeinek feltárására irányul. Az utóbbi években e területeken a vizsgálatok Marx György (1927—) és Nagy Károly (1926—) munkássága nyomán az elemi részek gyenge kölcsönhatásainak tisztázását célozzák. Számos külföldi kutatóintézzettel, elsősorban a Dubnai Egyesített Atomkutató Intézzel (Szovjetunió) együttműködésben fiatal tudósok csoportja értékes kísérleti fizikai kutatásokat folytat.

A kozmikus sugárzás vizsgálatára és a fény mikro-szerkezetének felderítésére irányuló kutatások Jánossy Lajos (1912—) nevéhez fűződnek. Jánossy széles körű munkássága a kozmikus sugárzás elméletére vonatkozóan a matematikai apparátus sok tekintetben való továbbfejlesztését is jelenti. Fénytani kutatásainak kiemelkedő eredménye, hogy kísérletileg is igazolt elméletet dolgozott ki a fény mikrofluktuációjára.

Az atom- és atommagfizika elméletének magyar művelői közül Gombás Pál (1909—) és munkatársai, közöttük Kónya Albert (1917—) érték el nemzetközileg is elismert eredményeket. Gombás Pál több tanulmányában az atommagok alapállapotainak kérdéseivel foglalkozik. Neki és munkatársainak sikerült megoldani az atom statikus elmélete, a hullámmechanikai közelítő módszerek körébe tartozó fontos problémákat is.

A kísérleti magfizikai kutatások Szalay Sándor (1909—) és munkatársai részvételével atommagok gerjesztésére és magreakcióknál fellépő jelenségek tanulmányozására irányulnak. Értékes eredmények a magreakcióknál fellépő polarizációs effektusok vizsgálata során születtek. Szalay Sándor és munkatársai foglalkoztak még köztradiológiai kutatásokkal is.

A molekulák elméletének jelentős művelői Budó Ágoston (1914—69) és Kovács István (1913—). A molekulák színképeinek a szerkezetére vonatkozó vizsgálataik fellépő polarizációs effektusok vizsgálata során születtek. Szalay Sándor és munkatársai foglalkoztak még köztradiológiai kutatásokkal is.

A szilárd testek fizikájával foglalkozó kutatások közül Gyulai Zoltán (1887—1968) és munkatársai egyrészt a kristályok elektromos vezetési kérdéseit vizsgálják, másrészt kristálynövekedési és rekristallizációs problémákat tanulmányoznak. A kristályhibák kérdésével foglalkozik Tarján Imre (1912—) is.

A szilárdtest fizikai vizsgálatok másik csoportja a neutronsugárzás hatásának kitett anyagokban végbe-

menő jelenségek tanulmányozására irányul. E területen Pál Lénárd (1925—) és munkatársai érték el figyelemreméltó eredményeket, különösen a ferromágnesség vizsgálatában; Nagy Elemér (1920—) és munkatársai pedig ötvözetek rendeződési folyamatának a kutatásában.

A reaktorfizikai kutatási program fő iránya a reaktorkinetika elméleti és kísérleti vizsgálata, a hazai atomerőmű létesítésével összefüggő tudományos feladatok ellátása.

Az atomenergia békés hasznosítására irányuló fizikai kutatások az utóbbi években speciális magkémiai kutatásokkal egészültek ki. Magyarországon ma már nagyszámú izotóp készítményt állítanak elő, amelyek a tudomány, az ipar, a mezőgazdaság és a gyógyászat legkülönbözőbb területein kerülnek felhasználásra. Ismertebb művelői: Tétényi Pál (1929—), Kiss István (1923—) és munkatársaik. A tudósok és mérnökök együttműködése megeremtetten a magyar nukleáris műszeripar alapját is, amely elsősorban a sokcsatornás analízátorcsalád korszerű módszerekkel és eszközökkel történő kimunkálására irányul.

A csillagászati kutatások területén Detre László (1906—) és munkatársai változócsillagok vizsgálatával és fotográfiai és fotoelektromos fotometriával foglalkoznak. A kutatások főleg az RR Lyrae típusú csillagokra irányulnak, és a vonatkozó vizsgálatok értékes adatokat szolgáltatnak a csillagok belső szerkezetének, stabilitásának és fejlődésének megítélésére. Az észlelési lehetőségeket jelentősen javítja, sőt új kutatási irányok művelését is lehetővé teszi a Piskésten felállított új, 90 cm-es Schmidt-féle távcső. Almár Iván (1932—) vezetésével magyar csillagászok egy csoportja részt vesz a szputnyik-megfigyelések nemzetközileg szervezett munkájában és az adatok tudományos feldolgozásában. Csada Imre (1916—) elméleti munkát végez a Napon észlelhető jelenségek értelmezésére.

A kémia. A kémiai kutatásokat a felszabadulás óta folyamatos és eredményes fejlődés jellemzi. Számos területen megközelítik a hazai igények kielégítését, egyes ágai pedig nem maradnak el a nemzetközi színvonal mögött. A legmagasabb színvonalat az analitikai kémiai kutatás érte el, folytatva és továbbfejlesztve nagy múltú hagyományait. A korábban tisztán empirikus alapon nyugvó tudományág olyanná fejlődött, mely a kémiai folyamatok mechanizmusának feltárásához, azok irányításának lehetőségeihez nyújt hatékony segítséget. A műszerellátás fejlesztése lehetővé tette a műszeres analízis alkotó művelését és ezen túlmenően új analitikai műszerek és műszeres eljárások kidolgozását.

Schulek Elemér (1893—1964) és munkatársai kiemelkedő sikereket értek el az interhalogének és halogénidok komplex szerkezetének felderítésében. Vizsgálataik alapján több új analitikai eljárást dolgoztak ki szerves és szervetlen vegyületek meghatározására. Ugyancsak az ő nevükhöz fűződik a peroxidvegyületek jodometriás meghatározásának kidolgozása is. Módszereik segítségével kiterjedt kutatásokat végeznek hidrogénperoxid és kénsav rendszeren.

Számos magyar kutató ajánlott új mérőoldatokat a térfogatossági analízis céljára. Erdey László (1910—) és munkatársai az aszkorbinsavnak, mint mérőoldatnak és mint széles körben alkalmazható redukálószernek a segítségével az analitikai feleadtok egész sorozatát oldották meg, úgy hogy az aszkorbinometriával új fejezetet nyitottak a térfogatossági analízisben. Ugyancsak az ő munkásságuk jelent értékes hozzájárulást a műszeres analitika fejlődéséhez. Többek között automatikusan működő derivatográfot szerkesztettek; ez olyan elméleti és gyakorlati problémák megoldására alkalmas, amelyeket eddig legfeljebb röntgen-vizsgálatokkal, hosszadalmas műveletsorozattal vagy egyáltalán nem lehetett megoldani. A műszeres analitika más területein Mika József (1897—), Proszt János (1892—1968) és Pungor Ernő (1923—) értek el említésre méltó eredményeket. Szabó Zoltán (1908—) és munkatársai az analitikai kémia eredményes művelése mellett elméleti szerves kémiai kutatásaikkal tártak fel értékes összefüggéseket elemek és egyszerű vegyületek fizikai és kémiai tulajdonságai, valamint elektronszerkezetük között.

A kémia leggyorsabban fejlődő ága az elmúlt időszakban a fizikai kémia volt. Elsősorban a korábban is folytatott kutatások terebélyesedtek ki, így a spektroszkópiai és molekulaszervezeti, elektrokémiai és a reakciókinetikai és katalízis kutatások. Kisebbségben maradtak a gázadszorpciós és kromatográfiai, üveg- és szilikonkutatás, továbbá a magkémia.

Schay Géza (1900—), Nagy Ferenc (1927—) és munkatársainak vizsgálatai a katalízis, a polimerizációkinetika, anyagszerkezet vizsgálat, a magkémia és a reakciómechanizmusok kutatásának egyes területeire terjednek ki. Eredményeket értek el a folyadékfázisú kontakt katalitikus hidrogénezés mechanizmusának felderítésében, a reakcióhő szerepének tisztázásában a láncreakciókban, továbbá összefüggéseket derítettek fel telítetlen konjugált és aromás vegyületek szerkezet és reakcióképessége között. Az elektrokémia terén számottevő munkásságot Erdey-Grúz Tibor (1902—) és munkatársai folytatnak az elektrolitoldatok szerkezetének és az elektródfolyamatoknak váltóáram segítségével történő vizsgálatában. Lengyel Bélának (1903—) és munkatársainak az üveg elektromos vezetőképeségére vonatkozó eredményei az üveg szerkezetének mélyrehatóbb megismerése mellett pH-érzékeny üveg elektród anyagának előállításához is vezettek. A molekulaszervezeti vizsgálatok terén spektroszkópiai módszerekkel folytatnak értékes kutatásokat Kiss Árpád (1889—1968) és munkatársai, a nagymolekulájú kémiai szerkezetek vizsgálatában pedig Lengyel Sándor (1914—) és munkatársai. A kolloidkémiai kutatások jelentős sikerei Buzágh Aladár (1895—1962) nevéhez fűződnek. Főként a szolok stabilitásának és az elektromos kettősréteg szerkezetének a vizsgálatával, továbbá adhéziós és gél szerkezetű kutatásokkal foglalkozott.

A szerves kémiai kutatás fejlődését a felszabadulás előtt is művelt ágak — szénhidrátok, karotinoidok és a gyógyhatású szintetikus szénvegyületek — további eredményes művelése mellett új ágak: alkaloidok, poli-

peptidek és a sztereokémia kialakulása és kutatási eredményei jellemzik. Többek között kémiai térszerkezeti vizsgálatokat folytatott Müller Sándor (1903—66) is.

Természetes szerves anyagok, élettanilag jelentős vegyületek izolálása, szerkezetfelfedezése és szintézise több magyar kémikus kutatási területe. A peptidek és fehérjék kémiai szerkezet-vizsgálatában Bruckner Győző (1900—) és munkatársai nagy nemzetközi elismerést kiváltó eredményeket értek el. Bognár Rezső (1913—) és mások a szénhidrátok és glükozidok, továbbá alkaloidok feltárásával, elkülönítésével és kémiai átalakításával foglalkoznak. Cholnoky László (1899—1967) és munkatársai karotinoidok vizsgálatával foglalkoztak sikeresen.

Új preparatív, szintetikus és egyéb laboratóriumi módszerek tanulmányozásával és kidolgozásával Gerecs Árpád (1903—) és munkatársai, továbbá Csűrös Zoltán (1901—) és munkatársai foglalkoznak. Csűrös és munkatársai a cellulóz, illetőleg a fehérje színezési folyamatainak a tisztázása, a cellulóz fehérítése, a keményítő és zselatin alapú nyomdai festékek viselkedésének a kutatásában értek el figyelemreméltó eredményeket.

A magyar szerveskémiai kutatók jelentős része — különösen ipari kutatóintézetekben — a termelés szempontjából jelentős kémiai vegyületek szintézisének, és üzemi eljárásokra alkalmas szintézisek kidolgozásával foglalkozik. Vargha László (1903—), Földi Zoltán (1895—) és munkatársaik különösen gyógyászati és konzervipari szempontból fontos anyagok — antibiotikumok, vitaminok és vérvérszítők — szintézise és nagyüzemi termelésük feltételeinek kidolgozásában értek el szép eredményeket. Műanyagokkal foglalkozó ipari kutatók a poliolefinok, fenoplasztok, egyes gyanatípusok és szilikonok vizsgálatában, továbbá a műanyagok technológiája különböző ágainak meghonosításában értek el sikereket.

Nagyobb jelentőségű, a gyakorlatba is átültetett, kémiai technológiai kutatás 1945 előtt Magyarországon csak a gyógyszeriparban és a kerámiaiparban volt. Ennek következtében csak a felszabadulást követő időben kerülhetett előtérbe több más alapanyag és közbesz, illetve nehézipari termékeknek a gyártása.

Ma már jelentősek a mezőgazdaság fejlesztését szolgáló technológiai kutatások a műtrágyaipar és a növényvédőszer-gyártás vonatkozásában. Fokozódott az ásványolaj, földgáz-, szén- és bauxitkincseink kémiai feldolgozására irányuló kutatómunka. Gyors fejlődés jellemzi a mezőgazdasági és élelmiszerkémiai kutatásokat is. Jelentős eredmények elsősorban Varga József (1891—1956) nevéhez fűződnek. Főként a kőszén, kátrányok és kőolajok hidrogénezésével ért el maradandó sikereket.

A kémiai technológia általános elméleti kérdéseivel Korach Mór (1888—) és munkatársai foglalkoznak. Polinszky Károly (1922—) és mások a szerves vegyipar nyersanyagbázisát kiszélesítő vizsgálatokkal értek el eredményeket. Freund Mihály (1889—) és munkatársai nevéhez a földgáz és a kőolaj számos technológiai problémájának megoldása fűződik. A szakemberek

egy csoportja eredményesen dolgozik a szilikátkémiai kutatásokban.

A mezőgazdasági és élelmiszerkémiai vizsgálatokat folytató szakemberek közül Holló János (1909—) és munkatársai az élelmiszerkémia elvi kérdéseivel, Vas Károly (1919—) mikrobiológiával, Telegdy Kovács László (1909—) és munkatársai mezőgazdasági ipari folyamatok fizikai-kémiai alapjainak tisztázásával foglalkoznak. Más ipari szakemberek a cukor, a dohány, erjesztőanyagok és a korszerű konzerv- és hűtési technológiák kidolgozásában, továbbá a tej-, sütő- és mosószerek egyes kérdéseinek megoldásában értek el eredményeket.

A földtani és hidrológiai tudományok. A geológusok közül Vadász Elemér (1885—) és munkatársai elkészítették a magyar földtani kutatás 150 évének kritikai szintézisét, és rendszerező, összefoglaló munkásságukkal megalapozták a kutatások mai irányait is. Vendel Miklós (1896—) és Vendl Aladár (1886—), Fülöp József (1927—) földtani kutatásai a kőzet- és ércképződés általános és hazai regionális problémáinak feldolgozásában jelentősek.

Szádeczky-Kardoss Elemér (1903—) nevéhez a transz-vaporizációs elvből levezetett új kőzetképződési elmélet kidolgozása fűződik. Munkássága nyomán módosult a bauxit keletkezésére vonatkozó felfogás, a magyar föld mélyebb szerkezetének megismerése, a Föld felépítésében részt vevő korábban ismeretlen képződmények kimutatása, érctelepek kiterjedésének és változásainak a megállapítása, és más hasznosítható ásványi anyagok felkutatása. Tárczy-Hornoch Antal (1900—) és munkatársai az ország területének geodéziai felmérése céljából új háromszögelési eljárást dolgoztak ki és korszerűsítették az alapvonalmérések korrekció-számítására vonatkozó képleteket. Számos munkájukkal segítik az elektronika térhódítását a geodéziában.

Geofizikusaink vizsgálatai elsősorban a gravitációs, a földmágnességi és a szeizmológiai kutatások szempontjából számottevőek. Közülük Egyed László (1914—) a Föld belső szerkezeti vizsgálatai alapján a Föld tágulására vonatkozó — külföldi szakkörökben is nagy figyelmet kiváltó — elméletet dolgozott ki.

A hidrológia és a vízgazdálkodás kutatóinak közreműködése nyomán készült el az ország összes vízfolyásaira az elméleti vízerőkészlet kimutatása korszerű hidrológiai ismeretek és energiagazdasági elvek alapján. Hozzájárultak több nagy gyakorlati probléma, pl. a magyar—csehszlovák Duna-szakasz vízenenergia készletének hasznosítását célzó tervek kidolgozásához.

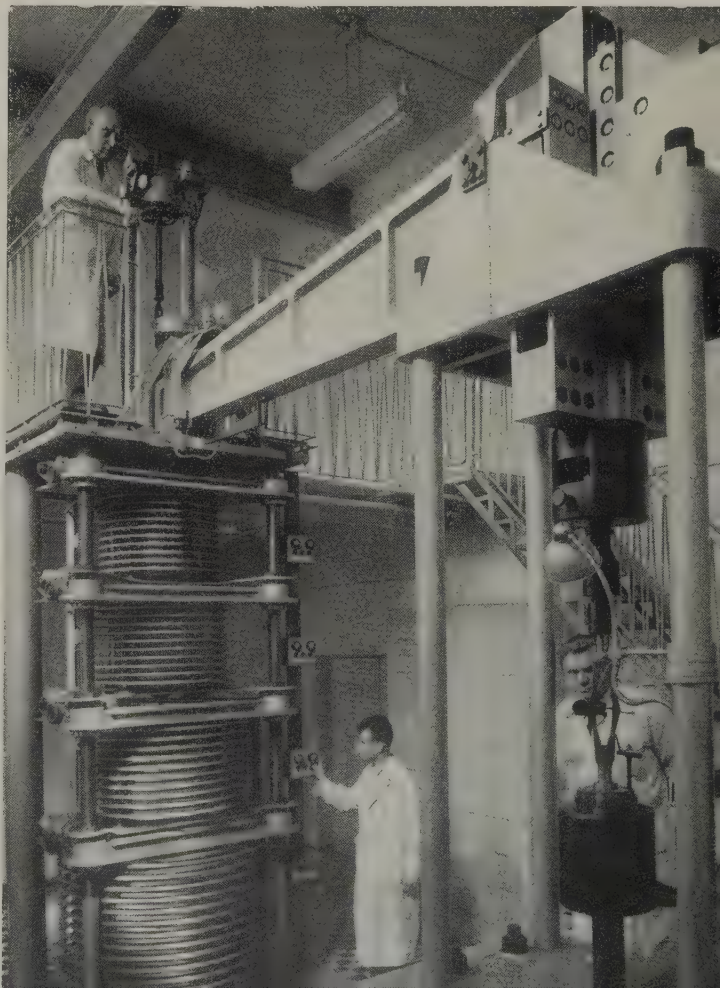
Bogárdi János (1909—) a vízfolyások hordalék-vizsgálatában és a talajvizek szerepének tisztázásában ért el figyelemreméltó eredményeket.

A műszaki tudományok. Magyarországon a második világháború előtt hiányzott a műszaki tudományok széles körű és szervezett formában történő művelése. Fejlődésük — a német ipartól való függőség miatt — sokkal jobban elmaradt, mint más tudományágaké. A szocialista építés vetette meg a széles körű műszaki kutatás alapját. Mindenekelőtt szükség volt az ország

kiaknázható természeti kincseinek fokozott felderítésére, feltárására, továbbá azoknak a kutatásoknak a megalapozására, amelyek a korszerű nagyipar megteremtését szolgálták. Ma már a műszaki kutatások egyes területei, mint a geokémia, a klasszikus geodézia, az elméleti mechanikai technológia, a feszített szerkezetek elmélete, a hőtechnika és az anyagszerkezettan egyes ágai világviszonylatban is az élvonalban járnak, más ágai pedig — pl. az automatika, az erősáramú elektrotechnika, a híradástechnika, a kalorikus gépészet — korábbi lemaradásukat egyre eredményesebben hozták be.

A bányászat szakterületén Zámbo János (1916—) és munkatársai a bányászati telepítések analitikai vizsgálatával és különböző viszonyokra való kiszélesítésével foglalkoznak eredményesen. Tarján Gusztáv (1907—) és munkatársai az ércelőkészítés és ércdúsítás problémáinak megoldására a hidrociklon elméleti kérdéseit vizsgálták és anyagok szétválasztására, dúsítására, iszaptalanítására stb. felhasználható technológiákat dolgoztak ki. Más kutatók a kőolajok, rétegvizek és tárolókőzetek határfelületi tulajdonságainak vizsgálatában, a mélyfúrások sebességének fokozásában és a magyar bányászatban alkalmazható technológiák tökéletesítésében értek el figyelemreméltó eredményeket.

Dinamométer az Országos Mérésügyi Hivatalban

A kohászat szakterületén a fémek képlékeny alakításának elméleti és kísérleti felderítésével Geleji Sándor (1898—1967) foglalkozott. Vizsgálatai felölelik a nagy deformációkkal járó képlékeny alakítás teljes mechanikáját, az összes képlékeny alakító műveleteket és azok gyakorlati alkalmazását. Eredményei közül kiemelkedik számos olyan számítási eljárás kidolgozása, amelynek a segítségével a különböző alakító folyamatoknál jelentkező erőket és teljesítmény-szükségeket gyakorlati pontossággal meg lehet állapítani. Veró József (1904—) és munkatársai a fémötvözetek kristályosodásának és átalakulási folyamatainak a tanulmányozásában értek el figyelemreméltó eredményeket és a vas- és acélöntés számos technológiai eljárását fejlesztették tovább. Gillemot László (1912—) és munkatársai sikeresen oldották meg a színesfémek előállítását hazai ércekből és elméletileg tisztáztak több anyagszerkezeti és hegesztési problémát. A titán előállítás reakció-kinetikájának több új eleme is nevükhöz fűződik.

Az energetikai kutatások területén a magyar kutatók elsősorban hőtechnikai és erősáramú elektrotechnikai problémák megoldásában értek el figyelemreméltó eredményeket. Az általában gyenge minőségű magyar szén energiatermelésre való felhasználása főleg a

tüzeléstechnikai kutatások elmélyítését indokolta. Ki kellett dolgozni új hőhasznosítási eljárásokat, a hőszolgáltató erőművek legmegfelelőbb típusait, és az erőművek építésének és üzemelésének országos energiagazdálkodási szempontokon nyugvó műszaki és gazdasági felteteleit. Ezekben a kérdésekben Lévai András (1908—) és az ipari szakemberek nagy csoportja dolgozik eredményesen. Heller László (1907—) légkondenzációs rendszerének kidolgozásával ért el nemzetközileg is figyelemreméltó sikert. Eljárásával a gőzturbina kondenzátorainak hűtését — minden hűtővíz nélkül — kizárólag levegővel végzi. A rendszer lehetővé teszi a levegővel való kondenzálást a legnagyobb gépteljesítményeknél is. A Heller-féle légkondenzációs rendszer egyik alapvető elemét, a jó hőátadási tényezőjű apróbordás hőcserélőt Forgó László (1907—) dolgozta ki, illetve fejlesztette tovább. Fonó Albert (1881—) munkássága a hőenergia-gazdálkodás vonatkozásában jelentős; ő kapta az első szabadalmat repülőgépek légsugarhajtású motorral való működtetésére.

Seidner Mihály (1875—1968) nevéhez a hő- és villamosenergia-gazdálkodás módszereinek tudományos rendszerbe foglalása fűződik. A villamos gépek és hálózatok üzemében előforduló hibák alkalmával fellépő

A Bányászati Kutatóintézet Izotóp Laboratóriuma

átmeneti (tranzien) jelenségek vizsgálata és törvényszerűségeinek megállapítása vonatkozásában Ratkovszky Ferenc (1900—65), Kovács K. Pál (1907—), Geszti P. Ottó (1922—) és mások értek el figyelemreméltó eredményeket. Verebély László (1883—1959) és Ratkovszky Ferenc a nagyvasutak villamosítása terén végzett úttörő munkájukkal és a Kandó-lokomotív továbbfejlesztésével jutottak maradandó eredményekre.

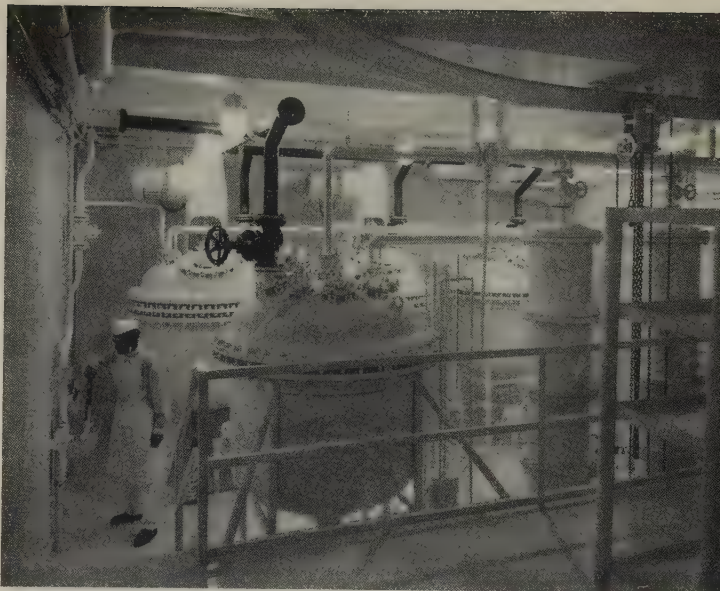
A gépészeti tudományok művelői közül Pattantyús Á. Géza (1885—1956) munkássága emelkedik ki. Hidrodinamikai kutatásai mellett szak- és tankönyvírói munkássága is kimagasló. Rázsó Imre (1904—64) és munkatársai a mezőgazdaság gépésítése érdekében korszerű erő- és munkagépek gyártásának számos elméleti és technológiai kérdését oldották meg. Más kutatók korszerű vízgépek, új ventilátor típusok kidolgozásával, műanyag gépelemek alkalmazási lehetőségeinek a tanulmányozásával és egyes korszerű szerszámgépcsaládok kidolgozásával értek el komoly eredményeket.

A ma még nem nagy múltra visszatekintő automatikai kutatás művelői: Csáki Frigyes (1921—), Vámos Tibor (1926—) és mások automatikai rendszerek elméleti kérdéseivel és egyes iparágak termelési folyamatainak automatizálásával foglalkoznak. Benedikt Ottó (1897—) nevéhez az autodin erősítőgép kidolgozása és megépítése fűződik, amely a szokásos szabályozógép teljesítményénél közel egy nagyságrenddel nagyobb.

A híradástechnikai kutatások terén Millner Tivadar (1899—) és munkatársai nevéhez a wolframkutatás és a wolframszálazs izóglámpák eredményes továbbfejlesztése fűződik. Winter Ernő (1897—) és munkatársai az oxidkatódok magfémére és emissziós rétegére vonatkozó vizsgálataikkal az elektroncsövek elméletét fejlesztették tovább, és nagyobb élettartamú elektron- és fényső típusok gyártását tették lehetővé. Szigeti György (1905—) és munkatársai a lumineszkáló anyagok és félvezetők kutatásában értek el figyelemreméltó eredményeket. Barta István (1910—) és munkatársai sikeres vizsgálatokat végeznek a színes televízió és a teremakusztika kérdései körében. Bognár Géza (1909—) a mikrohullámú átviteltechnika több problémáját oldotta meg, Kozma László (1902—) pedig a telefonközpontok tervezése terén ismert szakember.

Az építészeti kutatásokban előtérbe kerültek az új építőanyagok előállításának, valamint az építkezések helyi anyagokkal történő ellátásának a kérdései. Az építőanyagok vizsgálatában előtérben állanak a betonzsugorodás problémái. Mihailich Győző (1877—1966) és tanítványai, továbbá Széchy Károly (1903—), Bölskei Elemér (1917—) és munkatársai jelentős eredményeket értek el a hídépítés és az alapozás problémáinak megoldásában és a különféle tartószerkezetek (pl. héjszerkezetek) kutatásában. Az építészettörténet és építészetelmélet terén említésre méltó Major Máté (1904—) és mások munkássága.

Számos magyar kutató dolgozik korszerű könnyűipari technológiai problémák és azok elméleti alapjainak kimunkálásán. Munkásságuk nyomán épült ki a

A Bányászati Kutatóintézet Izotóp Laboratóriumának részlete

szalmacellulóz-gyártás, honosodott meg a textil- és bőr-iparban számos új technológiai eljárás.

Az elmúlt években egyre több figyelem irányult az ipar és közlekedés alapvető közgazdasági problémáinak tanulmányozására is. Hevesi Gyula (1890—) vezetésével — akinek nagy érdemei vannak a felszabadulás utáni műszaki kutatások megszervezésében — az ipari állóeszközök kihasználását, továbbá az üzemek munkarendjét vizsgálják. Ugyancsak közgazdasági vizsgálatokat végez a közlekedés és a forgalom területén Csanádi György (1905—).

A biológia. A felszabadulás előtt a biológiai kutatók csak rendszertani és azzal összefüggő zoológiai és botanikai területeken értek el számottevő eredményeket. Kísérleti biológiával csak az orvostudományok művelői foglalkoztak, s teljesen elhanyagoltak voltak olyan experimentális ágazatok, mint a genetika, a növényélettan, a kísérleti sejtten, az összehasonlító élettani és embriológiai kutatás. Ebből következően az ötvenes években különösen az experimentális biológiai kutatások megalapozása és fejlesztése került előtérbe, és a magyar biológusok ma már eredményes vizsgálatokat folytatnak a legalapvetőbb biológiai problémák terén.

A botanika területén Soó Rezső (1903—), Zólyomi Bálint (1908—), Máthé Imre (1911—) és munkatársaik nemcsak szisztematikai problémák megoldásában, hanem különösen a növénytársulások vizsgálatában dolgoznak eredményesen. Kidolgozták a virágos növények korszerű fejlődéstörténeti rendszerét, és a fajkeletkezés kérdésével kapcsolatban bizonyították a mesterséges életfeltételeknek a növényekre gyakorolt megváltoztató hatását. Feldolgozták a ma élő tűlevelű és lombos fák anatómiáját, elkészítették Magyarország erdőtípusainak a jellemzését, közreadták

a Bükk-hegység növényföldrajzi térképezésének az eredményeit. Ma térképezési és geobotanikai vizsgálatokat elsősorban a dunai ártereken és a Mátra-hegység réjtjein és erdőiben végeznek.

A zoológiai eredményekből legszámottevőbbek a rendszertani vizsgálatok, amelyek során 2000 új állatfajt és nemzetséget írtak le, továbbá a cönológiai vizsgálatok. 1954-ben megindult Magyarország állatvilágának rendszeres feldolgozása és a 22 kötetre tervezett műből eddig több mint 50 füzet jelent meg. E területen Dudich Endre (1895—), Ábrahám Ambrus (1893—) és Balogh János (1913—) munkássága jelentős.

Széles körű a hidrobiológus kutatók munkássága. Tanulmányozzák a vizek fizikai-kémiai tulajdonsága mellett a víziszerkezetek együttesének életét a vízi élet különböző állati és növényi közösségeiben és ezzel összefüggésben a haltenyésztés különböző problémáit. Megállapították a Balaton plankton-biomasszáját és tisztázták a plankton-társulás tagjainak egymás közötti viszonyát. Fiatal kutatók egy csoportja értékes algafiziológiai vizsgálatokat folytat, s jelentősen előrehaladtak az alga-tömegnyelésztés módszereinek kidolgozásában is. Az elmúlt években nyert megalapozást a Duna és árterületeinek cönológiai és produktív biológiai vizsgálata, amely a kártevők elleni védekezésben és a talajbiológiai folyamatok megismerésében vezetett máris eredményre.

A növényfiziológia terén Farkas Gábor (1925—) és mások elsősorban a növények légzési és táplálkozási folyamatainak a tanulmányozása során elért eredményei számottevőek. Kimutatták, hogy a gyökér nagymolekulájú szerves anyagok felvételére és több aminosav és más fiziológiailag fontos szerves anyag szintézisére képes.

Az összehasonlító állatfiziológia vonatkozásában értékesek Donhoffér Szilárd (1902—) kutatásai az energiaforgalom és a testhőmérséklet idegi és hormonális szabályozása területén, továbbá Lissák Kálmán (1908—) hormongenezis és hormonanyagcsere kérdéseivel foglalkozó vizsgálatai. Fiatal kutatók egy csoportja a kagyló periodikus aktivitásának ritmus-szabályozásával foglalkozik.

Számottevő eredmények jellemzik a funkcionális struktúra-kutatást. Szentágothai János (1912—) és munkatársai nemzetközileg is elismert vizsgálatokat végeznek a szöveti struktúrák funkcionális analízisére az idegrendszeri kapcsolatok terén. Kísérleteket tesznek, hogy eredményeiket a kibernetika és a matematikai logika elveivel is koordinálják. Törő Imre (1900—) és munkatársai korszerű ultravékony elektronmikroszkópos metszeteken a nyirokcsomók, a ribosomák struktúráját tanulmányozzák. Foglalkoznak még az egyesjtűk táplálkozásának biológiájával, továbbá egyes sejtek öregedési folyamatát kutatják.

A genetikai kutatások igen széles körűek. Györffy Barna (1911—) és munkatársai a növény-nemesítés genetikai kérdéseit, a mikroorganizmusoknál a rekombináció jelentőségét és a nukleinsavak szerepét vizsgálják. Horn Artur (1911—), Fábián Gyula (1915—) és munkatársaik haszonállatok hibridjeit és az öröklő-

dés mennyiségi jegyeinek törvényszerűségeit kutatják. Allometrikus növekedési egyenletek felhasználásával sikeresen demonstrálták a növekedés szakaszosságát és meghatározták a beavatkozási lehetőség szempontjából a kritikus időpontokat. Többen faj- és nemzetség-hibridek genetikai elemzésével foglalkoznak.

A biofizika területén folytatnak eredményes kutatásokat Ernst Jenő (1895—), Tigyi József (1926—) és munkatársaik. Kimutatták az izomnak, illetőleg a miozinnak a feszülés hatására fellépő kristályosodását, továbbá, hogy az izomban levő víz kötésében a duzzadásnak fontos szerepe van. Az izomkutatás mellett más kérdések (termoozmózis, diffúzió és izotópeffektus) megoldása is eredményesen folyik.

A biokémikusok többsége — elsősorban Szörényi Imre (1905—59), Straub F. Brunó (1914—), Szabolcsi Lászlóné (1923—) és munkatársaik — a fehérjék szerkezetének és funkcióinak a tanulmányozásával foglalkozik. E témán belül az enzimek szerkezete és biológiai működése közötti kapcsolatot kutatják. Nemzetközileg is elismert vizsgálatokban leírják ezeknek az enzimeknek a szerkezeti mozgékonyágát és korrigálnak egyes kitüntetett csoportok kizárólagos szerepére vonatkozó elképzeléseket. Az izom összehúzódó fehérjének leírása mellett az utóbbi időben az enzimkeletkezés folyamatában, a fehérjeszerkezet kialakulásában szereplő faktorokat írták le.

Az orvostudományok. Az emberről való szociális és egészségügyi gondoskodás alapvető megváltozása tükröződik az orvostudományok eredményeiben. Az orvostudomány egész területét jellemzi, hogy az elméleti ágak egyre inkább a klinikum szolgálatában állanak, és a szorosan vett gyógyító tevékenység párosul a betegségeket megelőző, a fertőzéseket, járványokat elhárító, valamint az egészséget megóvó és gondozó gyakorlati tevékenységgel és kutatómunkával. Ennek az átfogó szemléletnek az eredménye, hogy Magyarországon egyes fertőző betegségek megszűntek, az átlagos életkor közel 10 évvel meghosszabbodott, a csecsemőhalandóság mértéke pedig lényegesen csökkent.

A széles körű kutatómunka sok szép eredménye közül legszámottevőbb a nyirokrendszer élettanával és kórtanával kapcsolatban a Korányi Sándor-iskola továbbfejlesztőjének, Rusznyák Istvánnak (1889—) és munkatársainak vizsgálata. A vizenyő keletkezésének kérdéseit tanulmányozva, majd vizsgálataikat kibővítve bizonyították, hogy a nyirokkeringés nemcsak a vizenyő keletkezésében jelentős, hanem a szervezet egész folyadékháztartásában és belső szerveinek a működésében. Hasonlóan értékes munkásságot folytatnak Babics Antal (1902—) és munkatársai, elsősorban Rényi Vámos Ferenc (1910—) a legtöbb szerv nyirokereinek anatómiáját illetően. Vizsgálataik eredményeképpen a vesekelyhek, a vesemedence és a vesevezeték struktúrája és működése új megvilágításba került és több új műtéti eljárást is kidolgoztak. Belgyógyászaink közül különösen értékes eredményeket ért el Gömöri Pál (1905—) a veseфизиologia, Bálint Péter (1911—) a patofiziologia, Gerő Sándor (1904—) pedig az arteriosclerosis kórtana témakörben. Hetényi Géza (1894—

1959), majd munkatársai nevéhez fűződik a fekélybetegségek kóreredetének színvonalas tanulmányozása, akik kimutatták az idegrendszer döntő szerepét a megbetegedésekben. Bizonyították azt is, hogy a közvetlen fekélyképződésben a gyomornyálkahártyában felszabaduló hisztaminnak van jelentős szerepe.

A gyermekgyógyászat területén Petényi Géza (1889—1965), Gegesi Kiss Pál (1900—), Kerpel-Fronius Ödön (1906—) és munkatársaik eredményei értékesek. Vizsgálataik kiterjednek a koraszülöttekkel kapcsolatos problémákra, öröklődő és nem öröklődő úgynevezett vele született betegségek okaira, megelőzésére és terápiájára. Tanulmányozzák az újszülöttkori ártalmakat, a csecsemő helyes táplálását, a csecsemőkori heveny katasztrófákat, a kórházi higiéniát és a kórházi fertőzések megelőzését.

Az idegrendszeri kutatás terén Szentágothai János (1912—) mint kísérleti morfológus indított el új iskolát, Környey István (1901—) az agykutatás elméletének és klinikumának jelentős művelője, Lissák Kálmán (1908—) pedig idegfiziológiai vizsgálataival ért el nemzetközileg is elismert eredményeket.

A magyar orvostudomány fontos területe a daganatkutatás. Kellner Béla (1904—) és munkatársai vizsgálatai kiterjednek mind az elméleti és klinikai, mind pedig a diagnosztikai és terápiás kérdésekre. A klinikai kutatások a daganatok korai diagnosztikája és a műtéti sugárkezelések vonatkozásában bizonyultak eredményesnek.

Az orvostudomány jelentős csoportja — közöttük Ivánovics György (1904—) és munkatársai — a vírusok és baktériumok általános biológiájával, a járványokban való szerepükkel és a védekezésre szolgáló oltóanyagok termelésének és felhasználásának a problémáival foglalkozik. A tuberkulózis kérdésében a tuberkulózis bacillus változékonyságának tanulmányozása folyamán új törvényszerűségeket sikerült feltárni.

Gyakorlati szempontból is rendkívül fontosak a gyógyászat számos területén alkalmazható új gyógyszerkészítmények előállításával kapcsolatos kutatások, amelyekben Issekutz Bélának (1886—), Jancsó Miklósnak (1903—66) és munkatársainak van nagy szerepe. A vizsgálatok középpontjában további természetes eredetű és szintetikus gyógyszerek előállítása mellett a kémiai szerkezet és gyógyszerhatás összefüggéseinek felderítése áll.

Figyelemreméltó Zsebők Zoltán (1908—) és munkatársai vizsgálatai nyomán a tüdősebészetet elősegítő diagnosztikai módszerek előrehaladása, melyek a bronchológiai és tüdővizsgálatok röntgenanatómiája területén nemzetközileg is komoly sikert arattak.

Az orvostudományok más ágaiban számottevőek még Rajka Ödön (1890—) bőrgyógyászati és allergológiai, Radnót Magda (1911—) szemészeti, különösen szemészeti patológiai és Sós József (1906—) kóreltani és táplálkozástani, továbbá Haranghy László (1897—) gerontológiai és gümőkór-patológiai kutatásai. Baló József (1895—) és munkatársai jelentős kutatásokat végeztek az arteriosclerosisra és a tüdő-

A Magyar Tudományos Akadémia Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézete

daganatokra vonatkozólag. Korszerű szemlélet és modern műtéti eljárások alkalmazása teszi figyelemreméltóvá Rubányi Pál (1904—) nyelőcső-sebészeti, Hedri Endre (1893—1962) vastagbél-sebészeti és Szántó György (1907—) traumatológiai gyógyító munkásságát. Sebestyén Gyula (1921—) működése a tüdősebészet terén értékes. Az elmúlt években kiszélesedett és elmélyült a munkaegészségügyi szervezés körében folyó kutatómunka. Eredményeket értek el a porátalmak és egyéb légzőszervi ártalmak kórtani, klinikai és higiéniai témáiban, de értékesek azok a vizsgálatok is, amelyeket a foglalkozási megbetegedések körében végeztek.

Az agrártudományok. A mezőgazdaság szocialista átalakításával az agrártudományi kutatások jellege megváltozott. Amíg 1945 előtt az agrártudományoknak

csupán néhány ágában (talajtan, állatorvostudomány, növénynemesítés, szőlőtermesztés és erdészet) folyt jelentősebb kutatómunka, 1945 után más területen is előtérbe került az intenzív kutatás (agrokémia, állattenyésztés, öntözés, üzemszervezés, kertészet stb.).

A talajtani és agrokémiai kutatások legátfogóbb eredménye az ország genetikus és talajeróziós talajterképének elkészítése. Fontos eredményeket értek el a homoktalajok és a szikes területek kutatásában, az ezek megjavítását szolgáló módszerek elméleti és gyakorlati kidolgozásában. E kutatások legjelentősebb eredményei di Gléria János (1899—), Szabolcs István (1924—), Páter Károly (1900—) és Egerszegi Sándor (1920—) nevéhez fűződnek.

A növénytermesztési kutatómunkában a legszámottevőbb eredményeket Westsik Vilmos (1883—), Kemény Ernő (1891—), Surányi János (1886—1965) és Láng Géza (1916—) érték el. Mellettük felnőtt egy új tudósgárda, akik — részben a szovjet szaktudomány eredményeit is felhasználva — új földművelési és agrotechnikai tudományos eredményekkel jelentkeznek: Rajki Sándor (1921—), Förgeteg Sándor (1925—68), Györffy Béla (1928—) és mások.

A növénynemesítésben kiemelkedő eredmény a nagy termőképességű kukoricahibridek előállítása és a köztermesztésben való elterjesztése. Pap Endre (1913—), majd munkatársai és tanítványai olyan hibrideket állítottak elő, amelyek a legjobb amerikai hibridekkel állják a versenyt. Eredményes kísérletek folynak nagy hozamú, betegségellenálló, erősebb szárú intenzív búza-

fajták előállítására. A napraforgó és szójabab nemesítésében Kurnik Ernő (1913—) és munkatársai eredménye jelentős. Az általuk előállított napraforgófajták nagy olajtartalmukkal, gyors fejlődésükkel emelkednek a régi fajták fölé.

A répanemesítők új cukorrépa- és takarmányrépafajtákat nemesítettek és honosítottak meg. Obermayer Ernő (1880—1969) és munkatársai nevéhez a rizs magyarországi meghonosítása és több agrotechnikai kérdés sikeres megoldása fűződik. Több értékes új fajtával gazdagították a növénynemesítők a kertészet is. Porpáczy Aladár (1903—65) szeder-málna fajhibridet nemesített, amely szerencsésen egyesíti magában a két gyümölcs tulajdonságait. Mészöly Gyula (1910—) és munkatársai számos kitűnő paradicsomfajtát állítottak elő. Számottevőek az egyes paprikafajták nemesítésében elért eredmények is. Somos András (1911—) és mások a zöldségnövények agrotechnikájának kidolgozásában értek el a kertészet korszerű fejlődését előmozdító eredményeket.

A növényvédelem terén Ubriksz Gábor (1913—) és mások munkássága a tömeges rovarkártevők (burgonyabogár, amerikai fehér szövőlepké, lucernamag kártevői, zsiszikek) elleni védekezés módszerének kidolgozásával, továbbá számos növényvédőszer előállításával emelkedik ki a nagyszámú kutatási eredmény közül.

Magyar János (1911—), Keresztesi Béla (1922—) és mások az erdészeti kutatásokban a gyorsan növekvő fajták nemesítése, telepítése, ápolása terén és az anyagtakarékos fahasználati módszerek kidolgozásával értek el figyelemreméltó eredményeket.

Az állattenyésztők és nemesítők közül korábban Csukás Zoltán (1900—57), jelenleg Horn Artur (1911—) ért el komoly eredményeket a magyar szarvasmarhafajta javításával. Schandl József (1885—) a juhtenyésztés három irányú (gyapjú, hús, tej) hasznosítási lehetőségeit tanulmányozta, s megállapította, hogy a külföldön általában elterjedt két irányú (gyapjú, hús) hasznosítással ellentétben lényegesen növelhető a juhtenyésztés jövedelmezősége, ha a tejtermelést újabb hasznosítási lehetőségként kezeljük. Értékesek azok a kutatások is, amelyek magyar baromfifajták és más kisállatok nemesítésére, felnevelési és takarmányozási kérdéseinek megoldására irányulnak.

Az állatorvostudományi kutatások az agrártudományi eredmények élvonalában haladnak. Manninger Rezsőnek (1890—) világviszonylatban is kiemelkedő a sertésorbánc elleni immunizálási eljárása. Sikertelen olyan sertésorbánc-baktériumtörzseket kiválogatnia, amelyek elvesztették virulenciájukat, de immunizáló képességüket megtartották. Ezeknek a törzseknek a felhasználásával olyan oltóanyagot állítottak elő, amely teljesen veszélytelen és az eddigi védőanyagoknál nagyobb védekezéssel ruházza fel a beoltott sertéseket. Mócsy János (1895—) a juhrühesség gyógyításában ért el kiemelkedő eredményeket. Kotlán Sándor (1887—1967) a baromfi-coccidiosis elleni védekezést helyezte új alapokra. Ezenkívül számottevő az a széles körű munka is, ami a szarvasmarhák gümö-

A Növényvédelmi Kutatóintézet melegházi rovartenyésztete Keszthelyen. Az Intézet értékes kutatásokat folytat a radio-biológia területén

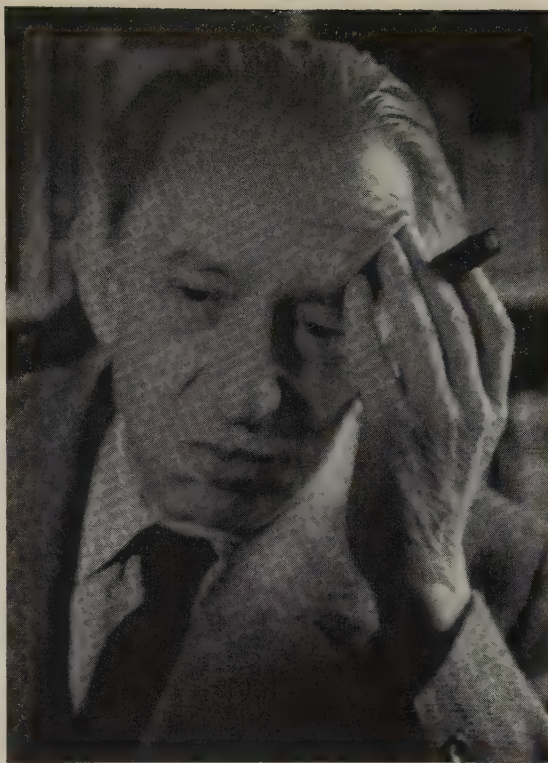

kör okozta veszteségeinek csökkentésére, a fertőző barmfibetegségek elleni védekezés megjavítására, a háziállatok egészségét és ellenállóképességét befolyásoló környezeti és anyagforgalmi tényezők vizsgálatára irányul.

Az agrárökonómia és üzemszervezés területén Erdei Ferenc (1910—) és munkatársai a szocialista mezőgazdaság ökonómiai és üzemszervezési kérdéseinek a feldolgozásában érték el számottevő eredményeket. Feltárták Magyarország termelési körzeteit, megoldották a mezőgazdaság belterjes fejlesztésének több elméleti és gyakorlati problémáját, kidolgozták a szocialista nagyüzemek költség- és jövedelemszámítási módszereit, továbbá jelentős előrehaladást értek el a tervezési módszerek fejlesztésében, a hatékonysági vizsgálatokban és a mezőgazdasági termelés ágazati kapcsolatainak a feltárásában, s nem utolsósorban a termelőszövetkezeti gazdálkodás elemzésében.

A társadalomtudományok. A felszabadulás után a népi demokrácia által nyújtott lehetőségek között a társadalomtudományok valamennyi ága erőteljes fejlődésnek indult. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak alkotásai nagy példányszámban jelentek meg, s széles körben elterjedve ismertették a dialektikus és történelmi materializmus és a tudományos szocializmus elméletét. A társadalomtudományok terén már korábban is működő tudósok közül sokan elsajátították a marxista módszert, s új marxista tudósnemzedék nőtt fel. Munkásságukkal eredményesen tárják fel fejlődésünk útját és hasznosan járulnak hozzá a szocialista építés társadalmi, politikai, ideológiai feladatainak a megoldásához, kutatásuk körét kiterjesztve a marxizmus—leninizmus általános kérdéseinek a vizsgálatára is.

A filozófia. A nagymértékű tudományos ismeretterjesztő tevékenység mellett megindult és fellendülőben van a marxista filozófia különböző ágainak, az egyetemes és a magyar filozófiatörténetnek a kutatása, előrehaladt a magyar szellemi történeti irányzat nacionalista és klerikális koncepcióinak bírálata. Rudas László (1885—1950) a materialista világnézet alapvető problémáit a modern természettudományos fejlődés eredményei alapján dolgozta fel, s tanulmányköteteivel jelentős eredményeket ért el a marxizmus népszerűsítése terén is. Fogarasi Béla (1891—1959) a dialektikus logika kérdéseinek marxista megvilágításában és a fizikai idealizmus kritikájában ért el nemzetközileg is ismert eredményeket. Mátrai László (1909—) kutatási területe az egyetemes filozófia-történet, ezen belül különösen a modern filozófiai áramlatok elemzése és a magyar filozófiai gondolatok fejlődésének vizsgálata. Kiemelkedő munkásságot fejtett ki Lukács György (1885—) az esztétika, az irodalomelmélet, a filozófiatörténet és a modern irracionizmus kritikája területén; egyes nézeteivel a marxista kritika 1957 óta több ízben vitába szállt. Más, zömében fiatalabb filozófusok — Szigeti József (1921—) és mások — tollából értékes tanulmányok jelentek meg a filozófiatörténet, esztétika, a népi demokratikus fejlődés, a determinizmus, a történelmi materializmus

Lukács György

és a materialista dialektikus logika vizsgálata nyomán.

A szociológia és pszichológia. E két tudományág területén viszonylag később indult meg a széles körű és korszerű kutatómunka. A szociológiai kutatások Szalai Sándor (1912—), Hegedűs András (1922—) és mások munkássága nyomán elsősorban metodológiai kérdések kidolgozására irányulnak, vizsgálatok indultak meg az iparfejlesztés és a mezőgazdaság szocialista átszervezésének társadalmi hatásával kapcsolatban. A pszichológia területén kutatások folynak neveléslélektani, munkalélektani, orvosi lélektani és kriminálpszichológiai témákban, továbbá a korszerű kísérleti pszichológiai módszerek fejlesztése és gyakorlati alkalmazása érdekében, elsősorban Gegesi Kiss Pál (1900—), Bartha Lajos (1927—) és mások vizsgálatai alapján.

A közgazdaságtan. A marxista közgazdasági kutatások a szocialista építés kezdete óta széles körben folynak, s már újabb tudományos eredményekről is beszélhetünk az idősebb marxista közgazdák — Háy László (1891—), Friss István (1903—), Vajda Imre (1900—69) és mások — alapvető tanulmányai mellett. Az újabb kutatások főleg a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, a termelés gazdaságossága, a népgazdaság tervezése és a szocialista gazdaságvezetés kérdéseire irányulnak, de nagy figyelmet szentelnek a kutatók az értéktörvény szocializmusbeli érvé-

nyesülésének, a vállalati önállóság, az ár- és bérrendszer elméleti és gyakorlati problémáinak is. Említésreméltó, újabb eredményeket értek el többek között Bognár József (1917—), Göncöl György (1907—), Nagy Tamás (1914—), Szabó Kálmán (1921—). Jelentős eredmények születtek az utóbbi években a statisztika és a demográfia területén is.

A történettudomány. A kutatások főként a magyar történelem alapvető kérdéseinek: a paraszti osztályharcok, a honvédő háborúk, a 16—18. századi felkelések, a kapitalizmus fejlődése, a munkásmozgalom, a polgári és a szocialista forradalom történetének feldolgozására irányulnak, helyreigazítva a polgári történetírás tévedéseit. A magyar nép őstörténetének és középkori történetének a feldolgozásával, valamint a marxista történettudomány filozófiai alapjainak a tanulmányozásával Molnár Erik (1894—1966) munkássága emelkedik ki. Elekes Lajos (1914—) a középkori, Andics Erzsébet (1902—) az újkori és Nemes Dezső (1908—) az 1919-et követő magyar ellenforradalmi korszak és a felszabadulás utáni fejlődés tanulmányozásával jelentős mértékben járult hozzá a magyar történeti kutatás megalapozásához.

Más kutatók kollektív munkássága nyomán elkészült a 20. századig a magyar történet első marxista összefoglalása egyetemi tankönyvek formájában, és számos értékes monográfia s tanulmánykötet jelent meg a Magyar Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak egyes történeti kérdéseinek köréből is. Pach Zsigmond Pál (1919—) és több fiatal marxista kutató értékes eredményeket ért el a gazdaságtörténet vizsgálatában, különösen a magyarországi ipari kapitalizmus fejlődésének feldolgozásában.

Az állam- és jogtudományok. E téren jelentős monográfiák láttak napvilágot a polgári jog, a büntetőjog, az államjog, a termelészövetkezeti és a nemzetközi jog köréből; eredmények születtek a magyar polgári állam- és jogbölcselet bírálatában és a jogtudósok tevékenyen közreműködtek az ország új állam- és jogrendszerének felépítésében. Művelői közül Szabó Imre (1912—) állam- és jogelméleti munkássága, Hajdú Gyula (1886—1969), Búza László (1885—1969) és Szász István (1899—) a nemzetközi jog egyes aktuális kérdéseivel is foglalkozó tanulmányai, s Eörsi Gyula (1922—) a polgári jog és Kovács István (1921—) az államjog körébe tartozó kutatásai emelkednek ki. Más, zömében fiatal marxista jogászok egyes jogágak első hazai, átfogó feldolgozásának eredményét egyetemi tankönyvekben adták közre.

A pedagógia. A kutatások előterében a neveléseméleti és a magyar neveléstörténeti kérdések tisztázása, valamint az egész oktatómunkát érintő reform végrehajtása áll, különös tekintettel az oktató-nevelőmunka és a termelőmunka összekapcsolására.

A földrajzi tudományok. Magyarország természeti földrajzának és geomorfológiájának a kutatásában Bulla Béla (1906—62) ért el igen jelentős eredményeket. Mendöl Tibor (1905—66) legfőbb kutatási területe a gazdasági és településföldrajz elmélete volt. Szabó Pál Zoltánt (1902—63) a karszt-hidrologia fog-

lalkoztatta és kutatásának eredményeit igen sikeresen alkalmazták a vízhiányban szenvedő Pécs városában. Radó Sándor (1899—) gazdaságföldrajzi és kartográfiai műveket publikált. Láng Sándor (1913—) és Pécsi Márton (1923—) a természeti földrajz ismert kutatói.

A régészet. A megnövekedett anyagi támogatás következtében eredményes munka bontakozott ki különösen az őskor és a római kor régészeti anyagának a feldolgozásában. Fontos eredmények tekinthetők a népvándorlás kora egyes szakaszainak anyagáról készített felmérések. A magyar középkori régészeti kutatások közül a falusi települések mellett a budai és a visegrádi királyi paloták feltárására irányuló munkálatok emelkednek ki.

A művészettörténet. A kutatások fő célkitűzése a magyar műemlék- és műtárgy-állomány és a vonatkozó adatanyag felmérése és feldolgozása. A munka eredményeit a „Magyarországi Műemlékek Topográfia” sorozatban és a „Magyarország Művészeti Emlékei” köteteiben, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria és még több budapesti és vidéki múzeum kiadványaiban adják közre. Számos monografikus jellegű kutatás magyar művészek életművével, magyarországi műalkotásokkal, a művészetek különböző műfajaival és korszakaival foglalkozik. E területen Fülep Lajos (1885—), Lyka Károly (1869—1965), Vayer Lajos (1913—), Garas Klára (1919—), Zádor Anna (1904—), Pogány Ö. Gábor (1916—) és mások munkássága emelkedik ki.

A néprajztudomány. A népi kultúrát időtlennek és változatlanak tekintő szemlélet visszaszorításával a kutatók az elemzések egész sorában világították meg a történetileg kialakult termelési viszonyok és a társadalmi tudatformák alakulásának összefüggéseit a népköltészet és a hiedelemvilág területén. Eredményesen folyik a középkori népi kultúra forrásanyagainak a feltárása, feldolgozása és közreadása. Jelentősek a sámánhitre, valamint a tárgyi néprajzra vonatkozó kutatások is. Különösen Ortutay Gyula (1910—), Tálasi István (1910—), Gunda Béla (1910—) tevékenysége számottevő.

Az irodalomtörténet. A felszabadulástól 1948-ig az irodalomtörténészek és kritikusok fő feladatként a magyar irodalomtörténet polgári fejlődésképeének átértékelését, a haladó hagyományok ápolását és a legújabb kor irodalmának vizsgálatát tűzték ki célul. Kiemelkedő jelentőségű volt ebben a vállalkozásban Révai József (1890—1959) irodalomtörténeti és irodalomelméleti tevékenysége. Megkezdődött, s ma már előrehaladott a magyar irodalom forrás- és szöveganyagának rendszeres feltárása, elsősorban a forradalmi és haladó irodalmi hagyományok területén, általában új, a korábnál lényegesen fejlettebb textológiai és filológiai módszerekkel. Megindult a magyar irodalom nagy alkotóinak, egyes korszakainak és irányzatainak marxista feldolgozása. Megkezdődött a magyar és szláv népek irodalmi kapcsolatainak rendszeres vizsgálata, továbbá termékeny kutatómunka

folyik a modern filológia (német, francia, olasz, spanyol, angol és amerikai) területén is.

Az eddigi kutatások alapján kialakult a magyar irodalom fejlődésének marxista történeti koncepciója, ami ma már meghatározza az irodalomtörténeti közgondolkodást. Elkészült a magyar irodalom történetének az összefoglalása hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv formájában és folyamatosan jelennek meg a nagy magyar írók és költők: Petőfi, Jókai, Mikszáth, Vörösmarty, Arany és mások művei szövegkritikai feldolgozásban is. Az irodalomtudományok ismertebb művelői közül Turóczi-Trostler József (1888—1962) magyar és német filológiai és összehasonlító irodalomtörténeti dolgozatai jelentősek, amelyekben fontos eredményeket ért el az egyetemes szellemi áramlatok magyarországi hatásának a kutatása terén. Tolnai Gábor (1910—) elsősorban az erdélyi emlékiratírókkal, a 17. és 18. századi, valamint a 20. századi magyar irodalom kérdéseivel foglalkozik. Sőtér István (1913—) tanulmányai és esszéi a 19. és 20. századi magyar irodalmon kívül kiterjednek a külföldi irodalmak klasszikus és modern képviselőire is. Waldapfel József (1904—68) tevékenysége a magyar irodalom történetének szinte minden időszakát felöleli, de különösen a 16. századdal, a felvilágosodás korával és a 20. századi szocialista irodalommal foglalkozik behatóan. Figyelemreméltó munkásságot fejtenek még ki: Klaniczay Tibor (1923—) a régi magyar irodalom, Köpeczi Béla (1921—) a francia és a román irodalom és Szabolcsi Miklós (1921—) a 20. századi magyar irodalom témakörében.

A klasszika-filológia. E tudományág művelői az ókori vallástörténeti kutatások, az ókori kelet és a klasszikus antikvitás kapcsolatainak a tanulmányozása, az ókori görög és latin irodalom kutatása terén értek el jelentős eredményeket. Ma élő nevesebb művelői közül Trencsényi-Waldapfel Imre (1908—) munkássága a görög és latin irodalom, továbbá a vallástörténet kérdéseire terjed ki.

A zenetudomány. Jelentős műveket hoztak létre a zenetudomány képviselői. A magyar zenetudomány és a népzene-kutatás klasszikus vezéralakja Kodály Zoltán (1882—1967) volt, az ő irányításával folyt a magyar népzene gyűjtése, tudományos feldolgozása és

közreadása a különböző kiadványsorozatokban. („Magyar Népzene Tára”, „Népzenei Könyvtár” sorozatok). Szabolcsi Bence (1899—) nevéhez a régi magyar zenére, valamint a népzene és a dallamtörténet kérdéseire vonatkozó jelentős eredmények fűződnek. Vezetése alatt működik a Bartók Bélától származó emlékeket és a reá vonatkozó dokumentumokat gyűjtő és feldolgozó Bartók Archivum és ez adja ki a „Documenta Bartókiana” című kiadványt.

A nyelvtudományok. Az elmúlt években lényegesen módosult a nyelvtudományok kutatási tematikája. Kiszélesedtek az alapkutatások, előtérbe kerültek a nyelvtudomány elméleti kérdései, a nyelvművelés feladatai, továbbá a rokon és idegen nyelvek mélyrehatóbb vizsgálata. Elkészült több gyűjteményes munka, szótár, nyelvészeti tankönyv, nyelvművelő kézikönyv, szövegkiadás stb. Eredményes kutatások folynak a magyar szókéincs finnugor elemei, a magyar nyelv szláv elemei történeti feldolgozására, a török kor nyelvi forrásaira. Értékesek a magyar nyelvészek sinológiai, belső-ázsiai és iráni nyelvekkel foglalkozó tanulmányai, továbbá számos munka a szlavisztika, a germanisztika és a romanisztika kutatási köréből. Művelői közül Ligeti Lajos (1902—) a belső-ázsiai nyelvek nemzetközileg is méltatott művelője, Németh Gyula (1890—) a török filológia és a magyar őstörténet ismert tudósa. Fekete Lajos (1891—1969) a török diplomatika és forráskritika területén végzett nemzetközi jelentőségű munkát. Knieszsa István (1898—1965) munkásságának fő területe a magyar helyesírástörténet, a hely- és személynévkutatás volt, de behatóan foglalkozott a magyar nyelv szláv jövevényszavaival is. Pais Dezső (1886—) sokoldalú munkásságából általános nyelvészeti, szó- és hangtörténeti kutatásai a leginkább ismertek. Bárczi Géza (1894—) munkássága korábban a romanisztikára szorítkozott, újabban a magyar nyelvtudomány szinte valamennyi ágára kiterjed. A magyar—román nyelvi kapcsolatokkal foglalkozó és általános nyelvészeti tanulmányaival tette ismertté nevét Tamás Lajos (1904—). Beke Ödön (1883—1964) és Lakó György (1908—) kutatásai a finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálatában számottevőek. A nyelvművelés terén pedig Lőrincze Lajos (1915—) tevékenysége a legismertebb.

A felszabadulás után a tudományos kutatások nagymértékben kiszélesedtek, a tudományos élet, különösen a természettudományok területén, fellendült. Ennek egyik tényezője: korunk tudományos-technikai forradalmának hatása Magyarországon is, másik: az ország szocialista átalakulása nyomán felmerült új igények és lehetőségek. A társadalmi-gazdasági fejlődés tudományos megalapozásának szocialista elve, továbbá a kulturális forradalom céljai egyaránt úgy hatottak, hogy mind az alapvető, elméleti kutatások, mind az alkalmazott kutatások kiszélesedtek, új kutatóbázisok jöttek létre, új kutatási és tudományszervező intézmények keletkeztek, s a tudományos életben is a tervszerű fejlesztés elve jutott érvényre.

A tudományos élet irányító szervei. Magyarországon a tudományos munka állami kutatóintézetekben, az egyetemi tanszékeken és az állami vállalatok és egyéb szervek kutatólaboratóriumaiban folyik. Ebből következően, hogy a tudományos élet központi irányító szerve a Minisztertanács. A Minisztertanács azonban, érthetően, csak általános irányítást gyakorol, alapvető kérdésekben foglal állást és az állami tervek kereteit határozza meg. Az egyes tudományos intézmények közvetlen szervezését, felügyeletét, irányítását, valamint finanszírozását a minisztériumok vagy más országos szervek, zömében a Magyar Tudományos Akadémia látja el. A Minisztertanácson kívül említést kell tennünk két olyan szervről, amelyeknek fontos szerepük volt, illetőleg van a tudományos élet koordinálásában.

A Tudományos és Felsőoktatási Tanács közvetlenül a Minisztertanácshoz tartozó állami szerv volt, amely 1957-ben létesült és 1967-ben megszűnt. A Tudományos és Felsőoktatási Tanács feladatait ettől kezdve részben a Magyar Tudományos Akadémia, részben az ugyanezen időben minisztériumi rangra emelt Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság vette át.

Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság népgazdasági jelentőségű műszaki fejlesztési kérdésekben a Minisztertanács tanácsadó, koordináló és meghatározott körben irányító (lebonyolító) szerve. Elnöke tagja a Minisztertanácsnak.

A Magyar Tudományos Akadémia a Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos testülete, s ebben

a jellegében tölt be vezető szerepet a tudományos élet országos irányításában és egybehangolásában.

A Magyar Tudományos Akadémia alapítása az 1825. évi pozsonyi rendi országgyűlésen történt, ahol Széchenyi István és mások anyagi támogatást ajánlottak fel a Magyar Tudós Társaság (mai nevén a Magyar Tudományos Akadémia) szervezése céljából. Működését 1831-ben kezdte meg, s első elnöke Teleki József, alelnöke Széchenyi István lett.

Ebben az időszakban hat osztálya volt az Akadémiának (nyelvtudományi, bölcsészeti, történeti, matematikai, törvénytudományi és természettudományi), s a harmincas–negyvenes években az ország legjobb íróit és tudósait egyesítette magában. Az első akadémiai tagok közé tartoztak Kőrösi Csoma Sándor, Eötvös József, Vásárhelyi Pál, Horváth Mihály, Hunfalvy Pál, Reguly Antal, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc, Bugát Pál.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után az Akadémia működése is korlátozódott, üléseit csak császári biztos jelenlétében tarthatta, a Bach-rendszer pedig alapszabályainak módosítására is kényszerítette. Új tagokat is csak tízévi szünet után, 1858-ban választhatott. Ekkor lett tagja többek között Arany János, aki 1865-től 1879-ig a főtitkári tisztséget is betöltötte. Az Akadémia mai székháza 1862–65 között épült fel a fővárosban.

Az 1867-es kiegyezés után 1870-ben az Akadémia addigi hat osztályát háromba vonták össze. Ebben az időszakban is számos kiemelkedő tudós és író tagja volt az Akadémiának, s tevékenysége elsősorban az irodalomtörténet és a történettudomány terén volt jelentős (forráskiadványok, összefoglaló művek). A természettudományok körében a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiszélesítése és a tudományos kutatások szervezése fűződik az Akadémia nevéhez.

Az 1919 augusztusában hatalomra került ellenforradalmi rendszer idején az Akadémia erősen konzervatív testületté vált. Vezető szerveiben a főpapság és a nagybirtokos arisztokrácia képviselői voltak többségben a polgári tudósokkal szemben, s később Habsburg József főherceg lett az elnöke, minden tudományos kvalifikáció nélkül. Ebben az időszakban a tudomány és az irodalom haladó törekvései nagyrészt az Akadémiától

A Magyar Tudományos Akadémia

függetlenül bontakoztak ki. A nemzetközileg is elismert tudományos eredményeket azonban az Akadémiának is méltányolnia kellett, s az akkori legkiválóbb tudósokat is el kellett ismernie. Így vették fel az Akadémia tagjai közé ebben az időszakban Bartók Bélát és Kodály Zoltánt, Kandó Kálmánt, Fejér Lipótot és Riesz Frigyeszt, Gombocz Zoltánt, Zsirai Miklóst és Melich Jánost, Korányi Sándort, Horváth Jánost, Zemplén Gézát, Varga Józsefet és Winkler Lajost.

A felszabadulás után bekövetkezett az Akadémia átszervezése is. Az újjászervezésről szóló 1949. évi XXVII. törvény abból indul ki, hogy olyan központot kell létrehozni, amely az elméleti és alkalmazott tudományok fejlesztésével, művelésük tervszerű irányításával képes az ország összes tudományos erőit a szocialista társadalom építésének szolgálatába állítani. Ekkor választották tagjai közé többek között Rudas Lászlót és Fogarasi Bélát.

Az újjászervezett Akadémiának hét, az 1962. évi közgyűlés után nyolc osztálya volt és újabb átszervezés eredményeként 1966-tól tíz lett: I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, II. Filozófiai és Történettudományi Osztály, III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya, IV. Agrártudományok Osztálya, V. Orvosi Tudományok Osztálya, VI. Műszaki Tudományok Osztálya, VII. Kémiai Tudományok Osztálya, VIII.

Biológiai Tudományok Osztálya, IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, X. Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya. Az Akadémia tudományos feladatait a rendes és levelező tagokból álló tudományos osztályokon keresztül, továbbá az osztályok keretébe tartozó intézetek és bizottságok útján látja el.

Az elmúlt évtized során az Akadémia széles körű intézeti hálózatot épített ki, a korábbi alapokat továbbfejlesztve. Az Akadémiához 1968-ban 42 kutatóintézet tartozott. Emellett támogatásával mintegy 150 egyetemi és főiskolai tanszéken folytak tudományos kutatások. A tudományos osztályok mellett 89, az Akadémiánál összesen (az elnökségi bizottságokkal és a Tudományos Minősítő Bizottság szakbizottságaival együtt) 131 szakbizottság működött, amelyekben az akadémiai tagokon kívül számos külső szakember is részt vett.

Az Akadémia külföldi kapcsolatai széles körűek. Tudományos együttműködési egyezményt kötött valamennyi szocialista ország akadémiájával, s kapcsolata van a többi országok akadémiáival is. Az együttműködési egyezmények keretében a tudósok, tudományos kutatók a baráti országokban rövidebb-hosszabb tanulmányúton vesznek részt. Évente több ezer magyar tudós és kutató jár külföldön, részint tanulmányúton, részint kongresszusokon. Az Akadémia által fogadott vendégek száma is ezer felett van évente. A vendégül látott

külföldi tudósok, kutatók kb. 50%-a a Magyarországon rendezett nemzetközi tudományos kongresszusokon, szimpóziumokon vesz részt. Az Akadémia 1968 végén 120 nemzetközi tudományos szervezet tagja volt.

Az Akadémiai tagság lehet tiszteleti, rendes és levelező; 1968-ban 85 rendes, 81 levelező, 51 tiszteleti tag volt. A tagokat a Közgyűlés titkos szavazással választja meg, a megválasztható tagok száma nem korlátozott. Az Akadémia legfőbb szerve az évenként megtartott Közgyűlés. A két Közgyűlés közötti időszakban az Elnökség (tagjai: az elnök, az alelnök, a főtitkár, a főtitkárhelyettesek, az osztálytitkárok és a választott elnökségi tagok), illetőleg az Elnökségi Tanács (tagjai: az elnök, az alelnökök, a főtitkár, a főtitkárhelyettesek) irányítja az Akadémia működését. Az Elnökség tevékenysége során a tudományos osztályokra és az Elnökség mellett működő, különleges feladatokkal megbízott elnökségi bizottságokra támaszkodik. Az osztályok, valamint az osztályokhoz tartozó bizottságok és intézetek működésének folyamatos irányítását és ellenőrzését az osztályvezetőségek — élükön az osztálytitkárokkal — végzik. Az Akadémia felügyeletet gyakorol a Tudományos Minősítő Bizottság felett. Évenként jelentős összegeket fordít tudományos eredmények, illetőleg tudományos munkák díjazására és jutalmazására.

Ülésezik a Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlése

A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése óta a magyar tudományos élet legfontosabb intézménye, az ország tudományos életének központja. Ezt a szerepét a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1960. évi 24. számú törvényerejű rendelete újból és pontosabban szabályozta. Eszerint az Akadémia feladata a tudományok művelése, ennek érdekében a kutatások szervezése, irányítása és összehangolása az elméleti és kísérleti alapkutatások, valamint az alkalmazott tudományok körében folytatott elvi jellegű kutatások terén; az ország legfőbb tudományos testületeként részt vesz a tudományos kutatások országos irányításában és egybehangolásában, segítséget nyújt a tudományos élet egyéb állami, valamint társadalmi irányító szerveinek.

A Magyar Tudományos Akadémia alapvető újjászervezésére vonatkozólag az 1969. évi 41. számú törvényerejű rendelet az irányadó. Az új alapszabályok kidolgozása napirenden van. Az Elnökség feladata a testületek működésének irányítása, állásfoglalás átfogó tudománypolitikai és fejlesztési kérdésekben. Az Akadémiának mint tudományos testületnek vezetője az elnök, akit az Akadémia rendes tagjai közül a Közgyűlés választ három évre.

A Magyar Tudományos Akadémia mint igazgatási főhatóság saját kutatóintézetei és egyéb intézményei szakigazgatását látja el. A szakigazgatás élén a főtitkár áll, közreműködik a párt és a kormány, valamint az akadémiai testületek által kidolgozott tudománypolitika végrehajtásában és a kutatások összehangolásában. A főtitkárt a Közgyűlés ajánlására az Akadémia rendes tagjai közül öt évre a kormány nevezi ki.

A Tudományos Minősítő Bizottság. A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének irányítása és általános felügyelete alá tartozó, 1951-ben létesült szerv, amelynek feladata a tudományos utánpótlás szervezett biztosítása, továbbá az elért tudományos eredmények elismerése a tudományok kandidátusa és a tudományok doktora tudományos fokozatok odaítélésével. E tevékenysége során a Bizottság gondoskodik a tudományos utánpótlás feltételeiről és irányítja az aspiránsok szervezett képzését. Megállapítja a tudományos fokozatok elnyerésének részletes feltételeit.

A Tudományos Minősítő Bizottság tevékenységét tudományáganként alakított szakbizottságok közreműködésével végzi. Határozatai ellen — a Kormány által meghatározott eseteket kivéve — a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségéhez lehet fellebbezni.

A Tudományos Minősítő Bizottság tagjai tudományos fokozattal rendelkező személyek, valamint egyes minisztériumok képviselői.

A tudományok kandidátusa és a tudományok doktora fokozatokat az nyerheti el, aki állampolgári kötelezettségének eleget tesz és az alkotómunkában elért új tudományos eredményeiről és felkészültségéről a tudományos minősítésre vonatkozó eljárás szabályai szerint tanúbizonyságot tesz. A Bizottság támogatást nyújt ahhoz, hogy a kandidátusi fokozat elnyerésére törekvő jelöltek indokolt esetben szervezett képzésben (aspirantúra) vegyenek részt. A kandidátusi fokozat azonban szervezett képzésben való részvétel nélkül is

elnyerhető. A doktori fokozat elnyerésére törekvő jelöltek az állam ösztöndíj adományozásával, illetve szabadságkedvezményrel is támogatja. A kandidátusi fokozat elnyerésének szervezett belföldi, illetve külföldi formái az ösztöndíjas aspirantúra és a levelező aspirantúra. Az aspirantúrára jelentkező személyek a Tudományos Minősítő Bizottság nyilvánosan meghirdetett pályázata és a sikeres felvételi vizsga alapján nyerhetnek felvételt. A felvételre jelentkezés feltételei: egyetemi végzettség, legalább háromévi gyakorlati munka, tudományos kutatómunkára való alkalmasság és 35 év alatti életkor.

A tudományok kandidátusa és a tudományok doktora cím odaítéléséhez a jelöltek értekezésüket bírálóbizottság előtt, nyilvános vitában védik meg. A vitában bárki jogosult részt venni. A tudományok kandidátusai és a tudományok doktorai — tudományos munkájuk elismeréseként — havi illetmény-kiegészítésben részesülnek.

Tudományos intézetek. Magyarországon a tudományos kutatás elsősorban speciális kutatóintézetekben folyik, azonban számottevő és nem elhanyagolható az egyes egyetemi tanszéken folyó kutatómunka sem, amelyeket az Akadémia is támogat. Legtöbb kutatóintézete a Magyar Tudományos Akadémiának van (az összes kutatóintézet közel egyharmada), de számos kutatóintézettel rendelkeznek az ipari minisztériumok is, továbbá a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium. Más országos főhatóságoknak is vannak intézetei. Olyan kulturális intézményekben is folynak tudományos kutatások, amelyeknek nem főhivatása a tudományos kutatás (múzeumok, könyvtárak stb.).

A kutatóintézetek zöme Budapesten van, mintegy egynegyede (23 %) pedig vidéken működik, a tanszéki kutatóhelyek azonban megközelítően fele-fele arányban oszlanak meg a főváros és a vidéki városok között.

A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei. Többségükben az Akadémiához tartoznak az alapkutatásokat folytató intézetek; ezek azonban alkalmazott kutatásokat is folytatnak és együttműködnek a kutatási eredményeket felhasználó intézményekkel.

Az intézetek igazgatóit az Akadémia elnöke nevezi ki, vezető tudományos munkatársait pedig az intézetet irányító tudományos osztály titkára. Az intézetek költségvetését és kutatási tervét az illetékes osztály vezetője hagyja jóvá, az Akadémia Elnöksége által meghatározott keretek és irányelvek alapján. Az intézetek egy része tudományos folyóirat szerkesztését is ellátja, de valamilyen tudományos kiadványt mindegyik ad ki.

Akadémiái intézetek (1968-ban) (zárójelben alapítási évük)

Afro-Ázsiai Kutatóközpont (1965) Budapest
Atommagkutató Intézet (1954) Debrecen
Automatizálási Kutatóintézet (1960) Budapest
Állam- és Jogtudományi Intézet (1949) Budapest
Állategészségügyi Kutatóintézet (1949) Budapest
Bartók Archivum (1961) Budapest
Biokémiai Intézet (1950) Budapest

Biológiai Kutatóintézet (1927) Tihany
Botanikai Kutatóintézet (1952) Vácrátót
Csillagvizsgáló Intézet (1899) Budapest
Dunántúli Tudományos Intézet (1943) Pécs
Elméleti Fizikai Kutatócsoport (1954) Budapest
Filozófiai Intézet (1957) Budapest
Földrajztudományi Kutatóintézet (1951) Budapest
Genetikai Intézet (1942) Budapest
Geofizikai Kutatólaboratórium (1955) Sopron
Geodéziai Kutatólaboratórium (1955) Sopron
Geokémiai Kutatólaboratórium (1955) Budapest
Ipargazdaságtani Kutatócsoport (1960) Budapest
Irodalomtörténeti Intézet (1956) Budapest
Izotóp Intézet (1959) Budapest
Kémiai-Szerkezeti Kutatólaboratórium (1961) Budapest
Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet (1952) Budapest
Közgazdaságtudományi Intézet (1955) Budapest
Központi Fizikai Kutatóintézet (1950) Budapest
Központi Kémiai Kutatóintézet (1952) Budapest
Matematikai Kutatóintézet (1950) Budapest
Mezőgazdasági Kutatóintézet (1949) Martonvásár
Mikrobiológiai Kutatócsoport (1963) Budapest
Műszaki Fizikai Kutatóintézet (1958) Budapest
Műszaki Kémiai Kutatóintézet (1960) Budapest
Napfizikai Observatórium (1958) Debrecen
Néprajzi Kutatócsoport (1967) Budapest
Népzenekutató Csoport (1953) Budapest
Nyelvtudományi Intézet (1949) Budapest
Olajbányászati Kutatólaboratórium (1957) Miskolc
Pszichológiai Intézet (1902) Budapest
Régészeti Intézet (1958) Budapest
Számítástechnikai Központ (1956) Budapest
Szociológiai Kutatócsoport (1963) Budapest
Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet (1949) Budapest
Történettudományi Intézet (1949) Budapest

Minisztériumi kutatóintézetek. A műszaki-természettudományi és az orvostudományi intézetek nagyobb részt a minisztériumokhoz tartoznak.

A minisztériumi kutatóintézetek általában alkalmazott kutatásokat végeznek és szoros kapcsolatban vannak annak a területnek a gyakorlatával, amelyet az illető minisztérium irányít. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a minisztériumi kutatóintézetekben nem folynak kisebb-nagyobb mértékű alapkutatások. Egyes minisztériumi intézetek közvetlenül a gyakorlati feladatok megoldását szolgáló fejlesztési kutatásokat is folytatnak, bár ezeket nagyrészt az állami vállalatok laboratóriumaiiban, fejlesztési csoportjaiban végzik.

Nagyobb számú intézete a következő minisztériumoknak van: Kohó- és Gépipari Minisztérium, Nehézipari Minisztérium, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Egészségügyi Minisztérium.

Minisztériumi kutatóhelyek (1968) (zárójelben alapítási évük)

Agrártudományok:

Állattenyésztési Kutatóintézet (1949)
Délalföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet (1955)

Délkeletdunántúli Mezőgazdasági Kísérleti Intézet (1955)
 Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kísérleti Intézet (1955)
 Erdészeti Tudományos Intézet (1949)
 Északkelet-Magyarországi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet (1955)
 Faipari Kutató Intézet (1951)
 Gyógynövénykutató Intézet (1915)
 Kertészeti Kutató Intézet (1950)
 Kertészeti Növénytermesztési és Növénytermesztési Kutató Intézet (1957)
 Kisállattenyésztési Kutató Intézet (1951)
 Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet (1949)
 Mezőgazdasági Növénytermesztési és Növénytermesztési Kutató Intézet (1954)
 Nagykovács Mezőgazdasági Kísérleti Intézet (1955)
 Növényvédelmi Kutató Intézet (1949)
 Nyírségi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet (1955)
 Országos Agrobotanikai Kutató Intézet (1958)
 Országos Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet (1950)
 Öntözési és Rizstermesztési Kutató Intézet (1955)

Műszaki tudományok:

Autóközlekedési Tudományos Kutató Intézet (1953)
 Általános Géptervező Iroda (1950)
 Bányászati Kutató Intézet (1949)
 Bőr-, Cipő-, Szőrmeipari Kutató Intézet (1949)
 Elektronikai és Finommechanikai Központi Kutató Intézet (1949)
 Építéstudományi Intézet (1948)
 Fémipari Kutató Intézet (1948)
 Gabona Tröszt Kutató Intézet (1959)
 Gumiipari Kutató Intézet (1949)
 Gépipari Technológiai Intézet (1960)
 Gyógyszerkutató Intézet (1949)
 Híradástechnikai Ipari Kutató Intézet (1953)
 Helyiipari Kutató Intézet (1961)
 Járműfejlesztési Intézet (1950)
 Konzerv- és Paprikaipari Kutató Intézet (1959)
 Központi Élelmiszeripari Kutató Intézet (1959)
 Magyar Ásványolaj- és Földgázkísérleti Intézet (1948)
 Magyar Cukoripari Kutató Intézet (1950)
 Magyar Tejgazdasági Kísérleti Intézet (1904)
 Méréstechnikai Központi Kutatólaboratórium (1958)
 Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet (1953)
 Műanyagipari Kutató Intézet (1949)
 Műszeripari Kutató Intézet (1950)
 Nagynyomású Kísérleti Intézet (1949)
 Nehéz Vegyipari Kutató Intézet (1949)
 Növényolajipari és Mosáserőgyártó Országos Vállalat Kutató Intézete (1950)
 Országos Húsipari Kutató Intézet (1959)
 Országos Szeszipari Vállalat Erjedézipari Kutató Intézete (1951)
 Papír- és Fejlesztő Intézet (1949)
 Posta Kísérleti Intézet (1954)
 Sütőipari Kutató Intézet (1959)
 Szerszámgépipari Művek Fejlesztő Intézete (1949)

Szerves Vegyipari Kutató Intézet (1949)
 Szilikátipari Központi Kutató és Tervező Intézet (1953)
 Távközlési Kutató Intézet (1949)
 Textilipari Kutató Intézet (1949)
 Tűzelőtechnikai Kutató Intézet (1957)
 Útügyi Kutató Intézet (1956)
 Vasipari Kutató Intézet (1949)
 Vasúti Tudományos Kutató Intézet (1951)
 Villamos Automatika Intézet (1949)
 Villamos Energiaipari Kutató Intézet (1949)
 Villamosipari Kutató Intézet (1949)
 Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet (1952)

Orvostudományok:

ORFI Kutató Osztálya (1938)
 Országos Élelmezési és Táplálkozástudományi Intézet (1949)
 Országos Frédéric Joliot-Curie Sugárbiológiai és Sugár-egészségügyi Kutató Intézet (1956)
 Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet (1956)
 Országos Kardiológiai Intézet (1957)
 Országos Korányi TBC Intézet (1952)
 Országos Közegészségügyi Intézet (1925)
 Országos Munkaegészségügyi Intézet (1949)
 Országos Onkológiai Intézet (1954)
 Országos Röntgen és Sugárfizikai Intézet (1956)
 Országos Testnevelési és Sportegészségügyi Kutató Intézet (1952)
 Országos Traumatológiai Intézet (1956)
 Országos Vértranszfúziós Szolgálat Központi Kutató Intézete (1948)
 Testnevelési Tudományos Kutató Intézet (1959)

Társadalomtudományok:

Agrárgazdasági Kutató Intézet (1953)
 Automatizálási Kutató Intézet (1960)
 Belkereskedelmi Kutató Intézet (1959)
 Élelmiszeripari Igazgatási és Üzemszervezési Intézet (1962)
 Építésgazdasági és Szervezési Intézet (1957)
 Gazdaság Kutató Intézet (1967)
 Igazgatási és Üzemszervezési Intézet (1963)
 Népeségtudományi Kutató Intézet (1963)
 Tervgazdasági Intézet (1968)

Természettudományok:

Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet (1919)
 Magyar Állami Földtani Intézet (1869)

Egyéb tudományos intézmények. Magyarországon a tudományos egyesületek és társaságok tekintélyes múltra tekinthetnek vissza, s hasonlóképpen vannak nagymúltú tudományos folyóiratok is. A felszabadulás után, majd a szocialista átszervezés után új lendületet kaptak a tudományos orgánusok is, és azóta a szocialista építés elismert tényezőivé váltak.

Tudományos egyesületek és társaságok. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya értelmében az állampol-

gárok társadalmi, kulturális és gazdasági tevékenységük fejlesztése érdekében önkéntes szervezeteket hozhatnak létre. Ezek a szervezetek (egyesületek, társaságok, társulatok, körök) jogi személyek és megalakulásukat, szervezetüket, működésük alapelveit jogszabályok határozzák meg, amelyeket felügyeleti szervük hagy jóvá. A tudományos egyesületek és társaságok részben a Magyar Tudományos Akadémia, részben egyes minisztériumok felügyelete alá tartoznak.

A Magyar Tudományos Akadémia a tudományos kutatás eredményeinek társadalmi úton való terjesztésére, valamint a tudományos munkát végzők szélesebb körének összefogása és a gyakorlati szakembereknek a tudományos munkába való bevonása érdekében tudományos egyesületeket és társaságokat szervezett, részükre tudományos és anyagi támogatást biztosít, s tevékenységük felett tudományos és egyesületi jogi felügyeletet gyakorol.

A Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá tartozó tudományos társaságok (1968-ban) a következők (zárójelben alapítási évük):

Kőrösi Csoma Társaság (1968)
Magyar Államjogi Társaság (1967)
Magyar Államtudományi Társaság (1967)
Magyar Biofizikai Társaság (1961)
Magyar Biokémiai Társaság (1962)
Magyar Biológiai Társaság (1952)
Magyar Földrajzi Társaság (1872)
Magyar Irodalomtörténeti Társaság (1911)
Magyar Közgazdasági Társaság (1959)
Magyar Néprajzi Társaság (1889)
Magyar Nyelvtudományi Társaság (1903)
Magyar Parazitológusok Társasága (1963)
Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság (1962)
Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat (1878)
Magyar Történelmi Társulat (1867)
Ókortudományi Társaság (1958)

E társaságok nagyobb részének vidéki helyi csoportjai vannak, s a tagok száma egy-egy társaságban 118 és 3200 között változik.

Még nagyobb azoknak a tudományos egyesületeknek a száma, amelyek egyáltalán nem vagy csak közvetve tartoznak az Akadémiához. Az utóbbiak a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének (MTESZ) tagjai. Ezek (1968-ban) a következők (zárójelben alapítási évük):

Bolyai János Matematikai Társulat (1891)
Bőripari Tudományos Egyesület (1930)
Energiagazdálkodási Tudományos Egyesület (1949)
Eötvös Loránd Fizikai Társulat (1891)
Építőipari Tudományos Egyesület (1949)
Faipari Tudományos Egyesület (1950)
Geodéziai és Kartográfiai Egyesület (1956)
Gépipari Tudományos Egyesület (1949)
Híradástechnikai Tudományos Egyesület (1949)
Közlekedéstudományi Egyesület (1949)

Magyar Agrártudományi Egyesület (1951)
Magyar Elektrotechnikai Egyesület (1900)
Magyar Élelmészeti Tudományos Egyesület (1949)
Magyar Geofizikusok Egyesülete (1954)
Magyar Hidrológiai Társaság (1917)
Magyar Iparjogvédelmi Egyesület (1962)
Magyar Kémikusok Egyesülete (1909)
Magyar Meteorológiai Társaság (1925)
Magyarhoni Földtani Társulat (1848)
Méréstechnikai és Automatizálási Tudományos Egyesület (1952)
Optikai, Akusztikai és Filmtechnikai Egyesület (1933)
Országos Erdészeti Egyesület (1866)
Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület (1892)
Papír és Nyomdaipari Műszaki Egyesület (1949)
Szilikátipari Tudományos Egyesület (1949)
Textilipari Műszaki és Tudományos Egyesület (1948)

Számos tudományos egyesület a Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetségének (MOTESZ) a keretében működik. Ezek (1968-ban):

Egészségügyi Szervezők Tudományos Egyesülete (1966)
Fertőzőbetegségek Orvosainak Társasága (1966)
„Fodor József” Iskolaegészségügyi Társaság (1966)
„Korányi Frigyes” Tbc és Tüdőgyógyász Társaság (1912)
Korányi Sándor Társaság (1960)
Magyar Allergológiai Társaság (1967)
Magyar Anatómusok, Histológusok és Embryológusok Társasága (1966)
Magyar Anaesthesiológiai és Reanimációs Társaság (1966)
Magyar Angiológiai Társaság (1966)
Magyar Általános Orvosok Tudományos Egyesülete (1968)
Magyar Balneoklimatológiai Egyesület (1966)
Magyar Belgyógyász Társaság (1966)
Magyar Dermatológiai Társulat (1928)
Magyar Endokrinológiai és Anyagcsere Társaság (1966)
Magyar Electroencephalográfiai Társaság (1966)
Magyar Élettani Társaság (1931)
Magyar Farmakológiai Társaság (1962)
Magyar Fogorvosok Egyesülete (1878)
Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság (1966)
Magyar Fül-Orr-Gége Orvosok Egyesülete (1966)
Magyar Gastroenterológiai Társaság (1966)
Magyar Gerontológiai Társaság (1966)
Magyar Gyermekorvosok Társasága (1909)
Magyar Gyógyszerészeti Társaság (1924)
Magyar Haematológiai Társaság (1966)
Magyar Higiénikusok Társasága (1933)
Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága (1966)
Magyar Idegsebészeti Társaság (1966)
Magyar Igazságügyi Orvosok Társasága (1966)
Magyar Kardiológusok Társasága (1966)
Magyar Klinikai Laboratóriumi Diagnosztikai Társaság (1966)

Magyar Mikrobiológiai Társaság (1951)
 Magyar Munkahigiénikusok Társasága (1966)
 Magyar Nőorvos Társaság (1896)
 Magyar Onkológusok Társasága (1966)
 Magyar Ortopéd Társaság (1934)
 Magyar Orvostörténelmi Társaság (1966)
 Magyar Pathológusok Társasága (1932)
 Magyar Radiológusok Társasága (1966)
 Magyar Rehabilitációs Társaság (1966)
 Magyar Rheumatológusok Egyesülete (1928)
 Magyar Sebész Társaság (1906)
 Magyar Sportorvos Társaság (1966)
 Magyar Szemorvos Társaság (1905)
 Magyar Táplálkozástudományi Társaság (1966)
 Magyar Traumatológus Társaság (1966)
 Magyar Urológusok és Nephrológusok Társasága (1926)
 Magyar Üzemegészségügyi Tudományos Társaság (1966)

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Kulturális életünknek e speciális szervezetét külön ki kell emelni figyelemreméltó múltja miatt is és különösen azért, mert a kultúra terjesztésének igen fontos szocialista típusú szervezete ez, amelyet részletesen a „Népművelés, ismeretterjesztés” című fejezetben tárgyalunk.

A tudományos folyóiratok. A Magyarországon megjelenő tudományos folyóiratok többsége a Magyar Tudományos Akadémia orgánusaként jelenik meg.

A magyar nyelvű folyóiratok a következők:

Magyar Tudomány
 Akadémiai Közlöny
 Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei
 Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei
 Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei
 Agrártudományi Közlemények
 Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei
 Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei
 Kémiai Közlemények
 Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei
 Gazdasági- és Jogtudományok Osztályának Közleményei
 Föld- és Bányászati Tudományok Osztályának Közleményei

Az Akadémia *idegen nyelvű tudományos folyóiratai* a világnyelveken (angol, orosz, francia, német) közlik zömmel magyar kutatók tanulmányait. E folyóiratok az alábbiak:

Acta Agronomica
 Acta Antiqua
 Acta Archaeologica
 Acta Biochimica et Biophysica
 Acta Biologica
 Acta Botanica
 Acta Chimica
 Acta Chirurgica

Acta Ethnographica
 Acta Geodetica, Geophysica et Montanistica
 Acta Geologica
 Acta Historiae Artium
 Acta Historica
 Acta Juridica
 Acta Linguistica
 Acta Litteraria
 Acta Mathematica
 Acta Medica
 Acta Microbiologica
 Acta Morphologica
 Acta Oeconomica
 Acta Orientalia
 Acta Paediatrica
 Acta Physica
 Acta Physiologica
 Acta Phytopathologica
 Acta Technica
 Acta Veterinaria
 Acta Zoologica
 Studia Musicologica
 Studia Scientiarum Mathematicarum Hungarica
 Studia Slavica

Az Akadémia által támogatott *egyesületi és társulati folyóiratok* a következők:

Agrártörténeti Szemle
 Agrokémia és Talajtan
 Állam- és Jogtudomány
 Állattani Közlemények
 Antropológiai Közlemények
 Antik Tanulmányok
 Archaeológiai Értesítő
 Biológiai Közlemények
 Botanikai Közlemények
 Csillagvizsgáló Intézet Közleményei
 Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
 Ethnographia
 Filológiai Közlöny
 Földrajzi Értesítő
 Földrajzi Közlemények
 Helikon (Világirodalmi Figyelő)
 Időjárás
 Irodalomtörténeti Közlemények
 Jogtudományi Közlöny
 Közgazdasági Szemle
 Kritika
 Levéltári Közlemények
 Magyar Filozófiai Szemle
 Magyar Fizikai Folyóirat
 Magyar Könyvszemle
 Magyar Nyelv
 Magyar Nyelvőr
 Magyar Pedagógia
 Magyar Pszichológiai Szemle
 Művészettörténeti Értesítő
 Nyelvtudományi Közlemények
 Századok
 Történelmi Szemle

IRODALOM

A RÉGI MAGYAR IRODALOM

Az újkori nemzeti irodalmak kialakulása Európa legtöbb országában a reneszánsz vívmánya. Kelet-Európa népeinél azonban a kedvezőtlenebb történeti körülmények (tatár és török pusztítások, a városi fejlődés visszamaradottsága, a feudalizmus életének meghoszszabbodása) folytán ez csak a 18. század végén, a 19. század elején, a felvilágosodás, majd a romantika jelentkezése nyomán következett be. A magyar irodalomban is csak ettől az időtől kezdve beszélhetünk a lingua vulgaris végleges győzelméről, a szervezett irodalmi élet kialakulásáról, az irodalmi kritika kezdetéről, az irodalomnak mint a művészetek egyik ágának szerves folytonosságáról. A magyar irodalom történetét ezért egészen a felvilágosodásig „rég magyar irodalom” címmel foglaljuk össze, a 18. század utolsó évtizedeiben látva azt a történelmi időszakot, amikor a magyar irodalom is a modern nemzeti irodalmak sorába lépett. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy addig ne lett volna jelentős és értékes magyar irodalom. Ellenkezőleg, az ősi pogány időktől kezdve, a középkoron és a reneszánszon át a barokk korszakig, nyolc évszázad gazdag terméséről számolhatunk be. A magyar irodalomnak e korszakokbeli története azonban, különösen ami a reneszánszt és a barokkot illeti, sok tekintetben eltérő képet mutat az egykorú nyugat-európai irodalmi fejlődéstől, s inkább a szláv népek irodalmaival mutat rokon vonásokat. A nagy európai eszme- és stílusáramlatok mind megjelentek (gyakran meglepően korán) a magyar irodalomban is, de a gyökeresen eltérő társadalmi-történeti viszonyok közepette jelentékeny módosulásokon mentek át. Az európai kulturális közösségbe való beilleszkedést és a sajátosan eltérő vonásokat mutató fejlődést egyszerre tükrözi a régi magyar irodalom.

Az ősi költészet (kb. a 11. századig). A magyar őstörténet századaiban, a magyar állam kialakulása (1000 körül) előtt, a primitív nemzetségi, törzsi szervezetben élő magyarság kultúrája még teljesen szóbeli volt, s így igazi irodalomról még nem beszélhetünk, csupán folklórról. Az ősi magyarok írásának, a *rovásírás*nak a használata minden jel szerint csak feliratokra korlátozódott. A magyar rovásírás türk eredetű és végleges formáját a 8. században nyerhette, amikor a magyarság a Fekete-tenger vidékén szláv és bizánci

kultúrhatás alatt állott. Erre mutatnak a glagolita és a görög ábécé alapján keletkezett egyes betűi. Az ősi rovásírásnak csak azt a néhány kései emlékét ismerjük, melyeket a Kárpát-medence délkeleti peremén élő székelyek megőriztek.

Az ősi magyar folklór költői alkotásai nem maradtak fenn, eredeti szövegében egyetlen töredék sem jutott korunkra. Egykorú létezésükről és elterjedtségükről azonban számos emlék tanúskodik. A magyar népmesékben és népdalokban máig fennmaradtak az ősi pogány mítoszokra visszavezethető motívumok. Egyes pogány vallási ünnepekhez fűződő szokások és rituális énekek a keresztény korban is továbbéltek, valamelyik keresztény ünnephez kapcsolva és megfelelően módosulva. Ilyen az ún. regölés szokása karácsony másnapján, s ilyenek a szentiván-napi népszokások. A számtalan változatban élő *regös ének* és *szentiváni ének* sok igen ősi elemet őrzött meg. A regös ének a legősibb magyar énekesek nevét is megőrizte: a pogány papi, varázslói mesterséget folytató, s ennek során énekeket előadó regösök lehettek a pogánykori ősi költészet legfontosabb formálói. A regösökben látja a hagyomány a régi magyar *mondák* és *hősi énekek* megteremtőit és terjesztőit is. A 11–14. század latinul író krónikásai több ősi monda tartalmát megörökítették. Így ismerjük a magyar nép eredet-mondáját (csodaszarvas monda), a fejedelmi család (Árpád-ház) származás-mondáját (turul monda); mindkettő igen régi, még a matriarchátus korába visszanyúló totemisztikus monda. Ismerjük a honfoglalással (896–97) kapcsolatos fehér ló mondát és az egyes 10. századi magyar vezérek történeteit (Botond monda, Lehel monda). Különösen ez utóbbiak mutatnak már a meseszöves fejlettségére, a kerek, művészi hatású epikus történetek kialakításának készségére.

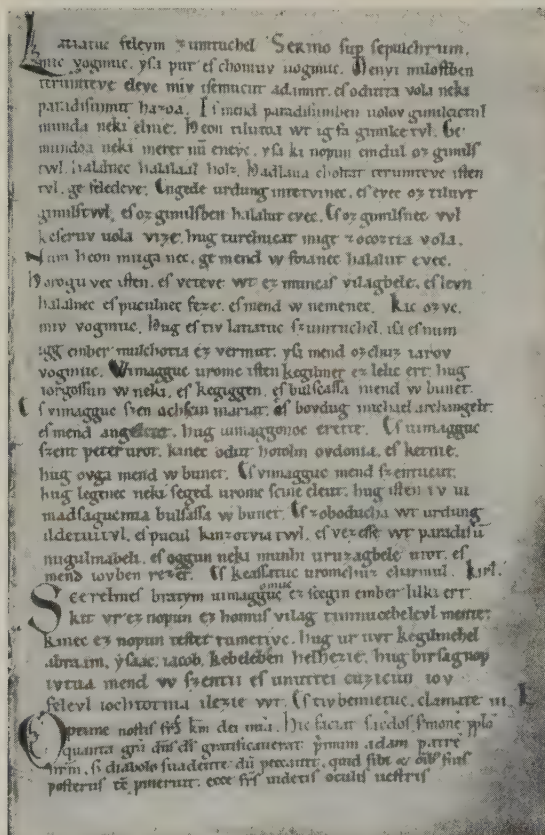
Az ősi magyar énekesek (regösök) a keresztény korban is megőrizték és terjesztették a pogány-kor hősi énekeit, de az egyház és az állam megvetésétől s üldözésétől kísérve. A regösök utódai lassan összeolvadtak a *mulattatók* (jongleurök, Spielmannok) nálunk is kialakuló rendjével. A középkori magyar mulattatók (a források vagy a latin jocularior, vagy a szláv eredetű igríc szóval jelölik őket) a latin nyelvű irodalom virágzása idején fenntartották és továbbfejlesztették a magyar nyelvű éneklést, elsősorban az

epikus hősi éneket. A pogány tradíció fenntartása mellett, rövidesen az új államrend megszilárdításáról is énekeket szereztek e középkori magyar énekmondók. Különösen a 11. század második felében dúló trónviszályok és országvédő harcok körül keletkezett az énekek egész sora, s még a krónikák latin tolmácsolásán keresztül is megérezhető ezek szépsége. Főként I. László király (1077—95) volt az énekek központi hőse, kinek emléke a néphagyományban máig fennmaradt.

Az uralkodó osztályt képviselő középkori latin krónikások mélységesen lenéztek a „joculatorok fecsegő énekei”-t — az Anonymusnak nevezett névtelen krónikás szavaival —, de amennyiben az énekek mondanivalója, adatai beleillettek koncepciójukba, megfelelték politikai céljaiknak, nem haboztak meríteni belőlük, mint teljes értékű forrásból. Ez a kapcsolat azonban kölcsönös lehetett: a krónikások által megírt történetekből is eljuthatott egy és más az énekmondók énekkincsébe. Magyar nyelvű szóbeli költészet és latin nyelvű írott irodalom így hatotta át és éltette egymást a középkor századaiban.

A középkor (a 11. századtól a 16. század elejéig). Az ősi, folklorisztikus költészettel szemben, a vele

A „Halotti Beszéd”, a 13. század elejéről származó első összefüggő magyar nyelvemlék

való állandó küzdelemben jött létre Magyarországon a 11. században a latin nyelvű keresztény irodalom. A magyar feudális királyság megalakulása (1001) és a keresztény egyház megszervezése Magyarországon megkövetelte az írásnak eleinte még csak szűk körű, de a középkor századaiban egyre szélesedő használatát, s ezzel együtt bizonyos irodalmi művek megírását. Az írás egyedüli nyelve jó időre az egyház hivatalos nyelve, a latin lett: az írás egészen a 13. századig egyet jelentett a latinul írással. Az első írástudók az I. István korában (1001—38) Magyarországra költöző német, olasz és francia egyházi emberek voltak; közülük különösen a velencei Szent Gellért emelkedett ki, aki a „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” című misztikus teológiai művét már magyarországi tartózkodása idején írta. A 11. század közepén azonban megjelenek már az első magyar származású írók is. Az új keresztény műveltség és a kialakuló irodalmi élet első központjai az esztergomi királyi udvar, a püspökségek és a bencés rend 997-ben alapított pannonhalmi kolostora voltak. 1100 táján a királyi udvar körül már egész kis literátus-kör alakult ki a legendákat, krónikákat, törvénykönyveket író és összeállító főpapokból. III. Béla (1172—96) fényes esztergomi udvarában pedig a francia és olasz egyetemetek megjárt művelt magyar írástudók mellett a Minnesang- és a trubadur-költészet külföldi mesterei (például Peire Vidal) is megjelentek.

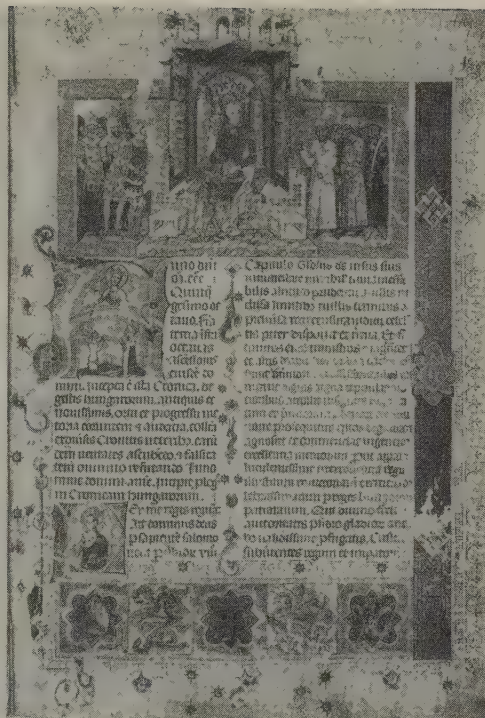
A magyar állam első négy századában (11—14.) a latin nyelvű irodalom három műfaja virágzott: a krónika, a legenda és a himnusz. A középkori magyar krónikák egész sorozata jött létre. Az egyes királyok történetírói újra meg újra átdolgozták, kiegészítették, vagy gyökeresen új koncepciót alkotva újraírták elődeik műveit a király, illetve a hatalmon lévő csoportok érdekeinek megfelelően. A legelső krónikát a 11. században írták, s a következő században többen is folytatták. Ezek az írások azonban elvesztek, s csak későbbi krónikákba beépítve ismerjük egyes részeit. A legrégebbi fennmaradt történeti mű szerzője III. Béla királynak a tudományos irodalomban Anonymus néven emlegetett udvari jegyzője volt, aki 1200 körül készítette nevezetes „Gesta Ungarorum”-át. Ebben teljesen átalakította a magyarok vándorlásának és a honfoglalásnak korábban kialakított történetét. A párizsi egyetemen tanult Anonymus már tudós volt és irodalmi igénnyel dolgozott; műve megírásánál a trójai háborúról és a Nagy Sándorról szóló lovagregényeket választotta irodalmi mintául. Kézai Simon mester, IV. László (1272—90) krónikása a magyar és a hun nép azonoságáról szóló elméletet dolgozta ki, s egyazon nép történeteként írta meg a hunok és magyarok viselt dolgait. Ezt a koncepciót, annyira meggyőzően és íróilag is oly sikeresen alkotta meg, hogy a magyarság történeti tudata egészen a 19. századig nem tudott vele szakítani. Végül a 14. század egyik ismeretlen (a legutóbbi időkig Kálty Márknak vélt) írástudója (1358 körül) ügyes munkával egybeszerkesztette — Anonymus „Gestá”-jának kivételével — az összes korábbi krónikákat, egységes művet hagyományozva

így a későbbi századokra, a további magyar történetírás alapjaként. Ezt a művet I. (Nagy) Lajos király (1342—82) valószínűleg saját könyvtára számára, lemásoltatta és díszesen illusztráltatta. Ez a példány, az ún. „Képes Krónika” a középkori magyar miniatúra-festészet legkiválóbb remeke (ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik; igen szép faksimilekiadása jelent meg 1964-ben a Magyar Helikon kiadásában).

A magyar krónikairódalomhoz szorosan kapcsolódnak a magyar szentek történetét előadó *legendák*. A legrégebb legendát, Szent Zoerard és Benedek, két magyarországi szláv szerzetes legendáját Mór pécsi püspök írta meg 1060 körül, ezt követte 1100 körül I. István király három, Szent Gellért püspök két legendája, továbbá Imre herceg, majd a 12. század végén I. László király legendája. A magyar legendák íróinak alkalmuk volt műveikben a korai magyar történelem legjelentősebb alakjairól élet- és jellemrajzot készíteniök, s ezzel az irodalmi jellemzés első sikerült alkotásait létrehozniok. Az egyes legendák változatosságot mutatnak; I. István három legendája például erősen eltér egymástól. A korábban, a szentté avatás (1083) után készült ún. nagyobb legenda az ájtatos, szelíd, kegyes király alakját örökíti meg, míg a jó húsz évvel később, heves pártharcok idején írt ún. kisebb legenda a harcos hittérítőnek, az ellenfeleit kíméletlenül eltipró államszervező királynak a portréját tárja elénk. A hősi harcairól híres I. László 12. század végi legendájában pedig már a lovagvilág színei vegyülnek.

A magyar szentek kultuszával kapcsolatban gazdagították a középkori magyar írók a latin *himnusz-költészetet* is. A magyar szentek ünnepeire szertartási himnuszok keletkeztek, főként a 13. és 14. században. A középkori magyarországi latin költészet legkiemelkedőbb alkotása egy ismeretlen egyházi író „Planctus”-a, amely megrázó költői képekben festi le az 1241—42. évi tatárdúlás által elpusztított országot.

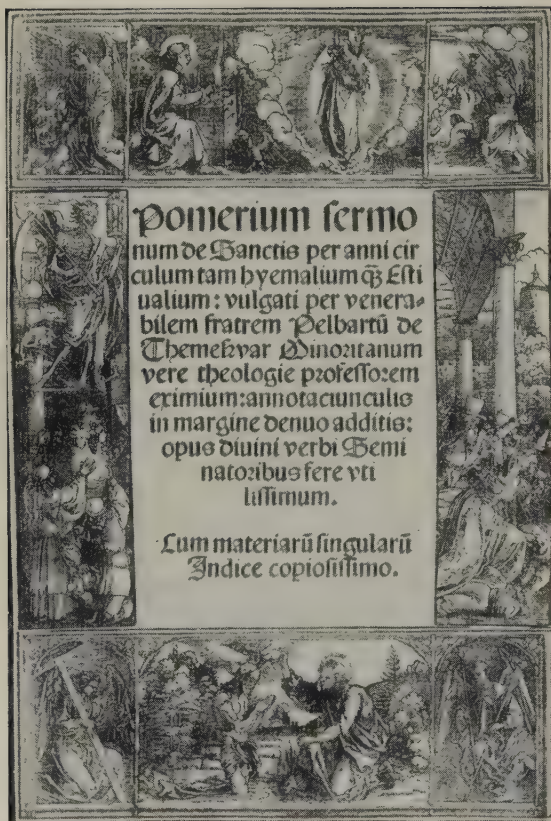
Az uralkodó latin nyelvű irodalom árnyékában lassan kezdett kifejlődni a magyar nyelvű írásbeliség és irodalom. A magyar nyelv első írott emlékei a latin oklevelekbe és krónikákba befoglalt egyes magyar szavak, főként személy- és helynevek. Különösen értékes emléke a magyar nyelvtörténetnek a tihanyi bencés apátság 1055. évi alapítólevele. Magyar nyelvű szövegek feljegyzése az egyházi gyakorlatban vált leg hamarabb szükségessé, ennek köszönhető a legrégebb ismert magyar nyelvű szövegemlék, az 1200 táján leírt, meglepően jó stílusú „Halotti Beszéd” és a hozzá tartozó „Könyörgés”. A 13. században a Magyarországra is áttérjedő begina-mozgalom adott további ösztönzést magyar nyelvű művek keletkezésére: a latinul nem tudó beginák és apácák számára himnuszokat, legendákat, az evangélium egyes részleteit fordították magyarra. E fordítások közül azonban csak az 1270 táján keletkezett „Ómagyar Mária-siralom”, a legrégebb ismert magyar vers, maradt ránk. Miként a „Halotti Beszéd” a magyar prózai, úgy a „Mária-siralom” a magyar költői nyelv figyelemreméltó fejlettségé-

A „Képes Krónika” kezdő oldala (14. század)

ről tanúskodik. E két legkorábbi nyelvemléket ezért egy ekkor már szélteben elterjedt magyar írásbeliség szerencsésen fennmaradt hírnökeinek tekinthetjük. A 14. században fordították magyarra a magyar beginamozgalom legkiemelkedőbb alakjának, az erősen misztikus hajlamú Szent Margit királylányának a legendáját, mely kitűnik jellemző erejével és a valóság mennél hívebb ábrázolására való törekvésével. Ugyancsak a 14. századból való Assisi Szent Ferenc legendájának fordítása. Az előbbi 16. század eleji átirásban, az utóbbi egy 1400 körüli másolatban maradt ránk. A magyar Ferenc-legendát tartalmazó ún. „Jókai-kódex” a ma ismert legrégebb teljesen magyar nyelvű kódex.

A magyar nyelvű vallásos irodalom. A magyar nyelvű vallásos irodalom nagy fellendülése a 15. században a huszita-mozgalom keretében és részben annak hatására következett be. Az 1410-es évektől kezdve egyre jobban terjedő magyar huszita eretnekség vezetett az 1437-es erdélyi nagy parasztfelkeléshez, s ez hozta létre az első magyar *bibliafordítást* is. Tamás és Bálint délvidéki huszita prédikátorok fordították magyarra vagy az egész Ó- és Újszövetséget, vagy legalább is annak tekintélyes részét (1430 körül). Fordításukból fennmaradtak a próféták könyvei, a zsoltárok és az evangéliumok. Tamás és Bálint rendkívüli munkát végzett a bibliai könyvek átültetésével, mivel a magyar nyelv szókincse nem volt elég gazdag a bibliai nyelv finom árnyalatainak kifejezésére. Ezért új szavakat kellett alkotniok és képezníök, amelyekből sok azóta is része

Temesvári Pelbárt prédikáció-gyűjteményének címlapja („Pomerium”, 1490 körül)

a magyar szókinsnek. Miután a husziták a latinul nem tudó tömegek kezébe adták a magyar bibliát, az egyház is egyre több vallásos művet fordított magyarra. Erre ösztönzött az ekkor már itt is kibontakozó belső egyházi reformmozgalom és a szervezeti reformokkal megerősített kolduló rendek anyanyelvű vallásos irodalom iránti igénye is.

Eredeti magyar nyelvű művek azonban ekkortájt is alig keletkeztek. Az egyre szaporodó magyar nyelvű kódexeket a középkori egyetemes legendakincs számos kiváló darabjának, a gazdag középkori példairodalomnak, imádságoknak, szerzetesi szabályoknak, közismert himnuszoknak, híres misztikus szerzők (pl. H. Seuse) elmélkedéseinek a fordításai töltötték meg.

Ennek a kolostori irodalomnak nagy hatását inspirátora volt a ferences *Temesvári Pelbárt* (1435 körül–1504), aki két, Európa-szerte számos kiadásban és fordításban ismertté vált *prédikációgyűjteményét* („Stellarium”, „Pomerium”) az anyanyelven prédikáló szerzetesek kézikönyvéül szánta és maga is buzdított azok lefordítására. Számos prédikációjának a fordítását meg is találjuk a korabeli magyar kódexekben. Irodalmi szempontból nevezetes értékei még ennek az irodalomnak: az *első magyar nyelvű dráma* („A három ke-

resztény szűzről”), Alexandriai Szent Katalin 4000 soros verses legendája, az „Énekek Éneké”-nek kimagaslóan szép, költői fordítása, egy 15. század végi hazafias latin Szent László himnusz költői ihletettséggű fordítása, egy névről is ismert szerzőnek: *Vásárhelyi András* pesti ferences szerzetesnek eredeti himnusza Szűz Máriához stb.

A magyar nyelvű világi irodalom kezdetei. A vallásos irodalommal párhuzamosan a magyar nyelvű világi irodalom kezdetei is a 13. század végéig nyúlnak vissza. Ebben a században már magyar nyelvre fordították a trójai háború lovagi szellemen átdolgozott históriáját és vagy még ekkor, vagy a következő században létrejött a magyar Nagy Sándor-regény is. Eredeti szövegében egyik sem maradt korunkra, de adatok bizonyítják egykori létezésüket. A magyar nyelvű világi irodalom, elsősorban a költészet fejlődésére akkor nyílt kedvezőbb lehetőség, amikor — a 14. században — megindult a világi emberek egyre nagyobb mérvű iskolázása. A 14. század derekától kezdve már egyre inkább kialakulóban volt egy nemesekből álló értelmiségi réteg, amely idővel anyanyelvű világi költészetet hozott létre. Ezek az írástudó nemesek többnyire főúri szolgálatba léptek és fennmaradt énekeik is kenyéradó gazdájuk érdekeit voltak hivatva szolgálni. Mivel ezek az énekek hamar aktualitásukat veszítették, nem őrizték meg őket, s csak mutatóba maradt fenn közülük néhány a 15. század második feléből, illetve a 16. század elejéről. A legsikerültebb az efféle énekek közül *Szabatkay Mihály* verse 1515-ből, urának, a törökverő Beriszló Péter veszprémi püspöknek katonai és politikai terveit elárulva. E főúri-főpapi szolgálatba szegődött nemesek legtöbbszörnek műveltsége alig terjedt túl az elemi ismeretek körén. A 15. századtól kezdtek lassan világi emberek is külföldi egyetemre jutni, s az onnan hazatérők az európai vágáns-költészet elemeivel gazdagították a magyar irodalmat. Ez már magasabb rendű, formailag is igényesebb költészet, miként azt néhány *szerelmi ének* fennmaradt töredéke, valamint *Apáti Ferenc*nek az 1520-as évek elején írt igen ötletes, a papokat, szerzeteseket, urakat és parasztokat egyformán szellemesen és epésen gúnyoló „Cantilená”-ja bizonyítja.

A reneszánsz (a 15. század közepétől a 17. század elejéig). A magyar késő középkor világi irodalmának csak egy részét alkotják a sokszor még kezdetleges magyar nyelvű emlékek. Magyar nyelven ekkor még nem alakulhatott ki művészi színvonalú irodalom, sőt ennek nyelve még a 16. század elején is csak a latin lehetett.

A latin nyelvű humanista irodalom. A latin nyelvű irodalmiság viszont újabb lendületet kapott az Itáliából igen gyorsan a Duna mellé is eljutó humanizmustól. Az új humanista műveltség befogadására a 15. század derekától már megérték a feltételek — legalább is egy szűk egyházi vezető réteg számára — Magyarországon is. Nemcsak az alacsonyabb iskolázás fejlődött rohamosan, mint azt a világi értelmiség gyors kialakulása mutatta, hanem 1367-ben I. Lajos király megalapította az ország első egyetemét Pécsen, ezt

1389-ben az óbudai egyetem alapítása követte. A magyar egyetem-alapítások azonban nem csökkentették a külföldi egyetemek látogatását. A 15. században a huszita Prága egy-két évtizedig tartó nagy vonzereje mellett már elsősorban az itáliai egyetemek, az olasz reneszánsz tűzhelyei csábították a magyar ifjakat. Hamarosan elkövetkezett az az idő is, amikor a humanizmusért nem kellett Itáliába menni: Zsigmond magyar király (1387—1437) és német-római császár budai udvarában az olasz reneszánsz nem egy kiváló képviselője is megfordult, mint pl. Masolino, a quattrocento egyik első nagy reneszánsz festője, vagy a hosszú időt Magyarországon töltő Pier Paolo Vergerio, a 15. század elejének egyik vezető olasz humanistája. A humanizmus és reneszánsz gyors magyarországi kivirágzásában döntő része volt végül a Hunyadi-ház politikai érdekeinek. Hunyadi János (?1407—56), a század nagy törökverő hőse a humanistáktól várta politikájának propagandáját, a többi európai állam diplomáciai megnyerését a török elleni harcra. Fia, Mátyás (1458—90) pedig már igazi reneszánsz uralkodó volt, fényes udvart tartott, olasz művészekkel átépíttette a budai palotát. Megalapította híres könyvtárát, a Corvinát, Pozsonyban egyetemet, Budán nyomdát létesített, olasz humanistákat, történetírókat (Antonio Bonfini, Marzio Galeotto és mások) fogadott be udvarába. Mecénási bőkezűséggel támogatta a kor olyan nagy olasz humanistáit, mint Pomponius Laetus és mások; maga is az újplatonikus filozófia híve és a reneszánsz diplomácia minden finomságát ismerő, élelemjű levélíró volt.

Érthető, hogy egy ilyen odaadón humanista gondolkodású király uralkodása alatt számos kiváló magyar tudós szerzett európai hírnevet munkájával. Mialatt a legendák, imádságok és himnuszok magyarra fordítása széles körben megindult, a magyar nyelvű *világi költészet* pedig első bátortalan lépéseit tette, megjelentek a század legnagyobb magyar költőjének, Janus Pannoniusnak páratlan szépségű latin munkái.

Janus Pannonius (Csezmicei János, 1434—72) Vitéz Jánosnak (1408—72), Hunyadi János kancellárjának és vezető diplomatájának, előbb váradi püspöknek, majd esztergomi érseknek az unokaöccse volt. Vitéz János Pier Paolo Vergerio oldalán sajátította el a humanista műveltséget, s nemcsak pompás könyvtárat gyűjtött össze, hanem humanista epistoláival és szónoki műveivel az első magyar humanista író lett. Ő tette lehetővé unokaöccse itáliai iskolázását. Janus Pannonius már 13 éves korában nagy feltűnést keltett szikrázó *epigrammáival*. Guarino da Verona ferrari iskolájában, majd a padovai egyetemen a kor vezető humanistáinak legkiválóbbjai közé küzdötte fel magát, s kortársai, mint Guarino, Marsilio Ficino, Aeneas Sylvius Piccolomini, így is tartották számon. Az olasz reneszánsz világában, a klasszikus latin és görög irodalom ismeretében gyorsan fejlődött költői tehetsége. Főként mint tanulóársait csipkedő, barátait magasztaló, a pápákat, s különösen az 1450. évi szentévet gúnyoló, valamint erotikus epigrammák szerzője tette ismertté nevét („In Gryllum”,

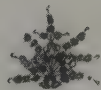
„Deridet euntas Romam ad iubilacum”, „Galeotti peregrinationem irridet”, „De amatore librorum veterum”, „De sua aetate”, „Conqueritur, quod se socii ad lupanar seduxissent” stb.). 1458-ban, Mátyás trónra lépésének évében tért haza Magyarországra, s hamarosan pécsi püspök és királyi kancellár, Mátyás külügyeinek egyik legfőbb intézője lett. Korábbi, inkább ötleteivel, bravúros formakészségével kiemelkedő epigrammáit felváltották gazdag líraiságú *elégiai*. A török pusztítások és veszedelem miatti aggodása, rémképei, a haza féltő szeretete, anyja halála felett érzett fájdalma, egyre elhatalmasodó betegsége miatti kétségbeesése az első mélyen érző nagy magyar lírikust érlelték meg benne („Blasio militanti Janus febricitans”, „Threnos, de morte Barbarae matris”, „De se aegrotante in castris”, „Ad animam suam”, „De inundatione”). A művelt olasz világtól való elszakítottasága, magyarországi tártalansága, a sok hivatali elfoglaltság, a király követelte vasfegyelem s a vele való egyre gyakoribb nézeteltérések szinte modernnek tűnő, meglepően egyéni, személyes hangú költészetet varázsoltak elő. Közben betegen is részt vett a török elleni hadjáratokban s a betegágyon írta verseit. Lázasan gyűjtötte a könyveket s Plutarkhoszt és Démoszthenészt fordította latinra. Végül szakítani próbált sorsával, a király ellenségeihez csatlakozott, s nagybátyjával együtt a Mátyás ellen irányuló veszedelmes összeesküvés vezére lett. A győzelmes király elől Itália felé menekülve érte utól a halál. Utolsó verseiben is büszkén hangoztatta, hogy a múzsákat ő plántálta át első ízben a Duna mellé.

Janus Pannonius a magyar humanisták mintaképe lett, lemásolták verseit, majd a 16. században magyar

Janus Pannonius „Epigrammatá”-jának első kiadása (15. század vége) és magyar nyelvű válogatott költeményeinek modern kiadása

I. ANTI
Quinquecclesien.
Episcopi Epi
grammata.
Antea non in
preffe.

JANUS PANNONIUS
 VÁLOGATOTT VERSEI

KISPIRÓDALMI KÖNYVTÁR
 1981

Vitéz János képmása

és külföldi humanisták egymás után adták ki műveit. Utólnérni, sőt megközelíteni azonban egyetlen követője sem tudta. Janus magyar humanista barátait Mátyás az összeesküvés után háttérbe szorította, s olaszokkal vette körül magát, a király halála után pedig a fényes reneszánsz udvar széthullott. A magyar humanista főpapok és kancellárok (Bakócz Tamás, Szalkai László, Szathmári György és mások) ugyan székelyeiken egymással és a külfölddel versengve rendezték be fényes udvartartásaikat, magas színvonalú tudományos eszmecsereket folytattak, humanista symposionokat rendeztek, de ebből a kultúrából a politikai hanyatlás viszonyai között nagy irodalmi alkotások már nem születtek. A humanista műveltség mégis tovább terjedt, a világi főúri ifjak is elkezdtek látogatni a külföldi egyetemeket, egyre több humanista műveltségű nemes és polgár lépett a színre, köztük a Conrad Celtis által szervezett Sodalitas Litteraria Danubiana tagjai, valamint Erasmus levelezői és barátai. A rohamosan folytatódó politikai hanyatlás, az 1514. évi hatalmas parasztfelkelés brutális leverésének következményei, majd a töröktől elszenvedett 1526. évi mohácsi vereség a középkori magyar birodalom összeomlására vezetett, s az irodalom további fejlődésének is új irányt szabott.

A mohácsi csatát követő évtizedekben a humanista irodalom addigi szervezeti keretei teljesen átalakultak. A Bécsben székelő Habsburg király uralomra jutásával végleg megszűnt a királyi udvar irodalompartoló és szervező szerepe. A török hódítás, majd a gyorsan terjedő reformáció következtében elpusztult, hanyatlásnak indult vagy megszűnt számos püspökség és

kolostor, amelyek addig az irodalmi élet fontos tűzhelyei voltak. E változások nemcsak a katolikus egyházi és kolostori irodalom folytonosságát szüntették meg jó időre, de a latin humanista irodalom központi szerepét is csökkentették. A század derekának legkiválóbb magyar humanista írói és tudósai munkásságukat jó ideig vagy mindvégig külföldön voltak kénytelenek folytatni. Így az Erasmus köréhez tartozó *Oláh Miklós* (1493–1568) történetíró Németalföldön töltött hosszú időt, mint Németalföld kormányzójának, a Mohácsnál elesett II. Lajos özvegyének, Mária királynének a titkára. Az európai hírvű tudós polihisztor *Zsámboki János* (Johannes Sambucus, 1531–84) főként Bécsben munkálkodott. *Dudith András* (1533–89), a vallási türelem fáradhatatlan propagátora Lengyelországban és Sziléziában töltött évtizedeket. A latin nyelvű humanizmus magyar földön utoljára a *történetírás* terén mutatott fel jelentős teljesítményeket. *Forgách Ferenc* (1530–77), az egyik legmeggrázóbb humanista történelmi mű szerzője „Historiá”-jában a Mohács utáni fél évszázad eseményeit dolgozta fel, a török ellen harcoló hős vitézek küzdelmét szembeállítja az anarchiában féktelenül tomboló főurak országvesztő tevékenységével. A latin humanista irodalmat végül — már a 17. század legelején — *Istvánffy Miklós* (1538–1615) monumentális történeti műve tetőzi be. 16. századi történetében a török elleni harcok minden más leírásnál színesebb, gazdagabb, szebb és hitelesebb megörökítését nyújtja. Művében szinte egy nagy eposzra alakul a kis magyar várak küzdelme, s a szerző ettől a hősiesség harctól reméli az ország jövőbeni felemelkedését.

A magyar nyelvű humanista irodalom kezdete. A latin nyelvű humanizmus 16. századi utóhullámaival egyidőben már teljes szélességében bontakozott ki a magyar nyelvű humanista irodalom. Ennek úttörői között elsősorban *Komjáti Benedeket*, *Pesti Gábort* és *Sylvester Jánost*, három közrendi származású, humanista műveltségű Erasmus-tanítványt kell említenünk, akik a Biblia egyes részeit fordították magyarra, de már nem a száz év előtti huszita prédikátorok módszereivel, hanem az erasmusi filológiai pontosság tudományos igényével. Ennek érdekében nagy gondot fordítottak a nyelvi kérdésekre: a négy evangéliumot lefordító (1536) Pesti már valóságos stílművész; a latin irodalmi művek magyarra fordításának programját hirdette meg és ebben példát is mutatott Ezópus meséinek kitűnő fordításával (1536), a magyar nyelv ápolását és kiművelését már hazafias kötelességnek tartotta, s latin–magyar szótárt is kiadott (1538). Sylvester, aki az egész Újszövetséget lefordította (1541), latin nyelvű könyveket szerkesztett, és megalkotta az első magyar grammatikát (1539), büszkén vallva, hogy a magyar nyelv rendszere nem marad el a szent nyelvek (latin, görög, héber) mögött. Ő ismerte fel azt is, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas az antik versmérték megszólaltatására, s mindjárt meg is írta, meglepő sikerrel, az első distichonokban írt magyar verset. Műveiket természetesen már mindhárman nyomtatásban bocsátották közre, s így egyben ők az *első nyom-*

tatott magyar könyvek szerzői. Komjáti műve Krakkóban, Pestié Bécsben jelent meg, Sylvester pedig már saját nyomdát szervezett Sárovaron könyvei kiadása érdekében.

A reformáció hatása a magyar irodalomban. A magyar nyelvű irodalom még szélesebb kibontakozását segítette elő a rohamosan terjedő reformáció. A hitújítás már az 1520-as évek elején terjedni kezdett Magyarországon; a Mohács utáni anarchikus évtizedekben, az állandó török háborúk és fegyveres belső párt-harcok korában pedig rohamosan elterjedt az egész országban. A tömegek az új vallásos eszmékben kerestek magyarázatot és vigaszt az ország és önmaguk szenvedéseire, valamint erőt és hitet a további küzdelemre és megpróbáltatásokra. Mivel a sok szerencsétlenség okát a féktelenül harácsoló és az ország egységét megbontó főurakban látták, a magyar reformációnak, s ezzel a reformáció magyar irodalmának különösen erős szociális tendenciája volt. A katolikus egyházat és a — gyakran protestánsná lett — főuratokat együttesen ostromozták a kor író-prédikátorai énekeikben, drámaikban, meséikben, prédikációikban. A magyar reformációban a mérsékelt lutheri irányzattól kezdve a legszélsőségesebb anabaptista és antitrinitárius mozgalmakig minden áramlat megtalálható volt, s így a reformációi irodalma sem lehetett egységes. A reformáció írói nemcsak a katolikusok, de egyésként ellen is szüntelenül hadakoztak. A 16. század derekán ezért nemcsak az ország, de az irodalom is a harc színtere: a reformáció íróinak első nemzedéke tollát a térítő, *propaganda-irodalom* művelésének a szolgálatába állította.

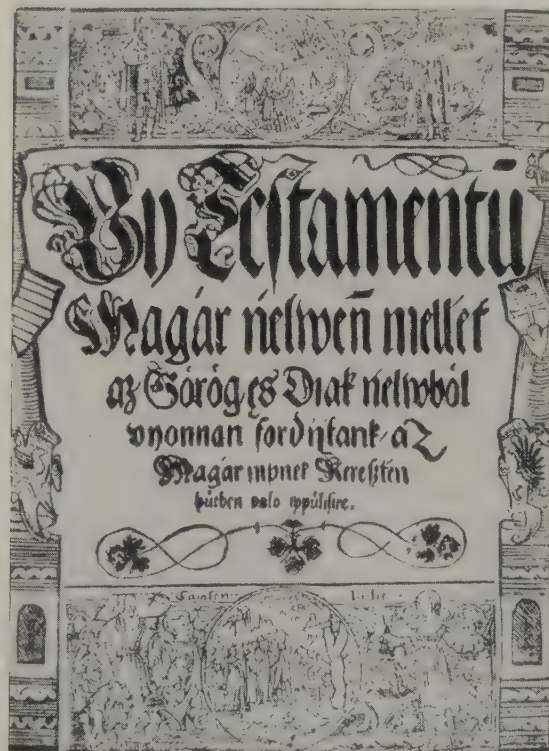
A reformáció íróinak legtöbbje prédikátor volt, legnépszerűbb műfajuk pedig az *énekelt vers*. Magyar nyelvű énekek tömegére volt szükség a protestáns istentiszteleteken, ezért protestáns szellemben átdolgozva tömegesen fordították le a középkori latin himnuszokat, Luther Márton és más német protestáns szerzők énekeit, s legfőképpen a bibliai zsoltárokat. Az így keletkezett énekek tekintélyes része igen szabad parafrázisnak mondható inkább, mintsem fordításnak: szerzőik igen sok aktuális politikai, szociális, szatirikus és szubjektív elemet vittek bele átdolgozásaikba. Általában igen erős a didaktikus elem, a líraiság és formai kerektség rovására is. Nemegyszer egész prédikációkat versben fogalmaztak meg és énekszó által is terjesztették. A lírai és didaktikus mozzanatok sokszor az epikaival is keveredtek: hosszú énekeikben gyakran bibliai történeteket foglaltak bele, sőt számos bibliai elbeszélést külön elbeszélő énekekben is feldolgoztak. Az igen sokrétű 16. századi protestáns énekköltészetnek egységes szint ad a Biblia nagy hatása. Különösen az Ószövetség volt igen népszerű, a magyarok és az ószövetségi zsidó nép sorsa, története között érzett hasonlóság folytán. Valóságos ószövetségi világkép alakult ki a kor énekeiben, s ezzel együtt járt természetesen az ószövetségi terminológia, képzeletvilág és stílus elterjedése.

A reformáció legnevesebb énekszerzői között említjük a sokszor gyengéd líraiságú *Batizi Andrást*

(1530—50-es évek), több himnusz átdolgozóját, verses bibliai történetek és egy verses világkrónika szerzőjét. Az egyik legnagyobb hatású protestáns térítő és egyházszervező, *Sztárai Mihály* (?—1574 körül) elsőnek ültetett át szenvedélyes hangú magyar versbe számos zsoltárt. A legeredetibb egyéniség közöttük az 1530—40-es években működő *Szkhárosi Horvát András*, főként didaktikus énekek írója. Verses prédikációi és verses bibliai parafrázisai („Az fejedelemségről”, „A fősvénységről”, „A kétféle hitről”, „Az átokról” stb.) telve vannak a katolikus egyház tanításait és szertartásait gyilkos gúnnyal támadó részletekkel és a kor főurait kíméletlenül ostromozó szakaszokkal. Ez a nemegyszer forradalmi hangot megütő, „a szegény kapások” nevében fellépő plebejus prédikátor az egyik legötletesebb énekszerző, a *szatirikus költészet* legjobb régi magyar művelője. Művei kitűnnek szemléletességükkel, kép gazdagságukkal, nagy nyelvi erejükkel. A század második felének legnevesebb énekszerzői: a fejlett formakészű *Szegedi Gergely* (1560 körül), zsoltárok és hazafias énekek szerzője, valamint az unitárius zsoltárfordító *Bogáthi Fazekas Miklós* (1548—91 után), aki a zsoltárokon kívül számos bibliai és világi történetet is megverselt; s nem utolsósorban *Kecskeméti Vég Mihály*, annak a zsoltárnak a szerzője, amelyet Kodály Zoltán a „Psalmus Hungaricus” szövegéül választott.

A század második felének protestáns írói a *dráma* és a *próza* területén is egyre több eredményt mutat-

Sylvester János Biblia-fordításának címdala (1541)

nak fel. Az első eredeti magyar drámák írója az énekszerzőként már említett *Sztárai Mihály* volt, aki az ötvenes években hitvitákat írt meg drámai formában, eléggé kezdetlegesen („Papok házassága”, „Az igaz papság tüköre”). Egy 1570-ben keletkezett antitrinitárius dráma, a „Debrecei Disputa” azonban már a hitvita-témát is igen ötletesen dolgozza fel, néhány sikeres jelenetet alkotva. A kor egyik legérdekesebb irodalmi alkotása, a „Comodia Balassi Menyhárt árulatásáról” a szatíra eszközeivel mutatja be az egyik legátálástalanabb harácsoló főurat, különösen annak állandó cselszövéseit és árulásait. A darab ismeretlen szerzője ennek során sokoldalúan jellemzett típusokat szerepeltet sikerült dialógusokban.

A magyar reneszánsz dráma és a próza művelője volt a reformáció két legtekintélyesebb írója is. Egyikük *Heltai Gáspár* (1490 vagy 1510–74) kolozsvári prédikátor és nyomdász, aki valószínűleg katolikus papként kezdte pályáját, és azután lutheránus, később kálvinista, végül antitrinitárius prédikátor lett. Heltai német származása ellenére a század legízesebb magyar prózaírója, aki egyházi jellegű hitvitázó és didaktikus művek mellett Ezópus meséit ültette át német szövegek alapján magyarra. Az ő ezópusi fabulái nem műfordítások, mint a Pesti Gáboréi, hanem igen színes, hangulatos, szabad átdolgozások, sőt van közöttük az ezópusi mesekincstől egészen független eredeti mese is („Száz Fabula”). Latinból magyarra fordította Bonfini magyar történeti művét, elregényesítve a tudós humanista történetíró munkáját. Fiatalabb kortársa volt *Bornemisza Péter* (1535–85), a kalandos életű lutheránus prédikátor és püspök. Mint énekszerző is kitűnt, s külföldre indulása előtt írott hazafias búcsúverse („Cantio Optima”) a régi magyar költészet legszebb alkotásainak egyike. Bécsi diák korában magyarra dolgozta át Szophoklész „Elektra”-ját, az eredetitől jelentősen eltérve, s a cselekményt a magyar viszonyokhoz alkalmazva. Legjelentősebb műve a több mint tízezer lapot kitevő prédikáció-gyűjteménye. Vaskos prédikáció-kötetei a 16. századi magyar élet valóságos enciklopédiáját nyújtják, telve érdekes történetekkel, szemléletes leírásokkal, eredeti lélektani megfigyelésekkel. Külön kiemelkedik gyűjteményének az „Ördögi kísértetek” című kötete, melyben egybegyűjtötte kora külföldi és hazai ördög- és boszorkány-történeteket, jellemző képet adva a 16. századi ember társadalmi és erkölcsi problémáiról.

A magyar reformáció utolsó nagy irodalmi tette *Károlyi Gáspár* (1529 körül–1591) gönci prédikátor teljes bibliafordítása volt, amely 1590-ben jelent meg a Vizsolyi községben külön erre a célra szervezett nyomdában. Károlyi biblijája évszázadokon keresztül a legtöbbet olvasott magyar könyv volt, melynek így óriási része van az egységes magyar nemzeti és irodalmi nyelv fejlődésében.

A reformáció és a század derekának vallási küzdelmei egy időre ismét a *vallásos jellegű irodalmat* tették uralkodóvá. A magyar nyelvű *világi irodalmat* évtizedeken át csak a főúri udvarokban, várakban, vásárokon és kocsmákban fellépő énekesek művelték.

Ezek az énekmondók sokban különböztek középkori elődeiktől: műveiket nemcsak élszöveggel, de írásban, sőt nemegyszer kinyomtatva is terjesztették; jó részük iskolát végzett, zenei ismeretekkel is bírt, s gyakran csak a török hódítás okozta sanyarú viszonyok miatt kényszerült a vándorénekesi pályára. Rokonszenveztek a reformációval, s nem idegenkedtek vallásos témáktól sem; gúnyversek (pasquinades) és mulató-nóták mellett azonban főként történeti énekeket szerettek. A magyarok múltbeli és egykorú harcairól szóló elbeszélő énekek nagy száma és elterjedtségük felkeltette a Magyarországon utazó Sir Philip Sidney érdeklődését is.

A kor legkiválóbb énekmondója *Tinódi Sebestyén* (1505–10–56) volt, aki elsősorban saját kora török elleni harcait énekelte meg számos elbeszélésben, melyeket 1554-ben „Cronica” címmel ki is nyomtatott. Tinódi erős politikai tudatossággal írta énekeit, néha a század egy-egy vezető politikusának megbízásából. A török elleni harc lelkes hirdetője és hűséges krónikása volt; elbeszélései és adatai hitelességére törekedett elsősorban, nem pedig a művészi kidolgozásra. Sokszor egyhangú énekeit azonban egyszerre élvezetessé s művészi hatásúvá teszik az általa szerzett *dallamok*, melyek előkelő helyet biztosítanak számára a magyar zene történetében is.

A hiteles történeti események megéneklése mellett költött történetek, mondák versbe foglalására is sor került. *Ilosvai Selymes Péter* énekmondó 1574-ben írta meg régebbi mondák alapján Toldi Miklós, 14. századi magyar hős regényes történetét, melynek alapján később Arany János a magyar irodalom egyik remekművét, a Toldi-trilógiát alkotta meg.

Magyar eredetű és délszlávoktól átvett mondák verses feldolgozásaival egyidőben egyre több nyugat-európai novellát ültettek át magyar elbeszélő énekekbe. Így lassan kezdett kialakulni egy magyar nyelvű *világi szórakoztató irodalom*, elsősorban versben, de néha prózában is. A század vége felé már nemcsak énekmondók voltak a műfaj művelői, hanem a legkülönbözőbb foglalkozású írók, gyakran iskolamesterek és prédikátorok. A verses szórakoztató elbeszélést (az olasz *bella historia* mintájára) széphistóriának nevezték.

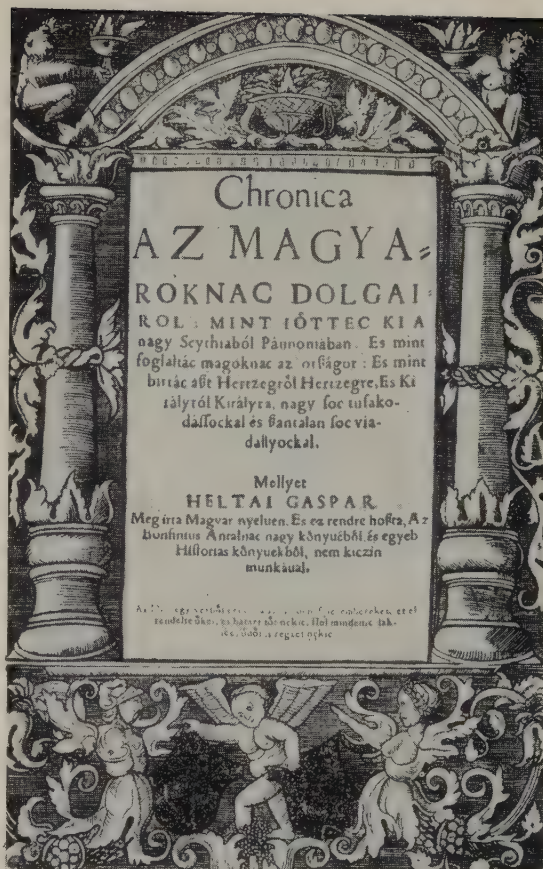
A *széphistóriák* az európai irodalom számos, szél-tében ismert történetét közvetítették a magyar olvasóhoz. Klasszikus művek („Aeneis”), a „Gesta Romanorum” egyes elbeszélései (Apollonius históriája), Boccaccio több novellája („Volter és Grizeldis”, „Gismunda és Gisquardus”, „Titus és Gisippus”), német népkönyvek („Fortunatus”) egyaránt megjelentek magyar nyelvű átdolgozásban. Ezekben a szórakoztató verses novellákban is érződik a reformáció szelleme: a történetet gyakran megterhelik didaktikus elemekkel, az erkölcsi tanulságok papos fejtegetésével.

A gazdag széphistória-költészetből két mű messze kiemelkedik költői értékeivel és a didaktikus elemektől mentes tiszta szépirodalmi jellegével. Az egyik „Eurialus és Lucretia verses története” Aeneas Sylvius Piccolomini híres latin novellája nyomán. Az ismeretlen magyar fordító olyan finoman és gyakorlottan

foglalja versebe az erotikus történetet, hogy személyét a nagy 16. századi magyar költőben, Balassi Bálintban is keresték. Ismeretlen olasz bella istoriára és a magyar népmesekincs elemeire épül a másik nevezetes széphistória: „Árgirus históriája”. A cselszövés áldozatává váló, de végül tündérországban a boldogságát mégis megtaláló Árgirus királyfi a magyar nép egyik legkedvesebb mesei hőse lett, a széphistória pedig egyik számtalanszor kiadott legkedvesebb olvasmánya századokon át. Szerzője *Gersei Albert*, akiről nevén kívül semmiféle más adat nem maradt ránk, a művészi meseszövéseben, a történet naiv báját érzékelhető stílusban és a verselésben egyaránt kiváló alkotott. Az ő története alapján írta meg később Vörösmarty Mihály egyik legnagyobb művét: a „Csongor és Tündé”-t.

A széphistória-költészet virágzása, s ezen belül a humanista és reneszánsz irodalom számos alkotásának magyar átdolgozása a 16. század végén a világi irodalom nagy megerősödését jelenti. A humanista műveltség terjedését a protestáns iskolák is elősegítették, s így annak elemei most már a magyar nyelvű irodalomba is egyre inkább behatoltak. A humanista műveltség és irodalom fő hordozói ebben a korban a főurak voltak, akik a 16. században már nagy számban tanultak külföldi egyetemeken, könyvtárakat kezdtek gyűjteni, több nyelven olvastak, hazai és külföldi tudósokkal álltak levelezésben. Egyes főurak már a század első felétől kezdve magyar nyelven művelték a reneszánsz *szerelmi lírát*, ennek emlékei közül azonban kevés maradt ránk. A század végén ennek a fejlődésnek gyümölcseként lépett fel a humanista műveltségű főurak legkiválóbbika, a magyar nyelv első nagy lírikusa: Balassi Bálint.

Balassi Bálint (1554–94) a kor egyik leggazdagabb észak-magyarországi protestáns főúri családjának sarja volt. Apja azonban összeütközésbe került a bécsi udvarral, s a család vagyona nagy részét, gazdagságát, társadalmi pozícióit elvesztette. Balassi Bálint zaklatott életet élt, egész életében eredménytelenül pörösködött elvesztett birtokaiért. Katonai pályára lépett, bátran harcolt a török ellen, több ízben kényszerült Lengyelországba bujdosni. Hírhedt volt erőszakosságáról és szerelmi kalandjairól. Verseinek többsége szerelmi költemény; ezek eleinte telve voltak a petrarkista költészet európai sablonjaival, de erős költői egyénisége hamarosan merőben eredeti magyar reneszánsz lírát teremtett. Legjelentősebb alkotása nagy szerelméhez, a Júliának nevezett Losonczy Annához írott versciklusa, amit méltán lehet a magyar „Canzoniere”-nek nevezni. A versciklus fő mondanivalója az elérhetetlen boldogság és a szabadság iránti vágyakozás, amelynek a legkülönbözőbb témájú versekben ad kifejezést („Darvaknak szól”, „Cupidónak való könyörgés”, „Hogy Júliára találja így köszöne néki”, „Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról” stb.). Balassi Júlia-ciklusát a reneszánsz kor többi hasonló alkotásaitól merőben különbözövé és egyéni jellegűvé teszi az a körülmény, hogy egy nyugtalan vérű, állandóan ide-oda bolyongó, lován egyik országból a másikba száguldo katoná-

Heltau Gáspár „Chronica”-jának címlapja (1575)

költő írta. A ciklus tele van a katonaelet, a török—magyar harc világának képzeivel, kép- és hasonlatkincsével. A verseiben pompázó természet-leírásokban is egyesül a reneszánsz ember ujjongó természet-felfedezése és a szabad ég alatt háló, télen-nyáron portyázó végvári vitéznek a természettel való állandó összeforrottsága. A végvári katonaelet veszélyekkel terhes szépsége ihlette néhány páratlanul szép *vitézi és hazafias énekének* az írására („A tavaszi idő dicsérete”, „A végek dicsérete”, „Búcsúja hazájától”). A szerelmi és vitézi költészet mellett a magyar vallásos lírának is egyik legnagyobb mestere. Egyéni szenvedélyekkel, lázongásokkal teljes, hol könyörgő, hol pedig követelődő istenes énekeiben éppen úgy a reneszánsz modern embere szólal meg, mint az istennővé emelt Júliájához írott rajongó dalaiban. Korábbi magyar strófaszerkezetek továbbfejlesztésével és virtuóz rímtechnikájával *új versformákat* hozott létre, melyek közül a legszebb *Balassi-strófa* néven vált közkedvelté és elterjedté. Neki köszönhetjük az első magyar nyelvű szerelmi drámát is, melyet Castelletti olasz író „Amarillis”-ének nyomán írt meg. A nagy műveltségű, nyolc nyelven olvasó és beszélő költő

hősi és viharos élete harcban ért véget: a török által birtokolt Esztergom ostromakor, roham közben érte a halálos golyó.

Balassi Bálint emberi és költői egyénisége olyan lírai alkotnak az első megtestesítője, ami később is visszatér a magyar irodalomban, s új meg új egyéni karaktert ölt Csokonai Vitéz Mihály, Petőfi Sándor, Ady Endre, sőt József Attila alakjában.

Balassi életében és még inkább halála után a magyar nyelvű reneszánsz költészetnek számos főúri és nemesi művelője volt. Általában Balassi témáit verselték meg: szerelmi, vallásos, vitézi és hazafias énekeket írtak; a 17. század elején pedig egyre több *moralizáló* és *filozófikus költeményt* is. Ez a bölcselkedő érdeklődés összefügg a kor protestáns humanista nemeseinek újsztoikus érdeklődésével, e filozófia nagy népszerűségével. A legkiválóbb Balassi-követő *Rimay János* (1569—1631) felvidéki nemes volt, aki mindvégig hűségesen őrizte mestere emlékét, első ízben értékelte költői munkásságát és összegyűjtötte verseit. Rimay főként hazafias és filozófiai költeményeivel, s meglepően gazdag, gyakran a bizarr újszerűséget kereső költői nyelvével tűnt ki. Rimay a manierizmus legjobb magyar képviselője.

Késő humanista protestáns írók. A magyar reneszánsz irodalom körébe tartozik egy nevezetes írócsoport, amely a 17. század első harmadában jelentékeny befolyást gyakorolt az ország irodalmi és művelődési viszonyaira. Protestáns, közelebbről református írók egy csoportjáról van szó, akik Rimay és a hozzá hasonló nemeselek mellett a magyar késő humanizmus polgári ágát alkotják. Ez a csoport is szorosan a Habsburg-ellenes nemzeti törekvésekhez kapcsolódott és főleg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613—29) köré tömörült. Bethlen sikeres háborúkat vívott a Habsburgok ellen a harmincéves háború keretében, az erdélyi fejedelemséget jelentős politikai tényezővé emelte, sok gondot fordított az ország kulturális fejlesztésére. Hathatósan támogatta nemcsak a saját uralma alá tartozó, hanem az ország nyugati részén élő protestáns írókat is. Ennek az írócsoportnak sajátos

Balassi Bálint

jellege, hogy szinte valamennyien a század elején virágzó heidelbergi egyetemen tanultak, s így a korabeli Németország leghaladóbb szellemi központjában formálódott emberi és írói karakterük. Többen ez írók közül a külföldi tudományos és irodalmi körökben is nagy megbecsülést vívtak ki maguknak.

A legkiválóbb e késő humanista protestáns írók között *Szenczi Molnár Albert* (1574—1634), aki, bár

Balassi Bálint verseit 1665-től 1702-ig nyolcszor adták ki

Az Néhai
Tekintetes és Nag-
Vitéz Urnak.
GYARMATI
BALASSI
BALINTNAK
ISTENES.
Most újonnan sok
kedves Enekek-
kel.
Pecsélt K. IMRE
Istenes Enekeivel meg-
bővítettet.
KASSAN.
SEVERINA ÖVÖG-
nével. 1665-ben.

Az Néhai tekintetes és
Nagyon vitéz
URNAK.
GYARMATI
BALASSI
BALINTNAK
Istemes.
Amaz jó emlékeztető Isten-
ben bődölgő ki-múlt Néhai
Nemzetes
RIMAI JANOSNAK
az haza fiának, és a Magya-
ry nyelv két ekeféjének,
ISTENES ENKEI.
Mellyet a Váradai Negyedek
dono-ferent egynehány u
Enekeikkel és Imádóval
ki-bosított.
Sonban Faber Mihály
által 1676.

Az
Néhai Tekintetes, Nagyon vitéz
GYARMATI
BALASSA BA-
LINTNAK;
Istemes.
Amaz jó emlékeztető Néhai
Nemzetes
RIMAI JANOSNAK;
Igaz haza fiának, és a Magyar
nyelv két ekeféjének.
ISTENES ENKEI.
Mostan ajjokban e' his formában
ki-bosítottatuk.
COLOSVARATT.
Város-egyházi Mihály által, 1677.

Az
Néhai Tekintetes és Nagyon vitéz
URNAK.
GYARMATI
BALASSI BA-
LINTNAK;
Istemes.
Amaz jó emlékeztető, Istenben
bődölgő ki-múlt Néhai
Nemzetes
RIMAI JA-
NOSNAK;
Igaz haza fiának, és a Ma-
gyar nyelvnek két ekeféjének
ISTENES ENKEI.
Mellyet a Váradai Negyedek Ed-
no-ferent egynehány új Enek-
ekkel és Imádóval
ki-bosítottatuk.
Bárfán, BERGER MINALF
költészetével, 1679-ben.

Az
Néhai Tekintetes és Nagyon vitéz
URNAK.
GYARMATI
BALASSI BA-
LINTNAK;
Istemes.
Amaz jó emlékeztető,
Istenben bődölgő ki-múlt
Néhai
Nemzetes
RIMAI JANOS-
NAK;
Igaz haza fiának, és a Ma-
gyar nyelvnek két ekefé-
jének.
ISTENES ENKEI.
Mellyet Váradai Negyedek Ed-
no-ferent egynehány új Enekek-
kel és Imádóval
ki-bosítottatuk.
Lécsen, BRUFER Samuel,
Ausz. 1692.

Az
Néhai Tekintetes és Nagyon vitéz
URNAK.
GYARMATI
BALASSA BA-
LINTNAK;
Istemes.
Amaz jó emlékeztető,
Istenben bődölgő ki-múlt
Néhai
Nemzetes
RIMAI JANOS-
NAK;
Igaz haza fiának, és a Ma-
gyar nyelvnek két ekefé-
jének.
ISTENES ENKEI.
Mellyet Váradai Negyedek Ed-
no-ferent egynehány új Enekek-
kel és Imádóval
ki-bosítottatuk.
Lécsen, BRUFER Samuel,
Ausz. 1700.

Az
Néhai Tekintetes és Nagyon vitéz
URNAK.
GYARMATI
BALASSA BA-
LINTNAK;
Istemes.
Amaz jó emlékeztető Néhai
Nemzetes
RIMAI JANOS-
NAK;
Igaz haza fiának, és a Ma-
gyar nyelv két ekefé-
jének.
ISTENES ENKEI.
Mostan ajjokban e' his for-
mában ki-bosítottatuk.
KOLOSVARATT.
M. TOTPALUSI K. MUKLÓ
által 1701. Ért.

Az
Néhai Tekintetes és Nagyon vitéz
URNAK.
GYARMATI
BALASSA BA-
LINTNAK;
Istemes.
Amaz jó emlé-
ketben bődölgő
Néhai Nemzetes
RIMAI JANOS-
NAK;
Igaz haza fiának, és
nyelvnek két ekefé-
jének.
ISTENES ENKEI.
Mellyet az. dicsőítő
fiának meg jelleme-
zőjében e' his for-
mában ki-bosítottatuk.
MDCCL

élete tekintélyes részét Németországban töltötte, állandó kapcsolatban volt a hazai körökkel, sűrűn hazalátogatott, s műveivel a hazai protestánsok irodalmi, vallási és tudományos igényeit igyekezett kielégíteni. Legjelentősebb műve a genfi zsoltárok kitűnő magyar fordítása, a „Psalterium Ungaricum” (1607), amely Károlyi bibliája mellett a legtöbb kiadást megért és legtöbbet forgatott régi magyar könyv. Senczi Molnár igen széles körű munkássága során latin—magyar és magyar—latin szótárt, magyar nyelvtant, prédikációgyűjteményt, énekeskönyvet adott ki; kijavítva újra kiadta Károlyi bibliáját és lefordította Kálvin híres „Institutio”-ját. Kapcsolatban állt kora legkiválóbb protestáns tudósaival és íróival, a magyar kultúra jelentős propagátora volt külföldön, s a külföldi műveltség terjesztője Magyarországon.

Senczi Molnár köréhez tartozott *Szepsi Csombor Márton* (1594—1623) kassai tanító, aki beutazta Európa nagy részét és egy igen színes, érdekes útirajzot adott ki „*Europica varietas*” címmel (1620). *Alvinczi Péter* kassai prédikátor Bocskai István, majd Bethlen Gábor udvari papja volt, aki prédikációs gyűjteményen, vita-iratokon kívül a Habsburg-ellenes publicisztikai irodalmat is eredményesen művelte. *Prágay András* (?—1636?) szerencsi prédikátor „Fejedelmeknek serkentő órája” címmel, Guevara híres és majd minden nyelvre lefordított állambölcseleti munkáját fordította magyarra igen fejlett stílusérzékkel. Prágay könyve a magyar manierista próza egyik legjobb alkotása.

A barokk kor (a 17. század elejétől a 18. század végéig). A reformáció 16. századi általános győzelme következtében a magyar reneszánsz szinte teljesen összeesett a protestantizmussal. A katolikus ellen-támadás viszont már a barokk szellemiséggel járt együtt a 17. század elején. A magyar reneszánsz eredményekben oly gazdag, de végeredményben Balassi után mégis egyre hanyatlóbb utolsó szakaszában már megjelent a magyar irodalmi életben az új korszak fő vonásait meghatározó barokk kultúra is.

Az ellenreformáció hatása a magyar irodalomra. A 16. század végén Magyarországon is megindul az ellenreformáció élén több kiváló katolikus író állt, akik a 17. század első évtizedeiben már jelentős értékekkel gazdagították a magyar irodalmat. Közéjük tartozott a jezsuita *Káldy György* (1572—1634), a *katolikus bibliafordítás* megteremtője, és *Pázmány Péter* (1570—1637), a magyar ellenreformáció legnagyobb alakja. Pázmány protestáns családból származott, de a katolikus vallásra áttérve jezsuita lett, s különböző külföldi rendházakban tanult. Hosszabb időt töltött Rómában is Bellarmin oldalán. Tanára lett a grazi jezsuita egyetemnek, majd később (1616) esztergomi érseként a magyar katolikus egyház vezetője, egyben az ország egyik vezető politikusa és a magyar függetlenségi törekvésekkel szemben a Habsburg-ház szilárd híve. Számos *hitvitázó munkát* adott ki, lefordította Kempis Tamás könyvét Krisztus követéséről, imádságoskönyvet és prédikációgyűjteményt írt. Legnagyobb műve az „Isteni igazságra vezérlő kalauz” (1613),

amely a katolikus egyházétól eltérő tanítások átfogó és rendszeres cáfolata. Pázmány a magyar szónoki és értekező próza kiváló művelője, a szerkesztés és a stílus mestere. Vele, az ő hatalmas, mégis közérthető körmondataival, műveinek bonyolult és mégis monumentális szerkezetével kezdődik a magyar irodalmi barokk. A nép számára is érthetően írt, nyelvét állandóan felfrissítve népi kifejezésekkel és hasonlatokkal.

Pázmány és társai hatására a kor főúri családjai sorra katolizáltak, s ennek következtében a sztoikus-manierista főúri költészet kezdett a barokk stílusba áthajlani. A magyar katolizált főúri ifjak a Pázmány Péter által alapított nagyszombati, valamint a grazi és bécsi barokk szellemű katolikus egyetemeket látogatták, tanulmányutakat tettek a barokk Itáliában, s az ellenreformáció központjában, Rómában. Közéjük tartozott a század legnagyobb költője, *Zrínyi Miklós* (1620—64) is. Híres törökverő családból származott, s szüleit korán elvesztve jezsuita nevelést kapott, megjárta Grazot, Bécsset, Nagyszombatot (Trnava) és Itáliát. Nevelését maga II. Ferdinánd király és Pázmány Péter irányították. 18 éves kora óta a törökkel szomszédos birtokain élt, állandó harcban az ellenséggel. Első irodalmi alkotásai Marino és más olasz barokk költők nyomán készült szerelmi idillek. Fiatal korában (1645—46) írta meg élete főművét, „*Szigeti Veszedelem*” című 15 énekes eposzát is. Ebben hasonló nevű dédapjának 1566. évi hőstettét, Szigetvár várának az utolsó

Senczi Molnár Albert

emberig való védelmét énekelte meg. Szigetvár ostroma kiváló eposzi téma volt, mert a közvélemény ezt az eseményt a török—magyar harcok fordulópontjaként értékelte. A török hatalmas veszteségei, valamint a nagy hódító szultánnak, II. Szulejmánnak az ostrom során bekövetkezett halála miatt a szigetvári védelmet a vár cleste ellenére is hatalmas diadalnak tekintették. Zrínyi tehát őse hőstettén keresztül egy népek sorsát eldöntő küzdelmet tudott ábrázolni. Témáját az összes elérhető történelmi források, valamint horvát hősi énekek nyomán, lehetőleg történeti hűséggel dolgozta fel. Mintái Homérosz, Vergilius és Tasso hősköltéményei, valamint Marino barokk kiseposzai voltak. Bőven merített az egyetemes eposzi közkincsből, de koncepcióját és műve szinte mértanilag kiszámított nagyszerű szerkesztését teljesen önállóan alkotta meg. Zrínyi műve a világirodalom egyik utolsó nagy *hősi eposza*, s az ad neki különös értéket, hogy írója maga is kiváló katona, képzett hadtudós, aki utóbb kora legkitűnőbb hadvezérei közé emelkedett. Az eposz harci jelenetei így mindvégig élmények nyomán keletkezettek. Eposzát Zrínyi egyben saját katonai és politikai programjának is szánta s a török kiűzését és az ország egyesítését hirdette meg benne. Élete további részében e célok érdekében munkálkodott, s a nemzeti jellegű királyságért, az állandó nemzeti hadsereg megeremtéséért küzdve, mint az ország egyik vezető politikusa szembefordult a Habsburg uralkodóházzal és az azt kiszolgáló katolikus főpappal. E célokat szolgálták az eposz után írt művei

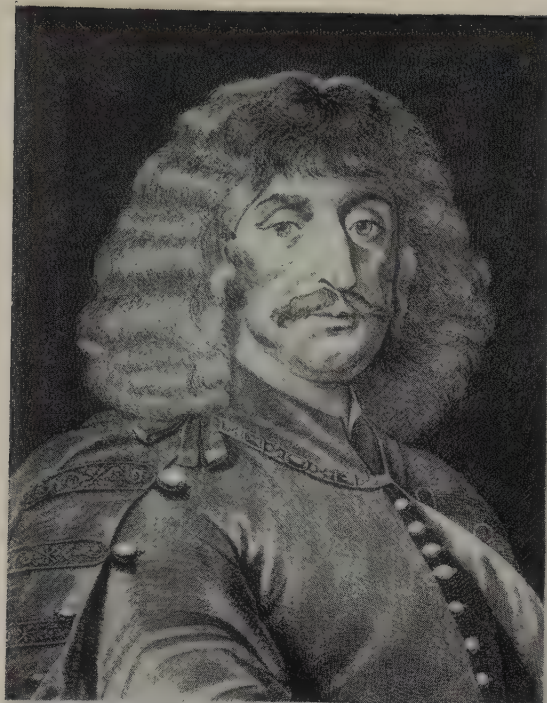
Pázmány Péter

is. Machiavelli és a későbbi olasz és francia államtudományi és hadtudományi írók nyomán, azok munkáit továbbfejlesztve írta meg politikai és katonai tárgyú műveit, megteremtve a magyar államrezont: „Vitéz Hadnagy” (1650—53), „Elmélkedések Mátyás királyról” (1656). A magyar próza kiváló művelőjeként, a magyar tudományos és elméleti nyelv egyik nagy fejlesztőjeként jelenik meg ezekben a művekben. Legkitűnőbb prózai írása, „Az török Áfium ellen való orvosság” (1660—61), a magyar publicisztika klasszikus alkotása. Korai és tragikus halállal halt meg; vadászat alkalmával egy felbőszült vadkan áldozata lett.

Miként Zrínyinél is még szívósan tovább élnek a reneszánsz hagyományok, ugyanúgy költő kortársainak munkásságára is a késő-renaisszánsz és a barokk elemek keveredése a jellemző. Ez érvényes a mohácsi csatáról eposzt író *Listius Lászlóra* (1628—63), a lírai versekkel fellépő *Beniczky Péterre* (1603—64). A század második felének legjelentősebb nemesi költője, *Gyöngyösi István* (1629—1704) az epika idillikusabb változatát művelte a heroikus helyett: kora nevezetes főurainak házassági törtékeit énekelte meg. Művei kis-eposzokká fejlesztett epithalamiumok, melyekben költőjük igen ügyes verselőnek, jó stilisztának és ötletes elbeszélőnek mutatkozik. Legjelentősebb műve, a „Márssal társalkodó Murányi Venus” (1664) Wesselényi Ferenc nádor jól megfontolt érdekházasságának romantikussá festett története. A 17. és 18. század konzervatív nemesi olvasói Zrínyi fenségét és korán túlmutató eszméit nem értették meg, Gyöngyösi azonban kedvelt olvasmányuk maradt.

A népies költészet. A 17. század jellegzetes népies költészetében a főúri-nemesi költők csak kisebb szerepet játszottak. A 17. század egy sajátos költészet felvirágzásának a korszaka, melynek művelői a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki: prédikátorok, tanítók, katonák, íródeákok, mesteremberek, egyszerűbb nemesek. Jellemző sajátsága ennek a költészetnek, hogy termékei csak igen ritkán jelentek meg nyomtatásban, rendszerint *kéziratban* vagy *élőszó útján* terjedtek, s igen szoros kölcsönhatásban álltak a népköltéssel. Az életnek szinte minden területét elárasztotta ekkor a vers, minden alkalomra énekeket írtak, a szerelmi udvarlásnak éppen úgy a vers volt az eszköze, mint a halottól való búcsúzásnak. Versbe írták át még a törvénykönyvet, a tankönyveket és az Újszövetséget is. Ennek a költészetnek a termékeit főként kéziratos énekgyűjtemények őrizték meg, de sokat találunk levelekhez mellékelve, nyomtatott könyvekbe bejegyezve is. Találunk köztük a legkülönbözőbb alkalmakra írt énekeket (keresztelő, temetés, esküvő, névnapok stb.), szerelmi és mulattató dalokat, paszkvillusokat, katonaénekeket, politikai költeményeket, a haza romlásán, a török és német pusztítások miatt kesergő énekeket. Igen szorosan összefonódott ez a népszerű, a műköltészet és népköltészet között álló költői tevékenység a század törökellenes és Habsburg-ellenes nemzeti küzdelmeivel. Névtelen magyar hazafias költők lelkesítették a füg-

Vera Effigies illustrissima ac Excellentissima Domini
A. ZRINYI et spectabilis Illustrissimi Generarii pro
Hungaria Archiepiscopi Dalmatiae Croatiae Sclavoniae
Comitatum Zalatichorum et Smiladensis Superioris
Comitatus Equitis Aurei Vellere ac Infinitum
Mazari Hereditarii Capitaneus Generalis Turco-
rum. Joannes de Jure et Rebus Poetae

Zrínyi Miklós, a költő

getlenségi harcra és állítottak emléket az elesett hősöknek.

A 17. század végének és a 18. század első éveinek kiemelkedő sajátos lírai művei az ún. *kuruc énekek*. A kuruc versek között nagy költők tollára méltó megkapó líraiságú bűjdosóverseket („Buga Jakab éneke”), a kuruc katonák szilaj jókedvét szinte balladaszerűen ábrázoló katonaverseket („Csinom Palkó”, „Erdélyi hajdútánc”), a kuruc katonák nyomorúságát („Szegénylegény éneke”) vagy vesztés csatákat panaszoló énekeket találunk. Számos vers foglalkozik az 1703–11. évi nagy kuruc szabadságharc vezérének, II. Rákóczi Ferencnek az alakjával. E kuruc verseket kiemeli a kor névtelen alkalmi költészetéből a kuruc szabadságharc politikai törekvéseinek a kifejezése, s a népköltészet hangján való megszólaltatása.

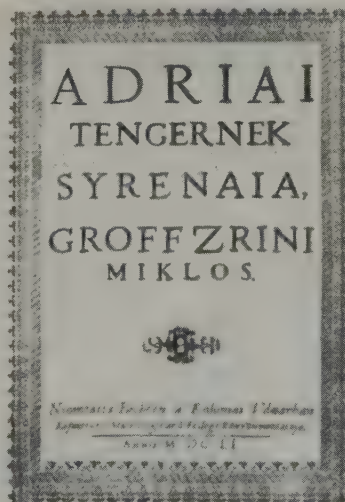
Magyarország széttagoztságának hatása az irodalomra. A barokk kor nevesebb írói egyéniségei mind a Habsburg uralom alá tartozó országrészen működtek. A 17. században az ország széttagoztsága még sokkal élesebben jelentkezett, mint az előzőekben. A török által meghódított területet nem számítva, a Habsburg uralom alá tartozó királyi Magyarország és az önálló Erdély élesen elkülönült, nemcsak politikailag és valóságilag, de művelődési és irodalmi szempontból is.

A kálvinista Erdélyben a 17. században a barokk még alig vert gyökeret, ezzel szemben tárt kapukra találnak a kor polgári irányzatai. Míg a nyugati országrész a katolikus barokk kultúrájú területek felé orientálódott irodalmi, művelődési és ideológiai vonatkozásban, addig Erdély a nyugat-európai protestáns országokkal, a polgári forradalmakat megvívó Hollandiával és Angliával volt szoros összeköttetésben. Az 1620-as évektől kezdve az erdélyi és kelet-magyarországi ifjak a harmincéves háború során elpusztított Heidelberg helyett a holland egyetemeket kezdték látogatni, ahol megismerkedhettek a legújabb és leghaladóbb tanításokkal: Descartes eszméivel, a puritanizmus mozgalmával stb. Többen közülük a puritánus-presbiteriánus tanok még jobb megismerése érdekében Angliába is áthajóztak, s egymás után fordították magyarra a nagy angol puritán teológusok, mint Perkins, Ames és mások műveit.

Erdélyben és Magyarország keleti részein a puritánus mozgalom az 1630-as években jelentkezett. Első nagy hatású képviselői és a mozgalom vezetői *Medgyesi Pál* (1605–63) és *Tolnai Dali János* (1606–60) voltak. Mindketten megfordultak Angliában, nézeteiket számos teológiai munkában terjesztették, s megkezdtek — a kálvinista államegyház vezetői és a fejedelem tilalma ellenére — a református egyház demokratikus átszervezésére irányuló mozgalmukat.

Az ő nyomukban járt a magyar puritánok legnagyobbika, s egyben a 17. század legnagyobb magyar protestáns tudósa és írója, *Apáczai Csere János* (1625–59). Ő is Hollandiában tanult, ahol a puritánus teológia mellett a descartes-i filozófiával is megismerkedett s annak lelkes hívévé szegődött. Még hollandiai tartózkodásakor kezdte el írni legnagyobb művét, a „Magyar Encyclopaediá”-t, melyben kora tudományos színvonalán első ízben foglalta össze az összes tudományo-

Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” című verseskötetének első kiadása

MAGYAR ENCYCLOPÆDIA.

Az az

MINDEN IGAZ ÉS HASZNOS
Böltefélegnek szép rendbe foglalá-
sa és Magyar nyelven világra bocsátása.

APÁTZAI CSERE JÁNOS
által.

SENEC. 64. EP. IST.

*Esse omnia a veteribus inventa esse: hoc
tamen semper novum erit, usus & inven-
torum ab aliis scientia & dispositio.*

ULTRAJECTI.
Ex Officinâ JOANNIS à WAES-
BERGE, cl. la CL. LI.

Apáczai Csere János „Magyar Encyclopaediá”-ja (1653)

nyelve és stílusa; ebben Mikes elsőrangú művészeknek bizonyul.

A börtönben és az emigrációban született emlékiratokhoz hasonlóan a múltba tekintenek vissza, s elnyomottságukról, az idő kedvezőtlen változásáról panaszkodnak az otthon élő emlékirók is. *Apor Péter* (1676–1752) erdélyi főúr „*Metamorphosis Transylvaniæ*” című érdekes munkájában a régi független Erdély és a németesedő, a régi magyar szokásokat elhagyó egykorú Erdély életét veti össze. *Bethlen Kata* (1700–59), a buzgó erdélyi református grófnő, vallása miatti üldöztetését, s innen eredő családi tragédiáját írja meg megrendítő módon „*Önéletírás*”-ában.

A Habsburg uralom alatt egyesített Magyarország irodalma. A barokk kultúra igazi virágkorát a 18. század első felében élte Magyarországon; Rákóczi szabadságharcának a bukása (1711) után azonban erre a kultúrára rányomta bélyegét az egész országra kiterjedő Habsburg uralom. Magyarország gyakorlatilag

a Habsburg birodalom egyik tartományává süllyedt. A 17. századi barokk költők erős nemzeti tendenciája, valamint a demokratikus és polgári törekvések nem folytatódhattak, még a magyar nyelv is háttérbe szorult. A katolikus egyházi szerzők nagy része újra latinul írt, a főúri családok pedig, elfordulva elődeik hagyományától, megvetették a magyar irodalmat, s csak francia és német nyelven olvastak. Az egymás után épülő fényes barokk kastélyokban nemhogy a 17. századihoz hasonló magyar irodalmi életet nem lehetett találni, de magyar könyveket és magyar szót is alig. Szinte kivételszámba megy egy-két főúri család a magyar irodalom, költészet ápolásával, művelésével.

A barokk főúri költészet legszínvonalasabb folytatója, a rokokó ízlés egyik legjobb képviselője *Amade László* (1703–64) volt. Igen változatos versformában a gálans költészet magyar változatát teremtette meg szerelmi dalaival, melyek nem az érzelmek mélységével, hanem virtuóz verselésükkel érdemelnek elsősorban figyelmet és megbecsülést. Közel áll hozzá a jezsuita *Faludi Ferenc* (1704–79), aki a latin nyelvű jezsuita irodalmisággal szemben mindig magyar nyelven írt. Lefordította az udvari életnek Graciantól származó barokk kézikönyvét, főként azonban verseivel tűnik ki. Versei is telve vannak a rokokó játékosával, de több bennük a gondolat, mint Amadénál, s szívesen fordul a nép nyelvéhez és a népi élet motívumaihoz, olyan irodalmi folyamatot indítva el ezzel, amely majd Petőfi és Arany művészetében éri el csúcspontját.

Apor Péter művének 1941-es kiadása

METAMORPHOSIS TRANSYLVANIAE,

Erdélynek, régi együgyű alázatos idejében való gazdagságából e mostani kevély, czifra, feltorult állapotjában koldusságra való

VÁLTOZÁSA

melyen

a mint életében sohasem kapott, hanem Erdélynek régi alázatos együgyűségében holtig megmaradott, úgy a következő maradéknak örökös emlékeztetire írt le hazája, feltorult állapotján szánakodó igaz haza-fia és gyűlöletes székely

bárá Al-Torjai

APOR PÉTER.

Végezte pedig el munkáját az 1736. és 40-ének 60-dik esztendejében, alsó-torjai udvarházában

Kner Izidor betűivel, Gyomán. Anno MCMXLI.

M. TÓTFALUSI K. MIKLÓSNAK
nagya keményének, életének, és különös tseleked-
tinek

M E N T S É G E.
Mellyet az Irágyek ellen, kik a közönfegy-
sónak ezaránt meggarolajrni kéntent-
tetett

KOLOSVÁRATT,
1698. Eféndőben.

ELŐJÁRÓ BESZÉD.
Gazán mondják a Theológusok, hogy Isten az övéit
(azért, hogy megidegenítse minden világi jóktól) abban
főként megáldogatni, a' mit legnagyobb javoknak tart-
nak világ fenné. Némén Belgiumban olyan a' paposok volt,
hogy ha pászor gyűlésében gyönyörködésen volna, és cédül
el nem tottem volna az, hogy haamat, valamint lehet,
egitim a' kerint: Publica pászor autiferentia woi. Az-
az: A' közönfegy söt cédül kell tenni a' magánosnak, an-
nyi idő alatt könyven 40000 vagy talán 100000 forintot
a' gyűjthettem volna, és ha edly ott irai dram volna, az
erem mondan, kever Erdely: Ut volna, a' avel tserelék
tízr dalgából. Amare colligalhatom ebből, hogy munku-
koss az en könyvemetek nyomtatolnak gondolat meg-
látom, és egyben magamat a' munkára adom (moha meg-
akné is volt foglalatosságom és idom tottele a' könyvemet
ötvennek mint) az usuló ket extensokban kerestem én
öböt 15000 sz-az tífendé cet forinai (mellynek 11-00
főlt).

DAVIDIS CZVITTINGERI
NOB. HVNG.

**SPECIMEN
HUNGARIÆ
LITERATÆ,
VIRORVM
ERVDITIONE CLARORVM
NATIONE HUNGARORVM,
DALMATARVM, CROATARVM, SLAVORVM,
ATQUE TRANSYLVANORVM.
VITAS, SCRIPTA ELOGIA ET CENSURAS
ORDINE ALPHABETICO
EXHIBENS
ACCEDIT
BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM
QUI EXTANT
DE
REBUS HUNGARICIS**

FRANCOFVRTI ET LIPSIE
TYPIS ET SUMPTIBUS JOH. GILL. KOHLERII, VNIY. ALTDORF. TYPOG.
ANNO MDCCXLI

**MAGYAR
ATHENAS**

AVAGY
AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZÁG-
BAN ÉLT TUDOS EMBEREKNEK, NEVE-
ZETESEBBSÉN A' KIK VALAMI, VILÁG ELEI-
BE BOTSÁTOTT IRASOK ÁLTAL ESMÉ-
RETÉSEKRE LETTEK, 'S JO EMLÉ-
KEZETEKET FEN-HAGYTAK
HISTORIA JOK

MELLYET
SOK ESZTENDŐK ALATT, NEM KEVÉS
SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDGETETT, ÉS AZ
MOSTAN ÉLŐKNEK, 'S EZ-UTAN KÖVETKEZ-
DŐKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JÓRA-VALÓ FEL-
SERIENÉSEKRE KÖZÖNSÉGSÉ TETT.

F. TS. BOD PÉTER.

A' M. Igeni Ekklefiában a' KRISTUS Szolgája.

Nyomtatattat 1766-uk Eféndőben.

Misztótfalusi Kiss Miklós műve; nyomták saját nyomdájában Kolozsvárott (Cluj) — Czvittinger Dávid és Bod Péter irodalmi enciklopédiáinak címlapjai latinul és magyarul

A 18. század nehéz évtizedeiben indult virágzásnak az iskoladráma, eleinte latinul, majd egyre nagyobb mértékben magyar nyelven is. Mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban nagy számban fordítottak, helyesebben dolgoztak át magyarra drámákat, iskolai előadások céljaira. Jelentéktelen szerzők műveit éppen úgy előadták, mint nagy klasszikusokét (Molière, Metastasio és mások). Az eredeti magyar drámaírás lassan bontakozott ki, s termékei eleinte főként humoros, szatirikus jelenetek, boházatok voltak.

Jelentős eredményeket mutathat fel azonban ez a periódus a tudományos irodalom terén. Igaz, hogy

Apáczai, Zrínyi, Pápai Páriz kezdeményezéseivel szemben a tudomány nyelve átmenetileg ismét a latin lett, mégis ez a század az alapos kutatásokon, forrástanulmányokon alapuló modern magyar történetírás, irodalomtörténet, tudománytörténet, államtudomány-létrehozója.

A 18. század derekától kezdve nem egy író művében, a francia irodalom iránti érdeklődésben, francia művek fordításaiban már megmutatkozik a felvilágosodás előszele. A magyar felvilágosodás Bessenyei György fellépésével az 1770-es években kezdődött, ami a magyar irodalom egy új korszakának is a kezdetét jelenti.

A MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁTÓL A 19. SZÁZAD VÉGÉIG

A magyar felvilágosodás (1772—1825). A magyar felvilágosodás az európainak jellegzetes változata, s leginkább az idegen uralom alatt élt kelet-európai népek mozgalmával rokon: közös vonásuk a felvilágosodás és a nyelv művelés összefonódása a nemzeti lét védelmében. Magyarországon az irodalom ekkor szabadult fel a teológia, illetve a skolasztikus erudíció gyámkodása alól, ekkor alakult ki a szervezett és folyamatos-ságot biztosító irodalmi élet.

A felvilágosodás fejlődése azokkal a gazdasági és politikai ellentétekkel függ össze, amelyek a 18. század derekán kezdtek éleződni az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között. Kialakult a kis- és közép-nemességnek mind az uralkodóval, mind a főurakkal szembeni ellenzékiisége, mely a parasztság felé is orientálódott. A polgárosodás nemzeti mozgalma az áruter-melő feudális nemesség vezetése alatt összekapcsolódott a parasztkérdéssel, s ez az irodalom népies tendenciáit tette markánsná. A felvilágosodás és nyelv-művelés összefonódása mellett ez a különbözőképpen (patriarchálisan, liberálisan, plebejus módon) értelmezett népiesség a magyar felvilágosodás másik jellemző vonása.

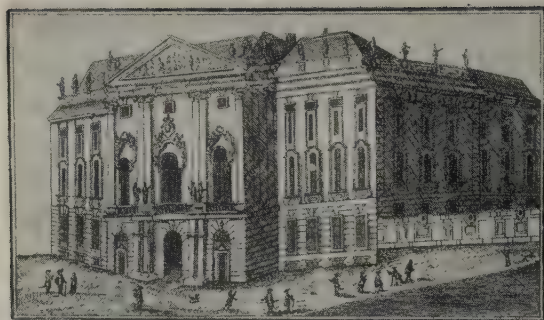
A gazdasági-politikai ellentéteket a fokozódó magyar nyelvi öntudat nemzeti irányba szélesítette ki. A közép-nemesség és a főnemesség egy része kezdett szembefordulni a század első felének szinte mindenre kiterjedő klerikális és jogi latinságával, valamint ennek fő hordozóival, az elnémetesedő magyar arisztokráciával és a magas klérussal. E nemzeti és polgári jellegű mozgolódáshoz, melyben hovatovább szerepet vállalt a nem nemesi származású világi értelmiség vékony rétege is, elsősorban a francia, kisebb részben az angol, később — 1800 és 1820 között — pedig a német felvilágosodás fő műveinek elterjedése nyújtott jelentős ideológiai erősítést.

A felvilágosult abszolutista II. József reformszándékai különböző állásfoglalásra készítették a felvilágosodás magyar híveit, így az írókat is. Az ellentmondásos politikai tendenciák, az egy író életművében is egymásra torlódó, ellentétes gondolati irányok nem engedték egynemű ízlés jegyében kitisztulni, rendeződni irodalmunkat. A fordítási irodalom özöne csak növelte a stílus-irányok egymásba kavargó tarkaságát. Ezért — harmadik vonásként — a felvilágosodás első szaka-

szára (1795-ig) az ízlés és stílus sokszínűsége, a klasszicizmus és az antiklasszikus tendenciák egyidejűsége s egymásba váltása is jellemző. A stílusbeli egyneműsödés (a görög—német klasszicizmus és nemesi szentimentalizmus jegyében) majd csak a második nagy szakaszban, 1795 és 1820 között áll be. Filozófiai és erősödő — bár ellentétes — politikai tendenciák, majd radikalizálódás jellemzik továbbá a magyar felvilágosodás első szakaszát. A radikalizálódás az 1790-es évek derekán az irodalmi eszmékre és a költői gyakorlatra is erősen kiható jakobinus mozgalommal (1794) érte el csúcspontját. Ez, nem lévén tömegbázisa, sem fejlett magyar polgárság, mely támogathatta volna, hamarosan elbukott (1795). A bukás jelentékeny törést okozott a magyar irodalom fejlődésében.

Az ellentétes politikai tendenciák, a heterogén ízlés és stílusirányok fölött az egyetértést, mint a fejlődés legáltalánosabb elvét az anyanyelvi művelődés nemzeti és felvilágosult programja jelentette. Ez csak finomult és módosult a nyelvújítás és a klasszicizmus 1800 körül kezdődő szakaszában.

Bessenyei György és köre. A magyar felvilágosodás első, s egyben vezéralakja a franciás műveltségű, rendkívüli tehetségű és munkabírási, de lázas sietséggel dolgozó és esztétikailag kiérlelni keveset tudó Bessenyei György (1747—1811) volt. A szabolcsi születésű református közép-nemes felületes latin tanulmányok után a falusi életből egyszerre Bécs fényűző és művelt körébe került: testőr lett Mária Terézia nemesi gárdájában. A bécsi nemzeti mogaalom hatása és a buzgó önművelés — Voltaire, Locke, Montesquieu és mások szakadatlan olvasása — ráébresztette feladataira. Mint maga írta, „megáradt elméből” vetette ki gyors egymásutánban első műveit — nemzeti s görög témájú verses tragédiáit, epikus és lírai költeményeit. E művei mind 1772-ben jelentek meg — a rohamosan író, korszerűen művelt, új formákat és műfajokat bevezető irodalmár az ő személyében jelentkezett először a magyar irodalomban. Kilépve a testőrségből, a magyar protestánsok ügyvivője lett az udvarnál. 1775 és 1781 között írta legnagyobb hatású műveit. Kitűnő társasági vígjátékában, a „A philosophus”-ban, a parlagi magyar nemes remek gúnyrajzát adja. Röpiratai és akadémiai terve-zete kulturális programját tartalmazták („Magyarság”, „Magyar Néző”, „Jámbor szándék”), esszé-gyűjtemé-

A magyar királyi nemesi testőrség egykori palotája Bácsban

nye pedig („Holmi”) materialista világméretű, modern pedagógiai gondolatairól, újító irodalmiságáról tanúskodik.

Kulturális programját maradi hitfeleivel is vitázva, de az uralkodó terveitől (pl. az 1777-es nevelésügyi kódextól, a „Ratio educationis”-tól) is eltérően hirdette meg. A közboldogság érdekében a tudományokat (a felvilágosult filozófiát, szaktudományt és irodalmat) anyanyelven kell terjeszteni, akadémiát kell létrehozni, s szembefordulva a régi magyarság latin nyelvű, jogászai vagy vallásos literatúrájával, műveltségével, az új tudományok szellemében kell profán szépirodalmat teremteni. Elsőnek kísérelte meg Hazafiúi Magyar Társaságban (1779) egyesíteni tudósainkat, íróinkat a hessen-homburgi patrióta tudós társaság mintájára. Az 1782-től Bihar megyei birtokára visszavonult Bessenyei magányában is nagy műveket alkotott —

A nemesi testőrség két író-tagja: Bessenyei György és Báróczi Sándor

többek között egy filozófiai poemát („A természet világa”), és egy ragyogó erkölcsi és filozófiai értekezést („Bihari remete”). Legnagyobb műve az 1804-ben írt „Tariménes utazása” című nagy terjedelmű államregénye, melyben Voltaire „L'Ingénu”-ját újáteremtve s Rousseau eszméivel ötvözve, saját terveit, életpasztalatait foglalta össze, kora nagy alakjait és eseményeit jelenítette meg mintegy görbe tükörben.

Filozófiája nem tett olyan nagy hatást, mint művelődéspolitikai programja: legnagyobb tanítványai, Révai Miklós nyelvész és Batsányi János költő, egész sor kisebb jelentőségű író mellett, széles körben propagálták eszméit, melyek az 1780–90-es évek irodalmi fellendülésének alapgondolataivá lettek.

Két testőtársa, Báróczi Sándor (1735–1809) és Barcsay Ábrahám (1742–1806) Bessenyeivel közel egy időben kezdte pályáját. Báróczi de la Calprenède s különösen Marmontel fordításával a franciás könnyedség, a style coupé tudatos stilisztája. Tömörtségével, választékosságával, tudatos szépírói törekvéseivel és tiszta magyarságával erős hatást tett a fiatalabbakra, különösen Kazinczyra. Barcsay lírájának klasszicista formáját a felvilágosodás tudományáért való lelkesedése hevíti. Költészetét szubjektívvá színezi meghasonlása katonai hivatásával és rádöbbenése a világméreteken folyó gyarmatosításra. Világnézeti kételyei, lelki válsága, a népet egyszerűsége iránti nosztalgiaja teszik líráját hitelessé.

Bessenyei köréhez lazábban tartozott az idősebb, s mindegyiküknél korábban irogató Orczy Lőrinc (1718–89) generális, dúsgazdag földbirtokos, aki a felvilágosult francia és angol írók óvatos, kritikai követője. Társa volt ugyan Bessenyeinek a Hazafiúi Magyar Társaság alapításában, de tompítani igyekezett az ő élesebb felvilágosult filozófiai irányát. Az egyszerűségnek és a természetkultusznak, majd a patriarkális felfogott paraszti életforma boldogságának jellegzetes költője (híres verse „A bugaci csárdának tiszteletére”). Jelentősége a nemesi-nemzeti ellenállás mozgalmának támogatása miatt is nagy.

A mindannyiuknál fiatalabb és korán elhalt Ányos Pál, pálos rendi papköltő (1756–84) a magyar szentimentalizmus első jelentékeny lírikusa volt. Orczyhoz, Bessenyeihez és Barcsayhoz írt költői leveleiben gondolati és érzelmi meghasonlásának adott kifejezést. A hold- és halálkultuszt ápoló szuggesztív versei mellett költészetében a nemesi-nemzeti mozgalom olyan motívumai is kifejezésre jutnak, mint a régi dicsőségre való emlékezés, a nemzeti elbukás mementóinak (Mohács) — felidézése, vagy a nemzeti nyelv és viselet ápolására ösztönző figyelmeztetés. Izgatott képzelet, tudatosan hangsúlyozott érzékenység jellemzi nagy távlatú, az aranykor illúziójának szertefoszlásáról s a gyarmatosító világ kegyetlenségéről írt, rousseau-i ihletésű verseit. Ő kezdte el a II. József ellen meginduló szatíráköltszettel is.

Az 1780-as évek irodalma. Péczeli József, komáromi prédikátor (1750–92) Bessenyei irányát követte Voltaire- és Young-fordításaival, tanítómeséivel, s főleg tudománynépszerűsítő folyóiratával („Mindenes Gyűj-

temény”, 1789—92). Számos nagy hatású író-társa pedig kifejezetten a nemesi ellenállás konzervatív patriotizmusát hirdette olyan műfajokban, amelyeket a korábbi ponyvaszerű elbeszélésből emelt fel a közérdekű irodalmiság szintjére. Kiválik közülük *Gvadányi József* lovasgenerális (1725—1801). Híressé vált elbeszélő költeményében, az „Egy falusi nótárius budai utazása”-ban (1788, megj. 1790) a mulatságos kalandokba keveredő falusi jegyzővel gúnyoltatja ki az idegen szokások elharapódzó utánzását Pest-Budán. A rokokó korábbi pásztoralakjait izes realizmussal telíti, bennük látja a tiszta, eredeti magyarság típusait. Ugyancsak a nemesi ellenállás eszméi, témái, nacionalista légköre jellemzik *Dugonics Andrást* (1740—1818), szegedi piarista, később pesti egyetemi tanár regényét, az „Etelkát”-t (1788). Áltörténeti kulcsregény, csupa konkrét célzással saját korának eseményeire és politikusaira. A honfoglaló magyarság idejének felelevenítésével, a hajdankor iránti érdeklődést táplálva, nagy sikert aratott. Népies stílusa tudatosan provinciális. *Horváth Ádám* (1760—1820) hagyományosan magyaros énekköltészete a II. József korától Napóleon bukásáig terjedő korszak eseményeinek egész krónikáját nyújtja.

A nemesi ellenállás motívumai tűnnek fel azoknak a szerzetesi íróknak a költeményeiben is, akik az 1770-es és 1780-as években az antik versmérték bevezetői és a prozódiai viták heves harcosai voltak, s ezzel elsőnek vetették fel a költői és irodalmi nyelv szabályozásának szükségességét. Elsőként a csoport legtehetségesebb költője, *Baróti Szabó David* (1739—1819) jezsuita, majd világi paptanár, Batsányi és Kazinczy barátja lépett fel ódákkal, elégiákkal, episztolákkal. *Rájinis József* (1741—1812) mindegyiküket megelőzve próbálta az iskolában megszokott, barokkos újlatin verselést magyarul is megszólaltatni. Baróti Szabó volt azonban az úttörő nemcsak a verselés technikájában, hanem az új, merész költői nyelv kialakításában is. Szenvedélyes hazafiságú ódáival, a modern szentimentális életérzészt horatiusi epódos-formában megszólaltató egyik költeményével, valamint epikus hexameteireivel a romantikusoknak is ösztönzést adott. *Révai Miklós* (1750—1807) a mindkettejükénél modernebb világnézetű és életvitelű, féktelen temperamentumú piarista velük egy időben lépett fel elégiáival, s alakította ki anakreoni és szentimentális költészetét. Bessenyeinek egyik legnagyobb tanítványa, az akadémiai tervzetnek különböző fórumok előtti heves pártolója, s a pozsonyi „Magyar Hírmondó”-ban, melyet átmenetileg (1784-ben) ő szerkesztett, hatékony terjesztője volt. Révai különösen a 19. század első évtizedében hatott erősen irodalmunkra a történeti nyelvtudomány megalapításával (latin nyelvű magyar nyelvtana, az „Elaboratio Grammatica Hungarica” 1806-ban jelent meg).

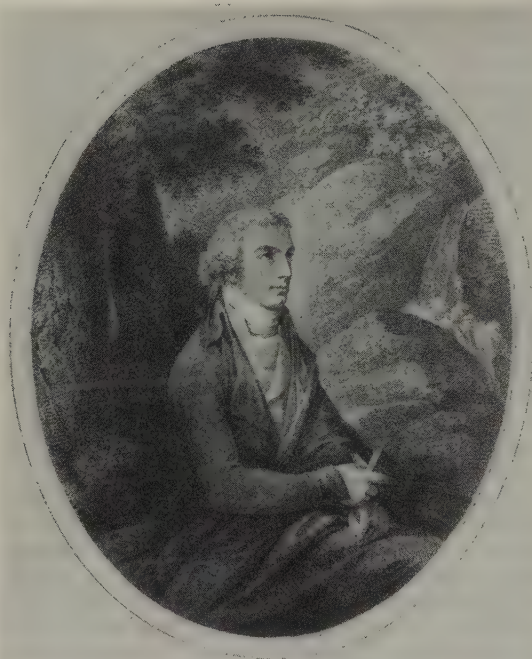
A formaújítás és a költői nyelv kialakítása terén a görög—római mérték kiképzése mellett nagy jelentőségű volt a rimes-időmértékes magyar verselés bevezetése, amit a hagyományos magyar formák tökéletesítésének szándéka és az a törekvés szült, hogy az idegen daltamra készült versekben a dallam és a szöveg tökéletesebb összhangját valósítsák meg. A modern min-

tájú rimes-mértékes verselés kezdete *Ráday Gedeon* (1713—92) nevéhez fűződik, aki már az 1730-as években próbálkozott ilyenekkel. Zrínyi-átköltései, esztétikai igényessége, nagy színműkultusza, s hatalmas magyar irodalmi könyvtára nagy hatással volt a fiatalabb, inkább szépirodalmi igényű írók nevelésére. Mellette *Földi János* (1755—1801) orvos volt az egyik legműveltebb és legérzékenyebb formaújító, különben jeles grammatikus és természettudós is. A rimes hexameterek divatja erős visszatetszést keltett, s hamarosan el is múlt. A nem elég változatosnak érzett magyaros-rimes sorok nyugati mintára történt megmértékelése viszont erősen elterjedt, s némileg háttérbe szorította a magyar népi ritmus verstani kiművelését. A nemzeti ritmus teljes formagazdagságának kiképzése felé a népi versformák megújításával csak néhány, főleg debreceni költő tett ekkor nagyobb lépést, mint pl. Horváth Ádám, Szentjóbí Szabó László és Csokonai.

A rimes-mértékes, úgynevezett nyugat-európai versformák legfőbb művelői és elméleti igazolói között találni jórészt azokat az írókat, akiket ízlésük és polgárosító törekvéseik II. József mellé állítottak. *Verszeghy Ferenc* (1757—1822) érdemel sorukban különös figyelmet, nemcsak a nyugat-európai formák minden addigi kísérletnél sikeresebb megvalósítása, a németes műdal bevezetése és rendszeres verstana, hanem felvilágosult filozófiai törekvései, Marseillaise-fordítása, a Csokonai-élőkészítő szerelmi költészete miatt is. Mint Martinovics jakobinus mozgalmának tagja, hosszú börtönbüntetést szenvedett. Kiszabadulása után is folytatta — főleg elbeszélő prózájával — polgárosító törekvéseit, már erősen antiklasszikus ízléssel és Herder filozófiájának propagandájával. Mint nyelvtudós, aki a nyelv-helyességet a saját kora és saját szülőföldje gyakorlata szerint kívánta meghatározni, súlyos vitákat folytatott Révaival.

Az 1780-as években alakultak ki először azok az írói körök, amelyek az irodalmi élet központjaivá lettek. Ekkor indultak el a hírlapok és folyóiratok is, amelyek szervezni, irányítani kezdték a gyorsan fejlődő irodalmat. Az első magyar újság, a pozsonyi „Magyar Hírmondó” 1780. január 1-én indult meg Rát Mátyás evangélikus lelkész szerkesztésében, majd (1788-ig) ezt több bécsi és budai hírlap követte. A tudomány-népszerűsítést vállaló komáromi „Mindenes Gyűjtemény” (1789—92) Péczeli József szerkesztésében, és a radikálisan felvilágosult „Orpheus” mellett (1790—92, szerkesztette Kazinczy) a felvilágosodás egész mozgalmának legkiválóbb folyóirata a kassai „Magyar Museum” lett, melyet Kazinczy, Baróti Szabó és Batsányi alapított 1787-ben, de Batsányi egyedül szerkesztett a lap megszűntéig, 1792-ig. Mind programadás, mind esztétikai törekvések szempontjából a legszínvonalasabb volt a Kármán szerkesztette „Uránia” (1794—95), de ez alig indult el, három negyedévi kötet megjelenése után megszűnt.

A felvilágosodás kibontakozása (1790—95). A fiatalabb költők kis terjedelmű hagyatékukkal is a lírának már nem kísérletező, hanem művésziglen intenzív és érett alkotói voltak. Munkásságuk az 1790-es ország-

Batsányi János

gyűlés körüli események sodrában alakult ki, s lényegében a jakobinus mozgalom elbukása, illetve a reakció miatt vált töredékessé. A tehetséges *Dayka Gábor* (1769—96) öntudatosan szakított a papi életformával, s az antiklerikalizmus legélesebb verseit írta. Kezdetben az emberi érzelmek, a szerelem és a gondolat szabadságát, az életöröm, a boldogság jogát énekelte, később pedig szenvedélyes, lázongó, szentimentális versekben fejezte ki meghasonlott kedélyvilágát. *Szentjóni Szabó László* (1767—95) költői művei 1791-ben jelentek meg s leginkább a rousseau-i érzelmesség erős nyomait mutatják, nagyobb szubjektivitással, mint Ányosnál. Sajátja a friss népies hang is. Fennmaradt egy történelmi regénytöredéke, egy történelmi drámája, „Émile”-fordítása pedig műfaji sokoldalúságot és igényességet mutat. A fiatal költőt a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt bebörtönözték, s a börtönben pusztult el.

A korszak kiemelkedő politikai költője és irodalom-szervezője a plebejus származású *Batsányi János* (1763—1845), a „Magyar Museum” szerkesztője, a nemzeti ellenállás jegyében fogta össze íróinkat. Műveiben közvetlen, egyidejű költői választ adott a francia forradalom s a fegyverkező Európa nagy eseményeire. Lírája 1795-ig szinte kizárólag politikai fogantatású. Parancsolni és irányt mutatni tudó egyéniségének heves, nem egyszer drámai ellentétek között vergődő érzelmei az elnyomottak szabadságvágyával s e szabadság féltésével árnyalják a forradalom iránti rajongását. Római-antikos, de ugyanakkor ossziáni-modern, érzelmes lírája nagy távlatokat fog át. „A franciaországi változásokra”

(1789), a „Látó” (1793), a „Levél Szentjóni Szabóhoz” (1793) című költeményei és a börtönben írt elégiái a magyar felvilágosodás politikai ihletésű költészetének csúcspontját jelzik. Batsányi lírai műve kis terjedelmű. Hányattatásai során a ránehezedő nyomás miatt sajátos öncenzúrát alakított ki magában, mellyel maga is lehetett volna nagy tehetségének kibontakozását. 1796-tól kezdve Bécsben élt, a neves költőnőt, Baumberg Gabriellát vette feleségül, aki szenvedélyesen ragaszkodott hozzá, még akkor is, amikor a költő a Bécsből kivonuló Napóleonhoz csatlakozott, s Párizsba települt át. Mikor a szövetségesek bevonultak Párizsba, Batsányit is elfogták, végül Linzbe internálták, ahonnan többé nem tért vissza Magyarországra. Németül írt nagyszabású neoklasszikus-romantikus költeménye, a „Der Kampf” (mely Herder tetszését megnyerte) izzó bonapartizmusáról tanúskodik. Batsányi az 1780-as és 1790-es éveknek egyik legérzékenyebb kritikusa és tanulmányírója, valamint műfordítója is volt. A magyar irodalom addigi útjáról, Bessenyei Györgyről, a fordítás művészi elveiről, s az új természetérzés és géniusz jegyében felfedezett Miltonról és Ossziánról nevezetes tanulmányai és vitairatai készültek.

Az 1790-es évek legkiforrottabb prózaírója *Kármán József* (1769—95) szerkesztő volt, aki bécsi tanulmányai után Pesten szépirodalmi folyóiratot indított el „*Urania*” címmel. A mindössze három negyedévi kötetre terjedő folyóirat nagy részét maga Kármán írta, minden műve (neve nélkül) itt jelent meg. Mind az esztétikum iránt fogékonyabb nőolvasók táborának céltudatos keresése miatt, mind pedig irodalmi programja révén Kármán az irodalomfelfogásnak Bessenyei után legfelvilágosultabb változatát alakította ki. Legfőbb céljának a tudatos szépirodalmiságnak és a nemzeti irodalom eredetiségének kiművelését tartotta, s elveit egy nagyszabású, mindmáig klasszikus értékű értekezésben („A nemzet csinosodása”) fejtette ki. Tanulmányában kiemelkedő helyet foglal el a feudális Magyarország életformáinak és kulturális tudatának — éles bírálata, s az irodalmi realizmus néhány gondolatának (konkrét társadalmi helyzet ábrázolása, illúziótlan önismeret és kritika) fejtegetése. Programját jeles elbeszéléseiben kezdte megvalósítani, — ezek közül árnyalatos, rendkívül tudatos lélekrajzával a „*Werther*”-hez kapcsolódó, de azt nem másoló levélregénye, a „*Fanni* hagyományai” tűnik ki.

A jakobinus szervezkedés és a forradalmasodó helyzet légkörében született célkitűzései a köztársasági mozgalom véres elfojtása utáni reakció miatt nem valósulhattak meg. Ő maga rejtélyes körülmények között halt meg, egyidőben a mozgalom megsemmisülésével. Alighanem részese volt a szervezkedésnek, mely 1793-ban indult el egy kis értelmiségi csoport részéről. A reakció oszlopainak, I. Ferenc bécsi kormányának és a magyar feudalizmusnak a megdöntésére titkos társaságokban találkoztak egymással, a forradalmi kátét másolták és terjesztették, Martinovics Ignác (1755—95) apát, természettudós és materialista filozófus, valamint Hajnóczi József (1750—1795), a kiváló, forradalmi szellemű jogász vezetésével. A szervezkedés résztvevőit

kivégezték vagy nehéz börtönbüntetéssel sújtották. A mozgalom elbukása az erősen fejlődő irodalmat legtehetségesebb íróinak java részétől fosztotta meg. Aki túlélte a terrort, pályája annak is megtörtött, új útra kényszerült.

Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805). A magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének életműve is az eszmei, érzelmi radikalizálódással egyidőben, 1792 és 1795 között bontakozott ki, s azután egész életét visszavetette az 1795. évi tragikus fordulat. Plebejus-polgári érzületét a debreceni kispolgári szegénységből vitte magával az ottani nagy hírű kollégiumba, ahol teológiai tanulmányait elhanyagolva, Földi János és Kazinczy támogatásával a költészet felé fordult. A már hírnevet szerzett, nagy műveltségű fiatal poétát a kollégium tényleges fegyelmi okokra hivatkozva, de valójában a politikai és világnézeti reakció erősödése miatt kivetette magából, bizonyítványt sem adva neki. A költő ettől fogva a vándorpoéta életformájára kényszerült, a Dunántúlon barangolt át néhány évet, legtöbbször barátainál, vidéki nemesuraknál vendégeskedve. Korábban kialakult nagy líráját a századfordulón zárta le Lilla-ciklusával és ódáinak kötetével, melyeket kiadni azonban már nem tudott. „Dorottya” című komikus eposzát is ekkor írta. 1801-től ismét Debrecenben élt súlyos betegen. Tüdőbaja korán elvitte.

Költészete deákos témaverselésből, moralizáló verses feladatokból nőtt mind magasabbra. Előbb az olasz 17. és 18. század morbid költészetén (Metastasio), később a francia felvilágosodás ember- és szabadság-eszményén nevelődött, mindkét hatást teljes önállósággal asszimilálva. Az új világgép és érzület legtisztább lírai kifejezését adta egy hajlékony, a hangulat, a filozófiai elmélyedés, az érzelmi szenvedély hordozására képes új költői nyelven. A téma és stílus változékonysága személyes sokoldalúságából, érzékeny tehetségéből fakadt, a légies szerelmi hangulatoktól a vaskosan népies szatíráig, a gyönyörvágytól a magántulajdon és a vallás rabsága ellen lázadó költő szárnyaló pátoszáig minden téma és minden hangnem megtalálható műveiben. Korai remekei közül — amilyenek a magyar nemességet kigúnyoló, csupa szín, fény, hang, mozgás, játék állatmeséi és „Békaegérharc”-a, meg egy mély erkölcsrajzú szatirikus színműve („A méla Tempefői”, 1793) — lírájának nagy hangszerelésű darabjai emelkednek ki. Az eszméknek többféle nézetből, a kedély és stílus különböző rétegein átérzett, mozgékony kidolgozása, a személyes elfogódottság egyesítése a filozófiai gondolat precizításával, a csend és a zengés átmeneteinek zeneisége a magyar költészet nagy versei sorába emeli a „Konstancinápoly”-t, a vallás zsarnoki hatalma elleni küzdelem énekét. „Az estve” című költemény társadalomkritikája a kitasztítottak természeti magányából, a leszálló este sejtelmeiből szakad fel. „Az álom”-ban materialista életfilozófiáját sejteti. Méltán sorakozik e nagy versek mellé „A lélek halhatatlansága” című poéma; a hívők forró vallomásával a gyötrődő, s ezért vigaszt kereső emberiségről. Csokonai leginkább az emberiség költője, s ehhez hű bámulatosan formagazdag és érzékeny szerelmi lírájában is. Hol a sóvárgás

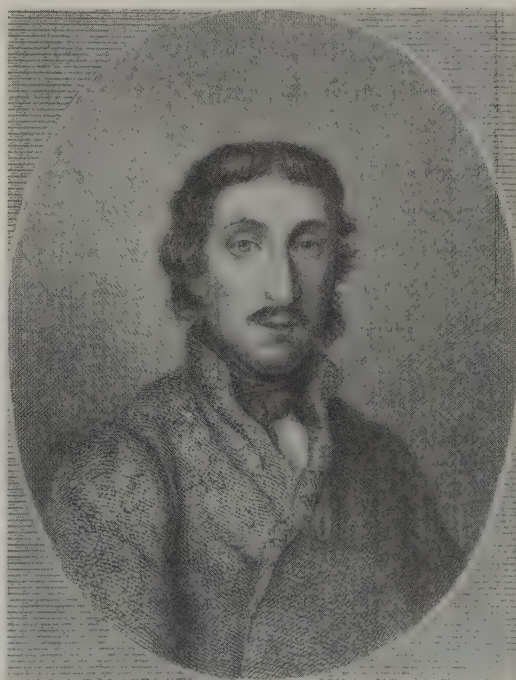

A debreceni Református Kollégium Csokonai idejében

erejével emeli fel elesettségének élményét a költői halhatatlanság mitikus síkjaira („A pillangóhoz”), hol trillázva dalolja ki emésztő-sorvasztó fájdalmát („A reményhez”), hol megrendülten is a polgári öntudathoz apelláló ember hitét vallja meg férrias rezignációval („A tihanyi echóhoz”). Máskor viszont a népköltészet legegyszerűbb, legtisztább hangján szólaltatja meg saját esengéseit vagy szerelmi panaszeit. A versek, mint a finom porcelán, engedik átderengeni a könnyed, játékos formák mögött a gyötrődés, az otthontalanság, a betegség s a halálfélelem súlyos élményeit.

Csokonai epikusnak is igen jelentős, komikai érzéke kiváló, s a pope-i mintát tökéletesen megújította. Drámai a groteszk erkölcsbírálat mesterművei, irodalom-

Csokonai Vitéz Mihály

CSOKONAI
VITÉZ MIHÁLY
POÉTAI MUNKÁI
KIADTA
MARTON JÓSEF.

BÉKAEGÉRILARTZ
HOMÉRUS
BATRACHOMYOMACHIÁJA
SZERÉNT
IRTA
CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY.

BETSZEN
Pichler Antal Betűivel
1815.

A SZÉPSÉG' EREJE

A BAJNOKI SZIVENN.

Írta Csokonai

74482. M. H. 1815.

Debreczenben 1800
M. H. 1815.

A Szépség' Ereje

A Bajnoki Szivenn.

*Questo fu il premio del mio
lungo amore.*
VICINI.

Debreczenben,
Bzigethy Mihály által.
1800.

Csokonai három művének első kiadásai

elméleti dolgozatai — műfajokról, verstanról — az egykorú angol és francia irodalom felhasználásával is eredetiek. Csokonai leginkább Goldoninak és Burnsnek rokona, alkotó tehetsége, életműve velük teszi egyenrangúvá. Népiességénél és polgári szemléleténél fogva pedig Petőfi elődje a magyar irodalomban.

Berzsenyi Dániel

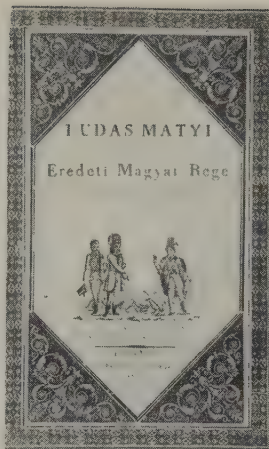
A magyar klasszicizmus: Kazinczy és Berzsenyi. Az a társadalmi-politikai kompromisszum, melyet a magyar uralkodó osztályok a forradalomtól való félelmükben kötöttek az osztrák uralkodó osztályokkal, nemcsak a nemesi alkotmány teljes visszaállítását, a feudális szemlélet erősödését eredményezte, hanem a hadi konjunktúra révén a közép- és nagybirtokos nemesség vagyonszódását is. Az önelégültségnek és az udvarházi mindennapok érzelmes ábrázolásának legjellegzetesebb költője *Kisfaludy Sándor* (1772—1844) dunántúli birtokos nemes lett, akinek első, esztétikailag is jelentékeny műve, a „Himfy szerelmei” című lírai ciklusa (1800), még a napóleoni háborúban sodródó katonaköltő érzelmes hazavágyódását fejezte ki. A nemesi életforma elégikus felidézése nagy sikert aratott, Kisfaludy egycsapásra a nemesség és a nemesi szentimentalizmus uralkodó költője lett. Korábbi művei (verses regéi, „udvarházi” drámái) a nacionalista, előjogaira féltékenyen vigyázó és lojális nemesség ideáljait s erkölcsét propagálták egyre korszerűtlenebbül.

Vele szinte ellentétben a felvilágosodás és a népiesség Csokonai által alkotott szintézisét folytatta a debreceni *Fazekas Mihály* (1766—1828), aki Csokonai benső barátja volt. Egyike a legiőbb magyar botanikusoknak is (fűvészkönyv szerkesztője). Egy ideig ő is katonakodott, majd hivatalokat viselt Debreczenben. Lírája a felvilágosodás gyakorlati életbölcsségét hirdeti, abban a természeti környezetben, melyet páratlan realizmussal, a szerves élet erőinek, színeinek és formáinak nemcsak leírásával, hanem dinamizmusának érzékeltetésével tudott visszaadni. Főműve a „Lúdas Matyi” (1804), hexameteres komikus elbeszélő költemény, mely egy ősrégi vándormotívum francia vagy román változatát dolgozza fel: a megveretett parasztfiú háromszoros, furfangos bosszút áll dölyfös földesurán. A népmeséhez hasonló „Lúdas Matyi” értékes kincse lett a magyar irodalomnak.

Kazinczy, a kor legnagyobb irodalmára és szervezője, s mellette Berzsenyi, a korszak egyik legnagyobb te-

hetségű költője a klasszicizmust tette uralkodóvá. A nemesi szentimentalizmus háttérbe szorult, a felvilágosult paraszti népiesség iránya pedig egyelőre folytatás nélkül maradt. A klasszicizmusnak a múltból, a Bessenyei-tanítványok és a deákos költők sorából kinövő nagy hatású képviselője *Virág Benedek* (1754—1830), volt pálosrendi költő, aki a patriotizmus első nagy, polgáriasan alkotó életre nevelő líratoraként dolgozott Pest-Budán. Verseskötete 1799-ben jelent meg először. Kazinczynak volt hű támogatója.

Kazinczy Ferenc (1759—1831) tiszántúli köznemes, mint II. József iskolafelügyelője már az 1780-as években kitűnt fordításaival (Gessner; színművek, köztük Shakespeare és Goethe művei) és lapszerkesztői munkájával („Magyar Museum”, „Orpheus”). A köztársasági mozgalomban való részvétele miatt közel hétévi börtönbüntetést szenvedett, s írói tevékenységét a nyilvánosság előtt csak 1801-ben kezdte újra. A politikai harc bukása után az erkölcsi humanitás kiegyensúlyozott világának a menedékét leginkább a klasszika kínálta neki már a börtönben is. Antik és modern klasszikusokhoz mérte eddigi teljesítményét, s hogy pontosan adhassa vissza magyarul antik klasszikus, modern francia és német olvasmányait, a szűknek ítélt magyar nyelv bővítésén és megújításán kezdett dolgozni. Klasszicizmus, mely a nagy példák követését írta elő, így egy harcos nyelvi és irodalmi mozgalomnak, a nyelvújításnak adott lökést. Ő maga indította el azt 1811-ben, támadó epigrammagyűjteményével és egy szatirikus episztolájával, s zárta le 1819-ben az ortológia és neológia elveit összegező és kibékítő nagy tanulmányával. Több mint 10 kötetre rúgó művészi fordításai (római szerzők, Molière, La Rochefoucauld, Marmontel, Lessing, Herder, Schiller, Goethe, Sterne, Shakespeare, Osszián stb.) a klasszicista poétika értelmében alakították ki a különböző tárgyaknak megfelelő stílnemeket és alapozták meg az irodalmi nyelvnek a beszélt — és tájnyelvigleg kötött — nyelvtől való elválasztását. Ka-

Fazekas Mihály „Lúdas Matyi”-jának első kiadása és Fazekas arcképe

zinczy nagy érdeme az is, hogy kivívta a szépirodalom autonómiáját, szabadságát a feudális patrióta, vallásos-morális vagy tudós-oktató szemlélet gyámkodásával szemben. Klasszicizmusával és nyelvújító tevékenységével polgárosítani akarta a nemzeti tudatot, oly tartalmak kifejezésére akarta alkalmassá tenni a magyar nyelvet, melyek a fejlett polgári Európa klasszikus és preromantikus ízlésének jegyében alakultak ki.

Kazinczy az irodalomnak mint nyelvi teljesítménynek legtudatosabb és esztétikailag igen érzékeny értéke volt. Számos költői formát alakított ki elsőnek magyarul (románc, szonett) vagy emelt magas művészi színvonalra (episztola, tanulmány, életrajz). Legnagyobb művei írópályája történetét előadó emlékiratai („Pályám emlékezete”) és a fogságának emlékeit fojtott drámaisággal felidéző naplója. Kiterjedt levelezésével (23 vaskos kötetnyi maradt fenn) Széphalomról — egy

Kazinczy Ferenc lakhelye Széphalmon és az író arcképe

Katona József

kis Zemplén megyei birtokról, ahol lakott — az egész 1800 és 1820 közötti irodalmi életet átfogta és irányította.

Eltérően Kazinczy Winckelmannnt s Goethét bálványozó, görögös—németes irányától, mely a klasszikában főleg ízlést és stílus tanulmányt látott, az óklasszikai irány legnagyobb képviselője Berzsenyi, aki egyben át is hajlítja ezt a romantikába. *Berzsenyi Dániel* (1776—1836) dunántúli földbirtokán élt, a nyilvánosságot nem is kereste. Kötete először 1813-ban jelent meg Pesten. Makacs, magába zárkózott, különc poétalélek volt, akinek korán megrokkoló egészsége, elkomoruló kedélye szinte végzetes csapásként fogadta a kritikusként fellépő Kölcsey elismerő, de egyben gáncsoskodva hibáztató bírálatát (1817). Ettől fogva esztétikai tanulmányainak élt.

A nemesi uralkodó osztály tetszelgő, idillikus önszemléletével szemben Berzsenyi a hősi és ugyanakkor elégikus-tragikus szemléletet képviselte. Az osztályát regenerálni, nagy történeti feladatokhoz erkölcsileg felkészíteni akaró költő nemzetét, osztályát ostromozva önmagát is győtri, és így lényeges pontokon érintkezik Kölcseyvel, a nemesi nemzet „lelkifurdalását” kifejező lirikussal, és Vörösmartyval, a prométheuszian lázadó, vívódó nemzeti romantikussal. Szenvedélye a dalt elsúlyosítja, s az ódába vezeti át, ódájának mélyén azonban elégikus életérzés van, s amikor ez önállósul, a sebzett, védtelen ember mélabúja tör elő. Ideáljai a vissza-

hozhatatlan antik életöröm, az egykori hősi magyar patriótalélek, a tisztult vallás, mely felé az ész vezet, az egyetemes elmúlásból erőt merítő erkölcsi öntudat.

Sejtelmes hangulat-költészete — a gyermekkori táj szívébe markoló emléke, a hanyatló férfi életének szüretalkonyi mélabúja, az álomban is kínzó szerelem, a közelítő tél elmúlás-sugallata — a nagy versek egész sorában születik meg („Levéltöredék barátnémhez”, „A közelítő tél”). Nyelvi, képalkotó fantáziája szertelen, dagályos, tele van mágiával s hallucinációkkal, ugyanakkor rendkívüli erővel fegyelmződik meg a költő öntudatában. Olyan versei, mint a nemzethalál sejtelmével dermesztő „A magyarokhoz” című óda, vagy a túlvilág nélküli, egyetemes megsemmisülés görögös-nihilista költeménye, „A temető”, s a költészet halálának megrendítő vallomása, „A poézis hajdan és most” című elégia az egész magyar felvilágosodás lezárását jelentik be a korváltás idején. Költészete — mely némi rokonságot mutat a Foscolóéval és Hölderlinével — nagy hatással volt a 20. század elején megújuló, a lapos epigonizmust szétrobbantó magyar lírára.

Katona József (1791—1830), a magyar irodalom legnagyobb tragédiáírója, Kazinczy, Berzsenyi és a többiek irányától távol dolgozott, s érlelte ki előbb a színházzal szoros kapcsolatban, utóbb magányában (Kecskeméten volt ügyész) nagy művét. A kecskeméti polgáriú Pesten tanult jogot, színész is volt, s német darabokat és elbeszéléseket is adaptált a színjátszás számára. 1813 után írt világtörténelmi tárgyú drámaiban az idegen mez alatt is egyre közelebb jutott a nemzeti közvélemény fájó kérdéseihez. Az „Erdélyi Museum” című folyóirat pályázatára küldte be jambusokban írt ötfelvonásos történeti tragédiáját, a „Bánk bán”-t (1815), amely csak 1820-ban jelent meg, nagy sikere is csak később jött el. A tragédia cselekménye a II. Endre uralkodása alatti (1205—35) magyar történelemből való. A témát Hans Sachs és Grillparzer is feldolgozta. A történeti esemény konfliktusaihoz Katona a legidősebb nemzeti kérdésekből, az idegen- és zsarnokgyűlöletből, a jobbágynyomorból merített feszült, kirobbanni kész helyzeteket, emberi mondanivalót. Bánk bán, a távollevő király helyettese, a törvény legfőbb őre, az idegenből származó királyné gyilkosává lesz, mert fokozatosan emelkedő s visszafojtott indulatai — feleségének meggyalázása miatt — kitörnek az udvar, s az azt képviselő királyné ellen. A kezdettől meglevő drámai feszültség, a lélekrajz, — mely Bánkot, a nemesi összeesküvőket, a királynét és Bánk feleségét egyformán a felettük úrrá levő indulat sodrában felmagasodó alakoknak mutatja —, az első négy felvonásban hibátlan remekké teszi a drámát, csak az ötödik felvonásban érezhető bizonyos esés az összeomlás lélektani kidolgozatlansága miatt. A színszerűség, a tárgyias cselekedtetés és a drámai nyelv tekintetében is kiváló alkotott Katona József, aki témájával, szenvedélytől tépett alakjaival, romantikus nyelvével már a romantika kezdeményezője volt. A „Bánk bán” Erkel Ferenc megzenésítésében nemzeti opera lett.

Jelenek Katona „Bánk bán” című tragédiájának korabeli és mai előadásából, valamint a tragédia 1833-as kassai előadásának színpaja

A reformkor és a romantika. A középnemesség fokozódó szembe fordulása az osztrák uralommal, a hazai polgárosodás menete, a liberalizmus eszméinek térhódítása indította el az 1820-as évektől a polgári reformok egyre mozgalmasabb korát, amely az 1848–49-es polgári forradalommal és szabadságharcral zárult le. A reformkor részben egybeesik az irodalmi romantikával, amelynek társadalmi bázisa a reformista liberális középnemesség. A reformkor törekvéseit a korábbi politikai harcoktól az a felismerés különbözteti meg, hogy a jobbágyszabadságítás polgári programjának teljesítése nélkül nem lehet kialakítani a nemzeti egységet, a függetlenség kivívásának alapját. Haza és haladás együtt-hangoztatása — Kőlcsey jelszavai — jellemzi a kort, amelyben a nemesség vezette politikai mozgalom az 1831-es jobbágyszabadság hatására az igazi reformok útjára kényszerült. Az 1832. évi országgyűlésen indult meg a nemesi függetlenségi mozgalom polgárosodása, demokratizálódása. Ez a szakasz Kossuth Lajos fellépéséig, 1841-ig terjedt. A demokratikus szemléletmód csak a negyvenes évek derekán vált el a korábbi liberális nemesi felfogástól. A nemesi liberalizmuson túljutott plebejus értelmiség vezérei Petőfi és társai voltak. Ők Kossuthal együtt küzdöttek a szabadságharc győzelméért, de a magyar társadalmon belül a következetes polgári forradalmi célokat akarták megvalósítani.

A nemzet legmagasabb színvonalú, romantikus erkölcsi koncepcióját Széchenyi István (1791—1860) fogalmazta meg. A „Hitel”-lel (1830), az ország intézményeinek elavultságát gyilkos iróniával taglaló, rapszodikus stílusú könyvével óriási hatást tett. Új, önkritikus nemzeti közvélemény kialakításáért küzdött, s közben óriási gyakorlati tevékenységet fejtett ki. Kossuthal folytatott vitája a negyvenes évek derekán túl nyílt szakításához vezetett. Széchenyi mindenképpen kerülni

akarta a nyílt összeütközést a bécsi udvarral, agrárkapitalista gazdasági politikáján pedig a Kossuthé — a nemzeti ipar megteremtését követelve — objektíve is túlhaladt. Így Széchenyi, az 1848-as független magyar kormány közlekedésiügyi minisztere, a véresen kifejlődő bonyodalmakat végzeteseknek ítélte. Lelkiismeretfurdalása 1848 őszén az elmebajig fokozódott. Csak 1856 után tért vissza egészsége. Halála után kiadott feljegyzéseiben, melyek később a „Nagy Magyar Szatíra” címet kapták, leszámolt Bécshez fűződött illúzióival. „Ein Blick auf den anonymen Rückblick” című névtelenül megjelent könyvével főként az önkényuralom intézkedéseit, magyarországi kudarcait pellengérezte ki és mért csapást Bach kormányára. A rákövetkező zaklatások idegösszeomlása vitték és elborult elmével 1860 tavaszán önkézével vetett véget életének.

A magyar romantikára erkölcsi és politikai tekintetben Széchenyi gyakorolta a legnagyobb hatást; ez mind az írói műtszemlélet és társadalomkritika fejlődésén, mind a műfajok átalakulásán lemérhető. Nagy ellenfele, Kossuth Lajos (1802—94) — aki Széchenyit a legnagyobb magyarnak nevezte — forradalmisítás tekintetében messze túljutott rajta. Kossuth az 1832—36. évi országgyűlésen tűnt fel, 1837-től 1840-ig börtönbüntetést szenvedett, majd a negyvenes évek legnépszerűbb politikusa lett. A modern polgári publicisztikát meghonosító lapját, a „Pesti Hírlap”-ot is a társadalom szervező munka szolgálatába állította.

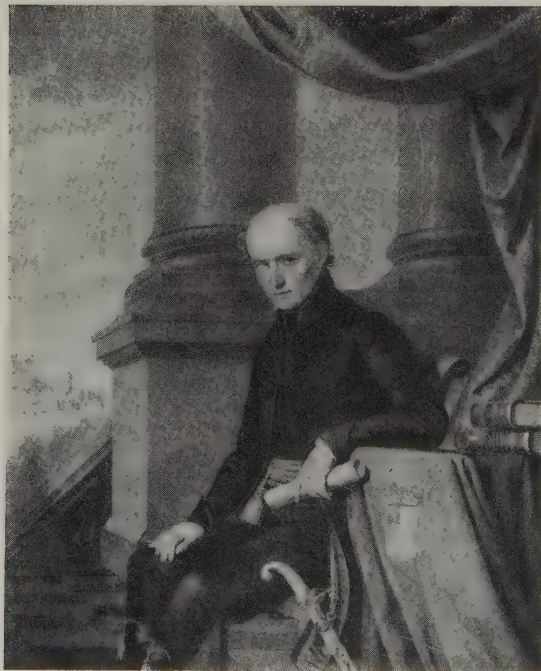
Egy ideig Kossuthal, a liberális nemesi reformmozgalommal működtek együtt az úgynevezett centralisták. Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal, Lukács Móric, a fiatal Kemény Zsigmond és Madách Imre a Kossuthtól elhagyott „Pesti Hírlap”-ban indították el harcukat a negyvenes évek derekán az ország polgári demokratikus átalakításáért.

A harmincas-negyvenes évek mozgalmái rakták le a modern Magyarország kulturális életének intézményes alapjait. 1830-ban kezdte meg működését az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia; 1836-ban alakult az első nagy irodalmi társaság, a Kisfaludy Társaság; 1837-ben nyílt meg a Nemzeti Színház. Az irodalom irányítása a „Tudományos Gyűjtemény” (1817—41), az „Aurora” című évkönyv (1822—37), majd az „Athenaeum” (1837—43) című folyóirat köré csoportosult írók, Kisfaludy Károly halála után pedig főleg Vörösmarty, Bajza, és Toldy triásza kezében volt. Kisfaludy és köre tette Pest-Budát a húszas évektől kezdve az egész magyar irodalom fővárosává; a triász elismerő támogatásával lépett fel a nemzeti irodalom két óriása, Petőfi és Arany is.

A húszas és harmincas évek nemesi-nemzeti reform-romantikája a romantikus nemzeti eposzt és drámát fejlesztette ki fő műfajként, s elindította útjára a történeti regényt. A fejlődés második mozzanata a negyvenes évek népszerű, forradalmasodást kifejező franciás romantikája. Ugyanekkor bontakozott ki fokozatosan az elbeszélés realizmusa és a népiesség. Ez utóbbi a népiélet és népi kultúra iránti érdeklődés, a romantikától serkentett népköltészeti gyűjtőmunka útján vált sajátos, politikai értelemben is aktív népiességgé, a magyar nemzeti klasszikus költészet (Petőfi, Arany) alapjává.

E korszakban alakult ki, szabályozódott véglegesen a magyar irodalmi nyelv, mely 1844-ben az ország hivatalos nyelvévé is vált (a latin helyett). Ekkor foglalta el a kibontakozott szépirodalom a maga modern értelemben vett helyét a társadalmi-kulturális életben.

Kölcsey Ferenc

A romantika áttörése a korábbi irodalmi hagyományokon 1819 és 1825 között zajlott le Kisfaludy Károly, Kölcsey és Vörösmarty műveivel.

Kisfaludy Károly (1788—1830), bátyjával, Sándorral ellentétben kiszakadt a századelő középnemesi, feudális életformájából: vagabund piktorélete a deklasszált bohém nemesuráé. 1817-ben, még mindig festőként, Pesten telepedett le. 1819 tavaszán előadott drámájának („A tatárok Magyarországon”) nagy sikerét a nemesi ellenállás hangulatának köszönhette. Ekkor már készen volt a „Kérők” című bájos vígjátéka is. Jobb drámái közül kiemelkedik a „Stibor vajda”, mely a parasztok és a földesúr tragikus összeütközését tárgyalja romantikus, mondából merített cselekményével. Az önfeláldozó hazafiság drámája a görög tárgyú „Iréne” (1820). Kisfaludy tehetsége, színpad-ismerete és pergő játéktílusra főleg vígjátékjaiban bontakozott ki. Ami ezeket is korszerűekké tette, az főleg a régi, elmúló és komikus-sá merevülő világnak, az atyák világának összeütközése volt a szabadságukat hivatásban, szerelemben egyaránt követelő ifjakéval. A szatirikus tartalom, a bonyolítás nagy eleveisége, a helyzet- és jellemkomikum ereje által „A kérők” mellett főleg a „Csalódások” című (1828) háromfelvonásosra tűnik ki, s néhány bravúros egyfelvonásosra.

A drámai helyzetekben feltáruló jellemek tanulmánya vitte közel a novellához, melynek egyik remekét „Sulyosdi Simon” című jellemképében írta meg, a minduntalan elkésző magyar nemesember szatírájában. Novellái és versei — népies dalai, romantikus balladái és megkapó nemzeti elégiái, melyek közül kiemelkedik a híres „Mohács” című (1824) — azt a szépirodalmi almanachot látták el anyaggal, melyet Kisfaludy 1821 végén adott ki először: az „Aurorá”-t. Ez a még hiányzó szépirodalmi folyóiratot pótolta, s műfajaival erőteljesen szolgáltatta az irodalom romantikus szellemű modernizálását, az eredeti magyar szépirodalom széles körben való elterjesztését.

Kölcsey Ferenc (1790—1838) Kazinczy tanítványaként kezdte pályáját, s a magyar romantika legmélyebb politikai és esztétikai gondolkodójává lett. Vidéki birtokán (Álmosdon és Csekén) élt és írt. Otthonától távol csak rövid időt töltött: Debrecenben tanult, néhány-szor Pestre és Bécsbe utazott, részt vett az 1832—36. évi pozsonyi országgyűlésen.

Pályája a francia felvilágosodás jegyében indult, majd a görög filozófia, Kant és a német idealizmus tett rá mély hatást. Elvagyódását a sivár magyar parlagraól szentimentális versekben, sajátos szimbolikájú és az antik görögséget idéző vallomásokban fejezte ki, el-elapadó vénával. A nyelvújítási harcban egy ideig Kazinczy legélesebb hangú párthíve volt, Kazinczy klasszicizmusát azonban romantikus lázongással bontotta meg. Önfegyelmzését az ideálokkal és illúziókkal való elszámolás útján érte el, s ennek a küzdelemnek nyomát viseli lélektani és esztétikai mélységű, de heves és kíméletlen kritikáinak sora Csokonairól és Berzsenyiről. A súlyosan megbántott Berzsenyiről, annak halála után ő mondta a legszebb, engesztelő emlékbeszédet. Majd Kazinczyval is szembefordult, a nemzeti eredeti-

séget kérte tőle számon, s ezzel mind Kazinczynak, mind ellenfeleinek táborából kizárta magát. Önként hallgatott el jó három évre (1818—21), ekkor merült el a népköltészetben, s ennek nyomán alakította ki a személyes érzelmi átfűtöttségű népies költészet első, úttörő jelentőségű dalait, balladáit, románcait. A húszas években mély átélésből fakadt politikai, társadalmi, erkölcs-filozófiai versekkel vett részt ismét a közéletben. „Himnusz”-a (1823) a magyarság nemzeti énekévé lett. A gyávát elátkozó, jakobinus érzelmű „Szabadság” ódája, a zsarnokgyűlölettel remegő és a költő hivatását definiáló nagy versei a híres „Vanitatum vanitas” című szkeptikus-pesszimista költeménye tőzsomszédságában születtek meg, éreztetve, mennyire tudta, hogy egy alapjában véve tunya, nehezen mozduló, reakciós nemességgel szemben saját osztályán belül kell küzdenie polgári ideáljaiért. A nemesi önszemlélet tragikus világképe benne mélyebben gyötrő válságot támasztott, mint Berzsenyiben, a nemzet halálának dermesztő sejtelmével írta utolsó nagy költeményét („Zrínyi második éneke”).

1826-ban jelent meg „Nemzeti Hagymányok” című, programot adó kultúr- és irodalomfilozófiai, de a nemzeti jellemet is elemző értekezése. Lényege: az eredeti nemzeti poézist csak a népköltészetre alapozva lehet felfrissíteni, újjáteremteni. Gondolatainak folytatásaként ekkor dolgozta ki a tragikumról és a komikumról szóló nagy értekezését is, valamint a kritika feladatait elemző tanulmányát.

1829-től kezdve megyei tisztviselő, 1832-ben pozsonyi országgyűlési követ volt. Megyei és országgyűlési beszédei (a vallásszabadságért, az eltiport lengyelek megsegítéséért, a magyar államnyelvért, a jobbágyság felszabadításáért stb.) nagy hatást tettek az egész országgyűlési ifjúságra, 1848 későbbi harcosaira. „Országgyűlési Napló”-ja egy nagy lélek állandó küzdelmelt festi az értetlen vagy elvakult reakciós maradisággal és önmagával, saját kétségeivel, gyengeségeivel is. sterne-i ironiája, könyörtelen jellemzőereje, illúzióromboló hevülete e könyvet, mely 1848-ban jelent meg, az egyik legszebb magyar önvallomássá tesz.

Összeomlott reményei romján fogalmazta meg filozófiai és politikai végrendeletét, a „Parainesis”-t, a legszebb, filozófiaiilag a romantika idealizmusát a felvilágosodás nagy tanulságaival egyesítő, demokratikus magyar nevelést. Kévéssel e műve megírása után halt meg, társadalomkritikai élességű elbeszélésein („Vadásztrak”) dolgozva és Wesselényi Miklósnak, a perbe fogott haladó politikusnak jogi védelmére készülve utolsó órájáig. Rendkívüli fegyelmű, tiszta és élesen metszett egyénisége óriási hatással volt környezetére és tanítványaira. Kossuth is, Eötvös és a centralisták is az ő tanításaiból indultak el.

Vörösmarty Mihály (1800—1855) a magyar romantika vezéralakja, egyben a magyar romantikus költészet legnagyobb művésze. Apja gazdatiszt volt, korán meghalt és nagy család terhét hagyta a serdülő fiúra. Nevelősködött (a Perczel-családnál, ahol élete első nagy szerelmét élte át Perczel Etelka iránt), s elvégezte a jogi stúdiumokat is. Azután a „Tudományos Gyűjtemény”

Vörösmarty Mihály és a „Zalán futása” című eposz címdala

szerkesztőjeként Pesten dolgozott, mint fővárosi író, aki saját irodalmi tevékenységéből már meg tudott élni. Nemcsak az írók csoportosultak köréje, de a harmincas évektől kezdve a negyvenes évek derekáig a demokratizálódó, társaskörökbe szervezkedő közéletnek is ő volt az egyik legnagyobb, döntő szavú alakja.

A reményekkel teli politikai élet, s a reménytelen szerelem hatalmas nemzeti eposz írására ihlette, felszabadítva rendkívül gazdag fantáziáját. Virág és Berzsenyi nyomába lépve, már „A bujdosók” című történeti tragédiájával is méltán feltűnést keltett, a „Zalán futása”-val (1825) azonban, e tűzénkes, hexameteres, romantikus nemzeti eposzával beteljesítette a honfoglalási eposz iránt régóta élő igényt, s a nagy nemzeti költők sorába emelkedett.

A függetlenségi mozgalom visszaesése idején a hősi múlt világából inkább az embertelen komorságú egyéni tragédiákat írta meg néhány ragyogó, tömör költői elbeszélésben (a legtökéletesebb módon „A két szomszédvár”-ban, 1831). Erősödött a vonzódása a mesés fantasztikum iránt is. A tündéri világ népies ízű, romantikusan szuggesztív megidézésével az egyéni boldogságkeresést állította művei középpontjába (pl. a zeneiségben és festőiségben egyedülálló „Délsgzet”-ben, 1826). Ezekben az alkotásokban teljesül ki először Vörösmarty rendkívüli nyelvművészete, s az irracionális című hajló szertelen képzeletvilága. Személyes boldogság-szükségletét, egyéniségének szépségre és gyönyörködésre áhító mély igényét már-már mint az egész emberiség boldogságvágyát tudta, s akarta megfogalmazni. Ez az általánosító tendencia avatja a „Csongor és Tünde” című mesedramáját (1831) filozófiai mélységű drámai költeménnyé. Egy 16. századi magyar széphistória történetét alakítva át, Vörösmarty a föld és az ég, a mesebeli magyar királyfi és a tündérlány egymást kereső

Vörösmarty szülőházának korabeli képe, ma emlékmúzeum
— A költő íróasztala

szerelmének drámáját, a romantika végtelenbe vágyó tragikus boldogságkeresésének küzdelmeit írta meg.

A népi, egyszerű, közvetlen hang uralomra segítése terén Vörösmarty népdalai és zsánerképei közvetlenül Petőfi útját készítették elő. A harmincas évek elején inkább a kisepikát s a novellát művelte, később intenzív drámaírói tevékenységet fejtett ki. 1836-ban, politikailag feszült helyzetben írta meg „Szózat”-át, Kölcsey „Himnusz”-a mellett a magyarság másik nemzeti énekét.

Lírája a negyvenes években bontakozott ki teljesen. A könyvnyomtatás négy százados fordulóját ünneplő „A Guttenberg-albumba” (1840) című versében az emberiség jövőjének megjavulását s megbékélését reméli a gigantikus kontrasztok elképzelt megoldásával. Liszt Ferenchez írt monumentális ódájában (1841) a nagy alkotót, az építő céltól áthatott embertömegek zenében kifejezett, egybeforró akaratát ünnepli. Bortalainak lázas ritmusával, mámoros asszociációival az aggodalmaktól szorongó szívű, rapszodikus gondolkodású költő hitét és reményét fejezi ki a magyarság alkotóképességében. Új értelmű, új tartalmú hazafiságot hirdetett. Szatíráiban groteszk humorral vagy metsző iróniával bélyegezte meg az elpuhultságot, a tespedést, az unalom világát. Leghatalmasabb versei azonban belső világnézeti harcáról, az emberi lét értelmének kereséséről szólnak. A „Gondolatok a könyvtárban” (1844) a rettentő tanulságot („Míg nyomorra milliók születnek, Néhány ezernek jutna üdv a földön . . .”) és a kultúra értékének ebből fakadó tagadását az utópista szocialisták tanaival enyhíti és a nemzetet kiküzdendő nagy feladataira figyelmezteti. Az „Emberek”-ben (1846) a véresen összeütköző osztályellentétek, az osztálytársadalom ellentmondásai fölötti megrendülését fejezi ki. Szerelmi lírája is ekkortájt teljesült ki, felesége, az ifjú Csajághy Laura iránti érzelmeiben. Egész képzeletvilágát a nő elé tárja, neki áldozza a kozmikus ellenpontozású „Ábránd”-ban. „A merengőhöz” című költeményben (1843) pedig féltően rezignált hangon óvja a fiatal nőt az ábrándoktól.

1848–49-ben keveset írt. A szabadságharc mellett végig kitartott, annak bukása után bujdosni kényszerült, majd Pesten élt haláláig, az elnyomás süket csendjében, idegeiben halálos betegséggel. Zaklatott lélekkel írta meg egyik remekét, az „Előszó”-t (1851), annak az

istent-embert nem kímélő háborúnak a víziójáról, amely vérbe fojtotta az ő nagyra törekvő magyar népének felkelését. S egész művére tette fel a koronát utolsó, talán legnagyobb lírai költeményével, „A vén cigány”-nyal (1854). Hullámozó kétségeinek vad ritmusán dalolja el — mint egy vén, halálra érett hegedülő cigány — látomásait, hallucinációit az összeomlásról, s töri át fájdalmát a vers legvégén humanista optimizmussal. Az 1855 végén elhunyt költőt tízezrek kísérték utolsó útjára; a szabadságharc leverése után az ő temetése volt az első tömegtüntetés az önkényuralom ellen.

Vörösmarty követői. A nagy költő jeles követőiként tarthatók számon Czuczor Gergely (1800–66) és Garai János (1812–53). Czuczor, a jobbágyszármazású bencés tanár még Vörösmarty előtt egy hexameteres hőskölteményével lépett fel, amely a kalandozású korának egy fontos epizódját dolgozza fel („Augsburgi ütközet”, 1824). További hőskölteményein, melyek alakjaikkal és környezetrajzukkal már a regényszerű feldolgozáshoz közelednek, Vörösmarty hatása érzik. A harmincas évek derekán nagy hatású nemzeti balladákat és népdalokat írt, melyeknek az irodalmi ízlés átalakításában van jelentőségük — sok közülük átment a nép ajkára is. Erős korszerűség tükröződik életképeiben, ipart, polgárerényt magasztaló verseiben, liberális politikai szemléletű szatíráiban. Radikalizálódásának jele a „Riadó” című nagy hatású szabadságharcos indulója is (1848), amely miatt az önkényuralom idején több évi börtönt szenvedett.

Garai János a nemzeti reformok romantikájához csatlakozó jellegzetes polgári költő volt, aki Vörösmarty nagy témáit és szenvedélyét mintegy biedermeier stílusban közvetítette a városi magyar rétegekhez. Jeles szerkesztő, újságíró volt — tárcái, életképei általában eredetibbek, frissebbek verseinél. Kontról, a nemesi ellenállás régi történelmi hősről írt balladája, s különösen „Az obsitos” (1843) című humoros, Petőfi ihletéből is besuhanó elbeszélő költeménye tartja fenn nevét. Ebben Hány Jánosnak, a felejtethetlen nagyot mondónak, a kiszolgált katonának eleven, népi alakját formálta meg. A naív stílus-realizmus kis remeke ez a napóleoni időkről szóló verses elbeszélés.

Kritikusok és esztéták. Vörösmarty Bajzával és Toldyval együtt a harmincas évektől a negyvenes évek derekáig az irodalmi élet irányítója volt. Bajza József (1804–58) Kölcsey és Gyulai mellett a 19. század legnagyobb magyar kritikus. Az epigrammáról írt elméleti tanulmánya (1828) után országos jelentőségű polémiákat folytatott az irodalom polgári szabadságának védelmében. Először az úgynevezett lexikon pörben (1830), Wigand könyvkereskedő és könyvkiadó magyar lexikon-vállalkozásának kritikája kapcsán kimondta az egyenlőség elvét az irodalomban, s az írói republika megteremtéséért vívott harcában a legnagyobb csapást mérte a feudális előítéletekre. Egy másik nagy jelentőségű vitájában az akkor még törvényileg nem védett írói tulajdonjogot tisztázta, s ismertette el a széles közvéleménnyel. Az „opinio publica” céltudatos mozgósítása, a lobogó demokratikus öntudat, s a borotvales logikájú és iróniájú vitastílus Bajzát a kor egyik

legszebb, legharcosabb jellemének mutatja. Az általa szerkesztett „Kritikai Lapok” (1831–36) nagy irodalmi viták fórumává lett. Színigazgatói tapasztalatai alapján ő teremtette meg — Vörösmarty mellett — a rendszeres, elmélyült magyar színikritikát, a híg német romantikus művekkel szemben határozottan a francia dráma hegemoniájáért harcolva. A forradalom idején „Kossuth Hírlap”-ját szerkesztve közvetítő volt a nemzet vezére, s a tömegek között. Lírája átlagos érzelmességét a forradalomig csak néha törte át a köznemesi haladás radikális irányát kifejező forrón hazafias érzülete, 1848–49-ben azonban régebbi színvonala fölé emelkedett forradalmi erejű vallomásaival és az elbukás fölötti kétségbeesését megrázóan tolmácsoló verseivel. Elborult elmével halt meg, mint Vörösmarty.

Bizalmas barátja, a budai német polgári származású *Toldy (Schedel) Ferenc* (1805–75), a „magyar irodalom-történetírás atyja”, elsőnek értékelte kritikailag Vörösmarty művét, s a szabadságharcig szintén nagy kritikai tevékenységet fejtett ki, főleg az általa szerkesztett „Figyelmező”-ben (1837–40). „Handbuch der ungrischen Poesie” című antológiájával (1828) elsőnek vitte a külföld elé a magyar irodalom javát, romantikus kritikai áttekintésével. A szabadságharc után minden erejét az irodalomtörténetírásnak, monográfiák készítésének, szövegkiadások szerkesztésének szentelte. Egyre bővített irodalomtörténeti és portréi a hatvanas években — csekély előzmények után — először adták a magyar irodalom fejlődésének rendszeres és részletes történetét.

A legkövetkezetesebb és — Kölcsey után — elméletileg legalaposabb, legeredetibb magyar kritikus és esztéta a jobbágyszármazású *Erdélyi János* (1814–68) volt. Mint a Kisfaludy Társaság kritikai orgánumának, a „Magyar Szépirodalmi Szemlé”-nek szerkesztője a szigorúan esztétikai jellegű kritikát honosította meg. Költészetével és tanulmányaival (a romantikáról, a népiességről) Petőfi útját készítette elő. Kritikai munkásságára a következetes hegeli dialektikus módszer jellemző. Nagy jelentőségű népdalgyűjtő tevékenységének értékes eredménye a „Népdalok és Mondák” általa szerkesztett három kötete (1846–48).

A dráma. A kritikai élet homlokterébe került dramaturgiai viták is (a színszerűség körül) jeleztek, hogy az állandó nemzeti színházért folytatott hosszú kulturális harc sikerrel járt. Az 1837-ben megnyílt Nemzeti Színház kiváló színészek (Egressy Gábor, Megyeri Károly és mások) s a magyar drámai kultúra otthona lett. A korszaknak a realizmushoz közeledő stílusigényét már nem elégítette ki a Kisfaludy Károly-féle, alapjában nemesi szemléletű történeti dráma — a történeti tematika csak a vígjátékban élt tovább. Közvetlenebb tükrözője volt a magyar társadalmi valóságnak a politikai vígjáték, melynek jelentős képviselője *Nagy Ignác* (1810–54), újságíró és satirikus regényíró. A feudális választási hadjáratot, a nemesi áldemokratákat gúnyolta ki „Tisztújítás” című (1843) nagy sikerű komédiájában. A középfajú, úgynevezett társadalmi drámák és tragédiák műfajának kibontakozása a főváros negyvenes évekbeli gyors polgárosodását, az éle-

sedő társadalmi-politikai ellentéteket tükrözi. *Obernyik Károlynak* (1815–55), Kölcsey tanítványának korszzerű, demokratikus eszmeiségű darabjain kívül különös figyelmet érdemel a fiatalon öngyilkossá lett *Czakó Zsigmond* (1820–47) néhány tragédiája. A romantikus „költői kép”-tábló, s a sors- és jellemanalízis egyesítésével megdöbbentő színi hatásra törekedett, amely talán „Leona” című (1846), panteisztikus világnézetű darabjában a legerősebb. *Teleki László* (1811–61) „A kegyenc” (1841) című történeti tragédiája a maga idejében nem aratott sikert; Illyés Gyula fedezte fel mélyen tragikus szépségét, s dolgozta át.

Különös jelentősége volt az irodalom demokratizálásában, a realizmus kialakításában a polgári dráma és a tragédia mellett a negyvenes évek elején megszülető zenés népszínműnek. *Szigligeti Ede* (1814–78) száznál több eredeti színdarabra terjedő gazdag termésének jó része már 1849 utánra esik, de a „Szökött katona” (1843), a „Két pisztoly” (1844), különösen pedig a politikai élet nagyfokú föllendülésekor bemutatott „Csikós” című darabja (1847) a színpadon is győzelemre vitte a népiességet. 1848-ban „II. Rákóczi Ferenc fogsága” című hazafias, optimista történeti drámája óriási lelkesedést keltett. 1848–49-ben készült el egyik legjelesebb, a vándorszínészek életéről szóló vígjátéka, a „Liliomfi”. A népszínmű előzményei a 18. századi iskolai színjátékok parasztalakjaiban, Csokonai népies tárgyú, groteszk hangú vígjátékaiban, valamint a bécsi Volksstück hatásában találhatók. A tárgyat, a nézőpontot, a jellemek és konfliktusok jellegét tekintve azonban a magyar népszínmű határozottan elválk a bécsi Volksstücktől, Szigligeti legjobb alkotásaiban már a népdráma lehetőségeit hordozva. Szigligeti színműveire, legalább is 1849-ig a demokratikus irányzatosság, az uralkodó osztály éles kritikája mellett a parasztnép, a kisemmizettek erkölcsi öntudatának megkapó ábrázolása jellemző. Ugyanakkor az érzelmes parasztfigurák, a népszínműre jellemző népdalbetétek a melodramai elsőkélyesedés veszélyét is magukban rejtették.

A regény. A korszerűtlenné vált hősi verses epika után a harmincas-negyvenes években tört előre a regény. Reprezentatív műfajjá még nem lett ugyan, de Eötvössel elérte azt a klasszikus magaslatot, amelyet a költészetben teljes tisztaságában Petőfi és Arany népi realizmusa jelent. A feudális viszonyok felbomlása az áruterhelő nemesi gazdaságban, a polgári átalakulás és az Ausztriához fűződő viszony problémáinak egyre sürgetőbb felvetése, a polgárosult városi értelmiség kialakulása és a szélesedő olvasóközönség, meg a külföldi regény hatása együttvéve nagy lendületet adott a magyar regény kifejlődésének.

Kisfaludy Károly még élő novellahagyományának idején lépett fel *Fáy András* (1786–1864). Eleven, népies ízű, s a divatos érzelmességet kigúnyoló liberális tendenciájú elbeszélései és különösen a tanító célzatú, bravúrosan megkomponált „Mesék” (1820) nagy feltűnést keltettek, magára Széchenyre is rendkívüli hatással voltak. „A Békty ház” című didaktikus regénye (1832) a kor égető kérdéseihez vitte közel az olvasók szélesedő tábort, mely Fáy írói működésében először ismert meg

olyan hazai író, aki nem csupán kirándult a novella vagy regény területére, hanem folyamatosan bővülő, kiteljesülő regényírói *œuvre*-t teremtett. „A Bélteki ház”-ban az apa és fia ellentétén keresztül a maradi idősebb nemesi generáció, s a régivel szakító fiatal nemzedék szembenállása tárul fel erős romantikus motívumokkal átszőten, de az öreg Bélteki és környezetének rajzában jelentős realizmussal. Fáy szerény, de kezdeményező művészetének hatása bizonyos elemekben felismerhető a magyar regény későbbi nagyjainak műveiben is.

Fáyval szemben a romantikus történeti regénynek volt a megteremtője *Jósika Miklós* (1794–1865), erdélyi arisztokrata. Jósika, főleg Walter Scott nyomán, eredeti mesélő, színező és leíró készséggel dolgozta fel a magyar történelmet csaknem minden jelentős szakaszát a 15. századtól a 18. század elejéig. Első műve, az „Abafi” (1836) amelyet a kritika nagy elismerésben részesített, elhomályosította Fáy jelentőségét, a 16. századi erdélyi történelemből vezet vissza, Abafi Olivér nemes ifjú erkölcsi megjavulásának, fejlődésrajzában keretében. Alakjai, helyzetei jórészt az ábrázolt történelmi szituációból fakadnak. Mint mestere, Scott, nagy gondot fordított a leírások részletező pontosságára — ezek helyenként el is fedik a lélekrajz mozzanatait.

Az „Abafi”-t nem tudta túlszárnyalni későbbi műveiben. Jeles történelmi regénye még „A csehek Magyarországon” (1839) és a „II. Rákóczi Ferenc” (1848–51). Az előbbiben a huszita hagyományok továbbélésének és Mátyás király trónralépésének, harcainak történetét adja elő, a másikban a nagy nemzeti szabadságharcos ifjúkorának rajza mellett romantikus képet fest a kuruc szabadságharc népi törekvéseiről s nemzetiségi békéjéről. Jósika későbbi történelmi regényeiben a szélsőséges romantika vonásai erősödtek meg. Hanyatlását siettetette emigrációja is; a szabadságharc eszméinek következetes hirdetőjeként emigrált, Lipcseben, Brüsszelben, majd haláláig Drezdában élt, onnan küldözte haza álnéven regényeit.

A harmincas évekből említést érdemel *Gaál József* (1811–66) neve Gvadányi művének színpadra vitele („A peleskei nótárius” címen) és egy vadromantikus regénye („Szirmay Ilona”, 1836) miatt. „Az Alföld képe” című prózai írásával Petőfi közvetlen elődje volt az Alföld irodalmi felfedezésében. Jelentősebb, de elszigetelődő íróegyeniség volt *Vajda Péter* (1808–46), a természettudományos szemléletű demokratikus gondolkodó és elbeszélő. Regényeinek, elbeszéléseinek középkori hőseit — szándékos kortévesztéssel — Kant, Rousseau tanairól beszéltette, mintegy szélsőségesen ironizálva a jelen fölött, melyben mind e tanok még beteljesületlenek. A híres „Erkölcsei beszédek” a kor haladó történelmi és természettudományos eszmélkedésének legjelentősebb dokumentumai közé tartoznak. Petőfi a magáéval rokon léleknek tartotta.

A negyvenes évek derekán a korszerű, európai színvonalú romantikus és a realista regény egyidejűleg jelenik meg a legtehetségesebb regényírók tollából. *Nagy Ignác*nak Sue „Párizs rejtelméi” nyomán írt, rengeteg életképszerű részlete miatt realiztikus regénye („Ma-

gyar titkok”) mellett meg kell említeni a nagyobb tehetségű *Kuthy Lajos* (1813–64) „Hazai rejtelmek” című regényét (1846–47), mely irányzatosságával, romantikájával és a pusztai táj ábrázolásának erőteljes realizmusával tűnik ki.

Eötvös József (1813–71), a magyar realista regény első nagyszabású, érett műveinek alkotója nagybirtokos arisztokrata családból származott. Amikor első nagy regényét írta, fiatal kora ellenére már sok ismeretet halmozott fel: a kapitalizálódó nagybirtok modern gazdasági tapasztalatait, az elvégzett történelmi és jogi stúdiumok, a centralista baráti kör politikai tanulságai, s a hosszú nyugat-európai útjáról hozott gazdag ismeretek. Mindez regényei előtt drámában, lírában, irodalmi tanulmányokban és publicisztikában jutott kifejezésre. Victor Hugóról és Petőfiről írt jeles tanulmányai, az írórszági pauperizmusról, a fogházjavításról, a zsidóemancipációról írt publicisztikai művei a centralisták legátfogóbb, legsokoldalúbb politikusanak mutatják. E politikai fejlődésvonalban készült el s jelent meg 1839–40-ben „A karthausi” című, enformában írt regénye, amely egy csalódásai miatt karthauzivá lett ifjú francia arisztokrata élettörténetét tartalmazza. Az „Elvesztett illúziók” történelmi forrásvidékéről vette ezt a témát, hogy választ kapjon a hazai politikát élenként foglalkoztató nagy kérdésekre. Borús, világfájdalmas hangulat uralkodik a vontatott cselekményű, finom reflexiókkal dúsan átszőtt regényben.

Politikai elveinek tisztázása után különösen a középkort őrző megyerendszer gyökeres reformját követelve írta meg „A falu jegyzője” című nagy regényét (1845). A vármegyei környezet részletes, érzékletes rajzában, a belőlük kinőtt, s — a fiatalok kivételével — többé-kevésbé eltorzult életsorsokban Eötvösnek sikerült megalkotnia a magyar feudalizmus átfogó, művészi kritikáját. A cselekmény megyei tisztújítás légkörében játszódik. Az alispán felesége úgy akarja félreállítani a liberális érzelmű öreg jegyzőt, Tengelyit, hogy ellopítja a nemesi dokumentumait, s így megfosztja közéleti szavától. A megyei hatóságok önkényessége miatt betyáréletre kényszerült jobbágy, Viola menti meg az iratokat, értük saját életét is feláldozza, amikor az iratokat átadja. A regény legszebb része Tengelyi meghurcoltatásának, felörlődő kedélyének rajza, s Violának és paraszti sorban élő társainak nagy emberséggel, finom lélektani érzéssel megteremtett csoportképe. Eötvös kifogyhatatlanul gazdag a megyei hatalmasságok szatírájában: a hatalomra vágyó, korrupt, részeseges, hitvány alakok nagyszabású körképét teremti meg.

1846-ban, a galíciai parasztlázadás eseményeit értékelve született meg benne másik hatalmas regényének, a „Magyarország 1514-ben”-nek koncepciója. A regény Dózsa és paraszti forradalmának felidézésével figyelmezteti a kortársakat a feudális elnyomás lehető következményeire. Ha nem is forradalmár meggyőződéssel, de rokonszenvvel, mély megértéssel ábrázolja Eötvös a parasztforradalmárokat. Realista ábrázoló ereje itt emelkedik tetőpontjára. Dózsa hadainak, a valószínű tudatformában jelentkező reális történelmi erőknél s indulatoknak, a kétfelé is kötött, ingadozó hősök vá-

A 19. század kiemelkedő irodalmi egyéniségei: Toldy Ferenc — Kemény Zsigmond — Eötvös József — Jósika Miklós

laszútra kényszerülésének, a politikailag koncepciótlan, anarchikus nemesség meghasonlásának és gyilkos bosszújának, Dózsa és főleg alvezére, ideológusa, Lőrinc pap jellemének lélektanilag-történelmileg kristálytiszta, éles rajzában Eötvös remekel. A bonyolult jellemrajzokat összefogó, zárt, szigorú kompozíció is a 19. századi magyar irodalom legjelesebb realista regényévé avatja ezt a művét.

Eötvös, noha kultuszminisztere volt az első felelős magyar kormánynak, kitért az Ausztriával háborúba sodró események elől, s Bécsbe, majd Münchenbe menekült. Hazatérve 1854-ben adta ki a gondolatgazdag, de lényegében már visszafelé tekintő államelméleti művét („A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra”), s írta utolsó elbeszéléseit. Fontos közéleti szerepe volt ezután is, mint liberális kultuszminiszter nagy eredményeket ért el a haladó oktatásügy kialakításában. Életművének reformkori csúcseit azonban 1849 után már nem tudta elérni.

A népiesség és a forradalmi írók. Demokrata szellemben Kriza János (1811—75) és a fiatalon elhunyt, nagy tehetségű, népies stílusban verselő publicista, *Szentiváni Mihály* (1813—42), a két erdélyi költő fordult a népköltészet felé. Kriza költeményei gyűjteményes formában megjelentek. Munkásságának maradandó értéke a „Vadrózsák” címmel megjelent székely népköltészeti gyűjteménye (balladák, dalok, 20 népmese, tájszótár stb.).

A demokratizmus előretörését jelzi a Tizek Társaságának a megalakulása 1846-ban. A Tizek Társasága (Petőfi, Jókai, Tompa, a franciás-romantikus elbeszélő Pálffy Albert és mások) az „Életképek” című folyóirat körül tömörült eszméi, nemzedéki jogai védelmében. De a demokratizmus előnyomulását jelzi más, jelentős alkotóknak (Eötvös, Szigligeti) és publicistáknak ebbe az irányba való fordulása is, elsősorban

Táncsics Mihály (1799—1884) egész életműve. Ezt a Londont, Párizst bejáró, Cabet-val barátkozó, szocialisták írásait s munkásegyletek életét tanulmányozó nyugtalan szellemet a negyvenes években kifejtett lázító publicisztikája miatt bebörtönözte az osztrák önkény, de 1848. március 15-én a pesti nép kiszabadította fogságából. A parasztok teljes felszabadításának híve, az általa szerkesztett „Munkások Ujsága” 1848 legradikálisabb sajtóorgánuma volt. A szabadságharc bukása után Táncsics cikkeivel és röpirataival a forradalom szellemét tartotta fenn, a szocializmus és kommunizmus eszméit hirdette a munkásság között és élete végén kapcsolatba került a meginduló munkásmozgalommal. „Életpályám” című műve a tudatos forradalmárrá művelődő plebejus jellegzetes kordokumentuma.

Vasvári Pál (1826—49) Petőfinek volt méltó társa a jakobinus republikanizmusban. Történetbölcseleti tanulmányai jelentek meg, melyeken megérzik Hegel dialektikájának, Michelet romantikus idealizmusának és a francia utópista szocializmusnak a hatása. 1848 őszén szabadcsapatot szervezett, s az erdélyi harcokban esett el.

Petőfi Sándor (1823—49). A magyarság e hatalmas alkotó géniuszának neve a természetes, életszerű népies irodalmiság roppant gazdag életművét, eszmileg a nemzeti függetlenség és a forradalmi republikanizmus magas költői hőfokon való összeolvadását jelenti. Kiskőrösön született, apja mészáros volt. Kiskunsági iskolákban, majd Pesten, Aszódon, Selmecen (Banská Štiavnica) tanult. 15 éves korában kezdett verselgetni. Az iskoláit elhanyagoló, vándorszínészek közé kerülő fiúról elszegényedett apja levette a kezét, s ettől fogva rendkívül küzdelmes, tudatformáló tapasztalatokban igen gazdag életet élt. Statisztáskodott, barangolt a Dunántúlon, felcsapott katonának (1841-ben beteg-

Petőfi Sándor dagerrotípiája

ség miatt elbocsátották), tovább tanult Pápán, majd megint színészekkel járta az országot Debrecenről Pozsonyig (Bratislava). Közben másoló munkából tengődött, Pesten műfordításból élt. Itt megismerkedett Jókai-val, s a Pilvax-kávéházban gyülekező radikális ifjúsággal szorosabb kapcsolatba került. Újabb színészi kísérlet után Debrecenben megint a nyomor és betegség volt osztályrésze. Innen vitte fel Pestre verseit 1844 elején, keresve, de nem találva kiadót. Vörösmartyhoz fordult: ez felismerte benne a nagy költőt, s kiadatta verseit. 1844 nyarán a „Pesti Divatlap” segédszerkesztője lett, s élete ettől kezdve kiegyensúlyozottabb volt.

Első megjelent verse („A borozó”, 1842) után a „Házám”-ban már nagy lírikust sejtet: a viszontlátott szülőföld, s az ott legutóbb töltött idő hangulatát idézi fel közvetlen lírai erővel. 1842–44 között írt sok eredeti hangú verse már a költészet forradalmát jelzi. Cselekvő, erős, magabiztos egyéniség, aki a pillanatnyi hangulatoknak megfelelő dalban találta meg első

műfaját. Rendkívül erős tehetség mind a tárgyiasabb, típusalakító életképben, mind a népdalban. A népdal ön maga természetes megnyilatkozásává lett, minden külsőséges és elkülönítő irodalmiasság nélkül. Az „egyéni” és „jellemző”, a realizmus e műszavai öreá illenek igazán először mint költőre. Különállónak, különcködőnek, a konvenciók arcucsapójának mutatkozott számos zsánerképében, helyzetdalában, humoros lírai magánbeszédeiben. Anekdotái, történetei olykor kispikái remeklésekké emelkednek (pl. a „Pál mester”). 1844-ből való „Az Alföld”, tájfestő költészetének első remeke. Az egészsből, s részleteiből egy új lírai realizmus bontakozik ki. Ugyanez mondható el a szülői otthonról szóló, hangulatteremtő verseiről.

Költői fejlődésének fontos állomása két elbeszélő költeménye 1844-ből. „A helység kalapácsa” című vígposza a kisszerű tárgyat — a kocsmai verekedést — a hősi eposzok eszközeivel adja elő, ragyogó stílus-ötleteket, humort, s iróniát halmozva. A nép költőjének jókedvű kritikája ez a dagályos, modoros, konzervatív irodalomról. A „János vitéz” a magyar irodalom egyik legszebb költői elbeszélése. A kalandos úttán, népmesei környezetben boldogságáért küzdő parasztleány végül Tündérországban nyeri el szerelmét, boldogságát: a nép felemelkedésének vágya és reménye fejeződik ki ezen az úton, amelyet valóságos mozzanatok, a népies nagyotmondás leleményei és ismert mese-motívumok jellemeznek.

A költő élete a „Pesti Divatlap”-nál töltött hónapok alatt rendeződött. Szerelmei, felső-magyarországi utazása versciklusok és egy remekbe szabott prózai utínapló írására ihlették. Bennük már világnézeti válságának nyomai is láthatók. E válság okai az ellene intézett támadások, a szülők tönkrementése, a szerelmi csalódások, de oka a forradalmár nyugtalansága is. Ekkor kezdte keresni személyes, súlyosabb önkifejezésnek módjait, s indult el a népdaltól és a zsánerképektől a nagy lélegzetű lírai költeményekhez vezető úton. Diszharmónia, heinei poentírozás, byroni, shelleyi világfájdalom jellemzi válságkorszakának verseit („Felhők”). 1846 tavaszán lábalt ki e nehéz állapotból, s kitisztult nagy hangulatírája. Ihletében a folytonos, teljes önkifejezés ösztöne működött. Hangulatlírájában a szubjektivitás erősödik vagy rendkívüli szemléltető erővel ábrázolt tájakba, tárgyakba vetül, mint pl. a szülőföld szeretetének a szabadság eszméjével átszőtt elégiájában „A csárda romjai”-ban, vagy az elégi-kus, telt hangulatú életképekben („A jó öreg kocsmáros”, „A négyökrös szekér”).

1846 második felében, amikor politikai érdeklődésből Szatmár megyébe utazott, már az apostol-tudatú politikai költő ihlete erősödött benne. A nemesi liberalizmus és a plebejus demokratizmus szétválását is meggyorsította az 1846 eleji galíciai parasztfelkelés — Petőfi költészeti forradalma most tárgult politikai forradalmisággá. 1846 szeptemberében ismerkedett meg Szendrey Júliával, akit egy év múlva feleségül vett. 1847 elején barátságot kötött Arany Jánossal, kettjük között a magyar irodalom legszebb költőlevelezése alakult ki. A szerelmi líra házassághozjárta után

teljesült ki költészetében, de úgy, hogy lelke két fő izgalma, a politikai és a szerelmi, testvérág maradt, összefonódott egymással. Népdalos ösztöne is újjáéledt („Reszket a bokr, mert...”), de ez a korszaka már a többmozzanatú, gazdag hangszerelésű nagy költeményeké, mint a „Minek nevezzetek?”, vagy a „Beszél a fákkal a bús őszi szél” ditirambusa, amelyben strófáról strófára fejleszti a lírai feszültséget a boldog, pihegő szerelem és az izgató harci látomás között. Az 1847-ben írt és irodalmunk legszebb versei közé sorolt „Szeptember végén” című költeményének páratlanul gazdagon fejlesztett alapérzése a mézesetek boldogságában sarjadó halálos balsejtelem.

De minden a politikai lírába torkollott. Nem múlt lírai ingere volt a politikum: a személyiség szabadságának vágya tisztult benne forradalmi eszmévé. Ez leg személyesebb lírai megnyilatkozása, már az 1846 végén írt látomás-versétől („Egy gondolat bánt engemet”) kezdve. Ami ezután következett, az — 1847 és 1849 között — a forradalmi és szabadságharcos költő sokoldalú, minden fordulatra szenvedélyesen reagáló kibontakozása. „A nép”, „A nép nevében”, mely Dózsa nevét idézi fel, a „Vasúton” és a többi nagy vers — melyek hovatovább az események forradalmi nap-tárát is jelentik — csak előkészületek negyvenyolc nagy eseményeihez. „A Tisza” című hatalmas tájleíró verse is messze a korábban írt „Az Alföld” fölé emelkedik, a táj életritmusába belészövődő költői személyességgel, idill és vihar, illúzió és illúziórombolás ellentétének tárgyi kivetítésével. „A puszta télen” komorsága és realista remeklése, vagy „A téli esték” hallucinatív érzékletességű, intim életképe szintén a magyar líra csúcseit jelzi.

1848. március 15-én a bécsi események hatására megmozdult pesti tömegek élén Petőfi járt. Nekik írta a „Nemzeti dal”-t, a magyar „Marseillaise”-t. Amikor a liberális irányzat időleges felülkerekedése elszigetelte a költőt és társait, s Jellačić osztrák tá-

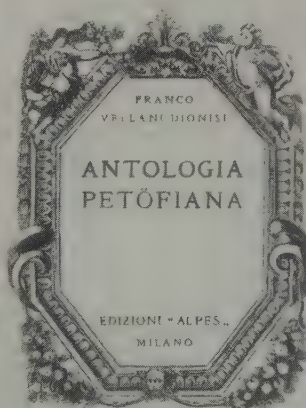
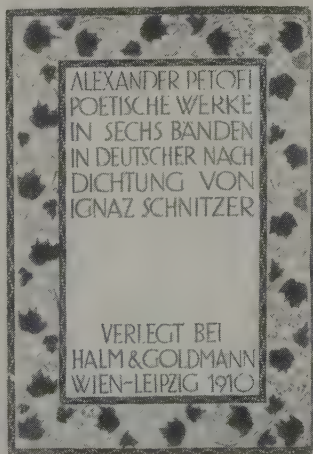
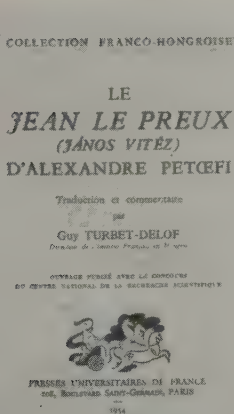
Handwritten notes in Hungarian:
 Bem tábornok irása. Petőfi tábornokhoz.
 Ben 1849. márciusában, győzelmet sz.
 gott, csaták, harciak, melynek közp.
 5. 11. február 7. 1849.
 Petőfi tábornok

Bem tábornok kézirata, amelyhez Petőfi mint Bem szárnysegédje néhány magyarázó sort írt

bornok seregei a forradalmi fővárost fenyegették, pesszimizmusa egy hatalmas, romantikus erejű, modern cselekményű elbeszélő költeményben, „Az apostol”-ban robbant ki. A radikális republikánust, s egyben a korán jött forradalmárt ábrázolja Szilveszterben, a főhősben, saját tapasztalatait és az európai forradalmak tanulságait is belésűrítve lázas víziójába. A szeptemberi események a költőt igazolták: a szabadságharc diadalmas szakaszába lépett.

Az őszi győzelemre vereségek, majd tavaszi diadokok következtek: ebben a történelmi levegőben Petőfi költészete képviselte az életéért harcoló nemzet érzékeny lelkiismeretét. Írt zsánert apjáról („A vén zászló-tartó”), a közkatonákról, jakobinus költeményeket a királyok ellen és izzó, nagy hatású csatadalokat. A történelmi helyzet, a sorsdöntő hetek politikai és érzelmi telítettsége forróította át költészetét, akár a pattanásig feszülő szenvedélyek háborús lírájában, akár az

Néhány idegen nyelvű Petőfi-kiadás címlapja

裴多菲詩選

elválás sejtelmét kifejező szerelmi vallomásaiban. Honvédőrnagy volt az erdélyi hadak kiváló lengyel tábornoka, Bem oldalán. 1849. július 31-én Erdélyben, Segesvár (Sighişoara) mellett esett el, 26 éves korában, a cári lovassággal vívott ütközetben, közvetlenül a szabadságharc elbukása előtt.

A nemzeti polgári irodalom kialakulása a kiegyezés korában. A 18. század negyvenes éveitől a hatvanas évek elejéig húzódik a magyar irodalom addig legtermékenyebb, műalkotásban legnagyobb korszaka, melyet utóbb „nemzeti klasszicizmus” néven is szoktak emlegetni. Ezen nemcsak az a realizmus értendő, amelyet Petőfi és még az ő életében Eötvös mellett Arany János alakított ki, hanem az ötvenes évek irodalma is a nagy korszakhoz tartozik. Közben a nemzeti tragédia, a szabadságharc leveretése és az utána következő évtizedes osztrák terror az irodalmat is megtörte. Az ötvenes években a tragédia közvetlen nyomai mellett a változás jelei mutatkoztak. Egyrészt az átalakuló népi realizmus mellett ekkor még uralkodó tényező volt a nemzeti romantika iránya. Másrészt már a konzerválni, megmenteni, megtartani akarás a jellemző a kulturális mozgalomra és irodalomra egyaránt. Az írók egy része nemzeti önismeretre, az illúziókkal való leszámolásra tanít, s ebbe kétségtelenül belekegyül a csalódás is a forradalomban, sőt egyeseknél a forradalomellenes tendencia is. A forradalmi népi-realista tendenciák pedig az erős erkölcsi eszményítés irányában térnek ki. Ebben az értelemben fonódik össze egymással romantika és realista ábrázolás.

A kiegyezés (1867) utáni időszakban — a kapitalizmus gyors kiépítése idején — kibontakozott a realizmus. Az elemző stílus felé a verses regényben tették meg az első lépéseket, különösen azonban a lírában bomlott fel teljesen a „nemzeti klasszicizmus” objektív szemlélete, és az elemző realista-naturalista elbeszélés mellett létrejött a kedélyvilág szubjektív szemléletű lírája.

Arany János (1817—82) Petőfi mellett a 19. század legnagyobb magyar költője, akinek pályáját tragikusan befolyásolta a szabadságharc bukása és Petőfi halála. Élete második felében — 1850 és 1880 között — művei vívódások, meghasonlások közepette születtek.

A jobbgáysorba süllyedt kisnemesi családból származó, túl érzékeny, puritán erkölcsű Arany a parasztkultúra körében nevelődött, s vált fokozatosan a kor világirodalmi szinten is hatalmas műveltségű költőjévé. Húszegynéhány esztendősen korában a művészi ábrándokról való lemondás után szülőhelyén, Nagyszalontán maradt mint a község jegyzője. Az erkölcsi indítékokból, féltékenységből szűk körbe zárkozó zseni azonban nem maradt tétlen. 1845-ben a Kisfaludy Társaság pályázatára küldte fel a megyei liberálisok és konzervatívok leghevesebb civódásainak idején készült, s ezeket szatirizáló pompás elbeszélő költeményét, „Az elvesztett alkotmány”-t. Az uralkodó osztály életéről, belső politikai harcairól, korteskedéseiről fest itt humortól és iróniától duzzadó képet. Ugyancsak a Kisfaludy Társaság egy újabb pályázatára küldte be első igazi

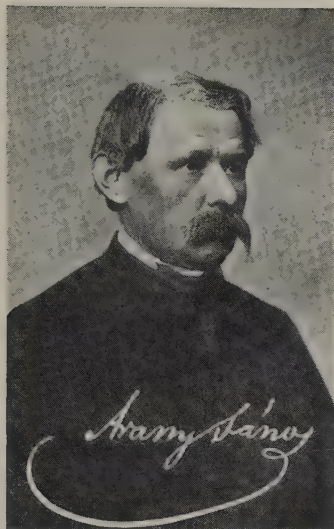
remekét, a „Toldi”-t (1846). A Petőfinek figyelmes olvasójává lett Arany megalkotta a népi realizmus első klasszikus művét. Hogyan kerül fel Toldi Miklós, a parasztsorban élő 14. századi nemes ifjú Nagy Lajos király udvarába, milyen kalandokat él át és milyen keményen hárítja el a rosszindulatot, miközben a maga paraszti mivoltát emberi kapcsolatainak meleg, bensőséges, családias érzelmeivel vagy közvetlen felindulásaival árulja el, s erősíti meg — ez röviden a témája a történeti keretű, valójában azonban a jelenről, a parasztság szegényeinek várva várt felemelkedéséről, győzelmről szóló elbeszélő költeménynek.

A „Toldi” Petőfi barátságát szerezte meg a költőnek. A népies műköltészet uralkodóvá tételével Petőfi a nép politikai uralmának a megteremtését készítette elő, s Arany csatlakozott ehhez a politikába áthajló elvhez, noha paraszti józansága, nemegyszer csüggedtsége inkább a nemzeti hagyományok s a népi kultúra egybeolvasztásában jelölte ki költői feladatát.

Kisebbségi népmesei és történeti tárgyak elbeszélő költeményben való feldolgozása után 1848-ban kiadta „Toldi estéje” címmel a „Toldi”-t folytató remekét. A nyers népi erő s az elfinomodott királyi udvar ellentétének igen összetett, hangulatilag gazdag megjelenítésében tulajdonképpen a tragikus visszavonulást ábrázolja. Toldit, az egyént, győzelme ellenére is egy előregedett, múltófélben levő világ képviselőjének, tragikus alakjának ábrázolja, s letűnését átítatja az elmúlás könnyes, humoros hangulatával.

1848-ban mély kapcsolatot talált költészetén keresztül a forradalmasodó és szabadságharcára készülő néppel. Katonaköltészete, antiklerikális szatírája („János pap országa”), győtrő aggodalmait megszólaltató versei is azt mutatják, hogy szabadságharcos — de nem forradalmi tartalmú — költészete csak Petőfi egykorú lírájával mérhető össze. A szabadságharc idején Petőfi családja egy ideig önáluk lakott Szalontán. Arany rövid ideig katona volt, majd belügyminisztériumi tisztviselő lett. Az összeomlaskor bujdosni kényszerült.

Az 1850-es év Arany számára is a mély válság ideje. Egyedül maradt, Petőfi nélkül. A nagykőrösi gimnázium tanárságát vállaló, magába vonuló költőre maradt az örökség, hogy egyedül vigye tovább a népi forradalom költői vívmányait olyan helyzetben, amikor a nemzet szabadsága elveszett. Költészetében uralkodóvá lett a reflexív jelleg, állandó hullámszerű romantika és a realizmus között. Vívódása 1850 és 1854 között magasrendű gondolati lírát teremtett. Petőfihez képest is bővítette a líra élményi körét (a magánélet rajza, a visszavonuló ember reménytelensége stb.). Az „Évek, ti még jövőndó évek” című költeményének keserű pesszimizmusa után a fájdalom sötét, tömör szentenciákká alvad a „Kertben” című nagy versében. Nemegyszer visszatérő gondolata, hogy nincs nemzet, amelynek énekelhetne, így költészete elvesztette értelmét. E vívódásának elégikus, mély hangulatiságával s zeneiségével megejtő, szinte parnaszista módra tárgyasító képletyű kifejezése az „Összel”; Homér és Osszián ihletének párhuzamával s ellenté-

Belet 263. szám.

NEMZETI SZÍNHÁZ.
Posta postékán, mártius 7-én, 1868. Elj fedlítés szerint először:

HAMLET,
dan Miraly's.

... az 1. és 2. korszakban. Irt Shakespeare. Fordította Arany János. A megap-
tyk zenjét szerette. Nihilis Nihilis. Budapest: Pesti Ede.

Ma, kezdés 6 1/2 órakor, vége 10-kor.

Holnap, szombat, mártius 7-én, herlelőzettel:
A fekete dominó.

ARANY JÁNOS
TOLDI

IFJÚSÁGI KÖNYVTÁR

Arany János — Színlap 1868-ból: Shakespeare „Hamlet”-je Arany János fordításában először kerül színre — A „Toldi” mai ifjúsági kiadása

teivel sejteti” személyes emberi, hazafiúi, erkölcsi élet-
érzésének sajnó sebeit.

A szabadságharc nemesi vezetőit bírálta „A nagy-
idai cigányok” című, szíve vérével írt, tragikomikus
aláfestésű elbeszélő költeményében. Megrázó allegó-
riákban („Ráchel”) festette a zsarnokság könyörte-
lenségét, vagy idézte fel Petőfi eltűnt szellemét. Az
ellenálló harcos hősiességét dicsőítő nagy versei kö-
zül két, az ötvenes évek derekán írt nagyszerű bal-
ladáját, a drámai és zenei kompozíció felülmúlhatat-
lanul bravúros, szuggesztív alkotását kell kiemelni, a
„Szondi két apródját”-t és „A walesi bárdok”-at. Csa-
ládi körének melegébe fájdalomát rejtegetni alig tudó
érzéssel tér vissza elégikusan idilli verseiben („Családi
kör”, „Fiamnak”).

A magára maradt Arany útkeresésére legjellemzőbb
„Bolond Istók” című verses regényének első éneke,
mely 1850-ben készült el. A népi realizmus erősen
társadalmi meghatározottságú epikai stílusát akarta
folytatni, s mégis: a céltalanul elpazarló erő költé-
sétét írta meg, impresszionisztikus, ragyogó tájakat
festő költeményében. A mű töredékben maradt, s az
alkotóra mindinkább némaság borult. Lírai sóhajok-
ban tördelte szét önmagát. A hatvanas évek derekán
Pestre költözött és a Magyar Tudományos Akadé-
mia főtítkára lett. 1863-ban elkészült hatalmas el-
beszélő költeménye, a „Buda halála”, már az irodalom
modernizálódásának útját jelöli, s némileg az akkor
felsarjadó verses regények sorába illeszkedik. A költő
terve szerint a nagyszabású mű egy, a hun mondákból
alkotott trilógiának lett volna az első része. Már a
modern regény elemző módján hatol hősei jellemének
mélyére, amikor a két hun király, Buda és Attila tragi-
kus következményű viszálykodását rendkívüli erővel
ábrázolja. A hun trilógia másik két része azonban
csak terv maradt.

Arany ezután csak 12 év elteltével, élete végén szó-
lalt meg ismét. Megírta a „Toldi szerelme” című el-
beszélő költeményét, a Toldi-trilógia középső részét,
majd a lírai költészet csúcán fejezte be pályáját,
szembekerülve ugyan a népies-nemzeti költészettől
elszakadó fiatal, városi, modernül érzékeny nemzedék
költőivel, és mégis a modern szemléletű líra nagyszerű

Arany János mint nemzetőr, maga festette képen

Arany János utolsó képe

alkotásait nyújtva egy versciklusában: az „Őszikék” címmel összegyűjtött legújabb verseivel. A társadalommal való szakítás, az elbúvá, a megszabadultság érzéséhez itt még a költőnek önmaga fölötti humorizálása járul, mint évődés valakivel, aki megkopott, kiöregedett korából. A félig őszinte, félig játékos önironia mögül azonban pajkosan vagy csípősen bukkan elő az igazi humor: a csillogó, de sebeket rejtgető korszak öregemberi tematikája s légköre. Súlyos mondanivalókat tiszta hangulatiságban old fel, az étellel való szelid leszámolás, emlékezés lírájában („A tölgyek alatt”, „Az öreg pincér”, „Tamburás öregúr”). Ez időszakra esnek kései balladái is, e nagy tudatossággal, a stílus és nyelv drámaiságával és zeneiségével megteremtett látomások, mágikus-babonás légkörű képek a pusztuló paraszti s a züllő városi világról („Tengerihántás”, „Vörös Rébék”, „Híd-avatás”).

Kemény Zsigmond (1814—75), a regényíró közel áll Aranyhoz az erkölcsi realizmus, az új objektív idealista eszményítés jegyében. Elválasztja azonban a nagy költőtől bizalmatlansága a forradalmi nép iránt, későbbi forradalomellenes publicisztikája, regényírása-

ban pedig az a körvonalakat s kompozíciót sokszor feloldó morális elfogódottsága, mely Aranytól soha sincs a plaszticitás kárára. Kemény Zsigmond előkelő, de szegény erdélyi arisztokrata család sarja, a reformkor haladó politikusa volt Erdélyben, majd a centralisták egyik legjelentősebb tagja lett. 1850—51-ben hírhedt röpirataival keltett feltűnést: ezek lényegében a forradalmat és Kossuthot gyalázva egy olyan magyar nemzeti jellemet propagáltak, amelynek erényei a behódolás, a passzivitás, a királyhű megalkuvás lennének. Később a negyvennyolcas alkotmány alapján való kiegyezésért harcolt. Egyike volt a kor legszuggesztivebb publicistáinak, kiváló történelmi esszéket írt az irodalmi életéről, a romantikus hősökről (Széchenyiről, Wesselényiről).

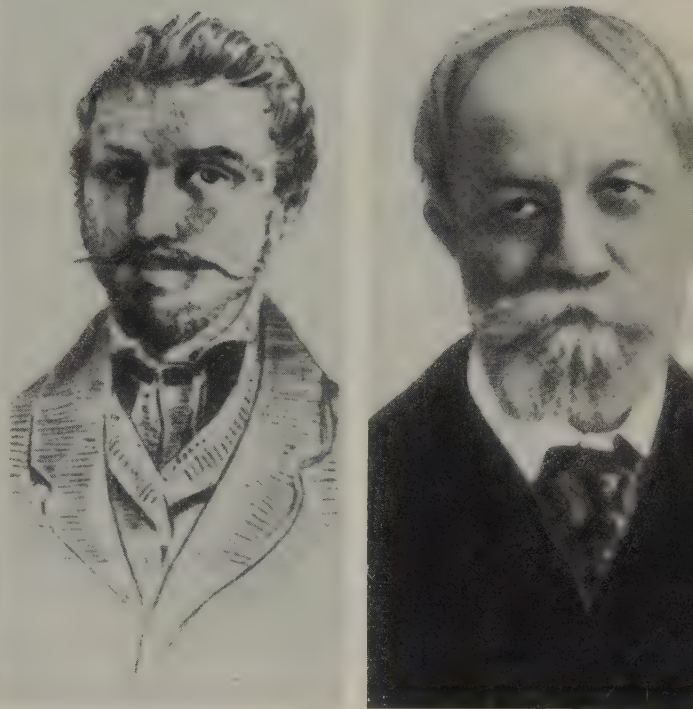
A Bécsben orvostudományt tanult és Feuerbach materializmusával vétezett fiatal Kemény később a sztoához, majd a önkifejezésnek, az egyéniség kiélésének elvéhez fordult, s erre rétegződött rá a német romantika és historizmus jelentős hatása. A több irányból jövő és ellentmondó tanulság az egyéniség érvényesítésének feltétlen és többnyire tragikus hitéhez vezette. Pessimista lett, mert tragikusnak látta az egyén életét a társadalmi valóságban. Nem tudta elfogadni a változás demokratikus és forradalmi útját. Az illúziótlan önismeret, önfékezés erkölcsi parancsát hirdetve akarta a társadalom tragikusnak látott jövőjében bekövetkező bajok elejét venni.

Regényei a hagyományos regényforma szempontjából nem sikerültek, sok bennük a romantikus hordalék is. Nehézkés, vontatott a cselekményszövések, bizonytalan a dialogizálásuk, nem jó a jelenetezésük — ugyanakkor, ha kész helyzeteket, egy lelkiállapotot vagy lelkiállapotok egymásra hatását kell ábrázolnia, remekel. Legjobb műveiben, így az erősen lélektani alapra utaló „Özveggy és leányá”-ban (1855—57) az alaphelyzet — egy 17. századi erdélyi leányrablás — a nagy realistákra emlékeztető részletes elemzés útján bontakozik ki, noha erősen kalandos cselekményben. A mindenben keresztülgázoló, meg szállottságra valló szenvedély itt is, de ugyancsak a vallási fanatizmus témájáról szóló „Rajongók”-ban is (1859) remek alakokban testesül meg. A feudális viszonyok több jól ismert alapképét (pl. „Rómeó és Júlia”) tölti meg Kemény egyéni s modern tartalommal, 19. századi szenvedélyeket vetítve vissza 16—17. századi erdélyi hőseibe. Ezzel is felbontja a hagyományos regény szerkezetét, irracionálizmussal árasztva el a cselekményt és a jellemeket. A „Rajongók” időszerűségét Móricz Zsigmond, — aki különben stilisztikailag modernizálta a regényt — az 1940-es évek elején megkapóan elemezte. Kemény utolsó, egyben legmonumentálisabb s legkomorabb regénye 1862-ben jelent meg: a „Zord idő” a török hódoltság idején három részre tagolt Magyarország tragikus történelmének regénye, a török hódítás kegyetlen módszereinek remek korrajzával, s egy dekadens, bonyolult és perverz, a 19. század lélektani-biológiai szempontjaiból felfogott tragikus, örületbe vivő szerelem ábrázolásával.

Jókai Mór (1825—1904) Keménynek ellenlábasa volt — mert a dezillúziót hirdető Keménnyel szemben a középnemesség fényes és hivatkozott történeti illúzióit táplálta — az a Jókai, aki szintén a romantikát teljesítette ki a történelmi és társadalmi regényben, erősen továbbfejlesztve a népies realizmust is. Szülővárosa, Komárom kereskedőváros korai kapitalista légkörében nőtt fel. Pápan tanult, Petőfi barátsága, majd a népélet élményei fejlesztették ki teljesen tehetségét. Jurátus lett Pesten, 1845-ben itt jelent meg első, franciás romantikus elbeszélése. Ő szerkesztette a Tizek Társaságának folyóiratát (1847) és 1848-ban Petőfivel együtt a megmozdulások élén járt. Franciás romantikáját az életpasztorizmus bősége a realizmus felé hajlította, alapvető hajlama a romantikára azonban mindvégig uralkodó maradt. Petőfi forradalmiságát a továbbiakban nem tudta követni, a Békepárt politikáját támogatta. A szabadságharc bukása után bujdosott, majd hamar magára találva, az ötvenes években már lázas alkotó tevékenységet fejtett ki. A magyarországi török hódoltság időszakát felidéző történelmi regényei után az irányregény első nagy próbáját az „Egy magyar nábob”-bal tette, s folytatta a „Kárpáthy Zoltán”-nal. Első nagy regényei a reformkor politikai felemelkedéséhez, Széchenyi eszméihez való visszatérést hirdették, az előbbi regény mesés-anekdotali világát az utóbbi részletesebb, alaposabb társadalomábrázolása váltja fel, kiemelve a haladó nemességnek az elősdiékkal való konfliktusát. Mivel Jókai 1849 után a közép-nemesség társadalmi szerepét illetően ábrándokat táplált, regényeiben urrá lett az illúziós, megszépítő szemlélet, innen a lélekrajz gyöngesége. Az „Egy magyar nábob” mégis új korszakot nyitott a magyar regény történetében, a regény műfajának egy sajátos magyar változatát alakítva ki, középhelyt a nyugati regény és a népies epika formái között.

Jókai legtermékenyebb korszaka a hatvanas évek végére, s a hetvenes évek elejére esik. Rendkívül gazdag írói tevékenysége mellett újságot szerkesztett, képviselő volt a Szabadelvű Pártban. Hanyatló periódusának kezdete 1875. Embersége, őszinte liberalizmusa azonban ekkor is tisztelttette a nevét, lassanként az országhatáron túl is. A fiatal magyar írók közül többen is mesterüknek vallották.

A kiegyezés idején írt nagy regénye, „A kőszívű ember fiai” (1869) a szabadságharc legragyogóbb hőskölteménye prózában, a 19. század egyik legfordultatosabb, legizgalmasabb magyar elbeszélő műve. Az „És mégis mozog a föld” (1872) a kezdődő reformkor nagy közéleti, irodalmi alakjait idézi fel regényes, anekdotikus szerkesztett cselekményében. A „Fekete gyémántok” (1870) már a nemzeti kapitalizmus problémái körül forog, főhőse a nemzeti demokrata tudós, aki fölületesen harcol az osztrák elnyomással szövetséges gyarmatosító tőke ellen. A kapitalizmussal kapcsolatos problematikát folytatja Jókai legnagyobb regénye, „Az aranyember” (1872), mely életművén belül legközelebb áll a kritikai realizmus emberábrázolásához. De készült néhány jelentős regénye 1875

A fiatal Jókai Mór önarcképe és öregkori portréja

után is, így a „Rab Ráby” (1879), mely a magyar felvilágosodás ellentmondásos harcainak legbátrabb, s legművészebb feldolgozása, és a „Sárga róza” (1892), mely öregkorának legértettebb alkotása. Az „Aranyember” mellett ez legnagyobb művészi teljesítménye, világosan bizonyítva az író kiábrándulását a dzsentri-politikából, s forró szívű közeledését a néphez.

Jókai a nagy múlt megmutatása mellett nagy jövőt képzel el nemzetének, e kettő között azonban a jelent illúziókkal töltötte ki. Az illúziók nem adtak erőt, csak elkendőzték a valóságot. Ezért érte Jókait már korábban erős kritika Gyulai Pál és Péterfy Jenő illúziótlan realista világszemlélete oldaláról. Legértékesebb regényei a reformkor és a szabadságharc emléket idézik; de akkor, amikor a nemzet e nagy társadalmi felemelkedésének íve már megtört, s az egykor valóságos társadalmi hatóerők egyre inkább nosztalgiaiakká és illúziókká változtak át, költői visszfényekké lettek egy hanyatló patrióta nemességen belül. Az objektív történelmi hatóerők szubjektívizálása megakadályozta Jókai nagy tehetségének a realizmus irányában való teljes kifejlődését. Realizmusa nem tudott áttörni a romantikus kereten, a megfigyelés és életismeret a cselekmény pompás epizódjaiba szorult vissza. Így válik feltűnővé nála a kritikai látás sajátos, burkolt-kedélyes és a valóság létszerű jelenségeit egy villanásig felmutató, de a teljes kibontás

Jókai két regényének mai idegen nyelvű kiadása

elől elzáró kifejezési forma: az anekdota. Művészete leginkább a nagy jelenetekben teljesül ki, a „hatalmas, festményszerű tablókban, árvíz, csata, földrengés, ostrom, rianás, éhínség vagy zajos tivornya ürügyét keresvén eredendően festői valóságábrázolása számára”. Képben érzékeli a valóságot, igen színesen, rendkívüli képzelőerővel. Nagy mesemondónak nevezték; romantikus idealizmusa, nagy fantáziája és virtuozitása a cselekmény szövésében ma is nagyon népszerűvé teszik.

Gyulai Pál (1826—1909) a század második felének legnagyobb kritikusa volt, az úgynevezett nemzeti klasszicizmus kodifikálója főleg Petőfi, Arany és Kemény egymással általa összekötött műve alapján. 1848 erdélyi mozgalmaiban a szabadelvű ifjúság egyik vezére volt. 1862-ben Pestre költözött, 1876-tól a tudományegyetemen a magyar irodalomtörténet professzora volt. Az irodalmi fórumok — a kiegyezéses irodalmi „párt”, az úgynevezett irodalmi Deák-párt kezében — az ő fő irányítása alatt működtek (Akadémia, Kisfaludy Társaság, a kiadóvállalatok, az Akadémia folyóirata, a „Budapesti Szemle”). Irodalomelméleti munkássága kétféle: egyfelől a népiességet és a realizmust tette az irodalom fő érték-mérőjévé, a szerkezet egységét, s a forma világosságát követelve az íróktól, s Katonát, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt állítva irodalmunk középpontjába, s egyúttal éles harcot vívott Petőfi nyelge, népieskedő epigonjaival; másfelől azonban szétválasztotta egymástól a realizmust és a forradalmiságot. A realizmust egyre inkább valami fantázia nélküli mérséklettel szegényítette. Petőfi és Arany népi, forradalmi művészetéből, de főleg a válságba jutó Aranyéból konzervatív akadémizmust alakított ki, amely a hetvenes évekre már megcsontosodott, s gátja lett a további haladásnak. A mély jellem- és lélekrajzot nem kívánta párosítani az intenzív társadalomábrázolással. Élete utolsó évtizedeiben értetlenül szemlélte a Mikszáth műveiben előretörő kritikai realizmust, mint ahogy a világfájdalmas, pesszimista nagyvárosi lírát sem volt képes megérteni. Ma is él azonban Katonáról, Petőfi-

ről, Aranyról írt nagyszerű elemző tanulmányaiban, valamint egy kitűnő kisregénye révén („Egy régi udvarház utolsó gazdája”), melyet a pusztuló közép-nemességről írt, s amelyben nagy írói erényekkel jelentkezett még egyszer az a kritikai realista fejlődés-vonal, amely 1848 bukása után már nem tudott kibontakozni.

Madách Imre (1823—64). A hagyományos vallásos idealista világkép és patriarchális erkölcsi felfogás összeomlása, a jövő világképét meghatározó nagy természettudományos és filozófiai elméletek behatolása, a biológikus-pozitívista emberszemlélet nemcsak Kemény műveiben jelent meg, hanem erősen hatott Madách Imrre is. Remekművében, „Az ember tragédiájá”-ban (1860) romantikus alapokról emelkedik az újszerű kritikai realizmus közelébe. Madách nórádi földbirtokos volt, filozófiát és jogot tanult. A szabadságharc után birtokán bujdosókat rejtgetett; bár ő maga a harcokban nem vett részt, meghurcolták. Ez, valamint családi életének összeomlása és világnézeti válsága együttesen indították őt nagy művének megírására. Ez a lírai-dramai színmű a poème d’humanité-vel (de Vigny, Lamartine, Hugo és mások) mutat rokonságot, s alapkonfliktusai a romantika világképéből születtek. Erre vall a Jó és a Rossz, az „isten” és az „ördög” princípiumainak küzdelme az emberiségért (az Úr és Lucifer harca az emberért, Ádámért). A romantikából ered a titánkultusz is, mely a „nagy” ember és az értetlen tömeg konfliktusai-ban fogalmazódik meg. Ádám nagy eszméért száll síkra, s eszmeit mindig ellenállás fogadja a kor, a tömegek részéről. Innen a rajongó, a történeti metamorfózisok során is mindig azonos lelkiületű Ádám szüntelen csalódása. Ádám alakjának elvontsága magát a drámát is holtpontra juttatná, ha Éva társként és ellentétes jellemként ott nem állna mellette.

A „Tragédia” az egész természeti, anyagi és történelmi világ kérdéseit szövegezte meg, kozmikus igénnyel. Természeti problematikáját az első három szín, a történelmi problematikáját pedig a negyedikről a tizenegyedikig terjedő színek fejezik ki, sorrendben: Egyiptom, Athén, Róma, Konstantinápoly, Rudolf császár és Kepler Prágája, az ebből kioldódó párizsi forradalmi jelenet a Grève-piacon, visszatérés Prágába a nagy „álmok” eloszlása után, majd London, s a kapitalizmus világa; azután a falanszter, mely egyszerre halálós végjelenete a kapitalizmusnak és torzképe az utópista szocialista tanoknak; ezt követi az ürbe repülés, majd a kihűlő Földre, a végső összeomlás színhelyére való visszakényszerülés jelene. Ezek után térnek vissza (az utolsó, a 15. színben) a természeti és anyagi világ végső kérdései. Az erkölcsi következtésekben — „Mondottam, ember küzdj és bízza bízál!” — a fideizmus sugallata is felfedezhető.

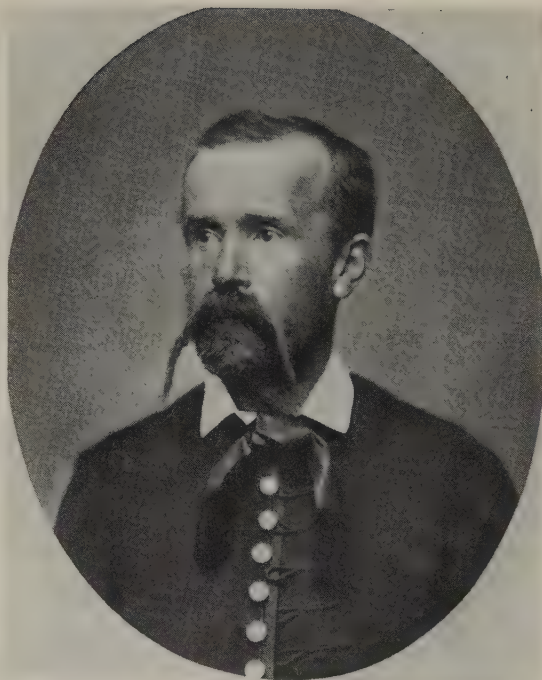
A társadalmi eszmék, melyeket Madách történelmi jelenetekben illusztrált, ellentmondások ütközése közben születnek s halnak meg. Egyes színekben az eszmei konfliktusok és velük párhuzamosan Ádám lélektani konfliktusai is társadalmilag tipikussá válnak, így a kepleri Prága és a londoni kapitalizmus

jeleneteiben. Ezek a „Tragédia” legszebb részei. A társadalom szerepének hangsúlyozásával Madách erősen hozzájárult a kritikai realizmus fejlesztéséhez. Az Arany János elismerését kivívó nagy dráma mellett figyelmet érdemel Madách lírája is, valamint két kisebb drámája („A civilizátor” és a „Mózes”). Madách tehetségének teljes kibontakozását megakadályozta korai halála. A magyar dráma nem az ő útján fejlődött tovább.

A *dezillúzió költészete*. Arany fiának, *Arany László*-nak (1844–98) verses regénye, „A délibábok hőse” (1872) már az új dezillúzió szülötte. A tehetséges, kitűnő tanulmányokat író, de hamar elhallgató, s a hivatalnokéletben elszürkülő író önnön fiatalkori álmaiból és csalódásaiból szötte Hübele Balásznak, verses regénye főhősének jellemét és tragikomikus történetét. Hősének útja a nagy ábrándok, nagy tervek lassú megghiúsulásán keresztül a teljes megsemmisülésbe vezet. „A délibábok hőse”-nek megoldása következetesen kritikai; azt mutatja be, hogy a társadalmi viszonyok által meghatározott környezet hogyan hasonítja magához a más törekvésekkel induló hőst. Az ábrázolás immanens kritikája a társadalmat éri.

A realizmushoz közeledett a kezdetben újromantikus modorban író, majd a francia polgári drámától tanuló *Csiky Gergely* (1842–91). Az egykorú, züllött s úrhatnám magyar dzsentrí és polgárság életviszonyait, morálját leplezte le nagysikerű drámáiban („A proletárok”, „Cifra nyomorúság”). Jellemrajza, konfliktusai azonban nem mélyek, típusai ismétlődők, s nemegyszer sablonosak. Csiky ember- és társadalomfelfogása átlagpolgári, ábrázolása sokszor anekdotai, s ez akadályozta színműírásának a kritikai realizmus jegyében való kiteljesülését.

A nemzeti klasszicizmus objektív idealista szemléletének, a népies nemzeti iskolának a felbomlása a Petőfi- és Arany-epigonizmussal szemben álló ellenzéki lírában ment végbe, amelynek legnagyobb alakja

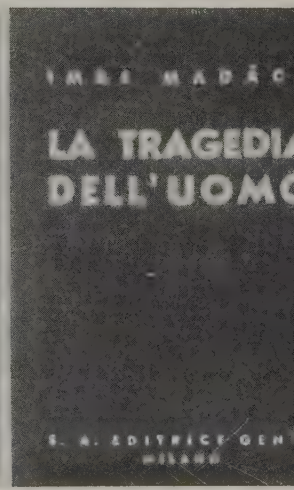
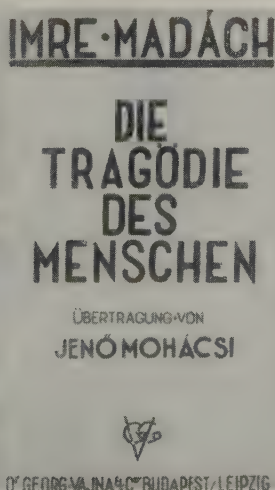
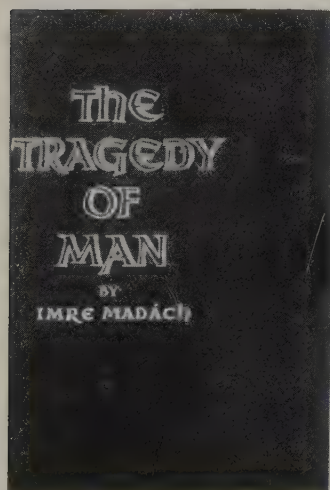

Madách Imre

Vajda János, jellegzetes képviselői Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő.

A plebejus eredetű, későbbi dacát, gőgjét bizonyára a gyermekélményekből tápláló *Vajda János* (1827–97) Petőfi köréhez tartozott, részt vett a szabadságharcban, melynek bukásában saját emelkedésének, roppant ambícióinak megsemmisülését is siratta. Ötvenes évekbeli költészete Aranyéval rokon, szemben áll az önkényuralom politikai és társadalmi megnyilvánulásaival,

„Az ember tragédiája”-nak néhány idegen nyelvű kiadása

de tiltakozása indulatosabb, mint Aranyé, magányvállalása pedig teli van a különállóság tudatos göggyével. Világgyűlölete, pesszimizmusa ez időben mélyült el, s vetült ki dalszerű és mégis filozofikus, a „mért születni? minek élni?” kérdésre választ reménytelenül, mélabúsan kérő természetverseiben („Sirámok”, 1854—56). Líraisága és gondolatisága szerelmi költészetének nyert új tápot. Elzüllő, perdita-szerelmének fényénél, a folytonos kudarc érzésében a társadalmi berendezkedés igazságtalanságát ismerte fel. Gina szépsége, s az ő kikoszorózott szerelme évekig egyetlen költői témája volt. Érzéki, szilaj és kétségbeesett szenvedélyét, a szépséghez hűnmiszt daloló pogány és az önmagát győtrő keresztény ellentmondásos érzésvilágát hatalmas képekben fejezte ki.

Nagy költővé a hetvenes években vált, nehéz válságok és politikai küzdelmek után. Programszerűen fordult a gondolati, filozófiai költészet felé. Nagyszabású politikai költeményeinél is (pl. „Jubilate”) szebbek élete végén írt szerelmes versei és gondolati költeményei. Az előbbiek sorában a „Hűsz év múlva” (1876), valamint a „Harmic év után” című kísérteties hangulatú verseit említjük.

E költemények zeneiségük matematikai precizitásával érzékeltetik, hogy az immár kihűlt és elcsitult bánatú szív hogyan emlékezik, s az emlékektől miképpen gyullad újra forróvá. „A váli erdőben”, „A bikoli fák alatt”, vagy a „Nádas tavon” című verseiben is az anyag végtelenségének, örökkévalóságának szinte rögeszmésen nyomasztó gondolatát, s a tér és idő szédületét fejezi ki, de leheletfinom, modern dalszerű formában. A 19. század második fele lírai megújulásának reprezentatív alakja Vajda, mert a kapitalista társadalommal beköszöntő, világnézeti problémákkal terhes és oldhatatlannak látszó magányosságot is kifejezte.

Perspektívtalan élet, a történelmi vákuum kedvezőtlen hatása, önkéntelen, majd mindinkább tudatosuló dekadencia a jellemzői *Reviczky Gyula* (1855—89) szomorú, nyomorúságos élet után korai halálával véget ért pályafutásának. A hányatott életű tüdőbeteg költő, aki nem tudott kitörni „a világ csak hangulat” életfilozófiájából, messze eltávolodott a népies-nemzeti iránytól. Erősen hatott rá Schopenhauer. Dalszerű, nagyvárosi szanzon-költészetében, s nagy, érzelmi szenvedéseit elpanaszoló verseiben az elsők között énekelte a perdita-szerelmet, az őszintét, mely értékesebb a polgárság hazug, perfid moráljánál. Az álmokba menekülés, a befeléfordulás verseiben sokszor az önmagát lemeztelenítő, gyónó őszinteség magasába emelkedik. Ez a rendkívül szuggesztív, új, teljes szubjektívitasában megjelenő lírai hős, ez a csupa szomorúság, álmódor és hangulatlira *Reviczkyt* a maga korában igen népszerűvé tette. Jelentősen hozzájárult Adynak, a 20. századelő költőóriásának előkészítéséhez — segítette felszabadítani őszinteségét, áradó líraiságát.

Pesszimista, de lázadó, parancsolni, s uralkodni akaró ihletű költő volt *Komjáthy Jenő* (1858—95), *Reviczky* barátja. *Petőfi*, *Nietzsche* és *Spinoza* fel-

szabadító hatására mintegy létformájává tette a személyi korlátlanyságot, az akarat és önérték übermensch-i szertelenségét. Az én-vallás e rajongója eljutott az én-istenség gondolatáig, s ezzel betetőzte Vajda és *Reviczky* zseni-tanát. Bensőséges lírai szükséglet találta meg vele világnézetét, melynek mélyén a századvégi társadalom megvetése, forradalmi ostromozása rejlik, noha ez csak néhány, már-már osztályharcos és a munkásmozgalom iránt is megértést eláruló versében talált kifejezésre. Jellegzetes lírai attitűdjé az önmagán, s a neki szóló „kinyilatkoztatás” pillanatain való álmélkodása, azután önnön emberfelettsége, lényből lénybe átáramló, varázslatos személyváltozása. *Ady* *Endre* kísérteties önszimbólumaiban *Komjáthy* ihlető hatását lehet felismerni.

Az elbeszélés és a kritika. Ehhez a szubjektív szemléletű lírához, Vajda, *Reviczky* és *Komjáthy* költészetéhez, valamint a század nyolcvanas éveitől kezdve alakuló elemző, kritikai realista-naturalista prózai elbeszéléshez nyúl vissza a 20. század elejének *Ady* körüli nagy költői és irodalmi forradalma.

A régibb típusú, nemesi liberális szemléletű irodalomhoz tartozik a nagy anekdotázó, *Eötvös Károly* (1842—1916). Híres könyve az anekdotákkal és ízes leírásokkal teli „Utazás a Balaton körül”, valamint „A nagy per”, melyben a vérváddal illetett és meghurcolt zsidók védőjeként lépett fel. Jókai „anekdotikus” realizmusát a tőle kiinduló *Vértesi Arnold* (1836—1911) kezdte átfejleszteni a modern kritikai realizmusba. Náluk lényegesen nagyobb tehetség volt *Tolnai Lajos* (1837—1902), aki a kiegyezés évében tért át az elbeszélő prózára. Legnagyobb regényei a nyolcvanas évekből valók („A báróné ténsasszony”, „Nemes vér”). Az önkényuralommal szemben állók és az áru-lók küzdelmeit beszéli el, az arisztokrácia, a föld-birtokosság hanyatlását és erkölcsi elzüllését ábrázolja erős indulattal. *Tolnai* éles kritikát mond a kiegyezés kori magyar társadalomról, de indult, morális elfogultsága megzavarja a társadalmi típusok határozott megteremtésében. Nehéz, minden felsőbbsséggel összeütközésbe kerülő természetének, indulatos, fegyelmezetlen életének, de hajszoltságának is megkapó kifejezése szép önéletrajzi regénye, „A sötét világ”. Jelentős elbeszélő a fiatalon meghalt *Iványi Ödön* (1854—93), akinek főműve az 1888-ban megjelent „A püspök atyafisága”. Ennek hősei a frissen kinevezett államtitkár és rokonsága, a dzsentrihad, amely sorra feléli jobb sorsra érdemes, tehetséges, vagyos egyedeit. *Iványinak* az egykorú európai regényre és természettudományra forduló figyelme alakjainak helyenként biológiai-determinista, naturalista bemutatásában vehető észre.

Az előkelő birtokos nemesi családból származó *Justh Zsigmond* (1863—94), mint a pesti és párizsi irodalmi szalonok egyik legaktívabb tagját, Nyugat-Európa és a Kelet nyugtalan utazóját ismerték. „A kiválás genezise” című nagy regényciklusában kora magyar társadalmának Zolától is befolyásolt, naturalista bemutatására készült. Főműve a „Füimus”, a birtokos osztály belülről jövő, megkapó önkritikájával.

Az irodalmi kritikában Gyulai leghevesebb ellenzékét a fiatalon meghalt *Zilagy Károly* (1838—64) akarta megteremteni, aki Vajda Jánoshoz csatlakozva harcolt a dogmatizmus ellen, az új líráért. A kor legfényesebb, ígéretes kritikus tehetsége *Péterfy Jenő* volt (1850—99), aki Gyulai mellett lépett fel, de korán meghasonlott életét öngyilkossággal fejezte be. A modern magyar esszé megalapítója, s egyben egy igen erős esztétikai hangsúlyú realizmus hirdetője, Jókai illúzionizmusának erős kritikusa volt. Legjobb esszéi Dantéről, a tragikumról és a görög klasszikusokról szólnak.

Mikszáth Kálmán (1847—1910). A nagy realista regényíró igen népszerű, Jókaiével vetekedő életműve a korszak végén bontakozott ki. A felvidéki polgári származású Mikszáth előbb megyei tisztviselő, majd újságíró volt, s csak hosszú kerülő után, végleges pesti letelepedésekor, 1881-ben törte át a közönyt „Tót atyafiak” című nagy sikerű elbeszéléskötetével. Ezt gyorsan követte a „A jó palócok” című kötet, balladaszerű elbeszélésekkel. Az egyszerű emberek világának megelevenítésében már indulásakor túljutott Jókainak akkor még órá is erősen ható romantikáján.

Az „Országgyűlési karcolatok”-tól kezdve jó két évtizeden át életútja is összefonódott a parlamenti élettel, ahová képviselőként került be. Ekkor még a dzsentriben kereste a neraczt vezető osztályát. A nyolcvanas években a realizmus útját a satirikus rajzban, az apró novellában találta meg.

1890 és 1900 között fejlesztette ki sajátos realizmusát. A nemesi-polgári liberalizmust vádló satírája mellett („Demokraták”) megírta az úri don quijoték egyik legszebb, szívbemarkoló históriáját, a „Beszterce ostromát”-t, melynek hőse még az örületes ragaszkodik középkori nemesi pózaihoz, amelyektől pedig emberisége már szenved. A dzsentri tudatos öncsalását leplezte le kajánul „Gavallérok” című bravúros elbeszélésében. A dzsentri elődiségét, úri cinizmusát, más-

Mikszáth Kálmán

felől a nyárspolgári tudatlanságot, mely készpénzüll veszi a dzsentri e színjátékát, a „Két választás Magyarországon” című, anekdotikusan megszerkesztett regényében satírizálta. „Új Zrínyiász” című komikus-satirikus regényében a 16. századi törökverő hőst támasztja fel 19. század végi környezetben, hogy bemutassa, hogyan kellene a régi hősöknek leszámolniuk elfajzott utódaikkal.

Mikszáth-regények idegen nyelvű kiadásai

KÁLMÁN MIKSZÁTH
**Die Hochzeit des
Herrn von Noszty**

K. MIKSZÁTH

Mikszáth nagyobb realista regényei a 20. század első évtizedében keletkeztek. Noha anekdotikus szerkesztésmódjától nem tudott teljesen megszabadulni, s idilli romantikája is fennmaradt, ez utóbbi a realista ábrázolásnak vált szerves részévé, az előbbi pedig alárendelődött a szigorúbb, átfogó koncepciónak. „Különös házasság” című regényében (1900) a klerikalizmus uralma elleni gyűlölete fakad fel, az avult és rothadó társadalmi erők görcsös hatalomvágyát bélyegzi meg. Átfogóbb társadalomrajzot adott „A Noszty fiú esete Tóth Marival” című regényében (1908). Egy gőgös, de hanyatló, szegényedő nemesi familia kiveti hálóját Tóth Marira, az Amerikából hazatért gazdag magyar polgár lányára — ez a regény témája. A Noszty-familia, a vármegye és az országos, Pestről irányított közélet rajzában remekel Mikszáth. Noszty Feri hozományvadászatanak hajtója az egész úri államgépezet. A kalandor jellemmel csak Tóth Mihály, az önerejéből, munka és vállalkozó készség révén megvagyonosodott polgári ember száll szembe sikerrel, az első plebejus hős, aki központi helyet kapott egy Mikszáth-regény cselekményében. Ez a mű szakítás a nemesi

családragények hagyományos típusával — Móricz Zsigmond változott tartalmú dzsentrí család-regényeinek közvetlen előzménye. S noha Mikszáth művéből hiányzanak még Móricz művészetének drámai feszültségei, kiélezett konfliktusai, a család széles rajzában ő is a bomló úri világ sűrített képét adja.

Mikszáth utolsó nagy regénye „A fekete város”, történeti (kuruckori) témájú. A gőgös nemesi alispán és Lőcse város polgárainak tragikus végű, az alispánt megsemmisítő harcát beszéli el. A maga korából visszatekintve Mikszáth csak a bomló úri világot és a kishízelő, minden szabad, emberi boldogságot elfojtó burzsoáziává züllő polgárságot látta és a 17. századi történetben a pusztító osztályöngyűlöletet mutatta meg. Egyformán vádolta a nemesség és a polgárság szűklátókörűségét, azt, hogy mindkét fél szem elől veszítette a haza ügyét.

Ezzel a regényével fejezte be életét is. Mikszáth ma is a legolvasottabb magyar írók egyike; értékes életműve emellett a 20. század nagy magyar kritikai realistája, Móricz Zsigmond útjának előkészítője lett.

A MAGYAR IRODALOM A 20. SZÁZADBAN

Az új magyar irodalom kezdetei (1890—1905). A 19. század vége, mint mindenütt Európában, Magyarországon is új, nagy jelentőségű változásokat hozott. Az 1867-es kiegyezés egyre elavultabb lett, Ausztria—Magyarország kereteit új erők feszítették, a nemzetiségek polgári fejlődése meggyorsult. Nagyvárossá nőtt, új igényekkel jelentkezett Budapest; gyorsabban áramlottak be a külföldi eszmék, irányzatok; megpezsdült a szellemi, irodalmi élet. A hivatalossá merevedett konzervatív nemzeti irány még elfoglalta az irodalom, a tudomány vezető posztjait, de már alakult — ha ellentmondásokkal terhesen is — az új magyar irodalom.

Az új törekvéseket legelőször „A Hét” című folyóirat képviselte; 1890-ben indult, szerkesztője Kiss József, a költő volt. Meglehetősen vegyes tartalmú számaiban már felvonultatott nem egy olyan író, akik kiutat kerestek a századvég fojtóan konzervatív irodalmi légköréből. Bizonyos frissesség, a megmerevedett tekintélyek elleni gúny, nagyvárosiasság s könnyedség jellemezte a folyóiratot.

A kor uralkodó jelszavai és törekvései, mint sok helyütt szerte Európában, a naturalizmus — az élet mélyebb, leplezetlenebb, kegyetlenebb ábrázolása, a lélektani elemzés előtérbe helyezése, fiziológiai-biológiai szemlélet, „szabadgondolkodás”, vallásellenesség, materializmus. Filozófiában Schopenhauer és Nietzsche hatása elegyedett Comte-éval, és már sokan ismerték Spencert.

A költészetre ekkor a régi formák, régi modor lazítása, azon belül a frissebb, könnyedebb, városiasabb tartalom a jellemző. *Kiss József* (1843—1921) a városi ember hangulatait, érzéseit énekelte meg, fellazítva és átalakítva a szabályos verselési módokat, keverve a magyaros hangsúlyokat nyugat-európai formákkal.

Heltai Jenő (1871—1957) gúnyos-könnyed, humoros, sanzonszerű verseivel lett ismertté. A pesti ember sajátos alkatát, enyhe érzelmességét és nagy adag cinizmustól tolmácsolta. Ő volt a magyar kabaré legfőbb szövegírója. Jelentősebb a prózája: szellemes, fordulatos, ötletes, de mélyebb mondanivaló nélküli regényeiben, s több száz tárcanovellájában képviselője egy bizonyos könnyed életszemléletben fogant csattanóra épített novellaformának. Sok színdarabját is

játszották; az egyik leghíresebb operettnek, Kacsóh Pongrác „János vitéz”-ének a dalszövegét is ő írta.

A modern irodalom előkészítésének időszakában maradandóbbat alkottak a prózaírók. *Bródy Sándor* (1863—1924) volt az, aki programatikusan „naturalistának” vallotta magát. „Nyomor” című novelláskötetével tűnt fel még a nyolcvanas években, s ettől fogva évenként jelentette meg novellásköteteit, regényeit, drámáit, cikkeit. Egyenetlen író; azok közé tartozik, akiknél az „élet”, a magatartás, a társadalmi reprezentálás háttérbe szorította az alkotót. A századforduló Budapestjének körülrajongott férfia, a nők bálványa volt ez a feltűnően szép, az életet élvező ember, aki tehetségét nagyrészt elpazarolta. Életműve is vegyes értékű, szenvedélytől izzó, sajátos stílusú, de sokszor elnagyolt s odavetett novelláiban az átalakuló élet témáit ragadta meg, a szerelmet és a nyomort, a kiszolgáltatottságot s a pesti pénzvilág életét. Drámáit, jeleneteit sajátos líraiság, forró szenvedély hatja át; a történelem és a kor egynéhány izgalmas kérdését tudta bennük megragadni.

A másik prózaíró, aki mintegy előkészítője volt a megújódott irodalomnak: *Ambrus Zoltán* (1861—1932). Fiatalkori párizsi tanulmányútjáról a francia századvég tanulságait hozta haza és írói ideálja mindvégig a századvégi francia próza, az analitikus regény és a lélektani színdarab maradt. Arány, mértéktartás, világosság és tompított előadásmód jellemzi lélektani problémákat boncoló írásait. A főváros polgárságának életét, az „haute finance” belső titkait finom gúnnyal ábrázolta. Neves színházi szakember is volt; a századvégi francia drámaírók voltak ideáljai, kritikusi eszménye Sarcey. Műve nem lépte túl a mértéktartó közepszerűség határát, de a századeleji Pest ott él műve lapjain. Egyénisége összekötő kapocs lett az új magyar irodalom felé, amelynek törekvéseit mindig nagy szeretettel és megértéssel kísérte.

Az új irodalom előkészítői közé tartozik az íróknak egy sajátos csoportja, olyanok, akiknek pályája sokat ígérően indult a századforduló körüli években, és akik — más-más színezettel — a kritikai realizmusnak, s főleg az analitikus elbeszélésnek voltak a művelői, de akik mindnyájan hamar elhallgattak — meghaltak vagy kiégtek, elkedvetlenedtek vagy megalkudtak. Közülük a leghatározottabb írói egyéniség a fiatalon

elhúnyt *Thury Zoltán* (1870—1906) volt. Kítűnően szerkesztett elbeszéléseiben a szegény nagyvárosi emberek, a munkások és a kispolgárok világa, a nyomorgó parasztság küszködése jelenik meg. A csehovi novellatípus folytatója volt.

Távol a főváros zajától, Szegeden élt és alkotott ez időszak egyik legeredetibb, máig is egyik legolvasottabb elbeszélője, *Tömörkény István* (1866—1917). Patikusból lett hírlapíró, majd haláláig a szegedi múzeum igazgatója. Írói pályája először a század végén divatos tárcanovella, s Bret Harte nyomán indult, de csakhamar kialakította sajátos modorát. A szegedi és Szeged környéki parasztság, kisiparosság életét, szokásait rajzolja, némi etnografikus jelleggel, de írói fegyvellemmel megmunkált novelláiban. Érdeklődés és szeretet a szegények, az egyszerűek iránt, a népelet szokásainak gondos megfigyelése, a realizmus igénye jellemzi írásait. *Tömörkény István* a „vizenjárók és kétkezi munkások” világának ábrázolója, még kívülről, az érdeklődő tekintetével néz az alatta levő világra, de a századeleji irodalomban az ő írásai jelzik a realizmus, a néppel való együttérzés egyik legmagasabb fokát.

Gárdonyi Géza (1863—1922) falusi kovács fia volt, sokáig néptanítóként működött, majd pesti újságíró lett, hogy azután országos hírnevű íróként vonuljon vissza remeteségbe Eger vára mellett épített házába. Mint a paraszti élet ábrázolója tűnt fel ő is; karikatürisztikusan ábrázolt parasztfigurák után csakhamar meglegelt a neki leginkább megfelelő műfajt. Paraszti idillt rajzolt, egyszerű életfelfogású, észjárású, erkölcsű, idealizált paraszthalakokat („Az én falum”, 1898). Lényegében rousseau-i szemüvegen át látta őket, s így festette idillé apró magánéleti konfliktusait, kis komédiáikat. Jellegzetes írói modorban, egyszerű, tiszta módon, tömör-rövid stílusban megírt történetei nagy hatást gyakoroltak az olvasókra; a századvég olvasói szerették olyannak látni a magyar parasztot, amilyen romlatlannak és harmonikusnak Gárdonyi lefestette. Az ő parasztábrázolásával azonban szakítaniuk kellett azoknak — elsősorban Móríc Zsigmondnak —, akik a magyar parasztság valódi arcát akarták megmutatni. Gárdonyi későbbi éveiben történelmi és társadalmi regényeket írt. Történelmi

regényeiben főként az a kérdés érdekelte, mivé alakul a visszahúzó, passzív ember a történelmi események áradatában: erről szól az Attila korában játszódó „A láthatatlan ember” (1902) és a középkori témájú „Isten rabjai” (1908). Legjobb és közkedvelt olvasmánnyá vált történelmi regényében, az „Egri csillagok”-ban (1901) a török hódítók ellen védekező magyar várak világát eleveníti fel színes, mozgalmas képekben, az emberek iránti mély megértéssel. Társadalmi regényei a szerelmi szenvedély mindent elsöprő erejét rajzolgatják a legkülönbébb, érdekes változatokban.

A korszak irodalmáról szólva meg kell említeni azt az író is, aki hosszú ideig a hivatalos, félfudális Magyarország „írófejedelme” volt: *Herczeg Ferencet* (1863—1954). A városi dzsentri könnyelmű, de bizonyos nonchalance-szal élt életét, mulatozásait, szerelmeit rajzolta elegáns, könnyed tollal, a beavatott társalgó hangján. Ezekkel a novellákkal lett híressé. A századeleji magyar dzsentri könnyed, felületeseletstílusához alkalmazkodott; politikai nézeteiben, világszemléletében is szószóloja volt ennek a rétegnek, mely önmagát a nemzettel azonosította. Egy időben sokat olvasott történelmi regényei és szindarabjai is részben az ő helyzetüket, néha világuk belső válságát, problémáit tükrözik, s oldják fel. *Herczeg Ferenc* elkeseredett ellenzője, harcos vádolója volt minden új, haladó irodalmi törekvésnek. A húszas—harmincas években — a Horthy-rendszer hivatalos írójaként — önmagát ismételte. Életművének legmaradandóbb része néhány maupassant-i technikával megírt novellája, melyekben hű képet ad környezetéről, továbbá egy-két drámája („Bizánc”, „Kék róka”).

Az 1890-től induló irodalmi fejlődés még csak kezdeti, felemás eredményeket hozott; nyugtalanság, erjedés, az új keresése indult meg az irodalomban, megszólalt a most alakuló magyar városi polgárság hangja, felvetődtek az új fejlődés problémái. Alakot és formát, célt és középpontot ezek a törekvések a 20. század első évtizedében — mindenekelőtt Ady Endre költészetében — kaptak.

A modern magyar irodalom kibontakozása (1905—19).
Az új magyar irodalom kibontakozása a századfordulón kezdődött; Ady új hangú költészetének meg-

„A Hét” címlapja — Kiss József, „A Hét” szerkesztője — Bródy Sándor — Ambrus Zoltán

jelenését, 1905-öt szokták határkönek tekinteni. Több, rövid életű kísérlet („Figyelő”, „Magyar Génusz”) után jelent meg a „Holnap” (1907—08) antológiaja, majd 1908-ban indult meg a minden újító törekvést összefogó „Nyugat”.

Az új irodalmi forrongás elválaszthatatlan a társadalmi mitől. A századfordulóra kiéleződött a helyzet Magyarországon is: állandósult a dualizmus válsága, az ország felemás gazdasági és társadalmi szerkezete következtében égetővé váltak a megoldatlan társadalmi kérdések, mozgolódott a szegényparasztság, erősödött a szervezett munkásság, s a magyar polgárságnak kialakult egy kisebb, harcosabb, a következetes polgári átalakulásért küzdő, radikális csoportja.

Az új magyar irodalomért küzdők általában a polgárság, s a középosztály különböző rétegeiből hasonló, de nem azonos célokért indultak. Közösek voltak a szembenállásban: az uralkodó konzervatív nemzeti irány lapos epigonizmusát, hazafiaskodását, idillizmusát, színvonaltalanságát elvetették és korszerűbb tájékozódást kerestek. Megélenkültek az érdeklődés a külföldi filozófiai, társadalomtudományi, irodalmi, művészeti művek iránt. A magyarság történeti helyzetéből, a társadalom sajátos alakulásából következett, hogy sok olyan áramlat, amely a fejlettebb polgári társadalmak irodalmi-művészeti életében egymást követte, hozzánk egyszerre érkezett el. Így Nietzsche és Bergson, Spencer és a pozitivisták, vagy Baudelaire és a francia szimbolisták, a naturalisták, s az ellenük való visszahatás, a bécsi századvég halk lírája és a német naturalizmus nyomorköltészete egyszerre érkezett és hatott. Prózánkra erős befolyást gyakoroltak a századvégi nagy kritikai realisták: Tolsztoj, Ibsen, France; érezhető volt Dosztojevszkij és Zola hatása is. Ám mindezt nem szabad másolásnak tekinteni: a kor írói tudatosan kapcsolódtak a magyar irodalom demokratikus hagyományaihoz, s azokat akarták folytatni. Feléledt az érdeklődés a gyökeresen magyar, az eredetien népi iránt is. A századvég felületes népieskedése helyett a magyar parasztság eredeti kulturális kincse és a magyar múlt felé fordultak az írók, ott keresvén a harmóniát, teljességet, amely saját korszakukban már megszűnt.

Világnézeti célok, politikai tudatosság tekintetében az új irodalmi mozgalom tarka képet mutatott. Az

írók között volt, aki csak új hangokat, új ízeket, új érzeteket, új stílusformákat keresett, de volt, aki tudta, hogy az irodalmi forradalom a társadalmi forradalom előhírnöke, tudta, hogy az „irodalmi háborús” lehetetlen a szocializmus nélkül, s új Magyarorszáért harcolt. Volt, aki csak a liberalizmus következetes keresztülvételét óhajtotta, a teljes irodalmi szabadságért küzdött, s volt, aki a valóság könyörtelen megmutatására törekedett. Mindezek az ellentmondások sokszor nemcsak ugyanazon folyóirat vagy irodalmi csoport körén belül jelentkeztek; néha egy-egy író vagy kritikus életpályájának különböző szakaszaiban is. Általában azonban — mind a „Nyugat” folyóiratban, mind az új irodalmi mozgalomban — két fő tendencia érvényesült. Az egyik harcosabb, a társadalmi változásokra érzékenyebben reagáló, a polgári radikalizmustól befolyásolt, a szocializmussal rokonszenvező, plebejus indulatú áramlat volt, a másik pedig inkább az artistikumra, a művészeti újításokra figyelő, amely a liberális konzervativizmussal érintkezett. Az elsőt Ady Endre és Móricz Zsigmond, a másodikat Babits Mihály és Kosztolányi Dezső nevével jelezhetjük.

Az új irodalmi mozgalomnak kidolgozott, következetes kritikai programja nem volt. A mozgalom harcos védelmezői és kritikusai (Ignotus, Osvát Ernő, Schöppflin Aladár, Hatvany Lajos) a konzervatív-nemzeti irodalom elleni harcot, s az új irodalom értékeinek kiemelését, a nemzeti irodalom folytonosságába való iktatását tartották lényegesnek; egyebekben liberális nézeteiknek megfelelően az egyéniség szabad kibontakozását, önkifejtését hirdették.

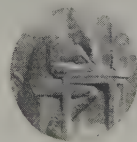
A védelemre szükség is volt, mert — párhuzamosan a társadalmi-politikai kérdések kiéleződésével — a „Nyugat”, s fő képviselői, elsősorban Ady Endre személye és műve körül — éles kritikai és politikai harc lángolt fel. A reformkor óta ilyen szenvedélyes irodalmi harcra Magyarországon nem volt példa. A harc a konzervativizmus részéről politikai jellegű fegyverekkel (hazaárulás, idegen szellem stb. vádjával), kisebb részben irodalmi-esztétikai érvekkel folyt. A haladó polgári irodalom bázisa ebben a küzdelemben eleinte a magyar polgárság bizonyos rétege volt, később a szervezett munkásság — a

Heltai Jenő — Tömörkény István — Gárdonyi Géza — A „Nyugat” fedőlapja

NYUGAT

NYUGAT
FOLYÓIRAT
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN FŐMUNKÁSKODÓ
ADY ENDRE FŐMUNKÁSKODÓ
MÓRICZ ZSIGMOND FŐMUNKÁSKODÓ
BABITS MIHÁLY FŐMUNKÁSKODÓ
KOSZTOLÁNYI DEZSŐ FŐMUNKÁSKODÓ
FOLYÓIRAT
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN FŐMUNKÁSKODÓ
ADY ENDRE FŐMUNKÁSKODÓ
MÓRICZ ZSIGMOND FŐMUNKÁSKODÓ
BABITS MIHÁLY FŐMUNKÁSKODÓ
KOSZTOLÁNYI DEZSŐ FŐMUNKÁSKODÓ

saját soraiban levő konzervatív-kispolgári munkásköltészet képviselőinek háttérbe szorítása után — egyre inkább a magáénak tekintette az új irodalmat, s ez a fegyver barátság mind szorosabb lett.

Ady Endre (1877—1919) volt a korszak irodalmi életének — s ezen túlmenően egész közéletének — középponti alakja, a haladás sugárzó erejű ösztönzője, a magyar forradalmi költészetnek Petőfi óta legnagyobb alkotója. „Népért síró, bús, bocskoros nemes” volt; elszegényedett, paraszti sorba süllyedt kismemesi családból született. Gimnáziumi tanulmányai során erős kurucos-függetlenségi meggyőződést, protestáns-bibliás műveltséget szívott magába. Debrecenben lett jogász, majd újságíró. Itt kezdődött költői pályája, itt ismerkedett meg behatódóan a színházzal, irodalommal, s az éjszakai élettel. Pályájának fordulója az volt, amikor 1899 legvégén átkerült Nagyváradra (Oradea). Ez az élénk, mozgalmas, izgatott város, amely szellemi, politikai és társasági életével messze túlnőtt egy vidéki város méretein, rádöbbenette a magyar viszonyok elmaradottságára. Liberalizmusa itt fejlődött egyre harcosabb, s következetesebb radikalizmussá. Itt bontakozott ki a kitűnő tollú, élesen látó, széles körűen tájékozott, ragyogó újságíró. 1901-től irt cikkeivel Ady a magyar politikai újságírásnak is nevezetes alakja, aki szellemes, éles harcot folytatott a sovinizmus, klerikalizmus, antiszemitizmus, a sötétség és a tudatlanság ellen. Már ekkor megmutakozott, milyen rokonszenvvel figyeli a munkásság harcait, a szocializmus eszméit.

Itt Váradon túlnyomórészt még a régi módon, a századvég könnyed-cinikus salonköltészetének módjában verselt, de második kötetében, a „Még egyszer”-ben már készülődik a nagy költő.

1903 nyarán — a sok futó szerelem után — egy érdekes, szép, nagyváradi polgárasszonyba, versei Lédájába lett szerelmes. Nagy, érzéki, egymást tépő szerelem volt ez; a magyar irodalom nevezetes szerelmi verseinek egész sorát köszönjük neki. Léda, a férjes asszony, viszonzszerette, s ez a hol harmónikus, hol marcangoló kapcsolat évekig tartott.

Léda ösztönzésére és segítségével jutott ki Párizsba 1904-ben, majd 1906—07-ben ismét több mint egy évet töltött Franciaországban. Számára Párizs felszabadító és ösztönző élmény volt, itt látta igazolva azt, ami már otthon benne forrt, alakult. Azokban az években folytak a francia polgári radikalizmus egyházellenes harcai, s ez megerősítette antiklerikalizmusában. De ugyanakkor mély élménye volt a polgári demokrácia belső ellentmondása, a pénz uralma is; érezte, túl kell lépni még a polgári demokrácián is. Ez az élmény nála olykor nietzscheizmusban és kétségbeesett kiábrándulásban fejeződött ki, de igen sokszor abban a felismerésben is, hogy már Magyarországon is a szocializmus felé kell tartanunk. Mindehhez hozzájárult az ország belső helyzete, a hosszú évtizedek óta kormányzó Szabadelvű Párt bomlása, keletről pedig az 1905. évi orosz forradalom híre. Így látta a világot Ady Endre első párizsi tartózkodása után.

Körülbelül ebben az időben szólalt meg új lírája, születtek azok a versek, amelyek hangjukkal és mondanivalójukkal annyira különböznek minden addigi magyar költészettől. 1906-ban jelent meg első új hangú verseskötete, az „Új versek”, 1907-ben a „Vér és arany” és sorban a többiek: az „Illés szekeren” (1908), „Szeretném ha szeretnének” (1909), „A minden titkok verseiből” (1910), „A menekülő élet” (1912), „A magunk szerelme” (1913), „Ki látott engem?” (1914).

Mi volt annyira új, annyira meglepő az emberben, a költészetében? Ady Endre költői világa hatalmas, tág világ, nyelve erős, egyéni nyelv. Versei az egyéni, a társadalmi és a nemzeti lét minden fontos kérdését érintik. Témáinak egyik köre a forradalom felé mutató magyar hagyomány hősei és mozgalmai, az elmaradott Magyarország, a „magyar ugar”, a „magyar lép” lázító képei, a kapitalista világban, a pénz rablásában a „disznófejű Nagyúr”-ral harcoló költő kinja. A másik témacsoport a szerelem ezerféle változata, a nagy Léda-szerlem meztelen megmutatása, a viszály-bonyolult szerelem éneke, s a futó, érzéki szerelmek megidézése. A harmadik kör a halált, a múltó időt, az elmúlást, a félelmet, a magányt megidéz, a modern nagyvárosi ember minden nyugtalanságát és zaklatottságát érzékeltető költemények világa. S a szerelem és a félelem tözsomszédságában az istenes versek vallomásai: az istenhez menekülést vagy az istennel való személyes perlekedést tartalmazó költemények sora. Végül két fontos és új téma: saját elhivatottságának, történelmi küldetésének, egyéniségének tudata, s betetőzésül a forradalmat hívó, a proletariátusnak kezet nyújtó költő közösségi élményei. Teljes, gazdag és új világ volt ez a magyar költészetben. Olyan őszinteséggel, olyan maga-megmutatással, olyan nyíltsággal és olyan lázzal szól magáról és a világról, ami addig példátlan volt. Alapélménye a magyar nép elnyomottsága, elmaradt volta, a felette uralkodó „úri pimaszok” bitangosága, a pénz, a gőg, a dölyf, a hatalom tobzódása. Olyan ország ez, érezte, ahol meg kell fulladni vagy változtatni kell rajta, bátran és kérlelhetetlenül. S bár olykor kiábrándultság kerülgette, mégis egyre határozottabb lett forradalmi hite és elszánása. Költészetében ott izzik és ég a század első évtizedeinek izgatottsága, az egész korszak légköre minden újat akarásával, jobbra-törésével, forradalmi lázával.

Nagy költői szerep volt az Adyé, s ő tudatosan vállalta ezt a szerepet. Költői öntudata, hivatás-érzete mértéken felüli; a költő-váteszek fajtájából való. Nagy egyéniség, akiben egymás mellett él érzékiség és a csendes szerelemben való elnyugvás, pénzhajszá és a „grófok és gazdagok” gyűlölete; mindenütt pedig: egy teljes, igazi élet vágya.

Ehhez a sajátos alapélményhez és mondanivalóhoz külön költői nyelvet és világot teremtett magának. Ady költői világa egyetlen nagy szimbólum-erdő, de nem egészen a baudelaire-i „correspondance” értelemben, s nagyon is távol áll a századvég francia szimbolistáitól. Szimbólumrendszert alkotott, ezen keresztül láttatta a világot, s a jelképek a magyar valóság,

a közkeletű fogalmak világából valók. A pénz Baál istenné, disznófejű Nagyúrrá lesz, az ország magyar ugarrá, láppá, mocsárrá, a munkásságot a jövődő fehéréinek nevezi. Újszerű verselést is teremtett. Verseinek hangsúlyát az értelem szabja meg, de bele-dobol a nyugat-európai metrum vagy a régi magyar hangsúlyos verselés is. Általában Ady költészete egyszerre modern és ősi, egyszerre kapcsolódik a legmodernebb európai áramlatokhoz, s a legrégebb, leggyökeresebb magyar tradíciókhoz. Jelzőgazdagsága, igei áradása, saját képzési vagy a régi nyelvből fel-elevenített szavainak sokasága sajátos, mindenki másé-től megkülönböztethető nyelvet alkot.

Később költészete még csak gazdagodott, erőben és teljességben. Ahogyan verseskötetei, cikkei, elbe-szlészi sorakoztak, úgy nőtt jelentősége is. Hosszú vajúdas után, 1912-ben szakításra került a sor Lédával. Ady lassan az ország legismertebb embere, a „Nyugat” szellemi vezetője lett. Ezek azok az évek, amikor tudatosan és elszántan kezét nyújtott a radikális diák-ságnak, a Galilei Körnek, s amikor odaállt a magyar munkásosztály, a szocializmus mellé. A magyar paraszt-ság képviselőjének érezte magát, s így kérte a diákokat: „robo-gj föl Láznak ifjú serege”, és így mondta: „Vé-reim, magyar proletárok”. 1912-ben úgy látszott, hogy itt a várva várt forradalom, a vérvörös csütörtökön tömegtüntetés söpörte végig Budapest utcáit, de a ki sem vívott forradalom elvetélt, s Magyarország haladt a háború felé. Ady lírájában is erősödik a halálvágy, a menekülés, a csalódás, a magánosság hangja; az életűnság és kiábrándultság mögött azon-ban mindig ott rejtőzik a bizakodás szikrája.

Az első világháború kitörésekor a már fáradt, egészségre is megviselt, annyi csalódástól tépett költő szinte az egyetlen volt a magyar irodalomban, aki a fenntartás nélküli háborúellenességnek adott hangot. Azok sorába tartozik az európai irodalomban, akik magasra tartották a háború előtti eszmények, a hala-dásért vívott szép harc zászlaját; „ember az ember-telességben”, aki tiltakozik és végig értelmetlen öldök-lésnek tartja a háborút.

Egyre betegbb lett. Állapota állandóan romlott, de költészete még csak mélyült, egyetemesebb, s tisz-tább lett. 1915-ben megházasodott. Kései szerelmes verseiben, a Csinszka-versekben is hirtelen új hang szólal meg: a szerelmi érzés tisztaságát és szépségét, a boldogságot és oltalmat kereső férfi szava.

Utolsó verseiben — amelyeket „A halottak élén” című kötetben (1918), s posztumusz kötetében: „Az utolsó hajók”-ban olvashatunk — a magános, de az emberiségért lángoló és szenvedő költő szava hallat-szik. A bibliai próféták erejét, zordonságát idézi ez az egyszerűbbé és komorabbá vált hang. A súlyosan beteg költő még megérhette az annyira hívott s várt polgári forradalmat, amely őt nemzete legnagyobb fiaként ünnepelte. Amikor 1919 januárjában meghalt, egy egész nép kísérte koporsóját.

Móricz Zsigmond (1879—1942) az új magyar iroda-lom másik kiemelkedő alakja, Ady mellett a „Nyugat” mozgalmának legjelentősebb alkotója, sokak szerint

Ady Endre

mindmáig a legnagyobb magyar prózaíró. Gyermek-kora — mint azt számtalan novellájában és ragyogó önéletrajzában, az „Életem regényé”-ben írja — a nélkülözés és a felemelkedés, a megaláztatás és a boldogság váltakozásában telt el. Iskoláit a nevezetes magyar református iskolaközpontokban végezte. Érett-ségi után teológus, majd jogász, végül újságíró lett; névtelen, szürke munkatárs egy budapesti napilap szerkesztőségében, kis fizetésű, idegenül mozgó, kon-zervatív ízlésű vidéki. Sok élményre, tapasztalatra, vidéki utakra, a radikalizálódó irodalommal való kap-csolatokra volt szüksége, míg megtalálta saját hangját és sajátos mondanivalóját. Már 30 éves volt, amikor a „Nyugat”-ban megjelent első novellája, a „Hét krajcár” egy csapásra híressé, az új irodalom egyik vezéralakjává tette. Felszabadulásában nagy szerepe volt Adynak, akinek költészete, majd barátsága irá-nyító, ösztönző hatással volt rá mindvégig. A saját lassúbb, nehezebben mozduló természetével szemben a lángoló, magát is emésztő zsenit üdvözölte a költő-ben, akivel egy célt küzd.

A „Hét krajcár” megjelenésétől szakadatlan sorban születtek Móricz regényei, elbeszélései, drámái, riport-jai, cikkei, tanulmányai; az egyik legterjedelmesebb és legsúlyosabb életmű az övé. Pályájának első szaka-szában (1908—19) elsősorban mint a paraszti élet új ábrázolója tűnt fel. A „Sárarany” (1910) a maga zsúfolt világával és fűlelt levegőjével a falu világot idézi, nagybirtoka szorításában vergődő magyar faluét, amelyből egy sajátos formált, emberföltöttvé

Ady Endre édesanyjával

növesztett paraszt-főhős, Turi Dani alakja emelkedik ki. A regény — magán viselve a naturalizmus és a századvégi szecesszió sok nyomát — kissé túlzott erotikájával együtt és főhősenek emberfölötti vonásai ellenére is jelentős mű: az idilli parasztábrázolás, a magyar faluról mint a béke és nyugalom szigetéről adott kép helyébe a valóságos helyzetet, a szorongató körülmények béklyózta, de tehetségekkel teli magyar falut állítja. Az „Isten háta mögött” (1911) a magyar kisvárosok fojtó légkörét, századeleji fülledt, levegőtlen életét, sivárságát idézi, ahol a jobbra-törők belefulladnak a groteszk kicsinyességbe. Az első időszak legjelentősebb regénye, az 1917-ben megjelent „A fákllya”. Főhőse fiatal református pap, aki nagy tervekkel indul falujába, a nép vezetője akar lenni. Szembekerülve a nehézségekkel, elmaradottsággal, önzéssel, s legyőzve saját gyengesége, kényelemszeretete által, végül is alkalmazkodik a körülményekhez, hozzáidomul a

falut vezető úri társasághoz. A tragikusan félbemaradt, a jószándékkal indult, de megalkuvó értelmiségi, a nép és vezetői közt dönteni nem tudó ember alakja ezután is gyakran felbukkan Móricz műveiben.

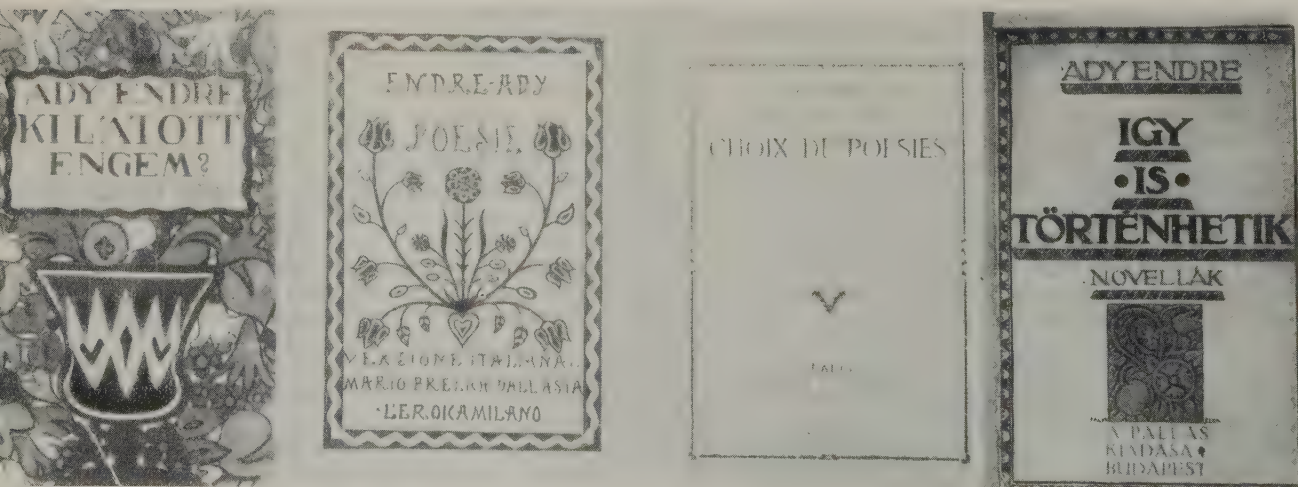
Regényei sorát ezekben az években már végigkísérik kitűnő novellái. Elszigetelt kísérletek után az ő érdeme, hogy megteremtette a magyar novella modern formáját, a tragikusra élezett, csattanóra épített, sűrített és tömör formát. Írói erényei a néhány mondattal való atmoszféra-alkotás, az alakok találó bemutatása, a dialógusok hallatlan életszerűsége, az életismeret gazdagsága itt tündöklnek legjobban.

A már országos hírnévű író az 1918-as polgári forradalom, majd az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság idején riportjaiban, cikkeiben, novelláiban hű és avatott tollal megrajzolt képét adja az idők forradalmi parasztságának, a földosztás nagy élményének, az új termelősövetkezeteknek, majd a parasztságból nőtt vezető embereknek.

A Tanácsköztársaság bukása után a nagy író a fehérterror üldözte; egy ideig csak a „Nyugat” hasábjain láttak napvilágot írásai. Lehangoltság, csüggedtség, kiábrándulás vett rajta erőt. A húszas években írt művei ebből az alapérzésből, a kivezető út kereséséből, a magyar történelem értelmének kutatásából indultak ki. 1920-ban írta megkapó szépségű regényét, a „Légy jó mindhalálig”-ot. Főhősében, az azóta színpadra, filmre vitt, Magyarországon általánosan ismertté vált Nyilas Misiben, a debreceni Kollégium kisdíákjában önmagát ábrázolta, önmaga vergődését a felnőttek érthetetlen világában, sóvárgását a tisztaság és jóság iránt. A gyermekkor emlékei és saját pillanatnyi riadtsága szubjektív líraisággal színezik át ezt a regényt és folytatásait, a kamaszkor forrongó világát meglevenítő „Forr a bor”-t (1931) és a „Bál”-t (1936).

Regényeinek egy másik része a múltba nyúl vissza. Hatalmas, megragadó bőséggel és gazdagsággal történelmi

Ady-művek magyar és idegen nyelvű címlapjai

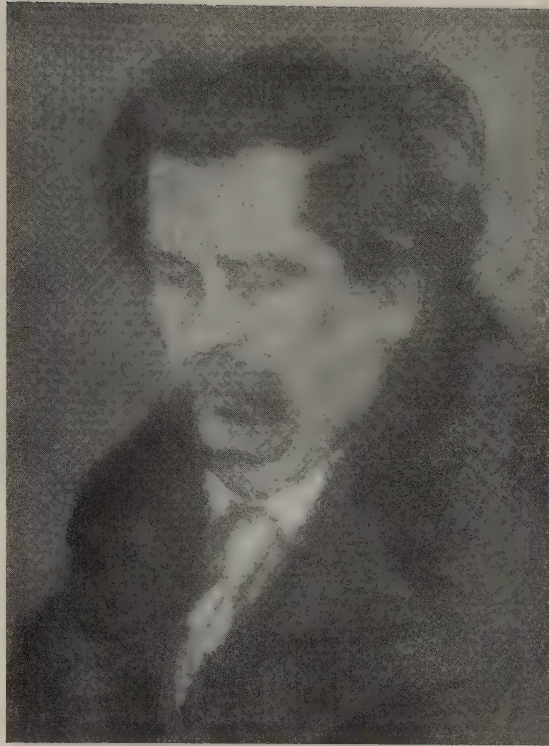
tablóban idézi fel a 17. századi független erdélyi fejedelemséget (Erdély-trilógia, 1922—35), szembeállítva a lázas, szertelen fejedelmet (Báthory Gábort) és a higgadt, megfontoltan építkező, kompromisszumok árán szívósan előretörő másik uralkodót (Bethlen Gábort). A típusokat, tájakat nagy gazdagsággal felvonultató műben egy másik, Móriczra oly jellemző motívum is megjelenik: a férfi vergődése az őt lehúzó, a házat és családot képviselő asszony, s az érzéki szépséget, a könnyedséget megszemélyesítő másik nő között. Ez a konfliktus magánéletében is kínozza őt. (Házasságának nagy válsága esik ezekre az évekre.)

Regényeinek és novelláinak egy harmadik csoportja a közelmúltba nyúl vissza: a századforduló körüli magyar dzsentrí szép külsőségű, de belülről málló életét rajzolja meg („Kivilágos kivirradtig”, 1926). A „Rokonok” (1930—32) a világgazdasági válságban fuldokló magyar kisvárosba visz. E komorabb, súlyosabb művek mellett a húszas években más művek is születtek Móricz tolla alatt; a „Pillangó” (1925), ez a sajátos idill, a tiszta szerelem és a nemes emberi érzések felidézése, a szerelem hatalmának himnusza, vagy a „Forró mezők” a detektívregény eszközeivel dolgozó társadalomrajz.

Az író a húszas évek vége felé már nemcsak regényekkel és novellákkal jelentkezett, egyre inkább bekapcsolódott az ország szellemi és politikai életébe is. Járt az országot („Gyalogolni jó” — hirdeti egy híres riportjának címe), ismerkedett a paraszti élettel, s amellett fáradhatatlan kutató szellemét az élet minden megnyilvánulása, az ország minden vidéke, a társadalom minden rétege és osztálya érdekelte. A húszas évek végének illúziói egyre inkább szétfoszlottak; fiktív „konszolidáció és nemzeti egység” helyett másfelé kezdett tájékozódni. Kapcsolatba lépett a csehszlovákiai magyar haladó mozgalmakkal is. Emiatt a sovinszta közhangulat ellene is hajszát indított, 1931-ben hazaárulónak bélyegezték, s országosan dúlt a harc körülötte. Egy ideig (1929—33) a „Nyugat” szerkesztője is volt, megkísérelte közelebb hozni a folyóiratot az élethez, a mindennapok valóságához.

A gazdasági válság éveit rá is radikalizáló hatással voltak. 1933-tól kezdve egyre tudatosabban fordult a szegényparasztság élete és problémái felé. Sajátos, nagy jelentőségű kísérlete „A boldog ember” (1932—35) című regénye. Egy szegény parasztember szájába adja a történetet, amely a parasztság mindennapi életének kibírhatatlan megaláztatását, nyomorát és a szorgalmasan, keményen dolgozó embereknek a létért való reménytelen küzdelmét mondja el. A regényforma felbontása terén is messze haladt; a „Boldog ember” epikum és riport, tényleíró szociográfia és önvallomás sajátos keveréke. A „Betyár” (1937) már lázadó szegényparasztot ábrázol: a kisemmizettségbe belenyugodni nem tudó főszereplő magányos lázadással kel fel sorsa ellen.

Élete utolsó éve a megerősödő fasizmus, a közeledő, majd meginduló háború árnyékában teltek. A maga módján az antifasiszta ellenállás harcosa volt, kiállt minden igaz ügyért, a „szellemi honvédelem” eszkö-

Mórícz Zsigmond. Rippl-Rónai József pasztellképe

zeivel próbált védekezni a hitlerizmus ellen. Szerkesztője lett a „Kelet Népe” című folyóiratnak, könyveket, antológiákat adott ki. A 60 éves író anyagi problémákkal küzdve, fáradhatatlanul járta az országot, tapasztalatokat gyűjtött, tanácsokat adott, a parasztság sorsán javítani igyekezve.

Utolsó korszakának nagy művei is új irányba mutatnak. Talán leghibátlanabb műve az „Árvácska” (1941), a kis lelcenyerek belülről ábrázolt sorsa. A gyerek, aki nem ismeri az alkut és a beletörődést, mond leg-hitelesebb ítéletet a társadalomról, arról, amely az ő tiszta emberségét csúfolja meg. Sajátos lírai pátosz, az igaz harca a rosszal, a természetes és a természetellenessé, sugárzik a „zsoltárok”-ra tagolt kisregényből. Élete utolsó nagy műve, a kétkötetes Rózsa Sándor-regény (1940—42) már átmenet az eposz és a regény, a történelem és irodalom között; főszereplőjével az 1848—49-es eseményeket alulról, a jobbágy-ság felől láttatja.

Közben változatlanul ott a novellák nagyszerű folyama; részint tárgyyszerűbbséggé, riportszerűbbséggé válnak, részint modern prózai balladákka alakulnak át. Móricz nagy témái, a parasztság és a kisváros meg a dzsentrí ábrázolása mellett újdonságként ott van már bennük a városi proletariátus felfedezése is („Csibe”-novellák).

Szinte lehetetlen számot adni Móricz tevékenységének minden területéről: drámáiról és izgalmas riport-

jairól, nagy tanulmányairól és apró jegyzeteiről, publicisztikájáról és könyvkiadói tevékenységéről. A Móricz-mű hatalmas méretű világ, s Móricz kétségkívül a 20. század nagy prózai epikusainak egyike, azoké, akik e zaklatott században a realizmus hagyományait őrizték és továbbfejlesztették. A magyar prózának mindmáig utól nem ért, legnagyobb alakja.

Ady Endre és Móricz Zsigmond mellett a század első évtizedében indult — részint távolabb tőlük — a prózaírók és költők egész csoportja, akik a maguk eszközeivel s a társadalmi tudatosság különféle fokán képviselve az új magyar irodalmat, az új, polgári Magyarországról való harcot.

Köztük volt az első kiváló nőíró a magyar irodalom történetében, *Kaffka Margit* (1880—1918), Ady fegyvertársa. Irodalmi pályája versekkel indult. A századvégi líra általános hangján szólnak szecessziós hangulatú költeményei. Majd novellákat írt; a régi modorból egyre inkább kibontakozott saját hangja és mondanivalója. A modern nő kérdései izgatták, a régi világból kibontakozó új asszony erkölcsi, társadalmi, emberi, hivatásbeli problémái. Különleges érzékenységgel, az érzelmi világ ábrázolásának tökélyével, sajátosan szaggatott, impresszionisztikus stílusával tudott levegőt teremteni alakjainak. A szubjektivitás lát-szatával ábrázolta az objektív folyamatokat, a vidéki dzsentri lezüllését és a nemzedékek változását („Színek és évek”, 1912). Kaffka nem annyira a nagy regényszerkesztők, inkább a nagy jellemábrázolók sorába tartozik. Én-regényre való hajlandósága, árnyalatokra és finomságokra rezdülő érzékenysége a lírai kompozícióba foglalt jellemek ábrázolásában bontakozik ki teljesen. Nyelve is sajátosan szubjektivizált, feszültségekkel és érzelmekkel teli, részletfestő, hangulatkeltő, impresszionista jellegű. Az 1914-ben elkezdett „Állomások” (1917) ismét nagyregény: írók, művészek és álművészek kavargó világának ábrázolása, átszőve a művészasszony mély problematikájú vallo-másaival. A háború éveiben Kaffka Margit is radikalizálódott politikailag; a polgári forradalom lelkes híve és továbbvitelének hirdetője volt. 1918 novemberében az Európát végigsöpörő spanyoljárvány ragadta el az élők sorából. Műveivel a modern asszony problematikája, s a szubjektív impresszionista regény- és nyelvkezelési módszer vonult be irodalmunkba.

Tóth Árpád (1886—1928) a „Nyugat” egyik legrokonszenvesebb, legsajátosabb hangú költőegyenisége. Vidékről, Debrecenből indult ő is. Apja, a félbemaradt pályájú szobrász súlyos gondjai és meghasonlott élete nyomták rá bélyegét fiatalságára. A tehetséges fiú Budapesten volt bölcsészhallgató, részt vett a század elején felpetreződő szellemi mozgalmakban, de csakhamar abbahagyni kényszerült tanulmányait, s vidékre került újságírónak. Csak jóval később jött a fővárosba, s első verseskötete is aránylag későn, 1913-ban jelent meg. Mindvégig pesti újságíró volt, az újságírás robotja is emésztette egészségét, s aránylag igen fiatalon tüdőbaj ragadta el.

Első kötete, a „Hajnali szerenád”, a századvégi dekadensek, s a kései francia szimbolisták hangjához kap-

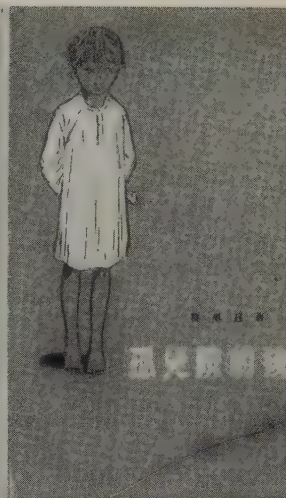
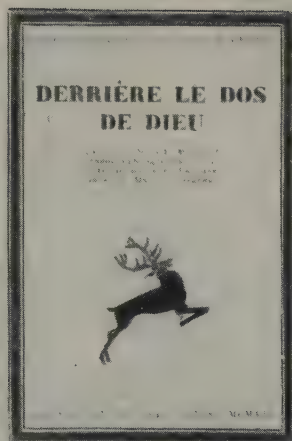
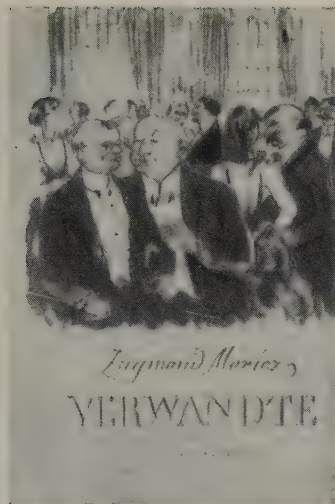
csolódik. A fáradt, megtört, szomorú ember hangja a melankólia, az elvágyódás, a képzelt világokba való menekülés sóhaja ez, de nem teljes beletörődés a tehetetlenségbe. A meghatott alázat, mellyel a költő önmagát Adyhoz méri („félénk apostola az én erős uramnak...”) arra a vágyra utal, hogy szabadulni igyekszik ettől a hangulattól. S a félénk, betegséggel küzdő poéta határozott pacifista álláspontja a világháború borzalmaival szemben egyre világosabban, egyre szárnyalóbb hangon és megkapóbb képekben fejeződik ki. Pacifizmusa az 1917 utáni években egy új, jobb világ kívánásává növekszik. Egyre világosabb a szocializmust igénylő hang költészetében, s így történt, hogy éppen az a fáradtságból és dekadenciából induló költő énekelte meg néhány szép merész versében a megszülető Magyar Tanácsköztársaságot.

Az ellenforradalom hatalomra jutása megakaszt-hatta ezt a fejlődést, de a beteg, csendes költő nem tört meg. Elfordult a napi küzdelmeiktől, de hűségét megtartotta. Tisztultabb hang, sajátos férfias líra, önérzetes kiállás jellemzi a húszas évekbeli verseit; a tisztult szerelmi érzés hangját a közelgő halál érzése árnyékolja be.

Tóth Árpád egyike az újabb magyar irodalom legkiválóbb műfordítóinak, a századvégi költészet — főleg a francia — egyenértékű tolmácsolója; Baudelaire és Samain, Verlaine és Musset egyaránt izgatják, de ezen túl a nagy klasszikus és romantikus művek (Milton: „L’allegro”, „Il penseroso”; Shelley: „Óda a nyugati szélhez”) kiváló tolmácsolója; „Aucassin és Nicolette”-átültetése a stílusbravúr s a közvetlenség remeke is.

Juhász Gyula (1883—1937) költészete Ady hangjának leghitelesebb és legtöbb eredetiséggel párosult folytatása a magyar lírában. Ő is vidékről származott, s élete nagy részét keserű magányban, az elmaradott vidéken kellett leélni. Mindössze három év a kivétel: 1908-tól Nagyváradon élt, s belekerült a „Holnap”-mozgalom sodrásába. De 1911-ben mint tanárt ismét kisvárosba helyezték, ahol mindinkább a fásultság, a beletörődés lett úrrá a különben is beteges alkatú, neuraszténiára hajló költőn. Az 1918-as polgári forradalom kiragadta passzivitásából. A forradalmi idők után azonban egyre magányosabban, s egyre súlyosbodó idegbajjal élt Szegeden, távol az irodalmi élettől. Egy idegrohamában öngyilkossággal vetett véget életének.

Lírája jellegzetes darabjai tájképek, portrék, szonettekbe tömörített leírások és hangulatok. Versei erős szín- és festői élményekről, s a magyar történelem és irodalom hagyományaihoz való eleven kapcsolódásról tanúskodnak. Ő is a századelő jellegzetes fáradtságát, dekadenciáját, szecesszió-dívatát hordozta magával, de mint Tóth Árpádnál a betegség, nála az elhagyatottság, a vidékre száműzöttség hitelesíti ezt a magatartást. Reménytelenül sóvárgó szerelmi lírája, az Anna-ciklus mély bánatú darabjai a magyar szerelmi költészet remekei. Önmaga és a magyarság sorsán vívódó verseit az emberekkel való együttléti utáni vágy, meleg szolidaritás forrásítja át. Átélté az emberek

Idegen nyelven kiadott Móricz-regények

szenvedését és elhagyatottságát, s egyre inkább azonosult a munkássággal.

Az ellenforradalom sötét éveiben lírája is elkomorult. A szomorú, letiport ország sir és sóhajt költészetében. A Szeged környéki tájat és a parasztság sorsát egybefonódva örökítik meg mély tónusú, páratlan erejű tájképei. A nép sorsán érzett fájdalma, saját betegsége és reménytelen magánya egymást erősítve telítik líráját egyre több bánattal, majd csüggedtséggel.

Juhász Gyula lírája nem a formák változatosságával és sokszínűségével tűnik ki; egyetlen stílusnak, egyfajta hangnak a nagy művésze. Nyelvét és képzetkincsét a festői élményeken, s a nyugati indításokon túl mélyen megihlette a magyar nép élete, amelynek a költő egyik leghitelesebb megszólaltatója.

Gellért Oszkár (1882—1967) a „Nyugat” legrégebb munkatársai közé tartozott. Osvát, majd Babits mellett évtizedekig a „Nyugat” belső szerkesztője volt. Sajátos hangú lírájának jellemzői: díztelen és szikár, néha szinte száraznak ható nyelv, tömondatok és főnevek kedvelése, valamifajta egyéni szabadvers kialakítására való törekvés. A későbbi években lírája egyre gondolatibbá vált, majd a fasizmus erősödése idején egy évtizedre elhallgatott. 1945 után költészete új lendületet kapott.

A „Nyugat” másik két költőjének, Babits Mihálynak és Kosztolányi Dezsőnek az útja már a tizes években is eltért Adytól. Az ő irányuk a „Nyugat”-mozgalom más lehetőségeire, más tendenciákra világít rá.

Babits Mihály (1883—1941) költő, műfordító, regényíró és esszéista, a harmincas években a haladó magyar irodalom központi tekintélye, a polgári humanizmus kimagasló alakja. Neveltetése és műveltsége a századforduló konzervatív hajlamú magyar értelmiségében gyökerezik; a klasszikus kultúra tisztelete, konzervatív színezetűvé vált liberális nézetek jellemezték ezt a kört. A fiatal ember pesti bölcsészhallgatóként került a forrongó szellemi életbe, s magába szívta azokat

a hatásokat, melyeket az említett kör közvetített: nemcsak Nietzsche és a századvégi költőket, hanem már az új angolokat, s Bergsont is ismerte és ismerte. Ő is tanárként indult, az ország legelhagyatottabb sarkában tanított, azután felkerült egy pesti elővárosba, s tanár, majd író, szerkesztő volt.

Indulásakor a l'art pour l'art vallója, a különféle stílusokban való játékok, a versformák s a nyelv bravúros mestere. A poeta doctusok fajtájából való, akinek lázas, belső nyugtalanságát, szenvedő magányát, a gondolat és a cselekvés között érlelődő válságait fedik el a csiszolt formák. Erősen gondolati, filozófiai hajlamú költő, az idealista filozófia vallója, a merész és különleges versszerkezetek, a szóhalmozások tudója, aki nem Ady forradalmi lázát, cselekvésvágyát követi. Politikailag is konzervatívabb, a néptömegektől visszahúzó, riadt magatartást képvisel. A háború szörnyűségei őt is határozottabb állásfoglalásra kényszerítik: a „Húsvét előtt” című jankiáltása a magyar háborúellenes líra remeke. Bár a Tanácsköztársaság első heteinek lendülete őt is magával ragadta, csakhamar félénken és rosszkedvűen húzódott vissza. A fehérterror nyomása alatt pedig egyre inkább visszavonult pártokon felüli álláspontjára, az esztétikai érvekkel körülbástyázott, konzervatív liberalizmusba.

Költészete is új útra tért. A feszes formákat, az álarcos játékokat hiába keresnénk már; a fásultság és a fáradtság, az iránytvesztettség tükröződik tört, az expresszionizmussal rokon verseiben. Az elvesztett könyv-idill, a széttört világ, a zaklatott ország élménye tiltakozó, kétségbeesett hangokat csal ki belőle, menekülés és magányba vonulás vágya hajtja.

A húszas évek végére új egyensúlyt teremtett. Tanulmányaiból, regényeiből és verseiből egyként kiolvasható az a magatartás, amely a kultúra értékeit, az irodalom értelmét egyaránt védi a különböző politikai irányzatokkal szemben, a múlt század liberális humanizmusa talajáról. Új klasszicizmus „ezüstkör”-igénye

A „Nyugat”-nemzedék négy kiemelkedő alakja: Kaffka Margit — Tóth Árpád — Juhász Gyula — Kosztolányi Dezső

volt ez; a problémákkal teli időkben eléggé irreális törekvés. A harmincas évek elejétől mint a „Nyugat” szerkesztője és a legjelentősebb irodalmi díj, a Baumgarten-alap intézője következetes irodalompolitikát üzött, alapjában a liberális konzervativizmus, a politikamentes irodalom jegyében.

Magatartása és álláspontja élete utolsó éveiben megváltozott. A fasizmus térhódítása, a közeledő második világháború új utakra kényszerítette. Betegséggel, halállal szembenező verseinek elégikus hangulata, kétségbeesett jajkiáltása fegyelmzett, zárt formában nyer kifejezést. Érezve a közelgő veszedelmet, felférte addigi útja buktatóit. Megrázó útkeresését, kínlódását, a magas eszmékhez való hűségét, s ugyanakkor a harcosabb kiállás szükségét tükrözik olyan versei, mint a „Jónás könyve” (1940), ez a bibliai keretbe átültetett önvalomás. Egy élet küzdelmei árán elmélyített humanizmusa mellett hitet téve egyértelműen elutasította a fasizmust, az emberi értékek védelmére kelt a barbársággal szemben.

Babits Mihály hatalmas életművének csak egyik része lírája. Egy sor regény szerzője; köztük a „Halálfiak” (1927) a századvégi magyar értelmiség, középosztály átfogó és magas színvonalú ábrázolása, lélektani, analitikus mű, amely egyaránt gúnnyal fordul a konzervativizmus és a polgári radikalizmus ellen. A „Gólyakalifa” (1916) freudista tanításokon felépülő, tudathasadást ábrázoló regény. Köteteket töltenek meg tanulmányai; nagy erudícióval, az európai és a magyar kultúra főnyes ismeretével, a maga konzervatív humanista álláspontjáról ítéli meg a jelenségeket. Tanulmányírói-filológusi működésének csúsa „Az európai irodalom törté-

nete” (1934), ez a személyes élményekkel telített, nagy tudásanyagra épülő beszámoló.

Ennek a művelt, a világirodalommal oly közeli kapcsolatban levő költőnek szinte természetesen egyik kifejezési formája volt a műfordítás. Kezdő költő korától utolsó éveig foglalkozott vele. Talán legnagyobb teljesítménye Dante „Isteni színjáték”-ának teljesen formahű, mélyreható tanulmányokon alapuló visszaadása. Nem kevésbé értékes a görög tragikusoknak, Shakespeare „Vihar”-jának, Baudelaire verseinek, a középkori latin költőknek, Goethének, George Meredith-nek megragadó tolmácsolása.

Kosztolányi Dezső (1885—1936) életműve a „Nyugat”-nak Adytól távolabb álló szárnyán, jelentőségben közvetlenül a Babitsé után következik. Mint Babits, ő is a vidéki értelmiségből, régi nemességére büszke tanárcsaládból származott. Babitscal és Juhász Gyulával a budapesti bölcsészhallgatók irodalmi körének volt a tagja, később abbahagyta tanulmányait, s attól fogva újságírói, később írói jövedelméből élt. A fővárosi életbe kapcsolódva divatos, népszerű újságíró lett, „az élet királya”. A századelő gyermekkultuszát idézi „A szegény kisgyermek panaszai” című ciklusában (1910). Színes zenével teli, bravúros technikájú és könnyedségű költeményeiben ott a szecesszió minden rekvizituma, színe és gazdagsága. A játék, a forma művésze, a nyelv engedelmes eszközként hajlik kezében. Nem volt határozott álláspontja, sajátos etikai indifferentizmussal tudott egyetérteni vagy együttérezni minden iránnyal, a katolikusoktól a szociáldemokratákig. Ez a sajátos művész-nihilizmus jellemezte később is: üdvözölte a forradalmat, de utána hasonló könnyedséggel állt a

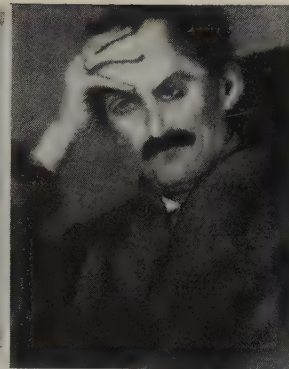
reakciós lapok szolgálatába. Később a konzervatív-liberális „Pesti Hírlap”-nak lett vezető munkatársa.

1920 utáni lírája ugyanazt a formai válságot, egyszerűsödést mutatja, mint Babitsé és többi kortársáé. Eljutott a szabad versig, s minden más irányzattal szemben büszkén védte a polgári eszményt, a gátlástalan, közösségtől független egyénjogát. A halála előtti években azonban nála is egyre tisztább, nemesebb a hang, a testi szenvedés és a humanista tiltakozás hangja. Játékossága és könnyed lebegése tiltakozássá lett az embertelenség ellen. Erkölcsei felelősségérzet kezdte telíteni ezt a világnézetet, erkölcsi magatartást, politikát addig öntudatosan tagadó művészt.

Kosztolányi a magyar nyelv fölényes művésze, titkainak értője s szenvedélyes szerelme volt. Regényei és főleg novellái a legjobb magyar nyelvi hagyományt a francia csiszoltsággal és világossággal ötvözik. Regényei közül kiemelkedik a „Pacsirta” (1924), a vidéki kispolgári élet hazug formáinak érzékeltetése. „A véres költő” (1922) című regénye Néró alakjában a hatalomvágyó, önmagát is pusztulásba sodró, féktelen hiúságú művészt rajzolja, Britannicusában pedig a tiszta humanistát. „Az aranysárkány” (1924) a húszas évek kamaszregényeinek egyik legjellemzőbbje: a jószándékú, művelt tanár tehetetlen vergődése a silány, értéktelen viszonyok, erőszakos, durva tanítványok között. Legkiválóbb regénye kétségtelenül az „Édes Anna” (1926), a kis cselédlány tragédiája az úri családnál, mesteri lélektani elemzés és találó társadalomrajz. Novelláit is az arányos szerkesztés, a biztos nyelvkezelés és a furcsaságok és egzotikumok iránti érzék jellemzi, s a legjobbakban finom intellektuális ironia, fölényes életismeret nyilvánul meg. A freudi eredményeknek Kosztolányi volt egyik legbuzgóbb híve, s irodalmunkban meghonosítója. Talán legjobb novellagyűjteménye, az „Esti Kornél”-novellák (1933) kötete, amely érett művészettel, a nyelv- és élményanyag mesterien arányos kezelésével tűnik ki. Ironiáján át az élet alapvetően értelmetlen voltának, komédiaszerűségének érzése sugárzik. Tanulmányai, portréi, cikkei az impresszionista kritika legjellegzetesebb példái.

Karinthy Frigyes (1887—1938) mint humorista vált széles körben ismertté és népszerűvé. Valójában a „Nyugat” egyik legsokoldalúbb tehetsége. Budapesti értelmiségi család sarja, életének színtere mindvégig a pesti kávéház, a szerkesztőség, az utca; egyike a legjellegzetesebben nagyvárosi íróknak. Egész munkásságának értelme és lényege: kora világnézetét, társadalmi viszonyait, szokásait, erkölcsét átfogó bírálatban, felülvizsgálatban akarta részesíteni egy sajátos — a francia racionalistákból, a freudizmusból és a modern természettudomány eredményeiből összetett — koncepció alapján. Ennek a törekvésnek szolgálatában áll sajátosan darabokra tört életműve.

Humoristának tartották. Az „Így írtok ti” (1912), az irodalmi persziflázs utólrétegetlen tőkélyű példája, ugyanakkor éles, szatirikus bírálata kora egész irodalmának. Számtalan (gyakran a napi munka rohamában csak a pénz kedvéért írt) humoreszkje, paródiája, jelenete, a kor minden ferdeségének, ellentmondásának, a

Az „Isteni Színjáték” első kötetének címlapja — Babits Mihály. Rippl-Rónai József pasztellképe

világ teljes abszurdításának tükrözője. A karikatúra, a finoman hegyezett intellektuális humor, a képtelen paradoxon eszközeivel szedte darabokra a hazugságokat és az álmegoldásokat. Novelláiban, elmélkedéseiben és regényeiben is ez a törekvés, az „Új Enciklopédia” megteremtésének igénye vezette, végeredményben azonban ereje csak zseniális felvillanásokra, megkapó részlet-eredményekre futotta.

A kamaszkor zsúfolt világát, a növekvő értelem és az iskola konfliktusát legmélyebben és a legfölényesebb írói eszközökkel ő ábrázolta a „Tanár úr kérem”-ben (1916). Regényeiben, színdarabjaiban is a fantasztikus, az utópia, a groteszk eszközeivel, az emberi lélek tudat alatti mélyeivel, a társadalom ellentmondásaival foglalkozik, technikai-természettudományos utópiákat vázol fel. A „Capillaria” (1922) és a „Fareido” (1916) Gulliver további utazásairól szól a nőuralom-országban és a gépek világában. Legmaradandóbb prózai műve, az „Utazás a koponyám körül” (1937), agyoperációjának kísérteties pontosságú, íróilag fölényes megragadása, a betegségen és a félelmen győzedelmeskedő alkotó elme diadala.

Krúdy Gyula (1878—1933) magányos egyénisége irodalmunknak. Csak törekvései végcéljában egyezik a „Nyugat” céljaival, valójában sajátosan egyedi jelenség. Elszegényedett vidéki dzsentri családból származott, megjelenésében mindvégig a vidéki nemesekre emlékeztető író, aki azonban életformájában a pesti újságíró és író küszködő életét élte, nézeteiben a radikális polgársághoz állt közel. Jókaie és Bródy Sándoré mellett az övé a legterjedelmesebb életmű. Első novelláiban és regényeiben Mikszáth, Turgenyev, Dickens hatását látjuk, de már az 1910-es években kialakította egyéni hangját. Sajátos lírai hang ez. A cselekmény és a jellemfejlés háttérbe szorul, hogy a hangulat legyen domináló; a szerkezet feloldódik a reflexiók és indázó kitérők szövetségében. Különös álomvilág, ahol jelen és múlt egybemosódik, az alakok elvesztik körvonalaikat (a „Szindbád”-regények és novellák csoportja). A húszas években született műveiben gazdagabb és valóságosabb a világ, feltűnnek színtérként Budapest külső, munkás-

Krúdy Gyula és három regényének mai kiadása

és kispolgárlakta területei, hidegebb iróniával ábrázolja a nemeseket és polgárokat. Mintha a maga sajátos, stilizált és áttett módján leszámolt volna mindazzal, amit a múltból magával hozott. Utolsó koszakának szép könyve a „Boldogult úrfikoromban” (1930), melyben a földégett történet egy vendéglő belső szobájában, egy nap alatt játszódik le; ez az ábrázolás egyben a múltó világ sajátos haláltánca is.

Krúdyt — stílusa és technikája miatt — rokonították Prousttal, s kapcsolatokat kerestek közte és a szürrealisták közt. Valójában azonban egyik hatás sem érezhető nála: a valóság álommá és lírává oldása nála is megfigyelhető, de egyéni technikája és írói módszere érezhetően egy sajátosan áléletet élő osztály és világ tükrözése, múltat-jelent egymásba játszó technikája egy idealizált, elképzelt magyar polgárság felé való visszavágás.

Füst Milán (1888—1967) a „Nyugat” egyik neves költője, mint esztétikus és prózaíró is jelentős volt. Mesterei nem a századvég alkotói: munkássága a Bibliához, Tolsztojhoz, Shakespeare-hez kapcsolódik. Világnézete, költői-írói alapállása szinte egész pályáján, haláláig változatlan maradt. Azokat a verseit, amelyekkel feltűnt, sokáig szabadverseknek nevezték: valójában liturgikus szövegek, sajátos kórusok ezek, érezhető belső lüktetéssel, hatalmas hangvétellel. Bennük a mind értelmetlenebbnek látszó világtól való visszariadás, az egyedülvalóság, a halálfélelem, majd 1919 után a barbárságtól való iszonyat tükröződik. Még később az öregség élménye sóhajt fel sajátos, maga teremtette mitológiájában, soha-nem-volt földrajzi vagy történeti környezetbe burkolva, a zsoltárok vagy sirató énekek patetikus-fájdalmas hangvételével. Egyéni színezetűek prózai művei is. Az „Advent” (1923) egyike a fehérterror ellen szóló műveknek, „A feleségem története” (1942) sajátos, vizionárius-lélektani regény.

Tersánszky Józsi Jenő (1888—1969) — műveiben és magatartásában — a „Nyugat” nemzedékének „enfant terrible”-je. Festőnek készült. Végigharcolta az első világháborút. Félbohém élete, közvetlen modora, „Naturbursch”-attitűdje jellegzetes egyéniséget takart. Háborús regénnyel, a „Viszontlátásra, drága” (1916) cíművel tűnt fel. Első regényeinek és novelláinak szókimonddása, közvetlensége, olykor a naturalizmusba hajló módszere ébresztett figyelmet. Igen sokat írt, szinte vá-

Karinthy Frigyes „Utazás a koponyám körül” című regényének magyar és idegen nyelvű kiadásai és a szerző arcképe

logatás nélkül mindenhová, mindenfajta műfajt és mindenfajta értékű művet.

Legnevezetesebb műve az ún. Kakuk Marci-ciklus. Kakuk Marci, aki Lazarillo de Tormes kései magyar utódja, társadalmon kívül álló, nélkülöző és nyomorgó csavargó, de derűs figura, aki hányódásai és kalandjai közben alulról látja meg a társadalmat. Nem lázad helyzete ellen, élni akar, semmi más célja nincs. A társadalom legmélyén kallódóknak ebben a világában, amelyet Tersánszky még egy egész sor művében ábrázol, nincs más, csak alkalmi cimboraság, lázadás minden társadalmi forma ellen. Más könyveiben a cinizmusig menő naturalizmussal a felső világot vetkőzteti pőrére, mutatja be szennyét, az értékek relativitását („A céda és a szűz”). Tersánszky írásművészete sajátosan távol áll minden olyan kordivattól, irodalmiaskodástól, amely a „Nyugat” íróit egyébként jellemzi. Pongyolának, nyersnek látszik, pedig valójában csak stilizálás és átétel nélkül, a beszéltetés és cselekedtetés ősi, egyszerű eszközeivel ábrázol.

Irodalom a „Nyugat” körén kívül. A „Nyugat” irányzata mellett egyszerűen továbbélt a konzervatív epigon irodalom a maga hivatalos hatalmú képviselőivel, másrészt észlelhető egy, a kispolgárság hangját megszólaltató élesebb, kíméletlenül szókimondó, gúnyolódó irányzat (Gábor Andor, Bíró Lajos) is. Ugyanezekben az években indult utjára egy neokatolikus jellegű irodalmi mozgalom, s alakult ki a magyar dráma egy előbb éles problémákat felvető, később azonban rutinba fúló válfaja.

A drámaírói kör legtehetségesebb tagja *Molnár Ferenc* (1878—1952) volt. 1896-tól fogva pesti újságíró, majd az egyik legismertebb és legkeresettebb színműíró lett, aki csakhamar külföldön is sikereket aratott. Az első világháború után egyre többet tartózkodott külföldön, a fasizmus nehezedő nyomása elől az Egyesült Államokba távozott, s ott élt haláláig. Molnár Ferenc széles skálájú művész volt. Novellái, humoreszkjei, karcolatai egy éles szemű, igen okos, maró iróniájú ember művei. Legjobb írásait is átlengi valami sajátos cinizmus, s ugyanakkor némi (néha csinált) szentimentalizmus. Néhány regénye („Az éhes város”, 1900; „Andor”, 1918) is ilyen irányú érdeklődésének terméke, a pesti polgár belső küszködésének éles szemű, hidegen ironikus ábrázolása. Legkedveltebb prózai műve, a „Pál utcai fiúk” (1907), ifjúsági regény, amely a maga egyszerű eszközeivel, tárgyilagosságával felejthetetlen felidőzője a gyermekkor szépségének és kínlásának, a pesti grundok világának. Molnár színműírói sikerei a „Liliom”-mal (1909) kezdődtek. Ez a fél-dráma, fél-misztérium pesti vagányok, kültelki csavargók világának ábrázolásával kezdődik, hogy azután merész ugrással egy sajátos külvárosi groteszk mennyországot varázsoljon elő. A cinizmus és szentimentalizmus, gúny és érzékenyülés váltakozik benne. A „Liliom” sikere után hosszú sorban követik egymást Molnár szindarabjai („Az ördög”, „A vörös malom”, „Játék a kastélyban” stb.). A színpadtechnika kitűnő ismerete, a trükkök és hatások tudatos alkalmazása jellemzi őket, s a ragyogó technika csaknem mindig fölényben van a mondanivaló, a gondolat fölött.

Tersánszky Józsi Jenő két műve

Molnáréhoz némiképp hasonló ívet ír le *Lengyel Menyhért* (1880—) pályája. Forró szenvedélyeket bemutató, társadalmi kérdéseket bátran felvető drámákkal indult. Ezek közt világhírré a „Tájfun” (1909) tett szert, de még bátrabb és lényegremutatóbb „A próféta” (1911). Ő is kitűnő színpadtechnikus volt, de látását nem homályosította el cinizmus és szentimentalizmus. Munkássága a tizes években sokat ígérő volt. A háború alatt írt cikkeiben, amelyeket „Egyszerű gondolatok” címen gyűjtött össze, bátran kiállt az imperializmus ellen, harcos békevágyat szolgáltatót meg. Bartók Béla „Csodálatos mandarin”-ja az ő szövegére készült. Az első világháború utáni években Lengyel az Egyesült Államokba költözött, keresett filmíróvá vált.

Az első világháborút megelőző években megszólalt a magyar irodalomban a munkásosztály hangja. Nyeresebb, egyszerűbb, szentimentális nyomor-költészetet műveltek *Csizmadia Sándor* (1871—1929), *Farkas Antal* (1875—1940), *Bodrogi Zsigmond* (1874—1937) és társaik; az ő irányukkal szemben győzött a munkásság körében is az Ady. Felléptek polgári radikális és szociáldemokrata írók, akik erőteljes eszközökkel, lázas lendülettel — az események érzékeltetésére lihegőszaggatott stílust, olykor az expresszionizmus eszközeit használva fel — ábrázolták a dolgozók nyomorát. Közülük *Révész Béla* (1876—1944) a lírai novella mestere; a szegénységről, nyomorról, testi és lelki elesettségről írott kis „miniatűr”-jei tették népszerűvé Ady barátját, aki mintegy összekötő kapocsul szolgált közte és a szociáldemokraták közt, és aki a költőről líraian fűtött, több kötetnyi emlékező-értekező művet írt. *Barta Lajos* (1878—1964) nagy erejű novelláival jelentkezett, bennük a dél-magyarországi táj szépsége s lakóinak nyomora, a püspöki városok pompája s a szocialista agitátorok munkája érzékletes-szenvedélyesen jelenik meg. Barta drámái is jelentősek, ő a magyar népdráma egyik előkészítője. A háború előtti évektől változatlan a népszerűsége *Várnai Zseni* (1891—) patétikus, a feleség és anya szavát megszólaltató verseinek.

Molnár Ferenc „A Pál utcai fiúk” című regényének néhány idegen nyelvű kiadása

Az első világháború Magyarországon is nehéz próba volt a szellem emberei számára. Az első néhány hónap a nacionalista háborús illúziók jegyében állt, de csakhamar bekövetkezett a kiábrándulás. Megszaporodtak a békét áhító, a háború értelmetlenségét és céltalanságát hirdető írók. A „Nyugat” írói közül Babits Mihály és Tóth Árpád versei, Karinthy Frigyes karcolatai és novellái tanúi a békevágyának. A háború bűnös voltát kevesen látrák oly tisztán, mint Ady Endre. A háborúellenes tiltakozással egyidejűleg erősödött a társadalmi elégedetlenség is, egyre többen látták, hogy alapvető változásokra lesz szükség. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom híre, s az éhezés, a nyomor súlyosodó terhei növelték az általános feszültséget.

A polgári irodalom balszárnyán élesedett a hang, a szegények igazságát keresők mind többször emlegették a szocializmust. Ugyanakkor — Kassák Lajos lap-

jai, a „Tett”, majd a „Ma” köré tömörülve — erőteljesen jelentkeztek irodalmunkban is az ún. avantgard irányzatok követői. Először az olasz futuristákat és a német expresszionistákat követve próbálták kifejezni a régi világ értelmetlenségét, s megfogalmazni az új életérzés egyelőre határozatlan vágyát. A magyar avantgard csoportja a háború éveiben egyre inkább radikalizálódott; irodalmilag a „Nyugat”-ot elavultnak látták, társadalmilag a szocialista forradalom felé fordultak, szorosan együttműködve az avantgardista képzőművészekkel.

Kassák Lajos (1887—1967) volt a legfiatalabb irodalom vezetője, szervezője és legjelentősebb egyénisége. Kassák autodidakta volt. Lakatosinasként vándorolva bejárta egész Európát, gyárakban dolgozott. Eleinte a régibb munkásköltészet hatása alatt állott, majd később megtalálta egyéni modorát: egy erősen stílusromantikus jellegű korszakon keresztül eljutott ahhoz a hanghoz, amelyet — szinte vele egyidőben — az olasz futuristák és a német expresszionisták ütöttek meg.

Kassák Lajos és köre az 1918-as polgári forradalom utáni hetekben az akkor alakult Kommunisták Magyarországi Pártját támogatta, de később a véleménykülönbségek sokasodtak közöttük. A Tanácsköztársaság bukása után, mint a proletárdiktatúra egyik résztvevője, Kassák is kénytelen volt emigrálni. Bécsben élt 1926-ig. Tovább is megjelentette a „Ma” című lapot, kiadóvállalatot, könyvsorozatot szervezett köréje. Álláspontja egyre inkább az anarchista forradalmárokhöz közeledett. A Tanácsköztársaság bukása okozta megrendülés mély, általános csalódássá vált benne, politikán felüli, tiszta művészetet hirdetett. Művészi elveiben — párhuzamosan az európai fejlődéssel — eljutott az akkori szélsőségekig: érintkezett a dadaizmussal, az absztrakcióval. Hazatérése után is irodalomszervezői munkásságot folytatott. Rövidebb életű folyóiratai után az 1928-ban indult „Munka” jelent meg éveken át. Hosszabb-rövidebb ideig a magyar irodalom igen sok neves alkotója került hatása alá, de később csaknem mind elfordult tőle. Pozíciója a pártokon kívül álló, magányos formabontó és lázadó volt, élesen szem-

Kassák Lajos folyóirata és egyik művének borítója a szerző képével

ben állt mind a Szociáldemokrata Párttal, mind az illegális kommunista párttal. Fejlődése során a harmincas években eljutott valamiféle meghiggadásig, ugyanakkor a rezignációig és visszavonulásig. Verseiben attól kezdve az állatok, tárgyak egyszerűsége, a megbékélt-fáradt hangulatok, az élet szürkése tükröződik. A legutóbbi években megjelent verseskötetei is ezt az idillbe menekülő, az élettől megcsömörlött aspektust mutatják. Ugyanakkor haláláig a leglelkesebb magyarországi híve és propagálója volt az absztrakciónak és a formabontó kísérleteknek.

Kassáknak nemcsak a költői munkássága és irodalom-szervezői tevékenysége, hanem prózaírói működése is számottevő. Korábbi írásaiban a külvárosok munkásainak világa, szürke, egyhangú, reménytelen élete tükröződik, későbbi regényeiben pedig a művészet problémái foglalkoztatják. Legkiemelkedőbb próza műve az „Egy ember élete” (1927–35) című regénye, melyben életének, művészi fejlődésének, írói pályája első szakaszának részletes, elmélyülten őszinte rajzát adja. Ez a könyv maga szikár tárgyilagosságában egy korszak maradó képe.

Az 1918-as polgári forradalmat, s később az 1919-es Tanácsköztársaságot a magyar írók túlnyomó többsége örömmel üdvözlötte; a forradalmaktól várták a nemzeti és a társadalmi problémák megoldását. Így érthető, hogy Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Osvát Ernő, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula és még sokan, riportokban, versekben tettek hitet a Magyar Tanácsköztársaság mellett, részt vettek a proletár hatalom írói szervezeteinek munkájában. A rövid idő alatt nagyobb méretű regény vagy dráma nem születhetett — s a nehezülő helyzetben a polgári írók egy része visszavonult és kiábrándult. A 133 nap mégsem tűnt el nyomtalanul az irodalomban: egyes műveken keresztül már jelentkezett a magyar szocialista realista irodalom, létrejött az új színház, alakulni kezdett az új olvasóközönség. Régi polgári írókból, kispolgári demokratákból, szociáldemokratákból, az avantgard híveiből a magyar kommunista írócsoport magva kezdett kialakulni. A Tanácsköztársasághoz való viszony később is szinte vízvázlatzó lett; a magyar irodalom minden áramlata és csoportja állást foglalt vagy mellette, vagy ellene.

A két világháború között. Vesztett háború, eltiport forradalom, szélsőségesen terrorista ellenforradalom; ezzel a nehéz örökséggel kezdődött a két világháború közötti korszak Magyarországon. 1919 őszétől féktelen fehérterror tombolt az országban, s 1920 elejétől megszilárdult, berendezkedett a király nélküli magyar királyság, a nagybirtokot érintetlenül megtartó állam, változatlanul erős feudális maradványokkal, s felemás kapitalista fejlődéssel. A felszínen csillogás és ragyogás, csikós- és pusztaromantika, idegenforgalmi attrakciók, a mélyben pedig letiport munkásosztály, nyomorgó parasztság, tévoya értelmiség. Erősen konzervatív és katolikus jellegű állam alakult ki: a volt Habsburg-monarchiából hozott előítéletek és kiváltságok keveredtek szélsőségesen sovíniszta, antiszemita, antiszocialista demagógiával.

Irodalmi törekvések. 1919 és 45 között a haladó magyar irodalom a kor több nagy kérdésére keresett választ.

A magyar irodalom egyik nagy mondandója és történelmi kötelezettsége a harc a haladásért. Ez a feladatkör a társadalmi és gazdasági problémák megoldásáért, a polgári forradalom továbbvitelért, az agrárkérdés megoldásáért, az avult államszerkezet lebontásáért folytatandó küzdelmet tartalmazta. Ezek a törekvések domináltak a kor haladó irodalmában és nyomták rá bélyegüket szinte minden műre, s indokolták a közvetlen politikai líra, a riport, a szociográfia, a publicisztika nagy súlyát.

Egy másik, már nem ennyire általános mondanivaló, a küzdelem az ellenforradalmi rend, a fasizmus ellen. Politikai szembenállás volt ez, amely a polgári demokráciától a szocialista forradalmiságig terjedő skálán nyilvánult meg.

Újfajta, új társadalmi rétegekből jött művészek is seregestől tűntek fel e korban. Igaz, már a század elején jelentkezett néhány szegényparaszt vagy munkássorból jött autodidakta író, aki élményvilágának egész mélységét és keserűségét hozta magával, de ők az irodalmi folyamat vezetői, hangadói még nem lehettek. Az 1919-es forradalom földindulása kellett ahhoz, hogy seregestől kerüljenek felszínre a népi tehetségek. A munkásság, de főleg a mezőgazdasági munkásság, a szegény és kisbirtokos parasztság soraiból igen sok tehetség érkezett, akik mélyen rejlő indulatoknak adtak hangot, a valóság addig ismeretlen tájait hozták az irodalomba.

A korszak elején az induló író számára ott voltak a „Nyugat” mozgalmának nagy formái, stílusbeli vívmányai, amelyek a kifejezés-kincsnek és költői színvonalnak bizonyos kötelező normáját és hagyományát képviselték. Ezt a hagyományt lehetett elfogadni, lehetett ellene lázadni, csak megkerülni nem lehetett. Mindezt figyelembe véve a korszak új törekvéseinek, stílusáramlatainak tarka sokaságából három fő törekvésre figyelhetünk fel.

Az egyik: törekvés az egyszerűbbre, a népire, az őszinte, közvetlen és mégis sommázott kifejezésre. E mélyről fakadó szándék célja az irodalom, a művészet kifejezőeszközeit felfrissíteni, megtermékenyíteni valamivel, ami egyszerre régi és új, egyszerű és sajátosan bonyolult.

A másik törekvés párhuzamos az európai avantgard mozgalmakéval. Tágítani a nyelv lehetőségeit, új és új területeket bevonni az irodalom ábrázoló körébe, a régi formák helyett újakat kreálni — líraivá tenni a regényt és epikussá a lírát —, a költő énjét kiemelni, felnevesíteni vagy beolvasztani a közösségbe. A magyar avantgard nem hatott olyan mélyen irodalmunkra, mint ahogyan ez pl. a francia vagy a cseh irodalomban történt, de eredményeinek, vívmányainak nyomai a kor legtöbb írójánál megtalálhatók.

A harmadik törekvést leginkább analízáló-intellektuálisnak nevezhetnénk. Lírában a filozófiai hajlam, a reflektálás erősödése, a költői én aprólékos boncolása, az érzelmi és gondolatrezdülések kifejezésére irányuló hajlam, prózában az analitikus regény, a mélylélektani

boncolás, az egyre differenciáltabb környezetfestés, végül az esszé eluralkodása, a tanulmány- és naplódívat a jelei ennek a törekvésnek.

Azonban éppen a legnagyobbak, éppen azok, akik műveikben leginkább sűrítik a kor mondanivalóját és lényegét, szinte minden törekvéstől megtermékenyültek, minden indítást magukba fogadtak. József Attila — vagy a zenében Bartók Béla — egyszerre egyszerű-népies, lázadóan avantgardista és intellektuális-analizáló, s mindezt klasszikusan összefoglaló és lezáró.

A haladó törekvések mellett az uralkodó osztályok körében a konzervatív irodalom is tovább élt. A Horthy-korszak hivatalos, államilag támogatott, dicsért, kitüntetett és külföldre is eljuttatott irodalma konzervatív epigon jellegű volt. Tudatosan kanyarodott vissza a múlt század végi népi-nemzeti iskolához, ki akarta kerülni a „Nyugat” forradalmát, szembeszállt Adyval. Kifejezési eszközeiben a lapos közérthetőség, édeskesség jellemezte. Az európai irodalomban is csak a magáéhoz hasonló jelenségeket ismerte el, politikailag élesen haladás-ellenes jellegű volt. Ennek a csoportnak a kezében voltak a hivatalos irodalmi társaságok, a Tudományos Akadémia, a legnagyobb napi- és hetilapok. A Herczeg Ferenc szerkesztette „Új Idők” az ő írásaikat népszerűsítette; a „Nyugat” ellensúlyozására „Napkelet” címmel irodalmi folyóiratot is indítottak.

A „Nyugat” második és harmadik nemzedéke. Ady halála után a „Nyugat” szerpében változás állt be. A folyóirat őrizte magas irodalmi színvonalát, de a kor problémái elől egyre inkább „elefántcsonttorony”-ba menekült. Megszűnéséig, 1941 őszéig a polgári irodalom színvonalas bástyája volt; humanista álláspontja a fasizmus előretörésével szemben bizonyos fokig gátnak bizonyult, de nem eléggé erős fegyvernek. Bár a lap színvonal-igényét mindvégig megtartotta, mégis megmerevedett és akadémiakussá vált; az új kezdemények rajta kívül, sőt ellenére indultak.

A polgári baloldalnak a „Nyugat”-hoz hasonló irodalmi centruma nem volt a korszak folyamán. A fiatal írók, a radikális értelmiségiek részéről többször történetek kísérletek a „Nyugat”-nál élénkebb, harcosabb orgánumok és központok létrehozására („Együtt”, „Látóhatár”, „Kortárs”, „Ezüstkor”). Közülük a legszínvonalasabb a József Attila társszerkesztésében megjelent „Szép Szó” volt. A polgári baloldal irodalma végeredményben kisebb csoportok, a klasszikus vagy a reformált liberalizmus, a kispolgári radikalizmus, a polgári humanizmus, az antik, a katolikus vagy a protestáns színezetű humanista áramlatok tömörülése, időlegesen laza szövetsége maradt. Belső egységét nem sikerült megteremtenie.

A „Nyugat” körül nőtt fel a „Nyugat” úgynevezett második (a húszas évek elején indult) és harmadik nemzedéke (akik a harmincas években kezdték írni pályájukat). Sok nagy tehetségű, kimagasló alkotó jelentkezett köztük, de pályájuk másképp alakult, mint az első nemzedéké. Ők nem vettek részt a polgári átalakulásért vívott harcokban; az első világháború és a bukott forradalmak után, kétségek között, s az értékek relativizálódásának élményétől befolyásolva kezdték

útjukat. Válsághangulat és megrendülés, kétségbeesés és reménytelenség ellentmondásai kísérték pályájukat. Egyesek közülük anarchikus lázadásba futottak, mások a „tisza művészet”-be húzódtak vissza a kor kérdései elől. Egyesek pályájának 1944-ben a német puskacső vetett véget, mások új életre ébredtek a felszabadulás után, ismét mások mindvégig megtartották polgári álláspontjukat.

Szabó Lőrinc (1900—57) az Ady utáni nemzedék egyik legjelentősebb költője volt. A vidéki mozdonyvezető fia hamar feltűnt kivételes tehetségével, versérzékenységével. Amikor a forradalmak után megkezdte egyetemi tanulmányait, már meglepő formaérzékű, érett költő volt. Alig múlt 19 éves, amikor Babits Mihállyal és Tóth Árpáddal együtt lefordította Baudelaire összes verseit, s első verskötete megjelenéséig még a ragyogó fordítások egész sorát (Omár Khajjám, Coleridge, Shakespeare-szonettek) adta közre. Első köteteiből a fennálló világ, a kapitalizmus elleni dühödő anarchikus lázadás, a mindent felforgatás vágya hangzik ki lázas, sokszor az expresszionizmustól befolyásolt, szagigatott felkiáltásokban. A modern nagyváros forgataga és élményei, a végtelenségig kielevezett testiség, érzékiség izzanak ezekben a versekben. A fiatal költő még Babits-csal, első mesterével is szembefordult. A harmincas évek táján elkövetkezett a sajátos lehiggadás; a költő „különbekét” kötött, lázadása teljes kiábrándultsággá vált. Vívódásait nagy hőfokú intellektuális költsézet közvetíti; átfogó gondolati konstrukciók, lírai pillanatképek, maga teremtette mítoszok követik egymást verseiben, mindig megragadó költői és gondolati erővel. A harmincas évek közepétől sajátos individualizmusa közel vitte Szabó Lőrincet a jobboldali politikai irányzatokhoz.

A második világháború éveit őt is mélyen megrázták. Betegsége és egy nagy szerelem forrósága is új élményt adott neki. A felszabadulás után, 1945-ben, életútját átvizsgálva, számvetésre készült, s ebből a törekvésből született egyik legszebb költemény-sorozata („Tücsökzene”, 1947—57), amelyet haláláig fejlesztett és bővített. Voltaképpen lírai önéletrajz-ciklus ez, szonetszerűen megszerkesztett kis darabokból. Benső formájában a prousti emlékezőtechnikának, az elmélyült önanalízisnek, a kozmikus-filozófiai távlatok lírai megragadásának és az apró jelenségek földézésének csiszolt ötvözete ez a sorozat. A költő kései éveinek másik terméke, a „Huszonhatodik év” (1956) című ciklus, egy nagy szerelem újraélése, a halott kedvesnek emelt költői emlék.

Szabó Lőrinc mint műfordító méltó utódja lett a „Nyugat”-nemzedéknek, sőt intellektuális erőben, pontosságban és a műfordítói életmű terjedelmében felül is múlja elődeit. Neki köszönhetjük Shakespeare és Goethe, Villon és Kleist legjobb magyar tolmácsolását. „Örök barátaink” címmel összegyűjtött kisebb műfordításai széles skálájú érdeklődésre vallanak, amely a kínai költőktől a 19. századi Európa klasszicizmusáig terjed.

A „második nemzedék” egy másik költőjének, Fodor Józsefnek (1898—) máshová vezetett az útja. Az első

Szabó Lőrinc — Móra Ferenc — Szerb Antal — Sárközi György

világháborút végigharcolt katona költői pályája ugyan csak a húszas évek elején, Ady nyomdokain indult, de mindjárt túl is lépett az Ady-epigonok körén. Verseiben az emberiség nagy, humanisztikus eszméit ünnepelte, birkózott a lét kérdéseivel, „megrendült és megrendítő” hangon. Költészete ebben az időben szinte formátlan, szenvedélyes izzás. A szertelen képzelet forrósága hevíti, igék és képek viharában énekel. A legnehezebb években is hűséges maradt eszményeihez, líráját tragikus színekkel telítve. 1945 utáni ódai lendülettel, hevülettel ünnepelte a felszabadulást, a bontakozó új életet. Mai költészetében a hagyományos műfajokat, az ódát, elégiát, rapszódiaát a „szimfónikus komponált” nagy versek felé tágitja.

Másfajta magatartásból fakadt a fasiszták által meggyilkolt *Fenyő László* (1902—45) költészete. Fenyő városi, kávéházi költő volt (egyik kötetének címe is „Őszi kávéház”). Élete vergődésben telt el; átszenvedte a kor egész nyomását, szegénységét és magányosságát. Lírája egy szenvedő ember gyónása, olyan emberé, aki keresi a szépséget, megnyugvást, de a kor barbársága ellen nem lázadással, hanem szomorúsággal és panasszal tiltakozik.

A „Nyugat” 1920 körül fellépett nemzedéke a prózában kevesebb újat hozott, mint elődei. Van azonban ennek a nemzedéknek egy törekvése: túllépni a Móricz-alkotta világon, új érzéseket, új témákat asszimilálni, a városi polgárság érzésvilágát és problémáit tükrözni, egyúttal átvenni a nyugat-európai polgári irodalom újabb vívmányait: tanulni Prousttól és Thomas Mann-tól, később Giraudoux-tól, Joyce-tól, Huxley-től. Ennek az irányzatnak egyik jellegzetes képviselője *Márai Sándor* (1900—), kassai polgárcsalád fia, aki tudatosan a magyar polgárság írójának szerepét vállalta. Ifjúságában mint újságíró ő is riportokat írt a Tanácsköztársaság mellett, de forradalmi lendülete hamar megtorpant. Nagy témái a lázadás, a szökés, a konvenciók alóli felszabadulás, az erkölcsi süllyedés. Ebben a körben talán legjobban sikerült műve a „Zendülők” (1930), a serdülő

fiúk világának rajza. Regényei másik csoportjának a főtémája a polgárság élete, múltja és helye a társadalomban. Köztük legértékesebb az „Egy polgár vallo-másai” (1934). Álláspontja a liberális konzervativizmusban merevedett meg; a hajdani forradalmár egyre közelebb került a hivatalos politikához. Sajátos írói modora később egyre inkább rutinná, modorossággá fajult. 1945 után Márai még egy ideig Magyarországon élt, majd emigrált; azóta Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban él.

Kuncz Aladár (1886—1931), a nagy tehetségű tanár és esztéta, voltaképpen egyetlen nevezetes művével írta be nevét a magyar irodalom történetébe. A „Nyugat” első nemzedékének a kortársaként tudósnak és tanárnak indult. Az első világháború kitörése Párizsban érte, s mint ellenséges állampolgárt internálták Noirmoutiér-be. Ötöszetendei fogság után érkezett haza. Erről az öt évről írt könyve, a „Fekete kolostor” (1931) a magyar irodalom egyik legegységesebb, legzártabb emlékező műve. Kuncz Aladár a „Fekete Kolostor”-ban tökéletes környezetrajzzal és pszichológiai elmélyüléssel festi meg a fogság állapotát. A mű, amely az író klasszikus humanizmusát és nemes pacifizmusát, egyben mélységes felelősségtudatát és igazságkeresését tükrözi, megdöbbentő mementó a háború és az erőszak elítélésére. Kuncz Aladár a két világháború között az emberség, a megértés, a béke igéit kiáltotta hazája és a háborúba tántorgó Európa felé.

Móra Ferenc (1879—1934) a hagyományos prózái irányt folytatta. Nem elsősorban formai vonatkozásban lépett túl elődein, de sokoldalúan ismerte a magyar nép életét, amelynek egyéni hangú, enyhe iróniával és a nagy műveltségű író humorával átszőtt prózájában avatott ábrázolója volt. Szegeden újságíróként dolgozott, majd a szegedi múzeum igazgatója lett. Szellemi rokona, Tömörkény István utódjának vallotta magát. Folytatója volt a magyar próza beszélgető-anekdótázó modorának, de érzékeny, szociális lelkiismerettel, a népelet alapos ismeretével, a radikális polgári illúzió-

kon túljutott szemlélettel. Móra Ferenc Tömörkényvel együtt annak az értelmiségnek a képviselője a magyar irodalomban, amely a haladást, az európai színvonalú műveltséget a magyar nép ismeretével és szolgálatával egyesítette. Ő maga az alföldi szegénység legmélyéről indult, gyermekkorát és ifjúságát kilátástalan nyomorban töltötte, s így mélyről ismerte szűkebb hazája parasztságának sorsát. A sajátos szegényparaszti magatartás mélységei tárulnak fel írásaiban, színezve az urak előtt mutatott paraszti ravaszsággal és furfanggal. Műveinek számbelileg nagyobb részét karcolatai, elbeszélései, meséi teszik. Móra műveiben sajátosan egyesül az európai műveltség és a paraszti hang, mint pl. az „Aranykoporsó” és az „Ének a búzamezőkről” című regényeiben.

Neves regényírónk és esszéistánk, *Passuth László* (1900—) pályája a húszas években indult. Tanulmányain és fordításain kívül regények hosszú sora tanuskodik nagy tudásáról és széles körű műveltségéről. Legismertebb művei az „Esőisten siratja Mexikót” és a „Ravennában temették Rómát” című történelmi regényei, s „A mantuai herceg muzsikusa” című regénye Monteverdiről.

A harmincas években a „Nyugat”, s a vele egy időben megjelent, hosszabb-rövidebb életű folyóiratok körül („Apolló”, „Ezüstkor”) jelentkezett az ún. harmadik nemzedék. Nehéz körülmények között indult útnak ez a generáció; a fasizmus egyre erősödő nyomása, a mind kietlenebbé váló világ ólomsúllyal nehezedett rájuk. Nagy világirodalmi műveltségük, a külföldi kultúrák iránti érzékenységük szinte természetes kifejezési formaként adta kezükbe a műfordítást. Fordítással és esszékkel egyaránt igyekeztek beemélni a magyar műveltségbe a polgári irodalom kincseit — védekezésül is a kor embertelenségével szemben. Útjaik sokfelé ágaztak: ki elefántcsonttoronyba vonult vissza, ki az irracionálizmushoz menekült, ki a dolgozó osztályokkal keresett kapcsolatot. A nemzedék nem egy kiváló tagját a fasizmus ölte meg; alig kibontakozódó művészi útjukat derekba törte a háború. Közülük a túlélő legtehetségesebbek — rövidebb-hosszabb fejlődés után — eljutottak a szocializmus igenléséig.

E nemzedék jellegzetes költőtagja *Weöres Sándor* (1913—). Szinte gyermek volt még, amikor első verseivel jelentkezett; később fölényes mestere lett a formának, szinte minden stílusban, hangon tud szólni. Széles, egyetemes műveltsége van, a régi indiai szövegektől T. S. Eliot művéig szinte mindent ismer és fordít. Saját költészetének alapmivénnyé a világundor, az élettől való menekülés, az élet és a társadalom teljes értelmetlensége. E kínzó problémák elől a semmibe, a nihilbe menekül, irracionalista filozófiákban, álkeleti mítoszokban keres vigaszt. Költészetének, életének alapállása mindvégig változatlan: a háború, a felszabadulás, az azóta eltelt évek csak erősítik különállását. Lényegében a német mágikus romantikusok 20. századi utódja; fejlődése során eljutott a teljes értelmetlenség költészetéig, az értelmetlen szövegekhez, a pusztá hanghatások megidézéséig. De az ásitó semmi ellen műve tökéletességével harcol, — a változóknak érzett felszín mögött

örök törvényeket kíván megragadni. Weöres a magyar verselés, költői nyelv egyik legnagyobb művésze, sokban megújítója; versszerkezetekben, formai vívmányokban, meglepő képteknikában gazdag műve mély hatást gyakorolt egész líránkra.

E csoport magatartásának másik jellegzetes példája *Vas István* (1910—). Pályája elején a munkásmozgalomhoz állt közel, a harmincas évek közepétől a racionalista baloldali, a szocializmussal rokonszenvező polgár attitűdje az uralkodó nála. Költészete jellegzetesen a neoklasszikus irányzatokhoz tartozik. 1945 után az új magatartás, a haladó, de nem kommunista értelmiségi ember problémái foglalkoztatják. Az utóbbi években írt költeményeiben megragadó tájázóbrázolással, elmélyült lélekrajzzal, az öregség küszöbére érkezett férfi mély fájdalomú lírájával jelentkezik. Vas István kiváló tanulmányíró és műfordító is, elsősorban az angol költészet tolmácsolója és drámafordító: Shakespeare, Schiller, az angol barokk költők, Apollinaire tolmácsolása — legszebb teljesítményei.

A harmadik nemzedék prózaírói tagjainak műve éppen csak hogy kibontakozóban van a háború előtt. *Kolozsvári Grandpierre Emil* (1907—) a franciás, analitikus regényt tartja eszményének; a középosztály, a hivatalnokok, a régi középrétegek életét festi, különös, torzult jellemeket, sajátos pszichológiai képleteket elemezve. Áliadóan jelenlevő, a tárgyilagos előadásmód mögött megbúvó írónia, az ösztönélet rajza jellemzi műveit. Legújabb műveiben a ma fiatalságát, nemi-erkölcsi problémáit ábrázolja. *Illés Endre* (1902—) finom tollú novellista, dráma- és esszéíró. Novelláiban a pesti belváros és a budai úriházak meddő és öncsaló életét ábrázolja könyörtelen látással és hideg-pontos írásmóddal. Az utóbbi években régi írásművészete erőnyeit megtartva, élesebb kritikával rajzolja a volt uralkodó osztályok tagjait, különösen 1956-os rövid feltámadásukat és csődjüket. Drámái arányos szerkesztésükkel, a ma konfliktusainak árnyalt lélektani ábrázolásával válnak ki a ma terméséből. Illés Endre kitűnő esszéista is; a 20. század legtöbb nagy művészeről írt finom megfigyelésekkel teljes tanulmányt. *Sőtér István* (1913—) felszabadulás előtt írt regényei és novellái a polgári életformák teljes bomlását, a polgárság feltartóztathatatlan szétesését ábrázolják. Legújabb elbeszéléseiben a régi és új értelmiség életét mutatja be. Az utóbbi években Sőtér munkássága főleg irodalomtörténeti: monográfiákban, illetve nagyobb tanulmányokban dolgozta fel a magyar irodalom 19. századi nagyjainak munkásságát, esszéik sorában foglalkozik a kortárs világirodalom alkotóival.

A harmadik nemzedékhez tartozott *Szerb Antal* (1901—45), a szépíróknak is kitűnő irodalomtudós és esszéista, színes, iróniával teljes történelmi tablók és arcképek szerzője. Az angol irodalom tudósa volt. A magyar preromantikusokról, Kölcseyről, Vörösmartyról, továbbá Blake-ről írt tanulmányai már korán feltűnést keltettek. Származása miatt hivatalos egyetemi álláshoz nem juthatott. Az Erdélyi Szépművés Céh pályázatára írta meg „A magyar irodalom története”-t (1934), a korszak legjobb, polgári-progresszív iroda-

lomfeldolgozását, amely éles ellentétben állt a hivatalos irodalom felfogással. Alapjában ő is a német szellemtörténetről indult; a polgári szociológia, Spengler ciklus-elméletének hatása érzik rajta, de a magára erőszakolt keretett áltóri irodalomszeretete, finom érzéke, friss szeme. Hasonlóképpen nagy teljesítmény volt „A világirodalom története” (1941), ez a rendszeres feldolgozású, a sokat olvasó, lelkes irodalmár megfigyeléseivel teli, egyéni hangú mű. Az intellektuális próza egyik mestere („Utazás és holdvilág”, „A királyné nyaklánc” stb.). Szerb Antal, a magyar irodalom tudósát 1945 elején ölték meg a fasiszták.

A nemzedék neves kritikus *Halász Gábor* (1901—45) volt. Pontos, szikár stílusban írt esszéi gondolatgazdagságukkal tűnnek ki. A harmincas évek közepétől az új realizmus híveként hirdette az izmusok túlhaladását. A fasizmussal szemben az értékek őrzésének kötelességét vállalta; őt is a fasiszták pusztították el. Ennek az írónemzedéknek tagja *Cs. Szabó László* (1905—) is. Eredetileg gazdaságtörténész volt, később novellákat és finoman csiszolt tanulmányokat írt. 1945-ben elhagyta Magyarországot, jelenleg Londonban él.

A „Nyugat” köréből indult mai kritikánk és irodalom történetünk nem egy képviselőjének a pályája (*Gyergyai Albert*, 1893—; *Bóka László*, 1910—64; *Komlós Aladár*, 1892—; *Benedek Marcell*, 1885—1969 és mások).

Az első világháború utáni magyar irodalomnak különös és egyedülálló írói egyénisége volt *Szabó Dezső* (1879—1945). A marxizmuson kívül a kor minden főbb eszmeáramlatának volt szószólója, s mint szuggesztív politizáló egyéniség széles körben gyakorolt hatást, különösen a fiatalokra. Eredetileg nyelvésznek készült, s a francia irodalom rajongója volt. Klerikális antiszemizmusból szélső radikálissá vált, a nyelvészet és a politika után az irodalom felé fordult. 1911-től kezdve a „Nyugat” egyik becsült munkatársaként merész, bátor politikai írásaiban a legégetőbb kérdésekre tapintott rá. Kapitalizmusellenes volt, de szemlélete az antikapitalista küzdelemben visszalépést jelentett. Gondolatvilágában egyre inkább előtérbe került a faji eszme, a „magyar faj” istenítése, a magyar parasztnak mint a faji őserő hordozójának végtelen kultusza. Örömmel üdvözölte az 1918—19-es forradalmakat, de csakhamar szembefordult velük: az egykori progresszívból szélsőséges forradalomellenes, antiszemita agitátor lett.

Még a forradalom napjaiban jelent meg legnagyobb hatású regénye, „Az elsodort falu” (1919). Expresszionista, zuhatagos áradású stílusban megírt háromkötetes családrege ez, melyben a háború előtti élet torz körképét adja.

„Az elsodort falu”-nak nagy hatása volt a húszas években. Pátosza és expresszionista-romantikus stílusa, könnyen átvehető antiszemizmusa és faji gondolata, parasztkultusza és szociális kritikája egybehangzott az 1919 utáni fiatalság, a kispolgári rétegek ködös és egyre inkább jobboldali irányba vezető elédgetlenségével. Így történt, hogy az egykori nyugatos, a francia kultúrán felnőtt, művelt tanár a magyar fasizmus egyik

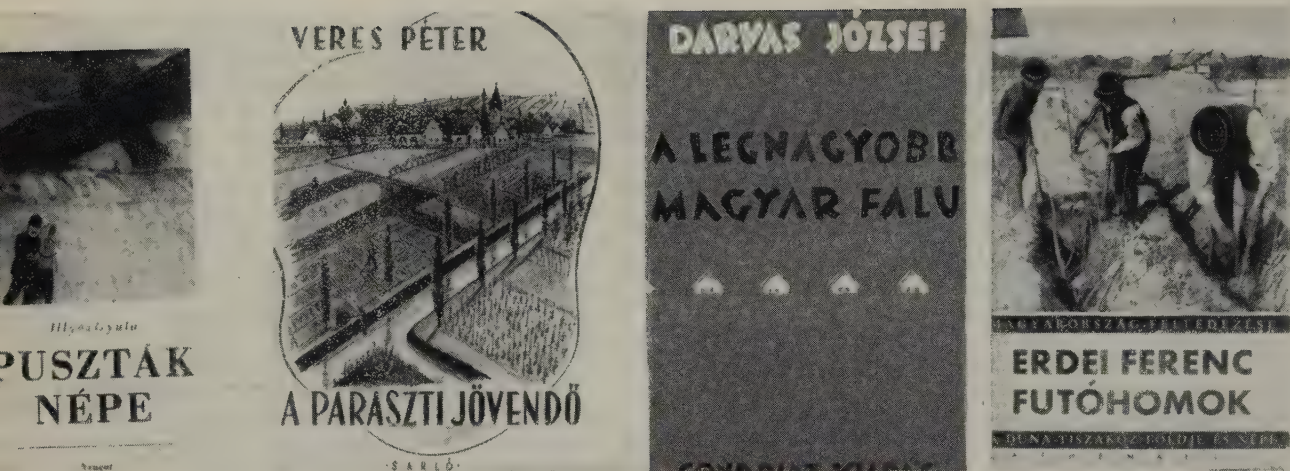
ideológiai vezetője lett. De alig néhány év után úgy látta, hogy „a zsidók uralma helyébe a németeké lépett”. Faji elméletének élet most a „svábok” ellen fordította, dühösen támadta az álkultúrát, a magyar értelmiséget gúzsba kötő német befolyást. Újabb regényei most már ezzel a motívummal gazdagabban görgették szózuhatagukat, szinte cselekmény nélkül, homályosan rajzolt alakokkal. Egyre inkább elszigetelődött; furcsa, összeférhetetlen, önimádó természete, igazat és hamisat egyaránt tartalmazó, kíméletlen gúnyú kritikája eltávolították az íróvilágtól. 1934-től kezdve csaknem haláláig egymaga adta ki cikkeit és saját műveit tartalmazó füzetait. 1945 elején halt meg Budapesten.

A népi írók mozgalma. A népi íróknak, népieseknek nevezett írócsoport sajátos arcú, összetett politikai-irodalmi csoportosulás; tagjai közül sokan paraszti származásúak. Kevés hasonló jellegű, „harmadikutas” a parasztságra támaszkodó értelmiségi mozgalom bontakozott ki más országokban.

A népi mozgalom keletkezését magyarázza a proletárdiktatúra bukása, annak a felfogásnak az érvényesülése, hogy a magyar parasztság nagy társadalmi kérdés a parasztság és az értelmiség szövetsége alapján kell megoldani. 1934-től alakult ki sajátos arculatú, „harmadikutas” eszmerendszer, amelyet egy hatásos, szépirodalmi tevékenységben is megnyilvánuló politikai mozgalom hordozott. Alapvető jellemvonása egy nacionalista jellegű „külön magyar út” hirdetése, ugyanakkor az imperializmus és a szocializmus küzdelmében is harmadik út keresése. A mozgalom jelentős érdeme, hogy a parasztság társadalmi kérdéseire irányította a figyelmet publicisztikai, szociográfiai és szépirodalmi művekkel, s demokratikus elképzeléseit nagy erővel igyekezett képviselni. Legszebb szándékait azonban sokszor keresztettkék a mozgalomhoz kapcsolódó szocialista-nacionalista törekvések.

A népi írók működésének fénykora 1935 utánra tehető. A Márciusi Front (1937—38) időszakában születtek a legjelentősebb művek, s lett az ország egyik legharcosabb, legbátrabb folyóirata a *Sárközi György* (1899—1944) által szerkesztett „Válasz”. A fasiszta hatalom nyomása, s a belső ellentmondások azonban 1938 után szétbomlasztották a csoportot; tagjai egy része passzivitásba vonult, egyesek a szélsőjobboldalhoz kerültek közel, más részük azonban eljutott az antifasiszta ellenállásig.

Irodalmi szempontból a népi mozgalom nem tekinthető egyazon stílusirányt vallók együttes csoportjának, bizonyos közös jellemvonások az írók művein mégis felismerhetők. A parasztság — főleg a szegény-parasztság — és a mezőgazdasági munkásság élete felé való fordulása, az adatszérű pontosság vagy önvalóatlanság hitelesség jellemzi műveiket. Mind a prózában, mind a lírában észrevehető egy realistább, olykor az aprólékosan pontos leírásig vagy a naturalista színezésig eljutó válfaj (*Veres Péter*, *Kodolányi János*), egy árnyaltabb, líraibb, olykor a népi misztikumot suroló modor (*Tamási Áron*, *Szabó Pál*, *Sinka István*, 1879—1969; *Gulyás Pál*, 1899—1944), s egy analitikus-lélektani, erősen értelmi jellegű változat, ez

Illyés Gyula, Veres Péter, Darvas József és Erdei Ferenc művei

időszak lírájának és prózájának egyaránt kimagasló értéke (Illyés Gyula, Németh László).

A népi írók mozgalmának fontos része volt és az ország szellemi életének alakulásában jelentős szerepet játszott az úgynevezett falukutató irodalom. Az egyes vidékek vagy községek parasztságának helyzetét a korabeli és a történeti tények alapján feltáró munkák a társadalomrajz eszközeivel pontos, eleven képet adtak a parasztság egyes rétegeinek egymáshoz és az egész társadalomhoz való viszonyáról, e viszony alakulásának sokféleségéről. A szépírók — Illyés Gyula, Veres Péter, Darvas József, Boldizsár Iván — mellett irodalomtörténészek, mint Féja Géza, szociológusok, mint Szabó Zoltán (1912—), s a politikus Kovács Imre (1915—), ezenkívül közgazdák, etnográfusok, szociográfusok, demográfusok és történészek könyvei számoltak be a parasztság körében végbemenő változásokról. A magyar értelmiség jelentős része — különösen a fiatalság — nagy érdeklődéssel fogadta e beszámolókat. A tényfeltárástól a tudományos kutatás és összegezés irányában legmesszebbre haladt Erdei Ferenc (1910—), aki műveiben a magyar falvak, tanyaik, mezővárosok parasztságában és az egész magyar paraszttársadalomban lezajló folyamatok átfogó képét rajzolta meg.

A népi írók mozgalmának haladó szárnya, a munkásmozgalom és a progresszív polgári irányzatok képviselőivel együtt — ha nem is mindig tudatosan —, alkotta a két világháború közötti Magyarországon azt a szellemi frontot, amely a jövő fejlődésnek egyik legfontosabb tényezője volt.

A magyar lírában a húszas évek elején új hangot hozott Erdélyi József (1896—), s ezzel a népiesek előfutára lett. Első kötetait a népdalokra és Petőfi-re emlékeztető egyszerű, tiszta hang, könnyed verselés, világos képek jellemezték, verseiben az emberi világ és a természet dolgainak ősi egyszerűségű egységben látása nyilvánult meg. A népies mítosz világában élt; megkapó, érzékletes képekben adta vissza

a megbomlott harmóniát, természet, ember és társadalom viaskodását. A korai Erdélyi-versekben — néha nyers dühvel, néha áttettebben — lázadó, forradalmi tűz ég: a magyar szegényparasztság elnyomottsága, kiszolgáltatottsága elleni tiltakozás. Utóbb forradalmi lendülete kisiklott, népköltői pózba, vagabundus viselkedésbe tévedt. A harmincas években még néhány nagyszabású kölői teljesítményre volt képes, azután fokozatosan hanyatlott. Elégedetlensége és lázadozása jobboldali irányba torzult, antiszemita, pogromra uszító versekkel keltett feltűnést, szélsőjobboldali pártok tagja lett. 1945 után mint háborús bűnöst vonták felelősségre. Börtönbüntetése letöltése után ismét jelentkező verseivel, korábbi politikai tévelygését bünsőnek ítélve.

Illyés Gyula (1902—) az újabb magyar irodalom kiemelkedő alakja. A Dunántúlon született, uradalmi majorban; ősei zsellerek és juhászok voltak. Családja nagy anyagi áldozatok árán taníttatta. A Tanácsköztársaság alatt megszakította tanulmányait és vöröskatonának állt. A Tanácsköztársaság bukása után Párizsba menekült. Itt került kapcsolatba a munkásmozgalommal, a párizsi magyar kommunistákkal, s itt kötött barátságot az akkor induló fiatal francia írókkal: Tzarával, Aragonnal, Eluard-ral, Bretonnal és sok mással. Írói pályája is ekkor kezdődött. Szabadversek, szürrealista és expresszionista kísérletek jelezték indulását.

1926-ban hazatért és csakhamar a „Nyugat” egyik legtovább tartott fiatal írója lett. Első két verseskötete áradó, ritmusos szabadversekben panaszolja a falusi szegénység sorsát, a fiatal költő lázadását. A versek erőteljes, dacos hangja sajátosan ötvözi egybe a „Nyugat” hagyományát és az akkori francia költészet új törekvéseit a költő egyéniségéből fakadó alapvető valóságtisztelettel, az életszerű képekben megnyilatkozó realista szemlélettel, s a fojtott, ki-kitörő lázadó szellemmel. Hangja egyre élesebb, nyersebb: a „Három öreg” című epikus költemény (1931), az „Ifjúság”

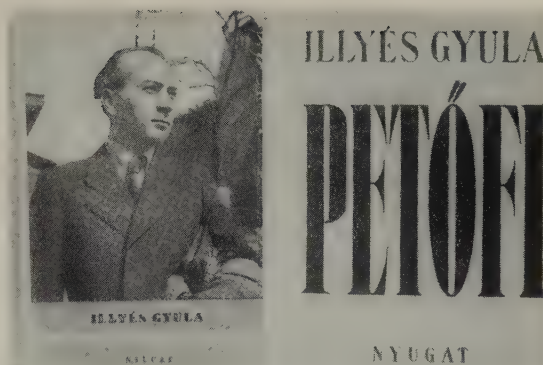
(1932) című poéma, a „Hősökről beszélek” című eposz (1932) és az újabb verseit összegyűjtő „Szálló egek alatt” (1935) lírája forradalmi szakaszának dokumentumai. Közösségi költészet ez, a magyar nép, s mindenekelőtt a magyar parasztság gondjai, keservei, elnyomottsága kap benne hangot, mindig csiszolt, tudatosan fegyelmezett formákban. Illyés két világháború közti irodalmunkban a lírai realizmusnak egy sajátos változatát teremtette meg: jellemzői a világos, érthető, áttetsző versépítés, a szinte elkerülhetetlen epikus íz, a mindennapok életének alapos ismerete és megidézése, s a közvetlenség, a kötetlen beszéd lejtésének beemelése a versbe. Ebben a lírában a népi-paraszti indulatok és az európai műveltség harmóniája jut kifejezésre.

A harmincas évek közepétől Illyés Gyula a népi írók mozgalmának résztvevője; lényegében mindvégig a csoport (politikai-eszmei értelemben vett) centrumában állt, irodalmi kapcsolatait, stíluseszményeit tekintve pedig szinte összekötő volt a „Nyugat” és a népiesek között. A népi mozgalom radikális szakaszában született legkiemelkedőbb művei: a lírája új szárnyalását jelző „Rend a romokban” (1936), az „Oroszország” (1934) című útinapló és két nevezetes prózai műve, a „Puszták népe” (1936) és a „Petőfi” (1936).

A „Puszták népe” műfajára nézve szociográfia, de tényanyagát fölényes írói mesterség, bujkáló írónia, általános távlatot összefogó látás fejleszti nagy művé. Önéletrajzi elemek és történelmi elemzés, tájleírások és izgalmas epizódok fonódnak egységbe, hírt hozva egy elsüllyedt, kevesek által ismert világról, az urasági majorok szinte civilizáció alatti, teljesen kiszolgáltatott és mégis emberséggel, s jobbratöréssel teli lakóiról. A „Petőfi” (1936) a nagy magyar költőről írt egyik legszebb mű: esszé és életrajz, műelemzés és személyes vallomás egyben, a forradalmi költő alakjának és jelentőségének megidézése. Illyés a magyar prózának is mestere: kristályos tisztaságú, csiszolt stílusa, érzékletes képei, mértéktartó, enyhén ironikus nyelvezete a magyar próza „latinos” ágának mesterévé teszik.

A népi mozgalom 1938 utáni törései, a fasizmus előretörése Illyés pályáján is nyomot hagytak. 1938 után költészetének hangja fáradtabb, csüggedtebb, a vesztett csata hangulata érzik benne („Külön világban”, 1939). Tanulmányain, regényein is érezhető a kor nyomása.

A felszabadulást, a földosztást Illyés örömmel üdvözölte: riportokban és versekben ünnepli az újjáépítést, az új életre ébredt parasztot. A személyi kultusz éveiben írott versei egy részében a népi demokrácia vívmányaival rokonszenvezik, más részében fenntartásainak, fáradtságának, csüggedtségének, a magyarság sorsa felett érzett aggodalmának ad hangot. 1949 után sorra születnek és nagy sikert aratnak drámái, s filmjei: az „Ozorai példa” (1952) az 1848–49-es szabadságharc egy epizódjának ábrázolásával a nemzeti függetlenségi harc és az osztályharc egységét hirdeti; „Két férfi” (1950) című filmregénye

Illyés Gyula két művének borítója, egyiken a szerző arcképe

Petőfi és Bem tábornok alakjának, 1849 vészterhes és dicsőséges napjainak ragyogó, feszültséggel teli rajza. Ez az egység később műveiben megbomlik: a „Fáklyaláng” (1953) már a forradalomért vívott harc szükségszerűségében való kételkedést, a „Dózsa György” (1954) pedig a nemzeti szabadságharc és a társadalmi harc konfliktusát sugallja. 1955-től Illyés Gyula is mély válságokkal szabdalt éveket élt át; az utóbbi években azonban művészete új fellendülésének vagyunk tanúi. Két — egymással perelő — gondolat, érzés vonul végig művein. Tragédiái új sorozatában („A kegyenc”, „A különc”) olyan összeütközéseket ábrázol, amelyekben a nemes emberi személyiséget elbuktatja az alacsony kor, s hőseinek tragédiájából a káromló kétségbeesés, az önpusztító indulat is kiérzik. Versei egy részében a halállal és az öregséggel vívódik. Más költeményeiben, s naplójegyzetei, feljegyzései egy részében („Új versek”, 1960; „Rácegresi jegyzetek”, 1961; „Ebéd a kastélyban”, 1962) az átalakuló, fejlődő valóság, az új falu, a megváltozott tanya látványa kapja meg; az emberi munkát, a célszerű tartalmas életet énekli. A hatvanas és mégis fiatal költő elkápráztatja az olvasót a formák új kombinálásával, az idődimenziók és a valóságzférák sajátos egybeolvasztásával, miközben mélységes érdeklődéssel fordul az ifjúság és a halál felé, és vágyik megérteni az összefüggést a mindennapi küzdelmek és az elenyésztés között („Fekete-fehér”, 1968). Legújabb tanulmányaiban és önvallomásaiban a szikrázó szellemességről tanúskodó gondolatfűzés az európai kultúra nagy ismerőjének, a humanista értékek őrzőjének és minden új vívmány lelkes pártfogójának mutatja.

Németh László (1901—) a népi írói mozgalom másik kiemelkedő személyisége. Egyszerre gondolkodó és szépíró. Olyan egyéniség, akinek szépirodalmi művei folyvást helyesbítik és bírálják saját gondolatrendszerét is. Pályája a húszas évek végén konzervatív irodalmi körökben kezdődött, feltűnést keltve esszéivel és egy nagy nemzedékregényével. Egy ideig a „Nyugat” köréhez tartozott, de már korán kivált onnan; 1932-ben „Tanú” címmel folyóiratot indított, amelyet egy-

Jelenet Németh László „Galilei” és „A két Bolyai” című drámáiból

maga írt, később pedig a népi írói mozgalom legnagyobb hatású ideológusa, kritikusa, politikusa lett.

Gondolatvilágának tengelyében az 1930–40-es években egy irracionalista filozófián épülő kultúraelmélet áll, rokona Spengler, Ortega elméleteinek. Társadalmi programja „minőség-szocializmus”, „marxizmus nélküli szocializmus”, ennek alapján az ország átalakítása telepések Magyarországává, kistermelők szabad társulásává. A harmincas évek végén egyre erősödnek gondolatvilágában a „harmadik út”, a „szigetre vonulás” elemei, gyakorlati politikai következményeként passzivitást, visszavonulást hirdetve.

Gondolatait, elképzeléseit Németh László cikkek, tanulmányok, könyvek sorában fejtette ki: átfogó műveltség, gondolatgazdag, képdús stílus, szökökútszerűen röppenő, meghökkenítő fogalmazások, mindent átható szubjektív forráság tették vonzóvá őket. Mái helytálló megállapítások, találó megfigyelések mellett téves ítéletek, hibásnak bizonyult elképzelések sorakoznak sajátos gondolati pátozzsal és hivatástudattal írt munkáiban.

Szépirodalmi működése is több irányú. Önéletrajz-részleteket adott közre, érdekes tényanyaggal, ki-méletlen, mélyreható őszinteséggel és végletes elfogultsággal. Sajátos módon, szépirodalmi műveiben sokszor eszméinek nem illusztrációját, hanem korrekcióját adja. Regényeiben kora társadalmának, első-sorban az értelmiségnek és a középosztálynak a körképét nyújtja, a nyugat-európai nagyrealista regény technikájával, elmélyült lélektani elemzéssel. Szinte minden regénye én-regény, s egyúttal fejlődésregény. „Objektívebb” regényei kora és gondolatvilága nagy kérdéseivel viaskodnak: a „Gyász” (1935) a falu köz-erkölcsének végletekből összeállt szövevényét, a görög tragédiák világával rokon kötöttségét tárja fel; a „Bűn”-ben (1936) a társadalmi lelkiismeret problémája foglalkoztatja, az értelmiség és a parasztság találkozásának eleve megoldhatatlan voltát sugallja. 1945 után számos új regényt bocsátott közre. Az „Iszony” (1947) egy asszony önvallomása formájában a család

és a közerkölcs problémájának kifejtése, a szigorú szerkesztés mesterműve és a tökélyre vitt lélektani ábrázolás témája: „az érzékenység és kiválóság szenvedése a közönségesség zsíros ujjai alatt”. Az „Égető Eszter” (1956) legnagyobb nemzedék-regénye: egy magyar mezőváros középosztálybeli családjának történetén, három nemzedékének életén keresztül szinte a múlt évtizedek magyar történelmi körképét adja, benne saját útja és működése könyörtelenül éles kritikáját is. Újabb nagy műve, az „Irgalom” (1965), szintén egy család regénye, s a húszas évek eleje világának nagy erejű, pontos tablója.

Gondolatrendszerének alakulásáról sokat elárulnak drámái. Történelmi drámáiban a magyar és a világtörténelem nagy alakjain keresztül („Galilei”, „Husz”, „II. József”, „VII. Gergely”, „Széchenyi”, „A két Bolyai” stb.) a nagy egyéniségek és a történelmet formáló erők viszonyát, a nagy ember útjának problémáit rajzolja. Társadalmi drámáinak sorozata — regényeihez hasonlóan — saját útjának a bírálata is; középpontjukban egy-egy korszakának eszméit megtestesítő értelmiségi hős áll, aki csaknem mindig kudarcot vall: elbukik utópiája kivihetetlenségén, a nyomasztó családi körülményeken vagy saját egyénisége „szörnyeteg” voltán.

Mint nemzedékének minden tagja, de még azoknál is erősebben, Németh László orvos, pedagógus, kultúrpolitikus, természetudis és természetesen műfordító. Pályája az utóbbi években érkezett a beteljesítő, műveit megkoronázó szakaszához. Utópiáiból valóság érik — munkájának ez is lendületet adott. Tág lehetőség nyílt legkedvesebb eszméinek, pedagógiai terveinek előadására („A pedagógus hite”). Régi gondolatai változott formában élnek tovább (mint az „értelmiségi társadalom” eszméje), s ezeket a terveket az új távlatokhoz hangolja. Pedagógiai szenvedélye végre valóban méltó modellt talált a szellemi értékek becslő szocializmusban. Új műveinek írásában — „lámpás fejét az új gondokhoz odatartotta” — a szocializmus érdekei, az együttműködés érzései vezetik. Az új kedv, a nagy lehetőség legszebb esszéihez méltó írásokat hívott életre („Ha most lennék fiatal”). Megírta egyik legjobb drámai művét, a nemzeti sorsdrámát az alkotó értelmiségi társadalmi kötelezettségével összeötvöző „A két Bolyai”-t. Új műveiben — a „Sajkódi esték”-től „A nagy család”-ig — azt mondja el egyre kevesebb fenntartással, hogy az emberi világ a szocialista társadalomban teljesedik ki. Régi és mai gondolatai között van kapcsolat és folytonosság, de e folytonosság belső kudarcokban és történelmi belátások árán megérlelődött és megtisztult: a „szigetre vonulás” gondolatát elvetve, a ma valóságában keresi az új életforma lehetőségeit.

Veres Péter (1897—) a népi írók mozgalma szegény-paraszti szárnyának legjellegzetesebb képviselője, egyúttal a mozgalom legtermékenyebb prózaírója és publicistája. Kora ifjúságától az agrárproletárok nehéz életét élte. Volt pásztor, gulyás, napszámos, részes-arató, pályamunkás. 16 éves korában belépett a szocialdemokrata földmunkás szakszervezetbe, autodidak-

ta módon tanult. A Tanácsköztársaság idején a falusi direktórium tagja volt, ezért több mint egy évet töltött börtönben. Kiszabadulása után ismét szegény-paraszti sorban élt, állandó csendőri felügyelet alatt, zaklatások közepette, egészen a felszabadulásig.

A munkásmozgalomtól indult el, első írásai a szociáldemokrata napilapban, s a polgári radikálisok folyóiratában jelentek meg, majd a népi írói mozgalom tagja lett, ahol hosszú ideig a balszárny képviselője volt. Tényfeltáró, félig szociográfiai, félig önéletrajzzerű művekkel jelentkezett; ezek először hoztak hírt, s adtak hiteles leírást az alföldi agrárproletárok, rideg-parasztok nehéz, küzdelmes életéről, a kietlen létért való küszködéséről. Az író láthatólag nagyobb kedvet fordít minden apró tény, minden részlet lerögzítésére, mint az alakok megformálására vagy a cselekménységre; mégis e művek a magyar irodalom legmegrázóbb, legigazibb, legláztatóbb írásai közé tartoznak.

1945 után Veres Péter hosszú ideig aktív politikusként működött; a Nemzeti Parasztpárt elnöke volt, részt vett a földosztásban, miniszteri tárcákat töltött be. A szépirodalmi munkássághoz csak 1949 után tért vissza. A „Próbatétel” (1950) című novelláskötetben az átalakuló, a kollektív életet kezdő falu új típusait rajzolja meg szinte legelsőnek a magyar irodalomban. A „Pályamunkások” (1951) egyik legegységesebb műve, voltaképpen önéletrajzi részlet, az emberi munka egyik alapos, érzéletes rajza. Az „Almáskert” (1954) című elbeszéléskötet darabjaiban az új erkölcs, a faluról városba kerültek problémáit veti fel. A régi műveiből ismert írói jellegzetességek, a leírások pontossága, a részletek megragadásának gazdagsága mellé újak is társulnak: a történet cselekménydús, az emberek rajza is plasztikusabb. Önéletrajzának, sorsának feldolgozására is újabb kísérletet tett „Három nemzedék” című nagyszabású regénytrilógiájában (1950—57).

Szabó Pál (1893—) a népi írók balszárnyának másik neves prózaírója. Ha Veres Péter írásainak erőssége az aprólékos tényfeltárás, az övé a színes mesészővés, s a minden művét átható líra. Első művét, az 1929-ben írt, de csak 1931-ben megjelent „Emberek”-et Móricz Zsigmond üdvözölte kitörő örömmel („Új nagy író! küldött a magyar falu!”). Ettől fogva jóformán minden évben megjelent egy-egy új regénye. A rendkívül gazdag, izgalmas életanyag csak lassanként bontakozott ki irodalmi hatások, elsősorban Móricz Zsigmond hatása alól. Műveinek témaköre a nagybirtok halálos szorításában vergődő kisparasztság élete, a falusi értelmiség világa; ábrázolásmódjának jellemzői az erős színek, érdekes részletek, a lírai aláfestés, a szenvedélyes-erotikus fűtöttség („Talpalatnyi föld”). A felszabadulás után az „Új föld” (1953) az első kísérlet arra, hogy átfogó tablót adjon egy magyar falu átalakulásáról termelőszövetkezeti községgé. Mindezek a művek és számos novellája, kisregénye, filmje lírailag színezett előadásmóddal, erős cselekménységgel, humorral, jó ízekkel hatnak. Szabó Pál mindmáig friss érdeklődéssel, termékeny nyugtalansággal kíséri nyomon az élet új jelenségeit.

Tamási Áron két regénye

Tamási Áron (1897—1966) különleges helyet foglal el a magyar prózaírodalomban. Egy erdélyi faluban született, egyszerű, szegénysorban élő földműves szülőktől, iskolái után 3 évig (1923—25) az Amerikai Egyesült Államokban élt. Hazatérése után jelent meg első elbeszéléskötete.

Tamási írásainak sajátos légköre van, egyéni stílusesszökökkel, szokatlan ábrázolástechnikával él. Minden írásán átsüt szülőházaja embereinek, a széke-lyeknek az észjárása, gondolatvilága, kifejezőkincse. Romantikus, stilizált művészet ez, különösen novelláiban és színdarabjaiban sok a balladai homály, a rejtett célzás, néha a misztikum. Népmese és népballada, keresztény mitológia és maga teremtette mítoszok keverednek nála, s alakítják ki az évek folyamán egyre jobban erős és csiszolóó stílusművészetét. Írásainak témaköre voltaképpen mindvégig egy: a széke-lyek élete, mindennapi küszködése természettel, halállal, urakkal. A hatalmas hegyóriások közé zárt emberek világát ő idézi fel a legvarázslatosabb hitelességgel, akik a sok küzdelem ellenére vidámak, szépe, jóra, nemesre török, a függetlenséget, bátorságot becsüölök. Életművében kiemelkedő helyet foglalnak el novellái. Legnevezetesebb és legtöbbet olvasott regénye az Ábel-trilógia (1932—1934), egy vidám, életrevaló emberséges széke-ly legény indulása falujából, kalandjai a városban, majd Amerikában; a társadalmi igazságtalanságok félreérthetetlen kigúnyolása és ábrázolása.

A felszabadulás óta eltelt időszak az ő művészetére is hatással volt: két kiemelkedő értékű műve született. Az egyik a „Hazai tükör” (1953), az 1848-as szabadságharcot megelőző időszak rajza egy erdélyi kollégium életén keresztül; a másik a „Bölcső és bogyó” (1949), regényes önéletrajz, amelyben régi értékei töretlen fényben csillognak, ugyanakkor szemlélete tisztultabb, közeledést mutat a misztikumtól mentes realizmus felé.

Kodolányi János (1899—1969) a népi mozgalomnak Tamásival ellentétes írói és lelki alkatú prózaírója, a sötéten festő, könyörtelen józanságú naturalizmushoz áll közel. Magyarországnak is más tájáról, a szenvedélyek szabdalta, nagybirtokok árnyékában élő, egykézű Ormánságból származik. A középosztály küldte, de csakhamar szakított családjával és a baloldali mozgalmakhoz csatlakozott; egy ideig a kommunista párt írójaként tartották számon. Alapvető élménye a régi polgári és paraszti világ széttörése, a pénz okozta elferdülések, törések, a szenvedélyek és indulatok eluralkodása, a parasztság bonyolult és sokszor sötét élete, belső hasadásai. Első műveiben ezt a világot ábrázolja, könyörtelen éléslátással, javító indulattal, csalódás, keserűség, gyűlölet színezte erős hangon. Az 1932-t követő években ő sem maradt mentes a kor befolyásától, egyre inkább a szélsőséges nacionalista nézetek hatása alá került, s régi élményvilágát a fajelmélet és antiszemitizmus beütése torzította el. A valóság elől a történelembe menekült, előbb a magyar középkorba („Juliánusz barát”) majd még távolabbra hátrált, s az asszír vízözön-eposzok világát dolgozta fel. Az utóbbi években viszont a szocialista építés társadalmi-emberi világának több elemét fejezte ki írásaiban, az éles megfigyelés és a mesészerű elemek sajátos vegyítésével.

A *szocialista irodalom 1919 után*. 1919 után új körülmények között, új módon folytatódott a szocialista írók tevékenysége. Az emigráció különféle városokban tömörült (előbb Bécsben, majd Berlinben, Párizsban, Pozsonyban és legfőképpen Moszkvában), különféle írói csoportok alakultak, miközben itthon is, sok nehézséggel küzdve formálódott egy forradalmi irodalom.

1919 után az emigráns forradalmi irodalom első tűzhelye Bécs. Itt jelent meg az emigráció legfontosabb, először polgári, majd egy ideig kommunista kezekben levő napilapja, a „Bécsi Magyar Újság”, s mellette különféle folyóiratok alakultak. A nézetek és felfogások kavargó egyvelege jellemzi ezt a korszakot. A forradalom bukása okozta csalódás gyakran végsőkéig kétségbeeseti, anarchikus hangokat csalt ki egyes költőkből, mások egy új Tanácsköztársaságban bíztak. Legtöbben az ekkor virágkorukat élő izmusok hatása alá kerültek: konstruktivizmus, kubizmus, s nemskára a szürrealizmus, az induló Becher, Weinert, Ivan Goll, Blok, a fiatal Majakovszkij, Cendrars visszhangja érzik a verseken. Úgy tetszik, mintha a forradalmi idők minden régi forma elvetését kívánák. A proletárforradalmi szárny ez időben még sokban a proletkult-hoz kapcsolódott, annak szervezését és elveit követte.

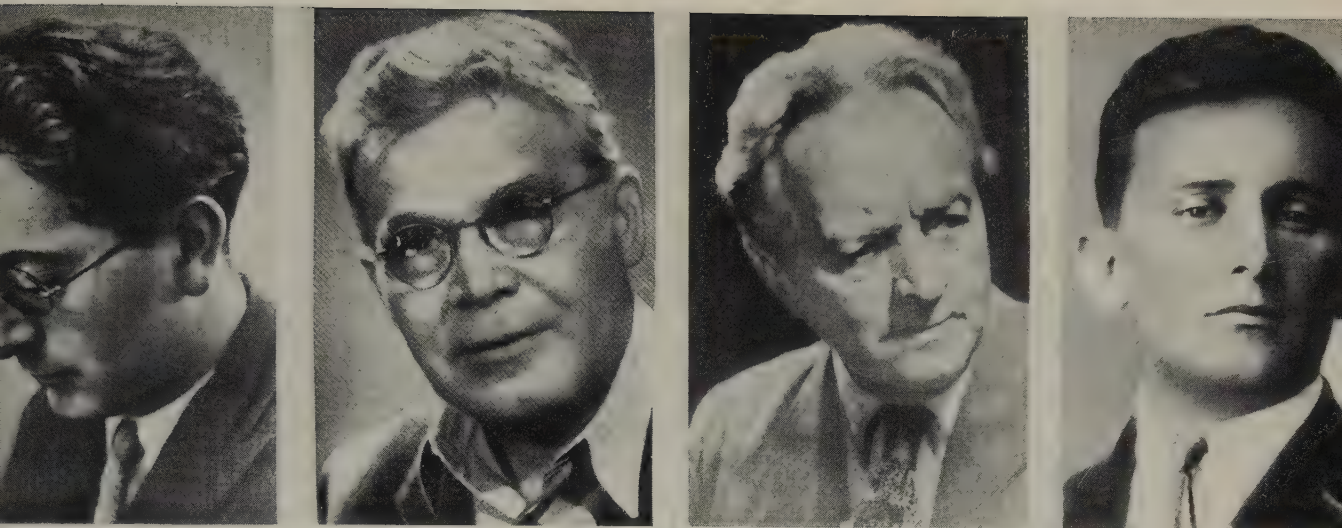
Jelentős szerepet játszott *Komját Aladár* (1893—1937), a magyar forradalmi irodalom egyik kiemelkedő költője. Első, csüggedt hangulatú versei után ő is az aktivista irány híve lett. Kassák folyóiratába írt bontott formájú, felkiáltásokkal szagztatott, kitörésekben bővelkedő, indulatokat nyersen görgető, a széttört világot megidéző verseket. A „Kilencszáztizenhét” című folyóirat egyik alapítója volt, majd 1918 végén „Inter-

nacionálé” címmel a Kommunisták Magyarországi Pártját követő fiatal írócsoport folyóiratát indította meg. Az 1919-es Tanácsköztársaságban aktív részt vállalt és annak bukása után emigrálni kényszerült. Előbb Olaszországban dolgozott, azután 1921—22-ben Bécsben, később Berlinben tevékenykedett a fasizmus uralomra jutásáig, utána Svájcba, majd Franciaországba emigrált; itt halt meg váratlanul, lázas tevékenység közepette.

Egyszerre volt szerkesztő, szónok, költő, műfordító és tanulmányíró. Költészete az 1919 előtti kiforratlan Sturm und Drang után egyre tisztul. Megrázó szavakat talál a háború elítélésére, a forradalom hívására, az új világ megidézésére. Lendületes, erőteljes, aktivizmustól befolyásolt versépítése szerencsésen elegendik népies egyszerűséggel, közvetlenséggel, erővel. A későbbi években költészete — megtartva bizonyos aktivista elemeket (szabálytalan formák kedvelése, felkiáltások, prózához közelítő dikció) — egyre világosabb, egyre érettebb. Forradalmi indulat süt ki belőlük és sajátos pátosz: a hazájától távol élő hazavágyódása, bizalma népében. Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi forradalom költője is: a kínai munkások, a hamburgi lázadók éneke; neki köszönhetjük a spanyol polgárháború legszebb indulóját is.

Bécsben, az emigráció alatt vált kommunistává *Gábor Andor* (1884—1953). A nagy műveltségű, erősen racionalista és satirikus hajlamú fiatalember termékeny és jól kereső pesti polgári újságíróként és színpadi szerzőként kezdte pályáját. Sanzoníró, karcolatok szerzője és műfordító volt: Mistral „Mireió”-jának mesteri tolmácsolója. De leginkább humoristaként ismert: maró szellemességgel, olykor cinizmussal, nagy kiábrándultsággal bírálta a pesti polgárt, a pesti életet, a kávéházat és a kispolgári élet sok más színterét. Részt vett a polgári forradalomban és a Tanácsköztársaságban. Utána Bécsbe menekült, s ott, ahol sok kortársa és írótársa a csalódás és kiábrándultság útján eljutott a forradalom tagadásáig, ő egyre inkább kommunistává lett. Versei nem az izmusok hatása alatt állnak: a magyar költészet régebbi korszakának hangvételével mondják el hazavágyódását, felháborodását az emberi gonoszság felett, undorát és gyűlöletét a fehérterrorral szemben. Publicisztikája a politikai pamflet, a satíra, a meggyőzés minden eszközével hat. Részt vett a baloldali német írók mozgalmaiban, egy időben a „Linkskurve” egyik szerkesztője volt. Moszkvában bekapcsolódott a magyar irodalom munkájába, bár szoros kapcsolatai a német irodalommal nem szakadtak meg. 1945 után Gábor Andor is hazatért Magyarországra, s részt vállalt az irodalmi életben. Haláláig az egyik satirikus lapnak, a „Ludas Matyi”-nak volt a főszerkesztője.

Balázs Béla (1884—1949) ugyancsak polgári íróból lett forradalmi íróvá. A „Nyugat” első nemzedékének egyik neves tagja volt, tanár és esztétikus. „Hálálesztétika” című, 1907-ben megjelent műve a kor irracionalista esztétikájának egyik jellegzetes terméke. Ő hajtotta végre legradikálisabban a 20. századi líra egyik fordulatát: a külvilágot odahagyva, befelé

Komját Aladár — Gábor Andor — Balázs Béla — Karikás Frigyes

fordult, a lélek világát akarta megvilágítani különleges költői novelláiban, eredeti meséiben, drámai játékaiban. Ő írta Bartók Béla dalművének, „A kékszakállú herceg várá”-nak szövegkönyvét. Verseiben („A vándor énekel”, 1910), sajátos misztériumaiban, dialógusaiban, meséiben a végtelenségig vitt ezoterikus szimbolizmus követője; különleges világa magyar népmesei és európai irodalmi motívumokból tevődik össze.

Balázs Béla körül csodálóból és követőiből valósgos kis szekta alakult az 1910-es években (egyik legbuzgóbb híve az akkor induló Lukács György volt). Ezt az érzékeny, befelé forduló költőt az első világháború térítette ki útjából. Önként jelentkezett katonának, eleinte újabb artistikus élmények szerzésére, de csakhamar rádöbbsent a háború igazi arcára, s szocialista irányban kezdett tájékozódni. Az első között csatlakozott a kommunista párthoz; a Tanácsköztársaság alatt a színházi ügyek egyik fő irányítója lett, majd 1919-ben ő is kénytelen volt emigrálni.

Előbb Bécsben élt, majd Berlinben. Figyelme a filmesztétika felé fordult, s regényeket írt. A „Lehetetlen emberek” (1922—30) kísérlet ifjúkora eszményeivel való leszámolásra, az élettől idegen művészek, intellektuelek világának ábrázolására. Ebben az időben vált Balázs Béla a modern filmesztétika, a szocialista filmelmélet teoretikusává. „A látható ember”, „A film szelleme”, „A filmművészet” (amelyek eredetileg németül, illetőleg oroszul jelentek meg) és a „Filmkultúra” című könyvei alapvető művei a szocialista filmesztétikának. 1931-ben a Szovjetunióba költözött, s ott is a film területén dolgozott; ugyanakkor részt vett az „Új Hang” és a magyar emigráns írócsoport munkájában. Filmforgatókönyvei, tanulmányai, novellái jelentek meg. 1923-ban Bécsben adták ki „Férfiének” című verskötetét, amely lírájának fordulatát jelezte.

Azóta nem írt verset, csak a második világháború éveiben szólalt meg újból. 1945 után ő is hazatért felszabadult hazájába. Folytatta filmesztétikai munkásságát, s egy lírai szépségekkel teljes, nagy megidéző erejű önéletrajzot („Álmodó ifjúság”, 1946) és meséket bocsátott közre.

Ugyancsak a bécsi emigrációban játszott jelentős szerepet *Barta Sándor* (1898—1938). A háború alatt indult, a Kassák-kör, a „Ma” köré felsorakozó írócsoport legszélsőségebb tagjai közé tartozott. Bécsi emigrációjában szakított Kassákkal, nem elégitette ki annak „politikán felüli” művészete és programja: a szélsőséges izmusokhoz, a dadaizmushoz közelítő művészet vonzotta. Ekkor írt költeményeiben a forradalmak utáni kavargó világ, a megváltozott életérzés, a minden-relatív érzése nyer kifejezést. 1925-től a Szovjetunióban élt. Egymás után írta regényeit, elbeszéléseit, tragikomédiáit, egyre inkább realista hangvétellel, előző korszakából a groteszk, a túlzás, a szatíra iránti előszeretetét őrizte tovább. Későbbi regényei és novellái ausztriai élményeit, az ellenforradalmi Magyarországot, a kapitalizmus valóságát idézik fel. Barta Sándor a személyi kultusz áldozata lett.

A németországi emigráció központjában vált neves drámaíróvá *Háy Gyula* (1900—). Bár írói pályája Magyarországon indult, a harmincas évek elején a weimari Németországban az „Isten, császár, paraszt” című nagy erejű történelmi tragédiájával tűnt fel. Az ellenforradalmi Magyarország tragikus légkörét, konfliktusait megidéző darabjai közül a „Tiszazug” és a „Pulykapásztor” a legkiemelkedőbbek. 1945 után írt darabjai közül az „Az élet hídja” a legjelentősebb.

Az emigráció egyik központja volt bizonyos ideig Párizs is, bár a magyar irodalom olyan centrumává, mint Bécs vagy Moszkva, nem vált. A Párizsban mű-

kódó írók közül a legnevezetesebb volt *Böloni György* (1882—1959), egyik kezdeményezője és vezetője a szovjet és a haladó nyugati irodalom termékeit közvetítő és Magyarországra csempészett „Le Monde” könyvsorozatnak. Emigrációjában írta kiemelkedő könyvét „Az igazi Ady” címmel. Böloni György 1945 után egy ideig politikai pályán működött, majd a magyar irodalmi élet egyik jelentős vezetője lett.

Az emigráns forradalmi irodalom egyik fontos központja lett a Szovjetunió: 1925-ben alakult meg a valamennyi forradalmár írók tömöríteni akaró Magyar-nyelvű Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége, majd 1926-ban a „RAPP” magyar szekciója. 1929-ben indult meg a „Sarló és Kalapács”, a magyar emigráció nagy hatású folyóirata, amelynek számról-számra terjedelmes irodalmi melléklete volt. A magyar írók jelentős tevékenységet fejtettek ki mind a honfitársak körében, mind a szovjet életben; többnek közülük komoly posztja volt a nemzetközi írószervezetekben, a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségében, az „Internationale Literatur” szerkesztésében. A magyar írószervezetek megalakulásuk óta elvileg is a „RAPP” irányvonalát követték, osztoztak egyúttal ennek a szervezetnek az erőnyeiben és hibáiban. Hosszú viták után kristályosodott ki 1932-ben az úgynevezett irodalmi platform, a szocialista irodalom elvi és gyakorlati problémáinak tisztázására, amely még magán viselte az elzárkózás, a szektás türelmetlenség jeleit is. A „RAPP” feloszlata (1932) után a szovjetunióbeli magyar irodalom fejlődésében is új szakasz állt be. A reorganizáció időpontja (1934) egyúttal egybeesik azzal, hogy a nácizmus nyomása elől a németországi emigrációból több író a Szovjetunióba települt át. 1938-ban megindult az „Új Hang”, a magyar irodalomnak ez években az egyik legjelentősebb orgánuma, amely 1941-ig tartó fennállása alatt egységre tömörítette az emigráns írókat, figyelemmel kísérte a magyar irodalmi életet.

Illés Béla (1896—) a Szovjetunióban működött írók közül a legtermékenyebb és legnépszerűbb. Gyermekekorát a háború előtti Magyarország egyik sajátos vidékén, a nemzetiségi ellentétektől szabadt Kárpátalján (Szovjetunió) töltötte. Irodalmi munkássággal 1916-ban jelentkezett a „Nyugat”-ban. Az első világháború utolsó éveiben nehéz körülmények közt katonáskodott, s a Tanácsköztársaság idején kulturális munkát végzett. Ő is Bécsbe emigrált, onnan küldte a szervezkedő kommunista párt Kárpátaljára, ahol lapot szerkesztett és pártmunkát végzett.

1923-tól a Szovjetunióban élt, tevékeny szerepe volt nemcsak a magyar emigránsok irodalmi életében, hanem a szovjet irodalmi élet és a nemzetközi forradalmár írók szervezeteiben is: a proletárirók nemzetközi szövetségében a főtitkári tisztelet töltötte be. A második világháború éveiben az akkor már idősebb író végigharcolta a háborút, önkéntes közlegényként kezdte, és a szovjet hadsereg őrnagyaként vett részt Budapest felszabadításában. A felszabadulás utáni évektől fogva is sokirányú a működése: máig is egyik aktív résztvevője az irodalmi életnek.

Ez a gazdag és tartalmas életpálya adja prózai műveinek nyersanyagát is. Éppen ez az élet- és ténygazdagság, párosulva szilárd politikai meggyőződéssel és bő áradású mesélőkedvvel, adja munkái egyik nagy értékét. Illés Béla írói eszközeiben sokat örökölt a magyar próza nagy hagyományaiból, a Mikszáth Kálmán teremtette magyar elbeszélő stílusból, de modernebb, izgatottabb, szenvedélyesebb, mint az. A film hatása, a riport izgalma is ott lüktet regényeiben. A Tanácsköztársaság izzó napjait, győzelmet és bukását ábrázolja egyik legkiválóbb munkája, az „Ég a Tisza” (1929). Másik átfogó igényű műve a „Kárpáti rapszódia” (1939—41), az író által oly jól ismert Kárpátalja nagyszabású tablója, az első világháború előtti évektől 1923-ig az ukrán, a magyar, a német, a zsidó munkások, parasztok és urak kavargó, tarka világa. A második világháború eseményeit is több regényben dolgozta fel.

Jelentős szerepe volt a Szovjetunió irodalmi életében *Hidas Antal*nak (1899—). Első versei Bécsben jelentek meg és álnéven vagy névtelenül terjedtek el Magyarországon. Mozgósító erejű, harcos költemények ezek; sokat közülük szavalókórusokra írt, mások szinte népdalként terjedtek el. Hidas a Szovjetunióban éveken át tevékenyen működött a magyar irodalom ottani megismertetésén: Petőfi és más klasszikus költők fordítója, a magyar költészet gyűjteményének szerkesztője, sok kiadás ösztönzője volt. Az utóbbi években lírájának régi témái közé új színek vegyültek: a hazavágyó, majd hazáját hosszú évek után viszontlátó kommunista szava, az ifjúság tovatűntén elmerengő férfi hangja.

Kalandos-harcos életű, különlegesen vonzó egyéniség volt *Zalka Máté* (1896—1937). A vidéki fiú ifjúkorában Petőfi módján vándorszínésznek állt be. Az első világháború sok frontját végigharcolva Oroszországban hadifogságba esett, majd az intervenciók háborúk idején legendás híró hadvezér lett, a Vrangel elleni krími hadművelet egyik hőse. De nem a béke és a nyugalom embere volt: az intervenciók háborúinak befejezése után a török hadseregben harcolt Kemál oldalán, lovasságának egyik szervezőjeként. Életét a spanyol polgárháborúban fejezte be, mint a nemzetközi dandár legendás Lukács tábornoka. Ez a lázas életű forradalmi harcos a magyar nyelv és a magyar irodalom szerelmese, igényes író is volt. Gazdag életének tapasztalatait, életismeretét regényeiben és novelláiban öntötte formába. A „Doberdo” átfogó ábrázolása annak, hogyan válik a háborúért eleinte lelkesedő tisztből háborúellenes agitátor, majd hogyan kapcsolódik a nemzetközi forradalmi szervezetekhez. Nagyszámú novellái az első világháború és az orosz polgárháború epizódjait elevenítik fel izes magyar nyelven: meleg emberség, népközelég, sugárzó optimizmus jellemzi őket.

A hivatásos forradalmár nehéz életét élte *Karikás Frigyes* (1892—1938) is. A szegény sorból származó fiú útja is, mint Zalkaé, az első világháború és az orosz hadifogságon át vezetett a Bolsevik Pártig. A Magyar Tanácsköztársaság fegyveres harcaiban kiemelkedő szerepe volt mint a híres „39-es dandár” poli-

tikai biztosának. Emigrációs évek, Párizsban végzett pártmunka, magyarországi illegális működés és a Horthy-rendőrség börtöne: ezek voltak életének különböző szakaszai. Közben állandóan tanult, művelődött, írt. Az irodalom számára csak egy rész jutott teljes emberi tevékenységéből, de így is, mintegy mellékesen, maradót alkotott. Mélyről, közvetlenül ismerte a magyar parasztságot, izes népi nyelven írt, de nem teremtett parasztmítoszt: a maga valóságában, küszködésével, gyengeségével és forradalmi hitével ábrázolta a parasztot. Ő is a személyi kultusz áldozata lett.

Az utóbbi években ívelt magasra *Lengyel József* (1896—) pályája. Expresszionista költőként indult, közvetlen hangú, tiszta építésű elbeszélések és regények szerzője lett. Kiemelkedő műve a „Visegrádi utca” (1929), portrék, riportok, pillanatképek sorozata 1919 előzményeiről és a Tanácsköztársaság napjairól, a mélyen emberi, egyszerű szemlélő és megfigyelő álláspontjával. Szovjetunióból való hazatérése óta írt regényeiben a háborús és forradalmi Budapestről fest mozaikokat („Prenn Ferenc hányatott élete”, 1958). Legújabb elbeszélései a személyi kultusz éveiben átélt szenvedéseit ábrázolják, sajátosan lírai, higgadt, lefojtott hangon, nagy megjelenítő és ábrázoló erővel („Igéző”, 1961).

Kahána Mózes (1898—) a „Ma” köréhez tartozott, majd hosszú ideig Romániában, illetve a Szovjetunióban élt, ahonnan nemrég tért haza. A dolgozók, katonák életét festi élénk színekkel, erőteljes líraisággal, patetikus szenvedéllyel.

A forradalmi irodalom körképe nem lenne teljes a Magyarországgal szomszédos országokban kibontakozó haladó magyar irodalom képe nélkül. 1919 után, s főleg 1923 után sok, emigrációba kényszerült író a polgári demokratikus Csehszlovákiában, mások az akkor még látszatra liberális Romániában telepedtek le. A húszas évek első felében Bécs mellett Pozsony (Bratislava) és főleg Kassa (Košice) volt a szocialista irodalom központja; az utóbbi helyen a „Kassai Munkás” köré tömörülve alakult ki szervezett írói csoport és olvasótábor.

A harmincas évek elején indult „Az Út” (1931—36), *Fábry Zoltán* (1897—) folyóirata, amely színvonalasan, széles nemzetközi látókörrrel képviselve a forradalmi irodalom szellemét, erősen támaszkodva a német baloldali irodalomra és szoros kapcsolatban a magyarországi haladó írókkal. *Fábry Zoltán* a csehszlovákiai magyar forradalmi irodalom kimagasló tanulmányírója. Pályája némiképpen *Ludwig Renn*re emlékeztet. Háborús élményei és *Ady Endre* hatására eljutott a munkásmozgalomig, s a csehszlovákiai magyar irodalomnak lelkes kritikusa lett.

A két világháború közti Romániában is megvolt a lehetősége egy magyar nyelvű forradalmi irodalom kibontakozásának. Több kísérlet és rövid életű folyóirat után a kolozsvári „Korunk” (1926—40) vált az egész magyar forradalmi irodalom egyik vezető orgánumává. Radikális polgári szemlének indult, de 1929-től kezdve egyre forradalmibbá lett. Sok olyan írónak adott teret, akik a magyarországi viszonyok miatt nem

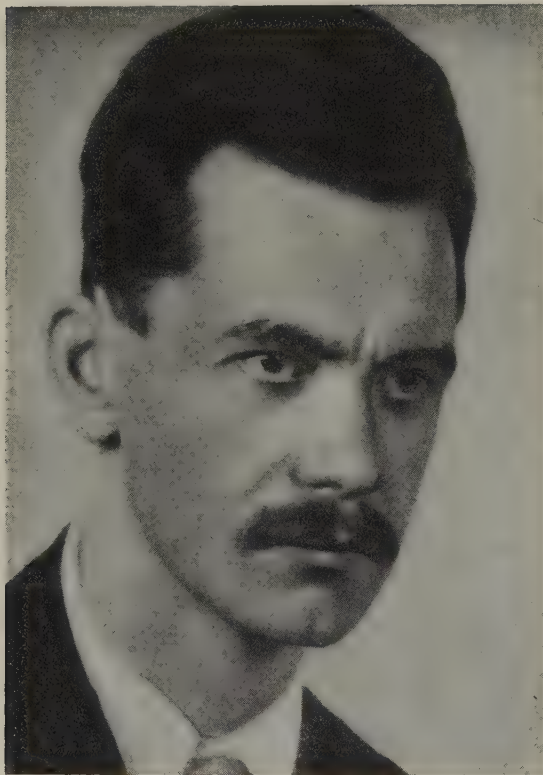
szólalhattak meg szabadon, és éles bírálattal kísérte a magyar irodalom egészét. Különleges jelentősége még, hogy a román és a magyar irodalom kölcsönös megismertetéséért fordításokkal és bírálatokkal igen sokat tett. Szerkesztői először *Dienes László* és *Gaál Gábor* (1893—1954), majd több mint egy évtizeden át *Gaál Gábor* egyedül, a magyar szocialista irodalomnak ez a kiemelkedő szervezője, kritikusa, elméletírója.

Az 1919-es fehérterror véres napjai után a forradalmi írók Magyarországon igen sokáig nem tömörülhettek. A legkiválóbbak emigrációba szorultak, a magyarországi viszonyok nem kedveztek a hazai kísérleteinek. De már 1923-tól kezdve alakultak folyóiratok, irodalmi körök, csoportok, sokszor még kiforrotlan programmal és elvekkel, igazi irodalmat dilettantizmussal keverve.

A harmincas évek elején a francia népfront és a spanyol polgárháború Magyarországon sem maradt hatástalan; az illegális kommunista párt politikája is a demokratikus erők összefogására irányult. Ekkor indult meg *Vértess György* (1902—) szerkesztésében a „Gondolat” (1935—38), a kommunisták által irányított folyóirat, egyúttal a forradalmi irodalom legszínvonalasabb orgánuma. Ebben összpontosult ekkor minden érték, amit a húszas évek forradalmi magyar irodalma kitermelt. Teljesen szakított a korábbi évek kissé hangos és plakátszerű költészetével és hangjával; közleményei elmélyültebbek, ugyanakkor intellektuálisan bonyolultabbak: a magyar haladó irodalmi hagyomány örizői.

A harmincas években érett meg, vált nagygyá a magyar szocialista irodalom kimagasló alakjának, egyúttal a két világháború közti magyar líra legnagyobb alkotójának, *József Attilának* (1905—37) a költészete. A gazdag magyar líra nagyjai sorában, *Petőfi Sándor* és *Ady Endre* mellett ő a harmadik. A mi számunkra az ő túlfűtött szelleme összefoglalja és kifejezi a 20. századi ember, a két világháború közti magyar élet és sors minden problémáját, érzését és gondolatát. Ennek az oly bonyolult és nálunk különösen sötét kornak a legadekvátabb kifejezője az ő költészete.

Budapesten született. Apja szappangyári munkás volt, aki a költő születése után három évvel kivándorolt. A mosónő anyja egyedül tartotta el kis családját. Az első világháború nehéz és egyre nehezedő éveiben a legnagyobb nyomorba kerültek. Az anyát rák támadta meg, napról-napra sorvadt. A nehéz és keserves gyermekkort nem kevésbé küzdelmes kamaszkor követte. Anyja halála után a költő — sógora segítségével — beiratkozott a makói gimnáziumba, majd érettségi után a szegedi egyetem bölcsészeti karára. Költői pályája már korán, Makón kezdődött. 17 éves gimnazista volt, amikor első kötete *Juhász Gyula* ajánlásával napvilágot látott („Szépség koldusa”), s még egyetemi hallgató korában a második, a rendkívül jellemző című: „Nem én kiáltok” (1924) is megjelent. Egy-egy év következett ezután Bécsben és Párizsban, tanulás és diákos nyomorúság, irodalommal, politikával, emberekkel való ismerkedés. 1927-ben tért haza Budapestre,

József Attila

még egy évet töltött a budapesti egyetemen. Ettől kezdve már — legtöbbnyire foglalkozás és állás nélkül — csak versei honoráriumából élt. A még hangját kereső költő harmadik kötete: „Nincsen apám, se anyám” (1929). Az 1930-as nagy gazdasági válság és forradalmi hullám idején csatlakozott

Thomas Mann és József Attila Budapesten

az illegális kommunista párthoz, amelynek sorai-ban 1934-ig harcolt. A népfrontpolitika kérdéseiben felmerült véleményeltérések, irodalmi viták következtében egy-két évre megszakadtak szervezett kapcsolatai, de a költő mindvégig kommunistának, a munkásosztály küldöttjének, a marxizmus hívének vallotta magát. Költői pályájának fordulata ezekre az évekre esik („Dönts a tőkét”, 1931), kiteljesedése pedig 1932—33-ra, amikor egyéni bajokkal, problémákkal küzdve, a magyarországi fasizmus egyre erősödő nyomásával harcolva, alkotta meg nagy költeményeit, éppen azokat, amelyek fordulatot jelentettek az egész magyar költészetben, s kétségtelenül új szint az európai lírában („Külvárosi éj”, 1932; „Medvetánc”, 1934; „Nagyon fáj”, 1936).

Élete utolsó éveit alattomos betegség, egyre jobban elhatalmasodó idegbaj is súlyosbította, de költészete a legnehezebb utolsó hónapokban is magasan szárnyalt és addig soha nem látott mélységekig ért el. 1937. december 3-án Balatonszárszón a vonat elé vetette magát.

A fiatal költő nem a hagyományosan konzervatív magyar lírához kapcsolódott indulásakor, hanem a századelő nagy lírai forradalmához, elsősorban Adyhoz. Amikor külföldre került, mindenekelőtt az expreszszionizmus hatott rá közvetve és közvetlenül is. Párizsban főleg két nagy mester ragadta meg, e kor sokszor idézett költői példaképei: Villon és Apollinaire. Sokat és sokfelét tanult az avantgard irányzatoktól, de úgy, hogy sokat le is győzött hatásukból, túl is ment rajtuk, saját költészeti koncepciójába olvasztva a tanulságokat. A fiatal költőknél a „Medáliák” ciklusai jelzik ezt a folyamatot, melynek eredményeként költészetében állandóvá lesz a dalformába tömörített stilizált kép, a valóságból kivágott mesehangulatú villanás. Az izmusok hatását állandóan ellensúlyozza nála más is: a magyar népdalnak, a népköltészetnek újabb felfedezése és a magas művészetbe való emelése. Bartók Béla és Kodály Zoltán műve és ez irányú munkássága nem maradt hatástalan az irodalomban sem. A magyar és a kelet-európai népdal ősi tisztasága, kristályos képei és jellegzetes szimbólumai felbukkannak a kor úgynevezett új népies költészetében is. József Attila, aki Bartók Bélának kezdettől fogva legnagyobb tisztelői közé tartozott, s aki maga is ismerte és gyűjtötte a népzene, költészetében sokat felhasznált ez indításokból. Ám — akárcsak Bartók — ő sem maradt meg a pusztán etnográfiai érdeklődésnél, hanem ezt a hatást is egyetemessé emelte, magasabb szintre, a legnagyobb gondolati művészet alkotó elemévé tette.

A költő fejlődése során találkozott és megküzdött az európai mozgalmi proletárvilággal, főleg a weimari német kommunista költészetrel. Felhasználta eszközeit, s mintegy a lehető legmagasabb fokra fejlesztette őket, hogy azután fejlődése során rajtuk is túllépjen. Mindezek csak elemek, indítások, építőkövek, amelyeknek segítségével teremtette meg József Attila új hangját, teljesen egyéni nagy költészetét az 1932 utáni években, és új, soha nem látott fokra emelte a magyar munkásköltészetet.

ATTILA JÓZSEF

POESIE

EDIZIONE LUSSI

EDITRICE SANSONI - FIRENZE

ATTILA JÓZSEF Gedichte

HERAUSGEGEBEN VON STEPHAN HERMLIN

DITZSCH VON GUNTER BUCK
FRANZ THUMANN · PETER JACKS
SOPHIE K. CHEN · HILDEGARD
MAX J. FISCHERVERLAG VOGLKAND WITF · BERLIN 1967
VERLAG CORVIN · BUDAPEST 1968

JÓZSEF ATTILA

NIE JA VOLÁM

József Attila verseinek idegen nyelvű kiadásai

Mindenekelőtt mély helyzetismeret és valami alapvető realizmus a kiemelkedő jellemzői József Attila költészetének. A valósághoz feltétlen hűséggel ragaszkodik, érzékenyen felfogja a táj, az emberek, az embercsoportok legjellegzetesebb és olykor legapróbb jegyeit; állandóan szükségét érzi, hogy a valósággal szembeállítsa elképzeléseit, még akkor is, ha az keserves és kiábrándító. Saját osztálya lírai megelevenítésében az emberi sorsokat semmiképpen nem szépítő, az elesettséget és az ellentmondásokat is látó költő szólal meg itt. A realitásnak ez az áhítatos tisztelete egyik legjellegzetesebb sajátossága; történelmi optimizmusát, a munkásosztály küldetésébe vetett hitét éppen ez teszi oly meggyőzővé.

De nem áll meg itt. A valóság töredékeit természetesen értelmezi, értelmes rendbe illeszti, egyetlen gondolatrendszerbe foglalja össze. Realitás és gondolatiság, apró tények és átfogó koncepciók, pontos megfigyelés és teljes valóságlátás egysége, a vers minden apró részletében és átfogó szerkezetében is végigvitt harmónia: ezek az alkotóelemek teszik egyedülállóan nagygyá költészetét. Kedves szavai a „rend”, az „értetem”, a „tudás”, és ezekkel a kulcsszavakkal azt a magasabb harmóniát érzékelteti, amelyben a gazdasági-társadalmi elnyomástól mentes ember (öszönteit és lelkiéletét is rendbehozva) illeszkedik. Gondolatisága a marxizmusra támaszkodik, annak világ- és társadalommagyarázata hatja át sorait. A tiszta értelemhez, a gondolathoz való ragaszkodás — mondanivalóban és formában egyaránt — eszköz a költő forrongó belső indulatainak fékentartására, de egyúttal a fasizmus barbárságával szembeni ellenállásra is.

Egyik verskötete mottójául ő maga választotta egy magyar népdal négy sorát:

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell annak menni,
Ott kell annak megtanulni,
Hogyan kell a dudát fujni.

József Attilának mély poklokat kellett megjárnia, az elhagyatottság, a magány, az elszigeteltség poklait. Fel kellett idéznie magában az elrabolt gyermekkort, az elveszett örömöket. Ebből, a pokolból merült fel aztán a szeretett anya képe, s annyiszor és oly erővel a gyermekkor kínzó, rémítő látomása. De le kellett szállnia a felnőttkor poklába is, lelke poklaiba, a fokozódó betegség, a növekvő tudathasadás egyre mélyebb szakadékaiba.

Meg kellett járnia nemzete és osztálya poklait is: „lelkünkre így ül ez a kor...”. 1932 után az egyre sötétülő, egyre barbárbább való korszakban, a háború felé menetelő csizmák dübörgése közepette kellett megélnie a vergődő magyar parasztság, a megalázott munkásság, a helyét nem lelő és kínló magyar értelmiség, a szegényedő magyar kispolgárság — egész, félve szeretett népe poklait. Közéleti lírikus, aki egyéni sorsával élte át mondanivalóját, s olyan magánéleti lírát teremtett, amely mindig a közösség gondját is visszahangozza. Az egyik legcsodálatosabb látvány éppen az, hogy leszállva a legnagyobb, legmélyebb szakadékokba, hogyan tud ismét felemelkedni, hogyan képes tudatosítani és ezzel legyőzni betegségét, megélni, de meg is magyarázni az emberek elajjasodását, elviselni és megvilágítani saját legkínzóbb problémáit is. A leg-sötétebb helyzetből is a „megszerkesztett, szép, szilárd jövőt” idézi.

Nem maradt mindig és mindenütt komor és elgondolkodó: a játékosság, a tündéri kedv, a csúfolódó ironia, a groteszk kedvelése, a játék mint a szép emberi

Radnóti Miklós

élet része mindig ott van költészetében. Éppen a mélységek és sötétség felett való táncolás művészi teljessége teszi oly megrázóvá sok-sok versét.

Mindezeket az elemeket — a realitást és gondolatiságot, a modern ember és a munkából lett költő minden problémáját, a magj és nemzete végletes magányát, a szenvedést és a játékot — rendkívül erős, tömörítő, formaalkotó készség alakítja verssé. Érett lírája — akár nagy gondolati kompozícióira, akár rövidebb „dalaira” gondolunk — a szigorú formák közé kényszerített költői élményanyag példája. Utolsó éveiben nemegyszer a legklasszikusabb formákhoz, a szonetthez vagy a disztichonhoz tér vissza. Azok közé tartozik, akik költészetükkel meg tudták idézni korunk roppant bonyolultságát és mély ellentmondásait. Az ellentmondásokon túl hitt az új szintézisben, a szocialista társadalomban, amelyet az „új nép, másfajta raj” teremt meg.

József Attila körül nem alakult ki irodalmi kör, de hatása érezhető szinte minden kortársán. 1938 és 1944 között Magyarországon a helyzet egyre súlyosabb és komorabb lett, de ebben az időszakban is hangzott az eszméhez hűségesek, az emberséget őrzők szava. A „Nyugat” polgári szárnyának idősebb és fiatalabb humanista írói, a népi írók bal-szárnyának és centrumának képviselői, s a szocialista írók nem hódoltak be a fasiszmusnak. Rajtuk és a néhány különálló magányoson kívül is voltak jelen-

tős képviselői a sajátos magyar antifasiszta lírának, amely a maga módján tiltakozás volt a kor ellen, s a maga eszközeivel építője egy jobb jövőnek, őrzője a múlt értékeinek és előkészítője újaknak.

Radnóti Miklós (1909–44) volt a csoport legkiemelkedőbb lírikusa. 1930-ban a kezdő költő a szegedi egyetemre iratkozott be, s irányító tagja lett a szegedi fiatalok népi jellegű, falukutatással foglalkozó csoportjának. Hiába művelt, nagy képességű költő, tanár és műfordító — származása miatt sehol sem kapott állást; fordításból, apróbb munkákból élt. 1941 után az ő élete is a munkatáborok, a behívások szakadatlan sora, mígmen 1944-ben az egyik legszörnyűbb német haláltáborba, Borba (Jugoszlávia) hurcolták. Amikor a németek kivonultak Jugoszláviából, hosszú gyalogmenetben Magyarországon át vitték Németországba a kényszmunkásokat. A holtra fáradt költőt hazájában lőtte agyon egy SS-katona. Amikor holttestét exhumálták, felöltöje zsebében találták meg utolsó, a halál küszöbén írt verseit.

A kezdő költő első köteteiben a lázadó hetykeség attitűdje az uralkodó. De 1936 után egyes verseiben tisztul a hang, egyértelműbb a mondanivaló, s a valóság elemeinek mind gazdagabb felhasználása nyomán a formák egyre csiszoltabbá, klasszikusabbá válnak. A költő derűre, idillre, békére, harmóniára, csendes örömekre vágyik, a műveltség, a klasszicizmus honába, de a sötétülő kor, a „háborús előjáték” megbontja az idillt, sötét gondolatokat sugall. Radnóti költészetén végigvonuló motívum a haláltudat: a legsugarsabb harmónia, a legderültebb és legbékésebb táj közepette is érzi, hogy áldozat lesz. Mint József Attilánál, nála is jelentőségteljes a táj, a természet és az ember egysége. Hangja életének utolsó éveiben, a megaláztatás és az üldözés, a förtelem és végveszély éveiben szárnyal a legmagasabbra. Nyolc eclogájában (amelyek utolsója a bori Lager Heidemannban született, szögesdrótok között) a klasszikus versforma keret szigorú fegyelmeivel, árnyalatos finomsággal szövi párbeszédes formába az egyre szörnyűbb kor okozta megrendülését, és bizalmát egy, talán halála utáni békében és idillben. Ebben a szörnyű szorításban lesz igazán nagygyá, végső menedékké és feloldóvá a szerelem, ebben kapják meg igazi értelmüket az olyan szavak, mint haza, nép. Szinte a költői fegyelem, az emberi helytállás csodájaként, Radnóti Miklós az utolsó percig írt: a lágerek világát örökítette meg ritka érzékletességgel, a halálút minden állomását, egyre tökéletesebb verseléssel, egyre tömörítettebb és érettebbé váló művészettel.

Érdeesebb, keményebb, zaklatottabb az időszak egy másik költőjének, a romániai magyar irodalomhoz tartozó Salamon Ernőnek (1912–43) a lírája. Romániában élte nehéz és küzdelmes gyermekéveit, diákkorában kapcsolatba került a román és magyar munkások mozgalmával, s csakhamar az illegális pártmunka részese lett. Amikor Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolták, a horthysta hatóságok üldözték, internálótábor és munkaszolgálat lett a sorsa. A súlyosan beteg embert Ukrajnában egy munkatáborban lőtte le egy fasiszta

katona. Az ő lírája keményebb, idegesebb, harcosabb, mint Radnótié; parasztibb, népiesebb mint az, havasi levegő árad belőle, friss és éles. Egy alapjában szenvedélyes, hamar lobogó, indulatok tüzeiben hanykolódó természet, aki nehéz sorsa, sorvasztó szegénysége, a kor iszonyata miatt háborog és szenved. A népélet, a munkáselet színei sokszor a stilizált népballadák és népdalok hangján szólnak meg nála.

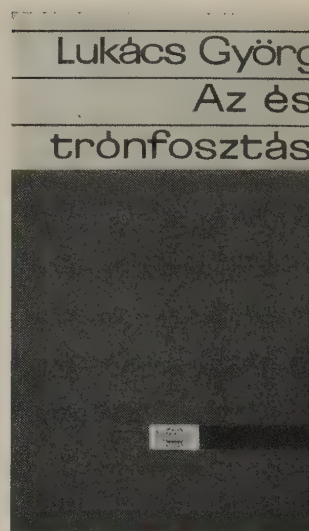
Bonyolultabb képletet mutat *Zelk Zoltán* (1906—) költői és emberi útja. Az expresszionizmustól indult, a Kassák-irányította Munka-kör tagja volt. A harmincas évek közepén változott meg hangja: tisztább, lehangradtabb lett. A Horthy-rendszer alatt nagy nyomorban élt, hosszú évekig volt ő is munkaszolgálatos. Ekkori költészetét végtelen búbánat, szomorúság, keserűség jellemzi. A munkásmozgalomba addig aktívan be nem kapcsolódó költő lírája a felszabadulás után felszárnyal, s verseit lendület, az újért való hevülés, a párt céljaiért és eszményeiért való lobogás jellemzi. Néhány évig az ő költészete volt a kialakuló új magyar líra egyik vezető hangja. 1953 után a magyar közéletben felbukkanó problémák azonban rá is hatással voltak: költészetén és magatartásán korábbi éveit jellemző pesszimizmusa hatalmasodott el. Az 1956 után írt verseit a vívódás jellemzi. Kimagasló költeménye, a „Sirály”, egy fájdalmasan zengzetes hangon írt gyászdal, felesége elhunytán érzett mély bánatát fejezi ki.

Nagy Lajos (1883—1954) a két világháború közti, a munkásmozgalomhoz közelálló haladó irodalom legjelentősebb prózaírója. Voltaképpen a „Nyugat” nemzedékéhez tartozott, pályája is a „Nyugat” hasábjain indult. De a Duna—Tisza közti tanyán született, törvénytelen gyerek, aki ifjúságától kezdve anyagi nyomorral, megaláztatással küzdött, aki egyetemi hallgató korában magántanítóságból tartotta el magát, a kiskeresetű ügyvédbojtár csak lazán kapcsolódott a „Nyugat” köréhez. Erős, naturalista színezésű, az anyagi és szekszuális nyomor kérdéseit kíméletlen őszinteséggel feltáró novellái az 1910-es évektől kezdve láttak napvilágot. A gazdagok gyűlölete, erős társadalmi fogékonyasága, könyörtelen igazságszeretete már korán közelítette a munkásmozgalomhoz. Írásai egyre gyakrabban jelentek meg a Szociáldemokrata Párt lapjának, a „Népszavá”-nak a hasábjain. Voltaképpen harcos kispolgári demokrata volt egy olyan országban, ahol ennek az álláspontnak sem pártja, sem tömegereje nem volt soha. Szidva-gyűlölte, de a budapesti szegény kispolgárság hangját hallatta, ízlését, szemléletét vallotta; szkepticizmusa, ténykultusza is ide sorolta. A világháború és a forradalmak hatása nála is erős radikalizálódásban nyilvánult meg: keményen, bátran, harcosan szállt szembe a fehérterrorral. Egyike azoknak a magyar íróknak, akik a legkövetkezetesebben határolták el magukat a nacionalizmustól, a jobboldali magatartás minden formájától.

A harmincas évek közepén azonban a fasizmus uralomra jutásán és térhódításán érzett csalódás őt is visszavonulóbbá tette. Ettől fogva már ott bujkált benne a székszis és a gyanakvás minden határozott

Gelléri Andor Endre arcképe egyik művének borítóján — Lukács György „Az ész trónfosztása” című műve

állásponttal szemben, de becsülettel megmaradt a maga demokratikus álláspontján, nem tett semmi engedményt a jobboldalnak. 1945 után, öregén és betegen is megkísérelte, hogy íásaiban — a régi világ jelenségeinek megrajzolása mellett — az alakuló új életet is ábrázolja.

Szikár, tárgyias, az indulatot, s a gúnyt alig láttató józan és fegyvelmezett stílusban, könyörtelen valóság-hűséggel kegyetlen ítéletet mond a világról és az emberekről. A való élet tényei és adatai, az emberek jellemének árnyoldalai, ferdeségei, hazugságai, az ember esendősége ingerlik fel. Hidegen lefojtott indulattal telített novellái lázítók és felháborodásra készítetők. Leggyakoribb élménye: hogyan teszi tönkre a kapitalista rend az emberi természetet, hogyan változtatja hazugsággá az emberi viszonylatokat. Ezt a torzító hatást nemcsak az elnyomók, hanem az elnyomottak életében is végigkísérte. Indulatában saját körét, a pesti kávéházak íróvilágát, sőt olykor a haladó tábor sem kímélte. Félelmetes vitázó és glosszázó volt. Több kötetre rúgó rajza, újságcikke, kritikája ugyanazt a kérlelhetetlen igazságszeretetet, maró gúnyt árasztják, mint novellái.

Indulása idején a népi írók fiatalabb nemzedékéhez tartozott, s mindvégig a balszárnyat képviselte a kommunistává lett *Darvas József* (1912—). Alföldi zsellércsaládból származott, tanító lett. Már legelső regényeit is éles szociális szemlélet, a valóság könyörtelen feltárása, harcoság, világos szerkezet, tiszta nyelv jellemzi. Gyakori témája a népből kikerült értelmiségi (leggyakrabban falusi tanító) és a nép viszonya, a paraszti és a polgári lelkeség vívódása, a két világ összeütközése ugyanabban az emberben. 1945 után jelent meg a félig napló, félig regény „Város az ingoványon”, Budapest ostromának története, egyúttal könyörtelen leszámolás az ellenforradalmi Magyaror-

szág minden bűnével és hazugságával. A felszabadulás után hosszú ideig a politikának szentelte magát, szinte megszakítás nélkül viselt miniszteri tárcákat; mint népművelési miniszter a magyar kultúrpolitika egyik irányítója volt. 1955 óta — változatlanul megtartva közéleti szerepét — fordult ismét az írás felé. Az 1956. évi ellenforradalomról szól „Kormos ég” című drámája, „Részeg eső” című regénye pedig izgatott, zuhatarszerű menetével, szaggatott stílusával küszködő, szenvedélyes beismerés, mély szembenézés a magyar társadalom nagy sorsfordulóival, 1944-gyel és 1956-tal.

Eredeti hangú, sok újat hozó prózaíró volt *Gelléri Andor Endre* (1908—45). Egyike azoknak, akik a fizikai munkások helyzetét saját sorsukon érezték. Munkanélkülként kóborolt a főváros utcáin, s életét egy német koncentrációs táborban fejezte be. Műve így tragikusan befejezetlen. Egy vastag kötet novella: ennyi maradt utána, de ezek a novellák — tárgyban és hangulatban — új világot tárnak szemünk elé. Budapest egyik kerületének, Óbudának az élete, az élet peremére szorult szegények, „felesleges emberek”, munkanélküliek, inasok, nehéz testi munkát végző kelmefestők, szállítómunkások világa az övé. A függés, a kiszolgáltatottság, a tehetetlenség panoptikuma ez, a csendben lázadóké, az értelmetlenül dacolóké, az önmagukat szétzúzóké. Külön, sajátos, öntörvényű világ, külön atmoszférával, külön szokásokkal. S ezt a külön világot Gelléri különleges, atmoszférát lehelő írásművészetével keltette életre; minden novellája az önéletrajz hitelességével, a vallomás bensőségével hat.

A kor jelentős, harcos kommunista prózaírója a Romániában élő *Nagy István* (1904—). 1932-től kezdve jelentek meg írásai, eleinte népszerű, agitatív célú cikkek, majd átfogóbb ábrázolást nyújtó novellák és regények. Szinte mindegyiket a legégetőbb, legnehezebb problémák feltárása, a mélységes életismeret jellemzi; a proletárorsorban élő író belülről éli meg a proletariátus életét. Elbeszéléseiben drámai tömörítéssel, feszült légkörben ábrázolja a társadalom konfliktusait. A munkásmozgalmat az üzemekben, a munkások között végzett tevékenységében senki nem ábrázolta nála hitelesebben. A román és a magyar dolgozók együttműködését, harcát a közös kizsákmányolók ellen élettelenesen adja vissza. 1945 után műveinek fő tárgya az új élet építése.

Munkásból lett íróvá a magyar forradalmi irodalom egyik legeredetibb egyénisége, *Rideg Sándor* (1903—66) is. Későn kezdett írni. 1943-ban jelent meg első regénye, az „Indul a bakterház”. Rideg Sándort az élet nyers, erős színei izgatják. Nem mentes a drasztikumtól sem. A groteszk, karikatúrisztikus helyzeteket, a végletekig kiélezett csattanókat kedveli. Életanyaga a szegénysors, a béresélet, az urak világa elleni harc. „Sámsón”-jában a félig legendai, félig népmesei hóst saját vonásaival is felruhazza. Novelláinak egy része valóságos modern népmese, más részükben hiperbolikus, karikatúrúra és túlzásra hajló írói alkata domborodik ki.

Az élő magyar prózaírók egyik kiemelkedő alakja *Déry Tibor* (1894—), mestere az intellektuálisan ironi-

kus stílusnak, aki az avantgard eredményeire is épít. Bécsi emigrációs korában megkezdett trilógiája, „A befejezetlen mondat” (1945), társadalmi témát boncol és egyike a legigényesebb regényeknek a magyar irodalomban: Főalakja egy nagypolgári származású fiatalember, aki egyre inkább elhidegedik a családjától és miközben lassan a munkásosztály felé sodródik, lazítja saját osztályköteleit, hogy végül is a földalatti kommunista mozgalomnál kössön ki. A trilógia módot ad Dérynek majdnem az egész akkori magyar társadalom keresztmetszetének a felvázolására. Hasonló célú és méretű vállalkozás volt a „Felelet”, melynek eddig két kötete jelent meg (1950—52). A cselekmény szálaait egymásba fonva, egy munkásfiú és egy egyetemi tanár történetét írja le és rajzol igényes képet a két háború közötti társadalmi helyzetről. A trilógia második kötete megjelenésekor heves vitát indított meg. Déry elbeszéléseinek válogatott gyűjteménye „A ló meg az öregasszony” címmel 1955-ben jelent meg. „Niki” című kisregénye (egy kutya története) és „Szerelem” című novelláskötete a személyi kultusz idejében keletkezett ellentétekre vet éles fényt; ezeket majdnem minden európai nyelvre lefordították. Egyik legújabb munkája, a „G. A. úr X-ben”, szatirikus-utópisztikus regény. A „Kiközösítő” című munkája (1966) látszatra történelmi tárgyú, sajátos hangon írt satíra; Szent Ambrus püspök személyében a hatalomhoz jutott értelmiségi megkísértéseit, vívódásait és sikereit írja le.

Az antifasiszta és forradalmi irodalomnak időrendben a legutolsó tömörülése, az úgynevezett munkásírók csoportja 1942 és 1944 között működött. Ezt a kört a Szociáldemokrata Párt balszárnán és az illegális kommunista pártban dolgozó fiatal, legtöbbször munkássorból jött vagy munkásként dolgozó írók alkották. Antológiákat adtak ki, s a mindennapok valóságát tükröző, élesen fasisztaellenes irodalmat képviseltek.

E csoport tagjai közül a legkiemelkedőbb *Benjámín László* (1915—). A harmincas évek derekán írt első versein József Attila és más kortársak hatása érzik. De csakhamar rálel egyéni hangjára: az elnyomottság, a reménytelenség, a kiútatlanság kevés költő versében tükröződik olyan erővel, mint nála; ugyanakkor a munkásosztályhoz való tartozása is hangot kap. Már ekkor kibontakozott elsősorban morális kérdések iránti érdeklődése, a magatartás, az erkölcs állandó vizsgálata, a folytonos, néha görcsös önelemzés. Ez a kínlódó, vívódó, moralizáló hajlam jellemzi 1945 utáni költészetének első szakaszát is. A magánytól a közösségig, a meditációtól a cselekvésig, a kételytől a bizonyosságig vezető út keményen megformált, rejtett tűzű versek sorában nyert kifejezést. A következő években a magára talált költő ösztöniségével és lelkesedésével azonosul az új renddel. Magas hőfokú, hangosság nélküli pátoszú, erősen intellektuális, nagy távlatokat felvillantó lírája a magyar szocialista költészet kimagasló értéke. Az elkövetett hibák, politikai ingadozások 1953 után ismét a moralizáló, kételkedő, önvizsgáló aspektust erősítették meg benne, az eszméhez való alapvető

hűség állandó kínos ellentétben élt benne a kételyekkel, aggályokkal, csalódással, olykor a görcsös visszahúzódságig.

Az utóbbi évtized Benjáminnál az önvizsgálat és a továbblépés, a hűség és az újat keresés olykor fájdalmas, kízó folyamata; az ő „Vérző zászlók alatt”-ja egy egész nemzedék nehéz próbáknak kitett hűségű vallomása. Lírája, — amely formáiban tudatosan kapcsolódik a korábbi magyar költészet, elsősorban Arany János hagyományához, — a szocialista humánumért folytatott nehéz küzdelem tanúja is.

Kritika és irodalomtörténet. A forradalmi irodalom körképe nem lenne teljes a kommunista kritika és irodalomtörténet vázlatos bemutatása nélkül. Kiemelkedő kommunista kritikus volt Révai József (1898—1959). Sokoldalú tevékenységének csak egyik része irodalomkritikai és irodalomtörténeti; elsősorban politikai, újságíró és történész volt. Szorosabban vett irodalmi tanulmányai sorát Kölcsey Ferencről írt (1938-ban megjelent) tanulmánya nyitotta meg, amely mindmáig a legmélyrehatóbb elemzése a magyar felvilágosodás és a reformkor irodalmának. Adyról szóló könyve az első összefoglaló mű, amely Adyt a maga korából érteti meg.

Bár munkássága egészében a filozófia, az esztétika és a világirodalom területén mozgott, Lukács György (1885—) is több ízben foglalkozott a magyar irodalom kérdéseivel. Szellemi kibontakozására ugyanaz a történelmi és kulturális fejlődés, ugyanaz a politikai és világnézeti harc hatott, mely Ady és Bartók művészetét ihlette. „Esztétikai kultúra” című tanulmányával 1909-ben tűnt fel a „Nyugat”-ban. 1910-ben a „Huszadik Század”-ba írt tanulmányában az elők között ismeri fel Ady költészetének legfőbb sajátosságát, a demokratikus forradalmiságot. Előbb szellemtörténeti módszerrel kísérelte meg az esztétika néhány döntő kérdésének megoldását. Ennek a törekvésnek terméke „A lélek és a formák” című esszégyűjtemény.

1918-ban belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába, a Tanácsköztársaságban népbiztos-helyettes volt. A proletárdiktatúra bukása után évekig élt Bécsben, majd 1929 végén Moszkvába költözött. A moszkvai „Új Hang”-ba írt cikkeit „Írástudók felelőssége” című kötetében adta ki, Moszkvában 1944-ben, Budapest 1945-ben. A Horthy-korszak magyar ideológiai és irodalmi életének problémáit elemzi bennük.

A harmincas években figyelme elsősorban az esztétika felé fordult. Tanulmányaiban a marxista esztétika alapkategóriáival foglalkozik: a realizmus problémájával, a művészi visszatükrözés kérdésével, a tartalom és forma viszonyával. Ekkor kezdte meg harcát a 20. századi dekadens és vulgármarxista irodalom és irodalomszemlélet ellen. E tanulmányok gyűjteménye később „A realizmus problémái” címmel 1948-ban jelent meg.

1945-ben a felszabadult Budapestre érkezett. Munkásságát most már közvetlen irodalompolitikai vonatkozásban irányítja a realizmusért vívott harc. Az akkori

Déry Tibor

Szerelem

Déry Tibor egyik novelláskötete — Nagy Lajos

magyar irodalom helyes irányú fejlesztése érdekében hasznos tevékenységet fejtett ki, egyaránt küzdve mindenféle dekadencia és szektarianizmus ellen. E kor cikkeit, irodalomtörténeti tanulmányait két kötetben gyűjtötte össze: „Irodalom és demokrácia” (1947) és „Új magyar kultúraért” (1948). A későbbi években elsősorban filozófiával és tudománypolitikával foglalkozott, értékes munkássága azonban olyan problémákat is tartalmazott, amelyek miatt 1949-ben az úgynevezett Lukács-vitában élesen megbírálták. 1951-ben új tanulmányokkal egészítette ki „Nagy orosz realisták” című, már régebben megjelent könyvét; az új cikkek a szovjet irodalom kiemelkedő alkotásait elemzik. Az ötvenes években egy ideig ismét részt vett a közéletben, az irodalomtörténeti vitákban.

1958 óta előbb rendszerező esztétikáján, majd etikáján munkálkodik. Nagy, három részből álló esztétikai szintézisének eddig első — önmagában zárt és önálló — része készült el és jelent meg két kötetben: „Az esztétikum sajátossága” (1965). E mű az esztétikum sajátos problémáit a megismerés és cselekvés más formáival összefüggésben elemzi. Vizsgálódásait az emberek hétköznapi magatartásánál kezd, mely kiindulópontja és egyben végpontja is az összes magasabb rendű visszatükrözési formáknak. Művének különös érdeme, hogy behatóan elemzi a művészi visszatükrözés pszichológiai alapját. Ezenkívül a nagy esztétikai összefüggések keretében újra tárgyalja a különöesség problémáját, foglalkozik a tér és az idő kategóriáinak a különböző művészetekben betöltött szerepével, elemzi a zene, a képzőművészet és a filmművészet önálló belső dialektikáját. A természeti szépség elemzésekor felmerül az esztétikum és az etikum egységének — bár megkülönböztetett egységének — gondolata, amely különben az egész mű egyik vezető eszméje.

A Magyarországon működő kritikusok közül legjelentősebb *Bálint György* (1906–43) volt. Az ő életének is munkatáborban, a keleti fronton vetett véget a fasizmus. Számtalan irodalmi cikke, riportja, tárcája és tanulmánya a polgári radikalizmusból a szocializmusig eljutott nagy műveltségű, finom tollú, szellemes kritikust mutat. Egyetlen nagyobb művét, a „Spanyolországban jártam” című útinaplót nem engedte megjeleníteni a cenzúra. Cikkeit, glosszáit, kisnovelláit, pillanatképeit összegyűjtő kötetei („Az idő rabságában” 1935; „Jégtáblák, könyvek, koldusok”, 1937; „Búcsú az értelemről”, 1940) életművének csak töredékét ölelték fel. Komor mondanivaló és szikrázó szellemességű stílus, az üldözött és mégis szilárdan helytálló értelmiségi öntudata, éleslátás és mélységes európai kultúra jellemezték írásait. A gúny, a humor, a szellemesség fegyverével harcolt a fasizmus ellen. Az európai haladó irodalom mélyreható ismerete alkalmassá tette a francia, a német, az angol irodalom eredményeinek közvetítésére; emberismerete, mélységes megértése a magyar haladó irodalom egyik legértőbb kritikusává avatta.

A felszabadulás utáni magyar irodalom. Széttagolva, a fasizmus által megtizedelve, a szörnyű élmények nyomása alól éppen hogy megszabadulva kezdett új élethez a magyar irodalom 1945 első hónapjaiban. A fejlődés megnyitotta és szabaddá tette az utat minden demokratikus törekvés és irányzat előtt, csak a nyíltan fasiszta írók nem juthattak szóhoz. Az irodalmi élet egészére különböző irányzatok egymás mellett élése volt a jellemző, haladó és konzervatív, a kispolgári tömegizlést kiszolgáló és hermetikusan elzárkózott, szocialista és szocialistaellenes irányzatok éltek egymás mellett. Már 1946-ban megindult — a régi népfrontpolitika hagyományait követve — a szellemi élet legkiválóbb erőit tömörítő, ugyanakkor következetesen baloldali folyóirat, a „Fórum”, 1947 végén pedig a „Csillag”, amely az idősebb és a fiatalabb írónemzedék műveit egyaránt közölte, s egyre inkább a magyar irodalom vezető folyóiratává vált.

1948-tól fogva, amikor az ország politikai életében napirendre került a szocializmus építése, a művelődéspolitikában, így az irodalomban is, új szakasz kezdődött. Elvi síkon az 1949–50-es irodalmi vita, az ún. Lukács-vita vezette be, szervezetileg pedig az egységes Magyar Írószövetség létrejött. A „Csillag” mellett megindult az irodalmi hetilap, az „Irodalmi Újság”, majd később a fiatal írók folyóirata, az „Új Hang” (mind a három lap az Írószövetség égisze alatt). Ugyanakkor megszűntek a különféle politikai irányokat képviselő irodalmi csoportok és folyóiratok.

Az 1949–53 közötti korszak a magyar irodalom életének mozgalmas időszaka volt. Minden adiginál szélesebb olvasóközönsége támadt a magyar irodalomnak, az írók jelentős része (ki gyorsabban, ki lassabban) elfogadta a szocialista realizmus céljait, kialakulóban volt egy egységes írói tábor. A rövid idő alatt is új művek, új kezdemények születtek; új írók, sőt új írónemzedék jelentkezett.

Az idősebb írók műveikben részint a múltat ábrázolták erősen kritizálva, részint a szocialista átalakulásról írtak. A szocialista átalakulás hatása világosan érezhető volt olyan írók műveiben is, akik egy vagy más kérdésben egyébként elhatárolták magukat a kommunista párt politikájától.

A korszak pátoszát, hősiecs lendületét, nagy távlatait és mindennapjait leginkább a líra ragadta meg. Kialakulóban volt egy új hangú magyar szocialista költészet. *Benjámín László* gondolati-patetikus költészete mellett *Kónya Lajos* (1914–) egyszerűbb, népiesebb, a mindennapok világát tükröző költészete, *Somlyó Györgynek* (1920–) az európai áramlatokkal lépést tartó békelírája jelezte a költészet széles skálájának néhány színét.

Ezek mellett a költők mellett fellépett egy egészen új, friss hangú, népből jött lírikus nemzedék is. *Simon István* (1926–) egyszerre kapcsolódott a népköltészet, az illýési epikus realizmus és a modern európai líra hagyományaihoz. Előbb a dunántúli falu életét, meleg színeit, a városba került fiatalember érzéseit szolgáltatta meg, majd fejlődése folyamán eljutott a nagyobb gondolati összefoglalásokig, a tágabb távlatokig. *Juhász Ferenc* (1928–) elbeszélő költeményeivel tűnt fel („Apám”, 1950; „A Sántha család”, 1951). A magyar irodalomnak ezt a régóta elhanyagolt műfaját új életre keltette és korszerű tartalom hordozójává tette. Költői útja később egyre merészebb kísérletezés felé vitte; nagy képekalkori tehetsége, szuggesztív megjelenítő ereje, asszociáció-zuhataga, gazdag nyelv- és formakincse kiemelte kortársai sorából. Az utóbbi években lírája kiegyensúlyozatlanabb, apokaliptikusabb jellegű, zaklatott, szenvedő lelkiállapotát tükrözi. *Nagy László* (1925–) verseinek sajátos ereje van, nagy tömörítő és stilizáló tehetsége, különleges ritmusérzéke megragadó. Munkáiban a felszabadulás utáni évek ujjongó lelkesedése, később az elkomorulás, majd az egyensúly újra keresése egyaránt tükröződik.

A polgári lírikusok körében is erősödött a közéleti szándék a társadalmi kérdésekhez, az új rend felvetette problémákhoz. *Pilinszky János* (1921–), a neokatolikus irányzathoz közelálló költő szuggesztív erejű, tömör versei, amelyekben a háború keltette félelem, elszigeteltség- és magányérzés, s általános humanizmus nyert kifejezést, továbbá *Nemes Nagy Ágnes* (1922–) erősen gondolati-tömörített, értelem és szenvedély között hanyórázó költeményei jellemezhetik a magyar líra e szárnyát.

Az idősebbek mellett a fiatal próza- és drámaírók nemzedéke is felnövekedett ezekben az években, s addig háttérben volt, nehezen kibontakozó alkotók nyertek új indításokat. A fiatalabb prózaíró nemzedékből *Urbán Ernő* (1918–) erőteljes színezésű novelláiban és drámáiban („Tűzkereszttség”) rajzolta meg a falu szocialista átalakulásának konfliktusait. *Sarkadi Imre* (1921–61) a móríci drámaiság eszközeivel tömörített elbeszélésekben rajzolta az új falu alakjait. Későbbi műveit nemzedékének ellentétei és problémái, azok megoldásának a vágya hatják át („A gyáva”). *Mesterházi Lajos* (1916–) az új élet drámai konfliktu-

sait erőteljesen feltáró novelláival tűnt fel. Az 1956-os ellenforradalom után írt regényeiben és drámáiban a kor nehéz és tragikus összeütközéseit ábrázolta. *Hubay Miklós* (1918—) drámái a hagyományos formákat tartják, de haladó eszmeiséget bizonyítanak. Mélyen intellektuális mondanivalóját az író választékos drámái nyelven fejezi ki. Vas Istvánnal és Ránki Györggyel együttműködve írta 1961-ben az „Egy szerelem három éjszakája” című zenés tragédiát. *Örkény István* (1915—) alakjai leírásában a valóság analitikus elemzését összeköti a gúnyosan groteszk emberábrázolással. Mesteri ecsettel megrajzolt miniatűrjei „Nászutások a légyapíron” (1966) címmel összegyűjtve jelentek meg. *Karinthy Ferenc* (1921—) karcolataiban és rövid írásaiban sportolókat, művészeket és meglepően furcsa figurákat ábrázol. *Mándy Iván* (1918—) egyéni levegőjű írásaiban — kissé Gelléri stílusában — a nagyvárosok peremén vegetáló osztályok tagjainak lídercnyomásos életét jeleníti meg.

A nagy mesterek nyomán a kritika és az irodalomtörténet is fellendült. Nemcsak vitákban és napi harcokban, hanem nagyobb lélegzetű művekben, monográfiákban, tanulmánykötetekben is jelentkezett egy új kritikusgárda. A magyar irodalmi múlt értékeinek a kiadása, feldolgozása eddig soha nem látott mértékben indult meg.

Mint a magyar irodalom nagy és termékeny korszakaiban mindig, a műfordítás ezekben az években is nagy teljesítményeket nyújtott (*Gáspár Endre*, 1897—1955; *Kardos László*, 1898—; *Képes Géza*, 1909—; *Vas István*, 1910—; *Devecseri Gábor*, 1917—).

1949 után, különösen 1950-től kezdve kiütköztek a személyi kultusz időszakának hibái is. A magyar társadalom sok régi ellentmondása megszűnt, az írók évtizedes követeléseit teljesültek, ugyanakkor a szocializmus fejlődését erősen gátolták a politikai vezetés dogmatikus, szektás hibái. Néhány nekilendülő év után világossá vált, hogy az életszínvonal nem emelkedik tovább, hogy az iparosítás üteme túlzott, hogy törvénytelenések és jogtiprások történtek falun és városban. Sajátos kettősséget lehetett észlelni az irodalompolitikában is, a hirdetett esztétikai elvekben is. Egyrészt lelkesítő és előrelendítő cél volt az újfajta, demokratikus irodalom, a szocialista realista művészet megteremtése, másfelől azonban ezt a célt túlzó intézkedésekkel, merev, ledorongoló kritikával, nem pedig türelmes meggyőzéssel, alkotó vitákkal igyekeztek elérni. A szocialista realizmus akkor hirdetett elmélete szűkös, egyoldalú, merev volt. Stílusesszékben általában a kritikái realizmus felé, tartalmilag pedig egy, a valóság ellentmondásait elfedő, „lakkózó” irodalom felé irányította az írókat. Felütötte fejét a szocialista irodalmon belül is a sematizmus, a naiv lelkesedés.

Ezek a kínzó problémák — amelyek a politikai életben 1953 után még csak kieleződtek —, az ellentmondás a látott valóság és a hirdetett célok, a helyesnek felismert, lelkesítő célkitűzések és azok torzító megvalósítása között, igen sok írónál mély nyugtalanságot, kételyeket, aggodalmakat ébresztettek. Az

1953—56-os időszakban ez a válság tükröződött nem egy irodalmi műben.

Amikor — az 1956 őszen lezajlott ellenforradalmat megelőző hónapokban — az ország belpolitikai problémái még jobban kiélesedtek, az Írószövetség is nyílt politikai vitafórummá vált. Egyre jobban elmosódott a hatás a hibákat jóvátenni akaró, a szocializmust teljes tisztaságában felragyogtatni kívánó indulat és az elmúlt idők visszaállítására törekvő, végeredményben ellenforradalmi szándék között. A keserves dilemma azután sok íróat sodort 1956 októberében azok oldalára, akik nem a hibák kijavításáért küzdöttek, hanem a szocializmus addigi vívmányainak felszámolásáért: igen sokan nem látták meg a felszín alatt a valódi erőket.

Az 1957 utáni konszolidációt több irodalmi lap és folyóirat megjelenése is bizonyítja. Az irodalmi hetilapot — „Élet és Irodalom” címmel — *Bölgöny György* indította meg már 1957 elején. Két központi irodalmi folyóirat: a „Kortárs” és az „Új Írás”, több vidéki irodalmi folyóirat és lap, a szegedi „Tiszatáj”, a miskolci „Napjaink”, a debreceni „Alföld” és a pécsi „Jelenkor” közöl mai magyar irodalmi termékeket, bírálatokat, szemléket. Külön hely illeti meg a „Nagyvilág” című folyóiratot, amely a külföldi irodalom legjobb termékeit mutatja be.

1957 óta a magyar irodalomban új folyamatokat figyelhetünk meg. Az utóbbi néhány évben érdekes művek sora született. A magyar irodalomnak mindig kimagasló, újat legelőször hozó műfaja a líra volt; ezt a szerepét most sem tagadta meg. A már érett költők lírájuk újabb kibontakozásával leptek meg. Mindenekelőtt *Illyés Gyula* kötetekre gondolunk; ezek értékelése élénk kritikai vitát is kiváltott. *Vas István* érett hangú, klasszikus veretű lírája a legutóbbi időben új virágzásnak indult. A „középnemzedék” költői közül leginkább *Somlyó György* erősen intellektuális költészete nyert erőben, és *Simon István* közvetlen hangú, bensőséges érzéseket idéző lírája keltett figyelmet. A költészet területén azonban a legjelentősebb esemény egy új hangú, friss, tehetséges, a szocializmus iránt hevülő fiatal költőgárda megjelenése és sikere. Számukra a szocializmus már nem kivándó messiás cél, hanem adott valóság. Leggyakoribb témáik: a meglevő továbbfejlesztése, a múlt csökevényeinek (elsősorban a kispolgárságnak) a kiküszöbölése, az új, a szocialista ember erkölcsi arculatának a kialakítása. A fiatal kommunista költők már 1957 elején jelentkeztek a „Tűztánc” című antológiával; azóta csoportjuk bővült, problémakörük kiszélesedett. A csoportot a költői-művészi eszközök korszerűsítése, a friss kifejezőmódok használatára való törekvés jellemzi. Kiemelkedik közülük *Garai Gábor* (1929—), a „Tűztánc” című vers szerzője, aki „Emberi szertartás” című kötetével is bizonyította tehetségét. Ő az intellektuálisabb, ugyanakkor csiszoltabb líra művelője, leginkább József Attila útjának folytatója. *Váci Mihály* (1927—) — akinek legújabb kötetei megmutatták szenvedélyes vágyát, izzó szeretetét az új iránt — keresi leginkább az új ember új jegyeit a felnövekvő nemzedékeken.

Költői modora inkább epikus, közvetlen. *Csoóri Sándor* (1930—) munkássága nagy távolságot fut meg a Petőfi modorában írt egyszerű daloktól a szürrealista befolyást mutató bonyolult, látomásszerű költészetig. *Szécsi Margit* (1928—) erőteljes költészetében a nagyvárosi ember szenvedélyes érzései tömören izzó formában nyernek kifejezést, népi hagyomány és mai tartalom sajátos ízü egységében.

A múlt ábrázolása a mai magyar irodalom fontos feladata. A közelmúlt öröksége, problémái átnyúlnak a mába s úgy tűnik, mintha írónk most kezdenék hozzá valóban a huszonöt éves ellenforradalom és a második világháború idejének mély ábrázolásához. E művek közül *Outlik Géza* (1912—) „Iskola a határon” című regénye, — egy katonaiskola zárt világában az emberi csoportok alakulásának, ösztönök és értelem harcának bonyolult alakzatait ábrázolja.

A szocializmus építésének első, nehéz, eredményekkel és hibákkal terhelt szakasza 1949—53 közé esik. Erről az időszokról is nem egy mű született. Az utóbbi években *Szabó Magda* (1917—) író nő tűnt fel pszichológiai folyamatokat elemző, a régi értelmiség szét hullását és újjáalakulását ábrázoló könyveivel („Freskó”, „Az őz”). *Sőtér István* összegyűjtött novelláinak („Édenkert”) egy részében merészen ábrázolja az elmúlt időszak nagy lendületét és végzetes hibáit az egyetemeken, tanároknál, diákok és írók életében.

Az 1956 óta eltelt időket, tehát új életünk eseményeit is többen ábrázolják. Elsősorban a falusi téma, a mezőgazdaság átszervezése rajzolódik ki *Dobozy Imre* (1917—), *Tatay Sándor* (1910—), *Urbán Ernő* regényeiben, tárcáiban. A szocialista ember morálja, kialakulásának kérdései izgatják *Mesterházi Lajost*. A fiatalabb prózaírók között is eredeti, erőteljes tehetségek bontakoztak ki. A még hagyományos eszközökkel dolgozó *Molnár Géza* (1923—) és *Fekete Gyula* (1922—) napjaink ellentéteit boncolják. *Sánta Ferenc* (1927—) kezdetben Tamási Áron követőjeként népies hagyományokat dolgozott fel, de érdeklődése csakhamar elvontabb filozófiai kérdések felé fordult. „Az áruló” és „A hetedik” című kisregényeinek díszletként rajzolt történelmi háttérbe helyezett alakjai etikai problémákat feszegetnek, az egyén és a hatalom, az erkölcsi bátorság és az emberiség viszonyát. A „Húsz óra” riport- és parabolaszerűen elemzi az elmúlt húsz esztendő magyar történelmének előtérben álló kérdéseit: a történelmi változások és az egyén, a szükségszerűség és a szabadság kérdését. *Fejes Endre* (1923—) „Rozsdatemető” című, mesteri tömörséggel megírt kisregényével váratlanul került az élővilágba; a mű egy család három nemzedékének életét írja le, akik a történelmi változásoktól szinte érintetlenül élnek a maguk nyomorgó, vegetatív életét. A kísérletként használt dísztelen, lapos, vaskos, helyenként drasztikus kifejezésekkel vegyített stílus viharos vitákat idézett fel. *Galambos Lajos* (1929—) hagyományos, bár pattanásig feszülő drámai eszközökkel, helyenként naturalista nyersséggel ábrázolja egy kiemelkedő egyéniség és az őt meg nem értő környezet közti ellentéteket. *Galgóczi Erzsébet*

(1930—) „Félúton” című kisregénye lírai elemekkel átszőtt stílusban a falusi élet egy drámai villanását elemzi. *Moldova György* (1934—) erőteljes írásaival tűnt fel; külvárosi életeteket varázsol elénk, az utóbbi időben azonban groteszk helyzetek, nevetető abszurditások mesteri írójává lett. *Csurka István* (1934—) igazi hangját ugyancsak az ironikus groteszkben találta meg, — a ma fiatal értelmiségijének életét e sajátos fénytörésben mutatva meg.

A fiatal prózaírókat is elsősorban a jelen érdekli: szinte mindnyájan az új ember magatartásának erkölcsi kérdéseivel, a szocialista közösség kialakításával foglalkoznak. Legkedveltebb műfaj a kisregény, a nagyobb lélegzetű novella és az irodalmi riport. Emellett néhány irodalmi önéletrajz, emlékezés is kitűnt az utóbbi időben, s néhány jelentős művel gazdagodott a magyar dráma is (Darvas József, Mesterházi Lajos, Örkény István, Illés Endre, Hubay Miklós, Csurka István).

Magyar irodalom a szomszédos országokban. A szomszédos országok magyar lakta részeiben az első világháború utáni új körülményekhez alkalmazkodva és a régebbi hagyományokra támaszkodva, sajátos magyar irodalom jött létre.

Csehszlovákiában a magyar irodalmi élet meglehetősen egyenetlenül fejlődött az állam 1918-as megalkodásától 1938-ban bekövetkezett összeomlásáig, majd a fasiszta Szlovák Köztársaság fennállása alatt 1938-tól 1945-ig, és még ezt követően is. Ezekben az időszakokban *Fábry Zoltán* (1897—), a kritikus és esztéta, a legnevesebb antifasiszta újságíró szervező tevékenységét, valamint a Csehszlovákiába emigrált baloldali magyar írók radikális megnyilatkozásait illeti meg elsősorban elismerés. A Sarló mozgalom tagjai helyzetük ismeretében igyekeztek beilleszkedni az új viszonyokba és próbálták megnyerni a cseh és szlovák értelmiség együttérzését. Ma az „Irodalmi Szemlé”-ben, a Szlovák Írószövetség 1959 óta megjelenő havi folyóiratában, az 1948 óta Bratislavában megjelenő „Új Szó” című napilapban és még néhány folyóiratban kap teret a szlovákiai magyar irodalom.

Jugoszláviában a magyar irodalom komoly kezdeti nehézségekkel küzdött. Az íróknak egy kisebbségi sorban élő csoport igényeit kiszolgáló törekvései csak a késői húszas években váltak gyümölcsözővé. Ezeknek az erőfeszítéseknek volt lankadatlan harcosa *Szenteleky Kornél* (1893—1933), munkássága még a második világháború utáni időkre is kihatott. Az ő, valamint *Csuka Zoltán* (1901—) tevékenységének köszönhető, hogy Novi Sad vált a jugoszláviai magyar irodalmi élet központjává. Ennek a körnek a legnagyobb vállalkozása a „Kalangya” című folyóirat megindítása volt 1932-ben. A „Hid” című irodalmi és társadalomtudományi folyóiratot fiatal baloldali írók 1934-ben indították meg. Többszöri betiltás után 1945 októberétől ismét rendszeresen megjelenik és azóta is a magyar irodalom vezető lapja Jugoszláviában. Az újabb jugoszláviai magyar irodalom legkiemelkedőbb alakja

Sinkó Ervin (1898—1966), regényíró, irodalomtudós és esszéista volt. Műveiben sajátos megvilágításban tárgyalja a munkásmozgalomban részt vevő értelmiségiek etikai problémáit.

Kárpát-Ukrajnában (Szovjetunió) magyar nyelvű irodalom csak az első világháború után indult meg: az írók egy csoportja jó ideig erősen polgári elfogultsággal a múlt hagyományait folytatta. Új hangot ütött meg *Sáfáry László* (1910—43): verseiben a hazai táj és népének témáiból merített. A prózaírók közül *Ilku Pál* (1912—) emelkedett ki „Lendület” című regényével. 1945 után főleg lírai művek jelentek meg, amelyek számos folyóirat és antológia keretében kaptak közlési lehetőséget. *Balla László* (1927—) verseskötete „Nyári lángok” címmel 1961-ben jelent meg. Nagy számban közöltek még fordításokat is, főleg orosz és ukrán nyelvből.

Románia. Az erdélyi magyar hagyományokra támaszkodó irodalmunk Romániában emelkedett a legmagasabb szintre. A Clujban 1926-ban megindított, *Dienes László* (1889—1953) és *Gaál Gábor* (1893—1954) szerkesztette „Korunk”, a legszínvonalasabb marxista folyóirat képviselte a legkövetkezetesebb politikát és ezzel jelentősége túlnőtt Románia határain is.

A polgári beállítottságú írók a transzilvanizmus szellemében szervezkedtek; ennek lényege a magyarok, románok és szászok testvéri együttélésének a megteremtése abból a célból, hogy fenntartsák és fejlesszék valamennyi népcsoport kultúráját; ugyanakkor az „erdélyiség”-nek sokszor sajátosan ködös, misztikus jelentést is tulajdonítottak. Folyóiratuk a „Pásztortűz” volt. A könyvkiadás fejlesztésére 1924-ben megalakult az Erdélyi Szépművés Céh nevű kiadó. Az Erdélyi Helikon, a magyar írók 1926-ban megalakult társasága ugyancsak „Erdélyi Helikon” címmel folyóiratot adott ki, amely jelentős összefogó erővé vált. A romániai magyar szellemi élet antifasiszta, haladó összefogásának legnevezetesebb eseménye a Vásárhelyi Találkozó (1937) volt.

Reményik Sándor (1890—1941), a költő, a minden emberi szenvedést ellenző lázadó hangján szólalt fel a kisebbségek küzdelmes sorsa ellen. Kimagasló költő volt *Dsida Jenő* (1907—38); babonás félelmeket takaró, később egyre inkább tisztuló líráját az 1938-ban kiadott „Angyalok citeráján” című verseskötete mutatja. *Áprily Lajos* (1887—1967) lírikus költészetét a transzilvanizmus eszméje és az erdélyi tájak hangulata hatja át. A késői húszas években áttelepült Magyarországra. 1945 után főleg műfordításokkal foglalkozott; jelentősebbek: „Anyegin” (Puskin), „Peer Gynt” (Ibsen), „Wallenstein” (Schiller). A sokoldalú prózaíró, *Kós Károly* (1883—), számos történelmi témát úgy dolgozott fel, hogy mintegy megválaszolta az akkori erdélyi magyarság nem egy kérdését („Országépítő”, 1934). „Budai Nagy Antal” (1936) című drámája az 1437-es erdélyi nagy parasztfelkelés küzdelmeit megjelenítve a magyar és a román parasztság érdekeinek azonosságát hangsúlyozza.

Karácsony Benő (1888—1944) humorba, iróniába burkolt bírálattal illeti a polgári társadalmat, érdekes, meseszövésszerű, sajátos indulatú regényeiben és novelláiban.

A harmincas évek elején indult költők közül *Szabédi László*, *Tompa László*, *Szemlér Ferenc*, *Méliusz József* — a prózaírók közül *Bözödi György*, *Kovács György*, s elsősorban *Asztalos István* emelkedik ki.

Tamási Áron, *Kuncz Aladár*, *Nagy István* és *Salamon Ernő* művei részint Magyarországon jelentek meg és ezért munkásságukról már előbb szóltunk.

A magyar írók többsége 1945-ben, a felszabadulás után a szocializmus eszméjét támogatta. Még ugyanebben az évben a Román Szocialista Köztársasági Írók Szövetsége megindította az „Utunk” című irodalmi hetilapot Clujban, 1953-ban az „Igaz Szó” című havi folyóiratot Tîrgu Mureşben. A „Korunk” 1957 óta újból megjelenik. Mind a próza, mind a költészet, új gondolati tartalommal, rátért a fejlődés új útjára.

SZÍNHÁZ, FILM, ZENE, TÁNC

SZÍNHÁZ

A magyar színjátszás kezdetei és kialakulása. A középkorban a magyar színjátszás első nyomai, szerényebb feltételek mellett, hasonlóak lehettek más európai országokéihoz. A népszokásokat liturgikus játékok váltották fel. Ezek kezdetben latin, mint pl. a 11. században a „Tractus stellae”, majd magyar nyelvűek voltak.

A reneszánsz korában és a humanista fejlődés idején is az európai fejlődés vonalát figyelhetjük meg. Némi jóindulattal ide sorolhatjuk a Mátyás király és Beatrix királyné udvarában rendezett színjátékos ünnepségeket itáliai színészek és zenészek közreműködésével.

A török hódoltság idején a magyar színjátszás fejlődése mindenképpen elszakadt a nyugat-európai irányzattól. Míg ott a 16. században kialakult a hivatásos színészet, Magyarországon legfeljebb a protestáns *hitvitázó drámák* képviselhették a színpadra szánt magyar nyelvet. Ezekkel együtt jelent meg (1558) Bornemisza Péter „Élektrá”-ja is, Szophoklész darabjának sajátos érdekességű, magyar nyelvű adaptálása.

Két évszázadon át, kb. a 18. század végéig, a színjátszást a szórványos *iskoladrámák* képviselték. A magyar nyelvű iskolai színjátszásban a protestáns iskolák jártak elől, ezeket követték később a különböző katolikus rendek iskolái.

A 18. századtól kezdve nem egy főúri kastélyban német és olasz nyelven játszó színtársulatok működtek.

A magyar nyelvű hivatásos színjátszás kialakulásának kezdete a felvilágosodás korára esik. A színház lett a nemzeti nyelv ápolásának és terjesztésének egyik legfontosabb helye és eszköze. Az első magyar nyelvű hivatásos előadásokat Budán 1790-ben Kelemen László (1760—1814) színtársulata, Kolozsvárott (Cluj) pedig 1792-ben az erdélyi befolyásos, régi családok támogatásával létrejött magyar színházi együttes tartotta. Ezek az együttesek még mindig nagyrészt diákokból összeverődött amatőr társulatok voltak. Az első évtizedek hontalanul vándorló, letelepedni nemigen tudó magyar színészetének műsorában az ünnepnapokat Shakespeare (a „Hamlet” 1794-ben került először színre Kolozsvárott), Molière, Goethe, Lessing és Schiller műveinek előadása jelentette.

A fáradhatatlan nyelvművelő munka eredményeként a 19. század első fele olyan magyar irodalmat

teremtett, amely már nem egészen szűk körnek szólt. Itt jutott szerephez a színház mint a magyar nyelv terjesztésének elsőrendű eszköze, és a színházak működése szükségessé tette a *drámairodalom kialakulását*, eleinte inkább csak fordítások, később eredeti művek alkotásával.

A század második negyedében, a reformkorban a német színház mellett Pesten létrejött a magyar nyelvű színház mint a magyar szó otthona; 1837-ben nyitották meg, később kapta a *Nemzeti Színház* nevet, azóta is a magyar színházművészet középpontjában áll.

A Nemzeti Színház megnyitását a *vándorszínészet* romantikus hőskora előzte meg. A kisszámú magyar nyelvű városi lakosság ugyanis sehol sem volt képes állandó színtársulatot tartani (Kolozsvár és Miskolc kivételével), így a magyar színészek sok küszködés közt vándoroltak egyik helységről a másikba. Ez a kényszerűség azonban az irodalmi magyar nyelv művelését nagyban elősegítette.

A vándorlások évtizedeinek legjellemzőbb színész egyénisége Déryné Széppataki Róza (1793—1872) volt, akinek légies, finom lény, prózai szerepekben megmutatkozó behízelgő bája és nagyszerű operaénekesnői képességei páratlan népszerűséget szereztek. Köré csoportosult az a gárda, mely a Nemzeti Színház megnyitása előtt már egy évtizeden át együttműködve alkalmassá vált arra, hogy a fővárosban a kormányzat teljes támogatását élvező, pompázatos színházban játszó német színészettel felvehesse a versenyt.

A vándortársulatok működése behálózta az egész országot, s szaporodtak az állandó színházépületek, melyek otthont tudtak adni nekik. Művészi jelentőségük azonban attól kezdve csökkent, hogy a kiváló erők a pesti Nemzeti Színházba tömörültek. Ezen kívül csupán a kolozsvári Nemzeti Színház képviselt kimagasló színművészetet.

A Nemzeti Színház, összpontosítva a magyar színészet színé-javát, egyben igazi otthonává lett a kialakuló magyar drámának. A vándorszínészet évtizedeiben a színre került művek túlnyomó többsége fordítás volt, s kivételt jelentettek pl. Kisfaludy Károly invenciózus, szellemes, néha még ma is játszott darabjai. A Nemzeti Színházban már olyan drámaírók találkoztak, mint Vörösmarty Mihály, és a színház fiatal titkára, a későbbi kitűnő igazgató, Szigligeti Ede.

Dérnyé, a 19. század elejének híres színésznője

Kimagasló helyet kap közöttük igazán remekbekészült drámájával, a „Bánk bán”-nal Katona József, aki életében nem volt képes lábát megvetni a szín-

padon, de a halála óta eltelt közel másfél század alatt népszerűsége egyre növekedik.

Az 1840-es években a Nemzeti Színház színpadán megjelent a *magyar opera* is, Erkel Ferenc műveivel a középpontban, valamint a jó értelemben vett *nép-színmű*, mely bécsi mintán épült, de magyar formájában való jelentkezésekor valóban népi problémákkal telítődött. A színház ekkor a kulturális és politikai ellenállás közös szimbólumaként a nemzet szabadságtörekvéseinek a szószéke lett. Természetes volt, hogy az 1848. március 15-én kitört forradalom első napjának eseményeit este a Nemzeti Színházban műsorváltózással eljátszott „Bánk bán” tetőzte be.

Színházi kultúra a 19. század második felében. A szabadságharc leverése után a Nemzeti Színház működésének nyílt politikai vonatkozásai háttérbe szorultak. A magyar színészetnek a pesti Nemzeti Színházban és a kolozsvári Nemzeti Színházban összpontosult energiái önképzésben, a művészi színvonal fejlesztésében jutottak szerephez. A szabadságharcot követő megtorlás, az előző fél évszázad eredményeit nem tudta megismisíteni. A városok, így a főváros magyarosodása egyre gyorsabb ütemű lett; a Nemzeti Színházat, mely a magyar nyelv művelés katedrája volt, más magyar színházak követték és a hivatalos hatalom által erősen támogatott német színészet visszafejlődött, provinciálissá és végül versenyképtelenné vált.

A magyar színészet művészileg felülkerekedve szinte programszerűen erősödött meg a múlt század második felében, két kiváló igazgató vezetése alatt. Egyikük, Szigligeti Ede (1814–78) korának egyben legtermékenyebb színpadi szerzője is, utóda Paulay Ede (1836–94) pedig az első nagy színpadi rendező a szó mai értelmében. Az ő idejükben teljesedett ki az a fejlesztési program, amelynek gerincében a magyar Shakespeare-kultusz állt.

Az 1837-ben megnyílt pesti régi Nemzeti Színház és nézőtere

Legkitűnőbb költőink, Vörösmarty Mihály („Julius Caesar”, „Lear király”), Petőfi Sándor („Coriolanus”) és elsősorban Arany János („János király”, „Szentiván-éji álom”, „Hamlet”) nemesveretű fordításokat készítettek a magyar színpad számára. A Kisfaludy Károlyról elnevezett irodalmi társaság pedig a Nemzeti Színházzal együttműködve teljes Shakespeare-kiadást tett közzé. A klasszikus műveken csiszolódó játék, a belső tökéletesedés aprólékos munkája meghozta azt az eredményt, hogy a magyar színészet váratlanul magas színvonalat ért el. Hosszú felsorolás helyett csak Jászai Mari (1850—1926), nagyszerű művésznőket említjük itt, akinek klasszikus stílusú, hallatlan erejű alakításai éppúgy elragadták a nézőket, még a hozzánk látogató külföldieket is, mint Márkus Emília (1856—1949) finom líraiságú nőalakjai.

A budapesti Nemzeti Színházzal párhuzamosan magas színvonalat ért el a kolozsvári Nemzeti Színház is, amely ugyancsak Shakespeare műveinek előadását tekintette céljának. Feltétlenül meg kell említenünk a kiváló Shakespeare-színész, E. Kovács Gyula nevét.

A századforduló táján a magyarországi Shakespeare-kultusz már olyan eredményeket ért el, hogy a magyar esztéták által írt monográfiák mellett az egyes szakcikkeket, tanulmányokat sorozatosan kellett megjelentetni a „Magyar Shakespeare-tár” című kiadvány kötetiben. Az elméleti megalapozottság nagyban segítette a magyar színházkultúra kifejlődését. Többek között színpadszerűtlennek vélt drámái költemények színrehozását tette lehetővé, így Madách Imre művét, „Az ember tragédiáját”-t, és Vörösmarty lírai játékát, a „Csongor és Tündé”-t is. Shakespeare-en kívül a Nemzeti Színház egész történetén végigvonul a klasszikusok kultusza. Elsősorban Schiller, Molière, Calderon, Goethe, Lessing, Beaumarchais, valamint a görögök közül Szophoklész „Élektirá”-ja és „Antigoné”-ja szerepelt sokszor a műsorán.

A klasszikus drámairodalom fokozatos feltárása, majd a modernnek, például Ibsen, Hauptmann, Shaw megismertetése mellett legnagyobb hatású volt és a műsorban a legnagyobb helyet foglalta el a francia szalondráma (Scribe, ifj. Dumas, Sardou művei). A magyar drámaírók tábora is megnövekedett, köztük nemzetközi mértékkel mérhető nevet egyet jegyezhetünk meg: Csiky Gergelyét.

A magyar színházi tevékenység a század végére már specializálódott: a Nemzeti Színházon kívül nemcsak rövid életű színházi vállalkozásokat látunk, hanem a századfordulón, Budapest világvárossá alakulásával egy időben, sorban nyíltak meg a különböző jellegű színházak. A német színészet ekkorra eltűnt. 1875-től működött a Népszínház, mely az egyre külsőségesebbé váló népszínmű és a népszerű operett otthona volt. Könnyebb fajsúlyú műsorával újabb és újabb közönségreteket csalogatva be a színházba, hozzájárult a főváros teljes visszamagyarosodásához.

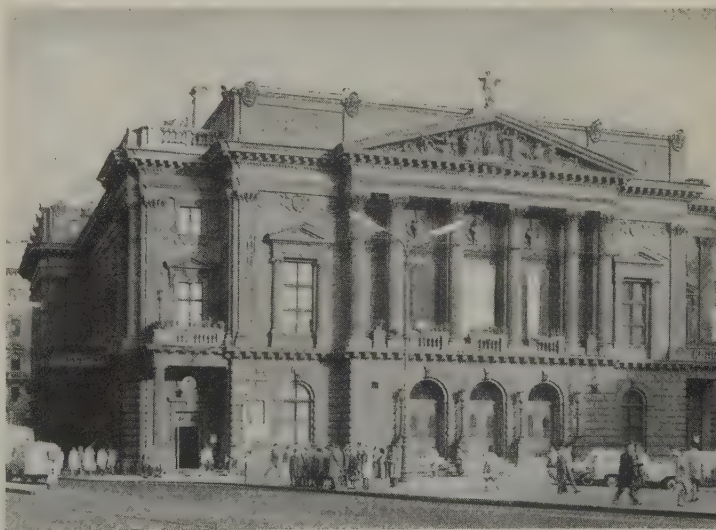
A Népszínház és az 1900 körül megnyílt újabb fővárosi színházak — különösen a Vígsház — bizonyos értelemben versenytársai lettek a Nemzeti Színháznak. A Vígsház kezdetben — nevéhez is

híven — a francia bulvár-irodalom műveire specializálódott. Természetesen nemcsak a műsorban, hanem a játékstílusban is különbség alakult ki a színházak között. A Nemzeti Színházban találtak otthonra a nemesveretű stílusban játszó nagy művészek. Jászai Mari és társai hatása iskolát teremtett és az ő stílusukat vették át a századforduló fiataljai is. Ez a Mounet-Sullyével rokon stílus klasszikussá, de az idők során nehézkessé is vált, éppen a francia bohózatok által meghonosodott új stílus mellett, ami a Vígsházban alakult ki. Itt, fiatal színészekből tevődött össze az a később nagyhírűvé vált együttes, amely átgondolt összjátékkal modern színházat produkált.

A 20. század első évtizedei. Az első világháborúig terjedő időben a Nemzeti Színház nem tudta megerősíteni megingott vezető szerepét. Amilyen mértékben a Nemzeti Színház meghódította a világirodalmat, úgy lett játékstílusa kissé túlhaladott is, nagy művészek egymás mellé helyezett, de különálló, egybe nem forrt alakításaival. A műsor szükséges kötőanyagában, a népszerű darabok felsorakoztatásában több magán-színház mögé szorult és a modern irodalom megszólaltatásában is megelőzte egy progresszív színházi vállalkozás, a rövid életű *Thalia*, amelyben a Nemzeti Színház rendezője, későbbi kiváló igazgatója, Hevesi Sándor (1873—1939) is vezető szerepet vitt.

Játékstílusban a magyar színészetre megindulása-kor az amatőrség volt jellemző, majd a 19. század elején a nálunk uralkodó német színészet provinciális stílusát vette át. A klasszikus drámairodalom fentebb vázolt különlegesen erős szerepéből következik, hogy a patetikus stílus igen intenzíven alakult ki, annyira, hogy a 19. század végén a francia szalondrámák is ebben a hangnemben szólaltak meg. A természetes játék a Vígsház sajátossága volt, a magán-

Az 1875-ben megnyílt Népszínház, amely 1908-tól 1964-ig, lebontásáig, a Nemzeti Színház otthona volt

A 20. század első évtizedeinek híres színészei: Pethes Imre — E. Kovács Gyula — Jászai Mari — Rózsahegyi Kálmán — Hevesi Sándor rendező

színházak többé-kevésbé követték ebben, a Nemzeti Színház pedig idővel kényszerűen alkalmazkodott hozzá.

Időközben a magyar dráma egyes művelői világ-szerte érdeklődést keltettek. A század végén Csiky Gergely progresszivitása szép eredményt jelentett, amit többen igyekeztek továbbfejleszteni, így Bródy Sándor, Bíró Lajos, Móricz Zsigmond; mások viszont konzervatív irányt képviseltek és a valóság helyett érzelmes, illúziókat keltő világot vittek színpadra. Az utóbbi iránynak volt nagyobb sikere nemzetközi vonatkozásban is. Ez az illúziókeltés tette súlytalanabbá a színpadot nagyszerűen ismerő, valójában igen tehetséges drámaíró, Molnár Ferenc munkásságát is.

A magyar színpadi szerzők még egy területen át tudták lépni az országhatárt: az *operett*-ben. Az úgynevezett új bécsi operett ugyanis egyes, sőt legkiválóbb képviselőiben magyar eredetű. Magyar volt Kálmán Imre és Lehár Ferenc, de minthogy műveiknek általában Bécsben volt az ősbemutatója, a világ színházi közvéleménye meglepetéssel szokott magyar voltukról hallani.

A haladó és a nemzetközi sikereket elérő magyar drámaírodalom inkább a magánszínházakból indult el pályáján. Bár az első világháború idején még a Nemzeti Színház is lépést tudott tartani velük, a későbbi retrográd kultúrpolitika száműzött színpadáról minden valóságos, aktuális problémát, új színezetű vagy annak látszó törekvést.

1919-ben a Tanácsköztársaság néhány hónap alatt megkísérelte a színházat szocialista szellemben átalakítani. A közönség mintegy átvette a színházakat, amelynek eredményeképpen megnövekedett a színházlátogatók száma; köztük szép számban voltak

munkások és katonák is. A Tanácsköztársaság bukása után azonban egy negyed évszázadon keresztül a színházi élet az azelőtti kerékvágásban folyt tovább.

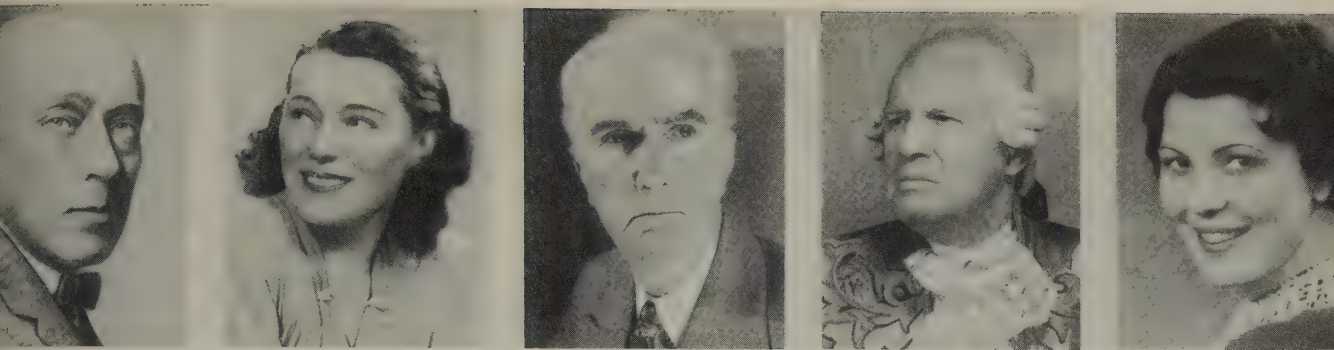
A két világháború között. A húszas években a magánszínházak ritkán léptek túl a közönség érdeklődése által szabott határokon. A kevés kivétel közé sorolható a Renaissance-Színház „Hamlet”-je, Crommelyncktől „A csodaszarvas”, a „Szerelmem és halál játéka” Romain Rollandtól a Belvárosi Színházban, a Magyar Színházban Büchner „Danton halála” előadása. Figyelemreméltó ezek mellett az a törekvés is, amely a Vígyszínházban volt észlelhető. Itt — persze úgy, hogy a közönségvonzó darabok sorát ne zavarja — a nagy művészekből álló gárda felejthetetlen előadásokat produkált, Csehovtól O’Neillig válogatva a század első harmadának nagy műveiből és olyan színészeket foglalkoztatott, mint Varsányi Irén (1878—1932), Gombaszögi Frida (1890—1961), Hegedüs Gyula (1870—1931), Góth Sándor (1869—1946) és mások.

A Nemzeti Színházban az ellenforradalmi légkör lehetetlenné tett minden progresszív megnyilatkozást. Századunk húszas éveiben annak a konzervatív közisztviselő rétegnek lett a színháza, mely elszegényedve nem volt képes támogatni a színházat, viszont a maga szemléletét követelte meg tőle. Ezzel a tendenciával állt szemben a nagy kultúrájú igazgató, Hevesi Sándor, állandó támadások pergőtüzében, és miután több előadását betiltották, a klasszikusok művei közé vonult vissza erőgyűjtésre.

Hevesi Sándor nemcsak Shakespeare művészi rendezője, hanem egyben nagy ismerője is volt. Kihasználva a kisszámú elit közönség érdeklődését, igazi Shakes-

A két világháború közötti időszak neves színészei: Hegedüs Gyula — Varsányi Irén — Gombaszögi Frida — Törzs Jenő — Góth Sándor

A nagy színészgeneráció: Ödry Árpád — Bajor Gizi — Uray Tivadar — Somlay Artúr — Tőkés Anna

peare-kultuszt teremtett a Nemzeti Színházban. Arra törekedett, hogy Shakespeare minél több művét tartsa műsoron, nemcsak az általánosan népszerűeket, hanem a ritkán játszottakat is, mint a „II. Richard”, a „Szeget szeggel” vagy a „Téli rege”. Ezeket a műveket merész vállalkozással ciklusba foglalta, külön bérletet hirdetve a kb. egy hónap alatt színre kerülő 12 Shakespeare-darabra. Abban az időben rendkívüli eredménynek számított a telt házak mellett folyó előadássorozat. Hevesi Sándor a színház Molière- és Ibsen-repertoárjából is ugyancsak többször megismételt ciklusokat állított össze.

Az előadásokon igazán kiváló színészi gárda működött közre. Közülük a két világháború közötti idők varázsos tehetségű és bájú színésznőjét, Bajor Gizit (1893—1951), valamint Ödry Árpád (1876—1937), Pethes Imre (1864—1924) és Tőkés Anna (1898—1966) nevét kell mindenekelőtt megemlítenünk. Ők képviselték azt az átmenetet, mely a századforduló koturnusos stílusától a realista színészi játék felé vezetett.

A két világháború között már a Nemzeti Színház is felhagyott a deklamáló játéktílussal és ez itt is összefüggött az összjáték kialakulásával, illetve a rendező jelentőségének megerősödésével. A századforduló idején még a kiváló rendezők szerepe is inkább csak a színre kerülő művek értelmezésére, a színpadkép kialakítására szorítkozott, arra törekedtek csupán, hogy a nagy színészegyéniségek alakítása ne álljon ellentétben egymással. Később egyre inkább feladatukká vált a színészi játéknak magasabb egységbe, az összjátékba való összeolvasztása. A harmincas években nyilvánvaló lett, hogy a színpadi rendező legfontosabb feladata színészekből mindazt kihozni, amire azok

képesek és alakításukat magas színvonalú összjátékban egyesíteni. Az utolsó, befejező lépés azonban ezen a téren csak később, a második világháború után történt meg.

A Nemzeti Színház jelentősége ebben az időben ismét emelkedett. Bár a gazdasági válság idején, a harmincas évek elején, költségvetése az előzőnek 60%-ára csökkent, látogatottsága pedig alig 30%-os volt, 1940 körül a látogatottság emelkedett, és a színház olyan írókat szólaltatott meg, mint Németh László, Tamási Áron és mások, akik szemben álltak a fasizálódó kormányzattal.

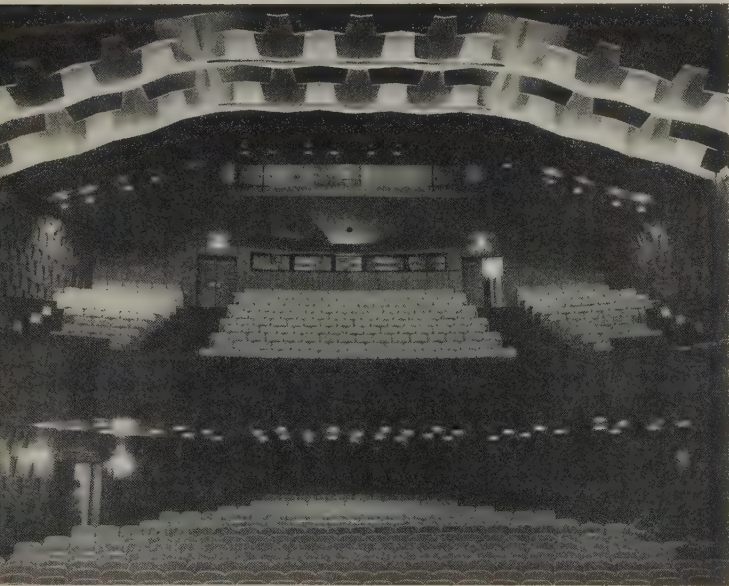
1940-ben új színház létesült a fővárosban *Madách Színház* néven, melynek haladó igazgatója, Pünkösti Andor nyíltan a németekkel szemben álló közönségre számított, s szinte minden alkalommal sikerrel. Akár a magyar faluról szóló darabot játszott, mint Darvas József „Szakadék”-ja, akár Néróról szóló történelmi játékot Felkai Ferencről, félreérthetetlen utalással Hitlerre, az előadások százas szériákban követték egymást. A magyar színpad tradícióiból folyóan azonban legjobb, kiegyensúlyozott sikerei a világirodalmi értékek, elsősorban a klasszikusok voltak, mint a „Hamlet”, a „Képzelt beteg”, a „Rosmersholm” vagy Pirandello „IV. Henrik”-je. (Pünkösti Andor 1944-ben a német megszállás után öngyilkos lett, színházában antiszemita heccdarab került színre.) Ugyanekkor baloldali színészek kis csoportjai alkalmi szavalóesteket, színelőadásokat tartottak, s ezeken klasszikus magyar szerzők műveit vagy a „Dandin György” „Duda Gyuri” címen népi játékká formált változatát játszották el a munkásság számára. A munkás amatőrök is kivették részüket ebből a munkából. Legfontosabb megnyilatkozásuk a bőripari munkások szak-

Major Tamás — Gábor Miklós — Gobbi Hilda — Darvas Iván — Tolnay Klári

Az 1896-ban megnyílt és 1951-ben újjáépült Vígszínház — A mai Nemzeti Színház nézőtere

szervezetének egyik előadása volt, melyen nemzeti drámánk, a „Bánk bán” került színre.

Ilyenformán a magyar színészetnek az a törekvése, mely az eredményeket a háború utáni jövőbe kívánta átmenteni, ismét csak a klasszikusokon alapult. Munkájuk legfontosabb része az eljövendő feladatok elvégzésére való felkészülés volt. A tanuló ifjúság részére közel két évtizeden át játszottak folytatólagos előadássorozatban tanulságos vagy szórakoztató színdarabokat. Az előadásokban való részvételt szívesen vállalták a Nemzeti Színház fiatal művészei, akik a harmincas évek során a későbbi igazgató, Major Tamás (1910—) vezetésével lassan kezükbe vették a sorozat műsorának irányítását. Így a második világháború idején egy új színház alakult ki, egy kis színészi köztársaság, mely szerény eszközökkel fejlesztette a magyar klasszikus repertoárt és becsvágya az volt, hogy megteremtse az igazi értelemben vett összjátékot. Mindezt az iskolába járó fiatalok, tehát a következő idők leendő felnőtt közönsége számára.

A fasizmus végső időszakában a magyar színészet ellenállása külső szervezkedésben is megnyilvánult. Az ellenállás áldozatokat is követelt; közülük az egyik a szervezkedés vezére, Horváth Árpád (1900—44) volt, akire úgy tekintettek, mint a Nemzeti Színház leendő igazgatójára. Helyette a felszabadulás után Major Tamás lett az igazgató és az említett fiatal gárda teljes fegyverzetben vette át az új idők színházának irányítását.

Az új színházi kultúra. A Nemzeti Színház magyar klasszikusokkal, továbbá Molière és Csehov műveivel kezdte működését. Más színházak Steinbeck, Brecht és Gorkij műveit játszották a magáraeszmélés első hónapjaiban.

A fentebbiekből az is megérthető, hogy a magyar színház éppen tervszerű fél-illegális munkájával nagy vonásokban felkészülten látott az új feladatokhoz. A színházvezetés hármasság kérdéskomplexuma (mit játszunk, hogyan játszunk, kinek játszunk?) programszerűen kidolgozott volt.

A műsor. Ha azt nézzük, mit játszottak a színházak, az a jellemző, hogy a korabeli nemzeti drámairodalom előadása mellett ez időben volt a legkövetkezősebb a klasszikusok színre hozása.

A Nemzeti Színház 1945 után nemcsak a már elismert és sokat játszott magyar klasszikusokat tűzte műsorára, de rehabilitált egyes méltatlanul mellőzötteket is. Ugyancsak széles körű áttekintést igyekezett adni a világirodalom klasszikusairól Molière-től Hauptmannig, Plautustól Shaw-ig és Sheridantól vagy Ben Jonsontól Osztrovskijig vagy Csehovig, a középpontban természetesen Shakespeare-rel.

Az 1922-ben megnyílt Fővárosi Operettszínház

Az 1896-ban alapított kecskeméti Katona József Színház —
A debreceni Csokonai Színház

1945 klasszikus bemutatói programszerűek voltak és a Nemzeti Színház művészi felkészültsége számára még a nagy kataklizma után sem jelentettek nehéz feladatot. Ha Madách Imrének, „Az ember tragédiája” költőjének „Civilizátor” című osztrákelleses egyfelvónasát mutatta be a színház, akkor — jó színészek előadásában — már maga a színrehozás ténye tett eleget a feladatnak. A „Figaró házassága” vagy a „Revizor” előadása sem volt kisebb jelentőségű. Ezeknek az előadásoknak nem volt összehasonlítási alapjuk: a magyar közönség kedvelt, kiváló színészei tolmácsolásában lelkesen fogadta a számára alig ismert darabokat.

Más volt a helyzet azonban Shakespeare esetében, aki mint a magyar színháztörténet legkedveltebb drámaírója annyira ismert volt, hogy csak igen alapos előkészítő munka után lehetett bármelyik darabját is előadásra kitűzni. Az első bemutatóra így csak egy év elmúltával került sor. Ez a „Sok hűhó semmiért” volt Fodor József új fordításában.

A magyar Shakespeare-kultusz művelőinek, így a Nemzeti Színház új együttesének is, az volt a véleménye, hogy a kultusz alapjául a jó fordítások szolgálnak. Valóban, legnevesebb költőink becsvágya mindig jó Shakespeare-fordítások készítése volt, Kazinczy Ferentől napjainkig, és szinte senki sem maradt ki a magyar költészet élvonalába tartozók közül. 1945 óta három új teljes Shakespeare-kiadás jelent meg Magyarországon, részben újabb és újabb fordításokkal helyettesítve egyes elavultakat. Ez a munka már 1945 tavaszán megindult.

A „Sok hűhó semmiért” után az „Antonius és Cleopatra” került színre, majd gyors egymásutánban több Shakespeare-mű: a „III. Richard”, a „Vízkereszt vagy amit akartok”, a „Lear király”, a „Macbeth”, a „Szentivánéji álom” (ez felejtethetetlen szabadtéri előadásokon is a Margitszigeten), majd a „Hamlet”. Ugyanekkor kiépült a Molière- és Schiller-repertoár és bemutatásra kerültek Osztrovszkij, Csehov, Gorkij művei. Megismerkedhetett a magyar közönség a szovjet drámairodalommal is; legjelentősebb közülük a Nemzeti Színházban Rahmanov „Viharos alkonyai”, Pavlenko „Boldogság”, Trenyov „Ljubov Jarovaja”; a Madách Színházban Pagogyin „A Kreml toronyórája”; a Magyar Néphadsereg Színházában (Vígshízház) Lavrenyov „Leszámolás”; az Ifjúsági Színházban (később Petőfi Színház) Gorbátov „Apák ifjúsága”, Visnyevszkij „Optimista tragédia”; a Jókai Színházban Pagogyin „Arisztokraták”.

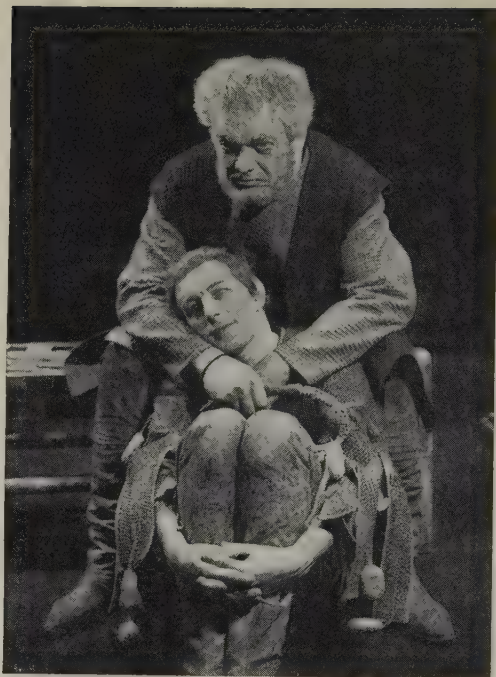
A modern nyugati drámairodalom élvonalbeli alkotásai korántsem találtak közelmúltunk minden korszakában ilyen akadálytalanul utat a magyar színházi közönséghez. 1945—49 között színházaink nagy számban mutatták be a klasszikusok mellett ezeket is, pl.

Az egeri Gárdonyi Géza Színház. A korábbi színház helyén épült 1964-ben

Anouilh „Eurydiké”, Giraudoux „Trójában nem lesz háború”, Hemingway „Ötödik hadoszlop”, Miller „Édes fiaim”, Priestley „Veszélyes forduló”, Saroyan „Így múlik el az életünk”, Sartre „Temetetlen hol-tak”, „Tisztességtudó utcalány”, Thornton Wilder „A mi kis városunk” stb. Az 1949 utáni kultúrpolitika az ötvenes évek közepéig jóformán lehetetlen-né tette az ilyen irányú kezdeményezéseket. Emiatt pl. még Bertold Brecht darabjai sem kerülhettek szín-re. Az ötvenes évek második felétől, az általános társadalmi változások hatására, a színházi műsorpolitiká-

A Szegedi Szabadtéri Színpad a Dóm téren

Báti Lajos és Kálmán György a „Lear király”-ban

ban is változás következett be és színházaink sorra mutatták be nemcsak Brecht jelentősebb alkotásait, de számos nyugati nem kommunista szerző művét is, pl. Dürrenmatt „Az öreg hölgy látogatása”, „Ötödik Frank”, Max Frisch „Biedermann és a gyújtogatók”, „Andorra”, Miller „Pillantás a hídról”, „Az ügy-nők halála”, „Salemi boszorkányok”, „Közbiztonság Vi-chyben”, „Bűnbeesés után”, Eugene O'Neill „Utazás az éjszakába”, Osborne „A komédiás”, „Nézz vissza haraggal”, Sartre „Föbölövendők klubja”, „Altona foglyai”, „Az ördög és a jóisten”, Wilder „Hosszú út az éjszakában”, Tennessee Williams „A vágy villa-mosa”, „Üvegfigurák”, „Az ifjúság édes madara” stb.

Nem volt egyenes vonalú e fejlődés a magyar dráma-irodalom színpadi bemutatásában sem. Az 1945-öt követő években az új magyar dráma kialakítására irányuló kísérleteknek lehettünk tanúi, ezek azonban csak részleges eredményekhez vezettek (Déry Tibor „Tükör”, Gergely Sándor „Vitézek és hősök”, Háy Gyula „Isten, császár, paraszt”), az ötvenes évek elején különösen tapasztalható, nem egyértelmű fejlődés csak később kapott határozottabb karaktert. Illyés Gyula („Fáklyaláng”, „Dózsa György”) és Németh László („Galilei”, „A két Bolyai”, „Széchenyi”) ki-emelkedő színvonalú történelmi drámái mellett szá-mos mű jelenítette meg a színpadon a mai élet társadalmi (Darvas József „Kormos ég”, Mesterházi Lajos „Pesti emberek”, Sarkadi Imre „Szeptember”) és magánéleti konfliktusait (Illés Endre „Türelmetlen szeretők”, „Az idegen”, Németh László „A nagy család”, Sarkadi Imre „Elveszett paradicsom”). Érdekes alko-

tások mutatkoztak a vígjáték (Gádor Béla „Lyuk az életrajzon”, Tabi László „Különleges világnap”) és a nálunk a hatvanas években jelentkező musical comedy (Vas István—Hubay Miklós „Egy szerelem három éjszakája”) műfajában is.

A *játékstílus*. A régi, individualista színjátszás, az egyes alakításokat lazán összefűző stílus összjátékká fejlődése hosszú folyamat volt. A harmincas évek elismert előadásai közül néhány már jelentős előrehaladást mutatott ebben a fejlődésben, de a magas színvonalú, elvileg is megalapozott művészi összjáték 1945 után alakult ki, elsősorban Major Tamás és Gellért Endre (1914—60) által rendezett darabokban. Ez a rendezési elv szükségessé tette a darabok pontos és részletes értelmezését, az egyes figurák logikus és reális felépítését és az alakításoknak a szerepek fontossága szerint történő összeillesztését. E fejlődési folyamat csúcán olyan előadások állanak, mint a „Jegor Bulicsov” (Gorkij), a „Warrenné mestersége” (Shaw) vagy a „Ványa bácsi” (Csehov).

A megelőző idők nagy színészei közül a súlyos beteg Csontos Gyula (1883—1945) és Törzs Jenő (1887—1946) éppen csak hogy meg tudták magukat mutatni a színpadon haláluk előtt Csehov egy-egy kis darabjában. Somlay Artúr (1883—1951) és Rátkai Márton (1881—1951) a pontos összjátékban is vezetőként tűntek ki és megemelték az egész együttes színvonalát. 1951-ben bekövetkezett haláluk előtt kiváló alakítások sorozatát produkálták és Somlay Jegor Bulicsojva, Kareninje, von Wehrhahn főbírója és Learje éppúgy megérdemli a megemlékezést, mint Rátkai Harpagonja, Sartoriusa (a „Szerelmi házasság”-ban) vagy polgármestere (a „Revizor”-ban). Többen voltak viszont, akiknek nehéz lett volna beleilleszkedni az együttesbe; régi erényük, hogy már az első próbán készen voltak a szereppel, már nem bizonyult célra vezetőnek, a módszeresen felépített összjátékban már nem érvényesülhetett. Az új vezetés nem fordított rá kellő gondot, hogy értékesíteni tudja nagyszerű tehetségüket. Helyrehozhatatlan veszteség, hogy Bajor Gizi élete utolsó éveiben nem játszhatott még több és jobb szerepet, hogy Rózsahegy Kálmán (1873—1961) nem is juthatott vissza a Nemzeti Színházhoz, ahonnan a fasizmus éveiben kiszorult, és hogy Uray Tivadarnak (1895—1962) értékes évei mentek veszendőbe, bár később minden lehető elismerést és kitüntetést megkapott.

A *közönség*. Régebben a színház voltaképpen a Budapest belső területén élő lakosság egy részére, mintegy 200 000 emberre támaszkodhatott. Ahhoz, hogy a színház az egész nép kultúrkincse lehessen, meg kellett találnia kapcsolatait a széles néprétegekkel.

A háború után a Nemzeti Színház, amikor színházában és kamaraszínházában is megkezdte az előadásokat, egyben igyekezett felkutatni a még ismeretlen közönséget. Teherautós vendéjátékai budapesti gyarak külvárosi színpadain, egyes vidéki ipari és bányavárosokban (többnyire a „Tartuffe”-öt hozva színre) a magyar színészet történetének színes fejezete volt. A munkásság, melynek figyelem így a színházra irányult,

A Margitszigeti Szabadtéri Színpad

egyre nagyobb mértékben kezdte látogatni az előadásokat, előbb csak szervezeten, egyes darabokat, később egyre önállóbban, egyre nagyobb számban és az összes előadást. 1954-ben a Nemzeti Színház látogatottsága 90%-os volt és két épületében egy év alatt mindössze öt bemutatót tarthatott; régebbi darabjait a látogatottság miatt nem lehetett levenni a műorról.

A „Bánk bán” pl. 1945-től 1955-ig, tehát tíz év alatt sokkal több előadást ért meg, mint a megelőző évszázad alatt. Ugyanígy multák felül régi előadási számaikat a többi klasszikusok is. 1930 körül egy-egy Shakespeare-felújítás 4—5 előadást jelentett csupán, még 1940-ben is az ugyanabban az évben felújított „Hamlet” 14, a „Rómeó és Júlia” pedig 13 előadást ért meg, hogy a következő felújításig újabb pihenőre vonuljon. Most elegendő csak a „Vízkereszt” 104, a

„Hamlet” 120, a „Nők iskolája” 140, a „Tartuffe” 178, a „Viharos alkonyat” 143, a „Volpone” 137 és az „Ármány és szerelem” 183 előadására hivatkoznak, hogy lássuk a különbséget.

Ezek a számadatok a felszabadulás utáni tíz esztendőre vonatkoznak (1945–55) és a régi idők adataitól az is megkülönbözteti őket, hogy nem zárt periódust jelentenek: az említett 10 esztendő után is műsoron maradtak a felsorolt darabok és pl. a „Pygmalion” a Nemzeti Színház kamaraszínházában mintegy 700 előadást ért meg. Shaw, az ellenforradalmi időkben lekicsinyelt, sőt betiltott író ma az egyik legnépszerűbb színpadi szerző Magyarországon. A Nemzeti Színházban többek között a „Warrené mestersége” mintegy 500, a „Szerelem ára” („Szerelmi házasság”) 300 előadást ért meg.

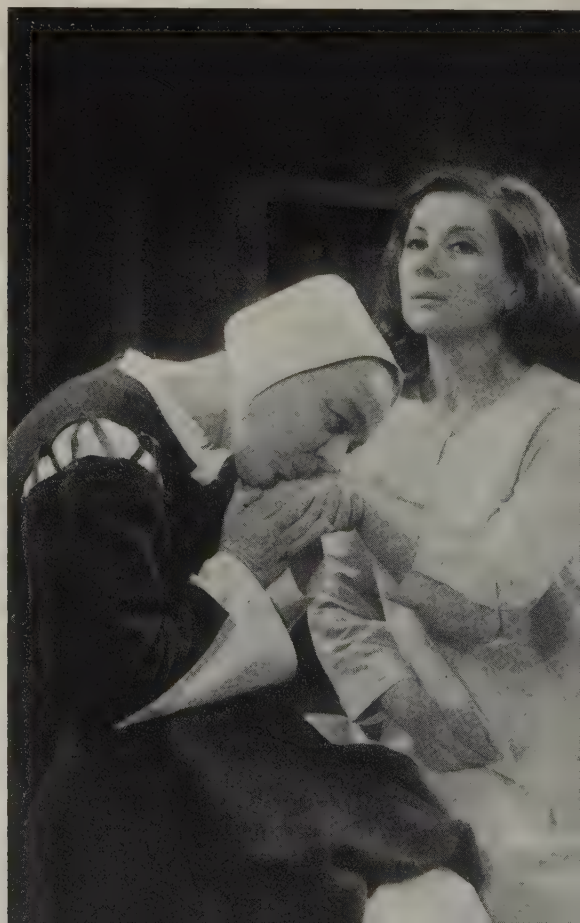
A tízéves időszak többféle összehasonlításra alkalmas. A gazdasági válság idején volt a Nemzeti Színháznak olyan évtizede (1928–37), ami alatt kb. 300 közül összesen két darab érte el ötvenedik előadását, ezek is messze elmaradtak a Budapesten a nagy siker alsó határát jelentő százas előadási számtól. Ezzel szemben 1945–55 között 101 bemutatóból 52 érte el az 50 előadást, közülük 28 túlhaladta a 100-at is, a réginél sokkal magasabb látogatottsági százalék mellett.

A magyar színház jelenleg már szoros kapcsolatban áll az egész magyar néppel, a falvak lakosságát is bele-

értve. A vidéki nagyvárosok színházainak feladatai közé tartozik az, hogy estéről-estére a társulat egyik része valamelyik kisebb városban vagy faluban tartson előadást. Az ország olyan részeit pedig, melyek túlságosan távol esnek ezektől a színházi centrumoktól, a Dérynéről elnevezett, több párhuzamos társulatot foglalkoztató vándorszínház keresi fel autóbuszain. Ezeknek a falun tartott előadásoknak jellegzetessége, hogy a legnagyobb sikert mindig a klasszikusok érik el, élükön az országszerte már fantasztikusan magas előadási számot megért „Tartuffe”-el, amit Shakespeare, Lope de Vega, Schiller darabjai követnek. A „Tartuffe” egy bő évtized alatt csak a Déryné Színház produkciójában 700 előadást ért meg. Szigligeti Ede vígjátéka, a „Liliomfi” is többet ért el 400 előadásnál. Az alkalmi rendezvényekkel foglalkozó vállalat, mely a Déryné Színház mellett szintén a falvakat járja, legutóbb nagy irónknak, Tamási Áronnak egy parasztkomédiájával ért el többszáz előadást. 1963 különösen forró nyarán Dél-Magyarország falvaiban rendkívüli sikere volt az „Ármány és szerelem”-nek.

A vidéki színészet helyzete Magyarországon az államosítás előtt általában nagyon nehéz volt, pedig számos vidéki városnak a századforduló idejéből származó artisztikus színházépülete van. Az államosítás után gyökeresen megváltozott a vidéki színészet helyzete. A színházépületeket restaurálták, illetve korszerű-

Tolnay Klári és Pécsi Sándor Miller „Pillantás a hídról” című darabjában (Madách Színház) — Ruttkai Éva és Sulyok Mária a „Rómeó és Júlia”-ban (Vigszínház)

Shaw „Szent Johanná”-ja a Vígyszínház előadásában. Johanna: Bulla Elma, a dauphin: Pálos György

sítették, s számos vidéki városban megvannak a jól működő, kiterjedt repertoárral játszó, színvonalas színház egyéb előfeltételei is. Az államosítás óta Szegeden állandó operatársulat működik; ugyancsak volt, illetve van operatársulata a miskolci és a debreceni színháznak, a pécsinek pedig balett-társulata működik, mely külföldi vendéjátékai során számos európai országban sikert aratott.

A vidéki színházak előadásait egyre emelkedő művészi színvonal jellemzi. Ismételten visszatérő erőpróbáik közé tartozik Shakespeare műveinek színrevitele. A debreceni „Hamlet”-előadás és a kecskeméti „Othello”-előadás máig is emlékezetes. Ezeken kívül a „Rómeó és Júlia” és a „Makrancos hölgy” a legtöbb-ször játszott Shakespeare-darabok; a kecskeméti színház az 1964-es Shakespeare-jubileum alkalmából színrehozta a régen játszott „Coriolanus”-t Petőfi Sándor patinás fordításában. Természetesen a budapesti színházakhoz hasonlóan a vidéki színházak sem riadnak vissza a nehéz feladatoktól (Szegeden Gorkij „Kispolgárok”, Miller „Az ügynök halála”, Kaposvárott Euripidész „Elektra”, Békéscsabán Garcia Lorca „Marianita”, Szolnokon Csehov „Cseresznyés-kert”, Győrött Romain Rolland „Szerelem és halál játéka”, Pécsen Shakespeare „Szeget szeggel”, Debrecenben Visnyevszkij „Optimista tragédia”, Veszprém-ben Piscator „Háború és béke”, Racine „Phaedra”, Madách „Mózes”, s itt volt Puskin drámájának, a „Borisz Godunov”-nak magyarországi ősbemutatója). A vidéki színészet emelkedő tekintélyére jellemző, hogy

az utóbbi időben egyre több kiváló drámaíró engedi át új darabjának bemutatóját egy-egy vidéki színháznak. Ilyen esetben a vidéki ősbemutatót többnyire követi a budapesti bemutató. Németh László, Illyés Gyula, Gáspár Margit, Thurzó Gábor, Fehér Klára, Gyárfás Miklós, Görgey Gábor, Darvas József, Tabi László nevét kell ezek között említeni.

1950 körül néhány éven át Budapesten fesztiválon mérték össze erejüket a vidéki színházak az évad legjobb előadásaival. Az utóbbi években pedig külön-külön, alkalmanként látogatnak Budapestre, sorozatosan is bemutatva arra érdemesnek tartott produkcióikat. Néhány éve nemzetközi figyelem mellett folynak nyaranta a Szegedi Szabadtéri Játékok. Ezek mellett a Gyulai Várszínház szabadtéri produkciói keltenek méltán feltűnést, valamint a legutóbbi szentendrei előadások, amelyeken a 18. századi magyar színház egyik műsordarabja került felújításra.

Színészképzés. — Szociális helyzet. A különféle hivatalos és magán színiiskolákból a régi Színiakadémia kereteinek kiszélesítésével egységes Színház- és Film-művészeti Főiskola alakult, mely az arra rászorulóknak ösztöndíjat ad és részükre kollégiumot tart fenn. A Főiskolát végzetek a színházakhoz kerülnek, ahol azután rátermettségük szerint áll nyitva előttük a pálya. A férfiak 60 éves, a nők 55 éves koruktól kezdve nyugdíjjogosultak, más állami alkalmazottakkal azonos elbírálás alapján. Színházukhoz fűződő kötelezettségüktől függetlenül vállalhatnak — időbeli egyeztetéssel — film-, rádió- és televízió-szerepléseket és érde-

meik szerint elnyerhetik a legmagasabb állami kitüntéseket, a Kossuth-díjat, a Jászai Mari-díjat és „a Magyar Népköztársaság kiváló” vagy „érdemes művésze” címet, mely utóbbiak kiemelt nyugdíjjal járnak. Az idős művészek részére két otthon létesült a kiváló színművész, Gobbi Hilda (1913—) egyéni kezdeményezésére.

A magyar színészet ideológiai és mesterségbeli elvi kérdéseivel a Színművészeti Szövetség foglalkozik. Két tudományos intézet, az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya és a Színháztudományi Intézet őrzi a magyar színészet történeti emlékeit, illetve fejleszti a magyar színháztudomány külföldi kapcsolatait. Az utóbbi egyúttal a nemzetközi színházi szervezetek (ITI és FIRT) országos központja is.

A színházak versenye. A fővárosi színházak közül a második világháború utáni idők első szakaszában a Művész Színház friss, ötletes műsorpolitikájának népszerűsége jelentett konkurrenciát a Nemzeti Színháznak. Később, a Művész Színház megszűntével a Madách Színház vette át ezt a szerepet, némiképpen a Nemzeti Színház műsorához igazodva, annak jellemvonásait véve át. A Madách Színház jelentősége 1956-ban egy időre visszaesett, ma azonban annál jelentékenyebb.

A többször említett régi Vigszínház épületét 1944-ben súlyos bombatámadás érte. Az együttes más helyiségekben nem tudott tartósan magára találni, megszűnt,

majd amikor az épületet a honvédség 1951-ben újjáépítette, a gesztus elismerésül egy ideig a Magyar Néphadsereg Színháza néven működött. Az első tapogatózások után 1955-öt követően — ismét Vigszínház néven — előretört és általános vélemény szerint (hivatalos közvéleménykutatással is alátámasztva) átvette a Nemzeti Színházról a vezető szerepet. „Szent Johanna” (Shaw), „Sirály” (Csehov), „Az öreg hölgy látogatása” (Dürrenmatt), „Amerikai Elektra” (O'Neill), „Macska a forró tetőn” (Williams) előadásai az együttesben rejlő lehetőségek kihasználását csak fokozták.

Más fővárosi színházak is kiváló művészi eredményt értek el. A Madách Színház három produkciója valóban felejthetetlen élményt jelentett: „Pillantás a hídról” (Miller), „A vágy villamosa” (Williams) és végül, de nem utolsó sorban a „Hamlet”. A két amerikai darabban Tolnay Klárit kell kiemelnünk, különösen kiváló Blanche alakítása. A „Hamlet”-ben pedig Gábor Miklós alakítása egészen kiemelkedő. Mindhárom darab több mint 250 előadást ért el eddig.

Az utóbbi években a Thália Színház folytatott figyelemreméltó műsorpolitikát. Művészeti vezetője, Kazimir Károly, modern darabokat visz színre (Brecht „Állítsátok meg Arturo Uit”, Frisch „Andorra”, Fejes „Rozsdatemető”, Hochhut „A helytartó”, Becket „Godot-ra várva” és Kafka „A per” című regényének dramatizált változata). Ez a színház szervezi a Kör-

Kép a „Csongor és Tünde” első felvonásából — Lukács Margit és Básti Lajos „Az Ember Tragédiájá”-ban

színház nyári előadásait, ahol többek között Shakespeare „II. Richard”-ját és számos görög klasszikus darabot adtak elő, 1968 nyarán Dante „Isteni színjáték”-a került itt színre, szcenírozott változatban, 1969-ben pedig a „Kalevala”-ból készült színpadi produkció.

Érdekes vállalkozás a József Attila Színház, amely sokféle darabot játszik a külső kerületek közönségének. Figyelemreméltó előadásai voltak: Anouilh „Beckett”, Osztrovszkij „Házasság hozomány nélkül” és Németh László drámája, „A nagy család”.

Meg kell még említenünk az Állami Bábszínházat, számos nemzetközi díj nyertesét. Párizsban aratott

sikert Bartók „Fából faragott királyfi”-jának báb-változatával és Stravinszkij „Petruská”-jával.

Az 1968. év folyamán 33 budapesti és vidéki színház (beleértve a Magyar Állami Operaházat is) 12 597 előadást tartott, a látogatók száma pedig 5 710 000 volt.

Végül az is hozzátartozik a mai magyar színházi élethez, hogy erősen növekvő tendenciát mutat a magyar és idegen színházak közötti kultúrcsere; kölcsönös vendégjátékokat szerveznek nemcsak a szomszédos államok, hanem távoli országok színházainak közreműködésével is.

A magyar film történeti előzményei a múlt század közepéig nyúlnak vissza. Daguerre felfedezése nyomán akkor kezdett terjedni Magyarországon a fotográfálás. Az 1880-as években már közel 300 fotográfus műterem működött szerte az országban. Az erdélyi magyar kultúra központjában, Kolozsvárott (Cluj) pedig 1881-ben egyetemi katedrára kapott a fotográfia művészete és tudománya.

A kinematográfia megjelenése érthetően a fotográfusokból váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. Zsitkovszky Béla (1867—1930), a magyar film úttörője mellett több filmoperatőr és filmgyártó került ki a fényképészek sorából.

Az első mozgófényképeket a Lumière-testvérek ügynöksége juttatta el Magyarországra, és az első nyilvános kinematográfiai előadást 1896. május 10-én rendezték Budapesten. A „Lumière-Lyon” védjegyű és feltehetően a világ más nagyvárosában is vetített, riportszerű mozgófényképek érdekessége, hogy abban a Lumière-ék által Franciaországban készített felvételek mellett budapesti utcaképek is szerepeltek. (Ezeket az értékes történeti filmdokumentumokat a Magyar Filmarchívumnak 1962-ben sikerült a porladástól megóvnia és rekonstruálnia.) Magyarország ezeréves fennállásának emlékünnepe, az 1896. évi millennium során rendezett ünnepségek sorozatából több eseményt celluloid szalagra rögzítettek a francia operatőrök, ezek azonban egy rövidke jelenet kivételével elkallódtak.

A magyar film kezdeti korszaka. Az 1910-es évekig Lumière munkatársai az ő „dokumentalista” irányzatuknak megfelelően főként híradó és riport jellegű filmfelvételeket készítettek Magyarországon. A fantázia szabad csapongását követő, Méliès-féle „művészi” irányzat csak 1911 után, részben már a „film d'art” hatása alatt honosodott meg hazánkban.

A magyar fotokultúra viszonylagos fejlettségével függ össze, hogy 1899-ben a tudományos ismeretek terjesztésére a mai Uránia mozi helyén megnyílt az Uránia Tudományos Színház, ahol vetített kép, dioráma, kódfátyol-színház és más szemléltető módszerek alkalmazásával ismeretterjesztő előadásokat rendeztek. Az Uránia az 1900-as évek elején országos hálózatot fejlesztett ki a nagyobb városokban. E sa-

játos, vizualitásra törekvő intézmény fotoműhelyének volt a művezetője Zsitkovszky Béla.

1901-ben Zsitkovszky rendezte és maga szerkesztette felvételgépével fényképezte az első önálló magyar filmet: „A tánc”-ot. A három részes, mintegy 500 méter hosszú film a tánc történetét mutatta be az Operaház balett-táncosainak közreműködésével. A filmben olyan neves színművészek is szerepeltek, mint Blaha Lujza, Márkus Emília, Varsányi Irén, Hegedűs Gyula és még sokan mások. A tánc történeti előadás illusztrációjára készült film tulajdonképpen művészi tárgyú dokumentumfilm. Érdekessége az úttörő szerepe abban állt, hogy a magyar kinematográfiának az elsők között sikerült egy másik művészeti ág, a balett legjobbjaiával közös alkotást létrehozni.

Zsitkovszky munkássága nyomán elsősorban a dokumentum műfaj és a film népművelési, ismeretterjesztő és történelmi dokumentációs szerepe fejlődött. Erre ösztökölte a magyar filmgyártást a forgalmazás üzleti szempontja is, hiszen „fantázia filmekkel” bőven és olcsón ellátták a mozikat a nemzetközi piacra termelő francia, amerikai és más külföldi cégek.

A magyar filmgyártás első évtizedének termékei közül ismertebbek a Budapestről, a Balatonról, II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozataláról, Blériot 1909-es budapesti repüléséről, Theodor Roosevelt 1910-es magyarországi látogatásáról készült filmfelvételek. A dokumentalista irányzat az 1910-es évek közepén annyira megerősödött, hogy két leleményes újságíró: Fröhlich János és Fodor Aladár Kinoriport néven filmvállalkozást hozott létre, elsősorban híradó- és riportfilmek készítésére. Az ez időben készült híradófilmek egyik igen értékes és máig is épen megőrzött tekercse a budapesti munkásság 1912. május 23-i hatalmas sztrájk-megmozdulásáról készült. Számos riportfilmben dolgozták fel az első világháború eseményeit.

A dokumentalista irányzat népszerűségét és a film népművelő, ismeretterjesztő tevékenységének korai felismerését bizonyítja, hogy már 1913-ban Pedagógiai Filmgyárat hoztak létre Budapesten azzal a céllal, hogy kifejezetten az iskolai oktatás számára készítsen filmeket. Ez a maga nemében egyedülálló vállalkozás volt az akkori Európában. A filmgyár művészeti vezetője Zsitkovszky Béla lett, aki már ekkoriban arról ábrándozott, hogy nincs messze az az idő, amikor „az

emberek otthon, lakásukban fogják nézni a heti aktualitásokat... Az újságokat nem olvasni, hanem mozin nézni fogják, az iskolában pedig nem könyvekből, hanem mozival fognak tanítani”.

Az első játékfilmek. A hosszabb, egész estét betöltő „műfilmek”, „művészfilmek” készítésére csak néhány évvel a francia „film d'art” zászlóbontása után került sor Magyarországon. Filmvetítéssel tarkított színpadi előadásokhoz, s főként a bohózatok műfajában, az úgynevezett cinéma-sketch előadásokra már előbb is készültek játékfilm jellegű felvételek. Az 1898-ban bemutatott első cinéma-sketchnek a címe is „Mozgófényképek” volt. Egyik-másik bohózáti filmdarabban szerepelt Nagy Endre, a magyar kabaré megteremtője is.

A drámai műfaj 1911-ben kezdett meghonosodni a magyar kinematográfiában, amikor a Vigszínház társintézményeként megalakult a Hunnia Biograph Társaság. A Hunnia a Vigszínház neves színészeinek közreműködésével készítette burleszk-filmjeit, többnyire Góth Sándor rendezésében. Ez a filmcég azonban mindössze két évig működött.

A magyar néma játékfilmek felvirágoztatása nem Budapesthez, hanem a kolozsvári Nemzeti Színház európai műveltségű igazgatójának, Janovics Jenőnek (1872—1946) a nevéhez és munkásságához kapcsolódik. Janovics felismerte, hogy a film népművelő szerepe szorosan kapcsolódik az új művészet lehetőségeihez és törekvéseihez e kettős feladat szoros egysége jellemezte. Önálló, magyar filmművészetet akart teremteni, de úgy, hogy az ne pusztán szórakoztasson, hanem tartson tükröt a magyar nép önismerete elé is. Első filmjét a francia Pathé-céggel közösen készítette 1913-ban Csepreghy Ferenc „Sárga csikó” című népszínműve alapján. A film, amelyben a kolozsvári magyar színjátszás legjobbjai szerepeltek, hitelesen mutatta be azt a szegényparaszti nyomorúságot, amely I. Ferenc József idején a magyar falut jellemezte. Következő filmjében a magyar drámairodalom klasszikus nagyságának hódolt, amikor Katona József „Bánk bán” című drámájának filmváltozatát elkészítette, Jászai Marival, a nagy magyar tragikával és Várkonyi Mihállyal a főszerepben. A drámai művet úgy fordították le a film nyelvére, hogy Bánk bán országjárásának szomorú tapasztalatai és Tiborc kifakadásának okai képekbe foglalva jelentek meg a filmvásznon. Janovics az élet valóságos drámáinak megragadása mellett tudatosan törekedett a magyar táj természeti szépségeinek és történelmi emlékeinek a filmekben való felhasználására. Kolozsvár mellett, a festői szépségű Szászfenesen (Floreszt) valóságos filmvárost hozott létre.

Az irodalmi műveltségű színházigazgató azonban elsősorban az irodalmi művek feldolgozására törekedett, filmjei nemegyszer a színpadi előadások módszerét követték. Történelmi érdeme, hogy a maga köré gyűjtött fiatalokból számos tehetséget indított el filmművészi pályafutásának sikeres útján, mint például Korda Sándor, Kertész Mihály, Garas Márton filmrendezőket, Virágh Árpád filmoperatőrt és másokat.

Janovics filmjeinek sikere megélénkítette a budapesti játékfilm-gyártást is. Az első világháború végére több mint 30 filmgyártó cég és hét kisebb-nagyobb műterem működött Magyarországon. A gyártás emelkedésében közrejátszott a háborús konjunktúra is, mert kormányrendelet tiltotta az angol, amerikai, francia, olasz és más filmek behozatalát Magyarországra. Az akkoriban készült filmek többségéből úgyszólván semmi sem maradt az utókorra. Az írásos dokumentumok alapján azonban megállapítható, hogy a filmek zöme az operettek, kabarék, bohózatok műfajába tartozott. Az igényesebb, kisebb számú vállalkozás a hazai és külföldi irodalom jelesebb műveit filmesítette meg. A többi között elkészült Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Bródy Sándor, L. Tolsztoj, M. Gorkij, O. Wilde és mások egyes műveinek filmváltozata. Az akkor élő magyar írók közül többen — így Karinthy Frigyes, Somlyó Zoltán — dramaturgként bekapcsolódtak a filmgyártásba és az irodalom remekműveinek filmre vitelét szorgalmazták.

Ebben az időben fellendült a filmelméleti tevékenység, emelkedett a szaklapok filmesztétikai írásainak színvonala. A film önálló művészet voltának sokoldalú, szenvedélyes bizonyítása mellett egyes töredékekben már ekkor találkozunk például a premier plánra, vagy a lélektani filmekre való utalásokkal. A legterméke-

Jelenet a „Nagymama” című filmből. Rendezte Korda Sándor (Blaha Lujza és Szirmay Imre)

Jelenet a „Bánk bán” című filmből. Rendezte Kertész Mihály

nyebb szakírók egyike a lapalapító, lapszerkesztő fiatal Korda Sándor, aki később Londonban mint világhírű filmrendező és filmproducer fejezte be pályafutását.

A film a Magyar Tanácsköztársaság idején. A filmipar 1919. április 12-i államosításával a filmgyártás új helyzetbe került. A forradalom társadalomformáló céljaiból is, a dokumentum műfaj addig elért fejlettségéből is következett, hogy elsősorban a híradók és riportfilmek műfaja fejlődött.

Az „Az Est” és a „Pesti Napló” című napilapok gondozásában megindult, de nem rendszeresen megjelenő híradókból fejlődött ki a „Vörös Riport Film” című szocialista filmhíradó, amely a Tanácsköztársaság ideje alatt 19 számot jelentetett meg. Különösen jól sikerült az 1919. május elsejei munkásünnepéről készült mintegy 500 méter hosszú riportfilm. Az egyes híradók gyorsan pergő képei nemcsak a forradalom legfontosabb megnyilatkozásairól tájékoztatták a közönséget, hanem bemutatták a társadalmi élet különböző érdekes jelenségeit is. Egy-egy számban neves grafikusművészek karikatúrákkal magyarázták az időszaki politikai eseményeket; különösen kiemelkedtek Vértess Marcell szellemes karikatúrái.

A híradók mellett háborúellenes, pacifista propaganda-filmek készültek, mint például „Öfelsége a király nevében” és „Jön az öcsém”; az utóbbit Kertész Mihály rendezte.

Emelkedett a játékfilmek száma és művészi igénye is. Damó Oszkár Bródy Sándor „A dada” című művét és Tömörkény István „Lelkiismeret” című novelláját filmesítette meg. Korda Sándor Habsburg-ellenes filmjének címe „Ave Caesar”, a „Yamata” pedig egy felszabadult néger rabszolga története. Garas Márton Dickens „Twist Olivér” című regényét és Upton

Sinclair egyik művét („Kutató Sámuel”) filmesítette meg. Balogh Béla Zolához fordult témáért, mások Gorkij műveit választották. Több mint hatvan játékfilm készült 1918–19-ben, jelölve annak, hogy a magyar értelmiség bizakodással tekintett a demokratikus Magyarország jövője felé.

A Tanácsköztársaság idején készült játékfilmekből mindössze egy maradt meg, a Lázár Lajos és Orbán Dezső rendezte „Tegnap” (1919) című. A film hőse egy fiatal munkás, aki meglehetősen naiv és szentimentális konfliktusok során jut el egy üzemi sztrájk szervezéséig. Az üzemi munkásság életének bemutatása azonban eredeti és hiteles légkört áraszt.

A két háború között. A Tanácsköztársaság bukása után rövid ideig még nyitva maradtak bizonyos lehetőségek a filmművészet számára, így a demokrácia által teremtett művészi alkotókedv nem azonnal lohadt le. Az idősebbek mellett fiatalok is bekapcsolódtak a gyártásba. Ebben az időben kezdte meg működését avantgardista kísérleteivel a később világhírűvé vált magyar filmművész: Fejős Pál. 1919 őszétől 1921 végéig közel 80 cinéma-sketch és játékfilm készült el.

A fehérterror politikai erősödése mindjobban gúzsba kötötte a haladó értelmiséget, és a húszas évek első felében a filmszakemberek tekintélyes része emigrált. Ekkor hagyta el Magyarországot Korda Sándor, Kertész Mihály, Virágh Árpád, majd később Fejős Pál és még sokan mások. A gazdasági és politikai nyomás miatt az évente gyártott filmek száma állandóan csökkent. 1922-ben 4, 1923-ban 11, 1924-ben pedig csak 7 játékfilm készült el.

Művészi igényű, humanista szellemű filmeket nemcsak idehaza nem engedtek készíteni, de ilyeneket külföldről sem engedtek behozni. A Horthy-rendszer filmcenzúrája nem engedélyezte A. France „Crainquebille” című művének filmváltozatát, R. Wiene „Dr. Caligari”, Eisenstein „Patyomkin páncélos”, Pudovkin „Az anya” és más hasonló kiváló filmek bemutatását. Ekkor kezdődött meg a kommersz jellegű, igénytelen, giccses filmek beözönlése a magyar mozikba, és kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatódott az egész Horthy-korszak alatt.

Az állami szervek elsősorban propaganda tevékenységet követeltek az akkori magyar filmtől. A „Corvin-Híradó” Horthy Miklós tevékenységét és személyét népszerűsítette, de csak néhány szám jelent meg belőle. 1924-ben indult meg a rendszeres filmhíradó, a Magyar Film Iroda R. T. (MFI) gondozásában. A propaganda lehetőségeinek maximális kiaknázása érdekében ezeket a híradókat az ország valamennyi mozijának kötelessége volt bemutatni.

1920 és 1930 között a filmművészet demokratikus hagyományainak ápolása elméleti térre korlátozódott. A tekintélyes irodalmi folyóirat, a „Nyugat” hasábjain írott filmkritikáival ekkor teremtette meg Hevesy Iván a magyar tudományos filmelméletet. 1925-ben „A filmjáték esztétikája és dramaturgiája” címmel megjelent könyve az első rendszeres magyar filmelméleti munka. Ugyanebben az időben az emigrációban élő Balázs

Béla Bécsben, Berlinben fejtette ki tevékenységét és írta meg „A látható ember” és „A film szelleme” című világhírű munkáit.

A játékfilm-gyártás azonban továbbra is pangott. A magántőkét rendeletileg nem lehetett kötelezni arra, hogy pénzét a bizonytalan jövődelmezőségű filmgyártásba fektesse. Ezért a kormány a húszas évek végén a játékfilm-gyártás anyagi támogatására Filmipari Alapot szervezett, majd a megvásárolt Corvin műterem helyén, Zuglóban, megalapította a Hunnia Filmgyár R.T.-t.

Ez a félig állami gyár később megvásárolta a pasaréti Star Filmgyárat is. (Ez a két stúdió-telep a bázisa ma is a magyar játékfilm készítésének.) Az állam a műtermek bérbeadásával, közvetett úton irányította és ellenőrizte a producerek munkáját. A rendszer számára nem kívánatos forgatókönyv egyszerűen nem kapott műtermet. Szóts István „Emberek a havason” (1942) című haladó filmjét félig leforgatta saját finanszírozásában és csak azután kapott műtermet.

A hangosfilm. A magyar játékfilm-gyártás anyagi alapjainak rendezése időben egybeesett az 1929-es világgazdasági válsággal, valamint a hangosfilm okozta szakmai válsággal. A hangosítással nyelvi nehézségek keletkeztek a külföldi világcégek termékeinek korlátlan piaci szétáramlásában. Így a hang megjelenése sürgetően hatott a nemzeti filmgyártás megteremtésére. Másfelől azonban a piaci kereslet-kínálat törvényei a nemzeti filmeket is mindinkább a nemzetközi film-monopóliumok termékeihez tette hasonlóvá.

Az első magyar nyelvű hangosfilmek nem is Budapesten, hanem Párizsban készültek. Nagy amerikai filmcégek egyes filmjeiket több verzióban gyártották és a Magyarországnak szánt változathoz budapesti színészeket szerződtettek. A magyar mozitulajdonosok mégis tartózkodással fogadták a hangosfilmet, amelynek a „megjelenése és rohamos elterjedése egészen felforgatta a szakmát”.

A magyar filmproducerek éppen ezért óvatoskodva kezdtek munkához. Az 1931-ben készült első két, bizonyos fokig társadalomkritikai jellegű hangosfilm, „A kék bálvány” és a Székely István rendezte „Hypolit, a lakáj” már a színházban kipróbált kasszasiker után került műterembe. E két film közönségsikere azonban nem további hasonló társadalomkritikai témákra buzdította a filmgyártókat, hanem az üzleti siker érdekében a színházakban divatos „szindarabgyártók” kommersz termékei előtt nyitották meg a filmgyárak kapuit. Futószalagon készültek a sikeres operettek, zenés vígjátékok és kabarék filmváltozatai. Így alakult ki a magyar szalon-vígjáték sajátos típusa. Az e fajta filmek fontosabb kellékei voltak: a mulatozó magyar dzsentrí, ügyefogyott parasztok, pesti szóviccek és a szegény fiú—gazdag leány kötelezően happy enddel végződő szerelmi története („Meseautó” és hasonló filmek). Még a magyar irodalom nagyjainak műveiből készült filmek sem maradtak mentesek a kommersz vígjátékok sablonjaitól, például Gárdonyi Géza „Ida regénye” (1934), Mikszáth Kálmán „A Noszty fiú esete Tóth Marival” (1938), Móricz Zsig-

„Emberek a havason”. Rendezte Szóts István (Görbe János, Szellay Alice)

mond „Nem élhetek muzsikaszó nélkül” (1935) és más hasonló filmek.

A fenti okok következtében a magyar filmgyártás néhány év alatt egészen jól jövedelmező üzletté vált. A gyártott filmek szellemi színvonalára a polgári filmkritikus, Komor András szerint is az a jellemző, hogy „a magyar filmen csak az az író jut szóhoz, akinek nincs súlyosabb mondanivalója”. A hangos magyar játékfilmek 1938-ig terjedő szakaszának termékei közül egyedül az Amerikából hazalátogató Fejős Pál (1897—1963) „Tavaszi zápor” (1932) című alkotása emelkedik ki mondanivalójának humanizmusával és megformálásának művészi színvonalával. A film meseje szakított a szegény leány és gazdag fiú szerelmi sablonjának kötelező törvényével és realisan mutatta meg, hogy miként alázták meg cselédeiket egyes magyar urak. Fejős színvonalasan valósította meg azt a

A „Tavaszi zápor” című film egyik jelenetének próbája; közösen Fejős Pál rendező

művészi elvét, hogy „a filmen a cselekmény és az érzelmek, gondolatok megértéséhez nincsen szükség sok beszédre. Azt mozdulatokkal, zenével, zörejjel, arcjátékkal lehet és kell kifejezni”. Az 1945 előtti legtehetségesebb magyar filmművész alkotását a külföldi szakirodalom is nagyra becsüli és filmjeit külföldön is nagy sikerrel vetítették.

A játékfilmek konjunktúrája. 1939 után, a fasizmus előretörésével új helyzet állott elő a filmgyártásban is. A változások egyik szembetűnő jele az évente gyártott filmek számának emelkedése. A harmincas évek első felének évi 10–15 játékfilmjével szemben 1940-ben már 39 játékfilm készült a magyar műtermekben. Ez a mennyiségi hullám 1943-ban tetőzött, több mint 50 játékfilmmel. A számszerű fejlődés elsősorban gazdasági tényezőkre vezethető vissza. Magyarországnak a hitleri Németország oldalán való hadbalépését az angolszász és más nyugat-európai filmek fokozatos visszaszorítása, majd az országból való teljes kitiltása követte. Ennek következtében emelkedett a mozipark felvevőképessége. Növelte a magyar filmek iránti igényt az ország átmeneti megnagyobbodása is. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy 1939 után fokozódott a kormányzervek anyagi támogatása a számukra megfelelő propagandafilmek gyártása érdekében. Ilyen körülmények között mind nyíltabban jelentkezett egyes magyar filmekben az akkori uralkodó rendszer politikája: az irredentizmus, a sovinizmus, az antiszemitizmus és a szovjetellenesség („Magyar fel-támadás”, „Őrségváltás”, „Negyediziglen . . .”)

E korszak filmjeinek másik csoportja szociális és nemzeti szölamok hangoztatásával igyekezett leszerelni az osztályellentéteket, leplezni azt az egyre jobban elmélyülő nyugtalanságot, amely a tömegeket foglalkoztatta az ország fasizálódása és a háborús terhek foko-

zódása következtében. Az efajta, szakmailag olykor jól sikerült filmek közé tartozott a „Bors István” (1939), „András” (1941), „A miniszter barátja” (1939), „Szerető fia, Péter” (1943) stb.

Növekedett a bestsellerekből készült filmek száma is. A baloldali folyóiratok már régóta szorgalmazták a filmgyárak kapunyitását a szépirodalom előtt. A filmek számának növekedése nagyobb teret biztosított ugyan egyes íróknak, de a magyar realista irodalom alkotásai helyett elsősorban a bestseller művek filmváltozatai jelentek meg a mozik vásznán. Így került feldolgozásra Zsigray Julianna regényéből a hatalmas közönségsikert aratott „Szüts Mara házassága” (1941), Zilahy Lajos művéből a „Halálos tavasz” (1939), Harsányi Zsolt „Magdolna” (1941) című regénye stb.

Bár a magyar hangosfilmnek ebben a szakaszában újabb forgatókönyv-írók és rendezők is bekapcsolódtak a filmgyártásba, a filmek többsége továbbra is a könnyű fajsúlyú, szórakoztató operettek és zenés vígjátékok műfajából került ki. Ezeknek a filmeknek a kultúrtörténeti értéke az, hogy megőrizték számos nagy színész játékát az utókor számára. Csontos Gyula, Somlay Artúr, Uray Tivadar jellemábrázoló képességét, Kabos Gyula, Gózon Gyula, Mály Gerő utólréhetetlen humorát, Berky Lili, Dayka Margit, Vízváry Mariska, Tolnay Klári ragyogó tehetségét, Jávor Pál, Páger Antal, Ráday Imre gesztusait nehezen felejtí el, aki csak egyszer is látta őket, mert kiváló művészetükkel még a sablonos figurákat is képesek voltak emlékeztetessé varázsolni.

Az irodalmi realizmus elemei egyes magyar filmekbe jobbra csak a „népi irodalom” néhány alkotásának megfilmesítése révén kerültek be. A népi irodalom műveinek felhasználásával készült az 1944 előtti hangosfilm-gyártás egyik legjelentősebb alkotása, az „Ember-ek a havason” (1942) című film. A tehetséges, fiatal Szóts Istvánnak (192—) ez volt az első és egy csapásra sikeres játékfilmje. A székely népballadák komor hangulatát idéző film az erdélyi favágók kizsákmányolt életét mutatja be. A mesterien rendezett és fényképezett film az 1942-es Velencei Filmfesztiválon díjat nyert.

A népi irodalmi irányzat hatására készült jelentősebb filmek még: Kodolányi János „Földindulás” (1939) című színdarabjának filmváltozata, Nagy Lajos—Tersánszky J. Jenő forgatókönyvéből „Egy tál lencse” (1941) című, a Cserépy László (1912—57) által rendezett „A harmincadik” (1942) és az „Aranypáva” (1943) című filmek. E filmeket Eiben István (1902—58) és Hegyi Barnabás (1914—66), a magyar filmművészet kiváló operatőrei fényképezték. „A harmincadik” a reális miliő művészi színvonala mellett különösen ki-tűnt kapitalizmusellenességével.

Egyéb filmek. A Horthy-rendszer nagy gondot fordított a filmpropagandára. A heti filmhíradót már 1930-ban hangosították. A zsrnalista módon szerkesztett híradók a politikai protokoll-események mellett szenzációk találasával igyekeztek megnyerni a nézők figyelmét. A háborús propaganda erősödésével azonban a híradók eseményvilága mindjobban összeszűkülött és a harmincas évek végén még számos külföldi ország

Két jelenet a „Valahol Európában” című filmből, rendezte Radványi Géza 1945-ben (Somlay Artúr — Bánki Zsuzsa, Gábor Miklós)

eseményeit felhasználó világhíradók utóbb már csak német és olasz eseményeket mutattak be a hazai riportok mellett.

Az ország külföldi propagandájának céljára a híradókat készítő Magyar Film Iroda R. T. műtermében készítették az úgynevezett „Hungaria” című filmsorozatot. Ezek a dokumentum-módszerrel készült filmek bemutatták az akkori Magyarország iparát, mezőgazdaságát, kultúráját. Jobbára reklámfilmek voltak ezek; hiteles kép helyett, társadalmi összefüggéseiből kiszakítva mutatták be a fényképezett jelenégeket.

Az 1930–44 közötti magyar dokumentumfilmek legjelesebb alkotása Móricz Zsigmond és J. Höllering, osztrák operatőr nevéhez fűződik. A Móricz forgatókönyv alapján készített „Hortobágy” (1936) című eredeti hangos dokumentumfilm az alföldi paraszti-pásztor élet megkapó részleteit tárta fel. A film gyermekszereplője hortobágyi csikósbojtár, aki ló helyett már a városi emberek által megismertetett autón szeretne száguldani. A rendkívül művészi fényképezett film sok tekintetben emlékeztet Flaherty „Louisianai történet” című világhírű dokumentumfilmjére.

A rövidfilmek csoportjában készült néhány sikeres művészeti tárgyú dokumentumfilm, illetőleg filmszatíra. Az említett filmek alkotó kettőse Cserépy László filmrendező és Apáthy Imre színművész, a paródiák főszereplője pedig Pethes Sándor („Juj, nem kell megijedni”, „Így játszottok ti!”).

A rajz- és bábfilm csak kezdeti lépéseket tett ebben az időben. A rajzfilmek főként reklám céljára készültek. Az első rajzfilmet Macskássy Gyula (1912—) és a ma Angliában élő Halász János (1912—) ké-

sztítették. A rajzok ötletessége, a trükkök színvonala már ekkor elárulta azt a kimagasló tehetséget, amely Macskássy Gyula művészetében 1945 után bontakozott ki igazán.

Az egyetlen bábfilm, „A kisbalta”, mesejátékot dolgozott fel, meglehetősen kezdetleges mozgással.

A legtöretlenebbül fejlődött a nagy múltú iskolai filmoktatás ügye. 1931-ben már minden budapesti gimnázium rendelkezett 16 mm-es filmvetítő géppel. 1934-ben a kultuskormányzat az iskolai filmügyek irányítására központi szervet hozott létre és pályázatot írt ki könnyen hordozható, könnyen kezelhető iskolai filmvetítő gép típusának megtervezésére. Az iskolai tárgyú filmek számának rendszeres növelésével és a hazai gyártmányú 16 mm-es vetítőgép előállításával sikerült elérni, hogy az 1942–43-as tanévben már közel 700 iskolában volt filmes oktatás. Az iskolai filmoktatás ügyeinek irányítására a minisztérium havi folyóiratot adott ki, ahol általános és szakdidaktikai filmkísérletek eredményeit és tapasztalatait közölték a pedagógusok.

Amennyire fejlett volt az iskolai filmoktatás színvonala és annak elmélete, annyira elmaradott volt a filmkritika és filmesztétika. Boldizsár Iván, az ismert publicista írta 1942-ben: „A filmrovatot nem a kritikus ízlése, műveltsége, felfogása irányítja, hanem az üzleti szempont. Nagyon gyakran előfordul, hogy a gyárosok fizetett cikkeket közöltenek egyes filmekről. Ez pedig a kritika teljes megszüntetésére vezet.”

A két világháború közötti hangosfilm-gyártás elsősorban ipari és technológiai tapasztalatot adott a filmgyártáshoz, amelyből 1945 után bontakozott ki az új magyar filmművészet és filmkultúra.

A felszabadult ország filmkultúrája. A fasiszta uralom alól felszabadult Magyarország lerombolt, kifosztott filmgyárakat örökölt, mert a légitámadásoktól el nem pusztított berendezéseket nyugatra hurcolták a fasiszta németek és nyilas csatlósai. A háború sújtotta ország gazdasági élete az inflációtól szenvedett. A magántőke tartózkodott a bizonytalan filmgyártási befektetésektől és jövedelmezőbb iparágat keresett. Ilyen körülmények között a demokratikus koalíció négy vezető pártja saját filmgyártó vállalatot szervezett és ezzel igyekezett új szellemű filméletet teremteni.

A demokratikus átalakulás első, közvetlen hatása a film terén abban mutatkozott meg, hogy 1945 után felemelkedtek a cenzúra sorompói az egyetemes filmkultúra értékes alkotásai előtt. Elsősorban az egyetemes filmtörténet életében is úttörő szovjet filmalkotások pezsdítő hatását kell kiemelni. A magyar szakemberek és a közönség egyaránt ekkor kezdték megismerni Eisenstein, Pudovkin, Donszkoj, Romm és mások kiemelkedő filmjeit, mint a „Jégmezők lovagja”, „Rettegott Iván”, „Lenin 1918”, „Egy életen át”, a Gorkij életrajzi trilógia filmváltozata stb. E kiváló filmalkotások azonban mindjobban elszigetelődtek a Sztálin-kultusz időszakában készült sematikus filmek tengerében.

Másfelől a háború alatt nélkülözött nyugati filmek között a kommersz termékek áradata is beözönlött az országba, s gyengítette az olyan kiváló alkotások hatását, mint a francia Marcel Carné „A szerelmek városa”, az amerikai Orson Welles „Aranypolgár”, az olasz Roberto Rossellini „Róma nyílt város” című filmjei.

Kép a „Talpalatnyi föld” című filmből. Rendezte Bán Frigyes (Mészáros Ági, Szirtes Ádám)

A népi tárgyú, szocialista szellemű, realista filmekért elsősorban a kommunista és a parasztpárt filmvállalatai harcoltak. A Magyar Kommunista Párt filmvállalata az 1945 után moszkvai emigrációból hazatért világhírű filmesztétá, Balázs Béla művészeti irányításával készítette elő az első, világsikert aratott új magyar filmet „Valahol Európában” (1947) címmel. A film írója és rendezője, Radványi Géza (1907—) a régi filmrendező gárda egyik legtehetségesebb tagja. A „Valahol Európában” hősei a háború miatt elárult, hontalanná vált csavargó gyerekek. A határozottan antifasiszta, pacifista film modern kifejező eszközeivel helyenként a korai neorealizmusra emlékeztet. A mű nemcsak mondanivalójával, hanem művészi színvonalával az ország határain túl is, a világ minden részében sikert aratott. (Utóbb az ENSZ védnökséget vállalt a film fölött.)

Az államosítás előtt készült másik kiváló alkotás a felszabadulás előtti egyik legtehetségesebb fiatal filmművész, Szóts István „Ének a búzamezőkről” (1947) című műve, amellyel Móra Ferenc hasonló című regényét vitte vászonra. (Sajnos a műben levő misztikus vonások és az akkori kultúrpolitika merevsége miatt a film végül is nem került bemutatásra.)

Az államosítás utáni évek. 1948-ban megtörtént a filmgyártás és a mozik társadalmi tulajdonba vétele. A filmügy a kultúra és a népművelés szerves része lett és elhárultak a művészi filmalkotás profitszerző akadályai. A készítendő filmek színvonala elvileg elsősorban az alkotók tehetségétől és műveltségétől függött. Színházi szakemberek is bekapcsolódtak az államosított filmgyártásba. Filmet rendezett társas viszonyban Gellért Endre, a Nemzeti Színház későbbi kiváló főrendezője. De az egyik legtehetségesebb mai filmrendező, Fábri Zoltán (1917—) is színházi gyakorlat után került a filmhez.

A kulturális vezetők és a filmszakemberek egészséges együttműködésének alapján született meg a magyar irodalom reprezentáns képviselőjének, Szabó Pálnak a regény-trilógiájából az első állami film, a „Talpalatnyi föld” (1948), a tapasztalt filmrendező, Bán Frigyes (1902—) és művészi kollektívájának gondozásában. A film elementáris erővel tárta fel a magyar szegényparasztságnak a földesurak ellen folytatott hősiességét. Nemcsak témában jelentett forradalmian újat, hanem a tartalom és a forma harmóniája, a forgatókönyv, a fényképezés, a montázs, a zene, a színészi játék összhangja a film egészének architektúrájában, mind hozzájárult ahhoz, hogy a „Talpalatnyi föld” máig is egyik csúcsa a magyar filmtörténetnek.

Keleti Márton (1905—) elkészítette az azóta is leg-sikeresebb magyar filmpoperettet, a „Mágnás Miskát” (1948) Szirmai Albert zenéjével, Mészáros Ági, Latabár Kálmán és Gábor Miklós főszereplésével. Gertler Viktor (1901—69) „Diszmagyar” (1949) című szatírája a dzsentri világ úrhatnamságát gúnyolta ki.

A kezdeti lendület azonban fokozatosan megtorpant. A személyi kultusz időszakának dogmatikus és bürokratikus vezetési módszere következtében a rendezők és a művészeti vezetők konzultatív együttműködését a parancsolgatás egyoldalú és gyanakvó légköre vál-

totta fel. 1949 után egy időre elhatalmasodott a felülről meghatározott téma mindenhatósága a művészi formával szemben egészen odáig, hogy Balázs Bélának a film önálló kifejezési formáját hirdető nézeteit hivatalosan károsnak és formalistának minősítették.

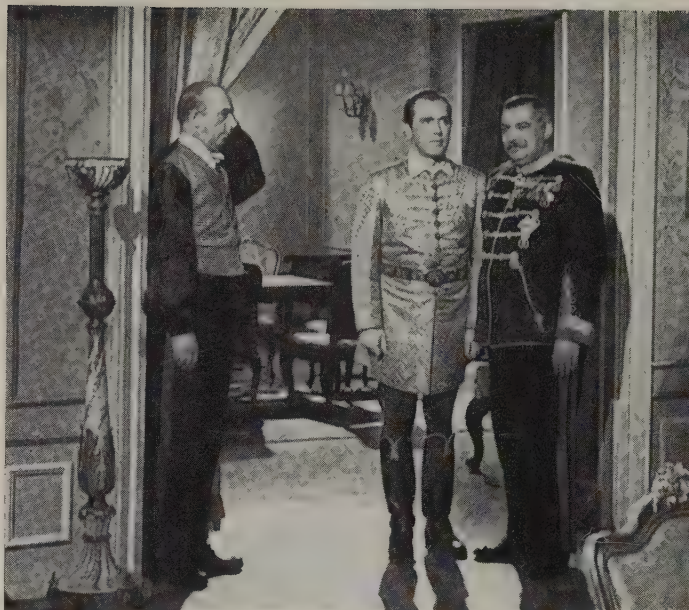
Ilyen körülmények között reális társadalmi konfliktusokat, hiteles figurákat jobbra a történelmi tárgyú filmekben találhatunk („Ludas Matyi”, 1949; „Erkel”, 1952; „Simmelweis”, 1952). A jelenkori témák feldolgozása azonban egyre jobban ellaposodott, elszűrült, s e filmek alakjai papírmásé figurákká váltak („Dalolva szép az élet”, 1950; „Teljes gőzzel”, 1951 stb.).

A légkör általános megromlása mellett nehezítette az előrehaladást az is, hogy az alakuló, forrongó társadalom ábrázolásához az 1945 óta eltelt rövid idő alatt a művészek még nem rendelkeztek az új élet kellő ismeretével. Így azok a vállalkozások is elmaradtak a kitűzött céltól, amelyek őszintén törekedtek a társadalmi valóság bemutatására („Felszabadult föld”, 1950; „Tűzkeresztység”, 1951; „Vihar”, 1952 stb.). Mégis, ezek a többségükben szocialista tárgyú filmek nyitottak utat a magyar nép életének filmművészeti ábrázolásához.

A játékfilmek fejlődése. 1953 júniusa után, amikor az állami és pártvezetés igyekezett kijavítani a szocializmus építése közben elkövetett hibákat, az állami film vezetői is nagyobb bizalommal fordultak a filmművészekhez, a művészek pedig épp e bizalom vizsgázására felelősségteljesebben nyúltak témájukhoz. Így az 1954–56-os években színvonalas alkotások sora keletkezett: „Körhinta” (1955), „Budapesti tavasz” (1955), „Gázolás” (1955), „Hannibál tanár úr” (1956), „Bakaruhában” (1957) stb. Szembetűnő a témák változatossága, az alkotói egyéniség sokszínűsége, a művészi felelősségtudat bátor őszintesége. Sarkadi Imre és Fábri Zoltán „Körhinta” című alkotása a „Talpalatnyi föld” mellett máig is egyik legszínvonalasabb és legkulturáltabb filmünk. Hasonló igényesség mutatkozik Máriássy Félix „Budapesti tavasz” és „Egy pikoló világos” (1955), Ranódy László „Szakadék” (1956) című filmjében is. Ekkor tűnt fel ötletes alkotásaival a fiatal és tehetséges Makk Károly (1925–; „Liliomfi”, 1954; „9-es kórterem”, 1955; „Mese a 12 találatról”, 1956).

Az 1956-os ellenforradalom után a kormány a filmstúdiókat decentralizálta és számos szervezeti intézkedéssel segítette elő a szabadabb alkotói légkör kibontakozását.

A politikai konszolidáció erősödése, a Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikai irányelvei és az irodalommal foglalkozó dokumentumai kedvező légkört teremtettek a művészetek szocialista szellemű kibontakozásához. Az első politikai tárgyú filmek nagyobb része a Tanácsköztársaságot leverő ellenforradalom történelmileg letisztult eseményeiből merítette témáját. Fábri Zoltán „Édes Anná”-ja (1958), — Kosztolányi Dezső regénye nyomán — a történet háttérben azt a féktelen terrort és irtóhadjáratot érzékeltette, amelyet az ellenforradalmárok folytattak

Benkő Gyula a „Diszmagyar”-ban. Rendezte Gertler Viktor

az 1919-es kommunisták és a velük rokonszenvező értelmiségiek ellen. A fiatal Herskó János (1926–) „Vasvirág” (1957) című filmje azt ábrázolta, hogy az 1920-as ellenforradalom győzelme után milyen nyomor, munkanélküliség, testi és szellemi prostitúció

Somlay Artúr és Soós Imre a „Ludas Matyi”-ban. Rendezte Nádasy Kálmán

Jelenet a „Körhinta” című filmből. Rendezte Fábri Zoltán (Szirtes Ádám, Töröcsik Mari)

Mezey Mária és Gordon Zsuzsa a „Budapesti tavasz” című filmben. Rendezte Máriássy Félix

várt a munkásokra. De az ilyen rendszerben a szegény-parasztoknak sem biztatóbb az élete, mint erről a Szabó Pál forgatókönyvéből készült „Csempészek” (1958) című Máriássy Félix (1919—) film igyekezett meggyőzni nézőit. A Tanácsköztársaság hősi harcainak állított méltó emléket Makk Károly filmje, „A 39-es dandár” (1959).

A kortársi téma feldolgozása Dobozy Imre és Keleti Márton filmjével, a „Tegnap”-pal (1959) indult. A két-részes film laza szerkezetű életképben, riportszerűen, de mégis meggyőzően igyekezett feltárni az 1956. évi ellenforradalom okainak összefüggéseit. A kortársi

Domján Edit és Latinovits Zoltán az „Oldás és kötés”-ben. Rendezte Jancsó Miklós

témájú filmek azonban még mindig elmaradtak a történelmi tárgyú és az irodalmi műalkotásokból készült filmek gondosan árnyalt, szépen csiszolt lélekrajza és reális társadalmi háttere mögött. Még mindig a tematika uralkodott a rendezők felett és a rendezők nem tudtak kellően úrrá lenni a téma felett. E tekintetben öröndetes az 1963-as év két kiemelkedő filmje: Jancsó Miklós (1921—) „Oldás és kötés”, valamint Herskó János „Párbeszéd” című filmalkotása. Jancsó az úgynevezett lélektani film irányzatának eszközeit használta fel a szocialista személyiség lelkivilágának és konfliktusainak humanista ábrázolására. Herskó János „Párbeszéd”-e pedig a népi demokrácia viszonyai között felnőtt értelmiség sorsáról vall szenvedélyes őszinteséggel.

A magyar filmművészetben lassan hagyományossá válik a paraszti tárgyú filmek úttörő kezdeményezése. Tuli József és Mészáros Gyula „Kálvária” (1960), Dobozy Imre és Kovács András „Zápor” (1960), valamint Galambos Lajos és Kovács András „Isten őszi csillaga” (1962) című filmjeinek hősei szövetkezeti parasztok. E filmek azt a hatalmas történelmi folyamatot igyekeznek megragadni, amikor az évszázadok során megmerevült falusi viszonyok gyökeresen átalakulnak.

Ebbe a fejlődési vonalba illeszkedik Fábri Zoltán „Húsz óra” című filmje. Bár a történetet színhelye a magyar vidék, mégsem egyszerűen falusi-paraszti tárgyú film Sánta Ferenc „Húsz óra” című kisregényének filmváltozata. Témája az egész magyar nép felemelkedésének, szocialista fejlődésének történetét jelképezi. Fábri Zoltán, híven eddigi műveihez, ismét bebizonyította, hogy a magyar filmművészet egyik legigényesebb, leghatékonyabb rendezője. Művészetével korunk legégetőbb kérdéseire keresi a választ, válaszaira pedig nemcsak a magyar közönség, hanem a határon túl a nemzetközi közvélemény is felfigyel. A film nagydíjat nyert az 1965. évi moszkvai fesztiválon és Rómában elnyerte az 1965. évi fesztivályníertes filmek első díját.

A magyar filmművészet fejlődésében — miként külföldön is — a fiatal filmrendezők bekapcsolódása hozott új szint, kísérletező törekvést. Leginkább a fiatalok filmjeiben figyelhető meg a szocialista ember típusának, erkölcsének kialakításáért folytatott eszmei és művészi harc. Törekvéseikben felhasználják mind a nyugat-európai filmművészet modern irányzatának eredményeit, mind pedig az új nemzetközi szocialista filmművészeti kísérletek tapasztalatait. Így honosodott meg a magyar filmművészetben a cinéma vérité és a cinéma d'auteur (szerzői film) módszere, különösen a Balázs Béla Stúdió fiataljai által készített rövidetűdökben, lírai és publicisztikai dokumentumfilmekben. Többen közülük kiemelkedő nemzetközi sikert arattak: Szabó István (1940—) „Te” (1962), „Koncert” (1962), Huszárik Zoltán „Elégia” (1965).

A cinéma vérité módszerével készült filmek közül kiemelkedik Kovács András (1925—) „Nehéz emberek” (1964) című műve. A film a műszaki értelmiség soraiból választott öt feltaláló kálváriáját ábrázolja a bürokráciával szemben folytatott szabadsalmi jogukért, és a mai magyarországi műszaki élet fontos vonásait mutatja be.

A szerzői film úttörői a Balázs Béla Stúdióban dolgozó, filmművészeti főiskolát végzett fiatalok közül kerülnek ki: Gaál István (1933—), Sára Sándor (1933—), Kósa Ferenc (1937—) és még sokan mások.

Gaál István és Sára Sándor játékfilmje, a „Sodrásban” (1963) a falusi fiatalok erkölcsi érlelődését, szolidaritás közösséggé formálódását mutatja le. A film 1965-ben Pesaróban elnyerte a Fiatal Kritikusok Díját. Gaál „Zöldár” (1966) című filmje az 1950-es évek bürokratikus, törvénytörő légkörét idézi egy paraszti származású egyetemi hallgató sorsában. A „Keresztelő” (1968) a faluról származó, a néppel erkölcsi és politikai közösséget vállaló művészek és értelmiségiek sorsának nehézségeit, buktatóit ábrázolja.

Szabó István „Álmodozások kora” (1965) című alkotása a fiatal magyar értelmiség pályakezdésének tekervényes útjait és a felnőttek társadalmába való beilleszkedésének nehézségeit mutatja meg. Az „Apa” (1966) a személyi kultusz időszakában teremtett hamis illúziókkal, erkölcsi ballasztokkal számol le. Emellett egyfajta stílus-romantikát is teremt a nálunk későn kibontakozó, önálló filmnyelv megteremtésében. A mű elnyerte az 1967. évi moszkvai Filmfesztivál fődíját és a Locarnói Filmfesztivál különdíját.

A szerzői filmek sorából különösen kiemelkedik Jancsó Miklós munkássága. Antonioni, Bergman és Wajda eredeti és önálló filmstílus megteremtésére irányuló törekvéseit hazai talajon folytatva olyan filmművészi sajátosságokat teremtett, amelyekre az egész világ film-közvéleménye elismeréssel figyelt fel. „Szegénylegények” (1965) című alkotása a múlt század végén híressé vált betyárok nehéz életét tárja nézői elé, bemutatva azt a kegyetlen terrort, ahogyan a Monarchia fékentartotta a néptömegeket és irtotta a kossuthi eszmékhez, a szabadsághoz való ragaszkodásukat. A film 1966-ban elnyerte a Fipresci díját Locarnóban. „Csillagosok, katonák” (1967) című filmje a bolsevikok

Sinkovits Imre és Pécsi Sándor a „Párbeszéd”-ben. Rendezte Herskó János

kemény és sokszor ösztönös, önvédelmi-forradalmi harcának, valamint a fehérgárdisták kegyetlen céltudatossággal szervezett terror-hadjáratának könyörtelen összecsapásait mutatja meg. A legendás napok olykor naturalistának tűnő ábrázolásából is feldereng a szocializmusban bizakodó forradalmárok erkölcsi igaza.

Görbe János és Páger Antal a „Húsz óra” című filmben. Rendezte Fábri Zoltán

„Sodrásban”. Rendezte Gaál István

A „Csend és kiáltás” (1968) a horthysta fehérterror éveinek embernyomorító napjait idézi. A sajátosan jancsóí stílust képviselő kompozíciók, gépmozgások és vágások olykor modorosnak tűnnek és elvontságuk épp a konkrét történelmi helyzet megértését nehezíti. „Fényes szelek” (1969) című, szenvedélyes vitát kavaró,

Tolnay Klári és Nagy Anna Ranódy László „Pacsirta” című filmjében

első színes játékfilmjében pedig a magyar népi demokrácia kezdeti éveinek harcait eleveníti fel, az egyik népi kollégium fiataljainak életével a háttérben. A film a konkrét történelmi helyzeten túl a forradalmi hatalom megszerzésének és megtartásának erkölcsét boncolgatja.

Kovács András Cseres Tibor „Hideg napok” című regényének azonos című filmváltozatában (1966) a horthysta hadsereg és államigazgatás embertelen parancs-végrehajtóinak nacionalista illúzióiról rántja le a leplet kegyetlen őszinteséggel és megrázó művészi erővel. A film fődíjat nyert az 1966. évi Karlovy-Vary-i filmfesztiválon. „Falak” (1968) című publicisztikai művében az egyéni és közéleti feladatvállalás következetlenségeiből és ellentmondásaiból származó politikai és morális veszedelmeket tárja fel.

Kósa Ferenc (1938–) „Tízezer nap” (1967) című főiskolai diploma-filmjével elnyerte az 1967. évi Cannes-i Filmfesztivál legjobb rendezői díját. A mű a magyar szegényparasztság legutóbbi harminc esztendejéről ad balladai hangvételű és tömörségű, költői ihletésű képet.

Sára Sándor önálló világlátása kezdetben filmfelvételeinek fényképezési stílusában mutatkozott meg. Tehettségének eredetisége, szenvedélyes közéleti elkötelezettsége „Feldobott kő” (1966–69) című művében bontakozott ki igazán.

A fiatalabb korosztályhoz tartozó filmrendezők művészi színvonalát jelzi, hogy a hatvanas évek második felében az évi 20 játékfilmhez mérten a magyar filmek aránylag nagy számban nyertek fesztiváldíjakat. Már nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi szakirodalom is magyar „filmiskoláról” beszél. A Fipresci, a filmkritikusok nemzetközi szövetsége 1968-ban Budapesten rendezett tanácskozásán már némi udvarias túlzással a magyar film aranykorát emlegették.

Herskó János „Szevasz Vera!” (1967) c. filmjében — folytatva a „Párbeszéd”-ben megkezdett művészi vitát — az 1945 utáni forradalmi nemzedék és a hatvanas évek fiataljainak életstílusa közötti különbséget mutatta be. A film az 1967-es San Sebastian-i fesztiválon Fipresci-díjat nyert.

Ezek az új filmek a korabeli Európa legfontosabb intellektuális problémáira igyekeznek megrázóan őszinte, szocialista választ adni. Ugyanakkor olyan elemi erővel tárják fel a magyar nép egyes rétegeinek életét, mint annak idején Bartók tette a zenében, vagy József Attila a munkásosztály lírájában. E fiatalok egyes műveivel kapcsolatban többször felvetődik a Bartók–Kodály, József Attila–Móricz Zsigmond történelmi párhuzam. Bár közöttük ma még nem található az előbbiekhöz hasonló erejű tehetség, tevékenységük mégis ugyanolyan forradalmi jelentőségű a magyar filmművészet történetében, mint egykor Bartóké volt a zenében, vagy József Attiláé az irodalomban.

A fiatalok egyre nagyobb számú és mind eredetibb törekvései mellett folytatódik a magyar irodalom értékes műveinek tolmácsolásában végzett színvonalas munka. Ranódy László, Kosztolányi Dezső: „Pacsirta” és „Aranyáskány” című műveinek filmváltozatával aratott sikert. Fábri Zoltán Molnár Ferenc „Pál utcai

fiúk” című világhírű művének rangos feldolgozását végezte el. Várkonyi Zoltán Gárdonyi Géza „Egri csillagok” című történelmi regényének filmváltozatával sajnos csak részben elégítette ki a hozzáfűzött nagy várákozást.

A szerzői filmek és irodalmi alkotások feldolgozásai mellett a magyar film termésében ma már minden irányzat megtalálható. A zenés filmek mellett egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a szatírák, vígjátékok, kaland- és bűnügyi filmek.

Híradó, dokumentum- és rajzfilmek fejlődése. A híradó és dokumentumfilm-gyártást 1945 után ugyancsak a demokratikus pártok filmvállalatai kezdték meg. Az államosítás következtében azonban központi híradó- és dokumentumfilm-stúdió jött létre, de az itt készült híradófilmek gyakran protokollós propagandaanyagokká váltak. Súlyosbította a helyzetet, hogy 1949 után megszűnt a külföldi eseményeket feldolgozó világhíradó. Így a heti magyar filmhíradón kívül csak szovjet híradót láthatott a magyar közönség.

1953 után alakult ki fokozatosan a magyar filmhírszolgálat mai rendszere. A mintegy 350 méter hosszú heti híradó kétharmad részében riportszerűen kidolgozott események szerepelnek, míg az utolsó egyharmada rövid, tudósításszerű pillanatképekben számol be a hét legfontosabb hazai és külföldi eseményeiről. A heti filmhíradó mellett havonta kétszer a nemzetközi eseményeket feldolgozó világhíradó és havonta egy-

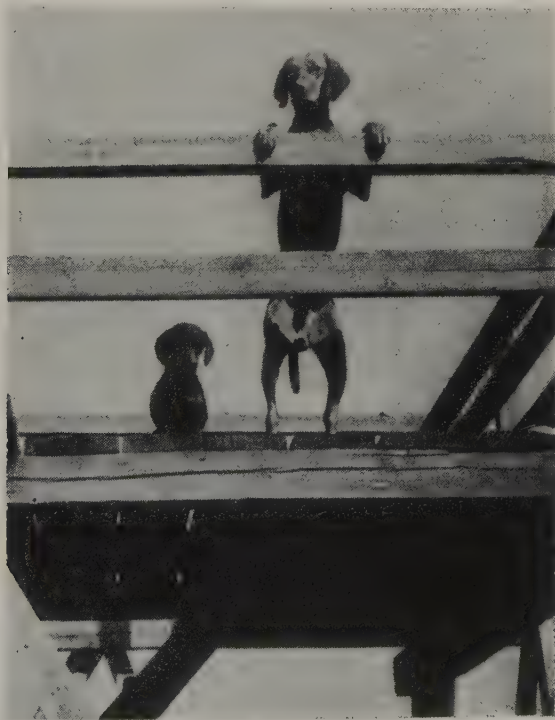

„Szegénylegények”. Rendezte Jancsó Miklós

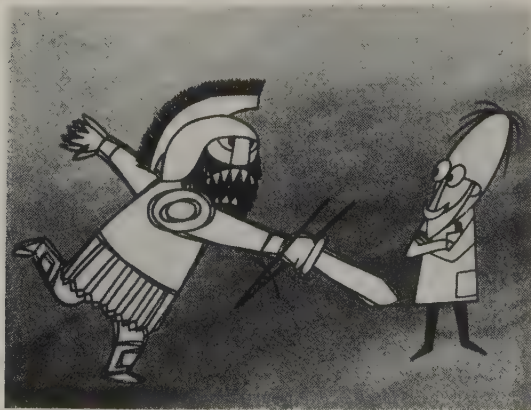
szer sporthíradó jelenik meg. A magyar filmhíradó rendszeres cserekapcsolatot tart fenn a világ 28 országának több mint 30 filmhíradó ügynökségével.

Nagyot fejlődött 1945 után a magyar dokumentumfilm műfaja is. Kezdetben a dokumentumfilm igyekezett reálisan feltárni a magyar nép megváltozott életkörülményeit, de később mindjobban elhatárolódott az íróasztal mellett konstruált „dokumentum”-filmek száma. 1953 után a dokumentumfilmeket is mindjobban áthatotta a téma és környezet helyszíni tanulmányozásából eredő, megkapó pillanatok, jellemző mozzanatok felemelő vagy megrázó szépsége. A magyar dokumentumfilm-készítők tanulmányozni kezdték a szovjet Dziga Vertov, az angol dokumentumfilm-

Jelenet a „Cimborák” című filmből a két „főszereplővel”. Írta és rendezte Homoki-Nagy István

Jelenet Macskássy Gyula „Párbaj” című rajzfilmjéből

iskola és a francia avantgarde film műveit. Ennek nyomán szélesedett a dokumentumfilmek tematikája. Nemcsak a múlt eseményeit tárták fel hitelesen („Utolsó felvonás”, „Halálkanyar”), hanem a mai magyar társadalomról szociológiailag reális és művészi képet rajzoltak. Különösen a fiatal rendezők munkásságát kell kiemelni. Mönich László (1926—) és Szabó Árpád (1919—) „Város, amely élni akar” (1957) című filmje, Knoll István (1924—) riportfilmjei, valamint Gaál István és Sára Sándor művei sokat ígértek („Oda-vissza”, 1962; „Cigányok”, 1962; „Vízkereszt” 1968).

A rövidfilmek közül nemzetközi díjat nyert értékesebb művek a következők: Vadász János „Nyitány” (1965) Oscar-díj és a Cannes-i Fesztivál Rövidfilm Nagydíja, 1965; Kollányi Ágoston (1913—) „Ének a vasról”, Moszkvai Fesztivál Nagydíja, 1963; Herskó Anna (1920—) „Kézenfogva”, 1964. évi Oberhauseni Dokumentumfilm Fesztivál; Takács Gábor (1928—) „Arany Metszész”, Bergamo 1963, nagydíj és Cordoba 1966, oktatófilm nagydíj.

Bár az iskolai oktatófilm hosszú és eredményes múltra tekint vissza, a tudomány, a technika, a művészetek eredményeit népszerűen összefoglaló úgynevezett ismeretterjesztő filmek csak 1945 után, elsősorban szovjet tapasztalatok alapján honosodtak meg. A különböző tudományágak legfontosabb tárgykörét feldolgozó ismeretterjesztő filmek számos nemzetközi fesztiválon szereztek díjat. Így például Kollányi Ágoston és Vancsa Lajos (1920—) „Aquárium” (1954) című színesfilmje Cannes-ban, vagy a „Bölcsők” (1956) című ugyancsak színes film. Ebben a műfajban a legnagyobb hazai és nemzetközi sikert Homoki Nagy

István (1914—) természetfilmjei aratták: a „Vadvízország” (1951), „Gyöngyvirágtól lombhullásig” (1952), „Cimborák” (1956) és más színes tájfilmjeit a világ minden részében sikerrel vetítik.

A magyar rajzfilm irányítója és egyik legtehetségesebb rendezője Macskássy Gyula (1912—). A vezetésével dolgozó alkotóműhelyből kikerült rajzfilmek szép nemzetközi sikert arattak. A magyar népmesék feldolgozása mellett („A kiskakas gyémánt félkrajcárja”, 1952; „Két bors ökröcske”, 1956) mind többet foglalkoznak a mai ember morális problémáival is: „Ne hagyd magad emberke” (1958), „Ceruza és radír” (1960), „Párbaj” (1961), „Pirospöttyös labda” (1961) stb. Különösen ismertté váltak a „Gusztáv”-sorozat filmjei. Az államosítás után vált rendszeressé a magyar bábfilmgyártás is, főként Imre István és Foky Ottó munkái nyomán.

A szakmai utánpótlás nevelésére 1945-ben filmtaggattal bővült a Színház és Filmművészeti Főiskola. A főiskola végzett növendékei a Balázs Béla Stúdióban készítik kísérleti jellegű filmjeiket.

A magyar *filmelméleti és filmtörténeti kutatást* szolgálja a Magyar Filmtudományi Intézet és a Filmarchívum, amely tagja a Filmarchívumok Nemzetközi Szövetségének, a FIAF-nak. A kezelésében működő mozi, a Filmmúzeum a filmtörténet kiemelkedő alkotásainak bemutatása mellett artkino jelleggel bemutatja a modern nemzetközi filmművészet újszerű alkotásait is. Az intézet gondozásában kéthavonként „Filmkultúra” címmel filmtudományi szemle jelenik meg. A magyar filmúság, a „Filmvilág” kéthetenként számol be a hazai és a külföldi filmélet eseményeiről.

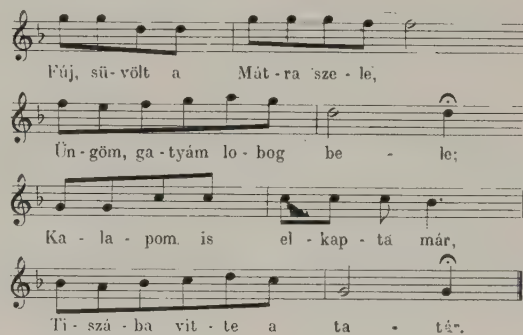
A magyar népzene. Szent Gellért püspök krónikása a 11. században leírja, hogy midőn a velencei származású püspök Magyarországra érkezett és egy majorságban megszállva meghallotta az első magyar éneket, rendkívül elcsodálkozott annak különös lejtésén. Ilyen élménye lehetett Bartóknak is, amikor 1904-ben végighallgatta egy erdélyi cseléd lány dalát. (A dallamot fel is dolgozta egyik legelső művében.) Kodállyal fordítva történt: amikor felnőtt diák korában tanulmányozni kezdte az akkori „népdal”-gyűjteményeket, nem talált bennük olyan dalokat, amelyeket otthon a cselédektől hallott. Ez arra ösztönözte, hogy 1905-ben népdalgyűjtő útra keljen. Ezzel az úttal jutott diadalra Magyarországon a mai értelemben vett *népdalgyűjtés és kutatás*. Már egy évszázaddal előbb is történtek ugyan kísérletek, a múlt századi gyűjtőknek és kutatóknak azonban merőben más fogalmaik voltak a néprajz módszereiről és feladatairól, mint a maiaknak.

A múlt század első felében — a nemzeti reformmozgalom ösztönzésére — támadt fel az érdeklődés a népzene iránt is, és a Magyar Tudományos Akadémia lett a népdalkutatás legfőbb irányítója. Az eredmény azonban még így is meglehetősen szegényes maradt: az Erdélyi János (1814—68) által 1846 és 1848 között közzétett népköltési gyűjteményből mindössze 12 népdal jelent meg dallammal, noha Erdélyi több mint 1000 dallammal rendelkezett. Később Bartalus István (1821—99) hét kötetben (1873—96) jelentette meg népdalgyűjtését (kísérlettel), amely azonban jóformán visszhang nélkül maradt, minthogy akkorra már erősen alábbhagyott az érdeklődés az igazi népdalok iránt.

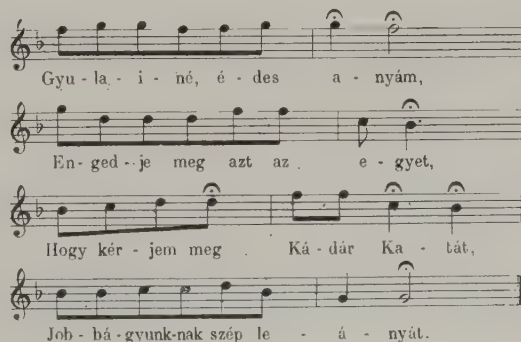
Ilyen előzmények után a század utolsó éveiben szinte közönyös légkörben indult meg Magyarországon a mai értelemben vett tudományos módszerű néprajzi kutatás és ennek keretében a népdalgyűjtés is, ez utóbbi — a nemzetközi gyakorlatban első ízben — Edison fonográfja segítségével. A magyar népzene kutatást és néhány év múlva az egész magyar zenét forradalmasító gyűjtőmunka megindításának érdeme a kiváló néprajzkutató, Vikár Béla (1859—1945) nevéhez fűződik.

Kodály Zoltán és Bartók Béla népdalgyűjtései. A Vikár Béla nyomdokain elinduló Kodály Zoltán 1905. évi gyűjtőútja hozott döntő fordulatot a népdalgyűjtésben. E kutatőútja során Kodály ugyanis megtalálta a magyar népzenenek azt a legősibb rétegét, amit ezer

évvél azelőtt hoztak magukkal a honfoglaló magyarok. Kodály beküldte gyűjteményét az „Ethnographia” című folyóiratnak és a szerkesztő még abban az évben (1905) kiadott belőle egy sorozatot, de ennek igazi értékeit akkor még nem ismerték fel. Kihagyta a folyóirat azt a legfontosabb dallamot is, amelyben együtt található az ötfokúság és a kvintváltás, az ázsiai származás két dokumentuma:

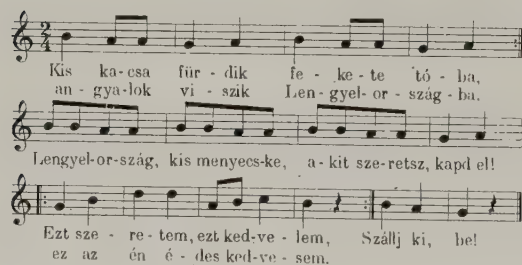

Bartók a következő évben követte barátja példáját. Ettől kezdve gyűjtőútjaik rendszerezéské váltak és tervszerűen felosztották egymás közt az ország tájait. Mindkettőjükre a legmélyebb hatást Erdély gyakorolta, amely a legegyszerűbben őrizte meg az ősi magyar népzenei hagyományokat. Bartók első népzene-kutató közleménye („Székely balladák”, „Ethnographia”, 1908) erről a tájról ad hírt. Íme „Kádár Kata balladája”:

Bartók és Kodály könyvalakban is közreadták az újonnan felfedezett régi zenének legjellemzőbb dallamait („Erdélyi népdalok”, 1921). E felfedezések, valamint az egész új népdalgűjtés eredményeit elsőként Bartók rendszerezte, megállapítva, hogy a magyar népzene két „stílus” van: egy régi, amelyre a hangkészlet jellemző, az ötfokúság, s egy új, melynek ismertetőjele a szerkezet, a visszatérő kezdősor. A két stílus virágkora közt eltelt időben keletkezett dallamok nagy sokasága részben városi, részben idegen hatás nyomait viseli. A rendszert 320 dallampéldával Bartók „A magyar népdal” című könyvében (1924) tette közzé. A kutatások újabb eredménye volt Kodály könyve: „A magyar népzene” (1937). Elsősorban ezen a művön alapszik az 1951-ben megindított egyetemes magyar népzenei kiadvány: „A Magyar Népzene Tára” („Corpus Musicae Popularis Hungaricae”). Ennek a kb. 30 kötetre tervezett monumentának a mai napig a népszokások dalait tartalmazó kötetei jelentek meg.

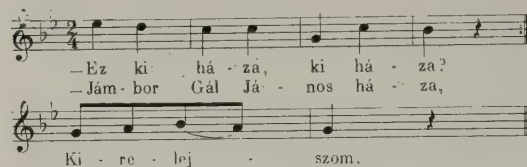
Az I. kötet a gyermekjáték-dalokat tartalmazza. A magyar népi gyermekdalok lényegükben különböznek a felnőttek dalaitól. Kis „tégla”-ból, ütempárok-ból épülnek fel. Hangkészletük kétféle. Az egyik a dúr skála 1., 2. és 3. fokával él csak (*dó, ré, mi*); ezek a dalocskák talán összefüggésben vannak a magyarság zenéjének ősi, pentatónia előtti rétegével. A másik hangkészlet terjedelmesebb, az 5. és 6. fokot is érinti (*szó, lá*), sőt gyakran azok körül hullámszik. Minthogy a gyermekdalban az ütempárok szabadon kombinálódhatnak, néha előfordul, hogy egy alacsony járású motívumhoz hozzátapad egy magasabb járású részlete. Egy ilyen példa mindkét típust jellemzi:

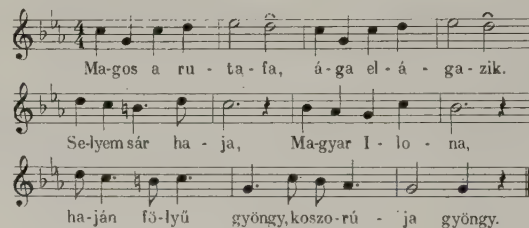
A magyar gyermekdalok mindig játékkal, körtáncal járnak együtt. Az ország igen gazdag gyermekdalban. Mindig is az lehetett: a legelső magyar dallamemlék, kb. 1520-ból, egy gyermekdal. Még a 20. században is sokszáz gyermekjáték-dalt lehetett összegyűjteni. Különösen az ünnepeken, a nép ünnepein volt szép énekszótól hangos az ország. Ilyenek voltak elsősorban az egyház ünnepei (karácsony, húsvét, pünkösd) és — még a pogány időkben fennmaradt — egyéb jeles napok.

A „Corpus” II. kötete („Jeges napok”) 18 olyan alkalmat tart számon, amelyeket felvonulással, játékkal és énekkel volt szokás megünnepelni. Ilyen pogány kori ünnep a tavasz köszöntése. Az ének, amelyet falun

virágvasárnap zöldellő ággal házról-házra járó fiatal lányok énekeltek, különös módon már a katolikus egyház liturgiájából is kölcsönvett valamit; a litániából azt, hogy a pap imádságának minden sorára a nép ráfeleli: Kyrie eleison!

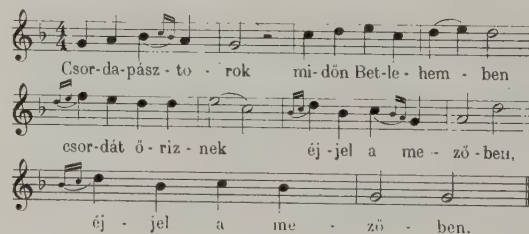

Az a nap, amelynek Shakespeare örök emléket állított a „Szentivánéji álom”-ban, a magyar népnek is nevezetes napja. Szent János napjának estéjén kint a mezőn volt szokás tüzet rakni; abból, hogy a lányok miképp ugorják át a tüzet, jósoltak a férjhezmenésükre. S az ének addig tartott, amíg valamennyi lány át nem ugrotta a tüzet. Mondani is szokták: „hosszú, mint a szentiváni ének”. 12 szebbnél-szebb tipikus éneke van ennek a szokásnak. Íme az egyik:

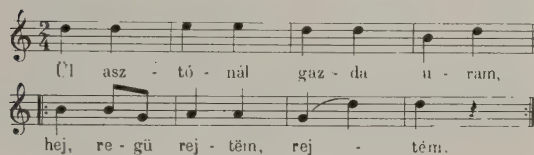

E dalba belefoglalták a tüzet éppen átugró lánynak és szerelmesének nevét. Ilyen kiéneklés vagy párosítás más magyar népdalokban is előfordul. (A „Corpus” IV. kötete csak ilyen dalokat tartalmaz.)

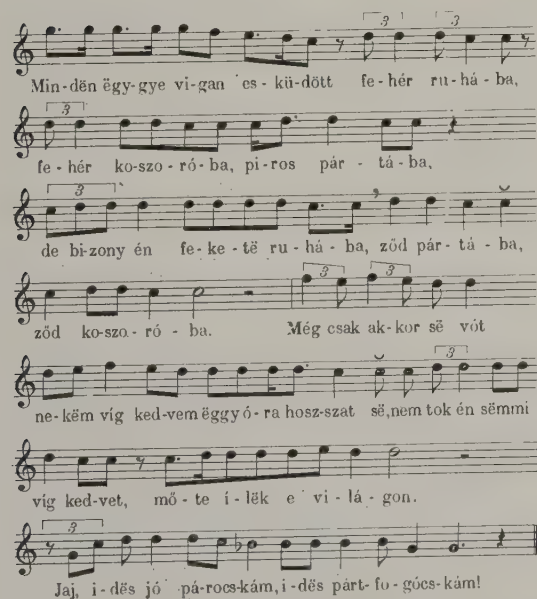
A karácsony is elsősorban az egyház ünnepe, s mint ilyent ünnepli a nép is. Énekei között gyakoriak a templomi eredetűek és a dúr dallamok. A karácsonyi népszokások azonban, főképp az úgynevezett betlehemes játékok, amelyekkel házról-házra jártak a legénykék, sok pogány kori elemet őriztek meg. Főszereplői a pásztorok, akiknek az angyal megviszi Jézus születésének hírért; az ő révükön aztán világi hang, tréfa, profán párbeszédnek válnak uralkodóvá. A pásztorok dalai is erőteljesebb hangúak, régebbi hagyomány őrzői:

A téli napforduló idején volt szokásban a legnevezetesebb magyar énekes népszokás, a regölés. A szokás az ország nyugati és egykori keleti szélén, Erdélyben még ma is él. A feltevés az, hogy a honfoglaláskor a keleti, illetve a nyugati határ védelmét ellátók lezámazottai őrizték meg a két, egymástól távol eső vidéken az ősi szokást. Szövege tele van pogány kori emlékekkel. Legények, férfiak csoportja jár házról-házra, köszöntik a gazdát, jólétet, bőséget kívánnak (varázsolnak) neki, a fiatal szerelmeseket összeéneklük, majd megemlékeznek az ősi totem-állatról, a csodaszarvasról, költői versekben. A regölés dallamának több változata van, mindnek közös jellemzője a sorvégi felugró kvint. A dallamból ízelítőt ad a példa:

Az év ünnepei mellett nagy szerepet játszottak az élet ünnepei is. Ezek közül a „Corpus” külön kőtetői tartalmazzák a legfőbb ünnep, a lakodalom dalait, valamint az élet befejezésének, a halott kiéneklésének énekeit. A lakodalomnak igen gazdag a zenei anyaga, hiszen valaha a lakodalom minden részletét dalokkal kísérték, a siratóénekeknek pedig tulajdonképpen csak egy dallama van. Íme a példa:

A siratóénekek felfedezője Kodály Zoltán, ő gyűjtötte össze a legszebb dallamokat (a fenti példa az egy-

kori Nyitra megyéből való.) A „Corpus” ezeknek szenteli V. kötetét.

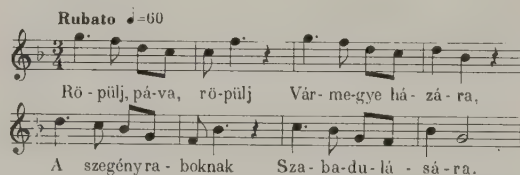
A „Corpus” további kötetekben sorra kerülnek az árusok, koldusok, éjjeliőrök énekei és egyéb népszokások dalai is.

Az életkorhoz, mesterséghez, alkalomhoz stb. kötött dalok gyűjteménye azonban csak egy, voltaképpen bevezető része a magyar népzeneének. A nagy többséget, a dalok négyötödét, az alkalomhoz nem kötött dalok alkotják.

A magyar népzene jellemzői. Kodály Zoltán megállapítása szerint, ha a teljes magyar népdal-anyagból elhagyunk mindent, ami műzenei eredetű, ismert vagy ismeretlen szerzők műve, és ami átvétel a szomszéd népek népzenejéből, illetve azok hatása alatt keletkezett, akkor egységes zenei réteget kapunk: a magyar népzene ősrétegét. Ennek jellemzői a következők:

1. Ötfokúság, félhang nélkül: lá szó mi ré dó lá.
2. Négy soros versszak, a szerkezet két típusával: a) a dallam első fele megismétlődik egy kvinttel mélyebben (A^5B^5AB vagy A^5A^5AA), kivételesen előfordul A^5BAB is; b) négy különböző dallamú sor: ABCD.
3. A táncdalok sajátos, sztereotíp ritmusa.
4. A lassú dalok szabad, deklamáló ritmusa, amely egyenlő ütemekbe nem osztható.
5. Ornamentika, amely bőséges a lassú dalokban, ritkább a táncdalokban.

Ezek a jegyek így nem fordulnak elő a szomszéd népek zenéjében és ez a magyar eredetre enged következtetni, de van más bizonyíték is. Azoknak az ázsiai rokon népeknek a zenéjében, amelyektől a magyarság több mint ezer évvel ezelőtt elszakadt, a régi típusú magyar dalok egyre újabb megfelelőit találják meg. Egy példa erre az ősi típusú magyar népdalra:

Ez a témája Kodály zenekari Páva-variációinak. Őrzi az ősi sajátságokat, az ötfokúságot és a kvintváltást, de már új ízlés is jelentkezik benne, az egyhangúságból kitörő, szépítő hajlam apró jelei.

Az ötfokúság másik fajtájú változását az ország nyugati felében, a Dunántúlon találták a népzene gyűjtők. Itt, feltehetően a nyugatról érkező dūr-moll zene hatására, a 7. hang magasodni kezd: *f* helyett *fisz*, s a kvintváltás értelmében *b* helyett *h* hangzik. Példa erre az itt következő dal. (Azt, hogy az eredeti alakban *f* és *b* volt, mari megfelelője is mutatja):

Szöl-lő-he-gyen ke-resztül Du-ná - rul fúj a szél,
megy a kis-lány öcsös-tül.

Há Du-ná-ról fúj a szél, Du-ná - rul fúj a szél.
szegény em-bert mindig én.

(Az alsó *f* nem változik. Ezt a relatív szolmizálással úgy magyarázzuk, hogy csak a szó-ból lesz \sharp szó. A felső rétegben az *f* a szó, az alsóban a *b*; az *f* funkciója itt *ré*.)

Az ötfokúság az Ázsiában maradt rokon népek zenéjében ma is él és virágzik. Magyarországon azonban már kihalóban, átalakulóban van. De ebben az alkotásban is csodálatos szépségű dallamokat terem. Egy példa erre:

Rubato

Ti-szán in - nen, Du-nán - tül,
Tül a Ti-szán van egy csi-kós nyá-jas - tul.
Kis pej lo - va ki van köt - ve
Szür-kő - tül - lel, pok-róc nél - kül, gaz-dás - tul.

A kvintváltásnak már csak nyomai sejlenek a sorok végén, az ötfokúság ódon hangjait elborítja az új kor áradó dallamékessége. (Kodály „Háry János”-ának fő népdal-témája.)

A régi és az új stílus kora közötti hullámvölgyben, amikor a magyar népzene „régí törvény”-ének szigorúsága enyhülni kezdett, kerülhettek a nép közé, s honosodhattak meg máshonnan származó dallamok. Ezekre már a szokatlan, gyakran idegen ritmus is jellemző:

Vet - tem ma - ru - já - nát,
Vá - rom ki - ke - lé - sit,
Az én é - dö - sem - nek
Meg visz - sza - té - ré - sit.

A hármás ritmusú ütemek a voltára, a keringőre, a nyugati zenére mutatnak, ennek a feltevésnek viszont ellene mondanak a sorvégi kettes ütemek. Ilyen „szabálytalan” (aksak) ritmusképletek a bolgár népzeneben otthonosak. A különös dal Magyarországon sok változatban él (Kodály „Székelyfonó”-jában: „Most jöttem Erdélyből”).

A műzene részben az egyház állandóan ható zenéjéből, részben a városi polgárság világi muzsikájából mindenkor kisugárzott a népzene. A következő dal szövegét Balassi Bálint írta a 16. században és minden bizonnyal dallama is abból a korból való. Ez a dal műzenei eredetű, de a parasztság őrizte meg népdalként:

Poco rubato

Ma - gos kö - szik - lá - nak ol - da - lá - ból nyi - lik
A sze - re - lem or - vos - ság,
A ki a sze - rel - met so - ha nem pró - bál - ta,
Csak á - lom - nak á - lít - ja.

A szomszéd népek közül legközvetlenebbül a szlovákok népzenejével került kapcsolatba a magyar népzene. A két nép sok dalt tanult egymástól. A szlovákok általában hívebben, jól felismerhetően őrzik meg a magyaroktól átvett dalokat, a magyar nép jobban hajlik az elváltoztatásra, a továbbfejlesztésre. Szép példa erre a következő dallam, amely Kodály feldolgozásában a nagy hatású bordalok egyike.

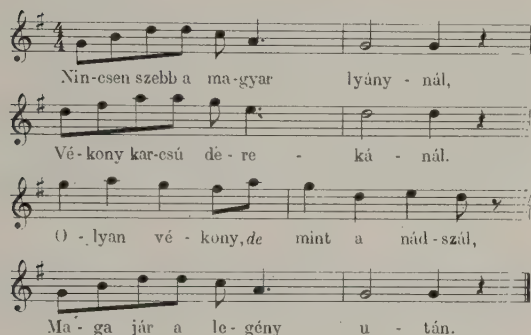
Rubato

Hej, a mo - li hegy bo - rá - nak hús - fo - rint az á - ra.
Ha a ma - gyar ban - kó fol - ya, any - nyit ad - nek rá - ja.
Ha én meg - vált - hat - nám a Kos - süth ban - kó - jat,
Mind - járt meg - ő - lel - ném ga - lambom de - re - kát.

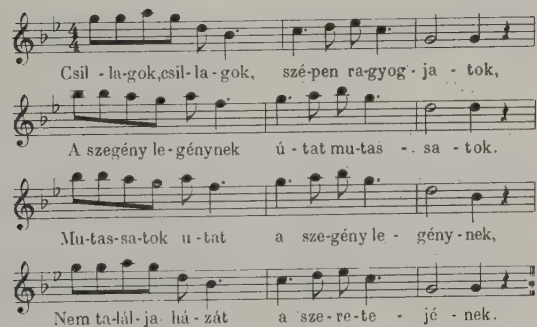
Mintegy száz esztendő óta — Bartók szavaival élve — „új stílus” uralkodik a magyar népzeneben. Ez az újfajta dallamvilág él a magyar falvakban, ezt dalolják a leányok csoportjai, a menetelő katonák, a mulatózók. A táncolóknak, ivóknak ezt húzza a cigány.

Vidám, bátor, öntudatos hangú dallamok ezek, megfogalmazhatóbb jellemzőjük azonban nem a hang, hanem a dalforma szerkezete: a (többnyire több versszakból álló) dal egy versszaka négy soros, ennek első és utolsó sorában azonos a dallam. Az új népdalstílus viszonylag rövid idő alatt alakult ki. A 19. század első felében kezdett terjedni, s lett később országossá. Gyökerei külföldre vezetnek, legalábbis egyik ágáé.

Az AA⁵BA forma első két sora ugyanolyan viszonyban áll egymással, mint a fuga-expozícióban a téma és a comes. Ez a típus tehát nyugati eredetű lehet, ahonnan a fuga hozzánk jött. (Noha ott sem régi. Kodály megemlíti legrégibb eddig ismert példáját, egy 15. századi francia sanzont: „Il est venu le petit oysilon”. Paris-Gevaert: „Chansons du XVème siècle, 67. sz.) Egy magyar példa:

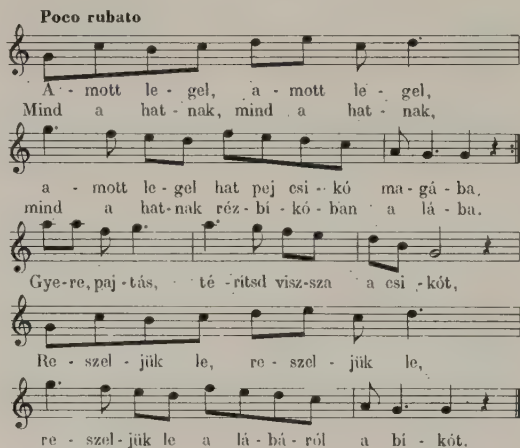

Az AA⁵BA képletnek lehet régibb alakja, talán őse is az AA⁵A⁵A, erre is sok példa van a magyarban. Ennek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a 3. sor eredetileg A⁵ volt, ez azután elváltozott és így alakult ki a B sor. De van egy újabb változata is: ABBA. Itt mind a két egykori A⁵ sor átalakult B-vé. Hogy ez nemcsak feltevés, azt dallamaink nagy része bizonyítja: ezekben a B sorok nemcsak az A⁵-fekvés magasságában vannak, hanem részben dallamvonaluk is A⁵-szerű. Egy példa erre:

Ez az új stílus leggyakoribb formája, majdnem annyi van belőle, mint a többiből együttvéve. Az eddig még nem említett harmadik képlet az AABA. Terjedelmes

formák képlete ez, kis (10 alatti) szótagszámmal elő sem fordul, viszont 25-ig is felmegy a szótagok száma. E hosszú sorok igen szép, nagy ívelésű dallamok kialakulására adnak alkalmat. Ilyen a következő dal:

A Bartók és Kodály által elindított magyar népzene-kutatás már eddigi eredményeivel is termékenyítőleg hatott az ország zenei életére, s ugyanakkor nagy visszhangot váltott ki külföldön is. Hazai viszonylatban máris elmondható, hogy Kodály és Bartók törekvése sikerrel járt: a népzene jelentős tényezőjévé vált Magyarország kulturális életének.

A hatalmas gyűjtőmunka eredményeképpen tovább gyarapodó anyag (a Magyar Tudományos Akadémia birtokában — változatokkal együtt — máris több mint 70 000 népi dallam van) feldolgozása és publikálása a következő évek programja. A Magyar Tudományos Akadémia Népzene-kutató Csoportja és más tudományos intézmények (pl. a Néprajzi Múzeum) részlegei végzik a további gyűjtés és a feldolgozás munkáját, tehát a magyar népzene-kutatás a jövőben is hozzájárul a magyar és az egyetemes zenetudomány fejlődéséhez.

A magyar műzene. A magyar nép ősi zenéjéről, a Kárpát-medencében való letelepedés (9. század vége) előtti időből, nem maradt fenn semmiféle írásos emlék; e korszak magyar muzikájára a parasztzene úgy nevezett „régí stílusú” dallamainak abból a rétegéből lehet következtetni, amelynek dallamrokonai máig fennmaradtak az Ázsiában élő rokon népek zenéjében is.

A középkor. A középkori magyar világi muzikát csak közvetett adatokból (leírásokból, képzőművészeti ábrázolásokból, adománylevelekből és törvényekből) ismerjük, kotta-emléke egyetlen egy sem maradt. A 12—13. században a népvándorlás kori pogány magyarok énekmondóinak leszármazottai, a jöculatorok, a király által adományozott birtokukból élő hivatásos muzikusok, szájhagyomány útján őrzött énekeikkel, régikkel az írásos, latin nyelvű történetírás legfőbb

kütfői voltak. A 14. századtól mulattató, hangszerjátszó szerepük lépett előtérbe; kürtön, sípon, kobzon játszva szórakoztattak, s a 15. században vásári mutatványos-ság, az egyház által üldözött igriccé sülyedtek. A hivatásos udvari énekmondók szerepét előbb a regösök, az 1420-as évektől kezdve a lantosok és a hegedősök vették át.

A középkori Magyarország egyházi zenéjéről, a pogány magyarok erőszakos megtérítésére behívott külföldi papok hozta templomi muzsikáról, annak itteni meggyökeresedéséről már teljesebb képet rajzol a fennmaradt dokumentum-anyag. A kolostori, székesegyházi és káptalani iskolákban a succentorok már a 11. században rendszeresen tanították az éneket. Lüttichi Jakab 1330–40 táján írt „Speculum musicae”-je szerint Magyarországon is bevezették a Guido-féle szolmi-zációt. Szalkai érsek 1490 táján írt jegyzetkönyve szerint a kolostori iskolák énektanítása lépést tartott a nyugat-európai eredményekkel.

A templomi zene írásbelisége szerencsésen megőrzött egész sor olyan liturgikus dallamot, amelyek meggyőzően bizonyítják: az antifonáriumok magyar szentekről szóló énekeinek dallamossága jellegzetes magyar szívet a gregoriánumban. Az első magyar szövegű gregorián dallam a Nádor-kódex (1508) lapjain bukkant fel. A középkor-végi írásos feljegyzések, a magyar népénekké vált alleluja- és psalmodia-változatok, a gregoriánból fakadt világi szövegű, máig élő parasztdalok bizonyítják, hogy a Nyugat-Európától kapott első zenei inspiráció maradandó nyomot hagyott a magyar muzsika arculatán.

A királyi udvar zenei élete a 13., de kivált a 14–15. századtól, a külföldről jött, ide látogatott kiváló zenészek által mutatott úton — szerencsésebb történelmi körülmények között — megvethette volna a művészi több szólamú magyar zene alapjait. 1200 körül a francia Peire Vidal trouvère, 1420 táján Oswald von Wolkenstein Minnesänger látogatott Magyarországra. Mátyás király udvarában 1470–80 körül flamand, olasz, német, francia muzsikusok vendégeskedtek, olasz orgona-építő dolgozott; a kiváló énekkarról áradozva írt a pápai követ. A kor nagy zenetudósa, Tinctoris, Beatrix magyar királynénak ajánlotta „Diffinitorium” című munkáját.

1520-tól a magyar királyi udvarban élt Thomas Stoltzer, egy másik nagy kórus-komponista, Adrian Willaert pedig a „cantor regis Hungariae” címet élvezte. Közben magyar deákok is eljutottak Itáliába és német földre. Hogy mindennek ellenére mégsem született meg az önálló magyar polifón zenekultúra, annak legfőbb oka az 1526-os mohácsi csatával elkezdődött történelmi katasztrófában, a török hódoltságban, az ország szellemi életének szétválásában keresendő.

A 16. és 17. század. Erre a korszakra nemcsak a politikai, hanem a zenei életben is az ország három része osztottsága nyomta rá bélyegét. A török által megszállott országrészben a magyar műzene nem virágozhatott. A törökök muzsikájának emlékét azonban a népzene néhány típusa megőrizte; ezek a típusok később

a bécsi klasszikusok idiómájában mint az egzotikus „alla turca”, vagy „all’ ongherese” motívumok szerepelnek.

A magyar muzsika középpontja ebben a két évszázadban Erdély volt. Itt indult meg pl. a hazai hangjegynyomatás, amely végre megörökítette az utókor számára a magyar zene emlékeit. Az első énekeskönyvek még a lengyelországi Krakkóban jelentek meg (1536, 1538), 1553-ban és 1554-ben azonban már az erdélyi Kolozsvárott (Cluj) is kiadtak két kötetet. A bennük közzétett csaknem félszáz, kíséret nélküli dallam a 16. századi magyar epikus énekirodalom, az úgynevezett „históriás ének” becses emléke. Műfajilag a középkori énekmondók krónikás énekeinek közvetlen leszármazottja. Zenei nyelvezete népi elemekből táplálkozik, de magába olvaszt egyes elemeket a cseh-husztia énekeiből, a középkor-végi latin metrikus himnuszokból, az olasz és a német muzsikából is. A szöveg és a dallam közös szerzője többnyire latin műveltségű polgárember, a háborús években városról-városra vándorló, énekét lanton kísérő muzsikus, nemegyszer jeles zenei képzettséggel. Sztárai Mihály (?—1574 körül) pl. Padovában tanult hegedülni, sokan Krakkóban vagy Bécsben képezték magukat. Közülük a legjelentősebb Tinódi Sebestyén volt (1505–10—1556). 1554-es kiadású „Cronicá”-jának 23 dallama közül az itt következő népdalként is fennmaradt:

Ti ma-gya-rok, már Is - tent i - mád - já - tok,

És ő - né - ki nagy há - lá - kat ad - ja - tok;

Je - lős - ben Ti - szán in - net kik la - koz - tok,

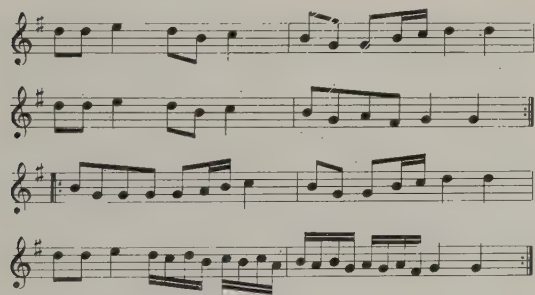
Eg - ri vi - té - zek - nek sok jót mond - ja - tok.

Ugyancsak Erdély volt a középpontja a históriás énekkel szoros stíluskapcsolatot tartó magyar protestáns egyházi népéneknek. A „Batthyány-gradual” (1556–63), Huszár Gál „A keresztyéni gyülekezetben való Isteni dicséreték és imádságok” (1574, ez tartalmazza Luther „Ein’ feste Burg” korálját is), a gyulafehérvári „Öreg Gradual” (1636) gregorián dallamkincsből modernizált és magyarosított régibb énekeket őriz. Az ellenreformáció magyar zenei centruma is Erdély volt. Itt nyomtatták ki a jellegzetesen magyar katolikus népénekeket is tartalmazó „Cantus Catholici”-t (1651), Illyés István „Soltári Énekek” című kötetét (1693), Náray György „Lyra Coelestis”-ét (1695).

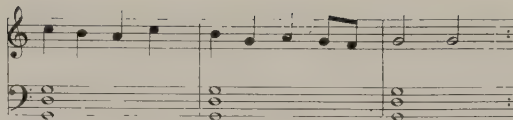
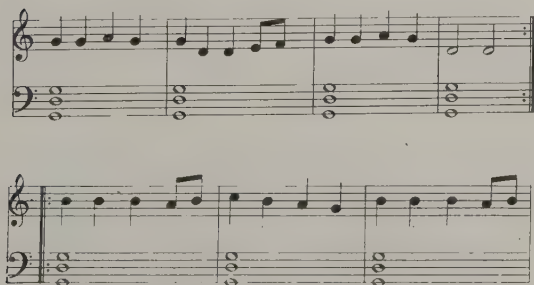
A 16–17. század hangszeres zenéje Erdélyben és a Habsburgok uralma alatti északi és nyugati területeken egyaránt gazdag és sokszínű volt. A polgárosodó kisvárosok zenei élete nem sokban különbözött a német vá-

rosokétól. A jellegzetes toronyzenék, kórus- és zenekari együttesek mellett európai hírre tett szert néhány lantművész is. A Neusiedler-testvérek Pozsonyból (Bratislava) származtak, s a kor leghíresebb magyar muzsikusa: Bakfark Bálint (1507–76) az erdélyi Brassóból (Braşov) indult külföldre. Jó néhány német zenész ugyanakkor magyar városokban bontakoztatta ki művészetét, pl. Andreas Rauch Sopronban, a 17. században.

A magyar hangszeres zene igazi otthonául azonban a főnemesi udvartartások, várak, kastélyok szolgáltak. Feljegyzésekből tudjuk, hogy 10–20 tagú, képzett muzsikusból verbuválódott zenekarok játszottak itt; sajnos, néhány trombitadarabon kívül csupán Esterházy Pál herceg (1635–1713) „Harmonia Caelestis” című, 1711-ben Bécsben kiadott, 40 darabot magában foglaló gyűjteménye maradt fenn és ad képet erről a fejlett, érett hangszeres stílusról. Ha csak vázlatzerű emlékek is, sokat mondanak az orgonatabulatúrára írott virginál-darabok kötetei („Kájoni-kódex”, 1634–71; „Vietórisz-kódex”, kb. 1680; egy 17. századi lőcsei kézirat, a soproni Stark-féle „Virginál-könyv” 1689–90 stb.). Ezekben a német, a francia, az olasz szvitmuzsika tételeivel keveredő sajátos magyar dal- és tánczene világából kapunk ízelítőt. Íme „Apor Lázár táncja” a „Kájoni-kódex”-ből:

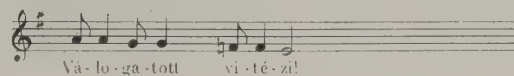
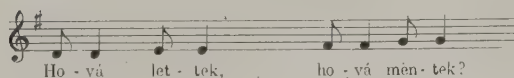
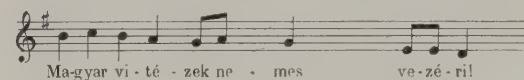
A jellegzetes magyar hangszeres muzsika létét egyébként már 1540 óta igazolják külföldi, főként német és olasz táncgyűjteményekben felbukkanó „Ungaresca”, „Ungarischer Tantz”, „Passamezzo Ongaro”, „Ballo ongaro” stb. című darabok, amelyeknek mintája félig pásztor, félig katonai jellegű hajdútánc lehetett. Jellegzetes példa erre J. Paix 1583-ban megjelent tabulatúrák könyvének „Ungaresca”-ja:

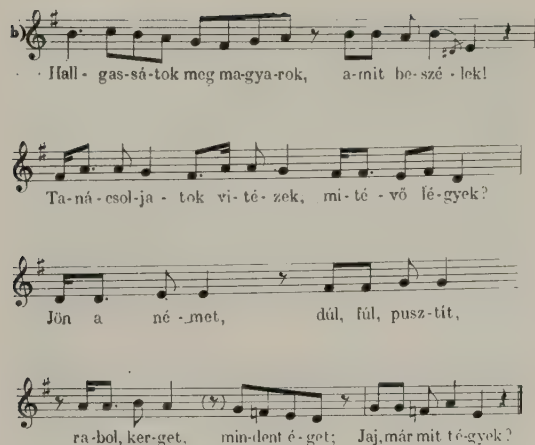

A 18. századi dal és kóruszene. A világi iskolákban már a 16. században is rendszeresen tanítottak éneket. 1728-tól kezdődően azonban Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár stb. református kollégiumaiban állandó iskolai énekkarok is alakultak, elsősorban a helyi és környékbeli temetéseken, ünnepi összejöveteleken való szereplésre.

E kórusok repertoárjának kiszélesítésére született meg az első, jellegzetesen magyar, többszólamú kórusstílus külföldi minta alapján. Maróthi György (1738–44 között a debreceni kollégium tanára), a svájci és holland egyetemeken tanult jeles pedagógus, 1743-ban magyar szöveggel közreadta a Goudimel-féle francia zsolttároskönyvet. Ez a négyszólamú kórusstílus lett a minta. Ennek nyomán újabb toldalék-szólalmok hozzáadásával alakult ki a hazai nyolcszólamú kollégiumi kórusmuzsika. Maróthi írta meg az első magyar zeneelméleti kompendiumokat is (1740, 1743), elméleti segítséget adva a karéneklés gyakorlásának.

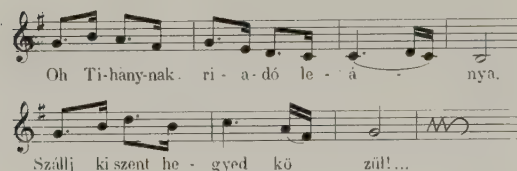
Az egyszólamú dalirodalom 18. századi virágzásának is a kollégiumi zene volt az egyik középpontja. Az úgynevezett melodiáriumokban (diák-énekeskönyvekben), valamint Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) „Ötöd-fél száz énekek” című gyűjteményében (1813) található kezdetleges, fogyatékos hangjegyzéssel rögzített több száz dallam az akkortájt kialakult népi és népies magyar melódia-stílusról ad hírt. Ez a dalstílus, ezek a kottás gyűjtemények olvasztják be dalaikba, őrzik meg a 17–18. század fordulójának történelmi jelentőségük miatt oly fontos kurucdalait. A híres Rákóczi-nótát pl. így jegyezte fel gyűjteményében Pálóczi Horváth, és így a 20. században a nép ajkáról Kodály Zoltán:

Nyugatis irányzatok. A 18. század közepétől a népies dalirodalommal párhuzamosan előretört egy olyan irányzat, amely az Európához való tartozást hirdette. Elvetette a magyarabb versformákat, s kivált jambikus szövegeket zenésített meg, elvetette a népzenei ihletésű dallamosságot, s a német és olasz gagliarda, menüett, keringő, a bécsi divatos dalirodalom termékeit utánozta.

A magyar költők szívesen írtak szöveget bécsi zeneszerzők dallamaira, de az önálló dallamok is nyugati mintára készültek. Csokonai Vitéz Mihály „A tihanyi echóhoz” című verséhez pl. ez a dallam született:

A nyugati zene megismerésére a 18. században Magyarország minden táján bőven nyílt alkalom. A főnemesi és főpapi rezidenciákon, városokban és kastélyokban tucatszám éltek jeles külföldi zenészek. Egész zenekarok, olasz és egyéb idegen operákat játszó színházak működtek. Nagyváradon (Oradea) pl. Michael Haydn (1752–62), K. Dittersdorf (1765–69), Kismartonban (Eisenstadt), illetve Eszterházában (ma Fertőd) J. G. Werner (1728–66), Joseph Haydn (1761–90), később J. N. Hummel (1804–11), Győrött J. G. Albrechtsberger (1755–57), a 19. század elején pedig Beethoven és Schubert járt többször Magyarországon. Ezek a jeles muzsikuskok adtak is, de kaptak is inspirációt.

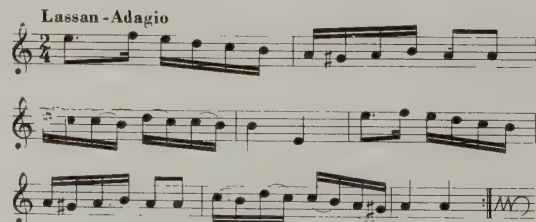
A magyaros (vagy sokszor magyar földön hallott horvát, szláv, török, cigányos stb.) fordulatok nem ritkák J. Haydn, Mozart, Dittersdorf, Beethoven, Schubert és mások muzsikájában. A magyar zenének

az a rétege, amely ellenállhatatlan egzotikumként ragadta meg a külföldi zenészeket, s amely a 18. század közepétől kezdve egy évszázadon át a magyar muzsikára is elhatározó jelentőségű volt: a verbunkos.

A verbunkos zene és a magyar daljáték kezdetei. A verbuválás jellegzetes kísérőjeként a 18. század végén kezdett kialakulni az a zenei stílus, amelyet a verbunkos gyűjtőfogalommal szokás meghatározni. E stílus előzményeinek, forrásainak feltárásában az újabb kutatás évről-évre korábbra teszi az eredet dátumát. A közel-múltban felbukkant Apponyi-kézirat (1730 táján keletkezett) már több tucat olyan dallamot tartalmaz, amelyek a verbunkos közvetlen előzményének mondhatók. A gyökerek egyfelől kétségtelenül a kanász- és hajdútan-cok népzenei forrásához vezetnek, de az iszlám stílusának és egyes közeli balkáni, szláv zenének a hatása sem tagadható, még kevésbé az, hogy ezeknek az elemeknek közelhözásában, egybeolvasztásában elhatározó jelentőségű a magyarországi cigánymuzsikuskok játéka. Eleinte még az újabb bécsi és olasz muzsika jegyei sem hiányoznak, annál kevésbé, mert a verbunkos első kottába rögzítői, kiadói, zongoraletét-szerzői között sok német vagy németes műveltségű városi zenész akadt (Kauer, Bengraf, Berner, Tost stb.).

Ez a zene kezdetétől fogva ellenállhatatlan erejű, kivételesen invenció-gazdag és virtuóz előadóművésztre támaszkodott. A verbunknak ez az előadói hagyománya kétségtelenül a cigányzenészek járákában alakult ki.

Az általában kis létszámú együttes (többnyire két hegedűs, egy mélyhegedűs, egy bőgős, egy cimbalmos, sokszor még klarinétos, csellós járul hozzá) primása vezetésével egytől-egyig elsőrangú, bár javarészt kottát olvasni nem tudó virtuózekből állt. Az ő, apáról fiúra öröklődő előadói gyakorlatukban kristályosodtak ki a verbunk stílusának könnyen felismerhető jegyei: pl. a cigány vagy magyar hangsor (*a-h-c-disz-e-f-gisz-a*), a bokázó figura, a jellegzetes díszítések, a darabok lassú-friss tempóváltakozása. Bengraf egyik 1790-ben kiadott, zongorára írt táncában még így fest egy verbunkos dallam:

A stílus delelőjén, 1804-ben Bihari János így hegedülte „Magyar tánc vagyis verbunk” című darabját (de valószínűleg még círábban, mert ő maga nem volt kottairó, és ez Bartay Ede 1853-ban emlékezetből készült zongoraletétjének dallama):

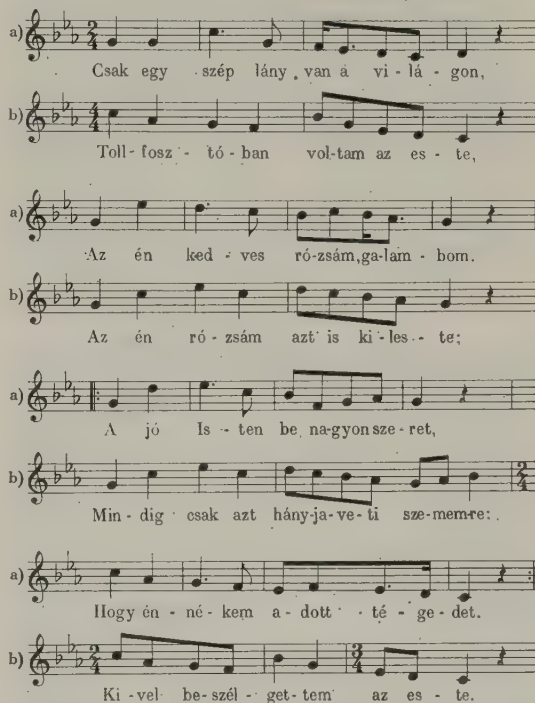

Bihari János (1764—1827) volt a verbunkos zene meseterei között talán a legeredetibb tehetség; az ő nevéhez fűződik a híres „Rákóczi-induló” kialakítása is, régebbi töredékekből. Bihari 1814-ben Bécsben is nagy feltűnést keltett cigánybandájával, játéka 1822-ben a gyermek Lisztre is nagy hatást gyakorolt. Lavotta János (1764—1820) képzetesebb zenész volt, színházi karmester Pest-Budán és Kolozsvárott, aki programatikus műveket is írt a verbunk stílusában. A nagy „triász” harmadik tagja: Csermák Antal (1774—1822), színházi szolohedgűs volt. Az ő nevéhez fűződik a magyar kamarazene megteremtése, ugyancsak a verbunkos stílusában.

A verbunkosnak mint a magyar romantikus muzsika jellemző típusának erjesztő hatása leghamarabb a színpadi zenét forradalmasította. A 18. század közepe táján kísérlet történt ugyan arra, hogy az iskoladramákat zenés betétekkel színesítsék, az önálló magyar színpadi zene azonban csak a hangszeres verbunkos muzsikájának inspirációja nyomán született meg. A legelső, zenéjükkel együtt fennmaradt magyar daljátékok: Mátray Gábor (1797—1875) „Csernyi György” (1812) és Ruzitska József (1775—1824 után) „Béla futása”, valamint „Kemény Simon” (1822) című művei. Valamennyi történelmi tárgyú szöveggönyvön alapult, zenéjükben a drámai, „operás”-jelenetek Rossini, Mozart mintájára készültek, az idillikus és hősi epizódokban azonban mindannyiszor a verbunkos stílusa dominál. 1830 táján már egy mellékhatása is volt a zenés színdaraboknak, az úgynevezett népszínmű, az egykorú nyugati operett magyar megfelelője, de izzig-vérig magyar, népies zenével.

Népies dalszerzők, Erkel és a romantikus opera. A 19. század első felét — akárcsak a politikai, gazdasági és irodalmi életben — a magyar zenében is a szembetűnő, minden területre kiterjedt nemzeti stílus jellemezte. Az egyre szaporodó zeneiskolák, a sajátos magyar zeneelméleti munkák, a zongorakísérettel kiadott dal- és népdalgyűjtemények hatékonyan terjesztették a nemzeti zenét. Ennek talán legnagyobb tömegeket megmozgató műfaja az új, népies dalirodalom volt. A 19. században Magyarországon nem ismerték a különbséget a népzene (= parasztzene) és a „népies” zene (= javarészt műkedvelők költötte zene) között. Az 1833—96 között megjelent népdalgyűjtemények közreadói (Bartay, Mátray, Szini, Bartalus és mások) mindent felvettek

gyűjtésükbe, amit csak városi vagy vidéki cigánybandáktól, énekesektől hallottak. Kétségtelen azonban, hogy a már említett népies dalirodalom (legtehetségesebb szerzői: Egressy Béni, 1814—51; Simonffy Kálmán, 1832—81; Szentirmay Elemér, 1836—1908) nem egy sikerültebb dalát maga a parasztzene is befogadta, asszimilálta. Íme pl. a nyugati „magyaros” zenében is többször felbukkanó Szentirmay-dal („Csak! egy szép lány...”), és annak népi variánsa Bartók gyűjtéséből:

A 19. század magyar muzsikájának legnagyobb jelentőségű mozzanata azonban az operaszínpadhoz fűződik, az 1837-ben megnyílt pesti Nemzeti Színház karmesterének, Erkel Ferencnek (1810—93) a műveire, amelyekkel először vonult be egyenrangú félként magyar zene az egyetemes muzsika egyik univerzális műfajába. Erkel Gyulán született, Pozsonyban tanult, Kolozsvárott kezdte működését. 1834-ben mint zongoraművész és karmester tűnt fel. Működésének központja a Nemzeti Színház, amely 1884-ig, az Operaház megnyitásáig a prózai előadások mellett a daljátékoknak is otthona volt. 1853-ban megalapította a Filharmóniai Társaságot. 1875—89 között a Zeneakadémia első igazgatója és zongoratanára volt. 1893-ban Budapesten halt meg.

Az eredeti magyar opera megteremtése, Erkel műve, mélyen összefügg egész Kelet-Európa társadalmi és kulturális ébredésével. Erkel úgy érezte, hogy a nép „megbízásából” a zeneszerzőknek az opera műfaját,

Erkel Ferenc

ezt a hatalmas, univerzális zenei műfajt kell most a nép, Petőfi „föltámadó tengere” szolgálatába állítani. Ez természetesen csak a nemzeti nyelven megszólaló operastílussal volt lehetséges. Egymásról nem tudva, Oroszországban Glinka, Magyarországon Erkel megértették a hívást, s szinte emberfeletti erővel összefoglaló művészetté tudták emelni az opera műfaját. Így sikerrel egyesítették a zenei tradíciókat a társadalmi fejlődés lázában élő nép vágyaival és reményeivel.

Erkel operakomponista-pályafutásának első periódusa („Báthori Mária”, 1840; „Hunyadi László”, 1844; „Bánk bán”, 1861) a magyar nemzeti opera típusának megteremtéséért nagy tehetséggel vívott harc volt. Erkel átvette a nyugati mesterek (Mozart, Rossini, Bellini, Donizetti, Verdi, Auber, Meyerbeer és mások) operáinak formamodelljeit, dallamosságukból is sokat tanult, és ezeket ötvözte egybe a verbunk és a népies magyar dalköltészet hagyományaival. (L. a fenti részletet a „Bánk bán” zenekari előjátékából.)

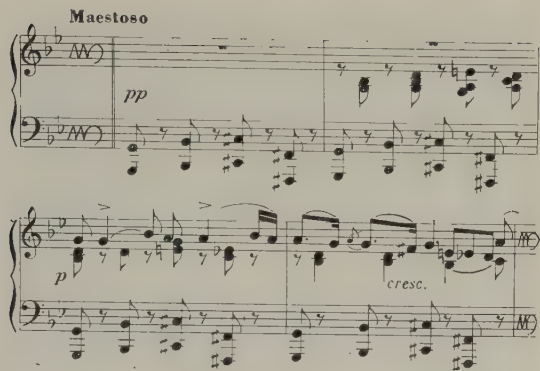
Az 1848–49-es szabadságharc leverése utáni korszakban Erkel stílusfejlődése válaszút elé került. Egyik opera-típusát („Sarolta”, 1862; „Névtelen hősök”,

1880) a magyar népies színpad, a népszínmű illúziói, nosztalgiaja javára tett engedmények jellemzik. Másik opera-típusa („Dózsa György”, 1867; „Brankovics György”, 1874) azonban merészebb kísérletek színtere: egyfelől a hosszú ideig idegenkedéssel fogadott Wagner-stílus egyes elemeit olvasztja magába, másfelől az énekbeszédnek olyan radikálisabb reformjával kísérletezik, amely nagyon közel áll Muszorgszkij törekvéseihez. (Erkel Ferenc egyébként valóságos dinasztíát alapított tehetséges fiaival: Erkel Sándor a magyar vezénylés-stílus jeles úttörője, Erkel Gyula tehetséges zeneszerző és pedagógus, Erkel Elek a kései népszínmű legkiválóbb művelője, Erkel László pedig a fiatal Bartók tanára volt.)

A romantika hangszeres zenéje. Liszt Ferenc. Erkel hangsúlyozottan nemzeti operazenéjének ellensúlyozásaként (az 1860-ban alapított első zenei szaklap, a „Zenészeti Lapok” köré tömörülve) létrejött egy olyan irányzat, amely javarészt Liszt és Wagner újromantikus eszményeitől vezérelve foglalkozott a magyar zene problémáival. Ábrányi, Mátray, Bartalus, Mosonyi és a többiek jelentős történeti, esztétikai tanulmányai, kritikái mellett mindenekelőtt Mosonyi Mihály (1815–70) zeneszerzői életműve képviseli ezt az irányzatot. Mosonyi Pozsonyban tanult, 1842-től Pesten élt. „Szép Ilonka” és „Álmos” című operái Erkel művei mellett nem gyökeresedhettek meg a színpadon. Klasszikus német zenei műveltsége a verbunk felhasználásának új, sikeres útját eredményezte. „Gyászhangok Széchenyi halálára” című műve, melyet 1860-ban adtak elő, a 19. század egyik legjelentősebb magyar szimfonikus alkotása (l. a 791. oldalon).

Mosonyinak és pályatársainak mintaképe az akkor magyarországi Doborjában (az Ausztriához tartozó Raiding) született Liszt Ferenc (1811–86) volt, korának egyik legnagyobb, egyetemes zeneművésze, műfajok forradalmasítója, aki generációkra programot adott a magyar muzsikának. Liszt elvitathatatlanul magyar, de jónéhány más nemzet kultúrájához is kapcsolódó művészete kiváltképpen két vonatkozásban volt döntő

jelentőségű a magyar zene számára: fiatal éveinek nagyszerű sorozataival („Magyar Dallok”, „Magyar Rapszódia” stb.) — azon felül, hogy e melódia-kincs külföldi megismertetéséért a legtöbbet tette — magasrendű, rendkívül változatos és igényes mintákkal szolgált az általa népdaloknak hitt magyar dallamok műzenei feldolgozásához. Öregkori műveinek („Magyar történelmi arcképek”, 1870—86; „Csárdás obstiné”, „Csárdás macabre”, „Sunt lacrimae rerum” stb.) stílusa pedig a 20. századi modern magyar zene (minde-nekelőtt Bartók) számára a tonális, formai, dallam-képzési nyelvújítás egyik döntő hatású mintája lett.

Liszt, aki élete utolsó szakaszát 1861-től Róma, Weimar és Budapest között osztotta meg (1875-ben a budapesti Zeneakadémia elnökségét és zongoratan-szakának vezetését is elvállalta), közvetlenül vagy közvetve egy egész nemzedéket nevelt fel Magyarországon. E fiatal — elsősorban hangszeres érdeklődésű — zeneszer-zők legtehetségesebbjei Bertha Sándor (1843—1912), Aggházy Károly (1855—1918), Gobbi Henrik (1842—1920), Juhász Aladár (1856—1922), Szendy Árpád (1863—1922), Farkas Ödön (1851—1912) voltak. Reményi Ede, az első világjáró magyar hegedűvirtuóz (1828—98) is Liszttel közösen tartotta nagy sikerű magyar koncertjeit. Mindennek ellenére már Liszt életének utolsó esztendeiben, az 1880-as években, más, a liszti vagy erkeli vonaltól eltérő irányzatok kerekedtek felül a magyar zenei életben.

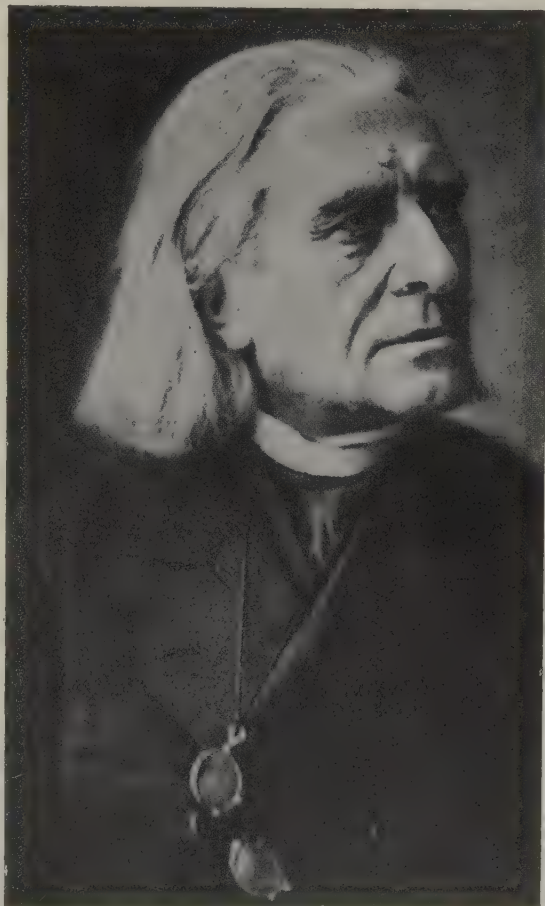
Kései romantika, nyugatias irányzatok. A romantikus nemzeti törekvések elsőkélyesedése a népszerűbb mű-formákban kezdődött. A tánczenében a verbunkos utolsó nagy alakjának, Rózsavölgyi Márknak (1789—1848) a halála után a stílus felhígult és a csárdás kiszorította elődjét. A nagy tömegmozgalomnak indult kórusének-lés (a dalár-mozgalom) az 1870—80-as évekre zsákut-cába jutott; tömegeket vonzott ugyan, amit azonban énekeltek, az javarészt a német „Liedertafel”-stílus gyenge másolata volt. A népies műdal (amelynek utolsó tehetséges komponálói Dankó Pista, 1858—1903; Balázs Árpád, 1874—1941; Fráter Loránd, 1879—1930 voltak) végleg az „úri Magyarország” zenéje lett, később pedig valósággal bástyája a 20. századi paraszttzenén alapuló új muzsika ellen folytatott harcoknak.

A komolyabb műzenei formák terén elsősorban az idegen, kiváltképpen a német befolyás zavarta meg az

Erkel és Liszt kezdeményezte törekvések továbbfej-lődését. Az 1890-es években Budapesten gyakoribb volt a német muzsika, mint a magyar. Az 1884-ben megnyílt Operaház több Wagner-művet játszott, mint magyar operát. A budapesti Zeneakadémia német származású jeles tanára, Robert Volkmann (1815—83) kitűnő szak-mai felkészültségű, de németes ízlésen nevelkedett muzsikusokat adott a magyar zenei életnek. Mihalovich Ödön (1842—1929; 1887-től 3 évtizeden át a Zene-akadémia igazgatója) Wagner szellemében írta operáit, a Bécsben letelepedett Goldmark Károly (1830—1915) nagy sikerű operái, hegedűversenye pedig már egyál-tán nem a magyar zene nyelvén szólnak.

A legtöbbet az előadóművészet profitált a külföldi irányzatokból, a külföldi mesterek munkájából. Igaz, hogy Magyarország Joachim József (1831—1907), Richter János (1843—1916), Auer Lipót (1845—1930) és mások személyében már korábban is kiemelkedő hangszeres művészeket adott Európának, a 19—20. század fordulójától kezdve azonban valósággal „export-cikk” lett a magyar előadóművész. A Budapesten tanító cseh Popper Dávid (1843—1913) csellista-, a magyar

Liszt Ferenc

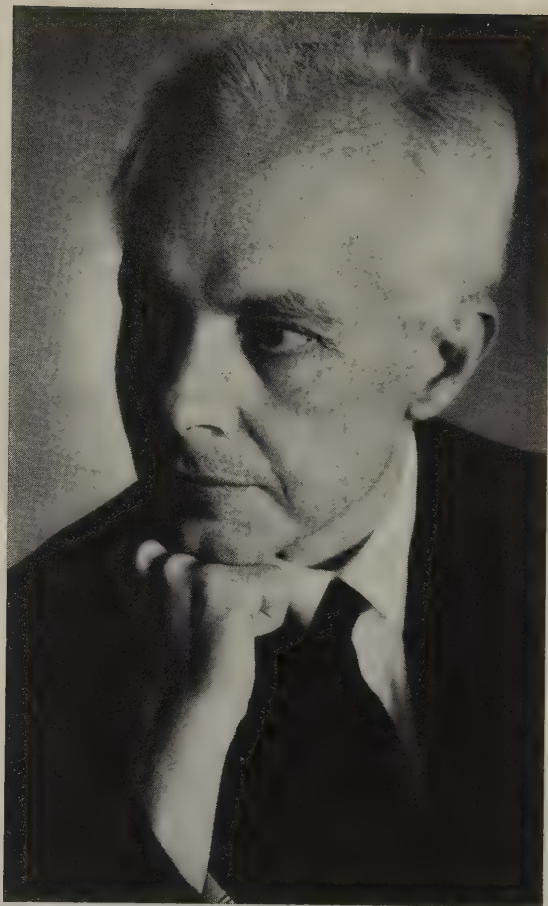

Hubay Jenő (1858—1937) hegedűs-, Dohnányi Ernő (1877—1960) zongorista-növendékei közül igen sok lett világhírűvé (Vecsey Ferenc, 1893—1935; Telmányi Emil, 1892—; Szigeti József, 1892 — és mások). Hubay egyébként virtuóz hegedűdarabjaival, Dohnányi pedig elmélyült kamarazenéjével, zongora- és szimfonikus darabjaival, néhány színpadi művével számottevő zeneszerzői sikereket aratott külföldön is. Poldini Ede (1869—1957), Szabados Béla (1867—1936) a századforduló romantikus hagyományait folytató zenéje, Szendy Árpád (1863—1922), Siklós Albert (1878—1942), Szántó Tivadar (1877—1934), Lendvai Ervin (1882—1949), Zádor Jenő (1894—) muzsikája a 20. századba is átmentette a felemás, sok idegen hatást tükröző későromantikus stílust. Ebbe az irányzatba tartozik a 20. század elején kiérlelődő magyar operett, amely fontos szerepet játszott az operett egyetemes történetében. A bécsiesebb jellegű operettnek Jacobi Viktor (1883—1921), Kálmán Imre (1882—1953) és Lehár Ferenc (1870—1948), a magyarosabbnak Huszka Jenő (1875—1960), Kacsóh Pongrác (1873—1923) és Buttykay Ákos (1871—1935) a leghetőségesebb mesterei, internacionális stílust képviselt ebben a műfajban Ábrahám Pál (1898—1960).

Külön hely illeti meg Weiner Leót (1885—1960), akinek klasszikus kultúrája, romantikus hamvasságú poézise maradandó színt adott a magyar muzsikában, és aki nemcsak kitűnő kamarazenészek nemzedékeit adta az új magyar zenének, hanem az idősebbek közül saját muzsikájával is a legközelebb tudott jutni Bartók és Kodály irányzatához.

Az új magyar zene, Bartók és Kodály. A magyar muzsika gyökeres megújódása nem pusztán két zeneköltő kivételes zsenialitásának köszönhető. Elhatározó jelentőségű volt ebben egy felfedezés: az igazi magyar parasztszene megismerése. Vikár Béla, Kodály Zoltán és Bartók Béla megtalálták a magyar falu parasztdalaiban azt a nemzeti hagyományt, amely — az európai zenetörténet Palestrinától Beethovenig, sőt Lisztig, Debussy-ig összegyűlt klasszikus örökségével egybeötvözve — kifogyhatatlan inspiráló forrása lett a magyar zene újjászületésének.

Bartók Béla (1881—1945) és Kodály Zoltán (1882—1967) 1911-ben együtt alapították meg az Új Magyar Zene-Egyesületet, 1919-ben pedig mindketten tagjai voltak a forradalom zenei direktóriumának. Fiatalon a Zeneakadémia tanárai lettek; Kodály zeneszerzés- és Bartók zongora-osztálya kiváló muzsikusok egész sorát nevelte fel. Közös jelentették meg első népdalfeldolgozás-füzetüket (1906), együttesen láttak hozzá a magyar népzene tudományos összegyűjtésének, rendszerezésének munkájához. Kodály a keleti rokonnépek zenéje és a magyar népzene közötti kapcsolatokról írt dolgozatot; Bartók román, szlovák, arab, török stb. népzene is gyűjtött és publikált. Bartók, tilta-

Kodály Zoltán — Bartók Béla

kozásul a német fasizmus ellen, 1940-ben Amerikába emigrált. 1945-ben csak betegsége akadályozta meg hazatérését és még ez év őszén New Yorkban elhunyt.

Bartók és Kodály életművével először valósult meg maradéktalanul a nemzeti jellegű és mégis nemzetközi jelentőségű magyar muzsika régi programja. A fiatal Bartókra ugyan jelentős hatást gyakorolt R. Strauss, Liszt, mindkettőjükre Debussy zenéje, az Európához tartozás azonban sokkal inkább a Palestrina-, Bach-, Mozart- és Beethoven-örökség folytatásában mutatkozott meg. A magyar népzene, sőt a rokon és a szomszéd népek zenéje is többféle művészi fokozatban érvényesül zenéjükben; az egyszerűbb dallam-feldolgozástól egészen addig, amikor (noha sem eredeti népdalok, sem azok imitációi nem szerepelnek muzsikájukban) zenéjük bonyolultabb formákban bár, de a népzene nyelvét beszéli. Íme példának két Bartók-dallam; mindkettő önálló kompozíció, mégis félreismerhetetlenül a magyar népzene inspirációjából való (a „II. hegedűverseny” III. tétele, 1938, és a zenekari „Concerto” III. tétele, 1943):

Allegro molto

a) *f. con spirito* *p*

f *p* *f*

Poco agitato, mosso, molto rubato

b) *f, molto espr. legato*

A három színpadi Bartók-mű („A kékszakállú herceg vára”, 1911; „A fából faragott királyfi”, 1914–16; „A csodálatos mandarin”, 1918–19), a hat vonós-nyes (1908, 1915–17, 1927, 1928, 1934, 1939), a három zongoraverseny (1926, 1930–31, 1945), a zenekari művek („Táncszvit”, 1923; „Zene húros-, ütőhangszerekre és cselesztára”, 1936; „Divertimento”, 1939; „Concerto”, 1943), a szonáták (köztük a „Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre”, 1937), a zongoraművek (köztük a „Mikrokosmos”, 1926–39), a „Cantata profana” (1930) stb. Bartók művészetének, egyben a 20. századi európai zenének kimagasló remekművei.

Kodály, aki úgyszólván első műveitől kristályos le-
szűrtséggel, latinos tiszta formálással valósította meg
maga elé tűzött céljait, ragyogó kamarazene és zenekari
művei mellett („Triószeread”, 1919–20; „Felszállott
a páva” változatok, 1938–39; „Concerto”, 1939 stb.)
mindenekelőtt a vokális muzsika nagyszabású refor-
mátora. Kórusai az egyetemes vegyeskari, férfi, női és
gyermekkari irodalomban új fejezetet nyitottak. A
„Háry János” (1926) és a „Székelyfő” (1932) egy-egy
új műfajt teremtett a magyar színpadi muzsika történe-
tében. Dalaival és nagy oratórikus kompozíciójával, a
„Psalmus Hungaricus”-szal (1923) a magyar műzene
százados adósságát törlesztette, megteremtve — leg-
alább utólag — régi nagy költőink alkotásainak egyen-
értékű zenei átültetését. Íme példaképpen a 16. századi

magyar zsolnárszövegre készült „Psalmus Hungaricus”
históriás énekre emlékeztető alapdallama:

Più tranquillo ($\text{♩} = 104-108$)
pp solto voce

Mi - ko - ron Dá - vid nagy bú - sul - tá - ban,
Ba - rá - ti mi - att vol - na bá - nat - ban,
poco rinf.
Pa - na-szol - kod-ván nagy ha - rag - já - ban,
dim.
I - lyen könyörgést kez-de ő ma-gá - ban.

A Bartók és Kodály megteremtette új zene (első
jelentős segítőitársaik a zeneesztéta-komponista Mol-
nár Antal, 1890— és a folklorista zeneszerző Lajtha
László, 1892—1963 voltak) nem könnyen győzte
le ellenfeleit. A Tanácsköztársaság bukása után
Bartókot ismételtelen a hazafiatlanság vádjával illeték,
mert román, szlovák stb. dalokat gyűjtött, publikált,
használt fel zenéjében; mindkettőjüket azzal gúnyolták,
hogy az úri Magyarország dalai helyett a „cselédnótá-

Jelenet Erkel Ferenc „Brankovics György” című operájából

kat” tekintik magyar zenének. Mindennek ellenére a harmincas években tovább erősödött az új irányzat. Kisszámú, de lelkes előadógárda (a Waldbauer-kvartett, Basilides Mária, 1888—1946, Székelyhidy Ferenc, 1885—1955 énekesek és a többiek) vitte diadalra itthon és külföldön Bartókék műveit; a Kodály-művekkel kibontakozó Éneklő Ifjúság-mozgalom fellendítette a kóruséneklést; Tóth Aladár (1898—1968) a zenekritika, Szabolcsi Bence (1899—) a zenetörténeti kutatás terén vette ki részét ebből a zenei forradalomból. Gombosi Ottó (1902—55), Major Ervin (1901—68), Bartha Dénes (1908—) színvonalas folyóiratokkal, zenetörténeti kutatásokkal, Bárdos Lajos (1899—), Harmat Artúr (1885—1962), Vásárhelyi Zoltán (1900—) magas rendű kóruskultúra megalapozásával támogatta a Bartók—Kodály irányzatot. Lényegében minden haladó zenei irányzat belőlük indult ki — a magyar szocialista zene két háború közti kezdetei csakúgy, mint a külföldön már akkoriban jelentős sikereket aratott Jemnitz Sándor (1890—1963), Kadosa Pál (1903—), vagy a külföldre került Seiber Mátyás (1905—60), Veress Sándor (1907—) zeneszerzők.

A fasizmus előretörésével és a fejlődés megszakadt. Rengeteg magyar művész kényszerült kivándorolni. A két háború között és után külföldre szakadt magyar zeneművészek legjobbjai: Ormándy Jenő (1899—), Reiner Frigyes (1888—1963), Szenkár Jenő

(1891—), Széll György (1897—), Solti György (1912—), Doráti Antal (1906—), Fricsey Ferenc (1914—63) karmesterek; Szigeti József (1892—), Gertler Endre (1907—), Varga Tibor (1921—), Zathureczky Ede (1903—59) hegedűsök; Starker János (1924—) csellista; Kentner Lajos (1905—), Anda Géza (1921—), Károlyi Gyula (1914—), Cziffra György (1921—), Földes Andor (1913—) zongoristák; a Magyar- és a Végh-kvartett; Pataky Kálmán (1897—1964), Kónya Sándor (1923—) énekesek és még sokan mások.

A magyar zeneművészet napjainkban. A felszabadulás óta kibontakozó magyar zene Bartók és Kodály úttörését fogadta el alapul, lehetőségei és céljai azonban hatalmasabbak ennél: új, szocialista szellemű zenekultúrát épít. Egyik fő ereje abban rejlik, hogy a korábbinál sokkal nagyobb közönségre számíthat. Évente több mint két és félezer hangverseny, hatszáznál több operaelőadás, 3 millió körüli hanglemez, kiváló alsófokú zeneoktatás, sokféle zenei népművelési módszer, üzemi koncertek, rádióhangversenyek stb. hódítanak hatalmas, új hallgatótábort a művészi zenének. A Magyar Zeneművészek Szövetsége (1949), az állami megbízatások és ösztöndíjak a Zeneműkiadó Vállalat stb. megfelelő feltételeket biztosítanak a zeneszerzői munka zavartalan folytatásához. A Magyar Tudományos Akadémia két intézetben (Népzenekutató Csoport, Zenetudomány

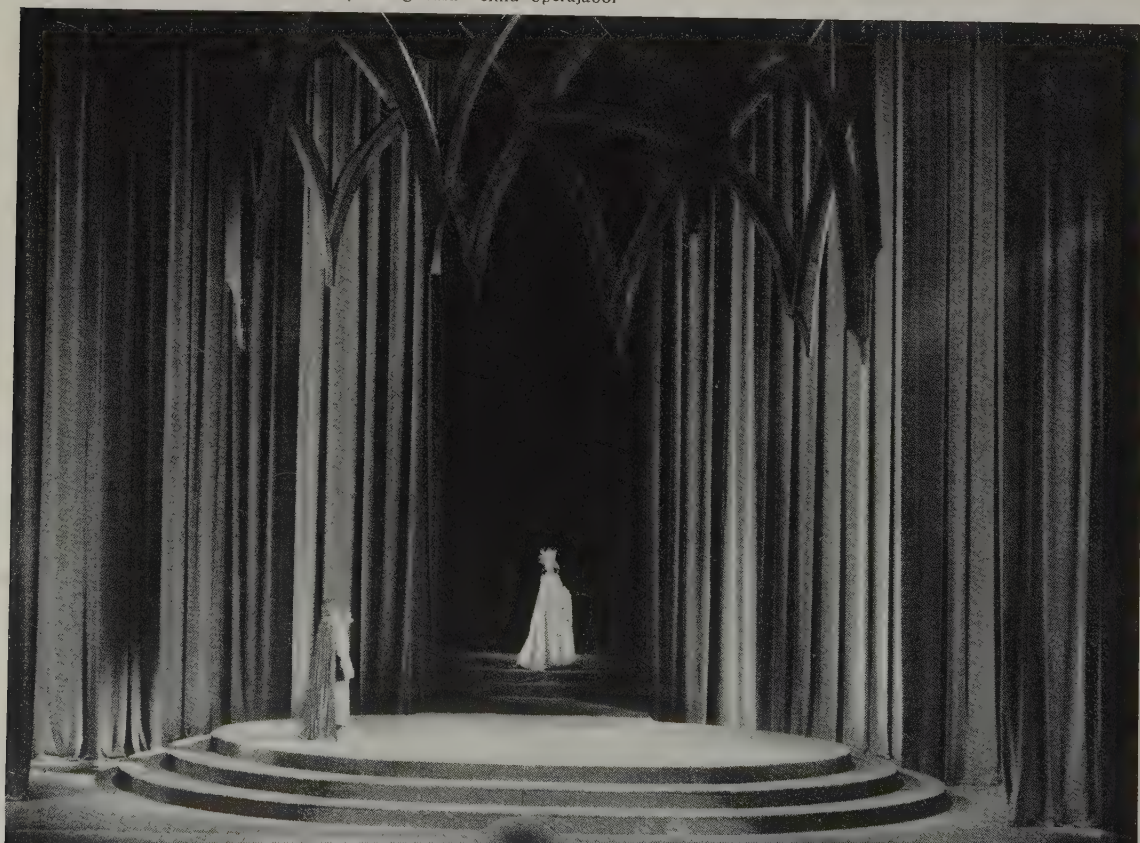
Jelenet Kodály Zoltán „Háry János” című daljátékából

Jelenet Kodály Zoltán „Székelyfőnök”-jából

Jelenet Bartók Béla „A kékszakállú, herceg vára” című operájából

Jelenet Szokolay Sándor „Vérnász” című operájából

Intézet) ad otthont a zenetudományi kutatásnak, biztosítja a publikációs lehetőségeket, aspiráns-rendszerrel a fiatal tudósok nevelését. A magyar fővárosban 1959 óta évenként megrendezett Budapesti Zenei Hetek, továbbá a nemzetközi zenei versenyek jelentős mértékben hozzájárulnak az előadóművészek fejlődéséhez. Az új magyar zene elsőrangú előadóművészekre támaszkodhat, mint a Magyar Állami Hangversenyzenekar, Ferencsik János (1907—) karmester; a Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara Lehel György (1926—) karmester vezetésével; Fischer Annie (1916—) zongoraművész; a Tátrai-vonósnégyes; Kovács Dénes (1930—) hegedűművész; Székely Mihály (1901—63), Svéd Sándor (1904—) énekesek és mások.

A nagyrészt Kodály-növendékekből összetevődő újabb zeneszerző-generáció (Szabó Ferenc, 1902—69; Szervánszky Endre, 1911—; Farkas Ferenc, 1905—; Járdányi Pál, 1920—66; Sugár Rezső, 1919—; Mihály András, 1917—; Ránki György, 1907—; Viski János, 1906—61; Dávid Gyula 1913—) a Bartók—Kodály-irányzat örököseként indult és találta meg egyéni hangját. A legjelentősebb alkotások a szimfonikus műfajokban jelentkezték (Kadosa szimfóniái, zongorakoncertjei és két hegedűversenye, Szabó „Ludas Matyi” szvitje

és „Feltámadott a tenger” oratóriuma, Szervánszky „József Attila Concertó”-ja, Mihály versenyművei mellett „Hazatérő katona” és „Védd a békét ifjúság” kantátái, Járdányi „Vörösmarty szimfóniá”-ja stb.), valamint a versenymű irodalomban (Viski hegedű-, zongora- és csellóversenye, Dávid brácsaversenye stb.). A Tátrai-vonósnégyes és a Budapesti Fúvósötös játéka kivált ebben a két kamarazene-összeállításban ihletett számos értékes alkotást. Szabó és Farkas balettjei mellett a színpadi muzsika legjelentősebb darabjai Ránki „Pomádé király” című vígoperája, Petrovics „C'est la guerre” című egyfelvonásosa és Szokolay operái, a „Vérnász” és a „Hamlet”. A fiatalabb generáció (Maros Rudolf, 1917—; Kurtág György, 1926—; Petrovics Emil, 1930—; Szokolay Sándor, 1931—; Papp Lajos, 1936—; Gulyás László, 1928—; Vujicsics Tihamér, 1929—; Durkó Zsolt, 1934—; Láng István, 1933—; Bozay Attila, 1939—) a nagy nemzeti hagyományok mellett bátran merít a 20. század legjelentősebb külföldi iskoláinak irányzatainak kezdeményezéseiből is, keresve a korszerű, de egyéni kifejezőmódját (pl. Maros szimfonikus darabjai, Kurtág vonósnégyese, hegedűre és cimbalomra írt duói, Durkó zenekari művei).

A magyar táncról sok régi emlék van. A török időkben hazánkban járt külföldi utazók például egy már akkor híres, temperamentumos harci táncról, a karddal, fejszével járt hajdútáncról tesznek említést, amit más nemzetnél még nem látott tüzes táncnak ítélnék. Hírneve van az európai tánc történeti irodalomban a 18—19. századi toborzó verbunknak, a magyar huszártáncnak, és a 19. század derekán báli táncá lett paraszti párosnak: a csárdásnak.

A 19. században magyar táncművészek tűntek fel Európa színpadain magas technikával előadott nemzeti táncokkal. Így például az 1820-as években Farkas József híres „magyar lábujjhegytáncá”-val nyerte el az európai közönség és művészek elismerését. Vahot Imre „Első magyar táncársaság”-a az 1840-es években bejárta egész Európát, s mindenütt nagy sikert aratott. A színpadi sikereken túl a 19. század derekán a valcer, a polka és a mazurka mellé a magyar paraszti eredetű csárdás is bekerült a polgári bálók táncrendjébe Londonban, Párizsban, Prágában és Szentpétervárott egyaránt.

Mindaz azonban, amit magyar tánc néven ismer a világ, az a nemzeti kultúra többféle rétegét és a táncművészet eltérő ágazatait képviseli. „A fából faragott királyfi” balettje a legmagasabb fokú egyéni alkotóművészet terméke, s mint ilyen viseli magán a magyar művészet félreismerhetetlen nemzeti jegyeit; az Állami Népi Együttes „Üvegstánc”-a vagy „Kánásztánc”-a pedig a parasztság népművészete körébe tartozik, s ezeket a táncokat még egy nemzedékkel ezelőtt látni lehetett a parasztság ünnepi alkalmain. Történetileg is változnak a tánc műformái. A csárdás eredetileg a magyar parasztság társasági tánc volt, s mint ilyen — hagyományként — még ma is él, majd a 19. század közepére úri-polgári szalonok táncává lett, mintegy nemzeti tüntetesként; a mai táncegyüttesek műsorán pedig a művészeti produkció szintjére emelkedett.

Az összes változatok részletezése azonban a szaktudomány témája. A magyar táncművészet reprezentatív bemutatásához elegendő, ha a következőkben a néptáncot és a balettművészetet jellemezzük.

A magyar néptánc. A múlt században még hagyományos módon élt a néptánc, elsősorban a parasztság körében. Sok-sok hatást felszívott magába, mindig

újabb és újabb színekkel gazdagodott. Az első világháború óta azonban nálunk is pusztul a folklór.

A néptánc-gyűjtés. A húszas évek derekán Bartók Béla és Kodály Zoltán nagyszerű népzenei gyűjtőmunkája hatására néhányan, elsősorban néprajzi kutatók a pusztuló tánc kincsét is igyekeztek megmenteni. Gönyey Sándor néprajzi kutató már 1925-ben keskeny némafilmen örökített meg néptáncokat. Nyomában Lajtha László zeneszerző és Molnár István (1905—) táncművész-koreográfus ért el jelentős eredményeket a táncfolklór kutatásában.

A felszabadulás után kiszélesedett a magyar néptáncgyűjtés. A szélesebb körű gyűjtés 1947-ben indult — intézményes állami támogatással —, s azóta szerves része a folklór-kutatásnak. Ma már tekintélyes anyag — több mint 60 000 méter táncfilm, nagy mennyiségű zenei felvétel és leírás — gyűlt össze. Mintegy 150 község táncairól van ma már tudományos módszerrel gyűjtött anyagunk. A film mellett a rögzítés a Laban—Knust-féle táncleírással történik, amely így biztosítja a lejegyzés tudományos alaposságát. Több kiadvány jelent meg, köztük egy-egy vidék táncait, vagy az egyes tánc típusokat összefoglaló monográfiák. Ma Budapesten a Népművelési Intézet táncosztálya és a Néprajzi Múzeum az otthona e munkáknak, amelyek nem csupán tudományos publikációk érdekében élveznek jelentős állami támogatást, hanem azért is, mert az utolsó másfél-két évtizedben jelentős mértékben megnövekedett amatőr néptánc-mozgalom gyakorlati segítését is ellátják.

Népi táncegyüttesek. A jelenlegi időszakban kereken háromezer működő népi táncegyüttes működik Magyarországon. Hetenként kétszer-háromszor gyűlnek össze a különböző kultúrotthonokban és ifjúsági klubokban, hogy táncot tanuljanak, megfelelő társaságot találjanak és szakvezető irányításával nemes szórakozással töltsék az időt. Megvitatják a táncművészet problémáit, ami más művészeti ágak iránt is felkelti bennük az érdeklődést.

A népi táncegyüttesek legjobbjai kiváló művész-pedagógusok, koreográfusok keze alatt odáig fejlődtek, hogy nem csupán az eredeti folklór-anyagot adják elő stílusban és élményben is meggyőző erővel, hanem a népi gyökerű, de magasabb technikájú, modern monda-

Jelenet Maros-Rábai: „Ecseri lakodalmás”-ából az Állami Népi Együttes előadásában

nivalójú magyar táncművészet tudatos programjával új művek kísérleteit is vállalják. Napjainkban az amatőr táncegyüttesekben a tánc egyszerű bemutatásán kívül már megjelennek a szvitek, táncjáték-életképek és a téma nélküli, egy-egy táncípust megjelenítő, modern zenére szerkesztett, nemzeti jellegű kompozíciók. A legjobb amatőr koreográfusok alkotómunkájának különösen nagy lendületet adtak a hatvanas évek óta évente rendezett néptánc fesztiválok (Szolnokon és Zalaegerszegen).

Az ötvenes években négy *hivatásos együttes* alakult és működik ma is. Táncos gárdájuk elsősorban a legjobb amatőr néptáncosokból került ki. Mind a négy együttes arra törekszik, hogy a néptáncot modern színpadi művészetté fejlessze. Törekvésük, hogy megtartva a magyar néptánc ősi formanyelvét, ne a régít másolják, hanem a modern művészet szemléletével újjáratremtsék a néptáncot.

Ezen az úton a legkövetkezetesebben és a legszélesebb művészi skálán az *Állami Népi Együttes* halad. Az együttes előadásában világsikert arattak az együttes vezetőjének, Rábai Miklósnak (1901—) a kompozíciói: az „Üvegtánc”, a „Pontozó”, „Este a fonóban”, az

„Ecseri lakodalmás” és a „Háromugrós”. E klasszikus értékű néptánc-kompozíciók állandóan szerepelnek a hazai amatőr táncegyüttesek műsorán.

Az Állami Népi Együttes kamaraegyüttese: a *Budapest Táncgyűttes*. Az együttes koreográfusa, Molnár István a magyar színpadi néptánc-művészet néhány gyöngyszemében mintegy a nemzeti hagyományok esszenciáját tudta alkotásaiba sűríteni. A „Magyar képeskönyv”, a „Kapunári verbunk és csárdás” és a „Dobozi páros” című néptánc-kompozíciók mellett Liszt, Bartók és Kodály szimfonikus műveire komponált táncai jelentős modern kísérletek a magyar táncszínpadon.

A *Magyar Néphadsereg Művészegyüttese* elsősorban katonatáncokat és mai témájú műveket tart műsorán. Ezek legtöbbjének Vadasi Tibor és Novák Ferenc a koreográfusai.

A *Duna Művészegyüttes* tánckara ízes, temperamentosos néptánc-feldolgozásokkal (Náfrádi László: „Kunsági táncok”, „Székely legényes”, „Farsang”, „Éjfél után”) és friss kísérletező kedvével, egyfelvonásos táncjátékok bemutatásával, a mai élet szatirikus táncképeivel tűnik fel.

Jelenet az „Ecséri lakodalmas”-ból

A néptáncok folklórja. A kis falvak együtteseitől a világljáró amatőr és hivatásos együttesekig ápolt néptánc-művészetnek számos, részben még ma is élő formáját tartja számon a néptánc kutatás.

Szinte minden vidéken még élő az énekes-táncos gyermekjátékok sokféle formája. Iskolaudvarokon,

„Üvegestánc” az Állami Népi Együttes előadásában

réteken, de még a városi parkokban is sokszor csendülnek fel az ősi gyermekdalok és látjuk, amint körben, félkörben, csillag alakban, vagy éppen magasra tartott karokkal „kaput tartva” játszanak, táncolnak a gyermekek. A táncos gyermekjátékok koreográfiája (térformája, lépésanyaga) és dallamvilága egyszerű. Hagyományörző vidékeken az egyes párválasztó játékoknál a páros táncot abban a stílusban és olyan tánclépésekkel járkák, mint a felnőttek a csárdást.

Formai szempontból a gyermekjátékokhoz közel állnak a női táncok. A körben összefogódzott leányok saját maguk énekelnek a tánchoz először lassú, majd gyors tempóban. Ezek a körtáncok országsszerte két részből állnak: lassúból és frissből, melyekben a különböző lépő és futó mozgások kötött sorrendben, de kötetlen ismétlésekkel következnek egymás után.

A női táncokat erősen befolyásolta a népviselet. Például a bokáig érő szoknyát viselő mezőkövesdi matyóknál gyakori a páros lábon való felugrás, s így a szoknya alján levő dús fodor érvényesülhet, míg a rövid, de bőszoknyás viselet miatt a délmagyarországi Sárközben inkább a csipőringatás a divat. mert így szebben hat a szoknya mozgása. A lábbeli is befolyásolja a mozgást. A posztótalpú papucsban másként táncolnak például a dél-dunántúli községek leányai, mint a tőlük csak 10–15 km-nyire élő, de sarkas papucsban, vagy a távolabbi északi részekben csizmában járó leányok.

A magyar táncban a nők általában nem táncolnak szülőb, csupán egy-egy alkalommal. Például a lakodalmom felfokozott hangulatában a fejre tett borosüveg, vagy a lakodalmos menetben a menyasszony keglengyélét vivő nyoszolyókként magasra tartott himzett párnákkal mutatják meg egyéni tehetségüket.

Amíg a nők — különösen az első világháborúig — eléggé elzártan, csak a családon belül éltek, addig a férfítáncokra több lehetőséget nyújtottak a társas szórakozások. Egyes foglalkozásokkal pedig szinte vele járt, hogy a férfi testi erejét, ügyességét a táncban is megmutassa. Ezért igen gazdag a magyar férfítánc mozgásformája és kifejezőmódja. Nagyjából három fontos típust különböztethetünk meg: a katonatáncok, a pásztortáncok és az eszközös táncok csoportját.

A katonatáncok közül már csak történeti emlékként él a már említett hajdútánc, a 16–17. század karddal járt katonatánca. A mai hagyományanyagban azonban még mindig élő, eleven és sok változatot mutató a hajdani katonatoborzások emlékét nevében őrző verbunk. (A verbunk szó a német Werbung = toborzás szóból származik.) Az ország nyugati vidékein még őrzik a katonatoborzás idejéből fennmaradt kör formát, amikor a verbuváló káplár közepén táncolt és a katonának beálló legények körülötte körben helyezkedtek el. Néhol a középső táncos már elmaradt, de mind a zene, mind a tánc formájában megtaláljuk a két részt: a hajdani szolo- és a csoporttánc maradványát. Egy-egy kötött szerkezetű verbunk követi a hagyományos zenei formát, vagyis az állandóan visszatérő részeket újabb és újabb cifrázatok követik. Az egyszerre csattanó tapsok, a dübörgő csizmaverés, az

Jelenet Petrovics—Náfrádi „Lassan, komótosan” c. táncából és „A csodafurulyás juhász” c. táncjátékából a Duna Együttes előadásában

egyszerű, de a sok táncos által súlyosan ható mozdulatok és ritmusok a táncot szinte monumentálissá teszik. A verbunk elnevezés azonban nemcsak ezekre a kötött szerkezetű, kör formában járt táncokra szól, hanem a szabad, improvizált férfiszólókat is így nevezik országszerte. Multságkezdő táncként járkák őket, vagy éppen a páros táncok szünetében, mintegy a leányoknak mutatják meg a legények tudasuk legjavát. De sok helyen szokásos volt az is, hogy a bálók végén, amikor a lányok már nem voltak jelen, szabadabb, duhajabb férfimulatság következett: ekkor járták a legvirtusosabb táncokat. Napjainkban kevés faluban maradt fenn ez a tánc típus és csupán a legügyesebbek járkák.

Zeneszerzőinket, művészeinket sokszor megihlette ez a zenei és táncforma. Klasszikusan szép példája a verbunknak Kodály Zoltán „Háry János” című daljátékából közismert „Toborzó”, amelyre mind az Állami Operaház balettkaránál, mind az Állami Népi Együttesnél és több kiváló amatőr együttesnél is készítek koreográfiát.

A férfitáncok másik nagy csoportját a *pásztortáncok* alkotják. Egészen a múlt század közepéig jelentős volt hazánkban a szilajpásztorkodás, vagyis a rideg, legeltető állattenyésztés. A télen-nyáron szabadban élő pásztorok a farkasok, a tolvajok, az idő viszontagságai elől védték a reájuk bízott állatokat. Ilyen életmód mellett rendkívüli ügyességre tettek szert az állatőrző eszközök: botok, fejszék, pányvák használatában; így gyakorlatlanabb embernek támadó szándékkal még fegyverrel sem volt tanácsos a közelükbe kerülni. Ezt az adottságot táncban is érvényesíteni tudták. Virtuóz bot- és baltaforgatások, a karikás ostor pattogatása, gyors ugrások, fordulások, küzdőkészség, támadás és védekezés, valamint humorral átszótt játékos elemek találhatók ezekben. A táncok előadásmódját erősen meghatározza a bot, különösen a kanász- és juhásztáncokban; hordásmódjával sokszor már a pásztor táncos kiállítását, testtartását is megszabja (például a vállra vetett, vagy a test mögött keresztben tartott botnál). Kötetlen testtartásban is fontos szerepet játszik: amíg a lábak táncolnak vagy az egyik kéz csapásol, addig a másik kéz forgatja, újjjaival pörgeti a botot; csoportos összeállásban a játékos viaskodás eszközévé válik. Emellett a földre támasztott vagy a földre dobott bot is sok motívum-variációra nyújt módot, ilyenek például a bot különböző átugrásai, annak körültáncolása. Egyes és páros formában is sokszor két botot használnak: a földön keresztbe tett botok közeibe lépegetnek vagy ugrálnak. Ezt gyakran azzal is látványosabbá teszik, hogy a botok végéhez vagy a közökbe borosüveget vagy tojást tesznek, s a táncban az lesz az első, aki nem sérti meg a földre helyezett tárgyakat.

Jelenet a Budapest Táncgyűttes műsorából

Mindezek mellett a pásztortáncoknak számos bottal és bot nélkül járt formája ismeretes. Ismerünk például pantomimikus pásztortáncokat is. Érdekes egy észak-magyarországi kanásztánc. A kanász ledobja a kalapját a földre. Ez jelképesen a malac. A tolvaj — egy másik kanász — el akarja lopni. A pásztor azonban állandóan a malac mellett forgatja a kisbaltát, s oda-oda csap, ha a tolvaj érte nyúl; nagyon ügyesnek kell lennie annak, aki el tudja lopni a malacot úgy, hogy nem sérül meg a keze. Közben mindketten a jellemző kanászlépést táncolják, a „közönség” pedig dalol hozzá.

A pásztortáncokat rendszerint maguk készítette hangszerek: duda, furulya vagy citera kísérték.

A pásztortáncokat napjainkban, amikor már az állattartás teljesen átalakult, a legjobb táncosok tartják fenn. A pásztortánc az, amely a legrégebbi színpadi műltra tekint vissza. Tudjuk, hogy Balassi Bálint 1572-ben a pozsonyi országgyűlésen bemutatta a király előtt a híres juhásztáncot. A múlt század első két évtizedében az első mezőgazdasági szakiskola, a keszthelyi Georgikon parasztdiákjai már csoportos formában mutatták be hazai és külföldi közönség előtt a környéken élő kanásztáncokat. Ez a tánc típus ma is igen kedvelt minden táncegyüttesnél, mert sokoldalú tudást kíván a férfitáncosoktól és mintegy próbaköve a legjobb tudásának.

Az eszközzel járt szórakoztató táncokra rendszerint olyankor került sor multságokon vagy lakodalmakon, amikor kissé lankadt már a hangulat, a jelenlevők álmosodni kezdtek. Ilyenkor néhány jó mozgású legény a többiek szórakoztatására ügyességet kívánó táncokkal versengett egymással. Például a söprűt kellett átugrálni, üvegre tett égő gyertya felett kellett szintén ugróstáncot járni, vagy éppen a fejőszéket kellett megnyergelni és mintegy a lovaglást utánozva a „megbokrosodott lovat” kellett megfékezni. Ezek előadásához nemcsak ügyesség, de jó színészi előadókészség is kell. Ezek a témák ma is igen kedveltek minden táncegyüttes műsorában, mert humort és virtuozitást lehet velük kifejezni.

Táncaink közül a legelőbb, legelevenebb és még a mai napig is újabb és újabb variációkat teremtő típus a *páros táncok* csoportja.

Napjainkban a legtöbb faluban a helyi páros táncot csárdásnak nevezik, holott ez az elnevezés csupán a múlt század negyvenes éveiben született meg, nem is paraszti eredetű, hanem egyik hírlapi tudósítónk nevezte el így. A reánk maradt feljegyzések és képanyag alapján tudjuk, hogy a középkortól kezdve mind a közrendűek, mind a nemesek és királyaink szerették a táncot. A mulatozások miatt az egyház is több ízben elmarasztalja őseinket. A korai feljegyzések egyszerűen csak „tánc”-ról írnak, nem nevezik néven a különböző

Jelenet a „Kádár Katá”-ból (Vujicsics — Rábai) az Állami Népi Együttes előadásában

Lakatos Gabriella és Harangozó Gyula Bartók „A csodálatos mandarin” című táncjátékában

formákat. A 19. században az érdeklődés az irodalmi népiesség divatját követve a népművészet különböző ágai, így a néptánc felé is fordul. Az első lelkes néprajzi beszámolók, újságcikkek egy-egy jellemző vonást emelnek ki a táncokból, s ezzel a közhasználatú néptánc-nevekkel ismertetnek meg bennünket. Így például hírt adnak kopogós, dobogós, tányéron forgó elnevezésekről.

A 19. század harmincas–negyvenes éveiben a francia forradalom eszméinek hatására nálunk is egyre jobban erősödő nemzeti öntudat egyik megnyilvánulása volt az a kívánság, hogy a magyar nyelv és öltözet mellett báltermeinkbe vonuljon be a magyar tánc is. A Habsburg-elnyomás visszahatásaként még a bécsi közvetítéssel hozzánk került divatos társastánc, a valcer sem talált lelkes fogadtatásra; ezzel szemben megindult a törekvés a sajátos nemzeti társastánc megteremtésére.

Nemzeti színészetünk egyik kiemelkedő alakja, a színész-táncos-koreográfus Szöllősi Szabó Lajos a kor nemzeti ízlésének megfelelő társasági táncot szerkesztett Rózsavölgyi Márk (1789–1848) verbunk stílusú zenéjére „Körmagyar” néven. Ez a tánc a francia négyes alakzatait megtartva, de magyar tánc-

lépésekkel szerkesztett formában nagy közkedveltségnek örvendett a nemesség és a fiatal forradalmi értelmiség körében. Ezt a táncot járták minden bálon, szinte tiltakozva a valcer és ezen keresztül a bécsi udvar magyarellenes politikája ellen. Az 1839-ben bemutatott népies műtáncnak azonban hamarosan nagy ellenfele támad a paraszti páros tánc szabályozatlanabb, szabadabb formájában: a csárdásban.

A csárdás. 1842 farsangján — az akkor már világszerte ismert magyar zeneszerző és zongoravirtuóz — Liszt Ferenc haz látogatott a magyar fővárosba. Tiszteletére bált rendeztek a Nemzeti Casinóban. Éjjel felé Liszt rosszalta, hogy az ő tiszteletére adott magyar bál semmiben sem különbözik azoktól az estélyektől, amelyeket Európa bármely városában láthat. Szeretett volna igazi tüzes magyar páros táncot látni, olyat, amilyennel vidéki útjain már többször találkozott. Megdöbbsent csend kísérte ezt a kívánságot, mert — mint a korabeli sajtó írja — „ilyen kívánság a Casinó fennállása óta úri ember ajkáról nem hangzott el!” A híres vendégnek kedvében akarván járni, egy, a kiváló magyar borvidékről, Gyöngyösről jött nemesi testvérpár előállott és vállalta, hogy bemutatja azt a temperamentumos páros táncot, melyet szőlőmunká-

saik szoktak táncolni szüretkor. A tánc annyira tetszett Liszt Ferencnek, hogy kérésére az estély folyamán még kétszer be kellett mutatni. Ekkor azonban már nem csupán a testvérpár járt, hanem több pár is megtanulta és csatlakozott hozzájuk. A paraszti páros tánc kaszinóbeli nagy sikerének híre szaladt. A legkisebb vidéki nemesi kúriában is lelkesedtek azért, hogy az a páros tánc lett divatos nemzeti tánc, melyet az aratóünnepeken és szüretken a paraszttal együtt jártak a földesurak is. Volt olyan vidéki úribál, ahol 1843 farsangján már mást sem táncoltak reggelig, csak a csárdást. Ezt a nevet ugyan csak 1844-ben kapta, amikor az egyik országgyűlési tudósító az ott lezajlott nemesi bálról beszámolván azt írta, hogy az ott járt tánc ugyanaz volt, „melyet vasárnaponként a parasztleányok és leányok a csárdákban szoktak járni”. A csárdáról nevezték el tehát a táncot, de ezt a nevet néhány év alatt az egész magyar nyelvterületen átvették, hozzátéve a tánc eredeti nevét is. Így például még napjainkban is sokszor találkozunk ilyenféle páros tánc elnevezésekkel: „kemény-csárdás”, „kopogós-csárdás”, „félfordulós-csárdás” stb.

A csárdásra jellemző a kötetlen forma, az állandó szabad motívum-variálás. Rendszerint lassú és gyors tempójú részekre tagozódik és megállás nélkül lendül át egyik a másikba. Korábban — még a múlt század derekán is — három része volt: lassú, középgyors és gyors. Az egészen lassú később elmaradt és napjainkban a középgyors és gyors rész él tovább lassú és friss néven.

A csárdás menete országszerte körülbelül a következő: a férfi és a nő egymással szemben táncol. Régebben nem fogták egymást, ma a nő a férfi vállára teszi a kezét, a férfi a nő derekát fogja gyengéden. Változatossá változatosabb motívumokat járnak helyben, majd párosan forognak: időnként a nő a férfi magasra emelt karja alatt forog. Az archaikusabb formában a párok egymást elengedik, a férfi a nő előtt virtuóz módon szelődzik, míg a nő saját tengelye körül forog, vagy a férfi lépéseinek apróbb, nőiesebb formáit táncolja. A körül táncolást többnyire páros összefogódzás

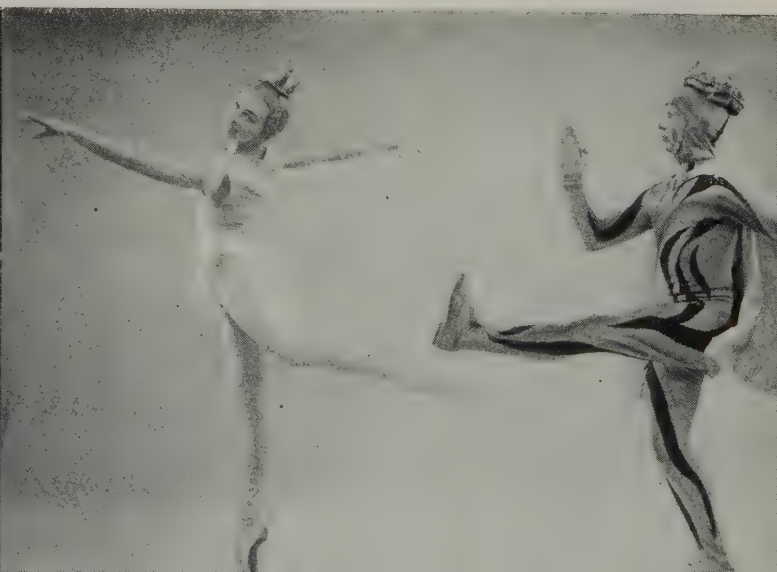
és forgás fejezi be. Minthogy a csárdás ma még országszerte szinte minden faluban és generációnál él, nem is lehet minden formai jegyre kitérő jellemzést adni róla. A magyar táncutatók éppen a történeti és élő anyag összevetése és a formai analízisek alapján rövidesen a nyelvhez hasonlóan meg tudja határozni az egyes magyar táncdialektusok jellemző formáit, ezek között a csárdásét is.

A fentebb említett táncok elsősorban a családi ünnepeken: lakodalmakon és névnapokon kerülnek elő, ahol a legöregebbek is megjelennek és jókedvükben bekapcsolódnak a táncba. De más alkalmakkor: a munkához kapcsolódó mulatságokon (aratás, szüret, termelészövetkezetek zárszámadó gyűlései, ünnepségei) vagy az év jelentősebb napjain (farsangi mulatság, május elseje) is sor kerül a táncra. A fiatalok ugyan inkább a modern társastáncokat járkák, de az éjjeli körüli emelkedett hangulatban vagy az ünnepélyes bálnyitókön nemcsak a falun, de városon is sor kerül a csárdásra.

Mind a színpadi táncművészetnek, mind a pedagógiának egyaránt értékes kincsébányája hazánkban a még sok helyen élő eredeti néptánc. Az eredeti táncok és az ezeket feldolgozó műalkotások terjesztését célozzák a különböző tánckiadványok, filmek és táncpedagógus tanfolyamok.

A magyar balettművészet. A magyar közönség először a 18. század végén került kapcsolatba a balettel. Ügyes színházi vállalkozók ekkor a bécsi balett egyes előadásait Magyarországon is megismélték; így került sor például a „Horace” előadására Noverre koreográfjával. Az arisztokrácia, a császári fővárosba látogató nemesek látták a bécsi balett eredeti előadásait. Besenyei György, aki mint testőrtiszt éveket töltött Bécsben, 1776-ban „Delfén” című költeményében egy bécsi táncosnő haláláról ír, aki szintén Noverre balettjeiben aratta sikereit. A balettmesterek viszont felfigyeltek a magyar táncra, elsősorban a verbunkra. Viganó, a kor egyik legjobb balettmestere már 1794-ben színpadra vitte ezt a táncot magyarországi tapasztalatai alapján.

Két jelenet Bartók „A fából faragott királyfi” című balettjéből. Szólotáncosok Orosz Adél és Perlusz Sándor

A balettművészet fejlődése a régi Magyarországon.
A magyar balett fejlődése csak a 19. század első felében indult meg. Ekkor alakultak meg azok az állandó színházi együttesek, melyek városról városra vándorolva mutatták be művészetüket. Ezek a társulatok nem elégedhettek meg csak prózai színművek műsorra tűzésével, zenés játékokat, operát, „balettet” és pantomimet is bemutattak. Gyakori volt például a komikus pantomimjáték, amely témáit, forrásait tekintve az akkortájt nyugaton is divatos Arlequin-játékok leszármazottjának tekinthető. (Ezt mutatja címük is, például: „Arlequin élete, halála és feltámadása”, — vagy „Domi, az amerikai majom és fia Joko”). Csakhamar megjelent a néptánc is, először a színelőadások felvonásai között, szórakoztató intermezzóként, később betétként, majd végül önálló táncjáték keretében. A század húszas—harmincas éveiben vált divatossá a balett. Klasszikus táncok betanításáról természetesen csak a legnagyobb együtteseknél lehetett szó, ezek tudtak Bécsből balettmestereket szerződtetni.

A fejlődés ebben az időben a három különböző irányzat, a pantomim, a néptánc és a balett egyesítésének keretében való egyesítése felé haladt. Egyes előadások alkalmából ez már meg is történt, a háromféle tánc együtt szerepelt. E balettek tematikája többnyire nemzeti jellegű volt. Különösképpen jelentős volt a fejlődés az 1848—49-es forradalom és szabadságharc idején. Ekkor következett be az az egyedülálló eset, hogy a „Fehértemplomi csata” című balett bemutatása (1848. november 20.) tíz nappal megelőzte az 1848. november 30-án valóságban is lefolyt fehértemplomi ütközetet.

Jelenet Hacsaturján „Gajane” című balettjéből

Jelenet Bartók „A csodálatos mandarin” című táncjátékából
(Kun Zsuzsa és Róna Viktor)

Az 1884-ben felépült Operaház természetesen új balettagyűttest szervezett, teljesen nyugati mintára, az akkori legjobb iskolát képviselő olasz balettmesterek segítségével. Több közülük nemzetközileg is ismert név: Pini, Smeraldi, Mazzantini, Guerra. Rendszerint a szólótáncosok is ők voltak. A légkör azonban még nem volt megfelelő arra, hogy Magyarországon eredeti koreográfiai tehetségek bontakozzanak ki. Milyen jellemző például, hogy Laban Rudolf (1879—1958), aki a modern táncművészet egyik legjelentősebb alakja, s a róla elnevezett táncírás (kinetográfia) kidolgozója, itthagytta Magyarországot és Németországban, majd Angliában fejtette ki munkásságát.

A megújulás szükségességét a Gyagilev-féle „Orosz Balett” vendégzereplése bizonyította be a magyar balett számára is. A hatás azonban nem egykönnyen jelentkezett. A magyar balettnak akkor már olyan külföldön is elismert táncosai voltak, mint Nirschy Emília (1884—), Pallay Anna (1890—) és Nádaszy Ferenc (1893—1966), de hiányoztak azok a koreográfusok, akik az orosz balett eredményeit át tudták volna ültetni magyar színpadra. Adatok vannak arra, hogy Lengyel Menyhért eredetileg a Gyagilev balett részére írta „A csodálatos mandarin” szövegkönyvét. Feltehető, hogy Gyagilevék előadásai Bartók Bélára is hatottak. Minden-

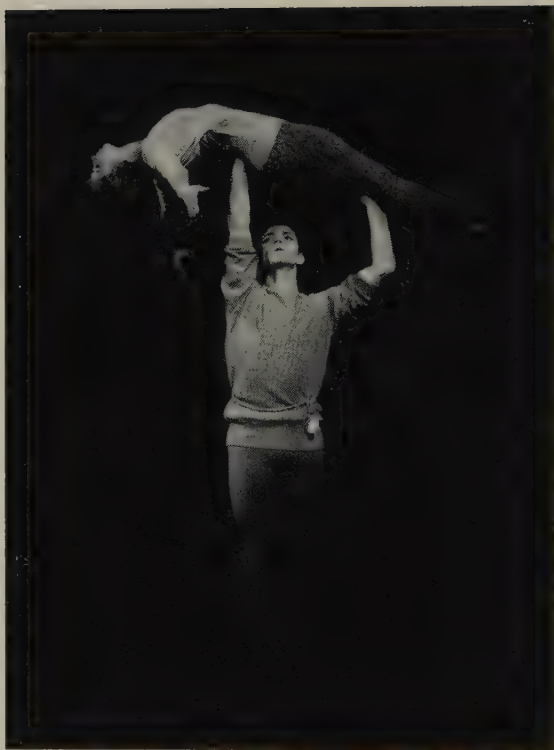
esetre Bartók az ő látogatásukat követően írta két nagyszerű táncjátékát, „A fából faragott királyfi”-t és „A csodálatos mandarin”-t.

A budapesti Operaház azonban a két remekmű közül egyelőre csak „A fából faragott királyfi”-t tűzte műsorára. Ebből az alkalomból már magyar koreográfust bíztak meg a táncjáték összeállításával, Brada Edét (1879–1955), Operaházunk első magyar balettmesterét. A koreográfia azonban messze elmaradt a bartóki mű színvonalától és a közönség sem értette még meg egészen Bartók muzsikáját.

„A csodálatos mandarin” bemutatására egyelőre nem került sor. Bartók, aki tagja volt a Magyar Tanácsköztársaság zenei direktóriumának, már 1919-ben, baráti körben eljátszotta a művet. A Tanácsköztársaság bukása után Bartókot éles támadások érték. „A csodálatos mandarin”-t hivatalos körök erkölcsellenek bélyegezték és bemutatását később is megakadályozták. 1941-ben csak a főpróbáig jutott el. A felszabadulás után került sor bemutatására, azóta a budapesti Operaház repertoárjának egyik büszkesége.

A húszas években sem kerülhetett sor a magyar balett egészséges fejlődésére. Az ellenforradalmi restauráció művelődéspolitikája szigorúan nacionalista és konzervatív maradt, s ebben a légkörben a balett hosszú ideig nem találta meg a helyét. Csak a harmincas

Jelenet Csajkovszkij „Hattyúk tava” című balettéből (Lakatos Gabriella és Havas Ferenc)

Jelenet Bartók „Zene húros-, ütőhangszerekre és cselesztára” című művére írt balettéből (Kun Zsuzsa és Dózsa Imre)

évek közepe óta beszélhetünk határozott előretörésről, amikor a Bartók és Kodály által képviselt új magyar zene, valamint a haladó magyar irodalom hatása lassan a táncművészetre is kiterjedt. Brada Ede, majd kisebb fia, Brada Rezső (1906–48) után ekkor került az Operaházhoz két magyar balettmester, Nádasy Ferenc és Harangozó Gyula (1908–). Az ő érdemük, hogy a magyarországi balett végre magyar baletté fejlődött.

A két mester szerencsésen egészítette ki egymást. Nádasy Ferenc legfőbb területe a pedagógia volt, míg Harangozó Gyula a koreográfia terén tevékenykedett. Nádasy korábban maga is jeles szólótáncos, a legkitűnőbb iskolákban szerezte tudását (így például évekig dolgozott Szentpétervárott, az orosz balett világhírű mesterének, Cecchetti-nek keze alatt). A húszas években külföldön működött. Megismerte az új táncművészeti irányzatokat. 1937 őszétől véglegesen a budapesti Operaházhoz szerződve érvényesíthette gazdag tapasztalatait. Ennek eredményeként a magyar balett európai színvonalra emelkedett.

Harangozó Gyula szólótáncosként tűnt fel egyéni kifejező stílusával. (1929-ben debütált de Falla: „A háromszögletű kalap” című balettjében, a kormányzó szerepében, Gaubier koreográfiájával.) 1936-ban rábízták a „Csárdajelenet” című balett koreográfiájának elkészítését. E mű zenéjét Hubay Jenő, a világhírű hegedűművész szerezte, aki abban az időben a buda-

Két jelenet a „Chopiniana”-ból (szólisták: Kun Zsuzsa és Róna Viktor)

pesti Zeneakadémia igazgatója is volt. Hubay stílusa Bartókhoz és Kodályhoz képest feltétlenül konzervatív, a mű témájában is azt a fajta hamis romantikát szolgálja, amit Bartók és Kodály elvetettek. Ennek ellenére azonban alkalmat adott arra, hogy a koreográfus földi embereket ábrázoljon. Harangozó alkotói stílusának éppen ez a legnagyobb erénye. A „Csárdajelenet” bemutatása (1936) így fordulópontot jelenthetett a magyar balett történetében.

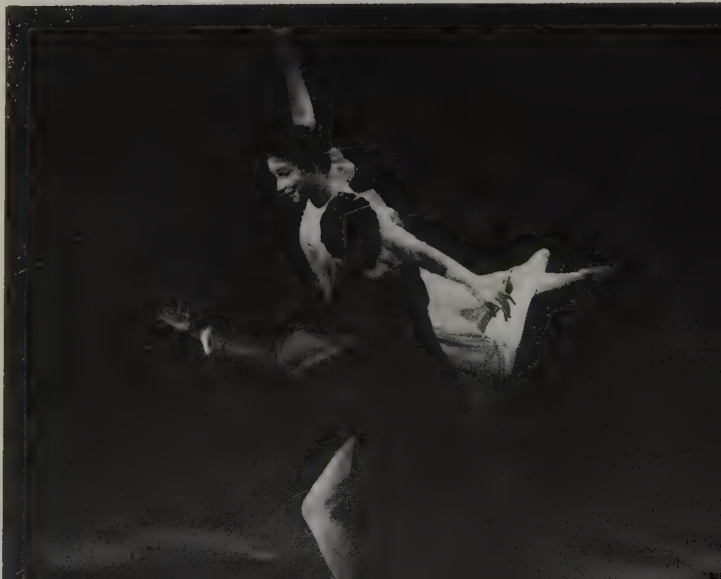
A magyar balett további története a felszabadulásig hősiesség küzdelem volt a táncművészet haladásáért. Harangozó maga több jelentős művet alkotott, amelyekben egy-egy lépéssel előre akart jutni. Kiemelhetjük a Csajkovszkij „Nyitány”-ára készített „Rómeó és Júliá”-t (1939), amelyben balett-dráma kialakítására tesz kísérletet, valamint Bartók „A fából faragott királyfi”-jének felújítását (1939), amelyet a kritika az első hiteles Bartók előadásként üdvözölt. Ennek előkészítése során Harangozónak módjában állott Bartók tanácsait is kikérni.

Harangozó mellett más koreográfusok is szóhoz jutottak. A tehetséges lengyel Jan Cieplinsky (1902 —) csaknem két évtizedig működött a budapesti Operaház-nál és sok jelentős balettet alkotott („József legenda”, „Bolero”, „Magyar ábrándok”). Mellette a külföldről hazatért Milloss Aurél (1906—) tevékenysége jelentős, akinek törekvése Bartók nyomdokainak követése volt, ezt azonban a hivatalos kultúrpolitika és a sznob közönség túlságosan modernnek találta. A „Prometheus”, „Petruska”, Schumann „Karnevál”-jának koreográfija után Milloss is arra kényszerült, hogy ismét külföldre távozzék, s Rómában, Kölnben és Bécsben alkossa meg balettjeit.

A magyar balett fejlődésében az Operaház kitűnő rendezőjének, Oláh Gusztávnak (1901—56) is szerepe volt, aki egészen haláláig mint rendező, szövegíró, diszlettervező és tánc történész nagy tudását a balett rendelkezésére bocsátotta.

A balettművészet a felszabadulás után. Ilyen körülmények között érkezett el a magyar balettművészet 1945-höz, a magyar nép felszabadulásának évéhez. Ez a dátum új, szabadabb lehetőségeket, új perspektívákat jelentett a magyar táncművészet számára is.

Ha ezeket az új vonásokat nézzük, akkor legelőször talán az intézményes lehetőségeket kell sorra vennünk. A Magyar Állami Operaház balettkara ma a felszabadulás előttinek többszöröse: ez az együttes ma két színház szükségleteit elégíti ki: az Operaházét és a több mint kétezer férőhelyes Erkel Színházét is. Az utánpótlás nevelésére 1950-ben megalakult az Állami Balett Intézet. Ezzel a táncosképzés állami keretet kapott, s ez megsokszorozta lehetőségeit, fejlesztette színvonalát. Növendékeinek elsőrendű szakmai képzést

Jelenet Prokofjev „Rómeó és Júliá”-jából (Kun Zsuzsa és Havas Ferenc)

és korszerű általános műveltséget nyújt. Nádasy Ferenc mellett felnőtt a balettpedagógusok új nemzedéke, akik folytatni tudják a megkezdett munkát.

Budapest mellett az ország nagyobb városaiban is alakultak balettegyüttesek, amelyek közül a kísérletező szellemű Pécsi Balett nemzetközi hírnevet vívott ki. Új társat kaptak a balett művészei a felszabadulás után kifejlődött új művészeti ágban, a magyar néptánc nagy sikereket elért művészetében.

A magyar balettművészet fejlődése tehát tovább haladt, alapjai szélesedtek. A régebben feltűnt, s a felszabadulás után is működő élvonalbeli művészek — Szalay Karola, Ottrubay Melinda, Sallay Zoltán és természetesen Harangozó Gyula — elismert nemzetközi színvonalat képviseltek. A felszabadulás után új, jelentős tehetségek nőtték fel, hogy csak néhányat említsünk: Lakatos Gabriella, Kun Zsuzsa, Orosz Adél, Ugray Klotild, Kékesi Mária, — vagy a férfi táncosok közül Fülöp Viktor, Róna Viktor, Havas Ferenc, Sipeki Levente, Dózsa Imre. Igen sokat fejlődött a létszámban közben megnövekedett balettkar színvonala is. S nem feledkezhetünk meg a kitűnő díszlettervezőkről (Oláh Gusztáv, Fülöp Zoltán, Forrai Gábor) és jelmeztervezőkről (Márk Tivadar, Seitz Gizella) sem.

Jelenet Eck Imre komikus balettjéből, a „Ny.tány”-ból (Pécsi Balett)

Az új lehetőségek sorában kell megemlítenünk azt is, hogy a magyar balettnak a felszabadulás után alkalma nyílt a szovjet balett megismerésére. A szovjet színpadok őrzik a leghívebben az orosz balettművészet klasszikus koreográfiai alkotásait („Giselle”, „Hattyúk tava”, „Diótörő”, „Csipkerózsika” stb.). A magyar balettnak szüksége volt arra, hogy ezekkel az alkotásokkal megismerkedjék, mivel e művek keletkezésük idején, virágkorukban nem jutottak el hozzánk. A budapesti Állami Operaház szovjet mesterek (Vajnonnen, Messzerer és Lavrovskij) betanításában és rendezésében műsorára tűzte a klasszikus repertoár kiemelkedő darabjait. A klasszikus művek mellett bemutatta Operaházunk a szovjet balettművészet több jelentős alkotását is, mint például Aszafjev: „Párizs lángjai” és Hacsaturján: „Gajane” c. táncjátékát Anyiszimova koreográfiájában, továbbá Aszafjev: „Bachsiszeráji szökőkút” című balettjét Vajnonnen, illetőleg R. Zaharov koreográfiájával, és Prokofjev: „Rómeó és Júlia”-ját Lavrovskij betanításában.

Az új művek, az általuk megismert új stílus szintén nagy hatással volt a magyar koreográfiai művészet fejlődésére, többek között abban, hogy a mi koreográfusaink is alkottak egész estét betöltő tánc-drámákat. Harangozó Gyula például a felszabadulás után is több jelentős művet alkotott, amelyekben korábbi művészi törekvéseit fejlesztette tovább. Jelentős alkotása „A furfangos diákok” (Farkas Ferenc zenéjére készült 1949-ben). Ez a mű kitűnő lehetőséget nyújt a koreográfusnak, hogy egyesítse a különféle tánc elemeket, a klasszikus táncot, a pantomimet, a néptáncot. „Keszkenő” című háromfelvonásos balettje (1951) a „Csárdajelenet” átdolgozása. Zenéjét — Hubay művének felhasználásával — Kenessey Jenő írta. Ez a mű eredetijéhez képest új vonásokkal gazdagodott. Különösen a cigánykép virtuóz táncai és a néptánc felhasználásával készített részletek jelentősek. Harangozó Gyula népi fogantatású nemzeti balettjeinek sorozatát Fazekas Mihály népi témájú művére, Szabó

Jelenet a „Pókháló” című balettből (Gulyás—Eck) a Pécsi Balett előadásában

Ferenc zenéjére 1960-ban komponált „Ludas Matyi”-jával folytatta.

Harangozó legjelentősebb alkotásai azonban a felszabadulás után is a Bartók-művek színpadi feldolgozásai voltak. „A fából faragott királyfi” mellett végre sor kerülhetett „A csodálatos mandarin” bemutatására is. Harangozó mindkettőt többször átdolgozta, hogy megtalálja azt a megoldást, amely méltó Bartók zenéjéhez.

„A csodálatos mandarin” ma az 1956-os rendezésben van műsoron a budapesti Operaházban. Ez a rendezés mértéktartó az eszközökben, nem hajszolja mindenáron az „újszerűt”. A díszlet (Fülöp Zoltán munkája) egyszerű, de lehetőséget nyújt a tánc kibontakoztatására. A tánc stílusa a zenéhez alkalmazkodik, lényegre törő, expresszionisztikusan kifejező. A koreográfia eddigi legjelentősebb összefoglalása a magyar balett törekvéseinek: modern, de nem szakad el a hagyományoktól.

Harangozó mellett több új koreográfus is jelentkezett és érdekes művekkel gazdagította a magyar balett repertoárját. A később külföldre távozott Vashegyi Ernő „Bihari nótája” című háromfelvonásos balettje (Kenessey Jenő zenéje, 1954) bensőséges, finom hatásokra törekvő koreográfiai megoldásaival és sokoldalúságával tűnt ki. Lőrinc György „A tenger lánya” című balettjében (Sugár Rezső zenéje, 1963) klasszikus témát választott (Acis és Galathea történetét). Fülöp Viktor és Kun Zsuzsa, az Operaház két kiváló szólótáncosa, Thomas Mann novellájából alkotta meg Láng István zenéjére „Mario és a varázsló” című balettjét klasszikus és modern kifejezőeszközökkel. A fiatal koreográfusok közül említésre méltó Seregi László, aki számos operai balett-betéttel (Faust, Tannhäuser stb.) gazdagította a repertoárt és tett tanúbizonyosságot érett muzikalitásáról, valamint Barkóczy Sándor, akitől Prokofjev „Klasszikus szimfóniá”-jának neoklasszikus feldolgozása ismeretes.

Régi adósságot törlesztett az Opera, amikor 1966-ban Stravinszkij „Tűzmadár”-át és „Petruská”-ját, valamint Ravel „Daphnis és Chloé”-ját tűzte műsorára, az előbbi kettőt, valamint az 1965-ben bemutatott „Chopiniáná”-t Fokin eredeti változatában, Magyarországon először. A Ravel-balettet és korábban Stravinszkij „Sacre du Printemps”-ját (1963) a modern kísérletezéseiről ismert Eck Imre (1930–) koreografálta új stílusban és új értelmezésben. Eck első operai alkotása a „Csongor és Tünde” című balett volt 1959-ben Weiner Leó zenéjére, de koreográfiai működése Bartók „Zene húros-, ütőhangszerekre és cselesztára” című művében csúcsosodott ki, mely az ember belső konfliktusairól szóló expresszionista balett. Az ember és a természet konfliktusát eleveníti meg „Bányászballadá”-ja Maros Rudolf zenéjére.

Eck koreográfiai egyénisége azonban Pécsen fejlődött ki, ahol 1960-ban fiatal táncosokból szervezett együttest és egészen a kísérleti munkának szentelte magát. 1969-ig több mint 30 balettet alkotott, mint például „Változatok egy találkozásra” Vujicsics Tihamér zenéjére, „Pókháló” Gulyás László zenéjére,

különböző etüdöket (Vivaldi, Purcell), „Az iszonyat balladája” Szokolay Sándor zenéjére, a „Miniatűrök” sorozata, „A parancs” Bukovi cseh zeneszerző művére, amelyekkel nagy sikereket ért el itthon és külföldön és amelyeket országszerte élénk vita is kísért. Az 1965. évi Bartók est három műve közül „A csodálatos mandarin”-t az eredeti szövegkönyv alapján újra értelmezte.

A Pécsi Nemzeti Színház együttese (Ballet Sopianae) számos kiváló táncossal rendelkezik (Aradi Mária, Bretus Mária, Csifó Ferenc és mások), akik közül néhányan, mint Tóth Sándor és Fodor Antal sikeres koreográfiákat is bemutattak.

A hatvanas évek elejétől kezdve az Opera társulata és a Pécsi Balett igen sok külföldi turnén vett részt (Szovjetunió, szocialista országok, Nagy-Britannia, Skandinávia stb.). Az Opera társulata 1963-ban a Párizsi Nemzetközi Fesztiválon elnyerte az Aranycsillag díjat. Mindkét társulat szolistaí gyakran lépnek fel külföldi színpadokon mint vendégművészek a Szovjetuniótól az Egyesült Államokig, Berlinton Havannáig, és a fiatalabb tehetségek szép eredményeket értek el nemzetközi táncversenyeken is (például Várna, Vercelli).

Pécs mellett az utóbbi években más vidéki városok is törekedtek balettegyüttesek létrehozására. Elsősorban a Szegedi Nemzeti Színház tehetséges társulatát emelhetjük ki, amely nemrég Imre Zoltán új koreográfiját mutatta be. Fejlődik a debreceni Csokonai Színház táncgyüttese is. Budapesten az Operaház mellett meg kell említenünk a Fővárosi Operettszínház balettkarát, amely modern irányba kívánja továbbfejleszteni a zenés színpad táncművészetét.

Mindez a közízlés fejlődéséről tanúskodik. Amíg a felszabadulás előtt a balett szűk körű közönség szórakoztatására szolgált, ma már a legszélesebb társadalmi rétegeket vonzza. Megnövekedett az igény a balettképzés iránt is, ennek azonban határt szab a balettmesterek korlátozott száma. Az Állami Balett Intézet mindent megtesz ezek képzéséért, de nem tudja kielégíteni a növekvő igényeket. Balettkiskolák ma már nemcsak városokban, hanem számos faluban is találhatóak, ahol az értelmiségiek, parasztok és munkások gyermekei egyaránt részt vesznek a képzésben. Ennek eredményeképpen jöttek létre az amatőr balettklubok (az első 1967-ben Dunaújvárosban), amelyek nyilván hozzájárulnak majd a közönség esztétikai színvonalának emeléséhez.

A magyar táncművészek, a balett és a néptánc előadói, koreográfusai, pedagógusai azzal is segítik akarják egymás munkáját, hogy a szakszervezet keretén belül Táncművészeti Szakosztály néven közös szervezetet alakítottak. A Szakosztály nagy jelentőségű munkát végez: szakkönyvtárat létesített, rendszeres sajtószemlében tájékoztatja tagjait a világ táncseményeiről, könyveket ad ki a világ és a magyar tánc történet eseményeiről, tudományos tanulmányköteteket jelentet meg, film-archívumot tart fenn, vitákat, megbeszéléseket rendez, külföldi tanulmányutakat bonyolít le.

MŰVÉSZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNET A BAROKK KOR VÉGÉIG

A magyar művészet a honfoglaló magyarság magával hozott kultúrájával és az ország területén talált örökségével kezdődik. A honfoglaló magyarság a sztyeppi nomádok művészetével rokon, de attól jól megkülönböztethető, magas szintű, elsősorban díszítő jellegű művészetet hozott magával, s ez az új hazában is mintegy száz évig tovább élt. A sírleletekből ismert, javarészt nemesfém műtárgyak a ruházat, a fegyverek és a lószerszámok díszítésére szolgáltak, bár e tárgyaknak mágikus tartalmat is tulajdonítottak. Egykorú bizánci források hangsúlyozzák a magyarság pompaszeretetét, ami az ötvösség mint nemzeti műfaj kifejlődésében az egész középkoron, reneszánszon keresztül jellemző marad.

A népvándorlás kori fémművesség stílusában és formavilágában fogant darabok alkotói valószínűleg a kazár birodalomból kiszakadt kabar törzs mesteremberei lehettek. Ezek tarsolylemezeket vertek; ilyeneket találtak Galgócon (Hlohovec), Bezdédén (Bezded); szabályokat kovácsoltak, ilyen pl. az úgynevezett Nagy Károly-kard a bécsi Schatzkammerben, ruhadíszeket készítettek, mint pl. a rakamazi korongok. Műveik között pompás asztali készletek is voltak, mint azt a nagyszentmiklósi kincs aranyedényei is mutatják (Bécs, Kunsthistorisches Museum). A vezető rétegek pompaszeretetét kielégítő arany, ezüst tárgyak mellett ugyanez a stílus a magyarság szélesebb körében öntött bronz díszítés formájában terjedt el. Ez a késői szasszanida palmetta dísz és stílust folytató művészet található első templomaink kőfaragványain is (Veszprém, Szekszárd).

A magyarság új hazájában a római provinciák (Dácia és Pannonia) még felszínén levő 1–4. századi várai és középületei, mint Aquincum, Visegrád és Apulum várai, Sopianae, azaz a mai Pécs sírkamrái, továbbá Privina szlávjainak a 9. század közepén épült templomai (Zala-vár) más példát, a monumentális kőépítkezés mintaképeit nyújtották.

A román kor. A kereszténység felvétele, a feudális állam megszervezése új feladatok elé állította a művészetet: templomokat, monumentális középületeket emeltek, s azokat az új hitet hirdető domborművekkel, falképekkel díszítették, kódexekkel, textiliákkal, ötvösműtárgyakkal szerelték fel. E feladatoknak Felső-Itáliából és Dalmáciából hívott kőfaragók, francia könyvfestők,

bizánci textilművesek segítségével tettek eleget. Nyilván Felső-Itáliából származott, s talán dalmát közvetítéssel jutott el hozzánk első székesegyházaink (a székesfehérvári, gyulafehérvári és a kalocsai, a 11. század első feléből), továbbá bencés templomaink (a pécsváradi 1015 és a tihanyi 1055 körül) alaprajzi elrendezése, antikizáló, akantuszleveles és lombard jellegű szőrnyekkel, szalagfonattal kevert faragott díszítése. A keleti hagyományt csupán a feldebrői templom bizantinizáló centrális elrendezése és primitív megoldású, kéthajós, boltozott altemploma képviseli. A ránk maradt néhány dombormű, mint pl. az araci emlékkő a 11. század elejéről, Szent István szarkofágja (ma Székesfehérváron van) az 1040 körüli időkből és a somogyvári dombormű a 11. század végéről az Adria-parti művészeti kultúrával rokon. Az új kultusz többi művészeti igényét részben import útján (bizánci keresztek, I. István és Konstantinosz Monomachosz koronája), részben az apátságokhoz, püspökségekhez beosztott mesteremberekből, ötvösökből álló helyi műhelyek révén elégítették ki. Ilyen műhelyekben, valószínűleg a veszprémi görög apáca kolostorban készült az 1031-ben a székesfehérvári bazilikának ajándékozott miseruha, amelyet később a magyar királyok koronázási palástjává alakítottak át.

A 11. század végén meggyorsuló fejlődésnek egységes irányt adott a pécsi építő és kőfaragó műhely, amely a székesegyház újjáépítésében működött közre. Megújuló lombard hatás következményeként a kereszthajó nélküli, félköríves apszisokkal záruló, háromhajós bazilika vált általánossá. Példa rá Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, 1075), Somogyvár (1090 körül), s a pécsi székesegyház. Ez utóbbihoz azonban a 12. század folyamán négy saroktornyot építettek, bekapcsolták a püspökvár védelmébe. A pécsi székesegyház díszítésében, a 12. század első felében, részt vettek Moissacban tanult francia szobrászok, valamint olasz kőfaragók is, akik a páviai stílust képviselték. Az altemplomi lejáratok dombormű sorozata, amely a 12. század első harmadában készült, franciás ízlésű, viszont a Szent Kereszt oltár építményét a század negyvenes éveiből származó lombard díszítő kőfaragványok borítják. Az egész Dunántúlon a Pécssett kialakult stílus vált uralkodóvá (a második székesfehérvári bazilika, az ercsi kolostor), s eljutott Erdélybe is. Hatása a falfestészetben (pécsi, esz-

Vállkő a 11. századból (Szekszárd)

A tihanyi és a feldebrői altemplom

I. István szarkofágja (Székesfehérvár)

Részlet a Sámson-reliefből (Pécs)

Kiűzetés a Paradicsomból (Pécs)

tergomi falképek) éppen úgy jelentkezett, mint a miniatűraban (a Zala megyei csatári kolostor 1135 körüli, kétkötetes úgynevezett admonti bibliája, Bécs) és az iparművészetben (Kálmán király jogarának töredékei, III. Béla encolpiuma).

A 12. század második felében, elsősorban a ciszterciák által terjesztett burgundi kora gótika, a franciás romanika hatására tovább gazdagodott a magyar művészet. A királyi udvar szerepe a művészetpártolásban irányító volt, amit a század utolsó negyedéből a Bizáncban nevelkedett III. Béla esztergomi építkezései bizonyítanak. A lakótorony továbbfejlesztése útján kialakított palota termei és kapui mintaképekül szolgáltak abban az időben. A párizsi kora gótika (St. Germain-des-Prés) formáit tükröző, 1200 körül befejezett várkapolna és az érseki székesegyház 1191 előtti bizánci technikájú, lombard építészeti formákat tartalmazó, de francia ikonográfiai minták alapján készült márványdíszes főkapuja (úgynevezett Porta speciosa) iskolát teremtett. Az építészet fellendülése és a művészeti irány változása a királyi udvartól indult ki. III. Béla mindkét neje francia volt; ő maga ez időben Európa egyik leggazdagabb uralkodója, aki ugyanolyan kiváltságokat biztosított a ciszterciáknak, mint amit ezek Franciaországban élveztek. Udvari papjainak egy része is Párizsban tanult. A 13. század első felében a burgundi kora gótika hatását tükrözik a kereszthajós, változatos (általában

franciás) szentélymegoldású templomok, mint pl. a második építésű kalocsai és az ugyancsak második építésű gyulafehérvári székesegyház, a vértesszentkereszt bencés templom, az ócsai egykor premontrei, ma református templom. A ciszterciák építő tevékenységéről — elpusztult kolostoraik emléke mellett — az 1232-ben alapított belpátfalvi templom és az általuk újjáépített bencés főmonostor, Pannonhalma 1224-ben felszentelt temploma, valamint az óbudai királynői vár tanúskodik. Ugyancsak burgundi stílusúak lehetnek a kalocsai székesegyház szobordíszzei, amit az egyetlen megmaradt monumentális királyfej tanúsít.

A jelentős birtokokkal rendelkező világi vezető réteg nemzetségi monostorok építésével örökölte meg erejét és hatalmát. A többnyire a bencésekhez tartozó monostortemplomok, amelyek rendszerint a birtok középpontjában épültek, valószínűleg a nemzetség temetkezési helyül szolgáltak. A hagyományos háromhajós, kereszthajó nélküli bazilikák típusát a nyugati homlokzatra helyezett két toronnyal, a belső térben pedig az oldalhajók között feszülő urasági karzattal fejlesztették tovább. Azzal, hogy a nyugati tornyok alatt kiépítették a mellékhajók folytatását, külsőre rendkívül tömör és monumentális építészeti tömeget, a belsőben jó arányú tágas teret alkottak (Lébény, 1208; Ják, 1240 körül; Zsámbék és Törje, a 13. század közepe). A Jákön működő kőfaragó műhely nagy mértékben hozzájárult a magyarországi késő román stílus kieljesedéséhez. A műhely gazdag szobrászati díszeket hozott létre, amelyeknek eredeti magyar jellegét (Gyulafehérvár — Alba Iulia, Székesfehérvár) bambergi és normann stílusselemek egészítik ki. Ennek a műhelynek a stílusa nemcsak a környéken (Sopronhorpács, Csemeszkopács) gyakorolt hatást az épületplasztikára, hanem a 13. század második felétől kezdve Alsó-Ausztriában is (Riesenthor, Stephansdom, Bécs). A kevésbé tehetős réteg egyszerűsített formában, kéttornyos homlokzatú, egyhajós templomokat épített, a két torony alatti térben elhelyezett urasági karzattal. Az ilyen építkezés példáit láthatjuk Kisbényen (Biňa), Sopronhorpács, Árpáson. A családi templom másik típusa az egyetlen középtornyos templom, belül urasági karzattal (Csemeszkopács, Csaroda). A falusi templomok építői ugyanezt a típust alkalmazták és a torony, a hajó, a szentély hármaskörét tisztán kifejező, páratlanul arányos építészeti tömegű alkotásokat hoztak létre. Valószínűleg falusi igényeket elégíthettek ki az igen változatos megoldású centrális templomok is, mint a karcsai vagy a kiszombori, bár e típus a nyugati ha.árvidéken mint temetőkapolna is gyakori.

A román stílusú festészet és iparművesség anyaga gyéresebb, bár az előbbinél nem nélkülözzük a monumentális alkotásokat. Hidegség körtemplomának szentélyét egy reichenauai iskolához közel álló festő díszítette építészeti keretbe illesztett apostolképekkel. Feldebrő erősen bizánci jellegű falképei a kéthajós altemplomot bibliai jelenetekkel díszítik (12. század). A 13. századból származó, népiesen naiv vizsolyi, szalonai falképek azt bizonyítják, hogy a román stílusú falfestészet eljutott a falusi templomokba is. Hasonló jelenségre a

Az esztergomi királyi palota kápolnája

szobrászatban is van példa, többek közt Domanjšovci), vagy Zalaháshágyon, ahol az Agnus Deit oroszlánok helyettesítik a kapu timpanonjain. Az ötvösségben a bizánci rekeszszománc import darabok mellett feltűntek a limoges-i feszületek. Mindkettőnek a technikáját is átvették és utánozták. A román stílus tehát európai jellegének megfelelően, sajátos helyi formákkal gazdagodva behálózta egész Magyarországot.

Az 1241–42-es tatár pusztítás egy csapásra véget vetett ennek a virágzó, de bizonyos fokig túlélített későromán művészetnek. Nemcsak az anyagi károk voltak jelentősek, hanem a dúlás egyéb következményei is. A megfogyatkozott lakosságot nagyobb arányú, elsősorban német telepítésekkel pótolták. A királyi hatalom gyengülése feudális anarchiára vezetett. A tatárok további támadása ellen egyedül csak várak, erődítések építésével lehetett védekezni, és az építő technikát, festészetet, szobrászatot, iparművészetet ismerő kézműves réteget is külföldről kellett megerősíteni. Alighanem ezzel állt kapcsolatban Villard de Honnecourt magyarországi meghívása, aminek egyéb nyomát ma már nem tudjuk felmutatni, csak a kiváló francia építész híres vázlatkönyve (Párizs, Bibliothèque Nationale) tanúskodik a mester itteni tartózkodásáról.

A gótika kora. Az új stílus, a gótika tehát jelentős történeti változások nyomán, késve, de rendkívül gyorsan hódította meg az országot. A gótika kezdetei a 13. század második felében közvetlenül francia forrásból táplálkoztak, ami az előzmények alapján érthető, bár támogatói között a kialakuló városi polgárság főleg német anyanyelvű volt.

Városok és várak. A tatárjárás nyomán elsősorban a városok alapítása, illetve a várak építése lendült fel. Az egyházi építészet új alkotásai a centrum bizonyos fokú telítettsége miatt inkább a nyugati, északi és később a keleti határvidéken keletkeztek, így a gótikus épületek szinte félkör alakban fogták közre az ország központját. Kétségtelenül része lehetett ebben annak a körülménynek is, hogy — Budától eltekint-

Az esztergomi királyi palota bejárata és a kápolna kapuja

A sopronhorpácsi templom kaputéllete — A belpátfalvi templom homlokzata (13. század)

ve — itt helyezkedtek el a legjobban fejlődő városok is.

A városok alapításával, építésével, jogainak biztosításával a királyi hatalom ellensúlyt keresett a feudális anarchia túlkapásaival szemben, egyben a polgárság révén új anyagi alapot remélt eladományozott birtokai helyett. A városok építése tehát a központi hatalom támogatásával folyt, anélkül, hogy az az építészeti, rendezési kérdésekbe belenyúlt volna. Ennek megfelelően középkori városaink alaprajzi elrendezése, valamint a lakóházak, a középületek kialakítása az építetők hagyományaihoz, szokásaihoz igazodott. Az akkor legjelentősebb város, Buda várának a hegyi terep formáit követő és a várhegy két végén kialakult teret oválisan összekötő utcahálózata középkori formájában mindmáig szinte változatlan maradt. Az ország más tájain a hosszanti út mentén kialakult városszerkezet — Szeged, Kassa (Košice) — mellett a négyzetes piactér körül alakult, szabályos elrendezés — Bártfa (Bardejov), Lőcse (Levoča) — is gyakori. Ez utóbbi a német településsel függhetett össze. A városok körüli védőfalak építését különösen az Anjou uralkodóház, majd Zsigmond és Mátyás szorgalmazta, támogatta anyagilag is. Például Sopron, Kassa, Kolozsvár (Cluj), Segesvár (Sighișoara) középkori városfalai csaknem hiánytalanul állnak ma is.

A polgári lakóházépítés fejlődését a második világháború utáni feltárások és műemléki helyreállítások

A zsámbéki templom romjai (13. század közepe)

Az egregyi (13. század) és a karcsai (11. század) templom

nyomán (főleg a budai Várban) ma már elég jól ismerjük. A legelterjedtebb nem az észak-európai oromfalas, hanem az utcavonallal párhuzamos gerincű déli, olasz háztípus volt. Ez az elrendezés úgy határozta meg a lakóház belső beosztását, hogy a földszinti helyiségek a széles és mély kapualj egyik vagy mindkét oldalán helyezkedtek el, az emeletnek pedig nagyobb méretű díszterem volt a magja. Városi polgárságunk ritkán foglalkozott csak iparral vagy kereskedelemmel, földet, gyakran szőlőt is művelt. Ennek megfelelően alakult a széles kapu, a mély, gazdasági épületekkel körülvelt udvar. A polgári reprezentáció építészeti megnyilvánulásai a kapualjak két oldalán elhelyezett, mérművekkel díszített ülőfülkék (sedilia) voltak. Ezek alighanem a várépítészettől származtak át, s hazánkban, főként Budán, rendkívül elterjedtek, Európában szinte egyedülálló gazdagsággal.

A világi építészet másik ága, a várépítés, szintén a gótika korában lendült fel Magyarországon. Földvárak építésére, korábbi, erősítésre alkalmas épületek felhasználására (mint pl. az aquincumi amfiteátrum, a visegrádi, a pesti római castrum), a honfoglalástól kezdve vannak írott és régészeti bizonyítékaink. Nagyon valószínű, hogy a korábbi földvárakban fából lakótornyokat is építettek. A kőből épített, többnyire négyzetes alaprajzú lakótorony a 12. század második felében tűnt fel (pl. Esztergomban), s a tatárjárás után épült várak általános jellegzetessége lett. Példák erre Visegrád, Körösszeg (Cheresig) várai. Még a 15. szá-

A pannonhalmi apátsági templom

A jáki apátsági templom (13. század eleje) — A kapubéllet részlete

Fiatal király szobra a jáki templomon

zadban is emeltek lakótornyos várat (Sárospatak, Nagyvázsöny). A 14—15. századi belsőtornyos várak között a festői, szabálytalan elrendezésű hegyi várak — pl. vajdahunyadi —, valamint a déli, olasz minták hatását mutató, négy saroktornyos várpaloták — Diósgyőr, Zólyom (Zvolen) — az ágyútűz előtti korszaknak voltak jellemző épületei. A várépítészetben a művészi térformálásra adtak lehetőséget a többnyire kétszintes várkapolnák (Buda) és az egyházi építészet számára is mintaképet nyújtó kéthajós lovagtermek, amint ezt Léka (Lockenhaus), Diósgyőr, Vajdahunyad (Hunedoara) példái mutatják.

Itt kell megemlékezni a királyi építkezések legjelentősebb három alkotásáról, a budai, a visegrádi és a pozsonyi palotáról. E három már nem erőd, hanem a reprezentációt szolgáló, kényelmes és tágas palota volt, várfallal körülvéve. A budai palota a korábbi vár helyén, a 14. század közepén, a visegrádi valamivel korábban, a század huszas éveiben épült, tehát mindkettő jelzi már a korai reneszánsz igényeinek jelentkezését, ami hazánkban a nápolyi Anjou-dinasztia korához fűződik. Mindkettőre az is jellemző, hogy legnagyobb uralkodóink többször átépítették, bővítették, korszerűsítették őket. Budán Zsigmond úgynevezett Friss-palotája épült, Visegrádot ugyancsak ő állította helyre 1410 körül. Ezek a paloták Mátyás uralkodása alatt kapták végleges, reneszánsz alakjukat. Mindkét helyen az elmúlt évtizedekben folytatott feltárás az építészeti formálás, a képzőművészeti, főként szobrászati díszítés emlékeit hozta napvilágra. A budai és a visegrádi palotának a magyar művészeti életben

→
A jáki apátsági templom főkapuja

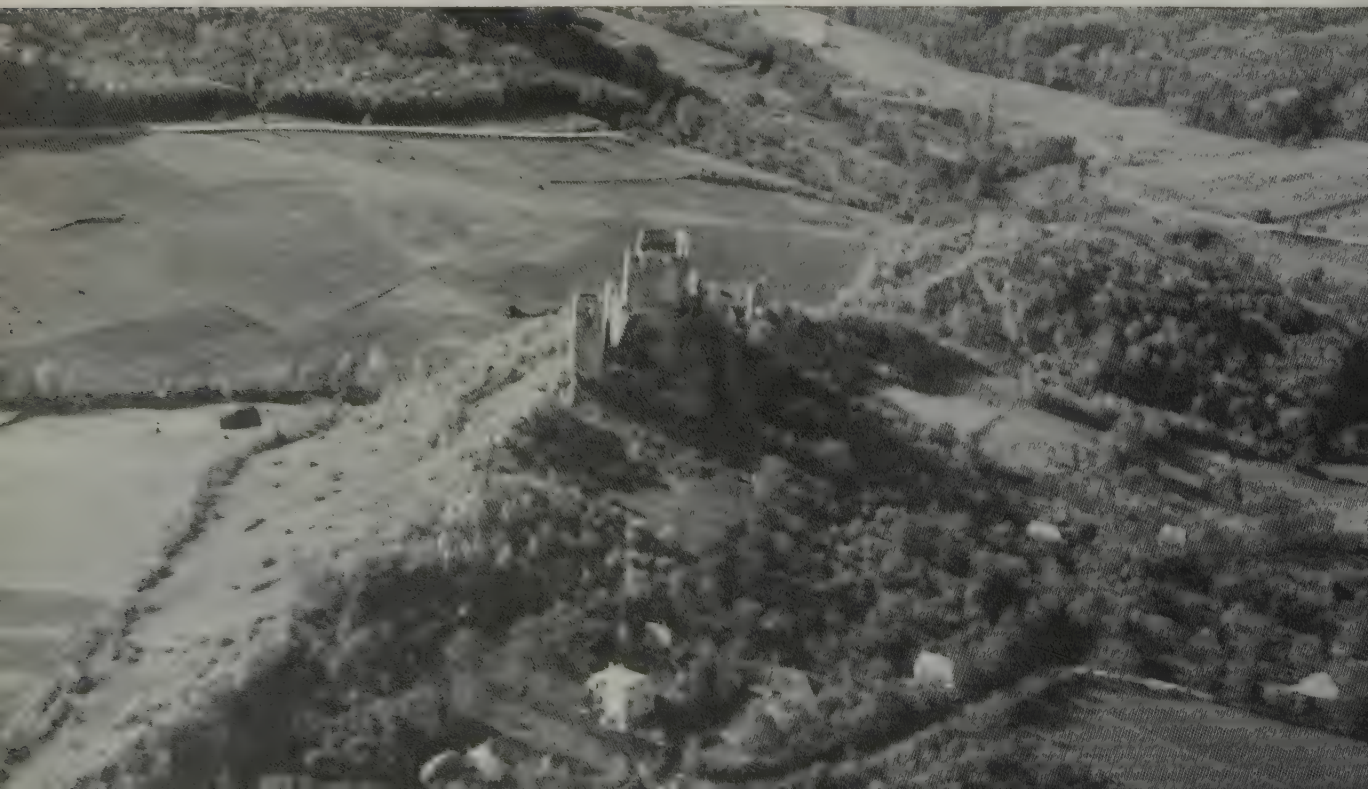

A nagyvázsonyi vár — A visegrádi Salamon-torony

kiemelkedő, a többi alkotásokon erőteljes nyomokat hagyó hatása volt. A pozsonyi várpalotából, amely ugyancsak a korábbi vár felhasználásával Zsigmond uralkodása alatt épült, kevesebb gótikus részlet került elő. Viszont ránk maradt az építkezés gazdasági elszámolásainak egy része, amely a munkaszervezésnek a szokványostól (céh, páholy) eltérő formáiba nyújt betekintést.

A cseszneki vár

Templomok. A gótikus építészet emlékei között mennyiség és művészi igényesség tekintetében is a templomok állnak az első helyen. Bár az egész korszakon át találkozunk királyi építésű templomokkal, és gyakoriak még a főnemesi alapítások, mégis a legjelentősebb emlékeket a polgárság anyagi ereje hozta létre. Számra, méretre kisebbek ugyan, de művészeti jelentőségben a román stílusúakkal versenyeznek a falusi

templomok. Míg a román kor építőmesterei a vándorló kőfaragók voltak, most a helyi műhelyek, később a céhek lettek az építkezések kivitelezői. Arról nincs tudomásunk, hogy a magyar kőfaragók a külföldi nagy építő főpályókkal szervezeti kapcsolatban álltak volna.

Alaprajzi elrendezés szempontjából a 14. század végéig a háromhajós, bazilikás templomforma alkalmazása volt gyakori. A szerzetesi építészet hatására az ilyen alaprajzi elrendezéshez többszakaszos, hosszú szentély járult, mint erről Budán az úgynevezett Mátyás-templom, Sopronban a Szent Mihály-templom, Lőcsén (Levoča) a Szent Jakab-templom tanúskodik. Helyi, főként az északi hegyvidékre jellemző különlegesség, hogy a román kori templomokat kéthajóssá bővítették, illetve ilyeneket építettek, aminek kétségtelenül az egyszerű szerkezeti megoldás volt az indítéka. A 14. század végén indult meg a csarnoktemplomok építése, illetve átépítése (Budán a Mátyás-templom, Pesten a Belvárosi-templom). A szentély-körüljáró forma és a csarnoktípus egyesítésére is találunk példát Szászsebesen (Sebeş), Miskolcon és ilyen az úgynevezett Fekete-templom Brassóban (Braşov). A kolduló rendek egyhajós teremtemplomai a 15. század végén és a következő század elején már a reneszánsz térképzés jözségét mutatják. E templomok boltozata már erősen díszítő jellegű (Nyírbátor, Kolozsvár). A falusi templomépítésben a román kori tömegalakítást fejlesztették tovább a különbséggel, hogy a szentélyt sokszög alakúvá képezték ki, s gyakran csak ezt boltozták, a hajót sík famennyezetrel fedték. Falun a templomot fallal övezték, veszély esetén a lakosság oda menekült. Erdélyben, a Székely-

A lékai vár lovagterme

földön éppen úgy, mint a szászok lakta területen a 15. században többhajós, valóságos erőtemplomok épültek, várszerű elrendezésben.

A hazai gótikus építészet stílusos fejlődése nem mutat annyi változatosságot, mint a korábbi időszaké. A 13. századi közvetlenebb francia kapcsolatok a 14–15. században a cseh és az osztrák gótika hatása váltotta fel. A budai Mátyás-templom fran-

Gótikus házak Budán — A kassai dóm (14. század vége)

ciás elemeit a soproni ferences templom építői is átvették, de a 13—14. századi pozsonyi, nagyszombati és a későbbi soproni templomok már a bécsi dóm (Stephansdom) építőpályának formai hatása alatt épültek. Ezek közé sorolhatjuk Sopronban a ferencesek káptalantermét és ugyanitt a Közép-Európában ebből a korból ritka zsinagógát is.

Kassán alakult ki a legjelentősebb gótikus építkezés. Az itteni dóm — a Szent Erzsébet-székesegyház — alaprajza franciás, sugárkápolnás rendszerű; a dóm épületének a 14. században kiképzett formái a parleri gótika, a 15. századból származó formái pedig a bécsi dóm hatását mutatják. Ez a mű döntő befolyást gyakorolt az egész magyar építészetre; hatásának nyomai a kolozsvári Szent Mihály-templomon, vagy részleteiben a brassói Fekete-templomon is felismerhetők. Ugyanekkor a Felvidéken — valószínűleg a 14. század közepén épült pozsonyi Szent János-templom által közvetített osztrák indítékokra — a 15. század végén feltűnt a párizsi Sainte-Chapelle típusa. Szepeshelyen (Spišska Kapitula) és Csütörtökhelyen (Spišska Stvortok) a Zápolyai-család sírkápolnái képviselik ezt a típust. Ez utóbbi az újabb megállapítások szerint Puchspaum terve alapján épült.

Szobrászat. A gótikus szobrászat és festészet a megrendelők igényei nyomán hatalmas méretekben bontakozott ki. A polgárság sajátos ízlését a legtisztábban a szárnyasoltárok fejezik ki, amelyeken az építészeti

keret és díszítés (oromzat) szobrokat és mozgatható festett vagy faragott táblákat fog össze. A királyi, főúri, sőt a falusi műpártolás a falfestészetben, a miniatúrában és a bronzszobrászatban is európai jelentőségű műalkotásokat eredményezett.

Míg a román kori szobrászat elsősorban épületplasztika volt, a gótikus szobrászatban már kezdetben jelentkeztek számottevő alkotások az építészettől függetlenül is. A kassai Szent Mihály-templom timpanonja, méginkább ugyanitt a Szent Erzsébet-székesegyház kapuinak domborművei a 14. század eleji épületplasztika kiemelkedő emlékei. Hasonló értékűek a soproni ferences káptalanterem ugyancsak e század negyvenes éveiből származó domborművei. Különleges emlék a szászsebesi templom szentélyét díszítő s a pillérek két sorban, baldachinok alatt álló szobrok sorozata. A század végén a prágai Parler-műhely erőteljes befolyása alatt születtek olyan jelentős művek, mint a budai palota torzfejei, a visegrádi palota kútháza. A gótikus épületplasztika legértékesebb alkotásai a szentsegházak, pl. Bártfa és Kassa templomaiban. A 14. század második feléből származó pannonhalmi sírelmékek a gótikus realizmus korai jeleit mutatják; stílusukat a Zsigmond kori protoreneszánsz jelentős budai műhelye folytatja (Stibor sírkő, 1433). A 14. század második feléből a budai festő sírkövek (Aquila János festett, művészcímeres művészarcsképeivel együtt) a művészegyeniségek kialakulásának és megbecsülésének beszédes jelképei. A budai címeres sírelmék-típus — formai változásokkal — belenőtt a reneszánszba.

A legnagyobb teljesítmény a bronzszobrászatban született, melynek technikai alapját a 14. század közepétől hazai nyersanyag-források, valamint a felvidéki és az erdélyi bronzöntő műhelyek biztosították. A műhelyekben elsősorban harangokat és domborműves díszű keresztelő medencéket öntöttek, s az itt kialakított technikai kultúrára épült a Kolozsvári-testvérek kiemelkedő művészete is. Bár nagyváradi álló és lovaszobraik elpusztultak, a prágai Hradcsinban őrzött Szent György-szobruk kitűnően jellemzi a „magyar Polykleitoszok” művészetét. (A szobor lovasának elvesztett pajzsán az 1373-as évszám állt.) Az olasz protoreneszánsz formai hatására térbe komponált kerek plasztikában ölt testet sárkányölő Szent György, a Nagy Lajos kori lovagi eszmény hőse. A szobor minden részlete magyar alkotóra vall. A kis termetű ló tipikus magyar fajta, nyerge azonos a honfoglalás óta használt magyar nyereggel, és a lószerszám díszítése is megtalálható a korabeli magyar emlékeanyagban. Ugyanez mondható a lovag viseletére, felszerelésére is. A Szent György-szobor tehát nemcsak az európai emlékeanyag egyik első, térben elgondolt, épülettől független szobra, hanem ízig-vérig magyar műalkotás, tartalmát, formáit, részleteit tekintve is. Ugyanezzal a műhellyel s talán a Kolozsvári-testvérpárral hozható kapcsolatba a nagyváradi székesegyház számára készített Szent László-herma (ma a győri székesegyházban). Markánsan mintázott feje a 14. század végi magyar szobrászat realizmusát, ruhá-

A soproni ferences rendház középkori káptalanterme

A siklói várkapolna — A nyírbátori református templom

jának sodronyzománcos díszé pedig ötvösségünk új technikáját képviseli.

A szárnyasoltárok faplasztikája kezdetben a francia katedrális-szobrászat, tehát a kőszobrászat befolyásáról tanúskodik. A 14. század második felének madonnái és főként a keresztek, az úgynevezett Ungar-Kreutzok, rajnai (kölni) hatást mutatnak. A 15. század elején pedig a lágy stílusú és a szép Mária-szobrok sora után a századvég a festői és expresz-szív jelenetek, szobrok korszaka volt; termékei pl. a kassai dóm főoltárának szobrai. Ez a 16. század elején a Wit Stwosz műhelyéből indult Lőcsei Pál szobrászatában érte el legmagasabb fokát (a lőcsei Szent Jakab-templom főoltára 1508—18-ból). Középkori faszobrászatunk nemzetközi kapcsolataira jellemző, hogy a késő gótikus stílus kifejlesztésében oly nagy szerepet játszó, Bécsben élő Jakab mester (Jakob von Kassa) kassai származású volt (főműve a freisingi oltár 1443-ból).

Festészet. A színes faszobrok, domborművek a szárnyasoltárok táblaképeivel együtt jelentek meg, s így összhatásuk is, születésük körülményei is az északi művészet polgári kultúrköréhez kapcsolják őket. A kezdetre a festészetben is az olasz befolyás nyomta rá bélyegét, amely a királyi udvar művészetével összhangban közvetlen úton vagy cseh közvetítéssel

jutott el ide. Kolozsvári Tamás 1427-ben készített garamszentbenedeki oltára (a donátor és Zsigmond császár ábrázolása, valamint a felirat szerint) azt bizonyítja, hogy az udvari kultúra még ebben az időben is irányító befolyással volt a táblakép-festészetre. A Jánosréti mester táblaképei (Esztergomi Keresztény Múzeum) a „lágy” és „szigorú” stílus után kialakult sajátosan magyar festészet magasrendű képviselői. A 48 táblából álló kassai főoltár (1474—77) három mestere jól példázza, hogy ilyen jelentős művészeti centrumban három festői irányzat együttműködése is elképzelhető. A csúcspontot M.S. mester 1506-ban készült selmecbányai oltárképei képviselik, amelyeken a dunai iskola tájábrázolása Grünewalddal egyenlő fokon jelentkező expresszív formával párosul (Esztergomi Keresztény Múzeum, budapesti Szépművészeti Múzeum). A táblakép-festészet a 16. század derekáig a reneszánsz elemektől szinte érintetlenül virágzott Erdélyben is.

A falkép-festészet bizánci, franciás hagyományait a 14. században erőteljes olasz befolyás törte meg. Míg a század első felének falra nagyított miniaturái (Szepeshely, Károly Róbert megkoronázása) a korábbi modorban készültek, az esztergomi királyi kápolna feltehetően Niccolò di Tommaso által festett falképei már az olasz trecento Itálián kívüli legszebb darabjai

A garamszentbenedeki Úrkoporsó (Esztergom) — A lőcsei szárnyas oltár

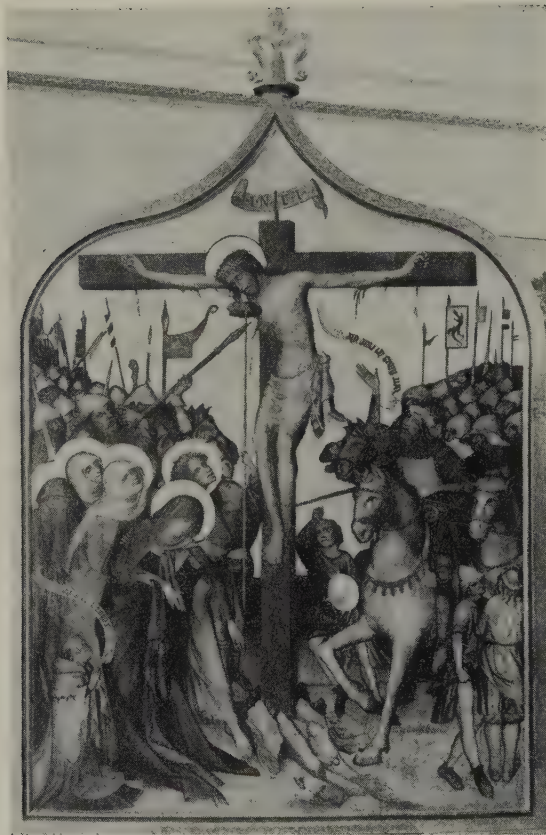
közé tartoznak. Hatásuk a következő századra is átterjedt (Nagyvárad; Pest, Belvárosi plébániatemplom). Emellett a 14. század végét a nemzetközi gótika stílusjegyei jellemzik. Aquila János veleméri (1378), bán-tornyai (1383) és mártónhelyi (1392) freskói ennek az iránynak legjellegzetesebb képviselői. (A mester legtöbb freskójára saját, magyaros viseletbe öltöztetett alakját is odafestette.) A nyugat-dunántúli csoport mellett Gömörben, Liptóban és Erdélyben maradtak ránk ön-álló művészi köröket feltűntető falfestmény-csoportok.

A stílus kérdések mellett tartalmi vonatkozásaik miatt fel kell figyelniük a Szent László-legendát ábrázoló falképekre. Művészi színvonaluk ugyan nem éri el a már említetteket, de érdekesek, mert rajtuk a magyar lovag király és a kunok harcának ábrázolása — annak ellenére, hogy az egyház által kanonizált szent harcát mutatják be a pogányok ellen — izig-vérig világi jellegű. Az is feltűnő, hogy ezek a falképek a Muraközben éppen úgy előfordulnak, mint a Felvidéken, de a leggyakoribbak Erdélyben. A jelenetek konvencionális rendje, a ruházat, fegyverzet, lőszerszám stb. szinte azonos ábrázolása azt bizonyítja, hogy vagy miniatűrökön élő képes ábrázolás volt a közös mintakép, vagy — mint többen feltételezik —

a legenda a székel határőrszervezet művészi hagyatékához tartozott.

A miniatúra-festészet, amelynek legjelentősebb emlékei mind a 14. századból valók, művészi nívóban felülmúlta a falfestészetet. A kezdetet a bolognai könyvfestéssel való szoros kapcsolatok jellemezték (Nekcsei Demeter kétkötetes bibliája, 1338 körül, Washington, Library of Congress; Vásári András kódexei, Padova; „Képes Magyar Legendárium” — amely valamelyik magyar Anjou királyfi számára készült —, részei főleg a Vatikáni Könyvtárban találhatók). A kapcsolat feltehetően nemcsak abban állt, hogy Bolognában magyar megrendelésre készültek könyvek, hanem abban is, hogy onnan jött miniatörök működtek hazánkban. A csúcspontot itt is egy I. Lajos kori világi mű, a királyi udvar számára 1370 körül készített „Képes Krónika” miniatűrű jelzik, melyek feltehető mestere Medgyesi Miklós, a király udvari címerfestője és miniatör volt. A pazar gazdagságú „Krónika” mestere feltétlenül az olasz trecentóból indult ki, de stílusában nápolyi, sienai, velencei elemek mellett még franciás nyomok is találhatók. A

Kolozsvári Tamás: „Kálvária”

kis képek részletei, a magyar történelemnek a krónika szövegében nem szereplő epizódjai, a korabeli magyar viselet, fegyverek, használati tárgyak ábrázolása a szerző magyarsága felől nem hagynak kétséget. Ugyanennek a miniaturnak műve az oxfordi Bodleianában őrzött „Secretum secretorum” kódex is. A 15. század királyai, főpapjai között is szép számmal találunk bibliofil hajlandóságú mecénásokat, de Zsigmond császár és utódainak könyvei a zsinati kultúra internacionális művészetének termékei, és inkább a szép kódexek szeretete, mint a hazai könyvfestés fejlődése szempontjából tekinthetők a Corvinák előképeinek.

A *gótikus iparművészet* az ötvösművészet kivirágzásának korszaka volt Magyarországon. Ebből a szempontból igen jelentős, hogy a magyar nemesfém-bányászat az Anjouk alatt (a 14. században) rendkívüli mértékben fellendült; abban az időben a világ aranykészletének egyhatedét Magyarországon bányászták. A filigrán, a bizánci rekeszománc, a limoges-i technikával készült darabok importja és másolása mellett a 14. században elterjedt az ezüstománc technikájának alkalmazása; ennek számos, feltehetően hazánkban készült emléke maradt ránk. (E technika

pompás, francia földről importált emléke Lokietek Erzsébet magyar királynénak, I. Lajos anyjának kis oltára, mely újabban a Metropolitan Museumba került.) A döntő azonban az a körülmény, hogy ebben a korszakban alakították ki ötvöseink az úgynevezett sodronyzománc technikát, melyet — bár a 14. században Itáliából származott hozzánk — a 16. század végéig szinte kizárólagosan magyarországi ötvösök alkalmaztak. A filigrán és a jellegzetes színskálájú rekeszománc összekapcsolásából kialakult technikával elsősorban kelyheket díszítettek (legszebb az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban levő úgynevezett Suky Benedek-kehely, 1440 körül), de könyvtáblákon (nyitrai evangelistárium, 14. század), hermákon (Szent László győri, Dorottya boroszlói hermája), később kardon, ruhadíszeken is előfordul.

Az ötvösség mellett a használati és díszkerámia (budai és visegrádi palota leletanyaga), valamint a textilművesség (miseruhák az esztergomi kincstárban) virágzott ez időben.

A **reneszánsz**. A magyarországi gótika színes és változatos, magas színvonalú művészetébe Mátyás király uralkodása idején (1458—90) új szemlélet, az itáliai reneszánsz hatása áramlott, s ez a termékenyítő folyamat a nagy király halála után sem torpant meg, sőt megerősödve kiterjedt az egész országra.

Bár az új stílus meghonosodásában döntő szerep jutott Mátyás mecénási egyéniségének, ez mégsem volt gyökértelen udvari kultúra. Az olasz trecentóval és a korai quattrocentóval létesült kapcsolatok nyomán a humanizmus és a protoreneszánsz behatolása már Nagy Lajos és Zsigmond uralkodása alatt megindult (itt dolgozott pl. Masolino, Manetto Ammannatini). A korai humanista, reneszánsz törekvések főként a főpapi udvarokban nyilvánultak meg, így Vitéz Jánosnál, aki Mátyás nevelője volt és Janus Panniniusnál. Mátyás, különösen Aragoniai Beatrixszal kötött házassága után nemcsak olasz műtárgyak vásárlására, művészek meghívására törekedett tudatosan, de arra is, hogy a hazai műhelyekben támogassa az új stílus terjedését. Az egyházi építészetben és az ötvösségben, azon a két területen, ahol számos műhely dolgozott, változatlanul tovább élt a gótika, sőt — és ez a jellemző — a király támogatását is nagymértékben élvezte (a budai Mátyás-templom, a kolozsvári Farkas utcai templom, továbbá a visegrádi palota diszudvarának kerengője és gótikus díszkútja stb.). A gótikának és az új stílusnak ez az együttélése, ha nem is változatlanul, a 16. század közepéig tartott. 1541-ben Buda török által történt elfoglalása nemcsak az ország sorsát pecsételte meg hosszú időre, hanem a magyar művészet fejlődését is.

A *magyarországi reneszánsz első korszakában* túlsúlyban volt az olasz műtárgyak importja és jellemző az itt dolgozó olasz művészek nagy száma. E kettős

impulzus nyomán a hazai műgyakorlat is megváltozott, s a 16. század első negyedéből már magyar mesterek reneszánsz művei maradtak ránk.

Mátyás műpártolásának világhírű emlékei, a Corvinák jól jelképezik e törekvéseket. A király nemcsak vásárolt díszesen miniált kódexeket, hanem a legjobb olasz mesterek (Attavante, a Del Flora-testvérek és mások) dolgoztak megrendelésére, sőt mihamar könyvmásoló és díszítő műhelyt állított fel budai palotájában. Ennek jellegzetes keverék stílusa részleteiben is jól megmutatkozik a több mint másfélszáz ránk maradt Corvinában (Francesco Roselli, Fra Zoan Cattaneo, Felix Ragusanus és mások művei). A könyvek mellett Verrocchio domborműve, Leonardo „Madonná”-ja, Filippino Lippi képei, azonkívül intarziás bútorok, ötvöstárgyak érkeztek Itáliából, az olasz mesterek közül pedig Chimenti Camicia, Giovanni Dalmata, Caradosso és ismeretlen művészek egész sora dolgozott Mátyásnak. Az ötvösök munkájának kiváló emléke Mátyás király kálváriája (Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár), melynek ronde-bosse zománcos felső része Zsigmond-kori francia munka, alsó részét pedig Mátyás megrendelésére nyilván hazánkban készítette egy lom-

M.S. mester: „Kálvária”

M.S. mester: részlet a „Vizitáció”-ból

bardiai ötvös; az alsó rész az érett reneszánsz stílus szép példája.

A reneszánsz elterjedését jelzik Mátyás építkezései. Legjelentősebbek a budai és a visegrádi paloták és a nyéki vadászkastély voltak; ez utóbbi kivételével valamennyi a korábbi gótikus épületek továbbépítése, kiegészítése által kapott reneszánsz jelleget, illetve bővült reneszánsz részletekkel, szárnyakkal. A díszitmények stílusa a legtisztább firenzei quattrocento forrásra mutat. Ez a stílus terjedt el előbb a Duna-menti főpapi, majd országszerte a főúri udvarokban (Vác, Esztergom, Pécs, Bács, Pápa, Kassa, Gyulafehérvár), s innen áradt szét az egész országban.

Mátyás halála után II. Ulászló egy ideig tovább folytatta Mátyás építkezéseit, foglalkoztatta műhelyeit, de a 16. század elején a reneszánsz művészet igazi központja már Bakócz Tamás esztergomi érsek udvara lett. Érseki székesegyházához helyi vörösmárványból épített centrális sírkápolnája (1506–07) Giuliano da Sangallo köréből származó művészre vall (fehérmárvány oltárát. 1519-ben faragta Andrea Ferrucci Firenzében). A sírkápolna faragványainak hatása az egész országban, sőt Krakkóban is kimutatható. 1512-ben Lászlói János erdélyi főesperes a gyulafehérvári székesegyházhoz építtetett kápolnát felsőolasz, lombard mintaképek nyomán, helyi mesterekkel.

Az első korszak kevés épségben ránk maradt reneszánsz épülete mellett számos faragvány, töredék jelzi az új stílus elterjedését (a nagyvázsonyi lovascsata-

A „Visegrádi Madonna” — Vörösmárvány mennyezeti dombormű a budai palotából

dombormű, a diósgyőri „Madonna”, számos síremlék, Johannes Fiorentinus erdélyi művei stb.). Báthory András „Madonná”-ja, mely kétségtelenül hazai mester műve, a mohácsi csata évében (1526) készült.

Mátyás tudatos műpártolásának eredménye volt, hogy a budai várban bronzszobrász műhely működött. Sajnos csak írott forrásokból ismerjük a három Hunyadi (János, László és Mátyás) bronzszobrát, s a budai palota Herkules tetteit ábrázoló domborművekkel díszített díszkapuját, mert a törökök ezeket Konstantinápolyba szállították.

Míg a miniatúra-festészet emlékei közül sok megmaradt, a nagyobb méretű festményekről inkább csak adatok szólnak. Az esztergomi egykori királyi, később érseki palota falát talán a Filippino Lippi köréhez tartozó firenzei Albertus festő díszítette allegorikus falképekkel („A négy erény”, diadalmenet) a század végén; Gyulafehérvárott pedig monumentális egyházi falképek készültek szintén olasz festő kezétől. A miniatúra-festészet tovább élt Bakócz Tamás, Kálmáncsehy Domokos mellett, tehát a főpapi udvarokban, s az ottani mesterek hatása a királyi kancellária címeradományozó levelein is mutatkozik (Kanizsay László, 1519). A reneszánsz stílus széles körű elterjedését azonban legjobban az erdélyi festett famennyezetek jelzik, hiszen kis falusi templomokat is (pl. Góginvár-alja — Goganvarolea — 1510 körül, Ádámos, 1526) díszítettek olasz jellegű, figurális és ornamentális festményekkel.

Az iparművészetben a tovább élő hazai műhelyek munkái (Mátyás bécsűjhelyi serlege) mellett, az importált ötvösművek és textíliák sokasága azt bizonyítja, hogy az olasz reneszánsz a magyar anyagi kultúra egészét átszötte. Mátyás számára például Pollaiuolo tervezett trónkárpitot; Filippino Lippi rajza nyomán készült a nagyszebeni, s Pinturicchio rajza alapján a Bakócz-miseruha, ezenkívül velencei üvegek, olasz fajtánszok (tál Mátyás és Beatrix címerével; London, Victoria and Albert Museum) stb. kerültek Magyarországra. A nyírbátori (1511) és a bártfai templom stallumai olasz intarzia-készítők itteni működését jelzik. Az iparművesség terén is jellemző Mátyás tudatos művészeti pártolása; a palotáit díszítő, emblémáit ábrázoló olasz majolika padlócsempék a budai Vár kerámia-műhelyében készültek. Az új mázas eljárás hamarosan keveredett a hazai gyakorlattal, és ezzel a módszerrel magas szobrászati nívón készítettek díszkályhákat.

A magyarországi reneszánsz második korszakának alakulása szorosan összefügg az ország területén bekövetkezett államhatalmi változásokkal. Az ország három részre szakadt, középső, legnagyobb területén a török volt az úr. Erdély önálló fejedelemség lett, a magyar nemzeti öntudat és függetlenség jelképévé vált; a Dunántúl és a Felvidék összefüggő sávja, az úgy-

A visegrádi díszkút részlete

Vörösmárvány relief a budai palotából

nevezett királyi Magyarország a Habsburgok, tehát az osztrákok uralma alá került. Ez a hármastagozódás a művészeti életben is erőteljesen éreztette hatását, nemcsak az eltérő politikai helyzet miatt, hanem azért is, mert a törökök a közvetlen olasz kapcsolatok továbbfejlesztését is megakadályozták. A Mátyás kezdeményezése óta terjedő reneszánsz műveltség azonban ekkor már mélyebben gyökerezett az ország kultúrájában, így a kialakult új művészeti provinciákban sajátos reneszánsz jellegű művészet virágzott ki.

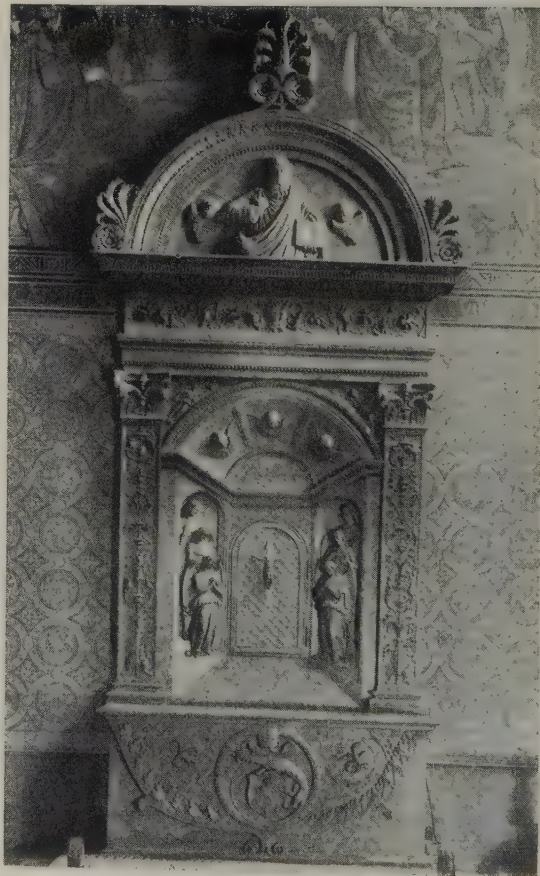
Az egész területre jellemző a várépítkezés feldülése. A török megszállás peremén korszerű végvárakat építettek ki, elsősorban Ausztria védelmében. A gótikus lovagvárak egy részét olaszbástyás, korszerű védőművekkel egészítették ki. Tervezői kivétel nélkül olasz hadmérnökök voltak, akiknek jelenléte és szerepe a 17. század végéig nyomon követhető. Közülük egyesek az osztrák haditanács megbízásából dolgoztak, mint Giulio Turco, aki az átépítendő végvárak felmérését végezte, vagy Pietro Ferrabosco, aki Pozsonyt, Győrt és Kanizsát, vagy Ottavio Baldigara, aki Eger és Érsekújvárt (Nové Zámky) építette ki a legkorszerűbb olasz rendszerben. Más hadmérnökök megbízói magyarok voltak. Alessandro Vedano pl. Perényinek dolgozott Egerben és Sárospatakon, Erdélyben pedig Simone Genga 1580–86 között Báthory István rendeletére építette a nagyváradi várat. Az olasz hadmérnökök tevékenysége következtében a négy sarkbástyás várkastélyok az egész országban elterjedtek.

A művészeti provinciák közül a Dunántúl, a régi Pannonia kapcsolódik legszorosabban Itáliához, s itt a négyszögű (Egervár) vagy a sokszögű (Sárvár) védőművek mögött loggiás udvarú paloták emelkednek

(pl. Sopronkeresztúr — Deutschkreutz). Ez a megoldás széles visszhangra talált a polgári építészetben. Győr, Sopron polgári lakóházainak udvarait nemcsak a 16–17. században, hanem még a barokk korban is toszkán oszlopos, ekkor már kosárirés loggiák díszítették.

A Felvidéken színesebb, festőibb és változatosabb volt a fejlődés. A sárospataki vár Perényi-szárnyát (épült 1532–60 között) az árkádos, loggiás udvari megoldás mellett, melyet a Felvidéken Nagybicse (Vel'ká Bytča) 1571–1605 között épült várkastélya, Erdélyben pedig az 1559–98 között épült keresdi Bethlen-kastély követ, lombard, sőt németes jellegű reneszánsz épületplasztika jellemzi. A Felvidéken alakult ki a reneszánsz építészet úgynevezett pártázatos stílusa. Eredete kétségtelenül olasz volt, alighanem a venetói területre lokalizálható; fejlődése és hatása nem maradt meg az ország határain belül, lengyel, cseh, sőt osztrák területekre is kiterjedt. Legjellegzetesebb emlékei az 1564-ben épült bethlenfalvi, az újonnan restaurált fricsi kastély (1523–30), az 1586-ban emelt

Tabernákulum (Pécs, Székesegyház)

A „Báthory Madonna” (Szépművészeti Múzeum)

késmárki harangtorony és az eperjesi, lőcsei polgárházak egész sora. E típusokat az alaprajzi rendszer sajátosságai mellett (pl. középfolyosós, két traktusos megoldás) elsősorban a tetőkiképzés és a gyakorta sgraffítóval díszített gazdag pártázat rokonítja.

A reneszánsz legtovább Erdélyben virágzott, aminek oka a Habsburg-politikával, az ellenreformációval s ennek képzőművészeti vetületével, a barokk stílussal való szembenállásban is kereshető. A viszonylagos elzártág miatt azonban Erdély és az olasz reneszánsz kapcsolatai meglassultak, később gyérültek, s ezzel a fejlődés belterjesebbé vált. A 16. század második felében a felsőolasz cinquecento ihlette pl. Alvincen (Vințu-de-Jos) a Martinuzzi-kastély és a már említett keresdi Bethlen-kastély építőit. Erdélyben is népszerűvé vált az olaszbástyás vár és a négyszögű, sarokbástyás várkastély.

Az erdélyi reneszánsz igazi virágkora a 17. század. Első felében az aranyosmeggyesi sarokbástyás kastély (1620—57), majd a helyi viszonyok bizonyos mértékű konszolidálódása nyomán a homlokzati árkádokkal díszített bethlenszentmiklósi kastély (1668—73) a legjelentősebb alkotás. A nagyobb igényű vár- és kastélyépítkezés mellett a falvakban sajátos hangulatú, tornácos, fiatornyos fa haranglábakat, fatemplomokat is emeltek.

A szobrászat az épületplasztika mellett a síremlékek területén élt csupán. Az előbbiből a dús virágorna-

mentikával borított, s már a népművészet határán álló faragványokat emeljük ki (Kolozsvár, Farkas utcai református templom szószéke). A síremlékek java része a középkori típust követi és inkább díszítésében reneszánsz. Mellettük az olasz sírláda (tumba) típus terjedt el, amilyen pl. Izabella királynő síremléke (1599) és János Zsigmond gyulafehérvári síremléke (1571), valamint Apafi György síremléke a budapesti Szépművészeti Múzeumban.

A reneszánsz falfestészet főként a világi épületeket díszítik, s így témájában is világi. A nagybiccsei vár árkádos folyosóján a magyar hősokeket, a sárospataki vár „Sub rosa” szobájában a 17. század elején allegóriákat festettek. Az úgynevezett „virágos” reneszánsz igazi térnumai a templomok famennyezetei, karzatai, amelyeken az új ornamentika és ízlés lényegében eljutott a népig.

A késő reneszánsz iparművészetét a mozgalmas világi élet táplálta. Az ötvösségben is elhalt lassan a gótikus forma, átadva helyét a reneszánsz díszítésnek, illetve ízig-vérig új stílusú alkotásoknak (Losonczy Antal kancsója, 1548; Teleki-csobolyó). Kerámiában, főként a kályhacsempéken a reneszánsz stílus helyi változatai alakultak ki. Ebben is, a textilművészetben is a reneszánsz ornamentika a török hódoltsági területeken élő iparosoktól átvett török elemekkel gazdagodott. A stíluskeveredés sajátos magyar díszítő formakincset hozott létre (Lorántffy Zsuzsanna és Bethlen Kata terítője). A Corvinák kötéseivel kialakult bőrdíszművességben (Bornemisza Anna könyvei), a szobrászat útját követő bútorművességben (Bethlen Kata ládája 1699-ből) már a tiszta reneszánsz irány uralkodik, legfeljebb az utóbbi vett fel olasz elemek mellett német formákat is.

A reneszánsz művészet tehát Magyarország történeti helyzetének romlása ellenére az ország egész területén elterjedt és hatott.

A magyarországi török művészet. Az ország harmadik, legnagyobb részén a török hódoltság következtében a magyar művészeti élet megszűnt, illetve addigi irányától teljesen eltért, s kialakultak a magyarországi török művészet bizonyos elemei.

A török szultán bármikor megszüntethető katonai hűbérként birtokokat adományozott a megszállt területekből; ezek ideiglenes gazdái így a minél gyorsabb és nagyobb haszon kiperésére törekedtek. A lakóházakat, középületeket háború, tűzvész pusztította, előregedés rongálta, s helyükre legfeljebb ideiglenesen állítottak össze valami épületfélét, de a megszállók nem építettek tervszerűen. A barokk idők vallási türelmetlenségétől megtizedelt török emlékművek tehát olyan egyházi és ezzel összefüggő egészségügyi épületekre korlátozódik, amelyeket az Iszlám előírásai miatt minden jelentősebb településen meg kellett építeni, s amelyek mint keresztény templomok vagy fürdők az 1686. évi felszabadulás után is használatban maradtak.

A törökök a megszálláskor a legtöbb helyen azonnal átalakították a legnagyobb keresztény templomot a győztes Szulejmán dzsámijává. Ez annyiból állt, hogy

a képes ábrázolásokat elpusztították, s építettek egy mihrab-fülkét. Később épültek fel a centrális kupolás templomok, emelkedtek mellettük a túszerű minaretek, s a szintén kupolás fürdők. Összhatásukban ezek adtak keleties jelleget középkori városainknak. Mindebből négy budai fürdő (a Császárfürdő 1570-ből, a Rudasfürdő, a Király- és a Rácfürdő a 16. század második feléből), négy dzsámi (Pécsett Jakováli Hasszán és Ghazi Kászim pasa dzsámija a 16. századból, Szigetvárott Szulejmán és Ali pasa dzsámija 1589-ből) és két türbé áll ma is (Pécsett Idrisz babáé a 16. századból, Budán Gül babáé, mely 1543–48 között épült). Ezenkívül Egerben, Érden és Pécsen a 16–17. századból egy-egy minaret maradt ránk. Budán, Egerben, Szigetvárott a vár néhány részlete török kori. A kultikus épületek centrális elrendezése, kupolás fedése, a kettő átmenetét alkotó sztalaktitos boltozata, kufita írásból alkotott, festett vagy stukkó ornamentikája a klasszikus török építészet formáit követi, ami azt valószínűsíti, hogy az építők is törökök lehettek. Török hagyomány szerint Szulejmán zseniális építő-

mestere, Szinán működött Budán és Szegeden is. A török művészet a hazaival az iparművészetben került szorosabb kapcsolatba, és mélyebb hatását főként a használati kerámiában, a textil- és természetesen a fegyverművességben lehet kimutatni. Az első kettőben hatása még a népművészetet is megtermékenyítette.

A barokk kor. Bár a barokk stílus kezdeti nyomai az osztrák fennhatóság alatt álló területeken már a 17. században (1604-től) feltűntek, elterjedése és uralkodó művészi irányvá válása csak a törökök kiűzése után, a kuruc háborúk befejeztével (1711) következett be. Teljes elterjedése a 18. század közepéig ment végbe, virágzása és hanyatlása a század végéig tartott. A stílus csaknem két évszázados életének egyik legjellemzőbb vonása, hogy indítékait az osztrák birodalomból kapta, s olasz, francia elemei is ezen a szűrről át jutottak el hozzánk.

A barokk város a középkori városszerkezet felhasználásával, továbbfejlesztésével alakult ki. Ez még olyan

A sárospataki vár Sub rosa terme és a Perényi-loggia

Király fürdő (Budapest)

városoknál is kimutatható, melyek egy századnál tovább voltak török uralom alatt (Buda, Vác, Pécs), vagy amelyeket a tűzvész nagyrészt elpusztított, mint 1676-ban Sopront. A középkori városszerkezet épületelemeinek pusztulása után többnyire a maradványok felhasználásával, ugyanazon helyen emelt barokk épületek vagy homlokzatok alakították ki a barokk városképet. Ez tette lehetővé, hogy a második világháború pusztítása után Budán és Sopronban a 18–19. századi házak barokk köntöse alól jelentős középkori anyagot lehetett felszínre hozni és bemutatni. A középkori városszerkezeten a 18. század közepétől inkább csak a monumentális egyházi építkezések változtattak, nemcsak a templomok elhelyezésével, hanem nagy terek, épületegyüttesek kialakításával (Eger, Vác, Kalocsa, Nagyvárad, Szombathely). Így városaink fejlődésére tulajdonképpen az egyházi, főpapi és a polgári építkezések gyakorolták a legnagyobb befolyást, a főúri, nemesi réteg építési tevékenységének színhelye inkább a falu, műfaja pedig a kastély, a kúria volt. A magyar barokk városképet a kiemelkedő egyházi épületek, paloták monumentális összehatása mellett azt egy emeletnél ritkán magasabb polgári házak jellemzik. Ezek a házak, akár középkori vonalvezetésű utcákon, akár

széles tereken állanak, nem kiemelkedő művészek, hanem többnyire helyi kismesterek alkotásai, rendszerint szerény művészi díszítéssel, mégis mint együttesek a magyar városkép jellegzetes és értékes emlékei (Székesfehérvár, Arany János utca; Vác, Március 15. tér; Sopron, Szent György utca stb.).

Az egyházi építéset. A barokk stílus az ellenreformáció reprezentációjának eszköze volt, s ebből a jellegéből következik, hogy legfontosabb alkotásai a templomok. A barokk templom egyik típusa a római II. Gesù templom alaprajzi elrendezését követő és az egységes csarnokteret mellékkápolnákkal kísérő megoldás (Nagyszombatban a jezsuita-templom, 1629–37; Boldogasszonyban — Frauenkirchen — a ferences-templom, 1695–1702). Ehhez a bécsi jezsuita-templom ihletésére két homlokzati torony járult (a kassai jezsuita-templom, 1671–81; az eperjesi ferences-templom, melyet Tornyosi Tamás épített 1708–15 között). Ez a homlokzati típus, még ha a belső elrendezés változik is, az egész korszakon keresztül uralkodik. Legszebb monumentális példája — az egri minorita templom (1745–73) — tornyok közt előre ívelő homlokzatával olaszos hatást kelt. A városi polgárság megbízásából ezt a típust építette Mayerhoffer András (1690–1771)

a pesti pálos, ma Egyetemi-templom (1722—42), a kalocsai székesegyház (1735—54), vagy Hamon Kristóf és Nepauer Máté (1719—92) a budai Szent Anna-templom (1740—1805). Ez utóbbi alaprajzi elrendezése is az Il Gesù-típusba tartozik. F. A. Pilgram jászói premontrei temploma (1745—80) az érett barokk, Fellner Jakab tatai (1770—80) és pápai (1774—83) temploma pedig a Magyarországon oly nagy jelentőségű copf-stílushoz tartozó legfontosabb alkotások; ez a stílus a franciaországi XVI. Lajos-stílus osztrák—magyar változata. Ebbe a csoportba tartozik J. A. Canevale

1762—72 között épített váci székesegyháza, mely a francia kora klasszicizmus áramlatának rendkívül korai jelentkezése Magyarországon (Canevale egy diadalívet is épített Vácott), és kétségtelenül előzménye a páratlan gazdagsággal kibomló klasszicizmusnak. Hasonló szerepet játszott Hefele Menyhért (1716—99) szombathelyi klasszicizáló késő barokk székesegyháza (épült 1791-től). F. A. Pilgram alakította ki az egytornyos homlokzati típust (Pozsony, Erzsébet apácák temploma, 1739—42; Szentgotthárd, bencés-templom, 1748—64). Ez a típus modellként szolgált a falusi

Pécs, Belvárosi templom (a török korban dzsámia)

Az egri minorita templom (1745–73)

Vác: diadalkapu és a Székesegyház oszlopos bejárata

templomépítésben és gyorsan kedvelté vált az egész országban. Ezek a falusi templomok a bécsi kamara építészeinek títustervei nyomán épültek.

A másik, szintén olasz eredetű barokk templom-típus a centrális tér kialakítására törekedett és már a 17. században megjelent hazánkban (a lékai volt ferences-templom 1655–56-ból és a pozsonyi volt trinitárius-templom, 1717–25).

A világi építészet legjelentősebb alkotásai a kastélyok. Inkább a falvakban épültek, városi testvéreiket, a palotákat elsősorban a főpapság építtette, ugyan-csak ők emelték a kevés számú monumentális köz-épületet is. Mind a három típus csak a 18. században indult virágzásnak, amikor a konszolidáltabb viszonyok a többnyire rideg és tömör várak, várkastélyok helyett fellazítottabb, barátságosabb épületek emelését tették lehetővé. Korábbi időkből csak a török által meg nem szállott Dunántúlon találunk néhány emléket (pl. a kismartoni Esterházy-kastély, 1663–72, amelyet C. M. Carlone sarokbástyás várból alakított át).

A kastélyépítészet legjobb mesterei szintén Bécsből jöttek. J. L. Hildebrandt (1668–1745) az első, aki francia minták nyomán három kastélyt is épített, ebből Savoyai Jenő ráckevei és a Harrach-család fél-toronyi kastélya maradt meg, mindkettő a 18. század első évtizedeiből. Az általa kialakított cour d'honneurös kastélytípus az egész században uralkodó maradt, sőt ebből fejlődött ki egy hazai (az úgynevezett Grassal-

Egri utcarészlet

kovich) típus is. A nagy osztrák építész szerényebb utóda, A. E. Martinelli a pesti Invalidus-házzal (ma a Fővárosi Tanács épülete) 1726—37-ben emelte az első jelentős középületet, Hildebrandtnál lényegesen szárazabb fogalmazásban. 1749-ben megkezdték a budai Várpalota újjáépítését, előbb I. N. Jadot, majd F. A. Hillebrandt (1719—97) tervei alapján. Ő építette a 365 ablakos nagyváradi püspöki palotát, dolgozott a pozsonyi váron, több ottani palotán és a nagyszombati egyetemen is. A század közepén alakult ki a kastélyépítészeti már említett helyi típusa, amelynél az U alak szárai a belső parkot fogják közre, a homlokzatot pedig a középtengelyben kupola díszíti (Gödöllő, Pécel, Gács — Halič, Hatvan, Gernyeszeg — Garnești). Legtöbbjét Mayerhoffer András (a templomépítő) építette. Ugyancsak ő a mestere a pesti Péterffy-palotának (ma Százéves vendéglő). Két fiatalabb követője, Nepauer Máté és Jung József (1734—1808) az általa megkezdett stílust szárazabb, fáradtabb hangnemben, copf elemekkel vegyítve vitte tovább.

A 18. század második felében a kastély- és középület-építés is változatosabb lett, nőttek az építetők igényei, ami a francia minták követésében is megnyilvánult. Ebből a szempontból jellegzetes a fertődi (volt Eszterháza) kastély példája, melyet Versailles mintájára építtetett Esterházy Miklós (1760—72). A kastély, a francia park, az opera (negyedszázadig élt itt Joseph Haydn) és a szokványos melléképületek (kínai ház stb.) a francia főúri élet utánzásának építészeti keretét adták. A rokokó architektúrának azonban sem előzménye, sem hatása nem volt hazánkban.

Továbbmutató a klasszicizáló késő barokk stílus, főként nagy mestereinek, Fellner Jakabnak és Hefele Menyhértnek munkásságában. Az előbbi az Esterházyak tatai ágának dolgozott. Bővítette a cseklési kastélyt (1756), majd fölépítette a tatai kis és nagy kastélyt (1762), a móri Lambert-kastélyt, a veszprémi püspöki palotát és a legnagyobb magyar középületet, az egyetemnek szánt egri volt líceumot (1765—85). Valamennyi művére a terep és a környezet tudatos megválasztása és adottságainak kihasználása, a faltömegek aránylag józan és kiegyensúlyozott elrendezése, a copf díszítés derűs, de mértéktartó alkalmazása jellemző. Hefele Menyhért az írott adatok szerint Eszterháza kezdte hazai működését, de későbbi munkáin nyomát sem találni az ott megütött játékos rokokó hangnak. Helyette a pozsonyi prímási (1778—81) és a szombathelyi püspöki palotán (1779—83) óriási pilaszterekkel tagolta a faltömegeket.

A barokk szobrászat sokkal szorosabban kapcsolódik az építészethez, semhogy fejlődését annak stílusától független utakon kereshette volna. Ez a megállapítás nemcsak stílári, de tematikai szempontból is helytálló, mert az alkotások java egyházi vonatkozású.

Soproni utcarészlet

Soproni utca a Tűztoronnyal — A váci Fő tér

A legtöbb jelentős szobrász a szomszéd területekről, leggyakrabban Ausztriából jött át dolgozni. Míg azonban az építészek sorozatos és hosszan elhúzódó munkák kapcsán gyakran egész életüket Magyarországon töltötték (mint Fellner Jakab), a szobrászok és a festők inkább alkalmatosan dolgoztak itt. Ez alól a polgárság igényeit kiszolgáló, s a városokba települt, de nem az élvonalba tartozó mesterek kivétel. Hasonló volt a helyzet egyes szerzetesrendeknél (pálosok, ferencesek), melyek házi műhelyeket hoztak létre templomaik díszítésére.

A legjelentősebb feladat, az oltárok készítése, szervesen fejlődött a reneszánsz hagyományokból. A szárnyasoltárok architektonikus kerete megmerevedett, megerősödött, szinte önálló életre kelt. Az emeletekre osztott, oszlopokkal, gazdag párkányokkal tagolt, dús díszítéssel ellátott oltárok közeiben kapott helyet a festmény és a szobor. A szobrok kezdetben architektonikus jellegűek, szinte kariatidaszerűek voltak, s csak a 18. század elején jelentek meg az izgatott taglejtésű alakok, s később a mozgás, a ruha redőzete mind lendületesebbé, extatikusabbá vált a szobrokon (a nagyszombati Jezsuita-templom főoltára 1637—40; a késmárki Thököly várkapolna oltára 1675). A 18. századi oltár valóságos theatrum sacrum, melyen az architektúrát a könnyed díszítés, lendületesen mozgó alakok, sokszor valóságghú népi figurák kísérik (Nyírbátor, minorita templom oltárai a század elejéről). Ezt a stílust, amely mentes volt a barokk és a rokokó túlzásaitól és józan polgári szemléletet tükrözött, vették át a helyi mesterek. A pesti Hebenstreit József (1719—83), a budai Bebé Károly (1712—79) népes műhelyeikből ellátták szobraikkal a közeli és a távo-

Székesfehérvár, Arany János utca

A ráckevei kastély főbejárata

labbi környéket; műveik még Erdélybe is eljutottak. Velük egy szinten dolgoztak a szerzetesrendek faragói, akik elsősorban a díszítmények, domborművek kifaragását, aranyozását végezték (Tihanyban, a bencés apátsági templom teljes, igen gazdag fantáziájú díszítésén 1753-tól 1779-ig dolgozott Stuhlhoff Sebestyén).

Az egyházi és világi arisztokrácia által foglalkoztatott legnagyobb mester, a bécsi Akadémia stílusát képviselő G. R. Donner (1695—1741) egy évtizedig dolgozott Pozsonyban (Bratislava, a székesegyház Szent Márton főoltára, 1733—35). Mellette egész kis kör alakult ki (J. N. Moll, Gode Lajos, B. G. Fritsch, Sartory József), mely a klasszicizmus felé vezető útra irányította szobrászatunkat. Két másik határozottan körvonalazható művészi kör alakult a nyugati Dunántúlon és a Felvidéken. Az elsőt a gráci, illetve az alpesi faragóműhely ihlette (az egervári Szent Sebestyén-szobor talán Ph. J. Straub műve), a második J. A. Krauss 1762—88 közti működése nyomán alakult ki Eger és Kassa (Košice) vidékén (az egri jezsuita, a jászói premontrei templom szobrai), valószínűleg délbajor hatásra.

Az előbbiektől különálló stukkó-szobrászat és sír-émlék-plasztika egyaránt a nyugat-magyarországi főúri kör támogatásával emelkedett magasabb színvonalra.

A szombathelyi püspöki palota (1779—83)

A budapesti Egyetemi templom (1722–42) és Szent Anna-templom (1740–1805) — A mai Fővárosi Tanács épülete (1726–37)

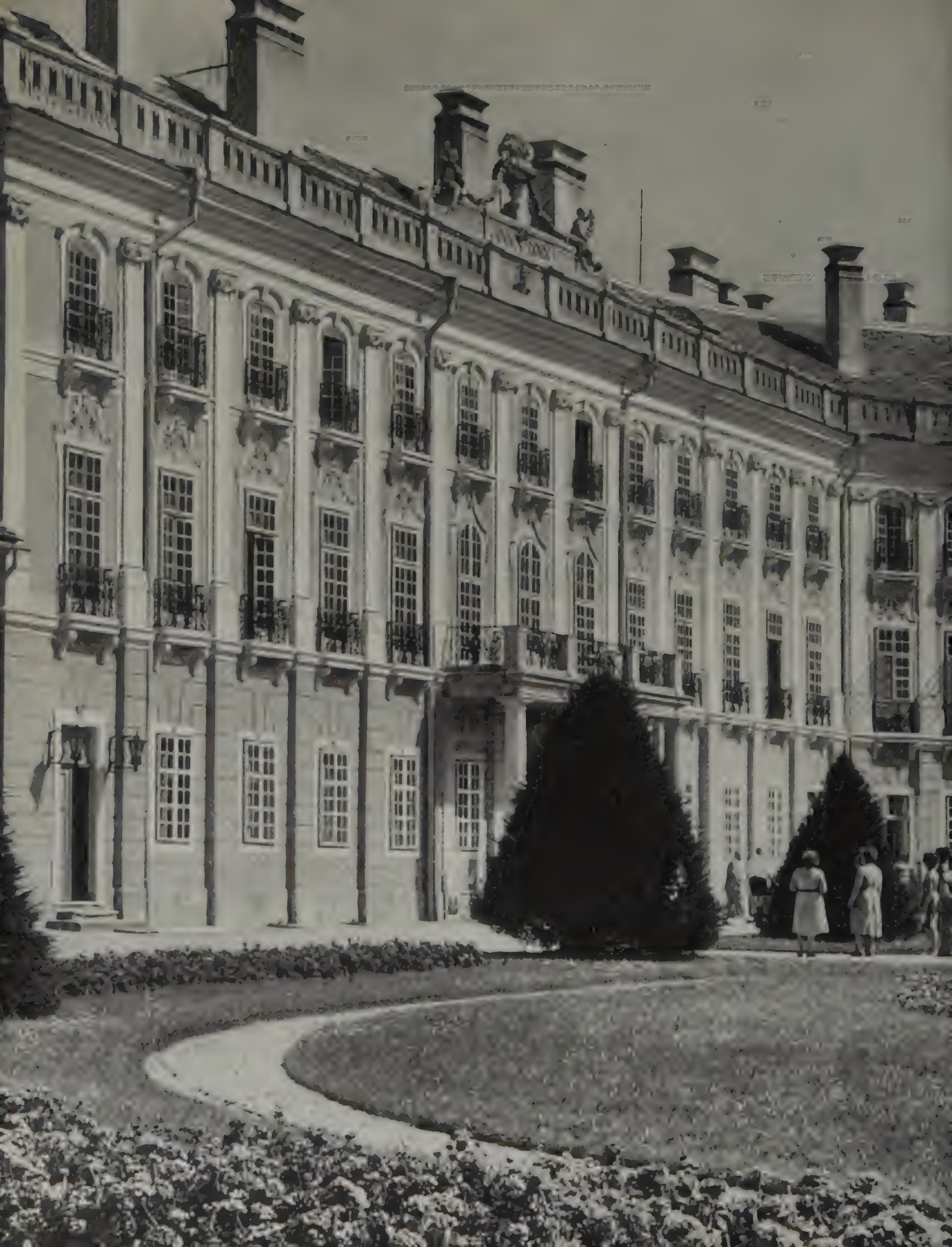
Az első műfajban szinte kizárólag olaszok dolgoztak, akik letelepedtek és stílusukat elterjesztették a Felvidéken, sőt Erdélyben is (Nagyszombat, Sopron, Sümeg, Alsórákos). Kezdetben az architektúrához simuló, később dúsabb díszítőelemek, sőt domborművek és szobrok is készültek. Az egyik legismertebb stukkátor P. A. Conti volt Sopronban, utódai Pesten szereztek polgárjogot. Pozsony volt a síremlék-plasztika új irányzatának centruma, melyet az jellemzett, hogy a síremléket oltárszerűen, architektonikus keretben, fal mellé építették, s központjába az elhunyt dicsőített alakját állították, erőnyeket megszemélyesítő alakokkal, puttókkal, angyalokkal körülvéve (Pálffy Miklós pozsonyi, Illésházy Gáspár trencsényi síremléke). Végül ugyancsak főúri igények kielégítésére készültek a kerti szobrok, mint a franciás kertművészet tartozékai.

A szabadtéri plasztikában a korszak — ha művészi kvalitásban nem is — a! szobrok számát tekintve megelőzött minden korábbi és későbbi időszakot. A 17. század végén a török alóli felszabadulást ünneplő Mária-szobrok (Pozsony, 1675; Győr, 1656) voltak divatosak, majd a következő században az Immaculáták. A járványos betegségek emlékére és védelmül ellenük pestisemlékeket és Szentháromság-szobrokat

emeltek (Buda, 1712–26; Kecskemét, 1742; Körmöcbánya — Kremnica 1765). Olyan telepített falu talán nem is volt, ahol fel ne állították volna Nepomuki Szent Jánosnak a szobrát.

A barokk festészet lényegileg hasonló képet mutat, azzal a jellemző eltéréssel, hogy a nagyobb megbízatásokat osztrák festők kapták, a magyarországi mesterek, főként vallási okokból, külföldre kényszerültek, így a cseh származású, de bazini születésű Kupeczky János (1660–1740), a kassai eredetű Spillenberg János (1628–79), az eperjesi Bogdány Jakab (1660–1724), aki Privitzer Jánossal együtt Angliában dolgozott és vívott ki nevet magának. A kor legnagyobb magyar festője, Mátyóki Ádám (1673–1756) előbb Berlinben volt udvari festő, majd hazatérve II. Rákóczi Ferencnek dolgozott (főműve a fejedelem arcképe). 1712-től a lengyel, majd rövid magyarországi tartózkodása után a drezdai udvar festője volt. A 17. század kora barokk festészete keletnémet és lengyel forrásból táplálkozott (HRM jelzésű mester magyar csatajelenetei a sárvári várban, 1653-ból).

Lényegesen magasabb színvonalú a következő század termése, amikor az osztrák festészet is európai jelentőségűvé vált. P. Troger az 1740-es években festette a pozsonyi és győri templomok oltár- és mennyezet-

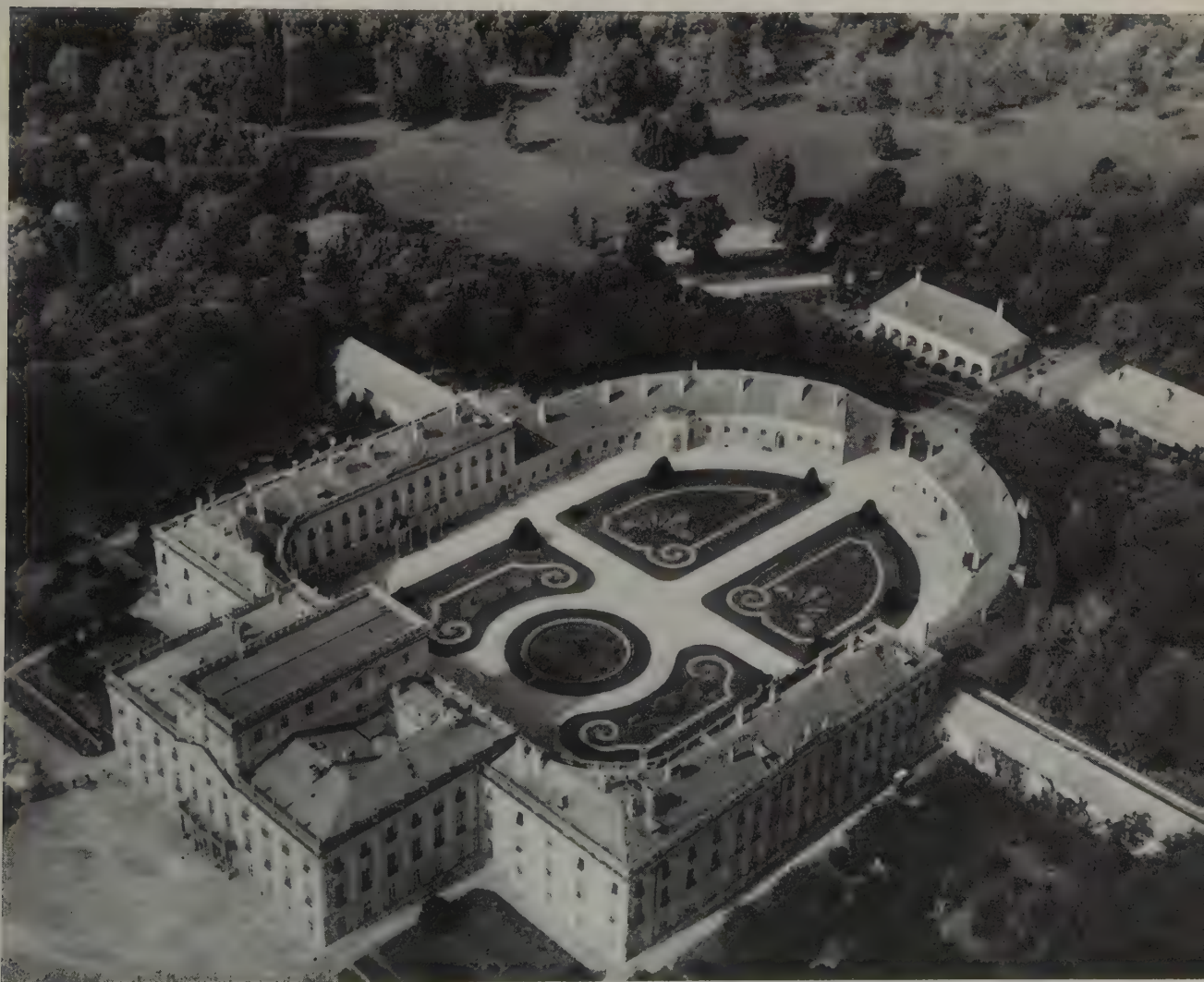

A fertői Esterházy-kastély részlete

képeit, C. F. Sambach a század közepén a székesfehérvári jezsuiták temploma, J. I. Mildorfer az eszterházi Esterházy-kastély, J. Bergl a pesti pálos-templom számára festett képeket. Míg az előbbieket csak egy-két megbízást kaptak, J. L. Kracker (1717–79) másfél évtizedig dolgozott Magyarországon, főként Egerben és környékén (Eger, volt líceum, „Tridenti zsinat”; Jászó, premontrei templom; aszódi volt Podmaniczky-kastély). F. A. Maulbertsch (1724–96) 1757-től csaknem négy évtizedig dolgozott nálunk, s itt alkotta élete egyik főművét, a sümegi plébánia-templom freskóit (1757–58). Emellett egy sor temp-

lomi és kastélybeli freskó, több mint húsz nagyméretű oltárkép jelzi páratlan munkabírást és bámulatos technikai rutinját. Kezdetben drámai kompozíciókat festett Tiepolo festői stílusában (székesfehérvári karmelita-templom), majd 1770 körül (Vác, Székesegyház) a késő barokk klasszicizmus hatása alá került (Győr, Székesegyház; Pápa, Kalocsa, Szombathely, püspöki palota; Eger, a líceum kápolnája). Mellette főként a Dunántúlon működő J. I. Cymbalt és az egri liceumban festő F. Sigristet kell említeni. Nyomukban néhány ismeretlen festő a franciás rokokó stílusában dolgozott Pétervásár, Edelény, Monok kastélyaiban. A hazai polgárság pedig a soproni Dorfmeister Istvánban (1729–97) találta meg mesterét, aki Maulbertschhez hasonló termékenységgel, de jóval

A fertői Esterházy-kastély (1760–72)

A nyirbátori Krucsay-oltár részlete és a teljes oltár

Az egervári Szent Sebestyén-szobor

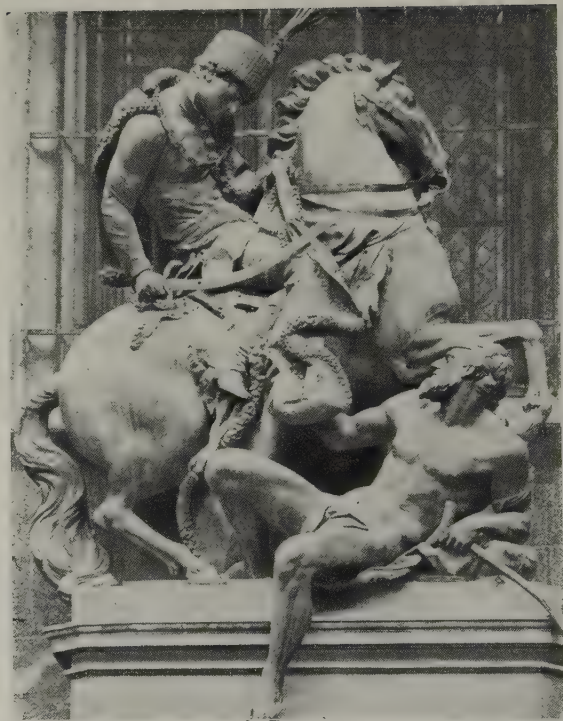
szerényebb képességgel festette ki a templomokat (pl. Szigetvárott Zrínyi Miklós hősi halálát, Szentgotthárdon a csatát; így a nemzeti történeti festészet indítója) és a kastélyokat.

Az *iparművészet* terén az egyházi bútorművesség magas színvonalát a már említett szerzetesi műhelyek biztosították (székesfehérvári cisztercita, pesti és tüsskevári pálos-templom).

Az ötvösség virágzása a Felvidék és Erdély céhein alapult, melyeknek tagjai közül a nagyszebeni Hann Sebestyén mellett igen sok magyar mester nevét és művét ismerjük. Sajátos alkotóművész volt Szilassy János, aki festett zománcsal díszítette tárgyait. Igen magas színvonalat ért el a 17. századi, főként erdélyi ékszerkészítés. Új műfaj volt a vasművesség, melynek megalapítója Magyarországon olyan kiváló mester volt, mint a würzburgi származású Fazola Henrik (1730—79), az egri megyei tanácsház (volt vármegye-háza) kapuinak alkotója.

Fellendült a kerámiakészítés is. Első helyen a habánok ónmázás majolika edényei állanak, formában és díszítményben megőrizve a svájci eredetű, Morvaor-

J. A. Krauss szobra Jászón (Jasov) — R. Donner Szent Márton-szobra (Bratislava)

szágból betelepített anabaptista szekta sajátos művészetét. Később a habánok katolizálásra kényszerültek, s művészetük sajátosságai a népművészetben oldódtak fel. Megindult a manufaktúrák termelése is. A holicsi gyárat Strassburgból telepítették 1743-ban; 1758-ban Tatán majolikagyár létesült, 1785-ben pedig Kuny Domokos Budán fajanszgyárat alapított.

A textíliákat a vezető réteg igényeit kielégítő úgynevezett úrihímzés, a 17–18. század sajátos magyar díszítése ékesíti.

A magyarországi barokk művészeti élet az előző korszak hazai gyakorlatával szemben, a történeti és társadalmi helyzetnek megfelelően elsősorban külföldről jött művészek munkásságára alapult. Jelentősége, hogy a művészi igény fenntartásával, kifejtésével az ezt kielégíteni tudó hazai műgyakorlat alapját vetette meg, és ezzel lehetővé tette a 19. századi nemzeti művészet kialakulását.

F. Sigrist: az egri volt líceum dísztermének mennyezetfreskója (részlet)

MŰVÉSZETTÖRTÉNET A KLASSZICIZMUSTÓL NAPJAINKIG

A klasszicizmus kora. Amikor a 19. század elején programmá és jelszóvá vált az önálló nemzeti kultúra, s ennek előfeltételként a latin nyelv addigi uralmát megtörő nemzeti nyelvnek a megteremtése, az új, nemzeti célok már nem a barokk, hanem elsősorban a klasszicizmus mezében jelentkeztek. A klasszicizmusra jellemző racionalitás, objektivitás, józanság és mérték-tartás megfelelt annak a mindinkább polgári célú átalakulásnak, amely ha lassan is, de megindult Magyarországon. Ugyancsak megfelelt a középnemesi réteg ízlésvilágának is, amely Magyarországon a sajátos osztályviszonyokból fakadóan a polgári átalakulás és a nemzeti érdekek védelmezésére hivatott volt.

A nemzetté kovácsolódás, a nemzeti öntudat kibontakozása magyar nemzeti művészetet kívánt. Ahogy a nemzeti ipart támogató mozgalmak vállalták a gyengébb minőségű hazai árut a fejlettebb külföldivel szemben, ugyanúgy a művészetben is hasonlíthatatlanul fontosabb volt az, ami itthon született, amit magyar művész hazai szükségletre alkotott, még ha nyilvánvalóan kisebb kvalitású volt is, mint a nagy tradíciót hordozó külföldi művészet terméke. Magyarországon ki kellett alakítani a művészeti életet, egyszerre teremtve mecénást, közönséget, intézményeket és művészeket. A semmiből teremtés pátosza nemesítette még a szerény tehetségű művészek munkásságát is. A művészi minőség kritériuma csak a kor legjobb termékeinél vehető figyelembe, a termés túlnyomó része csak kultúrtörténetileg érdekes. A magyar művészet fejlődése szempontjából azonban igen fontos korszak volt. Ha nem született is sok kimagasló értékű mű, a mag elvetése mégis ezekben az évtizedekben történt.

A 19. század első felének magyar művészetét három művésznév reprezentálja: Pollack Mihály építész, Ferenczy István szobrász és Markó Károly festő. Nemcsak azért, mert ők voltak a legnagyobb művészegyeniségek, hanem mert sorsuk példázza a korabeli magyar művészeti élet jellemvonásait, a szervezethegnek, fejlettségnek a művészeti ágakban eltérő voltát és a század első évtizedeire jellemző művészvándorlást.

Építész. Bár a gazdasági élet lassan fejlődött, ez a fejlődés mégis határozott társadalmi igényeket

alakított ki az építészet iránt. Pest ezekben az években kezdett nagyvárossá fejlődni. A kulturális élet kibontakozása is színházak, múzeumok, könyvtárak építését sürgette. Nem véletlen, hogy a kor reprezentatív klasszicista épületei között egyaránt található gyárépület (Valero selyemgyár) és múzeum. Ennek megfelelően a század első felében a művészetek között az építészetnek jutott a vezető szerep.

A magyarországi klasszicista építészet a klasszicizmus stílusának nemzetközi áramkörébe kapcsolódott, ám az egyoldalú osztrák orientációt gyorsan levetkőzve csakhamar sajátos helyi színekkel gyarapodott. Az építkezések nagy száma megkönnyítette a széles körű építészgárda szerveződését és a városképi egységek kialakítását. A nehéz gazdasági körülményekből fakadt, hogy az új építmények túlnyomó része nem volt különösen nagyszabású épület. A szerényebb megoldású épületek esetében a klasszicizmus hidegségét egyszerűbb, meghittebb, némiképp provinciális hangulatú formálás helyettesítette. Egyéni zamatú, nemzeti jellemvonásokat magába ötvöző stílusvariáció alakult ki, amely jellemzője volt a magyar klasszicizmus főművének, a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumnak éppúgy, mint a vaskos oszloprendes, tömzsi, vidéki vármegyeházáknak, a hirtelen fővárossá növekvő Pest sorházainak, palotáinak, a vidéki kis kúriáknak. Sőt e stílus leszívargott még a kor paraszti építkezésébe is.

Nem is lehet pusztán véletlennek tekinteni, hogy az első nagyobb szabású, klasszicista stílú épület éppen Debrecenben, a magyar függetlenségi erők központjában épült, abban a városban, ahol az évszázados Református Kollégium a nemzeti eszme egyik őrzője volt, s ahol majd 1849-ben Kossuth Lajos kimondja a Habsburg-ház trónfosztását. A századeleji nagy tűzvész után klasszicista stílusban felépülő debreceni Református Kollégium épülete és a mellette levő Nagytemplom monumentális nyitánya a magyar klasszicizmusnak. Tervezője Péchy Mihály (1755—1819) katonamérnök volt, a bécsi mérnökakadémia neveltje. A Kollégium (1804—14) és a Nagytemplom (1805—19) tömbjének tervezésekor Péchy Mihály Fischer von Erlach művészetéből indult el, ám a centrális elrendezésű, kupolás boltozású, háromszögű oromzattal lezárt kéttornyos templom és az ion oszloprendes Kollégium fenséges

A Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnoka (tervezte Pollack Mihály)

A debreceni református Nagytemplom (1805–19)

A szekesrudi (1828–33) és a pesti (1838–41) megyei tanács épülete

egyszerűségével már a korai magyar klasszicizmus értékes példája.

A magyarországi klasszicista építészet fellelővára azonban a század folyamán nagyvárossá növekvő Pest volt, ahol tudatos városfejlesztési terv egyengette a klasszicista városkép kialakulásának útját (Buda, Óbuda és Pest csak 1872-ben egyesült egy várossá). Pest szépítése ekkor már országos ügyé vált, az ország a jövő fővárosát, a Bécs elleni önállósulási törekvések centrumát látta benne. 1808-ban a Pest várossá fej-

lesztésében fontos szerepet játszó József nádor szorgalmazására megalakult a Pesti Szépítő Bizottság, amely egészen 1857-ig a városfejlesztés legfontosabb szerve volt. Természetesen a Szépítő Bizottság munkáját elsősorban azért kísérte siker, mert Pesten hamarosan kialakult az a jó felkészültségű építészgárda, amely megbízható mesterségbeli szinten, invenciózusan eleget tudott tenni a mind jobban szaporodó feladatoknak. Ennek az építészgárdának volt vezéregyénisége Pollack Mihály (1773–1855), bécsi

Az esztergomi Szekesegyház (1822–56)

Vidéki kúria Alsóbadacson — Az alcsúti kastély

Az egri Székesegyház (1831—37; tervezte Hild József)

A Széchenyi Lánchíd (1839–49; tervezte W. T. Clark)

iskolázottságú építész. Olaszországi tanulmányút után, 1798-ban került Pestre. 1800-tól kezdve jelentős munkákat végzett (Deák téri evangélikus templom; a pécsi székesegyház restaurálása, 1805; székesfehérvári vármegyeháza, 1807), s csakhamar egzisztenciát teremtetett, vagyont szerzett, nagy művészi rangot vívott ki magának, s a klasszicizmuson belül önálló hangvételű stílust alakított ki. 1810–30 között főként fővárosi palotákat és házakat (egykori Festetics-palota, ma Tervhivatal, 1819–26), s néhány vidéki kastélyt (Alcsut, Dég) épített. 1828–36 között alkotott egyik jelentős művét, a szekszárdi vármegyeházát,

megteremtve a megyei középületek jellegzetes típusát, a magyar klasszicizmus nyugodt tagolását, világosan áttekinthető kompozíciójú jellegzetes termékét. Mindez azonban úgyszólván csak előmunkálata Pollack főművének, a Magyar Nemzeti Múzeumnak (1837–47), amely úgyszólván megtestesítője a reformkor eszméiségének és a nemzeti jelleggel gazdagított, a magyar művészet szerves részévé vált klasszicista stílusnak.

Pollack mellett a legtöbb megbízást a kor másik legtehetségesebb magyar klasszicista építésze, Hild József (1789–1867) teljesítette, akinek nagyszámú városi háza úgyszólván típusává vált a pesti klasszi-

cista stílus sorházaknak. Hild számos egyházi rendeltetésű művet is tervezett, részt vett a magyar klasszicista építészet méretében legnagyobb szabású emléke, az esztergomi székesegyház tervezési munkáiban. E típusban főműve az egri székesegyház (1831—37). Hild munkásságának túlnyomó részére is a klasszicista stílus volt jellemző, a harmincas évek után azonban épp a kritikákban jelentkező klasszicizmus-ellenes hang hatására mindinkább az építészeti romantika, illetve eklektika felé vonzódott, a neogótikus stílus első magyar képviselője lett.

Hild és Pollack mellett a jó felkészültségű építészek sora munkálkodott és gazdagította a rohamosan növekvő Pest klasszicista városképét. Közülük a Pollack művészetéhez közel álló Hofrichter József (1779—1835), a több pesti klasszicista templomot tervező Kassalik Fidél (1760—1830) és az eredeti teh-

Ferenczy István: „A Szép Mesterségek kezdete”

ségű ifj. Zitterbarth Mátyás (1803—67), a volt pesti megyeháza (1838—41) tervezője emelkedett ki.

Pesten kívül elsősorban Esztergomban alakult ki fontos építészeti centrum. Itt dolgozott a fiatalon elhunyt, nagyon tehetséges Packh János (1796—1839), az esztergomi harmonikus arányú Szent Anna-körtemplom tervezője. Pesten és Esztergomon kívül szerte az országban sok vidéki kastély, megyeháza, kúria jelzi a magyar klasszicista építészet fejlettségét, bizonyítja sajátos, népies hangvételét. A lakóházak és a középületek mellett az ipari létesítmények sora is klasszicista stílusjegyeket hordott, mint például a Széchenyi István kezdeményezésére épített első Duna-híd, a reformkor szimbólumává vált nemes arányú Lánchíd, az angol William Tierney Clark műve.

Szobrászat. A gazdasági elmaradottság következtében a klasszicista stílusú épületek anyaghasználata igen szerény volt, ezért a díszítőszobrászat is jobbra a stukkódíszítésre szorítkozott. Ennek ellenére a klasszicista építészeti hatására megindult a hasonló stílusú szobrászat fejlődése is, és néhány szobrász már a kőfaragói, díszítőszobrászati foknál rangosabban oldotta meg a nem nagy számú plasztikai feladatot, a kűtszobrok, síremlékek mintázását. Kezdetben az arisztokrácia főként nagy hírvű külföldi mestereket foglalkoztatott, így például Canova Kismartonban (Eisenstadt) az Esterházy-kastély parkjába mintázott szobrot; sokat dolgozott magyar mecénásoknak a bécsi akadémia kedvelt mestere, Joseph Klieber is. Mellettük a század első harmadában a bécsi akadémia elvégzése után Pestre került Dunaiszky Lőrinc (1784—1833) és az 1818-ban Pestre települt Huber József (1777—1832) tett eleget a megbízásoknak. Dunaiszky üzletileg jól szervezett műhelyt tartott fenn; dekoratív érzékkel, rutinosan mintázott épületplasztikái, síremlék- és kűtfigurái számos pesti épületen, udvarban megtalálhatók.

E két, lényegében dekoratív rendeltetésű feladatokat teljesítő mester munkássága jelzi, hogy a század első évtizedeiben a szobrászat még nem emelkedett igazán művészi rangra. Ezért volt a magyar szobrászat fejlődésében döntő jelentőségű Ferenczy István jelentőse és hősi vállalkozása.

Ferenczy István (1792—1856) itthonról indult. Ő is megjárta Rómát, de hazajött, hogy itthon művészetet teremtsen, iskolát, művészi kultúrát alapítson. Hivatástudat fűtötte, a reformkori értelmiség tipikus képviselője volt. Hazajött, küzdött — és elbukott az elmaradott művészeti közállapotok miatt.

Ferenczy nem kevesebbet vállalt, mint a tradíció nélküli „honi szobrászat megalapítását”. Apja foglalkozását követve lakatosmesterséget tanult, de közben a bécsi akadémian Klieber mellett már elsajátította a szobrászat alapelemeit. Ő azonban az akkori legnagyobbaktól akart tanulni, mert céljai nagyok voltak. Ezért gyalogszerrel Rómába ment, ahol Thorvaldsen mellett dolgozott. Mesterénél nagyobb hatással volt azonban rá Canova plasztikailag érzékenyebb, líraibb formanyelve. Rómában is már a maga szabta nagy hivatásra készült: első műve a magyar nemzeti költészet egyik legkiválóbb alakjá-

nak, Csokonai Vitéz Mihálynak a portréja. A megbízatás nélkül mintázott, klasszicista mellszobrot Ferenczy ajándékol küldte Debrecen városának. A szobrot itthon hallatlan lelkesedés fogadta, a haladó értelmiség úgy tekintett a fiatal szobrászra, mint a magyar nemzeti művészet úttörő vezérére.

A folytatás nem is váratott sokáig magára. Ferenczy 1820—22-ben megmintázta főművét, a „A Szép Mesterségek kezdete” („Pásztorlányka”) című, szépen komponált szobrot, a reneszánsz óta lehanyatlott és most az ébredés első lépéseit tevő magyar nemzeti művészet szimbólumát. 1824-ben Pestre költözött és hozzálátott nagyszabású tervei végrehajtásához. Itthon azonban csak a lelkesedés volt meg, elképzeléseinek véghezvitelét a művészeti élet szervezetlensége akadályozta. Ferenczy ereje mindinkább felőrlődött a munkaszervezési kérdésekben, a hazai márvány utáni kutatásban. Tervezett szobrászati akadémijához nem kapott anyagi támogatást. Csak apróbb megbízatásokhoz jutott, néhány szépen mintázott portréja bizonyította tehetségét (Ürményi Józsefné, valamint Kazinczy Ferenc portréja), ám tudását nem tudta tovább mélyíteni, művészetének fejlődése megrekedt. Eszmei megbecsülésben részesült ugyan, 1832-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották, de nagyszabású emlékmű-

terveikhez — mint a Szent László vagy a Zrínyi szobor-terv —, nem kapott támogatást.

Amikor pedig végre 1839-ben úgy látszott, hogy talán mégis sikerül egy nagyobb arányú lovas emlékművet mintáznia és felmerült egy Mátyás-emlék felállításának terve, Ferenczy már fáradt volt a nagy feladatra. Klasszicizáló szoborterve rossz fogadtatásban részesült; nemcsak a szobrász fáradt el, hanem a klasszicista stílus is túlhaladottá vált már. Ferenczy elkedvetlenedve, anyagilag tönkrementen vonult vissza szülővárosába, Rimaszombatba (Rimavská Sobota), és lényegében abbahagyta a mintázást. Ám küldetése még nem ért véget: mellette kezdett dolgozni egy fiatal kőfaragólegény, Izsó Miklós, aki majd a század második felében folytatja és sokban meg is valósítja azt, aminek Ferenczy az életét szentelte.

Ferenczy életműve torzó maradt, de a közművelődés és a nemzeti összefogás gondolata szempontjából hallatlan jelentőségű volt szereplése. Ha számottevő plasztikai kultúrát még nem tudott is kialakítani, példája nyomán mégis több szobrász vállalkozott arra, hogy Magyarországon próbáljon egzisztenciát teremteni. A főúri megrendelőknek vált közkedvelt szobrászává az olasz származású Marco Casagrande (1804—80), aki 1833—38 között az egri

Markó Károly: „Visegrád”

Barabás Miklós: „Bittó Istvánné arcképe”

székesegyház szobrai mintázta. Célkuti-Züllich Rudolfot (1813—90) pedig Ferenczyhez hasonlóan inkább a haladó magyar értelmiség támogatta.

Festészet. Ferenczy művészete bizonyítja, hogy az elmaradott közállapotok miatt a század első felében még nem tudott életerős művészet kialakulni. A haladó értelmiség és a társadalmi fejlődés szolgálatában álló néhány arisztokrata, mint maga a reformkor szellemi vezére, Széchenyi István, vagy a köznemesség progresszív szárnya erejét meghaladó módon próbálta

Brocky Károly: „Vénusz és Amor”

ugyan gyámolítani a „honi képzőművészetet”, a nemzeti függetlenségi harc rendkívül fontos propaganda-eszközét látva benne, ám a lelkesedők anyagi ereje még nem volt elég a művészeti élet eltartásához. Nemcsak a szobrászatban mutatkozott ez meg, hanem a festészetben is. A század első évtizedeiben jobbra csak szerény tehetségű arcképfestők dolgoztak, ipari szinten gyakorolva mesterségüket. A korszak legkiemelkedőbb festőegyenisége, id. Markó Károly külföldön élt és dolgozott.

Markó Károly (1791—1860) a klasszicista tájfestészet nemzetközileg elismert mestere 1832-ben Olaszországba költözött, ahonnan csak látogatóba jött haza időnként. Itáliában festette nagy mesterségbeli tudással és bensőséges festőiséggel árkádiai, „ideális” tájképeit, amelyek nemzetközi sikert, megbecsülést szereztek számára. Több ízben szeretett volna végleg hazatérni, de itthon nem tudott volna egzisztenciát teremteni. Ennek ellenére nem szakadt ki teljesen a magyar festészet vérkeringéséből, már csak azért sem, mert néhány fő művében, mint pl. a „Visegrád”-ban, magyar tájakat ábrázolt. Több magyar tanítványa is volt, így több fiatal festő plántálta át Markó stílusát a magyar tájfestészetbe. De itthon is a mester nemzetközi hírének volt nagyobb hatása. Évtizedeken át, Munkácsy világsikeréig, ő volt a példa, hozzá mérte a kritika az itthoni műveket.

Az itthon dolgozó festők közül még leginkább a késő barokk és klasszicista elemeket elegyítő Donát János (1744—1830), Kazinczy Ferenc kedvelt festője vált ki. Erőteljes festőegyeniségnek indult a bécsi akadémián tanult Kisfaludy Károly (1788—1830). Viharos motívumokat ábrázoló tájképeivel a romantikus festészet legkorábbi magyar képviselője. Írói sikerei azonban eltérítették a festésztől. A század első harmadában tehát a festészet helyzete semmivel sem volt jobb a szobrászaténál.

A negyvenes évekre azonban a nemzeti felemelkedést célzó mozgalmak eredményeképpen a művészeti élet anyagi feltételei is kezdtek kialakulni. Ebben az időszakban kezdte pályáját Barabás Miklós, akinek a festészetben sikerült az, ami Ferenczynek a szobrászatban még nem sikerülhetett.

Barabás Miklós (1810—98) itthon teremtett egzisztenciát, itthon aratta sikereit. A kor legkiválóbb magyar gondolkodóinak, íróinak barátja, kedvelt festője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, s a rengeteg megbízatásnak eleget tenni alig tudó arcképfestő volt. Persze, sikeréhez hozzájárult az is, hogy egy évtizeddel később indult, mint Ferenczy, tehát már a Ferenczy által előkészített talajba vethetett. A negyvenes években a társadalom fogékonyabb volt, igényei nőttek, már el tudott tartani egy reprezentatívabb festőt. A honi művészetet pártoló egyesületek már kiállításokat rendeztek Pest-Budán. A kritikusok is jobban ismerték a festészetet, jobban tudták viszonyítani, s a laikusok is többet megértettek belőle. Másrészt a festészet a műpártolóktól anyagi befektetésben is kevesebbet kívánt, mint a nagy anyagigényű szobrászat. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy Barabás művészete csakugyan köz-

ügyé válják: a közönség mindent elkövetett, hogy a fiatal mestert Pesten letelepedésre bírja. Támogatói közt ott találjuk magát Széchenyi Istvánt is.

Barabás egyébként jó átlagos képességu, megbízható festő volt, de nem kimagasló tehetség. Egy évet töltött a bécsi akadémián, s indulásakor ösztönzőleg hatott rá barátja, William Leighton Leitch skót akvarellfestő, akivel itáliai tanulmányútján ismerkedett meg. Munkásságának túlnyomó része portré, amelyekben a realista emberábrázolást biedermeier édeskésséggel és idealizálással párosította. A negyvenes években úgyszólván a krónikás bőségével és hűségével örököltette meg a közéleti személyiségeket, munkássága ezért a korabeli magyar történelem arcképcsarnokának is tekinthető. A portrék mellett az osztrák biedermeier életkép-festészettel rokon szentimentális zsánerképeket festett („Koldusgyermek”, „Galambposta”). Egy waldmülleres hangulatú életképével Bécsben is osztatlan sikert aratott (1844), a siker természetesen számottevő mértékben emelte itthoni hírnevét. Művészete legkvalitásosabb termékei közé tartoznak friss szemléletű akvarelljei. Bár a reformkor eszmevilágában felnőtt festőt emberileg nagyon megrázta a szabadságharc bukása — életvidám, optimista művészete egy időre el is komorult —, a korszakváltozásokra lényegében nem reagált, késői műveiben is a realizmus és a biedermeier ötvöződött („Bittó Istvánné arcképe”). Művészete mindvégig a reformkori optimizmusból táplálkozott. Munkásságának jelentősége éppen abban rejlik, hogy a nagy idő krónikásaként — ha kissé idealizáltan is — megörökítette kora nagy embereit és némiképp a kor szellemét is. Barabás főként a kortárs portréművészekre volt nagy hatással, de példája nyomán többen próbálkoztak a zsánerfestéssel is.

E műfajnak ebben a korban legjobb magyar képviselője Borsos József (1821—83) volt, aki arcképfestőként is a legjelentősebb Barabás mellett. Bécsben Kupelwiesertől tanult, majd Waldmüllerhez csatlakozott és életképeiben lényegében az ő szellemét plántálta át Magyarországra. Az ötvenes években számos realista portrét festett a nemzeti függetlenségi harc képviselőiről („Nemzetőr”), majd mindinkább a bécsi biedermeier témakörét és a holland festészet anyagábrázolását párosította szentimentális hangú életképeiben („A levél”, „Lányok bál után”).

Borsos és Barabás, ha jártak is tanulmányúton külföldön, itthon telepedtek le. Néhány tehetséges festő azonban nem tudott itthon gyökeret verni, élete java részét külföldön töltötte. Brocky Károly (1807—55) olaszországi és párizsi tanulmányút után Londonban telepedett meg és késő barokk-klasszicista elemeket ötvöző, a velenceiek koloritját idéző mitológiai tárgyú képek festésével szerzett hírnevet. Kozina Sándor (1808—73) hosszú időn át Oroszországban működött mint keresett portrétista és miniatűr-festő.

Iparművészet. A képzőművészetek mellett a század első felében lassú fejlődésnek indult az iparművészet is, bár a gazdasági nehézségek, az elmaradt gyáripár,

a külföldi verseny, az osztrák vámrendszer nagyon nehezítette gyorsabb ütemű fejlődését. A klasszicista építészet hazai stílusváltozata hatással volt a bútorművészetre is. A század második harmadában főként a Steindl-féle műhely ért el rangos belsőépítészeti és bútorművészeti szintet. Az iparművészet többi ága közül az ötvösség emelkedett ki, ennek volt a legnagyobb tradíciója, és itt tevékenykedett a leghatékosabb mester, Szentpéteri József (1781—1862). Szentpéteri remek technikai felkészültséggel a kisplasztika és az ötvösművészet határmezsgyéjén álló műveket mintázott egyéni hangvétellő, klasszicizáló stílusban, de a hazai elmaradott közállapotok miatt őrá is az a sors várt, mint Ferenczyre: elkedvetlenedett és visszavonult. A magyar porcelánt a 19. század folyamán Herend gyára tette világhírűvé.

A 19. század első felének magyar képzőművészetét tehát az újat kezdés izgalma, a lassú térhódítás és a tragikus torzók jellemzik. Az elért művészeti eredménynél nagyobb a kor művészetének kultúrtörténeti és társadalmi jelentősége. Nemcsak azért, mert a művészeti élet alapjainak lerakása nélkül nem valósulhatott volna meg a későbbi kibontakozás, hanem azért is, mert a kor művészete rendkívül fontos szerepet játszott a nemzeti függetlenségi eszme elmélyítésében is.

A szabadságharc bukása után a helyzet gyökeresen megváltozott. Az ország nem tudott szabadulni a félgymati függőségből; gazdasági, társadalmi téren diadalt ült a reakció. A régi utat folytatni nem lehetett. A reformkor optimizmusa, a biedermeierrel elegyedő klasszicizmus alkalmatlanná vált a szabadságharc leverése utáni idők művészi megszólaltatására. Az ötvenes években lényegében le is zárult a klasszicizmus korszaka, és új szakasz kezdődött.

A romantika és a realizmus kora (1850—96). A szabadságharc leverése után a hírhedt Bach-korszakban az ország a legteljesebb gazdasági és szellemi elnyomás alatt sínylődött. A haladó gondolat csak illegálisan, rejtetten jelentkezhetett. A szüntelen terror azonban a végtelenségig nem volt fenntartható, az osztrák császárság külpolitikai nehézségei miatt sem. 1867-ben megtörtént a kiegyezés. Ez egyrészt azt eredményezte, hogy a haladó erők némiképp szabadabban szervezkedhettek, gazdasági téren is megindult a fellendülés, a század utolsó éveiben pedig az iparosodás, a kapitalizálódás folyamata hirtelen meg is gyorsult. Másrészt azonban a kiegyezés politikája torz irányba vitte a magyar társadalom fejlődését, mert ha fejlődött is az ipar, a nemzeti lét alapvető kérdései — mint a függetlenség, a földkérdés, az önálló vámpolitika stb. — nem oldódtak meg.

Az új társadalmi helyzet tükröződött a művészetben is. A század első felében lényegében egységes szellemű nemzeti művészet kialakításán fáradoztak a művészek, a hetvenes évektől kezdve azonban mindinkább kettévált a „hivatalos Magyarország” és a haladás valóságos képviselőinek művészete.

A képzőművészetben elhatárolódott egymástól a szabadságharc bukását követő évtized és a hatvanas évek

A budapesti Szent István Bazilika (tervezte Hild József, befejezte Ybl Miklós 1890 után)

végétől induló periódus. Kezdetben még a forradalom emléke közvetlenül élt és szimbólumokba öltözöttlen jelentkezett a művészetben. A forradalmat leverhették, eszméjét azonban az emberek szívéből kiirtani nem tudták. A negyvennyolcas eszmék vállalása, majd továbbfejlesztése a haladó erők erkölcsi kötelességévé vált. Ha a kulturális élet vérkeringése az elnyomatás miatt lassúbbodott is, az alkotóműhelyekben a művészi tevékenység elmélyült, tragikus élmények emléke fűtötte az alkotómunkát.

E tragikus attitűd és forradalmi pátosz már nem tudott mit kezdeni a klasszicizmus nemes egyszerűségével vagy a biedermeier szentimentális lírájával: a tragikus mondandót jobban tolmácsolni tudó formanyelvre volt szüksége. Ezt találta meg a romantikában.

A romantika Magyarországon nem jelentkezett olyan egységes stílusként, mint a klasszicizmus. De olyan tiszta képletét is hiába keresnénk, mint például a francia romantikus festészet. Az építészetben első-

sorban a neogótikus, a keleti és a mór építészeti formák felhasználásában, illetve a historizáló stílusokban mutatkozott, a festészetben pedig az akadémikus történelmi festéssel és a realista életkép-festéssel fonódott össze.

A romantikus építészet. Ez a stílusirányzat Magyarországon is sajátos eklektikaként jelentkezett. Már az 1840-es évek kritikái is felvetették a nemzeti építészeti stílus kérdését, ennek megtalálására vállalkozott a magyar romantika építészete is. E stíluskeresés nem támaszkodhatott tradíciókra, hiszen magyar építészeti stílus a múltban csak az egyetemes európai stílusok helyi variációjaként alakult ki. A magyar építészet őst ezért romantikus eklektikus módon a keleti, a mór és a bizánci stílusban keresték, a magyaros ornamentika alkalmazásával akarták megragadni a nemzeti szellemet. E romantikus, eklektikus célkitűzésből természetesen nem születhetett életképes építészeti irány, mégis egy remekmű az igazolója: Feszli Frigyes (1821–84) munkája, a pesti Vigadó épülete (1859–65). A Duna-parton emelkedő, román, mór és bizánci formaelemeket elegyítő alkotás a szerkezeti biztonság és a csapongó fantázia sajátos ötvözete. Eklektikus mű, de a sokrétűségében is egyéninek ható épület túlemelkedik a pusztá eklektikán és historizáláson; ez a romantikus építészet magyarországi főműve.

Ybl Miklós: a fői plébániatemplom (1845–55)

Steindl Imre: Országház (1884—1904)

Feszl mellett több tervező munkálkodott a romantikus eklektika szellemében, de Ybl Miklós neoromán stílus főtti templomától eltekintve, ebből nem született említésre méltó mű. Feszl Vigadója után még hosszú ideig kellett várni, hogy a historizmus nagy szakmai felkészültséggel tervezett épületei mellett — amelyek sem jobbak, sem rosszabbak nem voltak a század utolsó évtizedeiben Európa-szerte épültek — valóban új építészeti elgondolás is jelentkezzen. Pedig a lehetőségek egyre nagyobbak voltak. A nyolcvanas években nagy volt az építkezési kedv, Budapesten új sugárutak, lakónegyedek, középületek sora épült. Ezekben az években alakult ki Budapest arculata. Sajnos az új, pompázatos historizálásnak nem felelt meg az a szerényebb, de feltétlenül igazibb és művészebb klasszicista városkép, amely még a reformkorban alakult ki. A klasszicista városkép egységét külsőséges neobarokk vagy gipszkariatidás, habarcsból készült párkányokkal díszített neoreneszánsz épületek bontották meg. A kapitalista lakás- és telekspekulációra alapuló bérházépítkezés pedig létrehozta a higiéniai szempontoknak nem megfelelő, kényelmetlen, de kívülről palotát utánzó bérkaszárnya típusát.

A középületek túlnyomó része különféle historizáló stílusokban vagy az eklektika szellemében épült, hiányzott azonban belőlük az eklektikus elemeken is átütő eredeti fantázia, amely Feszl Vigadóját jellemezte. A hetvenes-nyolcvanas években a neoreneszánsz volt a legkedveltebb irány, majd mindinkább a neobarokk stílus vált uralkodóvá. A neobarokk építészeti tevékenység jócskán áthúzódott a 20. századba is. 1896 előtt, amikor a honalapítás ezredik évének diadalmas megünneplésére készült Magyarország, mindinkább a középkori magyar építészet felé fordult a figyelem.

A kor java termésébe tartozik a Steindl Imre (1839—1902) alkotta Országház (1884—1904), amely neogótikus-eklektikus stílusban a londoni parlament késői rokona volt.

Az Országház középponti helye által a századvégi Budapest városképének egyik legfontosabb és jellegzetes alakítójává vált.

A historizáló stílus legkiemelkedőbb magyar építésze, Ybl Miklós (1814—91) kiválóan képzett, mély művészettörténeti kultúrával rendelkező mester volt. A romantikából indult, de később a neoreneszánsz szellemében munkálkodott. Főművét, a monumentális budapesti Operaházat (1874—84) is ebben a stílusban tervezte. Ez a mű kétségtelenül a kor legreprezentatívabb építészeti emlékeihez tartozik, s értékét emeli, hogy Ybl jó érzékkel választotta meg az épületet díszítő freskók és szobrok alkotóit (Lotz Károly, Székely Bertalan, Stróbl Alajos). Az Operaházon kívül Ybl számos középületet és templomot tervezett ugyan csak neoreneszánsz stílusban (a Szent István Bazilika, a Duna-parti egykori Vámház, ma Közgazdaságtudományi Egyetem stb.).

Szobrászat. A historizáló stílusú építészet nem segítette a valóban korszerű épületplasztika útkeresését, és ez kihatott általában a szobrászat fejlődésére is. Mégis ebben a korban vált a 19. század legnagyobb magyar szobrászává a Ferenczy István műhelyéből indult Izsó Miklós.

Izsó Miklós (1831—75) művészete közvetlen örököse a reformkor nagy nemzedéke munkásságának, folytatója Ferenczy István hősi vállalkozásának. Benne is élt a hivatástudat, ő is a magyar nemzeti művészet megeremtésén fáradozott. Még indulásukban is volt valami hasonló. Iparoslegény volt ő is, és ahogy Ferenczy első szobrai között ott „A Szép Mesterségek kezdete” („Pásztorlányka”) című allegorikus mű, Izsó is a müncheni akadémiáról a „Búsuló juhász” című allegorikus szobrát küldte haza. A magyar népi típus megformálásában, borongó, búsongó attitűdjében fél-

Izso Miklós: „Táncoló hajdú”

reérthetetlenül a magyarságnak a levert forradalom utáni lélekállapotát szimbolizálja. A szobor formailag átmenetet alkot a klasszicista idealizálás és a népies zsánerplasztika között. Ugyancsak Ferenczy örökét vállalta, mikor Debrecen városának megmintázta Csokonai Vitéz Mihály emléksobrát, elkerülvén művében a századvégi emlékműszobrászat bukatóit. Érzékeny plasztikai kultúrája, a valóban szobrászi problémák iránti fogékonysága azonban főként kis méretű terrakotta szobraiban mutatkozott meg. A táncoló parasztok, zsánerfigurák kontrapoztos mozgásában, remek dinamikájában Carpeaux-ra emlékeztető szobrászseni jelentkezett. Ám nagyszerű tervei csak vázlatok maradtak, Izso elenyészően kevés megbízást kapott. A nagy köztéri szobrok a közepes tehetségű, akadémikus stílusban dolgozó külföldi mes-

tereknek jutottak. A fiatal korában sokat nyomorgó művész egészsége hamar megrokkant, fiatalon elhunyt, nem tudta kibontani azt, amire tehetsége hivatottá tette volna. Ennek ellenére Izso sokban teljesítette Ferenczy vállalkozását: ha nem kapta is meg az osztrákbarát hivatalos Magyarország támogatását, saját erejéből népi, nemzeti művészetet teremtett, nem csupán azzal, hogy népi típusokat mintázott, hiszen ez még pusztán etnográfiai kuriózum maradhatott volna. Ő azonban az etnikai, etnográfiai sajátosságot, a népi, nemzeti eszmét a plasztika műfajtvényeinek szellemében formálta meg, olyan korban, amikor a plasztikai gondolkodás világméretben válságban volt. Egyben azonban ő sem tudott előbbre jutni Ferenczynél: iskolát, szobrászi kultúrát nem tudott teremteni. Csak a 20. század első évtizedében, Medgyessy Ferenc jelentkezésével folytatódott újra — új tartalommal és formaeredményekkel gazdagodva — Ferenczy és Izso öröksége.

Izso kortársai és követői között a legnagyobb tehetségű szobrász Fadrusz János (1858—1903), akinek fő működési területe a monumentális köztéri plasztika volt. A bécsi iskolázottságú, sok nehézség legyűrésével szobrásszá lett Fadrusz első köztéri szobra, a két világháború között elpusztított pozsonyi Mária Terézia-szobor még a bécsi barokk plasztika formajegyeit elevenítette fel. Főművében, a ma is Kolozsvár (Cluj) főterén álló Mátyás király-szoborcsoportozatban azonban a monumentálisan egyszerű, a zárt sziluettet tiszteletben tartó, dekoratívan sommázott formanyelvhez jutott el. Műve minősége túl is emelkedett a századvégi szokványos emlékműstílus termékein. A sokra hivatott, tehetséges szobrász azonban fiatalon elhunyt, és a századforduló emlékmű-szobrászata nem az ő hangvételét folytatta. A kisebb tehetségű szobrászok közül Izso kortársát, Huszár Adolfot (1843—85) említhetjük meg, aki befejezte és részben átalakította Izso Petőfi emléksobrát.

Festészet. A romantika és a realizmus korában a festőművészet kibontakozása hozta a leggazdagabb termést. Nagy egyéniségek iskolákká terebélyesíték a magyar nemzeti festészet fejlődését. Az az Európa-szerte megfigyelhető jelenség, hogy a festészet vált a kor vezető műfajává, Magyarországon is nyomon kísérhető. A festészet inkább meg tudta őrizni viszonylagos függetlenségét és — szubjektívebb jellegű lévén, mint a szobrászat és az építészet —, gyorsabban és árnyaltabban tudott reagálni az új kor támasztotta tartalmi, s az ebből fakadó formai problémákra is. Ezért nem véletlen, hogy a szabadságharc bukása után a festészet — mint az irodalom mellett a nemzeti érzés kifejezője és ében tartója — valóban nemzeti üggyé is vált, jóllehet a művészeti közállapotok továbbra is elmaradtak voltak.

A kor festészete is több periódusra oszlik. Az 1860-as évekig a klasszicizáló és a biedermeier piktúrát romantikus elemekkel elegyítő, a történelmi és az életkép-témák iránt érdeklődő kismesterek munkálkodtak. A következő évtized a magyar történelmi festészet virágzásának a kora. A hetvenes években bonta-

kozott Munkácsy romantikus alaphangú, kritikai szellemű realizmusa, csillantak meg Szinyei Merse Pál piktúrájában a modern európai festészet korabeli formaproblémái, és ekkor született meg az önálló magyar tájfestészet. A kilencvenes években pedig megkezdődött a modern magyar festészet kialakulása.

Az ötvenes évek zsánerfestészetének jellegzetes képviselője volt Jankó János (1833–96), a biedermeier és a realizmus közti átmenet mestere pedig Györgyi (Giergl) Alajos (1821–99) és Kovács Mihály (1818–92) mellett Petőfi Sándor rokona és barátja, Orlai Petrich Soma (1822–80). A tájfestészet ekkor még Markó Károly ígérete alatt állt, jellegzetes képviselői Ligeti Antal (1823–90), Telepy Károly (1828–1906), Markó Ferenc (1832–74) és a nagy műveltségű, ám retrográd szellemű kritikusként szomorú hírnevet szerzett Kelety Gusztáv (1834–1902).

A kismestereknél sokkal nagyobb hatósugarú művész a romantika első jelentősebb magyar képviselője, Zichy Mihály (1827–1906). Az elsősorban grafikusként kimagasló tehetségű Zichy azonban — aki sok remek technikájú illusztrációt készített magyar, osztrák és orosz költők műveire, többek között Madách Imre „Az ember tragédiájá”-hoz, Arany János balladáihoz, Petőfi és Lermontov verseihez, — hamarosan kiszakadt a hazai művészeti közéletből. Évtizedeken át — rövid megszakításokkal — Oroszországban cári udvari festő volt. Közben Párizsban ért el sikereket antiklerikális, radikális politikai gondolatokat tartalmazó szimbolikus képeivel („A rombolás géniusai”). Théophile Gautier nagyszabású tanulmánya révén neve nemzetközileg is ismertté vált. A szabadgondolkodású Zichyt itthon sok politikai támadás érte, ezért többszöri kísérlete ellenére végleg itthon maradni nem is tudott, pedig nagy felkészültségével, haladó szemléletével élesítője lehetett volna a művészeti életnek.

A történelmi festészet. A 19. századi magyar festészet egyik legjellegzetesebb fejezete a történelmi festők munkássága volt. Az ötvenes–hatvanas évek kisebb tehetségű mestereinek tevékenységét a müncheni iskolázottságú és később ott tanárkodó Wagner Sándor (1838–1919) és Than Mór (1828–99) művészete kötötte össze a történelmi festészet két főalakja, Madarász Viktor és Székely Bertalan működésével. Than monumentális érzékű, de kissé száraz, akadémikus fel fogású festő volt. Több történelmi témájú faliképet is festett budapesti középületekbe. A hetvenes évek végén külföldre távozott.

Sok mellőzéssel és támadással kellett megküzdenie a magyar történelmi festészet két legkiválóbb mesterének, Madarász Vikornak és Székely Bertalannak is. Ahogy Izsó művészete közvetlenül a szabadságharc élményéből táplálkozott, Madarász és Székely is a forradalmi kor romantikáját és tragikus páto szát örizte művészetében.

Madarász Viktor (1830–1917) gyermekfejjel önkéntesként részt vett a harcokban. Egész művészetét a szabadságharc emlékének szentelte. Külföldön kapcsolatba került a forradalom vezérével, az emigrációban élő

Kossuth Lajossal és lényegében a kossuthi eszméket és mentalitást tükrözte művészete. Festői tanulmányait Bécsben Waldmüllernél kezdte, de nem elégítette ki a szentimentális, naturalisztikus életkép festés, mondani valójának sokkal inkább megfelelt a történelmi téma. Párizsba ment, ahol Cogniet mellett tanult, de főként Delaroche hatott rá, sőt tanulmányozta Delacroix művészetét is. Egyik korai műve, a Párizsban festett „Zrínyi Miklós”-arc más monumentális ihletettségről, vérbő festői érzékről vall; a későbbiek során azonban nem tudta kibontani azokat a festői lehetőségeket, amelyeket e korai portréjában megvillantott. A romantikának a Delaroche által képviselt teátrális, az akadémista történelmi festéssel összefonódott szárnyához kapcsolódott. Főműve azonban, a „Hunyadi László siratása”, erős fény-árnyék kontrasztjaival, nagy-

Fadrusz János: Mátyás király szobra Kolozsvárott (Cluj)

Zichy Mihály: illusztráció Arany János „Hidavatás” című balladájához

vonalságával, nem utolsó sorban témaválasztásával a balladák tömörségét és drámai erejét idézi, s méltó a romantika nagy mestereinek műveihöz. A kép szép sikert is aratott, elnyerte a párizsi Salon nagy aranyérmét. Későbbi történelmi képei közül az elmélyült pszichikai jellemzésű „Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben” című vázsza emelkedett ki, a francia romantika koloritgazdagságával rokon „Doboz” című képe mellett.

Madarász sokat ígérő pályája is torzó maradt, ő is felőrldött a reakciós közállapotok elleni szélmalomharcban. Hazatért; itthon először szívesen fogadták, a kiegyezés utáni légkörben azonban nem találta a helyét. Több mellőzés, kritikai gáncs érte, ezért elkedvetlenedett, s a festést jó időre abba is hagyta. Késői művei már fáradtak, illusztratívák.

Székely Bertalan (1835–1910) egyetemesebb tehetség volt, mint Madarász, felkészültsége, tehetsége páratlan. A müncheni akadémián mindent megtanult, amit tanulni lehetett. Indulása nemzetközi méretekben is jelentős művészt ígért. Hogy mégsem vált ilyenné, az elsősorban nem rajta múlt, hanem a magyar festészet tradícióhiányán, a művészeti kritika és közélet elmaradottságán. Székely tragédiája, hogy kimagasló komponáló készsége, jellembrázolása, vázlataiban

megcsillantott színérzéke nem életerős, modern művészeti gondolat hordozójává vált, hanem beszorult az akadémizmus korláta közé. Ha elkerülte is azt a teatrális, üres dekorativitást, amely a müncheni történelmi piktúrát jellemezte, és túlemelkedett az eklektikus akadémikus törekvéseken, mégsem tudta soha teljesen levetkőzni ezt a szellemet. Pedig fiatalkori önarcképének festői frissége akár a Courbet-i út felé is indíthatta volna, kompozíciós problémái néha Hans von Marées-féle tépelődő művészt idéznek — mégis, ha rokont keresünk, inkább Anselm Feuerbach nevét említhetjük. Székely klasszikus veretű, mély eszmeiségű művészetet akart, de nem tudott felszabadultan kapcsolatba kerülni a sok új problémával és eredménnyel, amelyeket a századvégi európai festészet feltárt.

Székely Bertalan, Madarászhoz hasonlóan, festészetét a nemzeti függetlenségi harc szolgálatába állította. A történelmi jeleneteket erkölcsi és karakterbeli összeütközésekké magasította. Emiatt művészetének etikai ereje kétségkívül nagy, de történelmi témába nagyon sok irodalmias, szimbolikus elemet kevert, ezzel még elvontabbá tette az akadémikus formakoncepciók miatt amúgy is túl intellektuális művészetét. Tehetségének főereje kompozíciós és rajzkészsége volt, nagy képeihez készített friss vázlataiban és felszabadultan festett tájképeiben pedig elsőrangú koloristának mutatkozott. Szadán festett barbizonias hangvételű tájképeiben túl is lépett az akadémizmus korlátaín.

Első nagy sikert aratott történelmi képe is szimbolikus célzatú: „II. Lajos holttestének megtalálása”. A magyar történelem talán legtragikusabb eseményére, az 1526-os mohácsi vészre utalás ugyancsak félreérthetetlenül a levert 1848–49-es szabadságharcra emlékeztet. A többi történelmi képe mozgalmasabb, nagyobb szerepet kapott bennük a romantikus pátosz („Doboz és hitvese”, 1861; „Az egri nők”, 1867; „Thököly búcsúja”, 1875 stb.), ám az akadémikus formakoncepció többnyire lelohasztotta a romantika drámai erejét.

Székely művészetének második korszakát, az 1880 utáni periódust elsősorban monumentális freskói jellemzik. A budapesti Operaházba, a Mátyás-templomba, a kecskeméti városházába, a pécsi székesegyházba készített többek között nagy méretű freskósorozatot.

Székely Bertalan az 1848–49-es tradíciót közvetlenül őrző nemzedék utolsó nagy képviselője volt. A századvég mind bonyolultabbá váló emberi és művészi problémái előtt azonban már idegenül állt. Elmélyült pedagógiai tevékenységet fejtett ki, sokan tanultak tőle, etikáját tisztelettel emlegették és példának tekintették az utódok, munkásságából nem fakadhatott azonban életerős irány.

Madarász Viktor és Székely Bertalan sohasem vált a hivatalos művészeti irányítás kegyeltjévé. A hivatalos körök kedvelt festői Lotz Károly és Benczúr Gyula voltak. Kettőjük közül Lotz volt a líraibb, a festőileg érzékenyebb, Benczúr az ünnepélyesebb egyéniség.

Madarász Viktor: „Hunyadi László siratása” — Székely Bertalan: „II. Lajos holttestének megtalálása”

Lotz Károly (1833—1904) indulása még a romantikához kapcsolódott, a magyar pusztáról, csikósokról, ménesekről festett életképeket, de az idilli-romantikus zsánernél jobban megfelelt derűs, harmonikus egyéniségének a dekoratív falfestészet. A nyolcvanas évektől kezdve úgyszólván minden jelentős középület belső díszítését ő készítette, mindenütt megtalálhatók leleményes fantáziával komponált, derűs színharmóniájú,

a késő barokk freskóstílust követő, bravúros rajzú falképei. Főműve az Operaház nézőterének kupoláját díszítő, allegorikus témájú temperafestménye (1883—84).

Benczúr Gyula (1844—1920) a müncheni akadémia egyik legkvalitásosabb képviselője és híres tanára volt. Pilotynál, Makartnál ízebb festő, Rubens és a veleneciek késői utóda. Műveit rutinos akadémista kompozálás és bravúros, szemképráztató anyagábrázolás jel-

Benczúr Gyula: „Budavár bevételé”

Lotz Károly: a Magyar Állami Operaház mennyezeti freskója

emzi. Akadémista ő is, mint Székely, hiányzik azonban belőle annak etikai hitele, nemes pátosza. Műveinek mondanivalója, eszmeisége a Habsburg-házzal kiegyező magyar arisztokrácia világnézetét és érzésvilágát tükrözte. Legismertebb műve a „Budavár visszavétele” (1896). Maradandó értékű műveit inkább arcképei között találjuk. Benczúrnak igen nagy hatása volt, Münchenben is sok növendék követte az ő útját, itthon pedig mesteriskolát szervezett, a hivatalos festői stílus megalapítójává vált.

Némiképp Benczúr szellemi rokona volt az ugyan-csak Münchenben tanult Liezen-Mayer Sándor (1839—98), aki Piloty halála után a történelmi szak tanára lett az akadémián.

Az akadémizmus és a realizmus elvei keveredtek a nagyon tehetséges Gyárfás Jenő (1857—1925) műveiben.

Kezdetben az életképfestés, majd a realiztikus szemléletű történelmi téma vonzotta, de a sikertelenség miatt hamar visszavonult a művészeti élettől.

Munkácsy Mihály és a zsánerképfestés. Székely és Madarász a romantikát az akadémizmussal vegyítette, a század legnagyobb, máig is legismertebb magyar festője, Munkácsy Mihály (1844—1900) pedig a kritikai hangvételű realizmussal. Munkácsy fő területe az életkép. Ösztönös zseni volt, hiányzott belőle az az intellektuális önkontroll, amely oly jellemző volt elődei közül Székely Bertalanra. Felkészültsége is hiányosabb, mint az akadémizmus képviselőié volt, messze túlhaladta azonban őket elementáris, spontán festői erejével, remek karakterizáló képességével, pszichikai fogékonyságával, a fény-árnyék kontraszttal atmoszférát, drámai feszültséget teremtő, eredeti festői stílusával. Drámai

realizmusa iskolát teremtett, és később a Munkácsy-tradíciót folytató úgynevezett „alföldi festők” ezt a realizmust expresszív elemekkel gazdagítva, a magyar nemzeti festészet egyik legsajátosabb irányát alakították ki. Ezért Munkácsy a magyar művészetben a nemzeti forma egyik megteremtőjének tekinthető. Magába szívtta a korabeli müncheni, düsseldorfi és párizsi iskolák tanulságait, festészete mégis eredeti, semmilyen más ország művészetébe nem sorolható. Bár ő maga már nem tartozott oly közvetlenül a 48-as nemzedékhez, mint Székely és Madarász, lényegében mégis ő találta meg a forradalom eszméivel adekvát formanyelvet. Mint ahogy a francia forradalom pátozsa is az egy generációval későbbi romantikában jutott igazi festői kifejezésre, úgy vált Munkácsy festészete, a szobrász Izsó munkásságához hasonlóan, a tragédiákkal és nagy-szerű fellobbanásokkal teli 19. századi magyar nemzeti művészet fő képviselőjévé.

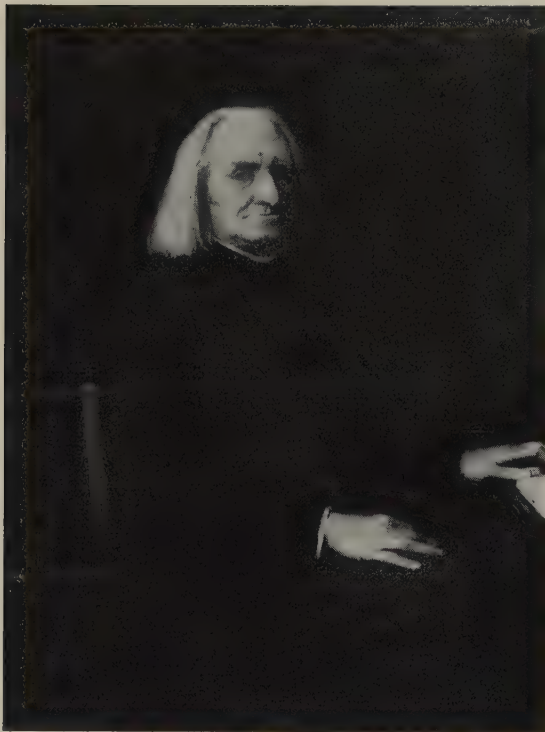
Munkácsy életsora romantikus művészsors volt. A korán árvaságra jutott gyereket szigorú nagybátyja asztalosinasnak adta. Az asztalosműhelytől a világ-hírű festő műterméig nyomorral, szenvedésekkel teli, de meredeken felfelé ívelő út vezetett: 26 éves korában már a párizsi Salon nagy aranyérmét nyerte el. Első próbálkozásai kezdetleges zsánerképek voltak. 1863-ban Bécsben járt, ahol Ludwig Knaus hatott rá. Mün-

chen, majd Düsseldorf voltak felkészülési periódusának állomásai, ekkor még továbbra is Knaus hatása érződik festményein. 1869-ben azonban már kezdett saját hangjára lelni, megfestette ifjúkori élményeit jelentő „Ásító inas” című képét, amelynek festői megoldása Courbet és Leibl realizmusával rokon. E hangot fejlesztette tovább és alakította teljesen egyénivé főművében, a világsikert aratott „Siralomház” című képében. A festmény egy halálra ítélt betyár kivégzés előtti napját ábrázolja; az elítéltet szánakozóan vagy megrovóan nézik a falusiak. A mű hangvétele már Munkácsy, a mély barna alaptól kivillanó színek drámai kontrasztja és remek pszichikai ábrázolás jellemzi. Erejét azonban még fékezi némi életképfestési sablonos megoldás. A két évvel később festett variánsban azonban, ahol csak a betyárt és az őrző csendőrt ábrázolja, már a balladák tiszta tömörségével és erejével szólal meg.

A „Siralomház”-nak nagy sikere volt. A kor jeles francia kritikusai, Théophile Gautier, Castagnary zengték dicséretét. Munkácsy 1871-ben le is telepedett Párizsban, ahol festői nyelvét finomító, mély emberábrázolású zsánerképei sorát alkotta („Tépéscsinálók”, „Éjjeli csavargók”, „Zálogház” stb.). Ekkor festette a millet-i életképfestés hangját drámaiban megcsendítő parasztképeit („Köpiülő asszony”, „Rözszeszedő nő”, „Búcsúzkodás”). A fény-árnyékra épülő színek kompozí-

Munkácsy Mihály: „Siralomház”

Munkácsy Mihály: „Liszt Ferenc”

Munkácsy Mihály: „Köpülő asszony”

ció, a sötétből csattanó, kontrasztos kolorit romantikus hevülete és a courbet-i szellemű naturalizmus sajátosan fonódott össze művészete önállóvá vált formanyelvében. Legjobb műveinek kompozíciós megoldása is eredeti, tülemelkedik a századvégi akadémizmus vagy életképfestés kompozíciós sablonjain.

A világsiker, gazdag párizsi feleségének hatása egy időre a műkereskedelem karmaiba sodorta Munkácsyt, s az őszinte érzésű, plebejus lelkületű, realista művészből átmenetileg a nagy attrakciók festője és Makart-szalonos interieurőket ábrázoló bravúros tucatképek gyártója lett. „Múteremben” című pompázatos vásznán például a külsődlegességen van a hangsúly. A hetvenes években festett néhány tájképe és portréja ismét elmélyült alkotás. A súlyos beteg művész ereje azonban lankadni kezdett, és utolsó nagyszabású képei („Honfoglalás”, „Ecce Homo”) már fáradt alkotások.

Munkácsy jelentősége a magyar művészetben rendkívüli. Ő volt az első festőnk, aki csakugyan nemzetközi mércével mérhető műveket festett, és világsikert szerzett. Kapcsolatát a magyar művészeti élettel mindvégig megtartotta — jelkép és példa volt, világhíre ifjú magyar művészek seregét bátorította. Fő műveinek formanyelve iskolát csinált, drámai, kritikai hangvételű realizmusa, a sötét és világos színek kontrasztján alapuló festőmódja a magyar nemzeti festészet egyik legjellegzetesebb stílusjegyévé vált.

Munkácsy barátja és művészetének rokona volt a tragikus hirtelenséggel elhunyt Paál László (1846—79). Paál Hollandiában járt tanulmányúton, majd Barbizonban telepedett le és lényegében a barbizoni festőiskola késői képviselőjeként festette drámai erejű, tragikus ihletettségű tájképeit, csaknem misztikus szépségű erdőrészeleteit, amelyek a legjobb barbizoni mesterek szintjét is elérik.

Ugyancsak a barbizoni festők művészi problémakörével volt rokonságban a Balaton tájait festő Mézőly Géza (1844—97), akinek festői realizmusa, érzékenysége gyakran Corot művészetére emlékeztet. Egyszerű motívumú tájaiban a plein-air is megjelenik.

A szokványos müncheni életképfestészetnek és Munkácsy rangosabb megoldásainak hatása keveredett több korabeli magyar életképfestő munkásságában. Elsősorban a Tisza-parti kisvárosban, Szolnokon tevékenykedtek a jellegzetes életképfestők. Műveikben a naturalisztikus tájfestészet és a szokványos életképstílus sablonjai keveredtek. Közöttük a realista erőnyeket megcsillantó Deák Ébner Lajos (1850—1934) és Bihari Sándor (1856—1906) voltak a legkvalitatívusabbak.

Szinyei Merse Pál (1845—1920) Munkácsy kortársa volt, de a korabeli magyar festészet útjától merőben eltérő utat választott, és először jutott el — a francia festőkkel ügyszólván egy időben — a kor nagy festői feladata, a plein-air festés problémájáig. Egy évvel volt fiatalabb Munkácsynál, de származása, neveltetése, életútja, festői problémavállalása homlokegyenest ellentétes volt vele. Gazdag földbirtokos család gyermeke volt, a kulturált szülők segítették festői tanulmányait. Megélhetése biztosított volt, tehát a festés nála nem vált egzisztenciális kérdéssé. Életvidám, optimista lényét

nem érintették közlrol a szociális problémák. Művészete a magyar festészet legharmonikusabb, legoptimistább fejezete. A napfény, a fiatalság, a derű, a természet üdesége, a szépség — ezek művészete fő összetevői, ezekből fakadt témaköre is: játékos nimfák és faunok enyelgése, szénakazal tövében pihenő szerelmespár, szabadban reggeliző társaság, verőfényes terasz, minden illusztratív, irodalmias jellegtől mentes, közvetlen festői látványörömet rögzítő életképek és szép tájak.

Szinyei Merse, mint a kor legtöbb magyar festője, Münchenből indult, ám nem érdekelte sem a müncheni életképfestészet, sem a történelmi piktúra, annak ellenére, hogy mestere Piloty volt. Többet tanult barátjától, Böcklintől, néhány mitológiai témát át is vett tőle, és Böcklin művészetének dekoratív elemei segítették a kolorit jelentőségének a megértésében is. Modernbb szellemű festő volt, mint a romantikus akadémizmus és a modernség határmezsgyéjén járó svájci német wester. Tanult a barbizoniaktól és Courbet-től is, de útja ezekétől is eltért. A kiránduló uzsonnázó művész-társaságot megjelenítő „Majális” (1872—73) a plein-air piktúra impresszionizmus előtti fázisának egyik európai szintű főműve, nem münchenies, nem hasonlít sem Manet, sem Monet hasonló témájú képeire, mégis

azok problémafelvetésével rokon. Fénytel kloritja, a levegő remegését sugárzó atmoszférájátéka, a véletlen frissességét sugárzó, minden akadémikus sablont elvető friss kompozíciója a korabeli francia avantgarde festészet legjobb műveivel egyenrangúvá avatja Szinyei főművét. A „Majális” mellett még néhány kisebb festményéből („Ruhaszárítás”, „A hinta”, „Léggömb”) ugyancsak a frissen megtalált plein-air üdesége árad.

A kor leghaladóbb festői törekvéseivel rokon Szinyeit is elérte azonban a magyar művészek tragikus sorsa. Még harminc éves sem volt, amikor megalkotta főművét, életműve mégis torzó maradt. A „Majális”-t Bécsben kiállította, a művet elmaradott ízlésű kortársai nem értékelték meg, a honi hivatalos kritikus, Kelety Gusztáv Szinyei művészetét később „delirium colorans”-nak titulálva támadta. A festéshez egzisztenciálisan nem kötődő Szinyei megtört és visszavonult birtokára gazdálkodni. Bár hosszú idő múlva újra kedvet kapott a festéshez, és néhány szép portré és tájkép került még ki ecsetje alól, fiatalkori főművének üdeségét és kvalitását már nem érte el. Művészete azonban tovább élt a modern magyar festészet iskolává szerveződött élcsapatának, a nagybányai festőknek a tevékenységében. Nemzedékek indultak el nyomában.

Munkácsy Mihály: „Colpachi park”

A modern magyar művészet kialakulása (1896—1919).

A 20. század első két évtizede a magyar művészet nagy korszaka volt. Már korábban is volt néhány kimagasló tehetségű magyar művész, művészetünk mégis ekkor vált valóban modernné és egyetemes értékűvé. Az irodalomban Ady Endre, a zenében Bartók Béla és Kodály Zoltán, a festészetben Rippl-Rónai József, Csontváry Kosztka Tivadar életműve nemcsak a magyar, hanem a kor európai művészetének is az élvonalába tartozik. A tehetségek sora jelentkezett, iskolák szerveződtek, vérpezsdítő művészeti viták zajlottak. A művészek nyitott szemmel figyelték a modern európai képzőművészet nagy vállalkozásait, ugyanakkor nem váltak egyik „izmus” utánzóivá sem. A magyar társadalom, a magyar művészeti tradíció ébresztette tartalmi és formai problémákra kerestek választ, céljuk azonban egyúttal az egyetemes érték elérése volt. Az a nagy szellemi erjedés, amely az 1918—19-es polgári demokratikus és szocialista forradalomhoz vezetett, éltette a képzőművészet útkeresését is. A kor haladó képviselőit joggal lehet a második reformnemzedéknek nevezni.

Építészet. A historizáló eklektizmus béklyóját az építészet lassan vetkőzte le, és az építészek nagy átlaga még igen sokáig a történeti stílusok bűvkörében élt. A historizáló építészet fő képviselője a századforduló éveiben a rendkívül sok reprezentatív épületet tervező Hauszmann Alajos (1847—1926; a Curia, ma Nemzeti Galéria épülete, a budai királyi vár átépítése stb.). Hauszmann a neobarokk elkötelezettje volt, míg a több műemlék-restaurálást végző Schulek Frigyes (1841—

1919) a neorománé. Főműve a budapesti városképben igen fontos helyet elfoglaló Halászbástya meszeszerű kőarchitektúrájának kiképzése volt. Alpár Ignác (1855—1928) pedig a neobarokktól kezdve az asszír építészeti formákig mindent összekevert eklektikus stílusvelegében.

A historizmus képviselői mellett azonban jelentkezett a kor vezető stílusának, a szecessziónak is eredeti hangvételű magyar építészkepviseelője, a Feszli örökét folytató Lechner Ödön (1845—1914). Lechner ismét felvetette a magyar nemzeti építészeti formanyelv keresésének szükségességét és korai műveiben ezt a keleti, elsősorban az indiai építészet tanulmányozása révén vélte megtalálhatónak (Iparművészeti Múzeum). Később a magyar népművészet formakincsét használta fel szecessziós stílusú épületeinek ornamentális díszítésére (Kecskeméti Városháza, budapesti volt Postatakarék-pénztár épülete). A sík felület új tagolási lehetőségeinek megértésében és abban, hogy szembehelyezkedett a historizálással, a modern építészet egyik magyarországi úttörőjének biznyult. Ezért nem véletlen, hogy Lechner művészetéből indult ki az első igazán modern magyar építész, Lajta Béla (1875—1920), aki kezdeti szecessziós, Lechner irányát követő stílusa után (Vakok Intézete Budapesten) a kortárs európai építészettel egy időben jutott el a funkcionális építészet elveinek felismeréséig (Rózsavölgyi-üzletház Budapesten). Az új építészeti formanyelvet színes burkoló ornamentikával, ritmus-

Mészöly Géza: „Balatoni halásztanya”

Szinyei Merse Pál: „A hinta”

sai és harmóniával akarta gazdagítani, átmentvén ezzel a modern építészetbe Lechner próbálkozását.

Szobrászat. Új jelenségek figyelhetők meg a szobrászatban is, annak ellenére, hogy a szobrászok zöme az akadémizmus szellemében mintázott. A kor hivatalos

szobrásza a neobarokk elemeket az akadémizmus nemzetközi szabványai szerint nagy felkészültséggel felhasználó Zala György (1858—1937) volt, ő készítette a kor legnagyobb szabású emlékművét, a budapesti Hősök terén levő Millenniumi emlékművet. Érzé-

kenyebb plasztikai kultúra és sok realista vonás jellemezte a másik kedvelt emlékműszobrászt, Stróbl Alajost (1856—1926), akinek köztéri szobrai mellett (Budapesten a Szent István-szobor, az Arany János-emlékmű, a Liszt Ferenc-szobor az Operaház homlokzatán stb.) főként portréi („Ifjúkori önarckép”) váltak ismertté. Nagy tehetsége, biztos szakmai felkészültsége, az akadémizmus sablonjait áttörő eredetisége rangot ad életművének. Mellettük a neobarokk stílben alkotó Róna József (1861—1939) és Kallós Ede (1866—1950) tartoztak az akadémista szobrászat kiemelkedőbb képviselői közé.

A 20. század elején azonban az akadémizmussal szemben mindinkább teret hódított a modern plasztikai problémákat figyelembe vevő szobrászati tevékenység is. A fiatal szobrászokra főként A. E. Hildebrand esztétikai nézetei hatottak, és az akadémizmus üres pátozával szemben néhányan a plasztika műfajtisztaságát, az anyag és a szerkezet összhangját, a tömör formálást keresték. A szecesszió formajegyeit is magán hordozó modern plasztika úttörője Beck Ö. Fülöp (1873—1945) volt. Maga faragta sommázott formanyelvű, kis méretűben is monumentális hatású szobrai, s a nagy plasztikai kultúrák örökét vállalva helyezkedett szembe a neobarokk és az akadémizmus szabványával. Fő műveit mesteri kompozíciójú plakettjei között találjuk; ő volt a század folyamán sok nemzetközi sikert elért magyar éremművész tulajdonképpen megteremtője. A rodini elvek megértése jellemezte a fiatalon elhunyt Csikász Imre (1884—1914) alkotásait, s a nagy francia mester művészetét idézik Ligeti Miklós (1871—1944) és Szentgyörgyi István (1881—1938) szobrai is.

A statika és a tömegszerűség problémáját elemző, sajátos népi hangvételű szobrok mintázó Medgyessy Ferenc Maillol szellemi rokona volt. Medgyessy indulása a század második évtizedére esik, de fő műveit jobbára a két világháború között alkotta, ezért munkásságát a következő fejezetben ismertetjük.

Festészet. Az új eszmék termékenyítő hatása leginkább a festészetben figyelhető meg, itt működött a legtöbb kimagasló tehetség is, és az új törekvések itt tudtak iskolákat teremteni.

A nagybányai festők. Az úttörő munka érdeme a nagybányai iskoláé volt. A csoport egyidejűleg képviselte a magyar képzőművészetben Barbizont, az impresszionizmust és az akadémizmussal szembehelyezkedő szecesszionizmust. Tiszta célokkal, megbízható művészi felkészültséggel példálták, hogy a festészet, mint minden művészet, etikai tevékenység is. Példázták, hogy a vizualitásnak, a képlátásnak műfaji törvényei vannak. Fellépésük tehát nemcsak a magyar festészet modern formanyelvének fejlesztésében volt döntő, hanem elsősorban művészet-etikailag. Egységes jelentkezésük, tiszta művészeterkölcsük, hivatásérzetük, harcuk eldöntötte az álművészet és az igazi művészet közti csatát. Felléptük után a magyar festészet már nem pusztán egy-egy elszigetelt művész ügye volt, hanem mozgalommá terebélyesedett, és festészeti formanyelvük hajlékonyra, bonyolultabb, intellektuális és esztétikai tartalmak kifejezésére is alkalmassá vált.

Szinyei Merse Pál: „Lilaruhás nő”

A nagybányai mozgalom nevét onnan kapta, hogy 1896-ban Hollósy Simon tanítványaival és néhány festő barátjával Nagybányán (Baia Mare), a kis erdélyi bányavároskában töltötte a nyarat, s éveken át oda tértek vissza. A közvetlen előzmény a müncheni Hollósy-kör munkássága volt. Hollósy Simon (1857—1918) szabadiskolája körül csoportosultak Münchenben azok a fiatal festők, akikből a nagybányai törzsgárda verbuválódott. A Hollósy-kör és maga a vezető mester a kilencvenes években Courbet, Leibl, majd a francia Bastien-Lepage finom naturalizmusa felé vonzódott. Hollósy első műveinek („Tengerihántás”) finom realista ábrázolási elvei Leibl-féle művészi utat ígértek. A kilencvenes évek közepe felé azonban a francia példák hatására mindinkább a plein-air ábrázolásnak problémája vált a Hollósy-kör és a nagybányai mozgalom maga szabta feladatává. A későbbiek során lényegében eljutottak az impresszionizmus elveinek megértéséig, anélkül, hogy a nagybányai csoport tétélesen impresszionistává vált volna. Szinyei Merse természetlátásának örökösei voltak tehát, az 1896-ban újra kiállított „Majális” revelációként is hatott a fiatal festőkre.

A nagybányai mozgalom etikai egysége mellett nagyon sokrétű volt. Hollósy útja az életképtől és a finom naturalizmustól a plein-air tájfestés felé vezetett, emellett élete végéig küzdött egy modern szellemű, plein-air megoldású figurális forradalmi téma megfestéséért („Rákóczi induló”), zseniális vázlatokkal bizonyítva

Magyar Nemzeti Galéria (1893–96) — Iparművészeti Múzeum (1891–96)

A. v. Rózsavölgyi-ház (1913; Budapest, Martinelli tér)

kimagasló tehetségét. Kompozíciója és ezzel életműve azonban befejezetlen maradt; elsősorban rendkívül szuggesztív pedagógiai munkássága gyakorolt nagy hatást a fiatalabb generációra.

Hollósy mellett a nagybányai festők legerőteljesebb alakja Ferenczy Károly (1862–1917) volt. Az indítás Hollósy, a sajátos nagybányai stílus kialakítása azonban Ferenczy érdeme. Művészi alkata sokban Hollósy ellentéte volt; annak könnyen hevülő, szertelen egyéniségével szemben rendkívül tudatos művész, életművét egységes, céltudatos fejlődés jellemzi. Münchenben tanult, de megjárta Párizst is. Művészetének első, müncheni és szentendrei szakaszában Bastien-Lepage hatását idéző életképeket festett. Nagybányán kezdetben modern szellemű vallásos kompozíciók foglalkoztatták, pszichikai problémákat, általános emberi etikai tartalmakat ábrázolt e témakörben („József eladja testvérei”, „A három királyok”, „Ábrahám áldozata”). Hamarosan azonban a táj és az ember festői egységének, a színek intenzitását fokozó napfény ábrázolási problémájának megoldásán munkálkodott („Hazatérő favágók”, „Október”, „Márciusi est” stb.). Átmenetileg hatott rá a szecesszió vonaljátéka is. „Kolorisztikus naturalizmus szintetikus alapon” — így határozta meg művészi célját 1903-as kiállítása katalógusának előszavában, s ez is utal arra, hogy érett periódusában a plein-air piktúra és a dekoratív törekvések közti szintézist kereste. Munkásságának utolsó szakaszában mindinkább a dekoratív, komponáló törekvések jellemezték művészetét. Minden irodalmias, illusztratív szándéktól mentes művészete, tiszta látványkeresése nagy hatással volt nemcsak a közvetlen kortárs nagybányai festőkre, hanem a két világháború közt működő úgynevezett „posztnagybányaiak” stílusára is.

A nagybányai iskola többi képviselői közül Ferenczy művészetének formanyelvéhez állt közel Iványi-Grünwald Béla (1867–1940). Ő is Bastien-Lepage

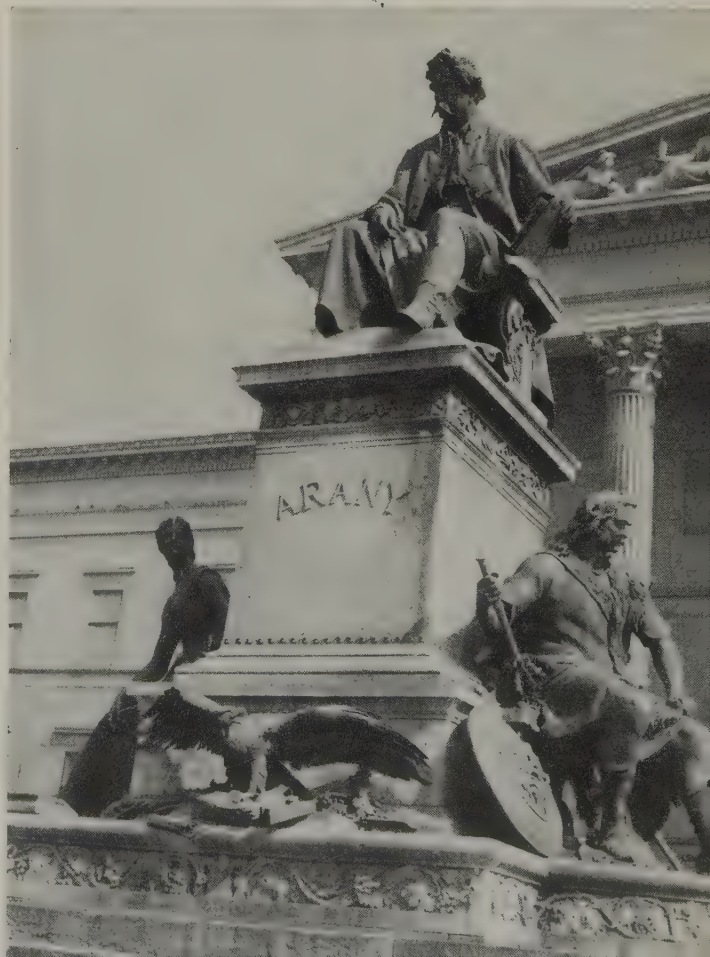

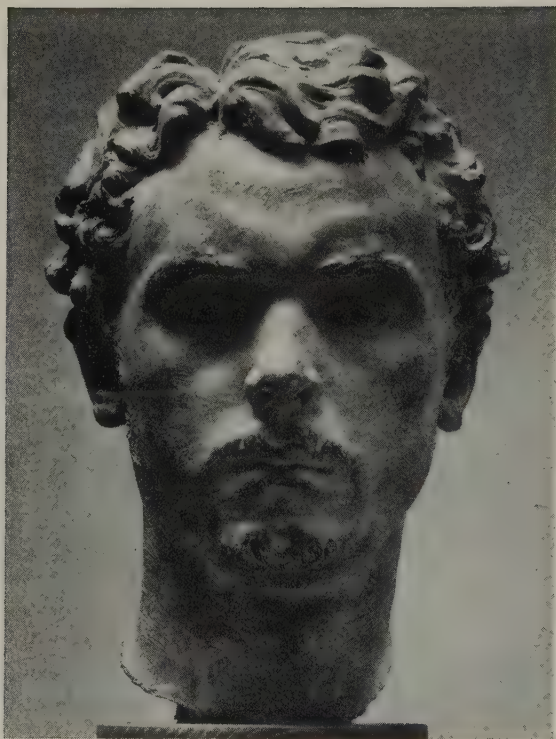
A Millenázi Emlékmű a Hősök terén (1896—1929)

igézetében kezdte munkásságát, majd a nagybányai értelmezésű plein-air követője lett, 1910 után pedig a szecesszió dekoratív vonalkultusza hatott rá. Erősebb művészegénység volt nála Thorma János (1870—1937). A naturalizmus képviselőjeként indult, hatott rá Zola. Ugyanakkor a Székely Bertalan-féle romantikus-akadémikus történelmi festészet utóda is. Művészetében, nagylélegzetű kompozícióiban („Talpra magyar!”) mindvégig viaskodott is egymással a naturalista iskolázottság és az alapjában romantikus-akadémista komponáló készség, az egész habitusára jellemző patetikus hév.

A nagybányai iskola egyik legműveltebb festője, Réti István (1872—1945) tépelődő művész volt. Baráti kapcsolat és esztétikai megfontolás vitte a nagybányaiak közé, jóllehet művészileg tulajdonképpen sohasem vonzotta a plein-air problémája. Éppen ezért érdekes, hogy a későbbiekben mégis ő vált a nagybányai mozgalom egyik fő ideológusává, történetírójává. Művészeténél nagyobb jelentőségű volt pedagógiai munkássága. A bergsoni és a crocei intuíció-elméletre épülő művészetszemlélete nagy hatással volt a harmincas években induló fiatal festők szemléletének kialakulására. A nagybányaiak közé tartozott indulásakor a derűs plein-air képeket festő Glatz Oszkár (1872—1958) is. Noha nem vett részt a telep és a telepen alakuló szabadiskola mun-

Stróbl Alajos: Arany János szobra a Magyar Nemzeti Múzeum előtt

Stróbl Alajos: „Ifjúkori önarckép”

kájában, mégis a csoport tagjai közé minősíthető Csók István (1865—1961), az impresszionizmus egyik legjellegzetesebb magyar képviselője. Vérteli piktör volt, akit a valóság festői gazdagsága, a fiatal asszonyi testek szépsége mindig a természet festői reprodukálására készítetett. Egyéni módon Renoir és Matisse útját képviselte a magyar piktúrában. Az impresszionizmus és a dekorativitás ötvöződött az éveken át Szolnokon is dolgozó Perlmutter Izsák (1866—1932) festményeiben.

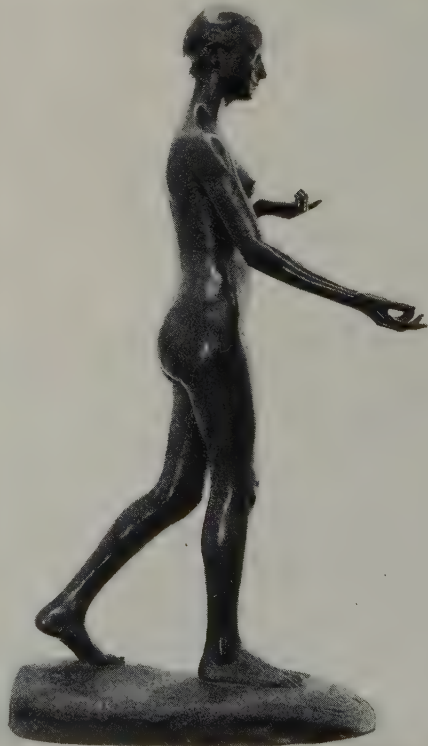
A nagybányai példa hatására művészeti telep szerveződött Szolnokon is, ahová már ugyan korábban is eljártak művészek, de műtermes telep csak 1902-ben alakult. Az itt dolgozó festők a Munkácsy-tradíció és a nagybányai tájfestészet között alkottak hidat. A szolnoki telep főalakja Fényes Adolf (1867—1945) volt, aki szociális tendenciájú „Szegényember”-sorozatában a Munkácsy-vonalba kapcsolódott, majd fokozott színvilágú, dekoratív tájképeiben a plein-air és a dekoratív törekvések között keresett szintézist.

Az alföldi festők. A szolnoki telep tevékenységéből az önállóság hiányzott, míg a szigorú értelemben vett művészteleppé vagy iskolává nem szerveződött úgynevezett alföldi festők erénye éppen a sajátos hangvétel volt. A Hódmezővásárhelyen, Szentesen, Baján dolgozó Koszta József (1861—1949), Tornyai János (1896—1936), Nagy István (1873—1937), Rudnay Gyula (1878—1957) művészete nem vezethető vissza egyetlen stílusképletre sem. Koszta mélytűzű színeit sajátos ro-

mantikus expresszivitás hevítette; Tornyai izgatott vázlatos festői nyelve mély drámát sugallt; Nagy István szigorúan szerkesztő, a sötét színeket kedvelő szűkszavú művész volt; a romantikus attitűdű Rudnay pedig egészen Goya örökségéig visszanyúlt. Művészetük közös vonása azonban, hogy lényegében mindnyájan Munkácsy örökét alakították tovább. Mind-egyikük fő témája a paraszti élet, a magyar táj volt. Az elnyomott paraszti életet azonban nem a századvégiek idilljével ábrázolták, hanem expresszív realizmussal, tragikus hangvétellel. A festményeikre jellemző erős szíkontrasztok, sötétből villanó drámai koloritjuk Munkácsy stílusjegyeit az expresszionizmus elemeivel gazdagították. Az impresszionizmus lírája és napfényfestése nem érdekelte őket, festészetük fojtott drámája paraszti realizmussal fonódott össze.

A nagybányaiak, a szolnokiak és az alföldi festők mellett dolgozott néhány, iskolához, csoporthoz nem sorolható festő, akik azonban ugyancsak a realizmus talajáról indultak el. Mednyánszky László (1852—1919) szuggesztív egyéniségű, különös ember volt, szegény emberek társa és elhagyott tájak csavargója. Nagy erejű művészetet teremtett. Tájképeiben a barbizoni tájszemlélet lírai hangvételű utóda, csavargókat ábrázoló jellemképei pedig döbbenetes expresszivitásukkal a század első évtizedének legmélyebb emberábrázolásai közé tartoznak, nyers lélekletésükben megelőzve Ko-

Csikász Imre: „Lépő lány”

koschka portréművészetét. A másik magányos, Nagy Balogh János (1874—1919) külvárosi proletárember volt, autodidaktaként kezdett festeni. Szüntelen természettanulmányai révén azonban csendéleteiben és kubikosokat ábrázoló puritán, kis méretű képeiben a szerkesztő, konstruáló irányok küszöbéig érkezett el; szociális tendenciájú, mély eszmeiségű műveiben új, monumentális stílus lehetőségét kereste.

Rippl-Rónai József (1861—1927). A régebbi müncheni és osztrák orientációval szemben a 20. század elejétől kezdve a magyar festészetnek is Párizs volt a mintaképe. A modern francia festészet eredményeinek meghonosítása érdekében a legtöbbet Rippl-Rónai József tette. Ő is Münchenben kezdett tanulni, de csakhamar Párizsba került. Ott egy ideig Munkácsy műtermében dolgozott. 1889-ben festett „Nő fehér-pettyes ruhában” című képével szakított mestere művészeti elveivel és a szecesszió, illetve annak francia változata, a Nabis által képviselt art nouveau útját választotta. Hamarosan barátságba került a Nabis képviselőivel, különösen Maillollal, kinek portréját meg is festette (a párizsi Musée d'Art Moderne-ben). Rippl-Rónai művészete el sem választható a francia posztimpreszionizmustól, a Nabis-csoport egyéni hangvételű, a nagy képviselőkkel egyenértékű tagja volt.

A kilencvenes évek elején az úgynevezett fekete korszakába tartozó, kissé dekoratív jellegű képeit festette. A szecesszió szellemében iparművészeti tervezéssel is foglalkozott. 1900-ban állította ki modern szellemű műveit Budapesten, vihart kavarva a konzervatív körökben. Ennek ellenére Rippl-Rónai nem futamodott meg, hanem haza költözött Kaposvárra, s tovább folytatta az erőteljes, egyéni hangú képek festését. 1906-ban rendezett kiállítása már nagy sikert aratott; ez is bizonyítja, hogy a század első éveiben gyorsan fejlődött a közönség ízlése, az erősödő polgárosodással mind többen váltak fogékonyabbá a nyugat-európai stílusok iránt.

Később művészete dekoratívabb irányba fordult. Néhány elmélyült megoldású, mély koloritú festmény is kikerült keze alól („Apám és anyám”, „Apám és Piacsek bácsi vörös bor mellett”), de mindinkább az „alla prima” elmélete jegyében, bravúros gyorsasággal és könnyedséggel festette főként pasztell-technikájú képeit. A tízes években megerősödtek művésztében a szecessziós vonások, dekoratív kompozíciójú képeit vattaszerű festékpöttyökből rakta össze. Élete vége felé művészete ismét elmélyült, ebből a korszakából valók a pasztellel rajzolt és mély emberábrázolási készségről tanúskodó író-portrék. Noha Rippl-Rónai sem bontotta ki azt a lehetőséget, amelyet párizsi indulása ígért, a modern elveket mégis az ő munkássága vitte be a magyar festészetbe. Nagybánya a realizmus és a plein-air eredményeit plántálta át a magyar festészetbe. Rippl-Rónai József volt az első, aki a szuverénebb látványátalakításnak, a posztimpreszionizmus vívmányainak polgárjogot szerzett, és festészetünket fogékonnyá tette a sajátos modern festészeti problémák megértésére.

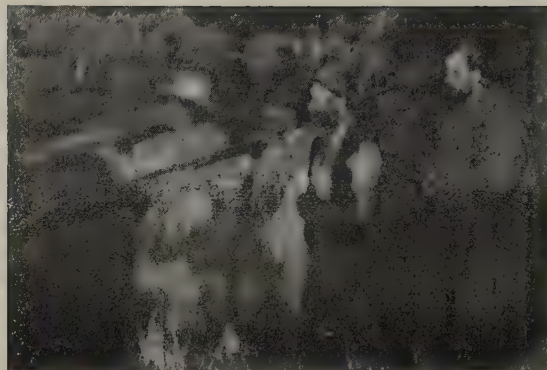
Rippl-Rónai mellett a franciás orientáció képviselője volt Vaszary János (1867—1937), aki átmenetileg a szecesszió hatása alá került, majd főleg Van Dongen hatott rá.

Ugyancsak jellegzetes szecessziós törekvés volt a gödöllői mesterek tevékenysége. Körösfői Kriesch Aladár (1863—1920) és Nagy Sándor (1869—1951) az angol preraffaelizmus szellemében végzett festészeti és iparművészeti tevékenységet. A szecesszió és a naturalista tájfestészet jellemezte a kecskemeti művésztelepen dolgozó festők munkásságát.

A preraffaeliták késő utóda volt a tragikus sorsú Gulácsy Lajos (1882—1932). Gulácsy nagy élménye a középkori Itália volt. Sajátos álmvilágában trecento ihletettségű várost épített magának, ahol Dante kortársai élték a beteg lelkű Gulácsy álmodozó életét. Az első világháború teljesen feldúlta lelkivilágát, a művész elméje elborult. Több képe a szimbolizmusnak a szürrealizmus felé hajló ágához kapcsolódott. Képeinek titkos értelme szubjektív álmvilágából fakadt.

Hollós Simon: „Önarckép”

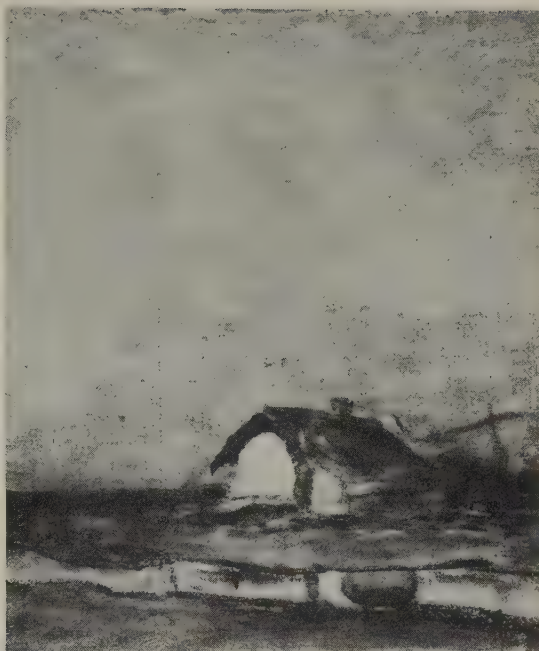

Ferenczy Károly: „Házatérő favágók” — Ferenczy Károly: „A három királyok”

Ferenczy Károly: „Józsefet eladják testvéerei”

Róti István: „Öregasszonyok” — Tornyai János: „Alföldi táj”

Csontváry Kosztka Tivadar (1853—1919). Gulácsy szomorú sorsa várt a kor legszuverénebb és egyik legnagyobb magyar festőjére, Csontváry Kosztka Tivadara is. Művészete némiképp a szecesszióhoz is kapcsolódik, de sokkal egyetemesebb jelentőségű, semhogy

Kosztka József: „Leányarckép”

Thorma János: „Kocsisok között”

Csók István: „Keresztapa reggelije”

egyetlen irányhoz lenne sorolható. Bizonyos rokonvadások felfedezhetők benne például Seurat divizionizmusával, vagy a posztimpresszionizmus dekoratív törekvéseivel, vagy Van Gogh expresszionizmusával.

Mednyánszky László: „Tájkép”

Talán éppen Van Gogh, a nagy arles-i mester, — akivel egy évben született — volt igazi rokona, ő is ugyanúgy a lélek örvényeibe merült, s ő is addig ismeretlen mélységeket tárt fel művészetében.

Csontváry szkizofrén hallucinációinak hatása alatt vált festővé, s egész életét fanatikusan annak a célnak a szolgálatába állította, hogy raffaellói jelentőségű művész váljék belőle. Tulajdonképpeni festői tanulmányait csak másfél évtizedes gyógyszerészi tevékenység után, 41 éves korában kezdte Hollósy müncheni szabadiskoláján. Később rövid ideig más akadémiákon is tanult, de csak a természetet ismerte el mesterének.

1894—1902 között festette a felkészülési periódusba tartozó képeit, amelyeket a primitív sommázás és a hű természetmásolás jellemez. Művészete 1902 után vált sajátossá, az expresszionizmus korai előfutáraként drámai hangvételű tájképeket és figurális kompozíciókat festett. 1904 körül érdeklődése a különös atmoszferikus jelenségek felé fordult. A komplementer színek dekorativitását felhasználó, varázsos koloritú képek jellemzik e periódusát, és egyéni plein-air értelmezése szellemében eljutott a divizionizmus problémakörének egyéni megoldásához, a dekoratív sommázás és a divizionizmus hallatlanul eredeti ötvözetéhez. 1907-ben Párizsban mutatta be műveit, s az ottani jó kritikán fellelkesülve utazott Libanonba cédrusfákat festeni. Ott alkotta élete főművét, a „Magányos cédrus”-t, amely egész munkásságának ihletett összegezõje, amellet jelképe a művész diadalának. Libanonban festette meg

dereisztikus mágikus világnézetének képi megfelelőjét egy titkos szimbólumokat sugalló kompozíciójában: a „Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban” című alkotásában.

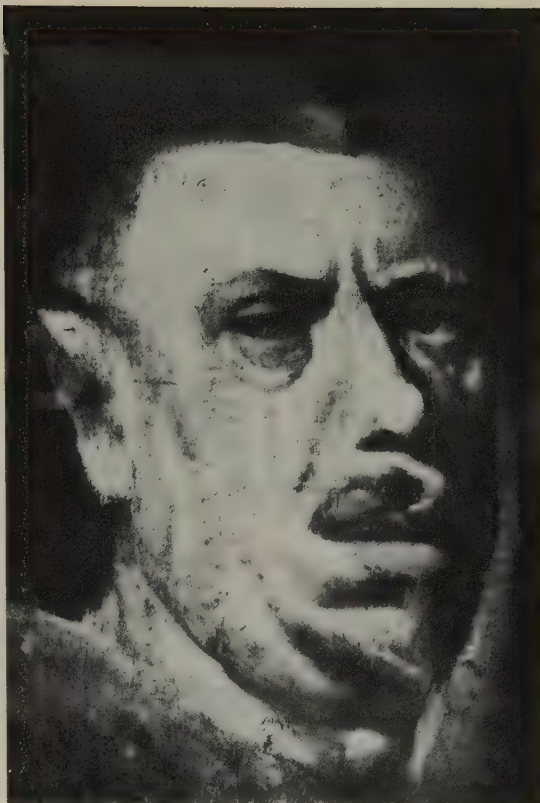
Utolsó művei a modern művészet kompozíciós és formaproblémáinak megsejtését bizonyítják („Mária kútja Názáretben”, „Tengerparti sétalovaglás”). 1910 után pszichózisa súlyosbodott, zavaros feljegyzésekben bizonygatta zseni mivoltát és néhány szürrealisztikus vázlatot készített, de életműve ekkor már lezárult.

Rendkívül eredeti művészete nem sorolható semmiféle irányhoz sem. Magába ötvözi az európai festészet tradícióját, ösztönösen kapcsolódik a posztimpreszionizmus esztétikai problémaköréhez, és emberábrázolásában az expresszionizmus, a szimbolikus értelmű képekben pedig a szürrealizmus előfutárának is tekinthető. Az 1958-as Brüsszeli Világkiállításon „A modern művészet ötven éve” címmel megrendezett kiállítás szervezői valószínűleg ezért tették Csontváry „Tengerparti sétalovaglás” című művét az első terembe, a korszak kezdő képeként.

A *Nyolcak csoportja*. Rippl-Rónai közvetlen kapcsolatban volt a francia posztimpreszionizmussal, Csontváry művészetének néhány jellemvonása is a francia modernkével rokon. A modern magyar festészet csoporttá szerveződött társasága, a Nyolcak, ugyancsak közvetlenül a modern francia festészetből indult el, tagjai mind Párizst megjárt festők, bár művészetük némiképp összekötő kapocs a cézanne-i szerkesztő irányok és a német expresszionizmus között, sőt a szecesszió formajegyei is fellelhetők alkotásaikban. A Nyolcak a magyar festészetnek a nagybányai mozgalom utáni fázisát reprezentálják; néhány képviselőjük, mint pl. Czöbel, közvetlenül a nagybányai művészetből indulva, francia hatásra jutott el a posztimpreszionizmus utóirányaihoz. 1910-ben szerveződtek kiállítási csoporttá, avantgarde szellemű alkotásaik nagy sajtóvisszhangot keltettek. Vezéregyéniségük és elméletileg is hangadó képviselőjük Kernstok Károly volt.

Kernstok Károly (1873—1940) kezdetben az életkép-festészethez, majd a nagybányai értelmű plein-air piktúrához kapcsolódott. A tízes években a szecessziós vonaljáték, a konstruktivitás és a természetelvű táj-ábrázolás egységét kereste („Lovasok a vízparton”). Hatott rá a „fauvizmus” és a korai Picasso is. A cézanne-i tradíciót folytatta a főként csendéletet festő Czigány Dezső (1883—1939) és Berény Róbert (1887—1953), de ő hamarosan Kokoschka drámai emberábrázolásával rokon portrékat festett (Bartók-portré), Tihanyi Lajos (1855—1939) műveihez hasonlóan. Berény művészete, mint ahogy Czöbel Béláé (1883—) és Márfy Ödöné (1878—1959), az első világháború után fejlődött ki igazán.

A Nyolcak tagjai közül leginkább Pór Bertalan (1880—1964) munkássága kapcsolódott a szecesszióhoz. Kezdeti realista portréi után szimbolikus témájú, szecessziós stílusú, monumentális képeket festett („Hegyi beszéd”, „Vágy tiszta szerelemre”). A Nyolcak cso-

Nagy Balogh János: „Önarckép”

Nagy István: „Falu”

Vaszary János: „Portré” — Rippl-Rónai József: „Aristide Maillol arképe”

portjának utolsó képviselője, Orbán Dezső (1884—) Ausztráliában él.

A Nyolcak képviselték Magyarországon először esztétikai tudatossággal az impresszionizmus utáni modern

Rippl-Rónai József: „Apám és anyám”

törekvéseket, harcostársai voltak a kor haladó irodalmi mozgalmainak. Képviselőikben egyesült a társadalmi haladás eszméjének vállalása a művészi progresszivitással, ezért lényegében belőlük alakult az 1918—19-es forradalom művészeti életének szervezőgárdája.

A Nyolcakkal rokon céllal indult még néhány fiatal művész, akik az avantgarde törekvések képviselői voltak az első világháború előtt. A háború éveiben a költő és elméletíró Kassák Lajos (1887—1967) lapjai, a „Ma” és a „Tett” köré csoportosultak. Kassák mint képzőművész egyébként a konstruktivizmus első magyar képviselője volt. Bortnyik Sándorral együtt kialakította az ún. képarchitektúrát. Kassák stílusa leginkább az orosz konstruktivistákéval vethető össze. A „Ma” köré csoportosuló fiatalokat aktivistáknak nevezték. E fiatal művészekből álló csoport legizmosabb tehetségének, a tragikusan, elborult elmével fiatalon elhunyt Nemes Lampérth Józsefnek (1891—1924) lefojtott erőből feszülő művészete a Die Brücke-csoport expresszionizmusához állt a legközelebb. Színei vad erejük, kompozíciója súlyos veretű. Szellemi rokona, Uitz Béla (1887—) festményeiben és drámai grafikáiban ugyancsak az expresszionizmus és a monumentális jegyeit ötvözte. A kommunista Uitz a Tanácskörtársaság egyik vezető művésze lett, ezért a forradalom leverése után Bécsbe, majd a Szovjetunióba emigrált, ahol megbízásból több freskót festett. Formanyelve az expresszionizmustól a reneszánsz klasszicizálása

Gulácsy Lajos: „Szerelmespár”

irányában fejlődött. Expresszionista korszakának a főműve a „Ludditák” rézkarc-sorozata volt. Az aktívizmusból indult el Kmetty János (1889—) is.

Iparművészet. A kor iparművészetére Magyarországon is a szecesszió nyomta rá a bélyegét. Több festő maga is tervezett gobelint (Rippl-Rónai, Vaszary, a gödöllőiek), és a szecesszióból indult el a legkiválóbb magyar gobelinművész, Ferenczy Noémi is (1890—1957), aki a két világháború közti periódusban igen finom színvilágú, nemzetközi elismerésben is részesült egyéni formanyelvet teremtett. A kerámiaművességben is új hang jelentkezett. Zsolnay Vilmos (1828—1900) pécsi porcelán és fajansz gyárában Wartha Vince (1844—1914) segítségével kitűnő technikájú, eozin mázas, szecessziós stílusú kerámia tárgyakat tervezett, melyekkel külföldön is nagy sikert ért el. Jellegzetes szecessziós stílusú iparművész volt Kozma Lajos (1884—1948), aki belsőépítésként és könyvgrafikusként is nagy hatással tevékenykedett. Később a funkcionista építéset egyik legkiválóbb magyar képviselője lett.

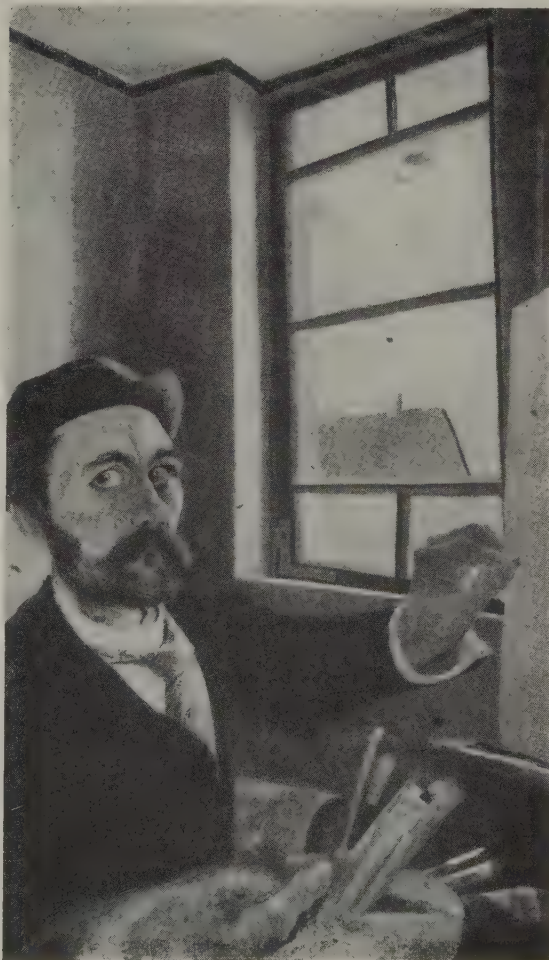
A század első két évtizedének művészeti mozgalmait a Tanácsköztársaságba torkollottak. „Rohanunk a forradalomba” — írta látnokian Ady Endre, s csakugyan, az egész értelmiség messiásként várta az eljövendő forradalmat. Ezért nem véletlen, hogy a kor avantgarde művészetének képviselőit mind ott találjuk a forradalom művészeti szerveiben. A rövid néhány hónapos forradalmi időszak alatt nagy művészeti

eredményeket természetesen nem lehetett elérni. Ám a múzeumpolitikában, a művészeti szervezetekben sok haladó intézkedés történt, és a forradalmi események nagyszerű, modern hangvételű, drámai plakátművészetet is teremtettek (Vértess Marcell, Bíró Mihály, Uitz Béla, Pór Bertalan, Berény Róbert plakátjai).

A két világháború közötti magyar képzőművészet (1919—45). Ahogy az 1848—49-es forradalom leverése után új útra tért művészetünk, a Tanácsköztársaság után sem lehetett folytatni a megkezdett utat. A demokratikus, szocialista forradalmat könyörtelen ellentorradalmi terror követte. Minden haladó gondolat gyanús volt és üldözték. A haladó művészek nagy része emigrált, legtöbbjük csak egy évtized múltán tért vissza. Az itthon maradottakra börtön, belső emigráció vagy megalkuvás várt.

A bonyolult kornak megfelelően a művészet is ellentmondásokkal terhes. A vezető szerepet ismét a reakciós szellemű, konzervatív vagy álmodern irányok vet-

Csontváry Kosztka Tivadar: „Önarckép”

Csontváry Kosztka Tivadar: „Magányos cédrus”

ték át. Kezdetben az akadémizmus és a neobarokk, később pedig az olasz novecento formájával rokon neoklasszicizálás volt a művészetpolitika kegyeltje. A haladó művészet sodra megtört. A század első két évtizede művészetének drámai lendülete helyett a befelé fordulás, a szubtilis líra vált uralkodóvá. A valóban modern, a kor bonyolultságát tükrözni tudó művészeti útkeresés inkább csak néhány művész munkásságában jelentkezett. Ők azonban, — mint a zenében Bartók Béla, a költészetben József Attila — valóban korszerű, európai viszonylatban is számottevő művészi világot teremtettek.

Építészet. E képzőművészeti ágazat fejlődése továbbra is rendkívül ellentmondásos volt. A húszas—harmincas években általában a neobarokk uralkodott (Wälder Gula, 1884—1944; Hüttl Dezső, 1870—1944). Archaizáló törekvések és modern útkeresés kereszteződése jellemezte Rerrich Béla (1881—1932) terveit a nagyszabású szegedi építkezésekhez (a Dóm tér kialakítása). Az olasz neoklasszicizmus és a funkcionalizmus elvei fonódtak össze Árkay Aladár (1868—1932), Weichinger Károly (1895—), Rimanóczy Gyula (1901—58) és Hajós Alfréd (1878—1955) épületeiben.

Néhány fiatal építész és az iparművészként is kiváló Kozma Lajos azonban folytatta Lajta Béla megkezdett útját. Többen közülük, mint Molnár Farkas (1897—1945), Fischer József (1901—) és a Magyarországról elszakadt Breuer Marcell (1902—), — aki a kor egyik legismertebb modern építésze lett — ugyanis részt vettek a Bauhaus-műhely munkájában és annak a szellemét plántálták át Magyarországra. A Bauhausnak egyébként más magyar kapcsolata is volt: egyik vezető mestere, a konstruktivizmus világhírű képviselője, a magyar származású Moholy Nagy László (1895—1946) a Kassák-körből indult el. A szigorú funkcionalizmus elveit képviselő fiatal építészeknek azonban inkább csak néhány magánvilla tervezése jutott. Mellettük még a legtöbbször közösen tervező Nyiri István (1902—55) és Lauber László (1901—53), Major Máté (1904—) és Gerlőczy Gedeon (1895—) tartoztak a modern építészet képviselői közé.

Szobrászat. A legyőzhetetlennek tűnő akadémizmus és a modern plasztikai útkeresés jellemzi ennek az idő-

→
Berény Róbert: „Csellózó nő” — Uitz Béla: „Portré” — Kernstok Károly: „Lovasok a vízparton”

Nemes Lampérth József: „Akt”

Pór Bertalan: „Család”

szaknak a szobrászatát is. Az előbbinek fő képviselője a már az első világháború előtt is erősen foglalkoztatott Zala György mellett Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884—), aki nagy külföldi sikereket is aratott. Művészetét negédes aktszobrok és jó karakterizálási készségéről tanuskodó portrék jellemzik (Bernard Shaw-portré). Klasszicizáló és realiztikus törekvések fonódtak össze Petri Lajos (1884—1963) plasztikájában.

A modern szobrászati törekvések is több irányra oszlottak. A harmincas évektől kezdve az építészethez hasonlóan a szobrászatban is kialakult az olasz neoklasszicizmus hatására a modern és archaizáló formajegyeket ötvöző irány (Sidló Ferenc, 1882—1954; Ohmann Béla, 1890—; Antal Károly, 1909—). E szobrászok mint a Római Magyar Intézet tagjai ismerék meg a modern olasz művészetet. A hivatalos művészetpolitika pedig a harmincas évek olasz politikai orientációjának a szellemében tudatosan törekedett a római iskola egységes, klasszicizáló törekvésű stílusának kialakítására, mert e stílus kitűnően megfelelt a propagandisztikus céloknak.

A római iskola neoklasszicista stílusát Pátzay Pál (1896—) és Borberek Kovács Zoltán (1907—) tevékenysége kötötte össze a valójában modern törekvésekkel. Pátzay intellektuális szobrász; művészetének fő ereje a tudatosság, a műgond, a jó kompozíció. Főműve a Székesfehérvárott felállított huszáremlékmű (lovasszobor). Borberek művészete inkább Medgyessy plebejus szemléletű plasztikájával rokon.

Medgyessy Ferenc (1881—1958). A század első évtizedének modern szellemű szobrászatában is jelen volt, de a két világháború közti periódusban bontakozott ki teljes gazdagságában Medgyessy Ferenc művészete. Medgyessy szobrászata ízig-vérig népi, nemzeti karakterű, ám ugyanakkor a nagy szobrászi tradíció örököse is. Páratlan egységbe ötvöződtek benne az ókori egyiptomi, az archaikus görög, a modern francia (Maillol) plasztikai kultúra elemei a sajátosan magyar jelleggel: a faragványok, a román oszlopfejek, a naiv népi barokk szentek Izsó táncoló hajdújának népi realizmusával. Szobraiban mindig érzékelhetők a plasztika alaptörvényei: az architektonikus látás, az élet ritmusát ébresztő kontraposzt, a belülről kifelé való építés logikája, az anyagszerűség tiszteletben tartása. Főműve a debreceni Déry-múzeum elé került négy allegorikus szobra, a Tudományt, a Művészetet, a Néprajzot és a Régészetet megszemélyesítő figurák, amelyekkel az 1930-as párizsi világkiállítás Grand Prix-jét nyerte el. Kisplasztikáit, nagyobb méretű műveit egyformán a monumentalitás jellemezte, azonban igazán rangos feladathoz ereje teljében sajnos nem jutott.

Medgyessy művészete a kortárs európai szobrászok közül a francia Mailloléhoz áll a legközelebb, de rusztikusabb annál. Ugyancsak Maillol hatása érződik a kor legkiválóbb magyar kisplasztikusa, Ferenczy Béni (1890—1967) életművében. Ferenczy kezdetben Párizsban Bourdelle mellett dolgozott, de átmenetileg a kubizmus formaproblémái is foglalkoztatták. A jó szerkezet, a tiszta térkonstrukció később is jellemzője maradt szobrászatának, amelyet a lírai érzékenység

A Kohó- és Gépipari Minisztérium épülete (1937) — A pasaréti templom (1933–34) — A Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium épülete (1941)

és a plasztikai erő sajátos egysége jellemez. Éremművészként is kiváló eredményeket ért el. Külön helyet foglalnak el életművében szépséget és életerőt sugalló, reneszánsz ihletésű grafikái.

Az expresszionista szobrászat legerőteljesebb magyar képviselője Bokros-Birman Dezső (1889–1965) volt. Ő is a klasszikus tradíció nyomán indult, hatott rá az egyiptomi plasztika bálványyszerű nyugalma. A társadalmi kérdésekre és a szociális problémákra is érzékeny művész megérezte azonban, hogy a magyar valóság szobrászi tükrözésére drámaibb, expresszívabb, a klasszikus szépségideáltól szuverénül eltérő formaadás szükséges. Kisbronzait az izgatott mintázás, a belső feszültség jellemezte. Az egyiptomi szobrászat és az archaikus görög plasztika konstrukciós elve hatott a kiváló tehetségű, fiatalon elhunyt Mészáros László (1905–44) munkásságára. Sommáztott formanyelv jellemezte a fasizmus idején mártírhálált halt Goldmann György (1904–44) szobrai. Kubisztikus kitérő után a neoklasszicizmus elveit képviselte kisbronzáiban Vedres Márk (1870–1962), aki a Nyolcakkal együtt indult. E művészek mellett több fiatal szobrász indult el a modern törekvések útján, mint például a rendkívül tehetséges, expresszív-konstruktív formanyelvű Vilt Tibor (1905–), az ő művészetük azonban inkább a második világháború utáni szakaszban bontakozott ki.

Az avantgarde jellegű szobrászati iskoláknak is voltak tehetséges magyar képviselői, ők azonban hamar elkerültek Magyarországról. Csáky József (1888–) Párizsban a kubizmus, Beöthy István (1897–1962), Hajdú István (1907–) pedig az absztrakt törekvések nemzetközileg elismert képviselője, a magyar művészeti élettől azonban csaknem teljesen elszakadtak.

Festészet. Amint a század első két évtizedében a magyar képzőművészet vezető műfaja a festészet volt, úgy a két világháború között is ebben a művészeti ágban találjuk a legnagyobb tehetségeket. A század első két évtizedének még élő és dolgozó mesterein, iskoláin kívül több új irány szerveződött. Az egyik, a római iskolások iránya, lényegében azt a klasszicizáló, novecentista hangot képviselte, ami a szobrászatban is megfigyelhető volt. Az úgynevezett Szinyei Társaság Nagybánya örökét vállalta. A Képzőművészek Új Társaságába (KUT) tömörült művészek nagy része lényegében az École de Paris elveit magyarította és — ha megváltozottan is — a Nyolcak útját folytatta. A korszak vége felé pedig, elsősorban a szentendrei művésztelepen, szerveződni kezdett a konstruktivizmus és a szürrealizmus sajátos magyar változata is.

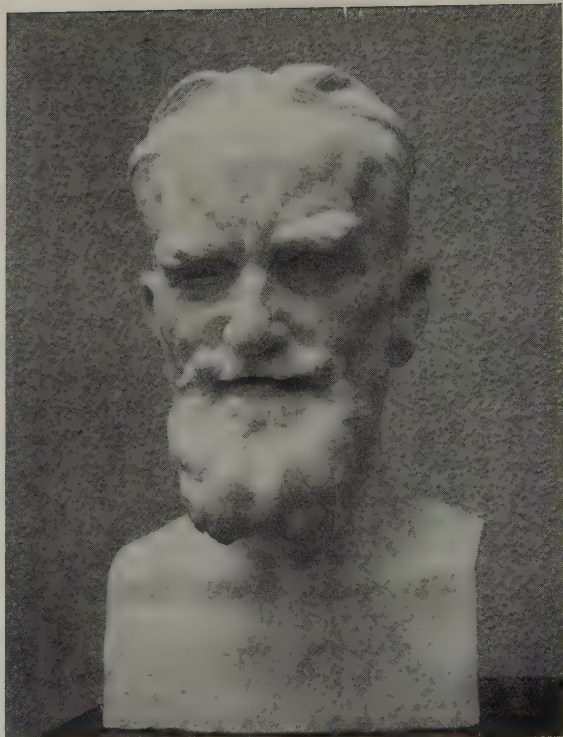
A római iskolával tartott némi rokonságot a nagy hatású Aba Novák Vilmos (1894–1942). Művészi ereje, robusztus, drámai hangvétele azonban kiemeli a novecento neoklasszicizmusának vértelen képviselői

A margitszigeti Sportuszoda (1929–31) — A budapesti Baleseti Kórház (1940)

közül. Aba Novákot elsősorban a monumentális feladatok vonzották, azt vallotta, hogy „a jövő piktúrája a fal”. Harsány színű, síkszerű, dekoratív falfestészete jól is illett a modern építézet formanyelvéhez. A hivatalos művészetpolitika hamarosan észrevette, hogy milyen nagy lehetőségek rejlenek Aba Novák piktúrájában. Elhalmozták megbízásokkal, a harmincas évektől kezdve ő lett a kor hivatalos freskófestője. Rajztudása és dekoratív érzéke még eszmeileg retrográd jellegű műveiben is kiemelkedő tehetségről beszél. Freskói mellett dekoratív színvilágú, zsánertémájú temperaképeket festett, nyers emberábrázolásában, zsúfolt, plakátszerű kompozícióiban a római iskola és az expresszionizmus formajegyeit egyesítette.

Pátzay Pál: „Husár emlékmű” (Székesfehérvár)

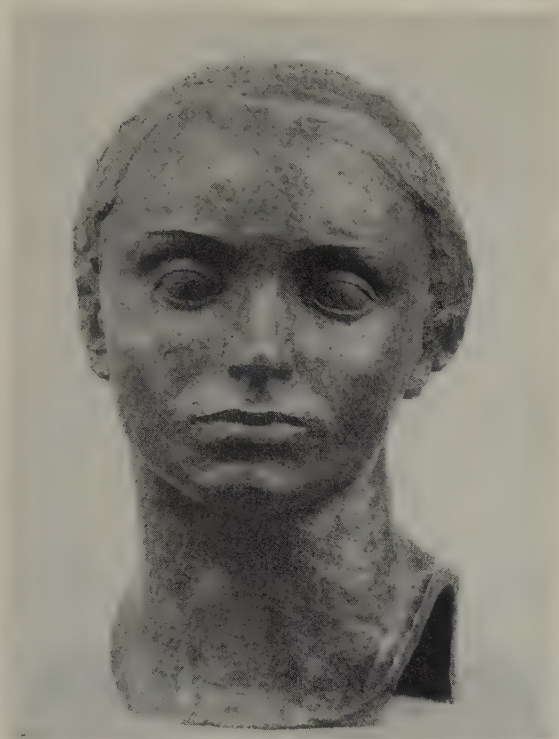

Kisfaludi Strobl Zsigmond: „G. B. Shaw portréja”

A római iskola többi képviselője Aba Nováknál szerényebb tehetségű volt (Kontuly Béla, 1904—; Molnár C. Pál, 1894—) vagy csak részben kötődött e stílushoz, mint Medveczky Jenő (1902—), akire a francia klasszicizmus is hatott.

A nagybányai örökség. A legtöbb festőt a nagybányai örökség őrzői közt találjuk. A legjelentősebb közöttük Bernáth Aurél és Szőnyi István volt.

Bernáth Aurél (1895—) az egyik legintellektuálisabb magyar festő, Ferenczy Károly művészetének folytatója. Rövid ideig látogatta a nagybányai szabadiskolát, a húszas évek elején Bécsben, majd Berlinben a német expresszionizmus szellemében dolgozott. Hamarosan visszatért azonban a természetelvű piktúrához és az absztrakt művészeti törekvések egyik legtudatosabb ellenfelévé vált. A húszas évek végén festett képei átmenetet alkotnak az expresszionizmus, a modern térkonstrukciós problémák és a valórpiktúra között („Riviera”, 1926—27). A harmincas években festette fő műveit („Hegedűművész”, „Venus”, „Aratóünnepre induló leány”, önarc képek stb.), amelyekkel nagy hatást gyakorolt kortársaira. A negyvenes években még szorosabban kötődött a nagybányai elvekhez. Festészetét a sejtelmes fénytükröződések, a választékos színvilág, a szubtilis líra jellemzi. Fő erénye az érzékeny festőiség. A valóság egyszerű motívumaiban is észrevette és mély fényű, varázsos kolorittal formálta meg a festői jelentést.

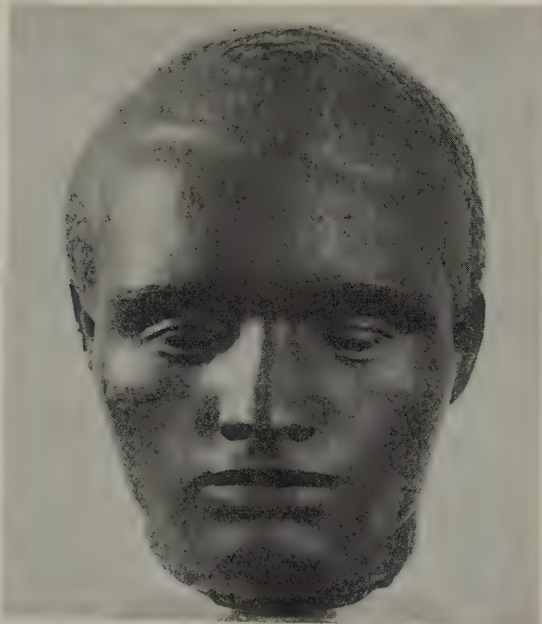

Ferenczy Béni: „Feleségem arcképe”

Ugyancsak a plein-air modern szemléletű, egyén megoldása jellemezte Szőnyi István (1894—1960) művészetét. Fiatalkori művei drámai hangvételű, monumentális ihletettségű kompozíciók, főként erőteljes plaszticitással megfestett robusztus aktok. A húszas évek végén a Duna-kanyarban fekvő kis faluba, Zebegénybe költözött, s az ottani tájat és embereket festette lírai hangulatú képeiben. Realizmusa sajátos lírai realizmus, művészetének minden elemét meleg érzelem hatja át. Festészetének fő ereje a fény finom festői elemzése. Képeinek formamegoldása a valórök apró változataira, a színmodulációkra épül, a tónusok és a valórök puha átmenete ködszerűvé, álomszerűvé varázsolja festményeit. A korai művek erőteljes fény-árnyék megoldását a zebegényi korszakban a lágy pasztellszínek váltották fel; a paraszti élet mindennapjait jelenítő képek figurái belemosódnak a környezetbe, a plaszticitást a foltyszerűség, majd sajátos színszövevény, a rajzosságot az árnyalatok lágysága helyettesíti. E hatások elérésére az olajtechnika helyett Szőnyi sajátos temperatechnikát használt. Az ember és táj festői egységének, a plein-air festés új útjának a keresése Szőnyit is — Bernáth-hoz hasonlóan — Ferenczy Károly művészetének folytatójává avatja.

Medgyessy Ferenc: „Radnai Béláné síremléke”

Mészáros László: „Önarckép” — Goldmann György: „Arckép”
— Aba Novák Vilmos: „Cirkusz”

A fény festői ábrázolása foglalkoztatta a kor egyik legeredetibb hangú magyar festőjét, Egry Józsefet (1883—1951). Őt azonban mégsem lehet a plein-air vagy pedig a posztnagybányaiak képviselőjének mondani. Indulása még a szecesszióban gyökerezett, majd belgiumi tanulmányútja után a szobrász Meunier témaköréhez és formaeredményeihez kapcsolódva kikötőmunkásokat ábrázolt konstruktív, realista stílusú képein. Az első világháború után változott festőmódra. Ebben nagy szerepet játszott, az a körülmény, hogy letelepedett a Balaton mellé, s évtizedeken át a balatoni atmoszferikus jelenségeket figyelte és festette látnoki erővel. Kezdetben az expresszionizmusra is emlékeztető drámaisággal ábrázolta a balatoni naplementéket és viharokat, a harmincas évektől azonban teljessé vált piktúrájában a rá jellemző sajátos hang-

vétel. A természet előtti panteisztikus alázat jellemzi művészetét. A fény nála nem formát bont, hanem épít, az atmoszféra is konstruált.

Egry művészetének a fényözön, a pára jelenítése mellett mindig alapvető problémája volt a tragikus életérzésű ember festői megragadása is. A lét nagy kérdéseivel viaskodó önarcképei, a francia Georges Rouault vallásos képeinek erejéhez méltó Krisztus-portréi sugározzák emberlátásának mélységét és tragikus jellegét. A kor magyar festői között ő a legeurópaibb, s egyúttal a legnemzetibb egyéniség. A modern ember lélekrezdülései, szorongása és kitörni akarása éltetik művészetét. Ízig-vérig magyar; festészete elképzelhetetlen a „magyar tenger”, a Balaton ihlető levegője nélkül. Formanyelve modern, ám nem „franciás”, nem „németes”, hanem teljesen egyéni.

A világháború előtti Nyolcak csoportjának képviselői is érdekes utat jártak be a két világháború közti szakaszban. A több éven át emigrációban élő Kernstok

Bernáth Aurél: „Riviera”

Károly a német expresszionizmus hatása alatt dolgozott. Pór Bertalan Párizsban élt és szimbolikus mondanójú, antifasiszta eszmeiségű rajzokat készített. Czöbel Béla festői nyelvezetét mély fényű színek, puha, elmosódó, széles kontúrok jellemezték. A nagybányaikéval is rokon festészete érdekes terméke az École de Paris-nak. Berény Róbert Bernáth Aurél hatására a nagybányai elvekhez kanyarodott vissza. A fény és atmoszféra festői ábrázolása volt a nagy élménye az impresszionizmus és az expresszionizmus elveit ötvöző Márffy Ödönnek (1878—1959). A kubizmus és a realizmus közti átmenetet képviselte Kmetty János (1889—) piktúrája. Scheiber Hugó (1873—1950) és Kádár Béla (1877—1956) a weimari német festészet hazai képviselői voltak.

A német expresszionizmusból indult a kor egyik legkiválóbb magyar festője, József Attila szellemi rokona, Derkovits Gyula (1894—1934) is, a harmincas években azonban az expresszionizmus formanyelvének sajátos egyéni változatát teremtette meg. Derkovits a Tanácsköztársaság forradalmi művészetének örököséként munkásságát mindvégig a társadalmi haladás szolgálatába állította. 1919-ben Kernstok Károly mellett dolgozott, korai munkái rokonok is Kernstok hangvételével. E műveit az expresszionista stílus mellett a szimbolikus tartalom jellemezte. A húszas évek végén

alakult ki művészetének jellemző témaköre: a külvárosi táj és a külváros emberei.

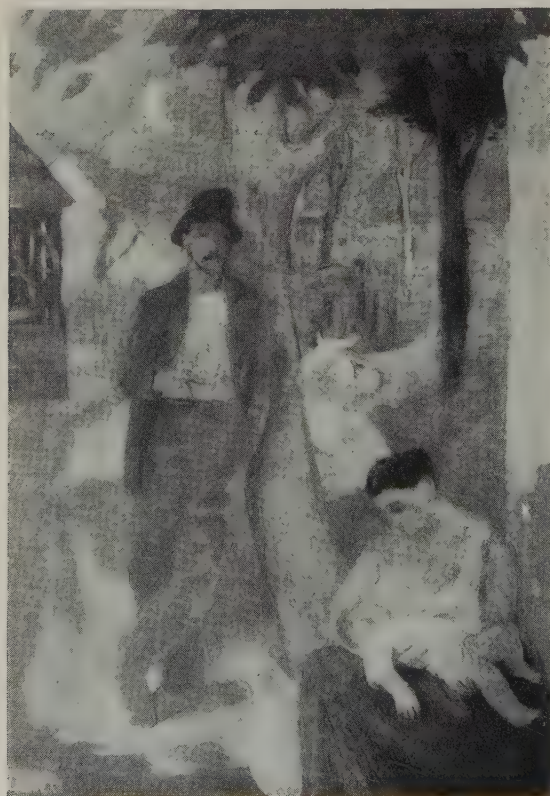
Az expresszionizmus stílusjegyei, a merész átvágások kompozíció és az expresszív emberábrázolás mind egyénibbé váltak művészetében. Képeinek színvilága pedig mindinkább Bernáth és Szőnyi színszímfóniájához hasonló gazdagságban bontakozott ki. Finom rózsaszínek, lazacos lilák, remegő kékes ezüstök vibrálnak képei koloritjában. Derkovits drámai hangvételű fametszet-sorozatát is készített („Dózsa György”), műve a modern, tematikus fametszet-művészetet legjobban közé tartozik. Szigorú művészi és emberi etikája, kompozíciós készsége, drámai emberábrázolása az antifasiszta szemléletű, politikai célú művészet legjobbjai közé állítja a negyvenes években elhunyt forradalmi festőt.

Derkovits szellemi rokona volt az ugyancsak az expresszionizmus és a magyar tradíció, elsősorban a nagybányai piktúra elemeit ötvöző Dési Huber István (1895—1944). E két proletárművész szellemében munkálkodott a harmincas évektől szerveződő Szocialista Képzőművészek Csoportja, amely a művészi munkát tudatosan az antifasiszta harc szolgálatába állította (Goldmann György, 1904—44; Fenyő A. Endre, 1904—; Sugár Andor, 1903—44; Háy Károly, 1907—61; Varsányi Pál, 1902— és mások).

A harmincas évektől kezdve a konstruktivista, szürrealista és nonfiguratív törekvéseknek is több képviselője jelentkezett. A konstruktivista szerkesztés és a realizmus sajátos egységét teremtette meg Barcsay Jenő (1900—). Képeit a szerkezeti erő, a monumentalitás jellemzi. Piktúrája belekapcsolódott a konstruktív, expresszív irányok nyugat-európai áramkörébe, szigorúan szerkesztett képein is érződik azonban kapcsolata a magyar fejlődéssel. Nagy István konstruáló hangvételű fejlesztette tovább mindvégig puritán, meg nem alkuvó művészetében. Barcsay főként a Duna-kanyarban fekvő, történelmi múltú kisvárosban, Szentendrén dolgozott. Részben az ő, részben a nyaranként Párizsból odaköltöző Czöbel és Kmetty hatására a szentendrei művésztelep az avantgarde törekvések centruma lett.

Szentendrén dolgoztak azok a fiatal festők is, akik a szürrealizmus és a nonfiguratív törekvések elveit képviselték a két világháború közti magyar fejlődésben. Köztük a legerőteljesebb egyéniség Vajda Lajos (1909—41) volt, aki a konstruktivizmus és a szürrealizmus elemeiből teremtett szuverén művészi formarendet. Indulásakor a forradalmi szovjet filmművészet hatott rá, ennek vívmányait próbálta gyümölcsöztetni piktúrájában; nagy hatású fotomontázsokat is készített. Szentendrén a népi kultúra emlékeinek festői metamorfózisát kereste, tudatosan vállalta a bartóki programot. Külön helyet foglal el tragikusan korán megszakadt életművében a sajátos önarcképsorozat, amely a bizánci és szerb ikonok tanulmányozásának eredményeit is magában foglalja. Élete utolsó éveiben a kor zaklatott világát sugalló, nagy erejű szürrealisztikus szénrajzokat rajzolt. Művészetének jelentősége túl-

Szőnyi István: „Este”

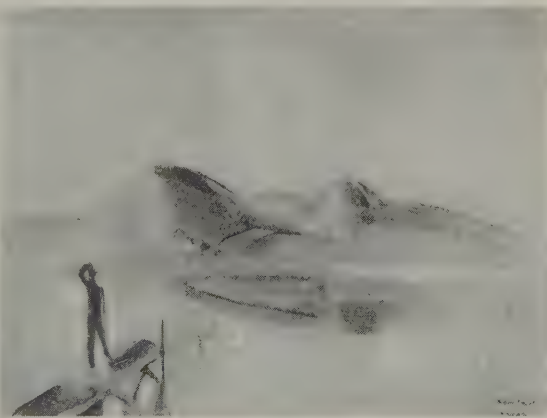

Egry József: „Isola Bella”

emelkedik a magyar művészet határain. A szimbolikus-expresszív képeket festő Ámos Imre (1907—44) Chagall kompozíciós módszerét plántálta a magyar művészetbe. Paizs Goebel Jenő (1896—1944) Szőnyi István stílusának követésétől szürrealista álomvilág mezsgyéjéhez érkezett. Korniss Dezső (1908—) Vajdával együtt indult és a magyar népművészet elemeinek festői metamorfózisát kereste, később a szürrealizmus egyik eredeti magyar képviselőjévé vált. Művészetének rokona volt Bálint Endre (1914—) piktúrája. Mellettük a sokáig Párizsban dolgozó, a természeti motívumokból nonfiguratív formarendet teremtő Martyn Ferenc (1899—) és a nagybányai tradíció és az izmusok között hidat teremtő Gadányi Jenő (1896—1960) tartoztak a legmodernebb törekvések hívei közé. A fiatal nemzedék több tehetséges képviselőjének, Domanovszky Endrének (1907—), Hincz Gyulának (1904—), Szentiványi Lajosnak (1909—) és Bartha Lászlónak (1912—) művészi egyénisége már az 1945 utáni szakaszban bontakozott ki. Több avantgarde szellemű festő tanulmányai elvégzése után külföldre távozott és nagy szerepet játszott a nemzetközi avantgarde mozgalmakban (Vasarely Viktor, 1908—; Kepes György, 1906—).

A magyar képzőművészet 1945 után. A második világháború után, 1945-től új irányba fordult művészetünk útja. A művészeti élet alapvető megváltozásában közrejátszott a közönség és a képzőművészet kap-

Egry József: „Szigligeti kúpok”

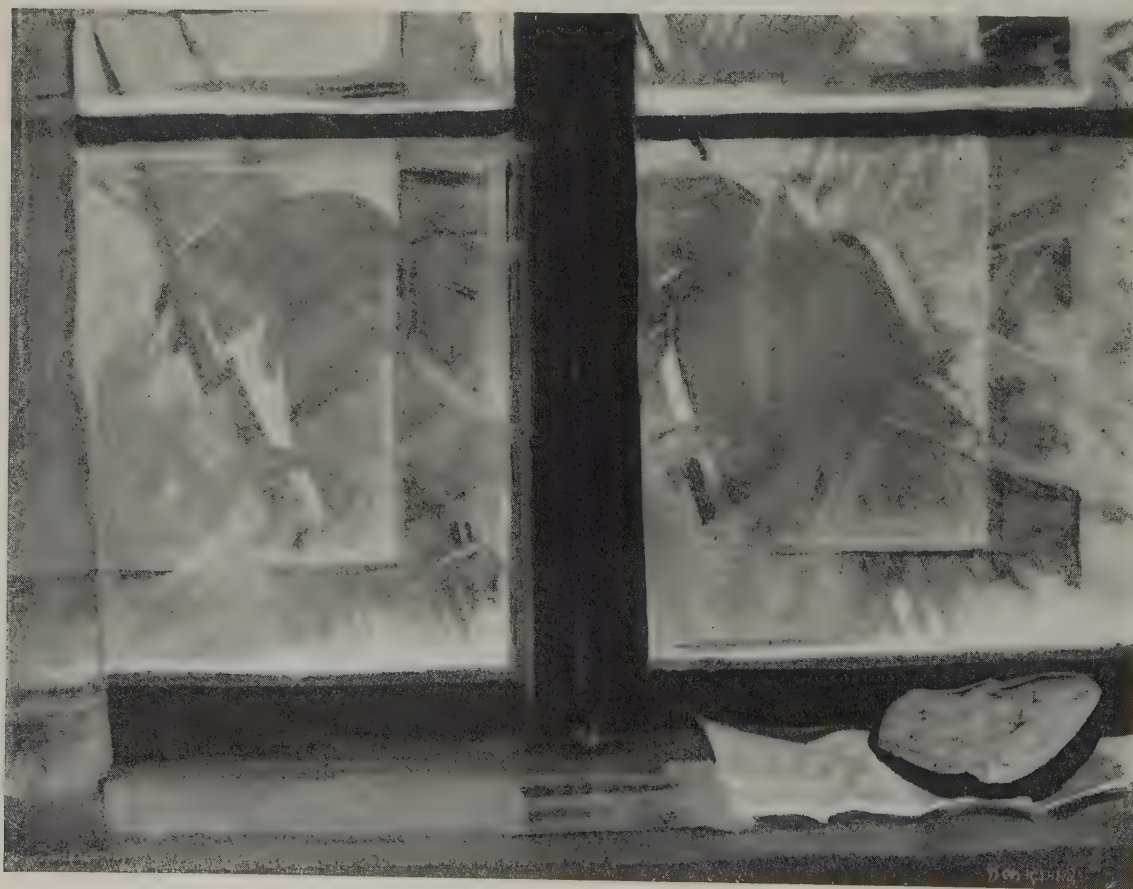

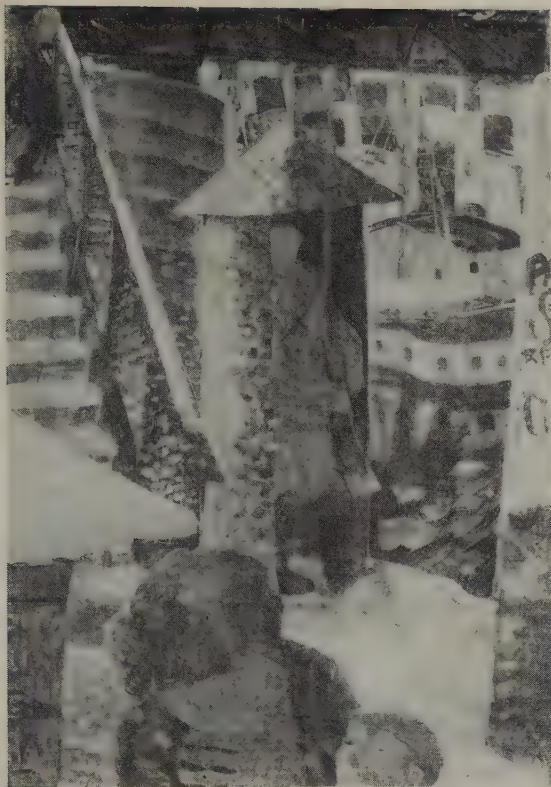

Derkovits Gyula: „Hajókovács”

csolatának módosulása is. A két világháború közötti magyar művészetnek nem volt tömegbázisa, a haladó művészeket inkább csak szűk intellektuális réteg értette meg és pártfogolta. A nagyközönség ízlése nem igényelt többet a naturalizmusnál és az akadémizmusnál, sőt elfogadta a giccset is. Természetesen 1945 után sem változott meg egy csapásra a helyzet. A képzőművészeti tömegkultúra hiányát nem lehetett azonnal pótolni, bár a kulturális forradalom kibontakozása némiképp ezen a téren is érezte a hatását. A kiállítások, múzeumok megnövekedett látogatottsága mindenesetre azt mutatta, hogy az érdeklődők köre bővül. Az új közönség pallérozatlan ízlése és az ebből fakadó tömegigény csakhamar össze is ütközött a modern művészet formakincsét feldolgozó, a naturalizmuson és akadémizmuson régen túlemelkedett művészi törekvésekkel. A művészetpolitika a konfliktust nem a legszerencsésebb úton próbálta megoldani: a művészi útkeresést, a művészi korszerűséget kívánta visszafejleszteni a képzőművészeti iskolázatlan tömegízlés szintjére. Így a korszak képzőművészetének egyik nagy

Derkovits Gyula: „Téli ablak”

Derkovits Gyula: „Híd télen”

ellentmondásává súlyosbodott a haladó tartalom és a konzervatív művészi forma ellentéte. A művészek elé célként kitűzött szocialista realizmus fogalmának vulgáris értelmezése bénította az igazán progresszív művészi kibontakozást. Ezért az 1945 utáni fejlődési szakasz művészeti haladása, a nagy lehetőségek és néhány kimagasló teljesítmény ellenére ellentmondásos, nem mindig éri el azt a minőségi szintet, amelynek az eléréséhez pedig sem az anyagi feltételek, sem a tehetségek nem hiányoztak.

1945–49 között lényegében a két világháború közti progresszív irányok képviselői szabták meg a fejlődés irányát, bár néhány igen jelentős művész (Derkovits Gyula, Vajda János, Mészáros László, Goldmann György) már nem élte meg a felszabadulást. Két nagyobb csoport antagonizmusa nyomta rá a bélyegét e periódusra: egyrészt a Szinyei-Társaság legtehetségesebb és leghaladóbb képviselőiből (Bernáth, Szőnyi, Pátzay és mások) verbuválódott úgynevezett Gresham-kör (a Gresham kávéház volt a kör találkozóhelye), amely a magyar nemzeti művészet és elsősorban a nagybányai tradíció továbbfejlesztését tűzte ki célul; másrészt az úgynevezett Európai Iskola, amely az École de Paris magyar tagjait, s a szürrealista és nonfiguratív törekvések képviselőit tömörítette. A két csoport vitáiban mutatkozott meg a természetelvű és

az absztrakt irányok elvi ellentéte is. E csoportok mellett csakhamar jelentkezett egy önálló hangját megtaláló, csoporttá nem szerveződött réteg, amely nem fogadta el a szürrealizmust vagy az absztrakciót, lényegében a realizmus talajáról indult, de célja a drámai, expresszív, monumentális művészet volt. Jellemző képviselője volt ennek az új realista útkeresésnek a festő Dománovszky Endre, Hincz Gyula, a szobrász Vilt Tibor, Kerényi Jenő (1908—), a grafikus Konecsni György (1908—), Koffán Károly (1909—) és mások. Ezek a művészek lényegében átmenetet alkottak a Gresham-kör és az Európai Iskola között.

Az ellentétek ellenére, a művészi útkeresés és a megrendezett emlékkiállítások azt mutatták, hogy a képzőművészet Derkovits, Nagy Balogh János, Csontváry, a Nyolcak, tehát a haladó szellemű modern magyar művészet útját akarja folytatni.

Ez jellemezte az építőművészetet is. Miután a modern építészet képviselői politikai szellemükben is baloldaliak voltak, magától értetődően ők játszották kezdetben a vezető szerepet. Noha a szörnyű háborús pusztítás, a nehéz anyagi helyzet az építészeti tevékenységet először inkább csak az újjáépítésre korlátozta, hamarosan néhány jelentős, modern stílusú épületet is emeltek. Példaként az Építőipari Dolgozók Szakszervezeti Székházát (Budapest, 1947–49), Gádos Lajos (1910—), Perényi Imre (1913—), Preisich Gábor (1909—) és Szrogh György (1915—) tervét, valamint a szintén Budapesten épült Fehérvári úti

Dési Huber Istvan: „Vörös kémény”

Barcsay Jenő: „Szentendrei ház”

Vajda Lajos: „Arckép”

Szakorvosi Rendelő Intézetet (1948—49), Szendrői Jenő (1913—) és Lévai Andor (1897—1964) tervét említhetjük. Különösen szép eredményeket ért el a modern építészet az új ipari létesítmények tervezésében.

1949 után radikálisan megváltozott a helyzet. Az új társadalmi követelményekből fakadó szocialista realizmus vulgáris értelmezése és az ötvenes években elkövetett államvezetési hibák következményeként a művészetpolitikai irányítás egyoldalúan határozta meg a művészet szerepét és feladatait. A 19. századi realista irányok követését állította célul a művészek elé, s a 20. századi bonyolultabb, ám korszerűbb és az új problémákra választ adni alkalmas művészeti utkereséseket pedig tévútnak minősítette. A helytelen megfontolásból fakadó intézkedéseket talán az építészeti sínylette meg leginkább. A modern szellemű, a funkciót, anyagszerűséget, a korszerű térigényeket figyelembe vevő építészeti tevékenység helyett az archaizáló, konzervatív irányok vették át a vezetést. A korszak retrográd szelleművé kényszerült építészetének példája a Dunai Vasmű mellett felépített Dunaújváros konzervatív jellegű városképe.

A festészetben is a 19. századi zsánerpiktúra vált a követendő céllá. Derkovits neve helyett korszerűtlenül Munkácsy neve került előtérbe. Naturalista és akadémizáló tendenciák erősödtek meg, több tehetségesnek induló művészpálya jutott zsákutcába az archaizáló törekvések miatt. Mégis e korszakban is észlelhető haladás. Új tehetségek kerültek ki a megreformált Képzőművészeti Főiskoláról, az állami megbízások nyomán pedig több monumentális mű született (Bernáth Aurél, Szőnyi István freskó-tervei, Domanovszky Endre dunaújvárosi freskója, Somogyi József, Kerényi Jenő szobrai stb.).

1955 körül oldódni kezdett az esztétikai merevség, és újra szabadabb, modernebb irányba fordult a képzőművészet fejlődése. Ez a folyamat erősödött 1956 után, s jelenleg is jellemzője a modern magyar képzőművészetnek.

A mai magyar képzőművészet. A magyar építőművészet az elmúlt esztendőekben újból bekapcsolódott a jelenkori építészet nemzetközi áramkörébe. Újjáéledt a magyar bauhausisták, Molnár Farkas, Fischer József, Breuer Marcell öröksége. Problémát a jelen szakaszban inkább csak a feladatok bősége és az építéstechnikai nehézségek okoznak, amelyek a tervezők fantáziáját néha béklyózzák. Esztétikai céljaiban, a funkcionalizmus elvének érvényesítésében azonban

korszerű a jelenlegi magyar építőművészet, és fejlődését olyan művek jelzik, mint Juhász Jenő kőbányai gyógyszerraktára, Gulyás Zoltán (1930—) budapesti irodaháza (ChemolimpeX), Jánossy György (1923—) salgótarjáni, Janáky István (1901—66) kecskeméti szállóépülete, Molnár Péter (1925—) kőbányai filmszínház épülete, az Árpád-híd pesti hídfőjénél kialakított lakótelep stb. Különösen jelentős, hogy e modern szellemű építészeti tevékenység nem szorítkozik csupán a fővárosra. A vidéki centrumok nagyobb építményei, a vidéki egyetemi épületek (Miskolc, Szeged) csakúgy modern szellemben épülnek, mint a kisebb helységek középületei. Épp ezért a modern építészet kezd már környezetalakító, városképet formáló, újjárendező tényezővé válni. Különösen jelentős a Balaton környé-

Az Építők Szakszervezetének székháza, Budapest

Gulyás Zoltán: a ChemolimpeX irodaháza, Budapest (1960–63) — Tihanyi szállodák (1961–64)

Hincz Gyula mozaikja Inotán

Somogyi József: „Martinász” — Kerényi Jenő: „Partizán emlékmű” (Sátoraljaújhely) — Mikus Sándor: „Harisnyahúzó”

kének modern szellemű kiképzése (pl. Tihany, Siófok) és a magyar városépítéssel legnagyobb büszkesége, Salgótarján modern várossá fejlesztése.

A modern építészeti gondolat térhódítása magával hozta a belsőépítéssel és általában az iparművészet, az ipari formatervezés reneszánszát. Különösen a kerámiaművészetet emelte magas szintre az ifjabb generáció (Gorka Livia, 1925—; Csekovszky Árpád,

1931—; Simó József, 1926— és mások). Hasonlóképpen fejlődésnek indult a magyar ötvösművészet is (Percz János, 1920—; Engelsz József, 1928—).

A modern építészet fejlődése lehetővé tette az épületekkel kapcsolatban álló monumentális festészeti és szobrászati műfajok újjászületését is. A fejlődés azonban e téren a legproblemátikusabb. A közízlés a képzőművészetben a legelmaradottabb, a köztéri szobrok és

Kuruc D. István: „Útban hazafelé” — Kohán György: „Műteremsarok”

a falképek esetében ez visszahúzó tényezőként jelentkezik, erősíti az amúgy is meglevő akadémitizáló tendenciákat. Ezért gyakran stílustörés következik be: a modern építészet térlogikáját, tiszta funkcióját tiszteltben tartó építészeti műre naturalisztikus jellegű sgraffito vagy freskó kerül. A tereket díszítő szobrok között is sok a rutinos, de alapjában véve sablonos munka. Ennek ellenére a monumentális műfajokban is született néhány időálló mű, mint pl. Domanovszky Endre sgraffitója (Debrecen), Barcsay Jenő mozaikjai (Budapest, Nemzeti Színház, Miskolci Nehézipari Egyetem), Bernáth Aurél seccója (Budapest, Régészeti Intézet), Somogyi József, Makrisz Agamemnon (1913—), Kerényi Jenő, Megyeri Barna (1920—67)

Domanovszky Endre: „Kompozíció”

Bartha László: „Tél a Balatonon”

Segesdy György (1931—), Vigh Tamás (1926—) és Borsos Miklós (1906—) néhány köztéri szobra stb.

A mai magyar festészetben több, gyakran ellentétes szemléletű irány él egymás mellett. Az alföldi iskola tradícióját újjáélesztve született meg a hódmezővásárhelyi iskola, melynek képviselői többek közt Kohán György (1910—67), Kurucz D. István (1914—), Németh József (1928—), Szalay Ferenc (1931—), Szurcsik János (1931—), Fejér Csaba (1935—). Az ő témaviláguk is a magyar paraszti élet, mint az alföldi iskola festőié volt, de műveikben e témakörből inkább az ember és a munka, az ember és a természet jelképszerűen megfogalmazott viszonya realizálódik. Formanyelvükre bizonyos sommázó, dekoratív tendenciák is jellemzőek, hatott rájuk az itáliai quattrocento freskófestészete és a modern mexikói falfestők művészete is. A mai magyar képzőművészetben ők képviselik az emberközpontú, figurális művészetet, a realizmus modern változatát.

A festők másik része hű maradt a posztnagybányai, impresszionisztikus irányhoz. E lírai hangvételű irány Bartha László (1912—) művészetében kapcsolódik az École de Paris szelleméhez. Bartha hosszú ideig Tihanyban élt, és a balatoni táj, a környék parasztjainak élete alkotja művészete fő témakörét. Újabb szakaszában azonban a balatoni motívumok festői absztrahálása figyelhető meg művészetében, amely jelenleg a dekoratív absztrakció egyik legrangosabb magyar példája.

Ugyancsak a figurális művészetből indult el Domanovszky Endre (1907—) és Hincz Gyula (1904—).

Kondor Béla: „Előkészületek a nagy vár védelmére”

Az előbbi vérbő festőiségű, pasztózus képeket fest, és erősen foglalkoztatják a monumentális díszítőművészeti feladatok is. Barthához hasonlóan az ő művészete is az absztrakció felé halad, annak drámaibb, eruptívabb formáját képviseli. Hincz Gyula főként mint grafikus ért el sikereket. Az expresszionizmusban gyökerező, szellemes futamú, stilizáló tendenciájú formanyelv iskolát csinált. Gobelin-művészként is jelentős.

1956 után a fiatal művészekre különösen Bernáth Aurél lírai, kontemplatív művészete volt nagy hatással, majd Barcsay Jenő (1900—) konstruktív, szerkezetes piktúrájának volt iskolateremtő ereje. A Barcsay képviselte magyar konstruktivizmus nem jut el a teljes nonfigurációig, illetve mindig vissza-visszatér a naturához is. Barcsay iránya monumentális ihletettségű, és leginkább ez hordja magában a modern építészettel együtt élő monumentális művészet kibontakozásának lehetőségét.

Barcsay Jenő művészete objektív jellegű, formai kérdésekre koncentráló. Korunk mély emberi kérdései, etikai problémái csak áttételesen jelentkeznek benne. A magyar képzőművészet jelenlegi irányai között azonban van néhány, amely közvetlenebbül nyúl e kérdések festői megfogalmazásához. Ezek az irányok némiképp a szürrealizmus formaköréhez is kapcsolódnak, anélkül, hogy ennek automatizmusát, az anorganikus, a bizzar iránti vonzódását átvennék. E tendenciákat három névvel jellemezhetjük: Bálint Endre, Kondor Béla és Csernus Tibor.

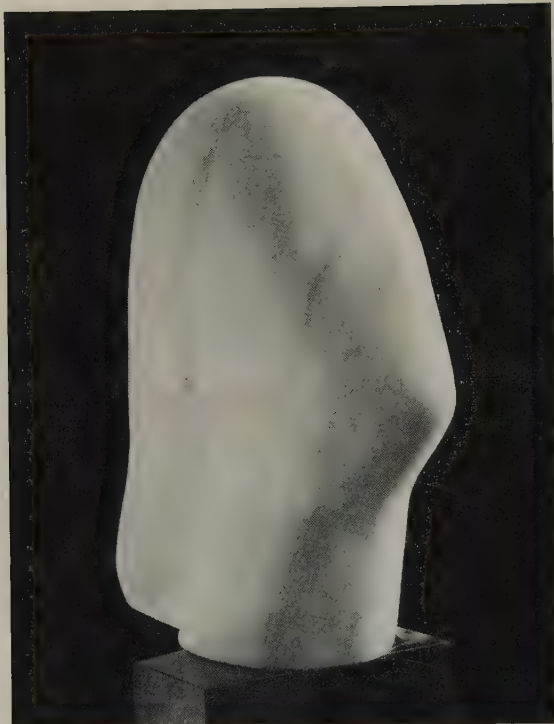
Bálint Endre (1914—) Vajda Lajos művészi irányának folytatója. A chagalli vívmányok, a népművészet festői metamorfózisa és az esztétikai tudatosság egyformán jellemzői formanyelvének. Festészete figurális elemeket tartalmaz, de nem kötődik az adott természeti látványhoz, kompozíciós módja asszociatív, formanyelve szavakkal nehezen fogalmazható érzéseket és összefüggéseket sugall. Ugyancsak szürrealisztikus megoldások jellemzik a néhány művében a látomás erejéig eljutó Kondor Bélát (1931—), akinek a hatása főként a grafikában stílusalakító. Az emberi arc, kéz, az emberi viszonylatok, a társadalmi katalizmák ábrázolása új jelentést kap művészetében. Művészi tudatosság, logikus konstrukció jellemzi festészetét és grafikáit. Csernus Tibor (1927—) és nem kis mértékben az ő nyomában induló fiatal festők csoportja már több szálon át kötődik a nyugat-európai és amerikai irányokhoz, mint az előbb említettek.

Kornis Dezső: „Búcsú”

Csernus Tibor: „Újpesti rakpart”

Borsos Miklós: „Csillagnéző” — Vilt Tibor: „Portré”

Sílusukat leginkább a szürrealista ihletettségű mágikus realizmus, megoldásaikat a tasizmus formaköréhez lehet sorolni. E fiatalok legerőteljesebb egyénisége, Lakner László (1936—) a pop art elemeit is felhasználja. A figuratív piktúra és a szürrealizmus fonódik össze Kokas Ignác (1926—) lírai művészetében.

Ezek az irányok lényegében a figurális festészet körén belül maradnak, jóllehet a szigorú értelemben vett természetelvűségtől alaposan eltérnek.

Néhány rangos képviselője van azonban a nonfiguratív irányoknak is. A Vajda-tradíció és a nonfiguratív törekvések közötti összhangot keresi Ország Lili szimbólumsugalló, finom művű képeiben. Korniss Dezső (1908—) pedig, aki korábban a szürrealizmus Miró-szellemű játékos irányát képviselte, legújabb korszakában a kalligrafikus irányhoz kapcsolódott, majd sajátos zománccfesték technikájával izgalmas fény-tér konstrukciókat festett. A nonfiguratív irányhoz tartoznak még: Gyarmathy Tihamér (1915—), a divizionizmus technikáját az absztrakcióval összekapcsoló Veszelszky Béla (1905—), a mozaikban is jelentős Rác András (1926—) és a sík-konstruktivizmus első nemzedékéhez tartozó Kassák Lajos (1887—1967) költő, aki élete utolsó másfél évtizedében ismét festőként is tevékenykedett.

A jelenlegi magyar szobrászatban is több iskola együttélése figyelhető meg. A klasszikus művészet tradícióját őrzi az idősebb generáció, Pátzay Pál,

Mikus Sándor (1903—). Főként volt tanítványaik közül többen kötődnek ehhez az irányhoz a fiatalabb évfolyam képviselői közül is (Vigh Tamás, 1926—; Martsa István, 1912—). Vigh újabb műveiben az új monumentális-figuratív plasztika lehetőségeit keresi. Ugyancsak sokan idézik fel hűségesen Medgyessy Ferenc művészetének tradícióit (Boda Gábor, 1907—; Samu Katalin, 1934—). Az expresszív dráma és verbő plasztika jellemzi a fiatalokra ugyancsak nagy hatást gyakorló Kerényi Jenő (1908—) és Somogyi József (1916—) tevékenységét. Mindketten a monumentális köztéri szobrászatban alkottak maradandót. Kerényi a plasztika nagy korszakából merít, a szobrászati múltból az etruszkok voltak rá a legnagyobb hatással, a mai nyugati művészetben pedig Marino Marini törekvéséhez rokonul leginkább. Somogyi ideges érzékenységu plasztikája inkább Giacometti, Richier műveivel rokon, bár figuraértelmezése tradicionálisabb. Kerényi legújabb művei közül kiemelkedik a tihanyi révnél felállított fuvalós fiú szobra, Somogyi főműve pedig a Hódmezővásárhelyen felállított Szántó Kovács János-emlékmű.

A magyar szobrászat jelenlegi vezető mesterei közül rajtuk kívül még Borsos Miklós (1906—), Vilt Tibor (1905—) és Schaár Erzsébet (1908—) neve említendő. Vilt és Borsos művészete úgyszólván a plasztika két lehetőségét, két pólusát példázza. Borsos művei a monumentális nyugalom, a bálványyszerű, misztikus csend impresszióját keltik. A görög humánus örökösé anél-

kül, hogy a klasszikus görög formákat követné; szobrai még ősibb plasztikai kultúrák monumentalitását idézik. A mai nyugati művészetben Henry Moore és Brâncuși áll hozzá a legközelebb. Vilt művészete csupa forrongás, tragikus kacaj, plasztikai ötlet, saját maga zártságát fölrobbantó dinamika, új anyagok, technikák kutatása. Vilt művészetét nem is lehet irányhoz kapcsolni, egyéni hangú. Schaár Erzsébet impresszionisztikus formázású, érzékeny emberlátású portréival vívott ki rangot magának, majd Giacometti hatására szürrealisztikusabb, szimbolikus ihletésű kiplasztikákat mintázott. Új szakaszában felhasználja a pop art néhány elemét, szcenikus hatásokat is, de mindez esztétikai szuverenitással és lírai finomsággal párosul nála.

A mai magyar szobrászat többi képviselője lényegében e vezető mesterek nevével jellemzett irányokat követi. A szürrealista szobrászatnak rangos képviselője

a jelenleg külföldön élő Jakovits József (1909—), az Arp-féle nonfiguratívé pedig az ugyancsak külföldre szakadt Barta Lajos (1899—).

A modern magyar képzőművészet egyik legfejlettebb ága a grafika. Az idősebb generációból a festőnek is kiváló Barcsay Jenő és Hincz Gyula emelhető ki, de a törzsgárdát az új nemzedék alkotja: az 1964-es tokiói grafikai biennálé egyik nagydíjával díjazott Kondor Béla, a játékosan szürrealista Gross Arnold (1929—), valamint Feledy Gyula, Pásztor Gábor, Maurer Dóra, Csohány Kálmán és Major János.

A modern magyar képzőművészet önálló helyet foglal el az európai művészetben. A magyar történelemtől, társadalmi fejlődéstől determináltan sajátos nemzeti karaktere alakult ki, magába szívta az európai művészet új eredményeit anélkül, hogy valamelyik vezető iskola egyszerű követőjévé vált volna. Értékei az európai művészet kincsestárát gazdagítják.

A honfoglaló magyarság által hozott ipari mestersegeket (ötvösség, szíjkészítő és bőrpar, nemez- és posztókészítés, fegyver- és szerszámkovácsolás stb.), továbbá a már itt élt népek körében folytatott ipari tevékenységet tekinthetjük a magyar kézműipari kultúra kezdetének. A kereszténység felvétele után az új vallási kultusz terjesztése a kézművességgel szemben is új igényeket támasztott. A külföldről behozott darabok mellett nyugatról és Bizáncból hívtak be mestereket, majd magyar tanítványaik kezén hamarosan kialakult a hazai kézművesség is.

Ilyen előzmények után a 14. század elejétől kezdve jöttek létre céhek. Emellett a jobbágyság a paraszti foglalkozással kapcsolatosan háziiparszerűen folytatott számos ipari mesterséget. Jóval később, az ipari forradalom nyomán fejlődött ki Magyarországon is az ipari termékek gépi-nagyipari árutermelése, amely elkülönült az igényesebb, egyedi kézműipari termékektől. Korunkban pedig mind külföldön, mind hazánkban tért hódít az ipari művészet a gyári termelésben is.

Szerencsésebb földrajzi helyzetben élő népek gazdagabb tárgyi anyaggal demonstrálhatják esetleges régebbi ipari kultúrájukat. Hazánkban a gyakori háborús pusztítások és az évszázadokra kiterjedő idegen hódítások következtében az iparművészeti emlékek nagy része eltűnt vagy megsemmisült, egyes darabokról pedig közvetve vannak értesüléseink.

A kézműipar a céhrendszer megszűnéséig. A magyar kézműipar fejlődését a középkorban különösen olasz, francia és német mesterek gazdagították, ugyanakkor magyar mesterek és értékes alkotásaik is gyakran jutottak külföldre. A középkorban és az újkorban Magyarországon a kézműipar különböző ágazatainak fejlődése nem volt egyenletes. Leginkább az ötvösség, az agyagművesség, a fafaragás, a bútorkészítés, a fonás-szövés, a textilnyomás, az üvegművesség, továbbá a könyvkötészet termékei haladták meg az átlagos szintet és sajátos jellegű magyar iparművészeti értéket képviseltek.

A középkori magyar iparművészet. A féművesség első jelentősebb emlékei külföldről kerültek hazánkba. Ilyenek I. Istvánnak a pápától és Monomachos császártól kapott, egybeötvöztött koronája, továbbá a limoges-i ágyazott zománcos és a bizánci rekesz-zománcos feszü-

letek, ékszerek. E darabok hatására egyes kolostorokban szerzetesi műhelyek létesültek s az ott működő mesterek révén bizonyos műfajokban kialakult az önálló helyi műipar is. A nyugati zománcművészet központjából érkezett hozzánk Jean de Limoges, aki 1208—18 között zirci apát volt; működésének tulajdonítható az oly nagyszámú limoges-i technikájú, de már hazai készítésű műtárgy.

Több magyar műhely foglalkozott a 12—13. században bronz ereklyetartók, aquamanilek, valamint gyertyatartók, füstölők készítésével is. Előbbieket a Maas-vidéki bronzművesség hatására, utóbbiakat az északnémet műhelyek darabjai nyomán alkották. Kálmán király portré-hűséggel alakított fej-ereklyetartóját a melki apátság kincstára őrzi. A sok francia és flamand vízöntő edényen kívül, számos aquamanile már nálunk készült: a Büngösdpusztán és Kisjenőn kiásottak, amelyek magyar viseletű vadászó lovasfigurák (Magyar Nemzeti Múzeum), szintén ezek közül valók. Itt már a magyar kisplasztika első jellemző vonásai jelentkeznek. Az áttört, fonadékos, leveles indákból alakított gyertyatartók, keresztalpatzatok és bronzfüstölők a viking-normann díszítőelemeket közvetítő északnémet bronzöntőműhelyek termékei, de közöttük találjuk már a román stílusú magyar kőfaragványok közvetlen ismeretét tanúsító hazai készítményeket is: ilyen pl. a szegedi múzeum csorvai füstölője.

A bronzöntés és az ötvösség határán áll s nyugati és keleti díszítőelemeket vegyít az 1220 körül készült és Zsámbékon a 14. század végén kiásott finoman cizellált feszítőzabla. E típus úgy látszik a nomád magyaroknál volt jellemző, mert külföldön hasonló szerkezetű zablákat nem ismernek.

A korszak kézművességének s egyben a magyar iparművészetnek egyik remekműve a Kígyópusztán kiásott, a 13. század közepéről származó (zománcozáshoz hasonlóan díszített) ötvöztött niellós aranycsat, amelynek vésett díszítése a magyar lovagi viselet s fegyverzet hiteles és művészi ábrázolása.

Római kori ötvösművészetünk tárgyi emlékeinek egy részét a föld őrízte meg számunkra, más része

külföldre került. A magyar történelem viharos eseményei nyomában járó pusztulás ezeket elkerülte, bár jó részük így is elkallódott. Csak híre van meg már I. István pompás ajándékainak, amelyeket a bambergi székesegyháznak adományozott, s a Thüringiába kiházasított Árpád-házi Szent Erzsébet gazdag hozományából is alig maradt valami. Tudjuk azt is, hogy az utolsó Árpád-házi király, III. András özvegyének a königsfeldeni kolostor részére ajándékozott kincseiből mindössze ékszerekkel gazdagon díszített ruhája, valamint egy nagyméretű diptychon maradt fenn a berni városi múzeumban, és három pompás ivócsésze, amelyet a zürichi múzeum őriz.

Ötvösségünk a gótika századaiban nemcsak megerősödött, hanem európai viszonylatban is számottevő lett. Elősegítette ezt, hogy a 14. században a világ aranytermelésének egyhatedét Magyarországon bá-

nyászták. Az arany- és ezüstlelőhelyek, a nyersanyagkészletek a hazai feldolgozás ütemét fokozták az Anjou-házból való királyok alatt (1308—87). A kolostori és udvari kézművesek munkálkodása mellett megindult a polgárság számára dolgozó városi mesterek szervezett tömörülése is. A szepesi városok 1370-ben kiadott statútumaiban ezek már mint cétagok szerepelnek. 1376-ban az erdélyi szászok 24 különféle mestersége között az ötvösök, aranyművesek külön szerepelnek. Ez időben a leghíresebb ötvösök Sienában éltek, a magyar király is innen szerződtette udvari ötvösét, Simon mestert, akinek fiai szintén királyi ötvösök voltak. Az I. Lajos király által 1374-ben alapított aacheni magyar kápolna számára adományozott kincseket a sienaihoz hasonló zománcsal festett magyar, lengyel és Anjou címerek díszítik. Az aacheni dóm kincstárában őrzött címeres palást és könyvkapcsok, címeres gyertyatartók

Aquamanile Büngödspusztáról

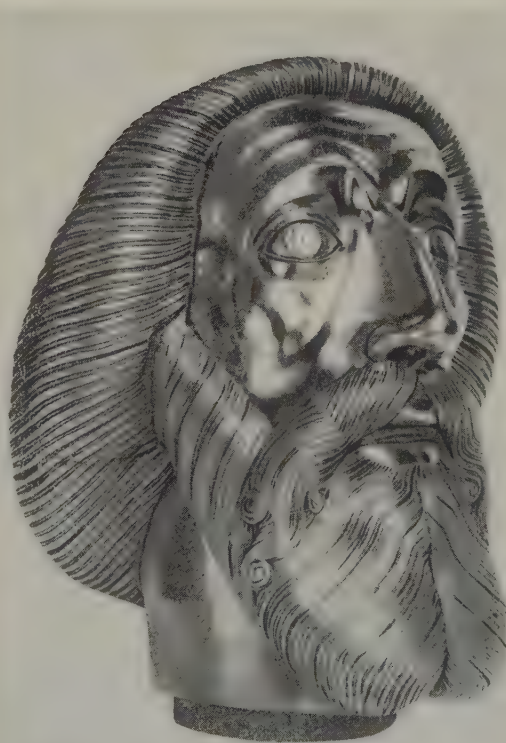
Aranycsat Kígyópusztáról

I. László király hermája

és ereklyetartók ugyanannak a királyi ötvösmesternek a keze alól kerültek ki, mint a bécsi Schatzkammerben őrzött Nagy Lajos-féle oltárkereszt. Ennek a műhelynek a terméke egy hasonló eleganciával kialakított ötvösmunka, amely ma a mariazelli kincstárban van, valamint a 14. század második felében készített ereklyetartó az olaszországi Bari Szent Miklós-templomában, továbbá a zárai Szent Simeon-templom kelyhe is: valamennyi Nagy Lajos címerét viseli, és az ő adományaként került mai helyére.

Mindezeknél még jelentősebb, hogy a 14. század végén kialakult a magyar sodronyzománc-technika, amelyet közel két évszázadon át úgyszólván csak magyar ötvösök alkalmaztak. Itt a bizánci eredetű rekeszzománc és a filigrán-technika olyképp alakul, hogy a zománc díszítő mezőit összesodrott fémzáalak választják el, illetve a mintákat azzal alakítják ki. Hogy itáliai vagy magyar eredetű-e a sodronyzománc, még bizonyításra szorul. Tény azonban, hogy az első itáliai sodronyzománcművek (Friuli, Venzona, Gemona, Cividale) nem korábbiak az 1400-as századfordulónál.

I. László királyunk fej-ereklyetartóját, a korábban Váradon majd Győrött őrzött hermát feltehetően már a 14. század utolsó évtizedeiben készítették Kolozsvári Márton és György, a prágai Hradcsinban levő Szent György-szobor (1373) mesterei. (Erre következtetünk abból, hogy a hermát már egy 1404. évi leltár említi.) A mellrészben levő sodronyzománc tökéletesen fejlett műgyakorlata is arra vall, hogy ennek a

Suky Benedek kelyhe

technikának nyilván előzményei is lehettek hazánkban. Az újabb kutatás hajlik azon nézet felé, hogy a sodronyzománcos eljárás Itáliában az ott járt magyar ötvösök útján terjedt el. A Magyarországon fennmaradt mintegy 100 sodronyzománcos remekmű közül messze kiemelkedik az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár úgynevezett Suky-kelyhe, amelyet 1440 körül adományozott Suky Benedek a gyulafehérvári székesegyház számára. Felépítésének tökéletes arányai, a részletek finomsága, s az alkalmazott úgyszólván valamennyi nemes ötvöstechnika e mestermű számára kivívta „a legszebb magyar kehely” elnevezést.

A 15. század közepén a magyar ötvösség már világhírré emelkedett. Ebben nagy része van Zsigmond király azon rendeleteinek, amelyek tiltották a magyar nemesfémbányák termékeinek feldolgozatlan kivitelét. Az aranyat és ezüstöt csak pénzzé verve használhatta fel maga a király is, a nemesfém bizonyos hányadát pedig ékszerekké, ötvösművekké kellett feldolgozni, és csak így lehetett értékesíteni vagy külföldre vinni. Ezek a rendeletek nemcsak a magyar ötvöstárgyak, ékszerek külföldi exportját indították el, hanem a kitűnő felkészültségű magyar ötvösök mellé számos, külföldről bevándorló és itt megtelepedő legény és mester szegődött el.

Középkori iparművészetünk másik ága — az agyagművesség — a 14–15. században hasonlóan nemzet-

közi színvonalra fejlődött. Már a 14. században állottak alakos, címeres vagy ornamentális díszű csempékből épített kályhák a budai és visegrádi paloták helyiségeiben. A struccos Anjou-címer és a megdöb-bentő erővel mintázott sárkány alak olyan technikai és plasztikai felkészültséggel jelenik meg, amilyenre ekkor még Európában nincsen példa. Zsigmond idejében változatos színű ólomház borítású csempesorozatokat készített a királyi fazekasműhely: áttört mérműves kályhafiókok, címerek, várabrázolások és állatmesék változatosan szerepelnek a témák között. Az egyik legszebb kályhát a 15. század derekán V. László király számára készítette egy műhely, amelynek mintái nemcsak az országon belül terjedtek el, de egyes lengyel, osztrák és svájci leletekben is ennek a budai fazekasnak művészi tevékenységére ismerünk. Zöld ólomházzal borított áttört mérműves, fiálás, apró címerekkel, szoboralakokkal díszített fülkés kályha-csempéi a kifinomult késő gótikus burgund udvari művészet szellemét idézik. Főműve a vágató lovast ábrázoló úgynevezett „lovag alakos” áttört csempe, V. László királyi pecsétjének hasonló motívumát ismétli.

Már a késő gótika és a reneszánsz határán készült egy besztercebányai mester sorozata. Finom realizmussal mintázott féldomborművek: apostolok, heroldok,

A svedléri keresztelőmedence

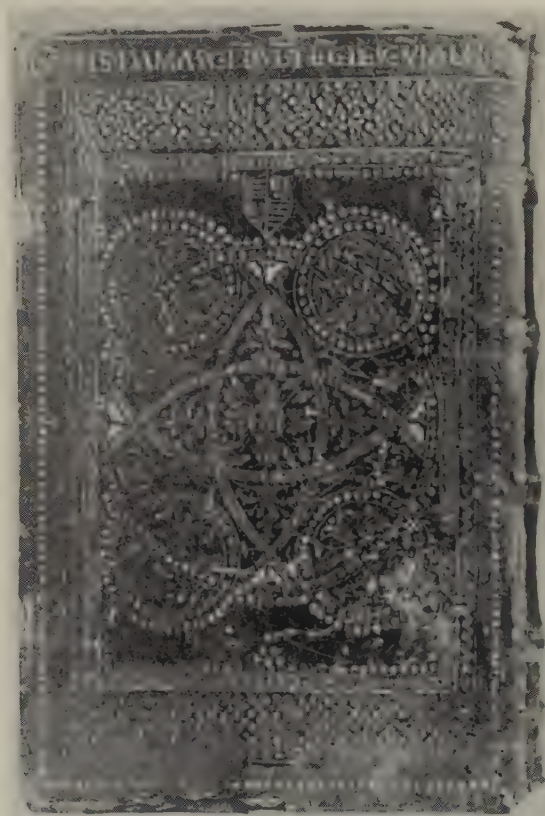
szentek és próféták; táncoló párok, udvari emberek, s a népeletből vett jelenetek kompozíciói. E szabadon mintázott reliefek gótikus kispasztikánk remekei, éppen úgy, mint bronz keresztelőmedencéink, harangjaink ábrás, figurális domborművei.

A visegrádi harangot Nagy Lajos király megbízásából Gál Konrád iglói bronzműves öntötte 1354-ben, s a svédleri keresztelőkút — a király strucc-sisakdíszes címerével — minden bizonnyal szintén az ő műve. Az iglói műhely még száz év múlva is fennállt, s a menhárdi (1473), a késmárki (1473), a besztecebányai (1475) keresztelőkutak plasztikai megfogalmazása, nemes arányai a helyi fejlődés ívelését mutatják. Az erdélyi bronzkutak készítői közül az 1438-ban öntött nagyszebeninek szerzőjét, Leonhardus mestert ismerjük.

A reneszánsz-kori iparművészet. Az e korból fennmaradt emléanyag számát tekintve szegényebb ugyan, de az itáliai átvétel frissége, stílusztisztasága, s a budai reneszánsz udvar művészetének közvetítő és hatóereje következtében talán középkori kézművességünkénél is jelentősebb.

Mint ahogy az építészet és a képzőművészet is nehezen szakadt el a gótikus szerkezetektől, formáktól és témavilágtól, az iparművészetben is kettősséget figyelhetünk meg. Nemcsak a városi polgárság számára dolgozó céhbeli mesterek ragaszkodtak sokáig a gótikus díszít-

ményekhez, de Mátyás udvarában is — még Aragóniai Beatrix nápolyi királylánnyal 1476-ban kötött házassága s a reneszánsz stílus „hivatalos” bevezetése után is — tovább éltek a középkor formaalakító törekvései. Még így is évtizedekkel megelőzte a nyugati országokat

Bőrkötéses korvina

Diszesen kötött korvina

Iniciálé a „Codex Corvinus Hieronymus”-ból

Mátyás király kálváriája (Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár)

a reneszánsz stílus érkezése és befogadása Magyarországon.

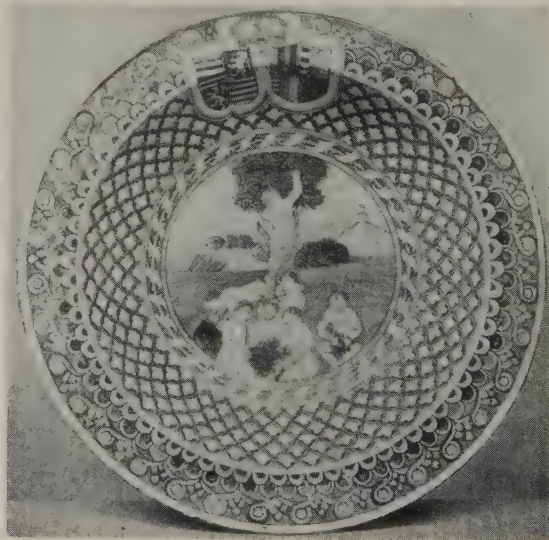
Elsősorban a legizmosabb ágazat továbbvirágzását emelhetjük ki: az Esterházy-kincstárban fennmaradt

nagyméretű (77 cm magas) úgynevezett „Mátyás-kulacs” egyedi formájú, de hólyagos, levélindás díszével még gótikus alakítású ötvösmű. Mátyás hajdani kincstárára — az egykorú tudósítások szerint is — éppen e nagyméretű tárgyak jellemzők. Ezek között arányainak tökélyével, sodronyzománcos díszével kiválik a bécsűjhelyi Corvin-serleg, amelyet Mátyás király 80 000 arany váltásdíj fizetése mellett ajándékozott 1463-ban III. Frigyes német császárnak, a korábban jogtalanul elzalogosított magyar királyi koronáért. A serleg a magyar gótikus ötvösművészet remeke, egyben a Nürnbergben, Dürer tervei nyomán elterjedt hólyagos serlegek alaptípusává lett.

A késő középkori ötvösművészet legszebb alkotása az ún. Corvin-kálvária vagy Mátyás király kálváriája (Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár). Szinarany, zománc, drágakövekkel, igazgyönggyel díszített talpas kereszt. Két, más-más helyen és időben készült részből áll. A felső figurális kompozíció; a kis szobrokat ronde-bosse zománc ékesíti; feltehetően 1424-ben a francia királyné ajándékozta Zsigmond magyar királynak, tehát francia munka. A kálvária alsó része reneszánsz stílusú, az alap homorúan ívelt háromszög, rajta Mátyás címerét tartó három szfinx, ezek díszvázát fognak közre, amelynek ékkövekkel, gyöngyökkel díszített peremét három delfin kapcsolja a felső részhez. Ezt a talpat Mátyás készítette Budán felső-italiai ötvössel.

A király, humanistái és lelkes hívei élén maga sietett az „édes új stílus” elébe. Az irányváltozást ekkor is behozott darabok és behívott olasz mesterek indították el. Attavante degli Attavanti, a leghíresebb firenzei kódexmásoló remekeit a budai palotában létesített másológyműhely példának tekintette, s a híres Corvina kötéseinek egy része — a kézi aranyozású, keleties

Majolika tál Mátyás és Beatrix címerével

rajzú darabok — már nemcsak itt készültek, de technikájuk is itteni találmány. A híres Corvin-készlet — Mátyás és Beatrix címereivel ékesített majolika díszalak (London, Victoria and Albert Museum; New York, Metropolitan Museum; University of California, Hearst Collection) és más olasz majolika edények még külföldi rendelések, de a behívott olasz fazekasmesterek a budai palota egyik szárnyában már megépítették az első majolikaégető kemencéket. A budai gyártnmányok: díszedények, használati kerámia, önmázastarka kályhacsempék és a király és királyné jelvényeivel ékesített majolika burkolólapok, amelyek a faenzai Bettini-műhely által a bolognai San Petronio-kápolna részére 1487-ben készített csempék ábráival mutatnak szoros rokonságot. Ez — Itálián kívül — Európa első majolika műhelye (a termelés Lyonban és Herkenrodaban csak 1512-ben indult meg), amely Lengyelország, Ausztria, Szilézia felé közvetítette az új eljárás eredményeit.

Hasonlóan olasz eredetű a királyi lakosztályok be rendezése is. Chimenti Camicia, a budai palota építő mestere voltaképpen fafaragó (legnaiuolo) és intarziátor volt, mint ekkor igen sok firenzei építész. A fehér vagy vörös piszkei márványból faragott kutak, címerek, ajtókeretek, frizek ornamentikája firenzei és urbínói mintákat követtek. A budai ékítmények részleteikben is egyeznek azoknak a névszerint ismert olasz fafaragóknak díszítő stílusával, akik úgyszólván valamennyien Giuliano és Benedetto da Maiano firenzei, a Via dei Servin levő műhelyébe tartoztak.

A budai és visegrádi reneszánsz faragványok hatására készült a pompás intarziákkal díszített úgynevezett nyírbátori stallum. Frater Marone készítette 1511-ben és a nyírbátori református templomból (eredetileg Szent György-templom) került egy része a Magyar Nemzeti Múzeumba, másik része a debreceni Déri Múzeumba.

Még az 1500-as évek első évtizedeiben terjedt el az olaszos modorú perspektivikus, rácsajtós, groteszk díszes intarziaeljárás. A reneszánsz bútorművéség legjelentősebb művelője Késmárki Gergely, akinek a felvidéki városokban számos, városképeket ábrázoló intarziámunkája maradt fenn.

A magyar ötvösművészet, továbbá a kerámia, a faragó- és bútorművéség, de a himzőművészet is fel lendült a reneszánsz-kori stílusfordulat évtizedeiben: a klasszikusok megbecsülése, az antik formák buzgó ismétlése népszerűséget és vonzalmat biztosított a reneszánsz számára Magyarországon.

A 16. századtól a 19. századig. A mohácsi csatavesztést (1526) követő másfél század alatt a három részre szakadt Magyarország díszművészete is három irányba fejlődött. A Habsburg-dinasztia kezére került nyugati, északnyugati és északi országrészek csakhamar a jezsuiták vezette ellenreformáció s annak művészeti vetülete, a katolikus manierizmus, majd a barokk német ízlésű formavilágának követői lettek. Ugyanakkor az új hit, a protestantizmus követői a nemzeti hagyományok őrzőivé váltak, s így a királyi Magyarországgal szemben álló részek, nagyjából a Partium

és Erdély a reneszánsz örökösének vallhatták magukat. A viselet, a hadidísz, fegyver és szerszám jelleg, zetes magyar formái jöttek itt létre. A hadi sátrakat az egyházi ruhákat, az ágyak szuperlátjait, a menték szövétét elborító hímzések, az ágy- és asztalnémi színes selyemmel, skófiummal kivarrt mintái, a protesztáns templomok és egyes kastélyok színesen, virágosan festett kazettás famennyezetei, bútorai, az utolsó nagy király palotájának s az utolsó királyi székhelynek, Budának fa-, kő- és márványdíszzeit álmodták vissza, ismételték. Ugyanakkor azonban a díszítő kedv új, nemzeti stílust, az ún. erdélyi virágos reneszánszot is megteremtette. E stílus kialakításában nagy szerepe volt az oszmán-török formakincsnek, amelyet a szá zados harcok, majd az ország egyharmad részét meg

A nyírbátori stallum részlete

Losonczy Antal kancsója — Belényesi György: Teleki Mihály csobolyója

Zománcozott násfa Erdélyből

hódított törökkel való hol fegyveres érintkezés, hol kényszerű barátkozás alatt jól megismertek, s keleties pompáját meg is szerették.

Az oszmán-török díszítőelemek és eljárások alkoták azt a harmadik szálát, amely a királyi Magyarországon előretörő barokk és a nemzeti Magyarország által féltve őrzött, bár átformálódott reneszánsz formavilág stílusképébe fonódott. Iparművészetünk e „keleti füszer” nélkül soha nem vált volna olyan egyedivé, s oly kedvelté a legszélesebb rétegek szemében, mint amilyen lett. Eredményei így jutottak el a budai királyi palotától a főúri rezidenciák, nemesi udvarházak, s a falusi meghitt templomok világán át, a hímző-varró asszonyok, faragó-, festő-, formázómesterek kezén a 18. század végén a néphez.

A 16. és 17. század díszítőművészetét találó kifejezéssel nevezzük „erdélyi virágos reneszánsz”-nak. Ötvösségünk — néhány eredeti formát és darabot kivéve — megmaradt a nyugati előképeknél, s inkább a felület megmunkálása, ékesítése mutat kapcsolatot a nemzeti díszítő stílussal. Formai szempontból — már méretei miatt is — a Mátyás-kori reneszánsz tükrözője Képiró Ferenc kolozsvári ötvösmester remekműve, az 1548-ban készült úgynevezett Losonczy-kancsó az Esterházy-kincstárban. Ugyancsak az erdélyi fejlődés eredménye Belényesi György fogarasi ötvös

Hann Sebestyén: díszital — Az Esterházy díszruha

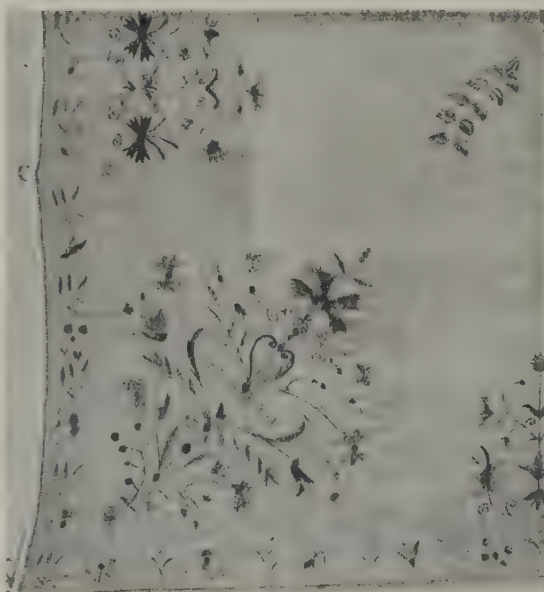
antik érmeikkel díszített csobolyója (1687) a Magyar Nemzeti Múzeumban.

A kor ötvösművészetének sajátos technikája és az úgynevezett erdélyi zománc szírmosan festett virágdíszei a magyar viselet és fegyver ékesítését különösen jól szolgálták. A magyar ékszművesség e korban világhírű lett: pompás násfák, alakos, mitológiai jele-
netekkel; kalpagforgók; gombok, mentecsatok és láncok szinte roskadásig borítják a hímzéssel, arany-ezüst csipkével kivarrt keleties szabású díszruhát.

A német művészet úgynevezett nagy virágos stílusának tolmácsolója volt Hann Sebestyén (1644—1713). Bár hatott rá az erdélyi ötvösművészet, duzzadó lomb- és gyümölcsindás magasplasztikájú ornamentikája az olasz stukkókészítő mesterek által német földön terjesztett manierista dekoráció képviselőjének tekinthető. E stílus közeli rokonai Ausztria és a nyugati országrészek templomait elborító stukkók, az oltárokat, padokat, székeket szinte fojtogató aranyozott faragványok, a délnémet közvetítésű jezsuita barokk stílus csavart oszlopai és az úgynevezett kagylódíszek és veretművek halmozott díszítőrendszere.

A díszített és díszítetlen felület egyensúlyozott arányát, a magyar ízlés mértéktartó jellegét legjobban az országszerte készített és használt úgynevezett úríhmzések jellemzik. A bársony vagy brokát alapra varrt virágok (Lőrántffy Zsuzsanna terítője, Ester-

Úríhmzés

Habán edények

házy-ruhák), vagy a fehér golyos alapon szabályosan elszórt színes selyem-arany hímzések (Széchy Mária terítője, Magyar Nemzeti Múzeum) a fő jellemzői ennek az iparművészeti ágnek.

Az úrhímzés díszítő elveit követte a 17. század fazekasipara is. A Faenzából kiülődött protestánsok utódai, az anabaptista szektába tömörült „habánok” magyar főurak védelme alatt folytatták mesterségüket, és fehér fajánszedényeiket a megrendelők ízléséhez idomuló magyar virágmintákkal díszítették, legnagyobb részben jellegzetes sárga és kék színekben. Magas technikai színvonalon előállított — többnyire évszámmal és monogrammal jelölt — készítményeik a virágos reneszánsz stílus pompás és értékes emlékei.

Mátyás budai majolikaműhelyének eljárásai, technikai fortélyai is tovább élnek a végváraink koszorúján belül működő magyar fazekasmesterek edényein, kályhacsempéin. A keleti ornamentika hatása mind itt, mind a hímzőművészetben a török által meghódított területek anyagi kultúrájával való folyamatos keveredés — árucseré és mestervándorlás — következtében a legintenzívebb.

A török hódoltság megszűnte után — a 18. század elején — az osztrák császári hatalomhoz hű főrangúak és új osztrák földesurak Bécsben az udvar környezetében éltek, német divat szerint öltözködtek és viselkedtek, és magyarországi birtokaikon épített kastélyaikat is külföldi mintára rendezték be. Az aulikus érzelmű irányító réteg csakhamar otthon is megtalálta az ízlésének megfelelően dolgozó kézműveseket a nagyrészt német polgársággal újratelepített városok iparos mestereiben. Ha ilyen nem volt, a földesúr maga hívott be birtokaira német, morva, cseh iparosokat.

A barokk ötvösség a céhek irányítása alatt szorosan idomult a nyugati divathoz: Pesten Fauser József, Pasberger József, Selmezbányán (Banská Štiavnica) Klein Mihály, Brassóban (Braşov) May Mihály képviselik a barokk stílust. Bár nem eredeti egyéniség, mégis jelentős a lőcsei Szilassy János munkássága, aki számos kelyhet, úrmutatót készített „tűzben pikturált” zománcképecskékké (Eger, volt ferences templom). A Felvidéken a Szakmáry-család, Kolozsvárott (Cluj) Szakáll János, Debrecenben Marjalaki Mihály és János, Büttösi György és István, Csonka István, Békéssy Sámuel jelentősebbek a magyar ötvösök közül.

Kovácsoltvas-művészetünk európai jelentőségű mestere, Fazola Henrik, J. Oegg segédje volt, s a würtzburgi hercegerseki rezidencia monumentális rácsmunkáin együtt dolgozott mesterével. Később kapcsolatba került a magyar arisztokráciával. Az egri püspök meghívására Fazola Egerbe jött, ahol remekművű rokokó rácsokat alkotott (a megyei tanácsház, volt vármegyeháza, diszkapui, 1758—61).

A magyar fémművesség egy másik ága, az ón megmunkálása, sajátos módon kimaradt a barokk fejlődés vonalából. A vésett alakokkal és plasztikus marakodó sárkányokkal díszített gölncibányai céhkancsó Kassán

Szilassy János: úrmutató

(Košice) készült 1526-ban. A klasszikus reneszánsz darab, valamint a 16–17. századi magas fedeles ezüstkannák a 18. század végéig mintául szolgáltak e műipar számára. Szerényebb — főleg református — templomokban ma is használják ezeket, s éppen úgy ragaszkodnak hozzájuk, mint úríhímezéses úrasztali terítőikhez, táblás, színesen festett mennyezeteikhez, hímes bútoraikhoz.

A textilművészet a barokk-rokokó korban lehanyatlott; az import brokátanyagokat díszítő hímezések, csipkék is többnyire külföldi eredetűek. A késmárki és pozsonyi városképes fehérdamaszt-készítés és a nyomódúcokkal dolgozó egy-két kékfestőüzem még inkább családi vállalkozásnak tekinthető, mintsem manufaktúrának. A 18. század közepén alapított első, sasvári kékfestőüzem még császári tulajdonban volt.

A berendezőművészet irányítása a katolikus egyház, illetőleg a gombamód szaporodó és építkező szerzetesrendek házi műhelyeinek kezében volt e korban. A céhbeli asztalosok jó része is az egyháznak dolgozott, s a művészi bútor hazai mesterei nagyrészt idegen eredetűek voltak. Kolostor- és templomberendező tevékenységében a legnagyobb aktivitást a jezsuita

rend fejtette ki, amely majd minden rendházában asztalosműhelyt létesített. Ilyen rendi asztalosok munkája a trencsényi refektórium szalagberakásos bútorzata, a korabeli kőszegi patika berendezése (ma az Iparművészeti Múzeumban), a győri jezsuita templom pompásan faragott padosrai és egy székesfehérvári sekrestye rocaille-os rokokó faragványai.

A figurális domborművek faragásában kiválik a pálos rend műhelye; a kor legmonumentálisabb alkotása a pesti pálos rendház (ma Róm. Kat. Központi Hittudományi Akadémia) rokokó könyvtárterme (1775).

Velencei hatás mutatkozik a kistapolcsányi kastély zöldre festett és aranyozott könyvtár-bútorzatán (Magyar Nemzeti Múzeum) és az egri volt irgalmas-

Fazola Henrik: az egri megyei tanácsház kovácsoltvas díszkapuja

Az egykori kőszegi gyógyszertár belseje (1744—45)

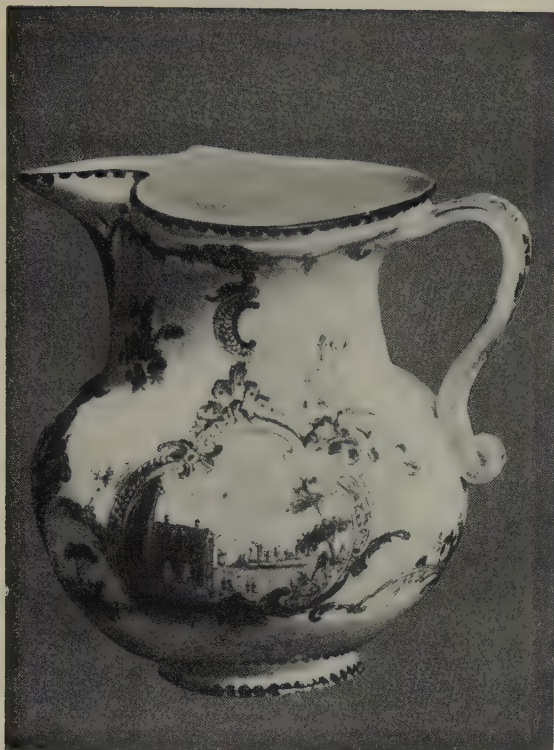
rendi kolostor zöld lambériás, apró festményekkel díszített ebédlőberendezésén. Az újabb stílusváltozás legrepresentatívabb beépített interieurje Egerben a líceum, ma Tanárképző Főiskola Louis XVI. stílusú galériás könyvtárállványzata (1780).

A 18. században a használati és díszkerámiát Európaszerte üzemszerűen állították elő. Az 1718-ban alapított bécsi porcelángyár igyekezett kielégíteni a Habsburg-birodalomban a tehetősebb rétegek igényeit. Magyarország a gyár egyik fontos exportterülete volt, különösen 1744 után, amikor az üzem a Habsburg-ház tulajdonába került. Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc francia keramikusok segítségével 1745-ben gyárszerű termelésre tette alkalmassá a Holicson alapított fajánszgyárat, amelynek termékei elárasztották Magyarországot is. A hazai iparművészet szempontjából jelentősebb Esterházy József vállalkozása, aki részben holicai szakemberek alkalmazásával fajánszgyárat alapított Tatán (1758). A közel hét évtizedig működő vállalkozás legszebb termékei asztaldíszek, íróasztalkészletek, étkezőszervizek, s a tatai gyár egyedi termékei: a plasztikus színes figurákkal díszített úgynevezett rákos tányérok. Egyszerűbb készítményei voltak az 1785 körül létesített budai fajánszgyárnak, amelyet a Tatáról Budára telepedett Kuny Domokos alapított, továbbá a szintén Holicot utánzó,

de már népies jellegű egykori stomfai, pondeloki, gácsi stb. fajánszüzemeknek.

E keramikai üzemek a 18. század vége után is tovább dolgoztak, de az angol keménycserép versenyt csak úgy állhatták, ha áttértek erre az egyszerű, olcsó tömegáru gyártására. Holicson 1786-ban már keménycserépet készítettek, Kassán 1801-ben, majd Pápán, Körmöcbányán (Kremnica), Miskolcon alakultak családi jellegű kis manufaktúrák. Iglón (Spišská Nová Ves) 1820-ban, Batizon 1822-ben, Városlődön, Belpátfalván és még sok más kis üzemben a 19. század közepén indult meg a munka. Pécszett Zsolnay Vilmos 1867-ben alapította meg kerámiai gyárát, amely később porcelánt és fajánsot is készített. Világsikerét a gubbiói reneszánsz rubin-lüszter máz felújítása, az úgynevezett eoizin máz bevezetése hozta meg, amelyet Wartha Vince elemzett ki.

A porcelánkészítés mindamellett jelentéktelen iparág volt Magyarországon s messze elmaradt az európai fejlődés mögött. A „Regécz” jelű első kezdetleges porcelán edények Telkibányán készültek 1831-től, Herenden pedig 1839-ben létesült porcelángyár. Fischer Mór 1842-től főleg 18. századi szervizek hiányzó vagy törött darabjainak kiegészítésére és pótlására állította be az üzemet, s ez az üzleties cél Herend művészi fejlődésére is hátrányosan hatott. Fischer

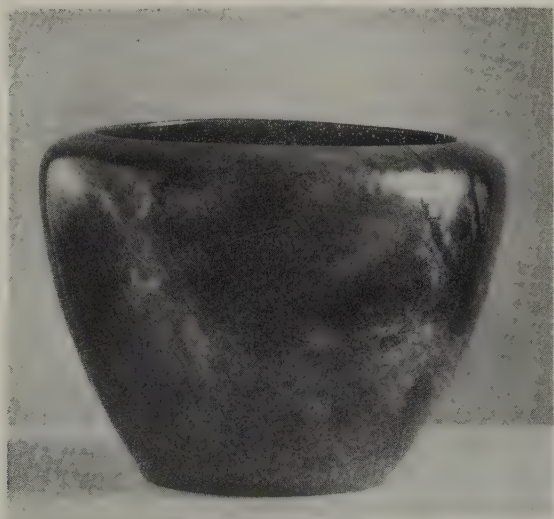

Holicsi korsó — Herendi porcelán diszkakas (19. század)

a gyár termékeivel gyakran szerepelt külföldi kiállításokon, s 1851-ben a londoni világkiállításon megbízást kapott az angol királynőtől a windsori kastély nagy készletének szállítására. Bár Fischer nagy reklámmal dolgozott, utódai kezén a gyár egyre hanyatlott.

A 20. században virágzott fel ismét; értékes termékei keresettek.

Üzemszerűvé alakult bútorművességünk is. Pesten 1803-ban Vogel Sebestyén „első magyar bútorgyárnok” széles üzleti látókörrel vállalatot alapított, Bécsben,

Tatai rákos tányér — Zsolnay ezinos váza

Szekrény Steindl Ferenc műhelyéből

Debrecenben, Nagyváradon (Oradea), Temesváron (Timișoara), Szegeden, Kassán lerakatokat létesített, és bronzveretes, aranyozott szfinxekkel, oroszlán-karmokkal díszített fekete és mahagóni színű empire bútorai elárasztották a főúri paloták, középületek és a széles polgári réteg lakásait. Szerepét a 19. század harmincas éveiben Steindl Ferenc pesti műhelye vette át, aki a magyar bútorformákat a klasszicizmustól a biedermeieren át a neobarokk stílus felé irányította. Vidéken számos céhbeli kismester dolgozott, főleg a középnemesség.

A nagy múltú magyar ötvösség az empire megjelenésével elvesztette helyi karakterét, a magyar ötvösök a bécsi minták utánzóit lettek. Mint utolsó csillag világított még a Rimaszombatból (Rimavska Sobota) Pestre települt mester, Szentpétery József (1781–1862) művészete. Nemes arányú használati ezüsttárgyak készítésén kívül történelmi tárgyú magas domborműveket kalapált; közöttük a legnevezetesebb, „Nagy Sándor átkelése a Granicuson” című vörösréz domborműve (1830) aratta a legnagyobb sikert: a bécsi és a párizsi ötvöscéh tiszteletbeli tagjává választotta a „magyar Cellini.”t.

A magyar üvegipar e korból való elszórt emlékeanyaga azt mutatja, hogy az egyes uradalmakban létesített

huták még a 19. század elején is velencei mintára fúvott üveget készítettek. Egyik legrégebbi hutánkat, a parádit, Odler Antal habán mester alapította több üvegfúvó társával együtt 1776 körül. A köszöri hazai üvegeknek két híresebb mestere volt, a Pesten működő Pische József és a kassai Oppitz József. Utóbbinak egy 1842-ből származó történeti jelenettel díszített üvegserlegét a budapesti Iparművészeti Múzeum őrzi.

A 19. században egyre erősödött a külföldi — elsősorban cseh — üvegáruk beáramlása, bár ezt a versenyt sokáig eredményesen állta a magyar üvegipar. Az 1842. évi első magyar iparműkiállításról készült beszámolóban még Kossuth Lajos elmondhatta, hogy aki az elmúlt iparműkiállítás üvegárait látta, s ahhoz megdondolja, hogy azok legnagyobb részben közhasználatú üvegtermékek s nem külön a kiállításra készültek, s a mindennapi forgalom polcáról, mondhatni véletlen szerint leszedett művek voltak, örömmel fogja mondani, hogy a külföldi üveget honunkban még a fényűzés is nélkülözheti. A kapitalista fejlődés útjára lépett magyar üveggyártás azonban a kezdeti jó eredmények után nem tudott lépést tartani a külfölddel.

Oppitz József: csiszolt üvegserleg

I. TÁBLA

Pannoniai Mihály:
Ceres
(Szépművészeti
Múzeum)

II. TÁBLA

M. S. mester: Vizitáció (Szépművészeti Múzeum)

Munkácsy Mihály: Muffos arckép (Magyar Nemzeti Galéria)

Benczúr Gyula: Etelka (Magyar Nemzeti Galéria)

Ferenczy Károly: Márciusi est (Magyar Nemzeti Galéria)

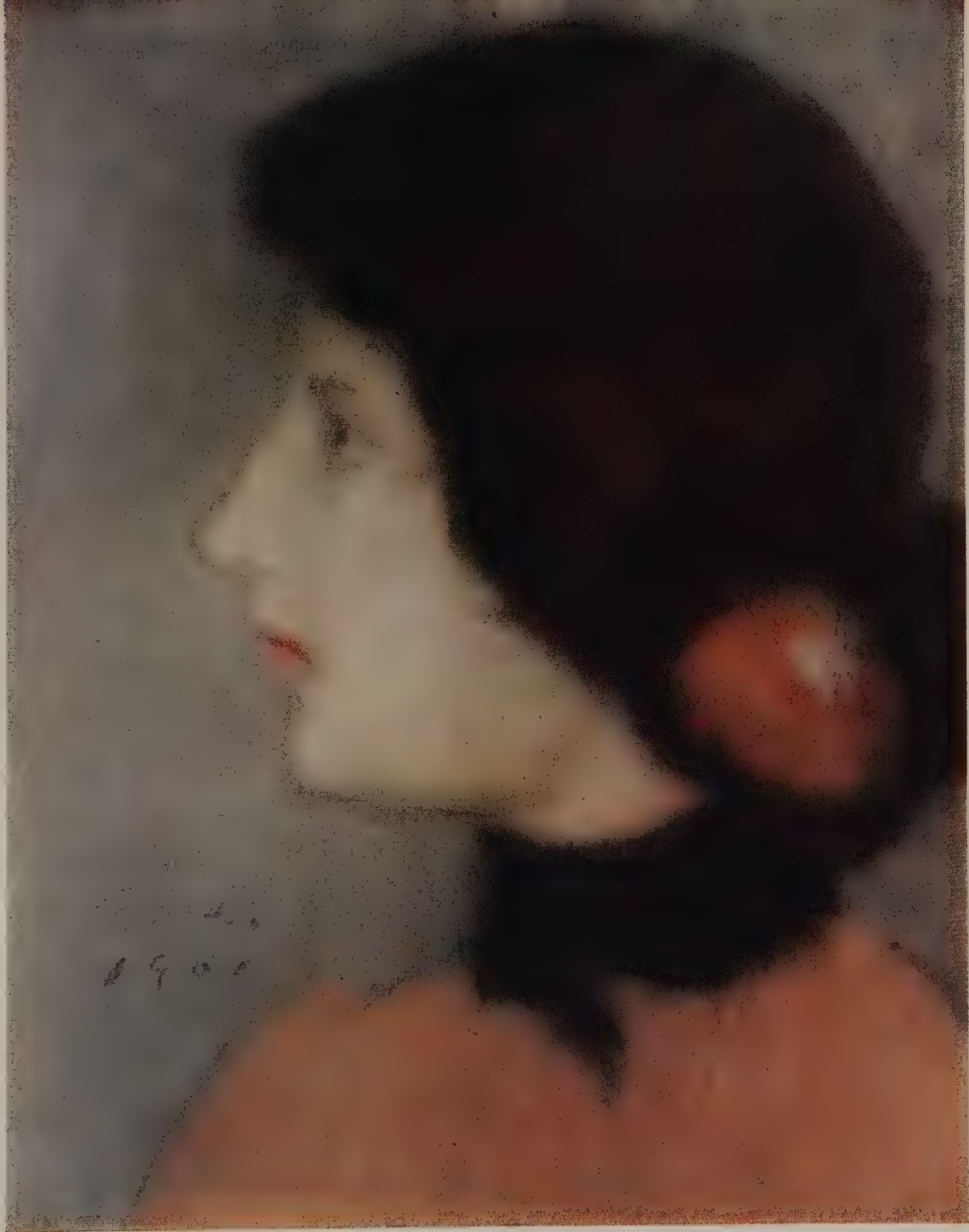

Csontváry Kosztka Tivadar: Mária kútja Názáretben (magántulajdon, Magyar Nemzeti Galéria)

X. TÁBLA

Szőnyi István: Esernyők (magántulajdon)

Rippl-Rónai József: Cléo de Mérode rokona (magántulajdon)

Derkovits Gyula: Három nemzedék (Magyar Nemzeti Galéria)

XIV. TÁBLA

Balra, fent: karcolt és színezett, szaru sótartó; jobbra, fent: cserép butella; balra, lent: ködmön díszítése finom bőrrátéttel; jobbra, lent: somogyi tükrös ún. spanyolozással díszítve

Matyó kislány anyjával
és nagymamájával, népviseletben

Kapuvári fiatalasszonyok
ünnepelőben

Szentpétery József: „Nagy Sándor átkelése a Granícuson”

A kapitalizmus hatása. Az ipari forradalom első vívmányai már a 19. század első felében kezdtek elterjedni Magyarországon, s a tőkés ipari fejlődés kezdetei is erre az időszakra esnek. A kapitalista gazdasági rendszer és a gépesített nagyipar kifejlődése azonban csak a század második felében következett be Magyarországon. Ezért a kézműipar és a kezdődő nagyüzemi gyártás a 19. század közepén még szoros kapcsolatban volt egymással. A Kossuth Lajos kezdeményezésére 1842-ben rendezett első hazai iparműkiállítás lényegében már a kézművesség lezáradó korának utolsó reprezentációja volt, ugyanakkor feltűntek az új kapitalista ipari-kereskedelmi fejlődés jelei, és az 1867-es kiegyezés után Magyarországon is megkezdődött a tőkés fejlődés kibontakozása. A fejlődő kapitalista ipar, a piacra történő termelés pedig lényeges változást idézett elő az ipari termékekben. Megszakadt az ipari terméket termelők és fogyasztók korábbi közvetlen kapcsolata, s a meghatározott szükségletre készülő „mű” helyett nagy tömegben gyártott „árut” termeltek. E változás elkerülhetetlen következménye lett, hogy a gépekkel való termelés elorvasztotta a kézműipart.

Az iparművészet és az ipari művészet. A gépi tömeggyártás kialakulása idején a fejlettebb ipari országokban (Anglia, Svájc, Németország és Ausztria) „iparművészeti” irányzat indult meg, amely eljutott Magyarországra is. Különösen Gottfried Semper (1803–79), John Ruskin (1819–1900), William Morris (1834–96) és Van de Velde (1863–1957) munkássága hatottak erősen a magyar szakemberekre. E hatások nyomán a múlt század végén megalakult a Magyar Iparművészeti Társulat, az Iparművészeti Múzeum és létrehozták az Iparművészeti Iskolát. Megjelentek az első iparművészeti szakfolyóiratok is: 1886-ban a „Művészi Ipar”, majd 1896-ban a „Magyar Iparművészet”. Ez utóbbi ötven éven át, egészen 1946-ig folytatta a szakemberek tájékoztatását, iparművészeti nevelését. Művészek is bekapcsolódtak ebbe a folyamatba, és tervezői tevékenységük során végül is az „iparművész” és az „iparművészet” fogalma teljesen elszakadt az ipartól.

Az ily módon kialakult magyar iparművészet művelésébe képzőművészek is bekapcsolódtak és értékes alkotásokat hoztak létre, amelyekkel a huszadik század elején Milánóban, Párizsban és más nemzetközi ki-

állításokon komoly elismerést vívtak ki. Így a bútortervezésben Faragó Ödön (1869—1935), Horti Pál (1865—1907), Rippl-Rónai József (1861—1927), a textil és falikép művészetben Körösfői-Kriesch Aladár (1863—1920) és Nagy Sándor, az ötvösségben Edvi Illés Aladár (1870—1958), a belső tér kialakításában és a bútortervezésben Thorockai Wigand Ede (1870—1945), és Lajta Béla (1873—1920) arattak komoly sikereket. Ezek a művészi törekvések azonban teljesen függetlenek voltak a tömegszükségleteket kielégítő nagyüzemi gyártástól. Ez műterem-művészet volt, amely a gazdag polgári osztályok szükségletének kielégítésére produkálta termékeit egyedi vagy kis szériában.

Ezzel párhuzamosan viszont a gyáripár minden művészi igény nélkül, sőt ennek elutasításával, a technológiai lehetőségek és a piaci kereslet szerint gyártotta termékei tömegét. A gyárakban szakképzett tervezőket csak ritkán alkalmaztak, s ez is érthetővé teszi, hogy a termékek művészi színvonal, sőt gyakran használhatóság szempontjából is igen kétes értékűek voltak.

A két irányzat közé esik a hódmezővásárhelyi majolikagyár megalapítása. E gyár indításában és támogatásában 1910-ben Tornyai János (1869—1936) és több kiváló festőművész is részt vett, akik a magas színvonalú helyi fazekasmesterség nagyüzemi továbbfejlesztését megvalósíthatónak vélték a gyár keretei között. Kiss Lajos (1881—1965) néprajztudós a régi népi fazekasság formakincsére hívta fel a figyelmet; a gyár azonban egy időre a sekélyes piaci ízlés szolgálatába szegődött. A legutóbbi években azonban már kiváló fiatal tervezők segítségével kezdik megvalósítani a modern ipari művészet követelményeit.

Már a század elején volt olyan haladó törekvés, amely az egyedi műterem-művészet és a modern ipari művészet meglevő ellentmondásainak feloldását kereste. Az ipari művészetet művészetévé átalakító törekvések voltak, amelyek Magyarországon is kibontakoztak, sőt nemzetközi jelentőségű egyéniségei is voltak. Ma már a kultúrtörténet lapjain méltó helyet kapott a német Peter Behrens (1868—1940), aki a század elején elindította azt a kooperatív tevékenységet, amely a nagyüzemi gépi gyártást összekapcsolta a magasabb szintű használati értékkel, illetőleg a művészi igénnyel. Ez a törekvés a modern építészetben jutott elsősorban kifejezésre, de hatott minden használati tárgy formálására, a használati eszközök és környezet minden összefüggésére.

A Németországban kibontakozott Bauhaus-mozgalom messze kiható iskolát teremtett, s általánosan ismertté tette a művészi formálás és a készítmény technika újraegyesítését. A Bauhaus-mozgalomban magyar művészek is részt vettek, akiknek szerepük volt mind az elvek kidolgozásában, mind a gyakorlati megvalósításban. Moholy-Nagy László (1895—1946) mellett Breuer Marcell (1902—), Huszár Vilmos (1884—), Kepes György (1906—), Kállai Ernő (1890—1954), Vágó Péter (1910—) és Molnár Farkas (1897—1945) nevét kell elsősorban említenünk. Ezek a modern művészek azonban kénytelenek voltak elhagyni az

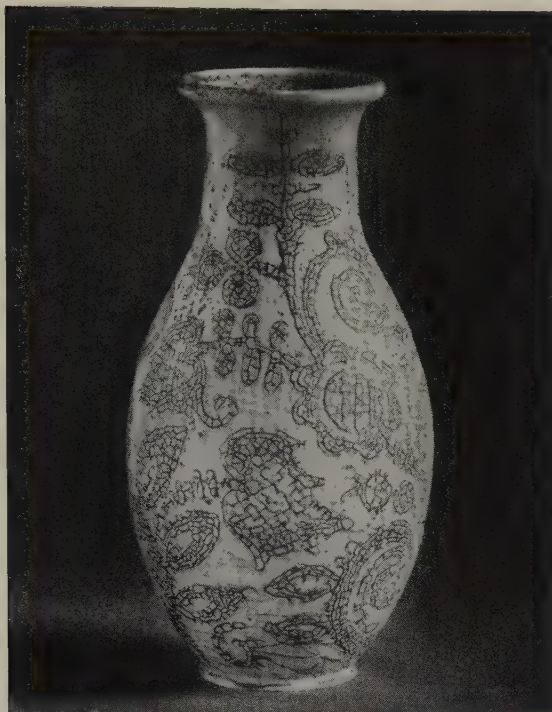
országot, mert az ipar és az akkori fasizálódó politikai rendszer megvonta tőlük az itthoni alkotás lehetőségeit.

Haladó törekvések a két világháború között. A két világháború közötti időszakban Magyarországon a modern ipari-művészeti törekvések iránti érdeklődés mind anyagi-gazdasági, mind pedig politikai-kulturális okok miatt elmaradt a fejlett tőkés országok korabeli viszonyaihoz és eredményeihez képest. Az itthon élő művészek legjobbjai is csak rengeteg akadály legyőzésével, lépésről-lépésre haladva tudtak érvenyt szerezni elképzeléseiknek, nem is szólva az anyagi elismerés minimális lehetőségéről vagy teljes hiányáról.

Iparművészeti életünk e korszakának kiemelkedő egyénisége volt Kozma Lajos (1884—1948), aki munkásságát könyvművészeti és grafikai tevékenységgel kezdte, de a legtöbbet és legjelentősebbet az építészet és méginkább a belsőépítészet terén alkotta. Művészi pályája a múlt század kilencvenes éveinek formavilágából elindulva a magyar barokk népi ízű megnyilatkozásain keresztül fejlődött a Gropius-iskola „tisztá forma” irányzatáig. Alkotó tehetségét legjobban az demonstrálja, hogy szinte egyik napról a másikra a hagyományos formavilágából kilépve képes volt az új ipari művészet úttörőinek sorába állni. Nevéhez fűződik a Budapesti Műhely megalapítása, az első olyan magyar iparművészeti műhelyé, amely a kézműves megmunkálás és a művészi tervezés törekvéseit egyesítette.

Az Iparművészeti Iskolán ebben az időben már nevelődött az új fiatal művésznemzedék; kiemelkedik közülük Kaesz Gyula (1897—1967), a haladó szellemű iparművészet és megalkuvást nem ismerő művészképző pedagógia képviselője. Munkásságának eszméi alapja az ipari termelés és a művészi alkotómunka oszthatatlan egysége volt, s ezen alapuló munkássága kiterjedt a könyvművészet, a színpadi díszletezés, a kiállítás-tervezés, az építészet és a belsőépítészet csaknem minden területére. Szakirodalmi tevékenységében úttörő jelentőségű a maga szerkesztette „Bútor” című szaklap elindítása, amelynek nevelő hatása nemcsak a tervezőkre, hanem a bútor- és kárpitosipari dolgozókra is kiterjedt. Pedagógiai munkásságának eredménye nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy kialakult egy új magyar belsőépítész és bútortervező gárda, amelynek tagjai mind nagyobb számban vállaltak megbízást az ipar és kereskedelem szakterületein, s így munkájukkal közvetlenül elősegítették, hogy a lakáskultúrában a korszerű szemlélet jusson érvényre.

A magyar iparművészet legerősebb ágazata a belsőépítészet mellett a kerámia volt. A pécsi Zsolnay-gyár olyan színvonalra emelkedett, hogy termékei — részben a herendi gyár készítményeivel együtt — világszerte hírnevet szereztek a magyar porcelánnak. Az egyedi kerámiában pedig olyan kitűnő mesterek működtek, mint Gorka Géza (1894—), Kovács Margit (1902—) és Gádor István (1891—). Mindhárom művész sajátos egyéniség. Gorka Géza a mesterségbeli tudást, a mázak és a technológia tökéletes ismeretét egyesíti nagyigényű művészi tartalommal. Kovács Margit színes térplasztikáiban lírai művészi szemléletet

Gorka Géza: váza

finom meseszerűséggel tudja kifejezni. Gádor István — aki évtizedes tanári tevékenysége során új fiatal kerámikus nemzedéket nevelt — festői képességeit az anyag kötöttebb lehetőségeiben is gazdagon juttatja kifejezésre. Mindhármuk munkássága mindig eleven kapcsolatban volt az európai kerámiaművészet haladó törekvéseivel, s a külföldi kiállításokon — Milánóban, Párizsban, New Yorkban és más világvárosokban — mindig élénk figyelmet keltettek, s nem egyszer hatással voltak más országok keramikusaira is.

Az iparművészet többi ágazata az érdektelenség és a művészekre nehezedő nyomás következtében nem tudott érdemleges eredményt felmutatni; de a szorító helyzet a jogos követelések megnyilatkozását sürgette. A méltatlan stagnáló állapotból való továbblépést tűzték célul azok a művészek, akik a haladó szellemű építészek nemzetközi szervezetének, a Comité International pour la Réalisation des Problèmes d'Architecture Contemporaine-nek magyar szekciójában a harmincas évek elején kezdtek munkálkodni. Molnár Farkas és Fischer József vezetésével építészek és iparművészek lelkes csoportja a magyar építészeti és környezetkultúra, s a szorosan ide tartozó tárgyformáló iparművészet szocialista tartalmú megújulásáért szálltak síkra. Szervezett formában folytatott tevékenységüknek társadalmi rend elleni izgatás címén emelt vád és per vetett véget.

1938-ban már az Iparművészeti Kongresszuson is követelték az új irányzatok képviselői számára az új

lehetőségek megteremtését. Az „Iparművészet” című lap is mozgósító erővel szállt síkra a korszerű magyar iparművészet megteremtéséért.

1940-ben, a politikailag is válságos évek kezdetén, forradalmi hang szólalt meg az „Új magyar iparművészet felé” című röpiratban, amelyet Szűcs Pál (1906—69), Juhász László (1906—) és Csaba Rezső (1905—52) iparművészek szerkesztettek. A közvéleményt is széles körben megmozgató röpiratban a következő követelések szerepeltek: a kereskedelem iparművészeti ellenőrzése, az ipar és a tervezőművészek nélkülözhetetlen kapcsolatának elismerése, széles néprétegek környezeti kultúrájának színvonal-emelése, népnevelő-izlésfejlesztő szaklap kiadása, tisztázott és korszerű iparművészeti közvélemény kialakítása stb.

Ipari művészet a szocializmusban. A népgazdaság szocialista átszervezése és a szocialista kulturális forradalom célja új feltételeket teremtettek az ipari művészet számára.

Szervezeti keretek. Az első állomás és egyben a további előrehaladás alapja az Iparművészeti Iskola főiskolává történt átszervezése volt. Világossá vált ugyanis, hogy az ipari termékek használati és művészi értékének emeléséhez az első feltétel üzemi tervező szakemberek képzése. Ezért a főiskolai oktatásban előtérbe lépett az elmélyült technológiai és művészeti ismeretek egymást kiegészítő korszerű pedagógiai elve. Az üzemi, a gyártástechnológiai szakismeretek

Kovács Margit: „Parasztasszony”

tanítása tette lehetővé a végzett hallgatók üzemi elhelyezkedését. A fiatal tervezőkre így is nagy feladat várt, mert gyárainkban addig ismeretlen volt a tervező jelenléte. Nyolc-tíz év kellett ahhoz, hogy az ellentétes nézetek harcai során a művész és az üzemben dolgozó műszaki-technikai szakember közel kerüljön egymáshoz.

1949-ben megalakult a Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége, s a Szövetségnek nagy szerepe volt abban, hogy a modern, korszerű otthon kialakítását és propagálását célzó kiállítások és tervpályázatok követték egymást. Így jöttek létre az első, szériagyártásra alkalmas bútortípusok. Az elhanyagolt textiltervezés is új erőre kapott. Schubert Ernő (1903—60) festőművész és textiltervező főiskolai tanár vezetése mellett új tervezőgárda alakult ki, amely pár év alatt megteremtette a művészi értékű, sajátos magyar lakástextil-kultúrát.

A porcelániparba is — ahol ezelőtt tervezőművész soha nem dolgozott — az új tanszakon képzett tervezőművészek kerültek, s a porcelángyárakban az üzem lehetőségeivel megismerkedve néhány év alatt új lendületet vittek a már hanyatló porcelángyártásba.

1952-ben létrejött a Képzőművészeti Alap és az ehhez kapcsolódó Iparművészeti Vállalat; 1954-ben pedig az Iparművészeti Tanács is megkezdte munkáját, s célul a gyártmányok művészi színvonalának emelését tűzte.

Gádor István: kerámia kompozíció

A Képzőművészeti Alap Iparművészeti Vállalata és a Képcsarnok Vállalat országos üzlethálózatot épített ki, hogy az egyedi iparművészeti alkotások mindenhol eljussanak. A vállalat létrehozta a művészek munkáját segítő stúdiókat és kivitelező műhelyeket; megszervezte a ruházati komplex-stúdiót, ahol a ruhatervezők, méteráru tervezők és az ötvösök közös munkával alakítják ki művészi igényű alkotásait. Ezeknek az új szervezeti formáknak a hatása hamarosan megmutatkozott. Megindult és egyre nagyobb mértékben emelkedik az iparművészeti tárgyak exportja is, amely Európán kívül Nyugat és Kelet tengeren túli piacaira is szállít.

Az egyedi iparművészet fejlődése. A megváltozott viszonyok között nem sorvadt el, hanem ellenkezőleg, megújult a korábbi individuális iparművészet is. Korszerűbb irányzatok jutottak érvényre, és a neves régi mesterek mellett fiatal gárda került ki az Iparművészeti Főiskoláról. Erőteljesen bontakozott ki az egyedi keramikus-művészek tevékenysége. A régi mesterek mellett felnőttek olyan fiatal tehetségek, akiknek alkotóképessége új utakat keres és új hangot hoz a magyar kerámia-művészetbe.

A gobelin-tervezés és szövés kitűnő művelői, mint Ferenczy Noémi (1890—1957), Pekáry István (1905—), Domanovszky Endre (1907—), Hincz Gyula (1904—), Bán István (1922—), mellett már főiskolát végzett fiatalok is feltűntek, és ez a szakterület is új erőre kapott.

Az ötvösművészek lassabban kapcsolódtak be az új iparművészet áramkörébe; az anyaghiány és az egyedi rendelések minimális száma nem sok lehetőséget nyújtott számukra. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor már az államtól is nagyszámú közületi megbízást és rendelést kaptak. Az utóbbi években e téren is fellendülés következett be.

A textilfestés egyedi művelőinek száma is szaporodott a főiskoláról kikerült fiatal művész-szakemberekkel.

Egészében az egyedi alkotásokat létrehozó magyar iparművészet már kétségtelenül a mai élet színeit fejezi ki, s az új igényeket kívánja kielégíteni, azonban a törekvések és a kifejezésformák még nem eléggé sokfélék, és még nem alakult ki teljesen egyértelmű művészeti szemlélet. Az új utak keresése mellett megtalálhatók a közelmúlt iparművészetére jellemző szemlélet maradványai is.

Az egyedi alkotások ízlésfejlesztő hatását a gyakori kiállítások közönség sikere is igazolta. Nemcsak a fővárosban, hanem az ország különböző városaiban is állandó érdeklődés kíséri az iparművészeti kiállításokat. A kollektív bemutatások mellett a művészek egyéni kiállításai is teret kapnak; ezek a bemutatkozások már az egyéni alkotóképességről és a sajátos hangról adnak képet. A háromévenként megrendezett országos reprezentatív kiállítások pedig nem csupán a jelen eredményeit szemléltetik, hanem bizonyos mértékig programot is adnak, a fejlődés útját mutatják.

Az ipari művészet kibontakozása. Az ipari gyártmányok művészi színvonalának emelésére hivatott

Ferenczy Noémi: „Ádám és Éva” (gobelin)

Iparművészeti Tanácsnak egészen más természetű gyakorlati problémákkal kellett megküzdenie, mint az egyedi alkotóknak vagy a velük foglalkozó intézményeknek. A Tanács szoros kapcsolatban áll az ipari és kereskedelmi szakterületekkel, s munkáját a művészeti-ipari-kereskedelmi tényezők koordinációjának lehetne nevezni.

A Tanács tárcaközi összetételű intézmény, melynek elnöke a művelődésügyi miniszter, tagjai az érdekelt ipari és kereskedelmi szaktárcák, a Művelődésügyi

Minisztérium, a Képző- és Iparművész Szövetség, valamint az Építőművész Szövetség küldöttei.

A magyar Iparművészeti Tanács nemcsak a szocialista országok ilyen típusú intézményei között volt az első, hanem több, fejlett ipari kultúrával rendelkező nyugati ország hasonló intézményeinél is korábban alakult meg. Gyakorlati segítséget a tőkésállamok meglevő hasonló intézményeinek tapasztalata sem nyújthatott, elsősorban a társadalmi feltételek különbözősége miatt, de azért sem, mert a nyugati

iparesztétikai tanácsok munkáját erősen befolyásolják a kereskedelmi szempontok, az áru eladhatóságának kényszere, a piaci verseny.

Az Iparművészeti Tanács munkája nemcsak arra irányul, hogy az egyes gyártmányok külső esztétikai megjelenését javítsa. Feladatának a lényege az, hogy valamennyi ipari termékénél a teljes értékű minőség elérését tegye lehetővé, a használhatóság, a gyárthatóság, az anyagszerűség, a gazdaságosság és a művészi-esztétikai érték összességét értve ezen. E feladat megoldásának gyakorlati feltétele, hogy a gyárban az ipari tervezőművész a mérnökkel egyenrangú termelési tényező legyen. Az ilyen természetű munkának — érthetően — sok nehézséggel kell szembe néznie, és sok ellentétes érdek összeegyeztetésén keresztül vezet sikerre, de már az eddigi eredmények is számottevők.

Egyes szakterületeken különösen szembeötlő a fejlődés. Elsősorban a ruházati szakterületről mondható ez el: a formatervező művészek rövid idő alatt beilleszkedtek a fejlődő ruhaipar tevékenységébe. Gyáripari vonatkozásban teljesen új típusú konfekcióipar fejlődött ki Magyarországon, amely művészi és technológiai szempontból egyaránt évről évre jobb eredményt mutat fel. Döntően ennek köszönhető nemcsak az, hogy Magyarországon a nők és a férfiak, a gyermekek és a felnőttek elismerten jól öltözöttek — ebben természetesen az általános életszínvonal emelkedés az alaptényező —, hanem az is, hogy a magyar konfekcióipar világszerte új meg új piacokat hódít.

A cipőgyártás hasonló irányú fejlődése még nem érte el ezt a fokot, de szintén fejlődik. A régi kézműiparosok mesterségbeli tudása és műgondja, az új cipőtervező művészek munkája és a fejlődő gyártási technológia eredményeként a magyar cipőipari termékek mindinkább elismertek hazai, de főleg export vonatkozásban.

A bútortextil-formatervezők csak a legutóbbi években találták meg a korszerű szemléletet, a művészi és technológiai egységben való gondolkodást. Az elmúlt évek eredményei azonban már e téren is kedvezően alakultak, s ebben jelentős tényező a belsőépítészekkel és a tervező mérnökökkel való kooperáció.

A bútortextil-tervezés gyorsabb fejlődésének alapját az ipari átszervezés teremtette meg. Ez tette lehetővé, hogy a formatervező művészek és a technológiai tervezők egy tervező és kísérletező műteremben összevontan dolgozzanak, s kialakuljon közöttük a közös szemléletet biztosító kollegiális kooperáció.

A porcelán- és kerámiaüzemekben dolgozó tervezőművészek munkáját sokáig akadályozta a kereskedelem és a vásárlók ízlésbeni elmaradottsága. E nehézségeken azonban már ez a szakma is kezd túljutni, s egyre sikeresebb gyártmányok kerülnek ki a porcelán- és kerámiagyárakból. S ami a legfigyelemreméltóbb: már a közízlést is kezdik befolyásolni, s a szép tömegtermékek a vásárlók körében is versenytársai lettek az egyedi kerámiáknak.

Az ötvös- és fémipar jelenleg — a művészi alakítás korszerűsége szempontjából — egyike a legelmaradottabbaknak. Az exportigények ugyanis teljesen lekötik az üzemek kapacitását a „hagyományosnak” nevezett stílus-imitációs munkákkal.

A műszaki jellegű tárgyak formatervezőinek tevékenységéről napjainkban már mint kialakult szakterületről beszélhetünk. Az ötvenes évek elején Magyarországon még majdnem ismeretlen fogalom volt a formatervezés a híradástechnikai, a műszer-, jármű-, szerszám- és szerszámgépiparban. Ezen a területen is az Iparművészeti Tanács volt a kezdeményező, azzal, hogy — az Iparművészeti Főiskolán elindult kísérleti jellegű formatervező-képzés mellett — a művészi képességgel rendelkező építészek, belsőépítészek, mérnökök, technikusok, grafikusok kollektívaként létrehozta az első formatervező csoportot. Ennek vezetője — az Iparművészeti Tanács szakmai bizottsága tagjaként — Bozzay Dezső (1910—) belsőépítész volt, aki előzőleg hosszú évekig dolgozott üzemben, ahol mint tervező idevágó szakmai feladatokat végzett.

Ez a csoport, amely a legnagyobb értetlenség közepette kezdte el munkáját, rövid három év alatt a legismertebb szakterületek egyikévé tette a műszaki formatervezést. A magyar ipari formatervezés eredményeit igazolják azok a külföldi kiállítások, ahol a korban és munkásságukban egyaránt fiatal formatervezőink komoly sikereket és díjakat nyertek el.

Azt, hogy mennyire összetett és sokoldalú feladat az ipari formatervezés, csak akkor értékelhetjük kellő módon, ha ismerjük ennek egész folyamatát. Ez a tevékenység nem egy ember, mégcsak nem is egyetlen tervezőgárda munkáját igényli, hanem olyan kollektív alkotói forma, amely csak akkor lehet eredményes, ha minden tényező együtt van jelen: az üzemi, kereskedelmi, gazdasági követelmények, szoros egységben, a tervezéssel — a műszaki tartalom és esztétikai érték kialakításával.

Népművészetben itt a szó szűkebb értelmében a parasztemberek (és pásztorok, mezővárosi polgárok, falusi kismesek) tárgyformáló, tárgyakat díszítő művészetét értjük.

Minden paraszti csoport — régen s a közelmúltban egyaránt — sajátos tárgyi világot épít maga köré. E tárgyi világ megalkotásakor saját ízlésük vezeti őket. Ez az ízlés a mindennapi használatra szánt egyszerű tárgyak, munkaeszközök megformálásában, de még inkább az ünnepi alkalmakra szánt, különös gonddal alakított és díszített tárgyakon nyilvánul meg. A néprajztudomány, de a közvélemény is főként ez utóbbiakat foglalja össze a népművészet, a parasztművészet fogalmában.

A népművészeti tárgyak egyik részét használóik, maguk a parasztemberek készítették. Másik részük specialisták keze alól került ki. Ezek olyan kiemelkedő képességű személyek, pl. varrőasszonyok, hímzéseket előrajzoló „íróasszonyok”, faragó férfiak, akik egy-egy sajátos rendeltetésű tárgyat: völegényinget, jegykendőt, kapatisztítót az átlagosnál szebben tudtak elkészíteni és díszíteni, s akik közvetlen környezetükön túl a többi falubelinek is dolgoztak. A népművészeti tárgyak másik része hivatásos mesteremberek keze munkája: fazekasoké, asztalosoké, szűcsöké és szűrszabóké, kovácsoké, ötvösöké, akik a parasztság hagyományos igénye és ízlése szerint dolgoztak. A mesterek rendszerint nagyobb településeken, mezővárosokban éltek, ahonnan egy-egy kisebb-nagyobb táj lakosságát látták el; készítményeik a vásári kereskedelem révén jutottak el egy-egy kisebb vagy nagyobb táj lakosságát képező vásárló-körzetükhöz.

Legrégibb népművészeti tárgyi emlékeink a 16—17. századból maradtak fenn: néhány cserépedény, hímzések, szarvasagancsból faragott lőportartók. A régebbi múlt népművészetére csak írott források, töredékes régészeti emlékek utalnak. Pl. a késő középkorból említik a parasztasszonyok cifra posztóruháit, hímzett fátyolkendőit, ékszereit, díszes ágyi ruháit, de formájukról közelebbi felvilágosítást nem adnak. A múzeumainkban őrzött népművészeti alkotások túlnyomóan a 19. századból és a 20. század elejéről származnak. A népművészet azonban alkotó periodusában új divatáramlatok befogadása mellett tovább őrzi a régebbi korok örökségét is, így ebben a néhány év-

százados emlékanyagban is történeti rétegeket különböztethetünk meg.

A magyarság őstörténeti korszakára, a finnugor eredetre és a nomád múltra csak néhány szórványos elem mutat: egyszerű kéreg sőtartók, kupáncsok (csontgyöngyök), egyes elemi díszítőtechnikák. Az ősi samanisztikus világképzelés nyomát őrzi az ágai között napot és holdat hordozó „égig érő fa” motívuma.

Sokkal általánosabb és szélesebb a magyar népművészet forma- és motívumkincsében az a réteg, mely az európai középkorban gyökerezik: pl. az ókori szarkofágokhoz hasonló szerkezettel készült ácsolt ládák (némely faluban ma is használatosak), néhány székes asztaltípus, cserépedény-formák, továbbá vésett és rótt geometrikus minták, rozetták kapufélfákon, fejfákon, kisebb használati tárgyakon. A közelmúlt népművészetéből ismert fogazott, csillagos, sávos mintájú szőttéseket már középkori oltárképeken is ábrázolják. A középkorra utal a különböző népművészeti ágakban használt kék-piros, fekete-piros színösszeállítás.

A magyar népművészetére igen jellemző virágornamentika sok motívumának és kompozíciós elvének előképeit a reneszánsz díszítményekben találhatjuk meg. A reneszánsz liliomokat, szekfűket, gránátalmákat a sokáig virágzó magyar késő reneszánsz közvetítésével az egész magyar nyelvterületen megkedvelték, s a helyi ízlésnek és technikának megfelelően sokféle módon formálták át. Például: reneszánsz paloták loggiái nyomán alakultak ki a falusi házak árka-dos tornácai. A reneszánsz divat mellett, vele nem egyszer elkeveredve, oszmán-török hatásokat is őríz népművészetünk. A keletről hozott díszes tárgyak nyomán nemcsak a török ornamentika néhány motívuma került be a magyar népművészetbe, de a török kézművesektől új díszítő technikákat is tanultak a mesteremberek.

A későbbi történeti stílusok hatása sem területi szélességben, sem intenzitásban nem vetekedhet a reneszánsz befolyással. Barokk hatást fedezhetünk fel több vidéken a parasztházak homlokzatán, a faragott keményfa bútorok formáiban és díszítésében, s a bútortestésben is. Egyes népcsoportoknál viseltek rokokó divatú öltözetdarabokat, és a rokokó virágcsokrok paraszti változatai megjelentek a hímzéseken is. E könnyed és finomkodó virágmotívumokból a parasztnak dolgozó szűcsök, szűrszabók hímzésein tömör,

Zamárdi ház oszlopos tornáccal (Dunántúl)

erőteljes, jellegzetesen magyar ornamentika formálódott. Egyes tájakon klasszicizáló oszloprendek kerültek a parasztházak elé, anélkül azonban, hogy a klasszicizmus a népművészet egészét mélyebben érintette volna.

A népi kultúra történeti rétegeit csak szakemberek választják szét elemekre, a valóságban a különböző származású díszítő elemek harmonikus egységbe illeszkedve jelennek meg egy-egy vidék népművészetében. A különböző korok és stílusok díszítő elemeit, kompozíciós megoldásait magukban foglaló helyi népművészeti dialektusok történetében is megkülönböztethetünk azonban korszakokat. Valamennyi népművészeti ágban országszerte kimutatható egy „régí réteg”, „régí stílus”, melyre a történeti előképekhez való szorosabb ragaszkodás, tartózkodó színezés és fegyelmezett komponálás jellemző. A 19. században, vidékenként eltérő

Ház Kővágóörsön (Dunántúl)

időpontokban, ezt a „régí stílus”-t váltják fel az újabb „parasztstílusok”; ezekre erőteljes színezés és felszabadult, merész komponálás jellemző, az országos össz-képben pedig hallatlan változatosság.

A magyar népművészet földrajza. A magyar parasztság népcsoportokra, táji csoportokra tagolódik, amelyeknek életmódja, szokásai, tárgyi világa egymástól többé-kevésbé különbözik az eltérő eredet, környezet, s a társadalmi-gazdasági fejlődés következtében. A népművészet helyi stílusai — kiváltképp a parasztstílusok — nagyban-egészben ezekhez a népcsoportokhoz, tájegységekhez köthetők.

Az egyes tájegységeken belül, a különböző népművészeti műfajok virágzása nem járt feltétlenül együtt: egyes csoportok pl. sokat s változatosan hímeztek, másoknál ugyanakkor a hímzés jelentéktelen, viszont rengeteg gyönyörű cserépedényt halmoztak lakásaikba. Inkább kivételnek tekinthetjük azokat a csoportokat, amelyek egyidőben valamennyi népművészeti ágban kiemelkedőt alkottak.

A különböző népművészeti ágak — kerámia, faragás, hímzés, bútorfestés — önállóan, egymástól csaknem függetlenül fejlődtek s alakították stílusukat. E stílusok elterjedési köre sem vágott össze: a hódmezővásárhelyi fazekasok edényei, a komáromi asztalosok ládái több száz községbe is eljutottak, az asszonyok maguk varrta viselete, hímzése viszont falunként különbözhetett. Ez a térbeli megoszlás állandóan változott. Egy-egy helyi viselet, hímzéstípus virágzása például ritkán terjedt túl két-három generáción, utána lehanyatlott. Általában minél régebb valamely elem, elterjedése annál szélesebb körű. A régi stílus emlékei országszerte hasonlóak, a parasztstílusok emlékei viszont sokfélék. A magyar népművészet térképe a 19. század második felében, az újabb stílusok virágzása idején, volt a legteljesebb, leggazdagabb.

A Dunántúl. A magyar nyelvterület nyugati peremén több község nevében is őrzi annak emlékét, hogy lakosai egykori határőrök leszármazottai. Ezek a falvak az Alpok előhegyeinek fenyőerdői közt épültek, szép faépítkezés, fa haranglábak jellemzők rájuk. Magyar-szombatfa, Ják környékén a fazekasságnak a népvándorlás koráig visszanyúló múltja van, s még alig néhány évtizede is háziiparszerűen, a földművelés mellett mellékfoglalkozásként üzték. Néhány fazekas-mester ma is a régi hagyományok szerint dolgozik.

A Balaton-környék faluinak, különösen az északi part közel építkező községeinek sajátos jelleget, hangulatot adnak a boltíves, oszlopos tornácok. A szőlő-hegyeken szétszóró préházak között nemegyszer a népi építkezés több száz éves emlékeit találhatjuk. A Balaton-tól északra a Bakony-hegységben, délre pedig Somogy megyében kiterjedt legeltető állattenyésztés folyt. A múlt században ezeken a területeken virágzott ki a pásztori faragó művészetnek talán legnemesebb díszítőstílus, itt készültek a legszebb, színes pecsétviasz-bevakással, úgynevezett „spanyolozással”, valamint karcolással és plasztikus faragással díszített tükrösök, borotvatokók, sötartók, juhászkapók.

A Dunántúl déli részén, Somogy és Baranya sok községe változatosan mintázott szőttesek készítésével tűnik ki. E megyékben a magyarok és a közöttük élő horvát, szerb és német népcsoportok több helyütt megőrizték hagyományos viseletüket. Egy-egy pécsi vagy mohácsi vásáron a viseletek, a beszéd, továbbá a kézműves és a háziipari készítmények színes változatosságát találhatja ma is a látogató. Népművészete alapján ehhez a tájhoz tartozik még az országhatáron túl a Drávaszög és a Drávától délre több szlavóniai falu magyar lakossága Jugoszláviában.

Az egész Dunántúlon, sőt az egész Magyarországon a Sárköz népművészete a leggazdagabb. Az itteni négy falu (Öcsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék) a folyószabályozás után egyszerre sok termékeny földhöz jutott a múlt század második felében. A hirtelen gazdagságban népművészetük páratlan pompát ért el. Megmutatkozik ez viseletükben, mely francia selymekből és brokátokból készült, szőtteseiken, melyeken sokszor az egész területet beborítja a minta, és hímzéseikben, melyek párhuzamosan, egyidőben négy különféle stílusban, négyféle motívumkincssel készültek. Festett bútoraikon sötétkék alapon a piros szín dominál. Sötét alapon ragyog a tarka ornamentika a sárköziek csillogó cserépedényein is, amit a bajai fazekasok készítettek számukra.

A Kisalföld egyik népművészeti központja Kapuvár. Itt, országosan az elsők között, már a múlt század elején

színes gyári kelmékből készített népviselet alakult ki, és sajátos módon csaknem napjainkig fenn is maradt. Sokáig divatban volt az asszonyok fehér batiszt fejkendőjét díszítő aprólékos, helyenként csipkeszerűen áttört hímzés is. E vidék régi faragásaira mértanias, ékrovással, rozettákkal díszített mángorlók és barokk vonalú, keményfából faragott bútorok jellemzők, régi hímzéseikre pedig a három-, öt-, hétágú szekfűs, gránátalmás virágtövekkel — közöttük pávák és más madáralakok — díszített ágytakarók, párnahéjak.

Ez a faragó- és hímzőstílus átnyúlik a Kisalföld keletebbre fekvő, részben Magyarországhoz, részben Csehszlovákiához tartozó részére is. A Vág és a Garam alsó folyása mentén több magyar falu asszonynepe még ma is rövid sokszoknyás viseletben jár. A táj nevezetes kézműves központja Komárom, melynek asztalosai festett ládáikat dunai hajókon Szerbiáig, Bulgáriáig juttatták el, valamint Érsekújvár (Nové Zámky), melynek ötvöse nyakláncokkal, gyűrűkkel, mentekőtökkel, gombokkal látták el közeli és távoli vidékek parasztembereit és kismeseit.

Északi népcsoportok. Az Ipoly folyótól délre és északra (részben Magyarországhoz, részben Csehszlovákiához tartozó területen) a palócok élnek. Hegyek között laknak, kevés és terméketlen a földjük, elzártságukban sok régies vonást megőriztek. Náluk a közelmúltban is bútorként használták a szarkofághoz hasonló ácsolt ládákat, szuszékokat. A többi tájhoz képest

Bujáki lányok (Nógrád megye)

szegényesnek tűnő lakásaikban helyet kaphattak parasztemberek vagy pásztorok által faragott bútordarabok is, pl. padok, székek, áttört támlájukon az erdőjáró pásztorok, vadászok s parasztlakók életéből vett jelenetekkel. Sok falunak kenyérkeresete volt itt a fafeldolgozás: ők látták el fa kéziszerszámokkal (favilla, falapát stb.) az Alföld nagy részét. Az egyszerű munkaeszközök mellett készítették a cifra tárgyakat is, pl. guzsalyokat. A pásztorok faragásai közt nevezetesek a csanakok (mérítő poharak), melyeknek füle gyakran ember- vagy állatalak, s a faragott kos- vagy kecskefejjel ellátott bórdudák. Botjaikat és az ostorleveleket faragás mellett olmozással (keskeny vájt csatornába öntött ólommal) is cifrázták. E vidéken viszonylag későn alakultak ki a színes viseletek, de több községben ma is viselik (Hollókő, Buják, a Galga-mente).

Mezőkövesd matyó népe korábban nagyobb hányadában summásként, távoli nagybirtokokon végzett idénymunkával kereste a kenyerét. [Szegénységük ellenére mégis egy különösen cifra, változatos és nagymértékben önálló stílust alakítottak ki az öltözkö-

désben és a hímzésben. Jellemző, hogy itt még a férfiak viselete is színes volt és dús hímzés borította. A matyók öltözetét és ágyi ruhákat díszítő hímzése az országosan elterjedt, régi, lazán szerkesztett, kék-piros színű hímzéstílusból indult el, vált fokozatosan zsúfolttá, tarkává. A matyó hímzést korán fölkapta és bel- és külföldön nagy mennyiségben terjesztette a kereskedelem.

A Tisza felső folyása mellett, részben Kárpát-Ukrajnában levő magyar községekre jellemző a gazdag, napjainkig élő szőttes- és hímzőkultúra, a faluk képére a gótikus hagyományt őrző, fából ácsolt templomtornyok és harangtornyok.

Az Alföld. A jellegzetes, nagymértékben egységes 18—19. századi alföldi műveltség kialakításában irányító szerepe volt a török háborúkat átvészelő alföldi városoknak. Debrecen, Szeged, Kecskemét, Baja forgalmas vásáraival, népes kézműves-rétegével széles környék izlését irányította. A kézművesség tömörülésére jó példával szolgál Hódmezővásárhely, ahol a múlt század végén több mint 400 fazekasmester dol-

Hollókő (Nógrád megye)

gozott. A fazekasok három városrészben laktak, különböző edényformákat készítettek, s azokat eltérő módon díszítették.

E városok — nagyrészt mezővárosok — a jobbágy-parasztokénál szabadabb, differenciáltabb társadalmára érdekes kettősség jellemző. Az élet sok területén már korán polgári, városi szokásokat vettek át. Az 1840-es évek után pl. alig készült már számukra színesen festett bútort, a hímzett párnáknak, lepedőknek, a vászonruhát díszítő hímzésnek alig egy-két emléke vagy éppen csak írott említése maradt fenn. A cserépedények, boroskancsók, pálinkás butellák, virágdíszes nagy tálak viszont a múlt század második felében és a századforduló idején is divatban voltak. A fazekas művészetben régen Debrecen vezetett, utána Mezőtúr, Mezőcsát, Tiszafüred, Hódmezővásárhely vette át az irányítást, majd Szentes, Nádudvar, Karcag őrizte tovább a hagyományt. A mezővárosi asszonyok polgári divatú selyemruhában, a férfiak posztóöltözetben jártak, de ugyanebben az időben páratlanul meggazdagodott a hímzett díszítés az ugyancsak általuk viselt subákon, ködmönökön, kisbundákon és a durva posztóból készített régies szabású szűrőkön.

A Kiskunság, a Nagyikunság és a Jászság nevét a 13. században beköltöző, de hamar magyarosodó, magyarokkal elkeveredő keleti néptörzsektől kapta. Sok évszázadon át kiváltságos helyzetük volt. Népes, város nagyságú, de falusi jellegű településeikben a már említett mezővárosi polgárokhoz hasonlóan éltek. A Jászság mint a szűcsmesterek hazája volt ismeretes, a Nagyikunság pedig a szűrők hímzésében fejlesztett ki önálló stílust.

Az alföldi nagy kiterjedésű legelőterületeken sokáig fennmaradt az állattartás régi extenzív módja. A pásztorok életmódban, viseletben sok ősi vonást őriztek meg. Régies technikával díszítették használati tárgyukat, szerszámaikat, s különösen a szaru- és csontmunkákban, bőrfonásban tűntek ki.

Budapesttől nem messze Tura és Boldog községekben, továbbá délre a Duna mellett Kalocsa környékén, Sióagárdon — hogy csak a jelesebbeket említsük — egymástól függetlenül, de meglepően hasonló törekvésekkel új hímzőstílus alakult ki a századfordulón és a rákövetkező évtizedekben. A korábbi fehér varrást, egyszínű munkát szabadon tervezett színes hímzés váltotta fel, mely elsősorban a ruhát díszíti s az öltözetnek sajátos jelleget ad. Hasonlóan új ága Kalocsán a népművészetnek a falfestés, a „pingálás”.

Az ország határain kívül Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Kárpát-Ukrajna magyar falvaiban szintén magas színvonalú és a magyarországi népcsoportokéhoz hasonló népművészet fejlődött ki, kölcsönhatásban a szomszédos népek népművészetével. Ezek közül a legjelentősebb a romániai magyar népművészet Erdély területén.

A Szamos és a Kraszna folyó mentén a forgalomtól távol fekvő szilágysági falvak sok régi hagyományt őriznek, pl. egy jellegzetes hímzőstílust, mely a magyarországi és az erdélyi hímzések vonásait egyaránt magában foglalja. A táj kisipari központja Zilah (Zalău),

Alföldi csikós

mesterei a cserépedények megformálásában, bőrmunkában, hímzések készítésében egyaránt sajátos stílust alakítottak ki.

A Kolozsvártól (Cluj) nyugatra fekvő Kalotaszeg (Calata) hegyek közé zárt mintegy negyven falva arra a ritka jelenségre példa, amikor a népművészet valamennyi ága egyhelyütt, egyidőben virágzik és hasonló stílus-ideált követ. Él s virágzik ma is a népviselet és az új városi minta szerint épített házakban is berendeznek egy-egy szobát a helyi ízlés szerint, festett bútorral, magasra felvetett ágygal, melyre három-négyféle technikával kihímzett vagy hímesen szőtt párnák, takarók kerülnek. A falakat felfüggesztett tányérok, bokályok és rúdra függesztett kendők borítják. Kalotaszeg jeles központja a faragásnak is: zsúfolt geometrikus és virágornamentika kerül mosósúlyokra, fonóházban használt kisszékre, kapatisztítóra.

Torockó (Rimetea), egykori bányaváros, népe a régi polgárság művészi hagyományából ötvözött nemes, kiegyensúlyozott díszítő stílust, mely hímzésben, öl-

Legények és lányok ünnepelőben egy székely faluban

tözködésben, bútorfestésben egyaránt érvényesült. A régi vasbányák és vashámorok kovácshagyományával függ össze, hogy e tájék kovácsai készítik a legművészebb vasmunkákat az egész magyar nyelvterületen. Másik nevezetes kézműves központ Torda (Turda), amelynek mázas edényei az egész erdélyi medencében kedveltek voltak.

Különleges történeti múlt és sajátos népművészet jellemzi a székelyeket. Faépítészetük, faragással és festéssel dúsan díszített monumentális nagy kapuk és a házilag szőtt gyapjú anyagot felhasználó viseleteik emelhetők ki, lakásberendezésükben pedig az ágytakaróul használt, kilimtechnikával szőtt szőnyegek, a festések. Bútoraikon sötét háttérből villannak elő a tartózkodó színezéssel festett reneszánsz ízlésű virág- és madármotívumok, varrásaikon az ismétlődő, geometrikus keresztszemes minták, s a szabadrajzú reneszánsz virágornamentika uralkodik. A székely házakban hosszú fogasokon függenek a zöld-barna, fehér-kék vagy esetleg tarka díszű bokályok, a ma is működő székely fazekas központok készítményei.

A magyar népművészet főbb ágai. Az egyes népek nem egyenlő buzgalommal dolgozzák ki tárgyi világuk valamennyi részét: a népművészet egyes műfajait elhanyagolják, másokban kiválót alkotnak. A magyarság körében megtaláljuk az Európában ismert népművészeti ágak csaknem mindegyikét. Valamennyi közül azonban legjobban kifejlett a fonalas munka és a kerámia. A fonalas munkák közt is kiemelkedő a hímzés, viszont a szőnyegszövés például (ha egybevetjük akár az északi népekével, akár délkeleti szomszédainkéval) háttérben marad. Fafaragásban is készültek maradandó értékű, jellegzetes darabok, ezek azonban egyes tájakhoz, foglalkozásokhoz kötődnek s nem jellemzőek az egész országra. A fém munkában a népi ötvösművészet, vaskovácság, rézművesség is sajátosan szép darabokat hozott létre, azonban ez is elmarad pl. a balkáni ékszer- és rézművesség mögött. Annál jelentősebbek viszont a bőrmunkák: a nyergek, lószerszámok, s kivált a díszes öltözet-darabok, subák, ködmönök, mellények.

A két legerőteljesebben képviselt népművészeti ágból: a textil- és a kerámiaművességből nemcsak különösen szép, hanem igen nagyszámú példány van ma is köz- és magángyűjteményekben. Érdemes megjegyezni, hogy csupán a budapesti Néprajzi Múzeum több mint 30 000 díszített textiliát, s mintegy 17 000 cserépedényt őriz, nem is említve a vidéki múzeumok és a magángyűjtők anyagát. Ez a helyzet tükrözi az egykori valóságot. Ahhoz, hogy egy jómódú parasztház, ahol férjhezmenendő lány volt, eleget tehessen a helyi hagyomány követelményeinek, szüksége volt legalább 12—24 díszes párnára, 8—12 hímzett ágytakaróra, 2—4 cifra dunnára, 6—8 díszes abroszra, 12—24 falra függeszthető kendőre, ugyanannyi kenyer ruhára és törülközőre, 4—6 ajándékvívó kendőre. Díszes vászontarisznyák egészítették ki ezt az állományt a sima, egyszerű minden nap használatos holmi mellett. Egy-egy lány, fiatalasszony ruhatárába 16—20 rend öltözet tartozott,

esetenként több is, valamint kendők s szalagok sokasága.

Az olyan lakóházban, ahol divatban volt a rózsás tányérok felaggatása a falra, a „tisztasza szoba” falára 140—160 darab is kellett, mintegy felényi pedig a konyha falára, mellettük pedig még kancsók, bögrék és talak sorozatai is. Ezt a cserépedény felszerelést tette teljessé a boros, pálinkás és vizes tartó-, töltőgető-, valamint ivóedények sora.

A helyi hagyomány előírásainak a tájanként különbözőképpen rétegződött parasztságnak csak a felső, jómódú szintje tehetett teljes egészében eleget. A szegényebb rétegek szerény lehetőségeik közt szintén ehhez a mintához igyekeztek alkalmazkodni. Minden menyasszonynak volt pl. festett menyasszonyi ládája, de a gazdag lány nagyot kapott, a szegény kisebbet. Míg a gazdagé tele volt vászonneművel, a szegényebb csak a tetejére tehetett pár darabot. A 16—20 díszes öltözet helyett a szegény rétegek lányainak, asszonyainak 5—6 rend öltözetet kellett beérniük. A kevesebb ruha is gyengébb minőségű anyagból készült, csupán összehatásában állt közel a gazdagabbakéhoz.

A népviselet. Magyarország különböző tájain a női öltözetnek sokféle elve alakult ki, de valamennyi meg egyezik abban, hogy két különálló egységből tevődik össze: a különféle képpen megcsiszolt, többrétű felsőrészből, s a hozzá derékon csatlakozó ugyancsak többrétű alsórészből. Ezeket egészítette ki a fejrevaló és a lábbeli. Legtöbb népviseletnél a felsőtesten viselt legfontosabb darab a bő, többnyire rövidujjú ing, mely alsó- és felsőruha egyben. Ujjait (Sárköz, Baranya, Kalotaszeg stb.), egyes vidékeken a nyakát is (Kalotaszeg) szokás volt díszíteni, derekát elfedi a ráöltött pruszlík. Ahol a vállkendőt nem ismerték, ott a pruszlík igen díszes, másutt a hangsúly a pruszlíkról a nagykendőre tevődött át. Alkalmanként báránybőr ködmönt vagy bélelt rövid kabátot, esetleg kis subát (Debrecen környéke) viseltek mindezek felett. Az alsó testre ráncolt bő alsószoknyák, felsőszoknya és a kötény kerülnek. A szoknyaviselet rendkívül változatos volt. Voltak hosszú- és rövidszoknya viseletek. Ez utóbbiak között is meg kell különböztetni azokat, amelyeket sok egymás fölé öltött alsóval formáltak kerekre (Sárköz, Palócföld stb.), vagy ahol elégnék mutatkozott egy-két alsószoknya viselése is (Felső-Tisza-vidék, Bihar, székelyek). De többfélék a hosszú, kevés szoknyás viseletek is. Az egyik bokában bővíl harang alakúra, mert alsószoknyájának szélére keskeny, bő fodrot varrtak (Mezőkövesd), a másiknak az biztosított sajátos egyenes vonalat, hogy a szoknya elejét feltűzték a derékhoz, s így széles más színű bélés került szegélyként kívülre, hullott alá nagy nyitott fordított V alakban (Kalotaszeg). Az alsórész és a felsőrész bizonyos összehangolást kívánt: a szoknya bővülését lefelé a váll erősebb vagy gyengébb szélesítésével egyensúlyozták. Ahol pl. a szoknya alja harang alakú volt, ott a kendő fodrával, s a magasan felkötött ingujjakkal tették szélessé a vállat (Mezőkövesd).

Ezek a viseletek az emberi testnek megadták azt a formát, amit a helyi szépségideál megkívánt. De az

Érsekcsanádi fiatalasszony (Alföld)

öltözetek, sőt az egyes öltözetdarabok a hagyományos paraszti társadalomban mást is kifejeztek: a közösséghez való tartozást, viselőjének korát, rangját, családi állapotát, továbbá az alkalom jellegét, amelyre felöltöttek.

A párta például a lányság jelképe, amit az egyébként hajadonfővel járó lányok viseltek ünnepnapon. Ezzel szemben az asszonyi állapotot a fejet, hajat beborító főkötők és kendők jelezték. De ezeknek is sok változata lehetett egy-egy községen belül is. A legcsillogóbb, legszínesebb, aranycsipkével, gyöngyökkel cifrázott főkötő a még gyermektelen fiatalasszonyokat illette meg, ők még fátyolkendőt is boríthattak főkötőjükre. Idősebb korban a főkötő, de az egész öltözet egyre veszítette színeit, díszzeit, s a fiatalság piros színe a zöldön, kéken át végül feketére változott. Néhány község megőrizte azt a régi szokást, hogy az idősek öltözetének és a gyásznak a színe a fehér, vagy a sáfránnyal tompa sárgára színezett házi szövésű vászon.

A férfi viseletek országosan sokkal egyöntetűbbek voltak. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy míg az asszonyok jobbra maguk szabták-varrták ruhadarabjaikat, legfeljebb helyi specialisták segítségét vették igénybe, a férfiak ruháit többnyire hivatásos mesteremberek készítették. Van ugyan asszonyok által varrt férfi öltözet is: a fehér vászonból vagy gyolcsból készült, alsó- és felsőruhaként egyaránt szolgáló ing

és gatyá. De a vászon mellett a férfiaknak országszerte a posztóöltözet volt a legjellegzetesebb viselete. Régebben a gyapjút is házilag fonták, szőtték, s az asszonyok maguk szabták-varrták belőle a ruhadarabokat (palócok, székelyek, csángók). Az ország legnagyobb részében gyári posztót viseltek a férfiak: feketét, sötét-, ritkábban világoskékét, esetleg szürkét, belőle szabták a szűk, testhez simuló, csizmával viselt nadrágot, s az ing fölé öltött szűk dolmányt. Hidegben vállra vetett vagy felöltött posztómenté került erre, nyáron pedig dolmány helyett posztómellényt öltöttek az ingre. A posztóruhát gyakran díszítik sujtással, esetleg ezüst vagy pakfon, ritkábban gyöngyház gombokkal, ezüst mentekötő láncsal. Az ékszergombokat csak módos gazdák és a számadók viselhették. Együtt élő nagycsaládban a mentekötő lánc is csak a családfőt illette meg. Míg ő élt, fiai, a számadó mellett pedig a bojtárok csak egyszerűbb pakfon gombokkal díszíthették ruhájukat.

A férfiaknak két jellegzetes felsőkabát-féle ruhadarabja volt, a szűr és a suba. A szűr gyapjúból szőtt erős posztóból készült, régóta azonos, egyszerű szabással, ünneplő példányait gazdag posztórátét, illetve selyem- vagy gyapjúhímzés díszítette. Amikor legénysorba került a fiatalember, szűrre kellett szert tennie, mert anélkül szolgálatba sem állhatott, s nem is udvarolhatott. Különböző volt a parasztemberek s a pásztorok szüre. Úgy illett, hogy a községi tisztségviselők megválasztásukkor új, rangos, a többiétől minőségében és díszítésében eltérő szűrűt csináltassanak.

A suba a juh szőrös bőréből készült, újjatlan palástszerű felsőruha, amit rendszeren irhás oldalával kifelé fordítva viseltek. A suba is lehet díszített, akárcsak a szűr: színes irharátét és az ünnepi példányokra

Kazári lányok és asszonyok ünneplőben (Nógrád megye)

selyem- vagy gyapjúhímzés került. A 7—20 juhéből készített nagy értékű subára nem telt mindenkinek. A családban a családfő hordott subát, fiúgyermekei pedig szűrben jártak. A községi és egyházi tisztségviselőknek télidőben szintén új díszes subába öltözve illett megjelenni hivatalukban. Mind a subának, mind a szűrnek a használata legtovább az Alföldön, ott is különösképpen a pásztorok körében maradt meg. A szabad ég alatt éjszakázó pásztornak a suba egyben ágya, takarója, eső és tűző nap ellen egyaránt védelme.

A szőttes és a hímzés. A kender és len házi feldolgozása, megszövése országosan elterjedt, s itt-ott még ma is élő gyakorlat (palócok, Kalotaszeg). A mintás szövés egyes vidékeken takácsok keze munkája volt, másutt ebben is parasztasszonyok jeleskedtek. A közös európai mintakincsből szép és jellegzetes szőttesornamentika alakult ki a magyar népművészetben. Különösen jellemzőek a paraszti munkák, melyek a takácsok aprólékos finom mintáit vaskosabbá tették, saját ízlésükhöz igazították. Szőteshím kerülhetett az ing ujjára, a kötény aljára, főképpen azonban az ágyi ruhákat, kendőket, abroszokat díszítette.

Több sajátosság s nagyobb változatosság található a magyar hímzésekben. Technikai szempontból két nagy kategóriába oszthatók: a szálszámolás után készült munkákra és az előrajzolás után készültek-

Szűrhimzés részlete (Kisújszállás, Alföld)

Öreg paraszt subában (Decs, Dunántúl)

re. Az előzőek mértaniasak és a szőttesekhez hasonlóan számos esetben merítettek a nyugat-európai 15—16. századi mintakönyvekből, bár tájanként különböző, sajátos hazai formát öltöttek. A szabadrajzú hímzések igen sokrétű csoportját ismét két nagy osztályra bonthatjuk: a vászonhímzésekre és a bőrre, szűrposztóra dolgozott munkákra. A vászonhímzéseket parasztasszonyok varrták, ezek stílusváltozatai egyes községekhez, falucsoportokhoz kötődnek. A bőrön és posztón szinte kizárólag férfiak, hivatásos mesterek dolgoztak. Mintakincsük kézműves központokhoz kapcsolódik, melyek hasonlóan a kerámiához, festett bútorhoz, bőr- és posztóruhával is nagyobb tájegységeket láttak el.

Szabadrajzú vászonhímzés többnyire a házbelső textíliára került, bár egyes vidékeken önálló hímzőstílusok bontakoztak ki az ingek, kötények, főkötők díszítésére is. E hímzések régibb, 17—19. századból ismert darabjai az egykorú s korábbi magyar úrihímzésekkel tartanak rokonságot, szinte azok folytatásának nevezhetők. Mintakincsük — a szekfűk, gránátalmák, tulipánok, korsóból, cserépből, szívből kinövő szimmetrikus virágtövek s indák, páros madarak — reneszánsz előképekről vall. E mintákat varrták egy színnel, többnyire pirossal, vagy pedig növényi festékanyaggal színezett sokféle árnyalatú gyapjúfonallal. Ezzel az egész magyar nyelvterületen elterjedt régi réteggel szemben az újabb „parasztstílusok”, melyek a 19—20. században alakultak ki, már egyénibb arculatúak. Az újabb hímzések kompozícióját a zsúfoltságra való törekvés jellemzi, s az a szándék, hogy minden díszítőelemnek egyenlő hangsúly jusson a mintában. E hímzések régibb példányaikat kék vagy piros hímzőfonallal varrták, az újabbak már színesek (matyó, palóc stb.). Végül népi hímzéseink legújabb csoportjának gyökerei nem nyúlnak messzebb a századfordulónál. Motívumai közé bevonultak a szövött gyári kelmék, szalagok, falvédők, városokban előnyomott pol-

gári ízlésű hímzések elemei is. Ezekből az elemekből több vidéken (Kalocsa, Sióagárd, Tura) öltözet-darabok díszítésére egy új hímzőstílus alakult, melyre kötetlen kompozíció, sokszor naturalis törekvésű színezés jellemző.

Az építkezés. Alaprajzi típusuk és beosztásuk szerint a régi parasztházak az egész magyar nyelvterületen igen közel állnak egymáshoz, ha kialakulásuk útját a néprajztudomány más-más úton keresi is. Általában mind földszintesek, elvétele figyelhető meg, hogy a ház alá épített pince fölemelkedve mintegy kétszintűvé alakítja az épületet (Balatonvidék, Palócföld, Kalotaszeg). A falvakban, de a mezővárosokban is a házak általában keskenyebb homlokzatokkal fordulnak az útra. Ez a homlokzat gyakran díszes: áttörtén fűrészelt deszkák, a nádfedél peremét tartó cifra vasalások, plasztikus vakolat-ornamentika kerülhet rá. A házban egy sorban helyezkednek el a helyiségek, s az udvarról nyíló bejárat a középsőbe, a konyhába vezet. Többnyire a konyhából nyílik a lakószoba, a másik oldalon a kamra. Ezek a régi parasztházak (kivéve egyes fával építkező vidékeket) vakító fehérre vannak meszelve.

A ház falát néhol tapasztott vesszőfonásból, agyagból vagy vályogból építették fel (Alföld), másutt, ahol a táj más építőanyagot kínált, kőből (Balatonvidék, az északi hegyvidék) vagy fából. A fedél szintén sokféle anyagból készült: nádból, zsúpból, szalmából, zsindélyből stb. Építőanyagtól és szerkezettől függően kapott a hasonló beosztású ház más-más arányokat. Legtöbb változatosságot a ház hosszanti oldalán végigfutó nyitott tornác kiképzése mutat. Az egész magyar nyelvterületen fel-felbukkan az a félköríves forma, mely voltaképpen reneszánsz palotaudvarok loggiáinak távoli, leegyszerűsödött utóda. Különösen szép példáit találhatjuk ennek a Dunántúlon, a Balaton környékén és Erdélyben. Másutt faoszlopok tartják a tornácot és ezek a faoszlopok kapnak faragott díszet (a Dunántúl déli része, Borsod megye keleti része stb.). Nagy visszhangra találtak a parasztság körében a 19. század elején épített kúriák, paloták klassziczizáló oszloprendjei is, különösen az

Hímzett lepedőszél részlete (Dunántúl)

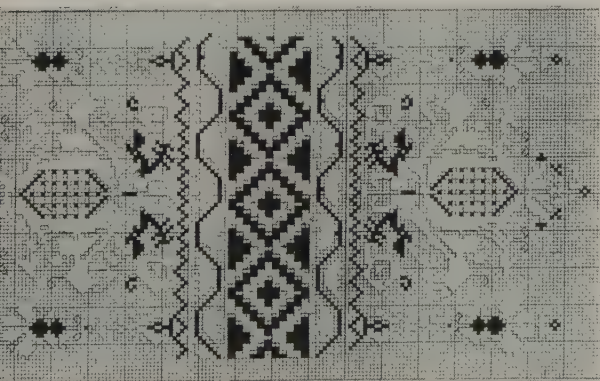
Alföldön. Egyesével vagy párosával oszlopok kerültek a parasztházak elé, másutt timpanonos oszlopos bejárat.

Az elmúlt századokban országszerte számos templom előtt vagy mellett fából ácsolt tornyok, harangtornyok álltak. Ma már csak néhány emlékük áll a Dunántúl délnyugati részén és a felső Tisza vidékén. Ezeket a parasztácsok voltaképp a gótika szellemében építették; a tornyok tetején körülfutó nyitott erkélyfolyosó szintén középkori erődítéstechnika hagyatéka. Falusi mesteremberek munkája és a népművészet körébe sorolható sokhelyütt a falusi templomok belső kiképzése is, a mennyezet és a kórus festett kazettái, a szószék áttörtén faragott koronája, melyek gyakran közvetlen ihletői voltak a paraszti bútorfestésnek.

A bútorkok. A parasztság bútoraik készültek keményfából és puhafából is, vidékenként s koronként másféle díszítéssel. Régiesebbek a keményfából készített, vésséssel, faragással díszített darabok. Ezek közül is kiemelkednek az ácsolt szerkezetű ládák, amelyek két évezreden át, több nép és kultúra egymásnak tovább adott hagyományaként voltaképpen egy ókori bútorkonstrukciót, bútormotívumot őriztek meg. Ilyen darabok még a közelmúltban is készültek az északi hegyvidéken és a Dunántúl déli részén, Baranyában. E darabok díszítése is igen régies, vésett körökből, mértani idomokból megszerkesztett, melyek közt elvétele egy-egy stilizált emberalak is feltűnik.

A faragott, gyakran áttört támlájú székek formavilága ezzel szemben az európai történelmi stílusok hatását mutatja. Barokkos vonalú székek készültek az Alföldön,

Keresztöltéses minta (Erdély és környéke)

Festett és faragott fa oromfalas ház Mikekarácsonyfán (Zala megye) — Bogárhátú ház Komádiban (Hajdú-Bihar megye)

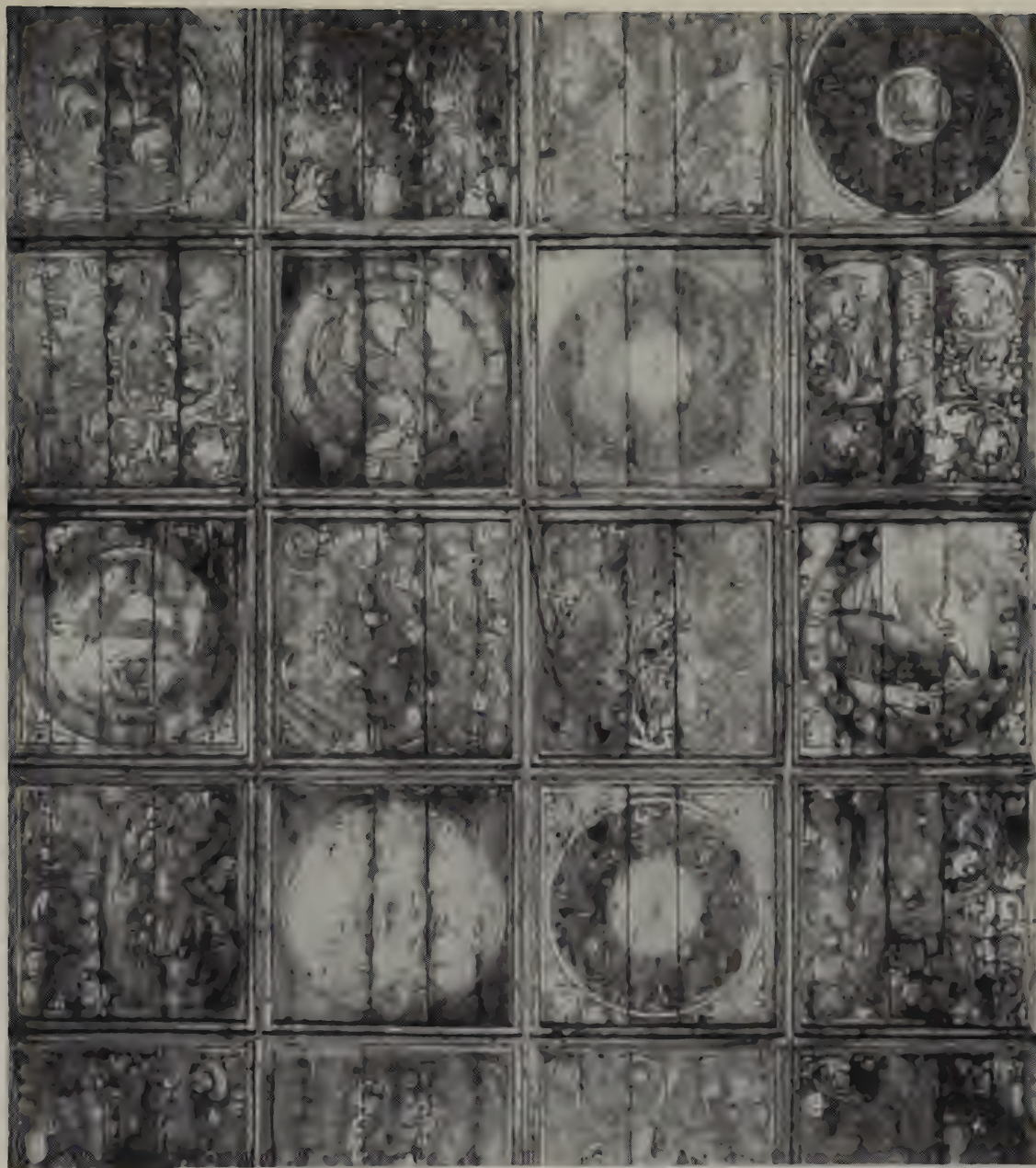
az északi hegyvidéken, leginkább azonban Dunántúlon voltak kedveltek.

Az országosan elterjedt festett puhafa bútort újabb eredetű. A bútorfestésben, éppen úgy mint a többi népművészeti ágban, tájanként más és más stílusváltozatok alakultak ki. Különböző a bútorkok alapszíne: a feketétől a kéken, zöldön, barnán át a vörösig, fehérig s még inkább eltérnek a rájuk festett virágcsokrok, virágkoszorúk. Országszerte igen jelentős a paraszti bútorfestésben a reneszánsz eredetű motívumkincs, amit részben a templomok festett famennyezete, berendezése közvetíthetett. A református templomok díszítésében sokhelyütt még a 18. század végén is hűek maradtak a reformáció korának stílusához.

A mesteremberek, háziiparosok mellett maguk a parasztemberek és pásztorok is készítettek bútorkat. Ezek műveit faragás díszíti. Az északi hegyvidéken, Dunántúlon többhelyütt egész iskolája alakult az efféle bútorkészítésnek, mely díszítő technikáiban, motívumaiban közel áll a pásztoremberek faragásaihoz.

A faragás. A paraszti élet használati tárgyainak sokféle darabjára kerülhetett faragott díszítés. Országszerte találhatunk faragással cifrázott mosósúlykot, mángorlót, és a fonás-szövést szolgáló eszközöket: guzsalyt, fonószéket, vetélőt, orsókarikát stb. Van olyan vidék, ahol a kaptisztítóra került aprólékos áttört faragás (Kalotaszeg), másutt az ünnepi étkezések levesébe szánt csigatészta készítésére szolgáló táblácskákat cifrázták változatosan (Alföld). E tárgyfeleségek kiválasztását az magyarázza, hogy gyakorlati rendeltetésükön túl jelképes szerepük is volt. A fonás-szövés-mosás a nők munkája, cifra eszközeit legények ajándékozták lányoknak, vagy fiatal férjek feleségüknek. A lányok a fonóházban gyűltek össze fonni, a folyóvíz melletti mosóhelyen is általában több asszony, leány dolgozott együtt, így egy-egy cifra eszköz mintegy a falu színe előtt is megmutatta két fiatal vonzódását. Megkülönböztetett, ünnepélyes szerepe miatt kaphatott faragott dísz egyik-másik eszközféle is, pl. a menyasszonyi kelengyét

Ház oszlopos tornáccal Kapuvárott (Győr-Sopron megye) — Faoromzatos ház Göcsejben (Bagodvitenyéd, Zala megye)

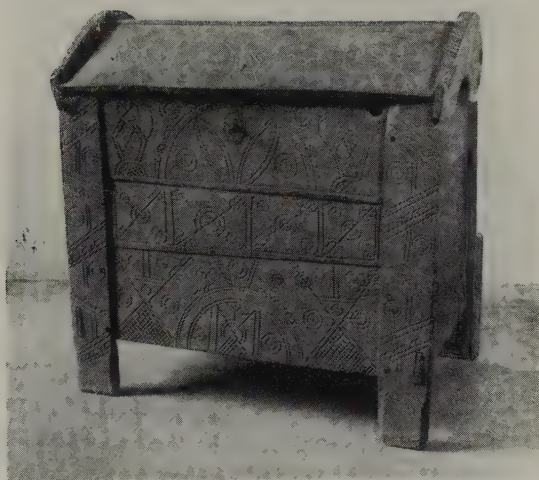
A gógváraljai templom festett kazettás famennyezete

a völégény házába vívő szekér ökreinek járma. Általában díszítették a fiatalok által használt szerszámokat, pl. a legények kaszanyelét, tokmányát, a lányok gereblyenyelét.

Díszítő stílus, motívumkincs szempontjából ezeket a faragásokat sok közös vonás köti össze az egész magyar nyelvterületen. Általános az ékrovás technikája és egy rozettákból, mértanias motívumokból álló igen

régi mintakincs, a mértanias elemek között azonban általában növényi indák kanyarognak, s nem egyszer egy-egy madár alak is megjelenik.

Technikai kivitel és stílus szempontjából, de a díszített tárgyak jellege szerint is elkülönülnek a pásztorok faragásai. Elsősorban saját felszerelésük darabjait díszítették: a juhász pl. cifra ünnepi kampót készített a mindennap használatos mellé, a gulyás ki-

Láda Hódmezővásárhely környékéről — Faragott támlájú pad részlete

cifrázott terelőbotot, a csikós pedig faragott, bera-kással ékes nyelű és cifra bőrfonással díszített kari-kásostort, melyek egyben a különböző pásztori hivatá-sok jelképei, címerei voltak. Ezek a díszes eszközök

nem maradtak el a pásztorok kezéből, ha vásárra, a községházára, sőt a templomba mentek. A nyájak ki-és behajtásánál használt, ökörszarvból készített tüllökre és ivőtüllökre szintén dús, karcolt-vésett ornamentika kerülhetett. Hasonló díszet kaptak az ugyancsak szaru-ból készített sőtartók, rühzsirtartók. Fából faragtak a pásztorok vízmerítő poharat (csanakot), borotvatartó dobozt, tülltartót (tüllröst) is. Ez utóbbiaknak sajátos díszítő technikája alakult ki a Dunántúlon, melyet szaru tárgyakra is átvittek: a spanyolozás, a színes peccésviasz berakás.

A pásztorok munkáin találunk geometrikus díszeket és a vászonhímzésekről, cserépedényekről ismerős vi-rágmotívumokat. Különösen jellemzőek azonban az emberábrázolások, a figurális motívumok, amelyek egyébként a magyar népművészetben ritkán fordul-nak elő. A pásztorok szívesen ábrázolták saját magu-kat, s a betyárokat kedvesükkal mulatás közben vagy harcban ellenségükkal. Egyes dunántúli munkákon bal-ladák illusztrációit is megtaláljuk.

A legmonumentálisabb faragások épületeket díszíte-nek. Faragott tornácoszlopokat és mestergerendákat, kis és nagy kapukat, ablakrácsokat, ablakkereteket sorolhatunk ide. Kimódolt s díszes volt a több gene-ráció használatára, néha több száz évre szánt hatalmas szőlőprések formája. Eger környékén a kőbe vajt borospincék falát is relief-díszítés borította néhol, má-sutt a hordók fenekét cifrázták.

Változatosan faragottak az egész magyar nyelvterü-leten a református temetők fejfái. Katolikus vidékeken a fából, kőből faragott útszéli feszületek, a kálváriák és a szentek szobrai érdekes átmeneti műfajt képviselnek a provinciális művészet és a népművészet határterületén.

A kerámia. A mindennapos használatra szánt cserép-edények általában egyszerűek, alakjuk azonban nemes

Szék Nagycsánybóli (Baranya megye)

Tükörtartó Mernyéről (Somogy megye) — Kalotaszegi díszesen faragott súlykoló

arányú lehet. A mázatlan edényekre, vizeskorsókra, a főzőfazekak külsejére gyakran földfestékekkel festettek egyszerű díszít, a mázasakat többnyire egyszerű sávok, fröcskölt, elfolyatott színezéssel díszítették. Egykor országszerte készítettek mázatlan „fekete edényeket”. Ezek különleges égetési eljárással kaptak fekete színt, a díszítést domborúan rájuk rakták, beléjük karcolták vagy sima kavicsal dörzsölték felületükre, mely égetés után csillogva jelentkezett. Ilyen fekete edény ma is készül Mohácson, Nádudvaron, Korondon (Corund).

Az ünnepi használatra szánt csillogó ólomházas edényeken átlátszó máz alatt van a földfestékekkel ecsettel festett vagy írókával rajzolt díszítés. Egyik csoportjuk a tálak, tányérok. Ezek ünnepi étkezések, lakodalmak, halotti torok, közös munkák, disznótor alkalomával kerültek az asztalra, egyébként a falon függetek a lakás egyik fő díszeként. Ez a szerepük már századok óta megvan: 16. és 17. századi ásatási leletekben is akasztófüle van már a tálaknak. Másik népes, változatos csoport a boros- és pálinkásedényeké. Vannak közöttük ünnepélyes, méltóságteljes darabok, mint protestáns egyházak úrasztali bort tároló kancsói és céhek boroskancsói. Ez utóbbiak különösen a Dunántúlon készültek nagy számban, általában zöld színben, plasztikus díszítéssel, mely egyházi szimbólumok mellett a mesterség jellegzetes szerszámaikat ábrázolja. A parasztházak számára készült boros-, pálinkásedényeken inkább a vidám együtt ivások hangulata érződik. Szemben a sorozatosan gyártott tálsfélékkel és használati edényekkel, egyéni rendelésekre készültek, sokszor a gazdát és vendégeit köszöntő tréfás felírat is került rájuk. Maga a forma is lehet a fazekasmester vidám rögtönzésének gyümölcse. Az alföldi fazekasközpon-

Kopjafák Erdélyben

Tányér Szekszárdról

tokban pl. változatos állat alakú (kos, sündisznó, liba stb.) és ember alakú (férfi, asszony, katona, cigányzenész stb.). pálinkás butellákat készítettek. Főképpen Mezőcsáton és Tiszafüreden készültek ember alakú boroskancsók is, az úgynevezett „borosmiskák”, melyek a 18. századi divat szerint öltözött férfit ábrázolnak.

A mai magyar népművészet. A kapitalizmus korszakában, majd a szocialista átalakulás nyomán a parasztság élete gyökeresen megváltozott: a mezőgazdasági

Tányér Tiszafüredről

népesség termékei mind nagyobb részét áruként értékesítette, s ennek megfelelően mind több ipari áru fogyasztója lett. Ugyanakkor az iparban uralkodóvá vált a gyáripari termelés és a kézműipar igen szűk területre szorult vissza, tehát a parasztság is a gyáripar termékeinek vásárlója lett. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy mind a saját szükséglet kielégítését szolgáló paraszti háziipar (szövés, fonás, faragás stb.), mind a parasztság szükségletére termelő kézműipar (fazekas-, szűrszabó-, szűcs-, takács-, szíjgyártóipar stb.) fokozatosan elsovad és napjainkban már szinte megszűnőben van.

A népművészetet azonban mégsem semmisítette meg ez a társadalmi-gazdasági fejlődés. Ellenkezőleg: új társadalmi-gazdasági alapokon, új szükségletek kielégítésének a szolgáltatába, több irányban is megújult. Az egykori önellátásra termelő paraszti háziipar a kereskedelmi forgalom számára árut termelő szövetkezeti háziiparrá alakult át; a korábban helyi szükségletre termelő szakiparosok által folytatott mesterségek hasonlóan, a vásárlók szélesebb körének igényeit kielégítő kézműiparrá változtak. Ez a folyamat azonban hosszú idő alatt és többféle akadályokon keresztül ment végbe.

Az átmeneti korszak. A népművészet iránti érdeklődés a 19. század elején a nemzeti reform-mozgalmak idején bontakozott ki, a népköltészet és a népzene iránti érdeklődéssel együtt. A szabadságharc bukása után pedig a népművészetek ápolásában a nemzeti tüntetés és tiltakozás jutott kifejezésre. 1870-ben volt az első népművészeti kiállítás, és ezt követően a városi-polgári lakásokban is divatossá váltak a népművészeti tárgyak. Ez időben indult meg a rendszeres gyűjtőmunka is, főként a Néprajzi Múzeum részéről, de magánosok is bekapcsolódtak. E gyűjtőmunkának és a néprajzi kutatásoknak köszönhető, hogy a régi népművészet művei gazdag múzeumi gyűjteményekben maradtak meg az utókor számára, s hogy e régi népművészet művészettörténeti-néprajzi értékelését is elvégezték.

A népművészet divatba kerülése azonban már a múlt század végétől kezdve új szükségletet támasztott a népművészeti tárgyak iránt. Miközben maga a parasztság fokozatosan áttért a gyári termékek vásárlására és az önellátást szolgáló háziipar sorvadásnak indult, a hazai és külföldi piacokon keresettekké váltak a népművészeti tárgyak. Ennek a szükségletnek a kielégítésére ügyes vállalkozók megszervezték a termelést, mégpedig függetlenül a parasztság ízlésétől is, a múzeumokban őrzött művektől is, ellenben követve a piac igényeit. Így pl. már a múlt század végén megindult a népi hímzés nagyobb arányú felújítása. Egyes vállalkozók és intézmények varróasszonyokat foglalkoztattak, akik e munkával kiegészítő kereseti forrásra találtak. Ekkor még az eredeti mintákat híven vagy kevés átdolgozással vitték át a párnákra, terítőkre, függönyökre. Ez a felújító munka azonban a századforduló után mindinkább elszakadt a népművészet eredeti forrásaitól. Egyes vidékek hímzésének irányítását hozzá nem értő kereskedők vették kezükbe és üzleti érdekből az olcsó tömegprodukcióra, sekélyes ízlés kielégítésére törekedve szervezték a termelést. Hogy ezeknek az igényeknek eleget tehesse-

Pálincás korsó Hódmezővásárhelyről

nek, tanfolyamokat is rendeztek, amelyek a helyi hagyományoktól idegen technikák és minták terjesztésével a divatos irányba terelték a népi hímzést.

Ez a kommercializálás azonban bővítette is a háziipari-népművészeti tevékenység lehetőségeit, és új technikai eszközöket, új anyagokat terjesztett el. A régi gyapjú és selyem hímzőfonalak mellett megjelent a népi hímzéseken a műselyem, a színösszeállítást változatosabbá tették a sokféle árnyalatban festett, gyárilag előállított fonalak.

Hasonló folyamat ment végbe a többi népművészeti ágazatban is. Mindennek az lett a következménye, hogy a termelésben és a termékek értékesítésében is, a népművészet tartalmában és formáiban is a zűrzavar, az ellentmondások és az átmeneti viszonyok váltak uralkodóvá: a háziipari munkát végző parasztasszonyok kizsákmányolása, a sekélyes ízlés és a giccs eluralkodása, a piaci verseny kíméletlen érvényesülése, s mindezek mellett hamis nemzeti illúziók ápolása az ország határain belül és egzotikus érdekességeket hajhászó tetszelgés az ország határain kívül.

Ezek a társadalmi ellentmondásokból származó okok lényegében megszüntették a háziipar és kézműipar régi munkaszervezetét és hagyományos formáit, néhány egészen kimagasló képességű fazekas, hímző-, szövőasszony és faragó munkája kivételével. Ezekben a kis alkotóműhelyekben, parasztházakban még készítettek néhány nagyon szép fazekasmunkát, az állatok őrzése közben faragott pásztorbotot és dobozt: az asszonyok

szóttek, hímeztek értékes szőtteseket, kendőket, terítőket, párnákat, amelyek mint jellegzetes kuriózumok kerültek néhány műgyűjtő birtokába, vagy még idejében meg tudták szerezni azokat a budapesti és a vidéki múzeumok.

A népművészet újjászervezése. A felszabadulás után teljesen új alapokon indult meg a népművészeti tevékenység szervezése. A népi demokratikus Magyarország viszonyai között lehetőség nyílt arra, hogy a társadalmi fejlődés során keletkezett ellentmondások feloldhatók legyenek, s a mezőgazdaság korszerű fejlődése és a parasztság társadalmi felemelkedése mellett az egykori paraszti művészet megtalálja a helyét a modern társadalom viszonyai között, a szocializmus rendszerében.

1953-ban minisztertanácsi határozat intézkedett a népművészeti hagyományok felkutatásáról, megfelelő szervezeti formák létrehozásáról, és mindezek elősegítésére az állam komoly anyagi áldozatot is vállalt. A kisipari szövetkezeti mozgalmon belül megalakult a Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége (HISZÖV), mint szervezési, gazdasági központ, azzal a feladattal, hogy felkutassa a még tevékenykedő népművészeket és a hagyományos háziipari munkákat folytató mestereket. Ezen kívül az érdekelt kulturális intézmények, a Népművelési Intézet, a Magyar Néprajzi Múzeum, továbbá a Képző- és Iparművészeti Szövetség közreműködésével létrejött a Népi Iparművészeti Tanács mint művészeti irányító fórum.

Létrejött a Népi Iparművészeti Alap, amely többmilliósi pénzügyi keretből gondoskodik a népművészeti tájak fejlesztéséről, főképpen népművészeti tájházak

Modern népművészeti váza

Kálmán István népművész az utolsó simításokat végzi egy tülkön — Modern buzsaí asztalterítő részlete piros, fekete és kék hímzéssel

Buzsaí hímzőasszony (Somogy megye)

létrehozásával. A Népi Iparművészeti Alapból részesülnek alkotói díjban mindazok a népi iparművészek és háziiparosok, akiket a Népi Iparművészeti Tanács erre érdemesnek ítél. Havi alkotói díjat kapnak, amit azért élveznek, hogy művészi tevékenységükben a haladó forma-, és díszítő hagyományok felhasználásával új művészi megoldásokat, mesterdarabokat hozzanak létre. Számuk ma már meghaladja az ötszázat, közöttük sokan a „Népművészet Mestere” című magas kormánykitüntetést nyerték el. Az 1963-ban elhunyt idősebb Kapoly Antal somogyhársági faragó népművész pedig 1956-ban Kossuth-díjban részesült többévtizedes művészi munkássága elismeréséül.

Magának a népművészeti termelő-alkotó tevékenységnek a szervezeti formái a szövetkezetek. A Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetségének mint szövetkezeti központnak 76 tag-szövetkezete van, s ezek több mint 30 000 tagot számlálnak. Ezek közül 28 szövetkezetben közel 6000 taggal folyik rendszeresen népi iparművészeti termelőmunka. E szövetkezetek a kisipari termelőszövetkezetekhez hasonló szervezetek, amelyek részben szakmai-ágazati alapon, részben területi alapon szerveződtek. Tagságuk nagyobb része közös szövetkezeti műhelyekben dolgozik, kisebb része pedig olyan bedolgozó, aki a szövetkezet által adott anyagból otthon készíti el a

vállalt munkákat. A munka díjazása a teljesítmény alapján történik (a nagyobb művészi érték külön premizálásával), és a szövetkezeti tagok az év végén részesülnek a szövetkezet nyereségéből.

A háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek — mint a nevük is utal erre — magukban egyesítik a régi paraszti háziipar művelőit, illetőleg azok utódait is, de egyes szakiparként kialakult kézműipari ágak mestereit is (fazekások, kosárfonók, takácsok, bőrdíszművesek stb.). E kétféle kézművességet azonban egyre közelebb hozzák egymáshoz a szövetkezeti műhelyek, mind az ipari termelés gazdasági formáit, mind a népművészet, illetőleg a népi iparművészet művészi igényét és társadalmi funkcióját tekintve.

A szövetkezetek és központjuk törekvései eredményeképpen létrejött egy sajátos népi iparművészet, mint a többi művészeti ágakhoz csatlakozó tárgyművészet, amely modern használati tárgyakat korszerű ipari szervezetben nagyobb tömegben állít elő; ezek azonban magukon viselik a kézművesség jegyeit és a régi népművészet karakterét. Ez az új népi iparművészet már tudatosan használja fel a régi népművészeti hagyományokat, tehát nem egyszerűen folytatja azokat, hanem az új szükségleteknek és a korszerű technikai lehetőségeknek megfelelően alkalmazza a régi formákat. Az a modern „gyártási” módszer is meghonosodott, hogy egy-egy tervező népi iparművész megtervez egy tárgyat, s azt a szövetkezeti műhelyekben kis szériában előállítják.

Az újjászervezett népművészet már eddig is érdekes és szép eredményeket ért el. Régen feledésbe ment díszítő hagyományokat is felkutattak, mint pl. az alföldi feketecserép, a sárközi bíborvéghímzés, a Hajdú megyei szűrűhímzés és szűrűrátes munkák vagy a habán cserepes hagyományok felújítása. Ugyanakkor azonban teljesen új, modern alkotások is születtek, mint pl. a különféle anyagokból fonott bútorok, táskák, vagy a mai ízlésnek megfelelő étkezési és ivóedények, továbbá divatos szőtt és kötött ruhaanyagok.

Azok a népművészeti hagyományok, amelyek a megújodott népi iparművészet bázisát képezik, teljes gazdagságukban láthatók a népművészeti tájházakban, amelyeket Európa minden részéből, sőt tengereken túlról is, sokan keresnek fel. Ilyen házak: Mezőkövesden a Matyóház és a Kisjankó Bori Emlékmúzeum (egyik leghíresebb matyó rajzolóasszony volt), Decsen a Sárközi Szőttesház, Szeged mellett Tápén a Gyékényesház, Mezőtúron a Fazekasház, Szécsényben a Palócház, a Mátra alján Hevesben a Szőttesház, a kalocsai Népművészeti Tájház, a kiskunhalasi Csipkeház, Kaposvártól a Somogyi Fazekasház, Karcagon a Kun Tájház, a hódmezővásárhelyi Népművészeti Tájház, a Szabolcs megyei Paszabi Szőttesház, a Balatonszentgyörgyön található Somogyi Tájház. E házakban a régi népművészet emlékei mellett az új népi iparművészeti alkotásokban is gyönyörködhet a látogató.

E házak érzékeltetik legjobban, hogy a két évtizeddel ezelőtt még sorvadó népművészet valóban újjászületett. Megtalálta útját a mai emberhez, s művészi értékű termékeivel ma már szinte minden lakásban, üdülőben, hétvégi házban, étteremben találkozunk.

Halasi csipke Kiskunhalasról

Az új népművészet termékei. Budapesten számos helyen és minden nagyobb vidéki városban megtalálhatók a háziipari szövetkezeti boltok, amelyekben az új népi iparművészet termékei forgalomba kerülnek, azon kívül, hogy mind nagyobb mennyiség kerül exportra. Jelenleg már évi százmillió forintnyi értéket képviselnek ezek a termékek, s kereskedelmi forgalomba csak olyan tárgyak kerülnek, amelyeket a művészeti zsűrik ellenőriztek és elfogadtak. Köztük igen sokféle

Modern terítés mai sárközi csikos szőtt asztalterítővel, paraszt cserépedénnyel (készítette Kántor Sándor, a népművészet mestere)

anyagból készült és sokféle mai szükséglet kielégítésére szolgáló tárgyakat találhatunk.

A leggazdagabb a textilfélék csoportja. Ezek között különösen változatosak a hímzések. A régi stílusú hímzések felújítása mellett modern minták és hímzésmodok is képviselve vannak. A színes szőttesek régi mintái mellett új szőnyegek és ruhaanyagok is mind több változatban kerülnek forgalomba. A csipkék között vannak egyszerűbb, olcsóbb változatok, de olyan értékes munkák is, mint a halasi csipke.

A másik leggazdagabb termékcsoporthoz tartoznak a cserepeké. Hagyományos tálak, korsók és egyéb asztali és díszedények mellett növekvő a száma a mai szükségletek kielégítésére tervezett új cseréptárgyaknak, amelyek

azonban a hagyományos formákat és színeket idézik: kávéscsészék, italkészletek, uzsonnatányérok, hamutartók, virágcserepek stb. A különösen megújított kosárfonó-mesterség körében számos modern darab kerül forgalomba: fonott bútorok, szalma és csuhé anyagból készült táskák, különféle kosarak stb.

Nagyrészt dísz tárgy jellegűek a fa- és szarufaragások, amelyek között egyszerűbb széria-tárgyak is vannak, de nem kevés az egyedi értékű faragás sem.

Évről évre új anyagokkal, a mai szükséglet kielégítését szolgáló tárgytípusokkal bővül a népi iparművészet termelése, s e munkában a régi népművészet jellege éppúgy felismerhető, mint a mai kor — más művészetekkel közös — stílustörekvései.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

Magyarország azok közé az államok közé tartozik, amelyek viszonylag rövid történelmi időszak alatt mélyreható változásokon mentek keresztül. A társadalmi szerkezetben és az ország nemzetközi helyzetében végbe ment változások természetesen kihatottak az állam tevékenységének minden területére, így a nemzetközi kapcsolatokra is.

A 19. század második felében, a forradalom és a szabadságharc leverése, majd az önkényuralom után létrejött a kiegyezés a Habsburg-uralkodóházzal. Ennek a megállapodásnak az eredménye volt a sajátos konstrukciójú Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte. A Monarchiában egyéb lényeges ügyek mellett a külügyek intézése is ún. közös ügy volt, amelyet nem nemzeti minisztérium, hanem a „közös” külügyminisztérium látott el. Ez a szervezési mód tükrözi azt aényt, hogy a gazdaságilag erősebb és kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Ausztria mellett Magyarországnak csak alárendelt szerep juthatott. Ausztriától eltérő, sajátos magyar érdek nem érvényesülhetett.

1918-ban, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után, Magyarország függetlenné vált, és ez kiindulópont volt az ország érdekeit szolgáló nemzetközi kapcsolatok megteremtéséhez. A Tanácsköztársaság azonban négy hónapos fennállása idején, állandó harcban az ellenforradalommal, nem volt abban a helyzetben, hogy nemzetközi kapcsolatok megteremtését kezdeményezze. A Tanácsköztársaság bukása után uralomra jutott uralkodó osztálynak az irredentizmus volt a legfőbb külpolitikai koncepciója. E politika következtében az akkori Magyarország már igen korán (1927-ben) kapcsolatokat létesített Olaszországgal; az első felelős politikus, aki Hitlernél látogatást tett (1934-ben), Gömbös Gyula akkori magyar miniszterelnök volt. Az ország érdekeivel nem számoló ilyen politika — logikusan — a tengelyhatalmakkal való egyre szorosabb együttműködéshez vezetett, ami Magyarországnak a háborúba való belépését, majd katasztrofális vereségét eredményezte.

1945-ben a felszabadított Magyarország számára megnyílt a valódi lehetőség, hogy önálló, nemzeti, a nép érdekeinek megfelelő nemzetközi kapcsolatokat létesítsen és fejlesszen. Magyarország a demokratikus, majd a szocialista fejlődés útjára lépett és nemzetközi kapcsolatait ennek megfelelően alakította és alakítja ki.

Alapelvek. A Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolataiban a legfőbb elvek: a szocialista országok közösségének erősítése, a különböző gazdasági és társadalmi berendezkedésű államok közötti békés együttélés elve, a nemzetközi béke és biztonság megőrzése, hogy a szocialista társadalom felépítését békében való síthassa meg.

A Magyar Népköztársaság külpolitikájának legfontosabb alapelve a szocialista országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval fennálló szoros, testvéri szövetségi kapcsolatok ápolása és mélyítése az élet minden területén. A szocialista országok fejlődése, összefogása, egységes fellépésük, kölcsönös együttműködésük a legfőbb biztosítéka annak, hogy a nemzetközi események menetére az emberiség, a társadalmi haladás, a béke érdekében döntő hatást gyakorolhassanak mindazon erők, amelyek készek harcolni az imperializmus ellen.

A Magyar Népköztársaság külpolitikai tevékenységében elsőrendű fontosságot tulajdonít az európai szocialista országokat összefűző azon két szerződéses rendszer erősítésének és szüntelen tökéletesítésének, amelyek pillérei a szocialista világrendszer biztonságos védelmének és gyors ütemű fejlődésének. A Magyar Népköztársaság ezért aktívan részt vett és részt vesz a Varsói Szerződés katonai szervezetének szüntelen erősítésében, e szerződésből fakadó kötelezettségeinek maradéktalan teljesítésében, mert mindaddig, amíg léteznek a békét fenyegető, agresszív imperialista katonai tömbök, addig a békés szocialista építő munka és ezen túl Európa és az egész világ békéjének fő garanciáját a szerződésben megtestesülő legőzhetetlen erő nyújtja.

Az európai szocialista országok, így a Magyar Népköztársaság biztonságos, gyors és hatékony gazdasági fejlődésének fontos bázisa a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa. E közös szervezet továbbfejlesztése a szocialista integráció megvalósítása útján még hatékonyabbá teszi a szocialista országok sokoldalú gazdasági fejlődését, ezért a Magyar Népköztársaság aktívan közreműködik e fontos feladat valóra váltását célzó közös munkálatokban.

A szocialista országok szoros együttműködésének szükségességéről és ezzel kapcsolatban a Magyar Népköztársaság álláspontjáról Kádár János, a MSZMP KB első titkára (a magyar–lengyel barátsági szerződés meg-

kötése alkalmából rendezett nagygyűlésen, 1969. május 17-én) a következőket mondotta: „Vivmányaink között, teljes egységben, közös erővel védelmezzük azokat, mert a szocializmus ellen indított minden támadás mindnyájunkat érint. Internacionalista egységben, a Varsói Szerződésre, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa szervezetére támaszkodva álljuk útját az imperialisták összes próbálkozásainak, amelyekkel a történelem kerekét visszafelé szeretnék forgatni. Az imperialisták minden effajta törekvéseire teljes kudarc vár.”

A szocialista államokkal fennálló kapcsolatok tekintetében a következő tényeket kell különösen figyelembe venni: olyan társadalmi rendszerű államok létesítenek nemzetközi kapcsolatokat, amelyeknek érdeke a másik fél egyidejű erősödése, az, hogy az ilyen kapcsolatok a felek, a szocialista államok közössége számára előnyt jelentsenek. Ily módon nemcsak az egyenlőtlen szerződések lehetősége van kizárva — ezt a szocialista államok minden vonatkozásban elutasítják —, hanem az ilyen kapcsolatokból származó, azok minden részését érintő előnyök konkrét politikai, gazdasági, társadalmi tartalmat kapnak.

A békés együttélés elve a nem szocialista államokkal való kapcsolatok megerősítését is indokolja. Nincs olyan ok, hogy ha ezt az elvet magukévá tevő államok nemzetközi kapcsolatokra akarnak lépni a Magyar Népköztársasággal, az utóbbi ettől elzárkózzék.

A Magyar Népköztársaság tartós megállapodásra törekszik minden olyan, más társadalmi és gazdasági berendezkedésű országgal is, amely a belügyekbe való be nem avatkozás, az érdekek kölcsönös figyelembevétele, az egyenlőségen alapuló, kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok alapján áll és ezt a Magyar Népköztársasággal szemben követett külpolitikai cselekedeteiben kifejezésre juttatja.

A jelen történeti korszakban külön figyelmet érdemelnek a fejlődő államokkal kialakuló nemzetközi kapcsolatok. Ugyancsak a Magyar Népköztársaság államának jellegéből, a szocializmus nemzetközi kapcsolatainak természetéből folyik, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak és azok eredményeként létrejövő új szuverén államok támogatása nemcsak társadalmi eszme, az emberek kisebb-nagyobb csoportjaiban élő óhaj, hanem a társadalmi szerkezetet kifejező államhatalom azt állami eszközökkel, tehát nemzetközi kapcsolatok létesítésével is előmozdítja. Más szavakkal: a népi hatalom az állam eszközeivel, nemzetközi szerződések és más kapcsolatok felhasználásával nyújt erejéhez képest segítséget a gyarmati sorból felszabadult fejlődő államoknak.

A többi nem szocialista állam irányában a békés együttélés elvének érvényesítése fokozott hangsúlyt nyer. A szocialista Magyarország abból indul ki, hogy a társadalmi rendszerek különbözősége nem lehet akadály a ilyen államokkal való nemzetközi kapcsolatok létesítésének. A modern világot az jellemzi, hogy egyre inkább szaporodnak azok a területek, ahol az államok együttműködését az élet tényei igénylik. Ez a felismerés ad reális alapot a békés együttélés elvének érvényesítésére, amire a szocialista Magyarország következetesen

törekszik abban a tudatban, hogy ennek az elvnek a győzelme minden állam minden polgárának s nemcsak a szocialista államok lakosainak érdekeit és javát szolgálja.

Országunk nemzetközi kapcsolatainak kiépítése során egyik jelentős lépés volt az 1963-ban Moszkvában aláírt részleges atomcsend-egyezményhez, valamint az 1968-ban létrejött atomsorompó-egyezményhez való csatlakozás. Magyarország sem területét, sem lélekszámát tekintve nem nagy ország, és nukleáris fegyverrel sem rendelkezik. A részleges atomcsend-egyezményhez, valamint az atomsorompó-egyezményhez való csatlakozás mégis több, mint egyszerűen a részes államok számának szaporítása. Ez a lépés ugyanis azt juttatja kifejezésre, hogy a magyar külpolitika nemzeti céljai és az egész emberiség biztonságának és haladásának érdekei egybeesnek. A moszkvai részleges atomcsend-egyezményhez és az atomsorompó-egyezményhez való csatlakozás az egész emberiséget, a világ valamennyi államát érintő kérdésben ugyanazt juttatja kifejezésre, ami a szocialista Magyarország egyéb, kisebb jelentőségű s más természetű nemzetközi kapcsolataiban is megnyilvánul: a békés együttélés gyakorlati megvalósítására irányuló törekvést, a népek érdekeit szolgáló kapcsolatok szorgalmazását és továbbfejlesztését.

A békés együttélés elvének gyakorlati érvényesítésével kapcsolatban a magyar küldöttség az ENSZ Közgyűlésén is több ízben előterjesztette a magyar kormány álláspontját, ami nemcsak a szocialista államok, hanem számos fejlődő állam küldöttségének helyeslésével találkozott.

A szocialista Magyarország külpolitikai céljai közé tartozik az általános és teljes leszerelés előmozdítása — amint ennek a magyar küldöttség az ENSZ Közgyűlésén is hangot adott; minden olyan lépést, amely ezzel összefügg, vagy előrehaladást jelenthet a nukleáris fegyverek eltiltása, majd az általános és teljes leszerelés megvalósítása irányában, a magyar külpolitika következetesen támogat. 1969-ben Magyarország képviselője is tagja lett a Genfben ülésező leszerelési bizottságnak, s ez a tény újabb fórumot biztosít az általános és teljes leszerelés megvalósítására irányuló magyar szándékok kifejezésére.

Nemzetközi szerződések. A Magyar Népköztársaság — a többi szocialista országhoz hasonlóan — abból indul ki, hogy a nemzetközi kapcsolatok létesítésének és fejlesztésének legfontosabb eszköze a nemzetközi szerződés. A magyar külpolitika egyetértően és aktívan követi azt az egyre inkább terjedő gyakorlatot, hogy államok két- és többoldalú kapcsolataik egyre szélesebb körét szerződésekben szabályozzák. Ugyancsak támogatja a Magyar Népköztársaság az ENSZ keretében folyó, a nemzetközi szerződések jogának kodifikálására irányuló munkát és a Nemzetközi Bíróság szabályzatának azt a rendelkezését, amely a Bíróság által alkalmazandó jogforrások között a nemzetközi szerződést első helyen említi. E hagyományos, de jelentőségében növekvő kapcsolati forma mellett vannak olyan

nemzetközi érintkezések, amelyek egyelőre még nem jutottak el minden vonatkozásban a szerződési szabályozás szintjére. Ilyen jellegű kapcsolatok közül ki kell emelni a fejlődő államok viszonylatában kialakult kapcsolatok bizonyos vonásait. A fejlődő államokban számos magyar műszaki szakember, egyetemi oktató stb. működik, akik tevékenységüket részben államközi szerződés, részben a magyar és a fejlődő államok vállalatai, illetőleg magyar oktatási intézmények és a fejlődő államokban működő oktatási intézmények közötti megállapodás alapján fejtik ki. Hasonló a helyzet pl. a vállalatok közötti, piackutatásra, vállalati szervezésre stb. irányuló közvetlen kapcsolatok tekintetében is. Részben ebbe a körbe tartozik az a segítség, amelyet magyar szakemberek, tudósok az ENSZ szervei közvetítésével nyújtanak a fejlődő országok gazdaságának és tudományos életének.

A második világháborút lezáró szerződések. A Magyar Népköztársaság új típusú nemzetközi kapcsolatainak kiindulópontját jelentő nemzetközi megállapodások között első helyen kell említeni a háborút bezáró, 1945. január 20-án Moszkvában kötött fegyverszüneti egyezményt. Ez az egyezmény — hasonlóan a második világháború után létrejött többi nemzetközi egyezményhez — rendelkezik a hadiállapot megszűnéséről, vagyis a békeszerződés megkötéséig terjedő időszakra érvényes politikai, katonai és jóvátételi intézkedésekről. A régebbi fegyverszüneti egyezményekhez képest abban a tekintetben tartalmaz többletrendeleteket, hogy a bécsi döntőbíróóság (a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország külügyminiszterei által 1938. november 2-án, illetve 1940. augusztus 30-án hozott) döntéseit, amelyek Csehszlovákia, illetve Románia többségében magyarlakta részeit Magyarországnak visszajuttatták, semmisnek nyilvánította.

A hadiállapot megszűnését, a magyar szuverenitás teljes visszaállítását jelentette az 1947. szeptember 15-én hatályba lépett párizsi magyar békeszerződés. Ebben a szerződésben Magyarország kötelezi magát arra, hogy a fennhatósága alá tartozó minden személynek fajra, nemre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül biztosítja az emberi jogok és alapvető szabadságok élvezetét. Ennek megfelelően hatályon kívül kell helyeznie mindazokat a törvényeket és egyéb rendelkezéseket, amelyeket az előző kormányok e jogok megsértésével hoztak és alkalmaztak. E rendelkezések körébe tartozik az a kötelezettség, hogy (a háborús bűnösökre vonatkozóan az Egyesült Nemzetek moszkvai megállapodásának megfelelően) a háborús bűnösöket, valamint a béke vagy az emberiség elleni bűnök elkövetésével vádolt személyeket bírói eljárás alá vonja.

Lényeges rendelkezés a békeszerződésben a 10. cikk, melynek alapján minden szövetséges vagy társult hatalom a békeszerződés hatálybalépésétől számított 6 hónapon belül közzéteheti, hogy a második világháború előtt Magyarországgal kötött kétoldalú szerződések közül melyeket kívánja érvényben tartani vagy felújítani. Az erre a bejelentésre jogosított államok az említett szerződések nagyobb részét hatályban tartották, és ezeknek Magyarország ma is teljes mértékben eleget

tesz, amennyiben azok egyéb okokból is hatályban vannak. (A szerződő felek egyike sem mondta fel a szerződést.)

A régebben kötött többoldalú nemzetközi szerződések természetesen szintén kötik az országot. Ezek közül a legfontosabbak: a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem elnyomásáról Brüsszelben 1890-ben kötött egyezmény és annak minden módosított szövege; a Hágában 1902-ben, 1905-ben és 1912-ben létrejött családjogi, illetve a polgári eljárásra vonatkozó egyezmények; a szerzői jogok védelmét biztosító, 1886-ban Bernben, majd 1928-ban Rómában kötött szerződés és ennek későbbi módosításai; az ipari tulajdon védelmét biztosító unióról 1925-ben kötött megállapodás; a tengeri hajók tulajdonosainak felelősségét szabályozó, Brüsszelben 1924-ben kötött egyezmény; az állami hajók mentességét szabályozó és a hajóelismervényekre vonatkozó, Brüsszelben 1924-ben létrejött egyezmény; a törvényes elsőbbségekre és a tengeri jelzőalagokra vonatkozó, Brüsszelben 1926-ban kötött egyezmény.

1899-ben és 1907-ben ülésezett Hágában a két ún. békeértekezlet; 1899-ben az értekezlet elfogadta a nemzetközi viták békés elintézését és a döntőbíráskodást szabályozó egyezménytervezetet; 1907-ben jöttek létre a hadviselés, a hadifoglyokkal és a polgári lakossággal való bánásmódot szabályozó egyezmények. Magyarország mindkét egyezménynek részese. Ugyancsak részese a hadijogot legújabban szabályozó 1949-ben Genfben létrejött egyezményeknek.

A párizsi békeszerződés további fontos rendelkezései a jóvátételt szabályozzák. Eszerint Magyarország — tekintettel arra, hogy nemcsak kilépett a Szövetséges Hatalmak ellen viselt háborúból, hanem Németországnak is hadat üzent — csak részleges jóvátételre volt kötelezve a Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Jugoszláviával szemben. Meg kell jegyezni, hogy Csehszlovákiával egy 1949-ben létrejött megállapodás alapján kölcsönös beszámítás révén a magyar jóvátételi kötelezettség megszűnt. A Szovjetunió több ízben csökkentette a megállapított jóvátétel összegét, majd a hátralékról 1955-ben lemondott. A Jugoszláviával szemben fennállott jóvátételi kötelezettségének Magyarország eleget tett.

Magyarország szerződései a baráti szocialista országokkal. Még a békeszerződés hatálybalépése előtt, 1947. július 15-én jött létre a Szovjetunióval a kereskedelmi és tengerhajózási szerződés. Magyarország akkori gazdasági helyzetében különösen jelentős volt a legnagyobb kedvezmény elvének kikötése a szerződésben és az állandó kereskedelmi képviselőlet létesítése.

Rövidesen követte a békeszerződés hatálybalépését, párhuzamosan a népi demokratikus fejlődéssel, Magyarország kapcsolatainak kiépítése a baráti államokkal. 1948. január 24-én Romániával, 1948. február 18-án a Szovjetunióval, 1948. június 18-án Lengyelországgal, 1949. április 16-án Csehszlovákiával, 1949. július 16-án Bulgáriával jött létre barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. Kínával 1959-ben kötött a Magyar Népköztársaság barátsági és együttműködési szerződést. A barátsági, együttműködési és

kölcsönös segélynyújtási szerződések rendelkezései szerint a részes államok az ENSZ céljainak és elveinek megfelelően kötelezik magukat arra, hogy minden rendelkezésükre álló eszközt igénybe vesznek, hogy kiküszöböljék a Németország vagy bármely más, vele közvetlen vagy bármilyen egyéb formában szövetkezett állam részéről történő támadás veszélyét. Támadás esetén pedig katonai segélynyújtásra is kötelezettséget vállalnak. Kimondják a szerződések, hogy a részes államok tanácskoznak minden fontos, országaik érdekeit érintő nemzetközi kérdésben. Megerősítik a szerződések az állami szuverenitás és a be nem avatkozás elvét. Ezeket a szerződéseket egészítette ki a Német Demokratikus Köztársasággal 1967. május 18-án kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. E megállapodások általában 20 évre szöveltek, illetve szólnak. A 20 éves periódus lejártának közeledtével e szerződések megújításra kerültek. E megújítási folyamat során jött létre 1967. szeptember 7-én az új magyar–szovjet, 1968. május 16-án a magyar– lengyel, 1968. június 14-én a magyar– csehszlovák, 1969. július 10-én a magyar– bolgár barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. A megújított szerződésekben a leglényegesebb új vonás az, hogy a szocialista tábor államainak egysége, külpolitikai érdekeinek azonossága nagyobb hangsúlyt kap. Ez utóbbi vonatkozásban szövegezik le e szerződések a Varsói Szerződés szerepét a szocialista államok békés politikájának és védelmi képességének biztosításában, különösen az imperialista, revansista törekvésekkel szemben. Annak megfelelően, hogy az eltelt 20 éves periódus során a szocialista államok közötti gazdasági együttműködés is erőteljesen kibontakozott-e, a kölcsönös gazdasági érdekek és az ezek érvényesítését szolgáló szervezet, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa nagyobb hangsúlyt kap a megújított szerződésekben.

1955. május 14-én jött létre Varsóban a többoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió részvételével. Ez az okmány abból indul ki, hogy a NATO (amely 1949. óta áll fenn) mint katonai csoportosulás fokozza a háborús veszélyt. A Varsói Szerződés államai az ENSZ Alapokmányával összhangban kötelezik magukat, hogy nemzetközi kapcsolataikban tartózkodnak az erőszakkal való fenyegetéstől vagy annak alkalmazásától, és a nemzetközi vitákat olyan eszközökkel oldják meg, hogy ne veszélyeztessék a nemzetközi békét és biztonságot. A részes államok közötti tanácskozási kötelezettség megállapítása után a szerződés az ENSZ Alapokmányának 51. cikkével összhangban — amely az egyéni vagy kollektív önvédelem jogát szövegezi le — kimondja a kölcsönös katonai támogatás kötelezettségét. Megállapodtak továbbá a részes államok, hogy megalakítják azon fegyveres erőknek egyesített parancsnokságát, amelyeket az együttesen megállapított elvek alapján működő katonai szervezetbe illesztenek be. Ebben a vonatkozásban intézkedik a szerződés arról is,

hogy a részes államok „...védelmi képességük megerősítésére szükséges egyéb, összeegyeztetett intézkedéseket is tesznek...” esetleges támadással szembeni védekezés céljából. A szerződés létrehozta a Politikai Tanácskozó Bizottság elnevezésű szervet, melynek tagjai a részes államok kormányának tagjai, vagy más meghatalmazottai. E testület tanácskozik a szerződés rendelkezéseivel és végrehajtásával összefüggő kérdésekről. A szerződés nyílt, vagyis ahhoz a részes államok hozzájárulásával társadalmi és államrendszerre való tekintet nélkül más államok is csatlakozhatnak.

Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolataiban igen lényeges — jelenlegi működését és perspektíváját tekintve — a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) létesítéséről és működéséről 1949-ben létrejött, majd 1959-ben módosított és kibővített egyezmény. A KGST részesei az európai szocialista államok. A Német Demokratikus Köztársaság 1950-ben csatlakozott a KGST-egyezményhez. Jugoszlávia 1964-ben a KGST-vel mint egésszel együttműködési szerződést kötött és ily módon több vonatkozásban részt vesz a KGST munkájában, annak azonban nem tagja.

A KGST két egymással párhuzamos alapelv megvalósítására törekszik. Az egyik az államok szuverenitásának elve, amely gazdasági vonatkozásban azt jelenti, hogy az egyes államok gazdaságuk fejlesztésére legmegfelelőbbnek tartott eszközök megválasztása tekintetében mentesek minden beavatkozástól. A másik alapelv a szoros gazdasági együttműködés elve, amelynek jelentősége egyre inkább fokozódik. Az elmúlt kb. 10 éves periódus során a KGST részes államai, amelyek a szocialista fejlődés kezdetén különböző gazdasági fejlettségi színvonalról indultak el, a rohamos ipari fejlődés, a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán és eredményeként sok tekintetben azonos vagy hasonló fejlettségi szintet értek el. Lényeges körülmény továbbá az, hogy a szocialista államok részesedése a világ külkereskedelmében növekszik. Kézenfekvő, hogy minden szocialista állam érdeke az egymás közötti, illetve egy harmadik állammal fennálló kapcsolatainak olyan szabályozása, amely az adott állam termelőerőinek minél zavartalanabb és gyorsabb fejlődését előmozdítja. Ebből következik továbbá, hogy nemcsak egymás közötti kapcsolataikban nem ismernek diszkriminációs intézkedéseket, hanem ilyenekkel szemben más államok viszonylatában és nemzetközi fórumokon is fellépnek. Abból a tényből, hogy a KGST részesei szocialista államok, s így tervgazdálkodást folytatnak, következik az is, hogy a gazdasági együttműködés nemcsak a forgalomra, a vámtarifák megállapítására, hanem a gazdasági folyamat minden lényeges szakaszára kiterjed; a tervezés koordinálása, a termelés szakosítása, a termelési ágak közötti kooperáció kimunkálása, a műszaki fejlesztés, a tudományos kutatások összehangolása éppen olyan fontos feladata a Tanácsnak, mint a szorosan vett külkereskedelmi forgalom előmozdítása. Az utóbbi időben egyre inkább kibontakozik a KGST-nek egy még magasabb szférába emelt tevékenysége, nevezetesen a részes államok gazdaság-

politikájának bizonyos mérvű összehangolása. Ez annál nagyobb jelentőségű, mivel a legtöbb szocialista államban a gazdaságirányítási rendszer megreformálása napirenden, illetve folyamatban van, s az új rendszerre való áttérés zökkenésmentes lebonyolítását nem csekély mértékben a KGST keretében megvalósuló nemzetközi együttműködés teszi lehetővé.

A KGST működési formái közül a legjelentősebb a gazdasági áganként létrehozott bizottságok, azokon belül egyes speciális kérdések tanulmányozására albizottságok létesítése, amelyek folyamatosan és növekvő intenzitással működnek. A KGST tevékenységéhez szorosan kapcsolódnak az egyes részes államok közötti kétoldalú állandó gazdasági együttműködési bizottságok. A KGST céljai valóra váltásának folyamatában fontos mozzanat az 1963. október 22-én Moszkvában aláírt egyezmény alapján működő Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank tevékenysége.

A baráti államok között egyre intenzívebbé váló politikai, gazdasági, kulturális együttműködés és állampolgárai jogi védelmének tökéletesítése kapcsán jöttek létre konzuli egyezmények. A tulajdonképpeni külképviselet (nagykövetség, követség) és a konzulátus tevékenysége közötti határvonal lényege abban foglalható össze, hogy a külképviselet az államok közötti politikai és egyéb kapcsolatok lebonyolításának eszköze, míg a konzulátus feladata a fogadó államban élő saját állampolgárok bizonyos jogainak és törvényes érdekeinek védelme. (Számos esetben a konzuli teendőket a nagykövetség, illetve követség egy beosztottja látja el olyan államban, ahol külön konzulátus nem működik.) Régebben a konzulok gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat is lebonyolítottak, ez azonban ma már külön szerv, a kereskedelmi képviselet vagy kirendeltség feladata. A konzul továbbá abban is különbözik a tulajdonképpeni diplomáciai beosztotttól, hogy érdekvédelmi funkciója során általában a helyi hatóságokkal közvetlenül érintkezhet. (Nagykövetség, követség helyi hatóságokkal csak a Külügyminisztérium útján érintkezhet.)

A leggyakoribb konzuli cselekmények: a fogadó állam hatóságai által kiállított, de a konzul államában felhasználásra kerülő hivatalos iratok felülhitelesítése; a konzul államában felhasználásra kerülő hivatalos iratok elkészítése: a konzul államában állampolgára halála esetében a konzul közreműködhet a hagyatéki leltár elkészítésében és esetleg a konzul államában lakóhellyel bíró örökös részére történő biztosításában. Ezenkívül a konzulnak bizonyos esetekben joga van saját állampolgárainak házasságkötésénél közreműködni, a fogadó államban élő saját állampolgárait nyilvántartásba venni, egyes esetekben azok születését és halálát az ún. konzuli anyakönyvben feljegyezni. A baráti államokkal 1958-ban létrejött konzuli egyezmények mindezeket a kérdéseket szabályozzák. Kimondják továbbá a konzuli egyezmények azt, hogy a konzul hivatalos ténykedése során élvezzi az ún. konzuli kiváltságokat és mentességeket, amelyek a vele együtt élő házastársára és kiskorú gyermekeire is megfelelően alkalmazandók.

A nemzetközi szerződések és kapcsolatok körében külön figyelmet érdemelnek a polgári és bünyügyi jogsegély-egyezmények. A polgári jogsegély-egyezmények lényege általában az, hogy bizonyos könnyítéseket állapítanak meg azokra az esetekre, amikor az egyik szerződő fél állampolgárának peres ügyében a másik szerződő fél bírósága dönt. Egyezmény hiányában ilyen eljárás rendszerint hosszadalmas és költséges. A polgári jogsegély-egyezmények Magyarország és a baráti szocialista államok viszonylatában annál is inkább jelentősek, mivel Magyarország és különösen a szomszédos baráti államok lakosai között számos rokon, vagyoni jogi kötelék áll fenn; az esetleges viták zavarmentes lebonyolítása viszonylag sok ember érdeke. A bünyügyi jogsegély-egyezmények lényege az, hogy az egyik szerződő fél államában bűncselekményt elkövetett, illetve elítélt és a másik szerződő fél államának területére menekült személy kiadatása hosszadalmas formasságok mellőzésével történjék meg.

A felszabadulás után polgári és bünyügyi jogsegély-egyezmények jöttek létre a baráti államok közül Bulgáriával, Romániával, Csehszlovákiával, a Szovjetunióval, a Német Demokratikus Köztársasággal, Lengyelországgal. A Magyar Népköztársaság ugyancsak kötött jogsegély-egyezményt Jugoszláviával.

Régebben van hatályban Magyarország néhány polgári, illetve bünyügyi jogsegély-egyezménye kapitalista államokkal is (pl. Ausztria, Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia).

E nemzetközi megállapodások lényeges rendelkezései: a részes államok polgárai a másik államban ugyanolyan feltételek mellett terjeszthetnek elő indítványokat, kereseteket, mint a belföldiek. Az egyenlő elbánás elvének érvényesülését tükrözi az a rendelkezés, hogy a részes állam polgára a másik államban nem kötelezhető biztosíték, tehát letét vagy előleg adására jogvita esetén abból az okból, hogy külföldi, illetve, hogy belföldön nincs állandó lakóhelye. A részes államok megküldik a másik állam polgárára vonatkozó anyakönyvi bejegyzésekről (születés, házasság, halál) készült kivonatokat. A régebbi hasonló egyezményekben kivételként szerepelt az a rendelkezés, hogy a részes államok bíróságai elismerik a másik állam bírósága által a házasság felbontása, érvénytelenítése, fennállása, vagy fenn nem állása tekintetében hozott jogerős határozatokat. Ez a rendelkezés ma már nem kivétel és általában egyik rendelkezése a baráti államokkal létrejött jogsegély-egyezményeknek. Hasonlóan kivételes rendelkezés volt régebben ilyen jellegű szerződésekben az, hogy a részes államok végrehajthatóknak ismerik el a polgári ügyekben a másik részes állam területén keletkezett jogerős határozatokat. A Magyar Népköztársaság által a baráti szocialista államokkal kötött jogsegély-szerződésekben ez a rendelkezés már nem kivétel, hanem általánosan alkalmazott szabály.

Tekintettel arra, hogy Magyarország és a szomszédos baráti államok között többszörös területi változás volt, ami a népesség egy részének bizonyos mozgását, vándorlását is eredményezte, nagy jelentőségű az érintett személyek szempontjából a másik állam területén szer-

zett nyugdíjigény elismerése. Ugyanebbe a körbe tartoznak a szociális biztonsággal kapcsolatos egyezmények, valamint a kettős állampolgárság kiküszöbölését célzó megállapodások. Ugyancsak közvetlenül az állampolgárokat érinti az a folyamat, melynek során egyre több baráti állam vonatkozásában szűnik meg a vízumkötelezettség. Újabb az idegenforgalom egészét is egy-két vonatkozásában nemzetközi megállapodások szabályozzák. (Megemlítendő, hogy a vízumkötelezettség bizonyos könnyítésére vonatkozó egyezmény jött létre Ausztriával is.)

Kulturális egyezmények. Külön helyet foglalnak el a Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolataiban a kulturális és műszaki-tudományos egyezmények. A nemzetközi megállapodásoknak ez a típusa főként a második világháború után és a szocialista államok közötti kapcsolatokban fejlődött ki. Ennek az a magyarázata, hogy a szocialista államban a kultúra, a népművelés, a tudomány, a kutatás fejlesztése éppen annyira állami feladat, mint régebben a szorosán vett iskolaügy volt. A Magyar Népköztársaság kulturális és tudományos-műszaki megállapodásokat kötött elsősorban a baráti államokkal. Ezenkívül számos fejlődő állammal és néhány tőkés országgal is létrejöttek ilyen jellegű megállapodások.

A kulturális és tudományos-műszaki megállapodások konstrukciója általában a következő: a kulturális, illetve tudományos-műszaki együttműködés kereteit hosszabb időre (pl. 5 év) szóló államközi egyezmény rögzíti. Ilyen egyezmények alapján a részes államok képviselői — legtöbbször nem kormányzati delegációk, hanem a részes államok szakintézményei — egy-két évenként megtárgyalják az egy-két évre szóló, az államközi egyezmény keretrendelkezéseit kitöltő konkrét munkatervet. Ezenkívül körülhatárolt szakterületek vonatkozásában az érdekelt szakszervek — különösen a Magyar Tudományos Akadémia — közvetlenül is létesít megállapodást más államok hasonló intézményeivel. Ugyancsak több esetben jönnek létre együttműködési megállapodások magyar és külföldi egyetemek, tudományos intézetek között.

Az államközi kulturális egyezmények leglényegesebb keretrendelkezései a következők: a részes államok kölcsönösen létesíthetnek egymás területén, az ott érvényes szabályoknak megfelelően kulturális intézményeket; elősegítik főiskolai előadók, főiskolai hallgatók (ösztöndíjasok), a művészi élet képviselői, újságírók, művészeti együttesek stb. cseréjét. Az egyes országok, kiemelkedő oktatási ágaiának megfelelően (pl. kohászati képzés, erdőgazdálkodás stb.) külön szakmai tanulmányok végzését teszik lehetővé más országok állampolgárai részére. Előmozdítják irodalmi és egyéb művek, kiadványok, filmek, hanglemezek cseréjét egymás országának és kultúrájának megismertetése céljából. A kulturális egyezmények és az azok alapján létrejött munkatervek végrehajtása során szerzett tapasztalat azt mutatja, hogy a baráti államok közötti kulturális együttműködés egyre erősebb, s az azokban részt vevő személyek száma állandóan növekszik.

A tudományos-műszaki együttműködés leglényegesebb vonatkozásai a következők: bizonyos, meghatározott alapkutatásokban való részvétel lehetőségének kölcsönös biztosítása; alkalmazott, különösen műszaki tudományok eredményeinek kölcsönös megismertetése; a tudományos kutatás eredményeinek publikációk formájában történő ismertetése. E kapcsolatok eredményeként az egyezményekben részes államok tudósai nemcsak látogatásokat, hanem hosszabb tanulmányutat is tesznek a másik részes fél államában, illetve ott meghatározott kutatásokat is folytatnak. Ilyen megállapodások intézkednek egyes tudományágakban vagy témakörökben megtartandó kongresszusok, konferenciák, tanácskozások megszervezéséről. Fontos szerepet töltenek be a tudományos-műszaki együttműködést biztosító egyezmények olyan lényeges vonatkozásban, mint pl. több állam tudósai által közösen kidolgozandó témák meghatározása, esetleg közös tudományos kiadvány előkészítése. A tudományos utánpótlást jelentős mértékben szolgálja az ilyen jellegű egyezményeknek az a rendelkezése, hogy aspirantúra elvégzését, fiatal tudósok speciális szakterületen történő kiképzését a részes felek kölcsönösen lehetővé teszik.

A kulturális egyezmények csoportjában külön jelentőséget nyernek a függetlenségüket nemrég elnyert államokkal kötött megállapodások. A Magyar Népköztársaság, híven ahhoz a politikához, hogy a függetlenségüket elnyert államokat erejéhez mérten politikai, gazdasági és minden egyéb téren segítse, a kultúra eszközeivel is arra törekszik, hogy előmozdítsa a fejlődő országok nemzeti értelmiségének kialakulását, nemzeti kultúrájának felvirágoztatását. Az is tény, hogy a magyar társadalom széles rétegei nagy érdeklődést tanúsítanak a függetlenségüket elnyert országok történelme, kultúrája iránt, amelyet eddig alig, vagy éppen nem megfelelő forrásokból ismerhettek meg.

E szempontoknak megfelelően jöttek létre megállapodások az Egyesült Arab Köztársasággal, Irakkal, Jemennel, Algériával, Kuwaittal, Ghanával, Guineával, Dahomey-el, Malival, Etiópiával, Tanzániával, valamint Indiával és Indonéziával. A fejlődő államokkal kötött kulturális és tudományos-műszaki megállapodásokban különösen nagy teret kapnak az egyetemi oktatásban való kölcsönös részvétel lehetőségei, mégpedig nemcsak ösztöndíjas, hanem saját költségükön tanuló hallgatók számára is. A legtöbb ilyen egyezményben a felek kötelezik magukat arra is, hogy oktatási intézményeikben használt történelem- és földrajz-tankönyvek világos képet adjanak a másik fél országáról. Támogatják a felek a másik szerződő fél országában megjelent fontos művek lefordítását, könyvek, folyóiratok, más kiadványok, régiségek cseréjét. Rendelkeznek az egyezmények a szakmai delegációk kölcsönös látogatásának előmozdításáról is.

Intenzív nemzetközi kapcsolatokat tart fenn a Magyar Rádió és Televízió, amely a szerződő állam társintézményével köt megállapodásokat.

A tőkés államok közül Magyarországnak jelenleg kulturális, illetve tudományos együttműködési megállapodása van egyebek között Finnországgal, Francia-

országgal, Belgiummal és Olaszországgal. Finnország esetében ez elsősorban a finnugor nyelvrokonság tényére vezethető vissza. Ennek megfelelően a finnugor nyelvtudomány kutatásainak kölcsönös támogatásáról, ilyen kutatók és egyetemi előadók cseréjéről rendelkezik az egyezmény. Az egyezmény lebonyolítását a finnugor tudományos vegyes bizottság irányítja.

A magyar—francia kulturális kapcsolatoknak jelentős történelmi tradíciója van. A 18. század vége óta politikai gondolkodók, írók, költők merítettek ihletet a forradalmi Franciaország kultúrájából. A Martinovics-féle összeesküvés jakobinus kiskátéja, Béranger-nak Petőfíre gyakorolt hatása, a legújabb kor két nagy forradalmár költőjének, Ady Endrének és József Attilának versei, franciaországi tartózkodása jelzik egyebek között ezt a történelmi folyamatot. Jelenleg a budapesti Francia Intézetben, valamint több magyar egyetemen folyik a francia nyelv és irodalom, ugyanígy a párizsi magyar intézetben és több francia egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanítása. A kulturális kapcsolatok fontos része továbbá az egyetemi hallgatók, oktatók, kutatók cseréje művészeti együttesek fellépése, a tudomány képviselőinek előadásai.

Hasonló a helyzet Olaszországgal kapcsolatban is. Az 1965-ben létrejött kulturális, valamint tudományos-műszaki együttműködési egyezmény lényegében a magyar—francia kulturális kapcsolatokhoz hasonlóan szabályozza az együttműködést.

Egyéb egyezmények. Magyarország mellett, hogy széles körű kapcsolatokat tart fenn a baráti szocialista államokkal, a békés együttműködés elvének hatékony érvényesítése érdekében számos két- és többoldalú megállapodást kötött nem szocialista államokkal. Ebben a körben kell megemlíteni, hogy Magyarország már régebben részese a Népszövetség korszakában, 1925-ben kötött, a főtt-, mérgező- és egyéb gázok, valamint a bakteriológiai eszközök hadviselési célokra történő használatának eltiltását célzó egyezménynek. Ugyancsak régebben részese Magyarországnak az 1930. évi genfi váltójogi és az 1931. évi csekkjogi egyezménynek.

A felszabadulás után Magyarország számos lényeges többoldalú nemzetközi szerződés részese lett. Ezek között meg kell említeni a népirtás büntetnének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezményt, amely a második világháborúban elkövetett, illetve azokhoz hasonló embertelenségeket egyrészt nemzetközi bűncselekménynek minősíti, másrészt arra kötelezi az államokat, hogy az ilyen atrocitásokat előzzék meg, illetve a vétkes személyeket büntessék meg. Az ENSZ kezdeményezésére létrejött más tárgyú többoldalú egyezmények közül Magyarország részese a New Yorkban 1961-ben létrejött Egységes Kábítószer Egyezménynek. A Magyar Népköztársaság, hiven a nők tényleges és jogi egyenlősége érdekében folytatott politikájához, csatlakozott a nők politikai jogairól intézkedő egyezményhez; a kiskorúak fokozott védelmét szolgálja az, hogy Magyarország részesévé vált a tartásdíj külföldön való behajtása tárgyában kötött megállapodásnak. Ebbe az egyezménycsoportba tartozik az emberkereskedés és prosti-

túció megakadályozása tárgyában kötött egyezmény, amelynek Magyarország ugyancsak részese.

1961-ben Bécsben jött létre az ENSZ kezdeményezésére a diplomáciai kapcsolatok rendjét szabályozó nemzetközi szerződés, amelynek Magyarország szintén részese.

Részese Magyarország továbbá az úrhajósok mentéséről, úrhajósok hazaküldéséről és a világűrbe felbocsátott objektumok visszaszolgáltatásáról szóló 1968-ban létrejött egyezménynek.

A nemzetközi kereskedelem és forgalom akadálytalan lebonyolításához fűződő érdek tükröződik abban, hogy több ilyen jellegű egyezménynek, valamint az ezek által életrehívott szervezetnek is részese, illetve tagja a Magyar Népköztársaság. Ebben a körben a legátfogóbb nemzetközi megállapodások: a nemzetközi mérésügyi szervezet létesítésére vonatkozó egyezmény, a távközlési egyezmény, az egyetemes postaunióról intézkedő egyezmény, a nemzetközi növényvédelmi egyezmény. Csatlakozott Magyarország az áruminták és kereskedelmi propagandaanyagok bevitelének megkönnyítéséről intézkedő genfi egyezményhez is. Részese a Magyar Népköztársaság a Vámegegyüttműködési Tanács létrehozásáról 1950-ben Brüsszelben kötött egyezménynek. Ugyancsak csatlakozott a Magyar Népköztársaság a szárazföldi államok átmenő kereskedelméről intézkedő 1965. évi, New Yorkban létrejött egyezményhez.

Magyarország többoldalú nemzetközi megállapodásai között fontos helyet foglal el a Belgrádban 1948-ban kötött egyezmény a dunai hajózás rendjéről. A Külügyminiszterek Tanácsa 1946-ban hozott határozatával felkérte az érdekelt államokat, hogy új egyezményekkel szabályozzák a dunai hajózás rendjét. Meg kell jegyezni, hogy a háború előtt hatályos Duna-egyezményekhez képest ez az első olyan nemzetközi megállapodás, amely a parti államok közlekedési, gazdasági érdekeit maradéktalanul kifejezésre juttatja. A szerződés megismétli a dunai hajózás szabadságának elvét, valamint azt az elvet, hogy az ugyanazon állam kikötői között lebonyolódó forgalmat nem a nemzetközi viszonylatban szabályozott illetékek és egyéb díjak terhelik. Az egyezmény értelmében a parti államok kötelezettséget vállalnak arra, hogy a Duna folyót hajózható állapotban tartják, a hajózás minden feltételét biztosítják. A részes államok kötelezettek arra, hogy az egyezmény által létesített állandó szerv: a Dunabizottság — melynek székhelye jelenleg Budapest — elvégeztesse a hajózás szempontjából szükséges munkákat abban az esetben, ha a területi állam ezt a feladatot nem tudja saját erejéből megoldani. A Dunabizottság elég sok feladatot lát el: elkészíti a szükséges alpmunkálatok általános tervét, megfelelő szakapparátusa útján tanácsokat ad és ajánlásokat tesz a részes államoknak, illetve vízügyi szerveiknek. Az egyezmény lényeges rendelkezése, hogy az illetékek, hajózási díjak nem szolgálhatnak nyereség forrásául, valamint az, hogy a kikötői díjakat beszedő állam nem tehet megkülönböztetést a hajók között sem azok lobogójára, sem kiindulási vagy rendeltetési helyére való hivatkozással.

A legkülönbözőbb tárgyköröket felölelő kétoldalú megállapodások között meg kell említeni az Ausztriával 1959-ben kötött, a határvidék vízgazdálkodási kérdéseit szabályozó egyezményt. Az egyezmény jelentősége, hogy a magyar–osztrák határvidék egyik szakaszán terül el a Fertő-tó, melynek mocsaras kiágazásai szükségessé teszik a közös erővel végrehajtott állandó szabályozást. Ezek a munkálatok a határsáv mindkét oldalán élő mezőgazdasági termelőket erősen érintik, s sikeres lebonyolításuk igen előnyös a határmenti lakosság számára.

Az államhatáron lebonyolódó forgalmat, illetve a határon keresztül történő közlekedéssel kapcsolatos kérdéseket a szomszédos baráti államokkal egyezmények szabályozzák, melyeknek az a lényege, hogy a vitás kérdéseket lehetőleg a helyszínen, a két állam helyszíni képviselőiből alakított vegyes bizottságok útján kell megoldani. 1964-ben Ausztriával is létrejött a közös államhatáron előforduló események kivizsgálásával kapcsolatos eljárásról szóló egyezmény.

A Magyar Népköztársaság több állammal kötött egészségügyi megállapodást, amely főként bizonyos megbetegedések megelőzésére és a közegészségügy terén szerzett tapasztalatok kicserélésére irányul. Egészségügyi egyezményt kötött Magyarország egyebek között Jugoszláviával, az Egyesült Arab Köztársasággal, Kubával, s a Vietnami Demokratikus Köztársasággal; ez utóbbi egyezmény lehetővé teszi az amerikai agresszorok ellen hősiessen harcoló vietnami nép egészségügyi ellátásának segítségét. A külkereskedelmi és átmenő forgalommal kapcsolatban a Magyar Népköztársaság több állammal kötött állategészségügyi (pl. Románia), illetve növényvédelmi (pl. Bulgária) megállapodást.

Az utóbbi évtizedben a magyar légiforgalom erőteljesen fejlődött, s egyre inkább beleilleszkedett a nemzetközi légiforgalom rendszerébe. Ezt a folyamatot jelzik elsősorban a baráti államokkal kötött légügyi egyezmények, melyek az egyre sűrűsödő kétoldalú és átmenő légi személy- és teherszállítás kérdéseit rendezik a baráti együttműködés keretében. Ezenkívül a Magyar Népköztársaság légügyi egyezményeket kötött Belgiummal, Dániával, az Egyesült Arab Köztársasággal, Franciaországgal, Görögországgal, Hollandiával, Irakkal, Nagy-Britanniával, Norvégiával, Svájjal, Svédországgal, Indiával, Ciprussal, Törökországgal és Tunéziával. Ebben az egyezmény-csoportban számos egyezmény részletesen szabályozza a Magyarországon átmenő légiforgalom kérdéseit is, mivel Magyarország földrajzi helyzeténél fogva számos Afrikába, illetve Ázsiába irányuló légi közlekedési útvonalba esik.

Azt a tényt, hogy a Magyar Népköztársaság kapcsolatainak rendezésére, illetve fejlesztésére törekszik minden állammal, igazolják az egyes tőkés államokkal kötött pénzügyi megállapodások is. Ezek az okmányok viszonylag széles problémakomplexumot ölelnek fel. Magyarországot ugyanis több pénzügyi kötelezettség terhelte azoknak a kölcsönöknek a folyományaként, amelyeket nem egyszer még az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején, valamint a két világ-

háború közötti időszakban folyósítottak külföldi pénzcsoportok. Meg kell jegyezni, hogy e kölcsönöket abban az időben nem minden esetben fordították termelő, hasznos beruházásokra. Fokozta a népi demokratikus Magyarország nehézségeit az a tény, hogy a háború következtében a kölcsönök után járó kamatszolgáltatás szűnt meg.

A pénzügyi kérdések másik csoportja az Egyesült Nemzetekhez tartozó államok állampolgárainak (jogi személyeinek) követelései, akik, illetve amelyek a háborús cselekmények következtében károkat szenvedtek.

A pénzügyi problémák harmadik nagy csoportját a Magyarországon végrehajtott államosítások által érintett külföldi tulajdonosok igényei jelentik. Magyarországon 1948-tól kezdve állami tulajdonba kerültek a gyárak, bankok, a nagy-, majd a kiskereskedelem, bizonyos nagyságot meghaladó lakóházak stb. A modern nemzetközi jognak elfogadott és kétségsbe nem vont alapelve, hogy a szuverén állam nem korlátozható abban, hogy milyen tulajdoni rendszert vezet be, milyen társadalmi rendszert épít. Az államosítások tehát semmiféle nemzetközi jogszabályt nem sértettek. Tény továbbá az, hogy Magyarország iránt a múltban a külföldi tőke elég nagy érdeklődést mutatott. Az akkori alacsony magyarországi munkabérek, a kedvező tőkeelhelyezési lehetőségek eredményeként viszonylag sok külföldi állampolgár szerzett tulajdont Magyarországon. Az államosítások után a magyar kormány abból indult ki, hogy az egyenlőség és méltányosság alapján, a kétoldalú kereskedelem érdekeit figyelembe véve, rendezze az érintett személyek államaival a felmerült pénzügyi kérdéseket. Hangsúlyozni kell, hogy ez a népi demokratikus Magyarország számára jelentős anyagi áldozatot jelentett a háború pusztításai után; az újjáépítés erőfeszítései, majd a szocialista társadalom építésének viszonyai között nem lebecsülhető az a tény, hogy a külkereskedelmi tevékenység során kapott deviza-bevétel egy részét e pénzügyi kérdések rendezésére kellett fordítani. Hogy ilyen megállapodások több tőkés állammal (pl. Hollandia, Nagy-Britannia, Svájc, Svédország) létrejöttek, azt mutatja, hogy a szocialista Magyarország a maga részéről ebben a vonatkozásban is igyekszik megvalósítani az egyenlőségen alapuló, zökkenésmentes gazdasági kapcsolatok megszilárdítását.

Magyarország részvétele az ENSZ-ben. A Magyar Népköztársaság csak 1955-ben lett az ENSZ tagja, de nemcsak az ezt megelőző időszakban elhangzott hivatalos magyar nyilatkozatok, hanem ugyanazon időszak külpolitikai tényei is bizonyítják Magyarország törekvését, hogy a második világháború után megalakult egyetemes nemzetközi szervezet, az ENSZ, hatékonyan láthassa el legfőbb feladatát, a béke és biztonság megőrzését.

Ha összehasonlítjuk az ENSZ Alapokmányában foglalt elveket a Magyarország által kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződések rendelkezéseivel, — e szerződések nagyrészt Magyar-

országoknak az ENSZ-be való felvétele előtt jöttek létre —, megállapítható a teljes elvi azonosság. Magyarország két- és többoldalú szerződéseiben éppen úgy, mint az ENSZ-ben való tevékenységével, a szuverén egyenlőség és a hatékony, eredményes nemzetközi együttműködés elvének összekapcsolásán nyugvó külpolitikai célokat kívánja elérni. Magyarországot 1967-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsa egyik nem állandó tagjává választották.

Magyarország már 1955 előtt is tevékenyen részt vett az ENSZ több szakosított intézményének munkájában. Ez a tevékenység az ENSZ-be történt felvétele után egyre inkább kiterjedt. A Magyar Népköztársaság jelenleg az ENSZ alábbi specializált szerveinek tagja és vesz részt azok munkájában: az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO), Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Egészségügyi Világszervezet, Meteorológiai Világszervezet, az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete, az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája, az Egyetemes Postaunió, Nemzetközi Távközlési Unió, ENSZ Gyermekalap, Nemzetközi Atomenergia Ügynökség.

Az UNESCO vezető testületeiben hosszabb idő óta a Magyar Népköztársaság képviselője is helyet foglal. Az UNESCO-val olyan intenzívek a kapcsolatok, hogy e szervezet 1964-ben nemzetközi matematikai kurzus szervezését bízta a Magyar Tudományos Akadémiára, amely egyébként (részben az UNESCO közbejöttével) kb. 100 nemzetközi tudományos egyesület, szervezet tagja.

A Magyar Népköztársaság több olyan nemzetközi egyezmény részese, melyek tervezetét a Nemzetközi-Munkaügyi Szervezet dolgozta ki és elfogadásra ajánlotta az államoknak. Ezek közül a legjelentősebbek: az ipari üzemekben a pihenőnap biztosítása, a kényszer-munka megakadályozása, a fizetett szabadság rendezése, az építőiparban érvényes biztonsági előírások, a gyermekek és fiatalok ipari munkára való alkalmasságát megállapító orvosi vizsgálat, a munkabér védelme, a férfi és női munkaerőnek egyenlő értékű munka esetén egyenlő díjazása, a mezőgazdaságban érvényes fizetett szabadság, az anyaság védelme, a szakszervezeti szabadság és annak védelme, a szervezkedési jog és a kollektív tárgyalási jog elveinek alkalmazása. További fontosabb munkaügyi egyezmények, amelyeknek Magyarország részese: a munkahiány enyhítésére vonatkozó, a fiatalok éjszakai ipari munkájáról, a nők szülés előtti és utáni foglalkoztatásáról, a kívándorló hajókban történő felügyelet egyszerűsítéséről, az öregség, rokkantság és halál esetére szóló biztosításban szerzett jogok fenntartására irányuló nemzetközi viszonyosságról intézkedő egyezmények. A régi társadalmi rendből következett, hogy Magyarország a két világháború közötti időszakban létrejött munkaügyi egyezmények közül viszonylag nem sok egyezménynek vált részesevé, mivel azok — egyébként nem túlságosan messzemenő rendelkezései és munkaügyi előírásai — több esetben meghaladták az akkoriban Magyarországon szokásos vagy szabályozott gyakorlatot. A leg-

újabban létrejött nemzetközi munkaügyi egyezményekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy azok számos rendelkezése már nemzetközi megformulázásuk előtt is része volt a magyar munkaügyi jogalkotásnak.

Igen tevékenyen vesz részt Magyarország az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának munkájában. A magyar törekvés e nemzetközi fórumon is az, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködés az egyenlőség, a kölcsönös előnyökön nyugvó akadálytalan gazdasági forgalmat tehát nemcsak az a feladata, hogy bizonyos kérdéseket tanulmányozzon, hanem az is, hogy a fenti elvekkel ellentétben álló diszkriminációs és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat gátló egyéb gyakorlat kiküszöbölésére törekedjék.

Az ENSZ főbizottságaiban a többi szocialista tagállamhoz hasonlóan Magyarország is képviselteti magát. Emellett az ENSZ által létrehozott egyes különbizottságoknak, mint pl. a kozmikus térség felhasználásával, a dél-afrikai faji elkülönítés politikájával foglalkozó, a nemzetközi jog tanításával, tanulmányozásával, elterjesztésével és nagyobb megbecsülésének érdekében alapított bizottságoknak magyar tagjai is vannak.

Diplomáciai kapcsolatok. Az ENSZ-ben és annak szerveiben való intenzív tevékenység mellett Magyarország diplomáciai kapcsolatai is jelentősen kibővültek. 1969-ben a Magyar Népköztársaság 82 állammal tartott fenn diplomáciai kapcsolatot. Két állammal (Ausztrália és Kolumbia) Magyarország konzuli kapcsolatot létesített. Említésre méltó, hogy 1938-ban Magyarországnak 38 országgal volt diplomáciai kapcsolata. A Magyar Népköztársaság — külpolitikai elveinek megfelelően — az első között ismeri el a függetlenségüket újonnan elnyert államokat és létesít velük diplomáciai kapcsolatokat. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni, hogy a Magyar Népköztársaság az első között ismerte el a Dél-Vietnami Köztársaság Ideiglenes Forradalmi Kormányát.

Magyarország nemzetközi kapcsolatainak létesítése során súlyt helyez a nemzetközi társadalmi, nem kormányközi szervezetekkel való együttműködésre. Ebben a körben kell megemlíteni az Interparlamentáris Uniót. Ennek magyar képviselő-csoport tagja is van, amely az Unió minden ülésszakán tevékenyen részt vesz. Az Interparlamentáris Unió 1963. évi ülésszakán a magyar küldöttség kezdeményezte a gyarmatosítás megszüntetése és a békés együttműködés elve érvényesítésének vitáját.

A nemzetközi társadalmi és tudományos szervezetekkel való együttműködés kiszélesedésének egyik mutatója, hogy az utóbbi években egyre több nemzetközi szervezet, egyesület tartja hivatalos konferenciáját vagy kongresszusát Budapesten. 1961-ben Budapesten zajlott le a Nemzetközi Analitikai Kongresszus, a Nemzetközi Dunakutató Ankét, 1962-ben a Nemzetközi Földrajzi Unió Nemzeti Atlaszok Bizottságának munkáértékezte, valamint a Nemzetközi Geofizikai Együtt-

működés Európai-Ázsiai Régiójának ülészeit is Magyarországon tartották. 1963-ban ülésezett Budapesten a Nemzetközi Geológiai Kongresszus Kárpát-Balkán Asszociációja. Magyarországon tartotta ülését a Nemzetközi Népmesekutató Társaság Mondakutató Bizottsága; a londoni földrajzi kongresszus előkészítése során a Nemzetközi Földrajzi Unió Földhasznosítási Bizottsága és ugyanennek az uniónak a Periglaciális Morfológiai Bizottsága Budapesten ülésezett. Az UNESCO támogatásával ülésezett Magyarországon a Szódás-Szikes Talajok Konferenciája. Ugyancsak Magyarországon tartotta konferenciáját a Nemzetközi

Népzei Tanács és az Európai Szeizmológusok Bizottsága. A számos, Budapesten megrendezett nemzetközi találkozó közül még említést érdemel az ENSZ 1966-ban rendezett, az emberi jogokkal kapcsolatos Regionális Konferenciája, valamint az UNESCO támogatásával szervezett 1969. évi nemzetközi összehasonlító jogi kerekasztal-értekezlet.

A Szakszervezeti Világszövetség 1969-ben Budapesten tartotta kongresszusát. A legnagyobb jelentőségű nemzetközi találkozó Budapesten a Kommunista és Munkáspártok 1969. évi moszkvai konferenciáját előkészítő nemzetközi értekezlet volt.

IDEGENFORGALOM ÉS VENDÉGLÁTÓIPAR

Az idegenforgalom fejlődése és távlatai Magyarországon. A modern értelemben vett idegenforgalom kialakulását számos körülmény nehezítette. Hazánk soha sem esett a „grand tour” áramlásának irányába. A 19. században az utazó külföldiek nyugatról általában csak Bécsig jutottak el, magyarországi útra csak kevés utazó, főleg speciális céllal szánta el magát. A Habsburg-monarchia rendőri szigora, idegenellenőrzési előírásai különben sem kedveztek a magyarországi utazásoknak. Hazánk mint a monarchia társországa — a valóságban gyarmata —, önálló idegenforgalmi politikát nem folytathatott. Ilyen körülmények között természetesen az idegenforgalom sem tudott kibontakozni.

Az idegenforgalom kezdetei. Az 1896-ban megrendezett millenáris ünnepségek, Magyarország ezer éves fennállásának megünneplése volt az első olyan alkalom, amikor nagyszámú (közel százezer) idegen érkezett a magyar fővárosba. Az esemény különleges vonzerején kívül az is hozzájárult az idegenforgalom megindulásához, hogy ekkorra megtörtént Buda, Óbuda és Pest egyesítése (1872), s a század végére egy gyorsan fejlődő nagyváros fogadta a külföldről érkezőket. Erre az időre már megépültek az ország főbb vasút-vonalai is.

Az első világháború utáni évek idegenforgalma azonban a háború előtti évekhez viszonyítva jelentősen visszaesett. A külföldiek érdeklődése azonban évről évre emelkedett. Az idő tájt nagy szerepet játszott ebben a magyar pénz külföldi értékmérője is, amellyel a belföldi árszínvonal nem tartott lépést, így hazánk Európa egyik legolcsóbb országa volt, ami jelentős idegenforgalmi vonzóerőt képviselt.

A nagyobb mértékű fejlődés megindulása az 1926-os évhez fűződik. Ettől kezdve az idegenforgalom minden évben szinte egyenletes emelkedést mutat, bár ebben az időben az ország idegenforgalma főként a fővárosra korlátozódott. Ekkor indult meg az idegenforgalom szervezeti fejlődése is, és megalakult az Országos Idegenforgalmi Tanács, s ekkor kezdte meg működését a Balatoni Intéző Bizottság (BIB) és egyéb idegenforgalmi szervek.

Az idegenforgalom fejlődésében mutatkozó fel lendülést az 1929-ben kitört világgazdasági válság időlegesen megállította, s egyszerre több mint 20%-os visszaesést idézett elő. Ennek ellenére a hivatalos ide-

genforgalmi szervek erőteljesen fokozták a szervező és propagandatevékenységet, több országban ki- rendeltségeket állítottak fel, s igen sok propaganda- anyagot juttattak külföldre.

A harmincas évek elején jelentősen emelte az ország idegenforgalmát az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt (IBUSZ) által kezdeményezett csere- forgalom, amelyre vonatkozóan olasz, lengyel, svájci, német, angol stb. utazási irodákkal kötött kölcsönös megállapodásokat. Ezek az intézkedések meghozták a várt eredményt. Az idegenforgalom 1933-tól kezdve egészen 1937-ig állandóan emelkedett. Ez időszak alatt a fővárost felkereső külföldiek száma évi 102 000- ről 183 000-re emelkedett.

A két háború közötti idegenforgalom 1937. évi csúcspontján az ország idegenforgalomból származó bevétele 38,3 millió pengő volt, ez az összeg Magyarország akkori egész évi kiviteli értékének 7%-át tette ki. Ennek ellenére az ország idegenforgalmi mérlege mégis passzív volt. Az akkori kiváltságos osztályok külföldi luxusutazásainak költségei ugyanis — noha az utazók száma alacsony volt — jelentősen meghaladták az idegenforgalomból származó bevételeket.

Az 1937. évi idegenforgalomból legnagyobb volt a szomszédos országok (Ausztria, Csehszlovákia, Románia) részesedése, ezt követte a Nagy-Britanniából, az Egyesült Államokból és Olaszországból érke- zők szintén tekintélyes részesedése (5—10% között). Számottevő volt a Magyarországot meglátogató tu- risták száma Jugoszláviából, Franciaországból és Svájcban is.

A fejlődés 1945 után. A második világháború úgy- szólnán teljesen megsemmisítette mindazokat a léte- sítményeket, amelyek az idegenforgalmat szolgálták. Az ország közlekedése teljesen megbénult. A MÁV gördülőanyagban, vasúti pályában, üzemi épületek- ben óriási kárt szenvedett, és ez is elsősorban a fő- vonalakat sújtotta. Az ötszázas hajóparkból mind- össze 18 maradt használható állapotban. A repülő- gépek, autóbuszok, magángépkocsik elpusztultak, a hi- dakat kivétel nélkül felrobbantották. A Duna-parti szállodasorral együtt romokban heverték a nagy múltú gyógyfürdők is. Az újjáépülő országnak ter- mészetesen sokkal fontosabb feladatai voltak, mint az idegenforgalom igen költséges létesítményeinek a

helyreállítása. Ezért az ország felszabadulását követő néhány évben gyakorlatilag nem is beszélhetünk nemzetközi idegenforgalomról.

Az ország újjáépítésének előrehaladásával, a stabilizáció megteremtésével és a gazdasági helyzet konszolidálásával együtt azonban az idegenforgalom terén is bekövetkezett minimális mérvű emelkedés.

Az ország idegenforgalmának alakulását legjobban az alábbi számok jellemzik:

év	külföldi beutazók száma
1951	15 879
1958	153 575
1960	244 351
1962	463 975
1963	584 688
1964	1 302 351
1965	1 318 869
1966	1 603 522
1967	2 419 924
1968	2 404 439
1969	3 030 000

Természetesen a vendégek sorában legnagyobb számban (kb. kétharmad részben) a szomszédos országok állampolgárai szerepelnek, de évenként egyre több turista keresi fel az országot Európa úgyszólván valamennyi országából, és az általános emelkedéssel együtt nő a tengeren túli országokból érkezők száma is.

A legtöbb vendég Magyarországon üdülni és pihenni kíván, vannak akik gyógyulást keresnek, de növekszik a versenyeken részt vevő sportolók, s a sportversenyek nézőinek száma; hivatalos ügyeiket intézik az üzletemberek, az ország tudományos eredményeivel, ipari, közlekedési és mezőgazdasági üzemeivel ismerkednek a szakemberek. Jelentős a rokonaik látogatására hazaérkező külföldi magyarok száma is. Idegenforgalmunkra az is jellemző azonban, hogy bármilyen alapvető indok következtében érkeznek a vendégek, igyekeznek megismerkedni az ország szépségeivel és vonzóerőt jelentő különlegességeivel.

Az a nagyarányú fejlődés, amely az elmúlt évek folyamán az idegenforgalomban bekövetkezett, azzal magyarázható, hogy a tömeges turizmus kibontakozása útjából 1957 óta fokozatosan elhárultak azok az akadályok, amelyek a szélesebb körű idegenforgalom fejlődését gátolták. Számos igen hatásos intézkedés történt Magyarországon is az idegenforgalom fejlesztése érdekében. Jelentős mértékben bővült az idegenforgalmi létesítmények hálózata és szélesedtek a külföldi szolgáltatások. Számottevően könnyebbé vált a külföldiek beutazása, egyszerűsödtek a formalitások, és számos új lehetőséggel bővült — bár még mindig nem elégséges módon — az idegenforgalmi program.

Az idegenforgalom különleges jelentősége, hogy a külföldiek közvetlenül, saját tapasztalataik alapján

győződhetnek meg arról a fejlődésről, amely hazánkban az utóbbi évek folyamán minden területen végbe ment. Az idegenforgalmat intéző szervek tisztában vannak azzal is, hogy — a gazdasági előnyöktől függetlenül — milyen nagy jelentősége van az egyre fejlődő idegenforgalomnak a különböző rendszerű államok békés egymás mellett élésének megvalósításában.

Nem kevésbé megbecsülendő az a pozitív hatás, amit az idegenforgalom növekedése gyakorol a fogadóhelyekre, a városok, a községek helyi fejlődésére. Általános az a tapasztalat, hogy az ilyen helyeken szélesebb körben, aktívabban igyekeznek megvalósítani a város- és községpolitikai terveket, és a lakosság is jobban közreműködik a fejlesztésben. Kialakul a jó értelemben vett lokálpatriotizmus és ennek eredményeként a lakosság valóban a terület vendéglátó házigazdájává válik.

Az eddigi eredmények azt bizonyítják, hogy minden lehetőségünk megvan rá: Magyarország mind fejlettebb turista-fogadó országgá válik. A folyamatos beruházások, a tervszerű és jól irányított idegenforgalmi politika, a hatásos és jól terjesztett propagandaanyagok, a vendégek magas színvonalú, figyelmes kiszolgálása — ezek azok a tényezők, amelyek révén a további fejlődés elérhető.

A magyar idegenforgalom szervezete. A háború előtti idegenforgalmi szervek közül szélesebb feladatkörrel az Idegenforgalmi Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt (IBUSZ) maradt fenn és — egyebek között — továbbra is idegenforgalmi feladatokat lát el.

Az ötvenes évek közepén megindult fejlődés új szervezeti formákat követelt. Az idegenforgalmi szolgáltatások szükségleteinek felmérése, megszervezése, megvalósítása és egybehangolása ma állami feladat. E munkák koordináló testülete az *Országos Idegenforgalmi Tanács* (Budapest V., Deák Ferenc u. 3.). A Tanács kidolgozza az idegenforgalom fejlesztésének irányelveit, egyezteti és összehangolja a feladatokat, ellenőrzi az állami határozatok és programok végrehajtását.

Az idegenforgalmi tájegységekben az országos idegenforgalmi politikának megfelelő helyi idegenforgalmi politika kialakítására és vitelére, a lakosság szervezésére és a helyi erőforrások hasznosítására, a helyi adottságok, lehetőségek feltárására tájegységi intéző bizottságok működnek. Ezek a következők:

Balatoni Intéző Bizottság (Budapest VIII., Múzeum u. 11.)

Dunakanyar Intéző Bizottság (Budapest VIII., Múzeum u. 11.)

Velencetavi Intéző Bizottság (Székesfehérvár, Városi Tanács)

Észak-magyarországi Intéző Bizottság (Miskolc, Városi Tanács)

Hortobágyi Intéző Bizottság (Debrecen, Megyei Tanács)

Bakonyi Intéző Bizottság (Veszprém, Tolbuhin u. 20.)

Baranya megyei Intéző Bizottság (Pécs, Megyei Tanács)

Mátra—Egervidéki Intéző Bizottság (Eger, Bajcsy-Zsilinszky út 9.)

Nyugat-dunántúli Intéző Bizottság (Sopron, Ógabona tér 8.).

A vendégek igényeit elégítik ki az idegenforgalmi hivatalok. Ezek a hozzájuk forduló vendégeknek személyes vagy írásbeli megkeresésre általában a következő szolgáltatásokat nyújtják.

— Fizetővendég-szolgálat. Elhelyezés a városokban, üdülőhelyeken és az idegenforgalom által érintett vidékeken magánházaknál, hatóságilag ellenőrzött tiszta, komfortos szobában.

— Campingek. A hivatalok létesítik és tartják fenn a táborokat, együttműködve a vendéglátóiparral.

— Turistaszállók. A hivatalok turistaszállásai a városokban és a kiránduló helyeken turista csoportok elhelyezését biztosítják.

— Idegenvezetés. Városbemutató körséták, kísérők, tolmácsok biztosítása.

— Propaganda- és tájékoztató kiadványok. Többnyelvű térképes és képes kiadványok a város és a tájék általános megismertetéséhez és különleges nevezetéseiről.

— Információk. Felvilágosítások az utazással, üdüléssel, kirándulásokkal, szórakozásokkal kapcsolatos ügyekben; segítség a program összeállításához.

— Egyéb szolgáltatások. Valuta beváltás, menetjegy árusítás, kulturális és sportrendezvényekre belépőjegy árusítása.

Az egyes idegenforgalmi hivatalok és a fentiekhez csatlakozó sajátos szolgáltatások országrészenként a következők.

Budapest

Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság. Budapest V., Roosevelt tér 5. Telefon: 180—609, 380—581, 382—061, telex: 00928. (Szobafoglalás éjjel-nappal: VI., Bajcsy-Zsilinszky út 55.) Városnéző autóbusz-séták. Autóbusz-séta a budai hegyekben. „Budapest éjjel” körséta. Pénzváltás. Színház-, hangverseny- és sportjegyek

árusítása. Az Igazgatóság az idegenforgalom minden szolgáltatását nyújtja Budapest területére.

Pest megyei Idegenforgalmi Hivatal. Budapest VI., Bajcsy-Zsilinszky út 17. Telefon: 314—533, telex: Dunatours 3371. A Hivatal működésének területére esik a Dunakanyar is. Különleges szolgáltatása a Visegrád és környékét bemutató panoráma-autóbusz. Kirendeltségei működnek Szentendrén, Visegrádon és Vácott, ugyanitt pénzváltás is van.

Balaton környéke, Dunántúl

Veszprém megyei Idegenforgalmi Hivatal. Veszprém, Lenin u. 2. Telefon: 12—309. A Hivatal működési területe a Balaton északi partvidéke. Pénzváltás. Kirándulások a tóparti helységeken kívül Veszprémbe, Nagyvázsonyba (középkori vár, lovasjátékok), Tapolcára (tavasbarlang), Sümegre (Maulbertsch-freskók). Kirendeltségek Badacsonyban, Balatonfüreden, Hévízen, Keszthelyen, Nagyvázsonyban, Tapolcán.

Somogy megyei Idegenforgalmi Hivatal. Siófok, Szabadság tér 6. Telefon: 132, telex: Siótour, Siófok 03354. Működési területe a Balaton déli partvidéke. Hajó- és autóbusz-kirándulások. Pénzváltás.

Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal. Pécs, Széchenyi tér 9. Telefon: 14—00. A megye területén a Mecsek hegységben Abaligeten csónakázó tó és cseppkő-barlang. Kirándulások Siklósra (évente várfesztivál) és Mohácsra (tavasszal népi játékok). Harkányban gyógyvízű strand, Szigetvárott történelmi emlékek.

Pécs város Idegenforgalmi Hivatala. Pécs, Széchenyi tér 1. Telefon: 36—01, telex: 08—31.

Fejér megyei Idegenforgalmi Hivatal. Székesfehérvár, Szabadság tér 6. Telefon: 24—94. Működési területéhez tartozik a Velencei-tó vidéke. Kirándulások Martonvásárra (Beethoven hangversenyek).

Dunaújváros Idegenforgalmi Hivatala. Dunaújváros, Korányi S. u. 1. Telefon: 66—07.

Győr-Sopron megyei Idegenforgalmi Hivatal. Sopron, Ógabona tér 8. Telefon: 20—40. Pénzváltás. Kirendeltségek: Győr, Aradi vértanúk útja 22.; Mosonmagyaróvár, Lenin u. 60.

A Royal Nagyszálló a Lenin körúton — A Margitszigeti Nagyszálló

A Gellért Szálloda és gyógyvizes nyitott medencéje

Komárom megyei Idegenforgalmi Hivatal. Tata, Ady E. u. 20. Telefon: 247. Az E 5-ös nemzetközi autópálya mentén fekszik. Kirendeltségek: Dorog, Felszabadulás út 60. Telefon: 101.; Komárom, Klapka György u. 3. Határátlépő város Csehszlovákia felől a Duna mellett; Esztergom, Széchenyi tér 13. (utazási kirendeltség).

Tolna megyei Idegenforgalmi Hivatal. Szekszárd, Széchenyi u. 19. Telefon: 124—28. A városban szüreti ünnepségek. A Hivatal működési területén van a népművészeti értékekben gazdag Sárköz és a gemenci vadrezervátum.

Vas megyei Idegenforgalmi Hivatal. Szombathely, Mártírok tere 1. Telefon: 23—48. Pénzváltás. Kirendeltségek: Kőszeg, Városi Tanács; Sárvár, Puskin körút 36.

Zala megyei Idegenforgalmi Hivatal. Zalaegerszeg, Bárköz 1. Telefon: 11—443. Működési területére esik az értékes népi hagyományokat őrző Göcsej tájegység.

Észak-Magyarország

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Idegenforgalmi Hivatal. Miskolc, Széchenyi u. 56. Telefon: 14—876, telex: 062273. Kirándulások Mezőkövesdre (népművészet) és Aggtelekre (cseppkőbarlang).

Heves megyei Idegenforgalmi Hivatal. Eger, Bajcsy-Zsilinszky út 9. Telefon: 17—24. Kirendeltség: Gyöngyös, Kossuth Lajos u. 6. A város a Mátra turistaforgalmának a központja.

Nógrád megyei Idegenforgalmi Hivatal. Salgótarján, Tanácsköztársaság tér 1. Telefon: 20—66. A Hivatal működési területén található az értékes műemlékeket és népművészeti hagyományokat őrző palóc falvak. Kirándulások Balassagyarmatra (közúti átkelőhely Csehszlovákia felől, Palóc Múzeum, palóc napok).

Alföld

Bács-Kiskun megyei Idegenforgalmi Hivatal. Kecskemét, Kossuth tér 1. Telefon: 25—56. Pénzváltás. Kirándulások a bugaci pusztára.

Békés megyei Idegenforgalmi Hivatal. Békéscsaba, Tanácsköztársaság u. 10. Telefon: 26—92. Kirándulás Gyulára (évente szabadtéri játékok a vár udvarán, hévízes gyógyfürdő).

Hajdú-Bihar megyei Idegenforgalmi Hivatal. Debrecen, Vöröshadsereg útja 20. Telefon: 35—65. A Hivatal működésének területe a Hortobágy is. Kirendeltség: Hajdúszoboszló, gyógyfürdő-telep (hévízes gyógyfürdő).

Szeged városi Idegenforgalmi Hivatal. Szeged, Klauzál tér 7. Telefon: 12—121, telex: Festivtour Szeged, 0848.

A Széchenyi Gyógyfürdő medencéje

Autóbusz-körséta a városban. A szabadtéri játékok idején jegyárúsítás. Hajókirándulás a Tiszán.

Szolnok megyei Idegenforgalmi Hivatal. Szolnok, Kossuth Lajos tér 9. Telefon: 32—80.

Szabolcs-Szatmár megyei Idegenforgalmi Hivatal. Nyíregyháza, Kossuth Lajos tér 2. Telefon: 32—09.

A magyar vendéglátóipar. Az idegenforgalmi gócpontokban és az ország megkapó szépségű tájain széken, de egyéni jellegű vendéglátó- és hotelhálózat fogadja a vendéget. A külföldi vendég előtt a magyar konyha specialitásai, a vendéglátó üzemek különleges atmoszférája teljes mértékben ellensúlyozzák a ma még fennálló egyes technikai kényelmetlenségeket. A közlekedés mellett a szállodai és éttermi ellátás idegenforgalmunk fejlődésének egyik legfontosabb feltétele. Ezért jelentékeny erőfeszítés folyik a vendéglátóipar fejlesztése érdekében.

A vendéglátóipar. A vendéglátóipar nagyrészt az állam tulajdonában van, a falusi vendéglátóipar pedig többségében fogyasztási szövetkezetek szervezetében működik. Magánvállalkozás kisebb panzió, kifőzés, kávéház, büfé, falatozó esetében lehetséges. Az exponált idegenforgalmi területek szálloda-fejlesztésével összefüggő vendéglátóipari fejlesztést az állami gazdaságpolitika tervszerűen alakítja ki a népgazdasági tervek keretében. Az egyéb vendéglátóipari fejlesztést az állami vállalatok és a fogyasztási szövetkezetek saját erőforrásaiból, esetleg hitelből valósítják meg.

A szállodai férőhelyek növelése mellett az éttermi és egyéb vendéglátóipari hálózatot is nagymértékben bővíteni kell. A tervek az éttermi hálózatot úgy kívánják bővíteni, hogy elsősorban ne a nagy és nemzetközi jellegű éttermek, hanem részben a sajátosan magyaros, részben pedig a műsoros szolgáltatást nyújtó vendéglátó helyek száma növekedjék. Az idegenforgalmi fürdőhelyeken és üdülési központokban pedig olyan vendéglátóipari kombinátok fognak épülni, amelyek részben idegenforgalmi célokat szolgálva idejellege, részben pedig a helyi lakosság szolgálatára egész évben üzemelnek. A tervek nagy gondot fordítanak az egyre növekvő autós bel- és külföldi idegenforgalom sajátos igényeinek kielégítésére is.

A magyar vendéglátóipar struktúrája a második világháború után jelentősen megváltozott. A századforduló után kialakult üzlethálózat zömét ugyanis egyszerű berendezésű, kis területű, úgynevezett kocsmák alkották. Ez az üzletípus különösen a vidékre volt jellemző. A fővárosban és a nagyobb vidéki városokban ezen kívül éttermek, kávéházak működtek, amelyek azonban inkább alkalmi, mint mindennapi keresletet szolgáltattak és a társadalomnak csak kisebb hányada vette ezeket igénybe. Modern, a mai ember életstílusához alkalmazkodó, nagy tömegek mindennapi étkezését, továbbá időtöltését, szórakozását szolgáló vendéglátóipar kialakulása az utóbbi években indult meg rohamléptekkel és a legnagyobb fejlődésnek napjainkban lehetünk tanúi.

A magyar vendéglátóipar feladatait is a nagy társadalmi átalakulás követelményei szabják meg. A foglalkoztatottság jelenleg is nagy, s még tovább növekvő aránya, a nők tömeges munkába állása, a fokozódó kulturális igények, ennek következtében a háztartási munka csökkentésére vagy teljes kikapcsolására irányuló igény, a falusi életforma döntő változása határozzák meg a fejlesztésnek azt a legfőbb feladatát, hogy a vendéglátóiparnak egyre nagyobb mértékben kell magára vállalnia a lakosság ellátását.

Nagy problémája volt a fejlesztésnek a szakképzés, de ma már a legtöbb szakágban megvannak a szakemberek folyamatos utánpótlásának alapvető feltételei. A jelenlegi feladat a színvonal emelése és a szakmai oktatás tartalmának a korszerű igényekhez való igazítása. Így az idegenek által is látogatott szállodák kellőképpen ellátottak jól képzett, jelentős részben külföldön is tanult és dolgozott szakemberekkel. Nagy erőfeszítések történnek, hogy az idegen — elsősorban angol, orosz, francia és német — nyelvet beszélő szakemberek száma emelkedjék.

Az állandóan növekvő tendenciájú forgalom, a nagyméretű hálózatfejlesztés, a nemzetközi színvonal elérésére való törekvés több szinten is egyre több szakember képzését követeli meg. Magyarországon háromszintű szakmai oktatás folyik: iparitanuló-képzés, középfokú szakmai oktatás (érettségivel) és felsőfokú (főiskolai) képzés. A tanulóképzés keretében (szakács, cukrász, felszolgáló, szállodás, büfé-eladó) évente mintegy 900 fiatal szakmunkás kerül a vendéglátó- és szállodaipar vérkeringésébe. A szállodai és éttermi személyzet szakmai tudásának szélesebb körű biztosítására öt középfokú, négy évfolyamos Vendéglátóipari Szakközépiskola van, amelyben az általános műveltségi tárgyakon kívül szállodai és éttermi szaktárgyakat, valamint idegen nyelveket tanítanak. A gyakorlati ismeretek megszerzésére a tanulóknak szabályszerűen üzemelő első osztályú tanszálló áll rendelkezésre. A tanulás teljesen ingyenes, sőt az arra érdemes tanulókat egyes állami és szövetkezeti vendéglátó vállalatok — saját utánpótlásuk biztosítása érdekében — anyagi támogatás is részesítik.

Vendéglátó- és szállodaipari felsőfokú szakiskola is létesült, amely a szakközépiskolánál magasabb szintű szakmai ismereteket nyújt és lehetővé teszi az idegen nyelvekben való továbbképzést. Ennek a szakiskolának a látogatása is teljesen ingyenes, sőt a tanulók nagy része jelentős ösztöndíjban részesül. A közép- és felsőfokú vendéglátó szakiskolákat a már alkalmazásban állók esti tagozaton — ugyancsak ingyenesen — látogathatják.

A szakmai továbbképzést szolgálja a magyar kezdeményezésre megindult és az 1962. évben Budapesten megrendezett Vendéglátóipari Nemzetközi Ifjúsági Bemutató, melyen nyolc ország fiataljai mutatták be egymásnak szakmai tudásukat. A nagy szakmai és közönségsikerre való tekintettel a résztvevő országok vendéglátóipari vezetői elhatározták, hogy két évenként más és más fővárosban megrendezik a fiatal gasztronómusok találkozóját, hogy tapasztalataikat kicseréljék. 1968

tavasán ismét Budapesten került megrendezésre a Vendéglátóipari Nemzetközi Ifjúsági Bemutató, amelyen 9 ország fiataljai adtak számot fejlődésükről. Ezen kívül 3 ország megfigyelőket küldött a rendezvényre.

A szállodahálózat. A szállodai kapacitás hiányának több oka is van. A kapitalista Magyarország csak közvetlenül a második világháború kitörése előtt kezdett figyelmet fordítani az idegenforgalom fejlesztésére, ezért a szállodai hálózat az akkori igényekhez mérten is elmaradott volt. (Magyarországon 1937-ben alig több mint 11 000 szállodai szoba volt és ebből is csak 915 volt fürdőszobás. Jellemző volt ezen kívül az egyágyas szobák viszonylag kis száma.) Tetézte a nehézségeket, hogy a háború a szállodaipart is nagymértékben sújtotta. A szállodaépületek mintegy 60 %-a elpusztult. Különösen nagy kárt szenvedtek a nagy szállodák, Budapesten pl. a legmagasabb nivót jelentő dunaparti szállodasor vált romhalmazzá.

A háború befejeztével természetesen először a lakó- és középületeket, valamint az ipar legfontosabb ágazatait kellett rekonstruálni, a szállodákra csak később kerülhetett sor. Emellett Magyarországon — mint szocializmust építő országban — először a belföldi vendéglátást, illetőleg a dolgozók üdültetésére felhasznált épületeket állították helyre, mégpedig elsősorban a balatoni fürdőhelyeken. Az épen maradt szállodák nagy része is szakszervezeti vagy üzemi üdülőház lett. (1968-ban Magyarországon a vállalati üdülők férőhelye több mint 54 000 volt, s ezen felül tekintélyes a SZOT üdülőhelyek száma is.)

A szállodai hálózat újjáteremtésének első lépéseként a többé-kevésbé épen maradt szállodák rekonstrukciója és korszerűsítése történt meg. Új épületek emelése csak a későbbi évek során kezdődhetett.

Mindezek következtében a hirtelen fellendült idegenforgalom részére Budapesten, a Balaton vidékén és a többi idegenforgalmi gócponton a főszezon alatt a jelentős fejlődés ellenére sincs elegendő férőhely. A szállodák jelentős része ma már megfelel az átlagos nemzetközi igényeknek. A külföldi utas természetesen nemcsak az utazási irodán keresztül, hanem közvetlenül a szállodáktól is rendelhet szobát.

A szállodák külső megjelenésük és belső berendezésük alapján „luxus”, „A_I”, „A_{II}”, „B”, „C” kategóriákba tartoznak. A luxus szállodák megfelelnek a nemzetközi luxus ötcillagos szállodáknak, az „A_I” kategóriájú szállodák a nemzetközi négycsillagos, az „A_{II}” a nemzetközi háromcsillagos, a „B” — a kétszillagos és a „C” kategóriájúak — az egyszillagos szállodák átlagos színvonalának. Légkondicionáló berendezéssel azonban még nincs ellátva minden szálloda. A magyar időjárási viszonyok, az ország klímája ezt nem is feltétlenül követeli meg. A szállodák apartement-okkal, társalgóhelyiségekkel, sok fürdőszobával, komplett recepcióval, szállodán belüli éttermekkel, telefon- és telex-hálózattal, rádióval és televízióval, valamint megfelelően kvalifikált személyzettel rendelkeznek.

A Balaton partján újonnan épült szállodák általában szezonjellegűek, vagyis télen nem működnek. Ezek

a szállodák a légkondicionálás kivételével megfelelnek a magasabb osztályú nemzetközi követelményeknek. Ugyancsak a Balaton mellett találhatók az alacsonyabb osztályba sorolt, s ennek megfelelő árú nyári hotelek, ahol a kisebb igényű vendégek, akik mégis szállodában és nem pedig campingben óhajtának üdülni, kielégítő elhelyezést nyernek. Budapesten és a Balaton partján kívül az egyéb idegenforgalmi látni-valókkal rendelkező városokban is újonnan épültek „A” és „B” kategóriájú szállodák (Eger, Szeged, Pécs, Győr, Kecskemét, Salgótarján, Sopron, Szombathely, Hajdúszoboszló stb.).

A szállodák szolgáltatása és a vendégek kiszolgálásának módja megfelel a nemzetközi gyakorlatnak. A vendégek részére a nagy nemzetközi szállodák minden szokásos szolgáltatását nyújtják (mosás, vasalás, színházi, operai, vasúti és repülőjegy beszerzése, formális bejelentési kötelezettség elintézése, reggeli felszolgálása a szobában stb.). A szálloda a vendég holmijáért kivételes felelősséggel tartozik. A magyar szállodák korlátolt és korlátlan felelősségének feltételei és fajtái megegyeznek az Európában szokásos és a szállodai nemzetközi szervezetek által kidolgozott nemzetközi egyezménytervezetben foglaltakkal.

A magyar szállodák lényeges előnye a könnyű megközelíthetőség. A nemzetközi viszonylatban még mindig kisebb méretű autóforgalom gyors közlekedést és egyben a szálló közvetlen közelében való autóparkolási lehetőséget biztosít.

Magyarországon, a kis távolságok miatt, viszonylag kevés az országutak mellett szállást is adó motel. A városok mellett és az üdülőhelyeken belül azonban ilyenek is épülnek. Viszont a szállodahiány gyorsabb ütemű pótlására Budapesten és a Balatonnál a kevesebb költséget igénylő és gyorsabban építhető szezonális jellegű szállodák létesítése szerepel a fejlesztési tervekben. Ez megfelel annak a helyzetnek is, hogy az országban ma még erősen szezonális jellegű az idegenforgalom, ezért a vendéglátó kapacitás fejlesztését a fődínyre kell koncentrálni. A Balatonnál és az ismertebb üdülőhelyeken éppen e célból szállodai telepek jönnek létre, amelyek lehetővé teszik a magasabb kulturáltságot és nagyobb szórakozási lehetőségek megteremtését. Emellett természetesen az idegenforgalmi célból elsőrangúan felhasználható helyeken, mint pl. a Dunakanyar, a Mátra hegység, Hévíz, Harkány, nagyobb és állandó szállodák építése is tervben van.

A turistaházak a nagy hagyományokkal rendelkező és igen népszerű természetjárás céljait szolgálják. Ezek megtalálhatók az ország minden sebb és kirándulásra alkalmas vidékén (Börzsöny, Mátra, Bükk, Pilis, Bakony hegységekben stb.). Az alacsonyabb és magasabb kategóriába sorolt turistaszállók a turisztikát és a hétvégi üdüleket kedvelőknek nyújtanak szerényebb szállást, éttermi étkezést és büfét. A turistaházak nem tartoznak a rendes szállodai hálózatba, hanem rendelkezésüknek megfelelően a Magyar Testnevelési és Sportszövetség Országos Tanácsa irányítja működésüket.

A fejlődésben fontos szerepet játszanak azok a többé-kevésbé új megoldások is, amelyeknek — különös tekintettel a szállodahiányra — az elmúlt években jelentős feladatuk volt.

Napjaink idegenforgalmára jellemző „vándorlás” a hazai turistaforgalomban is egyre nagyobb tért hódít, mindinkább emelkedik azoknak a száma, akik nem tartózkodnak huzamosabb ideig egy területen, hanem szabadidejük alatt több vidéket keresnek fel. Ezen a téren töltenek be nem lebecsülendő szerepet az átvonuló idegenforgalmi szállások. Ezek létesítése 1957-ben kezdődött meg nagyobb erővel, és ma már a turistaforgalom jelentős bázisává váltak. Olcsó árakkal és a kellemes kirándulási lehetőségekkel biztosító, kulturált és színvonalas elhelyezéssel, illetve berendezéssel főleg az ifjúsági turizmus gócpontjai.

Az idegenforgalomnak, de a hazai turistaforgalomnak is kedvelt formája a camping. Ez a külföldön már korábban is népszerű forma néhány éve kezdett kibontakozni hazánkban. Kezdetben csak a Balaton mellett létesültek táborok, de ma már az ország számos idegenforgalmilag látogatott helyén állnak rendelkezésre megfelelően berendezett campingek, melyeknek többsége az átlagos nemzetközi követelményeknek megfelelő szolgáltatásokat nyújt.

A fizetővendég-szolgálat jelentősége az, hogy csökkenti a szállodai helyhiány okozta problémákat, mert ezen az úton csupán szervezeti intézkedéssel, erre alkalmas magánlakásokban, minden különösebb beruházás nélkül az idegenforgalomban hasznosítható újabb férőhelyek nyerhetők. Ez a szolgálat már a háború előtt is sikeres volt, különös jelentőségre azonban csak az idegenforgalom erőteljes fejlődése idején, napjainkban tett szert.

A magyar vendéglátóipar árai — a nyugati árszinthez viszonyítva — mérsékeltek. A szállodai szobák és egyéb szolgáltatások árait jogszabály maximálja és ezek a szobákban elhelyezett tájékoztatókban megtalálhatók. A szállodai árak viszonylag nem magasak, a luxusszállodákban sem, az elő- és utószezonban pedig jelentős árkedvezményt adnak. Az éttermi árak is a közép-európai átlag alatt vannak.

A vendéglátóhelyek típusai. A vendéglátóhelyeknek nagyon sokféle változata van. Ezek egy része speciálisan magyar, hagyományos üzlet, más része modern szórakozóhely, amely megfelel a nemzetközi irányzatoknak, azonban ezek is sajátos hazai jelleget öltöttek. A legmodernebb kiképzésű nemzetközi luxuséttermektől kezdve a hagyományos halászcserdáig mindenféle típusa van az étkezőhelyeknek. Az éttermek jelentős részében este szalon- vagy cigányzene szórakoztatja a vendégeket. A programszerű házon kívüli étkezés, mint a szórakozás egyik formája, a társadalom minden rétegében igen elterjedt. Ehhez különösen vonzó, kedves keretet nyújtanak a vendéglők, amelyek mindegyike jellegzetes hangulatot, egyéni ételválasztékot és ételkülönlegességeket nyújt. De hasonlóan sokféle változata van a kávézó, italozó és egyéb szórakozóhelyeknek is.

A Citadella borozója

A Gellért Szálloda étterme

A Sport Szálloda

Az Alabárdos Étterem részlete — A Fortuna Étterem a Várban

A magyar éttermeknek többféle típusa alakult ki, de ezeknek közös vonásaik is vannak. Ilyenek: a speciálisan készített és tálalt hazai hús- és tészta-különlegességek bő választéka, az ételekhez illő magyar borok, s nem utolsó sorban a világon mindenütt ismert magyar cigányzene, melyet a sajátos ritmus és a közvetlen előadásmód jellemez. Mindezek együtt adják azt a feloldott, fesztelen hangulatot, ami a magyar éttermek legnagyobb vonzóereje.

A külföldiek által legtöbbször látogatott osztályon felüli, nemzetközi szintű nagy éttermekben (Budapesten a Duna Intercontinental éttermeiben, a városligeti Gundel, a margitszigeti Grand Hotel, a Gellért, a Budapest, a Béke és a Royal szállodák éttermében, a Várban a Fortuna étteremben, vidéken pedig az idegenforgalmi szállodák éttermében) nagyrészt mindaz megtalálható, amit a nemzetközi ízlés megkíván, s ezen felül a magyar étel- és italkülönlegességek és a cigányzene.

A külföldi vendégek által látogatott éttermek, a nemzetközi hagyományoknak megfelelően, általában idegen nyelvű — több nyelvű — étlapokkal rendelkeznek. Az étlapokat szolid, de tetszetős kiállítás és az ételek gazdag választéka jellemzi. Ezekben az éttermekben megfelelő nyelvtudású személyzet áll a külföldiek rendelkezésére.

A nagyszámú kisebb, de első osztályú éttermek mindegyikének hagyományos vonásai, érdekes helyi jellegzetességei vannak (csak a legérdekesebbek: Mátyás Pince, Fortuna, Alabárdos, Postakocsi, Régi Országháza, Kárpátia, Halászbástya-étterem stb.). Egyiknél a vonzó környezet, másiknál a berendezés színesége, s mindegyiknél bizonyos ételek és italok különleges jellege és sok esetben a cigányzenekar muzsikája.

A második és harmadik osztályba sorolt kisvendéglők, kiskocsmák között is — Budapesten és vidéken egyaránt — igen sok olyan van, amelynek valamilyen különleges vonzóereje van, s idegen számára nem mindennapi érdekessége: egy-egy ételféle különleges elkészítési módja, különösen jó bor, híres cigányzenekar, vagy maga a hely, ahol az ilyen vendéglő régóta üzemel.

A Hungária Étterem és Kávéház

A Duna Intercontinental magyar étterme — A Mátyás Pince egyik terme — A Szabadság Szálloda

A borkultúrának Magyarországon hagyományai vannak.

A történelmi magyar borvidékek nemes aromájú borai nemcsak külföldön szereztek hírnevet, hanem belföldi fogyasztásuk is mindig igen elterjedt volt. Ünneppélyes alkalmak, jelentős események, jubileumok, dísz- és egyszerűbb étkezések elmaradhatatlan velejárói voltak mindig az ételek ízéhez illő, gondosan válogatott borok. Éppen ezért a borok — a cukrászdák kivételével — nemcsak minden vendéglátó helyen kaphatók, hanem speciális borozók is vannak. A borozó igyekszik a borpince hangulatát nyújtani, vagy éppen borpincében helyezkedik el. A gyertyavilágítás, a cigányzene, a szóttos abrosz vagy gyalult tetejű asztal, a lóca — elmaradhatatlan jellemzői. Ételei közül pedig nem hiányzik a kolbász, szalonna, esetleg disznótoros húskészítmények. Működnek természetesen ezenkívül egyszerűbb, csak állófogyasztásra kiszolgáló, úgynevezett poharazók is.

A sörfogyasztás nálunk világviszonylatban közepes helyet foglal el, ezért a sörözők ritkábbak. Bár a magyar sörgyártás fejlett és meglehetősen nagy múltra tekint vissza, a sörfogyasztás mégsem olyan nemzeti jellegű és hagyományos, mint cseh vagy osztrák szomszédainknál. Működik azonban — főleg Budapesten — jónéhány tipikus söröző, ezek berendezésén, légkörén a cseh, osztrák, bajor hatás érezhető. E gyalult asztalú, boxos kiképzésű, hagyományos berendezésű sörözők a sör mellett bőséges ételválasztékot kínálnak.

Külön színfoltjai a magyar vendéglátóiparnak a csárdák. A magyar irodalomban — különösen Petőfinél — sokszor megénekelt csárda a magyar Alföld pusztáinak volt jellegzetes vendégfogadója. Érdekes az eredeti karakterükbe visszaállított néhány mai csárdát felkeresni és belekóstolni azok hangulatába. Kiemelkedők: Budapesten a Magyar Csárda, a Megyeri Csárda, vidéken a szántódi Révcsárda, a balatonfüredi Baricska, Tölgyfa, a siófoki Piroska Csárda, a balatonföldvári Kukorica Csárda, a kisbagi, a kiskőrösi, a dunakömlődi és a bugaci, valamint a hortobágyi csárda. Ezek egy része halászcárda, ahol a nap minden szakában készítik a híres magyar halászlét és a különféle módon sült halakat.

Az éttermek és vendéglők sajátosságaiból már utazás közben is ízelítőt kaphat az utazó. Mert bár a benzin-töltő és szervizállomások mellett viszonylag kevés a gyors falatozási és ivási lehetőséggel szolgáló bisztró jellegű vendéglátóhely, viszont a nemzetközi gyorsvonatokon és a dunai és balatoni hajójáratokon megfelelő éttermi és büfé-szolgáltatás van. A nemzetközi vonatokon több idegen nyelvet beszélő hostessek nyújtanak információt az utazóknak.

Az egyszerűbb étkezés céljaira is többféle típusú étkezőhely áll rendelkezésre.

A legutóbbi időkben kezd meghonosodni az önkiszolgáló éttermi rendszer. A világszerte leszárt tapasztalatokat kezdik alkalmazni a fővárosban és a vidéken egyaránt. Egyelőre megfelelő forgalmi gócpontokon régi üzletek átszervezése, modernizálása folyik és újak is épülnek. Budapesten a Marx téri, a Boráros téri, a Belvárosi, a Halló, a Deák stb. expressz éttermek képviselik a vendéglátóhelyeknek ezt a típusát. A Balaton környékén modern, nagy befogadóképességű önkiszolgáló éttermek fogadják a turistákat.

A mai falusi vendéglők képe alapvetően eltér elődeiktől. Kisvendéglők, éttermek várják az ebédelni, vacsorázni kívánókat. Nagyobb helyeken megjelentek már a gyorsforgalomra alkalmas önkiszolgáló éttermek is. A legtöbb helyen az étteremhez eszpresszó vagy kombinált eszpresszó-cukrászda, vagy külön-külön mindkettő csatlakozik. Egyre több termelőszövetkezetben létesül hagyományos vagy éppen önkiszolgáló rendszerű üzemi étterem.

A falusi vendéglátó helyek a legkülönbébb rendezvényeket bonyolítják le. Műsoros estek, divatbemutatók, játékok, meleg-hidegkonyhai és cukrászati ételbe-

A Budapest Szálló

Készül a halászlé a balatonfüredi Baricska Csárdában

mutatók — különösen a téli szezonban — napirenden vannak. Sok vidéki eszpresszóban, cukrászdában rendeztek be játékszobát, könyvsarkot, ahol helyben olvasásra vagy megvásárlásra rendelkezésre állnak a legújabb kiadványok.

Egyre gyakrabban bízzák a helyi vendéglőre falun a lakodalmakra való főzést, sütést és magát az ünnepi étkezés lebonyolítását is. Az eszpresszókávé fogyasztó falusi néni, aki néhány évvel ezelőtt még izgalmas látványt nyújtott, ma már mindennapos, megszokott.

Az alkoholfogyasztást korlátozó adminisztratív szabályok Magyarországon — az ifjúság védelmén kívül (szeszital kiszolgálása 18 éven aluliaknak tilos, 16 éven alul pedig belépéskorlátozás) — nincsenek. Az alkoholizmus ellen azonban többirányú küzdelem folyik. Erősen növekszik a gyümölcslevek és egyéb alkoholmentes üdítőitalok forgalomba hozása.

A vendéglátóhelyek másik jellegzetes típusát képezik a cukrászdák, kávéházak és eszpresszók.

Az egykori feljegyzések szerint a 18. század végén, a csaknem 20 000 lakosú Pesten, három cukrász működött. A következő század elején nyílt meg a Várban a nemzetközi hírnű, ma is működő Ruszwurm cukrászda, amelynek hangulata, belső berendezése cukrástörténeti ereklye. Egy évszázaddal ezelőtt nyílt meg a belvárosban a Sopronból átköltözött Kugler cukrászmester üzlete; ebből lett az ország első cukrászdája, a Gerbeaud, és utóda, a Vörösmarty Cukrászda megtartotta és gyarapította is a nagybecsű hagyományokat. Fennállásának százéves évfordulóját a szakmai rang megőrzésével és továbbfejlesztésével ünnepelte a mai cukrásznemzedék. A 19. század elején nyílt meg a ma is teljes fényében működő Lukács cukrászda (ma Különlegességi Cukrászda), az akkori Andrássy úton, a jelenlegi Népköztársaság útján. Ez a cukrászda arról nevezetes, hogy Pesten első ízben itt lehetett kapni haboskávét és csokoládékrémet. Ekkortájt készítette Dobos C. József, a nemzetközi hírnű magyar cukrászmester a ma már világszerte készített és közkedvelt Dobos-tortát.

A cukrázipar termékei a második világháború előtt még luxuscikkek voltak, ma azonban már népelemezési cikknek számítanak. Amellett, hogy a főváros, a városok vendéglátó- és csemege-üzletei évről évre emelkedő mennyiségű cukrászati terméket hoznak forgalomba, a falvakban is nagyszámú cukrászda működik.

A falusi cukrászdák száma több mint 600, ezen felül még 1500 községben árusítanak cukrázsüteményt. A cukrázat jellemzőbb készítményei: omlós- és keltészták, tortafélék vajkrémmel töltve, marcipánok, desszertek, különféle uzonnasütemények, édes- és sós teasütemények, az egyre nagyobb tért hódító tejzínés és gyümölcsös készítmények, fagylalt és parfé, sokféle krém.

A Baricska Csárda borozó pincéje

Az Európa Szálloda Siófokon

A balatonfüredi szívzanatórium egyik épülete — A Tátika eszpresszó Badacsonyan

A cukrászdákban — Budapesten és vidéken egyaránt — hús—harmincféle sütemény, gazdag választékú édesipari áruk, eszpresszókávé, üdítő italok, likőrök között válogathatnak a vendégek. A hagyományos vajkrém és a cirádásan túldíszített süteményeket mindinkább felváltják a modern ízlés szerint készített termékek: kevesebb és könnyebb krém, több gyümölcs és gyümölcskészítmény, sima felület, merész formák, egyszerű kifejező díszítés. Talán ebben az iparágban fejlődött ki a leghatározottabban az egyéni jellegű készítmények sok változata. Azonos elnevezésű sütemények más és más összetételben, kidolgozásban egy-egy üzlet „márkacikk”-éivé változtak. Ugyanez vonatkozik a fagyalatra, a jégkrémre, a dús variációjú fagyaltkülönlegességekre is. Külön meg kell említeni, hogy Budapesten működik egy diabetikus cukrászda is, amelyek készítményeit cukor- és gyomorbetegek is fogyaszthatják.

A kávéházak egykor mind Budapesten, mind a vidéki városokban a legjellegzetesebb vendéglátóhelyek voltak, az utóbbi két évtizedben azonban csaknem teljesen eltűntek vagy átalakultak. Ezt Magyarországon ugyanúgy, mint pl. Bécsben, a „kávéházak városában”, a megváltozott életforma, a gyorsabb életritmus, a nagyarányú foglalkoztatottság alakította így. Néhány nagy múlttal rendelkező kávéház van ma is Budapesten (pl. a Hungária — a volt New York stb.), ezek hagyományait ápolják, de már meglehetősen átalakult szolgáltatói skálával működnek.

A régi kávéházak szerepét átvette a modern ember életrendjéhez idomuló új típusú vendéglátóhely, az eszpresszó. Csak Budapesten mintegy ezer működik, de vidéken ugyanilyen népszerűek és elterjedtek. Viszonylag kis helyiségekben, kis asztalok mellett történik a kiszolgálás. Fő cikkük természetesen az eszpresszókávé, ezenkívül cukrászsüteményeket, hidegkonyhai cikkeket, üdítő- és szeszesitalokat kínálnak. Az emberek megbeszéléseiket, találkozóikat épp oly szívesen bonyolítják le itt, mint ahogy egy kávé elfogyasztására betérnek néhány percre. Vannak zenés, táncos eszpresszók, amelyekben a fiatalság szórakozik. A legtöbb eszpresszónak megvan a maga törzsközönsége és a maga jellege, hangulata. Míg külföldön az ilyen fajta üzletekben egyféle sültet vagy grill-ételeket is árusítanak, ez nálunk nem honosodott meg az eszpresszókban, mert jellegük nem az étkezés igényeihez igazodik, hanem kellemes időtöltő-, találkozó-, szórakozóhelyek az ennek megfelelő fogyasztással.

Az idegenforgalmi szolgáltatásokban jelentős szerepet játszó szórakoztatási üzemek között Magyarországon ez idő szerint nincsenek játékkaszinók és tilos a hazardjáték is. Kevés a nemzetközi artista- vagy varieté-műsort bemutató vendéglátó üzem. Több azonban a nagy zenekarral rendelkező vagy táncműsort nyújtó szórakozóhely. Ezek műsora többnyire nemzetközi.

A magyar konyha. A magyar gasztronómia hírnevének alapja az egész világon elismert kítűnő magyar konyha. Jellegzetes voltát a franciáival vetélkedő egyéni konyhaművészete és világhírű borai adják. A jóízű evés-ivásnak nálunk régi hagyománya van. Évszázadok folyamán — a külföldi befolyás ellenére és bizonyos mértékig igazodva a nemzetközi ízléshez — alakult ki a magyar ételek minden más néptől eltérő jellege. Az egyéni karaktert néhány sajátos, különleges ízű nyersanyag és az alkalmazott konyhatechnika együttesen alakították ki. A különleges sütésű sertésszár, a zamatos vöröshagyma, a fűszerpaprika, a friss zöldpaprika és paradicsom, a pikáns tejfel, a ruganyos rétesliszt, a különlegesen hizlalt szárnyasok, a Balaton fehérhúsú halai a legfontosabbak a magyar konyha alapanyagai közül. A konyhatechnikai eljárások közül pedig más népek konyhájától legjobban eltérő vonás a rántás készítése és sokoldalú alkalmazása. A magyaros jellegű ételek másik jellemzője a pörkölt és paprikás ételek alapja: a sertésszárban piritott hagyma fűszerpaprikával elkeverve.

Balatoni motel kerthelyisége — A síófoki Balaton Szálló társalgója

Nagy erőssége a magyar konyhának az egyéni fűszerezés, a változatos, de ugyanakkor egymást harmonikusan kiegészítő összetétel egy-egy összetett ételfogáson belül is.

Nagy elismerést váltanak ki a vendégek körében a kiváló magyar hentesáruk is: a szalámi, a gyulai kolbász, a füstölt szalonna stb. A magyar konyha rangjához, eredetiségéhez a házi főtt- és sülttészta választéka és kiválósága is hozzátartozik. A zamatos magyar gyümölcscsel töltött rétesek, a klasszikus összetételű vargabéles, a kalácsfélék sokrétűsége, az egyszerű mazsolás kalácsból a hagyományos kürtös kalácsig, az egyszerű és összetett palacsinták, az inycsiklandóan tálalt sistergő túrós-csusza — mind-mind a magyar konyhaművészet remeke.

A magyar gasztronómia elismerését és sikerét jelzik az 1957. évi párizsi Nemzetek Éttermében, valamint az 1958. évi Brüsszeli Világkiállításon elért eredmények. A magyar szakácsok 1956-ban, 1960-ban és 1964-ben a frankfurti Nemzetközi Szakácsművészeti Kiállításon csapat- és egyéni aranyérmetek nyertek. Az 1963., 1965. és 1967. évi torquay-i (Nagy-Britannia) Nemzetközi Gasztronómiai Fesztiválon a rendezők külön felhívására vettek részt és azon aranyérmeket és egyéb értékes díjakat nyertek. A magyar gasztronómia neves képviselői komoly sikereket értek el az 1967-ben Miami-ban rendezett fesztiválon is. Megtalálható a magyar konyha igen sok nemzetközi vásáron is (Bécs, Köln, Erfurt, Moszkva, Lipcse stb.), ahol minden esetben igazolja világhírét. A nagy magyar szállodavállalatok az IHC és a Hilton európai és közel-keleti házaiban, valamint más külföldi szállodákban rendeznek Magyar Gasztronómiai Heteket, sajátos szolgáltatásokkal és programokkal.

A különleges magyar nemzeti ételek Magyarországon, mint más országokban is, különféle társadalmi rétegek körében alakultak ki és kölcsönös hatások révén váltak nemzeti étellekké.

A földbirtokos osztály körében, a főúri kastélyokban és nemesi udvarházakban alakult ki a vadfélék elkészítésének sokféle jellegzetes hazai módja. Ezekből a körökből származnak az olyan bonyolult eljárással készült tésztafélék, mint pl. a vargabéles.

Nem kevés nemzeti étel szerzője a városok polgársága. Ezek között számos halétel és a szárnyasok több változata szerepel, valamint olyan tésztafélék, amelyek a cukrászati termékekhez állnak közel.

Igen sok jellegzetes magyar étel viszont paraszti eredetű. Szinte egy-egy vidék néprajzi kultúrájának a részeként alakultak ki jellegzetes helyi ételek, s innen terjedtek el országosan. Így az alföldi pásztorok étele volt a marhahúsból készült, paprikás lében főtt gulyás, vagy a különféle tarhonyás ételek. A halászok étele volt a bő lében, paprikával-hagymával főtt hal, mégpedig más-más változatban a Duna, a Tisza és a Balaton

A dunaújvárosi Dunagyöngye Étterem

A Lidó és a Napsugár Szálloda Siófokon

mellett. Ezekből alakult ki a híres magyar halászlé: a könnyű és pikáns, enyhén csípős, vérpiros levű hal-étel, amely a hal, a hagyma és a paprika ízeit egyesíti utolérhetetlen harmóniában. Paraszti eredetű ételek az eredetileg ünnepi alkalomra bográcsban főzött paprikáshúsok, továbbá a disznótoros húskészítmények sokféle változata is. Hasonlóképpen néhány speciális magyar hentesáru: a magyar sonka, amelynek a Dunántúl, és a paprikával fűszerezett kolbász, amelynek az Alföld a hazája.

Jeles magyar ételeket hozott létre azonban az élelmiszeripar is, mégpedig a szakácsmesterség, a húsipar és a cukrászipar egyaránt. Példaként említhetők a már ismertetett cukrászati termékeken kívül a szalámi, a magyar konzervsonka és számos más finom hentesáru, a tejfölös paprikáscsirke, a balatoni fogas többféle különleges elkészítése, a kolozsvári rakottkáposzta, a székeklygulyás, az Ujházy tyúklevés stb. Ezen túlmenően az összes nemzeti étel mai formáját, a mai ízlésnek megfelelő jellegét a vendéglátóipar alakította ki, s ma is állandóan formálja, gazdagítja és egyben korszerűsíti.

A magyar konyhához elválaszthatatlanul hozzá tartoznak a hazai borok is. Az országban a könnyű homoki, asztali bortól a nehéz, tüzes pecsenyeborokig, a kiváló zamatú, édes tokaji aszúig mindenféle borfajta megtalálható. A magyar bor alkoholtartalma általában magasabb, mint a franciáé, a moseli vagy az osztrák boroké; a magyar borok testesebbek, mint az említett külföldi borok, de a magyar konyha zsíros, fűszeres ételspecialitásai egyenesen megkövetelik ezeket a borokat. Boraink között azonban nem hiányoznak a könnyebb, kisebb alkoholtartalmú, kellemesen savanykás, üde asztali borok sem. Ilyenek főleg a Duna-Tisza közti homoki borok.

A fontosabb idegenforgalmi központok. A Magyarország felé áramló idegenforgalom évről évre emelkedik, noha az országnak sem tengerpartja, sem pedig magas hegyvidékei nincsenek. De mintha csak a természet kárpótolni akarta volna e tájat szűkkeblűségéért, néhány helyen olyan bőségben osztotta kegyeit, olyan pazarló módon halmozott össze minden vonzó tulajdonságot, hogy már ez is rendkívül kedvelté teszi a külföldiek számára. Az egyik hely az ország fővárosa, Budapest, a másik a Balaton — Közép-Európa legnagyobb tava —, amelyet némi túlzással magyar tengernek is becéznek, a harmadik a festői Dunakanyar. Emellett azonban az ország más részein is vannak nevezetes idegenforgalmi helyek.

Budapest. Fővárosunk 2 000 000 lakosú világváros, amelyet a Duna oszt ketté. Jobb partja többnyire üdülésre alkalmas villanegyed, amelyet erdőkkel koszorúzott kisebb hegyek tagolnak, bal partja teljesen sík. A két városrész között a Duna bájos kis szigetet zár körül, a szépen parkírozott Margitszigetet. A szigetet

A Kistihany Szálloda

IV. Béla leányáról, Margitról nevezték el. Itt található a Margitszigeti Nagyszálló, a Nemzeti Sportuszoda, a Palatinus Strandfürdő. A magas kert- és parkkultúrával rendelkező és sétányokban gazdag sziget a fiatalság kedvelt, romantikus találkozóhelye. A város jobb parti, budai részén emelkedik a Vár, ahol műemlékek sokaságában gyönyörködhet a látogató. Maga a volt királyi vár nagy múzeumként hét évszázad különböző stílusait őrzi. Több évszázadon keresztül épült, formálódott, mint ahogyan a Mátyás-templom is hét évszázad kortársa. A templom ma teljes épségben áll. A magyar főváros legnagyobb múltú, egyik legtöbbet látogatott műemléke. A Várhegy mellett van a nála magasabb Gellérthegy, mely Budapest belterületének legkiemelkedőbb pontja. A Gellérthegy — tetején az egyedülálló, sajátos vendéglátó szolgáltatásokat nyújtó Citadellával — közvetlenül a Duna partján magasodik, így onnan páratlan szépségű körkép nyílik a fővárosra. Kevés európai főváros dicsekedhet ilyen tág látóhatárral, a sok festői részletet harmonikus egységbe fűző panoráma-képpel.

Az idegen sok érdekes műemléket találhat a fővárosban és környékén, bár a másfél évszázados török megszállás, mely az ország nagy részét — beleértve Budapestet is — sújtotta, és a két világháború pusztulásra ítélte a műemlékek, gyűjtemények, s egyéb kulturális értékek zömét. Ami mégis megmaradt, azt ma gondosan őrzik, óvják, s a műemlékek megóvására, rekonstrukciójára óriási összegeket költ az állam. A római korból az aquincumi polgár- és táborváros romjai maradtak meg. Ez egységes és lezárt emlékkör, mert alakulását idegen elemek, hatások nem zavarták meg. Budapesten a 2000 éves aquincumi emlékektől kezdve megtalálhatók a középkori, a reneszánsz és a barokk stílus kiemelkedő alkotásai.

A török hódoltság azonban nemcsak pusztította az ország műemlékeit, de vallási szokásainak és társadalmi hagyományainak nyomaival gazdagította is. Ezek közül a legjelentősebbek a mohamedán vallás rítusa szerint épült török fürdők: Rudas, Rác és Király fürdő.

Pest-Buda — a nagyhatalmi középkori múltat megsemmisítő török megszállás megszűnése után — a 18. század első negyedében, a barokk korban kezd erőteljesen épülni, majd a 18. század végétől a következő század elejéig a klasszicista stílus nyomja rá bélyegét a városépítésre. Az eklektika számra népes, méretre hatalmas és olykor kiváló művészi értékű műemlékeket hagyott a mai korra. Budapest külföldi vendégei ezeket az épületeket keresik fel, mint pl. a Parlamentet, az Operaházat, a Halászbástyát stb. A várbeli Halászbástya annyira közsímet és közkedvelt helye a külföldieknek, hogy hovatovább már Budapest szimbólumává válik.

A dunaújvárosi Aranycsillag Szálloda téli kertje

Budapest műemlékeinek körét folyamatosan gazdagítják a római és középkorbeli emlékeket feltáró ásatások is. Az egész országban tervszerűen, nagy anyagi befektetések mellett történő, jelentős kultúrkincseket feltáró kutatási munkálatok nagy része Budapestre és környékére esik.

Az épületek mellett a városkép fontos alkotóelemei a Dunát átívelő hidak is. A második világháborúban valamennyi elpusztult, ma már azonban mind felépült (a legutolsót, mely egyetlen merész ívvel szeli át a Duna medrét, 1964-ben adták át a forgalomnak).

Budapest fürdővárosa is. A világ összes nagyvárosai között egyedülálló, hogy egy ország fővárosa, kulturális és gazdasági központja, egyúttal gyógy- és üdülőhely is legyen. Budapest az a nagyváros, amely ezeket a jellemzőket magában egyesíti. Területén 123 helyen törnek felszínre gyógyhatású melegvizek. A feltörő vízmennyiség igen jelentős, a források és kutak naponta kb. 40 millió liter meleg és 30 millió liter langyos vizet szolgáltatnak. A forrásokat számos gyógyfürdő, uszoda és strand hasznosítja.

A magyar főváros élénk kulturális élete fontos tényezője az idegenforgalomnak. Budapestnek két operaháza, és a város lakosságának számához képest nagyszámú prózai színháza van. Itt van a falujáró Déryné Színház központja is. Fejlett és nivós a koncertélet is, évente mintegy kétszázeezen látogatják a hangversenyeket. A világhírű magyar zeneszerzők: Liszt, Bartók, Kodály művei nemcsak a hazai közönség előtt népszerűek, de a külföldiek is nagy számban vesznek részt a magyar zeneművekből összeállított programokon. A rendszeresen szervezett, jelentős kultúresemény számba menő „Budapesti Zenei Hetek”-en nemzetközileg ismert művészek is részt vesznek. Budapestben van a nagy nemzetközi sikereket aratott Állami Népi Együttes központja is.

Képzőművészeti vonatkozásban első helyen a Szépművészeti Múzeum érdemel figyelmet. Az olasz, német, holland és főként a spanyol termek (Goya és Greco képeivel) Európa-szerte számon tartott, ritka becsű gyűjteménnyé avatják. A régi szoborosztály is több világhírű tárggyal dicsekedhet (pl. Leonardo lovas bronzja). A grafikai osztály Leonardo, Raffael, Rembrandt rajzai mellett több százezer lapot számláló metszet- és karcgyűjteményt őriz és a modern francia művészet bőséges rajz- és akvarell-sorozatát (világhírű kincse Delacroix alkotása: „Vihartól megvadult ló”). A Magyar Nemzeti Galéria a 19. és 20. század magyar festészetének és szobrászatának teljességét mutatja be.

Budapest a magyar sportélet fellelővárosa, ahol a külföldi vendég mindig talál valami érdekes sport-programot. Sajátos építészeti megoldású a 90 000 nézőt befogadó Népstadion. A város környéke, a budai hegyek kiválóan alkalmasak turisztikára.

Szállodái, éttermei, szórakozóhelyei sok elismerést szereznek a városnak.

A magyar ipar és külkereskedelem fejlődését reprezentálja — évről évre nagyobb számú külföldi kiállítóval és vendéggel — a Budapesti Nemzetközi Vásár.

Közlekedési vonatkozásban is szerencsés helyzetben van a főváros. Az ország összes vasútjainak, közútjainak Budapest a kiindulópontja, korszerű légitársaságok révén pedig Európa valamennyi nagyvárosából könnyen megközelíthető.

A Balaton. Budapest után a legfrekvenciáltabb idegenforgalmi terület. E közel 600 km² vízfelületű tónak egyedülálló tulajdonsága, hogy vizének hőmérséklete nyáron 25—28 °C között ingadozik, s így fürdőzésre, strandolásra kiválóan alkalmas. A déli partot finom fővény borítja. Itt a víz lassan mélyül — kb. 500 méter után éri el az embermagasságot —, így a gyermekek is veszély nélkül fürödhetnek benne. Fontos gyógytényezője a Balaton éghajlatának a napfény. A megfigyelések és mérések szerint nyáron a Balatonon 10 és 13 óra között olyan erős a közvetlen napfény, mintha a napfürdőzőt egy méter távolságról egymillió gyertyafény érné.

Budapesttől a Balaton mindössze 100 km távolságra fekszik, s innen még 77 km hosszan húzódik délnyugati irányban. A főidényben naponta 14 expressz-, gyors-, sebes- és személyvonat-pár közlekedik a fővárosból a Balatonhoz, melyeknek évről évre csökken a menetideje. A vasútvonal a tó mindkét partján végighalad, s 200 km hosszúságban 51 üdülőhelyet érint.

Közúti járművekkel elsőrangú műutakon közelíthető meg a tó. Az utak mentén modern benzinkutakat, javító-szerelő szervízállomásokat és mellettük vagy közelükben felfrissülést kínáló eszpresszókat talál az autós turista. Vikend-forgalomban mozgó szervízállomások is működnek.

A sok szép üdülőhely közül is kiemelkedik mindenkelelőtt Balatonfüred, az északi part patinás hangulatú gyógyhelye. A rómaiak óta ismert szénsavas gyógyforrásának a vizét európai hírv szívkórháza hasznosítja. A kórházban, illetve a sanatóriumban külön osztályok vannak külföldi betegek részére, az ismertebb európai nyelveket beszélő orvosokkal és személyzettel. Többek között itt gyógyult meg Tagore, a híres indiai író is, akinek emléket szobra és az általa ültetett emlékfá őrzi. Balatonfüreden rendszeresen nemzetközi orvos, elsősorban szívgyógyászati konferenciákat tartanak. Nagy forgalmú hajókikötője is van, s a balaoni vitorlásélet egyik fellelővárosa. Itt rendezik meg kétévénként a Balaton körülvitorlására kiírt Kék Szalag versenyt, valamint minden évben az immár csaknem másfél évszázados hagyományra visszatekintő Annabált.

A Füreddel szomszédos Tihany 11 km² nagyságú, a tóba mélyen benyúló félszigeten fekszik. A magas dombon levő ősi halászfalu alatt fürdőtelep alakult ki villákkal, üdülőházakkal, a rév közelében pedig az utóbbi években modern szállodákat építettek. A félsziget nemcsak természeti szépségekben bővelkedik, hanem ritka természeti és geológiai érdekességekben is (kőbe vajt szerzetes cellák, gejzirrit kúpok stb.). Természetvédelmi terület. A hegytetőn a volt apátsági templom áll, 900 éves alttemplommal, mellette múzeum és a Balaton festészetét bemutató képtár. Emellett a Balaton sportéletének is egyik köz-

pontja. Itt kerül megrendezésre a Csillag túra elnevezésű nemzetközi autóverseny, valamint az ugyancsak nemzetközi jellegű vitorlásverseny egyik állomása.

A Badacsonyi kedvelt kirándulóhely. A koporsó alakú bazalt-vulkántakarós hegy lankáin teremnek az Európa-szerte ismert kitűnő borok: a Szürkebarát és a Kéknyelű. A hagyományos szüreti ünnepek mindig nagy nézősereget vonzanak.

Keszthely városa a tópart délnyugati sarkában fekszik. Kulturált városka, számos műemlék-épülettel, múzeummal. Itt született Goldmark Károly zeneszerző, és itt nyílt meg 1797-ben Festetics György alapításaként Európa első rendszeres mezőgazdasági iskolája, a Georgikon. A kastély hatalmas parkban épült, könyvtára európai híré. A kastély udvarában nyaranta nagyszabású koncerteket rendeznek. A várostól 6 km-re fekszik Hévíz, melegvízi gyógytavával. 30–38 C°-os vize és iszapja elsősorban a mozgásszervi betegségek évtizedek óta kipróbált, hatásos gyógyszere.

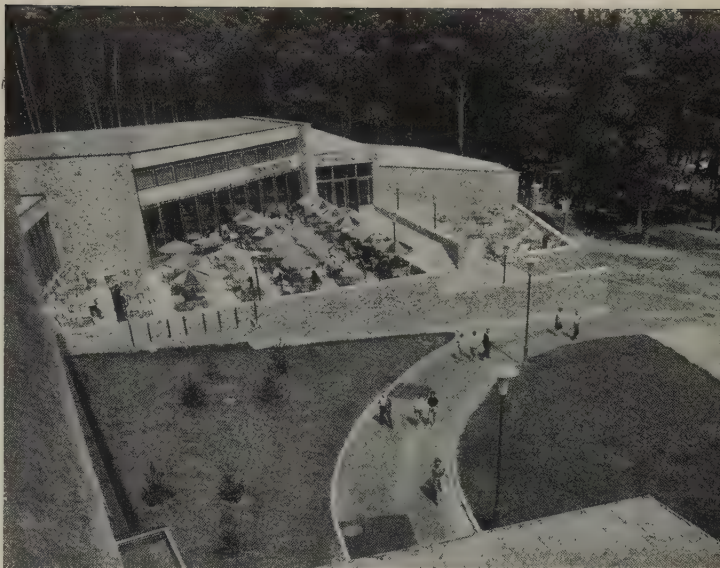
A déli parton Siófok a legjelentősebb üdülőhely. 12 km hosszú vízpartján nyaranta tíz és tízezrek strandolnak. Itt épült a legtöbb szálloda és a legtöbb szórakozóhely is. Hajóforgalma és vitorlás sportélete egyaránt jelentős. Itt alakult ki az első balatoni, a tengerpartira emlékeztető modern szállodasor. 1963-ban ünnepelték az üdülőhely fennállásának századik évfordulóját, 1968-ban pedig városi rangra emelkedett.

Balatonföldvár Siófokhoz hasonló, nagyforgalmú, élénk üdülőhely. Itt is sok külföldi vendég fordul meg nyaranta és a fiatalság is kedveli.

A Balaton mentén egyaránt találunk elsőrendű hoteleket és úgynevezett nyári szállodákat, és csaknem minden üdülőhelyen, campingeket is

A Dunakanyar. A harmadik jelentősebb idegenforgalmi terület a Budapesttől északra elterülő Dunakanyar. A fővárosához való közelsége miatt kedvelt, s nem utolsósorban azért, mert bővelkedik tájképi szépségekben. Különösen a hétvégi kirándulóforgalom jelentékeny. A jelentősebb kirándulási célpontok Visegrád és Esztergom. Az előbbi helyen Mátyás király feltárt palotájának romjai jelentenek látványosságot, míg Esztergomot főleg a gazdag gyűjteménnyel rendelkező Keresztény Múzeum és Főszékesegyházi Kincstár megtekintése végett keresik fel. Az ország egyik legnagyobb vidéki gyűjteménye (festmények, gobelinek, porcelánok) sok külföldi látogatót vonz. Érdeklődésre tarthat számot a középkori királyi vár és palota maradványa is, valamint az ország legnagyobb temploma: a Bazilika.

A Dunántúl. A Dunától nyugatra elterülő 26 km² területű Velencei-tó jelentős hely az idegenforgalom számára. A tó kitűnő vitorlázási lehetőséget nyújt, s náddal benőtt part menti szegélye gazdag vízimadár-világot rejt. Mindezek, valamint a helyi halászcárdák sajátos hangulata egyaránt nagyszámú turistát vonz ebbe a körzetbe. Ilyen ősi vadon már kevés van Európában, s partjain mégis kulturált strandokat, campingeket, nádfedeles csárdákat, de már modern eszpresszókat is találunk.

A soproni Fenyves Szálloda

A Velencei tó és a Balaton között félúton fekszik Székesfehérvár, az ország első fővárosa. Az évszázados múltra ma már csak a romkert, a hajdani bazilika alapfalai emlékeztetnek, s Szent István, az első magyar király fennmaradt koporsója (velencei munka), azonban a város már barokk hangulatú.

Martonvásár neve nem ismeretlen a zenekedvelők körében. Az egykori Brunswick-kastély kétszer is vendéglátta Ludwig van Beethovent. A kastélyban Beetho-

A szálloda étterme

ven emlékmúzeumot rendeztek be, a park közepén levő tó szigetén pedig — Beethoven szobra előtt — évenként háromszor nagysikerű Beethoven-koncertet adnak, amely állandó idegenforgalmi érdeklődésre tarthat számot. Sok helyi emlék és legenda utal a Beethoven és Brunswick Teréz közötti romantikus szerelemre. A zenetörténeti kutatások szerint a IV. szimfónia derűsége összefüggésben van a Martonvásáron eltöltött kedves napokkal.

A szocialista ipartelepítés és városépítés példája a Duna mellett felépített Dunaújváros. Magas színvonalon gépesített és berendezett gyártelepei az újonnan megteremtett magyar fémkohászat egyik központja. A gyár közelébe telepített város modern háztömbjeivel, kommunális és kulturális létesítményeivel az új, szocialista várostelepítés szimbóluma.

A Balaton északi partjának közelében, Balatonalmádítól 14 km-re találjuk a romantikus magyar hegyvidék, a Bakony központját, az ősi Veszprém városát, neves egyetemével. A város látnivalói közül első helyen említjük a várnegyedét, mely 30 méter magas sziklabércre épült. A város műemlékei közül figyelemreméltó a részben román, részben gótikus stílusban épült székesegyház, a 13. századbeli román Gizella-kápolna, továbbá a belváros barokk házai. Veszprém a háború utáni idők óta egyetemi város, a magyar vegyipari mérnökképzés központja. Itt rendezik meg minden évben — elsősorban külföldi hallgatók részére — a Balatoni Nyári Szabadegyetemet.

Győr a Dunántúl északi részének legnagyobb városa. Budapest és Bécs között pontosan fele úton (128 km) fekszik. Jelentős ipari város, sok szép műemlékkel. A főútvonal mentén kitűnő szálló található, a Rába.

Győrtől 85 km-re, az osztrák határ mellett van Sopron. A magyar gótikának, a középkornak és a barokk kornak valóságos szabadtéri múzeuma ez a festői fekvésű, az Alpok előhegyeinek lábánál települt város. A város lakossága a nyaranta megrendezett Soproni Ünnepi Hetek keretében tárja kedvelt városa szépségeit a nagyszámú bel- és külföldi látogató elé. A Fenyves Szálloda sajátos hangulatot és különleges üdülést nyújtó hegyi szálloda. A soproni Pannónia Szálloda ugyancsak kellemes környezetet biztosít.

A Győrből Sopronba vezető országút és vasútvonal közelében találjuk Fertődöt (Eszterházát), ahol a 18. század végén épült egykori Esterházy-kastélyt, Magyarország legnagyobb szabású barokk kori kastélyát tekinthetjük meg. A maga korában magyar Versailles-nak is nevezték. A fennmaradt emlékek szerint Esterházy herceg, aki Mária Terézia tábornagya volt, itt látta vendégül a királynőt. A kastélyban évről évre Haydn emlékhangversenyeket tartanak, Haydn ugyanis negyedszázadon át vezette az Esterházy hercegek zenekarát.

Az ősi Savaria, mai nevén Szombathely városában sok ókori műemlék, köztük az Isis szentély található. Modern, minden igényt kielégítő sportpalotája, az új Isis Szálloda és számos más létesítmény a várost Nyugat-Magyarország egyik idegenforgalmi centrumává avatja.

Közvetlenül az osztrák—magyar határon, a festői környezetben fekvő Kőszeg a középkori emlékek tárháza, emellett a magyar történelem végvári harcainak is jelentős emléke.

A Dunántúl legnagyobb városa Pécs, az ország délnyugati részén, a Mecsek hegység déli lejtőin fekszik. Távolsága Budapesttől 190 km. Jó autót vezet ide. A város több mint 2000 éves múltat tekint vissza, régi egyeteme van és bővelkedik a különböző korok műemlékeiben.

Észak-Magyarország. Ez az országrész hegyes vidék. Itt van Eger, egyik legszebb magyar barokk városunk. Kiemelkedő szépségű látnivalói a 18. század második felében épült Líceum (ma Tanárképző Főiskola), a 19. század harmincas éveiben emelt klasszicista stílusú kupolás székesegyház és a minorita templom. Hírnevet többek között az itt termő bor, a híres Egri bikavér szerzett számára. Valójában három híres bor hazája. A legismertebb a bikavér, kellemes, fanyar, tüzes zamatú peccsenyebor, és a „Medoc noir”; mindkettő a klasszikus vörösborok közé tartozik. Az Egri leányka jeles asztali vagy peccsenyebor. A hegyoldalba vajt hangulatos pincesorok az érkező utast jóelőre tájékoztatják a város bortermő jellegéről. Eger gyönyörű strandját, uszodáját kitűnő meleg gyógyvizek táplálják. Ezenkívül nagy múltú várat, szép képtárat, egy török minaretet, s két kitűnő szállodát is találunk itt.

A pécsi Olympia Étterem — A szegedi Hági Étterem kerthelyisége

Evezős pihenő a Dunakanyarban — Bakonybéli üdülő

A Bükk hegységnek Egerrel átellenes keleti oldalán, közvetlenül a hegyek lábához simulva találjuk Magyarországon második legnagyobb városát, Miskolcot, mely a legnagyobb ütemben fejlődő városaink közé tartozik. Itt alakult ki az ország egyik legfontosabb nehézipari központja műszaki egyetemmel. A város külterületén fekszik a Bükk láncai között Lillafüred, kedvelt kirándulóhely. A híres Hámori-tó mellett van az egyik legnagyobb szakszervezeti üdülő, az úgynevezett Palota Szálló. Miskolc—Tapolca sajátos gyógyhatású barlang-fürdőjével, kellemes strandjával egyre kedveltebb üdülőhellyé lesz.

A Mátra és a Bükk találkozásánál fekszik az ország egyik legszebb hegyi tája: a Szilvásvárad melletti Szalajka-völgy, melynek halastavai a pisztránghalásznak vonzó paradicsoma.

Miskolcra néhány igen szép kirándulást tehetünk nemcsak a Bükk vadregényes tájai felé, hanem déli irányban Mezőkövesdre, ahol a magyar népművészet egyik világhíres területét, a Matyóföldet ismerhetjük meg. A matyó népviselet és kézimunkák, amelyek nagy bőségben találhatók a mezőkövesdi Matyóház gyűjteményében, messze az országhatáron túl is jól ismertek.

Miskolcon és környékén járva viszonylag rövid kirándulással (56 km) látogathatjuk meg a világhírű tokaji borok hazáját, Tokaj-Hegyalját.

A Tiszántúl. A Tiszántúl idegenforgalmi, közlekedési, gazdasági és kulturális centruma a jellegzetes alföldi területen épült Debrecen. Sajátos hangulatú, szélesen elterülő síksági város ez, amely a magyar történelem során több ízben fontos események színhelye volt. Itt mondták ki 1849-ben a Habsburg-ház trónfosztását, s itt alakult meg a második világháború után, 1944-ben az első magyar kormány. Debrecen évszázadokon

át a magyar protestantizmus központja, s ma is fontos kulturális központ és egyetemi város. A várost szimbolizáló református Nagytemplom és a mellette épült kollégium idegenforgalmi látványosság.

A Debrecen környéki kirándulások között első helyen említjük az idegenforgalmi szempontból elsőrendű látványosságot jelentő híres magyar pusztát, a Hortobágyot. Több mint 2000 km² kiterjedésű füves-szikes pusztaság ez, amelynek középpontja a híres Hortobágyi csárda. A csárda mellett a pusztaság egyik építészeti érdekessége a „kilencliku” híd. A hortobágyi puszta ritka természeti jelensége a Petőfi által is megénekelt délibáb, továbbá arculatához tartozik a világhírű ménes. Kedvelt találkozóhelye a vadliba-vadászoknak is.

A Duna—Tisza köze. A Budapest—Szeged—Belgrád főútvonalon fekszik a magyar gyümölcs- és szőlőtermelés központja, Kecskemét. A város és környéke területén napjainkban válik valóra a régi álom: „homokból aranyat csinálni”. Ezzel párhuzamosan emelkedik Kecskeméten és környékén a konzervgyárak termelése is. A vidék jelentőségének megfelelően a város „Aranyhomok” elnevezéssel 100 szobás, magas osztályú szállodát kapott. Kecskemét közelében a bugaci síkságon a magyar puszták egyik leghíresebb csárdája, a Bugaci Csárda található.

A másik nagy alföldi város, Szeged, a jugoszláv határ közelében fekszik. Az ország egyik fontos kulturális központja, több kutatóintézet, egyetemmel és főiskolával. A város központjában emelkedő Foga-dalmi Templom (kórusán Európa második legnagyobb orgonájával) előtti Dóm téren minden évben nagy sikerrel rendezik meg a Szegedi Szabadtéri Játékokat. Ezeken a legjobb magyar színészek, énekesek kívül világhírű külföldi vendégművészek és együtte-

sek is gyakran fellépnek. A hagyományos szabadtéri játékok sokezer külföldi vendéget vonzanak ebbe a szép fekvésű Tisza-parti városba. A játékok ideje alatt számos kiállítás, valamint kulturális és sportrendezvény szórakoztatja a látogatókat. Szeged Budapesttől 170 km távolságra van, kitűnő autótűt köti össze a fővárossal.

Számos idegenforgalmi szakember, utazási irodák tulajdonosai, képviselői tekintették meg az ismertetett városokat, tájakat, azok látnivalóit. Nyilatkozataikból az az általános megállapítás csendült ki, hogy Magyarországnak kiváló alapfeltételei vannak egy szélesebb körű idegenforgalom lebonyolításához. Az évről évre emelkedő számú külföldi vendég, közöttük nagy számban visszatérő vendégek is ezt igazolják.

A természeti sportok. Különlegesen vonzó helyeket kínál Magyarország a természeti környezethez kapcsolódó sportok számára.

A vízisportok, különösen a vitorlázás eszményi terepe a Balaton. Vitorláshajók bérelhetők és nyaranta a leglátogatottabb üdülőhelyeken vitorlás-iskolák működnek. Az evezős-sport különböző ágait leginkább a budapesti és környékbeli Duna szakaszon űzik, de alkalmas rá a folyam egész magyarországi szakasza, melyet nagy számban keresnek fel a nemzetközi vízitúrák résztvevői.

A középhegységi turisztika számára 300—1000 méter közötti magasságokban, lomboserdővel borított vidékeken nyújt lehetőséget a Balatontól az ország északi határáig húzódó Magyar-középhegység. Részai a Bakony, Vértes, Gerecse, Pilis, Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk és Zempléni hegység. Az utak mindenütt jelzettek, gondozott, tiszta turistaházak és campingek kínálnak szállást.

A lovas-túrasport kedvelői a híres magyar lovakból álló dunántúli (Tata, Káld, Rádháza) és alföldi (Hortobágy, Mezőhegyes, Szenttamás) méneseiket keresik fel.

A vadászat kedvelt sport Magyarországon. A tervszerű vadgazdálkodás jó zsákmányt, értékes trófeákat ígér a vadászoknak. A vadászterületek gyorsan és könnyen megközelíthetők és nem csupán a hegyekre korlátozódnak, ahol természetesen a legtöbb a szarvas és a vaddisznó, hanem kiterjednek az Alföldre és a folyók mentének különleges hangulatú, sűrű ártéri erdeire is, az özek, nyulak, fácánok és foglyok tanyáira. Vadliba és vadkacsa a Duna és a Tisza vidékén, valamint a Hortobágyon található nagyobb tömegben.

Az országban mindazokat a halakat bőségesen lehet horgászni, melyek Európa édesvízeiben előfordulnak. Harcsa, ponty, csuka, balin és számos más halfajta található a Dunában, a Tiszában és mellékfolyóikban. A dunai horgászat egyik központja Győr, másik a Budapest alatti soroksári Duna-ág, valamint Baja, a Tiszán pedig Szolnok és Szeged. A Balaton partja végig alkalmas a horgászásra, a tó különlegeségei a többi hal mellett a fogas, a süllő, a csuka és az utóbbi években betelepített angolna. Budapesttől 50 km-re délnyugatra fekszik a halakban gazdag

Velencei-tó. A Bakony és a Bükk sebes vízű patakjaiban pisztránghorgászat is lehetséges. Turisták napi horgászjegyeket válthatnak.

Idegenforgalmi kalauz

Utazási irodák. Az idegenforgalom szolgálatában több utazási iroda működik és néhány társadalmi szervezet tevékenysége is kapcsolódik az idegenforgalomhoz. Az idegenforgalmi szolgálat általában országosan kiépült, s állandóan fejlődik.

Az *IBUSZ* (Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt.). Az ország legnagyobb idegenforgalmi irodája, amely a következő szolgáltatásokat nyújtja.

— Vasút-, autóbusz-, hajó- és repülő-menetjegyek kiadása. A magyar állami közlekedési vállalatok: a MÁV (Magyar Államvasutak), a MÁVAUT (Magyar Autóbúszközlekedési Vállalat), a MAHART (Magyar Hajózási Vállalat) és a MALÉV (Magyar Légiközlekedési Vállalat) hivatalos menetjegyi irodája. Ugyanakkor az *IBUSZ* az összes fontos európai vasútvállalatnak és a nagyobb légiközlekedési társaságoknak jegybizományosa. Képvisel tengeri hajózási vállalatokat is. Hálókocsi-foglalás. Helyjegyek nemzetközi vonatokra.

— Valuta- és utazási csekk-beváltás. Bankszolgálat budapesti és vidéki irodákban.

— Szállodai szobafoglalás. A külföldön megváltott szállodafoglalás esetén már az utazás előtt, de a megérkezés után is vállalja szállodai szoba vagy más szállásmegoldás (fizető-vendégszolgálat, camping, turistaszállás) biztosítását.

— Vízum-ügyek. Magyarországon időző külföldiek részére vízum-meghosszabbítások intézése.

— Programok összeállítás. A rendelkezésre álló idő, az anyagi lehetőségek és egyéni érdeklődés figyelembevételével programok összeállítása egyéneknek és csoportoknak.

— Tolmács- és kísérő-szolgálat csoportoknak.

— Kirándulások, körutazások szervezése külföldiek részére. „Egy hét Budapesten”, „Egy hét Budapesten — egy hét a Balatonnál”, „Szűnidei körutazás Magyarországon”, „Magyar Rapszódia Túra” stb. Egnapos kirándulások Budapestről a Balatonhoz, a Dunakanyarba, a Mátrába. Részletes program szerint autóbúsz-kirándulások az ország minden vidékére. Hétvégi különvonatok mérsékelt árakkal.

— Városnéző kórséta. Rendszeres városnéző kör-séták Budapesten panoráma-autóbúszokkal.

— Lovastúrák szervezése. „Hungaria Lovastúra”, „Mátra—Bükk túra”, „Balatoni túra”, „Gemenci erdő—Mecsek túra”, „Bakonyi túra” stb.

— Autóbérelés. Gépkocsik bérelhetők Budapesten vezetővel és vezető nélkül.

— Információ. Írásbeli, telefon- és személyes megkeresésre felvilágosítás minden, utazással kapcsolatos ügyben. Magyar és idegen nyelvű írásos tájékoztatók az ország idegenforgalmi nevezetességeiről és szolgáltatásairól.

— Különleges szolgáltatások. Nyáron vitorlásiskola és vitorlás-bérlés Tihanyban és Siófokon. Lovasiskolák Tihanyban, Siófokon, és Keszthelyen.

IBUSZ irodák

IBUSZ főiroda: Budapest, V., Felszabadulás tér 5. Telefon: 180—860. Nemzetközi légi- és hajóforgalom: Budapest, V., Vörösmarty tér 5. Telefon: 187—544. Üdülőszolgálat: Budapest, V., Petőfi tér 3. Telefon: 181—484. Útlevel- és vízumszolgálat: Budapest, VII., Tanács krt. 3/c. Telefon: 423—140. Autóbusz túrák: Budapest, V., József Attila u. 18. Telefon: 380—507. További irodák a város több főútvonalán, továbbá a Keleti és a Nyugati pályaudvarokon. Hostess-szolgálat (kirendeltség) a nagyobb szállodákban.

Fontosabb vidéki IBUSZ irodák: Balatonfüred, Debrecen, Dunaújváros, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Gyula, Hajdúszoboszló, Hévíz, Kecskemét, Keszthely, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Pécs, Siófok, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szekszárd, Szolnok, Szombathely, Tata, Veszprém.

Az IBUSZ szolgáltatásait külföldről minden nagyobb utazási iroda útján lehet igényelni. IBUSZ képviseltek működnek több európai nagyvárosban,

így Berlinben, Brüsszelben, Frankfurtban, Londonban, Moszkvában, Párizsban, Prágában, Stockholm-ban.

Speciálisan magyarországi utazásokkal foglalkozik az IBUSZ—WIEN A. G. Bécs, I., Kärtnerstrasse 26.

Cooptourist Magyar Szövetkezetek Utazási Irodája Kft. (Budapest, V., Kossuth Lajos tér 13—15. Telefon: 118—803). Elsősorban a különböző termelési, értékesítési és fogyasztási szövetkezetek tagjainak utazásait és programjait szervezi mind belföldön, mind nemzetközi vonatkozásban. Az érdeklődésnek megfelelően speciális túrákat is szervez.

Express Ifjúsági és Diák Utazási Iroda (Budapest, V., Szabadság tér 16. Telefon: 111—430). Ez az Iroda 15—30 év közötti fiatalok csoportjait fogadja Magyarországon, mérsékelt árakkal. Programja: üdülés a Balatonnál és a Dunakanyarban, körutazások az országban. Külön programot készít ipari, mezőgazdasági vagy értelmiségi fiatalok szakmai csoportjainak.

MALÉV AIR-Tours (Budapest, V., Vörösmarty tér 5. Telefon: 181—446). Főleg bérelhető és menetrend-szerű repülőgépekkel szervezett társasutazásra vállalkozó turisták útját, ellátását, programját szervezi és bonyolítja.

Hajdúszoboszló, a mozgásszervi betegségek gyógyfürdője

VOLÁN Kereskedelmi és Utazási Iroda (Budapest, VII., Lenin körút 96. Telefon: 311—380). Foglalkozik a turisták menetrendszerű és különjáratú autóbuszokon való szállítással, szállásfoglalással, étkezés, programok és egyéb idegenforgalmi szolgáltatások szervezésével és biztosításával.

Társadalmi szervezetek. Az ország néhány társadalmi szövetségének a munkássága szorosan kapcsolódik az idegenforgalomhoz is.

Magyarok Világszövetsége (Budapest, VI., Benczúr u. 15. Telefon: 225—405). Célja, hogy tevékenységével összekösse a külföldön élő magyarokat Magyarországgal. Levélben vagy személyes felkeresés alkalmával felvilágosítást ad a távol élő magyarok hazai ügyeiben. Megadja azoknak a hivataloknak a címét, amelyek illetékesek a felmerülő állampolgársági, vagyoni-, család- vagy örökösödési jogi ügyekben. Tanácsot ad a magyarországi utazás hivatalos formáságainak intézéséhez. Szolgálatot tart fenn külföldi vagy magyarországi rokonok és ismerősök felkutatására. Tájékoztat az ország mai életéről, eredményeiről. Kéthetenként megjelenő lapja a „Magyar Hírek”.

Magyar Autóklub (Budapest, II., Rómer Flóris u. 4/a. Telefon: 355—921). A magyar magánautósok érdekvéköpieteli szerve. Tagja a Fédération Internationale de l'Automobile-nak és az Alliance Internationale de Tourisme-nak. Vidéki csoportok: Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged, Székesfehérvár. Szolgáltatásai:

— Segélyszolgálat. Tavasztól őszig az Autóklub segélykocsijai a magyarországi nemzetközi autóutakon és a balatoni útvonalakon ingyenes segítséget nyújtanak azoknak a bel- és külföldi kocsiknak, amelyeknek autósai tagjai nemzeti autóklubjuknak (csupán a beszerelt anyag árát kell megtéríteni).

— Hitellelél-szolgálat. Magyarországi tagja az autós hitelegyezménynek, így mindazoknak, akik a hitellelvet felmutatják, az Autóklub segítséget nyújt javítási és egyéb, az egyezményben foglalt ügyekben.

— Térképszolgálat, út-állapot jelzés. A Klub rendelkezésre bocsátja autótérképeit. Az év minden szakában, különösen télen tájékoztatást ad az utak állapotáról.

— Autótúrák. Az Autóklub rendszeresen különböző túrákat szervez Magyarországra, évi program szerint. Az utak során az ország legszebb vidékeit ismerhetik meg a túrázók és részt vehetnek ügyességi vagy megbízhatósági versenyeken.

— Felvilágosítás. A Magyar Autóklub az utazással kapcsolatos minden ügyben: vízumszerzés, szállásbiztosítás, útvonal- és program-összeállítás stb. az érdeklődők rendelkezésére áll.

Magyar Camping és Caravanning Szövetség (Budapest, VIII., Múzeum utca 11. Telefon: 141—880). A Szövetség tagja az Association Internationale de Camping et Caravanning-nak. Társadalmi szervezet a camping-kultúra fejlesztésére és a különböző nemzetek táborozó turistái barátságának ápolására.

Magyar Testnevelési és Sportszövetség Országos Tanácsa (Budapest, V., Rosenberg házaspár u. 1. Telefon: 119—080) a különböző sportágak szövetségeit fogja össze. Ezen a címen található meg az Evezős Szövetség, a Természetbarát Szövetség, a Vitorlás Szövetség stb.

A Magyar Országos Horgász Szövetség (Budapest, V., Galamb u. 3. Telefon: 180—224) a horgászok, a *Magyar Vadászok Országos Szövetsége* (Budapest, VI., Népköztársaság útja 86. Telefon: 123—626) a vadászok társadalmi szervezete.

Hivatalos eljárások. Magyarországra csak érvényes úti okmányokkal lehet beutazni. Szocialista országok állampolgárainak útlevele és vízumra nincs szükségük, az államközi megegyezések szerint csupán a személyi igazolványhoz kell kiváltaniok az utazásra jogosító betétlapot.

Az egyéb országokból nem hivatalosan Magyarországra utazó külföldieknek Magyarországra is érvényes, hazájuk hatóságai által kiállított egyéni, családi, ügynevezett „hontalan” vagy — külföldön élő magyar állampolgároknak — konzuli útlevelel kell rendelkezniök. (Egyes országokkal — jelenleg Ausztriával — kötött egyezmény alapján a csoportos útlevelel is megfelelő úti okmány.) A beutazáshoz vízum is szükséges.

A vízumigénylés alapja az utazási irodáknál, a magyar külképviseleteknél és a közúti határbelépőknél napi 5 USA dollár értékben megvásárolható forintutalvány, vagy szolgáltatások nyújtására (szálloda, étkezés) kiállított vaucher. A rokonlátogatók és campingezők csökkentett összegű valutabeváltást teljesítenek.

A vízumfajták a következők.

— Turista vízum. Maximum 21 napra szóló tartózkodási engedéllyel, ami kívánságra az illetékes magyarországi hatóságoknál meghosszabbítható.

— A víkend vízum 24 órai magyarországi tartózkodásra jogosít. Csak az országgal szomszédos államokban működő konzulátusok, illetőleg a közúti határátlépő helyeken működő kirendeltségek állítják ki.

— A tranzit vízum 48 órás tartózkodásra jogosít. Nem hosszabbítható meg. A kilépésnek másutt kell történnie, mint az országba történő belépésnek. A tranzit vízumhoz hotellekötés vagy forintutalvány természetesen nem szükséges, viszont az útlevelelnek tartalmaznia kell a célvízumot. (A budapesti repülőtér érintő utasoknak tranzit vízum nem szükséges.)

A Budapest-Ferihegy repülőtérre, a Dunán a budapesti kikötőkbe érkező utasok, valamint az Ausztria (Hegyeshalom, Rábfüzes, Sopron, Kőszeg), Jugoszlávia (Letenye, Rőszke, Barcs), Románia (Biharkeresztes), Szovjetunió (Záhony) és Csehszlovákia (Rajka, Komárom, Balassagyarmat, Tornyosnémeti) felől érkező autósok az említett formaságok mellett a helyszínen kérhetik a vízum kiadását. Vasúton helyszíni vízumkiadás nincs.

Az érvényes vámrendelkezések közül a legfontosabbak a következők.

Camping a debreceni Nagyerdőben és Balatonfüreden — Szoba a gyöngyösi Mátra Szállodában

Beutazáskor külföldi fizetőeszköz Magyarországra korlátozás nélkül behozható. Az utas kívánságára a vámhivatal a behozott értéktárgyakról, valamint nagyobb értékű tartós használati tárgyakra tanúsítványt állít ki. A tanúsítványban feltüntetett értékeket hazautazása alkalmával engedély nélkül viheti ki. A vámmentes útiholmin kívül a beutazók vámmentesen hozhatnak be 4000 forint belföldi értékű árut. 4000 forint érték felett 8000 forintig általában 40% vámost kell fizetni. Kereskedelmi mennyiségű áru vámkezelésére nincs lehetőség.

Kiutazáskor engedély nélkül vihető ki a beutazáskor kiállított tanúsítványon szereplő minden érték, valamint 400 forint értéket meg nem haladó ajándéktárgy. Kivihetők mindazok az emléktárgyak és használati eszközök, melyeket az utas igazoltan az országba behozott és átváltott fizetőeszközből vásárolt, égetett szeszből azonban csupán egy liter, borból két liter, cigarettából 200 darab.

Műtárgy és muzeális értékű műalkotás kiviteléhez az illetékes múzeum írásbeli hozzájárulása szükséges. A kiviteli engedélyt a műtárgyakat árusító üzletek (Konsumturist) szerzik be. Más érték- és vagyontárgyak kiviteléhez a Magyar Nemzeti Bank (Budapest, V., Szabadság tér 8—11., telefon: 112—600) engedélye szükséges.

Nemzetközi útvonalak. Az európai nemzetközi vonatok közül a következők érintik Magyarországot:

Balt-Orient-Express (Berlin—Drezda—Prága—Budapest—Bukarest)

Nord-Orient-Express (Varsó—Budapest—Bukarest—Várna)

Mamaia-Express (Prága—Pozsony—Budapest—Bukarest—Konstanca—Mangalia)

Wiener-Walzer (Basel—Innsbruck—Salzburg—Bécs—Budapest—Bukarest)

Wien—Oostende-Express (Budapest—Bécs—Köln—Brüsszel—Oostende)

Wien—Budapest-Express (Bécs—Győr—Budapest)

Orient-Express (Párizs—Stuttgart—Salzburg—Bécs—Budapest—Bukarest)

Pannónia-Express (Berlin—Prága—Pozsony—Budapest—Belgrád—Szófia)

Polonia-Express (Varsó—Pozsony—Budapest—Belgrád—Szófia)

Metropol (Berlin—Drezda—Prága—Pozsony—Budapest)

Saxonia (Lipce—Drezda—Prága—Pozsony—Budapest—Siófok—Keszthely)

Favorit (Karl-Marx-Stadt—Drezda—Budapest)

Hungária (Berlin—Drezda—Prága—Budapest)

Adriatica (Prága—Budapest—Zágráb—Rijeka—Vence—Róma).

Gyorsvonat köti össze Budapestet Kijevén keresztül Moszkvával, Zágrábon keresztül Rijekával, és Kassán (Košice) át Poprad—Tatry-val.

A szomszédos országokból néhány helyi jelentőségű vonalon személyvonattal is be lehet lépni az országba.

A nemzetközi szerelvényekkel közvetlen kocsik közlekednek a fenti összeköttetéseken kívül Aachen, Dortmund, Graz, Hamburg, Krakó, Venezia és Budapest között.

Határátlépő helyek a vasútvonalakon:

Ausztriából Hegyeshalom (Wien), Sopron (Ebenfurth—Wiener Neustadt), Szentgotthárd (Graz);

Csehszlovákiából Rajka (Bratislava), Komárom (Komarno), Szob (Sturovo), Somoskőújfalu (Filakovo), Sátoraljaújhely (Slovenské Nové Mesto), Bánréve (Roznava), Hidasnémeti (Košice);

a Szovjetunióból Záhony (Csop),

Romániából Nyírábrány (Valea lui Mihai), Biharke-resztes (Oradea), Kőtegyán (Salonta), Lökösháza (Arad);

Jugoszláviából Murakeresztúr (Čakovec), Gyékényes (Zagreb), Magyarboly (Osijek), Kelebia (Subotica), Röske (Horgos).

Nemzetközi pályaudvarok: Budapest-Keleti, Budapest-Nyugati és Budapest-Déli pályaudvar. A vasutak a Magyar Államvasutak kezelésében vannak.

A *közüti közlekedés* központja Budapest. A nemzetközi E 5-ös London—Istanbul autósstráda Bécs felől Hegyeshalomnál éri el az országot, Budapesten és Szegeden keresztül Röszkénél hagyja el az országot Belgrád felé.

Az idegenforgalmi főidényben rendszeres autóbusszjáratok kötik össze Magyarországot több ország városaival (Graz, Wiener Neustadt, Bécs, Bratislava, Nitra, Komarno, Rijeka stb.). A magyar autóbusszvállalat: a MÁVUT központi pályaudvara Budapest, V., Engels tér, telefon: 182—828.

A közutakon a közlekedést a nemzetközi konвенciókhoz igazodó rendeletek szabályozzák.

A közúti határátkelőhelyek a következők:

Ausztriából Hegyeshalom (Nickelsdorf), Sopron (Klingenbach), Kőszeg (Tattersdorf), Rábfűzes (Heiligenkranz);

Csehszlovákiából Rajka (Rusovce), Komárom (Komarno), Balassagyarmat (Slovenské Darmoty), Toronyosnémeti (Sena), Sátoraljaújhely (Slovenské Nové Mesto); ezeken kívül több határátlépő hely csak a csehszlovák—magyar forgalom számára;

a Szovjetunióból Záhony (Csop);

Romániából Ártánd (Bors);

Jugoszláviából Letenye (Čakovec), Rédics (Čakovec), Röske (Horgos).

Hajóközlekedéssel — az alkalmi turistajáratokon kívül — menetrendszerűen Bécs kapcsolódik a Dunán Budapesthez. A magyar hajózási vállalat, a MAHART, nemzetközi hajóközlekedő (Budapest, V., Belgrád rakpart, telefon: 387—186). A Sirály szárnyashajó hetenként hat alkalommal érkezik Bécsből, menetideje négy óra.

A *nemzetközi légi közlekedés* a Budapest-Ferihegyi repülőtérén bonyolódik le. A járatokat a Magyar Légi közlekedési Vállalat (MALÉV) és az európai légi közlekedési vállalatok tartják fenn. Közvetlen járatok vannak Budapest és a következő városok között: Amsterdam, Athén, Bécs, Beirut, Belgrád, Berlin, Brüsszel, Bukarest, Kairó, Damaszkusz, Dubrovnik, Düsseldorf, Frankfurt am Main, Helsinki, Kijev, Koppenhága, Köln, London, Milano, Moszkva, München, Nicosia, Párizs, Prága, Róma, Szófia, Stockholm, Varsó, Zágráb, Zürich.

A MALÉV jegyirodái: Budapest, V., Dorottya u. 2., telefon: 187—687, és Budapest, V., Váci utca 1—3., telefon: 180—744. Forgalmi iroda és repülőtéri autóbusszok indulása: Budapest, V., Dorottya u. 2.

A külföldi légi közlekedési vállalatok irodái Budapesten a következők:

AEROFLOT (Szovjetunió), V., Váci utca 4., telefon: 181—224

Air Canada, I. Sziklai Sándor utca 1., telefon: 160—003

Air France, V., Kristóf tér 6., telefon: 180—469

Air India, V., Vörösmarty tér 6., telefon: 385—539

BEA (Nagy-Britannia), XVII., Ferihegy, telefon: 268—758

ČSA (Csehszlovákia), V., Vörösmarty tér 2., telefon: 184—624

Interflug (NDK), XVII., Ferihegy, telefon: 183—801

KLM (Hollandia), V., Vörösmarty tér 2., telefon: 382—383

LOT (Lengyelország), XVII., Ferihegy, telefon: 184—475

LUFTHANSA (NSZK), V., Felszabadulás tér 11., telefon: 383—131

SABENA (Belgium), V., Váci utca 1—3., telefon: 180—707

SAS (Skandinávia), V., Váci utca 1—3., telefon: 186—260

SWISSAIR (Svájc), V., Kristóf tér 7—8., telefon: 381—540

TABSO (Bulgária), XVII., Ferihegy, telefon: 140—400/247

TAROM (Románia) V., Balassi Bálint utca 25., telefon: 318—114

VARIG (Brazília), VII., Wesselényi utca 2., telefon: 423—459

A MALÉV járataira bármelyik légitársaság külföldi irodájában is válthatók jegyek és foglalhatók helyek.

Belföldi közlekedés. A belföldi közlekedés központja szintén Budapest. A fővárosból az ország minden idegenforgalmi tekintetben jelentős vidéke közvetlenül gyorsvonattal érhető el. Jegyek válthatók az IBUSZ irodáiban és a pályaudvarokon. A balatoni üdülőhelyekre 33%-os kedvezményes menettérti jegy váltható. Kedvezményes jegy kapható az Aggteleki cseppkőbarlang meglátogatásához is. Mindezek két hónapig érvényesek.

A hét végén 33%-os menettérti jeggyel lehet felkeresni a hegyvidékek kirándulóhelyeit.

A vasúton nehezebben megközelíthető vidékeket távolsági autóbusszjáratok kapcsolják be a forgalomba. A turisztika szempontjából fontosak a Dunakanyarba és a Mátra hegységbe induló járatok.

A helyi hajózás rendszeres — a téli jegesedés idejét kivéve — a Balatonon és a Dunán. A Balatonon a hajójáratok minden jelentős üdülőhelyet érintenek. Átkelő hajók kötik össze a két partot Siófok és Balatonfüred, Balatonboglár és Révfülöp, Fonyód és Badacsony között. Nagy forgalmi jelentősége van a Szántód és Tihany közötti révnek, ahol a komp járműveket is szállít.

A Dunán a kirándulóhajók Budapest és Esztergom, valamint Budapest és Mohács között közlekednek. A Dunakanyar a Szentendrei szigetet közrefogó Duna mindkét ágán megközelíthető hajóval. Visegrádra szárnyashajó is közlekedik. Nagyobb csoportok részére külön hajók bérelhetők.

Budapesten az idegenforgalmi idényben sétahajójáratok közlekednek. Sétahajó jár a Tiszán is Szegednél az ünnepi játékok idején.

A városi közlekedést Budapesten villamosok, trolibuszok, autóbuszok, a földalatti vasút és a Szabadság hegyre járó fogaskerekű vasút bonyolítják le. A Szabadság-híd és a Római-parti üdülőtelep között, valamint a Margitszigetre kishajók járnak.

Autóbuszok minden vidéki városban közlekednek, ezen kívül Debrecenben, Miskolcon, Szegeden és Szombathelyen villamasközlekedés is van.

A taxiforgalmat Budapesten az Autótaxi Vállalat és a „Volán” Kereskedelmi Iroda kocsijai bonyolítják le. Állomások a város minden részén találhatók. Vidéken is közlekednek taxik. Hosszabb használatra az IBUSZ-nál és a „Volán”-nál bérelhetők autók, vezetővel vagy vezető nélkül.

Szállodák, campingek, turistaházak. A vendégek elszállásolása szállodákban, motelekben, turistaszállásokon, turistaházakban, fizetővendég-szolgálat keretében magánházakban és campingekben lehetséges.

A budapesti *szállodák* a következők:

Astoria, V., Kossuth Lajos u. 19. Telefon: 183—855, telex: 3358

Béke, VI., Lenin krt. 97. Telefon: 123—530, telex: 581
Budapest, II., Szilágyi Erzsébet fasor 47. Telefon: 153—230, telex: 3610

Duna Intercontinental, V., Apáczai Csere János utca 4. Telefon: 128—000, telex: 3701

Erzsébet, V., Károlyi Mihály u. 13—15. Telefon: 186—820

Gellért, XI., Gellért tér 1. Telefon: 460—100, telex: 454

Nagyszálló, Margitsziget. Telefon: 111—000, telex: 408
Ifjúság, II., Zivatar u. 1. Telefon: 154—260

Metropol, VII., Rákóczi út 58. Telefon: 421—174
Nemzeti, VIII., József krt. 4. Telefon: 339—160

Palace, VIII., Rákóczi út 43. Telefon: 136—000
Park, VIII., Baross tér 10. Telefon: 131—420

Royal, VII., Lenin krt. 49. Telefon: 421—120, telex: 200
Sport, XI., Tas vezér útja 7—11. Telefon: 259—460, telex: 3353

Szabadság, VII., Rákóczi út 90. Telefon: 229—050, telex: 630

Vénusz Motel, III., Dósa utca 2—4. Telefon: 687—252

Vörös Csillag, XII., Rege út 21. Telefon: 166—404.

A vízum nélkül átutazó vendégek szolgálatára áll a Tranzit Szálló Budapest-Ferihegy repülőtérén. Telefon: 270—460.

Szállodák a Balaton mellett:

Balatonalmádi: Aurora. Telefon: 155, Tulipán. Telefon: 15

Balatonboglár: Hullám. Telefon: 94

Balatonföldvár: Motel. Telefon: 196

Balatonfüred: Aranycsillag. Telefon: 41—578. Marina. Telefon: 40—810, telex: 032241

Balatonfüred-Arács: Annabella. Telefon: 47—766, telex: 2282

Balatonmária: Touring hotel

Fonyód-Bélatelep: Sirály. Telefon: 110

Keszthely: Hungária. Telefon: 22—65. Motel. Telefon: 26—30

Siófok: Balaton. Telefon: 547. Délibáb. Telefon: 234. Európa. Telefon: 650. Hungária. Telefon: 602. Lidó. Telefon: 106. Napfény. Telefon: 534. Vénus. Telefon: 390. Motel. Telefon: 392. Touring hotel Fokihegy

Szántód: Touring hotel. Telefon: Balatonföldvár 296
Tihany: Tihany. Telefon: 116. Motel. Telefon: 111

A vidéki városok, üdülő- és gyógyhelyek szállodái:
Debrecen: Aranybika, Telefon: 18—74. Kis-Debrecen. Telefon: 50—76

Dunaújváros: Aranycsillag. Telefon: 68—56

Eger: Park. Telefon: 21—72. Eger. Telefon: 22—23
Esztergom: Fürdő. Telefon: 170

Gyöngyös: Mátra. Telefon: 20—57

Győr: Rába. Telefon: 13—25

Gyula: Park. Telefon: 374. Komló. Telefon: 41

Hajdúszoboszló: Gambrinus. Telefon: 32. Délibáb. Telefon: 212

Jósvafő: Tengerszem. Telefon: 3

Aggtelek: Cseppkő. Telefon: 7

Kaposvár: Kapos. Telefon: 14—580

Kecskemét: Aranyhomok. Telefon: 10—10

Miskolc: Ávas. Telefon: 36—163. Aranycsillag. Telefon: 35—114

Nagykanizsa: Centrál. Telefon: 14—95

Pécs: Nádor. Telefon: 18—39. Pannónia. Telefon: 23—64

Salgótarján: Karancs. Telefon: 12—08

Sopron: Pannónia, Telefon: 21—83. Fenyves. Telefon: 10—61

Szeged: Hungária. Telefon: 26—43. Tisza. Telefon: 13—71. Royal. Telefon: 20—25

Székesfehérvár: Velence. Telefon: 12—62

Szekszárd: Garay. Telefon: 12—990

Szentendre: Danubius. Telefon: 151

Szolnok: Tisza. Telefon: 22—22

Szombathely: Isis. Telefon: 14—990. Savaria. Telefon: 14—40

Veszprém: Veszprém. Telefon: 12—345

Visegrád: Vár. Telefon: 274

Zalaegerszeg: Arany Bárány. Telefon: 430

A szállodákba szobafoglalás az IBUSZ-nál, a szállodáknál, az idegenforgalmi hivataloknál történhet.

Szerényebb igényű *turistaszállások* az idegenforgalmi tekintetben fontosabb városokban és számos üdülő- és gyógyhelyen találhatók. E szállásokat Budapesten a Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság V., Roosevelt tér 5—7., telefon: 180—609), vidéken a megyei és városi idegenforgalmi hivatalok kezelik. Ilyen turistaszállások:

Budapesten

Citadella Turistaszálló, Gellérthegy

Csillaghegyi Strandszálló, III., Pusztakuti út 3. (csak nyáron működik).

A Dunántúlon
Pécs, Pécsvárad, Abaliget, Harkányfürdő, Siklós
(Baranya megye)
Nadap, Székesfehérvár, Mór, Bodajk (Fejér megye)
Győr, Sopron, Pannonhalma (Győr-Sopron megye)
Tata, Esztergom (Komárom megye)
Visegrád, Szentendre (Pest megye)
Siófok, Szárszó, Balatonboglár, Fonyód, Balaton-
keresztúr (Somogy megye)
Kőszeg, Szombathely (Vas megye)
Balatonfüred, Keszthely, Badacsony (Veszprém megye)
Kaszaháza, Vasvár (Zala megye).
Észak-Magyarországon
Miskolc, Mogyoróska, Jósvafő (Borsod megye)
Eger, Mátrafüred, Szarvaskő (Heves megye)
Eresztvény, Kozárd (Nógrád megye)

Az Alföldön

Debrecen, Guthi erdő (Hajdú-Bihar megye)
Szeged (Csongrád megye).

A megyei idegenforgalmi hivatalok bocsátják rendelkezésre a fizetővendég-szolgálat szobáit is.

A *campingek* a nemzetközi szokásoknak megfelelően biztosítják a lehetőséget a saját sátrak felverésére, illetve a lakókocsik elhelyezésére, kölcsönöznek táborozási felszerelést. Kényelmi berendezésekkel (ivóvíz mosdó, autómosó stb.) ellátottak. Korlátozott mértékben campingházakban is adnak szállást. A campingeken kívül az országban táborozni nem lehet.

Első osztályú campingek a következők:

Budapesten
Római part (III., Szentendrei út)
Hárshegy (XII., Hárshegyi út 5—7.).

A Balaton északi oldalán

Alsóórs
Badacsony-Badacsonyörs
Balatonakali
Balatonakarattya
Balatonalmádi
Balatonfüred
Balatongyörök
Balatonszepezd
Keszthely
Kilián telep
Paloznak
Tapolca
Tihany
Vonyarcvashegy

A Balaton déli oldalán

Balatonboglár
Balatonföldvár
Balatonkeresztúr
Balatonlelle

Balatonszabadi
Balatonszárszó
Balatonszemes
Fonyód
Siófok
Szántód
Zamárdi

A Dunántúlon

Abaliget
Agárd
Érdliget
Győr
Harkányfürdő
Nagykanizsa
Pécs
Sopron
Szombathely

A Dunakanyarban

Esztergom
Leányfalu
Nagymaros
Szentendre
Sződliget

Az Alföldön

Debrecen
Hajdúszoboszló
Szeged
Szolnok

Észak-Magyarországon

Hollóstató (Bükk)
Mátrafüred
Miskolc-Tapolca
Tokaj

Az első osztályúak mellett számos más típusú camping is van az országban. A campingekbe a helyszínen, a gondnoknál lehet szállásra jelentkezni.

A turistaházak elsősorban a hegyvidéki sportszerű túrákon részt vevőknek nyújtanak szállást. Az elhelyezés módja a sportoló természetjárók igényeit veszi figyelembe. Szobafoglalás és panzióbefizetés a Turistaházakat Kezelő Vállalatnál (Budapest, VI., Lenin krt. 55., telefon: 224—230) történik.

Fontosabb turistaházak az alábbiak.

A Budai hegyekben: Csúcshegy, Makkosmária, Nagyszénás, Pálvölgy, Zsiroshegy.

A Pilis- és Dunazug-hegységben: Csikóvárja, Dobogókő, Feketehegy, Kevélynyereg, Klastrompuszta, Kőhegy, Lajos-forrás, Nagyvíllám, Vaskapu.

A Balaton északi partján: Badacsony, Szent Györgyhely.

A Bakonyban: Bakonybél, Gézaháza, Nagyvászony.

A Börzsönyben: Királyháza, Kisinóc, Magyarkút, Nagyhideghegy, Nagymaros, Nógrádverőce, Szokolya, Törökmező.

A Karancs hegységben: Salgóvár, Somoskő

A Mátrában: Ágasvár, Mátraháza, Parád.

A Bükkben: Bükkzentkereszt, Lillafüred, Noszvaj.

A Zempléni hegységben: Sárospatak, Sátoraljaúj-hegy, Telkibánya

A Mecsekben: Dömörkapu, Fehérkút.

Vízi turistaházak: Gárdonyi, Dunaújváros.

Mindent összevetve, az idegenforgalmi főidényben a szállodákban 23 000, az összes szállásokon pedig 80 000 személy elhelyezése lehetséges.

Gyógyfürdők, strandfürdők, sportlétesítmények. A magyar gyógyfürdők szanatóriumokkal együtt működnek, részint szállodai elhelyezés mellett lehetséges az orvosi kezelés és a fürdők szolgáltatásainak igénybevétele.

Gyógyfürdők Budapesten

Lukács- és Császár-fürdő (II., Frankel Leó u. 25—29.). 17 forrás táplálja 17—50 °C-ig. Termál-, kád- és szénsavas fürdők, férfi és női iszappakolással. Török kori fürdő. Uszoda, ivókúra. Itt működik az 1000 ágyas Országos Reuma és Fürdőügyi Intézet.

Gellért Gyógyfürdő (XI., Kelenhegyi út 4.). 13 forrás 27—48 °C-ig. Női és férfi termál-, gőz- és kádfürdő. Szénsavas és sósfürdők, iszappakolás, súlyfürdő, inhalatórium, orvosi masszázs. Fiziko- és elektroterápia. Úszómedencék.

Rudas Gyógyfürdő (I., Döbrentei tér 9.). 8 forrás, 42 °C-os. Termál-, gőz- és kádfürdők, iszappakolás. Juventus—Hungária—Attila ivókutak.

Széchenyi Gyógyfürdő (XIV., Városliget). Vízét 1250 méter mélyen fűrt, 70 °C-os forrásból kapja. Termál-, gőz- és kádfürdő. Úszómedencék.

Gyógyfürdők vidéken

Balatonfüred: szénsavas források, fizioterápia, ivókúrák. Állami gyógyintézet.

Eger: radioaktív hévizes medencék, gyógyintézetek.

Harkány: kénes hévíz, gyógyintézet.

Hévíz Gyógyfürdő: 35 méter mély kráterből fel-törő 36 °C-os forrás táplálja a természetes gyógytavat. A víz a leghidegebb télen sem hűl 22 °C alá. Radioaktív, sok oldott ásványi sót tartalmazó kénes víz. Fizioterápia, orvosi masszázs, súlyfürdő, iszappakolás.

Hajdúszoboszló: 74 °C-os sós, jódos és sok egyéb oldott elemet tartalmazó forrás. Két zárt, egy nyitott medence. Orvosi masszázs, iszappakolás, gyógytorna, elektroterápia, pezsgőfürdő, ivókúra.

Parád: timsós, kénes, szénsavas gyógyforrások; orvosi felügyelet. Gyógyintézetek.

Gyula: forró, alkalikus savas gyógyvize számos nyitott és két fedett (egyik pezsgőfürdő) medencét táplál. Gyógyintézetek.

Strandfürdők, uszodák Budapesten

Császár uszoda, Csillaghegyi Árpád strandfürdő (idegenforgalmi szállás), Gellért strandfürdő (hullámedence), Lukács uszoda, Nemzeti Sportuszoda (versenypályák), Palatinus strandfürdő (hullámedence, meleg medencék stb.), Pünkösdfürdő, Római fürdő (a camping mellett), Dagály, Széchenyi strandfürdő.

A vidéki strandfürdők és uszodák közül a legnevezetesebbek Debrecenben, Egerben, Győrött, Gyulán, Kecskeméten, Miskolcon, Pécsen, Szegeden, Szolnokon, Szombathelyen vannak. Valamilyen strandfürdő azonban minden nagyobb városban, illetőleg vízparti településen van.

Sportlétesítmények

A nagyobb sportlétesítmények általában Budapesten vannak, s ezek a nemzetközi sportmérkőzések színhelyei is. A főbbek a következők:

Népstadion (XIV., Népstadion út). Férőhelye 90 000 néző

Nemzeti Sportszernok (XIV., Istvánmezei út)

Kisstadion (XIV., Rövid u.)

Teniszstadion (XIII., Margitsziget)

Nemzeti Sportuszoda (XIII., Margitsziget)

Műjégpálya (XIV., Népstadion út)

Millenáris Kerékpár-pálya (XIV., Szabó J. u.)

Galopp pálya (X., Albertirsai út)

Ügetőpálya (VIII., Kerepesi út 9.)

autó- és motor-versenypálya a Népligetben.

Eseménynaptár

Magyarországon egész éven át számos kulturális és sportesemény, látványos fesztivál várja a közönséget. Az érdekesebbeket az alábbi naptár mutatja.

Január—február—március: béli szezon Budapesten. A színházi és hangverseny-évad dereka. Az Állami Hangversenyzenekar előadásai külföldi művészekkel, kamaraestek. Kiállítások, tárlatok.

Február: Mohácson „busójárás”, folklór felvonulás.

Április: Kőszegen minden évben húsvétkor autóstalálkozó. A Magyar Autóklub különféle nemzetközi túrái. Az IBUSZ nemzetközi húsvéti bálja.

Május: 20—30-ig Budapesti Nemzetközi Vásár. Helikon ünnepségek, ifjúsági irodalmi, zenei és táncversenyek Keszthelyen. Nemzetközi Társastánc Verseny Szombathelyen.

Június: 11—12-én „Hidi vásár” és nemzetközi lovasnapok a Hortobágyon. 12-én Siklósi várfesztivál, országos fúvószenekari találkozó. Hangverseny a várkapornában. Sportbemutatók. Szabadtéri hangversenyek Martonvásáron és Keszthelyen. Nemzetközi autós túrák. A hónap közepétől a balatoni üdülőszezon kezdete. Soproni Ünnepi Hetek.

Július: hangversenyek a budapesti Károlyi Kertben minden hétfőn és szerdán. Orgonahangversenyek minden szerdán Tihanyban. Soproni Nyári Egyetem (az erdő- és faipari mérnökképzés eredményei). Kirándulá-

sok, hangversenyek. Nyári Egyetem Miskolcon (Borsod megye műemlékeinek és modern ipari létesítményeinek bemutatása, kirándulások a Bükkbe és Aggtelekre). Orgonahangversenyek az avasi gótikus templomban. Balatoni Nyári Egyetem Veszprémben (a város, a Balaton és a Bakony hegység vidékének bemutatása). Szegedi Pedagógiai Nyári Egyetem (az ifjúság nevelésének időszerű kérdéseiről). Művészeti Nyári Egyetem Esztergomban (előadások, kirándulások). A Szegedi Szabadtéri Játékok kezdete. Opera-, balett- és prózai előadások a Dóm téren. Népek Barátsága Nyári Egyetem Pécsen. Debreceni Nyári Egyetem (Debrecen, Hajdúszoboszló és a Hortobágy bemutatása). 26-án Anna-bál Balatonfüreden. Gyulai várjátékok. A szabadtéri hangversenyek folytatása. Nemzetközi Dunatúra kajakkal és evezős csónakkal.

Augusztus: az előbbieket mellett szabadtéri hangversenyek a fertődi Esterházy kastély kertjében és Keszthelyen. Szegedi Szabadtéri Játékok folytatása. Savaria-napok Szombathelyen (Mozart „Varázsfuvola”-jának előadása az Isis szentélyben; kosztümös felvonulás). Nagyvázsonyi lovasjátékok, kosztümös lovagi torna, díjugratás a Kinizsi kupáért. Virágkarnevál Nagyka-

nizsán. Alkotmány-ünnepi tűzijáték Budapesten. Palócnapok Balassagyarmaton és Salgótarjánban. Népművészeti találkozók. Georgikon Nyári Egyetem Keszthelyen. Evezős-, kajak- és vitorlás-versenyek Budapesten, Tatán és a Balatonon. A lovasiskolák versenyei. Autótúrák. Karnevál a Velenceitavon.

Szeptember: Országos Lovasnapok Kecskeméten. Szüret az „aranyhomokon”, gyümölcsbemutató, szüreti mulatság Kecskeméten. Mecsek Kupa: hegyi kerékpáros verseny Pécs környékén. Szüret, játékok és ünnepség, szüreti bál Badacsonyan. Budapesti Zenei Hetek (hangversenyek magyar és külföldi együttesek és szólisták részvételével). A vadászat kezdete szarvasbikára és szarvastehénre. Szeptember végén soproni szüret.

Október: Szekszárdon szüreti hét. Sárközi táncfesztivál. Tokaji szüreti nap. Pécsváradi vásár. Népművészeti találkozó, borkóstoló. A magyar költészet napjai.

November—december: színházi bemutatók. Hangversenyek. A Magyar Autóklub szilveszteri túrája. IBUSZ nemzetközi szilveszteri bál.

KRONOLÓGIA

i. e. 3. évezred	A finnugor népek még egységesek, a Volga-könyöktől keletre élnek a Belaja és a Káma folyók vidékén az Ural hegységig
i. e. 2500—2000	közt a finnugor népek ugor ága (magyar, vogul, osztyák) különválnak a finn-permi ágtól
i. e. 1000—500	közt a magyarság kiválik az ugor népek közül, török népekkel kerül kapcsolatba, de iráni hatás is éri
az 5. sz.-tól	megindul a magyar törzsek vándorlása az Ural vidékéről a Fekete-tenger mellékeire; ekkor lovas nomádok, a vándorlás során elérik a kultúra legmagasabb fokát; erőteljes török hatás mellett alán hatás is éri kultúrájukat
8. sz.	A magyarok Levédiában, az Azovi tengertől északra élnek
839	Kalandozás bolgár szövetségben az Al-Dunánál
a 9. sz.	második felében a hét magyar törzshöz csatlakozik a kabarok törzse
890 k.	A magyarok Etelközben telepednek meg
895—96	Honfoglalás
907	Árpád, az első fejedelem halála
948	Bulcsú vezér Bizáncban felveszi a keresztény vallást
950	Gyula vezér Bizáncban megkeresztelkedik
955	Augsburgnál I. Ottó vereséget mér a magyarokra
10. sz.	A nagyszentmiklósi aranylelet származási ideje
971—97	Géza fejedelem uralkodása
972	Bajorországi Wolfgang, az első római keresztény hittérítő Magyarországon
973—75	Pilgrim passauai püspök magyarországi térítő tevékenysége
997	A pannonthalmi bencés apátság alapítása
997—1038	I. István (1000-ig Vajk herceg) uralkodása; e korból való a királyi jogar kristálygömbje, István kardja, a királyi korona itáliai zománc felső része
1000	I. István megkoronázása és a magyar királyság megalapítása
1007	Anasztáz esztergomi érsek mint a „magyarok érseke” részt vesz a frankfurti zsinaton
1015—46	Gellért püspök, római keresztény hittérítő Magyarországon
1046	Békési Vata pogány lázadása Péter király uralma ellen
1050 k.	A pesti (ma belvárosi) plébániatemplom építése
1051	III. Henrik német-római császár támadása és veresége
1055	A tihanyi bencés apátság alapítása; a latin nyelvű alapítólevélben fordulnak elő írásban először magyar szavak és kifejezések
1055 után	A kolozsmonostori és a szekszárdi bencés kolostor alapítása
1075	A garamszentbenedeki bencés kolostor alapítása; a gyulafehérvári és a váci székesegyház építése
1077—95	I. László király uralkodása
1083	I. István király, fia, Imre herceg és Gellért püspök szentté avatása
1083—1116	A nagyobbik és kisebbik Szent István legenda, a Szent Imre legenda, a Hartvik legenda és a kisebbik Szent Gellért legenda keletkezése
1089	Szlavónia meghódítása
1091	Horvátország és Dalmácia meghódítása
	Kapolcs kun vezér betörése
1095—1116	(Könyves) Kálmán uralkodása
1096	Az I. keresztshad átvonul Magyarországon
1099	Kálmán halicsi hódító hadjárata

11. sz. vége	A váradi székesegyház építése
1102—05	Kálmán hódító hadjáratai Dalmáciában
1112	A II. esztergomi zsinat elfogadja a teljes papi nőtleniséget (coelibatus)
1131—41	II. (Vak) Béla uralkodása
1140-es évek	Szász telepések Erdélyben és a Szepességben
1142	Cikádoron megalapítják az első magyarországi cisztercita kolostort
	Johannita kolostor alapítása Esztergomban és Székesfehérvárott
1147	A II. kereszteshad átvonul Magyarországon; Freisingi Ottó püspök krónikájában beszámol magyarországi tapasztalatairól
1150 után	Magyar diákok Párizsban tanulnak; Lukács érsek párizsi diákéveiről angol diáktársa, Walter Mapes számol be
1162—72	III. István uralkodása
1172—96	III. Béla uralkodása
1178	A premontreiek első kolostora Garábon, majd Szentkereszten
1181	III. Béla elrendeli az írásbeliséget, ezzel a kancellária fejlődésnek indul
1187 k.	Az esztergomi érseki vár átalakítása királyi palotává
1190	Az Árpád-ház családi címerének első ismert előfordulása
1192	I. László szentté avatása
1196—1204	Imre uralkodása
12. sz. vége	A „Halotti Beszéd”, a legrégebb magyar nyelvű összefüggő prózai mű keletkezése; a legrégebb magyar kottás emlék: „Mária himnusz”; mindkettő a „Pray-kódex”-ben; 1350-ig további kottabejegyzések nyolc különböző kéztől
1205—35	II. András uralkodása
13. sz. eleje	Magyar diákok egyre nagyobb számban látogatják Párizs, Bologna és Padova egyetemét
1208—35	A „Váradi Regestrum” társadalomtörténeti szempontból értékes felfjegyzései
1213	Bánk és Bertold összeesküvése: az idegeneket pártoló Gertrud királynét megölik
1217	II. András kereszteshadjárata
1221	Magyarországi Boldog Pál (azelőtt bolognai jogtanár) megalapítja a székesfehérvári domonkos káptalant; rövidesen Veszprémben és Győrött is alakul domonkos kolostor
1222	Az Aranybulla kiadása; ez a kiváltságlevél a királyi serviensek mozgalmának eredménye
1230—56	A román stílusú jáki apátsági templom építése
1232	A zalai serviensek oklevele, az első lépés a nemesi megye felé, amelynek magisztrátusát a helyi nemesség maga közül választja
1232—41	A bélapátfalvi cisztercita apátsági templom építése
1234	Árpádházi Erzsébet szentté avatása
1235—37	Julianus barát első útja Baskiriába, Magna Hungaria felkutatására; megtalálja a magyarok rokonait és hírt hoz a tatárok hadi készülődéseiről
1235—70	IV. Béla uralkodása
1239	Kötöny kun vezér a tatárok elől menekülve, népével megtelepedik Magyarországon
1241—42	Tatárjárás Magyarországon
1247	A budai vár építésének kezdetei; városi kiváltságokat kap többek között: Nagyszombat (Trnava), Zágráb (Zagreb), Zólyom (Zvolen), Pest, Körmend, Korpona (Krupina), Beregszász (Beregovo), Nyitra (Nitra), Besztercebánya (Banská Bystrica), Komárom és Kézmárk (Kežmarok)
1250 k.	A szegedi Szent Demeter templom építése; a visegrádi lakótorony építése; a lakótornyok építése a tatárjárás után terjed el Magyarországon
1255—57	A zsámbéki premontrei templom építése
1256	A visegrádi fellegrvár építése
1267	A serviensek kiváltságlevele a királytól; megyénként követeket küldhetnek a törvénynapra
1271	V. István kiváltságlevele a szepességi szászoknak
1272—90	IV. (Kun) László uralkodása
1275—85	Kézai Simon krónikája
1277	Sopron város kiváltságai
1278	augusztus 26. Dürnkruiti csata: IV. László és Habsburg Rudolf győzelme II. Ottokár cseh király fölött; ennek alapján szerzi meg Habsburg Rudolf Ausztria birtokát családjának
1280	Kun László a hódtaivi csatában leveri a kunokat; utána megindul a kunok végleges letelepítése és megtérítése
1290—1301	III. András, az utolsó Árpád-házi király uralkodása

13. sz. vége „Ómagyar Mária-siralom”, az első ismert magyar nyelvű vers
 1301—05 Vencel király megválasztott magyar király
 1308—42 Anjou Károly Róbert király uralkodása
 1320—30 Szent László legendát ábrázoló falképek készülnek erdélyi templomokban, egyidejűleg a Muraközben és a Felvidéken is
 1325 Állandó aranyforint verése: nemesérc kiviteli tilalom; tíz pénzverőkamara felállítása
 1326 Az első ismert címeradományozó oklevél kelte
 1335 Visegrádi kongresszus a magyar, cseh és lengyel király részvételével; gazdasági együttműködésben állapodnak meg Bécs kereskedelmi monopóliuma ellen Buda és Brünn javára
 1336 A kapuadó, az első állami egyenesadó életbe léptetése
 1338 A tárnokmester a városok és a polgárság főbírája lesz; igazságszolgáltatási reformok szabályozzák a királyi udvari és a vármegyei bíraskodást; intézkedések a hatalmaskodók ellen
 1342—82 I. (Nagy) Lajos uralkodása
 1348—49 Pestisjárvány pusztít Európában
 1351 Az országgyűlés megerősíti a nemesi kiváltságokat („una et eadem nobilitas”), újra kiadja az Aranybullát, szabályozza az öröklési rendet (ösiség), rögzíti az „una et eadem libertas” elvét, szabályozza a jobbágyok földesúri adóját (kilenced) és a szabad költöztést
 1358-tól A „Képes Krónika”
 1367 A pécsi egyetem alapítása
 1370 I. Lajost lengyel királlyá választják
 1370—90 Kolozsvári Márton és György elkészíti Szent István, Szent Imre és Szent László szobrát Váradon
 1370 k. Medgyesi Miklós készíti a „Képes Krónika” miniatúráit
 1373 Kolozsvári Márton és György megalkotja a Szent György szobrot (ma Prágában)
 1379 Magyarország lakossága kb. 3 millió, a mezővárosok (oppidum) száma 700 körül van, Sopron polgárainak száma 2200
 1382—95 Mária uralkodása
 1385 Luxemburgi Zsigmond bevonul Budára és feleségül veszi Máriát
 1387—1437 Zsigmond uralkodása; holtá után Váradon temetik el Szent László mellé
 1389 A rigómezei török győzelem következtében egész Szerbia török uralom alá kerül
 1389—1415 Az óbudai egyetem fennállása
 1396 A török elleni kereszteshadjárat; szeptember 28-án nikápolyi vereség, Zsigmond Konstantinápolyba menekül
 1397 Összeül a temesvári országgyűlés Lackfi István Nápolyi László érdekében indított felkelésének leverése után; bevezeti a telekkatonaságot, mivel kevés a törökkel szembeállítható könnyű lovasság
 1404 Placetum regium; Zsigmond a pápával szemben érvényesíti a királyi tetszvényjogot
 1410 Zsigmondot német királlyá választják
 1414—18 Konstanzi zsinat Zsigmond elnökletével
 1416—17 A budai királyi palota újjáépítése francia és német építészekkel, itt működött Manetto Ammannatini (Brunelleschi barátja) is
 1419 Zsigmond cseh király lesz; kitör a huszita háború
 1421 A török elpusztítja Brassót (Brasov)
 1424—27 Masolino olasz festő Budán működik
 1427 Kolozsvári Tamás: Garamszentbenedeki oltár (ma Esztergomban)
 1433 Zsigmondot Rómában német-római császárrá koronázzák
 1437 Erdélyi parasztfelkelés Budai Nagy Antal vezetésével
 1437—39 Az első Habsburg uralkodó, Albert uralkodása
 1439 Hunyadi János szörényi bán; Szendrő (Smederevo) török kézre kerül
 1440—44 I. (Jagelló) Ulászló uralkodása
 1443 Hunyadi úgynevezett „hosszú hadjárata” Krusevác—Niš—Szófia—Balkán-hegység útvonalon
 1444 Támadó hadjárat a török ellen Bodon—Nikápoly—Sumla vonalon, majd november 10-én vereség Várnánál, a csatatéren meghal I. Ulászló
 1446—52 Hunyadi János Magyarország kormányzója
 1448 Hunyadi János rigómezei veresége
 1452—57 V. László uralkodása
 1456 Hunyadi nándorfehérvári diadala a törökök felett
 Hunyadi János halála

- 1458—90 Hunyadi Mátyás uralkodása
 1464 Bécsujhelyi béke III. Frigyesel; ha Mátyás fiú utód nélkül hal meg, a Habsburgok öröklék a magyar trónt
 A legrégebb keltezett Corvin kódex
 1465—72 Vitéz János esztergomi érsek
 1467 A pozsonyi egyetem alapítása, itt tanított Regiomontanus; Krakkóban magyar tanulóház, „bursa” van, Bécsben az egyetemen külön magyar „natio” működik, melynek véd-szentje Szent László
 1468—78 Mátyás cseh háborúja
 1472 Hess András budai nyomdájának alapítása
 1473 A „Budai Krónika” („Chronica Hungarorum”) kinyomtatása
 1477 Hadjárat indul III. Frigyes ellen; Alsó-Ausztria elfoglalása
 1478 Békekötés Mátyás és II. (Jagelló) Ulászló között: a cseh királyi címet mindketten használ-ják
 1479 Török betörés, Kinizsi Pál kenyérmezei győzelme a törökök felett
 1482 Mátyás szövetségre lép III. Iván moszkvai nagyfejedelemmel, aki tőle kér ágyúöntőket és szerelőket
 1483—1504 Temesvári Pelbárt a budai ferences rendházban tevékenykedik, prédikációs kötetei 1521-ig augsburgi, nürnbergi, hagenai, strassbourgi, lyoni és párizsi nyomdákban kb. 90 kiadást értek meg
 1485 Mátyás elfoglalja Bécset, Bécs 22 000, Ausztria 70 000, Morvaország és Szilézia 40 000 forint évi adót fizet
 1486 Mátyás törvénykönyve, a feudális jog kodifikálása
 1488 Thuróczi János krónikája
 1490—1516 II. (Jagelló) Ulászló uralkodása
 1491 Pozsonyi örökösödési szerződés Habsburg Miksával
 15. sz. vége Conrad Celtis Dunai Tudós Társasága
 1505 A rákosi országgyűlés határozatot hoz az idegen uralkodók ellen: a jövőben csak magyar származású lehet király
 1513 Bakócz Tamás bíboros a római pápaválasztáson; megbízatást kap keresztes hadjárat szervezésére a török ellen
 1514 A keresztes hadjáratra összegyűlt parasztok Dózsa György vezetésével a földesurak ellen fordulnak, a parasztháborút kezdeti sikerei után Zápolyai János Temesvárnál le-veri; véres megtorlás következik: az országgyűlés jobbagyellenes törvényeket hoz, meg-tiltják a szabad költözést
 Werbőczy István elkészíti a „Hármaskönyv”-et („Tripartitum”), az eddigi magyar jog kodifikációját
 1515 Habsburg—Jagelló házassági szerződés: Jagelló Lajos és Habsburg Mária, valamint Habsburg Ferdinánd és Jagelló Anna eljegyzése, a magyar trón öröklésének biztosítására
 1516—26 II. Lajos uralkodása
 1521 Szabács (Šabac), Zimony (Zemun) és Nándorfehérvár (Beograd) török kézen
 1521—66 Szulejmán török szultán, a török birodalom legnagyobb hódítójának uralkodása
 1524 A pesti országgyűlés a lutheránusok megégetését rendeli el (Lutherani... omnes... comburantur)
 1526 március—április: A besztercebányai bányamunkások fegyveres felkelése
 augusztus 29. A mohácsi vész; II. Lajos halála a csatatéren
 1526—40 Zápolyai János király uralkodása
 1526—64 I. (Habsburg) Ferdinánd uralkodása
 1529 Szulejmán szultán Zápolyai „megsegítésére” hadjáratot vezet, visszafoglalja Budát Zápolyai részére, majd Bécset is ostrom alá veszi, de eredménytelenül
 1531 A pápai protestáns iskola alapítása
 1532 augusztus 10—29. Kőszeg ostroma; Jurisics Miklós sikeresen védi
 1538 A váradi béke; ha Zápolyai János gyermektelenül hal meg, Ferdinánd kezében egyesül az ország
 1539 Zápolyai János feleségül veszi Jagelló Izabellát
 Erdősi Sylvester János: „Grammatica Hungarolatina”
 1541 Erdősi Sylvester János: „Új Testamentum” magyar nyelven
 augusztus 29. Buda csellel török kézre kerül; az ország három részre szakad
 1542 Tordai országgyűlés: Martinuzzi (Fráter) György megszervezi az erdélyi királyi tanácsot
 1545 Protestáns iskola alapítása Kolozsvárott (Cluj)

- 1547 Az Erdélyen kívüli területek országgyűlése elismeri a Habsburg-dinasztia örökösödését Magyarországon
- 1549 Dévai Bíró Mátyás: „Orthographia Ungarica” megjelenése Krakkóban
- 1550 Heltai Gáspár és Hoffgreff György kolozsvári nyomdájának alapítása
- 1551 Kolozsvári szerződés: Izabella királynő átadja Erdélyt Habsburg Ferdinándnak; Castaldo zsoldosvezér megszállja Erdélyt
december 17. Martinuzzi (Fráter) Györgyöt Castaldo megöleti
- 1552 A törökök támadása; a „várháború”: április 10. Veszprém, július 10. Drégely, július 26. Temesvár, július 30. Lippa, szeptember 4. Szolnok eleste
szeptember 9—október 18. Eger ostroma, Dobó István megvédi a várat 2000 emberrel kb. 120 000 török ellen
- 1554 Tinódi Lantos Sebestyén: „Cronica”
- 1556 A magyar hadügy a Habsburg-területeken bécsi haditanács (consilium bellicum) irányítása alá kerül
Erdélybe újra visszahívják Izabella királynőt
- 1558 Bornemisza Péter: „Elektra”
- 1560 Protestáns iskola alapítása Gyulafehérvárott (Alba Iulia)
- 1561 A nagyszombati iskola a jezsuiták kezébe kerül
- 1562 A székelyek fellázadnak a jobbágysorba süllyesztés ellen; leverik őket
- 1564—76 Habsburg Miksa uralkodása
- 1566 augusztus 5—szeptember 8. Szigetvár ostroma és eleste; a császári sereg Győr alatt tétlenül nézi Zrínyi Miklós hősie önfeláldozását és a vár pusztulását
Heltai Gáspár: „Száz fabula”
- 1568 Erdélyben a tordai országgyűlés határozata szerint minden prédikátor a maga értelmezése szerint hirdetheti az evangéliumot (vallásszabadság)
Drinápolyi béke a törökkel; a végvári csatározások a béke ellenére folytatódnak
- 1569—70 Karácsony György parasztlázadása
- 1570 A speyeri egyezmény János Zsigmond és Habsburg Miksa között: János Zsigmond halála után az egész ország a Habsburgok kezébe kerül
- 1571—86 Báthory István erdélyi fejedelem uralkodása
- 1574 Huszár Gál: „A keresztyéni gyülekezetben való Isteni dicséretnek és imádságoknak” című énekeskönyvében megtalálható Luther: „Ein’ feste Burg” („Erős várunk. . .”) című énekének magyar változata
- 1575 Báthory Istvánt lengyel királlyá választják
Heltai Gáspár: „Chronica az magyaroknak dolgairól”
- 1576—81 Báthory Kristóf erdélyi fejedelem uralkodása
- 1576—1608 Habsburg Rudolf uralkodása
- 1577 A nagyszombati nyomda (később Egyetemi Nyomda) alapítása
- 1581—1602 Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem uralkodása
- 1588 A debreceni protestáns iskola újjászervezése
- 1590 Károlyi Gáspár vizsolyi biblíája
- 1594 Török elleni támadó harcok, Esztergom ostroma; Balassi Bálint ott leli halálát
- 1595 Prágai szövetség Rudolf és Báthory Zsigmond között, ennek alapján támadó hadjárat indul a török ellen; Bocskai István Gyurgyevónál megveri a törököket
16. sz. vége Az országban ismert 200 iskola közül 150 protestáns, felsőbb tanulmányokra a katolikusok Róma, Bécs, Graz egyetemeire, a protestánsok német, svájci, holland és angol egyetemekre járnak
17. sz. eleje Parasztvármegyék alakulnak a közbiztonság fenntartására (később a nemesség hatására fokozatosan elsorvadtak)
- 1603 Szenczi Molnár Albert: „Dictionarium latino-ungaricum”
- 1604 Belgiojoso császári tábornok erőszakkal elfoglalja az evangélikusoktól a kassai templomot és a katolikusoknak adja át
- 1605 Bocskai szabadságlevele a hajdúknak: 9254 hajdú kap nemesi szabadságot, főleg a mai Hajdú-Bihar megye területén
- 1606 Bécsi béke: biztosítja Erdély függetlenségét, a szabad vallásgyakorlatot és a nádorválasztás jogát
Zsitvatoroki béke a törökkel
december 17. Bocskai politikai végrendelete célul tűzi ki a nemzeti királyság megteremtését, addig is Erdély hivatása Magyarország függetlenségének biztosítása
- 1607 Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárfordításai: „Psalterium Ungaricum”

- 1608 Az országgyűlés szabályozza az országgyűlés szervezetét, a nádorválasztást, megengedi a nemesek városba költözését, a jobbágyköltözés kérdését a vármegyék hatáskörébe utalja; rendi követelések: a magyar ügyeket magyar tanácsosok intézzék, a végvári tisztek magyarok legyenek, az idegen katonaságot vigyék ki az országból
- 1608—13 Báthory Gábor erdélyi fejedelem uralkodása
- 1608—19 II. (Habsburg) Mátyás uralkodása
- 1613—29 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem uralkodása
- 1615 A kolozsvári országgyűlés úgy dönt, hogy a templomot mindig a többségben levő hitfelekezet kapja
- 1619 A jezsuitákat újratelepitik Nagyszombatba (Trnava)
- 1619 Bethlen Gábor cseh szövetségben megindítja hadjáratát a Habsburgok ellen
- 1619—37 II. (Habsburg) Ferdinánd uralkodása
- 1622 A nicolsburgi béke Bethlen és II. Ferdinánd között lényegében megerősíti az 1606-os bécsi békét
- Bethlen protestáns főiskolát alapít Gyulafehérvárott (Alba Iulia), magas kultúrájú udvarában számos német, olasz és francia zenészt foglalkoztat
- 1623—24 Bethlen második hadjárata a Habsburgok ellen
- 1626 Bethlen harmadik hadjárata a Habsburgok ellen
- 1629 Bethlen Gyulafehérvárra (Alba Iulia) hívja Bisterfeld és Alsted neves külföldi pedagógusokat
- 1629—37 A nagyszombati jezsuita templom építése (P. Spazzo)
- 1630—48 I. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodása
- 1635 A nagyszombati (később budapesti) egyetem megalapítása
- 1637—57 III. (Habsburg) Ferdinánd uralkodása
- 1639—42 Tolnai Dali János sárospataki pedagógiai reformjai, amelyekre Londonban diáktársával együtt készült fel
- 1644—45 I. Rákóczi György hadjárata a Habsburgok ellen
- 1645 Linzi béke; megerősíti az előző békéket, de már a parasztok vallásszabadságát is biztosítja
- 1645—47 Zrínyi Miklós: „Szigeti Veszedelem” című eposza
- 1648—60 II. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodása
- 1650—54 Comenius Sárospatakon
- 1653 „Approbatae constitutiones regni Transsylvaniae” — az erdélyi törvényhozás eredményeinek gyűjteménye
- Apáczai Csere János: „Magyar Encyclopaedia”
- Apáczai Csere János javaslatára Gyulafehérvárott (Alba Iulia): „Oratio de studio sapientiae”
- 1654 Apáczai Csere János: „Magyar logikátska”
- 1656—57 Zrínyi Miklós: „Mátyás király életéről való elmélkedések”
- 1657—1705 I. (Habsburg) Lipót uralkodása
- 1658 Apáczai Csere János javaslata Barcsai erdélyi fejedelemhez: „Egy Academia felállításának módja és formája iránt”
- 1658—61 A török pusztítja Erdélyt; polgárháború Rákóczi György, Rhédey Ferenc, Barcsai Ákos és Kemény János között
- 1661—90 Apafi Mihály erdélyi fejedelem uralkodása
- 1662 Zrínyi Miklós és Montecuccoli vitája
- 1663—72 A kismartoni Esterházy-kastély barokk stílusban épül
- 1664 január—február. Zrínyi Miklós a híres téli hadjáratban felégeti az eszéki hidat, a török utánpótlás fontos pontját
- augusztus 1. Montecuccoli győzelme Szentgotthárdnál
- augusztus 10. Vasvári béke a törökkel; országszerte felháborodást váltanak ki a törökre nézve előnyös pontjai
- 1666 A stubnyai összejövétel: a Wesselényi-féle Habsburg-ellenes szövetkezés kezdete
- 1670 Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc letartóztatása, I. Rákóczi Ferenc 400 000 forint váltságdíjért kegyelmet kap
- Császári csapatok nyomulnak az országba, a magyar végvári vitézeket a kormányzat elbocsátja
- 1671 április 30. Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc és Bónis Ferenc kivégzése
- A sárospataki és eperjesi protestáns iskolák elvétele
- 1673 Ampringen János guberniuma

- 1673—74 A protestáns lelkészek megidézése a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé; 41 lelkészt eladnak gályarabnak
- 1676 De Ruyter holland admirális kiszabadítja a magyar gályarabokat
- 1678 Thököly Imre a bujdosók élén a bányavárosokat hódoltatja, létrehozza a Felső-Magyarországi fejedelemséget
- 1678—80 Nagy pestisjárvány
- 1681 A soproni országgyűlés helyreállítja a rendi alkotmányt és szabályozza a protestánsok vallásgyakorlatát
- 1683 július 14—szeptember 12. A török sikertelenül ostromolja Bécset
- 1684 Pest felszabadítása a török uralom alól
- 1686 június 21—szeptember 2. Buda visszafoglalása a töröktől, Pécs, Siklós, Kaposvár, Szeged felszabadítása
- 1687 Eperjesen (Prešov) Caraffa tábornok vértörvényszéke ártatlanokat ítél halálra, birtokaikat konfiskálják
- Az országgyűlés eltörli a nemesi ellenállás jogát (ius resistendi az „Aranybullá”-ban), kimondja a Habsburg örökös királyságot és 167 külföldi arisztokratát honosít
- 1688 Megalakul a Czobor huszárezred, ez a legrégebb magyar ezred, mely 1918-ig állt fenn
- 1690 Pápai Páriz Ferenc: „Pax corporis” című népszerű orvosi műve megjelenik Kolozsvárott (Cluj)
- Thököly Imre erdélyi fejedelem uralkodása
- 1691 augusztus 19. Szalánkeméni ütközet, a török nagy veresége
- december 4. A „Diploma Leopoldinum” szabályozza a Habsburgok közvetlen uralma alá került Magyarországtól elválasztott Erdély jogviszonyait
- Nagyszabású szerb betelepülés indul az ország déli részein
- 1691—1707 A Neoacquistica Commissio működése: akik Magyarországon nem tudják eredeti oklevéllel bizonyítani földbirtok-tulajdonuk jogát, azoktól a császári kormány elveszi és idegeneknek juttatja
- Az első magyar ügyvédi rendtartás
- 1694 szeptember 11. Savoyai Jenő győzelme a törökökön Zentánál (Senta)
- 1697 Karlócai béke a törökkel: a Temesvidék kivételével egész Magyarország felszabadul a török uralom alól
- 1699
- 1701 április 18. II. Rákóczi Ferencet XIV. Lajoshoz küldött, elfogott levele alapján letartóztatják; november 7-én Lengyelországba szökik
- 1702 A jász-kunok szabad területének elzálogosítása a német lovagrendnek
- 1703 március. A tiszaháti népi megmozdulás II. Rákóczi Ferencet hívja meg vezérül
- május 12. Rákóczi és Bercsényi brezáni kiáltványa fegyverbe szólítja a Habsburg uralom ellen az egész nemzetet
- június 16. Rákóczi átlépi a magyar határt; gyors sikerek
- 1703—11 Rákóczi szabadságharca
- 1704 február 27. A „Recrudescunt. . .” kezdetű kiáltvány megjelenése
- 1704—16 Bethlen Miklós bécsi fogsága, önéletírása
- 1705 Rákóczi összehívja a szécsényi országgyűlést, amely megteremtí az önálló magyar államszervezetet, megszervezi a rendi konföderációt, a szenátust és a gazdasági tanácsot
- május 30. Megjelenik a „Mercurius Hungaricus”, Rákóczi hírlapjának első száma
- 1705—11 I. (Habsburg) József uralkodása
- 1707 június 22. Az ónodi országgyűlés kimondja a Habsburg-ház magyarországi trónfosztását
- szeptember 16. Rákóczi és I. Péter cár varsói szerződése
- 1708 Rákóczi Trencsén mellett csatát vesz
- 1708—15 Pestisjárvány
- 1710 Rákóczi romhányi csatavesztése
- Baranyában és Nógrádban már termelnek dohányt
- 1711 április 30. Szatmári békekötés, Rákóczi távollétében
- május 1. Rákóczi kuruc hadainak fegyverletétele a majtényi síkon
- 1711—40 III. (Habsburg) Károly uralkodása
- 1712—15 Pozsonyi országgyűlés; megszervezi az állandó hadsereget
- 1715 Debrecen környékén már termelnek tengerit
- 1715—20 Regnicolaris conscriptio: a török kiűzése utáni első országos összeírás, az ország lakossága 3,5—4 millióra tehető
- 1716—18 A Bánát felszabadul a török uralom alól
- 1719 Rákóczi a száműzetésben befejezi „Confessiones” című munkáját

- 1721 Bél Mátyás lapja: „Nova Posoniensia”
 1722—23 Országgyűlés: a Pragmatica Sanctio elismeri a Habsburgok nőági örökösödését, kimondja az uniót Magyarország és az örökös tartományok között, elrendeli a külső támadással szembeni közös védekezést; bírósági reform; helytartótanács és hadbiztonság szervezése
- 1723 A postaszervezet államosítása (azelőtt a Paar-család kezén volt)
 1731 Carolina Resolutio: ez a vallásügyi törvény kizárja a protestánsokat az államhatalomból
 1735—42 Bél Mátyás: „Notitia Hungariae novae historico-geographica”
 1736—39 Török háború; az előző háború balkáni hódításai ismét elvesznek
 1739 Hágában megjelenik az „Histoire des révolutions de Hongrie” című francia nyelvű munka, tartalmazza Rákóczi 1716-ban írt „Emlékiratait”-t („Mémoires”) is
- 1740—80 Mária Terézia uralkodása
 1741 szeptember 11. Az országgyűlésen „Vitam et sanguinem. . .”
 1741—48 Habsburg örökösödési háború
 1742 Első szabadkőműves páholy Bécsben, melyben magyarok is részt vesznek
 1749 Az új budai királyi palota alapkö-leletétele, J. N. Jadot tervezi, a 13. és 15. századi palota romjai fölé épül
- 1750 Jezsuita egyetemek: Nagyszombat, Kassa (Košice), főiskolák: Győr, Buda, Kolozsvár (Cluj), Zágráb (Zagreb) székhellyel működnek; ezenkívül van 30 gimnáziumuk és 18 konviktusuk; a piaristák főbb iskolái Pest, Tata, Vác székhellyel működnek; protestáns főiskolák: Eperjes (Prešov), Sopron, Pozsony (Bratislava), Debrecen, Nagyenyed (Aiud), Sárospatak
 1752 Kötelező a megyei orvosi intézmény
 Kocsiposta (diligence) bevezetése Buda és Bécs között
- 1754 Új, magyarellenes vámtarifa bevezetése, gyarmatosító céllal
 1755 Wessprémi István, Debrecen tisztiorvosa „Tentamen de inoculanda peste” című, Londonban megjelent műve az oltást ajánlja a pestis ellen
 1759 Az új vámrendeletek az osztrák ipar védelmében megtiltják a külföldi iparcikkek behozatalát Magyarországra
 A hazai szénbányászat kezdetei: Brennbérgánya megnyitása
- 1760 Magyar nemesi testőrség szervezése Bécsben
 1761 A kismartoni Esterházy hercegi zenekar másodkarmestere J. Haydn (1766—90-ig első karmester)
- 1762—66 Esterházy kastély építése Eszterházában (ma Fertőd)
 1764 január 7. Mádéfalvi Siculicidium (az őslakos székelyek irtása)
 1766 A jezsuitáknak 36, a piaristáknak 23, a ferenceseknek 4, a minoritáknak 4, a pálosoknak 2, a bencéseknek 1, a domonkosoknak 1, a premontreieknek 1, az evangélikusoknak 24 és a reformátusoknak 31 latin iskolájuk van
 1767 január 23. Úrbéri rendelet: állami ellenőrzés alá helyezi a földesúr és jobbágy viszonyát, védelmébe veszi a jobbágyot
- 1769 Orvosi kart szerveznek a nagyszombati egyetemen
 Az ügyvédi vizsga kötelező bevezetése
 Erdélyben először termelnek burgonyát
- 1770 k. A selmecbányai (később soproni) Bányászati Akadémia alapítása
 1770 A fanarióta uralom elől menekülő románok tömeges bevándorlása Erdélybe
 Sajnovics János: „Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse”; megalapozza a magyar nyelv finnugor eredetéről szóló elméletet (megjelent Koppenhágában) augusztus 20. A Szent Jobbot (Szent István ereklyeként tisztelt jobbkezét) hazahozzák Raguzából (Dubrovnik), ahová a háborúskodások elől menekítették; ettől kezdve augusztus 20. nemzeti ünnep
- 1772 A Zsigmond által elzalogosított 13 szepesi város visszacsatolása Magyarországhoz
 1773 A jezsuita rend feloszlata
 Iparrajz-iskola alapítása Magyarországon
- 1775 Orvos-sebész tanintézet alakul Kolozsvárott; 1787-től állatgyógyászati tanszéke is van
 1776 A Valero-féle selyem-manufaktúra alapítása Pesten
 1777 Ratio Educationis: Mária Terézia rendelete az oktatásügyet állami ellenőrzés alá helyezi, a reál-tárgyak jelentősége nő, bevezeti a német nyelv oktatását
 A nagyszombati egyetem Budára költözik
- 1779 Fiume (Rijeka) Magyarországhoz csatolása
 1780 A „Magyar Hirmondó” megjelenése Pozsonyban (Bratislava), szerkesztője Rát Mátyás
 1780 k. Tessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkész és pedagógus megszervezi gazdasági iskoláját

- 1780—90 II. (Habsburg) József uralkodása
- 1781 október 26. II. József „türelmi rendelet”-e megengedi a protestánsoknak a szabad vallásgyakorlatot, hatására 1015 protestáns egyházközség kel új életre
- 1782 II. József a budai egyetem bölcsészeti karán belül megszervezi az Institutum Geometricumot, a mérnöki intézetet
- 1785 augusztus 22. Az örökös jobbágyság eltörlése
A mezőhegyesi állami ménes szervezése
- 1786 Megszervezik az országos főorvosi intézményt: az országos főorvos évi fizetése 1500,— Ft, megyei orvos fizetése 150—800,— Ft, városi 200—400,— Ft
A „Magyar Kurir” megindulása Bécsben, szerkeszti Szacsvey Sándor
- 1787 Az országban 29 nyomda van
II. József feloszlát 134 férfi és 6 női rendházat
- 1787—91 Török háború
- 1788 „Magyar Museum” — Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János kassai szépirodalmi folyóirata
- 1790 január 28. II. József halála előtt rendeletei zömét visszavonja és helyreállítja a magyar nemesi alkotmányt
február 21. A magyar korona visszaérkezik Budára
Megalakul Kelemen László 15 tagú színtársulata (11 férfi és 4 nő), október 25-én a budai Várszínházban, október 27-én a pesti Rondellában lép fel
- 1790—92 II. (Habsburg) Lipót király uralkodása
- 1791 56. t. c. A magyar nyelv rendkívüli tárgya a középiskolákban
Az országgyűlés rendszeres bizottságokat küld ki reformjavaslatok kidolgozására
- 1792 7. t. c. A magyar nyelv rendes tárgya a középiskolákban
Kolozsvárott a Rhédey-házban működik az erdélyi magyar hivatásos színjátszó társulat
Az első magyar opera előadása Pozsonyban: Chudy József „Pikko hertzeg és Jutka Perzsi”
- 1792—1815 Napóleoni háborúk
- 1792—1835 I. (Habsburg) Ferenc uralkodása
- 1794 A soproni cukorgyár alapítása
Magyar jakobinus szervezkedés Martinovics Ignác vezetésével
- 1795 május 20. Martinovics Ignác, Hajnóczy József, Laczkovics János, Szentmarjay Ferenc és Sigray Jakab kivégzése
június 4. Őz Pál és Szolártsik Sándor kivégzése
- 1797 Nemesi felkelés Napoleon ellen
Festetics György kezdeményezésére létrejön a Georgikon, a keszthelyi gazdasági főiskola
- 1802 Országos alapítvány jön létre magyar tisztképző katonai akadémia (Ludovika Akadémia) létrehozására
Széchényi Ferenc gróf megveti a Nemzeti Múzeum alapját
- 1805 Az országgyűlés kimondja, hogy a törvényhatóságok magyarul levelezhetnek a Helytartótanáccsal
- 1805—19 Péchy Mihály építi a debreceni református Nagytemplomot
- 1806 A II. Ratio Educationis kiadása
Berzeviczy Gergely: „De conditione et indole rusticorum in Hungaria” című műve a parasztság elmaradottságát a feudális társadalmi renddel magyarázza
- 1807 Törvény szabályozza a futóhomok erdősítését
A kolozsvári színtársulat egy része Pesten kezd játszani, ennél a társulatnál működik Déryné és Katona József is
- 1808—57 A Pesti Szépítési Bizottság működése
- 1809 Nemesi felkelés Napoleon ellen
május 15. Napoleon a Habsburg birodalomtól való elszakadásra buzdítja a magyarokat
június 14. A győri csata
József nádor birodalmi reformterveiben Magyarországnak vezető szerepet szán
- 1810 30 000 nemes családnak volt évi 500,— Ft jövedelme, 3000-nek 3000,— Ft. Átlagos tanári fizetés 3—400,— Ft, a bécsi udvari tanácsosok évi fizetése 3000,— Ft
- 1811 Devalváció, a pénz értékét ötödére csökkentik
- 1811—19 Nyelvújítási harc
- 1814—17 „Nemzeti Gazda”, szerkeszti Pethe Ferenc
- 1815 A „Rákóczi-induló” Bihari János nevéhez fűződik

- 1816 Újabb devalváció
 1818 A magyaróvári gazdasági tanintézet alapítása
 1819 Kőrösi Csoma Sándor gyalogosan elindul keleti felfedező útjára
 1821 Katona József „Bánk bán”-jának megjelenése
 Kolozsvárott megnyílik az első állandó magyar nyelvű kőszínház
 1823 Kölcsey Ferenc: „Himnusz”
 Miskolcon állandó színház épül
 1825 november 3. A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása Széchenyi István erkölcsi és anyagi kezdeményezésére
 1825—27 Az országgyűlés még gravaminális jellegű, de reform-bizottságokat küld ki
 1828 Brunswick Teréz megalapítja az első budai kisdudóvót, az Angyalkertet
 Széchenyi István: „Lovakról”
 Toldy Ferenc: „Handbuch der ungarischen Poesie”
 1830 A Dunagőzhajózási Társaság megalakulása Széchenyi István közreműködésével
 Magyar Gazdasági Egyesület megalakulása, elődje: a Lófuttatási Társaság
 Széchenyi István: „Hitel”
 8. t. c. A bíróságok a magyar nyelvet is használhatják; a köztisztviselőknek és ügyvédeknek magyarul is kell tudniuk
 1831 Megindul a dunai gőzhajózás
 Széchenyi István: „Világ”
 1832 Kossuth Lajos megindítja az „Országgyűlési Tudósítások”-at
 Az első magyar helyesírási szabályzat megalkotása
 1832—33 Bolyai Farkas: „Tentamen”
 1832—36 Az országgyűlés a polgári átalakulás alapkérdéseivel foglalkozik
 1833 Széchenyi István: „Stadium” című művében 12 pontban foglalja össze a polgári átalakulás programját
 1834 Kőrösi Csoma Sándor angol nyelvű tibeti nyelvtanának és tibeti—angol szótárának a megjelenése
 A császári kormány szembe fordul az országgyűlés reformterveivel
 1835 Wesselényi Miklóst hűtlenség vádjával perbefogják
 Rózsavölgyi Márk kialakítja a csárdás stílust
 A Dunagőzhajózási Társulat óbudai hajógyárának megalakulása
 1835—48 V. (Habsburg) Ferdinánd uralkodása
 1836 Az úrbéri viszonyok rendezése lehetővé teszi a jobbágyi szolgáltatások örökös megváltását
 Vörösmarty Mihály: „Szózat”
 1836—47 Pollack Mihály építi a Nemzeti Múzeumot
 1837 Kossuth Lajos letartóztatása, Lovassy László bebörtönzése
 augusztus 22. A pesti Nemzeti Színház megnyitása Vörösmarty „Árpád ébredése” című színművével; a színház igazgatója Bajza József
 Megindul az „Athenaeum” című folyóirat
 1838 március. Pesti árvíz
 Hegel-vita az „Athenaeum” hasábjain
 1839 A herendi porcelángyár megalapítása
 1839—40 Az országgyűlésen a kormány hajlandóságot mutat a reformok megvalósítására
 1839—49 a Lánchíd építése (Széchenyi kezdeményezésére); tervezője W. T. Clark
 1840 Az új váltótörvény a gazdasági élet fejlődését segíti elő
 A katonai szolgálatot 10 évre csökkentik
 Amnesztia a politikai foglyok részére
 Megindul a „Budapesti Szemle” című folyóirat
 1841 január 2. Kossuth Lajos szerkesztésében megindul a „Pesti Hírlap”
 „Kelet Népe”-vita; Széchenyi István és Kossuth Lajos hírlapi vitája
 Felmerül az evangélikus és református egyház uniójának gondolata
 A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalakulása
 A Magyar Iparegyesület megalakulása
 1842 Első magyar iparműkiállítás
 1842—49 Petőfi Sándor költői pályája és politikai működése
 1843—44 Országgyűlés; a honoráciorok megkapják a nemesi jogokat
 1844 Az országgyűlés kimondja, hogy a nem nemes is hivatal- és birtokképes
 2. t. c. A magyar nyelv véglegesen államnyelv lesz

- 1844 Erkel Ferenc „Hunyadi László” című operája
Erkel Ferenc megzenésíti a „Himnusz”-t
- 1846 A Védegyelet, a Magyar Kereskedelmi Társaság és a Gyáralapító Társaság megalapítása
A balatoni gőzhajózás megindulása
A József Ipartanoda megnyitása, mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi tagozattal
július 15. A Pest—Vác közötti vasútvonal megnyitása
Arany János: „Toldi”
- 1847 Az Ellenzéki Nyilatkozat az összefogó ellenzéki csoportok politikai programja
szeptember 1. A Pest—Szolnok vasútvonal megnyitása
- 1847—48 Az utolsó rendi országgyűlés
- 1848 március 3. Kossuth felirati javaslata polgári reformokat és nemzeti függetlenséget követel
március 15. Kítör a pesti forradalom; az ifjúság a nemzet követeléseit 12 pontban foglalja össze
március 17. Batthyány Lajos, a főrendi ellenzék vezére a kijelölt miniszterelnök; megalakítja az első felelős magyar minisztériumot
április 11. Az országgyűlés berekesztése és a törvények szentesítése; az új törvények biztosítják az ország függetlenségét és megszabják a polgári átalakulás útját
április. A minisztertanács több ízben követeli a külföldön állomásozó magyar csapatok hazaküldését
április—június. Országszerte forradalmi parasztmozgalmak, főleg földfogláló céllal
június eleje. Kirobban a szerb felkelés a Délvidéken
július 5. Az első népképviselői országgyűlés megnyitása
július 11. A képviselőház Kossuth indítványára megajánl 200 000 újoncot
augusztus 3. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter beterjeszti az elemi oktatásról szóló törvényjavaslatát: legfőbb pontjai az általános tankötelezettség, az állami irányítás és az ingyenes oktatás; a tannyelv a lakosság többségéhez igazodik
szeptember 11. Jelačić horvát bán támadó szándékkal, seregével átlépi a magyar határt
szeptember 16. A képviselőház megválasztja az Országos Honvédelmi Bizottmányt
szeptember 22. Kossuth kiáltványban hívja haza a külföldön állomásozó magyar katonákat
szeptember 23. István főherceg lemond nádori méltóságáról
szeptember 29. A pákozdi csata, a magyar csapatok visszaverik Jelačić támadását
október 4. A bécsi kormány nyíltan a magyar kormány ellen fordul
október 30. A magyar sereg schwechati veresége
december közepén koncentrált katonai támadás indul Magyarország ellen
- 1849 január. A kormány Debrecenbe költözik; Bem győzelmei Erdélyben, Görgey fővezér harcai a Felvidéken
január 5. Windischgrätz csapatai megszállják a fővárost
február 26—27. A kápolnai vereség
március 4. Ferenc József kiadja az oktrojált (olmützi) alkotmányt, amely felszámolja a magyar nemzeti függetlenséget és beolvasztja az országot az egységes birodalomba
április 2—26. A magyarokra nézve győzelmes tavaszi hadjárat: Hatvan—Tápióbicske—Isaszeg—Gödöllő—Vác—Nagysalló—Komárom — a győztes csaták helyei
április 14. Függetlenségi Nyilatkozat, a Habsburg-ház trónfosztása, Kossuth kormányzóvá választása
április 26. A bécsi udvar katonai segílyt kér a cártól a Szent Szövetség értelmében
május 1. Szemere Bertalan alakít kormányt
május 4—21. Buda várának ostroma és felszabadítása
június 21. Haynau, az új fővezér új császári csapatokkal támad
július 28. Az új nemzetiségi törvény demokratikus alapon szabályozza a nemzetiségek jogait
augusztus 9. A magyarok elvesztik Haynauval szemben a döntő temesvári csatát
augusztus 11. Kossuth lemond, emigrál és Görgeyre bízta a közjogi főhatalmat is
augusztus 13. Görgey Világosnál (Sírja) leteszi a fegyvert az óriási túlerőben levő cári csapatok előtt
október 6. A császári kormány bosszúja: Batthyány Lajos pesti és 13 tábornok aradi kivégzése
- 1850 A könyörtelen katonai diktatúrát felváltja a polgári közigazgatás
július 1. Magyarország és Ausztria közös vámterület; ez a mezőgazdaságnak előnyös, de az ipar számára hátrányos
- 1852 Erkel Ferenc: „Bánk bán” című operája (bemutató: 1861)

- 1853 március 2. Az úrbéri pátens rendezi a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos függő kérdéseket
- 1855 Nemzeti jellegű tömegtüntetés Vörösmarty Mihály halálakor
- 1859 szeptember 11. Protestáns pátens megjelenése: megszünteti a protestáns egyházak önkormányzatát, de nagy ellenállást vált ki
- 1860 március 15. első ízben ünneplik 1848. március 15. évfordulóját; tüntetések, Táncsics bebörtönzése
 április 7. Széchenyi István halála Döblingben
 október 20. Októberi Diploma: visszatérés az 1848 előtti államszervezethez
 Deák Ferenc tárgyalása Ferenc József császárral
- 1861 Februári Pátens: szabályozza a birodalmi gyűlés jogkörét
 Országgyűlés: a Felirati (Deák F.) és a Határozati (Teleki L.) Párt küzdelme
 Kossuth Duna-konföderációs terve az emigrációban
 A pesti Múcsarnok megalapítása
 Madách Imre: „Az ember tragédiája”
- 1862—71 Czuczor—Fogarasi: „A magyar nyelv szótára”
- 1863 Kriza János: „Vadrózsák” című népköltési gyűjteménye
- 1864 A pesti értéktőzsde létrejötte
- 1865 április 16. Deák Ferenc „húsvéti cikk”-e a Pesti Naplóban fontos lépés a kiegyezés felé
 december 10. Az országgyűlés összehívása
 A Zsolnay kerámiagyár alapítása Pécsen
 Az első pesti Wagner-bemutató: „Lohengrin”
 Debrecenben kőszínház építése
- 1866 június 16. Kitor a porosz—osztrák háború, az emigráció magyar légiót szervez
 július 3. Königrátnél az osztrák csapatok vereséget szenvednek
 A pesti lóvasút üzembehelyezése
- 1867 május 29. Kiegyezés Ausztriával, létrejön az Osztrák—Magyar Monarchia
 június 8. I. Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázzák
 Erkel Ferenc „Dózsa György” című operája
 Megjelennek Arany János „Összes költeményei” és a Hamlet máig is legértékesebb fordítása Arany Jánostól
 Az országban 164 gimnázium működik 36 000 tanulóval
 A magyar bankok alaptőkéje 29 millió, a betétek összege 107 millió forint
- 1867—71 Andrássy Gyula magyar miniszterelnök
- 1868 Kiegyezés Horvát-Szlavóniával
 A nemzetiségi törvény szabályozza a magyarországi nemzetiségek jogait
 A népoktatási törvény Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter alkotása: a tankötelezettség határa a 15. életév, az oktatás anyanyelven történik, megalapozza az állami tanítóképzést, megszervezi a polgári iskolákat
 Az elemi iskolák 4%-a községi, 96%-a egyházi
 Az Általános Munkás Egylet megalapítása, elnöke Táncsics Mihály
 Az „Athenaeum” irodalmi intézet megszervezése az Emich Gusztáv-féle könyvkiadó cégből
- 1869 Az Általános Munkás Egylet első pesti nagygyűlése
- 1870 Az országgyűlés megtiltja a pápai csalatkozhatatlansági dogma kihirdetését
 Az agrárnépesség 40%-a saját, 60%-a más földjén él
 Az Általános Munkás Betegsegélyző Pénztár megalapítása
- 1871 A Képzőművészeti Főiskola megalapítása
 Szimpátia-tüntetések Pesten a Párizsi Kommün mellett
 Lónyay Menyhért miniszterelnök
- 1871—72 Andrássy Gyula közös külügyminiszter
- 1872 Buda, Pest és Óbuda Budapest néven egyesül
 Hűtlenségi per az Általános Munkás Egylet vezetői ellen
 Az új ipartörvény megszünteti a céheket
 A József Politechnikumot Műegyetem rangra emelik
 A kolozsvári egyetem megalapítása
- 1872—74 Szilágyi József miniszterelnök
- 1873 A Franklin-Társulat megalakulása a Landerer és Heckenast könyvkiadó vállalatból
 A „Munkás Heti Krónika” című hetilap megindulása

- 1874 A méterrendszer átvétele
Az első orosz darab magyar színpadon: Gogol: „Revizor”
- 1874—75 Bittó István miniszterelnök
- 1875 Fuzió a Deák párt és a Balközép között: létrejön a Szabadelvű Párt
október 15. A Népszínház megnyitása Pesten
Eötvös Loránd a kísérleti fizika tanszék professzora a budapesti tudományegyetemen
Az Országos Zeneakadémia megalapítása; elnöke: Liszt Ferenc
- 1875—90 Tisza Kálmán miniszterelnök
- 1876 14. t. c. A közegészségügyi törvény Fodor József munkálatai alapján lefekteti Magyarország modern közegészségügyének alapjait
- 1877 A „Népszava” megindulása Külföldi Viktor szerkesztésében
- 1878 Megindul a „Pesti Hírlap” című napilap
- 1879 Kettős szövetség Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia között
18. t. c. A magyar nyelv tanítása minden elemi iskolában kötelező
- 1880 A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulása Frankel Leó vezetésével
- 1881 A filoxera első jelentkezése Magyarországon
- 1882 A hármas szövetség az Osztrák—Magyar Monarchia, Németország és Olaszország között
Az Amerikába kivándorlók száma 16 000
Huszár Adolf Petőfi-szobra Budapesten
- 1883 30. t. c. A középiskolai törvény megteremti az egységes középfokú oktatást, a tanszabadság elve alapján áll és szabályozza az állami tanárképzést
szeptember 21. Madách: „Az ember tragédiája” bemutatása; első ízben alkalmaztak villanyfényt a színházi világításnál
- 1884 szeptember 27. A budapesti Operaház megnyitása; tervezte Ybl Miklós
- 1885—1904 Az Országház építése Steindl Imre tervei szerint
- 1888 A 20 munkánál többet foglalkoztató üzemek száma 938; az alkalmazott munkások száma 90 000
- 1888—99 Az Al-Duna szabályozása 18 millió Ft költséggel, Széchenyi István kezdeményezése alapján
- 1889 Véderővita a parlamentben, Tisza Kálmán veresége
Rudolf trónörökös halála
- 1890 A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása, Engelmann Pál osztrák szociáldemokrata vezetésével
május 1. Tömegtüntetés Budapesten
Tisza Kálmán kormánya lemond
- 1890—92 Szapáry Gyula miniszterelnöksége
- 1891 Véres összetűzések Orosházán, Békéscsabán és Battonyán a hatóságok és az agrárproletariátus között
Megalakul a Matematikai és Fizikai Társulat Eötvös Loránd elnöklétével
Kisdedóvást szabályozó törvény
- 1892—95 Wekerle Sándor miniszterelnök
- 1893 26. t. c. Az államsegély révén az állam az egyházi iskolákat is befolyása alá vonja
Működni kezd Puskás Tivadar találmánya, a telefonhírmondó
Bánki Donát Csonka Jánossal együtt feltalálja a benzinkarburátort
Stróbl Alajos Arany János szobra Budapesten a Múzeum-kertben
- 1893—94 Egyházpolitikai harcok a parlamentben
- 1894 március 20. Kossuth Lajos halála; fia, Ferenc hazatér és ő lesz a Függetlenségi Párt vezére
Zendülés Hódmezővásárhelyen Szántó Kovács János letartóztatásával kapcsolatban
31—33. t. c. Szabályozza a polgári házasságkötés ügyét
- 1894—96 A Ferenc József-híd (mai Szabadság-híd) építése Budapesten
- 1895 augusztus 10. Nemzetiségek Kongresszusa Budapesten
Megengedik a nőknek az orvos- és bölcsészkarok látogatását, ezzel párhuzamosan leánygimnáziumokat is szerveznek
A Bárány Eötvös József-Collegium alapítása, hogy „a szorgalmas és tehetséges, de vagyontalan tanárjelölteknek megkönnyítse minden tekintetben a tanári pályára való felkészülést”
- 1895—99 Bánffy Dezső miniszterelnöksége
- 1896 A millennium éve, „Treuga Dei” a politikai pártok között

- 1896 Millenniumi kiállítás Budapesten
A Vígsház megnyitása
Vikár Béla megkezdi a magyar népdalok tudományos gyűjtését
Wartha Vince kielemezi az eozin mázat; kivitelezik a pécsi Zsolnay Porcelángyárban
4424 orvos, 344 kórház és 16 497 kórházi férőhely van az országban
- 1896—1901
1897 Hollósy nagybányai művésztelepe
Agrárszocialista mozgalmak a Tiszántúlon és az Alföldön, földosztó mozgalmak Szabolcs megyében
Várkonyi István megalapítja a Független Szocialista Pártot, lapja a „Földművelő”
A 41. t. c. elrendeli a nyomdai köteles példány rendszert
október 16. A Magyar Színház megnyitása Budapesten
- 1897—1903
1898 Az Erzsébet-híd építése
A mezőgazdasági munkások munkaviszonyának szabályozása, az úgynevezett „rab-szolgatörvény”
A kivándorlók száma 1871 óta 270 000
- 1899 január 1. Exlex állapot, mert az obstrukció miatt nem lehetett a költségvetést letárgyalni
május 21. A Szakszervezetek első kongresszusa
Az Állatorvosi Főiskola megszervezése: a II. József alapította Állatgyógyászati Intézetet
1890-ben akadémiai rangra emelték
Ady Endre: „Versek” című kötete
- 1899—1903
1900 Széll Kálmán miniszterelnök
Mezőfi Vilmos megalapítja Szentesen a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot
A magyar bankok alaptőkéje 884 millió Ft, a betétek összege 2000 millió Ft
Megindul a „Húszadik Század”, a polgári radikális csoport folyóirata
- 1901—02 A Halászbástya építése Budán (Schulek Frigyes)
- 1902 A Nagybányai festőiskola megalapítása
- 1903 Véderővita a parlamentben
Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök
Fadrusz János Mátyás király szobra Kolozsvárott (Cluj)
Bartók Béla: „Kossuth-szimfónia”
A Király Színház megnyitása Budapesten
A népiskolák 78%-a felekezeti kézben van
- 1903—05 Tisza István miniszterelnök
- 1904 Obstrukciók a parlamentben a házszabály-revízió miatt
- 1905 Aratósztrájkok a Dunántúlon
szeptember 15. Tüntetések az Országház előtt az általános választójog érdekében („vörös péntek”)
A Szociáldemokrata Párt a fővárosban 620 népgyűlést tart
- 1905—06 Fejérváry Géza miniszterelnök; a király által kinevezett parlamenten kívüli kormány erősen népszerűtlen
- 1906 Az ellenzék titkos megállapodása az uralkodóval, melyben lemond nemzeti követeléseiről
A Szépművészeti Múzeum megnyitása Budapesten
Az új kolozsvári Nemzeti Színház megnyitása
II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Thököly Imre hamvainak hazaszállítása Törökországból
Az első Shaw-bemutató Magyarországon: „Az ördög cimborája”
- 1906—10 Wekerle Sándor második miniszterelnöksége
- 1907 október 10. Általános sztrájk az általános választójogért, 200 000 ember mozdul meg
- 1908 A „Nyugat” című folyóirat indulása
- 1909 Elkészül a Műegyetem új épülete
A munkások száma 450 000
- 1910 január 1. Exlex
- 1910—12 Khuen-Héderváry Károly második miniszterelnöksége
- 1911 A Népopera (a mai Erkel Színház) építése
- 1912 május 22. Tisza István lesz a házelnök
május 23. Általános sztrájk, véres tüntetések Budapesten
Új egyetem felállítása Debrecenben és Pozsonyban (Bratislava)
67. t. c. Megszervezik a parlamenti őrséget
- 1912—13 Lukács László miniszterelnök

- 1913 június 4. Az ellenzék eltávolítása a parlamentből
A választójogi reform a választók számát 1 millióról 1 millió 800 ezerre emeli
- 1913—17 Tisza István másodszer miniszterelnök
- 1914 június 28. Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolása Szarajevóban
július 7. Tisza István a közös minisztertanácson a háború ellen foglal állást
július 28. Az első világháború kirobbanása
december. Orosz betörés északkeleten
- 1915 május 2. Az orosz front áttörése Gorlicénél
május 23. Olasz hadüzenet a központi hatalmaknak
október 6. Támadás Szerbia ellen, majd Szerbia elfoglalása
- 1916 június 4. Bruszilov-offenzíva a keleti fronton és az oroszok előnyomulása a Kárpátokig
augusztus 27. Román hadüzenet és betörés Erdélybe
szeptember vége. Ellentámadás Románia ellen és Románia veresége
Bartók Béla: „Fából faragott királyfi”, balett, Balázs Béla szövegére (bemutató: 1917)
- 1916—18 IV. Károly uralkodása
- 1917 június—augusztus. Esterházy Móric miniszterelnöksége
július. Az orosz front összeomlása, a központi hatalmak mélyen benyomulnak orosz területre
Bánki Donát találmánya; a szabadsugár rendszerű vízturbina
- 1917—18 Wekerle Sándor harmadszor miniszterelnök
- 1918 január 18—22. Általános sztrájk Budapesten
március. A breszt—litovszki béke Szovjet-Oroszországgal
március 24. Moszkvában megalakul az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar csoportja
október 17. Tisza István bejelenti a parlamentben: „a háborút elvesztettük”
október 25. A Magyar Nemzeti Tanács megalakulása Károlyi Mihály elnökletével
október 28. A „láncvidi csatá”-ban a katonaság és rendőrség fegyverrel kergeti szét a Várba vonuló tüntető tömeget
október 31. Tisza Istvánt meggyilkolják
október 31. A polgári demokratikus forradalom győzelme; az új kormány elnöke Károlyi Mihály
november 16. A köztársaság kikiáltása
november—december. Néptörvények: az általános választójog bevezetése, a sajtószabadság törvénybeiktatása
november 20. A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulása
december 7. A „Vörös Újság” megindulása
- 1919 január 11. Károlyi Mihályt köztársasági elnökké választják, miniszterelnök Berinkey Dénes
február 20. Fegyveres összetűzés a „Népszava” szerkesztősége előtt lefolyt tüntetésen, ezzel kapcsolatban letartóztatják Kun Bélát és a KMP többi vezetőjét
március 14. A Vas- és Fémmunkások Szakszervezete a kommunisták mellé áll
március 19. A Vyx-jegyzékben az antant elfogadhatatlan demarkációs vonalat jelöl ki
Bartók Béla: „A csodálatos mandarin” táncjátéka (bemutató: 1926)
március 21. A Magyar Tanácsköztársaság megalakulása
április 12. Bécsben megalakul az Antibolsevista Comité Bethlen István és Teleki Pál vezetésével
április 16. A román offenzíva megindulása
április 24. A színészek felajánlják szolgálataikat a frontnak „akár színészi, akár katonai minőségben”
április 26. Cseh és szerb támadás
május 2. Az imperialista támadás megállítása Miskolcnál
május 1—3. 90 000 munkás jelentkezik a Vörös Hadseregbe
május 5. Aradon ellenforradalmi kormány jön létre Károlyi Gyula elnökletével
A Tanácsköztársaság államosítja az iskolákat; reformtervek: 8 osztályos, egységes kötelező népoktatás, az analfabétizmus leküzdése; az egyetemet megnyitják a munkásifjúság előtt
Berény Róbert, Pór Bertalan, Uitz Béla, Vértes Marcell, Dankó Ödön és Zádor István forradalmi plakátjai
május. A köztulajdonba vett műkincsek kiállítása Budapesten
május 20. Stromfeld Aurél megindítja az északi támadást a csehek ellen
június 6. Kassa (Košice) visszafoglalása

- 1919 június 16. Eperjesen (Prešov) kikiáltják a Szlovák Tanácsköztársaságot
június 22. Ellenforradalmi vasutassztrájk a Dunántúlon
június 23. A Tanácsköztársaság Alkotmányának elfogadása
június 24. Sikertelen ellenforradalmi kísérlet a fővárosban
június 30. Magyar visszavonulás a Felvidékről
július 20. A Vörös Hadsereg támadása a Tiszánál a románok ellen
július 24. Román ellentámadás és a magyar védelem összeomlása
július 31. A Tanácsköztársaság összeomlása
augusztus 1. Peidl Gyula szociáldemokratákból álló, úgynevezett „szakszervezeti kormánya”
augusztus 3. Román csapatok bevonulása Budapestre
augusztus 7. Friedrich István szélsőjobboldali ellenforradalmi államcsínyje
augusztus 9. Horthy Miklós a nemzeti hadsereg fővezére
Fehérterror a Dunántúlon, központja Siófok
október 23. Sir George Clerk antantmissziója Budapesten
november 16. Horthy Miklós csapataival bevonul Budapestre
A fehérterror kiterjed az Alföldre is (Orgovány)
december 18. Kerekes Gábor és 12 forradalmár társa kivégzése
december 28. Korvin Ottó, László Jenő és 8 kommunista társa kivégzése
1919—20 Huszár Károly miniszterelnöksége
1920 február 17. Somogyi Béla, a „Népszava” szerkesztője és Bacsó Béla, a „Népszava” munkatársa meggyilkolása
február 22. Somogyi és Bacsó temetésén 100 000 munkás vesz részt
március 1. Horthy Miklóst kormányzóvá választják
március 15. Simonyi-Semadam Sándor lesz a miniszterelnök
június 4. A békeszerződés aláírása Trianonban
június 20—augusztus 8. A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarországgal szemben
A Wedgwood-jelentés, az angol munkáspárti bizottság jelentése siralmas képet fest a magyar munkásság politikai, gazdasági és kulturális helyzetéről
augusztus 18. Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter földreform törvényének betervezése
szeptember. A numerus clausus bevezetése az egyetemen
1920—21 Teleki Pál a miniszterelnök
1921 március 26—április 5. IV. Károly hazatérési kísérlete
október 22. IV. Károly Sopronban; újabb hazatérési kísérlet, de csapatai Horthy csapataitól vereséget szenvednek
november 5. A Habsburg-ház trónfosztása Magyarországon (1921. 41. t. c.)
december 15. A soproni, egyetlen engedélyezett népszavazás eredményeként a város Magyarországon belül maradt: „civitas fidelissima”
Bethlen István paktumot köt Peyer Károllyal, a szociáldemokrata párt vezetőjével; a szociáldemokrata párt lemond a forradalmi szervezkedésről
1921—31 Bethlen István miniszterelnöksége
1922 január 27. Új választójogi törvény: nyílt szavazást vezet be, a választójog feltétele 4 elemi osztály elvégzése és 10 évi egyhelyben lakás; a jogosultak száma 2 477 300, a nagykorú lakosság 60%-a
Bethlen István létrehozza az Egységes Pártot
február. Megjelenik a „Kommün”, a KMP magyarországi illegális lapja
augusztus. Megjelenik az „Ifjú Proletár”, a KIMSZ illegális lapja
1923 Baumgarten Ferenc irodalmi alapítványa a „minden vallási, faji és társadalmi előítélettől mentes” írók támogatására (első ízben 1929-ben lett odaítélve)
1924 Magyarország népszövetségi kölcsönt kap és ezzel lehetségessé válik a gazdasági stabilizáció
szeptember 12. Magyar—szovjet kereskedelmi egyezmény
1924—26 Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter reformtevékenysége: az elemi oktatás modernizálása, 5000 tanyai iskola építése, középiskolák átszervezése, új típusok létrehozatala és a Gyűjtemény-egyetem megszervezése
1925 január 1. Életbe lép az autonóm vámtarifa
április 7. Megalakul a Magyarországi Szocialista Munkáspárt, lapja a „Szocialista Munkás”
augusztus 18—21. A KMP első kongresszusa Bécsben
szeptember 22. A rendőrség letartóztatja a KMP és az MSZMP 45 vezetőjét

- 1926 január 29. Megalakul a Munkás Kultúregyesületek Szövetsége 10 417 taggal
 április. Bányászsztrájk Salgótarjánban
 november. A 22. t. c. megszervezi a parlamentben a felsőházat
 Kodály Zoltán: „Háry János”, opera
- 1927 január 1. Az új pénz, a pengő bevezetése
 Magyar–olasz szerződés
- 1928 Az ipari termelés értéke 2870 millió pengő (1921-ben 979 millió)
 Illyés Gyula: „Nehéz föld”, versek
- 1928–34 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: „Magyar Történet I–VII”
 1929 Az őszi folyamán négyhetes bányászsztrájk Pécsen és Salgótarjánban
 Elkészült Budapesten az 1894 óta épülő Millenniumi Emlékmű, Zala György alkotása
 Derkovits Gyula: „Dózsa György” fametszet-sorozat
- 1929–33 A világgazdasági válság mint agrár- és ipari válság jelentkezik Magyarországon: az ipari
 termelés 24%-kal, a gépipar termelése 55%-kal csökken, a búza ára lezuhan, a mun-
 kásság egyharmada munkanélküli, 25 000 állástalan diplomás van
- 1930 A KMP II. Kongresszusa (a Moszkva melletti Aprilovkában) a proletárdiktatúra kivívá-
 sát jelöli meg közvetlen feladatúl
- 1931 szeptember 1. A nagyarányú tüntetés az Andrássy-úton véres összecsapással végződik
 Pénzügyi válság rázza meg az országot
 Magyarország francia kölcsönt kap
 Horváth János: „A magyar irodalmi műveltség kezdetei”
 Illyés Gyula: „Három öreg”
 József Attila: „Dönts a tőkét”, versek
- 1931–32 Károlyi Gyula miniszterelnöksége
 1932 július 13. Sallai Imre és Fürst Sándor az illegális KMP vezetői és Kilián György KIMSZ
 titkár letartóztatása statárium idején
 július 29. Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése
- 1932–33 Az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék kommunista vezetéssel sztrájkokat szervez
 1932–36 Gömbös Gyula miniszterelnöksége
 1934 március 16. Mussolini, Dollfuss és Gömbös aláírja a római hármas egyezményt
 Magyar–német kereskedelmi egyezmény jön létre
- 1935 Gömbös Gyula rendkívül erőszakos választásokkal biztosítja a kormánypárt többségét
 Megindul a „Válasz” című folyóirat, a népi írók orgánuma
 március. Szálasi Ferenc megalapítja a Nemzet Akaratának Pártját
- 1936–38 Darányi Kálmán miniszterelnöksége
 1937 április: a KMP hivatalos lapja, a „Dolgozók Lapja”, megjelenik Prágában és a nép-
 frontos politikáért indít harcot
 augusztus. Szálasi Ferenc és Endre László pártjai egyesülnek Nemzeti Akarat Pártja néven,
 ez az eddigi legnagyobb nyilaskeresztes egyesülés
- 1938 március 5. Darányi Kálmán miniszterelnök győri programbeszéde bejelenti az egymilliárd
 pengős beruházást a gazdaság fejlesztésére és a fegyverkezésre
 november 2. Az I. bécsi döntés Csehszlovákia 1920 előtt Magyarországhoz tartozó
 területeiből a magyarok lakta részeket visszacsatolja Magyarországhoz
 december 10. Magyarország bejelenti az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozását
- 1938–39 Imrédy Béla miniszterelnöksége
 1939 február 2. A Szovjetunió megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal
 március 15. Magyar csapatok a németek hozzájárulása nélkül bevonulnak az 1920-ig
 Magyarországhoz tartozott Kárpátaljára, a mai Kárpát-Ukrajnába
 április 11. Magyarország kilép a Népszövetségből
 szeptember 23. A Szovjetunió újra felveszi a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal
- Megalakul a Nemzeti Parasztpárt, lapja a „Szabad Szó”
 Pethő Sándor „szellemi honvédelem” mozgalma német-, de egyúttal szovjetellenes is;
 a magyar birodalmi gondolatot hirdeti a Kárpát-medencében
- 1939–41 Teleki Pál második miniszterelnöksége
 1940 augusztus 30. A II. bécsi döntés Észak-Erdélyt visszacsatolja Magyarországhoz
 december 12. „Örök barátsági” szerződés Jugoszláviával
- 1941 március 23. A Szovjetunió visszaadja az 1849-ben zsákmányolt magyar honvédszászlókat
 április 3. Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága a jugoszláv kérdés miatt
 április 11. Magyar csapatok nyomulnak Jugoszlávia területére
 június 27. Magyar hadüzenet a Szovjetunióknak

- 1941 szeptember. Megkezdí működését az illegális Kossuth-adóállomás
 október 6. Háborúellenes tüntetés a Batthyány-örökmécsesnél
 november 1. A demokratikus erők tüntetése a Kossuth-mauzóleumnál és Tánácsics Mihály
 sírjánál
 december 7. Magyarország hadat üzen Angliának
 december 12. Magyarország hadat üzen az Amerikai Egyesült Államoknak
 Megindul a „Magyar Csillag” című folyóirat, a „Nyugat” utóda, szerkesztője Illyés Gyula
- 1941—42 Bárdossy László miniszterelnöksége
- 1942 február. A KMP vezetésével Magyar Történelmi Emlékbizottság alakul a baloldali
 értelmiség összefogására
 február 1. A „Szabad Nép”, a KMP illegális lapjának első száma
 május—június. Tömeges letartóztatás, Rezi Károly kommunista harcost agyonverik, a
 600 letartóztatott közül 450-et katonai különbizottság elé utalnak; Rózsa Ferencet a
 KMP központi bizottságának tagját halálra kínozzák
 július. A 2. magyar hadsereg átvészli a voronyezsi frontszakaszt
 október 9. Schönherz Zoltánt, a KMP központi bizottságának tagját kivégzik
 Kállay Miklós miniszterelnök
- 1942—44 január 12. A győzelmes szovjet támadás elsodorja a voronyezsi frontot, bekövetkezik
 a 2. magyar hadsereg tragikus pusztulása, a veszteség 100 000 főre tehető
- 1943 május 9. Megalakul a Parasztszövetség Országos Földmunkás Szakosztálya, elnöke
 Dobi István
 nyarán a KMP feloszlik és létrejön a baloldali erők összefogása: a Békepárt
 március 19. Magyarországot német csapatok szállják meg; Hitler Edmund Weesenmayert
 nevezi ki teljhatalmú megbízottjává
 március 22—augusztus 27. Sztójay Döme miniszterelnöksége
 május. Létrejön a baloldali erőket egyesítő szervezet, a Magyar Front
 július 27. Ságvári Endre, az ifjúsági mozgalom szervezője a rendőrséggel vívott tűzharc-
 ban elesik
 augusztus 27—október 15. Lakatos Géza miniszterelnöksége
 szeptember—december. A szovjet csapatok felszabadítják az ország keleti felét
 szeptember 28. Faraghó Gábor csendőrtábornok vezetésével magyar fegyverszüneti
 bizottság tárgyal Moszkvában
 szeptember. Újból megalakul a Magyar Kommunista Párt; a párt lapja, a „Szabad Nép”
 is újból megindul
 október 11. A fegyverszünet aláírása Moszkvában
 október 15. Horthy Miklós rádiónyilatkozata, bejelenti a fegyverszünetet
 október 16. Szálasi Ferenc nyilas puccsal hatalomra jut
 november. Megalakul a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, Bajcsy-
 Zsilinszky Endre vezetésével
 december 2. A felszabadult Szegeden megalakul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front
 december 9. Kivégzik a katonai felkelés szervezőit: Kiss János altábornagyot, Nagy
 Jenő ezredest és Tarcsey Vilmos századost
 december 21. Debrecenben összeül az Ideiglenes Nemzetgyűlés
 december 23. Megalakul az Ideiglenes Nemzeti Kormány Dálnoki Miklós Béla miniszter-
 elnökségével
 december 24. Sopronkőhidán a nyilasok kivégzik Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Pataki Istvánt,
 Pesti Barnabást és Kreutz Róbertet
 december 28. Az Ideiglenes Kormány hadat üzen Németországnak
- 1945 január 20. Fegyverszünet a Szövetséges Hatalmakkal
 február 13. Budapest felszabadulása
 március 15. Földreformtörvény
 március 25. A „Szabad Nép” első legális száma
 április 4. Magyarország teljes felszabadulása
 augusztus. Kereskedelmi szerződés a Szovjetunióval
 november. Az első demokratikus választás
- 1946 január 1. A bányák államosítása
 február 1. A köztársaság törvénybe iktatása
 március 7. A Baloldali Blokk (a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a
 Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács politikai szövetsége) nagygyűlése a Hő-
 sők terén

- 1946 augusztus 1. Stabilizáció, a forint bevezetése
szeptember. Az MKP III. Kongresszusa
A 8 osztályos, kötelező és ingyenes általános iskola megalkotása az egységes nemzeti műveltség kialakítását célozza
Megindul a dolgozók esti oktatása
- 1947 február 10. A párizsi békeszerződés aláírása
június 1. Dinnyés Lajos alakít új kormányt
augusztus 1. Az első hároméves terv megindulása
augusztus 31. A választásokon a koalíciós pártok a szavazatok 61%-át szerzik meg; az MKP 23%-ot, az SZDP 14,9%-ot, az NPP 8,3%-ot kap a szavazatokból
november 20. A bankok államosítása
- 1948 február 18. Barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjet-unióval; hasonló egyezmények az egyes népi demokráciákkal
március 25. A 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítása
június 12—14. Az MKP és az SZDP egyesülése; a megalakult Magyar Dolgozók Pártjának programja
július. Az egyházi iskolák államosítása
- 1949 január. Magyarország tagja lesz a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának
március. Megalakul a Nemzeti Függetlenségi Népfront, az összes demokratikus szervezetek összefogása: programja az Ötéves Terv és a szocializmus építése
május. Az első új típusú választás Magyarországon, a Népfront a szavazatok 95%-át kapja
augusztus 20. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya
A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezéséről szóló törvény tömöríti az ország összes tudományos erőit
- 1950 január 1. Megindul az első Ötéves Terv
október 22. Helyi tanácsok választása
- 1951 február. Az MDP II. kongresszusa
- 1952 augusztus 14. Dobi István az Elnöki Tanács elnöke
- 1953 június. Az MDP Központi Vezetősége feltárja a hibákat
június. Nagy Imre a minisztertanács elnöke
- 1954 A Hazafias Népfront megalakulása és I. Kongresszusa
- 1955 március. Az MDP Központi Vezetősége határozatot hoz a revizionizmus ellen, Nagy Imrét kizárják a pártból
április. Hegedüs András a minisztertanács elnöke
május. Magyarország is részt vesz a varsói konferencián és tagja lesz a Varsói Szerződésben egyesült védelmi közösségnek
- 1956 július. Az MDP Központi Vezetősége határozata a szektás vezetéssel kapcsolatban, Rákosi Mátyás utóda Gerő Ernő
Elkészül a Keleti Főcsatorna
október 23. Fegyveres ellenforradalmi felkelés; Nagy Imre lesz a Minisztertanács elnöke
november 4. Az ellenforradalom fegyveres leverése; a Magyar Szocialista Munkáspárt szervezése: a párt főtitkára Kádár János (egyben a Minisztertanács elnöke)
- 1957 március. A KISZ megalakulása
június. A pártkonferencia a kétfrontos harc politikája mellett foglal állást
- 1958 január 28—1961. szeptember 13. Münnich Ferenc a Minisztertanács elnöke
november 16. Országgyűlési és tanácsi választások
- 1958—60 A második Hároméves Terv
- 1959 A Tiszalöki Vízierőmű üzembe helyezése
Életbe lép az új mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény
november 30—december 5. A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. Kongresszusa
- 1960 A Hazafias Népfront II. Kongresszusa
A parasztság döntő többsége a szövetkezeti gazdálkodás útjára lépett
december 31. A második Hároméves Terv sikeres befejezése
- 1961 január 1. A második Ötéves Terv megindulása
szeptember 13. Kádár János továbbra is a Minisztertanács elnöke, egyben az MSZMP főtitkára
- 1962 A magasfeszültségű energiahálózat üzembe helyezése
november 20—24. A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa kijelöli a szocializmus építésének további feladatait

- 1963 A Barátság olajvezeték üzembe helyezése
február. Országgyűlési választások
- 1964 A Hazafias Népfront III. Kongresszusa
- 1965 június. Kádár János az MSZMP főtitkára (folytatólagosan)
Kállai Gyula a minisztertanács elnöke
október 21. Öt évre szóló gazdasági egyezmény a Szovjetunióval
december 29. Befejeződik a Nyugati Főcsatorna építése
december 31. A második Ötéves Terv befejezése
- 1966 január 1. A harmadik Ötéves Terv megindulása
április 26. „A Magyar Művészet Tíz Évszázada” kiállítás megnyitása Párizsban
május 27. Az új gazdasági mechanizmus bejelentése
november 23—december 4. A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusa
- 1967 március 19. Országgyűlési és tanácsi választások
április 14. Kállai Gyula az Országgyűlés elnöke, Fock Jenő a Minisztertanács elnöke, Losonczy Pál az Elnöki Tanács elnöke
április 20—22. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának megalakulása
május 18. Barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Német Demokratikus Köztársasággal
szeptember 7. Barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjetunióval
november. Magyarország belép az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetébe (FAO)
november 6. Magyarországot az Egyesült Nemzetek Szövetsége Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjává választják, 1968. január 1-i hatállyal
- 1968 január 1. Életbe lépett a gazdaságirányítás új rendszere („Új gazdasági mechanizmus”)
február 26—március 5. A világ kommunista és munkáspártjainak budapesti konzultatív találkozója
április 17—19. A Hazafias Népfront IV. kongresszusa Budapesten
május 16. Budapesten aláírják az új magyar—lengyel barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést
május 18. A Magyar Állami Operaház bemutatja A. J. Hacsaturján „Spartacus” című balettjét
október 18. Az Országgyűlés elfogadja az új vasúti törvényjavaslatot és a közlekedéspolitikai fejlesztési koncepcióját
október 19. Szokolay Sándor „Hamlet” című operájának bemutatása a Magyar Állami Operaházban
- 1969 március 17. A Varsói Szerződés tagállamainak Politikai Tanácskozó Testülete Budapesten ülésezik; felhívást intéz Európa országaihoz az európai biztonság ügyében
április 18. Az Országgyűlés megtárgyalja a szerzői jogról szóló törvényjavaslatot (életbe lép 1970. január 1-én)
június 24. Az Országos Vízügyi Hivatal üzembe helyezi a mátrai regionális vízmű első egységét
augusztus 5. Magyarország tagja lett a genfi leszerelési bizottságnak; hazánk képviselője augusztus 7-én első ízben vesz részt a bizottság ülésén
október 17—26. A VII. Szakszervezeti Világkongresszus tanácskozása Budapesten
október 26. Petrovics Emil „Bűn és bűnhődés” című dalművének bemutatása a Magyar Állami Operaházban
december 29. Az Elnöki Tanács elfogadja a 41. számú törvényerejű rendeletet a Magyar Tudományos Akadémiáról
- 1970 január 1—14. Népszámlálás

MAGYARORSZÁG SZÁMOKBAN

Terület, népesség

1. Megyék és megyei jogú városok főbb adatai

megyék és megyei jogú városok	terület km ²	népesség (1000 fő)			népsűrűség 1 km ² -re 1969-ben
		1949	1960	1969	
Budapest	525	1 590	1 805	2 010	3 822
Debrecen	446	111	130	160	353
Miskolc	223	109	144	180	813
Pécs	145	88	115	140	973
Szeged	112	87	99	120	1 107
Baranya	4 388	272	285	280	63
Bács-Kiskun	8 362	589	586	560	67
Békés	5 669	472	468	440	77
Borsod-Abaúj-Zemplén	7 024	521	581	590	84
Csongrád	4 150	342	335	320	77
Fejér	4 374	296	359	400	91
Győr-Sopron	4 012	364	391	400	100
Hajdú-Bihar	5 765	387	393	360	62
Heves	3 638	316	348	340	94
Komárom	2 250	221	270	300	136
Nógrád	2 544	215	236	240	93
Pest	6 393	687	781	880	138
Somogy	6 083	364	371	360	59
Szabolcs-Szatmár	5 936	558	586	540	91
Szolnok	5 571	451	462	440	79
Tolna	3 609	270	267	260	71
Vas	3 340	283	283	280	83
Veszprém	6 187	346	392	420	81
Zala	3 284	266	274	260	79
összesen	93 030	9 205	9 961	10 280	110
városok	10 267	3 371	3 967	4 670	455
községek	82 763	5 834	5 994	5 610	68

Megjegyzés: a népesség számának adatai az évek első napjára vonatkoznak. Az 1949. és 1960. évi adatok népszámlálási, az 1969. éviak számított adatok

2. Az 50 000 lakost meghaladó járási jogú városok népessége

városok	terület km ²	népesség (1000 fő)			
	1967	1949	1960	1967	
Békéscsaba	178	42	50	53	
Győr	92	58	72	81	
Hódmezővásárhely	473	49	53	53	
Kaposvár	44	34	43	52	
Kecskemét	257	57	67	76	
Nyíregyháza	164	48	57	65	
Székesfehérvár	161	42	56	71	
Szolnok	177	34	49	61	
Szombathely	92	47	54	62	
Tatabánya	90	40	52	64	

Megjegyzés: a népességi adatok az évek első napjára vonatkoznak, kerekített számokban

3. A népesség száma, népsűrűség, népszaporodás

év	a népesség száma (1000 fő)	népsűrűség (1 km ² -re)	időszak	tényleges szaporodás, illetve fogyás	
				(1000 fő)	(%)
1910	7 612	82	1901–10	758	11,1
1920	7 987	86	1911–20	375	4,9
1930	8 685	93	1921–30	698	8,7
1941	9 316	100	1931–40	631	7,3
1949	9 205	99	1941–48	–111	–1,2
1960	9 961	107	1949–59	756	8,2
1965	10 135	109	1960–64	174	1,0
1966	10 160	109	1965	25	0,2
1967	10 197	110	1966	37	0,4
1968	10 236	110	1967	39	0,4
1969	10 275	111	1960–69	353	3,5

Megjegyzés: a népesség száma 1969. január 1-én 10 275 000 fő, a népsűrűség 1969. január 1-én (1 km²-re) 110 fő. A népesség száma 1970. január 1-én 10 314 152 fő, a népsűrűség 1970. január 1-én (1 km²-re) 111 fő

4. A népesség megoszlása anyanyelv szerint

anyanyelv	1910	1930	1941	1960
magyar	88,4	92,1	92,9	98,2
német	7,3	5,5	5,1	0,5
szlovák	2,1	1,2	0,8	0,3
román	0,4	0,2	0,2	0,2
délszláv	0,8	0,7	0,6	0,4
egyéb	1,0	0,3	0,4	0,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

5. A népesség száma nemek szerint

év	a népességből		1000 férfira jutó nő
	férfi	nő	
1920	2 874 111	4 112 764	1 062
1930	2 248 452	4 436 657	1 044
1941	4 560 875	5 755 199	1 043
1949	4 423 420	4 781 379	1 081
1960	4 804 043	5 157 001	1 073
1965	4 896 837	5 238 653	1 070
1966	4 909 957	5 250 423	1 069
1967	4 929 411	5 267 515	1 069
1968	4 949 843	5 286 439	1 068
1969	4 969 737	5 305 610	1 068

6. A népesség megoszlása kor szerint (%)

év	15 éven aluli	15–39	40–59	60 éves és idősebb	átlagos kor
		éves			
1920	30,6	41,3	19,1	9,0	28,7
1930	27,5	42,6	20,1	9,8	29,8
1941	26,0	40,6	22,7	10,7	31,6
1949	24,9	38,8	24,7	11,6	32,4
1960	25,4	36,8	24,0	13,8	33,6
1965	23,6	36,2	24,7	15,5	.
1966	23,0	36,3	24,9	15,8	.
1967	22,5	36,4	25,0	16,1	.
1968	22,2	36,4	25,0	16,4	.
1969	21,7	36,6	25,0	16,7	.

7. A kereső és eltartott népesség megoszlása (az év elején)
(1000 fő)

	1950	1960	1965	1967	1968
aktív keresők	4106,8	4 709,9	4 738,5	4 830,4	4 877,2
ipar	797,0	1 290,6	1 527,3	1 559,2	1 606,6
építőipar	125,4	256,2	270,5	315,3	324,0
mezőgazdaság	2 134,7	1 925,1	1 510,7	1 493,9	1 487,6
közlekedés	165,1	280,8	309,4	312,1	311,9
kereskedelem	218,0	303,1	330,6	336,5	343,8
egyéb	666,6	654,1	790,0	813,4	803,3
eltartottak és inaktív keresők (nyugdíjasok)	5 185,7 (596,0)	5 251,1 (636,3)	5 397,0 (1 101,2)	5 366,4 (1 213,2)	5 359,1 (1 269,2)
összesen	9 292,5	9 961,0	10 135,5	10 196,8	10 236,3

8. Az aktív kereső népesség megoszlása társadalmi
szektorok szerint
(%)

	1950	1960	1965	1968	1969
állami szektor	34,7	57,0	65,3	65,0	65,4
szövetkezeti szektor	2,1	20,7	30,7	30,9	30,8
magánszektor	63,2	22,3	4,0	4,1	3,8
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

9. A népmozgalom összefoglaló arányszámai

év (évek átlaga)	élveszületések 1000 lakosra	halálozások 1000 lakosra	természetes szaporodás
1901—10	36,3	24,8	11,5
1911—20	26,9	22,3	4,6
1921—30	27,7	18,4	9,3
1931—40	21,1	14,9	6,2
1941—50	19,9	14,4	5,5
1951—60	18,8	10,7	8,1
1961	14,0	9,6	4,4
1962	12,9	10,8	2,1
1963	13,1	9,9	3,2
1964	13,1	10,0	3,1
1965	13,1	10,7	2,4
1966	13,6	10,0	3,6
1967	14,6	10,7	3,9
1968	15,1	11,2	3,9
1969	15,0	11,3	3,7

10. Csecsemőhalandóság

év (évek átlaga)	egy éven alul meghaltak száma (1000 fő)	1000 éveszülöttre jutó egy éven alul meghaltak száma
1921—30	41,6	180,0
1931—40	27,5	144,4
1941—50	20,6	111,8
1951—60	11,6	63,2
1961—65	10,2	42,7
1966	5,3	38,4
1967	5,5	37,0
1968	5,5	35,4
1969	5,5	35,0

Nemzeti jövedelem — Beruházások

11. A nemzeti jövedelem indexe
(1950 = 100)

év	nemzeti jövedelem összesen	forrásokból			felhasználásból			
		ipar	építőipar	mezőgaz- daság	fogyasztás		felhalmozás	
					összesen	ebből a la- kosság fo- gyasztása	összesen	ebből álló- alap növe- kedés
1950	100	100	100	100	100	100	100	100
1955	132	162	136	113	128	125	139	195
1960	177	228	224	106	168	170	251	400
1961	188	252	223	101	171	172	264	365
1962	197	271	235	103	178	179	297	408
1963	208	290	244	108	189	189	328	457
1964	218	314	257	112	199	200	348	497
1965	220	329	258	98	205	206	291	532
1966	238	359	278	104	214	215	338	481
1967	260	392	315	107	228	230	428	618
1968	273	416	340	106	240	242	428	587
1969	289	433	367	116	254	257	415	740

12. A beruházások megoszlása népgazdasági ágak szerint
(%)

év (évek átlaga)	ipar	építőipar	mezőgaz- daság	közlekedés	kereskede- lem	kommuná- lis ágazatok	szocialista szektor összesen
1961—65	41,0	2,2	18,3	14,0	3,3	21,2	100,0
1966	43,0	2,0	15,8	14,3	3,4	21,5	100,0
1967	44,0	2,0	15,0	14,0	3,5	21,1	100,0
1968	41,0	2,0	20,4	14,8	3,0	18,8	100,0

Ipar

13. Az ipar főbb adatai
(1950 = 100)

év	a termelés in- dex	a foglalkozta- tottak számá- nak indexe	az egy foglal- koztatottra jutó termelés indexe
1950	100	100	100
1955	186	143	130
1960	267	167	160
1961	294	171	173
1962	317	175	182
1963	339	181	188
1964	369	186	198
1965	386	187	206
1966	412	190	217
1967	448	196	229
1968	472	204	231
1969	484	210	231

14. A fontosabb cikkek termelése

cikk	menyiségi egység	1938	1969	a termelés növekedése 1938-hoz viszonyítva (1938 = 1)
szén	1000 tonna	9 360	26 498	2,8
a termelt szén fűtőértéke	milliárd kalória	.	89 589	.
földgáz	millió m ³	8	3 235	404,4
kőolaj	1000 tonna	43	1 754	40,8
villamosenergia	millió kWó	1 399	14 069	10,1
vasérc	1000 tonna	298	681	2,3
bauxit	1000 tonna	540	1 935	3,6
timföld (kalcinált)	1000 tonna	7	408	58,3
nyersacél	1000 tonna	647	3 031	4,7
hengerelt acél	1000 tonna	.	2 020	.
kohóalumínium	tonna	1 309	64 463	49,2
csúcseszterga	darab	.	2 863	.
fűrógép	darab	.	3 974	.
Diesel-motor (gépkocsi motor nélkül)	1000 lóerő	.	264	.
Diesel-mozdony	darab	.	122	.
traktor	darab	618	1 720	2,8
tehergépkocsi	darab	.	3 950	.
autóbusz	darab	.	4 789	.
motorkerékpár	darab	1 800	35 577	19,8
nitrogénműtrágya	1000 tonna	27	1 464	54,2
szuperfoszfát (porított)	1000 tonna	52	917	17,6
kénsav	1000 tonna	40	454	11,4
cement	1000 tonna	323	2 564	7,9
papír és karton	1000 tonna	55	251	4,6
kész pamut és pamuttípusú szövet	millió m ²	146	311	2,1
bőrlábbeli összesen	1000 pár	2 360	32 814	13,9
liszt	1000 tonna	989	1 302	1,3
cukor	1000 tonna	101	417	4,1
sör	1000 hl	338	4 897	14,5

15. A fontosabb cikkek egy főre jutó termelése

cikk	menyiségi egység	1938	1969
szén	kg	1 021,0	2 574,0
földgáz	m ³	0,9	314,2
kőolaj	kg	4,7	170,4
villamosenergia	kWó	152,6	1 366,7
vasérc	kg	32,5	66,2
bauxit	kg	58,9	188,0
nyersacél	kg	70,6	294,4
kohóalumínium	kg	0,1	6,3
nitrogénműtrágya	kg	3,0	142,2
szuperfoszfát (porított)	kg	5,7	89,1
kénsav	kg	4,4	44,1
cement	kg	35,2	249,1
papír és karton	kg	6,0	24,4
kész pamut és pamuttípusú szövet	m ²	15,9	30,2
liszt	kg	107,8	126,5
cukor	kg	11,0	40,5
sör	l	3,7	47,6

**16. Néhány gyorsan fejlődő iparcsoport termelése a szocialista iparban
(1950 = 100)**

iparág, iparcsoport	1960	1965	1968
szocialista ipar összesen	283	416	509
Nehézipar összesen	318	481	601
gépek és gépi berendezések gyártása	364	515	682
villamosipari gépek és készülékek gyártása	323	525	643
híradás- és vákuumtechnikai ipar	554	1 276	1 870
műszeripar	830	1 560	2 183
vegyipar	454	866	1 219
könnyűipar összesen	276	377	457
fafeldolgozó ipar	404	645	727
textilruházati ipar	450	568	669
kézmű- és háziipar	8 936	11 536	15 790

Építőipar

17. Az építőipar főbb adatai

év	az építőipari munkások száma (1000 fő)		az építőipari termelés indexe (1950 = 100)	
	összesen	építőipari vállalatoknál	összesen	építőipari vállalatok
1950	198	128	100	100
1955	236	105	141	105
1960	296	122	218	157
1965	296	121	273	207
1968	364	138	363	266

Megjegyzés: 1968-ban az építőipari termelés értéke folyó áron millió Ft-ban 53 585 volt, ehhez az építőipari vállalatok 29 929 millió Ft-tal járultak hozzá

Mezőgazdaság

18. A mezőgazdaság néhány főbb adata

év	mezőgazdasági keresők száma (1000 fő)	a mezőgazdaság bruttó termelésének indexe (összehasonlítható áron, 1950 = 100)		
		mezőgazdaság összesen	ezen belül	
			növénytermelés	állattenyésztés
1955	1 952	118	124	109
1960	1 925	120	121	119
1961	1 779	121	117	126
1962	1 697	123	121	126
1963	1 629	130	131	128
1964	1 544	137	134	141
1965	1 511	130	126	135
1966	1 498	141	140	141
1967	1 494	146	145	147
1968	1 488	147	143	151
1969	.	154	160	145

19. A földterület megoszlása művelési ágak szerint

művelési ág	1935		1968	
	1000 hektár	(%)	1000 hektár	(%)
szántó	5 601	60,3	5 058	54,4
kert, gyümölcsös	114	1,2	319	3,4
szőlő	207	2,2	236	2,5
rét	661	7,1	412	4,4
legelő	983	10,6	878	9,5
erdő	1 099	11,8	1 455	15,7
nádas	32	0,3	32	0,3
művelés alól kivett terület	603	6,5	913	9,8
összes terület	9 300	100,0	9 303	100,0

Megjegyzés: 1968. május 31-én az összes földterület 30,5%-a az állami szektorhoz, 64%-a a szövetkezeti szektorhoz és 5,5%-a lakosság kisegítő és egyéni gazdaságaihoz tartozott

20. Öntözött terület, traktorsűrűség

év	öntözött terület (1000 hektár)		egy traktorra	egy traktoregységre*
	összesen	ebből szántó	jutó szántóterület az év végén (hektár)	
1939	13,8	6,9	799**	888**
1950	32,6	26,7	413	434
1960	94,7	75,4	129	111
1965	99,8	83,9	79	56
1966	162,9	135,2	75	53
1967	204,6	163,5	75	52
1968	365,0	300,7	75	51

Megjegyzés: 1968. év végén a mezőgazdaság traktorállománya 66 452 db volt. Ebből az állami gazdaságok tulajdonában 11 635 db és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonában 49 903 db traktor volt

* traktoregység a traktorok vonóhorog-teljesítmőképességének közös mértékegysége. Egy traktoregység egy 15 LE-s vonóhorog teljesítményű traktornak felel meg

** 1935-ben

21. A főbb növények termés mennyisége és termésátlaga

növény	termésmennyiség (1000 tonna)				termésátlag (q/hektár)			
	1931—40	1956—65	1968	1969	1931—40	1956—65	1968	1969
	évek átlaga				évek átlaga			
búza*	2 196	1 879	3 352	3 579	13,7	16,7	25,2	27,1
rozs	712	345	238	234	11,2	11,1	12,5	12,8
árpa	628	925	904	907	13,5	18,3	23,4	23,8
zab	286	157	68	80	12,4	13,2	12,6	16,7
rizs	—	54	41	50	—	19,7	19,3	22,6
burgonya	1 993	2 106	1 335	1 590	68,6	92,3	89,2	113,5
cukorrépa	965	2 739	3 471	3 300	203,4	230,1	334,2	340,4
kukorica**	2 185	3 174	3 764	4 732	18,7	24,6	29,9	38,0
szőlő	495	611	835	950	24,2	31,9	38,1	42,5

Megjegyzés: 1968-ban az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai termelték a búza 98,3%-át, a rozs 78,6%-át, az árpa 90,9%-át, a kukorica 52,0%-át, a burgonya 49,1%-át és a cukorrépa 99,6%-át

* takarmánybúzával

** 15%-os víztartalommal számítva

22. Műtrágya-felhasználás

év	műtrágya-felhasználás (1000 tonna)			egy ha szántóra jutó műtrágya (kg)	
	foszfor- műtrá- gya	nitrogén- műtrá- gya	káli- műtrá- gya	összesen	ható- anyagban
1938	58,3	12,1	2,7	13,0	2,3
1950	113,5	60,9	10,8	33,6	6,4
1960	368,7	313,1	65,9	140,8	31,5
1965	679,2	643,1	131,6	286,0	70,3
1966	642,6	631,4	205,0	291,4	76,0
1967	851,0	826,0	290,0	388,0	101,0
1968	964,0	1005,0	321,0	453,0	124,0

23. Vágóállat-, tej-, tojás- és gyapjútermelés

év	vágóállat termelés* (élőszű- ban, 1000 tonna)	tejtermelés (millió liter)	tojáster- melés (mil- lió darab)	gyapjúter- melés (tonna)
1938	751	1 525	844	8 110
1950	839	1 403	995	4 403
1955	879	1 480	1 307	5 707
1960	1 070	1 899	1 848	8 175
1961	1 105	1 842	1 900	9 293
1962	1 130	1 752	1 835	9 206
1963	1 139	1 750	1 887	9 302
1964	1 109	1 800	2 215	10 398
1965	1 200	1 709	2 393	10 060
1966	1 208	1 795	2 436	9 936
1967	1 211	1 918	2 714	10 100
1968	1 352	1 875	2 793	10 942
1969	1 304	1 845	2 640	10 830

* exportált élőállatok súlyával együtt

24. Állatállomány, állatsűrűség

év	szarvas- marha	sertés	ló	juh	100 hektár mezőgazdasági területre jut (darab)			
	(1000 darab)				szarvas- marha	sertés	ló	juh
1935	1 911	4 674	886	1 450	25,3	61,8	11,7	19,2
1950	2 222	5 542	712	1 049	30,1	75,1	9,7	14,2
1960	1 971	5 356	628	2 381	27,6	75,0	8,8	33,3
1965	1 964	6 963	321	3 400	28,2	100,1	4,6	48,9
1966	1 973	5 799	295	3 270	28,5	83,7	4,3	47,2
1967	2 014	6 005	287	3 274	29,1	86,9	4,1	47,4
1968	2 096	6 609	274	3 311	30,4	95,7	4,0	48,0
1969	2 006	5 334	249	3 277	29,1	77,3	3,6	47,5

Megjegyzés: tavaszi állatösszeírás alapján

Közlekedés

25. A közlekedés fontosabb adatai

év	távolsági személyszállítás			áruszállítás		
	utaskilométer, teljesítmény (millió)		vasutak teljesítménye (1937 = 100)	árutonnakilométer teljesítmény (millió)		vasutak teljesítménye (1937 = 100)
	összesen	ebből vasúton		összesen	ebből vasúton	
1937	.	2 490	100,0	.	3 044	100,0
1950	7 601	7 126	286,2	6 092	5 414	177,9
1955	12 306	10 232	410,9	10 254*	8 781	288,5
1960	18 132	14 274	573,3	15 652	13 312	437,3
1965	21 945	16 301	654,7	21 136	17 276	567,5
1966	22 604	16 649	668,6	22 639	17 884	587,5
1967	22 850	16 733	672,0	23 543	18 494	607,6
1968	22 818	16 480	661,8	23 829	18 325	602,0
1969	23 405	16 362	657,1	24 190	18 408	604,7

Megjegyzés: a vasúti közlekedés nem tartalmazza a MÁV Gazdasági Vasutak adatait

* csővezetéken való szállítások nélkül

Idegenforgalom

26. A nemzetközi idegenforgalom alakulása

év	beutazó	átutazó	összes	külföldre utazó magyarok száma (1000 fő)
	külföldiek száma (1000 fő)			
1937	383	.	.	220
1951	16	21	37	19
1955	50	53	103	99
1960	244	280	524	299
1961	336	329	665	373
1962	464	310	774	454
1963	585	336	921	570
1964	1 302	498	1 800	1 486
1965	1 319	817	2 136	893
1966	1 604	1 422	3 026	953
1967	2 420	1 916	4 336	995
1968	2 404	1 903	4 307	929
1969	3 002	3 067	6 069	997

Megjegyzés: 1969-ben a beutazók aránya a következő országokból volt a legjelentősebb: Csehszlovákia 47,9%, Jugoszlávia 18,6%, Német Demokratikus Köztársaság 5,5%, Ausztria 4,9%, Szovjetunió 4,7%, Lengyelország 4,1%

Külkereskedelem

27. A külkereskedelmi forgalom

év	behozatal	kivitel	a külkereskedelmi forgalom indexe (1950 = 100)
	(millió devizaforint)		
1950	3 706,4	3 857,0	100
1960	11 455,4	10 259,8	287
1961	12 039,6	12 079,6	319
1962	13 485,2	12 905,5	349
1963	15 326,7	14 155,5	390
1964	17 546,0	15 869,8	442
1965	17 848,5	17 721,3	470
1966	18 378,5	18 705,1	490
1967	20 841,4	19 971,2	540
1968	21 162,5	21 004,2	558
1969	22 631,1	24 462,2	623

28. A külkereskedelem áruszerkezete (%)

árucsoportok	1938	1950	1960	1965	1969
behozatal					
energiahordozók, villamosenergia	73,1	72,7	8,5	9,5	8,0
anyagok, félkésztermékek, alkatrészek			54,4	52,0	53,3
gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak	10,6	22,0	21,7	20,6	20,1
fogyasztási iparcikkek	8,8	1,5	5,7	5,6	7,6
élelmiszeripari anyagok, élőállatok, élelmiszerek	7,5	3,8	9,7	12,3	11,0
kivitel					
energiahordozók, villamosenergia	23,5	17,5	1,5	1,1	1,6
anyagok, félkésztermékek, alkatrészek			24,6	27,1	27,8
gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak	9,3	23,0	33,6	27,4	25,1
fogyasztási iparcikkek	10,2	20,3	18,2	21,2	22,6
élelmiszeripari anyagok, élőállatok, élelmiszerek	57,0	39,2	22,1	23,2	22,9

Megjegyzés: az 1938. és 1950. évi adatok — az egyes árucsoportok tartalmi változásai miatt — kismértékben eltérnek a későbbi évek áruszerkezeti adataitól

29. Néhány cikk behozatala

	menyiségi egység	1938	1950	1960	1965	1969	az összes behozatal %-ában* 1969-ben
szén	1000 tonna	196,7	335,3	1 430,8	2 665,3	1 702,8	1,5
kőolaj	1000 tonna	173,7	7,1	1 455,5	2 251,3	3 763,8	3,3
nyers vasérc	1000 tonna	418,7	607,3	1 875,3	2 480,7	2 913,9	1,6
kohókoksza	1000 tonna	•	563,8	971,2	1 022,0	1 048,3	1,3
hengerelt acél	1000 tonna	1,5	•	219,0	216,1	427,2	2,9
személygépkocsi	darab	•	805	5 707	11 561	25 634	1,5
traktor	darab	•	138	8 535	6 024	3 211	0,6
nyersgyapot	1000 tonna	25,1	40,7	62,3	72,1	64,1	2,5
fenyőfűrészáru	1000 m ³	401,8	602,5	534,0	785,0	910,2	2,0
búza**	1000 tonna	0,0	4,0	270,2	113,4	71,8	0,2

* értékadatok alapján számítva

** takarmánybúza nélkül

30. Néhány cikk kivitele

	menyiségi egység	1938	1950	1960	1965	1969	az összes kivitel %-ában* 1969-ben
timföld	1000 tonna	2,7	1,1	121,2	193,9	383,5	1,7
hengerelt acél	1000 tonna	82,7	•	188,5	604,6	612,0	3,4
vasúti személykocsi	darab	•	—	287	218	253	0,8
autóbusz	darab	—	313	1 181	2 173	3 725	3,1
tehergépkocsi	darab	—	5	2 170	2 056	1 824	0,6
kiszertelt gyógyszer	millió DFt	3,7**	•	133,9	492,3	897,3	3,7
bőrlábbeli	1000 pár	•	1 216	4 782	8 506	12 716	2,8
vágómarha- és borjú	1000 darab	54,6	53,4	123,5	148,5	244,7	3,1
vágott baromfi	1000 tonna	23,6	7,9	15,4	35,5	44,8	1,4
szalámi	tonna	523	394	2 383	4 020	5 051	0,5
szőlőbor	1000 hl	329,4	115,4	508,5	689,0	858,5	1,7

* értékadatok alapján számítva

** millió pengő

Bérek, jövedelem, fogyasztás

31. Reálbér, reáljövedelem és fogyasztói árindexek
(1950 = 100)

év	a munkások és alkalmazottak			a parasztság	
	reálbér indexe	egy főre jutó személyes reáljövede- lem indexe	fogyasztói árindexe	fogyasztási- nak reál- értéke	fogyasztói árindexe
1955	105	118	159	110	148
1960	154	168	161	143	152
1965	168	198	165	161	152
1966	172	208	168	170	152
1967	178	218	169	184	152
1968	182	230	169	193	150
1969	189	243	171	202	152

32. A népesség fő csoportjainak egy főre jutó reáljöve-
delem indexei (1960 = 100)

év	egy főre jutó		
	személyes reál- jövedelem a munkásoknál és alkalmazot- taknál	személyes reál- jövedelem a parasztságnál*	személyes fo- gyasztás a pa- rasztságnál
1960	100	100	100
1961	100	98	98
1962	103	105	101
1963	112	108	104
1964	118	116	110
1965	118	117	113
1966	124	124	119
1967	130	136	128
1968	136	147	134
1969	146	155	141

* a mezőgazdasági készletváltozások figyelembevétele nélkül

33. A nyugdíjasok számának és a nyugdíjak összegének
alakulása

év	a nyugdíjasok száma január 1-én (1000 fő)	évi összes nyugdíjkölt- ség (millió forint)
1952	562,0	1 398,8
1955	561,5	2 033,7
1960	636,3	4 426,7
1965	1 101,2	7 711,8
1966	1 155,6	8 710,5
1967	1 213,2	9 513,9
1968	1 269,2	10 339,0
1969	1 319,3	11 200,0

34. Egy főre jutó fogyasztás a fontosabb élelmiszerekből

	menyiségi egység	1934—38. évek átlaga	1950	1960	1968
húsfélék összesen	kg	33,2	34,3	47,6	53,8
tej- és tejtermékek*	kg	101,9	.	114,0	110,6
tojás	db	93	85	160	218
sertészsiradék	kg	13,0	14,4	19,8	21,4
vaj	kg	.	1,0	1,4	1,9
étolaj, margarin	kg	.	1,9	1,3	2,2
liszt	kg	144,7	141,2	132,8	128,7
rizs	kg	2,3	0,9	3,4	3,8
burgonya	kg	130,0	108,7	97,6	80,0
cukor	kg	10,5	16,3	26,6	31,7
babkáv	dkg	23,4	5,7	14,3	120,0
kakaópor	dkg	15,0	5,4	35,5	75,0
tea	dkg	2,5	1,0	3,4	7,0
bor	liter	32,1	33,0	29,9	34,8
sör	liter	3,1	8,3	36,7	51,2

* vaj nélkül

Egészségügy

35. Társadalombiztosítás, orvosok, kórházi ágyak

év	a társadalombiztosításban részesülők átlagos száma (családtagokkal együtt)		orvosok száma	10 000 lakosra jutó orvosok száma	kórházi ágyak száma	10 000 lakosra jutó kórházi ágyak száma
	millió fő	a lakosság százalékában				
1938	2,8	31	10 590	11,6	46 992	51,0
1949	3,8	41	9 909	10,7	49 924	53,7
1950	4,4	47	10 229	11,0	52 326	55,8
1955	5,9	60	14 153	14,3	64 550	65,3
1960	8,5	85	15 698	15,7	71 173	71,1
1961	9,4	94	16 441	16,4	72 074	71,7
1962	9,7	96	17 175	17,1	73 969	73,4
1963	9,7	97	17 865	17,7	75 179	74,4
1964	9,8	97	18 770	18,5	76 278	75,3
1965	9,8	97	19 521	19,2	77 818	76,6
1966	9,9	97	20 186	19,8	79 556	78,0
1967	9,9	97	21 050	20,6	81 718	79,8
1968	10,0	97	21 866	21,3	82 465	80,3
1969	10,0	97	22 692	22,0	83 600	81,1

36. Tbc-gondozás

év	a tbc-gondozó intézetek száma (az év végén)	10 000 lakosra jutó tbc-halá- lozás	a tüdőszűrő vizsgálatok száma (1000)
1938	87	14,0	106
1950	166	7,9	1 422
1960	187	3,1	3 989
1961	190	2,9	4 510
1962	192	3,0	4 511
1963	194	2,6	5 387
1964	195	2,6	5 940
1965	193	2,5	6 107
1966	193	2,2	6 867
1967	191	2,3	6 976
1968	190	2,2	7 194
1969	190	2,1	7 100

37. A daganatos betegek gondozása

év	az onkológiai gondozóinté- zetek száma (az év végén)	a rosszindulatú daganatok kö- vetkeztében meghaltak 10 000 lakosra jutó aránya	a daganatszűrő vizsgálatok szá- ma (1000)
1938	•	9,9	•
1953	25	13,3	664
1960	38	16,9	390
1961	38	17,3	393
1962	41	17,7	448
1963	44	17,8	455
1964	45	18,6	454
1965	45	19,1	477
1966	57	20,1	491
1967	59	20,2	497
1968	60	20,4	507
1969	63	20,9	482

Oktatás

38. Az oktatás fontosabb adatai

	1937—38	1950—51	1960—61	1969—70
	tanév			
<i>általános iskolák</i>				
az iskolák száma	7 296	6 185	6 307	5 626
a tanerők száma	26 017	35 248	57 290	62 834
a tanulók száma (1000 fő)	1 096,0	1 230,0	1 392,3	1 177,9
általános iskolai tanulók a tanköteles korúak %-ában	78,8	96,5	98,5	98,7
<i>középiskolák</i>				
az iskolák száma	285	405	419	555
a tanerők száma	3 504	6 174	8 778	13 222
a tanulók száma	52 349	107 925	241 036	337 126
ezek közül:				
nappali tagozaton tanulók	52 349	95 765	155 527	230 802
nappali tagozaton tanulók a középis- kolás korúak %-ában	7,4	16,2	26,4	30,7
<i>felsőfokú oktatás</i>				
intézmények száma	16	19	43	87
oktatók száma	1 724	.	5 635	9 413
a hallgatók száma	11 747	32 501	44 585	78 889
ezek közül a nappali tagozatos hallgatók	11 747	26 509	29 344	53 237

39. A népesség oktatási szintje

	10 éves	15 éves	18 éves	25 éves
	és ezt meghaladó korú népességből (%)			
év	írni-olvasni nem tud vagy csak olvasni tud	legalább általános (elemi) iskolát végzett	legalább középiskolát végzett	egyetemet vagy főiskolát végzett
1930	9,3	12,9	.	1,7
1941	5,9	15,1	4,2	1,6
1949	4,5	20,6	5,5	1,7
1960	3,0	32,8	8,8	2,7
1963*	.	38,2	10,8	2,9

* mikrocenzus adatai

Kulturális élet, sport

40. Könyvkiadás, időszaki sajtótermékek

év	a kiadott művek példányszáma (millió darab)	ezek közül könyv	az időszaki sajtótermékek példányszáma (millió darab)	ezek közül napilapok
1938	17,3	9,2	.	.
1950	62,3	20,1	474,5	290,8
1955	44,8	22,9	580,5	388,6
1960	56,1	34,7	704,6	472,3
1965	72,2	44,8	874,4	595,7
1968	86,6	48,0	1 027,7	698,1
1969	86,9	48,0	1 066,5	712,6

41. Színházi előadások és látogatók száma*

év	előadások száma			látogatók száma (1000 fő)		
	Budapesten	vidéken	összesen	Budapesten	vidéken	összesen
1927—28	5 266	6 915	12 181	2 343	1 083	3 426
1950	3 216	3 388	6 604	1 942	1 019	2 961
1955	5 556	6 146	11 702	4 331	2 417	6 748
1960	5 279	7 423	12 702	3 789	2 640	6 429
1965	4 987	7 663	12 650	3 130	2 857	5 987
1968	5 289	7 308	12 597	3 080	2 630	5 710
1969	5 207	6 807	12 014	2 979	2 475	5 454

* a szabadtéri játékok színház és operaelőadásaival, illetve látogatóival együtt

42. Néhány jelentős országos könyvtár (1969)

	könyvvállomány az év végén (1000 db)	az olvasók száma (1000 fő)	a kölcsönzések száma (1000 kötet)
Országos Széchényi Könyvtár	5 387	64	539
Egyetemi Könyvtár	1 206	110	196
Országos Műszaki Könyvtár	726	110	369
Országgyűlési Könyvtár	451	57	106

Megjegyzés: 1968-ban 9 285 közművelődési könyvtár működött. Könyvvállományuk 21 871 ezer kötet a beiratkozott olvasók száma 2 219 ezer fő, a kölcsönzött kötetek száma 54 183 ezer kötet

43. Múzeumok, kiállítások

év	a múzeumok száma az év végén	a kiállítások száma*	a látogatók száma (1000 fő)
1935**	46	.	792
1960	93	809	3 640
1965	142	1 077	5 596
1966	144	1 176	6 081
1967	148	1 345	6 045
1968	154	1 344	6 478
1969	180	1 442	6 788
ezen belül			
Budapesten	36	348	2 608
a többi városban	74	796	2 938
a községekben	70	298	1 242

* a múzeumok által rendezett kiállítások

** a jelentékenyebb múzeumok, illetve közgyűjtemények adatai

44. Rádió, televízió, film

év	rádióelő- fizetők száma (1000 fő)	1000 lakosra jutó rádió- előfizetők száma		televízió- előfizetők száma (1000 fő)	1000 lakosra jutó tele- vízió előfizetők száma		moziláto- gatók száma (millió fő)	egy lakosra jutó évi mozilátoga- tások száma
		Budapesten	vidéken		Budapesten	vidéken		
1938	419,2	136	34	—	—	—	18,5*	2*
1950	619,5	186	40	—	—	—	47,1	5
1960	2 223,7	330	198	103,7	35	5	140,1	14
1965	2 484,2	322	226	831,2	146	67	106,0	11
1968	2 514,2	315	228	1 397,5	198	121	84,5	8
1969	2 531,4	316	230	1 595,6	215	141	82,3	8

* 1935-ben

Igazságszolgáltatás

45. A sportegyesületek (sportkörök) adatai*

év	sportegye- sületek (sportkör- ök)	sportegye- sületi (sportköri) tagok	szakosztá- lyok	szakosz- tályokban foglalkoz- tatott tagok
		száma		

1941	1 047	313 000	.	.
1952	3 721	522 819	21 477	473 266
1960	3 578	715 098	15 780	350 930
1969	4 642	1 155 983	15 212	478 745

* egy sportoló több szakosztálynak is lehet tagja

46. A jogerősen elítéltek száma

év	a jogerősen elítélt	
	fiatalkorúak	18 éven felüliek

1938	7 897	94 386*
1949	5 315	106 588
1952	10 272	134 471
1960	3 523	52 050
1965	5 037	63 936
1966	5 865	67 944
1967	5 920	67 853
1968	4 553	54 854
1969	4 700	52 240

* a 12–16 éves elítéltekkel együtt

Magyarország nemzetközi összehasonlításban

47. Magyarország helye az európai államok sorában
(1967)

megnevezés		nagyságsor- rend	megnevezés		nagyságsor- rend
terület		17	cukorrépa-termelés		13
népesség		12	burgonyatermelés		14
születések száma (‰)		25	napraforgómag-termelés		4
halálozások száma (‰)		18	dohánytermelés		9
barnaszén- és lignit termelés		7	paradicsomtermelés		8
kőolajtermelés		8	szőlőtermelés		9
villamosenergia-termelés*		18	bortermelés		8
bauxit-termelés		4	almatermelés		4
nyersacéltermelés		15	szilvatermelés		4
nyersalumínium-termelés		11	sárgabarack-termelés		2
cementtermelés		18	lóállomány		8
nitrogénműtrágya-termelés		15	szarvasmarha-állomány		18
cukortermelés		13	sértésállomány		7
búza-termelés		10	juhállomány		12
rozstermelés		9	tejtermelés		19
árpa-termelés		11	tojástermelés		11
kukoricatermelés		5	gyapjútermelés**		11

Megjegyzés: 25 európai államot számítva, a Szovjetunió, Törökország és az európai törpeállamok nélkül

* közhasznú és ipari termelés együtt

** mosott gyapjú

48. Terület, népesség
(1967)

	terület	népesség
	1000 km ²	millió fő
világ	135 773	3 420
Európa*	4 952	452
Magyarország	93	10,2
Magyarország Európa %-ában	1,9	2,3

* a Szovjetunió nélkül

49. A népesség alakulása
(1968)

ország	évközepe becsült népesség (1000 fő)	népsűrűség (1 km ² -re)
Ausztria	7 350	87
Bulgária	8 370	75
Csehszlovákia	14 362	112
Egyesült Királyság	55 283	227
Franciaország	49 920	91
Jugoszlávia	20 154	79
Lengyelország	32 305	102
Magyarország	10 256	110
Német Demokratikus Köztársaság	17 084	158
Német Szövetségi Köztársaság	58 015	234
Olaszország	52 750	175
Románia	19 721	83
Szovjetunió*	237 798	11

* európai és ázsiai rész együtt

50. Népmozgalmi arányszámok
(1968)

ország	élveszüle- tések	halálozások	természetes szaporodás
	1000 lakosra		
Ausztria	17,2	13,1	4,1
Bulgária	16,9	8,6	8,3
Csehszlovákia	14,9	10,7	4,2
Egyesült Királyság	17,1	11,9	5,2
Franciaország	16,8	11,0	5,8
Jugoszlávia	18,9	8,6	10,3
Lengyelország	16,2	7,6	8,6
Magyarország	15,1	11,2	3,9
Német Demokratikus Köztársaság	14,3	14,3	0,0
Német Szövetségi Köztársaság	19,7	11,9	7,8
Olaszország	17,6	10,0	7,6
Románia	26,7	9,6	17,1
Svédország	14,3	10,4	3,9
Szovjetunió	17,3	7,7	9,6

51. Csecsemőhalandóság
(1967)

ország	1000 élveszü- löttre jutó 1 éven aluli meghalt
Ausztria	26,4
Bulgária*	33,1
Csehszlovákia*	22,9
Egyesült Királyság*	18,8
Franciaország	20,6
Jugoszlávia*	61,4
Lengyelország	38,1
Magyarország**	35,8
Német Demokratikus Köztársaság	20,0
Német Szövetségi Köztársaság	22,8
Olaszország ***	34,3
Románia	46,6
Svédország	12,9
Szovjetunió	26,3

* előzetes adat

** 1968. évi adat

*** 1966. évi adat

52. A kereső népesség megoszlása népgazdasági ágak szerint (%)

ország	év	ipar, építőipar	mező- gazdaság	kereskede- lem, közle- kedés	egyéb
Ausztria	1961	41,0	22,8	16,8	19,4
Bulgária	1965	33,4	44,4	9,2	13,0
Csehszlovákia	1961	47,1	24,9	11,6	16,4
Egyesült Királyság*	1966	46,6	3,1	22,6	27,7
Franciaország	1962	37,6	19,8	18,6	24,0
Jugoszlávia	1961	22,0	56,9	6,2	14,9
Lengyelország	1960	29,0	47,7	10,6	12,7
Magyarország	1969	40,5	29,7	14,1	15,7
Német Demokratikus Köztársaság	1968	48,5	13,8	18,4	19,3
Német Szövetségi Köztársaság	1968	48,1	9,9	20,1	21,9
Olaszország	1968	41,0	21,7	20,0	17,3
Románia	1966	25,1	57,2	8,3	9,4
Szovjetunió	1961	22,0	56,9	6,2	14,9

* Észak-Írország nélkül

53. Az egy főre jutó nemzeti termék és jövedelem alakulása összehasonlítható árakon

ország	1959	1961	1964	1965	1966	1967
Ausztria	84	94	105	107	112	.
Bulgária	82	89	109	116	128	139
Csehszlovákia	90	102	100	103	113	.
Egyesült Királyság	92	97	105	108	109	109
Franciaország	84	93	105	108	112	.
Jugoszlávia	80	88	112	114	122	.
Lengyelország	85	94	105	116	124	130
Magyarország	79	91	105	105	114	123
Német Demokratikus Köztársaság	90	98	106	112	118	122
Német Szövetségi Köztársaság	85	95	105	110	111	111
Olaszország	81	91	102	104	109	.
Románia	74	89	111	121	132	142
Szovjetunió	85	94	108	114	121	.

Megjegyzés: szocialista országokban nemzeti jövedelem, tőkés országokban bruttó nemzeti termék

54. A nemzeti jövedelem és a bruttó nemzeti termék indexe

ország	1968		évi átlagos növekedés	
	1950	1960	1951—68	1961—68
	százalékában		között	
Ausztria	237	142	4,9	4,5
Bulgária	500	177	9,4	7,4
Csehszlovákia	290	139	6,1	4,2
Egyesült Királyság	166	126	2,9	2,9
Franciaország*	219	141	4,7	5,0
Jugoszlávia	325	164	6,8	6,4
Lengyelország	344	165	7,1	6,5
Magyarország	273	154	5,7	5,5
Német Dem. Köztársaság	361	138	7,4	4,1
Német Szöv. Köztársaság	294	139	6,2	4,2
Olaszország	.	152	.	5,4
Románia	522	194	9,6	8,7
Szovjetunió	459	173	8,8	7,1

Megjegyzés: a szocialista országok adatai a nemzeti jövedelemre, a tőkés országok adatai a bruttó nemzeti termékre vonatkoznak

* 1968 helyett 1967. évi adatok

55. Az iparban foglalkoztatottak számának alakulása (1963 = 100)

ország	1960	1964	1965	1966	1967	1968 közepe
Ausztria ^a	98	100	100	100	96	94
Bulgária ^b	90	104	111	121	128	127
Csehszlovákia ^b	94	101	103	106	107	.
Egyesült Királyság ^c	100	102**	103	103**	100	99
Franciaország	96	101	99	100	98	96
Jugoszlávia ^d	88	108	113	111	111	110
Magyarország ^e	88	104	104	106	109	.
Német Demokratikus Köztársaság*	95	100	102	102	97	97
Német Szövetségi Köztársaság ^f	103	99	99	101	102	.
Románia ^g	82	104	109	113	117	122
Szovjetunió ^h	87	104	109	113	117	.

Megjegyzés: Az adatok az iparban foglalkoztatott munkásokra és alkalmazottakra vonatkoznak; az építőipari és közüzemi alkalmazottak kivételével

a) beleértve a bányászatot és kőbányászatot

b) felülvizsgált adatok, kibővített terjedelem, az előző sorhoz kapcsolódik

c) Észak-Írország nélkül

d) szocialista szektor, a bányászattal és kőbányászattal, az adatok minden év március és szeptember hónapjára vonatkoznak

e) állami ipar

f) bányászattal együtt

g) szocialista szektor, bányászattal és kőbányászattal együtt

h) szocialista szektor

* hivatalos becslésen alapuló adatok

** nem teljesen összehasonlítható adat

56. Az ipari termelés alakulása*
(1963 = 100)

ország	1938	1964	1965	1966	1967	1968
Ausztria	30	108	113	118	119	127
Bulgária	6	111	127	143	162	181
Csehszlovákia	23	104	112	120	129	136
Egyesült Királyság	52	108	112	113	114	120
Franciaország	42	107	109	116	120	125
Jugoszlávia	17	116	123	131	130	139
Lengyelország	10	109	119	128	140	151
Magyarország	18	107	111	118	125	131
Német Demokratikus Köztársaság	26	106	112	119	127	136
Német Szövetségi Köztársaság	38	108	114	116	114	128
Olaszország	26	102	107	119	128	136
Románia	13	114	129	143	163	182
Szovjetunió	15	107	117	127	139	151

* általában a bányászatot, gyáripart, villamosenergia-ipart és a gázipart foglalja magában

57. Villamosenergia és egyes árucfajták termelése
(1967)

ország	villamos energia*	kőszén	barna- szén és lignit	acél	kénsav	nitrogén műtrágya	foszfor műtrágya	cement	pamut- fonal	cukor	sör
	milliárd kWó	millió	tonna	ezer tonna							millió hl
Ausztria	24,4	—	4,6	3 023	229**	245,0***	70,0	4 548	20	307	7,6
Bulgária	13,6	0,5	26,7	1 239	360	353,9	100,0	3 358	67	432****	2,2
Csehszlovákia	38,6	25,9	71,4	10 002	1 012	245,0	266,1	6 460	112	840	19,4
Egyesült Királyság	209,4	174,9	—	24 278	3 234	855,0	429,6	17 892	188	976	50,2
Franciaország	111,6	47,6	2,9	19 655	3 227	1 300,0	1 420,0	24 773	268	1 734	20,6
Jugoszlávia	18,7	0,9	25,6	1 832	592	101,0	203,7	3 313	93	508	4,4
Lengyelország	51,3	123,9	23,9	10 454	1 213	593,6	380,3	11 138	194	1 863	9,0
Magyarország	12,5	4,1	23,0	2 739	450	188,0	148,0	2 656	66	469	4,8
Német Demok- ratikus Köztársaság	59,7	1,8	242,0	4 648	988	336,0	304,6	7 182	77	803****	14,5
Német Szövetségi Köztársaság	180,7	112,3	96,8	36 744	3 778	1 559,1	833,8	31 711	251	2 049	71,3
Olaszország	96,8	0,4	2,2	15 890	3 514	1 095,8	552,8	26 271	196	1 680	5,6
Románia	24,8	5,1	7,9	4 088	679	372,3	164,7	6 538	84	484	3,3
Szovjetunió	587,7	414,5	141,4	102 224	9 737	3 753,0	1 867,0	84 809	1 373	9 188	36,1

* közhasznú és ipari termelés együtt

** ideiglenes adat

*** FAO becslés

**** az import nyerscukor feldolgozásával együtt

58. Villamosenergia és néhány termék egy főre jutó termelése
(1967)

ország	villamos- energia	kőszén	barna- szén és lignit	acél	kénsav	nitro- gén mű- trágya**	foszfor- műtrá- gya**	cement	pamut- fonal	cukor	sör
	kwó	kilogramm									liter
Ausztria	3 335	—	628	413	31	33	10	622	3	42	104
Bulgária	1 640	60	3 110	147	43	43	12	404	8	52	26
Csehszlovákia	2 698	1 809	4 985	699	71	17	19	452	8	68	136
Egyesült Királyság	3 774	3 180	—	441	59	16	8	326	3	18	91
Franciaország*	2 239	955	58	395	65	26	29	497	5	35	41
Jugoszlávia	937	45	1 281	92	30	5	10	166	5	25	22
Lengyelország	1 605	3 884	750	328	38	19	12	349	6	58	28
Magyarország	1 223	402	2 255	268	44	18	15	260	6	46	47
Német Demokratikus Köztársaság	3 494	105	14 170	272	58	20	18	421	5	47	85
Német Szövetségi Köztársaság	3 212	1 949	1 680	620	66	27	14	549	4	36	123
Olaszország	1 850	8	42	303	67	21	11	502	4	32	11
Románia	1 284	264	409	212	35	19	9	339	4	25	17
Szovjetunió	2 495	1 758	600	434	41	16	8	360	6	39	15

* nettó termelés

** 1967—68 gazdasági év

59. Néhány ipari nyersanyag és termék valamint a villamosenergia termelése
(1967)

megnevezés	egység	Európa termelése*	Magyarország ter- melése	Magyarország ter- melése az európai termelés %-ában
kőszén	millió tonna	535,6	4,1	0,77
barnaszén és lignit	millió tonna	536,4	23,0	4,29
kőolaj	millió tonna	37,1	1,7	4,58
bauxit	millió tonna	8,5	1,6	18,80
villamosenergia	milliárd kWó	1 124,7	12,5	1,11
nyersacél	millió tonna	163,8	2,7	1,65
alumínium	ezer tonna	1 900	61,8	3,26
cement	millió tonna	189,1	2,7	1,43
nitrogén műtrágya**	ezer tonna	9 900	188	1,90
cukor	ezer tonna	15 000	469	3,12
sör	millió hl	262,1	4,8	1,83

* a Szovjetunió és az európai törpeállamok nélkül

** tényleges hatóanyagban

60. Mezőgazdasági termelés
(1967)

ország	búza		rozs		árpa	
	1000 tonna	kg/fő	1000 tonna	kg/fő	1000 tonna	kg/fő
Ausztria	1 045	146	377	51	772	105
Bulgária	3 254	392	38	5	985	119
Csehszlovákia	2 516	176	689	48	1 936	135
Egyesült Királyság	3 903	71	12	2	9 215	167
Franciaország	13 969	280	343	7	9 713	195
Jugoszlávia	4 823	242	171	9	606	30
Lengyelország	3 934	123	7 694	241	1 412	45
Magyarország	3 022	296	230	23	939	92
Német Demokratikus Köztársaság	2 012	118	1 986	116	1 927	116
Német Szövetségi Köztársaság	5 819	101	3 159	55	4 734	82
Olaszország	9 596	183	82	2	295	6
Románia	5 820	302	71	4	531	28
Szovjetunió	77 419	329	12 986	55	24 662	105

ország	kukorica		burgonya		cukorrépa	
	1000 tonna	kg/fő	1000 tonna	kg/fő	1000 tonna	kg/fő
Ausztria	316	43	3 049	417	2 006	274
Bulgária	1 971	238	381	458	2 103	253
Csehszlovákia	421	29	6 037	422	7 663	536
Egyesült Királyság	•	•	7 201	132	6 884	125
Franciaország	4 111	82	10 396	285	12 769	256
Jugoszlávia	7 200	361	2 810	141	3 680	184
Lengyelország	14	•	48 620	1 546	15 521	486
Magyarország	3 522	345	1 855	182	3 356	328
Német Demokratikus Köztársaság	1	•	14 065	825	6 948	406
Német Szövetségi Köztársaság	197	3	21 288	370	13 823	250
Olaszország	3 860	356	4 010	76	13 507	258
Románia	6 858	356	3 086	160	3 830	198
Szovjetunió	9 163	39	95 464	405	87 111	370

61. Néhány termék termelése Európában és Magyarországon
(1000 tonna)

termék	Európa*		Magyarország		
	1952—56	1967	1952—56	1967	1967. évi termelése az európai ter- melés %-ában
búza	46 244	72 391	1 904	3 022	4,17
árpa	19 579	45 592	670	939	2,06
kukorica	16 740	30 830	2 277	3 580	11,61
cukorrépa**	69 123	112 064	1 989	3 356	2,99
burgonya	137 246	143 036	2 199	1 855	1,29
rostkender	177	133	18	22	16,54
napraforgómag	815	1 581	218	82	4,60
dohány	441	621	22	24	3,87
paradicsom	4 807	10 306	246	484	4,69
hagyma	2 443	3 683	96	174	4,75
szőlő***	26 083	32 755	415	791	2,41
bor	16 219	20 285	240	479	2,36
alma	10 800	14 406	218	675	4,68
szilva	2 560	2 957	192	205	6,93
sárgabarack	261	623	51	107	17,31

* a Szovjetunió nélkül

** 1952—53 és 1956—57, illetőleg 1967—68. gazdasági évben

*** csemege- és borszőlő együtt

62. Néhány termék termésátlaga Európában és Magyar-
országon
(q/ha)

termék	Európa*		Magyarország	
	1952—56	1967	1952—56	1967
búza	16,2	26,0	13,9	25,9
árpa	19,5	30,4	16,2	20,9
kukorica	15,5	27,9	19,2	28,5
cukorrépa**	260,0	376,0	174,0	324,0
burgonya	146,0	184,0	86,0	89,0
hagyma	123,0	152,0	103,0	165,0
paradicsom	169,0	249,0	117,0	209,0
napraforgómag	7,8	14,9	10,4	9,6
dohány	9,8	11,9	10,0	12,2

* a Szovjetunió nélkül

** 1952—53, ill. 1967—68. gazdasági év

63. A termőterület művelési ágak szerint az összes földterület arányában (1967)

ország	termő- terület össze- sen	ebből		erdő
		szántó, kert, gyü- möl- csös	rét, legelő	
az összes földterület %-ában				
Ausztria	46,8	19,9	26,9	37,5
Bulgária	52,9	41,1	11,8	32,8
Csehszlovákia	55,8	42,0	13,8	34,8
Dánia	70,2	62,7	7,5	11,0
Egyesült Királyság	80,2	30,4	49,8	7,4
Franciaország*	62,0	37,0	25,0	23,3
Jugoszlávia	57,5	32,3	25,2	34,5
Lengyelország	63,4	49,6	13,8	26,3
Magyarország	74,4	60,5	13,9	15,6
Német Demokratikus Köztársaság	59,3	46,0	13,3	27,2
Német Szövetségi Köztársaság	56,7	33,2	23,5	28,9
Olaszország	67,6	50,5	17,1	20,7
Románia	62,4	44,2	18,2	27,8
Szovjetunió	27,4	10,8	16,6	40,6

* 1966. évi adat

64. A mezőgazdaság traktorállománya (1967)

ország	traktorok száma (1000 db)	egy traktorra jutó szántó (ha)
Bulgária	76	60
Csehszlovákia	195	26
Dánia	171	16
Egyesült Királyság	352	21
Franciaország*	1051	19
Jugoszlávia	47	176
Lengyelország	151	103
Magyarország	68	83
Német Demokratikus Köztársaság	139	36
Német Szövetségi Köztársaság	1257	7
Olaszország	509	30
Románia	93	113
Szovjetunió	1739	139

Megjegyzés: a szántóterület a szántó-, a gyümölcsös- és szőlőterületet együtt jelenti

* 1966. évi adat

65. Állatállomány (1966—67)

ország	szarvasmarha		sertés		juh		ló	
	1000 db	1000 lakosra jut, db	1000 db	1000 lakosra jut, db	1000 db	1000 lakosra jut, db	1000 db	1000 lakosra jut, db
Ausztria	2 497	341	2 786	381	138	19	75	10
Bulgária	1 385	167	2 276	274	9 998	1205	229	28
Csehszlovákia	4 462	312	5 305	371	670	47	177	12
Egyesült Királyság	12 342	224	7 107	129	28 885	524	142	3
Franciaország	21 184	425	9 840	198	9 186	184	1044	21
Jugoszlávia	5 710	286	5 525	277	10 329	518	1134	57
Lengyelország	10 768	337	14 233	446	3 321	108	2634	83
Magyarország	2 014	197	6 005	593	3 274	321	287	28
Német Demokratikus Köztársaság	4 918	288	9 312	545	1 928	113	250	15
Német Szövetségi Köztársaság	13 971	242	17 673	307	811	14	311	5
Olaszország	9 503	182	5 292	101	8 212	157	321	6
Románia	5 198	269	5 400	280	14 109	732	705	37
Szovjetunió	97 111	412	58 028	246	135 483	575	7990	34

Megjegyzés: a számítások az 1967. évi össznépeség alapján történtek

66. Állatállomány, állati termékek Európában és Magyarországon
(1000 db, ill. 1000 tonna)

megnevezés	Európa*		Magyarország		
	1951—52 és 1955—56	1966—67	1951—52 és 1955—56	1966—67	az 1966—67. évi európai állomá- ny %-ában 1966—67
ló	15 378	8 817	700	287	3,26
szarvasmarha	105 843	123 325	2140	2014	1,63
sertés	91 819	119 860	5209	6005	5,01
juh	127 450	133 718	1755	3274	2,45
hús**	13 107	20 498	290	471	2,29
tej**, ***	107 807	144 609	1457	1975	1,35
gyapjú**, ****	1 252	1 503	27	48	3,19

* a Szovjetunió nélkül

** 1952—56, ill. 1967. évi adat, hazai eredetű állatokból

*** csak tehéntej

**** mosott gyapjú, 100 tonna

67. A mezőgazdasági termelés
indexe

ország	előző év = 100			1965—68. évek átlaga 1952—56. évek átlag- ának %-ában
	1965	1966	1967	
Ausztria	89	109	108	138
Bulgária	102	117	101	181
Csehszlovákia	95	111	106	124
Dánia	101	98	101	.
Egyesült Királyság	101	101	103	146
Franciaország	107	96	110	152
Jugoszlávia	91	116	99	170
Lengyelország	108	105	103	151
Magyarország	95	108	104	137
Német Demokratikus Köztársaság	108	103	105	134
Német Szövetségi Köztársaság	94	106	106	132
Olaszország	103	101	109	131
Románia	107	114	102	156
Szovjetunió	102	109	102	172

68. Vasutak teljesítményei
(1963 = 100)

ország	személy- szállítás		teher- szállítás	
	1967	1968	1967	1968
Ausztria*	87	84	100	99
Bulgária	135	142	137	142
Csehszlovákia	104	100	109	110
Egyesült Királyság	94	93	88	95
Franciaország	104	98	99	99
Jugoszlávia	101	97	94	94
Lengyelország	111	112	119	124
Magyarország	113	112	121	119
Német Demokratikus Köztársaság	107	105	102	102
Német Szövetségi Köztársaság*	89	92	89	94
Románia	123	.	137	150
Szovjetunió	122	132	123	130

* a magánvasutak nélkül

69. Néhány európai ország külkereskedelmi forgalma

ország	1965	1966	1967	1968	1968. év 1967. év %-ában	1968. 1960. %-ában	évi átlagos növekedés 1960—68 között
	millió U.S. dollár						
A) behozatal							
Ausztria	2 101	2 328	2 310	2 496	108	176	7,3
Bulgária	1 178	1 478	1 572	1 782	113	282	13,8
Csehszlovákia	2 673	2 736	2 680	3 077	115	169	6,8
Egyesült Király- ság	15 619	16 107	17 186	18 410	107	146	4,8
Franciaország	10 339	11 843	12 381	13 930	113	222	10,5
Jugoszlávia	1 288	1 575	1 707	1 797	105	218	10,2
Lengyelország	2 340	2 494	2 645	2 853	108	191	8,4
Magyarország	1 521	1 566	1 776	1 803	102	185	8,0
Német Demokra- tikus Köztársas- ság	2 810	3 215	3 279	3 388	103	155	5,6
Német Szövetségi Köztársaság	17 472	18 023	17 351	20 150	116	199	9,0
Olaszország	7 378	8 589	9 827	10 253	104	217	10,2
Románia	1 077	1 213	1 546	1 609	104	248	12,0
Szovjetunió	8 058	7 913	8 537	9 410	110	167	6,6
B) kivitel							
Ausztria	1 600	1 684	1 809	1 989	110	178	7,5
Bulgária	1 176	1 305	1 458	1 615	111	282	13,8
Csehszlovákia	2 689	2 745	2 864	3 005	105	156	5,7
Egyesült Király- ság	13 238	14 132	13 869	14 838	107	145	4,7
Franciaország	10 051	10 889	11 380	12 672	111	185	8,0
Jugoszlávia	1 092	1 220	1 252	1 264	101	223	10,5
Lengyelország	2 228	2 272	2 527	2 858	113	216	10,1
Magyarország	1 510	1 594	1 702	1 790	105	205	9,4
Német Demok- ratikus Köz- társaság	3 070	3 205	3 456	3 784	109	171	6,9
Német Szövetségi Köztársaság	17 892	20 134	21 736	24 842	114	218	10,2
Olaszország	7 200	8 038	8 705	10 183	117	279	13,7
Románia	1 102	1 186	1 395	1 469	105	205	9,4
Szovjetunió	8 175	8 841	9 649	10 634	110	191	8,4

70. Egy főre jutó külkereskedelmi forgalom

ország	egy főre jutó külkereskedelmi forgalom, dollár			1968. év 1960. év %-ában	évi átlagos növekedés (%) 1961—68 között
	1966	1967	1968		
Ausztria	554	562	610	177	7,4
Bulgária	336	365	403	301	13,7
Csehszlovákia	384	398	437	162	6,2
Egyesült Királyság	551	564	603	146	4,8
Franciaország	461	477	533	203	9,3
Jugoszlávia	192	148	152	219	10,3
Lengyelország	151	162	177	214	10,0
Magyarország	311	341	350	194	8,7
Német Demokratikus Köztársaság	360	394	420	163	6,3
Német Szövetségi Köztársaság	659	678	776	209	9,7
Olaszország	320	351	387	244	11,8
Románia	125	153	156	225	10,7
Szovjetunió	72	77	84	179	7,5

71. Néhány európai ország fogyasztói árindexe (1963 = 100)

ország	1964	1965	1966	1967	1968
Ausztria	104	109	111	116	119
Bulgária	100	100	100	100	.
Csehszlovákia	101	102	102	104	.
Egyesült Királyság	103	108	113	115	121
Franciaország	103	106	109	112	117
Jugoszlávia	112	150	184	197	207
Lengyelország	101	102	103	105	107
Magyarország	101	103	106	107	107
Német Demokratikus Köztársaság	100	100	100	100	.
Német Szövetségi Köztársaság	102	106	110	111	113
Olaszország	106	111	113	118	119
Szovjetunió	100	99	99	99	.

72. Műtrágyafelhasználás hatóanyagban (1967—68)

ország	nitrogén	foszfor	káli	nitrogén	foszfor	káli
	műtrágya (1000 tonna)			műtrágya (kg/ha)		
Ausztria*	100	125	162	59,8	74,9	97,2
Bulgária	323	260	23	71,0	57,1	50,5
Csehszlovákia	320	270	410	59,7	50,4	76,5
Dánia	231	114	164	85,6	42,3	60,7
Egyesült Királyság	909	466	501	125,0	62,9	67,5
Franciaország	1133	1508	1158	56,1	74,7	57,3
Jugoszlávia	207	178	132	25,1	21,6	16,0
Lengyelország*	580	450	730	37,4	29,0	47,0
Magyarország	237	158	119	42,1	28,1	21,2
Német Demokratikus Köztársaság*	430	350	616	86,3	70,2	123,4
Német Szövetségi Köztársaság	950	788	1119	116,0	96,3	136,7
Olaszország	480	465	178	31,6	30,6	11,7
Románia	318	125	25	30,2	11,9	2,4
Szovjetunió	3089	1697	2136	12,8	7,9	8,9

Megjegyzés: szántóterület, a gyümölcsös és szőlő területével együtt

* 1966—67. évi adat

73. Az egy főre jutó kalória- és fehérjefogyasztás

ország	év	kaló- ria/nap	fehérje (gramm)
Ausztria	1966—67	2950	86
Dánia	1966—67	3300	92
Egyesült Királyság	1966—67	3220	89
Franciaország	1966—67	3150	102
Jugoszlávia	1965	3160	93
Lengyelország	1966	3350	93
Magyarország	1967	3140	96
Német Szövetségi Köztársaság	1966—67	2870	80
Olaszország	1966—67	2860	87

74. Lakásépítés
(1968)

ország	új lakások épí- tése (1000)	1000 lakosra jutó új lakások száma
Ausztria	50,6	6,9
Bulgária	42,7	5,2
Csehszlovákia	83,6	5,6
Egyesült Királyság	431,0	7,8
Franciaország	411,0	8,2
Jugoszlávia	128,9	6,4
Lengyelország	189,3	5,4
Magyarország	67,1	6,5
Német Demokratikus Köztársaság	76,0	4,2
Német Szövetségi Köztársaság	542,0	9,3
Olaszország	281,8	5,3
Románia	113,5	6,1
Szovjetunió	2270,0	9,7

75. Egészségügy. Orvos-ellátottság. Kórházi ágyak
(10 000 lakosra számítva)

ország	év	orvosok száma	év	kórházi ágyak száma
Ausztria	1966	17,9	1964	108,4
Bulgária	1968	21,5	1967	73,1
Csehszlovákia	1968	22,4	1967	80,0
Egyesült Királyság	1966	14,0*	1964	89,5
Franciaország	1966	15,6	1963	95,9
Jugoszlávia	1968	11,0	1967	59,2
Lengyelország	1968	17,7	1967	73,9
Magyarország	1968	21,3	1967	79,8
Német Demokratikus Köztársaság	1968	18,3	1967	116,0
Német Szövetségi Köztársaság	1966	21,1	1964	102,0
Olaszország	1967	17,5	1963	95,8
Románia	1967	17,5	1967	77,5
Szovjetunió	1968	25,9	1967	101,3

Megjegyzés: tájékoztató jellegű adatok, mivel az orvos, fogorvos, fogász, valamint a gyógyintézetek fogalma az egyes országokban nem azonos. Az orvosokra vonatkozó adatok összeállítása általában az orvosi, fogorvosi és fogászati képzéssel rendelkezők együttes száma alapján készült

* magánfogorvosok nélkül

*76. Az oktatásügy fontosabb adatai
(1967)*

ország	alsófokú	középfokú	egyetemekre, főiskolákra	összesen	az 5—24 éves korú népesség százalékában
	iskolákba				
	beiratkozottak (1000 fő)				
Ausztria	813	332	50	1 195	57,2
Bulgária	1 108	390	93	1 591	60,1
Csehszlovákia	2 164	398	139	2 701	56,3
Egyesült Királyság*	5 417	3747	268	9 432	39,6
Franciaország*	5 524	3259	510	9 293	61,5
Jugoszlávia*	2 946	611	185	3 742	53,3
Lengyelország	5 528	1645	274	7 447	62,5
Magyarország	1 380	230	52	1 662	51,1
Német Demokratikus Köztársaság	2 301	592	109	3 002	67,6
Német Szövetségi Köztársaság	5 672	3781	407	9 860	60,8
Olaszország*	4 480	3058	301	7 839	48,5
Románia	2 908	523	137	3 568	55,1
Szovjetunió	39 058	8179	4123	51 360	.

Megjegyzés: csak a nappali intézmények adatai; nem tartalmazza a szellemi vagy testi fogyatékos gyermekek iskoláit

* 1965. évi adat

*77. Könyvkiadás
(1967)*

ország	kiadott könyvek száma	100 000 lakosra jutó könyvek száma
Ausztria	4 987	68
Bulgária	3 754	45
Csehszlovákia	8 079	56
Egyesült Királyság	29 564	54
Franciaország	19 021	38
Jugoszlávia	9 226	46
Lengyelország	9 694	30
Magyarország	5 301	52
Német Demokratikus Köztársaság*	5 310	31
Német Szövetségi Köztársaság	29 524	51
Románia	6 085	32
Szovjetunió	74 081	31

Megjegyzés: a könyv, ill. a könyvkiadás fogalma az egyes országokban nem azonos, ezért a fenti számok csak megközelítően hasonlíthatók össze

* 1966. évi adat

*78. Újságpapír-fogyasztás és a napilapok példányszáma
(1967)*

ország	egy lakosra jutó újságpapír (kg)	napilapok példányszáma (1000 lakosra)
Ausztria	9,7	249**
Bulgária	3,5	190***
Csehszlovákia	3,5	283
Egyesült Királyság*	24,8***	488*
Franciaország	11,3	248*
Jugoszlávia	2,7	80***
Lengyelország	2,2	189
Magyarország	3,1	187
Német Demokratikus Köztársaság	4,6	421***
Német Szövetségi Köztársaság	12,0	328
Olaszország	9,3	112*
Románia	2,7	164
Szovjetunió	3,4***	295***

* 1966. évi adat

** 1965. évi adat

*** előzetes adat

79. A filmszínházak látogatottsága
(1967)

ország	egy főre jutó évi látogatás
Ausztria	8
Bulgária	14
Csehszlovákia	8
Egyesült Királyság	5
Franciaország	4
Jugoszlávia	5
Lengyelország	5
Magyarország	9
Német Demokratikus Köztársaság*	7
Német Szövetségi Köztársaság	4
Olaszország	11
Románia	11
Szovjetunió	9

* 1965. évi adat

80. Tartós fogyasztási cikkek állománya
(1000 lakosra számítva, darab, 1967)

ország	rádió	televízió	személygépkocsi
Ausztria	293	134	132
Bulgária	183	51	.
Csehszlovákia	222	182	36
Egyesült Királyság	317	263	194
Franciaország	308	168	231
Jugoszlávia	153	50	18
Lengyelország	173	92	10
Magyarország	242	114	14
Német Demokratikus Köztársaság	344	228	48
Német Szövetségi Köztársaság	482	239	180
Olaszország	222	147	140
Románia	112	48	.
Szovjetunió	177	96	.

Felhasznált fontosabb forrásmunkák:

Statisztikai évkönyv 1968. KSH, Budapest 1969.
 Demográfiai évkönyv. Magyarország népesedése 1968. KSH, Budapest 1969.
 Magyar statisztikai zsebkönyv 1969. KSH, Budapest 1969.
 Területi statisztikai zsebkönyv. KSH, Budapest 1969.
 Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv. KSH, Budapest 1969.
 Statisztikai havi közlemények. KSH, Budapest 1969.
 Statistical Yearbook 1968. U. N., New York 1969.

Demographic Yearbook 1967. U. N., New York 1968.
 Yearbook of Labour Statistics 1969. ILO, Geneva 1969.
 Economic Survey of Europe 1968. New York 1969.
 Production Yearbook 1968. FAO, Rome 1969.
 Annual Bulletin of Transport Statistics for Europe 1968. U. N., New York 1969.
 Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe 1968. New York 1969.
 Statistical Yearbook 1967. UNESCO, Paris 1968.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

NÉVMUTATÓ

A dőlt számok a képek oldalszámát jelzik

- Aba Sámuei magyar király 178
Aba Novák Vilmos 885, 886, 889
Ábel Jenő 645
Abonyi Imre 422
Ábrahám Ambrus 658
Ábrahám Pál 792
Ábrányi Kornél 790
Áchim András 255, 257
Acquila János 824, 826
Acsády Ignác 643
Adalbert püspök 176
Ádám Lajos 647
Ádám László 18
Ady Endre 575, 580, 586, 590,
597, 598, 650, 682, 712, 716—
719, 720, 722—724, 727, 728,
730, 731, 741, 742, 747, 868,
881, 949, 998
Aggházy Károly 791
Ágoston Péter 646
Ajtai Miklós 1
Ajtóny nemzetségfő 176
Ákos mester 617
Albert magyar király 191, 195,
987
Albertus 831
Albrechtsberger, J. G. 788
Alexander Bernát 646
Alexits György 652
Alföldi András 650
Ali pasa 835
Almár Iván 653
Almássy Zsuzsa 512
Alpár Ignác 868
Alpári Gyula 255, 257
Alsted, J. H. 622, 623, 990
Aldorfer, A. 573
Alvinczi Péter 683
Amade László 687
Ambrus Zoltán 715, 716
Ames, J. 685
Amis, K. 591
Ammannatini, M. 828, 987
Ámos Imre 891
Ampère, A. M. 633
Ampringen János 990
Anasztáz érsek 985
Anda Géza 795
Andics Erzsébet 662
András, I. Károly fia 186
I. András magyar király 90, 178,
179
II. András magyar király 134,
181, 183, 696, 986
III. András magyar király 183,
191, 904, 986
Andrássy Gyula 247, 248, 249,
996
Andrič, I. 591
Angster-család 93
Angyal Dávid 643
Anjou-ház 74, 183, 186, 820
Anna magyar királyné 988
Anonymus („P. dictus magister”)
125, 582, 617, 674
Anouilh, J. 762, 767
Antal Károly 884
Antonioni, M. 777
Anyiszimova, N. A. 808
Ányos Pál 690, 692
Apáczai Csere János 526, 583,
623, 685—688, 990
Apafi György 834
I. Apafi Mihály 216, 219, 555,
990
Apáthy Imre 773
Apáthy István 498, 637
Apáti Ferenc 676
Apollinaire, G. 732, 742
Apor Péter 687
Apponyi Sándor 558, 643
Áprily Lajos 751
Apró Antal 1
Aradi Mária 809
Aragon, L. 591, 734
Arany János 57, 134, 235, 237,
575, 584, 585, 590, 596, 644, 663,
664, 680, 687, 698, 701, 704,
706—708, 710—712, 747, 757,
861, 862, 873, 995, 996
Arany László 711
Arányi Lajos 633
Arghezi, T. 591
Árkay Aladár 882
Arnulf német király 172
Arp, J. 901
Árpád fejedelem 172, 175, 985
Árpádházi Erzsébet 904, 986
Árpádházi Margit 969
Árpádok, Árpád-ház 175, 178,
183, 986
Asbóth Oszkár (1852—1920) 645
Asbóth Oszkár (1891—1960) 649
Aszafjev, B. V. 808
Asztalos István 751
Attavante degli A. 554, 830,
908
Attila hun király 707, 716
Auber, D. F. 790
Auer Lipót 791
Aujeszy Aladár 641
Babenbergi Frigyes 182
Babics Antal 658
Babits Mihály 546, 586, 597, 598,
717, 723—725, 728—730
Bach, A. 697
Bach, J. S. 793
Bacon, F. 624
Bacsó Béla 1000
Bacsó Nándor 12
Bajcsy Zsilinszky Endre 282, 284,
600, 1002
Bajkó Károly 510
Bajor Gizi 576, 759, 763
Bajza József 698, 700, 994
Bakfark Bálint 787
Bakócz Tamás 198, 199, 200, 567,
678, 830, 831, 988
Bakos Károly 516
Balásházy János 632
Balassa János 633, 634
Balassi Bálint 650, 681, 682, 683,
784, 802, 989

- Balatoni Kamill 510
 Balázs Árpád 791
 Balázs Béla 738, 739, 770, 774, 775, 999
 Balczó András 515
 Baldigara, O. 832
 Baldung (Grien) H. 573
 Bálint Endre 891, 899
 Bálint György 601, 748
 Bálint huszita prédikátor 675
 Bálint Péter 658
 Balla Antal 628
 Balla László 751
 Ballenegger Róbert 648
 Baló József 659
 Balogh Béla 770
 Balogh János 658
 Balogh Kálmán 637
 Balsaráti Vitus János 621
 Balzac, H. de 586, 591
 Bán Antal 294
 Bán Frigyes 774
 Bán István 920
 Bánffy Dezső 252, 254, 997
 Bánfihunyadi János 622
 Bánk bán 986
 Bánki Donát 641, 642, 997, 999
 Bánki Zsuzsa 773
 Barabás Miklós 856, 857
 Barabás Tibor 591
 Baranyai Decsi (Decius Barovius) János 620
 Barbarossa Frigyes német császár 180
 Barcs Sándor 1, 2
 Barcsai Ákos 990
 Barcsay Ábrahám 690
 Barcsay Jenő 890, 894, 898, 899, 901
 Bárczi Géza 55, 663
 Bárdos Lajos 795
 Bárdossy László 278, 279, 281, 1002
 Barkóczy Sándor 808
 Barna Viktor 507
 Báróczi Sándor 690
 Baross Gábor 438
 Baross László 640
 Baróti Szabó Dávid 691, 993
 Barra István 632
 Barta István 657
 Barta Lajos (1878—1964) 727
 Barta Lajos (1899—) 901
 Barta Sándor 739
 Bartalus István 781, 789, 790
 Bartay Ede 788, 789
 Bartha Dénes 795
 Bartha Lajos 661
 Bartha László 891, 898, 899
 Bartha Tibor 1
 Bartók Béla 546, 552, 572, 609, 610, 612, 645, 663, 665, 727, 730, 739, 742, 747, 767, 778, 781, 782, 784, 785, 789—796, 798, 799, 803—807, 809, 868, 881, 882, 970, 998, 999
 Basilides Mária 795
 Basire Izsák 623
 Basta, G. 209
 Básti Lajos 762, 766
 Bastien-Lepage, J. 871, 872
 Báthory András 831
 Báthory-család 580, 621
 Báthory Gábor 990
 Báthory István (?—1530) 199, 200
 Báthory István (1533—86) 203, 207, 208, 209, 211, 620, 832, 989
 Báthory Kristóf 207, 989
 Báthory Miklós püspök 196
 Báthory Zsigmond 208, 209, 989
 Batizi András 679
 Bátky Zsigmond 650
 Batsányi János 230, 584, 595, 690—692, 993
 Batthyány-család 564
 Batthyány Ignác 555
 Batthyány Lajos (1696—1765) 564
 Batthyány Lajos (1806—49) 235, 236, 238, 239, 241, 246, 995
 Batthyány Ödön 519
 Batu kán 182
 Baudelaire, Ch. 717, 724, 730
 Bauer Mihály 639
 Bauer Rezső 508
 Baumberg, Gabriella 692
 Baumgarten Ferenc 1000
 Bayer János 624
 Bazarab román vajda 185
 Beatrix magyar királyné 197, 198, 515, 554, 755, 786, 828, 831, 907—909
 Beaumarchais, P.-A. 757
 Beauvoir, S. de 591
 Bebé Károly 841
 Becher, J. R. 738
 Beck Ö. Fülöp 871
 Becket, S. 766
 Beethoven, L. van 99, 100, 788, 792, 793, 971, 972
 Beke Manó 638
 Beke Ödön 663
 Békésy Sámuel 912
 Bél Mátyás 526, 555, 625, 626, 992
 Behrens, P. 918
 I. Béla magyar király 178, 179
 II. (Vak) Béla magyar király 986
 III. Béla magyar király 72, 180, 181, 617, 674, 816, 986
 IV. Béla magyar király 67, 71, 72, 181—183, 563, 969, 986
 Belák Sándor 647
 Belényesi György 910
 Belgiojoso, G. G. 209, 989
 Bellarmin, R. 683
 Bellini, G. 573, 790
 Bem József 241, 243, 245, 705, 706, 735, 995
 Bencsik István 1
 Benczédi Székely István 619
 Benczúr Gyula 862, 863, 864, V. színes tábla
 Bene Ferenc 630
 Benedek Marcell 650, 733
 Benedikt Ottó 657
 Bengraf József 788
 Beniczky Péter 684
 Benjámin László 746—748
 Benke Valéria 1
 Benkei András 1
 Benkő Ferenc 629
 Benkő Gyula 775
 Benkő József 627, 629
 Benkő Loránd 55
 Beöthy István 885
 Beöthy Zsolt 585, 644
 Béranger P.-J. 949
 Bercsényi Miklós 219, 220, 222, 223, 991
 Berczely Tibor 519
 Berczik Zoltán 507
 Berény Róbert 267, 879, 881, 882, 890, 999
 Beresztóczy Miklós 1
 Berg, Alban 612
 Bergl, J. 843
 Bergman, I. 777
 Berinkei Dénes 999
 Bergson, H. 717, 723
 Beriszló Péter 676
 Berkesi András 591
 Berky Lili 772
 Bernáth Aurél 886, 887, 889, 890, 893, 894, 898, 899
 Berner Ádám 788
 Bertha Sándor 791
 Bertold 986
 Berzevich Gergely 229, 629, 993
 Berzsényi Dániel 246, 664, 694, 696, 698, 699
 Bessenyei György 228, 584, 626, 688—692, 804
 Beszédes József 633
 Bethlen Gábor 209, 211—214, 525, 555, 621, 622, 682, 683, 990
 Bethlen István 271, 272, 274, 276, 999, 1000
 Bethlen János 623

- Bethlen Kata 687, 834
 Bethlen Miklós 624, 686, 991
 Beythe András 621
 Beythe István 620
 Bihari János 788, 789, 993
 Bihari Sándor 866
 Biró József 2
 Biró Lajos (1856—1931) 570, 637
 Biró Lajos (1880—1948) 727, 758
 Biró Mihály 267, 881
 Bisterfeld, J. H. 622, 990
 Bittó István 997
 Blaha Lujza 768, 769
 Blake, William 732
 Bláthy Ottó Titusz 642, 643
 Blériot, L. 768
 Block, A. A. 738
 Blumenbach, J. 629
 Boccaccio, G. 591, 680
 Boccati, G. da C. 577
 Bocskai István 54, 209—211, 223, 683, 989
 Bod Péter 555, 625, 688
 Boda Gábor 900
 Bodrogi Zsigmond 727
 Bogárdi János 655
 Bogáthi Fazekas Miklós 679
 Bogdány Jakab 574, 843
 Bognár Géza 657
 Bognár József 1, 662
 Bognár Rezső 654
 Bojthi Veres Gáspár 622
 Bóka László 733
 Bókay János (1822—84) 484
 Bókay János (1858—1937) 498, 638
 Bokros-Birman Dezső 885
 Boldizsár Iván 601, 734, 773
 Bolgár Elek 646, 649
 Bolyai Farkas 633, 638, 994
 Bolyai János 633, 634, 638, 652
 Bolza József 157
 Bondor József 2
 Bonfini, A. 67, 618—620, 677, 680
 Bónis Ferenc 990
 Bonnard, P. 574
 Borbás Vince 636
 Borberek Kovács Zoltán 884
 Born Ignác 628
 Bornemisza Anna 834
 Bornemisza Pál 567
 Bornemisza Péter 680, 755, 989
 Borsos József 857
 Borsos Miklós 898, 900
 Borsos Tamás 622
 Bortnyik Sándor 880
 Bosnyák Zoltán 600
 Botev, H. 591
 Botticelli, S. 577
 Bottyán János 221, 222
 Bourdelle, É.-A. 884
 Bozay Attila 797
 Bozzay Dezső 922
 Böckh János 639
 Böcklin, A. 867
 Böhm Károly 646
 Böhm Vilmos 264, 268
 Bölcskei Elemér 657
 Böll, H. 591
 Bölöni György 740, 749
 Böszörményi László 247
 Bözödi György 751
 Brada Ede 806
 Brada Rezső 806
 Branco, Maso di 573
 Bráncusi, C. 901
 Brandenburgi Katalin 214
 Brandolinus, A. 196
 Brankovics György szerb fejedelem 192
 Brassai Sámuel 634
 Brecht, B. 760, 762, 766
 Breton, A. 734
 Bretus Mária 809
 Breuer Marcell 882, 895, 918
 Brocky Károly 856, 857
 Brodaries István 620
 Bródy Imre 648
 Bródy Sándor 598, 715, 716, 725, 758, 769, 770
 Browning, R. 241
 Bruckner Győző 647, 654
 Brueghel, P. 573
 Brunelleschi, F. 987
 Brunswick-család 99, 971
 Brunswick Terézia 528, 529, 972, 994
 Brutus, Johannes Michael 620
 Buchböck Gusztáv 636
 Buchholtz János György 625
 Buckle, H. T. 635
 Budai Ézsaiás 584, 630
 Budai Ferenc 630
 Budai József 640
 Budai Nagy Antal 190, 191, 987
 Buday Kálmán 647
 Budenz József 635, 644
 Budó Ágoston 653
 Bugárszky István 636
 Bugát Pál 545, 631, 632, 634, 664
 Bukovy, V. 809
 Bulcsu vezér 174, 985
 Bulla Béla 9, 14, 18, 21, 648, 662
 Bulla Elma 765
 Bunsen, R. W. 636
 Burns, R. 694
 Buttykay Ákos 792
 Búza László 662
 Buzágh Aladár 647, 654
 Büchner, G. 758
 Büchner, L. 634
 Büttösi György és István 912
 Cabet, E. 703
 Calderón, P. de la Barca 757
 Calpreniède, G. de la 690
 Calvino, I. 591
 Camicia, Ch. 830, 909
 Camus, A. 591
 Canevale, J. A. 837
 Canova, A. 854
 Čapek, K. 591
 Caprilli 513
 Caradosso, F. 830
 Caraffa, A. 218, 991
 Carlone, C. M. 838
 Carnet, M. 774
 Carpeaux, J. B. 860
 Casagrande, M. 855
 Castagnary, J. A. 865
 Castaldo, G. 203, 989
 Castelletti 681
 Cattaneo, Fra Z. 830
 Cecchetti, E. 806
 Célkuti-Züllich Rudolf 856
 Cellarius, Ch. 625
 Celtis, Conrad 618, 678, 988
 Cendrars, B. 738
 Cézanne, P. 573
 Chabrol, J. P. 591
 Charcot, J.-M. 638
 Chardin, J. B. S. 573
 Cházár András 527, 528
 Cherico, F. del 554
 Chernel István 153
 Chippendale, Th. 574
 Cholnoky Jenő 648
 Cholnoky László 654
 Christus, P. 573
 Chudy József 993
 Cieplinsky, Jan 807
 Cillei Ulrik 191—193
 Cionet, J. di 573
 Clair Ignác 518
 Clark, W. T. 854, 994
 Clemenceau, G. 268
 Clerk, Sir George 1000
 Clusius (Charles de l'Écluse) 620
 Cogniet, L. 861
 Coleridge, S. T. 730
 Collimitius (Tannstetter) György 618
 Comenius (Jan Amos Komenský) 525, 526, 594, 622, 624, 990
 Comte, A. 715
 Concha Győző 645
 Conti, P. A. 843
 Cooper, J. F. 591

- Copernicus, M. 622, 623
 Cornides Dániel 627, 628
 Corot, J. B. C. 574, 866
 Correggio, A. A. 573
 Corvin János 197, 198
 Cotel Ernő 649
 Courbet, G. 574, 865, 867, 871
 Couvier, G. 632
 Cranach, L. 573
 Credi, L. 577
 Crivelli, C. 577
 Cromelynek, F. 758
 Cuspinianus (Spiessheimer) János 618
 Cuypp, A. 573
 Cymbal, J. I. 845
 Czabán (Zabanius) Izsák 623, 624
 Czakó Zsigmond 701
 Cziffra György 795
 Czigány Dezső 879
 Czinege Lajos 2
 Czóbel Béla 879, 890
 Czuczor Gergely 635, 700, 996
 Czwittinger Dávid 624, 625, 688
- Csaba Rezső 919
 Csada Imre 653
 Csajághy Laura 700
 Csajkovszkij, P. I. 806, 807
 Csák Máté 183
 Csáki Frigyes 657
 Csáky József 885
 Csanádi György 2, 657
 Csánki Dezső 643
 Csapó József 628
 Csapody István 638
 Császár Péter 214
 Csatári József 510
 Csehov, A. 591, 758, 760, 761, 763, 765, 766
 Csekovszky Árpád 897
 Csemegi Károly 645, 646
 Csengery Antal 632, 697
 Csepregy Ferenc 769
 Cserépy László 772, 773
 Cseres Tibor 778
 Cserhádi Sándor 640
 Csermák Antal 789
 Csermely József 510
 Csernák László 630
 Csernus Tibor 592, 899
 Cseterki Lajos 1
 Cséti Ottó 641
 Csiba Mihály 625
 Csifó Ferenc 809
 Csík Ferenc 517, 518
 Csikász Imre 871, 874
 Csikós-Nagy Béla 2
 Csiky Gergely 711, 757, 758
- Csizmadia Sándor 727
 Csohány Kálmán 901
 Csók István 578, 874, 878, VIII. színes kép
 Csokonai Vitéz Mihály 580, 782, 691, 693, 694, 698, 701, 788, 855, 860
 Csonka István 256, 912
 Csonka János 642, 997
 Csontváry Kosztka Tivadar 868, 877, 878, 879, 881, 882, 893, IX. színes tábla
 Csóóri Sándor 750
 Csontos Gyula 763, 772
 Csuka Zoltán 750
 Csukás Zoltán 648, 660
 Csurka István 750
 Csűrös Zoltán 654
- Dabronaki Gyula 2
 Daddi, B. 577
 Daguerre, L. J. M. 768
 Dalmata, G. 830
 Dálnoki Miklós Béla 287, 1002
 Dambrowska, M. 591
 Damjanich János 242, 243
 Damó Oszkár 770
 Dankó Pista 791
 Dankó Ödön 999
 Dante, A. 713, 724, 767, 875
 Darányi Kálmán 276, 277, 1001
 Darvas Iván 759
 Darvas József 591, 734, 745, 750, 759, 762, 765
 Darwin, Ch. 545, 635, 637
 Daubigny, Ch. F. 574
 Daumier, H. 573
 Dávid Ferenc 207
 David, G. 573
 Dávid Gyula 797
 Dayka Gábor 692
 Dayka Margit 772
 Deák Ferenc 232, 234, 235, 238, 241, 247, 996, 997
 Deák Ébner Lajos 866
 Debreceni Király István 624
 Debussy, C. 792, 793
 Decandolle, A. 632
 Defoe D. 591
 Degen Árpád 648
 Dégen Imre 2
 Delacroix, E. 573, 574, 861, 970
 Delaroche, P. 861
 Del Flora-testvérek 830
 Delius, C. T. 628
 Dembinszky (Demiński) Henrik 241, 243
 Démoszthenész 677
 Déri Frigyes 579
- Déri Miksa 642
 Derkovits Gyula 600, 890, 892—894, 1001, XIII. színes tábla
 Déry Tibor 746, 747, 762
 Déryné Széppataki Róza 755, 756, 993
 Descartes, R. 623, 624, 685
 Dési Huber István 890, 893
 Dési Márton 624
 Despiiau, Ch. 574
 Detre László 653
 Dévai Biró Mátyás 619, 989
 Devecseri Gábor 749
 Dickens, Ch. 584, 591, 725, 770
 Dienes László 558, 741, 751
 Dienes Pál 647
 di Gléria János 660
 Dilthey, W. 649
 Dimény Imre 2
 Dimov, D. 591
 Dinnyés Lajos 1003
 Diószegi Sámuel 584, 629
 Dittersdorf, K. 788
 Dobi István 292, 1002, 1003
 Dobó István 150, 203, 204, 989
 Dobos C. József 964
 Dobózi Imre 591, 750, 776
 Dohnányi Ernő 609, 612, 792
 Dollfuss, E. 1001
 Dollinger Gyula 489, 638
 Domanovszky Andre 891, 893, 894, 898, 920
 Domanovszky Sándor 650
 Domján Edit 776
 Domokos Lászlóné 530
 Donát János 856
 Dongen, K. van 875
 Donhoffer Szilárd 658
 Donizetti, G. 790
 Donner, G. R. 573, 574, 842, 848
 Donszkoj, M. 774
 Doráti Antal 795
 Dorfmeister István 574, 845
 Dosztojevszkij, F. 586, 717
 Dózsa György 199, 643, 702, 703, 705, 988
 Dózsa Imre 806, 808
 Döbrentei Gábor 631
 Dsida Jenő 751
 Duccio di Buoninsegna 577
 Dudich Andre 647, 658
 Dudith András 621, 623, 678
 Dugonics András 691
 Dumas, A. (1762—1806) 584, 591
 Dumas, A. (1824—95) 757
 Dunaiszky Lőrinc 854
 Duns Scotus 618
 Durkó Zsolt 797
 Dusán István szerb király 186

- Dürer, A. 573, 908
 Dürrenmatt, F. 591, 762, 766
 Dyck, A. van 573
 Džajhani 172
- Eck Imre 808, 809
 Eckhardt Sándor 650
 Eckhart Ferenc 650
 Eckschmidt Sándor 508
 Edison, Th. A. 609, 642, 781
 Edvi Illés Aladár 918
 Egerszegi Sándor 660
 Egressy Béni 789
 Egressy Gábor 701
 Egrý József 889, 891, XII. színes
 tábla
 Egyed László 655
 Eiben István 772
 Einstein, A. 648
 Eitzenberger Ferenc Antal 584
 Eizenstein, Sz. M. 770, 774
 Elek Ilona 520, 521
 Elekes Lajos 662
 Eliot, T. S. 732
 Elischer Gyula 558
 Eluard, P. 734
 Emich Gusztáv 584, 585, 996
 Eminescu, M. 591
 Endlicher István 632
 Endre László 1001
 Endrődy János 631
 Engel, J. Ch. von 630
 Engelmann Pál 251, 997
 Engels, Fr. 241, 586, 592, 643
 Engelsz József 897
 Entz Béla 647
 Entz Géza 636, 637
 Enyedi Sámuel 624
 Eörsi Gyula 662
 Eötvös József 235, 238, 239, 241,
 249, 529, 545, 584, 632, 634,
 664, 697, 701—703, 706, 995,
 996
 Eötvös Károly 712
 Eötvös Loránd 545, 639, 997
 Erasmus, D. R. 678
 Erdei Ferenc 1, 661, 734
 Erdélyi János 631, 634, 701,
 781
 Erdélyi József 734
 Erdey László 654
 Erdey-Grúz Tibor 654
 Erdős Pál 652
 Erkel Elek 790
 Erkel Ferenc 580, 696, 756,
 789, 790, 791, 794, 995, 996
 Erkel Gyula 790
 Erkel László 790
 Erkel Sándor 790
- Ernst Jenő 658
 Essenwein, A. 164
 Esterházy-család 226, 273, 564,
 572, 573, 972, 992
 Esterházy József 914
 Esterházy Károly 555
 Esterházy Miklós (1582—1645)
 214
 Esterházy Miklós (1714—90) 840
 Esterházy Móric 999
 Esterházy Pál 567, 787
 Esze Tamás 220, 221
 Euripidész 765
 Eyck, J. van 573
 Ezópus 678, 680
- Fábián Gyula 658
 Fabini Teofil 630
 Fábri Zoltán 774—778
 Fábry Zoltán 741, 750
 Fadrusz János 860, 861, 998
 Fagyjev, A. A. 591
 de Falla, F. 806
 Faludi Ferenc 687
 Faraghó Gábor 1002
 Faragó Ödön 918
 Farkas Antal 727
 Farkas Ferenc 797, 808
 Farkas Gábor 658
 Farkas Gizi 507
 Farkas Gyula 638
 Farkas József 798
 Farkas Károly 337
 Farkas Ödön 791
 Faulkner, W. 591
 Fauser József 912
 Fáy András 528, 701, 702
 Fazekas Mihály 584, 694, 695,
 808
 Fazola Frigyes 145
 Fazola Henrik 145, 845, 912,
 913
 Fehér Klára 591, 765
 Fehér Lajos 1
 Féja Géza 734
 Fejér Csaba 898
 Fejér György 632
 Fejér Lipót 639, 647, 652, 665
 Fejérpataky László 643
 Fejérváry Géza 998
 Fejes Endre 591, 750, 766
 Fejős Pál 770, 771, 772
 Fekete Gyula 750
 Fekete István 591
 Fekete Lajos 650, 663
 Fekete Mihály 647
 Feledy Gyula 901
 Felkai Ferenc 759
 Fellner Jakab 837, 840, 841
- Fényes Adolf 874
 Fényes Elek 632
 Fényes Imre 653
 Fenyő A. Endre 890
 Fenyő László 731
 Fenyő Miksa 598
 I. Ferdinánd magyar király 199,
 200, 202—204, 207, 988, 989
 II. Ferdinánd magyar király 212—
 214, 683, 990
 III. Ferdinánd magyar király 990
 V. Ferdinánd magyar király 233,
 240, 994
 I. Ferenc magyar király 229, 230,
 233, 629, 692, 993
 Ferenc Ferdinánd 999
 I. Ferenc József magyar király
 240, 243, 246, 247, 252, 254, 258,
 769, 995, 996
 Ferencsik János 612, 797
 Ferenczy Béni 884, 887
 Ferenczy István 849, 854—857,
 859, 960
 Ferenczy Károly 872, 876, 886,
 887, VII. színes tábla
 Ferenczy Noémi 881, 920, 921
 Ferrabosco, P. 832
 Ferrucci, A. 830
 Fessler Ignác Aurél 630
 Festetics-család 273, 564
 Festetics György 89, 555, 629,
 971, 993
 Feszl Frigyes 858, 859, 868
 Feuerbach, A. 862
 Feuerbach, L. 708
 Ficino, M. 677
 Fiorentinus, J. 831
 Fischer Annie 612, 797
 Fischer Dániel 626
 Fischer József 882, 895, 919
 Fischer Kristóf 626
 Fischer von Erlach, J. B. 849
 Flaherty, J. R. 773
 Fleischmann Rudolf 640
 Fock Jenő 1, 1004
 Fodor Aladár 768
 Fodor Antal 809
 Fodor József (1843—1901) 637,
 997
 Fodor József (1898—) 730, 761
 Fogarasi Béla 661, 665
 Fogarasi János 635, 996
 Fokin, M. 809
 Foky Ottó 780
 Fonó Albert 656
 Forgách-család 226
 Forgách Ferenc 620, 678
 Forgách Simon 624
 Forgó László 656
 Forrai Gábor 808

- Fortius 623
 Foscolo, U. 696
 Fourcroy, A.-F. de 628
 Földes Andor 795
 Földes Béla 645
 Földi Imre 516
 Földi János 584, 629, 691, 693
 Földi Zoltán 654
 Földváry Tibor 512
 Förgeteg Sándor 660
 Fraknói Vilmos 642
 France, A. 591, 717, 770
 Franchet d'Esperey, L.-F. 264
 Francia, F. 578
 Francke, A. H. 625
 Frangepán Ferenc 990
 Frankel Leó 251, 254, 337, 997
 Franklin, B. 629
 Frankovith Gergely 583, 620
 Fráter Loránd 791
 Freisingi Ottó püspök 986
 Freund Mihály 654
 Fricsay Ferenc 795
 Frivaldszky Imre 632
 Friedrich István 269, 1000
 III. Frigyes német császár 191,
 192, 195, 196, 908, 988
 Frisch, M. 762, 766
 Friss István 661
 Frissowitz Boldizsár 621
 Fritsch, B. G. 842
 Fröhlich Dávid 622
 Fröhlich Izidor 639
 Fröhlich János 768
 Fugger-család 194, 198, 200, 567
 Fülep Lajos 662
 Fülöp József 655
 Fülöp Viktor 808
 Fülöp Zoltán 808
 Fürst Sándor 275, 275, 1001
 Füst Milán 726
- Gaál Gábor 741, 751
 Gaál István 777, 778, 780
 Gaál Jenő 645
 Gaál József 702
 Gábor Andor 546, 727, 738, 739
 Gábor Miklós 759, 766, 773,
 774
 Gadányi Jenő 891
 Gaddi, T. 577
 Gádor Béla 763
 Gádor István 918—920
 Gádoros Lajos 893
 Gajdar, A. P. 591
 Gál Konrád 907
 Galambos Lajos 750, 776
 Galeotto, M. 677
 Galerius római császár 416
- Galgóczi Erzsébet 750
 Galilei, G. 623
 Galló Ernő 1
 Ganz Ábrahám 77
 Garai Gábor 749
 Garai János 700
 Garai László 191, 192
 Garas Klára 662
 Garas Márton 769, 770
 Gardelli, L. 612
 Gárdonyi Géza 578, 591, 716,
 717, 769, 771, 779
 Garibaldi, G. 247
 Gáspár Endre 749
 Gáspár Margit 765
 Gáspár Sándor 1
 Gaubier, A. 806
 Gauguin, P. 574
 Gauss, K. Fr. 633
 Gauthier, Th. 861, 865
 Gegesi Kiss Pál 659, 661
 Gelder, A. de 573
 Gelei József 647
 Geleji Sándor 649, 656
 Gelléri Andor Endre 601, 745,
 746
 Gellért Endre 763, 774
 Gellért Oszkár 723
 Gellért püspök 178, 674, 781,
 985
 Genga, S. 832
 Gentile biboros 183
 Georgescu, Gh. 612
 Geöcze Zoárd 639
 Gerecs Árpád 654
 Gerevich Aladár 519, 521
 Gerevich Tibor 167, 650
 Gergei Albert 681
 VII. Gergely pápa 179
 Gergely Sándor 591, 762
 Gerlőczy Gedeon 882
 Gerő Ernő 302, 1003
 Gerő Loránd 648
 Gerő Sándor 658
 Gertler Endre 795
 Gertler Viktor 774, 775
 Gertrud magyar királyné 134, 986
 Gessner, S. 695
 Geszti P. Ottó 657
 Gevaert, A. 785
 Gévay Antal 632
 Géza fejedelem 101, 104, 176,
 188
 I. Géza magyar király 176, 179
 II. Géza magyar király 74, 180
 Ghazi Kászim 835
 Ghirlandaio, D. 573
 Giacometti, A. 900, 901
 Gianpietrino, G. 577
 Gillemot László 656
- Ginsberg, A. 591
 Giorgione, (G. B. da Castelfranco)
 573
 Giraudoux, J. 731, 762
 Glatz Oszkár 873
 Glinka, M. J. 790
 Gobbi Henrik 791
 Gobbi Hilda 759, 766
 Goda Gábor 591
 Gode Lajos 842
 Goethe, J. W. 584, 586, 695, 696,
 724, 730, 755, 757
 Gogh, V. van 878
 Gogol, N. N. 586, 997
 Goldberger-család 77
 Golding, W. 591
 Goldmann György 885, 889, 890,
 893
 Goldmark Károly 791, 971
 Goldoni, C. 694
 Goldzieher Ignác 644
 Goll, I. 738
 Gombás Pál 648, 653
 Gombaszögi Frida 758
 Gombocz Endre 647
 Gombocz Zoltán 644, 650, 665
 Gombosi Ottó 795
 Gonda György 1
 Gorbátov, B. L. 761
 Gordon Zsuzsa 776
 Gorka Géza 918, 919
 Gorka Livia 897
 Gorka Sándor 647
 Gorkij, M. 591, 760, 761, 763, 769,
 770, 774
 Góth Sándor 758, 769
 Goudimel, Cl. 787
 Goya, F. J. 573, 874, 970
 Goyen, J. van 573
 Gózon Gyula 772
 Gömbös Gyula 272, 275, 276, 943,
 1001
 Gömöri Pál 658
 Göncöl György 662
 Gönyey Sándor 798
 Görbe János 771, 777
 Görgey Artúr 241, 242, 243, 245,
 995
 Görgey Gábor 765
 Görög Demeter 594
 Grabner Emil 648
 Gracian y Morales, B. 687
 Grassalkovich-család 226
 Greco, El 573, 970
 Greene, G. 591
 Greguss Ágost 634
 Greuze, J. B. 573
 Grill Károly 585
 Grillparzer, F. 696
 Grimm-testvérek 591

- Gróh Gyula 647
 Gross Arnold 901
 Grosschmid Béni 645
 Grósz Emil 638
 Grünwald, M. 825
 Grünwald Béla 645
 Guardi, F. de 573
 Guarino Veronese 677
 Guerra, N. 805
 Guevara, A. de 621, 683
 Guido (G. Arentinus) 786
 Gulácsy Lajos 875, 877, 881
 Gulyás László 797, 809
 Gulyás Pál 733
 Gulyás Zoltán 895, 896
 Gunda Béla 662
 Gusztáv Adolf svéd király 213
 Gül baba 835
 Gvadányi József 691, 702
- Gyagilev, Sz. 805
 Gyárfás Jenő 864
 Gyárfás Miklós 765
 Gyarmathi Sámuel 631
 Gyarmathy Tihamér 900
 Gyergyai Albert 733
 Gyöngyösi István 684
 Györfly Barna 658
 Györfly Béla 660
 Györfly István 650
 Györgyi Alajos 861
 Gyula vezér 985
 Gyulai Pál (?—1599) 621
 Gyulai Pál (1826—1909) 644, 700, 709, 710, 713
 Gyulai Zoltán 648, 653
- Haar Alfréd 639, 648
 Haberle Károly 632
 Habsburg-ház 68, 89, 185, 186, 200, 223, 226, 229, 270, 343, 567, 569, 570, 619, 624, 626, 973, 989, 995, 1000
 Habsburg József főherceg 269, 664
 Habsburg Rudolf német császár 986
 Hacsaturján, A. J. 805, 808, 1004
 Hadik András 227, 228
 Haimann György 592
 Hajdú Gyula 662
 Hajnal István 650
 Hajnik Imre 642
 Hajnóczy József 229, 230, 629, 692, 993
 Hajós Alfréd 517, 518, 882
 Hajós György 652
 Hajós Ferenc 12
- Hajdú István 885
 Halász Gábor 733
 Halász János 773
 Halmai Zoltán 517, 518
 Hals, F. 573
 Hammerl László 514
 Hamon Kristóf 837
 Hampel József 644, 645
 Hann Sebestyén 845, 911
 Hantken Miksa 637, 639
 Haranghy László 659
 Harangozó Gyula 803, 806—808
 Hári Pál 498
 Harmat Artúr 795
 Harrach-család 838
 Harruckern, J. G. 218
 Harsányi Zsolt 772
 Harte, B. 716
 Hašek, J. 591
 Hatvani István 526, 628
 Hatvany Lajos 650, 717
 Hauch Antal 641
 Hauptmann, G. 757, 760
 Hauszmann Alajos 68, 868
 Havas Ferenc 806, 807, 808
 Havrán István 2
 Háy Gyula 739, 762
 Háy Károly 890
 Háy László 661
 Haydn, J. 788, 840, 972, 992
 Haydn, M. 788
 Haynau, J. J. 244, 246, 995
 Hebenstreit József 841
 Heckel, J. J. 632
 Hedri Endre 659
 Hedvig lengyel királynő 189
 Hefe Menyhért 837, 840
 Hegedűs András 661, 1003
 Hegedűs Géza 591
 Hegedűs Gyula 758, 768
 Hegedűs István 645
 Hegel, G. W. Fr. 631, 634, 703, 994
 Hegyi Barnabás 772
 Heim Pál 638
 Heine, H. 241
 Heinrich Gusztáv 645
 Heissler, D. 218
 Hekler Antal 650
 Hell József Károly 626
 Hell Máté Kornél 626
 Hell Miksa 628, 629
 Heller Farkas 651
 Heller László 656
 Helmholz, H. 545
 Heltai Gáspár (1510—74) 583, 619, 620, 680, 681, 989
 Heltai Gáspár ifj. 583
 Heltai Jenő 715, 717
 Hemingway, E. 591, 762
- III. Henrik német császár 178, 179, 518, 985
 IV. Henrik német császár 179
 Henszlmann Imre 644
 Herczeg Ferenc 598, 716, 730
 Herder, J. G. von 691, 692, 695
 Herman Ottó 153, 256, 570, 637, 638, 645
 Hermann Emil 641
 Hermann Miksa 649
 Herskó Anna 780
 Herskó János 775—778
 Herzog Ferenc 647
 Hess András 77, 197, 582, 618, 988
 Hesz Mihály 511
 Hetényi Géza 498, 658
 Hetényi János 631
 Hevenesi Gábor 625
 Hevesi Gyula 657
 Hevesi Sándor 757—759
 Hevesy György 647
 Hevesy Iván 770
 Hidas Antal 740
 Hild József 852—854, 858
 Hildebrand, A. E. 871
 Hildebrandt, J. L. 838, 840
 Hillebrandt, F. A. 68, 840
 Hincz Gyula 592, 891, 893, 896, 898, 899, 901, 920
 Hitler, A. 276, 278, 279, 281, 283, 759, 943, 1002
 Hochhut, R. 766
 Hoffgreff György 989
 Hofrichter József 854
 Hogarth, W. 573
 Holbach, P.-H. de 629
 Holbein, H. 573
 Hollán Ernő 641
 Holló János 655
 Hollós László 647
 Hollós Simon 871, 872, 875, 878, 998
 Hóman Bálint 649, 650, 1001
 Homérosz 684, 706
 Homoki Nagy István 779, 780
 Honnecourt, V. de 817
 Honterus János 583, 620
 Hopp Ferenc 574
 Horányi Elek 627
 Horárik János 632
 Horgos Gyula 2
 Horia, N. 227
 Horn Artur 658, 660
 Hornyánszky Gyula 650
 Horthy Miklós 78, 259, 268—270, 272, 274, 277, 279, 281, 284, 770, 1000, 1002
 Horti Pál 918

- Horvát István 630
 Horváth Ádám 691, 787
 Horváth Árpád 760
 Horváth Géza 637
 Horváth János 650, 665, 1001
 Horváth Mihály 632, 634, 635, 642, 664
 Horváth Richárd 1
 Högyes Endre 637
 Hölderlin, J. Fr. 696
 Höllering, J. 773
 HRM mester 843
 Hubay Jenő 792, 806—808
 Hubay Miklós 749, 750, 763
 Huber József 854
 Hugo, V. 57, 241, 584, 591, 702, 710
 Hummel, J. N. 788
 Hunfalvy János 640
 Hunfalvy Pál 635, 644, 664
 Hunyadi-család 193, 677
 Hunyadi Ferenc 621
 Hunyadi János 191—193, 197, 677, 831, 987
 Hunyady Jenő 638
 Hunyadi László 192, 193, 831
 Hunyadi Mátyás *lásd* I. Mátyás
 Huszár Adolf 860, 997
 Huszár Gál 786, 989
 Huszár István 2
 Huszár Károly 269, 1000
 Huszár Vilmos 918
 Huszárik Zoltán 777
 Huszka Jenő 611, 792
 Huszti József 650
 Huszti Szabó István 624
 Hutyra Ferenc 640, 648
 Huxley, A. L. 731
 Huxley, Th. 545
 Huzella Tivadar 647
 Hüttl Dezső 882
 Hviezdoslav, P. 591

 Iancu, A. 237
 Ibsen, H. 241, 586, 717, 757
 Idrisz baba 835
 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 598, 717
 Iharos Sándor 508
 Ilku Pál 2, 751
 Illés Béla 591, 601, 740
 Illés Endre 732, 750, 762
 Illésházy Gáspár 843
 Illyés Géza 647
 Illyés Gyula 591, 600, 701, 734, 735, 749, 762, 765, 1001, 1002
 Illyés István 786
 Ilosvai Selymes Péter 583, 680

 Ilosvay Lajos 636
 Imre, I. István király fia 178, 985, 987
 Imre magyar király 181, 986
 Imre István 780
 Imre Sándor 530
 Imre Zoltán 809
 Imrédy Béla 276—278, 1001
 Incze Sándor 599
 Ipolyi Arnold 576, 642
 Irányi Dániel 545
 Irinyi János 545, 632
 Issekutz Béla 659
 István nádor 995
 I. István magyar király 94, 98, 102, 105, 176—178, 180, 582, 674, 813, 815, 902, 971, 985, 987, 992
 III. István magyar király 986
 V. István magyar király 183, 986
 Istvánffy Gyula 647
 Istvánffy Miklós 620, 678
 III. Iván moszkvai nagyfejedelem 988
 Ivánovics György 659
 Iványi Ödön 712
 Iványi-Grünwald Béla 872
 Izabella királyné 203, 834, 988, 989
 Izsó Miklós 855, 859—861, 865, 884

 Jacobi Viktor 611, 792
 Jadot, J. N. 68, 840, 992
 Jagelló-ház 197, 198, 200, 207, 213, 618
 Jagelló Kázmér lengyel király 195
 I. Jakab angol király 621
 Jakab mester 825
 Jakováli Hasszán 835
 Jakovits József 901
 Janáky István 895
 Jancsó Miklós 659, 776, 777, 779
 Jankó János (1833—96) 861
 Jankó János (1868—1902) 645
 Jankovich Miklós 556
 János Albert 198
 János cseh király 185, 515
 János magyar király 198—200, 202, 207, 988
 János minorita szerzetes 617
 János törzsfő 179
 János Zsigmond magyar király 202, 203, 834, 989
 Jánosréti mester 825
 Jánosssy György 895

 Jánosssy Lajos 653
 Janovics Jenő 769
 Janus Pannonius 197, 553, 554, 578, 677, 678, 828
 Járdányi Pál 797
 Jaroszláv kijeji fejedelem 178
 Jászai Mari 576, 756, 758, 769
 Jászay Pál 632
 Jászi Oszkár 646
 Jávor Pál 772
 Jávorka Sándor 647
 Jedlik Ányos 545, 633, 634
 Jekelfalussy Piller György 521
 Jellačić, J. 237, 239, 240, 705, 995
 Jemnitz Sándor 795
 Jendrassik Ernő 638
 Jendrassik Jenő 637
 Jenő törzs 172
 Jeszenszky (Jessenius) János 622
 Jevtusenko, J. 591
 Jiskra J. cseh hadvezér 191—193
 Joachim József 791
 Johan Béla 647
 Johanna nápolyi hercegnő 186
 Jókai Mór 57, 235, 236, 237, 500, 584, 585, 590—592, 595—597, 663, 703, 704, 709, 710, 713, 725, 769
 Jonson, B. 760
 Jordaens, J. 573
 Jordán Károly 639, 648
 Jordán Tamás 621
 Jósika Miklós 584, 702, 703
 Joyce, J. 591, 731
 József Attila 575, 579, 590, 600, 601, 682, 730, 741—744, 746, 749, 778, 882, 890, 949, 1001
 József főherceg 259
 I. József magyar király 991
 II. József császár 48, 77, 226—229, 527, 584, 628, 689—691, 993, 998
 József nádor 157, 529, 851, 993
 Juhász Aladár 791
 Juhász Ferenc 748
 Juhász Gyula 579, 597, 598, 722—724, 741
 Juhász Jenő 895
 Juhász László 919
 Juliánus barát 172, 986
 Jung József 840
 Jurányi Lajos 636
 Jurisics Miklós 988
 Jussien, B. de 632
 Jussien, A. de 632
 Justh Zsigmond 712

- Kabos Endre 521
 Kabos Gyula 772
 Kacsóh Pongrác 715, 792
 Kádár Béla 890
 Kádár János 1, 303, 339, 943, 1003, 1004
 Kádár László 422
 Kadosa Pál 795, 797
 Kaesz Gyula 918
 Kafka, F. 591, 766
 Kaffka Margit 722, 724
 Kahána Mózes 741
 Káldy György 583, 683
 Kállai Ernő 918
 Kállai Gyula 1, 1004
 Kállay Miklós 282, 283, 1002
 Kallós Ede 871
 Kálmán György 762
 Kálmán Imre 611, 758, 792
 Kálmán István 938
 I. (Könyves) Kálmán magyar király 180, 553, 816, 902, 985, 986
 Kálmáncsehy Domokos 831
 Kalmár László 652
 Kálty Márk 582, 617, 674
 Kálvin János 683
 Kandó Kálmán 256, 642, 643, 665
 Kanizsai Dorottya 579
 Kanizsay László 831
 Kant, I. 631, 698, 702
 Kántor Sándor 939
 Kapisztrán János 192
 Kapolcs kun vezér 985
 Kapoly Antal 938
 Kaprinay István 625
 Kara Musztafa 217
 Karacs Teréz 528
 Karácson Imre 643
 Karácsony Benő 751
 Karácsony György 207, 989
 Kardos László 749
 Karikás Frigyes 739, 740
 Karinthy Ferenc 749
 Karinthy Frigyes 725, 726, 728, 769
 Kármán József 691, 692
 Kármán Mór 646
 Kármán Tódor 649
 Karolingok 172
 I. Károly angol király 623
 I. Károly magyar király 183, 185, 186, 515, 825, 987
 III. Károly magyar király 223, 226, 991
 IV. Károly magyar király 258, 259, 270, 272, 999, 1000
 IV. Károly német császár 186, 189
 V. Károly német császár 199, 204
 Károly Róbert *lásd* I. Károly
 Károlyi Árpád 643
 Károlyi Gáspár 146, 583, 680, 683, 989
 Károlyi Gyula (1871—1947) 268, 275, 999, 1001
 Károlyi Gyula (1914—) 795
 Károlyi Mihály 257—259, 261—263, 264, 598, 999
 Károlyi Sándor 220, 222, 225
 Kárpáti Aurél 546
 Kárpáti Károly 510
 Kárpáti Rudolf 521
 Karvasy Ágoston 632
 Kass János 592
 Kassai Géza 601
 Kassák Lajos 598, 600, 728, 729, 738, 745, 880, 900
 Kasselik Fidél 854
 Katajev, V. P. 591
 Katona István 627
 Katona József 696, 697, 710, 756, 769, 993, 994
 Katona Lajos 645
 Kauer F. 788
 Kauffman, Angelica 573
 Kaufmann 507
 Kautz Gyula 635
 Kazimir Károly 766
 Kazinczy Ferenc 147, 230, 246, 584, 595, 664, 690, 691, 693—696, 698, 699, 761, 855, 856, 993
 Kazinczy Lajos 147
 Kecskeméti Vég Mihály 679
 Kégl József 513
 Kehrling Béla 517
 Kékesi Mária 808
 Kékesy Andrea 512
 Kelemen Imre 630
 Kelemen László 755, 993
 Keleti Károly 645
 Keleti Márton 774, 776
 Kelety Gusztáv 861, 867
 Kellner Béla 659
 Kemál Atatürk 740
 Kemenes Ernő 660
 Kemény János 623, 686, 990
 Kemény Zsigmond 585, 596, 697, 703, 708—710
 Kempis Tamás 683
 Kenessey Jenő 808
 Kentner Lajos 795
 Képes Géza 749
 Kepes György 891, 918
 Képeßy József 641
 Képiró Ferenc 910
 Kér törzs 172
 Kerekes Gábor 1000
 Keréjkártó Béla 648
 Kerényi Jenő 893, 894, 897, 898, 900
 Keresztes Lajos 510
 Keresztesi Béla 660
 Keresztessy József 520
 Keresztury Pál 622
 Kernstok Károly 255, 879, 882, 889, 890
 Kerouac, J. 591
 Kerpel-Fronius Ödön 659
 Kerpely Antal 641
 Kertész Kálmán 637
 Kertész Mihály 769, 770
 Késmárki Gergely 909
 Keszi törzs 172
 Kéthly Anna 294
 Kézai Simon 582, 617, 674, 986
 Kherndl Antal 641
 Khuen-Héderváry Károly 998
 Kilián György 1001
 Kinizsi Pál 988
 Kipling, R. 591
 Király Ede 512
 Kis Albert 220, 221
 Kisdi Benedek 622
 Kisfaludi Strobl Zsigmond 884, 886
 Kisfaludy Károly 246, 595, 664, 698, 701, 755, 757, 856
 Kisfaludy Sándor 664, 694
 Kisházi Ödön 1
 Kisjankó Bori 939
 Kiss Antal 508
 Kiss Árpád (1889—1968) 654
 Kiss Árpád (1918—) 2
 Kiss Gábor 630
 Kiss Ferenc 498
 Kiss István 653
 Kiss János 282, 284, 1002
 Kiss József (1748—1812) 630
 Kiss József (1843—1921) 598, 715, 716
 Kiss Lajos (1881—1965) 650, 918
 Kitaibel Pál 629, 630
 Klaniczay Tibor 663
 Klapka György 241, 242
 Klaus Ignác 626
 Klebelsberg Kunó 531, 1000
 Kleist, H. von 730
 Kleiberné, Kontsek Jolán 509
 Klein Mihály 912
 Klemperer, O. 612
 Klieber, J. 854
 Klim 508
 Klimó György 94, 555
 Kmetty János 881, 890
 Knaur, Th. 613
 Knaus, L. 865
 Kniezsa István 650, 663
 Knoll István 780

- Knust, A. 798
 Koch Antal 639, 640
 Kodály Zoltán 546, 552, 572, 612, 645, 663, 665, 679, 742, 778, 781—785, 787, 792—796, 798, 799, 801, 806, 807, 868, 970, 1001
 Kodolányi János 733, 738, 772
 Kogutowicz Károly 648
 Koffán Károly 893
 Kohán György 897, 898
 Kokas Ignác 900
 Kokoschka, O. 574, 875, 879
 Kollányi Ágoston 780
 Kollár Ádám 526, 627
 Kolowrat, F. A. 233
 Kolozsvári Márton és György 824, 828, 905, 987
 Kolozsvári Tamás 577, 825, 828, 987
 Kolozsvári Grandpierre Emil 732
 Komáromi Csapkés György 624
 Komjádi Béla 522
 Komját Aladár 738, 739
 Komjáti Benedek 582, 678, 679
 Komjáthy Jenő 711, 712
 Komlós Aladár 733
 Komócsin Zoltán 1
 Komor András 771
 Kondor Béla 899, 901
 Konecsni György 893
 Konkoly-Thege Miklós 639
 II. Konrád német császár 178
 Konstantinos Monomachos 570, 813
 Kontuly Béla 886
 Kónya Albert 653
 Kónya Lajos 748
 Kónya Sándor 795
 Koppány vezér 176
 Korabinszky János Mátyás 627
 Korach Mór 654
 Korányi Frigyes 637, 638
 Korányi Sándor 498, 637, 647, 665
 Korda Sándor 769, 770
 Kornis Gyula 649
 Korniss Dezső 891, 899, 900
 Korom Mihály 2
 Korvin Ottó 1000
 Kós Károly 751
 Kósa Ferenc 777, 778
 Kossuth Ferenc 997
 Kossuth Lajos 160, 232—236, 238—241, 243, 245, 247, 248, 281, 343, 500, 545, 570, 584, 585, 595, 596, 632, 644, 651, 697, 849, 861, 916, 917, 994—997
 Kossutány Tamás 636
 Koszta József 874, 877
 Kosztolányi Dezső 546, 586, 598, 717, 723—725, 729, 775
 Kotlán Sándor 648, 660
 Kovachich Márton György 627, 629, 630
 Kovács András 776—778
 Kovács Dénes 612, 797
 Kovács György 751
 E. Kovács Gyula 757, 758
 Kovács Imre 734
 Kovács István (1913—) 653
 Kovács István (1921—) 662
 Kovács K. Pál 657
 Kovács Margit 918, 919
 Kovács Mihály 861
 Kovács Pál 519, 521
 Kovai Lőrinc 591
 Kováts Ferenc 650
 Kováts Mihály 584, 630
 Kozina Sándor 857
 Kozma István 510
 Kozma Lajos 881, 882, 918
 Kozma László 657
 Köhalmi Béla 558
 Kölcsey Ferenc 232, 584, 650, 664, 696—698, 700, 732, 747, 994
 Köleséri Sámuel 626
 König Gyula 638
 Köpeczi Béla 663
 Köpeczi János 623, 624
 Köprülü Ahmed 216
 Körmöczy Zsuzsa 517
 Környey István 659
 Körösfői Kriesch Aladár 875, 918
 Körösi József 645
 Körösi Csoma Sándor 631, 664, 994
 Köteles Sámuel 631
 Kötöny kun vezér 986
 Kövesligethy Radó 639
 Kracker, J. L. 845
 Krámer János György 626
 Krauss György 622
 Krauss, J. A. 842, 848
 Kremser-Schmidt, M. J. 573
 Krenner József 639
 Kreutz Róbert 1002
 Kreybig Lajos 648
 Kriza János 703, 996
 Krleža, M. 591
 Krompecher Ödön 498
 Kronberger Lili 512
 Krúdy Gyula 725, 726, 729
 Kugler Antal 964
 Kulcsár Gergely 508
 Kulcsár Győző 522
 Kultsár István 595
 Kun Béla 260, 268, 999
 Kun Zsuzsa 805—807, 808
 Kuncz Aladár 731, 751
 Kuny Domokos 848, 914
 Kupecky János 843
 Kupelwieser, L. 857
 Kurnik Ernő 660
 Kurszán kende 172
 Kurtág György 797
 Kurucz D. István 897, 898
 Kuthy Lajos 702
 Kükkülei János 617
 Külföldi Viktor 997
 Kürschák József 638
 Kürt-Gyarmat törzs 172
 Kvassay Jenő 641, 642
 Laban Rudolf 798, 805
 Lackfi István 987
 Lackner Kristóf 621
 Lackovics János 993
 Laetus, Pomponius 677
 I. Lajos magyar király 93, 186—189, 191, 553, 617, 675, 676, 706, 824, 826, 828, 904, 905, 907, 987
 II. Lajos magyar király 199, 200, 201, 207, 563, 620, 678, 988
 XIV. Lajos francia király 216, 220, 221, 991
 Lajta Béla 868, 882, 918
 Lajtha László 794, 798
 Lakatos Gabriella 803, 806, 808
 Lakatos Géza 284, 1002
 Lakner László 900
 Lakó György 663
 Lamarck, J.-B. 632
 Lamartine, A. de 710
 Lambrecht Kálmán 647
 Lampel Róbert 585
 Láncczos Kornél 648
 Landerer János Mihály 584
 Landerer János Sebestyén 583
 Landler Jenő 264
 Láng Géza 660
 Láng István 797, 808
 Láng Károly 649
 Láng Sándor 662
 La Rochefoucauld, Fr. 695
 Laskai János 621
 Laski Jeromos 200
 I. László magyar király 53, 102, 179, 180, 186, 674, 824, 828, 905, 985—988
 IV. László magyar király 183, 617, 674, 986
 V. László magyar király 191—193, 906, 987

- László Andor 2
 László Jenő 1000
 László János 830
 Latabár Kálmán 774
 Latinovits Zoltán 776
 Lauber László 882
 Laufenaier Károly 638
 Lavotta János 789
 Lavrenyov, B. A. 761
 Lavrovskij, L. M. 808
 Lázár Lajos 770
 Lechner Ödön 574, 868
 Lecky, W. E. H. 635
 Lederer Emma 650
 Légrády testvérek 596, 598, 599
 Lehár Ferenc 611, 758, 792
 Lehel György 612, 797
 Leibl, W. 865, 871
 Leibniz, G. W. 624
 Leinberger, H. 573
 Leitch, W. L. 857
 Lendvai Ervin 792
 Lengyel Béla (1844—1913) 636
 Lengyel Béla (1903—) 654
 Lengyel József 741
 Lengyel Lajos 592
 Lengyel Menyhért 727, 805
 Lengyel Sándor 654
 Lenhossék József 545, 636
 Lenhossék Mihály 498, 637
 Lenhossék Mihály Ignác 630
 Lenin, V. I. 265, 338, 586, 592
 Leonardo da Vinci 573, 830, 970
 Leonhardus mester 907
 Leővey Klára 528
 Lermontov, M. J. 861
 Lessing, G. E. 695, 755, 757
 Lestyánszky András 631
 Lévai Andor 894
 Lévai András 656
 Lévárdi Ferenc 2
 Levente herceg 178
 Liebermann Leó 636
 Liezen-Mayer Sándor 864
 Ligeti Antal 861
 Ligeti Lajos 663
 Ligeti Miklós 871
 Limoges, J. de 902
 Linné, K. 629, 632
 I. Lipót magyar király 217, 990
 II. Lipót magyar király 229, 993
 Lippay János 623, 625
 Lippi, Fra F. 577
 Lippi, F. 830, 831
 Lipsius, Justus 621
 Lipszky János 630
 Liphay Sándor 641
 Lissák Kálmán 658, 659
 List, Fr. 632
 Listius László 684
 Liszt Ferenc 416, 700, 789—793, 799, 803, 804, 970, 997
 Locke, J. 689
 Lóczy Lajos 640, 641
 Lokietek Erzsébet királyné 185, 828
 Lokietek Ulászló lengyel király 185
 London, J. 586, 591
 Lónyay Menyhért 249, 996
 Lorántffy Zsuzsanna 525, 834, 911
 Lorca, G. 765
 Lorenzetti, A. 573
 Lorrain, Cl. 573
 Losonczy Anna 681
 Losonczy Pál 1, 1004
 Losonczy Antal 834, 910
 Lotharingiai Ferenc 914
 Lotharingiai Károly 217
 Lovassy László 994
 Lovász László 508
 Lotz Károly 859, 862—864
 Lócsei Pál 825
 Lőrinc György 808
 Lőrincze Lajos 663
 Ludewig 625
 Lukács érsek 180, 986
 Lukács György 661, 739, 747
 Lukács László 998
 Lukács Margit 766
 Lukács Móric 632, 697
 Lumière testvérek 768
 Luther Márton 679, 786
 Lux Kálmán 167
 Luxemburg-ház 185
 Lüttichi Jakab 786
 Lyka Károly 662
 Machiavelli, N. 684
 Macskássy Gyula 773, 779, 780
 Madách Imre 585, 697, 710, 711, 757, 761, 765, 861, 996, 997
 Madarász Henrik német császár 174
 Madarász József 238
 Madarász Viktor 861—865
 Madzsar József 558
 Magda Pál 584, 629
 Mágócsy-Dietz Sándor 636
 Magyar Gyula 648
 Magyar János 660
 Magyarországi György 618, 619
 Magyarországi Boldog Pál 986
 Maiano, G. és B. da 909
 Maillol, A. 574, 871, 875, 880, 884
 Majakovszkij, V. V. 591, 738
 Major Ervin 795
 Major János 901
 Major Máté 657, 882
 Major Tamás 759, 760, 763
 Makarenko, A. 591
 Makart, H. 863
 Makk Károly 775, 776
 Makó Pál 629
 Makrisz Agamemnon 898
 Mály Gerő 772
 Mályusz Elemér 650
 Mándy Iván 749
 Manet, E. 573, 574, 867
 Mann, Th. 591, 731, 742, 808
 Manninger Rezső 648, 660
 Manninger Vilmos 647
 Mansfeld Géza 498, 647
 Mantskovit Bálint 583
 Mánuel bizánci császár 180
 Mátyóki Ádám 222, 574, 843
 Mapes, W. 986
 Márai Sándor 731
 Marczali Henrik 643
 Marczibányi István 631
 Marek József 640, 648
 Márffy Ödön 879, 890
 Margó Tivadar 635
 Mária királyné, II. Lajos felesége 199, 200, 207, 563, 620, 678, 988
 Mária magyar királynő 189, 987
 Mária Terézia magyar királynő 53, 68, 77, 225—227, 626, 689, 914, 972, 992
 Máriássy Félix 775, 776
 Marini, M. 900
 Marino, J. B. 683, 684
 Marjalaki Mihály és János 912
 Márk Tivadar 808
 Márki Sándor 643
 Markó Ferenc 861
 Markó Károly 849, 855, 856, 861
 Márkus Emilia 576, 757, 768
 Markusovszky Lajos 637, 637
 Marmontel, J.-F. 690, 695
 Marone, F. 909
 Maros Rudolf 797, 799, 809
 Maróthi György 526, 626, 787
 Marsak, Sz. J. 591
 Marsigli, L. F. 625
 Martinelli, A. E. 840
 Martinovics Ignác 230, 231, 584, 629, 691, 692, 949, 993
 Martinuzzi György 203, 988, 989
 Marton Géza 651
 Martonfalvi György 624
 Martsa István 900
 Martyn Ferenc 891
 Marx György 653
 Marx, K. 241, 337, 586, 592, 643
 Masolino da Panicale 677, 828, 987
 Máthé Imre 657

- Mathiász János 640
 Matisse, H. 874
 Mátrai László 661
 Mátray Gábor 789, 790
 I. Mátyás magyar király 67, 71, 74, 77, 131, 192–198, 213, 515, 525, 553, 554, 567, 572, 578, 581, 582, 618, 620, 677, 678, 755, 702, 786, 818, 820, 828, 830 832, 907–909, 912, 971, 988, 990
 Maugham, W. S. 591
 Maulbertsch, A. 114, 573, 574, 577, 845, 846
 Maupassant, G. de 591, 613
 Maurer Dóra 901
 Mauritz Béla 648
 Maurois, A. 591
 May Mihály 912
 Mayerhoffer András 836, 840
 Mazzantini, L. 805
 Medgyesi Miklós 617, 826, 987
 Medgyesi Pál 685
 Medgyessy Ferenc 579, 860, 871, 884, 887, 900
 Mednyánszky László 874, 875
 Mednyánszky Mária 507
 Medveczky Jenő 886
 Megyer törzs 56, 172
 Megyeri Barna 898
 Megyery Károly 701
 Méliès, G. 768
 Melich János 645, 665
 Melis Antal 510
 Melis György 612
 Melis Zoltán 510
 Melius (Juhász) Péter 128, 583, 620, 621
 Méliusz József 751
 Memling, H. 573, 577
 Mendöl Tibor 648, 662
 Mentovich Ferenc 634
 Menuhin, Y. 612
 Méray-Horváth Zsófia 512
 Meredith, G. 724
 Merle, R. 591
 Messzerer, A. M. 808
 Mesterházi Lajos 591, 748, 750, 762
 Meštrović, I. 574
 Mészáros Ági 774
 Mészáros Gyula 776
 Mészáros László 885, 889, 893
 Mészáros Lőrinc 199, 703
 Mészöly Géza 866, 868
 Mészöly Gyula 660
 Metastasio, P.-B. 688, 693
 Metternich, K. 234
 Meunier, C. 574, 889
 Meyerbeer, G. 790
 Mezey Mária 776
 Mezőfi Vilmos 998
 Michelet, J. 703
 Michelozzi, B. di 573
 Mickiewicz, A. 591
 Mihailich Győző 649, 657
 Mihalkovics Géza 638
 Mihalovich Ödön 791
 Mihály András 797
 Mihály Dénes 611, 612
 Mihály havasalföldi vajda 209
 Mihályfy Ernő 1
 Mika József 654
 Mikes Kelemen 686
 Miklós Andor 599
 Mikó Ferenc 622
 Mikoviny Sámuel 625
 I. Miksa magyar király 203, 620, 989
 I. Miksa német császár 197, 198, 618, 988
 Mikszáth Kálmán 585, 590–592, 596, 597, 663, 710, 713, 714, 725, 740, 769, 771
 Mikus Sándor 897, 900
 Mildorfer, J. I. 843
 Miller, A. 762–766
 Millner Tivadar 657
 Milloss Aurél 807
 Milne-Edwards, H. 632
 Miltay István 600
 Milton, J. 692, 722
 Miskolty Ferenc 626
 Mistral, Fr. 738
 Misztótfalusi Kis Miklós 583, 624, 686, 688
 Mitterpacher Lajos 628
 Mócsy János 648, 660
 Mód Aladár 651
 Moesz Gusztáv 647
 Mohácsy Mátyás 648
 II. Mohamed szultán 192, 193
 Moholy Nagy László 882, 918
 Moldova György 750
 Moleschott, J. 634
 Molière, J.-B. 584, 688, 695, 755, 757, 760
 Moll, J. N. 842
 Molla Szadik 100
 Moller Károly Ottó 624
 Molnár Antal 794
 Molnár C. Pál 886
 Molnár Erik 601, 651, 662
 Molnár Ernő 1
 Molnár Farkas 882, 895, 918, 919
 Molnár Ferenc 591, 597, 727, 728, 758, 778
 Molnár Géza 750
 Molnár István 798, 799
 Molnár János 629
 Molnár Péter 895
 Monet, C. 574, 867
 Monostori Károly 641
 Montecuccoli, R. 216, 218, 990
 Montesquieu, Ch. de S. 689
 Monti, A. 241, 243
 Moór Gyula 651
 Moore, H. 901
 Mór püspök 675
 Móra Ferenc 579, 591, 731, 732, 774
 Moravcsik Gyula 650
 Moravia, A. 591
 Mórincz Zsigmond 546, 586, 590, 591, 598–600, 609, 708, 714, 716, 717, 719–722, 729, 737, 758, 771, 773, 778
 Morris, W. 917
 Mounet-Sully, J. 757
 Mosonyi Mihály 790
 Mozart, W. A. 788–790, 793
 Mönich László 780
 M.S. mester 574, 577, 825, 830, II. színes tábla
 Munkácsi Bernát 644
 Munkácsy Mihály 120, 255, 579, 580, 856, 861, 864–867, 874, 875, 894, III. színes tábla
 Murillo, B. E. 573
 Musil, R. 591
 Musset, A. de 722
 Mussolini, B. 270, 274, 1001
 Muszorgszkij, M. P. 790
 Müller, Johannes *lásd* Regiomontanus
 Müller Sándor 654
 Münnich Ferenc 1003
 Nádasy-család 567
 Nádasy Ferenc 227, 805, 806, 808, 990
 Nádasy Kálmán 775
 Nádasy Tamás 583
 Nadi, N. 520
 Náfrádi László 799, 801
 Nagy Anna 778
 Nagy Dániel 1
 Nagy Elemér 653
 Nagy Endre 769
 Nagy Ferenc (1903–) 292, 293
 Nagy Ferenc (1927–) 654
 Nagy Gyula 643
 Nagy Ignác 701, 702
 Nagy Imre 299, 1003
 Nagy István (1873–1937) 874, 879, 890
 Nagy István (1904–) 746, 751
 Nagy Jenő 1002
 Nagy Józsefné 2

- Nagy Károly frank császár 172
 Nagy Károly (1797—1868) 633
 Nagy Károly (1926—) 653
 Nagy Lajos 745, 772
 Nagy László (1857—1931) 530, 646
 Nagy László (1925—) 748
 Nagy Sándor 875, 918
 Nagy Sándor macedon uralkodó 186
 Nagy Tamás 662
 Nagyatádi Szabó István 255, 272, 1000
 Nagy Balogh János 875, 879, 893
 Nagyváthy János 584, 629, 630
 Nánási László 1
 I. Napóleon francia császár 230, 518, 691, 692, 993
 III. Napóleon francia császár 246
 Nápolyi László 987
 Náray György 786
 Navratil Ákos 651
 Nékám Lajos 638
 Néksei Dömötör 582, 826
 Nemes Dezső 662
 Nemes Lampérth József 880, 884
 Nemes Nagy Ágnes 748
 Németh Angéla 508
 Németh Gyula 650, 663
 Németh József 898
 Németh Károly 1
 Németh László 591, 600, 734—736, 759, 762, 765, 767
 Némethy Géza 645
 Nendtvich Károly 632, 635
 Nepauer Máté 837, 840
 Neusiedler-testvérek 787
 Newerly, I. 591
 Newton, I. 622, 623, 624
 Nietzsche Fr. W. 712, 715, 717, 723
 Nirschy Emília 805
 Nopcsa Ferenc 637
 Norr, E. 626
 Novák Ferenc 799
 Noverre, J.-G. 804
 Novobátzky Károly 648, 653
 Nürnbergi Márk 189
 Nyék törzs 172
 Nyíri István 882
 Nyulas Ferenc 630

 Obermayer Ernő 660
 Obernyik Károly 701
 Odler Antal 916
 Ódry Árpád 759
 Oegg, J. G. 912
 Oersted, J.-Ch. 633
 Ohmann Béla 884
 Ojsztrah, D. 612

 Oláh Gusztáv 807, 808
 Oláh György 600
 Oláh Miklós 553, 567, 620, 678
 Olbracht, I. 591
 Omár Khájám 730
 O'Neill, E. G. 758, 762, 766
 Oppitz József 916
 Oratschek, T. 68
 II. Orbán pápa 180
 Orbán Dezső 770, 880
 Orczy Lőrinc 690
 Orlai Petrich Soma 861
 Ormándy Jenő 612, 795
 Orosz Adél 804, 808
 Orseolo Péter magyar király 178, 179
 Ország Lili 900
 Ortega y Gasset, J. 736
 Ortutay Gyula 1, 662
 Osborne, J. 591, 762
 Osszán 692, 695, 706
 Ostwald, W. 647
 Osvát Ernő 598, 717, 723, 729
 Osztrovskij, A. N. 760, 761, 767
 Ottlik Géza 750
 I. Ottó német császár 174, 176, 985
 III. Ottó német császár 176
 II. Ottokár cseh király 986
 Ottrubay Melinda 808
 Óvári Lipót 643

 Örkény István 749, 750
 Őz Pál 993

 Paál Árpád 647
 Paál László 866, 868
 Paar-család 992
 Pach Zsigmond Pál 662
 Packh János 854
 Paep (Pap) János 582
 Páger Antal 772, 777
 Pagogyin, N. F. 761
 Pais Dezső 650, 663
 Paix, J. 787
 Paizs Goebel Jenő 891
 Pajor Kornél 511
 Pál Lénárd 653
 Pála Károlyné 1
 Palestrina, G. P. da 792, 793
 Pálffy-család 226
 Pálffy Albert 703
 Pálffy Miklós 843
 Pálffy Móric 640
 Pallay Anna 805
 Palmerston, H. J. 240, 244
 Pálos György 765
 Pannoniai Mihály 197, I. színes tábla

 Pap Endre 660
 Pap János 1
 Pápai Páriz Ferenc 493, 624, 626, 686, 688, 991
 Pápay Sámuel 631
 Papp Jenőné 510
 Papp Lajos (1906—) 1
 Papp Lajos (1936—) 797
 Papp László (1905—) 510
 Papp László (1926—) 514, 515
 Párdi Imre 2
 Paris, G. 785
 Pártos Dezső 574
 Pasberger József 912
 Passuth László 591, 732
 Paszkevicz, I. F. 244
 Pásztor Gábor 901
 Pataki István 1002
 Pataki Füsüs János 621
 Pataky Kálmán 795
 Péter Károly 660
 Pattantyús Á. Géza 649, 657
 Pátzay Pál 884, 886, 893, 900
 Paulay Ede 756
 Pauler Ákos 649
 Pauler Gyula 564
 Paur György 66
 Pausztovszkij, K. G. 591
 Pavelić, A. 279
 Pavlenko, P. A. 761
 Pázmány Péter 526, 555, 583, 622, 683, 684
 Péch Antal 641
 Péchy Mihály 849, 993
 Pécsi Lukács 621
 Pécsi Márton 662
 Pécsi Sándor 764, 777
 Pecz Vilmos 645
 Péczeli József 690, 691
 Péczely József 632
 Peidl Gyula 269, 1000
 Peire Vidal 674, 786
 Pekáry István 920
 Percz János 897
 Perczel Etelka 699
 Perczel Mór 238, 241—243
 Perényi Imre 893
 Perényi Péter 832
 Perkins, W. 685
 Perliczy János Dániel 626
 Perlmutter Izsák 874
 Perlusz Sándor 804
 Pesta László 1
 Pestalozzi, J. H. 517
 Pesti Barnabás 1002
 Pesti Gábor 678—680
 Pesthy István 600
 Pesty Frigyes 635
 Petényi Géza 659
 Petényi János Salamon 631, 632

- Péter magyar király 985
 I. Péter orosz cár 222, 991
 Péter János 2
 Péter Rózsa 652
 Péterffy Károly 625
 Péterfi Tibor 647
 Péterfy Jenő 644, 709, 713
 Peterson 54
 Pethe Ferenc 629, 630, 993
 Pethes Imre 758, 759
 Pethes Sándor 773
 Pethő Gergely 622
 Pethő Sándor 1001
 Petőfi Sándor 55, 235, 239, 418, 500, 545, 575, 584, 590, 595, 644, 650, 663, 682, 687, 694, 697, 698, 700–707, 709–712, 718, 734, 735, 740, 741, 750, 757, 765, 790, 860, 861, 949, 973, 994
 Petrescu, C. 591
 Petri Gábor 1
 Petri Lajos 884
 Petrik Géza 557, 643
 Petrovics Emil 797, 801, 1004
 Petzval József 633, 634
 Peyer Károly 269, 1000
 Pfeiffer Ignác 647
 Picasso, P. 879
 Piccolomini, A. S. 677, 680
 Pikler Blanka 558
 Pikler Gyula 645, 646
 Pilgram, F. A. 837
 Pilgrim püspök 985
 Pilinszky János 748
 Piloty, K. Th. von 863, 864, 867
 Pini, E. 805
 Pintér Jenő 587
 Pinturicchio, B. 831
 Piombo, S. de 573
 Pirandello, L. 759
 Pisano, A. 573
 Piscator, E. 765
 Pische József 916
 II. Pius pápa 193
 Plautus, T. M. 760
 Plenck József Jakab 629
 Plósz Sándor 645
 Plutarkhosz 677
 Podjebrád György cseh király 193, 195, 196
 Podmaniczky József 629
 Pogány Ö. Gábor 662
 Poldini Ede 792
 Polevoj, B. 591
 Polinszky Károly 654
 Pollack Mihály 570, 849–851, 853, 854, 994
 Pollaiuolo, A. de 831
 Pollák Antal 642
 Polner Ödön 645
 Pólya György 639
 Pólya Jenő 647
 Pólya József 632
 Polyák Imre 509, 510
 Polyák János 1
 Pongrácz Kálmán 1
 Pongrácz Sándor 647
 Popper Dávid 791
 Pór Bertalan 267, 879, 881, 884, 890, 999
 Porpáczy Aladár 660
 Pósaázi János 624
 Poussin, N. 573
 Prágai András 621, 683
 Prantner József 2
 Pratolini, V. 591
 Pray György 555, 627, 628
 Preisich Gábor 893
 Preisz Hugó 637
 Preysz Mór 635
 Pribina (Privina) szláv fejedelem 115, 811
 Priestley, J. B. 762
 Prieszol Olga 1
 Prileszky János 626
 Prinz Gyula 648
 Privitzer János 843
 Prohászka Lajos 649
 Prokofjev, Sz. 807, 808
 Proszta János 654
 Proust, M. 591, 726, 731
 Puchner, A. 240, 241
 Pudovkin, V. I. 770, 774
 Pulszky Ágost 645
 Pulszky Ferenc 240, 644, 645
 Pungor Ernő 654
 Purbach 618
 Purcell, H. 809
 Purkischer György 620
 Puskás Tivadar 609, 610, 642, 997
 Puskin, A. Sz. 591, 751
 Puvis de Chavannes, P. 574
 Pünkösti Andor 759
 Quasimodo, S. 591
 Rábai Miklós 799, 802
 Rác András 900
 Racine, J. 765
 Rác Samuel 629
 Ráday Gedeon 555, 691
 Ráday Imre 772
 Ráday Pál 220, 223
 Radnót Magda 659
 Radnóti Miklós 579, 601, 744
 Radó Sándor 662
 Rados Gusztáv 638
 Rados Jenő 650
 Rados Kornél 649
 Radványi Géza 773, 774
 Raffaello, S. 573, 970
 Ragusanus, F. 830
 Rahmanov, L. N. 761
 Rajačić, J. 237
 Rajk László 298
 Rajka Ödön 659
 Rajki Sándor 660
 Rájniss József 691
 Rajniss Ferenc 600
 Rákóczi-család 567, 570
 I. Rákóczi Ferenc 219, 990
 II. Rákóczi Ferenc 219–223, 447, 563, 583, 594, 624, 643, 685–687, 768, 843, 991, 992, 998
 I. Rákóczi György 214, 525, 555, 990
 II. Rákóczi György 214, 216, 526, 686, 990
 Rákosi Mátyás 291, 298, 299, 302, 345, 1003
 Ramus (P. la Ramée) 623
 Ránki György 749, 797
 Ranódy László 775, 778
 Ranschburg Pál 646
 Rapaics Rajmund 647
 Rapcsák András 652
 Rát Mátyás 594, 691, 992
 Ráth György 558, 574
 Ráth Károly 634
 Ráth Mór 585
 Rátkai Márton 763
 Ratkovszky Ferenc 657
 Rátz István 641
 Rauch, A. 787
 Ravel, M. 809
 Rayger Károly 623
 Rayman János Ádám 625
 Rázsó Imre 657
 Rédei László 652
 Redtenbacher, 636
 Regiomontanus (Johannes Müller) 197, 525, 618, 988
 Regius 625
 Reguly Antal 570, 631, 635, 664
 Reich Károly 592
 Reiner Frigyes 795
 Reisinger János 632
 Réjtő Sándor 641, 649
 Rembrandt, H. van R. 573, 970
 Reményi Ede 791
 Reményik Sándor 751
 Renn, L. 741
 Renoir, P.-A. 574, 874
 Rényi Alfréd 652
 Rényi-Vámos Ferenc 658

- Rerrich Béla 882
 Réthy Mór 638
 Réti István 873, 877
 Révai József 650, 651, 662, 747
 Révai Miklós 629, 631, 690, 691
 Révay Péter 621
 Révész Béla 727
 Révész Géza 646
 Reviczky Gyula 711, 712
 Reynolds, J. 573
 Rezi Károly 1002
 Rhédey Ferenc 990
 Richier, L. 900
 Richter János 791
 Richter, Sz. 612
 Rideg Sándor 591, 746
 Riedl Frigyes 644
 Riemenschneider, T. 573
 Riesz Frigyes 639, 647, 652, 665
 Riesz Marcel 639
 Rimanóczy Gyula 882
 Rimay János 682
 Rippl-Rónai József 725, 868, 875,
 880, 881, 918, XI. színes tábla
 Robbe-Grillet, A. 591
 Robbia, L. della 573
 Róbert nápolyi király 186
 Rodin, A. 574
 Róheim Géza 570
 Rokitansky, K. 632
 Rolland, R. 758, 765
 Romm, M. 774
 Rómer Flóris 644, 645
 Róna József 871
 Róna Viktor 805, 807, 808
 Rónay Jácint 635
 Roosevelt, Th. 768
 Roscher, W. 635
 Roselli, F. 830
 Rossellini, R. 774
 Rossini, G. 789, 790
 Rottenhammer, J. 577
 Rotter Emília 511
 Rouault, G. 889
 Rousseau, J.-J. 629, 690, 702
 Royer Ferenc Antal 584
 Rozgonyi József 631
 Rózsa Ferenc 601, 606, 1002
 Rózsahegyi Kálmán 758, 763
 Rózsavölgyi István 508
 Rózsavölgyi Márk 791, 803, 994
 Rozsnyói Sándor 508
 Rubányi Pál 659
 Rubens, P. P. 573, 863
 Rudas László 661, 665
 Rudnay Gyula 874
 I. Rudolf magyar király 208, 989
 Rudolf trónörökös 997
 Ruskin, J. 917
 Rusznyák István 498, 647, 656
 Ruttkai Éva 764
 Ruysdael-család 573
 Ruyter, M. A. de 991
 Ruzitska József 789
 Sachs, H. 696
 Sadoveanu, M. 591
 Sáfáry László 751
 Ságvári Endre 601, 1002
 Sajnovics János 628, 992
 Sajó Elemér 649
 Salamon Ernő 744, 751
 Salamon Ferenc 642
 Salamon magyar király 179
 Sallag Zoltán 808
 Sallai Imre 275, 275. 1001
 Sályi István 1
 Samain, A. 722
 Sambach, C. F. 843
 Samu Katalin 900
 Sándor István 584
 Sándor József 1
 III. Sándor pápa 180
 Sangallo, G. da 830
 Sánta Ferenc 750, 776
 Saporenko 511
 Sára Sándor 777, 778, 780
 Sarcey, F. 715
 Sardou, V. 757
 Sarkadi Imre 748, 762, 775
 Sárközi György 731, 733
 Sarlós György 510
 Saroyan, W. 762
 Sarraute, N. 591
 Sartory József 842
 Sartre, J.-P. 591, 762
 Sásdi Sándor 591
 Savoyai Jenő 838, 991
 Say, J.-B. 629
 Schaár Erzsébet 900, 901
 Schafarzik Ferenc 640
 Schaffer Károly 498, 638
 Schaffrath Lipót 629
 Schandl József 648, 660
 Schay Géza 654
 Schedel, H. 195
 Scheiber Hugó 890
 Schenek István 636
 Schilberszky Károly 647
 Schiller, Fr. 584, 695, 732, 751,
 755, 757, 764
 Schlesinger Lajos 638
 Schmid Rezső 648
 Schmidt Eligiusz Róbert 19
 Schmidt, F. 164
 Schopenhauer, A. 712, 715
 Schödel Márton 621
 Schönherz Zoltán 601, 1002
 Schönwisner István 627, 630
 Schöpf-Mersei Ágost 484
 Schöpflin Aladár 650, 717
 Schubert Ernő 920
 Schubert, F. 788
 Schulek Elemér 647, 653
 Schulek Frigyes 71, 164, 868, 998
 Schulze, F. 164
 Schumann, R. 807
 Schuster János 632
 Schwandtner, J. 625
 Schwartzner Márton 629
 Schwartzter Ferenc 636
 Schwimmer Ernő Lajos 638
 Scopoli, J. A. 628
 Scott, W. 702
 Scribe, E. 757
 Sebestyén Gyula 659
 Segesdy György 898
 Seghers, A. 591
 Segner András 626
 Seiber Mátyás 795
 Seidner Mihály 649, 656
 Selényi Pál 648
 Semmelweis Ignác 484, 545, 632,
 633
 Semper, G. 917
 Seregi László 808
 Seurat, G. 878
 Seuse, H. 676
 Shakespeare, W. 57, 586, 591,
 695, 707, 724, 726, 730, 732,
 755–761, 764, 765, 767, 782
 Shaw, G. B. 591, 757, 760, 763—
 766, 884, 886
 Shelley, P. B. 722
 Sheraton, Th. 574
 Sheridan, R. B. 760
 Shires, E. 507
 Sidló Ferenc 884
 Sidney, Ph. 680
 Sidó Ferenc 507
 Siemens, E. W. 633
 'Sigmond Elek 640, 641, 648
 Signorelli, L. 573
 Sigray Jakab 993
 Sigrist, F. 845, 848
 Siklós Albert 792
 Simándi István 624
 Simándy József 612
 Simeon bolgár cár 172
 Simó József 897
 Simon István 748, 749
 Simon mester 904
 Simonffy Kálmán 789
 Simonyi Zsigmond 644
 Simonyi-Semadam Sándor 1000
 Simor János 576
 Sinai Miklós 627
 Sinclair, U. 586, 770
 Sinka István 733

- Sinkó Ervin 751
 Sinkovits Imre 777
 Sipeki Levente 808
 Sipos Pál 630
 Skerlecz Miklós 629
 Skoda, S. J. 632
 Smeraldi, C. 805
 Smith, A. 629
 Smuts, J. Ch. 264
 Snow, C. P. 591
 Solimena, F. 573
 Solohov, M. A. 591
 Solti György 795
 Solymossy Sándor 650
 Somlay Artúr 759, 763, 772, 773, 775
 Somló Bódog 645, 646
 Somlyó György 748, 749
 Somlyó Zoltán 598, 769
 Somogyi Béla 1000
 Somogyi József 894, 897, 898, 900
 Somos András 660
 Soó Rezső 657
 Soós Imre 775
 Sós József 659
 Sötér István 663, 732, 750
 Spazzo, P. 990
 Spencer, H. 715, 717
 Spengler, O. 733, 736
 Spillenberg János 843
 Spinoza, B. 712
 Splényi Lajos 241
 Stahrenberg, G. 218
 Stammler, R. 645
 Starker János 795
 Staub Mór 637
 Stefanovits Pál 20
 Stein, M. A. (Stein Aurél) 644
 Steinbeck, J. 591, 760
 Stendhal (H. Beyle) 591
 Steindl Ferenc 916
 Steindl Imre 164, 859, 997
 Sterne, L. 695
 Stiller Bertalan 638
 Stoltzer, Th. 786
 Storno Ferenc 164
 Straub F. Brunó 658
 Straub, Ph. J. 842
 Strauss, R. 793
 Stravinszkij, I. F. 767, 809
 Stróbl Alajos 859, 871, 873, 874, 997
 Stromfeld Aurél 264, 268, 999
 Strozzi, B. 573
 Stuhlhoff Sebestyén 842
 Stúr, L. 238
 Stwosz, W. 825
 Sue, E. 702
 Sugár Andor 890
 Sugár Rezső 797, 808
 Suky Benedek 828, 906
 Sulyok Mária 764
 Surányi János 660
 Svéd Sándor 797
 Swieten, G. van 629
 Swinburne, A. Ch. 241
 Sylvester János 583, 619, 678, 679, 988
 Szabados Béla 792
 Szabados Miklós 507
 Szabatkay Mihály 676
 Szabédi László 751
 Szabó Árpád 780
 Szabó Dezső 733
 Szabó Ervin 255, 257, 557, 558, 586, 643
 Szabó Ferenc 797, 808
 Szabó Imre 662
 Szabó István (1898—1969) 650
 Szabó István (1924—) 1
 Szabó István (1940—) 777
 Szabó József 640
 Szabó Kálmán 662
 Szabó Károly 557, 643
 Szabó (Cs. Szabó) László 733
 Szabó Lőrinc 730, 731
 Szabó Magda 591, 750
 Szabó Pál 591, 733, 737, 774, 776
 Szabó Pál Zoltán 662
 Szabó Zoltán (1882—1944) 647
 Szabó Zoltán (1908—) 654
 Szabó Zoltán (1912—) 734
 Szabó Zoltán (1914—) 2
 Szabolcs István 660
 Szabolcsi Bence 663, 795
 Szabolcsi Lászlóné 658
 Szabolcsi Miklós 663
 Szacsvay Sándor 594, 993
 Szádeczky-Kardoss Elemér 655
 Szádeczky-Kardoss Gyula 640
 Szakáll János 912
 Szakasits Árpád 291
 Szakmáry-család 912
 Szalai Sándor 661
 Szalárdi János 623
 Szálasi Ferenc 284, 1001, 1002
 Szalay Ferenc 898
 Szalay Karola 808
 Szalay László 240, 632, 634, 635, 697
 Szalay Sándor 648, 653
 Szalkai László 678
 Szalkai Márton 786
 Szamosközy (Zamosius) István 620
 Szántó György 659
 Szántó Tibor 592
 Szántó Tivadar 792
 Szántó Kovács János 997
 Szapáry Gyula 252, 997
 Szapáry János 628
 Szarvas Gábor 644
 Szarvasy Imre 647
 Szász Endre 592
 Szász Pál 648
 Szász István 662
 Szathmári György 678
 Savoyai Jenő 217, 218
 Széchényi Ferenc 229, 556, 567, 569, 629, 993
 Széchenyi István 15, 60, 103, 153, 230—234, 236, 238, 239, 241, 247, 343, 439, 443, 499, 500, 510, 514, 528, 545, 584, 631—633, 643, 664, 697, 701, 708, 709, 790, 854, 856, 857, 994, 996, 997
 Széchenyi Zsigmond 591
 Széchy Károly 657
 Széchy Mária 912
 Szécsi Margit 750
 Szegedi Gergely 679
 Szegedy János 625
 Szegő Gábor 639
 Szeitz Gizella 808
 Székács Elemér 640
 Székely Bertalan 859, 861—865, 873, IV. színes kép
 Székely István 771
 Székely Mihály 797
 Székelyhidy Ferenc 795
 Szekfü Gyula 644, 649, 650, 1001
 Széki Tibor 647
 II. Szelim szultán 203
 Széll György 795
 Széll Kálmán 254, 998
 Szellay Alice 771
 Szemere Bertalan 243, 244, 995
 Szemplér Ferenc 751
 Szent József 515
 Szenczi Molnár Albert 622, 682, 683, 686, 989
 Szende Pál 646
 Szendrey Júlia 704
 Szendrői Jenő 894
 Szendy Árpád 791, 792
 Szenkár Jenő 795
 Szentágothai János 658, 659
 Szent-Györgyi Albert 498, 610, 647
 Szentgyörgyi István 871
 Szenteleky Kornél 750
 Szentirmay Elemér 789
 Szentiváni Mihály 703
 Szentiványi Lajos 891
 Szentiványi Márton 623, 625
 Szentjóbi Szabó László 691, 692

- Szentmarjay Ferenc 993
 Szentpéteri József 857, 916, 917
 Szepsi Csombor Márton 583, 622, 683
 Szepsi Korotz György 621
 Szerb Antal 731, 732, 733
 Szerdahelyi Gábor 625
 Szervánszky Endre 797
 Szervét Mihály 207
 Szigeti György 657
 Szigeti József (1892—) 612, 792, 795
 Szigeti József (1921—) 661
 Szigligeti Ede 701, 703, 755, 756, 764
 Szikszai Fabritius Balázs 619
 Szilády Áron 644
 Szilágyi Mihály 193
 Szilágyi Sándor 585, 642, 643
 Szilágyi Tönkö Márton 624
 Szilárd Leó 648
 Szilasi János 631
 Szilassy János 845, 912, 913
 Szimonov, K. M. 591
 Szinán 835
 Szini Károly 789
 Szinnyi József 643, 644
 Szinyei Merse Pál 861, 866, 867, 870, 871, VI. színes tábla
 Szirmai Albert 611, 774
 Szirmay Imre 769
 Szirtes Ádám 774, 776
 Szkander bég albán fejedelem 192
 Szkhárosi Horvát András 679
 Szladits Károly 651
 Szlávy József 996
 Szlemenics Pál 630
 Szokolay Sándor 797, 809, 1004
 Szolártsik Sándor 993
 Szollás László 511
 Szondi György 203
 Szophoklész 680, 755, 757
 Szontágh Gusztáv 631, 634
 Szőkefalvi-Nagy Béla 652
 Szöllösi Szabó Lajos 803
 Szőnyi István 886, 887, 890, 893, 894, X. színes tábla
 Szőrényi Imre 658
 Szóts István 771, 772, 774
 Szrogh György 893
 Sztálin, J. V. 302
 Sztárai Mihály 679, 680, 786
 Sztójay Döme 283, 1002
 II. Szulejmán szultán 200—203, 554, 684, 834, 835, 988
 Szurcsik János 898
 Szurdi István 1
 Szűcs Pál 919
 Szűry Dénes 558
 Szvjatoszláv kijevi fejedelem 175
 Tabi László 763, 765
 Tagányi Károly 643
 Tagore, R. 970
 Takács Gábor 780
 Takács Károly 513
 Takács László 12
 Takáts Sándor 643, 644
 Tálasi István 662
 Tamás Aladár 601
 Tamás huszita prédikátor 675
 Tamás Lajos 663
 Tamási Áron 591, 733, 737, 738, 750, 751, 759, 764
 Táncsics Mihály 235, 236, 238, 247, 281, 545, 595, 597, 632, 703, 996, 1002
 Tangl Ferenc 637
 Tarcsay Vilmos 1002
 Tarczy Lajos 631
 Tarczy-Hornoch Antal 655
 Tarján Gusztáv 655
 Tarján Imre 653
 Tarján törzs 172
 Tasso, T. 684
 Tatai Tibor 511
 Tatay Sándor 591, 750
 Tavasi Lajos 529
 Telegdy Kováts László 655
 Teleki Blanka 528
 Teleki József 555, 556, 632, 664
 Teleki László (1764—1821) 631
 Teleki László (1811—61) 240, 244, 247, 701, 996
 Teleki Pál 270, 277—279, 648, 999, 1000, 1001
 Teleki Sámuel (1739—1822) 555
 Teleki Sámuel (1845—1916) 570
 Teller Ede 648
 Telepy Károly 861
 Telmányi Emil 792
 Temesvári Pelbárt 618, 676, 988
 Tersánszky J. Jenő 591, 726, 727, 772
 Tersztyánszky Dániel 526, 527
 Tessedik Sámuel 121, 527, 528, 584, 628, 992
 Tétényi Pál 653
 Thaly Kálmán 643, 644
 Than Károly 636, 637
 Than Mór 861
 Thanhoffer Lajos 641
 Thienemann Tivadar 649
 Thirring Gusztáv 645
 Thomasius 625
 Thorma János 873, 877
 Thorockai Wigand Ede 918
 Thorwaldsen, B. 854
 Thököly-család 567
 Thököly Imre 216, 217, 219—221, 991, 998
 Thuróczi János 197, 618, 980
 Thury József 643
 Thury Zoltán 716
 Thury Zsuzsa 591
 Thurzó-család 567
 Thurzó Gábor 765
 Thurzó János 194
 Tiepolo, G. B. 573, 845
 Tigyi József 658
 Tihanyi Lajos 879
 Tildy Zoltán (1889—1961) 292
 Tildy Zoltán (1917—) 2
 Timár Mátyás 1
 Timon Ákos 645
 Timon Sámuel 625
 Tinctoris, J. 786
 Tinódi Lantos Sebestyén 583, 680, 786, 989
 Tintoretto, J. R. 573
 Tisza István 254, 256, 257, 596, 998, 999
 Tisza Kálmán 247—249, 252, 997
 Tisza László 648
 Tiziano, V. 573
 Todorescu Gyula 558
 Toldy Ferenc 631, 664, 698, 700, 703, 707, 994
 Tolnai Gábor 663
 Tolnai Lajos 712
 Tolnai Simon 597
 Tolnai Vilmos 55
 Tolnai Dali János 525, 622, 685, 990
 Tolnay Klári 759, 764, 766, 772, 778
 Tolnay Sándor 628
 Tolsztoj, A. 591
 Tolsztoj, L. 586, 591, 717, 726, 769
 Tomcsányi Ádám 630
 Tomka-Szászky János 625
 Tommaso, N. di 825
 Tompa László 751
 Tompa Mihály 703
 Torday Emil 570
 Torkos Justus János 626
 Tormay Béla 641
 Tornyai János 874, 877, 918
 Tornyosi Tamás 836
 Torstenson, L. 214
 Toscanini, A. 609
 Tost Ferenc 788
 Tóth Aladár 795
 Tóth Árpád 580, 598, 722, 724, 728—730
 Tóth Sándor 809
 Tóthné Kovács Annamária 509
 Tökés Anna 759
 Tömörkény István 579, 716, 717, 731, 732, 770

- Tömpe István 2
 Törő Imre 658
 Török Aurél 637
 Török Lajos 638
 Törzs Jenő 758, 763
 Trattner János 584
 Trefort Ágoston 632
 Treitz Péter 640, 648
 Trencsényi-Waldapfel Imre 663
 Trenyov, K. A. 761
 Troeltsch, E. 649
 Troger, P. 843
 Tuli József 776
 Turán Pál 652
 Turco, G. 832
 Turgenyev, I. Sz. 725
 Turóczi-Trostler József 663
 Tuzson János 647
 Twain, M. 591, 613
 Tyndall, J. 545
 Tzara, T. 734

 Ubrizsy Gábor 660
 Ugrai Klotild 808
 Uitz Béla 267, 880—882, 999
 Ujhelyi Imre 648
 Ujlaki Miklós 191
 III. Ulászló lengyel király *lásd*
 I. Ulászló magyar király
 I. Ulászló magyar király 191, 192, 987
 II. Ulászló magyar király 196, 198, 830, 988
 Uray Tivadar 759, 763, 772
 Urbán Ernő 591, 748, 750
 Uszta Gyula 1
 Utrillo, M. 574

 Ürményi József 526, 527
 Ürményi Józsefné 855

 Váci Mihály 749
 Vadasi Tibor 799
 Vadász Elemér 648, 655
 Vadász János 780
 Vágó Péter 918
 Vahot Imre 798
 Vaillant, R. 591
 Vajda Imre 661
 Vajda János (1827—97) 235, 237, 578, 596, 711, 712
 Vajda Lajos 890, 891, 893, 894, 899
 Vajda Péter 545, 702
 Vajk *lásd* I. István
 Vajnonnen, V. J. 808
 Valero-testvérek (István és Tamás) 77, 992
 Vállas Antal 633, 634
 Vályi Gyula 638
 Vályi Péter 2
 Vámbéry Ármin 100, 644
 Vancsa Lajos 780
 Varga János 510
 Varga Jenő (1879—1964) 646, 651
 Varga Jenő (1913—) 1
 Varga József 654, 665
 Varga Ottó 652
 Varga Tibor 795
 Vargha László 654
 Vári Rezső 645
 Várkonyi István 998
 Várkonyi Mihály 769
 Várkonyi Péter 2
 Várkonyi Zoltán 779
 Várnai Zseni 727
 Varsányi Irén 609, 758, 768
 Varsányi Pál 890
 Vas István 732, 749, 763
 Vas Károly 655
 Vasarely Viktor 891
 Vásárhelyi András 676
 Vásárhelyi Pál 443, 633, 664
 Vásárhelyi Zoltán 795
 Vásárhelyi Tőke István 626
 Vásári András 826
 Vashegyi Ernő 808
 Vass Istvánné 1
 Vasvári Pál 235, 236, 239, 528, 632, 703
 Vaszary János 875, 880, 881
 Vászoly herceg 178
 Vata vezér 178, 179, 985
 Vayer Lajos 662
 Vecchio, B. 554
 Vecchio, Palma 573
 Vecsei József 631
 Vecsey Ferenc 792
 Vedano, A. 832
 Vedres István 630
 Vedres Márk 885
 Vega, Lope de 764
 Velázquez, D. R. de S. y 573
 Velde, H. C. van de 917
 Vencel magyar király 987
 Vendel Miklós 655
 Vendl Aladár 648, 655
 Verancsics Antal 620
 Verancsics Faustus 621
 Vercors, J. 591
 Verdi, G. 790
 Verebély László 649, 657
 Verebély Tibor 647, 648
 Veres Győző 516
 Veres József 2
 Veres Péter 591, 601, 733, 734, 736, 737
 Veress Sándor 795
 Vergerio, P. P. 677
 Vergilius, P. V. M. 684
 Verlaine, P. 722
 Vermeer, J. 573
 Verne, J. 591
 Veronese, P. 573
 Verő József 656
 Verrocchio, A. del 573, 830
 Verseggy Ferenc 230, 691
 Vértés György 601, 741
 Vértés Marcell 770, 881, 999
 Vértesi Arnold 712
 Vertov, D. 779
 Verzár Frigyes 498, 647
 Veszelszky Béla 900
 Vierkandt, A. 650
 Vignano, S. 804
 Vigh Tamás 898, 900
 Vigny, A. de 710
 Vigyázó Ferenc 558
 Vigyázó Sándor 157
 Vikár Béla 645, 781, 792, 998
 Villon, F. 730, 742
 Vilt Tibor 885, 893, 900, 901
 Virág Benedek 695, 699
 Virág József 642
 Virágh Árpád 769, 770
 Virchow, R. 545
 Viski János 797
 Visnyevszkij, V. V. 761, 765
 Vitéz János 191—193, 196, 197, 525, 553, 554, 618, 677, 678, 828, 988
 Vivaldi, A. 809
 Vizváry Mariska 772
 Vogel Sebestyén 915
 Volkmann, R. 791
 Voltaire 629, 689, 690
 Voznyeszenskij N. A. 591
 Vörös János 287
 Vörösmarty Mihály 578, 584, 663, 664, 681, 696, 698, 699—701, 704, 710, 732, 755, 757, 994, 996
 Vrangél, P. N. 740
 Vujicsics Tihamér 797, 802, 809
 Vyx 263, 999

 Wagner Károly 627
 Wagner, R. 790, 791, 996
 Wagner Sándor 861
 Wajda, A. 777
 Waldapfel József 663
 Waldmüller, F. G. 857, 861
 Wälder Gyula 882
 Wallaszky Pál 627
 Wargha János 631
 Wartha Vince 636, 881, 914, 998
 Watteau, J. A. 573
 Weber, Max 650

- Weesenmayer, E. 1002
 Weichinger Károly 882
 Weiner Leó 612, 792, 809
 Weinert, E. 738
 Wekerle Sándor 252, 997—999
 Welden, L. 243
 Welles, O. 774
 Wellmann Oszkár 648
 Wells, H. G. 591
 Wenczel Gusztáv 634
 Weöres Sándor 732
 Werbőczy István 198—200, 583, 619, 644, 988
 Werner, J. G. 788
 Wesselényi Ferenc 216, 684, 990
 Wesselényi Miklós 232—234, 241, 499, 500, 514, 699, 708, 994
 Westsik Vilmos 660
 Weszelszky Gyula 647
 Weszely Ödön 649
 Weszprémi István 628, 992
 Wiene, R. 770
 Wigand Ottó 584, 700
 Wigner Jenő 648
 Wilde, O. 769
 Wilder, Th. N. 762
 Willaert A. 786
 Williams, T. 762, 766
 Winckelmann, J. J. 696
 Windisch, K. G. 627
 Windischgrätz, A. 240, 241, 243, 995
 Winkler Lajos 636, 665
 Winter Ernő 657
 Winterl József Jakab 629
 Wodianer Fülöp 585, 596
 Wolf, J. Ch. 624
 Wolfgang hittérítő 985
 Wolkenstein, V. von 786
 Wolstein, J. G. 628
 Würtz Ádám 592
 Wysocki, J. 241, 243
 Xantus János 570
 Ybl Miklós 68, 858, 859, 997
 Young, E. 690
 Zádor Anna 650, 662
 Zádor István 999
 Zádor Jenő 792
 Zaharov, R. 808
 Zala György 870, 884, 1001
 Zalán szláv fejedelem 120
 Zalka Máté (Lukács tábornok) 740
 Zámbo János 655
 Zápolyai-család 196, 198, 203, 620
 Zápolyai Imre 196, 197
 Zápolyai István 196, 198
 Zápolyai János *lásd* I. János magyar király
 Zathurecky Ede 795
 Zecchi, C. 612
 Zechmeister László 647
 Zelk Zoltán 745
 Zelovich Kornél 649
 Zemplén Géza 647, 665
 Zemplén Győző 639
 Zichy-család 564
 Zichy Mihály 861, 862
 Zilahy Károly 713
 Zilahy Lajos 772
 Zipernovszky Károly 642
 Zipser András 636
 Zitterbarth Mátyás 854
 Zola, E. 586, 591, 712, 717, 770, 873
 Zólyomi Bálint 657
 Zotmund bűvár 518
 Zrínyi-család 567
 Zrínyi Ilona 217, 219, 998
 Zrínyi Miklós (1508—66) 95, 203, 206, 579, 684, 845, 855, 989
 Zrínyi Miklós (1620—64) 215, 216, 217, 246, 583, 623, 624, 683, 685, 686, 688, 990
 Zrínyi Péter 216, 219, 990
 Zsámboki (Sambucus) János 555, 567, 620, 678
 Zsebők Zoltán 659
 Zsigmond magyarkirály 67, 189—191, 194, 581, 617, 618, 677, 818, 820, 822, 824, 825, 828, 830, 831, 906, 908, 987, 992
 Zsigmondy Vilmos 641
 Zsigray Julianna 772
 Zsirai Miklós 650, 665
 Zsitkovszky Béla 768
 Zsivótzky Gyula 508
 Zsolnay-család 93
 Zsolnay Miklós 996
 Zsolnay Vilmos 881, 914
 Zurbarán, F. de 573
 Zvoimir horvát király 180
 Zweig, A. 591

TÁRGYMUTATÓ

- Abaligeti-barlang 94
 abszolutista természetjog 626
 abszolutizmus 196, 200, 225–249, 563
 Academia Istropolitana 197, 618
 Academicum collegium 622
 Ad Flexum 38, 103
 adóprés 195
 „Adriai tengernek Syrenaia” 685
 adventisták 335
 „A Földrajzi Társaság Könyvtára” 586
 Aggteleki cseppkőbarlang 140, 147, 157, 158
 Aggteleki-karszt 25, 136
 agrárjellegű aprófalvak 40
 agrárproletariátus 27, 30, 42, 250, 252, 275, 466
 agrárszocialista mozgalmak 120
 Agrártudományi Egyetem 66, 128, 133, 532, 537
 Agrártudományi Egyetem Könyvtára 562
 agrártudományi főiskolák 89, 537
 agrártudományok 640, 648, 650, 659–661
 agrárvárosok 30, 32, 34, 40–43
 agyagművesség 906
 „A Hét” 598, 715
 Akadémiai Kiadó 588, 592, 593, 604
 akadémizmus 861–864, 871, 873
 Ak-Ink 66, 74
 alánok 53
 Alba Iulia 203, 211
 Alba Regia 97
 „Alba Regia” 578
 Alcsuti arborétum 157
 Al-Duna 14, 171, 231, 633
 Alexandriai Szent Katalin legendája 676
 Alföld 22, 23, 26, 48, 54, 59, 115–118, 206, 223, 383, 393, 394, 399, 416, 424, 427, 434, 440, 926, 929–931, 956
 „Alföld” 603, 749
 alföldi iskola 125, 874, 898
 Alföld megyéi 118–135
 Alföld részterületei 22
 Alisca 108
 alkotói közösségek 470
 államelméleti irodalom 621
 államforma 1
 államhatalmi-képviselői szervek 1, 315–317
 államhatalom és államigazgatás helyi szervei 3, 321–324
 államhatalom és államigazgatás központi szervei 317–321
 Állami Bábszínház 767
 Állami Balett Intézet 807, 809
 Állami Egyházügyi Hivatal 2, 321
 állami erdőgazdaságok 402
 állami gazdaságok 295, 305, 370, 395, 401, 402, 404, 405, 415, 423, 429, 435
 államigazgatás szervei 1, 315, 607
 állami ipar 349, 358, 363
 állami kereskedelem 349, 454
 Állami Könyvterjesztő Vállalat 560, 589
 Állami Népi Együttes 798, 799, 800, 801, 802
 Állami Operaház Erkel Színháza 66, 807
 államismeret 625
 állami szektor 349, 350, 404, 425, 426, 466, 471
 állami-tanácsi népművelési szervek 548
 állami vállalatok 350
 államosítás 311, 344, 465, 466, 950
 államtitkár 2
 államtudományok 632, 662
 államvizsga 538
 állatorvostudomány 640, 648
 Állatorvostudományi Egyetem 66, 537
 Állatorvostudományi Egyetem Könyvtára 562
 Állatorvostudományi Főiskola 640
 állattan 636
 állattenyésztés 42, 171, 174, 177, 202, 406, 419
 állatvilág 21, 22
 allodiumok 31, 224, 225, 228
 alpesi faunaterület 22
 Alpok 9, 10, 13–15, 21, 22, 86, 100, 102, 174, 197, 200, 924
 Alpokalja 22, 80
 Alpokalja részterületei 23
 Alsó-Őrség 23
 Alsó-Tisza mellék 23
 általános iskola 531, 533, 534
 Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkant Pénztár 475
 Általános Munkásegylet 337, 597
 „Általános Munkás Ujság” 597
 általános tankötelezettség 249, 527
 általános tanulmányi eredmény 540
 általános választójog 252, 254, 257, 259
 „A Magyar Nemzet Története” 585
 amatőr színjátszás 755, 757
 amfiteátrum 66
 analfabétizmus elleni küzdelem 545, 546
 „A Nap” 596, 597
 Angster-féle orgonaépítő műhely 93
 Anjou-kor 563
 antanthatalmak 258, 263, 267–270, 294
 antantmisszió 264, 269
 Antikomintern-paktum 277
 antimilitarista mozgalmak 78
 antitrinitárius egyház 207
 anya-, csecsemő- és gyermekvédelem 484–486

- anyanyelvi oktatás 526, 527
 anyanyelvű kultúra 207, 228
 anyategyűjtő állomások 484, 486
 anyatelepülés 28, 30
 „Apolló” 732
 Apulum 813
 Aquincum 38, 66, 74, 95, 100, 813
 Aquincumi Múzeum 572
 Aranybulla 181, 191, 217
 aranyforint 185
 aranyművesség 904
 „Arany Trombita” 597
 árarányok 448
 archeológia 644
 archivum iudicis curiae 564
 archivum palatinale 564
 „Arithmetica” 619
 ármentesítések 14, 15, 17, 444
 Árpád-kor 188, 643
 Arrabona 38, 102
 ártéri erdők 15
 árterület 17
 artézi kutak 20
 árumegállító jog 74, 102, 103
 árutermelés 26, 86
 áruvásárlási alternatívák 453
 Assisi Szent Ferenc legendája 675
 ásványi kincsek 20
 ásványi kincsek földrajzi megoszlása 364
 ásványvíz-források 19
 aszódvölgy 17
 asztalitenisz 507
 „A Tanító” 544
 „Athenaeum” 595, 698
 Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 585, 586
 Athenaeum Könyvkiadó 599
 átlagos életkor 52
 atlétika 507
 Atlétikai Szövetség 333
 atomcsend-egyezmény 944
 atomsorompó-egyezmény 944
 átvonuló idegenforgalmi szállások 959
 „Aurora” 595, 698
 autarkia 177
 autómódellezés 514
 avarok 171, 172
 „Az ember tragédiája” 710, 711, 757, 761, 766
 „Az Érdekes Újság” 598, 599
 „Az Est” 596, 597, 599, 770
 Az Est-konszern 599
 azonális talajok 20
 azori maximum 13
 „Az Osztrák – Magyar Monarchia Írásban és Képben” 585
 „Az Újság” 596, 600
 „Az Út” 741
 bábfilm 773
 Bach-korszak 440, 664, 857
 Bácskai-lőszó tábla 23
 Bács-Kiskun megye 3, 118–120, 407
 Badacsony 12, 82, 87–89, 155, 415, 416
 Bajor Gizi Emlékmúzeum 576
 Bakony 20, 24, 81, 96, 103, 112, 158, 372, 924
 Bakonyi Intéző Bizottság 954
 Bakonyi Múzeum 581
 Baláta-tó 106, 580
 Balaton 16, 18, 24, 80, 82, 86–90, 96, 176, 204, 276, 427, 428, 443, 445, 492, 889, 895, 970, 971
 Balaton és környéke 86–91, 924, 931, 955
 Balatoni-felvidék 82, 84, 87
 Balatoni Intéző Bizottság 91, 953, 954
 Balatoni Nyári Egyetem 114, 550, 982
 Balatoni Yacht Club 519
 Balaton Múzeum 580
 Balázs Béla Stúdió 777, 780
 balázsfalvi kongresszus 237
 balettművészet 804–809
 Balkán-hegység 21
 balközép-párt 247–249
 Ballet Sopianae (Pécsi Balett) 809
 Baloldali Blokk 292, 294, 295, 329
 Baltikum 207
 bandériumok 185, 198, 203
 „Bánk bán” 696, 697, 756, 760, 763, 769, 770, 790
 bankok államosítása 311
 bankok állami ellenőrzése 293
 Bánság 224
 bányák államosítása 290, 292, 311
 bányaművelés 628, 641
 „Bányászati és Kohászati Lapok” 641
 bányászmozgalom 200
 baptisták 335
 Baradla vagy Aggteleki cseppkő-barlang 140, 157
 Barankovics-párt 294
 Baranyai-dombság 92
 Baranyai-lőszó tábla 24
 Baranyai-szigethegységek 22
 Baranya megye 3, 91–95, 393, 407, 408, 578, 925, 928, 932, 934
 Baranya megyei Intéző Bizottság 954
 Barátság-olajvezeték 445
 barnakőszén 20, 81, 142
 barokk stílus 67, 72, 91, 673, 683–688, 835–848, 909, 911, 923, 931
 barokk városfejlődés 40, 835
 Bartók Béla Nemzetközi Kórus-verseny 552
 Bartók Fesztivál 612
 Báthory István Múzeum 580
 Bátorligeti-ösláp (Aporliget) 135, 153, 157
 Batthyáneum 555
 Bauhaus-mozgalom 882, 895, 918
 Baumgarten-alapítvány 724
 bautzeni Mátyás emlékmű 72, 194
 bauxit 20, 92, 371–373
 bazaltorgonák 89
 BCG-oltások 487, 491
 bécsi béke 210, 213, 215, 220, 221
 Bécsi Kongresszus 230
 „Bécsi Magyar Újság” 738
 Beethoven-emlékszoba 573, 578
 behozatal-kivétel 455, 457, 458
 Béke-barlang 140, 145, 157
 „Béke és Szabadság” 601
 békemozgalom 330, 333, 336
 Békepárt 222, 241, 243–245, 328, 709
 békés együttélés elve 944
 Békési-lőszó hátság 120
 Békés megye 3, 120–121, 252, 407, 408
 Békés Múzeum 580
 belapátfalvi templom 818
 belföldi közlekedés 978, 979
 belkereskedelem 448–456
 Belkereskedelmi Minisztérium 1, 321, 587
 belsőépítészet 918
 Belső-Somogy 24, 81
 belsőtoronyos várak 67
 belső vándorlás 48, 50, 52
 belterjesítés 406
 belterületi népesség 26
 Belügyminisztérium 1, 321
 Belvárosi Plebániatemplom 62, 66
 Belvárosi Színház 758
 belvízlevezető csatorna 18
 Bélyegmúzeum 447
 bencés rend levéltára 90
 bentonit 20, 142, 363
 Bereg-szatmári síkság 23
 bérházak államosítása 295, 311
 Berlin – Róma tengely 276
 Berni Unió 587, 593
 beruházás 345, 346, 347, 348, 461
 beruházási alapok 448
 beruházási javak 456
 Berzsényi-emlékszoba 575
 besenyők 53, 172
 betelepítés a török hódoltság után 32
 bethleni konszolidációs politika 272

- Bethlen–Peyer paktum 271
 bevásárlási alternatívák 453
 bibliafordítások 190, 582, 583, 675, 678, 679, 680, 683
 „Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis” 576
 „Bibliographia Litterarum Oeconomicarum Ruralium” 576
 Bibliotheca Corvina 197, 553–555, 582, 618, 677
 Bihar vármegye 50, 121, 690, 928
 biológia 637, 647, 657–658
 birkózás 509
 bíróságok 2, 315, 324
 birtokjogi viszonyok a török hódoltság után 32
 Bizánc 172, 174, 176, 180
 Bocskai-szabadságharc 210
 Bodleiana 553
 Bodroglő 23, 141
 bokortanyák 117, 134
 Boldogasszony-temploma 67, 71
 Boldogkő vára 146, 147
 borozók 963
 Borsod-Abaúj-Zemplén megye 3, 140–147, 387, 407
 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár 566
 Borsodi medence 20, 24
 borsodi szénmedence 137
 Borsod megyei Nyári Egyetem 550
 Borsod vármegye 50, 580
 bortermelés 416–418
 borvidékek 15, 81, 84, 88, 89, 92, 112, 140, 143, 145, 149, 150, 194, 206, 416, 963
 botanika 657
 botanikai védett területek 157
 Botond-monda 673
 bölcsődei hálózat 486
 bőr- és nemibeteggondozó-intézetek 489
 Börzsöny 10, 14, 24, 150, 399
 breszt-litovszki béke 260
 bronzművesség 902–907
 Buda 36, 39, 60, 62, 63, 67, 77, 89, 186, 194, 196, 197, 202–204, 216, 221, 231, 232, 236, 242, 244, 416, 494, 583, 584, 594, 622, 626, 817, 819, 823, 828, 836, 843, 848, 851
 budai domonkos főiskola 197
 Budai-hegység 24, 60, 64, 84
 budai királyi könyvfestőműhely 197
 budai királyi palota 561, 677, 868
 budai termális vonal 24
 budai vár 61, 67, 72, 72, 78
 budaörsi csata 272
 Budapest 3, 20, 36, 59–80, 96, 101, 232, 254, 260, 272, 287, 288, 370, 383–387, 393, 418, 439, 440, 446, 492, 553, 554, 715, 719, 722, 745, 843, 859, 955, 969, 970
 „Budapest” 596
 „Budapester Rundschau” 604
 budapesti Állat- és Növénykert 64, 545
 Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság 955, 979
 Budapesti Korcsolyázó Egyesület 511
 Budapesti Munkásdalárda 545
 Budapesti Munkástanács 260, 264
 Budapesti Műszaki Egyetem 532, 537, 636, 666
 Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtára 557, 562
 „Budapesti Napló” 597
 Budapesti Nemzetközi Vásár 970, 981
 Budapesti Népművelési Egyesület 545
 „Budapesti Szemle” 596, 710
 Budapesti Történeti Múzeum 66, 572
 Budapesti Zenei Hetek 612, 797, 982
 „Budapest Régiségei” 572
 Budapest Táncegyüttes 799, 801
 bukovinai magyarok 58
 bulgár törzsek 53
 busójárás 981
 bútorművesség 913, 915, 916, 918
 „Búvár Könyvek” 586
 Bükk 13, 20, 25, 54, 138, 147, 399, 580, 658
 bükkzséki gyógyvíz 492
 Büntető Törvénykönyv 602, 607
 bűnügyi jogsegély-egyezmények 947
 camion-forgalom 441, 442
 campingek 955, 959, 979, 980
 Castrum Ferreum 111
 céhek 42, 189, 194, 225
 centralisták 235, 697, 699, 702, 708
 cenzúra 584, 587, 606
 „Chronica” (Heltai Gáspár) 619
 „Chronica Hungarorum” („Budai Krónika”) 197, 582, 618
 „Chronica Hungarorum” (Thuróczi) 618
 „Chronicon de Lodovico rege” 617
 cigánymuzsikások 788
 cinéma-sketch 769, 770
 cinéma vérité 777
 civis 42
 comitatus 39
 Consilium Bellicum 204, 223
 Contra Aquincum 66
 Cooptourist Magyar Szövetkezetek Utazási Irodája Kft. 975
 Corvina Kiadó 588, 593
 „Corvin-Híradó” 770
 Corvin műterem 771
 cukrászdák 964, 966
 családi levéltárak 564, 566
 családlátogatás 534, 544
 Csanád vármegye 176, 252
 csángók 49, 929
 csárda 963
 csárdás 791, 798, 803–804
 csatornahálózat 17
 csecsemő- és gyermekhalandóság 49, 484
 Csehország 178, 190, 193, 195, 198, 213, 343
 csepeli gyorsvasút 446
 Csepeli Szabadkikötő 15, 64, 444
 Csepel-sziget 60, 64
 cseppkőképződés 145
 Cserhát 25
 Cserhát 10, 24, 150
 Csesznek vára 113
 „Csillag” 601, 748
 csillagászat 624, 629, 653
 csodaszarvas monda 673
 Csók István Galéria 578, 581
 Csók István Múzeum 578
 Csokonai Színház 761, 809
 Csongrád megye 3, 121–125, 252, 407
 Csongrád megyei Levéltár 566
 Dácia 813
 „Daily News—Neueste Nachrichten” 602, 604
 Dalmácia 188, 190
 dalmát városok 180, 188
 Damjanich János Múzeum 581
 „Danubius Pannonico-Mysicus” 625
 Deák-párt 247, 248, 710
 Debrecen 3, 32, 34, 35, 38, 126–129, 188, 206, 207, 209, 218, 241, 243, 322, 329, 377, 385, 394, 413, 489, 567, 583, 693, 694, 698, 704, 718, 722, 855, 926–928
 debreceni Nagytemplom 33, 126, 128, 849, 850
 Debreceni Nyári Egyetem 128, 550, 982
 Debreceni Orvostudományi Egyetem 493, 537

- debreceni Református Kollégium 33, 128, 301, 526, 693, 720, 849
 debreceni Református Kollégium Könyvtára 560
 decimális szakrendszer 558, 561
 „De cometarum significatione” 621
 dékáni tanács 540
 Dél-Dunántúl 384, 393
 déli harangszó 193, 609
 „Délmagyarország” 601
 délszlávok 55
 „Delta” 552
 délzalai olajmezők 82
 „De monarchia et sacra corona” 621
 „Demonstratio” 628
 deportálás 48
 „De rebus gestis Hungarorum” 620
 derestörvény 255
 Déri Múzeum 33, 579, 580, 581, 909
 Déryné Színház 764
 „De statu rei publicae” 620
 DETERT – Duna – tengerhajózási Részvénytársaság 444
 devizagazdálkodás 464
 diákokthronok 532, 540
 diákönkormányzat 526
 Diás-sziget 159
 dieselesítés 438
 Dinári-hegység 9, 10, 21
 Diósgyőr vára 144
 diplomáciai kapcsolatok 3, 947, 951
 divizionizmus 878
 Dobó István Múzeum 580
 dokumentumfilm 768, 773, 777, 779, 780
 dolgozók esti iskolái 533
 „Dolgozók Lapja” (Prága) 600
 dolgozók levelező iskolái 533
 dolmány 929
 domborzati viszonyok 9–12
 drámairodalom 755, 762
 Dráva 14, 16, 22, 80, 216, 239, 925
 Dráva-mellék 23, 80, 92
 Drávaszög 925
 drinápolyi béke 203
 dualista rendszer 248, 251, 252
 „Dubnici Krónika” 617
 Duna 14, 15, 18, 22, 36, 60, 61, 65, 66, 67, 80, 82, 86, 96, 98, 100, 101, 103, 172, 182, 191, 193, 209, 372, 378, 392, 393, 427, 444, 563, 676, 677, 927
 Dunabizottság 949
 Duna-egyezmény 949
 dunai bolgárok 172
 Dunai Tudós Társaság (Sodalitas Litteraria Danubiana) 618, 678
 Dunakanyar 14, 39, 64, 130–133, 204, 416, 971
 Dunakanyar Intézőbizottság 954
 Dunakanyar Művészeti Nyári Egyetem 550
 Duna mellékfolyói 16
 Duna-melléki síkság 23
 Duna Művészegyüttes 799, 801
 Dunántúl 80–91, 223–225, 367, 383, 391, 398, 399, 435, 734, 783, 831, 832, 845, 924, 925, 930, 932, 955, 971, 972
 Dunántúli-dombság 11, 21, 22, 24, 80
 Dunántúli-dombság résztájai 24
 Dunántúli-középhegység 11, 14, 22, 24, 37, 43, 54, 80, 81, 383
 Dunántúli-középhegység résztájai 24
 Dunántúli Történetkedvelők Társasága 635
 Dunántúl megyei 91–115
 Duna – Tisza köze 23, 50, 53, 202, 220, 407, 412, 416, 973
 Dunaújvárosi Múzeum 578, 580
 dzsámik 92, 93, 835, 837
 Ébredő Magyarok Egyesülete 261, 269, 270
 Ecclesia Kiadó 588
 Ecsedi-láp 18, 19, 23
 Eger vára 150, 161
 Egervár vára 161
 „Ég és Föld” 552
 egészségügyi ellátás és felvilágosítás 475–477, 492, 485, 490, 493
 Egészségügyi Felvilágosítási Központ 548
 egészségügyi intézmények 476
 Egészségügyi Minisztérium 2, 321, 477, 484, 487, 490, 492, 494
 Egészségügyi Tudományos Tanács 498
 Egészségügyi Világszervezet 477, 951
 éghajlat 9, 12–14
 egri bikavér 416
 egri gyógyfürdő 148, 150
 egri Tanárképző Főiskola Könyvtára 555, 561, 562, 914
 egyedi iparművészet 920
 „Egyedül vagyunk” 600
 egyéni gazdaságok 349, 401, 402, 404, 469
 egyetemek 536–538
 „Egyetemes Philológiai Közlöny” 645
 Egyetemes Postaunió 951
 egyetemi könyvtárak 561, 562
 Egyetemi Nyomda 583, 584, 586
 Egyetemi-templom 72
 egy főre jutó fogyasztás 448
 egyházak 335, 336
 egyházigazgatási székhelyek 35, 40
 egyházi gimnáziumok 540
 egyházi könyvtárak 562
 egyházi lapok 603
 egyházi levéltárak 566
 egyház iskolafenntartó joga 529
 egyházi iskolák 529
 egyházi iskolák államosítása 295
 Egyházmegyei Múzeum 581
 egyházpolitikai reformok 252
 egységes gimnázium 535
 Egységes Kábítószer Egyezmény 949
 Egységes Párt 272
 egyszerű árutermelés 200
 egytanerős iskolák 533
 „Együtt” 730
 ekés földművelés 172, 174
 eklektikus stílus 74, 868
 ékrovás 933
 elektrotechnika 642
 elemi iskola 531
 „Élet és Irodalom” 603, 749
 „Élet és Literatura” 584
 „Élet és Tudomány” 552, 603
 „Életképek” 595, 703
 életszínvonal 448
 ellenforradalom (1919) 267–272, 664
 ellenforradalom (1956) 347, 601, 602, 646, 722, 729, 749, 775
 ellenreformáció 35, 207, 214, 555, 583, 623, 683, 909
 „Ellenzéki Nyilatkozat” 235
 Ellenzéki Párt 235
 Élőisten gyülekezet 336
 „Előrs” 600
 első bécsi döntés 277
 Első Dunagőzhajózási Társaság 443
 első írásos adatok 56
 első magyar nyelvű bibliafordítás 146
 első magyar nyelvű színház 755
 első világháború 48, 49, 52, 54, 78, 257, 259, 260, 270, 272, 293, 337, 343, 356, 413, 421, 438, 470, 494, 557, 558, 565, 585, 586, 596, 598, 613, 619, 626, 627, 628, 630, 646, 733, 740, 751, 757, 758, 768, 769, 889
 első világháborút követő békeszerződések 54

- „Elvi Nyilatkozat” 251, 252
 „Ember és Természet” 586
 emlékirat- és krónikairódom 622
 empire stílus 916
 énekes-táncos gyermekjátékok 800
 Éneklő Ifjúság-mozgalom 795
 énekmondók 674, 680
 ének-zene tagozatú általános iskolák 533
 ENSZ (Egyesült Nemzetek Szervezete) 304, 477, 944–946, 949
 ENSZ Biztonsági Tanácsa 951
 ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága 951
 ENSZ Gyermekalap 951
 ENSZ Iparfejlesztési Szervezete 951
 eozin máz 914, 915
 Eötvös Loránd Tudományegyetem 66, 493, 537, 548
 Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára 66, 554–557, 558
 Eötvös Kollégium (Báró Eötvös József-Collegium) 636, 644, 650
 eperjesi vésztörvényszék 218
 Építészeti és Városfejlesztési Minisztérium 2, 321
 építőipari keresők 51
 Építőművész Szövetség 921
 épületfaragások 934
 eraviscusok 66, 74
 Erdély 175, 176, 182, 190, 192, 196, 203, 204, 207–217, 222, 223, 233, 236, 237, 240, 241, 243, 248, 278, 555, 582, 620, 622–624, 643, 685, 686, 706, 708, 744, 781–783, 786, 813, 823, 825, 826, 831, 832, 841, 842, 845, 927, 931, 935
 erdélyi és bukovinai székelyek és csángók 49
 erdélyi fejedelemség 203, 206, 207, 209–214, 219–223, 619, 621
 „Erdélyi Helikon” 751
 erdélyi magyar irodalom 751
 „Erdélyi Múzeum” 584, 696
 erdélyi parasztfelkelés 189, 191
 Erdélyi Szépművészeti Céh 732, 751
 erdélyi virágos reneszánsz 834, 909, 910, 912
 Erdészeti és Faipari Egyetem 103, 537
 Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtára 562
 erdőgazdálkodás 418
 éremművészet 871, 885
 érettségi vizsga 535
 Erkel Ferenc Múzeum 580
 érseki városok 35
 értelmiség 52, 228, 230, 233, 290, 314, 469, 743, 750
 Esterházy-kincs 574
 Esterházy-kincstár 908, 910
 „Esti Budapest” 601
 „Esti Hírlap” 602, 604
 „Esti Kurír” 600
 esti és levelező iskolák és tagozatok 532, 538, 539
 „Esti Újság” (1896) 596
 „Esti Újság” (1936) 599
 Észak-alföldi hordaléklejtő 23
 Észak-Dunántúl 384
 Északi Iparvidék 47, 137, 138, 370, 387, 389–391
 Északi-középhegység 11, 14, 22, 24, 37, 43, 54, 383
 Északi-középhegység részterületei 24
 Észak-Magyarország 9, 59, 135–140, 398, 399, 407, 956, 972
 Észak-magyarországi Intéző Bizottság 954
 Észak-Magyarország megyéi 140–152
 eszpresszók 964, 966
 esztergomi Főszékesegyházi Kincstár 577, 580, 828, 830, 906, 908
 esztergomi Főszékesegyház Könyvtára 553
 esztergomi Művészeti Nyári Egyetem 932
 Etelek 172
 „Ethnographia” 645, 781
 éttermek 957, 961
 éttermi és büfé-szolgálat 963
 Európa Könyvkiadó 588
 „Europica varietas” 622
 evangélikus egyház 336
 evangélikus vallás 622
 evangéliumi keresztények 335
 evezés 510
 Express Ifjúsági és Diák Utazási Iroda 975
 expresszionizmus 874, 878, 890
 „Ezüstkor” 730, 732
 fafaragás 940
 fajvédők 271, 272, 275
 Fajvédő Párt 272
 falukutató irodalom 734, 744
 falunapok 546
 Falusi Dolgozók Spartakiádja 503
 falusi népművelés 546
 falvak 31–33
 familiárisok 183, 185, 192, 193, 204
 faragás 932–934, 936
 fasizmus 272, 275–277, 283–286, 291, 309, 328, 330, 587, 721, 723, 724, 727, 733, 735, 742, 744–746, 748, 760, 772, 793
 fegyverszüneti egyezmények 259, 263, 284, 945
 fehérhegyi csata 212
 fehér ló mondája 673
 Fehér-tó 19, 122, 154, 159, 431, 579
 „Fejedelmeknek serkentő órája” 621
 Fejér megye 3, 95–100, 391, 407
 Fejér megyei múzeumok 578
 fejlődő államok 944, 945, 948
 feketeköszén 20, 24, 82
 feketesereg 196, 198
 feldebrői altemplom 814
 felhalmozás 448
 Felirati Párt 247
 felsőfokú technikumok 532, 533, 537
 felsőfokú szakiskolák 537
 felsőház 272, 276
 felső népiskola 530
 felsőoktatás 530
 „Felsőoktatási Szemle” 544
 Felsőőr vidéke 58
 Felső-Tiszavidék 928
 felszabadulás 601, 652, 665, 746–748, 795, 798, 806, 807, 936, 943, 949
 felvásárlási árak 456
 felvásárló kereskedelem 456
 felvételi vizsga 536
 Felvidék 826, 831, 842
 felvilágosodás 228, 499, 584, 625, 626, 688–696, 717
 felvilágosult abszolutizmus 626, 627
 Ferenczy Károly Múzeum 581
 férfitáncok 800
 Férihegyi Közforgalmi Repülőtér 64, 978
 Fertő-Hanság medence 23
 Fertő-tó 18, 86, 100, 101
 fészkelőhelyek 154
 feudális állam 26, 175–200
 feudális anarchia 183, 618
 feudális oligarchia 183
 feudális robotgazdálkodás 200
 feudális uralkodóosztály 180
 Fiatal Magyarország-mozgalom 235
 „Figyelmező” 701
 „Figyelő” 603, 716
 Filharmóniai Társaság 789
 film 768–780
 Filmarchívumok Nemzetközi Szövetsége (FIAF) 780

- filmbarát körök 549, 551
 filmelmélet 769, 770
 filmesztétika 769, 773
 filmgyártás államosítása 770
 filmhíradó 770, 772, 779
 Filmipari Alap 771
 filmkritika 770, 771, 773
 filmkultúra a felszabadulás után 774–780
 filmművészet 776–780
 „Film, Színház, Muzsika” 603, 606
 filológia 645
 filozófia 631, 634, 646, 649, 661
 „Filozófiai Írók Tára” 585
 finn nyelv 55
 finnugor népek és nyelv 53, 55, 171, 628, 631, 949
 finnugor összehasonlító nyelvészet 644
 fizetési mérleg 448
 fizetővendég-szolgálat 955, 959
 fizika 626, 639, 648, 652, 653
 fluorit 20
 fogaskerekű vasút 65, 446
 fogyasztás 448–453
 fogyasztási alap 346, 347
 fogyasztási és értékesítő szövetkezetek 312
 fogyasztási struktúra 347, 348
 fogyasztói döntés alternatívái 452, 453
 fogyasztói kereslet 449
 „Folia Archaeologica” 570
 folklór 673, 674, 798
 folyamszabályozás 17, 154, 226, 633
 folyam-tengerjáró hajók 15, 444
 fonás 936
 Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége 740
 Forradalmi Kormányzótanács 263, 264, 265, 268
 forradalom és szabadságharc (1848–49) 62, 67, 78, 134, 236, 238–241, 244–246, 328, 337, 343, 356, 484, 500, 585, 595, 697, 700–711, 735, 790, 805, 857, 860, 862, 943
 „Forrás” 601
 „Fórum” 748
 főiskolák 207, 212, 536–538
 földalatti vasút 64, 71, 254, 446
 földbirtok-megoszlás 343, 399, 400
 földgáz 82, 360, 362
 Földművelésügyi Minisztérium 557
 földrajzi irodalom kezdete 620
 „Földrajzi Közlemények” 640
 földrajztudomány 640, 662
 földreform (1919) 259, 262, 271
 földreform (1945) 49–51, 262, 286, 287, 288, 295, 395, 399, 400, 465, 466, 469
 földtani tudományok 655
 főváros 3, 59
 „Fővárosi Lapok” 596
 Fővárosi Operettszínház 760, 809
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 66, 557, 558, 559, 562
 francia felvilágosodás 227, 230, 595, 689, 693, 698
 Franklin Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 585, 586
 „Friss Újság” 596
 funkcionálisizmus 868, 895
 Független Kisgazda Párt 271, 275, 276, 283, 284, 287–295, 328, 338, 601
 „Függetlenség” 599
 függetlenségi mozgalom 284, 500
 függetlenségi népfremszervezés 281, 283
 Függetlenségi Nyilatkozat 128
 Függetlenségi Párt 248, 256
 „Füles” 603
 Füzér vára 146
 Galícia 241
 galíciai parasztlázadás 702, 704
 Galilei Kör 719
 gályarabok 216
 Garai-párt 189, 191
 Gárdonyi Géza Múzeum 578
 Gárdonyi Géza Színház 761
 Gazdasági Bizottság 320
 gazdasági irányítás és végrehajtás 351–352
 gazdasági konszolidáció 304
 gazdaságtörténet 650
 Gellért püspök legendái 675
 Gemenci-erdő 108
 genfi leszerelési bizottság 944
 genfi zsoldárok 683
 geológia 628, 630, 639, 648
 geológiai természetvédelmi területek 156
 geometria 652
 Georgikon 89, 527, 580, 629, 802
 Georgikon Nyári Egyetem 550, 982
 gépállomások 395, 402, 431, 432
 gépészet 641
 Gerbeaud cukrászda 964
 Gerecse 24, 81, 103
 Geresdi dombság 9
 „Gesta Ungarorum” (Anonymus) 617, 674
 „Gesta Ungarorum” (Kézai) 582, 617
 gimnáziumok 527, 529, 530–532, 535, 542
 gipsz 20
 gobelin 899, 920
 „Gondolat” 586, 601, 612
 Gondolat Könyvkiadó 552, 588
 gondozóintézetek 476, 482
 Gorsium 100, 578
 gótikus stílus 66, 74, 817, 824–828, 906, 932
 Göcsej 31, 24, 54, 115, 932
 Göcsej Múzeum 581
 Gödöllői-dombság 24
 Gömör vármegye 826
 gönci hordó 146
 görög-keleti egyház 207, 336
 görög szertartású katolikus egyház 336
 gözvasút 438
 grafika 901
 Gresham-kör 893
 Grill Károly könyvkiadó vállalata 585
 gubernium 223
 gyakorlati-műszaki oktatás 532
 Gyáralapító Társaság 234
 gyárak államosítása 294, 311
 gyáripari termelés 936
 Gyáriparosok Országos Szövetsége 288
 gyermekágyi segély 475
 gyermekjáték-dalok 782
 gyermekórházak 484, 486
 gyermekmondókák 53
 gyermekotthonok 540
 gyermekvárosok 130, 133
 gyógyfürdők 981
 gyógyító-megelőző egészségügyi ellátás 477–489
 gyógypedagógiai intézmények 534
 gyógypedagógiai tanárképző főiskolák 537
 gyógyszerellátás 475, 492
 gyógyszerészképzés 493, 496
 gyógyszerterek államosítása 311
 gyógyvizek, gyógyforrások 19, 20, 119, 120, 124, 125, 135, 492, 970
 gyöngyösi ferences kolostor könyvtára 555, 560
 győri csata 230
 Győri-medence 85, 100, 101
 Győr-Sopron megye 3, 50, 100–103, 391, 406
 Győr-Sopron megyei Levéltár 566
 Győr-tatai teraszvidék 23

- gyula 172, 176
 gyulafehérvári főiskola 555, 686
 gyulafehérvári iskola 525, 622, 623
 gyulai gyógyvíz 120
 gyulai öregtornyos vár 120
 gyulai várjátékok 765, 982
 Gyulaji erdő 108
- habánok 574, 845, 912, 939
 Habsburg-abszolútizmus 211 –
 219, 221, 223, 225, 227, 234, 240
 Habsburg-birodalom 48, 201, 204,
 206–210, 226, 227, 235, 246,
 619, 623, 636, 729
 Habsburg – Jagelló örökösödési
 szerződés 200
 Habsburgok trónfosztása 222, 243
 Habsburg-uralom 128, 195–200,
 203, 207–210, 213, 214, 218 –
 221, 230, 237–240, 243, 249,
 272, 276, 343, 395, 500, 556, 563
 564, 567, 583, 596, 624, 678,
 682–687, 803, 832, 834
 „Hadi és Más Nevezetes Történe-
 tek” 594
 hadigazdálkodás 258
 Hadtörténelmi Levéltár és Múze-
 um 568, 576
 Hajdú-Bihar megye 3, 54, 125 –
 130, 407
 hajdúk 40, 54, 209–211, 214,
 223
 Hajdúság 23, 126
 Hajdúság Múzeum 580
 hajdúszoboszlói gyógyvíz 129, 484
 hajdútánc 54, 787, 788, 798, 800
 hajdúvárosok 35, 40
 hajózás 443–445, 978
 halasi csipke 120, 940
 halászat, tógazdaság 427, 428
 halászcserda 963
 halmazos település 33, 119
 „Halotti Beszéd és Könyörgés” 56,
 582, 674, 675
 Hamerli-kesztyűgyár 93
 Hámosi-tó 141
 hangosfilm 771
 Hanság 18, 23, 86, 100, 101
 Hanság Múzeum 580
 „Harc” 600
 harkányi gyógyvíz 94, 95, 484
 Hármasszövetség 249
 harmincéves háború 212, 214, 215,
 682
 hároméves terv 293, 295, 305
 háromhatalmi egyezmény 278, 279,
 281
 három nemzet uniója 190
- „Háry János” 700
 határátlépő helyek 977, 978
 Határozati Párt 247
 határőrezredek 238
 határörvidék 223
 Havasalföld 209
 Havaselve 191, 241
 Hazafias Népfront 306, 316, 318,
 329, 333, 547, 602, 603
 Hazafiúi Magyar Társaság 690
 „Hazai Tudósítások” 595
 hazai turisztaforgalom 959
 háziipar 174, 180
 Háziipari és Népi Iparművészeti
 Szövetkezetek Országos Szövet-
 sége (HISZÖV) 312, 937, 938
 háziipari szövetkezeti boltok 939
 háztáji gazdálkodás 396, 401
 Hegyalja 25, 399
 Hegyhát 107
 Helikon kiadó 588
 Helikon-könyvtár 89, 560
 Helikon Ünnepek 89, 981
 „Hellén Könyvtár” 584
 helyi tanácsok 3, 322
 helyreállítás és újjáépítés 344, 357,
 371, 373, 376, 378, 381, 384, 438,
 440, 461, 559, 565, 568, 576, 652,
 950
 helytartótanács 77, 223, 225, 232,
 236, 247, 583
 Herculia 98
 Herendi porcelán 857, 914, 918
 herma 102, 179, 905
 Herman Ottó Múzeum 580
 Hernád 16, 25, 136, 141
 „Hétfői Hírek” 603
 hetilapok 603
 hét szabad művészet 525
 Heves megye 3, 147–150, 387,
 407, 408
 Hévízi tó 19, 492
 „Híd” (Jugoszlávia) 600, 750
 Hidi vásár 981
 hidrológiai tudományok 655
 „Himnusz” 232, 699, 700
 hímezés 930, 931, 939, 940
 hírközlés 437, 447
 hírlap és folyóirat terjesztés 447
 históriás ének 786, 794
 „Hitel” 230, 697
 hiteleshelyek 103, 110, 564
 hitvitázó drámák 755
 hivatalos állami nyelv 248
 hivatásos színjátszás 755
 hódmezővásárhelyi iskola 898
 hódmezővásárhelyi majolika 918
 holicai fajansz 914
 „Holnap” 717, 722
 „Honderű” 595
- honfoglalás 48, 53, 81, 125, 172,
 175, 269, 424, 570, 673
 Honvédelmi Bizottmány 240, 241
 Honvédelmi Bizottság 1, 318
 Honvédelmi Minisztérium 2, 321
 Honvéd Levéltár 565
 horka 172
 Horthy-rendszer 274, 276, 277,
 285, 290, 291, 298, 586, 600,
 662, 716, 730, 745, 747, 770
 Hortobágy 13, 17, 20, 23, 125 –
 129, 424, 425
 Hortobágyi Intéző Bizottság 954
 Horvátország 180, 191, 204, 237,
 243, 248, 279
 hospesek 182, 183, 186
 humanizmus 191, 197, 542, 553 –
 555, 582, 618–621, 645, 676 –
 678, 681, 682, 755, 828
 humán tudományok 631–632
 „Hungarian Exporter” 604
 „Hungarian Foreign Trade” 604
 „Hungarian Heavy Industries” 604
 „Hungarian Review” 604
 hungaricumok 555, 556
 Hunnia Biograph Társaság 769
 Hunnia Filmgyár Rt. 771
 hunok 171, 617, 674
 Hunyadi-párt 193
 „Huszadik Század” 598, 646, 747
 huszita mozgalom 189, 190, 195,
 582, 675
 hűbéri függés 178–180
- IBUSZ (Idegenforgalmi, Beszer-
 zési, Utazási és Szállítási Rt.)
 551, 953, 954, 974, 975
 IBUSZ külföldi képviselői 975
 idegenek betelepítése 48, 53, 224
 idegenforgalmi központok 968
 idegenforgalmi létesítmények háló-
 zata 954
 idegenforgalmi tájegységek 954
 idegenforgalom 442, 953–982
 idegenforgalom szervezete 954
 idegenvezetés 955
 Ideiglenes Nemzetgyűlés 128, 285,
 286, 318, 329
 Ideiglenes Nemzeti Kormány 285 –
 288, 301
 „Ifjú Proletár” 598, 600
 ifjúsági irodalom 590–591
 Ifjúsági Színház 761
 Igazságügyminisztérium 2, 321
 „Igaz Szó” 751
 igricek 673, 786
 illírek 74, 103
 Imperial 421
 impresszionizmus 871, 874

- Imre herceg legendája 675
 infúció 272, 273, 292, 293, 344, 345
 ingókövek 10, 96, 157
 Intercisa 46, 578
 „Internacionálé” 738
 I. Internacionálé 337, 597
 II. Internacionálé 251, 271, 337
 internátus 540
 Interparlamentáris Unió 951
 ipar 356–394
 ipar ágazatai 363–383
 ipar államosítása 311, 358
 Iparegyesület 234
 Ipari Bizottság 1, 318
 ipari és bányásznépesség 49
 ipari formatervezés 922
 ipari jellegű városok 43, 46
 ipari keresők 51, 52, 466
 ipari művészet 917–922
 ipari népesség 28, 246, 356–359
 ipari nyersanyagok 360, 362–363, 396
 iskolák 529
 Ipari Tanulók Egészségvédelmi Intézete 480
 ipari telephelyek 27
 ipari települések 62
 ipari termelés 256, 347, 348
 iparművészet 881, 897, 902–922
 „Iparművészet” 919
 Iparművészeti Főiskola 66, 537, 919, 920, 922
 Iparművészeti Iskola 530, 917, 918
 Iparművészeti Múzeum 66, 567, 574, 662, 872, 913, 917
 Iparművészeti Tanács 920–922
 iparosítás 37, 343, 358, 364, 373, 374, 378, 393, 395, 439, 461, 857
 iparostanoncok iskolái 530
 ipartelepek 131
 iparvállalatok 249, 383–394
 iparvidékek 383–394
 iráni törzsek 53, 55
 irodalmi lapok 603, 644, 748, 750
 „Irodalmi Szemle” 750
 „Irodalmi Újság” 748
 irodalomtörténet 627, 631, 635, 650, 662–663
 „Irodalomtörténet” 644
 „Irodalomtörténeti Közlemények” 644
 irodalomtudomány 644
 irredentizmus 270, 943
 Isis szentély (Iseum) 161, 982
 iskoladrámák 688, 755
 iskolai filmoktatás 773, 780
 iskolák államosítása 532
 iskolaorvosi intézmény 486, 531
 ismeretterjesztés 545–552
 ismeretterjesztő akadémiák 549, 550
 ismeretterjesztő irodalom 552, 591, 592
 Isten egyháza 335
 István király legendái 675
 István Király Múzeum 578, 581
 izraelita hitközség 336
 Jagelló-korszak 204
 Jajca vára 193
 jakobinus mozgalom 229, 230, 235, 556, 595, 629, 689, 691, 703, 949, 992
 Janus Pannonius Múzeum 94, 578, 580
 járásbíróságok (városi, budapesti kerületi bíróságok) 2, 324
 járási jogú városok 3, 322
 járások 3, 322
 járványügy 489–492
 Jász Múzeum 580
 jászkun városok 40
 jászok 53, 188
 Jászság 23, 927
 játékfilmek 769–771, 775, 779
 játékkiskola 530
 „Jelenkor” 603, 749
 Jeli arborétum 111
 jezsuiták 624, 625
 jobbágyfelszabadítás 27, 232–236, 246, 356, 396, 400, 697, 699
 jobbágyság 32, 174–189, 195–201, 206, 210–212, 216, 218, 222, 223, 225, 228–233, 697
 jobbágytelkek 33
 jocularok 673, 674, 785
 Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottság 1, 318
 jogrendszer 325–327
 jogtudomány 630, 645, 650, 651, 662
 Jókai-kódex 56, 675
 Jókai Színház 761
 József Attila Szabadegyetem 550
 József Attila Színház 767
 József Attila Tudományegyetem 537
 József Attila Tudományegyetem Könyvtára 562
 József Nádor Ipartanoda 529, 633, 636
 jövedelmi alternatívák 452
 „Jövendő” 598
 jövevényszavak 55
 jugoszláviai magyar irodalom 750
 Jurisich Miklós Múzeum 580
 kagán 171, 172
 kajak, kenu 510
 Kájoni-kódex 787
 „Kalangya” 750
 Kalotaszeg (Calata) 927, 928, 930, 931
 kálvinisták 622
 kálvinista egyháztörténet 627
 kameralizmus 628
 Kámoni arborétum 110
 kancellária 180, 198
 Kandó-féle villanymozdony 642, 657
 Kanizsai Dorottya Múzeum 579
 kaolin 20, 138, 142
 kapás földművelés 171
 kapitalista fejlődés 204, 206, 230
 Karancs 24, 151
 karlócai béke 217
 karlócai szerb kongresszus 237
 Karoling-birodalom 174
 Károlyi-párt 259
 Kárpátalja 277, 740
 Kárpát-medence 9, 12–15, 56, 60, 172, 174, 175, 571, 673
 Kárpátok 9, 10, 13, 21, 26, 53, 172, 192, 204
 Kárpát-Ukrajna 264, 751, 926, 927
 kartéziánizmus 622–624, 686
 kartográfia 625, 630
 kassai dóm 827
 „Kassai Munkás” 600, 741
 katolikus iskolák 526
 Katona József Múzeum 580
 Katona József Színház (Kecskemét) 761
 Katonatanács 259, 263
 katonatáncok 800
 kávéházak 957, 964, 966
 „Kayserliche Ochsenhandlung” 215
 kazár törzsek 53, 171, 813
 kazettás famennyezet 932, 933
 Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum 574
 Keleti-főcsatorna 17, 18, 119, 126, 134
 „Kelet Népe” 600, 721
 Kelet-Pannonia 66
 Kelet-zalai dombság 24
 kelták 98, 103
 Kemenesalja 23
 Kemeneshát 24
 kémia 636, 647, 653–655
 kende 172
 „Képes Krónika” 175, 187, 499, 553, 582, 599, 617, 675, 826
 „Képes Magyar Irodalomtörténet” 585
 „Képes Magyar Legendárium” 553

- „Képes Újság” 599
 „Képes Újság” 603
 képviselőház 272, 276
 Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége 920, 921
 Képzőművészek Új Társasága (KUT) 885
 Képzőművészeti Alap 920
 Képzőművészeti Főiskola 66, 537, 894
 Képzőművészeti Körök Országos Kiállítása 552
 kerámiaművesség 881, 920
 kereskedelem jellege és szervezete 454–456
 Kereskedelmi Bizottság 1, 318
 kereskedelmi iskolák 530
 kereskedelmi tevékenység jellemzői 455–456
 kereskedelmi útvonalak 34
 kereskedelmi vállalatok nyeresége 455
 keresletanalízis 449, 450
 kereslettervezés 449–451
 keresztény királyság 175, 178
 Keresztény Múzeum 576, 580, 581, 825
 Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 272
 kereszténység 176, 178
 Keresztényszocialista Néppárt 261
 keresztény testvérgyülekezet 336
 kerített városok (civitas) 89, 187
 Kerkavidék 23
 Kertészeti Egyetem 66, 418, 537
 Kertészeti Egyetem Könyvtára 562
 Kertészeti és Szőlészeti Főiskola 418
 Kertészeti Kutató Intézet 418
 kertváros 30, 31
 Keszthelyi-hegység 24, 87, 88, 112
 kézilabda 511, 512
 kéziratok énekgyűjtemények 684
 kézműipar 917, 936
 kézművesség 180
 khász-birtok 201, 202
 Kiadói Főigazgatóság 587–589
 Kiadói Tanács 587
 kiegyezés 78, 247–249, 252, 356, 500, 585, 596, 636, 664, 706, 712, 715, 857, 943
 kilenced 186, 187, 190, 198
 „Kilencszáztizenhét” 738
 Kilián György Testnevelési Mozgalom 503, 518
 Kína Múzeum 575
 Kincsem 421
 kincstartóság 193
 királyi akadémiák 527
 királyi bíróságok 193
 királyi birtokok 33, 178, 180, 181
 királyi korona 176, 902, 908
 királyi szálláshely 67
 királyi székhely 74, 131
 királyi tanács 180
 „Királyoknak Tüköre” 621
 király személyes bírósága 193
 Kisalföld 22, 23, 38, 50, 54, 80, 85, 86, 925
 Kisalföld részterületei 23
 kisantant 272, 274
 kisárutermelők 312, 314
 Kis-Balaton 18, 87, 154, 159
 Kiscelli Múzeum 572, 579
 Kisdédóvívintézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 528
 kisdédóvív-képző intézet 528
 Kisfaludy Társaság 698, 701, 706, 710
 kishajó-járatok 447
 kisipari szövetkezetek 312, 938
 Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége (OKISZ) 312, 321
 kisipari termelőszövetkezetek 350, 358, 379
 Kisiparosok Országos Szervezete 335
 kiskereskedelmi értékesítési formák 454
 Kiskereskedők Országos Szabad-szervezete 335
 kiskörei vízlépcső 18, 150
 Kiskun Múzeum 580
 Kiskunság 53, 118, 580, 927
 Kis-Sárrét 17, 18, 19, 23, 120
 Kistadion 504, 505
 „Kis Újság” 601
 kivándorlás 48, 52, 343
 klasszicizmus 73, 689, 694–696, 698, 849–857, 924, 931
 Klimó-gyűjtemény 94
 klubok 549, 551
 Kner Nyomda 120, 586
 koalíció 254–256
 kocsmák 957
 Kohászati Múzeum 576
 Kohó- és Gépipari Minisztérium 2, 321, 885
 kolíni csata 227
 kollégiumok 534, 540
 kolóniák 31
 kolozsmonostori egyezmény 190
 kolozsvári egyetem 530, 636
 kolozsvári egyetem könyvtára 557
 kolozsvári iskola 686
 Komárom megye 3, 103–104, 407, 408
 Komló Múzeuma 579
 kommerszfilm 771, 774
 „Kommunista” 600
 Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) 306, 330, 332, 543, 547, 548, 603
 Kommunista Internacionálé 262
 Kommunisták Magyarországi Pártja 260, 262, 337, 598, 728, 738, 747
 „Kommün” 271, 600
 koncentráció a kereskedelemben 455
 Konjunktúra és Piackutató Intézet 464
 Konstantinápoly 192, 202, 554, 831
 konstanzi zsinat 617
 konzuli egyezmények 947
 korcsolyázás 511
 koreográfia 805–809
 kórházak 476, 482–484
 kormánybizottságok 320
 kormányrendeletek 327
 koronázási palást 177, 813
 „Kortárs” 603, 730, 749
 „Korunk” (Románia) 600, 741, 751
 korvinák 554, 830, 834, 907, 908
 Kossuth-emigráció 245, 246
 „Kossuth Hírlapja” 596, 701
 Kossuth Lajos Emlékmúzeum (Cegléd) 580
 Kossuth Lajos Emlékmúzeum (Monok) 570
 Kossuth Könyvkiadó 588, 592
 Kossuth Lajos Tudományegyetem 128, 537, 548
 Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára 558, 559, 562
 Kossuth-Rádió 610
 „Koszorú” 596
 Koszta József Múzeum 581
 kovaföld 20
 Kosmosz kiadó 588
 kök-türkők 171
 Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) 359, 362, 367, 368, 371, 373, 374, 416, 461, 462, 943, 944, 946, 947
 Könnypipari Minisztérium 2, 321, 587
 könyvexport – import 593
 könyvkereskedelem 584–587
 könyvkiadás 582–593
 könyvkiadás szervezete 587–589
 könyvkiadók 588, 589
 könyvkiadók államosítása 587
 könyvnapok 587
 könyvnyomtatás 197, 207, 582, 583, 700
 „Könyvtájékoztató” 589
 könyvtári dokumentáció 561

- Könyvtártudományi és Módszer-
tani Központ 562
könyvtárak 553—562
könyvterjesztés 588—590
kőolaj 82, 344, 345, 360, 362
kőolaj- és földgázmezők 115, 367—
369
Körösök 17, 443
körös-radiális utcahálózat 32
Körös-vidék 23
Körösház 767
körtelefon 609
körzeti gyermekorvos 478, 486
körzeti iskolák 533
körzeti orvos 492
Kőszegi-hegység 23, 105, 109
Kőszeg vára 161
Közcsendi Bizottmány 236
közegészségügy 478, 489—492
Közegészségügyi—Járványügyi Állomások (KÖJÁL) 489, 490
Közép-dunántúli Iparvidék 81, 82,
104, 370
középfokú oktatás 531
középfokú technikumok 536
középiskolák 530
középkori iparművészet 902—907
középkori magyar egyetemek 617
középkori városjelleg 33
Közép-Tiszavidék 23
Közgazdasági Főiskola 531
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
588
közgazdaságtudomány 629, 632,
635, 645, 651, 661
közlekedés 59, 64, 97, 178, 436—
447, 649
Közlekedés- és Postaügyi Minisz-
térium 2, 321, 885
közlekedési dolgozók 51, 437, 438
Közlekedési és Távközlési Műszaki
Főiskola 102, 327, 537
Közlekedési Múzeum 576
közművelődési könyvtárak 546,
549, 557, 559, 560, 562
„Köznevelés” 544
közoktatás demokratizálása 530
Központi Bányászati Múzeum 576,
581
központi hatalmak 258
Központi Iparvidék 386—387
Központi Népi Ellenőrzési Bizott-
ság 2, 320, 321, 325
Központi Statisztikai Hivatal 2, 321
Központi Statisztikai Hivatal
Könyvtára 562
községek 3, 26, 50, 322
közsabadok 177, 178
közteherviselés 236
közúti hálózat 440
közúti határátkelő helyek 978
közúti közlekedés 440—442, 446,
978
közúti teherszállítás 441
KRESZ 442
„Kritika” 603
kritika és irodalomtörténet 747,
749
„Kritikai Lapok” 701
kritikai realizmus 710—715, 717,
749
krónikák 674, 675, 828
Kulturális Bizottság 1, 318
kulturális egyezmények 948, 949
kulturális központok 549
kunhalmok 23
kunok 53, 183, 188
Kunország 185
Kuny Domokos Múzeum 581
kuruc énekek 685
kurucok 224
kuruc szabadságharcok 214, 216,
219, 226
„Külföldi Klasszikusok” 586
külföldi légiközlekedési vállalatok
978
„Külföldi Regényírók” 584, 586
külkereskedelem 194, 195, 293,
374, 377, 457—464
Külkereskedelmi Minisztérium 2,
321
külkereskedelmi vállalatok 463,
464
külpolitika 943
Külső-Somogy 24
külterület 28, 31, 32
külterületi lakott helyek 26, 28
külterületi népesség 26, 50
Külügyi Bizottság 1, 318
Külügyminisztérium 2, 321
kvarcit 20
kvintváltás 781, 783, 784
labancok 224
labdarúgás 512
lakásellátottság 449
lakosságcserek 48, 54
lakótelepek 62, 64
Landerer és Heckenast-féle nyom-
da 584
„Lapok a lovászat és vadászat
köréből” 500
lapterjesztés 605
László király legendája 675
latin iskolák 526, 527
latin nyelvű humanista irodalom
676
latin nyelvű keresztény irodalom
674
latin nyelvű krónikák 582
„Látóhatár” 604, 730
lebegő vasút (1837) 438
légi közlekedés 445, 446, 950
legújabbkori kritika és esztétika
747—748, 750
Legújabbkori Történeti Múzeum
568, 575
légügyi egyezmények 950
Lehel kürtje 580
Lehel monda 673
lélektan 646, 661
lélektani film 769, 776
lengyel—erdélyi unió 207
lengyel légió 241
Lengyelország 11, 178, 200, 206,
208, 210, 212, 214, 220, 227,
276—278, 439, 442, 460, 678,
681
Levédia 172
levéltárak 553, 563—566
Levéltárak Országos Központja
565, 566
Levente Egyesület 501
libertusok 177
lignit 20, 81, 109, 137, 142
linzi béke 214, 221
liptószentmiklósi gyűlés 238
Liptó vármegye 826
Liszt Ferenc Múzeum 581
Littke-pezséggyár 93
lófogatú közúti vasutak 446
lófogatú omnibusz 446
lótenyésztés 420
lovassiskolák versenyei 982
lovassport 420, 513
lővérek 103
lövészet 514
„Lúdas Matyi” 603, 694
„Ludas Matyi” (periodika) 738
„Ludas Matyi” (táncjáték) 808
„Ludas Pannoniensis” 618
Lukács cukrászda 964
lutheránus vallás 207
„Ma” 598, 599, 728, 739, 741, 880
Madách Színház 66, 759, 761, 764,
766
madárvédelem 153
magánkereskedelem 349, 454
magánkisipar 349, 358
magánlevéltárak 566
magánszektor 349, 350, 467, 470,
471
magánszínházak 758
Magvető Könyvkiadó 588
magyar államalapítás 33, 172—177
Magyar Állami Hangversenyzené-
kar 797

- Magyar Állami Operaház 64, 66, 72, 74, 250, 767, 789, 791, 792, 801, 805—808, 859, 864
 Magyar Államvasutak (MÁV) 438, 442
 Magyar Általános Hitelbank 585
 Magyar Atlétikai Club (MAC) 507
 Magyar Atlétikai Szövetség 507
 Magyar Autóklub 976, 981
 Magyar Bélyegyűjtők Országos Szövetsége 334
 Magyar Birkózók Szövetség 509
 Magyar Camping és Caravanning Szövetség 976
 „Magyar Csillag” 600
 Magyar Dolgozók Pártja 294—299, 302, 338, 601
 Magyar Élet kiadó 586
 „Magyar Encyclopaedia” 526, 623, 685, 687
 Magyar Építőművészek Szövetsége 334
 Magyar Evezős Szövetség 510
 Magyar Filmarchívum 768
 Magyar Film Iroda Rt. (MFI) 770, 773
 Magyar Filmtudományi Intézet 780
 Magyar Filozófiai Társaság 646
 Magyar Forradalmi Munkás—Paraszt Kormány 1, 2, 305, 317, 319, 338, 607
 Magyar Forradalmi Munkás—Paraszt Kormány állandó bizottságai 2, 320
 Magyar Fotóművészek Szövetsége 334
 Magyar Földrajzi Társaság 640
 Magyar Front 285, 290, 328
 „Magyar Futár” 600
 Magyar Függetlenségi Népfrent 329
 Magyar Gazdasági Egyesület 231
 „Magyar Gênioz” 717
 „Magyar Grammatica” („Grammatica Hungarolatina”) 619
 „Magyar Gyógyszerkönyv” („Pharmacopaea Hungarica”) 492
 Magyar Helikon 675
 „Magyar Hírek” 604
 „Magyar Hírlap” 602
 „Magyar Hírmondó” 584, 594, 691
 Magyarhoni Földtani Társulat 636, 639
 Magyar Honvédelmi Sportszövetség 548
 Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ) 504
 „Magyar Ifjúság” 603
 „Magyar Iparművészet” 917
 Magyar Iparművészeti Társulat 917
 magyar irodalmi nyelv kialakulása 56
 magyar irodalom a szomszédos országokban 750, 751
 „Magyar Írók Élete és Művei” 643
 Magyar Írók Szövetsége 334, 601, 603, 748, 749
 Magyar Jogász Szövetség 334
 Magyar Kárpát Egyesület 517
 Magyar Képzőművészek Szövetsége 334
 „Magyar Klasszikusok” 586
 Magyar Kommunista Párt 284—294, 328, 329, 338, 501, 546, 587, 774
 magyar konyha 966—968
 magyar kormányshékek 77
 magyar korona 176, 192
 „Magyar Könyvesház” 584
 Magyar Könyvkereskedők Egylete (Kiadói és Könyvkereskedelmi Egyesület) 585
 Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete 587
 Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése 593
 „Magyar Könyvszemle” 557
 „Magyar Könyvtár” 585
 „Magyar Közlöny” 327
 „Magyar Kurír” 594
 magyar külképviseletek székhelyei 3—5
 Magyar Labdarúgó Szövetség 33, 513
 Magyar Légiforgalmi Részvénytársaság (MALERT) 445
 „Magyar Logikátka” 623
 Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetsége 514
 Magyar Lovas Szövetség 514
 Magyar Megújulás Pártja 278
 „Magyar Munkás” (Párizs) 600
 „Magyar Museum” 595, 691, 692, 695
 „Magyar Nap” (Moravska Ostrava) 600
 „Magyar Nemzet” 601, 602, 604
 Magyar Nemzeti Bank 2, 64, 276, 327, 464
 Magyar Nemzeti Bibliográfia 557
 Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága 284
 Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 285—288, 290, 295, 328, 329
 Magyar Nemzeti Galéria 64, 66, 74, 250, 569, 574, 662, 868, 872
 Magyar Nemzeti Múzeum 66, 73, 78, 236, 237, 556, 560, 567, 568—570, 572, 574, 575, 629, 636, 637, 849, 853, 873, 909, 911, 913
 Magyar Nemzeti Múzeum Képtára 572
 magyar nép eredete 53, 171
 magyar nép etnikai csoportjai 53
 Magyar Néphadsereg Művészegyüttese 799
 Magyar Néphadsereg Színháza 761, 766
 Magyar Népköztársaság 1—5, 291—306, 309, 312, 313, 315, 318, 321, 327, 608, 664
 Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1, 295, 309, 326
 Magyar Népköztársaság jogrendszere 325—327
 Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 2, 324, 325
 Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatai 943—952
 Magyar Néprajzi Társaság 645
 „Magyar Népzene Tára” („Corpus Musicae Popularis Hungaricae”) 592, 663, 782
 Magyar Nevelési Társaság 529
 Magyar Nők Országos Tanácsa 332, 333, 547, 603
 magyar nyelv 55—58, 228
 magyar nyelv hivatalos államnyelvévé tétele 230
 „Magyar Nyelvőr” 644
 Magyar Nyelvtudományi Társaság 644
 Magyar nyelvű Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége 740
 magyar nyelvű humanista irodalom 678
 magyar nyelvű írásbeliség 675
 magyar nyelvű vallásos irodalom 675
 magyar nyelvű világi irodalom 676
 „Magyarok” 601
 Magyarok Világszövetsége 604, 976
 Magyar Ornitológiai Központ 153
 „Magyarország” (1893) 599
 „Magyarország” (1964) 603
 Magyarország diplomáciai kapcsolatai 3—5
 Magyarország földtörténete 9—12
 Magyarországi Általános Munkásegylet 251

- Magyarországi Általános Munkáspárt 251, 337, 597
- Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa 588
- Magyarország igazgatási tagozódása, 3, 26
- Magyarországi Munkáspárt 337
- „Magyarországi Műemlékek Topográfiája” 662
- magyarországi nemzetiségek szövetségei 334
- Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa 335
- Magyarországi Szociáldemokrata Párt 251, 255, 257–259, 261–263, 266, 269, 271, 272, 274–276, 281–284, 287, 291–294, 328, 329, 337, 338, 545, 558, 586, 597, 729, 745, 746
- Magyarországi Szocialista Munkáspárt 274, 337
- Magyarországi Szocialista Párt 266, 337
- „Magyarország Művészeti Emlékei” 662
- Magyarország népessége 26
- Magyar Országos Asztali Tennisz Szövetség 507
- Magyar Országos Horgász Szövetség 334, 976
- Magyar Országos Levéltár 66, 570, 642
- Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) 261, 269, 600
- Magyarország szerződése a baráti szocialista országokkal 945–947
- Magyarország természeti tájai 22–25
- Magyarország területe 9
- Magyarország Területi Egységének Ligája 261
- Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 632
- Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége (MOTESZ) 498, 669
- „Magyar Philosophiai Szemle” 646
- Magyar Rádió és Televízió 447, 607–614, 797, 948
- Magyar Rádió lakihegyi nagyadója 610
- „Magyar Regényírók Könyvtára” 585
- „Magyar Remekírók Könyvtára” 585
- „Magyarság” 600
- „Magyar Sajtó” 608
- Magyar Sajtó Napja 606
- „Magyar Szépirodalmi Szemle” 701
- magyar színjátszás kezdetei 755, 756
- Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 303, 304, 319, 328, 332, 337–339, 588, 602, 606, 775
- Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 339, 943
- Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Ellenőrző Bizottsága 339
- Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 319, 339
- Magyar–Szovjet Baráti Társaság 334, 547, 603
- Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 587
- Magyar Tanácsköztársaság 78, 259–271, 275, 294, 329, 337, 530, 546, 558, 564, 568, 575, 576, 586, 646, 649, 662, 720, 722, 723, 728–731, 734, 737–741, 747, 758, 775, 794, 806, 880, 881, 890, 943
- Magyar Társadalomtudományi Társaság 545
- Magyar Távirati Iroda 2, 605–607
- Magyar Tekézők Szövetsége 516
- Magyar Tenisz Szövetség 516
- Magyar Természettudományi Társulat 545, 632
- Magyar Testnevelési és Sportszövetség 33, 502, 506, 602, 958, 976
- Magyar Testnevelési és Sport Tanács 502, 506
- Magyar Testnevelési Főiskola 504
- Magyar Történelmi Emlékbizottság 328
- Magyar Történelmi Képcsarnok 570
- „Magyar Történelmi Tár” 634
- Magyar Történelmi Társulat 642
- magyar törzsszövetség 171, 172, 175, 176
- Magyar Tudományos Akadémia 2, 64, 66, 73, 78, 231, 248, 321, 327, 335, 477, 564–566, 572, 584, 586–588, 596, 631, 632, 634, 636, 639, 664–666, 698, 707, 710, 730, 781, 785, 855, 856, 948, 951
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 66, 554–557, 558, 560, 562
- Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei 89, 94, 96, 103, 498, 631, 647, 648, 660, 667, 785, 795
- Magyar Tudományos Akadémia tudományos társaságai 669
- Magyar Tudós Társaság 631
- „Magyar Ujság” (1867) 596
- „Magyar Ujság” (később „ÚjSzó”) 601
- Magyar Újságírók Szövetsége 334, 608
- Magyar Úszó Szövetség 518
- Magyar Úttörők Szövetsége 332
- Magyar Vadászok Országos Szövetsége 334, 431, 976
- magyar várostípusok 38
- Magyar Vendéglátóipari Múzeum 576
- Magyar Vöröskereszt 333, 334, 475, 486, 493, 548, 604
- Magyar Zeneművészek Szövetsége 334, 795
- „Mai Nap” 601
- mai újságok és folyóiratok 602–605
- majorok 28, 31
- majorsági gazdálkodás 206, 210, 224, 225, 229
- MALÉV AIR-Tours 975
- mangán 20, 81
- manierizmus 682, 683
- manufaktúrák 77, 226, 227
- manysík 55
- Marcál-medence 23
- Márciusi Front 600, 601, 733
- „Márczius Tizenötödike” 595
- Margitsziget 60, 61, 62, 418
- Margitszigeti Szabadtéri Színpad 761, 763
- marhakivitel 188, 206, 209, 210, 215, 216, 225
- Mária Magdolna-templom 67, 72
- Maros 23, 176, 209
- Maros–Körös köze 23
- marxizmus 643, 646, 651
- Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 66, 532, 537
- Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára 562
- második bécsi döntés 278
- második jobbagyság 200
- második világháború 48, 52, 78, 278, 309, 325, 337, 344, 357, 358, 360, 364, 366, 368, 370, 371, 373, 376, 378–381, 384, 395, 396, 406, 408–410, 414, 419, 421, 422, 426, 429, 434, 438, 445, 465, 466, 469, 484, 489, 492, 501, 558, 565, 568, 572, 575, 576, 597, 599, 600, 613, 724, 730, 739, 740, 750, 760, 818, 836, 891, 945, 953, 958
- matematika 620, 626, 629, 630, 638, 652
- materialista filozófia 629

- Matematikai és Physikai Társulat 639
 Mátra 9, 10, 13, 20, 24, 136, 147, 399, 658
 Mátraalja 137, 366
 Mátra—egervidéki Intéző Bizottság 955
 Mátra Múzeum 580
 Mátyás király kálváriája 578, 830, 908
 Mátyás király Múzeum 570, 581
 Mátyás-templom 71, 72, 78, 166, 823, 828
 Matyó föld 141
 matyók 54, 926
 Matyó Múzeum 580
 matyó népművészet 147
 mechanika 641
 Mecsek 20, 21, 24, 30, 38, 54, 80, 82, 84, 85, 92, 93, 383
 Mecsek Kupa 982
 Medicina Könyvkiadó 588
 Medves 24
 megyei (fővárosi) bíróságok 2, 324
 megyei idegenforgalmi hivatalok 955—957
 megyei jogú városok 3, 322
 megyei levéltárak 564—565
 Megyei Művelődési Házak 549
 megyék 3, 91—115, 118—135, 140—152, 176, 180, 196, 204, 210, 322
 Megyer törzs 39, 56
 méhészet 428—429
 Meleghegyi védett terület 157
 mélyfúrások 20
 Mentelmi és Összeférhetetlenségi Bizottság 1, 318
 mentelmi jog 319
 mentőszolgálat 482
 „Mercurius Hungaricus” 594
 „Mercurius Veridicus ex Hungaria” 583
 merkantilizmus 225
 Mérnöki Intézet (Institutum Geometricum) 628, 636
 merseburgi csata 174
 mescserek 172
 „Mesterművek” 585
 Meteorológiai Világszervezet 951
 metodisták 335
 Mezőföld 22, 80, 81, 84, 95, 96, 107, 116
 mezőgazdaság 64, 178, 249, 256, 395—435
 mezőgazdaság állami szektora 349, 401
 mezőgazdaság átszervezése 750
 mezőgazdaság gépesítése 348, 431, 433, 441, 657
 mezőgazdasági akadémiák 531, 555
 mezőgazdasági áruterelés 187, 188, 195, 200, 206, 210
 Mezőgazdasági Bizottság 1, 318
 Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium 2, 321
 Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központja 562
 Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat 588
 Mezőgazdasági Múzeum 567, 575, 577
 mezőgazdasági népesség 28, 50—52, 348, 396, 397, 465, 469
 mezőgazdasági szakirodalom 623, 625, 628, 629, 632
 mezőgazdasági szövetkezetek értékesítési tevékenysége 456
 mezőgazdasági települések 26
 mezőgazdasági termékek felvásárlása 456
 mezőgazdasági termékek kivitele 343, 346, 396
 mezőgazdasági termelés 345, 347, 396, 405—431, 448
 mezőgazdasági termelés befolyásolása 456
 mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedése 406—408
 mezőgazdasági termelőszövetkezetek 30, 43, 312, 345, 350, 370, 396, 401, 402, 415, 423, 429, 432, 465, 466, 469
 mezőgazdaság szövetkezeti szektora 349, 401
 mezővárosok (oppidum) 32, 34, 40, 119, 123, 124, 126, 134, 187, 189, 195, 198, 199, 202, 211, 223, 225
 Mikszáth Múzeum 575
 Millenáris-pálya 505
 Millennium 254, 256, 567, 576, 768, 953
 Millenniumi emlékmű 64, 72, 571, 870, 873
 „Milliók Könyve” 586
 minaret 134, 149, 150, 202, 835
 „Mindenek Gyűjtemény” 584, 690, 691
 Minerva kiadó 588
 miniatúra-festészet 617, 675, 826, 828, 831
 miniszterhelyettesek 321
 miniszteri rendeletek 321, 327
 minisztériumi ipar 358
 Minisztériumi Kiadók Bizottsága 587
 minisztériumi kutatóintézetek 667, 668
 minisztériumok 1, 2, 317, 321
 Minisztertanács 1, 2, 312, 315, 317, 319, 320, 325, 331, 566, 587
 Minisztertanács Tájékoztatói Hivatala 2, 607
 Miskolc 137, 138, 144, 145, 385, 389, 390, 440, 446
 Miskolci Nyári Egyetem 982
 modellezés 514
 „Modern Könyvtár” 586
 modern magyar művészet 868—901
 modern magyar zene 792—797
 mohácsi csata 71, 102, 199, 200, 207, 563, 619, 678, 679, 786, 831, 862, 909
 Moldova 53, 190
 moldvai magyarok 58
 monopóliumok 453
 Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó 588
 Móra Ferenc Múzeum 578, 580, 581, 731
 Mórággyi-rög 9
 Móri árok 96
 Morvaország 186, 196
 Mosoni-Duna 18, 100, 101
 Mosoni síkság 23
 Mozgó Szakorvosi Szolgálat 485
 mozik 614
 muhi csata 182
 mulattatók (jongleurök, Spielmannok) 673
 „Munka” 600, 728, 745
 Munkácsy Mihály Múzeum 580
 munkaerő-tartalékok 448
 munkaiskola elve 531
 „Munkás” (Kassa) 600
 munkásegyletek 530
 „Munkás Heti Krónika” 251, 586, 597
 munkásírók 746
 munkáslakótelepek 27, 46
 munkásmozgalmi sajtó 597
 munkásnegyedek 64
 „Munkások Ujsága” 595, 597, 703
 munkásosztály 250, 313, 337, 467, 585, 586, 743, 745, 746
 munkás—paraszt szövetség 288, 289, 297, 298, 305, 338
 munkás-sportegyesületek 501
 Munkástanács 262, 263
 Munkás Testező Egyesület 501
 Munka Törvénykönyve 326, 350, 484, 485
 Munkaügyi Minisztérium 2, 321
 Munkavédelmi Tudományos Kutatóintézet 480
 Muraköz 279, 826

- Murányvölgyi Unió 230
 múzeumok 567—581
 Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 557
 Múcsarnok 64, 72
 Műemlékek Országos Bizottsága 160
 műemlékvédelem 160—167
 „Műemlékvédelem” 552
 műfordítás 722—724, 730, 732, 736, 741, 744, 748, 749, 751, 757, 761
 műkedvelő művészeti mozgalom 552
 müncheni egyezmény 277
 műsorterv, műsorpolitika 760—763
 Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) 334, 669
 Műszaki Könyvkiadó 588
 műszaki múzeumok 576
 műszaki tudományok 630, 641, 649, 655—657
 műszaki-tudományos egyezmények 948, 949
 műtrágyázás 433, 434
 művelődéstörténet 643, 650
 Művelődésügyi Minisztérium 2, 321, 494, 532, 540, 544, 547, 560, 568, 569, 587, 593
 Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat 589
 „Műveltség Könyvtára” 585
 művészettörténet 569, 644, 650, 662
 „Művészi Ipar” 917
 Művész Színház 766
 műzene 785—797
- nádor 197, 198, 200
 nádorispán (comes palatinus) 180
 Nádor-kódex 786
 nagybányai iskola 867, 871—874, 886
 nagyhatárú települések 32, 85
 „Nagy Képes Világtörténet” 585
 Nagykunság 23, 53, 927
 nagylengyeli olajmezők 82
 Nagy-Milic 140
 Nagy Októberi Szocialista Forradalom 258, 337, 728
 Nagy-Sárrét 17—19, 23
 nagyszentmiklósi lelet 174, 813
 nagyszombati egyetem 526, 622, 624, 626, 683
 Nagytétényi Kastélymúzeum 575
 nagyvázsonyi lovasjátékok 982
 Nagyvázsony vára 113
- „Nagyvilág” 603, 605, 749
 Nándorfehérvár 192, 193, 199
 napilapok 602
 „Napjaink” 603, 749
 „Napkelet” 730
 napközi otthonok 530
 NATO 946
 természetes gazdálkodás 177, 178
 naturalizmus 715, 717, 720, 726, 727, 738
 nehézipar 82, 345, 346, 363—365, 467
 nehézipar államosítása 292, 311
 nehézipari export 347
 Nehézipari Minisztérium 2, 321
 Nehézipari Műszaki Egyetem 144, 532, 537, 898
 Nehézipari Műszaki Egyetem Könyvtára 562
 Nehézvegyipari Kutató Intézet 393
 Nekcsei-biblia 553, 582
 nemesi ellenállás 229, 691
 nemesi ellenállási jog 218
 nemesi függetlenségi mozgalom 229
 nemesi kiváltságok 619
 nemesi-nemzeti ellenállás 690
 nemesi reformmozgalom 236
 nemesi testőrség 689, 690
 nemesi vármegyék 36, 183
 nemesfém-monopólium 185
 nemesség 183, 186—196, 198—200, 204, 207, 210, 211, 215, 216, 220, 228—230, 232, 619
 Németalföld 197, 198, 207, 620, 678
 németek 54, 188
 német iskolák 525
 német megszállás 328, 330, 646
 német színészet Pesten 755, 756, 757
 Nemválasztók Pártja 337
 Nemzetek Díja 515, 521
 nemzetgyűlés 269, 318
 nemzeti bizottságok 285
 „Nemzeti dal” 236, 584, 705
 Nemzeti Egység Pártja 275
 nemzeti ételek 967
 Nemzeti Függetlenségi Front 294
 Nemzeti Függetlenségi Népfront 295
 nemzeti jövedelem 257, 277, 298, 311, 345—348, 353, 355, 357, 358, 396, 458
 nemzeti jövedelem és fogyasztás 450
 „Nemzeti Könyvtár” 584
 Nemzeti Munkáspárt 257
 „Nemzeti Munkaterv” 275, 276
- nemzeti nyelv 626
 Nemzeti Parasztpárt 281, 284, 287, 292—294, 328, 338, 737
 nemzeti polgári irodalom 706—714
 nemzetiségek 54, 232, 233, 236—238, 244, 245
 nemzetiségi iskolák 55, 538, 39
 nemzetiségi lapok 604
 nemzetiségi kérdés 252, 270
 nemzetiségi törvény 248, 249
 Nemzeti Sportbizottság 501
 Nemzeti Sportuszoda 62, 504
 Nemzeti Színház kamaraszínháza 763
 Nemzeti Színház (Kolozsvár) 755, 756, 757, 769
 Nemzeti Színház (Pest, Budapest) 698, 701, 755—761, 763, 764, 766, 774, 789
 Nemzeti Tanács 259
 Nemzeti Torna Egylet 500
 „Nemzeti Újság” 599
 Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 951
 Nemzetközi Bábjátékos Fesztivál 552
 Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség 333
 Nemzetközi Dunatúra 982
 Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank 947
 Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága 320
 Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Iroda 464
 nemzetközi légiközlekedés 978
 Nemzetközi Liszt-verseny 612
 nemzetközi lovasnapok a Hortobágyon 981
 Nemzetközi Mérésügyi Szervezet 949
 Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 951
 nemzetközi szerződések 944—950
 Nemzetközi Társastánc Verseny 981
 Nemzetközi Távközlési Unió 951
 Nemzetközi Újságíró Szervezet 608
 nemzetközi útvonalak 977, 978
 nemzetközi vonatok 977, 978
 neo-abszolutizmus 634
 Neoacquistica Commissio 218
 neobarokk 868, 870, 871, 882, 916
 neoklasszicizmus 884, 885
 neoromán stílus 74, 868
 „Nép Barátja” 596
 népdal 704
 népdalgyűjtés 781

- Népek Barátsága Nyári Egyetem 550, 982
népesség száma és megoszlása 48—52
népfrontmozgalom 328, 329, 333, 336
népgazdasági tervek 350 353, 461, 475
népgazdaság szocialista átszervezése 344, 349, 457
népi demokratikus hatalom 285—306
népi építkezés 931, 932
népies dal 789
népies költészet 684
népies műdal 791
népiesség 689, 698, 703, 710
népi építészet 164
népi iparművészet 939
Népi Iparművészeti Alap 937, 938
népi irodalom 772
népi írók 546, 600, 733—738, 745
népi kerámia 934—936
népi realizmus 701
népiskola 530
népi táncgyűttek 798, 799
népi ülnökök 324
népköltészet 684, 698, 699, 703, 742, 748, 936
népkönyvtárak 458
Népkönyvtárak Fejlesztésére Alakult Központi Bizottság 557
Népkönyvtári Központ 560
Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1, 2, 315, 317—321, 325, 326, 336, 666
Népköztársaság legfőbb ügyésze 2, 320, 325
„Néplap” 601
népművelés 545—552
„Népművelés” 548
„Népművelési Értesítő” 548
Népművelési Intézet 798
Népművelési Minisztérium 547, 587
Népművelési Propaganda Iroda 548
„Népművelés Külföldön” 548
népművészet 106, 108, 848, 923—940
népművészeti tájegységek 924—928
népművészeti tájházak 937, 939
népművészeti találkozók 982
népoktatás 529, 530
néprajz 569, 637, 645, 650, 662
„Néprajzi Értesítő” 572
„Néprajzi Közlemények” 572
néprajzi kutatás 936
Néprajzi Múzeum 567, 570—572, 574, 785, 798, 928, 936
„Népsport” 504, 602
Népstadion 64, 74, 502, 503, 505
népsűrűség 50
„Népszabadság” 602, 603
népszámlálások 26, 48, 51, 52, 54, 55, 466, 469
„Népszava” 251, 281, 331, 586, 597, 598, 599, 601, 602, 603, 745
Népszava Könyvkiadó 586
Népszínház 757
népszínmű 756, 757
népszokások 53
Népszövetség 274, 949
néptánc 798—804
néptánc-gyűjtés 798
népvándorlás 66
népviselet 54, 119, 928—930
népzene 781—785, 792, 793, 936
„Népzenei Könyvtár” 663
népzene-kutatás 572, 781, 798
nevelőmunka 543, 544
Nikápoly (Nikopol) 189
nikolsburgi béke 213
Nógrádi-medence 20, 24
nógrádi szénmedence 137
Nógrád megye 3, 150—152, 387, 407
nomád pásztortársadalom 171, 174, 177
„Nova Posoniensia” 583, 594
női táncok 800
nők akadémiaja 551
„Nők Lapja” 603
nőmozgalom 330, 332
nőnevelés 527, 528
növénytan 632, 636
növénytermelés 353, 406
növényvilág 21
„Nővilág” 596
nyelvemlékek 56, 675
nyelviskolák 549, 550
nyelvi tagozatú iskolák 533
nyelvjárások 53, 54, 56, 58
nyelvtudomány 627, 631, 635, 644, 650, 663
nyelvújítás 56, 595, 631, 689, 695, 698
nyersanyag-import 346, 348
nyersvas 145
nyilaskeresztes mozgalom 276—278, 284
nyírbátori stallumok 135, 831, 909
Nyírség 14, 23, 125, 398, 410
Nyolcak csoportja 879—880, 885, 889, 893
nyomdák 583—587, 619
„Nyugat” 586, 598—600, 717, 719—723, 724—735, 738, 740, 744, 745, 747, 770
Nyugat-dunántúli Intéző Bizottság 955
Nyugati-főcsatorna 18
„Nyugat Könyvtára” 586
Nyugat-zalai-dombság 23
nyugdíj 52, 475
Óbuda 39, 60, 62, 66, 67, 74, 77, 851
óbudai egyetem 677
Ó-katolikus egyház 336
oktatási és nevelési intézmények államosítása 530
ókeresztény emlékek 93, 161
Októberi Diploma 247
olajtermelés 445
ólaskertes városok 33, 126
olasz légió 241
olasz—magyar örök barátsági szerződés 274
„Olcsó Könyvtár” 585, 588
Olimpiai Játékok 500, 501—522
olmützi alkotmány 243
olmützi béke 196
ólom-cinkércék 20
„Olvasótár” 597
„Ómagyar Mária-síralom” 56, 582, 675
ómassai vashámor 145, 165
Onkopatológiai Kutatóintézet 489
ónodi országgyűlés 222
onogur-bolgárok 171
onogurok 56
opera 756
operett 757, 758, 792
„Orbis pictus” 622
óriásfalvak 85, 120, 123, 126, 135
„Orientalische Compagnie” 216
orientalisztika 644
Ormánság 23, 54, 92, 738
„Orpheus” 691, 695
orsós-piacutcás falutípus 33
országgyűlés 1, 2, 78, 128, 183, 185, 187, 191, 192, 194, 196—199, 203, 204, 210, 213—215, 217, 218, 222, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 236, 238—241, 243, 244, 306, 315—320, 325, 336, 607, 691, 697—699
Országgyűlés állandó bizottságai 1, 318
országgyűlési képviselők 316, 329
Országgyűlési Könyvtár 557, 561, 562
„Országgyűlési Tudósítások” 232, 595

- Országgyűlés tisztségviselői 1, 318
 Országház 64, 66, 250, 859
 Országos Anyag- és Árhivatal 2, 321
 Országos Atomenergia Bizottság 320
 Országos Bányaműszaki Főfelügyelőség 2
 Országos Béketanács 333
 Országos Bőr- és Nemikórtani Intézet 489
 Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet 490, 498
 Országos Frédéric Joliot-Curie Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutatóintézet 490, 498
 Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt 255
 Országos Gyógyszerészeti Intézet 492
 Országos Idegenforgalmi Tanács 953, 954
 Országos Kardiológiai Intézet 487–489, 498
 Országos Képtár 572
 Országos Korányi Tbc-Intézet 487, 496, 498
 Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ 558
 Országos Könyvhivatal 587
 Országos Könyvtári Központ 560
 Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács 560
 Országos Közegészségügyi Egyesület 637
 Országos Közegészségügyi Intézet 489, 496
 Országos Levéltár 563–565
 Országos Lovasnapok 982
 Országos Magyar Gyűjteményegyetem 565
 Országos Meteorológiai és Földmágnességi Intézet 639
 Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző 530
 Országos Munkaegészségügyi Intézet 480, 489, 496, 498
 országos múzeumok 568, 569 575
 Országos Műemléki Felügyelőség 160
 Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 2, 306, 320, 321, 327, 664
 Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ 66, 560, 562
 Országos Népművelési Tanács 547
 Országos Onkológiai Intézet 488, 489, 498
 Országos Orvostörténeti Könyvtár 562
 Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ 497, 560, 562
 Országos Pedagógiai Intézet 544
 Országos Pedagógiai Könyvtár 544, 560, 562
 Országos Reuma- és Fürdőügyi Intézet 492
 Országos Sport- és Testnevelési Tanács 502
 Országos Sportközpont 501
 Országos Statisztikai Hivatal 645
 Országos Szabadművelődési Tanács 546
 Országos Szakorvosképző Vizsgabizottság 496
 Országos Széchényi Könyvtár 66, 556–558, 560, 570, 629, 675, 766
 Országos Szövetkezeti Tanács 312
 országos tanulmányi versenyek 537, 543
 Országos Társadalombiztosító Intézet 475
 Országos Természetvédelmi Hivatal 2, 155, 159
 Országos Természetvédelmi Tanács 155
 Országos Testnevelési és Sport Bizottság 502
 Országos Testnevelési és Sportegészségügyi Intézet 504
 Országos Testnevelési Tanács 500, 501
 Országos Tervhivatal 2, 320, 321, 327
 Országos Ügyvédi Tanács 334
 Országos Vérttranszfúziós Szolgálat Központi Kutató Intézete 498
 Országos Vízügyi Hivatal 2
 Országos Zsidó Múzeum 581
 „Ország-Világ” 603
 Ország-Világjárók Baráti Köre 551
 „Orvosi Hetilap” 604, 636
 Orvosi Továbbképzés Központi Bizottsága 496
 orvosképzés 493–498
 „Orvosképzés” 496
 Orvostovábbképző Intézet 496
 „Orvostörténeti Közlemények” 576
 orvostudomány 621, 624, 626, 628, 630, 632, 637, 647, 658, 659
 orvostudományi kutatások 477, 493–498
 oszmán-török hatás 923
 osztatlan iskolák 530, 531
 Osztrák – Magyar Monarchia 54, 247–249, 257, 259, 262, 343, 356, 439, 440, 564, 943, 950
 óvodák 486, 533, 534
 óvónőképzők 532, 537
 ökolívás 514
 önálló export–import jog 462
 önálló szórványközségek 42
 önkényuralom 697, 700, 712, 943
 önképzőköri 543
 önkiszolgáló éttermi rendszer 963
 önkiszolgáló üzletek 455
 öntözéses földművelés 17, 18, 433–435
 Öntözési Kutató Intézet 157
 örökös földhöz kötöttség 199
 örökös jobbágyság 210, 227, 619
 örökválság 232, 236
 Őrség 31, 54
 Ősduna 14
 őshonos növénytelepülések 157
 ősiség 186, 230, 236
 őskeresztyéni gyülekezet 335
 Ősmátia 21
 „Összetartás” 600
 Őzirózsás Forradalom 78, 259–261, 267
 osztóndíjak 527, 532, 540
 ötéves terv 295, 296
 ötfokúság 781, 783, 784
 őtusa 515
 ötvösség 902–906, 908, 910, 912, 916, 920
 pákozdi csata 100, 239, 240
 Palócföld 931, 928
 Palóc Múzeum 580
 Palócnapok 982
 palócok 53, 54, 925, 929, 930
 pályaválasztási tanácsadás 534
 pannonhalmi bencés apátság 90, 99, 101, 674, 819
 pannonhalmi bencés apátság könyvtára 553
 Pannonia 10, 38, 103, 813, 832
 pannoniai flóratartomány (Pannonicum) 21, 81
 Pannonia Valeria provincia 94
 Panoráma kiadó 588
 panszofikus iskola 525
 parádi gyógyvíz 148, 150, 484
 parasztkarok 87
 paraszti bútorok 931, 932
 paraszti háziipar 936
 parasztfelkelések, parasztmozgal-
 mak 179, 190, 198, 207, 214, 219, 227, 252, 619, 675, 678

- parasztság 183, 186–188, 195, 199, 206, 209, 210, 214, 216, 218, 220, 230, 232, 234, 237, 238, 240, 244–246, 250, 314, 465, 468, 586, 619, 733–738, 743
 parasztvárosok 32
 párizsi magyar békeszerződés (1947) 945
 páros táncok 802, 803
 pártá 929
 Partium 203
 pásztorok faragásai 933
 pásztortáncok 54, 801, 802
 „Páztortűz” 751
 Pázmány Péter Tudományegyetem 537
 Pécs 3, 38, 41, 82, 85, 91, 92, 94, 95, 202, 204, 322, 367, 384, 385, 393, 440, 489
 Pécsi Balett 808
 pécsi egyetem 525, 676
 Pécsi Egyetemi Könyvtár 562
 Pécsi Orvostudományi Egyetem 94, 493, 537
 Pécsi Tudományegyetem 94, 537
 Pécsváradi vásár 982
 pedagógia 631, 646, 662
 pedagógiai (tanárképző) főiskolák 94, 124, 135, 532
 „Pedagógiai Szemle” 544
 pedagógusok továbbképzése 530
 PEN Club 334
 pénzadó 190
 pénzgazdálkodás 181
 pénzromlás 190
 pénzügyi megállapodások 950
 Pénzügyminisztérium 2, 321, 464
 pénzverés 178, 181, 185
 perlit 20, 142, 363
 Pest 36, 60, 61, 62, 77, 78, 102, 178, 194, 199, 202, 204, 232, 236, 241, 245, 438, 494, 583, 585, 626, 696, 698, 699, 700, 703, 704, 707, 709, 710, 790, 851, 854, 857
 Pest-Buda 691, 695, 698, 789, 856, 969
 Pest, Buda és Óbuda egyesülése 60, 250, 953
 „Pester Lloyd” 600
 „Pesti Divatlap” 595, 704
 „Pesti Hírlap” (1841–1849) 233–235, 584, 595, 596, 697
 „Pesti Hírlap” (1878) 596, 599, 725
 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 585
 „Pesti Napló” 596, 599, 600, 770
 Pesti Nemzeti Vívó Intézet 520
 „Pesti Pósta” 600
 pesti rév 66
 pesti síkság 60
 Pesti Szépitő Bizottság 851
 Pesti Testgyakorló Intézet 500
 „Pesti Újság” 600
 Pest megye 3, 130–134, 386, 407
 Pest megyei Levéltár 566
 Petőfi Irodalmi Múzeum 568, 575
 Petőfi-Rádió 610
 Petőfi Sándor Múzeum (Kiskőrös) 580
 Petőfi Színház 761
 Petőfi Társaság 575
 Pfeiffer-párt 294
 Philologiai Társaság 645
 „philosophia naturalis” 622
 piackutatás 449–452
 piarista szerzetesrendi iskolák 526
 Pilis 24
 pingálás 927
 placetum regium 189
 plein-air 866, 867, 871–873, 887
 pogánylázadás 178
 pogányság 176–179, 673, 674
 Polgári Demokrata Párt 294
 polgári demokratikus forradalom (1918–1919) 78, 259, 260, 261, 267, 598, 719, 720, 722, 728, 729, 733
 polgári demokratikus kormányzat 263
 polgári iskola 530
 polgári jogsegély-egyezmények 947
 Polgári Radikális Párt 259, 328, 338
 Polgári Törvénykönyv 326, 333
 polgárosodás 687, 689, 694, 697
 polgárság 194, 246, 554, 594, 685
 politechnikai oktatás 542
 „Politika és Társadalom” 585
 politikai és hadtudományi irodalom 623, 624
 Politikai Főiskola 327
 Politikai Tanácskozó Bizottság 946
 „Pomerium” 676
 Postamúzeum 447, 576
 posztimpresszionizmus 875, 878
 posztnagybányai impresszionizmus 898
 Potsdami Egyezmény 371
 pozsonyi egyetem 525, 618, 677
 pozsonyi káptalan könyvtára 553
 Pragmatica Sanctio 223, 226, 238
 preraffaelizmus 875
 „Proletár” (Bécs) 271, 600
 proletárdiktatúra 263, 275, 297, 309, 747
 Proletár Múzeum 568
 propaganda- és tájékoztató kiadványok 955
 protestáns egyháztörténeti munkák 625
 protestáns énekköltészet 679
 protestáns iskolák 526
 protestáns ortodoxia 621, 622, 624
 protestáns pátens 246
 protestáns vallásszabadság 214, 216
 provizórium 247
 „Psalmus Hungaricus” 679, 794
 pszichológia 646, 661
 puritár iskola 525
 puritanizmus 622, 685
 pusztaszeri vérszerződés 125
 püspökségek 39, 102, 109, 110, 113, 124, 131, 176, 177
 quadrivium 525
 Quinque Ecclesiae 94
 Rába 16, 17, 86, 100, 101, 109
 Rábaköz 23, 100, 101, 416
 Rábántúli kavicstakáró 23
 Radikális Párt 294
 „Rádió- és Televízióújság” 603
 rajzfilmek 773, 779, 780
 Rakaca-víztároló 140, 145
 Rákóczi-emigráció 222, 686
 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai 624, 686
 „Rákóczi-induló” 789
 Rákóczi kiáltványai 220
 Rákóczi-múzeum 570, 581
 Rákóczi-szabadságharc 77, 128, 145, 220–222, 563, 570, 583, 594, 624, 643, 685–687
 Ráth György Múzeum 575
 Ratio Educationis 227, 499, 526, 527, 626, 690
 Ratio Studiorum 526, 622
 reálbér 345, 347
 reálgimnázium 531
 reáliskola 529, 531
 realizmus 701–713, 722, 737, 857–867
 reál tagozat 535
 reformáció 128, 207, 228, 554, 582, 583, 619–621, 678, 679, 680, 683
 református egyház 128, 336
 Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum 581
 reformkor 440, 500, 527, 584, 595, 631–634, 697–706, 708, 717, 747, 755, 856, 857
 reformmozgalom 228, 230, 232–234, 236, 781, 936

- regale-jövedelmek 185
 Regéc vára 146
 régészet 569, 662
 „Régi Magyar Könyvtár” 643
 regös, regölés 673, 783, 786
 Reguly Antal Könyvtár 561
 rekeszzománc 817, 828
 Renaissance Színház 758
 rendi államszervezet 183, 189, 191
 rendi ellenállás 204, 207, 208, 213, 228, 235
 rendiség 185, 207, 210–218, 222, 225, 227, 229
 rendi társadalom 34
 reneszánsz 66, 74, 197, 673, 676, 677, 680–684, 828–835, 906, 909, 923, 930–932
 repülőgépforgalom 64
 repülőmodellezés 514
 „Rerum Ungaricarum Decades” 618
 „Responsio” 633
 rét- és legelőgazdálkodás 418
 Rétköz 23
 „Révai Nagy Lexikon” 585
 Révai Testvérek Könyvkiadó Vállalat 585
 revíziós törekvések 273–276
 rézércek 20, 194, 195, 200
 rigómezei csata 192
 Rimai Coalitio 230
 Rimamurány–Salgótarjáni Vasút 250, 292
 riportfilm 768
 Rippl-Rónai Múzeum 580
 robot 185, 206, 210, 211, 214, 225, 228–230
 Rodostó (Tekirdag) 222, 686
 rokokó stílus 923
 római katolikus egyház 336
 Római Katolikus Központi Hit-tudományi Akadémia 913
 római limes 74
 Római Magyar Intézet 884
 római műemléki anyag 161
 Románia 439, 927, 945
 román kor művészete 813–817
 románok 54, 188
 Román Szocialista Köztársasági Írók Szövetsége 751
 romantika 673, 691, 696–710, 857–867, 873
 romantikus opera 789
 rovásírás 673
 röplabda 515
 rövidfilmek 780
 ruszinok 188
 Ruszwurm cukrászda 964
 Sajó 16, 136, 141, 182, 384
 sajtójogi felelősség 607
 Sajtókamara 600
 sajtószabadság 236, 595, 598, 606
 sajtótörvények 606, 607
 sajtóügy 594–608
 sakk 515
 sakktábla alaprajzú falutípus 32, 33
 Sárköz 54, 80, 107, 108, 800, 925, 928
 Sárközi táncfesztivál 982
 „Sarló és Kalapács” (Moszkva) 600, 740
 Sarló mozgalom 750
 sárospataki országgyűlés 222
 Sárospataki Református Kollégium 145, 525
 Sárospatak vára 161
 Sárrét 18, 82
 Sátor-hegység 11, 148
 Savaria 100, 109
 Savaria Múzeum 581
 Savaria-napok 982
 Scarbantia 38, 102, 103
 „Schola ludus” 622
 Sebes-Körös 17, 125
 „Secretum secretorum” 553, 828
 sedilia 72, 819
 Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár 576
 Semmelweis Orvostudományi Egyetem 489, 493, 494, 537
 Semmelweis Orvostudományi Egyetem Könyvtára 562
 Serea 95
 serviensek 180, 181, 183
 servus 177, 181, 183, 185, 186
 Shakespeare-kultusz 756–759, 761, 763, 764, 766
 Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége 334
 Siklói várfesztivál 981
 Siklós vára 95, 579
 Singer és Wolfner Könyvkiadó 585
 Sió 16, 18, 80, 96, 443
 skanzenek 164
 skolasztika 622–624
 sodronyzománc 825, 828, 905, 908
 Solva 38
 Somogyi-dombság 87, 105
 Somogy megye 3, 105, 106, 393, 408, 580, 925, 935
 Sopianae 38, 813
 Soproni-hegység 13, 23, 100
 soproni káptalanterem 161
 soproni középkori zsinagóga 161
 Soproni Nyári Egyetem 550
 Soproni Ünnepi Hetek 981
 Sopron vármegye 102
 sóshartyáni gyógyvíz 492
 Sóstó-gyógyfürdő 135
 sörözők 963
 spanyolozás 924
 „Specimen Hungariae litteratae” 624
 speyeri szerződés 203
 sportágak 506–522
 sportági szakszövetségek 506–522
 Sportcsarnok 501, 505
 sportegészségügy 501, 504
 sportegyesületek 502, 504
 Sport kiadó 588
 sportlapok 504
 sportlétesítmények 501, 502, 505, 981
 sporttudományi kutatómunka 504
 Sportújságírók Nemzetközi Szövetsége 608
 Sportvezető- és Edzőképző Intézet 504
 stabilizáció 273, 292, 293, 954
 statisztika 629, 632, 645
 „Stellárium” 676
 Storno-féle magángyűjtemény 581
 strandfürdők 981
 suba 928, 930
 súlyemelés 516
 Sümeg vára 113
 szabadegetemek 549, 550
 Szabadelvű Párt 249, 252, 254, 257
 „Szabad Föld” 603
 „Szabad Ifjúság” 601
 szabadiskolák 546
 szabad keresztyén gyülekezet 336
 szabad királyi városok 34, 77, 102, 189, 194
 szabad királyválasztás 221
 szabad költözködési jog 32, 188, 195, 210, 227, 229
 „Szabad Nép” 600, 601, 606
 „Szabadság” (1930-as évek) 600
 „Szabadság” (1945) 601
 Szabadság és Egyenlőség Társaság 230
 „Szabad Szó” 600, 601
 „Szabad Szó” (Párizs) 600
 szabir törzsszövetség 55
 Szabolcs-Szatmár megye 3, 134, 135, 407, 408
 szakfolyóiratok 604
 szakiskolák 533
 szakkörök 543, 549, 551
 szakközépiskolák 532, 535, 536
 szakmunkásképzés 530, 532, 534, 536

szakmúzeumok 568, 575, 576
 szakoktatás 528, 529
 „Szakoktatás” 544
 szakorvosi rendelőintézetek 476, 477, 479, 480, 481
 szakszervezetek 252, 254, 258, 270, 271, 274, 277, 328–332, 486, 493
 Szakszervezetek Országos Tanácsa 292, 320, 321, 330–332, 475, 476, 484, 545, 547, 588, 602
 szakszervezeti lapok 603
 Szakszervezeti Világszövetség 952
 szaktanfolyamok 546
 szalagtelkes falutípus 33
 Szalajka-völgy 148, 150, 157
 szállodahálózat 958, 979
 szállodák a Balaton mellett 979
 szállodák Budapesten 979
 szállodák üdülő- és gyógyhelyeken 979
 szállodák vidéki városokban 979
 Szamos 17
 szanatóriumok 484, 492
 szandzsák 202
 szántóföldi növénytermelés 408–415
 szarmaták 171
 szarufaragás 940
 Sarvasi arborétum 157
 sarvasi gyakorlati-gazdasági szakiskola 527
 százszok 190
 szatmári béke 222, 223
 Szatmár vármegye 704
 Száva 188, 191
 „Századok” 642
 „100%” 586, 601
 secesszió 868, 871, 872, 875, 877, 889
 Széchenyi-hegy televíziós adótorony 611, 613
 szécsényi országgyűlés 221
 Szeged 3, 34, 38, 121, 124, 125, 192, 194, 204, 245, 268, 285, 322, 385, 394, 404, 414, 440, 446, 489, 494, 716, 722, 723, 926
 Szegedi Nemzeti Színház 809
 Szegedi Orvostudományi Egyetem 124, 493, 537
 Szegedi Pedagógiai Nyári Egyetem 550, 932
 Szegedi Szabadtéri Játékok 765, 932
 Szegedi Szabadtéri Színpad 762
 szegkek, szerek 31
 székelyek 49, 188, 190, 673, 927–929
 Székelyföld 823
 Székely Nemzeti Tanács 261
 székely népköltészet 703

Szelidi-tó 119
 szellemtörténeti irányzat 649
 szélsőbal-párt 247
 személygépjármű-közlekedés 442, 447
 személyi kultusz 298, 338, 601, 749, 774
 személyi tulajdon 313
 széndioxid 20
 Szentendrei-sziget 130, 131, 133
 Szent György-hegy 12, 83, 87, 89, 158
 Szent György-szobor 824, 829, 905
 szentimentalizmus 691, 692, 695
 Szent István Társulat 585, 588
 szent korona tana 619
 Szent László-herma 824, 828, 905
 Szent Margit legendája 675
 Szent Szövetség 230, 244
 szénevegyszeret 82
 széphistóriák 583, 680, 681, 699
 „Szépirodalmi Figyelő” 596
 Szépirodalmi Könyvkiadó 588
 szépirodalom 590–591
 Szépművészeti Múzeum 64, 66, 72, 567, 569, 570, 571, 572–574, 579, 662, 825
 „Szép Szó” 600, 730
 szerbek 202
 Szerbia 257, 925
 szerb vajdaság 243
 szerzői film 777
 Szerzői Jogvédő Hivatal 593
 szezonális szállodák 958
 „Szigeti veszedelem” 683
 Szigetköz 23, 100, 101, 416
 szigetszerű település 32
 Szigetvár vára 95, 203, 206, 683, 684
 Szigliget vára 113
 Szikra Kiadó 587
 szimbolizmus 875
 színészképzés 765–766
 színház 613, 755–767
 színházak államosítása 764, 765
 Színház- és Filmművészeti Főiskola 66, 537, 765, 780
 „Színházi Élet” 599
 „Színházi Magazin” 599
 Színháztörténeti Múzeum 568, 576
 Színházstudományi Intézet 766
 Színiakadémia 765
 Színművészeti Szövetség 766
 Szinyei Társaság 885, 893
 szívbetegdondozó-intézetek 486, 488
 szkiták 171
 szlávok 53, 172, 174
 Szlavónia 180, 191, 248
 szlovákiai magyar irodalom 750
 szlovák irodalmi nyelv 207

szlovákok 54
 Szlovák Tanácsköztársaság 264
 szocialista forradalom 263, 294, 296
 szocialista irodalom 738–747, 749
 szocialista ismeretterjesztés 547
 Szocialista Képzőművészek Csoportja 890
 Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja 337
 szocialista kultúra 611, 614
 „Szocialista Munkás” 601
 szocialista népművelés 547
 szocialista városok 37
 „Szocializmus” 597, 646
 szociográfia 600, 733, 734, 735, 737
 szociológia 645, 646, 651, 661
 „Szociológiai Könyvtár” 585
 szolgabíró 183
 szolnoki Művésztelep 135
 Szolnok megye 3, 135, 407, 408
 szombatos vallás 207
 szórványtelepek 26, 30, 31, 42
 SZOT-üdülőhelyek 958
 szovjet hadsereg 283–285, 309, 338
 Szovjetunió Kommunista Pártja 298, 302, 339
 „Szózat” 700
 „Szózat” (a MOVE lapja) 600
 szöttesek 930, 936, 939, 940
 Szövetkezetek Országos Szövetsége 312, 321, 547, 589
 szövetkezeti demokrácia 305
 szövetkezeti háziipar 936
 szövetkezeti ipar 349, 358
 szövetkezeti kereskedelem 349, 454
 szövetkezeti szektor 349, 350, 467, 471
 szövetkezeti tulajdon 311
 szpáhik 201, 202
 születési szabadság 485
 szülői munkaközösségek 544
 szülők akadémiaja 551
 szülőotthonok 485, 486
 szűr 930, 939
 szűrővizsgálatok 477
 szürrealizmus 875, 899, 900
 Táci Romterület és Múzeum 578
 tájvédelmi körzet 154, 155
 takarékbetét-állomány 449, 453
 Taktaköz 141
 talajerózió 20, 81, 143
 talajerőgazdálkodás 433–435
 talajjavítás 348, 434
 talkum 20
 tanácsi bizottságok 323

- tanácsi igazgatás 323
 tanácsi ipar 358
 tanácsrendszer 3, 263
 tanácsstagok 316, 329
 tanárképzés 532, 537
 tánc 798—809
 táncfolklór 798
 táncírás (kinetográfia) 805
 Táncsics Szakszervezeti Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat 588
 tandíj 527, 540
 tanítóképzés 528, 531, 532, 537
 Tankönyvkiadó Vállalat 588
 tankötelezettség 529, 531—533
 tanterv 540, 541
 „Tanú” 600, 735
 tanúhegy 11, 23, 24, 109, 112
 tanulmányi pótszabadság 540
 „Tanulmányok Budapest Múltjából” 572
 tanya 28, 30, 32, 43, 117, 118, 120, 123, 125, 126
 Tapolcai-medence 11, 24, 82, 87, 89, 112
 Tapolcai-tó 144
 táppénz 475, 485, 486
 társadalmi átrétegződés 448
 társadalmi-gazdasági viszonyok 343, 344
 társadalmi-politikai viszonyok 345, 349
 „Társadalmi Szemle” 586, 601
 társadalombiztosítás 331, 475, 492
 Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat 546
 társadalom osztálytagozódása 313
 Társadalomtudományi Társaság 598, 646
 társadalomtudományok 634, 642—646, 649—651, 661—663
 Tatabányai-medence 24
 Tatai-árok 103
 tатаi fajansz 914
 tatárjárás 48, 53, 66, 67, 145, 182, 675, 817
 tartós fogyasztási javak 448, 449
 távbeszélő-hálózat 447
 távolsági autóbushálózat és közlekedés 64, 442
 tbc-gondozóintézetek 486, 487
 technikai tudományok 621, 633
 technikumok 532
 teherszállítás 437, 441
 teke 516
 telefonhírmondó 609, 642
 Telefonhírmondó Részvénytársaság 609
 Tekli-téka 555, 557
 települési viszonyok 26—47
 tengerszint feletti 0 magassági pont 100
 teniszb 516
 „Tentamen” 633
 tenyésztőszak 13, 96, 397, 398
 terhes-tanácsadás 485
 termelési eszközök tőkés magántulajdonra 309, 310, 311
 termelési szerződés 456
 Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa 305, 312, 321, 350, 404
 termelőszövetkezeti akadémiák 551
 termelőszövetkezeti mozgalom 295—297, 299, 301, 302, 305, 395
 Természetbarátok Turista Egyesülete 501
 természetes szaporodás 48, 49
 természetfilm 780
 természetfilozófia 624
 természetföldrajzi táj 22
 természeti tájak 22—25
 természetjárás 501, 517
 „Természettudományi Könyvtár” 585
 „Természettudományi Közlöny” 545, 636
 Természettudományi Múzeum 567, 570, 575, 577
 Természettudományi Társulat 584
 természettudományok 622, 625, 628, 629, 632—634, 636—642, 646—649, 652
 természetvédelmi területet 19, 106, 108, 110, 121, 122, 135, 154, 155
 természetvédelmi törvények 155
 „Természet Világa” 552
 Terra kiadó 588
 Terv- és Költségvetési Bizottság 1, 318
 tervgazdálkodás 27, 293, 295, 301, 306, 344, 349, 357, 358, 371
 Tessedik Sámuel Múzeum 581
 Testnevelési Főiskola 66, 501, 537
 Testnevelési Tudományos Kutatóintézet 504
 Testnevelési Ügyek Direktóriuma 501
 „Testvériség” 597
 „Tett” 598, 728, 880
 Tevan Nyomda 586
 textilipar 82, 357, 363, 364, 920
 Thália Színház 766
 Thalia-társaság 757
 „The New Hungarian Quarterly” 604, 605
 Thetys 9
 Thury György Múzeum 580
 tihanyi attemplom 814
 tihanyi apátság alapítólevele 56, 90, 675
 Tihanyi-félsziget 18, 87, 88, 90
 Tihanyi Múzeum 581
 Tisza 13, 14, 16, 17, 36, 121, 125, 134, 141, 199, 203, 204, 231, 241, 264, 360, 369, 376, 391, 427, 443, 444, 926
 tiszalöki vízlépcső 17, 126, 135, 368
 Tisza—Maros szeglete 252
 Tisza mellékfolyói 16
 Tiszáninneni Egyházkerület Múzeuma 581
 Tiszántúl 16, 50, 176, 262, 285, 407, 434, 973
 „Tiszatáj” 603, 749
 Tiszavidék 220
 Tisza vízgyűjtő területe 15, 16
 Tiszia-masszívum 9, 10
 titkos tanács 204
 tized 177, 179, 186, 190, 191, 201, 202, 236
 Tízék Társasága 703, 709
 tokaji aszu 206, 416, 418
 Tokaji-hegy 25, 141
 Toldi-trilógia 680, 707
 Tolnai-hegyhát 24
 „Tolnai Világlapja” 597, 599
 Tolna megye 3, 106—108, 393, 408
 torinói béke 188
 torna 517
 Tornyai János Múzeum 580
 torziós inga 639, 640
 tőkés földbirtokosok 468
 tőkés gazdálkodás 200
 tőkés gyárlpar kifejlődése 36
 tőkés termelés 272
 tömegsport 501
 török birodalom berendezkedése Magyarországon 201—306
 török fürdők 835, 969
 török háborúk 32, 190—193, 197, 199—201, 203, 207—209, 214—218, 228
 törökök 53, 55, 66, 188, 192, 199, 202, 210, 212, 215
 török templomok 72
 török terjeszkedés 34, 189, 191, 193, 202—204, 207, 223, 225, 678, 680
 török uralom 32, 48, 53, 77, 117, 201, 202, 209, 213, 216, 499, 553, 555, 563, 569, 572, 582, 618, 619, 625, 673, 677, 679, 681, 684, 708, 710, 786, 834, 910
 történelmi festészet 861—864
 történelmi földrajz 625
 történetírás 617, 620, 621, 627, 630, 632, 634, 643

- történettudomány 627, 662
 törvények 319, 325
 törvényerejű rendeletek 319, 326
 törzsi-nemzeti szervezete 176
 trasz 20
 trianoni békeszerződés 270
 „Tripartitum” 199, 583, 619
 trivium 525
 trolibusz 446
 tudományos diákkörök 543
 tudományos egyesületek 669, 670
 tudományos élet irányító szervei 664–667
 Tudományos és Felsőoktatási Tanács 664
 tudományos és szakkönyvtárak 559, 560
 tudományos fokozatok 666, 667
 tudományos folyóiratok 593, 670
 „Tudományos Gyűjtemény” 584, 595, 631, 698, 699
 tudományos intézetek 667, 668
 tudományos intézmények 664–667
 tudományos irodalom 591
 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) 334, 493, 545, 547, 550, 588, 603, 670
 Tudományos Minősítő Bizottság 335, 665, 666
 turistaházak 89, 92, 95, 104, 131, 134, 517, 958, 979, 980
 turistaszállók 955, 979–981
 Turista Szövetség 501
 turizmus 954
 turul monda 673
 „Tükör” 603
 Türelmi rendelet 227, 228
 türk törzsszövetség 55, 56, 673
 Türr István Múzeum 580
 tűzálló agyag 20
 tűzijáték 982
 Tűzoltó Múzeum 576
- udvarbíró (comes curiae) 180
 udvari kamara (Camera Aulica) 204
 udvari kancellária 247
 udvarispán 176
 ugorok 171
 „Új Előre” (New York) 600
 új gazdasági mechanizmus (a gazdaságirányítás új rendszere) 306, 352–355, 358, 453–456, 463, 947
 „Új Hang” (Moszkva) 600, 739, 740, 747, 748
 „Új Idők” 598, 599, 730
 „Új Írás” 603, 749
- Új Iskola 530
 „Új Külföldi Regénytár” 584
 „Új Lap” 599
 Új Magyar Könyvkiadó 587
 „Új Magyarország” 601
 Új Magyar Zene-Egyesület 792
 „Új Március” 600
 „Új Nemzedék” 599
 „Újság” 600
 „Új Szó” (Pozsony) 601, 750
 új szuverén államok 944
 Ulcisia 38, 131
 una eademque libertas 186
 UNESCO 951
 unitárius egyház 335
 universale archivum regni 564
 Upponyi-hegység 25
 uránérc 24
 „Urania” 691, 692
 Uránia Tudományos Színház 768
 urbéri rendelet (urbárium) 225, 227
 úrihímezés 911, 913, 930
 úszás 518
 utazási irodák 974
 útlevél 976
 Úttörő-vasút 65, 80, 446
 „Utunk” 751
- üdülőhelyek 28–31
 üdültetés 331, 486
 ügyészi szervek 2, 325
 ügyészség 2, 315, 324–325
 ügyvédi kamarák 334, 335
 ülőfülke 72, 819
 Ünnepi Könyvhét 589
 „Üstökös” 596
 üvegcsiszolás 916
 üzemi egészségügyi ellátás 476, 478, 479
 üzemi újságok 603
 üzemszervezeti iskolák 530
- Vácrátóti arborétum 157
 „Vadász- és Versenylap” 500
 vadgazdaság, vadászat 153, 429–431
 vajda 180, 198
 Vajdahunyad vára (Budapest) 577
 Vajda János Emlékmúzeum 578
 Vakok és Csökkent látók Szövetsége 334
 „Válasz” 600, 601, 733
 választójog 316
 választókerületek 316
 Valcum 38
 Valero testvérek selyemszövő gyára 77
- Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 546
 vallásfelekezetek 335
 vallásos természetfilozófia 622
 vallásszabadság 207, 210, 211
 „Valóság” 552
 vám 181, 185, 198, 221
 vámrendelkezések 976, 977
 vándorszínészet 755
 várak 32, 176, 182, 203, 209, 212, 213, 215, 678, 716, 817–820, 822, 832, 834
 várispán 176
 várjobbágyok 176–185
 vármegyék 26
 Vármúzeum 572
 városi kerületek 3, 322
 városi kiváltságok 33, 182
 városi közlekedés 64, 446
 városi levéltárak 564
 városok 26, 27, 33–47, 50, 59, 187–189, 194, 210, 211, 218, 594, 817–819
 várpalotai ősmaradványok 156
 Varsói Szerződés 943, 944, 946
 várszervezet 178, 180–183, 185
 „Vasárnapi Újság” 596
 vásártartási jog 187
 vásárváros 128
 vásárvonal 34
 vas diatretum 570
 vasérc 20, 138, 362
 Vasi-hegyhát 23
 Vaskapu 14, 443
 Vas megye 3, 108–111, 391, 406
 vasművesség 845
 vasút 26, 36, 64, 77, 78, 85, 86, 231, 249, 438, 439, 442, 641, 649
 vasvári béke 216
 Védegylet 234
 védett műemléki városrész 160
 védett terület 18, 90, 155, 159
 védőnő 486
 védőoltások 490, 491
 végrehajtó bizottságok 323
 végvárak 95, 102, 106, 110, 135, 204, 216, 681
 egyes jellegű városok 38, 46
 vegyipar 357, 363, 365, 376–378
 Velencei-hegység 9, 10, 24, 81, 82, 96
 Velencei-tavi Intéző Bizottság 954
 Velencei-tó 18, 80, 96, 97, 428, 431
 Vendéglátó- és Szállodaipari Felsőfokú Szakiskola 957
 vendéglátóhelyek típusai 959
 vendéglátóipar 957–982
 Vendéglátóipari Szakközépiskola 957
 veradó-mozgalom 334

- verbunkos 791, 798, 800, 801, 803, 804
 verbunkos zene 788–789
 Vereckei szoros 182
 Versailles-i békerendszer 273, 274
 Vértés 24, 81, 96, 103
 vértesszöllősi leletek 570
 „vérvörös csütörtök” 257, 258, 719
 veszprémi káptalan könyvtára 553
 Veszprémi Vegyipari Egyetem 81, 114, 393, 532, 537
 Veszprémi Vegyipari Egyetem könyvtára 562
 Veszprém megye 3, 111–115, 391, 406
 veszprémvölgyi apácák adomány-levele 56
 vesztfáliai béke 215
 vezetékes szállítás 445
 vidéki múzeumok 576–581
 vidéki színjátszás 764, 765
 Vietórisz-kódex 787
 Vigadó 858
 Vígsház 757, 758, 760, 761, 764, 766, 769
 Viharsarok 120, 252
 „Világ” 597, 598, 600, 601
 világgazdasági válság 249, 274–276, 343, 356, 742, 771, 953
 világhíradók 773
 „Világkönyvtár” 585, 586
 „Világosság” 552, 601
 vilajet 202
 villamosenergia 344, 345, 357, 362
 villamosenergia-ipar 81, 357, 363, 365, 368
 villamosművek államosítása 311
 Villányi-hegység 24, 80, 92, 95
 Virginál-könyv 787
 Visegrádi-hegység 14, 24
 vitorlázósport 91, 519, 982
 vívás 520
 vízgazdálkodás 641
 vízienergia 360
 vízilabda 522
 vízrajz 14–20
 vízum 976
 VOLÁN Kereskedelmi és Utazási Iroda 976
 volgai bolgár állam 172
 Völgység 24, 107
 Vörös Hadsereg 264, 268
 „Vörös Katona” 598
 Vörösmarty Emlékmúzeum 578, 700
 „Vörös Riport Film” 770
 „Vörös Ujság” 262, 598, 599, 606
 „Vörös Ujság” (Bécs) 600
 „Vörös Ujság” (Berlin) 600
 Vörösvári-árok 103
 Wesselényi-féle összeesküvés 216
 Xantus János Múzeum 100, 580
 Zagyva-medence 23
 Zalai-dombság 80, 115
 zalai köolajmezők 20, 114
 „Zalai Összetartás” 600
 Zala megye 3, 115, 393, 406, 408, 816, 932
 „Zalán futása” 699
 Zala vármegye 232
 Zámolyi-medence 24
 Zápolyai-párt 203
 zárt települések 26, 42
 Zempléni-hegység 10, 25
 Zemplén vármegye 696
 zene 781–797
 zeneelmélet 626
 Zeneműkiadó Vállalat 588, 795
 Zeneművészeti Főiskola 66, 537, 789, 791, 792, 807
 zenetudomány 663
 Zenetudományi Intézet 795
 Zettel-féle magángyűjtemény 581
 Zoerard és Benedek legendája 675
 zonális talajok 20
 zoológia 632, 635, 658
 zoológiai védett területek 158
 Zrínyi Katonai Kiadó 588
 Zrínyi Miklós Múzeum 579
 Zsámbéki-medence 24
 zsánerképfestészet 864
 Zselic 24
 zsellérek 33, 225
 zsidótörvények 276, 277, 281
 zsitvatoroki béke 210
 zsoldoskatonaság 185, 193, 196, 200, 208, 209, 216
 Zsolnay porcelán 93, 383, 393, 578, 580, 918

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Érdi Katalin, Kádár Emőke

Műszaki szerkesztő: Keleti Mária

Írás: New Times 9 pontos, AK 671 k 7073

70.66654 — Akadémiai Nyomda Budapest, V., Gerlóczy u. 2.

Felelős vezető: Bernát György

